

ବେଶାମାଧବ ବ୍ରହ୍ମାବଳୀ

ସ୍ୱେଚ୍ଛାସ୍ପନ୍ଦିତ

ଡକ୍ଟର ବେଣୀମାଧବ ପାଢ଼ୀ

(୧୯୧୯-୨୦୦୬)

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ଗବେଷଣା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ସୁରଣୀୟ ପ୍ରତିଭା । ତାଙ୍କ ‘ଦାରୁଦେବତା’ ଜଗନ୍ନାଥଚରଣ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ବିବର୍ତ୍ତନ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଏକ ଗବେଷଣା ଗ୍ରନ୍ଥ, ଯାହାପାଇଁ ସେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ଡକ୍ଟରେଟ୍ ଲାଭ କରିଛନ୍ତି । ‘ଭଞ୍ଜୀୟ କାବ୍ୟଭାବନା’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସେ ଭଞ୍ଜ-ସାହିତ୍ୟର ଗ୍ରନ୍ଥ ଉନ୍ମୋଚନକରି ସ୍ୱପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପରାକାଷ୍ଠା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି । ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ରଚିତ ଏବଂ ‘ଧୀ ଓ ଧୂଷଣୀ’ ପୁସ୍ତକରେ ଗର୍ଭିତ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ତାଙ୍କୁ ଜଣେ ସଫଳ ଆଲୋଚକ ଭାବରେ ପରିଚିତ କରାଏ । ‘ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ରୂପରତ୍ନ’ ଓ ‘ଉତ୍କଳା ପ୍ରାକୃତ’ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦୁଇଟି ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱମୂଳକ ଓଡ଼ିଆ ବ୍ୟାକରଣ, ଯେଉଁଥିରେ ତାଙ୍କର ଏ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଜ୍ଞାନ ଯଥାର୍ଥରେ ଆଭାସିତ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କବି ବିହ୍ନଶଙ୍କ ‘ଚୌର ପଞ୍ଚାଶିକା’ ଅନୁସରଣରେ ରଚିତ ‘ଚୌର କବି’ ଏବଂ ‘ଅବିଶ୍ୱାସୀ’ ନାମକ ଏକ ନାଟକର ମଧ୍ୟ ସେ ରଚୟିତା । ବଳିଷ୍ଠ ଗବ୍ୟଶୈଳୀ ଓ ଉପଭୋଗ୍ୟ ବିଶ୍ଳେଷଣ ରୀତି ତାଙ୍କ ଲେଖନୀକୁ ସାର୍ଥକ କରିଛି । ‘ପୁରାତନ କଳିଙ୍ଗର ସାମାଜିକ ଇତିବୃତ୍ତର’ ପୁସ୍ତକ ତାଙ୍କୁ ୧୯୯୫ ବର୍ଷପାଇଁ ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ ପୁରସ୍କାର ବିଜେତା କରାଇଛି । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ଗବେଷଣାପାଇଁ ସେ ୧୯୯୭ରେ ମର୍ଯ୍ୟାଦାଜନକ ‘କଳିଙ୍ଗ ଭାରତୀ’ ସମ୍ମାନରେ ସମ୍ମାନିତ ।

ବେଶୀମାଧବ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ

(ପ୍ରଥମ ଭାଗ)

ସଂକଳକ

ପ୍ରଫେସର ସୁଦର୍ଶନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ

ବେଣିମାଧବ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଭାଗ)
Benimadhaba Granthabali (Prathama Bhaga)

ସଂକଳକ : ପ୍ରଫେସର ସୁଦର୍ଶନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ
Compiler : Prof. Sudarshan Acharya

ପ୍ରକାଶକ
ଫ୍ରେଣ୍ଡ୍‌ସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, ବିନୋଦବିହାରୀ, କଟକ
ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା : ସହଦେବ ପ୍ରଧାନ
Publisher
Friends' Publishers, Binodbehari
Cuttack-753 002, Odisha (India)
Founder : Sahadev Pradhan

ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ : ୨୦୧୯
First Edition : 2019 [November]

ପ୍ରଚ୍ଛଦ : ବିଜୟ ପ୍ରଧାନ
Artist : Bijoy Pradhan

ଅକ୍ଷରସଜ୍ଜା : ଓମ୍ ଡିଟିପି ସେଣ୍ଟର, କଟକ
Typeset : Om DTP Centre, Cuttack

ମୁଦ୍ରଣ : ଶ୍ରୀ ପ୍ରିଣ୍ଟର୍ସ, କଟକ
Printer : Shree Printers, Cuttack

ISBN 81-7401-954-5

Price : ₹ 600

ସୂଚୀପତ୍ର

● ସମ୍ପାଦକୀୟ	୫-୬
● ଗ୍ରନ୍ଥପ୍ରବେଶ	୭-୧୫
● ଡକ୍ଟର ବେଶୀମାଧବ ପାଢ଼ୀ (ଜୀବନ ପଞ୍ଜି)	୧୬-୧୮
● ଅଭିଭାଷଣ : କଟକର ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି	୧୯-୨୧
● ଶ୍ରୀ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ଜଣାଣ	୨୨-୨୬
୧. ସାଇଣ୍ଟିଫିକ୍ ସମ୍ବନ୍ଧ	୨୭-୯୪
୨. ଦାରୁଦେବତା	୯୫-୨୨୦
୩. ଧୀ ଓ ଧୀଷଣୀ	୨୨୧-୨୮୨
୪. ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ୱ-ବିମର୍ଶ	୨୮୩-୩୩୮
୫. ପୁରାତନ କଳିଙ୍ଗର ସାମାଜିକ ଇତିବୃତ୍ତ	୩୩୯-୪୬୬
୬. ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତି ଓ ଧର୍ମଧାରା	୪୬୭-୪୯୮
୭. ସ୍ମୃତି ଅଶୀ ବରଷର	୪୯୯-୬୩୨

ସମ୍ପାଦକୀୟ

୧୯୭୧ ମସିହା । ଡ. ବେଶାମାଧବ ପାଢ଼ୀ ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗର ଚିଡ଼଼ ଭାବେ ଯୋଗ ଦିଅନ୍ତି । ୧୯୬୮ ମସିହାରେ ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ହିଁ ପ୍ରଥମେ ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ସ୍ୱର୍ଗତ ଡ. କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ତ୍ରିପାଠୀ ଏବଂ ମୁଁ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଫେସର ଓ ଅଧ୍ୟାପକ ଭାବେ ବିଭାଗରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିଲୁ । ସେତେବେଳେ ଡ. ପାଢ଼ୀ ଆମ ସହିତ ବିଭାଗକୁ ଆସିପାରି ନଥିଲେ । ତୁଳ୍ଲିଭିତ୍ତିରେ ଆସିଥିବା ଯୋଗୁଁ ଡ. ତ୍ରିପାଠୀ ଦୁଇ ବର୍ଷ ପରେ ଅବସର ଗ୍ରହଣ କରିବା କଥା । ତେଣୁ ବିଭାଗରେ ସଂସ୍କୃତ, ପାଲି, ପ୍ରାକୃତ ଏବଂ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ପଢ଼ାଇବା ପାଇଁ ଜଣେ ଉତ୍ତମ ଭାଷା ପ୍ରବୀଣ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ଆବଶ୍ୟକତା ଥିଲା । ଏଥିପାଇଁ ସେତେବେଳେ ଡ. ପାଢ଼ୀ ହିଁ ଥିଲେ ଏକମାତ୍ର ସୁଯୋଗ୍ୟ ଅଧ୍ୟାପକ । ତେଣୁ ତତ୍କାଳୀନ କୁଳପତି ରଘୁନାଥ ପ୍ରସାଦ ପାଢ଼ୀ ଡ. ପାଢ଼ୀଙ୍କୁ ଚୟନ କରିଥିଲେ । ଆମେ ତିନିହେଁ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଓ ସାହିତ୍ୟର ଗବେଷକ ଓ ଅଧ୍ୟାପକ ଥିବା ଯୋଗୁଁ ଆମର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା ଏହି ବିଭାଗକୁ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ସମୁନ୍ନତ ଗବେଷଣା କେନ୍ଦ୍ର କରି ଗଢ଼ିବା ପାଇଁ । ସେଥିପାଇଁ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି, ସାହିତ୍ୟ ଓ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ହିନ୍ଦୀ, ବଙ୍ଗଳା, ସଂସ୍କୃତ, ଇଂରାଜୀ ଓ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶିତ ମୌଳିକ, ସମାଲୋଚନା ଓ ଗବେଷଣାତ୍ମକ ଗ୍ରନ୍ଥ ସବୁ ସଂଗ୍ରହ କରି ଆଣିବା ସହିତ ପୁରାତନ ପତ୍ରପତ୍ରିକା ସଂଗ୍ରହ କରିବାରେ ଡ. ତ୍ରିପାଠୀ ଥିଲେ ବିଶେଷ ଆଗ୍ରହୀ । ସେହି ସୂତ୍ରରେ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ, ମୁକୁର, ଚତୁରଙ୍ଗ ଇତ୍ୟାଦି ପତ୍ରିକାମାନ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇ ଆସିଲା । ତା’ର ସୂତାପତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କଲାବେଳେ ଡ. ପାଢ଼ୀଙ୍କ କେତୋଟି ପ୍ରବନ୍ଧ ମୋ’ ଆଖିରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ତାଙ୍କୁ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ଦେଖାଇଲାବେଳେ ସେ ତାଙ୍କର ସ୍ୱାଭାବିକ ନିସ୍ତୁହ ରୀତିରେ କହିଲେ— “ହିଁ ମ, କେତେବେଳେ କ’ଣ ଗୋଟେ ଲେଖୁଥିଲି । ସେଗୁଡ଼ିକ ମୋ’ ପାଖରେ ଆଉ ନାହିଁ ।” ସେଦିନରୁ ତାଙ୍କ ଲେଖାଗୁଡ଼ିକ ଖୋଜି ବାହର କରିବା ପାଇଁ ମୋର ଆଗ୍ରହ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ।

୧୯୬୦ ମସିହାରେ ଡ. ପାଢ଼ୀଙ୍କ ସହିତ ମୋର ପ୍ରଥମ ଦେଖା । ମୁଁ ସଦ୍ୟ ଏମ୍.ଏ. ପରୀକ୍ଷା ଦେଇ ଆସିଥାଏ ଏବଂ ସେ ସଂସ୍କୃତ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନଗୁଡ଼ିକର ପରିଦର୍ଶକ ଭାବେ ଆମ ଗାଁକୁ ଆସିଥାନ୍ତି । ଆମ ଗାଁ ସୁବର୍ଣ୍ଣପୁର ପାଖରେ ସୁନାଖଳାଠାରେ ଗୋଟିଏ ସଂସ୍କୃତ ଟୋଲ୍ ଥାଏ । ତା’ର ପରିଦର୍ଶନରେ ଆସିଥାନ୍ତି । ସେ ଥିଲେ ନନାଙ୍କ ବନ୍ଧୁ । ତେଣୁ ରାତିଟି ଆମ ଘରେ ରହିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଆଖପାଖରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବ୍ୟବସ୍ଥା ମଧ୍ୟ ନଥିଲା । ରାତିସାରା ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶାସ୍ତ୍ର ଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ଶ୍ଳୋକାବୃତ୍ତି ଝଲେ । ସେ ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ସମ୍ପାଦିତ ରଘୁନାଥ ପରିଚ୍ଛାଙ୍କ ‘ରାଧାମାଧବ ବିଳାସ’ କାବ୍ୟଟି ମୋତେ ଉପହାର ଦେଇଥାନ୍ତି । ନନାଙ୍କ ବନ୍ଧୁ ଭାବେ ସେ ମୋର ସମ୍ମାନାସ୍ୱଦ । ବହିଟି ଦେଖି ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ସମ୍ମାନ ଆହୁରି ବଢ଼ିଗଲା । ଆମେ ସ୍ୱର୍ଗତ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତିଙ୍କ ସମ୍ପାଦିତ ପ୍ରାଚୀନ କାବ୍ୟ ପଢ଼ିଥିଲୁ । କିନ୍ତୁ ଶବ୍ଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକ ତଳେ କିମ୍ବା ବହି ଶେଷରେ ଦିଆଯାଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ଅର୍ଥବୋଧରେ ଅସୁବିଧା ହେଉଥିଲା, କିନ୍ତୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କାବ୍ୟଟିରେ ଏହା ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଏବଂ ତଳେ ମଲ୍ଲିନୀଥୀ ରୀତିରେ ଅନୁବାଦ ଦିଆଯାଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ଅର୍ଥବୋଧରେ ଶ୍ରମ କରିବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ ।

ଏହି ପିତୃପ୍ରତିମ ପ୍ରଜ୍ଞାପୁରୁଷଙ୍କୁ ନିକଟରେ ପାଇ ତାଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଅଧିକ ଜାଣିବାର ଆଗ୍ରହ ବଢ଼ିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ପ୍ରଜ୍ଞାର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପାଖୁଡ଼ା ଖୋଲିବାରେ ଲାଗିଲା । ତାଙ୍କ ଲିଖିତ ଆଲୋଚନା ଗୁଳୁଗୁଡ଼ିକ କଟକର ପ୍ରକାଶକମାନେ ପ୍ରକାଶ କରିଥାନ୍ତି । ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ଭାବରେ ରହିଥାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକ ସଂଗ୍ରହ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରୟାସ କରାଗଲା । ଏ ସମୟରେ ବ୍ରହ୍ମପୁରର ତାରାତୀରଣୀ ପୁସ୍ତକାଳୟର ପ୍ରକାଶକ ଭଗବାନ ପାଢ଼ୀ ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଲେ । କିଛି ପ୍ରବନ୍ଧ ଦୁଇଟି ପୁସ୍ତକରେ ସଂକଳିତ ହେଲା— ସନ୍ଧାନ ଓ ସମୀକ୍ଷା, କୃଷି ଓ ଦୃଷି । ସହଯୋଗ କଲେ ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ଜଣେ ବରିଷ୍ଠ କର୍ମଚର୍ଚ୍ଚୀ ବିପ୍ଳରାଜ ଚୌଧୁରୀ । ଅନ୍ୟକିଛି ପ୍ରବନ୍ଧ ମନେପକାଇବା ପୂର୍ବରୁ କାଳ ସେ ସୁଯୋଗ ଆଉ ଦେଲା ନାହିଁ ।

ଦେଖାଗଲା, ତାଙ୍କ ସମକାଳର ବରିଷ୍ଠ ସାହିତ୍ୟିକମାନଙ୍କ ରଚନା ପରି ତାଙ୍କ ମୂଲ୍ୟବାନ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ଧୀରେ ଧୀରେ ବିସ୍ମୃତି ଗର୍ଭକୁ ଗଲିଯାଉଛି । ତେଣୁ ଏହି ପ୍ରତିଭାବନ୍ତ ସାରସ୍ୱତ ପୁରୁଷଟିର ଆଜୀବନ ସାଧନାଲକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ ଭଣ୍ଡାରକୁ ଉତ୍ତର ପିଢ଼ିର ଗବେଷକ, ସମାଲୋଚକ ଏବଂ ପାଠକମାନଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚାଇବାର ଆବଶ୍ୟକତା ଉପଲବ୍ଧ କରି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀଟି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଉଛି ।

ଏହି ଅବସରରେ ତାଙ୍କ ସୁଯୋଗ୍ୟା କନ୍ୟାମାନଙ୍କ, ବିଶେଷକରି ଜ୍ୟେଷ୍ଠା କନ୍ୟା ସୂଚନାର କୁଣ୍ଡାହୀନ ସହଯୋଗ (ଆଜିକାଲି ସମସ୍ତେ କୁଣ୍ଡିତ) ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରଶଂସନୀୟ । ତଥାପି ତାଙ୍କ ନାଟକ ଓ ଏକାଙ୍କିକାଗୁଡ଼ିକ ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଇପାରିନାହିଁ । ମଞ୍ଚସ୍ଥ ହେବା ପରେ ହଜିଯିବା ନାଟକର

ଧର୍ମ । ନାଟ୍ୟକାରଙ୍କ ଭାଗ୍ୟଲିପି । ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଯୋଗଦେବା ପରେ ତାଙ୍କର ‘ନୁରଜାହାନ’ ନାଟକଟିକୁ ଗଞ୍ଜାମ କଳା ପରିଷଦ ପକ୍ଷରୁ ତାଙ୍କରି ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ମଞ୍ଚସ୍ଥ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତି ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ନାଟକଟି ତ ମଞ୍ଚସ୍ଥ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ, ପାଣ୍ଡୁଲିପିଟି ମଧ୍ୟ ହଜିଗଲା ।

ଏହି ଅବସରରେ କଟକ ଫ୍ରେଣ୍ଡ୍‌ସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସର ପ୍ରକାଶକ ବନ୍ଧୁ ସହଦେବ ପ୍ରଧାନ ବିନା ଦ୍ୱିଧାରେ ଏହାର ପ୍ରକାଶନ ଦାୟିତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କଲେ । କଲ୍ୟାଣୀୟ ହିମାଂଶୁ ଓ ସୁଧାଂଶୁଙ୍କ ତତ୍ପରତା ମଧ୍ୟ କମ୍ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ମୋର ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଓ ପାରିବାରିକ ଜଞ୍ଜାଳ ଯୋଗୁଁ ପ୍ରକାଶନରେ ବିଳମ୍ବ ଘଟିଛି । ସ୍ୱର୍ଗତ ପାଢ଼ୀ ଆଶୀର୍ବାଦ କରନ୍ତୁ ଆଉ ବିଳମ୍ବ ନ ହେଉ ।

ସଂକଳକ

ଗ୍ରନ୍ଥପ୍ରବେଶ

ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ସପ୍ତମ ଦଶକ । ଓଡ଼ିଆ ସମାଲୋଚନା ଓ ଗବେଷଣାର ମୋଡ଼ ପରିବର୍ତ୍ତନର ବେଳ । ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପରାର୍ଦ୍ଧରୁ ବହୁ କୃତବିଦ୍ୟା ଲେଖକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନାର ବିଭିନ୍ନ ଦିଗଦିଗନ୍ତ ଉନ୍ମୋଚନ କରିଛନ୍ତି । ସାହିତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ, ସାହିତ୍ୟ ଓ ଭାଷାର ଇତିହାସ, କବିଙ୍କ କୃତି ଓ କୃତିତ୍ୱ ଆଲୋଚନା ଦିଗରେ ଗୋପାଳ ବଲ୍ଲଭ ଦାସ, ରାମ ନାରାୟଣ ଲାଲା, ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦ, ବିନାୟକ ମିଶ୍ର, ଗିରିଜା ଶଙ୍କର ରାୟ, ନନ୍ଦ କିଶୋର ବଳ, ଫକୀର ମୋହନ ସେନାପତି, ମୋହିନୀ ମୋହନ ସେନାପତି, ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ପ୍ରମୁଖଙ୍କ ନାମ ଅବଶ୍ୟ ସ୍ମରଣୀୟ । କିନ୍ତୁ ଗବେଷଣା ବୋଲି ଯେ ଗୋଟିଏ କାର୍ଯ୍ୟ ଅଛି ତା’ ସମ୍ପର୍କରେ ଧାରଣା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇନଥାଏ । ୧୯୬୦ ବେଳକୁ ସ୍ୱର୍ଗତ କୁଞ୍ଜ ବିହାରୀ ତ୍ରିପାଠୀ, Evolution of Odia Language and Script ଏବଂ କୁଞ୍ଜ ବିହାରୀ ଦାଶଙ୍କ ଓଡ଼ିଆ ଲୋକଗୀତି ଓ କାହାଣୀ ଏକ ଅଧ୍ୟୟନ ସନ୍ଦର୍ଭ ପାଇଁ ଯଥାକ୍ରମେ ଲଣ୍ଡନ ଓ ବିଶ୍ୱଭାରତୀ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ପିଏଚ୍.ଡି. ଉପାଧି ଆହରଣ କରିଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଅଧୀନରେ କୌଣସି ଅଧ୍ୟାପକ ଏହି ଉପାଧି ପାଇଁ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରି ନଥାନ୍ତି । ଗବେଷଣା କିପରି କରିବାକୁ ହୁଏ ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ଅଧ୍ୟାପକମାନଙ୍କ ଧାରଣା ନଥାଏ । ବିଜ୍ଞାନର ଛାତ୍ର ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେତେବେଳେ ସ୍ୱର୍ଗତ ପରମାନନ୍ଦ ଆର୍ତ୍ତସ୍ୟ ନିଜେ ପିଏଚ୍.ଡି. ଉପାଧିଟିଏ ପାଇ ନଥିଲେ ହେଁ ଗବେଷଣାର ଧାରା ସମ୍ପର୍କରେ ମୌଳିକ ଧାରଣାକୁ ନେଇ ଗବେଷଣାତ୍ମକ ପ୍ରବନ୍ଧମାନ ରଚନା କରୁଥାନ୍ତି । ପ୍ରଥମେ ଯେଉଁ ଦୁଇଜଣ ଗବେଷକ ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ପିଏଚ୍.ଡି. ଉପାଧି ପାଇଥିଲେ, ଉଭୟେ ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉପକୃତ ହୋଇଥିବା ସ୍ୱାକାର କରିଛନ୍ତି— ବେଶୀମାଧବ ପାଢ଼ୀ, ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟ । ତ. ପାଢ଼ୀଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରକ ଥିଲେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ପଣ୍ଡିତ, ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ । କିନ୍ତୁ ଗବେଷଣାର ସୁତ୍ରଟି ବଢାଇଥିଲେ ପରମାନନ୍ଦ ଆର୍ତ୍ତସ୍ୟ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ତ. ପାଢ଼ୀ ଉଦାରତାର ସହ ସୂଚିତରଣ କରି କହନ୍ତି, “ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରଥମ ସାକ୍ଷାତବେଳେ

ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ମହାଶୟ ଉପଦେଶ ଦେବା ଭଙ୍ଗୀରେ ପଡ଼ିଲେ— ଆଜ୍ଞା, ଗବେଷଣା କରିବ କହୁଛ । କିମିତି ଗବେଷଣା ହୁଏ ଜାଣ ? ଆଗରୁ କିଛି ନିବନ୍ଧ ଦେଖୁଛ ? ଅତି ସନ୍ତର୍ପଣରେ କହିଲି— ନା ଆଜ୍ଞା ! ସେମିତି କୌଣସି ନିବନ୍ଧ ଓଡ଼ିଆରେ ନାହିଁ, ତ. କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ଦାଶଙ୍କର ‘ଲୋକଗୀତି ସଞ୍ଚନ’ ଛଡ଼ା । ସେଇଟା କିନ୍ତୁ ଲୋକସାହିତ୍ୟ ଉପରେ । ମୁଁ ତ ସଂସ୍କୃତି ଉପରେ ଗବେଷଣା କରିବି— ଠିକ୍ ଅଛି । କାହାକୁ ଅନୁସରଣ କରନି । ନିଜେ ବୁଦ୍ଧି ଖଟାଇ ଲେଖିବା ଚେଷ୍ଟା କର । ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟରୁ ଉତ୍ତୃତିମାନ ସଂଗ୍ରହ କରି ଅଲଗା କାଗଜରେ ଲେଖି ରଖିବ । ବହିର ନାଁ, ଲେଖକ, ସଂସ୍କରଣ ଓ ପୃଷ୍ଠା ସବୁ ଟିପିନେ । ମନଇଚ୍ଛା ବହିର ଉତ୍ତୃତି ଦେବନି ।” ଏହି ସୁତ୍ରକୁ ଧରି ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟଙ୍କ ମତକୁ ଖଣ୍ଡନ କରିବାର ଦୁଃସାହସ କରିଛନ୍ତି ବେଶୀମାଧବ । ଭାଷା, ଲିପି ଓ ଲୋକସାହିତ୍ୟ ଗବେଷଣା ସମ୍ପର୍କିତ ହୋଇଛି । ଧର୍ମ, ସଂସ୍କୃତି ଏବଂ ସାହିତ୍ୟ ଗବେଷଣାର ଅନ୍ୟମାରମ୍ଭ ଏହି ଦଶକରୁ । ଆଜି ତ ଗବେଷଣା ସନ୍ଦର୍ଭ ଏକ ବିପଣନ ସାମଗ୍ରୀ, କିନ୍ତୁ ଗବେଷଣା ଯେ କିପରି ଏକ କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ ତାହା ଉଭୟ ‘ଦାରୁଦେବତା’ ଏବଂ ‘ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ’ (୧୮୦୩-୧୯୨୦)ରୁ ଜାଣିହୁଏ । ଉଭୟ ସନ୍ଦର୍ଭ ଆଜି ସୁଦ୍ଧା ଅନତିକ୍ରମଣୀୟ ହୋଇ ରହିଛି ।

ପିଏଚ୍.ଡି. ଉପାଧି ପାଇଁ ଲେଖାଯାଇଥିବା ‘ଦାରୁଦେବତା’ ଡକ୍ଟର ବେଶୀମାଧବ ପାଢ଼ୀଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚାର ଅନ୍ୟମାରମ୍ଭ ନୁହେଁ, ମଧ୍ୟ ବିନ୍ଦୁ । ପ୍ରତିଭାର ପରିସ୍କରଣ କେଉଁଠି କେତେବେଳେ ହୁଏ କହିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଛାତ୍ର ଜୀବନର ଦୁଷ୍ମୀରୁ କବିତା ଲେଖା ଆରମ୍ଭ । ପ୍ରତିପକ୍ଷ ପିଲାମାନଙ୍କୁ ଚୁଗୁଲି କରିବା ପାଇଁ ବ୍ଲାକ୍‌ବୋର୍ଡ଼ରେ ଲେଖୁଥିବା ବ୍ୟଙ୍ଗ ଦ୍ୱିପଦାଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଥମ ବାଢ଼ଙ୍କ ପରିସ୍କରଣ । ଏଥିପାଇଁ ଦଣ୍ଡିତ ମଧ୍ୟ । ମନେପଡ଼େ ଇଂଲିଶ୍ କବି ପୋପ୍‌ଙ୍କ କଥା । କବିତା ଲେଖିବେ ନାହିଁ ବୋଲି ବାପାଙ୍କଠାରେ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରି ସେ କହିଥିଲେ । Papa papa pity take, never shall I verses make. ସେଗୁଡ଼ିକ ଯାହାହେଉନା କାହିଁକି କିଶୋର

ବୟସରେ ଛୋଟ ଛୋଟ କବିତା ଲେଖିବା ପାଇଁ ତାହାହିଁ ଥିଲା ପ୍ରେରଣାର ଉତ୍ସ । ସମକାଳରେ ପାରଳାର ସାହିତ୍ୟ ଓ ସାଙ୍ଗାତିକ ବାତାବରଣ ଚଳଚଞ୍ଚଳ ଥିଲା । ପୂର୍ବରୁ ତ ଜଗନ୍ନାଥ ନାରାୟଣ ଦେବ, ପଦ୍ମନାଭ ନାରାୟଣ ଦେବ, ଗୌରଚନ୍ଦ୍ର ନାରାୟଣ ଦେବ, ଗୋପାଳ କୃଷ୍ଣ, ହରିବନ୍ଧୁ, ଗୌରହରି, କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବ ରଥ (କିଛିଦିନ ପାଇଁ ରାଜାଙ୍କ ଦେଘାନ୍ ଥିଲେ) ଏବଂ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦ, ଶ୍ୟାମ ସୁନ୍ଦର ରାଜଗୁରୁ, ଅପନ୍ନା ପଣ୍ଡା, ଅପନ୍ନା ପରିଚ୍ଛା ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନାର ପୀଠସ୍ଥଳି ଥିଲା । ପ୍ରତିଦିନ ଦେବାଳୟମାନଙ୍କରେ ସନ୍ଧ୍ୟା ଆଳତିବେଳେ ସହରଟି ଗୀତିମୁଖର ହୋଇ ଉଠୁଥିଲା । ପିଲାମାନେ ସେ ସବୁରେ ଯୋଗ ଦେଉଥିଲେ । ରଙ୍ଗାଳୟ ଏବଂ ବଦ୍ୟାଳୟଗୁଡ଼ିକରେ ନାଟକମାନ ମଞ୍ଚସ୍ଥ ହେଉଥିଲା । ଏହି ପରିବେଶ ଜଣେ ବିଭୁ ଆଶୀର୍ବାଦ ନେଇ ଜନ୍ମ ନେଇଥିବା କିଶୋରର ମନରେ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ପାଇଁ ଉତ୍ସାହ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏତେବେଳେ ତାଙ୍କ ଲେଖନୀରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିଥିଲା ମହାକାଳୀ ସ୍ତୁତି, ଅନଙ୍ଗ ସର୍ବସ୍ୱ, କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଚଉତିଶା, ନବ୍ୟନାରୀ, କାନ୍ତ ହୃଦୟ, ବର୍ଷା ସଖି, ମହେନ୍ଦ୍ର ତନୟାଷ୍ଟକ, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଶିବ, ଜଗନ୍ନାଥ, ଦୁର୍ଗା, ଗଣେଶ, ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ପ୍ରଭୃତି ଦେବଦେବୀ ସ୍ତୁତି; କିଛି ଓଡ଼ିଆରେ, କିଛି ସଂସ୍କୃତରେ । ଏ ସମୟର ‘ସାତାସାଗରରେ ପ୍ରଦୋଷ’ ଏବଂ ଶ୍ଳୀଳ ଅଶ୍ଳୀଳ ଦ୍ୱିଅର୍ଥବୋଧକ କବିତା ପାଇଁ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ମହାରାଜା ଏବଂ ଜୟପୁର ମହାରାଜାଙ୍କଠାରୁ ପୁରସ୍କାର ଲାଭ ତାଙ୍କ ଉତ୍ସାହକୁ ବଳବତ୍ତର କରିଛି, ଲେଖନୀକୁ କରିଛି ଶାଣିତ ।

ପୁଣି ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡିର ନାଟ୍ୟ ପରମ୍ପରା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମୃଦ୍ଧ । ରଘୁନାଥ ପରିଚ୍ଛାଙ୍କ ଗୋପୀନାଥ ବଲ୍ଲଭ ନାଟକ ପ୍ରଥମ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ନାଟକ ଭାବେ ସୁପରିଚିତ । ଅପନ୍ନା ପରିଚ୍ଛାଙ୍କ ନାଟ୍ୟଦଳ ପିଲାମାନଙ୍କ ମନରେ ନାଟକ ପ୍ରତି ଆଗ୍ରହ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ । ପଦ୍ମନାଭ ରଙ୍ଗାଳୟ ତ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଥମ ଦୀର୍ଘସ୍ଥାୟୀ ରଙ୍ଗମଞ୍ଚ । ସେଥିରେ ଅଭିନୀତ ହେବା ପାଇଁ ପଦ୍ମନାଭ ନାରାୟଣ ଦେବଙ୍କଠାରୁ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦ, ଗୌରଚନ୍ଦ୍ର ନାରାୟଣ ଦେବଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡିର ବହୁ ନାଟ୍ୟକାର ନାଟକମାନ ରଚନା କରିଯାଇଛନ୍ତି ।

ନାଟ୍ୟକାରମାନଙ୍କୁ ପ୍ରୋତ୍ସାହିତ କରିବା ଏବଂ ନାଟକର ରଚନା ଶୈଳୀ ସମ୍ପର୍କରେ ଅବହିତ କରିବା ପାଇଁ ଅପନ୍ନା ପରିଚ୍ଛାଙ୍କ ଉଦ୍ୟମରେ, ପରିଚ୍ଛା ମଠରେ ଏକ ପାଠାଗାର ଗଢ଼ି ଉଠିଥାଏ । ତତ୍କାଳ ବଙ୍ଗଳାରେ ଯେତେ ସବୁ ନାଟକ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଥିଲା, ପରିଚ୍ଛା ଏ ସବୁକୁ ସଂଗ୍ରହ କରି ଆଣିଥିଲେ । ଏବେ ବି ସେହି ପାଠାଗାରରେ ବହୁ ବଙ୍ଗଳା ନାଟକ ସଂରକ୍ଷିତ । ଡି.ଏଲ୍. ରାୟ ସେ ସମୟରେ ବରିଷ୍ଠ ବଙ୍ଗଳା ନାଟ୍ୟକାର । ବେଶାମାଧବଙ୍କର ତ ସବୁଥିରେ ଆଗ୍ରହ । ନାଟକ ଲେଖିବା ଏବଂ ନାଟକ ପଢ଼ିବା ଭିତରେ ନାଟକ ରଚନା ପ୍ରତି ତାଙ୍କ ଆଗ୍ରହ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା । ସେ ସ୍ତୁତି, ଷ୍ଟୋତ୍ର ସହିତ ଛୋଟ ଛୋଟ କବିତା ଲେଖୁଥିବା ଦେଖି ବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କରେ ବିଭିନ୍ନ ଉତ୍ସବ ପାଳନ ଅବସରରେ ପିଲାମାନେ ତାଙ୍କୁ ନାଟକ ଲେଖିବା ପାଇଁ ବାଧ୍ୟ କରୁଥାନ୍ତି । ସତ୍ୟ ନାରାୟଣ ପଣ୍ଡା ସେ ସମୟରେ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡିର ସ୍ୱନାମଧନ୍ୟ ନାଟ୍ୟକାର । ତାଙ୍କ ନାଟକଗୁଡ଼ିକ ପଦ୍ମନାଭ ରଙ୍ଗାଳୟ ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଅଭିନୀତ ହେଉଥିଲା । ତାଙ୍କରି ଲିଖିତ ଓ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ଏକ ପ୍ରହସନରେ କିଶୋର ବେଶାମାଧବଙ୍କୁ ‘ନୂଆବୋହୂ’ ଭୂମିକାରେ ଅଭିନୟ କରବାକୁ ହୋଇଥିଲା । ଅନ୍ୟ ଏକ ନାଟକ ବିଜୟ କୁମାର ନାଟକରେ ସେ ଦୁଃଶାଳା ନାମକ ନାରୀ ଚରିତ୍ରରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲେ । ବେଶାମାଧବଙ୍କ ଚେହେରାଟି ସୁନ୍ଦର ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ନାରୀ ଭୂମିକାରେ ତାଙ୍କ ଅଭିନୟ ଦର୍ଶକମାନଙ୍କୁ ଆମୋଦିତ କରୁଥିଲା । ଏହି ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ସେ ଡି.ଏଲ୍. ରାୟଙ୍କ ଲିଖିତ ଶାହାଜାହାନ, ନୁରଜାହାନ, ଭୀଷ୍ମାର୍ଜୁନ, ସୋରାବ ରୁଦ୍ରମ୍ ପ୍ରଭୃତି ନାଟକର ଅନୁବାଦ ସହିତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାଟକ ଓ ଏକାଙ୍କିକା ଲେଖି ମଞ୍ଚସ୍ଥ କରାଇଥିଲେ । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା ବୁଢ଼ାବର, କ୍ଷୁଧା, ଆଦର୍ଶପ୍ରେମ, ଭୁଲ, ଭଲମନ୍ଦ ଇତ୍ୟାଦି । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ମଞ୍ଚସ୍ଥ ପରେ ହଜିଯିବା ନାଟକର ଭାଗ୍ୟଲିପି । ଏସବୁ ନାଟକ ମିଳିଥାଆନ୍ତା ବା କିପରି ?

ସ୍ୱର୍ଗତ ପାଢ଼ୀ ଜଣେ ସଂସ୍କୃତ ବିଦ୍ୱାନ୍ । ଭାଷା ପ୍ରବୀଣ, ଉତ୍କଳ ଭାଷା ପ୍ରବୀଣ, POL, ଏମ୍.ଏ. ଉପାଧ୍ୟାୟା । ପ୍ରଥମ ଝକିରି ସଂସ୍କୃତ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟରେ । ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଓ ଅଧ୍ୟାପକ ଭାବେ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ ନାଟକ ପଢ଼ାଇବା ଶୈକ୍ଷିକ କାର୍ଯ୍ୟ । ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ କାଳିଦାସଙ୍କ ମେଘଦୂତ, ଜୟଦେବଙ୍କ

ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ପରି ବିହ୍ନୁଶଙ୍କ ଚୌର ପରଶିକା ଏକ କାଳକନ୍ୟା ରଚନା, ବିଶେଷ କରି ଯୁବକମାନଙ୍କ ପାଇଁ । କେହି ଜଣେ ତା’ ସାଙ୍ଗରେ ଗଛଟିଏ ଯୋଡ଼ି ଦେଇଥିଲେ ‘ଉତ୍ତରପଞ୍ଚାଶିକା’ । ଯୌବନରେ ଅଧ୍ୟାପକ ପାଢ଼ୀ ତା’ ପ୍ରେମରେ ପଡ଼ିଛନ୍ତି । ‘ଅଦ୍ୟାପିତା’ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକ ସ୍ବତଃ ମନେ ରହିବା ସ୍ବାଭାବିକ । ଖଣ୍ଡକାବ୍ୟଟି ଏକ ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରଧାନ ରଚନା । ରାଜକୁମାରୀର ପ୍ରଣୟସିନ୍ଧୁ ପ୍ରେମିକଟିଏ ରାଜାଙ୍କ ଦ୍ବାରା ମୃତ୍ୟୁଦଣ୍ଡରେ ଦଣ୍ଡିତ । ତାଙ୍କ ଭୂମିକୁ ଗଲାବେଳେ ରାଜକୁମାରୀ ସହିତ ମିଳନପଦ୍ଧତିକୁ ଆଧାର କରି ସେ ଉଚ୍ଚାରଣ କରିଛି ପରଶିକା ଶ୍ଳୋକ । କରୁଣ ଓ ଶୃଙ୍ଗାର ମିଶ୍ରିତ ରଚନାଟି ଭାଷା କବିମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ କମ୍ ଆକୃଷ୍ଟ କରି ନାହିଁ । ଇଂରେଜୀ, ଗୁଜୁରାଟୀ ଇତ୍ୟାଦି ଭାଷାରେ ଏହାର ଅନୁବାଦ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଓଡ଼ିଆ କବି ମଧ୍ୟ ପଛରେ ନାହାନ୍ତି । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ପିତାମହ ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ ଏହାର ଆଧାରରେ ରଚନା କରିଛନ୍ତି ଇଚ୍ଛାବତୀ କାବ୍ୟ । ବେଶୀମାଧବ ଉକ୍ତ କାବ୍ୟର ଆଧାରରେ ରଚନା କରିଥିବା ‘ଚେରକବି’ କାବ୍ୟର କଥାବସ୍ତୁରେ ନିଜ କବିତ୍ବର ପରୀକ୍ଷା ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ରାଧାନାଥ ଓ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ କାବ୍ୟଶୈଳୀ ତାଙ୍କ ଆଦର୍ଶ । ପୂର୍ବରୁ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡିର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରତିଭାଧର ପଣ୍ଡିତ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦ କାବ୍ୟଟିର ଆଧାରରେ ରଚନା କରିଥିଲେ ‘ବିହ୍ନୁଶୀର୍ଷ’ କାବ୍ୟ । ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟଙ୍କ ଶୈଳୀ ଥିଲା ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ । ୧୯୫୦ ବେଳକୁ ସବୁଜ ଓ ପ୍ରଗତିବାଦୀ କବିମାନେ କାବ୍ୟଶୈଳୀରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ରାଧାନାଥ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇନଥିଲେ । ତ. ପାଢ଼ୀ ସେହି ପଦ୍ଧତର ପ୍ରତୀକ । କାର୍ତ୍ତିକ ସନ୍ଧ୍ୟାର ବର୍ଷନା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରନ୍ତୁ ।

ହସି ଆସୁଥିଲା କାର୍ତ୍ତିକର ସଞ୍ଜା
ଖସୁଥିଲା ପ୍ରାଚୀ ଭୂଷା
ଦିଶି ଆସୁଥିଲା ଅମା-ମସୀ-ରେଖା
ହସାଇ ବାରୁଣୀ ଯୋଷା ।
ବହି ଆସୁଥିଲା ମଧୁର ହିଲ୍ଲୋଳ
ଶିଶିର ଭରା ତରଙ୍ଗ
ତହିଁ ମିଶିଥିଲା ବିହଙ୍ଗ କଣ୍ଠର
କଳ-ସଙ୍ଗୀତ ବେହାଗ ।

ଉଡୁଥିଲେ ପକ୍ଷୀ ଝାଡୁଥିଲେ ପକ୍ଷ
ହରଷେ ଲଳିତ ରବେ
ଡାକୁଥିଲେ ସିନା ଭଙ୍ଗୁର ଭବର
ଅନାଦୁବୋଧ ମାନବେ ।

ତାଙ୍କୁ ନେଇ ସେ ରଚନା କରିଛନ୍ତି ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର କାବ୍ୟ ‘ଚେରକବି’ । କାବ୍ୟଟି ପଣ୍ଡିତ ଅନନ୍ତ ତ୍ରିପାଠୀ ଶର୍ମା ଏବଂ ତତ୍କାଳୀନ ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବଙ୍କ ମନକୁ ଛୁଇଁଛି । ଅବଶ୍ୟ ଏହା ବେଶୀମାଧବଙ୍କ ପ୍ରଥମ ପଦ୍ୟ ରଚନା ନୁହେଁ । ସମ୍ବଳରେ ସେ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗଜୁଡ଼ି ଶାସନ ବାଲାଜୀ ରାମସ୍ବାମୀ ମଠର ମଠାଧୀଶଙ୍କ ଅନୁରୋଧ କ୍ରମେ କୌଣସି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ନାମରେ ପ୍ରଚଳିତ ଶ୍ରୀରାମ କର୍ଣ୍ଣାମୃତ ଗ୍ରନ୍ଥଟିକୁ ଓଡ଼ିଆରେ ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ । ଏ ସମୟର ଅନ୍ୟତମ ରଚନା ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ଜଣାଣ । ମାଣବସା ଗୁରୁବାର ଦିନ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ସନ୍ନିଧିରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସ୍ତୋତ୍ର, ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସହସ୍ରନାମ, ଶ୍ରୀ ସୁକ୍ତ ଇତ୍ୟାଦି ପଢ଼ାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଘରର ଲକ୍ଷ୍ମୀ (ସହସ୍ରର୍ମଣୀ) ପଢ଼ିବେ କ’ଣ ? ତାଙ୍କ ପାଇଁ ଲେଖାଯାଇଛି ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ଜଣାଣ । ସର୍ବତ୍ର ରାଧାନାଥ ହିଁ ସ୍ମରଣୀୟ ।

ସବୁକିଛି କରିପାରିବାର ବିଶ୍ବାସ ବେଶୀମାଧବଙ୍କ ଚରିତ୍ରର ଏକ ବିଶେଷତ୍ବ । ଏହି ବିଶ୍ବାସକୁ ନେଇ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି ‘ସାଇଣ୍ଟିଫିକ୍ ସପ୍’ ଶିରୋନାମାରେ ଏକ ଡିଟେକ୍ଟିଭ୍ ଉପନ୍ୟାସ । ସେଇଟା ପୁଣି ଏକ ଚଳଚ୍ଚିତ୍ର । ଜଣେ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ଉପନ୍ୟାସ ଲେଖିପାରିବୁକି ର ଉତ୍ତର । ସେତେବେଳେ ହାଇସ୍କୁଲ ପଢୁଆ ପିଲାମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଡିଟେକ୍ଟିଭ୍ ଉପନ୍ୟାସ ପଢ଼ିବା ଆଗ୍ରହ ଯଥେଷ୍ଟ । ‘ବରୁଆ’ ପ୍ରବନ୍ଧର ଲେଖକ ଗୋବିନ୍ଦ ତ୍ରିପାଠୀ ମଧ୍ୟ ଏତିକିବେଳେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଦୁଇଟି ରହସ୍ୟ ରୋମାଞ୍ଚ ଉପନ୍ୟାସ— ଗୁଜ୍ଜରା ଗଦାଧର ଓ ଚତୁର ଗଦାଧର । ତେଣୁ ସେ ମଧ୍ୟ ତା’ ପ୍ରତି ଅନାଗ୍ରହୀ ହୋଇପାରନ୍ତେ କିପରି ? ଏଣୁ ସାମାଜିକ କିମ୍ବା ଐତିହାସିକ ଉପନ୍ୟାସ ଲେଖାରେ ହାତ ନ ଦେଇ ସେ ଲେଖିଲେ ଡିଟେକ୍ଟିଭ୍ ଉପନ୍ୟାସଟିଏ । ଉପନ୍ୟାସଟି ପଢ଼ିଲେ ତାହା ତକ୍କର ବେଶୀମାଧବ ପାଢ଼ୀଙ୍କ ବୋଲି ବିଶ୍ବାସ କରିହେବ ନାହିଁ । ଭାଷାରେ ଆଞ୍ଚଳିକ ପ୍ରଭାବ, ବିଷୟ ବିନ୍ୟାସରେ ଅପ୍ରାକୃତିକତା ସ୍ପଷ୍ଟ ଦାରିହେବ । ଏହିଠାରେ ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟିକ ଚର୍ଚ୍ଚାର ଗୋଟିଏ ପର୍ବର ପରିସମାପ୍ତି ।

୧୯୫୪-୫୫ ମସିହା ବେଳକୁ ଭାଷା ପ୍ରବାଣ,
 ଉଭୟ ଭାଷା ପ୍ରବାଣ, POL ଇତ୍ୟାଦି ସହିତ ସଂସ୍କୃତ ଏମ୍.ଏ.
 ପରୀକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ସରିଥାଏ । ଆବଶ୍ୟକତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେହି ବର୍ଷ
 ଦୁଇ ତିନିଦିନ ମଧ୍ୟରେ ବଙ୍ଗଳାକୁ ଐକ୍ତିକ ପଦ୍ମ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ
 କରି ଓଡ଼ିଆ ଏମ୍.ଏ. ପରୀକ୍ଷାରେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥାନ୍ତି ।
 ୧୯୫୬ ମସିହାରେ ବାରିପଦା ସରକାରୀ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟରେ
 ଅଧ୍ୟାପକ ଭାବେ ନିଯୁକ୍ତ ପାଇସାରିଥାନ୍ତି । ଶୈଶବରୁ ଯେଉଁ
 ଆର୍ଥିକ ଦୁରବସ୍ଥା ଦେଇ ଗତି କରୁଥିଲେ, ତା' ମଧ୍ୟ ଦୂରେଇ
 ଯାଇଥାଏ । ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ଗବେଷଣା । ତାହା ପୁଣି ପଣ୍ଡିତ
 ପ୍ରବର ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ, ବିଷୟବସ୍ତୁ
 ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ । ଏକେତ ସେ ଶୈଶବରୁ ଆଜୀବନ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ
 ସମର୍ପିତ ଭକ୍ତ । ସବୁବେଳେ ସବୁ ସୁଖଦୁଃଖରେ ସେ ତାଙ୍କ
 ସହାୟକ । ସମସ୍ୟାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେଲେ ସେ କହନ୍ତି
 'ଜଗନ୍ନାଥ ଅଛନ୍ତି' । କିନ୍ତୁ ଏ ଏକ ସହଜ ବ୍ୟାପାର ନୁହେଁ ।

ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଏକ ରହସ୍ୟମୟ ଦେବତା । ତାଙ୍କ ଆଦି
 ଅନ୍ତ ଖୋଜିବା ପାଇଁ ପ୍ରାଚ୍ୟ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ବହୁ ବିଦ୍ୱାନ ଓ
 ଗବେଷକ ଘର୍ମାନ୍ତ । ଅନ୍ଧଙ୍କ ହାତୀ ଦେଖାପରି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ
 ତତ୍ତ୍ୱ ବିମର୍ଶ । ଗବେଷକମାନେ ତାଙ୍କୁ ବେଦରେ,
 ଉପନିଷଦ୍ରେ, ପୁରାଣରେ, ମହାଭାରତରେ, ବୌଦ୍ଧ ଓ
 ଜୈନ ପରମ୍ପରାରେ ଖୋଜିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଆଖି, ନାକ, ଅଧର,
 ଓଷ୍ଠ, ଖଣ୍ଡିତ ହସ୍ତ, ଅଦୃଶ୍ୟ ପାଦ ଭିତରେ ମହାଜାଗତିକ
 ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ସନ୍ଧାନ କରିଛନ୍ତି । ସବୁ ଧର୍ମ ମତବାଦର
 ପ୍ରବର୍ତ୍ତକମାନେ ତାଙ୍କ ପାଖକୁ ଆସିଛନ୍ତି, ନିଜ ମତବାଦର
 ରଙ୍ଗରେ ତାଙ୍କୁ ରଙ୍ଗେଇଛନ୍ତି । ସବୁଠୁ ମଜା କଥା ହେଲା
 ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ମିଶନାରୀମାନେ ତାଙ୍କୁ ସମ୍ବଳ କରି ନିଜ ଧର୍ମ
 ପ୍ରସାର କରିଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୌଳିକ ରୂପତତ୍ତ୍ୱ
 ଶହ ଶହ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ, ଗାଳଗଳ୍ପ ଭିତରେ ପୋତି ହୋଇ ପଡ଼ିଛି ।
 ତା' ଭିତରୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଖୋଜିବା କମ୍ ଦୁଃସାହସିକ କାର୍ଯ୍ୟ
 ନୁହେଁ । ତାହା ପୁଣି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଉପାଧି ପାଇଁ
 ପ୍ରସ୍ତୁତ ସମର୍ଥନିତ । ସମକାଳର ପ୍ରଖ୍ୟାତ ବିଦ୍ୱାନମାନଙ୍କ
 ଦ୍ୱାରା ପରୀକ୍ଷିତ ହେବ । କିନ୍ତୁ ତ. ପାଢ଼ୀଙ୍କ ଅଭିଧାନରେ
 'ଅସମ୍ଭବ' ଶବ୍ଦଟି ନଥିଲା ।

ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଭାଷଣ ଶୁଣିବା ପରେ ତାଙ୍କ
 ମନରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂଳ ଉପ
 ଖୋଜିବା ପାଇଁ ଏକ ଦୁର୍ବାର ଆଗ୍ରହ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ।
 ଯେକୌଣସି ବିଷୟରେ ଆଗ୍ରହଟିଏ ସୃଷ୍ଟି ହେଲେ ତାଙ୍କୁ ଶେଷ
 କରିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତ. ପାଢ଼ୀ ନଛୋଡ଼ବନ୍ଦା । ସଂସ୍କୃତ ପରୀକ୍ଷା
 ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତି ଏବଂ ଅଧ୍ୟାପନା ପାଇଁ ସେ ତ ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ
 କରିଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ତାହା ଥିଲା ବୃତ୍ତିଭିତ୍ତିକ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଣେ
 ଗବେଷକର ଦୃଷ୍ଟି ନେଇ ସେ ତା' ଭିତରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ
 ଖୋଜିଛନ୍ତି । ତା' ସହିତ ତତ୍କାଳର ଉପଲବ୍ଧ ହିନ୍ଦୀ, ଇଂରାଜୀ,
 ଓଡ଼ିଆ ଓ ବଙ୍ଗଳା ପ୍ରଭୃତି ଭାଷାରେ ଥିବା ଗବେଷଣାତ୍ମକ
 ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ପ୍ରବନ୍ଧକୁ ପଢ଼ିଛନ୍ତି । ମହାଭାରତ ରାମାୟଣ ସହିତ
 ଅଷ୍ଟାଦଶ ପୁରାଣରେ ଥିବା ଏହି ରହସ୍ୟାତ୍ମକ ମୂର୍ତ୍ତିଚିତ୍ର
 ବିବରଣୀକୁ ପରୀକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି । ଶବ୍ଦରମାନଙ୍କ ପୂଜାପଦ୍ଧତି
 ଜାଣିବା ପାଇଁ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡିର ଅରଣ୍ୟାନ୍ତୀ ମଧ୍ୟରେ ଘୁରି
 ବୁଲିଛନ୍ତି । ଗବେଷଣା ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ ନୁହେଁ । ଉପଲବ୍ଧ ତଥ୍ୟରୁ
 ସତ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ, ନୂତନ ଭାବେ ସେଗୁଡ଼ିକର ବ୍ୟାଖ୍ୟା
 ଗବେଷକର କାର୍ଯ୍ୟ । ଆଗରେ ଏକଲବ୍ୟର ଦ୍ରୋଣାଚାର୍ଯ୍ୟ,
 ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାଶ । ତାଙ୍କ ମତକୁ ଖଣ୍ଡନ କରିବାକୁ
 ହେବ । ଦୁରୁହ ବ୍ୟାପାର । ଭୟ ଓ ଭକ୍ତି । ସେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ
 ସମର୍ପିତ ଭକ୍ତ । ଭକ୍ତିର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ରହିଲେ ଗବେଷଣା କାର୍ଯ୍ୟ
 ବ୍ୟାହତ ହେବ । ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଠାକୁର ଘର
 ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ କରି ନ ରଖିଲେ ଗବେଷକ ବାଟବଣା
 ହୋଇପାରେ । ତ. ପାଢ଼ୀ ଗବେଷକର ଦୃଷ୍ଟି ନେଇ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ,
 ବ୍ରହ୍ମଦାରୁଙ୍କୁ ଖୋଜି ଖୋଜି 'ଦାରୁଦେବତା'ରେ ପହଞ୍ଚିଛନ୍ତି ।
 ଆଜିକାଲି ତ ଜଗନ୍ନାଥ ଏକ ବୈପଣିକ ସାମଗ୍ରୀ । ମିଛ ସତ
 କହି ଧାଡ଼ିଏ ଦି'ଧାଡ଼ି ଲେଖିଦେଲେ ଆର୍ଥିକ ସୁଚ୍ଛଳତା ସହିତ
 ସମାଲୋଚକ, କବି ହେବାର ଗୌରବ ମଧ୍ୟ ମିଳିପାରୁଛି ।
 ସବୁ ସେହି ଦାରୁଦେବତାର ସମ୍ପ୍ରସାରଣ, ବିସ୍ତୃତିକରଣ,
 ବିକୃତିକରଣ ମାତ୍ର । ଅବଶ୍ୟ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରକୁ ଲଙ୍ଘନା କରି, ତା'
 ଦେହରୁ ଚୂନର ଆବରଣ ଛଡ଼ାଇ ବହୁ ନୂତନ ତଥ୍ୟ ଆବିଷ୍କାର
 କରାଯାଇଛି । ତା' ମାଧ୍ୟମରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ କିଛି
 ଧାରଣା ବଦଳିଛି । ଅବଶ୍ୟ ମନ୍ଦିର ସମ୍ପର୍କିତ ଐତିହାସିକ
 ଧାରଣାର ରହସ୍ୟ ଉଦ୍‌ଘାଟନର ପଥକୃତ ତ. ପାଢ଼ୀ । ସେହି
 ବୋଧହୁଏ ଅତିମ । ତଥାପି ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନ ଅସମାହିତ ।

ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡିର ସୁଦୂର ଶବରପଲ୍ଲୀରେ ଯେଉଁ କାଷ୍ଠମୂର୍ତ୍ତି ଉପାସିତ ତାହା ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡିର ରଥଯାତ୍ରା ଦେଖିଯାଇଥିବା ଭକ୍ତମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ମିତ ନୁହେଁ ତ ? ?

ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଯେତେବେଳେ ନୂତନ ତଥ୍ୟର ସନ୍ଧାନ ମିଳିଛି ସେ ତାକୁ ଅସ୍ଵୀକାର କରିନାହାନ୍ତି, ତା' ସମ୍ପର୍କରେ ଅଧିକ ଆଲୋଚନା କରିବା ପାଇଁ ଲେଖାଯାଇଛି “ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ-ତତ୍ତ୍ଵ ବିମର୍ଶ” । ସେଥିରେ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ, ସଂସ୍କୃତିର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିପ୍ରକାଶ, ଜଗବନ୍ଧୁ, ଅଲୌକିକୀ ପ୍ରତିମା, ଦର୍ଶନ ସମ୍ବେଦ୍ୟ, ସାଂସ୍କୃତିକ ଦେବତା, ଜଗତ୍ସ୍ଵରୂପ, ଅନନ୍ୟ ପରତନ୍ତ୍ର, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ, ଶବରଦେବତା ପରି ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ମିଳିତ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରତୀକ—ଜଗନ୍ନାଥ, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ, ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରତିଷ୍ଠାରେ ସଂସ୍କୃତିର ପରାକାଷ୍ଠା, ମାହାରା ନୃତ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ କ୍ରମବିକାଶ, ପୂର୍ବଭାରତୀୟ ଉପାସନାର ପରମ୍ପରା ଓ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପରିବାର, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଭୋଗ ସେବାରେ ଶାବର ସଂସ୍କୃତିର ସଙ୍କେତ, ଜଗନ୍ନାଥ କାହାର ତୁମ୍ଭେ ? ଇତ୍ୟାଦି ବହୁ ପ୍ରବନ୍ଧ ଦାରୁଦେବତାର ପରିପୂରକ । ତଥାପି ଗବେଷକ ଅସବୁଷ୍ଟ । ତେଣୁ ତାଙ୍କ ଶେଷ କଥା ହେଲା ‘ଏହି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିଚାର କଲେ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପୁରାତନ, ଯାହାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରତୀକ ହେଉଛନ୍ତି ସ୍ଵୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ । ଗଙ୍ଗୋତ୍ରୀ ସଦୃଶ ଆଦିମତମ ଯୁଗରୁ ପ୍ରବାହିତ ଏହି ଧର୍ମଧାରା କାଳ ପଥରେ ଶୈବ, ଶାକ୍ତ, ଗାଣପତ୍ୟ, ବୈଷ୍ଣବ, ସୌରାଦି ବିଭିନ୍ନ ସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକ ଆଖିର-ବିଖିର ରୂପ ଶାଖାନଦୀ ସଂଯୋଗରେ ଏପରି ଏକ ବିଚିତ୍ର ଏବଂ ବିରାଟରୂପ ଧାରଣ କରିଛି । ଯାହାର ଆଦ୍ୟପ୍ରାନ୍ତ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ଦୁଃସାଧ୍ୟ ମନେହୁଏ ।’ (ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତି ଓ ଧର୍ମଧାରା)

ଦାରୁଦେବତା ପ୍ରସ୍ତୁତି ପରେ ଡ. ବେଣୀମାଧବ ପାଢ଼ୀ ଆଉ ନାଟକ, କବିତା, ଉପନ୍ୟାସ ଲେଖିବା ପ୍ରାୟ ଭୁଲି ଯାଇଛନ୍ତି । ଏଥିପାଇଁ ଯେଉଁ ସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଧ୍ୟୟନ ଓ ମନନ କରାଯାଇଥିଲା ତା'ରି ଆଧାରରେ ସେ ଧର୍ମ, ଧାର୍ମିକ ମତବାଦ, ଦେବଦେବୀ ଇତ୍ୟାଦି ବିଷୟକ ପ୍ରବନ୍ଧମାନ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ସେଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ ପତ୍ରପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ । ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ତଥ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଗନ୍ଧ ପରି ସୁଖପାଠ୍ୟ । ସହକର୍ମୀ

ରୂପେ ସେ ପାଇଛନ୍ତି ମହାପାତ୍ର ନୀଳମଣି ସାହୁ, ଶାନ୍ତନୁ କୁମାର ଆରକ୍ଷ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ, ବସନ୍ତ କୁମାର ଶତପଥିଙ୍କ ପରି ଗାନ୍ଧିକମାନଙ୍କୁ । ଗନ୍ଧ ତ ଲେଖି ହୋଇନି, କିନ୍ତୁ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ଗନ୍ଧର ଧର୍ମ ଆହରଣ କରିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପ୍ରାଚୀନତା ଏବଂ କ୍ରମବିକାଶ ଆଧାରରେ ଲିଖିତ ‘ଉଡ଼ୁକାର ଖୋଲା ଚିଠି’ରୁ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନାର ଅୟମାରମ୍ଭ । ଶକ୍ତି ପୂଜାର ପରମ୍ପରା, ଶୈବଧର୍ମର ଇତିବୃତ୍ତ, ଲକ୍ଷ୍ମୀପୂଜା, ଚଣ୍ଡୀ ଏକ ରୂପକେ, ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗର ଦେବଦେବୀ, ମାତୃପୂଜାର ପରମ୍ପରା, ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ରାଷ୍ଟ୍ର ଭାବନା, ଭାରତୀୟ ଭାବନାରେ ଦୁର୍ଗାଦେବୀ, ପୁରାଣରେ ଦେବୀ ଉପାସନାର ଧାରା, ଜଗଜ୍ଜନନୀଙ୍କ ଜଞ୍ଜାଳ, ରକ୍ଷି ମୋହିନୀ ଉଷା, ସୂର୍ଯ୍ୟଶା, ଶକ୍ତି ଉପାସନା ଓ ଓଡ଼ିଆ ଶକ୍ତି ସାହିତ୍ୟ, ସାମ୍ବାଦିକତାର ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ ନାରଦ ଇତ୍ୟାଦି ତାଙ୍କ ବହୁପାଠିତାର ଫଳଶ୍ରୁତି ।

ଡକ୍ଟର ବେଣୀମାଧବ ପାଢ଼ୀ ଓଡ଼ିଆ ଓ ସଂସ୍କୃତ ବିଭାଗର ଅଧ୍ୟାପକ (ସେତେବେଳେ ଉଭୟ ବିଭାଗ ଏକତ୍ର ଥିଲା) । ସାହିତ୍ୟ ଅଧ୍ୟାପନାରେ ଦୀର୍ଘ ୨୪ ବର୍ଷ ବିତିଯାଇଛି । ଅବସର ପରେ ମଧ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ କବଳରୁ ସେ ମୁକ୍ତି ପାଇନାହାନ୍ତି । ଅବସର ସହିତ ସାଂସ୍କୃତିକ ଶତ୍ରୁତା ନଥାଏ । ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ପରମ୍ପରାଗତ ରୀତିରେ ସଂସ୍କୃତକୋଷ, ବ୍ୟାକରଣ, କାବ୍ୟ, ନାଟକ, ବେଦ, ଉପନିଷଦ୍ ଅଧ୍ୟୟନ । ଗୁରୁମାନଙ୍କ ମୁଖରୁ ସଂସ୍କୃତ କବି ଓ କାବ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ବହୁ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଶୁଣିଛନ୍ତି । ଟାକାଗ୍ରନ୍ଥରୁ ସାହିତ୍ୟ ବିଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି । ତାହାରି ଆଧାରରେ ସ୍ମାରକ ଓ ସ୍ମାରକୋତ୍ତର ପାଠ୍ୟକ୍ରମରେ ଥିବା ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟ ଅଧ୍ୟାପନା କରିଛନ୍ତି । ଅଧ୍ୟାପନା ଓ ସେଥିପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତିବେଳେ ହଠାତ୍ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ନୂଆ ଚିନ୍ତା କ୍ଷଣକ ପାଇଁ ମନୋରାଜ୍ୟରେ ଉଦ୍ରେକ ହୋଇ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ହତଚକିତ କରେ । ତାକୁ ମନେ ରଖିପାରିଲେ, ତା' ସମ୍ପର୍କରେ ଅଧିକ ଚିନ୍ତା କଲେ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ମୌଳିକ ପ୍ରବନ୍ଧ । ଡ. ପାଢ଼ୀଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେୟା ହିଁ ହୋଇଛି । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କୁ ପଢ଼ାଇଲାବେଳେ ‘କବି ସମ୍ରାଟ’ ବିଶେଷଶବ୍ଦର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ସେ ଚିନ୍ତା କରିଛନ୍ତି । ଏ ଦିଗରେ ପ୍ରୋତ୍ସାହିତ କରିଛନ୍ତି ବିଦ୍ଵାନ୍ ସ୍ଵର୍ଗତ ଡ. କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ଅନ୍ୟ ଜଣେ ସଚେତନଶୀଳ ଗବେଷକ ।

ସମ୍ରାଟ୍ ପ୍ରତିପାଦନ ପାଇଁ ବେଶାମାଧବ ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି ଅଧ୍ୟୟନ ଓ ଅନୁଚିନ୍ତନ । ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ‘ଭଞ୍ଜୀୟ କାବ୍ୟ ଭାବନା’ ପରି ଖଣ୍ଡିଏ ସମାଲୋଚନା ଗ୍ରନ୍ଥ । ସମକାଳୀନ ରାଜନୈତିକ, ଧାର୍ମିକ, ସାହିତ୍ୟିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ପରିସ୍ଥିତିର ଉପେକ୍ଷିତ ଯାହା କରିଛନ୍ତି, ତାହା କିପରି ସମ୍ରାଟ୍ ଉପାଧାର ଯଥାର୍ଥତା ପ୍ରତିପାଦନ କରେ, ବିଭିନ୍ନ ଉଦାହରଣ ମାଧ୍ୟମରେ ସେ ତାହା ଦର୍ଶାଇବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଆଲୋଚନା ମାର୍କ୍ସବାଦୀ କି ବାମାବାଦୀ, ସଂରଚନା କି ଉତ୍ତର ସଂରଚନାବାଦୀ ନୁହେଁ, ପୁରାଣାତ୍ମକ, ଭାଷଣ ସର୍ବସ୍ୱ କିମ୍ବା ଅର୍ଦ୍ଧ ଓ ଅଶିକ୍ଷିତ ଶ୍ରୋତାଙ୍କର ମନୋରଞ୍ଜନାତ୍ମକ ଆଲୋଚନାଠାରୁ ଶତ ଯୋଜନ ଦୂର । ବିଶେଷ ଭାବେ ଛାତ୍ର ଓ ଅଧ୍ୟାପକମାନଙ୍କ ସହାୟକ ।

ଭଞ୍ଜୀୟ କାବ୍ୟ ଭାବନା ବ୍ୟତୀତ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ଅନ୍ୟ ଯେଉଁ ସବୁ ପ୍ରବନ୍ଧ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି ସେଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱର୍ଗତ ପାଢ଼ୀଙ୍କ ମୌଳିକ ଚିନ୍ତନର ପରିରଂୟକ, ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚକଙ୍କ ପାଇଁ ଦିଗ୍ଦର୍ଶକ, ଯେପରି ‘ଉପପଦ ସାହିତ୍ୟ’ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିବା ଯୁବ ଲେଖକ ସମ୍ମିଳନୀ, ଶିଶୁ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ମିଳନୀ, କିଶୋର ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ମିଳନୀ, ଲେଖକା ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ମିଳନୀ ଇତ୍ୟାଦି ଲାଭ କରୁଛି । ସେଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ ବିଦଗ୍ଧ ଆଲୋଚନା ଲେଖକଙ୍କ ମତାମତ ସେମାନଙ୍କ ହୃଦୟ ନ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ନିଷ୍ଠୁର ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ସତ୍ୟ । ମଜାକଥା, ପ୍ରବନ୍ଧଟି ଯୁବ ଲେଖକ ସମ୍ମିଳନୀରେ ଦେଇଥିବା ଭାଷଣର ସାରାଂଶ । ସେହିପରି ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ବର୍ତ୍ତମାନର ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚକମାନଙ୍କୁ ସେ ଋରୋଟି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଛନ୍ତି— ୧. କାକ, ୨. କୋକିଳ, ୩. ମଧୁପ, ୪. ମରାଳ । ଏମାନଙ୍କ ସ୍ୱରୂପ ସମ୍ପର୍କରେ ସମାଲୋଚକ ଓ ସମାଲୋଚନା ପ୍ରବନ୍ଧ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ତାଙ୍କ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ଯୁକ୍ତିନିଷ୍ଠ, ସୁବୋଧ, ସରସ, ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଏବଂ ଏକମୁଖୀ । ବିଚିତ୍ର ରାମାୟଣର ଆଲୋଚନା ପ୍ରତି-ଆଲୋଚନାରେ ତାଙ୍କ ଯୁକ୍ତିପ୍ରବଣତାର ସନ୍ଦାନ ମିଳେ ।

ରେଭେନ୍ସା କଲେଜ ଛାଡ଼ି ଡ. ପାଢ଼ୀ ୧୯୭୧ ମସିହାରେ ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଯୋଗ ଦିଅନ୍ତି । ତା’ର

କିଛିଦିନ ପରେ ତୁଳ୍ଲି ଭିତ୍ତିରେ ଆସିଥିବା ବରେଣ୍ୟ ପ୍ରଫେସର ଡ. କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ତ୍ରିପାଠୀ ବିଭାଗରୁ ବିଦାୟ ନିଅନ୍ତି । ଭାଷା ବିଜ୍ଞାନରେ ସେ ଜଣେ କୃତବିଦ୍ୟ ଅଧ୍ୟାପକ । ସେ ଯିବାପରେ ସେହି ପଦବିକୁ ପଢ଼ାଇବ କିଏ ? ପାଲି, ପ୍ରାକୃତ ଓ ସଂସ୍କୃତ ପଢ଼ାଉଥିବା ଡ. ପାଢ଼ୀଙ୍କ ଉପରେ ଦାୟିତ୍ୱ ନ୍ୟସ୍ତ ହେଲା । ଯେକୌଣସି ଦାୟିତ୍ୱ ତୁଲାାଇବାରେ ସେ ଅନାଗ୍ରହୀ ନୁହନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ ଉପାଧି ପାଇଁ ଭାଷା ବିଜ୍ଞାନ ସମ୍ପର୍କିତ ଯେଉଁ କେତୋଟି ପୁସ୍ତକ ପଢ଼ିଥିଲେ ସେଇଠୁ ପୁଣି ଆରମ୍ଭ ହେଲା ଭାଷା ଚର୍ଚ୍ଚା । ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ସମ୍ପର୍କରେ (ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ) ଯେଉଁମାନେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି (ଏବେ ସୁଦ୍ଧା) ସେମାନେ ତେଲୁଗୁ ଓ ଶାବର ଭାଷାରେ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ନୁହନ୍ତି । ପଣ୍ଡିତ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦ ତେଲୁଗୁ ଭାଷାରେ ପ୍ରବୀଣ, କିନ୍ତୁ ସମୟ ଓ ପରିବେଶ ତାଙ୍କୁ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ଆଲୋଚନାବେଳେ ତେଲୁଗୁ ଭାଷାର ନାମୋଚ୍ଚାରଣ କରିବା ପାଇଁ ବାରଣ କରିଛି । ଡ. ପାଢ଼ୀ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡିର ବାସିନ୍ଦା । ଶୈଶବରୁ ତେଲୁଗୁ ଭାଷା ଶୁଣିଛନ୍ତି ଓ ପଢ଼ିଛନ୍ତି । ଏହା ଏକ ଶବର ଅଧ୍ୟୁଷିତ ଅଞ୍ଚଳ ଥିବାରୁ ପ୍ରତିଦିନ ସେମାନଙ୍କ ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସିଛନ୍ତି ଏବଂ ହାଟବଜାରରୁ ତାଙ୍କ ଭାଷା ସମ୍ପର୍କରେ ଅବଗତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଅଧିକନ୍ତୁ ସରକାରୀ ଅଧ୍ୟାପକ ଓ ସଂସ୍କୃତ ସଂସ୍ଥାନର ସୁପରିଟେଣ୍ଡେଣ୍ଟ ଭାବେ ବାଲେଶ୍ୱରଠାରୁ ଗଜପତି ଏବଂ ସମ୍ବଲପୁରଠାରୁ ଭଦ୍ରକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନ ବୁଲିଛନ୍ତି ଏବଂ ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କ ସହିତ ଭାବର ଆଦାନପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ପୁଞ୍ଜିକୁ ଧରି ସେ କେବଳ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ପରୀକ୍ଷା ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇ ନାହାନ୍ତି, ନିଜେ ଭାଷାଚର୍ଚ୍ଚାରେ ନିମଜ୍ଜିତ ରହିଛନ୍ତି । ସୃଷ୍ଟିଲାଭ କରିଛି ‘ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ରୂପତତ୍ତ୍ୱ ।’ ପାରିବାରିକ ଜଞ୍ଜାଳ ଏବଂ ଆସନ୍ନ ଅବସରର ସଚେତନତା ପୁସ୍ତକଟିକୁ ରୂପତତ୍ତ୍ୱ ଭିତରେ ସୀମିତ କରି ରଖିଛି । ଧ୍ୱନିତତ୍ତ୍ୱ ଓ ବାକ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ଭିତରକୁ ଯିବାର ଦୁଃସାହସ ସେ ଆଉ କରିନାହାନ୍ତି । ତଥାପି ଆଧୁନିକ ଭାଷା ବିଜ୍ଞାନର ଧାରା ଧରିନଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ପଠିତ ଓ ମାନକ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ରୂପତତ୍ତ୍ୱ ଚର୍ଚ୍ଚା ସମ୍ପର୍କରେ ଯେଉଁ ଦିଗ୍ଦର୍ଶନ ଦେଇଛନ୍ତି ତାହା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାଚର୍ଚ୍ଚାକୁ ଅଗ୍ରଗାମୀ କରାଇପାରିଛି ।

ଡ. ବେଶାମାଧବ ପାଢ଼ୀଙ୍କ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ସମ୍ପର୍କୀୟ ଅନ୍ୟତମ ରଚନା ଉତ୍କଳା ପ୍ରକୃତ । ଅଧ୍ୟାପକ ଜୀବନର ପ୍ରଥମ ମୁହିଁତ ପ୍ରବନ୍ଧ ‘ଉତ୍କଳାର ଖୋଲାଚିଠି’ । ସଂସ୍କୃତ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟରେ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ପଢ଼ି ପଢ଼ାଇବାବେଳେ ସେ ‘ଉତ୍କଳା’ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିଛନ୍ତି । ତାକୁ ଭଲ ପାଇଛନ୍ତି, ତା’ର ଶାରୀରିକ ବିକାଶ ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖିଛନ୍ତି । ତା’ର ଦୁଃଖ ସୁଖରେ ଭାଗ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି । ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ପଢ଼ାଇବାବେଳେ ପରିପୁର୍ଣ୍ଣ ଯୌବନୀ ‘ଉତ୍କଳା’କୁ ସ୍ମରଣ କରିଛନ୍ତି । ଆଜି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ପ୍ରଥମ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷା ରୂପେ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ମାନ୍ୟତା ପାଇଛି । ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱବିତମାନେ ଏଥିପାଇଁ ନଥି ତିଆରି କରିବାରେ ଅକ୍ଳାନ୍ତ ପରିଶ୍ରମ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନତାର ସନ୍ଧାନ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ବେଶାମାଧବ ପାଢ଼ୀ ଏକଥା ପ୍ରମାଣିତ କରିଯାଇଥିବା ଏକାନ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱେତ୍ତମୋଗ୍ୟ । ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ବହୁ ପାଷାଣୀୟ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱବିତଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସ୍ୱର୍ଗତ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ଓ ପଦ୍ମଶ୍ରୀ ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁଙ୍କ ପରି ଲିପି ଓ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱବିତମାନେ ଅଶୋକ ଓ ଖାରବେଳଙ୍କ ଶିଳାଲିପି ଓ ତାମ୍ରପଲଙ୍କପୁତ୍ରିକର ପାଠୋଦ୍ଧାର, ପୁନଃ ପାଠୋଦ୍ଧାର ପାଇଁ ଅକ୍ଳାନ୍ତ ପରିଶ୍ରମ କରିଛନ୍ତି । ଏ ଦିଗରେ ସେମାନେ ଆମର ନମସ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ‘ଉତ୍କଳା’କୁ ଖୋଜିବା ନିମିତ୍ତ କେହି ପ୍ରୟାସ କରିଥିବା ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରଥମ କରି ଡ. ପାଢ଼ୀ ସେତୁତିକର ତୁଳନାତ୍ମକ ଅଧ୍ୟୟନରେ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇଛନ୍ତି । ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଛନ୍ତି । ତଥାପି କାର୍ଯ୍ୟତଃ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପାରିନାହିଁ । ଅପେକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି ଭବିଷ୍ୟତ ବଂଶଧରମାନଙ୍କୁ । କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖର କଥା ଓଡ଼ିଆ ତଥାକଥିତ ଭାଷା ବିଶାରଦ ବଡ଼ପଣମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଡ. ବେଶାମାଧବ ପାଢ଼ୀ ତଥାପି ଅପାଞ୍ଚକ୍ରେୟ ।

ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଯୋଗଦେବା ପରେ ବ୍ରହ୍ମପୁର ସହରର ସାଂସ୍କୃତିକ ପରିମଣ୍ଡଳ ସହିତ ସେ ଯୋଡ଼ି ହୋଇଯାଇଛନ୍ତି । ଜଣେ ଖ୍ୟାତନାମା ବିଦ୍ୱାନ୍ ହେତୁ ବ୍ରହ୍ମପୁର ତାଙ୍କଠାରୁ ବହୁ କିଛି ଆଶା କରିଛି । ପ୍ରକାଶିତ ସ୍ଥାନୀୟ ପତ୍ରପତ୍ରିକା, ସାହିତ୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠାନ, ଆକାଶବାଣୀ ତାଙ୍କ ଅଗାଧ ଜ୍ଞାନ ସମୁଦ୍ରରୁ କଣିକାଏ ପାଇବା ପାଇଁ ଅଳି କରିଛନ୍ତି । ଗବେଷକମାନେ ନିବନ୍ଧ ପ୍ରସ୍ତୁତି ପାଇଁ ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରସ୍ଥ ।

ଉଦାୟମାନ ଲେଖକମାନେ ଅଭିମତଟିଏ ପାଇବା ପାଇଁ ଆକାଂକ୍ଷିତ । ଇଚ୍ଛା ବା ଅନିଚ୍ଛାକୃତ ଭାବେ ଲେଖିବା ପାଇଁ ବାଧ୍ୟ । ଏହି କ୍ରମରେ ସେ ସ୍ଥାନୀୟ ଦେବଦେବୀ, ସାହିତ୍ୟ ସାଧକ, ସାଂସ୍କୃତିକ ଚଳଣି ଇତ୍ୟାଦି ସମ୍ପର୍କରେ ବହୁ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ନିର୍ବାଚିତ ପ୍ରବନ୍ଧ ତାଙ୍କ ‘ସନ୍ଧାନ ଓ ସମୀକ୍ଷା’ ଏବଂ ‘କୃଷି ଓ ଦୃଷି’ ସଂକଳନରେ ସ୍ଥାନିତ । ସବୁ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ତାଙ୍କ ମୌଳିକ ଚିନ୍ତନ ଓ ଗବେଷକ ସୁଲଭ ମନୋବୃତ୍ତି ପ୍ରତିଫଳିତ ।

ଏ ସବୁ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଲାବେଳେ ପୂର୍ବରୁ ଦେବ, ପୁରାଣ ଓ ଶାସ୍ତ୍ର ଅନୁଶୀଳନ କରିଥିବା ସ୍ୱର୍ଗତ ପାଢ଼ୀଙ୍କ ମନରେ ପୁରାତନ କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପୁସ୍ତକ ରଚନା କରିବାର ଆବେଗ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ସେ ପୁଣି ଥରେ ଏକ ଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି ଭାରତ ଉପମଣ୍ଡଳରେ ଆସିଥିବା ବିଦେଶୀ ପରିବ୍ରାଟକମାନଙ୍କର ବିବରଣୀ, ଓଡ଼ିଆ, ଭାରତ ଓ ପୃଥିବୀ ଇତିହାସ ରଚନା କରିଥିବା ବିଦ୍ୱାନମାନଙ୍କ ମତାମତ, ଶିଳାଲେଖ ଓ ତାମ୍ରପଲଙ୍କରେ ଥିବା ପ୍ରମାଣ ସହିତ ନିଜର ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଆଧାର କରି ଚଳିଙ୍ଗ ଇତିହାସର ପୁନଃନିର୍ମାଣ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧ, ଜୈନ ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ପୁରାଣର ସାହାଯ୍ୟ ନେଇଛନ୍ତି । ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରଚଳିତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ ଲୋକକଥା ସେତୁରୁ ନୂତନ ତଥ୍ୟ ଆବିଷ୍କାର କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଲେଖାହୋଇଛି ‘ପୁରାତନ କଳିଙ୍ଗ ସାମାଜିକ ଇତିହାସ’, ଏତିହାସିକ ଇତିବୃତ୍ତ ନୁହେଁ । ଇତିହାସ ସମ୍ପର୍କରେ ତାଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଶେଷ ବୋଲି ସେ ସ୍ଥିରନିଶ୍ଚିତ ନୁହନ୍ତି । ହବୁ ସମ୍ଭାବନାମୟ । ଉତ୍ତର ସାଧକମାନଙ୍କ ପାଇଁ ମାର୍ଗଦର୍ଶକ, କିନ୍ତୁ ସମାଜରେ ପ୍ରଚଳିତ ଦୈନନ୍ଦିନ ଦିନଚର୍ଯ୍ୟା, ଆଚରଣ୍ୟବହାର, ବେଶଭୂଷା, ପର୍ବପର୍ବାଣି, କ୍ରୀଡ଼ାକୌତୁକ, ଜାତି ଓ ବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଥା ଇତ୍ୟାଦି ସମ୍ପର୍କରେ ସେ ଯେଉଁ ତଥ୍ୟ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶା, ବିହ୍ନିନାଞ୍ଚଳର ସାମାଜିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନ ସହିତ ସେ ଓତପୋତଭାବେ ଜଡ଼ିତ ବୋଲି ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିଛି । ଓଡ଼ିଶାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଇତିହାସ ତ ଲେଖାଯାଇପାରି ନାହିଁ । ଯାହା ବା ଲେଖାଯାଇଛି ତାହା ଚିଲିକା ପୂର୍ବ ଓଡ଼ିଶାର କଥା । ତା’ ସହିତ ଦକ୍ଷିଣାଞ୍ଚଳକୁ ସମ୍ପୃକ୍ତ କରାଇବାରେ ଏ

ଗ୍ରନ୍ଥଟି ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ସହାୟକ ହେବ । ସବୁଠୁ ବଡ଼ କଥା ହେଲା, ଲେଖକଙ୍କ ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ ପାଇଁ ଐକାନ୍ତକ ନିଷ୍ଠା, ସତ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ପାଇଁ ନିର୍ଭୀକତା ଏବଂ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର ସରସତା । ଭାଷା ସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ, ବକ୍ତବ୍ୟ ଏକମୁଖୀ । ପଢ଼ିଲାବେଳେ ଉପନୟାସଟିଏ ପଢ଼ିଲା ଭଳି ମନେହୁଏ । ମନେପଡ଼ନ୍ତି କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ପରମାନନ୍ଦ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ।

ସର୍ବୋପରି ତକ୍କର ବେଶୀମାଧବ ପାଢ଼ୀଙ୍କ ବିରଳ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ— ଜଣେ ସ୍ଥିତଧା ମଣିଷ । ଶୂନ୍ୟ ଜୀବନ ଆରମ୍ଭ । ଅଶୀତି ତେଜସ୍ବୀ ପରେ ଅତୀତର ସୂତିରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଦୁଃଖ ବଖାଣି ସମବେଦନା ପାଇଁ ହାତ ପତାଇ ନାହାନ୍ତି । ବରଂ, ଜୀବନର ଦୁଃଖକୁ ସହିଯିବାର କୌଶଳଟି ବତାଇଛନ୍ତି । ମନୋବଳ ଦୃଢ଼ ଥିଲେ, ବିପଦକୁ ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବା ପାଇଁ ସାହସ ଥିଲେ, ଲକ୍ଷ୍ୟ ସ୍ଥିର ଥିଲେ ଦୁଃଖ ସହିତ କିପରି ଲୁଚକାଳି ଖେଳ ଖେଳିହୁଏ ତାହାହିଁ ସେ ଶିଖାଇଛନ୍ତି । ପରୀକ୍ଷା ପୂର୍ବରୁ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶାବଶତଃ ତାହାଣହାତ ଭାଙ୍ଗିଯିବାରୁ ବାମହାତରେ ଲେଖିବା ଅଭ୍ୟାସ କରିଛନ୍ତି, ପରୀକ୍ଷାରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ବି ହୋଇଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଦୁଇ ତିନିଦିନ ଭିତରେ ସ୍ନାତକୋତ୍ତର ପରୀକ୍ଷା ପାଇଁ ସଂସ୍କୃତ ଐହିକ ପତ୍ରକୁ ବଦଳାଇ ବଙ୍ଗଳା ନେଇଛନ୍ତି । ମଜା କଥା, ବଙ୍ଗଳା ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେବନାଗରୀ ଲିପିରେ ଲେଖି ପରୀକ୍ଷା ଦେଇ ପାର ହୋଇଛନ୍ତି । ସ୍ବାର୍ଥାନ୍ୱେଷୀ ବିଜ୍ଞାନୀଙ୍କ ଚକ୍ରାନ୍ତରୁ ପ୍ରଫେସର ହୋଇପାରିନାହାନ୍ତି, ଦୁଃଖ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟମାନେ ଦୁଃଖ କଲେ ତାଙ୍କ ବକ୍ତବ୍ୟ ହେଲା, “ହଁ ମ ଷୋହଳରୁ ଷୋଳଣ ହେଲା, ଆଉ କେତେ ହୁଅନ୍ତା”, ଦୁଃଖେଷୁ ଅନୁଭବିଗ୍ନ ମନଃ, ସୁଖେଷୁ ବିଗତସ୍ବହଃ” । ଭଗବତ୍ ଗୀତା ପଢ଼ିଛନ୍ତି, ମନନ କରିଛନ୍ତି, ଜୀବନରେ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବାଣୀର ବିନିଯୋଗ କରିଛନ୍ତି । ଦିନକର ଅନୁଭୂତି ଯେତିକି ଦୁଃଖଦ ସେତିକି ଶିକ୍ଷାପ୍ରଦ । ଦିନେ ବିଶ୍ବବିଦ୍ୟାଳୟର ମୋ ପ୍ରକୋଷରେ ସ୍ବର୍ଗତ ସାତାରାମ ମହାପାତ୍ର ଏବଂ ମୁଁ ବସିଥାଉ । ତକ୍କର ପାଢ଼ୀ ତେରିରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ପଞ୍ଜାବି ଓ ଧୋତି ଲୋଝକୋଝ । ମୁହଁରେ ସୁବାସିତ ମେକ୍ସୋପୋଲ ସିଗାରେଟ୍ । ସାତାରାମବାବୁ ରହସ୍ୟ କଲେ, “ଆଜି କ’ଣ ବାସୁଛନ୍ତି” ? ନିର୍ବିକାର ଭାବେ କହିଲେ, “ଆସିଥିଲା, ପଲେଇଲା” । “କିଏ ?” ଉତ୍ତର ଥିଲା ସେ ଉପି’ଟା (ତକ୍କର

ପାଢ଼ୀଙ୍କ ଗୋଟିଏ କନ୍ୟାର ନାଁ) ରାତିରେ ଚାଲିଗଲା । ତାକୁ ଶ୍ମଶାନରେ ଶୋଇ ଦେଇ ସିଧା ତ ଆସୁଛି । “ବାସୁ (ଅଧ୍ୟାପକ ବାସୁଦେବ ପାଠୀ) ସେଇଠି ଅଛି” । ଆମେ କିଛି କହିପାରିଲୁ ନାହିଁ । ସେ ଉଠି କ୍ଲବକୁ ଚାଲିଗଲେ । କି ଅଭୂତ ସ୍ଥିତିପ୍ରଜ୍ଞତା । ବିଶ୍ବବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଥିଲାବେଳେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ସନ୍ତାନ ମଧ୍ୟ ଭୃମିଷ୍ଠ ହୋଇ ଚାଲିଯାଇଛି । ଦୁଃଖକୁ ଅବଳୀଳାକ୍ରମେ ସହିଯିବାର ବିରଳ ଉଦାହରଣ । ସେହିପରି ରୋଗ ବୈରାଗ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ହାର ମାନିଛନ୍ତି । ଔଷଧ ଖାଇବା ପାଇଁ କହିଲେ, ତାଙ୍କ ଉତ୍ତର ଥିଲା “ହଁ ମ, ଯିଏ ଦେଇଛି ସିଏ ନବନି କି ମ” ।

ତକ୍କର ପାଢ଼ୀ ପାଠ ପଢ଼ିବା, ପାଠ ପଢ଼ାଇବା, ଗବେଷଣା କରିବାରେ ଯେପରି ଧୂରନ୍ଧର, ତାସ୍ ଖେଳିବା, ଧୋତିପିନ୍ଧି କ୍ରିକେଟ୍ ଖେଳିବା, ଶତ୍ରୁକୁ ଆକ୍ରମଣ କରିବା ଇତ୍ୟାଦିରେ ତା’ଠାରୁ କମ୍ ନୁହନ୍ତି, ଚୁରୁଲି କରିବାରେ ସେ ତ ଚୁରୁଲି ମାଷର । ଗାଡ଼ିରେ ଗଲାବେଳେ କିମ୍ବା ଅବସରବେଳେ ତାଙ୍କର ପଣ୍ଡିତ ସୁଲଭ ବ୍ୟଞ୍ଜନାତ୍ମକ ରହସ୍ୟ ଏବେବି ମନେପଡ଼ିଲେ ହସ ମାଡ଼େ । ଉପସ୍ଥିତ ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରଚଣ୍ଡ । ଥରେ ଷାଫ୍ ଡିନର ହେଉଥାଏ, କୁଳପତି ଆ’ନ୍ତି ସ୍ବର୍ଗତ ଆର୍.ପି. ପାଢ଼ୀ । ବେଶୀବାବୁଙ୍କୁ ଟିକେନ୍ ଖାଉଥିବା ଦେଖି ସେ ଥଙ୍ଗାକରି କହିଲେ, “ବେଶୀବାବୁ ଆପଣ ତ ନୈଷ୍ଟିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଆମେ ଆପଣଙ୍କୁ ପୂଜାପୂଜି କରିବା ପାଇଁ ତାକୁ, ଆପଣ ଟିକେନ୍‌ଗୁଡ଼ା ଖାଉଛନ୍ତି” ? ତାଙ୍କ ଉତ୍ତର ଥିଲା, “ଆପଣଙ୍କ କ୍ବାର୍ତ୍ତରେ କୁଅ ଅଛି, ଟେପ୍ ବି ଅଛି । ଆପଣ ଟେପ୍‌ରୁ କିଛି ପାଣି ନେଇ କୁଅରେ ଢାଳି ସେଥିରୁ ପାଣି ବାହାର କଲେ ତାକୁ କି ପାଣି ବୋଲି କହିବେ ? କୁଅ ପାଣି ନା । ସେହିପରି କୁକୁଡ଼ା ଯଦି ବ୍ରାହ୍ମଣର ପେଟକୁ ଯାଏ ସେ ସିନା ବ୍ରାହ୍ମଣ ହେବ ମୁଁ କାହିଁକି ଅପବିତ୍ର ହେବି । ଏଇ ଦେଖୁନାହାନ୍ତି କୁଞ୍ଜବାବୁଙ୍କୁ (ଡ. କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ତ୍ରିପାଠୀ) । ଜୀବନରେ ଗୋଟିଏ ବୋଲି ଜୀବକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ କରିପାରିନାହାନ୍ତି ।” ସମସ୍ତେ ହସି ବେଦମ୍ ।

ସବୁଠୁ ବଡ଼ କଥା ହେଲା, ନିଜ ଜ୍ଞାନ ପରିସରର ବ୍ୟାପ୍ତି ସମ୍ପର୍କରେ ସେ ସଚେତନ । ନିଜ ସୀମା ଅତିକ୍ରମ କରିବା ପାଇଁ ସେ କଦାପି ପ୍ରୟାସ କରିନାହାନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ,

ପାଲି, ପ୍ରାକୃତ, ଅପଭ୍ରଂଶ ଓ ବୈଦିକଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ତାଙ୍କର ବିଚରଣ କ୍ଷେତ୍ର । ତେଣୁ ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ପୁସ୍ତକର ବିଷୟବସ୍ତୁର ଆଧାର ଭୂମି ଭାଷା, ସାହିତ୍ୟ ଓ ଇତିହାସ । ଆଧୁନିକ କବିତା, କ୍ଷୁଦ୍ରଗଳ୍ପ, ଉପନ୍ୟାସ (ଯଦିଓ ସେ ଉପନ୍ୟାସଟିଏ ଲେଖିଛନ୍ତି) ସାହିତ୍ୟର ସମାଲୋଚନାରେ ହାତ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ଆଜିର ସମାଲୋଚକ ପାଇଁ ଏହା ଏକ ଚେତାବନୀ ।

ଜ୍ୟୋତିଷ ଓ କର୍ମକାଣ୍ଡ ତାଙ୍କ କୌଶଳ ବୃତ୍ତି । ସେ ଅବଶ୍ୟ ଏ ଉଭୟକୁ ଆଉ ବୃତ୍ତି କରିନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟା ସାଧୁଛନ୍ତି । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ତାଙ୍କର ଆଉ ଗୋଟିଏ ଅନୁଭୂତି ମନେପଡ଼େ । ଦିନେ ଦିନେ ବଜାର କଲାବେଳେ ପକେଟ୍‌ଫାର୍ ହୋଇଯାଏ, ସିନେମା ହଲ୍‌ରେ ଟିକଟ୍ କାଉଣ୍ଟରରେ ଠିଆ ହୋଇଥିବାବେଳେ ପକେଟ୍ କଟା ହୋଇଯାଇଥିବା ଦେଖନ୍ତି । ଦିନେ ଦିନେ ଖାଇବାକୁ ଯାଉଥିବାବେଳେ କୁଣିଆ ଆସି ପହଞ୍ଚିଗଲେ ଭୋକିଲା

ପେଟରେ ବିଭାଗକୁ ଆସି ଜଳଖିଆ ମଗାଇ ଖାଇବେ, ସେହିପରି ଆଉ କେବେ ଧୋତି କି ପଞ୍ଜାବିଟି ଚିରିଯାଇଥିବ । ଏ ସବୁର ସରଳ ଉତ୍ତର “ଶତ୍ରୁଷ୍ଟତାଞ୍ଜକ ଗୁଳିଟି, ଏମିତି ସବୁ ହବ” ।

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଚରଣ କମଳରେ ନିଜକୁ ସମର୍ପଣ କରି ଦୁଃଖକୁ ସୁଖରେ ବଦଳାଇପାରୁଥିବା ଏହି ପ୍ରଜ୍ଞାପୁରୁଷ ଜଣକ ଆମ ପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ ମାନସିକ ଖାଦ୍ୟ ରଖିଦେଇ ରୁଲିଯାଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ସାଧନାରଥ ସମ୍ପତ୍ତିର ସୁରକ୍ଷା ଉତ୍ତରପିଢ଼ିର ଦାୟିତ୍ବ । ଏସବୁକୁ ଏକତ୍ର କରି ତାଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠାକନ୍ୟା ସୁଚନା ଏବଂ ପ୍ରେସ୍‌ ପବ୍ଲିଶର୍ସ୍ ତତ୍ତ୍ବାବଧାରକ ସହଦେବ ବାବୁଙ୍କ ସାହିତ୍ୟପ୍ରେମୀ ଉଭୟ ପୁତ୍ର ହିମାଂଶୁ ଓ ସୁଧାଂଶୁ ପୁଣିଥରେ ପାଠକ ଓ ସମାଲୋଚକମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚାଇବାର ପ୍ରୟାସ କରି ଏକ ଜାତୀୟ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ଦିବ୍ୟଗତ ବେଶୀମାଧବଙ୍କ ଆଶୀର୍ବାଦ ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ ବର୍ଷୁଆଉ ।

୦୫-୦୯-୨୦୧୬
ବିନାୟକ ଚତୁର୍ଥୀ
ବ୍ରହ୍ମପୁର

ସୁଦର୍ଶନ ଆରାୟ୍ୟ

ଡକ୍ଟର ବେଣୀମାଧବ ପାଢ଼ୀ (ଜୀବନ ପଞ୍ଜୀ)

ନାମ	ବେଣୀମାଧବ ପାଢ଼ୀ
ଜନ୍ମତାରିଖ	୦୬-୦୬-୨୦୧୯
ଜନ୍ମସ୍ଥାନ	ଲୋକନାଥପୁର, ଚିକିଟି, ଗଞ୍ଜାମ, ଓଡ଼ିଶା
ପିତା	ନେତ୍ରାନନ୍ଦ ପାଢ଼ୀ
ମାତା	ଚନ୍ଦ୍ରକଳା ଦେବୀ
ସ୍ଥାୟୀ ଠିକଣା	ଘର ନଂ- ୧୭, ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରଭା ସାହି- ୧ମ ଗଳି, ବ୍ରହ୍ମପୁର-୧, ଗଞ୍ଜାମ ।

ଶିକ୍ଷାଗତ ଯୋଗ୍ୟତା :

୧. ଉତ୍ତମ ଭାଷା ପ୍ରବୀଣ	ଆନ୍ତ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ	୧୯୩୬ ମସିହା
୨. ସାହିତ୍ୟ ବିଦ୍ୟା ପ୍ରବୀଣ	ଆନ୍ତ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ	୧୯୩୮ ମସିହା
୩. ମାଟ୍ରିକୁଲେସନ୍	ଆନ୍ତ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ	୧୯୪୫ ମସିହା
୪. Proficiency in Oriental Earning (P.O.E.)	ଆନ୍ତ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ	୧୯୪୬ ମସିହା
୫. ବି.ଏ.	ବନାରସ ହିନ୍ଦୁ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ	୧୯୫୧ ମସିହା
୬. ଏମ୍.ଏ. (ସଂସ୍କୃତ)	ବନାରସ ହିନ୍ଦୁ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ	୧୯୫୩ ମସିହା
୭. ଏମ୍.ଏ. (ଓଡ଼ିଆ)	ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ	୧୯୫୪ ମସିହା
୮. ପିଏଚ୍.ଡି.	ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ	୧୯୬୦ ମସିହା

ଅଧ୍ୟାପନା :

୧. ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତ	ମହାରାଜା ସଂସ୍କୃତ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ, ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି	୧୯୪୦ ମସିହା
୨. ଅଧ୍ୟକ୍ଷ	ମହାରାଜା ସଂସ୍କୃତ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ, ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି	୧୯୪୭ ମସିହା
୩. ଅଧ୍ୟାପକ (ଓଡ଼ିଆ ଓ ସଂସ୍କୃତ)	ଏମ୍.ପି.ସି. ସରକାରୀ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ, ବାରିପଦା	୧୯୫୬ ମସିହା
୪. Superintendent of Sanskrit Studies	ଓଡ଼ିଶା, ପୁରୀ	୧୯୬୦ ମସିହା
୫. ଅଧ୍ୟାପକ (ଓଡ଼ିଆ)	ସାମନ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ, ପୁରୀ	୧୯୬୦ ମସିହା
୬. ପ୍ରାଧ୍ୟାପକ (ଓଡ଼ିଆ)	ରେଭେନ୍ସା ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ କଟକ	୧୯୭୦ ମସିହା
୭. ପ୍ରାଧ୍ୟାପକ	ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ବ୍ରହ୍ମପୁର	୧୯୭୧-୧୯୭୯ ମସିହା
୮. ଅଧ୍ୟକ୍ଷ	ବ୍ରହ୍ମପୁର ଯିଟି କଲେଜ, ବ୍ରହ୍ମପୁର	୧୯୮୦-୧୯୮୯ ମସିହା

ପ୍ରକାଶିତ ପୁସ୍ତକ :

ପୁସ୍ତକ ନାମ	ପ୍ରକାଶକ	ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶନ ମସିହା
୧. ଅବିଶ୍ୱାସୀ	କିଶୋର ପ୍ରିଣ୍ଟିଙ୍ଗ୍ ଥ୍ରାକ୍ଟସ୍, ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି	୧୯୪୯
୨. ଶ୍ରୀରାମ କର୍ଣ୍ଣାମୃତ	କିଶୋର ପ୍ରିଣ୍ଟିଙ୍ଗ୍ ଥ୍ରାକ୍ଟସ୍, ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି	୧୯୫୦
୩. ସାକ୍ଷିଫିକ୍ ସପ୍ତ	ଶିରୋମଣି ପ୍ରେସ୍, ବ୍ରହ୍ମପୁର	୧୯୫୨
୪. ଦାରୁଦେବତା	କଟକ ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟସ୍ ସୋର, କଟକ	୧୯୬୪
୫. ଚେରକବି	କଟକ ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟସ୍ ସୋର, କଟକ	୧୯୬୮
୬. ଧୀ ଓ ଧୂଷଣୀ	ନିଉ ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟସ୍ ସୋର, କଟକ	୧୯୭୧
୭. ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ରୂପତତ୍ତ୍ୱ	ନିଉ ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟସ୍ ସୋର, କଟକ	୧୯୭୨
୮. ଭଞ୍ଜୀୟ କାବ୍ୟ ଭାବନା	ଗ୍ରନ୍ଥ ମନ୍ଦିର, କଟକ	୧୯୭୪
୯. ଉତ୍କଳା ପ୍ରକୃତ	କିତାବ ମହଲ, କଟକ	୧୯୭୯
୧୦. ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ୱ ବିମର୍ଶ	ନିଉ ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟସ୍ ସୋର, କଟକ	୧୯୮୪
୧୧. ପୁରାତନ କଳିଙ୍ଗର ସାମାଜିକ ଇତିବୃତ୍ତ	ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର, କଟକ	୧୯୯୨
୧୨. ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତି ଓ ଧର୍ମ	ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର	୧୯୯୫
୧୩. ସନ୍ତାନ ଓ ସମାକ୍ଷୀ	ତାରାତାରିଣୀ ପୁସ୍ତକାଳୟ, ବ୍ରହ୍ମପୁର	୧୯୯୭
୧୪. କୃଷି ଓ ଦୃଷ୍ଟି	ତାରାତାରିଣୀ ପୁସ୍ତକାଳୟ, ବ୍ରହ୍ମପୁର	୧୯୯୮
୧୫. ସ୍ମୃତି ଅଣୀ ବରଷର	ତାରାତାରିଣୀ ପୁସ୍ତକାଳୟ, ବ୍ରହ୍ମପୁର	୨୦୦୦
୧୬. ସତ୍ୟକ ରାଧାମାଧବ ବିଳାସ		୧୯୫୭

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କୃତି :

୧. ପିଏଚ୍.ଡି. (୮ ଜଣ) — ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ
୨. ଓଡ଼ିଆ, ଇଂରାଜୀ, ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ୨୦୦ରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ପ୍ରବନ୍ଧ ବିଭିନ୍ନ ପତ୍ରପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ
୩. ଆକାଶବାଣୀ କଟକର ସ୍ୱୀକୃତିପ୍ରାପ୍ତ ଗୀତିକାର— ୧୯୬୮ ମସିହା

ସମ୍ମାନ ଓ ପୁରସ୍କାର :

୧. ନିଖୁଳ ଭାରତ ଓଡ଼ିଆ ଅଧ୍ୟାପକ ସମ୍ମିଳନୀ, ଭଞ୍ଜ ବିହାର, ୧୯୮୧
୨. ସାମନ୍ତୀଆପଲ୍ଲୀ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ, ସାମନ୍ତୀଆପଲ୍ଲୀ, ୧୯୮୩
୩. ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୧୯୮୩
୪. କେଦାରନାଥ ଗବେଷଣା ପ୍ରତିଷ୍ଠାନ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୧୯୮୯

୫. ଜଗନ୍ନାଥ ଗବେଷଣା ପ୍ରତିଷ୍ଠାନ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୧୯୮୯
୬. ଦୈନିକ ଆଶା, ବ୍ରହ୍ମପୁର, ୧୯୮୭ ଏବଂ ୧୯୮୯
୭. ଜୟଦେବ ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ କ୍ରୀଡ଼ା ଅନୁଷ୍ଠାନ, ବ୍ରହ୍ମପୁର, ୧୯୯୦
୮. ଶାରଳା ସମ୍ମାନ, କଟକ, ୧୯୯୧
୯. ଲେଖକ ସାମ୍ମୁଖ୍ୟ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୧୯୯୧
୧୦. ସଦାଶିବ ରଥ ସ୍ମୃତି ସଂସଦ, ପୁରୀ, ୧୯୯୪
୧୧. ପଦ୍ମଶ୍ରୀ ସଦାଶିବ ରଥ ଶର୍ମା ସ୍ମୃତି ସମ୍ମାନ, ପୁରୀ, ୧୯୯୪
୧୨. ବ୍ରହ୍ମପୁର ମ୍ୟୁନିସିପାଲିଟି, ବ୍ରହ୍ମପୁର, ୧୯୯୪
୧୩. ନୀଳଶୈଳ, କଟକ, ୧୯୯୪
୧୪. ଓଡ଼ିଶା ଜାଗୃତି ପ୍ରଭା, ବ୍ରହ୍ମପୁର, ୧୯୯୭
୧୫. ଜଷ୍ଟିସ୍ ରାଜକିଶୋର ଦାସ ସ୍ମୃତି ସମ୍ମାନ, କଟକ, ୧୯୯୭
୧୬. କଳିଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ, ବ୍ରହ୍ମପୁର ୧୯୯୫, ୧୯୯୮
୧୭. ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ବ୍ରହ୍ମପୁର, ୧୯୯୮
୧୮. ସାହିତ୍ୟ ଭାରତୀ (ଗଙ୍ଗାଧର ରଥ ଫାଉଣ୍ଡେସନ୍), କଟକ, ୧୯୯୮
୧୯. ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ, ହିଞ୍ଜିଳିକାଟୁ, ୧୯୯୮
୨୦. ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ, ଭଞ୍ଜନଗର, ୧୯୯୮
୨୧. ଉତ୍କଳ ଭାରତୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୧୯୯୮
୨୨. ଜଗନ୍ନାଥ ସାଂସ୍କୃତିକ ସଂସଦ, ପୁରୀ, ୧୯୯୮
୨୩. ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ, ଭଞ୍ଜନଗର, ୧୯୯୮
୨୪. ବିଜ୍ଞାନ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ, ହିଞ୍ଜିଳିକାଟୁ, ୧୯୯୮
୨୫. ଭାରତୀ ଫାଉଣ୍ଡେସନ୍, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୨୦୦୦
୨୬. ଭୁବନେଶ୍ୱର ପୁସ୍ତକମେଳା, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୨୦୦୦
୨୭. କଳିଙ୍ଗ ଗଣ ପରିଷଦ, ବ୍ରହ୍ମପୁର, ୨୦୦୩
୨୮. ସହକାର ସମ୍ମାନ, କଟକ, ୨୦୦୬

ପୁରସ୍କାର :

୧. ଗଙ୍ଗାଧର ରଥ, ଫାଉଣ୍ଡେସନ୍, କଟକ— ସାହିତ୍ୟ ଭାରତୀ ସମ୍ମାନ ଓ ଏକ ଲକ୍ଷ ଟଙ୍କା ପୁରସ୍କାର, ୧୯୯୭ ମସିହା ।
୨. ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର— ଦଶ ହଜାର ଟଙ୍କା, ୨୦୦୦ ମସିହା ।

ଅଭିଭାଷଣ : କଟକର ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି

ମାନନୀୟ ସଭାପତି ମହୋଦୟ !

ମଞ୍ଚାସୀନ ବିଦ୍ବାନ୍ ମଣ୍ଡଳୀ ଓ ଉପସ୍ଥିତ ସାହିତ୍ୟପ୍ରେମୀ ସୁଧାକୃୟ ! !

ଆଜି ହଜାରେ ବର୍ଷ ତଳର ରାଜଧାନୀ କଟକ ମହାନଗରୀରେ ଅଶୀବର୍ଷର ପୁରୁଣା ସାହିତ୍ୟପତ୍ରିକା ‘ସହକାର’ ପ୍ରତିଷ୍ଠାନ ପକ୍ଷରୁ ସମ୍ମାନିତ ହେବା ମୋ ପକ୍ଷରେ ଏକ ଗୌରବର କଥା । କଟକ ନଗରୀ କେବଳ ସାହିତ୍ୟ ପାଇଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ, ଏହା ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ଓ ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଦେଶର ସାଂସ୍କୃତିକ ପ୍ରାଣକେନ୍ଦ୍ର । ପୁରାତନ ଓଡ଼ିଶା କଥା ଛାଡ଼ନ୍ତୁ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଶାର ଭାଷା, ସଂସ୍କୃତି, ସାହିତ୍ୟ, ଶାସନ ପ୍ରଭୃତି ସବୁର ଜନ୍ମସ୍ଥଳୀ ହେଉଛି ଏଇ କଟକ । ଏହାର ସଂସ୍କୃତି ଓ ସ୍ବାଭିମାନ ଅନନ୍ୟ କହିବା ଅଭ୍ୟୁକ୍ତି ନୁହେଁ । ପରାଧୀନ କାଳର ସ୍ବାଧୀନତା ଆନ୍ଦୋଳନଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପରବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ଓଡ଼ିଶାର ବିଧାନସଭା, ବିଶ୍ବବିଦ୍ୟାଳୟ, ନ୍ୟାୟପାଳିକା, ଆକାଶବାଣୀ, ଦୂରଦର୍ଶନାଦି ସବୁର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଏ ନଗରୀ । ଅବଶ୍ୟ ପରିସ୍ଥିତି ଓ ପରିବେଶର ଋପ ଯୋଗୁଁ ଏ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଅନ୍ୟତ୍ର ଉଠିଯାଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସଂସ୍କୃତି ଓ ସ୍ବାଭିମାନ ଏଠାରେ ପୂର୍ବବତ୍ ଜାଞ୍ଜଲ୍ୟମାନ । ଏହାକୁ ବଞ୍ଚାଇବାକୁ ଓ ପୂର୍ବ ଗୌରବକୁ ଦେଶ-ବିଦେଶରେ ପରିଚିତ କରାଇବାକୁ ଏଠା ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ଜନସମାଜ ସତତ ଜାଗ୍ରତ ଏହା ସର୍ବସମ୍ମତ । କେବଳ ଜାତିର ମଧ୍ୟସ୍ଥ ବେଳାରେ ନୁହେଁ, ଅନ୍ଧକାର ମାଡ଼ିଆସିବା କାଳରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ଅଲୌକିକ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଓ ସତେଜନ ନାଗରିକତା ଇତିହାସରେ ଲିପିବଦ୍ଧ । ଏପରି ଏକ ମହାନଗରୀରେ ସମ୍ମାନିତ ହେବା ମୋ ପକ୍ଷେ କେତେଦୂର ସୌଭାଗ୍ୟର କଥା ଅନୁଭବୀ ହିଁ ଜାଣିପାରିବେ । ଏଥିସକାଶେ ମୁଁ ‘ସହକାର’ର କର୍ମକର୍ତ୍ତା, ଆନ୍ଦୋଳକ ବିଶେଷକରି ଏହାର ସମ୍ପାଦିକା କଲ୍ୟାଣୀୟା ରମା କରଙ୍କୁ ମୋର ହାର୍ଦ୍ଦିକ କୃତଜ୍ଞତା ଜ୍ଞାପନ କରୁଛି ।

ବନ୍ଧୁଗଣ,

ଆଗରୁ କହିଛି, ଏ ମହାନଗରୀ ସଂସ୍କୃତି ଓ ସ୍ବାଭିମାନର ପ୍ରାଣକେନ୍ଦ୍ର । ଯେଉଁ ଜାତିର ସଂସ୍କୃତି ଯେତେ ସମୃଦ୍ଧ ସେ

ଜାତି ସେତେ ଉନ୍ନତ ବୋଲି ଧରାଯାଏ । ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିବିହୀନ ଜାତି ‘ଜାତି’ ପଦବାଚ୍ୟ ନୁହେଁ । ସଭ୍ୟତା ଜାତିର ବହିରାବରଣ ହେଲାବେଳେ ‘ସଂସ୍କୃତି’ ତା’ର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଆତ୍ମା । ଏଣୁ ସଭ୍ୟତାକୁ ବହିରଙ୍ଗ ଓ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ କୁହାଯାଏ । ବାସ, ବସତି, ବ୍ୟବସାୟ, ବେଶଭୂଷା ପ୍ରଭୃତି ସଭ୍ୟତାର ପରିପ୍ରକାଶ ହେଲାବେଳେ ସାହିତ୍ୟ, ସଙ୍ଗୀତ, ନୃତ୍ୟ, ଚିତ୍ରକଳା, ଭାଷ୍ୟର୍ଯ୍ୟ, ଧର୍ମଭାବନା ପ୍ରଭୃତି ସଂସ୍କୃତିର ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜକ । ସଂସ୍କୃତି ଏମିତି କିଛି ଗୋଟାଏ ବସ୍ତୁ ନୁହେଁ ଯାହାକୁ ହାତରେ ଧରି ଦେଖାଇ ହେବ । ଏହା ମଣିଷର ଜୀବନୀଶକ୍ତି ଭଳି ଅଦୃଶ୍ୟ ଏବଂ ଅନୁଭବବୋଧ । ସମାଜର ବିକାଶୋନ୍ମୁଖୀ ଶାଶ୍ବତ କର୍ମଧାରା ମଧ୍ୟରେ ଅଲକ୍ଷିତ ଭାବେ ଅହରହ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହାର ପ୍ରକାଶକ ମାଧ୍ୟମ ହେଉଛି ସାହିତ୍ୟ, ସଙ୍ଗୀତ, ନୃତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି । ଏହା ସଙ୍ଗୀତରେ ଲୀଳାୟିତ ହୁଏ, ସ୍ଥାପତ୍ୟରେ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ହୁଏ, ଚିତ୍ରକଳାରେ ରୂପାୟିତ ହୁଏ, ନୃତ୍ୟରେ ଛନ୍ଦାୟିତ ହୁଏ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରାଣବନ୍ତ ହୁଏ । ଫଳରେ ପ୍ରକାଶନ ମାଧ୍ୟମଗୁଡ଼ିକୁ ‘ସଂସ୍କୃତି’ ନାମରେ ନାମିତ କରା ହୋଇଛି । ଏ ସବୁ ମଧ୍ୟରେ ‘ସାହିତ୍ୟ’ ହେଉଛି ସର୍ବୋକ୍ତେଷ୍ଟ ମାଧ୍ୟମ ଯାହା ସାହାଯ୍ୟରେ ସଂସ୍କୃତିର ବିଭିନ୍ନ ବିଭବ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ ଆମେ ସମର୍ଥ ହେଉ । ସେହି ସାହିତ୍ୟର ଏକ ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଅଙ୍ଗବିଶେଷ ହେଉଛି ସାହିତ୍ୟ ପତ୍ରିକା । କହିବା ଅନାବଶ୍ୟକ ତାରି ପ୍ରାଣପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ହେଉଛି ଏହି ମହାନଗରୀ ଯେଉଁଥିରେ ସାହିତ୍ୟିକ ବାତାବରଣ ପୁରାତନକାଳରୁ ଏଯାବତ୍ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବେ ତିଷ୍ଠି ରହିଆସିଛି ଏବଂ ରହିଥିବ ମଧ୍ୟ ।

ଶ୍ରୋତୃବର୍ଗ,

ଆପଣମାନେ ଜାଣନ୍ତି, ‘ସାହିତ୍ୟ’ କହିଲେ କେବଳ କାବ୍ୟକବିତା ବା ପୁରାଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ନୁହେଁ, ସେ ମଧ୍ୟରେ ଗଳ୍ପ, ଉପନ୍ୟାସ, ନାଟକ, ଆଲୋଚନା, ପ୍ରବନ୍ଧ, ପତ୍ର-ପତ୍ରିକାଦି ସବୁ ଶ୍ରେଣୀର ରଚନା ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ମୁଁ ପୁରାତନ ଯୁଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି କହିବାକୁ ଯାଉନାହିଁ, ଏଇ ଗତ ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଓ ତା’ର ସ୍ଥିତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛିଟୁ ଆଭାସ ଦେବି ।

ଆମେ ସମସ୍ତେ ଜାଣି, ଦୀର୍ଘଦିନ ଧରି ଆମ ଦେଶ ପଡ଼ୋଶୀ ଭାଷାଭାଷୀ ରାଜ୍ୟ ସହିତ ଖଣ୍ଡବିଖଣ୍ଡ ହୋଇ ଦୀର୍ଘଦିନ ପରାଧୀନ ହୋଇ ରହିଥିଲା ଯାହା ଯୋଗୁଁ ଆମ ସଂସ୍କୃତି, ସ୍ୱାଭିମାନ, ଭାଷା ପ୍ରଭୃତି ଅବକ୍ଷୟିତ ହୋଇ ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ଅବାହୁତ ଭେଦଭାବ ସୃଷ୍ଟି କରିବାର ମୂଳହେତୁ ଥିଲା । ସେତିକି ନୁହେଁ, ଅଣଓଡ଼ିଆଙ୍କ ଉତ୍ପାତନ ସେମାନଙ୍କୁ ନିର୍ଜୀବ କରିବାକୁ ବସିଥିଲା । ଏପରିକି, ଏମିତି ଏକ ସମୟ ଥିଲା ଯେଉଁଥିରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ନିଷିଦ୍ଧ ହେବାର ସମସ୍ତ ସମ୍ଭାବନା ଦେଖା ଦେଇଥିଲା । ସେତିକିବେଳେ ଯେଉଁମାନେ ଆପଣା ମଧ୍ୟରେ ଭେଦଭାବ ଭୁଲି ଏହାକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ସମ୍ବାଦପତ୍ର ଓ ସାହିତ୍ୟପତ୍ରିକା ମାଧ୍ୟମରେ ଜନଜାଗରଣ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ଏ ଜାତିର ଚିରନମସ୍ୟ । ସେମାନେ ନାନାବିଧ ଉପାୟରେ ସେ ଚକ୍ରାନ୍ତର ପ୍ରତିରୋଧ କରି ଜାତିକୁ ସ୍ୱଦର୍ପେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହେବାର ଯେଉଁ ମାର୍ଗ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ ତାହା ଏ ଜାତି କସ୍ମିନ୍‌କାଳେ ପାସୋରିପାରିବ ନାହିଁ ।

ବନ୍ଧୁଗଣ,

ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ସତ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ଆକସ୍ମିକ ନୁହେଁ । ଏହା ବହୁକାଳରୁ ସମୃଦ୍ଧ ଓ କ୍ରମବର୍ଦ୍ଧମାନ । ତେଣୁ ଅପ୍ତୟା ଓ ଅଜ୍ଞାନତାର ସୁଯୋଗ ଉଣି ଯେଉଁ କ୍ଷତ୍ରଯନ୍ତ୍ରର ସୂତ୍ରପାତ କରାଯାଇଥିଲା ତା’ର ପ୍ରତିରୋଧ କରିବାର ଏକମାତ୍ର ସାଧନ ଥିଲା ସମ୍ବାଦପତ୍ର ଓ ସାହିତ୍ୟ ପତ୍ରିକା । ଏହା ଜାତି ପାଇଁ ନିତାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ଓ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା । କାରଣ, ଥରେ କୁଆଡ଼େ ମହାବୀର ନେପୋଲିଅନ୍ କହିଥିଲେ— “I fear three news papers more than hundred thousand bayonets. ସେଥିଯୋଗୁଁ ଏ ଜାତିର ଯୁଗପୁରୁଷମାନେ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ ଓଡ଼ିଆ ସମ୍ବାଦପତ୍ର— ଦୈନିକ, ସାପ୍ତାହିକ, ମାସିକ, ତ୍ରିମାସିକ ଏପରିକି ସାମୟିକ ମଧ୍ୟ । ଏହା ସାହାଯ୍ୟରେ ଜୀବନ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ପ୍ରାଣସଞ୍ଚାର କରିବାକୁ ସେମାନେ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ସମୟରେ ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟପତ୍ରିକାମାନ ପ୍ରକାଶଲାଭ କଲା ସେ ମଧ୍ୟରେ ଥିଲା ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ, ସତ୍ୟବାଦୀ, ମୁକୁର, ସହକାର ପ୍ରଭୃତି । ଏଗୁଡ଼ିକର ମହନୀୟ ଅବଦାନରେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି, ଓଡ଼ିଆ

ସଂସ୍କୃତି, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ପୁନଃଜୀବନ ଲାଭ କଲା । ଯଦିବ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ, ମୁକୁର, ସତ୍ୟବାଦୀ ପରି କେତୋଟି ଅସ୍ତ୍ର ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି ତଥାପି ସହକାର ଅଦ୍ୟାବଧି ମୁଣ୍ଡ ଟେକି ଠିଆହୋଇଛି, ଯାହା ପାଇଁ ଆଜି ଆମେ ଏଠାରେ ଏକତ୍ରିତ ହେବା ସୁଯୋଗ ଲାଭ କରିଛୁ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସହକାର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆପଣମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ କିଛି ପ୍ରକାଶ କରିବି ଭାବିଛି ଯାହା ଆପଣମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକେ ଉଣାଅଧିକେ ଜାଣିଥିବେ । ଅଗ୍ରଣୀ ସାହିତ୍ୟପତ୍ରିକା ହିସାବରେ ଏହାର ସ୍ଥାନ ଉଚ୍ଚରେ, କହିବା ଅନାବଶ୍ୟକ ।

ଆଗରୁ ସୂଚନା ଦେଇଛି, ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ଯେଉଁ ଅଗ୍ରଣୀ ସାହିତ୍ୟ ପତ୍ରିକାମାନ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା ସେ ମଧ୍ୟରୁ ସହକାର ଅନ୍ୟତମ । ଏହା ୧୯୨୧ ମସିହାରେ ସମବାୟ ଆନ୍ଦୋଳନ ଓ ସାହିତ୍ୟର ପରିପୁଷ୍ଟି ସକାଶେ ତତ୍କାଳୀନ ଭାରତ ସେବକ ଚିରସ୍ମରଣୀୟ ସ୍ୱର୍ଗତ ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ସାହୁଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଥମେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରେ ଏବଂ ପରେ ପରେ ୧୯୩୦ ମସିହାରୁ ଯୋଗଜନ୍ମ ସାମ୍ବାଦିକ ବାଳକୃଷ୍ଣ କର ଏହାର ସମ୍ପାଦନା ଦାୟିତ୍ୱ ବହନ କରନ୍ତି । ତାଙ୍କରି ଅମଳରୁ ହିଁ ସାହିତ୍ୟିକମାନଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି କରିବା ଏବଂ ନବ ନବ ଲେଖକମାନଙ୍କ ରଚନା ପ୍ରକାଶ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ପ୍ରତ୍ୟେକଦିନ ଦେବା ଏହାର ଆଭିମୁଖ୍ୟ ହେଲା । ଫଳରେ ନୂତନ ଭବ୍ୟାରା ନେଇ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ‘ସବୁଜ’ ଗୋଷ୍ଠୀ ପାଇଁ ଏହା ଏକ ଆଧାରଶିଳା ଥିଲା ବୋଲି କହିବା ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ନୁହେଁ । ଅଧିକାଂଶ ସବୁଜ ଯୁଗୀୟ ଲେଖା ଏଥିରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ଆସିଥିଲା । ବହୁସଂଖ୍ୟକ ସବୁଜ ଯୁଗୀୟ ଲେଖକ ‘ସହକାର’ରେ ନିଜ ନିଜ ଲେଖାମାନ ପ୍ରକାଶ କରାଇ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ଉତ୍ତର ଯୁଗରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିବା ବହୁ ଲେଖକଙ୍କ ଲେଖା ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ସହକାରରେ ହିଁ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ସେ ସମୟରୁ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ଗଳ୍ପ, ଉପନ୍ୟାସ, କବିତା, ସାହିତ୍ୟିକ ଆଲୋଚନା ପ୍ରଭୃତି ସହକାର ପୃଷ୍ଠା ମଣ୍ଡନ କରିଥିଲା, ଯାହାକି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ମହିମାମଣ୍ଡିତ କରିବାରେ ବିଶେଷ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରି ଆସିଛି । ଏଯାବତ୍ ସାହିତ୍ୟ ପତ୍ରିକାମାନ, ସାପ୍ତାହିକ, ପାଞ୍ଚିକ, ମାସିକ

ଯାହାହେଲେ ବି ସେ ସବୁକୁ ବିଶେଷ ସ୍ଥାନ ଦେଉ ନଥିଲେ । ବାଳକୃଷ୍ଣ ବାବୁଙ୍କ ସମ୍ପାଦନାରେ ସହକାର ପ୍ରକାଶିତ ହେବା ମାତ୍ରେ ଉପରୋକ୍ତ ବିଭାବଗୁଡ଼ିକ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ହେବା ଦେଖାଦେଲା । ଏଥିଲାଗି ସମ୍ପାଦକଙ୍କ ଦୂରଦୃଷ୍ଟି କେତେଦୂର ସମ୍ପ୍ରସାରିତ ଥିଲା ଅନୁମାନ କରନ୍ତୁ । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ନୂଆ ନୂଆ ଲେଖକଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ନୂତନ ଗଛକୁ ୫ (ପାଞ୍ଚଟଙ୍କା) ଓ ମୌଳିକ ଉପନ୍ୟାସ ସକାଶେ ୫୦ (ପଚାଶ ଟଙ୍କା) ପୁରସ୍କାର ସ୍ବରୂପ ଦିଆଯିବ ବୋଲି ବିଜ୍ଞାପନ ମାଧ୍ୟମରେ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ଦେଖିଲେ ତ ସମ୍ପାଦକଙ୍କ ସାହିତ୍ୟାନୁରାଗ ଓ ଜାତିପ୍ରୀତି । ଏ କଥାରୁ ଜାଣିପାରୁଥିବେ ସେ କିପରି ନବ ନବ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ପାଇଁ ପ୍ରେରଣାର ଉତ୍ସ ଥିଲେ ।

ବନ୍ଧୁଗଣ,

ଆପଣମାନେ ଭଲଭାବେ ଜାଣନ୍ତି, ଇତର ପ୍ରଦେଶ ତୁଳନାରେ ଆମ ଏ ଓଡ଼ିଶା କିପରି ଏକ ଅସୁଯାଯୁକ୍ତ ଦେଶ । ଅଧିକାଂଶ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦେଖୁଥିବେ ନିଜେ କିଛି କରିବାକୁ ଯିବେନି ଅଥଚ ଅନ୍ୟକୁ କରାଇ ଦେବେନି, ଯେଉଁ କାରଣ ହେତୁ ‘ସହକାର’ ଦୀର୍ଘକାଳ ନିର୍ଜୀବ ରହିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ‘ଫଲ୍ସ’ ସେ । ବାଲି ମୁଠାଏ ଆଡ଼େ ଦେଲେ ଉତୁରି ଉଠିବ ଉପରକୁ । ସେଇଯା ହେଉଛି । ତାଙ୍କ ସୁପୁତ୍ର ବିଚିତ୍ରାନନ୍ଦ କରଙ୍କ ଦ୍ବାରା ତା’ର ନବକଳେବର ଫୁଟି ଉଠିଛି । ନବପ୍ରସ୍ଥ ରୂପେ ବିଚିତ୍ରାକୁ ଥିଲେ ଏକାଧାରରେ ଜଣେ ସାହିତ୍ୟିକ, ସାମ୍ବାଦିକ, ସ୍ବାଭିମାନୀ, ସଂସ୍କୃତିସମ୍ପନ୍ନ ଖାଣ୍ଟି ଓଡ଼ିଆ । ତାଙ୍କ ଧନୀମାନେ ଯୈତୃକ ରକ୍ତ ଅବାରିତ ରଚିରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା । ତାଙ୍କର ଅକ୍ଳାନ୍ତ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ପୁଣି ସହକାର ଫଳପୁଷ୍ପମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ଅଭିନବ ରୂପସମ୍ଭାର ଧରି

ଠିଆହେଲା । କିନ୍ତୁ କାଳର ଅପ୍ରତିହତ ଗତି ବଡ଼ ବିଚିତ୍ର । ମଣିଷର ସବୁ ସ୍ବପ୍ନ ଅକସ୍ମାତ୍ ଧୂଳିସାତ୍ କରିଦିଏ । ବିଚିତ୍ରାକୁ ଗଲିଗଲେ ଅକାଳରେ ତଥାପି ସହକାର ମଲା ନାହିଁ । ବନ୍ଧୁ ରହିଲା । କେବଳ ବନ୍ଧୁରହିଲା ନୁହେଁ ଶାଖାପ୍ରଶାଖା ବୋଲି ସଗର୍ବେ ଠିଆହେଲା । ଏଥିସକାଶେ ତାଙ୍କର ସାହିତ୍ୟିକା ଧର୍ମପତ୍ନୀ ସର୍ବଥା ଧନ୍ୟବାଦାର୍ହ । ତା’ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଦିଗ୍ବର୍ତ୍ତକ ଭାବେ ପ୍ରଫେସର ଡ. ଗଙ୍ଗାଧର ବଳଙ୍କ ସମେତ ଓଡ଼ିଶାର ଯେଉଁ ସୁନାମଧନ୍ୟ ସାହିତ୍ୟସ୍ରଷ୍ଟା ପ୍ରବାଣ ଅଧ୍ୟାପକ ବୃନ୍ଦ ଏହାର ସମ୍ପାଦନା କାର୍ଯ୍ୟରେ ଘନିଷ୍ଠଭାବେ ସମ୍ପୃକ୍ତ ସେମାନେ ଜାତିର ଅଭିନନ୍ଦନୀୟ । ସେମାନଙ୍କ ଉଦ୍ୟମ ଫଳରେ ହିଁ ଆଜି ଆମେ ସମସ୍ତେ ଏଠାରେ ଏକତ୍ରିତ ହୋଇପାରିଛୁ । ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସହକାର ପ୍ରବାଣ ଓ ନବୀନ ସାହିତ୍ୟସାଧକଙ୍କ ଏକ ଆଦର୍ଶ ମିଳନ ସେତୁ । ସେହି ସହକାରର ବାର୍ଷିକ ମହୋତ୍ସବ ଆଜି, ଯେଉଁଥିରେ ମୁଁ ଆପଣମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ କିଛି କହିବାର ସୁଯୋଗ ପାଇଛି । ଏହା ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି କେବଳ କଲ୍ୟାଣୀୟା ରମାକରଙ୍କ ଉଦ୍ୟମ ଯୋଗୁଁ । ତାଙ୍କରି ସାଦର ନିମନ୍ତ୍ରଣ ଓ ସ୍ନେହାନ୍ତ୍ର ବାର୍ତ୍ତାଳାପ ମୋତେ ଏହି ପରିଶତ ବୟସରେ ଏଠାକୁ ଟାଣି ଆଣିଛି ।

ସୁଧାବୃନ୍ଦ,

ମୁଁ ଆଉ ଅଧିକା କିଛି କହି ଆପଣମାନଙ୍କୁ ଭାରାକ୍ରାନ୍ତ କରିବାକୁ ଯାଉନି । ଆପଣମାନଙ୍କ ଆନ୍ତରିକ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ସାହିତ୍ୟାନୁରାଗ ମୋତେ ଅଭିଭୂତ କରିଛି । ଶେଷରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରେ ଏତିକି ମାତ୍ର ପ୍ରାର୍ଥନା, ସହକାର ଦୀର୍ଘଜୀବୀ ହୋଇ ଉନ୍ନତିପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହେଉ ଏବଂ ଆପଣମାନଙ୍କ ନିରପେକ୍ଷ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ ହେଉ ।

ବେଶୀମାଧବ ପାଢ଼ୀ

ଶ୍ରୀ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ଜଣାଣ

-୧-

କମଳ ଆସନୀ ମା କରୁଣାକର ରମା
କରୁଛି ପୟରେ ଗୁହାରି
କରୁଣା ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ ରଖ ଗୋ ମହାମାୟୀ
ତୋ ବିନା ନାହିଁ କେ ମୋହରି ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ

କିଞ୍ଚିତେ ନାହିଁ ଯେବେ କୃପା କାହାକୁ ଜଣାଇବି କିମ୍ପା
କରୁଣାମୟୀ ହୋଇ କରୁଣା କଲେନାହିଁ
କରମେ ଏତିକି ମୋ ଲେଖା ଗୋ ।

-୨-

ଖଳ ଦୁର୍ଗତ କେତେ ଲଭି କୃପା କିଞ୍ଚିତେ
ହୁଅନ୍ତି ରାଜ ରାଜେଶ୍ବର
ଖଣ୍ଡିବାକୁ ଦୁର୍ଗତି ଚିହ୍ନି ପାଦେ ନିତି
ଘୁଞ୍ଚିଲା ନାହିଁ ଦୁଃଖ ମୋର ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ
ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ ହେଲାଣି ଛାତି ଖଣ୍ଡିଲା ନାହିଁ ମୋ ଦୁର୍ଗତି
ଖେଳାଇ ଥରେ ଡୋଳା ନ ଚାହିଁଲେ ମୋ ଡୋଳା
ବୁଡ଼ିବ ନିଶ୍ଚୟ ସମ୍ପ୍ରତି ଗୋ ।

-୩-

ଗୀତ ପୁରାଣେ ଗାଥା ଶୁଣିଛ ଲୋକମାତା
ରଖନ୍ତି ଅନୁବନ୍ଧ ଦେଇ
ଗଲା କଥା ପୁରାଣେ ଗଲା ଗୋ ନିଷ୍କାରଣେ
କପାଳେ ଲେଖା ଥିଲା ଏହି ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ
ଗଭୀର ଦୁଃଖେ ମୁଁ ପଡ଼ିଛି ଗନ୍ଧବ ସ୍ବରେ ତାକୁଅଛି
ଗମ୍ଭୀରା ମଧ୍ୟେ ରହି ନ ଶୁଣିଲେ ବିନୟ
ତୋ ନାମେ ନେବି ଜୀବ ମୁକ୍ତି ଗୋ ।

-୪-

ଘନ ଦୁଃଖ ଗହନ ମଧ୍ୟେ କରି ଭ୍ରମଣ
ଅବଶ ହେଲାଣି ମୋ ଅଙ୍ଗ

ଘେନାଘେନି ମୋ ଗିର ବୋଲି ଗୋ ନ ବିଚାର
ତିଳେ ନାହିଁ ମୋ ମନେ ଖଙ୍ଗ ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ
ଘେନ ଗୁହାରି ଗରିବର ଘୁଞ୍ଚିବ କଷ୍ଟ ପାରାବାର
ଘଡ଼ିଏ ବିଳମ୍ବେ ସମ୍ଭାଳିବନି ତିଳେ
ସରିଯିବ ହାଟ ବଜାର ଗୋ

-୫-

ଉଡ଼ାଇ ଜୟ ଧ୍ବଜା କପିଳା ହେଲା ରାଜା
କରୁଣା କଟାକ୍ଷେ ତୋହରି
ଉଣା ହେଉ କିଞ୍ଚିତ ସ୍ବୟଂ ଜଗତ ନାଥ
ବୁଲିଲେ ଭିକ୍ଷା ଥାଳି ଧରି ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ
ଉଚିତ ବିଚାର ଦୁ କର
ଉଜ୍ଜଳ ମୋ ଘର ଦୁଆର
ଉଜାଣି ସୁଧା ଧାରା ବରଷା ମା ଇନ୍ଦିରା
ଗରିବ ଦୁଃଖ ହେବ ଦୂର ଗୋ ।

-୬-

ଚଞ୍ଚଳା ଚଳା ପାଙ୍ଗେ ଚାହିଁ ଗୋ ଥରେ ରଙ୍ଗେ
ଘୁଞ୍ଚିବ ଦୁଃଖ ଘନଘଟା
ଚକୋର ପରା ହୋଇ ତୋ କୃପା ଚାହିଁ ଚାହିଁ
ହେଲିଣି କେତେ ହଟହଟା ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ
ଚିର କାର୍ତ୍ତି ଉପୁଜିବ ଚିହ୍ନ କାଳେ କାଳେ ରହିବ
ଚାରି ବର୍ଗରେ ରହି ଅନୁପୂର୍ଣ୍ଣା ବୋଲାଇ
ଚକର ଯେବେ ନାଶ ଯିବ ଗୋ ।

-୭-

ଛଳନା ନୁହେଁ ସତ କହୁଛି ଜଗନ୍ନାଥ
ଲଘିଲିଣି ମୁଁ ଦୁଃଖ ସୀମା
ଛଟକେ ନ ଚାହିଁଲେ ଭାସିଗଲି ଶୟଳେ
ଯାହା ତୋ ଇଚ୍ଛା ତୁ କର ମା ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ

ଛାଡ଼ିଛି ଆଶା ଜୀବନର ଛିଣ୍ଡାଇ ଲୋଭ ସଂସାରର
ଛୁରି ଧରି କରତି ଦିଏ ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଅତି
ସହି ନ ପାରେ ଥର ଥର ଗୋ ।

-୮-

ଜଗତପତିଙ୍କର ବନ୍ଧ ଦେଶାଳଙ୍କାର
ବକକୁଣ୍ଡର ପାଟରାଣୀ
ଜଳଦ ସୁତ ଯାର ପୟରେ ପରିଚର
ତା ଭୃତ୍ୟ ଧରି ଭିକ୍ଷା ମୁଣି ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ

ଯେବେ ବୁଲିବ ଦାଣ୍ଡେ ଦାଣ୍ଡେ ଜନେ କି ଭାବିବେ ବୁଝାଣ୍ଡେ
ଜଗଜନନୀ ହୋଇ କରୁଣା କଲେ ନାହିଁ
ଶୁଭିବ ଏହା ତୁଣ୍ଡେ ତୁଣ୍ଡେ ଗୋ ।

-୯-

ଝାନ ପତନି ପିନ୍ଧି କମଳାସନେ ଛନ୍ଦି
କୋମଳ ଚରଣ କମଳ
ଝୁଲାଇ ପଦ୍ମମାଳା କରେ ମତଙ୍ଗ ଲୀଳା
ଉଜାଡ଼ି ଶିରେ ତୀର୍ଥଜଳ ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ

ଝାଡ଼ିଦେ ସୌଭାଗ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରରେ ଝପଟୁ ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଭୟରେ
ଝିମିଟେ ତୁ ଭିକାରୀ କରାଇ ଦଣ୍ଡଧାରୀ
ନିର୍ଦ୍ଦୟ କାହିଁକି ମୋ ଠାରେ ଗୋ ।

-୧୦-

ନବୀନ ନୀରଜାକ୍ଷୀ ତୁ ଏକା ମୋର ସାକ୍ଷୀ
ଯେତେ ମୁଁ ଭୋଗୁଛି କଷଣ
ନର ମାତ୍ରକେ କେହୁ ସହିବ ଏତେ ଦାଉ
ବିରର ଥରେ ମନେ ମନ ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ

ନାହିଁ ଯେବେ କୃପା ମୋ ଠାରେ ନିଶ୍ଚିତେ କହ ସ୍ପଷ୍ଟ ଶିରେ
ନାରାୟଣୀ ନିଷ୍ଠୁରା ହେଲେ ବୋଲି ଧେଣୁରା
ବାଜିବ ସପତ ସଂସାରେ ଗୋ ।

-୧୧-

ଚଳମଳ ମୋ ନାବ ହୁଏ ନଦୀ ଗରଉ
ଯେଣେ ରହିଲେ ଅନ୍ଧକାର
ଚଳି ନ ପଡୁ ଜଳେ ଉଦ୍ଧରି ଧର ତାଳେ
ରହିବ ଯଶ ତିନି ପୁର ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ
ଚକ୍ରା ସୁନା ଧନ ବେଭାର ଟାଣ ରଖଇ ମଣିଷର
ଟିକିଏ ଆଡ଼ ବାଙ୍କେ ରହିଦିଅ ମା ରଙ୍କେ
ଗଣା ହୋଇବି ମଣିଷର ଗୋ ।

-୧୨-

ଠିକ୍ ହେଲା କି ଏହି କଥା ଗୋ ମହାମାୟୀ
ଚରଣ କିଙ୍କର ଜନରେ
ଠାବ ନ ଦେଇ ମର୍ତ୍ତ୍ୟମଣ୍ଡଳେ ଅବିରତ
ଦେହି ଦେହି ବୋଲାଉବାରେ ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ
ଠିକେ ଭାବନା କର ଚିତ୍ତେ ଠକି ଜଣାଇ ନାହିଁ ତୋତେ
ଠୁଳ କଷ୍ଟ ପୁଅର ଦେଖୁ ଦେଖୁ ଅନ୍ତର
କଲେ ମା ହୋଇବୁ କେମନ୍ତେ ଗୋ

-୧୩-

ତରୁ କି ଦେଖୁ ମୋର ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ମହାଘୋର
ସରିଯିବ ବୋଲି ଭଣ୍ଡାର
ତାକ ପଡ଼େ କେମନ୍ତ ଅନୁପୂର୍ଣ୍ଣା ନିରତ
ଦରିଦ୍ରେ ଦ୍ୟନ୍ତି ଅନୁବନ୍ଧ ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ

ତରିଲେ ଏ ଛାର କଥାରେ ତୁଚ୍ଛିଯିବ ପୃଥ୍ଵୀ ଶୂନ୍ୟରେ
ତାକ ନାମ ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଭଞ୍ଜନୀ ଆଜୁଁ କ୍ଷୁଦ୍ର
ଦିଶିବ ବୁଝାଣ୍ଡ ଭିତରେ ଗୋ ।

-୧୪-

ତାଳିବୁ ବୋଲି କୃପା ଦୃଷ୍ଟି ଜଗତ ମାତା
ବାନ୍ଧିଛ ଆଶା ବନ୍ଧୁ କାଳୁ

ଜଳ ଜଳ ମୋ ମନ ହେଲାଣି ଦିନୁ ଦିନ

କୃପା କଣା ନ ଲଭିବାରୁ ଗୋ

ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ

ଜଳ ପଡ଼ିଲେ ମୋ ସଦନ ଜଗ ମେଲିବେ ବିଶ୍ଵଜନ

ଜାଳି ମନ ପରାଣ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ପାଦେ ଶରଣ

ପଶିଲେ ଆଉ କି କାରଣ ଗୋ ।

-୧୫-

ଅନବରତ ଚିନ୍ତେ ବାରେ ରଖ ଗୋ ମୋତେ

ବୋଲି ଥରେ ଶୁଣିଲୁ ନାହିଁ

ଆଉ କାହିଁକି ତେବେ ରଖୁବି ଆଶା ଏବେ

କର୍ମକୁ ଆଦରିବି ରହି ଗୋ

ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ

ଆନ ଭରସା ନାହିଁ ଚିନ୍ତେ ଆସିଲେ ଆସୁ ବିଦ୍ଵ ଯେତେ

ଅଶ୍ରୁଧାରା ବୁହାଇ ମତା ପାତିବି ସହି

ଶେଷେ ମିଶିବ ଧୂଳି ସାଥେ ଗୋ ।

-୧୬-

ତୋହରି ଆଶା ଘେନି ରହିଛ ପଦ୍ମାସନୀ

ତିଳେ ନ ଥାଇ କାରି ଭୟ

ତୋ କୃପା ଉଣା ହେଲେ କାହିଁକି ଭୁମିଶ୍ଵଳେ

କ୍ଷଣେ ବଞ୍ଚିବି କହ କହ ଗୋ

ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ

ତପସ୍ୟା କରି ନାହିଁ ମୁହିଁ ତୋର ସେବାକୁ ଯୋଗ୍ୟ ନେହିଁ

ତରକେ ତିନିପୁରୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଛଡ଼ା ମୋ ପରି

ନ ଥିବେ ସତେ ଆଉ କେହି ଗୋ ।

-୧୭-

ଥରେ ଦିନେ ଜୀବନେ ବସି ନାହିଁ ଭବନେ

ହସି ନାହିଁ ମନ ଉଲ୍ଲାସେ

ଥାଳି ପୂରାରେ ଅନ୍ନ ଦେଖୁ ନାହିଁ ନୟନ

ବନ୍ଧା ମୁଁ ସଦା ରଣ ପାଶେ ଗୋ

ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ

ଥୟ ରଖ ମାନ ସମ୍ମାନ ଥାଳି ପୂରାଇ ଦିଅ ଅନ୍ନ

ଥଳ କମଳାସନୀ ପାଦେ କରେ ଦୟିନୀ

ରଖ ବା ନରଖ ତୋ ମାନ ଗୋ ।

-୧୮-

ଦୟା କର ଜନନୀ

ମା ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଭଞ୍ଜନୀ

ଚରଣେ ପଶିଲି ଶରଣ

ଦୀନ ଦରିଦ୍ର ମୁହିଁ ମୋ ଠାରୁ ଦୀନ କେହି

ଦେଖୁଛୁ କି ତିନି ଭୁବନ ଗୋ

ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ

ଦୟା ସିନ୍ଧୁଙ୍କ ପାଟରାଣୀ ଦୟା ନକରି ହେଲେ ତୁନି

ଦଶ ଦିଗେ ଅକାର୍ତ୍ତ ଘୋଟିବ ଜଗନ୍ନାଥୀ

ନାମେ କଳଙ୍କ ହେବ ପୁଣି ଗୋ ।

-୧୯-

ଧନ କୁବେର ହେବି ବୋଲି ମୁଁ ନାହିଁ ଭାବି

ନ ଲୋଡ଼େ ରାଜେଶ୍ଵର ପଦ

ଧନ ସମ୍ପଦେ ହୀନ ନେହିଁ ଲୋକରେ ହୀନ

ମାନ ନ ହେଲେ ସିନା ମୁଦ ଗୋ

ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ

ଧାନେ ମାଗଇ ତୋତେ ଏକା ଧାନେ ରହିଛି ପା ଦାକ୍ଷୀ

ଧର ନାହିଁ ଗୋ କ୍ଷମା ନିଧାନୀ କର କ୍ଷମା

ମାଗୁଛି ଦିଅ କୃପା ଭିକ୍ଷା ଗୋ ।

-୨୦-

ନ ଦିନ ଜଳ ପରେ ଧାନ ବେଷ୍ଟି ଶ୍ରୀକରେ

କରେ ଅଭୟ ବର ଧରି

ନଳିବାଉ ବସନ ଅଙ୍ଗେ କରି ବେଡ଼ାଣ

ଗଲେ ଲମ୍ବଇ ଋପ ସରି ଗୋ

ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ

ନବରତ୍ନ ଖଞ୍ଜା ମୁକଟ ନକ୍ଷତ୍ର ଝଟ ଝଟ

ଦ୍ଵାପୁରେ ଶ୍ରୀ ପୟର ଘଟଣ ତମକାର

ଦୀନ ଦୁଃଖୀଙ୍କ ବାଞ୍ଛାବଟ ଗୋ ।

-୨୧-

ପୁଅ ଦୁଃଖେ କାନ୍ଦିଲେ ମାଆ ଆସି ନ ରଖିଲେ

କେ ଆଉ କରିବ ଗୋ ବୋଧ

ପାଶେ ରହି ଶ୍ରବଣ ବଧୂର କଲେ ପୁଣ

ହେବ ନାହିଁ କି କଣ୍ଠ ରୋଧ ଗୋ

ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ

ବିକୃତ ହେଲାଣି ମୋ ବୁଦ୍ଧି ବିଚର ଏବେ ରହି ସିଦ୍ଧି
ବିନାଶ କାଳେ ହେଲେ ବିପଦୁ ନ ରଖିଲେ
କି ହେବ ଶଙ୍ଖ ପଦ୍ମନିଧି ଗୋ ।

- ୨୨ -

ଭୁଲିଛି ଅରେ ଅରେ ଅନ୍ଧକେ ସୁଖ ଭୋଳେ
ତୋ ପାଦେ ପଦ୍ମ ଆରାଧନା
ଭ୍ରମେ ବହିଲା ଦୋଷ ପାଇଁ ତୁ କଲେ ରୋଷ
କି କରି ହେବ ସେ ଖଣ୍ଡନା ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମି

ଭୁଲି ଯା ଅପରାଧ ମୋର ଭଲେ ତୁ ବିଚର ମନର
ଭରସା ଶ୍ରୀ ଚରଣ କରି ରଖିଛି ପ୍ରାଣ
ତୋ ବିନୁ ସବୁ ଅନ୍ଧକାର ଗୋ ।

- ୨୩ -

ମହିମାମୟୀ ହୋଇ ମହିମା ନ ଦେଖାଇ
ମୋ ପୁରେ ହେଲୁ ଅନ୍ଧର୍ବୀନ
ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ମଣ୍ଡଳେ ଜନ୍ମି ହେଲେ ଗୋ ଜନ ଲକ୍ଷ୍ମୀ
ବୁଧ ଧୂଳି ତା ଜୀବନ ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମି

ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ନାମ ତୋହରି ମହା ସଙ୍କଟୁ କରୁ ପାରି
ମୁଁ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଛଡ଼ା ବୋଲି ଦେଲେ ତୁ ପାଦେ ଠେଲି
ଆଉ କେ ଶୁଣିବ ଗୁହାରି ଗୋ ।

- ୨୪ -

ଯାହା କପାଳେ ବିହି ଲିହିଛି ମୋର ମୁହଁ
ଭୁଞ୍ଜୁଥାନ୍ତି କର୍ମ ଆଦରି
ଜାଣି ନଥିଲେ ଅନ୍ଧ ପୂର୍ଣ୍ଣ କୃପାରେ ଦାନ
କ୍ଷଣକେ ହୁଏ ଦଣ୍ଡଧାରୀ ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମି

ଜୀବନେ କଲି ପ୍ରତି ଆଶା ଯୁକ୍ତେ ନ ଭାଙ୍ଗ ଭରସା
ଯେବେ ନେତ୍ର ଶୀତଳ ନ କରିବୁ ଶୀତଳ
ପଣନ୍ତି ହେବି ଲୋକହସା ଗୋ ।

- ୨୫ -

ରାତି ପାହୁ ଛପନ କୋଟି ଜନ୍ମକୁ ଅନ୍ଧ
ପଡ଼ି ଭିଆଉ ଗୋସାମଣି
ରାନ୍ଧି ଶ୍ରୀ ହସ୍ତେ ନିତି ଷାଠିଏ ପଉଁ ପତି
ଛାମୁରେ ପରଶୁ ତୁ ଆଣି ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମି

ରହିଛି ପୁରି ଗନ୍ତାଘର ରଙ୍ଗେ କି ପାଇଁ ଅବିଚର
ରାଣି ରାଣି ତ ଅଛି ସରି ନ ଯିବ କିଛି
ମୁଁ ଷାଠିଏ ମାତ୍ର ଦୟା କର ଗୋ ।

- ୨୬ -

ଲିଭି ଯାଉଛି ଦୀପ ମହା ବିପଦ ଉପ
ତାପରୁ ବାରେ କର ତ୍ରାହି
ଲଲାଟେ ଏତେ ବେଳେ ଆଉ ଆଶା ରଖିଲେ
କି ହେବ କହ ଦୟାମୟୀ ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମି

ଲୋଭ ହେଲାଣି ଲାଜେ ସଡ଼ି ଲୋଚୁଛି ପାଦେ କର ଯୋଡ଼ି
ଲବେ କଲେ ଉଛୁର ପଡ଼ିବ ହାହାକାର
ମାନ ମହତ ଯିବ ଉଡ଼ି ଗୋ ।

- ୨୭ -

ବରୁଣେନ୍ଦ୍ର ନୟନୀ ନବ ନୀରଜାସନୀ
ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଘରଣୀ
ବୈକୁଣ୍ଠ ବିଳାସିନୀ ବିପଦ ବିନାଶିନୀ
ସପତ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଜନନୀ ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମି

ବିଶେଷ ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଭଞ୍ଜନୀ ବିଚର ଦାନେ କୃପାକଣି
ବୈଦୂର୍ଯ୍ୟ କିରୀଟିନୀ ବିଷ୍ଣୁ ବକ୍ଷ ଶୋଭିନୀ
ଘୋଷୁଥିବି ଦିବା ରଜନୀ ଗୋ ।

- ୨୮ -

ଶ୍ୟାମା ଦେଇ ଜନନୀ ସେ ସୀତା ସାଧବାଣୀ
କାନ୍ଦି ଲୋଟକେ ପାଦ ତଳେ

ସେ କ୍ଷଣି ତୁ ଆନନ୍ଦେ ଧନ ଧାନ୍ୟ ସମ୍ପଦେ
ପୁରାଇ ଦେଲୁ ତା ଉଦ୍ଧାର ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମି

ସତତେ ଜଣାଉଛି ପାଦେ ଶୁଣିନାହିଁ ମୋ କଥା ପଦେ
ଶ୍ୱେତପଦ୍ମ ବାସିନୀ ଅଣ୍ଟି ଗଲାଣି ପୁଣି
ଦଣ୍ଡ ନ ଦିଅ ଆଉ ହାବେ ଗୋ ।

-୨୯-

ସୁନ୍ଦର ହେଉ ମୋର କୋଠା ଘର ଦୁଆର
ଗୁହାଳେ ପୁରକୁ ମୋ ଗାଇ
ଶୋଭୁ ପାଟ ପତନି ଘରେ ମୋ ଗୋସାମଣି
ପୁରି ଆଉ ଧାନ ମରାଇ ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମି

ଶୋଭୁ ମୋ କୋଳେ ପୁଅ ନାତି ସନମାନେ ଫୁଲିବ ଛାତି
ସେ କାଳେ ପଦ୍ମାସନି ସୁନା ଖଟୁଳି ଘେନି
କରିବି ମୁଁ ପୂଜା ଆରତି ଗୋ ।

-୩୦-

ସତେ କି ଏବେ ମହା ଲକ୍ଷ୍ମୀ କରିବୁ ଦୟା
ହେବି ମୁଁ ଲୋକେ ସନମାନ
ଶେଷ କି ହେବ ମୋର ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ମହା ଘୋର
ନୋହିବ ଆଉ ହାନିମାନ ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମି

ଶରଧାହେଲେ ତୋର ତିଳେ ସବୁ ବିପତ୍ତି ଯିବ ବଳେ
ସହି ନ ପାରେ ଆଉ ଏ ମହା ଦୁଃଖ ଦାଉ
ଶରଣ ତୋ ପାଦ କମଳେ ଗୋ ।

-୩୧-

ହରି ପ୍ରିୟା ଗୋ ଘେନ ଏତିକି ନିବେଦନ
ଯେତେ ମୁଁ କଲି ଅପରାଧ
ହରି କ୍ଷମା ଗୁଣରେ ଆଶିଷ ଡାଳ ଶିରେ
ଛାଡ଼ିବି ଦୁଷ୍ଟ ଅପବାଦ ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମି
ହଟହଟା ନ କର ଆଉ
ହରବର ମୋ ସରି ଯାଉ
ହୃଦେ ଶ୍ରୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ରମା ମା ପଦ୍ମାଳୟା ପଦ୍ମା
ଘୋଷି ଘୋଷି ମୋ ଦିନ ଯାଉ ଗୋ ।

-୩୨-

କ୍ଷମାନିଧି ତୁ କ୍ଷମା ନକଲେ ଆଉ କ୍ଷମା
ମଧ୍ୟରେ କେ ରଖୁ ଶରଣ
କ୍ଷିତି ମଧ୍ୟରେ ହାନ ମାନ ହେବ ଜୀବନ
ଏକା ମୋ ଆଶ୍ରା ତୋ ଚରଣ ଗୋ
ମହାଲକ୍ଷ୍ମି
କ୍ଷୟ କର ମୋ ପାପରାଶି କ୍ଷମାକୁ ଦିଅ ମା ବରଷି
କ୍ଷଣେ କଲେ ବିଳମ୍ବ ଦାନ ବେଣୀ ମାଧବ
ଦୁଃଖ ସାଗରେ ଯିବ ଭାସି ଗୋ ।

ରଚନାକାଳ : ୧୯୫୦ ମସିହା (ସୋରଡ଼ା)

ବେଣୀ ମାଧବ ପାଢ଼ୀ

୦୭.୦୭.୧୯୧୯-୧୦.୦୮.୨୦୦୭

ସାଲ୍‌ଝିଝିକ୍ ସପ୍

[ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ - ୧୯୫୭]

!

ଚିତ୍ତେକଟିଭ

ଜୁନ୍ ଏଗାର

ଅନ୍ଧାର ରାତି— ମେଘ ଝିପି ଝିପି ବରଷୁଛି । ସାରା ସହର ଶୂନ୍ୟଶାନ୍ । ଜନମାନବର ଦେଖାନାହିଁ କି ଗାଡ଼ିମଟରର ଶବ୍ଦ ନାହିଁ । ଖାଲି ରାସ୍ତାକଡ଼ର କେତୁଟି ବିଜୁଳିଖୁଣ୍ଟ ପହରା ଦେଲା ପରି ଠିଆ ରହିଅଛି— ଘଣ୍ଟା ଶୁଭିଳା ୦° ୦° ବାର...

ଘଣ୍ଟା ଶବ୍ଦର ସଂଖ୍ୟା ଗହଳିରେ ବିରକ୍ତ ହେଲା ପରି ମନୁଥବାକୁ ଉଠି ଆସିଲେ ଝରକା ପାଖକୁ; ଦେଖନ୍ତି— ଜୁଲୁଜୁଲିଆ କେତୁଟି କେଲି ମାରି ଏଣେତେଣେ ବୁଲୁଛନ୍ତି— ପାଣିମିଶା ଅଣ୍ଟା ପବନ ଟିକେ କେତେବେଳେ କିମିତି ଛୁଇଁ ଚାଲିଯାଉଛି, ଆଉ କିଛି ନାହିଁ—

ଲଥକିନି ଖଟ ଉପରେ ପଡ଼ିଯାଇ କେତେବେଳେ ଆସି ନିଦ ଲାଗିଯାଇଛି ସେ ଖବର କିଏ ରଖୁନି । ମାତ୍ର, ଯେତେବେଳେ ପୂରୁବମୁହାଁ ହୋଇ ମାମୁଲି ଆଲୁଅ ପୁଞ୍ଜାକ ପରଦାବାଟେ ଆସି ମୁହଁ ଉପରେ ବିଞ୍ଚି ହୁଏ ସେତିକିବେଳେ ବାବନା ତାକିଲା “ମାନେଜରବାବୁ, ବଡ଼ ଆଜ୍ଞାଙ୍କ ହୁକୁମ— ଅଭିକା ଯିବାକୁ” ।

ମନୁଥବାକୁ ଡରବର ଶେଯରୁ ଉଠି ମୁହଁହାତ ଧୋଇ ସେହି ପୋଷାକରେ ଚାଲିଆସିଲେ ଚୌଧୁରୀବାବୁଙ୍କ କୋଠା ଉପରକୁ— ରାଜାରାଜୁଡ଼ା, ଦୋତାଲା ଘର— ସାନବଡ଼ ହୋଇ ବଡ଼ିଶିଟି ଝରକା ଖଞ୍ଜା— ନୂଆ ଲୋକ ପଶିଗଲେ ଭୁଆଁ ବୁଲିଯିବ; ତଥାପି ମନୁଥବାକୁ କିଛି ଅସୁବିଧା ହେଲାନି । ଘରର ମାନେଜର ସେ, ଦି’ ବରଷ ହେଲା ଚାକିରି କଲେଣି, ଅନ୍ଧପୁର କହିଲେ ଅନ୍ଧପୁର ସହିତ ସମ୍ପର୍କ । ହେଲେ ବି ପନ୍ଦର ମିନିଟ୍ ପରେ ଆସି ନମସ୍କାର କରି ଠିଆହେଲେ ଚୌଧୁରୀ ବିଧୁଭୂଷଣ ନନ୍ଦଙ୍କ ସାମନାରେ— “ଆରେ! ଏ ଯେ ଏସ୍.ପି. ସାହେବ! ନମସ୍ତେ; ଆପଣ...” କଥା ଶେଷ କରିବାକୁ ନ ଦେଇ ଚୌଧୁରୀବାବୁ କହିଲେ— “ବଦମାସ!”— “ରହନ୍ତୁ ନନ୍ଦବାବୁ!” ହଠାତ୍ କହିଦେଲେ ପୁଲିସ୍ ସାହେବ, ପରେ ଟିକିଏ ଗମ୍ଭୀର କଣ୍ଠରେ ପଚାରିଲେ— “ଆଜ୍ଞା, ମନୁଥବାବୁ! ଆପଣ ରାତିରେ କେଉଁଠି ଥିଲେ

କହିପାରିବେ!” ସେତିକିବେଳେ ମନୁଥ କି ଅବସ୍ଥାରେ ଥିଲେ କହିହେଉନି— କିନ୍ତୁ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରଶ୍ନ କଲେ— “ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ?”

“ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦିଅନ୍ତୁ” ଟିକିଏ ବି କଡ଼ା ନ ଥିଲା କଥାରେ, ମନୁଥବାବୁ ଈଷତ୍ ଉଛୁଟ୍ଟଳ କଣ୍ଠରେ କହିଲେ—

“ମୁଁ ବି ସେଇକଥା କହୁଛି” ।

ପୁଲିସ୍ ସାହେବ ଗଭୀର ଧୈର୍ଯ୍ୟ ସହିତ ‘ଆଜ୍ଞା’ କହି ସାଇଡ୍ ପକେଟ୍ ଭିତରେ ହାତ ପୁରାଇଲେ । ଭାଙ୍ଗଦିଆ କାଗଜ ଖଣ୍ଡେ ବାହାର କରି ଆଉ କେତେ ମୋଡ଼ କରି ଦୁଇ ହାତରେ ଧରି ପଢ଼ିଲେ—

“ଏ କଣ ଆପଣଙ୍କ ଦସ୍ତଖତ?”

ମନୁଥବାବୁ ଦି’ ଚାରିଥର ଭଲଭାବେ ନିରୀକ୍ଷଣ କରି କହିଲେ— “ହଁ”! ଏସ୍.ପି. ସାହେବ ବାଁ ପକେଟରେ କାଗଜଟି ରଖି ରଖି ପଢ଼ିଲେ— “ଆଜ୍ଞା, ଆପଣ— ଫେରେ ରାଗିବେନି ତ? କାଲିରାତିରେ କାହାଠିକି ଚିଠିପତ୍ର ଦେଇଥିଲେ କି?”

ମନୁଥବାବୁ କିଛି ମାତ୍ର ଇତସ୍ତତଃ ନ କରି ଉତ୍ତର କଲେ—

“ହଁ; ମାନା ପାଖକୁ—”

“ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ?”

“ଗୋପନୀୟ”

ଏତିକିବେଳେ ପୁଲିସ୍ ସାହେବ ନୀରବ ରହିବା ଦେଖି ଚୌଧୁରୀବାବୁ ଗର୍ଜି ଉଠି କହିଲେ—

“ଆଉରି କଣ ଶୁଣୁଛନ୍ତି ଏସ୍.ପି. ସାହେବ? ଏଥିରେ ସହେୟ କରିବାର ଲେଖମାତ୍ର କାରଣ ନାହିଁ । ଏ’ଇ ମାନାକୁ ମୋର ଘରୁ କାଢ଼ିଛି । ମୋ’ କୁଳମର୍ଯ୍ୟାଦାରେ କାଲି ଲଗେଇଛି । ଏତେ ବଡ଼ ଭୀଷଣ ସାପ ବୋଲି ମୁଁ ଚିହ୍ନି ନ

ଥିଲି । ଅରକ୍ଷ ହୋଇ ବୁଲୁଥିଲା— ପାଠ ପଢ଼େଇଲି । ଗ୍ରାଜୁଏଟ୍ କଲି । ଏଡ଼େବଡ଼ ମୋ ଜମିଦାରୀର ମାନେଜର କରେଇଲି । ସେଥିରେ କୃତଜ୍ଞ ହେବା ବଦଳରେ ଯଦି ମୋ ଝିଅକୁ ପଦାକୁ କଢ଼େଇଛି— ଯାର ମୁହଁ ଦେଖିବା ବି ପାପ । ନିଅନ୍ତୁ— ଯାହା କରିବା ଉଚିତ୍ କରନ୍ତୁ । କିନ୍ତୁ ମନେ ରଖୁଥିବେ ମୋ ମାନା ପାଇଁ ମୁଁ ସମସ୍ତ ଜମିଦାରୀ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିଛି । ତା’କୁ ମୋତେ ଫେରେଇ ଆଣିବେ— ଏତିକି ଅନୁରୋଧ । ମୋର ମୁଣ୍ଡ ବୁଲେଇ ହଉଛି— ମୁଁ ଝଲିଲି; Excuse me କହି ବୁଢ଼ା ପରଦା ଟେକି ଧପଧପ କରି ଭିତରକୁ ପଶିଗଲେ । ମନୁଥବାବୁ ତାଟକା ହୋଇ ଜଳକାପରି ଝରି ରହିଥାନ୍ତି । ଏତିକିବେଳେ ପୁଲିସ୍ ସାହେବ ଟୋକିରୁ ଉଠି ପଡ଼ି କହିଲେ— “You are under arrest”.

× × ×

ବେଳ ନ’ଟା । ଏସ୍.ପି. ବ୍ରଜବିହାରୀ ମହାନ୍ତିଙ୍କ ଛୋଟ କୋଠରିଟି । କଳାକନାରେ ଆବୃତ ଟେବୁଲ୍ ମଝିରେ ବନାରସି ଫୁଲଦାନୀ । ଝରିପାଖେ ଆଲୁବାଲୁ କାଗଜ କେତେଖଣ୍ଡ— ଦୁଇପାଖେ ଦୁଇଟି ଚଉକି । ବ୍ରଜବାବୁ ଆଉ ନିଧିବାବୁ ବସି କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଥିଲେ କି ଗୋଟାଏ ସମସ୍ୟା ନେଇ । ଦିହେଁ ନୀରବ ଗମ୍ଭୀର ।

“ମୁଁ ସେଥିକି ସତର୍କ ଅଛି ନିଧିବାବୁ ! ତେଣୁ ଦି’ଜଣ ସିପାହୀଙ୍କି ପହରା ଦେବାକୁ ଅର୍ଡ଼ର କରି ଆସିଛି— ନନ୍ଦବାବୁଙ୍କୁ ବି କହିଚି, ସେ area ଭିତରକୁ କିଏ ଜଣେ ସୁନ୍ଦା ଯେପରି ନ ଆସେ ।”

ନିଧିବାବୁ କିଛି ସମୟ ଅର୍ଥହୀନ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଝହିଁ କହିଲେ “କାହିଁ ଦେଖେ ସେ ଚିଠି—”

ବ୍ରଜବାବୁ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଚିଠିଟି ବଢ଼ାଇଦେଲେ । ସେ ଅଳ୍ପ ଆଗପଛ ଝହିଁ ପଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲେ—

“ଆଜି ରାତି ବାର । ଦକ୍ଷିଣ ଝରକା— କାମନା ସଫଳ । ଇତି ମନୁଥ ।”

ପଢ଼ି ଆଗପରି ଭାଙ୍ଗି ଦେଇ ପୁଣି ବ୍ରଜବାବୁଙ୍କ ହାତକୁ ବଢ଼ାଇ ଦେଲେ । ସେ ପଢ଼ିଲେ— “କି ଇସାରା ପାଇଲେ ଏଥିରୁ ?” କଥାଟା ବଡ଼ ଗୋଳମାଳିଆ ହେଇଯାଉଛି । କିଛି

ସନ୍ଦେହ କରିପାରୁନି । ଆଜ୍ଞା, ମନୁଥ ଆପଣଙ୍କ ଆଗରେ ଚିଠି ଲେଖିବା କଥା ମାନିନେଇଛନ୍ତି ?”

“Certainly”

“ସେଇ ତ ମୁସିଲ ।”

ଦିହେଁ ପୁଣି ଗମ୍ଭୀର— ନୀରବ । ସେଇ ନୀରବତା ଭଙ୍ଗ କରି ଜଣେ ସିପାହୀ ପୁଲିସ୍ କାକଦାରେ ସେଲୁଟ୍ ଦେଇ ଜଣାଇଲା “ଆଜ୍ଞା, ବିଶିବାବୁ... ।”

“ଆସିବାକୁ କହ... ।”

ପରମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଖରବକାଗଜ ଖଣ୍ଡେ ହାତରେ ଧରି ବିଶିବାବୁ ମତମତ କରି ପଶିଆସିଲେ ଭିତରକୁ— ସେଲୁଟ୍ ଦେଇ ଠିଆହେଲେ ସାମ୍ନାରେ; ଏସ୍.ପି. ସାହେବ ପଢ଼ିଲେ— “ଭୋରୁ କୁଆଡ଼େ ଝଲିଆସିଲ ବିଶି ! କ’ଣ ଜରୁରୀ ?” ବିଶିବାବୁ ଅଳପ ହସି ଧରିଥିବା ‘ଦୈନିକ ସମାଜ’ର ଅଂଶତକ ଦେଖାଇଲେ । ଲେଖାଅଛି—

“କଟକରେ ଅଭୁତ ହରଣଝଲ । କାଲି ରାତି ବାରଗାରେ ଚୌଧୁରୀ ବିଧୁଭୂଷଣ ନନ୍ଦଙ୍କ କନ୍ୟା କୁମାରୀ ମନାଙ୍କୁ କିଏ ହରଣଝଲ କରିଛି । ଏଇ କାଣ୍ଡରେ ମ୍ୟାନେଜର ମନୁଥ କୁମାର ଦାସଙ୍କୁ ଲିପ୍ତ ଥିବା ସନ୍ଦେହ କରି ଗିରଫ କରାଯାଇଛି, ଅନୁସନ୍ଧାନ ଝଲିଛି ।” ପଢ଼ି ବ୍ରଜବାବୁ ପଢ଼ିଲେ— “କଣ” କହୁଛ ? ଘଟଣା ମିଛ ନୁହେଁ ।” କିନ୍ତୁ inquiry...”

“ସେଇଥିପାଇଁ ପରା ନିଧିବାବୁଙ୍କୁ ଖବର ଦେଇଥିଲି । ସେ ନ ଧଇଲେ ତଦନ୍ତ ଚଳାଇବା ମୁସିଲ ହବ । ଏଇଥି ସକାଶେ ତୁମର କିଛି ଭାବିବା ଦରକାର ନାହିଁ ।”

ନିଧିବାବୁଙ୍କ ନାଁ ଶୁଣି ବିଶିବାବୁ ଆଉ କିଛି କହିବାକୁ ସାହସ କରିପାରିଲେନି । ନିଧିବାବୁ— ଆରମ୍ଭରୁ ଗୋଏନ୍ଦା ବିଭାଗରେ କାମକରି ପେନ୍‌ସନ୍ ଖାଇବାକୁ ବସିଲେଣି । ନାଁ ଶୁଣିଲେ ତକାୟତଙ୍କ ଗାଁ କମ୍ପୁଛି । ବୁଢ଼ା ହେଲେବି କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରର ତରୁଣତା ବହୁବାର ସରକାରକୁ ଚମକୃତ କରିଛି । ତାଙ୍କ ଆଗରେ ବିଶିବାବୁ ଟୋକାଟାକିଲିଆ ବୟସ । ନୂଆ କରି ବିଭାଗରେ ଗୋଡ଼ ଦେଇଛନ୍ତି । କ’ଣ କହିବେ ଆଉ ?— ରୁପ୍ ହୋଇ ଠିଆହେଲେ । ମୁହଁରେ ଉଡ଼ୁଲୁଡ଼ା

ନଥିଲା । ସେଇତକ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ନିଧିବାବୁ ପଢ଼ିଲେ
“ଅନୁସନ୍ଧାନ ଦାୟିତ୍ବ ତୁମେ ନେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଛ ନା ?”
ରାମ କି କୃଷ୍ଣ କିଛି ନକହି ଠିକ୍ ଆଗପରି ଯୁବକ ଠିଆ
ରହିଥାନ୍ତି—

“ଆଜ୍ଞା, ଏଇ ଦାୟିତ୍ବ ତୁମ ଉପରେ ରହିଲା;
ଦେଖାଯାଉ କେତେ ଦୂର ତୁମେ ପାରିବ ।— କ’ଣ କହୁଛନ୍ତି
ବ୍ରଜବାବୁ ?” କହି ଋହି ରହିଲେ ମୁହଁକୁ, ବ୍ରଜବାବୁଙ୍କ ମୁହଁରେ
ଆଶାମୁରୁପ ଉସ୍ମାହ ନଦେଖି ନିଧିବାବୁ ପୁଣି କହିଲେ—

“ଦେଖନ୍ତୁ— ଆମେ ତ ବୁଢ଼ା ହେଲେଇଁ । ସବୁଦିନେ
ଯେବେ ଆମରି ଉପରେ ସବୁ ଦାୟିତ୍ବ ରହେ ତା’ ହେଲେ
ଏଇ ଯୁବକ ଦଳ ଶିଖିବେ କେବେ ?...” ଆହୁରି କଣ
କହନ୍ତେ; କିନ୍ତୁ କହିବାକୁ ନ ଦେଇ ବ୍ରଜବାବୁ ଉତ୍ତର କଲେ—

“ଏ କିଛି ସାଦାସିଧା କେଶ୍ ନୁହେଁ ନିଧିବାବୁ ! ଫେଲ୍
ମାଲଲେ ଡିପାର୍ଟମେଣ୍ଟ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସରକାରର ବି ବଦଳାମ
ହେବ । ବିଶେଷତଃ ଏମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ଯଜ୍ଞ— କୋଉଁ
ଗୋଟିଏ କଥାରେ ବି ପରୀକ୍ଷିତ ନୁହନ୍ତି । ଏପରି
ଥିଲାଠେଇଁ...”

“ଦେଖନ୍ତୁ; ଯା ଉପରେ ଦାୟିତ୍ବ ରହିଲେ ବି ମୁଁ
ବରାବର ଆଖି ରଖୁଥିବି... କଥାର ପରିସର ବଢ଼ିବାକୁ ନ
ଦେଇ ବିଶିବାବୁଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ପୁଲିସ୍ ସାହେବ କହିଲେ—
“ଆଜ୍ଞା ବିଶି ! ତୁମେ ଆହୁରି ଉପଯୁକ୍ତ ହୁଅ; ତୁମ ଉସ୍ମାହକୁ
ଧନ୍ୟବାଦ । ମୁଁ ଭାବେ ଓଡ଼ିଶା ପୁଲିସର ତୁମେ ନିଶ୍ଚେ ଦିନେ
ନାଁ ରଖିବ...” ଯୁବକ ଆଉ କିଛି ନ କହି ସେଇ ମାମୁଲି
ସେଲୁର୍ ପକାଇ ବାହାରିଗଲେ— ମୁହଁରେ ଚିନ୍ତାର ରେଖା...

ବିଶିବାବୁ ଯିବା ପଛେ ପଛେ ନିଧିବାବୁ କହିଲେ
“ଟୋକାଟା ଭାରି ଏଡେଣ୍ଟିଭ ପରି ଜଣାପଡ଼ୁଛି...” । “ହଁ,
ଯଜ୍ଞ ଏଇଜ୍ରେ ଅନେକ ସିମିତି ଥାନ୍ତି; ପରେ...”
ଏତିକିବେଳେ ଟିଂ ଟିଂ ଶବ୍ଦ ଶୁଣି ବ୍ରଜବାବୁ ଫୋନ୍ ନିକଟକୁ
ଆସି ଶୁଣିଲେ— “ଦରଘାବଜାରରେ ଖେରି No. 34/14”
ନିଧିବାବୁ ! କିଛି ମନେ କରିବେନି— ଏଇ ମୁଁ ଆସୁଛି କହି
ଏସ୍.ପି. ସାହେବ ଘର ଭିତରକୁ ପଶି ଆସିଲେ । ନିଧିବାବୁ
ସେଇଠି ବସି ରହିଥାନ୍ତି । କିଛି ଧାରଣା କରିଯାଉଥିଲେ ମନେ
ମନେ ବୋଧେ...

କିଛିସମୟ ପରେ ବ୍ରଜବାବୁ ପୁଲିସ୍ ପୋଷାକ ପିନ୍ଧି
ଆସି ଠିଆହେଲେ ନିଧିବାବୁଙ୍କ ସାମନାରେ ମୁହଁ ପୋଛି
ପୋଛି । ବିଶାଳକାୟ— ବୁଢ଼ା ହେଲେ ବି ଯୌବନଶ୍ରୀ
ଏକାଧରକେ ସର୍ବାଙ୍ଗରୁ ବିଦାୟ ନେଲାପରି ଜଣାପଡ଼ୁନି ।
ଚଉପାଟିଆ ଛାତି । ଛ ଫୁଟ ଛ ଇଞ୍ଚ ଲମ୍ବା— ଦେଖିଦେଲେ
ଭୟରେ ମୁଣ୍ଡ ନଇଁ ପଡ଼ୁଛି । Gigantic ଚେହେରା ।

ଦିହେଁ ଆସି ଦାଣ୍ଡ ବାରଣ୍ଡା ଉପରେ ଠିଆ ହେଲେ ।
ଆଗରେ Austin Car ଠିଆ ରହିଥାଏ । ପଛକୁ ଜଣେ
କାଙ୍ଗାଳ । ଭଙ୍ଗା ଗତି ଖଣ୍ଡେ ଧରି ଆକୁଳ ନେତ୍ରରେ ଋହିଁ
ରହିଛି । ରୁଡ଼ ବଳବଳ ଦାଡ଼ିଆ ମୁହଁ ଭିତରୁ କରୁଣ ଆଖି
ଦିଓଟି ଦେଖିଲେ ଜଣାପଡ଼ୁଥିଲା ଏଇ ଦଶ ବରଷିଆ କାନ୍ଥାର
କବଳରେ ଯେଉଁ ଲକ୍ଷ୍ମୀଧିକ ଗରିବଙ୍କ କୁଟୀର ମାଟିରେ ମିଶି
ମୁଷିମେୟ କଳାବଜାରୀଙ୍କ ଅଭୂତମୁଖୀ ଦୋତାଲା ରୂପାୟିତ
ହୋଇଛି ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଏ ନିଶ୍ଚେ ଜଣେ ହେବ; କିନ୍ତୁ ସେ
ଖବର କିଏ ରଖୁନି ।

ଯେତେ ନବ୍ୟଶିକ୍ଷିତ ହେଲେ କ’ଣ ହେଲା ମଣିଷ
ସତରେ ହେଉ କି ମିଛରେ ହେଉ ଆପଣାର ଅଶୁଭ ଆଭାସ
ଦେଖିଲେ ହଠାତ୍ ତା’କୁ ଏଡ଼ିଦେବାକୁ ସାହସ କରିପାରେନି ।
ପୁଲିସ୍ ବି ମଣିଷ— ତାଙ୍କର ବି ହୃଦୟ ଅଛି । ଏଣୁ ବ୍ରଜବାବୁ
ସ୍ବାଭାବିକ କଠୋର କଣ୍ଠରେ ପଢ଼ିଲେ— “କିଏ ରେ ତୁ ?
କ’ଣ ଋହୁଁ ।”

ଭିକାରୀଟା କିଛି ନ କହି ଖାଲି ଆଖି ପୋଛିବାରେ
ଲାଗିଲା । ବୋଧହୁଏ । କଣ୍ଠ ରୁଦ୍ଧ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା... ।

“ଆରେ କାନ୍ଦୁଛୁ କିଆଁ ? କ’ଣ କହୁନୁ ?...”

“ଆଜ୍ଞା ତିନିଦିନ ହେଲା କିଛି ଖାଇନି...” ଗର୍ଜନ୍
ହୋଇ କହିଲା ଏଇତକ ।

“କହିବୁ ତ ଫେରେ— କାନ୍ଦୁଛୁ କାହିଁକି ? ଆରେ
ରାଜିବା ! ଯାକୁ ଝଉଳ ପାଏ ଦେଇ ବିଦାୟ କରିବୁ ତ ।...
ନିଧିବାବୁ...” କହି ବ୍ରଜବାବୁ ମଟର ପାଖକୁ ଝଲି ଆସିଲେ—
ପଛରେ ନିଧିବାବୁ । “ହଇରେ, ତୁ କୁଁଠି କାମଦାମ ନକରି
ଇମିତି ଭିକ ମାଗି ବୁଲୁଛୁ କାହିଁକି ? ବେଶ୍ ବୟସ ଅଛି—”
ନିଧିବାବୁ ପଢ଼ିଲେ, ମୋଡେ କିଏ ଝକିରି ଦେବେ ଆଜ୍ଞା !

ମୁଁ ଗରିବ..." ଆରେ! ଝକିରି ତ ଗରିବଙ୍କ ପାଇଁ । ପଇସାବାଲା ଝକିରି କରିବେ କିଆଁ ? ତା'ହେଲେ ତୁ କ'ଣ ଝକିରି କରିବୁ ?"

“ଆଜ୍ଞା ।”

“ଆଜ୍ଞା; ତୁ ରହିଥା ଏଇଠି, ଆମେ ଆସୁଛୁ ଇଣ୍ଡିଆ-ତୋ କଥା ବୁଝିବା—”

କହି ମଟର ଟିଂ ଦେଲେ ହର୍ଷ ଦେଇ । ମଟର ଘୁଞ୍ଚିଲା । ଏତିକିବେଳେ ବିକଟ ଚିତ୍କାର କରି କାଙ୍ଗାଳଟି ତଳେ ପଡ଼ିଗଲା, ‘କ’ଣ ହେଲା’ ବୋଲି ଦିହେଁ ମଟର ରଖି ଫେରିଆସି ଦେଖନ୍ତି— ବିଶିବାବୁ!! ବୁଜିବାବୁ ଚକିତ ଭାବେ କହି ପକାଇଲେ— “ଏ! ବିଶି ଯେ!!!”

ନିଧିବାବୁ ଟିକିଏ ହସି ବୁଜିବାବୁଙ୍କ ମୁହଁକୁ ଅନାଇଲେ— କହିଲେ, “ବିଶି ଜିଣିଛି— ସେ ପାରିବ ।”

“ନିଶ୍ଚୟ— ନିଶ୍ଚୟ । There is no doubt । ଏଇ ନିଅ— ଚିଠି । ଯା’ । ଅନୁସନ୍ଧାନ କର । ଆଉ ଦେଖ— ଯେତେବେଳେ ତୁମର କିଛି ସନ୍ଦେହ ହୁଏ କିମ୍ବା ଭୁଲଭାଲ ହୁଏ ନିଧିବାବୁଙ୍କଠୁ ପରାମର୍ଶ ନେବ । Hasty ନ ହୁଅ ଯେପରି ।”

ବିଶିବାବୁ ଉଡ଼ୁଲୁ ନୟନରେ ଝହିଁ ରହିଲେ । ମଟର ଝଲିଗଲା... ।

× × ×

ମାନାର କୋଠରି । ଦି’ଜଣ ପହରାବାଲା ପହରା ଦେଉଛନ୍ତି । ଝରିଆଡ଼େ ସତର୍କ କରିଦିଆ ହୋଇଛି— ବିନାମୁମତିରେ ପ୍ରବେଶ ନିଷେଧ । ଏତିକିବେଳେ ବତାସ ପରି ପଣି ଆସିଲେ ବିଶିବାବୁ— ସବ୍‌ଜନ୍‌ସେକ୍ଟର । ଗୋରା ତକତକ ଦିହ; ଗଜରା ନିଶ ଟିକକ ବେଶ୍ ଡଉଲ କରି କାଟିଛନ୍ତି ନାକତଳକୁ— ଖାକି ପୋଷାକ ଦିହରେ ପୁଲିସର ନିଶାଣ— ବେଶ୍ ମାନ୍ଦୁଛି ।

ଆସୁ ଆସୁ ପହରାବାଲାଙ୍କୁ ଝହିଁ ପଞ୍ଚିଲେ— “ଅର୍ଡ଼ର ?” “ଠିକ୍ ଅଛି” ଉତ୍ତର ମିଳିଲା ।

ଏତିକିରେ ବିଶିବାବୁ କୋଠରି ଭିତରକୁ ପଶିଯାଇ ଦେଖନ୍ତି— ସାମନାରେ full size ର ଆଇନାଟି ଟିକକଣ

ଫଳକ ଦିହରେ ଟଙ୍ଗାଯାଇଛି । ଉତ୍ତର ଝରକା ଲାଗି ଆରାମ ଚୌକି ଗୋଲଟେବୁଲ୍ ଉପରେ ନାନାରକମର ଆଧୁନିକ ପରିପାଟୀର ସାମଗ୍ରୀ କାନ୍ଥ ଲଗାଲଗି କାଟ ଆଲମାରି ଭିତରେ ବହୁମୁଲ୍ୟ ପୋଷାକଗୁଡ଼ିକ ଟିକ୍ ଟିକ୍ ଦିଶୁଥିଲା— ଉପରେ ଝନ୍ଦୁଆ, ପଛପଟକୁ ଛୋଟ ଲାଇବ୍ରେରି ଖଣ୍ଡେ— ମଥା ଉପରକୁ ବିଜୁଳିପଙ୍ଖା, ଗୋଟିଏ କଥାରେ କହିଲେ ବିଳାସିତାର କୋଉ ଅନାବଶ୍ୟକ ଅଂଶ ବି ବାଦ୍ ଯାଇନି ସେଥିରୁ—

ଯୁବକ ବିଜୁଳି ବେଗରେ ଥରେ ଆଖି ବୁଲେଇ ଦେଇ ପୁଣିଥରେ କାନ୍ଥବାଡ଼ ନିରୀକ୍ଷଣ କରିଗଲେ । ପରେ ଛାତି ପକେଟରୁ କାଗଜଖଣ୍ଡକ ବାହାରକରି ମନେ ମନେ ପଢ଼ିନେଲେ; ଦକ୍ଷିଣ ଝରକା... ପାଖକୁ ଆସି ଦେଖନ୍ତି ଭୁଇଁତଳ ମାଟି ବିନା କିଛି ନାହିଁ— ଏକାବେଳକେ କୁଅପରି ଛିଡ଼ିପଡ଼ିଛି ତଳକୁ । ଝରକା ମଝିକାଠ ଖୁଣ୍ଟକୁ ବନ୍ଧାହୋଇ ମଜବୁତ୍ । ରସି ଖଣ୍ଡେ ଲମ୍ବ ରହିଛି— ଦଉଡ଼ିଟି ଛିଣ୍ଡା— ତଳୁ ବାରଫୁଟ ପ୍ରାୟ ନାସି ଛାଡ଼ିଲା ପରି ଦିଶୁଛି । ଭୁକୁଅନ ପୂର୍ବକ କ୍ଷଣେ କ’ଣ ଚିନ୍ତାକରି ଦୀର୍ଘଶ୍ୱାସ ସହିତ ବାରଣ୍ଡାକୁ ଚାଲିଆସିଲେ । ଇସାରାଦେଇ ଡାକିଲେ ଇଣ୍ଟରକୁ ପହରା ଛାଡ଼ ଇଣ୍ଟର ଝଲିଲା ପଛେ ପଛେ...

ତଳକୁ ଯାଇ ଦେଖନ୍ତି— ଦଉଡ଼ି ଆଉ ମଣିଷ ମଧ୍ୟରେ ଛ’ ସାତଫୁଟ ବ୍ୟବଧାନ; ମଣିଷ ସେତେ ଉଚ୍ଚରୁ ତେଜପଡ଼ି ଝଲିଯିବା ନିରାପଦ ନୁହେଁ । ଓହ୍ଲିସାରିବା ପରେ ଦଉଡ଼ି ଟାଣି ଛିଣ୍ଡାଯାଇଛି ଅବଶ୍ୟ ।

ତା’ହେଲେ ମାନା କ’ଣ ସ୍ୱଇଚ୍ଛାରେ ଝଲିଯାଇଛି ! ନୋହିଲେ—

ସେ ନ ଜାଣି ଝରକା ଖୁଣ୍ଟରେ ଦଉଡ଼ି ବନ୍ଧାଗଲା କିମିତି!! ହେଲା ବା—

ଓହ୍ଲିସାରି ଗଲା କୁବାଟେ— ଝରିଦିଗରେ ସୁବୁହର୍ ପାଟିରି ଦଶଫୁଟରୁ କମ୍ ହେବନି— ପାରିହେଲା କିମିତି!!!

ମନେ ମନେ କ’ଣ କଳ୍ପନା କରି ବିଶିବାବୁ ଛିଡ଼ାହେଲେ ଠିକ୍ ଝରକାତଳ କାନ୍ଥକୁ ଆଉଜି । ସାମନା ପାଟିରିଆଡ଼େ ଧାନମାଗ୍ ପରି ଝହିଁ ଇଣ୍ଟରକୁ ଡାକି କହିଲେ—

“ଇଶ୍ଵର ! କିଛି ସନ୍ଦେହ କରିପାରୁଛ— ମୀନା କୋଉଁ ରାସ୍ତାରେ ଯାଇଛି ?” ସେ ନମ୍ର ଭାବରେ ଜଣାଇଲା—

“ମୁଁ କ’ଣ ଜାଣିବି ଆଜ୍ଞା ! ମାତ୍ର ଯୋଗୁଁ ରାସ୍ତାରେ ସେ ଯାଇଥିବ ସେଥିରେ ତ ଫେରେ ପାଦ ଚିହ୍ନ ପଡ଼ିଥିବ ।— ହାଲକା ମାଟି ।”

କହୁ କହୁ ବିଶିବାବୁ ଚିତ୍କାର କଲାପରି କହି ଉଠିଲେ—

“ଠିକ୍ ଠିକ୍; ଏଇ ଚିହ୍ନ ଦିଶୁଛି—”

କହି ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଚିହ୍ନ ଅନୁସରଣ କରି ଆଗେଇବାକୁ ଲାଗିଲେ, କିଛି ଦୂରଗଲା ପରେ ଚିହ୍ନ ଅଦୃଶ୍ୟ— ଆଗରେ ସବୁଜ ଘାସବୁଦା । କିଛି ଜଣାପଡୁନି । ପଛକୁ ଫେରି ପୁଣି ଆଗକୁ ଆସିଲେ— ପୁଣି କେତେଥର ଆଗପଛ ହୋଇ କହିଲେ—

“ଇଶ୍ଵର !” ଅନୁମାନ କରିପାରୁଛ— ଏ ପାଦଚିହ୍ନର ବିଶେଷତ୍ଵ କ’ଣ ?”

“ଇଶ୍ଵର କିଛି ସମୟ ତଷ୍ଟୁ କୁହୁତ କରି ନିରୀକ୍ଷଣ କଲାପରେ କହିଲା— “ହଁ ଆଜ୍ଞା ! ଛୋଟବଡ଼ ଦୁଇ ରକମ—”

“ତା’ହେଲେ ଦି’ଜଣ...”

“ହଁ; ଓହ୍ଲିଲାବେଳେ ତଳେ କିଏ ଜଗି ରହିଥିବା ସମ୍ଭବ ।

ଏଇକଥାର ସମାପ୍ତି ନ ହେଉଣୁ ବିଶିବାବୁ ଆହୁରି ଅନିଚ୍ଛୁ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପରୀକ୍ଷା କରୁଥିଲେ ଚିହ୍ନଗୁଡ଼ିକୁ । ହଠାତ୍ ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ ଠିଆରହି ପାଖକୁ ଡାକିଲେ ଇଶ୍ଵରକୁ; କହିଲେ—

“ଦେଖୁଚ ଇଶ୍ଵର ! ଏଇଠି ଛୋଟ ପାଦ ଦିଜଟି ଏକାଠି ମିଶି ଓଲଟି ପଡ଼ିଛି । ଏଇ ଦେଖ— ଲେଡ଼ିର ଚିହ୍ନ । ତା’ପରେ ଦୁଇଟି ମାତ୍ର ପାଦ— ଟିକିଏ ଭିତରକୁ ଠେସିହୋଇ ରୁଲିଛି । ଲେଡ଼ି ଚିହ୍ନ ବି ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଗଭୀର । “ବୋଧହୁଏ ଛୋଟ ପାଦବାଲା ଜଳଦି ରୁଲି ନ ପାରିବା ଦେଖୁ ବଡ଼ ପାଦବାଲା ଏଇଠୁ ଟେକି ବୋହିନେଇ ଯାଇଛି ।”

ସମ୍ଭବତଃ ଇଶ୍ଵର କଥାର ରହସ୍ୟ ବୁଝିପାରିଲା ନାହିଁ । ଏଣୁ ଉଁ-ରୁଁ କିଛି ନ କହି ଘାସବୁଦା ଉପରେ ଯାଇ ଠିଆହେଲା; ଏଣେତେଣେ ଟିକିଏ ରୁହିଁ କହିଲା—

“ଏଇଠି ଫେରେ ପାଦ ଚିହ୍ନ ଦିଶୁଛି— ଏଣିକି ଥରେ ଆସନ୍ତୁ ।”

ବିଶିବାବୁ ଅନୁସନ୍ଧିଷ୍ଟ ନୟନରେ ଗତିକି ଟିକିଏ ଚଞ୍ଚଳ କରି ଆସି ଦେଖନ୍ତି— ଅସଂଖ୍ୟ ପାଦ ଚିହ୍ନ । ସବୁ ଦଳି ଚକଟି ଅସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି; ଖାଲି ଗହରିଆ ଗାଡ଼ କେତୁଟି ମାତ୍ର ଦିଶୁଥିଲା । ସବୁଗୁଡ଼ା ଫେରେ ପାଚିରି ଉତ୍ତର ପୂର୍ବ କୋଣକୁ ଆସି ଦଳିତ ଓ ମିଶ୍ରିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି; କିଛି ବୁଝି ହେଉନି । ବାରମ୍ବାର ଆଗପଛ ହୋଇ ହାତଖାତା ବାହାର କରି କ’ଣ କ’ଣ ଟିପି ନେଲେ ସେ କଥା ସେ ଜାଣନ୍ତି । ଶେଷରେ କିନ୍ତୁ ଇଶ୍ଵରକୁ ସତର୍କ କରାଇ ଆଦେଶଦେଲେ— ଯେପରି Spot ନ ଛାଡ଼ନ୍ତି । କହି ନନ୍ଦବାବୁଙ୍କ ସହିତ ଦେଖା କରିବାକୁ ଝଲିଆସିଲେ ବୈଠକଖାନା, ଭିତରକୁ ।

ଖବର ପାଇ ଚୌଧୁରୀ ମହାଶୟ ପ୍ରବେଶ କଲେ ଧୀରେ ଧୀରେ । ବୟସ ପରଶ ପାଖାପାଖି— ମୁଣ୍ଡବାଳଗୁଡ଼ା ସଫେତ ଧଳା— ମଝିଭାଗ ଟାଙ୍ଗରା; ଚିକ୍କଣ । ମାର୍ବଲ ଆଳିପରି ଗୋଲ ଦିଶୁଛି । ଦହିଗୋଟା ତୟାକାଠି ପରି ପରିଙ୍ଗ— କଟକି ଧୋତି ଉପରେ ଏଣି ଚଦର ଖଣ୍ଡି ବେଶ୍ ମାନ୍ଦୁଛି । ହାତରେ ସୁନାମୁଣ୍ଡିଆ ବାଡ଼ି । ଯୁବକ ଉଠି ସମ୍ମାନ ଜଣାଇଲେ— ବୁଢ଼ା ପ୍ରତିନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ଚଉକି ଧଇଲେ ।

“କଣ କିଛି ସୂଚନା ପାଇଛନ୍ତି !

ଯା’ତ ପାଇଛି— ପାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଆପଣଙ୍କୁ କେତେ କଥା ବୁଝିବାର ଅଛି ! ଦୟାକରି ବୁଝେଇଦେଲେ... ।

“ନିଶ୍ଚୟ— ନିଶ୍ଚୟ; ତା’ ନ ହେଲେ ଆପଣମାନେ Proceed ହେବେ କେମିତିକା ! ପରରୁ—”

ଟିକିଏ ଗମ୍ଭୀର ହୋଇ ଯୁବକ ପରୁରିଲେ—

“ମୀନା ଦେବୀଙ୍କ ସହିତ ମନୁଥବାବୁଙ୍କ କେବେ କିମିତି ଦେଖା ସାକ୍ଷାତ୍ ହୁଏ ?”

“ମୋ ଜାଣିବାରେ କେବେ ନାହିଁ ।”

ମନୁଥବାବୁ ଆପଣଙ୍କ ଘରଠିକି ବରାବର ଯା’ଆସ କରନ୍ତି ।”

“ମାନେଜର କରିଥିଲି ପରା । ସେତେବେଳେ ତ ଆଉ ଜାଣି ନଥିଲି ସେ ଜମିତି ନିମନ୍ତହାରାମ୍ ହେବ ।”

“ତାହେଲେ ଆପଣ ନିର୍ଭର ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି— ଏସବୁ ତାଙ୍କର ଚକ୍ରାନ୍ତ—”

“ନ କରିବାର ଝରା ନାହିଁ— ତା’ ହାତଲେଖା ଚିଠି ସେ ନିଜେ ମାନିଛି ।”

“ସେ ଚିଠି ଆପଣ ପାଇଲେ କୁଠୁ?”

“ମିନିର ଟେବୁଲ୍ ଉପରେ ଥିଲା ହୋଇଥିଲା— ଭୁଲବଶତଃ ରହିଗଲା ବୋଧେ—”

“ମନୁଥବାବୁଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ମୀନାଦେବୀଙ୍କ ଚିଠିପତ୍ର ଦିଆନିଆ ଥିଲା— ସମ୍ଭବ?”

“ମାନେଜର ସେ; ରହିବା କଥା— ଥିଲା । ପାପ କ’ଣ?” ଟିକିଏ ବିଚଳିତ ପରି ବିଶିବାକୁ କହିଲେ—

“ନା— ନା । ମୁଁ କଣ କହୁଛି କି— ଚିଠି ପତ୍ର ଦିଆନିଆ ହୁଏ କିମିତି?”

“ମନୁଥର ଝକର ଟୋକା ହାତରେ ବୋଧେ; ତା’ଛଡ଼ା ତ ଉପାୟ ନଥିଲା ।”

ଅଳ୍ପ ସମୟ ତୁନି ରହି ବିଶିବାକୁ କୁଣ୍ଡାବୋଧ କଲାପରି ପଛରିଲେ— “ଭୁଲ୍ ବୁଝିବେ ନାହିଁ । ପୁଲିସ୍ କେଶ୍ । ବହୁତ କଥା ଜାଣିବାକୁ ପଡ଼େ । ଏଥିରେ କୁଣ୍ଡିତ ହେଲେ ଅବସ୍ଥା ଭିନ୍ନ ଆକାର ଧାରଣ କରିପାରେ । ଆଜ୍ଞା’ ମନୁଥବାବୁଙ୍କ ସହିତ ମୀନାଦେବୀଙ୍କର ବାହାଘର କଥା କେବେ ଉଠିଥିଲା?”

ଚୌଧୁରୀବାବୁ ଟିକିଏ ତୁନି ରହି ଉତ୍ତର କଲେ—

“ହଁ; ଅନେକ ଦିନ ଆଗେ, ମିନିର ମା’ ଥିଲାବେଳେ ! ସେ କଥା ଥରେ ମୋ ଆଗରେ ସେ ବାଢ଼ିଥିଲା । ମୁଁ ସେଥିକି “ହଁ ନାହିଁ” କିଛି କହି ନ ଥିଲି । ସେ ବି ସେ କଥା ଆଉ ଉଠେଇନି, ମୋର ବି ମନେ ନ ଥିଲା ।”

“ସେ କଥା ମୀନାଦେବୀ କିମ୍ବା ମନୁଥବାବୁ କେହି ଜାଣନ୍ତି?”

“ନା—ନା । ସେ କଥା ଆମ ଭିତରର । ଗୋପନୀୟ” ।

“ମନୁଥବାବୁଙ୍କ ଚିଠି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆପଣ କେବେ ମନା କରିନାହାନ୍ତି?”

“ନା”

“ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ?”

ମୋର ଇଚ୍ଛା ଥିଲା କଣ କି— ମନୁଥ ମୋର ଜାତିର ପିଲା— ନୀରକ୍ଷ । ମୋ ଘରେ ଖାଇପିଇ ବଢ଼ିଛି— ଶିକ୍ଷିତ, ସେ ସମ୍ପତ୍ତି କିଏ ଖାଇବ । ମିନି ସଙ୍ଗେ ବାହା କରିଦେଲେ ଦିହେଁ ସୁଖରେ ଏଇଠି ରହିଯିବେ । ସବୁ ଜଞ୍ଜାଳ ତୁଟିଯିବ, ଏଇ ମାତ୍ର ।” ତା’ ହେଲେ ମନୁଥବାବୁଙ୍କ ହାତଲେଖା ଆଉ କଣ ଚିଠିପତ୍ର ଆପଣ ରଖୁଛନ୍ତି ।”

“ହଁ, ବହୁତ । ଏଇ ଆଶୁଛି— ବସନ୍ତ” କହି ବୁଢ଼ା କେତେ ଖଣ୍ଡ କାଗଜ ଆଣି ଦେଖାଇଲେ । ହାତରେ ଧରି ଯୁବକ ଟିକିଏ କହିଲେ— “ଏ ଚିଠି ଖଣ୍ଡକ ମୋ ପାଖରେ କିଛି ଦିନ ରହିଲେ ଆପଣ ଅଛି କି?”

“ନା— ନା; ମିନିକି ମୋର ଫେରି ପାଇବା ପାଇଁ ସବୁକିଛି କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଅଛି ବାବା !”

“ଆଜ୍ଞା, ମୀନାଦେବୀଙ୍କ ଫେରି ପାଇଲା ପରେ ମନୁଥବାବୁଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ବାହା ଦେବାରେ ଆପଣ ନାହିଁ ତ?”

“ଛି— ଛି । ସେଇ କୁକୁରର ନାଁ ଆଉ ଧରନ୍ତୁନି । ସେ ମୋ’ଠାରେ ବିଶ୍ୱାସଘାତକତା କରିଛି, ମୋ ଖାଇବାରେ ବିଷ ଦେଇଛି । ତା’କୁ ଫେରେ ଝିଅ ଦେବି ! ବରଂ ଯା କରିପାରେ ଯେ ମୋର ମିନିକୁ ଆଣି ମୋ ସାମନାରେ ହାଜର କରେଇବ କେତେ ବିଷୟରେ ଅଯୋଗ୍ୟ ହେଲେ ବି— ତା’ ସହିତ ବିବାହ ଦେବି । ମୋର ସମସ୍ତ ସମ୍ପତ୍ତି ତା’କୁ ଉଇଲ କରିଦେବି । ମୁଁ କାଶୀବାସୀ ହେବି”— କହି ବୁଢ଼ା ରାଗରେ ଥରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହା ଶୁଣି ବିଶିବାବୁଙ୍କ ମନ ଭିତରେ ଆଶା ଫଲ୍‌ଗୁର ଏକ କ୍ଷୀଣ ଧାରା ଅଜାଣତରେ ବହି ପଡ଼ିଲା । ସେ ପଛରିଲେ—

ଆଜ୍ଞା, ଦୟା କରି ସେଇ ଝକର ଟୋକାଟାକୁ ଥରେ ଡକେଇ ଆଣନ୍ତେ କି...”

“ଏଇ ଡକଡ଼ି” କହି ଭିତରକୁ ଯାଇ ବବନାକୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଆସିବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ ।

ଏତିକିବେଳେ ବିଶିବାକୁ ଜଣାଇଲେ— “ଅରେ ଉପର ମହଲାଆଡ଼େ ବୁଲି ଆସିବାକୁ କିଛି ଅସୁବିଧା ନ ଥିବ ବୋଧେ ।” “ନା— ନା; ଅସୁବିଧା କିଛି ନାହିଁ; ଆସନ୍ତୁ” କହି ବୁଢ଼ା ଆଗେ ଆଗେ ବାଟ କଢ଼ାଇଲେ ମାନା କୋଠରିକି । ଭିତରେ ଗୋଡ଼ ଦେଲାକ୍ଷଣି ଯୁବକ ପଛରିଲେ—

“ଟିଠିକା ଏଇ ଟେବୁଲ ଉପରେ ଥିଲା ନା ? କିପରି ଭାବେ ?

“ବରାବର ଖୋଲା । ଉପରେ ଏଇ ଋପ...”

କହି ବୁଢ଼ା ନୂଆ ରକମର ପେପର ଡ୍ରେଇଙ୍ଗ୍ ଟି ଦେଖାଇଲେ— “ଆଉ ଯଦି ଆପଣ ଚାହାନ୍ତି ଆଲମାରି ଖୋଲି ସବୁ ଦେଖି ପାରନ୍ତି; ସବୁ ଖୋଲା—”

ବୁଢ଼ା ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ସବୁ ଖୋଲି ଦେଖାଉଥାନ୍ତି । ଆଖିରୁ ଟୋପା ଟୋପା ଲୁହ ଛିଡ଼ି ପଡ଼ୁଥାଏ । ଅରେ ଦି’ ଅର ଘୋଡ଼ାଇବାର ଯନ୍ କଲେବି ଲୁହଧାର ଉଛୁଳି ଆସୁଥିଲା ନଇସୁଅ ପରି । ବିଶିବାକୁ ଖୁଆଲ ନଥିଲା ସେ ଦିଗେ । ପରିଶେଷରେ କେତେଖଣ୍ଡି ଆଲୁବାଲୁ କାଗଜ ଧରି ଦେଖନ୍ତି— ବୁଢ଼ା ଆଉ ଅୟ ଧରି ରହିପାରୁନାହାନ୍ତି; ଅବିରାମ ଲୁହ ବୋହି ଆଧାର ହୋଇପଡ଼ିଲେଣି । ସେ କହିଲେ—

ଅୟ ଧରନ୍ତୁ ଆଜ୍ଞା ! ମୁଁ ନିଶ୍ଚେ ମାନାଦେବୀଙ୍କୁ ଆଣି ଆପଣଙ୍କ ହାତରେ ଦେବି । ଦସ୍ୟୁଦଳର ଉଚିତ୍ ଶାସ୍ତି ବିଧାନ କରିବି ।”

“ଦସ୍ୟୁ ଦଳ!!!” ବୁଢ଼ା ଚକ୍ଷୁ ବିସ୍ଫାରିତକରି ପଛରିଲେ ।

“ହଁ ଆଜ୍ଞା ! ଦସ୍ୟୁଦଳ । ତା’ର ସନ୍ତାନ ମୁଁ ପାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଆହୁରି ବହୁତ କିଛି ବାକି ।”

“କ’ଣ ପାଇଛ ବାବା ! ମୋତେ ଟିକିଏ ଶୁଣାଅ । ଆଜିଠାରୁ ତୁମେ ମୋର ଧରମ ପୁଅ— ଆଉ ମୁଁ ତୁମର ବାପ । ମୋତେ କିଛି ଗୋପନ କରନି ।” “ସେ ସବୁ ଅତି ଗୋପନୀୟ ଯଦି ତଥାପି ଆପଣଙ୍କୁ ନକହି ରହିପାରୁନି ।

ଏଣିକି ଟିକିଏ ଆସନ୍ତୁ,” କହି ଝରକା ନିକଟକୁ ନେଇଁ ଜନାନ୍ତିକେ ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ବୁଝାଇଲେ ।

“କାଲି ରାତି ବାରଟାରେ ମାନାଦେବୀ ଏଇଠି ଦଉଡ଼ି ସାହାଯ୍ୟରେ ତଳକୁ ଓହ୍ଲି ପଡ଼ିଛନ୍ତି । ସେତେବେଳେ କିଏ ଜଣେ ତଳେ ଥିଲା ବୋଧେ— ଦିହେଁ ମିଶି ସେଇ ଘାସବୁଦା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାଇଛନ୍ତି । ତଳେ ଅପେକ୍ଷା କରିଥିବା ଆସାମୀ— ସମ୍ଭବ ଜଣେ ପୁରୁଷ ମଝି ରାସ୍ତାରେ ମାନାଦେବୀଙ୍କୁ ଟେକି ନେଇଥିବା ଅନୁମାନ । ତା’ପରେ କିଛି ଦୂରରେ ଜଗି ରହିଥିବା ଆଉ ଦଳେ ତକାୟତ ସେଇଯୁ ପାଟିରି କୋଣ ଦେଖୁଛନ୍ତି— ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ, ସେଇଠି ପାଟିରି ପାର ହୋଇଯାଇଛନ୍ତି । ସେଥିସକାଶେ ଦଉଡ଼ିରୁ ବି ଖଣ୍ଡେ ଛିଣ୍ଡାଇ ନେଇଛନ୍ତି । ତା’ ନ ହେଲେ ଦଉଡ଼ି ଛିଣ୍ଡିବାର ଆଉ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ଏଣୁ ବୋଧହୁଏ, ଏକା ମନୁଅ ନୁହନ୍ତି ଯାକ ପଛରେ ମସ୍ତବଡ଼ ଗୋଟାଏ ଦୁରଭିସନ୍ଧି ରହିଛି ।”

ଏ ସବୁର କ’ଣ ପ୍ରମାଣ ମିଳିଛି ?”

“ମୁଁ ଯେତେଟା କଥା କହିଛି— ପ୍ରତ୍ୟେକର ।”

“ତା ହେଲେ ତ ବାବା ତୁମେ ସାମାନ୍ୟ ନୁହଁ । ବୟସରେ ଛୋଟ ହେଲେ ବି...” ବୁଢ଼ାଙ୍କ କୃତଜ୍ଞତା ସୂଚକ ବାକ୍ୟ ସମାପ୍ତି କରିବାକୁ ନଦେଇ ବିଶିବାକୁ ପଛରିଲେ । “ଆଉ ଗୋଟିଏ ଜିଜ୍ଞାସା ।”

“କହ ବାବା ! ତୁମେ ଯା’ ଯା’ ଝିଅଁଙ୍କ ଯେକୌଣସି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ମୁଁ ମୋର ସାଥମତେ ଯୋଗାଇବି । କୁଣ୍ଡା କରନି—”

“ଆଜ୍ଞା, ଆପଣଙ୍କ ଜମିଦାରୀର— ଅବଶ୍ୟ ମାନାଦେବୀଙ୍କ ଛଡ଼ା— ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ସୂତ୍ରରେ ସମ୍ପର୍କିତ କେହି ହକଦାର ଥିବା କଥା ଜାଣନ୍ତି ?”

“ଥିଲା— ସେ ବହୁଦିନ ଗଲାଣି । ମୋର ଜଣେ ବୈମାତୃକ ଭଣଜା ଗତଯୁଦ୍ଧରେ ମଣିପୁର ଯାଇ ତା’ର ମୃତ୍ୟୁ ହୋଇଯାଇଛି । ତାର ଆସିଥିଲା ।”

“ସେ ଯଦି ବଞ୍ଚିଥାନ୍ତି ?”

“ଅସଂଭବ । ମୁଁ ଭଲଭାବେ ଜାଣେ ସେ ମରିଛି ।”

“ସେ କଣ ଆପଣଙ୍କ ପ୍ରିୟ ଥିଲେ ?”

“ଅପ୍ରିୟ ଥିଲା ବୋଲି ତ ସଠିକ ଖବର ରଖିଛି ।
ଛାଡ଼ ସେ କଥା ଆସ— ତଳକୁ ଯାଇ ବୁଝିନେବା ବାବନା
ଆସିଲା କି ନାହିଁ ।” କହି ବୁଢ଼ା ବାଉଁଶକୁ ବାହାରି ଦେଖନ୍ତି,
ବାବନା ହାତ ମଳି ମଳି ଠିଆ ରହିଛି, ପଛରିଲେ— “କିରେ,
ସେ କାହିଁ ?”

“ଆଜ୍ଞା, କାଲିଠୁ ସେ ଟୋକା କୁଆଡ଼େ ଛାଲିଯାଇଛି ।
ତା’ର ପରା ନାହିଁ ଖୋଜି ଖୋଜି କୋଉଠି ତ ପାଇଲିନି...”

ସବ୍‌ଇନ୍‌ସେକ୍ଟରବାବୁ ଚକିତ ନେତ୍ରରେ ଚାହିଁ ହଠାତ୍
କହି ପକାଇଲେ :

“ସେ ଟୋକା ନାହିଁ ! କୁଆଡ଼େ ଗଲା ତେବେ ?”

“ଆଜ୍ଞା ଦେଖିଲିନି ତ, ତା’ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେହି କିଛି
କହିପାରୁନାହାନ୍ତି ।”

“କିମିତିକା ଟୋକାଟା ମ ?”

“ସବୁ ପତଳା ଦିହ ଆଜ୍ଞା ! ଆଖି ଦି’ଟା କୋରଡ଼ରେ
ପଶିଯାଇଛି । ଭାରି ରଜିଆ— ଖାଉଥିବ ତ ଖାଉଥିବ । ଝାଡ଼ା
ଫେରି ଗଲେ ଅଡ଼େଇ ଘଣ୍ଟା । ମୁଁ ଥରେ କହିଲି...”

“ସେ ସବୁ କ’ଣ ବକୁଛ ମ ? ଦେଖିବାକୁ କିପରି
କହନା—”

“ଆଜ୍ଞା କାଲିଆ; ତ୍ରିପଣ୍ଡ କାଲିଆ, ଆଗଦାନ୍ତ ଦି’ଟି
ଫାଙ୍କା, ହସିଲେ ଭାରି ଅସନା ଦିଶେ । ବାଁ ଗୋଡ଼ରେ ଏଡ଼ିକି
ଘଉଡ଼ି ଚିହ୍ନ— କେନ୍ଦୁ ପରି । ଦିନେ ମୁଁ ପଛରିଲି...”

“ବାସ୍, ସେତିକି—” କହି ଯୁବକ ବୁଢ଼ାଙ୍କୁ ଚାହିଁ ଅଳ୍ପ
ହସି ନମସ୍କାର କଲେ— ବିଦାୟ ହେଲେ ।

ଚୌଧୁରୀବାବୁଙ୍କ ଘରୁ ଗୋଡ଼ କାଢ଼ି ସାଇକଲ
ଧାଇଲାବେଳକୁ ଏଗାର ବାଜେ ନ ବାଜେ । ଖରା ଟାଣଟୁଣ
ହୋଇ ଆସିଲାଣି । ସବର ରାସ୍ତା ଗହଳି ଟିକିଏ କମି
ଆସୁଥିଲା— ବୋଧେ ସେସମୟରେ କୋଉଁ ଗାଡ଼ି ଆସି
ପହଞ୍ଚିଛି । କିନ୍ତୁ ସେ ସବୁଆଡ଼େ ବିଶିବାବୁଙ୍କ ଖିଆଲ ନଥିଲା ।
ମୁହଁରୁ ଜଣାପଡୁଥିଲା କାହାକୁ ଖୋଜିବାରେ ଲାଗିଛନ୍ତି ।
ବୋଧେ ସେଇ ଝକର ଟୋକା ହେବ ।

କିନ୍ତୁ ବାହନ ଗତିକି, ତା’ର ଶିଥିଲ କରିନି । ଅବିରାମ
ଝଲିଛି । ଚୌଧୁରୀବାବୁଙ୍କର ମୋଡ଼— ଗହଳି ଟିକିଏ ବେଶୀ—
ପୁଲିସ୍ ଝକିରି । ସବୁ ଦିଗକୁ ଭାବିଚିନ୍ତି ବିଶିବାବୁ ରାସ୍ତା
କଡ଼କୁ ହେଉଲ୍ ମୋଡ଼ିଦେଲା ବେଳକୁ ଦେଖିଲେ— ଠାଏଁ
ଲେଖା ଅଛି— Scientific Tailoring Shop.

ପଡ଼ି ମନେ ମନେ ଅଳ୍ପ ହସିଲେ । ଯୁବା ସୁଲଭ ଧାରଣା
ପୋଷଣ କରି ସାଜସଜ୍ଜା ଉପରେ ଥରେ ଆଖି ବୁଲାଇବା
ବାହାନାରେ ଏକବାର ଗତି ଶିଥିଲ କରିଦେଲେ; ବୋଧ
ହେଲା, ଓହ୍ଲିବେ ସେଇଠି ଓହ୍ଲିବେ ନାହିଁ— ମୁହଁ ଫେରାଇ
ଆଗେଇଗଲେ ମାତ୍ର... ।

ଏତିକିବେଳେ କିଏ ଜଣେ ସମ୍ଭବ ଭିତରୁ କାହାରି ଡାକିରି
ପଛ ପଟକୁ ଏପରି ବିଦୁଳିଆ ଆଖିରେ ଚାହିଁ ରହିଲା, ଯାହା
ଦେଖି ପଛ ସାଇକଲବାଲା— ଜଣେ ଅକଳ କୁହା ଛାତ୍ର
ବୋଧେ ମନେ କଲା— ଏ ଦିହେଁ ପୁରୁଣା ସାଥୀ, ବହୁଦିନ
ପରେ ସାକ୍ଷାତ୍ ହୋଇଛି; ସବ୍‌ଇନ୍‌ସେକ୍ଟର ଜାଣି ଡାକିବାକୁ
ସାହସ କରିପାରୁନାହିଁ । ବିଚରା— ଏଣୁ ବାହାଦୁରି ନେବା
ଆଶାରେ ଡାକ ପକାଇଲା ସବ୍‌ ଇନ୍‌ସେକ୍ଟର ବାବୁ !
ଆପଣଙ୍କର କିଏ ଜଣେ ପୁରୁଣା ବନ୍ଧୁ ଚିହ୍ନି ନଚିହ୍ନି ଚାହିଁ
ରହିଛନ୍ତି । କହି ସମ୍ଭବ ଆଡ଼େ ହାତ ଦେଖାଉ ଦେଖାଉ ପବନ
ପରି ଛୁଟି ଝଲିଗଲା...

ଏକି ବକ୍ତ୍ରପାତ ! ଚାହିଁ ରହିଥିବା ଲୋକ ଜଣକ କସ୍ତିନ୍
କାଳେ ଭାବି ନଥିଲେ ଯା ଘଟିବ । ବିଶିବାବୁ ଓହ୍ଲିପଡ଼ି
ସାଇକଲ ଫେରାଇଲେ ସେଇ ଆଡ଼କୁ । ଲୋକଟି ବ୍ୟସ୍ତ
ବିକ୍ରତ ହେଲା ପରି ପଣି ଆସିଲା ଭିତରକୁ । ମୁହଁ ମ୍ଲାନ,
ଲହୁ ଶୁଖିଗଲା ଯେପରି ।

ବାଇକ୍ଟି ଛିଡ଼ା କରାଇ ସେ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଅଗ୍ରସର
ହେଲେ ଭିତରକୁ । ପଛରିଲେ— ଆପଣ କିଏ, ମୁଁ ତ
ଚିହ୍ନିପାରୁନି ।

“ମୁଁ ଏଇ ସମ୍ଭବ ପ୍ରୋପ୍ରାଇଟର ଅଜ୍ଞା !” ଭୟାବୁ ହେଲା
ପରି କହିଲା ଏତକ ।

“ଆପଣ ମୋତେ ଦେଖୁଥିଲେ କୁଠି ?”

“ନା ଆଜ୍ଞା ! ଏଇ ଦେଖୁଛି !” ଡୋକ ଗିଲି ପକାଇଲା ।

“ସମ୍ବ ଖୋଲା ହେବା କେତେ ବର୍ଷ ହେଲାଣି ?”

“ମୋଟେ ଦେଢ଼ ବର୍ଷ...”

“ଆପଣଙ୍କ ଘର ... ?”

ଉତ୍ତରକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ ରଖି ଉଠି ପଡ଼ିଲେ ଚୌକି ଉପରୁ । ମନେ ମନେ ବାଛି ନେଉଥାନ୍ତି କୋଉଁ ରକମର ସୁଧାପସନ୍ଦ ହେବ । ନୋହିଲେ ଅବଶ୍ୟ ସନ୍ଦେହ କରନ୍ତେ— ଲୋକଟା କି ଏକ ମସ୍ତବତ୍ ଅପରାଧ କରି ଏଇକ୍ଷିଣି ଗଲି ଆସିଛି; ଆଉ ସେ କଥା ଛପେଇବାକୁ ଯତ୍ନପରୋନାସ୍ତି ଚେଷ୍ଟା କରୁଛି । ଏତକିବେଳେ ଦରଜି ଦିହେଁ ମୁହଁ ଗହ୍‌ଗହ୍‌ ହୋଇ କ’ଣ କ’ଣ ଇସାରା ଦେଲେ ବିଶିବାକୁ ଅନ୍ଧାଜ କରିପାରି ନ ଥାନ୍ତି । ପରେ ପଛ ବୁଲାଇ ପରୁରିଲେ— ଆପଣ ରହନ୍ତି କୁଠି ?

“ମୋ ଘର ଗଞ୍ଜାମ— ବରହମ୍ପୁର ।”

“ବରହମ୍ପୁର ! ଗଞ୍ଜାମ ?” ଗହ୍‌ ଗହ୍‌ଲେ ମୁହଁକୁ ଲୋକଟା ଟିକିଏ ଇଡ଼ିଆ ହେଲାପରି କହିଲା— ନିକଟରେ ।

“ମାନେ ?”

“ପାରଳା...” କହୁ କହୁ ଭୁଲ ବୁଝିଗଲା ଯେମିତି ।

“ପାରଳା କୁଠି— ବରହମ୍ପୁର କୋଉଠି ମ ?... ଓ, ଏକା ସବୁଡ଼ିଜନ ପରା । ତେବେ ତ ତେଲିଙ୍ଗି ବେଶ୍ ବୁଝୁଥିବେ”

“ନା ଆଜ୍ଞା ! ମୁଁ ସେଇଠି ବେଶୀ ଦିନ ରହେନି” ।

“ଆଜ୍ଞା, ମୁଁ ଯାଉଛି । ଫେରେ ଆସିବି” କହି ଯୌବନ ସୁଲଭ ଚପଳତାର ଆଦର୍ଶ ରଖି ସାଇକଲ ଚଢ଼ି ଗଲିଆସିଲେ ନିଜ ଘରକୁ । ବିରୁଦ୍ଧା ସପକ୍ଷପର ଉଦ୍ଧାର ପାଇଗଲା ମନେ ମନେ...

ସେଇଦିନ ମଧ୍ୟାହ୍ନ ଭୋଜନସାରି ବିଶିବାକୁ ମାନା ଘରୁ ଗୋଟେଇ ଆଣିଥିବା ଛିଣ୍ଡା ଅଲୋଡ଼ା କାଗଜଗୁଡ଼ିକୁ ଓଲଟପାଲଟ କରି କଣ ଦେଖିଯାଉଥିଲେ । ଥରେ ଥରେ ଧାନମଗ୍ଗପରି ଆଖି ବୁଜି ରହୁଥିଲେ କିଛି ସମୟ । ପୁଣି ଲଲାଟ କୁଞ୍ଚିତ କରି ବିସ୍ମାରିତ ନୟନରେ ଗହ୍‌ ରହୁଥିଲେ ଶୂନ୍ୟ ଆକାଶକୁ । ପୁଣି ପରୀକ୍ଷା କରିନେଉଥିଲେ । ଏତିକିବେଳେ

ଆଖିପଡ଼ିଲା ଖଣ୍ଡେ ଚିରା କାଗଜରେ ମନ୍ମଥ ବାବୁଙ୍କ ଲେଖା । ଆଗ ଅଂଶତକ ନଷ୍ଟ ହେଲେ ବି ପଛ ବାକ୍ୟଟି ସ୍ପଷ୍ଟ ପଡ଼ି ହେଉଛି— “ତୁମେ ଯଦି ବାପାଙ୍କୁ ବୁଝାଇ ରାଜି କରାଇପାର ମୋର କିଛି ମାତ୍ର ଆପଣ ନାହିଁ । ନୋହିଲେ ଭବିଷ୍ୟତ ବିଷମୟ ହେବ ।...

॥ ଇତି ॥

ମନ୍ମଥ

ପଡ଼ି ଆଉ ଚିଠିଟି ଧରି ତୁଳନା କରି ଦେଖନ୍ତି ଦୁଇ ଅକ୍ଷର ଭିତରେ ବିନ୍ଦୁ ବିସର୍ଗ ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ । ଏକା କାଳି— ଏକା ଛଟା— ଏକା ଦସ୍ତଖତ । ଏବର ଚିଠିରେ ତାରିଖ ନାହିଁ— ଏଇମାତ୍ର । ଚିଠି ଦୁଇଟି ହାତରେ ଧରି ମନେ ମନେ ଡକ୍ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

...ମାନା ଗଲା, ଝରକା ଦେଇ— ଦଉଡ଼ି ସାହାଯ୍ୟରେ ତା’ ଆଗରୁ ଝରକା ଖୁଣ୍ଟରେ ଦଉଡ଼ି ବାନ୍ଧିଲା କିଏ ? ମାନା ନ ଜାଣି ସେ ହେଲା କିପରି ? ତା’ହେଲେ ସେ ଜାଣେ ଅବଶ୍ୟ । ଆଜ୍ଞା, ଜାଣିଶୁଣି ଯାଇଛି ଯଦି— ଝରକା ଦେଇ ଯିବା କି ଆବଶ୍ୟକ ଥିଲା ? ଇଚ୍ଛା କରିଥିଲେ ଅକ୍ଳେଶରେ ଗଲିଯାଇପାରନ୍ତା ।

ଦ୍ଵିତୀୟତଃ— ମନ୍ମଥବାବୁଙ୍କ ଏଇ ସାମାନ୍ୟ ଚିଠି ଖଣ୍ଡିକରେ ଏତେବତ୍ ପ୍ରାଣପାତ !! ନା, ବିଶ୍ଵାସ ହେଉନି । ତାଙ୍କ ସହିତ ମାନାର କି ସମ୍ବନ୍ଧ ? ପ୍ରେମ ? କାହିଁ ତା’ର ଆଭାସ ତ ମିଳୁନି କେଉଁଥିରୁ ।

ତୃତୀୟତଃ— ଯଦିବା ସେ ଲେଖିଲେ ଚିଠି ପୁଲିସ ଆଗରେ ଏତେ ସହଜରେ ମାନିଗଲେ କିପରି ?... ନା’ ଏସବୁ ମିଛ । ଭିତରେ ଭୀଷଣ କ୍ଷତ୍ବୟ । ଆଜ୍ଞା, ସେ ଗକର ଟୋକା ଗଲା କୁଆଡ଼େ । ସେ ବି ଏ ଭିତରୁ ଜଣେ ନା କ’ଣ ?— ପୁଣିଥରେ ମନ୍ମଥ ସଙ୍ଗେ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରିବା ଅବଶ୍ୟ ।...

ବିରୁଦ୍ଧ କରୁ କରୁ ଉଠି ପୁଲିସ ପୋଷାକ ପିନ୍ଧି ବାହାରି ପଡ଼ିଲେ ଜେଲଖାନା ଅଭିମୁଖେ— ମନ୍ମଥବାବୁଙ୍କ ପାଖକୁ—

× × ×

ମନୁଥବାକୁ ବସିଥିଲେ ଗମ୍ଭୀର ଗୋଟାଏ କୋଣରେ । ମୁହଁ ଗମ୍ଭୀର— ଦୃଷ୍ଟି ଶୂନ୍ୟ— ଆଖିରେ ପଲକ ନାହିଁ । କୁଞ୍ଚୁକୁଞ୍ଚୁଆ କଳା ବାଳଗଣ୍ଡାକ ଏଣେତେଣେ ବିଞ୍ଚି ପଡ଼ିଥିଲା । କି ରକମ ଚିନ୍ତା ମନ ଭିତରେ ସଂଗ୍ରାମ ଚଳାଇଥିଲା କିଏ ଜାଣେ ମଝିରେ ମଝିରେ ଦୀର୍ଘଶ୍ବାସ, ଅନ୍ତର୍ଜୀବନାର ଉଦ୍‌ବୃଦ୍ଧ ନିଶାଣ...

ବିଶିବାକୁ ଆକସ୍ମିକ ଆଗମନରେ ବିସ୍ମିତ ହେଲାପରି ଉଠି ଭଦ୍ରେଚିତ ‘ନମସ୍ତେ’ କହି ଠିଆ ହେଲେ । ବିଶିବାକୁ ପ୍ରତି ନମସ୍କାର କଲେ । କହିଲେ— ମନୁଥବାକୁ, I am really sorry କିନ୍ତୁ କ’ଣ ହେବ । Can’t but ହୋଇ ଶେଷରେ ଏଇୟା କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଛି । “That is your duty.” ମନୁଥବାକୁ ଅସ୍ଥ ହସିଲେ । ହସତ ନୁହେଁ— ସାତତାଳ ଗହରିଆ ଶୁଖିଲା କୁଅ ଭିତର ଅବୀରଣ ବିଷାଦ ରେଖା—

ମୁଁ କେତେଟା ବିଷୟ ଜାଣିବାକୁ ଆସିଛି— କହିବେ ଆପଣ । ଆଜ୍ଞା, ମାନା ସଙ୍ଗେ ଆପଣଙ୍କ କି ସମ୍ପର୍କ ?”

“ତା’ ବାପ ମୋତେ ମଣିଷ କରିଛନ୍ତି ।”

“ଜମିଦାରୀ କାରବାର ଛଡ଼ା— ଅନ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ତାଙ୍କ ସହିତ ଆପଣଙ୍କ ଚିଠି ଦିଆନିଆ ଥିଲା ?”

“ସେ ମୋତେ ଭଲ ପାଏ ।” ମନୁଥ କହିଲେ ।

କିଛି ସମୟ ତୁନିରହି ବିଶିବାକୁ ପଚାରିଲେ— କାଲି ରାତିରେ ଆପଣ ତାଙ୍କଠିକି ଚିଠି ଲେଖୁଥିଲେ— ପକେଟରୁ କାଗଜ ଖଣ୍ଡେ ବାହାରକରି ଶେଷ ଅଂଶତକ ଦେଖାଇ ପଚାରିଲେ— ଏ ଆପଣଙ୍କ ଦସ୍ତଖତ ? ହଁ, ସେ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ଉତ୍ତର କଲେ ।

“ତା’ ହେଲେ ଏଇ ଚିଠି ?”

“ଭିତର ଲେଖା ନ ଜାଣି କହିପାରିବିନି ।”

“ଆଜ୍ଞା, ରାତି ବାରଟାରେ ତାଙ୍କୁ କୋଉଠିକି ଆସିବାକୁ କହିଥିଲେ ?”

“ହଁ ।”

“କୋଉଠିକି ?” ଭୁକୁଞ୍ଚନ କରି ପଚାରିଲେ ।

“କ୍ଷମା କରିବେ” ଅଧାର ନ ହୋଇ ଉତ୍ତର କଲେ ।

“କହିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ମହାଶୟ !” କଥାରେ ଜୋର ଥିଲା ଯେପରି ।

“ଅବାଧତାର ଶେଷ ଫଳକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତି ଅଛି ।”

ସବ୍ ଜନସଂପେକ୍ତର ବାବୁ ଦେଖିଲେ— ଏଇ କ୍ଷମତା ପ୍ରୟୋଗ କରିବାକୁ ଯିବା ଅନୁକୁଳ ନୁହେଁ ଭାବି ନରମ କଣ୍ଠରେ କହିଲେ— ଆଜ୍ଞା; ଗୋପନୀୟ ଯଦି ଦରକାର ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ କହିପାରିବେ— ଏ ଚିଠିପତ୍ର ନିଆଁ ଆଣ କରେ କିଏ ?

“ମୋ’ ଝକର— ବୀରା ।”

“ବୟସ ?”

“ଏଗାର— ବାର”

“ଏବେ ସେ କୁଠି— ଜାଣନ୍ତି ?”

ମୁଁ ଜାଣିନି; ବୋଧେ— ମୋ ବସାରେ ଥିବ ।”

“ସେ ରହେ କୁଠି ?”

“ମୋ’ ବସାରେ ।”

“ତା ଘର—”

ମୁଁ ଜାଣେନି ।”

“ତା’ର ବାପ— ମା ।”

“କହିପାରିବିନି ।”

“ଆଜ୍ଞା, ତା’ର ଏଇଠି କାହା ସହିତ ଚିହ୍ନା ଅଛି ?”

“ହଁ, ସିଏ କହୁଥାଏ— ଜଣେ ଦି’ଜଣ କିଏ ଅଛନ୍ତି, ମୁଁ ଜାଣିନି ।”

“ସେ କୋଉଠିକି ଯା’ ଆସ କରେ— ସେ କଥା ଜାଣନ୍ତି ?”

“ବେଶୀ ସମୟ ସେଇ Scientific Tailoring Shopକୁ ଯାଏ । ଦିନେ ଦିନେ ରାତିରେ ସେଠି ଶୋଇପଡ଼େ ବି ।”

“କି ସମ୍ଭବ ତା’ ସଙ୍ଗେ ତା’ର— ଜାଣନ୍ତି ?”

ସେ କହୁଥାଏ— “ତା’ ପ୍ରୋପ୍ରାଇଟର କେଉଁଠି ତାଙ୍କ ଗାଁ ଲୋକ ନିକଟ ସମ୍ପର୍କ— ଏତିକି ।”

“ଆପଣ ଆଜି ସକାଳେ ତା’କୁ ଦେଖିଛନ୍ତି ତା’ ହେଲେ ?”

“ନା, କାଲି ରାତି ନ’ଗାରୁ ମୁଁ ତା’କୁ ଦେଖିନି ।”

“ଖବର ନେଇ ନାହାନ୍ତି ?”

“ଆବଶ୍ୟକ ନ ଥିଲା ।”

ବିଶିବାବୁ ରୁମାଲଟି ବାହାର କରି ମୁହଁ ପୋଛୁ ପୋଛୁ କ’ଣ ଭାବିଲେ କେଜାଣି— “ଆଜ୍ଞା” କହି ଧଡ଼ାସ କରି ଉଠି ଆସିଲେ ପଦାକୁ । ସିପାହୀ ଆସି ଦୁଆର କିଲିଦେଲା ସେଇକ୍ଷଣି— ଝଣଝଣାତ୍ କରି ।...

ବିଶିବାବୁ ଜେଲ୍ ମୁହଁ ଛାଡ଼ିଲାବେଳକୁ ବେଳ ରତରତ । “ପ୍ରଭାତ”ର ମେଗାଫୋନ୍ ଶବ୍ଦରେ ଆକାଶ ମୁଖରିତ । ଭିଡ଼ ବେଳକୁବେଳ ବଢ଼ି ଚାଲିଛି । ଆଜି ‘ବରସାତ’ ନାନା ରକମର ଲୋକ; ବିଶେଷରେ କଲେଜ ଛାତ୍ରୀ— ଛାଣି ହୋଇ ଚାଲିଆସିଛନ୍ତି । ନିମି କି ଦେଖିବେ— ଗୀତ ଶୁଣିବେ— ଅଭିନୟ ଶିଖିବେ । ରିକ୍‌ସା ଧରି ଆସିଲାବେଳେ ରାସ୍ତା ଉପରୁ ବି କେହି କେହି ପଦେ ଅଧେ ଗୀତ ମନେ ମନେ ବୋଲି ସାରିଲେଣି— ଜୀଆ ବେକରାର ହେଁ ଛାଇ ବହାର ହେଁ ଆଜା ମେରେ ବାଲମା ତେରେ ଇନ୍ଦେଜାର ହେଁ...

ସେ ଛୁଟି ଆନ୍ତି ଏକମୁହଁ ହୋଇ, କୋଉଁଥିରେ ତାଙ୍କର ମନ ନ ଥିଲା— କେହି ତାଙ୍କ ଆଖି ଦିଶୁ ନ ଥିଲା । କେତେବଡ଼ ଭୁଲ୍ କରି ପକାଇଛନ୍ତି— ସପ୍ତକିପରକୁ ଛାଡ଼ି ଚାଲି ଆସିଛନ୍ତି । ସେତେବେଳର ସମସ୍ତ ଘଟଣା ଗୋଟି ଗୋଟି ହୋଇ ନାଟିଗଲା ଆଖିରେ । ଗଞ୍ଜାମ— ବରହମ୍ପୁର— ପାରଳା । ବାରିପାରିଲେ ନାହିଁ— କଥାର ଅକଲ ଧରିପାରିଲେ ନାହିଁ । ଖସି ଚାଲି ।

ଏଇପରି ଚିନ୍ତା କରୁ କରୁ ବସା ବାଟ ମୁହଁରେ ସାଇକଲ୍ ରଖି ଘର ଭିତରକୁ ପଶିଗଲେ । ଦୁଆର କିଲି ଦେଲେ...

× × ×

ସଦର ରାସ୍ତାର ଜଣେ ରିକ୍‌ସାବାଲା— ସାରାଦିନ ରିକ୍‌ସାଟାଣି ଅଞ୍ଚାଙ୍ଗ ଅବଶ ହେଇଛି । ପିଠି ପେଟରୁ ଝାଳ

ବୋହି ପିନ୍ଧାଗାମୁଛା ସରସର । ପେଟରେ ଦାନା ପଡ଼ିନି— ପଞ୍ଜରା ହାଡ଼ ଗଣି ହେଉଛି । ଆସି ଠିଆ ହେଲା ସେଇ ସପ୍ତ ମୁହଁରେ । ଗାମୁଛା ଗଣ୍ଡିତରୁ କାଗଜ ଖଣ୍ଡେ ବାହାର କରି ଦେଖାଇଲା ରାସ୍ତାରେ ଯାଉଥିବା ଜଣେ ବାବୁକୁ ସେ ହାତ ଦେଖାଇ ଦେଲେ ସେଇ ସପ୍ତ ଆଡ଼େ । ରିକ୍‌ସା ଥୋଇ ସପ୍ତ ନିକଟକୁ ଯାଇ ସେଇଟି ବଢ଼ାଇ ଦେଲା ଜଣେ ଦରଜିକି । ଋଣଶିଟିଏ ପାଇ ଜୁହାର କରି ଚାଲିଗଲା ଗନ୍ତବ୍ୟ ପଥରେ ।

ଲଫାଫା ଚିରି ପଡ଼ିଲା । ଝନ କାଗଜ ଖଣ୍ଡେ ବାହାର କରି ଦରଜିବାବୁ ଆଖି ବୁଲେଇ ନେଲେ— ଅରେ ଦି ଅର— ଚି... ନି... ଥ... । କ’ଣ ଲେଖୁଥିଲା କେଜାଣି, ପଡ଼ି ଚାରିଗଡ଼ କରି ଚିରିଦେଲେ ମଝିରୁ । ଗୋଟିଏ କୋଣକୁ ଫୋପାଡ଼ି ଦେଲେ ମୁଦାମୁଦି କରି...

ସେତିକିବେଳେ ପ୍ରବେଶ କଲେ ଜଣେ ମୁହଁ । ମୁହଁରେ ରୁମରୁମିଆ ଟୋପି— ଆଖିରେ ଚମ୍ପା— ହାତରେ ଛଡ଼ି । ଆଜାନ୍ତୁଲିତ ଦଗଲା ଭିତରୁ ଆଉ କିଛି ଦେଖାଯାଉ ନ ଥିଲା ହାତ ପାପୁଲି ଦୁଇଟି ଛଡ଼ା । ଗୋଡ଼କୁ ସରବାନି । ପାଦରେ ତୁଳମୁଣ୍ଡିଆ ବନ୍ଧା ଯୋଡା । ଦେଖି ଦରଜିବାବୁ ସଲାମ୍ ମାରି ଠିଆହେଲେ ଆସନ ଦେଖାଇ । ମୁହଁ ସାହେବ ବେକ ଟେକି ଉପରକୁ ଚାହିଁ ପଚାରିଲେ— (ହିନ୍ଦୀରେ ଅବଶ୍ୟ) — ଏଠା ପ୍ରୋପ୍ରାଇଟର ଆପଣ ?

“ନା ଆଜ୍ଞା ! ସେ ଆଜି ଘରକୁ ଯାଇଛନ୍ତି । ପରଦିନ ଫେରିବେ ।”

“କୋଉଁଠି ତାଙ୍କ ଘର କି ?”

“ଗଞ୍ଜାମ” ।

“ସକାଳେ ଥିଲେ ବୋଧେ ?”

“ହଁ; ଏଇ ପୁରୀ ଗାଡ଼ିରେ ଚାଲିଗଲେ । ଏଇକ୍ଷଣି । କ’ଣ ଜରୁରୀ !”

“ନା, ସିମିତି କିଛି ଜରୁରୀ ନ ଥିଲା” । “ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଯାଇ ଦକ୍ଷିଣ ଗାଡ଼ି ଧରିବେ ବୋଧେ ।” “ଆଜ୍ଞା, ମୁଁ ଫେରେ ପରଦିନ ଆସିବି ।” କହି ରିକ୍‌ସା ଖଣ୍ଡେ ମୂଲାଇ ରାଣାହାଟ ଆଡ଼େ ଚାଲିଗଲେ ।

ଗାଣୀହାଟ ଇଷ୍ଟଲ ପାଖାପାଖି ରିକ୍‌ସାବାଲା ପରରିଲା—
କା' ଘରଠିକି ଯିବେ ଆଜ୍ଞା ? ମୁହଁ ଅନ୍ୟମନ୍ୟ ଭାବେ ଉତ୍ତର
କଲେ ନା, ସେସନ୍ ତଲେ । ରିକ୍‌ସାବାଲା କିଛି ନ କହି
ଆଦେଶ ପାଳନ କଲା— ରିକ୍‌ସା ଛୁଟିଲା ।

କଲେଜ ଛକ । ସବୁଦିନ ପରି ଆଜି କଲେଜ ପିଲାଙ୍କ
ଭିଡ଼ କମ୍ । ବରସାତ ପଡ଼ିଛି ତେଣେ । ରିକ୍‌ସା ଏକାଦମ୍‌ରେ
ଛୁଟିଲା ପରେ ଛୁଟିଛି । କୋଉଁ କଥାକୁ ବିଚାର ନ କରି,
ଅର୍ଥମ ଖରବ୍ ଚଳିଗଲା । ଏତିକିବେଳେ କିଏ ଜଣେ ରିକ୍‌ସା
ଲାଗି ନ ଲାଗି ଝଲିଗଲା ସାଜକଲ୍ ଧରି । ମୁହଁ ରିକ୍‌ସା
ରଖିବାକୁ କହି ତାକ ପକାଇଲେ— ଓ ଈଶ୍ବର ବାବୁ, ଈଶ୍ବର
ବାବୁ ! ସାଜକଲ୍ ଫେରିଲା । ଈଶ୍ବର ଆସି ଓହ୍ଲି ଅତିହ୍ନା ଆଖିରେ
ଝରି ରହିଥିଲେ ସାହେବଙ୍କ ମୁହଁକୁ । ପାଖକୁ ତାକି ତୁନି ତୁନି
ମୁହଁ କହିଲେ— ମୁଁ ବିଶି । ଝେର ଆଗରେ । ତୁମେ ରାତି
ପାହୁ ନ ପାହୁ ନରିବାବୁକୁ କହି ଚୌଧୁରୀବଜାର ଛକ ପାଖେ
Scientific Tailoring Shopକୁ ହଠାତ୍ ଘେରାଉ କରି
ନେବ । ସେଥିରେ ଥିବା ଦରଜି ଦୁହଁକୁ ହାଜତରେ ପୁରାଇବ ।
‘ମୁଁ ଆସୁଛି— କହି ଝଲିଗଲେ ସେସନ୍ ଦିଗେ ।

ବରଷା କାଳ । କଟକ ସେସନ୍ । ବାଲେଶ୍ବରୀ—
ଗଞ୍ଜାମୀ— ସମ୍ବଲପୁରୀ ସବୁ ରକମର ଯାତ୍ରୀ ରୁଷ୍ଟ । ହେଲେ
ନୂଆ କରି କିଏ ଜଣେ ବିଦେଶୀ ଭଦ୍ରଲୋକ ଆସିଲେ କହିବ—
ଇନ୍ଦେ ବଙ୍ଗଳା କି ମାହାଜ ହେବ; ଓଡ଼ିଆମାନେ ଏଇଠିକି
ଜୀବିକା ପାଇଁ ଆସିଛନ୍ତି ମାତ୍ର । ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀ ବିଶ୍ରାମାଗାର
ଭିତରୁ ଶୁଭୁଛି— ଆମି ଏଖାନେ ଇ ବସବୋ ଦିଦି । ଏଇ
ବିପିନ୍‌ଦା କି ବଲେଇନ୍ ଏକବାର୍ ଶୁନୋତୋ । ଦ୍ଵିତୀୟ
ଶ୍ରେଣୀ— “ରେପୁ ପାଦୁକୁଣ୍ଡୁ ଗାଣ୍ଡାକି ମେଲୁ ଓଢ଼ାଇଗପଟମ୍
ଝେଲ୍‌ପୋରୁନ୍ ଲେ; ଅକେକଡ଼େ ଜାଟକାଉଣ୍ଡୁ ।’ ବାହାର
ପଟେ ଆସି ଶୁଣିବ; ଓଡ଼ିଆଙ୍କ କୋଳାହଳ— ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ଚିତ୍କାର ।
କାହାର ପିଲା ହଜିଛି ତ କାହାର ଟଙ୍କା ଝେରି ଯାଇଛି; କାହାର
ପୁରୁଲି ବଳଦିଛି ତ କାହାର ପକେଟ୍ ମାରୁ । ତଳିପଟ ଅନ୍ଧାର
ଗହଳି ଭିତରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବାକୁ ଅନ୍ଧାର ଭିତରେ ବି କେତେ
ଆଶ୍ରୟ ନେଲେଣି । ଆହୁରି ରିକ୍‌ସା ଆସୁଛି— ମୋଟର
ଛୁଟିଛି— ଯାତ୍ରୀ ଧାଇଁଛନ୍ତି । ଆଗରେ ଦେବ ସ୍ନାନ...

ଘଣ୍ଟି ଶୁଭିଲା । ବିକଟ କୋଳାହଳ ମଧ୍ୟରେ ଯାତ୍ରୀଦଳ
ଉଠି ବ୍ୟଗ୍ର ଭାବେ ଦୌଡ଼ିଗଲେ ଝରକା ପାଖକୁ— ଟିକଟ

କିଣିବେ ବଡ଼ ବଡ଼ ଆଲୋକ ଅକ୍ଷରରେ ଲେଖା ଅଛି— Stop
Booking.

ଏତିକିବେଳେ ଗହଳି ଭିତରୁ ଜଣେ ଯୁବକ— ବୟସ
ବାଇଶି-ତେଇଶି । ଉଲେନ୍ ପେଷ୍ଟ, ଭିତରେ insert
ହୋଇଥିବା ପୋଷାକଟି ବେଶ୍ ମାନୁଛି । ହାତରେ କାର୍ଟପ୍—
ମୁଣ୍ଡରେ ସାହେବ ଟୋପି— ପାଦରେ full shoes, ଜଣେ
ପ୍ରୌଢ଼ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଦେଖି ନମସ୍କାର ଜଣାଇଲା; ଭଦ୍ରଲୋକ
ବଙ୍ଗାଳୀ ହେବେ । ପ୍ରତିନମସ୍କାର କରି ପ୍ରୌଢ଼ ଆଗପଛ ଟିକିଏ
ଝିଁ ତୁପ୍ ତୁପ୍ କଣ ଜଣାଇଲେ । ଶେଷରେ କହିଲେ—
ସେସନ୍ ମାଷରଙ୍କୁ କହି; ଟିକଟ୍ ଖଣ୍ଡେ ଦେବେ । ଏହା କହି
ଗୋଡ଼କାଢ଼ିବା ବେଳକୁ ମୁହଁ ସାହେବ ଆସି ସହଜ କଣ୍ଠରେ
କହିଲେ— ମହାଶୟ, ଦୟା କରି ମୋ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଖଣ୍ଡେ
ଟିକଟ୍ କିଣିଦେବେ; ମୁଁ ବି ଆପଣଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯିବି, ବଡ଼
ଜରୁରୀ କାମରେ ବାହାରିଛି । ଯୁବକ ଆଗନ୍ତୁକର ମୁହଁକୁ
ଭଲଭାବେ ନିରୀକ୍ଷଣ କରି ଶେଷରେ କହିଲେ— ଆଜ୍ଞା, ଦିଅନ୍ତୁ
କୋଉଁଠିକି ଯିବେ ? ମୁହଁ ‘ଭୁବନେଶ୍ବର’ କହି ଦଶଟକିଆ
ନୋଟ ଖଣ୍ଡେ ବଢ଼ାଇଦେଲେ । ଯୁବକ ଚଳିଗଲେ; ସାହେବ
ତାଙ୍କର ପିଛା ଧାଇଲେ ।

ପ୍ଲାଟଫର୍ମ ଉପରେ ଠିଆ ହୋଇ ମୁହଁ ଚିହ୍ନି ନେଉଥାନ୍ତି
କାହାକୁ ମନେ ମନେ । କୋଉଁ ଯାତ୍ରୀ ବାଦ୍‌ଯାଇ ନ ଥିଲା
ଆଖିରୁ । ଥରେ ଅଧେ ଏଣିକି ତେଣିକି ବୁଲି ବି ଅଇଲେଣି;
ତଥାପି ଆଖିରେ ତୃପ୍ତି ନାହିଁ ।

ଏତିକିବେଳେ ଶୁଭିଲା ଟିଂ ଟିଂ ଟିଂ ଟିଂ ସାଇର୍ ଘଣ୍ଟି ।
ଲଲାଟର ବହିନେତ୍ର ପ୍ରଜ୍ଵଳିତ କରି ବାଷ୍ପାୟ ରାକ୍ଷସ ଆସି
ଠିଆ ହେଲା ଭୀଷଣ ଗର୍ଜନ କରି । ଝରଝର ବୃଷ୍ଟିପାତ
ମଧ୍ୟରେ ବର୍ଷାଧାରଗୁଡ଼ା ଝଲସୁଥିଲା ରିଙ୍ଗଣ ପରି । ଶ' ଶ'
ଯାତ୍ରୀ ଆବୋରି ପଡ଼ିଲେ ଗାଡ଼ି ଉପରକୁ— ରାସ୍ତା କାହିଁ ।
ବାଦୁଡ଼ିପରି ଓହଳିଛନ୍ତି ଲୋକ ।

ଯେନକେନ ମୁହଁ ସାହେବଙ୍କ ହାତଧରି ଉଠାଇନେଲେ
ଯୁବକ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀ ଡବା ଭିତରକୁ । ଖାଲି ଡବା, ବୋଧହୁଏ
ସବୁ ଯାତ୍ରୀ ଓହ୍ଲାଇଗଲେ ଏଇଠି । ଗୋଟାଏ କୋଣକୁ
ବସାଇଦେଲେ ମୁହଁକୁ । ଆପେ ବେଞ୍ଚ ଉପରେ ଝଡ଼ିଝୁଡ଼ି
ବସିଲେ ତୁନି ହୋଇ । କିଛି ସମୟ କଟିଗଲା—

ମୁହଁ ତରବର ଉଠି କହିଲେ— ‘ବାଡ଼ିଟା ଛାଡ଼ି ଆସିଲି ବାପ ! ଏଇ ଆସୁଛି’ । ଓହ୍ଲାଇ ଆସିଲେ ଗାଡ଼ି ଭିତରୁ । କୋଉଠି ଛାଡ଼ିଥିଲେ କେଜାଣି । ଇଞ୍ଜିନ ପାଖ ଡବା ଯାଏଁ ଦୁଇଟିନି ଥର ଖୋଜି ଆସିବାର କିନ୍ତୁ ଜଣେ ଦି’ଜଣ ମାର୍କ ନ କରି ଛାଡ଼ି ନଥାନ୍ତି । ପାଞ୍ଚସାତ ମିନିଟ୍ ପରେ ମୁହଁ ସାହେବ ନିରାଶ ହୋଇ ଫେରିଆସିଲେ ନିଜ ଡବାକୁ । ଯୁବକ ଠିକ୍ ସେଇ ଜାଗାରେ ବସିଥାନ୍ତି ସିଗାରେଟ୍ ଟାଣି; ବେଶ୍ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ।

ଗାଡ଼ି ହିସିଲ୍ ଦେଲା— ଗାଡ଼ି ସବୁଜା ଆଲୁଅ ଦେଖାଇଲା ପଇଣ୍ଟସ୍ ମେନ୍ ଘଣ୍ଟି ଦେଲା; ଗାଡ଼ି ଝଲିଲା— ଘୁସ— ଘୁସ... ଘୁ... ଘୁ... ଘୁ... ସ...

ଯୁବକ ଅନ୍ୟ ବାହାନାରେ ମୁହଁ ସାହେବଙ୍କୁ ଚିହ୍ନି ନେଉଥିଲେ ବେଶ୍— ଏ କଥା ତାଙ୍କ ଆଖିରୁ ବୋଧେ ବାଦ୍ ଯାଇନି । ସେ ବି ମୁହଁ ଜାଣିଯିବା କଥା ନ ବୁଝିଛନ୍ତି, ଏ କଥା ବି ସାହସ କରି କହିହେଉନି । ଦିହେଁ ଦିହିଙ୍କୁ ବଳି । ଜାଣେ ମେରୁ ଜଣେ ମନ୍ଦର ।

ଡବା ଭିତର ଆଲୁଅ ଏତିକିବେଳେ ଟପ୍ କରି ଲିଭିଗଲା । ଅନ୍ଧକାର, ମୁହଁକୁ ମୁହଁ ଦିଶିଲା ନାହିଁ । ବାହାର ଜଗତ ତା’ଠୁଁ ବଳି ଭୟଙ୍କର । ମେଘ ଅନ୍ଧାର— ତା’ ଉପରେ ଭୀଷଣ ବର୍ଷା । ଡବା ଭିତର ଶୂନ୍ୟଶାନ୍ତ । ଗାଡ଼ି ଭୟାବହ ଗର୍ଜନ କରି ଛୁଟିଥିଲା ପ୍ରଳୟକୁ ସୁଜା ଭୟ ନକରି । ଠିକ୍ ସେତିକିବେଳେ ପୁରୁବ ଦରଜା ଖୋଲି ଗୋଟାଏ ଟର୍ଟ ଆଲୁଅ ଆସିଲା ଭିତରକୁ ମୁହଁଙ୍କ ମୁହଁ ଉପରକୁ । ଗୁମ୍ଫା ଦାଡ଼ି ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଦେଖାଗଲା । ଚକ୍ଷମା ଝାଉଁଳି ପଡ଼ିଲା— ସେ ଉଠିପଡ଼ିଲେ । ପରୁରିଲେ— କିଏ ।

ଆଗନ୍ତୁକ ତାହଲ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକଟ ହାସ୍ୟରୋଳରେ କମେରା କମ୍ପିଟ କରି ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ନିକଟକୁ ଝଲି ଆସିଲା— ଓ ଆପଣ ! ଆପଣଙ୍କୁ ମୁଁ ଯେ କଟକରେ ଦେଖୁଥିଲି । ବିଦ୍ରୁପ ସ୍ଵରରେ କହିଲା ଏତକ । ତାହାଣ ହାତର ତାମ୍ବା ଛୁରି ବାଁ ହାତ, ଆଲୁଅରେ ଚିକ୍ଚିକ୍ କରୁଥିଲା । କଲା କିଟକିଟି ପୋଷାକଟି ପାଣିରେ ଭିଜି ବାଉଁଷତାକୁ ଦିଗୁଣିତ କରିଥିଲା; ଯେପରି କିଏ ଜଣେ ପାଷାଣ ସଦୃଶ ନରକ କୁଣ୍ଡରୁ ବାହାରି ପାପ ଲୋକ ଚିକ୍ତ ଅନୁଭୂତି ଧରି ପ୍ରତିହିଂସା ନେବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ।

ସାଇଞ୍ସିଫିକ୍ ସପ୍

ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁହଁ ଦେଖିଲେ ଆତ୍ମରକ୍ଷା ସକାଶେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନ ହେଲେ ପରିଣାମ ଭୀଷଣ ହେବ; ଆତ୍ମଗୋପନରେ ଫଳ ବିପରୀତ ଘଟିବ । ତତ୍ତ୍ଵଶାତ୍ ଭିତର ପକେଟରୁ ପିସ୍ତଲ ବାହାର କରି କଠୋର କଣ୍ଠରେ ଡାକଦେଲେ— Hands up ! ଆଗନ୍ତୁକ ଭୟ ବିହ୍ୱଳ ନେତ୍ରରେ ଚକିତ ହେଲାପରି ଠିଆ ରହିଲା ଦୁଇବାହୁ ଉପରକୁ ଟେକି; ତାହାଣ ଆଖି ସଙ୍କୁଚିତ ଦେଖାଯାଉଥିଲା— କି ସଙ୍କେତ ଥିଲା କେଜାଣି ।

ଠିକ୍ ସେତିକିବେଳେ ଝାଉଁଳିଆ ଆଲୁଅ ଭିତରେ ବସି ଥିବା ଯୁବକ ଜଣକ ବକ୍ତ୍ର ଗମ୍ଭୀର ନାଦରେ ମୁହଁ ସାହେବଙ୍କ ଛାତିକି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ପିସ୍ତଲ ଦେଖାଇ କହି ଉଠିଲେ— Stick them up !! ସାହେବଙ୍କ ରକ୍ତ ଶୁଖି ପାଣି ଫାଟିଗଲା । ଚକ୍ଷୁ ନିଷ୍ଠଳକ, ମୁହଁ ରକ୍ତହୀନ— ମୁଣ୍ଡ ଘୂର୍ଣ୍ଣିବାୟୁ ପରି ଘୂରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । କରୁଡ଼ି ହୋଇ ତଳେ ପଡ଼ିଯାଆନ୍ତେ— ଏତିକିବେଳେ ପର୍ବତ ଫାଟିଲା ପରି ଭୟଙ୍କର ଗର୍ଜନ କରି କମରାଗୁଡ଼ିକ ପରସ୍ପର ପିଟି ହୋଇ ଓଲଟି ପଡ଼ିଲା— ଯାତ୍ରାଗୁଡ଼ା ମାଟି ଦିହରେ ଚିପି ହୋଇ ମଲାଟ ମଣିଷ ପରି ହାଲକା ଦେଖାଗଲେ— କେହି କାହାକୁ ଆହା କରିବାକୁ ବି ସମୟ ପାଇଲେ ନାହିଁ । ଇଞ୍ଜିନ୍ ଧକ୍କା ଖାଇଛି ଗାଡ଼ି ଓଲଟି ପଡ଼ିଛି— ଛ’ଟି କମରା ଚୁରମାର । ଛିଟିକି ପଡ଼ି ମୁହଁସାହେବ ବେହୋସ୍... ଆତତାୟୀ ଦିହେଁ ଅଦୃଶ୍ୟ...

× × ×

ପରଦିନ ସକାଳ ନ’ଟା । ଚଉଧୁରୀବଜାର ଦୋକାନ ବାଡ଼ି ସବୁ ଖୋଲା ହେଲାଣି । ଜନତାର ଭିଡ଼ ବି ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ବଢ଼ିବାରେ ଲାଗିଥିଲା । ନୂଆ ଦିନର ନୂଆ ଆଶାରେ ସମସ୍ତେ ଚଞ୍ଚଳ— ସମସ୍ତେ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ । ମୁକ୍ତ ଆକାଶର ନୂଆ ରବି ଯେପରି ଦୁଇଦିନ ପରେ ଉଜ୍ଜ୍ଵଳ ସବୁଙ୍କ ମୁହଁରେ ନୂଆ କିରଣ ବୋଲି ଦେଇଛି ।

ନରିବାବୁ— ସାଇକଲ୍ ଖଣ୍ଡେ ଧରି ଛୁଟିଛନ୍ତି ଆଗରେ । ମୋଟ ରକମର ଦିହ । ପୃଥୁଳ ପୃଥୁଳ ପେଣ୍ଠା ଉପରେ ଜମି ରହିଥିବା ସକ୍ସ ଦୁଇଟି ଭାରି ମାନିଛି । ବେକଦଣ୍ଡା ମୋଟା— ମାଂସଳ । ନାକରେ ଚକ୍ଷମା ଦେଖିଲେ ମଥାଟା ସିମିତି ଉର୍ବର ଥିଲା ପରି ଜଣାପଡୁ ନଥିଲା । ଯାହାହେଉ ପୁଲିସ୍ ବିଭାଗର

ଯୋଗ୍ୟ ଚେହେରା ଏ କଥାର କେହି ବିରୋଧ କରିପାରିବେନି ।

ପଛରେ ଝରିଜଣ ସିପାହୀ ପ୍ରତିଯୋଗିତା କଲା ପରି ଛୁଟିଛନ୍ତି । ସମସ୍ତଙ୍କ ହାତରେ ବନ୍ଧୁକ । ସବୁ ଆସି ସପ୍ତସପ୍ତ କରି ଓହ୍ଲାଇ ପଡ଼ିଲେ Scientific shop ସାମନାରେ; ଦରବାଜା ବନ୍ଦ । ମସ୍ତବତ୍ ତାଲାଟିଏ ଝୁଲୁଛି ନାଗ ହଂସକୁ ଲାଗି । ଦୁଆରବନ୍ଧ ମଥା ଉପରେ ବଡ଼ ବଡ଼ ଅକ୍ଷରର ଲେଖା ଅଛି—

“କମ୍ପାନି ଦେବାଳିଆ ହୋଇଛି । ନମସ୍ତେ ।”

ସବ୍‌ଜନସ୍‌ପେକ୍ଟର ବାବୁ ପ୍ରଥମେ ଠିକ୍ କରିପାରିଲେ ନାହିଁ କ’ଣ କରିବେ । ବୋକାପରି ଦଣ୍ଡେ ଝିଁ ପାଖକୁ ଡାକିଲେ ଈଶ୍ବରକୁ; ଦେଖାଇଲେ କ’ଣ ଲେଖାଅଛି । ସେ ଦେଖୁ ଦେଖୁ କହି ପକାଇଲା— ରାତିରେ ପଟି ମାରି ଚମ୍ପଟ ଦେଇଛନ୍ତି ଆଜ୍ଞା; ତାଲା ଭାଙ୍ଗି ଭିତରେ ପଶିବାକୁ ହେବ । ଏସ୍.ଆଇ. ବାବୁ ଟିକିଏ ଇତସ୍ତତଃ ହେଲାପରି କହିଲେ— “ତାଲା ଭାଙ୍ଗିବାଟା... ।’ ଈଶ୍ବର କଥା ମଝିରେ ଜୋର ଦେଇ କହିଲା— କ’ଣ ଭାବୁଛନ୍ତି ଆଜ୍ଞା ! ଇନ୍ଦ୍ରେ ନିଶ୍ଚେ ତକାୟତଙ୍କ ଆଖଡ଼ା, ଆପଣ ପଶନ୍ତୁ ଆଗେ... । ଭିତରେ ଡର ରହିଥିଲେ ବି ଉପରକୁ ସାହସ ଦେଖାଇ ସେ କହିଲେ— ସେଗୁଡ଼ା ତ ଝଲିଗଲେଣି; ଉଛୁଣିକା ତାଲା ଭାଙ୍ଗି କ’ଣ ହେବ ଆଉ ? “ଭିତରେ କିଛି ଜିନିଷପତ୍ର ଆଇପାରେ” ଏସ୍.ଆଇ. ମହାଶୟ ଟିକିଏ ଜୋର କରି ହସି କହିଲେ— ଝେର କ’ଣ ଜିନିଷ ଛାଡ଼ିଦେଇ ଖାଲି ହାତରେ ଯାଏ ! ବାଃ... ଭାରି କହିଲ ତୁମେ । ଆଜ୍ଞା ରୁହ କହି କବାଟ ଫାଙ୍କ ଦେଇ ଗମ୍ଭୀର ଭିତର ଝରିଆଡ଼େ ଝିଁବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଖାଲି— ସବୁ ଖାଲି; ଛାଞ୍ଚୁଣି କେରାଟି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାହିଁ । ନିଜ ସୁନ୍ନ ବୁଦ୍ଧିର ବାହାଦୁରି ନେବା ସକାଶେ ସିପାହୀଙ୍କୁ ଡାକି ସବୁ ଗୁଡ଼ା ଦେଖାଇଲେ ଆଜ୍ଞାଳି ବଢ଼ାଇ । ବହଳିଆ ଓଠ ଦୁଇଟିରେ ଟିକିଏ ଗର୍ବଭରା ହସ ଫୁଟାଇ କହିଲେ— ପୁଲିସ୍ ଝକିରି କରି ପରା ବାବା ହରଡ଼ଙ୍କା ହେଲେଣି ! ମୁଁ ଫେରେ ଶିଖିବି ବୁଦ୍ଧି !— କହି ଆମ୍ବଗୌରବ ଅନୁଭବ କଲେ ମନେ ମନେ । ସିପାହୀ ବିଚରା ଲଜିତ ଆଉ ସଙ୍କୁଚିତ ହେଲା ପରି ଆଉଜି ପଡ଼ିଲା ବାରଣ୍ଡାର ଗୋଟିଏ କାନ୍ଥକୁ ତୁନି ହୋଇ । ଶେଷରେ ଏସ୍.ଆଇ. ସାହେବ୍

ସାଇକଲ୍ ପାଖକୁ ଆସି ହୁକୁମ୍ କଲେ— No. 61 ଆଉ 52 ଦିହେଁ guard ଦେବେ ଏଇଠି; No.103 ଆଉ 82 ! ମୋତେ ଫଲୋ କର... କହି ଅଗ୍ରସର ହେଲେ । ଆଉ ଦି’ଜଣ ପିଛା ଧଇଲେ...

ନରିବାବୁ ଆନାରେ ପହଞ୍ଚି ଜନସ୍‌ପେକ୍ଟର ରଥ ବାବୁଙ୍କ ଆଗରେ ନିଜର ମେଧାବିତା ଓ ଚତୁରତା ବଖାଣିଲା ବେଳେ ଖବର ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା— କାଲି ରାତି ସାଡ଼େ ତିନିଟା ସମୟରେ ଲରିଟିଏ ଆନାରେ ଇତାଲା ନ ଦେଇ ଜଗତ୍‌ପୁର ରାସ୍ତାରେ ଝଲିଯାଇଛି; ସନ୍ଧାନ ମିଳିନି । ଶୁଣି ଜନସ୍‌ପେକ୍ଟରବାବୁ ବିଚଳିତ ହେଲାପରି ଆସନରୁ ଉଠି ପଡ଼ିଲେ; ମୋଟର ପାଇଁ ଆଦେଶ କରି ବ୍ୟସ୍ତତା ଭିତରେ ନରିବାବୁଙ୍କ କଥାର ଜବାବ ଦେଇ କହିଲେ— ପୁଲିସ୍ guard ଅଛି ତ । ତା’ହେଲେ ଠିକ୍ ଅଛି ।... କହୁ କହୁ ଜିପ୍ ଆସି ଆଗରେ ଠିଆ ହେଲା; ସେ ଅନୁସନ୍ଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବାହାରି ପଡ଼ିଲେ ଜଗତ୍‌ପୁର ରାସ୍ତା ଦିଗେ । ନରିବାବୁଙ୍କ ମୁଣ୍ଡରୁ ବୋଝ ଗଲା— ନିଶ୍ଚିତରେ ସିଗାରେଟ୍ ଟାଣି ମୁହଁଇଲେ ବସା ଆଡ଼କୁ । ବିଚକ୍ଷଣ ବୁଦ୍ଧି ! ! !...

× × ×

ଠିକ୍ ତା’ର ଝରିଦିନ ପରେ— ସରକାରୀ ହାସପାତାଲ । ଦୁଗ୍ଗଫେନନିଭ ଶେଷ ଉପରେ ବିଶିବାବୁ ବସିଥିଲେ ତୁନି ହୋଇ, ମୁହଁରେ ସରସତା ନଥିଲା— ଆଖି ତୋଳାରେ ଝଲକ ନଥିଲା । ଅବୟବ ନିଶ୍ଚଳ— ଦୃଷ୍ଟି ସ୍ଥିର ।

ଏତିକିବେଳେ ଜଣେ ଡାକ୍ତରଙ୍କ ସହିତ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁକରୁ ପ୍ରବେଶ କଲେ ନିଧିବାବୁ । ‘ବିଶି’ କିମିତି ଲାଗୁଛି ? ପଚାରିଲେ ବିଶିବାବୁ ଭଦ୍ରତା ରଖି ନମସ୍କାର ଜଣାଇଲେ ଅସ୍ଥ ହସି । ‘କଣ, ଭଲ ଲାଗୁଛି ତ ?’ ପାଖରେ ବସି ପଡ଼ିଲେ । “ଡାକ୍ତରବାବୁଙ୍କୁ, ପରୋନାହାତି” ଶୁଣି ନିଧିବାବୁ ଡାକ୍ତରଙ୍କ ଆଡ଼େ ମୁହଁ ଫେରାଇଛନ୍ତି କି ନାହିଁ ସେ କହି ଉଠିଲେ— “Don’t worry. He is quite ok.” ‘ମୁଁ ବି କିଛି ଅସୁଖ ବୋଧ କରୁନି’ କହି ଡାକ୍ତରଙ୍କ ମୁହଁକୁ ଝିଁଲେ ବିଶିବାବୁ କୃତଜ୍ଞତା— ଦୃଷ୍ଟିରେ ।

ପର ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଡାକ୍ତରବାବୁ କହିଲେ— “ନିଧିବାବୁ ପରା ଆପଣଙ୍କୁ ମୁକୁଳେଇବାକୁ ଆସିଛନ୍ତି ।” ହସିଦେଲେ ।

ତିନିଜଣାକ ହସଖୁସି ହୋଇ ଗପ କରୁ କରୁ ଉଠି ଆସିଲେ ବାରଣ୍ଡା ଆଡ଼କୁ । ଆଗରେ କଳା ମଟମଟ ମୋଟରଟିଏ ଥୁଆ ରହିଥିଲା— ଦିହେଁ ଦରବାଜା ଖୋଲି ପଶିଗଲେ ଭିତରକୁ । ଡାକ୍ତରବାବୁ ହସିହସି ବିଦାୟ ନେଲେ । ଗାଡ଼ି ଛାଡ଼ିଲା...

ଡାକ୍ତରଖାନା ହତା ପାର ହେଉ ନ ହେଉ ନିଧିବାବୁ ପଚାରିଲେ— ‘କ’ଣ ହେଲା ବିଶି ! ସେଦିନ ଗାଡ଼ିରେ ତୁମେ ରହିଲ କିପରି ? ବିଶିବାବୁ ଶୁଣନ୍ତୁ କହି ଚୋଧୁରୀବାବୁଙ୍କ ଉଆସ ଭିତର ପାଦ ଚିହ୍ନୁଆଁ ଆରମ୍ଭ କରି ଟ୍ରେନ୍ ଭିତରେ ଶେଷ ଅନୁଭୂତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଘଟଣା ଗୋଟି ଗୋଟି ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ । ପରିଶେଷରେ କହିଲେ— ମୁଁ ଏବେଯାଏଁ ବି ବୁଝିପାରିନି କୋଉଠି ଭୁଲ୍ ରହିଛି ।

ନିଧିବାବୁ ମାଧବ— ମଧୁସୂଦନ କିଛି ନକହି ଆଗରୁ ମୂଳ ଯାଏ ଶୁଣି ଯାଉଥିଲେ ଗୁମ୍ ମାରି— ମସ୍ତିଷ୍କ ଭିତରେ କି ଗୋଟାଏ ଖେଳ ଚାଲିଥିଲା ବୋଧେ । ଏତେବେଳକୁ ଦୀର୍ଘ ନିଶ୍ୱାସଟିଏ ଛାଡ଼ି ଧୀର ଗମ୍ଭୀର ସ୍ୱରରେ ଉତ୍ତର କଲେ— ଭୁଲ୍ ହେଇଯାଇଛି ବିଶି, ଭୁଲ୍ ହେଇଯାଇଛି । “ଭୁଲ୍ ହେଇ ଯାଇଛି ?” ଜିଜ୍ଞାସୁ ନୟନରେ ପଚାରିଲେ, “ହଁ; ତିନି ଜାଗାରେ,” ସେଇ ସ୍ୱର— ସେଇ ଗମ୍ଭୀରତା ।

ଯୁବକର ମୁହଁ କଳା ପଡ଼ିଗଲା ଏକାବେଳକେ । ସେ ଆତୁର ନୟନରେ ପଚାରିଲେ— ତିନି ଜାଗାରେ !!! ତୋଳା ସ୍ଥିର— ଚକ୍ଷୁ ପଲକହୀନ । ପ୍ରୌଢ଼ କିଛି ସମୟ ଆଗପରି ନିରୁତ୍ତର ରହିଲା ପରେ ବୁଝାଇଲେ—

“ପଛରେ ପାଖୁର ହାଉସ୍ ଛାଡ଼ି ଆସି ବିଜୁଳି ଆଲୁଅର କାରଣ ଖୋଜି ବସିଲେ ସମସ୍ୟା ବେଲୁବେଳ ଜଟିଳ ହୋଇପଡ଼େ ବିଶି ।”...

କଥା ଶେଷ ନ ହେଉଣୁ ବିଶିବାବୁଙ୍କ ଆଖିରେ ନାଟିଗଲା ସେଇ ଦରଜି ଦୋକାନ କଥା । ଆଗେ ଘେରାଉ ନକରି ପ୍ରଥମେ ଦସ୍ୟୁଦଳର ପିଛା ଧରିଛନ୍ତି— ରହସ୍ୟକୁ ଆହୁରି ଜଟିଳ କରି ପକାଇଛନ୍ତି ।—

“ନୂଆ କଥା ସାଙ୍ଗରେ ଆଖି ଥରେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଗଲେ ତାହା ପୁରୁଣା ହୋଇପଡ଼େ— ଗୋପନୀୟତା ଆଉ ରହେନି; ଏକଥା ମାନୁଛ ତ ଫେରେ?... ”

ତା’ହେଲେ ମୁହଁ ସାଜି ଥରେ ଶତ୍ରୁ ଆଖି ଦେଖାଦେଇ, ପୁଣି ସେଇ ପୋଷାକରେ ଷ୍ଟେସନ୍ ଯିବା ମସ୍ତବଡ଼ Blunder । ସେଇତକ କରିଦେଇ ଆତତାୟୀଙ୍କ ହାତରେ ନିଜକୁ ସ୍ୱଇଚ୍ଛାରେ ସଫି ଦେଇଛନ୍ତି— ବୋକାମିର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇଛନ୍ତି । ସୌଭାଗ୍ୟକୁ ଆକ୍ଷେପେଷ୍ଟ ହେଲା— ବଞ୍ଚିଗଲେ ।

“ଅଯୋଗ୍ୟ ହାତରେ ଗୁରୁଦାୟିତ୍ୱ ନ୍ୟସ୍ତ କରି ନିଜ ଅଯୋଗ୍ୟତା ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କ’ଣ ଅଧିକା ଦେଖାଇ ପାରିଛ ?”

ନରିବାବୁ ବନ୍ଧୁ ମହଲରେ ‘ବାଦ୍‌ସା’ (ବୋଦୁ ସବ୍‌ଜନସ୍‌ପେକ୍ଟର) ଉପାଧି ପାଇ କାଳହରଣର ଉପାଦାନ ବନିଛନ୍ତି । ଆଇ.ଜି.ଙ୍କଠୁ ତପରାସୀ ଯାଏଁ କିଏ ନ ଚିହ୍ନିଛି ନୁହେଁ । ସବୁରି ଉପହାସର ପାତ୍ର— ବ୍ୟଙ୍ଗର ସାମଗ୍ରୀ । ତାଙ୍କ ଉପରେ ଫେରେ ଏଡ଼େ ବଡ଼ ଦାୟିତ୍ୱ ! ବୋକାମି ନୁହେଁ ତ କ’ଣ ?

ଏଇମିତି ସବୁ ଆଲୋଚନା କରି ଯୁବକ କାଠପିତୁଳି ପରି ମୌନ ହୋଇ ସବୁ ଶୁଣିଯାଉଥିଲେ । ପାଟିରୁ କଥା ଫିଟୁ ନଥିଲା । ମସ୍ତିଷ୍କ ଶୂନ୍ୟ ଶୂନ୍ୟ ବୋଧ ହେଉଥିଲା । ତିନି ତିନିଟା ଭୁଲ୍ । ପ୍ରତିକାର କ’ଣ... ?

ବାହାଦୁରି ନେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ରଖି ନମ୍ରତା ଖାତିରିରେ ସିନା ପଚାରି ଦେଇଥିଲେ— ଭୁଲ୍ କେଉଁଠି ? ସେତେବେଳେ ତ ଆଉ ଜାଣି ନଥିଲେ ସତେ ସତେ ଭୁଲ୍ ହେଇଥିବ । ବରଂ ମନେ ମନେ ଧାରଣା ଥିଲା— ନୂଆ ହେଲେ ବି ବୁଦ୍ଧି କୌଶଳର ପରକାଷ୍ଠା ଦେଖାଇ ନିଧିବାବୁଙ୍କୁ ଚମକିତ କରିଦେବେ— ଏପରିକି ସେ ପ୍ରଶଂସା ନକଲେ ତାହା ନୂଆଙ୍କ ପ୍ରତି ପୁରୁଣାଙ୍କ ବିଦ୍ୱେଷ ବୋଲି ଧରିନେବେ । ମାତ୍ର ହେଲା ନାହିଁ— ସବୁ ଗର୍ବ ଅଭିମାନ ଧୁଆଁପରି ମିଳେଇଗଲା; ପୁରୁଣା ଆଗରେ ନୂଆର ମଥା ନଇଁ ପଡ଼ିଲା । ସେ ଲଜିତ— ଆଉ ଅନୁତପ୍ତ ହୋଇ ଥମ୍ ଥମ୍ ଦେଖାଗଲେ ।

ସେଇତକ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ପ୍ରୌଢ଼ ଆଗତୁରା ବାହାରି କହିଲେ— ଯୈର୍ଯ୍ୟ ଧରି ବିଶି ! ଅବସ୍ଥା ସମ୍ଭାଳିବାକୁ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ବେଳ ଅଛି; ହତାଶ ହୁଅନି । ନରି ସହିତ କଥାବାର୍ତ୍ତା

କରି ଅବସ୍ଥା ଦେଖୁ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିନିଅ । ମୋର ବିଶ୍ୱାସ—
ତୁମେ ପାରିବ ।

ବିଶିବାକୁ ତୁନି ହେଇ ସବୁ ଶୁଣିଯାଉଥିଲେ ମାତ୍ର...

× × ×

ନରିବାକୁଙ୍କ ବସା ଘର । ବିଶିବାକୁ ଓ ନରିବାକୁ ବସି
କ’ଣ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଥିଲେ— ଗୋପନରେ ।

“ତା’ହେଲେ ଆପଣ, ଭିତରେ ପଶି ଦେଖିନାହାନ୍ତି ।”
ବିଶିବାକୁ ପଛର ଉତ୍ତର ଆଶାରେ ମୁହଁକୁ ଝିଟି ରହିଲେ ।
“ଦରକାର କ’ଣ ?— ଦୁଆର ଫାଙ୍କରେ ପରା ସବୁ ଦିଶୁଛି” —
ଉଶ୍ୱାସରେ କହିଦେଲେ ଯେପରି । ବିଶିବାକୁ କିଛି ସମୟ
ମୌନ ରହିଲା ପରେ ଆରମ୍ଭ କଲେ— “ପୁଣି ଥରେ ଯିବା
ନରିବାକୁ; ଦେଖିବା ଭିତରେ କଣ ଅଛି ।”

“କଂକ୍ରିଟ୍ ଫ୍ଲୋର ଉପରେ ସିମେଣ୍ଟ ଥିଲା— that’s
all ତା’ଠୁ ବରଂ କାଠଯୋଡ଼ି ଆଡ଼େ ଗଲେ ଋୟ ମୁହଁ
କେଜଟା ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା; କ’ଣ କହୁଛନ୍ତି ।” କହି ଝିଟି
ରହିଲେ ବିଶିବାକୁଙ୍କ ମୁହଁକୁ । ଆଖିରୁ ରସିକତା ଫୁଟି ପଡୁଥିଲା
ଯେପରି । ବିଶିବାକୁଙ୍କ ମନ ନ ଥାଏ ଏସବୁ କଥାରେ—
ଟେନିସ୍ ବଲ୍ ପରି କାନରେ ବାଜି ଛିଟିକି ପଡ଼ିଥିଲା ବାହାରକୁ
ତାଙ୍କ ଅଜଣାରେ । କିଛି ସମୟ ପରେ ହଠାତ୍ ଉଠିପଡ଼ି
କହିଲେ— ପୁଲିସ୍ ଗାର୍ଡ୍ ଅଛି ତ ? ତା’ ହେଲେ ମୁଁ ଥରେ
ଯାଇ ଦେଖି ଆସେ । ଆପଣ କାଠଯୋଡ଼ି ଆଡ଼େ ଯିବେ
ପରା; ଫେରେ ଦେଖା ହେବ; ନମସ୍କାର ।... ବାଜିଯାଇକଲ୍
ଧରି ବତାସପରି ଛୁଟି ଆସିଲେ ଚୌଧୁରୀବଜାର ଛକ
ଉପରକୁ ।

ସିପାହୀ ଦିହେଁ ସେଲୁଟ୍ ଦେଇ ଠିଆ ହୋଇଗଲେ ।
ନୂଆ ଋବି ଆସିଲା— ତାଲା ଫିଟିଲା; ସେ ଧଡ଼ାସ୍ କରି
ଭିତରକୁ ପଶିଗଲେ । ଶୂନ୍ୟ— ଏକବାର ଶୂନ୍ୟ । ‘କଂକ୍ରିଟ୍
ଫ୍ଲୋର ଆଉ ସିମେଣ୍ଟ ଥିଲା’ ଛଡ଼ା କିଛି ନାହିଁ । ନରିବାକୁ
ଠିକ୍ କହିଛନ୍ତି । ସାଜସଜ୍ଜା ପରିପାଟୀରେ ଆଖି ପିଛାଡ଼ି ନପାରି
ଦିନେ ଯେ ନିଜର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଭୁଲିଯାଇଥିଲେ— ଆଜି ସେ
ରଚୟିତାର ଆକର୍ଷକ ତିରୋଧାନରେ ଆଚର୍ଯ୍ୟ ନ ହୋଇ
ରହିପାରିଲେ ନାହିଁ— ଅବାକ୍ ହୋଇ ଉପରକୁ ଝିଟି ରହିଲେ ।

ହାତଘଡ଼ିର ସେକେଣ୍ଡ୍ କଣ୍ଟାଟି ତିନି ଋରି ଘେରା
ବୁଲିଗଲା ବୋଧହୁଏ । ବିଶିବାକୁ ଶେଷଥର ପାଇଁ ସତର୍କ
ହୋଇ ଆଖି ବୁଲାଇ ନେଲେ ବଖରା ମଧ୍ୟର ଧୂଳି ବାଲି ନ
ଛାଡ଼ି । ଦେଖନ୍ତି ଠାଏ ସବୁ ଛିଣ୍ଡାକନା କେତେଖଣ୍ଡିଏ
ଏଣେତେଣେ ବିଞ୍ଚୁହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ଠାଏ ଅଲୋଡ଼ା ସବୁ ସୁତା
କେତେ ଖଣ୍ଡ ଫୋପଡ଼ା ହୋଇଛି । ଠାଏ ଚିରା କାଗଜଗୁଡ଼ୁରା
କେତେ ଅସ୍ତବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ଗୋଟାଏ କୋଣକୁ ପଡ଼ିରହିଛି ।
କ’ଣ ଭାବି ଛିଣ୍ଡା କାଗଜ ଗୁଡ଼ୁରାଟିଏ ଗୋଟେଇ ଆଣି
ପଡ଼ିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ— ଲେଖା ଅଛି, “ଏଇ’ ଗାଡ଼ିରେ
ଉ’...” ଗାଡ଼ି ନାଁ ଶୁଣି ତାଙ୍କ ମନରେ ସନ୍ଦେହ ଓ ଆଶଙ୍କା
ବୃଦ୍ଧି ପାଇବାକୁ ଲାଗିଲା । ଆଉ କିଛି ନ ଭାବି ନ ଚିନ୍ତି ଖୁଣ୍ଟି
ନାହିଁ ସମସ୍ତ ଚିରା କାଗଜ ଖଣ୍ଡ ଗୋଟେଇ ପକେଟ୍ ଭିତରେ
ପୁରାଇଲେ । ପୁଣି ପୂର୍ବବତ୍ ତାଲା ଦେଇ ବସା ଅଭିମୁଖେ
ସାଇକଲ୍ ଚଳାଇଲେ । ସନ୍ଧ୍ୟା ପାଞ୍ଚଟାକୁ ବଳି ନ ଥିଲା
ସେତେବେଳେ... ଘରକୁ ଆସିଲା ପରେ ପକେଟ୍ ଭିତରୁ
ସବୁଗୁଡ଼ା ବାହାର କରି ଟେବୁଲ୍ ଉପରେ ଥୋଇ ସିଗାରେଟ୍
ଖଣ୍ଡେ ଲଗେଇଲେ । ମୁହଁମୁହଁ ଦୁଇ ତିନି ଟାଣ ଦେଇସାରି
ଥୋଇଦେଲେ ଗୋଟାଏ ପାଖକୁ । ପରେ କାଗଜଖଣ୍ଡ ସବୁ
ଏକାଠି କରିନେଲେ ବିଷୟବସ୍ତୁର ଶୁଖିଲା ରଖି ! ବହୁ ଯନ୍ତ୍ର
ପରେ ଅବ୍ୟବସ୍ଥିତ ଖଣ୍ଡଗୁଡ଼ିକ ପଡ଼ିବା ଯୋଗ୍ୟ ହେଲା ।
ସେତେବେଳକୁ କିନ୍ତୁ ସିଗାରେଟ୍ ଖଣ୍ଡକ ପୋଡ଼ି ପାଉଁଶ
ହୋଇସାରିଥିଲା— ଯଦ୍ୟପି ଖୁଆଲ ନ ଥିଲା ତାଙ୍କର ।

ଆଉ ଖଣ୍ଡିଏ ସିଗାରେଟ୍ ବାହାର କରି ବହୁ ଚେଷ୍ଟାରେ
ଖିଜି ରଖିଥିବା କାଗଜକୁ ପଡ଼ିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଚିଠିଟି
ଓଡ଼ିଆରେ ଲେଖା; କିନ୍ତୁ ଠାଏ ଠାଏ ଉର୍ଦ୍ଦୁରେଖା ()
ରହିଥିବାରୁ ପତ୍ରର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ସହଜରେ ବୁଝି ହେଉ ନଥିଲା ।
ଚିଠିର ଅବିକଳ ନକଲ:—

“... ପାଇଲି । ଏଣୁ ତାକରା ଥାଉ କି ନ ଥାଉ ତକ୍ଷଣେ
ଯିବାକୁ ହେଲା । ଅଭିକା ଦାମ୍ ନଦେଇ ଔଷଧ ଇନ୍ଦ୍ର
ବାବୁଙ୍କଠାରୁ ପୁଣି ନେଲେ ଅଭଦ୍ରତା ହେବ । ତେରି ହେଲେ
ପ’ରେ ରୋଗ ବଢ଼ିଯାଇ ଉତ୍ପାତ କରିଦେବ । ତେଣୁ ଦଶେ
ସୁଖା ବିଳମ୍ବ ନକରି ଏଇ ଗାଡ଼ିରେ ଉଠିଲେ ଓ କୋଉଁ କଥାକୁ
ଆଖି ନଦେଇ ଝଲିଲି । ଏଇ ଅସୁବିଧା ହେବ ଭାବି ତାକା

ଫର୍ମାସୀରୁ ଉଣିଶ ଟଙ୍କାର ଔଷଧ କିଣିଦେଇଛି,
ଇନ୍ଦ୍ରବାବୁଙ୍କୁ...”

ଚିଠି ପଢ଼ିସାରି ପ୍ରଥମେ କିଛି ଧାରଣା କରିପାରିଲେ
ନାହିଁ ମନରେ । କିଛି ସମୟ ଚିନ୍ତା କରି ପୁଣି ଥରେ ଆଗରୁ
ମୂଳ ଯାଏଁ ପଢ଼ିନେଲେ; ତଥାପି ଅବୋଧ । ଶେଷରେ ଉଠି
ମଲାଟ ଖଣ୍ଡେ ଆଣି କାଗଜ ଚୁକୁରା ସବୁ ଶୁଖିଲିତ ଭାବେ
ଅଠା ଲଗାଇ ନେଲେ ପୁଣି ପଢ଼ିଲେ । ପତ୍ରପତ୍ର ମନେ ମନେ
ପ୍ରଶ୍ନ କଲେ— ଇନ୍ଦ୍ରବାବୁ କିଏ? ଔଷଧ କ’ଣ? କିଏ
ଲେଖିଛି— କାହାଠିକି?... ନା, ଏ ଭିତରେ ନିଶ୍ଚୟ କିଛି
ଗୁଡ଼ି ରହସ୍ୟ ଅଛି । ତା’ ନ ହେଲେ ଏଇ ଚିହ୍ନ ସବୁର
ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କ’ଣ! କହୁ କହୁ ନିର୍ନିମେଷ ଦୃଷ୍ଟିରେ କାଳ
ଝୁଇଁ ରହିଲେ ଚିଠି ଉପରକୁ । କ’ଣ ଭାବିଲେ କେଜାଣି
ରେଖାକିତ ଅକ୍ଷର ସବୁ ଗୋଟି ଗୋଟି ବାହାର କରି ଆଉ
ଖଣ୍ଡେ କାଗଜରେ ଲେଖିନେଲେ; ଶେଷରେ ପଢ଼ିଲେ—

“ତା— ଉ— ଉ— ତ; ଅ— ଦା— ନ— ଔ— ଇ— ଠ—
ଉ— ଉ; ପ— ଡି—ଉ—ଦେ; ତେ— ଦ— ଇ— ଉ— ଉ— ଇ;
ଇ— ଅ— ତା— ରୁ— ଉ— ଦେ;...”

ଖାଲି ଅର୍ଥହୀନ ଶବ୍ଦ ରଙ୍ଗ । କୌଣସି ପ୍ରକାର ଭାବ
କଳ୍ପନା କରିହେଉ ନାହିଁ ସେତକରୁ । ଏତିକିବେଳେ ମନେ
ପଡ଼ିଗଲା ଶବ୍ଦ ଯୋଜନା ବିଶେଷଜ୍ଞ କବି ସମ୍ରାଟ ଭଞ୍ଜବାରଙ୍କ
‘ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ବନ୍ଧେଦାୟ’ ଅଭିର୍ଳାପି ବହିର୍ଲିପି— ଦରାକ୍ଷର—
ରୁପାକ୍ଷର— ମୁଣ୍ଡପୁତ ପ୍ରଭୃତି ଛନ୍ଦ ନିୟମ ଖଟାଇ ଗୁଡ଼ି
ନେଲେ ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକୁ— ତଥାପି ଅର୍ଥ ଶୂନ୍ୟ ଦୁର୍ବୋଧ । କ’ଣ
କରିବେ— କି ଉପାୟରେ ରହସ୍ୟ ଭେଦ କରିବେ କିଛି ଠିକ୍
କରିପାରିଲେ ନାହିଁ । ପରିଜାତିର ଲକ୍ଷା ଓ ସଙ୍କୋଚ ମନେ
ମନେ ଅନୁଭବ କରି ଦୀର୍ଘଶ୍ବାସ ସହିତ ଉଠିଆସିଲେ
ଆସନରୁ, ବାରଣ୍ଡା ଉପରକୁ...

ଆଖି ଆଗରେ ପକ୍କା ରାସ୍ତା— ତା’ ଦିହରେ ଝଲିଛି
ଜନତା । ସଂଖ୍ୟା ନାହିଁ, ନାନା ରକମର ବାଜା— ନାନା
ରକମର ସାଜସଜ୍ଜା, ବିରାମ ନାହିଁ, କି ବିଶ୍ରାମ ନାହିଁ । ଚିରଦିନ
ଝଲିଛି ଝଲିଥୁବ ତଥାପି ନୂଆ । ଆଜିର ଯାତ୍ରୀ କାଲି ନଥିଲା;
କାଲିକି ରହିବ ଏକଥା ବି ମୁଠାଭିଡ଼ି କହିଦେବାକୁ ସାହସ
ହେଉନି । କେତେ ଯାଇଛନ୍ତି— ଭୁଲ୍ ତଳେ କେତେ ଲକ୍ଷ

ଯାତ୍ରୀ ଧୂଳି ମାଟି ପାଲଟିଛନ୍ତି— ତା’ର ତାଲିକା କିଏ ରଖିନି—
ରଖିପାରିନି । ତଥାପି ଦୁନିଆ ରହିଛି— ଜନତା ଝଲିଛି—
ସଂଖ୍ୟା ବଢ଼ିଛି...

ଦଶ ମିନିଟ୍ ଖଣ୍ଡେ ଆଗପଛ ହୋଇ ଏଣେତେଣେ
ବୁଲିସାରିଲା ପରେ ପିଠିପତକୁ ହାତ ଛଦି ଠିଆହେଲେ
ଜନତାକୁ ଝୁଇଁ ଶୂନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି— କୁହୁତ ଲଲାଟ ।

ତା’ପରେ ହଠାତ୍ ପୁଲିସ୍ କାଜଦାରେ ବୁଲି ପଡ଼ି ଚୌକି
ପାଖକୁ ଝଲି ଆସିଲେ ପାଗଳଙ୍କ ପରି । କଲମ ବାହାର
କରି କ’ଣ ଗୁଡ଼ିଏ ଲେଖିଗଲେ ତନ୍ମୟ ମନରେ । ମନେ
ମନେ ଡାକୁଥାନ୍ତି—

A. B. C. D. E. F. G. H. I. J. K. L. M. N. O. P.
Q. R. S. T. U. V. W. X. Y. Z.

ତା ପରେ ୧, ୨, ୩, ୪ ନିୟମରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ
ବର୍ଣ୍ଣକୁ କ୍ରମାନ୍ୱୟ ଚିହ୍ନିତ କରିଦେଲେ । ତା ପରେ ଅ, ଆ,
ଇ, ଈ, ଉ, ଊ, ଋ, ୠ, ଏ, ଐ, ଓ, ଔ, ସ୍ୱର ବର୍ଣ୍ଣ ସବୁ
ଲେଖି ଏକଠାରୁ ବାର ଯାଏଁ ସଂଖ୍ୟା ତା’ ଉପରେ ଚିହ୍ନିତ
କରିଦେଲେ । ଶେଷରେ କ, ଖ ନିୟମରେ କ୍ଷ ଯାଏ ଅକ୍ଷର
ଲେଖି ତେତିଶଟି ସଂଖ୍ୟାରେ ତାହା ଅଙ୍କିତ କରି ପକାଇଲେ ।
ସେ ଉପରେ ଚିଠି ମଧ୍ୟରୁ ଉକ୍ତ ଅକ୍ଷରଗୁଡ଼ିକର ସଂଖ୍ୟା
ନିରୂପଣ କରି ଇଂରେଜି ବର୍ଣ୍ଣମାଳାର ସଂଖ୍ୟା ସହିତ ମିଳାଇ
ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଆଉ ଖଣ୍ଡିଏ କାଗଜରେ ଲେଖିନେଲେ ।
ପରିଶେଷରେ ସମସ୍ତ ଇଂରେଜି ବର୍ଣ୍ଣ ମିଶାଇ ପଢ଼ିବାକୁ
ଲାଗିଲେ—

KEEP ARTICLES UNDER PROCEED NO
TWO DANGER.

ପତ୍ର ପଢ଼ି ବିଶିବାବୁଙ୍କ ଆଖି ଦୁଇଟି ବିକସୋଲ୍ଲାସରେ
ଉଡ଼ୁଲୁ ହୋଇଉଠିଲା । ସେ ଆନନ୍ଦରେ ହସି ହସି ସିଗାରେଟ୍
ଖଣ୍ଡେ ପାଟିରେ ଧରି କୁହୁତ ଗତିରେ ଧୁଆଁ ଛାଡ଼ିବାକୁ
ଲାଗିଲେ... ।

x x x

ବିକୁଳିବତୀ ଖଞ୍ଜା ଚିଡ଼ି ଚୁମ୍— ଭିତରେ ବସି ନିଧୁବାବୁ
ଖବର କାଗଜ ଉପରେ ଆଖି ବୁଲାଇ ଯାଉଥିଲେ ଉଶ୍ୱାସରେ ।

ବିଶିବାବୁଙ୍କୁ ଆଗରେ ଦେଖୁ ହସି ନ ହସିଲାପରି ହୋଇ ପଛରିଲେ କ'ଣ ବିଶି, ଆଜି ଭାରି ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ଦିଶୁଛି ? ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ଅବସର ନ ନେଇ ବିଶିବାବୁ ସବୁଗୁଡ଼ିକ ପକେଟ୍‌ରୁ ବାହାର କରି ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ବୁଝାଇ ଦେଲେ । ନିଧିବାବୁ ଶୁଣି ପହିଲେ ଟିକିଏ ଗମ୍ଭୀର ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ମନେ ମନେ ଯୁବକର ବୁଦ୍ଧି କୌଶଳକୁ ପ୍ରଶଂସା ନ କରି ରହିପାରିଲେ ନାହିଁ । କହିଲେ— ଅଯାଜ ଠିକ୍ ଅଛି, ଆଛା, ଏବେ କ'ଣ ରହିଛି ?

ଯୁବକ ଉତ୍ସାହିତ ହୋଇ ଉତ୍ତର କଲେ— “କେତେଜଣ ପୁଲିସ୍...”

“ଯା’ ତୁମେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଅ; ଏଇ ମୁଁ କହିଦେଉଛି” ବୋଲି ଫୋନ୍ ନିକଟକୁ ଗଲେ । ବିଶିବାବୁ ଦି’ଗୁଣ ଉତ୍ସାହରେ ନମସ୍କାର ଜଣାଇ ବାହାରି ଆସିଲା ବେଳେ ପଛରୁ ନିଧିବାବୁ ସାବଧାନ କରାଇ କହିଲେ— ଖୁବ୍ ସତର୍କ ରହିବ ବିଶି ! କ୍ଷେତ୍ର ନିରାପଦ ନୁହେଁ ।

ଯୁବକ କୌଣସି ଉତ୍ତର ନ ଦେଇ ଅଳ୍ପ ହସିଦେଲେ ମାତ୍ର...

ବସାରେ ଜଳଖିଆ ସାରି ପଦାକୁ ଆସି ଦେଖନ୍ତି ଛ’ ଜଣ ବନ୍ଧୁକଧାରୀ ପୁଲିସ୍ ଦୁଆରମୁହଁରେ ଠିଆ ରହିଛନ୍ତି । ଦେଖୁ ଦେଖୁ ପୁଲିସ୍ କାଇଦାରେ ଛୁଟି ହାତ କପାଳକୁ ଉଠି ପୁଣି ତଳକୁ ଖସି ଆସିଲା । ବିଶିବାବୁ ‘come on’ କହି ସାଇକଲ୍ ଧାଇଁଲେ; ପଛରେ ଛ’ଟି ସାଇକଲ୍ ଧାଡ଼ିବାନ୍ଧି ଛୁଟିବାକୁ ଲାଗିଲା । ସେତେବେଳକୁ ରାତି ସାଢ଼େ ଆଠ...

ଚଉଧୁରୀବଜାର ମୋଡ଼ । ଗାଡ଼ ଦିହେଁ ବିଶିବାବୁଙ୍କୁ ଦେଖୁ ସଲାମ୍ ଜଣାଇଲେ । ସେ ବି ପ୍ରତି ନମସ୍କାର କଲା ପରେ ତାଲା ଫିଟାଇ ଘର ଭିତରେ ପଶିଗଲେ । ପଛରେ ଛ’ ଜଣ ସିପାହୀ । ସ୍ପିଡ୍ ଟିପି ଦେଖନ୍ତି ବିକୁଳି ସଂଯୋଗ ନାହିଁ । ତଥାପି ରାସ୍ତାକଡ଼ର ଆଲୋକ ସାହାଯ୍ୟରେ କୌଣସି କଥା ଅସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉ ନ ଥିଲା । ପରେ ପରେ ଆଦେଶ ପାଇ ଚପରାସୀ ଜଣେ ହେରିକେନ୍ ବଟାଟିଏ ଥୋଇ ଦେଇଗଲା । ଯୁବକ ଋତ୍ତିଦିଗକୁ ଥରେ ନିରୀକ୍ଷଣ କରିଗଲେ । ଶେଷରେ ଲଣ୍ଡନ ରଖି ଜାମା ପକେଟ୍‌ରେ ଥିବା ଟର୍ଚ୍ଚ ମାରି ପୁଣି

ସବୁଆଡ଼େ ଥରେ ଆଖି ବୁଲାଇଲେ— କିଛି ଅକଲ ବାରି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ପରେ କ’ଣ ଭାବନା କରି ଜଣେ ସିପାହୀ ହାତରୁ ଲାଠି ଖଣ୍ଡେ ନେଇ ମାଟିତଳ ଠୁକିବାରେ ଲାଗିଲେ । ମାତ୍ର ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ ଅବଶେଷରେ ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ ଠିଆ ରହି କାନ୍ଥ ବାଡ଼ ଦିଗେ ନିରୀକ୍ଷଣ କଲେ । ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ପାଖକୁ ଆସି ଭିତ୍ତି ସବୁ ଠୁକି ଯାଉ ଯାଉ ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ ହଠାତ୍ ଅଟକି ପଡ଼ିଲେ— କ’ଣ ହେଲା !!!

କ’ଣ ହେଲା ବୋଲି ପୁଣି ଥରେ ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖନ୍ତି ଫାଙ୍କା ଆବାଜ; ଧ୍ବନିରେ ନାଦ ନଥିଲା ଯେପରି ! କ’ଣ ଭାବି କେଜାଣି ପୁଣି ଥରେ ଜୋର ସହିତ ଭୂସି ଦେଲେ ସେଇ ଜାଗାରେ । ତୁନ ସବୁ ଖସି ପଡ଼ିଲା— କାନ୍ଥ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଦେଖାଗଲା— କାଠରେ ତିଆରି । ସବୁ ନୁହେଁ— ଆଠ ହାତ ପରିଧିର ଗୋଟିଏ ପତଳା ଦୁଆର ମାତ୍ର । ଆଉ ଆଗପଛ ବିରୁଦ୍ଧ ନକରି ବଳପୂର୍ବକ ଠେସିଦେଲେ ସେଇଟିକୁ ଭିତର ପଟକୁ । ଦୁଆର ଖୋଲିଗଲା ।

ତା’ପରେ ଦେଖନ୍ତି ବିଶାଳପରିଧି-ବିଶିଷ୍ଟ ଏକ ଅନ୍ଧାରୀଆ ଗହ୍ବର; ଭିତରୁ କିମିତିକା ଅସନା ଗନ୍ଧ ବାହାରୁଛି, ପାତାଳପୁରୀର କରାଳ ଗର୍ଗତୁଲ୍ୟ ମଧ୍ୟଭାଗ ଧୂସରିତ ଚକ୍ରାନ୍ତ । ହଠାତ୍ ଦେଖୁ ଦେଖୁ ଛନକା ପଶିଗଲା ମନରେ । ମାତ୍ର ପରକ୍ଷଣରେ ସଜାଡ଼ି ନେଲେ ଆପଣାକୁ । ବିସ୍ମିତ ନୟନରେ ରହି ରହିଥାନ୍ତି ସିପାହୀମାନେ ଇନ୍ଦ୍ରଜାଳ ପରି ।

ଯୁବକ ପକେଟ୍‌ରୁ ପିସ୍ତଲ ବାହାରକରି ତାହାଣ ମୁଠା ଭିତରେ ଧରି ବାଁ ହାତରେ ଟର୍ଚ୍ଚ ପକାଇଲେ ଖଣା ଭିତରକୁ । ଆଲୁଅରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖାଗଲା ସିମେଣ୍ଟ ତିଆରି କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ପାହାଚମାଳା କ୍ରମ ନିମ୍ନହୋଇ ତଳକୁ ତଳକୁ ଗତି କରିଛି । ପାଖକୁ ଆସି ଦେଖନ୍ତି— ଆଠ ଦଶଟି ପାହାଚ ତଳକୁ କାନ୍ଥ ଭଳିକି ଗୋଟାଏ ବସ୍ତୁ ଆଲୋକର ଗତିରୋଧ କରୁଛି; ଆଉ କିଛି ଦିଶୁନି ତେଣିକି । ବିଶିବାବୁ ମନେ ମନେ ଠିକ୍ କରିନେଲେ— ଏହାହିଁ ଡକାୟତଙ୍କ ଅସ୍ତର-ଗ୍ରାଉଣ୍ଡ ।

ସିପାହୀମାନଙ୍କୁ ସତର୍କ କରାଇ କହିଦେଲେ— ପାଟି କରନି । ଖୁବ୍ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ । ପର ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଏକା ଲମ୍ବକେ ଖଣା ଭିତରକୁ ଝାମ୍ପି ପଡ଼ିଲେ । ଖୁବ୍ ସତର୍କ ଭାବେ ଗୋଟି

ଗୋଟି ପାହାଚ ଅତିକ୍ରମ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ପଛରେ ଛ'ଟ ବନ୍ଧୁକ...

ଅଳ୍ପ କେତୋଟି ସିଡ଼ି ପାରହେଲା ପରେ ଦେଖନ୍ତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରାସ୍ତା ଅଟକି ବାଆଁଠାକୁ ଗତି କରିଛି । ମୋଡ଼ ଉପରେ ଅଳ୍ପ ଅଟକି ଯାଇ ପୁଲିସ୍ କାଇଦାରେ ପିଛା ଫେରାଇ ପୁଣି ଆଗେଇବାକୁ ଲାଗିଲେ ବାଁ ଆଡ଼କୁ । ଫେର ରାସ୍ତା ଡାହାଣପଟକୁ ମୋଡ଼ି ହୋଇଯାଇଛି । ଦେଖୁ ଡାହାଣ ପାଖକୁ ଟର୍ଚ୍ଚ ବୁଲାଇ ଭିତର ଭିତରକୁ ପଶିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଯୁବକ ସୁଲଭ ଅବୀରିତ ସାହସ ମଧ୍ୟରେ ମଣିଷ ସୁଲଭ ବଞ୍ଚିବାର ଆଶା ମଥା ଟେକିପାରୁ ନଥିଲା । ସେ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ ।

କିଛି ସମୟ ପରେ ଜଣାଗଲା— ରାସ୍ତା ଆଉ କୌଣସି ଜାଗାରେ ଭାଙ୍ଗ ନପଡ଼ି ବରାବର ତଳକୁ ତଳକୁ ଟାଣି ହୋଇଛି ତା'ପରେ ଆଉ କିଛି ଦିଶୁନି । ମାଟି ସମତଳ ପରି ବୋଧ ହେଉଥାଏ ତେବେ ପାହାଚ କ'ଣ ଶେଷ ହେଲା ସେଇଠି । କହୁ କହୁ ଶେଷ ପାହାଚ ଉପରେ ଆସି ଠିଆହେଲେ...

ଗୋଡ଼ ତଳକୁ କରାଳ ଗହର ପରି ଅନ୍ଧାରୀଆ ରାସ୍ତା ମଣିଷ ଠିଆ ହେବାର ସୁବିଧା ନାହିଁ । ବସି କିମ୍ବା ଆଣ୍ଟୋଇ ନଗଲେ ଅନ୍ୟ ଉପାୟରେ ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ଏକବାର ଅସମ୍ଭବ ଯାହାହେଉ— କାର୍ଯ୍ୟ ବା ସାଧୟେତ୍— ଶରୀର ବା ପାତୟେତ୍ ନୀତିରେ ଆଶୁଭରା ଦେଇ ଭିତରକୁ ଟର୍ଚ୍ଚ ମାରିବା କ୍ଷଣି ହଠାତ୍ ସେ ତମକି ପଡ଼ିଲେ— କିଏ!! ପରମୁହୂର୍ତ୍ତରେ କିନ୍ତୁ ଆପଣାକୁ ସମ୍ଭାଳି ନେଇ ଦେଖିଲେ— କିଏ ତ ନୁହେଁ, କ'ଣ ଗୁଡ଼ାଏ ଥୁଆ ହୋଇଛି । ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝି ହେଉ ନଥିଲା ।

ସେ ଦେଖିଲେ— ଏତିକିବେଳେ କି ଗୋଟାଏ ମଞ୍ଚବଡ଼ ଜିନିଷ ମଥା ଉପର ଦେଇ ଭୀଷଣ ଗର୍ଜନ କରି ଝଲିଗଲା— ସିମେଣ୍ଟ ଛାଲି ଝଡ଼ି ପଡ଼ିଲା ପରି ବୋଧ ହେଲା । ସମ୍ଭବ, ବୋଝ ବୁହା ଲାଗିଟିଏ ଉପର ପ୍ରସ୍ଥ ଭୂଇଁ ଉପରେ ଝଲିଯାଇଛି । ସେ ମନେ ମନେ ଧରିନେଲେ— ମଥା ଉପରେ ଚୌଧୁରୀବଜାର ରାସ୍ତା ତଳ ପ୍ରସ୍ଥରେ ସେମାନେ...

ଯୁବକ ଧୀର ସ୍ୱରରେ କଣ୍ଠ ଛପାଇ କହିଲେ ଏଇଠି ଦୁଇଜଣ ରହି ଆଉ ସବୁ ମୋତେ ଫଲୋ କର । ଏତିକି

କହି ଆପଦବିପଦ ପ୍ରତି ଭୂକ୍ଷେପ ନରଖ ସେଇ ଅଣଓସାରିଆ ରକ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ପଶିଗଲେ— ଆଶୁଭରା ଦେଇ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ ।

କିମିତିକା ରହିଣିଆ ଗନ୍ଧର ଆଗ୍ରାଣରେ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ଟିକିଏ ଅସୁସ୍ଥତା ବୋଧ କଲେ । କିନ୍ତୁ ପରେ ପରେ ଆଉ ଅସହ୍ୟ ହେଲା ନାହିଁ— ଅଭ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ ଯେପରି ।

କିଛି ଦୂର ଆଗେଇ ଗଲାପରେ ପାଖକୁ ଆସି ଦେଖନ୍ତି ଚିନିଗୋଟି ଦରଜି ମେସିନ୍; ଭଙ୍ଗାରୁଜା କରି ଗୋଟିଏ ପାଖକୁ ଥୁଆ ହେଇଛି । ଲଗାଲଗି କାଠ ତିଆରି ବଡ଼ ସାଇଜ ବାକ୍ସଟିଏ । ଧଡ଼ିଧୋକଡ଼ି କେତେଖଣ୍ଡ ଏଣେତେଣେ ବିଞ୍ଚି ହୋଇପଡ଼ିଛି । ବାଡ଼ ଲାଗି ଖଣ୍ଡିଏ ପତଳା ଗରିହାତିଆ ଲୁହା ଦିଶି ନଦିଶି ପଡ଼ି ରହିଛି । କାଗଜ ପରି ଖଣ୍ଡିଏ କଣ ଛିଣ୍ଡାକନା ଭିତରେ ମିଶି ରହିଛି । ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡୁନଥାଏ । କାଠ ବକ୍ସଟିଏ ଖୋଲା; ଏଣୁତେଣୁ କ'ଣ ଗୁଡ଼ାଏ ଅଛି ବୁଝି ହେଉନି । ଦେଖୁ ବିଶିବାକୁ କୌଣସି ଜିନିଷରେ ହାତ ସୁନ୍ଧା ନ ଦେଇ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ— କହିଲେ... କୋଉଁ ଜିନିଷରେ ହାତ ଦିଅନ୍ତି । ଏ ପାଖକୁ ଦୁଇଜଣ ଝଲିଆସ... ଆଦେଶ ପାଇ ଦୁଇଜଣ ସିପାହୀ ଆଉ ପଟକୁ ଝଲିଆସିଲେ । ମୁହଁରେ ଆଖଙ୍କା ଓ ଭୟ ପୂରି ରହିଥିଲା ।

ଯୁବକ ଦୁଇ ଦଳକୁ ଦୁଇଦିଗ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଇ ପ୍ରଥମେ କନା ସବୁ ଆଡ଼େଇ ମୋରମୁଚି କାଗଜ ଖଣ୍ଡିକ ପକେଟସ୍ଥ କଲେ । ମେସିନ୍ ପାଖକୁ ଆସି ଅଣ୍ଟାଲି ଦେଖନ୍ତି ଯନ୍ତ୍ର ସରଜାମ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କିଛି ନାହିଁ । ଶେଷରେ କାଠ ବକ୍ସ ପାଖକୁ ଯାଇ ଦେଖନ୍ତି— ଗୋଟିଏ ବୋତଲ ଭିତରେ ଜିନିଷ ଜଣାପଡୁ ନ ଥିଲା । ଇଂରେଜି ଅକ୍ଷରରେ ଉପରେ ଲେଖାଥିଲା “କ୍ଲୋରୋଫରମ” । ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ସେଇଟିକୁ ଆଉ ପକେଟରେ ରଖି ବାକ୍ସ ଭିତରେ ଜିନିଷ ଘାଣ୍ଟିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଦେଖିଲେ, ଅଧା ତିଆରି ଅଧା ସିଲାଇ ପଞ୍ଜାବୀ କେତେ ଖଣ୍ଡି କେତେ ସାଇଜ୍ କରି କଟା ନୁଆ କନା ଖଣ୍ଡ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନାହିଁ । କ'ଣ ବିଝରି ପୁଣି ଥରେ ସବୁ ତନ୍ତୁ ତନ୍ତୁ କରି ଦେଖିନେଲେ । କପାଳ ପଟରୁ ଟପ୍

ଟପ ଝାଳ ଛିଡ଼ି ଅବଶ କରିଦେଲାଣି— ପୋଷାକପତ୍ର ତିକ୍ତି
ସରସର ହେଲାଣି— ତଥାପି ଭୂଷେଷ ନ ଥିଲା ତାଙ୍କର...

ଧନ୍ୟ ସାହସ...

ଫେରେ ସିପାହୀ ଦିହଁକୁ ପଛରେ ପକାଇ କ୍ରମେ କ୍ରମେ
ଅଗ୍ରସର ହେଲେ ସମ୍ମୁଖକୁ । କିଛି ଦୂରରେ ଦେଖନ୍ତି— ସମତଳ
ଭୂମି ଶେଷ ହୋଇଛି; ପୁଣି ପାହାଚ ଦେଖାଯାଉଛି । ଧୀରେ
ଧୀରେ ନିକଟକୁ ଯାଇ ଦେଖିଲେ— ସେଇ ପ୍ରସ୍ତୁତୀନ
ଅର୍ଦ୍ଧବୃତ୍ତାକାର ଗହ୍ୱର ନାସିରେ ଇଂରେଜି ଅକ୍ଷରରେ ଲେଖା
ଅଛି— No.III.

ଦେଖିସାରି ମୁଣ୍ଡ ନୁଆଇଁ ପାହାଚ ଉପରକୁ ଗଳିପଡ଼ିଲେ
ସିଂହ ବିକ୍ରମରେ । ଏଠାରେ ବି ଆଗପରି ସିଡ଼ିଗୁଡ଼ା ଉପରକୁ
ଉଠି ବାଁ-ଡାହାଣ ହୋଇ ମୋଡ଼ି ମୋଡ଼ି ଯାଇଛି । ସବା
ଶେଷକୁ ଏକ ଜାଗାରେ ରୁଦ୍ଧହୋଇ ତା' ଦିହରେ ଲେଖା
ଅଛି— Caution.

ସେ ଅନୁମାନ କଲେ— ଏଇଠି ରାସ୍ତା ଉପର ଭୂଇଁ
ସଙ୍ଗେ ସଂଯୋଗ ରଖୁଥିବା ସମ୍ଭବ । ଅନ୍ୟଥା ଏତେ ଧୂଳିବାଳି
ଆସିଲା କୁଆଡୁ । ମଥା ଉପରକୁ ଟର୍ଚ୍ଚି ଟିପି ଦେଖନ୍ତି— ଉପର
ଝଲିଟି କାଠପଟା ବିନା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ସନ୍ଧି ଫାଟଦେଇ
ମାଟି ଉପର ଧୂଳି ଅଳ୍ପ ଅଳ୍ପ ଗଳି ଏଇପରି ଭାବେ
ଜମିଯାଇଛି । ତା' ହେଲେ ଏ କେଉଁ ଜାଗା ?...

ଟିକିଏ ଚିନ୍ତାକରି କାଠ ବାକ୍ସ କଡ଼େ ପଡ଼ିଥିବା
ଲୁହାଗଡ଼ ଖଣ୍ଡିକ ଆଣିବା ସକାଶେ ଜଣେ ସିପାହୀକି ଆଦେଶ
ଦେଲେ । ତା'ପରେ ସେଇ ପଡ଼ଳା ଲୁହା ପାତିଟି ଟେକି
ବାଲିଧୂଳି ଖସି ଆସୁଥିବା ସୂକ୍ଷ୍ମ ଫାଟ ମାର୍ଗରେ ଉପରକୁ ଗେଞ୍ଜି
ଦେଲେ । ଅଧାଅଧୁ ହଳା ଠେଲିସାରିଲା ପରେ ତଳକୁ ବଳକା
ଥିବା ପଛ ଗଡ଼ଟି ଜବରଦସ୍ତ ନୁଆଇଁଦେଲେ । ଅଳ୍ପ ଠିଆରହି
ଝରିଆଡ଼କୁ ଥରେ ଆଖିବୁଲାଇ ପଛ ଫେରାଇଲେ । ଆଖୁ
ସାହାଯ୍ୟରେ ସେଇ ଅର୍ଦ୍ଧବ୍ୟାସାକାର ଗର୍ଭ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ
କରି ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଗତି କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

କିଛି ସମୟପରେ ଦ୍ୱାରରକ୍ଷୀ ସିପାହୀ ଦିହଁ ଦେଖନ୍ତି
ବିଶିବାକୁ ତାଙ୍କରି ଆଡ଼କୁ ଫେରି ଆସୁଛନ୍ତି ଧୀରେ ଧୀରେ ।
ପିନ୍ଧା ପୋଷାକ ଝାଳ ସଲବଳ । ଲଲାଟ ଉପରୁ ଅଜସ୍ର ଝାଳ

ବହି ବ୍ୟତିବ୍ୟସ୍ତ କରିଦେଲାଣି । ମୁହଁ ଭଙ୍ଗୀରୁ ଜଣାପଡୁଥିଲା,
ଯେପରିକି ଗୋଟାଏ ଜ୍ୱାଳା ଅନୁଭବ କରୁଛନ୍ତି ମନ ଭିତରେ ।
ଆଖୁ ଚମଡ଼ା ପୋଡୁଥିଲା ବୋଧହୁଏ ବାରମ୍ବାର ତଳେ ଘଷି
ହୋଇ; ନିଃଶ୍ୱାସ ରୁଦ୍ଧ ହୋଇଆସୁଥିଲା— ଅନେକବେଳୁଁ
ଟିକିଏ ଅଣ୍ଟା ହାଡ଼ା ନପାଇ...

ଦିହଁଙ୍କ ମନରେ ଆଶାର ସଞ୍ଚାର ହେଲା । ମୁହଁ ପ୍ରସନ୍ନ...
ଆଖି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ...

ଏବେ ଯୁବକ ସିପାହୀଙ୍କ ସହିତ ଜୟୋଲ୍ଲାସରେ
ଉପରକୁ ଉଠୁ ଉଠୁ ରାତି ସାଡ଼େଦଶ । ସଦର ରାସ୍ତାର
ଲୋକଗହଳି କମି କମି ଆସୁଥାଏ— ଘଡ଼ିଏ ପହରେ ଛାଡ଼ି
କେତେବେଳେ କିମିତି ଖଣ୍ଡେ ଅଧେ ମଟର ପେଁ ପେଁ ଛୁଟି
ଯାଉଥାଏ...

× × ×

ଏଣେ ପୁଲିସ୍ ଜନ୍‌ସେକ୍ଟର ରଥବାବୁ ମହାନଦୀ ଉପର
ଖରାଦିନିଆ ରାସ୍ତା ପାରହୋଇ ଜଗତପୁର ଭିତରେ ପଶି
କେନ୍ଦ୍ରାପଡ଼ା ଆଡ଼େ ମୁହଁଇଲେ ଜିପ୍ ଧରି । ବାୟୁବେଗରେ
ଛୁଟିଥାନ୍ତି । ଆଖିପିଛୁଳାକେ ପହଞ୍ଚିଲେ ବାହାବଳପୁର ନିକଟ
ନାଳିଆ ମୁହଁ ପୋଲ ସାମନାରେ ।

ଗାଙ୍ଗରା ଭୂଇଁ ରଙ୍ଗମାଟିଆ ଜମି ହେତୁ କୌଣସି ପ୍ରକାର
ଫସଲ ଆମଦାନି ହେବା କୋଉଁ କାଳରେ ଜଣା ନାହିଁ ।
ମଝିରେ ମଝିରେ ଗହଳିଆ ବୁଦା ରକମର କେତୋଟି
କଣ୍ଟାଗଛ ମେଞ୍ଚାମେଞ୍ଚା ହୋଇ ମାଟି ତଳକୁ ଲାଗି ରହିଛି ।
ରାତି ବିକାଳି ଦେଖିଲେ ଭାଲୁ ଭୟରେ ବାଟୋଇ ପଛକୁ
ଫେରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । କିନ୍ତୁ ସାଧାରଣତଃ ମାଛିମାଛିଆ
ସଞ୍ଜବେଳ ହେଲେ ଏଇ ରାସ୍ତାଟି ନିଛାଟିଆ ହୋଇପଡ଼େ ।
କିମ୍ବଦନ୍ତୀ— ରାତି ହେଲେ ଏଠାରେ ଡାହାଣା ଚିରଗୁଣୀ କ୍ରାଡ଼ା
କରନ୍ତି; ମଣିଷ ଦେଖିଲେ ରକ୍ତ ଶୋଷିନିଅନ୍ତି । ଏହିପରି
କେଡ଼େ କେଡ଼େ ଭେଣ୍ଟା ଏମାନଙ୍କ ମୁହଁରେ ପଡ଼ି ଆରପାରି
ଦେଖୁଛନ୍ତି; ତା'ର ତାଲିକା ନାହିଁ ।

ରଥବାବୁ ବ୍ରେକ୍ ଦେଇ ଭାନୁ ଛାଡ଼ି ଓହ୍ଲାଇ ଆସିଲେ
ତଳକୁ— ରାସ୍ତା ଉପରକୁ । କଡ଼ରେ ଝଙ୍କାଳିଆ ବିଶାଳ
ଜାମୁଗଛଟିଏ । ଗହଳିଆ ଶାଖା ବିସ୍ତାର କରି ଆକାଶ ଉପରକୁ

ଉଠିଛି । ଗଣ୍ଡି ଦିହରେ ଲରିଟାଏ ଧକ୍କା ଖାଇ ବୃଷାଳ ରାକ୍ଷସ ପରି ଓଲଟି ପଡ଼ିଛି । ଆଖାପାଖି ନିଶ୍ଚୁନ— ଜନମାନବର ଦେଖା ନାହିଁ । ଦୂରରେ— ଅତି ଦୂରରେ ନଳିତା କିଆରି ପାଖେ ଖର ଛ'ଟି କଳାକଳା ଜୀବ ଆପଣାର ପେଟପାଟଣା ଦେଖୁଥିଲେ— ମାଛ କି ମିଶିପ ଚିହ୍ନି ହେଉ ନଥିଲା ।

ଓଲଟିଥିବା ଟ୍ରକ୍ ଖରପାଖି ଥରେ ବୁଲି ଦେଖିସାରିଲା ପରେ ରଥବାବୁ ପକେଟରୁ ଡାଇରି ବାହାରକରି କ'ଣ କ'ଣ ଚିପି ନେଲେ । ତା'ପରେ ହାତ କେମେରାଟି ବେକରେ ଲମ୍ବାଇ ଖରିଦିଗରୁ ଫୋଟ ଉଠାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଶେଷକୁ ସାଙ୍ଗରେ ଆସିଥିବା ପୁଲିସ୍ ଦୁହେଁଙ୍କୁ ଗାଡ଼ି ଦେବାକୁ ଆଦେଶ କରି ଖରିଦିଗର ସୀମା ନିରୂପଣ କଲେ । ଓସାରିଆ ଗାଙ୍ଗରା ପ୍ରାନ୍ତର— ମଝିରେ ମଝିରେ ଦୂର ଦୂରକୁ ଛାଡ଼ି ମସ୍ତବତ୍ତ ବଟ ଟୁମ୍ କେଜରା ଠିଆ ରହିଛନ୍ତି ନିର୍ଜନତାର ରକ୍ଷା ଦଳ ପରି... ଆଉ କିଛି ନାହିଁ...

ପରିଶେଷରେ ସେ ପାଖକୁ ଆସି ଲରି ନମ୍ବର ଚିପି ଦେଖନ୍ତି; ଲେଖାଅଛି— S.M.S. (ଶେଠ ମୋଟର ସର୍ଭିସ) ORC 3066 ମନେ ମନେ ଠିକ୍ କରିନେଲେ ଶେଠ ରଘୁଦୟାଲ ବାବୁଙ୍କ ଗାଡ଼ି । ତକାୟତଙ୍କ ହାତରେ ଅସୀମ କ୍ଷିତ୍ ଧରି ଗତି କଲାବେଳେ ଲକ୍ଷ୍ୟାବ୍ରତ୍ତ ହୋଇ ରାସ୍ତାରୁ ଖସି ପଡ଼ି ଧକ୍କା ଖାଇଛି; ଖେର ଖସି ପଲେଇଯାଇଛି । ଯା'ହେଉ ଖେରିମାଲ ଧରିପାରିଛନ୍ତି ଭାବି ଆଶ୍ୱାସନାର ନିଃଶ୍ୱାସ ପକାଇ ଜିପ୍ ନିକଟକୁ ଆସି ମୁହଁ ପୋଛିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଝାଳ ବହି ସର୍ବାଙ୍ଗ ଡିଗି ଯାଇଥିଲା— ରୁମାଲ ଧରି ପୋଛି ହେଉଥିଲେ ଥରକୁ ଥର...

ହସିବା କଥା ନୁହେଁ ମୋଟା ଲୋକ । ବୟସ ପାଖାପାଖି ପଞ୍ଚାବ୍ଦିରୁ କମ୍ ନୁହେଁ । ଦିହ ଅନୁପାତରେ ପେଟୁଟା ଭାରି— (ସେ ନିଜେ କହନ୍ତି)— ମୁଣ୍ଡବାଳ ଦର ପାଟିଲା; ଗାଲ ଦୁଇ ଫୁଲକା ଫୁଲକା । ପାଟିଲା ନିଶ ରହି ମୁହଁଟିକୁ ଫେରୋସିଅସ୍ କରିଦେଇଛି । ନିହାତି କମ୍ କହିଲେ— ଛଅ ଫୁଟ । ତେହେରା ପୃଥୁଳ ଓ ମାଂସଳ । ସେଥିରେ କେନ୍ଦ୍ରାପଡ଼ା ରାସ୍ତା; ରାସ୍ତା ଉପରେ ବନ୍ଧ, ବରଷା ଦିନରେ ମାଛ ଖେଳନ୍ତି । ଏମିତି ଥିଲାଠେଇଁ ମଣିଷ ଅବଶ ହୋଇପଡ଼ିବା ବଡ଼ କଥା କ'ଣ ।

କିଛି ସମୟ ହାଲିଆମାରି ପାନଖଣ୍ଡେ ପାଟିରେ ପୁରାଇ ହର୍ଷ ଦେଇ ଗାଡ଼ି ମୁହଁ ଫେରାଇଲେ, ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ କଟକମୁହଁ । କରି ମଟର ଚଳାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ, ସେତେବେଳକୁ ଏଗାର ବାଜେ ନ ବାଜେ...

... ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଦିନ ସରି ଆସିଲା । କେତେବେଳେ କିମିତି ଯିବାଆସିବା କରୁଥିବା ବାଟୋଇଙ୍କର ବି ଆଉ ମୁହଁ ଦିଶିଲା ନାହିଁ । କିରିକିରିଆ ରଡ଼ି ଛାଡ଼ି କେତେପୁଞ୍ଜା ସବୁଜା ଚଢ଼େଇ ଗଛ ଅନ୍ଧାରରେ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଗଲେ, ଏତିକିବେଳେ ଭିତରେ ରାଣି ବୁଣିବାକୁ ଜାଗା ନରଖି ଯାତ୍ରୀ ବସଟାଏ ପୂର୍ବ ପଶ୍ଚିମକୁ ଖଲିଗଲା । ବୋଧ ହେଲା ଆଖିର ବସ ।...

ସିପାଇ ଦିହେଁ ଦେଖନ୍ତି— ଏତିକିବେଳୁଁ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ନ କଲେ ରାତିଖିଆର ଯୋଗାଡ଼ ଆଉ ହୋଇପାରିବନି । ରାସ୍ତାକଡ଼ରେ ଗାଁଗଣ୍ଡା ଥିଲେ ବା କ'ଣ ହୁଅନ୍ତା । ଭାବି ଅପେକ୍ଷାକୃତ ନିକଟରେ ଥିବା ଭାଟପଡ଼ା ଗାଁ ଭିତରେ ବୁଡ଼ାଖିଆ ଶେଷ କରି ଦୁର୍ଯ୍ୟବଣ ସ୍ଥଳକୁ ଫେରିଆସିଲେ; ନିଜ ନିଜର ଶୋଇବା ଜାଗା ଠିକ୍ କରିନେଲେ ।

ରାତି ନ'ଟା । ବରଷା ଦିନ । ଉପରେ ମେଘ ଢାଙ୍କି ଦଶ ଦିଗ ଅନ୍ଧାର କରିଦେଇଛି— ମୁହଁକୁ ମୁହଁ ଦିଶୁନି, ପଛକୁ ଝିଲିଲେ ବିସ୍ତୃତ ପଡ଼ିଆ; ଲଟା ବୁଦା ବାରି ହେଉ ନଥିଲା । ବହଳିଆ ଅନ୍ଧାର ଭିତରେ ଗହଳିଆ ଗଛ କେତୋଟି ଛିଡ଼ା ରହିଥିଲେ ବ୍ରହ୍ମରାକ୍ଷସ ଭଳି । କୋଉ ଅଜଣା ବୃକ୍ଷ ଅନ୍ଧରାଳରୁ ହୁମ୍ମା ଥରେ ଥରେ ବିକଟ କୁହାଟ ଦେଇ ତୁନି ରହିଯାଉଥାଏ ପୁଣି କିଛି ସମୟପାଇଁ । ଦଳେ ଜୁଲୁଜୁଲିଆ ପୋକ ନିଜର ଟିକି ଆଲୁଅ ଦେଖାଇ କେଲି ମାରୁଛନ୍ତି ଏଣିକି ତେଣିକି । ଠିକ୍ ସେତିକିବେଳେ ନିଠୋଳ ଅଣ୍ଡା ପବନ ବୁନ୍ଦାଏ ବହିଆସିଲା ଉତ୍ତରମୁହଁ କରି; ତା'ପରେ ତୁମୁଳ ବର୍ଷା ଅରନକ ପାଣି ବରଷି ଦେଲା ଝରଝର କରି...

ସିପାହୀ ଦିହେଁ ଭୟରେ ଜଡ଼ସଡ଼ । ମୁହଁରୁ କଥା ଫିଟୁ ନଥାଏ । ଦରତିନ୍ତା ହୋଇ ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥାନ୍ତି ଲରି ତଳେ । ରାସ୍ତାକଡ଼ର ରଙ୍ଗମାଟିଆ ପାଣି ବହିଆସି କାଦୁଅ ଲଟପଟ କରିଥିଲେ ପାଦ ଦୁଇଟିକୁ ।

ଦେହଧୂଷା ପରେ ବୃଷି ବନ୍ଦ ହୋଇଆସିଲା— ଆକାଶରୁ
ମେଘ କଟିଗଲା । ତଥାପି ଦିଗ ଅନ୍ଧାର, ମାଟି ତଳ ଦିଶୁନି ।
ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ନୀରବ— ନିଶ୍ଚୁନ୍ । ସେଇ ନୀରବତା ଭଙ୍ଗ କରି
ଶୁଣାଯାଉଥିଲା ଦୂର ନାଳଗାଡ଼ିଆ ପାଣିର ଅବପାତ ଶବ୍ଦ ଝର—
ଝର ଝର କରି । ଭିତର ହ୍ୟାରିକେନ୍ ବତୀଟି ମିଞ୍ଜିମିଞ୍ଜି
ଜଳୁଥିଲା ଗରିବର କ୍ଷୀଣ ଆଶା ପରି ।

ଯା'ପରେ ଦୁହେଁ ପଦାକୁ ଆସି ଋରିଦିଗ ଋହିଁ
ଠିଆହେଲେ ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ । ମଣିଷ ସୁଲଭ ଆଶଙ୍କା ଓ
ଭୟର ଛାପ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦିଶୁଥିଲା ମୁହଁ ଉପରେ ତାଙ୍କର । ଟର୍ଜ
ମାରି ଆଖପାଖ ଭଲରୂପେ ଥରେ ପରୀକ୍ଷା କରିନେଲେ—
ସବୁ ସେମିତି କିଛି ପରିବର୍ତ୍ତନ ନାହିଁ ।

ଏତିକିବେଳେ ନିକଟସ୍ଥ ବୁଦା ଭିତରୁ ଧୀରେ ଧୀରେ
ଶୁଣାଗଲା, ଝୁମ୍— ଝୁମ୍— ଝୁମ୍... ସିପାହୀ ଦିହେଁ ମୁହଁ
ଫେରାଇ ଆଲୁଅ ଫିଙ୍ଗିଲେ ବୁଦା ଉପରକୁ— କିଛି ନାହିଁ;
ପାଣି ସରସର ତାଳ— ପତର ମାତ୍ର— ...

“ଅଯାଜ କରିପାରୁଛ ଭାଇ, କୋଉଠୁ ଆସୁଛି— କି
ଶବ୍ଦ ଏ ?”

ଜଣେ ଆରଜଣକୁ ପଚାରିଲା । ପ୍ରଶ୍ନର ଜବାବ
ଖୋଜିବା ଆଗରୁ ପୁଣି ପଛପଟୁ ଶବ୍ଦ ଆସିଲା— ଝୁଣୁକୁ—
ଝୁଣୁକୁ— ଝୁଣୁକୁ... “କିହେ ଭାଇ ! ତାହାଣୀ ହାବୁଡ଼େ
ପଡ଼ିଗଲେ କି ?” କହୁ କହୁ ଅନ୍ୟଜଣକ ଟର୍ଜ ପକାଇ
ଦେଖିନେଲା ପଛପଟକୁ— ବନ୍ଧୁର ପଡ଼ିଆ ଦିହରେ ବୁଦାଲିଆ
ଲଗା ଖଣ୍ଡେ... ଏତିକି...

“ତୁମେ, ଭାଇ, ତାହାଣୀ କଥା ବିଶ୍ୱାସ କର ?”

“ନ କରିବି କିପରି ! ଏଇ ଦେଖୁଛ ତ ? କହି ହାତ
ବଢ଼ାଇଲା ବାଁ ଆଡ଼କୁ... ଶୁଭୁଛି... ଠୁଣୁକୁ... ଠୁଣୁକୁ...
ଠୁଣୁକୁ...”

“ଆମ ଘରକୁ ମୁଁ ଏକା ଭାଇ ! ମୁଁ ଆଉ ଏଇଠି
ରହିପାରିବିନି” କାନ୍ଦ କାନ୍ଦ ହେଲା ପରି କହି ପକାଇଲା—

“ମୋର ତ ତୁମଠୁଁ ବଳି ଭାଇ । ତିନି ତିନିଟି ଛୁଆର
ବାପ ମୁଁ, କୁଟୁମ୍ବ ଦରିଆରେ ଭାସିଯିବେ— କ’ଣ କରିବି ?”

“କି ଋକିରି କଲେଇଁ, ଶେଷରେ ତାହାଣୀ ହାତରେ
ପ୍ରାଣ ଗଲା— ହେ ଭାଇ !” କହି ଭୋ ଭୋ କାନ୍ଦି ପକାଇଲା
ପ୍ରଥମ ଜଣକ, କହିଲା— “ମୁଁ ଆଉ ଏଇଠି ରହିବିନି...”

“ଯିବା କୁଆଡ଼େ କହୁନା ?”...

କହୁ କହୁ ତିନି ଦିଗରୁ ଏକାଥରେ ଶୁଣାଗଲା—
ଝୁଣୁକୁ... ଝୁଣୁକୁ... ଝୁଣୁ ଝୁଣୁକୁ... ଠୁଣୁକୁ— ଠୁଣୁକୁ...
ଠୁଣୁଠୁଣୁକୁ... “ଗଲେ ଭାଇ ମଣାଣିକି ଯିବା ପଛକେ ଏଇଠି
ଆଉ ରହିବାନି”— କହି ଦିହେଁ ଏକାଡିଆଁକେ ଉଠିଆସିଲେ
ରାସ୍ତା ଉପରକୁ । କାଦୁଅ ନର୍ଦ୍ଦମା ନମାନି ଖାଲି ଦୌଡ଼ିବାରେ
ଲାଗିଲେ ଅପତ୍ରରା ଭିତରେ । ପଛକୁ ଦୃଷ୍ଟି ନଥିଲା କି ପ୍ରାଣକୁ
ଆଶା ନ ଥିଲା । ଏକା ଦୌଡ଼ରେ ଆସି ଠିଆହେଲେ ଭାଟପଡ଼ା
ଗାଁ ମୁଣ୍ଡି ବରଗଛ ମୂଳେ...

ପଛରେ କିନ୍ତୁ, ନିଶୀଥନୀର ନୀରବତା ଭଙ୍ଗ କରି
ଭାସିଆସୁଥିଲା ବିକଟାଳ ଅଙ୍ଗହାସ୍ୟ ସଙ୍ଗେ ପତ୍ର ଅତ୍ରାଳରେ
ଲୁଚିଥିବା ପେଟକର ହୁଁ କାର ଧ୍ୱନି... ହୁମ୍... ହୁମ୍... ହୁମ୍...

× × ×

ସେଦିନ ରାତିର ବୈଜ୍ଞାନିକ ତଦନ୍ତ ପରେ
ସିପାହୀମାନଙ୍କୁ ବିଦାୟ କରି ବିଶିବାବୁ ସଳଖେ ଆସି ବସାରେ
ପହଞ୍ଚିଲେ । ପୋଷାକପତ୍ର ବଦଳାଇ ଭଲ ଭାବେ ଗାଧୋଇ
ସାରି ଆସିଲାବେଳକୁ ରାତି ଏଗାର । ତରବରରେ ଖୁଆପିଆ
ସାରି ଭିତର କୋଠରି ମଧ୍ୟରେ ପଶିଗଲେ— କାନ୍ଥ ଦିହରେ
ଖଞ୍ଜା ବିଜୁଳି ଆଲୁଅ ବିଞ୍ଚୁ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା ଘର ଭିତରେ ।

ଜାମା ପକେଟ୍ ଖୋଜି ବାହାର କଲେ ଗୋଟେଇ
ଆଣିଥିବା କାଗଜଖଣ୍ଡକୁ । ସାଦାସିଧା ଭାବେ ଖୋଲି ପଢ଼ନ୍ତି—
ମନୁଥବାବୁଙ୍କ ଚିଠି— ମୀନା ପାଖକୁ :

“ମୀନା,

ତୁମେ ଥରକୁ ଥର ଲେଖୁଚ ଦେଖା କରିବାକୁ ।
ଚିଠିପତ୍ର ତ ବରାବର ଦିଆନିଆ ଝଲିଛି— ସେଥିରେ ବା
ଆଉ କ’ଣ ଅଛି । ବିଶେଷତଃ ଏଇକଥା ବାପାଙ୍କ କାନକୁ
ଗଲେ... ଛି... ଛି କେଡ଼େ ଅସୁନ୍ଦର । ଯା’ହେଉ ତୁମ
କଅଁଳିଆ ମନର ଆଶା ଟିକକ ଭାଙ୍ଗି ନ ପାରି ଏଇ ଚିଠି

ଲେଖୁଛି । ଆଜି ରାତି ବାରଟାବେଳେ ବୀର ସାଥରେ ମୋ କୋଠରିକି ଆସ, ସେଇଠି ଦେଖା... ତା' ପରେ ଯା' କିଛି...

॥ ଇତି ॥

ମନୁଥ”

ଫେର ଏ ଚିଠି କ'ଣ ? ସେଇଠି ଯା ପଢ଼ିଲା କିମିତି ? ତା' ହେଲେ ମୀନା କ'ଣ ସେଇ ବାଟେ ଯାଇଛି ? ଏଇଭଳି ନାନା ପ୍ରଶ୍ନ ଭିତରେ ଝଡ଼ ବେଗରେ ଉଠିଗଲେ ଆସନରୁ । ଆଗର ଚିଠି ଖଣ୍ଡକ ଆଣି ଥୋଇଦେଲେ ଟେବୁଲ୍ ଉପରେ । ତୁଳନା କରି ଦେଖନ୍ତି ଏକା ଅକ୍ଷର— ଏକା ଛଟା; ଯାହା ପ୍ରଭେଦ କାଳିର ମାତ୍ର ।

ସାମନା କାନ୍ଦୁରେ ଟଙ୍ଗାଯାଇଥିବା ଆଜନା ଦିହରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ବିଜୁଳିବତ୍ତିଟି ଟିକ୍ ଟିକ୍ ଝଲୁଥିଲା ନକ୍ଷତ୍ର ପରି । ଯୁବକ ଶୂନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଝହଁ ରହିଥାନ୍ତି ମୁକ ହୋଇ । ମୁଣ୍ଡରେ ଅସାମ ଚିନ୍ତା, ଶରୀର ଅବଶ... ମନ ଭାରି...

ବାହାର ଜଗତ ନିଃଶବ୍ଦ । ମଝିରେ ମଝିରେ ଅଣ୍ଟା ହାଡ଼ା ପୁନାଏ ଲୁଚକାଳି ଖେଳିଲା ପରି ଝରକା ବାଟେ ଆସି ଛୁଇଁଦେଇ ଯାଉଥାଏ ମଥା ଟେରି ଉପରେ । ଆଖିପତା ଅଳସ ହେଇ ଆସିଲା, ଚିନ୍ତାଧାରାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣଚ୍ଛେଦ ପଡ଼ିଲା । ସେ ଚୌକିରୁ ଉଠି ହଠାତ୍ ଆସି ବିଛଣା ଉପରେ ପଡ଼ିଗଲେ । କେତେବେଳେ ନିଦ ଲାଗିଲା କେଜାଣି...

ସକାଳୁ ଉଠି ଦେଖନ୍ତି— ଖରିଆଡ଼ ନିର୍ମଳ ସତେଜ । ଅନ୍ଧାର ଯାଇଛି— ପ୍ରଭାତୀ ଆଲୁଅ କଣିକା ପଡ଼ି ଆକାଶ ବର୍ଷହାନ ଇଷତ୍ ନାଲିମାଉ । ନୂଆ ନୂଆ ଯାତ୍ରୀ ନୂଆ ନୂଆ ଚିନ୍ତା ଧରି ଭାରି ସାହସରେ ଅଣ୍ଟା ଭିଡ଼ି ବାହାରି ପଡ଼ିଲେଣି । ବିଶିବାବୁଙ୍କ ମନରେ କିନ୍ତୁ ସେଇ ପୁରୁଣା କଥା— ପୁରୁଣା ଚିନ୍ତା...

ମୁହଁ ଧୋଇ ବ୍ରସ୍ ଓ ପେଷ୍ଟ ହାତରେ ଧରି ଚାଲିଆସିଲେ ବାହାର ବାରଣ୍ଡାକୁ । ମନରେ ସେଇ ଏକା ଚିନ୍ତା— ଏକା ଭାବନା । ମନୁଥବାବୁଙ୍କ ଚିଠି ସେଇଠି ପଡ଼ିଲା କିମିତି ? ତା' ହେଲେ ସତେ କ'ଣ ମନୁଥ ଦସ୍ୟୁ ଦଳରେ ! ହେଲା— ମୀନା ତାଙ୍କୁ ବେଶ୍ ଭଲପାଏ; ହରଣଝଲ କରିବା କି ଦରକାର ଥିଲା ତେବେ !! ତିନିଟିଯାକ ଚିଠି ଏକାହାତର

ଲେଖା । ବଣୁଆ ଜଣେ ବି କହିବ । ଅବିଶ୍ୱାସ ରହିଲା କେଉଁଠି ?

ଭାବୁ ଭାବୁ କୁଳୁକୁଆ କରି ଗୁମକୁ ଆସି ଦେଖନ୍ତି ମେଜ ଉପରେ ଋ ଥୋଇଦେଇ ଗୋସେଇଁ ପିଲାଟି କେତେବେଳୁଁ ଚାଲିଗଲାଣି । ଋ'ଖୁଆ ଭିତରେ କ'ଣ ସ୍ଥିର କଲେ କେଜାଣି, ଜଳଦି ଜଳଦି ପୋଷାକ ବଦଳାଇ ଛୁଟି ଆସିଲେ ହାଜତ ଭିତରକୁ; ଏକା ନିଃଶ୍ୱାସକେ ଯାଇ ଠିଆହେଲେ ମନୁଥବାବୁଙ୍କ ସାମନାରେ—

କନ୍ଦେଦି କାନ୍ଦୁକୁ ଆଉଜି ଧାନମଗ୍ନ ହେଲାପରି ବସିଥିଲେ ଶୂନ୍ୟ ଆଖିରେ । ଭାବନାର ଥଳକୁଳ ନଥିଲା । ଏତିକିବେଳେ ସବୁଜନ୍ଦସପେକ୍ତର ବାବୁ ସହାନୁଭୂତି ମିଶା କଣ୍ଠରେ ସମୋଧନ କଲେ— ମନୁଥବାବୁ ! କନ୍ଦେଦି ସ୍ୱପ୍ନୋତ୍ପତ୍ତ ପରି ଉଠି ଠିଆ ହେଲେ ଭଦ୍ରୋଚିତ ନମସ୍କାର ଜଣାଇ ।

“ଅବଶ୍ୟ ଆପଣ ବିଶ୍ୱାସ କରିବେନି— ଆପଣଙ୍କୁ ମୁଁ ଭାରି ଖାତିର କରେ— ଆପଣଙ୍କ କଥାରେ ବେଶ୍ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଏ । ସେ ଯା'ହେଉ ଆପଣଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେଇଟା କଥା ପଚାରିବି, ଯଥାର୍ଥ ଉତ୍ତର ପାଇବି ତ ?” କୋମଳ ସ୍ୱରରେ ପଚାରିଲେ ।

“ଆପଣ ଜଣେ କନ୍ଦେଦି ସହିତ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଛନ୍ତି ବୋଧହୁଏ ଆପଣ ସେକଥା ଭୁଲିଯାଇଛନ୍ତି ।” ଭାଷାରେ ଇଷତ୍ ବ୍ୟଙ୍ଗ ଥିଲା ଯେପରି ।

“ନା ନା ସେ କଥା ନୁହେଁ । ଆଜ୍ଞା କହନ୍ତୁ— ସେଦିନ ରାତିରେ ଆପଣ ମୀନା ପାଖକୁ କେଇଟା ଚିଠି ଲେଖୁଥିଲେ ?”

“ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର” ଗନ୍ଧାର ଭାବେ ଉତ୍ତର କଲେ । “ମୋଟେ ! ତା'ହେଲେ ଏ କା'ର ଲେଖା ?”

ରାତିରେ ଗୋଟାଏ ଆଣିଥିବା କାଗଜ ଖଣ୍ଡକ ଜାମା ଭିତରୁ ବାହାରକରି ଦେଖାଇଲେ ! ମନୁଥବାବୁ ପାଖକୁ ଆସି ଏକାପଲକରେ ଚିଠିଟା ପଡ଼ିଦେଇ କହିଲେ— ଏଇତ ମୋର । ତରତର ଛାଇ ସୁନ୍ଧା ନଥିଲା ମୁହଁରେ । ଖାଇଲା ହାତରେ ଚିଠି ନେଇ ପକେଟ୍ ଭିତରେ ପୁରାଇ ନାହାନ୍ତି ବାଁ ହାତରେ ଆଉ ଖଣ୍ଡିଏ ଧରି ପଚାରିଲେ— “ଯାକୁ କିଏ ଲେଖୁଛି ?”

କନ୍ଦେଦି ଥରେ— ଦୁଇଥର ତିନିଥର ପଢ଼ିଗଲେ; କଣ କହିବେ କିଛି ନିଶ୍ଚୟ କରିପାରୁନାଥାନ୍ତି । ଶେଷରେ ବିହ୍ୱଳିତ କଣ୍ଠରେ କହିଲେ— ଯାକୁ ତ ମୁଁ ଲେଖୁନି । ପୁଣି ପଢ଼ିନେଲେ— “ଆଜି ରାତି ବାର, ଦକ୍ଷିଣ ଝରକା, କାମନା ସଫଳ । ମନୁଥ କୁମାର ।” ନା ନା ସବ୍‌ଜନ୍‌ସପେକ୍ଟରବାବୁ ! ମୁଁ ଯାକୁ ଲେଖୁନି, “ତା ହେଲେ ଆପଣ କହନ୍ତି— ଏ ଆପଣଙ୍କ ହସ୍ତାକ୍ଷର ନୁହେଁ ?” କନ୍ଦେଦି କ୍ଷଣେ କାଳ ଚିଠି ଆଡ଼େ ଝୁଟି ଆସେ ଆସେ ଉତ୍ତର କଲେ “ମୋର ହସ୍ତାକ୍ଷର ।”

“ଠାକୁର ଜାଣନ୍ତି ।”

ସେ କଥା ନ ଶୁଣିଲା ପରି ବିଶିବାବୁ ସିଗାରେଟ୍ ବାହାର କରି ବଢ଼ାଇଲେ ମନୁଥବାବୁଙ୍କ ଆଡ଼େ । କନ୍ଦେଦି ‘ସରି’ କହି ନମସ୍କାର ଜଣାଇଲେ— ବିଶିବାବୁ ମୁହଁକୁ ଡାକର ଝୁଟି ରହିଥାନ୍ତି— ଯେପରି କିଛି ରହସ୍ୟ ଭେଦ କରିଯାଉଥିଲେ ମନେ ମନେ । ତା’ହେଲେ ଆପଣ ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ସବୁ ରକମର ନିଶାଦ୍ରବ୍ୟକୁ ଜିଣିପାରିଛନ୍ତି— ଧନ୍ୟବାଦ’ କହି ପୁଲିସ୍ କାଢ଼ିବାରେ ଗୋଡ଼ ବଢ଼ାଇ ବାହାରି ଆସିଲେ ପଦାକୁ । ସାମନାରେ ସାଇକଲ୍ ଧରି ଆଖୁପିଛୁଳାକେ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଗଲେ ଜନତା ମଧ୍ୟରେ...

ଚିତ୍ରା... ଚିତ୍ରା... ଚିତ୍ରାର ଆଦି ଅନ୍ତ ନଥିଲା । ସେ ଚିତ୍ରାର ବୋଝ ମୁଣ୍ଡାଇ ଛୁଟିଥାନ୍ତି ଜନତା ଭିତରେ । କଟକି ରାସ୍ତା ସକାଳୁ ସଞ୍ଜଯାଏଁ ଚାଲିଥାନ୍ତି ଲୋକ । ଟିକିଏ ଖାତିର ନାହିଁ— ଟିକିଏ ଶିଥିଳତା ନାହିଁ । ତୋଫାନ୍ ପରି ଦୌଡ଼ିଛନ୍ତି ସାଇକଲ ଧରି...

ଆଖୁପିଛୁଳାକେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ ଚୌଧୁରୀବାବୁଙ୍କ ଦୋତାଲା ସାମନାରେ । ସାଇକଲ୍ ଛାଡ଼ି ନିରଳସ ରାତିରେ ପଶି ଆସି ଦେଖନ୍ତି ନନ୍ଦ ମହାଶୟେ ନାମାବଳି ଖଣ୍ଡେ ଘୋଡ଼ି ହୋଇ ଇତସ୍ତତଃ ପାଦ ଚଳନା କରୁଛନ୍ତି ଧୀରେ ଧୀରେ । ବିଶିବାବୁଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କରିବା ଦେଖି ବୁଢ଼ା ଗଦ୍‌ଗଦ ହୋଇ କହି ପଳାଇଲେ— ବିଶିବାବୁ ଯେ! ଏତେଦିନ ହେଲା... ବୁଢ଼ାଙ୍କୁ କହିବାକୁ ନ ଦେଇ ଉତ୍ତର କଲେ ସେ ବହୁତ କଥା ଆଜ୍ଞା ! ଆଗେ ଆସନ୍ତୁ ଥରେ ବାରିପଟାକୁ ଯାଇ ବୁଲି ଆସିବା କହି ମତାମତକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ ରଖି ଝୁଟିଗଲେ ବାରି ଆଡ଼କୁ; ବୁଢ଼ା ପଛେ ପଛେ ଆସି ପଛରୁଥାନ୍ତି— କଥା କ’ଣ କହୁନା ।

ଏତେ ବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇପଡ଼ୁଛ କିଆଁ ?— କହି କହି ବିଶିବାବୁଙ୍କ ଅନୁସରଣ କରୁଥାନ୍ତି ।

ଅଳ୍ପ ସମୟରେ ବିଶିବାବୁ ଉତ୍ତର—ପୂର୍ବ କୋଣ ହତା କାରୁ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିଗଲେ । ପାଖକୁ ଯାଇ ଦେଖନ୍ତି— ଲୁହା ଗଡ଼ି ଖଣ୍ଡେ ବାଲିମାଟି ଭେଦ କରି କିଲା ପରି ଉପରକୁ ଉଠିଛି । ସେ ଦିନିକା ପାଦ ଚିହ୍ନ ଆଉ କ୍ଷୁଦ୍ର ଦିଶୁନି । ବାଲି ଦିହରେ କେଇଟା କେରେକର ଗୋଡ଼ି ଅସ୍ତବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା... ସେତିକି ମାତ୍ର... “କ’ଣ ଦେଖୁଛ ବିଶି ?”

ନନ୍ଦବାବୁଙ୍କ ପ୍ରଶ୍ନରେ କାନ ନଦେଇ ଯୁବକ ଅନୁରୋଧ କଲା ପରି କହିଲେ— ଝରକାକୁ ଥରେ ଏଣିକି ଆସିବାକୁ କହିବେ କି ? କଥା ଶେଷ ନହେଉଣୁ ବୁଢ଼ା ସମସ୍ତ ଶକ୍ତି ବିନିଯୋଗ କରି ‘ବାବନା’ ‘ବାବନା’ ବୋଲି ଗର୍ଜନ କରି ଡାକ ପକାଇଲେ । ବିରାଟ ମୁନିବର ଡାକରେ ଅଧାର ହୋଇ ତରତର ଦୌଡ଼ିଆସିଲାବେଳେ ଆଖୁମାଡ଼ି କରନ୍ତି ପଡ଼ିଲା କେରେକର ଉପରେ । ଭୁଲ୍ ଉପରୁ ଜଳଦି ଉଠି ଥରେ ଆଖୁ ଅଣ୍ଟାଲି ଦେଇ ଠିଆହେଲା ବିକଳ ନେତ୍ରରେ— ଆଦେଶ ଅପେକ୍ଷାରେ—

ଝରକ ବାପୁଡ଼ି— ତା’ ଦୁଃଖ ଦେଖୁଛି କିଏ !

ସେତିକିବେଳେ ବିଶିବାବୁ ଅନ୍ୟମନସ୍ ଭାବେ କହିଦେଲେ— କୋଦାଳ ଖଣ୍ଡେ ଧରିଆ ଜଳଦି...

କୋଦାଳ ଆସିଲା । ସବ୍‌ଜନ୍‌ସେକ୍ଟର ବାବୁ କହିବା ଅନୁଯାୟୀ ବାବନା ମାଟି ଉଖାରି ବାଁ ପାଖରେ ଗଦା କରୁଥାଏ । ଚୌଧୁରୀ ନନ୍ଦବାବୁ ଦାରୁଭୂତ ହୋଇ ଖାଲି ଝୁଟି ରହିଥାନ୍ତି । ଅଧଘଣ୍ଟାଏ ପରେ ଦେଖାଗଲା— ଦଶହାତ ବ୍ୟାସ ବିଶିଷ୍ଟ ଗୋଟାଏ ପତଳା କାଠପଟା ଦିହରେ ଲୁହା ଗଡ଼ିଟି ଭୂସି ହୋଇ ଉପରକୁ ଉଠିଛି । ବଳା ଧରି ଟେକି ଉତ୍ତରକୁ ଚାନ୍ତି ତ କଳା କିଟକିଟି ଅନ୍ଧାରୀଆ ଗହ୍ୱରଟାଏ— ଦୁଇ ତିନିଟି ସିମେଣ୍ଟ ପାହାଚ— ତଳକୁ ଆଉ କିଛି ଦିଶୁନି ।

ବୁଢ଼ା ଏତେବେଳେଯାଏଁ ମନ୍ତ୍ରମୁଗ୍ଧ ପରି ଝୁଟି ରହିଥିଲେ ତାଟକା ହୋଇ । ବର୍ତ୍ତମାନ ପରସ୍ତରେ— ଏକଟା ଫେରେ କ’ଣ ?— ଯୁବକ ଅଧରରେ ଈଷତ୍ ହାସ୍ୟ ଫୁଟାଇ ଉତ୍ତର କଲେ— ଇଏ ପରା ମୀନା ଦେବୀଙ୍କ ରାସ୍ତା...

“ତା’ହେଲେ, ମୋ ମାନି କ’ଣ... ?

“ନା, ନା; ଭୁଲ୍ ବୁଝନ୍ତୁନି । ତକାୟତମାନେ କ୍ଲୋରୋ-ଫରମ୍ ବଳରେ ଅତେତା କରାଇ ଏଇ ରାସ୍ତାରେ ବୋହି ନେଇଛନ୍ତି ।”

“ତୁମେ କିପରି ଜାଣିଲ ସେ କଥା ।”

“ଆମର ପରା ପେଷା ସେଇଟା ।” କହି ବାବନାକୁ ଫେର୍ ପୂର୍ବପରି ମାଟି ଢାଳି ପଟା ଘୋଡ଼େଇ ଦେବାକୁ ଆଦେଶ କଲେ, ବୁଢ଼ାଙ୍କୁ ବିଦାୟ ନେଇ ବିଜୁଳି ପରି ରାସ୍ତା ଗହଳିରେ କେଉଁଠି ମିଶିଗଲେ...

ବସାକୁ ଫେରି ବାରଣ୍ଡାରେ ଗୋଡ଼ ଦେଇଛନ୍ତି କି ନାହିଁ ଭିତରୁ ଘଣ୍ଟା ଶୁଭିଳା ୦°-୦° ଆଠ । ଗୋସେଇଁ ଟୋକାକୁ ଋ କପେ ବନେଇବାକୁ କହି ଆସି ବସିପଡ଼ିଲେ ଚୌକି ଉପରେ । ଆଲମାରି ଭିତରୁ ଲାଲ୍‌ମଲାଟର ଖାତା ଖଣ୍ଡେ ବାହାର କଲେ ଲେଖିବାକୁ । କପାଳରେ ତିନିଟି ରେଖା ସ୍ପଷ୍ଟ ଦିଶୁଥିଲା ଭାବନା ରାଜ୍ୟର ସ୍ବାଧୀନ ପତାକା ପରି । ଦୃଷ୍ଟି ଅଳସୁ— ଚକ୍ଷୁ ପଲକହୀନ । ବାଁହାତ ମୁଠା ଉପରେ ମଥା ରଖି ଆରମ୍ଭ କଲେ—

No. 1 ମନୁଅ କୁମାର ଦାସ ।

No. 2 ମୀନା ଦେବୀ

No. 3 ଦସ୍ୟୁ ଦଳ ।

No. 4 ବୀରା

ଜମିଦାର ଚୌଧୁରୀ ବିଧୁଭୂଷଣ ନନ୍ଦଙ୍କ ଅଜଣାରେ ଏକ ନମ୍ବର ସହିତ ଦୁଇ ନମ୍ବର ଆସାମୀର ଗୋପନ ପ୍ରଣୟ ଥାଏ । ଏପରିକି ଚିଠିପତ୍ର ଦିଆନିଆ ବି ହୁଏ । ଋନିନମ୍ବର ଆସାମୀ ବୀରା ଦିହଁଙ୍କ ଭିତରି ଚିଠି ଗୋପନରେ ନିଅ-ଆଣ କରେ । ଏ ମଧ୍ୟରେ ତିନି ନମ୍ବର ଦସ୍ୟୁଦଳ (ସମ୍ଭବତଃ କିଛି ଗୋଟାଏ ବଡ଼ ଆଶା ରଖୁ ?) ଷଡ଼ଯନ୍ତ୍ର କରି ଋନି ନମ୍ବରକୁ ଆୟତ୍ତ କରିଥିଲା ପରି ବୋଧହୁଏ । ଏଥି ସକାଶେ ଅନ୍ୟତମ ପାଞ୍ଚ ବରଷ (?) ହେବ ନାନାରକମାର ଅବୈଧପଦ୍ମା ଗୁପ୍ତରେ ଅବଲମ୍ବନ କରି ସରକାର ଆଖିରେ କ୍ରମାଗତ ଧୂଳିଦେଇ ଆସିଛନ୍ତି । ଚୌଧୁରୀ ବଜାର ମୋଡ଼ ପାଖେ ଜାଗା ଖଣ୍ଡେ

ଖରିଦ କରି “SCIENTIFIC TAILORING SHOP” ନାଁରେ ଦରଜି ଦୋକାନ ଖୋଲିଥିଲେ । ସେଇଠାରୁ ଚୌଧୁରୀବଜାର ସଦର ରାସ୍ତା ତଳଦେଇ ଜମିଦାର ନନ୍ଦବାବୁଙ୍କ ଉତ୍ତର-ପୂର୍ବ କୋଣ ବାରି କାନ୍ଥ ପାରହେବା ଯାଏଁ ଅନ୍ଧାରି ରାସ୍ତା ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ, ରାସ୍ତାଟି ଗାଣିତିକ ପ୍ରଣାଳୀରେ ତିଆରି । ହତାକାନ୍ତଠୋଡ଼ ଦରଜି ଦୋକାନର ଦୂରତା ଅନ୍ୟତମ ପରଖ ଗଜ ବୋଲି ଧରିନେଲେ II R ଫର୍ମୁଲା ବଳରେ ବ୍ୟାସାର୍ଦ୍ଧ (ତଳିରାସ୍ତା) ଅନୁମାନିକ $\Gamma \Gamma$ ଗଜ ହେବା ସ୍ବାଭାବିକ । ମାଟି ଉଖୁରାଠାରୁ ଚୂନ ଲିପା ଯାଏଁ ଦୈନିକ ଏକ ଫୁଟ ହିସାବରେ କ୍ରମାଗତ ରାସ୍ତା ତିଆରି ହୁଏ । ଅନ୍ୟତମ ନ’ ମାସ ପୂର୍ବରୁ କାମ ଶେଷ ହେବା ଏକପ୍ରକାର ଅସମ୍ଭବ । ବିଶେଷତଃ ଏଇ ପ୍ରଣାଳୀରେ ନିହାତି କମ୍ ତିନିଟି (?) ଗୁପ୍ତ ଘର ଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । କାରଣ— କାନ୍ଥତଳି ରାସ୍ତାର ଠାଏଁ ଲେଖା ଅଛି, No. III । ଏଣୁ ଗୁପ୍ତ ଚିଠିର MATHEMATICIO LANGUAGEରେ ଲେଖା ଥିବା No. II ଓ No. I (?) ମଧ୍ୟ ରହିଥିବା ଏକପ୍ରକାର ନିଶ୍ଚିତ । ତିନିଟି ରାସ୍ତା ନିର୍ମାଣ ସମୟ (ଗ୍ରୀଷ୍ମକାଳ ବାଦ୍ ନ ଯାଇ) ହାରାହାରି ଧରିନେଲେ ଅନ୍ୟତମ ତିନିବର୍ଷ । ଏ ବାଦେ, ଏଇ ପୃଷ୍ଠ ପରିକଳ୍ପନା କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ କରିବା ସକାଶେ ଅତତଃ ଦୁଇବର୍ଷ ଆଗରୁ ଦରକାର ସରଞ୍ଜାମ ଯୋଗାଡ଼ ହୋଇଥିବା ଅନୁମାନ ହୁଏ । ଉକ୍ତ ପାଞ୍ଚବର୍ଷିଆ ଯୋଜନା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲା ପରେ ଚଳିତମାସ ଦଶ ତାରିଖ ରାତି ବାରଟାବେଳେ ଏକ ନମ୍ବର ଆସାମୀର କଥାରେ ଋନି ନମ୍ବର ଆସାମୀ ଦୁଇ ନମ୍ବର ଆସାମୀକୁ ଏକ ନମ୍ବର ଆସାମୀ ଘରେ ଆଣି ଛାଡ଼ିବା ବାହାନାରେ ବାହାରେ ଲୁଚି ରହିଥିବା ତିନି ନମ୍ବର ଆସାମୀ ହାତରେ ଧରାଇ ଦେଇଛି । ପରେ, ବୋଧହୁଏ, ସରକାର ଓ ପୁଲିସ୍ ମନରେ ଭୁଲ୍ ଧାରଣା ଜନ୍ମାଇ ଏକ ନମ୍ବର ଆସାମୀକୁ ଦୋଷୀ ସାବ୍ୟସ୍ତ କରିବା ସକାଶେ ଉକ୍ତ ଆସାମୀର ନକଲି ହସ୍ତାକ୍ଷର ଲେଖା ଚିଠି ଖଣ୍ଡେ ଦୁଇ ନମ୍ବର ଆସାମୀର ଟେବୁଲ୍ ଉପରେ ଥୋଇ ଅସଲ ଚିଠି ଖଣ୍ଡକ, ଧରା ପଡ଼ିଯିବା ଭୟରେ ହରଣଭଲ୍ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଝରକା ଖୁଣ୍ଟା ଦିହରେ ଛିଣ୍ଡା ଦଉଡ଼ି ଖଣ୍ଡେ ଲମ୍ବାଇ ଋନି ନମ୍ବର ଆସାମୀ ଫେରାର ହୋଇଛି । ତିନି ନମ୍ବର ଆସାମୀ ଦୁଇ ନମ୍ବର

ଆସାମୀକୁ କ୍ଲୋରୋଫର୍ମ ବଳରେ ଅଜ୍ଞାନ କରାଇ No.III ଗୁପ୍ତ ରାଷ୍ଟ୍ରାଦେଇ ସମ୍ବବତଃ No.I କିମ୍ବା No.II ଗୁପ୍ତ ଘରକୁ ବେହି ନେଇ ଯାଇଛି । ଏଣୁ ଏକ ନମ୍ବର ଆସାମୀ ମନୁଥବାକୁ ଏ ଚକ୍ରାନ୍ତରେ ସଂପୃକ୍ତ ବୋଲି ସହଜରେ ବିଶ୍ୱାସ କରିବା କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ...

...ଲେଖିସାରି ଆଗରୁ ମୂଳ ଯାଏ ପୁଣିଥରେ ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ପଢ଼ିନେଲେ— କାଳେ ଭୁଲଭାଲ୍ ହେଇଥିବ । ସେତେବେଳକୁ ଋ ଟିକକ ଅଣ୍ଟାହୋଇ ପଣା ପାଲଟି ଯାଇଥିଲା— ତଥାପି ଖୁଆଲ ନାହିଁ ତାଙ୍କର । ଏକ ନିଃଶ୍ୱାସକେ ଢକଢକ ପିଇଦେଇ ପୁଣି ବାହାରିପଡ଼ିଲେ ବାରଣ୍ଡାକୁ । ହାତରେ ସାଇକଲ...

× × ×

ସକାଳ ଜଳଖିଆ ସାରି ନିଧିବାବୁ ବସିଥାନ୍ତି ମୋଟର ଅପେକ୍ଷାରେ । ବିଶିବାବୁ ନମସ୍କାର କରି ସାମନାରେ ଠିଆ ହେଲେ । ସାଦାସିଧା ମୁହଁ । ଅଜଣା ବାଳପୁଞ୍ଜାଏ ଆସି କପାଳ ଉପରେ ଋପି ପଡ଼ିଥାଏ । ମନର କଥା କିଛି ବାରିହୋଇପାରୁ ନଥିଲା ମୁହଁ ଦେଖି ।

“କିଓ ବିଶି । ନୂଆ କଥା କ’ଣ କି ?” ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ କଣ୍ଠରେ ପଚାରିଲେ ନିଧିବାବୁ । ଯୁବକ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେବା ଆଗରୁ ଲାଲମାଲାଟର ଖାତା ଖଣ୍ଡିକ ଫିଟାଇ ଧଇଲେ ସି.ଆଇ.ଡି. ଜନ୍ମସପେକ୍ଟରଙ୍କ ଆଗରେ । ଜାମା ଭିତରୁ ଚକ୍ଷମା ବାହାର କରି ପୁଞ୍ଜାନୁପୁଞ୍ଜ ଦେଖିନେଲେ ଲେଖାଟିକି । ରାତିରେ କ’ଣ ପଢ଼ିଥିଲେ ଭିତରେ ? ନିଧିବାବୁ ପଚାରିଲେ । ଯୁବକ ‘ଆଜ୍ଞା’ କହି ଉତ୍ତର ଦେଉଁ ଦେଉଁ ଜନ୍ମସପେକ୍ଟର ବାବୁଙ୍କ ପାଟିରୁ ବାହାରି ପଡ଼ିଲା— That’s bad ଏସବୁ ଦୁଃସାହସ । ମୁହଁଗର୍ଭେ ଖଣ୍ଡେ ତୁନି ରହି ପୁଣି ପଚାରିଲେ— ତା’ହେଲେ ଏବେ କ’ଣ କରେଦିକି ଖଲାସ କରିବାକୁ ଋହଁ ?— “ମନ୍ଦ ହୁଅନ୍ତାନି ଭାବୁଛି ।” ଏତିକିବେଳେ ଘରଘର ଶବ୍ଦରେ ଘୁମୁରି ଘୁମୁରି ଆସି ମୋଟର ଠିଆହେଲା ଦାଣ୍ଡ ଦୁଆରେ । ନିଧିବାବୁ ଉଠିପଡ଼ିଲେ... ବିଶିବାବୁ ପିଛା ଧଇଲେ...

ଭେନ୍ ଭିତରେ ବସି ନିଧିବାବୁ କହିଲେ— ଆସୁନା ରଥବାବୁ ବେମାରିରେ ପଡ଼ିଛନ୍ତି; ଥରେ ଦେଖିଆସିବା— ବିଶିବାବୁ ବସିଲେ । ମୋଟର ଛୁଟିଲା...

ଆରାମଚୌକି ଉପରେ ବସି ପୁଲିସ୍ ଜନ୍ମସେକ୍ଟର ରଥବାବୁ ପାଟିରେ ଅର୍ମୋନିଟର ପୁରାଇ ଜର କଣ୍ଟୁଆନ୍ତି । ଆଗେ ଆଗେ ନିଧିବାବୁ ପଛରେ ବିଶି ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ଭଦ୍ରୋଚିତ ସକ୍ତାର ପରେ ଟିକିଏ ପରିହାସ ମିଶାଇ ନିଧିବାବୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ— “କ’ଣ ମ! ଋରିଦିନ ହେଲା ଶେଯ ଛାଡୁନା ! “ସେଇ ଯୁ କେହାପଡ଼ା ରାଷ୍ଟ୍ରା ନିଧିବାବୁ ! ବା... ବା... ବା... ଦୂରରୁ ନମସ୍କାର । ସେଇଦିନୁ ପରା ବିଛଣା ଧରିଛି । ଆଜି ନର୍ମାଲ ଅଛି ।” ଟିକିଏ କୁହେଇ ହେଲାପରି କହିଆସୁଥିଲେ ମଝିରେ ହଠାତ୍ ନିଧିବାବୁ ପଚାରିଲେ ସେଇ ଲରି କେସ୍ ନା ?

“ହଁ... ସେଇ...”

“ତା’ ହେଲେ ବିଶିକି ଏଣ୍ଟାଷ୍ଟ କରୁନା ?— ସେ କରିବେ” । “ସତେ ବିଶିବାବୁ ! ଆପଣଙ୍କ ସେଇ ଦାୟିତ୍ୱ ନିଅନ୍ତୁ । ସେଇ ଯୁ’ ରାଷ୍ଟ୍ରା ବାବା !— ଆମେ ବୁଢ଼ା ହେଲୁଣି । ଆମଠେଇଁ ଆଉ କ’ଣ ଅଛି କି ! ତୁମେ ସବୁ ଯୁବକ— ତୁମର ଭବିଷ୍ୟତ ଅଛି ତୁମେ ସବୁ ଥାଉଁ ଥାଉଁ... ଅଧରରେ ଈଷତ୍ ହାସ୍ୟ ରେଖା ଟାଣି ଯୁବକ ମୌନ ସମ୍ମତି ଜଣାଇଲେ ।...

ନାନାରକମର କଥାବାର୍ତ୍ତା ଭିତରେ ଅଧଘଣ୍ଟାଏ ବିତି ଯାଇଛି; କାହାରି ଖୁଆଲ ନାହିଁ— ପରିଶେଷରେ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ ଦିହେଁ ରୋଗୀଙ୍କୁ ନମସ୍କାର ଜଣାଇ ମୋଟର ଧଇଲେ ।

ମୋଟର ଉପରେ ବସି ନିଧିବାବୁ କ’ଣ କ’ଣ ଲେଖି ପକାଇ କାଗଜ ଖଣ୍ଡେ ବଢ଼ାଇ ଦେଲେ; କହିଲେ— “ସାବଧାନ ବିଶି ଖଲାସ କଲାପରେ ଆସାମୀ ଉପରେ ଆଖି ରହେ ଯେପରି ।”

କହୁଁ କହୁଁ ଭେନ୍ ଆସି ଠିଆ ହେଲା ନିଧିବାବୁଙ୍କ ଘର ସାମନାରେ । ଦିହେଁ ଓହ୍ଲାଇସାରିଲା ପରେ ଯୁବକ ସାଇକଲ ଧରି ରାଷ୍ଟ୍ରା ଗହଳିରେ କୋଉଁଠି ହଜିଗଲେ । ଜଣାଗଲାନି...

× × ×

ଦୁଇ ଘଣ୍ଟା ପରେ—

ହାଜତଖାନା ବାହାର ବରଣ୍ଡା ଉପରେ ଦି’ଜଣ ଯୁବକ ଠିଆ ରହି କ’ଣ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଥାନ୍ତି । ପାଖାପାଖି ହେବାକୁ

ଜଣାଗଲା, ବିଶିବାବୁ— ଆଉ ମନୁଥ । କଥା ପ୍ରାୟ ସରି ଆସିଥିଲା ସେତେବେଳକୁ । ମନୁଥବାବୁ କହୁଥିଲେ— “...ଏକ ମୋର ଅନୁରୋଧ ସବୁଜନ୍ମସପେକ୍ଟର ବାବୁ ! ମୋତେ ଆପଣ ଅବିଶ୍ୱାସ କରିବେନି । ଆପଣଙ୍କଠୁଁ ମୀନା ମୋର ନିକଟତର । ମୋ’ରି ପାଇଁ ସେ ଆଜି ଦସ୍ୟୁଙ୍କ ହାତରେ ପଡ଼ିଛି...” ... ସେଇତ... ଟିକିଏ ରହି କହିଲେ... ଶୁଣିଲେ ମନୁଥବାବୁ । ଅନ୍ଧାର ଘରେ ଦରାଣ୍ଡି ହେଲାବେଳେ ନାନାରକମର ଅଯଥା ଚିତ୍ତ ବି ପ୍ରକୃତ ବସ୍ତୁ ବୋଲି ଧରାପଡ଼େ । ଏ ବି ସେଇ ରକମ...

ବିଶିବାବୁଙ୍କ ମନମିଶା କଥାରେ ଅବଧାନ ନରଖି ସେ ପଚାରିଲେ— ବାବାକୁ ପାଇଲେଣି ?— “ଆପଣଙ୍କ ବିଶ୍ୱସ୍ତ ଝଙ୍କର ସେ; ସେଇ ଦାୟିତ୍ୱ ଆପଣଙ୍କର । ମୋ’ର କ’ଣ ଅଛି ? ପରିହାସ ସ୍ୱରରେ ଏତିକି କହିଦେଇ ଶେଷରେ— ତା’ ହେଲେ ପରେ ଦେଖା ହେବ; ନମସ୍ତେ— କହି ସାଇକଲ ଚଢ଼ି ଝଲିଗଲେ ।

ମନୁଥବାବୁ କିଛି ସମୟ ନିଶ୍ଚଳ ପ୍ରତିମା ପରି ଠିଆ ରହି ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଗୋଡ଼ ପକାଇଲେ ସଦର ରାସ୍ତା ଉପରକୁ । ମୋଟର ସାଇକଲ ରିକ୍ଷା ପତ୍ତା ନ ମିଳିବା କଟକ ରାସ୍ତା— ସେ ଭିତରେ ଛାର କନ୍ଦେଦି ମନୁଥକୁ ପଛରେ କିଏ ? କୋଉଁ ଭିତରେ ହଜିଗଲେ— ଚିହ୍ନ ବି ଦିଶିଲାନି ଆଉ...

× × ×

ସେଦିନ ସକାଳେ ବିଶିବାବୁଙ୍କୁ ବିଦାୟ କରି ସାରି ଜମିଦାର ନନ୍ଦବାବୁ ଅନ୍ୟମନସ୍କଭାବେ ପଶିଆସିଲେ ଭିତରକୁ । ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ସିଡ଼ି ପାରହୋଇ ବାହାତପଟ ବୋତାଲା ବାରଣ୍ଡାଆଡ଼େ ମୁହାଁଇଲେ । ଝଲିରେ କ୍ରମ ନଥିଲା— ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନଥିଲା ।

ପକ୍ଷାଘାତ ବେମାରିରେ ମୀନାର ମା’ ଝଲିଗଲା ଦିନଠୋଉଁ ସାଧାରଣତଃ ବୁଢ଼ା ଜଣାଡ଼େ ବେଶୀ ଆସନ୍ତିନି । କେବେ କିମିତି କୋଉଁଥିରେ ମନ ନ ଲାଗିଲେ ହଠାତ୍ ଝଲି ଆସି ଆରାମ ଚୌକିଟା ଉପରେ କ’ଣ ଏଣୁତେଣୁ ଗୁଡ଼ାଏ ଭାବନା କରି କିଛି ସମୟପରେ ତଳକୁ ଫେରିଆସନ୍ତି । ଆଜି ବୋଧହୁଏ ସେମିତି କିଛି ଘଟିଛି ।

ସବୁଦିନ ପରି ବୁଢ଼ା ଆସି ଚୌକି ଉପରେ ବସିଲା ବେଳକୁ ଆଖି ପଡ଼ିଗଲା ସାମନାରେ ଟଙ୍ଗାଥିବା ପୁରୁଣା ଫୋଟ ଉପରେ । ଦୁଇ ଚୌକି ମଝିରେ ଲଗାଲଗି ଠିଆ ରହିଛି ମୀନା ବାଁ ପଟକୁ ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରଭାମୟୀ— ଗାଲ ଦୁଇଟିରୁ ଯୌବନର କୋମଳିମା ଉଛୁଳି ପଡୁଥିଲା ତିରିଶି ବର୍ଷରେ ବି । ମୁହଁ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ଚକ୍ଷୁ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ତିନି ବରଷର ଶିଶୁ ମାନି— ଛୋଟ ଛୋଟ ଦୁଇ ଆଖି ଦେଇ ଦୁଷ୍ଟମି ଯେପରି ଉଛୁଳି ଝୁହୁଥିଲା କେମେରା ମୁହଁକୁ । ଦିହରେ ଫୁଲଫୁଲିଆ ଫୁକ— ମୁଣ୍ଡରେ ପରଜାପତି । ସେ ଆଉ ଝହଁପାରିଲେନି । ଦୀର୍ଘ ବାରବର୍ଷର ଲୀନାୟିତ କ୍ଷାଣ ସ୍ମୃତି ରୂପପାଇ ଜୀବନ୍ତ ହୋଇଉଠିଲା । ଦି’ ଆଖିରୁ ଦି’ଧାର କବୋଷ ଲୁହ ଅଜାଣତରେ ବହିପଡ଼ିଲା । ମନର ଆବେଗ ସମ୍ଭାଳି ନ ପାରି ଅଥୟ ହୋଇ ଝଲିଆସିଲେ ତଳପୁରକୁ...

ଦେଖନ୍ତି— କନ୍ଦେଦି ମନୁଥ ଦି’ହାତଯୋଡ଼ି ତାଙ୍କରି ମୁହଁକୁ ଝହଁ ଠିଆ ରହିଛନ୍ତି । ଅଳସ ଚକ୍ଷୁ— ଅବଶ ମନ । କ’ଣ କହିବାକୁ ଯାଉଥିଲେ ଏତିକିବେଳେ ବୁଢ଼ା ରାଗ ଜର୍ଜରିତ ହୋଇ ଗର୍ଜନକରି କହିଦେଇ ଗଲେ—

“ଆହୁରି କି ସର୍ବନାଶ କରିବାକୁ ଆସିଛୁ ଝେର । ଜାତି ପିଲା ବୋଲି ସର୍ବସ୍ୱ ତୋ’ ହାତରେ ଅର୍ପଣ କରିଥିଲି— ଲକ୍ଷାଧିକ ସମ୍ପତ୍ତିର ଅଧିକାର ଦେଇଥିଲି । ଶେଷରେ ଚକ୍ରାନ୍ତ କରି— କ୍ଷତ୍ରିୟ କରି ମାନିକି ମୋର ନେଇଗଲୁ; ମୋର କଲିକା ଭାଙ୍ଗିଦେଲୁ । ଫେରେ କାହିଁକି ଆସିବୁ । ଝଲି ଯା— ଝଲିଯା ମୋ ଆଗରୁ—” କହି ଖାଲି ଥରି ଉଠିଲେ ।

ମନୁଥବାବୁ ଆବେଗାୟିତ କଣ୍ଠରେ ଅନୁନୟ କରି କହିଲେ ମୁଁ ସେକଥା କିଛି ଜାଣିନି ଆଜ୍ଞା ! ମିଛରେ ମୋତେ ଦୋଷୀ କରୁଛନ୍ତି— “ମିଛରେ ତୋତେ ଦୋଷୀ କରୁଛି । ତୁ ସେକଥା କିଛି ଜାଣୁନି ? ତୁ ବରାବର ଜାଣିଛୁ । ତୋ’ରି ଚିହାଣରେ ଯା’ ଘଟିଛି—” ଏତିକିବେଳେ ବିଶିବାବୁ କହିଥିବା “... ଏକା ମନୁଥ ନୁହନ୍ତି; ଯା’ ପଛରେ ମସ୍ତବତ୍ ଦୁରଭିସନ୍ଧି ରହିଛି...” ବୁଢ଼ାଙ୍କ କାନରେ ଘନ ଘନ ପ୍ରତିଧ୍ୱନିତ ହେଲା । ପୁଣି ଟିକିଏ ଏଣିକିତେଣିକି ହୋଇ ବିଦ୍ରୁପ ସ୍ୱରରେ କହି ଉଠିଲେ— “ତୁ ଜାଣିନୁ ? ତା’ ହେଲେ ମାନେଜର କରିଥିଲି କିଆଁ ? ମୋ ଘର ଭିତରୁ ମୋ ଯୁବତୀ ଝିଅ ଝେରି ଗଲା—

ରୁ ଯଦି ଜାଣିଲୁ; ତା'ହେଲେ ଦୋଷୀ କିଏ ! ମୁଁ ?” ମନ୍ମଥ ଜବାବ ଖୋଜି ପାଇଲେନି— ଖାଲି ଅବାକ୍ ହୋଇ ଋହୁ ରହିଥାନ୍ତି; ବୁଢ଼ା ରାଗରେ ଇତସ୍ତତଃ ହେଉଥାନ୍ତି । ମନ୍ମଥକୁ ଏପରି ଠିଆ ରହିବା ଦେଖୁ ଫେରେ କହିଲେ— ଋହୁକୁ କ'ଣ ? ଏଇପରି ଋହୁରହିଲେ ପାପର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ ହେବ ନାହିଁ । ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ କରିବୁତ— ଯା; ମାନିକି ମୋର ଯେଉଁଠି ଲୁଚେଇଛୁ ଘେନିଆ; ତା'କୁ ଥରେ ଆଣି ମୋତେ ଦେଖେଇଦେ । ନୋହିଲେ ମୋତେ ଆଉ ମୁହଁ ଦେଖାନା; ମୁଁ ବି ଦେଖିବାକୁ ଋହେଁନି— କହି କ୍ଷିପ୍ର ଗତିରେ ପଛ ଫେରାଇ ଚାଲିଗଲେ । ମନ୍ମଥ ନିର୍ବାକ୍ ହୋଇ ଖାଲି ଅନେଇ ରହିଥାନ୍ତି ।...

× × ×

ଦଶଯନ୍ତ୍ର ବେଳ । ସଦର ରାସ୍ତା । ସାଧାରଣତଃ ଏଇ ସମୟତକ ସହରିଆ ଜାଗାରେ ଭାରି ଭିଡ଼ ହୁଏ । ସେଥିରେ ପୁଣି ରାଜଧାନୀ କଟକ ସହର— ଭାସମାନ ଜନତାର ତୀର୍ଥମାଟି । ଟିକିଏ ଅନ୍ୟମନସ୍କ ହେଲେ କମ୍ ସେ କମ୍ ହାସପାତାଲ— ତାଠୁଁ ବେଶୀ ପେରାଡାଇସ୍...

ମଥାପୁରା ଚିନ୍ତା ଆଉ ମନଭରା ଅବଶତା ଘେନି ମନ୍ମଥବାରୁ ରାସ୍ତାକଡ଼ରେ ଶହ ଶହ ଯାତ୍ରୀ ଭିତରେ ଜଣେ ହୋଇ, କ'ଣ ଭାବୁଥାନ୍ତି କେଜାଣି— ମୁହଁ ଦେଖିଲେ ମନେ ହେଉଥିଲା ବାବୁଙ୍କ ଭର୍ତ୍ତନା ଯେପରି ତୀରପରି ବିଛୁଛି ମନରେ— ଦୋଷୀ କିଏ ! ନିଜେଇ ଦୋଷୀ । ବୁଢ଼ା ଠିକ୍ କହିଛନ୍ତି । ଘରର ମାନେଜର ସେ; ସବୁ ଦାୟିତ୍ୱ ତାଙ୍କର ମୁଣ୍ଡରେ । ରାତିଅଧରେ ଯୁବତୀ ଝିଅ ଯଦି ଘରୁ ଚୋରି ଗଲା...

ଇମିତି କେତେ କ'ଣ ଭାବି ଚାଲିଥାନ୍ତି । ଏ ମଧ୍ୟରେ ମୋଚରଝଲକ (ଜଣେ ବାବୁ ହେବେ) ପଛପଟୁ ଘନ ଘନ ହର୍ଷଦେଇ ପିଠି ପାଖକୁ ଲାଗି ଆସିଲେଣି— ଖୁଆଲ ନାହିଁ । ବାବୁ ବିରକ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ହର୍ଷ ଦେଇ ଆଗକୁ ବାହାରି ମୋଚର ଠିଆ କଲେ । ଦରବାଜା ଖୋଲି କ'ଣ କହିବାକୁ ଓହ୍ଲୁଆସି ଦେଖନ୍ତି— ମନ୍ମଥ ! ଭାବ ବଦଳିଗଲା— କଣ୍ଠ ସ୍ୱର ନଇଁ ପଡ଼ିଲା । ପଚାରିଲେ— ଆଗରେ

ମନୁ ! ଏକମୁହାଁ ହୋଇ କୁଆଡ଼େ ଚାଲିଛୁ ମ ! ଶ୍ୟଥର ହର୍ଷ ଦେଲିଣି— ଋହୁନୁ ! କୁଆଡ଼େ ଯାଉଛୁ ?— ଯୁବକ ଆଗରେ ଆସି ଠିଆ ହେଲେ ।

ମନ୍ମଥ ଟିକିଏ ବିବ୍ରତ ଆଉ ଲଜିତ ହେଲାପରି ଉତ୍ତର କଲେ— “ମୁଁ... ମୁଁ ବାହାରିଛି ପରା ଏଇ ଯୋଉଁ... ତୁ କୁଠୁ ?— କେବେ ବିଳାତରୁ ଫେରିଲୁ ?” ବିଳାତ କଥା ପରେ କହିବି ଆଗେ ଚଳ ଘରକୁ ଯିବା” କହି ହାତଧରି ମୋଚର ଭିତରେ ବସାଇଲେ । ଦୁଇବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଧରି ମୋଚର ଛୁଟିଲା ଗୋଟିଏ ଦୋ' ମହଲା କୋଠା ଆଡ଼କୁ...

ଆଜି ପୁରୁଣା ସହଯାତୀ ବନ୍ଧୁର ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ବ୍ୟବହାର ଦେଖୁ ମନ୍ମଥବାରୁ ଟିକିଏ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ । ରବିବାରୁ— ବଡ଼ଘର ପୁଅ । ଏଇ ଅଭିମାନ ଧରି ସହଯାତୀଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଭଲରୂପେ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରିବା କିଏ କେବେ ଦେଖିନି । ଗୋରା ତକତକ ସରୁ ଦିହ, ସିଲ୍‌କ ନ ହେଲେ ପତଳା ଝାନ ପଞ୍ଜାବି ତଳକୁ ସରୁମୁହଁ କଟକି ଧୋତି ବିନା ଅନ୍ୟ ପୋଷାକ ଦିହକୁ ସୁହାଏନି । ଏଇ ଚରିବର୍ଷ ତଳର— ବି.ଏ. କ୍ଲାସର କଥା । ଚିଡ଼ିଚିଡ଼ିଆ ସ୍ୱଭାବ— ଏକଜିଦିଆ ପ୍ରକୃତି । ଆଖି କରି କିଏ କିଛି ଗୋଟାଏ କହିଦେଲେ ନାକ ଆଗରୁ ପିର ଗଡ଼ି ପଡୁଥିଲା । ସେ ଆଜି ମୋଚର ରଖି ମନ୍ମଥକୁ ଘରକୁ ଡାକିନେବା କମ୍ କଥା ନୁହେଁ— ସେ ଭାବିଲେ ।

ମୋଚର ଛୁଟିଥାଏ । ମନ୍ମଥବାରୁଙ୍କ ଭାବନା ସୁଅରେ ନୂଆ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଆକାଂକ୍ଷା ଭାସି ଭାସି ଚାଲିଥାଏ । ସେ ହୁଁ ମାରି ବସି ଶୁଣୁଥାନ୍ତି । କିଛି ସମୟ ପରେ ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ କଥାର ଉପସଂହାର କରିବାକୁ ନ ଦେଇ ପଢ଼ିଲେ— ବିଳାତରୁ ଫେରିଆସିଲା ପରେ ରିସର୍ଚ୍ଚ ଆରମ୍ଭ କଲୁ ବୋଧହୁଏ— ?

“ନା ନା, ସେଇଠୁଁ ହିଁ ଆରମ୍ଭ କରିଛି । ସେଠାର ଯୋଉଁ ଏପରଟସ୍ ଭାଇ— ମାର୍ବୋଲେସ୍— ଦେଖିଲେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେବୁ ।”

“କେତେ ଦୂର ଗଲୁଣି ?

“ମାଲଲେ ଖଣ୍ଡେ...” ରବିବାରୁ ହସିଦେଇ କହିଲେ ।

“ମାନେ ?”

“ମାନେ— ମୁଁ ପ୍ରଥମେ endocrine system ଉପରେ ରିସର୍ଚ୍ଚ କରୁଥିଲି । ଫେରେ ମନେହେଲା ମଣିଷର ଏ ଯୋଗ୍ଗ ଚେହେରା— ମାନେ, outward appearance— ଯା’କୁ ବି ତମ ସାହିତ୍ୟ ରୂପଛଟା ବୋଲି କହେ— ତା’ର ବିଭିନ୍ନତାରେ କି କାରଣ ଥାଇପାରେ । ଏହାର ଯୁ’ବୈଜ୍ଞାନିକ ହେତୁ— I mean epithelial cell ସେଥିରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସମ୍ଭବ କିନା ! ଖୋଜିଲି, ଖୋଜୁ ଖୋଜୁ ନାନାରକମର ସୁଷ୍ଣ ଗବେଷଣା ପରେ ବାହାର ହେଲା ଗୋଟାଏ ସୁଦୃଢ଼ କେତୋଟି ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଦ୍ରବ୍ୟର ସମଷ୍ଟି । ତା’କୁ ଆଣି ଇଞ୍ଜେକ୍ଟ କଲି ପ୍ରାଣବନ୍ତ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଦେହରେ । ଫଳରେ ଦେଖାଗଲା— ପାର୍ଥବ ଦେହର ନୈସର୍ଗିକ ଚେହେରା ଅତର୍କିତ ଭାବେ ବଦଳିଯାଇଛି । ସବୁ ଅଙ୍ଗପ୍ରାଙ୍ଗରେ ଅଦ୍ଭୁତ ରକମର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଛି । ମାନେ କଲା, ଧଳା ହୋଇଛି— ଧଳା ସବୁଜ ହେଇଛି ଲାଲ କଲା ହୋଇଛି...

କଥା ଶେଷ କରିବାକୁ ନ ଦେଇ ମନୁଥବାକୁ ପଡ଼ିଲେ ।

ଆଜ୍ଞା, ଏ ପରିବର୍ତ୍ତନ କ’ଣ ସାମୟିକ ନା “forever ? Indirectly forever; ମାନେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ବିପରୀତ ପ୍ରକ୍ରିୟା ସାହାଯ୍ୟରେ ସ୍ବାଭାବିକ ଅବସ୍ଥା ପୁଣି ଆଣାଯାଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ପରୀକ୍ଷାଦ୍ୱାରା ଜଣାଯାଇଛି— ଉକ୍ତ ପ୍ରକ୍ରିୟା ତିନିଶହ ଷୋଳ ଘଣ୍ଟା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରୟୋଗ ହେବା ଋହି । ଅନ୍ୟଥା ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଚେହେରା କସ୍ତିନକାଳେ ସ୍ବାଭାବିକ ସ୍ଥିତି ଆସିବ ନାହିଁ— ଆଣିବାରେ ବି ବିପଦ ରହିଛି ।”

“ମୁଁ ପଚାରେ— ଏଇ ଯୁ’ changes ମାନେ ଯାହା ତୁ ଏବେ କହିଲୁ— ଏଥିଦ୍ୱାରା ଦୈହିକ ଗଠନର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମାନସିକ ବିକୃତିର ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ ତ ?”

“ଗଲା— ଏଇଠି ତୁ ଭୁଲ୍ ବୁଝୁଲୁ । ପରିବର୍ତ୍ତନ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଗଠନରେ ନୁହେଁ— ଦୈହିକ ରୂପରେ, ବାହ୍ୟ ଆକୃତିରେ । ଏଥିରେ ମାନସିକ ପରିବର୍ତ୍ତନର ପ୍ରଶ୍ନ ରହିଲା କୁଠି ?” ରବିବାବୁ ଟିକିଏ ଜୋରଦେଇ କହି ଋହିଲେ ମନୁଥ ଆଡ଼କୁ ।

ଶରୀରତତ୍ତ୍ୱ ନେଇ ଏମ୍.ଏସ୍.ସି. ପାସ୍ ବର୍ଷ ବର୍ଷ ଧରି ରିସର୍ଚ୍ଚ କରିଆସୁଛନ୍ତି । ପହିଲି ସମୀକ୍ଷାରେ ସଫଳତା ହାସଲ କରି ଦ୍ୱିତୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ହସ୍ତକ୍ଷେପ କରିଛନ୍ତି— ଜ୍ୱଳନ୍ତ ପ୍ରମାଣ ଆଗରେ । ଏପରି ଥିଲାଠେଇଁ ସେଇ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆଉ ବେଶୀ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବା ମନୁଥବାକୁ ଉଚିତ୍ ମନେ କଲେ ନାହିଁ, କିଛି ସମୟ ତୁନି ରହିଲା ପରେ କଥାର ମୋଡ଼ ଭାଙ୍ଗି ପଡ଼ିଗଲେ— ତା’ ହେଲେ ଇକ୍ଷିଣି ଯାଇଥିଲୁ କୁଆଡ଼େ ?— ଯାଇଥିଲି ପରା ପୋଷ୍ଟ ଅଫିସ୍ । ଅଡ଼ର କରିଥିଲି କେଜଟା ଏପେରଟସ୍ ପାଇଁ । ଛ’ଦିନ ହେଲାଣି ଏଯାଏଁ ଇଣ୍ଟିମେସନ୍ ବି ପାଇନି...” କହୁ କହୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଜାଗାରେ ଆସି ଗାଡ଼ି ପହଞ୍ଚିଲା । ଦୁଇ— ବନ୍ଧୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସିଲେ ତଳକୁ...

× × ×

ସେଦିନର ସନ୍ଧ୍ୟା । ଆକାଶ ମେଘାଞ୍ଛନ୍ନ । ସୂର୍ଯ୍ୟ କେତେ ବେଳଠାରୁ ବୁଡ଼ିଗଲେଣି ଜଣା ପଡ଼ିନଥିଲା । ବି’ପହରୁ ଝିପିରି ଝିପିରି ବରଷା ପଡ଼ି ରାସ୍ତାଗଳି କାଦୁଅ ଉଠିଯାଇଛି । ଏତିକିବେଳେ ଦୋ’ତାଲା ବାରଣ୍ଡା ଉପରେ ଦୁଇଟି ଚୌକି । ଦୁଇ ବନ୍ଧୁ ବସି କି କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଥିଲେ କେଜାଣି— ମୁହଁ ଗମ୍ଭୀର— ଆଖିପତା ନିଶ୍ଚଳ । ବୋଧହୁଏକି ଏକ ଜଟିଳ ସମାସ୍ୟା ଆଗରେ— ସମାଧାନ ଖୋଜି ପାଉନାହାନ୍ତି...

କିଛି ସମୟ ଉତ୍ତାରୁ ଦୀର୍ଘନିଃଶ୍ୱାସ ଶବ୍ଦରେ ନୀରବତା ଭାଙ୍ଗି ରବିବାବୁ କହିଲେ— ଗଲାକଥା ଯାଇଛି ମନୁ ! ଏବେ କ’ଣ କରିବୁ ଭାବୁଛୁ ?— “ଆରୁହତ୍ୟା” ଉଶ୍ୱାସ ଭାଷାରେ କହିଦେଲେ; କଥାଟା ଯେପରି କିଛି ନୁହେଁ ।

“ଯାକୁ ଗଡ଼ିବାର ଶକ୍ତି ନାହିଁ— ତା’କୁ ଭାଙ୍ଗିବାର ଅଧିକାର ତୋର ନାହିଁ— ବୁଝୁଛୁ ମନୁ !” ଆଦେଶାତ୍ମକ ପ୍ରଶ୍ନ କରି ଋହିଁ ରହିଲେ ମୁହଁକୁ ।

“ମୁଁ ଆଉ ବନ୍ଧୁ ରହିବାକୁ ଋହେଁନି ରବି ! ଆଉ ଏ ଅଲାକୁଳ ମୁହଁ ଧରି ଦାଣ୍ଡରେ ଝଲିପାରିବି ନାହିଁ । ମୁଁ ମରିବି ତୁ ମୋତେ ବାଧା ଦେ’ନା । ଅନ୍ୟଆଡ଼େ ମୁହଁ ଫେରାଇ, ଆଖି ନ ପିଛାଡ଼ି ଋହିଁ ରହିଲେ ।

କଟକରେ ପଢ଼ିଲାବେଳେ ରବିବାବୁ ସଙ୍ଗୀତୀନ ଜୀବନ କଟାଇଥିଲେ କ’ଣ ହେଲା— ବିଲାତ ଯିବାଠାରୁ ସାଙ୍ଗସାଥୀର

ମହତ୍ ବେଶ୍ ଉପଲବ୍ଧ କରିପାରିଛନ୍ତି । ସାଥ୍ ପ୍ରାଣର ସହାନୁଭୂତି ବହୁତ ଶିଖି ଆସିଛନ୍ତି । ସେ ଦେଖିଲେ, ମନୁଥବାକୁ ବ୍ୟାକୁଳ ମନର ଆବେଗକୁ ଶାନ୍ତ କରିବାକୁ କହିଲେ— ଅସଙ୍ଗତ ହେଉ ପଛକେ— ମନକୁ ପାଇଲା ଭଳି କିଛି ଗୋଟିଏ ନୂଆ କଥା କହିବା ଦରକାର; ଅନ୍ୟଥା ଫଳ ନାହିଁ କିଛି । ସେ କେତେ ସମୟ ତୁନି ରହିଲା ପରେ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଆରମ୍ଭ କଲେ—

— ମନୁ ! ତୋ' ମନର ବେଦନା ମୁଁ ବୁଝୁଛି । ଅବଶ୍ୟ ଏଇ ଅବସ୍ଥା ନେଇ ସାଙ୍ଗସାଥୀ ଆଗରେ ମୁହଁ ଦେଖାଇବା ତୋ' ପକ୍ଷରେ କମ୍ ଲଜ୍ଜାର କଥା ନୁହେଁ । ତା' ବୋଲି ମରିବାକୁ ଯିବା ମୁଁ ପସନ୍ଦ କରୁନି—

— ତା' ହେଲେ କ'ଣ କରିବି କହୁନୁ—

— କିଛି କରିବୁନି ବୋଲି କ'ଣ ମରିବୁ ? ବରଂ ଗୋଟାଏ ଇଞ୍ଜେକ୍ସନ୍ ନେଇଯା; ଚେହେରା ଏକଦମ୍ ବଦଳିଯିବ । କେହି ତୋତେ ଚିହ୍ନିପାରିବେନି ।... ନ ହେଲା, ଆମ ଘରେ ରହିବାକୁ ମନା କରୁଛ କିଆଁ ?—

— ନା ଭାଇ ! ସେ ହେବନି ! କ୍ଷମା ଦେ ! ବରଂ ଇଞ୍ଜେକ୍ସନ୍ ନେଇଯିବା ଭଲ— ନମ୍ର କଣ୍ଠରେ କହିଲେ ଏତକ ।

— ନା ନା ଭାଇ ! ସେ କଥା କରିବାକୁ ଯିବୁ କାହିଁକି ? ଭାରି ଗନ୍ଧିଆ ଦିଶିବୁ । କୁଆଡ଼େ ନ ଯାଇ ମୋ ଘରେ ରହ । କିଛି ଅସୁବିଧା ନାହିଁ—

— ଗନ୍ଧିଆ ନା ! ଆଗ୍ରହ ସହିତ କହିଲେ ଯେପରି ସେଇତ ମୁଁ ଝୁହେଁ; ମୁଁ କୁହୁତ କଦାକାର ହେବା ଝୁହେଁ । ଯା, ଭାଇ ତେରି କରନି; ଜଳଦି prepare କର—

— କିନ୍ତୁ ମନୁ, ତିନିଶ' ଷୋଳ ଘଣ୍ଟା ମଧ୍ୟରେ ଓଳଟା ପ୍ରକ୍ରିୟା ନ କଲେ ଚିରଦିନ ପାଇଁ ଗନ୍ଧିଟି ! ଭାବିଚିନ୍ତି କାମ କର । ଖୁବ୍ ଭାବିଚିନ୍ତି କିଛି ରବି ! ତିନିଶ' ଷୋଳ ଘଣ୍ଟା, ମାନେ ପୂରା ତେର ଦିନଟି ! ନିଶ୍ଚେ ଆସିବି ! ତୁ' ସେଥିକି ନିଶ୍ଚିତ ରହ'—

ରବିବାରୁ ଦେଖନ୍ତି— ମନୁଥକୁ ମୃତ୍ୟୁମୁଖରୁ ରଖିବାକୁ ଗଲେ ଇଞ୍ଜେକ୍ସନ୍ ଦେବା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଉପାୟ ନାହିଁ । ସେ

ଯିମିତିକା ଏକଜିବିଆ ଲୋକ ତା' ପକ୍ଷରେ ମରିଯିବାଟା ଭାରି ସହଜ; ଇମିତିକି କିଛି ନୁହେଁ । ଏଣୁ କ'ଣ କରିବାକୁ ହେବ ଭାବି ବସିଲାବେଳେ ମନୁଥବାରୁ ଉପସଂହାର କରି କହିଲେ—

— ନା ରବି, ସେସବୁ ବଡ଼ ଅତୁଥା କଥା । ତୁ' ସେଇଥିପାଇଁ ବ୍ୟସ୍ତ ହୁଅନା; ମୁଁ ଯାହା ଠିକ୍ କରୁଛି, ସେଇଯାଇ ଠିକ୍— ଉଠି ଆସିଲେ ବାରଣ୍ଡା କଡ଼କୁ ।

ରବିବାରୁ ଆଉ କିଛି ନ କହି ଚୌକି ଛାଡ଼ି ଗମ୍ଭୀର ଭାବେ ଭିତରକୁ ପଶି ଆସିଲେ । କିଛିସମୟ ପରେ ହାତରେ ସିରିଞ୍ଜ ଧରି ପାଖକୁ ଆସି ଡାକିଲେ— ବସ୍ ଚୌକିରେ । ମନୁଥ ସୁନାପିଲାଟି ପରି ବସି ବାହୁ ଦେଖାଇଲେ । ରବିବାରୁ ନିଃଶ୍ଵାସ ରୁଷି ଏକ ମନରେ ଇଞ୍ଜେକ୍ସନ୍ ଦେଉଥାନ୍ତି— ମୁହଁ ଗମ୍ଭୀର । ମନୁଥବାରୁ ମନେ ମନେ ଅନୁଭବ କରୁଥାନ୍ତି— ଦିହ ତମାମ୍ ଏକ ବିଚିତ୍ର ଧରଣର ରୋମାଞ୍ଚ ଉଠି ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଉଭେଇଗଲା; ପୁଣି ପୂର୍ବ ଅବସ୍ଥା ଫେରି ଆସିଲା । ସେତେବେଳକୁ ଆଠ ବାଜି ସାରିଥାଏ ।

ବନ୍ଧୁଙ୍କ ପଛେ ପଛେ ମନୁଥବାରୁ ଆଲମାରି ମୁହଁରେ ଟଙ୍ଗା ଥିବା ଆଇନା ପାଖକୁ ଆସି ଦେଖନ୍ତି— ଏ କ'ଣ ? ସେ କ'ଣ ଭୂତ ପାଲଟି ଗଲେ ! ମନୁଥ କୁଆଡ଼େ ଗଲା ? ସେ ଯେ ନିଜେ ମନୁଥ— ବିଶ୍ଵାସ ହେଲା ନାହିଁ; ପୁଣି ଥରେ ଆଖି ମଲିମଲି ଝୁହେଲେ ଆଇନା ଦିହକୁ; ସେଇ କଥା, ସେଇ ପୈଶାଚିକ ରୂପ । କ'ଣ ହେଲେ ସେ । ଏତେ ବଡ଼ ଆକସ୍ମିକ ପରିବର୍ତ୍ତନର ଆଶଙ୍କା ନରଖି ଯୌବନ ସୁଲଭ ଚପଳତା ହେତୁ କହିଦେଇଥିଲେ ସିନା; କିନ୍ତୁ କସ୍ମିନ୍‌କାଲେ ଭାବି ନ ଥିଲେ ତାଙ୍କର ଆବାଳ ସୁନ୍ଦର ଗୋରାତୋରା ଚେହେରା ଟିକକ ଏପରି ଅତର୍କିତଭାବେ ମାଟି ହୋଇଯିବ ସେ କାଙ୍ଗାଳ ପାଲଟିଯିବେ । ଆଉ ଭାବିପାରିଲେ ନାହିଁ, ମନ ଜଡ଼ ପାଲଟିଲା । ଅବଶେଷରେ ସେ ମରିବା ସକାଶେ ସ୍ଥିର ନିଶ୍ଵାସ କଲେ ।

ଏତିକିବେଳେ ରବିବାରୁ ଆସି ଡାକିଦେଲେ— ଝଲ ମନୁ ଖିଆପିଆ ସାରି ଟିକିଏ ରେଷ୍ଟ ନେବା...

× × ×

ବାରଟା ରାତି । ସାତପୁର କରି ଆକାଶରେ ମେଘ ଢାଙ୍କିଛି ଟିକିଏ ଆଗରୁ ଖୁବ୍ ଅସ୍ତ୍ରାଏ ବର୍ଷା ପଡ଼ି ଛାଡ଼ିଯାଇଛି ।

ଏଣେ ବେଙ୍ଗବେଙ୍ଗୁଲି ଆଉ ଝିଙ୍କାରିର ରଡ଼ିରେ କାନ
ଫାଟିଲାଣି । ଖରିଦିଗ ଅନ୍ଧାର, ଅନ୍ଧାର ପରି ଅନ୍ଧାର ନୁହେଁ ।
ପ୍ରେତପୁରାର ସମାଧି ତଳୁ ସବୁ ଅନ୍ଧାର ଆସି ଯେପରି ଜମାଟ
ବାନ୍ଧି ରହିଛି । ଆକାଶ ନୀରବ— ପୃଥିବୀ ନିଷ୍ଠୁଳ...

ଲମ୍ବା ଚଉଡ଼ା ମାନଚିତ୍ରଟି ପରି କଟକସହର ଉଛେଇ
ପଡ଼ିଛି । ସଞ୍ଜବେଳିଆ ଚଢ଼େଇଙ୍କ ଭଳି ରିକ୍‌ସାବାଲାମାନେ
କୋଉଁଠି ଛପି ରହିଲେଣି— ଦେଖା ନାହିଁ । କିମିତି କିଏ ଜଣେ
ଭୋକରଙ୍ଗାଳିଆ ମୁଣ୍ଡରେ ସାହେବି ଟୋପି ଗଳାଇ
ଭୁଲାଇମାନଯାତ୍ରୀ ଧରି ରିକ୍‌ସା ଟାଣିବାରେ ଲାଗିଛି ।
ତେଲଜୀବଜାର ଗଳି, ସହରବାସୀ— ଟିକିଏ ନିଛାଟିଆ
ଜାଗା । ଭଲ ଦିନରେ ବି ଲୋକଙ୍କର ଯିବା ଆସିବା ଭିଡ଼ ନ
ଥାଏ । ସେଥିରେ ଆଜିକାର ରାତି— ନମସ୍କାର...

ଏ ସମୟରେ ଜଣେ କିଏ ତ୍ରିପଟ୍ଟ କାଳିଆ— ମୁଣ୍ଡବାଳ
ପାଟି ଝୋଟ ହେଲାଣି— ମଥାତଳି ଟାଙ୍ଗରା— ତୋଳା ଦୁଇଟି
ଜାମୁକୋଳି ପରି ଦିଶୁଛି । ହେଲେ ମାଂସପେଶୀ ଦେଖି ହଠାତ୍
ବୁଡ଼ା ବୋଲି କହିଦେବାକୁ ସାହସ ହେବନି । ଛାମୁ ଦାନ୍ତଗୁଡ଼ା
କଳା ଗାଲିସି ଦୁଇ ଧଳା ଧଳା— ମଥା ପୋତି ଏକା ରାହା
ଧରିଛି ତ ଧରିଛି । ଡରଭୟ ଥିଲା ପରି ଜଣାପଡୁ ନ ଥିଲା ।
ବୋଧହୁଏ ଝେର ତକାୟତ ଭିତରୁ କିଏ...

ଲୋକଟା ମୋଡ଼ାରାସ୍ତା ପାର ହୋଇ କାଠଯୋଡ଼ି କଡ଼
ଧରି ଆଗେଇବାରେ ଲାଗିଥାଏ । ଆଗକୁ ଦୃଷ୍ଟି ନ ଥିଲା କି
ପଛକୁ ଚାହିଁ ନ ଥିଲା । ବରଷା ପବନକୁ ଖାତିରି ନ ଥିଲା
ତା’ର । ଝଲିରୁ ଜଣାପଡୁଥିଲା— ମନରେ କି ଗୋଟାଏ
ମସ୍ତବଡ଼ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଧରି ଝଲିଛି ସେ ।

କିଛିସମୟ ପରେ ଅପରିଚିତ ଆସି ଠିଆହେଲା
ଐତିହାସିକ ପଥରବନ୍ଧର ଠିକ୍ ମଥା ଉପରେ । କି ବିଚିତ୍ର
ଲୋକ । କିଟିକିଟିଆ ଅନ୍ଧାର । ଚଉଦ ଫୁଟ ପାଣି—
କାଠଯୋଡ଼ି ନଇ ଅସମ୍ଭାଳ ହୋଇ ଧାଇଁଛି ସାଗର ଘରକୁ ।
ଟିକିଏ ଗୋଡ଼ ଖସିଗଲେ ପଛା ରହିବନି । ତେବେ ବି ସେ
ଠିଆ ରହି କ’ଣ ଭାବୁଥିଲା କେଜାଣି— ଅକସ୍ମାତ୍ ପଛପଟୁ
ଚର୍ଚ୍ଚ ଆଲୁଅ ସାଥେ ସାଥେ ଭାଷଣ ଗର୍ଜନ କରି ଏକ ଗୁଲି
ଝେଟ ତା’ର ବାଁଜଂଘ ଦେଇ ଝଲିଗଲା ସେ ମୁହଁତ ହୋଇ
ପଛ ଆଡ଼କୁ ଭଳି ପଡ଼ିଲା— ବଞ୍ଚିଗଲା—

ଏତିକିବେଳେ ଜଣେ ଉତ୍ତୁଲୋକ— ଷ୍ଟେସନ୍ ଯାତ୍ରୀ
ବୋଧହୁଏ— ରିକ୍‌ସା ଭିତରୁ ଚର୍ଚ୍ଚମାରି ଦେଖନ୍ତି— କିଏ ଜଣେ
ବେହୋସ୍ ହୋଇ ତଳେ ପଡ଼ିଛି— ଚୈତନ୍ୟ ନାହିଁ । ପାଖକୁ
ଯାଇ ଭଲଭାବେ ପରୀକ୍ଷା କରିସାରିଲା ପରେ ଆଗନ୍ତୁକ
ଆହତକୁ ରିକ୍‌ସା ଭିତରେ ବସାଇଲେ । ନିଜେ ଗୋଟିଏ
କଡ଼କୁ ଆଉଜିବସିଲେ । ରିକ୍‌ସା ଝଲିଲା— ଘଣ୍ଟି ଶବ୍ଦ
ଶୁଭୁଥାଏ...

× × ×

ଠିକ୍ ସେଇଦିନ ସକାଳେ ମନୁଅବାବୁଙ୍କୁ ଖଲାସ କରି
ବିଶିବାବୁ କଚେରି ଜଂକ୍‌ସନ୍ ଦେଇ ପବନ ବେଗରେ ଛୁଟି
ଆସୁଥିଲେ । ରାସ୍ତାକଡ଼ ବାରଣ୍ଡା ଉପରୁ ଶୁଭିଳା— ବିଶିବାବୁ!
ସାଇକଲ୍ ଗତି ଶିଥିଳ କରି ସେ ଓହ୍ଲାଇ ପଡ଼ିଲେ; ବୁଲି
ଦେଖନ୍ତି— ନରିବାବୁ ପାଟିରେ ସିଗାରୋଟ୍ ଧରି ଡାକି ଆଡ଼କୁ
ଆସୁଛନ୍ତି । ଭଦ୍ରୋଚିତ ସମ୍ମାନ ରଖି ଦୁଇଟି ହାତ ଉପରକୁ
ଉଠି ତଳେ ପଡ଼ିଗଲେ— ନରିବାବୁ ପଛରିଲେ— “କୁଆଡ଼େ
ଦୌଡୁଛନ୍ତିମ ଏ ଖରାରେ ?” “ଏ ଗୋଟାଏ ଖରା !
ପୁଲିସ୍‌ବାଲା— ଖରାବରଷାକୁ ଡରିଲେ କାମ କରିବ କିଏ ?”
“ତା’ ବୋଲି ଆମର କ’ଣ ମଣିଷପଣିଆ ନାହିଁ ।”
“ମଣିଷପଣିଆ ରଖିଲେ ଆଜି ଫେରେ ‘ନାଲିଆମୁହଁ’ ଯିବ
କିଏ ?” ବିଶିବାବୁ ସ୍ୱଭାବ ମଧୁର କଣ୍ଠରେ କହିଲେ ଏତକ—

“ନାଲିଆମୁହଁ ?— ଓ, ସେ ଲରି କେସ୍ । ତା’ ହେଲେ
ଆପଣ ଧରା ପଡ଼ିଲେ । ଆଗେ ମୋତେ ଖାପତରେ
ପକାଉଥିଲେ ମୁଁ କିଆଁ ଧରା ଦିଅନ୍ତି...”

“ଧରା ପଡ଼ିବା ତଥା ତ ନୁହେଁ; ଓଡ଼ିଆ ପୁଲିସ୍—
କେସ୍‌କୁ ଡରିବ ।”

ଉତ୍ତର ଶୁଣି କଥାର ସୁଅ ବଦଳାଇ ନରିବାବୁ କହି
ଉଠିଲେ— ଆସନ୍ତୁ ମ, ଋ କପେ ଖାଇଯିବେ— “ସେଇ
ନିତିଦିନିଆ ଋ ତ ! ନୂଆ ଟିକ କ’ଣ କହନ୍ତୁ— ଓହ୍ଲେଇ
ଯିବି, ମିଛରେ ଆସି ହଇରାଣ କରିବି କିଆଁ ?” ସେ ହସି
ଦେଲେ । “ନା ନା; ଆଉ ହଇରାଣର କଥା କିଛି ନାହିଁ ।
ନୂଆ ଗୋସେଇଁ ଆସି ଶ୍ରୀମତୀଙ୍କି ଅବ୍ୟାହତି ଦେଇଛି ।”

“ତା’ ହେଲେ ଯୋଗାଡ଼ କଲେ— ହଇରାଣରେ
ପଡ଼ି ।”

“ନା ନା, ମୁଁ ନୁହେଁ । ଶ୍ରୀମତୀ...”

“ତା’ ହେଲେ ଠିକ୍ ଅଛି— ଆଜ୍ଞା, ଆପଣ ରହନ୍ତୁ । ମୁଁ ଫେରେ କାଲି ଆସିବି । ନମସ୍ତେ” କହି ଗଲିଗଲେ ସାଜକଲ ଚଢ଼ି । ନରିବାରୁ ଘର ଭିତରେ ପଶି ଦୁଆର କିଲିଦେଲେ...

...ବସାରେ ପହଞ୍ଚି ପୋଷାକପତ୍ର ବଦଳାଇ ବିଶିବାବୁ ତାଙ୍କ ଦେଲେ— ଗୋସେଇଁ । ରୋଷାଇ ସରିଲାଣି ?— ରକ୍ଷାଶୀଳ ଭିତରୁ ଶୁଭିଳା— ଆଜ୍ଞା, ସଜଲାଣି; ଆପଣ ଗାଧୋଇ ନିଅନ୍ତୁ— ଏଇ ତରକାରି ବଢ଼ାରି ଦେଉଛି...

ତରବରରେ ତେଲ ଟୋପାଏ ଘଷି ହୋଇ ଗାଧୋଇ ପକାଇଲେ । ଯେନକେନ ମୁଠାଏ ଖାଇଦେଇ ବାହାରି ଆସିଲେ ଗମ୍ଭୀରି ଭିତରକୁ । ମନେ ମନେ କ’ଣ ଭାବି ଡ୍ରୟାର ଭିତରୁ କାଗଜ ଖଣ୍ଡେ ବାହାର କରି ପଢ଼ିନେଲେ— proceed no two କ’ଣ ବୁଝିଲେ ସେ ଜାଣନ୍ତି; ଭାଙ୍ଗି ଦେଇ ରଖିଦାରିଲା ପରେ ଆଉ ଏକ ଫାଇଲ ବାହାରକରି ଦେଖିଲେ; ଜନସେକ୍ଟର ରଥବାରୁ ଲେଖିଛନ୍ତି... ତକାୟତଙ୍କ ହାତରେ ଅସୀମ ସ୍ଥିତି ଧରି ଗତି କଲାବେଳେ ଲକ୍ଷ୍ୟଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇ ରାସ୍ତାରୁ ଖସି ପଡ଼ି ଧକ୍କା ଖାଇଛି...” ପଢ଼ି ଦେଖନ୍ତି ଚାରିଦିନ ଆଗର ଲେଖା ତାରିଖ ଅଛି । ଫେରେ କ’ଣ ମନେ ମନେ ଭାବି ଲେଖା ଦୁଇଟିକୁ ଚାରିପାଞ୍ଚ ଥର ଓଲଟପାଲଟ କଲେ— ପୁଣି ଥରେ ଯୋଗସୂତ୍ର ରଖି ପଢ଼ିନେଲେ । କ’ଣ ଧରିନେଲେ କେଜାଣି ରିଭଲୁଉର ଖଣ୍ଡିକ ପକେଟ୍ ଭିତରେ ପୁରାଇ ସାଜକଲ ଧରି ବାହାରିପଡ଼ିଲେ ଖରାଟାରେ । ମୁଣ୍ଡରେ ଟୋପି— ପଛପଟକୁ ବନ୍ଧା ଥିଲା ଓଉରକୋଟ୍...

ଦି’ପହର ବେଳ— ପକ୍କା ରାସ୍ତା କି ମତଲବରେ କେଜାଣି, ସେଦିନ ମଥା ଉପରେ ରହି ସାଥୁ ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ରାଗରେ ମୁଠା ମୁଠା ଖରା ଛାତି ଯାଉଥିଲେ ନିଷ୍ଠୁର ଭାବେ । ରାଜାରାଜୁଡ଼ାଙ୍କୁ ମୁଲଜା ନ ଥିଲା କି ଚକ୍ଷା ମୁଲିଆ ବୋଲି ବିକଳ ନଥିଲା । ବୋଧ ହେଉଥିଲା ସରଗରେ ରହି ମାର୍କିସ୍ ଯେପରି ଦେବତାଙ୍କୁ ବି କମ୍ପ୍ୟୁନିଷ୍ଟ କରାଇପାରିଛନ୍ତି । ଦୁନିଆ ତହଲବିକଳ ହେଉଥିଲେ ସେ ଛୁଟିଥିଲେ ।

ଯୋତ୍ରା କାରଖାନା ଲଗାଲଗି ଖରାଦିନିଆ ରାସ୍ତା ଉପରକୁ ଉଠିନାହାନ୍ତି ଏତିକିବେଳେ ସେ ଦେଖିଲେ— ଆକାଶ

ମେଘରେ ତଳା, ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅଦୃଶ୍ୟ । ମହାନଦୀ ସୁଅରୁ ଥୋଡ଼ାଏ ପାଣି ଉଠି ବନ୍ଧପଟ ସରି ଦେଇ ରାସ୍ତା ଉପରେ ଆସି ପଡୁଥିଲା । ଉପରେ ବରଷା ହେଉଛି । ଠାଏଁ ଠାଏଁ ସାଜକଲ ବୋହି ଓଟାରି ନଦୀସୀମା ପାର ହୋଇଛନ୍ତି କି ନାହିଁ, କୋଉଠି ଥିଲା କେଜାଣି— ମଳିଆ ଆକାଶ ତଳେ ପାଂଶୁବର୍ଷ ମେଘୁଟା ଅଭ୍ୟନ୍ତର ପାଣି ଛେଟି ଦେଇ ଗଲା; ରାସ୍ତା ଦିହର ଗୋଡ଼ି ପଥର ଉଖାରି ଉଠିଲା; ସାଜକଲ ଶିଥିଲ ହେଲା ।

ଯା’ ହେଉ ଜଗତପୁର ପାରହୋଇ ନାଳିଆମୁହଁ ମୋଡ଼ ଠେଙ୍ଗି ପହଞ୍ଚିବାକୁ ଦେହଦଣ୍ଡାରୁ ବେଶୀ ଲାଗି ନଥିଲା । କେନ୍ଦ୍ରାପଡ଼ା ସଡ଼କ ଦିହରେ ସାଜକଲ ଚକ୍ରୁଟି ଏତେ ଅଳ୍ପ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ବାଉଁ ଅଠ ମାଇଲ ପଥ ପାର ହେବା କମ୍ ସାହସର କଥା ନୁହେଁ ।

ନାଳିଆମୁହଁ ମୋଡ଼ ଦେଖି ଯୁବକ ସାଜକଲ ଛାଡ଼ି ପାଖକୁ ଆସି ଦେଖନ୍ତି; ରାସ୍ତାକଡ଼ ଗଛ ଦିହରେ ଧକ୍କା ଖାଇ ଲରିଟି ଗୋଟାଏ କଡ଼କୁ ଆଉଜି ପଡ଼ିଛି— ଆଗଟକ ଦି’ଟ ମାଟି ଦିହରେ ପୋତି ରହିଛି; ସିପାହୀ ଦିହୁଁକ ଦେଖା ନାହିଁ । ଭିତରପଟକୁ ଆଖି ବୁଲାଇଲାବେଳେ ଦିଶିଲା— ପୁରୁଣା ସପ ଖଣ୍ଡେ ଗୁଡ଼ିଆଗୁଡ଼ି ହୋଇ ହେଣ୍ଡଲ ତଳକୁ ଫୋପଡ଼ା ହୋଇଛି ସେଇଟି ବି ବରଷା ପାଣି ପଡ଼ି କୋତରା ହେବାକୁ ବସିଲାଣି । ଆଉ କିଛି ନାହିଁ...

ଖଣ୍ଡେ ଦୂରରୁ ଦେଖନ୍ତି— ସିପାହୀ ଦୁହେଁ ଲସର ପସର ହୋଇ ଧାଇଁ ଆସୁଛନ୍ତି; ହାତରେ ଲାଠି; କାଦୁଅ ନର୍ଦ୍ଦମାକୁ ଦୃଷ୍ଟି ନଥାଏ । ପାଖକୁ ଆସି ପୁଲିସ୍ କାଇଦାରେ ମନଧରା ସେଲୁଟ୍ ଦେଇ ଠିଆ ହେଲେ । ମନରେ ଆଶଙ୍କା— ଆଖିରେ ବିଶ୍ୱଳତା ।...

ବିଶିବାବୁ ପଚାରିଲେ— କେଇଦିନ ହେଲା ଏ ପଡ଼ିଛି ?— “ଆଜ୍ଞା ଚାରିଦିନ ହେଲା” ତରତର କହି ପକାଇଲେ ।

“ଗାଡ଼ି ?”

“ଦିନ ରାତି”

“ରାତିରେ ରହ କୁଠି ?”

ସିପାହୀ ଦିହେଁ କ’ଣ କହିବାକୁ ଯାଇ ଆମାଆମା ହେବା ଦେଖୁ ଯୁବକ ଟିକିଏ ଜୋର କରି ପଢ଼ିଲେ— ଛାଡ଼ି ଚାଲିଯାଉଛ ବୋଧହୁଏ— ? “ଆଜ୍ଞା, ଗୁଡ଼ାଏ ପିଲାପିଲି ଧରି ଘର କରିଛୁ; ଦରିଆରେ ଭାସିଯିବେ ?” ବିକଳିଆ ସ୍ଵରରେ କହିଲେ ଏତକ ।

“କାଇଁ ?— କ’ଣ ହେଲା ?”

“ଆଜ୍ଞା, ଆପଣ ଜାଣନ୍ତିନି ଏଠା କଥା । ଏ ଯେଉଁ ନିଛାଟିଆ ଝଡ଼ରାତି ହେଲେ ଆଜ୍ଞା, ପଞ୍ଜେ ତାହାଣୀ ଝମର ଝମର କରି— କହିଲାବେଳେ ଦିହ ଶିତେଇ ଉଠୁଛି— ଏଇ ଗଛ ମୂଳରୁ ବାହାରି ଆସେ ଆସେ...” ଯୁବକ ଅଳ୍ପ ହସିଲାପରି ହୋଇ କହିଲେ— ତାହାଣୀ ଗୁଣିଆକୁ ବିଶ୍ଵାସ କର ତୁମେ ?

“ଆଖିରେ ଦେଖିଛୁ ପରା ଆଜ୍ଞା ! ପରତେ ନ ଯିବୁ କିପରି ?” ଦେଖିଛ ତୁମେ ?”

“ନ ଦେଖିଲେ କ’ଣ ହେଲା— ଶୁଣିଛୁ କାନରେ ଆଜ୍ଞା; ମନେ ପଡ଼ିଗଲେ ରୋମ ଟାଙ୍କୁରି ଉଠୁଛି । ଯେତେହେଲେ ଚାଲି ଗଲୁଛୁ ବୋଲି ପୁଅ ମାଇପି ତ ଫେରେ...”

“ବାସ୍ ସେତିକି ହେଉ...” କହି ଟିକିଏ ତୁନି ରହି ଫେରେ ଆଦେଶ କଲେ— “ଆଜି ରାତିରେ ମୁଁ ବି ରହିବି— ପହରା ଦେବାକୁ ଇ ହେବ” ଉତ୍ତରକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ ରଖି ଚାଲିଯିବା ନିରାଶଣ କରିଗଲେ । ସେଇ ବିସ୍ଫାରିତ ପଡ଼ିଆ ଗର୍ଭରେ କେତୋଟି ଭୂଇଁ ଲଗା ବୁଦା— ଖଣ୍ଡେ ଦୂରକୁ ଗୋଟେ ଦୁଇଟି ବଡ଼ ରକମର ଝଙ୍କାଳିଆ ବରଗଛ— ସେତିକି...

ଏତିକିବେଳେ ହଠାତ୍ ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼ିଗଲା ବାଁ ହାତପଟ ମାଟି ଗଦାଟା ଉପରେ । ଉଜଡ଼ା କମସେ କମ୍ ପାଞ୍ଚ ଫୁଟ; ବ୍ୟାସ ତିରିଶ ଫୁଟରୁ ବେଶୀ ହେଲା ପରି ଦିଶୁ ନ ଥିଲା । ମାଟି ଦିହରେ କେଉଁଠି କିମିତି ସବୁଜା ଘାସ ପୁଲ୍ଲୀଏ ସଦ୍ୟଜାତ ପାହାଡ଼ ଶିଖୁକୁ ଯେପରି ଉପହାସ କରୁଥିଲା; ଦେଖିବାକୁ କୌତୁକ ଲାଗୁଥାଏ । କିଛି ସମୟ ଅନୁସନ୍ଧାନ ନୟନରେ ଚାହିଁ ସିପାହୀଙ୍କ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ପଢ଼ିଲେ— ରାତି ପହରା ନ ଦେଇ ତାହାଣୀ ଗୁଣିଆ କଥା ଜାଣିଲ କିପରି ? ପହିଲି ରାତି ପରା ଆଜ୍ଞା, ପହରା ଦେଇଥିଲା । ଅଧରାତିରେ ଏ ଯୋଉଁ

ମାଟି ଗଦା ଦେଖୁନାହାନ୍ତି— ତା’ ଆରପାଖରୁ ବାହାରିଲା ଚଣ୍ଡୀ, ଝମର ଝମର ଝୁଣିଆ । ଶବଦ ପୁଣି ବାଁ ତାହାଣୀ ଆଗ ପଛ ସବୁ ଦିଗରୁ ଘେରି ଆସିଲେ ତା’ର ଦାସୀ ପରିବାରୀ । ଆଉ ମିନିଟିଏ ଖଣ୍ଡେ ରହିଥିଲେ, ଆଜ୍ଞା ଆପଣ ଦେଖୁ ନଥାନ୍ତେ ଆମକୁ । ପିଲା କୁଟୁମ୍ବ ଦରିଆରେ ଭାସି ଯାଆନ୍ତେ ।

ଯୁବକ ଶୁଣି ତୁମ୍ଭ ରହିଲେ, କିଛି ଜବାବ ଦେଲେ ନାହିଁ । ପରେ ଦୀର୍ଘ ନିଃଶ୍ଵାସ ସହିତ ଗୋଡ଼ କାଢ଼ିଲେ ଆଗକୁ କ’ଣ ଚିନ୍ତା କରି ଝପଟି ଆସିଲେ ଜାମୁଗଛ ନିକଟକୁ । ଭଲକରି ପୁଣି ଥରେ ନିରୀକ୍ଷଣ କରି ନୋଟ ଖାତା ଫିଟାଇ କ’ଣ ଗୁଡ଼ାଏ ଟିପି ନେଲେ । ସିପାହୀ ଦିହେଁ— ଜଳ ଜଳ ଚାହିଁଥାନ୍ତି । ପରେ ଗଣ୍ଡି ପାଖକୁ ଲାଗି ଆସି ହାତ ବୁଲାଇ ଦେଖନ୍ତି— ଇଞ୍ଜିନ୍ ତଳକୁ ଯୋଖା ଫ୍ରାଣ୍ଟ ଲୁହା ଫଡ଼ାଟି ଦିଆଙ୍ଗୁଳି ଗହୀରରେ ପଶି ରହିଛି ବକଳ ଦିହରେ । ଗାଡ଼ି ଭଳି ପଡ଼ିଛି । ପାଞ୍ଚ ମିନିଟ୍ ଖଣ୍ଡେ ଏକା ଜାଗାରେ ଠିଆ ରହି କ’ଣ ଭାବିଲେ କେଜାଣି— ଆଉ ଥରେ ଆସି ଲରି ପରୀକ୍ଷା କଲେ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଟିପି ନେଲେ । ଶେଷରେ ‘ତୁମେ ଦୁହେଁ ରହିଥା’ ମୁଁ ଆସୁଛି’ କହି ଅନତି ଦୂରରେ ଥିବା ମାଟିଗଦା ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ । ମୁହଁରେ ସାହସ ଛାତିରେ ନିର୍ଭୀକତା...

ଏଣେ ବିଶିବାକୁ ଯିବା ପଛେ ପଛେ ସିପାହୀ ଦିହେଁ ପରସ୍ପର ମୁହଁ ଚାହିଁ ଚାହିଁ ହୋଇ ଆରମ୍ଭ କଲେ— ଭାଇ ଆଜି ଆଉ ବଞ୍ଚିଲାପରି ଦିଶୁନି । ସେ ଦିନ ସିନା ମା’ ଚଣ୍ଡୀର କୃପା ଥିଲାରୁ ଜୀଅ ଧଇଲେଇଁ । ଆଜି କିନ୍ତୁ ମା’ର ବାପ ବି ଚାହିଁପାରିବନି—

ଆଉ ଜଣକ ଟିକିଏ ଧୀରତା ଦେଖାଇ କହିଲା— “ମଲେଇଁ ତ ସମସ୍ତେ ମଲେଇଁ ସେ କ’ଣ ବଞ୍ଚିଯିବେ !” “ଆହେ ଭାଇ ବୁଝୁନା ତେମେ । ମୋଟା ଦରମାବାଲା । ସେ ମରିଗଲେ କ’ଣ ଯାଏ ଆସେ ! ଯାହା ଜମେଇଥିବେ ସାତ ପୁରୁଷ ଖାଇଲେ ସରିବନି । ଗରିବ ଗୁରୁବା ଆମେ । କୁଟୁମ୍ବ ଦରିଆରେ ଭାସିଯିବେ” ଆହୁରି କେତେ କ’ଣ କହନ୍ତା, ଏତିକିବେଳେ ସବ୍‌ଇନ୍‌ସ୍ପେକ୍ଟର ବାବୁ ପୁଲିସ୍ କାଇଦାରେ ଡାକି ଦେଲେ— କମ୍ ଅନ୍ । ଦିହେଁ ତରବର ହୋଇ ବୌଡ଼ି ଆସିଲେ ମାଟିଗଦା ପାଖକୁ—

ଯୁବକ ସେତେବେଳକୁ କେତେ କ'ଣ ଠଉରେଇ ନେଲେଣି ମନେ ମନେ; ସବୁ ଲେଖି ରଖୁଥାନ୍ତି । ଥରେ ଥରେ ଖରିଆଡ଼କୁ ଋହଁ କପାଳ କୁଞ୍ଚିତ କରି ଠିଆ ରହନ୍ତି— ପୁଣି ଏଣେତେଣେ ହୁଅନ୍ତି । ପୁଲିସ୍ ଦିହଁକୁ ଠିଆ ହେବା ଦେଖି ପଛରିଲେ ଦିନବେଳେ କିଏ ଏଇ ରାସ୍ତାରେ ଯା'ଆସ କରିବା ଦେଖୁଛି କେବେ ?— “ନାହିଁ ଆଜ୍ଞା, କେଇ ଯିବା ଆସିବା କରନ୍ତିନି” କହିଦେଲେ, ରାତି ବିକାଳିର ଭୂତ ଡାହାଣାକି ସାହାଯ୍ୟ କରିବ ଯେପରି ।

ଯୁବକର ମୁହଁ ଶୁଖିଲା ଦିଶିଲା; ମନେହେଲା ଯେପରି କିଛି ଗୋଟାଏ ମସ୍ତବତ୍ କଷ୍ଟନା ଗୋଳମାଳିଆ ହୋଇଗଲା । ପରେ କେତେ ସମୟ ନୀରବ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସମ୍ମୁଖ ଆକାଶକୁ ଋହଁ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଟ୍ରାକ୍ ଥିବା ଆଡ଼କୁ ଛାତି ଫେରାଇଲେ । ପଛରେ ସିପାହୀ ଦି'ଜଣ...

ଆସି ଦେଖନ୍ତି— ଲାରି ଲଗାଲଗି । ମସ୍ତବତ୍ ଋଷ୍ଟଡ଼ା ପଥରୁ ଟାଏ । ମାଟି ଭିତରେ ଘୋଡ଼ି ରହିଛି । ସୃଷ୍ଟି ଦିନରୁ ଯେପରି ବ୍ୟବହାର ହୋଇ ନଥାଏ । ନିରାଶାର ଦୀର୍ଘଶ୍ୱାସ ସହିତ ପ୍ରଥମଥର ପାଇଁ ବସିପଡ଼ିଲେ ଗୋଡ଼ ଲମ୍ବାଇ । ମୁହଁରେ ସରସତା ନଥିଲା । ସିଗାରେଟ୍ ଖଣ୍ଡେ ବାହାର କରି ନିଆଁ ଧରାଇଲେ । ଦୁଇ ତିନି ଟାଣ ଦେଇସାରି ପଛରିଲେ— କ'ଣ ହେଲା ସେଦିନ ସେସବୁ ମନେ ଅଛି ?—

ରଥବାବୁ ଆସିଲାଠୋଉଁ ଆରମ୍ଭ କରି ସେମାନଙ୍କ ସାହସପୂର୍ଣ୍ଣ ସିପାହୀ ଦଉଡ଼ି ଯାଏଁ ଗୋଟି ଗୋଟି ସବୁ ବର୍ଷନା କରିଗଲେ । ପ୍ରଶ୍ନକର୍ତ୍ତା ତୁନିହୋଇ ସବୁ ଶୁଣୁଥାନ୍ତି; ସେ ଦୁହେଁ କହିବାରେ ଲାଗିଥାନ୍ତି । କଥା ଶେଷରେ ଉପରକୁ ଭୁଲତା ଟେକି ଯୁବକ ପଛରିଲେ— “କିଲିକିଲା ରଡ଼ି ନଦେଇ ଚିରଗୁଣି ସାଧାରଣତଃ ବାହାରକୁ ଆସନ୍ତିନି । ତୁମର ସେ ଚିରଗୁଣି ନୁହେଁ...” କଥା ମଝିରେ ଅନୁଭବୀ ଦୁହେଁ ତରତର କହି ପକାଇଲେ— ସେ କି ରଡ଼ିଲୋ ବାପା ! କାନ ଫାଟିଗଲା ପରା ! ଠିକ୍ ମଣିଷ ପାଟିଭଳି ଆଜ୍ଞା, ଟିକିଏ ତଫାର୍ ନାହିଁ । ଯୋଗକୁ ସେତେବେଳକୁ ଆମେ ଭାଟପଡ଼ା ଗାଁ ମୁଣ୍ଡରେ— ଏତିକିବେଳେ ଯାଇ ଯୁବକର ଆଖି ଦି'ଟି ଉଛୁଳି ଦିଶିଲା— ମୁହଁ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ...

ମଥା ଉପରକୁ ଟେକି ଦେଖନ୍ତି— ଭାଟପଡ଼ା ଗାଁ ଭିତରେ ମିଳିମିଳିଆ ଆଲୁଅ କେତୁଟି ଲାଗିଲାଣି । ରାସ୍ତା ନିଶ୍ଚିନ । ସୂର୍ଯ୍ୟ ବୁଡ଼ିଯାଇଛନ୍ତି । ଆକାଶ ଅନ୍ଧାର । ଆସିଲାବେଳୁ ଗହଳିଆ ବରଷାର ବଳକା ପାଣିତକ ଲିସିରି ଲିସିରି କରି ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ରାସ୍ତାଘାଟ କାଦୁଅ କରିବାରେ ଲାଗିଛି— ପୁରା ଛାଡ଼ିନି । ଏତିକିବେଳେ ଚଳନ୍ତା ଘଡ଼ିର ପେଣ୍ଠଲମ୍ଫ ପରି ଏଣିକି ତେଣିକି ହୋଇ ଯାତ୍ରୀ ବସଟିଏ ପାସ୍ କରିଗଲା । ଫେରେ ଯୁ' ନିଛାଟିଆକୁ ସେଇ ନିଛାଟିଆ...

ବିଶିବାବୁ ପଛରିଲେ— ରାତି ଖୁଆର କିଛି ଯୋଗାଡ଼ କରି ଆସିଛ ? ମୋର ଦରକାର ନାହିଁ, ମୁଁ ଖାଇ ଆସିଛି— ସିପାହୀ ଦୁହେଁଙ୍କଠୁଁ ଜବାବ ନ ପାଇ ଫେରେ କହିଲେ— ଯାଅ ତୁମେ, ଗାଁ ଭିତରେ କିଛି ଖୁଆପିଆ କରି ଆସ । ମୁଁ ଏଇଠି ଅଛି— “ଆଜ୍ଞା, ଏକୁଟିଆ...” କ'ଣ କହିବାକୁ ଯାଉଥିଲେ— ସେ ବାଧା ଦେଇ କହିଲେ— ତୁମର ଭାବିବା ଦରକାର ନାହିଁ । ତୁମ ସୁବିଧା ତୁମେ କରି ଜଳଦି ଫେରିଆସ— ସିପାହୀ ଦୁହେଁ ପାଟି ନ ଫିଟାଇ ଚାଲିଗଲେ ଯୁବକ ସେଇଠି ବସିଥାନ୍ତି...

ଜଣେ ବୁଢ଼ା; ବୟସ ପଛଶ ପାଖାପାଖି । ପାଟିଲା ନିଶ । ଆଖୁଯାଏଁ ପିନ୍ଧିଛି । ମୁଣ୍ଡରେ ଠେକି— ହାତରେ ବାଡ଼ି । ଠୁଲୁଠୁଲୁ କରି ଚାଲି ଆସୁଥିଲା । ସାଲେପୁର ଆଡୁ; ଗୋଡ଼ରେ ଅଳସତା ନଥାଏ । ପ୍ରଦୋଷ ଅନ୍ଧାର ଶିତିଶିତିଆ ପବନ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଛାତି ପତାଇ ଜୟୋଲ୍ଲାସରେ ଚାଲୁଥିଲା ଯେପରି— ଦିହ ଆବରଣ ହାନ ।

ପଥର ଉପରୁ ଉଠିଆସି ସମ୍ମୁଖରୁ ଭଲଭାବେ ଥରେ ଚିହ୍ନି ନେଲେ ଠିଆ ରହି । ବୁଢ଼ାର ଗୋଟର ନ ଥିଲା— ସେ ଚାଲିଥାଏ । ପଛଭାଗରୁ ଫେରେ ନିରୀକ୍ଷଣ କରିସାରି ସେ ଡାକଦେଲେ ସରଳ ଗଳାରେ । ଡାକ ଶୁଣି ବୁଢ଼ା ଠିଆ ରହି ଋହିଲା ପଛକୁ ପଛରିଲା ମୋତେ କହୁଛନ୍ତି ବାବୁ ?— ପାଖକୁ ଆସି ଦେଖେ ସବୁଜନ୍‌ସପେକ୍ଟର । ନମସ୍କାର କରି ଠିଆହେଲା । ପାକୁଆ ପାଟି ମେଲାଇ ଟିକିଏ ଟିକିଏ ହସୁଥାଏ ବିନୟଭାବେ ।

“ତୁମ ଘର ?” ସେ ପଛରିଲେ ।

“କାଠାହାର ।”

“କେତେ ବାଟ ?”

“ଏଇ ନାଳ ଆରପାଖୁ; ଚିତ୍ରୋପଳା ସେପାରି । ଗୋଡ଼ ବଢ଼େଇ ଦେଲେ ବରଗଛ ଗାଁ ମୁଣ୍ଡ ।”

“ତୁମ ନା ?”

“କୁଜା ସାମଲ ।”

“ତୁମକୁ ଇସିଣି କେତେ ବରଷ ହୋଇପାରେ ।”

“କିଏ ଗଣୁଛି ବାବୁ ! ତିନିକୋଡ଼ିରୁ କମ୍ ହେବନି ।”

“ଆସ ବୁଢ଼ା ତୁମକୁ କେତୁଟା କଥା ପରାରିବି— କହିବ । ରାତି ବିକାଳିକି ଡରନି । ମୁଁ ସିପାହୀ ସାଙ୍ଗରେ ଦେଇ ଘରଠି ତୁମକୁ ଛାଡ଼ି ଆସିବି ।” କହି ଋଷଭା ଉପରକୁ ନେଇ ବସାଇଲେ । ପରାରିଲେ— “ଏଇ ଯୋଉଁ ବିଷୁବ ଟାଙ୍ଗରା ମାଟିପଡ଼ିଆ ରହିଛି ଏ କା’ର କହିପାରିବ ?”

“ସରକାରଙ୍କର ଆଜ୍ଞା ! କିଏ ହାତ ଦେବ ?”

“ଆଜ୍ଞା, ଏ ଯୋଉଁ ଗଛଗୁଡ଼ା ଦିଶୁଛି— ଏ କା’ର ?”

“ସବୁ ତ ବର । ତା’ ଭିତରେ ଗୋଟିଏ ଆମ୍ବ । ନାକୋଇ । ଯେଉଁ ଖଟାରେ ବାପ— ମୁଣ୍ଡବାଳ ଠିଆ ହୁଏ ସେ ବି ଯେ ଖାଇଲା ତା’ର ସେ ଫେରେ ତାହାଣୀ ଚିରୁଗୁଣାଙ୍କ ଖେଳ ଘର । ଏଇ ଯୋଉଁ ମାଟିଗଦା ଦେଖୁନାହାନ୍ତି ଏଇମା— ବାହାତ ପାଖେ— ପାଞ୍ଚ ବରଷ ଆଗେ ନଥିଲା । ବା’ନ ଫସଲି ଜର୍ମାନୀ ଯୁଦ୍ଧ ସରିଯାଇଥିଲା ବୋଧେ, ଦିନେ ରାତି ପାହାନ୍ତାରେ ଦେଖୁଁ ମାଟିରେ ମଣ୍ଡପଟିଏ ତିଆରି ହେଇଛି । ଶୁଣିତ ଅବାକ୍ । ସାତ ଆଠଖଣ୍ଡ ଗାଁ ଲୋକ ଢୋକ ଚିଲି ପକାଇଲେ; କ’ଣ ହେଲା!— କିମିତି ହେଲା!!! ସେଇ ଦିନକୁ ଆମ ଗାଁ ବରଗଛ ମୂଳେ ଜଣେ ଚିତାଚୈତନ୍ୟ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ରାତିରେ ସପନ ଦେଖନ୍ତି— “ଏଇଠି ମାଁ ଚଣ୍ଡାର କୃପା ହେଇଛି । ପାହାଡ଼ ତିଆରି ହେବ । ନିତି ରାତିରେ ସେ ବୁଲି ବାହାରିବେ— କିଏ ନ ଆସନ୍ତି ଯିମିତି— ଗୁଡ଼ାଏ ରାତି ହେଲାଣି ଆଜ୍ଞା ! ଫେରେ କାଲି ଆସିବି ।”

ଚିକିଏ ବିବ୍ରତ ହେଲାପରି ବିଶିବାବୁ କହିଲେ— “ନା, ନା; ତୁମେ କିଛି ଭୟ କରନି । ମୁଁ ସାଙ୍ଗରେ ସିପାହୀ ଦେବି । ହଁ କ’ଣ ହେଲା ତା’ପରେ ?”

“ସେଇଦିନଠାରୁ ବାବୁ, ସଞ୍ଜ ବାଜିଲେ କିଏ ଏଇ ଦିଗେ ଆସନ୍ତିନି । ଏଇ ପରଦିନ ପରା ଦି’ଦିଗା ପରାଣ ଯାଉଥିଲା— ତାହାଣୀ ହାବୁଡ଼େ ପଡ଼ିଥିଲେ ।”

“ତା’ ହେଲେ ବଡ଼ ଭୀଷଣ ଜାଗାଏ ।”

“ସେ କଥା କ’ଣ କହୁଛନ୍ତି ଆଜ୍ଞା ! ଏକା ରାତି ଚରି ଚରିଟା ଜୁଆନ୍ ଭେଣ୍ଟା ଝାଡ଼ାବାନ୍ତି କରି ଯମପୁର ଦେଖୁଛନ୍ତି । ସେଇଥିପାଇଁ ପରା ମୁଁ ଜଳଦି ଚାଲିଯିବାକୁ କହୁଛି ।”

ଏତିକିବେଳେ ଟର୍ଚ୍ଚ ଦେଖାଇ ସିପାହୀ ଦୁହେଁ ଆସିଗଲେ ପାଖକୁ । ବିଶିବାବୁ କହିଲେ— ଏଇ ବୁଢ଼ା, ସିପାହୀମାନେ ଆସିଗଲେଣି— ଯା’ ଘରକୁ । ଗୁଡ଼ାଏ ରାତି ହେଲାଣି... ଆଉ ଶୁଣ, ମୋ ସାଇକଲଟି ତୁମ ଘରେ ରଖୁଥିବ । ମୁଁ ସକାଳେ ନେବି” କହି ସିପାହୀ ଦେଇ ବୁଢ଼ାକୁ ଘରକୁ ପଠାଇଦେଲେ । ସେ ସେମିତି ବସି ରହିଥାନ୍ତି । କ’ଣ ଭାବୁଥିଲେ କେଜାଣି ୩୦ ସରସ ଆଖିପତା ଉଜ୍ଜଳ ।

ରାତି ହେଲା । ନିଶା ଗର୍ଜିଲା । ମଳିନ ଆକାଶ ତଳେ ଫାଶୁବର୍ଷ ବିରାଟ ମେଘ ଉଠି ଅନ୍ଧାରକୁ ସାତପୁର କରି ବେଡ଼ିଦେଲା । ଆକାଶ ପୃଥିବୀ ଗୋଟିଏ ପରି ଦିଶୁଥାଏ । ଦୂର ଗଛପତ୍ର ଉହାଡ଼ରୁ ଭୋକିଲା ଉଲ୍ଲୁକର ହୁଲୁହୁଲି ଧ୍ବନିରେ ଟାଙ୍ଗରା ଭୂଇଁର ବକ୍ତ ବନ୍ଧୁର ନାଳଶବ୍ଦ ମିଶି ବିଭୀଷିକାର ମଙ୍ଗଳାଞ୍ଜନ ପରି ଜଣାଗଲା । ଯୁବକ ନିର୍ଭୀକ ମନରେ ବସିଥାନ୍ତି— ଭାବୁଥାନ୍ତି ।

କିଛି ସମୟ ପରେ ସିପାହୀ ଦିହଙ୍କ ପଦଧ୍ବନି ଶୁଣାଗଲା ସେମାନେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ଯୁବକ ସତର୍କ କରାଇ କହିଲେ— ମୁଁ ଯାହା ଅର୍ଡ଼ର କରିବି ଦିରୁକ୍ତି ନ କରି ପାଳନ କରିବ— “ଆଜ୍ଞା ! ତୁମ୍ଭ କରି ସେଇ ଗଛମୂଳେ ବସିଥାଅ ।”— ସେଇକ୍ଷଣି ଆଦେଶ ପାଳିତ ହେଲା । ସିପାହୀ ଦିହେଁ ମନେ ମନେ ଇଞ୍ଚ ଦେବାଙ୍କି ଡାକୁଥାନ୍ତି— “ମାଲୋ । ଉଦ୍ଧାର କର ।”

ଏତିକିବେଳେ ଭୀଷଣ ଘଡ଼ଘଡ଼ି ସହିତ ଆଞ୍ଚ କରି ଅସ୍ତ୍ରାଏ ପାଣି ବର୍ଷ ଦେଇଗଲା । ଗଛ ଶିଖରୁ କାମୁ ଛିଡ଼ିଲା ପରି ପାଣିଟୋପା ଛିଡ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା । ସିପାହୀ ଦୁହେଁ ଚିରୁଥାନ୍ତି । ତଥାପି ସେ କଥାକୁ ଖୁଆଲ ନ ଥାଏ ତାଙ୍କର । ମନରେ ଭୟ— ଛାତିରେ ଆଶଙ୍କା । ବରଷା ପାଣି କଥା ଦେଖୁଛି କିଏ ?...

ଆଜୁଠି ଅଗର ଆଘାତ ଉପରେ ପଥର ଝୁଣିଲା ପରି ସେ ଦିହେଁ ଦେଖନ୍ତି— ଦୂର ବରଗଛ ଉପରେ କି ଗୋଟାଏ ପାତାଉ ଆଲୋକ ଦପ୍‌ଦପ୍ ଜଳି ଲିଭିଯାଉଛି— ଫେରେ ଜଳି ଉଠୁଛି । ସେଇ ଆଲୁଅ ବଳରେ ଛାୟାପଥ ସୃଷ୍ଟିହୋଇ ଖଣ୍ଡେ ଦୂରଯାଏଁ ଉଜଳି ଉଠୁଛି । ଥରେ-ଦିଥର-ତିନିଥର । ଆଉ ସମ୍ଭାଳି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ତାକିଦେଲେ— “ଆଜ୍ଞା ! ଏହି ଗଛ...” ବିଶିବାବୁ ଜୋର ଗଳାରେ କହିଲେ— ବୁଝ । ବୋଧହୁଏ ସେ ଦେଖୁସାରିଥିଲେ ଆଗରୁ, କ’ଣ ଆଲୋଚନା କରୁଥାନ୍ତି କେଜାଣି ଶୁଭିଲା... “ଝୁଣୁକୁ ଝୁଣୁକୁ ଝୁଣୁକୁ ।” ପହିଲି ଶବ୍ଦରେ ଟିକିଏ ଅପ୍ରତିଭ ହେଲାପରି ପୁଣି କାନ ଡେରିବାରେ ଶୁଭିଲା— “ଝୁଣୁକୁ ଝୁଣୁକୁ ଝୁଣୁ ଝୁଣୁକୁ ଠିକ୍ ସେଇ ଶବ୍ଦ— ସେଇ ଲୟ । ଟିକିଏ ତପାତ୍ ନୁହଁ । ଧାର ଗଳାରେ ତାକ ଦେଲେ— ବୁଝିବୁ !”

ସିପାହୀ ଦିହେଁ ସେତେବେଳେ ମୁହଁ ଗଳା ପରି ନିଶ୍ଚେତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ । କିଛି ଶୁଣିପାରୁ ନଥାନ୍ତି— ବୁଝ ରହିଥାନ୍ତି କ’ଣ ହେଲା ମନେକରି ଯୁବକ ପାଖକୁ ଆସି ଠିଆ ହେଉଁ ହେଉଁ ଦିହେଁ ତମକିପଡ଼ି “ମରିଗଲି ଲୋ ବୋପା” କହି ଭୁଲୁଣ୍ଡିତ ହେଲେ । ସେ ଦେଖିଲେ ଏଇ ଅବସ୍ଥାରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଏଇଠି ବାନ୍ଧି ରଖିବା ଅନୁକୂଳ ନୁହେଁ । ବରଂ ବିଦାୟ କରିବା ଭଲ । ଭାବି ଆସେ କହିଲେ— “ତୁମେ ଯାଅ, ଯେଉଁଠି ରାତିରେ ରୁହ ସେଇଠିକି । ଏ କଥା ଯେପରି ପ୍ରକାଶ ନ କର ।” କହୁ କହୁ ସିପାହୀ ଦୁହେଁ ତାଲିମ୍ ସମୟର ଦଉଡ଼ି ଧରି ବୀର ବିକ୍ରମରେ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହେଲେ ବଞ୍ଚିଗଲେ...

ଏଣେ ବିଶିବାବୁ ଦେଖନ୍ତି— ଦୂର ଗଛ ଉପର ପାତାଉ ଅଗ୍ନିପିଣ୍ଡଳାଟି କ୍ରମେ କ୍ରମେ ନିମ୍ନଗାମୀ ହୋଇ ଆସିଲା । ତଳକୁ ଆସି ଆସେ ଆସେ ତାଙ୍କରି ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେଲା । ତଥାପି ସେ ବସିଥାନ୍ତି । ଏଣେ ଶବ୍ଦ ମଣ୍ଡଳ ଧୀରେ ଧୀରେ ଦୂର ଗତି କଲାପରି ଲାଗିଲା । ଶେଷରେ ଲୋପ ହେବାକୁ ବସିଲା । ଏତିକିବେଳେ ଦେଖନ୍ତି ପାତାଉ ଆଲୁଅ ଖଣ୍ଡେ ପାଖାପାଖି ଲାଗି ଆସିଲାଣି । ଅଳ୍ପ ସମୟ ଭିତରେ ତାଙ୍କରି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଡେଇଁପୁଞ୍ଜି ବିସ୍ତୃତ ଘଟିପାରେ । ଅପେକ୍ଷା ନକରି ଉଠି ଆସିଲେ ଲରି ପାଖକୁ । କୋତରୀ ମସିଣା ଖଣ୍ଡକ ଘୋଡ଼େଇ ହୋଇ ଗଡ଼ିପଡ଼ିଲେ ହେଣ୍ଡାଲ୍ ତଳକୁ । ମସିଣା ରକ୍ତଦେଇ

ଭିତରୁ ସବୁ ଦେଖୁପାରୁଥାନ୍ତି ସେ । କିନ୍ତୁ ପାଖକୁ ଆସି ତନ୍ମ ତନ୍ମ ନିରାକ୍ଷଣ ନ କଲେ ଭିତରେ ମଣିଷ ଅଛି ଜାଣିବା ସାଧ୍ୟ ନଥିଲା କା’ର ।

ପାଞ୍ଚମିନିଟ୍ ପରେ—

ଆଲୁଅ ଦପ୍ କରି ଲିଭିଗଲା । ଝରିଦିଗରୁ ଅକ୍ଷରସବୁ ଫେରେ ମିଶି ଆସିଲା । ସବୁ ନିଶ୍ଚୁନ— ନିଃଶବ୍ଦ । ଅଳ୍ପ ସମୟ ପରେ ପୁଣି ଏକ ଶବ୍ଦ ଶୁଭିଲା ନୀରବତାର ଭିତର ଦେଇ— ନୂଆ ରକମର । ଯେପରି କା’ର ପାଦ ଧ୍ବନି । ସେ ମନେ କଲେ— ଧ୍ବନି ତାଙ୍କୁଇ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଅଗ୍ରସର ହେଉଛି । ତଥାପି ସାହସର ସହିତ ହଲଚଲ ନହେଇ ମୃତବତ୍ ପଡ଼ି ରହିଲେ । ତୋଳା ନିଶ୍ଚଳ...

ପରେ ଦେଖନ୍ତି— ଜଣକ ପଛରେ ଜଣେ ହୋଇ ଛ’ଟା ତାହାଣୀ ଏକା ସଙ୍ଗରେ ପହଞ୍ଚିଗଲେ ପଥର ସାମନାରେ । ପାତାଉ ଆଲୋକ ରଶ୍ମି ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଥରେ ବୁଲି ଆସିଲା । ସେ ମନେ କଲେ ଯେପରି କାହାକୁ ଖୋଜି ବୁଲୁଛି । ଆଲୋକ ଦଣ୍ଡ ଝରିଆଡ଼େ ଥରେ ଘୁରି ଆସି ଲରି ଦିହରେ ଜମି ରହିଲା ଦୁଇ ମିନିଟ୍ ଖଣ୍ଡେ । ବିଶିବାବୁ ଠିକ୍ କରିନେଲେ ସେ ଧରା ପଡ଼ିଛନ୍ତି । ତଥାପି ନୀରବ ନିଶ୍ଚଳ ଭାବେ ପଡ଼ି ରହିଥାନ୍ତି । କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଆଲୁଅ ନିକଟତର ହେଲାପରି ବୋଧ ହେଲା; ତାଙ୍କର ସନ୍ଦେହ ବେଳୁ ବେଳୁ ଦୃଢ଼ ହେବାରେ ଲାଗିଲା । ସେ ନିଃଶ୍ବାସ ରୁନ୍ଧି ଚାହିଁଥାନ୍ତି ।

ଏତିକିବେଳେ ଆଲୁଅ ଠକ୍ କରି ଲିଭିଗଲା । ଜଣାଗଲା ପଦଧ୍ବନି ଯେପରି ଦୂରତର ହେଉଛି । ଯା’ହେଉ ଆଶ୍ବାସନାର ନିଃଶ୍ବାସ ପକାଇ ସେ ଧରିନେଲେ— ମଣିଷ ଭ୍ରମରେ ପାଖକୁ ଆସି ତାହାଣୀ ଦେଖିଲା; ମଣିଷ ନୁହେଁ, ମସିଣା, ଫେରିଗଲା...

ଜମିତି କେତେ ସମୟ ବିତିଲା କେଜାଣି— (ଦୁଇଘଣ୍ଟାରୁ କମ୍ ନୁହେଁ ଅବଶ୍ୟ) — ଆକାଶ ନିର୍ମଳ । ମିଞ୍ଜି ମିଞ୍ଜି କେତୋଟି ନକ୍ଷତ୍ର ଠାଏଁ ଠାଏଁ ଫୁଟି ଗଲେ । କୁହୁଡ଼ି ଭିତର ପରି ଗଛପତ୍ର ବି ଅଛୁଟ ଆଲୋକରେ କିଛି କିଛି ଦେଖାଗଲେ । ମେଘ ଛାଡ଼ିଯାଇଛି । ଏତେବେଳଯାଏଁ ତାହାଣୀମାନେ କ’ଣ କରୁଥିଲେ ସେ କଥା ବୁଝିହେଉ ନଥିଲା । ମଣିଷ ହୋଇ ତାହାଣୀ କଥା କିଏ ବୁଝିପାରିବ ?...

ଯୁବକ ସବୁ ଦେଖୁଥାନ୍ତି— ସବୁ ଜାଣୁଥାନ୍ତି । ପୁଲିସ୍‌ବାଲା
ସେ ! ତଥାପି ପ୍ରତିକାର ପଛ ନଥିଲା— ସମୟ ବି ନଥିଲା ।
କ’ଣ କରିବେ; ଛ’ ଛ’ଟା ଭୂତ । କିଛି ବାରିହେଉ ନ ଥିଲା ।
କିନ୍ତୁ ଅତଳ ପାଣିର ମାଛ ଉପରେ ଅଦୃଶ୍ୟ ଆକାଶର ଚିଲି
ପରି ନିର୍ଭୁଲ ଦୃଷ୍ଟି ନ ରଖି ଛାଡ଼ି ନ ଥାନ୍ତି ।

ହଠାତ୍ ଲକ୍ଷ ତାଳର ଉଠାତ ନାଦ ସଦୃଶ୍ୟ ଗୋଟିଏ
ବିକଟାଳ ଅଜ୍ଞାସ ଶୁଣାଗଲା— ଛ’ଟି ଭୂତ ଏକା ସାଙ୍ଗରେ
ହସି ଉଠିଲେ । ପହିଲି ଧକ୍କାରେ ନିର୍ଜୀବ ମସିଣା ଖଣ୍ଡକ ବି
କମ୍ପିଗଲା । ସେ ତାଟକା ହୋଇ ଥରି ଉଠିଲେ । ଯଦି କୋଉଁ
ତାହାଣୀର ଆକସ୍ମିକ ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼ିଥାନ୍ତା ଏତିକିବେଳେ କଥାର
ସମାପ୍ତି ଘଟନ୍ତା ଏଇଠି— ଲେଖା ଇତି ହୁଅନ୍ତା । ଯୋଗକୁ
କିଏ ଦେଖି ନ ଥିଲେ...

ପରେ ପୁଣି ଝୁଞ୍ଚିଆ ବାଜି ଉଠିଲା । ପାତାଉ ଅଗ୍ନିପିଣ୍ଡୁଳା
ମୁହଁ ଫେରାଇଲା । ଯୁବକ ଦେଖନ୍ତି, ତାହାଣୀ ଦଳ ଆସେ
ଆସେ ପଛ ଫେରାଇ ରୁଲିଗଲେ— ଅସ୍ପଷ୍ଟ । ମଝି-ମଝିରେ
ଅଗ୍ନି ଗୋଲକ ପଛକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି, ବୁଲିପଡ଼ି, ଫେରେ ଆଗକୁ
ରୁଲିଥାଏ । ଅବଶେଷରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଗଛ ମୂଳରେ ସମସ୍ତ
ତାହାଣୀ ଠୁଳ ହେଲେ । ପାତାଉ ଆଲୁଅ ବିକୁଳିପଙ୍ଗା ତୁଲ୍ୟ
ଚକ୍ରାକାର ଘୁରି ଲିଭିଗଲା । ତାହାଣୀ ଅଦୃଶ୍ୟ...

ରାତି ପାହିଲା । ପୂର୍ବ ଦିଗରେ ସିନ୍ଦୂରା ଫାଟିଲା କେଁ
କେଁ ଧ୍ବନି କରି କେତେଖଣ୍ଡି ଶଗଡ଼ ରାସ୍ତା ଉପରେ ରୁଲିବାକୁ
ଆରମ୍ଭ କଲା— ରୁଲକ ନିହିତ । ଗଛ ଗହଳିରୁ କିଟିରିମିଟିରି
ଶବ୍ଦକରି ଗୁଡ଼ାଏ ପକ୍ଷୀ ଉଡ଼ିଗଲେ ଆହାର ଖୋଜିବାକୁ
ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳ ଆଡ଼େ ପାହାନ୍ତି ଦେଇଛି । ପ୍ରକୃତି ଜାଗ୍ରତ...
ଦୁନିଆ ନିହିତ...

ବିଶିବାକୁ ଆସେ ଆସେ ମସିଣାରୁ ବାହାରି ଝାଡ଼ିଝୁଡ଼ି
ହେଲେ । ପଥର ଉପରକୁ ଆସି ସିଗାରେଟ୍ ଖଣ୍ଡେ ବାହାର
କରି ନିଆଁ ଧରାଇଲେ । ଆଖିରେ ନିଦ ପୁରି ରହିଥାଏ ।
ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି ସିଗାରେଟ୍ ପାଉଁଶ କରିସାରିଲା ପରେ ଟିକିଏ
ଆଶ୍ୱସ୍ତ ବୋଧ କଲେ ଯେପରି...

କିଛିକ୍ଷଣ ପରେ ପୁଲିସ୍ ଦୁହେଁ ନିଃଶ୍ୱାସ ରୁଦ୍ଧ କରି
ଦୌଡ଼ି ଆସିଲେ ଲକ୍ଷ୍ୟସ୍ଥଳକୁ । ମନରେ ଆଶଙ୍କା— ଯୁବକ

ନିଶ୍ଚେ ପ୍ରାଣ ହରାଇଛନ୍ତି । ପାଖକୁ ଆସି ଦେଖନ୍ତି— ଯୁବକ
ସୁସ୍ଥ ଭାବେ ଋଷ୍ଟଡ଼ା ଉପରେ ବସି ସିଗାରେଟ୍ ଟାଣିବାରେ
ଲାଗିଛନ୍ତି । ଦେଖୁ ଦିହେଁ ଏକାବେଳକେ ତାଟକା— ପିତୁଳା
ପାଲଟିଗଲେ ଯେପରି । ଡରରେ କିଛି ନ କହି ସିମିତି ଠିଆ
ରହିଥାନ୍ତି । ସବ୍‌ଜନ୍‌ସେକ୍ଟର ବାବୁଙ୍କ ଖୁଆଲ ନାହିଁ ।

ପରମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ମୁହଁ ବୁଲାଇ ଦେଖିଲେ— ସିପାହୀ ଦୁହେଁ
ଭୟରେ ଜଡ଼ସଡ଼— ଦାରୁଭୂତ । ଆଶ୍ୱାସନାର ଭାଣ କରି
ସେ କହିଲେ— କେତେବେଳୁଁ ଆସି ଠିଆ ରହିଛ ?—
“ଏଇନେ ଆଜ୍ଞା ! ରାତିରେ କିଛି ଦେଖିନାହାନ୍ତି ?” ଉଦ୍‌ଭଗ
ସହିତ ପରୁଗଲେ । ଯୁବକ ଅସ୍ତ୍ର ହସି ଉତ୍ତର କଲେ
“ଦେଖୁଛି; କିନ୍ତୁ ଭିନ୍ନ ରକମର ।” ଟିକିଏ ତୁନି ରହି ପୁଣି
କହିଲେ— “ସେ ଯା’ହେଉ ତାହାଣୀ ଡରରେ ସିନା ଲୁଚି
ରହିଥିଲା । ମଣିଷକୁ ଫେରେ ଡରିବନି ତ ?”

“ସେ କଥା ନୁହେଁ ଆଜ୍ଞା; ମରଦପୁଅ— ମଣିଷକୁ
ଫେରେ ଡରିବୁ ।” ଛାତି ଫୁଲାଇ କହିଲେ ଏତିକି ।

“ଆଜ୍ଞା, ମୋ ସାଙ୍ଗରେ ଆସ” କହି କ୍ରମେ କ୍ରମେ
ଅଗ୍ରସର ହେଲେ ଯୁବକ । ପଛରେ ଦି’ଜଣ ସିପାହୀ ପୁଲିସ୍
କାଇଦାରେ ପାଦ ପକାଇ ରୁଲିଥାନ୍ତି । ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଗଛ ମୂଳକୁ
ଆସି ସେ କହିଲେ “ଏଇ ବର ଦେଖୁଛ, ଆଜି ଦିନ ତମାମ୍
ଏଇଠି ପହରା ଦେବାକୁ ପଡ଼ିବ । କେହି ଜଣେ ସୁଖୀ ଯେପରି
ଯା’ ମୂଳକୁ ନ ଆସେ । ଫେରେ କାର୍ଯ୍ୟରେ ତୁଟି କର—
ସାବଧାନ ।”

ସିପାହୀ ଦିହେଁ ଦି’ଗୁଣ ସାହସରେ ସମ୍ମତି ଜଣାଇଲେ ।
ଯୁବକ ପଛ ଫେରାଇ ରୁଲିଆସିଲେ ରାସ୍ତା ଉପରକୁ— ପର
ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଅଦୃଶ୍ୟ । ଏଣେ ସିପାହୀ ଦୁହେଁ ତାଲିମ୍ ସମୟରେ
କାଇଦା ରଖି ଗାଡ଼ି ଦେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ମଣିଷକୁ ମଣିଷ
ଡରିବ କିଆଁ !...

ପୂର୍ବ ଦିଗରୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଠିଲେ ନିହିତ ଦୁନିଆକୁ ଜାଗ୍ରତ
କରି । ରାସ୍ତାଘାଟ ଚହଳ ଦିଶିଲା । କାଳିଆ କାଳିଆ ଅର୍ଦ୍ଧନଗ୍ନ
ଜୀବ କେତେ କାନ୍ଧରେ କୁଆଳି ଲଦି ଆଗରେ ହଳ ଚଳାଇ
ବାହାରିପଡ଼ିଲେ କାଦୁଅ ଅଙ୍ଗଣକୁ, ଜମି ଭିତରକୁ । ଘରଘର
ଶବ୍ଦରେ ଚକ୍ରବାଳ କମ୍ପାଇ ଗୋଟିକ ପରେ ଗୋଟିଏ ବସ୍

ରାସ୍ତା ଦିହରେ ଝଲିଗଲେ— ସଂଖ୍ୟା ନଥିଲା । ସିପାହୀ ଦିହେଁ ପହରା ଦେଇଥାନ୍ତି ଭାରି ସତର୍କ...

ଏତିକିବେଳେ ଆଖିଲିଭା ବେଗରେ ଭେନଟିଏ ଆସି ଠିଆହେଲା ଜାମୁଗଛ ମୂଳେ— ଲରି ନିକଟରେ । ଖସି ଖସି କରି ଓହ୍ଲାଇପଡ଼ିଲେ ଛ'ଜଣ ସିପାହୀ, ହାତରେ ବନ୍ଧୁକ । ଆଗରେ ଝଲିଥାନ୍ତି ବିଶିବାବୁ, ଠିକ୍ ସୈନିକ ଭଳି । ମୁହଁରେ ଯୌବନସୁଲଭ ସାହସିକତାର ଚିହ୍ନ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଦିଶୁଥିଲା— ସେ ଝଲିଥିଲେ ।

ଆଖିପିଛୁଳାକେ ବରଗଛ ମୂଳେ ପହଞ୍ଚି ପରୁରିଲେ—

“ଗାର୍ଡ ?”

“ଠିକ୍ ଅଛି ।”

“ଆଜ୍ଞା, ତୁମେ ପଛକୁ ଝଲି ଆସ ।” କହି ଗଛ ମୂଳକୁ ଯାଇ ଗଣ୍ଡି ଦିହରେ ହାତ ବୁଲାଇଲେ । ଆଙ୍ଗୁଠି ଟିପ ସାହାଯ୍ୟରେ ଧୀରେ ଧୀରେ ଠୁକି ନେଲେ । କ'ଣ ଭାବିଲେ ସେ କେଜାଣି; ପରେ ଗଛ ଦିହରେ କାନ ଲଗାଇ କିଛି ସମୟ ଠିଆ ରହିଲେ । ସେଇଠୁ ଆସି ଜଣେ ସିପାହୀକି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରି କହିଲେ “ଇଣ୍ଟର, ଏଇଠି ଛିଡ଼ା ରହି ଗଣ୍ଡିର ଠିକ୍ କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଗୁଳି ଚଳାଅ ।”

ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆଦେଶ ପାଳନ ହେଲା । ଦେଖାଗଲା ଗୁଳିବାଜି ଗଣ୍ଡି ମଧ୍ୟରେ ଇଞ୍ଚେ ପରିଧୂର ରନ୍ଧୁ ହୋଇଛି, ଗୁଳି ଆରପାରି ନିକିଲି ଯାଉଛି । ଯୁବକ ରନ୍ଧୁ ପାଖକୁ ଯାଇ ଆସି ଦେଖନ୍ତି ଗଣ୍ଡି ତମାମ୍ କୋରଡ଼— ଭିତର ପୋଲା । କିଛି ନାହିଁ । ଗଣ୍ଡିଝରିଆଡ଼ୁ ଥରେ ବୁଲି ଆସି ଗୋଡ଼ରୁ ଯୋତା ବାହାର କରି ସିପାହୀଙ୍କୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ— ready ନିଜେ ପହିଲି ହୁବୁକାରେ ଗଛ ଉପରକୁ ଉଠି ଦେଖିଲେ— ଗଣ୍ଡି ତମାମ୍ ଗହ୍ୱର; କିଛି ଦିଶୁନି । ପକେଟ୍ ଭିତରୁ ଟର୍ଚ୍ଚ ଆଉ ରିଭଲଭର ବାହାର କରି ଦୁଇ ହାତରେ ଧକ୍କାଲେ ମୁଠାକରି । ଆଲୁଅ ଟିପି ଦେଖନ୍ତି— ଭୀଷଣ ତମାସା— ଭୟଙ୍କର ଅନ୍ଧାର । କୋରଡ଼ ମୁହଁକୁ କାଳାଟିଏ । ତଳକୁ ଲମ୍ବିଥିଲା ମଜବୁତ ରସି— କିଳାକୁ ଛସି ହୋଇ । ଗହ୍ୱର ତଳକୁ ଯିବାକୁ ହେଲେ ଜଣେ ମାତ୍ର ରସି ସାହାଯ୍ୟରେ ଓହ୍ଲାଇ ପାରେ, ନିରୁପଦ୍ରବରେ । କିନ୍ତୁ କିଏ କହିବ ଭିତରେ କ'ଣ ଥିଲା ।

ଯୁବକ ଦେଖିଲେ ହଠାତ୍ ଏତେ ବଡ଼ ସାହସ କରି ଓହ୍ଲାଇଯିବା ନିରାପଦ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଏତିକି ଧ୍ରୁବ ଯେ— ଏହା ତକାୟତଙ୍କ ଆତ୍ମା ଘର; ଏଥିରେ ସେମାନେ ଲୁଚି ରହିଛନ୍ତି । କିଛି ସମୟ ଲଲାଟ କୁଞ୍ଚିତକରି ଝହଁରହିଲେ ଭିତରକୁ । ପରେ ସିପାହୀଙ୍କୁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରି ଆଦେଶ କଲେ— “ଆବାଜ୍” । ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆଠଗୋଟା ବନ୍ଧୁକର ଫାଙ୍କା ଆବାଜ ଉଠି ଆକାଶମଣ୍ଡଳ ପ୍ରତିଧ୍ୱନିତ କଲା । ଆଖପାଖ ଗାଁ ଲୋକେ ତଟସ୍ଥ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ଭାବୁଥାନ୍ତି— ଏଗୁଡ଼ାଙ୍କ କାଳ ପୁରିଲା ।

ବିଶିବାବୁଙ୍କ ଜଙ୍ଗିତରେ ଆବାଜ ସବୁ ପୂର୍ଣ୍ଣଛେଦ ପରି ଏକାସଙ୍ଗରେ ବନ୍ଦ ରହିଲା; ପୁଣି ନୀରବତା । ଏତିକିବେଳେ ସୂଚନା ପାଇ ସିପାହୀ ଦଳ ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ଉଠି ଆସିଲେ ଗଛ ଉପରକୁ ସମସ୍ତେ ବସିଲେ ଗଛତାଳ ଧରି । ଯୁବକ ଟର୍ଚ୍ଚ ଜଳାଇ ଗୋଇଠି ତଳକୁ ଭିଡ଼ି ବାନ୍ଧିଦେଲେ ସେଇଟିକୁ । ଖସି ପଡ଼ିଲେ କୋରଡ଼ ଭିତରକୁ । ବାଁ ହାତରେ ରସି— ଡାହାଣ ହାତରେ ପିସ୍ତଲ । ଓହ୍ଲାଇବା ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ମସ୍ତବଡ଼ ଗର୍ଜନ କରି ତାକଦେଲେ “ଗୁଳି କି ଗୁଳି— ସାବଧାନ !” ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ତଳକୁ ଖସି ଅର୍ଦ୍ଧର କଲେ— ଫଲୋ । ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜଣକ ପରେ ଜଣେ ଛ'ଜଣ ସିପାହୀ ଖସିପଡ଼ିଲେ ଗହ୍ୱର ଭିତରକୁ । ପ୍ରାଣକୁ ଆଶା ନଥିଲା ତର ବି ନଥିଲା...

ଦଶମୁଟ ପ୍ରାୟ ତଳକୁ ଖସିଛନ୍ତି କି ନାହିଁ ସେ ଦେଖନ୍ତି ସିମେଣ୍ଟ ଭିଡ଼ା ସୁନ୍ଦର ଅଙ୍ଗଣ— କାନ୍ଥ ଲଗାଲଗି ଝରି ଛ'ଖଣ୍ଡ ଚୌକି— ମଝିରେ ଟେବୁଲ । ଦେଖୁ ଦେଖୁ ତର ପଶିଗଲା ମନରେ । ଅପ୍ରତିଭ ହେଲାପରି ଚିତ୍କାର କରି ଉଠିଲେ— Surrender ଜବାବ ଆସିବା ଆଗରୁ ଠିଆ ହୋଇସାରିଥିଲେ ସିମେଣ୍ଟ ଉପରେ । ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଗୋଟାଏ କାନ୍ଥକୁ ଆଉଟି ପଡ଼ି ଆସ୍ତେ ଟର୍ଚ୍ଚ ଫିଟାଇ ବାଁ ମୁଠାରେ ଭିଡ଼ି ଧକ୍କାଲେ । ସେତେବେଳକୁ ସିପାହୀମାନେ ଓହ୍ଲାଇସାରିଥାନ୍ତି ।

ଏତେବେଳେ ସେ ଦେଖିଲେ ବାଁପଟ କାନ୍ଥକୁ ଲାଗି ଛୋଟ ଦରବାଜା— ଭିତରପଟୁ କାଳା ହେଲାପରି ଦିଶୁଛି । କ୍ଷଣେକାଳ ସେଇପରି ଠିଆ ରହି କ'ଣ ଭାବିଲେ । ସେ ଉତ୍ତାରୁ ଧୀରେ ଧୀରେ କବାଟ ପାଖକୁ ଆସି ଜୋର୍ ଗଳାରେ ପରୁରିଲେ— “କିଏ ଭିତରେ ଦରବାଜା ଖୋଲ ।” ଜବାବ

ନାହିଁ— ସୋର ଶବ୍ଦ ନାହିଁ । ସେ ଆହୁରି ଆଶଙ୍କିତ ଓ ଭୀତ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ପୁଣି ତାକଦେଲେ “କିଏ ଅଛ, ଦୁଆର ଖୋଲୁଚ କି ନାହିଁ । ପ୍ରତିଧ୍ବନିରେ ଗରିକାନ୍ତ ଗର୍ଜି ଉଠିଲା ଯେପରି । ତଥାପି ସୁର ନାହିଁ— ଶବ୍ଦ ନାହିଁ...

ଆଉ ଯୁବକ ସମ୍ଭାଳି ନ ପାରି ଜୋର ସହିତ ଠେଲିଦେଲେ କବାଟ— ଖୋଲିଗଲା । ଅଳ୍ପ ସମୟ କାନ୍ଦୁକୁ ଆଉଜି ତୁନି ରହି ପରମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଭିତରକୁ ଝୁହଁ— ଦେଖନ୍ତି— ଛ’ଜଣ ମଣିଷ; ଗାଡ଼ ନିଦରେ ଶୋଇଛନ୍ତି । ଚେତା ନାହିଁ— ଚବର ନାହିଁ । ଏ ପୁଣି କ’ଣ । ଅବସ୍ଥା ନଜାଣି ନିକଟକୁ ଗଲିଯିବା ବିଚକ୍ଷଣତା ନୁହେଁ । ଭାବି ସେ ପୁଣି ତାକଦେଲେ— ବଞ୍ଚିବାର ଆଶା ଥିଲେ ଜଳନ୍ତି ଉଠି ଆସ । ନଇଲେ— ଏଇ ଦେଖ । କେହି ରିଭଲ୍ଭର ଦେଖାଇ କିଛି ସମୟ ଠିକ୍ ରହିଲେ । ତଥାପି ନିଦ୍ରିତ ଉଠିଲେ ନାହିଁ । କି ଜବାବ ଦେଲେ ନାହିଁ...

ଏତେବେଳେ ସେ ଦୃଷ୍ଟି ନିକ୍ଷେପ କଲେ ନିଦ୍ରିତଙ୍କ ଛାତି ଉପରକୁ । ନିଶ୍ଚଳ— ସ୍ବଦହୀନ । ଦେଖୁ ସାହସ ପଶିଲା ମନରେ । ନିର୍ଭୟରେ ଗୋଡ଼ ବଢ଼ାଇ ପଶିଗଲେ ଘର ଭିତରକୁ । ଜଣ, ଜଣକୁ ଓଲଟପାଲଟ କରି, ପତ୍ରାକ୍ଷା କରି ନେଉଥାନ୍ତି । ଛ’ଟି ବନ୍ଧୁକ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ଜଗିଥାଏ ଅପଲକ ଆଖିରେ ।

ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଏକଜାମିନ କରିସାରିଲା ପରେ ସେ ବୀର୍ଯ୍ୟନିଶ୍ଵାସ ପକାଇ କହିଲେ— କେହି ବଞ୍ଚି ନାହାନ୍ତି । ଟିକିଏ ଚିତ୍କାକରି ଠିକ୍ ନେଲେ— ଆବାଜ ପାଇ ଆତତାୟୀମାନେ ଶାନ୍ତି ଭୟରେ ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରିପକାଇଛନ୍ତି; ଠିକ୍ ହେଇଛି । ତଥାପି ଆଉଥରେ ପରୀକ୍ଷା କରିବା ଉଚିତ୍ ଭାବି ତନୁତନୁ କରି ଦେଖନ୍ତି— ବୁଜାଜଣର ମୁହଁ କୋଉଠି ଦେଖିଲାପରି ମନେହେଲା । କୋଉଠି ? ଭାବିଲେ— କିନ୍ତୁ ନିଶ୍ଚୟ କରିପାରିଲେ ନାହିଁ । ପୁଣି କ’ଣ ବିଚାର କଲେ ସେ ଜାଣନ୍ତି, ପାଖକୁ ଆସି ସମସ୍ତଙ୍କୁ ପୋକ୍ଷାକପତ୍ତ ଖୋଜିନେଲେ ଗୋଟିଗୋଟି କରି । କିଛି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟେକର ପକେଟ୍ ଭିତରେ ଥିଲା ଖଣ୍ଡିଏ ଲେଖାଏଁ କୋରନ୍— ପକେଟ୍ ସଂସ୍କରଣ । ଧରିନେଲେ ତକାୟତ୍ ଦଳ ମୁସଲମାନ । ଏତେବେଳେ ମନେ ହେଲା— ପରିଚିତ ଦିହେଁ ସାଇଣ୍ଟିଫିକ୍

ଟେଲରିଂ ସପ୍ଲର ଦରଜି— ସେ ଦେଖୁଛନ୍ତି । ଯା’ହେଉ ଅରେ ଆଖିରେ ଧୂଳିଦେଇ ଖସି ପକାଇବା ଆସାମୀର ସନ୍ଧାନ ପାଇ ମନେ ମନେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ— ଗର୍ବ ଅନୁଭବ କଲେ...

ତା’ପରେ ମୁହଁ ବୁଲାଇ ନିରିଖିଗଲେ କାନ୍ଦୁବାଡ଼ ସବୁ । ସଫା— ସୁନ୍ଦର । କାରିଗରୀ ନଥିଲା କି ଆଡ଼ମ୍ବର ନଥିଲା ତା’ ଦିହରେ ଠାଏଁ ଲେଖା ଅଛି— No. II । ଦେଖୁ ଦେଖୁ ମନେ ପଡ଼ିଗଲା ଗୁପ୍ତ ଚିଠି । PROCEED No. II । ମନେ ମନେ ଖୁସିହୋଇ ନିଜ ମଣ୍ଡିଷର ସୁସ୍ଥତାକୁ ପ୍ରଶଂସା ନ କରି ରହିପାରିଲେ ନାହିଁ ହସିଦେଲେ ।

ଏତିକିବେଳେ ଟର୍ଜ ଆଲୁଅ ପଡ଼ି ଗୋଟିଏ କୋଣକୁ ଥୁଆ ଟେବୁଲ୍ ଉପର କାଟଶିଶିଟି ଟିକ୍ ଟିକ୍ ଦିଶିଲା— ଯୁବକ ଜଳନ୍ତି ଦୌଡ଼ିଆସିଲେ ପାଖକୁ । ଆସି ଦେଖନ୍ତି ଅମୃତାଞ୍ଜନ ଶିଶି ପରି ଦିଶୁଛି । ଉପର ଲେବୁଲ୍ ଉପରେ ଇଂରେଜିରେ ଲେଖା ଅଛି POISON No. 305 । ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ସେଇଟିକି ପକେଟ୍ ଭିତରେ ଭରତି କରି ଆର କୋଣକୁ ଆଲୁଅ ବୁଲେଇଲେ । ସୁନ୍ଦର ଜର୍ମାନୀ ଡିଆରି ହାରିକେନ ବତି— ତା’କୁ ଲାଗି ଷ୍ଟେଉଟିଏ । ପାଖାପାଖି କାନ୍ଦୁ ଉପରୁ ଛ’ଟି ଓଭର କୋଟ୍ ଲମ୍ବି ରହିଥିଲା ତଳକୁ ବୋଲି । ଟିକିଏ ଛାଡ଼ି ଥୁଆ ହୋଇଥାଏ ଦୁଇଟି ଟିଣ— ଛୋଟ ରକମର । ଚିନି ଆଉ ଅଟା ରଖା ହୋଇଥିଲା ସେଥିରେ । ପଛକୁ ଘାଗୁଡ଼ିମାଳ କେତେ ଖଣ୍ଡି ଫିଙ୍ଗା ହେଇଛି— ଉପରକୁ ଛ’ଟି ଟର୍ଜ ।

ପାଖକୁ ଆସି ସବୁଗୁଡ଼ା ଗୋଟି ଗୋଟି ପରୀକ୍ଷା କରିନେଲେ । ଶେଷରେ କ’ଣ ଭାବି ଥୋଇଦେଲେ ଠିକ୍ ତା’ରି ଜାଗାରେ । ଏବେ ଯୁବକ ବିଜେତାର ବିକ୍ରୟ ଧରି ଘର ଗରିଆଡ଼େ ଅରେ ବୁଲି ଆସିଲେ । କୋଉଠି କିଛି ନାହିଁ । ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ ବିଡ଼ିଖଣ୍ଡ ଆଉ ଦିଆସିଲି କେତେ ପଡ଼ିଛି । ଦେଖୁ ପୁଣି ଫୋପାଡ଼ି ଦେଲେ ସେଇଠି । ପୁଣି ଶବ ପାଖକୁ ଗଲି ଆସିଲେ ।

କିଛି ସମୟ ମୃତ ପିଣ୍ଡଗୁଡ଼ା କବିରାଜି ପ୍ରଣାଳୀରେ ପରୀକ୍ଷା କରି ସ୍ଥିର କଲେ— ଏଇ No. 305 ପଇଜନ୍ ଖାଇ ଦସ୍ୟୁଦଳ ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରିଛନ୍ତି । କିଛି କାଳ ସ୍ଥିର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଚିନ୍ତା କରିସାରିବା ପରେ ଯୁବକ ସିପାହୀଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଆଦେଶ କଲେ ଖୁନ୍ ନଟ୍, ଫୋର ଆଉ ଥ୍ରି ନଟ୍, ସିକ୍ସ ।

ଦିହେଁ ଉପରକୁ ଉଠିଯାଅ । ଶବଗୁଡ଼ା ଖଲାସ କରିନିଅ ।
ସେତେବେଳକୁ ସେମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶବ ଛାତିକି ବନ୍ଧୁକ
ଦେଖାଇ ପୈଶାଚିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଝେଁ ରହିଥାନ୍ତି ।

ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆଦେଶ ପାଳିତ ହେଲା । ଗୋଟି ଗୋଟି
ଶବ ରସି ସାହାଯ୍ୟରେ ପଦାକୁ ବାହାର କରାହେଲା ।
ଶେଷରେ ବିଶିବାକୁ ପୁଣି ଥରେ ଭଲଭାବେ ଚରୁର୍ଦ୍ଧିଗ
ନିରୀକ୍ଷଣ କରି ରଜୁ ଧରି ଝଲିଆସିଲେ ବାହାରକୁ— ଗଛ
ଉପରକୁ...

ଶବଗୁଡ଼ା ବୋହିଆଣି ରାସ୍ତା ଉପର ଟୁକ ଭିତରେ
ଜମା କରିବାକୁ ଅଧଘଣ୍ଟାରୁ ବେଶୀ ଲାଗିନଥିଲା ।
ସିପାହୀମାନେ ଶବ ପାଖାପାଖି ବନ୍ଧୁକ ଧରି ବସିଗଲେ ।
ଯୁବକ ଷ୍ଟାର୍ଟ ଦେଲେ । ବିଜୟୋଲ୍ଲାସର ଗଙ୍ଗା ଯମୁନା
ଭିତରେ ଅଦୃଶ୍ୟ ସରସ୍ୱତୀ ପରି କ୍ଷୀଣ ବିଷାଦ ରେଖାଟିଏ
ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ବହି ଝଲିଥିଲା— ଜୀଅନ୍ତା ଧରିପାରିଲେ ନାହିଁ...

× × ×

କଟକ ହାସପାତାଲ୍ । ନାନା ରକ୍ତମର ରୋଗୀ— ନାନା
ରମକର ଶେଯ । ସୁକୋମଳ— ସୁଭୋଗ୍ୟ । ଏଇଥି ସକାଶେ
କେତେ ଭଲ ମଣିଷ ରୋଗୀ ପାଲଟିଛନ୍ତି; କେତେ ବି
ରୋଗମୁକ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଯହିଁ ଦେଖିଲେ ରୋଗୀ— ଡାକ୍ତର—
ନର୍ସ ପଛକୁ ଦଳକୁଦଳ ଛାଡ଼ି । ସକାଳୁ ସଞ୍ଜଯାଏଁ ଡର
ନଥାଏ । ଶ'ଶ ଗାଡ଼ି ମଟର । କିଏ ଆସୁଛି— କିଏ ଯାଉଛି—
ହିସାବ ରଖୁଛି କିଏ ?

ଏଗାର ବାଜେ ନ ବାଜେ । ମଟରଟିଏ ପହଞ୍ଚିଲା ଆଗେ
ଆଗେ— ପଛରେ ଟ୍ରକ୍ । ମଟର ଭିତରୁ ନିଧିବାବୁ ଆଉ
ବ୍ରଜବାବୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସିଲେ ତଳକୁ— ବିଶିବାବୁ ପରେ ମିଶିଲେ
ଟ୍ରକ୍ ଭିତରୁ ଆସି । ଶବ ବୁହାହେଲା ପରୀକ୍ଷାସ୍ଥଳକୁ । ଲମ୍ବା
ଟେବୁଲ୍ ଉପରେ ମୃତ ପିଣ୍ଡ ଶୁଆଇ ଡାକ୍ତର ପ୍ରସାଦ ବାବୁ
ପରୀକ୍ଷା କରିନେଲେ ଗୋଟି ଗୋଟି କୁରି । ସମସ୍ତେ
ମରିଛନ୍ତି— କାହାରି କଲିଜାରେ ସ୍ୱୟମ୍ ନାହିଁ ।

ତା'ପର ପରୀକ୍ଷା କରାଗଲା ବିଷ । ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ
ଡାକ୍ତର ବାବୁ କୈଫିୟତ୍ ଦେଲେ— ନୂଆ ରକ୍ତମର ବିଷ;
ସଡ଼ନ୍ ଏଫେକ୍ଟ ବଞ୍ଚିବା ପାଇଁ ପ୍ରତିକାର ନାହିଁ ବୋଧହୁଏ—

ଯା'ହେଉ ଶେଷରେ ପ୍ରସାଦବାବୁଙ୍କ କୈଫିୟତ୍ ପ୍ରକାରେ
ଜଣକର ପୋଷ୍ଟମାର୍ଟମ୍ ହୋଇ ଆଉଗୁଡାକର ସଂସ୍କାର
କରିବାକୁ ବ୍ରଜବାବୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ମୁସଲମାନ ପ୍ରଥା
ଅନୁଯାୟୀ ଶବଗୁଡ଼ିକୁ ଶେଖ ବଜାର ମସଜିଦ୍ ନିକଟ ଶୁଖାନ
ପଡ଼ିଆରେ କବର ଦେବା ସ୍ଥିରହେଲା । ଡାକ୍ତରବାବୁଙ୍କ
ଅନୁରୋଧ କ୍ରମେ କୋରଡ଼ ଭିତରୁ ବିଶିବାବୁ ଜବତ୍ କରି
ଆଣିଥିବା ବିଷ ଶିଶି ଗବେଷଣାଗାରରେ ପରୀକ୍ଷା ସକାଶେ
ରହିଲା । ଏସ୍.ପି. ବ୍ରଜବାବୁ ଆଉ ନିଧିବାବୁ ଯୁବକ ବିଶିକି
ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ମଟର ଧରିଲେ— ମଟର ଛୁଟିଲା...

× × ×

ଯେଉଁ ଦିନ ରାତିରେ ବିଶିବାବୁ ମସିଣା ଘୋଡ଼ିହୋଇ
ଫାଙ୍କ ବାଟେ ତାହାଣୀ ବିଦ୍ୟା ଦେଖୁଥିଲେ ଠିକ୍ ସେଇଦିନ
ଦୁଇଟା ରାତିରେ ସାଉଣ୍ଡଲେସ୍ କଳାମୋଟର ଖଣ୍ଡେ
ଭୁବନେଶ୍ୱର ସେସନ୍ ଦେଇ ଖଣ୍ଡଗିରି ପାହାଡ଼ ରାସ୍ତାରେ
ଝଲିଗଲା— କିଏ ଦେଖିନାହାନ୍ତି । ବିଜୁଳି ବେଗରେ ମଟର
ଛୁଟିଥାଏ । ଝଲକ ଅପରିଚିତ । ଭିତରେ କ'ଣ ଥିଲା କିଏ
ଜାଣେ— ?

ମଟର ଛୁଟି ଆସି ପାହାଡ଼ ଲାଗି ଏକ ଛୋଟ କୁଡ଼ିଆ
ମୁହଁରେ ହଲା କଲା । ଝଲକ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଓହ୍ଲାଇ ପଡ଼ିଲା ।
ହର୍ଷ ନାହିଁ କି ହୁଇସିଲ୍ ନାହିଁ; କୁଡ଼ିଆଟି ଖୋଲା ହେଲା ପରି
ଜଣାଗଲା । ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଜଣେ ବୁଢ଼ୀ— ବୟସ ସାଠିଏ
ପାଖାପାଖି— ଅଣ୍ଟା ନଇଁ ପଡ଼ିଛି— ମୁଣ୍ଡରେ ଓଡ଼ଣା— ପାଦରେ
ସୁରତା ନାହିଁ— ମଳିଆ ଲୁଗା ଖଣ୍ଡେ— ଅନ୍ଧାରକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦିଶୁ ନ
ଥାଏ— ଠିଆହେଲା ତଳିପଟ ବାରଣ୍ଡା ଉପରେ; ଝଲକଆଡ଼େ
ଝହୁଥିଲା ଯେପରି । ବୋଧହୁଏ, ଝଲକର ଦୃଷ୍ଟି ନଥିଲା
ସିଆଡ଼େ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟଆଡ଼କୁ ଝେଁ ହାତ ଦି'ଟା ଉପରକୁ
ଚେକି ଆଲସ୍ୟ ଭାଙ୍ଗିବା ଭାଣ କଲା ସତେ ଯେପରି ମଟର
ବାହି ବାହି ଦୁଇହାତ ନିକମା ହୋଇଯାଇଛି । ବୁଢ଼ୀ ପଛ
କୁଲାଇ ଜଳଦି ଫେରିଗଲା— ମନେ ମନେ ଅପମାନିତ ହେଲା
ଯେପରି ।...

ପରମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଝଲକ ଦେଖେ— ବୁଢ଼ୀ ଫେରିଯାଇଛି
ଖାଲି ଅନ୍ଧାର । କୁଡ଼ିଆ ଦୁଆର କାଲା । ଦରବାଜା ଖୋଲି
ଭିତରେ ପଶି ଷ୍ଟାର୍ଟ ଦେଇ ମଟର ମୁହଁ କୁଲାଇଲା । ଏପରି

ଜାଗାରେ ଠିଆକଲା କୁଡ଼ିଆ ମୁହଁକୁ ଯିମିତି ମଚର ବଡ଼ି ଲାଗି ରହିବ । ଦୁଇ ମିନିଟ୍ ପରେ ଦେଖାଗଲା ଦଶଟି କଳା କଳା ଜୀବ— ମୋଟା, ଭୁଷୁଣ୍ଡା— ମୁଣ୍ଡରେ ବାଜରା ରୁଡ଼— ଚମଡ଼ା ବର୍ଣ୍ଣରେ ମିଶିଯାଇଥିଲା ଯେପରି । ଦିହରେ ଗେଞ୍ଜି— ଅଣ୍ଟାରେ ଚଢ଼ି— ଆଖିରେ କଳା ଚଷମା— ସବୁ କଳା, ସବୁ ଚମଡ଼ାକୁ ଜାପଟ ବାନ୍ଧି ଭିଡ଼ି ରହିଥିଲା ।— ବାହାରି ଆସିଲେ ମଚର ପାଖକୁ । ଦୁଆର ଖୋଲି ଆସେ ଆସେ ଟାଣି ଆଣିଲେ କି ଗୋଟିଏ ଜିନିଷ; ମଣିଷ ପରି ଲାଗୁଥାଏ । କଳା କନାରେ ଆବୃତ । ଏଣୁ ସହଜରେ ଜାଣି ହେଉନଥିଲା କ’ଣ ସେଇଟା । ଉଖୁଡ଼ା ଖଣ୍ଡକୁ ପିମ୍ପୁଡ଼ି ମାଳପରି ଶୂନ୍ୟରେ ବୋହି ଘେନି ଗଲେ ସେଇଟିକୁ କୁଡ଼ିଆ ଭିତରକୁ । କେହି ଜାଣିଲେ ନାହିଁ— ମଚର ଫେରିଗଲା...

× × ×

ଆରଦିନ ସକାଳେ ବିଶିବାବୁ ଶେଯରୁ ଉଠିଲା ବେଳକୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ ତଳକୁ ଝରିହାତ ଛାଡ଼ି ଉଠିଯାରିଥାନ୍ତି । କଟକ ସହର ଆସେ ଆସେ ସରଗରମ ହୋଇଆସୁଥାଏ । ଗୋସାଇଁ ଟୋକାଟା କେତେଥର ଆସି ଝରକାଫାଙ୍କ ଦେଇ ଅନେଇଁ ଝଲିଯାଇଛି— ସେ ଜାଣନ୍ତିନି ।...

କିଛି ସମୟ ପରେ ଉଠି ବସିଲେ । ଏବେ ବି ଆଖିରେ ନିଦ ପୁରି ରହିଛି । ପତା ଭାରି ଭାରି ଲାଗୁଛି । ଦିହ ଅଳସ ।

ଯା’ହେଉ ଧାରେ ଧାରେ ଉଠିଆସିଲେ ଲଗାଲଗି ପାଖ କାମେରା ଭିତରକୁ । ତନ୍ଦ୍ରାଗନ୍ଧାର କଣ୍ଠରେ ତାଙ୍କ ଦେଲେ— ଗୋସେଇଁ! ଟୋକା ଆସି ଠିଆ ହେଲା ଆଗରେ । “ଜଳଦି ଝ’ କରିବ ତ” କହି ନିତିଦିନିଆ କର୍ମସବୁ ସାରିଆସିଲା ବେଳକୁ ଗୋସେଇଁ ଝ’ ଥୋଇଦେଇ କହିଲା— ଆଜ୍ଞା ବଜାର ସଉଦା । କୌଣସି କଥା ନକହି ବିଶିବାବୁ ଟଙ୍କାଟିଏ ଥୋଇ ଦେଲେ ଆଗରେ । ଧରି ସେ ଝଲିଗଲା ।

ଝ’ଖୁଆ ସାରି ସିଗାରେଟ୍ ଟାଣୁ ଟାଣୁ ସେଦିନର ରଜା ମଲାଟ ବହିଟା ଖୋଲି କ’ଣ ଗୁଡ଼ାଏ ଲେଖିଗଲେ ବହୁତ ବେଳଯାଏଁ । କମ୍‌ସେ କମ୍ ଅଧଘଣ୍ଟାଏ ହେବ । ପରିଶେଷରେ ମନେ ମନେ ପଢ଼ି ନେଲେ । ସାରକଥା—

“...ତକାୟତ ଦଳ କଟକଚଣ୍ଡୀ ନାଁରେ ନାଳିଆ ଆଖପାଖ ଗାଁ— ଲୋକଙ୍କୁ ଭୟଭୀତ କରାଇ ବିସ୍ମୃତ ଟାଙ୍ଗରା ପଡ଼ିଆ ବରଗଛ କୋରଡ଼ି ଭିତରେ ଏକ କେନ୍ଦ୍ର (No. II) ଖୋଲିଥାନ୍ତି । ପ୍ରତିଦିନ ଅଧରାତିରେ ଘାଗୁଡ଼ିମାଳ ଓ ପାଞ୍ଚ ସେଲିଆ ଟର୍ଚ୍ଚ ଧରି ତାହାଣୀ ସାଜି ରାସ୍ତା ଜଗନ୍ତି । ଲୁଚ୍ କରନ୍ତି । ଚଳିତମାସ ବାର ତାରିଖ ଦିନ “ସାଇଣ୍ଟିଫିକ୍ ଟେଲରିଂ ସପ୍”ର ଦରଜି ଦିହେଁ ଧରାପଡ଼ିବା ଭୟରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପାଇ ରଘୁଦୟାଲ ଶେଠଙ୍କ ଲରି ଧରି ରାତାରାତି ମହାନଦୀ ପାରହୋଇ ଉକ୍ତ କେନ୍ଦ୍ର ନିକଟକୁ ଝଲିଆସିଲେ । କି ଏକ କାରଣରୁ (କାରଣ ଜଣାପଡ଼ିବନି) ଆଗକୁ ନଯାଇ ପାରି ଗତି ଶିଥିଳ କରି ଜାମୁ ଗଛକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ମୁହଁଇ ଲରି ଛାଡ଼ିଦେଲେ । ତକାୟତ ଦିହେଁ ଓହ୍ଲାଇପଡ଼ି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ଥଳକୁ ବାହାରିଗଲେ । ଏଣୁ ଗଛ ଗଣ୍ଡି ଦିହରେ ପ୍ରାୟ ଲୁହା ଗଡ଼ଟି ସାମାନ୍ୟ ଧକ୍କା ଖାଇ କୌଣସି କ୍ଷତି ନ ଥାଇ ଓଲଟି ପଡ଼ିଛି ମାତ୍ର । ସେଥିହେତୁ ବକଳ ଦିହରେ ଦି’ଅଙ୍ଗୁଳି ଗହରିଆ ଆଘାତ ମାତ୍ର ଦେଖାଯାଉଛି ଅନ୍ୟଥା ବକଳ ଦିହରେ ଆହୁରି ବେଶୀ ଗହରିଆ ଦାଗ ପାଉଥାନ୍ତା । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ଗାଡ଼ିର କ୍ଷତି ସୁଦ୍ଧା କମ୍ ହୁଅନ୍ତାନି ବୋଲି ବୋଧହୁଏ... ଶେଷରେ ଲେଖା ଅଛି— ପୁଲିସ୍ ହାତରେ ପଡ଼ି ଶାନ୍ତି ପାଇବା ଅପେକ୍ଷା ମରିଯିବା ଭଲ । ମନେ କରି ଦସ୍ୟୁଦଳ No. 305 ପଇଜନ୍ ଖାଇ ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରିଛନ୍ତି...”

ପଢ଼ି ସାରି ବହିଟି ଆଲମାରି ଭିତରେ ଥୋଇ ଝବିଦେଲେ । ପଦାକୁ ଆସି ଘରେ ତାଲା ପକାଇ ବାହାରିପଡ଼ିଲେ ଦାଣ୍ଡକୁ । ହାତରେ ସାଇକଲ୍ । ଫାଟକ ନିକଟକୁ ଆସି ଚଢ଼ିବା ଉପକ୍ରମ କଲାବେଳେ ଦେଖନ୍ତି ସିପାହୀ ଜଣେ ସାଲାମ୍ ଜଣାଇ ସାଇକଲ୍‌ରୁ ଓହ୍ଲାଇ ତଳେ ଠିଆ ହେଲା । ସେ ପ୍ରତି ନମସ୍କାର କଲେ । ପରେ କିଛି କଥା ନକହି ସାଇକଲ୍ ଠିଆକରି ବସାକୁ ଫେରିଆସିଲେ । ସିପାହୀଜଣକ ପିଛା ଧରିଥାଏ ।—

ତାଲା ଫିଟାଇ ଚୌକି ଉପରେ ବସୁ ବସୁ ବିଶିବାବୁ ପଢ଼ନ୍ତିଲେ— କ’ଣ ହେଲା ?— ସିପାହୀ ଡୋକରିକି ଆରମ୍ଭ କଲା “ଜେଲ୍ ଫାଟକ ଦୁଆରେ ଆପଣ କୟେଦି କି ଛାଡ଼ି ଝଲିଯିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆପଣ କହିଥିବା ପ୍ରକାରେ ମୁଁ ତା’ର

ପିଛା ଧରିଥାଏ । ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ସେ ଛକ ନିକଟ ବିଜୁଳି ଖମ୍ବ ପାରହୋଇ ସିଧାସଳଖେ ଝଲିଆସିଲା ଚୌଧୁରୀ ନନ୍ଦବାବୁଙ୍କ କୋଠା ସାମନାକୁ । ଫାଟକ ଖୋଲି ପଶିଗଲା ଭିତରକୁ । ଅଧଞ୍ଜୟରୁ ବେଶୀ ନୁହେଁ ବୋଧେ, ଫେରି ଆସିଲା ପୁଣି ରାସ୍ତା ଉପରକୁ । ମଥାପୋତି ଝଲିଥାଏ । ମୁଁ ପଛରୁ ଆଖି ରଖୁଥାଏ । ଏତିକିବେଳେ ହଠାତ୍ ରବିବାବୁ ପଛପଟୁ ଆସି ମଟର ଉପରେ ବସାଇ ଘେନିଗଲେ ତାଙ୍କ ଘରଠିକି— ତେଲଙ୍ଗାବଜାର ଭିତରକୁ ।”

‘ରବିବାବୁ?’ ଅନୁସନ୍ଧିଷ୍ଟ ନୟନରେ ପଚାରିଲେ ସନ୍ଧି ରଖି । “ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଡାକ୍ତର ସୂର୍ଯ୍ୟକାନ୍ତ ବାବୁଙ୍କ ପୁଅ— କିଛି ଦିନ ହେଲା ବିଲାତରୁ ପାଠପଢ଼ି ଫେରିଛି ।” “ତା’ପରେ?” ସନ୍ଧ୍ୟା ସାତଟାଯାଏଁ ଦିହେଁ ବସି କଥାବାର୍ତ୍ତା କରିବା ମୁଁ ଦେଖୁଛି । ରାତି ବାରଟା ଯାଏଁ ବି ଠିକ୍ ଆଖି ରଖୁଛି । ସେ ବାହାରି ନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଭୋରୁ ଯାଇ ବାବୁଙ୍କୁ ପଚାରି ବୁଝିଲି ମନୁଥ ରାତିରେ ଶୋଇବା କଥା ମାତ୍ର ସେ ଜାଣନ୍ତି; ତା’ପରେ ଉଠି କୁଆଡ଼େ ଗଲା ସେ ଖବର ସେ ରଖୁନାହାନ୍ତି; ସେ ବି କହିନି...”

ଶୁଣିସାରି ଅଜାଣତରେ ହୁଟିଏ ବାହାରି ପଡ଼ିଲା ମୁହଁରୁ କେତେ ଅର୍ଥ ଥିଲା ତା’ଭିତରେ କିଏ ଜାଣେ । ସିପାହୀ ଜଣକ ଖାଲି ଗହଁ ରହିଥାଏ ମୁହଁକୁ । କିଛି ସମୟ ବାଁ ହାତ କାଣି ଆଙ୍ଗୁଠି ଦାନ୍ତ ମଝିରେ ରଖି ପ୍ରଶ୍ନ କଲେ— ତା’ ହେଲେ ଛାଡ଼ି ଦେଇଛ । ସିପାହୀ ଟିକିଏ ବିବ୍ରତ ହେଲାପରି କହିଲା— “ସେ କଥା ନୁହଁ ଆଜ୍ଞା, ଦିନ ତମାମ୍ କାଲି ଖୋଜି ବୁଲିଲି । ପତ୍ନୀ ପାଇଲିନି ।...” କଥା ମଝିରେ ‘ଆଜ୍ଞା’ କହି ଉଠିପଡ଼ିଲେ ଚଉକି ଛାଡ଼ି । ସିପାହୀକି ବିଦା କରି, ଫେରେ ତାଲାଦେଇ ଝଲିଆସିଲେ ଫାଟକ ନିକଟକୁ ସାଇକଲ୍ ଚଢ଼ି ଜୋର କରି ଠେଲି ଦେଲେ ଆଗକୁ— ସେ ଛୁଟିଲା ।

ତେଲଙ୍ଗାବଜାର ଭିତରେ ପଶି ଦେଖନ୍ତି— ମସ୍ତବଡ଼ କୋଠା— ତିନିତାଲା । ସାମନାରେ ବୃତ୍ତାକାର କ୍ଷୁଦ୍ର ବଗିଚା ନାନା ରକମର କ୍ରୋଟନ— ନୂଆ ନୁହେଁ! ବହୁତ ପୁରୁଣା ପରି ଜଣାପଡୁଥିଲା । ବିଶିବାବୁ ଫାଟକ ପାରହୋଇ ସାଇକଲ୍ ଠିଆ କରାଇ ଖବରଦେଲେ ଭିତରକୁ । ରବିବାବୁ ଆସିଲେ । ଭଦ୍ରୋଚିତ ସମ୍ମାନ ପରେ ଦିହେଁ ବସିଲେ ଦୁଇଟି ଚୌକିରେ ।

ରବିବାବୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ଆପଣଙ୍କ ପରିଚୟ? ବିଶିବାବୁ ଖୋଲାଖୋଲି ଭାବେ ପରିଚୟ ଦେଲାପରେ କହିଲେ— ମନୁଥବାବୁଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ କିଛି ବୁଝିବାକୁ ଆସିଛି; ଦୟାକରି ଜଣାଇଲେ ଖୁସି ହୁଅନ୍ତି— “ତା’ ସମ୍ପର୍କରେ ମୁଁ ସିମିତି ବେଶି କିଛି ଜାଣିନି । ସେ ମୋର ଆଗେ ସହପାଠୀ ଥିଲା । କାଲି ତାକୁ ରାସ୍ତାରୁ ଧରି ଘରକୁ ଆଣିଥିଲି । ଫେରେ ରାତି ଖାଇସାରି କୁଆଡ଼େ ଝଲିଗଲା; ମୁଁ ଜାଣିନି— ସେ ବି କହିନି ।” ଏକତକ ଶୁଣି ବିଶିବାବୁ କ’ଣ କରିବେ କିଛି ସ୍ଥିର କରିପାରିଲେ ନାହିଁ । ଡାକ୍ତର ସୂର୍ଯ୍ୟକାନ୍ତବାବୁ— କଟକ ଭିତରେ ନାମଜାଦା ଡାକ୍ତର । ଲାଟସାହେବଙ୍କଠୁଁ ରିକ୍‌ସାବାଲା ଯାଏଁ ସମସ୍ତେ ଜାଣନ୍ତି— ସମସ୍ତେ ଖାତିରି କରନ୍ତି । ଏଇ ନଅ ମାସ ତଳର କଥା— ତାଙ୍କରି ପୁଅର କଥାରେ ଆଉ ବେଶି ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାକୁ ଯୁବକର ସାହସ ଅଛିଲା ନାହିଁ; ତୁନି ରହିଲେ ।

ଏତିକିବେଳେ ଦୁଇ କପ୍ ଗ୍ଲେସ୍ ଆସି ଟେବୁଲ୍ ଉପରେ ଥୁଆ ହେଲା । ସେ ଦି’ଝରି ଢୋକ ପିଇସାରି ଶେଷରେ ମୁହଁ ଟେକି ପଚାରିଲେ— ତା’ ହେଲେ ସେ ଏବେ କେଉଁଠି ଆପଣ ଜାଣନ୍ତିନି? ଈଷତ୍ ହସୁଥିଲେ ଯେପରି । “ମୋଟେ ନା,” ଗମ୍ଭୀର କଣ୍ଠରେ କହିଦେଲେ ରବିବାବୁ । ବିଶିବାବୁ ଜଳଦି ଗ୍ଲେସ୍ ଟିକକ ଶେଷ କରି ଉଠି ପଡ଼ି କହିଲେ— ତା’ ହେଲେ ମୋତେ ବିଦା ଦିଅନ୍ତୁ; ଦରକାର ହେଲେ ଫେରେ ଆସିବି— ନମସ୍କାର!— କହି ଝଲିଆସିଲେ ପଦାକୁ । ରବିବାବୁ ବାରଣ୍ଡା ଯାଏ ବଳେଇ ଆସି ଫେରିଗଲେ ଭିତରକୁ— ଲାବୋରେଟୋରୀ ପାଖକୁ...

ନିଧିବାବୁଙ୍କ ବାହାର ବାରଣ୍ଡା, ଆରାମ ଚୌକି ଉପରେ ନିଧିବାବୁ କଅଁଳା ଶିଶୁ ପୁଅଟିକୁ ଧରି ବସିଥାନ୍ତି— ବିଶିବାବୁ କ’ଣ କହିଯାଉଥାନ୍ତି । କଳା କଳା ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ନକ୍ଷତ୍ରପରି ତୋଳା ଦୁଇଟିରେ ଶିଶୁଟି ମଝିରେ ମଝିରେ ଏଣିକି ତେଣିକି ଗହୁଁଥାଏ— ଥରେ ଥରେ କିରିକିରି ହସିଦିଏ । ବୋଧହୁଏ ବଡ଼ ମଣିଷଙ୍କ ଘୃଣିତ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଶୁଣି ଉପହାସ କରୁଥିଲା ମନେ ମନେ ।

ଯୁବକର କଥା ଶେଷରେ ଯୋଗଗତ ହେଲା ପରି କେତେ ସମୟ ଆଖିବୁଜି ରହିଲା ପରେ ନିଧିବାବୁ କଣ୍ଠ ଗପି କହିଲେ “ଜାଣ ବିଶି, ଗଙ୍ଗା ଜଳରେ ଅନ୍ୟ ପାଣି ମିଶିଲେ

ତା'ର ପବିତ୍ରତା ନଷ୍ଟ ହୁଏନି; ବରଂ ମିଶ୍ରିତ ପାଣି ଗଙ୍ଗାଜଳରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ସୂର୍ଯ୍ୟକାନ୍ତବାବୁଙ୍କ ପୁଅ ରବି; ମନ୍ମଥ ପାଇଁ ତା'ପରେ ସନ୍ଦେହ କରି ଶକ୍ତିର ଅପବ୍ୟବହାର କରିବାଠାରୁ ବିଛୁଆଟି ମୂଳ ବୀରାର ଅନୁସନ୍ଧାନ କର । କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହେବ ।”

ବୀରା ନାଁ ଶୁଣି ବିଶିବାବୁଙ୍କ ଦୁଇ ଆଖି ବିସ୍ଫୋରିତ ହୋଇଉଠିଲା । ମନ୍ତ୍ର ଝରଳ ବାଜି ଭୂତଗ୍ରସ୍ତ ଲୋକପରି ଆକସ୍ମିକ ଚେତନା ଆସିଗଲା— ଯେପରି । ସତେତ : ବୀରା ଗଲା କୁଆଡ଼େ ! ଆଉ ପ୍ରିୟହୋଇ ବସିପାରିଲେ ନାହିଁ— ଉଠିପଡ଼ିଲେ ଆସନରୁ । ବିଦାୟ ସୂଚକ ନମସ୍କାରଟିଏ ହାକି ବାହାରି ଆସିଲେ ବାରଣ୍ଡା ତଳକୁ । ସାଇକଲ୍ ପାଖକୁ ନିଧିବାବୁ ବସି ରହିଥାନ୍ତି ।

ଆଜି ମେଘୁଆ ପାଗ । ପାଉଁଶିଆ ଖଣ୍ଡ କେତେ ଆକାଶ ତଳକୁ ଢାଳି ରହିଛି— ବରଷା ନାହିଁ, ଖରା ଚାତିରେ ପୋଷାକପତ୍ର ଓଦା ହୋଇଣି । ଅଜସ୍ର ଝାଳ । ତଥାପି ସେ ସାଇକଲ୍ ଧରି ଛୁଟିଥାନ୍ତି । କୁଆଡ଼େ ଗଲେ— କ'ଣ କଲେ— କିଏ ଜାଣିନି ସେ କଥା । କିନ୍ତୁ ନିଧିବାବୁଙ୍କଠାରୁ ଆସିବା ଦେହ ଘଣ୍ଟା ପରେ ଦେଖାହେଲା ନରିବାବୁଙ୍କ ସହିତ; ପ୍ରଭାତ ସାମନାରେ...

ବ୍ରେକ୍ ଧରିବା ସାଥେ ସାଥେ ସାଇକଲ୍ ନୁଆଁଇ ଠିଆ ହେଲେ ନରିବାବୁ । ତାକଦେଲେ ବିଶିବାବୁ— ସେ ସାଇକଲ୍ ଫେରାଇ ଓହ୍ଲାଇ ଆସିଲେ ନିକଟକୁ । “ଆଜି ଫେରେ ଋ’ ଖୁଆଇବେ ନା କ’ଣ?” ହସି ହସି ପଚାରିଲେ । “ଆସ ନା । କୁଠୁ ଫେରିଛନ୍ତି କି?” କହି ଦିହେଁ ସାଇକଲ୍ ଚଢ଼ି ମୁହଁଇଲେ ନରିବାବୁଙ୍କ ବସାଆଡ଼େ ।

ପରମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଦୁଇବନ୍ଧୁ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ ନରିବାବୁଙ୍କ ଘର ସାମନାରେ । ସାଇକଲ୍ ଥୋଇ ଦୁଆରକୁ ଆଘାତ କରିବାରୁ ଗୋସାଇଁ ଟୋକାଟା ଆସି କବାଟ ଖୋଲି ଜଳଦି ଝଲିଗଲା ଭିତରକୁ । ନରିବାବୁ କହିଦେଲେ— ଦୁଇକପ ଝ । ପରଦା ସେ ପାଖରୁ ଶୁଭିଳା ନେଉଛି ଆଜ୍ଞା !

ନାନା ରକମର କଥାଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ଫେରେ ନରିବାବୁ ପଚାରିଲେ— “କୁଠୁ ଫେରୁଛନ୍ତି କି?” ଯାଇଥିଲି ପରା

ହେଲଥ ଅଫିସରଙ୍କୁ ଦେଖା କରିବାକୁ; ସେଇ ମନ୍ମଥବାବୁଙ୍କ ଝକର ଟୋକା ବୀରା ଫେରାର ହୋଇଛି । ତା'କୁ ଖୋଜି ବାହାର କରିବାକୁ ହେବ । ରେଜିଷ୍ଟ୍ରିକରା ଝକରଙ୍କ ଭିତରେ ସେ ନାହିଁ ଯେ । ଦେଖାଯାଉ, କ’ଣ ହେଉଛି ।” ଏତିକିବେଳେ ପରଦା ଆରପାରି କାହାର ଛାଇ ଦେଖି ଭାବିନେଲେ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ ହେବେ । କଥାର ସୁଅ ଭାଙ୍ଗି ପକ୍ଷରିଲେ— କାହିଁ । ଝ କାହିଁ ? କଥା ଶେଷ ହେବା ଆଗରୁ ଚୁବା ନରିବାବୁଙ୍କ ପୁଅ— ଛ’ ବରଷର ଶିଶୁ— ଦିହରେ କମେଜ୍— ଅଣ୍ଟାରେ କିଛି ନାହିଁ । ଦି’ହାତରେ ଦି’ଟି ଝ କପ୍ ଧରି ପାଟି ଭିଡ଼ି ଆସେ ଆସେ ହସି ହସି ଆସିଲା । ଆଖି ଦେଖିଲେ ଜଣାପଡୁଥିଲା, ଯେପରି ଭାରି ଅସାଧ୍ୟ କାମଟାଏ କରିପକାଇଲା ମନେ ମନେ । ବିଶିବାବୁ ଦେଖି— “ଆରେ ଚଗଲା, ତୁ, କିଆଁ ଧରି ଆସିଲୁ ମ?” କହି ଜଳଦି ଉଠିଆସି ଛଡ଼ାଇ ଆଣିଲେ ହାତରୁ । ଚୁବା କିଛି ନକହି ଦି’ହାତ ଝଡ଼ିଝୁଡ଼ି ପଶିଗଲା ଭିତରକୁ । ପରଦା ଆତୁଆଳକୁ...

ଝ ପିଆ ଶେଷରେ ଦୁଇ ବନ୍ଧୁ ଦି’ଖଣ୍ଡ ସିଗାରେଟ୍ ଧରି ଟାଣିଦେଲେ ଭାରି ମଉଜରେ । ବିଶିବାବୁ କିନ୍ତୁ ପୂରା ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ନଥିଲେ ସେତେବେଳକୁ । କିଛିସମୟ ପରେ ଆସନରୁ ଉଠି ବିଦାୟ ନେଇ ଝଲିଆସିଲେ ବାହାରକୁ । ମୁହଁରେ ହସ— ମନରେ ଚିନ୍ତା...

× × ×

ଆରଦିନ ସକାଳେ ଆହତ ବ୍ୟକ୍ତିର ଚେତା ଆସିଲା । ଆଖି ଫିଟାଇ ଦେଖେ, ଅନ୍ଧାରିଆ ଛୋଟ କୋଠରି ଖଣ୍ଡେ । ଆଡ଼ସଳଖେ ବାରଫୁଟରୁ ବେଶୀ ନୁହେଁ । ଝରିଦିଗରେ ଝରିକାନ୍ତ । ଗୋଟିକରେ ଛୋଟ ଗଳି ଦୁଆର, ତର୍କ ନରଖ ଗଳି ପଡ଼ିଲେ ମୁଣ୍ଡ ବାଜିବ । ଗୋଟାଏ କାନ୍ଥକୁ ଲାଗି ଖଟ ପଡ଼ିଛି, ଅପ୍ରଶସ୍ତ । କାଠପଟାରେ ତିଆରି ଉପରେ ମସିଣା ଖଣ୍ଡେ ମଥାତଳକୁ ତକିଆ । ସେ ଶୋଇଛି ଚିଡ଼ି ହୋଇ । ମୁଣ୍ଡ ପାଖକୁ ରଖିଥିବା ମେଜ ଉପରେ କୁହୁଡ଼ିଆ ଲାମ୍ପ ଖଣ୍ଡେ ମିଞ୍ଜିମିଞ୍ଜି ଜଳୁଛି । ଆଗରେ ଜଣେ କିଏ ଠିଆ ରହିଛି । କୋଉଁ ତାଙ୍କର ପରି ଜଣାପଡୁଥିଲା । ବୟସ ଅନ୍ଧାଜ ପଇଁତିରିଶି ଖଣ୍ଡେ । ଦିହରେ ସାହେବି ପୋଷାକ । ହାତରେ

କ୍ଷେପୋକ୍ଷେପ— ଆଖିରେ ଚକ୍ଷମା । ଦେଖୁ ହଠାତ୍ ଉଠି ବସି ପଡ଼ିଲେ ଖଟ ଉପରେ । ଏ ପୁଣି କୋଉଁ ରାଜ୍ୟ ?—

ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଝରିଆଡ଼କୁ ଆଖି ବୁଲାଇ— ମନେ ମନେ ଭାବୁଥାଏ— ସେ ଏବେ କେଉଁଠି ? ଏଇଠିକି ଆସିଲା କିପରି ? କିଏ ଆଣିଲା ? ସେ ତ କାଠଯୋଡ଼ି କୁଳକୁ ଝାସ ଦେବା ପାଇଁ ଆସିଥିଲା, କ’ଣ ହେଲା ଆଉ ? ଏତିକିବେଳେ ଡାକ୍ତରବାବୁ କଠୋର କଣ୍ଠରେ ଆଦେଶ କଲେ— “ବେମାର ନାହିଁ ହେ; ଅନ୍ଧର ଲେ ଚଲୋ ।” କହି ଗଲିରାସ୍ତା ଦେଇ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହେଲେ । ଯିବା ପଛେ ପଛେ ଦି’ଜଣ ଭେଣ୍ଡା— ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଅନ୍ଧାର ଭିତରେ କୋଉଁଠି ଲୁଚି ରହିଥିଲେ ବୋଧହୁଏ— ଝଟ ଝଟ ଆସି ଠିଆ ହୋଇଗଲେ ଆଗରେ— ରାକ୍ଷସ ପରି ।

ଦେଖୁ ଦେଖୁ ଆହତ ମନରେ ଛନକା ପଶିଗଲା । ଆଖି ଛନଛନ— ବୁକୁ ଦମ୍ବଦମ୍ବ ହେବା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ସେ କିଛି ଠିକ୍ କରିପାରିଲା ନାହିଁ । ଖାଲି ବଳବଳ ଝହିଁ ରହିଥାଏ । ତା’ ଭିତରୁ ଲଣ୍ଡାମୁଣ୍ଡିଆ ଗୋଡ଼ା ଜଣକ ଗର୍ଜନ କଲାପରି ପରୁରିଲା— “ତୋର କୁ ଗାଁ ବାପ ? ସେ କି ଉତ୍ତର ଦେବ ପହିଲୁ ବୁଝିପାରିଲା ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଘୃଣାରେ ଆଉ ଆଡ଼େ ମୁହଁ ବୁଲାଇ ତୁନି ରହିଲା, କିଛି କହିଲା ନାହିଁ । ଏତିକିବେଳେ ବମ୍ ଫୁଟିଲା ପରି ଏକ ଚମକ ଦେଇ ଲୋକଟା ପରୁରିଲା— ବେ, କହମ । ସେ ଚମକି ପଡ଼ି କହି ପକାଇଲା “କଟକ” । “ତୋ ନାଁ ?” ଟିକିଏ ରହି ଆମାଆମା ହେଲା ପରି ସେ କହିଲା— “ପଙ୍କଜ କୁମାର” ଯମଦୂତ ଦିହେଁ ବିଦ୍ରୁପ ଭାବେ ହସି କହିଲେ— “ପଙ୍କା କହବେ । ବାବୁଏନି କେତେ” କହୁ କହୁ ଆହତ ଆଖି ବୁଲାଇ ନିଜ ଦିହରେ । ସତେ ତ, ସେ ଭୁଲି ଯାଇଥିଲା— ତା’ର ଘଟାନ୍ତର ହୋଇଛି; ସେ ଭୂତ ପାଲଟିଛି । ପରେ ସେଇ କଥାକୁ ସଂଶୋଧନ କଲା ପରି କହିଲା— ହଁ ହଁ, ମୋ ନାଁ ପଙ୍କା । “କାଠଯୋଡ଼ି ଦିହରେ ମରିବାକୁ କିଆଁ ଆସିଥିଲୁ ?” “ଦୁନିଆ ଭିତରେ ମୋର ହୋଇ କିଏ ନାହିଁ— ମିଛୁଟାରେ କାହିଁକି ବଞ୍ଚୁଥିବି ଭାବି ।” “ତା’ ହେଲେ ଆମ ଦଳରେ ତୁ ରହିବୁ ?” ଦଳ କଥା ଶୁଣି ହଠାତ୍ ପରୁରି ପକାଇଲା— କୋଉଁ ଦଳ ? ଡକାୟତ୍ ?” ଡକାଏତ୍ ନୁହେଁ; ବୀର ହନୁମାନ ଦଳ, ସେଥିରେ ପାଠ ପଢ଼ା ହୁଏ— “ଗଣିତ, ଡାକ୍ତରୀ, ଭୂଇଁ ଖୋଳା, ବେତାର ଶିକ୍ଷା ସବୁ ହୁଏ ।

ତୁ କ’ଣ ପାଠ ପଢ଼ିଛୁ ?” ନା’ “ତା’ହେଲେ ସବୁ ଶିଖିବୁ— ସବୁ ଖାଇବାକୁ ପାଇବୁ । ଆଉ ବାପ ବିଶ୍ୱାସଘାତିକା ହେଲୁ— ଯମପୁର । “ନା, ମୁଁ କେବେ ବିଶ୍ୱାସଘାତକ ହେବି ନାହିଁ ।” “ତା’ ହେଲେ ତୁ ରହିବୁ” ଉଁ—ତୁଁ କିଛି ନ କହି ସେ ବସି ରହିଲା । ମନେ ମନେ ବୁଝିଗଲା— ସର୍ବହରା ମନେକରି ଡକାୟତମାନେ କାଠଯୋଡ଼ି କୁଳରୁ ତା’କୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ଆଣିଛନ୍ତି । ଦଳ ମଧ୍ୟରେ ପୁରାଇ ତା’କୁ ନିଜର କରିନେବେ । ଯା’ହେଉ ଏମାନଙ୍କ ଭିତରେ ରହି ମାନା ପାଇଁ ଅନ୍ତତଃ କିଛି କରିପାରିବି ଭାବି ଟିକିଏ ଆଶ୍ୱସ୍ତ ହେଲା— ତୁନି ରହିଲା...

ଏ ଭିତରେ ଆଉଜଣେ ଦୀର୍ଘକାୟ କଳା ପୁରୁଷ ଗୁହା ଭିତରୁ ଭାଲୁ ବାହାରିଲା ପରି ପଶି ଆସିଲା ଭିତରକୁ । ଲଞ୍ଜାତାରା ପରି ଆଖି ଦୁଇଟି ବୁଲାଇ ରାଗ ଜର୍ଜରିତ କଣ୍ଠରେ କହିଲା “ଗୁରୁଜୀ କା ହୁକୁମ୍; ଜଲ୍ଦି ଲେ ଚଲୋ” କଥା ଶେଷ ହେବା ଆଗରୁ ଠିଆ ଥିବା ଭେଣ୍ଡା ଦି’ଜଣ ଆଗନ୍ତୁକକୁ ଦି’ ପାଖରୁ ଟେକି ବୋହି ନେବାର ଉପକ୍ରମ କଲେ । ସେ ପ୍ରାଣ ବିକଳରେ । ରହ, ମୁଁ ନିଜେ ଯାଉଛି କହି ଠିଆହୋଇ ପଡ଼ିଲା । ତରତର ହୋଇ, ଗଲି ରାସ୍ତା ପାରହୋଇ କଳାପୁରୁଷ ତିନିଜଣଙ୍କ ନଜରବନ୍ଦିରେ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଅଗ୍ରସର ହେଲା ।

ସେତେବେଳକୁ ସାତ ବାଜି ସାରିଥାଏ । ପ୍ରଭାତୀ ଆଲୁଅ ଟିକିଏ କେଉଁ ବାଟଦେଇ ଅନ୍ଧାର ଭିତରେ ଗୁଞ୍ଜି ହୋଇଥାଏ । ତଥାପି ଆଖପାଖ କୋଉଁ ଜିନିଷ ଚିହ୍ନି ହେଉ ନଥିଲା । ଅପରାଧୀ ଭଳି ସେ ଝଲିଥାନ୍ତି ମଝିରେ । ଆଗଜଣକ ବାଟ କଢ଼ାଇ ଝଲିଥାଏ ଆଗରେ ।

ଏତିକିବେଳେ ସେ ବୁଝିପାରିଲା— କୋଉଁ ଏକ ଗୁହା ଭିତରକୁ ସେ ପ୍ରବେଶ କରୁଛି । ମନେ ମନେ ଧରି ନେଉଥାଏ ପ୍ରେତପୁରର ସମାଧି ମଧ୍ୟକୁ ଯେପରି କିଏ ମନ୍ତ୍ରଧ୍ୱଜି ଫିଙ୍ଗି ଟାଣି ନେଉଥାଏ । ସବୁ ବୁଝୁଥିଲା— ସବୁ ଅନୁଭବ କରୁଥିଲା— ତଥାପି ମନେ ମନେ ସନ୍ଦେହ ହେଉଥାଏ ସେ ମୃତ କି ଜୀବିତ ।

ପ୍ରଥମେ ଗୁହା ଭିତରକୁ ଗୋଡ଼ ଦେଲାବେଳେ ଅନୁଭବ କଲା କେତେଗୁଡ଼ା ପାହାଚ କ୍ରମନିମ୍ନ ହୋଇ ତଳକୁ ତଳକୁ ଗତି କରିଛି— ଆଖିକି ଦିଶୁ ନ ଥାଏ । ବାଁଡ଼ାହାଣ ଦି’ ପାଖୁ

ଦି'ଖଣ୍ଡ ମସୃଣ କାଠଦଣ୍ଡା ତଳଯାଏଁ ଯେପରି ଅସରଳ ଭାବେ ଖଞ୍ଜା ଯାଇଛି, ହାତ ବଢ଼ାଇ ବୁଝିପାରିଲା ସେଇତଳ । ପରେ କେତେ ଜାଗାରେ ସ୍କୁଲ ପିଲାଙ୍କ ଖେଳକ୍ଷେତ୍ର ପରି ଆଗପଛ ବାଁ ଡାହାଣ ହୋଇ ବୁଲିବାକୁ ପଡ଼ିଛି ସେ ତା'ର ହିସାବ ରଖିପାରିଲା ନାହିଁ, ଝଲିଥାଏ । ବୋଧହୁଏ ପଦର ମିନିଟ୍ ଖଣ୍ଡେ ପରେ ଆଉ ପାହାଚ ଥିବା ଅନୁଭବ କରି ନ ପାରି ଦେଖେ— ସେଇ ସୁତାଭେଦ୍ୟ ଅନ୍ଧାର ଭିତରେ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ଆଖି ନିକଟତର ବସ୍ତୁ ଚିହ୍ନି ନେବାରେ ଶକ୍ତି ସଂଗ୍ରହ କରିପାରିଲାଣି ।

ପାହାଚତଳକୁ ପ୍ରଶସ୍ତ ଅଙ୍ଗଣା ଖଣ୍ଡେ । ଝରିପଟକୁ ବାରଣ୍ଡା ଭଳି ସିମେଣ୍ଟ ବନ୍ଧା ଉଆ ଜାଗା । ଚମକାର ସଜାଯାଇଛି । ମଝିରେ ବିଶାଳ ରକମର କର୍ପେଟଟିଏ ବିଛା ହୋଇଛି । ଉପର ଝଲିକୁ ଲାଗି— ଝଲି ନୁହେଁ ଅବଶ୍ୟ— ହନୁମାନଙ୍କୀ ହାତକେ ପର୍ବତ ଆଉ ହାତକେ ଗଦାଧରି ଶୂନ୍ୟରେ ଚିଲା ମାରୁଛନ୍ତି । ଶୁଖିଲା ଗ୍ରେଣ୍ଡୁୟୁଲ ମାଳଟିଏ ଝୁଲୁଥାଏ ଫୋଟ ଦିହରେ; ଚମକାର ଦିଶୁଥାଏ ।

ଫୋଟ ତଳକୁ ଗଦି ଖଣ୍ଡେ— ସଫେତ, ତୁଳାତିଆରି ପରି ଜଣାପଡ଼ୁଥିଲା । ତା' ଉପରେ ଜଣେ ଯୁବକ ବସିଥାଏ । ବୟସ ପଚାଶି ପାଖାପାଖି— ନିଠୋଳ ଗୋରା ନିଃସଲେ ବି “ଗୋରା ନୁହଁ” ବୋଲି କହିହେବନି । ମୁହଁରେ କଳା ମଟମଟ ଲମ୍ବା ନିଶ, ମୁଣ୍ଡବାଳ ଉପରକୁ ଉଠି— ଦିହରେ ପାଉଁଶିଆ ରଙ୍ଗର ମହତାବି କୋଟ ଖଣ୍ଡେ । ଛାତି ଉପରକୁ ଲାଲ ରଙ୍ଗର କନା ତିଆରି ନକ୍ସତ । ମଝିରେ ଲେଖା ଅଛି M.O. । ଆଗକୁ ମେଜ ଖଣ୍ଡେ । ଉପରେ ପେଟ୍ରୋମାକସ ଝାଉଁଳିଆ ଆଲୁଅ । ଦି'ହାତ ପରିଧି ତେଜ୍ ଆଲୁଅ ଆସିପାରୁ ନଥାଏ— ଅତି କ୍ଷୀଣ ।

ସାମନାକୁ ଦେଖୁ ଦେଖୁ ହଠାତ୍ ଯୁବକ ଚମକି ଠିଆ ହୋଇ ପଡ଼ିଲା— ତର ପଶିଗଲା । ଏ କିଏରେ ବାପ ! ପାଞ୍ଚହାତିଆ କଳା ଭୁଷୁଣ୍ଡା ବାର ଚଉଦ ଜଣ ଭେଣ୍ଡା— ସବୁ ସବୁ ଆଖି— ଭୁକୁଣ୍ଡିତ କରି ତା'ରି ଆଡ଼କୁ ଚାହିଁ ରହିଛନ୍ତି । ଉପରେ ଝାମ୍ପି ପଡ଼ିବେ ଯେପରି । ଲଣ୍ଡାମୁଣ୍ଡିଆ ତେହେରା ଉପରେ କଳା କନାର ଗୋଞ୍ଜି-ତଡ଼ି, ଭାଷଣ ଦିଶୁଥାଏ । ହାତରେ ଠେଙ୍ଗା— ଚିତା କଣ୍ଠରେ ତିଆରି । ସମସ୍ତେ ତୁପ—

କାହାରି ପାଟିରେ କଥା ନାହିଁ । ଏତିକିବେଳେ ରାସ୍ତା କଢ଼ାଇ ଆଣି ଥିବା ଆଗର ଜଣକ ବଜ୍ରକଣ୍ଠରେ କହିଲା— “ହନୁମାନଙ୍କୀ ଆଶୀର୍ବାଦ ଲାଓ ।” ସେ ଡାଁ ରୁ କିଛି ନ କହି ଅଙ୍ଗଣା ତଳକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆଖି ବୁଜି ଦି' ହାତ ଯୋଡ଼ି ପ୍ରଣାମ କଲା— ମନେ ମନେ କି ବର ଭିକ୍ଷା କରୁଥିଲା ସେ ଜାଣେ । ପରମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ମୁଣ୍ଡ ଉଠାଇ ଦେଖେ, ଝରିଜଣ ଭେଣ୍ଡା ଝରିଝରିଟା ଦାବୁଆ କାତି ଟେକି ତାକୁଲ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ହାଣିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ । କ୍ଷୀଣ ଆଲୋକ ରଶ୍ମି ଲାଗି ମୁନଗୁଡ଼ିକ ଟିକ୍ ଟିକ୍ ଦେଖାଯାଉଥାଏ । ମନେ ପଡ଼ିଗଲା ଜେଜିମା ଅମଳର ଅସୁର ଅସୁରୁଣୀ କଥା— ମା' କାଳୀଙ୍କ ଆଗରେ ବଳି ଦେବା କଥା । ଲହୁ ପାଣି ଫାଟିଗଲା— ଛାତି ଦମ୍ବଦମ୍ବ ହେଲା— ଜିଭ ଶୁଖିଲାପରି ଲାଗିଲା । ଠିକ୍ ସେଇମିତି ସେ ବସି ରହିଲା— ମସ୍ତିଷ୍କ ଶୂନ୍ୟ...

ଏତିକିବେଳେ ହଠାତ୍ ଚମକ ପଶିଗଲା ରୋମାଞ୍ଚ ସହିତ । ଶୁଭୁଛି— “ଶଳା ଗୋଏନ୍ଦା, ବେଶ ଫେରାଇ ଆସିଛୁ, ରହସ୍ୟ ବୁଝିବୁ । କହୁଛୁ ନା କିଏ ତୁ ? କହି ଜଣେ ବିକଟାଳ ପୁରୁଷ ଚକ୍ଷୁ କୁଞ୍ଚିତ କରି, ଛାତିକି ପିଣ୍ଡଲ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଅଗ୍ରସର ହେଲା ତା'ରି ଆଡ଼କୁ । ଦାଡ଼ି ବଳବଳ ମୁହଁ ଭିତରେ ହିଂସ୍ରକ ଆଖି ଦି'ଟା ଝଲସି ଉଠୁଥିଲା ଅଗ୍ନିତିମ୍ବ ପରି । ମୁଣ୍ଡବାଳ ରୁକ୍ଷ । କିଂକର୍ତ୍ତବ୍ୟବିମୁକ୍ତ ହୋଇ ଝାହିଁ ରହିଥାଏ ସେ । ପିଣ୍ଡଲ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଛାତି ପାଖକୁ ଆସି ଲାଗି ନ ଲାଗି ଠିଆ ହେଲା । ସେ ଭୟରେ ଥରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ବାକ୍ସୁରଣ ହେଲା ନାହିଁ— ଖାଲି ଝହୁଥାଏ ।”

“କହୁଛୁ କିନା, କିଏ ତୁ ?” ଦାନ୍ତ ଭିଡ଼ି ପଛରିଲା । “ମୁଁ— ମୁଁ ଜଣେ ସର୍ବହରା” ତରରେ ବାହାରି ପଡ଼ିଲା ପାଟିରୁ । “ଅଧରାତିରେ ନଜକୁଲକୁ ଯାଇଥିଲୁ କିଆଁ ?” “ମରିବାକୁ” “ତୋ ନା ?” “ପକା” ଜଳଦି କହିଦେଲା ।

“ତୋର କିଏ ନାହିଁ ?”

‘ନା ।’

“ତୁ ବଞ୍ଚୁଥିଲୁ କେମିତି ?”

“କାମ କରି ।”

“ତୋ ବୟସ ?”

“ପଚିଶି ।”

“ଏ! ପଚିଶି!” କହି ପିସ୍ତଳ ନୁଆଁଙ୍କ ଝୁଲାଇ ଦେଲା ବାହୁ ଦୁଇଟି ଧରି; ଦେଖିଲା ଲୁହାର ଟାଣ । ପୋଡ଼ା ଚମଡ଼ା ପରି ଦିହସାରା ଖସ ଖସ ଲାଗୁଛି । ନବାଗତ କିଛି ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଅନୁଭବ କରିପାରି ନଥିଲା ସେତେବେଳକୁ । “ବା, ଖୁବ୍ ମଜବୁତ୍ ଅଛୁ” କହି ପିଠି ଉପରେ ବାହାବା ଦେଇ ହସି ହସି ପଛେଇଗଲା ଟିକିଏ ଦୂରକୁ । ଘାତୁକ ଗରିଜଣ ଅନ୍ତର ହେଲେ ସେଇକ୍ଷଣି ।

ପରମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଜଣେ ପ୍ରୌଢ଼— ବୟସ ଗଳିଶିରୁ ବେଶୀ ନୁହେଁ, ସବୁ ପତଳା ଦିହ— ଗୋଡ଼ ଦି’ଟି ପେଙ୍ଗଲା— ଆଖି ହାଡ଼ ମୁଣ୍ଡ— ପଞ୍ଜରା ନିର୍ଭୁଲଭାବେ ଗଣି ହେବ । ଆଖି ଗାଡ଼ କୋରଡ଼ ପଶିଛି— ଗାଲ ଚମଡ଼ା ଦାନ୍ତକୁ ଦାନ୍ତକୁ ଭିଡ଼ିଥିଲା ଯେପରି । ହସି ହସି ଆସିଲା ତା’ରି ଆଡ଼କୁ । ଗାଲ ମାଉଁସ ବଳି ହୋଇ କାନ ପୁଲିକୁ ଛୁଇଁବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନାକ ମଝି ଚମଡ଼ା କୁଞ୍ଚିତ ହୋଇ ଉଠିଥାଏ ଉପରକୁ । ସେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲା । ମଣିଷ ହସିଲେ ବି କେଡ଼େ ବାଉସ ଦିଶେ । ନିକଟକୁ ଆସି କରମର୍ଦ୍ଦନ କଲା ହସି ହସି । ପଙ୍କା ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ବାରି ପାରି ନ ଥାଏ । ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲ ପରି ମିଟି ମିଟି ଗହ୍ମୁଥାଏ ମାତ୍ର । ଆଗନ୍ତୁକ ଦାନ୍ତ ନିସିଡ଼ି ଏତେବେଳେ ଅସ୍ୱାଭାବିକ ମଧୁର କଣ୍ଠରେ କହିଲା— “ପଙ୍କା ଭାଇ, ଖାଲି ତୁମକୁ ପରୀକ୍ଷା କରିଥିଲୁ— କିଏ ତୁମେ, କାଲେ ଯଦି ପୁଲିସ୍ ହୁଅ, ଭାବିପାରୁଛ ନା ଭାଇ, ଆମ ଦଶା କ’ଣ ହେବ । ଏଣୁ ସେସବୁ କିଛି ମନରେ ଧରନି । ଆସ ସମସ୍ତେ ମିଳିମିଶି କାମ କରିବା, ଗୁରୁଜୀଙ୍କ କାମନା ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବା; ଶେଷରେ ଆମେମାନେ ବି ଜମିବାଡ଼ି କରି ସୁଖରେ ରହିବା” କହି ହାତଧରି ଘେନି ଆସିଲା ସତ୍ତାପୁଲକୁ । ଗଦି ଉପର ଗୁରୁଜୀଙ୍କ ସାମନାରେ ଠିଆ କରାଇ ଘୁଞ୍ଚି ଆସିଲା ନିଜ ଜାଗାକୁ ।

ପଙ୍କା ସେଇଠି ଠିଆ ରହି ଗୁରୁଜୀଙ୍କ ମୁହଁକୁ ଗହ୍ମୁଥାଏ ଚିହ୍ନି ନେଉଥାଏ ଯେପରି । ଗୁରୁଜୀ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅନେଇଁ ରହିଥାନ୍ତି ତା’କୁ । ଆଗରୁ କେଉଁଠି ଦେଖିଛନ୍ତି ବୋଧେ । ଦିହଙ୍କ ମନରେ ଏକା ପ୍ରଶ୍ନ— କିଏ ଇନ୍ଦ୍ରେ ?

କେଉଁଠି ଦେଖୁଥିଲି ଯାକୁ ? ପରିଚିତ ପରି ମନେହୁଏ ! ଏଇ ଭାବନା ଭିତରେ ଦୁଇଟିନି ଥର ଖରି ଆଖି ତଳକୁ ନଇଁଲାଣି; ତଥାପି କିଏ କାହାକୁ ଚିହ୍ନିପାରୁ ନଥାନ୍ତି । ଶେଷରେ ଗୁରୁଜୀଙ୍କ ଇସାରା ପାଇ, ଜଣେ ବୁଢ଼ା— ବୟସ ପରଶ— ଏବେବି ଦି’ ବାହୁ ବଳି ଦେଲା ପରି ଦିଶୁଛି— ଆଗରେ ଠିଆ ହେଲା । କହିଲା— ପଙ୍କା ଭାଇ, ଆମ ସଙ୍ଗରେ ମିଶି କାମ କରିବାକୁ ରାଜି ତ—

ଏତେବେଳେ ଯାଏଁ ସେ ସବୁ ଠଉରେଇ ନେଉଥିଲା ମନେ ମନେ: ଘୃଣାରେ ପ୍ରାଣ ବିକଳ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । କିନ୍ତୁ କ’ଣ କରିବ ? ଏକା ସେ; ଆଗରେ ମାରାତ୍ମକ ଦସ୍ୟୁଦଳ । ଟିକିଏ ଏଣିକି ତେଣିକି ହେଲେ ମୁଣ୍ଡ ରହିବାର ଆଶା ନାହିଁ । ଯା’ହେଉ ଅଳ୍ପ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ସବୁ ବ୍ୟବସ୍ଥା ବୁଝିନେଇ ପାରିଥିଲା । କହିଲା “ନ ହେଲେ ?” ନ ହେଲେ କହି ବୁଢ଼ା ଜଙ୍ଗିତ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ତର ଦେଲା ପିସ୍ତଲ ଦେଖାଇ ।

“ମୁଁ ରାଜି” ଚଟ୍ କରି କହିଦେଲା ସେତକ ।

“ଯାହା କହିଲେ ତା’ କରିବୁ ?” ଖୁବ୍ ରହିଲା ।

‘ହ’ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମ୍ମତ ପରି କହିଲା ।

ଏତିକିବେଳେ ଗୁରୁଜୀ ଆଗରେ ଥୁଆ ହୋଇଥିବା ପେଟ୍ରୋମାକ୍ସ ତେଜି ଉଠିଲା ଚଟ୍ କରି । ଭୀଷଣ ହୁଳା ଉଠି ଖରିଆଡ଼ ଆଲୁଅ କରିଦେଲା; ଜଣାଗଲା ଚିମିନି ଫାଟିଯିବ । କିଛି ସମୟ ଦୀପ୍ତିଶା ଉଠି ଆଲୁଅ ଜଳିଲା ପରେ ବୁଢ଼ା କହିଲା— “ଯାଅ ଆଲୁଅ ମଥାରେ ହାତ ରଖି ହନୁମାନଙ୍କାଙ୍କୁ ଖୁବ୍ ଶପଥ କର— ମୁଁ କେବେ ବିଶ୍ୱାସଘାତକତା କରିବି ନାହିଁ । ଏହା ସତ୍ୟ-ସତ୍ୟ-ସତ୍ୟ ।” କ’ଣ ଭାବନା କରି ଟିକିଏ ତେରି କରିବା ଦେଖି ଭୀଷଣ ରାଗରେ ପୁଣି କହିଲା ଯା । ଭୟଭୀତ ହୋଇ ଗଳିଆସିଲା ଆଲୁଅ ପାଖକୁ । ମଥା ଉପରେ ହାତ ରଖି ଦେଖେ— ଉଷତା ନାହିଁ । କିଛି ବୋଧ କରିପାରୁନାହିଁ ସେ । କ’ଣ ହେଲା— କି ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲ ଏ ! ସେ କ’ଣ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖୁଛି ! ଏତେ ବଡ଼ ଜାଲ ଉଠି ଆଲୁଅ ମଥା ଗରମ ନହେଲା କିପରି ? କିଛି ଅନ୍ଧାର କରିପାରିଲା ନାହିଁ, ଶପଥ କରିନେଲା ହାତ ରଖି । କିନ୍ତୁ ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ପାଇଁ ସୁଦ୍ଧା ମନେହେଲା ନାହିଁ ଯେ, ଇଞ୍ଜେକ୍ସନ୍

ବଳରେ ଦିହ ଚମଡ଼ା ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଜାନ ରିହାତି ହୋଇପଡ଼ିଛି । କିଛି ବୋଧ ହେଉନାହିଁ ।

ଠିକ୍ ସେମିତି ସେ ହାତ ରଖୁ ଠିଆ ରହିଥାଏ । ମୁହଁରେ ବାଧା ପାଡ଼ାର ଚିହ୍ନ ସୁଦ୍ଧା ନ ଥିଲା । ନିଶ୍ଚିନ୍ତ । ଦୁଇ ମିନିଟ୍ ପରେ ବୁଡ଼ା ଆସି କହିଲା— ଆ, ପଙ୍କା ଭାଇ ! ତୁ ପାରିବୁ !— କହି ଆଗେ ଆଗେ ଖୁଲିଗଲା । ପଛରେ ପଙ୍କା ସୁନା ପିଲାଟି ପରି ଅନୁସରଣ କରିଥାଏ— ମୁହଁ ମଳିନ...

ରବିବାର । କୋର୍ଟ କଚେରି ଛୁଟି । ତଥାପି ରାଷ୍ଟ୍ରା ଗହଳି କମିନି । କୁଆଡୁ କେତେ ଆସନ୍ତି—ଯାଆନ୍ତି କିଏ ବୁଝୁଛି ସେ କଥା । ଆଜି ଟିକିଏ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହେଲାପରି ବିଶିବାବୁ ବସିଛନ୍ତି ବାରଣ୍ଡା ଉପରେ ଚୌକିଟାରେ । ମୁହଁ ଦେଖିଲେ କିନ୍ତୁ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ପରି ଜଣା ପଡୁ ନଥିଲା । ଦିନ ତିନିଟା ବେଳ । ପାଣି ଖରାଟା । ଯେକୌଣସି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ବର୍ଷ ଦେବାର ସମ୍ଭାବନା ।

ଏତିକିବେଳେ ଗୋସାଇଁ ଟୋକା ତିନି ଝରିଥର ଏଣିକି ତେଣିକି ହୋଇ ଶେଷରେ ଠିଆ ହେଲା ଗୋଟିଏ କୋଣକୁ । କିଛି ଗୋଟାଏ କହିବାକୁ ଦି' ତିନିଥର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କଲାଣି— ସାହସ ଖରୁ ନଥାଏ । ଫେରିଯାଏ । ବିଶିବାବୁଙ୍କ ଖୁଆଲ ନ ଥାଏ ।

“ଗୋସାଇଁ, ପାଣି ଗ୍ଲୁସ୍ ନେଇ ଆସ” ପାଟିରୁ କଥା ନ ସରୁଣୁ ପାଣିଧରି ଗୋସେଇଁ ଆସି ଠିଆ ହେଲା ସାମନାରେ । ଯୁବକ ତୋକେ ପାଣି ପିଉଥାନ୍ତି, ମଝିରେ ମଝିରେ ଆଗକୁ ଝୁଇଁ କ’ଣ ଭାବୁଥାନ୍ତି । ପାଣି କେତେବେଳୁଁ ସରିଗଲାଣି— ଦୃଷ୍ଟି ନ ଥିଲା ।

ଏତିକିବେଳେ ତୋକ ଗିଳି ଗୋସେଇଁ କହିଲା— “ଆଜ୍ଞା...” ଆହୁରି କ’ଣ କହନ୍ତା । ବିଶିବାବୁ ତା’ ଆଡ଼କୁ ଝୁଇଁଦେବା ଦେଖୁ ତୁପ୍ ହୋଇଗଲା— କିଛି କହିପାରିଲା ନାହିଁ । ପଛରିଲେ କ’ଣ, କହୁ ନା ?— ଏତେବେଳେ ସାହସ ବାନ୍ଧି କହିଲା “ପ୍ରଭାତରେ, ଆଜ୍ଞା, ଭାରି ଭଲ ଖେଳ ପଡ଼ିଛି— ବରଷାତ” ବିଶିବାବୁ ଟିକିଏ ହସିଦେଲେ । ବାଳକ ସୁଲଭ କୋମଳ ଉକ୍ତାକୁ କଥା ପଦକରେ ଗପି ଦେବାର ଇଚ୍ଛା ନ କରି ପଛରିଲେ— ଭାରି ଭଲ ଖେଳ ! ତୁମେ କିମିତି ଜାଣିଲ ସେ କଥା ? ଦେଖୁ ଆସିଲଣି ତା’ହେଲେ ।— ଟିକିଏ ବିବ୍ରତ ହେଲା ପରି ସେ ଉତ୍ତର କଲା— “ନା ଆଜ୍ଞା, ମୁଁ ଥରେ ବି

ଯାଇନି । ନରିବାବୁଙ୍କ ପୁଝାରୀ— ଗୋବିନ୍ଦା ମୋତେ କହୁଥିଲା ଭାରି ଭଲ ଖେଳ । ସେ କାଲି ତାକୁଥିଲା ମୋତେ; ପଇସା ବି ଦେବାକୁ କହୁଥିଲା । ମୁଁ କହିଲି ବାବୁଙ୍କୁ ନ କହି ମୁଁ ଯିବିନି ।”

ଟିକିଏ କିମିତିକା ସନ୍ଦେହ ହେଲା— “ନରିବାବୁଙ୍କ ପୁଝାରୀ ଟୋକା— ! ଏଇ ମୋତେ ଝରିଦିନ ହେଲା ସେ ଆସିଛି । ତୁମକୁ ସେ ଚିହ୍ନିଲା କିପରି ?” “ହଁ ଆଜ୍ଞା, ସେ ଆପଣଙ୍କୁ ବି ଭଲଭାବେ ଚିହ୍ନେ । ମୋର ତ ଚିହ୍ନା ନ ଥାଏ । କାଲି ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ତରକାରିପତ୍ର ଧରି ଫେରିଲାବେଳେ ରାଷ୍ଟ୍ରାରେ ଦେଖୁ ପଛରିଲି— କିଓ, ତେମେ ପରା ବିଶିବାବୁଙ୍କ ପୁଝାରୀ ? ମୋତେ ଚିହ୍ନୁନା ? ତୁମ ବାବୁଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ମୋର ଖୁବ୍ ଚିହ୍ନା; କୋଉଁ ଦିନ ସୁବିଧା ହେଲେ ଯିବି ତୁମ ବସାକୁ ।” “ସେଠୁଁ ତୁମେ କ’ଣ କହିଲ ?” ବାବୁଙ୍କ ଆଗ୍ରହ ଦେଖୁ ଦି’ଗୁଣା ସାହସରେ ସେ କହିଲା— ମୁଁ କହିଲି— ଆସୁନା, କିଏ ମନା କରୁଛି । ବଡ଼ ଅସନା ଟୋକାଟା ଆଜ୍ଞା, କାଲିଆ— ତ୍ରିପଣ୍ଡ କାଲିଆ । ଛାମୁଦାନ୍ତ ଦି’ଟି ମେଲା । ଖୁଲିଲାବେଳେ ବଙ୍କେଇ ବଙ୍କେଇ ଗୋଡ଼ ଫିଙ୍ଗୁଟି । ମୋର ଆଦୌ କଥା କହିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ନ ଥାଏ; ଫେରେ କହିଲା— ସିନିମା ଗଲଣି ? ଭାରି ଭଲ ଖେଳ ପଡ଼ିଛି ପ୍ରଭାତରେ । ମୁଁ କହିଲି— “ମୋ ହାତରେ ପାହୁଲାଟାଏ ବି ନାହିଁ । ବାବୁଙ୍କୁ ପଛରି କାଲି ଯିବି ।” “ସେ କ’ଣ କହିଲା ?”

କହିଲା— “ବାବୁ ଯଦି ପଇସା ନ ଦିଅନ୍ତି, ତା’ ହେଲେ ବି ତୁମେ ପ୍ରଭାତଠିକି ଆସିଥୁବ । ମୁଁ ଧାର ଆଣିଥିବି— ପରେ ଶୁଣିଦେବ ।” “ସେଠୁ ?” “ମୁଁ ଖୁଲି ଆସିଲି— କିଛି କହିଲିନି ।”

ବିଶିବାବୁଙ୍କ ମୁହଁ ଆହୁରି ଗମ୍ଭୀର ଦିଶିଲା । ଅର୍ଥହୀନ ଦୃଷ୍ଟିରେ କିଛି ସମୟ ଆଗକୁ ଝୁଇଁ, ଶେଷରେ ଦୀର୍ଘଶ୍ୱାସ ପକାଇ ଟଙ୍କାକିଆ ନୋଟ ଖଣ୍ଡେ ବଢ଼ାଇ ଦେଲେ; କହିଲେ— “ଖେଳ ସରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବାହାରି ଆସିବ; ତେରି କରିବ ନାହିଁ” ଭାରି ଖୁସିଟାଏ ହୋଇ ଗୋସେଇଁ ଟୋକା ଘର ଭିତରେ ପଶିଗଲା ଲୁଗା ବଦଳାଇବାକୁ ବୋଧେ...

ଏଣେ ବିଶିବାବୁ ଟିକିଏ ସୁଦ୍ଧା ଡେରି ନକରି ଝଡ଼ ବେଗରେ ସାଇକଲ ଧରି ଛୁଟିଲେ ନରିବାବୁଙ୍କ ବସା ଦିଗେ ।

ଆସୁ ଆସୁ ଭାବୁଥାନ୍ତି— କିଏ ସେ ଟୋକା ! ମୋତେ ଚିହ୍ନିଲା କିପରି ! ନରିବାରୁ କହୁଥିଲେ, ତାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ କୋଉଠୁ ଯୋଗାଡ଼ କରି ଆଣିଛନ୍ତି । ସେ କୋଉଠି ତାଙ୍କ ବାପଘର ଗାଁ ପାଖର ପିଲା । ଏତେ ଅଳ୍ପ ସମୟ ଭିତରେ ମୋତେ ମୋ ଝଙ୍କର ଦିହକୁ ଚିହ୍ନିପାରିଲାଣି । ନା— ନା; ଏ ନିଶ୍ଚେ ସେଇ ବାବା । ଏତିକିବେଳେ ମନେପଡ଼ିଗଲା ସେ ଦିନର ଝ'ଖୁଆ କଥା, ନରିବାରୁଙ୍କ ପୁଅ ହାତରେ ପଠାଇବା କଥା । ଫେରେ ମନେ ହେଲା ପରଦା ସେପାଖେ ଯା'କୁ ସେ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ ମନେକରି କଥାର ମୋଡ଼ ଭାଙ୍ଗିଥିଲେ— ସେ ବନ୍ଧୁ ପତ୍ନୀ ନୁହନ୍ତି— ବାବା । ଟିକିଏ ବି ସନ୍ଦେହ ରହିଲା ନାହିଁ— ପୂରା ବେଗରେ ଛୁଟିଥାନ୍ତି ସାଇକଲ ଧରି...

...ବସା ସାମନାରେ ଓହ୍ଲେଇପଡ଼ି ତାଙ୍କ ପକାଇଲେ ଓ ନରିବାରୁ ! ବାବୁ ଅଛନ୍ତି ଘରେ ? ନରିବାରୁଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ ସେତେବେଳକୁ ବାରିପଟକୁ ଆସାନ୍ତି, କିଛି ଶୁଣିପାରି ନଥାନ୍ତି । ଗୋସେଇଁ ଟୋକା ଗୋବିନ୍ଦ ନୋଟା ଧରି ଅତର୍କ୍ଷ ହେଲାପରି ଧାଇଁଆସିଲା ବାରିପଟକୁ । ଝାଡ଼ା ଫେରିଗଲା । ଗୃହିଣୀ ଫେରି ଆସିଲେ ମଝି ଅଗଣାକୁ— ଶୁଭିଲା; ଚୌକିଟା ଉପରେ ଟିକିଏ ବସନ୍ତ; ବାବୁ ଏଇନେ ଆସିଯିବେ । “ବିଶିବାରୁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସ୍ଥିର କରି ନପାରି ଧୈର୍ଯ୍ୟବ୍ୟୁତ ହେଲା ପରି କହିଲେ— “ପୂଝାରୀ ଟୋକା ଘରେ ଅଛି ?” “ହଁ, ଏଇନେ ଝାଡ଼ା ଫେରିଗଲା ।” କଣ୍ଠ ସ୍ଵର କୋମଳ କୃତ୍ରିମତା ଶୂନ୍ୟ ।

ବିଶିବାରୁ କିଛି ନ କହି ତୁନିହୋଇ ଆସି ବସିଲେ ଆରାମଚୌକିଟା ଉପରେ । ଅଧଘଣ୍ଟାଏ ବିତିଗଲା । ଏ ଭିତରେ ଉଠିଆସି ପରଦା ଅନ୍ତରାଳରୁ କେତେଥର ଅଗଣା ଆଡ଼କୁ ଚାହିଁପାରିଲେଣି । ସଙ୍କୋଚ ଆଉ ଭବିଷ୍ୟତ ଖାତିରିରେ କିଛି କହିପାରୁ ନଥାନ୍ତି; ଫେରେ ବସିପଡ଼ନ୍ତି । କ'ଣ କରିବେ । ଏକୁଟିଆ ଯୁବତୀ ସ୍ତ୍ରୀ ଘର ଭିତରେ— ବନ୍ଧୁ ପତ୍ନୀ । ପୁଣି ପାଞ୍ଚ ମିନିଟ୍ ଖଣ୍ଡେ ବିତିଲା । ଆଉ ସମ୍ଭାଳି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ପରଦା ନିକଟକୁ ଆସି ସଂଯତ ଗଳାରେ ପଞ୍ଜରିଲେ— ଗୋସେଇଁ ଅଇଲାଣି ?— ‘ନା, ସେ ତ ଝାଡ଼ାଫେରି ଗଲେ ଘଣ୍ଟାଏ—” ଟିକିଏ ବିରକ୍ତ ଥିଲା ପରି ଉତ୍ତର ଆସିଲା ।

ସେତିକିବେଳେ ନରିବାରୁ ପଛପଟୁ ଆସି ଲାଗପାଖ ହେଲେଣି, ଦୃଷ୍ଟି ନଥିଲା । “କିଓ ବିଶିବାରୁ, କ'ଣ କି ?”

ଚମକିପଡ଼ିଲା ପରି ବନ୍ଧୁ ଉତ୍ତର କଲେ— କିଛି ମନେ କରିବେନି; ଆପଣଙ୍କର ଘର ଭିତରେ ଦସ୍ୟୁ—

“ଏଁ! ଦସ୍ୟୁ!!!”

‘ହଁ’ ଟିକିଏ ଜୋରଦେଇ କହିଲେ— “ସେ ପୂଝାରୀ ଟୋକା ହଁ ବାବା” “ବାବା ! କାହିଁ ସେ ?” କହି ତାଟକା ହେଲାପରି ପଣି ଆସିଲେ । ପରଦା ଟେକି ସ୍ତ୍ରୀ ଉତ୍ତର କଲେ— ଝାଡ଼ା ଫେରିଯାଇଛି । ଆସନ୍ତୁ ବିଶିବାରୁ କହି ଦିହେଁ ତୋଫାନ୍ ପରି ଦୋଡ଼ିଆସିଲେ ପାଇଖାନାଠିକି । ଦେଖନ୍ତି— ନୋଟା ଥୁଆ ହେଉଛି ଗୋବିନ୍ଦ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ... ।

ନରିବାରୁଙ୍କ ହାଲକା ଶୁଖିଗଲା— ବୁକୁ ଥରି ଉଠିଲା । କିଛି କହିପାରିଲେ ନାହିଁ, ନିର୍ଜୀବ ପରି ଠିଆ ରହିଥାନ୍ତି । ସବୁଜନଝେଙ୍କୁର ସେ; ସରକାର ଝଙ୍କରି— ୨୧୨ ଦଫା ମସ୍ତବଡ଼ ଅପରାଧ । ତଳାଏତକୁ ଘରେ ଆଣି ପ୍ରଶ୍ନ ଯେଉଁଛନ୍ତି । କିଛି ସମୟ ପରେ କାତର ଭାବେ କହିଲେ— “ବିଶିବାରୁ କ'ଣ କରିବା କହୁଛନ୍ତି ? ଶଳା ଟୋକା କେତେ ଝଲାଇ ! ଦେଖୁ ଦେଖୁ କେଉଁଠି ଛପିଗଲା ।” କହି ଘରଆଡ଼କୁ ଚାହିଁ ରହି କରି ପଞ୍ଜରିଲେ— “ହଇଓ ।” କେତେବେଳେ ସେ ଆସିଥିଲା କି ?” ଉତ୍ତର ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ବିଶିବାରୁ ଗମ୍ଭୀର କଣ୍ଠରେ ଘଡ଼ି ଦେଖୁ କହିଲେ— ପଇଁତିରିଶି ମିନିଟ୍ । ମୁହଁରେ ଗଭୀର ଚିନ୍ତାର ଛାୟା ଭୁଲିତା କୁହୁଡ଼...

ନରିବାରୁ ବାରଣ୍ଡା ଉପରେ ଗୋଡ଼ ରଖି ଠିଆ ରହିଥାନ୍ତି ଆଖୁ ଉପର କହୁଣୀ ମୁଠା ମଝିରେ ମୁହଁ ରଖି କ'ଣ ଭାବୁଥିଲେ କେଜାଣି । ବିଶିବାରୁ ଏ ପାଖୁ ଟିକିଏ ବୁଲି ଆସି କହିଲେ ମେହେନ୍ତର ଆସିବା ରାସ୍ତାଦେଇ ଖସି ପକାଇଛି । ପରମୁହୂର୍ତ୍ତରେ କ'ଣ ନିର୍ଯ୍ୟାସ କରି ଫେରେ କହିଲେ— “ଆଛା, ମୋ ସାଙ୍ଗେ ଟିକିଏ ଆସନ୍ତୁ ନରିବାରୁ; ଦେଖାଯାଉ କ'ଣ ହେଉଛି ।” ଆଗେ ଆଗେ ଜଳଦି ଗୋଡ଼ ବଢ଼ାଇଲେ— ଦ୍ଵିରୁକ୍ତି ନ କରି ନରିବାରୁ ପଛେ ପଛେ ଚାଲିଥାନ୍ତି— ଅପରାଧୀଟି ପରି ।

ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଦୁଇବନ୍ଧୁ ଝଡ଼ ବେଗରେ ଛୁଟି ଆସିଲେ ସଦର ଥାନାକୁ । ଫୋନ୍ କରିଆରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ କେନ୍ଦ୍ରକୁ କଣାଇଦେଲେ— ଦଶ ବରଷରୁ ପଘର ବରଷ ଟୋକାଟିଏ ଯେପରି କଟକ ଛାଡ଼ି ନଯାଏ । ପରେ ନରିବାରୁଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି

କହିଲେ “ଆସନ୍ତୁ, ଥରେ ସେସନ୍ ପଟେ ବୁଲି ଆସିବା; ମୋଠୁ ଆପଣ ଜଳଦି ଚିହ୍ନି ନେବେ ।” ଦିହେଁ ମୁହାଁଇଲେ ସେସନ୍ ଦିଗେ ଝରିଆଡ଼କୁ ଆଖି... ।

ସେସନ୍ ସାମା ମାଡ଼ି ନାହାନ୍ତି ଆହୁରି ପାସେଞ୍ଜର ଗାଡ଼ିଟା ହୁଙ୍କାର ନାଦରେ ହୁଇସିଲ୍ ଦେଇ ଷାଟିଂ ଦେଲା ଘୁ-ଘୁ-ଘୁ-ଘୁ-ଘୁସ୍ ବିଶିବାବୁ ଦେଖିଲେ, ମୁହଁରେ ଡେରି କରିବା ବି ଆମ୍ବତ୍ୟା ପରି ହେବ । ସେଇକ୍ଷଣି ଓହ୍ଲାଇପଡ଼ି ନରିବାବୁଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ବୋଡ଼ିଆସିଲେ ପ୍ଲୁରଫର୍ମର ଗୋଟାଏ ନାସାକୁ । ସେତେବେଳକୁ ଗାଡ଼ି ଆସେ ଆସେ speed ବୃଦ୍ଧି କରିବାରେ ଲାଗିଥିଲା; ପ୍ରାୟ କମେରା ସବୁ ପ୍ଲୁରଫର୍ମର ପାର ହୋଇଯାଇଥିଲା— ଦୁଇଟି ମାତ୍ର ବାକି । ଆଉ ଗାଡ଼ି ଧରିବାର ଆଶା ନାହିଁ ।

ଏତିକିବେଳେ ନରିବାବୁ ହାତ ଦେଖାଇ କହିଲେ— “ଏହି ବିଶିବାବୁ, ବଦମାସ୍ ପଳାଇ ଯାଉଛି । ଏଇ ସିଏ ତ ।” କହୁ କହୁ ଆଖିପିଛୁଳାକେ ବୋଡ଼ିଆସିଲେ ବିଶିବାବୁ । ଗାଡ଼ି ସେସନ୍ ପାର ହେଲା ଉପରେ; ଆଉ ଧରିବାର ଉପାୟ ନଥିଲା । ତଥାପି ଯୁବକ ଅମିତ ସାହସ ଦେଖାଇ ଝାମ୍ପିଦେଲେ ଗାର୍ଡ଼ କମେରା ଭିତରକୁ । ଲୁହା ଦଣ୍ଡା ଧରି ଓହ୍ଲାଇପଡ଼ିଲେ ତଳକୁ; ହାତ ଖସିଗଲା । ଆଉ ହାତ ବୁଲାଇ ଦରାଣ୍ଡି ହେଉଥିଲାବେଳେ ବିରକ୍ତି ଆଉ ରାଗରେ ଗାର୍ଡ଼ ହାତ ବଢ଼ାଇଦେଲା । ସେ ହଠାତ୍ ଧରି ପକାଇଲେ— ବଞ୍ଚିଗଲେ ।

ଭିତରକୁ ଟାଣି ଆଣିଲା ପରେ ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା ଗାର୍ଡ଼ ମହାଶୟ ମୁହଁକୁ ଆସିଲା ଯେତେ ବକି ନେଲେ ଭଦ୍ରତା ନ ରଖି । ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷିତ ଜଣେ— ଏପରି ଦାୟିତ୍ଵହୀନଭାବେ ପ୍ରାଣକୁ ଆଶା ନ ରଖି ଗାଡ଼ି ଧରିବାକୁ ଗଲେ କିଏବା ତୁମ୍ଭ ରହିପାରେ ! ବିଶେଷତଃ ଗାର୍ଡ଼ । ଟିକିଏ ଏଣିକି ତେଣିକି ହେଲେ ଅନ୍ଧାରପୁରା...

ଯା’ହେଉ ଶେଷରେ ବିଶିବାବୁ ଇଂରେଜି ଡର୍ଜମା କରି ଗୋଟି ଗୋଟି ବୁଝେଇଦେଲା ପରେ ଅବସ୍ଥାର ଗୁରୁତ୍ଵ ଉପଲବ୍ଧ କରି ଝଲକ ମହାଶୟ ନିଜ ଅଭଦ୍ରତା ପାଇଁ ଅନୁତାପ କଲେ— କ୍ଷମା ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ପରେ ପଛରିଲେ— “କ’ଣ ଗୁହାଡ଼ି ଏବେ ?” ସେତେବେଳକୁ ଗାଡ଼ି ଆସି କାଠଯୋଡ଼ି ଶଙ୍ଖ ଉପରେ ।

ଭୀଷଣ ବେଗରେ ଝଲିଥାଏ । ବିଶିବାବୁ କହିଲେ— ଦୟା କରି ଗାଡ଼ି ଜଳଦି ଅଟକାନ୍ତୁ— ନୋହିଲେ ଗଲା । କଥା ଶେଷ ନହେଉଣୁ ଗାର୍ଡ଼ ମହାଶୟ ସତ୍ତ୍ଵେ ବେଳେ— ଗାଡ଼ି ଠିଆ ହେଲା । କମେରା ଗୁଡ଼ା ଏତେ ଜୋର୍ ପରସ୍ପର ପିଟି ହେଲା, ଯା’ବଳରେ ଯାତ୍ରୀ ସବୁ ଆଖପାଖ ଯାତ୍ରୀଙ୍କ ଉପରେ ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ଭାବେ ଢଳିପଡ଼ିଲେ; କାହାର କାହା ପ୍ରତି ଆଉ ଖୁଆଲ ରହିଲା ନାହିଁ ।

ଏତିକିବେଳେ ଗାର୍ଡ଼ ଦେଖନ୍ତି— କି ଗୋଟାଏ ମସ୍ତବତ୍ ଜିନିଷ ଟ୍ରେନ୍ ଉପରୁ ଆଖିପିଛୁଳାକେ ନଈ ଭିତରକୁ ଡିଆଁମାରି ଝଲିଗଲା— ବୁଝି ହେଲା ନାହିଁ । ସୁଅ ମଝିରେ ନିଭିଗଲା । କିଏ ଜଣେ ଚିଲାମାରି ଆମ୍ବତ୍ୟା କରି ପକାଇଲା— ସେ ନିଜେ ଦେଖିଲେ । ବିଶିବାବୁ ଟିକିଏ ଗମ୍ଭୀର ଭାବେ ତୁନି ରହି କହିଲେ “ଝାସ ଦେଇଦେଇଛି— ! ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ; ଦସ୍ୟୁମାନଙ୍କର ସେଇଟା ଗୋଟାଏ କୌଶଳ । ତଥାପି ଥରେ ଦେଖି ଆସିବା ଉଚିତ୍” କହି ଓହ୍ଲାଇପଡ଼ିଲେ ତଳକୁ— ଶଙ୍ଖ ଉପରକୁ । ଫେରେ ବୁଲି ଆସି ବୁଝି ବୁଝି କ’ଣ କହିଲେ କେଜାଣି— ଗାର୍ଡ଼ ବି ଓହ୍ଲାଇ ଆସିଲେ ସାଙ୍ଗରେ । ପଡ଼ିଶା କମେରା ଭିତରକୁ ଯାଇ ଟ୍ରେନ୍ ପୁଲିସ୍ ସହିତ ସେ ଜଗି ରହିଲେ ଦୁଇ ପାଖି; ବିଶିବାବୁ ଖୋଜି ବୁଲିଲେ । ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ଥରେ ଖୋଜି ଆସିଲେ ଇଞ୍ଜିନ୍ ଯାଏଁ । ଜନାନା କମେରା ବି ବାଦ୍ ଯାଇ ନ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ କାହିଁ— କିଏ ? କାହାକୁ ଚିହ୍ନିପାରିଲେ ନାହିଁ— ଧରିପାରିଲେ ନାହିଁ । ନିରାଶାର ଦୀର୍ଘଶ୍ଵାସ ପକାଇ ମନରେ ଭାବନା କଲେ— ସତେ କ’ଣ ବୀରା କାଠଯୋଡ଼ିରେ ଝାମ୍ପି ଦେଇଦେଲା ! ବାର ବରଷର ଟୋକା— ଏତେ ସ୍ଵାର୍ଥ ତ୍ୟାଗ କଲା ! ନା, ଆଉ ଥରେ ଦେଖିନେବା ଉଚିତ୍ ଭାବି ଶେଷଥର ପାଇଁ ଥରେ ଖୋଜି ନେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ।

ଦୁଇ ତିନିଟି ଖୋଜି ସାରିଲା ପରେ— ଗୋଟାଏ ଛୋଟ ଆର୍ଡ଼ କ୍ଲବ୍ କମେରା; ଲେଖା ଅଛି ବାଇଶିଜଣ ବସିପାରିବେ । ସ୍ଵାପୁରୁଷ ରୁଦ୍ଧିହୋଇ ବସିଛନ୍ତି । ତୁମ୍ଭଳ କୋଳାହଳ । ଭିତରେ ପଶି ବୁଝିନେଲେ— ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ବୁଢ଼ାଲୋକର ଟ୍ରାକ୍ ଦିଶୁନି । ସେଇଠି କିଏ ଝେରିକରି ଘେନି ଯାଇଛି । ବଡ଼ ସାଇଜ୍ ଟ୍ରାକ୍ । ବୁଢ଼ାଟି କଟକ ସେସନ୍ରେ ଚଢ଼ିଛି ।

ପଞ୍ଚରିଲେ— ଟ୍ରାକ୍ ରଖିବା କଥା ଆପଣଙ୍କ ଠିକ୍ ମନେ ଅଛି ?” “ମୁଁ ନିଜେ ବୋହି ଆଣିଛି । କ’ଣ ମିଛ କହିବି ସେଇ ତ ଗୋଟିଏ ।” ବୁଢ଼ା ଜୋର୍ ଦେଇ କହିଲା । ବିଶିବାବୁ ତୋଳା ଦି’ଟି ଭୁଲତାରେ ଖୋସି କିଛି ସମୟ କ’ଣ କ’ଣ ଭାବିନେଲେ । ଧଡ଼ାସ୍ କରି ଯାଇ ଖୋଲିଦେଲେ ପାଇଖାନା ଦୁଆର— ଭିତରୁ ବନ୍ଦ । ଜୋର୍ ଗଳାରେ ଡାକଦେଲେ “କିଏ ଅଛ ? ଜଳଦି ଆସ ବାହାରକୁ ।”

ଅଳ୍ପ ସମୟ ପରେ ଜଣେ ଟୋକା— ବୟସ ବାରତେର— ଦିହରେ ଅଜ୍ଞି— ସବୁ ପତଳା ଅଣଓସାରିଆ ଧୋତି— ମୁଣ୍ଡବାଳ ନୁଖୁରା— ଆଗ ଦାନ୍ତ ମେଲା— ହାତ ପୋଛିପୋଛି ବାହାରି ଆସିଲା ପଦାକୁ । ମୁହଁରେ ନିର୍ଭୀକତା । ବିଶିବାବୁ ହଠାତ୍ ତା’ ହାତ ଧରିପକାଇ ପଞ୍ଚରିଲେ— କୋଉଠୁ ଆସୁଛୁ ଟୋକା ?

“କଟକରୁ” ସାହସର ସହିତ ଉତ୍ତର ଦେଲା ।

“କୋଉଠିକି ଯିବୁ ?”

“ଭୁବନେଶ୍ୱର”

“କାଇଁ ତୋ ଟିକଟ୍ ?”

କିଛି ନ କହି ସେ ଟିକଟ୍ ଦେଖାଇଲା । ସେ ଦେଖିଲେ । “ଆଛା, ତୁ’ ମୋ’ ସଙ୍ଗେ ଆ” କହି ହାତଧରି ଓହ୍ଲାଇ ଗଲେ ତଳକୁ । ଟ୍ରେନ୍ ପୁଲିସ୍ ଜଣକୁ ପାଖରେ ରହିବାକୁ କହି ଗାର୍ଡ୍ ମହାଶୟକୁ ଧନ୍ୟବାଦ ଦେଲାପରେ ବିଦାୟ ନେଲେ— ଗାଡ଼ି ଛୁଟିଲା...

× × ×

ଝାଉଁଳିଆ ଛୋଟ ମୈଦାନ, ଉପରୁ ଢଙ୍କା । ଅଗଣା କହିଲେ ବି ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନି । ଝାଳ ଜର ଜର ପଙ୍କା ବସିଥାଏ ଗୋଟାଏ କୋଣକୁ । ହାତରେ ଖଣ୍ଡେ ଡାକରି ଭଳିଆ କ’ଣ ଧରି ଦେଖୁ ଯାଉଥିଲା । ପରେ ସେଇଟାକୁ ଗୋଟି ମୁଣାରେ ଭରତି କରି ଦୀର୍ଘ ନିଃଶ୍ୱାସ ଛାଡ଼ି ଭାବିଲା— ଆଉ ମୋତେ ପାଞ୍ଚଦିନ । ନଇଲେ ଚିରକାଳ ଦସ୍ୟୁହୋଇ ଜୀବନ କଟାଇବାକୁ ହେବ— ଘଟାନ୍ତର ଅସ୍ପଷ୍ଟ ରହିବ । ଯା’ହେଉ

ବୁଢ଼ାଟିକି ଦେଖିଲେ ଭାରି ଭଲ ଲାଗୁଛି କାହିଁକି । ମୋତେ ବି ସେ ଭାରି ଭଲପାଏ ବୋଧେ : ଆଠଦିନ ମଧ୍ୟରେ ସବୁ ତ ଶିଖି ନେଲେଣି— ଆଉରି କ’ଣ ଅଛି !

ଏତିକିବେଳେ ବୁଢ଼ା ଆସି ଠିଆହେଲା ଆଗରେ । ସେ ଉଠିପଡ଼ିଲେ । ବୁଢ଼ା କମାଣ୍ଡିଂ ଟୋନରେ ପଞ୍ଚରିଲା— ସାଇନ୍ ?

“OM” (ଓଁ), ସେ ଉତ୍ତର କଲା ।

“B ?”

“Pon. D.C.”

“Pon ?”

“ପଞ୍ଜାବି”

“D ?”

“ଧୋତି”

“C ?”

“ଟପଲ୍”

“F ?” ବୁଢ଼ା ପଞ୍ଚରିଲା ।

“H.C.S.T.P.F.”

“Badge ?”

“ବୋତାମ୍”

ଯା’ପରେ ବୁଢ଼ା ଖାଇଲା ମୁଠା ଦେଇ ଆଖି ମଲ୍ଲିଲା । ସେ ସଙ୍ଗେସଙ୍ଗେ ଉତ୍ତର କଲା— “ଗୋଇନ୍ଦା ଆଗରେ; ଛପି ଯା’ ଶୁଣି ବୁଢ଼ା ଟିକିଏ ହସିଦେଲା— କହିଲା— ‘ପଙ୍କାଭାଇ ! ଠିକ୍ ଧରିପାରିଛୁ, ଭାରି ଝଲାଇ ଦୁ । ଆ’ କହି ଅଗଣାର ଗୋଟାଏ କୋଣକୁ ଯାଇ ବସିଲା; ପଙ୍କା ବି...

ବାହାର ରାଜଜରେ ସେତେବେଳକୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଠି ସାରିଥାନ୍ତି । ସହର ଭିତର କୋଠା ପାଟିରି ଖୋଲା ହେଲାଣି । ବାବୁଜୟା ଶେଯରୁ ଉଠି ନଥାନ୍ତି । କାଁ ଭାଁ କୋଉଠି ଜଣେ ଦି’ଜଣ ଝଗଝାଣୀ ତନ୍ଦ୍ରାଳସ ଗତିରେ ଝାଡୁଧରି ଏଣିକି ତେଣିକି ହେଉଥାନ୍ତି । କାମ ପାଇଟିରେ ମନ ଲାଗି ନ ଥିଲା ଆହୁରି ।

ଠିକ୍ ସେତିକିବେଳେ ଅନ୍ଧାର ମହଲା ଭିତରେ ବସି ଦି'ଜଣ ତୁନି ତୁନି କ'ଣ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଥିଲେ । ବୁଢ଼ା କହୁଥାଏ “ଦେବାଳିଆ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସ୍ତ୍ରୀର ମୃତ୍ୟୁ । କ'ଣ କରିବି ଭାବିପାରିଲି ନାହିଁ । ନଅବରଷର ପୁଅକୁ ଆଗରେ ଚଳାଇ ବାହାରିଆସିଲି କଟକ । ମାଗିଯାଚି କରି ବଞ୍ଚିଲି କେତେଦିନ । କାଳ ଆସିଲା । ଟଙ୍କାରେ ସେରେ ଝଉଳ । ଆଉ ଭିକ ମିଳିଲା ନାହିଁ । ବରାବର ଚିନିଝରି ଦିନ ଯାଏଁ ଖାଇବାକୁ ମିଳେନି । ଉପାସ ରହିଯାଉଁ । କିନ୍ତୁ ବାପର ହୃଦୟ: ସମ୍ଭାଳୁଛି କେତେ । ଦିନେ ବିରକତ ହୋଇ, ପୁଅ ଶୋଇଛି ଝଲି ଆସିଲି ଗାଡ଼ି ତଳେ ଝପିହୋଇ ମରିବି । ପ୍ରାଣ କାନ୍ଦୁଥାଏ— ମରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହେଉ ନଥାଏ । ତଥାପି ଭାବୁଥାଏ । ଗାଡ଼ି ଆସିଲା; ରାସ୍ତା ଉପରେ ଶୋଇପଡ଼ିଲି । ତା'ପରେ କିଏ ଆସି କ'ଣ କଲା କେଜାଣି— ମୁଁ ଆଖି ଫିଟାଇଲା ବେଳକୁ ଦେଖେ, ତୋରି ପରି ଏକ ଅନ୍ଧାର ଘରେ ଶୋଇଛି— ଆଗରେ ଡାକ୍ତର ।” ପକ୍ଷୀ ଏକ ମନରେ ସବୁ ଶୁଣୁଥାଏ କିଛି କହୁ ନଥାଏ । ଶେଷରେ ପଠରିଲା— ତୁମର ପୁଅ ?

ବୁଢ଼ା ସେତେବେଳକୁ କାନ୍ଦ କାନ୍ଦ ହେଲାପରି ଆଖି ପୋଛି କହିଲା— ଅଛି ବାବା ଅଛି । ଏଇ ଭିତରେ ଇ ଅଛି । ସତ୍ୟ କରିଦେଲି । କ'ଣ କରିବି ? ପୁଅ ସହିତ ଦେଖା ହେଲା— କଥାବାର୍ତ୍ତା ବି ହେଲା । ହେଲେ କ'ଣ ହେବ । ପଦ ପଦକେ ମୃତ୍ୟୁର ଆଶଙ୍କା କଟକରେ ରହି ଗୁପ୍ତଚର—”

“ସେ ରହେ କେଉଁଠି ?”

“ଯେତେବେଳେ ଯୁଉଁଠି ପାଏ । ଆଗେ ଥିଲା ମନ୍ମଥ ବୋଲି ଜଣେ ବାବୁଙ୍କ ଘରେ । ଭାରି ଭଲପାଏ ସେ ତାଙ୍କୁ । ପରେ ବିଶ୍ୱାସଘାତିକା ହୋଇ— ମାନା ବୋଲି ଜଣେ ଯୁବତୀକି ଦଳ ହାତରେ ଦେଇ ଜଣେ ସର୍ବଜନସ୍ନେହର ଘରେ ଝୁଙ୍କିରି କରୁଛି । କେତେବେଳେ କ'ଣ ଘଟିଯିବ— କିଏ କହିପାରେ । ଏଇ ପରିଦିନ ଡାକ୍ତରଖାନା ଭିତରେ ଜଣେ ଜୁଆନ୍ ଭେଣ୍ଟା କଟା ହେଇଛି । ଆଉରି ପାଞ୍ଚଜଣ ମାଟିତଳେ ପୋତିହୋଇ ରହିଛନ୍ତି ।...” କହି ବୁଢ଼ା ବାର୍ଦ୍ଧଶ୍ୱାସ ପକାଇ ତୁନି ରହିଲା ମଥା ପୋତି ।

ଏହା ଶୁଣି ପକ୍ଷୀ ମନରେ କି ଭାବନାହରା ଖେଳିଗଲା, ସେ ନିଜେ ବି ଜାଣିପାରିଲା ନାହିଁ । ଗୋଟିକ ପରେ ଗୋଟିଏ ନୂଆ ନୂଆ କଥା, ନୂଆ ନୂଆ ରହସ୍ୟ । କାଲିର କଥା ଆଜି ନାହିଁ ସକାଳର କଥା ସଞ୍ଜକୁ ନାହିଁ । କ'ଣ ଏ ?— କି ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲ ଏ ? ବୀରା; ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଚକର । ସେ ଫେରେ ଦସ୍ୟୁ । ବୀରବରଷର ଟୋକା— ମାନାକୁ ଆଣି ତକାଏତଙ୍କ ହାତରେ ଦେଇ ଦେଇଛି । ମାନା ପୁଣି ଏଇଠି ଆସି ନଜରବନ୍ଦୀ ଅଛି ! ଭାବିପାରିଲା ନାହିଁ କ'ଣ କରିବ ବୁଝିପାରିଲା ନାହିଁ । ଏତକ କିନ୍ତୁ ନିର୍ଯ୍ୟାସ କଲା ବୁଢ଼ା ତା'କୁ ପ୍ରକୃତରେ ବିଶ୍ୱାସ କରେ, ଆଉ ସ୍ନେହ କରେ । ତା' ବୋଲି— ମାନେ କ୍ଷୀର ବୋଲି— ପିଇ ଦେଲା ବେଳେ ଯଦି ବିଷ ହୋଇଥାଏ— ନା, ନା, ଜଗି ରଖି କାମ କରିବା ଉଚିତ— ମନେକରି ସହାନୁଭୂତି କଣ୍ଠରେ ଉଦାସାନ ପରି ପଠରିଲା ।

“ମାନା କିଏ ? ତା' ସକାଶେ ଏତେ କଥା କିଆଁ ?”

ବୁଢ଼ା ଝରିଆଡ଼କୁ ଝହିଁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଧୀର ସ୍ୱରରେ କହିଲା— ସବୁ ଚକ୍ରାନ୍ତ ପରା ତା'ରି ପାଇଁ । ମାନା ଚୌଧୁରୀ ନୟଙ୍କ ଏକମାତ୍ର ଝିଅ । ଏ ହେଉଛନ୍ତି ତାଙ୍କର ସାବତ ଉଣକା ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ର । ନୟବୁଢ଼ା ଯୋଉଁଠୁ ନିଷ୍ଠୁର କଲେ ମାନାକୁ ମନ୍ମଥ ସହିତ ବାହା କରାଇବେ; ଜମିଦାରୀ ସବୁ ତାଙ୍କରି ନାଁରେ ରହିବ ସେତେବେଳେ ଏ ଯୁବରୁ ଫେରିଥାନ୍ତି । ହାତରେ ପାଞ୍ଚ ପଇସା ଥାଏ । ଯୁବ ଫେରନ୍ତା କେତେ କ'ଣ ସର୍ବହରାକୁ ଧରି କୌଶଳ ବାହାର କଲେ— ନାଳିଆମୁହଁ ମଇଦାନ ମାଟିତଳେ ଘର ତୋଳା ହେଲା— ସେ ଅବଶ୍ୟ ଏବେ— ପୁଲିସ୍ ହାତରେ ରାତିଅଧରେ ତକାଇତି କରି ବୋହୂ ଝିଅଙ୍କ ସମ୍ପତ୍ତି ଜୁର ହେଲା— କାମତୁଲ ହେଲା । ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥାଏ— ଚୌଧୁରୀବଜାର ରାସ୍ତା ତଳିଦେଇ ଝିଅକୁ ହରଣଝଲ କରି ବାପାକୁ ଯମପୁର ଦେଖାଇବେ । ସମ୍ପତ୍ତି ସବୁ ନିଜର କରିନେବେ । ମାନା ସହିତ ବାହାକରି ସୁଖରେ ରହିବେ । ଏଣୁ ମନ୍ମଥର ଫୋର୍ଜରି ହସ୍ତାକ୍ଷର ଲେଖା ଆଉ ଖଣ୍ଡିଏ ଟିଠି ପୁଲିସ୍‌କୁ ଧରାଇ ତା'କୁ ଜେଲଖାନା ଭିତରେ ପୁରାଇଛନ୍ତି ?”

ତା'ହେଲେ ମନ୍ମଥ ଏବେ ଜେଲଖାନା ଭିତରେ ?”

“ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ନାହିଁ । ତା'କୁ ବାହାରେ ରଖି ପଛରେ ଗୋଇନ୍ଦା ଲାଗିଛନ୍ତି । ସେ ବି ଆଠଦିନ ହେଲା

ଗଲାଣି କୁଆଡ଼େ” ମନେମନେ ଅଳ୍ପ ହସିଲା— ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲା ଯା’ହେଉ ରବିର ଇଞ୍ଜେକ୍ସନ୍ ଖୁବ୍ କାମରେ ଲାଗିଛି— ମନକାମନା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଇଛି ।

ସେତେବେଳକୁ ବୁଢ଼ା ହାତ ପାପୁଲି ଉପରେ ମୁହଁ ରଖି ବସିଥାଏ । କିଛି ଗୋଟାଏ ଚିନ୍ତା କରୁଥିଲା ମନେମନେ । ପଙ୍କା ପଢ଼ିଲା “ଆଜ୍ଞା ମାଷରଜୀ, ଏ ଭିତରେ ମୀନା ରହେ କୁଠି ? କାହିଁ ମୁଁ ଜାଣିନି ।” ବୁଢ଼ା ଟିକିଏ ହସିଲା ପରି ହୋଇ ପଢ଼ିଲା ରୁମ୍ ନମ୍ବର ଥ୍ରାନ୍ ।

“ସାଥୁଭାଇ” ସେ ଉତ୍ତର କଲା ।

“ନମ୍ବର କୁ ?”

“ହଲ”

“ନମ୍ବର ପ୍ରି ?”

“ରୋଷେଇ ଘର”

“ହୁଁ— କହି ଯା’—”

“ନମ୍ବର ଫୋର୍— ବିଶ୍ରାମ; ନମ୍ବର ଫାଇବ୍— ହଟିଆର; ନମ୍ବର ସିକ୍ସ୍ ରେଡ଼ିଓ; ନମ୍ବର ସେଭେନ୍— ଡାକ୍ତର; ନମ୍ବର ଏଇଟ୍— ମାଷରଜୀ; ନମ୍ବର ନାଇନ୍— ଗୁରୁଜୀ’ ଏକା ନିଃଶ୍ୱାସରେ ଗାଜଗଲେ ଢେକ ନ ଗିଳି ।

“ନମ୍ବର ଟେନ୍ ?” ବୁଢ଼ା ପଢ଼ିଲା ।

“ମୋତେ କହି ନା...”

“ହଁ, ସେଇ ମୀନା ଦେବାଙ୍କ କୋଠରୀ । ଗୁରୁଜୀ ଆଉ ମୋରି ଛଡ଼ା କିଏ ଯାଇ ଦେଖା କରିପାରିବେନି । ମୁଁ ବି ଦେଖିନି— ଯଦି ସେ ନିୟମିତ ଖୁଆପିଆ କରି ଭଲ ମଣିଷଙ୍କ ପରି ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତେ ।”

“ମାନେ ?” କାତରଭାବେ ପଢ଼ିଲା ।

“ମାନେ, ସେ ଆସିବାଠୁଁ ଏକରକମ ପାଗଳ କହିଲେ ଚଳେ । ହେବା କଥା— ପୟର ବରଷର ଯୁବତୀ ଝିଅ; ରାଜରାଜୁଡ଼ାରେ ବଢ଼ି ଆସିଛି । ଯେତେହେଲେ ବି...” କଥା ଶେଷ କରିବାକୁ ନଦେଇ ସେ ବ୍ୟାକୁଳ କଣ୍ଠରେ ପଢ଼ିଲେ— “ତା’ ପ୍ରତି କ’ଣ ଅନାୟତ ହେଇଛି ?”

“ନା— ନା । ସେ ସାହସ କାହିଁ ? ଥରେ ପରା କଥା ଟିକିଏ ଖସଡ଼ି ଗଲାଣି ଗୁରୁଜୀଙ୍କ ମୁହଁରେ ଋପୋଡ଼ ବସେଇଥିଲା ! ସେ ବି ସେକଥା ଧରି ନ ଥିଲେ । ସେ ତା’କୁ ଯତପରୋନାସ୍ତି ଚେଷ୍ଟାକରି ସୁଖରେ ରଖିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି । ନାନାପ୍ରକାର ଆଳ ଦେଖାଇ ମନ ଭୁଲେଇବାକୁ ଯତ୍ନ କରନ୍ତି । ତଥାପି ସେ କାଉଁରି ଡାଙ୍ଗ— ଭାଙ୍ଗିଯିବ ପଛକେ ନଇଁବା କଥା ନାହିଁ ।”

ଏବେ ପଙ୍କା ବୁଝିଲା— ମୀନା ପକାଶେ ନିଜେ ଭୁଞ୍ଜିଥିବ । ଅବସ୍ଥା ତୁଳନାରେ ମୀନାର ଅବସ୍ଥା କେଉଁ ଅଂଶରେ କମ୍ ନୁହେଁ । ତଥାପି କ’ଣ କରିବ କିଛି ଠିକ୍ କରିପାରୁ ନଥାଏ । ଏତିକିବେଳେ ବୁଢ଼ା କହିଲା— “ବେଳେ ବେଳେ ଝିଅଟିକି ଦେଖିଲେ ଭାରି କାନ୍ଦିଯାନ୍ତେ— ଛାତି ଭାଙ୍ଗିପଡ଼େ । କିନ୍ତୁ କ’ଣ କରିବି ମୁଁ ? ବଞ୍ଚିବା ପାଇଁ ବୋଲି ନିଶ୍ଚୁର ସତ୍ୟ କରିଦେଇଛି । ହନୁମାନ୍‌ଜୀଙ୍କୁ ସାକ୍ଷୀକରି କହିଛି— ବିଶ୍ୱାସଯାତିକା ହେବି ନାହିଁ । ନୋହିଲେ...” ଏତିକିବେଳେ ସେ ପଢ଼ିଲା— “ମାଷରଜୀ, ମୋତେ ତା’କୁ ଥରେ ଦେଖାଇବ । ମୁଁ ତୁମ ସାଙ୍ଗରେ ଯିବି ।” ବୁଢ଼ା କିଛି ସମୟ ଗୁମ୍ ମାରି ବସି ଶେଷରେ ଉଠିପଡ଼ି କହିଲା— “ପରେ କହିବି; ତୁ ଏଇଠି ବସିଥା, ମୁଁ ଆସେ ।” କହି ଅଦୃଶ୍ୟ ହେଲା । ପଙ୍କା ସେଇଠି ବସି ରହିଥାଏ...

ଅମା ନିଶୀଥର ଆକାଶଭରା ଦ୍ରୋଣମେଘ ଭିତରେ କୋଉଁ ଏକ କୋଣରୁ ଅଦୃଶ୍ୟ ନକ୍ଷତ୍ରଟିଏ ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ପାଇଁ ମନ ଭିତରେ ଝଲସି ଯାଉଥାଏ— ମୀନାକୁ ଦେଖିବ...

ଠିକ୍ ସେମିତି ବସିଥାଏ ତାଟକା ହୋଇ । ଭାବୁଥାଏ କି ଭୀଷଣ ଚକ୍ରାନ୍ତ ! ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ର ମରିଛି— ତାର ଆସିଥିଲା । ମୁଁ ନିଜେ ପଡ଼ିଛି ! ଆଉ ସେ ଏଇଠି ବସି ଏତେ ବଡ଼ ନରମେଧ ଯଜ୍ଞର ପୁଷ୍ପକାଋର୍ଯ୍ୟ ! ସମାପ୍ତି ନାହିଁ, ଆଉରି ବୁଢ଼ାଙ୍କ ପୂର୍ଣ୍ଣାହୁତି ବାକି ! ଭାବିପାରିଲା ନାହିଁ । ବିଚିତ୍ର ରକମର ନୂଆ ନୂଆ ରହସ୍ୟ ପଶି ମଥା ଭିତରେ ଓତପ୍ରୋତ ହେଉଥିଲା । ଶୂନ୍ୟ ଆଖିରେ ଝହିଁ ରହିଥାଏ ।

ବୁଢ଼ା ଆସିଲା ମୁହଁ ମଳିନ । କି ଏକ ବିଷାଦ ଛାୟା ପଡ଼ି ରୁଡ଼ ସାଲୁବାଲୁ ମୁହଁଟା ଆହୁରି ବିଚିକିଟିଆ ଦିଶୁଥିଲା ।

ବାଁ’ ହାତରେ ଚିନା ବାସନର ଥାଳି— ଭିତରେ କ’ଣ ଥିଲା ଦିଶୁ ନ ଥାଏ । ଉପରେ ଫୁଲକଟା ରେଶମ ଢାଙ୍କୁଣି । ତାହାଣ ହାତରେ flask ଗୋଟିଏ ପାଖକୁ ଥୋଇ ବୁଡ଼ା ବସି ପଡ଼ିଲା ତଳୁଟାରେ । ଆଖିରେ ଲୁହ କାନ୍ଦି ପକାଇବ ପରା । ଦେଖୁ ପକ୍ଷୀ ପରୁରିଲା— କ’ଣ ହେଲା ମାଷରଜୀ ?” ଉଦ୍‌ବେଶ୍ୟ— ଅନୁମତି ପାଇଲେ କି ନା ।

ଏବେ ବୁଡ଼ା ଆଉ ସମ୍ଭାଳି ପାରିଲା ନାହିଁ; କଇଁକଇଁ କାନ୍ଦି ଉଠିଲା । ଗାମୁଛା କାନିରେ ଲୁହ ପୋଛୁଥାଏ । ହୃଦୟ ତରଳି ଗଲା । ପାଖକୁ ଆସି ଫେରେ ପରୁରିଲା— “କାନ୍ଦୁଛ କାହିଁକି ? କ’ଣ ହେଲା ?” କାନ୍ଦୁଣୁ କାନ୍ଦୁଣୁ ହୋଇ ବୁଡ଼ା ଆସେ ଆସେ ଆରମ୍ଭ କଲା— “ପକ୍ଷୀ ଭାଇ ! ଯା’ ପାଇଁ ଆଜି ମୋର ଏ ବେଶ ଦେଖୁଛୁ, କାଲି ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ସେ ପୁଲିସ୍ ହାତରେ ପଡ଼ିଛି; ବନ୍ଦୀ ହୋଇଛି ? ବୁଡ଼ା ଆହୁରି ଜୋରରେ ଧକେଇବାକୁ ଲାଗିଲା । ଝରିଆଡ଼କୁ ଚାହିଁଥାଏ— କାଲେ କିଏ ଜାଣିଯିବ । ସେ ଆଉ କିଛି କହିପାରିଲା ନାହିଁ । ସେ ଜମିତି ରହିଥାଏ ।”

କିଛି ସମୟ ପରେ ବୁଡ଼ା ଟିକିଏ ସ୍ଥିର ହେଲାପରି ଦିଶିଲା । କହିଲା “ଯା’ ହେଉ, ଅନୁମତି ମିଳିଛି । ଆଜିର ଜଳଖିଆ ତୁ’ ଧରି ଯିବୁ । ଟେବୁଲ୍ ଉପରେ ଥୋଇଦେଇ ଆସିବୁ । ନ’ଅ ନମ୍ବର ପଛକୁ ଯୁ’ ଛୋଟ କୋଠରିଟା— ସେଇମା, ଗୁରୁଜୀ ଯୁଠି ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ବସନ୍ତି । ସେଇ ଟେବୁଲ୍ ତଳକୁ ଆଲିଗଡ଼ତାଲାଟିଏ । ଖୋଲି ଦେଲେ ଦରବାଜା ଆପେ ଆପେ ଉପରକୁ ଉଠିଯାଏ । ସେଇ ରାସ୍ତାଦେଇ ତଳକୁ ଗଲେ, ମାନାର ଘର । ତେରି କରିବୁ ନାହିଁ— ଯା’ କହି ଝବିକାଠିଟା ବଢ଼ାଇ ଦେଲା— ପକ୍ଷୀ ଚଳିଗଲା...

... ବୁଡ଼ା କହିଥିବା ଅନ୍ଧାରି ରାସ୍ତା ପାର ହେଲା ପରେ ପକ୍ଷୀ ଆସି ଦେଖେ ମାନା ବସିଛି ଗୋଟିଏ କାନ୍ଥକୁ ଆଉଜି ସୁନାପାତି ପରି ଗୋରା ତକତକ ଦିହ । କୁଞ୍ଚୁକୁଞ୍ଚୁଆ ବାଳ ପୁଞ୍ଜାଏ ଆସି କପାଳ ଉପରେ ଝୁଲୁଥିଲା । ମଥା ଉପର ପଞ୍ଜା ପବନରେ ଫିରି ଫିରି ଉଡୁଥାଏ । କାନରେ ଦୁଲ୍— ଛାତିରେ ବ୍ଲାଉଜ୍ । ଅଯନ୍ତ ବିନୟସ୍ତ ଗୋଲାପି ଶାଢ଼ିଟିଏ— ଚମକାର ମାନ୍ଦୁଥାଏ । ଅଳସ ଆଖି । ଝାଉଁଳା ଓଠ । ସଞ୍ଜବେଳର ଗୋଲାପ ପରି ଗାଲଦି’ଟି ମଉଜି ପଡ଼ିଥିଲା— ଗହଁ ରହିଥିଲା

କାନ୍ଥ ଉପରେ ଲେଖାଥିବା ହନୁମାନଜୀଙ୍କ ଆଡ଼େ । ସକ୍ଷୀ ଦୃଷ୍ଟି ଅର୍ଥହୀନ । କ’ଣ ଭାବୁଥାଏ କେଜାଣି । ଏତିକିବେଳେ ପକ୍ଷୀ ଡାକିଲା— “ମାନା ।” ଚମକ ପାଇ ନିଦରୁ ଉଠିଲା ପରି ମାନା ଝହଁଲା ଦରବାଜା ଦିଗେ । ଆଗରେ କଦାକାର କୃଷକର୍ଷ ଜଣେ ଯୁବକ, ସେ ଦିନର ବୁଡ଼ା ନୁହେଁ । ଠିକ୍ ସେଇଠି ବସି ହଲଚଲ ନ ହୋଇ ଗୋଡ଼ରୁ ମୁଣ୍ଡ ଯାଏଁ ଝହଁଦେଲା ଥରେ— ପୁଣି ମୁହଁ ବୁଲାଇନେଲା ।

ସେତେବେଳେ ପକ୍ଷୀ ମନରେ କି ଉରେଜନା ଉଠିଥିଲା କେଜାଣି— ଦି ଗଣ୍ଡ ଦେଇ ଦି ଧାର ଲୁହ ଗଡ଼ି ପଡ଼ିଲା । ଫେରେ ଡାକିଲା “ମାନା ! ତୁମ ପାଇଁ ଜଳଖିଆ ନେଇ ଆସିଛି ।” ଫେରେ ମାନା ବୁଲିପଡ଼ି ଝହଁଲା— ସେଇ ଅପର୍ଦ୍ଧନିଆ ମୁହଁ, ସେଇ ରୁକ୍ଷ ଦର ପାଟିଲା ନିଶ ଦାଡ଼ି । ମୁହଁ ବୁଲେଇ ନେଉଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଦେଖେ ଆଗନ୍ତୁକର ଦି’ଆଖୁରୁ ଦି’ଧାର ଲୁହ ଟପ ଟପ ଝଡୁଛି— ସେ ଅଥୟ ହୋଇପଡ଼ିଛି । କ’ଣ ମନେ କଲା କେଜାଣି, କହିଲା— ‘ଥୋଇଦେଇ ଯିବୁ ତ; କାନ୍ଦୁଛ କାହିଁକି ?’ “ତୁମକୁ କହେଇଛି ବୋଲି” କହି କହି ଟେବୁଲ୍ ଉପରେ ଥୋଇଦେଲା ସେଇତକ । “ଯାଉଛି— ଫେରେ ଦେଖା ହେବ ।” କହି ପଛ ଫେରାଇଲା । କି ଆକର୍ଷଣ ଥିଲା ସେ ଝଲିରେ ସେ ଜାଣେ । ପଛପଟୁ ଦେଖୁଦେଲା ମାତ୍ରେ ମାନା ବିଚଳିତ ହୋଇପଡ଼ିଲା— କୋଉଁ ଜଣେ ସମ୍ପର୍କିତ ଲୋକର ଅତର୍କିତ ଝଲି ହଠାତ୍ ମନେପଡ଼ିଗଲା । ସେ ଡାକିଲା “ଠିଆ ହୋ ।”

ଘର ଛାଡ଼ି ଆସିବା ଦିନଠୁ ଆଜି ମାନା ସ୍ବଚ୍ଛାରେ କଥା ହେଲା; ଏଇ ଜଣକ ସହିତ— ପ୍ରଥମଥର ପାଇଁ । କାହିଁକି, ସେ ବି ବୁଝିପାରି ନଥିଲା । କିନ୍ତୁ ‘ମାନା’ ଡାକ ଶୁଣି ଦେବା ବେଳୁଁ କି ଉନ୍ମାଦନା ତା’ ମନରେ ଉଠିଥିଲା କେଜାଣି— ତା’କୁ ଛାଡ଼ି ଦେବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହେଉ ନଥିଲା । ଡାକି ଦେଲା...

ଡାକ ଶୁଣି ପକ୍ଷୀ ବୁଲିପଡ଼ି ପରୁରିଲା— “କ’ଣ ?” ମାନା କହିଲା— ତୁ କିଏ ? ତୁ କିଆଁ ଆସିଲୁ ଏଇଠିକି ? ସେ ବୁଡ଼ା କାଇଁ ?— “ମୁଁ ତୁମକୁ ଦେଖିବାକୁ ଝହଁବାରୁ ବୁଡ଼ା ହିଁ ପଠେଇଛନ୍ତି ମୋତେ । ଆଉ ଏଣିକି ଆସିବିନି : ଏଇ ଥରକ ଷମା କର ।” କଥାଗୁଡ଼ା ଶୁଣି ଝାଉଁଳା ଓଠ ଦିଓଟିରେ ଟିକିଏ ଶୁଖିଲା ହସ ଫୁଟାଇ କହିଲା— ଦେଖିବାକୁ ଝହଁଲୁ ?

ମୋତେ ? ଆଗରୁ କେବେ ଦେଖୁ ନଥିଲୁ ତା’ ହେଲେ ?—
 “ଦେଖିଛ— କିନ୍ତୁ ଏ ଦିହରେ ନୁହେଁ ।”— ତେବେ ?— “ଆଗ
 ଜନମରେ ମଣିଷ ଥିଲା ବେଳେ ।” ବେଳୁବେଳ ସନ୍ଦେହ
 ବଢ଼ିବାରେ ଲାଗିଲା । ଆଉ ତୁ’କାର କରିପାରିଲା ନାହିଁ,
 ପଛରିଲା— ତା’ ହେଲେ ଏବେ ତୁମେ କ’ଣ— ପଶୁ ?
 “ପଶୁଠୁଁ ହୀନ ତକାଏତ୍ ।”

ଶୁଣି ମାନା ବସିବା ଜାଗାରୁ ଉଠିପଡ଼ି ଫେରେ ଗୋଡ଼ରୁ
 ମୁଣ୍ଡ ଯାଏଁ ଦେଖୁ ନେଲା— ଟିକିନିଖୁ କରି । ପଙ୍କା ଠିକ୍
 ସେଇପରି ଠିଆ ହୋଇଥାଏ । ପଛରିଲା— “ତୁମେ ଦଳରେ
 ନୁଆ କରି ମିଶିଛ, ବୋଧହୁଏ ?” “ହଁ । ଆଠଦିନ ହେଲା ।”
 ଆହୁରି ଆଶଙ୍କା ବୃଦ୍ଧି ପାଇବାରେ ଲାଗିଲା— ମନ ଘାଣ୍ଟି ଚକଟି
 ହେଲା— ସତେ କ’ଣ ଏ ମନୁଥ ? ତା’ ହେଲେ ଏ ପିଣ୍ଡାତ
 ରୂପ ଆସିଲା କୁହୁଁ ? ପଛରି ଦେବାକୁ ମନେ ହେଉଥାଏ ।
 ଓଠ ପାଖକୁ ଆସି ପୁଣି ପ୍ରଶ୍ନ ଫେରିଯାଏ । ଆଠଦିନ ହେଲା
 ଦଳରେ ମିଶିଛନ୍ତି; ଆଗେ ମଣିଷ ଥିଲାବେଳେ ମୋତେ
 ଦେଖୁଛନ୍ତି ! ନା— ଇଏ ନିଶ୍ଚେ ସେଇ ମନୁଥ । ଆଉ ସମ୍ଭାଳି
 ପାରିଲା ନାହିଁ ପଛରିଦେଲା ତୁମ ନାଁ କ’ଣ ?

କି ଉତ୍ତର ଦେବ ପଙ୍କା କିଛି ବୁଝିପାରିଲା ନାହିଁ;
 ମାନାର ମୁହଁକୁ ଖାଲି ଚାହିଁ ରହିଲା । ମାନା ଆହୁରି ଉଜ୍ଜ୍ୱାଳ
 ସହିତ ପଛରିଲା ଜବାବ ଦିଅ । “— ଏଇ ନାରକୀୟ ବେଶ
 ଧରି କି ଜବାବ ଦେବି ମାନା ? ମୋତେ ଏବେ ପଙ୍କା ବୋଲି
 ଡାକନ୍ତି ।” ତତ୍ତ୍ୱ ପଲକହୀନ କଣ୍ଠସ୍ୱର ଭାଙ୍ଗିପଡ଼ିଲା ।
 ଧୈର୍ଯ୍ୟଧରି ମାନା ଆଉ ସମ୍ଭାଳି ପାରିଲା ନାହିଁ । ଆହୁରି
 ପାଖକୁ ଲାଗି ଆସି କହିଲା— ନା, ତୁମେ ମିଛ କହୁଛ; କହ
 ତୁମର ପ୍ରକୃତ ନାଁ କ’ଣ ?— ପଙ୍କା ଦେଖିଲା ଏତିକିବେଳେ
 ସଂଯତ ନ ହେଲେ ଅବସ୍ଥା ଭୟଙ୍କର ହେବ— ସବୁ ପ୍ଲାନ
 ଫସର ଫାଟିବ । ଭାବି ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ତା’କୁ ଆଶ୍ୱାସନା
 ଦେଇ କହିଲା— ନାଁ ଶୁଣି କ’ଣ ପାଇବ ମାନା ? ଧୈର୍ଯ୍ୟ
 ଧରି । ମୁଁ ତୁମକୁ ନିଶ୍ଚେ ତୁମ ଘରେ ଛାଡ଼ି ଆସିବି । ଦୁଃଖି
 କରିନି । ଆଗରେ ଦୟା...

× × ×

ସେଦିନ ଦଶଟାବେଳେ ରବିବାରୁ କି ଗୋଟାଏ
 ଏକ୍ସପେରିମେଣ୍ଟ୍ ଶେଷ କରି ସାବୁନ୍ ଧରି ମୁହଁ ହାତ ସଫା

କରିବାରେ ଲାଗିଛନ୍ତି ପଛରୁ ହେମାଙ୍ଗିନୀ— ବୟସ ଝଲିଶି
 ପାଖାପାଖି— ହେଲେବି ଯୌବନ କଳାମୁହଁରୁ ଏକାଥରେ ଲିଭି
 ଯାଇନି । ଗୋରା ଦିହ । ମଲ୍ଲିଫୁଲିଆ ଶାଢ଼ୀଟା ବେଶ୍ ପରିପାଟି
 ସହିତ ପିନ୍ଧିଛନ୍ତି । ମୁଣ୍ଡରେ ଓଢଣା (ପୁଅ ବିଲାତରୁ ଫେରି
 ଆସିବା ଦିନୁ ସେ ବେଶୀ ଇନ୍ଦାଡ଼େ ଆସନ୍ତିନି । କାଳେ ପୁଅର
 କାର୍ଯ୍ୟରେ ବାଧା ପଡ଼ିବ ଚିନ୍ତାଧାରାର ବିଶୃଙ୍ଖଳା ଘଟିବ)—
 ଆସି ପଛଆଡୁ ପୁଅକୁ କାର୍ଯ୍ୟବ୍ୟସ୍ତ ଥିବା ଦେଖୁ ପିଠି ବୁଲାଇ
 ଫେରିଯାଉଥିଲେ । ଏତିକିବେଳେ ରବିବାରୁଙ୍କ ଆଖି
 ପଡ଼ିଗଲା । ସେ ସନ୍ଦେହ କରି ଡାକିଲେ ବୋଉ !

ହେମାଙ୍ଗିନୀ ବୁଲି ପଡ଼ିଲେ । ଠିଆ ହେଲେ । ପୁଅ,
 ପାଖକୁ ଆସି ଓଠରେ ଟିକିଏ ହସ ଫୁଟାଇ ପଛରିଲେ—
 କୁଆଡ଼େ ଆସିଥିଲୁ; କିଛି ନ କହି ଫେରେ ଝଲିଯାଉଛୁ ?—
 ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ମା’ ଉତ୍ତର କଲେ— “ମୁଁ କହୁଥିଲି କ’ଣ
 କି— ତୁ’ ନ ଆସିଲେ ଏକୁଟିଆ ତାଙ୍କ ଘରଠିକି ଯିବା...
 ଯାତ ସମୟ... ଯାହା ତୋର ପସନ୍ଦ ହୁଏ... “ମା’ଙ୍କର
 ଆଖି ଛଲଛଲ ହୋଇ ଆସିଲା । ପୁଅ ବିଚଳିତ
 ହୋଇପଡ଼ିଲେ । କହିଲେ— ନା ବୋଉ, ମୁଁ ନିଶ୍ଚେ ଯିବି ।
 ତୋତେ ସେଇଠି ଛାଡ଼ି ଫେରନ୍ତା ଗାଡ଼ିରେ ଝଲି ଆସିବି ।
 ପରଦିନ ତ ଗୁଣ୍ଡିଚା; ଆଉ ଅସୁବିଧା ନାହିଁ ।— କଥା କ’ଣ
 କି ପରଦିନଇ ମନୁର ମିଆଦ । ସେ ଇଞ୍ଜେକ୍ସନ୍ ନେବା
 କଥା ତୁ’ ଜାଣୁ । ତା’କୁ ବାରମ୍ବାର କହିଥିଲି, ମିଆଦ ପୂରିବା
 ଆଗରୁ ଯେପରି ଫେରିଆସେ । ନୋହିଲେ ଏଣ୍ଟିପ୍ରକ୍ରିୟା କମ୍ପ୍ଲିନ୍
 କାଳେ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହେବନି । ଏବେଯାଏଁ ତ ଫେରିନି ।
 ଅକସ୍ମାତ୍ ଯଦି ବାହାରି ଆସେ ମୁଁ ନ ଥିବା ଦେଖିଲେ—
 ଫେରେ ଝଲିଯାଇପାରେ । ବଡ଼ ଏକଜିଦିଆଟା ବୋଉ ।
 ତେଣୁ ମୁଁ ମନା କରୁଥିଲି ।”

“ଇମିତି ଅଛି ଯଦି— ଗୁଣ୍ଡିଚା ନ ହେଲା; ବାହୁଡ଼ା
 ଯିବା । ମତେ କହିଲାନି ଆଗରୁ । ବିରାଟ ସତେ ବଡ଼
 ହଜରାଣରେ ପଡ଼ିଯାଇଛି ।”

“ନା, ତୁ’ ସେ କଥା କିଛି ଭାବନା । ମୁଁ ସବୁ
 ବୟୋବସ୍ତ କରି ଆସିବି । ରହ ଫାଷ୍ଟ୍‌କ୍ଲସ୍ ସାର୍ ଦୁଇଟି ରିଜର୍ଡ୍
 କରିବାକୁ ଫୋନ୍‌ରେ କହିଦେଉଛି—” କହି ମା’ଙ୍କୁ ପଛରେ
 ପକାଇ ଆଗେ ଆଗେ ଜଳଦି ଝଲିଗଲାବେଳକୁ ହେମାଙ୍ଗିନୀ

ଡାକିଲେ— ରବି !” ସେ ଠିଆ ହେଲେ— “ଯାତ ସମୟ;
କିଏ କହିବ ସେ ପୁରୀ ନ ଯାଇଛି, ହାତ ପାଖରେ ଇଞ୍ଜେକ୍ସନ
ଏମ୍ବଲଟିଏ ରଖୁଥିବୁ” କଥା ଶେଷ କରିବାକୁ ନଦେଇ ପୁଅ
କହିଲେ— “ସେଇୟା କ’ଣ ଆଉ ହେବନି ?” ଅଳ୍ପ
ହସିଦେଲେ । ଖୁଲିଗଲେ...

× × ×

ସେଦିନ ସକାଳ— ବ୍ରଜବାବୁଙ୍କ ଦାଣ୍ଡ ମେଲା ଭିତରେ
ବସି ନିଧିବାବୁ ଆଉ ବ୍ରଜବାବୁ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଥିଲେ । ସବୁ
ଦିନଠାରୁ ଆଜି ଟିକିଏ ଗମ୍ଭୀର । କଥାରେ ପରିହାସ ନ ଥିଲା ।
ନିଧିବାବୁ କହୁଥିଲେ— ଆଉ ଝକିରି ଖଟିବାକୁ ମନ ବଳୁନି
ବ୍ରଜବାବୁ ! ବୁଢ଼ା ହେଲେଇଁ; ଏଣିକି “ହରେ ମୁରାରେ”
ବୋଲି ବୋଲି କିମିତି ଜୀବନ କଟାଇ ଦେବା ଭଲ । ଏଣୁ
ଆଉ ଏକ୍ସପେରମେଣ୍ଟ ଲାଲସା ରଖୁନି । ବ୍ରଜବାବୁ ପଛରିଲେ
କୋଉଁ ଦିନ ଆପଣଙ୍କର ସରୁଛି କି ?— ଛ’ ଜୁଲାଇ ୫୧
“— ତା’ହେଲେ କେଜଟା ଦିନ କହନ୍ତୁ—”

ଏତିକିବେଳେ ପହଞ୍ଚିଲେ ବିଶିବାବୁ; ସମ୍ମାନ ଦେଖାଇ
ଠିଆ ହେଲେ ଆଗରେ ! ବ୍ରଜବାବୁ ପଛରିଲେ— “କିଓ ବିଶି !
କ’ଣ କି ?” “କିଛି ପାଇଲ ?” ନିଧିବାବୁ ପଛରିଲେ ।
ଯୁବକ ଟିକିଏ ବିଷୟ ହେଲାପରି କହିଲେ— “ଆଜ୍ଞା ନା ।
ସବୁ କୌଶଳ ବୃଥା ହେଇଛି । ଯେତେ ମାଡ଼ପିଟା ହେଲେ
ବି ସେଇ ଗୋଟିଏ କଥା “ମୁ ଜାଣିନି ।” ନିଃଶ୍ୱାସ ପକାଇ
ତୁନି ରହିଲେ । ନିଧିବାବୁ ଟିକିଏ ରହିଲା ପରେ କହିଲେ—
“କଅଁଳାକଅଁଳ କରି... ସେଥିରେ ବି କିଛି ହେଲା ନାହିଁ !”

“Psychological Experiment ?”

“ଝରିଦିନ ହେଲା ଖୁଲିଛି । ହେଲେ ବି କିଛି ଧରା
ପଡୁନି । ବିଶେଷତଃ ଆପଣମାନଙ୍କ ମୁହଁରେ ଭାରି ସାହସରେ
କଥାବାର୍ତ୍ତା କରେ; କେହି ନ ଥିଲା ବେଳେ ବେଶ୍ ମଉଜରେ
ଥାଏ । ଏଣେତେଣେ ବୁଲି ହସଖୁସି କରେ । ମନେ ମନେ
ଗୀତ ବି ଗାଏ । କିନ୍ତୁ ମୋତେ, ଦୂରରୁ ଦେଖୁଦେଲେ ବି
ଦି’ହାତରେ ମୁହଁ ଲୁଚାଇ କାନ୍ଦେ । ଯେତେ ବୋଧ କଲେ ବି
ତୁନି ରହେନି ।”

ନିଧିବାବୁଙ୍କ ମୁହଁରେ ଚିନ୍ତାର ଛାୟା ଦେଖାଗଲା । ସେ
ଉପରକୁ ଚାହିଁ କ’ଣ ଗୁଡ଼ାଏ ଭାବିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ବ୍ରଜବାବୁ
କହିଲେ— “ଏତେ ବଡ଼ ଭୀଷଣ ଚୋକାକୁ ତଳତା ଗାଡ଼ି
ଭିତରେ ଧଇଲେ କିମିତିକା ମ ? ଏ, ସବୁନା” ସମ୍ମୁଖ ଚୌକି
ଉପରେ ବସି ବିଶିବାବୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ— “ସେଦିନ ଗାଡ଼ି
ରହିବା ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ଆଉ ପାଖରେ ପୁଲିସ୍ ପହରା ଦେବାକୁ
କହି ସର୍ଜ କରିବାକୁ ଯାଇଛି— ଗାଡ଼ି ଦେଖିଲେ, କିଏ ଜଣେ
କାଠଯୋଡ଼ି ଭିତରେ ଝାମ୍ପ ଦେଇ ସୁଅ ଭିତରେ ନିଭିଗଲା ।
ମୁଁ ଭାବିଲି ମଣିଷ ଯଦି, ନିଶ୍ଚେ ବୀରାଇ ହେବ । ତଥାପି
ଥରେ ଦେଖୁ ଆସିବା ଉଚିତ୍ ଭାବି ଜର୍ଜିନ୍ ଯାଏଁ ଖୋଜିସାରି
ଫେରିଲା ବେଳକୁ ଶୁଣିଲି, କମରା ଗୋଟାକରେ ତୁମୁଳ
ଗଣ୍ଡଗୋଳ— କମରା ଫାଟି ପଡୁଛି । ଯାଇ ବୁଝିଲି ଗୋଟାଏ
ଟ୍ରାକ୍ ନାହିଁ ଲୋକଟା କଟକରେ ଗାଡ଼ି ଧରିଛି । ଭାବିଲି—
ତା’ ହେଲେ ଟ୍ରାକ୍ ଗଲା କୁଆଡ଼େ ? ନା, ପୁଲିସ୍ ଆଖିରେ
ଧୁଲି ଦେଇ ଖସି ଖଲିଯିବା କୌଶଳ କରି, ବୀରା ନଈ
ଭିତରକୁ ଟ୍ରାକ୍ ଫୋପାଡ଼ି ଦେଇଛି; ଗାଡ଼ି ଭୁଲ୍ ବୁଝିଛନ୍ତି ।
ହଠାତ୍ ଯାଇ ପାଇଖାନା ଦୁଆର ଖୋଲେ ତ...”

ଏବେବେଳେ ଯାଏଁ ସେ କଥାରେ ନିଧିବାବୁଙ୍କ ଖୁଆଲ୍
ନଥିଲା । ହଠାତ୍ ମଝିରେ ବାକ୍ୟ ଶେଷ କରିବାକୁ ନ ଦେଇ
କହିଲେ— “ବିଶି, ଗୁହା ଭିତରେ ରହିଲେ ବାଘ-ଭାଲୁଙ୍କ
କଥା ସହଜରେ ଜାଣି ହୁଏ । ଥରେ ଚେଷ୍ଟା କର ।” ଯୁବକ
କ’ଣ ଭାବିଲେ କେଜାଣି; ବାଁହାତ ଜାଣି ଆଙ୍ଗୁଠି ମୁହଁରେ
ଦେଇ କିଛି ସମୟ ତଳକୁ ଚାହିଁଲେ । ପରେ ଉଠିପଡ଼ି
କହିଲେ— “ନମସ୍କାର— ବିଦାୟ ଦିଅନ୍ତୁ” ବାହାରକୁ ଆସି
ସାଇକଲ୍ ଧରି ଛୁଟିଲେ ବସା ଦିଗେ...

× × ×

ଜୁଲାଇ ଛ’ ତାରିଖ । ଗୁଣ୍ଡିଚା ସେଦିନ । ସକାଳେ
ପକ୍ଷୀ ଦେଖେ— ଝଡ଼ ଆସିବା ଆଗରୁ ପ୍ରକୃତି ସବୁ ନିଷ୍ଠଳ
ହେଲାପରି କେନ୍ଦ୍ର ଭିତରେ କାହାରି ମୁହଁରେ କଥା ନାହିଁ—
ଗମ୍ଭୀର । କେହି କାହାକୁ କିଛି କହୁ ନଥାନ୍ତି । ଯେଝା କାମରେ
ସମସ୍ତେ ବ୍ୟସ୍ତ । କାରଖାନାର ଯନ୍ତ୍ର ପରି ନିର୍ଭୁଲ, ଟିକିଏ
ତ୍ରୁଟି ନାହିଁ । ସେ ପ୍ରଥମେ କିଛି ଅଯାଜ କରିପାରିଲା ନାହିଁ—

ପରେ କିନ୍ତୁ ମନେ ମନେ ଠିକ୍ କରିନେଲା— କି ଗୋଟାଏ ମସ୍ତକତ୍ତ୍ୱ ଗୁପ୍ତ ଉଦ୍ୟମ ଝଲିଛି ।

ଏତିକିବେଳେ ମାଷରଜାଙ୍କୁ ଆଖିରେ ଦେଖି ସଲାମ୍ କରି ଠିଆ ହେଲା । ବୁଢ଼ା ଟିକିଏ ସତର୍କ କଲା ପରି କହିଲା— “ପଙ୍କାଭାଇ, ଆଜି କାହାରି ସହିତ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରିବୁନି । ଗୁରୁଜୀଙ୍କ ହୁକୁମ୍ ।” ପଙ୍କା ପ୍ରଥମେ ଆମାଆମା ହୋଇ ପରେ ସାହସ କରି ପଚାରିଲା— “କଥା କ’ଣ ମାଷରଜୀ ? ଏପରି କହା ହୁକୁମ୍ କିଆଁ ?” ବୁଢ଼ା ଉତ୍ତର କଲା— “ଆଜି ପାଁ’ଜଣ ମାଟି ଭିତରୁ ଉଠି ଆସିବେ । ବାରଦିନ ହେଲା କବର ପାଇଛନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ରାତିରେ । ଏଣୁ ସେସବୁର ଯୋଗାଡ଼ ଝଲିଛି ।” ପଙ୍କା ଉଦାସୀନ ଆଖିରେ ଝହିଁ ରହିଥାଏ । କଥାର ମାନେ କିଛି ବୁଝି ପାରି ନଥାଏ । ବୁଢ଼ା ସେ କଥା ଜାଣିପାରି କହିଲା— “ବୁଝିପାରିଲୁନି ବୋଧେ । ୩୦୫ ନମ୍ବର ବିଷ ଖାଇ ଗତ ମାସ ୨୪ ତାରିଖ ସକାଳ ଆଠଟାରେ ଛ’ଜଣ ସାଥୁଆଇ ନାଲିଆମୁହଁ କେନ୍ଦ୍ର ଚୁଲିସ୍ ହାତରେ ପଡ଼ିଥିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣକର ପୋଷ୍-ମାର୍ଟମ୍ ହୋଇଯାଇଛି । ପାଁ’ଜଣର କବର ଦିଆହୋଇଛି; ଆଜି ସେମାନଙ୍କୁ ଉଠାଇ ଆଣିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଠିକ୍ ରାତି ଗୋଟାଏ ଆଗରୁ ।”

ପଙ୍କା ଏସବୁ ଶୁଣି ବଲବଲ ଝହିଁ ରହିଥାଏ । ପାଟିରୁ କଥା ଫିଟୁ ନଥିଲା । ଏ କି ଚକ୍ରାନ୍ତ !! ଏ କି ଅଭୂତ ଆବିଷ୍କାର !!! ବାରଦିନ ଯାଏଁ ମଣିଷ ମରି ଫେରେ କବର ଭିତରୁ ଉଠି ଆସିପାରେ ! ବିଶ୍ୱାସ ହେଲା ନାହିଁ । ପଚାରିଲା— “ଏ ସବୁର ଆଗରୁ କ’ଣ ପରୀକ୍ଷା ହୋଇଛି ? ବୁଢ଼ା ଟିକିଏ ହସି ଉତ୍ତର ଦେଲା “ଗହୀର ନ ଜାଣି କିଏ ପାଣି ଭିତରେ ପଶିବାକୁ ସାହସ କରେ ? ଏ ଏକ ନୂତନ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଉଦ୍ଭାବନ । ଏଥି ସକାଶେ ଛତିଶହଜାର ଟଙ୍କା ଖରଚ ହୋଇଛି ।” “ଆପେ ଆପେ କ’ଣ ସେମାନେ ଫେରେ ଜାଣି ଉଠିବେ ?” ପିଲାଙ୍କ ପରି ପଚାରିଲେ ।

“ହଁ । ତିନିଶ ପାଞ୍ଚ ଘଣ୍ଟାରେ ବିଷ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଶକ୍ତିହୀନ ହୁଏ । ସେତେବେଳେ ନିଃଶ୍ୱାସ ପ୍ରଶ୍ୱାସ ସଙ୍ଗେ କଲିକା ବି ନିଜର କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାରେ ତପ୍ତ ହୁଏ କିନ୍ତୁ ସେତେବେଳେ ନିର୍ମଳ ହାଉଆ ଲାଗିବା ଝହିଁ । ପରେ କି ଗୋଟାଏ

ଇଞ୍ଜେକସନ୍ ଦେଇ ଆସେ ଆସେ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଫେରାଇ ଅଣାହୁଏ କିଛି ଦିନ ଲାଗେ ।”

“ତା’ହେଲେ ପାଞ୍ଚଟି କବର ଉଠାଇବା ସକାଶେ ପାଁ’ଜଣ ଯିବାକୁ ପଡ଼ିବ ? ପା’ଜଣ ନୁହଁ, ପଦରଜଣ ଦରକାର । ଜଣେ ଛକି ରହି ଦୁଇ ଜଣ ମାଟି ତାଡ଼ିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ନ ହେଲେ ବିପଦ । ସେଇଥି ସକାଶେ ଭାଲେଣି ପଡ଼ିଛି କିଏ ଯିବ— କିଏ ରହିବ ।

“ଗୁରୁଜୀ ବି ଯାଉଛନ୍ତି ନା କ’ଣ ।”

“ସେଇ ସମସ୍ୟା । ସେ କହୁଛନ୍ତି— ସେ ନିଜେ ଯିବେ । ମୁଁ କହୁଛି— ସେ ଏଇଠି ରହନ୍ତୁ । ଆମେ ସବୁ ଯିବୁ । ଯଦି କିଛି ଘଟେ ମୁଣ୍ଡ ନ ଥିଲେ କ’ଣ ହେବ । କିନ୍ତୁ ସେ ଜିଦ୍ଧିରି ବସିଛନ୍ତି ଅବଶ୍ୟ ଯିବେ । କିନ୍ତୁ ଜଣେ କେହି ପାରିବା ଲୋକକୁ ଏଇଠି ରଖିବା ଆବଶ୍ୟକ । ସେ ଦାୟିତ୍ୱ ମୋର ଉପରେ ।... ତୁ କ’ଣ ପଙ୍କା ଭାଇ ରହିବୁ ?”

ପଙ୍କା କିଛି ସମୟ ତୁନି ରହି କହିଲା— “ଆପଣ ଯା’ ହୁକୁମ୍ କରିବେ ମାଷରଜୀ । ମୋର କ’ଣ ଅଛି ?” ଶୁଣି ବୁଢ଼ା ତା’ର ଅସନା ପାଟି ମେଲାଇ ଟିକିଏ ହସିଦେଇ କହିଲା— “ମୁଁ ଆଗରୁ ଜାଣେ ପରା ତୁ ସେଇ କଥା କହିବୁ । ଆଜ୍ଞା ଦେଖାଯାଉ କ’ଣ ହେଉଛି ।” ମୁଣ୍ଡ ହଲାଇ ଝଲିଗଲା । ପଙ୍କା ସେଇଠି ଠିଆ ରହିଥାଏ । କୋଉଟା ତା’ ପକ୍ଷରେ ଭଲ କିଛି ଠିକ୍ କରିପାରି ନ ଥିଲା ଖାଲି ଝହିଁ ରହିଥାଏ...

× × ×

ସଞ୍ଜବେଳ । ମାଛି ମାଛି ଅନ୍ଧାର ହେଇଆସିଲାଣି । ନୂଆ ତେଜରେ ଆସିଥିବା ଦି’ଜଣ ସିପାହୀ ପୁରୁଣା ଦିହଙ୍କୁ ବିରାମ ଦେଇ ପହରା କାମ ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲେ । Left-Right ହାକତଖାନା ଦୁଆର ଲୁହା ଗଡ଼ ଧରି ବୀରା ସେଇମିତି ଠିଆ ରହିଥାଏ । ମୁହଁ ସରସ ନୁହେଁ— କି ବିରସ ନୁହେଁ । ସିଧା ସାଧାରଣ । ଦେଖିଲେ ମନକଥା ଜାଣି ହେଉ ନ ଥାଏ ।

ଏତିକିବେଳେ ରଥବାବୁ ହାତକଡ଼ି ଦେଇ ଜଣେ କନ୍ଦେଦି ସହିତ ଆସି ଠିଆ ହେଲେ ଦୁଆର ମୁହଁରେ । ରାଗରେ ମୁହଁ ଥମ୍ ଥମ୍ ଦିଶୁଥାଏ । ଆଖି ଦିଓଟି ଲାଲ । ଦେଖିଦେଲା ମାତ୍ରେ ସିପାହୀ ଜଣେ ଆସି ତରବରରେ ତାଲା ଖୋଲି ଦୁଆର

ମେଲା କରିଦେଲା ପୁଲିସ୍ ସାହେବ । “ଅନ୍ଧର ଚଲୋ ଶାଲା” କହି ଗମ୍ଭିର ଭିତରକୁ ଠେଲିଦେଲା କନ୍ଦେଦିକୁ । ମୁହଁମାଡ଼ି ପଡ଼ିଯାଇଥାନ୍ତା— ଅସ୍ଥକେ ରକ୍ଷା ପାଇଲା—

ବୀରା ମୁହଁ ବୁଲାଇ ଦେଖିଲା— କନ୍ଦେଦି ଜଣକ ସ୍ଵେଦନ୍ କୁଲି ପରି ଦିଶୁଛି । ଗୋଡ଼ରେ କଳା ହାତ୍‌ପେଣ୍ଟ— ଦିହରେ ନେଲିଆ ଗେଞ୍ଜି— ମୁଣ୍ଡରେ କଳା କନା । ଦୁଇ ଗାଲରେ ଚୂନକାଳି ବୋଲା ହେବାରୁ ମୁହଁଟା ଭୟଙ୍କର ଦିଶୁଥିଲା । ବୋଧହୁଏ ଖେରିକରି ଧରାପଡ଼ିଛି । ପାଖକୁ ଆସି କିଛି ପଖରି ଦେବାକୁ ମନେ କରୁଥିଲା କିନ୍ତୁ ସାହସ ହେଉ ନ ଥାଏ...

କିଛି ସମୟ କଟିଗଲା । ଲାଜ ଆଉ ଅପମାନରେ ମୁଣ୍ଡ ପୋତା ହେଲାପରି କନ୍ଦେଦି ଜଣକ ଏକ ଅନ୍ଧାରିଆ କୋଣକୁ ଠିଆ ରହିଥାଏ— ହାତରେ କଡ଼ି । ବୀରା କ’ଣ ଭାବି ପାଖକୁ ଆସି କନ୍ଦେଦିକୁ ଝିଟି ରହିଲା । ସେତେବେଳକୁ ସେ— ମୁହଁ ଲୁଚାଇବାକୁ ବୋଧହୁଏ— ପଛ ଫେରାଇ ଠିଆ ରହିଥାଏ କାନ୍ଥପଟକୁ । ବାଳକ ସୁଲଭ କଅଁଳିଆ କଥାରେ ସେ ପଖରିଲା— କିଏ ତେମେ ଭାଇନା ? କ’ଣ ହେଲା ? ପୁଲିସ୍ ହାତରେ ପଡ଼ିଲ କିପରି ?”

କନ୍ଦେଦି ସେଇମିତି କାନ୍ଥକୁ ଅନାଇଁ ଛିଡ଼ା ରହିଥିଲା କିଛି କହୁ ନ ଥାଏ । ଦେଖି ବୀରା ଆହୁରି ଟିକିଏ ଲାଗି ଆସି କହିଲା— “ମୁଁ ବି ତମପରି ଜଣେ ଅଭାଗୀ । ମୋତେ ନୁହେଁ କିଆଁ ? ଦିହେଁଯାକ ତ ଏକା ତଙ୍ଗାର ନାଉରା । କୁହ— କ’ଣ ହେଲା ?” “ଭାମା ବିଶ୍ଵାଳ ପକେଟମାରୁ କଲା ଯେ, ମତେ ଧରିଛନ୍ତି । ମୁଁ ସେକଥା କିଛି ଜାଣିନି ।” କାନ୍ଦ କାନ୍ଦ ହେଲାପରି କହିଲା ଏତକ । ଶୁଣି ବୀରା ଆଶ୍ଵାସନା ଦେଲାପରି କହିଲା “ଆମ କରମରେ ଯାତ ଆଗରୁ ନେଖା ଅଛି ଭାଇନା । ଏବେ କାନ୍ଦିଲେ କ’ଣ ହେବ ? ମୋତେ ବି ଯା’ ହରକତ କଲେଣି ଠାକୁର ଜାଣନ୍ତି ।” ଏତିକିବେଳେ କନ୍ଦେଦି ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ମୁହଁ ବୁଲାଇଲା; କହିଲା— “ତୁଛା କଥାରେ ମତେ ଏ ଯୁ’ ଦଣ୍ଡ ଦେଉଛନ୍ତି ଭାଇ, ଧରମ ସହିବନି । ପିଲା କୁଟୁମ୍ବ ମୋର...” କଥା ମଝିରେ ବୀରା ପଖରିଲା— “ତେମେ କ’ଣ ବା ହେଲଣି ?” ଏଇ ମାସ ତିନିଟା ଆଗେ; ଭୁଆସୁଣୀ ବୋଉ ଘର ଭିତରେ । କିଏ ଏ କଥା ଜାଣନ୍ତିନି ।” କହି

କାନ୍ଦି ପକାଇଲା । ଆଖିରୁ ଟପଟପ ଲୁହ ଛିଡ଼ୁଥାଏ । ବୀରା ଆଉ ସମ୍ଭାଳିପାରିଲା ନାହିଁ— ଲୁହ ପୋଛିଦେଲା ନିଜ ହାତରେ । କହିଲା— “କାନ୍ଦିନି ଭାଇନା କପାଳରେ ଥିଲେ କିଏ ଆନ କରିବ । ଆସ, ଟିକିଏ ସେଇଠି ବସି ଦୁଃଖସୁଖ ହେବା” କନ୍ଦେଦି ସହିତ ଆଉ ଟିକିଏ ଦୂର କୋଣକୁ ଖଲିଗଲା— କାଳେ ପୁଲିସ୍ ଜାଣିଯିବ । ସେତେବେଳକୁ ରାତି ଆଠ...

× × ×

ରାତି ପାହିଲା । ବୀରା ସବୁ ଦିନ ପରି କାନ୍ଥମୁହଁ ହୋଇ ଆଖି ମାଡ଼ି ନମାଜ ପଢ଼ିବାକୁ ବସିଲା । ବସିବା ଆଗରୁ କି ଗୋଟାଏ ଜିନିଷ ପାଟି ଭିତରୁ ବାହାର କରି ଆଙ୍ଗୁଠିରେ ଗଲାଇ ପକାଇଲା ପରେ ମନେ ମନେ ଗୁଣ୍ଡ ଗୁଣ୍ଡ ହେଇ କାନ ଉପରେ ହାତ ରଖି କ’ଣ କଲା କେଜାଣି; ପରମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ହିନ୍ଦୁ ଭଳି ନାକ ଆଗରେ ଯୋଡ଼ ହାତ ରଖି କେତେ ସମୟ ଯାଏ କ’ଣ କ’ଣ କହିଲା— ବାହାରକୁ ଶୁଭୁ ନ ଥାଏ, ପାଖ ଲୋକଙ୍କୁ କିନ୍ତୁ କିଛି କିଛି ବୁଝା ପଡୁଥାଏ । ପରମପିତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବୋଧହୁଏ ତାକି ଜଣାଇଲା— “ବାପା, ଖରି ଦିଗରେ ଶତ୍ରୁ; କିମିତି ଉଦ୍ଧାର ହେବି ତୁମେଇଁ ଜାଣ...”

ସେତେବେଳକୁ କନ୍ଦେଦିଟା ଘୋଡ଼ାଘୋଡ଼ି ହୋଇ ଗୋଟାଏ କୋଣକୁ ଶୋଇଥାଏ— ଉଠି ନ ଥାଏ ଆହୁରି କିନ୍ତୁ କମ୍‌ଲ ଭିତର ଦେଇ କୋଣେଇଁ କୋଣେଇଁ ନମାଜ ପଢ଼ିବା ଦେଖୁଥାଏ । ଜଣାପଡୁଥିଲା ସେ ବି ମୁସଲମାନ ହେବ । ନୋହିଲେ ଏତେ ମନୋନିବେଶ କରି ଝିଟି ରହିବାର କୌଣସି କାରଣ ନଥିଲା । ଯା’ହେଉ ଶେଷରେ ବାଧକ ଲାଗି କୁହେଇ ହେଲା ପରି ତାକ ଦେଲା “ଓଃ, ମରିଗଲି ମରିଗଲି...”

ତରବର ନମାଜ ଶେଷ କରି ବୀରା ପାଖକୁ ଆସି ତାକ ପକାଇଲା— ଭାଇନା, କ’ଣ ହେଲା ? ସେମିତି କ’ଣ କହୁତ ମ ? କନ୍ଦେଦି ସେଇମିତି ପଡ଼ି ରହି କମ୍ପୁଥାଏ । ସେ ଦେଖିଲା, ଭାଇନାକୁ ତା’ର ଜର ଆସିଗଲା ବୋଧେ । ଦିହରେ ହାତ ବୁଲାଇ ଦେଖେ, ଖଇ ଫୁଟୁଛି । ଲୋକଟାର ଚେତା ଚବର ନାହିଁ । ବିକଳିଆ ହୋଇ ପାଖରେ ବସି ପଡ଼ି

କହିଲା— ଏଁ ତୁମର ଜର ହେଇଚି ! ଶୋଇଥାଅ—
ଶୋଇଥାଅ— କୁହୁକୁହୁ ହୋଇ କନ୍ଦେଦି ଉଠିବାକୁ ଯନ୍ କଲା ।
ମାତ୍ର ବଳ ପାଇଲାନି; ଫେରେ ଶୋଇଗଲା । ବୀରା
ଝୁଣୁଥାଏ ।

ପରମୁହୂର୍ତ୍ତରେ କନ୍ଦେଦି କମ୍ବଳ ଭିତରୁ ମୁହଁ ପଦାକୁ
କରି ଦୀର୍ଘ ନିଃଶ୍ବାସ ପକାଇଲା; ପୁଣି ଆଖି ବୁଜିଲା । ” କ’ଣ
ନାଗୁଛି ଭାଇନା ! ” କପାଳ ଉପରେ ହାତ ରଖି ବୀରା
ପଚାରିଲା । ରୋଗୀଟି କିଏ ତୁନି ରହି ଆଖି ମେଲି ଦେଖିଲା—
ଟୋକାଟା ତା’ର ମୁହଁକୁ କରୁଣ ଆଖିରେ ଚାହିଁ ରହିଛି; ମୁହଁ
ନୀରସ ।— ଭାଇ, ହାତମାରି ଦେଖୁ ତ ଜର କେତେ ଯାଏଁ
ଅଛି; ଭାରି ଶୋଷ । ” ବୀରା ଉଠି ପାଣି ଆଣିବାକୁ ଗଲା—
ରୋଗୀ ଉଠି ବସିଲା । ସେ ଗୋଟାଏ କୋଣରୁ ମାଟି
କଳସାଟିଏ ଧରି ଆସି ପାଖରେ ବସିଲା । କନ୍ଦେଦି ଏକ
ଦୃଷ୍ଟିରେ ଚାହିଁ ରହିଥାଏ ତା’ ମୁହଁକୁ । ଦେଖିଲେ
ମନେହେଉଥିଲା ସତେ-ଯେମିତି ସେ କିଛି ଝରାଇ ଆଣିଛି—
ଆଉ ଏ ଝରି ମାଲ ଧରିପାରିଛି ।

ବୀରା କଳସୀ ଟେକି ଟିକିଏ ଟିକିଏ ପାଣି ପାଟିରେ
ଦେଉଥାଏ— ସେ ହାତକୁ ଚାହିଁଥାଏ । ଡୋକେ— ଦି’
ଡୋକେ... ଡିନି ଡୋକ... ପିଇ ପୁଣି ଶୋଇଗଲା । ସେ
ବସିଥାଏ...

ଦିନ ସରି ଆସିଲା । ଏ ମଧ୍ୟରେ ବୀରା କେତେବେଳେ
ଶୋଇ— କେତେବେଳେ ବସି— ଠିଆହୋଇ— ଗାତ ଗାଇ
ବୁଲୁଥାଏ । କେତେବେଳେ ରୋଗୀ ପାଖକୁ ଆସି ହାତ ମାରି
ଦେଖି ଚାଲିଯାଉଥାଏ । କନ୍ଦେଦି ଖାଲି ମିଟିମିଟି ଚାହିଁଥାଏ—
କ’ଣ ଲାଗୁଥିଲା ତା’କୁ ସେଇ ଜାଣେ । ଖାଲି ପଡ଼ିଥାଏ—

ସାତେ ପାଞ୍ଚଟା ବେଳ । ବୀରା ବେଳ ଉଣି ରୋଗୀ
ଆଡ଼େ ପଛ ଫେରାଇ ପୁଣି ନମାଜ ପଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା କାନରେ
ହାତ ଦେଲା ଏଣେ ରୋଗୀ ଧୀରେ ଧୀରେ ଉଠି ବସିଲା
ତୁନି ହୋଇ । ପରମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଲଟା ଭିତରୁ ପଟାଳିଆ ବାଘ
ଝାମ୍ପି ପଡ଼ିଲା ପରି ହଠାତ୍ ଆକ୍ରମଣ କଲା ଟୋକା ଉପରକୁ !
ସେ “କି’କର୍ତ୍ତବ୍ୟ” ହୋଇ ଚାହିଁ ରହିଥାଏ ।— କ’ଣ
ହେଲା !! କନ୍ଦେଦି ପାଗଳ ହୋଇଗଲା ନା କ’ଣ ? ଇମିତି

ଅତର୍କିତଭାବେ ତା’କୁ ଆକ୍ରମଣ କଲା କାହିଁକି ? ପିଲାଟି
ପ୍ରାଣ ଭୟରେ ଚିତ୍କାର କରି ଉଠିଲା— “ମରିଗଲି ହୋ,
ରକ୍ଷା କର” ସେତେବେଳରୁ ପାଗଳ ମାଡ଼ି ବସି ଟୋକାର
ଦି’ ହାତ ଧରି ଚିତ୍‌ପଟାଙ୍ଗ କରି ଶୁଆଇ ଦେଇଛି । ବାଁ ହାତ
କାଣି ଆଙ୍ଗୁଠିରେ ଲାଗିଥିବା ପିତଳ ମୁଦି ଛଡ଼େଇବାକୁ
ଯତ୍ନପରୋନାହିଁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛି ।

ରଡ଼ି ଶୁଣି ଜଗୁଆଳି ସିପାହୀ ଦିହେଁ ଆସି କବାଟ ଫିଟାଇ
ଭିତରକୁ ପଶିଆସିଲେ । ତଥାପି କନ୍ଦେଦି ନିର୍ଭୀକ ଭାବେ
ଉଦ୍‌ବେଶ୍ୟ ସାଧନ କରିଯାଉଥାଏ । ବୀରା ରଡ଼ି ଛାଡ଼ି
କାନ୍ଦୁଥାଏ । ସିପାହୀ ଦିହେଁ “ବେହି ପୋ ଝେର” କହି ରାଗ
ଜର୍ଜରିତ ହୋଇ ଲାଠି ଧରି ପାଖକୁ ଆସି ଦେଖନ୍ତି— ବିଶିବାବୁ !
ନିର୍ବାକ୍ ହୋଇ ଚାହିଁ ରହିଲେ । ଏ କି ଅଭୂତ !!

ବିଶିବାବୁ ମୁଣି ଧରି ଦରବାଜା ବନ୍ଦ କରିବାକୁ ଆଦେଶ
କରି ଅଦୃଶ୍ୟ । ସିପାହୀ ଦିହେଁ ମନ୍ତ୍ରମୁଗ୍ଧ ଚାହିଁ ରହିଥାନ୍ତି ।
ବୀରା ବିକଳ ଭାବେ କାନ୍ଦୁଥାଏ...

× × ×

ନିଧିବାବୁଙ୍କ ଦୁଆର ସାମନାରେ ଜିପ୍ଟିଏ ଥୁଆ
ହୋଇଛି । ବେଳ ପାଞ୍ଚଟା । ଗୃହସ୍ଥାମୀ ବେଶ୍ ପୁଲିସ୍ ଜଙ୍ଗରେ
ପୋଷାକ ପିନ୍ଧି ଦାଣ୍ଡ ବାରଣ୍ଡା ଉପରେ ଗୋଡ଼ ଦେଇଛନ୍ତି କି
ନାହିଁ ପଛଆଡୁ କୁନି ଝିଅ ବିନ୍ଦୁ କଅଁଳିଆ ସୁରରେ ତାକି
ପଛରିଲେ— ବାବା ! ତମେ କୁଆଡ଼େ ଯାଉଛ ? ମୁଁ ଆସିବି ।
ନାଁ— ମୁଁ ଆସିବି ।— କହି ଲହୁଣୀ ମେଞ୍ଚା ପରି ଗୋଲ ଗୋଲ
ଗାଲ ବୁଜଟିକୁ ଫୁଲାଇ ଅଭିମାନ କରି ଠିଆ ହେଲା । ନିଧିବାବୁ
ବୁଲିପଡ଼ି ନରମ ଗଳାରେ କହିଲେ ନାହିଁ ମ, ମୁଁ କୋଉଠିକି
ଯାଉଛି କି । ଏଇ ଜେଲଖାନା ଆଡ଼େ ଥରେ ଯାଇ ବୁଲି
ଆସିବି । ତା’ପରେ ଷ୍ଟେସନ୍ ଯିବା— ତୁ’ ରହିଥା’— କହି
ମୋଟର ଆଡ଼କୁ ମୁହଁ ଫେରାଇଲାବେଳେ ଦେଖନ୍ତି— କିଏ
ଜଣେ ଷ୍ଟେସନ୍ କୁଲି ସାଇକଲ୍ ଚଢ଼ି ତାଙ୍କରି ଆଡ଼କୁ ଛୁଟି
ଆସୁଛି । ଦେଖୁ ଦେଖୁ କୁଲିଟା ପାଖକୁ ଚାଲିଆସିଲା; ତର
ଭୟ ନାହିଁ । ସାଇକଲ୍ ଥୋଇ ସଲାମ୍ ମାଲିକାବେଳେ
ଦେଖନ୍ତି— ବିଶିବାବୁ । “କିଓ ! ଏ ପୁଣି କି ଅବତାର !—
ଆସ, ଆସ—” କହି ପଡ଼ାଘରକୁ ଚାଲି ଆସିଲେ । ବିଶିବାବୁ
ବି...

ଯୁବକ ବେଶ ଫେରେଇବାଠୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଉପରେ ଆକ୍ରମଣ କଲା ଯାଏଁ ସବୁ କଥା ଗୋଟି ଗୋଟି କରି କହିଗଲେ । ଶୁଣି ଶେଷରେ ନିଧିବାବୁ କହିଲେ— ସେ କ’ଣ ରେଡ଼ିଓ ?— “ହଁ, ସିକ୍ରେଟ୍ ରେଡ଼ିଓ । ନମାଜ ବାହାନାରେ ସବୁ କଥା କହି ଦେଉଥାଏ ଆତତାୟୀ ଦଳକୁ...”

ନିଧିବାବୁ କିଛି ସମୟ ଗମ୍ଭୀର ହୋଇ ବସି ରହିଲେ ଚୌକିକି ଆଉଜି । ଶେଷରେ ଦୀର୍ଘଶ୍ୱାସ ପକାଇ ମତ ଦେଲେ ସବୁର ଗଛରେ ମେବା ଫଳନ୍ତା ବିଶି ! ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଧରିପାରିଲ ନାହିଁ; କଥାଟା ବଡ଼ ବିଷମ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ପୁଣି ଗମ୍ଭୀର ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ବିଶିବାବୁ କିଛି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କରି ନ ପାରି ପଚାରିଲେ “କ’ଣ ହେଲା, କିଛି ବୁଝିପାରିଲିନି ଆଜ୍ଞା ! କ’ଣ ଭୁଲ୍ ହୋଇଯାଇଛି ?”

“ଭୁଲ୍ ତ ନୁହେଁ; ଭଲ ହେବାରେ ଡେରି ହୋଇଯିବ ବୋଧେ । ଦିନୁଟିଏ ସବୁର କରିଥିଲେ ସବୁ ଧରା ପଡ଼ିଯାନ୍ତା ବୁଝି ନିଅନ୍ତି, ଯାର କନେକ୍ସନ୍ କୋଉଠିକି ।” ବିଶିବାବୁ ଚମକିପଡ଼ିଲା ପରି ହୋଇ ମନେ ମନେ ଭାବିବାକୁ ଲାଗିଲେ— ସତେତ; ଯାର କନେକ୍ସନ୍ କାହା ସଙ୍ଗେ ! କ୍ଷଣେ କାଳ ଆବାକାବା ହୋଇ ଋହଁ ଋହିଲେ । ବଡ଼ ଭୁଲ୍ କରି ପକାଇଛନ୍ତି; ଆଉ ସଂଶୋଧନର ରାସ୍ତା ନାହିଁ— “କ’ଣ ହେଲା ? ଘାଣ୍ଟିଚକଟି ହେଉଛନ୍ତି; ଆଉ ମନେ ମନେ । ଦୃଷ୍ଟି ମଳିନ— ମୁହଁରୁ ଲହୁ ଶୁଣାଗଲା ଯେପରି ।

ସେଇତକ ଠଉରେଇ ନେଇଁ ନିଧିବାବୁ ଆଶ୍ୱାସନା ଦେଲା ପରି କହିଲେ— ଯା’ ହେବାର ହୋଇଛି ବିଶି ! ପରିଶିତି ମନ୍ଦ ହେବନି ଦିଶୁଛି । ପରିଶ୍ରମର ଫଳ ନିଶ୍ଚୟ ପାଇବ । ଆଜ୍ଞା— ଆଉ ସେ କଥା । ତୁମେ ଆଗେ ଗାଧୋଇ ପକା; ଆଜି ରାତିରେ ଏଇଠି ଖାଇବା । ପରେ ସେକଥା ବିଚାର କରିବା...

× × ×

ଗୁଣ୍ଡିଚର ଆଗ ଦିନ— ଜୁଲାଇ ପାଞ୍ଚ ତାରିଖ । ସେଦିନ ରାତିର ପାଣିପାଗ କାହିଁକି କେଜାଣି ବଡ଼ ନିର୍ମଳ ଦେଖା ଯାଉଥିଲା । ମାଟି ଉପର ଆକାଶ ଦିହରେ ଅସଂଖ୍ୟ ନକ୍ଷତ୍ର ନିଜ ନିଜର ଚିକି ଆଲୁଅ ବିଛାଇ ଚିକ୍ ଚିକ୍ ଦିଶୁଥାନ୍ତି । ଜହ୍ନ

ଦିଶୁ ନ ଥାଏ ବୋଧହୁଏ ବୁଡ଼ିଯାଇଥିଲା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ଭୁବନେଶ୍ୱର ଭିତର ଦେଇ ଖଣ୍ଡଗିରି ଆଡ଼େ ଯିବା ପକ୍କା ରାସ୍ତା କେତେବେଳୁଁ ଜନଶୂନ୍ୟ ହେଲାଣି । କିନ୍ତୁ ପାହାଡ଼ ତଳେ ଛତ୍ର ଘରୁଟାରେ ମିଞ୍ଜିମିଞ୍ଜି ହୋଇ ଲଣ୍ଡନଟାଏ ଜଳୁଛି । ପାହାଚା ବୋଧେ ।

ସେତିକିବେଳକୁ ମାଟିତଳ ଅନ୍ଧାରି ମୂଳକରେ ପ୍ରକୃତିର କି ରକମ୍ ଖେଳ ଚାଲିଥିଲା କେଜାଣି— ପଙ୍କା ବସିଥାଏ ଏକ ସିମେଣ୍ଟ ବେଞ୍ଚ ଉପରେ; ଆଜି ପହରା ପାଳି । ରାତି ତମାମ ଜଗି ରହିବାକୁ ହେବ । ଏଇମିତି ଚକ୍ର ନ୍ୟାୟରେ ପ୍ରତି ଜଣକୁ ପାଳିପଡ଼େ ବାର ଦିନରେ ଥରେ ।

ରାତି ଦଶରୁଟା ହେବ ବୋଧେ । ବୁଢ଼ା ମାଷ୍ଟରଜୀ ବିଷୟ ମୁହଁରେ ପ୍ରବେଶ କଲା । ଦିହରେ ପାପଲେନ୍ ପଞ୍ଜାବୀ, ଅଣ୍ଟାରେ ସରୁ କଟକି ଧୋତି, ପାଦରେ ହାଫସ୍ । ମୁହଁ ଦାଡ଼ି କ୍ଷର ହେବା ହେତୁ ବୁଢ଼ା ବେଶ୍ ଭଦ୍ରଲୋକ ପରି ଦିଶୁଥାଏ । ଦେଖୁ ସେ ଠିଆ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ବୁଢ଼ା ପାଖକୁ ଲାଗି ଆସି କହିଲା— “ପଙ୍କା ଭାଇ, ଆଜି ଭାରି ସତର୍କ ରହିବୁ । ମହଲରେ କେହି ରହିବେନି— କଟକ ଯିବେ । ତୁ’ ଏକା— ସାବଧାନ ରହିବୁ ବାପ । କୌଣସି ଡର ନାହିଁ ଅବଶ୍ୟ । ତଥାପି... ହଁ; ମଝିରେ ମଝିରେ ମାନାକୁ ଯାଇ ଦେଖୁ ଆସୁଥିବୁ କାଲେ କିଛି ଦରକାର ପଡ଼ିପାରେ । ଶୋଇ ପଡ଼ିବୁନିତି । ବରାବର ଚେତା ରହିବୁ । ଆମେ ତେଣୁ ତାଲା ପକାଇ ବାହାରିଯିବୁ— ତୁ ବି ଭିତର ପଟୁ ଅରଗଳି ଦେବୁ ।” ସେ ମୌନ ସମ୍ମତି ଜଣାଇ ମୁକହୋଇ ଠିଆ ରହିଥାଏ— ବୁଢ଼ା କ’ଣ ଭାବି ଫେରେ କହିଲା— “ଡର ନାହିଁ; ଏଇଠିକି ଯମ ତ ନୁହେଁ— ତା’ ବାପ ବି ଆସିପାରିବନି ।” କହି ହାତଘଡ଼ି ଦେଖେ ତ ଦଶ ବାଜିବାକୁ ଦୁଇ ମିନିଟ୍ ବାକି । ଆଉ କିଛି ନ କହି ବୁଢ଼ା ତରବର ହୋଇ ବାହାରିଗଲା— ଅଦୃଶ୍ୟ ହେଲା...

ଏଣେ ପଙ୍କା କ’ଣ କରିବ କିଛି ଭାବି ପାରୁ ନ ଥାଏ । ଭାବନାକେନ୍ଦ୍ର ସବୁ ଜମାଟ ବାନ୍ଧି ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ କୁଡ଼ି ହୋଇଗଲା ଯେପରି । କେତେ ସମୟ ବିତିଗଲା କେଜାଣି— ଯେତେବେଳେ ଗୁରୁଜୀଙ୍କ କାନ୍ଥଚଢ଼ା ଘଡ଼ିଟା ଡମ୍ କରି

ଗୋଟାଏ ମାରିଛି ତା'ର ଚେତା ଆସିଲା— ଛିନ୍ନ ଶୁଙ୍ଖଳା ମିଶି ଆସିଲା, ଭାବନା ଲହରୀ ଉଛୁଳି ପଡ଼ିଲା । ଏଇ ସୁବିଧା ଯଦି ମିସ୍ କରନ୍ତି— ତା' ହେଲେ ଚିରକାଳ ଦୟା ରହିବାକୁ ହେବ— ମୀନା ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରିବ । ନା— ନା, ଏଇ ସୁଯୋଗ ଛାଡ଼ିବା ନୁହେଁ । ହୁଏତ ମୀନାକୁ ବୁଢ଼ା ହାତରେ ଦେଇ ବିଶ୍ୱସ୍ତତାର ପରିଚୟ ଦେବ— ନ ହେଲେ ଧରାପଡ଼ି ବନ୍ଧୁକ ମୃନର ଶିକାର ହେବ । ଯାହାହେଉ ପଛେ ଚିରଦିନ ଆତତାୟୀ ଭାବେ ବଞ୍ଚି ରହିବାରୁ ଦୁଇଟିଯାକ ଶ୍ରେୟଞ୍ଜର ।— ନା ଆଉ ଭାବି ସମୟ ନଷ୍ଟ କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । ବୌଡ଼ି ଆସିଲା ଘଣ୍ଟା ପାଖକୁ ଦେଖେ ସାତେ ଦଶ...

ତରତର ତାଲା ଫିଟାଇ ମୀନା ପାଖକୁ ଆସି ଦେଖେ କୁଞ୍ଚୁକୁଞ୍ଚୁଆ ଲମ୍ବା ବାଳ ଗୋଛାକ ଅସ୍ତବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ଭୂଇଁ ତଳେ ଲୋଟୁଛି— ପିନ୍ଧା ଲୁଗାର ସମ୍ପର୍କ ନଥାଏ । ଉଆ ଉଆ ଛାତି ଉପରେ କଅଁଳିଆ ବାଁ ପାପୁଲିଟି ହାଲୁକା ହୋଇ ପଡ଼ିଥାଏ— ସେ ଶୋଇଥିଲା । ପଙ୍କା ଦେଖୁ ପ୍ରଥମେ ଆଚନ୍ଦିତ ହୋଇପଡ଼ିଲା— ସତେ କ'ଣ ମୀନା ଏଡ଼େ ସୁନ୍ଦର ! କାହିଁ କୋଉଁ ଦିନ ତ ତା' ଆଖି ଟାଣିପାରି ନଥିଲା । ଆଜି କ'ଣ ସେ ମନ୍ତ୍ର ଧୁଳି ବୋଲିଛି ଦିହରେ ! ! ଟିକିଏ ଠିଆ ରହି ରହିଲା ପରେ କଣ୍ଠ ସ୍ୱର ଋପି ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଡାକିଲା ମୀନା ! ଜବାବ ନାହିଁ । ପୁଣି ଡାକିଲା— ତଥାପି ଉତ୍ତର ନାହିଁ । କ'ଣ କରିବ ବୁଝିପାରିଲା ନାହିଁ ପ୍ରଥମେ । ପରେ ନିକଟକୁ ଆସି ବାଁହାତ ପାପୁଲି ଧରି ଝୁଲାଇଲା— ଆସ୍ତେ... ଆସ୍ତେ... । ହଠାତ୍ ଚମକିପଡ଼ି ସେ ଉଠି ବସିଲା ତ୍ରସ୍ତ ହରିଣୀ ପରି । ପଛରିଲା କିଏ ତୁ ? ପଙ୍କା ଧୀରେ ଧୀରେ ଉତ୍ତର କଲା— ମୁଁ ପଙ୍କା ।

“କୁଆଡ଼େ ଆସିଛୁ ?”

“ଆଜି ସମସ୍ତେ ଗୋଟାଏ ବଡ଼ କାମରେ ଗଲି ଯାଇଛନ୍ତି କଟକ ମହଲ ମୋ ହାତରେ । ତୁମ ଓ ମୋ ଛଡ଼ା କେହିନାହାନ୍ତି । ଇଚ୍ଛା କର ଯଦି, ଆସ— ତୁମ ବାପାଙ୍କ ପାଖରେ ତୁମକୁ ଛାଡ଼ି ଆସିବି— ଏ ଆତତାୟୀଙ୍କ କବଳରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବ ।” ମୁହଁକୁ ଅନାଇଁ ଠିଆ ହେଲା ।

ମୀନା ମଥା ଟିକିଏ ତଳକୁ କରି ଦୁଇ ମିନିଟ୍ ବୋଧେ, କ'ଣ ବିଚାର କଲା କେଜାଣି, କହିଲା— “ପୁଣି କୋଉଁ ଅନ୍ଧାର

ରାଜକୁ ନେବ ନାହିଁ ତ ?” “ମୁଁ କେବେ ନିମକହାରୀମ୍ ହେବି ନାହିଁ ମୀନା । ତୁମକୁ ନେଇଁ ତୁମ ବାପାଙ୍କ ହାତରେ ସଂପଦ ଦେବି ସେଇତକ ମୋର ଆନନ୍ଦ ।” ଶୁଣି ମୀନା ଜଳଦି ଠିଆହେଲା ଫୁଲକଣ୍ଠେଇ ପରି । କହିଲା ଗଲ । ଆଗେ ଆଗେ ପଙ୍କା ପଛରେ ମୀନା; ତା'ର ସ୍ୱାଭାବିକ ମନ୍ଦ ଗତିରେ ପାଦ ପକାଇ ଝୁଲି ଝୁଲି ଗଲିଥାଏ...

ଦାଣ୍ଡ ଦୁଆର ପାଖକୁ ଆସି ଦେଖନ୍ତି— ଆର ପଟରୁ ତାଲା ପଡ଼ିଛି । ଦରବାଜା ବନ୍ଦ । କ'ଣ କରିବ କିଛି ବୁଝି ଦିଶିଲା ନାହିଁ । ସେଇଠି ଠିଆ ରହି ପଙ୍କା ଗୁରୁଆଡ଼େ ଆଖି ବୁଲାଇବାକୁ ଲାଗିଲା । କୋଉଁଠି କିଛି ନାହିଁ । “ମୀନା କ'ଣ କରାଯାଏ ତାଲା ପଡ଼ିଛି । ଲୁହାଠୁଁ ବଳି ମଜବୁତ୍ ଦୁଆର । ଭାଙ୍ଗି ଦେବାର ବି ଗୁରା ନାହିଁ ।” ମୁହଁରେ ବିହ୍ୱଳତାର ଚିହ୍ନ । ଆଖିତୋଳା ଛନଛନ ଦିଶୁଥିଲା ।

ସେଇତକ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ମୀନା କହିଲା— କୋଉଁ କଥା ନବୁଝି ନଶୁଝି କାହିଁକି ମୋତେ ହରକତ କଲ ? ନିଜେ ବଳି ହେବାକୁ ନା ? “ଫେରି ଆସ ।” କହି ପଛକୁ ଗୋଡ଼ ବଢ଼ାଇଲା ଅଗ୍ରସର ହେଲା । ପଙ୍କା ଆଉ କିଛି କହିପାରିଲା ନାହିଁ— ଜଡ଼ ପାଲଟିଗଲା ଯେପରି । କି ବୋକା ସେ । ତାଲା ପଡ଼ିବା କଥା ଜାଣି ସୁଦ୍ଧା କିମିତିକା ଭୁଲ୍ କରିଛି । ଧରା ପଡ଼ିଗଲେ ସର୍ବନାଶ । କି ମୂର୍ଖାମି ! ଭାବି ମଥା ପୋତି ଧୀରେ ଧୀରେ ମୀନାର ପିଛା ଧଇଲା— ଫେରେ ନିଜ ଜାଗାକୁ ।

ଦଶ ବାର ଗଜ ପାର ହୋଇଛନ୍ତି କି ନାହିଁ ହଠାତ୍ ସେ ମୀନାର ହାତ ଧରିପକାଇ ଅନୁନୟ କଲା ପରି କହିଲା— “ରହ ମୀନା ! ଗୋଟିଏ କଥା ।”

“କ'ଣ ସେ ?” ଭୁଲତା ନଈର ପଛରିଲା ମୀନା ।

ଗୁରୁ ଦିଗକୁ ଟିକିଏ ଖେଳ ପରି ରହିଁ ସେ କହିଲା— “ଏଇ ଦେଖୁଛ instrument ଘର । ଏଥିରେ ଏକପ୍ରକାର ଏସିଡ୍ ରହିଛି— କାଠରେ ଛୁଆଇଁ ଦେଲାମାତ୍ରେ ସେ ଜଳିଯାଇ ଅଙ୍ଗାର ପାଲଟି ଯାଏ । ରହ ତା' ସାହାଯ୍ୟରେ ଦୁଆର ଭିତରେ କଣାକରି ପାର ହୋଇଯିବ । ତା'ପରେ ମାଟି; ଆଉ ଭୟ ନଥିବ ।”

ଏଇକ୍ଷା କହି ତାଲା ଫିଟାଇ ଏସିଡ୍ ଧରି ଦୁଆର ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିଲା । ପଛରେ ମୀନା— ଟର୍ଚ୍ଚ ଧରି ଝଲିଥାଏ । କବାଟ ମଝିରେ ପ୍ରାୟ ଛ' ହାତ ପରିଧାର ଗୋଟାଏ ରକ୍ଷ୍ମା କରି ସିଡ଼ି ପାରହୋଇ ଦୁହେଁ ବାହାର ରାଜ୍ୟକୁ ଆସିଲା ବେଳକୁ ଏଗାର ବାଜି ସାରିଥାଏ । ନିଶା ଗରଜୁ ଥାଏ...

ଭୂ-ମାତାର ପିଠି ଉପରକୁ ଆସି ଦେଖନ୍ତି ମଥା ଉପରେ ନଡ଼ା ଛାଉଣି ଝଲିଟିଏ, ଝରିପଟକୁ କାନ୍ଥ । ପୂରୁବ ପଶିମ କରି ଦୁଇଟି ଦୁଆର ଖଞ୍ଜା । ମଝି କୋଠାରେ ଜଣେ କିଏ ଘୋଡ଼ି ହୋଇ ଶୋଇ ଘୁଙ୍ଗୁଡ଼ି ମାରୁଥାଏ । ଅଣ୍ଟିରା କି ମାଈ ଚିହ୍ନି ହେଉ ନଥିଲା । ପ୍ରଥମେ ଦେଖି ପକ୍ଷା ପଛକୁ ଘୁଞ୍ଚିଗଲା । ପରେ କିନ୍ତୁ ପାଖସ୍ଥର ସାହସ ଧରି ପାଖକୁ ଆସି ଦେଖେ— ବୁଢ଼ାଟାଏ, ଅଚେତ ହୋଇ ଶୋଇଛି । ଦେଖି ପଛକୁ ଝୁଟି ମୀନା ଉଦ୍ବେଗରେ କହିଲା “ମାଟି ଉପରକୁ ଆସି ଗଲେଇଁ ମୀନା । ଆଉ ତର ନାହିଁ ।” କହି ଦୁଆର ପାଖକୁ ଆସି କିଲିଣି ଫିଟାଇଲେ । ମୀନାର ହାତଧରି ଟାଣି ଆଣି, ପୁଣି ଦୁଆର ଆଉଜାଇ ଦେଲେ ।...

ଖଣ୍ଡଗିରି ରାସ୍ତା । ସବୁବେଳେ ନିଛାଟିଆ । ଦିନ ଦି'ପହରେ ପ୍ରାଣକୁ ଆଶା ନାହିଁ । ସକାଳ ଆଉ ସଞ୍ଜରେ କିମିତି କିଏ ବିଦେଶୀ ପୁରାଣ ଯୁଗରେ ମୂଳସାକ୍ଷୀ କେତୋଟି ଦେଖି ଯିବାକୁ ଆସନ୍ତି । ତା' ବି ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ପାଇଁ । ଯୋଉଁ କେତେଜଣ ସେଇଠି ବସା ବାନ୍ଧି ଥାଆନ୍ତି, କାହାରି କଥାରେ କାହାର ଯାଏ ଆସେ ନାହିଁ । ଏପରି ଚିହ୍ନା ପରିଚୟ ଥାଏ କି ନାହିଁ କିଏ କହିବ । ଅଧରାତିଆ ଅନ୍ଧାର ପଦାକୁ ଯିବାକୁ ତର ମାଡୁଛି । କିଏ ଦେଖେ ?

ଦିହେଁ ରାସ୍ତା ଉପରକୁ ଉଠି ପୁରାଦମ୍ଭରେ ଝରିଆଡ଼େ ଦୃଷ୍ଟି ଶକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ କରି ବୁଝିନେଲେ— ଏ ଖଣ୍ଡଗିରି; ଦସ୍ୟୁ ଡକାୟତଙ୍କ ଆଖଡ଼ାସ୍ଥଳୀ । ‘ମୀନା, ବୁଝିପାରୁଛ ଏ କେଉଁ ଜାଗା?’ “ଖଣ୍ଡଗିରି ହେବ ବୋଧେ’ । ଚକିତ କଣ୍ଠରେ ଛନଛନ ହୋଇ କହିଲା ଏତକ । ସେତେବେଳକୁ କିନ୍ତୁ ସେ ଲାଗି ଆସିଥିଲା ପକ୍ଷା ଦେହକୁ ।

“ସାତମାଇଲ ରାସ୍ତା ଭୁବନେଶ୍ୱର । କିମିତି ଝଲିବ ମୀନା ?”

“ପ୍ରଭୁ ଲିଙ୍ଗରାଜ ସାହା; ଝଲ— ଦେଖେ; କେତେଦୂର ପାରିବି । କୁହାକୁହି ହୋଇ ଦିହେଁ କ୍ଷିପ୍ର ଗତିରେ ପାଦ ବଢ଼ାଇଲେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଆଡ଼େ ।

ଦୁଇ ପାଖି ଝଙ୍କାଳିଆ କଣ୍ଟାଲଟା ଗୁଡ଼ା କେରେକେଝ ଉପରେ ଲାଗି ରହିଛି । ଦୂରରୁ ଦେଖିଲେ ଭାଲୁ କି ବାଘ ଚିହ୍ନି ହେଉ ନଥିଲା । ମଝିରେ ମଝିରେ ବିଲୁଆ ଦଳେ କେଉଁଠିଥିଲେ କେଜାଣି ତେଜୁରା ବେଳର ପୈକାଳି ପରି ଚିହ୍ନାର କରୁଥାନ୍ତି । ଏଇ ସମୟରେ ଲକ୍ଷପତି ଚଉଧୁରୀବାବୁଙ୍କ ଅଳିଅଳ ଝିଅ ମୀନା ପ୍ରାଣବିକଳରେ ଦୌଡ଼ିଥାଏ ଅତିହ୍ନା ଅଜଣା ଜଣେ ଆତତାୟୀ ଦଳର ପୁରୁଷ ବ୍ୟକ୍ତି ସଙ୍ଗେ । ଗୋଡ଼ କେଉଁଠି ପଡୁଥିଲା କଣ୍ଟାଗୋଡ଼ି ବାଜି ପାଦର କେତେ ରକ୍ତ କାନ୍ଦିଥିଲା— ସେ ପ୍ରତି କାହାର ଭ୍ରୁକ୍ଷେପ ନ ଥାଏ— ଝଲିଥାନ୍ତି ।

ଦୀର୍ଘ ଦେହପଣା କାଳ ସେଇପରି ନିର୍ଜନ ଯାତ୍ରା କଲାପରେ ପକ୍ଷା ଦେଖିଲା ଷ୍ଟେସନ— ନିକଟ ମିଞ୍ଜିମିଞ୍ଜି ଆଲୁଅ କେତେ ଖୁଣ୍ଟା ଉପରେ— ଅତି ନିକଟରେ ଥିଲା ପରି ଜଣାପଡୁଛି । ସବୁଗୁଡ଼ା ଯେପରି ଧାଡ଼ି ବାନ୍ଧି ଖଞ୍ଜା ଯାଇଥିଲା । ମନରେ ଆଶାର ସଞ୍ଚାର ହେଲା— ଉଦ୍ବେଗୀ ସଫଳ ହେଲା ପରି ଜଣାଗଲା । ତଥାପି ଛାତି ଭିତରୁଟା କାହିଁକି ଦମ୍ ଦମ୍ ହେଉଥାଏ— ନିଃଶ୍ୱାସ ପ୍ରଖର ।

ଏତିକିବେଳେ ମୀନା ଦୂର ସମ୍ମୁଖକୁ ଦୃଷ୍ଟି ପକାଇ ପଝରିଲା— ଏଇତ କୋଉଁ ଗାଡ଼ି ପରି ଦିଶୁଛି ! କଟକ ଯିବ ବୋଧେ—” ହଁ, ସତେତ; ଉତ୍ତର ପଟେ ଇଞ୍ଜିନ୍ ! ନିଶ୍ଚେ କଟକ ଯିବ ଝଲ ମୀନା । ଜଲ୍‌ଦି ଗଲେ ପହଞ୍ଚି ପାରିବା ।” କହି ଆଗଠାରୁ ଲମ୍ବା ପାଦ ପକାଇ ଗତିକୁ ଚଞ୍ଚଳ କରିଦେଲେ । ମୀନାର ହାତ ଧରିଥାନ୍ତି । ମୀନା ବି ପୟର ବରଷ ଅଳସ ଗତିର କ୍ଷତିପୂରଣ କଲାପରି ଏକାଦମ୍ଭରେ ଛୁଟିଥାଏ । ଭାରି ଜଲ୍‌ଦି...

ଦିହେଁ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ ଷ୍ଟେସନ୍ ନିକଟରେ । ଯାତ୍ରୀ ଗାଡ଼ିଟିଏ ଠିଆ ରହିଥାଏ; କଲିକତା ଡାକ ହେବ । ଆଉ ପଝଣ ଗଜ ପରି ବାକି । ଆଉ ପାଖୁ ପ୍ଲାର୍‌ଫର୍ମ ଭିତରୁ ଘଣ୍ଟା ଶୁଭିଲା— ଡିଂ ଡିଂ ଛ'ଟା । ଦିହେଁ ଆଉରି ଚଞ୍ଚଳ

ହେଉପଡ଼ିଲେ । ଗାଡ଼ି ସେସବୁ ଛାଡ଼ିବ । ଯାକୁ ମିଶ୍ର କରିଗଲେ
ଆଉ ଗାଡ଼ି ନାହିଁ; ରକ୍ଷା ବି ନାହିଁ । ଦୁଇଟାବେଳେ ସମସ୍ତେ
ଫେରିବେ— ଆଉ ପକ୍ଷୀ ସମ୍ଭାଳି ପାରିଲା ନାହିଁ । ଦୌଡ଼ିବାକୁ
ଲାଗିଲା— ମୀନା ବି ।

ଏତିକିବେଳେ ଶକଟ ହୁଙ୍କାର ନାଦରେ ଗର୍ଜିବାକୁ
ଲାଗିଲା, ଜାଗା ଛାଡ଼ିଲା । ସେତେବେଳକୁ ଦିହେଁ ଆଖପାଖ
ହୋଇଗଲେଣି ଆଉ କୋଡ଼ିଏ ଗଜପରି ବାକି । ପକ୍ଷୀ ଚିତ୍କାର
କରିବାକୁ ଲାଗିଲା ମୀନା ବି । ଶୁଣୁଛି କିଏ ? ସରକାରୀ
ଡାକ । ବିନା କାରଣରେ ମିନିଟିଏ ବି ରଖିବାର ଝରା ନାହିଁ ।
ଡାକ ଶୁଣିବ କିଏ ? ତଥାପି ଧାଇଁଥାନ୍ତି— ପ୍ରାଣମୁହଁ ଧାଇଁଥାନ୍ତି ।

ଶେଷରେ ଗାଡ଼ି ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିଲା ବେଳକୁ ବେଗ
ବଢ଼ି ଯାଇଥାଏ— ଆହୁରି ବଢ଼ୁଥାଏ । ଆଉ ତିନୋଟି କମରା
ବାକି । ଖସିଗଲେ । ଆଉ ନାହିଁ । ଏତିକିବେଳେ ନ ଧଇଲେ
ସବୁ ପ୍ରମାଦ ବ୍ୟର୍ଥ ହେବ । ଜୀବନର ଆଶା ବି ରହେ ନାହିଁ ।
ଯାହାହେଉ ମୁହୂର୍ତ୍ତେ ସୁଦ୍ଧା ବିଳମ୍ବ ନ କରି ପକ୍ଷୀ ଡେଇଁପଡ଼ିଲା
ସାମନା କମେରା ବାହାର ଲୁହା ରଡ଼ ଉପରକୁ— କାଖରେ
ମୀନା...

ପଟା ଉପରେ ରହି ଚିତ୍କାର କଲା ପରି ଡାକ ପକାଇଲା
“କିଏ ଅଛ ଭିତରେ, ଟିକିଏ ଦୟାକରି ଦୁଆର ଖୋଲନ୍ତୁ
ଖୋଲିବେ ମହାଶୟ !”

ଭିତରେ ଦୁଇଜଣ ମାତ୍ର ଭଦ୍ରଲୋକ । ଜଣେ
ଖବରକାଗଜ ଦେଖିବାରେ ବ୍ୟସ୍ତ; ଅନ୍ୟ ଜଣକ ଭୁଲାଇଥିଲେ
ଯେପରି । କେହି ଶୁଣିଲେ ନାହିଁ । ଫେରେ ପକ୍ଷୀ ଆଗପରି
ଅନୁରୋଧ କଲା ଦୁଆର ଫିଟାଇବାକୁ । ଖବରକାଗଜ
ପଢ଼ିବାବାଲା କାଗଜ ଉପରୁ ମୁହଁ ଟେକି ଉଠିଲା ପରି କହିଲା—
“କିଏ ! ଏ କମେରା ନୁହଁ । ଏ ଫାଷ୍ଟ କ୍ଲବ୍ । ଆର ବଖରାକୁ
ଯା ।” ଗାଡ଼ି ଛାଡ଼ି ଦେଲାଣି ଆଜ୍ଞା ! ଗୋଡ଼ କାଢ଼ିଲା ମାତ୍ରେ
ମରିଯିବୁ । ଆଜ୍ଞା, ମୁଁ ଜମିତି ଠିଆ ରହି ଝଲିଯିବି । ଏଇ
ଝିଅଟିକି ଭିତରେ ଟିକିଏ ଜାଗା ଦିଅନ୍ତୁ । ଆଗ ସେସବୁ—
କଟକରେ ଓହ୍ଲେଇ ଯିବୁଁ ।” କ’ଣ ଭାବି ଭଦ୍ରଲୋକ ଉଠି
ଆସି ଦେଖନ୍ତି— କିଏ ଜଣେ ପିଣ୍ଡାଟ ଭଳିଆ ଲୋକ କଅଁଳିଆ
ଯୁବତୀ ଝିଅଟିକୁ କାଖରେ ଜାକି ଫୁଟପାଥ ଉପରେ ଠିଆ

ରହିଛି । ଟିକିଏ ଗୋଡ଼ ଖସିଲେ ଦିହେଁଯାକ ଖତମ୍ ।
ସେତେବେଳକୁ ଗାଡ଼ି ପୁରା ବେଗରେ ଛୁଟିଥାଏ ।

“ଆରେ !—” କହି ଭଦ୍ରଲୋକ ଜଣକ ତରତର
ଦରବାଜା ଫିଟାଇ ଆଗନ୍ତୁକକୁ ଦି’ ହାତ ବଢ଼ାଇ ଭିତରକୁ
ଟାଣିନେଲେ । କହିଲେ— “ଏଁ ମନୁ ! ମନେ ମନେ ଭାରି
ଝଲାଇ ବୋଲି ଭାବିଥିବୁ— ? ମୁଁ ତେଣେ ଅପେକ୍ଷା କରି
ଦିକ୍‌ଦାର ହେଲିଣି ଆଉ ତୁ ଏଇଠି ମଜାମାରି ବସିଛୁ !”
ମଜା କ’ଣ କହୁଛୁ ରବି ! ଭାଗ୍ୟ ବଳରୁ ଆଜି ମୁଁ ଜନ୍ମରୁ
ଫିଟି ଆସିଛି !—”

“ଆଉ ଇଏ କିଏ ?”

“ଇଏ ପରା ମୀନା ।”

“ଏଁ ! ଇଏ ସେଇ ମୀନା, ଯେ କି ହରଣଝଳ
ହୋଇଥିଲେ ?— ନମସ୍କାର !” ମୀନା ଲାଜରେ ଛୋଟ
ପ୍ରତିନମସ୍କାରଟିଏ କରି ମଥା ପୋତିଲା । କିଛି ବୁଝିପାରୁ
ନଥାଏ । ସେଇତକ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ମନ୍ମଥ କଥା ବୁଲାଇବା
ଛଳରେ ପଡ଼ିଗଲେ— ତୁ’ କୋଉଠୁ ଆସୁଛୁ କି ?—

“ଆଜି ପରା ବୋଉକୁ ପୁରୀରେ ଛାଡ଼ି ଆସୁଛି ।”

“ଯା’ ହେଉ ତୋ’ ଇଞ୍ଜେକ୍‌ସନ୍ ଭାରି କାମ
ଦେଖେଇଚି ରବି ! ଧନ୍ୟବାଦ !”

ଏତିକିବେଳେ ରବିବାବୁ ହାତଘଣ୍ଟାକୁ ଝିଟି ଦେଖନ୍ତି
ସାଢ଼େ ବାର । କ’ଣ ମନେ କଲେ କେଜାଣି— ମୁହଁ ଚଞ୍ଚଳ
ଦିଶିଲା— ଆଖି ଦେଇ ହତାଶା ମୁଟି ଆସିଲା । ସେ କହିଲେ—
“ତୁ’ ଆଗେ ବସିବୁଟି; ଏଣି—ଇଞ୍ଜେକ୍‌ସନ୍ ଦିଏ । ତିନିଶ
ଷୋଳ ଘଣ୍ଟା । ଅଧଘଣ୍ଟାଏ ଡେରି ହୋଇଗଲା । ସବୁ ମାଟି
ହୋଇଯିବ ବୋଧେ । ବସିବୁ ତ ଆଗେ ।”

ମନ୍ମଥ କ’ଣ କହିବାକୁ ଯାଉଥିଲେ । ସେଥିରେ ଆଦୌ
ଧ୍ୟାନ ନରଖି ହାତବାକ୍ସ ଫିଟାଇ ଇଞ୍ଜେକ୍‌ସନ୍ ପ୍ରିପେର୍
କରୁଥାନ୍ତି । କହୁଥାନ୍ତି— “ଅଧଘଣ୍ଟାଏ ଡେରି; କିଏ ଜାଣେ
କ’ଣ ହେବ ।” “ମୋର ଆଉ କିଛି ଡର ନାହିଁ ରବି ।
ମିଛୁଟାରେ କିଆଁ ହଜରାଣ ହେଉରୁ ? ମୀନାକୁ ପାଇଛି—

ମନ କାମନା ପୂରିଯାଇଛି । ଚେହେରା ସକାଶେ କିଛି ଯାଏ ଆସେନି...”

“ଭାରି କହିଲୁ ନା ? ମୁଁ କିଆଁ ତୋ’ ପାଇଁ ପାପ ମୁଣ୍ଡେଇବି ! ବିଭୁ ସୃଷ୍ଟିର ବ୍ୟତିରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଯିବି ? ଅଧଘଣ୍ଟାଏ ଡେରି ହେଇଗଲା ।” କହି କହି ସିରେଞ୍ଜ ଧରି ପାଖକୁ ଆସିଲେ । ଆଉ ଭଦ୍ରଲୋକ ଜଣକ ସେତେବେଳକୁ ଘୁଙ୍ଗୁଡ଼ି ମାରି ଶୋଇଛନ୍ତି ।...

“ବସ୍ ଆଗେ...”

“ଘରକୁ ଗଲା ପରେ...” ମନୁଥ କ’ଣ କହୁଥିଲେ । ମଝିରେ ରବିବାରୁ ଟିକିଏ ରାଗିଲା ପରି କହିଲେ— “ମୋତେ ରଗାନା ମନୁ ! ତୁମ୍ଭ ହୋଇ ବସ ଆଗେ ।” ମନୁଥ ବସିଲେ । ରବି ଇଞ୍ଜେକ୍ସନ୍ ଦେବାକୁ ଗଲେ ।

ଡାକ ଗାଡ଼ି । ଭୀଷଣ ବେଗରେ ଧାଇଁ ଆଗପଛ ନଦେଖି । କମରାଗୁଡ଼ା ଦୋକିରେ ବସିଲାପରି ପହଞ୍ଚି ହେଉଥାଏ ଥରକୁ ଥର । ସ୍ଥିରତା ନାହିଁ । ସେ ଦେଖିଲେ, ଏଇପରି ଅସ୍ଥିର ଅବସ୍ଥାରେ ନିଡ଼ିଲ୍ ପୁରାଇଦେଲେ ଆକୁ ଖୋଲୁ ଖୋଲୁ ମହାଦେବ ଉପୁଜି ପାରନ୍ତି ; ତାହାହେଲେ ଲେଡ଼ି ଗୁଡ଼ କହୁଣିକି ବୋହିଯିବ ନେଇଆଣି ଥୋଇ ହେବନି । କ’ଣ କରିବେ କିଛି ଠିକ୍ କରିପାରି ନଥାନ୍ତି— ସିରେଞ୍ଜ ଧରି ମୂକ ହୋଇ ଠିଆ ରହିଥାନ୍ତି ମାତ୍ର ।

ଫେରେ ଭାବିଲେ, ଗାଡ଼ି ଠିଆ ହେଲେ ଯାଇ ଯା’ କିଛି ହୋଇପାରେ । ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁଇ ହେବ । ପରକ୍ଷରେ ପୁଣି ମନେ କଲେ— ନା, ଅଧଘଣ୍ଟାଏ ଡେରି ହେଇଛି । ଆହୁରି ବେଶୀ ହୁଏତ ସବୁ ମାଟି ହୋଇଯିବ । ଏଣୁ ଯେକୌଣସି ଉପାୟରେ ଗାଡ଼ି ବନ୍ଦ କରିବା ଦରକାର । ଭାବି ହଠାତ୍ ବୋଡ଼ି ଆସି ବିପଦ ଶିକୁଳି ଧରି ଟାଣିଦେଲେ ଜୋର କରି । ଗାଡ଼ିର ଗତି ଶିଥିଳ ହେଲା ପରେ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଠିଆ ହୋଇଗଲା । ଦୁଇ ମାଇଲ ପରେ ବାରଙ୍ଗ...

ପରମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ପାଖକୁ ଆସି ଦମ୍ଭ ଭିଡ଼ି ଇଞ୍ଜେକ୍ସନ୍ ଦେଉଥାନ୍ତି, ଗାର୍ଡ୍ ସାହେବ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ମଝିରେ— “Who pulled the chain ?” ରବିବାବୁ ଜବାବ ନ ଦେଇ ନିଶ୍ଚାସ ରୁନ୍ଧି ଇଞ୍ଜେକ୍ସନ୍ କରୁଥାନ୍ତି । ଜବାବ ନ ପାଇ ସାହେବ

ଅଗ୍ନିଶର୍ମା ହୋଇପଡ଼ିଲେଣି ସେତେବେଳକୁ— ଡେରି ହୋଇଯାଇଛି । ପରିଶେଷରେ ରବିବାବୁ ମୁହଁ ଟେକି ସାହେବଙ୍କୁ ଝିହଁ ଉତ୍ତର କଲେ—

“Well, I did ?”

“You have to pay the penalty.”

“Of course, I know it.”

“How far are you travelling ?”

“upto Cuttack.”

ଗାର୍ଡ୍ ଆଉ କୌଣସି କଥା ନ କହି ଚାଲିଗଲେ । ପୂର୍ବପରି ଡାକ ଛାଟିବାରେ ଲାଗିଲା ।

ରବିବାବୁ ଘଣ୍ଟା ଧରି ବସିଥାନ୍ତି । ମନୁଥ ଶୋଇଥାନ୍ତି । ମାନା ତାଟକାହୋଇ ଝହୁଁଥାଏ । ଦଶ ମିନିଟ୍ ପରେ ଡାକ୍ତର ପଞ୍ଜରିଲେ କିଛି ଅନୁଭବ କରୁଛୁ ଦେହ ଭିତରେ ?” ନା ନା’ ରବିବାବୁ ଟିକିଏ ଗୁମ୍‌ମାରି ଫେରେ କହିଲେ— “ଅଧ ଘଣ୍ଟାଏ ଡେରି ହୋଇଯାଇଛି ।” ସେଇମିତି ମୁହଁକୁ ଅନାଇ ବସିଥାନ୍ତି । ଗାଡ଼ି ଚାଲିଥାଏ । ମନୁଥ ଆରମ୍ଭ କଲେ— “ତୁ’ କିଛି ମନେ କରିବୁନି । ସେଦିନ ରାତିରେ...” “ତୁ ତୁମ୍ଭ ର” । କଥା କୁହନି । ଅଧଘଣ୍ଟାଏ ଡେରି ହୋଇଯାଇଛି ।”

ପୁଣି ଦିହେଁ ନାରବ । ଫେର୍ ପାଞ୍ଚ ମିନିଟ୍ ପରେ ସେ ପଞ୍ଜରିଲେ— “କ’ଣ, ଫୀଲ୍ କରୁଛି କିଛି ?”

“Feeling very uneasy.”

“ଆଛା, ଠିକ୍ ଅଛି ।” ରବିବାବୁଙ୍କ ମୁହଁରେ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲତା ଦିଶିଲା— ଆଖି ଦୁଇଟିରେ ଆଶା ଫୁଟି ଉଠିଲା । କହିଲେ— ଆଉ ଶୁଣ, ଡାକ୍ତରଙ୍କୁ ଆମ ଘରଠିକି ଯିବୁ । ଅଧଘଣ୍ଟାଏ ଡେରି ହୋଇଯାଇଛି । Slow effect ! କାହା ସହିତ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରିବୁନି । ତୁନି ହୋଇ ଶୋଇଯା ।”

‘କିନ୍ତୁ ଭାଇ...”

“ତୁ’ ଆଉ କିଛି କହନା, ତୁନି ର...”

“ହଁ, ମୁଁ ତୋ’ ସାଙ୍ଗରେ ଯିବି । କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ କଥା ଶୁଣ ।” ‘କହି ପାଖରେ ଆସି ବସିଲେ । ମନୁଥବାବୁ ଧାରେ

ଧୀରେ କ'ଣ କହିଗଲେ କେଜାଣି । କଥା ଶେଷରେ ତାଙ୍କର ଉତ୍ତର କଲେ ସେକଥା ପରେ ବୁଝିବା; ଆଗେ ତୁମ ଦିହକି ଆମ ଘରେ ଛାଡ଼ି ଆସିବି । ପରେ ସେସବୁର ଯୋଗାଡ଼ କରିବି— ଆମ ଘରକୁ ଯିବାରେ ଆପଣଙ୍କର କିଛି ଆପଣ ଅଛି କି ?— ମାନାଦେବୀଙ୍କୁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରି ପଢ଼ିଲେ । ସେ ଏସବୁର ମାନେ କିଛି ବୁଝି ନଥାନ୍ତି ଅବାକ୍ ହୋଇ ଚାହିଁ ରହିଥାନ୍ତି ରବି ମୁହଁକୁ...

× × ×

ଠିକ୍ ସେଇ ରାତି— ସାତେ ବାର, ଛକ ଉପରେ ବିଶିବାକୁ ଛାଡ଼ି ନିଧିବାକୁ ସିନିମାରୁ ଫେରି ମୋଟର ଉପରୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସିଲେ ଘର ଭିତରକୁ । ବିଛଣା ଉପରେ ଜଣ୍ଟ ଶୋଇବାକୁ ଯାଉଛନ୍ତି ଫୋନ୍ ଘଣ୍ଟି ବାଜି ଉଠିଲା ଟି... ଟି... କାନ ଦେଇ ଶୁଣି କହିଲେ— ଯେସ୍, ମୁଁ ନିଧିବାକୁ ।... ତା'ପରେ କ'ଣ ଶୁଣିଲା କେଜାଣି— ବୈଠକଖାନା ଭିତରୁ ଆସି ଇଲେକ୍ଟ୍ରିକ୍ ବୋତାମ ଟିପି ଦେଲେ । ବାରଣ୍ଡା ପାଖକୁ ଆସି ଦେଖନ୍ତି— କାର୍ ଠିଆ । ଯୁବକ ଜଣେ ଓହ୍ଲେଇ ଆସିଲେ । ସାହେବି ପୋଷାକ ହାତରେ ଟର୍ଟ । ସାମନାକୁ ଆସି ନମସ୍କାର କରି ଠିଆହେଲେ । ଚିହ୍ନି ଦେଖନ୍ତି— ରବିବାବୁ । ଉଦ୍‌ବେଗ ସହିତ ପଢ଼ିଲେ— “ଏ ରବି ! ତୁ” ଏତେ ରାତିରେ କୁଆଡ଼େ ମ ? କହି ପଶି ଆସିଲେ ଭିତରକୁ ରବିବାବୁ ବି...

ରବିବାବୁ ମନ୍ଦୁଅ କହିଥିବା ପ୍ରକାରେ ସବୁ ଘଟଣା ଗୋଟି ଗୋଟି କହିଗଲେ ଢୋକ ନ ଗିଳି । ନିଧିବାବୁ ମନ୍ଦୁଗୁଣ୍ଡ ପରି ଶୁଣୁଥାନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ରବିବାବୁ କଥାର ଉପସଂହାର କରନ୍ତି ହଠାତ୍ ସେ ଉଠିପଡ଼ିଲେ ଆସନରୁ । ପୁଲିସ୍ ପୋଷାକ ଗଲେଇ ଠିଆ ହେଲେ ସାମନାରେ । କହିଲେ— ତା' ହେଲେ ଖଲ; ଏଇକ୍ଷଣି ଧରିବାକୁ ହେବ । ଆଗେ ପୁନିଆ ।... ସେ ଆଖି ମଲି ମଲି ଠିଆ ହେଲା ଆଗରେ... ସାଇକଲ୍ ଧରି ବିଶିବାବୁଙ୍କ ବସାକୁ ଯିବୁ; କହିବୁ— ଏଇକ୍ଷଣି ବ୍ରଜବାବୁଙ୍କ ଘର ଠିକି ଆସିବେ । ଏଇ ମୁଁ ଯାଉଛି । କହି ମୋଟର ଧରି ଦିହେଁ ଛୁଟିଲେ ବ୍ରଜବାବୁଙ୍କ କୋଠା ଆଡ଼େ । ପୁନିଆ ଛୁଟିଲା ବିଶି ଘର ଠିକି ।

ବିଶିବାବୁ ସେତେବେଳକୁ ଶୋଇ ନ ଥାନ୍ତି । ଗୁଣ୍ଡ ଗୁଣ୍ଡ ଗାତ ବୋଲି କ'ଣ କାଗଜପତ୍ର ଓଲଟପାଲଟ କରୁଥାନ୍ତି । ଏତିକିବେଳେ ପୁନିଆ ଚିତ୍କାର କଲା ପରି ତାକ ପକାଇଲା— ଆଜ୍ଞା ! ଆଜ୍ଞା ! ଦ୍ଵାର ଖୋଲି ଦେଖନ୍ତି— ପୁନିଆ । କିଓ ! ତୁମେ କୁଆଡ଼େ ? ଆଜ୍ଞା, ବାବୁ କହିଲେ ଆପଣ ଅବିବା ବ୍ରଜବାବୁଙ୍କ ଘରଠିକି ଯିବେ । ବିଶିବାବୁ ଚିକିଏ ଆତମିତ ହେଲା ପରି ପଢ଼ିଲେ— କାହିଁ ! ବାବୁ କେଉଁଠି ?— “ସେ ଗଲେଣି ।” “ଏକା ?” “ନା ସାଙ୍ଗରେ ଆଉ ଜଣେ ବାବୁ ବି ।” ଏତିକିରେ ଯୁବକ ତରତର ପୋଷାକ ବଦଳାଇ ବାହାରିପଡ଼ିଲେ ସାଇକଲ୍ ଧରି । ନିର୍ଧୂମ ବେଗରେ ଛୁଟିଥାନ୍ତି...

ବ୍ରଜବାବୁଙ୍କ ବସା ନିକଟକୁ ଆସି ସେ ଦେଖନ୍ତି— ତିନି ତିନିଟି ପୁଲିସ୍ ଟ୍ରକ୍ ଥୁଆ; ଗୁରୁ ହତିଆର ଧରି ପୁଲିସ୍ ପୁରୁ ରହିଛନ୍ତି । ଦିଓଟି କଲା ମତମତ କାର୍ ଛିଡ଼ା ରହିଛି । ଦେଖୁ ଆଗେ କିଛି ଅନ୍ଧାଜ କରିପାରିଲେ ନାହିଁ । ଭିତରକୁ ପଶି ଆସିଲେ ମାତ୍ର...

ବିଶିବାବୁଙ୍କୁ ଆଗରେ ଦେଖୁ ନିଧିବାବୁ ତୁନି ତୁନି ସଂକ୍ଷେପରେ କହିଦେଲେ— “ଶେଖବଜାର ମଇଦାନ ଭିତରେ ଦସ୍ୟୁବଳ । ହୋଲ୍ ପାର୍ଟି...” ଏତିକି କହିଲା ବେଳକୁ ପୁଲିସ୍ ସାହେବ ଆସି ପହଞ୍ଚିଗଲେ । ରବିବାବୁ ଆଉ ନିଧିବାବୁଙ୍କୁ ଧରି ଖୁଲିଆସିଲେ ମୋଟର ପାଖକୁ । ବିଶିବାବୁ ବି । ତୁନି ତୁନି କ'ଣ କଥାବାର୍ତ୍ତା ହେଲା ପରେ ରବିବାବୁ ନିଜ ମୋଟର ଚଢ଼ି ଷ୍ଟାର୍ଟ ଦେଲେ । ବ୍ରଜବାବୁ ନିଧିବାବୁ ଆଉ ବିଶିବାବୁଙ୍କ ସହିତ କାର୍ ଧାଇଁଲେ । ଗୋଟିଏ ପରେ ଗୋଟିଏ ପାଞ୍ଚଟି...

ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଜାଗାରେ ଆସି ସବୁଗୁଡ଼ିକ ଠିଆ ହେଲା ଏକା ସମୟରେ । ଜନ୍ତା ଭିତରୁ ହିଂସ୍ରଜନ୍ତୁ ପରି ଦମ୍‌ଦମ୍ ଓହ୍ଲାଇପଡ଼ିଲେ ପୁଲିସ୍‌ବାହିନୀ ଗୁରୁପଟକୁ ବେଢ଼ି ଗଲେ ଆଖିପିଛୁଳାକେ । ମଝିରେ— ଖଣ୍ଡେ ଦୂରରେ କାଉଲିଆ ମଣିଷ ପରି କେତେ ଦେଖାଯାଉଥାନ୍ତି । ଚିହ୍ନି ହେଉ ନ ଥାଏ । ଅତର୍କିତ ଭାବେ ପୁଲିସ୍ ସାହେବ ହୁକୁମ୍ କଲେ— “... ଅବାଜ...

ଏକା ସଙ୍ଗରେ ଷାଠିଏ ଖଣ୍ଡ ଗୁଳି ଫୁଟି ଉଠିଲା ଭୂମିକମ୍ପ ପରି । ଖଣ୍ଡମଣ୍ଡଳ ତ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ଉଠିଲେ । ଅତିହ୍ନା ମଣିଷଗୁଡ଼ା ଖମ୍ବ ଖୁଣ୍ଟାପରି ଠିଆ ହୋଇଗଲେ । ବୋଧେ ଆତଙ୍କିତ ହୋଇପଡ଼ିଲେ ।...

ପରମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ବ୍ରଜବାବୁ ଗର୍ଜନ କଣ୍ଠରେ ଅର୍ଡ଼ର କଲେ ଫରଫାଡ଼ି ମାର୍ଚ୍ଚ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରୁ ପୁଲିସ୍‌ବାହିନୀ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ସମ୍ମୁଖକୁ ଖଲିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଯେପରିକି, ବୃତ୍ତାକାର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିଏ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇ ଆସୁଥାଏ । ସେତିକିବେଳେ ପୁଲିସ୍ ସାହେବ ବଜ୍ର କଠୋର କଣ୍ଠରେ ହୁକୁମ୍ କଲେ— ‘ସରେଷ୍ଟର’ । ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତିରିଶଟି ଅତିହ୍ନା ହାତ ଉପରକୁ ଉଠିଲା । ସେ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ...

× × ×

ଏଣେ ରବିବାବୁ ଆସି ଦେଖନ୍ତି ମନୁଥ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ମନୁଥ ହୋଇ ଆସିଛି । ମୀନା ପାଖରେ ବସି ଶୁଣୁଷା କରୁଛି; ଆଖିରେ ବିହ୍ୱଳତା । ରବିବାବୁଙ୍କୁ ଦେଖୁ ସେ ଟିକିଏ ଅଡ଼େଇ ପଡ଼ିଲା । ସେ ପଛରିଲେ— କିମିତି ? “ଏଇତ ଦେଖୁଛନ୍ତି” ମୀନା ଉତ୍ତର କଲା । ସେ ପାଖକୁ ଆସି ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ କହିଲେ— ମନୁ, ଆଉ ବେଶୀ କଥାବାର୍ତ୍ତା ନକରି ଆଜି ରାତିରେ କଂପ୍ଲିଟ୍ ରେଷ୍ଟ ନେଇଯା କହି ପଛ ଫେରାଇ ଆସୁ ଆସୁ ପରିହାସ ସୁରରେ ହାଙ୍କିଦେଲେ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରିବାକୁ ଡେଇଁ ସମୟ ପାଇବୁ ମା ! ଭଲ ହେଇ ଯା’ ଆଗେ— “ଖଲିଗଲେ...

× × ×

ରାତି ପାହିଲା— ସକାଳ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଆଜିର ସକାଳ ସବୁଦିନିଆ ସକାଳ ନୁହେଁ । କଂପ୍ଲିଟ୍ ନୂଆ— ଏକବାର ଅପ୍‌ରୁଡେଟ୍ । କାଲି ରାତିର ରାକ୍ଷସ ଆଜି ମଣିଷ ପାଲଟିଛି— ଅତଳ ଜଳର ଅନ୍ଧାରି ମୂଲକରୁ ଛାଡ଼ିକି ପଡ଼ି ସକ ମିନୁଟିଏ ଭୁଲ୍ ଉପର ସୁନା ଗରା ଭିତରେ ଉହୁକି ଉହୁକି ଖେଳି ବୁଲୁଛି— ଆତତାୟୀ ଧରା ପଡ଼ିଛି...

ସାଢ଼େ ଛ’ଟା ହେବ ବୋଧେ । ତିନିଜଣିଆ ସବାର ଧରି ମଟର ଆସି ଠିଆ ହେଲା ରବିବାବୁଙ୍କ କୋଠା ସାମନାରେ । ବ୍ରଜବାବୁ ଆଉ ନିଧିବାବୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସିଲେ ମାଟି ଉପରକୁ । ପଛରେ ବିଶିବାବୁଙ୍କୁ ଦେଖୁ ରବି ଆଉ

ମନୁଥ ଦିହେଁ ହସି ହସି ଆସି ଛିଡ଼ା ହେଲେ ନମସ୍କାର କରି । ପାଞ୍ଚଜଣଯାକ ବସିଲେ ବୈଠକଖାନା ଭିତରେ । ଝ’ ଆସିଲା ।

ଝ’ ପିଉ ପିଉ ନିଧିବାବୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ— “କାଜ୍, ମୀନା କୁଠି ? ମନୁଥବାବୁ ତ ବରାବର ମନୁଥବାବୁ । ଟିକିଏ ବି ଟେକାଞ୍ଜ ନାହିଁ ।” କହି ଟିକିଏ ହସି ଦେଲେ । ରବି କହିଲେ— ମୀନା ଯେ ଆଗେ ଯେମିତି— ଏବେ ବି ସେମିତି । କହି ମନୁଥ ଆଡ଼େ ଝ’ ଅଜ୍ ମୁରୁକି ହସା ଦେଲେ ।

ସେତେବେଳକୁ ବ୍ରଜବାବୁ ଝ’ ଶେଷ କରି ସିଗାରେଟ୍ ଟାଣିବାରେ ଲାଗିଥାନ୍ତି । ମନୁଥ ତୁନି ହୋଇ ବସିଥାନ୍ତି । “ଝଲନ୍ତୁ ଏବେ ମୀନାକୁ ନେଇ ବୁଢ଼ା ହାତରେ ଦେଇ ଆସିବା । ବିଚରା ବଡ଼ ବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେଣି । ପୁଲିସ୍ ସାହେବଙ୍କ କଥା ଶେଷ ନ ହେଉଣୁ ରବିବାବୁ ଉଠିଗଲେ ଭିତରକୁ । ଏଣେ ଆଉଖଣ୍ଡେ ମଟର ଆସି ଠିଆ ହେଲା ଫାଟକ ପାଖେ । ରବିବାବୁ ବାହାରକୁ ଆସି କହିଲେ— ଝଲନ୍ତୁ ଆମେ ଆପଣଙ୍କ ମୋଟରରେ ଚଢ଼ିଯିବା । ସେ ଦିହେଁ ମୋ କାର୍ ଧରି ଆସିବେ...

ଏତିକିବେଳେ ନତି— ରବିବାବୁଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ— ଆଉ ମୀନା ଦିହେଁ ହାତ ଧରାଧରି ହୋଇ ଚଢ଼ିଗଲେ ଆଗ ମଟରରେ । ଦୁଇଟିଯାକ ଗାଡ଼ି ଛୁଟିଲା ଜମିଦାର ବିଧିଭିତ୍ତି ଚୌଧୁରୀଙ୍କ କୋଠା ଆଡ଼େ...

ସେଇ ସମୟକୁ ବୁଢ଼ା ଗାଧୋଇସାରି ମନେ ମନେ ସହସ୍ର ନାମ ବୋଲି ଆସୁଥାନ୍ତି । ତରତର ହେଇ ବାବନା ଆସି କହିଲା— ଆଜ୍ଞା, ମିନିମା ଆସିଗଲେ । ସାଙ୍ଗରେ ପୁଲିସ୍ ସାହେବ । ଆପଣଙ୍କୁ ଅପେକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି । ବୁଢ଼ାଙ୍କର ଆଉ ତର ସହିଲାନି । ଗୋଡ଼ ତଳେ ପଡ଼ୁ ନଥାଏ । ଜଳଦି ଧାଇଁ ଆସିଲେ ଦାଣ୍ଡ ଦୁଆରକୁ । ଦେଖୁ ଦେଖୁ ମୀନା “ବାବା— ବାବା କହି ଦୌଡ଼ି ଆସି ଜାବୁଡ଼ି ଧରି ପକାଇଲା ବୁଢ଼ାଙ୍କର ଗୋଡ଼ ଦୁଇଟିକି । ବୁଢ଼ାଙ୍କ ଆଖିରୁ ଧାରଧାର ଲୁହ ଗଡ଼ି ପଡୁଥାଏ । ସେ ଆନନ୍ଦରେ କିଛି କହିପାରୁ ନ ଥାନ୍ତି— ଖାଲି କାନ୍ଦୁଥାନ୍ତି ।”

ଦୁଇ ମିନିଟ୍ ଖଣ୍ଡେ ବିତିଗଲା ବୋଧହୁଏ— ଏଇପରି ଅବସ୍ଥା ଦେଖୁ ବ୍ରଜବାବୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ— “କ’ଣ

ଚୌଧୁରୀବାବୁ! ଝିଅକୁ ତ ପାଇଲେ । ଅବିକା ଆମକୁ ବିଦାୟ ଦିଅନ୍ତୁ ।” ଏତିକିରେ ବୁଢ଼ାଙ୍କର ଚେତା ଆସିଲା ବୋଧହୁଏ । ହାତ ଧରି ଝିଅକୁ ଉଠାଇ ନେଉଁ ନେଉଁ କହିଲେ— ହଁ ବାବୁ, ଆପଣଙ୍କ ଅନୁଗ୍ରହରୁ । ଆପଣମାନଙ୍କ ରଣ ତ ଶୁଣିପାରିବି ନାହିଁ । ଆଶୀର୍ବାଦ କରେ ଆପଣମାନଙ୍କ ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ହେଉ— କୁଟୁମ୍ବ ଚିରଦିନ ସୁଖରେ ରହନ୍ତୁ । ଏଇମାତ୍ର... କଥା ଶେଷରେ ନିଧିବାବୁ ପଛରିଲେ— ଭୋଜି ? ବୁଢ଼ା ଟିକିଏ ବିବ୍ରତ ହେଲା ପରି କହିଲେ— “ଆପଣ ଯେତେବେଳେ ଋହାନ୍ତି ।” ‘ଆମ ହାତରେ କ’ଣ ଅଛି ମା ! ପୁରୋହିତଙ୍କୁ ପଛରୁ ନାହାନ୍ତି ।’ ସେତେବେଳକୁ ମାନାର ଗାଲ ଦିଓଟି ସରମରେ ରଙ୍ଗା ହୋଇ ଉଠିଥାଏ ? ବୁଢ଼ା କଥାର ମାନେ ନ ବୁଝି ଫେରେ ପ୍ରଶ୍ନ କଲେ ପୁରୋହିତ କ’ଣ ? ଆଉ ମାନା ସମ୍ଭାଳି ପାରିଲା ନାହିଁ— “ଆ’ ନତି ! କହି ହାତ ଧରି ଭିତରକୁ ପଶିଗଲା ।”

ଏବେ ବ୍ରଜବାବୁ କଥାଟାକୁ ସଫା କରି ବୁଝାଇଦେଲେ ସେ କ’ଣ କହୁଛନ୍ତିକି; ବାହା କଲେ ପୁରୋହିତଙ୍କୁ ନ ବୁଝି କରିବେ କିମିତି ? ଠିକ୍ ସେତିକିବେଳେ ବୁଢ଼ାଙ୍କ ଆଖି ପଡ଼ିଗଲା ମନ୍ମଥ ଉପରେ । କହିଲେ “କା ସହିତ ! ଏଇ ମନ୍ମଥ ନା ? ନା ନା ନା ନା । ବରଂ ଜଣେ ଆତତାୟୀ ସାଙ୍ଗରେ ବିଭା ଦେଇପାରେ” । ଏବେ ଯାଇ ବିଶିବାବୁ

ଆଳାପ ମଧ୍ୟରେ ଭାଗ ନେଇ କହିଲେ— “ଆପଣ ପରା କହିଥିଲେ— ଯେ ମୋ ଝିଅକୁ ମୋତେ ଅର୍ପଣ କରିବ ତା’ ସଙ୍ଗରେ ବାହା କରେଇବି ! ମନ୍ମଥବାବୁ ଆଣି ଦେଇଛନ୍ତି— ସେ ବାହା କରିବେ ।” ନିଧିବାବୁ କହିଲେ— “ତା’ ହେଲେ ତ ଠିକ୍ ଅଛି; ବାହାଘର କେବେ ନିଶ୍ଚୟ କରନ୍ତୁ । ଜଳଦି ।”

ଏତେବେଳେଯାଏଁ ବାବନା ଠିଆ ରହିଥିଲା ଗୋଟିଏ କୋଣକୁ ଏହା ଶୁଣି ଆଗତୁରା କହିପକାଇଲା— “ଏହି ବାହୁଡ଼ାଦିନ ବହୁତ ବାହାଘର ହେଉଚି ଆଜ୍ଞା, ମୋ ପୁତୁରାର ବି ସେଦିନ ବାହାଘର ।” ବେଶ୍ ବେଶ୍ । ଚୌଧୁରୀ ବାବୁ; ଠିକ୍ ସେଇଦିନ ହିଁ ନିଶ୍ଚୟ କରନ୍ତୁ । ଆମକୁ ବି ଫୁରସତ ରହିବ ।” ବୁଢ଼ା ଏତିକିବେଳେ ଜବାବ ଦେଲେ— “ଯାହା ଆପଣମାନଙ୍କ ଇଚ୍ଛା ।” ପରେ ବିଶିବାବୁଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି କହିଲେ— “ବିଶି ! ତୁମେ ଏ କାମରେ ଢେର କଷ୍ଟ ସହିଛ । ତୁମକୁ ମୁଁ କିପରି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବି ?” ଏତିକିବେଳେ ବ୍ରଜବାବୁ କହିପକାଇଲେ— “ଆପଣ ସେ କଥା ଭାବିବାକୁ ପଡ଼ିବନି । ତାଙ୍କୁ ସରକାର ଯଥେଷ୍ଟ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିଛନ୍ତି । ସେ ଇନିସ୍ପେକ୍ଟର ପାହ୍ୟାକୁ ଉଠିଛନ୍ତି । ଜୁଲାଇ ଛ’ତାରିଖ । ନିଧିବାବୁଙ୍କ ଜାଗାରେ ଆଜି ଅର୍ଡ଼ର କମ୍ୟୁନିକେଟ୍ ହେବ ।”

ସମସ୍ତଙ୍କ ମୁହଁ ହସ ହସ ଦିଶିଲା— ନିଧିବାବୁ ବି ।

ଦାରୁଦେବତା

[ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ - ୧୯୭୪]

ସୂଚୀ

।। ସୂଚନା ।।	୯୭
।। ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ ।। ପୁରାଣରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ପରମ୍ପରା	୧୦୧
।। ଦ୍ଵିତୀୟ ପ୍ରକାଶ ।। ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ପ୍ରାଚୀନତା ଓ ଶବ୍ଦର ମୌଳିକତା	୧୧୦
।। ତୃତୀୟ ପ୍ରକାଶ ।। ଶବ୍ଦରାଜାଙ୍କର ଇତିବୃତ୍ତ ଓ ଅସୁର ସତ୍ୟତା	୧୨୫
।। ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ।। ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ବିଭିନ୍ନ ସତ୍ୟତାର ସଂଘର୍ଷ ଓ ସମାଧାନ	୧୩୬
।। ପଞ୍ଚମ ପ୍ରକାଶ ।। ବେଦ, ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଦାରୁପୂଜା	୧୪୭
।। ଷଷ୍ଠ ପ୍ରକାଶ ।। ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ଉପରେ ଜୈନପ୍ରଭାବ	୧୫୪
।। ସପ୍ତମ ପ୍ରକାଶ ।। ରାମାୟଣ ତଥା ଉପନିଷଦ୍‌କାଳୀନ ଧର୍ମଧାରଣା ଓ ଶବ୍ଦର ସଂସ୍କୃତି	୧୬୮
।। ଅଷ୍ଟମ ପ୍ରକାଶ ।। ମହାଭାରତର ଗୀତାଧର୍ମ ଓ କୃଷ୍ଣ-ବାସୁଦେବ ଉପାସନା	୧୮୭
।। ନବମ ପ୍ରକାଶ ।। ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ କ୍ରମପରିଣତି — ଜଗନ୍ନାଥ	୧୯୫
।। ପରିଶିଷ୍ଟ ।। ବିଭିନ୍ନ ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ଵ	୨୦୫
।। ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ।।	୨୧୮

ଓଁ ନମଃ ଶ୍ରୀ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମଣେ

ସୂଚନା

‘ଦାରୁଦେବତା’ କହିଲେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବିନା ଆଉ କେହି ନୁହନ୍ତି । ଭାରତବର୍ଷରେ ହିମାଳୟଠାରୁ କୁମାରୀଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଯେତେ ଦେବଦେବୀ ଉପାସିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛନ୍ତି ସେମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେହି ହେଲେ ଦାରୁ ବା କାଷ୍ଠରେ ନିର୍ମିତ ନୁହନ୍ତି । ଏକା ଜଗନ୍ନାଥ ହିଁ ଦାରୁଦେବତା ରୂପେ ଅନାଦି କାଳରୁ ପୂଜା ପାଇ ଆସୁଅଛନ୍ତି । ବିଶେଷତଃ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିର ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦେବ ମନ୍ଦିରରେ ଆବ୍ରହ୍ମଚଣ୍ଡାଳ ଏକା ପାତ୍ରରେ ସଙ୍ଗୁଡ଼ି ଭୋଜନ କରିବା ଶୁଣା ନାହିଁ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଭୋଗ ସାମଗ୍ରୀ ବିନା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦେବତାଙ୍କ ଭୋଗ ସାମଗ୍ରୀକୁ ମହାପ୍ରସାଦ ବା କୈବଲ୍ୟ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇନାହିଁ । ଏହାର ସ୍ୱର୍ଗରେ ଜାତିବାରଣ ନାହିଁ— ଖାଦ୍ୟରେ ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ସମସ୍ତେ ସମାନ— ସମସ୍ତେ କୈବଲ୍ୟର ଅଧିକାରୀ । ଏହା ହେଉଛି ଓଡ଼ିଶା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୌଳିକ ବିଶେଷତ୍ୱ । ତା’ଛଡ଼ା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଆଉ ଏକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଏହି ଯେ, ଅନ୍ୟତ୍ର ପୂଜିତ ଦେବତାଙ୍କ ନାମ ସହିତ ସେହି ସେହି ଦେଶର ଧର୍ମ ବା ସଂସ୍କୃତି ଜଡ଼ିତ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ମଧ୍ୟ-ଭାରତର ‘ବିଶ୍ୱନାଥ’ଙ୍କ ସହିତ କିମ୍ବା ଦକ୍ଷିଣ-ଭାରତର ‘ରାମନାଥ’ଙ୍କ ସହିତ ସେ ପ୍ରଦେଶର ସଂସ୍କୃତିର କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ନାହିଁ । ସେହିପରି ପଶ୍ଚିମ-ଭାରତର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦେବତା ‘ସୋମନାଥ’ଙ୍କ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଅଞ୍ଚଳର ଧର୍ମ ବା ସଂସ୍କୃତି ନାମିତ ହେବା ଶୁଣା ନାହିଁ; ‘ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତି’; ଇତିହାସ କହିଲେ ‘ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ

ଇତିହାସ’ । ଜଗନ୍ନାଥ ହିଁ ଓଡ଼ିଶାବାସୀଙ୍କ ଧର୍ମ ଓ ବିଶ୍ୱାସର ପ୍ରାଣକେନ୍ଦ୍ର । ସେ ଓଡ଼ିଶାବାସୀଙ୍କ ଆଖିରେ ‘ମଦନ ସୁନ୍ଦର’ ନୁହନ୍ତି— ‘କାଳିଆ’, ‘ପଦ୍ମଲୋଚନ’ ନୁହନ୍ତି— ‘ଚକାଡ଼ୋଳା’, ‘ଚତୁର୍ଭୁଜ’ ନୁହନ୍ତି— ‘ବଳିଆରଭୁଜ’ । ଏ ଦେଶରେ ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ, ବୈଷ୍ଣବ, ଶାକ୍ତ ପ୍ରଭୃତି କେତେ ଧର୍ମବାଦର ବନ୍ୟା ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ କେତେ କେତେ ଧର୍ମଗୁରୁ ଓ ମତପ୍ରସରକ ଆସି ସ୍ୱ ସ୍ୱ ମତବାଦ ପ୍ରସାର କରିଯାଇଛନ୍ତି, ତଥାପି କେହି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ନିଜର କରିପାରିନାହାନ୍ତି, ଦାରୁକୁ ପଥର କରିପାରିନାହାନ୍ତି କିମ୍ବା ରୂପରେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟାଇପାରି ନାହାନ୍ତି । ଯାହା କିଛି ନୂତନ, ଯାହା କିଛି ଗ୍ରାହ୍ୟ ବୋଲି ତତ୍କାଳୀନ ଜନତାର ମନରେ ଜାତ ହୋଇଛି ସେସବୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପୂଜା ବିଧିରେ ଖଞ୍ଜି ଦିଆହୋଇଛି । ଏଣୁ ପ୍ରାଚୀନତମ ଜୈନ ପରମ୍ପରାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରେମଧର୍ମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁ ଧର୍ମର ପୂଜାବିଧି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପୂଜାରେ ପ୍ରଚଳିତ । ଦୁଇବାହୁ ପ୍ରସାରଣପୂର୍ବକ ଜଗନ୍ନାଥ ସମସ୍ତ ଧର୍ମ ଓ ସମସ୍ତ ଦର୍ଶନକୁ ଆଲିଙ୍ଗନକରି ନିଜର କରିନେଇଛନ୍ତି; ଅଥଚ ନିଜେ ଅଚଳ ଓ ଅଚଳ ଭାବେ ନୀଳାଚଳରେ ପତିତପାବନ ବାନା ଉଡ଼ାଇ ରତ୍ନସିଂହାସନରେ ବିଜେ କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ପରିତାପର କଥା ଆଜିଯାଏଁ ସୁଦ୍ଧା କେବେ, କିପରି, କାହାଦ୍ୱାରା ଜଗନ୍ନାଥ ପୂଜାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରାଗଲା ସେ ବିଷୟରେ କୌଣସି ତଥ୍ୟ ନିଃସନ୍ଦିଗ୍ଧ ଭାବେ ପ୍ରକାଶ ପାଇପାରିନାହିଁ । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପୁରାଣ ଯୁଗରୁ ଆରମ୍ଭ କରି

ଚଳିତ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ଵିତୀୟାର୍ଦ୍ଧ ଯାଏଁ ପୌରାଣିକ ତଥା
ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ବିଭିନ୍ନ ଧାରଣାମାନ ପୋଷଣ
କରାହୋଇ ଆସିଛି ।

ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ସମାଲୋଚକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ
ସମ୍ବନ୍ଧୀ ତ୍ରିରତ୍ନ (ବୁଦ୍ଧୋ, ଧର୍ମୋ, ସଂଘୋ) ସହିତ ଜଗନ୍ନାଥ,
ବଳଭଦ୍ର, ସୁଭଦ୍ରା ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିର ନାମ ଓ ରୂପଗତ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ
ଦେଖି ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ଉପାସନାକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମମୂଳକ ବୋଲି
ପ୍ରମାଣିତ କରିଛନ୍ତି । ଆଉ କେତେ ବୈଦିକ ବାକ୍ୟକ୍ଷର ଓ
(ଅ-ଉ-ମ) କାରରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ବୋଲି, ପୁଣି କେତେ ସୃଷ୍ଟି-
ସ୍ଥିତି-ପ୍ରଳୟ-କାରଣ ବ୍ରହ୍ମା-ବିଷ୍ଣୁ-ରୁଦ୍ର ଧାରଣାରୁ ପ୍ରକାଶିତ
ବୋଲି, ଆହୁରି କେତେ ଦ୍ଵାରକାନାଥ କୃଷକର ଭାଇ ଓ
ଭଉଣୀ କୃଷ-ବଳରାମ-ସୁଭଦ୍ରା ସ୍ଵରୂପ ବୋଲି ଯୁକ୍ତିମାନ
ଉପସ୍ଥାପିତ କରି ଜଗନ୍ନାଥପୂଜାର ବୈଷ୍ଣବତ୍ଵ ପ୍ରତିପାଦନ
କରିଛନ୍ତି । ତା'ଛଡ଼ା ସୁଦର୍ଶନଙ୍କ ସହିତ ମୂର୍ତ୍ତି ଚତୁଷ୍ଟୟକୁ
ବାସୁଦେବ, ସଙ୍କର୍ଷଣ, ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ, ଅନିରୁଦ୍ଧ ନାମରେ
ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତିଭାବେ ପ୍ରମାଣିତ କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ତଥା
ଓଡ଼ିଆ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ କମ୍ ତେଷା ହୋଇନି । ଏକା
ସେତିକି ନୁହେଁ, ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନା ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ମତବାଦର
ସମନ୍ୱୟ ପାଠ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ଶୈବ, ଶାକ୍ତ ଓ
ବୈଷ୍ଣବ ତିନି ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଏକ ମିଳିତ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ମଧ୍ୟ
ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଫଳରେ ଜଗନ୍ନାଥ, ସୁଭଦ୍ରା ଓ ବଳଭଦ୍ର
ଯଥାକ୍ରମେ ବିଷ୍ଣୁ, ଶକ୍ତି ଓ ଶିବଲିଙ୍ଗ ରୂପେ ଏକତ୍ର ଉପାସିତ
ହୋଇ ଆସିଥିବା ଦେଖୁଁ । ଏହିପରି ଭାବରେ ବୌଦ୍ଧ,
ବୈଷ୍ଣବ, ଶୈବ, ଶାକ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତେ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ନିଜର
ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରିବାକୁ ଯଥାକ୍ରମେ ଚେଷ୍ଟା କରିଆସିଛନ୍ତି;
କିନ୍ତୁ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ କାହାରି ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ସେ ଆଜି ସୁଦ୍ଧା

ଆଦିମ ଶବ୍ଦର ଗୋଷ୍ଠୀର ଦାରୁଦେବତା ରୂପେ ନାଳାଦି
କନ୍ଦରରେ ବିଜେ କରିଛନ୍ତି । ଏହା ସେହି ଅଷ୍ଟିକ୍
(ପ୍ରଚୋଅଷ୍ଟୋଳଏତ୍) ଶବ୍ଦର ଗୋଷ୍ଠୀର ଦାରୁ । ବହମାନ
କାଳର ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ଫଳରେ ବାହ୍ୟାକୃତିରେ କେତେକ
ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦୃଷ୍ଟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତଃପ୍ରକୃତି ଅବିକୃତ ରହିଛି—
ଦାରୁ ରୂପରେ ଏକା ପୂଜା ପାଇଆସୁଛି— ଏହା ହିଁ ପୁସ୍ତକର
ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟ ।

ଯାହାହେଉ, ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ
ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନାମାନ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ସେଥିରେ ଖାଣ୍ଡି ଭକ୍ତିର-
ବିଶ୍ଵାସ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ଲୋକଶ୍ରୁତି ଓ
କିମ୍ବଦନ୍ତୀଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ କେବଳ ପୁରାଣମୂଳକ ହୋଇଥିବାରୁ
ତା ଉପରେ କୌଣସି ଆସ୍ଥା ରଖାଯାଇ ନପାରେ । ଜଗନ୍ନାଥ
ପୂଜା ବା ଦାରୁ ଉପାସନା ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ ଯୁଗରୁ
ଚଳିଆସୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଐତିହାସିକ ଯୁଗକାଳ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାସ୍ତ
ଲିପି, ମୁଦ୍ରା, ଅଭିଲେଖ, ଦାନପତ୍ର ପ୍ରଭୃତିରେ
(କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ଛଡ଼ା) ତାର
ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବିଷୟରେ କୌଣସି ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳିନାହିଁ । ବିଶେଷତଃ
ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ନୂଆ ନୂଆ ଆବିଷ୍କାର ଫଳରେ ନୂଆ ନୂଆ
ଧାରଣାମାନ ସୃଷ୍ଟି ହେବାରେ ଲାଗିଛି । ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତିର ନିର୍ମାଣ
ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଦେଖି ଭାବ୍ୟ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମଧ୍ୟ ତାର ସମୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ
ହୋଇପାରୁନାହିଁ । ଦାରୁଦେବତାଙ୍କଠାରେ ବହୁ ଧର୍ମଧାରଣାର
ସମାବେଶ ହେତୁ ଧାର୍ମିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଆଲୋଚନା କଲେ
ମଧ୍ୟ ଅଦ୍ରାଘ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହେବାର ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ । ଏଣୁ
ଆଲୋଚ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ଲେଖକଙ୍କୁ ପୁରାଣ, ଇତିହାସ, ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର,
ଲୋକକଥା, କିମ୍ବଦନ୍ତୀ, ପ୍ରାଚୀନ ବେଦ, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଉପନିଷଦ,
ଆରଣ୍ୟକ, ଜୈନ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ, ଜୈନ ପୁରାଣ, ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ଓ

ବୌଦ୍ଧ ଜାତକ ସହିତ ପ୍ରାଚୀନକାଳରୁ ଭାରତ ସହିତ ସମ୍ପୃକ୍ତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶର ସାମାଜିକ ଓ ଧାର୍ମିକ ଇତିହାସର ତୁଳନା କରି, ସେ ସମୟର ବିଦେଶୀ ଭ୍ରମଣକାରୀମାନଙ୍କ ମତାମତର ତୁଳନାତ୍ମକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ତା'ଛଡ଼ା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନାମ, ରୂପ, ଗୁଣ ଓ ଅବସ୍ଥାନ ସହିତ ଋହାଣୀ ଓ ଚଳଣିର ସାମାଜିକ ରଖି ଦେଖିବାକୁ ପଡ଼ିବ; ଅର୍ଥାତ୍ ପରମ୍ପରା, ପରିବେଶ ଓ ପୁରୋଦୃଷ୍ଟି ନ ଧଇଲେ ଇତିହାସିକା ଜଟିଳ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏସବୁ ଆଖିଆଗରେ ରଖି ପୁସ୍ତକର ଯୋଜନା କରାଯାଇଛି ।

ପୁସ୍ତକଟି ମୋଟାମୋଟି ନଅଟି ପ୍ରକାଶରେ ବିଭକ୍ତ । ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କିମ୍ବଦନ୍ତାର ପୌରାଣିକ ପରମ୍ପରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି । ଏଥିରେ ମହାଭାରତରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପଦ୍ମପୁରାଣ, ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ, ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ, ଷ୍ଟଦ୍ ପୁରାଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କିମ୍ବଦନ୍ତାର ଐତିହାସିକ ମୂଲ୍ୟ ନିରୂପିତ ହୋଇଛି; କିନ୍ତୁ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ ସହିତ କେବଳ ଉକ୍ତ କିମ୍ବଦନ୍ତାର ସମ୍ବନ୍ଧ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିବାରୁ ଦାରୁଦେବତା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ତା'ର ଶେଷ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇନାହିଁ । ଦ୍ଵିତୀୟ ପ୍ରକାଶରେ— ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ପ୍ରାଚୀନତା ଓ ଶବ୍ଦର ମୌଳିକତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ, ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ତଥା ପୁରାଣଧର୍ମାମାନେ କିପରି ଏକମତ ତାହା ଦର୍ଶାଇ ସାରିଲା ପରେ, ଏହା ଅଷ୍ଟିକ୍-ଶବ୍ଦର-ଗୋଷ୍ଠୀ ପ୍ରଚଳିତ ବୃକ୍ଷପୂଜାର ଅବଶେଷ ଦାରୁପୂଜା ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଛି— ଯାହାକି ମୋ ନିଜର ଅନୁଭୂତି ଓ ଧାରଣାର ଶେଷ ଫଳ । ତୃତୀୟ ପ୍ରକାଶରେ— ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦର ଗୋଷ୍ଠୀର ଇତିବୃତ୍ତ ଓ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ପୂର୍ବକାଳୀନ ଦାରୁପୂଜାର ଅବଶେଷ

ଅବ୍ୟାପି କିପରି ଗଞ୍ଜାମ ମାଳ ଭିତର ଶଉରା ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ତା'ର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାଯାଇଛି । କୋରାପୁଟ ଓ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ପ୍ରଭୃତି ମାଳ ଅଞ୍ଚଳ ବୁଲି ସେମାନଙ୍କ ଆଖିର- ବିରର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କରିବାପରେ ଏସବୁ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଛି । ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରକାଶରେ— ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଭାରତ ପ୍ରବେଶ ପରେ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ କାଳର ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଭ୍ୟତା ଓ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଭ୍ୟତା ଭିତରେ ସଂଘର୍ଷ ଘଟି ଶେଷରେ ତାର କିପରି ସମାଧାନ ହେଲା ଓ ଶବ୍ଦରସଭ୍ୟତା ସେଥିରେ କି ପରିମାଣରେ ପ୍ରଭାବିତ ହେଲା ତାର ଆଲୋଚନା କରାହୋଇଛି । ପଞ୍ଚମ ପ୍ରକାଶରେ— ଅଷ୍ଟିକ୍-ଶବ୍ଦର-ଗୋଷ୍ଠୀର ବୃକ୍ଷଦେବତା କିପରି ବୈଦିକ ଯୁଗରୁ ଦାରୁଦେବତା ରୂପେ ପୂଜାପାଇ ଆସୁଥିଲେ ଏବଂ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟ କି ପ୍ରକାର ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଘେନି ତାକୁ ଆପଣାର କରିବାକୁ ଚାହୁଁଥିଲା— ଏହିସବୁର ନିରୂପଣ ସକାଶେ ଐତିହାସିକ ପ୍ରଣାଳୀରେ ରଗ୍‌ବେଦର ଆନୁମାନିକ କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଛି । ଷଷ୍ଠ ପ୍ରକାଶରେ— ଦାରୁଦେବତା ଉପରେ ପ୍ରଥମେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ବା ଜୈନ ସଭ୍ୟତା ଆସି କିପରି ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କଲା ଓ ତା' ଫଳରେ ଶବ୍ଦର ସଭ୍ୟତା କି ପରିମାଣରେ ଲାଭ ଓ କ୍ଷତିଗ୍ରସ୍ତ ହେଲା, ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରାହୋଇଛି । ସପ୍ତମ ପ୍ରକାଶରେ— ରାମାୟଣରୁ ଶବ୍ଦର ସଂସ୍କୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କି ସଙ୍କେତ ମିଳେ ଦର୍ଶାଇ ସେତେବେଳେ ଶବ୍ଦର ଗୋଷ୍ଠୀର ଦେବତା ଓ ଧର୍ମଧାରଣା ବିଷୟରେ କହିବା ସକାଶେ ସମସାମୟିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ତଥା ଉପନିଷଦ୍ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ଭାବଧାରାକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଛି । ଅଷ୍ଟମ ପ୍ରକାଶରେ— ଭାରତ ଯୁଦ୍ଧକାଳୀନ ଶବ୍ଦର ଗୋଷ୍ଠୀର ଦର୍ଶନ ତଥା ସଂସ୍କୃତି କଥା ଆଲୋଚନା କରି ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ

ଉପରେ ଗାତାଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ
କରାହୋଇଛି । ନବମ ବା ଶେଷ ପ୍ରକାଶରେ—
ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ କ୍ରମପରିଣାମର ତାତ୍ତ୍ୱିକତା ଘେନି ଏକ
ବହୁମୁଖୀ ଆଲୋଚନା କଲାପରେ ଦାରୁଦେବତା ମୂଳତଃ
ଶବ୍ଦର ଗୋଷ୍ଠୀର ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାହା ଆର୍ଯ୍ୟ ଅନାର୍ଯ୍ୟ

ସତ୍ୟତାର କିପରି ଏକ ବିରାଟ ସମନ୍ୱୟ ସେ କଥାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ
କରାହୋଇଛି ।

ପରିଶିଷ୍ଟ— ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିଗଠନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଭିନ୍ନ ପୁରାଣ
ଲେଖକ ଓ ସମାଲୋଚକମାନଙ୍କର ସମ୍ଭାବ୍ୟ ମତ କେତେକ
ଉଲ୍ଲେଖ ହେଲାପରେ ପୁସ୍ତକର ପରିସମାପ୍ତି ଘଟିଛି ।

ଲେଖକ

ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ ପୁରାଣରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ପରମ୍ପରା

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣ ଓ ଇତିହାସକାରମାନେ କ’ଣ କହନ୍ତି ସେକଥା ପ୍ରଥମେ ଆଲୋଚନା କରିବା— ପୁରାଣ ଓ ଇତିହାସ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥ ହେଉଛି ବାଲ୍ମୀକିକୃତ ରାମାୟଣ^(୧) । ରାମାୟଣରେ ଜଗନ୍ନାଥ ବା ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ଉଲ୍ଲେଖ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ‘ମହାବେଦୀ’ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ମହାଭାରତ ବନପର୍ବରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ତୀର୍ଥତ୍ରମଣ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କୁହାଯାଇଛି—

“... ତା’ପରେ ରାଜା ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଭାଇମାନଙ୍କ ସହିତ ସମୁଦ୍ର କୁଳେ କୁଳେ କଳିଙ୍ଗଆଡ଼େ ପ୍ରୟାଣ କଲେ । ସେଠାରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ ଏବଂ ଏକ ଯାଗୋପଯାଗୀ ପର୍ବତଦ୍ୱାରା ତାହା ରମଣୀୟ ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରଥମେ ପାଣ୍ଡବମାନେ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ସହିତ ବୈତରଣୀ ନଦୀରେ ସ୍ନାନ ସାରି ପିତୃମାନଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତର୍ପଣ କଲେ^(୨) ।” ସେତେବେଳେ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ଯାଇ ଲୋମଶ ରଷି କହିଛନ୍ତି— “ସେଠାରେ ବିଶ୍ୱକର୍ମା ଯଜ୍ଞ କରିସାରିବା ପରେ ଯଜ୍ଞର ଦକ୍ଷିଣାସ୍ୱରୂପ ଯେତେବେଳେ ପୃଥିବୀକୁ ଶମ୍ଭାପଙ୍କ ହତରେ ସମର୍ପଣ କରିଦେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ, ସେତେବେଳେ ପୃଥିବୀ କୁଟ୍ତା ହୋଇ କହିଲେ, ‘ମୋତେ କୌଣସି ମର-ମନୁଷ୍ୟ ହାତରେ ଟେକିଦେବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଯଦି ତୁମେ ଏହା କରିବାକୁ ଯାଅ ତା’ହେଲେ ମୁଁ ପାତାଳୀ ହେଲି’, ଏହା କହି ପାଣିଭିତରେ ବୁଡ଼ିଗଲେ । ତା’ପରେ ଶମ୍ଭାପ ରଷି ନାନାବିଧ ସ୍ତୁତିବାଣୀଦ୍ୱାରା ପୃଥିବୀକୁ ମଙ୍ଗେଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । ପରିଶେଷରେ ପୃଥିବୀ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ

ହୋଇ ପାଣିଭିତରୁ ଉପରକୁ ଉଠି ‘ବେଦୀ’ ରୂପରେ ଦେଖାଦେଲେ । ସେହି ବେଦୀ ଏକ ‘ସଂସ୍ଥାନ’ ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସାଗରକୁ ଲାଗି ରହିଥିଲା । ଏହି ‘ବେଦୀ’ ଉପରକୁ ଯେଉଁମାନେ ଉଠନ୍ତି ସେମାନେ ବଳବାନ, ବୀର୍ଯ୍ୟବାନ୍ ହୁଅନ୍ତି^(୩) ।

ଏଥିରୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ ମହାଭାରତ ବେଳକୁ ପୂର୍ବ ସମୁଦ୍ରତୀରରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିବା କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟରେ ପର୍ବତାକାର ଏକ ମହାବେଦୀ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଥିଲା । ଏହା ଏକ ପବିତ୍ର ତୀର୍ଥରୂପେ ସମ୍ମାନିତ ହେଉଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ କି ପ୍ରକାର ପୂଜା କିମ୍ବା ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ତାହା ବୁଝାଯାଏ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ‘ଯଜ୍ଞାୟ’ ଓ ‘ଗିରିଶୋଭିତ’^(୪) ପଦଦ୍ୱୟର ବ୍ୟବହାର ଦେଖି ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁରାଣକାରମାନେ^(୫) ମହାଭାରତୀୟ ବନପର୍ବର ୧୯୮ ଅଧ୍ୟାୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନକାରୀ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ଯଜ୍ଞ ସହିତ ୧୧୪ ଅଧ୍ୟାୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଶ୍ୱକର୍ମାଙ୍କ ଯଜ୍ଞର ଐକ୍ୟ କଳ୍ପନା କରି ଏକ ସୁସମ୍ବନ୍ଧ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ମହାଭାରତ ବନପର୍ବର ୧୯୮ ଅଧ୍ୟାୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଉପାଖ୍ୟାନରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହିପରି ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି—

“ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ମୁନିଙ୍କୁ ପାଣ୍ଡବ ଓ ରଷିମାନେ ପଚାରିଲେ, ‘ଆପଣଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନତର ହୋଇ କିଏ ଅଛନ୍ତି କି?’ ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ଉତ୍ତର କଲେ— ‘ହଁ, ରାଜର୍ଷି ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ମୋଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନତର’ । ପୁଣି ପ୍ରଶ୍ନ ହେଲା, ‘କିପରି?’ ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ଉତ୍ତର କଲେ, ‘ରାଜର୍ଷି ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କ୍ଷାଣପୁଣ୍ୟ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେବାରୁ ଦିନେ ସ୍ୱର୍ଗରୁ ତ୍ୟୁତ ହୋଇ

୧ । Ancient Indian Historical Tradition by F.E. Pergiter, pp 90.

୨ । ମହାଭାରତ (ସଂ) ବନପର୍ବ, ଅ. ୧୧୪. ଶ୍ଳୋ. ୩-୫ ଓ ୧୨ ।

୩ । ମହାଭାରତ (ସଂ) ବନପର୍ବ ଅ. ୧୧୪ ଶ୍ଳୋ. ୧୭-୨୪ ।

୪ । ‘ରଷିଭିଃ ସମୁପାୟୁକ୍ତଂ ଯଜ୍ଞାୟଂ ଗିରିଶୋଭିତମ୍’ ମ: ଭା: ବନ: ଅ. ୧୧୪-୫ ।

୫ । ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ - ଅଧ୍ୟାୟ ୪୨-୫୧ । ଏହି ପୁରାଣ-ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଅଧ୍ୟାୟ ୧୭ ପ୍ରଭୃତି ।

ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୋକକୁ ଆସିଲେ ଓ ମୋତେ ଆପଣ ଚିହ୍ନଟି କି ବୋଲି ପଚାରିଲେ । ତାଙ୍କୁ ମୁଁ କହିଲି, ମୋର ସେସବୁ ବ୍ୟାପାର ଦେଖିବାକୁ ସମୟ ନାହିଁ । ମୋ ନିଜ କଥା ଦେଖୁ ଦେଖୁ ମୋର ବେଳ ନିଅନ୍ତୁ ।’ ତା’ପରେ ସେ ପଚାରିଲେ— ‘ଆଜ୍ଞା, ଆପଣଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନତର ହୋଇ ଆଉ କେହି ଅଛନ୍ତି କି ?’ କହିଲି— ମୋଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନକର୍ତ୍ତ ନାମକ ଉଲୁକ ପ୍ରାଚୀନ । ସେ ହିମାଳୟରେ ରହେ । ସେ ସ୍ଥାନ ଏଠାରୁ ବହୁଦୂରରେ । ତା’ ଶୁଣି ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଘୋଡ଼ା ହୋଇ ମୋତେ କାନ୍ଧରେ ବସାଇ ଉଲୁକଥିବା ସ୍ଥାନରେ ପହଞ୍ଚିଲା । ଉଲୁକକୁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିବା କଥା ପଚାରିବେ ସେ କହିଲା, “ତା’ଠାରୁ ‘ନାଡ଼ାଜଙ୍ଗ’ ନାମକ ବକ ପ୍ରାଚୀନ । ତେଣୁ ତାକୁ ଯାଇ ପଚାରନ୍ତୁ ।” ତାକୁ ପୁଣି ପାଇ ବୁଝିବାରୁ ସେ କହିଲା, “ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ପୁଷ୍କରିଣୀରେ ବାସ କରୁଥିବା ‘ଅକୁପାର’ କଛପ ମୋ’ଠାରୁ ଆହୁରି ପ୍ରାଚୀନ । ତା’ ନିକଟକୁ ଗଲେ, ସେ ସନ୍ଦେହ ଦୂର କରିପାରେ ।” ତା’ପରେ ଦୁହେଁ ଆସି କଛପକୁ ପଚାରିବାରୁ ସେ ବାନ୍ଧ ଗର୍ଗଦ କଣ୍ଠରେ କହିଲା, “ମୁଁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କୁ ବା ନ ଜାଣିବି କାହିଁକି ? ସେ ଏଠାରେ ସହସ୍ରବାର ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳର ଦାନ ସକାଶେ ଅଶାୟାଜିଥିବା ଗୋରୁଙ୍କ ଖୁରା ବାଜି ଏଠାରେ ପୁଷ୍କରିଣୀ ହୋଇଯାଇଛି । ମୁଁ

ସେହି ଦିନଠାରୁ ଏଠାରେ ବସାକରି ରହିଛି ।” ସେତିକିରେ ଦେବତାମାନଙ୍କର ସନ୍ଦେହ ଉଠିନ ହେଲା । ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସ୍ୱର୍ଗରୁ ରଥ ଆସିଲା । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସେଥିରେ ବସି ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଚାଲିଗଲେ ।”

ଏହି ଉପାଖ୍ୟାନରେ ମହାବେଦୀ^(୬) କିମ୍ବା ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ମହାଭାରତ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଷ୍ଟାଦଶ ପୁରାଣ ମଧ୍ୟରୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ପ୍ରାଚୀନତର ମତ୍ସ୍ୟପୁରାଣରେ^(୭) ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ତୀର୍ଥ କଥାର ଦୁଇଥର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ପ୍ରସଙ୍ଗର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ‘ଅରେ... ବିମଳା ପୁରୁଷୋତ୍ତମେ’ ଆଉ ଅରେ ‘ଗୋକର୍ଣ୍ଣ ଗଜକର୍ଣ୍ଣ ଚ ତଥା ଚ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଃ’ ବୋଲି ଲେଖା ଅଛି^(୮) । ଯଦି ‘ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସରୋବର’ର ନାମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ତଥାପି ତାହା ପୁରୀ-ତୀର୍ଥର ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ପୁଷ୍କରିଣୀ କି ନୁହେଁ ତାହା ଜାଣିବାର ଉପାୟ ନାହିଁ, କାରଣ ସେଥିରେ ‘ନଳିନୀଧାରୀ’ ନାମକ ଗୋଟିଏ ନଦୀ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିବାର ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି^(୯) । ତା’ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣରେ,^(୧୦) ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କୁ ସ୍ୱାୟମ୍ଭୁବ ମନୁଙ୍କ ଦଶମ ବଂଶଧର^(୧୧) ରାଜା ବୋଲି କହିବା ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନାହିଁ । ତା’ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପଦ୍ମପୁରାଣ, ନାରଦୀୟ ମହାପୁରାଣ,

୬ । ମହାଭାରତ - ବନପର୍ବ, ଅ. ୧୯୮ ।

୭ । ଗବେଷକ ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ସରକାର ରଚିତ ‘ମନ୍ଦିରେର କଥା’ର ୧୩୮ ପୃଷ୍ଠାରେ ଲେଖା ଅଛି — ‘ମତ୍ସ୍ୟପୁରାଣ’ ବାୟୁ ଓ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ଡ ପୁରାଣର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ । ମାତ୍ସ୍ୟେ ମୌର୍ଯ୍ୟ-ସମ୍ରାଟ-ଗଣର ବଂଶାବଳୀର ପରିଚୟପ୍ରଦତ୍ତ ହଇଯାଇଛି । ଅନୁମାନ ୧୮୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦେ ମୌର୍ଯ୍ୟ ବଂଶର ଅବସାନ ହଇଯାଇଛି । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ପାର୍ଜିଟର ଓ ଭିସେଷ୍ଟିଅ ଅନୁମାନ କରେନ୍ ଯେ ମତ୍ସ୍ୟପୁରାଣ ସମ୍ଭବତଃ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷପାଦେ ସମ୍ପାଦିତ ହଇଯା ଥାକିବେ’ । (Pergiter’s Dynasties of Kali Age-Intro XIII)

୮ । ମତ୍ସ୍ୟପୁରାଣ - ଅଧ୍ୟାୟ ୧୩, ଶ୍ଳୋ. ୩୫ । (ବଙ୍ଗବାସୀ ସଂସ୍କରଣ)

୯ । ମତ୍ସ୍ୟପୁରାଣ - ଅ. ୨୨୧, ଶ୍ଳୋ. ୫୫, ପୃ. ୩୬୧ । (ବଙ୍ଗବାସୀ ସଂସ୍କରଣ)

(ଉଚ୍ଚିତ-ମନ୍ଦିରେର କଥା - ୧ମ ଖଣ୍ଡ, ପୃ. ୭୨)

୧୦ । “ପାର୍ଜିଟର ସାହେବେର ମତେ ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ ଗୁପ୍ତାବେର ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳେ ରଚିତ ନୟେ । ସମ୍ଭବତଃ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ଅବସାନ ହଇବାର ପୂର୍ବେଇ ଗ୍ରନ୍ଥେର ଏକ ଅଂଶ ସମାପ୍ତ ହଇଯା ଥାକିବେ ।” (ମନ୍ଦିରେର କଥା- ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ସରକାର, ପୃ. ୧୩୮-୩୯)

୧୧ । ୧. ନାରାୟଣ, ୨. ବ୍ରହ୍ମା, ୩. ସ୍ୱାୟମ୍ଭୁବ ମନୁ, ୪. ପ୍ରିୟବ୍ରତ, ୫. ଅଗ୍ନିଧ୍ରୁ, ୬. ନାଭି, ୭. କରଭ, ୮. ଭରତ, ୯. ସୁମତି, ୧୦. ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ । (ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ-୧ମ ଖଣ୍ଡ)

ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ଓ ଷ୍ଟନ୍ ମହାପୁରାଣରେ^(୧୨) ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଚରିତ ଯେପରି ଭାବରେ ସମ୍ମିଳିତ ହୋଇଛି ତା'ର ବିବରଣ ତଳେ ଦିଆଗଲା । ପଦ୍ମପୁରାଣର ପାତାଳଖଣ୍ଡରେ ନୀଳଗିରି ମହାତ୍ମ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେଥିରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ପ୍ରସଙ୍ଗ ନାହିଁ । ସେଥିରେ ଏତିକି ମାତ୍ର ଲେଖା ଅଛି—

“ଗଙ୍ଗାସାଗର ସଙ୍ଗମଠାରୁ ଗଣ୍ଡକୀ ନଦୀ ପାର ହେଲେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ପଡ଼େ । ତା' ମଧ୍ୟରେ ନୀଳଗିରି ଅବସ୍ଥିତ । ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଯଜ୍ଞାଶୁ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଗଲାବେଳେ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ବହୁସ୍ଥାନ ଭ୍ରମଣ କରିସାରି ନୀଳଗିରିରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ସେଠାରେ ସୁମତିଙ୍କୁ ନୀଳଗିରି ଚରିତ ଜାଣିବାକୁ ପରୋକ୍ଷେ ସେ କହିଲେ— “ସେଠାରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ପୂଜା ପାଆନ୍ତି ।” ଦିନେ ଜଣେ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରୀ କଲାବେଳେ ସେଠାରେ ସମସ୍ତେ ଚତୁର୍ଭୁଜ ହେବା ଦେଖିଲେ । ଏହାର କାରଣ ପୁଚ୍ଛା କରିବାରୁ ସେଠାରେ ଥିବା ଭିଲ୍ଲୁମାନେ^(୧୩) କହିଲେ— “ଦିନେ ପୃଥିବୀ ନାମରେ ଜଣେ ବାଳକ ବଣ ଭିତରେ ବୁଲୁବୁଲୁ ଏହି ଗିରିଶୃଙ୍ଗ ଆରୋହଣ କରି ଏକ ଅଭୁତ ଦେଉଳ ଦେଖିଲା । ଭିତରେ ପଶିବାରୁ ଦେଖିଲା ଯେ, ଚତୁର୍ଭୁଜ ହରି ସେଠାରେ ବିରାଜମାନ କରିଛନ୍ତି । ଋଷି ହାତରେ ଶଙ୍ଖ-ଚକ୍ର-ଗଦା-ପଦ୍ମ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । ଦେବତାମାନେ ଧୂପ-ଦୀପାଦି ଦ୍ଵାରା ଆରାଧନା କରୁଛନ୍ତି । ଋଷିଦିଗରେ ପ୍ରସାଦ ଇତ୍ୟଦି ବର୍ଷିଷ୍ଠ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ପୃଥିବୀ ତା ମଧ୍ୟରୁ ଚିକେ ଗୋଟେଇ ଆଣି ପାଟିରେ ପୁରାଇଲା ମାତ୍ରେ ଚତୁର୍ଭୁଜ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଏ ସମୟ ପୃଥିବୀଠାରୁ ଶୁଣି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପିଲାମାନେ ସେହିପରି କରି ଚତୁର୍ଭୁଜ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ଏହାଶୁଣି ବ୍ରାହ୍ମଣ ମଧ୍ୟ ଗଙ୍ଗାସାଗର ସଙ୍ଗମରେ ସ୍ନାନ କରି ନୀଳଗିରିସ୍ଥ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ । ଫଳରେ ସେ ବି ଚତୁର୍ଭୁଜ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ଏହିପରି କେତେ ଦିନ ଗଲାପରେ କାଞ୍ଚିଦେଶର ଧାର୍ମିକ ରାଜା ‘ରତ୍ନଗ୍ରୀବ’ ଦିନେ ରାତିରେ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ସ୍ଵପ୍ନରେ

ଦେଖିଲେ । ପରଦିନ ସଭାକରି ବସିଥିଲାବେଳେ ସ୍ଵପ୍ନଦୃଷ୍ଟ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ସଭାରେ ଉପସ୍ଥିତ ଦେଖି ତାଙ୍କର ଚତୁର୍ଭୁଜତ୍ଵ ସମ୍ଭବରେ ପରୋକ୍ଷରୁ ସେ ଶବ୍ଦରମାନଙ୍କଠାରୁ ଶୁଣିଥିବା ପ୍ରକାରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ । ତାହା ଶୁଣି ରାଜା ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା କରିବା ସକାଶେ ମନ ବଳାଇଲେ । ରତ୍ନଗ୍ରୀବ ଶୁଭଦିନ ଦେଖି ଦଳବଳ ସହିତ ନୀଳଗିରି ଦର୍ଶନରେ ବହିର୍ଗତ ହେଲେ । ଗଙ୍ଗାସାଗର-ସଙ୍ଗମରେ ସ୍ନାନ ସାରି ନୀଳଗିରିକୁ ଉଦ୍ଧାନ୍ତି ତ ତାହା ଦୃଶ୍ୟ ହେଲା ନାହିଁ । ରାଜା ମନ ଦୁଃଖରେ ହରି ସ୍ମରଣ କରି ସେଠାରେ ଅନଶନ ଓ ଉଜାଗର ରହିବାକୁ ମନସ୍ଥ କଲେ । ଏହିପରି ପାଞ୍ଚଦିନ ଗଲାପରେ ଭଗବାନ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବେଶରେ ରାଜାଙ୍କୁ ଦେଖାଦେଲେ । ରାଜା ତାଙ୍କୁ ଦଣ୍ଡ ପ୍ରଣାମ କରି ନିଜକୁ ମହାଭାଗ୍ୟବାନ୍ ମନେକଲେ । ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରତି ସଦୟ ହୋଇ କହିଲେ— “କାଲି ମଧ୍ୟାହ୍ନ ସମୟରେ ‘ନୀଳରୂପା’ ଭଗବାନ ଦର୍ଶନ ଦେବେ ।’ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ କହିବା ପ୍ରକାରେ ତା’ ପରଦିନ ପର୍ବତରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ଦର୍ଶନ ଲାଭକରି ଚତୁର୍ଭୁଜତ୍ଵ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ଓ ବୈକୁଣ୍ଠକୁ ଗମନ କଲେ^(୧୪) ।” ଏତିକି ବିନା ଏ ପୁରାଣରେ ଆଉ କିଛି ନାହିଁ ।

ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣରେ କିନ୍ତୁ ଲେଖା ଅଛି— ‘ଅବନ୍ତୀ ଦେଶର ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ’ ପରମ ବୈଷ୍ଣବ ଥିଲେ । ସେ ବାସୁଦେବାଖ୍ୟା ପରମ ଅବ୍ୟୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଆରାଧନା କରିବାସକାଶେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସିଲେ । ତା’ ପୂର୍ବରୁ ସେଠାରେ ‘ଇନ୍ଦ୍ର ନୀଳାଖ୍ୟ ବିଗ୍ରହ’ ପୂଜାପାଳ ଆସୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଦର୍ଶନରେ ସମସ୍ତେ ଚତୁର୍ବାହୁ ହୋଇ ଶ୍ଵେତାଖ୍ୟ ଭବନକୁ ଉଲ୍ଲିଯାଉଥିବାରୁ ଯମରାଜ ଭଗବାନଙ୍କ ଛାମୁରେ ଅଭିଯୋଗ କରି କହିଲେ— “ଭଗବାନ, ଏହି ‘ନୀଳକାନ୍ତ-ବିଗ୍ରହ’କୁ ଦର୍ଶନ କରି ସମସ୍ତେ ଚତୁର୍ବାହୁ ହୋଇ ଶ୍ଵେତ ଲୋକକୁ ଗମନ କରୁଛନ୍ତି । ମୋର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ମୁଁ ପାଳନ କରିପାରୁନାହିଁ । ମୋର ରହିବାରେ ଆଉ କି ପ୍ରୟୋଜନ ? ଆପଣ ଯଦି ଏହି ପ୍ରତିମାକୁ ଅଦୃଶ୍ୟ ନ କରାନ୍ତି ତା’ହେଲେ ସଂସାର ସରିଲା ।” ଏହା

୧୨ । Ancient Indian Historical Tradition by F.E. Pergiter, pp 49.

୧୩ । ଷ୍ଟନ୍ ପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ ଶବ୍ଦର, ଭିଲ୍ଲୁ ଦୈତ୍ୟ ସବୁ ଏକାର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ । ଦ୍ର:ପୁ:ମା:ଅ:- ୯-୫୩, ଅ.୮-୩୫,

ଅ.୧୪-୨୦ ।

୧୪ । ପଦ୍ମ ପୁରାଣ - ପାତାଳଖଣ୍ଡ, ଅ ୧୬-୨୨ ସାରାଂଶ ।

ଶୁଣି ଭଗବାନ ପ୍ରତିମାଟିକି ବାଲୁକାରାଶି ଦ୍ଵାରା ଅଦୃଶ୍ୟ
 କରାଇଦେଲେ । ଏହାପରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସେଠାକୁ ଯାଇ
 ଅଶ୍ଵମେଧ ଯଜ୍ଞର ଅନୁଷ୍ଠାନ କଲେ ଓ ଯଜ୍ଞାଙ୍ଗସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ
 ସରୋବରର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲା । ତା’ପରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସମୁଦ୍ର
 ମଧ୍ୟରେ ଏକ ମହାଦ୍ରୁମ ଭାସୁଥିବା କଥା ସ୍ଵପ୍ନରେ ଦେଖି
 ପରଦିନ ସେଠାରେ ସଦଳବଳେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ।
 ସେତେବେଳେ ବିଷ୍ଣୁ ଓ ବିଶ୍ଵକର୍ମା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଯୁଗଳରୂପେ
 ଦେଖାଦେଲେ । ତାଙ୍କଦ୍ଵାରା ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଗଠିତ ହେଲା । ତାଙ୍କୁ
 ସ୍ଥାପନା କରିବା ସକାଶେ ଉତ୍କଳ, କଳିଙ୍ଗ, କୋଶଳ ରାଜାଙ୍କ
 ସାହାଯ୍ୟରେ ବିଷ୍ଣୁ ପର୍ବତରୁ ଶିଳା ଅଣାଇ ଏକ ପ୍ରାସାଦ
 ନିର୍ମାଣ କରାଗଲା । ସେ ମଧ୍ୟରେ ସଂକର୍ଷଣ, ସୁଭଦ୍ରା ଓ
 ଜଗନ୍ନାଥ ଏହି ତିନିମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଗଲା^(୧୫) । ଏହି
 ପୁରାଣରେ ଆମେ ପ୍ରଥମେ ବୃକ୍ଷକୁ ‘ପୁରୁଷେଶ’ ବା
 ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିବା ଦେଖିଲୁ । ଯଦିତ
 ‘କଞ୍ଚବୃକ୍ଷ’, ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’, ‘ନୀଳମାଧବ’ ପ୍ରଭୃତି
 ନାମଗୁଡ଼ିକ ପୁରାଣରେ ବହୁବାର ପ୍ରୟୋଗ ହେବା ଦେଖି,
 ତଥାପି ଏତେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଭାଷାରେ ତା’ ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯି
 ବର୍ଷନା କରାଯାଇନାହିଁ । ଏଥିରେ କୁହାଯାଇଛି ‘ସନାତନ
 ବଟ ବୃକ୍ଷର ନାମ ହିଁ ପୁରୁଷେଶ’ ।^(୧୬)

ତା’ପରେ ଝରପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ଶ୍ଳୋକ
 ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏଥିରେ ‘ନ୍ୟଗ୍ରୋଧ ବୃକ୍ଷହି ନାରାୟଣ’
 ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ଦେଖି । ଏହା ବ୍ରହ୍ମ ପୁରାଣୋକ୍ତ ବାକ୍ୟର
 ପୁନରାବୃତ୍ତି ବିନା ଆଉକିଛି ନୁହେଁ । ଶ୍ଳୋକଟି ହେଉଛି—

ନ୍ୟଗ୍ରୋଧରୂପଂ ବୃକ୍ଷାପି ନାରାୟଣମକଳ୍ମଷମ୍ ।

ନିଷାପୋ ଜାୟତେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଃ କିମ୍ ତଂ ପୂଜୟନ୍ ସୁବନ୍ ।^(୧୭)

ଅର୍ଥାତ୍, ନ୍ୟଗ୍ରୋଧରୂପୀ ନାରାୟଣଙ୍କୁ ଦେଖିଲାମାତ୍ରେ
 ମନୁଷ୍ୟ ପାପଶୂନ୍ୟ ହୋଇଯାଏ । ତାଙ୍କୁ ସ୍ତୁତି ଓ ପୂଜା କଲେ
 ଆଉ କଣ କହିବା !

ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଉପାଖ୍ୟାନ ସହିତ ନାରଦ
 ପୁରାଣୋକ୍ତ ଉପାଖ୍ୟାନଟି ପ୍ରାୟ ମିଳିଯାଏ । ମାତ୍ର ନାରଦ
 ପୁରାଣରେ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କଲାବେଳେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କଳିଙ୍ଗ,
 ଉତ୍କଳ ଓ କୋଶଳ ରାଜାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ ନେବା କଥା ଲେଖା
 ନାହିଁ^(୧୮) । ଆଉ ସବୁ ପ୍ରାୟ ଏକାପରି ।

ମାତ୍ର ଝରପୁରାଣ ବେଳକୁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ହିଁ ପୁରୀ
 ବଡ଼ଦେଉଳ ନିର୍ମାଣ-କଥାବସ୍ତୁର ମହାନାୟକ । ଯଦିତ
 ମହାଭାରତୀୟ ବନପର୍ବର ୧୯୮ ଅଧ୍ୟାୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ
 ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଚରିତ ସହିତ ସେହି ପର୍ବର ୧୧୪ ଅଧ୍ୟାୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ
 ମହାବେଦୀ ପ୍ରସଙ୍ଗର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ
 ଜଣେ ପ୍ରାଚୀନ କାର୍ତ୍ତିମାନ ରାଜା ଯେ କି ଅଶ୍ଵମେଧ କରିଥିଲେ,
 ଏତିକି ବିନା ଆଉ କିଛି ମିଳେ ନାହିଁ । ତଥାପି ଝରପୁରାଣରେ
 ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଚରିତକୁ ମହାବେଦୀଚରିତ ସହିତ ଯୋଡ଼ି ଦିଆ
 ହୋଇଛି । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଯମ ଭଗବାନ
 ସମ୍ବାଦକୁ ଏପରି ସୁସଙ୍ଗତ ଓ ସୁଗଠିତ ଭାବେ ତା’ ମଧ୍ୟରେ
 ସଂଯୁକ୍ତ କରା ହୋଇଛି, ଦେଖିଲେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଗେ । ଏଥିରେ
 ମହାଭାରତୀୟ ମହାବେଦୀ ଚରିତ ତଥା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ-
 ଉପାଖ୍ୟାନ, ବ୍ରହ୍ମ ପୁରାଣର ଯମ ଭଗବାନ ସମ୍ବାଦ,
 ପଦ୍ମପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଚରିତ, ନାରଦ ପୁରାଣର
 ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ସହିତ ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣୋକ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ସାଦୃଶ୍ୟ
 ରକ୍ଷାକରି ଏକ ବିସ୍ତୃତ ଓ ବିଚିତ୍ର ଉପାଖ୍ୟାନର ସୃଷ୍ଟି
 କରାହୋଇଛି । ଏସବୁର ତୁଳନାତ୍ମକ ବିରଳ କଲେ
 ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ଜଣାପଡ଼େ ।

ଝର ପୁରାଣସ୍ଥ ଉତ୍କଳଖଣ୍ଡ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଚରିତ :

“ବରାହରୂପୀ ବିଷ୍ଣୁ ଦତ୍ତାତ୍ରେୟରେ ପୃଥିବୀକୁ ମହାପ୍ରଳୟରୁ
 ଉଦ୍ଧାର କରିସାରିବା ପରେ ଦିନେ ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ପ୍ରଶ୍ନ କଲେ—
 “କି ଉପାୟରେ ସତରାଚର ଜୀବକୁଳର ମୋକ୍ଷ ସମ୍ପାଦନ
 କରିହେବ ?” ବିଷ୍ଣୁ ଉତ୍ତର କଲେ— “ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରର

୧୫ । ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ - ଅ. ୪୨-୫୨ ସାରାଂଶ ।

୧୬ । ପ୍ରାସ୍ତବାନ୍ ତତ୍ପଦଂ ନିତ୍ୟଂ ମହାପ୍ରଳୟ କାରଣମ୍ ।

ପୁରୁଷେଷ ମିତିଖ୍ୟାତଂ ବଟରାଜଂ ସନାତନମ୍ । ।

(ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ, ଅ: ୫୨-୧୭)

୧୭ । ଝରପୁରାଣ - ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମାହାତ୍ମ୍ୟ, ଅ. ୧୫-୨୩ ।

୧୮ । ନାରଦ ପୁରାଣ - ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଉପାଖ୍ୟାନ ଶ୍ରବଣ୍ୟ ।

ନୀଳଗିରିଠାରେ ସେ ସ୍ୱୟଂ ‘ନୀଳମାଧବ’ ରୂପରେ ପୂଜା ପାଇଆସୁଛନ୍ତି ଓ ତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲାମାତ୍ରେ ସାମୁଦ୍ରିକ ମୁକ୍ତି ବା ଚତୁର୍ଭୁଜର ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ^(୧୯) । ଏହି ହେତୁରୁ ଯମରାଜାଙ୍କ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପାଳନରେ ବ୍ୟାଘାତ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା । ଯମରାଜ ଏହାର ପ୍ରତିକାର ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ଫଳରେ ନୀଳମାଧବରୂପୀ ବିଷ୍ଣୁ କିଛିଦିନ ପରେ ସେଠାରୁ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହେବାର ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଲେ^(୨୦) ।

ନୀଳଗିରି ଉପରେ ଏକ କ୍ରୋଶବ୍ୟାପୀ କନ୍ଧବୃକ୍ଷର ପଶ୍ଚିମକୁ ରୋହିଣୀକୁଣ୍ଡ ଅଛି । ଏହି କୁଣ୍ଡର ଉତ୍ତରକୁ ନୀଳମାଧବ ମୂର୍ତ୍ତି ଶବରଦ୍ୱାରା ପୂଜାପାଇ ଆସୁଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ କ୍ଷେତ୍ରର ମହିମା କେହି ଜାଣି ନଥିଲେ । କେବଳ ଦେବତାମାନେ ହିଁ ପ୍ରତ୍ୟହ ନୀଳମାଧବଙ୍କୁ ପୂଜା କରୁଥିଲେ^(୨୧) । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ପଞ୍ଚମପୁରୁଷ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ରାଜା ଜନ୍ମଦୁ୍ୟମ୍ନ ସତ୍ୟ ଯୁଗରେ ଅବତୀ ରାଜ୍ୟରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ସେ ବଡ଼ ବିଜ୍ଞ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଥିଲେ^(୨୨) । ଦିନେ ପ୍ରଶ୍ନତମାନଙ୍କୁ ଡାକି ସଭାକରି ପୁଚ୍ଛା କଲେ— “ମୁଁ କେଉଁଠାରେ ଶ୍ଵେତ ଦର୍ଶନ ଲାଭ କରିବି ?” ସେତିକିବେଳେ ଜଣେ ତୀର୍ଥ ପର୍ଯ୍ୟଟକ ତପସ୍ୱୀ ଉତ୍ତର କଲେ— “ଓଡ଼ିଶାରେ ଥିବା ନୀଳଗିରିରେ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ୍ ପୁରୁଷୋତ୍ତମରୂପେ ବିରାଜମାନ । ତାହାଙ୍କ ଦର୍ଶନରେ ସ୍ୱଦେହରେ ମୋକ୍ଷ ଲାଭ ହୁଏ^(୨୩) ।” ଏହା ଶୁଣି ଜନ୍ମଦୁ୍ୟମ୍ନ ନିଜ କୁଳପୁରୋହିତଙ୍କ ଭାଇ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କୁ ଝର ରୂପରେ ଉତ୍କଳକୁ ପଠାଇଲେ । ସେ ସେଠାକୁ ଆସି ନୀଳଗିରିର ପଶ୍ଚିମରେ ଥିବା ଏକ ଶବର ପଲ୍ଲୀରେ ଅବସ୍ଥାନ କଲେ । ସେଠାରେ ‘ବିଶ୍ୱାବସୁ’ ଶବର ସହିତ ଆଳାପ ପରିଚୟ

ହେଲା । ବିଦ୍ୟାପତି ତାକୁ ଅନୁରୋଧ କରି କହିଲେ— “ସେ ନ ଫେରିବାଯାଏ ଜନ୍ମଦୁ୍ୟମ୍ନ ମହାରାଜା ଉପବାସରେ ରହିଥିବେ । ଏଣୁ ଦୟାକରି ନୀଳମାଧବଙ୍କ ଦର୍ଶନର ଚିକିତ୍ସା ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଦିଅନ୍ତୁ ।” ଶବର ଦୟାପରବଶ ହୋଇ ଏକ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣମାର୍ଗରେ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ନୀଳମାଧବ ଦର୍ଶନ କରାଇଲା । ତା’ପରେ ବିଦ୍ୟାପତି ଅବତୀ ଦେଶକୁ ଫେରିଗଲେ । ଏ ମଧ୍ୟରେ ଭଗବାନ୍ ଯମରାଜାଙ୍କୁ ଯେଉଁ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଇଥିଲେ ତାହା ପାଳନ କରିବା ପାଇଁ ନୀଳମାଧବ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ବାଲୁକାରାଶିରେ ଆଛାଦିତ କରି ଅବୃଣ୍ୟ ହେଲେ^(୨୪) ।

ଏଣେ ନାରଦଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ଧରି ରାଜା ଦଳବଳ ସହିତ ଉତ୍କଳ ଯାତ୍ରା କଲେ । ଉତ୍କଳ ସୀମାରେ ପହଞ୍ଚିବା କ୍ଷଣି ଉତ୍କଳ ରାଜା ତାଙ୍କୁ କିଛିଦିନ ଆଗରୁ ନୀଳମାଧବ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହୋଇଥିବା କଥା ଶୁଣାଇଦେଲେ । ତା ଶୁଣି ଜନ୍ମଦୁ୍ୟମ୍ନ ଦୁଃଖରେ ମିୟମାଣ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ସେତେବେଳେ ନାରଦ ଆଶ୍ୱାସନା ଦେଇ କହିଲେ, “କିଛି ଚିନ୍ତା କର ନାହିଁ, ଭଗବାନ୍ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ହୋଇ ଦାରୁ ରୂପରେ ଦର୍ଶନ ଦେବେ ।” ଏହା ଶୁଣି ରାଜା କଥଂଚିତ୍ ଆଶ୍ୱସ୍ତ ହେଲେ ଓ ନୀଳଗିରି ଦର୍ଶନ କରି ସେଠାରେ ସହସ୍ରେ ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ କରିବାର ଆୟୋଜନ କଲେ^(୨୫) ।

ସଭାମଣ୍ଡପ ଓ ଯଜ୍ଞବେଦୀ ନିର୍ମିତ ହେଲା । ଅଶ୍ୱମେଧ ପରିସମାପ୍ତି ଦିନ ନୀଳମାଧବ ଜନ୍ମଦୁ୍ୟମ୍ନଙ୍କୁ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦର୍ଶନ ଦେଲେ ଓ ଅବତୃତ୍ ସ୍ନାନବେଳେ ଝରିଶାଖାଯୁକ୍ତ ଏକ ମହାଦାରୁ ସମୁଦ୍ରରେ ଭାସୁଥିବା କଥା ସେବକମାନେ ଜଣାଇଲେ । ତା’ପରେ ରାଜା ମହାସମାରୋହରେ ବୃକ୍ଷକୁ ଆଣି ମହାବେଦୀ ଉପରେ ରଖାଇଲେ । ନାରଦଙ୍କ ସହିତ

୧୯ । ଋଦ୍ଧ ପୁ. ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମହାତ୍ମ୍ୟ— ଅ. ୯ ଶ୍ଳୋକ ୫୫ ତୁଳନୀୟ—ପଦ୍ମପୁରାଣ, ପାତାଳଖଣ୍ଡ — ଅ. ୧୭ ଶ୍ଳୋକ ୩୫-୩୬ ।

୨୦ । ଋଦ୍ଧ ପୁ.ମା.ଅ.— ୧୫ ଶ୍ଳୋ. ୩୮ ତୁଳନୀୟ—ବ୍ର.ପ.ପୁ.ଅ.—୪୫ ଶ୍ଳୋ. ୭୫-୭୬ ।

୨୧ । ଋଦ୍ଧ ପୁ.ମା.ଅ.— ୭ ଶ୍ଳୋ. ୨୩-୨୯ ତୁଳନୀୟ, ପଦ୍ମ ପୁ. ପାତାଳଖଣ୍ଡ — ଅ. ୧୮ ଶ୍ଳୋ. ୨୦ ।

୨୨ । ଋଦ୍ଧ ପୁ.ମା.ଅ.— ୬ ଶ୍ଳୋ. ୬ ତୁଳନୀୟ — ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ଅ. ୪୩, ଶ୍ଳୋ. ୨୪ ।

୨୩ । ଋଦ୍ଧ ପୁ.ମା.ଅ.— ୬, ଶ୍ଳୋ. ୨୩ ତୁଳନୀୟ — ପଦ୍ମ ପାତାଳଖଣ୍ଡ ଅ. ୧୯ ଶ୍ଳୋ. ୪-୫ ।

୨୪ । ଋଦ୍ଧ ପୁ.ମା.ଅ.— ୯, ଶ୍ଳୋ. ୧-୨, ତୁଳନୀୟ — ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ଅ. ୪୪ ଶ୍ଳୋ. ୭୫-୭୬ ।

୨୫ । ଋଦ୍ଧ ପୁ.ମା.ଅ.— ୧୭, ଶ୍ଳୋ. ୧୦୦ ତୁଳନୀୟ — ମହା-ବନ ଅ. ୧୧୪ ଶ୍ଳୋ. ୧୭ ।

ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ଆକାଶରୁ ଦୈବବାଣୀ ଶୁଣାଗଲା, “ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ ନିଜର ପ୍ରତିମା ଗଠନ କରି ମହାବେଦୀ ଉପରେ ବିଜେ ହେବେ^(୨୬) । ମହାବେଦୀ ପକ୍ଷର ଦିନଯାଏ ଆଛାଦିତ ହୋଇ ଗୁପ୍ତ ରହିବ । ଯେଉଁ ବୁଢ଼ା ବଢ଼େଇଟି ହାତରେ ଶସ୍ତ୍ର ଧରି ଠିଆ ରହିଛି ତାକୁ ସେ ଭିତରେ ପୁରାଇ ଦ୍ୱାର ବନ୍ଦ କରିବ । ଗଠନ କାର୍ଯ୍ୟ ସରିଲାଯାଏ କେହି ନିକଟକୁ ଯିବେ ନାହିଁ । ଏପରିକି ଗଠନ ଧ୍ୱନି ମଧ୍ୟ ଶୁଣିବା ନିଷିଦ୍ଧ ।”

ଏହାପରେ ନାନାବିଧ ବାଦ୍ୟର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେଲା । ଦୈବବାଣୀ ଅନୁସାରେ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ସମାପନ ହେଲା । ପଞ୍ଚଦଶ ଦିନ ଶେଷରେ ମହାବେଦୀ ଉପରେ ବଳଭଦ୍ର, ସୁଭଦ୍ରା, ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ସୁଦର୍ଶନ ଏହିପରି ଗୁରୁମୂର୍ତ୍ତି ଥିବାର ଦେଖାଗଲା । ଏହାପରେ ପୁଣି ଦୈବବାଣୀ ହେଲା— ‘ରାଜନ୍! ଏହି ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କୁ ପାଟ ବେଢ଼ାଇ ନିଜ ନିଜ ବର୍ଣ୍ଣରେ ରଞ୍ଜିତ କର । ନାଳାଚଳ ଉପରେ ସହସ୍ରେ ହାତ ଉଚ୍ଚ ଓ ତଦନୁରୂପ ଆୟତନ ବିଶିଷ୍ଟ ଏକ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରି ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କୁ ସେଠାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କର ।’ ତା’ପରେ ରାଜା ମୂର୍ତ୍ତି ଚତୁଷ୍ପଦ ମଧ୍ୟରୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ପୁରୁଷସୂକ୍ତ ମନ୍ତ୍ରରେ, ବଳଭଦ୍ରଙ୍କୁ ଦ୍ୱାଦଶାକ୍ଷର ମନ୍ତ୍ରରେ ଓ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କୁ ଦେବୀ ମନ୍ତ୍ରରେ ପୂଜା କଲେ । ତୁଳାପୁରୁଷ ଓ ଗୋଦାନ ପ୍ରଭୃତି ଅସଂଖ୍ୟ ଦାନ ଦେଲେ । ଅଶ୍ୱମେଧ ସମୟରେ ଯେଉଁ ଗୋଦାନ ଦିଆ ହୋଇଥିଲା ସେମାନଙ୍କ ଖୁରା ବାଜି ସେଠାରେ ଏକ ମହାଗର୍ଭ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ଦାନକାଳୀନ ଶଙ୍ଖ ଜଳରେ ତାହା ପରିପୁର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ପୁଷ୍କରିଣୀରେ ପରିଣତ ହେଲା^(୨୭) । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ତାହା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସରୋବର ବୋଲି ପରିଚିତ ହେଲା ।

ଏହାପରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ଆରମ୍ଭ କରିବାକୁ ମନସ୍କ କଲେ । ସେତେବେଳେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଯେତେ ରାଜା ଥିଲେ ସମସ୍ତେ ଦେଉଳତୋଳା କାର୍ଯ୍ୟରେ ସାହାଯ୍ୟ କଲେ^(୨୮) । ନିଜ ବାହୁ ବଳରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଦ୍ୱାପରୁ

ଯେତେ ଦ୍ରବ୍ୟ ଉପାର୍ଜନ କରି ଆଣିଥିଲେ ସେସବୁ ଏଥିରେ ବ୍ୟୟିତ ହେଲା । ଦେଉଳତୋଳା ଶେଷ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ମନ୍ଦିରର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସକାଶେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ନାରଦଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିବା ସକାଶେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ଗଲେ । ବ୍ରହ୍ମା ସେତେବେଳେ ସଙ୍ଗୀତ ଶୁଣୁଥିଲେ । ସଙ୍ଗୀତ ଶେଷ ହେଲାବେଳକୁ କେତେ ଯୁଗ ଅତୀତ ହୋଇଗଲା । ଶେଷରେ ବ୍ରହ୍ମା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ଆଗମନ କାରଣ ବୁଝିସାରି କହିଲେ— “ତୁମେ ଆସିବା ଭିତରେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ବହୁକାଳ ଅର୍ହତ ହୋଇଯାଇଛି । ଏ ଭିତରେ ମନ୍ଦିରର ଅବସ୍ଥା କଣ ହେଲା ଜଣାନାହିଁ । ତୁମେ ଆଗ ଯାଇ ମନ୍ଦିରଟି ତୁମ ଆୟତ୍ତରେ ଅଛି କି ନାହିଁ ବୁଝ । ନ ଥିଲେ ତୁମ ଅଧୀନକୁ ଆଣ । ମୁଁ ତୁମ ପଛେ ପଛେ ଯାଉଛି ।”

ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଏହା ଶୁଣି ବୃହସ୍ପତି, ନାରଦ ଓ ଦେବବୃନ୍ଦଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଭୂତଳକୁ ଆସି ଦେଖନ୍ତି ତ ‘ଗାଲ’ ନାମକ ଜଣେ ରାଜା ମନ୍ଦିରକୁ ସ୍ୱାଧୀନକରି ସେଠାରେ ‘ମାଧବ’ ମୂର୍ତ୍ତିଟିଏ ସ୍ଥାପନ କରି ପୂଜା କରୁଛନ୍ତି । ଏହା ଦେଖି ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ମାଧବ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ସେଠାରୁ ଆଣି ଏକ ଛୋଟ ମନ୍ଦିରରେ ରଖିଲେ । ତା’ପରେ ତିନୋଟି ରଥ ନିର୍ମାଣ କର୍ତ୍ତା ମହାବେଦୀରୁ ତିନି ମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କୁ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟକୁ ଯେନି ଆସିଲେ । ଏହା ଶୁଣି ଶ୍ୱେତରାଜ ଗାଲ କ୍ରୋଧରେ ଚତୁରଙ୍ଗବଳ ଧରି ପୁରୁଷୋତ୍ତମରେ ପ୍ରବେଶ ହେଲେ । ସେଠାରେ ନାରଦ, ବୃହସ୍ପତି ପ୍ରଭୃତିଙ୍କଠାରୁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ଯିବା କଥା ଓ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ପୁଷ୍କରିଣୀ ତଥା ଦେଉଳ ନିର୍ମାଣ କରିବା କଥାର ସାକ୍ଷ୍ୟ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପାଇ^(୨୯) ଆଉ ବିବାଦ ନକରି ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କଲେ ଏବଂ ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କ ଆରାଧନା କରି ନ ଥିବାରୁ ଦୁଃଖ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ବ୍ରହ୍ମା ବ୍ରହ୍ମଲୋକରୁ ଆସି ମନ୍ଦିର ଓ ଦେବତା ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲେ । ଶେଷରେ ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଗାଲରାଜାଙ୍କ ହସ୍ତରେ ମନ୍ଦିର ଭାର ଅର୍ପଣ କରି ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ପ୍ରସ୍ଥାନ କଲେ^(୩୦) ।

୨୬ । ଷ୍ଟଦ ପୁ.ମା.ଅ.— ୧୮ ଶ୍ଳୋ. ୩୭, ୩୮, ୩ ତୁଳନାୟ — ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ. ଅ. ୫୦ ଶ୍ଳୋ. ୪୦ ।

୨୭ । ଷ୍ଟଦ ପୁ.ମା.ଅ.— ୨୦ ଶ୍ଳୋ. ୩୫, ୩୬ ତୁଳନାୟ — ମ. ଭା. ବନ. ଅ. ୧୯୮ ଶ୍ଳୋ. ୧୩ ।

୨୮ । ଷ୍ଟଦ ପୁ.ମା.ଅ.— ୨୧ ଶ୍ଳୋ. ୩୮, ୩୯ ତୁଳନାୟ — ବ୍ରହ୍ମ. ପୁ.ଅ. ୪୭ ଶ୍ଳୋ. ୧୧-୨୧ ।

୨୯ । ଷ୍ଟଦ ପୁ.ମା.ଅ.— ୪୮. ଶ୍ଳୋ. ୨୩ ତୁଳନାୟ — ମହାଭାରତ. ବନ. ଅ. ୧୯୮ ଶ୍ଳୋ. ୧୧ ।

୩୦ । ଷ୍ଟଦ ଉତ୍କଳଖଣ୍ଡ ପୁ.ମା.ଅ.— ୧-୨୯ ସାରାଂଶ ।

ଏହି ଉପାଖ୍ୟାନ ସହିତ ମହାଭାରତ ବନପର୍ବର ୧୧୪ ଅଧ୍ୟାୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ମହାବେଦୀ ଚରିତ ଓ ୧୯୮ ଅଧ୍ୟାୟସ୍ଥ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଉପାଖ୍ୟାନ ଦୁଇଟିର ସମନ୍ୱୟ ରଖି ଦେଖିବାର କଥା । ମହାଭାରତରେ ମହାବେଦୀ ଚରିତ ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଉପାଖ୍ୟାନର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ । ଦୁଇଟି ଚରିତପାଇଁ ଦୁଇଟି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟାୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଛି । ଗୋଟିଏ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ଦୀର୍ଘଯାତ୍ରା କାଳର କଳିଙ୍ଗ ପ୍ରବେଶ ବେଳେ^(୩୧), ଅନ୍ୟଟି ନୈମିଷାରଣ୍ୟରେ ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ଓ ମୁନିମାନଙ୍କର ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର ବେଳେ^(୩୨) ଲେଖାଯାଇଛି । ଦୁଇଟିଯାକ ଲେଖାର ଐକ୍ୟ ରହିଥିଲେ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ବା ଗୋଟିଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଥାନ୍ତା; କିନ୍ତୁ ତା' ହୋଇନାହିଁ । ପୁଣି ମହାଭାରତରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ବେଦୀ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବା ଦାରୁବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା କଥା କୁହାଯି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇନାହିଁ । ମହାବେଦୀର ଉତ୍ପତ୍ତି ବିନା ସେ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେଠାରେ କୌଣସି ଦେବତାଙ୍କ ଅଧିଷ୍ଠାନ ଥିବା କଥାର ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ମହାବେଦୀ ପୂର୍ବରୁ ସେଠାରେ ଯେଉଁ ଯଜ୍ଞ କରା ହୋଇଥିଲା ତାହା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କରାଯାଇନାହିଁ । ବିଶ୍ୱକର୍ମା ସେଠାରେ ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ କରିଥିଲେ^(୩୩) । ସେତେବେଳକୁ କିମ୍ବା ତା'ପରେ ମଧ୍ୟ ସେଠାରେ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଥିବା କଥା ସେ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏସବୁ ଦେଖିଲେ ମନେହୁଏ, ମହାଭାରତ କାଳରେ ଯଦିବତ ମହାବେଦୀର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଥିଲା, ତଥାପି ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ସହିତ ତା'ର କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ନଥିଲା ।

ତା'ପରେ ପଦ୍ମପୁରାଣୋକ୍ତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଲେଖାଯାଇଥିବା କାମ୍ପାରାଜ ରତ୍ନଗ୍ରୀବ ଉପାଖ୍ୟାନ ସହିତ ଷ୍ଟଦପୁରାଣୋକ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଉପାଖ୍ୟାନକୁ ମିଳାଇ ଦେଖିବାର କଥା । ପଦ୍ମପୁରାଣରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ନାମ ସୁଦ୍ଧା ନାହିଁ । ଏ ପୁରାଣରେ ମହାଭାରତୀୟ ମହାବେଦୀକୁ ପର୍ବ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି ଓ ସେଥିରେ 'ନୀଳାଖ୍ୟଦେବ' ଆରାଧିତ ହେବା କଥା ଅଛି । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ଅଛି ଯେ,

ନୀଳାଖ୍ୟଦେବ ପ୍ରଥମେ ଭିଲ୍ଲମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୂଜାପାଇ ଆସୁଥିଲେ । ତା'ପରେ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ତାହା ଜାଣିଲେ । ସେ ଯାଇ କହିବାରୁ କାମ୍ପାରାଜ ରତ୍ନଗ୍ରୀବ ସେଠାକୁ ଆସିଲେ । ଆସିଲେ ସିନା, ଦର୍ଶନ ପାଇଲେ ନାହିଁ । ଏଣୁ ଅନଶନ ଓ ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ କଲେ । ପରେ ପାଞ୍ଚଦିନ ଉତ୍ତାରୁ ଜଣେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନୀଳବିଗ୍ରହର ଦର୍ଶନ ଲାଭ କଲେ, ମୁକ୍ତ ହେଲେ^(୩୪) ।

ଏଇଠି ପ୍ରଥମେ ନୀଳବିଗ୍ରହ ସହିତ ଏକ ରାଜାଙ୍କ (ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ନୁହନ୍ତି) ଉପାଖ୍ୟାନକୁ ଆଣି ସଂଯୋଗ କରାହେବା ଦେଖୁ । ଏ ରାଜା କୌଣସି ପୁରାଣ ବା ଇତିହାସ-ପ୍ରସିଦ୍ଧ ରାଜା ନୁହନ୍ତି । ପଦ୍ମପୁରାଣକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଆଉ କୌଣସି ପୁରାଣରେ ଏହାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ନାହିଁ । ଏଣୁ ମନେହୁଏ, ଜଣେ ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ ରାଜାଙ୍କ ସହିତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଆଖ୍ୟାନର ସଂଯୋଗ କରିବାରେ ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣକାରଙ୍କ ମନପୂର୍ବକ ହେଲା ନାହିଁ । ଏଣୁ ଜଣେ ପ୍ରାଚୀନତତ୍ତ୍ୱ ଓ ମହାଭାରତ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ମହାରାଜାଙ୍କ ସହିତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଆଖ୍ୟାନର ସମନ୍ୱୟ ଘଟାଇ ଦେବତାଙ୍କର ଅତି ପ୍ରାଚୀନତା ପ୍ରମାଣିତ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ସହସ୍ରାଶ୍ୱମେଧ କଥାକୁ ମଧ୍ୟ ସେଥିରେ ଅଙ୍ଗୀଭୂତ କରାଗଲା । ରତ୍ନଗ୍ରୀବ ଉପାଖ୍ୟାନରୁ ସ୍ୱପ୍ନଦର୍ଶନ ଓ ନୀଳାଖ୍ୟଦେବଙ୍କ ତିରୋଧାନ କଥାର ସଂଯୋଗ ରକ୍ଷା କରାଗଲା । ନୀଳାଖ୍ୟଦେବଙ୍କ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନପାଇଁ ନୂତନରେ 'ଯମ-ଭଗବାନ' ସମ୍ଭାବ ସୃଷ୍ଟି କରାହେଲା । ସେହି ଆଦିମ 'ନୀଳାଖ୍ୟ ଦେବତା'ଙ୍କୁ 'ପୁରୁଷୋତ୍ତମ' ନାମରେ ଅଭିହିତ କରି ସେ ସ୍ଥାନରେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଖ୍ୟାୟିକାର ଅବତାରଣା କରାଗଲା । ଏଥିରେ ଦେବମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନରେ ବିଷ୍ଣୁ ଓ ବିଶ୍ୱକର୍ମାଙ୍କର ଏବଂ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣରେ କୋଶଳ, କଳିଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍କଳ ରାଜାମାନଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟ କଥା ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, କିନ୍ତୁ ଷ୍ଟଦପୁରାଣ ବେଳକୁ ଆମେ ମହାଭାରତୀୟ ମହାବେଦୀ ଓ

୩୧ । ମହାଭାରତ ବନ- ଅ. ୧୧୪ ଶ୍ଳୋ. ୪ ।

୩୨ । ମହାଭାରତ ବନ- ଅ. ୧୯୮ ଶ୍ଳୋ. ୧ ।

୩୩ । 'ଏତତ ସ୍ୱୟଂଭୁବୋ ରାଜନ୍ ବନଂ ଦିବ୍ୟଂ ପ୍ରକାଶତେ ।

ଯାତ୍ରାଯଜତ ରାଜେନ୍ଦ୍ର ବିଶ୍ୱକର୍ମା ପ୍ରତାପବାନ୍' । । ମ.ଭା. ବନ- ଅ. ୧୪-୧୭ ।

୩୪ । ପଦ୍ମପୁରାଣ - ପାତାଳଖଣ୍ଡ, ଅ. ୨୨, ଶ୍ଳୋକ ୪୩-୪୪ ।

ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଚରିତ, ପଦ୍ମପୁରାଣ, ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ, ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ପ୍ରଭୃତି ସବୁର ଏକ ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ ଦେଖୁ ।

ଋଦ୍ଧପୁରାଣରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଉପାଖ୍ୟାନ ଆରମ୍ଭରେ ବ୍ରହ୍ମ-ବିଷ୍ଣୁ ସମ୍ବାଦର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ସ୍ୱରୂପ ସ୍ୱୟଂ ବିଷ୍ଣୁ ‘ଯମ-ଭଗବାନ’ କଥୋପକଥନର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ପୂଜାପାଳ ଆସୁଥିବା ନୀଳମାଧବ କିପରି ବାଲୁକାରାଶିରେ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହେଲେ ସେ କଥା ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିଛନ୍ତି^(୩୫) । ଏହା ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣରୁ ଗୃହୀତ^(୩୬) । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଯେତେବେଳେ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରନ୍ତି ସେତେବେଳେ ଉତ୍କଳ, କୋଶଳ ଓ କଳିଙ୍ଗର ରାଜାମାନେ ତାଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିବା କଥା ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣରେ ଅଛି^(୩୭) । ସେହି କଥାକୁ ଧରି ଋଦ୍ଧପୁରାଣକାର କହନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଯେତେ ରାଜା ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ ସମସ୍ତେ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ^(୩୮) । ଏହା ମଧ୍ୟ ପୁରାଣ ଛାୟାରେ ଲିଖିତ ବୋଲି ନିଃସନ୍ଦେହରେ କୁହାଯାଇପାରେ ।

ପଦ୍ମପୁରାଣରେ ଲେଖାଅଛି— ନୀଳମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରଥମେ ଭିଲ୍ଲମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୂଜାପାଳ ଆସୁଥିଲେ । ପରେ ଜଣେ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସେକଥା ଜାଣି କାଞ୍ଚାରାଜା ରତ୍ନଗ୍ରୀବଙ୍କୁ କହିବାରୁ ସେ ସଦଳବଳେ ଆସି ନୀଳଦେବଙ୍କ ଦର୍ଶନ ବାଞ୍ଛା କଲେ^(୩୯) । ଋଦ୍ଧପୁରାଣରେ ଲେଖାଅଛି— ବିଦ୍ୟାପତି ନାମକ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପ୍ରଥମେ ସେକଥା ଜାଣି ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କୁ ସମ୍ବାଦ ଦେବାରୁ ସେ ସଦଳବଳେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ; କିନ୍ତୁ ଶବର

ଦେବତାଙ୍କ ଦର୍ଶନ ପାଇଲେ ନାହିଁ^(୪୦) । ପୁଣି ପଦ୍ମପୁରାଣରେ ଲେଖାଅଛି— ରତ୍ନଗ୍ରୀବ ଭିଲ୍ଲଦେବତାଙ୍କ ଦର୍ଶନ ନ ପାଇବାରୁ ପଞ୍ଚରାତ୍ର ଅନଶନ ଓ ଉଜାଗର ରହି ନାନାବିଧ ଧର୍ମଚର୍ଯ୍ୟା କଲେ । ପରେ ଜଣେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କୁ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖି ତାଙ୍କଠାରୁ ପରଦିନକୁ ଦର୍ଶନ ପାଇବା କଥା ଶୁଣିଲେ^(୪୧) । ଋଦ୍ଧପୁରାଣରେ କିନ୍ତୁ ଏହି ଚତୁର୍ଭୁଜ ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ନାରଦଙ୍କୁ ଅବତାରଣା କରାହୋଇଛି । ରତ୍ନଗ୍ରୀବକୃତ ଯାଗଯଜ୍ଞାଦି ବଦଳରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସହସ୍ରାଶ୍ୱମେଧ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କଥା କୁହାଯାଇଛି^(୪୨) । ଏହି ସହସ୍ରାଶ୍ୱମେଧ କଥାଟି ମହାଭାରତର ବନପର୍ବ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କର ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ^(୪୩) । ଏହିଠାରୁ ମହାଭାରତୀୟ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଚରିତକୁ ମିଳେଇବା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି । ଏହାପରେ ଗୋକ୍ଷୁରାଘାତରେ ପୋଖରୀ ହୋଇଯିବା, କ୍ଷୀଣପୁଣ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସ୍ୱର୍ଗରୁ ଖସିଆସିଥିବା କଥାକୁ ବ୍ରହ୍ମଲୋକରୁ ଫେରି ଆସିବା, ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ପରିଚୟ ପାଇ କରାଯାଇଥିବା ପ୍ରଶ୍ନକୁ ଦେଉଳ ନିର୍ମାଣ ବିଷୟରେ ଉଠିଥିବା ସନ୍ଦେହ ମୋଚନପାଇଁ ଉଲ୍ଲେଖ କରିବା ପ୍ରଭୃତି ବର୍ଣ୍ଣନା ଦ୍ୱାରା ମହାଭାରତୀୟ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଓ ଦେଉଳ ପ୍ରତିଷ୍ଠାକାରୀ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ତା’ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣୋକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ବଂଶଧର ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କୁ ସ୍ୱାୟଂଭୁବ ମନୁଙ୍କ ପଞ୍ଚମ ପୁରୁଷ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ରୂପରେ ଚିତ୍ରଣ କରାଗଲା । ଏଠାରେ ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରକ୍ଷା କରାଗଲା । ତା’ପରେ ମହାଭାରତ ବନପର୍ବର ୧୧୪ ଅଧ୍ୟାୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ‘ମହାବେଦୀ’କୁ ‘ଅନ୍ତର୍ବେଦୀ’ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ଅଭିହିତ କରି^(୪୪) ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ

୩୫ । ଋଦ୍ଧ ପୁ.ମା.ଅ. — ୪ ଶ୍ଳୋ. ୫୬-୫୭ ଓ ଅ. ୮ ଶ୍ଳୋ. ୭୪-୭୫ ।

୩୬ । ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ — ଅ. ୪୫ ଶ୍ଳୋ. ୭୧-୭୬ ।

୩୭ । ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ — ଅ. ୪୭ ଶ୍ଳୋ. ୭ ।

୩୮ । ଋଦ୍ଧ ପୁ.ମା.ଅ. — ୨୦ ଶ୍ଳୋ. ୩୮-୩୯ ।

୩୯ । ପଦ୍ମପୁରାଣ — ପାତାଳ ଖଣ୍ଡ ଅ. ୧୮ ।

୪୦ । ଋଦ୍ଧ ପୁ.ମା.ଅ. ୧୪ ଶ୍ଳୋକ ୧୦ ।

୪୧ । ପଦ୍ମ-ପାତାଳଖଣ୍ଡ ଅ. ୨୧, ଶ୍ଳୋ. ୩୧-୪୧ ।

୪୨ । ଋଦ୍ଧ ପୁ.ମା.ଅ. ୧୫ ଶ୍ଳୋକ ୪୧ ।

୪୩ । ମହା ଭା. ବନ. ଅ. ୧୯୮ ଶ୍ଳୋକ ୧୨ ।

୪୪ । ଋଦ୍ଧ ପୁ.ମା.ଅ. — ୪ ଶ୍ଳୋକ ୧୪-୧୫ ।

ଚରିତ ସହିତ ଅଜ୍ଞାନାଭାବେ କଳ୍ପନା କରାଗଲା । ଫଳରେ ମହାଭାରତୀୟ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ହିଁ ଦେଉଳ ଓ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବା ସହଜ ହୋଇପଡ଼ିଲା ।

ଏହିପରି କରିବାର କାରଣ, ଭାରତୀୟ ପୁରାଣ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରାକାରମାନେ ଲୋକସମାଜରେ ବିଶ୍ୱାସ ସ୍ଥାପନ କରାଇବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯେକୌଣସି କଥା ବା ଚଳଣିକୁ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ଅତଏବ ଅତି ବିଶ୍ୱାସ ବୋଲି କହିବା ଅଭ୍ୟାସଗତ । ବିଶେଷତଃ ଧାର୍ମିକ ଚଳଣିରେ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇପାରେ— ବିଦ୍ୟାଧିପତି ଗଣପତି ଓ ଧନପ୍ରଜାତ୍ରୀ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ରଗ୍‌ବେଦରେ ଦେବତାରୂପେ ଖ୍ୟାତି ଅର୍ଜନ ନ କରିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଯେତେବେଳେ ପୂଜା ପାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କୁ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ଦେବତା ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ ଜନ୍ମାଇବା ସକାଶେ ରଗ୍‌ବେଦୀୟ ଦେବତାରୂପେ ପ୍ରମାଣିତ କରିବା ଆରମ୍ଭ ହେଲା ଏବଂ ରଗ୍‌ବେଦ-ମନ୍ତ୍ରରେ ତାଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଥିବା କଥା କୁହାଗଲା । ଏଣୁ ଆଉ କିଛି ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ କେବଳ ନାମ ସାମ୍ୟ ଥିବା ମନ୍ତ୍ର ବା ସୂକ୍ତଗୁଡ଼ିକ ତାଙ୍କରିପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବୋଲି ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ହେଲା । ଫଳରେ ବୈଦିକ ଯୁଗର ଅଶ୍ୱମେଧୀୟ ଅଶ୍ୱକୁ ପ୍ରୋକ୍ଷଣ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ପାଠ କରାଯାଉଥିବା ‘ଗଣାନାଂ ଡ୍ଵା ଗଣପତିଂ ହବାମହେ’ ମନ୍ତ୍ରଟିର ‘ଗଣପତି’ ଶବ୍ଦଟି ଧରି ଗଣନାଥଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଗଣପତିପୂଜାର ମୂଳମନ୍ତ୍ରରୂପେ ଗୃହୀତ ହେଲା^(୪୫) । ପ୍ରକୃତରେ ଏହି ସୂକ୍ତଟି ‘ବ୍ରହ୍ମଣ୍ଡଋତି’ ବା ବୃହନ୍ଧତିଙ୍କ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଏହାର ପ୍ରଥମ ମନ୍ତ୍ର ହେଉଛି—

‘ଗଣନାଂ ଡ୍ଵା ଗଣପତିଂ ହବାମହେ
କବିଂ କବୀନାମୁପଶ୍ରବସ୍ତମମ୍ ।
ଜ୍ୟେଷ୍ଠରାଜଂ ବ୍ରହ୍ମଣାଂ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ଡଋତି
ଆ ନଃ ଶୃଣୁନ୍ତୁତିଭିଃ ସାଦ ସାଦନମ୍’^(୪୬)॥

ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି— ‘ହେ ପାଳନକର୍ତ୍ତା’ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ଡଋତି, ତୁମ୍ଭେ ଦେବାଦିଗଣମାନଙ୍କ ପତି ଅଟ । କବିମାନଙ୍କର ସୁଦ୍ଧା କବି ଅଟ । ଉକ୍ତ ଅନୁବାଚାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଉକ୍ତସ୍ତମ ଅଟ । ପ୍ରଣୟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଣୟତମ ଅଟ । ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ମୁଁ ଏହି ଯାଗସ୍ଥଳୀକୁ ଆବାହନ କରୁଛି, ତୁମ୍ଭେ ଆସ ଏବଂ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ସ୍ମୃତିପାଠ ଶୁଣି ଏହି ଯଜ୍ଞଗୃହରେ ଆସନ ଗ୍ରହଣ କର^(୪୭) । ପୁଣି ଏତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ କୁହାଯାଇଛି— “ଗଣାନାଂ ଡ୍ଵା ଗଣପତିଂ ହବାମହେ ଇତି ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ଡଋତ୍ୟମ୍ । ବ୍ରହ୍ମ ବୈ ବୃହନ୍ଧତି ବ୍ରହ୍ମଣ୍ଡଋତିବେନଂ ତଦଭିଷଜ୍ୟତି ଇତି”^(୪୮) । ତା’ଛଡ଼ା ଏତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଉକ୍ତ ମନ୍ତ୍ର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କଲାବେଳେ ଶାୟନାୟକ୍ୟ କହନ୍ତି— ଏହି ସୂକ୍ତର ପ୍ରଥମ ମନ୍ତ୍ରର ତୃତୀୟ ପାଦରେ ଥିବା ‘ଜ୍ୟେଷ୍ଠରାଜଂ’ ‘ବ୍ରହ୍ମଣା’ ‘ବ୍ରହ୍ମଣ୍ଡଋତି’ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ବଳରେ ଏହା ବ୍ରହ୍ମଣ୍ଡଋତି ଦେବତା ସମ୍ବନ୍ଧୀ ଅଟେ । ସେହିପରି ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ମଧ୍ୟ । ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ଯେତେବେଳେ ନାରାୟଣଙ୍କ ପଦ୍ମାଭାବରେ ଲୋକରେ ଦେବତାରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭକଲେ ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ବୈଦିକତା ଓ ପ୍ରାଚୀନତା ପ୍ରମାଣ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଶ୍ରୀସୂକ୍ତ, ଲକ୍ଷ୍ମୀସୂକ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ରଚିତ ହେଲା^(୪୯) । ସେହିପରି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ କଥାରେ ମଧ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଉପାଖ୍ୟାନଟିକୁ ମିଶାଇ ତାଙ୍କର ଅତି ପ୍ରାଚୀନତା ପ୍ରମାଣ କରାହୋଇଛି ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଏଣୁ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ-ଉପାଖ୍ୟାନର ସଂଯୋଗ ପୌରାଣିକ କଳ୍ପନା ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ ।

ଯାହାହେଉ, ମନ୍ଦରନିର୍ମାଣ ଓ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠା କାର୍ଯ୍ୟରେ କେବଳ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟ ହେଉଥିବାରୁ ମୂଳଦାରୁର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତାଙ୍କ ବିଷୟ ଆଲୋଚନା କରିବା ସେତେ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ନୁହେଁ । ପ୍ରକୃତମନୁସରାମଃ ।

୪୫ । ଗଣାନାଂ ଡ୍ଵା ଗଣପତିଂ ହବାମହେ, ପ୍ରିୟାଣାଂ ଡ୍ଵା ପ୍ରିୟପତିଂ ହବାମହେ, ନିଧାନାଂ ଡ୍ଵା ନିଧିପତିଂ ହବାମହେ । ବସୋମମ । ।

୪୬ । ରଗ୍‌ବେଦ, ୨ୟ ମଂ: ସୂ: ୨୩ ମନ୍ତ୍ର — ୧ ।

୪୭ । ଉଲ୍ଲିଖିତ ମନ୍ତ୍ରର ଶାୟନାୟକ୍ୟ ଭାଷ୍ୟ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୪୮ । ଏତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଅ. ୪ର୍ଥ ଖଣ୍ଡ ୪ର୍ଥ ପୃ. ୮୭ ।

୪୯ । ‘ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ’—ଝଙ୍କାର, ୭ମ ବର୍ଷ, ୯ମ ସଂଖ୍ୟା ।

ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ପ୍ରାଚୀନତା ଓ ଶବ୍ଦ ମୌଳିକତା

ମହାଭାରତରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଷ୍ଟ୍ରାବୋର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲେଖା ହୋଇଥିବା ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ମାହାତ୍ମ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଭଳି ଧାରଣାମାନ ପୋଷଣ କରାହୋଇଛି ପୂର୍ବ ପରିଚ୍ଛେଦରେ କୁହାଯାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଐତିହାସିକମାନେ ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିପରି ପ୍ରମାଣମାନ ଉପସ୍ଥାପିତ କରୁଛନ୍ତି ଦେଖିବାର କଥା । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇଥିବା ଐତିହାସିକମାନଙ୍କୁ ସ୍ମୃତ୍ୟୁଦ୍ଧର ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ । ପକ୍ଷକରେ ଜେନେରାଲ କନିଂହାମ୍^(୧), ପ୍ରଫେସର ଉଲ୍ଲସନ^(୨), ଡକ୍ଟର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ^(୩), ଜେମ୍ସ୍ ଫର୍ଗୁସନ୍^(୪), ଫରାସୀ-ଗବେଷକ ଲୁଇସ୍ ରୋଜର୍ସ^(୫), ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଏନ୍.ଏନ୍. ବୋଷ^(୬) ପ୍ରଭୃତି ଗବେଷକବୃନ୍ଦ ବୁଦ୍ଧଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀ 'ତ୍ରିରତ୍ନ'ରୁ ତିନିମୂର୍ତ୍ତି (ଜଗନ୍ନାଥ, ସୁଭଦ୍ରା ଓ ବଳଭଦ୍ର)ଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି ବୋଲି କହି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ପ୍ରତୀକରୂପେ ପ୍ରମାଣ କରନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କର ସର୍ବପ୍ରଧାନ ଓ ସର୍ବସମ୍ମତ ଯୁକ୍ତି ହେଉଛି— ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ଚିହ୍ନ ହେଉଛି ତ୍ରିରତ୍ନ— ବୁଦ୍ଧୋ-ଧର୍ମୋ-ସଂଘୋ । ଏହାର ରହସ୍ୟାର୍ଥ ହେଉଛି, ବୁଦ୍ଧ ବୋଲନ୍ତେ ପୁରୁଷ, ଧର୍ମ ବୋଲନ୍ତେ ପ୍ରକୃତି ଓ ସଂଘ ବୋଲନ୍ତେ ଉକ୍ତ ଦୁଇର ସଂଯୋଗ^(୭) । ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ଵବିତ୍ ଜେନେରାଲ କନିଂହାମ୍ ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ କୃତି 'ଭିଲସାଟୋପ୍ସ ଓ ବରହୃତ

ସ୍ତୂପ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରଥମେ ଏହି ମର୍ମରେ ମତପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ପରେ ଐତିହାସିକମାନେ ବିଷୟବସ୍ତୁର ମୌଳିକତା ଆଡ଼କୁ ବେଶି ନଜର ନ ରଖି, ସେହି ମତର ଆପାତ ବଳିଷ୍ଠ ଯୁକ୍ତିରେ ଭୁଲି, ତା'ର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଫଳରେ ୧୯୪୮ ମସିହା ବେଳକୁ ସେହି ମତଟି ପଲ୍ଲବିତ ଓ ପୁଷ୍ପିତ ହୋଇ ଏକପ୍ରକାର ସ୍ଥିର ସିଦ୍ଧାନ୍ତରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇଗଲା । ଏଣୁ ଡକ୍ଟର ମହତାବ ତାଙ୍କର 'ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ'ରେ ତ୍ରିରତ୍ନ ଚିହ୍ନ କିପରି କାଳକ୍ରମେ ଜଗନ୍ନାଥ, ସୁଭଦ୍ରା, ବଳଭଦ୍ର ରୂପେ ପରିଣତ ହୋଇଛି ତା'ର ପ୍ରମାଣ ସ୍ବରୂପ ବାଇଶିଗୋଟି 'ଚିତ୍ରପ୍ଲେଟ୍'ର ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି^(୮) । ତା' ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅଶୋକଙ୍କ କଳିଙ୍ଗ-ବିଜୟରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶା-ଧାର୍ମିକ-ଇତିହାସର କ୍ରମ-ବିବର୍ତ୍ତନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଲୋଚନା କରି ବିଭିନ୍ନ କାଳର ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମାନ୍ତର ଯେପରି ଜଗନ୍ନାଥପୂଜାରେ ଭର୍ତ୍ତି କରା ହୋଇଛି ତା'ର ପୁଞ୍ଜୀନୁପୁଞ୍ଜ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ମୂଳ କଥାଟି କହିଲାବେଳକୁ ନିଃସନ୍ଦିଗ୍ଧ ଭାବେ କହିଦେଲେ, 'ପହିଲେ ତିନୋଟି ମୂର୍ତ୍ତି ଥିଲେ । ପ୍ରଧାନ ମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥ ବୋଲି କୁହାହେଉଥିଲା । ତିନି ମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ମୂର୍ତ୍ତିଟିକୁ ନାରୀ ବୋଲି କହିନା କରାହେଉଥିଲା^(୯) । ତା'ପରେ

୧ । 'ଭିଲସାଟୋପ୍ସ ଓ ବରହୃତ ସ୍ତୂପ' ଏବଂ 'ଭାରତର ପ୍ରାଚୀନ ଭୂଗୋଳ' (Ancient Geography of India) by General Cunningham, pp.585) ।

୨ । ଉତ୍କୃତି — Orissa and her remains — by M.M. Ganguly, pp 406.

୩ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ — ଡକ୍ଟର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ (ଜଗନ୍ନାଥଧର୍ମ) ।

୪ । History of Indian and Eastern Architecture by James Ferguson.

୫ । India and its Princes by Luis Rousweet.

୬ । Modern Buddhism in Orissa by N.N. Bose.

୭ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ — ଡକ୍ଟର ମହତାବ, ପୃ. ୪୫୭

୮ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ—ଡକ୍ଟର ମହତାବ, ପୃ. ୪୩୧-୪୩୨ ।

୯ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ—ଡକ୍ଟର ମହତାବ, ପୃ. ୪୩୮ ।

କହିଛନ୍ତି, ‘ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ଶବରମାନେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମରେ ଦାକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲେ । ପୁରୀରେ ବୌଦ୍ଧସ୍ତୁପ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ଓ ସେଥିରେ ବୌଦ୍ଧତ୍ରିନ ଚିହ୍ନ ସ୍ୱାଭାବିକ କ୍ରମରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବା ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯେତେବେଳେ ମହାଯାନ ପଦ୍ଧା ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ବୁଦ୍ଧ ଓ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱମାନଙ୍କର ପୂଜା ଆରମ୍ଭ ହେଲା, ସେତେବେଳେ ସରଳ ପ୍ରାଣ ଶବରମାନେ ସ୍ତୁପର ତ୍ରିନ ଚିହ୍ନଟିକୁ ପୂଜା କଲେ’^(୧୦) । ଏହାଛଡ଼ା ସେ ଆଉ ଯେଉଁ କେତୋଟି ପାରିବେଶିକ ଯୁକ୍ତି ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛନ୍ତି ସେସବୁର ସାରମର୍ମ ହେଉଛି—

- ୧ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଅପର ନାମ ହେଉଛି ଜଗନ୍ନାଥ । ଏହା ପୁରାତନ ପାଲି ସାହିତ୍ୟ ଓ ନେପାଳରୁ ମିଳିଥିବା ତନ୍ତ୍ରସାହିତ୍ୟରୁ ମଧ୍ୟ ମିଳେ ।
- ୨ । ଏଲୋରା ପର୍ବତ-ଖୋଦିତ ଗୋଟିଏ ବୌଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତିର ନାମ ଜଗନ୍ନାଥ ।
- ୩ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ‘ଧର୍ମ’ ନାରୀ ବୋଲି କଳ୍ପିତ ହୁଅନ୍ତି ଓ ସଂଘ ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପର ଭାଇଭଉଣୀ ସମ୍ପର୍କ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ନିୟମ ।
- ୪ । ରଥଯାତ୍ରା ବୌଦ୍ଧପୂଜା-ବିଧାନର ଏକ ପ୍ରଧାନ ଅଂଶ । ଏହା ଫାହିୟାନଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଖୋଟାନରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ରଥଯାତ୍ରା ସହିତ ପୁରୀପୁରୀ ମେଳ ଖାଉଛି । ଏଣୁ ଏହା ଯେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅବଶେଷ ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ^(୧୧) ।

ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ସମାଲୋଚକ ପିଟରସନ୍^(୧୨), ଐତିହାସିକ ମନୋମୋହନ ଗାଙ୍ଗୁଲି^(୧୩), ଅଧ୍ୟାପକ ପ୍ରଭାତ ମୁଖାର୍ଜୀ^(୧୪), ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ପଣ୍ଡିତ ସଦାଶିବ ମିଶ୍ର^(୧୫), ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାସ^(୧୬) ପ୍ରମୁଖ ଐତିହାସିକ ପ୍ରଣାଳୀରେ ମୂଳତଃ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଚିନ୍ତାଧାରାକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଜଗନ୍ନାଥକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ଦେବତା ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରନ୍ତି । ଗାଙ୍ଗୁଲି ମହାଶୟ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି— ବୌଦ୍ଧ-ଧର୍ମର ତ୍ରିନ ଚିହ୍ନ ଉପନିଷଦଯୁକ୍ତ ତ୍ରିବର୍ଣ୍ଣ ଚିହ୍ନ ‘ଓଁ’ (ଅ-ଉ-ମ)ରୁ ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଛି । ଏଣୁ ଜଗନ୍ନାଥ, ସୁଭଦ୍ରା, ବଳଭଦ୍ର ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିର ମୂଳ ବୋଲି ଯେଉଁ ‘ତ୍ରିନ’କୁ କୁହାଯାଉଛି ତା’ର ମୂଳ ‘ଓଁ’କାର ହୋଇଥିବାରୁ ଉକ୍ତ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ବୋଲି କହିବା ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ^(୧୭) । ଷାର୍ଲି ସାହେବ ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି— ‘ପିଟରସନ୍ ନାମକ ଜଣେ ଇଂରେଜୀ ଲେଖକ ଏହି ମତବାଦର ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ’^(୧୮) । ଅବଶ୍ୟ ବୌଦ୍ଧବାଦୀମାନଙ୍କ ପରି ଏଥିରେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିର କୌଣସି ଆକୃତିଗତ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇନାହିଁ । ତଥାପି ଏହାକୁ ଏକ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଧାରଣା ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ବୋଲାଯାଇ ନ ପାରେ ।

ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ସଦାଶିବ ମିଶ୍ର ମହାଶୟ ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତିକୁ ନାନା ଦିଗରୁ ଆଲୋଚନା କରି ପ୍ରମାଣିତ କରନ୍ତି ଯେ, ଜଗନ୍ନାଥ ବୁଦ୍ଧ ନୁହନ୍ତି । ସେ କେବଳ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ଦେବତା^(୧୯) ।

ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଓ କ୍ଷେତ୍ରର ପ୍ରାଚୀନତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଐତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ

୧୦ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ-ଡକ୍ଟର ମହତାବ, ପୃ. ୪୫୮ ।

୧୧ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ-ଡକ୍ଟର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ (ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ) ।

୧୨ । ମନ୍ଦିରେର କଥା — ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ସରକାର, ପୃ. ୮୪ ।

୧୩ । Orissa and her remains by M.M. Ganguly, pp 406-407

୧୪ । Vaishnavism in Orissa by P. Mukherji, pp 1-22

୧୫ । ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର— ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ଶ୍ରୀ ସଦାଶିବ ମିଶ୍ର, ପୃ. ୩୦ ଓ ସହକାର — XVI ସଂ. ୭ ।

୧୬ । ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର — ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାସ ପୃ. ୬-୧୧ ।

୧୭ । Orissa and her remains — ଉକ୍ତି — Vaishnavism in Orissa by P. Mukherji, pp. 18

୧୮ । ମନ୍ଦିରେର କଥା — ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ସରକାର, ପୃ. ୧୮ ।

୧୯ । ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର — ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ଶ୍ରୀ ସଦାଶିବ ମିଶ୍ର ।

ବିରର କଲେ ସୁଦ୍ଧା ଶେଷରେ ପୁରାଣ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଉପରେ ବିଶେଷ ଆସ୍ଥା ସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ମନେହୁଏ^(୨୦) ।

କିନ୍ତୁ ଅଧ୍ୟାପକ ପ୍ରଭାତ ମୁଖାର୍ଜୀ ମହାଶୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପ୍ରତୀକ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରିବା ସକାଶେ ଏକ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଗବେଷଣା କରିଛନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ସେ ନାନାବିଧ ପ୍ରାଚୀନ ପୋଥି, ଯଥା— ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦ୍, ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ର, The Indica of Megasthenes ଡେରିରାୟ, ଆରଣ୍ୟକ, ପାତଞ୍ଜଳ ମହାଭାଷ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ସଙ୍ଗେ ଘୋଷଣ୍ଡି ଶିଳାଲିପି, ବେଶନଗର ସ୍ତମ୍ଭଲିପି, ନାନାଘାଟ ଗୁହାଲିପି ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଚୀନ ଶିଳାଲିପିଗୁଡ଼ିକର ମଧ୍ୟ ବିସ୍ତୃତ ଆଲୋଚନା କରି ଶେଷ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇଛନ୍ତି ଯେ, କୃଷ୍ଣ-ବାସୁଦେବ ଉପାସନା ହିଁ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନାର ମୂଳ । ଏହି ଉପାସନା ବୁଦ୍ଧଧର୍ମର ଆରମ୍ଭ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରସାରଲାଭ କରିସାରିଛି । ବରାହମିହିରଙ୍କ ବୃହତ୍‌ସଂହିତାରେ କୃଷ୍ଣ-ବଳରାମଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ‘ଏକାନାମ୍‌ଶା’ ଦେବୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ସେ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କ ବିନା ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହନ୍ତି । ପରେ ବୁଦ୍ଧ ତ୍ରିରତ୍ନ ଉପାସନାର ଋପ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନାରେ ପଡ଼ିଯାଇଛି; କିନ୍ତୁ ସୁଭଦ୍ରା ହେଉଛନ୍ତି ‘ଉଗିନୀ ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକା’^(୨୧) । ଅତଏବ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନା ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମ ବିନା ଅନ୍ୟ କେଉଁ ଧର୍ମର ନୁହେଁ^(୨୨) ।

ଉପରୋକ୍ତ ଦ୍ଵିବିଧ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବାଦ୍ ଆଉ ଏକପ୍ରକାର ଐତିହାସିକ ଧାରଣା ବି ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଏହି ଧାରଣାର

ଧାରକ ହେଉଛନ୍ତି ମନୀଷୀ ତତ୍କୃର ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ^(୨୩) । ଏହାର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତାବେ ଐତିହାସିକ ଶ୍ରୀ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର^(୨୪), ପଣ୍ଡିତ ବାନାମ୍ବର ଆରମ୍ଭ୍ୟ^(୨୫), ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର^(୨୬) ପ୍ରମୁଖ ରହନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ମତରେ ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ଜୈନ ଧର୍ମର ପ୍ରତୀକ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ଅନୁମାନ କରନ୍ତି— ପୁରାଣ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଜଣେ ଜୈନଧର୍ମୀବଳୟୀ ରାଜା । ସେ କେବଳ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିବା ସମ୍ଭାବନା । ତାଙ୍କ ମତରେ ଐତିହାସିକ ଐର ଖାରବେଳଙ୍କୁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିନେବାର କାରଣ ଅଛି । ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର ପ୍ରଥମେ ଖାରବେଳ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ବୋଲି ସୂଚନା ଦେଇଥିଲେ^(୨୭) । ୧୯୫୮ ମସିହାରେ ଭୁବନେଶ୍ଵରଠାରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ଶାରଳା ଜୟନ୍ତୀ ସଭାରେ ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ବାନାମ୍ବର ଆରମ୍ଭ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଜୈନଧର୍ମର ଉପାସ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ମତରେ କିନ୍ତୁ ପୁରାଣ, କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ ଐତିହାସିକତାର ଏକ ବିଧିବଦ୍ଧ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରକ୍ଷା କରାହୋଇଥିବା ହେଉଛି ଅନ୍ୟତମ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଏଣୁ ପୁରାଣପ୍ରସିଦ୍ଧ କାଳ୍ପନିକ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଚରିତ ସହିତ ଐତିହାସିକ ଖାରବେଳ ବୃତ୍ତାନ୍ତର ଐକ୍ୟ ଦର୍ଶାଇବାକୁ ଖାରବେଳଙ୍କୁ ପଦ୍ମପୁରାଣବର୍ଣ୍ଣିତ ଶବର-ବାଳକରୂପେ କଳ୍ପନା କରାହୋଇଛି^(୨୮) । ଯାହାହେଉ, ଜଗନ୍ନାଥ ପୂଜାରେ ଶବରର ଆଦିମ ଅଧିକାର ସ୍ଵୀକାର କରିବା ଏହି ମତର ଆଉ ଏକ ଶୁଭ ଲକ୍ଷଣ ।

୨୦ । ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର — ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାସ ।

୨୧ । ଝନ୍ଦ ପୁରାଣର ଅନ୍ୟ ଏକ ସଂସ୍କରଣରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ—

‘ତସ୍ୟ ଶକ୍ତିସ୍ଵରୂପେୟଂ ଉଗିନୀ ଶ୍ରୀ ପ୍ରକୀର୍ତ୍ତା’ ଝନ୍ଦ ପୁ.ମା.ମା.— ଅ. ୧୯ ଶ୍ଳୋକ ୧୭ । ପ୍ରକାଶକ ଶ୍ରୀ କୃଷ୍ଣଦାସାୟାଜି କ୍ଷେମରାଜ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ, ବେଙ୍କଟେଶ୍ଵର (ଝିମ୍ପା) ପ୍ରେସ୍, ବମ୍ବେ, ସଂବତ ୧୯୬୭, ଶକାବ୍ଦ ୧୮୩୨ ।

୨୨ । Vaishnavism in Orissa by P. Mukherji, pp. V-22

୨୩ । Hints on the Significance and History of Jagannath by Dr. Pandit Neelakantha Das.

୨୪ । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଐତିହାସିକତା — କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର, ଭଞ୍ଜ ପ୍ରଦୀପ— ଆଶ୍ଵିନ ୧୩୪୨ ଚା ୨୧.୧୨.୩୪

୨୫ । ଶାରଳାଜୟନ୍ତୀ ଭାଷଣ — ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ବାନାମ୍ବର ଆରମ୍ଭ୍ୟ, ଭୁବନେଶ୍ଵର, ୧୯୫୮ ।

୨୬ । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଐତିହାସିକତା — ଶ୍ରୀ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ।

୨୭ । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଐତିହାସିକତା — ଶ୍ରୀ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ।

୨୮ । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଐତିହାସିକତା — ଶ୍ରୀ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ।

ଉପର ଆଲୋଚିତ ତିନିପ୍ରକାର ଐତିହାସିକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ମଧ୍ୟରୁ ଶେଷ ମତଟି ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ଦୂରଗାମୀ ଓ ବଳିଷ୍ଠତର ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଅବଶ୍ୟ ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ ‘ମୂଳବସ୍ତୁ’ ପ୍ରତି ସେତେ ଦୃଷ୍ଟି ଦିଆଯାଇନାହିଁ । ତଥାପି ତା’ର ବାଜ ରହିଛି । ଏହା ଯଥାସ୍ଥାନରେ ଆଲୋଚିତ ହେବ; କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନର ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ ହେଉଛି— ସେହି ମୂଳ ବସ୍ତୁଟି କ’ଣ ? ଏହାର ଉତ୍ପତ୍ତି କେବେପୂର୍ବ ? ଏହା ଯେ ଦାରୁ ବା ବୃକ୍ଷ ଏଥିରେ କାହାରି ମତାନ୍ତର ନାହିଁ । ପୃଥିବୀର ପ୍ରାଚୀନତମ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଗ୍‌ବେଦସଂହିତାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଶିଶୁ କୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କ ‘ଦେଉଳତୋଳା’ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପୂର୍ବସାଗର ତଟରେ ଏକ ମହାଦାରୁ ଶୁଷ୍କ ବୃକ୍ଷ ବା ଗଣ୍ଡି ପୂଜା ପାଇଆସୁଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ତା’ଛଡ଼ା ପାଲିଜାତକରେ ମଧ୍ୟ ବୃକ୍ଷ ଦେବତା ଉପାସିତ ହୋଇ ଆସୁଥିବାର ଆଭାସ ମିଳେ ।

(କ) ଆଦିମତମ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଗ୍‌ବେଦରେ ସମୁଦ୍ରତୀରରେ ଏକ ‘ଅପୁରୁଷ ଦାରୁ’ ଉପାସିତ ହୋଇ ଆସୁଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ—

“ଅଦୋ ଯଦାରୁ ପୁବତେ
ସିନ୍ଧୋଃ ପାରେ ଅପୁରୁଷମ୍ ।
ତଦାରଭସ୍ବ ଦୁର୍ହଣୋ
ତେନ ଗଚ୍ଛ ପରସ୍ତରମ୍”(୧୯) ॥”

(ଖ) କପିଳସଂହିତାରେ ଲେଖା ଅଛି— ନୀଳାଚଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ସ୍ବରୂପୀ ଦେବତା ଅଧିଷ୍ଠିତ ଅଟନ୍ତି ।

“କ୍ଷେତ୍ରଂ ନୀଳାଚଳଂ ପୁଣ୍ୟଂ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମରୂପିଣଃ”(୨୦) ।

୨୯ । ରଗ୍‌ବେଦ ୧୦ ମଂ ୧୫୫ ସୁ. ୩ ମନ୍ତ୍ର ।

୩୦ । କପିଳ ସଂହିତା - ନୀଳାଚଳ କ୍ଷେତ୍ର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ।

୩୧ । ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ- ଅ. ୫୨ ଶ୍ଳୋ. ୧୭ ।

୩୨ । ‘ଅହୋ ତବୀୟଂ ଖଲୁ ଭାଗ୍ୟ ରାଶି-
ର୍ଯେନାବିରାସାଦ୍ ଭୂବି ଦାରୁ ମୂର୍ତ୍ତିଃ ।
ଯସ୍ୟାପ୍ୟପାତ୍ରଂ ଶୁଭିରାହ ମୁକ୍ତି-

ପ୍ରଦା ମନାମୁଜ୍ଜବିମୋହିତାନାମ୍ । ‘ସ୍କନ୍ଦ ପୁ.ମା.- ଅ. ୨୧-୨

୩୩ । ‘ଏକ ଦାରୁ ସମୁଦ୍ରଂ ଶୁଭୂର୍ଜା ସମ୍ବିଷ୍ୟତି’ । ସ୍କନ୍ଦ ପୁ.ମା.- ଅ. ୪ ଶ୍ଳୋ. ୬୦ ।

୩୪ । ଜାତକ - ଭଦ୍ର ଶୈଳାଧ୍ୟାୟନ ତୃତୀୟଖଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମଜାତକ ପୃ. ୮୧ ।

(ଗ) ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ‘ସନାତନ ବଟବୃକ୍ଷ’ ରୂପରେ ପୂଜା ପାଇଆସୁଥିବା ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ।

“ପ୍ରାପ୍ତବାନ୍ ତତ୍ତ୍ୱଂ ଦିବ୍ୟଂ ମହା-ପ୍ରଳୟ-କାରଣଂ ।
ପୁରୁଷେଶମିତି ଖ୍ୟାତିଂ ବଟରାଜଂ ସନାତନମ୍”(୩୧) ॥

(ଘ) ସ୍କନ୍ଦପୁରାଣରେ ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତିର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଶୁଭିରେ ମଧ୍ୟ ଦାରୁ ଉପାସନା ପ୍ରସଙ୍ଗ ଥିବା ଲେଖାଅଛି । ସେହି ଦାରୁକୁ ଉପାସନା କଲେ ମୁକ୍ତି ଲାଭ ହୁଏ(୩୨) । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଯେଉଁ ଦାରୁଟି ଉପାସିତ ହୋଇଆସୁଥିଲା ତାହା ‘ଏକକ’ ବିନା ‘ଅନେକ’ ନ ଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଯଦିତ ତ୍ରିଧା ଏପରିକି ଚତୁର୍ଦ୍ଧାରୂପରେ ସୁଦ୍ଧା ଉପାସନା କରାଯିବାର ସ୍ବସ୍ଥ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖୁ(୩୩) ।

(ଙ) ପାଲିଜାତକରେ ମଧ୍ୟ ‘ବୃକ୍ଷଦେବତା’ଙ୍କ ନାମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଅବଶ୍ୟ ସେଥିରେ ‘ମୂର୍ତ୍ତି ବୃକ୍ଷ ଦେବତା’ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି(୩୪) । ଜାତକଗୁଡ଼ିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମମୂଳକ ଗାଥା ହୋଇଥିବାରୁ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମର ଦେବତାଙ୍କୁ ନ୍ୟୁନ କରି ଗଚ୍ଛ ସୃଷ୍ଟି ହେବା ସ୍ବାଭାବିକ । ସେ ଯାହାହେଉ ବୁଦ୍ଧ-ଜାତକ ପୂର୍ବରୁ ମୂର୍ତ୍ତି ହୁଅନ୍ତୁ କି ପଣ୍ଡିତ ହୁଅନ୍ତୁ ବୃକ୍ଷଦେବତାଙ୍କର ଯେ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଥିଲା ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ ।

(ଚ) ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ପଢ଼ିଲେ ଜଣାପଡ଼େ, ବହିରାକ୍ରମଣରୁ ନିଜକୁ ରକ୍ଷା କରିବାସକାଶେ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କୁ ବହୁବାର ସ୍ଥାନାନ୍ତର ହେବାକୁ ପଡ଼ିଛି । ଥରେ ଥରେ

ଅସ୍ତ ବା ଲୁପ୍ତ ହେବାକୁ ବି ପଡ଼ିଛି^(୩୫) । ପୁଣି, ଯେତେବେଳେ ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାହୋଇଛି ସେତେବେଳେ ପରମ୍ପରା ସ୍ତୁତରେ ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନପାଇଁ ଦାରୁ ହିଁ ଖୋଜି ଆଣିବାକୁ ପଡ଼ିଛି^(୩୬) । ଏହି ପରମ୍ପରା ସର୍ବପ୍ରଥମରେ ମୂର୍ତ୍ତିଗଠନ ବେଳେ ସୁନ୍ଦା ରକ୍ଷା କରାହୋଇଥିବ । କାରଣ ଭାରତୀୟ ମନୋବୃତ୍ତି ଯେପରି ପରମ୍ପରା ରକ୍ଷା କରିବା କାର୍ଯ୍ୟରେ ସର୍ବଦା ତତ୍ପର ସେହିପରି ଅନ୍ୟତ୍ର କୃତିତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଏହି ହେତୁରୁ କହିପାରୁ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ ପୂର୍ବରୁ ସେଠାରେ ଦାରୁ ଉପାସନା କେବଳ ଚଳି ଆସୁଥିଲା ।

- (ଛ) ଶାରଳା ମହାଭାରତରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଯିବା ଆଗରୁ ସେଠାରେ ଦାରୁଦେବତା ଉପାସିତ ହୋଇ ଆସୁଥିବାର ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଶବରୀ ଚନ୍ଦନବନ ଭିତରେ ବିପ୍ରକୁ ଅନ୍ଧପୁରୁଳି ବାନ୍ଧିନେଇ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମକୁ ଦେଖାଇବା ପରେ ସେ ଯାଇ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ରାଜାଙ୍କ ଆଗରେ କହିଲା—

“ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ମୂରତି ମୁଁ ଦେଖିଲି ବୋଲିବ,
ଯମନିକ ବନେ ଏବେ ଝଲନ୍ତୁ ହେ ଦେବ”^(୩୭) ।

ତା’ପରେ ଶବରପଲ୍ଲୀକି ରାଜାଙ୍କୁ ବାଟ କଢ଼ାଇ ଆଣିଲା ।

ଏସବୁରୁ ସ୍ଥିର କରାଯାଇପାରେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଉପାସନା ପୂର୍ବରୁ ନୀଳଗିରିରେ ଏକ ଦାରୁପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଆସୁଥିଲା । ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଉପାସନା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେ ଯାହା କହନ୍ତୁ ପଛେ ସବୁ ଐତିହାସିକ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ହେଉ ବା ପରୋକ୍ଷରେ ହେଉ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରୁ ଦାରୁପୂଜା ବା ଜଗନ୍ନାଥ-ପୂଜା ଚଳି ଆସୁଥିବା ଓ ତା’ ସହିତ ଶବର ଜାତିର ମୌଳିକ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିବା କଥା ସ୍ପୀକାର କରନ୍ତି ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ ବିଶେଷଜ୍ଞ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ଯଥାର୍ଥରେ ଅନୁମାନ କରି କହିଛନ୍ତି— ଏଇ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ କଥା ଘେନି ମଧ୍ୟ ଭାରତ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ପୃଥିବୀରେ ପରିଚିତ ହୋଇ ଆସିଛି । ପ୍ରାଚୀନ ବାବିଲୋନ୍ ତଥା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଆରବ-ପାରସ୍ୟର ଖଲିଫାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳରେ ଅବସ୍ଥା କ’ଣ ଥିଲା, ଏଇ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ପୃଥିବୀରେ ସେତେବେଳେ କି ପରିଚୟ ଥିଲା ତା କହିବାର ସରଞ୍ଜାମ ବିଶେଷ ମିଳିନାହିଁ^(୩୮) । ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ବୁଦ୍ଧଯୁଗ ପୂର୍ବରୁ ଏପରିକି ପ୍ରାଚୀନ ବେବିଲୋନ୍ ସଭ୍ୟତା କାଳରୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଶବରଙ୍କ ବିନା ତା’ର ଉପାସକ ଆଉ କେହି ନ ଥିଲେ, ଏକଥା ବି ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ ସ୍ପୀକାର କରନ୍ତି^(୩୯) ।

ବିଶିଷ୍ଟ ଐତିହାସିକ ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ସରକାର ମହାଶୟ ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ କୃତି ‘ମୟିରେର କଥା’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଶବର-ଦେବତାରୂପେ ଉପାସିତ ହୋଇ

୩୫ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜି — (ପ୍ରାଚୀ ସଂସ୍କରଣ), ପୃ. ୪ ।

୩୬ । [ଏ ମହାରାଜାଙ୍କ (ଯାଯାତିକେଶରୀ) ୧୧ ଅଙ୍କେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବ୍ରହ୍ମଋଷୀମାନଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ, ଓଡ଼ିଶା ରାଜାର ପ୍ରଭୁ ଯେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମହାପ୍ରଭୁ ସେ କହିଛନ୍ତି ? ସେମାନେ କହିଲେ, ମୁଗଳ ଗୋଳ ହୋଇଲାକୁ ସୋମୋଦ୍ର ମାଡ଼ି ଅଇଲାକୁ ଅପାରଦିନ ହୋଇଲା । ପର୍ଯ୍ୟେସରଙ୍କୁ ପାତାଳୀ କରି ସୁନୁପୁର ଆଡ଼େ ବିଜେ କରାଇଲେ ଗାଁତବ ନାହିଁ । ଏହାଶୁଣି ମହାରାଜା ସୁନୁପୁର ଗଲେ.... ପର୍ଯ୍ୟେସରଙ୍କୁ ବାହାର କଲେ । ସେ ଦିନେ ଶ୍ରୀମୂର୍ତ୍ତିମାନ ମାଡ଼ିଖାଇ ଛିନ୍ନଭିନ୍ନ ହୋଇଛନ୍ତି । ଦେଅମାନଙ୍କୁ ଲୁଗା ଗୁଡ଼ିଆଇ ମୁଣାରେ ପୁରାଇ ମୁଦାଇଲେ । ଏ ଉତ୍ତାରୁ ଦଇତାପତିଙ୍କୁ ଲୋଡ଼ାଇଲେ.... ଏମାନଙ୍କୁ ଅଣାଇ ବିଧିପ୍ରତ୍ନ ପ୍ରମାଣେ ଦାରୁଛେଦନ କରାଇ ପର୍ଯ୍ୟେସରଙ୍କୁ ମୂର୍ତ୍ତି କରାଇଲେ... ଗଛକଟା କାଟୁରିଆ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପାଞ୍ଚ ସେବା, ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ପୃ. ୫]

୩୭ । ମହାଭାରତ — ଶାରଳା ଦାସ, ବନପର୍ବ, ପୃ. ୨୧୦ ।

୩୮ । ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଓଡ଼ିଶାର ଦାନ — ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ— ଝଙ୍କାର, ୧୦ମ ବର୍ଷ, ୨ୟ ସଂଖ୍ୟା, ପୃ. ୧୯୧ ।

୩୯ । ଗୀତା ପ୍ରବେଶ — ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ, ପୃ. ୨୪୧ ।

ଆସୁଥିଲେ ବୋଲି କହିବାରେ ଅଧିକ ଯୁକ୍ତି ରହିଛି ବୋଲି ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି— ‘ଯେଉଁ (ଶବର) ଜାତି ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଆଜିଯାଏଁ ଏହିପରି ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଆସିଛନ୍ତି ଓ ଯାହାଙ୍କର ବଂଶଧରଗଣ ବିନ୍ଧ୍ୟାତଳଠାରୁ ମହାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଭୂମିରେ ବାସକରି ଆସିଛନ୍ତି ସେହି ଶବର ଜାତିର କେଉଁ ଶାଖା ବା ପ୍ରଶାଖା Cult ବା Tatem ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ପ୍ରତୀକଟିଏ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇ ଦେବତାରୂପେ ସ୍ଵୀକୃତ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ହେତୁରୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମସ୍ଥ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ବୌଦ୍ଧ ଉପାସନା ପଦ୍ଧତି ପ୍ରବେଶିଲାଭ କରିବା ଅସ୍ଵାଭାବିକ ବୋଲି ମନେହୁଏ ନାହିଁ ।’... “ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ, ସମ୍ଭବତଃ ଆଦିମ ଶବରଜାତିର ନିକଟରୁ ‘ଧାର କରି ଆଣିବା’ ଦେବତା ବୋଲି ହିଁ ପୁରୀ ତୀର୍ଥ ଏକା ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରଭାବ ନୁହେଁ, ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ରାମୋପାସନା ଓ ଗାଣପତ୍ୟ ମତବାଦ ମଧ୍ୟ ଅସ୍ଥାୟୀକ ପରିମାଣରେ ସେଥିରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାଲାଭ କରିପାରିଥିଲା— ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ”^(୪୦) ।

ଐତିହାସିକ ମନୋମୋହନ ଗାଙ୍ଗୁଲି ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ପ୍ରାଗବୌଦ୍ଧ ଯୁଗୀୟ ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି । ସେ କହିଛନ୍ତି, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ଅଭିବୃଦ୍ଧି ପୂର୍ବରୁ ପୁରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ପବିତ୍ରତା ଓ ଖ୍ୟାତି ସମ୍ଭବରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କିଛି ନାହିଁ । ତଥାପି ଏହା ସ୍ଵୀକାର୍ଯ୍ୟ ଯେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଭାବରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ ଓ ଉପାସନା ବହୁ ପରିମାଣରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇପଡ଼ିଛି^(୪୧) ।

ଐତିହାସିକ ଶ୍ରୀ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ତାଙ୍କର ‘ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଐତିହାସିକତା’ ନାମକ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଲେଖିଛନ୍ତି— “ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଶବରଦେବତା କହିବାର ମଧ୍ୟ

ଅନେକ କାରଣ ଅଛି... ପୁରୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ପୂର୍ବେ ଶବରମାନେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ଅରଣ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ନିଜର ଧର୍ମ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିଲେ”^(୪୨) ।

ପଣ୍ଡିତ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାସ ‘ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନୀଳମାଧବ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଲେଖିଛନ୍ତି— “ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ ସୃଷ୍ଟିର ଆଦ୍ୟରୁ ନାରାୟଣଙ୍କ ଆରାଧନାର ଧାରା ନୀଳଗିରିରେ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଗଲିଛି । ନୀଳମାଧବଙ୍କ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ଭିତରେ କିଛି ସମୟ ଅବଶ୍ୟ ଏହି ଧାରା ଖଣ୍ଡିତ ହୋଇଯାଇଥିଲା”^(୪୩) । ଏଥିରେ ଥିବା ‘ସୃଷ୍ଟିର ଆଦ୍ୟରୁ’ କହିଲେ ବୋଧହୁଏ ‘ସଭ୍ୟତାର ଆରମ୍ଭରୁ’ ।

ପାଖାତ୍ୟ ସମାଲୋଚକ ଫ୍ରିକିନ୍ ମହାଶୟ କହନ୍ତି—

The probability being that He (Jagannath) was the local divinity of some, now unknown tribe, whose worship was engrafted into Hinduism, and the God when admitted into the pantheon was regarded as another manifestation of Vishnu.^(୪୪) ଅର୍ଥାତ୍ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଥମେ କୌଣସି ଏକ ସ୍ଥାନୀୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ଦେବତାରୂପେ ପୂଜାପାତ୍ର ଆସୁଥିଲେ । ତା’ପରେ ତାଙ୍କୁ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଭିତରେ ଭର୍ତ୍ତି କରାହୋଇ ‘ବିଷ୍ଣୁ’ଙ୍କ ଅବତାର ବୋଲି କୁହାଗଲା ।

ଅଧ୍ୟାପକ ପ୍ରଭାତ ମୁଖାର୍ଜୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମର ଦେବତା ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବା ସକାଶେ ତାହା କୃଷ୍ଣ ବାସୁଦେବ ଉପାସନାର ପରିବର୍ତ୍ତିତ ରୂପ ବୋଲି କହିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରାଚୀନକାଳରୁ ଚଳି ଆସୁଥିବା ଶବର କର୍ତ୍ତୃକ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ମୌଳିକ ଉପାସନାକୁ ଅସ୍ଵୀକାର କରିପାରିନାହାନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି— ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ (XVII-2) ଓ ପଞ୍ଚବିଂଶ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପ୍ରଭୃତି ବେଦୋତ୍ତରକାଳୀନ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଶବରମାନଙ୍କର

- ୪୦ । ମନ୍ଦିରରେ କଥା — ୧ମ ଖଣ୍ଡ, ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ସରକାର (ପୁରୀ କଥା) ଶବର ଜାତି ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ, ପୃ. ୧୯୧ ।
 ୪୧ । There is no doubt, that the sanctity of the place (Puri) is dated antior to the growth and rise of Buddhism, but it must be admitted here that Buddhism has brought an immense change in the details of worship and religious rites’. Orissa and her Remains – M.M. Ganguly, pp. 399.
 ୪୨ । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଐତିହାସିକତା — ଶ୍ରୀ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର, ଭଞ୍ଜପ୍ରଦୀପ, ଆଶ୍ୱିନ ୧୩୪୨ ।
 ୪୩ । ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର — ପଣ୍ଡିତ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାସ ପୃ ୩୬ ।
 ୪୪ । Hindu Mythology – W.J. Wilkins, pp. 208

ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ଦେଖୁ । ଅନୁମାନ ହୁଏ, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଶବର ମୌଳିକତା ହିଁ ତାଙ୍କ ବିକୃତ ରୂପର ପ୍ରଧାନ କାରଣ । ଆଦିମ ମାନବ ମନରେ ଭୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଧାର୍ମିକ ବିଶ୍ୱାସ ସ୍ଥାନ ପାଇଥିଲା । ଭୟ କହିଲେ ଅନ୍ୟ କାହାର ଭୟ ନୁହେଁ— ବିପଦର ଭୟ, ମୃତ୍ୟୁର ଭୟ, ଅନାହାରର ଭୟ । ଏହା ହିଁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗୀୟ ଲୋକଙ୍କୁ ଭୟପ୍ରଦ ମୂର୍ତ୍ତି ଗଢ଼ିବାରେ ପ୍ରରୋଚିତ କରୁଥିଲା^(୪୫) ।

ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଉପନିଷଦକାଳୀନ କୃଷ-ବାସୁଦେବ ଉପାସନାର ବହୁପୂର୍ବରୁ ଶବରମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଏକ ପ୍ରାଥମିକ-ସତ୍ୟତା-ସୁଲଭ ବସ୍ତୁର ଉପାସନା ଚଳି ଆସୁଥିଲା ।

ତତ୍କୃର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ ଜଗନ୍ନାଥ କୃଷ-ବାସୁଦେବ ଉପାସନାମୂଳକ ନୁହନ୍ତି ବୋଲି କହିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜେନେରାଲ୍ କନିଂହାମ୍‌ଙ୍କ ମତାନୁସରଣରେ ଜଗନ୍ନାଥ-ବଳଭଦ୍ର-ସୁଭଦ୍ରା ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ବୌଦ୍ଧ ତ୍ରିରତ୍ନ (ବୁଦ୍ଧ-ଧର୍ମ-ସଂଘ) ମୂଳ ବୋଲି ପ୍ରମାଣମାନ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛନ୍ତି । ତଥାପି ସେ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନା ସହିତ ଥିବା ଶବରର ମୌଳିକ ସମ୍ପର୍କ ବିଷୟରେ ଉଦାସୀନ ରହିନାହାନ୍ତି । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି— “ଏ ସୁପ୍ତ ଶବରମାନଙ୍କ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପୂଜାପାଠ ଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବା ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯେତେବେଳେ ମହାଯାନ ପଦ୍ଧା ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ବୁଦ୍ଧ ଓ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱମାନଙ୍କ ପୂଜା ଆରମ୍ଭ ହେଲା ସେତେବେଳେ ସରଳପ୍ରାଣ ଶବରମାନେ ସୁପ୍ତର ତ୍ରିରତ୍ନ ଚିହ୍ନଟିକୁ ପୂଜା କଲେ^(୪୬) । ଏ ସବୁର ଯୁଗକାଳ ବା ଧାର୍ମିକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଯାହା ଆଉ ପଛେ ଏକଥା ସତ ଯେ ଯେତେବେଳେ ହେଉ ଶବରଙ୍କଦ୍ୱାରା ହିଁ ଜଗନ୍ନାଥ ପୂଜାର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଛି ।

ଅଧ୍ୟାପକ ତତ୍କୃର ନବୀନ କୁମାର ସାହୁ ତାଙ୍କର ‘History of Orissa’ରେ ଲେଖିଛନ୍ତି— “The very origin

of Jagannath proclaims him not less than the God of Brahmins than of low caste aboriginal races.”^(୪୭) । ଅର୍ଥାତ୍ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ଦେବତା ବୋଲି କହିବା ଅପେକ୍ଷା ଆଦିମ ଶବରଗୋଷ୍ଠୀର ଦେବତା ବୋଲି କହିବାରେ ଅଧିକ ଯୁକ୍ତି ରହିଛି ।

ଏସବୁ ଗ୍ରାସ୍ତିକ ପ୍ରମାଣ ଛଡ଼ା ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିଚାର କଲେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ ଆଦିମ ଶବରଙ୍କ ଦେବତା ବିନା ଅନ୍ୟ କାହାର ନୁହନ୍ତି ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସେବାୟତ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରେ ଦକ୍ଷିଣାଙ୍କ ନାମ ବିଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ‘ଦକ୍ଷିଣ’ ଶବ୍ଦ ‘ଦୈତ୍ୟ’ ଶବ୍ଦର ଅପଭ୍ରଂଶ । ‘ଦୈତ୍ୟ’, ‘ଶବର’, ‘ଭିଲ୍ଲ’, ଏସବୁ ଏକ ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ^(୪୮) । ପୌରାଣିକ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଆଦି ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ଆଗରୁ ଏମାନେ ହିଁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଉପାସକ ଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଦକ୍ଷିଣ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ନିଜକୁ ଆଦିମ ଶବରମାନଙ୍କ ବଂଶଧର ବୋଲି ପରିଚିତ କରନ୍ତି । ସେ କଥାକୁ ଐତିହାସିକମାନେ ବି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି^(୪୯) । ଯାତ୍ରା ଆରମ୍ଭଠାରୁ ବାହୁଡ଼ା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପୂଜା ଏମାନଙ୍କ ହାତରେ ନ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ସେ କେତେଦିନ ଦାରୁ ବିଗ୍ରହର ସମସ୍ତ ପୂଜାଧିକାର ଏମାନଙ୍କ ଛଡ଼ା ଆଉ କାହାର ନୁହେଁ । ଏହାର କାରଣ ଅତି ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ଶବରେତର ଧର୍ମର ହୋଇଥିଲେ ଏହି ସଂପ୍ରଦାୟର ଲୋକଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପରି ଦେବତାଙ୍କ ପୂଜାଧିକାର ଦିଆଯାଇଥାନ୍ତା ବୋଲି ମନେ ହେଉନାହିଁ । ଏଠାରେ ଶବର ବଂଶୀମାନେ ବଳପୂର୍ବକ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମରେ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଛନ୍ତି ବୋଲି କହିବା ଅସଙ୍ଗତ ହେବ । ଆବହମାନ କାଳରୁ ଶବର ଅତ୍ୟାଚାରିତ ହେବା ଛଡ଼ା ଅତ୍ୟାଚାରୀ ହେବା ଶୁଣାନାହିଁ । ବରଂ ଅନ୍ୟଧର୍ମୀ ଲୋକେ ତା’ର ଧର୍ମରେ ବଳାକ୍ରୀର ହସ୍ତକ୍ଷେପ କରି ତା’ର ଧର୍ମ, ଭାଷା, ସଂସ୍କୃତି ସବୁ ନିଜର ଜରିନେଇଥିବା ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବହୁତ

୪୫ । Vaishnavism in Orissa – P. Mukherji, pp. 17

୪୬ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ – ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ, ତତ୍କୃର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ, ପୃ. ୪୫୮ ।

୪୭ । History of Orissa – Dr. N.K. Sahu, pp. 8

୪୮ । ଷ୍ଟର ପୁ.ମା. – ଅ. ୯-୫୬, ଅ. ୧୪-୨୦, ଅ. ୭-୨୮, ୨୯ ।

୪୯ । ମନ୍ଦିରର କଥା – ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ସରକାର – ପୃ. ୯୬ ।

ଅଛି^(୫୦) । ଏଣୁ କହିପାରୁ, ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଥମେ ଏବର ଦୟିତାଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷ ଶବର ଜାତିର ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା ଥିଲେ । ପରେ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବରେ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଶବରର ସେବାଧିକାର କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଚ୍ୟୁତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ତଥାପି ତା'ର ସ୍ମୃତିଟିକୁ ସ୍ବରୂପ ମନ୍ଦିର ବାହାରେ ଦେବତାଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରିବା ଅଧିକାର ତାଙ୍କଠାରେ ନ୍ୟସ୍ତ କରାଗଲା^(୫୧) ।

ତା'ଛଡ଼ା ଆଉ ଗୋଟିଏ ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ମଧ୍ୟ ସେଇକଥା ହିଁ ଜଣାପଡ଼େ । ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ ଆଗରୁ ସେଠାରେ ଜଗନ୍ନାଥ (ନୀଳମାଧବ) ଉପାସନା ଚଳି ଆସିଥିବାରେ କାହାରି ଅମତ ନାହିଁ । ଜଗନ୍ନାଥ 'ଦାରୁଦେବତା' ଏହା ବି ସମସ୍ତେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ତା'ହେଲେ ଯେଉଁ ଦାରୁ ଉପାସିତ ହୋଇଆସୁଥିଲା ତା'ର ଉପାସନା କରୁଥିଲା କିଏ ? ଏକଥା ସତ୍ୟ ଯେ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟ ତା'ର ଉପାସକ ନଥିଲା । ରଗ୍ବେଦରେ 'ଦାରୁଦେବତା' ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କୌଣସି ସୂକ୍ତ ନାହିଁ । ଇନ୍ଦ୍ର, ବରୁଣ, ସବିତ୍ର, ଉଷସ୍, ଅଗ୍ନି ପ୍ରଭୃତି ଦେବତାଙ୍କ ଛଡ଼ା ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ନାମ ରଗ୍ବେଦରେ ମିଳେ ନାହିଁ; ବରଂ ଆର୍ଯ୍ୟସ୍ତୁତି ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଦେବତାଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ଯେଉଁମାନେ ଜଡ଼ର ଦେବତାଙ୍କୁ ଉପାସନା କରନ୍ତି ସେମାନଙ୍କୁ ଦଣ୍ଡ ଦେବା ସକାଶେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରାହେବା ବେଦରେ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ^(୫୨) । ବିଶେଷତଃ ଦାରୁ ଉପାସନାରେ ଜାତିଭେଦ-ବିରୋଧ ଶୂନ୍ୟତା ହେଉଛି ପ୍ରାଣକେନ୍ଦ୍ର । ଏଥିରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୈଶ୍ୟ,

ଶୂଦ୍ର ବିରୋଧ ଆଦୌ ନାହିଁ । ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଋତୁର୍ବର୍ଷ ଧାରଣା ପୂରା ମାତ୍ରାରେ ଥିବା ରଗ୍ବେଦରୁ ଜଣାପଡ଼େ^(୫୩) । ତାହା 'ଗୁଣ କର୍ମ-ବିଭାଗଶଃ' ଥିଲା କି ପରମ୍ପରାଗତ ଥିଲା ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ । ଧରାଯାଉ ତାହା 'ଗୁଣ-କର୍ମ-ବିଭାଗଶଃ' ଥିଲା । ତଥାପି ଜାତି-ବର୍ଣ୍ଣ ଭେଦଶୂନ୍ୟ ଦାରୁ ଉପାସନା ଚତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ହୋଇ ନପାରେ । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟ କୌଣସି ସଙ୍କେତ କିମ୍ବା ମୂର୍ତ୍ତି ରଖି ଉପାସନା କରିବା ରଗ୍ବେଦରେ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜା କାହିଁକି ବୈଦିକ ଯୁଗର ଆର୍ଯ୍ୟ ରକ୍ଷିମାନଙ୍କୁ 'ପୂଜା' ଶବ୍ଦ ବି ଜଣା ଥିଲା କି ନାହିଁ ସନ୍ଦେହ । ପୂଜା ଶବ୍ଦ ମୂଳତଃ ଦ୍ରାବିଡ଼ୀୟ । ପରେ ତା'ର ଆର୍ଯ୍ୟୀକରଣ ହୋଇଛି^(୫୪) । ଦେବତାଙ୍କୁ ସ୍ତୁତି, ଷୋଡ଼, ହୋମ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱାରା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବା ବିନା ସେମାନେ ଆଉ କିଛି ଜାଣନ୍ତିନି । ତାଙ୍କର ଦେବତା ହିଁ ସର୍ବୋକୃଷ୍ଟ ଦେବତା । ତା' ବିନା ଅନ୍ୟ ଦେବତାର ପୂଜା ନିରର୍ଥକ^(୫୫) । ସେତିକି ନୁହେଁ, ସମୁଦ୍ରପାରରେ ପୂଜାପାଇ ଆସୁଥିବା 'ଅ-ପୁରୁଷ' ଅର୍ଥାତ୍ ପୁରୁଷ ଭିନ୍ନ ଦାରୁକୁ ଛେଦନ କଲେ 'ପରମସ୍ଥାନ' ପ୍ରାପ୍ତି ହେବ ବୋଲି ରଗ୍ବେଦରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ପଣ୍ଡିତମାନେ କହନ୍ତି^(୫୬) । ସେଥିରେ କୁହାଯାଇଛି—

“ଅଦୋ ଯଦାରୁ ପୁରତେ ସିନ୍ଧୋଃ ପାରେ ଅପୁରୁଷମ୍ ।
ତଦାରଭସ୍ବ ଦୁର୍ହଣୋ ତେନ ଗଚ୍ଛ ପରସ୍ତରମ୍ ॥”^(୫୭)

୫୦ । History and Culture of Indian People – Vol. I, Ed. by R.C. Majumdar (Bharatiya Itihas Samity)

୫୧ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ – ଡକ୍ଟର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ; ପୃ ୪୭୪ ।

୫୨ । ରଗ୍ବେଦ – ମଂ ୨, ସୂକ୍ତ ୧୩-୧୬ ।

୫୩ । ରଗ୍ବେଦ – ମଂ ୧୦, ସୂକ୍ତ ୯୦ ।

୫୪ । History and Culture of Indian People– Vol. I, Ed. by R.C. Majumdar, pp. 160.

୫୫ । ରଗ୍ବେଦ– ମଂ ୭, ସୂକ୍ତ ୬୧-୫ ।

୫୬ । “The priest speaks to Durhanu ((literally, one whose speech is bad, i.e. who speaks undesirable things), you discard (cut or kill Arabhasva is the sense as A-lambhasva) that wood which floats (is a prominent object of worship) beyond (or in the coast of) the ocean (or is at a distance beyond the great river), for that is no 'purusha'. Then (only) you go to the next or best statum (i.e. the spiritual plane)”.

(Hints on the Significance and History of 'Jagannath' by Dr. Pandit Nilakantha Das – Part II, Para-I)

୫୭ । ରଗ୍ବେଦ– ୧୦. ମଂ ୧୫୫ ସୂକ୍ତ ୩ ମନ୍ତ୍ର ।

ଏହା ଭାଷ୍ୟରେ ଶାୟନାର୍ଥ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି—

“ଅଦୃଷ୍ଟ ବିପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଦେଶେ ବର୍ତ୍ତମାନଂ ଅପୁରୁଷଂ ନିର୍ମାତ୍ରା ପୁରୁଷେଣ ରହିତଂ ଯଦ୍ଭାରୁ ଦାରୁମୟଂ ପୁରୁଷୋତ୍ତମାଖ୍ୟାଂ ଦେବତାଶ୍ରମାରଂ ସିନ୍ଧୋଃ ପାରେ ସମୁଦ୍ରତୀରେ ପୁରୁଷେନ ଜଳସୋପରି ବର୍ତ୍ତେତ ତତ୍ ଦାରୁ ହେ ଦୁର୍ହଣୋ ଦୁଃଖେନ ହନନାୟ କେନାପି ହନ୍ତୁଂ ଅଶକ୍ୟ ହେ ସ୍ତୋତଃ ଅରଭସ୍ ଆଲମ୍ବସ୍ ଉପାସ୍ବତ୍ୟର୍ଥଃ । ତେନ ଦାରୁମୟେଣ ଦେବେନୋ— ପାସ୍ୟମାନେନ ପରସ୍ତରଂ ଅତିଶୟେନ ତରଣାୟଂ ଉକୃଷ୍ଠଂ ବୈଷ୍ଣବଂ ଲୋକଂ ଗଞ୍ଜ । ଅପର ଆହ— ହେ ଦୁର୍ହଣୋ ଦୁଃଖେନ ହନନାୟେ ଦୁଃସହନୁଯୁକ୍ତେ ବା ହେ ଅଲକ୍ଷ୍ମି ସିନ୍ଧୋଃପାରେ ସମୁଦ୍ରତୀରପ୍ରାନ୍ତେଽପୁରୁଷଂ ପୁରୁଷେର୍ଜି ନୈର୍ବିଯୁକ୍ତଂ ଅଦେଃସ୍ବତୋ ଦୂରେ ଦେଶେ ବର୍ତ୍ତମାନଂ ଯଦ୍ଭାରୁ ଦାରୁମୟାଂ ନୌଃ ପୁରୁଷେ ତଦ୍ଭାରୁ ଆରଭସ୍ ପରିଗୃହାଣ । ଗୃହୀତ୍ବ ତ ତେନ ଦାରୁଣା ପରସ୍ତରମତିଶୟେନ ତରଣାୟଂ ବ୍ରହ୍ମଣସ୍ତନି ପ୍ରେରିତା ସତୀ ଦ୍ବୀପାନ୍ତରଂ ଗଞ୍ଜ”^(୫୮) ।

ଉପରୋକ୍ତ ଦୁଇପ୍ରକାର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରୁ ଜଣାପଡୁଛି, ଉକ୍ତ ମନ୍ତ୍ରଟି ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ବୁଝାଇବାରେ ସ୍ବୟଂ ଶାୟନାର୍ଥ୍ୟଙ୍କର ମଧ୍ୟ ସନ୍ଦେହ ରହିଛି । ତା ନ ହେଲେ ‘ଅପରଆହ’ କହି ପୁଣି ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଲେଖିବାରେ କିଛି କାରଣ ନଥିଲା । କ୍ଷୁଦ୍ର ମନେହୁଏ, ପ୍ରଥମେ ସେହି ‘ଅପରଆହ’ ପକ୍ଷର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ହିଁ ଥିଲା । ପରେ କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ଏକମତ ହୋଇ ନ ପାରି, ଅର୍ଥାତ୍ ସେଥିରେ କିଛି ଅଭାବ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଶାୟନାର୍ଥ୍ୟ ପ୍ରଥମ ପକ୍ଷୀୟ ଅର୍ଥଟିକୁ କରିବାକୁ ଯାଇଛନ୍ତି । କାରଣ, ଅନୁକ୍ରମଣୀରେ ଲେଖା ଅଛି, ‘ଅରାୟି’ ପ୍ରମୁଖ ପାଞ୍ଚୋଟି ମନ୍ତ୍ରଯୁକ୍ତ ଚତୁର୍ଥ ସୁକ୍ତଟି ଭରଦ୍ବାଜ-ପୁତ୍ର ଶିରିମିଠଙ୍କର । ଏହା ରଷିସମ୍ମତ ଓ ଅନୁଷ୍ଠୁଭ ଛନ୍ଦରେ ଲିଖିତ । ଜପ ହୋମାଦି କାଳରେ ଏହି ସୁକ୍ତଟି ଅଲକ୍ଷ୍ମୀନାଶକର ଅଟେ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଆଦ୍ୟ-ପ୍ରାନ୍ତ ଦୁଇଟି ମନ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରକାଶିତ ଅର୍ଥ କେବଳ ଦେବତା । ଦ୍ବିତୀୟ ଓ ତୃତୀୟ ମନ୍ତ୍ର ଦୁଇଟି ‘ବ୍ରହ୍ମଣସ୍ତନି’ଙ୍କ ସକାଶେ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ପଞ୍ଚମ ମନ୍ତ୍ରଟି ବିଶ୍ବେଦେବାମ୍ବକ^(୫୯) ।

ତା’ହେଲେ ଆଲୋଚିତ ମନ୍ତ୍ରଟି ତୃତୀୟ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହା ‘ବ୍ରାହ୍ମଣସ୍ତନି’ ତଥା ‘ଅଲକ୍ଷ୍ମୀନାଶକର’ ଅଟେ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ହିଁ, ‘ଅପରଆହ’ ପକ୍ଷୀୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ । ସେଥି ହେତୁରୁ ‘ଦୁର୍ହଣୁ’ ଶବ୍ଦର ‘ଦୁଃସହନୁଯୁକ୍ତା ଅଲକ୍ଷ୍ମୀ’ ବୋଲି ଅର୍ଥ କରାହୋଇଛି; ମାତ୍ର ଶାୟନାର୍ଥ୍ୟ ସେଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନହୋଇ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମାଖ୍ୟା ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ଉପାସନା ବୈଷ୍ଣବ ଲୋକ ପ୍ରାପ୍ତିର ସୋପାନ’ ବୋଲି ଭାବରଖି ମନ୍ତ୍ରଟିର ଭାଷ୍ୟ କରିବାକୁ ଯାଇଛନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ ଶାୟନାର୍ଥ୍ୟଙ୍କ ବେଳକୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରସ୍ଥିତ ଦାରୁ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଉପାସନା ଏତେଦୂର ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲା ଯାହାକି ମତାର୍ଥପ୍ରଣେତା ଶାୟନାର୍ଥ୍ୟଙ୍କ ଭଳି ଭାଷ୍ୟକାରଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭାବିତ ନ କରି ଛାଡ଼ି ନଥିଲା । ତା ନହେଲେ ସେ ଉପନିଷଦ୍-ଯୁଗୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରାକୁ ନେଇ ମୂଳ ରଗ୍ବେଦ ମନ୍ତ୍ର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ଯୋଗ କରି ନଥାନ୍ତେ । କାରଣ, ବୈଷ୍ଣବ, ଶୈବ, ଗାଣପତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମବାଦ ରଗ୍ବେଦ ସଂହିତାର ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଚିନ୍ତାଧାରାର ଜଡ଼ର ବିଶେଷ ମାତ୍ର । ଏଣୁ କୁହାଯାଇପାରେ, ଉକ୍ତ ମନ୍ତ୍ରର ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶରେ ‘ଅପରଆହ’ ପକ୍ଷୀୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟାଟି ଯେପରି ଶାୟନାର୍ଥ୍ୟଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ କେତେକାଂଶରେ ତୁଚ୍ଛମୂଳକ ସେହିପରି ଶାୟନାର୍ଥ୍ୟଙ୍କ ବ୍ୟାଖ୍ୟାଟି ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ସନ୍ତୋଷଜନକ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ଉଭୟବିଧ ବ୍ୟାଖ୍ୟାର ଆଲୋଚନା କରି ମନ୍ତ୍ରଟିର ଏହିପରି ଅର୍ଥ କଲେ ବୋଧହୁଏ ଅସଙ୍ଗତ ହେବନାହିଁ ।

‘ଅଦୃଷ୍ଟ ବିପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଦେଶେ ବର୍ତ୍ତମାନଂ ଅପୁରୁଷଂ ନ ପୁରୁଷଂ ପୁରୁଷଭିନ୍ନତ୍ୟର୍ଥଃ ସିନ୍ଧୋଃପାରେ ସମୁଦ୍ରତୀରେ ଯତ୍ଦାରୁ ପ୍ଲାବତେ ଦାରୁମୟଂ ଦେବତାଶ୍ରମାରଂ ଉପାସ୍ୟତେ ତତ୍ ଦାରୁ ଦୁର୍ହଣୋ ହେ ସ୍ତୋତଃ ଅରଭସ୍ ଆଲମ୍ବସ୍ ସ୍ବକାୟଂ କୁରୁ ଜତ୍ୟର୍ଥ । ତେନ କର୍ମଣା ପରସ୍ତରଂ ଅତିଶୟେନ ତରଣାୟଂ ସିନ୍ଧୋଃ ଅପରପାରେ ସ୍ଥିତଂ ଦ୍ବୀପାନ୍ତରଂ ଗଞ୍ଜ ସ୍ବକାୟାଂ ଉପାସନାପଦ୍ଧତିଂ ତତ୍ର ବିସ୍ତାରୟେତ୍ୟର୍ଥଃ ।’

୫୮ । ରଗ୍ବେଦ ସଂହିତା - Vol. IV, ମଂ X ପୃ ୧୫୫ ମନ୍ତ୍ର ୩ । (ଶାୟନାର୍ଥ୍ୟ ଭାଷ୍ୟ) ପୃ ୮୪୧, (Vaidika

Samsodhana Mandala, Vedic Research Institute - Poona)

୫୯ । ରଗ୍ବେଦ ସଂହିତା - ବୈଦିକ ସଂଶୋଧନ ମଣ୍ଡଳ । (Vedic Research Institute - Poona) Vol-IV, p. 840.

ଏଠାରେ ‘ପୁରୁଷ’ ଶବ୍ଦଟିକୁ ଦେଖିବାର କଥା, ସ୍ପଷ୍ଟ ମନେ ହେଉଛି, ଏ ‘ଦାରୁ’ ‘ପୁରୁଷ’ର ଉପାସନା ନୁହେଁ । କାରଣ, ଏ ହେଉଛି ଅଷ୍ଟିକ୍ ବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଷ୍ଟିକ୍ ଅବସ୍ଥାରେ ଉପାସନାର ଅବଶେଷ ଦାରୁ ଉପାସନା । ଏଥିରେ ବେଦବର୍ଣ୍ଣିତ ‘ସହସ୍ରଶୀର୍ଷା ପୁରୁଷ’- କିମ୍ବା ଜୈନଉପାସ୍ୟ ‘ପୁରୁଷ’ର କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ନାହିଁ । ଏ ପୁରାପୁରୀ ‘ଅ-ପୁରୁଷ’ । ଏହାକୁ ପୂଜା କରିବାକୁ ହେଲେ ଆଗ ନିଜର କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କର । ତା’ହେଲେ ପୁରୁଷ ଉପାସନା ଦୂର ଦ୍ଵାପରେ ମଧ୍ୟ ବିସ୍ତୃତି ଲାଭ କରିବ । ହୋଇପାରେ କୌଣସି ‘ପୁରୁଷ’ର ଉପାସନାକୁ ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଛି । ହୁଏତ ସମୁଦ୍ରପାରରେ ଥିବା ଦାରୁ ଉପାସନାକୁ ଏହି ପୁରୁଷର ଉପାସନା ବୋଲି ମନେକରି ରଖି କହୁଛନ୍ତି, ସେ ଦାରୁ ପୁରୁଷ ନୁହେଁ । ତାକୁ ଆଗେ ‘ପୁରୁଷ’ କର ଅର୍ଥାତ୍ ‘ପୁରୁଷ’ର ଉପାସନା କର । ଏହି ‘ପୁରୁଷ’ରେ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ଭାବର ସଙ୍କେତ ଥିଲା ପରି ମନେହୁଏ । ଏଣୁ ‘ପରସ୍ପର’ ପଦର ‘ବୈଷ୍ଣବ’ ଲୋକ’ ବୋଲି ଅର୍ଥ କରିବାରେ ପୂର୍ବପର ସଙ୍ଗତି ଥିଲାପରି ଲାଗେନି । ଏଣୁ ମନେହୁଏ, ଦାରୁଦେବତାଙ୍କର ବୈଷ୍ଣବତ୍ଵ ପ୍ରମାଣିତ କରିବା ସକାଶେ ଏହା ଏକ ବୈଷ୍ଣବୀ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ।

ଏହିପରି ପ୍ରମାଣ ଥିବାରୁ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କୁ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟର ଉପାସ୍ୟ ବୋଲି କହିବା ସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ ।

ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଆଉ ଏକ ଶବ୍ଦରେତର ଗୋଷ୍ଠୀ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଥିବା କଥା ଜଣିହାଏନୁ

ଜଣାପଡ଼େ^(୨୦) । ସେମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ‘ଦ୍ରାବିଡ଼’ । ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ ତାଙ୍କୁ ‘ଅସୁର’ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଥିଲା^(୨୧) । ସେ ଯୁଗରେ ଅସୁରମାନେ ପୃଥିବୀଦି ତିନିଲୋକରେ ନଗର ନିର୍ମାଣ କରି ତା’ର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ସୁଦୃଢ଼ ଦୁର୍ଗଦ୍ଵାରା ପରିବେଷିତ କରିଥିଲେ^(୨୨) । ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମ-ଧାରଣା ଅଲଗା ଥିଲା । ସେମାନେ ନାଗ, ମଗର, ହାତୀ (ହାତୀମୁଣ୍ଡିଆ ଗଣେଶ) ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ଦେବତା ବୋଲି ପୂଜା କରୁଥିଲେ^(୨୩) । Zoomorphic ବା ଜୀବ ଉପାସନା ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମ-ଧାରଣା ରୂପେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଥିଲା । ତାହା ସେମାନେ ସମ୍ଭବତଃ ପ୍ରତ୍ୟେକ-ଅଷ୍ଟିକ୍ ଅବସ୍ଥା (ଶବ୍ଦର)ଙ୍କ Totemism ବା ସଙ୍କେତବାଦରୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ କାଳରେ ଯେଉଁ ଧର୍ମ-ଧାରଣା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ତାହା ମାତୃକାପୂଜା ବା ଲିଙ୍ଗପୂଜା ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ । ତା’ଛଡ଼ା ସେମାନେ ବୃକ୍ଷର ମଣିଷ ଆକୃତିର ପ୍ରତିମା ମଧ୍ୟ ପୂଜା କରୁଥିଲେ ବୋଲି ତତ୍ତ୍ଵବିଦ୍ଵାନେ କହନ୍ତି^(୨୪) । ସେମାନଙ୍କ ଭିତରେ ବୃକ୍ଷପୂଜା ପ୍ରଚଳନ ଥିବା ମଧ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି^(୨୫) । ବୋଧହୁଏ ସେହି ଜୀବୋପାସନାବାଦ ଶବ୍ଦରମାନଙ୍କ Totemism ବା ସଙ୍କେତବାଦର ମୂଳ-ସଙ୍କେତ ବୃକ୍ଷଉପାସନାରୁ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଥିଲେ । ଏହି ଜୀବୋପାସନାବାଦ ଆଦିମ ମିଶରାୟ ସଭ୍ୟତାରେ ମଧ୍ୟ ବଳବତ୍ତର ଥିଲା ବୋଲି ସ୍ପର୍ଶୀୟ ପଣ୍ଡିତ କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର କହନ୍ତି^(୨୬) । ଧର୍ମତତ୍ତ୍ଵବିଦ୍ଵାନଙ୍କ ମତରେ ବହୁ ଉପାସନାବାଦ (Polythism) ଏକକ ଉପାସନାବାଦରୁ

୨୦ । History and Culture of the Indian People—Vol. I, Ed. by R.C. Majumdar (Bharatiya Itihas Samity), pp. 142.

୨୧ । ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ— ୪ର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ, ୬୪ ଖଣ୍ଡ, ପୃ. ୯୮ ।

୨୨ । “ତଦାନୀ ମସୁରା ଇମାନେବ ଭୂରାଦୀଂସ୍ୟାଲୋକାନ ପୁରୋଽକୁର୍ବତ । ପ୍ରକାରପରିବେଷିତାନି ନଗରାଣି କୃତବନ୍ତ” Ibid (ଶାୟନାୟାୟ ଭାଷ୍ୟ)

୨୩ । History and Culture of the Indian People—Vol. I, Ed. by R.C. Majumdar (Bharatiya Itihas Samity), pp. 152.

୨୪ । The Indus Civilisation by M. Wheeler, pp-83.

୨୫ । History and Culture of the Indian People— Vol. I, pp. 147, Ed. by R.C. Majumdar (Bharatiya Itihas Samity).

୨୬ । ‘କ’ ସ୍ପର୍ଶୀୟ ପଣ୍ଡିତ କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର (ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରବେଶ, ୩ୟ ଭାଗ - ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟ) ।

ଉତ୍ପନ୍ନ^(୨୭) । ମନୁଷ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ସତ୍ୟତାର ଆଲୋକ ସ୍ପର୍ଶ କରି ନଥିଲା, ସେତିକିବେଳେ ଏକକ-ଉପାସନାବାଦ (Fetishism)ର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା^(୨୮) । ଯେତେବେଳେ ସତ୍ୟତାର କ୍ଷୀଣସ୍ପର୍ଶ ଅନୁଭବ କଲା, ସେତେବେଳେ ବହୁ ଉପାସନାବାଦ ବା (Polythism)ର ବାଜାରୋପ ହେଲା; ଅର୍ଥାତ୍, ସେତିକିବେଳେ ସାମୁହିକତା ବୋଧ ଧୀରେ ଧୀରେ ମୁଣ୍ଡ ଟେକିଲା । ଫଳରେ ନିଜ ନିଜ ମଧ୍ୟରେ ପାରସ୍ପରିକ ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପନର ସୂତ୍ରପାତ ହେଲା । ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଶବ୍ଦର ଉପାସ୍ୟ ଗୁହାଣିବାସୀ ଏକକ ଦେବତାଙ୍କର ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ଓ ପରେ ବହୁ-ଉପାସନାବାଦର ପ୍ରତୀକ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ ଗାଥା ଭିତରେ ଲୁକ୍କାୟିତ ଥିଲାପରି ଲାଗେ । ଅତଏବ କୁହାଯାଇପାରେ, ସତ୍ୟତାର ସମୟର ଏକକ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କୁ ଶବ୍ଦର କେବଳ ଉପାସନା କରିବା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲା ।

ଆଉ ଏକ ଦିଗରୁ ବିରର କଲେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଶାବରତ୍ୱ ଜଣାପଡ଼େ । ଜଗନ୍ନାଥତତ୍ତ୍ୱ ସମାଲୋଚକ ତତ୍କୃର ମହତାବ କହନ୍ତି— ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ଶବ୍ଦ କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ପୁରାଣ ବା ଅଭିଲେଖରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦରୂପେ ବ୍ୟବହାର ହୋଇନାହିଁ । ସପ୍ତମ ବା ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ବଜ୍ରଯାନୀ କବି ଜୟଭୂତିଙ୍କର ‘ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି’ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ‘ପ୍ରଣିପତ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ’ ସର୍ବଜନବରାଚିତ’ ବୋଲି ପ୍ରଥମେ ପ୍ରୟୁକ୍ତ ହେବା ଦେଖୁ । ତା’ପରେ ‘ତନ୍ତ୍ରସାର’ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ତାହା ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେବା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଏଣୁ କୁହାଯାଇପାରେ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ଶବ୍ଦର ମୂଳ ହେଉଛି ବୌଦ୍ଧ । ବିଶେଷତଃ ଏଲୋରା ପର୍ବତ ଖୋଦିତ ଗୋଟିଏ ବୌଦ୍ଧ ମନ୍ଦିରର ନାମ ହେଉଛି ‘ଜଗନ୍ନାଥ’^(୨୯) ।

କିନ୍ତୁ ଟିକିଏ ସୂକ୍ଷ୍ମତାବେ ବିରର କଲେ ଜଣାପଡ଼େ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନାମ କିମ୍ବା ରୂପ କୌଣସିଟି ବୌଦ୍ଧ ନୁହେଁ ।

‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ଯଦି ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଅପର ନାମ ହୋଇଥାନ୍ତା ତା’ହେଲେ ବୌଦ୍ଧ ଅଭିଧାନକାର ହେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଅଭିଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥରେ କିମ୍ବା ବୌଦ୍ଧପଦ୍ମୀ ଅମରସିଂହ କୃତ ‘ଅମରକୋଷ’ରେ ତାହା ବୁଦ୍ଧ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଅବଶ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖିତ ଆଆନ୍ତା^(୩୦) । କିନ୍ତୁ ତାହା ହୋଇନାହିଁ । ଏଲୋରାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ମନ୍ଦିରର ନାମ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ଥିବା କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଲେଖା ନାହିଁ । ବରଂ ଫରାସୀ ପଣ୍ଡିତ ଲାଂଲୋୟା (Langlois) ତାଙ୍କର ‘Les Monumenta de L’ Hindusthan’ ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏଲୋରା ଗୁହାରେ ଲାଲବର୍ଣ୍ଣର ଗ୍ରାନାଇଟ୍ ପ୍ରସ୍ତର ଖୋଦିତ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ନାମରେ ପରିଚିତ ଅନ୍ୟ ଏକ ଦେବମୂର୍ତ୍ତିର ସନ୍ଧାନ ଦେଇଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ତା’ ସହିତ ଓଡ଼ିଶା ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ମୂର୍ତ୍ତିର କୌଣସି ସାଦୃଶ୍ୟ ନାହିଁ । ‘ଏ ଜଗନ୍ନାଥ (Sur ses talons) ବସିଛନ୍ତି । ହାତ ଦୁଇଟି ଜାନୁ ଉପରେ ରଖା ହୋଇଛି । ଦୁଇ ପାଖରେ ଜୟା-ବିଜୟା ନାମରେ ଦୁଇଟି ସ୍ତ୍ରୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛନ୍ତି ।’ ଏ ଦୁଇଟିକୁ ଦେଖିଲେ ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସିଂହଦ୍ୱାରରେ ଥିବା ଜୟ-ବିଜୟ ନାମକ ଦ୍ୱାରପାଳଙ୍କ କଥା ମନେପଡ଼ିଯାଏ । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ‘ଏଲୋରାରେ ଆବିଷ୍କୃତ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତି’ ବର୍ତ୍ତମାନ ‘ଜୈନକାର୍ତ୍ତି’ ବୋଲି ସ୍ଥିର ହୋଇସାରିଛି । କାରଣ, ସେହି ଗୁହା ମଧ୍ୟରେ ଜୈନମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା ମହାବୀର, ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ, ଶାନ୍ତିନାଥ ପ୍ରଭୃତି ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନଙ୍କର ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ଅଙ୍କାଯାଇଛି । ଏଣୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଯେ ବୌଦ୍ଧ ଦେବତା ତାହା ଦୃଢ଼ କରି କହିଦେବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଯେପରି ‘ନମୋ ଜଗନ୍ନାଥବୁଦ୍ଧାୟ’ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ସେହିପରି ତନ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ସୁଦ୍ଧା ‘ସପଶ୍ୟତି ଜଗନ୍ନାଥ କମଳୋରୁଗତ’ ହରି’^(୩୧) ପ୍ରଭୃତି ଉଲ୍ଲେଖ ଯେ

୨୭ । The idea of God in Early Religions by F.B. Jevson, pp.45.

୨୮ । Comparative Religion by J.E. Carpenter, pp. 107.

୨୯ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ — ତତ୍କୃର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ, ପୃ.୪୫୮ ।

୩୦ । ଅମରସିଂହ କୃତ ‘ଅଭିଧାନ’ ଓ ହେମଚନ୍ଦ୍ରକୃତ ‘ଶବ୍ଦାରାମ୍ଭାସନ’ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୩୧ । ରୁଦ୍ରଯାମଳ, ଉତ୍ତରତନ୍ତ୍ର (ଭୈରବ ଭୈରବୀ ସମ୍ବାଦ) ୪୪-୪୫ ପଟଳ, ସଂ. ରସିକ ମୋହନ ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ—କଲକତ୍ତା, ପୃ.୮୭ ।

ନାହିଁ ତା' ନୁହେଁ । ତେଣୁ କେବଳ ନାମ ସାଦୃଶ୍ୟ ଦେଖି କୌଣସି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହେବା ସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ^(୨୨) ।

ପୁଣି ମଧ୍ୟ ନାଥୀୟ ଶବ୍ଦ ବୌଦ୍ଧମୂଳକ ନୁହେଁ । ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ କୁତ୍ରାପି ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ କୌଣସି 'ନାଥ' ବୋଲି ଅଭିହିତ କରାହେବା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ; ବରଂ ତାହା ଜୈନଧର୍ମର ଏକ ବିଶେଷତ୍ୱ^(୨୩) । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ସଦୃଶ ତାହା ବୁଦ୍ଧ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ହୋଇଥିଲେ ତା'ର ପାଲି ରୂପ 'ଜଥଣାହୋ' ବା ସିମିତି କିଛି ଦେଖିବାକୁ ମିଳନ୍ତା । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଯଦି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଗଠନକଳା ପ୍ରଥମରୁ ବୁଦ୍ଧ-ମୂଳ ହୁଅନ୍ତା ତାହାହେଲେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବୁଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ପରି ତା' ହସ୍ତପଦ ବିଶିଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତା^(୨୪) । ଏଣୁ କହିପାରୁଁ ଜଗନ୍ନାଥ ଯେପରି ବିଷ୍ଣୁ ନୁହନ୍ତି ସେହିପରି 'ବୁଦ୍ଧ' ବି ନୁହନ୍ତି ।

'ଜଗନ୍ନାଥ' ଶବ୍ଦଟି ମଧ୍ୟ ଯେପରି ପାଲି-ମୂଳ ନୁହେଁ, ସେହିପରି ସଂସ୍କୃତ-ମୂଳ ବି ନୁହେଁ; ବରଂ ଏହାକୁ ଶାବର-ମୂଳ କହିବାରେ ଅଧିକ ଯୁକ୍ତି ରହିଛି । ମନେହୁଏ, ଏହା ଶବର ଭାଷାରେ ବ୍ୟବହୃତ 'ଜଗନ୍ତ' ଶବ୍ଦର ସଂସ୍କୃତ ରୂପ । 'ଜଗନ୍ତ' ହେଉଛନ୍ତି ଶବର ଦେବତା^(୨୫) । ଶବର ବା ସୌରା ଭାଷାରେ 'କିତୁଙ୍ଗ' କହିଲେ 'ଦେବତା' । 'କିତୁଙ୍ଗ' ବୋଲି କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦେବତାଙ୍କ ନାମ ନାହିଁ । ଦେବତା ଶବ୍ଦ ଯେପରି ସଂସ୍କୃତ ଓ ଅର୍ଥ ସୂଚକ, 'କିତୁଙ୍ଗ' ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ସାଧାରଣ ଅର୍ଥବାଚୀ । କିତୁଙ୍ଗଙ୍କର ଦଶଟି ରୂପ ଅଛି ବୋଲି ଶବରମାନେ କହନ୍ତି— ୧. ଜଗନ୍ତ, ୨. ତୋଡ଼, ୩. ତୁମନ, ୪. ଭୀମ୍, ୫. ରଂରଂ, ୬. ଗର୍ବିଦ୍, ୭. ରାମନ,

୮. ଯୋଜେପଳ, ୯. ମର, ୧୦. ତିତି । ଏମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ଦଶଭାଇ^(୨୬) । ସମସ୍ତେ କିତୁଙ୍ଗ । କେତେକ ଉତ୍ସବରେ ଦଶଟିଯାକର ବିକଟାକାର ଚିତ୍ର ଗୋଟିଏ ଘର କାନ୍ଥରେ ଲେଖାହୁଏ । ସବୁ ଚିତ୍ରକୁ କିତୁଙ୍ଗଙ୍କର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରୂପ ବୋଲି ଏକାପରି ପୂଜା କରାଯାଏ^(୨୭) । ଏହା ଏବର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦଶ ଅବତାର ଗ୍ରହଣର ମୂଳ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ।

କିତୁଙ୍ଗ ସମସ୍ତ ଶବର ଜାତିର ମୂଳଦେବତା ଓ ସେ ସମସ୍ତ ଶବର ଗୋଷ୍ଠୀ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ସୌରାମାନେ କହନ୍ତି । ଗାଁ ବାହାର ବଣ ଭିତରେ ଗୋଟିଏ ଗଛରେ କିତୁଙ୍ଗ ରହିଥିବାର ସେମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । ଯେଉଁ ବୃକ୍ଷକୁ ସେମାନେ 'ଜଗନ୍ତ' (କିତୁଙ୍ଗଙ୍କର ଏକ ବିଶେଷ ନାମ) ବୋଲି କହନ୍ତି, ସେହି ବୃକ୍ଷକୁ ଏପରିକି ସେ ଥିବା ଉଦ୍ୟାନ ଭିତର କୌଣସି ବୃକ୍ଷକୁ ସେମାନେ ଛେଦନ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରଥାକୁ ଓଡ଼ିଆମାନେ ସୁଦ୍ଧା ସର୍ବାଙ୍ଗକରଣରେ ପାଳନ କରନ୍ତି^(୨୮) । ଏସବୁରୁ ମନେହୁଏ ଯେଉଁ ବୃକ୍ଷ ବା ଦାରୁକୁ ସେମାନେ 'ଜଗନ୍ତ' ଆଖ୍ୟାରେ ପୂଜା କରୁଥିଲେ ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ 'ଜଗନ୍ନାଥ' ଶବ୍ଦର ମୂଳ ହୋଇଥାଇପାରେ ।

ଏହିପରି ବହୁତ ଅଷ୍ଟିକ ଶବ୍ଦ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ନିଜର କରି ନିଆ ହୋଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଅଥର୍ବବେଦ ପ୍ରଯୁକ୍ତ 'ମ୍ରୋକ'^(୨୯) ଓ କୋହ୍ନ ଭାଷାରେ ବ୍ୟବହୃତ ମରୁକ (ମୟୂର) ଏହାକୁ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ^(୩୦) । କୋହ୍ନ ଓ ମୁଣ୍ଡା ପ୍ରଭୃତି ଶବରମାନେ ହେଉଛନ୍ତି

୭୨ । ମନ୍ଦିରେର କଥା — ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ସରକାର, ପୃ. ୧୦୩-୧୦୪ ।

୭୩ । ଶ୍ରୀମଣି ଭଗବାନ ମହାବୀର — ମୁନିରନୁପ୍ରଭା ବିଜୟ, Vol. I, See Part I, Introduction.

୭୪ । Vaishnavism in Orissa — P. Mukherji, pp. 17.

୭୫ । Saura English Dictionary — by G.V. Rammurthy, pp. 118.

୭୬ । Castes and Tribes of Southern India — by E. Thurston, Vol. IV, pp. 355.

୭୭ । Ibid, Vol. IV, pp. 334-335.

୭୮ । Ibid, Vol. IV, pp. 333.

୭୯ । ଅଥର୍ବବେଦ, ୨.୪-୩ ଓ ୧୬, ୧-୩ ।

୮୦ । History and Culture of Indian People — Vol. I, pp. 150, Ed. R.C. Majumdar (Bharatiya Itihasa Samity)

ପ୍ରଗୋଷ୍ଠେଲିଅଡ଼^(୮୧) । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆସିବା ବହୁଆଗରୁ ଏମାନେ ଭାରତରେ ବସବାସ କରି ନିଜର ଧାର୍ମିକ ଓ ସାମାଜିକ ଜୀବନ କଟାଇ ଆସୁଥିଲେ^(୮୨) । ସେମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ବ୍ୟବହୃତ ବହୁ ଅସ୍ତ୍ରକ ଶବ୍ଦ (ଯଥା— କଦଳୀ, ନାରିକେଳ, କୁକ୍କୁଟ ପ୍ରଭୃତି) ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ମିଶିଯାଇଥିବା ଭାଷାତତ୍ତ୍ଵବିତ୍‌ମାନେ ପ୍ରମାଣ କରନ୍ତି^(୮୩) । ସେହିପରି ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ରୂପେ ସଂସ୍କୃତରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଆସିଥିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ତା’ପରେ ‘କିରୁଙ୍ଗ’ଙ୍କର ଦଶ ଭାଇ ଜାଗାରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଦଶ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ ଧାରଣା କରାଯାଇ ଥାଇପାରେ । ଯେପରି କିରୁଙ୍ଗ ୧୦-୧୦, ରାମନ୍ ପ୍ରଭୃତି ଦଶଟି

ରୂପରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଅନ୍ତି, ସେହିପରି ଜଗନ୍ନାଥ ମଧ୍ୟ ଅବତାରୀରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ ଆସିଛନ୍ତି । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ମତରେ ‘କୃଷ୍ଣ’ ଯେପରି ଷୋଳକଳା ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଵୟଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଅନ୍ୟ ସବୁ ଦେବତା ଅଂଶାବତାର, ସେହିପରି ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ମତରେ ଜଗନ୍ନାଥ ମଧ୍ୟ ସ୍ଵୟଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟନ୍ତି । ଏପରିକି ଜଗନ୍ନାଥ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମାଦି ଦେବତାଙ୍କ ସ୍ତୁତି ଓ ଧରଣୀର କାକୁଡ଼ି ଶୁଣି ଯଶୋଦାଙ୍କ ଗର୍ଭରେ ‘କୃଷ୍ଣ’ ରୂପେ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିବା ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି^(୮୪) । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ଅଭ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସଙ୍କ ଶୂନ୍ୟସଂହିତାରେ ଲେଖା ଅଛି— ‘ଅବତାର ଦଶ ଏହି ଦାରୁରୂପ ଏହି ଦାରୁରେ ସେ ଲୀନ^(୮୫) । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ତାଙ୍କର

୮୧ । R.C. Majumdar, pp-143 & ଭାରତରେ ଭାଷା ଓ ଭାଷା ସମସ୍ୟା— ଡଃ. ସୁନାତି କୁମାର ଋଚର୍ଜୀ ।

୮୨ । History and Culture of the Indian People – Vol. I, pp. 245 & Hill Tribes of Jayapore – by L.N. Sahu.

୮୩ । History and Culture of the Indian People – by R.C. Majumdar, pp 150.

୮୪ । ‘ରସକଲ୍ଲୋକ — ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ, ୨ୟ ଛାନ୍ଦ

“କଉଶଳ କୁଳେ ଭାରି ହୋଇ ଧରଣୀ ସୁନ୍ଦରୀ

ବିନୟ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଆଗେ କହିଲା,

କଂସ ପ୍ରତାପରେ ଦେହ ହୋଇଲା ଅତି ଦୁଃସହ

କି କରିବି ଏବେ କହ ବୋଲି ବୋଇଲା ।

କୁଶକେତୁ ଶୁଣି ଏ କଥା,

କହିଲେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଅବନୀ ବ୍ୟଥା ।

କମଳମୁଖୀ କମଳା— କଣ୍ଠ ମରକତ ମାଳା

ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ କରୁଣା କଟାକ୍ଷେ ଅନାଇଁ,

କିଛି ନ ବିଚାର ତୁମ୍ଭେ ଯଦୁକୁଳେ ଯାଇଁ ଆମ୍ଭେ

ଜାତହେବୁ କଂସ ପ୍ରାଣ ଘେନିବା ପାଇଁ ।

କର ତୁମ୍ଭେ ଏବେ ଗମନ,

କରିବାକୁ ଗୋପ କେଳି ଆମ୍ଭର ମନ” (ପଦ ୨-୪)

ପୁଣି ମଧ୍ୟ କମ୍ବୁ କଟକ ମଧ୍ୟରେ ନାଗର ଏକ...

କଳାପର୍ବତରେ ଲୀଳା କରି ଅନେକ...

କଛପ ମହାପାଦି ଅବତାର ଯେତେକ,

କରିବାକୁ ଜାତ ଜଗନ୍ନାଥ ଜନକ । (ଛନ୍ଦ ୧ମ, ପଦ ୧୫-୧୭)

୮୫ । ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା — ଅଭ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ ।

‘ପ୍ରେମଭକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଗୀତା’ରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅବତାରିତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାକୁ ଯାଇ ସେହି କଥା ହିଁ ଲେଖିଛନ୍ତି^(୮୬) । ଦିବାକର ଦାସ ମଧ୍ୟ ‘ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତାମୃତ’ରେ କହିଛନ୍ତି—

“ଜିଶୁର ଉପରେ ଜିଶୁର । ପରମ ପରେ ପରାପର ॥
ବ୍ରହ୍ମ ଉପରେ ବ୍ରହ୍ମ ଏହି । କୃଷ୍ଣ ଉପରେ କୃଷ୍ଣ ସେହି ॥
ଅନାଦି ଉପରେ ଅନାଦି । ସର୍ବ କାରଣ ପରସିଦ୍ଧି ॥
ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଶ୍ରୀମରତି । ଏଥିଟି ସର୍ବ ଉତପତ୍ତି ॥”^(୮୭)

ତା’ଛଡ଼ା ବୃଦ୍ଧ ବଳରାମ ଦାସ ‘ବେଦାନ୍ତସାର’ରେ^(୮୮), ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ ‘ନାମରତ୍ନ ଗୀତା’ରେ^(୮୯), ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ‘କ୍ଷୋଳ ଚଉପଦୀ’ରେ ସେହି କଥା ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ବୁଝାପଡ଼େ ଅବତାରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଶବ୍ଦର ‘କିତୁଙ୍ଗ’ ପରି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଅବତାରମାନ ଗ୍ରହଣ କରି ପୃଥିବୀକୁ ସଂକଟ ମୁଖରୁ ରକ୍ଷା କରନ୍ତି । ତା’ଛଡ଼ା ବଣ ଭିତର ଏକ ଦାରୁକୁ ଶବ୍ଦମାନେ କହନ୍ତି— ‘ଜଗତ’ । ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ମଧ୍ୟ ‘ଦାରୁଦେବତା’ ବା ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ । ଏଥିରୁ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ଶବ୍ଦକୁ ବିଷ୍ଣୁ କିମ୍ବା ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ କହିବାଠାରୁ ଏହା

ଶବ୍ଦର ଦେବତା କିତୁଙ୍ଗଙ୍କର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ‘ଜଗତ’ ଶବ୍ଦର ସଂସ୍କୃତରୂପ ବୋଲି କହିବାରେ ଅଧିକ ସଙ୍ଗତି ଥିଲା ପରି ଲାଗେ ।

ପୁନଶ୍ଚ ନିଗ୍ରିଟୋ (Nigreto)ମାନେ ଭାରତବର୍ଷ ଭିତରେ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ ବୋଲି ପୁରାତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ମାନେ କହନ୍ତି^(୯୦) । ଯଦିତ ସେମାନଙ୍କର ଆଖିନିଶାଣିଆ ଅବଶେଷ ବେଶି ପରିମାଣରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏନି, ତଥାପି ସେମାନଙ୍କର ଭାଷା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଛାପ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରଚୋଅଷ୍ଟେଲିଅଡ଼ ବା ମୁଣ୍ଡା-କୋଲୁ-ପରିବାର (ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦର-ଭାଷାଭାଷୀ) ମଧ୍ୟରେ ଅସ୍ତବ୍ୟସ୍ତ ଭାବେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ^(୯୧) । ନିଗ୍ରିଟୋମାନଙ୍କର ‘ପିପ୍ପଳ ବୃକ୍ଷୋପାସନା’ (Cult of Ficus Tree) ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ତା’ର ଅବଶେଷ ପ୍ରଚୋଅଷ୍ଟେଲିଅଡ଼ ତଥା ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ସଂସ୍କୃତି ମଧ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ^(୯୨) । ଯେପରି ‘ବାବୁଡ଼ି’ ପ୍ରଭୃତି ଅଷ୍ଟିକ ଶବ୍ଦ ପ୍ରଚୋଅଷ୍ଟେଲିଅଡ଼ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷା ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିଯାଇଛି, ସେହିପରି ‘ପିପ୍ପଳ ବୃକ୍ଷୋପାସନା’ ମଧ୍ୟ ଶବ୍ଦର ସଂସ୍କୃତି ମାଧ୍ୟମରେ

୮୬ । ନମସ୍ତେ ଦେବ ଜଗନ୍ନାଥ । ଯେ ପ୍ରଭୁ ଶଙ୍ଖ ଚକ୍ରହସ୍ତ ॥

ପ୍ରଳୟଜଳେ ଶଙ୍ଖା ମାରି । ଯେ ଶଙ୍ଖଚକ୍ର ଭୁଜେ ଧରି ॥

ଜଗତ ଉଦ୍ଧାରଣ କାଳେ । ମେଦିନୀ ଆପିଳ ନିଶ୍ଚଳେ ॥

ଦତ୍ୟକୁ ମାରି ନରହରି । ନାମ ଯାହାର ଦଳତାରି ॥”

ପ୍ରେ.ଭ.ବ୍ର.ଗୀ. ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ, ଅ. ୧ମ

୮୭ । ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତାମୃତ — ଦିବାକର ଦାସ, ଅ. ୬ଷ୍ଠ, ପଦ ୭-୧୦

୮୮ । ‘ଓଡ଼ି ରାଷ୍ଟ୍ରରେ ନୀଳଗିରି ଯହିଁ ବିଜୟେ ନରହରି ॥

ଜଗତ-ଜିଶୁର ଠାକୁର ଲୀଳାୟେ ନାନା ଅବତାର ॥’

ବେଦାନ୍ତ ସାର ଗୁପ୍ତଗୀତା ।

(ବଳରାମ ଦାସ, ଅ. ୧ମ)

୮୯ । “ନୀଳାଦ୍ରି ମଣ୍ଡନ ପ୍ରଭୁ ତୁମ୍ଭେ ମାୟାଧର

ତୁମ୍ଭେ ମାୟା ଦେବ ମାନବରେ ଅଗୋଚର

ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଅବତରି ନିଜ ମାୟା ବଳେ

ଦୁଷ୍ଟଙ୍କୁ ସଂହରୁଅଛ ଦେବଙ୍କର ଛଳେ ।”

(ନାମରତ୍ନ ଗୀତା, ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ, ୫ମ ଭାଗ, ଅ. ୧ମ)

୯୦ । History and Culture of the Indian People— Vol. I, pp. 142, Ed. R.C. Majumdar (Bharatiya Itihasa Samity)

୯୧ । Ibid

୯୨ । Ibid, pp.147-186

ଆର୍ଯ୍ୟ-ସଂସ୍କୃତି ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରିଯାଇଛି^(୯୩) । ଇଣ୍ଡୋୟୁରୋପୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ଭିତରେ ନାନାବିଧ ଧର୍ମୋପାସନା ଜାଲ ସଦୃଶ ଗୁରୁ ହୋଇପଡ଼ିଥିବାରୁ, ପିପ୍ପଳ ବୃକ୍ଷୋପାସନାର ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣା ନ ପଡ଼ିଲେ ସୁଦ୍ଧା, ଶବର ସଂସ୍କୃତି ମଧ୍ୟରେ ତାହା ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଭାବେ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ପାରଳାଖମୁଣ୍ଡି ମାଳଅଞ୍ଚଳ ଭିତରେ ଜିରାଙ୍ଗ, କିମ୍ବସିଂ, ଗୁଜ୍ଜିଲିଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ନିବିଡ଼ ଜଙ୍ଗଲ ଭିତରେ ସୌରାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପିପ୍ପଳ ବୃକ୍ଷକୁ ଦେବତା ବୋଲି ବିଶ୍ଵାସ କରିବା ଦେଖାଯାଏ । ସେମାନେ କିଶାବିକା ସମୟରେ ବିଶ୍ଵାସର ନିର୍ଦ୍ଦଶନ ସ୍ଵରୂପ ଓଷ୍ଠପତ୍ରଟିଏ ହାତରେ ନଧରି କୌଣସି ଚୁକ୍ତି କରିବାକୁ ଯା'ନ୍ତି ନାହିଁ । କ୍ରେତା ବା ବିକ୍ରେତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କିଏ ହେଲେ ଜଣେ ଓଷ୍ଠପତ୍ରଟିଏ ହାତ ପାପୁଲିରେ ରଖି ସେଥିରେ ଗୋଟିଏ ବଳିତା ଜଳାନ୍ତି । ଆରଜଣକ ଆଉ ଗୋଟିଏ ପତ୍ର ଧରି ଅପର ହସ୍ତରେ ତାହା ଘୋଡ଼ାଇ ଦିଅନ୍ତି । ସେତେବେଳେ

ଯାଇ ସର୍ବ ବା ଚୁକ୍ତି ପୁର ହୁଏ^(୯୪) । ତା'ଛଡ଼ା ନିୟନ୍ତ୍ର ବଣ ଭିତର ଶବରମାନେ କୌଣସି ଓଷ୍ଠଗଛରେ (କଞ୍ଚା ହେଉ କି ଶୁଖିଲା ହେଉ) କେବେ ଚଢ଼ନ୍ତି ନାହିଁ କିମ୍ବା ଚୋଟ ଲଗାନ୍ତି ନାହିଁ । ଏହାର କାରଣ ମୁଁ ଅନେକ ଗମାଙ୍ଗଙ୍କୁ^(୯୫) ପଚାରିଛି; କିନ୍ତୁ ସେମାନେ କୌଣସି କାରଣ ନ କହି ଖାଲି କହନ୍ତି— “ଏହା ଆମର ପୂର୍ବପୁରୁଷେ କରିଆସିଛନ୍ତି । ଆମେ ବି କରୁଛୁ ।” ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ‘ପିପ୍ପଳ’ ଉପାସନା ସେମାନଙ୍କର ପରମ୍ପରା ସିଦ୍ଧି । ନିଗ୍ରିଟୋମାନଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ବା ଦାରୁଉପାସନା ମୂଳତଃ ପ୍ରଟୋ-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲିଆନ୍ ବା ଶବରଜାତିର । ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନା ଦାରୁ ଉପାସନାମୂଳକ ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ଶବର ଦେବତା ବିନା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଧର୍ମର ଦେବତା ବୋଲି କହିଲେ ଅସଙ୍ଗତ ହେବ । ଏଣୁ କହିପାରୁ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାରୁଦେବତାର ହିଁ ରୂପାନ୍ତର ଓ ସେ ଶବରମାନଙ୍କର ମୂଳ ଦେବତା ।

୯୩ । Ibid

୯୪ । Castes and Tribes of Southern India, E. Thurston, Vol. IV, pp. 335.

୯୫ । ସୌରପଲ୍ଲୀର ମୁଖ୍ୟ ଲୋକ ।

ତୃତୀୟ ପ୍ରକାଶ ଶବରଜାତିର ଇତିବୃତ୍ତ ଓ ଅସୁର ସଭ୍ୟତା

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବାକୁ ଯିବା ଏଇ ଶବରମାନେ କିଏ ଓ ତାଙ୍କର ଧର୍ମ, ସଂସ୍କୃତି ଓ ଦର୍ଶନର ମୂଳ କ'ଣ ? କାଳକ୍ରମେ ଅପରାଧର ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରଭାବରେ ବାହ୍ୟାବରଣରେ ନାନାବିଧ ବିକାର ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ମୂଳବସ୍ତୁ କିପରି ଅବିକୃତ ରହି ଦାରୁ ଦାରୁରୂପରେ ହିଁ ପୂଜାପାଳ ଆସୁଛି ।

ତତ୍ତ୍ୱବିତ୍‌ମାନେ କହନ୍ତି— “ଶବର, ସାନ୍ତାଳ, ମୁଣ୍ଡା ପ୍ରଭୃତି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ଏକ ଏକ ଇତିବିଶେଷ ଗୋଷ୍ଠୀ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏସବୁର ମୂଳ ସେହି ଆଦିମତମ ଅଷ୍ଟିକଗୋଷ୍ଠୀ । ପରେ ଦୈଶିକ ତଥା କାଳିକ ଦୂରତା ହେତୁ କୋହ୍ଲ, ନିଷାଦ, ଭିଲ୍ଲ, ସାନ୍ତାଳ ପ୍ରଭୃତି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି । ସେଇ ମୂଳ ଶବରାଗୋଷ୍ଠୀ କହିଲେ ଏବର ଗଞ୍ଜାମ, କୋରାପୁଟ ପ୍ରଭୃତି ମାଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ବାସ କରି ରହିଥିବା ସୌରାମାନଙ୍କ ବିନା ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହନ୍ତି”^(୧) । ଏଣୁ ଏମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ଭାରତବର୍ଷର ଆଦିମ ଇତିହାସ ପ୍ରତି ଟିକିଏ ଦୃଷ୍ଟି ନ ଦେଲେ ଚଳିବନି ।

ଭାରତବର୍ଷର ଆଦିମ ଇତିହାସ ବୋଲିଲେ ମୂଳତଃ ଶବରର ଇତିହାସକୁ ହିଁ ବୁଝାଏ । କାରଣ, ‘ଭାରତର ଆଦିମ ଆଗନ୍ତୁକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସବୁଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନତମ ଜାତି ହେଉଛି ନିଗ୍ରୋ ବା ନିଗ୍ରୋ ଆକୃତି ବିଶିଷ୍ଟ (ନିଗ୍ରୋଇଡ଼ପ, ଜାତି, ବର୍ଣ୍ଣ କଳା, ଚେପ୍‌ଟା ନାକ, ବହଳିଆ ଓଠ) । ଆଫ୍ରିକା ମହାଦେଶରୁ ଆରବ ଓ ଇରାନ ଦେଇ ଭାରତରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ

ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ବୃତ୍ତି ଥିଲା ଶିକାର ଓ କନ୍ଦମୂଳ ପ୍ରଭୃତି ଖୋଳି ଖାଇବା । ସେମାନଙ୍କର ଅବଶେଷ ଦକ୍ଷିଣ-ଭାରତରେ ବାସ କରୁଥିବା ଏରୁଲା, କୁରୁୟା, କାଦିର ପ୍ରଭୃତି ଗୋଷ୍ଠୀ ବୋଲି ତତ୍କୃର ସୁନାତି କୁମାର ଝଟର୍ଜୀ କହନ୍ତି^(୨) । ଏମାନଙ୍କର ଭାଷା, ସଂସ୍କୃତି ଓ ସଭ୍ୟତା କ୍ଷେତ୍ରରେ କୌଣସି ବିଶେଷ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦିଚ, ନୂତନବିତ୍‌ମାନେ ଏମାନଙ୍କୁ ଆଦିମତମ ଆଗନ୍ତୁକ ଜାତି ବୋଲି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରନ୍ତି ତଥାପି ଉପାଦାନ ଧରିବାକୁ ଗଲେ ଏମାନଙ୍କର କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସତ୍ତା ମିଳେ ନାହିଁ^(୩); କିମ୍ବା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ଦାର୍ଯ୍ୟକାଳବ୍ୟାପୀ ସଭ୍ୟତା ସଂଘର୍ଷରେ ଏମାନଙ୍କର କୌଣସି ପ୍ରକାର ଆଦାନ-ପ୍ରଦାନ ନାହିଁ; ପୁନଶ୍ଚ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଶିକ୍ଷିତ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆଗନ୍ତୁକ ପ୍ରଚୋ-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲିଆନ୍ ବା ଶବରଶ୍ରେଣୀ ସହିତ ଏମାନଙ୍କର ସାମୁଜ୍ୟ ମିଶ୍ରଣ ନିଜର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସତ୍ତା ଲୋପ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅପରପକ୍ଷକୁ ଆଦିମ ଜାତି ରୂପରେ ପରିଚିତ କରାଇଲା^(୪) । ଏଣୁ କହୁଁ, ଭାରତବର୍ଷର ଇତିହାସ କହିଲେ ପ୍ରଚୋ-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲିଆନ୍ ବା ଶବରମାନଙ୍କର ଇତିହାସ ।

ଏଇ ଭାରତୀୟ ଶବରଗୋଷ୍ଠୀ ସହିତ ଟାଇଗ୍ରୀସ୍, ଯୁଫ୍ରେଟିସ୍ ଧରି ଦକ୍ଷିଣ ଝଲଡ଼ିଆରେ ଥିବା ସୁଦୂର ସୁମେରୀୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ଓ ସିଂହଲବାସୀ ବ୍ୟାଧ (Veddass) ଗୋଷ୍ଠୀର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଥିଲା ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି^(୫) । ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀର ଇତିହାସ କହିବାକୁ ଯାଇ ଗ୍ରୀକ୍ ଭୌଗୋଳିକ ପ୍ଲିନି ସାହେବ ତାଙ୍କୁ ‘ସୁଆରି’ ବୋଲି, ମହାମତି ଟଲେମି ତାଙ୍କୁ

୧ । Saura English Dictionary by G.V. Rammurthy, Preface, pp. XIV.

୨ । ଭାରତର ଭାଷା ଓ ଭାଷା ସମସ୍ୟା— ଡଃ. ସୁନାତି କୁମାର ଝଟର୍ଜୀ, pp ୨-୨୦ ।

୩ । Ibid

୪ । History and Culture of the Indian People, R.C. Majumdar – Vol. I, pp. 143 (Bharatiya Itihasa Samity)

୫ । “The Aryans” by V.G. Chide, pp. 16.

‘ସରବାଜ୍ଞ’ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି^(୬) । ପୃଥିବୀର ପ୍ରାଚୀନତମ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଗ୍‌ବେଦରେ ‘ଶବର’ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ‘ଶବର’ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ଦେଖୁ^(୭) । ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ‘ଶବର’ ଜାତିର ସ୍ୱଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି^(୮) । ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତ ବେଳକୁ ‘ଗୁହ’ ଶବର, ‘ଜରା’ ଶବର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇସାରିଲାଣି^(୯) । ଯାହାହେଉ ଭାରତୀୟ ଆଦିମ ଶବରଗୋଷ୍ଠୀ ପୃଥିବୀର ତତ୍କାଳୀନ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ଚିନ୍ତାଧାରା ସହିତ ସମାନ୍ତରାଳତା ରକ୍ଷା କରିପାରିଥିଲା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ଏଣୁ ଶବରଗୋଷ୍ଠୀ ହେଉଛି ଭାରତର ଆଦିମତମ ମାନବଗୋଷ୍ଠୀ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟୋତର ଗୋଷ୍ଠୀର ଭାରତ ପ୍ରବେଶ ପୂର୍ବରୁ ଶବରଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷଗଣ ବନଜଙ୍ଗଲମୟ ଭାରତର ଜଳବାୟୁକୁ ନିଜର କରିନେଇ ସାରିଥିଲେ । ଏଠା ଜଙ୍ଗଲରୁ ହିଁ ପଥର ଖୋଳି ଘଷିମାଜି ଅସ୍ତ୍ର ତିଆରି କରି ପଶୁପକ୍ଷୀ ଶିକାରଦ୍ୱାରା ଉଦର ପୋଷଣ କରୁଥିଲେ^(୧୦) । ଝାଡ଼ ଅରଣ୍ୟରେ କାଷ୍ଠ-ସଂଘର୍ଷରୁ ଜାତ ଅଗ୍ନି ଦେଖି ବିପ୍ଳୟରେ ଅଭିଭୂତ ହୋଇପଡୁଥିଲେ ଓ ତାକୁ ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ଦେବତାର କର୍ମ ବୋଲି ଭୟ କରୁଥିଲେ । ସେହି ବାଦଶୂନ୍ୟ ବାତବରଣରେ ଜଙ୍ଗଲମଧ୍ୟସ୍ଥିତ ହୁମବିଶେଷକୁ ଏକ କଲ୍ୟାଣମୟ ଶକ୍ତି ବୋଲି ଭୀତିମିଶ୍ରିତ ଭକ୍ତି କରି ଆସୁଥିଲେ^(୧୧) । ଏହା ଜୀବୋପାସନା ପୂର୍ବର ଦେବଧାରଣା ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନେ କହନ୍ତି^(୧୨) । ସେମାନେ ବଣ୍ୟ ବୃକ୍ଷର ବକ୍ତୃକ, ପତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଆଜିକାଲିର ଷୌମ ପରି ଶ୍ରଦ୍ଧାର

ସହ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ବର୍ଷା ଝଡ଼ ହେଲାମାତ୍ରେ ଅନ୍ଧକାର ଗୁହାରିତରେ ପଶି ଶାନ୍ତିଲାଭ କରୁଥିଲେ । ମୋଟ ଉପରେ ସେମାନଙ୍କ ସାମାଜିକ ଓ ଧର୍ମଗତ ଜୀବନ ଏବର ପରି ଉନ୍ନତ ସ୍ତରର ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅତି ଅନୁନ୍ନତ ସ୍ତରରେ ବି ନଥିଲା^(୧୩) । ଏହା ତାଙ୍କର ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ବିଶ୍ଳେଷଣ କଲେ ଜଣାପଡ଼େ ।

ଦୀର୍ଘକାଳର ଅନୁଭବରୁ ମୁଁ ଜାଣେ, ଏବେ ଶବରସଭ୍ୟତା ଆହରଣଯିୟ ନୁହେଁ । ବାସ୍ତବିକ ସେ ସଭ୍ୟତାରେ ସେ ପ୍ରକାଶ ଶକ୍ତି ନାହିଁ କି ଶକ୍ତିର ଯଥାଯଥ ଉପଯୋଗ ହୋଇନି କହିବା କଷ୍ଟକର । ମୁଗୁନି ପଥର ପରି ସେ ନିଜର ରଙ୍ଗ ବଦଳାଏ ନାହିଁ; ବରଂ ସଂଘର୍ଷ ଓ ନିଷେଷଣଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଟିକକ ଉକୁଟିହୋଇ ପଡ଼ିଛି ସେତକ ଅନ୍ୟମାନେ ବୋଲିହୋଇ ପଡ଼ିଛନ୍ତି । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ତାକୁ ନିଜର କରିନେଇ ତା’ର ମୌଳିକତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅସିଦ୍ଧ କବ୍‌ଜା କରିବାକୁ ଛାଡ଼ିନାହାନ୍ତି । ବୃକ୍ଷପୁଜା, ଦାରୁପୁଜା, ଶିଳୋପାସନା ପ୍ରଭୃତି ଶାବରୀ ପ୍ରଥା ଆର୍ଯ୍ୟ ବା ହିନ୍ଦୁ ସଭ୍ୟତା ଭିତରେ ଏଇପରି ଜଡ଼ି ରହିଛି, ଯାହା ଫଳରେ ସମୟର ଗତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କେତେକ ଶାଖାବଳ ବାହାରି ମୂଳ ସଭ୍ୟତାର ଐତିହ୍ୟ ଉପରେ ଆଲୋଡ଼ନ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ସେଥିରେ ଦଳପତିମାନଙ୍କ ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଚରିତାର୍ଥ ହୋଇନି, ତଥାପି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ଭାଜକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସକାଶେ ତା’ର କରାମତି ଉଣା ନୁହେଁ । ଏଥିରୁ ବୁଝାପଡ଼େ ଶବର ଅବସ୍ଥାଚକ୍ରରେ ପଡ଼ି କିଛି ଦାନ କରି ଦେଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ଆଦାନ କରିବା ସେ ଜାଣେନାହିଁ ।

୬ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମ ପରିଣାମ - ସଂ, ନାଳକଣ୍ଠ ଦାସ, ୧ମ ଖଣ୍ଡ, ପୃ. ୧୩ ।

୭ । ରଗ୍‌ବେଦ- ମଂ: ୨ ପୃ. ୧୨ ମନ୍ଦ ୧୦ ।

୮ । ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ- ୪ର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ, ୬ଷ୍ଠ ଖଣ୍ଡ, ପୃ. ୧୦୦ ।

୯ । ରାମାୟଣ (ବାଲ୍ମୀକି)- ଆରଣ୍ୟ କାଣ୍ଡ ଓ ମହାଭାରତ - ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ପର୍ବ ।

୧୦ । ଭାରତର ଭାଷା ଓ ଭାଷା ସମସ୍ୟା- ଡଃ. ସୁନୀତି କୁମାର ଋତ୍‌ଜୀ, ପୃ. ୧୦-୨୦ ।

୧୧ । History and Culture of the Indian People - Vol. I, pp. 147, Ed. R.C. Majumdar (Bharatiya Itihasa Samity)

୧୨ । Encyclopaedia Britannica- Vol. 22, pp. 445 (14th Edition)

୧୩ । Saura English Dictionary by G.V. Rammurty, Preface, pp. XII.

ଦ୍ଵିତୀୟତଃ, ତା'ର ଧାରଣା । ଶବ୍ଦର ଧାରଣା ଅତ୍ୟୁତ ଚଳମର । ମଣିଷ ସୁଖପ୍ରିୟ; ବୈଷୟିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଭୋଗ ହିଁ ସୁଖ । ଭୋଗ ଆୟାସଶୂନ୍ୟତା ବା କାୟ-ମନର କ୍ଳାନ୍ତିରହିତ ଆକାଂକ୍ଷା ପୂରଣକୁ ବୁଝାଏ । ଏହି ଅର୍ଥରେ ହିଁ ଭୋଗୀ, ସୁଖୀ ଆଦି ଶବ୍ଦର ଉପଯୋଗ । ଶବ୍ଦର କିନ୍ତୁ ତାହା ମାନେନି । ଆୟାସଶୂନ୍ୟତା ବା ଦେହ-ମନର କ୍ଳାନ୍ତିରହିତ୍ୟକୁ ସେ ଭୋଗ କହେନି । ତା' ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେସବୁ ରୋଗ । ଏଣୁ ସେହି ରୋଗ ଭୟରେ ତା'ରି ସଂସ୍କୃତି ଭିତରକୁ ଅନ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ପୁରଜବାକୁ ସେ ପସନ୍ଦ କରିନି । ପରମ୍ପରାର ଦ୍ଵାହିଦେଇ ତାକୁ ପାପ ଓ ଆତ୍ମହତ୍ୟା କହି ପରିତ୍ୟାଗ କରିଛି । ଫଳରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ମିଶ୍ରିତ ଝରଣା ତା' ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରି ନ ଥିବାରୁ ନିର୍ମଳ ଓ ନିଷ୍ଠଳକ ରହିଛି । ଯଦିତ ଆହରଣ ଓ ବିସର୍ଜନ ବିନା କେତେକାଂଶରେ ତାହା ସାଧାରଣ ବ୍ୟବହାରର ଉପଯୋଗୀ ହୋଇପାରିନାହିଁ ।

ତୃତୀୟତଃ, ଶବ୍ଦର ଧର୍ମବିଶ୍ଵାସ ଏତେ ଦୃଢ଼ ଯେ ତାକୁ ଭେଦ କରିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ପୁଣି ତା'ର ପ୍ରତିକର୍ଷଣ କ୍ରିୟା ଏତେ ଉଚ୍ଚ ଯେ ସେଥିରେ ଆଘାତ କଲାମାତ୍ରେ ଅସ୍ତ୍ର ଛିଡ଼ିକି ପଡ଼ି ଘାତକର ଦେହରେ ଆସି ପୁଣି ବାକିଯାଏ । ଏଣୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସଭ୍ୟତାର ନବାଗତ ଧକ୍କା ଥରେ ଥରେ ତାକୁ ବିବ୍ରତ କରିପକାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ଆତ୍ମହତା ହୋଇନି; ବରଂ ସକ୍ରାନ୍ତପୂର୍ବକ ଯଥାଶକ୍ତି ଦାନ କରି ଅତିଥିକୁ ବିଦାୟ କରିଛି । ଯଦିତ କେବେ କାହାକୁ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରପ୍ରକୃତ ହୋଇ ସେ ଆକ୍ରମଣ କରିନି, ତଥାପି ଅଭ୍ୟାଗତକୁ ଖାଲି ହାତରେ ବିସର୍ଜନ କରିନି । ଏହା ହିଁ ତା'ର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ-ବୃକ୍ଷଧର୍ମ ।

ଯାହାହେଉ, ରଗବେଦ ରଚନାର କେତେ ଶହ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଭାରତ ବାହାରୁ ଏକାଧିକ ଆର୍ଯ୍ୟୋତର ଜାତି ଭାରତଭୂମିରେ ପଦାର୍ପଣ କରିଥିବା ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି^(୧୪) । ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଏକ ଭାରତୀୟ ଜାତି ସହିତ

ସିନ୍ଧୁ ଉପତ୍ୟକାରେ ସଂଘର୍ଷର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା, ଏ କଥା ମଧ୍ୟ ଇତିହାସରେ ଲେଖାଅଛି^(୧୫) । ରଗବେଦରେ ସୁଦ୍ଧା ସେହି କଥା ଅନେକ ସୂକ୍ତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ମଧ୍ୟ ସେହି କଥା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ^(୧୬) । ଏଣୁ ଜଣାପଡ଼େ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଭାରତବର୍ଷରେ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରବେଶ କଲାବେଳେ ଏକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ମାନବଗୋଷ୍ଠୀ ଏଠାରେ ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିସାରିଥିଲା ।

ଏକଠି ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ, କେଉଁ ଜାତି ସହିତ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ସଂଘର୍ଷ ଘଟିଥିଲା— କେଉଁ ଜାତି ପ୍ରଥମେ ଏଠାରେ ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରି ରହିଥିଲା । ରଗବେଦ ତଥା ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ ‘ଅସୁର’ ସଂଜ୍ଞକ ଏକ ଜାତି ସହିତ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ବିବାଦ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା^(୧୭) । ଏହି ଅସୁରମାନେ ‘ଏସରିୟେନ’ଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହନ୍ତି, ଏ କଥା ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି । କାରଣ, ଏସରିଆକୁ ‘ଅସୁରସ୍ଥାନ’ ବୋଲି ବୋଲାଯାଏ । ଏହା ସେମାନଙ୍କର ମୌଳିକ ବାସସ୍ଥାନ । ଏହା ବିସ୍ମୃତିରେ ୭୫୦୦୦ ବର୍ଗ ମାଇଲ * ଥିଲା । ସେହି ଦୁର୍ଭର୍ଷ ‘ଅସୁର’ ଜାତି ସିମ୍ (Shim)ଙ୍କର ଔରସ ସନ୍ତାନ ଓ ସେମିଟିକ୍ ପରିବାରର ଲୋକ ଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ ସେମାନେ କୌଶସି ବାଟରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆସିବା ଆଗରୁ ଭାରତବର୍ଷରେ ପ୍ରବେଶ କରିସାରିଥିଲେ^(୧୮) । ସେମାନେ କିମ୍ବା ସେମାନଙ୍କର ବଂଶଧର ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ରତିରୋଧ କରିଥିଲେ । ତାକୁ ହିଁ ସମ୍ଭବ ‘ଅନାର୍ଯ୍ୟ’ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଥିଲା ।

ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରଥମେ ‘ଅନାର୍ଯ୍ୟ’ ଶବ୍ଦର ଆକ୍ଷରିକ ଅର୍ଥ ବୁଝାଯିବା ଆବଶ୍ୟକ । ‘ଅନାର୍ଯ୍ୟ’ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ନ-ଆର୍ଯ୍ୟ’, ଯେଉଁମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟ ନୁହନ୍ତି । ତା’ହେଲେ ‘ଆର୍ଯ୍ୟ’ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ କ’ଣ ? ରଗବେଦରେ କିନ୍ତୁ ‘ଆର୍ଯ୍ୟ’ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

୧୪ । History and Culture of the Indian People – Vol. I, pp. 202.

୧୫ । Ibid, pp 245-250

୧୬ । ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ— ଅଧ୍ୟାୟ ୧୪, ଖଣ୍ଡ ୧ମ, ପୃ ୩୯୫ ।

୧୭ । ରଗବେଦ ମଂ ୧, ସୂ ୨୫ ମନ୍ତ୍ର ୨ ଓ Ibid ।

* ୧ ମାଇଲ = ୧.୬୦ କିଲୋମିଟର ।

୧୮ । The Story of The Nation Assyria, pp 3-4.

‘ଅର’ ଦାସୋ ନ ମିଲୁଛେ
 କରାଣ୍ୟହଂ ଦେବାୟ ଭୂର୍ଭୂଃସ୍ୱର୍ଗମାତାଃ ।
 ଅଚେତନ୍ନବଚିତୋ ଦେବ ଆର୍ଯ୍ୟୋ
 ଗୃହଂ ରାୟେ କବିଚରୋ ଜୁନତି’^(୧୯) ।

ଅର୍ଥାତ୍, ମୁଁ ପାପଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଭୃତ୍ୟ ଯେପରି ତା’ର ପ୍ରଭୁ (ଆର୍ଯ୍ୟ)ଙ୍କୁ ପରିଚର୍ଯ୍ୟା କରେ ସେହିପରି ଦାନଶୀଳ ସର୍ବଗୁଣସମ୍ପନ୍ନ ସ୍ୱାମୀ (ଆର୍ଯ୍ୟ) ବରୁଣଙ୍କୁ ସେବା କରିବି । ସ୍ୱାମୀ ବରୁଣ ସ୍ତୁତିକର୍ତ୍ତାର ସମସ୍ତ ଅଜ୍ଞାନ ଦୂର କରି ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ସକାଶେ ଅଗ୍ରସର କରାନ୍ତି ।

ଏଠାରେ ‘ଅର୍ଯ୍ୟ’ ଶବ୍ଦ ‘ପରିଚରଣୀୟ’ ଅର୍ଥାତ୍ ସେବ୍ୟ ବା ସ୍ୱାମୀ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ବୋଲି ଭାଷ୍ୟକାର ଶାୟନାଚାର୍ଯ୍ୟ କହନ୍ତି । ଏହି ଶବ୍ଦଟି ଏଠାରେ ‘ମଧ୍ୟମଣି’ ନ୍ୟାୟରେ ବ୍ୟବହୃତ । ଦାସ ଅର୍ଯ୍ୟ ବା ସ୍ୱାମୀକୁ ଯେପରି ସେବା କରେ ସେହିପରି ‘ଅର୍ଯ୍ୟ’ ବରୁଣଙ୍କୁ ମୁଁ ‘ଅର’କରାଣି’ ସେବା କରେ । ଏଥିରେ ଥିବା ‘ଅର’ ଶବ୍ଦଟି ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାର କଥା ।

‘ଅର’ = ସେବା, ଅର୍ଯ୍ୟ = ସେବ୍ୟ, ସେହିପରି ‘ନର୍ଯ୍ୟ’ ଶବ୍ଦ ବି ।

‘ଅଭିନୋ ନର୍ଯ୍ୟଂ ବସୁ ବାରଂ ପ୍ରୟତ ଦକ୍ଷିଣମ୍,
 ଧ୍ୱୟେ ପୁଷ୍ପନ୍ମୁକୁହି’^(୨୦) ।

‘ହେ ପୁଷ୍ପନ୍, ଲୋକଙ୍କ ହିତ ସକାଶେ ପୂର୍ବେ ଯେଉଁ ଧନଦାନ କରି ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଦୂର କରିଥିଲି ସେହି ଧନ ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ଦାନ କର । ତା’ ଦ୍ୱାରା ଆମ୍ଭେମାନେ ଉତ୍ତମ ଗୃହପତିଭାବେ କାଳଯାପନ କରିବୁଁ’ । ଉକ୍ତ ମନ୍ତ୍ରରେ ହିତାର୍ଥରେ ଯେପରି ‘ନର’ ଶବ୍ଦର ‘ନର୍ଯ୍ୟ’ ସେହିପରି ଯୋଗ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ‘ଅର’ରୁ ‘ଅର୍ଯ୍ୟ’ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ‘ଅର୍ଯ୍ୟ’ ଶବ୍ଦରୁ ସମ୍ଭବାର୍ଥରେ

ପ୍ରତ୍ୟୟ କରି ‘ଆର୍ଯ୍ୟ’ ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବାବେଳେ କୌଣସି ଅସଙ୍ଗତ ନାହିଁ । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ କହନ୍ତି, ‘ଆର୍ଯ୍ୟ’ କହିଲେ Rare ବା ଅସାମାନ୍ୟ^(୨୧) । ଭରତଙ୍କ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ବେଳକୁ ସବୁ ପ୍ରକାର ମାନ୍ୟବ୍ୟକ୍ତି ‘ଆର୍ଯ୍ୟ’ ନାମରେ ନାମିତ ହୋଇସାରିଲେଣି । ଏଣୁ ବାକ୍ୟପୁରର ପ୍ରକରଣରେ, ‘ଆର୍ଯ୍ୟେତି ବ୍ରାହ୍ମଣଂ ବୃନ୍ଧାତ, ଆର୍ଯ୍ୟେତି ପୂର୍ବଜୋ ଭ୍ରାତା’ । ସେହିପରି ସ୍ତ୍ରୀ ଲିଙ୍ଗରେ ‘ଗୁରୁରାର୍ଯ୍ୟେତି ବକ୍ତବ୍ୟା’ ପ୍ରଭୃତି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ^(୨୨) । ଏସବୁରୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ନିଜକୁ ଅନ୍ୟ ଜାତିଠାରୁ ‘ମାନ୍ୟ’ ବୋଲି ପରିଚିତ କରିବା ସକାଶେ ‘ଆର୍ଯ୍ୟ’ ଆଖ୍ୟା ଦେଇ ଆସିଥିଲେ ବୋଲି ଅନୁମିତ ହୁଏ । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ସମାଲୋଚକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନନୀମାଧବ ଚୌଧୁରୀ କହନ୍ତି— ‘ଏହି (ଆର୍ଯ୍ୟ) ଆଖ୍ୟାଟି ଏକ ସାର୍ଥକ ଆଖ୍ୟାପରି ଜଣାପଡ଼େ । କାରଣ, ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷଗଣ ‘ଆର୍ଯ୍ୟ’ ଶବ୍ଦକୁ ନିଜର ଜାତୀୟ ସଂଜ୍ଞାରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଭାରତବର୍ଷର ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଯେପରି ବହୁଳ ପ୍ରୟୋଗ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ସେହିପରି ପାରସ୍ୟ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ଦାରିୟସ୍କ ଲିପିମାଳାରେ ସୁଦ୍ଧା ‘ଅରିୟ’ (Ariya) ଶବ୍ଦ ଦେଖୁଁ^(୨୩) । ଏଣୁ କହିପାରୁ, ଏହା ତାଙ୍କର ପରମ୍ପରାରୁ ଚଳିଆପୁଥିବା ଏକ ‘ଜାତୀୟ ସଂଜ୍ଞା’ । ତା’ପରେ ବୋଧହୁଏ ଆର୍ଯ୍ୟ— ଭିନ୍ନ ଅପୂଜ୍ୟ ବା ମର୍ଯ୍ୟାଦାହୀନ ଜାତିକୁ ‘ଅନାର୍ଯ୍ୟ’ ବୋଲି ଧରାଯାଇଛି । ପ୍ରଥମେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ସଂପ୍ରସାରଣକୁ ବିରୋଧ କରୁଥିବା ଗୋଷ୍ଠୀକୁ ‘ଅନାର୍ଯ୍ୟ’ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ କୁହାଗଲା । ତା’ପରେ ଶବର, ଦସ୍ୟୁ, ଦାସ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ ଆର୍ଯ୍ୟେତର ଗୋଷ୍ଠୀକୁ ‘ଅନାର୍ଯ୍ୟ’ ବୋଲି ଧରାଗଲା । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଜାତି ସହିତ ସଂଘର୍ଷ ଘଟିଥିଲା । ଶେଷରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଜୟଯୁକ୍ତ ହେଲେ ।

୧୯ । ରଗ୍‌ବେଦ, ମଂ ୭ମ, ସ ୮୬, ମନ୍ତ୍ର ୭ ।

୨୦ । ରକ୍‌ବେଦ, ମଂ ୬, ସୂ ୫୩-୨ ।

୨୧ । ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ (ଆଲୋଚନା)

୨୨ । ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର - ଭରତମୁନି ପ୍ରଣୀତମ୍ । ବାକ୍ୟପୁରର ପ୍ରକରଣ, ଅ. ୧୭ ଶ୍ଳୋ. ୬୯-୭୧ ।

୨୩ । “Ariyan would be the best name in itself, for it seems that the primitive forefathers of Aryan nation used the word Arya as a national name for themselves. We find at least the Sanskrit Arya thus used in India and similarly the old Persian Arya (in the Cuneiform inscriptions of Darius)”. “The Arya Theory” by Nanimadhav Choudhury (Science & Culture, Vol. XVI, 1951, No. 8, pp. 354)

ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ, ସତେ କ'ଣ ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନେ ହାନ ଏବଂ ଅଶିକ୍ଷିତ ରହି ଜୀବନ ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ, ତାଙ୍କର କ'ଣ ଘରଦ୍ୱାର, ସମାଜ, ପରିବାର, ଆଖର, ବିଚାର କିଛି ନ ଥିଲା; ତୋରି ବା ଦସ୍ୟୁବୃତ୍ତି କରି କେବଳ ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ ? ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟସୁରାଜ୍ଞ କହିବା ପ୍ରକାରେ ସତେ କ'ଣ ସେମାନେ ସ୍ତେନ, ଭୟପ୍ରଦ ଓ ହିଂସ୍ରକ ଥିଲେ^(୨୪) ? ଏହା କିନ୍ତୁ ବିଶ୍ୱାସ କରିବାର ଯଥେଷ୍ଟ କାରଣ ନାହିଁ । ଯାହାର ସ୍ଥାୟୀ ଘର ନାହିଁ, ଗୋଷାଗତ ବିଚାର ନାହିଁ, ସୁନିରୂପିତ ବାସସ୍ଥାନ ନାହିଁ, ତା'ର ଆଉ କି ଲୋଭ କି ମମତା ରହିଥିଲା, ଯାହାର ବଳରେ ସୁସଙ୍ଗଠିତ, ସୁନିୟନ୍ତ୍ରିତ ଆର୍ଯ୍ୟବାହିନୀ ବ୍ୟସ୍ତବିବୃତ ହୋଇପଡୁଥିଲା, ଯାହା ହେତୁରୁ ସୁବାରା ଆର୍ଯ୍ୟସେନା ଥରେ ଥରେ କିଂକର୍ତ୍ତବ୍ୟବିମୁକ୍ତ ହୋଇ ନିରାଶ୍ରୟତାବେ ଅତୃଣ୍ୟ ଦେବତା ବିନା ଅନ୍ୟ ଶରଣ ଖୋଜି ପାଉ ନ ଥିଲା । ଆର୍ଯ୍ୟର ମୌଳିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଗ୍‌ବେଦର ଯେଉଁ ମନ୍ତ୍ର ଯେଉଁ ସୂକ୍ତ ଦେଖିଲେ ସେହି ଗୋଟିଏ କଥା “ହେ ଇନ୍ଦ୍ର, ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଶତ୍ରୁ କବଳରୁ ରକ୍ଷାକର; ହେ ବରୁଣ, ଆମ୍ଭ ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କୁ ବିନାଶ କର”^(୨୫) । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ଯେତେବେଳେ ପରାଜିତ ହୋଇ ଆର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗବିରକୁ ଫେରିଆସେ, ସେତେବେଳେ ଅନନ୍ୟାପାୟ ହୋଇ ନିଜ ଘରେ ବସି ନିଜ କରେ—

“କିମାତ୍ର ଆସ ବରୁଣ ଜ୍ୟେଷ୍ଠଂ
ଯ ସ୍ତୋତାରଂ ଜିଘାଂସସି ସଖାୟଂ
ପ୍ରତନ୍ନେ ବୋତୋ ଦୁଲଭ ସ୍ୱାଧାବୋ
ବ ଭାନେନା ନମସା ତୁର ଇୟାମି”^(୨୬) ।

ଅର୍ଥାତ୍ ହେ ବରୁଣ, ତୁମପ୍ରତି ଆମେ କି ଅପରାଧ କଲୁ ଯେ ତୁମର ବନ୍ଧୁ ତଥା ସୁତିକର୍ତ୍ତାଙ୍କୁ ମାରିଦେଉଛ । ହେ ଦୁର୍ଜୟ ତେଜସ୍ୱୀ ବରୁଣ, ସେ କଥା ଆମକୁ କହିଦିଅ ।

ତା'ହେଲେ ଆମେ ହବି କିମ୍ବା ନମସ୍କାରଦ୍ୱାରା ତା'ର ଯଥାବିଧି ପ୍ରାର୍ଥଣା କରିବୁ । ସେହିପରି—

“ବିନ ଇନ୍ଦ୍ର ମୃଧୋ ଜହି ନୀତା ଯଜ ପୃତନ୍ୟତଃ
ଯୋସ୍ମା ଅଭିବାସତ୍ୟଧରଂ ଗମୟାମଃ”^(୨୭) ।

ପୁନଶ୍ଚ—

“ଅକର୍ମା ଦସ୍ୟୁ ରଭିନୋ ଅମନ୍ତୁରନ୍ୟବ୍ରତୋ ଅମାନୁଷଃ
ତ୍ୱଂ ତସ୍ୟାମିତ୍ରହନ୍ ବଧର୍ବାସସ୍ୟ ଦମୟ”^(୨୮) ॥

ଏସବୁରୁ କି ଅନୁମିତ ହୁଏ ନାହିଁ ଯେ ଯେଉଁ ଜାତି ବିଦେଶୀ ଆର୍ଯ୍ୟର ବିରୁଦ୍ଧାଚରଣ କରି ଦାସ-ଦସ୍ୟୁ ତଥା ‘ଅସୁର’ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା, ସେ ଆର୍ଯ୍ୟଠାରୁ କୌଣସି ଅଂଶରେ ନ୍ୟୁନ ନଥିଲା । ଏ କଥା ଆର୍ଯ୍ୟ ବି ନିଜ ମୁଖରେ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଛି ।

“ଇଦମହଂ ତଂ ବଳମୁଲ୍ଲମାସି ଯଂ ନଃ ସମାନୋ
ଯମସମାନୋ ନିତକାନେଦମେନମଧରଂ କରୋମି ।
ଯୋନଃ ସମାନୋଽସମାନୋଽରାତୀୟତି ଗାୟତ୍ରେଣ
ଛନ୍ଦସାଽବବାତୋ ବଳଗଃ”^(୨୯) ।

ଏଠାରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ସମାନ କିମ୍ବା ଅସମାନ ଉଭୟପ୍ରକାର ଶତ୍ରୁ ବିନାଶ ପାଇଁ ମନ୍ତ୍ରପାଠ କରୁଛି । ଏଣୁ ଜଣାପଡ଼େ, କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ତାଙ୍କର ସମବଳ ଶତ୍ରୁ ଓ ଆଉ କେତେ ସ୍ଥାନରେ ତାଙ୍କଠାରୁ ଅଧିକ ବଳଶାଳୀ ଶତ୍ରୁ ସହିତ ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ତା'ହେଲେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ସମବଳ ବା ସମସ୍ତ ହୋଇଥିବା ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଶତ୍ରୁ ବହୁତ ଥିଲେ, ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ସେମାନେ ଅନ୍ତରରେ ଭୟ କରୁଥିଲେ ! ଏକା ସେତିକି ନୁହେଁ, ସେହି ଶତ୍ରୁର ଆଖର, ବ୍ୟବହାର, ଧର୍ମ, କର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଧାରଣା ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଓ ହରପ୍ପା ନଗର

୨୪ । ରଗ୍‌ବେଦ, ମଂ ୨, ସୁ ୨୩ ଓ ୨୮ ।

୨୫ । ରଗ୍‌ବେଦ, ୨ ମଂ ସୁ ୨୩ ଓ ୨୮ ।

୨୬ । ରଗ୍‌ବେଦ, ୭ ମଂ ସୁ ୮୬ ମନ୍ତ୍ର ୪ ।

୨୭ । ଶୁକ୍ଲୟଜୁର୍ବେଦ ସଂହିତା— ୧, ୮-୧୯ ।

୨୮ । ରଗ୍‌ବେଦ—୧୦ ମଂ, ୨୨-୮ (ପୁନା) Vol. IV, ପୃ. ୩୪୪ ।

୨୯ । କୃଷ୍ଣ ଯଜୁର୍ବେଦ ସଂହିତା, ୧-୩-୨ ।

ତତ୍କାଳୀନ ଅନାୟିୟର ସଂସ୍କୃତି ଓ ଐତିହ୍ୟ ବିଷୟରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି । ସେଥିରୁ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ଥାୟୀ ବାସଗୃହ ନିର୍ମାଣରେ ଦକ୍ଷତା, ଶିଳ୍ପ ତଥା କାରିଗରି ବିଦ୍ୟାରେ କୁଶଳତା ଏବଂ ଗୋଷ୍ଠୀଗତ ବିରାଜିତାରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇ ସହାବସ୍ଥାନ ରୀତି ସଙ୍ଗେ ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସର ପରାକାଷ୍ଠା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ^(୩୦) ।

ଏସବୁର ଆଲୋଚନା ପରେ କହିପାରୁ ଯେ, ଅନାୟିୟ ଆଖ୍ୟାତି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ପ୍ରବନ୍ଧ ଉପାଧି । ଏଥିରେ ତଥାକଥିତ ହାନତା ବା ଘୃଣାବ୍ୟଞ୍ଜକ ଅର୍ଥ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଲେଖକମାନଙ୍କରେ ବହୁଳଭାବେ ମିଳିଲେ ସୁଦ୍ଧା^(୩୧) ବାସ୍ତବିକ ସେଇଯା ନୁହେଁ । ଏହାର ଅର୍ଥ ଆର୍ଯ୍ୟୋତର ବା ଆର୍ଯ୍ୟବିରୋଧୀ ।

କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଐତିହ୍ୟର ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଯଜୁର୍ବେଦ ସଂହିତାରେ ଅନାୟିୟ କହିଲେ କେବଳ ଆର୍ଯ୍ୟ ବିରୋଧୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ନୁହେଁ, ଅନ୍ୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ କିରାତ, ଶବର, ଭିଲ୍ଲ ପ୍ରଭୃତି ଆର୍ଯ୍ୟୋତର ଗୋଷ୍ଠୀ । ସେଗୁଡ଼ିକ ଅନାୟିୟଜାତିର ଇତରବିଶେଷ ମାତ୍ର । ହଁ, ହୋଇପାରେ ଅନାୟିୟ ଶବ୍ଦର ‘ଆର୍ଯ୍ୟୋତର’ ଅର୍ଥରେ ସମସ୍ତେ ଅନାୟିୟ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ କବର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ନୁହେଁ । କାରଣ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆସିବା ବହୁତ ଆଗରୁ ନିଷାଦ (ଶବର) ଦ୍ରୁମିଳ, ଦାସ, ଦସ୍ୟୁ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ଗୋଷ୍ଠୀ ଏଠାରେ ବସବାସ କରି ରହିସାରିଥିଲେ^(୩୨) । ତଥାପି ସେ ସମସ୍ତେ ଭାରତର ଆଦିମତମ ଅଧିବାସୀ ନୁହନ୍ତି—ଏହା ଐତିହାସିକ ମତ^(୩୩) ।

ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱବିତମାନେ ତୁଳନାଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିଛନ୍ତି, ଅନାୟିୟ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷା ସହିତ ହିମାଳୟ ପାଦଦେଶୀୟ ‘ବୃହ୍’ ଭାଷାର ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ପର୍କ ନିହିତ ଅଛି^(୩୪) । ପୁଣି ସୁମେରିଆନ୍ ସନ୍ଧ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ସହିତ ଜୈନଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ମୁଣ୍ଡ ଲଣ୍ଡା ହେବା ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ବ୍ୟବହାର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖାଯାଉଥିବାରୁ ଏମାନେ ସେହି ଆଡ଼ର ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିବାର ଯଥେଷ୍ଟ କାରଣ ଅଛି^(୩୫) । କେତେକ ସାମାଜିକ ଚଳଣି ନେଇ ମଧ୍ୟ ଉଭୟ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ସମତା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ରଗ୍‌ବେଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ ‘ପଣି’ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟିରେ ବି ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ କେବଳ ଚିହ୍ନିତ ହେଲାପରି ଲାଗେ । କାରଣ ରଗ୍‌ବେଦରେ ‘ପଣି’ମାନଙ୍କୁ ବଣିକ ଶ୍ରେଣୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି^(୩୬) । ମହେନ୍ଦ୍ରୋଦାରୋ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ମଧ୍ୟ କିଶାବିକା, ଆମବାନି, ରପ୍ତାନି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଶେଷ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ^(୩୭) । ବିଶେଷତଃ ସେମାନଙ୍କ ଆଦିମ ସଭ୍ୟତାର ସଙ୍କେତଗୁଡ଼ିଏ ସିନ୍ଧୁପ୍ରଦେଶରେ ବହୁଳ ପରିମାଣରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଉଥିବାରୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୫୦୦ ବର୍ଷ ଆଗେ ଏଜିପ୍ଟର ସାଗର ଆଡୁ ପାରସ୍ୟ ଓ ତିବ୍ବତ ମଧ୍ୟଦେଇ ଏକ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟୋତର ଜାତି ମାଡ଼ିଆସି ଆଦିମ ଦ୍ରାବିଡ଼ତର ଶବରଙ୍କୁ ବିତାଡ଼ିତ କରି ଉପତ୍ୟକା ଅଞ୍ଚଳ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ ଓ ସେଠାରେ ସର୍ବପ୍ରଥମ ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତା ଗଢ଼ିଥିଲେ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ^(୩୮) । କିନ୍ତୁ ତତ୍କୃର ହଲ୍‌ କହନ୍ତି— ‘ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ନୃବିଜ୍ଞାନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ (Anthropo-

୩୦ । Indus Valley Civilisation – M. Wheeler, pp 52-84.

୩୧ । “ଅନାୟିୟ, ଆମ୍ଭାନୋହୁଦୟାନୁମାନେନ ସର୍ବଂ କିଳ ପ୍ରେକ୍ଷଷ୍ୟେ” ଅଭିଜ୍ଞାନ ଶକୁନ୍ତଳାମ୍ । କାଳିଦାସ, ୫ମ ଅଙ୍କ, ପୃ. ୨୬୧, “ଧ୍ୱଜ, ଅନାୟିୟ ମନ୍ତ୍ରୟସି” ମୃଚ୍ଛକଟିକମ୍— ଶୂଦ୍ରକ ୧ମ ଅଙ୍କ, ପୃ. ୨୧ ।

୩୨ । History and Culture of the Indian, Vol. I, pp 157.

୩୩ । Ibid, Chapter-VIII pp 42-43.

୩୪ । Ibid, pp. 202 and the Peasant of India, K.S. Saunders, pp.4.

୩୫ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମ ପରିଣାମ, ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ, ୧ମ ଭାଗ, ପୃ. ୩୩ ।

୩୬ । ରଗ୍‌ବେଦ, ମଂ ୧୦ ସୁ ୧୦୮ ମନ୍ତ୍ର ।

୩୭ । The Cambridge History of India – The Indus Civilisation (Supplimentary Volume), Sir M. Wheeler, pp.57-62.

୩୮ । The Aryan Affinities of Dravidian Pronouns by R. Swamynath Ayar-III Oriental Conference (Madras), pp. 154.

logically) ମେସୋପଟାମିଆର ସୁମେରିଅନ୍ ଶ୍ରେଣୀର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ବୋଧହୁଏ ସେମାନେ ହିଁ ଭାରତରୁ ଯାଇ ସୁମେରିଅନ୍ ଗୋଷ୍ଠୀ ଗଠନ କରିଥିଲେ^(୩୯) । ଏଣେ ଶବର ବା ନିଷାଦ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକଙ୍କର ସମ୍ଭବତଃ ଉପତ୍ୟକା ଅଞ୍ଚଳପ୍ରତି ସେତେଦୂର ଆକର୍ଷଣ ନ ଥିବା ସ୍ବାଭାବିକ । ସେମାନେ ଉପତ୍ୟକାଠାରୁ ଅଧିକାଂଶକୁ ଜୀବିକା ନିର୍ବାହର ସହଜ ଭୂମିରୁପେ ବାଛି ନେଇଥିଲେ । ଯେହେତୁ ପଶୁପକ୍ଷୀ ଶିକାର କରି ଉଦରପୋଷଣ କରିବା ସେମାନଙ୍କର ବୃତ୍ତି ଥିଲା^(୪୦) । ଏଣୁ ସେମାନେ ବିନା ଦ୍ବିଧୀରେ ପୁରୁଣା ଉପତ୍ୟକା ଅଞ୍ଚଳ ତ୍ୟାଗକରି ପୂର୍ବ ଭାରତର ଜଙ୍ଗଲମୟ ପ୍ରଦେଶକୁ ପଳାୟନ କରିଆସିଥିଲେ^(୪୧) । ଏହାକୁ ଭିତ୍ତିକରି ବୋଧହୁଏ ଶ୍ରୀ ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ର ମକୁମଦାର କହନ୍ତି, “ଶବରମାନେ ବିଷ୍ୟାଞ୍ଚଳ ଆଡୁ ଆସିଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ନାମ ‘ବିଷ୍ୟମୌଳିକ’^(୪୨) । ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି, ଭାରତର ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳରୁ ଗଣ୍ଡମାନେ ପୂର୍ବ ଉପକୂଳ ତଥା ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଥିବା କଥା ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ପ୍ରବାଦ ଅଛି^(୪୩) । ଶବରମାନେ ଯେ କେବଳ ଭାରତର ପୂର୍ବଉପକୂଳ ଆଡ଼କୁ ପଳାଇ ଆସିଥିଲେ ସେତିକି ନୁହେଁ, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେ ବ୍ରହ୍ମଦେଶର ପୂର୍ବଘାଟ ପାର୍ବତୀୟ ଅଞ୍ଚଳ ଆଡ଼େ ମଧ୍ୟ ପଳାୟନ କରିଥିଲେ^(୪୪) ।

ଏହାପରେ ବିଜିତଜାତି ସିନ୍ଧୁ ଉପତ୍ୟକାର ସମତଳ ଭୂମିରେ ସ୍ବକୀୟ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ବିସ୍ତାର କରି ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଭଳି ବିଶାଳ ନଗର ସ୍ଥାପନ

କରିପାରିଥିଲେ । ତେଣୁ ଡକ୍ଟର ସୁନାତି କୁମାର ଝଟର୍ଜୀ କହନ୍ତି, “ଭାରତବର୍ଷେ ଆସିଯା ଇହାରା ଓ ଇହାଦେର ଅନୁବର୍ତ୍ତୀ ସମଭାଷିକ ଆର୍ମେନିୟନ୍‌ଡ଼ରା ମିଲିୟା ଦକ୍ଷିଣ ପଞ୍ଜାବ ଓ ସିନ୍ଧୁପ୍ରଦେଶର ବିରାଟ ନାଗରିକ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରେ । ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଓ ହଡ଼ପ୍ପାୟ ଯେ ସଭ୍ୟତାର ଧ୍ବଂସାବଶେଷ ଏଞ୍ଜନ ଆମୋଦେର ବିସ୍ମିତ କରିଯା ଦିତେଛେ ଏଇ ସଭ୍ୟତାର ଗୌରବେର ଯୁଗ ଛିଲ ଆନୁମାନିକ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୨୫୦-୨୭୫୦”^(୪୫) । ଏଥିରୁ ସେମାନଙ୍କର ଏକତା ଓ ସଂହତିର କ୍ଷଷ୍ଟ ପରିଚୟ ମିଳେ । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ଧର୍ମ, ସମାଜନୀତି, ଶିକ୍ଷକଳା, ଚିତ୍ରକଳା ପ୍ରଭୃତି ସଭ୍ୟତାର ସମସ୍ତ ଉପାଦାନ ସେଠାରେ ଉଶାଧିକେ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା । ଏଣୁ ତାଙ୍କ ଆଗରୁ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଆସିଥିବା ଆଦିମ ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କୁ ଶବର ଆଖ୍ୟାରେ ଆଖ୍ୟାୟିତ କରିଥିଲେ । ପରେ ସଂସ୍କୃତ ଅଭିଧାନକାରମାନେ ତା’ର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି କରିବସିଲେ ‘ଶବନ୍ ମୃତ ଶରୀରାଣି ରାତି ଆଦରେ ଇତି ଶବରଃ’^(୪୬) । ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁମାନେ ଶବଦ୍ବାରା ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ କରନ୍ତି । ତା ବୋଲି ଶବର ଶବ୍ଦଟି ମୂଳତଃ ଦ୍ରାବିଡ଼ କିମ୍ବା ବୈଦିକ ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦ ନୁହେଁ, ଏହା ତାଙ୍କ ନିଜର ଶବ୍ଦ— ଶାବର ଶବ୍ଦ । ଶାବର ଭାଷାରେ ‘ସୌର’ (Sowr) ବୋଲି ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ ଅଛି^(୪୭) । ସେହି ଶବ୍ଦକୁ ଦ୍ରାବିଡ଼ ତଥା ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇ ତା’ର ସଂସ୍କୃତ ରୂପ କଲେ ‘ଶବର’ । ଏହିପରି ବହୁ ଶବ୍ଦ ବୈଦିକ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିବା ଦେଖାଯାଏ^(୪୮) । ପରେ ତାକୁ ‘ଶବନ ରାତି’ ଭାବରେ

୩୯ । Ancient History of near East by Dr. Hall, pp. 173.

୪୦ । ଭାରତେର ଭାଷା ଓ ଭାଷା ସମସ୍ୟା— ଡଃ. ସୁନାତି କୁମାର ଝଟର୍ଜୀ, ପୃଷ୍ଠା ୧୦ ।

୪୧ । ମନ୍ଦିରେର କଥା— ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ସରକାର, ପୃ. ୧୯୧ ।

୪୨ । The Aborigines by B.C. Majumdar, pp.47

୪୩ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଇତିହାସ — ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର, ପୃ. ୧୮ ।

୪୪ । Researches on Ptolemy’s Geography by Col. Gerene.

୪୫ । ଭାରତେର ଭାଷା ଓ ଭାଷା ସମସ୍ୟା— ଡଃ. ସୁନାତି କୁମାର ଝଟର୍ଜୀ, ପୃ. ୧୯ ।

୪୬ । ଅମରକୋଷ, ଶବର ପର୍ଯ୍ୟାୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୪୭ । Saura Eng. Dictionary, G.V. Rammurty, pp. 253.

୪୮ । History and Culture of the Indian People, Vol. I, pp.150.

ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ । ସେହିପରି ମଧ୍ୟ କିରାତ, ନିଷାଦ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ । ଏହାବୋଲି ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ନିରାମିଷାଶୀ ଥିଲେ, ତା ନୁହେଁ, ସେମାନେ ବି ମାଂସାଶୀ ଥିଲେ^(୪୯); କିନ୍ତୁ ଏତିକି ଶବରମାନଙ୍କ ପରି ତାହା ତାଙ୍କର ଜୀବିକା ନଥିଲା ।

ଏସବୁର ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଗୁରୁତ୍ୱ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ, ଋଗ୍‌ବେଦ ଉପନା କାଳକୁ ଆଦିବାସୀ ଶବର ଓ ନବାଗତ ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ତୃତୀୟ ପରାବଳମ୍ବୀ ଏକପ୍ରକାର ଜାତି ‘ଦ୍ରୁମିକ’ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲେ । ତାଙ୍କୁ ହିଁ ବେଦରେ ଦାସ ବା ଦସ୍ୟୁ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଥିବା ବିଶେଷ ସମ୍ଭବ । ସେମାନଙ୍କର କ୍ରିୟାକର୍ମ କେତେକାଂଶରେ ଶବରଙ୍କ ପରି ଆଉ କେତେକାଂଶରେ ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଭଳି ଥିଲା । ଶବରଙ୍କ ପରି ଏମାନେ ଦୂରଦୂରାନ୍ତର ଭ୍ରମଣ କରି ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ ଯୁଦ୍ଧା ଆର୍ଯ୍ୟ ଗୃହସ୍ଥଙ୍କ ପରି ସ୍ଥାୟୀ ବାସଗୃହ ନିର୍ମାଣପୂର୍ବକ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିବାରେ ତୃପ୍ତିଲାଭ କରୁଥିଲେ । ଶବରମାନଙ୍କ ଉପାସନାର ପ୍ରତୀକ ବୃକ୍ଷ ବା ଦାରୁପୂଜାକୁ ଏମାନେ ଆକୃତି ବିଶିଷ୍ଟ ଜୀବ ଉପାସନା ସହିତ ନିଜର କରିନେଇଥିଲେ^(୫୦) । ବେଦଧର୍ମୀ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ହୋମ ଯାଗାଦି ସଦୃଶ ଏମାନଙ୍କ ଭିତରେ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜା ତଥା ଲିଙ୍ଗପୂଜା ବହୁଳ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିଥିଲା^(୫୧) । ଦସ୍ୟୁମାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜାକୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଦୋଷାବହ କର୍ମରୂପେ ନିନ୍ଦା କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ଆସିବାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ସିନ୍ଧୁ ଉପତ୍ୟକାର ନଗରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମୂର୍ତ୍ତି ବା ଲିଙ୍ଗ ପୂଜାର ବହୁଳ ପ୍ରଚଳନ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ^(୫୨) । ଏମାନେ ଶବରଙ୍କ ପରି ନବାଗତ ଗୋଷ୍ଠୀ ବା ଜାତିବିଶେଷକୁ ବିନାୟୁକ୍ତରେ

ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ଦେଉ ନ ଥିଲେ; ଅଥଚ ଆର୍ଯ୍ୟଜାତି ତୁଲ୍ୟ ଅନ୍ୟର ଭାଷା ଓ ଭାବରାଜିକୁ ଆପଣାର କରିନେବାକୁ ପଣ୍ଡାତ୍ପଦ ନ ଥିଲେ । ମୋଟାମୋଟି କହିଲେ, ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଭ୍ୟତା ଆର୍ଯ୍ୟ-ଶବର ସଭ୍ୟତାର ଏକ ସଙ୍ଗମସ୍ଥଳ ପରି ଥିଲା ।

ଏହାଛଡ଼ା ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କର କେତେକ ସାଧାରଣ ଉପଯୋଗୀ ଗୁଣ ଥିବା କଥା ମଧ୍ୟ ଜଣାପଡ଼େ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ତାଙ୍କର ଏକ ସ୍ଥାନରୁ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନକୁ ଯାଇ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବା ପ୍ରବୃତ୍ତି ଗୋଟିଏ^(୫୩) । ତାହା ଋଗ୍‌ବେଦ ଦଶମ ମଣ୍ଡଳ ୧୦୮ ସୂକ୍ତରେ ଭଙ୍ଗ୍ୟନ୍ତରରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ଏଠି କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ କଥା ପରିଷ୍କାରଭାବେ କହିଦେବା ଉଚିତ, ଆର୍ଯ୍ୟ ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଲାଗିଥିବା ଯୁଦ୍ଧ ବିଗ୍ରହ ଯେ ଶତାବ୍ଦୀବ୍ୟାପୀ ଥିଲା ଏଥିରେ ଅଧିକାଂଶ ଏକମତ^(୫୪) । ସେହି ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସମୟ ଭିତରେ ପରସ୍ପର ଯୁଦ୍ଧ ବିଗ୍ରହରେ ମାତି ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରକାର ସାମାଜିକ ଉନ୍ନତିକର କାର୍ଯ୍ୟରେ ସେମାନେ ଅବହେଳା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ନଥିଲେ, ଏହି ଅନୁମାନରେ ଅସଙ୍ଗତି ଥିଲାପରି ଲାଗେ ନାହିଁ । କାରଣ, ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ ଓ ମନ୍ତ୍ରବିଧାନ ଯେପରି କ୍ରମବିକାଶ ଲାଭ କରିଯାଉଥିଲା, ସେହିପରି ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯୁଦ୍ଧା କୃଷି, ବାଣିଜ୍ୟ, ବିଦେଶଯାତ୍ରା ପ୍ରଭୃତି ଜୀବିକାନିର୍ବାହର ନବ ନବ ପଦ୍ଧା ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ହୋଇଉଠୁଥିଲା । ଋଗ୍‌ବେଦୋକ୍ତ ସରମା ଉପାଖ୍ୟାନରେ ଏହାର ସଙ୍କେତ ମିଳେ । ଏହି କାରଣରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ‘ପୁଣି’ ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ‘ଅସୁର’ ଆଖ୍ୟା ବି ଦିଆଯାଇଥିଲା^(୫୫) । ଅସୁର ଶବ୍ଦ ଏଠାରେ ‘ଆର୍ଯ୍ୟଶତ୍ରୁ’

୪୯ । Ibid, pp.174.

୫୦ । The Cambridge History of India – The Indus Civilisation (Supplimentary Volume) by Sir M. Wheeler, pp.83-84.

୫୧ । Ibid.

୫୨ । “The images of the Dasyus on the other hand, the Aryans condemn as indecent, and as we find in the Indus Valley cities phallic emblems were plentiful long before the Aryans arrived.” (The Peasant of India – K.S. Sounders, pp7)

୫୩ । History and Culture of the Indian People, Vol. I, pp.174.

୫୪ । The Age of Imperial Unity– Vol. II for ward by K.M. Munshi, pp. VII.

୫୫ । ଋଗ୍‌ବେଦ ୧୦ମ ମଂ ସୁ ୧୦୮, ଶାୟନାର୍ଯ୍ୟ ଭାଷ୍ୟ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ । ଏହାର ଅର୍ଥ ରାକ୍ଷସ ନୁହେଁ । ‘ସୁ’ କହିଲେ ‘ମଙ୍ଗଳ’ । ‘ସୁ’କୁ ଯେ ଦିଏ ସେ ‘ସୁର’ (ଦେବତା) । ଯେ ଅମଙ୍ଗଳକାରୀ ସେ ‘ଅସୁର’^(୩୭) । ମାନବୀୟ ଉଦ୍ଧାରକାର ମହାଶୟ କହନ୍ତି, ଏହାର ବେବିଲୋନ ‘Assur କିମ୍ବା Asura ଶବ୍ଦ ସହିତ କୌଣସି ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ନାହିଁ । ଏ ନାମଟି ପୁରାପୁରି ଭାରତୀୟ । ଏହା ‘ଅସୁ’ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ପନ୍ନ^(୩୮); କିନ୍ତୁ ତତ୍ତ୍ୱର ପଣ୍ଡିତ ନାଳକଣ୍ଠ ଦାସ କହନ୍ତି— “ମୂଳତଃ ‘ଅସୁର’ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଉଛି, ବେବିଲୋନର ଉତ୍ତରକୁ ଥିବା ଦେଶ, ସେଠାରେ ଉପାସ୍ୟଦେବ ତଥା ସେଠାର ଲୋକ, ଏ ସମସ୍ତଙ୍କର ନାମ ଥିଲା ଅସୁର । କ୍ରମେ ଅସୁର-ରାଜା ଉପାସ୍ୟ ଅସୁରଙ୍କ ନାମରେ ଅତ୍ୟାଚାର, ନରହତ୍ୟାଦି କରି ଲୋକଙ୍କୁ ବହୁ ଅର୍ଥ, ବହୁ କର ଦେବାରେ ବାଧ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ତହିଁ ପାରସ୍ୟର ପଶ୍ଚିମରେ ଥିବା ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ତାଙ୍କଠାରେ ସର୍ବ ସମର୍ପଣ କରି ପରେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରି ସନ୍ତୋଷରେ ରହିବାକୁ ଭଲ ମନେକଲେ । ସେଇଥିରୁ ପ୍ରଥମେ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ ଧର୍ମ (ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ-ବୈଷ୍ଣବାଦି) ବାହାରି ବ୍ୟାପିଥିଲା ବୋଲି ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି । ଅନ୍ୟଥା ପାରସ୍ୟ ପୂର୍ବକୁ ଥିବା ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ବା ସେକାଳର ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ସେପରି ଅସୁରରାଜା ତଥା ଅସୁର ଦେବଙ୍କୁ କ୍ରମେ ଘୃଣା କରି ନିଜ ଦେବଙ୍କୁ ଧରି ରହିଲେ । ଏହିପରି କ୍ରମେ ସେ କାଳର ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଦୁଇମତ ହୋଇ ଦୁଇଧାର ହୋଇଗଲେ । ରଗବେଦରେ ଅଛି— ‘ମହଦେବନାମାସୁରପୁରୁଷେନମ’ । ପରେ କ୍ରମେ ଭାରତରେ ଅସୁରମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଘୃଣା ଘୃଣା ବିଦେଶ ଜାତ ହୋଇଥିଲା । ତେଣେ ପାରସ୍ୟର ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରେ ‘ଦେବ’ ବୋଲିଲେ ଦୈତ୍ୟ (Demon) ବୁଝାଏ । ଏହା ପାର୍ସିଆନମାନଙ୍କର ଆଖ୍ୟାୟରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏଣେ ଭାରତରେ ‘ଅସୁର’ ବୋଲିଲେ Demon । ଏହାର ପ୍ରମାଣ

ଦରକାର ନାହିଁ । କ୍ରମେ ଏଇ ଅବସ୍ଥାରୁ ଭାରତରେ ମଧ୍ୟ ଯେଉଁ ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନେ ଶତ୍ରୁତା କଲେ ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ‘ଅସୁର’ ବୋଲି ଅଭିହିତ ହେଲେ । ସେମାନେ ଦ୍ରମିଳ (ଦ୍ରାବିଡ଼) ଭଳି ସଭ୍ୟ ଜାତିଠାରୁ ନାସାହୀନ ନରମାଂସଭୋଜୀ ଅସଭ୍ୟ ମାନବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତେ ଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଣାଯାଏ, ଏହା ହିଁ ଭାରତୀୟ ‘ଅସୁର’ ଶବ୍ଦର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ । ପଶ୍ଚିମ ଦେଶର ଅସୁର ଶବ୍ଦର ଅନୁକରଣରେ ଏହା ଭାରତରେ ଚଳିଯାଇଥିଲା ।’

ପ୍ରକୃତରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ‘ଅସୁର’ ସଂଜ୍ଞାଟି ବେବିଲୋନର ଉତ୍ତରକୁ ଥିବା ‘ଅସୁର’ ଦେଶରୁ ହିଁ ଆସିଥିବ ବୋଲି ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଆସିବା ଆଗରୁ ଏଠାରେ ଯେଉଁମାନେ ଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ସଭ୍ୟତା ସହିତ ବେବିଲୋନ ଅଞ୍ଚଳ ସଭ୍ୟତାର ଐକ୍ୟ ରହିଥିବା ପଣ୍ଡିତମାନେ କହନ୍ତି । ଆର୍ଯ୍ୟପୂର୍ବୀୟ ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନେ ବେବିଲୋନ ବା ଅସୁର ଦେଶଆଡୁ ଯଦି ଆସିଥିବେ, ସେମାନେ ତାଙ୍କ ନାଁ ଆଗରେ ନିଜ ଦେଶ ନାଁକୁ ଯୋଡ଼ି ଅବଶ୍ୟ ବ୍ୟବହାର କରିଥିବେ । କାରଣ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ବା ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କର ଏହି ପରମ୍ପରା ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଲୋପ ପାଇନାହିଁ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଦ୍ରାବିଡ଼ ପରିବାର^(୩୯) ଭିତରେ ନିଜ ନାଁ ଆଗରେ ସ୍ୱାମୀ ବାସସ୍ଥାନ, ଅଞ୍ଚଳ ବା ଗ୍ରାମଦ୍ୟୋତକ ଶବ୍ଦଟିଏ ଘରସଂଜ୍ଞା (ଇଣ୍ଡିପେରୁ) ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି, ଯଥା— ବି.ରାମଲିଙ୍ଗମ୍, ଜି.ସୁକାରାଉ, କେ. ଭେଙ୍କଟେଶ୍ୱରଲୁ । ଏଠାରେ ବ୍ୟବହୃତ ବି.ଜେ.କେ. ସବୁ ‘ଇଣ୍ଡିପେରୁ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଘରସଂଜ୍ଞା; ଅନ୍ୟଅଂଶ ପ୍ରକୃତ ନାମ । ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ଭିତରେ କାହିଁକି, ଆର୍ଯ୍ୟପରିବାର ଭିତରେ ଯେଉଁ ସଂଜ୍ଞା ବା ଉପାଧି ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ, ତାହା ପ୍ରକୃତ ନାମର ପଛରେ ରହେ ଓ ତାହା ବୃତ୍ତିମୂଳକ କିମ୍ବା କର୍ମମୂଳକ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରେ, ଯଥା— ରମାକାନ୍ତ

୫୬ । ନିରୁକ୍ତ, ଯାସ୍ତୁନି ପ୍ରଣୀତ III-3.

୫୭ । Nor can we accept the derivation either of ASSUR from Asura or of Asura from ASSUR.

There is no identity of character in the two conceptions, and the similarity of name is far from close. The Indo-Iranian Asura has obvious derivation of ASU” (Comparative Essays — by R.G. Bhandarkar, pp 88)

୫୮ । ତାମିଲ, ତେଲୁଗୁ, ମାଲୟାଲଂ ଓ କନ୍ନଡ଼ି ।

ବାହିନୀପତି, ରାଜବଲ୍ଲଭ ପ୍ରହରାଜ, କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପଟ୍ଟନାୟକ, ଦାନେଶ୍ୱର ଉଦ୍ୟୋଗୀ, ମନୋହର ଲାଲ ନନ୍ଦା ପ୍ରଭୃତି । କିନ୍ତୁ ଦ୍ରାବିଡ଼ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ତାହା ନାମର ପ୍ରଥମରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ଓ ତାହା ପ୍ରାୟଶଃ କୌଣସି ଏକ ଦେଶ ବା ସ୍ଥାନଦ୍ୟୋତକ ଶବ୍ଦ ହୋଇଥାଏ । ଉଲ୍ଲିଖିତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝାପଡ଼େ । ଏଠାରେ B କହିଲେ “ବିକ୍କାବଲ୍ଲୁ-ବାରୁ” (Bikkavallu - Varu) G କହିଲେ ‘ଗୁଣ୍ଟୁରୁ-ବାରୁ’ (Gunturu - Varu); ଏବଂ K କହିଲେ କଣ୍ଡାପଲ୍ଲୀ (Kondapally), ଏସବୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନର ନାମ । ‘ବିକ୍କାବଲ୍ଲୁ’ ଓ ‘କଣ୍ଡାପଲ୍ଲୀ’ ଏ ଦୁଇଟି ଗୋଦାବରୀ ଜିଲ୍ଲାର ଓ ‘ଗୁଣ୍ଟୁରୁ’ ବୋଇଲେ ଏବର ଗୁଣ୍ଟୁରୁ ଜିଲ୍ଲା । ‘ବାରୁ’ (Varu) କହିଲେ ସେଠାର ‘ବାସିନ୍ଦା’ । ସେହିଆଡ଼ୁ ଯେଉଁମାନେ କୌଣସି କାରଣରୁ ବାହାରି ଆସି ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ରହି ଜୀବନ ନିର୍ବାହ କରିଆସୁଛନ୍ତି, ନିଜକୁ ସେହି ସ୍ଥାନର ବୋଲି ପରିଚିତ କରିବା ସକାଶେ ସେହି ଗ୍ରାମ ନାଁର ପ୍ରଥମ ଅକ୍ଷରଟିକୁ ‘ଇଷ୍ଟିପେରୁ’ ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି ।

ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ, ଏଇ ପ୍ରଥା ପ୍ରଥମେ ଆଦିମ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଂପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରେ ଥିଲା । ସେ ଯୁଗରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ନିଜ ନାମ ବା ଗୋଷ୍ଠୀ ସାଙ୍ଗରେ ପୂର୍ବରେ ବାସ କରି ରହିଥିବା ଅଞ୍ଚଳ ‘ଅସୁର’ ଶବ୍ଦକୁ ବ୍ୟବହାର କରିଆସିଥିଲେ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତସ୍ୱରୂପ— ଅସୁର-ଶମ୍ଭର, ଅସୁର-ବୃତ୍ତ, ଅସୁର-ଅହି ପ୍ରଭୃତି । ଏଇଥିରୁ ବୋଧହୁଏ, ସେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ‘ଅସୁର’ ସଂଜ୍ଞାରେ ଅଭିହିତ କରାଗଲା । ପରେ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନକାଳରେ ସେହି ଶବ୍ଦର ଏକ ନବୀନ ଅର୍ଥ (ଅ+ସୁର= ସୁରବିରୋଧୀ ବା ଆର୍ଯ୍ୟବିରୋଧୀ) କରାଯାଇଛି । ଫଳରେ ତାଙ୍କର ସତ୍ୟତା ସୁଦ୍ଧା ଆସୁରାସତ୍ୟତା ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇଆସିଛି ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ସାହିତ୍ୟରେ କିନ୍ତୁ ‘ଅସୁ’ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାଣକୁ ଯେ ନିଏ, ବା ଯେ ନିର୍ଦୟତାବେ ପ୍ରାଣନାଶ କରେ ସେ ‘ଅସୁର’ । ‘ଅସୁନ୍ ରାତି ଶୁକ୍ଳାତି ଇତି ଅସୁରଃ’ ଏବଂ ‘ଅସ୍ୟନ୍ତି କ୍ଷିପନ୍ତି ଦେବାନ୍ ଇତି ଅସୁରଃ’^(୫୯) ଏହିପରି

ଭାବରେ ତା’ର ଅର୍ଥାନ୍ତର ହୋଇପଡ଼ିଲା । ତତ୍କାଳୀନ ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରାଣପାତ ଯୁଦ୍ଧ ଓ ଅପ୍ରତିହତ ବିକ୍ରମ ଦେଖି ଶତ୍ରୁମାନେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଏପରି ଘୃଣିତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଯେ କରିଥିବେ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଏକଥା କହିଲାବେଳେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଅନୁମାନ ବି ମନରେ ସ୍ୱତଃ ଉଦ୍ବେଗ ହୁଏ । ଆର୍ଯ୍ୟ ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ବହୁବର୍ଷ ବ୍ୟାପୀ ଯୁଦ୍ଧ ଓ ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ବହୁକ୍ଷେତ୍ରରେ ପରାଜୟ ଧକ୍କା ପରାଜିତ ଜାତି ପକ୍ଷରେ ମାରାତ୍ମକ ବିପଦରୂପେ ଦେଖାଦେଇ ତାଙ୍କର ସଂହତି, ଶୃଙ୍ଖଳା ଓ ଏକତାକୁ ଇତସ୍ତତଃ ବିକ୍ଷିପ୍ତ କରିଦେବା କଥା । ଏତଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେତେକ ପୂର୍ବ-ଉପକୂଳ, କେତେକ ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ଅଧିତ୍ୟକା ଅଞ୍ଚଳ, କେତେକ ସୁଦୂର ଦକ୍ଷିଣ ସୀମାନ୍ତପ୍ରଦେଶ ଓ ଆଉ କେତେକ ବ୍ରହ୍ମଦେଶ ଆଡ଼କୁ ପଳାୟନ କରି ଅନ୍ତତଃ ଟିକିଏ ଶାନ୍ତିରେ ବାସ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିବେ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ ହୁଏ । ଏଣୁ ସମାଲୋଚକମାନେ କହନ୍ତି— “During the Vedic age, we have reason to infer that the Tamilians or Dravidians inhabited this land from the Himalayas to Cape-Comorin and beyond.^(୬୦)” ଅର୍ଥାତ୍ “ବୈଦିକ ଯୁଗକାଳ ମଧ୍ୟରେ ତାମିଲ୍ ବା ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ହିମାଳୟଠାରୁ କୁମାରୀକା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭାରତରେ ବସତିସ୍ଥାପନ କରିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ।” ବର୍ତ୍ତମାନ କେନ୍ଦ୍ର-ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ଉପଦେଷ୍ଟା ବୋର୍ଡର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଅଧିବେଶନରେ ଉପସ୍ଥାପିତ ରିପୋର୍ଟରେ ସେଇ କଥା ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଛି । ସେଥିରେ ଲେଖାଅଛି — “ସିନ୍ଧୁ ସଭ୍ୟତା ଏକ ବ୍ୟାପକ ଅଞ୍ଚଳରେ ବିସ୍ତାରଲାଭ କରିଥିଲା । ଲୋଥଲଠାରେ ଭୂଖନନ ଫଳରେ ଜଣାପଡ଼ିଛି ଯେ, ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତା ଦକ୍ଷିଣରେ ନର୍ମଦା ଓ ତାପ୍ତିନଦୀ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ହୋଆନ୍ ଓ ସୁରାଟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏବଂ ପୂର୍ବରେ ଯମୁନାର ଉପନଦୀ ହିନ୍ଦନ୍ କୁଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ଏଇ ଅଞ୍ଚଳରେ ବାସ କରୁଥିବା ଲୋକମାନେ ସିନ୍ଧୁ ଉପତ୍ୟକାରୁ ଯଥେଷ୍ଟ ଦୂରକୁ ଖସିଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏମାନେ

^{୫୯} । ଅସୁ — କ୍ଷେପଣେ, ଅସେରୁରନ୍ — ଅମରକୋଷ — ଭନଜୀଦାକ୍ଷିତଟୀକା (ବମ୍ବେ) ।

^{୬୦} । The metaphysics of Saiva Siddhanta System by K. Subrahmaniyam, M.A.M.L. (III Oriental Conference, Madras)

ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଓ ହରପ୍ପାର ନଗର ନିର୍ମାଣ କୌଶଳ ଏବଂ ସାଧାରଣ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ-ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅବଲମ୍ବନ କରୁଥିଲେ”^(୬୧) । ତା’ପରେ ସେହି ସେହି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ବସତିସ୍ଥାପନ କରି ନିଜ ନିଜକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜାତି ବା ଗୋଷ୍ଠୀ ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେଉଥିଲେ । ଏହା ଅବଶ୍ୟ ବର୍ଷେ ଦୁଇବର୍ଷର କଥା ନୁହେଁ; ଏଥିରେ କାଳଚକ୍ରର ଶତାବ୍ଦୀ ଶତାବ୍ଦୀ ଅତିବାହିତ ହୋଇଯାଇଛି ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ କଥା ବି ସୁଚେତ ହେବା ଦରକାର । ଆର୍ଯ୍ୟ-ଅନାର୍ଯ୍ୟର ଏହି ଦୀର୍ଘକାଳ ଯୁଦ୍ଧବିଗ୍ରହ ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ଉପକୂଳ-ଅରଣ୍ୟବାସୀ ଶବରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ତିଳେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରଭାବ ପକାଇ ପାରି ନ ଥିଲା । ଯେଉଁଦିନୁ ଭାରତର ଆଦିମ ଅଧିବାସୀ ଶବରମାନଙ୍କୁ ଉତ୍ତରଦିଗରତ (ଅର୍ଥାତ୍, ଆଫଗାନିସ୍ତାନଦେଇ ପୂର୍ବ-ଇରାନ ଆଦିଅଞ୍ଚଳ) ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ବିତାଡ଼ିତ କରି ସୈନ୍ଧବ ଉପତ୍ୟକା ପ୍ରଭୃତି ସମତଳ ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କରେ ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର ଆରମ୍ଭ କଲେ^(୬୨) ସେହିଦିନଠାରୁ ସେମାନେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳ ଆଡ଼କୁ ପଳାଇ ଆସି ତାଙ୍କର ପରମ୍ପରାଗତ ସାମାଜିକ ରୀତିନୀତି, ଆଖିର-ବିରାଜଦ୍ୱାରା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଭାବେ ଚଳିତ ହୋଇ ଚାଲିଆଡ଼େ ବିସ୍ତ୍ରୀୟ ହେଉଛି । ଏହି ହେତୁରୁ ଗଞ୍ଜାମ ଓ ବିଶାଖାପାଟଣା ମାଳଅଞ୍ଚଳ ସମେତ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀପ୍ରାନ୍ତ ଉଦ୍ଧାତଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ସୁଦ୍ଧା ଶବରବସତି ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି^(୬୩) । ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାର ଦକ୍ଷିଣ ସୀମାନ୍ତରେ ବଂଶଧାରୀ-ନଦୀକୂଳରେ ଏମାନେ ବହୁ ସଂଖ୍ୟାରେ ବସବାସ କରି ରହିଥିବା ଦେଖାଯାଏ^(୬୪) ।

ଗୋଦାବରୀ ନଦୀର ଏକ ଉପନଦୀର ନାମ ‘ଶବରୀ’ ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ଅଞ୍ଚଳବାସୀ ଶବରଙ୍କ ନାମରେ ସେହିଟି ନାମିତ ହୋଇଥିବ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ ହୁଏ^(୬୫) । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେ ଗହନ ଅରଣ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପଶୁପକ୍ଷୀ ଶିକାର କରି ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ କଲାବେଳେ ଆଉ କେତେ ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ରହିଯାଇ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ବୃତ୍ତି ଅବଲମ୍ବନ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଲେ, କେହି କେହି ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ମତ୍ସ୍ୟ ଶିକାର କରି, ଆଉ କେହି ଗହନ ବନରେ ମାଟି ଖୋଳି ହରିଡ଼ା, ହଳଦୀ ପ୍ରଭୃତି ଋଷକରି, ଆଉ କେତେ ପାଳନଯୋଗ୍ୟ ପଶୁ ସଂଗ୍ରହପୂର୍ବକ ସେମାନଙ୍କ ମାଂସାଦିଦ୍ୱାରା ଉଦରପୋଷଣ କରି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଭାବେ ବଢ଼ିବା ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଆଉ ବା କେହି ଶିକାର ଛାଡ଼ି ଫଳମୂଳ ଖାଇ ବଞ୍ଚିବାକୁ ଦ୍ୱିଧାବୋଧ କଲେ ନାହିଁ^(୬୬) । ଫଳରେ ନିରୁଦ୍ଧ ଅରଣ୍ୟବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ପଶୁମାଂସାହାରୀ, ପକ୍ଷୀମାଂସାହାରୀ, ନୀଚଶ୍ରେଣୀର ପଶୁମାଂସାହାରୀ (ଯଥା— ବ୍ୟାକ୍ସ, ଶୁପତ, ଚଣ୍ଡାଳ ପ୍ରଭୃତି) ରୂପରେ ନାନାବିଧ ଗୋଷ୍ଠୀର ଉଦ୍ଭବ ଘଟେ । ପରେ କାଳକ୍ରମେ ଯେତେବେଳେ ଇତର ଜାତିର କ୍ରମସଂଗ୍ରହଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ଅଧିକ ପରିଚିତ ହୋଇ ଆସିଥିବେ ସେତେବେଳେ ଶବର, ବ୍ୟାଧ ପ୍ରଭୃତି ଉପାଧିରେ ଭୂଷିତ ହୋଇଥିବେ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଏମାନଙ୍କର ବାସଭୂମି ପୂର୍ବରେ ଗଙ୍ଗାସାଗର, ଦକ୍ଷିଣରେ କୃଷ୍ଣାତୀର, ପଶ୍ଚିମରେ ଛୋଟନାଗପୁର ଓ ଉତ୍ତରକୁ ଏବର ଛତିଶଗଡ଼ ଧରି ସମସ୍ତ ପୂର୍ବକୁଳ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ଏକ ବିସ୍ତୃତ ଅଞ୍ଚଳ ଥିଲା^(୬୭) ।

୬୧ । ୧୯୫୭-୫୮ର ‘ଖୋଦାକ କାର୍ଯ୍ୟ ବିବରଣ’— ମାଡ଼ଭୂମି, ରବିବାର (ତା ୧୨.୧୦.୫୮)

୬୨ । History and Culture of the Indian People, Vol. II (Bharatiya Itihas Samity), Forward, pp.VII.

୬୩ । କଳିଙ୍ଗ ଦେଶ ଚରିତ୍ର — ଡେଲେଙ୍ଗା — R. Subbarau, M.A.L.T., pp. 40-46 (ଆନ୍ଧ୍ର ଇତିହାସ ପରିଶୋଧକମଣ୍ଡଳୀ — ରାଜମହେନ୍ଦ୍ର ୧୯୩୦)

୬୪ । “ଆପ୍ରାକ୍ତମୁନିନ୍ଦିଲି ବଂଶଧାରୀ ନଦୀତଟମୁନା ମଧୁକବନମ୍ଭୁ କଲଦୁ । ଆୟୁ ଶବଲୁ ନିବସିଷ୍ଟ ଯନ୍ମାରୁ” Ibid, pp. 41.

୬୫ । Ibid, pp 41.

୬୬ । The Aborigines — B.C. Majumdar, pp 33-46.

୬୭ । Ibid.

ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ବିଭିନ୍ନ ସଭ୍ୟତାର ସଂଘର୍ଷ ଓ ସମାଧାନ

ଏଣେ ଦୀର୍ଘକାଳବ୍ୟାପୀ ଯୁଦ୍ଧବିଭୀଷିକା ସମ୍ଭାଳି ନ ପାରି ପ୍ରାଣବିକଳରେ ହେଉ, କିମ୍ବା ବୃତ୍ତିନିର୍ବାହ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ହେଉ, କିମ୍ବା ଶାନ୍ତିମୟ ଜୀବନଯାପନ ସକାଶେ ହେଉ, ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କ ଭିତରୁ ଅନେକେ ଶବର-ଅଞ୍ଜଳ ଆଡ଼କୁ ପଳାଇ ଆସିଥିଲେ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କିଛି ନାହିଁ । ସେମାନେ ନୂତନ ପରିବେଶ ମଧ୍ୟରେ ନିଜ ନିଜର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସଭା ହଜାଇ ଦେଶକାଳୋଚିତ ସଭ୍ୟତାକୁ ଆପଣାର କରିନେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ସେଥିଦ୍ୱାରା ଅବିମିଶ୍ରିତ ଆଞ୍ଚଳିକ ଶବର-ସଭ୍ୟତା ଭିତରେ କିଛି ନା କିଛି ନୂତନତା ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରବେଶ କରିଥିବ । ନବାଗତ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ଶତଚେଷ୍ଟା ସତ୍ତ୍ୱେ ବି ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଏକ ହୋଇପାରି ନ ଥିବେ; କିନ୍ତୁ ପରସ୍ପର ଉପରେ ପରସ୍ପରର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିବା ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ । ଫଳରେ କେତେକ ନୂତନ ଗୋଷ୍ଠୀର ଉଦ୍ଭବ ଘଟିଥିବା ସମ୍ଭାବନା । ସେହି ମିଳିତ ଗୋଷ୍ଠୀ ହିଁ କାଳକ୍ରମେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ନାମରେ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଥିଲେ^(୧) ।

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଯେଉଁମାନେ ଜନବସତିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଞ୍ଚଳ ଆଡ଼କୁ ନ ଆସି ବନ୍ଧିଶଭାରତ ମଧ୍ୟରୁ ଖଣ୍ଡେ ଖଣ୍ଡେ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରି ବସତି ସ୍ଥାପନ କଲେ, ସେହିମାନେ କେତେ କାଳ ପରେ ଆପଣା ଆପଣା ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପରକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମଣି ଅଧିକ୍ଷିତ ସ୍ଥାନକୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଉପାଧିରେ ଭୁକ୍ଷିତ କରିଥିଲେ । ସେହି କାରଣରୁ ବୋଧହୁଏ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ—

“ଆନ୍ଧ୍ରାଃ କର୍ଣ୍ଣାଟକାଣ୍ଡେବ ଗୁର୍ଜରା ଦ୍ରାବିଡ଼ସ୍ତଥା
ମହାରାଷ୍ଟ୍ରା ଜତି ଖ୍ୟାତାଃ ପଞ୍ଚେତେ ଦ୍ରାବିଡ଼ାଃ ସୂତାଃ”^(୨) ।

ଉପରୋକ୍ତ ପାଞ୍ଚପ୍ରକାର ଜାତି ‘ଦ୍ରାବିଡ଼’ ବୋଲି ଉକ୍ତ ହେଉଥିବା ଦେଖୁ । ଏଠାରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଶବ୍ଦଟି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ।

ଆନ୍ଧ୍ର, କର୍ଣ୍ଣାଟକ, ଗୁର୍ଜର, ଦ୍ରାବିଡ଼ ଓ ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ଏପରି ପାଞ୍ଚଟି ଶବ୍ଦ ଥାଉ ଥାଉ ପଞ୍ଚଗୁର୍ଜର ବା ପଞ୍ଚ-ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ବୋଲି ଉକ୍ତ ନ ହୋଇ ପଞ୍ଚ-ଦ୍ରାବିଡ଼ ବୋଲି କାହିଁକି କୁହାଯାଇଛି ତାହା ପ୍ରଣିଧାନର ବିଷୟ । ବୋଧହୁଏ ଏସବୁ ଗୋଷ୍ଠୀ ଦିନେ ‘ଦ୍ରାବିଡ଼’ ବୋଲି କେବଳ ପରିଚିତ ଥିଲେ; ପରେ କୌଣସି କାରଣ ନେଇ ପରସ୍ପର ବିଭକ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିବା ହେତୁ ପ୍ରାଚୀନ ଐକ୍ୟ ବା ସ୍ମୃତିରକ୍ଷା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ‘ପଞ୍ଚ-ଦ୍ରାବିଡ଼’ ବୋଲି ଅଭିହିତ ହେଲେ । ଆହୁରି ଦେଖିବାର କଥା, ‘ଦ୍ରାବିଡ଼’ ଦେଶବାଚକ ଶବ୍ଦ ନୁହେଁ, ଏହା ଜାତିବାଚକ । ଦ୍ରମିଳ=ଦ୍ରାବିଡ଼ (ତାମିଲ) । ଅନ୍ୟ ଋଗ୍‌ବେଦିୟାଦି ଦେଶବାଚକ ଶବ୍ଦ । ଏଥିରୁ ଆମେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମାନ କରି କହିପାରିବା, ଯେଉଁମାନେ ସ୍ୱାକୀୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ସ୍ୱାଧୀନତା ରକ୍ଷାପାଇଁ ଶହ ଶହ ବର୍ଷଧରି ବିଦେଶୀ ଆର୍ଯ୍ୟ ଶତ୍ରୁଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରାଣପାତ ସଂଗ୍ରାମ କରି ବୀରଦ୍‌ବ୍ୟଞ୍ଜକ ପରାଜୟ ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ, ସେହିମାନେ ଥିଲେ ପ୍ରକୃତ ଦ୍ରାବିଡ଼ ବା ତଥାକଥିତ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଦାସ-ଦସ୍ୟୁ । ତାଙ୍କ ନିଜର ନାମ ଥିଲା ଦ୍ରମିଳ ବା ତାମିଲକ^(୩) । ସେମାନେ ହିଁ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟକୁ ପଳାଇ ଆସି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରି ମହାରାଷ୍ଟ୍ର, ଗୁର୍ଜର, ଆନ୍ଧ୍ର ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ଅଧିକ୍ଷିତ ଅଞ୍ଚଳର ନାମକରଣ କରିଥିଲେ । ପରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଦେଶବାସୀ ହିସାବରେ ଆପଣାର ପରିଚୟ ଦେବାପାଇଁ ନିଜ ନିଜକୁ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀ, କର୍ଣ୍ଣାଟକୀ ପ୍ରଭୃତି ବୋଲି ପରିଚିତ କଲେ । ଏତେ ନୂତନତା ସତ୍ତ୍ୱେ ସେମାନେ ନିଜକୁ ‘ଦ୍ରାବିଡ଼’ ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେବାରେ ଗୌରବାନ୍ୱିତ ମନେ କରୁଥିଲେ । ଏଣୁ ମନେହୁଏ, ଏହା ହିଁ ‘ପଞ୍ଚ-ଦ୍ରାବିଡ଼’ ଶବ୍ଦର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ । ତା’ର କେତେକାଳ ପରେ ଦେଶ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟନେଇ ଗୋଷ୍ଠୀ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଗଢ଼ି ଉଠିଲା । ସମୟାନୁକ୍ରମେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ପ୍ରଥମେ

୧ । The Aborigines – by B.C. Majumdar, pp 33-46.

୨ । ବାଗୁର ସଂହିତା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୩ । History and Culture of the Indian People, Vol. I, pp.156

ଆକସ୍ମିକ, ପରେ ଧାରାବାହିକ ସାମାଜିକ ଚଳଣି ଘେନି ଶାଖାଗୋଷ୍ଠୀ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା^(୪) ।

ଏହାଛଡ଼ା ଦ୍ରାବିଡ଼ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଏହିପରି କେତେ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକ ଥିଲେ ଯେଉଁମାନେ ସ୍ୱଇଚ୍ଛାରେ ହେଉ, ବା ଯୁଦ୍ଧକାଳୀନ ବାଧ୍ୟବାଧକତାରେ ହେଉ, ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଅଧୀନତା ସ୍ୱୀକାର କରି ପଡ଼ିଥିଲେ । ସ୍ୱଇଚ୍ଛାରେ ସେହିପରି ଶତ୍ରୁର ପରାଧୀନ ରହିବା ସଂଖ୍ୟା ନଗଣ୍ୟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ସ୍ୱାର୍ଥସଂରକ୍ଷଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଓ ଯୁଦ୍ଧବନ୍ଦୀ ଭାବରେ ବହୁସଂଖ୍ୟକ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଯେ ଶତ୍ରୁପକ୍ଷର କରଗତ ହୋଇଥିବେ ଏଥିରେ ଅବିଶ୍ୱାସ କରିବାର କିଛି ନାହିଁ । ସେହି ଭାଗ୍ୟହୀନ ବନ୍ଦୀସଂପ୍ରଦାୟକୁ ଆଭିଜାତ୍ୟସମ୍ପନ୍ନ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ‘ଦାସ’ ଆଖ୍ୟା ଦେଇ କେତେକ ନିଜର କର୍ମ ସଂପାଦନ କରିବାରେ ବିନିଯୋଗ କରିଥିବେ । ପରେ ତାଙ୍କର ବଂଶଧରମାନେ ଆପଣାକୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ଶାଖାର ବୋଲି ପରିଚିତ କରିଥିବେ । ସେ ଯାହାହେଉ, ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ବନ୍ଦୀ-ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ଶତ୍ରୁର ଆଦେଶରେ ନିନ୍ଦନୀୟ କର୍ମ କରିବାକୁ ଅବଶ୍ୟ କୁଣ୍ଡିତ ଓ ପଶ୍ଚାତ୍ତପ୍ତ ହୋଇଥିବେ । ଏଣୁ ଅନେକ ସମୟରେ ସୁବିଧା ଓ ସୁଯୋଗ ଖୋଜି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକେ କିଛି କିଛି ସମ୍ପତ୍ତି ଧରି କିମ୍ବା ଖାଲି ହାତରେ ବି ଶତ୍ରୁ କବଳରୁ ପରିତ୍ରାଣ ଲାଭିବାପାଇଁ ଖସି ପଳାଇଯାଇଥିବେ । ଏହି ପ୍ରକାର ଫେରାର ସମ୍ପ୍ରଦାୟକୁ ‘ଦସ୍ୟୁ’ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଥିବା ସମ୍ଭବ । ରଗ୍‌ବେଦ ଭିତରେ ବହୁ ସୂକ୍ତରେ ଦସ୍ୟୁମାନଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେମାନେ ବାଟ ଜଗି ହତ୍ୟା କରନ୍ତି, ସଞ୍ଜନ ଲୋକଙ୍କୁ ପଥଭ୍ରାନ୍ତ କରନ୍ତି; ବରୁଣାଦି ଦେବତାଙ୍କୁ ଉପାସନା କରନ୍ତି ନାହିଁ, ସର୍ବଦା ପରର ଅନିଷ୍ଟ ପାଞ୍ଚନ୍ତି, ନିରପରାଧ ଲୋକଙ୍କୁ ଧରି ନିର୍ମମ ଅତ୍ୟାଚାର କରନ୍ତି । ଏସବୁ କାରଣରୁ ବରୁଣ-ଇନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ଦେବତାମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ଧୂସ କରିଦେବା ଭଟିତ ଇତ୍ୟାଦି^(୫) ।

ବାସ୍ତବିକ ଦସ୍ୟୁମାନଙ୍କର ଉଲ୍ଲିଖିତ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଯଦି ସତ୍ୟ ହୋଇଥାଏ, ତା’ହେଲେ ନିତାନ୍ତ ଘୃଣ୍ୟ । ଏହା ବୈଦିକ

ଯୁଗରେ ଯେପରି ନିନ୍ଦନୀୟ ଥିଲା ଆଜିର ଏଇ ସ୍ୱାଇଲାକ୍ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ନିନ୍ଦନୀୟ ରହିଛି, ରହିବ; କିନ୍ତୁ ଏତିକି ବିଚାର କରିବାର କଥା, ଗୋଷ୍ଠୀ-ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ କିମ୍ବା ଜାତି-ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ବଞ୍ଚିରହିବା ଲାଗି ସଂଗ୍ରାମ ନିଆଁ ଜଳି ଉଠିଲା ବେଳେ ବୈଦିକ ଯୁଗର ତଥାକଥିତ ଦସ୍ୟୁମାନଙ୍କୁ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଦେବତାମାନେ ନିଜର ଦୈବପ୍ରଭାବରେ କାହିଁକି ଧୂସ କରିବାକୁ ଯାଆନ୍ତେ ବୁଝିହେଉନି, ଯାହାହେଉ ଦସ୍ୟୁଦଳ ପରାଜିତ ଓ ପଦାନତ ହେଲେ, ଏକଥା ନିଶ୍ଚିତ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବାକୁ ଯିବା ବେଦ ରଚନାବେଳକୁ ଭାରତବର୍ଷର ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥା କ’ଣ ଥିଲା ? ଶ୍ୱେତକାୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ଜାତିର ଭାରତ ଆକ୍ରମଣ ପୂର୍ବରୁ ସିନ୍ଧୁପ୍ରଦେଶରେ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଓ ହରପ୍ପା ଭଳି ଏକ ବିଶାଳ ସଭ୍ୟତା ମୁଣ୍ଡ ଟେକି ରହିଥିଲା, ଏକଥା ସମେସ୍ତ ଜଣାନ୍ତି । ଏହାର ସ୍ରଷ୍ଟା ଥିଲେ ‘ଦ୍ରାବିଡ଼’ ନାମକ ଏକ ଜାତି, ଏ ସଭ୍ୟତା ଆର୍ଯ୍ୟ ସଭ୍ୟତାଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ ଥିଲା । ଏହାର ସଂସ୍କୃତି, ସାମାଜିକତା, ଗୁରୁପରମ୍ପରା, ଧର୍ମାଦର୍ଶ, ମୋକ୍ଷପନ୍ଥା ସବୁ ଅଲଗା ଥିଲା । ଧର୍ମଗୁରୁମାନଙ୍କ ସେବା ଓ ସ୍ମୃତିରକ୍ଷା ଏହି ଧର୍ମର ଆଦର୍ଶ ଥିଲା । ଭୂଖନନ ଫଳରେ ଆବିଷ୍କୃତ ପୁରାତତ୍ତ୍ୱାତ୍ମକର ଆକୃତି ସହିତ ଜୈନମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ସାମ୍ୟ ଲକ୍ଷିତ ହେଉଥିବାରୁ ଠିକ୍ ଏବର ଜୈନଧର୍ମ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ଆଦିମ ବୀଜସ୍ୱରୂପ ଏକପ୍ରକାର ଧର୍ମ ସେତେବେଳେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ବିଶ୍ୱାସ ହୁଏ । ବସ୍ତୁତଃ ଜୈନଧର୍ମଟି ପୃଥିବୀରେ ମୂଳ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଧର୍ମ । ବୈଦିକ ଧର୍ମ ଏ ଦେଶକୁ ଆସିବାର ବହୁପୂର୍ବରୁ ଏଇ ଜୈନଧର୍ମ ଏ ଦେଶରେ ଥିଲା । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ପ୍ରାଗବୈଦିକମାନଙ୍କ ଭିତରେ, ବୋଧହୁଏ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଥିଲା^(୬) । ଏହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଜୈନଗ୍ରନ୍ଥ ସମୂହରୁ ଯେପରି ଅନୁମିତ ହୁଏ, ସେହିପରି ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ପ୍ରଥମେ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟକଥା ଦେଖାଯାଉ ।

ବେଦରେ ଇନ୍ଦ୍ର, ବରୁଣ, ଅଗ୍ନି ପ୍ରଭୃତି ଦେବତାଙ୍କ ନାମ ଛଡ଼ା ରକ୍ଷା, ଅରିଷ୍ଟନେମି ପ୍ରଭୃତି ଆହୁରି କେତେକ

୪ । Ibid Vol. II, Forward, pp. VIII, K.M. Munshi.

୫ । ରଗ୍‌ବେଦ ୧-୧୮୪; ୨-୨୩, ୨-୨୮, ୭-୩; ୬-୫୩ ପ୍ରଭୃତି ।

୬ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଜୈନଧର୍ମ — ଲେ. ଶ୍ରୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ସାହୁ, ଗୁରୁ ପ୍ରବେଶ, ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ, ପୃ. ୬ ।

ନାମ ସୁଦ୍ଧା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ^(୭) । ଏମାନେ ଜୈନପରମ୍ପରାର ଚତୁର୍ବିଂଶତି ତୀର୍ଥଙ୍କର ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ଜଣେ ତୀର୍ଥଙ୍କର, ବିଶେଷତଃ ରକ୍ଷତ ସେଇ ଧର୍ମର ଆଦିଗୁରୁ ବା ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଅଟନ୍ତି^(୮) । ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ ଓ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭାଗବତରେ ରକ୍ଷତ ପୁଣି ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଦଶାବତାର-ପୂର୍ବ ଏକ ଅବତାର ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ^(୯) । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ସେ ପୁରାଣରେ ‘ମହାଯୋଗୀଶ୍ୱର’ ବୋଲି ଚିହ୍ନିତ । ଜୈନ-ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ରକ୍ଷତଙ୍କ ଯେପରିଭାବେ ଚିତ୍ରଣ କରାଯାଇଛି, ଠିକ୍ ସେହିପରି ଆର୍ଯ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଦୁହେଁ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି କହିଲେ ବୋଧହୁଏ ଭୁଲ୍ ହେବନି । ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ ବିଶେଷତଃ ବ୍ରାହ୍ମଣଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରୁ ଆମେ ଅନୁମାନ କରିବାର କାରଣ ଅଛି ଯେ ସେତେବେଳେ ବିଭିନ୍ନ ଆଦର୍ଶମୂଳକ ଦୁଇଟି ଧର୍ମ ପ୍ରତିଯୋଗୀଭାବେ ସମାଜରାଜରେ ଗତି କରୁଥିଲା । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଏକ ବୈଦିକ ଧର୍ମକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଅନ୍ୟଟି ସିନ୍ଧୁ ସଭ୍ୟତାକାଳୀନ ଧର୍ମ, ଏ କଥାରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଏହା ଦ୍ରାବିଡ଼, ଜୈନ, ଆଦିମ, ପାଣ୍ଡବତ, ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଯେକୌଣସି ଆଖ୍ୟାରେ ଆଖ୍ୟାୟିତ ହେଉ ଯିବ ନାହିଁ^(୧୦) ।

ହୋମେରିକ୍ ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନେ ଯେପରି Zewକୁ ବର୍ଷାର ଦେବତା ଭାବରେ କିନ୍ତୁ ନୀତିରେ ମଣିଷ ବୋଲି ଧାରଣା କରନ୍ତି, ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଦେବତାମାନଙ୍କୁ

ସେହିପରି ବିଶ୍ୱାସ କରି ଯାଗାଦି ଅନୁଷ୍ଠାନ କରନ୍ତି^(୧୧); କିନ୍ତୁ ସୈନ୍ଧବଯୁଗର ଜୈନ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ଜୀବ କିମ୍ବା ମଣିଷଠାରୁ ସେମିତି କିଛି ବେଶି ଭିନ୍ନ ଦେଖନ୍ତି ନାହିଁ । ଏକଥା ପ୍ରାଚୀନ ମିଶରୀୟ ସଭ୍ୟତାର ଆଲୋଚନା କଲେ ମଧ୍ୟ ଜଣାପଡ଼େ । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୫୫୦୦ (ପାଞ୍ଚହଜାର ପାଞ୍ଚଶହ) ବର୍ଷରୁ ଏହା ମିଶରଦେଶୀୟ ପୌରାଣିକ ଗନ୍ଧମାନଙ୍କର ଅନ୍ତରାଳରେ ଅନ୍ତର୍ଭାବିତ ପରିମାଣରେ ନିହିତ ଥିଲା । ଦେବତା, ମନୁଷ୍ୟ, ପଶୁ, ପକ୍ଷୀ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜୀବଦେହରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କା’ (ଆତ୍ମା) ଅଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରାଣୀର କା’ ସେହି ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରାଣୀ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ସତ୍ ଓ ଚିରସ୍ଥାୟୀ; ଏହି ହେତୁରୁ ମିଶରଦେଶବାସୀ ଦେବତାଜ୍ଞାନରେ ପ୍ରାଣୀର ଉପାସନା କରୁଥିଲେ^(୧୨); କିନ୍ତୁ ଜୈନମାନଙ୍କ ମତରେ ଦେବତାମାନେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଭୁବନରେ ସାଧାରଣ ମଣିଷଠାରୁ କିଛି ଅଧିକ । କର୍ମ କରିବାରୁ ଦେବତ୍ୱ ଲାଭ କରି ସ୍ୱର୍ଗାଦିରେ ଅଧିଷ୍ଠାନ କରନ୍ତି । ପରେ କର୍ମଫଳ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଗଲାମାତ୍ରେ ପୁଣି ମର୍ତ୍ତ୍ୟକୁ ଉଲ୍ଲିଆସନ୍ତି^(୧୩) । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ସ୍ୱର୍ଗ ଗୋଟିଏ ନୁହେଁ, ଅନନ୍ତ । ଏକଥା ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ଜୀବନ ଚରିତରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝାପଡ଼େ । ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ତ୍ରୟୋଦଶ ସ୍ୱର୍ଗର ଇନ୍ଦ୍ର ବୋଲି କଥିତ ଅଛି । ସେ ମହାବୀର ବର୍ଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବରୁ ତୀର୍ଥଙ୍କର, ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମେ ନିମ୍ନଲିଖିତ କାହାଣୀ ଦେଖୁଁ ।

୭ । ରଗ୍‌ବେଦ ମଂ ୧ମ, ସୁ ୮୯ ମନ୍ତ୍ର-୬ । ସୃଷ୍ଟିର ଇନ୍ଦ୍ର ବୁଦ୍ଧଶ୍ରବୀଃ, ସୃଷ୍ଟି ନଃ ପୁଷ୍ଟା ବିଶ୍ୱେଦେବୀଃ । ସୃଷ୍ଟି ନ ପ୍ରାକ୍ଷର୍ଯ୍ୟୋଽରିଷ୍ଟନେମିଃ । ସୃଷ୍ଟି ନୋ ବୃହସ୍ପତିର୍ଦିଧାତୁ । ‘ରକ୍ଷତ ଏବ ଭଗବାନ ବ୍ରହ୍ମା, ତେନ ଭଗବତା ବ୍ରହ୍ମଣା ସ୍ୱାୟମେବା ଚାର୍ଯ୍ୟାନି ତପସା ତ ? ପ୍ରାପ୍ତଃ ପରଂ ପଦମ ।’

୮ । The Cultural Heritage of India, Vol. I, pp. 185 (Ramkrishna Centenary Committee)

(୧ ରକ୍ଷତ, ୨ ଅଜିତ, ୩ ଶାମ୍ବର, ୪ ଅଭିନନ୍ଦନ, ୫ ସୁମତି, ୬ ପଦ୍ମପ୍ରଭ, ୭ ସୁପାର୍ଶ୍ୱ, ୮ ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରଭ, ୯ ସୁବିଧୁ, ୧୦ ଶୀତଳ, ୧୧ ଶ୍ରେୟାଂସ, ୧୨ ବସୁପୂଜ୍ୟ, ୧୩ ବିମଳ, ୧୪ ଅନନ୍ତ, ୧୫ ଧର୍ମ, ୧୬ ଶାନ୍ତି, ୧୭ କୁନ୍ଦ, ୧୮ ଅର, ୧୯ ମଲ୍ଲା, ୨୦ ସୁବ୍ରତ, ୨୧ ନେମି, ୨୨ ଅରିଷ୍ଟନେମି, ୨୩ ପାର୍ଶ୍ୱ, ୨୪ ମହାବୀର (ବର୍ଦ୍ଧମାନ) ଏମାନେ ଚତୁର୍ବିଂଶତି ତୀର୍ଥଙ୍କର) ।

୯ । ଶ୍ରୀମତାଗବତ ସ୍କନ୍ଦ ୧୧ ଶ, ଅ. ୨, ଶ୍ଳୋ. ୧୫ ଓ ଅ., ୪ ଶ୍ଳୋ. ୧୭ ।

୧୦ । Philosophies of India – by Heinrich Zimmer (Bollingen Series XXVI) pp 184.

୧୧ । Philosophies of India – by Heinrich Zimmer (Bollingen Series XXII) Editor’s note, pp 184.

୧୨ । ‘କା’ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପଣ୍ଡିତ କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର, ସାହିତ୍ୟପ୍ରବେଶ-ମାୟା ଭାଗ (ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ), ପୃ. ୧୭୨-୭୩ ।

୧୩ । Zimmer – pp. 184

‘ଆଗେ ପାର୍ଶ୍ବନାଥ ବ୍ରହ୍ମୋଦଶ ସ୍ବର୍ଗର ଇନ୍ଦ୍ର ଥିଲେ । ତାଙ୍କର କର୍ମଫଳ ପୂରିଯିବାରୁ ପୁଣି ସେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୋକରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ । ସେ ରାଜା ଅଶ୍ବସେନଙ୍କ ଔରସରେ ରାଣୀ ଉମାଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ତାଙ୍କର ଦ୍ବିତୀୟ ପୁତ୍ର ମରୁତୁତିରୂପେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କଲେ । ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ପୁତ୍ର ‘କର୍ମଠ’ ଜଣେ ଦୁଷ୍ଟ ବାଳକ, ବର୍ଷ କଲା; ମରୁତୁତି^(୧୫) କିନ୍ତୁ ଗୋରା । ସେ ଜନ୍ମ ହେବାର ତିରିଶବର୍ଷ ଠାରେ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଅହିଂସା ଧର୍ମ ପ୍ରସାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେଥିରେ କର୍ମଠ ଦେଷପରାୟଣ ହୋଇ ତାଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରତି ଅତ୍ୟାଚାର କରିବାରୁ ଅଶ୍ବସେନ କୁହ୍ନି ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ରାଜ୍ୟରୁ ବାହାର କରାଇଦେଲେ । ସେ ଯାଇ ବଣରେ ରକ୍ଷିମାନଙ୍କ ସହିତ ଜୀବନଯାପନ କଲେ । କେତେକାଳ ପରେ ମରୁତୁତି ଭାଇଙ୍କର ମତି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଥିବ ଭାବି ତାଙ୍କୁ ଫେରାଇ ଆଣିବା ସକାଶେ ନିକଟକୁ ଗଲେ, ସେ ଯାଇ ଭାଇ କର୍ମଠଙ୍କ ପାଦରେ ପ୍ରଣାମ କରିବା ସମୟରେ କର୍ମଠ ପୂର୍ବ କ୍ରୋଧର ପ୍ରତିହିଂସାରୂପ ଏକ ପଥର ଖଣ୍ଡରେ ଆଘାତ କଲେ । ମରୁତୁତି ଇହଲୋକରୁ ବିଦାୟ ନେଲେ ସୁଦ୍ଧା ପରେ ତାହାଙ୍କୁ ମୁକ୍ତି ଦେଲେ, ମାତ୍ର ସେଠାର ତପସ୍ବୀମାନେ ଏହା ଜାଣି ତାଙ୍କୁ ନିଜ ଗୋଷ୍ଠୀରୁ ବିତାଡ଼ିତ କଲେ । ଏଣୁ ସେ ସେଠାରୁ ଝଲିଆସି ‘ଭିଲ୍ଲୁ’ମାନଙ୍କ ସହିତ ଶେଷ ଜୀବନ କଟାଇଲେ^(୧୬) ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ କାହାଣୀରୁ ଜୈନମାନଙ୍କର ଜନ୍ମାନ୍ତର ଗ୍ରହଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଶ୍ବସ୍ତ ଧାରଣା ଥିଲା ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ^(୧୭); ତା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆଉ ଦୁଇଟି କଥା ମଧ୍ୟ ଆଖିଆଗରେ ପଡ଼େ— କୃଷ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣର ଅଗ୍ରଜ ଓ ଭିଲ୍ଲୁ ଜାତି । ଏ ବିଷୟ ପରେ ଆଲୋଚନା କରିବା; ଏଠାରେ କିନ୍ତୁ କହିବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ—

ଜୈନମାନେ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ମଣିଷରୂପରେ ଧାରଣା କରୁଥିଲେ; ସେମାନେ ସ୍ବଇଚ୍ଛାରେ ଆସି ମଣିଷ ଗର୍ଭରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ । ଏହା ପାର୍ଶ୍ବନାଥଙ୍କର କଥା । ପୁଣି ଏହାଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସେ ଅରିଷ୍ଟନେମି ଜୈନପରମ୍ପରାର ଦ୍ବୀବିଂଶ ତୀର୍ଥଙ୍କର । ସେ ପାର୍ଶ୍ବନାଥଙ୍କର ୮୪ ହଜାରବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଥିଲେ ବୋଲି ଜୈନଶାସ୍ତ୍ରକାରମାନେ କହନ୍ତି^(୧୮) । ପାର୍ଶ୍ବନାଥ ମହାବୀରଙ୍କ ନିର୍ବାଣଲାଭର ୨୫୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଥିଲେ । ମହାବୀରଙ୍କ ନିର୍ବାଣଲାଭ ସମୟ ହେଉଛି ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୫୨୬^(୧୯) । ତା’ହେଲେ ଅରିଷ୍ଟନେମିଙ୍କ ସମୟ କାହିଁଯାଇ ପଡ଼ିବ ତା’ର ଇୟରା ନାହିଁ । ଦ୍ବୀବିଂଶ ତୀର୍ଥଙ୍କର ଅରିଷ୍ଟନେମିଙ୍କ ଗଣନା ବେଳକୁ ଯଦି ବର୍ଷସଂଖ୍ୟାର ଇୟରା ରହୁନି, ଆଦିମ ତୀର୍ଥଙ୍କର ରକ୍ଷତ ଯେ କେଉଁଠି ପଡ଼ିବେ— ସେତେବେଳକୁ ପୃଥିବୀ ତିଆରି ହୋଇଛି କି ନାହିଁ କିଏ କହିବ ? ତଥାପି ଉକ୍ତ ପୌରାଣିକ ମିଥ୍ୟା କଳ୍ପନାରୁ ଏତିକି କଳନା କରାଯାଇପାରେ, ବୈଦିକ ମନ୍ତ୍ରରେ ରକ୍ଷତ— ଅରିଷ୍ଟନେମି ଶବ୍ଦ ଦେଖିବାକୁ ମିଳୁଥିବାରୁ ସେ ବେଦ ରଚନାବେଳକୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲେ— ଏ କଥା ନିଶ୍ଚିତ; ଆହୁରି ଏକଥା ବି କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ରକ୍ଷତ—ଅରିଷ୍ଟନେମି ଯେଉଁ ଧର୍ମର ଗୁରୁ ଥିଲେ, ତାହା ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ଜୈନଧର୍ମ ବିନା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ସେହି ଧର୍ମ ହିଁ ଦ୍ରାବିଡ଼ଧର୍ମ ନାମରେ ବେଦ—ପୂର୍ବ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଯୁଗରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ପରେ ତାହା ଜୈନଧର୍ମରୂପେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କଲା । ଏଣୁ ଦାର୍ଶନିକ Zimmer ସାହେବ କହନ୍ତି— “This would seem to suggest that in Zoroastrianism a resurgence of pre-Aryan factors in Iran, following a period of Aryan supremacy, may be represented—

୧୪ । ପାର୍ଶ୍ବନାଥଙ୍କ ଜାଗତିକ ନାମ ।

୧୫ । *Philosophies of India* – by Heinrich Zimmer, Jainism, pp 181-93 (Bollingen Series XXVI)

୧୬ । The non-Aryan, Dravidian people of India, on the other hand for whom reincarnation was a basic law, regarded duties simply as beings (formerly human or animal) who had merited bliss” (Zimmer pp. 184)

୧୭ । *Ibid*, pp 183

୧୮ । *Ibid*

something comparable to the Dravidian resurgence in India in the forms of Jainism and Buddhism.”^(୧୯) । ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଇରାନ ଦେଶର ଜୋରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ଆର୍ଯ୍ୟଧର୍ମର ପ୍ରସାର ପରେ ପରେ ଆର୍ଯ୍ୟପୂର୍ବ ଧର୍ମର ପୁନରୁତ୍ଥାନ ପରି ଭାରତରେ ମଧ୍ୟ ଆଦିମ ଦ୍ରାବିଡ଼ଧର୍ମ ଜୈନଧର୍ମ ରୂପରେ ମୁଣ୍ଡ ଟେକି ଉଠିଥିଲା ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବା ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଜୈନଗ୍ରନ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣିତ କାହାଣୀରେ ଥିବା ‘କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ ଅଗ୍ରଜ’ ବିଷୟ । ଏହି କାହାଣୀ ସହିତ ପ୍ରାଚୀନ ଇଜିପ୍ଟ କାହାଣୀରେ ଥିବା ‘The Story of Two-Brothers’^(୨୦) ଗଳ୍ପର କିଛି ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଅଛି କି ନାହିଁ ଦେଖିବାର କଥା । ଆଉ ଆର୍ଯ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଦେବାପୁର ଯୁଦ୍ଧର ମୂଳବାକ କ’ଣ, ତାହା ବି ଟିକିଏ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା ଉଚିତ । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ବାଇବେଲ୍ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଗଳ୍ପମାଳା ମଧ୍ୟରେ ଥିବା Cain and Abel ଓ Esaw and Jacob ଗଳ୍ପ^(୨୧) ତଥା ପାରସ୍ୟକାହାଣୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ‘Dark Brothers’ ବା ‘କାଳିଆ ଭାଇ’ ଦାହକ (Azhi Dahak)ର ତତ୍ତ୍ୱ ବୁଝି ଏସବୁର ପରସ୍ପର ଯୋଗସୂତ୍ର କ’ଣ ଖୋଜି ବାହାର କଲେ ସେତେବେଳେ ନିଃସନ୍ଦେହରେ ପ୍ରମାଣିତ ହେବ ଯେ, ସବୁଗୁଡ଼ିକର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଏକ— ବିଭାବ ଏକ^(୨୨) । କାରଣ ସବୁ ଗଳ୍ପରେ ଅଗ୍ରଜ ହିଁ ଦୁଷ୍ଟ, ପାପୀ, ଅତ୍ୟାଚାରୀ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ ଆସିଛି ଏବଂ ଅନୁଜ ଉଦାରତା, ଦୟାଲୁତା ଓ ଧାର୍ମିକତାଦ୍ୱାରା ଅଗ୍ରଜର ସମସ୍ତ ଅପରାଧ ନିରାତଙ୍କଭାବେ ମାର୍ଜନା କରିଆସୁଛି ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଧର୍ମବାଦର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଭାବନା ଛଡ଼ା ସେ କାହାଣୀମାନଙ୍କରୁ ବାସ୍ତବ ଇତିହାସର କି ସୂଚନା ମିଳେ, ତାହା ବି ଟିକିଏ ଆଲୋଚନା କରିବା କଥା । ସବୁଠାରେ ଅଗ୍ରଜ ଦୁଷ୍ଟ, ଅନୁଜ ସାଧୁ । ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଗ୍ରଜ ପରାଜିତ, ଅନୁଜ ବିଜୟୀ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ । ବିଜୟୀ ପକ୍ଷ

ଧାର୍ମିକ ଓ ନ୍ୟାୟପରାୟଣରୂପେ ଚିତ୍ରିତ । ବିଜୟୀ ପକ୍ଷ ନିଜକୁ ନ୍ୟାୟବାନ୍ ଏବଂ ଧର୍ମୀୟା କହି ପରାଜିତ ପକ୍ଷକୁ ଦୋଷୀ ଓ ପାପୀୟା କହିବା ସାଧାରଣ କଥା । ସେହିପରି ଆଦିମ ଅଷ୍ଟିକ ଶବର (ଅଗ୍ରଜ) ଆଗନ୍ତୁକ ଅନାୟି ଦ୍ରାବିଡ଼ (ଅନୁଜ) ଦ୍ୱାରା ପରାଜିତ ହୋଇ ଦ୍ରୋହୀ ଏବଂ ହୀନ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଅତଏବ ବିଜୟୀ ଦ୍ରାବିଡ଼ ନିଜକୁ ନବାଗତଭାବେ ସମ୍ମାନିତ କରି ଅଗ୍ରଜ କୃଷକାୟ ଶବରକୁ ଅରଣ୍ୟବାସୀ ଶ୍ୱାପଦଙ୍କ ସହିତ ବାସ କରିବାକୁ ପଠାଇ ନିଜର ସ୍ୱାର୍ଥସାଧନ କରିଛି । ଏହା କର୍ମଠ ଓ ମରୁଭୂମି କାହାଣୀର ସାରସବୁ । ତା’ର କିଛି କାଳପରେ ଯେତେବେଳେ ଦୀର୍ଘକାୟ ସୁଶ୍ରୀ ଆର୍ଯ୍ୟଜାତି ତୃତୀୟ ଭ୍ରାତାରୂପେ ଭାରତବର୍ଷରେ ପଦାର୍ପଣ କରନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ପରାଜିତ ଅନାୟି ଦ୍ରାବିଡ଼ (ଅଗ୍ରଜ)ର ନ୍ୟାୟପରାୟଣତା ରହିଲା ନାହିଁ । ସେ ସେହିକ୍ଷଣି ଅତ୍ୟାଚାରୀ ଦାସ-ଦସ୍ୟୁରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲା । ଏତେବେଳେ ବି ସେହି କଥା, ବିଜୟୀ ଆଗନ୍ତୁକ ଆର୍ଯ୍ୟ ଅନୁଜ, ପରାସ୍ତ ପୂର୍ବାଗତ ଅନାୟି ଅଗ୍ରଜ । ଏହି ଅପେକ୍ଷାକୃତ କୃଷକାୟ ଅନାୟିମାନେ ହିଁ ଦସ୍ୟୁ ଓ ଅସୁର^(୨୩) । ଆଉ ଶୁଭ୍ରକାୟ ଅନୁଜ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଦେବତା । କର୍ମଠର ବନବାସ ଓ ପରେ ଭିଲୁଙ୍କ ସହିତ ବନ୍ଧୁତା ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଏହି ଧାରଣା ପ୍ରମାଣିତ ବୋଲି ମନେହୁଏ । କାରଣ ‘ଭିଲୁ’ ହେଉଛି ଶବରଜାତିର ଏକ ଇତରବିଶେଷ ଗୋଷ୍ଠୀ । ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ ସହ୍ୟ କରି ନ ପାରି ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ଶବରଙ୍କ ସହିତ ପରେ ବନ୍ଧୁତାସୂତ୍ରରେ ଆବଦ୍ଧ ରହିଥିଲେ ।

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି, ସିନ୍ଧୁସଭ୍ୟତା ବା ଜୈନସଭ୍ୟତା ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟସଭ୍ୟତା ଆଗରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଆର୍ଯ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ବଳିଷ୍ଠ ସଂପ୍ରସାରଣ ସତ୍ତ୍ୱେ ବି ପୂର୍ବ ସଭ୍ୟତା ଏକାବେଳେ ନିଷ୍ପିନ୍ନ ହୋଇଯାଇ ନ ଥିଲା, ବରଂ ସମାନ୍ତରାଳଭାବେ ଗତି କରୁଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଉଭୟ ଆଦର୍ଶ ପୃଥକ୍ ଥିଲା । ଗୋଟିଏ ଯାଗାଦି କ୍ରିୟାନୁଷ୍ଠାନମୂଳକ ଥିଲାବେଳେ

୧୯ । Ibid, pp 185-186

୨୦ । Popular stories of Ancient Egypt— by G. Masprero, pp 1-20 (New York & London - 1915)

୨୧ । Bible – Old Testament.

୨୨ । Philosophies of Indi – H. Zimmer, pp 186 (Editor’s note)

୨୩ । ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ – ଅଧ୍ୟାୟ ୩ୟ; ଖଣ୍ଡ ୪ର୍ଥ, ପୃ: ୬୨ ।

ଅପରଟି ପୁରାପୁରି ଅହିଂସା ତଥା ସନ୍ନ୍ୟାସମୂଳକ ଥିଲା^(୧୪) । ଏକର ସ୍ୱର୍ଗଲାଭ ପାଇଁ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି ଯାଗ, ଅନ୍ୟର ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ବା କୈବଲ୍ୟ ସକାଶେ ଆତ୍ମସଂଯମ; ଏକର ଅଦୃଷ୍ଟ ଧର୍ମୋତ୍ପତ୍ତି ପାଇଁ ‘ସର୍ବମେଧେ ସର୍ବଂ ହିଂସ୍ୟାତ’, ଅପରର ଆତ୍ମଲାଭ ସକାଶେ ‘ମା ହିଂସ୍ୟାତ୍ ସର୍ବଭୂତାନି’; ଏହିପରି ଦୁଇଟି ଆଦର୍ଶ ସମତାଳରେ ସମାନ ବିକ୍ରମରେ ପାଦ ପକାଇ ଉଠିଥିଲା^(୧୫) । ଅବଶ୍ୟ ଏହା ଆର୍ଯ୍ୟ-ଅନାର୍ଯ୍ୟ ସଂଘର୍ଷର ଶେଷ ପାଦର କଥା । ସେତେବେଳକୁ, ଏପରିକି ବୈଦିକ କ୍ରିୟାଶୀଳ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରେ ବି ପ୍ରତିକ୍ରିୟାଶୀଳ ଅପରଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ଅନେକାଂଶରେ ବିସ୍ତାରଲାଭ କରିସାରିଥିଲା । ଫଳରେ ସେମାନଙ୍କ ଭିତରେ ସୁଦ୍ଧା ଦୁଇପ୍ରକାର ମତବାଦ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା^(୧୬) । ଉଲ୍ଲିଖିତ ବଶିଷ୍ଠ ଓ ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଙ୍କ ବାକ୍ୟ ଦ୍ୱୟରୁ ସେହି ଅର୍ଥ ହିଁ ବୁଝାପଡ଼େ ।

ପୁଣି ମଧ୍ୟ ଏସବୁ ଅନୁମାନ କରିବାର ଆହୁରି କେତେ କାରଣ ରହିଛି । ପ୍ରଥମେ ଭାରତର ଉତ୍ତମ-ପଶ୍ଚିମ ପ୍ରାନ୍ତ ଆଡୁ ଯେତେବେଳେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଦଳବଦ୍ଧଭାବେ ଆସିଲେ, ସ୍ଥାନୀୟ ସିନ୍ଧୁପ୍ରଦେଶବାସୀ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ଆକ୍ରମଣ ଧକ୍କା ସହି ନ ପାରି ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ଅଞ୍ଚଳ ଆଡ଼କୁ ପଛଘୁଞ୍ଚା ଦେଇ ଉଠିଆସିଲେ । ଅବଶ୍ୟ ସୁଦୂର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ଯେଉଁମାନେ ପଳାୟନ କଲେ ସେମାନଙ୍କ କଥା ଅଲଗା, ମାତ୍ର ଯେଉଁମାନେ ସାହସର ସହିତ ବରାବର ଯୁଦ୍ଧବିଗ୍ରହରେ ମାତି ରହିଥିଲେ, ସମ୍ଭବତଃ ଉତ୍ତର-ଭାରତର ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳ ଧରି ପୂର୍ବ ଉପକୂଳଯାଏ ଭୃଞ୍ଚକକୁ ସୁଦୃଢ଼ ସାମରିକ ବ୍ୟୁତ୍ଥ ଭଳି ନିରାପଦ ରଖିଥିଲେ । ପରେ ଯେବେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମାବର୍ତ୍ତରେ^(୧୭) ସବୁଠାରୁ ରହି ପୁନରାକ୍ରମଣରୁ କ୍ଷାନ୍ତ

ହୋଇଥିବେ ସେତେବେଳେ ପରାଜିତ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟ ଚିରକାଳ ଯୁଦ୍ଧଜନିତ ତିକ୍ତତା ହେତୁ ବିଜିତ ଜାତି ଉପରେ ଓଲଟି ଆକ୍ରମଣ କରିବାକୁ ସାହସ କରି ନ ଥିବେ । ଫଳରେ ଦୀର୍ଘକାଳ ସଂଘର୍ଷରେ ଅବସାନ ଘଟିଲା ।

କିନ୍ତୁ ଏଇଠି ଦେଖିବାର କଥା, ଏହି ଦୀର୍ଘ ଯୁଦ୍ଧକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଏକପକ୍ଷ ଅପରପକ୍ଷଠାରୁ କି କି ବସ୍ତୁ ଆହରଣ କରି ନିଜକୁ ପରିପୁଷ୍ଟ କରିଛନ୍ତି, କି ରକମର ଦାନଦେଇ ଅପରପକ୍ଷକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛନ୍ତି । ଏକ ଆଡ଼େ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟଧର୍ମରେ ଯାଗାଦି କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ସଙ୍ଗେ ପାଣ୍ଡୁପତ ଧର୍ମର ଆଦର୍ଶ ଆସି ‘ଇଶାନ’ ରୂପେ ଅଲକ୍ଷିତଭାବେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କଲାବେଳେ ଅନ୍ୟଆଡ଼େ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅହିଂସା ବା ସନ୍ନ୍ୟାସମୂଳକ ସିନ୍ଧୁଧର୍ମରେ ହିଂସାସମ୍ବଳିତ ବଳିପ୍ରଧାନ ବୈଦିକ ଧର୍ମର ପରୋକ୍ଷ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ି ଏକପ୍ରକାର ନୂତନ ଶୈବ ତଥା ଶାକ୍ତ ଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିଲା^(୧୮) । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ବନ୍ଦୀ ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନେ ଯେପରି ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସହିତ ମିଳି ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଶୂଦ୍ରଶ୍ରେଣୀରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେଲେ, ସେହିପରି କେତେକ ଆର୍ଯ୍ୟସୁଦ୍ଧା ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରହି ନିଜକୁ ‘ଦ୍ରାବିଡ଼ ବ୍ରାହ୍ମଣ’ ବୋଲି ପରିଚିତ କଲେ । କେବଳ ତିହ୍ନା ପରିଚୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ନୁହେଁ— ଆଖିର, ବିଝର, ଭାଷା, ସାହିତ୍ୟ ସବୁ ବିଷୟରେ ପରସ୍ପର ପ୍ରଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆର୍ଯ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଦୁଇପ୍ରକାର ଚିନ୍ତାଧାରା-ସମ୍ବଳିତ ଲେଖା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହେଲା । ଫଳରେ କାଶୀ, କୋଶଳ, ବିଦେହ, ମଗଧ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶକୁ କୁରୁ ପାଞ୍ଚାଳ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶର ଜନତା ଯିବାରେ ଆପଣି ଦର୍ଶାଇ ନିମ୍ନଲିଖିତ ସୁତ୍ରୋପାଖ୍ୟାନ ‘ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ’ରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହେଲା ।

୨୪ । The Cultural Heritage of India, Vol. I, pp. 215 (Ramkrishna Centenary Committee)

୨୫ । The Cultural Heritage of India, Vol. I, pp. 186

୨୬ । ଭଗବାନ୍ ପରଶୁରାମ — K.M. Munshi (ହିନ୍ଦୀ) ପ୍ରସ୍ତାବନା, ପୃ. ୧୦

୨୭ । “ସରସ୍ୱତୀଦୃଷ୍ଟଦୃତ୍ୟୋର୍ଦେ ବନଦ୍ୟୋ ଯିଦନ୍ତରମ୍

ତଂ ଦେବନିର୍ମିତଂ ଦେଶଂ ବ୍ରହ୍ମାବର୍ତ୍ତଂ ପ୍ରତକ୍ଷତେ । ।”

ମହାଭାରତ ପର୍ବ XVI, ଅଧ୍ୟାୟ ୧୧୦, ଶ୍ଳୋ.୪୪

For detail see also ‘Three Vedic Fathers of Geology (The South Indian Text Edition) by N.B. Rao, pp. 35-40

୨୮ । History and Culture of the Indian People – Vol. II, Forward by K.M. Munshi, pp. XI

“ଭାରତର ପୂର୍ବ ଦେଶସ୍ଥିତ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ବୈଦିକ ଧର୍ମ ଓ କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡ ନ ମାନି ନୂତନ ଧର୍ମରେ ଦାକ୍ଷିତ ହୋଇଥିବାରୁ, କୁରୁ-ପାଞ୍ଚାଳ ଦେଶର ସାମାଜିକ ପ୍ରଥାଠାରୁ କାଶୀ, କୋଶଳାଦି ଦେଶର ସାମାଜିକ ପ୍ରଥା ପୃଥକ ଥିବାରୁ, ପୁଣି ବ୍ରାହ୍ମଣ ସମ୍ପ୍ରଦାୟକୁ ଚତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ-ପତିଭାବେ ସ୍ୱୀକାର କରୁ ନ ଥିବାରୁ, ଏବଂ ସେଠାରେ ଅଧିବାସୀମାନେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାକୁ ଶୁଦ୍ଧଭାବେ ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ନ ପାରି ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ଭାଷା ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବାରୁ ବ୍ରହ୍ମାବର୍ତ୍ତନିବାସୀ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ସେହି ସେହି ଦେଶରେ ପଦାର୍ପଣ କରିବା ନିଷିଦ୍ଧ^(୨୯) ।” ତା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସେସବୁ ଦେଶକୁ ମେଘ ଓ ଦେଶ ବୋଲି କୁହାଗଲା^(୩୦) । ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯୁଦ୍ଧୋତ୍ତର ଭାରତରେ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷା ବ୍ୟବହୃତ ହେଲାବେଳେ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ଅନ୍ୟଭାଷା କଥିତ ହେଉଥିଲା । ତଥାପି ଏକତ୍ରାବସ୍ଥାନ ହେତୁ ଆର୍ଯ୍ୟ-ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଉଭୟ ଭାଷା ପରସ୍ପର ପ୍ରଭାବିତ ହେବା ଫଳରେ ଭାଷାରେ ନୂତନତା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପଡୁଥିଲା । ଏହା ପ୍ରଥମେ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଭାଷାଭାଷୀବହୁଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ମୁଷ୍ଟିମେୟ ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ବସତି ଫଳରେ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା ପରି ଲାଗେ । କାରଣ ସୈନ୍ଧବ ଜାତିର ଭାଷାଠାରୁ ନବୀନତା ବୈଦିକ ଭାଷା ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବଳିଷ୍ଠ ଥିଲା^(୩୧) । ଏହା ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରାକୃତ ବା ପାଲିଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତିର କାରଣ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ସେତିକି ନୁହେଁ, ଏ ଯୁଗବେଳକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୦୦୦ରୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୬୦୦ ବର୍ଷ ସମୟକୁ ଶୁଦ୍ଧ ଉତ୍ତର-ଭାରତରେ କୁରୁ, ପାଞ୍ଚାଳ, କେକୟ ପ୍ରଭୃତି ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳର ପୂର୍ବଖଣ୍ଡ ଓ ମଧ୍ୟଭାରତ ମଧ୍ୟରେ କୋଶଳ, ବିଦେହ, ମଗଧ ପ୍ରଭୃତି ଏବଂ ଶୁଦ୍ଧ ଦକ୍ଷିଣରେ ଅବନ୍ତୀ, ମାଳବ ପ୍ରଭୃତି ଦୈଶିକ ବିଭାଗ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ^(୩୨) । ଏ କଥା ବାଳସନେୟାସଂହିତାରେ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି ।

କିନ୍ତୁ ଭାରତବର୍ଷର ଏହିସବୁ ଯୁଗାନ୍ତକାରୀ ପରିବର୍ତ୍ତନ ମଗଧ ସମ୍ମିଳନ ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ଉପକୂଳନିବାସୀ ଶବରଜାତିର ବିଶ୍ୱାସବାଦମୂଳକ ସତ୍ୟତା ଉପରେ କିପରି ତିଳେସୁଦ୍ଧା ପ୍ରଭାବ ପକାଇପାରି ନ ଥିଲା ତାହା ହିଁ ପ୍ରଣିଧାନର ବିଷୟ । ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିତାଡ଼ିତ ହୋଇ ପ୍ରାଚୀନ ଅଷ୍ଟିକ ଶବରଗୋଷ୍ଠୀ ଯେଉଁ ଦିନଠାରୁ ପୂର୍ବସାଗର-ଉପକୂଳ-ସଂଲଗ୍ନ ଘନଜଙ୍ଗଲ ମଧ୍ୟରେ ଆପଣାର ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲା, ସେହିଦିନଠାରୁ ବା ତା’ ଆଗରୁ କୌଳିକ ପରମ୍ପରା ଅନୁଯାୟୀ ପାଳନ କରିଆସିଥିବା ସତ୍ୟତାକୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଏସିଆ ପ୍ରାନ୍ତରୁ ମିତ୍ରାବରୁଣ, ନା ସତ୍ୟ, ଜୟ ପ୍ରଭୃତିକୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରିଆସିଥିଲା ପରି ସାଙ୍ଗରେ ଧରିଆସିଥିଲା । ଜାତି ସଙ୍ଗେ ଜାତୀୟ ଧର୍ମ, ଜାତୀୟ ପରମ୍ପରା, ଜାତୀୟ ସଙ୍ଗୀତ, ଜାତୀୟ ଦେବତା, ଜାତୀୟ ଆଖିରବିଖର ସବୁ ଯେ ଆସିଥିବ ସେଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ସେହି କାରଣରୁ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଶବରଭୂମି (ଓଡ଼ିଶା)ର ଧର୍ମ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର, ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର, ବିଖରଧାରା ମଧ୍ୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ଏହା ଆର୍ଯ୍ୟ-ଦ୍ରାବିଡ଼-ପରମ୍ପରାଶୂନ୍ୟ ଏକ ମହନୀୟ ରସରେ ରସାଶିତ । ଯାହାହେଉ ପାରମ୍ପରିକ ପ୍ରଥାର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ରକ୍ଷା, ପିତୃ-ପିତାମହଙ୍କ ପ୍ରତି ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ, ପରିଶେଷରେ ସ୍ୱାନୁଷ୍ଠିତ ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସର ନିବିଡ଼ ଆକର୍ଷଣ ଭିତରେ ଶବରଗୋଷ୍ଠୀ ଏତେଦୂର ଆବଦ୍ଧ ଥିଲା ଯେ, ତାକୁ ସେଥିରୁ ବିଚ୍ୟୁତ କରିବା ଅସମ୍ଭବ ଥିଲା । ତେଣୁ ଯେତେବଡ଼ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଝଡ଼ ବର୍ଷାର ଆଘାତରେ ବି ସେ ସଙ୍କୁଚିତ କିମ୍ବା ବିଚଳିତ ହୋଇପଡ଼ିନାହିଁ । ତା’ର ଦେବତା, ତା’ର ମଙ୍ଗଳାକାଂକ୍ଷୀ ବୃକ୍ଷ, ଦାରୁ, ଶିଳାଖଣ୍ଡ ପରି ସେ ଅଚଳ ଓ ଅଚଳ ରହିଛି । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ବୃକ୍ଷ କିମ୍ବା ଦାରୁ ବିନା ଅନ୍ୟକୁ ଦେବତା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିନାହିଁ । ତା’ର ଦୃଷ୍ଟିରେ ‘ଦାରୁ’ ଏକା ପୂଜ୍ୟ ଦେବତା, ଶୁଭାଶୁଭ ପ୍ରଦାତା, ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା^(୩୩) ।

୨୯ । ଶତପଥବ୍ରାହ୍ମଣ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୩୦ । “ଋତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ବ୍ୟବସ୍ଥାନଂ ଯସ୍ମିନ୍ ଦେଶେ ନ ବିଦ୍ୟତେ ।

ମେଘେ ଦେଶଃ ସ ବିଜେୟଃ ଆର୍ଯ୍ୟବର୍ତ୍ତଃପରମ୍” ।। (ବାଗୁରସଂହିତା)

୩୧ । History and Culture of the Indian People – Vol. II, Forward by K.M. Munshi, Vol. IX

୩୨ । Ibid pp II

୩୩ । Vide The New Encyclopaedia (Critical Examination of the Philosophy of Religion)

ଏହା ବୋଲି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମଦର୍ଶନଠାରୁ ତା'ର ଧର୍ମଦର୍ଶନ ନ୍ୟୁନ ଏକଥା କହିପାରିବା ନାହିଁ । ତା'ର ଧର୍ମ ବିଶ୍ୱାସ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ତା'ର ମୁକ୍ତି ଆଦର୍ଶବାଦରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ । ତାକୁ ସୁଖଲିପିସାଲୀଗି ଅଦୃଷ୍ଟ ସ୍ୱର୍ଗକଳ୍ପନା କରିବାକୁ ପଡ଼ିନାହିଁ । ତା'ର ହେତୁ ବା ସାଧନସ୍ୱରୂପ ଯାଗ-ଯଜ୍ଞାଦି କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ କରିବାକୁ ସେ କେବେ ପସନ୍ଦ କରିନାହିଁ । ଜାଗତିକ ଭୋଗବିଳାସର ଦୂରରେ ରହି ସନ୍ନ୍ୟାସ ଅବଲମ୍ବନପୂର୍ବକ ଧ୍ୟାନ, ଧାରଣା, ସମାଧି ପ୍ରଭୃତି କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ନିର୍ବାଣ ଲାଭ ପ୍ରତି ସେ କେବେ ଆକାଂକ୍ଷା ରଖିନି । ତା'ର ଆଦ୍ୟଭୂମିକା ସଦୃଶ ଅହିଂସା ମାର୍ଗକୁ ସୁଦ୍ଧା କେବେ ଅନୁସରଣ କରିନାହିଁ । ଖରା, ବର୍ଷା, ଶୀତ ତା'ର ଦୃଷ୍ଟିରେ ନିତାନ୍ତ ସାଧାରଣ କଥା । ତା' ଆଖିରେ ସେସବୁ ପ୍ରକୃତିର ଅଭ୍ୟାସଗତ ନିତ୍ୟକର୍ମ । ଏଣୁ ତା'ର ଆଦର୍ଶ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ— ଜାଗତିକ । ତା'ର କର୍ମଭୂମି ଅରଣ୍ୟ, ଧର୍ମ ବଞ୍ଚିରହିବା । ଏଥିପାଇଁ ସେ ବୃକ୍ଷକୁ ହିଁ ଦେବତା କରି ବାଛିନେଇଛି । ତା'ର ଆଦର୍ଶରେ ଏକା ସେ ପ୍ରାଣଧାରଣ କରିଛି । ବୃକ୍ଷ ଯେପରି ଆପେ ଗଜାହୋଇ ଆକାଶ ଉପରୁ ଓ ମାଟିଭିତରୁ ତେଜ, ରସ, ବାୟୁ ପ୍ରଭୃତି ଆହରଣ କରି ବଞ୍ଚିରହେ, ଯଥାଶକ୍ତି ଫଳପୁଷ୍ପାଦି ବିତରଣ କରି ଅନ୍ୟର ଉପକାର ସାଧନ କରେ ଏବଂ ଅଭାବ ପକ୍ଷକୁ ଅନ୍ତତଃ ଛାୟା ଟିକିଏ ସୁଦ୍ଧା ନ ଦେଇ ରହିପାରେ ନାହିଁ, ଶବର ବି ସେହିପରି ଅରଣ୍ୟରେ ଜନ୍ମ ଲଭେ, ଆପଣାର କରତରଣ ସାହାଯ୍ୟରେ ଆପଣାର ଜୀବିକାନିର୍ବାହ କରେ ଏବଂ ସନ୍ତାନସନ୍ତତିକୁ ଯଥାଶକ୍ତି ସାହାଯ୍ୟ କରି ବଳିଲେ ଅନ୍ୟର ଉପକାର କରିବାକୁ କେବେ ପଛଘୁଞ୍ଚା ଦିଏ ନାହିଁ । ବୃକ୍ଷ ପରି ସେ ସର୍ବସହା । କୁଠାରାଘାତରେ ସେ ସ୍ଥାନରୁ ଯିବ ନାହିଁ । ସମାପସ୍ତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗଛଲତାର ସ୍ୱାଧୀନ ବୃତ୍ତିରେ କେବେ ସେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ହୋଇନାହିଁ, ବରଂ ସୁବିଧା ଦେଖି ତାଳ ମେଲାଣି ତାକୁ ଉପରକୁ ଟାଣିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛି । ଏଥିରେ ତା'ର ମହତ୍ତ୍ୱ, ଉଦାରତା ବୃଦ୍ଧି ପାଇଛି ସିନା ତଳକୁ ଖସିନାହିଁ । ଆବଶ୍ୟକସ୍ଥଳେ ସ୍ୱାର୍ଜିତ ଆହାରରୁ କିଛି କିଛି ଅଂଶ ଦେଇ ଅନ୍ୟର କଲେବର ପୁଷ୍ଟ କରିଛି । ଏହା ହିଁ ଶବରର ଆଦର୍ଶ, ଏହା ହିଁ ତା'ର ଧର୍ମ-ଦର୍ଶନ । ଏହି କାରଣରୁ

ସେ ବୃକ୍ଷ ବା ଦାରୁ ପୂଜା କରିଆସିଛି— ଆସୁଥିବ ମଧ୍ୟ । ଏହା ହିଁ ତା'ର ମୈତ୍ରାଧର୍ମ ।

ତା'ଛଡ଼ା ଶବରଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟରେ ଆଉ ଏକ ବିଶେଷ ରକମର ଆଦର୍ଶ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେ ହେଉଛି ଶିଳାଦର୍ଶ । ଜଙ୍ଗଲକୋଣରେ ବି ଗୋଟାଏ ଅକର୍ମଣ୍ୟ ଶିଳାଖଣ୍ଡ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ଉପାସନା କରିଆସୁଛି ସେ । ଏଥିରୁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ ଶବର ଯେପରି ଏକପକ୍ଷରେ ବୃକ୍ଷଧର୍ମୀ ସେହିପରି ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ପାଷାଣଧର୍ମୀ^(୩୪) । ପାଷାଣ ପରି ସେ ଟାଣ, ନିଷ୍ଠୁର । ସ୍ୱ-ଅଧିଷ୍ଠାନରୁ ଆପେ ଆପେ ବିଚଳିତ ହେବା ତା'ର ସ୍ୱଭାବବିରୁଦ୍ଧ । ସହଜରେ ସେ ଭାଙ୍ଗେ ନାହିଁ । ଯେତେ ଖରା, ବର୍ଷା, ଶୀତ ତା' ଦେହକୁ ଲାଗେ ନାହିଁ । ବରଂ ସେ ଭାବିନିଏ, ସେଇଥିପାଇଁ କେବଳ ତା'ର ଜନ୍ମ, ସେଇଥିରେ ହିଁ ତା'ର ଆନନ୍ଦ; ଏଣୁ ସେ ଆବହମାନକାଳରୁ ପତ୍ରକୁଡ଼ିଆ ବିନା ପ୍ରାସାଦ ଅଜାଳିକା ଆଡ଼େ ମୁହଁ ବୁଲାଇ ଉଠିନି । ସେତିକି ନୁହେଁ, ଅକର୍ମଣିକା ପରି ତାରତମ୍ୟ ଦେଖିବା ବି ତା'ର ଜାତିବିରୁଦ୍ଧ, କାରଣ ସେଥିରେ ଆକୃତିଗତ ବୈଷମ୍ୟ ଛଡ଼ା ପ୍ରକୃତିରେ ବୈଷମ୍ୟ ନାହିଁ । ଅତଏବ, ଶବରବୃକ୍ଷରେ ମଣିଷ ଭିତରେ ଜାତିଭେଦ ନାହିଁ । ଦେବତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିରେ ସମସ୍ତେ ଏକ, ସମସ୍ତେ ନିଜ ନିଜର କର୍ମ କରି ବଞ୍ଚିରହିବା ଧର୍ମ । ଏଥିପାଇଁ ବିଦ୍ୱେଷ କରିବାର କାରଣ ନାହିଁ । ଯେତେବଡ଼ ବୃହତ୍ ଶିଳା ସମାପରେ ଯେତେ କ୍ଷୁଦ୍ର ଧୂଳିକଣା ରହିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା କେହି କାହାରି ବିରୋଧ କରେ ନାହିଁ; ବରଂ ପରସ୍ପରର ସହାୟକତାବେ ପରସ୍ପର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ହୁଅନ୍ତି । ସେହିପରି ଯେ ଯେପରି ଧର୍ମ-କର୍ମ କଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅନ୍ୟର ତା' ଉପରେ କିଛି କହିବାର ନାହିଁ । ଦରକାର ପଡ଼ିଲେ ଉପକାର କରାଯାଇପାରେ— ଅପକାର ନୁହେଁ । ଏହା ହିଁ ତା'ର ପାଷାଣ ଧର୍ମ । ଅନ୍ୟ ଭାଷାରେ ସାମ୍ୟଧର୍ମ— ସହାବସ୍ଥାନ ଧର୍ମ ।

ଏହି ଧର୍ମ ସକାଶେ ତାକୁ ଯୁକ୍ତି କରିବାକୁ ପଡ଼ିନି, ହେତୁ ଖୋଜିବାକୁ ହୋଇନି । ଏହି ହେତୁରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଅହେତୁବାଦୀ, ଅକ୍ରିୟବାଦୀ ଓ ନାସ୍ତିକବାଦୀ ରୂପରେ ସେ ଅଭିହିତ ହୋଇ ଆସିଛି^(୩୫) ।

୩୪ । History and Culture of the Indian People, Vol. I, pp. 152 (Bharatiya Itihas Samity).

୩୫ । କଥାବତ୍ତଥୁ-I, pp. 141

‘ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠନିକାୟ’ରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି— ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଛ’ଜଣ ଧାର୍ମିକ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ‘ପୁରାଣ କାଶ୍ୟପ’ ହେଉଛନ୍ତି ଜଣେ । ତାଙ୍କର ଦର୍ଶନ ଅକ୍ରିୟବାଦ ଓ ଅହେତୁବାଦ ବିନା ଅନ୍ୟ କିଛି ନ ଥିଲା ବୋଲି ଗବେଷକମାନେ କହନ୍ତି^(୩୬) । ତାଙ୍କର ଦର୍ଶନ ସେତେବେଳେ ନିମ୍ନଶ୍ରେଣୀ ମଧ୍ୟରେ ଏତେଦୂର ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା ଯେ, ୮୦୦୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲୋକ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ^(୩୭) । ‘ପୁରାଣ କାଶ୍ୟପ’ ଉତ୍କଳରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିବାର ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ନ ମିଳିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ଉତ୍କଳ ବା ଶବରଭୂମିକୁ କେବଳ ନିଜର କର୍ମକ୍ଷେତ୍ର କରି ବାଛି ନେଇଥିଲେ^(୩୮) । ସେତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗରେ ଜୈନଧର୍ମ ଦୃଢ଼ ମୂଳ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ତାହା କେବେଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା, ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ବିଧିବଦ୍ଧ ପ୍ରମାଣ ମିଳିନାହିଁ । ଯାହାହେଉ, ଏତିକି କିନ୍ତୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ଯେ, ସେତେବେଳେ ଅର୍ଥାତ୍ କଳିଙ୍ଗକୁ ମହାବୀର ବର୍ଷମାନ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ^(୩୯) ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ଭାରତ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ସଙ୍କର ଧର୍ମ ଦେଖାଦେଇଥିଲା । ଏଥିରେ ହେତୁ, କ୍ରିୟା, ଫଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ଆଲୋଚନାର ସଙ୍କେତ ମିଳି ନ ଥିବାରୁ ମନେହୁଏ ଏହା ସାମ୍ୟ ଓ ମୈତ୍ରୀ-ଧର୍ମର ଆଦିମ ଅଙ୍କୁର ଦାରୁ ଓ ଶିଳା-ଧର୍ମ ବିନା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦ୍ୱିବିଧ ସାମ୍ୟ ଓ ମୈତ୍ରୀଧର୍ମରେ ପରିଚ୍ଛଳିତ ଶବର ସୈନ୍ୟ ସଭ୍ୟତା ପୂର୍ବରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୫୦୦୦ ବର୍ଷ ତଳୁ ଭାରତର ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳକୁ ବାହାରି ଆସି ସ୍ଥାୟୀ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ^(୪୦) । ସେମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଶବର, ନିଷାଦ, ଭିଲ୍ଲ ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ନାମଗତ ବୈଷମ୍ୟ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଭେଦ ଘଟିଥିବାର ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଆହାର, ବିହାର, ପୂଜା, ଉପାସନା, ନୃତ୍ୟ, ସଙ୍ଗୀତ ସବୁ ସମାନ ଥିଲା । ସମସ୍ତେ ନିଜ ନିଜର ବୃତ୍ତି-ପତ୍ନୀ ଅଲଗା ଅଲଗା ବାଛି ନେଇଥିଲେ, ଯଦିତ ଗୋଷ୍ଠୀ ବା ପରମ୍ପରାଗତ କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ବେଳକୁ ସମସ୍ତେ ଦଳବଦ୍ଧ ରହୁଥିଲେ । ଏଥିସକାଶେ ସେମାନଙ୍କୁ ଦେଶକାଳ ବ୍ୟବଧାନ ପରସ୍ପରଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ରଖିବାପାଇଁ କେତେକାଂଶରେ ନିମିତ୍ତ ଥିଲା; ତଥାପି ପୂଜା ଉପାସନାବେଳକୁ ତାହା ନଗଣ୍ୟ ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା । କାରଣ ସମସ୍ତଙ୍କ ଜାତୀୟ ଦେବତା ଏକ— ଅଭିନ୍ନ^(୪୧) । ଶବରମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେବତା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ସ୍ଥଳଟି ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ‘ମକ୍କା’ ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନମାନଙ୍କର ‘ପାଲେଷ୍ଟାଇନ୍’ ପରି ଅତ୍ୟନ୍ତ ପବିତ୍ର ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା । ଏଣୁ ଯାନିଯାତ୍ରା ସମୟରେ ପାଖଆଖର ସମସ୍ତ ଶବର ଆସି ଦେବତାଙ୍କୁ ନିଜର ଭକ୍ତି ନିବେଦନ କରୁଥିଲେ । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରେ

୩୬ । O.H.R.J., Vol. IV, pp. 78

୩୭ । J.R.A.S., Vol. VI, pp. 266

୩୮ । O.H.R.J., Vol. III & IV, pp. 78

୩୯ । Religious Movement in Utkal – by Dr. N.K. Sahu, O.H.R.J., Vol. IV, pp 79

୪୦ । “Over five thousand years ago, aboriginal dwellers generally lived in forests, some of them, however, were slowly driven to the valleys before the pressure of more civilised migrants. Then a numerically vast people, with a culture of which the Mohenjodaro ruins are the physical relies and the base of the Tamil language perhaps the intellectual trace, overspread the country.” (History and Culture of the Indian People, Vol. II, Forward by K.M. Munshi, pp. VIII)

୪୧ । ପର୍ବପର୍ବାଣି ଦିନମାନଙ୍କରେ ଓଡ଼ିଶାର ସୁଦୂର ଦକ୍ଷିଣ ସୀମା ଜୟପୁର ମାଳ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଉତ୍ତରରେ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ତଳମାଳ ଓ ପଶ୍ଚିମରେ ସୁନ୍ଦରଗଡ଼ ଅଞ୍ଚଳ ସମେତ ସବୁଠାରେ ପ୍ରାୟ ଏକ ଚକ୍ରମ ଯାନିଯାତ୍ରା, ନାଟ, ଖଟଣି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । (ସଂଗୃହୀତ)

ଏ ଦେବତାଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ‘ଜାତୀୟ ଦେବତା’ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ ।

ଏଇଠି ପୁଣି ଦେଖିବାର ଅଛି, ଶବରର ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ ସୂତ୍ରରେ ଜାତୀୟ ଐକ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ । ଯେତେ ଦେଶ-କାଳ ବ୍ୟବଧାନ ରହିଲେ ସୁଦ୍ଧା, ଯେତେ ପ୍ରକାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ ପରୋକ୍ଷ ଋପ ପଡ଼ିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଦାରୁ-ଶିଳା ବିନା ଆର୍ଯ୍ୟର ‘ସୂର୍ଯ୍ୟ’ଙ୍କୁ କିମ୍ବା ଦ୍ରାବିଡ଼ର ‘ମୂର୍ତ୍ତି’ଙ୍କୁ ବହୁକାଳଯାଏ ସେ

ଦେବତା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିନି । ତା’ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଉଡ଼ୁଛା ପକ୍ଷୀବିଶେଷ ମାତ୍ର । ଏବେ ବି ଶବରମାନେ ଦୈନିକ କାଳଭେଦ ବାରିବା ସକାଶେ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ପକ୍ଷୀ ବୋଲି ବିଚାର କରନ୍ତି । ଏଇ ଷ୍ଟାଇଲ୍‌ର ଯୁଗର ଘଣ୍ଟା-ମିନିଟ୍-ସେକେଣ୍ଡ କିମ୍ବା ମଧ୍ୟଯୁଗର ଘଡ଼ି-ଦଣ୍ଡ-ମୁହୂର୍ତ୍ତ ତାଙ୍କ ଭିତରେ ପଶିପାରି ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କ ଦୈନିକ କାଳବିଭାଗ ହେଲା—

ଶାବରଭାଷା	ଅର୍ଥ	ଆନୁମାନିକ ସମୟ
୧. ତିସା ଡେଡେ	ସୂର୍ଯ୍ୟତେଣା ଡାହୁଛି	୩୩ ପୂର୍ବାହ୍ନ
୨. ଜେୟୋଙ୍ଗାଲେ	ଆକାଶ ନାଲିଆ ଦିଶିଲା	୪୫ ପୂର୍ବାହ୍ନ
୩. ସା ସା ଜା ତାଙ୍ଗଲେ	ସୂର୍ଯ୍ୟ ତଡ଼କୁ ଆସିଲା	୫୫ ପୂର୍ବାହ୍ନ
୪. ତୁଙ୍ଗୟୋଙ୍ଗଲେ	ସୂର୍ଯ୍ୟ ପଦାକୁ ବାହାରିଲା	୬ ପୂର୍ବାହ୍ନ
୫. ତାଙ୍ଗୟୋଙ୍ଗଲେ	ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉପରକୁ ଚଢ଼ିଲା	୭ ପୂର୍ବାହ୍ନ
୬. ଲେଙ୍ଗ୍ ବୋଙ୍ଗ୍ ଯୋଙ୍ଗଲେ	ସୂର୍ଯ୍ୟ ମଝିରେ ରହିଲା	୧୨ ପୂର୍ବାହ୍ନ
୭. ସାଡ଼ି ଯୋଙ୍ଗଲେ	ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓହ୍ଲାଇଲା	୧ ଅପରାହ୍ନ
୮. ରୁବେଙ୍ଗ୍ ଯୋଙ୍ଗଲେ	ଅଳ୍ପ ଓହ୍ଲାଇଗଲା	୩ ଅପରାହ୍ନ
୯. ସୁୟୋ ଯୋଙ୍ଗଲେ	ଶୀତଳ ହୋଇଆସିଲା	୪ ଅପରାହ୍ନ
୧୦. ଗାୟୋଙ୍ଗଲେ	ବୁଡ଼ିଗଲା	୫ ଅପରାହ୍ନ
୧୧. ଆରୁବ୍ବେ	ତାଙ୍କୁଣି ପଡ଼ିଗଲା	୬ ଅପରାହ୍ନ
୧୨. ଆୟୋଙ୍ଗଲେ	କଳା ପଡ଼ିଗଲା	୭ ଅପରାହ୍ନ ^(୪୨)

ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ସୂର୍ଯ୍ୟ ତେଣାମେଲି ଆକାଶବାଟେ ପୁଣି ତା’ର ବସାକୁ ଫେରିଯାଏ, ଯେପରି ପକ୍ଷୀମାନେ କରନ୍ତି । ଏ ହେଲା ଆର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଶବରର ଦୈନନ୍ଦିନ ଧାରଣା । ଆଉ ପୁଣି ଅଜ୍ଞେୟ, ଅଦୃଶ୍ୟ ଶକ୍ତିବିଶେଷର ପ୍ରତିନିଧି ମଣିଷ ବିଗ୍ରହ ତୁଲ୍ୟ ପରୋକ୍ଷ ଦେବତାଙ୍କୁ ବା ସେ କାହିଁକି ଦେବତା ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତା !

ତେଣୁ ତା’ର ଦେବତା ସେହି ବୃକ୍ଷ ବା ଦାରୁ, ଯା’ର ଜୀବନଧାରଣମାନ ସହିତ ତା’ ନିଜର ଜୀବନଧାରଣମାନ ସମାନ ।

ଆଉ ଗୋଟିଏ କଥା, ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଯଜ୍ଞବେଦୀ ବା ଅଗ୍ନିଗୃହ କିମ୍ବା ସୈନ୍ଧବ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କ ଗୁରୁସ୍ଥଳୀ ପରି ଶବରମାନେ କୃତ୍ରିମ ସ୍ଥାନକୁ ଦେବତାଙ୍କ ବାସଯୋଗ୍ୟ ବୋଲି

ବିବେଚନା କରୁ ନ ଥିଲେ । ଆଗରୁ କହିଛି, ସେମାନଙ୍କର ଦେବତା ବୃକ୍ଷ କିମ୍ବା ଶିଳା । ଏଣୁ ତାଙ୍କପାଇଁ କୃତ୍ରିମ ସ୍ଥାନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତା ନ ଥିଲା । ବୈଚିତ୍ର୍ୟମୟ ପ୍ରକୃତିର କୋଳରେ ହିଁ ତାଙ୍କ ଦେବତାଙ୍କୁ ସେମାନେ ନିର୍ବାଚନ କରୁଥିଲେ; ଅର୍ଥାତ୍ ଅରଣ୍ୟ ବା ପର୍ବତ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ବୃକ୍ଷ ସବୁଠାରୁ ଉକ୍ଷୁଷ୍ଟ ବୋଲି ସେମାନେ ଧାରଣା କରନ୍ତି (ସେ କଥା ହେଉ ବା ଶୁଖିଲା ହେଉ— ଏପରିକି ତା’ର ଅବଶେଷ ଥିଲେ ବି ହେଲା) ତାକୁ ହିଁ ଦେବତା ବୋଲି ମାନିନିଅନ୍ତି । ଏଇ ପ୍ରଥା ଆଜିସୁଦ୍ଧା ଶବ୍ଦରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ମୁଁ ନିଜେ ଜାଣେ, ପାରଳାଖୁମୁଣ୍ଡି ମାଳ ଅଞ୍ଚଳର ଏକ ସୌରା ପଲ୍ଲୀରେ ଗୋଟିଏ ପୁରୁଣା ଗଛର ‘ଗଣ୍ଡି’କୁ (ଗଛରୁ ଅର୍ଦ୍ଧେକ ନାହିଁ) ଦେବତା ବୋଲି ପୂଜା କରନ୍ତି । ମୁଁ ପଚାରିଲି, “ଏତେ ଗଛ ଥିଲାଠେଇଁ ଇମିତି ଶୁଖିଲା ଗଛଟିକୁ କାହିଁକି ପୂଜା କରୁଛ ?” ମୋତେ ଉତ୍ତର ମିଳିଲା— “ଥାଉ ବାବୁ, କେଉଁ କାଳର ଦେବତା ଜଏ ।” ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ସେମାନେ ସେସବୁ ନୂଆ କରି ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛାନ୍ତିନି, ଯିମିତି ରହିଛି ସିମିତି ତଳୁ ।

ପଞ୍ଚମ ପ୍ରକାଶ ବେଦ, ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଦାରୁପୂଜା

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବାକୁ ଯିବା ଆର୍ଯ୍ୟ-ଦ୍ରାବିଡ଼ର ଏହି ଦୀର୍ଘକାଳବ୍ୟାପୀ ଯୁଦ୍ଧ ଘନଘଟା ମଧ୍ୟରେ ଶବର-ଅଧିଷ୍ଠିତ ଭୂଖଣ୍ଡ ମଧ୍ୟରେ କି ପ୍ରକାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ଓ ଦାରୁ ଉପାସନା ସେହି ବିବଦମାନ ଗୋଷ୍ଠୀମାନରେ କି ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଜାତ କରାଇଲା । ସ୍ପଷ୍ଟ ମନେହୁଏ, ଏତିକିବେଳକୁ ପରମ୍ପରାନିଷ୍ଠ ଶବରର କୃଷ-ଦେବତା ‘ଦାରୁ-ଦେବତା’ ରୂପେ ପରିଣତ ହୋଇଗଲେଣି । କାରଣ, ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଉପାସିତ ହୋଇଆସୁଥିବା କୃଷର ଅବଶେଷ ବା ଗଣ୍ଡକୁ ଦେବତାରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ତା’ର ପରମ୍ପରା । ସେହି ଦାରୁ ସମ୍ମୁଖରେ ଉଭାବି ହୃଦୟର ଆବେଦନ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବାକୁ ସେ କୁଣ୍ଡାବୋଧ କରୁ ନ ଥିଲା । ଫଳରେ ଦାରୁପୂଜା ବିବଦମାନ ଗୋଷ୍ଠୀଦ୍ୱୟର ଦୃଷ୍ଟି ଏଡ଼ାଇପାରିଲା ନାହିଁ । ଜୈନଦ୍ରାବିଡ଼ର ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜା କିମ୍ବା ଆର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଇନ୍ଦ୍ର-ବରୁଣ ଉପାସନା ତାକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରି ନ ପାରିବାରୁ ସେମାନେ ଦାରୁପୂଜାର ପ୍ରତିକୂଳ ମନ୍ତ୍ରାବଳୀ ରଚନା କରିବାକୁ ବାହାରିପଡ଼ିଲେ । ତେଣୁ ରଗ୍‌ବେଦ ସଂହିତାରେ ଦେଖାଗଲା—

ଅଦୋ ଯଦାରୁ ପୁରତେ ସିନ୍ଧୋଃ ପାରେ ଅପୁରୁଷଂ ।
ତଦାରଭସ୍ୱ ଦୁର୍ହଣୋ ତେନ ଗଚ୍ଛ ପରସ୍ତରମ୍ ॥*

ଏଠାରେ ‘ଅପୁରୁଷ’ ଶବ୍ଦଟିରୁ ମନେ ହେଉଛି, ଏ ‘ଦାରୁ’ ବେଦର ‘ସହସ୍ର ଶୀର୍ଷା ପୁରୁଷ’ କିମ୍ବା ଜୈନ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ର ଉପାସନା ନୁହେଁ । ଏଣୁ ସେଥିରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇ ଆଗେ ତାକୁ ନିଜର କରିନେବା ପାଇଁ କୁହାଯାଉଛି । ଏହା କେହି ଜୈନ କିମ୍ବା ଜୈନ-ଭାବ-ଭାବିତ ଆର୍ଯ୍ୟରକ୍ଷି ଲେଖୁଥାଇ ପାରନ୍ତି । ଏଥିରେ ଜୈନ ଓ ଶବର ଉଭୟ ଧର୍ମର ଟଣାଓଟରା ଜଣାପଡ଼େ । ଏଥିରେ ଅଷ୍ଟିକ୍ ବା ପ୍ରତୋ-ଅଷ୍ଟେଲିଅଡ୍ ସମ୍ବନ୍ଧ କଳିଙ୍ଗ ସହିତ ଖୁବ୍ ଥିଲା ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ଏତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗସ୍ଥ ଦାରୁପାଇଁ ଟଣାଟଣି ଲାଗିଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ଦାରୁ ପ୍ରତିପତ୍ତିଶାଳୀ କରିବାକୁ

ସେମାନେ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗର ବହିର୍ବାଣିଜ୍ୟ ବର୍ମା, ଇଣ୍ଡୋନେସିଆ, ପଲ୍ଲିନେସିଆ ସହିତ ଥିବାର ପଣ୍ଡିତମାନେ କହନ୍ତି । ଅତଏବ, କେହି ଜଣେ ଆର୍ଯ୍ୟଭାବାପନ୍ନ ଜୈନ ରକ୍ଷି କିମ୍ବା ଜୈନଭାବାପନ୍ନ ଆର୍ଯ୍ୟରକ୍ଷି ଏପରି ମନ୍ତ୍ର ରଚନା କରିଥିବା ଅନୁମାନ । କାରଣ, ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆସିବା ପରେ ଜୈନ-ଦ୍ରାବିଡ଼ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ଏପରି ଓତପ୍ରୋତ ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ଘଟିଲା ଯାହାଫଳରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ବହୁଳ ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟରେ ମୁଷିମେୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ଯେପରି ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାବାପନ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିଲେ ସେହିପରି ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ବା ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନେ ପଶି ଆତ୍ମସରା ହରାଇଲେ । ଫଳରେ ବ୍ୟାସ, କୃଷ ପ୍ରଭୃତି ଆର୍ଯ୍ୟୋତର ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କଦ୍ୱାରା ଯେପରି ଆର୍ଯ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଧର୍ମ ପରିପୁଷ୍ଟ ହେଲା ସେହିପରି କୃହସ୍ପତି, ଋଷିକ୍ ପ୍ରଭୃତି ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆର୍ଯ୍ୟବିରୋଧୀ ଦର୍ଶନଗୁଡ଼ିକର ମଧ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ଏହା ହିଁ ରଗ୍‌ବେଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ ମନ୍ତ୍ରରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

କିନ୍ତୁ ଏହା କେବେ ଓ କେଉଁ ସମୟରେ ଘଟିଥିଲା ତା’ର ବିଧିବଦ୍ଧ ପ୍ରମାଣ ମିଳିନାହିଁ । ତଥାପି ଏସବୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୨୦୦ ରୁ ୧୫୦୦ ମଧ୍ୟରେ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । କାରଣ ବେଦ ରଚନାକାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଐତିହାସିକମାନେ ଯେଉଁ ପ୍ରମାଣମାନ ଉପସ୍ଥାପିତ କରନ୍ତି ସେଥିରୁ ଏହି ଧାରଣା ଜାତ ହୁଏ । ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅବଶ୍ୟ ଅନେକ ଐତିହାସିକ ଅନେକ ପ୍ରକାର ମତପୋଷଣ କରନ୍ତି । ଏଣୁ ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସମାଲୋଚକମାନଙ୍କର ମତ ତଳେ ଉଦ୍ଧାର କରାଗଲା ।

ଯେଉଁମାନେ ‘ଅପୌରୁଷେୟଂ ବେଦଃ’ ଅର୍ଥାତ୍ ବେଦ କୌଣସି ପୁରୁଷ ବା ବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ରଚିତ ନୁହେଁ ବୋଲି କହି ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବେଦର ଉତ୍ପତ୍ତି ବୋଲି କହନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କପାଇଁ ‘ବେଦ୍ୟତେ ଅନେକ ସର୍ବମିତି ବେଦଃ’

* ରଗ୍‌ବେଦ, ୧୦ମ, ୧୫୫-୩

ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଜ୍ଞାନ’ ଯାହାଦ୍ୱାରା ଲୋକ ସବୁକୁଆ ଜାଣିପାରେ । କିନ୍ତୁ ‘ବେଦର’ ଯଦି ରଗ୍‌ବେଦାଦି ଗ୍ରନ୍ଥ ବୋଲି ଅର୍ଥ କରାଯାଏ, ତା’ହେଲେ ପୂର୍ବ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଚଳିବନି । ଅବଶ୍ୟ ତା’ ପାଇଁ କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଦୃଷ୍ଟପୂର୍ବ ହେଉ ବା ଲିଖିତପୂର୍ବ ହେଉ ନିଶ୍ଚୟ ତା’ର ଗୋଟିଏ ସମୟ ଅଛି । ସେହି ସମୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ନାନା ପଣ୍ଡିତ ନାନାପ୍ରକାର ସୂତ୍ର ବାହାର କରିଛନ୍ତି ଓ ତା’ର ଫଳ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଯାଇଛନ୍ତି ।

ସେ ସମସ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ସଂସ୍କୃତଭାଷାଭିଜ୍ଞ ମେକସମୁହେର ସାହେବଙ୍କ ସୂତ୍ରଟି ସର୍ବପ୍ରଧାନ ବୋଲି ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଛି । ସେ ରଗ୍‌ବେଦକୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୨୦୦ ବର୍ଷର ରଚନା ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି— ସମସ୍ତ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ ରଚନାକାଳକୁ ଋଷିଯୁଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ— ୧) ଛନ୍ଦଯୁଗ, ୨) ମନ୍ତ୍ରଯୁଗ, ୩) ବ୍ରାହ୍ମଣଯୁଗ, ୪) ସୂତ୍ରଯୁଗ । ମୂଳତଃ ସେଗୁଡ଼ିକର ଭାଷା ଓ ଭାବକୁ ପ୍ରକୃତି କରି ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ ରଚନାଶୈଳୀ ପୂର୍ବଯୁଗର ସୂତ୍ରନା ଦେଇଥିବା ଦେଖି ସେ ଏପରି ଯୁଗବିଭାଗ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ସେ ପୁଣି କହନ୍ତି— ‘ଏ ମଧ୍ୟରୁ ସୂତ୍ରଯୁଗରେ ଅନୁକ୍ରମଣୀ ଓ ପରିଶିଷ୍ଟ ଏପରି ଦୁଇ ଶ୍ରେଣୀର ଲେଖା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଅନୁକ୍ରମଣୀ ଲେଖକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶୌନକ ଏବଂ କାତ୍ୟାୟନ ସର୍ବପ୍ରଥମ । ଶୌନକ, ରଗ୍‌ବେଦର ଅନୁକ୍ରମଣୀ ଏବଂ କାତ୍ୟାୟନ ରଗ୍‌ବେଦ ଓ ଶୁକ୍ଲଯଜୁର୍ବେଦ ଦୁଇଟିର ସର୍ବାନୁକ୍ରମଣୀ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଦୁହିଁଙ୍କର ଲେଖାକୁ ତୁନଳା କଲେ ଜଣାଯାଏ ଶୌନକ କେତେକ ଗଦ୍ୟ-ପଦ୍ୟ-ମିଶ୍ରିତ ଶ୍ଳୋକ ରଚନା କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଛନ୍ଦୋନିୟମ ରକ୍ଷା କରିବାରେ ଟିକିଏ ଶୁଥ ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ କାତ୍ୟାୟନ ଗଦ୍ୟ କବିତା ଲେଖିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୂତ୍ର ରଚନାରେ ଟିକିଏ ନୂଆ ଛାଞ୍ଚ ଦେଇଛନ୍ତି ଯାହାକି ଅର୍ବାଚାନ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ବହୁପରିମାଣରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହାଛଡ଼ା ଦୁହେଁ ଶାକଳ ଓ ବାଷ୍କଳ ଉଭୟ ଶାଖାକୁ ମିଳିତଭାବେ ଅନୁସରଣ କରନ୍ତି । ଏଣୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଶୌନକ ଏବଂ କାତ୍ୟାୟନ ଦୁହେଁ ଅଭିନ୍ନ ଶାଖାଧାରୀ ଓ ଶୌନକ କାତ୍ୟାୟନଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଥିଲେ ।

କାତ୍ୟାୟନଙ୍କ ସର୍ବାନୁକ୍ରମଣୀ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କଲାବେଳେ ତାଙ୍କ ପରମ୍ପରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଷଡ଼ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟ ଯାହା କହିଛନ୍ତି ସେଥିରୁ ଏହି ଧାରଣା କରାଯାଇପାରେ ଯେ, ଶୌନକ, ଆଶ୍ୱଳାୟନ, କାତ୍ୟାୟନ ଓ ପତଞ୍ଜଳି ନାମରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଋରୋଟି ଶାଖା ସେ ସମୟରେ ଥିଲେ । ପୁଣି ‘କଥାସରିତ୍-ସାଗର’ ଲେଖକ ସୋମଦେବ ଭଟ୍ଟ କାତ୍ୟାୟନ ଓ ବରଗୁଡ଼ି ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି ତାଙ୍କ ଲେଖାରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । କାତ୍ୟାୟନ ପାଟଳିପୁତ୍ର ରାଜା ନନ୍ଦଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ ଥିଲେ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏସବୁ ଯଦି ସତ୍ୟ ବୋଲି ଧରାଯାଏ, ତା’ହେଲେ କାତ୍ୟାୟନଙ୍କ କାଳ ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୨୫ ସାଲ ବୋଲି ଧରାଯିବ । ଐତିହାସିକ ପ୍ରମାଣ ଅନୁସାରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ଯ୍ୟ ନନ୍ଦକୁଳ ବିନାଶ କରିଥିଲେ ଓ ସେ ‘ଦେବାନାମ୍ପ୍ରିୟ’ ଅଶୋକଙ୍କର ପିତାମହ ଥିଲେ । ଅଶୋକ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୭୦ ସାଲରେ ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ତାଙ୍କର ଶିଳାଲିପିରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଏଣୁ କାତ୍ୟାୟନ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ପାଦର ଲୋକ, ଏହା ନିସନ୍ଦେହ । ଏଣେ ମହାଭାଷ୍ୟକାର ପତଞ୍ଜଳି ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ ସ୍ଥିର କରନ୍ତି^(୧) । ସେ ତାଙ୍କର ବାର୍ତ୍ତକ ମଧ୍ୟରେ କାତ୍ୟାୟନ ଦୁଇଶହବର୍ଷ ପୂର୍ବର ଲୋକ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଥିବା ହେତୁ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଗଣନା ଅତ୍ରାନ୍ତ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ତା’ହେଲେ ଆମେ ଆଶ୍ୱଳାୟନଙ୍କୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୫୦ ବର୍ଷର ବୋଲି କହି ଶୌନକଙ୍କ ସମୟ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୪୦୦ ବର୍ଷ ବୋଲି ଧରିନେଇପାରୁ । ପୁରାତନ ସୂତ୍ରଲିଖନଶୈଳୀ ସହିତ ଶୌନକଙ୍କ ରଚନାଶୈଳୀ ମିଳୁ ନ ଥିବାରୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୬୦୦ରୁ ୨୦୦ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟକୁ ସୂତ୍ରଯୁଗ ବୋଲି ମୋଟାମୋଟି ଧରି ନିଆଯାଇପାରେ ।

ସୂତ୍ରଯୁଗର ଲେଖାଗୁଡ଼ିକ ବ୍ରାହ୍ମଣବର୍ଣ୍ଣିତ ଜଟିଳ ଯାଗାଦି କର୍ମସମ୍ବନ୍ଧୀ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ସରଳ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଲେଖାଯାଇଥିବାରୁ ବ୍ରାହ୍ମଣଯୁଗକୁ ସୂତ୍ରଯୁଗର ପୂର୍ବଯୁଗ ବୋଲି କହିପାରିବା । ତା’ହେଲେ ବ୍ରାହ୍ମଣଯୁଗକୁ ଆଉ ଦୁଇଶହ ବର୍ଷ ଆଗକୁ ଘେନିଗଲେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୬୦୦ଠାରୁ ୮୦୦ ବର୍ଷକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣଯୁଗ ବୋଲି ଧରିନେବାକୁ ହେବ । କାରଣ ଚିନ୍ତାଧାରା

ଓ ରଚନାଶୈଳୀର ଅଗ୍ରଗତି ପାଇଁ ଅନ୍ତତଃପକ୍ଷେ ଦୁଇଶହ ବର୍ଷ ଲାଗିଥିବ ।

ମାତ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣଯୁଗର ଲେଖାରେ ତା' ପୂର୍ବଯୁଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ସୂଚନା ମିଳେ ନାହିଁ । ପୁଣି ସେ ଯୁଗର ଚିନ୍ତାଧାରାରେ ଏପରି କେତେକ ବିଷୟ ନିହିତ ଅଛି ଯାହା ପଢ଼ିଲେ ଏକା ସେ ଯୁଗର ନୁହେଁ ଅନ୍ୟଯୁଗ ସମ୍ପର୍କିତ ଚିନ୍ତାଧାରାରେ ମଧ୍ୟ ଭ୍ରମ, ପ୍ରମାଦ ଓ ବିଶ୍ୱାସୀ ଘେନି ସନ୍ଦିହାନ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ନୂତନ ଚିନ୍ତା ବା ନୂତନ ଭାବଧାରା ଧରି ରଚନା କରିବା ବଦଳରେ କେବଳ ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖାଗୁଡ଼ିକୁ ଏକତ୍ରିତ କରି ତା'ର ସରଳ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଓ ଅନୁକରଣ କରିବାରେ ହିଁ ଏ ଯୁଗ ବ୍ୟସ୍ତ । ବୈଦିକ ମନ୍ତ୍ରଭଳି ନବନବୋଦ୍ଗେଷଶାଳିନୀ ରଚନା ଛାଡ଼ି ଏପରି ଏକ ଅନ୍ତଃସାରଶୂନ୍ୟ ଲେଖାର ପ୍ରସାର ହେବାକୁ ମଝିରେ ପୁରୀ ଗୋଟିଏ ଯୁଗ କଟିଯାଇଥିବ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ତା'ହେଲେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୦୦୦ରୁ ୮୦୦ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟଯୁଗକୁ ମନ୍ତ୍ରଯୁଗ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇପାରେ ।

ସୂତ୍ର, ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ମନ୍ତ୍ର ତିନୋଟିଯାକ ଯୁଗର ରଚନା ଏକ ପୁରାତନଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟ ଉପରେ ହିଁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ସେହି ଯୁଗଟି ମନ୍ତ୍ରବ୍ରହ୍ମଣ ଯୁଗ ବା ବୈଦିକ ଯୁଗ ବୋଲି ଖ୍ୟାତ । ଏହି ଯୁଗର ରକ୍ତଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ମନ୍ତ୍ରଯୁଗରେ ଯଥାଯଥ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ହୋଇ ବ୍ରାହ୍ମଣଯୁଗରେ ତା' ଉପରେ ନାନା ରକ୍ତମର ବିରଣ ଓ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇଛି ଏବଂ ସୂତ୍ରଯୁଗରେ ତା'ର ପୁଞ୍ଜାନୁପୁଞ୍ଜ ଆଲୋଚନା କରାହୋଇ ସୂକ୍ଷ୍ମତିସୂକ୍ଷ୍ମ ମାତ୍ରାର ଉପାଦେୟତା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଅଛି । ଏହା ମୌଳିକ ବିରଣ ଓ ସତ୍ୟାବିଷ୍ଟାର ଯୁଗ ଆଦିମ ଚିନ୍ତାଧାରାର ବିସ୍ଫୋରକ ଯୁଗ । ଏହା ହିଁ ଛନ୍ଦଯୁଗ ବା ବୈଦିକ ଯୁଗ । ଏହାକୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୨୦୦ରୁ ୧୦୦୦ ବର୍ଷ ବୋଲି ସମୟ ଦିଆଯାଇପାରେ । ଫଳରେ ରଗବେଦ ଖ୍ରୀ. ୧୨୦୦ ବର୍ଷର ଲେଖା ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରାଯାଇପାରେ^(୨) ।

କିନ୍ତୁ ପିଟରସନ୍ କହନ୍ତି^(୩), “ଉଲ୍ଲିଖିତ ସୂତ୍ରଟି ଅନେକ ଦିଗରୁ ଦୁର୍ବଳ । ପ୍ରଥମେ ଭାଷା ଓ ଶୈଳୀ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଯୁଗ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ଯିବା ଅସଙ୍ଗତ; ଅନ୍ୟ କୌଣସି

ପ୍ରକାର ଅବଲମ୍ବନ ନ ଥିଲେ କେବଳ ଭାଷା ଓ ଶୈଳୀ ଠିକ୍ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ କରାଇ ନ ପାରନ୍ତି । କାହିଁକି ନା, ଶତାବ୍ଦୀବ୍ୟାପୀ ଏକ ଯୁଗକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଏକାଧିକ ରଚନାଶୈଳୀ ଆଦୃତ ହେବା ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ । ଦ୍ୱିତୀୟରେ ଯେଉଁ ଥିଓରି ବା ସୂତ୍ରକୁ ମୂଳ କରି ଏତେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ତାହା ନିର୍ଭୁଲ ବୋଲି ଆଗେ ପ୍ରମାଣିତ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଯେଉଁ କାତ୍ୟାୟନଙ୍କ ସମୟ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ସମୟ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇଛନ୍ତି, ସେ କାତ୍ୟାୟନ କିଏ ସେଥିରେ ବି ସନ୍ଦେହ ରହିଛି । ବୈଦିକ-ଅନୁକ୍ରମଣୀ ପ୍ରଣେତା କାତ୍ୟାୟନ, ବ୍ୟାକରଣବୃତ୍ତିକାର କାତ୍ୟାୟନ ଓ ନନ୍ଦ-ମନ୍ତ୍ରୀ କାତ୍ୟାୟନ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସମ୍ବନ୍ଧ କ'ଣ, ଏମାନେ ଅଭିନ୍ନ କି ନୁହନ୍ତି— ଏହାର ଉତ୍ତର ଅଦ୍ୟାପି ସ୍ଥିରଭାବେ ଦିଆଯାଇପାରିନି । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ଷଡ଼ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟ ଓ ସୋମଦେବ ଭଙ୍ଗଙ୍କ ଉକ୍ତିରେ କେତେଦୂର ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ନିହିତ ତା' ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାର କଥା । ଏତେ ପ୍ରଶ୍ନ ଥିବାସ୍ଥଳେ କେବଳ କାତ୍ୟାୟନଙ୍କୁ ଶଙ୍କୁ କରି ରଗବେଦ ଭଳି ଏକ ଦୁରୂହ ଅଥଚ ଆଦିମତମ ଗ୍ରନ୍ଥର କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ଯିବା ଚତୁରତା ନୁହେଁ । ତୃତୀୟତଃ, ଯୁଗକାଳ କହିବାକୁ ଯାଇ କେବଳ ଦୁଇ ଶତାବ୍ଦୀ-ପରିମିତି ସମୟ ବୋଲି କାହିଁକି ଧରାଯିବ ତାହାର କୌଣସି ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ କାରଣ ନାହିଁ । ଯୁଗ କହିଲେ ୫୦୦ ବର୍ଷ ହୋଇପାରେ, ୧୦୦୦ ବର୍ଷ ବି ହୋଇପାରେ । ଅନେକ ଐତିହାସିକ ବି ସେକଥା ନ କହିଛନ୍ତି ନୁହେଁ । ଏସବୁ କାରଣରୁ ବୋଧହୁଏ ସେ ସ୍ୱୟଂ ବୈଦିକ ଯୁଗକୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୫୦୦ଠାରୁ ୧୨୦୦ ଭିତରେ ବୋଲି ଶେଷରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିଛନ୍ତି ।”

ମେକ୍ସମୁହ୍ଲେରଙ୍କ ଭଳି ଆହୁରି ଅନେକ ସମାଲୋଚକ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି କାଳନିର୍ଣ୍ଣୟ ନ କରିଛନ୍ତି ନୁହେଁ । ସେ ଭିତରୁ ବେଦଜ୍ଞ ମେକ୍ଡୋନେଲ୍ ସାହେବ କହନ୍ତି, “We must thus rest content with the moderate estimate of the thirteenth century B.C. as the approximate date for the beginning of the Rig-vedic period.”^(୪)

୨ | Max Muller's 1st Ed. of Rig Veda, Vol. IV, Preface, pp. V and VII.

୩ | Hymns From The Rigveda by Peterson (Second Selection) Appendix- I.

୪ | Vedic Reader by McdDonell, pp. XII.

ଐତିହାସିକ ଭିତ୍ତି ସାହେବ ୨୦୦୦-୧୫୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ
ସମୟକୁ ବୈଦିକଯୁଗ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି^(୫)
ସମାଲୋଚକ କେଜି (Kaigi) ମଧ୍ୟ ଭଙ୍ଗ୍ୟକ୍ତରେ ସେହି
କଥା ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି^(୬) । ଭେବର ସାହେବଙ୍କ ମତରେ
ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପ୍ରଥମେ ଭାରତରେ
ପଦାର୍ପଣ କରିଥିଲେ । ଏଣୁ ବୈଦିକ ମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ରଚନାକାଳ
ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୬୦୦ ଶତାବ୍ଦୀ^(୭) ।

ଏସବୁ ମତବାଦ ଆଲୋଚନା କଲେ ଏତିକି
ବୁଝାପଡ଼େ, କେବଳ ଭାଷା ଓ ରଚନାଶୈଳୀ ରୂପ ଶବ୍ଦ
ଧରି ସୂତ୍ର ନିରୂପଣ କଲେ ବେଦର ସଠିକ କାଳନିର୍ଣ୍ଣୟ
କରିହେବ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ଆହୁରି କେତେ ଉପାଦାନ
ସଂଗ୍ରହ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । କାରଣ ଭୃଷ୍ମନନ ଫଳରେ
ଆବିଷ୍କୃତ ଅନେକ ନୂତନ ନୂତନ ବସ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସ
ଆଲୋଚନା ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିବାରେ
ଲାଗିଛି । ଅତଏବ ଐତିହାସିକ ସ୍ଥିତିସାହେବ କହନ୍ତି “The
yield in the point of historical information is so
scanty, that we must confess that it is yet too early
to dogmatise over the results of this find.”

ଭାଷା ଓ ଭାବର ତୁଳନାତ୍ମକ ସୂତ୍ର ଛଡ଼ା ଗାଣିତିକ
ପ୍ରଣାଳୀରେ ରଗବେଦକାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ କମ୍ ଚେଷ୍ଟା
ହୋଇନି । ଏହି ପ୍ରଣାଳୀରେ କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ଯିବା
ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସମାଲୋଚକ ହର୍ (Haug)
ଅନ୍ୟତମ^(୮) ।

ସେ ବେଦାଙ୍ଗ ଜ୍ୟୋତିଷର ଗୋଟିଏ କାରିକା
ଅବଲମ୍ବନରେ ସୌରକକ୍ଷ ନିରୂପଣ କରି ବେଦରଚନାକାଳ
ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରନ୍ତି; କାରିକାଟି ହେଉଛି—

ପ୍ରପଦ୍ୟେତେ ଶ୍ରବିଷାଦୌ ସୂର୍ଯ୍ୟାଚନ୍ଦ୍ରମସାବୁଦକ୍ ।
ସର୍ପାର୍ଚ୍ଚେ ଦକ୍ଷିଣାର୍ଦ୍ଧସୁ ମାଘଶ୍ରାବଣଯୋଃ ସଦା ।^(୯)

ଏଥିଦ୍ୱାରା ବେଦାଙ୍ଗ ଜ୍ୟୋତିଷ ରଚନାକାଳ ଆଉ
ଟିକିଏ ଆଗକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୮୮୬ ସାଲକୁ ଓଲଟାଉଛି
ବୋଲି ସେ ମନେ କରନ୍ତି । ଉକ୍ତ କାରିକା ବଳରେ ସେ
ଦୁଇଟି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୁଅନ୍ତି । ପ୍ରଥମ, ଏଭଳି
ଗ୍ରହନକ୍ଷତ୍ରାଦିର ଗତିବିଧି ନିରୂପଣ କରିବାଦ୍ୱାରା ସେକାଳ
ଭାରତୀୟମାନେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସୁଦ୍ଧା
ଜ୍ୟୋତିଷଶାସ୍ତ୍ରରେ କିଭଳି ପ୍ରଗତିଶୀଳ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ
ତାହା ଜଣାପଡ଼େ । ଦ୍ୱିତୀୟ, ବ୍ରାହ୍ମଣବର୍ଣ୍ଣିତ ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନମାନଙ୍କ
କ୍ରିୟାକଳାପ ସେତିକିବେଳେ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଏଣୁ
ବ୍ରାହ୍ମଣଗୁଡ଼ିକ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୪୦୦-୧୨୦୦ ମଧ୍ୟରେ ରଚିତ
ହେବା ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ତା’ ପୂର୍ବରୁ ଅନ୍ତତଃ ୫୦୦ କିମ୍ବା
୬୦୦ ବର୍ଷ ନ ଲାଗିଲେ ସଂହିତା ଭଳି ମୂଲ୍ୟବାନ୍ ଗ୍ରନ୍ଥରୟ
ରଚନା ହେବା ଅସମ୍ଭବ ଭାବି ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୦୦୦ଠାରୁ
୧୪୦୦ ମଧ୍ୟକାଳକୁ ସଂହିତାଯୁଗ ବୋଲି ଅଭିହିତ
କରିଛନ୍ତି । ରଗବେଦ ମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ସଂହିତା ଅପେକ୍ଷା ମଧ୍ୟ
ପ୍ରାଚୀନ ବିବେଚିତ ହେଉଥିବାରୁ ଓ ସଂହିତା ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ
ଯୋଗାଦି କ୍ରିୟା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେବା ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଥିବାରୁ,
ସେଗୁଡ଼ିକର ରଚନା ହେବାକୁ ଅନ୍ତତଃ ଋଷିଶହ ବର୍ଷରୁ କମ୍
ଲାଗି ନ ଥିବ । ଏଣୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୪୦୦-୨୦୦୦ ବର୍ଷ
ମଧ୍ୟକାଳକୁ ବୈଦିକ ଯୁଗ ବୋଲି ଧରିନେଇଛନ୍ତି ।

ସେହିପରି ‘ଭାରତୀୟ ଜ୍ୟୋତିଷଶାସ୍ତ୍ର’ ପ୍ରଣେତା ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ
ଶଙ୍କର ବାଳକୃଷ୍ଣ ଦାକ୍ଷିତ ମଧ୍ୟ ‘ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ’ ଭିତରୁ
ଏକ ଗଦ୍ୟାଂଶ ବାହାର କରି ତା’ର କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ
ଯାଇଛନ୍ତି ।

“ଏକଂ ଦେ ତ୍ରୀଣି ଚତ୍ୱାରୀତି ବା ଅନ୍ୟାନ୍ତି
ନକ୍ଷତ୍ରାଣ୍ୟଥୈତା ଏକ ଭୂୟିଷା ଯତ୍ କୃତ୍ତିକାସ୍ତଦଭୁମାନ-
ମେବୈତଦୁପୈତି ତସ୍ମାତ୍ କୃତ୍ତିକାସ୍ତଦଧୀତ । ଏତାହ ବୈ
ପ୍ରାଚ୍ୟେ ଦିଶୋ ନ ତ୍ୟବନ୍ତେ । ସର୍ବାଣି ହ ବା ଅନ୍ୟାନ୍ତି
ନକ୍ଷତ୍ରାଣି ପ୍ରାଚ୍ୟେ ଦିଶନ୍ୟବନ୍ତେ”^(୧୦) ।

୫ । Introduction to Sanskrit Grammar by Whitney, pp. XIII.

୬ । Rig-Veda by Kaigi— Translated by Arrowsmith, pp. 110.

୭ । History of Indian literature by Weber (Vedic Period), pp. 2.

୮ । Introduction to The Aitareya Brahmana by Haug, pp. 48

୯ । ବେଦାଙ୍ଗ ଜ୍ୟୋତିଷ ଶ୍ଳୋ. ୫ ।

୧୦ । ଶତପଥବ୍ରାହ୍ମଣ, କାଣ୍ଡ ୨ ଅ. ୧ ବ୍ରା. ୧ ମନ୍ତ୍ର ୬ ।

ଏତଦ୍ୱାରା ଶତପଥବ୍ରାହ୍ମଣ ରଚନାକାଳ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୦୦୦ ବୋଲି ସେ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ପୁଣି ତୈତ୍ତିରୀୟ ସଂହିତାରେ କୃତ୍ତିକାପୁଞ୍ଜ ବିଷୟ ଲିଖିତ ଥିବା ହେତୁ ଓ ଉକ୍ତ ସଂହିତା ଶତପଥବ୍ରାହ୍ମଣର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବୋଲି ଜଣାଯାଉଥିବାରୁ, ସଂହିତା ରଚନାକାଳ ଅନ୍ତତଃ ଆଉ ଦୁଇଶହ ବର୍ଷ ଆଗକୁ ଯିବା ନିଶ୍ଚିତ । ତା’ହେଲେ ତୈତ୍ତିରୀୟସଂହିତାଠାରୁ ଆହୁରି ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଗ୍ବେଦସଂହିତାର ରଚନା ପୁଣି କେତେଶହ ବର୍ଷ ପୂର୍ବକୁ ଖସିଯିବ ।

ତା’ ବାଦ୍ ଲୋକମାନଙ୍କ ବାଳଗଙ୍ଗାଧର ତିଳକ ମହାଶୟ ତାଙ୍କର ‘ଅରିୟାନ’ (Orion) ନାମକ ଆଲୋଚନା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ରଗ୍ବେଦର ପ୍ରାଚୀନତାକୁ ଆହୁରି ଟିକିଏ ଆଗକୁ ଟାଣିନେବାକୁ ଯନ୍ କରୁଛନ୍ତି । ସେ ପୁଣି ନାନାବିଧ ଜ୍ୟୋତିଷିକ ଓ ଗାଣିତିକ ପ୍ରମାଣଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟକୁ ଋଷି ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ କରି ସେଗୁଡ଼ିକର ରଚନାକାଳକୁ ଋଷିଯୁଗରେ ବାଣ୍ଟି ଦେଇଛନ୍ତି । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମ ଓ ପ୍ରାଚୀନତମ ଯୁଗ ହେଉଛି ଅଦିତି ଯୁଗ ବା ପ୍ରାଗବୈଦିକ ଯୁଗ; ଦ୍ୱିତୀୟ— ସପ୍ତର୍ଷିମଣ୍ଡଳ ଯୁଗ ବା ବୈଦିକ ଯୁଗ । ଏହି ଯୁଗକୁ ସେ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ଇତିହାସରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣଯୁଗ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି । ତୃତୀୟ— କୃତ୍ତିକା ଯୁଗ । ଏହା ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୫୦୦-୧୫୦୦ ବର୍ଷ । ଏହା ତୈତ୍ତିରୀୟସଂହିତାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସର୍ବବିଧ ବ୍ରାହ୍ମଣ ରଚନାକାଳ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଚତୁର୍ଥ ବା ଶେଷଯୁଗ ହେଉଛି— ସୂତ୍ରଯୁଗ । ଏଥିରେ ପାଣିନିଙ୍କର ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ରଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ସୂତ୍ର ଓ ନ୍ୟାୟାଦି ଦର୍ଶନଚର୍ଯ୍ୟ ରଚିତ ହୋଇଅଛି । ଏହା ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୫୦୦ଠାରୁ ୫୦୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟାପ୍ତ ଥିଲା ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରନ୍ତି^(୧୧) ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ତିଳକଙ୍କ ମତକୁ ସମର୍ଥନ କଲା ପରି ଜାକୋବି ମହାଶୟ ଧ୍ରୁବ ନକ୍ଷତ୍ରକୁ ଭିତ୍ତିକରି ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟକୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୦୦୦ ବର୍ଷ ଆଗକୁ ନେଇ ଥୋଇଛନ୍ତି ।

ସେ ଗୁହ୍ୟସୂତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିବାହୋତ୍ସବ ଓ ରଗ୍ବେଦମନ୍ତ୍ର ଭିତରେ ଧ୍ରୁବ ନକ୍ଷତ୍ର ଚିହ୍ନାଙ୍କବା ବିଧାନ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଉପାଦାନସ୍ୱରୂପ ଧରି ଏହି ମତପୋଷଣ କରନ୍ତି ।

ତା’ଛଡ଼ା ଭାରତୀୟ ଜ୍ୟୋତିର୍ବିଦ୍ କେ.ଏସ୍. ଗଡ଼ବୋଲ୍ ତାଙ୍କ ‘Antiquity of the Vedas’ ନାମକ ବହିରେ ଜ୍ୟୋତିର୍ମଣ୍ଡଳ ସାହାଯ୍ୟରେ ରଗ୍ବେଦ ରଚନାର ଅତ୍ୟୁତ ଭାବେ କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ଯାଇଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି— ‘ବୈଦିକଯୁଗ ପରେ ଲେଖାହେବା ଉପନିଷଦ୍, ବ୍ରାହ୍ମଣ ପ୍ରଭୃତିର ପୁଞ୍ଜୀନୁପୁଞ୍ଜ ଆଲୋଚନା କଲେ ଜଣାପଡ଼େ ତାହା ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୦,୦୦୦ ବର୍ଷତଳେ ଲେଖା ହୋଇଛି । ତାହାହେଲେ ରଗ୍ବେଦ ରଚନା ଯେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୦,୦୦୦ ବର୍ଷରୁ କମ୍ରେ ହୋଇ ନ ଥିବ ଏହା ନିଶ୍ଚିତ କଥା । ଏହି ହେତୁରୁ ହିଁ ବେଦକୁ ଅପୌରୁଷେୟ ଓ ଅନାଦି କହନ୍ତି^(୧୨) ।

ଏବେ କିନ୍ତୁ ଏସିଆ ମାଇନରର ଅଙ୍ଗୋରା ନିକଟସ୍ଥ ବଗ୍‌ହାଜକୋଇ (Boghaz Koi) ଆବିଷ୍କାର ଫଳରେ ବୈଦିକ ଯୁଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନୂଆ ପ୍ରକାର ଧାରଣା ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ମନରେ ଉଦ୍ଭିତ ହୋଇଛି । ଏଠାରେ ଆବିଷ୍କୃତ City Tabletଗୁଡ଼ିକ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୫୦୦ ବର୍ଷର ବୋଲି ପରୀକ୍ଷାରୁ ଜଣାଯାଇଛି । ଏଗୁଡ଼ିକ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମିଗାନିର ରାଜାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳରେ ତିଆରି ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ । ମିଗାନି ରାଜ୍ୟରୁ ମିଳିଥିବା ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । Mi-il-ra-as-si-ie; u-ru-u-na-as-si-il; in-dar କିମ୍ବା In-da-ra, Na-a-sa-(t-ti-ia-a) n-na କିମ୍ବା Na-s-(a)-at-ti-ia-an-na^(୧୩) । ଏମାନଙ୍କ ସହିତ ବୈଦିକ ଦେବତା ମିତ୍ର-ବରୁଣ, ଇନ୍ଦ୍ର ଓ ନାସତ୍ୟାଙ୍କ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରହିଛି । କାରଣ, ମିଗାନୀ ଭାଷାରେ assil ଓ anna ହେଉଛି ଦୁଇଟି ବିଭକ୍ତି । ତୁଖାରିଅନ୍ ଭାଷାରେ ଥିବା assil ଏବଂ anna ସହିତ ଏ ଦୁଇଟିର ନିଶ୍ଚୟ ସାମ୍ୟ ଅଛି, ଯେହେତୁ ସାମାନ୍ୟ ସ୍ୱରଭେଦକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଦୁଇଟିଯାକ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି

୧୧ । Orion by B.G. Tilak, pp. 220.

୧୨ । Antiquity of The Vedas by K.S. Godbole, pp. 47.

୧୩ । Hymns From The Rig Veda by Peterson (Second Selection) Appendix-I, pp. XVI (Bombay Sanskrit & Prakrit Series).

ଜଣାଯାଏ । ତା'ହେଲେ Mi-it-ra-as-si-il ଭିତରୁ assil ବାଦ୍ ଦେଲେ Mitra (ମିତ୍ର) ରହିଲା । ସେହିପରି assil ବାଦ୍‌ଦେଲେ ଦ୍ୱିତୀୟତୀ 'ବରୁଣ' ବିନା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ତୃତୀୟତୀ 'ଇନ୍ଦ୍ର' ଓ ଚତୁର୍ଥରୁ anna ବିଭକ୍ତି ବାହାର କରିଦେଲେ 'ନାସତ୍ୟା' । ଏ ସମସ୍ତେ ରଗ୍‌ବେଦର ଦେବତା ।

ମାତ୍ର କୌତୁକର କଥା ଏହି କି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସମାଲୋଚକ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଭାବରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଦେବତାମାନଙ୍କ ଯୁଗକାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରନ୍ତି । ଯୁରୋପୀୟ ସମାଲୋଚକ ମେୟର ଇଣ୍ଡୋ-ଇର୍ମାନିକ ଶାଖାଭୁକ୍ତ ଆର୍ଯ୍ୟଯୁଗର, କୀଡ଼, ମେଗ୍‌ଡୋନେଲ୍ ପ୍ରଭୃତି ଐତିହାସିକ ଇଣ୍ଡୋ-ପାରସିକ ଯୁଗର ଏବଂ ଜାକୋବି ପ୍ରଭୃତି ସମାଲୋଚକ ଖାଣ୍ଟି ବୈଦିକ ଯୁଗର ବୋଲି ତାଙ୍କୁ ପ୍ରମାଣିତ କରନ୍ତି । ଏସିଆ ମାଇନରର ବିସ୍ତୃତ ଅଞ୍ଚଳଟି ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ପାରସିକ ଉଭୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ଆଦିମ ବାସସ୍ଥାନ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ କେବଳ ଆର୍ଯ୍ୟଯୁଗର କିମ୍ବା ଇଣ୍ଡୋ-ପାରସିକ ଯୁଗର କହିବାରେ କୌଣସି ଅର୍ଥ ନାହିଁ । ସେମାନେ ଯେଉଁ ଯୁଗର ହୁଅନ୍ତୁ ଏକା କଥା; ମାତ୍ର କାଳକ୍ରମେ ବିଦେଶୀ-ଭାଷାଭାଷୀମାନଙ୍କ ତୁଣ୍ଡରେ ଯେପରି ସେଗୁଡ଼ିକର ବର୍ଷ ଓ ଧ୍ୱନିଗତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦୃଷ୍ଟ ହେଲା ସେହିପରି ସ୍ୱଦେଶୀ ଭାରତୀୟଙ୍କ ମୁଖରେ ସୁଦ୍ଧା ଭାଷା-ବିଜ୍ଞାନ-ସମ୍ମତ ଉଚ୍ଚାରଣ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଲା । ଯାହାହେଉ, ବଘକୁକୋଇରୁ ମିଳିଥିବା ଇନ୍ଦ୍ର, ବରୁଣ, ମିତ୍ର ଓ ନାସତ୍ୟାଙ୍କ ସହିତ ବୈଦିକ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଯେ ନାମ ସାମ୍ୟ ରହିଛି ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ତା' ବୋଲି ସେଗୁଡ଼ିକ ବୈଦିକ ଦେବତା ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହନ୍ତି, ଏକଥା ସଗର୍ବରେ କହିଦେବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । କାରଣ ଏପରି ମତପୋଷଣର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାଧକ ପ୍ରମାଣ ଆଜିପୁରୀ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇପାରିନାହିଁ^(୧୪) ।

ବଘକୁକୋଇରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ଉପାଦାନ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ମନାଷୀ ଶ୍ରୀ ଆର.ଜି. ଭଣ୍ଡାରକର ଏକ ନୂଆ ଧରଣର

ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି, 'ଅସୁର' ଶବ୍ଦକୁ ମୂଳ କରି ଆମେ ବୈଦିକ କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିପାରୁ । କାରଣ, 'ଇଣ୍ଡୋ-ଇର୍ମାନିକ'ରେ ଥିବା 'ଅସୂର୍ଯ୍ୟାଃ'^(୧୫) ଶବ୍ଦ ସହିତ 'ଏସିରିଆ' ଶବ୍ଦର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଥିବାରୁ 'ଅସୂର୍ଯ୍ୟାଃ' ଶବ୍ଦଟି ଅସୁର ଅଧୁଷିତ ଅଞ୍ଚଳ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲା ପରି ଲାଗେ । ଏଣୁ ଭାରତବର୍ଷରେ ଯେପରି ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ପ୍ରଗତିକୁ 'ଦସ୍ୟୁ'ମାନେ ପ୍ରତିରୋଧ କରିଥିଲେ, ସେହିପରି 'ଅସୁର'ମାନେ ମଧ୍ୟ ଏସିରିଆ ଦେଶରେ କରିଥିଲେ । ଏହିପରି ନାନା ଯୁକ୍ତି ଉପସ୍ଥାପିତ କରି ସେ ଶେଷରେ ଧରିନେଇଛନ୍ତି ଯେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୫୦୦ ବର୍ଷ ବେଳକୁ ରଗ୍‌ବେଦ ରଚନା ଶେଷ ହୋଇସାରିଛି ।

ଯାହାହେଉ, ଉଲ୍ଲିଖିତ ଯୁକ୍ତିତର୍କ ସମୂହରୁ ମନେହୁଏ, ରଗ୍‌ବେଦର ଅଦ୍ୟାପି ପ୍ରକୃତ କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ହୋଇପାରିନାହିଁ । ତାହା କରିବାର ଯଥାଯଥ ସାମଗ୍ରୀ ମଧ୍ୟ ମିଳିନାହିଁ । ଭିତ୍ତିରନିକ୍ ସାହେବଙ୍କ ଭାଷାରେ କହିଲେ— "Anything certain in this question is everything is uncertain."

କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନର 'ଭାରତୀୟ-ଇତିହାସ-ସମିତି'ର ମୁଖ୍ୟ ସମ୍ପାଦକ ଶ୍ରୀ ଆର.ସି. ମଜୁମଦାର ଏସବୁର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ ଗବେଷଣାପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଲୋଚନା କରି ତାଙ୍କର 'ଆର୍ଯ୍ୟସମସ୍ୟା' (The Aryan Problems) ନାମକ ପ୍ରବନ୍ଧରେ କହିଛନ୍ତି — "Thus from general linguistic considerations we get for the Rig-vedic language, as known to us, an approximate date of 1000 B.C. Although the culture represented by it must be considerably older, it can hardly be pushed back considerably before 1500 B.C."^(୧୬) । ଅର୍ଥାତ୍, ଭାଷାତାତ୍ତ୍ୱିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିଚାର କଲେ ଜଣାପଡ଼େ ବୈଦିକ ଭାଷା ଆନୁମାନିକ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୦୦୦ ବର୍ଷ ତଳର ରଚନା । ଯଦିତ ବୈଦିକ ସଂସ୍କୃତି ଅତି ବେଶି ହେଲେ ତା'ର ୫୦୦ ବର୍ଷ

୧୪ । Hymns From Rig-Veda by Peterson (Second Selection) Appendix-I (Bombay Sanskrit & Prakrit Sereis)

୧୫ । "ଅସୂର୍ଯ୍ୟା ନାମ ତେ ଲୋକା ଅନ୍ଧେନ ତମସାବୃତଃ" ଈଶା ୯ ଓ ୩ ।

୧୬ । History and Culture of The Indian People, Vol. I, pp. 204.

ଆଗରୁ ଥିଲା ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ଏତେବେଳକୁ ଗ୍ରହଣ କରିନେବା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଉପାୟ ନାହିଁ । ତା’ହେଲେ ରଗ୍‌ବେଦ ସଂହିତାରେ ଥିବା ଦାରୁଦେବତା ମନ୍ତ୍ରଟି ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୨୦୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ରଚନା ବୋଲି ଅନାୟାସରେ କହିପାରୁ । ଏତେବେଳକୁ ପ୍ରତୋ-ଅଷ୍ଟେଲିଅଡ଼ ବା ଶବରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବୃକ୍ଷ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଦାରୁପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇସାରିଥିଲା ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ମନେହୁଏ ।

ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ତା’ ଆଗରୁ ଆଦିମ ଶବରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବୃକ୍ଷପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଆସୁଥିଲା । ସେଇଥିପାଇଁ ସେକାଳ ଶବରଗୋଷ୍ଠୀକୁ ନୂତନ ବାସଭୂମି ମଧ୍ୟରେ ଏକ ବୃକ୍ଷ ନିର୍ବାଚନ କରିବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ସେ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କେତେ ଶବର ଦଳବାନ୍ଧି ଉପକୁଳ ଅରଣ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଅଭୀଷ୍ଟ ଦେବତାଙ୍କୁ ଅନ୍ୱେଷଣ କରି ବୁଲିଥିବେ, ତାହା କିଏ କହିବ ? ପରିଶେଷରେ ଦିନେ ସେମାନଙ୍କର ମନଃକାମନା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲା— ଦେବତା ଦେଖାଦେଲେ । ତିନି ଦିଗରେ ନିଘଞ୍ଚ ଅରଣ୍ୟ, ଏକ ଦିଗରେ ସୁବିଶାଳ ମହୋଦଧି, ନିକଟରେ ଶବରପଲ୍ଲୀ^(୧୬) । ଅହର୍ନିଶ ତରଙ୍ଗର ମନ୍ତ୍ରଗମ୍ଭୀର ଗର୍ଜନରେ ମୁଖରିତା ମଧ୍ୟରେ ବେଦୀ ସଦୃଶ ଏକ ରମଣୀୟ ସ୍ଥାନ । ତା’ ପରେ ଶାଖା-ପ୍ରଶାଖାବିଶିଷ୍ଟ ଏକ ମହନୀୟ ବୃକ୍ଷ । ବିଶାଳ ‘କାଣ୍ଡ’^(୧୭), ମନୋହର ଗଣ୍ଡି । ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଶୁଭ୍ର ସୈକତ ରଜତପତ୍ତଭଳି ଘେରି ରହିଛି । ଏହାଠାରୁ ବଳି ଉକ୍ଷ୍ମ ଦେବତା ଆଉ କେଉଁଠି ଆଇପାରନ୍ତି ! ଶବରମାନଙ୍କ ନେତ୍ର ବିସ୍ଫାରିତ ହୋଇଉଠିଥିବ । ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ହିଁ ଦେବତାଙ୍କ ପୂଜା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବ ।

ତା’ପରେ ବହୁସଂଖ୍ୟାରେ ଶବର ଦଳଦଳ ହୋଇ ଆସି ଠୁଳ ହୋଇଥିବେ । ନାତ ଗାନର ସୀମା ନ ଥିବ । ଅଗଣିତ ହରିଣ, ବରିହା ତଥା ଋଷ୍ଟ ପରାକ୍ଷା କରାଯିବ ସ୍ୱସ୍ୱାଦୁ ଫଳମୂଳାଦିରେ ସ୍ଥାନଟି ଭରପୂର ହୋଇଥିବ । ଦେବତା ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇ ମଙ୍ଗଳବାଞ୍ଛା କରିଥିବେ । ଶବର ଦମ୍ପତିଙ୍କର ମୁଣ୍ଡିଆ ସାଦରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବେ । ତାଙ୍କର ସାବଲୀଳ

ନୃତ୍ୟଭଙ୍ଗୀ ଦେଖି ଦେବତା ପ୍ରାଣବନ୍ତ ହୋଇଉଠିଥିବେ । ସେହି ଦିନର ଶବରର ବୃକ୍ଷଦେବତା ହିଁ ବେଦରଚନା ବେଳକୁ ଦାରୁ ଦେବତାରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବେ ଏବଂ ତାଙ୍କରି ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ରଗ୍‌ବେଦ ଭଳି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସୁଦ୍ଧା ମନ୍ତ୍ର ରଚନା ହୋଇପଡ଼ି ଥିଲା । ଏଥିରୁ ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କର କେତେଦୂର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଥିଲା ଜଣାପଡ଼େ ।

ଏତେବେଳକୁ ନବ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା କେତେକ ସାମାଜିକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଜାତିଭେଦ ବା ଋତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ପ୍ରଥାଟି ଅନ୍ୟତମ । ରଗ୍‌ବେଦମଧ୍ୟସ୍ଥ ପୁରୁଷସୂକ୍ତରେ ଏହାର ସଙ୍କେତ ମିଳେ ।

“ବ୍ରାହ୍ମଣୋଽସ୍ୟ ମୁଖମାସାଦ୍ ବାହୁ ରାଜନ୍ୟଃ କୃତଃ
ଉରୁ ତଦସ୍ୟ ଯଦ୍ଦେଶ୍ୟଃ ପଦ୍ଭ୍ୟା ଶୂଦ୍ରୋଽଜାୟତ” ॥^(୧୮)

ଏହି ସୂକ୍ତ ଲେଖାହେଲା ବେଳକୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ରାଜନ୍ୟ, ବୈଶ୍ୟ ଓ ଶୂଦ୍ର ଏପରି ଋରିଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇସାରିଥିଲେ । ଏହି ବିଭାଗ ମୂଳରୁ ବୋଧହୁଏ କର୍ମ ବା ବୃତ୍ତିମୂଳକ ଥିଲା । ବେଦପାଠ, ପୂଜାପାସନାଦିପାଇଁ ଉଚ୍ଚାରିତ ମନ୍ତ୍ରର ମୂଳ ସାଧନ ମୁଖକୁ କର୍ମ ବା ବୃତ୍ତିରୂପରେ ଯେଉଁମାନେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ସେମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ବାହୁର ଉପଯୋଗରେ ରାଜ୍ୟାଦି ଜୟ କରିଆସୁଥିବା ଶ୍ରେଣୀ ରାଜନ୍ୟ ବା କ୍ଷତ୍ରିୟ, ଜଂଘାକରଣକ ଦେଶ ବିଦେଶାଦି ପର୍ଯ୍ୟଟନଦ୍ୱାରା ବେପାର ବାଣିଜ୍ୟାଦି କରୁଥିବା ଶ୍ରେଣୀ ବୈଶ୍ୟ ଓ ଦୈନନ୍ଦିନ ଗୃହକର୍ମ ସକାଶେ ଇତସ୍ତତଃ ଯାତାୟାତ କରୁଥିବା ଶ୍ରେଣୀ ଶୂଦ୍ର ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଉଥିଲେ । ଏଣୁ ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ଭିତରେ ସେତେବେଳକୁ ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଭେଦଭାବର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇସାରିଥିଲା ।

ଏକଥା ଏଠାରେ କହିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ଏହି କାରଣରୁ ହିଁ ଚତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣୀ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ସେ କାଳର ଜାତି-ବର୍ଣ୍ଣ-ଭେଦଶୂନ୍ୟ ଅଥଚ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କୁ ନିଜର କରିନେବାପାଇଁ ମନ୍ତ୍ରାବଳି ରଚନା କରିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ନିଜର କରିପାରି ନ ଥିଲେ ।

୧୭ । ଷ୍ଟନ୍‌ପୁରାଣ ପୃ ମା, ଅ. ୭ ଶ୍ଳୋ. ୨୮-୨୯

୧୮ । ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ଅ. ୫୨ ଶ୍ଳୋ. ୧୭ ।

୧୯ । ରଗ୍‌ବେଦ ମଂ ୧୦, ସୁ. ୯୦ ମନ୍ତ୍ର ୧୨ ।

ଷଷ୍ଠ ପ୍ରକାଶ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ଉପରେ ଜୈନପ୍ରଭାବ

ଠିକ୍ ଏହି ସମୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଆନୁମାନିକ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୦୦୦ରୁ ୭୦୦ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଭାରତବର୍ଷରେ ନୁହେଁ, ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶରେ ମଧ୍ୟ ମାନବିକ ଚିନ୍ତାଧାରାର ବିକାଶ ଘଟିବା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥାଏ । ଇରାନ୍ ଦେଶରେ ଜୋରୋଷ୍ଟର ଏକ ନୂତନ ଧର୍ମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନର ସୂତ୍ରପାତ କରନ୍ତି, କନ୍ୟୁସିଅସ୍ ଓ ଲୋସି ଚୀନ୍ ଦେଶରେ ଏକ ଅଭିନବ ଧର୍ମପନ୍ଥାର ଆବିଷ୍କାର କରିଥାନ୍ତି, ଜ୍ୟୁ'ମାନେ ବେବିଲୋନର ଅବରୋଧ ମଧ୍ୟରେ ରହି ଜେହୋବାଙ୍କ ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସକୁ ଦୃଢ଼ କରିବାରେ ଲାଗିଥାନ୍ତି, ଗ୍ରୀକ୍ମାନେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର କର୍ଣ୍ଣଧାରରୂପେ ପରିଚୟ ଦେଲାବେଳେ ସେ ଦେଶର ଦାର୍ଶନିକମାନେ ମାନବଜୀବନର ସମସ୍ୟା ଓ ସମାଧାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା ଆରମ୍ଭ କରିଥାନ୍ତି, ଏବଂ ରୋମ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଭିତ୍ତି ସ୍ଥାପନ ହୋଇଥାଏ । ଏହିପରି ଏକ ବିକାଶମୟ ଯୁଗରେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଏକ ସମନ୍ୱିତ ସଭ୍ୟତା ଓ ଅଭିନବ ସଂସ୍କୃତିର କ୍ରମବିକାଶ ସଂଘଟିତ ହେଉଥିଲା^(୧) । କାରଣ, ଯୁଦ୍ଧ ସରିଗଲା । ବିବଦମାନ ଆର୍ଯ୍ୟ-ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଦୁଇ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଦୀର୍ଘକାଳରୁ ଲାଗିରହିଥିବା ବିବାଦର ଅବସାନ ଘଟିଲା । ଫଳରେ ଦୁଇ ପକ୍ଷର ମନରୁ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଆତଙ୍କ ଦୂର ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଉଭୟଗୋଷ୍ଠୀ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଅଧିକୃତ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଭାବେ ନିଜ ନିଜର ସଭ୍ୟତା ବୃଦ୍ଧି କରିବାରେ ମନ-ପ୍ରାଣ ଢାଳିଦେଲେ । ଦୀର୍ଘକାଳ ସଂଘର୍ଷ ଫଳରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଜାତି ପରି ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ଆଦର୍ଶ ଓ ଚିନ୍ତାଧାରା ସାକ୍ଷ୍ୟ ଲାଭ କଲା । ଏହା କିନ୍ତୁ ବିଜୟୀ ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ପରାଜିତ ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କ ଭିତରେ ବେଶି ପରିମାଣରେ ଦେଖାଦେଇଥିଲା । ତଥାପି ଏହାକୁ ମାନବିକ ଚିନ୍ତାଧାରାର ସାଙ୍କେତିକ ବିକାଶ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ ।

ଅନୁମାନ ହୁଏ, ରଗ୍‌ବେଦ ଦଶମ ମଣ୍ଡଳ ଚତୁର୍ଥାଂଶ ଆରମ୍ଭରେ ବା ଶେଷ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଯୁଦ୍ଧର ପରିସମାପ୍ତି

ଘଟିଛି । ଅବଶ୍ୟ ସେତେବେଳକୁ ମଣ୍ଡଳକ୍ରମରେ ସୂକ୍ଷ୍ମଗୁଡ଼ିକ ରଚିତ ହୋଇ ଆସୁ ନ ଥିଲା; ମାତ୍ର ଯେଉଁ ଯେଉଁ କାରଣ ଧରି ଦଶମ ମଣ୍ଡଳୀୟ ସୂକ୍ଷ୍ମଗୁଡ଼ିକ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ବୋଲି କୁହାଯାଉଛି, ତାକୁ ହିଁ ଉପାଦାନ କରି ଏଠାରେ ସେ କଥାର ଆବୃତ୍ତି କରାଯାଉଛି; କିନ୍ତୁ କେବଳ ତାରି ଉପରେ ନିର୍ଭର ନକରି ଆହୁରି କେତେକ ପାରିବେଶିକ କାରଣ ଘେନି ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତ ଅନୁମାନ ପ୍ରମାଣିତ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ସାଧାରଣତଃ ଦେଖାଯାଏ, ଯୁଦ୍ଧକାଳୀନ ଓ ଯୁଦ୍ଧପର ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥା ମଧ୍ୟରେ ଯଥେଷ୍ଟ ପାର୍ଥକ୍ୟ ରହେ । ଜାତୀୟ ବିପ୍ଳବ ଓ ଘନଘଟାବେଳେ ଦେଶବାସୀଙ୍କ ଧନ, ମନ, ଜୀବନ ସବୁ ତା'ରି ପାଇଁ କେବଳ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥାଏ । ସାମାଜିକ ବିପ୍ଳବ ଦର୍ଶନରେ ଆବାଳବୃଦ୍ଧବନିତା ପିତା, ପୁତ୍ର, ଭ୍ରାତା, ଭଉଁ ସକଳର ଦୀର୍ଘଜୀବନ କାମନା କରି ଆସନ୍ନ ବିପଦରୁ ଉଦ୍ଧାର ପାଇବାପାଇଁ ଦେବତା ଆଗରେ ଗୁହାରି କରନ୍ତି, ବଳି ଯାଚନ୍ତି । ତା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହି ସମସ୍ୟା ମନରେ ବିଭୀଷିକା ଜାତ କରାଇ କର୍ମ-ଧର୍ମନିର୍ବିଶେଷରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଏକ-ମନ ଏକ-ପ୍ରାଣରେ ସଂଘବନ୍ଧିତାବେ ପ୍ରତିକାର କରିବାକୁ ଉତ୍ସାହ ଓ ପ୍ରେରଣା ଦେଇଥାଏ । ସୁତରାଂ, ସେମାନେ ଦ୍ୱିଗୁଣ ସାହସରେ ଯୁଦ୍ଧବିପଦରୁ ପରିତ୍ରାଣ ଲଭିବାକୁ ତପ୍ତ ରହନ୍ତି । ସେ ସମୟରେ ଆମୋଦ-ପ୍ରମୋଦ ବିଳାସ-ବ୍ୟସନ ସବୁ ଗୌଣ ବା ନଗଣ୍ୟ ବିବେଚିତ ହୁଏ । ସମାଜପ୍ରେମୀ ସୈନିକମାନେ ଜାତିପାଇଁ ବୀରବିକ୍ରମରେ ରଣକ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରାଣବଳି ଦେଲାବେଳେ ନଗରବାସୀ ଜନସାଧାରଣ ସେମାନଙ୍କର ମଙ୍ଗଳ ମନାସି ଠାକୁରଙ୍କ ଆଗେ ବ୍ୟାକୁଳମନରେ ପ୍ରାଣର ବେଦନା ନିବେଦନ କରିବା ନିତାନ୍ତ ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏଥିରେ କୃତ୍ରିମତା କିମ୍ବା ଛଳନା ନ ଥାଏ । ତାହା ସରଳ ଓ ବାସ୍ତବ । ରଗ୍‌ବେଦଯୁଗରେ ବି ସେଇଯା ଘଟିଛି । ସେ ଯୁଗର ଆର୍ଯ୍ୟ

୧ । History and Culture of the Indian People— Froward by K.M. Munsii, Vol.II, pp. XIII.

ନରନାରୀ ପରାକ୍ରାନ୍ତ ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରବଳ ପ୍ରତିରୋଧଦ୍ୱାରା ଭୀତତ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱଗୃହକୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିଆଣି ତାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ହୃଦୟବେଦନା ସରଳ ଭାଷାରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଅନ୍ତଃକରଣର ନିଗୁଡ଼ କ୍ରନ୍ଦନକୁ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ମାଧ୍ୟମରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଆସିଛନ୍ତି । ଯେନ ତେନ ପ୍ରକାରୋଣ ଶତ୍ରୁର ବିନାଶ ସାଧନ କରି ସ୍ତୋତାର ମାନରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଦେବତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କେତେ ଖାଦ୍ୟ, ପେୟ, ଲେହ୍ୟ, ରେଷ୍ୟାଦିର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଛନ୍ତି ତା'ର ଅନ୍ତ ନାହିଁ । ଶେଷରେ ଦେବତା ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇ ଶତ୍ରୁକୁ ଚିରକାଳ ସକାଶେ ପରାଜିତ କରିଛନ୍ତି । ଏହି କାରଣରୁ ରଗ୍‌ବେଦ ମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଏତେଦୂର ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ ଓ ମହନୀୟ ଜଣାପଡ଼େ ।

ପରେ ସର୍ବଗ୍ରାସୀ ଯୁଦ୍ଧର ପରିସମାପ୍ତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମନ୍ତ୍ର ରଚନା ଶୈଳୀର ଶଙ୍କୁ ଭିନ୍ନମୁଖୀ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଦେବତାଙ୍କ ଆଗରେ ଆଉ କରୁଣା ନିବେଦନର ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଲା ନାହିଁ । ମନ୍ତ୍ରରଚନାରେ ପୂର୍ବର ସରଳତା ଓ ମଧୁରତା କ୍ରମଶଃ କ୍ଷୀଣ ହୋଇ ଆସିଲା । ରଚୟିତାର ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଧୀରେ ଧୀରେ ଜଟିଳତା ଆଡ଼େ ସମ୍ମୁଖୀନ ହେଲା । ଆଦ୍ୟମଣ୍ଡଳଗୁଡ଼ିକର ସୂକ୍ତ ସହିତ ଅନ୍ତିମମଣ୍ଡଳ ସୂକ୍ତର ତୁଳନା କଲେ ଏହା ଧରାପଡ଼େ । ଅବଶ୍ୟ ଏଥିରେ ମନ୍ତ୍ରଦ୍ରଷ୍ଟା ରକ୍ଷିଙ୍କର କୌଣସି ଅଭାବ ନ ଥିଲା । ଏସବୁ ପରିସ୍ଥିତିର ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ମାତ୍ର ।

ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ଦୀର୍ଘ କାଳରୁ ଗ୍ରହଣ କରିଆସିଥିବା ଚିନ୍ତାସ୍ରୋତ ମଧ୍ୟ ଭିନ୍ନପଦ୍ଧତୀ ହୋଇପଡ଼ିବା ଦେଖିଁ । ଆଜିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆର୍ଯ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ଭାବରେ ଦେବତା, ନୀତିରେ ମନୁଷ୍ୟ ବୋଲି ବିବେଚନା କରିଆସୁଥିଲା । ତା'ର ଅଭୀଷ୍ଟ ଦେବତାଙ୍କୁ ଅତିଥି ଭଳି ସମ୍ମାନପୂର୍ବକ ଯଜ୍ଞଶାଳାକୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ଆଣି ବାଜ, ସୋମ ପ୍ରଭୃତି ଆହାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରୁଥିଲା ଓ ଘରର ମୁରବି ଭଳି ବିପଦରୁ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଥିଲା^(୨) । ଅବଶ୍ୟ

ତାଙ୍କ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସେ ପାଳନ କରୁଥିଲେ କି ନାହିଁ କହିହେଉନି, ତଥାପି ସେ କହୁଥିଲା ।

“ଉଷୋ ଭଦ୍ରେଭି ରାଗହି ଦିବର୍ଷିହୋତନାଦୟଃ ।
ବହୁହରୁଣପସବ ଉଷ ବା ସୋମିନୋ ଗୃହମ୍ ॥^(୩)

ଅର୍ଥାତ୍, ‘ହେ ଉଷାଦେବି ! ତୁମେ ତେଜସ୍କର ଅନ୍ତରୀକ୍ଷରୁ ମଙ୍ଗଳମୟ ମାର୍ଗରେ ଓହ୍ଲାଇ ଆସ । ତୁମର ଅରୁଣ କିରଣମାଳା ସୋମଯୁକ୍ତ ଯଜ୍ଞମାନର ଯଜ୍ଞଗୃହକୁ ବାଟ କଢ଼ାଇ ଆଣନ୍ତୁ’ । କୌଣସି ସମ୍ମାନଯୋଗ୍ୟ ଅତିଥିଙ୍କୁ ଗୃହସ୍ୱାମୀ ଯେପରି ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରିଆଣେ ଉଷାଦେବୀଙ୍କୁ ରକ୍ଷି ସେହିପରି ଏଠାରେ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିଆଣିଛନ୍ତି । ଯଦିତ ଏଠାରେ ସ୍ତୋତାଙ୍କର ଭାବନା ଦିବ୍ୟ, ତଥାପି ନୀତି ମାନୁଷ୍ୟ ମାତ୍ର । ଏହି ସମୟରେ ଦେବତା ଓ ମଣିଷର ସମନ୍ୱୟ ସରଳ, ଘନିଷ୍ଠ ଓ ଜାଗତିକ । ଏହି ଧରଣର ଘନିଷ୍ଠତା ଓ ସରଳତା ଯୁଦ୍ଧପର ମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉନାହିଁ । ଦେବତା କିଏ ? ତା'ର ରୂପରେଖ କ’ଣ ? ସୃଷ୍ଟିର ସହିତ ତା'ର କି ସମ୍ବନ୍ଧ ? ଏହିଭଳି ଅମାମ୍ୟସିତ ଜିଜ୍ଞାସା ନେଇ କେବଳ ସେଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟସ୍ତ । ସେଥିପାଇଁ ରକ୍ଷିଙ୍କ ମନରେ ନାନା ରକମର ସଂଶୟ ଜାତ ହୋଇଛି । ସଂଶୟ ଦୂର କରିବାକୁ ଯାଇ ନାନା ରକମର କଳ୍ପନା ମଧ୍ୟ କରାହୋଇଛି; କିନ୍ତୁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତବେଳକୁ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଅସଂଲଗ୍ନ ଭାବ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଦେଇଛି । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତସ୍ୱରୂପ—

“ନାସ ଦାସାନ୍ନୋ ସଦାସାତ୍ ତଦାନାମ୍
ନାସାବ୍ରଜୋ ମୋ ବ୍ୟୋମା ପରୋ ଯତ୍ ।
କିମାବରାବଃ କୁହ କସ୍ୟ ଶର୍ମ—
ନୁମଃ କିମାସାଦ୍ ଗହନଂ ଗଭୀରମ୍” ॥^(୪)

ଅର୍ଥାତ୍ ସେତେବେଳେ ଅସତ୍ (ଶୂନ୍ୟ ନାହିଁ) ନ ଥିଲା କିମ୍ବା ସତ୍ (ସତ୍ତା ଅଛି) ନ ଥିଲା । ରଜ (ଅନ୍ତରୀକ୍ଷ) ନ ଥିଲା କିମ୍ବା ବ୍ୟୋମ (ମହାକାଶ) ନ ଥିଲା । କ’ଣ ଆବରଣ

୨ । ରଗ୍‌ବେଦ ମଂ ୨ୟ, ସୂ. ୩୮, ୭-୮.୬ ଇତ୍ୟାଦି ।

୩ । ରଗ୍‌ବେଦ ମଂ ୧ମ, ସୂ. ୪୯-୧

୪ । ରଗ୍‌ବେଦ ମଂ ୧ୟ, ସୂ. ୧୨୯-୧ ।

କରି ରହିଥିଲା ? କେଉଁଠାରେ ? କାହାର ଭୋଗ ସକାଶେ
ଘନ ଗଭୀର ଜଳ ମଧ୍ୟ କେଉଁଠି ଥିଲା ? କହିଲାବେଳେ—

“ସହସ୍ରାଶୀଷା ପୁରୁଷଃ ସହସ୍ରାକ୍ଷଃ ସହସ୍ରପାତଃ ।

ସ ଭୂମିଂ ବିଶ୍ୱତୋ ବୃହତ୍ୟତିଷ୍ଠବଶାଙ୍ଗୁଳାମ୍ ॥^(୫)

କହିବାର ବି ଦେଖୁ । ଏହିପରି ବିଭିନ୍ନ ଚିନ୍ତାଧାରା
ସମ୍ବଳିତ ସୂକ୍ଷ୍ମମାନଙ୍କରେ ଦଶମାଣ୍ଡଳ ଓ ତା ପରବର୍ତ୍ତୀ
ସଂହିତାଗୁଡ଼ିକର ପୃଷ୍ଠା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଉଠିଛି । ଅବଶ୍ୟ ଦାର୍ଶନିକ
ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଏଗୁଡ଼ିକର ସ୍ଥାନ ଯେ ବହୁତ ଉଚ୍ଚରେ ସେଥିରେ
କାହାର କିଛି କହିବାର ନାହିଁ । ବରଂ ଏଗୁଡ଼ିକଦ୍ୱାରା
ଆର୍ଯ୍ୟବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କ ଚିନ୍ତାଶକ୍ତିର କ୍ରମବିକାଶ ସର୍ବତଃ
ବୁଝାପଡ଼ୁଛି; ମାତ୍ର ବିବାଦକାଳୀନ ରଚନାର ଭାବଧାରା
ଯୁକ୍ତୋତ୍ତରକାଳର ରଚନାବେଳକୁ କି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ରୂପ ଧାରଣ
କରିଥିଲା ତାହା ହିଁ ଏଠାରେ ଦେଖିବାର କଥା ।

ଏହାଛଡ଼ା ଯୁକ୍ତୋତ୍ତର କାଳ ରଚନା ମଧ୍ୟରେ ଆହୁରି
ଏକ ନୂତନ ଭାବସମ୍ବଳିତ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ଯଦିତ
ସେଗୁଡ଼ିକର ସଂଖ୍ୟା ବେଶି ନୁହେଁ । ସେଗୁଡ଼ିକ କୌଣସି
ଦେବତାଙ୍କ ସକାଶେ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନ ହୋଇ ସମାଜରେ ଦୈନନ୍ଦିନ
ପରିଦୃଷ୍ଟ କୁସଂସ୍କାରାଦି ଦୂର କରିବାପାଇଁ କେବଳ ଲିଖିତ ।
ସେ ଭିତରୁ ‘ଅକ୍ଷ’ ସୂକ୍ତଟି ଗୋଟିଏ । ସେଥିରେ କୁଆଡ଼ି
କୁଆ ଖେଳରେ ସର୍ବସ୍ୱ ହାରିଦେଲା ପରେ ମନରେ କି ଦୁଃଖ
ଅନୁଭବ କରେ ଏବଂ ସମାଜମଧ୍ୟରେ କିଭଳି ଲାଞ୍ଜିତ ଓ
ଅପମାନିତ ହୁଏ ତାହା ହିଁ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ପୁଣି ଦଶମ ମାଣ୍ଡଳ ୧୦୮
ସୂକ୍ତରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି କୌଣସି ଦେବତା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ
ହୋଇନାହାନ୍ତି । ସୁତରାଂ, ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ଆଦିମ
ଦେବତା ବିଷୟକ ସ୍ତୁତି-ସ୍ତୋତ୍ର-ପ୍ରଧାନ ଭାବର କ୍ରମଶଃ
ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟି ନୂଆ ନୂଆ ଛାଞ୍ଚରେ ମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ତିଆରି
ହେବାରେ ଲାଗିଲା, ଯାହାକି ଯୁଦ୍ଧସମାପ୍ତିର ପରିଣତି ।

ଟିକିଏ ତଳେଇ କରି ଦେଖିଲେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ତିନିଟିଯାକ
ପରିବର୍ତ୍ତନର ମୂଳକାରଣ ବୁଝିବା ସେତେ ଆୟାସସାଧ୍ୟ
ହେବନି । ସାମୁହିକ ସମସ୍ୟାର ଭୀମରୂପ ଆଖି ଆଗରେ
ଜଳଜଳ ଦିଶୁଥିବା ବେଳେ ତହିଁରୁ ଉଦ୍ଧାର ପାଇବା ସକାଶେ

ସଙ୍ଗଠିତ ଉଦ୍ୟମ ଓ ଏକାଭୂତ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କି କି କି ଦାର୍ଶନିକ
ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ଦିଗରେ କେବଳ ପରିଚଳିତ କରିବା
ସ୍ୱାଭାବିକ । ଯୁଦ୍ଧ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉପସ୍ଥିତ ସଙ୍କଟରୁ
ଜାତି ରକ୍ଷା ପାଇଲା, ମନରୁ ଭୟ ଦୂରାଭୂତ ହେଲା, ଜାତୀୟ
ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବ୍ୟକ୍ତିସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ନିରର୍ଗଳ
ହେଲା । ସମସ୍ତେ ଯେ ଯାହାର ରୁଚି ମୁତାବକ ପଦ୍ମା ଗ୍ରହଣ
କରିନେଲେ । କବିର କବିତ୍ୱ ସ୍ତୁତି-ସ୍ତୋତ୍ରରେ କେବଳ
ଆବଦ୍ଧ ନ ରହି ସମାଜର କଳଙ୍କ ଦୂର କରିବାରେ ବିନିଯୋଗ
ହେଲା । ଦାର୍ଶନିକର ଚିନ୍ତାଧାରା କଥା ବିଶ୍ୱାସ ଉପରେ ନିବଦ୍ଧ
ନ ହୋଇ ହେତୁ ଖୋଜି ବୁଲିବାରେ ଲାଗିଲା । ଜଞ୍ଜାଳମୟ
କର୍ମ-ଜୀବନର ଉପଯୋଗୀ ସରଳ ସାହିତ୍ୟଦିଗରୁ ଲେଖକର
ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ପ୍ରସାରିତ ହେଲା । ଏସବୁ
ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ କାରଣବଶତଃ ପୂର୍ବ ରଚନାର ଭାବଧାରା ପରବର୍ତ୍ତୀ
ରଚନାରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ବିଶେଷତଃ କେତେକ
ଅନାର୍ଯ୍ୟ ମନୀଷୀ ନିଜକୁ ବିଜେତା ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଲୋକ ବୋଲି
ପରିଚୟ ଦେଇ ସରଳ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ ଦର୍ଶନର ନବୀନ
ଧାରା ଭର୍ତ୍ତି କଲେ ।

ଏକା ସେତିକି ନୁହେଁ, ସମୁଦ୍ଧସଙ୍କଟର ଅବସାନ
ହେଲାମାତ୍ରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଜାତିର ମେରୁଦଣ୍ଡ-ଏକ୍ୟ ଏକାବେଳକେ
ଭାଙ୍ଗିପଡ଼ିଲା । ପରସ୍ପର ଏକତାବଦ୍ଧ ହୋଇ ସମସ୍ୟାର
ସମାଧାନ କରିବା ଦୂରେ ଥାଉ, ନିଜ ନିଜ ମଧ୍ୟରେ ନାନାବିଧ
କନ୍ଦଳ ସୃଷ୍ଟି କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଜୀବିକା, ବାସସ୍ଥାନ ପ୍ରଭୃତି
ନେଇଁ ସେମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଟଣାଓଟରା ଆରମ୍ଭ ହେଲା ।
ସେଥିପାଇଁ ବେଦଯୁଗର ପିତୃ-ପିତାମହଙ୍କ ରଚିତ ଗ୍ରନ୍ଥ
ଉପରେ ନାନା ରକମର ଟୀକା ଟିପ୍ପଣୀ କରି ନିଜ ନିଜ
ଦଳର ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ନିର୍ଭୁଲ ପ୍ରମାଣିତ କରିବାରେ ଲାଗିଲେ ।
ସେଇସବୁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅନୁସାରେ ନାନାପ୍ରକାର ଗୋତ୍ର, ଶାଖା,
ପ୍ରବରାଦିର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ଣ୍ଣ ଭିତରେ ବ୍ରହ୍ମାବର୍ଣ୍ଣ,
କୁରୁ, ପାଞ୍ଚାଳ, କେକୟ ପ୍ରଭୃତି ଆଞ୍ଚଳିକ ବିଭାଗ
ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ବୃଦ୍ଧି ପାଇବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏସବୁ ଅପେକ୍ଷା
ଜରୁରୀ ଅବସ୍ଥା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଗୁଣ-କର୍ମ ଅନୁସାରେ ବିଭକ୍ତ
ହୋଇଥିବା ଜାତିଭେଦ ପ୍ରଥା କ୍ରମଶଃ ଉତ୍ତରାଧିକାର ସୂତ୍ରରେ

ଜନୁଗତ ହେବାର ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ବର୍ଷପତି ଓ ପୃଥ୍ବୀପତି, ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ରାଜନ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସମାଜର ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ଓ ନେତୃତ୍ୱ ଘେନି ବିଦେଷ-ବାଜ ଧାରେ ଧାରେ ଅଙ୍କୁରିତ ହେବାରେ ଲାଗିଲା । କୁରୁ-ପାଞ୍ଚାଳ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ରାଜ୍ୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ-ଆଧିପତ୍ୟ ସ୍ୱୀକୃତ ହେଉଥିବା ସ୍ଥଳେ କାଶୀ, କୋଶଳ, ମଗଧ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ରାଜ୍ୟରେ ତାହା ମଞ୍ଜୁରି ପାଉ ନଥିଲା । ଫଳରେ ପ୍ରତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉଭୟ ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିଯୋଗିତା ମୁଣ୍ଡଟେକି ଉଠୁଥିଲା^(୧) । ପରିଶେଷରେ ନିର୍ଜଞ୍ଜାଳ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଆଳସ୍ୟ-ପରାୟଣତା ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ବଢ଼ିବାରେ ଲାଗିଲା ସେହି ପରିମାଣରେ ସାଂସାରିକ ଭୋଗ-ବିଳାସ-ଲାଳସା ପ୍ରବଳ ହୋଇଉଠିଲା । ଏଣୁ ସୁଖ-ଦୁଃଖାଦିର କାରଣ ସୌଭାଗ୍ୟ, ସମ୍ପତ୍ତି, ରୋଗ, ମୃତ୍ୟୁ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଦେବତାଭାବେ ଚିତ୍ରଣ କରିବା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ଶ୍ରୀସୂକ୍ତ, ଯମସୂକ୍ତ ଇତ୍ୟାଦିର ମୂଳ ଏଇଠି ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଏଣେ ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସହିତ ଚିରକାଳରୁ ଚଳିଆସିଥିବା ବିବାଦର ସମାଧାନ ହେତୁ କାଳର ଗତି ଅନୁସାରେ ବିଦେଷର ମାତ୍ରା କମିବାକୁ ଲାଗିଥାଏ । ଏକଦ୍ରାବସ୍ଥିତ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଦ୍ରାବିଡ଼ ପରସ୍ପର ଉପରେ ନିଜନିଜର ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନର ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଆର୍ଯ୍ୟର ମୌଳିକ ଧର୍ମ ଯାଗାଦି କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡ ସଙ୍ଗେ ସୈନ୍ଦବଯୁଗ ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପାଣ୍ଡୁପତ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ଆର୍ଯ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥରେ ସ୍ଥାନ ପାଇବାରେ ଲାଗିଲା । ଫଳରେ ‘ସର୍ବମେଧେ ସର୍ବଂ ହିଂସାତ୍’ ଏବଂ ‘ମା ହିଂସାତ୍ ସର୍ବଭୂତାନଂ’ ଭଳି ଦୁଇ ଶ୍ରେଣୀର ମତବାଦ ସମାନ୍ତରାଳଭାବେ ବ୍ୟାପ୍ତ ହେବା ଆରମ୍ଭ ହେଲା ।

ଏହି ସମୟରେ ହିଁ ପଞ୍ଚବିଂଶତି ତତ୍ତ୍ୱମୂଳକ ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନର ବୀଜବପନ ହୋଇଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । ଏହି ଦର୍ଶନର ‘ପ୍ରକୃତି-ପୁରୁଷ ସଂଯୋଗରେ ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି ତତ୍ତ୍ୱଟି ସମ୍ଭବତଃ ଦ୍ରାବିଡ଼ ବା

ଜୈନଦର୍ଶନରୁ ଆହରଣ କରାହୋଇଛି^(୨) । ଜୈନ-ଦର୍ଶନରେ ମୂଳତଃ ସାତଟି ତତ୍ତ୍ୱ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ—

୧. ଜୀବ, ୨. ଅଜୀବ, ୩. ଆଶ୍ରବ, ୪. ବନ୍ଧ, ୫. ବନ୍ଧଛେଦ, ୬. କର୍ମଛେଦ, ୭. ନିର୍ବାଣ ।

ଏହି ସାତଟିରୁ ପୁଣି ଜୀବକୁ ‘ସ୍ଥାବର’ ଓ ‘ତ୍ରସ’ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି । ପରପୃଷ୍ଠାରେ ଜୈନସୃଷ୍ଟି ତତ୍ତ୍ୱର ଅନୁକ୍ରମଣିକା ଦିଆଗଲା ।

ଜୈନ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଈଶ୍ୱରସତ୍ତା ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଆତ୍ମଶରୀର ବା ଜୀବ ଅଜୀବ ସଂଯୋଗରେ ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ଓ ସେହି ଏକା ଭାବୀ ବନ୍ଧନର ମୂଳକାରଣ ହୋଇଥାଏ । ସୁତରାଂ, ନୂଆ ନୂଆ ସୃଷ୍ଟି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେହି ସୃଷ୍ଟିରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବାକୁ ହେଲେ ‘ନିର୍ବାଣ’ ଲାଭ କରିବା ନିତାନ୍ତ ପ୍ରୟୋଜନ । ପ୍ରଥମେ କର୍ମଛେଦ କରିବାକୁ ପଡ଼େ । କାରଣ, ନାନାବିଧ କର୍ମବନ୍ଧଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମା ଆବୃତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥାଏ । କାରଣ ଶରୀରକୁ ନାଶ କରିପାରିଲେ ନିର୍ବାଣ ସହଜ ହୁଏ^(୩) ।

ଏହିଠାରେ ପୁଣି ଜୈନ ଦାର୍ଶନିକଙ୍କ ମନରେ ଆଉ ଏକ ପ୍ରକାର ସଂଶୟ ଉଠିଛି । ତାହା ହେଉଛି, ଆତ୍ମା ଅବିନାଶୀ କି ବିନାଶଶୀଳ ? ଏହାର ସମାଧାନସ୍ୱରୂପ ସେମାନେ କହନ୍ତି— ଆତ୍ମା ଅବିନାଶୀ; କିନ୍ତୁ ବସ୍ତୁ ସହିତ ତା’ର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅବିନାଶଶୀଳ । ଅବଶ୍ୟ ସବୁ ଜୈନ ଦାର୍ଶନିକ ଏଥିରେ ଏକମତ ନୁହନ୍ତି । ସମସ୍ତେ ଏହି ଉତ୍ତରକୁ ଗ୍ରହଣ କରିନାହାନ୍ତି । ତା’ହେଲେ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସାତଟି ମତବାଦ ଦେଖିବାକୁ ମିଳନ୍ତା ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ ଏ ବିଷୟରେ କେହି କୌଣସି ସର୍ବସମ୍ମତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ପହଞ୍ଚି ପାରିନାହାନ୍ତି । ତେଣୁ ସେମାନେ ବିଭିନ୍ନ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରନ୍ତି ।

୧. ସ୍ୟାଦସ୍ତ୍ରିବାଦ

୨. ସ୍ୟାନ୍ନାସ୍ତ୍ରିବାଦ

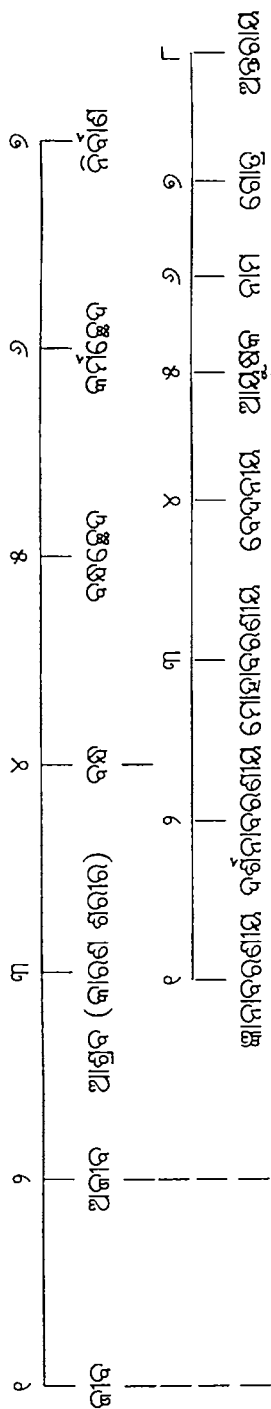
୧ । The Cultural Heritage of India, Vol. I, pp. 186 (Ramkrishna Centenary Committee)

୨ । ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଓଡ଼ିଶାର ଦାନ — ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ । ଝଙ୍କାର, ୧୦ମ ବର୍ଷ ୨ୟ ସଂଖ୍ୟା ।

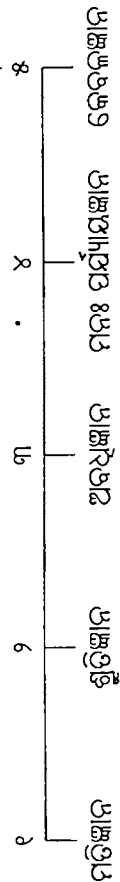
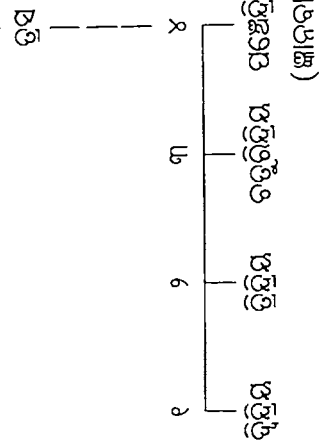
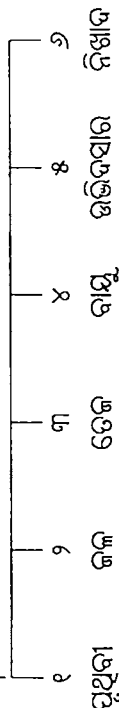
୩ । Cultural Heritage of India— Vol. I, Part IV, Jainism, Its History, Philosophy and Religion.

ଜୈନ ପୁଷ୍ଟି ତତ୍ତ୍ୱ

ତତ୍ତ୍ୱ

ପ୍ରାକର

୩. ସ୍ୟାଦସ୍ତି-ନାସ୍ତିବାଦ
୪. ସ୍ୟାଦବକ୍ତବ୍ୟଂ ବାଦ
୫. ସ୍ୟାଦସ୍ତି ଚ ଅବକ୍ତବ୍ୟଂ ଚ ବାଦ
୬. ସ୍ୟାନ୍ନାସ୍ତି ଚ ଅବକ୍ତବ୍ୟଂ ଚ ବାଦ
୭. ସ୍ୟାଦସ୍ତି ନାସ୍ତି ଚ ଅବକ୍ତବ୍ୟଂ ଚ ବାଦ^(୯)

ଉଲ୍ଲିଖିତ ସବୁପ୍ରକାର ମତବାଦ ତୁଳନା କରି କେଉଁଟି ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ ସେ କଥାର ଆଲୋଚନା ଏଠାରେ ବିବକ୍ଷା ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ଏମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଥିବା ‘ତତ୍ତ୍ୱ’ ଓ ‘ଆତ୍ମା ଓ ବସ୍ତୁ ସଂଯୋଗରେ ସୃଷ୍ଟି ଉତ୍ପତ୍ତି’— ଏ ଦୁଇଟି କଥା ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନରେ କିପରି ଗୃହୀତ ହୋଇଛି, ତାହା ଦର୍ଶାଇ ଦେବାର କଥା । ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନରେ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଭଙ୍ଗ୍ୟନ୍ତରରେ ସ୍ୱୀକାର କରାହୋଇଛି । ସାଂଖ୍ୟକାର କହନ୍ତି— ‘ପ୍ରକୃତି ଜଡ଼; ପୁରୁଷ ଚେତନ । ଉଭୟ ସଂଯୋଗରେ ସୃଷ୍ଟି-ଉତ୍ପତ୍ତି^(୧୦) ।’ ଏହାପରେ ସାଂଖ୍ୟକାର ଜୈନ ଦାର୍ଶନିକଙ୍କଠାରୁ କେତେକ ବିଷୟରେ ସ୍ୱାଧୀନ ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି । ଜୈନଦର୍ଶନର ଅନୁକରଣରେ ଏ ତତ୍ତ୍ୱ (ପଞ୍ଚବିଂଶତି) କଥାଟି ମାନିନିଅନ୍ତି । ସୃଷ୍ଟିର ଯଦିତ ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ମୋକ୍ଷଲାଭର କ୍ରମ ଦୁହିଁଙ୍କ ମତରେ ଭିନ୍ନ, ତଥାପି ମୂଳସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଏକା । ପରପୃଷ୍ଠାରେ ସାଂଖ୍ୟକାରଙ୍କ ପଞ୍ଚବିଂଶତି ତତ୍ତ୍ୱମୂଳକ ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି କ୍ରମ ଦିଆଗଲା । ଯେତେବେଳେଯାଏ ପ୍ରକୃତି-ପୁରୁଷର ସଂଯୋଗ ନାହିଁ ସେତେବେଳେଯାଏ ସୃଷ୍ଟିର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଉଭୟର ସଂଯୋଗ ଘଟେ ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ସୃଷ୍ଟି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ପୁଣି ଦୁହିଁଙ୍କର ବିଯୋଗ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତା’ର ବିଲୟ ଘଟେ^(୧୧) । ଏଥିରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସରା ନାହିଁ, ଜୈନଦର୍ଶନରେ ବି ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ତତ୍ପାତ୍ରେ ଏତିକି, ସାଂଖ୍ୟକାର ନିଜ ମତକୁ ବେଦ-ପ୍ରମାଣମତରେ ବୈଦିକ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି, ଜୈନ ଦର୍ଶନକାର ସେତକ କରିନାହାନ୍ତି । ଏଣୁ

‘ନିରୀଶ୍ୱରବାଦୀ’ ସାଂଖ୍ୟ-ଦର୍ଶନ ଆତ୍ମିକ-ଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ ହେଲାବେଳେ ‘ସ୍ୟାଦସ୍ତିବାଦୀ’ ଜୈନ-ଦର୍ଶନ ନାସ୍ତିକ ବୋଲି ପରିଗଣିତ ।

ଏହାଛଡ଼ା ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଜୈନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଜନ୍ମାନ୍ତରବାଦଟି ମଧ୍ୟ ଆର୍ଯ୍ୟଦର୍ଶନରେ ଅଲକ୍ଷିତଭାବେ ପ୍ରବେଶ କରିଯାଇଛି^(୧୨) । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଥିବା ଆରୁଣି-ଶ୍ୱେତକେତୁ ସମ୍ବାଦରୁ ସେଇକ୍ଷା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଏଇତକ ହେବାକୁ ଶତାବ୍ଦୀବ୍ୟାପୀ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇଥିବ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଏହାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଜିମେର ସାହେବ କହନ୍ତି— ବୈଦିକ ଯୁଗର ଆର୍ଯ୍ୟମୁନିମାନେ ଜନ୍ମାନ୍ତର କଥା ଆଦୌ ଜାଣି ନ ଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ବେଦମୂଳକ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ଜନ୍ମାନ୍ତରବାଦର ବହୁଳ ଆଲୋଚନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ବ୍ରହ୍ମର୍ଷି ଆରୁଣିଙ୍କଠାରୁ ତାଙ୍କ ପୁଅ ଶ୍ୱେତକେତୁ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରି ଦେଶ-ବିଦେଶରେ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଦୁଃଖପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୀବନର ଆବର୍ତ୍ତନ କଥାଟି ପ୍ରଥମେ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍ପତ୍ତିଲାଭ କରିଥିଲା । ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀଗଣ ମହାବୀର ବର୍ତ୍ତମାନ ତଥା ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ରକ୍ଷଣଶୀଳତା ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରତ୍ୟବାୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ ସେମାନେ ହିଁ ଉଚ୍ଚ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜ୍ଞାନ ସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ତାହା ବିତରଣ କରିଥିଲେ, ଯେଉଁମାନେ ଆତ୍ମବଢ଼ିମା ପରିତ୍ୟାଗପୂର୍ବକ ସେହି କଥାଟିର ତତ୍ତ୍ୱ ଜିଜ୍ଞାସା କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ।^(୧୩)

ଏଣୁ ଜଣାପଡୁଛି, ପୁନର୍ଜନ୍ମବାଦ ଜୈନଦର୍ଶନରୁ ଆର୍ଯ୍ୟଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟରେ ଆସି ଗୁଡ଼ି ହେବାପାଇଁ ଶତାଧିକ ବର୍ଷ ଅତୀତ ହୋଇଥିବ । ତାହା ଯୁଦ୍ଧପରକାଳୀନ ଏକଦ୍ରାବସ୍ଥାନ ହେତୁରୁ ଯେ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିବ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ

୯ । Ibid.

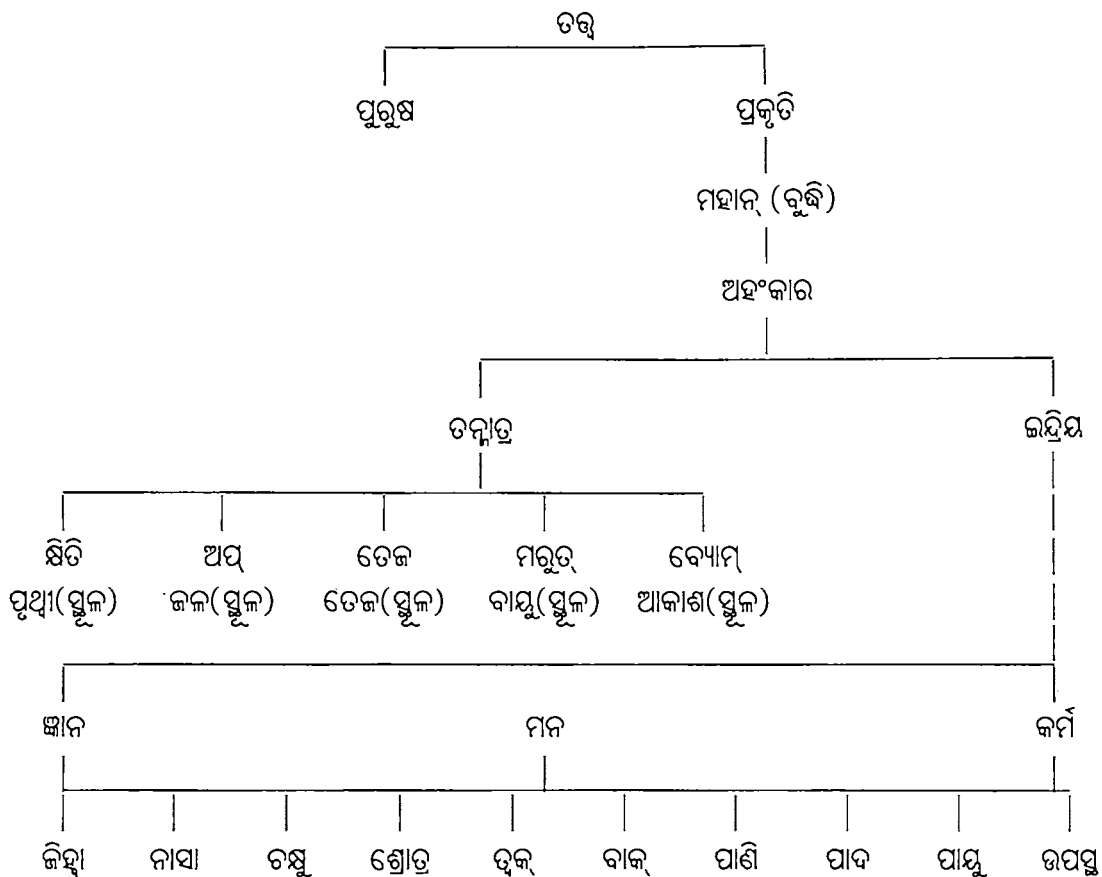
୧୦ । ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନ — କପିଳମୁନି ପ୍ରଣୀତ, ଅ. ୧ମ. ପୃ. ୬୧ ।

୧୧ । Ibid.

୧୨ । Philosophies of India— H. Zimmer, Ed. by Josephy Gompbell, pp. 252.

୧୩ । Ibid.

ସାଙ୍ଗ୍ୟ ଦର୍ଶନର ପଞ୍ଚବିଂଶତି ତତ୍ତ୍ୱ

କରିବାର କିଛି ନାହିଁ । ପୁନର୍ଜନ୍ମବାଦ ପରି ସମାଧିଯୋଗ ଓ ସନ୍ନ୍ୟାସଯୋଗ ମଧ୍ୟ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଧର୍ମରୁ ଆହରଣ କରାହୋଇଛି ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନେ କହନ୍ତି^(୧୪) । ଏଣୁ ରଗବେଦ ମଧ୍ୟରେ ଉକ୍ତ ଯୋଗଗୁଡ଼ିକର ସଂକେତ ନ ମିଳିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ତା'ର ସ୍ପଷ୍ଟ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ^(୧୫) ।

ତା'ଛଡ଼ା ପରସ୍ପର ଉପରେ ପରସ୍ପର ଭାଷାର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ି ନୂଆ ଭାଷା ସୃଷ୍ଟି ହେବାରେ ଲାଗିଲା^(୧୬) । ଦ୍ରାବିଡ଼

ଭାଷାର ସମ୍ପର୍କରେ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷା ଭିତରେ ଯେପରି ମୁର୍ଦ୍ଧନ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ, ସରଳ ଯୁକ୍ତାକ୍ଷର ଓ ନାଦବର୍ଣ୍ଣ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଶ୍ୱାସବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରୟୋଗ ବାହୁଲ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଲା, ସେହିପରି ଅପର ଭାଷାର ଶବ୍ଦସମ୍ଭାରରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷା ପରିପୁଷ୍ଟ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏକଦ୍ରାବସ୍ଥାନ ହେତୁରୁ ଯାହା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ତାହା ଉଭୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ପୁରାପୁରି ଦେଖାଗଲା । ଗୋଟିଏ କଥାରେ କହିଲେ ଯୁଦ୍ଧ ଶେଷ ପରମୁହୂର୍ତ୍ତଠାରୁ ଆର୍ଯ୍ୟ-ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନୂଆ ସମ୍ବନ୍ଧର ସୂତ୍ରପାତ ହେଲା ।

୧୪ । Fundamental of Hinduism, pp. 4.

୧୫ । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦ୍ VI, ୮. ୧-୩

୧୬ । The History and Culture of the Indian People, Vol. I, Vedic-age, pp. 155.

ଉଲ୍ଲିଖିତ ମହାଯୁଦ୍ଧର ଅବସାନ ପରାଜିତ ଗୋଷ୍ଠୀ
 ଉପରେ ଯେପରି ଯୁଗାନ୍ତକାରୀ ପରିବର୍ତ୍ତନର ରେଖା ଟାଣି
 ଦେଇଥିଲା ସେହିପରି ବିଜୟୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ଧର୍ମ, ସମାଜ,
 ଭାଷା, ସାହିତ୍ୟ ସବୁଠାରେ ଖଣ୍ଡପ୍ରଳୟ ଘଟାଇ ଏକ ନୂତନ
 ସୃଷ୍ଟିର ନାନ୍ଦୀପାଠ କରିଥିଲା । ଯୁଦ୍ଧାରମ୍ଭ ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁ ସନ୍ନ୍ୟାସ
 ବା ଅହିଂସା-ଧର୍ମ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଜୈନ ଜାତିର ଅସ୍ଥିମଜ୍ଜାଗତ ହୋଇ
 ରହିଥିଲା, ଯୁଦ୍ଧ ଶେଷରେ ଦେଖିଲାବେଳକୁ ସେଥିରେ
 ନାନାବିଧ ଆଦର୍ଶ ଓ ମତବାଦ ପ୍ରବେଶ କରି ଗୋଳଘାଣ୍ଟ
 ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଜୈନଧର୍ମର ମୂଳ ଆଦର୍ଶ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଶିଥିଳ
 ହୋଇ ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀର ଯଜ୍ଞବାଦ ଅଲକ୍ଷିତଭାବେ ସେଥିରେ
 ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇବାକୁ ବସିଲା । ହିଂସାତ୍ମକ ଯୁଦ୍ଧକାଣ୍ଡବେଳେ
 ଅହିଂସାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଚିଷ୍ଟିରହିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ଏହି ହେତୁରୁ
 ବୋଧହୁଏ ଅନାର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ତାତ୍ତ୍ୱିକବାଦ ବା
 ଭୈରବୋପାସନା ଭଳି ନୂତନ ମତବାଦ ଆରମ୍ଭ ହେଲା ଓ
 କାଳସ୍ରୋତରେ ପଡ଼ି ଏହି ମତ ଆପ୍ତବାକ୍ୟ ବା ବେଦ ପ୍ରମାଣ
 ବଳରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗବେଳକୁ ଖାଣ୍ଟି ବୈଦିକ
 ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଏଣେ ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ‘ଅଥର୍ବ’
 ନାମରେ ଏକ ଆଭିରୁଚି-କ୍ରିୟା-ସମ୍ପନ୍ନ ଚତୁର୍ଥ ବେଦ
 ଉତ୍ପତ୍ତିଲାଭ କଲା । ଏକା ସେତିକି ନୁହେଁ, ବୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ
 ଶବ୍ଦଟି କେବଳ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ବୁଝାଇବାପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ
 ରହିଲା; କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଏହା ଅନାର୍ଯ୍ୟ
 ବା ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କ କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡରୁ ହିଁ ଉତ୍ପନ୍ନ । ପରେ ଏହିକୁ
 ଆର୍ଯ୍ୟଧର୍ମ ଭିତରେ ଭର୍ତ୍ତି କରାହୋଇଛି । ଏଣୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ
 ଭାଷ୍ୟକାର ବେଦବିତ୍ ଶାୟନାର୍ଯ୍ୟ ବେଦମନ୍ତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟା
 କଲାବେଳେ ‘ରୁଦ୍ର’ ଶବ୍ଦର ‘ପାର୍ବତୀପତି ରୁଦ୍ର’ ଅର୍ଥ
 କରିଛନ୍ତି^(୧୭), ଯଦିତ ରକ୍ତବେଦ ବେଳକୁ ‘ପାର୍ବତୀ’ କିମ୍ବା
 ‘ପତି’ କାହାରି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନ ଥିଲା^(୧୮) ।

ଯାହାହେଉ, ଜାତି ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ଯଦି କଦାବିତ୍ ଯୁଦ୍ଧ
 ବିଗ୍ରହ ମାଡ଼ିଉଠେ ତା’ହେଲେ ଅହିଂସାବାଦୀ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ
 କରିବା କିମ୍ବା ଧର୍ମତ୍ୟାଗୀ ହେବା, ଦୁଇଟିରୁ ଗୋଟିଏ
 ବାଛିନେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ହୁଏତ ବନ୍ଧାଞ୍ଜଳିପୁଟରେ ଶତ୍ରୁ
 ହାତରେ ସର୍ବସ୍ୱ ଅର୍ପଣ କରି ପରାଧୀନ ରହିବ, ନଚୁବା
 ଅହିଂସାବାଦକୁ ଦୂରକୁ ଠେଲି ନିର୍ଦ୍ଦୟ ଓ ନିଷ୍ଠୁରଭାବେ ଶତ୍ରୁ
 ବିନାଶ କରିବ—ଏହାଛଡ଼ା ତା’ର ଗତ୍ୟନ୍ତର ନାହିଁ । ଏହା
 ସଂସାରର ସାଧାରଣ ନିୟମ । ଏହି ନିୟମରୁ ଦ୍ରାବିଡ଼ ବହିର୍ଭୂତ
 ନ ଥିଲା । ଅତଏବ ସ୍ୱାଧୀନତାପ୍ରିୟ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଜାତି ଭାରୁ
 କାପୁରୁଷ ପରି ବିନା ଯୁଦ୍ଧରେ ଶତ୍ରୁକୁ ରାଜ୍ୟ ସମର୍ପଣ କରି
 ବାସଶୂନ୍ୟ ଓ ପରାଧୀନ ରହିବା ଅପେକ୍ଷା ଧର୍ମତ୍ୟାଗୀ ହୋଇ
 ସ୍ୱାଧୀନ ରହିବାକୁ ଅଧିକ ପସନ୍ଦ କରିଛି । ସୂଚ୍ୟଗ୍ରପରିମିତ
 ଭୂମି ସକାଶେ ଶତଯୋଜନ ବିସ୍ତୃତ ଭୂମି ରକ୍ତରଞ୍ଜିତ କରିବାକୁ
 ଦ୍ୱିଧା କରିନି । ସେଥି ସକାଶେ ‘ଅହିଂସା-ସତ୍ୟ-ମହେନ୍ଦ୍ର’
 ମୂଳକ ସାଧନା ମାର୍ଗରୁ ଦୂରରେ ରହି ପ୍ରଳୟଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତିଧାରୀ
 ମହାକାଳ ବା କାଳଭୈରବଙ୍କ ଉପାସନା କରିବାରେ ସେ
 ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରିଛି । ମହାଯୋଗୀଶ୍ୱର ଋଷଭନାଥଙ୍କୁ
 ସପନୀକ କରାଇ ପରେ ତାଙ୍କୁ ମହାକାଳ ରୂପରେ ପରିଣତ
 କରିଛି । ସିନ୍ଧୁ-ସତ୍ୟତା କାଳରୁ ପ୍ରଚଳିତ ସର୍ପଦେବତାଙ୍କୁ
 ରୁଦ୍ରଙ୍କର ଆଭରଣରୂପେ କଳ୍ପନା କରି ପୂଜା କରିଆସିଛି ।
 ତା’ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭୈରବୋପାସନାର ସାଙ୍ଗୋପାଙ୍ଗ ପଞ୍ଚ
 ‘ମ’ କାର ସେବା କରିବାକୁ ତିଳେ ସୁଦ୍ଧା ପଣ୍ଡାତ୍ପଦ
 ହୋଇନାହିଁ । ମୂଳଧର୍ମର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଓ ନିର୍ବାଣପ୍ରାପ୍ତିର ସାଧନା
 ବିପନ୍ନ ହେବା ଭୟରେ ତାଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିବାପାଇଁ ଭୌତିକ
 ସୁଖକୁ ମୁଖ୍ୟସ୍ଥାନ ଦେଇଛି । ଅତଏବ ସେ କହିଆସିଛି ଏହିକ
 ସୁଖପରେ ପାରତ୍ରିକ ସୁଖ ବା ନିର୍ବାଣ; ଅର୍ଥାତ୍ ଏହିକ ସୁଖ

୧୭ । ରଗବେଦ ମଂ ୧ମ, ସୁ. ୧୧୪-୬ (ଶାୟନାର୍ଯ୍ୟ ଭାଷ୍ୟ) ।

୧୮ । “ଆରୋହସୀ ବରୁଣାନ୍ନୀ ଶୃଣୋତୁ” (ରଗବେଦ ମ. ୪, ସୁ. ୨-୨୮)

ଏହି ମନ୍ତ୍ରର ଅର୍ଥ କରିବାକୁ ଯାଇ ନୂରକ୍ତକାର ଯାୟ ‘ରୋହସୀ’ ଶବ୍ଦର ‘ରୁଦ୍ର-ପତ୍ନୀ’ ବୋଲି ଅର୍ଥ କରିଛନ୍ତି । ଏହି
 ଅର୍ଥର ଅନୁସରଣରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭାଷ୍ୟକାର ଶାୟନାର୍ଯ୍ୟ ‘ରୁଦ୍ରପତ୍ନୀ’ କୁ ‘ପାର୍ବତୀ’ ମନେକରି ‘ରୁଦ୍ର’ କୁ ‘ପାର୍ବତୀପତି’
 ବୋଲି ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି (ନିରୁକ୍ତ ଦୈବତକାଣ୍ଡ ୧୨-୪-୪୮)

ହେଉଛି ନିର୍ବାଣ ପ୍ରାପ୍ତିର ପ୍ରଧାନ ହେତୁ^(୧୯) । ଏହା ହିଁ ତନ୍ତ୍ରବାଦର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ । ଉକ୍ତ ଐହିକ ବା ଭୌତିକ ସୁଖ ସାଧନା ସକାଶେ ସାଧକ ନିଜେ ‘ଶିବ’ ବା ‘ଭୈରବ’ ବୋଲି ଆତ୍ମପରିଚୟ ଦିଏ । ସେଥିରେ ସୁପ୍ତ ଶକ୍ତି ଉଦ୍ବିକ୍ତ ହୁଏ ଓ ସୁଖ ସଂଭୋଗ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ; ଅର୍ଥାତ୍ ସଂସାରର ଦୈନନ୍ଦିନ ଅଭାବ ଓ ପ୍ରୟୋଜନ ମେଣ୍ଟାଇ ପାରିଲେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଚିନ୍ତା ବା ଚିନ୍ତାଜନିତ ସୁଖ ସହଜ ହୁଏ । ଫଳରେ ନିର୍ବାଣ ଲାଭ ସୁନିଶ୍ଚିତ । ସର୍ବଦା ଜୀବନଧାରଣ ଚିନ୍ତା ମନ ଭିତରେ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାତ୍ମ ଜନ୍ମାଉଥିଲେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଭାବନା ଆସିବ କୁଆଡୁ ? ନିର୍ବାଣଲାଭ ହେବ କିପରି ? ଏଣୁ ଭୌତିକ ସୁଖବିଧାନ ପଛା ଆଗେ ବାନ୍ଧିନେବାକୁ ହେବ । ତା’ ନ ହେଲେ ଯୋଗୀ ଯୋଗସାଧନା କରିବା କଷ୍ଟକର । ଏହି ମତରେ ଭୋଗ ମଧ୍ୟଦେଇ ଯୋଗ ସାଧନା କରିବା ଉକ୍ତସ୍ଥ ପଦ୍ମା, ଭୋଗ ହିଁ ଯୋଗସାଧନାର ମୁଖ୍ୟ ଅବଲମ୍ବନ । ସେଥିସକାଶେ ଯୋଗୀ ସଂହାର ମୂର୍ତ୍ତି ଗ୍ରହଣ ନ କଲେ ଚଳିବନି । ଆଗେ ଦୁର୍ଦ୍ଦାତ୍ତ ଶତ୍ରୁର ମୂଲୋପାତନ ଦ୍ୱାରା ନିଜ ଦେଶର ଜାତିର ଶାନ୍ତିଶୃଙ୍ଖଳା ଠିକ୍ ରଖି ନିର୍ବାଣ ଲାଭର ସାଧନା କରିବା ଉଚିତ । କାରଣ ଅସ୍ତ୍ରରୁ ରହିବାର ସମ୍ଭାବନା ନ ଥିଲେ ଯୋଗ ସାଧନା କରିବ କିଏ ? ‘ଶରୀରମାଦ୍ୟଂ ଖଲୁ ଧର୍ମ ସାଧନମ୍’ ଚିରନ୍ତନ ରାତି । ଏଥିପାଇଁ ସେ ସ୍ୱର୍ଗ ରାଜ୍ୟରୁ ଖସି ଆସି ବିଶୁଦ୍ଧ ପିଣ୍ଡାତ ହୋଇଛି । ମଦ୍ୟ, ମାଂସ, ମୈଥୁନାଦି ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ନୀଚ କର୍ମକୁ ବାହୁପ୍ରସାରଣପୂର୍ବକ ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରିଆଣିଛି । ତା’ଦ୍ୱାରା ତା’ର ତେଜ ଦ୍ୱିଗୁଣ, ଶକ୍ତି-ଦଶଗୁଣ, ସାଧନାରେ ଦୃଢ଼ତା ଶତଗୁଣ ବଢ଼ିଛି । ଏକା ସେତିକି ନୁହେଁ, ତନ୍ତ୍ର-ସାଧନାର ମୂଳ ଦେବତା ଶିବ ବା ଭୈରବଙ୍କୁ ତା ନିଜ ବିନା ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହେଁ ଭାବି ‘ଶିବୋଽହଂ’ ‘ଭୈରବୋଽହଂ’ ବୋଲି

କହିଆସିଛି । ଏହିଠାରେ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ କାଳର ‘ସର୍ବଜୀବଦୟାପର’ ରକ୍ଷଭ ବା ଜିନେଶ୍ୱର କପାଳୀ ରୁଦ୍ରରୂପେ ପରିଣତ ହୋଇଛନ୍ତି^(୨୦); ଅର୍ଥାତ୍ ଶତ ଶତ ଜୀବହିଂସାଶଙ୍କୁଳ ମହାଯୁଦ୍ଧର ନିରର୍ଗଳ ପ୍ରଭାରେ ‘ଜୀବେ ଦୟା’ ବାଦୀ ଜୈନଧର୍ମ କଳଙ୍କିତ ହୋଇ ତନ୍ତ୍ର ନାମରେ ହିଂସା ଓ ଅନାଚାରର ପରମ ସାମାରେ ଆସି ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଛି; ଏବଂ ବୈଦିକ ଯୋଗ ଅନୁକରଣରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ସାଧକ ହୋମ-ବଳି କାଳରେ

ଓ ‘ଧର୍ମାଧର୍ମହବିଦ୍ୟାସ୍ତେ ଆତ୍ମାନଂ ମନସା ଶୁଚା,
ସୁଷ୍ମମ୍ବାବର୍ମାନା ନିତ୍ୟଂ ଅକ୍ଷୟବୃତ୍ତିର୍ଜ୍ଜ୍ୱୋମ୍ୟହମ୍-ସ୍ୱାହା’^(୨୧)

ବୋଲି ପୂର୍ଣ୍ଣାହୁତି ପ୍ରଦାନ କରିଛି । ଏଠାରେ ସେ ଧର୍ମ ଅଧର୍ମ କୌଣସି ବିଷୟକୁ ଦୃଢ଼ପାତ କରିନି । ସେ ଲୋଡ଼ିଛି ଖାଲି ଭୌତିକ ଶରୀରରେ ସୁଖ ସମ୍ଭୋଗ । ହୋଇପାରେ, ଏହା ହିଁ ପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅସୁରଙ୍କର ତପଃସାଧନା, ଶିବଙ୍କଠାରୁ ବରପ୍ରାପ୍ତି । ଶିବ ଏକା ଭୈରବ-ପଶୁପତି । ତାଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରି ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଅସୁରଜାତି ଆର୍ଯ୍ୟ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ କେତେଥର ସ୍ୱପ୍ନାନରୁ ବିତାଡ଼ିତ କରିଛନ୍ତି ତା’ର ଇୟରା ନାହିଁ । ପରିଶେଷରେ ବଳି ପ୍ରଥା ଘେନି ଅନାର୍ଯ୍ୟ, ଅର୍ଜୁନ ପରି ଆର୍ଯ୍ୟଗୁରୁଙ୍କୁ ବଳି ପଡ଼ିଛି । ସେ ଖାଲି ଅଶ୍ୱମେଧ, ଗୋ-ମେଧରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନ ରହି ନରମେଧ, ସ୍ତ୍ରୀ-ମେଧ, ବାଳମେଧ ପରି ପରମ କୁସ୍ଥିତ ‘ମେଧ’ କରିବାକୁ ଟିକିଏ ହେଲେ ଶଙ୍କା କରିନି । ସେ ଯୁଗରେ କାହିଁକି, ଏହି ପରମାଶୁ ଯୁଗରେ ସୁଦ୍ଧା ‘ଦେବୀ’ ସମ୍ମୁଖରେ ଅବୋଧ ଶିଶୁମାନଙ୍କୁ ନେଇ ବଳିଦେବା କଥା ସମସ୍ତେ ଜାଣନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଏହା ତନ୍ତ୍ରବାଦରେ ପଲ୍ଲବିତ ଓ ପୁଷ୍ପିତ ହୋଇଛି ସତ, କିନ୍ତୁ ଏହାର ଆଦିମ ଅଙ୍କୁର ଯାଗ ଧର୍ମରେ ଏକା ନିହିତ ।

୧୯ । ମଦ୍ୟଂ ମାଂସ ତଥା ମହୋଽପା ମୁଦ୍ରା ମୈଥୁନମେବତ ।

ମକାର-ପଞ୍ଚକଂ ଦେବି ଦେବାନାମପି ଦୁର୍ଲ୍ଲଭମ୍ ।

ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱମିଦଂ ଦେବି ନିର୍ବାଣ-ମୁକ୍ତି-ହେତବେ । ।

ଗୁପ୍ତ ସାଧନ ତନ୍ତ୍ର । ୭ମ ପଟଳ ।

୨୦ । କୈଳାସେ ପର୍ବତେ ରମ୍ୟେ ବୃକ୍ଷଭୋଽୟଂ ଜିନେଶ୍ୱରଃ ।

ତକାର ସ୍ୱାବତାରଂ ଯଃ ସର୍ବଞ୍ଜଃ ସର୍ବଗଃ ଶିବଃ’ । । (ଶିବପୁରାଣ)

ଶ୍ରୀମଣି ଭଗବାନ୍ ମହାବୀର — Part I, Vol. I, pp. 45.

୨୧ । ତନ୍ତ୍ରସାର ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଆଲୋଚନାରୁ ବୁଝାପଡ଼େ, ଜୈନ ବା ଅସୁର ଧର୍ମ ପରବର୍ତ୍ତା ଶୈବ, ପାଶୁପତ ପ୍ରଭୃତି ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ଆଦିମ ରୂପ । ଏହି ହେତୁରୁ ଅକ୍ଷପଞ୍ଚୋର୍ଥ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ପ୍ରଫେସର ଡକ୍ଟର ଜି.ୟୁ.ପୋପ୍ ଏହି ପ୍ରଣାଳୀକୁ ଦ୍ରାବିଡ଼ୀୟ-ଚିନ୍ତାଶକ୍ତିର-ବିଚକ୍ଷଣତା (The Choicest of the Dravidian Intellect) ବୋଲି ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି । ରେଭରେଣ୍ଡ W.F. Gaudie ମଧ୍ୟ ସେହି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ କଥାଟିର ପୁଞ୍ଜୀନୁପୁଞ୍ଜ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି କହନ୍ତି— ‘ଏହି (ଶୈବ) ପଦ୍ଧତି ଅତୀତ ପରମ୍ପରାର ମହତ୍ତ୍ୱକୁ ବଜାୟ ରଖିପାରିଛି । ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ସମସ୍ତ ପ୍ରାଚୀନ ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକର ଏ ପିତାମହ କହିଲେ ଅସଙ୍ଗତ ହେବନି । ଧାର୍ମିକ ଚିନ୍ତାଧାରା, ଧର୍ମଗତ ବିଶ୍ୱାସ ତଥା ଜୀବନର ବିଶ୍ଳେଷଣ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ଜଣାଯାଏ ଶୈବ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଟି ଦକ୍ଷିଣ-ଭାରତ ପ୍ରଚଳିତ ସମସ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ଶିରୋମଣି^(୨୨) । କିନ୍ତୁ ଭରତମୁନିଙ୍କ ବେଳକୁ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ପଟାନ୍ତର ଘଟିସାରିଲାଣି । ସେତେବେଳକୁ ଶିବ ଭୈରବରୂପେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇସାରିଲାଣି^(୨୩) । ଏଣୁ କହିପାରୁ, ଭରତଙ୍କ ସମୟକୁ ଭୈରବୋପାସନା ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିସାରିଥିଲା । ସୁତରାଂ, ତନ୍ତ୍ରବାଦ ବା ଭୈରବୋପାସନା ମହାଯାନପଦ୍ଧାର ପରିବର୍ତ୍ତିତ ରୂପ ବୋଲି ଯେଉଁମାନେ କହନ୍ତି ସେଥିରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଯୁକ୍ତି ଥିଲାପରି ଲାଗେନାହିଁ ।

ବରଂ ଏହା ମହାସମର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଉପରେ ଆର୍ଯ୍ୟବାହିନୀର ବାରମ୍ବାର ଅପ୍ରତିହତ ଆକ୍ରମଣ ଫଳରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିଲା ପରି ଲାଗେ । ଅହିଂସ ଓ ସହିଂସ ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ଯୁଦ୍ଧ ହେଲାବେଳେ ଯଦି ହିଂସାଧର୍ମୀଠାରୁ ଅହିଂସାଧର୍ମୀ ସର୍ବଦା ପରାଜୟଜନିତ ଅପମାନ ଭୋଗ କରେ, ପରାଜିତ ଜାତିର ମନରେ ଆପଣା ଧର୍ମ ପ୍ରତି ବିତୃଷ୍ଣା ଆସିବା ସାଧାରଣ କଥା । ସେ ଯେତେବେଳେ ଦେଖିଲା, ଶତଶତ

ପଶୁମାରଣପୂର୍ବକ ଦେବତା ନାମରେ ଧର୍ମ-ବଦଳରେ ଅନାୟର କରିବା ଜାତି ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଜୟଲାଭ କରୁଛି, ଆଉ ଏଣେ ସଂଯମ ଓ ଅହିଂସା ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ କ୍ରମାଗତ ଧ୍ୱଂସପାଇ ଆସୁଛି, ସେତେବେଳେ ଅହିଂସା ମାର୍ଗ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ବିଜିତର ଅନୁକରଣରେ ହିଂସାମୁଲକ ଧର୍ମ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ଆରମ୍ଭ କଲା । ତାହା ହିଁ ବୋଧହୁଏ ପରିଶେଷରେ ଶୈବ-ଶାକ୍ତ-ପାଶୁପତ-ମହାକାଳ ପ୍ରଭୃତି ତନ୍ତ୍ରନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଲା ।

ଏହାଛଡ଼ା ଅନାର୍ଯ୍ୟର ଭାଷା ଓ ସଂସ୍କୃତି ଉପରେ ମଧ୍ୟ ଆର୍ଯ୍ୟପ୍ରଭାବ କମ୍ ପଡ଼ିନାହିଁ । ଏତେବେଳେଯାଏଁ ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନେ ହୋମ, ବଳି, ଯଜ୍ଞ, ସ୍ତୁତି ପ୍ରଭୃତିରେ ଅନଭିଜ୍ଞ ଥିବା ଜଣାପଡ଼େ । ସେମାନଙ୍କ ଦେବତା ଥିଲେ ଜୀବନ୍ତ ‘ତୀର୍ଥଙ୍କର’ ବା ଧର୍ମଗୁରୁ । ତାଙ୍କର ଉପଦେଶ ହିଁ ତାଙ୍କର ବେଦ, ତାଙ୍କର ଅନୁଷ୍ଠିତ କ୍ରିୟା ଆଦର୍ଶ-ଧର୍ମ, ତାଙ୍କର ଦେହତ୍ୟାଗ ବା ନିର୍ବାଣ ଲାଭର ଅନୁକରଣ ଓ ଅନୁସରଣ ହିଁ ଜୀବନର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, ଏସବୁ ଥିଲା ଜୈନ ସଂସ୍କୃତିର ମୂଳାଧାର । କିନ୍ତୁ ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସହିତ ସହାବସ୍ଥାନ ଫଳରେ ବଳି ହୋମାଦି କ୍ରିୟାସକାଶେ ଦେବତା କହିତ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବା ଲାଗି ନାନାବିଧ ମନ୍ତ୍ର-କପାଦିର ପ୍ରଚଳନ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଦେବତାଙ୍କ ପରି ଏମାନେ ଭୈରବ, ମହାକାଳ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ସ୍ତୁତି କରିବାରେ ଲାଗିଲେ । ଫଳରେ ନିରୀକ୍ଷାଶୀ ଯୋଗୀଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଆମିଷାଶୀରେ ପରିଣତ କରିବା ହେତୁ ଦୈନନ୍ଦିନ ଶରୀର ଧାରଣ ପ୍ରଣାଳୀରେ କେତେକ ଗୁରୁତର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଦେଲା । ଏହା ସହିତ ବ୍ୟବହୃତ ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ ଅପ୍ରଚଳିତ କେତେକ ନୂଆ ଶବ୍ଦ ଅଲକ୍ଷିତଭାବେ ପଶି ଅପଭ୍ରଂଷ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ମହାପ୍ରାଣ ଓ ନାଦବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଧାନ ବୈଦିକ ଶବ୍ଦମାଳା ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମୁହଁରେ ଶୁଦ୍ଧଭାବେ ଉଚ୍ଚାରଣ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ଯେଉଁ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ

୨୨ । The Metaphysics of The Saiva Siddhanta System by K. Subramanyam, M.A.M.L. III or Conference (Madras), pp. 569.

୨୩ । ‘... ପୃଥିବୀ ସଲିଳ-ଜ୍ୱଳନ-ଭୈରବ-ରୂପଂ, ଖରାଙ୍ଗ-କପାଳଧରଂ... ବିଦ୍ୟାନିଳୟଂ ଭୈରବରୂପଂ... ଚନ୍ଦ୍ରାର୍ଦ୍ଧରଂ ଚିଳକାର୍ଦ୍ଧଧରଂ... ରସନାର୍ଦ୍ଧଧରଂ... ବହୁଭବିକୃତେ ବିର୍ବଧେ ବିକଟମୁଖେ ପ୍ରମଥେ ପରିବୃତମାଶଂ’, ପୁଣି ‘ଭୁଜଗପରିକରଂ ତ୍ରିଦଶଶକୃତଂ ଦୈତ୍ୟେର୍ଜିତଂ ପରିପଠିତଚରିତଂ...’ (ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର— ଭରତମୁନି ପ୍ରଣୀତମ୍, ଅଧ୍ୟାୟ-୩୧)

ସରଳ ଓ ସୁକୁମାର ଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକର ଯଥାଯଥ ଉଚ୍ଚାରଣ ହେବାରେ ଅବଶ୍ୟ କୌଣସି ଅସୁବିଧା ରହି ନ ଥିବ । ଏଣୁ ମୂଳଭାଷା ପରି ଅପଭ୍ରଂଷ ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ ସେସବୁ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ରହିଲା । ଅତଏବ, ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାବେଳକୁ ତତ୍ତ୍ୱମ, ତତ୍ତ୍ୱବ ଓ ଦେଶୀୟ ଏହିପରି ତିନି ଶ୍ରେଣୀର ପଦ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଲା । ଅବଶ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରାକୃତ ବ୍ୟାକରଣମାନେ ପ୍ରାକୃତ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକୁ ତତ୍ତ୍ୱମ ଓ ତତ୍ତ୍ୱବ ଏପରି ଦୁଇ ଶ୍ରେଣୀରେ କେବଳ ବିଭକ୍ତ କରି ଦେଶୀ ଶବ୍ଦର ସତ୍ତା ଲୋପ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା ନ କରିଛନ୍ତି ନୁହେଁ, ତଥାପି ଦେଶୀ ତତ୍ତ୍ୱବ ହୋଇପାରିନାହିଁ । ବହୁ ଚେଷ୍ଟା ସତ୍ତ୍ୱେ କନ୍ଦଜୋ, ଅକ୍କ, ଅଲ୍ଲ, ସୁନ୍ତୋ ପ୍ରଭୃତି ତତ୍ତ୍ୱବ ହୋଇପାରିନାହାନ୍ତି । ଏମାନେ ପ୍ରମାଣିତ କରି ଦେଇଛନ୍ତି ଯେ, ସୁତ୍ରବେଳରେ କଥିତ ଭାଷାକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ଯୁକ୍ତିହୀନ ଆଦେଶ ବଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଦାହାଦୟୋ ବହୁଲ’^(୨୪) ‘ଭ୍ୟସୋ ହିନ୍ତୋ ସୁନ୍ତୋ’^(୨୫) ଭଳି ସୁତ୍ର ଗଢ଼ି ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଜବରଦସ୍ତ ଅପଭ୍ରଂଷ କରାହେଲା । ବାସ୍ତବପକ୍ଷେ ଏଗୁଡ଼ିକ ଅପଭ୍ରଂଷ ବା ତତ୍ତ୍ୱବ ଶବ୍ଦ ନୁହେଁ । ଏହା ଦେଶୀ, ଖାଣ୍ଡି ଅଣ-ଆର୍ଯ୍ୟ । ତା’ଛଡ଼ା ଗଙ୍ଗା, ପୂଜା ପ୍ରଭୃତି ଅଣ-ଆର୍ଯ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଆର୍ଯ୍ୟୀକରଣରେ ସେସବୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ବା ଜଣ୍ଡୋ-ୟୁରୋପୀୟ ପରିବାରର ବୋଲି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ସେସବୁର ବହୁଳ ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖି । କିନ୍ତୁ ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଗଙ୍ଗା ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଅସ୍ତ୍ରିକ୍ ମୂଳ ଓ ପୂଜା ପ୍ରଭୃତି ଆଉ କେତେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ମୂଳ, ଏକଥା ଐତିହାସିକମାନେ ପ୍ରମାଣିତ କରନ୍ତି^(୨୬) । ଏଣୁ ଜଣାପଡ଼େ, ଅଣ-ଆର୍ଯ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଗ୍ରହଣରେ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷା ଯେପରି ପରିପୁଷ୍ଟ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା, ସେପରି ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟର ଶବ୍ଦସମ୍ଭାର ଦ୍ୱାରା ଅନାର୍ଯ୍ୟଭାଷା ସମୃଦ୍ଧ ହେଲା । ଏହା ଯୁଷୋଭରକାଳୀନ ଏକଦ୍ରାବସ୍ଥାନର ଫଳ, ଏହା କେହି ଅସ୍ୱୀକାର କରିବେନି ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ବା ଦ୍ରାବିଡ଼ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଆହୁରି ଏକପ୍ରକାର ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ଦେଖାଦେଇଥିଲା । ତାହା ହେଉଛି ରାଜ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ-ଗଠନ । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି, ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ଆକ୍ରମଣଦ୍ୱାରା ଭୟଭୀତ ହୋଇ ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନେ ବହୁସଂଖ୍ୟାରେ ଉତ୍ତର ଉପତ୍ୟକା ତ୍ୟାଗ କରି ମଧ୍ୟ-ଭାରତ ରାସ୍ତାରେ ସୁଦୂର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଆଡ଼େ ପଳାୟନ କଲେ^(୨୭) । ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ପୂର୍ବ ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳଆଡ଼େ ମଧ୍ୟ ସପରିବାର ଖଲିଆସିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଭୂଭାଗ ବୋଧହୁଏ ଜନାକୀର୍ଣ୍ଣ ନ ଥିବାରୁ ପଳାତକମାନେ ନିରାତଙ୍କଭାବେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରି ନିଜ ନିଜର କୃଷି ଓ ସଂସ୍କୃତି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରରୂପେ ବୃଦ୍ଧି କରିବାରେ ମନପ୍ରାଣ ଭାଲିଦେଲେ । ଏହି କାରଣରୁ ସେହି ପ୍ରାନ୍ତରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଭ୍ୟତାର ଅନାବିଳ ଐତିହ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ମାତ୍ର ଯେଉଁ ମୁଣ୍ଡିମେୟ କେତେଜଣ ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳକୁ ଖଲିଆସିଥିଲେ ସେମାନଙ୍କ ସଭ୍ୟତାରେ ପ୍ରଚୋ-ଅଷ୍ଟେଲିଅଡ଼ ବା ଆଦିବାସୀ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ି ଏପରି ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଘଟିତ ହେଲା, ତାହାକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ କ୍ଷଷ୍ଟ ଭାବରେ ଚିହ୍ନିବାର ଉପାୟ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଏତିକି ଦେଖିବାର କଥା, ପୂର୍ବେ ଯେଉଁମାନେ ବାସଭୂମି ପ୍ରତି ସ୍ୱହା ନ ରଖି ନୂଆ ଦେଶରେ ବସତି କରିବାକୁ ପସନ୍ଦ କରିଥିଲେ ସେମାନେ ଦୈନିକ ଦୂରତା ହେତୁ ବା ସର୍ବଗ୍ରାସୀ କାଳର ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ହେତୁ ପରସ୍ପର ଅସଂଲଗ୍ନଭାବେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗୋଷ୍ଠୀ-ଗଠନର ବାଜ ବପନ କଲେ । ଫଳରେ ଅବନ୍ତୀ, କୁନ୍ତ, ସାଲ୍ୱ, ସୌରାଷ୍ଟ୍ର ପ୍ରଭୃତି ନୂଆ ନୂଆ ନାମ ସୃଷ୍ଟି ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ସୁତ୍ରଯୁଗ ବେଳକୁ ଏହି ବିଭେଦ ବଢ଼ି ଆହୁରି ଅଧିକ ସଂଖ୍ୟକ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ଏହା ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୁତ୍ର ତଥା ଜାତକ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥରୁ କ୍ଷଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ^(୨୮) ।

୨୪ । ପ୍ରାକୃତ ପ୍ରକାଶ – ବରଗୁଡ଼ି, ପରି ୪ର୍ଥ, ପୃ ୩୩ ।

୨୫ । Ibid, ପରି ୫, ପୃ ୭ ।

୨୬ । History and Culture of the Indian People, Vol. I, pp. 154.

୨୭ । Ibid, pp. 155.

୨୮ । ‘କାମୋକାଲ୍ଲକ୍’ ୧-୪-୧୭୩ ଦ୍ୟୁତ୍ୱ ମଗଧକଳିଙ୍ଗସୁରମସାଦତ ୪-୧-୧୭୮, ସ୍ତ୍ରୀୟା ମବନ୍ତୀକୁଡ଼ିଭୂୟାୟ ୪-୧-୧୭୪, ସ୍ତ୍ରୀୟା ସୌବେରଶାଲ୍ୱପାଷ୍ଟ୍ର ୪-୨-୭୬ (ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୁତ୍ରପାଠ, ପାଣିନି) ।

ଭାରତବର୍ଷର ସୁଦୂର ଉତ୍ତର, ଦକ୍ଷିଣ ଓ ପଶ୍ଚିମ ଭୂଖଣ୍ଡମାନଙ୍କରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଘଟିତ ହେଲାବେଳକୁ ପୂର୍ବ-ସାମାନ୍ତ ଉପକୂଳ-ଅଞ୍ଚଳ କି ଧରଣ ପରିବର୍ତ୍ତନର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ଟିକିଏ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉ । ସୈନ୍ଦବ-ସଭ୍ୟତା ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପୂର୍ବରୁ ଆଦିବାସୀ ଶବ୍ଦର ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଏହି ଜଙ୍ଗଲମୟ ପ୍ରଦେଶକୁ ପଳାଇ ଆସି ସ୍ଥାୟୀ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିବା କଥା ମିଛ ନୁହେଁ । ସେମାନେ ଆଗନ୍ତୁକଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାରରୁ ପରିତ୍ରାଣ ପାଇବା ସକାଶେ ଏହିପରି ଏକ ଅଗମ୍ୟ ଶ୍ବାପଦସଙ୍କୁଳ ଭୂଭାଗକୁ ବାସୋପଯୋଗୀ ସ୍ଥାନରୂପେ ବାଛି ନେଇଥିଲେ^(୨୯) । ପ୍ରାଚୀନ ପରମ୍ପରା-ଅନୁଯାୟୀ ଅନୁଷ୍ଠିତ ବୃକ୍ଷୋପାସନା ଏବଂ ତା’ର ଅବଶେଷ ଦାରୁ ପୂଜା ନିରୁଦ୍ଦେଶରେ ସେଠାରେ ସମାହିତ କରିଆସୁଥିଲେ । ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପୂର୍ବସାଗର ତୀରରେ ଅଶ୍ବତଥ, ନିମ୍ବ, ଉଦୁମ୍ବରାଦି ବୃକ୍ଷପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନକୁ ଉପାସନାର ଉପଯୁକ୍ତ ସ୍ଥଳ ବୋଲି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ ଏଠାରେ ହିଁ ତାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଦାରୁପୂଜାର ମୂଳଭିତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହାର କାରଣ ଥିଲା, ଶବ୍ଦର ବିଶ୍ବାସରେ ପରମ୍ପରାର ନିଷ୍ଠା । ସେ ପରମ୍ପରାକୁ ଛାଡ଼ିବାକୁ ସହଜରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନୁହେଁ । ଭଲ ହେଉ କି ମନ୍ଦ ହେଉ ପୂର୍ବପୁରୁଷ ଯାହା କରିଆସିଛନ୍ତି ତାହା ହିଁ ତା’ ପକ୍ଷରେ ମଙ୍ଗଳଜନକ । ସେଥିସକାଶେ ସେ ହେତୁ ବା କାରଣ ଖୋଜିବାକୁ ଯାଏନି । ହେତୁ ଖୋଜିବା ତା ବୃକ୍ଷରେ ଏକ ପ୍ରକାର ଅପରାଧ । ଏଣୁ ଅକସ୍ମାତ୍ କେହି କେବେ ସେକଥା ପଚାରିଲେ ସେ ସେଥିରେ ନିରୁତ୍ତର ରହେ । ଯଦି ଉତ୍ତର ଦିଏ ଅତି ସଂକ୍ଷିପ୍ତ— ଅତି ସରଳ । ‘ଥାଉ ବାବୁ, ଯିମିତି ଅଛି ସିମିତି ଥାଉ’ । ସେ ବୁଝେ ତା’ର ବିଶ୍ବାସ ଏକା ତା’ର ହେତୁ । ବିଶ୍ବାସରେ ଥାଉ

ହେତୁର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ଏଣୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ତା’ର ଏହି ବିଶ୍ବାସକୁ ‘ଅହେତୁବାଦ’ ବୋଲି ଧରାଯାଇଛି^(୩୦) । ମହାବୀରଙ୍କ ତୋଷଣୀ ଆଗମନ ବେଳକୁ ସେଠାରେ ଅହେତୁକବାଦୀମାନଙ୍କର ପ୍ରତିପତ୍ତି ଥିଲା ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି^(୩୧) । ‘ଅହେତୁବାଦୀ’ ବୋଇଲେ ଶବ୍ଦରମାନଙ୍କୁ ହିଁ ସେଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଛି । କାରଣ, ଶବ୍ଦର ଏକା ତା’ର ବିଶ୍ବାସ ବା ଧର୍ମରେ ‘ହେତୁ’କୁ ସ୍ଥାନ ଦେଇନି । ଏବେ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ସେ ପୁରାତନକୁ ଛାଡ଼ିବାକୁ କଦାପି ପ୍ରସ୍ତୁତ ନୁହେଁ । ଏହି ହେତୁରୁ ପୁରାତନରୁ ଉପାସିତ ହୋଇଆସୁଥିବା ବୃକ୍ଷଟି ଶୁଷ୍କ ହେଲେ ସୁଜା, ଏପରିକି ଶାଖାପ୍ରଶାଖା-ହୀନ ହୋଇ ‘ଦାରୁ’ ପାଲଟିଲେ ସୁଜା, ତାକୁ ହିଁ ଦେବତା ବୋଲି ପୂଜା କରିଆସିଛି । ପଣ୍ଡିତମାନେ କହନ୍ତି— ‘ଚିନ୍ତାଧାରାର ଅଗ୍ରଗତି (ମନ୍ତ୍ରର ହେଉ ପଛେ) ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବୃକ୍ଷ ଦେବତାଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ଦାରୁ, ଯୂପ, କାଷ୍ଠପ୍ରତିମା ପ୍ରଭୃତି ଦେବ ପ୍ରତିନିଧିଭାବେ ପୂଜା ପାଇବାକୁ ଲାଗେ ଏବଂ ଦେବତା-ବୃକ୍ଷର ଗଣ୍ଡିସବୁ ଆକୃତି ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇ ଅତିମାନ୍ଦୁଷ-ଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ଦେବତା ବୋଲି ଉପାସିତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହାକୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରତିମା ପୂଜାର ଆଦିମ ବୀଜ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ^(୩୨) । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ଅନ୍ତିଲସର ଲୋକେ ବିଶ୍ବାସ କରନ୍ତି ଯେ କେତେକ ବୃକ୍ଷଦେବତା ନିଜର ଗଣ୍ଡିକୁ ଆକୃତି ବିଶିଷ୍ଟ କରି କୌଣସି ପବିତ୍ର ସ୍ଥାନରେ ରଖିବାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଅନ୍ତି । କାରଣ, ସେମାନେ ସେଇଠି ରହିଲେ ସହଜରେ ପୂଜା ପାଇପାରିବେ^(୩୩) । ଏହାକୁ ଝନ୍ଦପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ମହାରାଜାଙ୍କ ସ୍ବପ୍ନ ଓ ସମୁଦ୍ରଜଳରେ ଭାସିଆସୁଥିବା ମହାଦାରୁ ଆଣି ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ କରିବାର ଆଖ୍ୟାୟିକା ସହିତ ସୁନ୍ଦର ମିଳାଇ ଦିଆଯାଇପାରେ^(୩୪) ।

୨୯ । Saura-English Dictionary by G. Rammurty, Author’s Preface, pp. XI.

୩୦ । Samanna Phala Sutta, Dialogues I-69.

୩୧ । O.H.R.J., Vol. 3-4, Religious Movement in Utkal by Dr. N.K. Sahu, pp. 78.

୩୨ । The Encyclopaedia Britannica, 14th Edition, Vol. 22nd, pp. 446.

୩୩ । “The nations of Antilles suppose that certain trees instructed sorcerers to shape their trunks into idols, and to instal them in temple huts where they could be worshipped.” Ibid.

୩୪ । ଝନ୍ଦ ପୁରାଣ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମାହାତ୍ମ୍ୟ, ଅ. ୧୮ଶ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ଏଣୁ ଶବର ବୃକ୍ଷ ବଦଳରେ ‘ଦାରୁ’ କେବଳ ଉପାସନା କରି ଆସିଛି । ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ପୂଜା କରିବାକୁ ସେ ଝାନ୍ତିନି । ଯଦି କେବେ ମୂର୍ତ୍ତିଆଡ଼କୁ ମନ ବଳାଇଛି ତାହା ବି ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତି ବିନା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ଏହା ତାହାର ପରମ୍ପରା, ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସ । ଅତଏବ ସେମାନେ ପାରମ୍ପରିକ ସମସ୍ତ ବିଧିବିଧାନ, ଯଥା- ତାଳ ବା ପତ୍ର ପକାଇ ଦେବତା ଆଗରେ ସାଷାଙ୍ଗ ପଡ଼ିବା, ଆକସ୍ମିକ ଉପାର୍ଜିତ ଆହାରରୁ ଉକ୍ତୁଷ୍ଟ ଭାଗ ଦେବତାଙ୍କ ଆଗରେ ଥୋଇବା, ପର୍ବଦିନମାନଙ୍କରେ ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁରୁଷ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଗାନ, ବାଜଣା, ନାଚ ଇତ୍ୟାଦି ଦେଖାଇ ଦେବତାଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବା । ପରିଶେଷରେ ସଙ୍ଖୁଡ଼ି-ନିଃସଙ୍ଖୁଡ଼ି ବାଈ-ବିଈର ନ ଥାଇ ସମସ୍ତେ ଏକତ୍ର ଆହାର କରିବା ପ୍ରଭୃତି ଯଥାରୀତି ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ପାଳନ କରିଆସୁଛନ୍ତି । ଏହିପରି ସେ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ କରିଆସିଥିବେ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କିଛି ନାହିଁ । ସେଥିରେ ବାଧା ଦେବାର କିଛି ନ ଥିଲା, ବାଧା ଦେବାକୁ ବି କେହି ନ ଥିଲା ।

କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଏସିଆ ପ୍ରାନ୍ତର ଆତ୍ମ ସମୁଦ୍ର ଲହଡ଼ି ପରି ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଅବାରିତ ଗତିରେ ମାଡ଼ି ଆସିବାରୁ ସୈନ୍ଧବ ଜାତି ବ୍ୟସ୍ତବିବ୍ରତ ହୋଇ ଯେ ଯୁଆଡ଼େ ପଳାୟନ କଲେ । ତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ଆଦିବାସୀ ଶବର-ଅଧିଷ୍ଠିତ ଅଞ୍ଚଳଆଡ଼କୁ ଗଲିଆସିଥିବା କଥା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । ଏଣୁ ମନେହୁଏ, ସେମାନେ ସପରିବାର ଆସି ପୂର୍ବରୁ ବାସ କରି ରହିଥିବା ଶବରମାନଙ୍କ ସହିତ ନିଜକୁ ମିଶାଇବା ପାଇଁ ସର୍ବତୋଭାବରେ ଯନ୍ତ୍ରଣାଳ ହୋଇଥିବେ । ସାମାଜିକ ରୀତି-ନୀତି, ଆଖିର-ବ୍ୟବହାର, ଧର୍ମ-ଉପାସନା ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାଙ୍କର ଅନୁସରଣ କରିଥିବେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ନବାଗତ ଗୋଷ୍ଠୀର ପୂର୍ବଚରିତ ରୀତି-ନୀତିରେ ଯେ ଅଭୂତପୂର୍ବ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଥିବ ସେଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟପକ୍ଷେ ନବାଗତ ସଭ୍ୟତାର କ୍ଷାଣ ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ଆଦିମ ସଭ୍ୟତା ଉପରେ ନ ପଡ଼ିଥିବ ଏହା ନୁହେଁ । ସୁତରାଂ, ବିଦେଶୀ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସ୍ୱଦେଶୀ ଶବରର ଅନୁକରଣରେ ଆମିଷାହାର, ପଶୁ-ଶିକାର, ଦାରୁ-ଉପାସନା ପ୍ରଭୃତି ଅଙ୍ଗୀକାର କଲା ଏବଂ ସ୍ୱଦେଶୀ ଶବର ନବାଗତ ବିଦେଶୀଙ୍କ ଅନୁକରଣରେ ସ୍ଥାୟୀ ବାସଗୃହ ନିର୍ମାଣ, ବେପାର ବାଣିଜ୍ୟ, ପ୍ରତିମା ନିର୍ମାଣ ପ୍ରଭୃତି ଆୟତ କରି ଶିଖିଲା । ବିଦେଶୀ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସ୍ୱଦେଶୀଙ୍କ ପରି ଦାରୁମୂଳରେ

ସାଷାଙ୍ଗ ପ୍ରଣିପାତ କଲା ଓ ସ୍ୱଦେଶୀ ଶବର ବିଦେଶୀଙ୍କୁ ଅନୁସରଣ କରି ଦାରୁଖଣ୍ଡକୁ ଦାରୁ-ପ୍ରତିମାରେ ପରିଣତ କଲା । ବିଦେଶୀ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଶବରଙ୍କ ଅନୁକରଣରେ ବୃକ୍ଷଦେବତାଙ୍କୁ ସ୍ୱକାୟ (ଜୈନ) ଧର୍ମର ଚିହ୍ନ ‘କଞ୍ଚବୃକ୍ଷ’ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କଲା ଏବଂ ସ୍ୱଦେଶୀ ଶବର ନିଜର ବୃକ୍ଷ-ଦେବତାଙ୍କୁ କଞ୍ଚବୃକ୍ଷ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ କଞ୍ଚନା କରି ଉପାସନା କରିବାକୁ ପଶ୍ଚାତ୍ତପଦ ହେଲା ନାହିଁ । ଏସବୁ ଦାନ-ପ୍ରତିଗ୍ରହ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ୱଦେଶୀ ଶବରଙ୍କୁ ବିଦେଶୀ ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କର ସୁ-ମହତ୍ତର ଦାନ ହେଉଛି ‘ସାମାଜିକତା ବିକାଶର ମୂଳପିଣ୍ଡ ସମୂହଜ୍ଞାନ ବା ଗୋଷ୍ଠୀଧାରଣା’ । ସେହି ଦିନଠାରୁ ଶବରର ସମୂହଜ୍ଞାନ କ୍ରମବିବର୍ଦ୍ଧମାନ ହେଲା ।

ଏହାଛଡ଼ା ଉପରକୁ ଫୁଟି ଦିଶୁଥିବା ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଉଛି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାଷାରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟର ଆଦାନ-ପ୍ରଦାନ । ଆଜିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଦିବାସୀ ଶବର ଭାବପ୍ରକାଶ ନିମିତ୍ତ ଯେଉଁ ଭାଷା ବ୍ୟବହାର କରିଆସୁଥିଲା, ତାହା ନିତାନ୍ତ ସୀମିତ ଓ ଦୁର୍ବଳ ଥିଲା । ତା’ର ଯାଯାବର ଜୀବନର ଉପଯୋଗୀ ଅଳ୍ପ କେତେକ ଶବ୍ଦ ଛଡ଼ା ମନୋଗତ ଭାବବିନିମୟ କରିବାରେ ସେ ଅଧିକା କିଛି ନୁଆ ଶବ୍ଦ ଯୋଗାଡ଼ କରିପାରୁ ନ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କ ସଂସ୍କର୍ଷରେ ଆସି ଯେଉଁ ନୂତନ ସଭ୍ୟତାର ଆଲୋକ ସେ ପ୍ରଥମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲା ତା’ ସହିତ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ହେବାପାଇଁ କେତେକ ଅପରିଚିତ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଲା । ଫଳରେ ନାନାବିଧ ଦ୍ରାବିଡ଼-ଶବ୍ଦ ଶାବରୀ ଭାଷାରେ କ୍ଷୀର-ନୀର ନ୍ୟାୟରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କଲାପରି ସଂଖ୍ୟାଲଘୁ ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କ ଭାଷାରେ ସୁଦ୍ଧା ସଂଖ୍ୟାଧିକ ଶବରଭାଷାଙ୍କ ଦେଶୀୟ ଶବ୍ଦ କେତେ ଅଜ୍ଞାତଭାବେ ସାଙ୍କର୍ଯ୍ୟ ଲାଭ କଲା । ଏଣୁ ଦିଣ୍ଡା, ଛପା, ପିଲ୍ଲା, ତୁଳା ପ୍ରଭୃତି ଶାବର ଶବ୍ଦ ଦିଣ୍ଡା, ଛାପା, ପିଲେଇ ପ୍ରଭୃତିରୂପେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କଲା । ସେହିପରି ତୋଟା, ମାନ, ପଣ୍ଡା ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଶବ୍ଦ ଶାବର ଭାଷାରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲା । ଏଣୁ ମୁଣ୍ଡାରି ବା ଶବରୀ ଭାଷା ଦ୍ରାବିଡ଼ୀ ଭାଷାଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଉଭୟଙ୍କ ସହାବସ୍ଥାନ ଫଳରେ ସାଙ୍କର୍ଯ୍ୟର ମାତ୍ରା ଏତେ ପରିମାଣରେ ବଢ଼ିଯାଇଛି ଯେ ଗଞ୍ଜାମ ମାଳ ଅଞ୍ଚଳର ଶବର ଭାଷାକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି

ତାକୁ ଦେଖାଇବା ଅସମ୍ଭବ ବ୍ୟାପାର ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଏଣୁ ତାହାକୁ କେତେକ ଲେଖକ ମିଶ୍ରିତ (Mixed) ଭାଷା କହିବାକୁ ବି ପଛେଇ ନାହାନ୍ତି^(୩୫) ।

ସେ ଯାହାହେଉ, ଏକତ୍ର ବାସ କରି ରହିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ଜୀବନରେ ସମ୍ପର୍କିତ ସ୍ୱାର୍ଥ ଆବଶ୍ୟକତା ପ୍ରଥମେ ଶବ୍ଦର ଶିଖିଲା ନବାରତ ବିଦେଶୀ ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କଠାରୁ । କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖର ବିଷୟ, ସେତେବେଳକୁ ଆଦିବାସୀ ଶବ୍ଦରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦେଶକାଳ ବ୍ୟବଧାନ ହେତୁ ଓ ବୃତ୍ତିର ବିଭିନ୍ନତା ନେଇ ଭିଲ୍ଲ, ବ୍ୟାଧି, ଶବ୍ଦର ପ୍ରଭୃତି ଶ୍ରେଣୀଭେଦ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇସାରିଥିଲା । ସେମାନେ ପରସ୍ପରକୁ ଶାଖାନ୍ତର ବୋଲି ଭାବନା ନ କଲେ ମଧ୍ୟ ଏକ ଶାଖାର ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠା କରିବା ଶିଖିଗଲେଣି । ଏଣୁ ପରମ୍ପରାଗତ ସାଧାରଣ କୌଳିକ ପ୍ରଥା (ବିବାହ, ଉପାସନା, ଆହାର ପ୍ରଭୃତି) ନେଇ ସିମିତି କିଛି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖା ନ ଗଲେ ସୁଦ୍ଧା ମୃତାହ, ଉତ୍ସବ, ଯୌତୁକ ପ୍ରଭୃତିରେ ଅନେକ କିଛି ଅବଲବଦଳ ଘଟିଯାଇଥିଲା । ଫଳରେ ନବଲବ୍ଧ ଜାତୀୟତାବୋଧ ଜାତିଗତ ନ ହୋଇ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ରେଣୀଗତ

ହୋଇପଡ଼ିଲା । ପରିଶେଷରେ ସମସ୍ତେ ନିଜ ନିଜକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗୋଷ୍ଠୀରୂପେ ପରିଚିତ କରାଇଲେ^(୩୬) ।

ହଁ, ଏହା ସ୍ୱାକାର୍ଯ୍ୟ ଯେ, ଶବ୍ଦରଜାତି ବୃଦ୍ଧି ନେଇ, ଜୀବନଧାରଣ ମାନ ନେଇ, ବିଶେଷତଃ ଜାତୀୟତାବ ନେଇ ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କଠାରୁ ବହୁତ କିଛି ଆହରଣ କରିଛି । ତଥାପି ତା'ର ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ ଓ ପୂଜା-ଉପାସନା ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟର ହସ୍ତକ୍ଷେପକୁ ବରଦାସ୍ତ କରିନି । ଏକ ମହାଦାରୁଣିଷ୍ଠଙ୍କୁ ଉପାସନା କରିବା ଭାବର ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବାକୁ ସେ ଝୁଙ୍କିନି । ତା'ର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତା ସେ ବରାବର ରଖିଛି । ସେଥିରେ ମୋଟେ ଶିଥିଳତା ପ୍ରବେଶ କରିନି । ଫଳରେ ଅନ୍ୟ ଉପାସନା ସେ ଭିତରେ ଭୁବିଯାଇ ଆତ୍ମସତ୍ତା ଲୋପ କରିଛି; କିନ୍ତୁ ମୂଳ ଉପାସନା ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ରହିଛି । ଏଣୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ଜୈନପନ୍ଥୀ, ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟପନ୍ଥୀ, ବୌଦ୍ଧପନ୍ଥୀ ଶୈବ ଶାକ୍ତ-ସହ ଜିଆ-ଚୈତନ୍ୟପନ୍ଥୀ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ନାନାବିଧ ହେତୁବାଦମୂଳକ ଓ ହେତୁବାଦଶୂନ୍ୟ ଦର୍ଶନର ଘାତରେ ଆଦିମ ଶବ୍ଦରର ମୂଳଦାରୁ ବିକୃତ ହୋଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରକୃତିସ୍ଥ ରହିଛି । ଦାରୁ କଶା-ଦାରୁ ରୂପରେ ହିଁ ପୂଜାପାଇ ଆସୁଛି ।

୩୫ । Saura-English Dictionary by G. Rammurty, Authers Preface, pp. XIV (Note).

୩୬ । The Aborigines by B.C. Majumdar, pp. 26.

ରାମାୟଣ ତଥା ଉପନିଷଦ୍‌କାଳୀନ ଧର୍ମଧାରଣା ଓ ଶବ୍ଦର ସଂସ୍କୃତି

ଏତିକିବେଳେ ତତ୍କାଳୀନ ଭାରତବର୍ଷର ମାନଚିତ୍ର ଉପରେ ଟିକିଏ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରିବା ଉଚିତ । ଆଦିବାସୀ ଶବ୍ଦର ବା ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଗୋଟିଏ ଉପରେ ବିଦେଶୀ ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ ବେଳକୁ ଭାରତର କେଉଁ କେଉଁ ଅଞ୍ଚଳ ଜନବସତି-ପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା ରେଖା ଟାଣି କହି ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବିନ୍ଦ୍ୟ-ପର୍ବତର ପାଦଦେଶ, ସିନ୍ଧୁନଦୀର ଉପତ୍ୟକା ଓ ଗୁର୍ଜର ଅଞ୍ଚଳରେ ଶବ୍ଦଗଣେଶ୍ୱର ଏକ ପ୍ରକାର ଜାତି ବାସ କରୁଥିଲେ^(୧) । ପରେ ସିନ୍ଧୁଜାତିର କୌଶଳପୂର୍ଣ୍ଣ ଆକ୍ରମଣରେ ଆଦିମ ଶବ୍ଦର ସଂପ୍ରଦାୟ ନର୍ମଦା-କୁଳ ତଥା ମହାନଦୀ ଉପତ୍ୟକାର ବନ୍ଧୁରମୟ ପ୍ରଦେଶଆଡ଼େ ପଛଘୁଞ୍ଚି ଦେଇ ଝୁଲିଆସିଲେ^(୨) । ତା'ର କେତେ ଶହ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସିନ୍ଧୁ ଉପତ୍ୟକାରେ ବିଜିତ ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କ ସଂସ୍କୃତି ଓ ସଭ୍ୟତା ଚରମ ସୀମାରେ ପହଞ୍ଚିଲାବେଳକୁ ଉତ୍ତରପଟୁ ଶ୍ୱେତକାୟ ଆର୍ଯ୍ୟଜାତିର ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ଆକ୍ରମଣ ଘଟେ । ପରିଶେଷରେ ପରାଜିତ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଂପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟ-ଭାରତଦେଇ ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମ ଓ ଦକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଭୂଖଣ୍ଡଆଡ଼େ ପଳାୟନ କରନ୍ତି । ଏ ସମୟରେ ଭାରତର ମାନଚିତ୍ରକୁ ମୋଟାମୋଟି ତିନୋଟି ରଙ୍ଗରେ ଚିତ୍ରିତ କରାଯାଇପାରେ— ୧- ଆର୍ଯ୍ୟବହୁଳ ସ୍ଥାନ, ୨- ଦ୍ରାବିଡ଼ବହୁଳ ସ୍ଥାନ ଓ ୩- ଆଦିବାସୀବହୁଳ ସ୍ଥାନ^(୩) ।

ଆର୍ଯ୍ୟ-ଅନାର୍ଯ୍ୟର ଶତାବ୍ଦୀବ୍ୟାପୀ ଯୁଦ୍ଧ ଫଳରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦୈଶିକ ଓ କାଳୀକ ବ୍ୟବଧାନ ନେଇ ରାଜ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ଗଠିତ ହେବାରେ ଲାଗିଲା । ଏଣୁ ରଗ୍‌ବେଦ ମନ୍ତ୍ରରେ ଆର୍ଯ୍ୟସ୍ଥାନଟି ପାଞ୍ଚ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିବା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ— ୧. ସପ୍ତସିନ୍ଧବଃ, ୨. ପଞ୍ଚନଦ,

୩. ବ୍ରହ୍ମାବର୍ତ୍ତ, ୪. ମଧ୍ୟଦେଶ, ୫. ପ୍ରାଚୀ^(୪) । ସିନ୍ଧୁ, ବିତସ୍ତ୍ରା, ଅଶ୍ୱିନି ବା ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା (ଓଡ଼ିଶାର ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ନୁହେଁ), ପରୁଷୀ ବା ବିପାଶା, ଶତଦ୍ରୁ ଓ ସରସ୍ୱତୀ ନଦୀ ବହୁଥିବା ବିସ୍ତୃତ ଭୂଖଣ୍ଡକୁ ‘ସପ୍ତସିନ୍ଧୁ’ ଦେଶ ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା । କେବଳ ସିନ୍ଧୁନଦୀର ପାଞ୍ଚଟି ଶାଖାନଦୀ ଯେଉଁ ଅଞ୍ଚଳକୁ ପ୍ଲାବିତ କରୁଥିଲା, ତାକୁ ‘ପଞ୍ଚନଦ’ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଥିଲା । ସରସ୍ୱତୀ ଓ ଦୃଷ୍ଟଦୂତୀ ନଦୀମଧ୍ୟସ୍ଥ ଭୂଖଣ୍ଡକୁ ‘ବ୍ରହ୍ମାବର୍ତ୍ତ’ କୁହାଯାଉଥିଲା । ସପ୍ତସିନ୍ଧୁ ଓ ଗୋମତୀ ନଦୀତୀର ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଯୁଦ୍ଧପୂର୍ବର ବାସସ୍ଥାନ ଥିଲା । ପରେ ଯେତେବେଳେ ଯୁଦ୍ଧରେ କ୍ରମାଗତ ଜୟଲାଭ କରି ସିନ୍ଧୁ ଉପତ୍ୟକାଆଡ଼େ ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ଲାଗିଲେ ସେତେବେଳେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳକୁ ସେମାନେ ‘ମଧ୍ୟଦେଶ’ ଆଖ୍ୟା ପ୍ରଦାନ କଲେ । ଏହା ମଧ୍ୟ-ଭାରତର ପୂର୍ବ ଓ ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ଭୂଭାଗର କେତେକଂଶ ସହିତ ଯମୁନା, ଚର୍ମଣ୍ଡତୀ, ସିନ୍ଧୁ, ସରଯୁ ପ୍ରଭୃତି ନଦୀ ଉପତ୍ୟକାକୁ ବୁଝାଉଥିଲା । ଗଙ୍ଗା ନଦୀର ନିମ୍ନ ଉପତ୍ୟକା ସହିତ ଗଣ୍ଡକୀ, ଶୋଣ ପ୍ରଭୃତିର ଉପତ୍ୟକା ଅଞ୍ଚଳକୁ ‘ପ୍ରାଚୀଦେଶ’ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରାଯାଇଥିଲା^(୫) । ସୁତରାଂ ଆର୍ଯ୍ୟକାଳୀନ ଭାରତକୁ ମୋଟାମୋଟି ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରି ‘ଆର୍ଯ୍ୟସ୍ଥାନ’କୁ ଉପଯ୍ୟୁକ୍ତ ପାଞ୍ଚ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ ।

ଏଣେ ଯୁଦ୍ଧୋତ୍ତର ଶାନ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ସହାବସ୍ଥାନ ଫଳରେ ଇତସ୍ତତଃ ବିଞ୍ଚିହୋଇ ପଡ଼ିଥିବା ଦ୍ରାବିଡ଼ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ଦୈଶିକ ବିଭାଗ ସୃଷ୍ଟିହୋଇ ପଡ଼ିଲା । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ପୂର୍ବୋତ୍ତରକୋଣସ୍ଥ ବିଦେହ ଓ ମଗଧ, ମଧ୍ୟ-ଭାରତରେ

୧ । ମନ୍ଦିରେଇ କଥା — ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ସରକାର, ୧ମ ଖଣ୍ଡ, ପୃ. ୧୯୧ ।

୨ । Saura-English Dictionary by G. Rammurty, Authors Preface, pp. XV (Note).

୩ । ପ୍ରବନ୍ଧ ଶେଷରେ ଥିବା ମାନଚିତ୍ର ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୪ । Historical Atlas of India.

୫ । Ibid.

କୋଶଳ, ମାଳବ ପ୍ରଭୃତି ରାଜ୍ୟ, ପଶ୍ଚିମରେ ପ୍ରଭାସ ଓ ଦକ୍ଷିଣରେ ଚୋଳ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ । ଏଆଡ଼େ ଶବର ସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳ, କଳିଙ୍ଗ, ତୋଷଳ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ରାଜ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି^(୭) ।

ମହାଯୁଦ୍ଧ ସରିବା କେତେ ଶହ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ପ୍ରାନ୍ତମନ୍ୟ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଦ୍ରାବିଡ଼ କିମ୍ବା ଶବରବହୁଳ ଦେଶମାନଙ୍କରେ ପ୍ରବେଶ ନିଷେଧ କରି ଲେଖାମାନ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ^(୮) । ସେଥିରେ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତନିବାସୀ ଜନସାଧାରଣଙ୍କୁ ତଦ୍ବିତର ରାଜ୍ୟଭିତରକୁ ଯିବା ମନା କରାହୋଇଥିଲା । ଏହା ବୋଲି ସେହି ସେହି ଦେଶମାନଙ୍କରେ କେବଳ ଦ୍ରାବିଡ଼ ବା ଆର୍ଯ୍ୟେତର ଜାତି ବାସ କରୁଥିଲେ ତା ନୁହେଁ, କେତେକ ଆର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଲୋକ ମଧ୍ୟ ସେଠାରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏତିକି ସେଠାରେ ଆର୍ଯ୍ୟେତର ଜାତିର ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତୃତ ରହିଥିଲା, ମାତ୍ର ଦୀର୍ଘକାଳ ଗତ ହେଲାପରେ ଯୁଦ୍ଧକାଳୀନ ଦୃଶ୍ୟ ମନୋଭାବ ଉଭୟ ଜାତି-ମନରୁ କ୍ରମଶଃ ଦୂର ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ପରସ୍ପର ଭାବ, ଭାଷା, ଧର୍ମ, କର୍ମ ସବୁର ଆଦାନ-ପ୍ରଦାନଦ୍ୱାରା ନୂଆ ନୂଆ କଥା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପଡ଼ିଲା ।

ଏଣେ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମ୍ୟନ୍ତରାଣ ଭେଦର ବୀଜ ଅଙ୍କୁରିତ ହେଲା— ଫଳରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରେ ବିରୁଦ୍ଧ ମନୋବୃତ୍ତିର ଦୁଇଟି ଗୋଷ୍ଠୀ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଲା । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ମୁଖ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ପଞ୍ଜାବ ଅଞ୍ଚଳରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଆଉ କେତେ ଗଙ୍ଗା-ଯମୁନା-ତଟସ୍ଥ ସମତଳ ଭୂମି ଆଡ଼କୁ ମାଡ଼ି ଆସିଥିଲେ^(୯) । ସେମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ଯଦୁ, ପୁରୁ, ଭରତ, ତୃଷ୍ଣ, ତୁର୍ବସୁ, ଜହ୍ନୁ, ଭୃଗୁ ପ୍ରଭୃତି । ଏମାନଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ବସବାସ କରି ରହିଥିବା ଆଦିମ

ଅଧିବାସୀ (ଦସ୍ୟୁ, ଦୈତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି)ଙ୍କ ସହିତ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଯେତେବେଳେ ଯୁଦ୍ଧ ହେଉଥିଲା ସେତେବେଳେ ଆର୍ଯ୍ୟଧର୍ମୀ ପୁରୋହିତମଣ୍ଡଳୀ ଭିତରେ ବଣିଷ୍ଠ, ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର, ଯମଦଗ୍ନି, ଅଜିତା, ଗୌତମ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ ଥିଲେ । ଏଣେ ଉତ୍ତରୀ (ଶୁକ୍ରାଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ) ନାମରେ ଜଣେ କବି ଆଦିମ ଅଧିବାସୀ ବା ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଗୁରୁ ଥିଲେ । ଏଣୁ ତାଙ୍କୁ ଅସୁରଗୁରୁ ବା ଦୈତ୍ୟଗୁରୁ କୁହାଯାଏ । ଶୁକ୍ରାଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଅସୁରଗୁରୁ ହେବାରୁ ତାଙ୍କର ଆଶ୍ୱର-ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କାର-ଧର୍ମକୁ ତତ୍କାଳୀନ ଆର୍ଯ୍ୟଧର୍ମୀ ପୁରୋହିତକୁଳ ପସନ୍ଦ କରୁ ନ ଥିଲେ । ଏପରିକି ସେ ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ସହିତ ବୈବାହିକ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପନ କରିଥିବା କଥା ଋଗ୍‌ବେଦରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ବୋଲି କହନ୍ତି^(୧୦) ।

ତା’ପରେ କାଳଚକ୍ର ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ଘୁରିବାକୁ ଲାଗିଲା ଉଭୟ ଜାତିର ଘନିଷ୍ଠତା ସେହି ପରିମାଣରେ ବୃଦ୍ଧି ପାଇବାରେ ଲାଗିଲା । ଉଭୟେ ଉଭୟଠାରୁ ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ସଦଗୁଣରାଜି ଆହରଣ ପୂର୍ବକ ନିଜ ନିଜକୁ ବଳିଷ୍ଠ କରି ଗଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିପଡ଼ିଲେ । ଜାତିଗତ ବିଦ୍ୱେଷ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଉଭେଇଯିବା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଜାତି-ଧର୍ମ-ନିର୍ବିଶେଷରେ ସତ୍ୟ, ନ୍ୟାୟ, ଦୟା, କ୍ଷମାଦି ପ୍ରୟୋଗ ହେବା ଦେଖାଗଲା । ଆର୍ଯ୍ୟର ଅନ୍ୟାୟ ବା ଅତ୍ୟାଚାରରେ ସଜାତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ସୁଦ୍ଧା ବିଜାତୀୟ ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କ ସହିତ ଏକମତ ହୋଇ ଆର୍ଯ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଠିଆ ହେବାକୁ ବନ୍ଧପରିକର ହେଲେ । ସେହିପରି ଦ୍ରାବିଡ଼ ସୁଦ୍ଧା ସଜାତୀୟ ଦ୍ରାବିଡ଼ର ଅନାଚାର ବିରୁଦ୍ଧରେ ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସହିତ କାନ୍ଧ ମିଳାଇ ଠିଆହେଲେ; ଏକ କଥାରେ କହିଲେ, ଆର୍ଯ୍ୟ-ଅନାର୍ଯ୍ୟ ବିଦ୍ୱେଷ ସର୍ବତୋଭାବରେ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅନେକାଂଶରେ ତିରୋହିତ ହେଲା । ଏହି କାଳର ସାମାଜିକ-

୬ । O.H.R.J., Vol. I, No. I, April 1952, pp. 91.

୭ । ବାଜସନେୟୀ ସଂହିତା ଓ ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୮ । ଆର୍ଯ୍ୟୋକ୍ତି ମୁଖ୍ୟ ଜାତୀୟା ପଞ୍ଚାବମେ ନିବାସ କର ରହଥାଂ, କିତିନୀହୀ ଜାତୀୟୋ ନେ ଆଗେ ବଡ଼କର ଗଙ୍ଗା ଔର ଯୁମୁନାକେ କିନାରେ ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରଲିୟେ ଥେ । ଦୁସରା ଜାତୀୟୋ ନେ ମଥୁରାକେ ପ୍ରଦେଶ ଛୋଡ଼କର ନର୍ମଦାକେ ତାରପର ଅପନେ ଆବାସ ବନା ଲିୟେଥେ (ଭଗବାନ୍ ପର୍ଶୁରାମ)— କେ.ଏମ୍. ମୁନ୍‌ସୀ (ହିନ୍ଦୀ ସଂସ୍କରଣ) ପ୍ରସ୍ତାବନା, ପୃ. ୧୦ ।

୯ । Ibid.

ରୀତି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ହିଁ ଉତ୍ତର-କୋଶଳ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଅଯୋଧ୍ୟାନଗରୀର ଏକ ସଂଭ୍ରାନ୍ତ କ୍ଷତ୍ରିୟବଂଶୀ ରାଜପରିବାରକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ରାମାୟଣ ଭଳି ଏକ ଐତିହାସିକ ମହାକାବ୍ୟର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ପରି ଲାଗେ ।

ଉତ୍ତର-କୋଶଳ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଅଯୋଧ୍ୟା ଦେଶର ଅପୂର୍ବତମ ରାଜା ଦଶରଥ । ତାଙ୍କର ତିନି ରାଣୀ— କୌଶଲ୍ୟା, କୈକେୟୀ, ସୁମିତ୍ରା । ଏକମାତ୍ର ଅଳିଅଳ ଝିଅ ଶାନ୍ତା । ପରମମିତ୍ର ରାଜା ଲୋମପାଦଙ୍କୁ ଦତ୍ତା ଥିଲା ସେ । ଏଣେ ଦଶରଥ ମହା ଚିନ୍ତାରେ ପଡ଼ିଥାନ୍ତି । ଏତିକିବେଳେ ଲୋମପାଦଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପଡ଼େ । ରାଜା ବର୍ଷେଷି କରିବା ସକାଶେ ଆଜନ୍ମଯୋଗୀ ରକ୍ଷ୍ୟଶୃଙ୍ଗଙ୍କୁ ଅରଣ୍ୟରୁ ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରି ଆଣନ୍ତି । ପରେ ବର୍ଷା ହୁଏ ଓ ରକ୍ଷିଙ୍କ ସହିତ ଶାନ୍ତାର ବିବାହ ହୁଏ^(୧୦) । ଏହା ଦେଖି ଦଶରଥ କୁଳପୁରୋହିତ ବଶିଷ୍ଠଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ରକ୍ଷ୍ୟଶୃଙ୍ଗଙ୍କୁ ଅଯୋଧ୍ୟାକୁ ଅଣାଇ ପୁତ୍ରେଷି ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି । ଫଳରେ ରାମ, ଭରତ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣ-ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ଯଥାକ୍ରମେ କୌଶଲ୍ୟା, କୈକେୟୀ ଓ ସୁମିତ୍ରାଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ଜନ୍ମଲାଭ କରନ୍ତି । କେତେକାଳ ପରେ ରାଜର୍ଷି ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର ରାମ-ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କୁ ଯାଗରକ୍ଷା କରିବାକୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ସଙ୍ଗରେ ଘେନିଯାନ୍ତି । ତାଡ଼କାଦି ଅସୁର ସଂହାର ପରେ ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଙ୍କ କଥାରେ ବିଦେହ ରାଜ୍ୟକୁ ଗମନ କରନ୍ତି । ସେଠାରେ ଶିବଧନୁ ଭଙ୍ଗ କରି ରାଜର୍ଷି ଜନକଙ୍କର କନ୍ୟା ସୀତାଙ୍କୁ ସଗୌରବେ ବିବାହ କରନ୍ତି । ଫେରାନ୍ତ ମାର୍ଗରେ

କ୍ଷତ୍ରି-ସଂହାରକ ପରଶୁରାମଙ୍କ ଭେଟ ହୁଏ । ତାଙ୍କୁ ପରାଜିତ କରି ନିଜ ରାଜ୍ୟକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରନ୍ତି ।

କିଛିଦିନ ପରେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ରାମଙ୍କର ରାଜ୍ୟାଭିଷେକ ସକାଶେ ପିତା ଆୟୋଜନ କଲେ । ସେତିକିବେଳେ ମଧ୍ୟମାରାଣୀ କୈକେୟୀ ଭରତଙ୍କୁ ରାଜା କରାଇ ରାମ ବନବାସ ଯିବାକୁ ଜିଦ୍ ଧରି ବସିଲେ । ଫଳରେ ସୀତା ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ଧରି ରାମ ବନବାସୀ ହେଲେ । ବାଟରେ ସରଯୁ ନଦୀ ପାର ହୋଇ ପ୍ରଥମେ ‘ଗୁହ’ ଶବ୍ଦର ସହିତ ଦେଖାହେଲା । ତା’ପରେ ପଞ୍ଚବଟୀ ବନରେ ଯାଇ ସସ୍ତ୍ରୀକ ବାସ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏଣେ ଦଶରଥଙ୍କ ପରଲୋକ ହେଲା ।

ଏସବୁ ଘଟଣାବେଳକୁ ଭରତ ଓ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ କେକୟରାଜ ମାର୍ତ୍ତ୍ୟୁଧାଜିତଙ୍କ ଘରେ ଆସନ୍ତି । ଘରକୁ ଆସି ସବୁ ଶୁଣିଲା ପରେ ମା’ଙ୍କ ଉପରେ ବିରକ୍ତ ହୋଇ ଅଗ୍ରଜଙ୍କୁ ଫେରାଇ ଆଣିବାପାଇଁ ବଶକୁ ଗଲେ । ଅଗ୍ରଜ ନ ଫେରିବାରୁ ଭରତ ରାଜ୍ୟକୁ ବାହୁଡ଼ି ରାଜପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱଭାବେ ରାଜ୍ୟଶାସନ କଲେ ।

ଏତିକିବେଳେ ଲଙ୍କାର ଅସୁରରାଜ ରାବଣ କୌଶଳରେ ସୀତାଙ୍କୁ ହରଣ କରି ଦରିଆପାରିରେ ନେଇ ରଖେ । ରାମ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଖୋଜି ଖୋଜି ନ ପାଇ ଶେଷରେ କିଷ୍କିନ୍ଧ୍ୟା ରାଜଭ୍ରାତା ସୁଗ୍ରୀବଙ୍କୁ ଭେଟନ୍ତି । ତା’ ସହିତ ମିତ୍ରତା କରି କିଷ୍କିନ୍ଧ୍ୟାର ରାଜା ବାଲିକୁ ବଧ କରନ୍ତି । ସୁଗ୍ରୀବ ରାଜା ହୁଏ । ପରେ ସେ ରାମଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରନ୍ତି । ରାବଣ ସହିତ

୧୦ । ପାଲି ଜାତକରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ଆଖ୍ୟାୟିକା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେଥିରେ ଲେଖାଅଛି ‘ପୂର୍ବେ ବାରଣାସୀରେ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କଲା ସମୟରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁଳରେ ଜନ୍ମ ହୋଇ ରକ୍ଷି-ପ୍ରଭ୍ରାତା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଦିନେ ଏକ ମୃଗୀ ସହିତ ସେ ସହବାସ କରିବାରୁ ‘ରକ୍ଷି-ଶୃଙ୍ଗ’ ନାମରେ ଏକ ପୁତ୍ର ଜନ୍ମ ହେଲେ । ସେ ବଡ଼ ହେଲାପରେ ଏପରି ଯୋଗ ସାଧନା କଲେ ଯହିଁରେ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଆସନ କମ୍ପି ଉଠିଲା । ଇନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କର ଯୋଗ ଭଙ୍ଗ କରିବାକୁ ମନସ୍ଥ କଲେ । ଏଣୁ ବାରଣାସୀରେ ତିନି ବର୍ଷଯାଏଁ ଆଦୌ ବର୍ଷା କରାଇଲେ ନାହିଁ । ରାଜ୍ୟରେ ହାହାକାର ପଡ଼ିଗଲା । ସମସ୍ତେ ରାଜାଙ୍କୁ ଦୋଷ ଦେଲେ । ରାଜା ବି ବହୁତ ଉପାୟ କରି ବର୍ଷା କରାଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ । ଶେଷରେ ଦିନେ ଇନ୍ଦ୍ର ରାତି ଅଧରେ ଆସି ରାଜାଙ୍କୁ କହିଲେ, ଯଦି ତା’ର ଝିଅ ନଳିନିକାଦୁରୀ ରକ୍ଷି ଶୃଙ୍ଗଙ୍କର ଧ୍ୟାନ ଭଙ୍ଗ କରାହୁଏ ତା ହେଲେ ଦେଶରେ ବର୍ଷା ହେବ । ତା ଶୁଣି ରାଜା ନିଜ ଝିଅ ନଳିନିକାଦୁରୀ ରକ୍ଷି ଶୃଙ୍ଗଙ୍କର ଯୋଗ ଭଙ୍ଗ କଲେ ଓ ଦେଶରୁ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଦୂର ହେଲା’ (ଜାତକ ଉଦନ୍ତକୌଶଲ୍ୟାୟନ ୫ମ ଖଣ୍ଡ, ପୃ. ୨୭୫) ।

ରାମଙ୍କ ଯୁଦ୍ଧ ହୁଏ ଓ ତା'ର ସର୍ବାଙ୍ଗ ଧ୍ବଂସ ହୁଏ । ଶରଣାଗତ ରାବଣର ଭାଇ ବିଭୀଷଣ ରାଜା ହୁଏ ଓ ସମସ୍ତେ ଅଯୋଧ୍ୟାକୁ ଫେରନ୍ତି । ଏଇଠି ଯଥାର୍ଥ ଗ୍ରନ୍ଥର ସମ୍ପାଦି ଘଟେ^(୧୧) ।

ସେ ସବୁର ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ବିଚାର କରିବା ଏଠାରେ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେଁ । ରାମାୟଣ ରଚନାବେଳର ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ବିଷୟରେ ସେଥିରୁ ଯାହା ମିଳେ ତାହା ଆମ ପକ୍ଷରେ ଉପାଦେୟ । ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ସାହିତ୍ୟିକ ରଚନାଭଙ୍ଗୀ ଘେନି ଯାହା ହୋଇଥାଉ ପଛେ ଏହା ସେକାଳର ଆଖିର, ବ୍ୟବହାର ଓ ସାମାଜିକ ଚଳଣି ପ୍ରଭୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଶେଷ ଆଲୋକପାତ କରିଛି । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ଏ ‘ମହାକାବ୍ୟ’ ଅପେକ୍ଷା ‘ଇତିହାସ’ ବୋଲି ହିଁ ଅଧିକ ପରିଚିତ । ଏଣୁ ଏହାର କଥାବସ୍ତୁ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ବହୁତ ସାଂସ୍କୃତିକ ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଇପାରେ ।

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି, କୋଶଳ (ଉତ୍ତରକୋଶଳ) ଆର୍ଯ୍ୟସ୍ଥାନ ଅନ୍ତର୍ବର୍ତ୍ତୀ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ରାଜ୍ୟ^(୧୨) । ଏଥିରେ ଆର୍ଯ୍ୟପଦ୍ମୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ହିଁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଥିଲା । ତା'ର ରାଜଧାନୀ ଅଯୋଧ୍ୟା ବା ସାକେତ ନଗରୀ ଥିଲା । ରାଜ୍ୟର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ରାଜା ଦଶରଥ କୋଶଳ (ଦକ୍ଷିଣକୋଶଳ) ରାଜକନ୍ୟା କୌଶଲ୍ୟାଙ୍କର ପାଣିଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଦକ୍ଷିଣ-କୋଶଳ ସେତେବେଳକୁ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା । ସେଥିରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ଆଧିପତ୍ୟର ସେତେ ସମ୍ମାନ ନ ଥିଲା । ଏହି କାରଣରୁ ସେଥିରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ନିଷିଦ୍ଧ ବୋଲି ବାଜସନେୟୀ ସଂହିତା ଓ ଶତପଥବ୍ରାହ୍ମଣ କହନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ରାମାୟଣ ବେଳକୁ ଦେଖୁ, ଜଣେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ଆର୍ଯ୍ୟରାଜା ଅନାର୍ଯ୍ୟଦେଶୀୟ ରାଜକନ୍ୟାଙ୍କ ପାଣିଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ସେ ପୁଣି ପଟ୍ଟମହିଷୀ । ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଦଶରଥଙ୍କ ବେଳକୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟୋତ୍ତର ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ବୈବାହିକ ପ୍ରଥା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇସାରିଥିଲା । ପୂର୍ବର ସେହି ସମ୍ପ୍ରାନ୍ତ ଅଭିମାନ ଆଉ ନ ଥିଲା । ଏତିକିରେ ଏକଥା ସରିଗଲା ନୁହେଁ । ଏ ଭିତରେ

କୈକେୟୀଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧେ ଟିକିଏ ବିଚାର କରିବା ଉଚିତ । ସେ ହେଉଛନ୍ତି କେକୟ ରାଜକୁମାର ଯୁଧାଜିତଙ୍କ ଭଉଣୀ । କେକୟ ହିମାଳୟପାଦଦେଶସ୍ଥ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ରାଜ୍ୟ, ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ଭିତରେ^(୧୩) । ଏଣୁ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତୀୟ କନ୍ୟା କୈକେୟୀଙ୍କର ପ୍ରତିପତ୍ନି ଯେ ସର୍ବାଧିକ ଏହା ନିଶ୍ଚିତ, କିନ୍ତୁ ସେ ରାଜାଙ୍କର ଦ୍ୱିତୀୟା ରାଣୀ । ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଭରତ ରାଜା ହେବାର ସମ୍ଭାବନା ବହୁତ କମ୍ । ଏଣେ ନ୍ୟାୟଦୃଷ୍ଟିରେ ରାମ ହେଉଛନ୍ତି ରାଜସିଂହାସନର ଭାବୀ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ । ନ୍ୟାୟପରାୟଣ ଦଶରଥ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ରଙ୍କୁ ଅଭିଷିକ୍ତ କରିବାର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ଦେଖି ଚତୁରା କୈକେୟୀ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ମନରେ ପରମ୍ପରାଗତ ଗୋଷ୍ଠୀ ମର୍ଯ୍ୟାଦାରୁପ ବିଷକାଟ ପ୍ରବେଶ କରାନ୍ତି । ଆର୍ଯ୍ୟ-ଜନନୀର ପୁତ୍ର ଭରତଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ଅନାର୍ଯ୍ୟମାତୃକ ରାମଙ୍କୁ ରାଜ୍ୟ ଦେବାକୁ ମନା କରନ୍ତି । ଏଥିରେ ବୃଦ୍ଧରାଜାଙ୍କ ମନ ବିଚଳିତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସ୍ଥିର କରି ନ ପାରି କୁଳପୁରୋହିତ ବଶିଷ୍ଠଙ୍କ ପରାମର୍ଶ ଲୋଡ଼ିଲେ । ଯାହା ହେବା କଥା ସେଇଯା ହେଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମୀ ପୁରୋହିତଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ରାମଙ୍କୁ ରାଜ୍ୟତ୍ୟାଗ କରାଗଲା । ଅବଶ୍ୟ ଆଦିକବି ତମିକାର କଞ୍ଚନାବଳରେ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ଏହାର ସମାଧାନ କରିଛନ୍ତି, ତଥାପି ବୀଜ ରହିଛି । ଏଣୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଯଦିତ ଉଭୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ସମ୍ପର୍କରେ ଘନିଷ୍ଠତା ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଆସୁଥିଲା ତଥାପି ପୂର୍ବଯୁଗର ପରସ୍ପର ଘୃଣ୍ୟ ବାତାବରଣ ଏକାବେଳକେ ମୂଳପୋଛ ହୋଇ ନ ଥିଲା ।

ରାମଙ୍କ ବିବାହରେ ବି ସେଇକଥା । ଅନାର୍ଯ୍ୟବହୁଳ ବିଦେହ ରାଜ୍ୟର ରାଜକନ୍ୟା ସୀତା, ଶୁଦ୍ଧ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତର ରାଜକୁମାର ରାମ । ବଶିଷ୍ଠ ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଙ୍କ ବେଳକୁ ମଧ୍ୟ ତାହା ଘଟିଛି । ଜଣେ ସର୍ବମେଧବାଦୀ ଆଉ ଜଣେ ସର୍ବଜୀବ-ଦୟାପର । କିନ୍ତୁ ଦେଖିବାର କଥା, ରାମାୟଣଯୁଗରେ ଉଭୟେ ଉଭୟ ରାଜ୍ୟ ଭିତରକୁ ନିଃସଙ୍କୋଚରେ ଗତାଗତ କରୁଥିଲେ । ଆହୁରି ଦେଖିବାର କଥା, ଅହିଂସାଧର୍ମୀ

୧୧ । ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ କହନ୍ତି— ‘ଏସିଆ ମାଜନରର ମିଟାନିଦ୍ୱାରା ଆକ୍ରାନ୍ତ ଓ ବିଜିତ ଅସୁର ଦେଶର କଥାଟି ଧରି ରାମାୟଣ କଥାଟି ଭାରତରେ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା ପରି ମନେହୁଏ ।

୧୨ । Historical Atlas of India.

୧୩ । Ibid.

ଯାଗବିରୋଧୀ ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଙ୍କ ସହିତ ସର୍ବଯାଜ୍ଞ ବଶିଷ୍ଠ ଶିଷ୍ୟ ରାମଙ୍କ ଅସୁରବଧ ଅଭିଯାନ । ବୋଧହୁଏ ଏ ଯୁଗକୁ ଯଜ୍ଞାଦି କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡ ଆର୍ଯ୍ୟେତର ଜାତିରେ ସୁଦ୍ଧା କୃତ୍ୟ-କର୍ମରେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଏହି ହେତୁରୁ ଯାଗଯଜ୍ଞ-ବିରୋଧୀ ଶିବୋପାସକ^(୧୪) ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଅସୁରଙ୍କଦ୍ୱାରା ଯଜ୍ଞଧର୍ମୀ ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନେ ବି ଅତ୍ୟାଚ୍ଛନ୍ଦିତ ହେଉଥିଲେ । ଫଳରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ସମଧର୍ମୀ ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପାଇଁ ବିଧର୍ମୀ ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ବିପକ୍ଷରେ ଅସ୍ତ୍ରଧାରଣ କରୁଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାଧରବଂଶୀ ଜୈନ (ରକ୍ଷଭ-ଲାଞ୍ଜନ ବା ବୃଷ-ବାହନ ଉପାସକ)^(୧୫) ରାବଣର ମରୁତରାଜାଙ୍କ ଯଜ୍ଞ-ଧ୍ୱଂସ ମୂଳରେ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ନିହିତ^(୧୬) ।

ଏଠାରେ ପୁଣି ଭୈରବୋପାସକ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରଶୁରାମଙ୍କ ଅବତାରଣା ଆହୁରି ବିଚିତ୍ର । ପରଶୁରାମଙ୍କ ପୂର୍ବ-ପରମ୍ପରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି, ‘ଜନ୍ମକୁଳ ଜାତ ଗାଧୁଙ୍କର ଝିଅ ସରସ୍ୱତୀ ସହିତ ରୁଚିକ ରକ୍ଷିଙ୍କର ପରିଣୟ ସମ୍ପାଦନ ହେଲା ପରେ ଏ ଦୁହିଁଙ୍କଠାରୁ ଯମଦଗ୍ଧିଙ୍କର ଜନ୍ମ ହୁଏ ।’ ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର ହେଉଛନ୍ତି ଗାଧୁଙ୍କର ପୁତ୍ର । ଯମଦଗ୍ଧିଙ୍କର ପୁତ୍ର ପରଶୁରାମ । ଏ ଜଣେ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶ ଢୁଗୁବଂଶୀ ବୀର । ‘ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧର ଋତି କିମ୍ବା ପାଞ୍ଚ ଶତାବ୍ଦୀ ଆଗେ ପରଶୁରାମଙ୍କର ଜନ୍ମ’^(୧୭) । ଯମଦଗ୍ଧିଙ୍କ ସମୟରେ ହିଁ ରକ୍ତବେଦ କାଳ ଶେଷ ହୋଇ ବ୍ରାହ୍ମଣ (ଶତପଥ) ଯୁଗ ଆରମ୍ଭ

ହୋଇଥିଲା । ସେତେବେଳକୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ‘ଜାତି’ ରୂପେ ପରିଚିତ ନ ହୋଇ ‘ପ୍ରଜା’ ରୂପେ ପରିଚିତ ଥିଲେ^(୧୮) । ସେ ଯାହାହେଉ ପରଶୁରାମ ଯେପରି ରାଜର୍ଷି ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଙ୍କ ଭୟ-ପ୍ରଦାତା ସେହିପରି ମହର୍ଷି ବଶିଷ୍ଠଙ୍କର ଶତ୍ରୁ; ଅଥଚ ସେ ଜଣେ ନିଷାପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ; ତଥାପି ଏକବିଂଶବାର କ୍ଷତ୍ରିୟ ଦଳନ କରି ତାଙ୍କ ରକ୍ତରେ ପିତୃ ତର୍ପଣ କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଏତେବେଳକୁ ଯୁଦ୍ଧକାଳୀନ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଶୈବଧର୍ମ ବହୁସ୍ଥଳରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମ ପରି ଏକ ବିଧିବଦ୍ଧ ମତବାଦରେ ପରିଣତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ଏହା ବୋଲି ସୈନ୍ଧବ ଯୁଗର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅହିଂସାବାଦ କିମ୍ବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଯୁଗର ନବୋତ୍ପନ୍ନ ବିଷ୍ଣୁବାଦର ପ୍ରସାର ନ ଥିଲା ନୁହେଁ । ମାତ୍ର ଏ ଦିଗରେ ଅହିଂସାବାଦ କ୍ରମଶଃ କ୍ଷୟପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା, ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ବୈଦିକ-ଶାଖା-ଉତ୍ପନ୍ନ ବିଷ୍ଣୁଧର୍ମ ପରି ଶୈବ ବା ଭୈରବ ଧର୍ମ ଧୀରେ ଧୀରେ ବିସ୍ତାରଲାଭ କରୁଥିଲା । ଏହି ମତରେ ବହୁ ଅସୁରଧର୍ମୀ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ ଏବଂ ଆହାର ବ୍ୟବହାରାଦିରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବିଧି-ନିଷେଧ ମାନୁ ନ ଥିଲେ । ମାତ୍ର ଆଉ କେତେକ ଶୈବ ଧର୍ମରେ ରହି ମଧ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିରାମିଷାଶା ଥିଲେ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଦ୍ରାବିଡ଼ୀ (ତାମିଲ) ଭାଷାରେ ଶୈଶବର ଅର୍ଥ ‘ଖାଣ୍ଡି ନିରାମିଷାଶା’^(୧୯) । ସେମାନଙ୍କର ମତରେ ଶିବ ଓ ରକ୍ଷଭ ଅଭିନ୍ନ, ଏକ ।

୧୪ । “There is no means of knowing what the religion of South-India was before the introduction of Buddhism from the North. But there is no doubt it was some form of Siva worship. Whether the God was actually called Siva or not is not a matter of much importance. The deity worshipped came in later times to be identified with the Vedic Rudra-Siva”. (The Origin of Tamil Siddhantam by V.R. Ranganathan, III, Oriental Conference, Madras).

୧୫ । ‘ରକ୍ଷଭ’ ଶବ୍ଦକୁ ‘ବୃଷ’ ବଦଳରେ ବ୍ୟବହାର କରିବା ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ।

“ରକ୍ଷଭ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣେ ସଖ୍ ଆଷାଢ଼ର ଅନ୍ତେ ।

ଶ୍ରାବଣ ପୂର୍ବବର୍ଗ ଗୋ ଜଳଦ-ରତ୍ନ ଅନ୍ତେ” ।

ଏଠାରେ ବୃଷ ଅର୍ଥାତ୍ ବୃଷମାସ ଅର୍ଥରେ ‘ରକ୍ଷଭ’ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ । (ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ-ଦେବ ଦୁର୍ଲଭ ଦାସ, ଛା: ୧୨-୩)

୧୬ । ଶ୍ରୀମଣି ଭଗବାନ୍ ମହାବୀର, Part I, Vol. I, Introduction, pp. 46.

୧୭ । ଭଗବାନ୍ ପର୍ଶୁରାମ — କେ.ଏମ୍. ମୁନ୍ସି (ହିନ୍ଦୀ ସଂସ୍କରଣ), ପ୍ରସ୍ତାବନା, ପୃ. ୧୫ ।

୧୮ । Ibid.

୧୯ । Origin of Tamil Siddhantam, V.R. Ranganathan (III. Or. Con. Madras).

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବା ଶ୍ରୀରାମଙ୍କ ବନବାସ କଥା । ଏଠାରେ ‘ଗୁହ’ ଶବ୍ଦର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ରାମ, ସୀତା ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସରଯୁ ପାର ହୋଇ ବଣରେ ପଶିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଶୁକାବେରପୁରଠାରେ ଗୁହଶବର ସହିତ ଭେଟ ହୁଏ । ଶବ୍ଦର ପବିତ୍ରତ୍ତ୍ୱ ନ୍ୟ ଆର୍ଯ୍ୟଶ୍ରେଣୀର ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ରାଜକୁମାରଙ୍କୁ ସ୍ୱପ୍ନାନରେ ଦେଖି ‘ମହ୍ୟ-ମାଂସ-ମଧୁ’ ଦ୍ୱାରା ଯଥାବିଧି ଆତିଥ୍ୟ କରିବାରେ ହେଲା କରିନାହିଁ । ସେ କହିଛି—

“ଯଥାଯୋଧା ତଥେଦଂ ତେ ରାମ କିଂ କରବାଣି ତେ...
ବୟଂ ପ୍ରେଷ୍ୟା ଭବାନ୍ ଭର୍ତ୍ତା ସାଧୁ ରାଜ୍ୟଂ ପ୍ରସାଧୁନଃ ।
ଭକ୍ଷ୍ୟଂ ଭୋଜ୍ୟଂ ତ ପେୟଂ ତ ଲେହ୍ୟଂ ଚୈତଦ୍ୱପସ୍ତୁତମ୍”^(୨୦) ।

ଅର୍ଥାତ୍ ‘ହେ ରାମ ! ତୁମର ଅଯୋଧ୍ୟା ଯେମିତି ଏ ସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟ ସେମିତି ବୋଲି ଭାବନା କର । ଏବେ କହ, ତୁମର ମୁଁ କଣ କରିବି । ଆମେ ଭୃତ୍ୟ ଓ ଆପଣ ପ୍ରଭୁ ଅଟନ୍ତି । ତୁମେ ଆମର ରାଜା ହୋଇ ଆମକୁ ଶାସନ କର । ତୁମ ସକାଶେ ଭକ୍ଷ, ଭୋଜ୍ୟ, ଲେହ୍ୟ, ପେୟ ସବୁର ମୁଁ ବଯୋବସ୍ତ କରିଛି’ । ଏ କଥାରେ ଶବ୍ଦର ଉଦାରତା ଆଲୋକସାମାନ୍ୟ । ସେ ରାଜକୁମାରଙ୍କୁ ଯୋଗ୍ୟ ହେଲା ଭଳି ନିଜର ସିଂହାସନକୁ ଅକାତରେ ଦାନ କରିବାକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଛି । ନିଜେ ରାଜା ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ଅତିଥିର ପ୍ରଜା ହେବାକୁ କୁଣ୍ଡା କରିନାହିଁ । ଏହା ହିଁ ଶବ୍ଦର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ-ବୃକ୍ଷର୍ଣ୍ଣ । ଫଳରେ ରାମଙ୍କ ଭଳି ଜଣେ ଯୋଗଜନ୍ମା ମହାତ୍ମାପୁରୁଷ ମଧ୍ୟ ସଂତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ତା’ ସହିତ ସ୍ୱ ଇଚ୍ଛାରେ ମିତ୍ରତା ସ୍ଥାପନ କରିପକାଇଲେ । ବୋଧହୁଏ ସେତେବେଳକୁ ଶିକ୍ଷିତ ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କ ସଂସର୍ଗରେ ଆସି ଶବ୍ଦର ଅତିଥିସକାର, ପୂଜ୍ୟ-ପୂଜା ପ୍ରଭୃତି ମାନବୋଚିତ ସଦ୍‌ଗୁଣରାଜି ଶିକ୍ଷା କରିସାରିଥିଲା ।

ତା’ପରେ ‘ଚିରକୃଷ୍ଣାଜିନାୟରା’ ଶବ୍ଦରୁଣୀର ଅବତାରଣା ଆହୁରି ଚମକପ୍ରଦ । ପମ୍ପା ସରସ୍ୱାରରେ ତା’ର ବାସ । ଜାତିରେ ଶବ୍ଦରୁଣୀ ସେ । ତଥାପି ‘ଶ୍ରମଣୀ’ ‘ତାପସୀ’

ବୋଲି ସେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ତାକୁ ‘ସିଦ୍ଧା’ ବୋଲି ବି କୁହାଯାଇଛି ।

“ତୌ ବୃକ୍ଷା ତୁ ତଦା ସିଦ୍ଧା ସମଂ ଋଥ କୃତାଞ୍ଜଳିଃ ।

ପାଦୌ ଜଗ୍ରାହ ରାମସ୍ୟ.....

ତା ମୁବାତ ତଦା ରାମଃ ଶ୍ରମଣୀଂ ଧର୍ମସଂସ୍ଥିତାମ୍ ।”^(୨୧)

ବୋଧହୁଏ ଏତେବେଳକୁ ଆଗନ୍ତୁକ ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କ ଜୈନ-ଧର୍ମ-ପ୍ରସାର ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଶବ୍ଦର ମଧ୍ୟରେ ହୋଇସାରିଲାଣି । ଆବାଳ-ବୃଦ୍ଧ-ବନିତା ବହୁସଂଖ୍ୟାରେ ସେଥିରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇ ତା’ର କର୍ମମାର୍ଗ ଗ୍ରହଣ କରିଗଲେଣି । ଏଠାରେ ‘ଶ୍ରମଣୀ’ ଅର୍ଥ ବୌଦ୍ଧସନ୍ନ୍ୟାସିନୀ ନୁହେଁ— ଜୈନ-ତାପସୀ । ବୌଦ୍ଧସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କୁ କେଉଁଠି ହେଲେ ‘ତପସୀ’ ବା ‘ଜଟିଳ’ ବୋଲି କୁହାହୋଇ ନାହିଁ । ସେମାନେ ଲଣ୍ଡା କିମ୍ବା ଲାଣ୍ଡା; କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଶବ୍ଦରୁଣୀ ଜଟିଳା, ତାପସୀ, ସିଦ୍ଧା । ଏଣୁ କେବଳ ଏଇ ଶ୍ରମଣୀ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖି ରାମାୟଣକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପର ଲେଖା ବୋଲି ଯେଉଁମାନେ କହନ୍ତି ସେମାନଙ୍କ ଯୁକ୍ତିରେ ବଳିଷ୍ଠତା ଥିଲା ପରି ଲାଗେନି । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ପାଣିନିଙ୍କ ସପାଦ-ସପ୍ତାଧ୍ୟାୟୀ-ସୂତ୍ରରେ ‘ଶ୍ରମଣ’ ଶବ୍ଦ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ^(୨୨) । ପଣ୍ଡିତମାନେ କହନ୍ତି, ପାଣିନି ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଥିଲେ^(୨୩) । ଏଣୁ ରାମାୟଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ‘ଶ୍ରମଣ’ ଶବ୍ଦ ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁବାଚକ ହୋଇ ନ ପାରେ । ଏହା ଜୈନ-ତପସୀବାଚୀ । କାରଣ, ଶ୍ରମଣ ଶବ୍ଦ ଅନେକତ୍ର ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ମୂଳତଃ ଜୈନସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଅଟେ । ଏସବୁ ଆଲୋଚନା କଲେ ଶବ୍ଦର ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଜୈନଦୀକ୍ଷା କେତେଦୂର ପ୍ରବେଶ କରିଯାଇଥିଲା ତାହା ବୁଝାପଡ଼େ ।

ଆଉ ଗୋଟିଏ କଥା ଏଇଠି ସୂଚାଇଦେବା ଦରକାର ବୋଲି ମନେହୁଏ । ରାମାୟଣବେଳକୁ ଆର୍ଯ୍ୟସ୍ଥାନର ଅସ୍ଥାୟୀ ଜାତି-ବିଭାଗ ସ୍ଥାୟୀ ଜାତିଭେଦପ୍ରଥାରେ ପରିଣତ ହୋଇଆସୁଥିଲା । ବ୍ରହ୍ମ, କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୈଶ୍ୟ, ଶୂଦ୍ର ଋଷିଚିର ସ୍ୱକ୍ଷ ଉଲ୍ଲେଖ ନ ମିଳୁଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ବୈଶ୍ୟ ବିନା ଆଉ ତିନୋଟି

୨୦ । ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ, ଅଯୋଧ୍ୟାକାଣ୍ଡ, ଅ. ୩୯ ।

୨୧ । ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ, ଆରଣ୍ୟକକାଣ୍ଡ, ଅ-୭୪, ଶ୍ଳୋ. ୫-୭ ।

୨୨ । “କୁମାର ଶ୍ରମଣାଦିଭିଃ” ୨-୧-୭୦ (ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ରପାଠ — ପାଣିନି) ।

୨୩ । History and Culture of the Indian People, Vol. II, pp. 102 (ଭାରତୀୟ ବିଦ୍ୟା ଭବନ) ।

ଶ୍ରେଣୀ ଅବଶ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ଜଣେ ଶାସ୍ତ୍ର-ନିର୍ମାତା, ଜଣେ ଶାସକ ଓ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ଶାସିତ— ଏପରି ତିନିଟି । ତା’ଛଡ଼ା ଶାସନ ସହିତ ଅସଂପୃକ୍ତ ଅଥଚ ଶାସିତ ଶ୍ରେଣୀଠାରୁ ମହତ୍ତର ଏକ ଶ୍ରେଣୀ ଯେ ସମାଜଚଳଣିରେ ନିତାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଋଗିଶ୍ରେଣୀ ଋଗ୍‌ବେଦର ଶେଷମଣ୍ଡଳ ରଚନାବେଳକୁ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇସାରିଥିଲା ସତ, ମାତ୍ର ତାହା ବୃତ୍ତିଭେଦରେ ଘଟିଥିଲା; କିନ୍ତୁ ରାମାୟଣ ଯୁଗବେଳକୁ ତାହା ଜନ୍ମ ବା ଜାତିଗତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଫଳରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଦୁହେଁ ଯଥାକ୍ରମେ ବର୍ଣ୍ଣପତି ଓ ରାଜ୍ୟପତି ହିସାବରେ ନିମ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣର ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଟିକିଏ ନ୍ୟୁନ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖି ଆସିଲେ । କ୍ଷମତାଶୂନ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଦୁଇଶ୍ରେଣୀ ସବଳ ଶ୍ରେଣୀ ବିରୁଦ୍ଧରେ କିଛି ପ୍ରତିକାର କରିବାକୁ ସାହସ କଲେ ନାହିଁ । ଏହିପରି ସ୍ୱ-ଗୋଷ୍ଠୀରେ ପାତର-ଅନ୍ତର ବିଚାର ଥିଲାବେଳେ ଗୋଷ୍ଠୀନ୍ତର ଦ୍ରାବିଡ଼ ବା ଶବରଙ୍କ ପ୍ରତି କି ପ୍ରକାର ଧାରଣା ସେମାନେ ମନରେ ପୋଷଣ କରିଥିଲେ ତାହା ସହଜେ ଅନୁମେୟ ।

ମାତ୍ର ଉଲ୍ଲିଖିତ ଧାରଣା ରାମଙ୍କଠାରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା ହିଁ ତାଙ୍କର ମହାନୁଭବତା । ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ସମସ୍ତ ଜୀବ ଏକ । ଉଚ୍ଚ, ନୀଚ, ରାଜା, ପ୍ରଜା ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ । ସମସ୍ତେ ନିଜ ନିଜର ଧର୍ମକର୍ମ କରିଯିବା ଉଚିତ । ରାଜା ସିଂହାସନରେ ବସି ଯେପରି ପ୍ରଜାଙ୍କର ମଙ୍ଗଳ ଚିନ୍ତା କରେ, ପ୍ରଜା ବି ସେହିପରି ରାଜକୋଷ ବଡ଼ାଇ ରାଜାଙ୍କର କୁଶଳ ବାଞ୍ଛା କରେ । ଏଠାରେ ବଡ଼-ସାନ ଭେଦ ରହିଲା କେଉଁଠି ? ଏହା ହିଁ ରାମରାଜ୍ୟ, ରାମଙ୍କ ଅନୁସୂଚି ଶୈଳୀ । ଏହି କାରଣରୁ ସେ ନିତାନ୍ତ ଅଶିକ୍ଷାଗ୍ରସ୍ତ ଅର୍ଦ୍ଧ-ମାନବଙ୍କଠାରୁ ବି ସାହାଯ୍ୟ ସହାନୁଭୂତି ପାଇପାରିଛନ୍ତି । ଶିବୋପାସକ ଲଙ୍କାର ରାଜା ରାବଣ ସାତାଙ୍କୁ ହରଣ କରିନେବାରୁ ମଣିପୁରପ୍ରାନ୍ତୀୟ ନାଗାଶ୍ରେଣୀ ତୁଲ୍ୟ ଏକ ବଣ୍ୟମାନବଶ୍ରେଣୀ ସାହାଯ୍ୟରେ ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ବନ୍ଧପକାଇ ତାକୁ ନିର୍ବଂଶ କରିଛନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ ଆଦିମ ଶବରଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯେଉଁ କେତୋଟି

ପରିବାର ସୈନ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବରୁ କିଷ୍କିନ୍ଧ୍ୟା ଅର୍ଥାତ୍ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ଏକ ନିବିଡ଼ ଆରଣ୍ୟକ ପ୍ରଦେଶ ଆଡ଼କୁ ପଳାଇ ଆସିଥିଲେ ସେମାନେ ପୂର୍ବ ଉପକୂଳବାସୀ ଶବରଙ୍କପରି ଅନ୍ୟ ସଭ୍ୟତାରେ ପ୍ରଭାବିତ ନ ହୋଇ ଏକ ବାଦଶୂନ୍ୟ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଭିତରେ ଖାଣ୍ଟି ଅହିଂସାଧର୍ମୀ ଜୈନ, ପଞ୍ଚମକାରସେବୀ ଭୈରବୋପାସକ ଶୈବ, ଏହିପରି ଦୁଇଟି ମତବାଦ ମୁଣ୍ଡ ଟେକିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା କାହାରି ପ୍ରଭାବ କିଷ୍କିନ୍ଧ୍ୟାର ସୀମା ମାଡ଼ି ନ ଥିଲା । ଆର୍ଯ୍ୟଧର୍ମୀ ଈଶ୍ୱର-ବିଶ୍ୱାସୀ ରାମଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସି ସେମାନେ ପ୍ରଥମେ ସେବା ଉପାସନା କରି ଶିଖିବାର ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଏଇଠି ପୁଣି ଦେଖିବାର କଥା, ଆର୍ଯ୍ୟପୁତ୍ର ରାମଙ୍କର ଶିବଲିଙ୍ଗୋପାସନା^{୨୪} । ସେ ଶିବ ଉପାସନା କିପରି କରୁଥିଲେ, କାହିଁକି କରିଥିଲେ, ତା’ର ଉତ୍ତର ସହଜ ନୁହେଁ । ବୋଧହୁଏ, ଯେକୌଣସି ଧର୍ମରେ ରହି ଯେକୌଣସି ଦେବତାଙ୍କୁ ପୂଜା କରି ସମାନ ଫଳ ପାଇହୁଏ, ଏଣୁ ଉପାସନା ନେଇ ଭେଦବାଦ ସୃଷ୍ଟି ହେବା ଅନୁଚିତ । ଏହି ଆଦର୍ଶ ଧରି ସେ ତାହା କରିବାକୁ ଯାଇଥିଲେ । କାରଣ, ହିନ୍ଦୁ ସମାଜ ସବୁବେଳେ ରାଜଶକ୍ତିର ପ୍ରଭାବରେ କେବଳ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ବରଂ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଦେଶରେ ନବପ୍ରବିଷ୍ଟ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରଖିବା ସକାଶେ ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମ ମତବାଦ ସହିତ ଏହିପରି ଏକ ଆପୋସ ନିଷ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ^{୨୫} । ଫଳରେ ସେ ସ୍ୱ-ଧର୍ମୀ ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀର ଯେପରି ଆଦର୍ଶ ସ୍ଥାନୀୟ ହେଲେ ସେହିପରି ବିଧର୍ମୀ ଅନାର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀର ବି ଶୁଦ୍ଧ ଓ ଭକ୍ତିଭାଜନ ହେଲେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ସେ ନିଜେ ଏକ ଅଂଶାବତାରରୂପେ ପୂଜା ପାଇଲେ ।

ଏଣୁ ମନେହୁଏ ରାମାୟଣ ଯୁଗକୁ ଆର୍ଯ୍ୟଶ୍ରେଣୀ ମଧ୍ୟରୁ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତାଭିମାନ ମାତ୍ରା କ୍ରମଶଃ ଖସି ଆସୁଥିଲା । ସୁଭଗମନ୍ୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ଆଉ ରାଜ୍ୟଲିପ୍ତବା ନ ରଖି ସାଧାରଣ ନାଗରିକ ହିସାବରେ ଆର୍ଯ୍ୟୋତ୍ତରଗୋଷ୍ଠୀ ଅଧିକୃତ ରାଜ୍ୟକୁ ପ୍ରବେଶ

୨୪ । ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ, ଯୁଦ୍ଧକାଣ୍ଡ ସ. ୧୨୬, ଶ୍ଳୋ. ୨୨, (ରୟ. ଷ.ଜ. କୃଷ୍ଣାୟା ଟୀକା)

୨୫ । Descriptive List of Inscriptions in the Rajabahadurhiralal, B.A., pp. 87 & 92 ଉକ୍ତି— ମନ୍ଦିରର କଥା, ପୃ. ୯୫ ।

କରିବା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ପରସ୍ପର ଗୋଷ୍ଠୀ ଅନ୍ୟର ଅଧିକୃତ ରାଜ୍ୟକୁ ଅବାଧରେ ଯାତାୟାତ କରୁଥିଲେ । ସମସ୍ତ ଗୋଷ୍ଠୀ ଜାତିଧର୍ମ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଗୁଣକୁ ଗୁଣ ଓ ଦୋଷକୁ ଦୋଷ ବୋଲି ନିର୍ବିବାଦରେ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିଲେ । ଉଭୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ରାମଙ୍କ ଭଳି ଉଦାରପନ୍ଥୀ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଯେପରି ଜତର ଦେବତାଙ୍କୁ ଉପାସନା କରୁଥିଲେ ସେହିପରି ବିଭୀଷଣଙ୍କ ଭଳି ଲୋକେ ଅନ୍ୟାୟର ପ୍ରତିକାର କରିବାକୁ ସୋଦର ଭାଇର ବିରୁଦ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଠିଆ ହେଉଥିଲେ । ଏଣୁ ପରଶୁରାମଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ଭୈରବପନ୍ଥୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଏକୋଇଶ ଅର ପୃଥ୍ବୀକୁ ନିକ୍ଷତ୍ରିୟ କଳାଭଳି ଘଟଣା ବିରଳ ନୁହେଁ ଏବଂ ଅସୁରବିନାଶୀ ଦକ୍ଷାଧିରାଧିପା ଶିବଙ୍କର ଉକ୍ତ ବିଦ୍ୟାଧରବଂଶୀ ଜୈନ ରାବଣ ଆସି ମରୁତାଦି ରାଜାଙ୍କ ଯାଗ ନଷ୍ଟ କରି ଘଟଣା ମଧ୍ୟ ପଦ୍ମପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି^(୨୭) ।

କିନ୍ତୁ ସବୁଠାରୁ ଏ ଯୁଗରେ ରାଜା ପ୍ରଜାର ସୃଷ୍ଟି ହେଉଛି ଏକ ଅଭିବନ ଘଟଣା^(୨୮) । ଏ ଯୁଗରେ ଆମେ ରାଜା ଦେଖୁ ପ୍ରଜା ଦେଖୁ । ସେମାନଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖା ହେବାର ବି ଦେଖୁ । ଏ ଯୁଗ ବେଳକୁ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଧର୍ମରେ ଯେପରି ଖାଣ୍ଟି ଜୈନ, ଶୁଶାନବାସୀ ଶିବୋପାସକ, ମହାକାଳ ଭୈରବ-ପନ୍ଥୀ ଶକ୍ତିଙ୍କ ଉପାସକ, ମହାଯୋଗୀଶ୍ୱର ବୃଷଭବାହନ ଶଙ୍କରପୂଜକ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଉପାସନାବାଦ ସୃଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା, ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟଧର୍ମରେ ବି ସେହିପରି ‘ତଦ୍‌ବିଷ୍ଣୋଃ ପରମଂ ପଦଂ’ ପ୍ରଭୃତି ସଂହିତା ପଛରେ ବୈଷ୍ଣବ, ‘ଇନ୍ଦ୍ରୟାଣି ପରାଣ୍ୟାହୁଃ ଇନ୍ଦ୍ରୟେଭ୍ୟଃ ପରଂ ମନଃ । ମନସଃ ପରା ବୁଦ୍ଧିଃ ବୁଦ୍ଧେରାତ୍ମା ମହାନଂ ପରଃ’ ପ୍ରଭୃତି ଉପନିଷଦ୍ ବାକ୍ୟ ପଛରେ ପରମାତ୍ମା, ପାତଞ୍ଜଳାଦି ସେଶ୍ୱରଯୋଗ ମଧ୍ୟରେ ସୃଷ୍ଟି ଓ ସ୍ରଷ୍ଟାବାଦୀ ଦ୍ୱୈତ ବିଶ୍ୱାସ, ପରିଶେଷରେ ତଦ୍‌ବିଷ୍ଣୋଃ ପ୍ରଭୃତି ମନ୍ତ୍ରର ‘ବିଷ୍ଣୁ’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଶିବ’ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ପ୍ରୟୋଗଦ୍ୱାରା ଶୈବସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଅଙ୍କୁରିତ ହୋଇ କ୍ରମଶଃ ପଲ୍ଲବିତ ହେବାରେ ଲାଗିଥିଲା । ଏସବୁର ଆର୍ଯ୍ୟ-ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ବହୁକାଳ ସହାବସ୍ଥାନ ହେତୁକ ବ୍ୟୁତ୍ପାତ ।

ମାତ୍ର ଆର୍ଯ୍ୟସ୍ଥାନ ଭଳି ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କ ଭିତରେ ଦୈଶିକ ବିଭାଗର କୌଣସି ସୂଚନା ରାମାୟଣରୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଝାଡ଼ ଅରଣ୍ୟ ଭିତରେ କିଷ୍କିନ୍ଧ୍ୟା ନାମରେ ଏକ ରାଜ୍ୟ ଥିବା କଥା ଉକ୍ତ ହୋଇଛି । ଲଙ୍କାପୁରୀ ଯଦି ଭାରତବର୍ଷ ଭିତରେ ବୋଲି ଧରାଯାଏ ତା’ହେଲେ ତାକୁ ସୁଦୂର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ପହିଲା ଶ୍ରେଣୀର ବୃହତ୍ତମ ରାଜ୍ୟ ବୋଲି କହିପାରୁ । ଏତଦ୍‌ତିରିକ୍ତ ସମତଳ ଭୂଭାଗର ଅବସ୍ଥା କ’ଣ ଥିଲା, ଯାହା ଥିଲା ସେ ବାସୋପଯୋଗୀ ଥିଲା କି ନାହିଁ କହିବାର ଉପାଦାନ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ସେସବୁ ଅଞ୍ଚଳ ମାଂସପେଶୀ ଅସୁର ଅର୍ଥାତ୍ ନରକଳିପ୍ରିୟ ଭୈରବୋପାସକଙ୍କ ଚରାଭୂମି ଥିଲା ବୋଲି ରାମାୟଣ ପଡ଼ି ବେଶ୍ ଅନୁମାନ କରିହୁଏ^(୨୯) ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବା ଏ ମହାବ୍ୟୁତ୍ପାତ ବନ୍ୟା ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳୀୟ ଆଦିବାସୀ ଶବର ଓ ତା’ର କୁଳଦେବତାଙ୍କୁ କେତେଦୂର ପ୍ଲାବିତ କରିଛି । ରାମାୟଣରୁ ଜଣାପଡ଼େ— ବନବାସୀ ରାମ ଭାଇ ଓ ଭାର୍ଯ୍ୟା ସହିତ ସରଯୁ ପାର ହୋଇ ଅରଣ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ସେଠାରେ ଶବରରାଜ ଗୁହଠାରୁ ଆତିଥ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରି ଚିତ୍ରକୁଟ୍ ଅଭିମୁଖେ ଯାତ୍ରା କଲେ । ତା’ପରେ ଅପହୃତା ସାତାଙ୍କର ସନ୍ଧାନ କରୁ କରୁ ପମ୍ପାସର ଦେଇ କିଷ୍କିନ୍ଧ୍ୟା ନିକଟରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ଉକ୍ତ ଯାତ୍ରାପଥ ଆଡ଼େ ଟିକିଏ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଲେ ଜଣାଯିବ, ଅଯୋଧ୍ୟାରୁ ବଣରେ ବଣରେ ଚିତ୍ରକୁଟ୍ ଯିବାକୁ ହେଲେ ଦକ୍ଷିଣ-କୋଶଳ ବା ଏବର ଛତିଶଗଡ଼ ଜିଲ୍ଲା ପାର ହୋଇ ମହେନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତର ପଥଦେଇ ହିଁ ଯିବାକୁ ପଡ଼ିବ^(୩୦) । ତା’ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ରାସ୍ତା ନାହିଁ । ଯାହା ବି ଥିଲା ତାହା ଆହୁରି ଦୁର୍ଗମ । ବିଶେଷତଃ ଚିତ୍ରକୁଟ୍, ପୂର୍ବଘାଟ, ପର୍ବତମାଳାମଧ୍ୟସ୍ଥ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ସମତଳ ଆରଣ୍ୟକ ପ୍ରଦେଶ । ସେଇଠାକୁ ଯିବା ଆଗରୁ (ପର୍ବେ) ନଦୀଦ୍ୱାରା ପୁଷ୍ପ କଳେବର ପମ୍ପାସର ଆଡ଼େ ଯାଇଥିଲେ । ସେଠାରେ ‘ଜଟିଳା-ତାପସୀ-ସିଦ୍ଧା’ ଶବରୀ ସହିତ ଭେଟ ହୁଏ । ଅଯୋଧ୍ୟା ସୀମା ପାରହେଲା ମାତ୍ରେ ଗୁହ ଶବର, ସୁଦୂର

୨୬ । ଶ୍ରୀମଣି ଭଗବାନ୍ ମହାବୀର, ମୁଖବନ୍ଧ ପୃ. ୪୬ ।

୨୭ । ଭଗବାନ୍ ପର୍ଶୁରାମ — କେ.ଏମ. ମୁନସୀ (ହିନ୍ଦୀ), ପ୍ରସ୍ତାବନା, ପୃ. ୧୫ ।

୨୮ । Ancient Indian Historical Tradition by F.E. Pergiter, pp. 277.

୨୯ । Ancient Indian Historical Tradition by F.E. Pergiter, pp. 377.

ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ପମ୍ପାସର କୁଳରେ ସିଦ୍ଧା ଶବରୀ । ଏଥିରେ ଅନୁମାନ ହୁଏ ଯେ, କୋଶଳର ସାମାକୁ ଲାଗି ଶବର-ଅଧିଷ୍ଠିତ ଏକ ଅରଣ୍ୟକ ପ୍ରବେଶ ଥିଲା ଯାହାକି ସୁଦୂର ପର୍ବତମାଳାର ଦକ୍ଷିଣନାସୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ସେଥିରେ ବାସ କରୁଥିବା ଶବରମାନେ ତାଙ୍କ ନିଜର ଆରୁର, ବ୍ୟବହାର, କୃଷି, ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରଭୃତି ସାହାଯ୍ୟରେ ଦୃଢ଼ ସମାଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ^(୩୦) । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ଗୁହ ଶବର ବେଳକୁ କେବଳ ‘ଶବରରାଜ’ ‘ଶବର-ଶ୍ରେଷ୍ଠ’ ବୋଲି କହି ଶବରୀ ବେଳକୁ ତାପସୀ, ଜଟିଳା, ସିଦ୍ଧା ପ୍ରଭୃତି ବିଶେଷଣ ଦେବାଦ୍ୱାରା ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଅବିମିଶ୍ର ଶାବରଧର୍ମ ସଙ୍ଗେ ଜୈନ ସମକ୍ଷୀ ‘ନିଷ୍ଠରିଗ୍ରହ’ ଧର୍ମ ବି ଶବର ସ୍ଥାନରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥିଲା । ଶବରଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେ ନିଷ୍ଠରିଗ୍ରହ ଦାକ୍ଷୀରେ ଦାକ୍ଷିତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ । ଏହି କାରଣରୁ ଶବରୀ ସିଦ୍ଧା ଓ ତାପସୀ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ।

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି, ଦେଶ କାଳର ବ୍ୟବଧାନ ହେତୁରୁ ଏବଂ ବୃଦ୍ଧି ବା ଜୀବିକା ଭେଦ ଘେନି ଶବରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭିଲ୍ଲ, ସୌରା, କିରାତ, ନିଷାଦ ପ୍ରଭୃତି ଗୋଷ୍ଠୀ ଗଠିତ ହୋଇସାରିଥିଲା । ସମସ୍ତେ ପରସ୍ପରଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ନିଜର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପାଇଁ ମନ ବଳାଉଥିଲେ । ଭାଷା, ସଂସ୍କୃତି, ରୀତିନୀତି, ଆରୁର, ବିରୁର ସବୁରେ ବିଶେଷତ୍ୱ ଦର୍ଶାଇବାକୁ ଅଜ୍ଞାତଭାବେ ଲାଗିପଡ଼ିଥିଲେ । କିରାତ ନିଷାଦଠାରୁ, ନିଷାଦ ଶବରଠାରୁ, ଶବର ଭିଲ୍ଲଠାରୁ ଭିନ୍ନ ବୋଲି କାଳକ୍ରମେ ବିରୁର କରିବାରେ ଲାଗିଲେ । ଉଚ୍ଚ ବିରୁରର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା ସାଧନରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ସହାୟକ ହେଲା ଭାଷା ।

ଭାଷା ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ । ତାହା ଉଚ୍ଚାରଣ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଘେନି ରୂପାନ୍ତରିତ ହେବା ନିଶ୍ଚିତ । ଶତାବ୍ଦୀବ୍ୟାପୀ ପରସ୍ପର ବିଚ୍ଛେଦ ଯୋଗୁଁ ସୈନ୍ଧବପୂର୍ବକାଳୀନ ଶାବରୀ ଭାଷା ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବିଭିନ୍ନ ଲୋକମୁଖରେ ରୂପାନ୍ତର ଲାଭ କରିଥିଲା । ତା’ ଉପରେ ଆଗନ୍ତୁକ ସୈନ୍ଧବ ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କ ସହିତ ମିଳିତାବସ୍ଥାନ ହେତୁ ଉଭୟ ଭାଷାର ଶବ୍ଦ ବିନିମୟ ଘଟିବା ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବା । ଦୁଇ ଭାଷାର ମିଳିତ ଶବ୍ଦାବଳୀପୁର୍ଣ୍ଣ ଏକ

କିମ୍ବଦନ୍ତୀମାଳାର ଭାଷା ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବିଭିନ୍ନ ରୂପରେଖ ପାଇ ବିକାଶଲାଭ କରିଥିଲା । ତଥାପି ସେସବୁକୁ ଶାବରୀ ଭାଷା ନାମରେ ନାମିତ କଲେ ଅସମୀଚାନ ହେବନାହିଁ । କାରଣ ଏତେବେଳକୁ ଉତ୍ତରାପଥ ଆର୍ଯ୍ୟଜାତିର ବିରାଟ ଶବ୍ଦସମ୍ଭାର ଶବର ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରବେଶ କରି ନ ଥିବା ଯୋଗୁଁ ସ୍ଥାନୀୟ ଭାଷାରେ ବ୍ୟବହୃତ ପରିସୀମିତ ଶବ୍ଦାବଳୀ ଏକ ଜାତୀୟ ଭାଷା ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେବାର ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇପାରି ନ ଥିଲା । ଅତଏବ ପୂର୍ବରୁ ଆସି ପହଞ୍ଚିଥିବା ଦ୍ରାବିଡ଼ଗୋଷ୍ଠୀର ଭାଷା ପ୍ରଭାବ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷାମାନଙ୍କରେ ଓଡ଼ପ୍ରୋତଭାବେ ଜଡ଼ିତ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

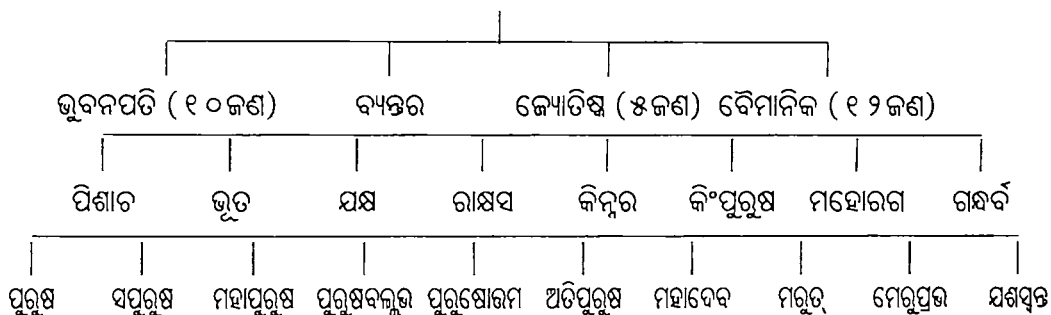
ରାମାୟଣ-ଯୁଗବେଳକୁ ଆଦିବାସୀ ଶବରଙ୍କ ଉପରେ ସୈନ୍ଧବ ଅନାୟତ୍ତର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ି ଯେପରି ଏକ ଅଭିନବତା ସୃଷ୍ଟି ହେବାରେ ଲାଗିଥିଲା, ସେହିପରି ଶବରସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରଗତି ଶବରଦେବତା ଉପରେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ି ସେଥିରେ ବିପ୍ଳବ ଆରମ୍ଭ ହୋଇସାରିଥିଲା । ଏଥିଦ୍ୱାରା ଶବରଦେବତାଙ୍କ ମୌଳିକତାରେ ଅବଶ୍ୟ କିଛି ଆଞ୍ଚ ଲାଗିନି, ତଥାପି ମୂଳ ବସ୍ତୁ ଉପରେ ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ବାହ୍ୟାତ୍ମକ ବା ବହିରାବରଣର ବନକ ଦିଆଗଲା ସେଥିରୁ ତାକୁ ସହଜରେ ଚିହ୍ନିବା କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ବର୍ଷ ସମ୍ପ୍ରଦାୟଶୂନ୍ୟ ଶବର ସଭ୍ୟତାରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଜାତିଭେଦପ୍ରଥା ସର୍ବତୋଭାବେ ପ୍ରବେଶ କରି ତା’ର ମୌଳିକଗୁଣ ଉପରେ ସଂଶୟ ଜାତ କରାଗଲା । ତାନ୍ତ୍ରିକ କି କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡର ଅଭୂତ ଉପାଦାନ ସବୁ ସରଳ ଆଭ୍ୟାନ୍ତରିକ ଉପାୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଏପରି କ୍ଷୀର-ନୀର ସଦୃଶ ଜଡ଼ିତ ହୋଇପଡ଼ିଲା ଯାହା କାଳର ଗତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମୁଖ୍ୟ ଉପାଦାନ ବାଜ ଛାଡ଼ି ‘ଶାବରୀ ବିଦ୍ୟା’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଲା ଓ ସରଳ ଧାର୍ମିକ ଶବର ସଂପ୍ରଦାୟର କଳଙ୍କ ରଚନା କରିବାରେ ଲାଗିଲା । ବୃକ୍ଷଧର୍ମୀ ଶବରର ନୀଳାଦ୍ରିକନ୍ଦର ଦାରୁଦେବତା ଭିତରେ ଜୈନ ଦ୍ରାବିଡ଼ର ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ଭାବ ପଣି ମୂଳଦାରୁକୁ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ କଲା । ସେହି ଯୁଗରୁ ବୋଧହୁଏ ଦାରୁଦେବତା ପୁରୁଷୋତ୍ତମରୂପେ ଲୋକରେ ପରିଚିତ ହେଲେ । ସମ୍ଭବତଃ ଏହାକୁ ହିଁ ଭିତ୍ତି କରି ଭଗବତ୍‌ଗୀତାର ସୁଦକ୍ଷ ଉପଦେଷ୍ଟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ, ‘ଅତୋଽସ୍ମି ଲୋକେ ବେଦେ ତ

ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ^(୩୧) ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ତାକୁ ଧରି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସମାଲୋଚକ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ତାଙ୍କର ‘ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର କ୍ରମପରିଣାମ’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମତତ୍ତ୍ୱ ଆଲୋଚନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କହିଛନ୍ତି, ‘ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର ଅଛି ଗୀତାରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ତତ୍ତ୍ୱର ଯେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଛି, ତା ହେଉଛି ଆଗରୁ ଲୋକରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା କୌଣସି ଉପାସ୍ୟ ଦେବ ପୁରୁଷୋତ୍ତମକୁ ଦାର୍ଶନିକ ଭାବରେ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ କୁହା ହୋଇଛି... ମନେହୁଏ ଗୀତାରେ ଏ ପରମ ସମାଧାନର ତତ୍ତ୍ୱଟି ପ୍ରକାଶିତ ଓ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନିତ ହେଲାବେଳକୁ ଏଇ ଦର୍ଶନର ସଂକେତରୂପେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ଉପାସନା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇସାରିଥିଲା^(୩୨) ।’ ଏହି ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱର ସଙ୍କେତ ଯେ ନୀଳାଚଳ-ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ବିନା ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହନ୍ତି, ଏହା ନିଶ୍ଚିତ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଏଣୁ କହିପାରୁ ଭାରତ ଯୁଦ୍ଧବେଳକୁ ଦାରୁଦେବତା ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ନାମରେ ଲୋକରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିସାରିଲେଣି, ଯେହେତୁ

ଲୋକରେ ଉପାସ୍ୟ ଦେବରୂପେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ହେଉଛନ୍ତି ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ ବା ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶାର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ପୁରୀ ବା ପୁରୀର ଜଗନ୍ନାଥ । ଆଉ କୁହାଯି ଉଚ୍ଚର ଉପାସ୍ୟ ଦେବରୂପେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନାହାନ୍ତି^(୩୩) ।

ଏଣେ ଆମେ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ରାମାୟଣ ମଧ୍ୟରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ, ପରୁଷର୍ଷଭ, ନରର୍ଷଭ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ଦେଖୁ^(୩୪) । ଏହା ରଘୁବଂଶୀ ରାମଙ୍କ ବିଶେଷଣ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ, ପୁରୁଷ-ରକ୍ଷଭ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଜୈନପରମ୍ପରାରୁ ଗୃହୀତ ହୋଇଛି ବୋଲି କହିବାର କାରଣ ଅଛି । ଜୈନଧର୍ମୀଙ୍କ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କ ନାମାନ୍ତର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ । ନାରାୟଣ, ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ ପରି ଜୈନ ଉପାସ୍ୟଙ୍କ ଅନ୍ୟନାମ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ । “ଦେବାଧିଦେବ-ବୋଧିଦ-ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ବୀତରାଗାପ୍ତା^(୩୫) । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଜୈନଧର୍ମୀଶାସ୍ତ୍ର ଭିତରେ ଅଧ୍ୟାତ୍ମଶରୀରୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ହେଉଛନ୍ତି ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ।

ଅଧ୍ୟାତ୍ମଶରୀରୀ ^(୩୬)

୩୧ । ଶ୍ରୀମଦଭଗବଦ୍‌ଗୀତା, ଅ ୧୫ ଶ, ଶ୍ଳୋ ୧୮ ।

୩୨ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମ ପରିଣାମ — ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ, ୧ମ ଭାଗ, ପୃ. ୧୭୮ ।

୩୩ । Ibid, ପୃ. ୧୭୯ ।

୩୪ । ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ, ଯୁଦ୍ଧକାଣ୍ଡ, ସର୍ଗ ୧-୮ ।

୩୫ । ଅଭିଧାନ ଚିନ୍ତାମଣି — ହେମଚନ୍ଦ୍ର ୧ମ କାଣ୍ଡ, ଶ୍ଳୋ. ୨୫ ।

୩୬ । ଶ୍ରୀମଣି ଭଗବାନ୍ ମହାବୀର — ମୁନିରନ୍ଦ୍ରପ୍ରଭବିଜୟ, Vol. I, Part I, pp. 117-125.

ଏ ଭିତରୁ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ଙ୍କ ନାମ ହିଁ ଦେବାଧିଦେବ, ବୋଧୁ, ବୀତରାଗ ଏବଂ ଆପ୍ତ । ସବୁ ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ । ସେହିପରି ରକ୍ଷତ ମଧ୍ୟ ଶବ୍ଦ । ଏସବୁ କହିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ରାମାୟଣ ବେଳକୁ ସହାବସ୍ଥାନର ପରିଣତି ସ୍ବରୂପ ଜୈନପରମ୍ପରାର ପ୍ରଭାବରେ ଆର୍ଯ୍ୟରଷିପ୍ରଣୀତ ଶାସ୍ତ୍ର-କାବ୍ୟାଦି ଯେପରି ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲା, ସେହିପରି ଶବରଜାତିର ପରମ ଉପାସ୍ୟ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ଉପରେ ମଧ୍ୟ କିଛି କିଛି ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ି କେତେକ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହେବା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଫଳରେ ଦାରୁଦେବତା ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ନାମରେ ପୂଜାପାଇବାର ଉପକ୍ରମ ହେଲା । ସେଥିରେ ଅବଶ୍ୟ ମୂଳଦାରୁର କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଲା ନାହିଁ; ତଥାପି ଖାଣ୍ଡି ଶାବରୀ ଉପାସନାରେ ଜୈନଭାବ ପ୍ରବେଶ କରି ପକାଇଲା । ମନେହୁଏ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପର ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ଓଡ଼ିଆ ବଜ୍ରଯାନୀ ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ରଚିତ ‘ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି’ ଗ୍ରନ୍ଥର ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ଶ୍ଳୋକ ‘ପ୍ରଣିପତ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ ସର୍ବଜନବରାଚିତ’^(୩୭)ର ମୂଳ ଏଠି ।

ବୃକ୍ଷଧର୍ମୀ ଶବରର ଦେବତା ଉପରେ ଜୈନଧର୍ମର କଳ୍ପବୃକ୍ଷରୁ ଆରୋପ ହୋଇ କିପରି ବହୁ ଦିନରୁ ପୂଜା ପାଇଆସୁଥିଲା ତାହା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି^(୩୮) । ନିରପେକ୍ଷ ଶବର ଦେବତାଙ୍କଠାରେ ନାନାବିଧ ଧର୍ମ କଳ୍ପନାହେତୁ ଉକ୍ତ ଦେବାଧିଷ୍ଠିତ ସ୍ଥଳ ବହୁ ପରସ୍ପର-ବିରୋଧୀ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ-ମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ପୀଠସ୍ଥଳ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ବିଭିନ୍ନ ମତବାଦୀ ବିଭିନ୍ନ ଉପାୟରେ ସେଇଟିକି ନିଜର କରିବାକୁ ଯତ୍ନରୋନାସ୍ତି ତେଷା କଲେ, କିନ୍ତୁ ଆଦିମ ଜୈନପନ୍ଥାଙ୍କର ସେଠାରେ ଯେପରି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇପାରିଲା ଏବଂ ତାଙ୍କର ଧର୍ମଭାବକୁ ଦାରୁ ମଧ୍ୟରେ ଯେପରି ହଜମ କରାଇ

ବୃକ୍ଷଧର୍ମୀଙ୍କୁ ଆୟତ୍ତ କରାଯାଇପାରିଲା ତା’ର ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ଏହି ଜୈନ ପ୍ରତିଷ୍ଠାକୁ ସ୍ବୟଂ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ବି ଏଡ଼ି ପାରି ନ ଥିଲା । ଏଣୁ ନିର୍ବାଣପନ୍ଥୀ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ନିର୍ବାଣ^(୩୯) ପରେ ପରେ ଖେମାତଥେର ନାମକ ଜଣେ ବୌଦ୍ଧ ଭିକ୍ଷୁ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅଙ୍ଗବିଶେଷ ଦନ୍ତଟିଏ ଆଣି ତତ୍କାଳୀନ କଳିଙ୍ଗ ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କୁ ଉପହାର ଦେଇଥିଲେ ଓ ସେ ମଧ୍ୟ ଗୌରବ ସହକାରେ ସେହି ଦନ୍ତର ଉପାସନାପାଇଁ ଏକ ସ୍ତୂପ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ^(୪୦) । ଯଦିତ ଦନ୍ତ ପ୍ରେକ୍ଷଣର ମୂଳ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ (ଅର୍ଥାତ୍ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ପୁରୀସ୍ଥିତ କଳ୍ପବୃକ୍ଷ ଧର୍ମ ପରିବର୍ତ୍ତେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠା) ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ଚରିତାର୍ଥ ହୋଇପାରି ନ ଥିଲା, ତଥାପି ଆଂଶିକ ପ୍ରଭାବ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିପାରିଥିଲା । ତା’ ପୂର୍ବରୁ ଜୈନଧର୍ମର ଅନ୍ୟତମ ତୀର୍ଥଙ୍କର ପାର୍ଶ୍ବନାଥ କଳିଙ୍ଗ ବା ଶବରଖଣ୍ଡରେ ପଶି ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରସାର କରି ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କର ବିଶ୍ବାସଭାଜନ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି^(୪୧) । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଇତିହାସରୁ ଜଣାପଡ଼େ ସେତେବେଳେ ବାଦଶୂନ୍ୟ ଶବରଜାତି ମଧ୍ୟରେ ନାନାପ୍ରକାର ମତବାଦ ପ୍ରବେଶ କରି ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଆଂଶିକଭାବେ ଏକ ‘ତିଳତଣ୍ଡୁଳ’ ଧର୍ମବାଦ ବିସ୍ତାରଲାଭ କରିଥିଲା । ଏଣୁ ସେ କାଳରେ ଜୈନ ଓ ଶବର ଛଡ଼ା ଅଜୀବକ, ନିର୍ଗୁନ୍ଧ, ପଞ୍ଚଯାମ, ଅକ୍ତିୟାବାଦୀ, ଅହେତୁବାଦୀ ପ୍ରଭୃତି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ମତବାଦ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବା ଦେଖି^(୪୨) । ଜୈନତୀର୍ଥଙ୍କର ମହାବୀର ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କ ଓଷଳୀ, ମୋକ୍ଷଳୀ ଓ ତୋଷଳୀ ଆଗମନ ବେଳର ‘ସଙ୍ଗମକ’ ଦେବତାଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାର ବର୍ଣ୍ଣନା ମୂଳରେ ଏହାର କ୍ଷୀଣ ଆଭାସ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ^(୪୩) । ଜୈନ ‘ହରି ଭଦ୍ରାୟ ବୃତ୍ତି’ରେ ମହାବୀରଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ବନ୍ଧୁ ତତ୍କାଳୀନ କଳିଙ୍ଗରାଜା ମହାବୀରଙ୍କୁ

୩୭ । ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି — ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି, ପୃଷ୍ଠା ୧, ଶ୍ଳୋ. ୧ ।

୩୮ । ଦାରୁଦେବତା — ୬୫ ପ୍ରକାଶ ।

୩୯ । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୫୪୩ ସମ୍ବତ୍ସରରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ନିର୍ବାଣ ଘଟିଥିଲା ।

୪୦ । ଦାଠାଧାରୁବଂଶ (ପାଲି) — ଧର୍ମ କାର୍ତ୍ତି ବିରଚିତ ।

୪୧ । O.H.R.J., Vol. IV, No. 3 & 4, 1956, pp. 78.

୪୨ । Jacobi I.A., IX. pp. 160 & Buddha Dharma— H.P. Sastri.

୪୩ । ଶ୍ରବଣ ଭଗବାନ ମହାବୀର, Vol. II, Part I, pp. 472-484.

ଧର୍ମପ୍ରସାର ନିମନ୍ତେ କଳିଙ୍ଗକୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିଥିବା କଥା ଲେଖାଅଛି^(୪୪) । ଜୈନ ‘ଆବସ୍ଥବ ସୁତ’ରେ ଲେଖା ଅଛି ‘କରଣ୍ଡ’ ନାମକ ଜଣେ ଜୈନରାଜା କଳିଙ୍ଗରେ ଭାରି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲେ । ଏହି କଥାକୁ ବୌଦ୍ଧଜାତକମାନେ ବି ଅନୁମୋଦନ କରନ୍ତି^(୪୫) । ଯାହାହେଉ ମହାବୀର ଜୈନ ଶବ୍ଦରଖଣ୍ଡରେ ପଣି ଧର୍ମ ପ୍ରସାରପାଇଁ ଯନ୍ କଲାବେଳେ ନାନାବିଧ ବାଧାବିଘ୍ନର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିଲେ, ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ । ଏକା ମହାବୀର ନୁହନ୍ତି, ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶାକ୍ୟସିଂହ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଛ’ଜଣ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ ‘ପୁରାଣ କାଶ୍ୟପ’ ଏହି ଶବ୍ଦର ଖଣ୍ଡର ଜଣେ ପୁରୁଷା ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ^(୪୬) । ଏହିପରି ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ ଧର୍ମମତର ପ୍ରଭାବ ଓ ମୂଳ ଶବ୍ଦରଧର୍ମର ଅବିଚଳିତ ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ ହେତୁ ଆଗନ୍ତୁକ ବୈଦେଶିକ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବରେ ତାହା କେତେକାଂଶରେ ବିକାରଗ୍ରସ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବଦଳିଯାଇ ନ ଥିଲା ।

କିନ୍ତୁ ମନେହୁଏ, ଏତେବେଳକୁ ଯଦିତ ଦାରୁଦେବତା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ରୂପରେ ଉପାସନା ଗ୍ରହଣ କଲେ ତଥାପି ‘ଦାରୁ’ ସହିତ ‘ବ୍ରହ୍ମ’ କିମ୍ବା ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ସହିତ ‘କ୍ଷେତ୍ର’ର ନାମ ସଂଯୋଗ ଘଟି ନ ଥିଲା ପରି ଲାଗେ; ଅର୍ଥାତ୍ ଦେବତାଙ୍କ ନାମ ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ କିମ୍ବା ଆକ୍ଷତନର ନାମ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର’ ବୋଲି ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । କ୍ଷେତ୍ର କଥା ନେଇ କହିବାକୁ ଗଲେ ଖାଲି ଏ ଯୁଗରେ ନୁହେଁ ମହାଭାରତଯୁଗରେ ସୁଦ୍ଧା ‘କ୍ଷେତ୍ର’ ଶବ୍ଦ କେବଳ, ‘ଆକ୍ଷତ ଭୂଖଣ୍ଡ’ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବା ଦେଖୁଁ^(୪୭); କିନ୍ତୁ ତା’ ପରବର୍ତ୍ତୀ କେତେକ ଅଭିଧାନକାର ‘କ୍ଷେତ୍ର’ର ‘ସିଦ୍ଧସ୍ଥାନ’ ବା ‘ତୀର୍ଥସ୍ଥାନ’ ବୋଲି ଅର୍ଥ କରିଛନ୍ତି^(୪୮), କିନ୍ତୁ ଏହା ହେବାକୁ ଆହୁରି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବର୍ଷ ଲାଗିଥିବ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ପରେ ଏହି ଶବ୍ଦ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ସଙ୍ଗେ ଯୋଗ କରାହୋଇ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର’ ବୋଲି ଆଖ୍ୟା ଲଭିଥିବ ।

ସେ ଯାହାହେଉ, ଦାରୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ପାଳଟିବା ପରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦର୍ଶନର ଅଙ୍ଗ ଉପାଙ୍ଗାଦି ଧୀରେ ଧୀରେ ସେଥିରେ ଯୋଗ ହେବାରେ ଲାଗିଥିବ । ଜୈନଧର୍ମର ‘କେବଳୀ’ ଭାବ ‘କୈବଲ୍ୟ’ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ପ୍ରସାଦ ଉପରେ ଆସ୍ଥାନ ଜମାଇଥିବ । ଏଣୁ ଏହି କୈବଲ୍ୟ ଲାଭ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଛଡ଼ା ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟ କୌଣସିଠାରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହା ଜୈନ ଧର୍ମର ଜୀବ ଓ ଅଜୀବର ଏକୀଭାବ— ଏହାପରେ ନିର୍ବାଣ । ଏହି ନିର୍ବାଣ ଲାଭ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ପ୍ରସାଦ ସେବାରେ ନିହିତ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମରେ ଯେଉଁ ସାମୁଦ୍ଧ୍ୟମୁକ୍ତି ଦେଖୁଁ ତାହା କୈବଲ୍ୟ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲାମାତ୍ରେ ଯୁଗବ୍ୟାପୀ କଠୋର ସାଧନାର ଶେଷଫଳ କୈବଲ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି କଥା ସାମାନ୍ୟ ନୁହେଁ । ଅନ୍ୟ କେଉଁଠି ହେଲେ ଏହାର ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ସେହିପରି ଚିନ୍ତାମଣି କଥାଟି ମଧ୍ୟ । ଆଗରୁ କହିଛି, ବୃକ୍ଷ ତଥା ଶିଳାଦର୍ଶନ ଶବ୍ଦରଜାତିର ଆଦିମ ପରମ୍ପରା । ଶିଳାର ଅନ୍ୟ ନାମ ମଣି । ମଣି ବିଗ୍ରହ କହିଲେ ଶିଳାମୂର୍ତ୍ତି ବିନା ଆଉ କିଛି ବୁଝାଏ ନାହିଁ । ନୀଳାଖ୍ୟଦାରୁ କିମ୍ବା ମଣିଉପାସନା ସାଧାରଣ ନୁହେଁ । ଏହା ଅସାଧାରଣ— ଅତିକ୍ରମ । ଏଣୁ ସେ ଚିନ୍ତାମଣି ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହା ଚିନ୍ତା କରି ମଣିଷ ଏହାକୁ ଉପାସନା କରେ ତାହା ଅନାୟାସରେ ଲାଭ କରେ । ଯାହାକୁ ଦେଖିଲାମାତ୍ରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ କୈବଲ୍ୟ ସହଜଲଭ୍ୟ ହୋଇପଡ଼େ, ଆଉ କେଉଁ କଥା ବା ସେଠାରେ ଅପୂର୍ବ ? ଏହି କାରଣରୁ ଶବ୍ଦର ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା ଆଜି ‘ଚିନ୍ତାମଣି’ । ତଥାପି କହିପାରୁ, ସୈନ୍ଦବ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଧର୍ମର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ତତ୍ତ୍ୱ ସହିତ କଷ୍ଟବୃକ୍ଷ, କୈବଲ୍ୟ, ଚିନ୍ତାମଣି ପ୍ରଭୃତି ସବୁପ୍ରକାର ଅଙ୍ଗ ଉପାଙ୍ଗ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କଠାରେ ଦେଖାଗଲେ ମଧ୍ୟ ସେତେବେଳକୁ ସେ ‘ବେଦାନ୍ତବେଦ୍ୟବ୍ରହ୍ମ’ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ ନାମରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କଲାପରି ପ୍ରମାଣ ମିଳେନାହିଁ ।

୪୪ । Haribhadriya Britti (Agamodaya Samity), pp. 218-220.

୪୫ । ଆବଶ୍ୟକ ସୂତ୍ର, pp. 219-220.

୪୬ । O.H.R.J., Vol. IV, No. 3 & 4, pp. 78.

୪୭ । “ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ରେ କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର ସମବେତା ଯୁଯୁଧବ୍ୟଂ”— ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା, ଅ. ୧ ଶ୍ଳୋ ୧ ।

୪୮ । “କ୍ଷେତ୍ରଂ ଶରୀରେ କେଦାରେ ସିଦ୍ଧସ୍ଥାନକଳତ୍ରୟୋଃ”— ମେଦିନୀକୋଷ ।

ଆଗରୁ ସଙ୍କେତ ଦିଆଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପୁଣି ଏଠାରେ କୁହାଯାଉଛି, ରାମାୟଣଯୁଗ ପୂର୍ବରୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆକ୍ରମଣାତ୍ମକ ମନୋଭାବ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ରଖି ଆର୍ଯ୍ୟେତର ଅଧିକୃତ ଭୂଖଣ୍ଡରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ରାମାୟଣଯୁଗ ହିଁ ଏହାର ଆରମ୍ଭକାଳ । ସ୍ୱୟଂ ରାମ ଏହାର ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ । ସେହିଦିନଠାରୁ ଇତର ଗୋଷ୍ଠୀ ଉପରେ ଥିବା ସନ୍ଦେହ ଓ ଅବିଶ୍ୱାସ କ୍ରମଶଃ ଦୂର ହେବାରେ ଲାଗିଲା । ଇତର ଜାତିର ଉଦାରତା, ସରଳତା, ନ୍ୟାୟପରାୟଣତା ହେତୁ ପୂର୍ବଧାରଣା ବଦଳିଗଲା । ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଇତର ଅଧିକୃତ ଭୂଖଣ୍ଡ ଆଡ଼େ ଅଧିକ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ମୈତ୍ରାପାଶରେ ଆବଦ୍ଧ ହେବାପାଇଁ ପ୍ରବଳ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କଲେ । ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣବର୍ଣ୍ଣିତ ବୈଶ୍ୱାନର (ଅଗ୍ନି)ଙ୍କର ସରସ୍ୱତୀ ନଦୀତୀରରୁ ସଦାନୀରା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଭିଯାନକୁ ବୈଦିକ ସଭ୍ୟତା ଓ ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ ପ୍ରସାରଣର ରୂପକ ବୋଲି ଧରାଯାଇପାରେ । ଏଥିରେ ଅଗ୍ନିଙ୍କର ଦିଗ୍‌ବିଜୟ କଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି^(୪୯) । ଏହା କିନ୍ତୁ ଅଗ୍ନିଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ନୁହେଁ । ଏହା ଏକ ଲକ୍ଷଣ । ଯେପରି ‘କଳିଙ୍ଗ ସାହସିକ’ ବୋଲି କହିଲେ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶବାସୀ ଜନସାଧାରଣ ସାହସିକ ବୋଲି ବୁଝାଯାଏ ସେହିପରି ଏଠାରେ ସୁଦ୍ଧା ‘ଅଗ୍ନିଙ୍କ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ’କୁ ଅଗ୍ନି-ଉପାସକ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରସାରଣ ବୋଲି ବୁଝାଯିବ । ଏଥିରେ ବୈଦିକ ସଭ୍ୟତା ପଶ୍ଚିମୋତ୍ତର ଭାରତରୁ ପୂର୍ବ-ଭାରତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରସାରିତ ହେବା କଥାଟାକୁ ରୂପକ ଛଳରେ କୁହାଯାଇଛି । ଏତାଦୃଶ ଅନୁମାନକୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଘଟଣାବଳୀ ମଧ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମୋଦନ କରନ୍ତି ।

ରାମାୟଣ ଯୁଗ ପରେ ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ସାମାଜିକ ଧର୍ମସଂସ୍କାର ଘେନି ଏକପ୍ରକାର ନୂତନ ବିଭ୍ରାଟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ପରି ଲାଗେ । ସେତେବେଳକୁ ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଭିତରେ ଜାତିଭେଦ ପ୍ରଥାର କଠୋର ଶୃଙ୍ଖଳା ଓ ଦ୍ୱିଜାତିଶ୍ରେଣୀର

ଅବାଧ ଅଧିକାର ନିମ୍ନଶ୍ରେଣୀ ସମାଜ ଉପରେ ଏତାଦୃଶ ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର କଲା ଯଦ୍ୱାରା ଅଧିକୃତ ଶ୍ରେଣୀ ପ୍ରତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ନିପାଡ଼ିତ ଓ ନିଷେଷିତ ହୋଇ ଏକ ବୈପ୍ଳବିକ ସମାଧାନ କରିବାକୁ ଉଦ୍‌ଗ୍ରୀବ ହୋଇ ରହି ରହିଲା । ‘କାଳକ୍ରମେ ଏହା ଆତ୍ମସମ୍ମାନବଦ୍ଧ ତଥା ନ୍ୟାୟପ୍ରାପ୍ତୀକୁ ଲୋକଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଅସହ୍ୟ ହୋଇ ଉଠିଲା । ଏହା ବିପକ୍ଷରେ ଦକ୍ଷାୟମାନ ହେବାକୁ ନିମ୍ନଶ୍ରେଣୀର ଲୋକେ ସର୍ବତୋଭାବରେ ସମର୍ଥନ କଲେ । ସେହି ସମୟରେ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣର ଆଭିମୁଖ୍ୟ ବଦଳାଇବାକୁ ଏକ ମିଳିତ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ନିତାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ଥିଲା । ନିଜର ପ୍ରକୃତ ଧର୍ମପନ୍ଥା ଭୁଲି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସ୍ୱାର୍ଥସାଧନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ନିମ୍ନରୁ ନିମ୍ନତର ଅବସ୍ଥାକୁ ଆଣିବା ରୂପ କଦର୍ଯ୍ୟ କର୍ମରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ହେଲେ । ଧୀବନ୍ତ ଲୋକ ଉତ୍କଳ ଧାଶକ୍ତି ଅନାବଶ୍ୟକ ସାହିତ୍ୟିକ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱିତା ମଧ୍ୟରେ ହାନିବଳ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଅବଶ୍ୟ ଏହାକୁ ସେତେବେଳର ଏକ ସଂକ୍ରାମକ ଭାବ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ଏହି ଭାବ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଭିତରେ କେବଳ ସେତେବେଳେ ଦେଖା ଦେଇ ନ ଥିଲା, ଅବୈଦିକ ତଥା ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରେ ବି ଅନୁରୂପ ଭ୍ରମ ଦେଖାଦେଇଥିଲା । ଉଭୟ ପକ୍ଷର ଶାଖା-ପ୍ରଶାଖା ମଧ୍ୟରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଭାବନା ବା ସିଦ୍ଧିଲାଭ ଏକପ୍ରକାର ଅସମ୍ଭବ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଏସବୁ ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜରେ ଅସନ୍ତୋଷ ବାତାବରଣ ସୃଷ୍ଟି କରିବାର ପ୍ରଧାନ କାରଣ ହେଲା । ଫଳରେ ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବୈପ୍ଳବିକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାର ସୁଦ୍ରପାତ ହେଲା^(୫୦) । କିନ୍ତୁ ବହୁକାଳରୁ ଚେର ମାଡ଼ି ରହିଥିବା ବର୍ଣ୍ଣପତି ବ୍ରାହ୍ମଣ ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରଥମେ ଉଠିବାକୁ କେହି ସାହସ କଲେ ନାହିଁ । କେହି ତା’ ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରତିବାଦ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିଲେ ନାହିଁ । ଏହିପରି ଘନଘଟା କାଳରେ ଏକରକମ ବୈଦିକ ସଂସ୍କାରକ ଦଳର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟେ । ଏହିମାନେ ଅଗ୍ନିପରୀକ୍ଷା ଦେବାକୁ ଆଗେ ସିଂହବିକ୍ରମରେ

୪୯ । ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ୧-୪-୧.

୫୦ । An Outline of The History And Teaching of The Natha Panthiya Siddhas by P. Sarma, III Oriental Conference, Madras, pp. 496.

ବାହାରିପଡ଼ିଲେ । ଏମାନଙ୍କୁ ‘ନାଥପନ୍ଥୀ’ ବୋଲି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ କୁହାଗଲା^(୧୧) ।

ଉପଯୁକ୍ତ ନାଥପନ୍ଥୀମାନେ ଆର୍ତ୍ତ କିମ୍ବା ବୌଦ୍ଧଙ୍କ ଭଳି ଅବୈଦିକ ନୁହନ୍ତି । ଏମାନେ ପୁରାପୁରି ବୈଦିକ । ଏମାନଙ୍କର ଧାରଣା, ପୋଖରୀ ଭିତରେ ନ ରହି ଦୂରରେ ଠିଆହେଲେ ନର୍ଦ୍ଦମା ଦୂରକରି ହେବନାହିଁ । ବୈଦିକ ଧର୍ମ ସଂସ୍କାର କରିବାକୁ ହେଲେ ବୈଦିକ ହିସାବରେ ହିଁ କରିବାକୁ ହେବ । ସେଥିରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ । ଏଣୁ ସେମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟ ବା ବୈଦିକଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ରହି ଅବୋଧ ସୂତ୍ର ବା ସଂକେତ-ପ୍ରଧାନ ବୈଦିକ ଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ସୂକ୍ଷ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ସମୂହକୁ ସରଳ ବ୍ୟବହାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ମାଧ୍ୟମରେ ସାଧାରଣରେ ପ୍ରକାଶ ଓ ପ୍ରଚାର କରିବାରେ ଲାଗିଲେ । ସେମାନେ ପ୍ରଥମେ ଧର୍ମ ସମ୍ପର୍କିତ କୃତ୍ରିମ ବନ୍ଧନ ସବୁ ଛିନ୍ନ କରିଦେଲେ, ଯାହାକି ଲୋକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଧାର୍ମିକ ନିଷେଷାର କାରଣ ଥିଲା । ଧର୍ମରାଜ୍ୟରୁ ଦାସତ୍ୱ ପ୍ରଥା ସମୂଳେ ଉପାଟନ କରାଗଲା । ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁରୁଷ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଧର୍ମାଚରଣ ଅଧିକାରକୁ ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରି ଶ୍ରେଣୀଭେଦର ବିଲୋପ ସାଧନ କରାଗଲା । ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ମୁକ୍ତି ଅଧିକାର ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସମାନଭାବେ ବିତରିତ ହେଲା । ଉପାସକଙ୍କ ଭିତରେ ଥିବା ଉପାସନା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ତତ୍ତ୍ୱସବୁର ସମାଧାନ କରାଗଲା^(୧୨) । ନାଥପନ୍ଥୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦାର୍ଶନିକ ସିଦ୍ଧଙ୍କ ପରି କବି, ବୈଜ୍ଞାନିକ, ରାଜନୀତିଜ୍ଞ ଏବଂ ଶାସକ ଥିବା ବି ଜଣାପଡ଼େ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଦିନାଥ, ମହେନ୍ଦ୍ରନାଥ, ଗୋରାଖନାଥ, ଗହିଣାନାଥ, ନିବୃତ୍ତିନାଥ ଏବଂ ଜ୍ଞାନନାଥ କ୍ରମାନ୍ୱୟେ ଯୁଗସିଦ୍ଧ ବା ଯୁଗପ୍ରସ୍ଥା ବୋଲି ସିଦ୍ଧାନ୍ତବାଦ, ଦୀପିକା, ପାଶଣ୍ଡି ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଏମାନଙ୍କ ନାମ ଶେଷରେ ‘ନାଥ’ ରହିଥିବାରୁ

ବୋଧହୁଏ ଏହି ମତବାଦକୁ ‘ନାଥପନ୍ଥୀ’ ଆଖ୍ୟା ଦିଆହୋଇଛି; କିନ୍ତୁ ଏମାନେ ଜଣେ ଜଣେ ସିଦ୍ଧପୁରୁଷ ।

ତତ୍କର ହଜାରି ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ କହନ୍ତି— ନାଥ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଆଦିମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ହେଉଛନ୍ତି ଶିବ ବା ଆଦିନାଥ । ଏଣୁ ସେହି ସମ୍ପ୍ରଦାୟକୁ ଶୈବ ଓ କାପାଳିକ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଛି । ତାକୁ ‘ଅବଧୂତ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟ’ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି । ଏହି ଧର୍ମର ମୂଳ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ କାପାଳିକଙ୍କର ବାରଜଣ ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ନାଥପନ୍ଥୀର ‘ଆରମ୍ଭ୍ୟ’ କୁହାଯାଏ । ସେମାନେ ହେଉଛନ୍ତି— ୧. ଆଦିନାଥ, ୨. ଅନାଦିନାଥ, ୩. କାଳନାଥ, ୪. ଅତିକାଳନାଥ, ୫. କରାଳନାଥ, ୬. ବିକରାଳନାଥ, ୭. ମହାକାଳନାଥ, ୮. କାଳଭୈରବ-ନାଥ, ୯. ବଚୁକନାଥ, ୧୦. ବୀରନାଥ, ୧୧. ଶ୍ରୀକଣ୍ଠନାଥ, ୧୨. ଗୋରାକ୍ଷନାଥ । ଏମାନଙ୍କର ପୁଣି ନାଗାର୍ଜୁନ ପ୍ରଭୃତି ବାରଜଣ ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ । ପୁଣି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି, ତନ୍ତ୍ରାନୁସାରେ ଶକ୍ତିମାର୍ଗର ଉପଦେଷ୍ଟା ମଧ୍ୟ ସେହି ‘ନାଥ’ ଅଟନ୍ତି । ଷୋଡ଼ଶନିତ୍ୟାତନ୍ତ୍ରରେ ଶିବଙ୍କଦ୍ୱାରା କଥିତ ଅଛି, ତନ୍ତ୍ର ମାର୍ଗକୁ ନବନାଥେ ମିଳି ଲୋକରେ ପ୍ରଚାର କଲେ^(୧୩) । ଏହି ନବନାଥ ହିଁ ଶ୍ରୀମଦଭାଗବତ ଏକାଦଶସ୍କନ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣିତ ନବ ବିପ୍ର ହୋଇଥାଇପାରନ୍ତି^(୧୪) । ଆକିକାଳି ବୈଦିକ, ବୈଷ୍ଣବ, ଶୈବ ଓ ଶାକ୍ତ— ଏହିପରି ଯଦିବ ଋଷିପ୍ରକାର ତନ୍ତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ତା’ ଭିତରେ ଶାକ୍ତ ତନ୍ତ୍ର ହିଁ ଉକ୍ତ ବୋଲି ବିବେଚିତ । କାରଣ, ଶାକ୍ତତନ୍ତ୍ର ବାମାର୍ଚ୍ଚର, ଦକ୍ଷିଣାର୍ଚ୍ଚର, ସିଦ୍ଧାନ୍ତାର୍ଚ୍ଚର ଓ କୌଳାର୍ଚ୍ଚର ଏହିପରି ଋଷିପ୍ରକାର । କୌଳାର୍ଚ୍ଚର ଅନ୍ୟନାମ ଅବଧୂତ ଆର୍କର । ଏହାହିଁ ନାଥପନ୍ଥୀର ସର୍ବୋକ୍ତ ମାର୍ଗ^(୧୫) । ଶ୍ରୀମଦଭାଗବତ

୫୧ । “Then the Siddhas of Nath-line came forward with their lions girded (Dipika— XVIII, 1760).

They were the pioneers who took into their hands the work of reformation at the opportune moment. They caused the revival of the true spirit of the religion”. (Ibid, pp. 497)

୫୨ । Ibid.

୫୩ । ନାଥ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ — ତତ୍କର ହଜାରି ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ; (ହିନ୍ଦୀ ସଂସ୍କରଣ), ପୃ. ୩ ।

୫୪ । ଶ୍ରୀମଦଭାଗବତ, ୧୧ଶ ସ୍କନ୍ଧ, ୨ୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।

୫୫ । ଗୋରାକ୍ଷ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସଂଗ୍ରହ — (ହିନ୍ଦୀ ସଂସ୍କରଣ), ପୃ. ୧୯ ।

ବର୍ଣ୍ଣିତ ଯଦୁ ଅବଧୂତ ସମ୍ଭାବ ମୂଳରେ ଏହି ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନରେ ବାଜ ଥିଲା ପରି ଲାଗେ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବା ଏହି ନାଥ ଆଖ୍ୟାଧାରୀ ଉପାସ୍ୟ ବିଷୟ ସହିତ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ଶବ୍ଦର କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ରହିଛି କି ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ସମାଧାନ କରିବାକୁ ଯିବା ଆଗରୁ ଶବ୍ଦରଖଣ୍ଡ ଭିତରେ ଶୈବ ବିଦ୍ଧାନ୍ତର ପ୍ରସାର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଟିକିଏ ଆଲୋଚନା କରିବା ଦରକାର । ରାମାୟଣୋକ୍ତ ସାତାବିବାହ ଉପାଖ୍ୟାନରୁ ଜଣାପଡ଼େ ସେତେବେଳକୁ ଶିବ ବା ଭୈରବଙ୍କ ଉପାସନା କି ଆର୍ଯ୍ୟ କି ଅନାର୍ଯ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିପତ୍ତି ଲାଭ କରିସାରିଲାଣି । ବୋଧହୁଏ ଗୋଷ୍ଠାବିଗ୍ରହର ପରିସମାପ୍ତି ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ଭୈରବ-ପୂଜକ ଦ୍ରାବିଡ଼ଗୋଷ୍ଠୀ ନାନା ଦିଗରୁ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରି ଯୋଗୀ ଓ ପରିବ୍ରାଜକଭାବେ ଶୈବତନ୍ତ୍ର ପ୍ରଚାର କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଦଳେ ମଗଧ ପାରହୋଇ ଯୁଦ୍ଧ ପୂର୍ବରୁ ପଳାଇ ଆସିଥିବା ସଗୋତ୍ର ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କ ସହିତ ବସବାସ କରିବାକୁ ପୂର୍ବ ଉପକୂଳ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ । ପରେ ସ୍ୱକାୟ ତନ୍ତ୍ରବାଦକୁ ଛଳେ-କୌଶଳେ ଶବ୍ଦରଧର୍ମୀଙ୍କ ମୁଣ୍ଡରେ ପୁରାଇ ଥିବାର ସମ୍ଭାବନା । କାଳକ୍ରମେ ଯେତେବେଳେ ସେହି ବିଦ୍ଧାନ୍ତ ଓ ଉପାସନା ବହୁଳଭାବେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିବ ସେତେବେଳେ ଜାତୀୟ ଦେବତା ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ଉପରେ ତା’ର ଆରୋପ କରାହୋଇଥିବ । ଅନ୍ୟ ଭାଷାରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କୁ ‘ଭୈରବ’ ରୂପେ ଉପାସନା କରିବାର ଉପକ୍ରମ ହୋଇଥିବ । ଏଣୁ ପୁରାଣରେ ଦେଖୁ, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରାଣପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାକୁ ଗଲାବେଳେ ପ୍ରଥମେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ପଦ୍ଧତି ଅନୁଯାୟୀ ପୂଜାର୍ଚ୍ଚନା ସଂପାଦନ ହୋଇଛି^(୫୬) । ତାନ୍ତ୍ରିକ ବିଧାନ ଅନୁଯାୟୀ ଆଗେ ଯନ୍ତ୍ର ଲେଖି ତା’ ଉପରେ ଦେବତା ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୋଇଛି^(୫୭) । ଏହାକୁ ଭିତ୍ତିକରି ବୋଧହୁଏ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶକ୍ତିତନ୍ତ୍ରବାଦୀ ବାମାନ୍ତର, ପ୍ରତିପାଦକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ‘ବିମଳା ଭୈରବୀ ଯନ୍ତ୍ର ଜଗନ୍ନାଥସ୍ଥୁ ଭୈରବଃ’ ବୋଲି ଉକ୍ତ ହେବା ଦେଖୁ ।

ପୁଣି ମଧ୍ୟ ନାଥବିଦ୍ଧାନ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ସତ୍ୟନାଥୀ ପଦ୍ଧାର ମୂଳ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ହେଉଛନ୍ତି ‘ସତ୍ୟନାଥ’ । ସତ୍ୟନାଥଙ୍କ ଅପର ନାମ ‘ବ୍ରହ୍ମା’ । ଝରପୁରାଣୋକ୍ତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମାହାତ୍ମ୍ୟରେ କୁହାଯାଇଛି, ବ୍ରହ୍ମା ହିଁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରାଣପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଛନ୍ତି । ଜୟଦ୍ୟୁମ୍ନ ମହାରାଜ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ଯାଇ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିଆଣିଥିଲେ । ଏଣୁ ମନେହୁଏ, ଏହି ସତ୍ୟନାଥୀଙ୍କ ପ୍ରଭାବରେ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇପାରିଥାନ୍ତି । ସେମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବିଷ ଯୋଗୀରୂପେ ଧାରଣ କରି ବିଷଯୋଗୀଙ୍କ ଆୟତନ ହେବା ହେତୁ ପୁରୀକୁ ବିଦ୍ଧାୟତନ ବା କ୍ଷେତ୍ର ନାମରେ ନାମିତ କରିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଫଳରେ ଦାରୁଦେବତା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଆଦିବାସୀ ଶବ୍ଦର ଓ ଅନନ୍ତରାଗତ (ଆଗେ ଜୈନ ପରେ ଶବ୍ଦରଧର୍ମୀ) ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଯେପରି ଉପାସ୍ୟ ଦେବରୂପ ପୂଜାପାଠ ଆସୁଥିଲେ ସେହିପରି ଅକସ୍ମାତ୍ ଆସିଥିବା ଭୈରବୋପାସକ ତନ୍ତ୍ରବାଦୀଙ୍କଦ୍ୱାରା ବି ଉପାସିତ ହେଲେ । ବର୍ଣ୍ଣ-ଧର୍ମ-ଗୋଷ୍ଠୀ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ନିର୍ବିଶେଷରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଉପାସ୍ୟ ହେବା ହେତୁ ଜଗତର ଉପାସ୍ୟ (ଜଗତ୍+ନାଥ=ଜଗନ୍ନାଥ) ବୋଲି ବୋଧହୁଏ ପରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କଲେ । ଫଳରେ ଶବ୍ଦର ଦେବତା ‘ଜଗନ୍ତ’କୁ ‘ଜଗତ୍’ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରି ‘ନାଥ’ ସଂଯୋଗ କରିଦେବା ହେତୁ ଶବ୍ଦରମାନଙ୍କର ସୁଦ୍ଧା ଭକ୍ତି ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧାଭାଜନ ହେବାରେ କୌଣସି ଅସୁବିଧା ରହିଲା ନାହିଁ ।

ଏତିକିବେଳେ ବୈଦିକ ଧର୍ମ ସଂସ୍କାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଆଦିମ ନାଥପଦ୍ଧତୀ ବିଷମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟଧର୍ମ ଭିତରେ ଏକ ବିଭ୍ରାଟ ସୃଷ୍ଟି କରିବାର ଉପକ୍ରମ କରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ବିରୋଧ ପୂଜ୍ୟମ୍ବନ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣଶ୍ରେଣୀକି ମୂଳତଃ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି କରାଯାଇଥିଲା । ଏଣୁ ସେମାନେ ଆଗାମୀ ବିରୋଧର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବା ସକାଶେ ଘୃଣିତ ଓ ଲାଞ୍ଛିତ ନିମ୍ନଶ୍ରେଣୀ ଲୋକଙ୍କୁ ପ୍ରଧାନ ଆୟୁଧ ଭାବି ସଂଗଠିତ କରିବାରେ ଲାଗିଲେ । ନିଜେ ବୈଦିକପଦ୍ଧତୀ ବୋଲାଉ ସୁଦ୍ଧା ବେଦୋକ୍ତ

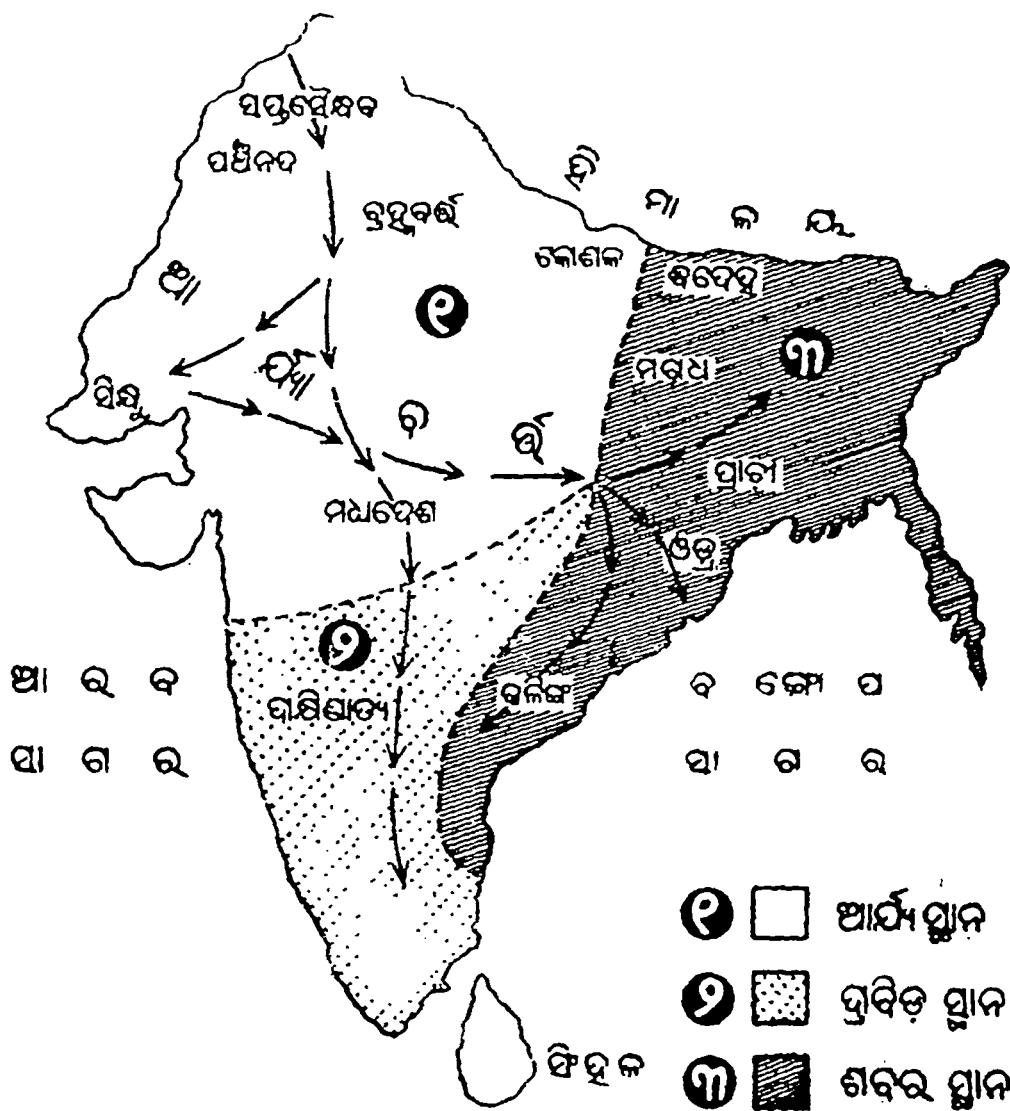
୫୬ । ଝରପୁରାଣ ପୃ. ମା. ଅ ୨୭-୨୮ ଦୃଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୫୭ । ସିଂହଯନ୍ତ୍ର ସମାଲିଖ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱୋପରି ନିବେଶ୍ୟ ତ ।

ଦୀକ୍ଷୟିତ୍ୱା ମନ୍ତ୍ରରାଜଂ ସାକ୍ଷାଦାଥର୍ବଶୋଦିତମ୍ । ।

ଝର ପୁ.ମା.ଅ ୨୮ । ଶ୍ଳୋ. ୧୮-୧୯ ।

ଆର୍ଯ୍ୟକାଳୀନ ଭାରତର ମାନଚିତ୍ର
(ସି.ଜି.ସେନ)

କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡର ସବୁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କଲେ । ଏଣୁ ବେଦଧର୍ମୀ ବ୍ରାହ୍ମଣଶ୍ରେଣୀର ଚକ୍ଷୁଶୂଳ ହୋଇ ଆର୍ଯ୍ୟବର୍ତ୍ତ ଭିତରେ ରହିବାର ପ୍ରୟୋଗ ହରାଇ ବସିଲେ । ଫଳରେ ଭାରତର ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମ ଭୂମି, ମଧ୍ୟ-ଭାରତ ଓ ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ-ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ବିଞ୍ଚିହୋଇ ପଡ଼ିଲେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଧର୍ମପ୍ରଚାର ମାର୍ଗ ରୁଦ୍ଧ ହେବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ସୁଗମ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଯେଉଁ ଯେଉଁ ରାଜ୍ୟରେ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରବେଶ ଘଟିଲା, ସେହି ସେହି ରାଜ୍ୟରେ ନୂତନ ଧର୍ମ ପ୍ରସାର ହେବା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଯେଉଁମାନେ ଏହି ଶବ୍ଦରାଞ୍ଜଳକୁ ପଣି ଆସିଥିଲେ ସେମାନେ ତାଙ୍କ ନବ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନିତ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ସେଠାରେ ବିସ୍ତାର କରିବାରେ ଲାଗିଲେ । ଏଣୁ ପରେ ଯେତେବେଳେ ସେ ସ୍ଥାନକୁ ଆର୍ଯ୍ୟ-ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ଲାଗେ ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ତା'ର ନିଷ୍ପର ବିରୋଧ ଆଚରଣ କରିଥିଲେ^(୫୮) । ବିଶେଷତଃ ସେମାନଙ୍କର “ସ୍ତ୍ରୀ” ଶୂଦ୍ରନିର୍ବିଶେଷରେ ଧର୍ମକର୍ମାଧିକାର” ସୂତ୍ରଟି ଏ ବିଷୟରେ ଯଥେଷ୍ଟ ସହାୟକ ହେଲା । ଏଣୁ କେତେକାଳ ପରେ ଶବର-ଜୈନ-ଶୈବାଦି ସମସ୍ତ ଧାର୍ମିକ ଜଗତର ଉପାସ୍ୟ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଓ ପରେ ‘ଜଗନ୍ନାଥ ନାଥ’ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଲେ; କିନ୍ତୁ ଏହି ଆଖ୍ୟାତି ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିବାକୁ ଆହୁରି ବହୁବର୍ଷ ଅତୀତ ହୋଇଥିଲା ପରି ମନେହୁଏ ।

କାରଣ, ମହାଭାରତୀୟ ଗୀତା ବେଳକୁ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ଶବ୍ଦ ଯେପରି ସାର୍ବଜନୀନ ଥିଲା ସେହିପରି ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ଶବ୍ଦ ଥିଲା ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ । ମହାଭାରତୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ଶବ୍ଦର ଯଦିବ ବ୍ୟବହାର ଅଛି ତାହା ବିଶେଷ୍ୟ ରୂପେ ନୁହେଁ, ବିଶେଷଣ ରୂପରେ । ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣରେ ପ୍ରଥମେ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ଶବ୍ଦ ବିଶେଷ୍ୟ ରୂପେ ପ୍ରୟୋଗ ହେବା ଦେଖୁ^(୫୯) । ତା’ ପୂର୍ବରୁ ଆର୍ଯ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ କେଉଁଠି ହେଲେ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ବିଷ୍ଣୁ କିମ୍ବା କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ ବୋଲି ଲେଖା ହୋଇନାହିଁ ।

ପୁନଶ୍ଚ ମହାଭାରତରେ ନଥାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ବହୁଳ ପ୍ରୟୋଗ ଦୃଷ୍ଟ ହେଉଥିବାରୁ, ପୁଣି ସେ ସମୟକୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଶାଖା ଉଦ୍ଭାବିତ ହେବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଥିବାରୁ ସେତେବେଳକୁ ନାଥପନ୍ଥାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଧାରଣା ହୋଇସାରିଥିଲା ବୋଲି କହିଲେ ଅସଙ୍ଗତ ହେବନି, ଯଦିବ ତା’ର ବିଧିବଦ୍ଧ ଶାସ୍ତ୍ର-ଦର୍ଶନାଦି ରଚିତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳିନାହିଁ । ଉକ୍ତ ପନ୍ଥାରେ ଧର୍ମଗୁରୁଙ୍କୁ ‘ସିଦ୍ଧ-ଯୋଗୀ’ ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା ଓ ସେମାନେ ରହିବା ସ୍ଥାନକୁ ‘କ୍ଷେତ୍ର’ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଉଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଭିଧାନକାର ମେଦିନୀକର ମହାଶୟ ସେହି ହେତୁରୁ ବୋଧହୁଏ, ‘କ୍ଷେତ୍ର’ ଶବ୍ଦରେ କେଦାରେ ସିଦ୍ଧସ୍ଥାନକଳତ୍ରଯୋଗ’ ବୋଲି କ୍ଷେତ୍ରର ‘ସିଦ୍ଧସ୍ଥାନ’ ଅର୍ଥ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ‘କ୍ଷେତ୍ର’ ଶବ୍ଦ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ସହିତ ଯୋଗ ହେଲାବେଳକୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ ନାମ ଗ୍ରହଣ କରିସାରିଥିବେ, ଏଥିରେ ଆଉ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥ କରି ବିଶ୍ୱର ସମସ୍ତ ସିଦ୍ଧଙ୍କଠାରୁ ତାଙ୍କର ଉକ୍ତ ବୁଝାଇବାପାଇଁ ତାଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ସ୍ଥାନକୁ ‘କ୍ଷେତ୍ର’ ବୋଲି ପରିଚିତ କରା ନ ହୋଇଛି ସେ କଥା କିଏ କହିବ ? କିନ୍ତୁ ଏହା ମନେରଖିବା ଉଚିତ୍, ନାଥପନ୍ଥା ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କ ପରି ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ଶବ୍ଦଟି ନଥାନ୍ତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏହାର ଭାବ ଓ ବିଭାବ, ସ୍ୱରୂପ ଓ ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ । ଏକା ‘ନାଥ’ ଶବ୍ଦକୁ ମୂଳକରି ଏଥିରେ ନାଥପନ୍ଥାଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଥିବା କଥା ଅନୁମାନ କଲେ ବିଶେଷ କିଛି ଯାଏ-ଆସେ ନାହିଁ । କାରଣ ଏହାର ତତ୍ତ୍ୱ ଅଲଗା, ସଙ୍କେତ ଅଲଗା । ଯାହାହେଉ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କଲାପରେ ଏକା ସ୍ଥାନର ନାମ ‘କ୍ଷେତ୍ର’ ହେଲା ବୋଲି କହିବା ଅଯୌକିକ ନୁହେଁ ।

ଏଠାରେ କହି ରଖିବା ଉଚିତ୍, ବ୍ରାହ୍ମଣଯୁଗର ଈଶ୍ୱରବାଦ ରାମାୟଣ ବେଳକୁ କ୍ରମଶଃ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇଉଠୁଥିଲା ଓ ସେହି ଲୋକପ୍ରିୟତା ବିସ୍ତାର ଲାଭି ଭାରତଯୁଦ୍ଧ ବେଳକୁ ଆର୍ଯ୍ୟଧର୍ମୀ ହିନ୍ଦୁଜାତିର ଏକ ପ୍ରଧାନ

୫୮ । O.R.H.J., Vol. IV, No. 3 & 4, pp. 77.

୫୯ । “ସାଧୁ ସାଧୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଲାଳୟେବ ଯଦତ୍ୟୁତ ।

ନିହତୋଽୟଂ ଭୂୟା କେଶୀ କ୍ଳେଶବଦ୍ଧି ଦିବୌକସାମ୍” ।—

ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ ୫ମ ଅଂଶ, ଅ. ୧୬-୧୯ ।

ଧର୍ମରୂପେ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା । ଫଳରେ ବୈଦିକ ଇନ୍ଦ୍ର ବରୁଣାଦି ଦେବତାମାନଙ୍କ କ୍ରମାଗତ ନ୍ୟୁନତା ଆସିଗଲା ଓ ନୂଆ ନୂଆ ଦେବତା ଆସି ଆସ୍ଥାନ ଜମାଇ ବସିଲେ । ଏହି ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବୃଷଭବାହନ ଶିବଙ୍କର ଶକ୍ତି କଳ୍ପନା କରି ଘର, ସଂସାର, ପୁତ୍ର, ବଧୂ ପ୍ରଭୃତି ସଂସାରୋପଯୋଗୀ କର୍ମଯୋଜନା ଯେପରି ଆରମ୍ଭ କରାହେଲା; ସେହିପରି ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ମଧ୍ୟ ବନ୍ଧୁ, ପତ୍ନୀ, ସୁତ, ଆଳୟ କଳ୍ପନା ହୋଇ ଶିବଙ୍କର ଅପ୍ରତିହତ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀତାବେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଗଲା । ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ଏ ଦୁଇ ଦେବତାଙ୍କର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ କଥା ନେଇ ନାନା କନ୍ଦଳ ଘଟିଥିବା କଥା ମଧ୍ୟ କମ୍ ଦେଖାଯାଏନି । ଖାଲି ଏ ଦୁଇଧର୍ମ କାହିଁକି, ରାମାୟଣ ଓ ଭାରତ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସମୟକୁ ଏକ ବହୁମୁଖୀ ଧର୍ମବିପ୍ଳବର ଯୁଗ ବୋଲି କହିବାର ଯଥେଷ୍ଟ କାରଣ ଅଛି ।

ଏହି ଯୁଗ ମଧ୍ୟକାଳରେ ବୈଷ୍ଣବ ତଥା ଶୈବ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ମହାରଥୀମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଆକର୍ଷିତଭାବେ ନୂଆ ନୂଆ ଉପନିଷଦ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ ଅଜ୍ଞେୟ ଦେବତାଙ୍କୁ ବିଷ୍ଣୁ ନତୁବା ଶିବ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରିବାକୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ତଥା ଚିନ୍ତାଶୀଳ ଲୋକେ ଲାଗିପଡ଼ିଲେ । ଦେବତାଙ୍କ ନାମକରଣ ନେଇ ନାନା ଯୁକ୍ତି ଅବତାରଣା କରାହେଲା । ବୈଦିକ ବିଷ୍ଣୁ, ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବେଳକୁ ‘ନାରାୟଣ’ ନାମ ଗ୍ରହଣ କରି ପୂଜିତ ହେଲେ । ଉକ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ହିଁ ପ୍ରଥମେ ‘ନାରାୟଣ’ ଶବ୍ଦ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଲା । ଅବଶ୍ୟ ସେତେବେଳକୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ଅଭେଦ କଳ୍ପନା କରାଯାଇ ନ ଥିଲା, କିନ୍ତୁ ତୈତ୍ତିରିୟ ଆରଣ୍ୟକସମ୍ବନ୍ଧୀ ‘ନାରାୟଣୋପନିଷଦ୍’ ବେଳକୁ ତାଙ୍କ ସହିତ ହରି ଆଉ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଯେ ଅଭେଦ କଳ୍ପନା କରାହେଲା ସେତିକି ନୁହେଁ, ତାଙ୍କ ସହିତ ବ୍ରହ୍ମା ଓ ଶୂଳପାଣି (ଶିବ)ଙ୍କୁ ମିଶାଇ ସୃଷ୍ଟି-ସ୍ଥିତି-ସଂହାର କାରଣ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଉପାସନା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଏଣୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମସମ୍ବନ୍ଧୀ ତ୍ରିରତ୍ନ ବା ବୁଦ୍ଧ-ଧର୍ମ-ସଂଘ ଅନୁକରଣରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମରେ ବ୍ରହ୍ମା-ବିଷ୍ଣୁ-ଶିବ କଳ୍ପନା ହୋଇଛି ବୋଲି କହିବାରେ ବଳିଷ୍ଠ ଯୁକ୍ତି ଥିଲାପରି

ଲାଗେନି । ଅତି ବେଶୀ ହେଲେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୌଦ୍ଧଯୁଗ ପରେ ପାରିପାର୍ଶ୍ୱିକ ଅବସ୍ଥାର ନିର୍ମମତ୍ତତା ହେତୁ ଲୁପ୍ତପ୍ରାୟ ଉକ୍ତ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଉପାସନାର ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପାଇଁ ପୁଣି ଯନ୍ତ୍ର କରାହୋଇଥାଇପାରେ । ତା’ ବୋଲି ତାକୁ ବୋଧୁମାର୍ଗ ବା ବୁଦ୍ଧପନ୍ଥାର ଅନୁକରଣ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ । ସେ ଯାହାହେଉ ମହାଭାରତରେ କିନ୍ତୁ ‘ଓଁ ନମୋ ନାରାୟଣାୟ’ ବୋଲି ଗ୍ରନ୍ଥାରମ୍ଭରେ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ କରାଯାଇଥିବାରୁ ଏତେବେଳକୁ ‘ନାରାୟଣ’ ସର୍ବୋକୃଷ୍ଟ ଦେବତାରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିସାରିଥିଲେ ବୋଲି କହିବା ଅସମୀଚାନ ନୁହେଁ ।

ଏକ ଦିଗରେ ବୈଷ୍ଣବ-ଧର୍ମସଂସ୍ଥାପକ ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିଏ ରଚିତ ହେଲାବେଳକୁ ଅନ୍ୟଦିଗରେ ଶିବଙ୍କର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଖାଇ ଆଉ କେତେ ନୂଆ ନୂଆ ଉପନିଷଦ୍ ସମାନ୍ତରାଳଭାବେ ରଚନା ହୋଇଆସୁଥିଲା^(୨୦) । ‘ଶତରୁଦ୍ରାୟୋପନିଷଦ୍’ ‘ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତରୋପନିଷଦ୍’ ‘କୈବଲ୍ୟୋପନିଷଦ୍’ ପ୍ରଭୃତି ଏ ସମୟରେ ହିଁ ରଚନା । କୌତୁକର କଥା, ନାରାୟଣାୟୋପନିଷଦ୍‌ରେ ଶିବ ହେଉଛନ୍ତି ‘ମହାଦେବ’ । ସେ ପାର୍ବତୀପତି ଓ ଶକ୍ତିଧର ବୋଲି ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଆଥର୍ବଶୋପନିଷଦ୍‌ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାଚୀନତମ କୈବଲ୍ୟୋପନିଷଦ୍‌ରେ ତାଙ୍କୁ ‘ଭଗବାନ୍‌ମହାଦେବଃ’ ବୋଲି କହି ତାଙ୍କ ସହିତ ଆଉ ଋଷିଟି ବିଷ୍ଣୁ, ଗଣପତି, ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଶକ୍ତି ମିଶାଇ ପଞ୍ଚଦେବତା କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ରୁଦ୍ରୋପନିଷଦ୍‌ରେ ସେ ସର୍ବୋକୃଷ୍ଟ ଆରାଧ୍ୟ ଦେବତା । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ଅଥର୍ବମାଣ୍ଡୁକ୍ୟୋପନିଷଦ୍‌ରେ ‘ତଦ୍‌ବିଷ୍ଣୋଃ’ ସ୍ଥାନରେ ଶିବପର୍ଯ୍ୟାୟ ଯୋଗୁ ପଢ଼ାହେବା ବି ଦେଖୁଁ^(୨୧) ।

ଏତାଦୃଶ ବୈପ୍ଳବିକ ବାତାବରଣ ମଧ୍ୟରେ ଆହୁରି କେତେ ଅଜ୍ଞାତ ଅଶ୍ୱତ ଧର୍ମବାଦ ଓ ଦର୍ଶନ ଉତ୍ପତ୍ତି ଲଭି ଲୁପ୍ତ ହୋଇ ନ ପଡ଼ିଛନ୍ତି ତାହା କିଏ କହିବ । ବର୍ତ୍ତମାନ ତା’ର ଶଙ୍କୁ ସଙ୍କେତ କିଛି ନାହିଁ । ହଁ, ଯା’ ବି ହୋଇପାରେ, ସେସବୁର ସଙ୍କେତ ଇତର ଧର୍ମ-ଦର୍ଶନରେ ଏଭଳି ଓତପ୍ରୋତଭାବେ ଜଡ଼ିତ ରହିଛି ଯା’ର କଳନା ମୋଟେ କରାଯାଇପାରୁନି । ଏହିପରି ହୁଏତ ଚିରକାଳ ସକାଶେ ତା’ର

୬୦ । A History of Indian Philosophy by S.N. Dasgupta, Vol. I, pp. 39.

୬୧ । History of Indian Literature by A. Weber, 168-171.

ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଥିବା ପ୍ରମାଣିତ ହେବ ନାହିଁ, କିମ୍ବା ସମୟ ଆସିବ
 ଯେତେବେଳେ କିଏ ଜଣେ ଯୋଗଜନ୍ମା ମଣ୍ଡଳ ଧରି ଦୁନିଆ
 ଆଗରେ ତା'ର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶ କରିବ । କାରଣ,
 'କାଳୋହ୍ୟୟଂ ନିରବଧିର୍ଯୁକ୍ତା ଚ ପୃଥ୍ୱୀ' । ଯେଉଁ କାଳର
 ଗହ୍ୱର ମଧ୍ୟରେ ସବୁ ଜିନିଷ ମୁହୂର୍ତ୍ତକରେ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୋଇପଡ଼େ,
 ସେହି କାଳର ଅନନ୍ତ ସ୍ରୋତ ମଧ୍ୟରୁ କିଏ ଜଣେ ଜନ୍ମ ଲାଭି
 ତା' ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପୃଥ୍ୱୀ ଲୋକଙ୍କୁ ନୂତନ ଉପାଦାନ ଯେ ନ
 ଯୋଗାଇବ ତା'ର ବି କିଛି ନିଷ୍ପନ୍ନ ନାହିଁ । ଯାହାହେଉ,
 ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ଟିକକ ଖୁଅ ମିଳୁଛି ତାକୁ ଧରି ଅନୁମାନ
 କଲେ, ଦୁଇ ଐତିହାସିକ ମହାକାବ୍ୟର ମଧ୍ୟ-ଯୁଗରେ
 ବୈଷ୍ଣବ, ଶୈବ, ଶାକ୍ତ, ଭୈରବ ପ୍ରଭୃତି ଏକାଧିକ ଧର୍ମ ଓ
 ସଂପ୍ରଦାୟର ସୃଷ୍ଟି ଘଟି ସମସ୍ତେ ନିଜ ନିଜର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଁ
 ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ କଳହରେ ଆତ୍ମନିଯୋଗ କରୁଥିଲେ ବୋଲି
 ଜଣାପଡ଼େ । ଉକ୍ତ ବିପ୍ଳବର ଘନଘଟାବେଳେ ଯେଉଁ ଜଣକ
 ଉଦାସୀନ ଭାବେ ଦୂରରେ ରହି ଏସବୁ କୌତୁକପୂର୍ଣ୍ଣ
 ବୈବାହିକ ଚଳଣିରେ ନିଃସଙ୍ଗ ରହିଥିଲା ସେ ହେଉଛି ଆଦିମ
 ବୃକ୍ଷଧର୍ମୀ ଶବର ।

ଶବର ଜାତି ଭାରତର ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳକୁ ଆସିବାଠାରୁ ନିଜର
 ପରମ୍ପରାଗତ ଧର୍ମକର୍ମାଦି ସମାପନ କରି ସୁଖରେ କାଳଯାପନ

କରୁଥିଲେ । କିଛିକାଳ ପରେ ତାଙ୍କ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ
 ଉପବିଭାଗମାନ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ଦୈଶିକ ବିଭାଗ ସଂଘଟିତ
 ହେଲା । ଏହା ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରାଗ୍-ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଘଟଣା । କାରଣ
 ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ସମୟକୁ ଉକ୍ତ, କଳିଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ
 ବିଭିନ୍ନ ଦେଶ ଥିବା କଥା ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି^(୨୭) ।
 ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଜନ୍ମ ପୂର୍ବରୁ କେବଳ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ଉପନିଷଦ
 ରଚନା ହୋଇସାରିଥିଲା^(୨୮) । ସେତେବେଳେ ଏକା
 ଜୈନପନ୍ଥୀ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଚତୁର୍ଯ୍ୟାମ ଧର୍ମ ନଟପୁତ୍ର ସଂପ୍ରଦାୟର
 ପଞ୍ଚଯାମ ଧର୍ମର ସମ୍ମୁଖାନ ହୋଇଥିଲା^(୨୯) । ସେତେବେଳକୁ
 ଉଚ୍ଛେଦବାଦୀ, ଈଶ୍ୱରକାରଣବାଦୀ, ପୂର୍ବକେତବାଦୀ ଏବଂ
 ଖରବିଜବାଦୀ^(୩୦) ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ପ୍ରକାର ବାଦ ଶବରଖଣ୍ଡ
 ଭିତରେ ପ୍ରସାରଲାଭ କରିଥିଲା । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ
 ଉକ୍ତର ବସସ୍ ଓ ଭଣ୍ଡାରୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅହେତୁବାଦ,
 ଅକ୍ରିୟାବାଦ ଓ ନାସ୍ତିକବାଦ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ବୋଲି
 ଗବେଷକମାନେ କହନ୍ତି^(୩୧); କିନ୍ତୁ କଳିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ
 ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ସମୟରୁ ଜୈନ ଧର୍ମର ବହୁଳ ପ୍ରସାର
 ହେଲା^(୩୨) । ଏସବୁରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ମନେହୁଏ, ଉପନିଷଦକାଳୀନ
 ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ବୈପ୍ଳବିକ ବାତ୍ୟା କଳିଙ୍ଗ ବା ଶବରଖଣ୍ଡକୁ
 ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରିନଥିଲା ।

୨୭ | O.H.R.J., Vol. I, No. 1, Trilinga, Trikalanga, Kalinga, Odra & Utkal by P. Acharya, pp. 73-92.

୨୮ | History and Culture of The Indian People, Vol. I, pp. 467.

୨୪ | Jakobi I.A. IX, pp. 100.

୨୫ | Jataka, Vol. V, pp. 238-40.

୨୬ | O.H.R.J., Vol. IV, No. 3 & 4, Religious Movement in Utkal by Dr. N.K. Sahu, pp. 78.

୨୭ | Ibid.

ଅଷ୍ଟମ ପ୍ରକାଶ ମହାଭାରତର ଗୀତାଧର୍ମ ଓ କୃଷ୍ଣ-ବାସୁଦେବ ଉପାସନା

ଏହିପରି ବାଞ୍ଛ-ବିରୁରଶୂନ୍ୟ ସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକ ବିବାଦର ସୃଷ୍ଟିବାଚନସ୍ୱରୂପ ଦେଖାଦେଲା ମହାଭାରତ ସଂସ୍କୃତିର ମଙ୍ଗଳାଚରଣ । ଏ ଯୁଗରେ ଧର୍ମର ଗ୍ଳାନି ଓ ଅଧର୍ମର ଉତ୍ଥାନ । ଗ୍ଳାନି କହିଲେ ଏଠାରେ ଧର୍ମର ଅବସାନ କିମ୍ବା ଧର୍ମର ପତନ ନୁହେଁ, ଧର୍ମରେ ବିଭ୍ରାଟ । କେଉଁ ଧର୍ମ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, କେଉଁ ପଦ୍ମା ଅବଲମ୍ବନୀୟ ଏହିପରି ଦ୍ୱିଧାରେ ପଡ଼ି ସୁବିଧା ଓ ସୁଯୋଗ ଅନୁସାରେ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚରୀ ହୋଇପଡ଼ିବା ହିଁ ଅଧର୍ମର ଉତ୍ଥାନ । ଏହାରି ସମାଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ । ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ ବୋଲିଲେ ଏଠାରେ ଦେବତାଙ୍କର ସ୍ୱଦେହରେ ଅବତରଣ ନୁହେଁ । ଦୈବାଶକ୍ତି ବା ସେପରି କିଛି ଅସାଧାରଣ ବୁଦ୍ଧିସମ୍ପନ୍ନ ମହତ୍ ପୁରୁଷଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ଫଳରେ ଅବାଞ୍ଛନୀୟ ବିପ୍ଳବଗୁଡ଼ିକର ସମାଧାନ— ଏହି ଅର୍ଥରେ ହିଁ ଏହାର ବ୍ୟବହାର । ସଂକ୍ଷେପରେ ଏହାକୁ ଭଗବାନଙ୍କ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କୁହାଯାଏ ।

ଏତିକି ବେଳେ ଏକା ଭାରତ ରତନିତା ମହର୍ଷି ବେଦବ୍ୟାସଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ । ଏ ହେଉଛନ୍ତି ବଶିଷ୍ଠ ଗୋତ୍ରୀ ଭୈରବପଦ୍ମୀ ପରାଶରଙ୍କ ଔରସରେ ଶୁଦ୍ରା ମତ୍ସ୍ୟଗନ୍ଧାର୍ଗର୍ଭରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ^(୧) । ଭୈରବପଦ୍ମୀମାନେ ନିଜକୁ ‘ଭୈରବୋଽହଂ’ ‘ଶିବୋଽହଂ’ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରନ୍ତି । ଏଣୁ ‘ଶକ୍ତି’ ଆପେ ଆପେ ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମପଦ୍ମୀ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ବ୍ୟାସଙ୍କୁ ‘ବଶିଷ୍ଠନପ୍ତାରଂ’ ‘ପରାଶରାତ୍ମଜଂ’ ‘ଶକ୍ତୋଽପୁତ୍ରଂ’ ବୋଲି ବିଶେଷଣ ଦିଆଯାଇଛି । ଯାହାହେଉ, ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ଅଗାଧ ବିଦ୍ୱତ୍ତା, ବିରାଟ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ, ବିଶାଳ ପ୍ରତିଭା ଆଜି ସୁଦ୍ଧା ପୃଥିବୀରେ ଅପ୍ରତିଦ୍ୱୟ । ତାଙ୍କର ଅସାଧାରଣ

ଐତିହାସିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ମହାଭାରତ ବିଶ୍ୱରେ ଅତୁଳନୀୟ । ମହାଭାରତ ଶବ୍ଦ ଏଠାରେ ‘ଜୟ’ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ— ‘ଜୟନାମେତିହାସୋଽୟମ୍’ । କର୍ମୀନ୍ ସମାଲୋଚକ ଲେବି ମହାଶୟ ଏହାକୁ ‘ସଂହିତା’ ଆଖ୍ୟା ଦେଇଛନ୍ତି^(୨) । ଗ୍ରନ୍ଥର ମଙ୍ଗଳାଚରଣବେଳେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ—

“ନାରାୟଣଂ ନମସ୍କୃତ୍ୟ ନରଂ ଚୈବ ନରୋରମମ୍ ।
ଦେବୀଂ ସରସ୍ୱତୀଂ ଚୈବ ତତୋ ଜୟମୁଦାରୟେତ୍ ।”

ପ୍ରାଚ୍ୟ ସମାଲୋଚକ ସି.ଭି. ବୈଦ୍ୟ ବ୍ୟାସଙ୍କୁ ‘ଅର୍ଦ୍ଧ ବୈଷ୍ଣବ’ ବୋଲି କହନ୍ତି । ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ତାଙ୍କୁ ଆର୍ଯ୍ୟେତର ଜାତିର ଲୋକ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ସେ ଜଣେ ନାରାୟଣୋପାସକ ବେଦଧର୍ମୀ ତଥା ଶାଖାପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଥିଲେ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ବାସ୍ତବିକ ଏହାଙ୍କ ସାଧନାରେ ‘ବ୍ରହ୍ମା’ (ବେଦ) ରକ୍, ସାମ, ଯଜୁ ଓ ଅର୍ଥବ ଏହିପରି ଚତୁଷ୍ଟୟରେ ପରିଣତ ହୋଇ ‘ଭାରତ’ ସହିତ ପଞ୍ଚତୟ ହେଲା^(୩) । ଅର୍ଥାତ୍, ଏହି ଯୁଗରେ ଆହୁରି ଦୁଇଟି ଅଧିକା ବେଦ ସୃଷ୍ଟିହେଲା । ଯାହାହେଉ, ମହର୍ଷି ବେଦବ୍ୟାସ ଜଣେ ଯୋଗଜନ୍ମା ମହାପୁରୁଷ ଏବଂ ତାଙ୍କର ସାଧନା ଏକ ଯୁଗପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ସାଧନା ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ମହାଭାରତ ବା ବୈଦ୍ୟାସିକା ସଂହିତା କାଳୀନ ସଂସ୍କୃତି ବିଷୟରେ ଟିକିଏ ଆଲୋଚନା କରିବା । ମହାଭାରତର କଥାବସ୍ତୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି କହିବାକୁ ଯିବା ଅନାବଶ୍ୟକ । ବୋଧହୁଏ ଏପରି କିଏ ଭାରତୀୟ ନ ଥିବେ ଯେ କି ମହାଭାରତ କଥା ଜାଣନ୍ତିନି । ଏହା କୁରୁ-ପାଣ୍ଡବ

୧ । “ବ୍ୟାସଂ ବଶିଷ୍ଠନପ୍ତାରଂ ଶକ୍ତୋଽପୁତ୍ରମକୃଷ୍ଣମ୍ ।

ପରାଶରାତ୍ମଜଂ ବନ୍ଧେ ଶୁକ୍ରତାତଂ ତପୋନିଧିମ୍ ।।— ମହାଭାରତ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୨ । ‘ତତୋଜୟ ମୁଦାରୟେତ୍’ (Totojaya Mudirayet) by Prof. Levi, pp. 99 (Commemorative Essays—Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona)

୩ । “ଭାରତଃ ପଞ୍ଚମୋ ବେଦଃ” ଏବଂ Ancient Indian Historical Tradition by F.E. Pergiter, pp. 21.

ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଅବାଞ୍ଚନୀୟ ଯୁଦ୍ଧଘଟଣା ନେଇ ଲିଖିତ । ଏଣୁ ଲେଖକ ଏହାର ନାମ ‘ଜୟ’ ରଖିଥିଲେ । ପୁରାଣିକପଦ ଐତିହାସିକ ପରେ ତାକୁ ‘ଭାରତ’ ଓ ରକ୍ଷି ବୈଶମ୍ପାୟନଙ୍କ ପରେ ‘ମହାଭାରତ’ ଆଖ୍ୟାରେ ଭୂଷିତ କରାଗଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ ନାମକରଣ କେବଳ ଶ୍ଳୋକ ସଂଖ୍ୟା ଓ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ କଥାଭାଗ ନେଇ ହୋଇଥିଲା ପରି ଲାଗେ । ବିଶେଷତଃ ଆପ୍ତ ଲୋକେ ମୂଳ କଥାବସ୍ତୁ ସମ୍ବନ୍ଧୀ ଆଠହଜାର ଆଠଶହ ଶ୍ଳୋକ କେବଳ ବ୍ୟାସଙ୍କ ରଚନା ବୋଲି କହନ୍ତି । ପରେ ସୌତି ହୁଅନ୍ତୁ, ବୈଶମ୍ପାୟନ ହୁଅନ୍ତୁ, ଅନ୍ୟ ଯିଏ କିଏ ହୁଅନ୍ତୁ ମୂଳ ଇତିହାସର ଶେଷ ଫଳ ଠିକ୍ ରଖି ନାନାବିଧ କଳ୍ପନା ଓ ଉପଦେଶପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଖ୍ୟାନ-ଆଖ୍ୟାୟିକା ଯୋଡ଼ି ତାକୁ ‘ମହାଭାରତ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଶତସାହସ୍ରୀ ସଂହିତାରୂପରେ ରୂପାୟିତ କରିଛନ୍ତି । ଅତଏବ କଥିତ ଅଛି—

“ମନ୍ଦାଦି ଭାରତଂ କେଚିତ୍ ଆସ୍ତିକାଦି ତଥା ପରେ ।
ତଥୋପରିଚରାଦ୍ୟନ୍ୟେ ବିପ୍ରାଃ ସମ୍ୟଗଧ୍ୟାୟିରେ(୪) ।”

ଏଣୁ ଉପାଖ୍ୟାନ ଆଡ଼କୁ ଦୃଷ୍ଟି ନ ଦେଇ କେବଳ ମୂଳ କଥାଭାଗ ଭିତରୁ ଯାହା କିଛି ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଇପାରେ ।

ମୂଳକଥାଭାଗର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଯାହାହେଉ ପଛେ ଏଥିରେ ଯଦୁବଂଶୀ ଦେବକୀପୁତ୍ର କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଅବତାରଣା ଯେତିକି ସରସ ସେତିକି କୌତୁହଲୋଦ୍ଧାପକ । ଏହି କୃଷ୍ଣ କିଏ, ଏ ବିଷୟରେ ଅଦ୍ୟାପି ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମନରେ ସନ୍ଦେହ ରହିଛି । କୃଷ୍ଣ ବୋଲି ଯାଗାଦି କର୍ମକାଣ୍ଡ ବିରୋଧୀ ଏକ ମହାପୁରୁଷ ଥିବା କଥା ରଗ୍‌ବେଦରେ ଲେଖା ଅଛି । କର୍ମକାଣ୍ଡୀମାନେ ତାଙ୍କୁ ଅଂଶୁମତୀ-କୂଳରେ ପରାସ୍ତ କରିଥିବାର ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି(୫) । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦରେ

ପୁଣି ଦେବକୀପୁତ୍ର କୃଷ୍ଣ ଘୋର-ଅଙ୍ଗୀରସରଙ୍କଠାରୁ ଯଜ୍ଞତତ୍ତ୍ୱ ଶିକ୍ଷାକରି ବେଦଧର୍ମୀ ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ବିରୋଧରେ ଏକ ସଂଗୋଧନ ବା ଧାର୍ମିକ ଚଳଣିରେ ସଂସ୍କାର ଆଣିଥିଲେ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି(୬) । ମହାଭାରତ ରଚୟିତା ମହାତ୍ମା ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ଅନ୍ୟନାମ ‘କୃଷ୍ଣ’ । ମଧ୍ୟମ ପାଣ୍ଡବ ମହାରଥା ଅର୍ଜୁନଙ୍କର ବି ‘କୃଷ୍ଣ’ ବୋଲି ନାମ ଅଛି । ଏଣୁ ଏସବୁର ପୁଞ୍ଜୀନୁପୁଞ୍ଜ ତତ୍ତ୍ୱ ଆଲୋଚନା କରି ମନୀଷୀ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ କହିଛନ୍ତି, ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ବୃଷ୍ଟି ବା ଯାଦବ ବଂଶର କୃଷ୍ଣ ହେଉଛନ୍ତି ‘ବାସୁଦେବ’ । ବାସୁଦେବ-ଧର୍ମ ପାଣିନିଙ୍କ କାଳକୁ ପ୍ରୟତ୍ନିତ ହୋଇସାରିଥିଲା । ଏହା ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ଆଦିକାଳ । ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭଗବତ୍‌ଗୀତା ଲେଖା ହେଲାବେଳକୁ ଏହି କୃଷ୍ଣ, ବିଷ୍ଣୁ, ଈଶ୍ୱର ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ସମସ୍ତେ ଏକ ହୋଇଯାଇଥିଲେ(୭) । ଅତଏବ, ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦରେ ଆମେ ଯେତେବେଳେ ଜଣେ କର୍ମକାଣ୍ଡ ବିରୋଧୀ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଦେଖୁଁ, ସେଇ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ମହାଭାରତୀୟ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଯେତେବେଳେ ବହୁ ଦିଗରୁ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ, ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦ ଓ ମହାଭାରତ ରଚନା ମଧ୍ୟରେ ଯେତେବେଳେ ଆମେ ପ୍ରାୟ ସମକାଳିକତା ଅନୁଭବ କରୁ, ସେତେବେଳେ ଉଭୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣିତ ‘କୃଷ୍ଣ’ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି କହିଲେ କୌଣସି ବିରୋଧର ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ । ରଗ୍‌ବେଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଆଣି ମହାଭାରତ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ମିଳାଇବାର କୌଣସି ଅର୍ଥ ନାହିଁ । କାରଣ ରଗ୍‌ବେଦରେ କେବଳ ‘କୃଷ୍ଣ’(୮) ଶବ୍ଦ ଯେ ମିଳେ ତା ନୁହେଁ, ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ଗଣପତି, ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ଅର୍ବାଚୀନ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ନାମ ବି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେବା ଦେଖୁଁ(୯) । ଏସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମହାଭାରତୀୟ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଜଣେ

୪ । ମହାଭାରତ ଆଦି ପର୍ବ, ଶ୍ଳୋ. ୫୨ ।

୫ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମପରିଣାମ - ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ, ୧ମ ଭାଗ, ପୃ. ୧୮୩ ।

୬ । Ibid.

୭ । ଝଙ୍କାର, ୧୦ମ ବର୍ଷ, ୨ୟ ସଂଖ୍ୟା, ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଓଡ଼ିଶାର ଦାନ— ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ, ପୃ. ୧୯୪ ।

୮ । ରଗ୍‌ବେଦ ୧୦, ୩୧-୧୧ “ପ୍ରକୃଷ୍ଟାୟ ରୁଶଦପିନ୍ଦୁତୋଧର୍ଷତମତୁ ନକିରସ୍ତା ଅପାପେତ୍” ।

୯ । “ଭଦ୍ରେଷାଂ ଲକ୍ଷ୍ମୀର୍ନିହିତାଧି ବାତି” ୧୦-୭୧-୨

“ନପାତଂ ତ ବିକ୍ରମଣଂ ତ ବିଷୋଃ” ୧୦-୧୫-୩

“ଗଣନାଂଦ୍ୱା ଗଣପତିଂ ହବାମହେ” ୨-୨୩-୧

ସଂଶୋଧକ ବା ସଂସ୍କାରକ ମହାପୁରୁଷ ବୋଲି ଅନାୟାସରେ କୁହାଯାଇପାରେ ।

ଯାହାହେଉ, ମହାଭାରତୀୟ କୃଷ୍ଣ ଜଣେ ରକ୍ତମାଂସ ଶରୀରଧାରୀ ମହାମାନବ ବା ଅତିମାନବ । ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ କ୍ରିୟାକଳାପ ମଧ୍ୟରେ ‘ଧର୍ମର ଗ୍ଳାନି ଓ ଅଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ’ର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇ ତା’ର ଏକ ସଂଶୋଧନ ବା ସମାଧାନ ଆଣିବା ହେଉଛି ମୁଖ୍ୟ କ୍ରିୟା । ଯାଗଧର୍ମୀ-ଯାଗବିରୋଧୀ, ଶିବଧର୍ମୀ-ଶିବବିରୋଧୀ, ତନ୍ତ୍ରଧର୍ମୀ-ତନ୍ତ୍ରବିରୋଧୀ ଏହିପରି ନାନାବିଧ ପରସ୍ପର ବିରୁଦ୍ଧ ବାୟୁମଣ୍ଡଳ ଭିତରେ ଏକ ସାର୍ବଜନୀନ ଲୋକପ୍ରିୟ ଧର୍ମସ୍ଥାପନା କରିବା ସାଧାରଣ କଥା ନୁହେଁ । ଏଥିପାଇଁ ଦେଶ-କାଳ-ପାତ୍ର ବିଶେଷରେ ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବା କୃଷ୍ଣଙ୍କର ନୀତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଧର୍ମପାଳନ ସକାଶେ ଗଧର ପାଦ ଧରାଯାଇପାରେ, ଅତ୍ୟାଚାରୀ ବଳବାନ୍ ଶତ୍ରୁ ବିରୁଦ୍ଧରେ ହାନ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର କରାଯାଇପାରେ, ଆତ୍ମୀୟ ସ୍ବଜନଙ୍କୁ ଅକୁଣ୍ଠିତ ଚିତ୍ତରେ ହତ୍ୟା କରାଯାଇପାରେ, ଆବଶ୍ୟକ ପଡ଼ିଲେ ସ୍ବାକାୟ ବଂଶ ବି ଧ୍ବଂସ କରାଯାଇପାରେ । ଏହା ହିଁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଧର୍ମ-ଗୀତାଧର୍ମ । ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେବତା ଏକ ଭାବନାର ବସ୍ତୁ ଓ ସେ ‘ଭୂତଭବ୍ୟଭବନ୍ନାଥ’ । ସେ ବିଶ୍ବବ୍ୟାପୀ, ବିଶ୍ବତୋମୁଖ, ବିଶ୍ବପ୍ରାଣ-ପରମାତ୍ମା, ‘ସୋଂହଂ-ହଂସଃ’ । ଓଡ଼ିଆ କଥାରେ ‘ମୁଁ ଏକା ସିଏ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଯିଏ ଆରାଧକ, ସିଏ ଏକା ସିଏ (ଆରାଧ୍ୟ) । ଏହି କାରଣରୁ ସମସ୍ତ ଗୀତାରେ ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ କର୍ତ୍ତା ‘ମୁଁ’ ର ବ୍ୟବହାର । ପ୍ରତି ଶରୀରରେ ତା’ର ସତ୍ତା, ପ୍ରତି ଜୀବନରେ ତା’ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା । ଏଣୁ ପ୍ରତି ବ୍ୟକ୍ତିରେ ସେ ସମସ୍ତି । ବ୍ୟକ୍ତିର ତିରୋଧାନ ବୋଲିଲେ ସମସ୍ତିରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ; ଏହି ଅନୁପ୍ରବେଶ ସମସ୍ତି ହିଁ ‘ବିଷ୍ଣୁ’^(୧୦) । ଏହା କୃଷ୍ଣଧର୍ମର ସାରମର୍ମ- ଗୀତାଧର୍ମ । ଏହି ଧର୍ମ ପାଳନ କରିବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରଥମେ କର୍ମର ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ । ‘ଯୋଗ’ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଜ୍ଞାନ’ ବିନା ‘କର୍ମ’ କରିବା ଦୁରୂହ । ଧର୍ମପାଇଁ କର୍ମ, କର୍ମ ସକାଶେ ଯୋଗ ନିତାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । ଅନ୍ୟଥା

ଧର୍ମରକ୍ଷା କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ଅନ୍ୟ କଥାରେ ଧର୍ମ-କର୍ମ-ଯୋଗ ହେଉଛି ସାଧକର ସାଧନା, ପୁରୁଷର ପୌରୁଷ । ଏହା ଗୀତାର ସାରମର୍ମ, କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଆଦର୍ଶ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଷ୍ଣୁ ଧର୍ମର ମୂଳ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ହିସାବରେ ‘କୃଷ୍ଣ’ (ବିଷ୍ଣୁ)ଙ୍କର ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ; ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଅଂଶାବତାର ନୁହନ୍ତି, ସେ ନିଜେ ଅବତାରୀ ।

ଏବେ ଦେଖିଲେ କେଉଁ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ସ୍ବୟଂ ପ୍ରକାଶ ବୋଲି କୁହା ହେଉଛି । ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନା ଓ ପ୍ରସାରଣର ସୂତ୍ରଧାରରୂପେ ତାଙ୍କୁ ଯେପରି ବିଷ୍ଣୁ ବୋଲି ସ୍ବାକାର କରାଯାଇଛି, ସେହିପରି ଇତିହାସ କଥା ଅବଲମ୍ବନ କରି ବୈଷ୍ଣବ-ଧର୍ମପ୍ରଧାନ ମହାଭାରତ ଗ୍ରନ୍ଥ^(୧୧) ପ୍ରଣୟନ କରିଥିବା ହେତୁ ପୁଣ୍ୟଶ୍ଳୋକ ବେଦବ୍ୟାସଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଅବତାରରୂପେ ଧରି ନିଆହୋଇଛି । ଏଣୁ ‘ବ୍ୟାସାୟ ବିଷ୍ଣୁରୂପାୟ ବ୍ୟାସରୂପାୟ ବିଷ୍ଣବେ’ ବୋଲି କହନ୍ତି । ବ୍ୟାସଙ୍କଦ୍ବାରା ମହାଭାରତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯେଉଁ ଧର୍ମର ଭିତ୍ତିସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଥିଲା, ବିଜୟସଖା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ତା’ ଉପରେ ସପ୍ତଶ୍ଳୋକୀ ବୋଲନ୍ତୁ ବା ସପ୍ତସତୀ ବୋଲନ୍ତୁ, ଗୀତାଭଳି ବିଶାଳ ସୌଧର ନିର୍ମାତାରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲେ । ଏହା ତତ୍କାଳୀନ ଧର୍ମବିପ୍ଳବର ଏକ ବିରାଟ ସମାଧାନ । ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେ କାଳର ଭାରତବର୍ଷର ବିପ୍ଳବ ଜନତାକୁ ପ୍ରାଣବଳି ଦେବାକୁ ପଡ଼ିଛି । ଚନ୍ଦ୍ରବଂଶ, ଯଦୁବଂଶ, କୁରୁବଂଶ ପ୍ରଭୃତି କେତେ କ୍ଷତ୍ରିୟ ବଂଶର ଧ୍ବଂସ ଘଟିଛି । ପରିଶେଷରେ ଆର୍ଯ୍ୟ-ଅନାର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର ସଂଘର୍ଷ ଓ ସମାଧାନ ମଧ୍ୟରେ କୃଷ୍ଣଧର୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଛି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧ ଧର୍ମ-ଯୁଦ୍ଧ ବିନା ଆଉ କିଛି ହୋଇ ନ ପାରେ; କିନ୍ତୁ ଏହାକୁ କୁରୁ-ପାଣ୍ଡବ ମଧ୍ୟରେ ଦାୟଭାଗ ନେଇ ଘଟିଥିବା ଯୁଦ୍ଧପରି ଚିତ୍ରଣ କରାଯାଇଛି । ତଥାପି ଏ ଦୁଇଟି କଥା ସେଥିରେ ଏପରି ଭାବେ ଗୁନ୍ଥି ହୋଇ ରହିଛି ଯେ ତାହାକୁ ସହଜରେ ବାଛିଦେବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ଏଣୁ ପାଣ୍ଡବୀୟ ସମାଲୋଚକ ଭିବର ସାହେବ ଏହି ବିଷୟରେ କିଛି ନିଶ୍ଚୟ କରି ନ ପାରି

୧୦ । ‘ବିଶନ୍ତିଲୋକାଃ ଅସ୍ମିନ୍ନିତ ବିଷ୍ଣୁ’ ଅମରକୋଷ (ରାମାଣ୍ଡମା) ।

୧୧ । ତପସୀ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟେଶ ବ୍ୟସ୍ୟ ବେଦଂ ସନାତନମ୍

ଇତିହାସ ମିମଂସାକେ ପୁଣ୍ୟଂ ସତ୍ୟବତୀସୁତଃ । ମ.ଭା. ଆଦି ପର୍ବ, ଶ୍ଳୋ. ୫୪ ।

କହିଛନ୍ତି— ‘ମହାଭାରତ ଭିତରୁ ଗୋଟିଏ କଥା କିନ୍ତୁ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବାର ଅଛି । ଅବଶ୍ୟ ଏକଥା ସତ ଯେ, ଯେତେବେଳେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନ ଭିତରେ ସ୍ଥାୟୀ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ଯାଇଥିଲେ ସେତେବେଳେ ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ଏକ ମହାଯୁଦ୍ଧ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା । ସେତେବେଳକୁ ସେମାନେ ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ଉପରେ ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିସାରିଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମରେ ଦାକ୍ଷିତ କରାଇଥିଲେ । ଏଣୁ ମହାଭାରତୀୟ ଯୁଦ୍ଧ ଦୈଶିକ କାରଣ ହେତୁ ଘଟିଥିଲା କିମ୍ବା ଧର୍ମଗତ ଦୃଢ଼ତା କାରଣ କରି ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା ତାହା ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ^(୧୨) ।

ତା’ଛଡ଼ା ଆଉ ଗୋଟିଏ ଦିଗରୁ ବିଚାର କଲେ ମଧ୍ୟ ସେହି କଥା ଜଣାପଡ଼େ । ବ୍ୟାସରଚିତ ମହାଭାରତର ନାମ ‘ଜୟ’ । ଜୟ ହିଁ ଯୁଦ୍ଧର ଶେଷଫଳ । ସେହି ଶେଷଫଳର କାରଣ ସ୍ୱରୂପ ଧରାଯାଇଛି ଧର୍ମକୁ । ‘ଯତୋ ଧର୍ମଃ ସ୍ତତୋ ଜୟଃ’ । ଯେଉଁ ପକ୍ଷରେ ଧର୍ମ ସେହି ପକ୍ଷରେ ଜୟ; ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ପକ୍ଷରେ ଅଧର୍ମ ସେହି ପକ୍ଷରେ ପରାଜୟ । ତା’ହେଲେ ଯୁଦ୍ଧରେ ଜୟୀ ଯୁଧିଷ୍ଠିର, ରାଜା ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ପରାଜିତ । ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ନ୍ୟାୟପକ୍ଷ, ଏଥିରେ ମତାନ୍ତର ନାହିଁ । ବିଶେଷତଃ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଭଳି ଜଣେ ମହାପୁରୁଷ ସ୍ୱ-ଇଚ୍ଛାରେ ଅଧର୍ମ ପକ୍ଷରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିବେ ବୋଲି ମନେ ହୁଏନି । କଥିତ ଅଛି ‘ଯତଃ କୃଷ୍ଣ ସ୍ତତୋ ଧର୍ମଃ, ଯତୋ ଧର୍ମଃ ସ୍ତତୋ ଜୟଃ’^(୧୩) । ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ପକ୍ଷରେ କୃଷ୍ଣ ସେହି ପକ୍ଷରେ ଧର୍ମ; ଯେଉଁ ପକ୍ଷରେ ଧର୍ମ ସେହି ପକ୍ଷରେ ଜୟ । ଏଠାରେ ଧର୍ମର ଅର୍ଥ କୃଷ୍ଣ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନିତ ସାର୍ବଜନୀନ ଗୀତାଧର୍ମ । ତଦ୍ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ ସବୁ ଧର୍ମ— ଅଧର୍ମ । ଏଠାରେ ପୁଣି ଦେଖିବାକୁ ହେବ ଗୀତାଧର୍ମ ଛଡ଼ା ଆଉ କି କି ଧର୍ମ ସେତେବେଳେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାଲାଭ କରିଥିଲେ, କି କି ଧର୍ମ

ଗୀତାଧର୍ମର ପ୍ରତିକୂଳ ଆଚରଣ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠିତ ନ ଥିଲେ । ଭାରତ ପଡ଼ିଲେ ଜଣାଯାଏ ସତ୍ୟ-ନ୍ୟାୟପରାୟଣ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ମନରେ ହିଂସାମୂଳକ ଯାଗଧର୍ମ ପ୍ରତି ଯେପରି ଆଗ୍ରହ ଥିଲା, ପାରତ୍ରିକ ସୁଖ ଅପେକ୍ଷା ଐହିକ ସୁଖ-ସମ୍ବେଗ ପ୍ରତି ଅଧିକ ଆସକ୍ତି ଥିଲା, ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନାଦିଙ୍କ ଭିତରେ ତା’ର ବିପରୀତ ଆଦର୍ଶ ନିହିତ ଥିଲା । ଅର୍ଥାତ୍, ଏକ ପକ୍ଷରେ ସ୍ୱର୍ଗପ୍ରାପକ ଯାଗଧର୍ମ, ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ଭୋଗ-ବିଳାସ-ସର୍ବସ୍ୱ ପାର୍ଥବ ଆଦର୍ଶ ସମାନ୍ତରାଳ ଭାବେ ଗତି କରୁଥିଲା । ଏହାଛଡ଼ା ଅସୁରଧର୍ମୀ ନାମରେ ଏକପ୍ରକାର କୃଷ୍ଣବିରୋଧୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ସଭା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ^(୧୪) । ଏହାର ସେପରି କିଛି ବୈଧାନିକ ରୂପରେଖର ସୂଚନା ନାହିଁ । ତଥାପି ତାହା ପ୍ରାଚୀନ ଶୈବ ଧର୍ମର ଅପଭ୍ରଂଶ ପରି ଲାଗେ । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ଅସୁର ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ସାଧନାର ଅଭୂତ କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡ ସବୁ ପରିବୃଷ୍ଟ ହେଉଥିବାରୁ ମନେହୁଏ ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ଅଙ୍ଗଭୂତ ବଳିଦାନ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଥାପ୍ରତି ଆଗ୍ରହ ବୃଦ୍ଧି ପାଇବାରେ ଲାଗିଥିଲା, ମାତ୍ର ଗୀତାଧର୍ମ ମଣିଷ ସମାଜର ସୁକଲ୍ୟାଣ ଲାଗି ଧର୍ମାଧର୍ମ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଆହରଣ ଓ ବିସର୍ଜନଦ୍ୱାରା ଆପଣାକୁ ପୁଷ୍ଟକରି ସର୍ବ ଧର୍ମ ଅନୁକୂଳ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଧର୍ମରୂପେ ଲୋକପ୍ରିୟ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଏଣୁ ବହୁମତରେ ଏହା ହିଁ ‘ଧର୍ମ’ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା ।

ଏହିପରି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାନାବିଧ ବିଭାଗ ସଂଘଟିତ ହେଲାପରେ ଶାସନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେଉଁ ଦୈଶିକ ବିଭାଗ ଘଟିଯାଇଥିଲା ତାହା ବି ଟିକିଏ ଦେଖିବାର କଥା । ପୂର୍ବ ଯୁଗର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଜଣା ଅଶୁଣା କେତେକ ରାଜ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗ ବେଳକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ସେତିକି ନୁହେଁ, ରାମାୟଣରେ ଅଭିହିତ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ରାଜ୍ୟର ନାମାନ୍ତର ବି ମହାଭାରତରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହି ଦୀର୍ଘକାଳ ମଧ୍ୟରେ କେତେକ ରାଜ୍ୟର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇଛି ଓ ଆଉ

୧୨ । But what it was that gave rise to the conflict— Whether disputes as to territory, or may be religious dissensions— cannot now be determined (The History of Indian Literature by Weber, pp. 187).

୧୩ । ଧର୍ମବିବେକ-ହଳାୟୁଧ, ଶ୍ଳୋକ ୨୦ ।

୧୪ । ଗୀତାପ୍ରବେଶ— ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ, ପୃ. ୪୧ ।

କେତେ ଧୂଳିମାଟିରେ ମୁଣ୍ଡଟେକି ଉଠିଛନ୍ତି ତା'ର ହିସାବ ନାହିଁ । ପରାପର ରାଜ୍ୟର ଆକ୍ରମଣ ଓ ବିକ୍ରମଣ ଫଳରେ ମଧ୍ୟ ଠାଏଁ ଠାଏଁ ପୂର୍ବନାମର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଛି । ବେଶୀ ଦୂର ନୁହେଁ, ଏହି ଶବ୍ଦର ଖଣ୍ଡ କେତେବେଳେ ‘ଓଡ୍ର’ ଓ ଆଉ କେତେବେଳେ ‘ଉକୁଳ’, ପୁଣି କେତେବେଳେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଏହି ନାନା ନାମରେ ନାମିତ ହୋଇଥିବା ଦେଖୁଁ^(୧୫) । ତା'ଛଡ଼ା କେତେ ଜାଗାରେ ଶାସକ ଗୋଷ୍ଠୀର ପୁତ୍ରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦାୟତାଗଜନିତ ରାଜ୍ୟ ବିଭାଗ ହେତୁ ଅଧିକୃତ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କର ନୂଆ ନୂଆ ନାମକରଣ ବି ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ‘ପଟାଏଡ଼ ରାଜ୍ୟର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ’ ଏହି ପ୍ରଥା ସେ ଯୁଗରେ ଚଳି ଆସୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ରାଜାମାନେ ଏକାଧିକ ପୁତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ସ୍ୱକାୟ ରାଜ୍ୟକୁ ବାଣ୍ଟିଥିବା କଥା ପୁରାଣରେ ବିରଳ ନୁହେଁ^(୧୬) । ଏସବୁ କାରଣରୁ କାଳର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଦୈଶିକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସୁଦ୍ଧା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ମହାଭାରତରୁ ଜଣାଯାଏ, ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ପକ୍ଷକୁ ଯେଉଁ ରାଜାମାନେ ଅକ୍ଷୌହିଣୀଏ ଲେଖାଏଁ ସୈନ୍ୟଧରି ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ଆସିଥିଲେ ସେମାନେ ହେଉଛନ୍ତି— ୧) ପାଞ୍ଚାଳ ରାଜା ଦ୍ରୁପଦ, ୨) ମତ୍ସ୍ୟ ଦେଶର ରାଜା ବିରାଟ, ୩) ଚେଦୀରାଜ ଶିଶୁପାଳ-ପୁତ୍ର ଧୃଷ୍ଣକେତୁ, ୪) ସତ୍ୟବାତ ରାଜା ଚେଦୀ ବଂଶୀୟ ଯୁଯୁଧାନ ବା ସାତ୍ୟକି, ୫) ଅସୁର ରାଜା ଜରାସନ୍ଧ ପୁତ୍ର ଜୟସେନ, ୬) ପାଣ୍ଡ୍ୟଦେଶର ରାଜା (ଏହାଙ୍କର ନାଁ ଦିଆଯାଇନି) ।

ଏମାନଙ୍କ ଛଡ଼ା ଆଉ କେତେକ କ୍ଷୁଦ୍ର ରାଜ୍ୟର ରାଜା ଅଳ୍ପ ଅଳ୍ପ ସଂଖ୍ୟାରେ ସେନା ଧରି ଯୁଦ୍ଧରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିଲେ । ସବୁ ସେନା ମିଶି ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଥିଲା ସାତ ଅକ୍ଷୌହିଣୀ ସେନା । ଏହା ବାଦ୍ ଦ୍ୱାରକାପତି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଏକାକୀ ପାଣ୍ଡବଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିଲେ । ଏଣେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ପକ୍ଷରେ ଯେଉଁ ସବୁ ରାଜା ଅକ୍ଷୌହିଣୀ ସଂଖ୍ୟକ

ସେନା ଧରି ପ୍ରାଣବଳି ଦେବାକୁ ଆସିଥିଲେ ସେମାନେ ହେଉଛନ୍ତି— ୧) ଉତ୍ତରଦେଶୀୟ ପାର୍ବତ୍ୟ ରାଜା ହରିଦବର୍ଣ୍ଣ ଭଗବତ, ୨) ମଦ୍ରଦେଶ ରାଜା ଶଲ୍ୟ (ନକୁଳ-ସହଦେବଙ୍କ ମାମୁ); ୩) ଯଦୁବଂଶୀୟ ଭୋଜଦେଶର ରାଜା କୃତବର୍ମା, ୪) ସିନ୍ଧୁ ସୌବାରରାଜା ଜୟଦ୍ରଥ, ୫) କାମୋଜରାଜା ସୁଦକ୍ଷିଣ, ୬) ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ରାଜଧାନୀ ମହିଷ୍ମତୀ ରାଜା ନୀଳ, ୭) ଅବନ୍ତୀ ଦେଶରାଜା ନନ୍ଦ-ଉପନନ୍ଦ, ୮) କେକୟ ଦେଶର ରାଜା (ନାଁ କୁହାଯାଇନି), ୯) ଭୃଗିଶ୍ରବା । ଏମାନଙ୍କଛଡ଼ା ଯେଉଁ କ୍ଷୁଦ୍ର ରାଜାମାନେ କିଛି କିଛି ସେନା ଧରି ଯୁଦ୍ଧକୁ ଆସିଥିଲେ, ଯେଉଁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନିଷାଦ ସୈନ୍ୟଙ୍କ ସହିତ କଳିଙ୍ଗ ରାଜାଙ୍କର ଯୋଗଦେବା କଥା ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି, ସେସବୁ ସୈନ୍ୟ ମିଶି କୁରୁ ପକ୍ଷରେ ହେଲା ଏଗାର ଅକ୍ଷୌହିଣୀ । ଏତିକି ସେନା ବୋଇଲେ— ଏଗାର ବିରୁଦ୍ଧରେ ସାତ ମିଶି ଅଠର ଅକ୍ଷୌହିଣୀ ସେନାରେ ଯୁଦ୍ଧର ପ୍ରାରମ୍ଭ । ଅଠର ଦିନ ଶେଷରେ ଯୁଦ୍ଧର ପରିସମାପ୍ତି । ଯୁଦ୍ଧ ଶେଷରେ ମୋଟେ ଅକ୍ଷୌହିଣୀଏ ସେନା ଜୀବିତ, ସତର ଅକ୍ଷୌହିଣୀ ନିହତ ।

ଏଇଠି ମାତ୍ର, କଳିଙ୍ଗ ରାଜାଙ୍କର ନିଷାଦ ସୈନ୍ୟ ଭାରତ ମହାଯୁଦ୍ଧରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିବା ବିଷୟ ଦେଖିବା କଥା । ସେ ପୁଣି ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ରହି ଅସ୍ତ୍ରଧାରଣ କରିଥିଲେ^(୧୭) । ଏତେବେଳକୁ ବୋଧହୁଏ ଶବ୍ଦରଖଣ୍ଡରେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମରେ ଏକ ଅଞ୍ଚଳ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇସାରିଥିଲା । ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଶବ୍ଦ ମୂଳତଃ ଦ୍ରାବିଡ଼ୀ ଭାଷା (ତାମିଲ)ରୁ ଗୃହୀତ ବୋଲି ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞମାନେ କହନ୍ତି । କଳିଙ୍ଗରେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଭଲ ଲୁଗା ବୁଣାହୋଇ ତାମିଲୀ ଦେଶକୁ ଯାଉଥିଲା ବୋଲି ତାମିଲୀ ଭାଷାରେ ଲୁଗାକୁ ‘କଳିଙ୍ଗ’ କହୁଥିଲେ । ସୁତରାଂ, ବ୍ରହ୍ମଦେଶର କଳିଙ୍ଗ ଜାତି ଯେପରି ଆଧୁନିକ ‘କାଲ’ ଜାତିରୂପେ ଚିହ୍ନିତ ହେଉଅଛନ୍ତି, ସେହିପରି ନୁଆଗଡ଼ ଓ ଗଞ୍ଜାମ ଅଞ୍ଚଳର ‘କୋଲି’ ନାମକ ଆଧୁନିକ ଚନ୍ଦ୍ରା ଜାତି

୧୫ । O.H.R.J., Vol. I, No. 1. Trilinga, Trikalina, Kalinga, Odra & Utkal by P. Acharya, pp. 91.

୧୬ । ‘ଉକୁଳଂ ଗୟଶୈବ ବିନତାଶ୍ୱତ୍ତ ଭୋ ଦ୍ୱିଜଃ । ଉକୁଳସ୍ୟୋକ୍ତଳା ବିପ୍ରା ବିନତାଶ୍ୱତ୍ତ ପକ୍ଷିମଃ । ଦିକପୂର୍ବା ମୁନିଶାଙ୍ଗୁଳା ଗୟସ୍ୟ ରୁ ଗୟା ସୁତା ।’ ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ, ଅ.୭-୧୮ ଓ ୧୯ ।

୧୭ । ମହାଭାରତ— ଭୀଷ୍ମପର୍ବ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ପ୍ରାଚୀନ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଜାତି ରୂପେ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇପାରନ୍ତି^(୧୮) । ଏଣୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ସେ ଯୁଗର କଳିଙ୍ଗ ଜାତି ସହିତ ଜୈନ ଦ୍ରାବିଡ଼ଗୋଷ୍ଠୀର ଯେପରି ଅଭେଦ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଥିଲା ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ସହିତ ସେପରି ନୁହେଁ । ଯାଗଧର୍ମୀ ଆର୍ଯ୍ୟମତାନୁମୋଦିତ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ପକ୍ଷ ଛାଡ଼ି ଯାଗବିରୋଧୀ ଅସୁରଗୋଷ୍ଠୀ ସମର୍ଥତ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ପକ୍ଷରେ ଯୋଗ ଦେବା କଳିଙ୍ଗ ରାଜାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସ୍ବାଭାବିକ । ଏଥିରୁ କିନ୍ତୁ ଏହା ବୁଝିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ଯେ, ସେତେବେଳକୁ ପୂର୍ବ-ଭାରତନିବାସୀ ଶବରର ଦାରୁ-ଦେବତାଙ୍କ ଉପରେ ଜୈନଦ୍ରାବିଡ଼ର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମିଶ୍ରି ମହାନୈକ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ କରିବାରେ ଲାଗିଥିବାରୁ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ମୌଳିକତା ଓ ସ୍ବାତନ୍ତ୍ର୍ୟ କ୍ଷୁଣ୍ଣ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । କାରଣ ତା’ହେଲେ ଶବରଙ୍କ ଭିତରେ ଏକାଧିକ ଧର୍ମମତର ସତ୍ତା ଦେଖିବାକୁ ମିଳନ୍ତାନି । ଭାରତବର୍ଷର କଳିଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ତାହା ଜଣାପଡ଼େ । ବୋଧହୁଏ ସେତେବେଳେ ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ଉପକୂଳବାସୀ ଶବରଙ୍କ ଉପରେ ଜୈନ ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ଅତି ମାତ୍ରାରେ ପଡ଼ିଲାବେଳକୁ ଉତ୍ତର-ପୂର୍ବ ଉପକୂଳବାସୀ ଶବରଙ୍କ ଭିତରୁ ଦାରୁଧର୍ମ ବା ସାମ୍ୟମୈତ୍ରୀ ଧର୍ମ ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ଉଭେଇଯାଇ ନ ଥିଲା । ସମ୍ଭବତଃ ଏ ଦୁଇଟିକୁ ଯଥାକ୍ରମେ କଳିଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍କଳ ବୋଲି ନାମିତ କରାଯାଉଥିଲା; କିନ୍ତୁ କଳିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ ଏଠାରେ ବ୍ୟାପକ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ନ ହୋଇ କେତେକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଞ୍ଚଳକୁ ବୁଝାଉଥିଲା । ଏଥିରେ ଉତ୍କଳର ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ଥିଲା । ଯେଉଁ କେତୋଟି କ୍ଷୁଦ୍ର ରାଜ୍ୟ କୌଣସି କାରଣରୁ ଯୁଦ୍ଧ-କୋଳାହଳରୁ ବୃତ୍ତେଇ ରହିଥିଲେ ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଉତ୍କଳ ଅନ୍ୟତମ । ଆର୍ଯ୍ୟ କିମ୍ବା ଦ୍ରାବିଡ଼ର ପ୍ରଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ନ ହୋଇ ଏକ ସ୍ବାଧୀନଚିନ୍ତା ସମ୍ବଳିତ ବୈଦେଶିକ ନୀତି ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଥିବାରୁ ବୋଧହୁଏ ତାକୁ ବିବଦମାନଗୋଷ୍ଠୀ ଭିତରେ ଆଉ ଯିବାକୁ ପଡ଼ି ନ ଥିଲା । ଅନାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭାବିତ

ସୋଦର ରାଜ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧରେ ଭାଗ ନେଲେ ସୁଦ୍ଧା ସ୍ବତନ୍ତ୍ରଧର୍ମୀ ଉତ୍କଳ ତାକୁ ପସନ୍ଦ କରି ନ ଥିଲା । ସୁତରାଂ, ଭାରତ ମହାଯୁଦ୍ଧରେ ଉତ୍କଳର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ମହାଭାରତ ଗ୍ରନ୍ଥ ହେଉଛି ଏକ ମହାଯୁଦ୍ଧର ଇତିହାସ । ସେଥିରେ ଯେଉଁମାନେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ସେମାନଙ୍କର ହିଁ ନାମୋଲ୍ଲେଖ ହେବା କଥା । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରେ କଳିଙ୍ଗର ନାମ ରହିଛି । ଏଣେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ‘ମଝିମ-ନିକାୟ’ରେ ‘ଉତ୍କଳ ବସ୍ତ୍ର ଉଅଆ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଉତ୍କଳ ବର୍ଷ ଭୂୟାଁ ବୋଲି ଲେଖାଥିବାରୁ ଜଣାପଡ଼ୁଛି ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ‘ଉତ୍କଳ’ ନାମରେ ଏକ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା । ରଘୁଙ୍କର ଦିଗ୍ବିଜୟ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କାଳିଦାସ ମଧ୍ୟ ସେହି କଥା କହିଛନ୍ତି^(୧୯) । ଆଧୁନିକ ଐତିହାସିକମାନେ ଭୁବନେଶ୍ବର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଧଉଳି ପାହାଡ଼ ପାଦଦେଶରେ କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧ ଘଟିଥିବାର ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ଏହା ବୋଧହୁଏ କଳିଙ୍ଗ ସୀମା ଥିଲା । ଉତ୍କଳବାସୀ ସାମ୍ୟଧର୍ମୀ ଓ ମୈତ୍ରୀଧର୍ମୀ ଥିବା ହେତୁ ଅଶୋକଙ୍କ ସେନାବିରୁଦ୍ଧରେ ଶସ୍ତ୍ରଧାରଣ ନ କରି ରଘୁଙ୍କ ପରି ନିର୍ବାଧରେ ତାଙ୍କୁ ରାଷ୍ଟ୍ରା ଦେଖାଇ ଦେଇଥିବେ । ଉତ୍କଳସୀମା ପାରହୋଇ ମଗଧସେନା କଳିଙ୍ଗ ସୀମାନ୍ତରେ ଯେତେବେଳେ ପଦାର୍ପଣ କଲେ ସେତେବେଳେ ଦୁର୍ଦ୍ଦର୍ଶ କଳିଙ୍ଗ ବାହିନୀ ତାଙ୍କର ଗତିରୋଧ କରିଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ ପରାକ୍ରାନ୍ତ ଅଶୋକବାହିନୀକୁ ନିଜ ରାଜ୍ୟରେ ପଶିବାକୁ ଦେବା ଆଗରୁ କଳିଙ୍ଗସେନା ଆତ୍ମୋତ୍ସର୍ଗ କରି ଦେଶର ସ୍ବାଧୀନତା ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ବନ୍ଧପରିକର ହେଲେ । ଏଥିଦ୍ବାରା ମଧ୍ୟ ସେ ଦୁଇରାଜ୍ୟ ଅଲଗା ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଦୁଇଟିଯାକ ଯଦି ଏକ ହୋଇଥାନ୍ତା ତା’ହେଲେ ସ୍ବାଧୀନପ୍ରାଣ କଳିଙ୍ଗସେନା ଶତ୍ରୁକୁ ମହାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଛାଡ଼ିଦେଇ ନ ଥାନ୍ତେ । ଉକ୍ତ ରାଜ୍ୟ ଦୁଇଟି ପୃଥକ ଥିବାରୁ ହିଁ କଳିଙ୍ଗ ଲୋକେ ନିଜ ସୀମା ଭିତରେ ଶତ୍ରୁର ପ୍ରବେଶ ଘଟିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପେକ୍ଷା କରି ରହିଥିଲେ ।

୧୮ । “ତାମିଳା ଭାଷାରେ ‘କିର’ ତଳେ ‘ଜୁ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗ କରି ଯେପରି ‘କିରଜୁ’ (ଚେର) ଶବ୍ଦ ଉତ୍ପନ୍ନ, ସେହିପରି ବୋଧହୁଏ ‘କୋଳି ଶବ୍ଦରେ ‘ଜୁ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଶବ୍ଦ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଅଛି । (ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଇତିହାସ—ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର, ପୃ. ୧୯)

୧୯ । ବଙ୍ଗାନୁତ୍ପାୟ ତରସା ନେତା ନୌସାଧନୋଦ୍ୟତାନ ।
ଉତ୍କଳାଦର୍ଶିତପଥଃ କଳିଙ୍ଗାଭିମୁଖଂ ଯଯୌ ।” —

ରଘୁବଂଶ— କାଳିଦାସ, ୪ର୍ଥ ସର୍ଗ ।

ଏସବୁରୁ ଅନୁମାନ କରିପାରିବା ଯେ ମହାଭାରତ ବେଳକୁ କଳିଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍କଳ ଦୁଇଟି ପୃଥକ୍ ଥିଲା । ସେ ମଧ୍ୟରୁ କଳିଙ୍ଗ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ପକ୍ଷରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିଲା, ଉତ୍କଳ ବା ଓଡ୍ରଦେଶ ନିରପେକ୍ଷ ଥିଲା ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ମହାଭାରତରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ପୂର୍ବ ଅଙ୍ଗରାଜ କର୍ଣ୍ଣ କୌରବଙ୍କ ପକ୍ଷ ଧରି ଥରେ ଉତ୍କଳାୟମାନଙ୍କୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । ଆଉ ଥରେ ପାଣ୍ଡବଦ୍ରାତା ସହଦେବ ମଧ୍ୟ କେରଳାମାନଙ୍କ ସହିତ ଉତ୍କଳୀମାନଙ୍କୁ ପରାଜିତ କରିଥିଲେ^(୧୦) । ଏଣୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଉତ୍କଳମାନେ ପାଣ୍ଡବ-କୌରବ କୌଣସି ପକ୍ଷରେ ନ ଥିଲେ । ତା’ ସତ୍ତ୍ୱେ ଉତ୍କଳ ରାଜା ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ରାଜସୂୟ ଯଜ୍ଞକୁ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇଯିବା କଥା ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି^(୧୧) । ଅତଏବ କହିପାରୁ, ଉତ୍କଳାୟମାନେ ଶାନ୍ତିପ୍ରିୟ ଓ ସ୍ୱାଧୀନଚେତା ଥିବା ହେତୁ ନିଜେ କୌଣସି ରାଜ୍ୟ ଉପରେ ଆକ୍ରମଣ କରିବାର ଲାଳସୀ ନ ଥିଲେ, ଏବଂ ମୈତ୍ରାଧର୍ମ ହେତୁ କୌଣସି ଦେଶର କୌଣସି ଧର୍ମସଂସ୍ଥାରେ ଯୋଗ ଦେବାକୁ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରୁ ନ ଥିଲେ । ଏହା ହିଁ ଉତ୍କଳର ପୁରାତନ ଐତିହ୍ୟ- ବୃକ୍ଷଧର୍ମ ।

ତା’ପରେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀବେଳକୁ ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ଭାରତରେ କୃଷ୍ଣପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଗୀତା-ଧର୍ମ ବହୁଳ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରି ତା’ରି ନିର୍ଯ୍ୟାସ ସ୍ୱରୂପ ବାସୁଦେବ ପୂଜା ଆରମ୍ଭ ହେଲା^(୧୨) । ଏ ବ୍ରଜପୁରର ‘ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ’ ପୂଜା ନୁହେଁ । ଏ ହେଉଛନ୍ତି ‘ଦ୍ୱାରକାନାଥ କୃଷ୍ଣ’, ଅନ୍ୟନାମ ‘ବାସୁଦେବ’^(୧୩) । ରାଜପୁତାନାର ‘ଘୋଷୁଣ୍ଡି’ ନାମକ ସ୍ଥାନରୁ ମିଳିଥିବା ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଏକ ଅଭିଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ସେତେବେଳକୁ ବାସୁଦେବ ପୂଜା ବହୁଳ ଭାବେ ଭାରତରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲା । ପୁନଶ୍ଚ,

ବେଶନଗରରୁ ମିଳିଥିବା ହେଲିଓଡେରସ୍କ ଅଭିଲେଖରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଏହି ଗୀତାଧର୍ମ, ଓରଫେ, ଭାଗବତଧର୍ମ ଏତେଦୂର ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲା ଯେ, ତାହା ଆଗନ୍ତୁକ ବିଦେଶୀ ଗ୍ରୀକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରବେଶ କରିପାରିଥିଲା^(୧୪) । ମେଘାସ୍ଥିନିସ୍କ କହିବା ଅନୁଯାୟୀ ମଧ୍ୟ ଯମୁନା କୁଳବର୍ତ୍ତୀ ମଥୁରା ନଗରରେ ବାସୁଦେବ (କୃଷ୍ଣ)ଙ୍କର ପୂଜା ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ରୀ ରାମ-କୃଷ୍ଣ ଗୋପାଳ ଭଣ୍ଡାରକର କହନ୍ତି— ‘ଉପନିଷଦର ଚିନ୍ତାଧାରାକୁ ମୂଳକରି ପଶ୍ଚିମ ଭାରତରେ କୃଷ୍ଣ-ବାସୁଦେବ ପୂଜାମୂଳକ ଭାଗବତଧର୍ମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହା ଗୀତାଧର୍ମ ବିନା ଅନ୍ୟକିଛି ହୋଇଥିବା ବୋଲି ମନେ ହୁଏନି’ । ଏହି ମତକୁ—

“ସର୍ବୋପନିଷଦୋ ଗାବୋ ଦୋଗ୍ଧା ଗୋପାଳନନ୍ଦନଃ ।

ପାଥୋ ବକ୍ଷଃ ସୁଧା ଭୌତ୍ତା ଦୁଗ୍ଧଂ ଗୀତାମୃତଂ ମହତଂ” ॥

ଏହି ବାକ୍ୟ ବି ସମର୍ଥନ କରେ । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ବାଳ ଗଙ୍ଗାଧର ତିଳକ ତାଙ୍କର ଗୀତାରହସ୍ୟରେ ଲେଖିଛନ୍ତି, “ଉପନିଷଦ୍ ପରେ ଓ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ପୂର୍ବରୁ ବାସୁଦେବ ଭକ୍ତିମୂଳକ ‘ଭାଗବତଧର୍ମ’ ନାମରେ ଏକ ଧର୍ମ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ।” ଜର୍ମାନ୍ ଦେଶୀୟ ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିହ୍ନରଙ୍କ ମତରେ ମଧ୍ୟ ଜୈନ ଧର୍ମଗୁରୁ ମହାବୀରଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ପୂର୍ବରୁ ଦେବକୀ ପୁତ୍ର କୃଷ୍ଣ (ବାସୁଦେବ)ଙ୍କ ଉପାସନାମୂଳକ ଧର୍ମ ଭାରତରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଏହାଛଡ଼ା ବୌଦ୍ଧାୟନଙ୍କ ଗୃହ୍ୟସୂତ୍ରରେ ‘ଓଁ ନମୋ ଭଗବତେ ବାସୁଦେବାୟ’ ମନ୍ତ୍ରର ଉଲ୍ଲେଖ ଏବଂ ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ରପାଠରେ ବାସୁଦେବ ଉପାସନାର ସଙ୍କେତ ଦେଖି କହିପାରୁ ଯେ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଭାରତରେ ବାସୁଦେବ କୃଷ୍ଣ ପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ

୨୦ । ମହାଭାରତ ସଭା ପ., ଅ. ୩୧, ଶ୍ଳୋ ୭୧-୭୨ ।

୨୧ । Ibid (ସଭାପର୍ବ)

୨୨ । Early History of Vaishnav Sect— by H.C. Ray Chaudhury, pp. 30.

୨୩ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ - ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ, ପୃ. ୪୩୭ ।

୨୪ । Ibid, ପୃ ୪୩୭ ।

ହୋଇଯାରିଥିଲା । କାରଣ ବୌଧାୟନ ହେଉଛନ୍ତି ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ଓ ପାଣିନି ହେଉଛନ୍ତି ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ଲୋକ^(୨୫) ।

ଏହି କୃଷ୍ଣ-ବାସୁଦେବ ମହାଭାରତୀୟ କୃଷ୍ଣ ବିନା ଅନ୍ୟ କେହି ହୋଇ ନ ଥିବେ । କାରଣ କୃଷ୍ଣ ଓ ବାସୁଦେବ ଅଲଗା ନୁହନ୍ତି । ଯେ କୃଷ୍ଣ ସେ ମଧ୍ୟ ବାସୁଦେବ । ତେବେ ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦ ଇଶକପାଇଁ ବ୍ୟବହାର କରିବାର କି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ରହିଛି ଦେଖିବାର କଥା । ଅବଶ୍ୟ ଏକଥା ସ୍ୱାକାର୍ଯ୍ୟ ‘କୃଷ୍ଣ’ ଶବ୍ଦଟି ମୂଳ ନାଁ ବିଶେଷ୍ୟ । ‘ବାସୁଦେବ’ ଶବ୍ଦଟି ବିଶେଷଣ । ବସୁଦେବ+ଅ=ବାସୁଦେବ । ହୁଏତ ଦେବକୀ ବସୁଦେବଙ୍କ ପତ୍ନୀରୂପେ ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଥିବାରୁ ଏବଂ ‘କୃଷ୍ଣ’ ଶବ୍ଦ ସହିତ ‘ଦେବକୀ ପୁତ୍ର’ ଶବ୍ଦର ଏକତ୍ର ବ୍ୟବହାର ଦୃଷ୍ଟ ହେଉଥିବାରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯଗୁରେ ତାଙ୍କୁ ବସୁଦେବ ପୁତ୍ର ବା ବାସୁଦେବରୂପେ ଅଭିହିତ କରାଯାଇଥିବ । ପରେ

ଦେବକୀପୁତ୍ର କୃଷ୍ଣଙ୍କର ‘ବାସୁଦେବ’ ନାମାନ୍ତର ହୋଇପଡ଼ିଥିବ । ପକ୍ଷାତ୍ତରେ ‘ବସୁଦେବ’କୁ ଏକ ସମସ୍ତ-ପଦ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇପାରେ । ବସୁଦେବ, ବସୁରଦେବ । ବସୁ ହେଉଛି ଜରାସଂପ୍ରଦାୟର ଏକ ଉତ୍ତରବଂଶୀ ଲୋକ । ତାର ଅନ୍ୟନାମ ‘ବିଶ୍ୱାବସୁ’, ଏକାଠା ମହାଭାରତରେ ଲେଖାଅଛି । ସମ୍ଭବ, ସେ ପୌରାଣିକ ‘ବସୁ’ ଉପାଖ୍ୟାନ ଲୋକରେ ପ୍ରଚ୍ଚରିତ ହେବାପରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ‘ବସୁଦେବ’ ଆଖ୍ୟାଟି ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିବ । କାରଣ, କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅଙ୍ଗାବଶେଷଟି ତା’ରି ଦ୍ୱାରା ସୁରକ୍ଷିତ ଥିଲା ବୋଲି ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ପୁଣି ତା’ରି ସମୟରେ ହିଁ ଏହା ଲୋକ ସମକ୍ଷକୁ ଆସିଲା । ଯାହାହେଉ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ଭାରତରେ କୃଷ୍ଣ ବାସୁଦେବରୂପେ ଉପାସିତ ହେଉଥିବା ମିଥ୍ୟା ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଶରବଖଣ୍ଡରେ ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତିପତ୍ତି ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ ।

ନବମ ପ୍ରକାଶ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ କ୍ରମ ପରିଣତି — ଜଗନ୍ନାଥ

ତେଣେ ଭକ୍ତିମୂଳକ ଭାଗବତ ଧର୍ମ ପ୍ରସାରଲାଭ କଲାବେଳକୁ ଏଣେ ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ଭାରତରେ କି ପ୍ରକାର ଧର୍ମ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ଦେଖିବା କଥା । ଅଷ୍ଟିକକାଳୀନ ବୃକ୍ଷ ପୂଜାର ଅବଶେଷ ଦାରୁ ପୂଜା ଶବ୍ଦରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବହୁଦିନରୁ ଚଳି ଆସୁଥିବା କଥା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି^(୧) । ‘ବୃକ୍ଷ’ କହିଲେ ଏଠାରେ ‘ଅଶ୍ବତ୍ଥ’ ବୃକ୍ଷ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ହୋଇଥିବ ବୋଲି ମନେହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ, ଅଶ୍ବତ୍ଥ ବା ପିପ୍ପଳ ବୃକ୍ଷ କେବଳ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରଚୀନ ଅଷ୍ଟେଲିଅଡ଼ମାନଙ୍କର ଉପାସ୍ୟ ଥିଲା । ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମର ନାଁ ଥିଲା ‘ଅଶ୍ବତ୍ଥ ଧର୍ମ’ (Cult of Ficus Tree) । କିନ୍ତୁ ପରେ ଭାରତବର୍ଷର ସବୁ ଧର୍ମରେ ତା’ର ପ୍ରାଧିକାର ଦେଖାଗଲା । ରଗବେଦରେ ଲେଖା ଅଛି— “ବରୁଣଲୋକରେ ଏକ ବୃକ୍ଷ ଅଛି ଯାହାର ଅଗ୍ରଭାଗରେ ‘ସ୍ବାଦିଷ୍ଠ ପିପ୍ପଳ’ ରହିଛି । ତା’ ଉପରେ ଦୁଇଟି ସୁପର୍ଣ୍ଣ ବସା ବାନ୍ଧି ରହିଛନ୍ତି^(୨) ।” ଅଥର୍ବବେଦରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ସେଥିରେ ଲେଖାଅଛି— ‘ଅଶ୍ବତ୍ଥ ବୃକ୍ଷ ଦେବତାମାନଙ୍କର ବାସସ୍ଥାନ ଅଟେ । ତାହା ତୃତୀୟ ଲୋକରେ ଅଛି^(୩) ।’ ଯଦୁବଂଶୀ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଅଶ୍ବତ୍ଥବୃକ୍ଷ ମୂଳରେ ତିରୋଧାନ ଘଟିବା କଥା ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି^(୪) । ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଅଶ୍ବତ୍ଥ ବୃକ୍ଷ (ବୋଧିଦ୍ରୁମ) ତଳେ ବୁଦ୍ଧପ୍ରାପ୍ତି ଘଟିଥିବା କଥା ବୌଦ୍ଧ-ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଛି । ନିଷ୍ଠରିଗ୍ରହଧର୍ମୀ ଜୈନମାନଙ୍କର ଧାର୍ମିକ ଚିହ୍ନ ହେଲା ସେହି ଅଶ୍ବତ୍ଥ ବା

କଙ୍କବୃକ୍ଷ । ଏପରିକି ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୈଷ୍ଣବ-ଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ଦେବତା ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ନାମାନ୍ତର ମଧ୍ୟ ‘ଅଶ୍ବତ୍ଥ’^(୫), ମାତ୍ର ପ୍ରକୃତରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଅଶ୍ବତ୍ଥ ବୃକ୍ଷୋପାସନାଟି ଶବ୍ଦରମାନଙ୍କର ନିଜସ୍ବ । ତାଙ୍କର ସେହି ମୌଳିକବସ୍ତୁକୁ ନିଜର କରିବାପାଇଁ ଆବହମାନ କାଳରୁ ଯନ୍ କରାହୋଇ ଆସୁଛି । ଏକା ସେତିକି ନୁହେଁ, ଶବ୍ଦର ଉପାସ୍ୟ ଦାରୁକୁ ମଧ୍ୟ ଆପଣାର କରିନେବାପାଇଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ଜୈନଧର୍ମୀ, ବିଷ୍ଣୁଧର୍ମୀ, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମୀ, ତାମ୍ରଧର୍ମୀ ପ୍ରଭୃତି ସବୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଯତ୍ନପରୋନାସ୍ତି ତେଷା କରିଆସିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଏ ସମସ୍ତଙ୍କ ଭିତରୁ ଜୈନସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଧର୍ମଗୁରୁମାନେ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ଉପରେ ଯେପରି ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିପାରିଛନ୍ତି, ଅନ୍ୟମାନେ ସେପରି ପାରିନାହାନ୍ତି ।

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି, ଶବ୍ଦର ଆଦିମ ବୃକ୍ଷଦେବତା କାଳକ୍ରମେ ଦାରୁରୂପେ ଉପାସକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପୂଜା ପାଉଆସିଲେ । ପରମ୍ପରାନିଷ୍ଠ ଶବ୍ଦର ପୁରାକାଳରୁ ଚଳିଆସୁଥିବା ବୃକ୍ଷ ଶୁଷ୍କ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାକୁ ଦାରୁରୂପେ ପୂଜା କରି ଆସୁଥିଲା । ମୂଳ ବୃକ୍ଷର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଲେ ମଧ୍ୟ ତା’ର ପୂଜା ଉପାସନାରେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟି ନ ଥିଲା । ଆଗେ ଯେପରି କଥା ବୃକ୍ଷତଳେ ସେ ମୁଣ୍ଡିଆ ମାରି ପ୍ରଣତି ଜଣାଉଥିଲା, ଶୁଷ୍କଦାରୁମୂଳରେ ବସି ସୁଦ୍ଧା ସେହିପରି କରିବାକୁ କୁଣ୍ଡାବୋଧ କରି ନ ଥିଲା । କିଛି କାଳ ପରେ ରତ୍ନଚକ୍ରର ଆଘାତ ଲାଗି ମୂଳ ଦାରୁଟି ବିକୃତ

୧ । ଦାରୁଦେବତା, ପୃ ୪୪ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୨ । ରଗବେଦ, ମଂ ୧, ସୁ. ୧୬୪-୨୨ ।

୩ । ଅଥର୍ବବେଦ - ଉଦ୍ଭିତ - ଗୀତା ପ୍ରବେଶ, ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ, ପୃ - ୧୭୭ ।

୪ । “ତଂ ତତ୍ତ୍ବ ଡିଗ୍ବଦ୍ୟୁଭିରାୟୁପୈର୍ବୃତଂ ହ୍ୟଶ୍ବତ୍ଥ ମୂଳେ କୃତକେତନଂ ପତିମ ।

ସ୍ନେହସ୍ଥୂତାୟା ନିପପାତ ପାଦୟୋ ରଥାଦବସ୍ତୁ ତ୍ୟ ସ ବାଷ୍ପଲୋଚନଃ ।”

ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତ, ୧୧ ସ୍କନ୍ଦ, ଅ. ୩୦. ଶ୍ଳୋ-୪୨ ।

୫ । “ନ୍ୟଗ୍ରୋଧୋମରୋଃଶ୍ବତ୍ଥ” — ବିଷ୍ଣୁ ସହସ୍ର ନାମ ।

ହୋଇପଡ଼ିଥିବ ନିଶ୍ଚୟ । ସେତେବେଳକୁ ବୋଧହୁଏ ତାହା ମାଦଳା^(୬) ଆକାରରେ ଦେଖାଦେଇଥିଲା । ଏବେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ଖାଣି ଶବ୍ଦରମାନଙ୍କ ଭିତରେ ମାଦଳା-ପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଏହି ମାଦଳାରେ ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁରୁଷ ଉଭୟ ପ୍ରକାର ମୂର୍ତ୍ତିର ପ୍ରଚଳନ ଅଛି । ତତ୍କାଳୀନ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଉପରେ ଏହାର ପ୍ରଭାବ କମ୍ ପଡ଼ି ନ ଥିବ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ମାଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ବସବାସ କରି ରହିଥିବା ନିମ୍ନ ଦ୍ରାବିଡ଼ (ଆନ୍ଧ୍ର) ଶ୍ରେଣୀ ମଧ୍ୟରେ କାର୍ତ୍ତିକ କୃଷ୍ଣ ପକ୍ଷରେ ‘ଗିରିଆମ୍ବା’ ପୂଜା ବୋଲି ଏକ ପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଏଥିରେ କାଠରେ ଏକ ନାରୀ ମୂର୍ତ୍ତି କରି ଗାଁ-ସାରା ବୁଲାଇ ଓ ପରେ ନେଇ ପାଣିରେ ବିସର୍ଜନ କରନ୍ତି । ସେ ଯାହାହେଉ ଶବ୍ଦରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମାଦଳାପୂଜା ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଚଳିଆସୁଥିବା ମିଥ୍ୟା ନୁହେଁ । ବୋଧହୁଏ ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରେ ନଷ୍ଟ ଦାରୁର ଅନୁକରଣରେ ଏକ ହସ୍ତପଦଶୂନ୍ୟ ମାଦଳାକୁ ଗୁହା ଭିତରେ ଥୋଇ ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ଏହି ଅନୁମାନ ସମ୍ଭବରେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଗୁରୁଦାସ ସରକାର ମହାଶୟ ଜଣେ ଜର୍ମାନ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ମତ ଉଦ୍ଧାରକରି କହିଛନ୍ତି, ‘ସେଗୁଡ଼ିକ (ଜଗନ୍ନାଥ-ସୁଭଦ୍ରା-ବଳଭଦ୍ର ମୂର୍ତ୍ତି) ବୃକ୍ଷ ଗଣ୍ଡିର ଅଂଶମାତ୍ର । ତାହା ବୋଧହୁଏ ଭଲ କରି ପରିଷ୍କାର କିମ୍ବା କୁନ୍ଦ ହୋଇନାହିଁ^(୭) । ପୁଣି ଓଡ଼ିଶାର ସୀମାନ୍ତ ପ୍ରଦେଶ ଗଞ୍ଜାମ-ମାଳ ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟରେ ‘ସୌରା’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ‘ଶବ୍ଦର’ ଜାତି ଅଦ୍ୟାପି ମୁଖ ଓ ଚକ୍ଷୁ ବିଶିଷ୍ଟ କାଷ୍ଠଖଣ୍ଡ (wooden poles) ପୂଜା କରନ୍ତି ଓ ଏସବୁ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ଆଗରେ ବଳି ପ୍ରଭୃତି ଦେବାର ବିଧାନ ମଧ୍ୟ ଅଛି^(୮) । ଏସବୁରୁ ଜଣାପଡ଼ୁଛି ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ପୂଜା ଗଣ୍ଡି ବା ମାଦଳା ପୂଜାର ପରିବର୍ତ୍ତିତ ରୂପ ମାତ୍ର । ବୋଧହୁଏ ଏହି କାରଣରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦୈନନ୍ଦିନ ବିଧିବିଧାନ ଲିପିବଦ୍ଧ ହେବା ପାଞ୍ଜିକୁ ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦର ଦେବତା

‘ମାଦଳା’ଙ୍କ ନାମରେ ‘ମାଦଳା-ପାଞ୍ଜି’ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରାହୋଇ ଆସୁଛି । କିନ୍ତୁ ଅନେକେ କହନ୍ତି, ଏହି ପାଞ୍ଜିଟି ମାଦଳ ବା ମର୍ଦ୍ଦଳାକାରରେ ବାନ୍ଧି ରଖାଯାଇଥିବା ହେତୁ ଏହାର ନାମ ‘ମାଦଳା-ପାଞ୍ଜି’ ହୋଇଛି^(୯) । ଅବଶ୍ୟ ‘ପାଞ୍ଜି’ଟି ମର୍ଦ୍ଦଳାକାରରେ ଗୁଡ଼ାଇ ବାନ୍ଧି ରଖାହୋଇ ଥାଇପାରେ । ତା’ ବୋଲି, ସେହି କାରଣରୁ ତା’ର ନାଁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ହୋଇଛି, ଏହି ଯୁକ୍ତିରେ ତାଦୃଶ ବଳିଷ୍ଠତା ଥିଲାପରି ବୋଧ ହୁଏନାହିଁ । କାରଣ ପାଞ୍ଜି ଲେଖା ଆରମ୍ଭ ହେଲାବେଳକୁ ତାହା ମାଦଳ ଆକାରରେ ବାନ୍ଧି ରଖାହୋଇ ନ ଥିବ । ପରେ ପରେ ଘଟଣାବଳୀର ବାହୁଲ୍ୟ ହେତୁ ପାଞ୍ଜି ପୃଷ୍ଠାର ମଧ୍ୟ ସଂଖ୍ୟା ବାହୁଲ୍ୟ ଘଟି ତାକୁ ଯେକୌଣସି ଆକାରରେ ବାନ୍ଧି ରଖିବାକୁ ଯତ୍ନ କରାହୋଇଥିବ । ଯୋଗକୁ ତାହା ମାଦଳ ଆକାରରେ ସଜାଇ ରଖାଯାଇଛି । ଏହିପରି ଅନେକ ତାଳପତ୍ରଖୋଦା, ଖଟ, ଚତୁଷ୍କୋଣ, ଲେଖନୀ ପ୍ରଭୃତି ଢଙ୍ଗରେ ସଜାଇ ରଖାଯିବା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଅବଶ୍ୟ ଏହା ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଆ ଲେଖନକାରମାନଙ୍କ ସୌଖୀନ୍ୟ କଳାପ୍ରିୟତାର ସୂଚନା ଦିଏ, କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ସେହି ସେହି ନାମରେ ନାମିତ ହେବାର କୁତ୍ରାପି ଶୁଣାଯାଏ ନାହିଁ । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ପାଞ୍ଜି ଲେଖା ହେଲାବେଳକୁ ଏହା ମାଦଳ ଆକାରରେ ବନ୍ଧାଯିବ । ଏହିପରି ଭବିଷ୍ୟତ ଧାରଣା ନ ରଖିଲେ ତାକୁ ସେହି ନାମରେ ନାମିତ କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ— ଯାହାକି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସମ୍ଭବ । ଏଣୁ ବିଚାର କଲେ ଜଣାପଡ଼େ, ଆକୃତିଗତ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଧରି ଏହାକୁ ‘ମାଦଳାପାଞ୍ଜି’ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇନାହିଁ— ଏହା ମାଦଳା (ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସମ୍ଭବୀ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାର ନାମ ‘ମାଦଳାପାଞ୍ଜି’) ।

ଏସବୁର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଅନୁସନ୍ଧାନ ପରେ ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି, ଶବ୍ଦର ଓ ଶହର (ଅନ୍ୟନାମ ସୌର) ଏହି ଦୁଇଟିଯାକ

୬ । ମାଦଳାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ହାତ ଗୋଡ଼ ନ ଥାଇ ରହିଥିବା ମୁଣ୍ଡ ଗଣ୍ଡି, ତାହା କାଠରେ ତିଆରି । ପୁଣି ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ‘ମାଦଳ’ କହିଲେ କେବଳ ବୃକ୍ଷର ଗଣ୍ଡିକି ବୁଝାଏ ।

ଭାଷାକୋଷ— ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଗୋପାଳଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରହରାଜ Vol. V, ପୃ: ୬୪୫୭

୭ । ମନ୍ଦିରେଇ କଥା - ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଗୁରୁଦାସ ସରକାର (ପୁରୀ), ପୃ ୯୯-୧୦୦ ।

୮ । ଚିତ୍ରସଂଖ୍ୟା - ୮ ଓ ୯ ।

୯ । ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳ - ଜଗବନ୍ଧୁ ସିଂହ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଆଦିମ ଅସଭ୍ୟ କାଳର ଗ୍ରାମ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କୁ ପୂଜା କରିଆସୁଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ପ୍ରଧାନତମ ଦେବତା ‘କାମୋହୁଦିଆ’ ମାଟିରେ ତିଆରି ଅଣ୍ଡା ବା ମାଦଳ ଭଳି ଦେଖାଯାନ୍ତି^(୧୦) । ତା’ଛଡ଼ା ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତି Totem Poles ଯେ ବହୁ ଆଦିମ ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ତାହା ଶିକ୍ଷିତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ଅଜ୍ଞାତ ନୁହେଁ । ଝୁଦ ପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ ଏ କଥାର ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି^(୧୧) । ସେଥିରେ ଅଛି, ସମୁଦ୍ରକୂଳରେ ନୌକା ପରି ଦେଖାଯାଉଥିବା କ୍ଷେତ୍ର (ପୁରୀ)ରେ ଯୁଗ ସଦୃଶ ଏକ ନ୍ୟଗ୍ରୋଧଦାରୁ ପୂଜା ପାଇଆସୁଥିଲା । ସମ୍ଭବତଃ ଏହା ଚତୁଃଶାଖାବିଶିଷ୍ଟ ଥିଲା । ଏହି ଚତୁଃଶାଖାକୁ ବୋଧହୁଏ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁରାଣକାରମାନେ ‘ଚତୁର୍ଭୁଜ ହରି’ ବା ‘ନୀଳମାଧବ’ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଆସିଛନ୍ତି । ‘ନୀଳାଖ୍ୟ ଦେବ’, ‘ନୀଳ ପର୍ବତ’ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରୟୋଗରୁ ଜଣାପଡ଼େ ମୂଳ ନାଁଟି ହେଉଛି, ‘ନୀଳ’ । ତା’ପରେ ‘ମାଧବ’, ‘ପର୍ବତ’ ପ୍ରଭୃତିର ସଂଯୋଗ ଘଟିଛି^(୧୨) । ଅବଶ୍ୟ ଏହି ‘ନୀଳମାଧବ’ କେଉଁ ଭାଷାର ବା ଗୋଷ୍ଠୀର ଶବ୍ଦ ତାହା ଅନ୍ୟତ୍ର ଆଲୋଚନାର ବସ୍ତୁ; କିନ୍ତୁ ପୁରାଣକାରମାନେ ନୀଳ ଶବ୍ଦକୁ ନୀଳମଣି ବା କଳା ପଥର ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲା ପରି ଲାଗେ । ଏଣୁ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ବା ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ ପୂର୍ବରୁ ଶବ୍ଦରକର୍ତ୍ତୃକ ପୂଜା ପାଇଆସୁଥିବା ଦେବତାଙ୍କୁ ‘ନୀଳମଣି ବିଗ୍ରହ’ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରାହୋଇଛି । ତା’ ବୋଲି ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ପୂର୍ବର ‘ମାଧବ’ ବିଗ୍ରହକୁ ‘ଦାରୁ’ ପ୍ରତିମା ବୋଲି କୁହା ନ ଯାଇଛି ନୁହେଁ^(୧୩) । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଆଗରୁ ଶ୍ୱେତରାଜ ଗାଳଙ୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ‘ମାଧବ’ ମୂର୍ତ୍ତି

‘ଦାରବା’ ଅର୍ଥାତ୍ ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତି ବୋଲି ନିଜେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କହିଥିବା ଦେଖୁ ।

ଡକ୍ଟର ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି—

“It appears that this replacement of the images for the ancient Nilamadhava was not all at once universally accepted even in Orissa. The Savarinarayana it has been said, was a pillar with a head made of Neem-wood.”^(୧୪)

ତା’ଛଡ଼ା ‘ଗୁଣ୍ଡିଚା’ ଶବ୍ଦର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ କଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ଯଥାର୍ଥ ହୃଦୟଙ୍ଗମ ହୁଏ । ‘ଗୁଣ୍ଡିଚା’ ଶବ୍ଦ ଆର୍ଯ୍ୟ ବା ସଂସ୍କୃତି ଶବ୍ଦ ପରି ଲାଗେନି । ଏହାର ପ୍ରକୃତିପ୍ରତ୍ୟୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବ୍ୟାକରଣକାରମାନେ ନାରବ ରହନ୍ତି । ଡକ୍ଟର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଐତିହାସିକ ଅନୁମାନ କରି କହନ୍ତି— ‘ଗୁଣ୍ଡିଚା’ ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ‘ଗୁଡ଼ିଆ’ ଶବ୍ଦର ପରିଣତି । ଗୁଡ଼ିଆ ଏକ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଶବ୍ଦ ଓ ତେଲୁଗୁ ଭାଷାରେ ଏହାର ଅର୍ଥ ‘କୁଟୀର’ । ଯେଉଁ ସମୟରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ରଥଯାତ୍ରା ଆରମ୍ଭ ହେଲା (ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ) ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ଆଦିମ ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଏଣୁ ମନେହୁଏ, ସେ ସମୟରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ମନ୍ଦିରରୁ ବାହାର କରାଯାଇ ରଥରେ ନିଆହୋଇ ଅନ୍ୟ ଏକ କୁଟୀରରେ ବା ଅସ୍ଥାୟୀବାସରେ ରଖା ହେଉଥିଲା । କାଳକ୍ରମେ ମନ୍ଦିରରୁ ‘ଗୁଡ଼ିଆ’କୁ ରଥ ଯିବା ଓ ସେଠାରେ ରହିବା ବିଧିବଦ୍ଧ ହୋଇଗଲା ଓ ‘ଗୁଡ଼ିଆ’ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଥମେ ‘ଗୁଣ୍ଡିଚା’ ଏବଂ ‘ଗୁଣ୍ଡିଚା’ ବୋଲି ଲୋକମୁଖରୁ ହୋଇଗଲା^(୧୫) । କିନ୍ତୁ ଏତାଦୃଶ ଅନୁମାନରେ ସିମିତି କିଛି

୧୦ । “Represented by an egg-shaped earthen drum” ମନ୍ଦିରରେ କଥା — ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ସରକାର, ୧ମ ଖଣ୍ଡ, ପୃ. ୯୪ ।

୧୧ । “ଏକାକ୍ଷରୀ ମହାଘୋରେ ନୌରିତ କ୍ଷେତ୍ରମାଧ୍ୟତେ ।

ତତ୍ରାୟଂ ଯୁପସଦୃଶୋ ନ୍ୟଗ୍ରୋଧସ୍ତିଷ୍ଠତେ ମହାନ ।” (ଝୁଦ, ପୁ. ମା. ଅ. ୩, ଶ୍ଳୋ ୯-୧୦)

୧୨ । “ନିର୍ମାଲ୍ୟମାଳାଂ ନୀଳାଖ୍ୟମାଧବସ୍ୟ ସୁଶୋଭନାମ୍”— ଝୁଦ, ପୁ.ମା. ୯-୩୩ ।

୧୩ । “ମାଧବ ପ୍ରତିମାମେତାଂ ଦାରବାଂ ଶୁଭଲକ୍ଷଣମ୍ ।

ସାକ୍ଷାତ୍ ମୁକ୍ତିପ୍ରଦାଂ ଭୂପ ସ୍ୱୟଂ ସ୍ଥାପିତବାନସି ।”— ଝୁଦ, ପୁ.ମା.ଅ. ୨୬-୩୪ ।

୧୪ । Hints on the Significance and History of Jagannath by Dr. Pt. Nilakantha Das, Part II.

୧୫ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ — ଡକ୍ଟର ମହତାବ, ପୃ: ୪୬୦ ।

ବଳିଷ୍ଠ ଯୁକ୍ତି ଥିଲାପରି ଲାଗେନି । କାରଣ ‘ଗୁଣ୍ଡିଚା’ ଶବ୍ଦ ପ୍ରଥମେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ମୂଳ ନୁହେଁ । ଦ୍ଵିତୀୟରେ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ିଶାର ଆଦିବାସୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାର ପ୍ରଚଳନ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ତୃତୀୟତଃ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସମ୍ପର୍କିତ କୌଣସି ଶବ୍ଦ ଦ୍ରାବିଡ଼ ମୂଳ ନୁହେଁ । ଏହିପରି ଥିବାରୁ ‘ଗୁଣ୍ଡିଚା’ ଶବ୍ଦଟି ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାରୁ କାହିଁକି ଓ କିପରି ତାହାର କିଛି କାରଣ ଜଣାପଡ଼ୁନି । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ‘ଗୁଣ୍ଡିଚାର’ ଅର୍ଥ କୁଟୀର ବା ଘର ହୋଇଥିଲେ ପୁଣି ‘ଗୁଣ୍ଡିଚାଘର’ ‘ଗୁଣ୍ଡିଚାମନ୍ଦିର’ ବୋଲି ବ୍ୟବହାର ହୋଇ ଆସନ୍ତା ନାହିଁ । ଏଣୁ ଗୁଣ୍ଡିଚାକୁ ‘ଗୁଡ଼ିଆ’ର ଅପଭ୍ରଂଶ ବୋଲି କହିବାଠାରୁ ଶାବର ଭାଷାରେ ବ୍ୟବହୃତ ‘କୁନ୍-ଡିଜା’ ଶବ୍ଦର ଅପଭ୍ରଂଶ କହିବା ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ । ସୌରା ଭାଷାରେ ‘କୁନ୍’ ବୋଇଲେ ‘ସେହି’ ଓ ‘ଡିଜା’ ବୋଇଲେ ଗଣ୍ଡି^(୧୭) । ଶବରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ଡି ବା ଦାରୁପୂଜା ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଚଳି ଆସୁଥିବାବେଳେ କାହାରି ମତଦ୍ଵିଧ ନାହିଁ । ଜଗନ୍ନାଥ ଶବରପୂଜିତ ‘ଦାରୁଗଣ୍ଡି’ ବା ‘ମାଦଳା’ର ରୂପାନ୍ତର । ସେ ପ୍ରଥମେ ଗୁଣ୍ଡିଚା ମଣ୍ଡପରେ ‘ଗଣ୍ଡିରୂପେ’ ଉପାସିତ ହୋଇଆସୁଥିଲେ । ପରେ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରାସାଦ ମଧ୍ୟରେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଗଲା । ଏଣୁ ଗୁଣ୍ଡିଚାମନ୍ଦିରକୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଝରପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ ସେହି କଥାର ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି^(୧୮) । ବିଶେଷତଃ ଗୁଣ୍ଡିଚା ବିଜେ ବେଳର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସମସ୍ତ ପୂଜା ସେବାଧିକାର ଦୈତ୍ୟ ବା ଶବରଙ୍କଠାରେ ନ୍ୟସ୍ତ ଥିବାର ଅନୁମାନ ହୁଏ । ଏହି ଦୈତ୍ୟ ବା ଶବରପୂଜିତ ଦେବତା ଯେତେବେଳେ ଆଦିମ ପାଠ ‘କୁନ୍-ଡିଜା’ ମନ୍ଦିରକୁ ଆସନ୍ତି ସେତେବେଳେ କୁନ୍-ଡିଜା ଅର୍ଥାତ୍ ଦାରୁଗଣ୍ଡି ବା ମାଦଳାକୁ ସେବା କରିବା ଭାର ଶବରଙ୍କ ହାତରେ ନ୍ୟସ୍ତ କରାହୋଇଛି । ଏସବୁରୁ ଆମେ ନିଶ୍ଚିତରୂପେ ଅନୁମାନ କରିପାରୁ, ପ୍ରାଚୀନ ଅଷ୍ଟିକ ଶବରର ବୃକ୍ଷ ଦାରୁରେ ପରିଣତ ହୋଇ ଶେଷରେ (କୁନ୍-ଡିଜା) ମାଦଳା ବା ଯୂପରୂପେ ପୂଜାପାଇ ଆସୁଥିଲା, ଯଦିତ ତାହା ଅନ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କ ପୂଜା ପରି ପ୍ରକାଶ୍ୟ ନଥିଲା ।

ଏହି ଗୋପନୀୟତାର କାରଣ ହେଉଛି ଶବରର ଜାତୀୟ ପରମ୍ପରା, ଅନ୍ୟ ଭାଷାରେ ତାହା ହେଉଛି Totemism । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଶବରମାନେ ତାଙ୍କ ଦେବତା ସ୍ଥଳକୁ କୌଣସି ନବାଗତଙ୍କୁ ସହଜରେ ଛାଡ଼ନ୍ତି ନାହିଁ । ଏପରିକି ତାଙ୍କ ଦେବତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେକୌଣସି କଥା କହିବାକୁ ସେମାନେ କୁଣ୍ଡିତ ହୁଅନ୍ତି । ଏଥିପାଇଁ ଲେଖକଙ୍କୁ ସୌରାପଲ୍ଲୀରେ ଦୀର୍ଘ ଦୁଇମାସ କାଳ ରହିବାକୁ ପଡ଼ିଛି ଓ ତାଙ୍କ ସହିତ ଆପଣାକୁ ମିଶେଇ ଦେବାକୁ ହୋଇଛି । ଏଣୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ତାଙ୍କର ପୂର୍ବପୁରୁଷଗଣ ଦେବତାଙ୍କୁ ଦେଖେଇବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟ ଲୋକଙ୍କୁ ସହଜରେ ଅନୁମତି ଦେଇ ନ ଥିଲେ । ମାତ୍ର ତାଙ୍କର ବିଶ୍ଵାସଭାଜନ ହୋଇସାରିଲା ପରେ ସବୁ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ । ବିଶ୍ଵାସ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ସେମାନେ ଅନାୟାସରେ ପ୍ରାଣଦାନ କରିପାରନ୍ତି । ଦେବତାଙ୍କୁ ବା ନ ଦେଖେଇବେ କାହିଁକି ? ବୋଧହୁଏ ଏଇ ସରଳ ବିଶ୍ଵାସର ସୁଯୋଗ ନେଇ ଆଗନ୍ତୁକ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଗୋଷ୍ଠୀ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ତାଙ୍କର ପରମ୍ପରା, ସଂସ୍କୃତି ଓ ଦେବତାଙ୍କୁ ସ୍ଵାୟତ୍ ଧର୍ମପତ୍ନୀରେ କବଳିତ କରିବା ସହଜ ହୋଇପଡ଼ିଲା ।

ଫଳରେ ଏକଦ୍ରାବସ୍ଥାନ ଦ୍ଵାରା ଆଦିବାସୀ ଶବରର ଦାରୁ ଦେବତାଙ୍କ ଉପରେ ଜୈନ ଦ୍ରାବିଡ଼ର କ୍ରମ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ି ମୂଳ ଦାରୁ ଯେପରି ଜୈନଧର୍ମୀଙ୍କର ନିଜର ହୋଇପଡ଼ିଲା ସେହିପରି ଦାରୁ ଉପାସକ ଶବର ଗୋଷ୍ଠୀରେ ମଧ୍ୟ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଭାବ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କଲା । ଏଣୁ ପରିଣାମରେ ଦାରୁ ବା ମାଦଳା ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ଓ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ବା ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ନାମରେ ଉଭୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ଉପାସ୍ୟ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ସହାବସ୍ଥାନ ସୂତ୍ରରେ ଅମାୟିକ ଶବର ଗୋଷ୍ଠୀର ଋହାଣୀ ଓ ଚଳଣି ସହିତ ଆପଣାକୁ ମିଶାଇ ଦେଇ ସେମାନଙ୍କର ଅନାଦି କାଳରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଦାରୁ ଦେବତାଙ୍କୁ ଜୈନ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଯେପରି ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ରୂପରେ ପରିଣତ କଲା, ସେହିପରି ଶବର ସ୍ଵୀକୃତ ଦାରୁ ଉପାସନାରେ ସ୍ଵ-ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ତାଙ୍କୁ ଆତ୍ମସାତ୍ କରିବାକୁ ଯତ୍ନପରୋନାସ୍ତି ଚେଷ୍ଟା କଲା । ଏଣୁ ଛଳେ-ବଳେ-କୌଶଳେ

୧୭ । Saura-English Dictionary— by Rammurty pp. 72 & 148.

୧୭ । “ଗୁଣ୍ଡିଚାମଣ୍ଡପ” ନାମ ଯାତ୍ରାହମଜନପୁରା— ଝର ପୁଂ ମା.ଅ. - ୨୯, ଶ୍ଳୋ ୩୪ ।

ସେଇତକ ନିଜର ବୋଲି ଦର୍ଶାଇବା ପାଇଁ ତାକୁ ବୋଧହୁଏ ଜୈନ ଧର୍ମର ସଂକେତ ରୂପେ ପରିଚିତ କରାଇବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା । କାରଣ, ଏବର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ରେଖା ମୂର୍ତ୍ତିଟି ବନ୍ଧ-ମଙ୍ଗଳ ଓ ନନ୍ଦୀପଦ ନାମକ ଦୁଇଟି ଜୈନ ସଂକେତର ସମନ୍ୱୟ ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ମନେହୁଏ^(୧୮) । ବନ୍ଧ-ମଙ୍ଗଳ ସଂକେତ ଉପରେ ନନ୍ଦୀପଦ ସଂକେତଟି ଥୋଇ ଏକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀକାକାର ମୂର୍ତ୍ତି ବିଶେଷର ରୂପ କଳ୍ପନା କରିଥିଲା, ଯାହାକି ଶବର ଉପାସିତ ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତି ସହିତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମେଳ ରହିଥିଲା^(୧୯) । ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞମାନେ କହନ୍ତି, ଜୈନମାନେ ହିଁ ଭାରତରେ ପ୍ରଥମ ମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜା ପ୍ରଚଳନ କରିଥିଲେ । ‘Jains have emphasised this importance of Chitya and Chaityalaya. Idol representing the Tirthankaras and the temples for the idols as object of worship.’^(୨୦) ।

ତା’ ପୂର୍ବରୁ ଶବରଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଯଦିତ ଦାରୁ ପ୍ରଭୃତି ବସ୍ତୁ ଉପାସନାର ସଂକେତ ମିଳେ, ତଥାପି ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଯୁଗରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପାଣ୍ଡ୍ୟ-ପଲ୍ଲବ ରାଜାମାନଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିକୁ ପୂଜା କରିବା ବିଧାନ କେବଳ ଜୈନ ଧର୍ମରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ସାକାର ଉପାସନା ଜୈନମାନଙ୍କର ହିଁ ଉଦ୍ଭାବନ^(୨୧) । ଏହି ସାଙ୍କେତିକ ମୂର୍ତ୍ତିଟି ଦାରୁକୁ ମୂଳକରି ଗଠନ କରାଯାଇଥିବାରୁ ଶବର ଗୋଷ୍ଠୀର ଯେପରି ଭକ୍ତିଭାଜନ ହେଲା ଜୈନ ସଙ୍କେତ ଦ୍ୱାରା କଳ୍ପିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଗୋଷ୍ଠୀର ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଶ୍ରଦ୍ଧାଭାଜନ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ବା ‘ଜଗାବୋଇ’^(୨୨)

(ଅନ୍ୟ କଥାରେ ଶବରୀ ନାରାୟଣ) ନାଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭିଲା ବେଳକୁ ଅପର ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’, ‘ଜଗନ୍ନାଥ’, ‘ଜାନପଦ’^(୨୩) ନାମ ବୋଧହୁଏ ପ୍ରସାରଲାଭ କରୁଥିଲା । ତା’ପରେ ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କର ମହାବୀରଙ୍କ ଚୌଷଳୀ ଆଗମନ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଉକ୍ତ ଅନୁମାନକୁ ଆହୁରି ଦୃଢ଼ତର କରେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ କଳିଙ୍ଗରାଜ କରଷ୍ଟୁ (କରକଣ୍ଡୁ) ମହାବୀର ବର୍ଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ କଳିଙ୍ଗକୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ଆଣନ୍ତି^(୨୪) । ସେ ଜଣେ ଖାଣ୍ଡି ଜୈନ ରାଜା ଥିଲେ^(୨୫) । ତାଙ୍କ ନିମନ୍ତ୍ରଣରେ ମହାବୀର ବର୍ଦ୍ଧମାନ ଶବରଖଣ୍ଡକୁ ଆସି ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ ବୋଲି ଜୈନ ହରିବଂଶ ପୁରାଣରେ ଲେଖାଅଛି^(୨୬) । ମହାବୀରଙ୍କ ପ୍ରଚାର ଫଳରେ କଳିଙ୍ଗରେ ଜୈନଧର୍ମର ଦୃଢ଼ ଭିତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅହେତୁବାଦୀ ତଥା ଜଡ଼ ଉପାସକ ପ୍ରାଚୀନ ଶବର ଧର୍ମରେ ନିଷ୍ପନ୍ନ ଆଘାତ ଲାଗିଥିବ । ଶବର ଧର୍ମର କୌଣସି ପ୍ରକାର ପ୍ରଚାର ଓ ପ୍ରସାର ସକାଶେ ଯନ୍ତ୍ର ନ ଥିବା ସ୍ଥଳେ ସମାନ୍ତରାଳବର୍ତ୍ତୀ ଧର୍ମର ବଳିଷ୍ଠ ପ୍ରଚାର ଶବର ବିଶ୍ୱାସରେ କ୍ରମାଗତ ଦୁର୍ବଳତା ଆଣିଦେଇଥିବ । ଏଣୁ ମନେହୁଏ, ଶବରର ମୂଳଦାରୁ ଉପରେ ଜୈନ ପ୍ରଭାବ ଦୃଢ଼ତର ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଶେଷରେ ଦାରୁଦେବତା ଜୈନ ଉପାସନାର ବିଷୟ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହେବାରୁ ଶରୀରର ମୌଳିକତା କ୍ରମଶଃ ମଳିନ ହେବାରେ ଲାଗିଲା । ଫଳରେ ଉପାସନା ଦାରୁ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ବାହ୍ୟ ରୂପଟି ଜୈନ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ରୂପେ ଲୋକରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କଲା ।

୧୮ । ଚିତ୍ର ସଂଖ୍ୟା - ୧ ଓ ୨ ।

୧୯ । ଚିତ୍ର ସଂଖ୍ୟା - ୩, ୪ ଓ ୫ ।

୨୦ । ଶ୍ରୀମଣି ଭଗବାନ୍ ମହାବୀର - Part I, Vol I, pp. 96.

୨୧ । Ibid.

୨୨ । ବୋଇ = ଦେବତା । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ଭିତରେ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ କୁ ‘ଜଗା’ ଓ ‘ବଳଭଦ୍ର’ କୁ ‘ବଳିଆ’ ବୋଲି କହିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

୨୩ । ଜାନ + ପଦ (ଚିହ୍ନ) = ଜୈନ ସଙ୍କେତ ।

୨୪ । ଅବସ୍ଥକ ସୁତ୍ର - pp. ୨୧୯ ଉଦ୍ଧୃତି - O.H.R.J., Vol. IV, No. 3-4, pp. 79.

୨୫ । ହରି ଉତ୍ତମାୟ ବୃତ୍ତ - ପୃ. ୨୧୮-୨୧୯

୨୬ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ - ଡକ୍ଟର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ ।

ଏହାଦ୍ୱାରା କଳିଙ୍ଗ ବା ଶବର ପ୍ରତିପତ୍ତି ଦୂରଦୂରାନ୍ତରକୁ ଏତେ ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଲା ଯାହା ଫଳରେ ଜାତି, ଧର୍ମ, ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ନିର୍ବିଶେଷରେ ସେଠାକୁ ଆସି ସେହିତକ ନିଜର କରିନେବାକୁ ବସିଲା । ଅନୁମାନ ହୁଏ, ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରଥମେ ଉତ୍କଳରେ ପଦାର୍ପଣ କରିଥିଲେ ସେମାନେ ପ୍ରାଚୀନ ଅଧିବାସୀ ଶବରମାନଙ୍କୁ ଅନୁଗତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ଥାପିତ ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତିର ଉପାସନା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ^(୨୨), ଶତପଥ ବର୍ଣ୍ଣିତ ‘ଅଗ୍ନି-ବୈଶ୍ୱାନର’ଙ୍କ ପ୍ରାଚୀ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ଗାଥା ମୂଳରେ ଏହି ସଙ୍କେତ ନିଗୂଢ଼ ଭାବେ ନିହିତ । ଏହା ସରସ୍ୱତୀ ନଦୀ ତଟରୁ ସଦାନୀରା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କିପରି ବୈଦିକ ଧର୍ମ ପ୍ରସାରଲାଭ କଲା, ତା’ର ରୂପକାଭାସ ମାତ୍ର । ଫଳରେ ଶବର-ଉପାସ୍ୟ ଦାରୁଦେବତା ଉପରେ ବୈଦିକ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଯେପରି ପ୍ରତିପତ୍ତି ବିସ୍ତାର କରିଥିଲେ, ସେହିପରି ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟ ସୁଦ୍ଧା ଶବରର ଦାରୁକୁ ନିଜର କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜୈନ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ଙ୍କୁ ଆପଣାର ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରିବାକୁ ବସିଲା । ସେଥିସକାଶେ ଜୈନ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ସହିତ ବେଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ ‘ସହସ୍ର-ଶୀର୍ଷା-ପୁରୁଷ’ର ଅଭେଦ ସମ୍ବନ୍ଧ କଷ୍ଟିତ ହେଲା । ଏଣୁ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ ପରେ ଯେତେବେଳେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରାଣପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୁଏ ସେତେବେଳେ ବେଦୋକ୍ତ ପୁରୁଷସୂକ୍ତ ମନ୍ତ୍ରରେ ହିଁ କରାଯାଇଥିଲା ବୋଲି ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି^(୨୩) । ତା’ପରେ ନିଜର କରିବାପାଇଁ ଜୈନମାନେ ଯେପରି ମୂଳ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ସହିତ ସ୍ୱଧର୍ମର ସର୍ବୋତ୍କର୍ଷ ପ୍ରତିପାଦକ ‘ନାଥ’ ଶବ୍ଦ ଯୋଗକରି ଦାରୁକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ବା ଜଗନ୍ନାଥ ବୋଲି ଅଭିହିତ କଲେ^(୨୪), ସେହିପରି

ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ସୁଦ୍ଧା ମୂଳ ‘ଦାରୁ’ ସହିତ ପରମ-ଭାବ-ଦେହାତକ ‘ବ୍ରହ୍ମ’ ଶବ୍ଦ ଯୋଗ କରି ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ ବୋଲି ଆଖ୍ୟା ଦେଲେ । ଅତଏବ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ଶବ୍ଦ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଲେଖାମାନଙ୍କରେ ବହୁଳଭାବେ ଦୃଷ୍ଟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରାଚୀନ କାବ୍ୟ-ପୁରାଣାଦିରେ ତା’ର କୃତିତ୍ୱ ପ୍ରୟୋଗ ଅଛି; କିନ୍ତୁ ମହାଭାରତ ଓ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା ପରି ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଶବ୍ଦର ବହୁଳ ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ^(୨୫) । ସେତେବେଳକୁ ବୋଧହୁଏ ବେଦୋକ୍ତ ‘ପୁରୁଷ’ ଏକ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କର ଅଭେଦ କବ୍ଧନା ହୋଇସାରିଲାଣି । ବେଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ‘ଅକ୍ଷର’ ପୁରୁଷ ଓ ନାନାଦ୍ୱିନିଲୟ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ‘କ୍ଷର’ ପୁରୁଷ ବୋଲି ପରିଚିତ ହୋଇସାରିଲାଣି । ‘କ୍ଷର’ ରୂପି ଲୋକରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ (ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ) ରୂପେ ପରିଚିତ ହେଲାବେଳେ ଅକ୍ଷର ବା ଜ୍ଞାନରୂପୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ (ଅର୍ଥାତ୍ ପୁରୁଷୋତ୍ତମତତ୍ତ୍ୱ) ଅନ୍ତର୍ଜଗତରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କଲା । ଏଣୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାରେ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି, ‘ଅତୋଽହଂ ଲୋକେ ବେଦେ ଚ ପ୍ରଥମଃ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଃ’^(୨୬) । ଏହି କ୍ଷର ପୁରୁଷ ହିଁ ଲୋକରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ । ବର୍ତ୍ତମାନ ପୁରୀର ଜଗନ୍ନାଥ, ଶବରଦେବତା ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ।

ସମସ୍ତ ଜଗତ୍ ବା କ୍ଷର ପୁରୁଷ ମଧ୍ୟରେ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ, ପୁଣି କ୍ଷର ଓ ଅକ୍ଷରରୁ ଅତୀତ ଭକ୍ତର ଭଗବାନ୍ । ଏଇ ଏକା ସଂକେତରେ ତଥା ସାକ୍ଷାତ୍‌ରେ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ । ସେହି ପ୍ରତୀକରେ ହିଁ ମାନବ ବିଶ୍ୱଧାରଣା କରି ତାହା ଜୀବନ୍ତ ରଖେ । ସେହି ବିଶ୍ୱପ୍ରତୀକ ଆଜି ଏଠାରେ ଜ୍ଞାନର ମୈତ୍ରୀ ଓ କର୍ମର

୨୭ । ‘ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ’ - ଶ୍ରୀବତ୍ସ ୧୩୧୮, ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ କାଳୀପ୍ରସନ୍ନ ବନ୍ଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟ - ପୃ ୨୮୯ ।

ଉଦ୍ଧୃତି - ମନ୍ଦିରେଇ କଥା - ପୃ. ୯୩ ।

୨୮ । “ତ୍ରୟାପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ଯତ୍ ସୁକ୍ତଂ ପ୍ରାବନ୍ଂ ପୌରୁଷଂ ମହତ୍ ।

ତେନ ନାରାୟଣଂ ଭୂୟଃ ପଜୟାମାସ ଶକ୍ତିତଃ ॥” - ଷ୍ଟଦ ପୁ.ମା.ଅ. ୨୦-୩୨ ।

୨୯ । ଯଥା - ରକ୍ଷଭନାଥ, ନେମିନାଥ, ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ପ୍ରଭୃତି ।

୩୦ । ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବଦ୍ ଗୀତା - ପୁରୁଷୋତ୍ତମଯୋଗ ଦୃଷ୍ୟବ୍ୟ ।

୩୧ । ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବଦ୍ ଗୀତା - ଅ ୧୫, ଶ୍ଳୋ ୧୮ ।

ସାମ୍ୟ ଧର୍ମ ଏକାଧାରରେ ଘେନି ଜ୍ଞାନ-କର୍ମ-ଭକ୍ତିର ମହାସମନ୍ୱୟ ଓ ସମାଧାନ ‘ଯୋଗ’ର ଯଥାର୍ଥ ବିଗ୍ରହ ଧରି ଭକ୍ତକୁ ସଂକେତ କରୁଛନ୍ତି । ମାନବ ମାନବର ଭେଦ ନାହିଁ । ଅଧିକାର ଭେଦରେ ବ୍ୟକ୍ତିର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଭିନ୍ନ ହେଲେହେଁ ବିକାଶରେ ବ୍ୟକ୍ତି ମାତ୍ରେ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ପ୍ରକାଶ । ଏହି ବ୍ୟକ୍ତିମାତ୍ରର ଅନ୍ୟ ପ୍ରତି କର୍ତ୍ତବ୍ୟର ଧାରା ହିଁ ବିକାଶର ଧର୍ମ । ଏହି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବା କର୍ମ ଧାରଣାର ସୁଗମ ପଦ୍ଧା ହେଉଛି, ସର୍ବତ୍ର ମୋତେ ଦେଖିବା ଓ ମୋ’ଠାରେ ସବୁ ଦେଖିବା । ସବୁଠାରେ ସେଇ ବିଶ୍ୱପୁରୁଷ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ହିଁ ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରାରେ ବିରାଜିତ । ପୁଣି ସେ ସମସ୍ତେ ମୋରିଠି । ମୁଁ ତାଙ୍କର ଆଧାର । ମୋରି ହେତୁରୁ ସେ, ଅନ୍ୟଥା ସେ ନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ଦେଖି ବୁଝିଲେ ମୋତେ ଦେଖିବ । ମତେ ବୁଝିଲେ ତାଙ୍କୁ ମନୁକୁ ଜାଣିଯିବ । ତେବେ ବ୍ୟବହାରରେ ଆଉ ବ୍ରାହ୍ମଣ କାହିଁ ବା ଚଣ୍ଡାଳ କାହିଁ ? ଏହାହିଁ ଜ୍ଞାନ ଓ କର୍ମର ସମାଧାନର ପ୍ରତୀକ ।... ଏଇତାରେ ପୁଣି ଜ୍ଞାନକର୍ମର ପ୍ରବାହ ‘ଅପୂର୍ଣ୍ଣ୍ୟାଣ ଓ ଅବଳ ପ୍ରତିଷ୍ଠ’ । ଭକ୍ତିସିନ୍ଧୁରେ ସମସ୍ତେ ସମାନ ଓ ଏକାକାର । ଏଇ ସମାନ ଓ ଏକାକାର ଧର୍ମର ବିଶ୍ୱପ୍ରତୀକ ଜଗନ୍ନାଥ । ବ୍ୟକ୍ତିର ଜ୍ଞାନମାତ୍ର ହିଁ ଜଗତ୍ । ଏହାହିଁ ଯେ ଦେଖେ ସେ ଦେଖେ, ଏହାହିଁ ଜ୍ଞାନରାଜ୍ୟର ପ୍ରକୃତ କ୍ରିୟା ଓ ବିଶ୍ୱମୟ କର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ଅକର୍ତ୍ତା ଆତ୍ମା ସମବସ୍ଥିତ । ଏହା ହିଁ କର୍ମରେ ସାମ୍ୟ ବୁଦ୍ଧି ଓ ଜ୍ଞାନରେ ନିତ୍ୟ ସ୍ଥିତି । ଏହାହିଁ କାମନା ତ୍ୟାଗରେ କର୍ମତ୍ୟାଗ ତଥା ଶୂନ୍ୟରେ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ । ଏହାହିଁ ଯଥାର୍ଥରେ ମାନବସୁଲଭ ବ୍ୟକ୍ତିଗମ୍ୟ ପ୍ରତୀକ ବା ଦେବତା ‘ଜଗନ୍ନାଥ’^(୩୨) । ସେ ହେଉଛନ୍ତି ଅନନ୍ତ ବିଶ୍ୱପ୍ରକାଶର ବହୁରେ ଏକ, ପୁଣି ବିଶ୍ୱ-ତତ୍ତ୍ୱର ଏକରେ ପ୍ରକାଶରୂପେ ବହୁ । ସେ ବିଶ୍ୱ ମୈତ୍ରୀର ପ୍ରତୀକ, ମୈତ୍ରୀ ଦେବ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ । ବ୍ରାହ୍ମଣର ଉପାସ୍ୟ ଶବରଦେବତା ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ । ଅନ୍ୟ କଥାରେ ‘ଦାରୁ-ଦେବତା’ ।

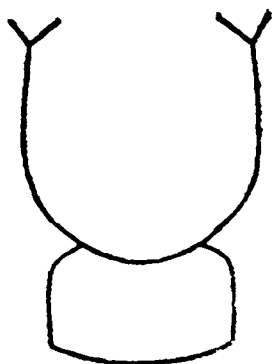

ଏହିପରି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଉପାସିତ ହୋଇଆସୁଥିବା ଅଷ୍ଟିକ୍ ଶବରର ‘ଦାରୁ’କୁ ‘ବ୍ରହ୍ମ’ ଭାବେ ନିଜର କରି ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟ ରଗ୍‌ଦେବ କାଳରୁ ମନରେ ପୋଷଣ କରିଆସିଥିବା ଅଭିଳାଷକୁ ଚରିତାର୍ଥ କଲା । ଫଳରେ ସେହି ଦିନଠାରୁ ଦାରୁଦେବତା ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ ତଥା ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ନାମରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପ୍ରତୀକରୂପେ ଉପାସିତ ହୋଇଆସୁଛନ୍ତି ।

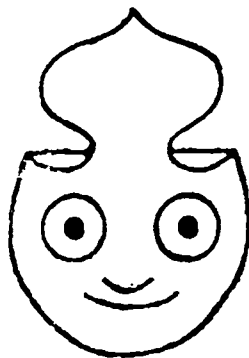
ପରିଶେଷରେ ଏତିକି କୁହାଯାଇପାରେ, ଏକା ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମୀ ଆର୍ଯ୍ୟ ନୁହନ୍ତି, ଶୈବ ତଥା ଶାକ୍ତଧର୍ମୀବଳମ୍ବୀ ମନାଷୀମାନେ ସୁଦ୍ଧା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ନିଜର କରି ଦେଖାଇବା ପାଇଁ କମ୍‌ତେଷା କରିନାହାନ୍ତି । ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କ ସହିତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଏକତ୍ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ଉପାସନାର ଧାରା ବଦଳାଇବା ସକାଶେ ଲୋକରେ ବହୁ ଯତ୍ନ କରାହୋଇ ଆସିଛି । କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର ଖୋଦିତ ଶିବଲିଙ୍ଗ ଓ ମହିଷାସୁରମର୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତି ସହିତ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତିର ଏକତ୍ର ସମାବେଶରୁ ଏହା ହିଁ ଜଣାପଡ଼େ^(୩୩) । ବୋଧହୁଏ, ଜୈନ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମୀଙ୍କ ପରି ଶିବ ଓ ଶକ୍ତି-ତନ୍ତ୍ରବାଦୀମାନେ ସୁଦ୍ଧା ଦାରୁଦେବତାଙ୍କୁ ଆପଣାର କରିବାପାଇଁ ଏହିପରି ଏକ ସାହସିକ ଉଦ୍‌ଯୋଗ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ, ଯଦିତ ତାହା ସଫଳ ହୋଇପାରିନାହିଁ । ଏହାଦ୍ୱାରା ତନ୍ତ୍ରବାଦୀଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟର ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ନିଷ୍ଫଳତା ଓ ନିସ୍ତେଜତା ଜଣାପଡ଼େ, ସେହି ପରିମାଣରେ ଅନ୍ୟ ଦୁଇ ଧର୍ମର ଫଳବତ୍ତା ଓ ପ୍ରଭାବଶାଳୀତା ବୁଝାପଡ଼େ । ତା’ଛଡ଼ା ସେ ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ଅଧିକତର ହୋଇପଡ଼ିବାରୁ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କଠାରେ ଜୈନ ଧର୍ମର ପୁରୁଷୋତ୍ତମତ୍ୱ, କୈବଲ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ସଙ୍କେତ ଦୃଷ୍ଟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେସବୁର ଆତ୍ମସତ୍ତା ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମରେ ଏହିପରିଭାବେ ଲୀନ ହୋଇଯାଇଛି, ଯାହାଦ୍ୱାରା ତାକୁ ଅପର ଧର୍ମର ବୋଲି କହିବା ଏକପ୍ରକାର ଦୁଃସାଧ୍ୟ ।

୩୨ । ଗୀତାପ୍ରବେଶ - ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ - ପୃ ୨୮୯-୨୯୦ ।

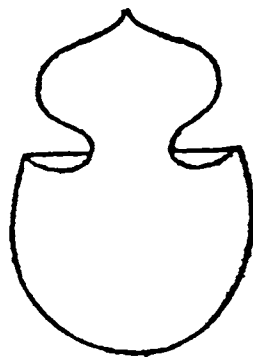
୩୩ । ଚିତ୍ର ସଂଖ୍ୟା ୭ ।

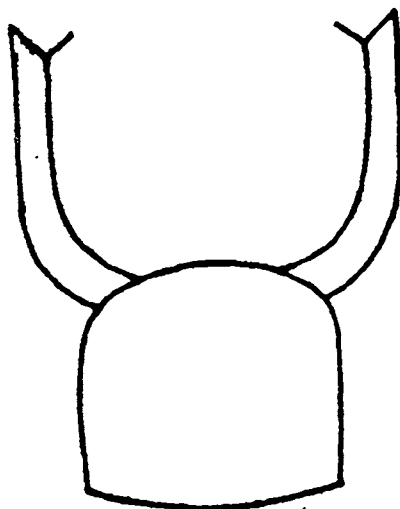
ଚିହ୍ନ—୧
ବକ୍ତମଙ୍ଗଳ

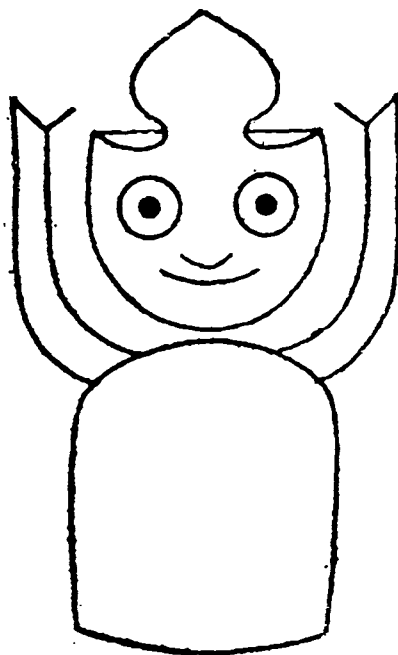
ଚିହ୍ନ—୩
ଚକ୍ରମୁଖ ଶଶିଷ୍ଠ — ନନ୍ଦୀପଦ

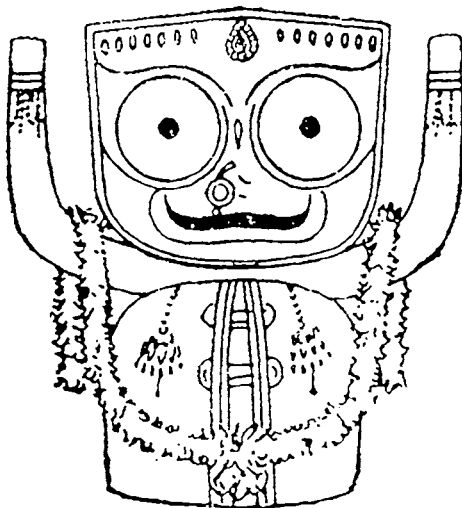
ଚିହ୍ନ—୨
ନନ୍ଦୀପଦ

ଚିହ୍ନ—୪
ପରିବର୍ତ୍ତିତ ବକ୍ତମଙ୍ଗଳ

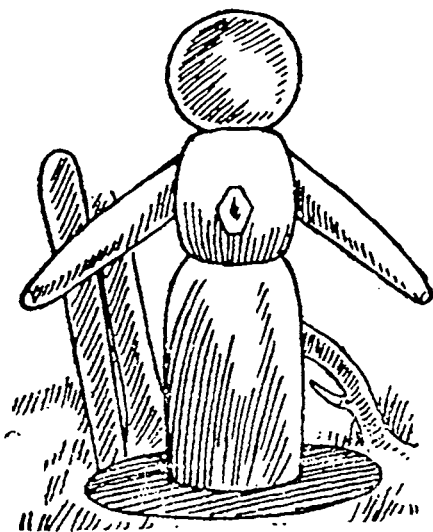
ଚିହ୍ନ—୫
ଭକ୍ତ୍ୟ ମିଶ୍ରଣରେ ଗଠିତ ମଣି

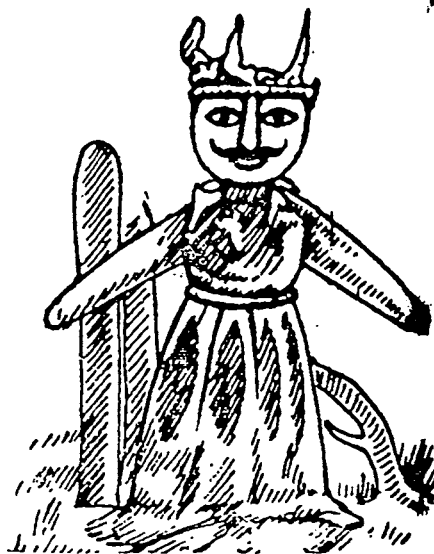
ଚିତ୍ର-୭
ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ

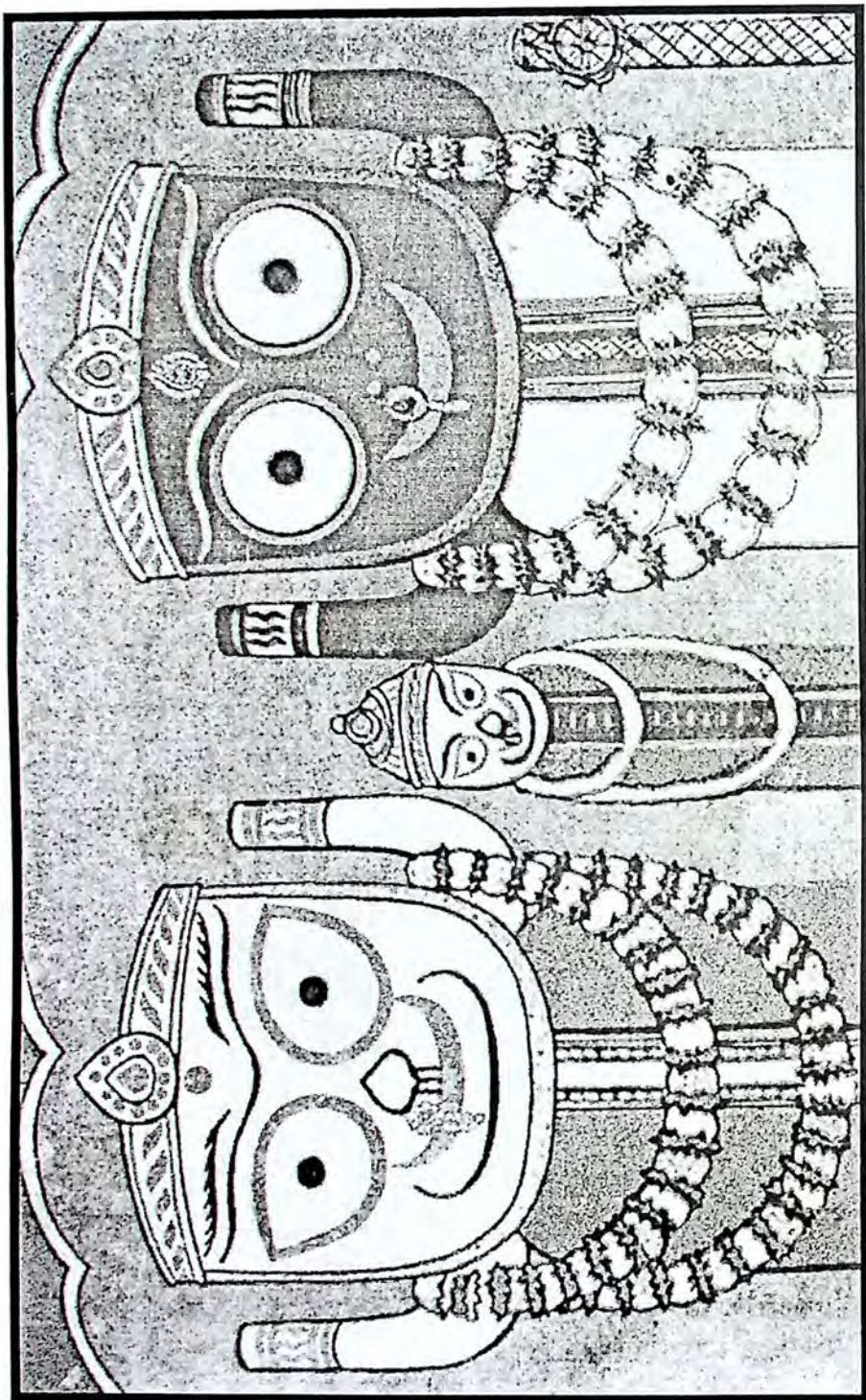
ଚିତ୍ର-୭
ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ—(କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର)

ଚିତ୍ର-୮
ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ମାଳଭୂତରେ ସୌରମାନଙ୍କ
ପୂଜିତ ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତି

ଚିତ୍ର-୯
ପର୍ବପର୍ବାଣିରେ ଚିତ୍ରିତ ଓ ଅଳଂକୃତ
ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତି

ପରିଶିଷ୍ଟ ବିଭିନ୍ନ ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ

ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆହୁରି ଯେଉଁ କେତୋଟି ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ବାକି ଅଛି ସେ ମଧ୍ୟରୁ ବିଭିନ୍ନ ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ, ରଥଯାତ୍ରାର କ୍ରମିକ ପରମ୍ପରା, ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣର ଐତିହାସିକ ଧାରା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ । ଏସବୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଗବେଷଣାର ବସ୍ତୁ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି-ଗଠନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେବଳ ତଦ୍ଦିବମାନଙ୍କର କେତୋଟି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଧାରଣା ଉଲ୍ଲେଖ କରି ପ୍ରବନ୍ଧର ଉପସଂହାର କରିବି ।

ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣମାନଙ୍କରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଅତ୍ୟଧୁନିକ ସମାଲୋଚକମାନଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରମଧ୍ୟସ୍ଥ ମୂର୍ତ୍ତିଗଠନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଧାରଣାମାନ ପୋଷଣ କରାହୋଇ ଆସିଛି ସେସବୁକୁ ମୋଟାମୋଟି ଋଷିଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ— ପୌରାଣିକ, କିମ୍ବଦନ୍ତୀମୂଳକ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଓ ଐତିହାସିକ । ପ୍ରଥମେ ଏଠାରେ ପୌରାଣିକ ଧାରଣାର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଉଛି ।

ଯେଉଁ ପୁରାଣମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିଗଠନ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି ସେ ମଧ୍ୟରୁ ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ, ଝରପୁରାଣ, ନାରଦପୁରାଣ, କପିଳସଂହିତା, ନୀଳାଦ୍ରି ମହୋଦୟ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ । ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ଝରପୁରାଣ କଥିତ ବିଧି ଅନୁସାରେ କେବଳ ଠାକୁରଙ୍କ ପୂଜାବିଧାନ ସବୁ ବଡ଼ଦେଉଳରେ ଚଳିଆସୁଅଛି । ତା'ଛଡ଼ା ଓଡ଼ିଆ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ

ବିଭିନ୍ନ ମତ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ତାହା ପରେ କୁହାଯିବ । ପ୍ରଥମେ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଝରପୁରାଣ କ'ଣ କହନ୍ତି ଦେଖନ୍ତୁ ।

ଯେତେବେଳେ ଅବନ୍ତାରାଜ ଜନ୍ମଦ୍ୟୁମ୍ନ ଦଳବଳ ସହିତ ନାରଦଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ଘେନି ନୀଳମାଧବଙ୍କ ଦର୍ଶନସକାଶେ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ, ସେତେବେଳକୁ ପୂର୍ବରୁ ପୂଜାପାତ୍ର ଆସୁଥିବା ନୀଳମାଧବ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହୋଇଯାଇଥିଲେ । ତେଣୁ ରାଜା ନାରଦଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ସେଠାରେ ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଯଜ୍ଞଶେଷ ରାତ୍ରିରେ ସେ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଜାଣିଲେ ଯେ, ଏକ ଚତୁଃଶାଖାବିଶିଷ୍ଟ ମହାଦାରୁ ସମୁଦ୍ରରେ ଭାସିଆସିବ । ତାକୁ ଆଣି ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ କରି ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାକୁ ହେବ । ସେହିପରି ହେଲା । ସ୍ୱୟଂ ନୀଳମାଧବ ବୁଢ଼ା ବଢ଼େଇରୂପରେ ଆସି ମହାବେଦୀର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ବନ୍ଦ କରି ମୂର୍ତ୍ତିନିର୍ମାଣ କଲେ । ପଞ୍ଚଦଶ ଦିନ ଶେଷରେ ଆବରଣ ଖୋଲିବାରୁ ଦେଖାଗଲା, ବଳଭଦ୍ର-ସୁଭଦ୍ରା-ଜଗନ୍ନାଥ-ସୁଦର୍ଶନ ଏହିପରି ଋଷୋଟି ମୂର୍ତ୍ତି ସେଠାରେ ବିରାଜମାନ କରିଛନ୍ତି^(୧) । ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସୁନ୍ଦର, ସୁଗଠିତ ଓ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ; ତା'ପରେ ରାଜା ଜନ୍ମଦ୍ୟୁମ୍ନ ଦେଉଳ ନିର୍ମାଣ କଲେ ଓ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ଆଣି ତା'ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲେ ।

ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣରେ ଯଦିବ ଅନୁରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ତଥାପି ସେଥିରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମିତ ହେବା କଥା ଲେଖା ହୋଇନାହିଁ । ସେଥିରେ କେବଳ ତିନୋଟି ମୂର୍ତ୍ତି ବଳଭଦ୍ର-ସୁଭଦ୍ରା-ଜଗନ୍ନାଥ ନିର୍ମିତ ହେବାକଥା ଅଛି । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଲେଖାଅଛି— ମହାଦୁମ ଦେଖିସାରିଲା ପରେ ବିଷ୍ଣୁ ଓ ବିଶ୍ୱକର୍ମା

୧ । “ନିର୍ବିବାହ ସ୍ୱୟଂ ଦେବଃ କ୍ରମାତ୍ ପଞ୍ଚଦଶେ ଦିନେ ।

ଚତୁର୍ମୂର୍ତ୍ତିଃ ସ୍ୱ ଭଗବାନ୍ ଯଥା ପୂର୍ବଂ ମୟୋଦିତଃ । ।

ତାଦୃଗାବାର୍ତ୍ତବାସୋ”

(ଝ. ପୁ.ମା.ଅ. ୧୯ ଶ୍ଳୋ. ୭)

ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣରୂପେ ସେଠାରେ ଦେଖାଦେଲେ । ତାଙ୍କରି ଦ୍ଵାରା ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଗଠିତ ହେଲା^(୧) । ବିନ୍ଧ୍ୟପର୍ବତରୁ ଶିଳା ଅଣାଇ ପ୍ରସାଦ ନିର୍ମାଣ କରାଗଲା । ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ ବିଷୟରେ ନାରଦପୁରାଣ ଓ ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । କେବଳ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କଲାବେଳେ ଅବନ୍ତାରାଜ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କଳିଙ୍ଗ, ଉତ୍କଳ ଓ କୋଶଳ ରାଜାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ ନେବା କଥା ଲେଖାଯାଇଛି । ଆଉ ସବୁ ପ୍ରାୟ ସମାନ ।

ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଦୁଇପ୍ରକାର ଧାରଣା ଓ ବର୍ଣ୍ଣନା ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ମୌଳିକ ମତଭେଦ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ମୂର୍ତ୍ତିଗଠନ କ୍ରିୟାରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ସମସ୍ତେ ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଏତିକି, ସେହି ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରଥମେ ତିନୋଟି ନିର୍ମିତ ହେଲା ନା ଝରୋଟି ? ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ କହନ୍ତି— ତିନୋଟି, ଝରପୁରାଣ କହନ୍ତି— ଝରୋଟି ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାର କଥା, ଝରପୁରାଣରେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି ସେଥିରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳଭଦ୍ର ଦୁହେଁଯାକ ଚତୁର୍ଭୁଜ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଦୁହେଁଯାକ ଶଙ୍ଖ, ଚକ୍ର, ଗଦା, ପଦ୍ମ ଧାରଣ କରି ବିରାଜମାନ । ଏ ପୁରାଣରେ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କୁ ‘ଲକ୍ଷ୍ମୀ’ ରୂପିଣୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

ତାଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ହସ୍ତରେ ପଦ୍ମ ଓ ଅନ୍ୟ ହସ୍ତଟି ଅଭୟ ଦାନ କରିବାକୁ ପ୍ରସାରିତ^(୨); କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳଭଦ୍ର ଚତୁର୍ଭୁଜ ନୁହନ୍ତି । ସେ ଦୁହିଁଙ୍କର ଦୁଇ ଦୁଇଟି ଭୁଜ ଥିଲାପରି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଶୁଭ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ବଳଭଦ୍ର ଗୋଟିଏ ଭୁଜରେ ଗଦା ଓ ଅନ୍ୟ ଭୁଜରେ ମୂଷଳ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । ଅତସୀକୁସୁମବର୍ଣ୍ଣ ଜଗନ୍ନାଥ ଗୋଟିଏ ଭୁଜରେ ଚକ୍ରଧାରଣ କରିଛନ୍ତି, ଅନ୍ୟ ଭୁଜ କଥା କୁହାଯାଇନାହିଁ^(୩) । ସେହିପରି ସୁଭଦ୍ରା ମଧ୍ୟ ‘ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ’, ‘ପାନୋନୁତକୁଟା’ ‘ହାର-କେୟୁର-ଭୂଷିତା’ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତା^(୪) । ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନା ଭୁବନେଶ୍ଵରସ୍ଥ ବିନ୍ଦୁସାଗର ତୀରବର୍ତ୍ତୀ ଅନନ୍ତ-ବାସୁଦେବ ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ସହିତ ଅନେକାଂଶରେ ମିଳିଯାଏ^(୫); କିନ୍ତୁ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିରରେ ଥିବା ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଓ ଶିବଲିଙ୍ଗ ସଙ୍ଗେ ଖୋଦିତ ଜଗନ୍ନାଥମୂର୍ତ୍ତି ସହିତ ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନାର କିଛି ସାଦୃଶ୍ୟ ନାହିଁ । ଝରପୁରାଣରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଶଙ୍ଖ-ଚକ୍ର-ଗଦା-ପଦ୍ମଧାରୀ ଚତୁର୍ଭୁଜଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲାବେଳକୁ କୋଣାର୍କ ଖୋଦିତ ଜଗନ୍ନାଥ ଦ୍ଵିଭୁଜ । ତା ବୋଲି ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣବର୍ଣ୍ଣିତ ଦ୍ଵିଭୁଜ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସହିତ ଏହାଙ୍କର ଯେ ସାଦୃଶ୍ୟ ଅଛି, ତାହା ବି ନୁହେଁ । ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଭୁଜ ଦୁଇଟି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଧାରଣକ୍ଷମ, ମାତ୍ର

- ୨ । “ଶୁଭୈ ତତ୍ତତନଂ ତସ୍ୟ ବିଶ୍ଵକର୍ମା ସୁକର୍ମକୃତ୍ ।
ତତକ୍ଷଣାତ୍ କାରୟାମାସ ପ୍ରତିମାଃ ଶୁଭଲକ୍ଷଣାଃ । । ୪୮
ପ୍ରଥମଂ ଶୁକ୍ଳବର୍ଣ୍ଣାଭଂ ଶାରଦେୟ ସମପ୍ରଭମ୍ ।
ଆରତ୍ରାକ୍ଷଂ ମହାକାୟଂ ଫଟା-ବିକଟ-ମସ୍ତକମ୍ । । ୪୯
ଦ୍ଵିତୀୟଂ ପୁଷ୍ପରାକାକ୍ଷଂ ନୀଳ-ଜାମ୍ବୂତ-ସନ୍ନିଭମ୍ ।
ଅତସୀ-ପୁଷ୍ପ-ସଂକାଶଂ ପଦ୍ମ ପାତ୍ରାୟେକ୍ଷଣମ୍ । । ୫୧
ତୃତୀୟାଂ ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣବର୍ଣ୍ଣାଭାଂ ପଦ୍ମପତ୍ରାୟତେକ୍ଷଣମ୍ ।
ବିଚିତ୍ର-ବସ୍ତ୍ର-ସଂଛନ୍ନାଂ ହାରକେୟୁରଭୂଷିତାମ୍ । । ୫୩
ବିଚିତ୍ରାଭରଣୋପେତାଂ ରତ୍ନହାରାବଳମ୍ବିତାମ୍ ।
ପାନୋନୁତକୁଟାଂ ରମ୍ୟାଂ ବିଶ୍ଵକର୍ମା ବିନିର୍ମିତେ” । । ୫୪

(ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ, ଅ. ୫୦ ଶ୍ଳୋ. ୪୮-୫୪)

୩ । ଝର ପୁ.ମ.ଅ. ୧୯, ଶ୍ଳୋ. ୮-୯ ଓ ୧୦ ।

୪ । ବ୍ରହ୍ମ ପୁ.ଅ. ୫୦, ଶ୍ଳୋ. ୪୯-୫୨ ।

୫ । Ibid ଶ୍ଳୋ. ୫୩-୫୪ ।

୬ । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଭୁଜବିଶିଷ୍ଟ ଓ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ।

କୋଣାର୍କ-ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବାହୁ ଦୁଇଟି ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ସମ୍ମୁଖ ଦିଗକୁ ପ୍ରସାରିତ^(୭) । ଏଣୁ ପୁରାଣବର୍ଣ୍ଣିତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରୁ କୋଣାର୍କ ଖୋଦିତ ଜଗନ୍ନାଥ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ । ବିଶେଷତଃ, ସେ ସେଠାରେ ସ-ସହୋଦର ନୁହନ୍ତି, ଏକା । ଏଣୁ ମନେହୁଏ, ଅଷ୍ଟିକ ଶବ୍ଦର ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତି ଅନୁସରଣରେ ଖୋଦିତ ଏହି ଜଗନ୍ନାଥ ହିଁ ମୂଳମୂର୍ତ୍ତି । ପରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ପ୍ରଭାବରେ ତାଙ୍କୁ ଚତୁର୍ଭୁଜ କରି ଅନ୍ୟ ଦୁଇମୂର୍ତ୍ତି ସହିତ ଏକତ୍ର ପୂଜା କରିବାରେ ଉପକ୍ରମ ହୋଇଛି । ସମ୍ଭବତଃ, ସ୍ୱୟମ୍ଭୁରାଣ ବେଳକୁ ଏତାଦୃଶ ଚତୁର୍ଭୁଜ ମୂର୍ତ୍ତି ହିଁ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଥିଲେ । ପୁଣି କେତେବେଳେ ସେହି ମୂର୍ତ୍ତିସ୍ଥାନରେ ଅର୍ଦ୍ଧବାହୁବିଶିଷ୍ଟ ଏବର ମୂର୍ତ୍ତିତୟ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି । ମନେହୁଏ, ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ବେଳକୁ ଏବର ପରି ତିନୋଟି ମୂର୍ତ୍ତି କେବଳ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ପୂଜା ପାଉଥିଲେ । ତାଙ୍କର ମହାଭାରତ ପଢ଼ିଲେ ସେହି କଥା ବୁଝାପଡ଼େ । ଅବଶ୍ୟ ଏସବୁ କେବେ, କିପରି, କାହାଦ୍ୱାରା ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା, କି ପରିସ୍ଥିତିରେ ଏତାଦୃଶ ଆକୃତିର ପରିବର୍ତ୍ତନ ମୁହୁର୍ମୁହୁଃ ଘଟି ଆସୁଥିଲା ତାହା ଅଦ୍ୟାପି ଗବେଷଣାର ବସ୍ତୁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ମହାକବି ଶାରଳା ଦାସ ତାଙ୍କର ମହାଭାରତରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିଗଠନ ସମ୍ପର୍କରେ କି ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଛନ୍ତି ଦେଖିବା । ଶାରଳା ମହାଭାରତର ମୁଷ୍ଟଳୀପର୍ବରେ ଲେଖା ଅଛି— ‘ପୂର୍ବକାଳରେ ଶବ୍ଦରମାନେ ଧଉଳି ପର୍ବତର ଏକ ଅଗୁରୁ ବୃକ୍ଷମୂଳରେ ଶବ୍ଦରୀ ନାରାୟଣଙ୍କୁ ପୂଜା କରୁଥାନ୍ତି । ଦିନେ କାଞ୍ଚାନଗର ରାଜା ଗାଲମାଧବ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅପୋଡ଼ା ପିଣ୍ଡର ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ଆସିଲାବେଳେ ଶବ୍ଦରମାନଙ୍କୁ ଭିତରେ ତାହା ନାରାୟଣରୂପେ ପୂଜା ପାଇଆସୁଥିବା କଥା ଶୁଣିଲେ; କିନ୍ତୁ ସେଠାକୁ

ଗଲାବେଳକୁ ଆଉ ବିଷ୍ଣୁପ୍ରତିମା ସେଠାରେ ନ ଥିଲେ । ଶବ୍ଦରମାନେ ଲୁଚାଇଦେଲେ ଭାବି ତତ୍ତତ୍ୟ ସମସ୍ତ ଶବ୍ଦରଙ୍କୁ ସେ ପ୍ରାଣରେ ମାରିଦେଲେ । ତା’ ଦେଖି ନାରାୟଣ ଗାଲମାଧବଙ୍କୁ ଅଭିଶାପ ଦେଲେ ଯେ, ତାଙ୍କ ବଂଶରେ କେହି ରହିବେ ନାହିଁ । ସେତେବେଳକୁ ‘ଜାରା’ ଶବ୍ଦର ଗାଁରେ ନ ଥିଲା । କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପିଣ୍ଡ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସମୁଦ୍ରକୂଳରେ କୋଣାର୍କ ନିକଟରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲା । ବିରାଟବଂଶୀ ରାଜା ମଧୁକେଶରଙ୍କ ପୁତ୍ର ଜହ୍ନଦ୍ୟୁମ୍ନ ନୀଳଗିରିଠାରେ ଭଗବାନ ଅବସ୍ଥାନ କରିବେ ବୋଲି ଶୁଣି ବିଶ୍ୱାସୀ ନାମକ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କଦ୍ୱାରା ସେଠାରେ ଏକ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କଲେ । ତା’ପରେ ଭଗବାନ ଜାରାଶବ୍ଦରୁ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଆଦେଶ ଦେଲେ ଯେ, ସେ ବୌଦ୍ଧରୂପରେ ନୀଳଗିରିରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିବେ । ରୋହିଣୀକୂଳରେ କାୟା ବଦଳାଇ ବୌଦ୍ଧ-ଅବତାର କାୟା ଦେଖାଇବେ^(୮) । କିଛିଦିନ ପରେ ଭଗବାନ ରୋହିଣୀକୂଳରେ ଦାରୁରୂପରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ । ବାସୁକିପ୍ର ଓ ଜାରା ଶବ୍ଦର ଏ ଦୁହିଙ୍କଦ୍ୱାରା ଦାରୁ କୁଣ୍ଡମଧ୍ୟରୁ ଉପରକୁ ଅଣାଗଲା । ସ୍ୱୟଂ ବିଶ୍ୱକର୍ମା ଜାରା ଶବ୍ଦର ସହିତ ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଲାଗିପଡ଼ିଲେ । ତାଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶମତେ ମନ୍ଦିରର ସବୁ ଦ୍ୱାର ବନ୍ଦ ହେଲା ଓ ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ କାର୍ଯ୍ୟ ଶେଷ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦ୍ୱାର ନ ଖୋଲିବାପାଇଁ ଆଦେଶ ହେଲା । ପନ୍ଦର ଦିନଯାଏ କୌଣସି ଶବ୍ଦ ଶୁଣା ନ ଯିବାରୁ, ସନ୍ଦେହ କରି, ରାଜା ମନ୍ଦିରଦ୍ୱାର ଖୋଲିଦେଲେ । ସେତିକିବେଳେ ଜଗନ୍ନାଥ-ବଳଭଦ୍ର-ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କ ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ମୂର୍ତ୍ତିତ୍ରୟ ସିଂହାସନ ଉପରେ ବିଜେ ହେବା ଦେଖାଗଲା । ସେହିଦିନଠାରୁ ବଳଭଦ୍ର-ସୁଭଦ୍ରା-ଜଗନ୍ନାଥ ତିନିମୂର୍ତ୍ତି ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ପୂଜା ପାଇଆସିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଜଗନ୍ନାଥ

୭ । ଚିତ୍ରସଂଖ୍ୟା — ୭ ।

୮ । “ରୋହିଣୀ କୁଣ୍ଡରେ ଆସେ କାୟା ବଦଳିବୁ ।

ବଉଦ୍ଧ ଅବତାରର କାୟା ଦେଖାଇବୁ । ।

ଏ ପିଣ୍ଡ ଗୋଟିକ ମୋର ତହିଁ ଦାରୁ ହବ ।

ରାଜାକୁ କହିଣ ମୋତେ ଯନ୍ତେ ଗଢ଼ାଇବ’ । ।

(ଶାରଳା, ମୁଷ୍ଟଳୀ, ପୃ. ୩୮)

ହେଉଛନ୍ତି ବିଷ୍ଣୁ, ବଳଭଦ୍ର ରୁଦ୍ର ଓ ସୁଭଦ୍ରା ହେଉଛନ୍ତି ବ୍ରହ୍ମା^(୯) ।

ଏ ମହାଭାରତରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ଭଗବାନ୍ ଶବରୀ-ନାରାୟଣ ରୂପେ ପ୍ରଥମେ ଶବରମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଧଉଳି ପାହାଡ଼ରେ ପୂଜା ପାଇଆସୁଥିଲେ । କାଞ୍ଚାରାଜା ଗାଳମାଧବ ତାଙ୍କୁ ନେଇ ନୀଳଗିରିରେ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ଏଥିରେ ନୀଳମାଧବଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଶବରୀନାରାୟଣ ଉପାସିତ ହୋଇଆସୁଥିବା କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅପୋଡ଼ା ପିଣ୍ଡ ଦାରୁରୂପରେ ରୋହିଣୀକୂଣ୍ଡରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇବା ଓ ଭଗବାନ୍ ବୌଦ୍ଧ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରି ନୀଳଗିରିରେ ପୂଜା ପାଇବା ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ନୂଆ କଥାର ଅବତାରଣା ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏହା ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇନାହିଁ । ଏସବୁ ଶାରଳାଙ୍କ ମୌଳିକ କଳ୍ପନା କିମ୍ବା ସେ ସମୟରେ ପ୍ରଚଳିତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅବଲମ୍ବନରେ ଲେଖାଯାଇଛି କହିବା କଷ୍ଟକର । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ଅଧିକାଂଶ ଲେଖାରେ ମୌଳିକ କଳ୍ପନାର ବିଶେଷ ସମାବେଶ ଦୃଷ୍ଟେ ଏକଥା ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର କଳ୍ପନା-କାବ୍ୟର ଅନ୍ୟତମ ବିଭାଗ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ସେ ଯାହାହେଉ, ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଛତ୍ରା ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ସେ ଗ୍ରହଣ କରିନାହାନ୍ତି, ଏକଥା ସ୍ପଷ୍ଟ ।

ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ କବି ନୀଳାମ୍ବର ଦାସଙ୍କ ଲିଖିତ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ‘ଦେଉଳତୋଳା’ ପୋଥିରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ ସମୟରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି ।

୯ । ଏ ସମୟେ ପ୍ରବେଶିଲେ ପ୍ରଭୁ ଚକ୍ରଧର ।.....

ଦେବଗଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯାଇଣ ବସିଲେ ।

ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଝାଁ ପ୍ରଭୁ ଏମନ୍ତ କହିଲେ । ।

ଯାଉଅଛୁ ଆଜ ଆମ୍ଭେ ଶ୍ରୀ ନୀଳକନ୍ଦରେ ।

ପୂଜା ଘେନିବୁ ସେଠାରେ ଏ କଳିଯୁଗରେ । ।

ଜଣ୍ଡର ବୋଇଲେ ମୁହଁ ତୁମ୍ଭ ସଙ୍ଗେ ଯିବି ।

ବଳଭଦ୍ର ରୂପରେ ମୁଁ ପୂଜାକୁ ପାଇବି । ।

ବ୍ରହ୍ମା ବୋଇଲେ ମୁଁ କିମ୍ବା ରହିଥିବି ଏକ ।

ତୁମ୍ଭେ ଗଲେ ରହି ମୁହଁ ଲାଭିବି କି ସୁଖ । ।

କୃଷ୍ଣ ବୋଇଲେ ତୁମ୍ଭେ ତ ମୋର ସଙ୍ଗେ ଥିବ ।

ଯାଅ ଦେବେ ଏବେ ତୁମ୍ଭେ ଦର୍ଶନକୁ ଯିବ ।” (ଶା.ମ.ପ., ପୃ. ୩୯)

‘ମାଳବଦେଶର ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କୁ ନାରଦ କହିଲେ ଯେ, ପୂର୍ବସାଗର ତଟରେ ନୀଳମାଧବ ଶବର ଦ୍ୱାରା ପୂଜା ପାଇଆସୁଛନ୍ତି । ଏକଥା ଜାଣିବାପାଇଁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ନିଜ ମନ୍ତ୍ରୀ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କୁ ସେଠାକୁ ପଠାଇଲେ । ବିଦ୍ୟାପତି ସେଠାରେ ପହଞ୍ଚି ଜାଣିଲେ ଯେ ବିଶ୍ୱାବସୁ ନାମକ ଏକ ଶବର ନୀଳମାଧବଙ୍କୁ ବଣଭିତରେ କେଉଁଠି ଲୁଚାଇ ଗୋପନଭାବେ ପୂଜା କରିଆସୁଛି । ବିଦ୍ୟାପତି କୌଶଳ କରି ବିଶ୍ୱାବସୁର ଅତିଥି ହେଲେ ଓ ତା’ର କନ୍ୟା ସାହାଯ୍ୟରେ ନୀଳମାଧବଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ ଏବଂ ସେ ସ୍ଥାନକୁ ଯିବାର ବାଟ ମଧ୍ୟ ଜାଣିଗଲେ । ତା’ପରେ ସେ ଯାଇ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କୁ ସମ୍ବାଦ ଦେଲେ, ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ବିରାଟ ସୈନ୍ୟବାହିନୀ ଧରି ଓଡ଼ିଶା ଅଭିମୁଖେ ଯାତ୍ରା କଲେ । କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ବାଙ୍କି ଅନ୍ତର୍ଗତ ଚର୍ଚ୍ଚିକାଠାରେ ବିଶ୍ୱାବସୁ ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ସାକ୍ଷାତ୍ ହେଲା । ଯାହାହେଉ, ପରିଶେଷରେ ଦୁହେଁ ମିତ୍ର ବସିଲେ । ଏ ଭିତରେ କିନ୍ତୁ ନୀଳମାଧବ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଗଲେ । ତା’ ଶୁଣି ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଏକୋଇଶି ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନଶନ କରି ଧାରଣା ଦେଲେ । ଦିନେ ସ୍ୱପ୍ନାଦେଶ ହେଲା, ନୀଳମାଧବ ଦାରୁରୂପରେ ସମୁଦ୍ରରେ ଭାସୁଛନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ଆଣି ରାଜା ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରି ସ୍ଥାପନା କରନ୍ତୁ । ସ୍ୱୟଂ ବିଶ୍ୱକର୍ମା ଆସି ବନ୍ଧପ୍ରକୋଷ ମଧ୍ୟରେ ଗୋପନଭାବେ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରିବେ । ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟ ଯାଏଁ କେହି ଦ୍ୱାର ଖୋଲିବେ ନାହିଁ । ତଦନୁସାରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସବୁ ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ । ମାତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟ ପୂର୍ବରୁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ

ରାଣୀ ‘ଗୁଣ୍ଡିଚା’ ଅତ୍ୟଧିକ ଆଗ୍ରହରେ ଯେଉଁଠି ହରାଇବାକୁ
 ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଯେତେବେଳେ ଦ୍ଵାର ଖୋଲିଦେଲେ
 ସେତେବେଳେ ଅର୍ଦ୍ଧ-ନିର୍ମିତ ତିନୋଟି ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖିବାକୁ
 ପାଇଲେ । ସେହି ମୂର୍ତ୍ତି ହିଁ ଏବର ବଳଭଦ୍ର-ସୁଭଦ୍ରା-
 ଜଗନ୍ନାଥ^(୧୦) ।

ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର କବି ଶିଶୁ କୃଷ୍ଣଦାସଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଲିଖିତ
 ‘ଦେଉଳତୋଳା’ ନାମରେ ଆଉ ଖଣ୍ଡିଏ ଓଡ଼ିଆ ପୋଥି ମଧ୍ୟ
 ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେଥିରେ ବିଶ୍ଵାବସୁ ଶବରର କନ୍ୟା
 ଲଳିତା, ବିଦ୍ୟାପତି ନୀଳମାଧବଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ
 ରାଜାବେଳର ପଣତରେ ମାନ୍ଦି ରାଣି ବାନ୍ଧିବା, ଶବରଘରେ
 ଓ ଶବରୁଣୀ ଲଳିତାଗର୍ଭରୁ ଜାତ ହେବା ପ୍ରଭୃତ ବଂଶ ପରମ୍ପରା
 ଧରି ଯଥାକ୍ରମେ ଦକତା-ସେବକ ଓ ଶୁଣ୍ଢ ସୁଆର ହେବା,
 ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ବର ମାଗିବା, ଯଥା—

ରାତ୍ର ଅର୍ଦ୍ଧମାନେ ତୋ କବାଟ ପଡ଼ିଥିବ ।
 ରାତ୍ର ପାଞ୍ଚ ଘଡ଼ି ଆଉଁ କବାଟ ଫିଟିବ ॥
 ସବୁ ହୋଇ ତିନିଘଡ଼ି ଶୟନ କରିବ ।
 ଖାଉ ଭୁଞ୍ଜି ଜଗନ୍ନାଥ ହାତ ନ ଶୁଖିବ ॥
 ଦିନକ ଯାକର ଭୋଗ ଭୁଞ୍ଜୁଥିବ ରହି ।
 ଏହି ବର ଦେବା ମୋତେ ତ୍ରେଲୋକ୍ୟଗୋସାଇଁ ॥

ଆହୁରି ପୁଣି—

ତୁମେ ଯେବେ ବର ଦେବ ମାଗୁଅଛ ମୁହିଁ ।
 ମୋହର ବଂଶରେ କେହି ନ ଥିବେ ଗୋସାଇଁ ॥
 ଠାକୁରେ ବୋଇଲେ ଏହା ମାଗୁ କାହିଁ ପାଇଁ ।
 ତୋତେ ଘେନି ଯୁଗ ରାଜ୍ୟ କରୁଥିବି ମୁହିଁ ॥

ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ବୋଲେ ମୋର ତେଣେ କାର୍ଯ୍ୟ ନାହିଁ ।
 ସବୁଦିନେ କାରତି ସଂସାରେ ଥିବ ରହି ॥
 ପୁତ୍ର ନାତି ବୋଲିବେ ଯେ ଦେଉଳ ଆମ୍ଭର ।
 ଆମ୍ଭର ବୋଇଲେ ଧର୍ମ ଯିବ ଯେ ମୋହର ॥^(୧୧)

ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଖାଣ୍ଡି ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି ଓ ଐତିହ୍ୟଦ୍ୟୋତକ
 ବର୍ଣ୍ଣନା ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଆଉ ସବୁ ପ୍ରାୟ ଏକା ପରି ।

ନୀଳାମ୍ବର ଦାସଙ୍କ ପର ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ
 ବୈଷ୍ଣବ କବି ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ‘ପ୍ରେମଭକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଗୀତା’ରେ
 ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ଵ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଧାରଣା
 ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ସେ କହନ୍ତି, ନୀଳାଚଳସ୍ଥ ରତ୍ନମୟ
 ବେଦୀ ଉପରେ ଯେଉଁ ମୂର୍ତ୍ତି ସବୁ ବିରାଜମାନ କରୁଛନ୍ତି ସେ
 ହେଉଛନ୍ତି ‘ଓଁ’କାରରୂପା ହ୍ଲାଁ-ଶ୍ଲାଁ-କ୍ଲାଁ । ହ୍ଲାଁ ହେଉଛନ୍ତି
 ବଳଭଦ୍ର ବା ରୁଦ୍ର; ଶ୍ଲାଁ ହେଉଛନ୍ତି ସୁଭଦ୍ରା; କ୍ଲାଁ ହେଉଛନ୍ତି
 ଜଗନ୍ନାଥ ବା ବିଷ୍ଣୁ । ସ୍ଵର୍ଗ-ମଞ୍ଚ-ପାତାଳ ତିନିପୁର ତାଙ୍କର
 ବଜାଠିରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହାଛଡ଼ା ସୁଦର୍ଶନଙ୍କୁ ଏଥିରେ
 ‘ମହାଶୂନ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ୟୋତି’ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାହୋଇଛି ।
 ସେତିକି ନୁହେଁ, ଏହି ଋଷିମୂର୍ତ୍ତି ‘ହ-ରେ-କୃ-ଷ୍ଣ’ ମହାମନ୍ତ୍ରର
 ରୂପାନ୍ତର ଓ ସୁଭଦ୍ରା ‘ରାଧା’ଙ୍କର ଗୁପ୍ତ ବୋଲି ମଧ୍ୟ
 କୁହାଯାଇଛି^(୧୨) । ଏହିପରି ବହୁବିଧ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ କଳ୍ପନା
 ବୈଷ୍ଣବ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଅନେକତ୍ର ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ।
 ଯାହାହେଉ, ଏଥିରେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ଉପରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ
 ବର୍ଣ୍ଣାରୋପ ବିନା ତାଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ନୂତନ
 କଥା ପ୍ରକାଶ ପାଇ ନଥିବାରୁ ଏହାକୁ ଭକ୍ତର ବିଶ୍ଵାସ ଛଡ଼ା
 ଆଉ କିଛି କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ ।

୧୦ । ଦେଉଳତୋଳା - ନୀଳାମ୍ବର ଦାସ

୧୧ । ଦେଉଳତୋଳା - ଶିଶୁ କୃଷ୍ଣଦାସ ।

୧୨ । ଓଁକାର ବ୍ରହ୍ମ ବିନ୍ଦୁ ସେହି	।	ଅନ୍ତ ଶେଷଦେବ ସେହି	।।
ତଥୁ ଉପରେ ଚକ୍ରମାନ	।	ଅଟେ ପୃଥିବୀ ଆୟତନ	।।
ସ୍ଵର୍ଗ ପାତାଳ ମଞ୍ଚ ତିନି	।	ବଜାଠି ସ୍ଵରୂପେ ଜନମି	।।
ତାହାଣେ ବଳଭଦ୍ର ରୂପ	।	ଏହି ଯେ ବିରାଟ ସ୍ଵରୂପ	।।
ଅନନ୍ତ ଅଙ୍ଗ ଏ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ	।	ଓଁକାର ହ୍ଲାଁ ଅଙ୍ଗ ଜନମ	।।
ବାମେ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଯେହି	।	କ୍ଲାଁ ଅଙ୍ଗରେ ବିଜେ ସେହି	।।

ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଭକ୍ତକବି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ତାଙ୍କ ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମଗୀତା’ରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଆଖ୍ୟାୟିକାର ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି ।

ଶବରର ଶରୀରାତରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଦେହତ୍ୟାଗ ହେବା ସମ୍ଭାବ ଶୁଣି ପଞ୍ଚ-ପାଣ୍ଡବ ଆସି କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପିଣ୍ଡ ଦାହ କରିବାକୁ ମନସ୍ଥ କଲେ । ସହଦେବଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶମତେ ଦେହତ୍ୟାଗ ସ୍ଥାନରୁ ଝରିଣ କ୍ରୋଶ ଅନ୍ତରରେ ଥିବା ନୀଳଗିରି ନିକଟସ୍ଥ ସ୍ୱର୍ଗଦ୍ୱାରାରେ ପିଣ୍ଡ ଦାହ କରିବା ନିଷ୍ପନ୍ନ ହେଲା । ତା’ପରେ ଚନ୍ଦନକାଠର ଗୋଟିଏ ଖଟ ଡିଆରି ହେଲା । ସେଥିରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଶୁଆଇ ପାଣ୍ଡବମାନେ ସେହି ଖଟକୁ ଧରି ନୀଳଗିରିଠାରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ତା’ପରେ ନୀଳସୁନ୍ଦର ବଣରୁ ଚନ୍ଦନକାଠ ଆଣି ସେଥିରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଶରୀର ରଖି ଅଗ୍ନିସଂଯୋଗ କଲେ; କିନ୍ତୁ ପିଣ୍ଡ ଦଗଧି ହେବା ତେଣିକି ଆଉ ଦେହର ଗୋଟିଏ ଲୋମ ସୁଦ୍ଧା ପୋଡ଼ିଲା ନାହିଁ । ଏହିପରି ପାଞ୍ଚଦିନ ପାଞ୍ଚ ରାତ୍ରି ଗଲା; କିନ୍ତୁ ପାଦ-ପାଣି ବିନା ଆଉ କିଛି ପୋଡ଼ିଲା ନାହିଁ । ଏତିକିବେଳେ ଶୂନ୍ୟରୁ ବାଣୀ ଶୁଣାଗଲା, “ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପିଣ୍ଡ ଅଗ୍ନିରେ ଦଗଧି ହେବ ନାହିଁ; ଏହାକୁ ସମୁଦ୍ରରେ ମେଲିଦେଇ ଘରକୁ ଫେରିଯାଅ ।” ତା’ପରେ ପଞ୍ଚ-ପାଣ୍ଡବେ ସମୁଦ୍ରରୁ ପାଣି ଆଣି ଅଗ୍ନି ଶୀତଳ କଲେ ଓ ପିଣ୍ଡଟିକୁ ସମୁଦ୍ର ଭିତରକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ । କିଛିଦିନ ପରେ ପିଣ୍ଡ ଆସି କୂଳରେ ଲାଗିଲା । ଦିନେ ବସୁ ନାମରେ ଜଣେ ଶବର ମୃଗୟା କରୁ

କରୁ ବାଙ୍କିମୁହାଣ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ପିଣ୍ଡ ଦେଖି ସେଇଟିକୁ ଆଣି ରୋହିଣୀକୁଣ୍ଡ ନିକଟସ୍ଥ ବଟମୂଳରେ ରଖିଲା । ସେଦିନଠାରୁ କନ୍ୟମୂଳ ପ୍ରଭୃତି ଭୋଗ ଲଗାଇ ତାକୁ ପୂଜା କରୁଥାଏ । ଦିନେ ଚନ୍ଦ୍ରବଂଶୀ ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଝରିଦିଗକୁ ପ୍ରେରଣ କଲେ । ପୂର୍ବଦିଗକୁ ଯିବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆସି ଶବରଠାରୁ ବଟବୃକ୍ଷ ମୂଳେ ବିଷ୍ଣୁ ପୂଜା ପାଉଥିବା ଜାଣି ରାଜାଙ୍କୁ ଖବର ଦେଲେ । ରାଜା ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା ବେଳକୁ ସେଠାରେ ଆଉ ମୂର୍ତ୍ତି ନ ଥିଲା । ତେଣୁ ସେ ମନଦୁଃଖରେ ଥିଲାବେଳେ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଆଦେଶ ହେଲା, ‘ବାଙ୍କିମୁହାଣଠାରେ ଏକ ଦାରୁ ଭାସିଆସିବ । ତାଙ୍କୁ ଆଣି ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରି ପ୍ରାସାଦରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କର ।’ ରାଜା ତାକୁ ଘେନାଇ ଆସି ପ୍ରାସାଦ ଭିତରେ ରଖିଲେ । ଷୋଳଦିନ ପରେ ଦେଖନ୍ତି ତ ସେଠାରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତିରୂପେ ବିରାଜମାନ କରିଛନ୍ତି^(୧୩) ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପଞ୍ଚ-ପାଣ୍ଡବେ ଆସି କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଶରୀରକୁ ଦହନ କରିବା, କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପିଣ୍ଡକୁ ପାଣ୍ଡବମାନେ ଚନ୍ଦନକାଠର ଖଟରେ ଶୁଆଇ ବୋହିଆଣିବା, କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପିଣ୍ଡକୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମସ୍ଥ ସ୍ୱର୍ଗଦ୍ୱାରାକୁ ଆଣି ଦହନ କରିବା ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି କଥା ଛାଡ଼ିଦେଲେ ବାକି ସବୁ ଝନପୁରାଣର ଅନୁରୂପ । ଝନପୁରାଣ ପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ବଦଳରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି, ମାତ୍ର ସେ ମୂର୍ତ୍ତିସବୁ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ

ମଧ୍ୟେ ସୁଭଦ୍ରା ବ୍ରହ୍ମ ରୂପ ।	ରାଧାଙ୍କ ଅଙ୍ଗେ ତହିଁ ଗୋପ୍ୟ । ।	
ପାରୁଣେ ସୁଦର୍ଶନ ଯତି ।	ସେ ମହା ଶୂନ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ଜ୍ୟୋତି । ।	
×	×	×
ହ ଅ ଅକ୍ଷର ଭଦ୍ର ଶାଖା ।	ଗୁପ୍ତତ ରୂପେ ଏ ରାଧିକା । ।	
ରେ ଅକ୍ଷର ଯେ ବଳଦେବ ।	ରେବତୀପତି ଅନୁଭବ । ।	
କୁରୁ ଅକ୍ଷର କୃଷ୍ଣଦେହୀ ।	ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଯାହା କହି । ।	
ଷଅ ସେ ସୁଦର୍ଶନ ପୁଣ ।	ଏମନ୍ତେ ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରମାଣ । ।	

ପ୍ରେ. ଭ. ବ୍ର. ଗୀ. ଅ. ୫ ପ ୧୦୧-୧୫

୧୩ । “ରାଜା ତା ଘେନାଇଁ ଅଇଲେ ।	ପ୍ରାସାଦ ଭିତରେ ରଖିଲେ । ।
ଏମନ୍ତେ ଷୋଳଦିନ ଅନ୍ତେ ।	ଦେଖିଲେ ଯାଇ ନରନାଥେ । ।
ଧରିଣ ଚତୁର୍ଥା ମୂରତି ।	କପଟେ ଦାରୁ ବ୍ରହ୍ମ ଜ୍ୟୋତି । ।”

ଦାରୁବ୍ରହ୍ମଗୀତା, ଅ-୩, ପୃ-୪୫-୪୬ ।

ହେଲା ପରି ବର୍ଣ୍ଣିତ ନାହିଁ । ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ ହିଁ ଷୋଳଦିନ ପରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତିରୂପେ ସିଂହାସନରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଲେ । ଏଥିରେ ଯାହା କିଛି ନୂଆ, ଯାହା କିଛି ଅଧିକ ତାହା ହୁଏତ ଭକ୍ତ କବିଙ୍କ ଦିବ୍ୟ କଳ୍ପନାପ୍ରସୂତ କିମ୍ବା ସେ କାଳର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅବଲମ୍ବନରେ ଲିଖିତ ।

ତା'ପରେ ପ୍ରେମଭକ୍ତିର ଉପାସକ କବି ଦିବାକର ଦାସ 'ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତାମୃତ'ରେ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତିକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

“ଶ୍ରୀ ବଳଭଦ୍ର ସୁଭଦ୍ରା । ଜଗନ୍ନାଥ ଯେ ସୁଦର୍ଶନ ॥
ଯେ କ୍ଷେତ୍ରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଧା ମୂର୍ତ୍ତି । ପ୍ରକାଶ ହୋଇଣ ଅଛନ୍ତି” ॥^(୧୪)
ପୁଣି ମଧ୍ୟ—

“ଶ୍ରୀ ବାଜ ବଳଭଦ୍ର ହୋଇ । ହୁଁ ବାଜ ସୁଭଦ୍ରା ମୂର୍ତ୍ତି ॥
କୁଁ ବାଜ ଜଗନ୍ନାଥ ଭବ^(୧୫)” ।...

ଏ ମହାତ୍ମା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସମସ୍ତ ଅବତାରର ମୂଳ କାରଣ^(୧୬) ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ଅଯୋଧ୍ୟା, ମଥୁରା, ବୃନ୍ଦାବନ, କାଶୀ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ କ୍ଷେତ୍ରଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ^(୧୭) ବୋଲି କହିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରେମଭକ୍ତିର ପରାକାଷ୍ଠା ଦେଖାଇବାପାଇଁ ଶେଷରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ କୃଷ୍ଣ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ତଥାପି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ବ୍ୟାପ୍ୟ ଓ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବ୍ୟାପକ ବୋଲି ସେ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି^(୧୮) ।

କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଦେଖିବାର କଥା, ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ମଧ୍ୟ ‘ପ୍ରେମ-ଭକ୍ତି-ବ୍ରହ୍ମଗୀତା’ରେ କୃଷ୍ଣ ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅଭେଦ କଳ୍ପନା କରି ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିକୁ ତ୍ରିବାକାକ୍ଷର (ହୁଁ-କୁଁ-କୁଁ) ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି, ମାତ୍ର ସେ ବଳଭଦ୍ରଙ୍କୁ ହୁଁ^(୧୯) ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି କହିଲାବେଳକୁ ଦିବାକର ଦାସ କୁଁ ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି କହନ୍ତି^(୨୦) । ଏତାଦୃଶ ମତଦ୍ୱେଷ ଭିତରେ କି ରହସ୍ୟ ନିହିତ ତାହା ଚିନ୍ତନୀୟ ।

ଏହାଛଡ଼ା ‘Mysticism in the Temple of Jagannath at Puri’ ନାମକ ଏକ ଆଲୋଚନା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଷ୍ଣୁର ଆଲୋଚନା ହେବା ଦେଖାଯାଏ । ସେଥିରେ ଲେଖକ ଦାର୍ଶନିକ ଚିନ୍ତାଧାରାକୁ ମୂଳ କରି ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି-ଗଠନର ଲକ୍ଷ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କହିବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଛନ୍ତି— ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ ମୂଳରେ ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ଥିଲାପରି ଲାଗେ ନାହିଁ । ଏ ତିନୋଟି ହେଉଛନ୍ତି ପ୍ରଧାନ-ପୁରୁଷ-କାଳ । ଯେତେବେଳେ ପ୍ରଧାନ ଓ ପୁରୁଷ କାଳଦ୍ୱାରା ଏକତ୍ର ହୁଅନ୍ତି ସେତେବେଳେ ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ ଓ ତମ ଯୁକ୍ତ ‘ମହତ୍’ ହୋଇପଡ଼େ । ସେ ସମୟରେ ‘ପ୍ରଧାନ’ ବାଜୋପରିସ୍ଥ ଆବରଣ ସଦୃଶ ମହତକୁ ଆବୃତ କରିପକାଏ । ଫଳରେ ମହତ୍ ବୈକାରିକ, ତୈଜସ ଓ ଭୂତାଦି ତମଃ ସହିତ ଅହଙ୍କାରକୁ ସୃଷ୍ଟି କରେ । ତା'ପରେ ବୈକାରିକ ଭାବରୁ ମନ, ତୈଜସ ଭାବରୁ ଦଶ ଜନ୍ମିୟ ଓ ଭୂତାଦି ତମୋଭାଗରୁ

୧୪ । ଜଗନ୍ନାଥଚରିତାମୃତ-ଦିବାକର ଦାସ, ଅ. ୪, ପୃ. ୧୯-୨୦ ।

୧୫ । Ibid ପଦ ୨୪-୨୫ ।

୧୬ । “ପରମ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗନ୍ନାଥ । ଅବତାର ପରେ ସଂସ୍ଥିତ । ।

କୋଟି କୋଟି ଯେ ଅବତାର । ଜଗନ୍ନାଥ-ଅଙ୍ଗୁ ବାହାର” Ibid ପୃ. ୪୧-୪୨

୧୭ । “ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଛାଇରୁ । ସର୍ବ କ୍ଷେତ୍ର କାତ ତହିଁରୁ । ।

ଅଯୋଧ୍ୟା ଦ୍ୱାରକା ଯେ କାଶୀ । ମଥୁରା ବୃନ୍ଦାବନବାସୀ । ।

ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରୁ ଜାତ ହୋଇ । ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପୂଜା ଲଭିଲେ ମହୀ” । Ibid ପୃ ୧୦୪-୬

୧୮ । “ଏ ଜଗନ୍ନାଥ- ଅଙ୍ଗୁ ଜାତ । ଗୋପେ ଗୋବିନ୍ଦ ଲୀଳାମୃତ” । Ibid ୯-୪୩

୧୯ । “ଅନନ୍ତ ଅଙ୍ଗ ଏ ପ୍ରଚ୍ଛିନ୍ନ । ଓଁକାର ହୁଁ ଅଙ୍ଗ ଜନମ” । । ପ୍ରେ: ଭ:ବ୍ର:ଗା:, ଅ ୫. ପ ୫ ।

୨୦ । “ଶ୍ରୀ ବାଜ ବଳଭଦ୍ର ମୂର୍ତ୍ତି । ହୁଁ ବାଜ ସୁଭଦ୍ରା ମୂର୍ତ୍ତି” । ଜଗନ୍ନାଥ ତ:, ଅ: ୪ ପୃ ୨୪ ।

ପଞ୍ଚ ତନ୍ମାତ୍ର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହିପରି ଭୌତିକ ସୃଷ୍ଟି ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ପ୍ରଥମେ ସୃଷ୍ଟି ଯେଉଁ ଆକାର ଧାରଣ କରିଥାଏ ଓ ସ୍ୱୟଂକୁ ବ୍ରହ୍ମା ଯହିଁରେ ଆସନ ପାତି ବସିଥାନ୍ତି ତା' ଏକ ତିମ୍ବାକୃତି ବିଶିଷ୍ଟ ଅଟେ । ଏହି ହେତୁରୁ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ଆକାର ତିମ୍ବ ସଦୃଶ କରାଯାଇଛି । ସେ ଆହୁରି ଲେଖିଛନ୍ତି, "If we divide the egg breadthwise into three, we will get two semiovals on two extremities and an oval in the middle. The Trinity are the first manifestations of existence and each of the Trio represents an active principle. The Mundane egg is a shape we can envisage but not an actual existence, Pradhan (otherwise known as Prakrity) Purusha and Kala are Trio and are the first to exist. ... One is therefore, led to think that the Trio Jagannath, Balaram and Subhadra are the mystic representations of these three fundamental aspects of Vishnu^(୨୧)" ଏସବୁ ବିଷୟ କଲେ ମନେହୁଏ, ଏହା ମଧ୍ୟ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ତତ୍ତ୍ୱର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଭାବନା ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ହୋଇ ନ ପାରେ ।

ଏ ବିଷୟରେ ଆଉ ଏକପ୍ରକାର ଆକ୍ଷରିକ ମତବାଦ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ବହୁ କାଳରୁ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯନ୍ତ୍ରପୂଜା ଘନିଷ୍ଠଭାବେ ପରିଚିତ ହୋଇ ଆସିଛି । ଏହାକୁ ହିଁ ସାମଗ୍ରୀ କରି ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ପଣ୍ଡିତ ସଦାଶିବ ସାର୍ବଭୌମ ମହାଶୟ ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର ଓ ସୁଭଦ୍ରା ମୂର୍ତ୍ତିତ୍ରୟ ପ୍ରଣବସମ୍ପନ୍ନା ଅ-ଉ-ମ (ଓଁ) ଅକ୍ଷର-ଜ୍ଞାପକ ଚିହ୍ନ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି । ଷ୍ଟାର୍ଲିଂ ସାହେବ କହନ୍ତି, 'ପିଟରସନ୍ ନାମରେ ଜଣେ ଇଂରେଜୀ ସମାଲୋଚକ ଉକ୍ତ ମତବାଦର ପ୍ରସରକ ଥିଲେ^(୨୨) ।' ବୌଦ୍ଧ ତ୍ରିରତ୍ନବାଦୀମାନଙ୍କ ପରି ଅବଶ୍ୟ ଏଥିରେ ଆକୃତିଗତ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ

ଦିଆଯାଇନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଯାହାହେଉ, ଏହି ମତରେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେଥିରେ ଏକ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଧାରଣାର ଆରୋପ ବିନା ଆଉ କିଛି ନୂତନତା ନାହିଁ ।

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ପ୍ରାଚୀନ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କଠାରୁ ଏକ ଉଭତ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ । ଶ୍ଳୋକଟି କେଉଁ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଆସିଛି, ତାହା ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ମୁଁ ଖୋଜି ପାଇନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏହାର ଯଥାର୍ଥ ଉତ୍ତର ମିଳୁନାହିଁ । ଅନନ୍ତକାଳ-ସ୍ରୋତ ମଧ୍ୟରୁ ଅହୋରାତ୍ର ବିଭାଗକୁ ଉପାଦାନ କରି ସେଥିରେ ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର, ସୁଭଦ୍ରା, ସୁଦର୍ଶନ ରୂପ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତିର ଆରୋପ କରାହୋଇଛି ।

ଶ୍ଳୋକଟି ହେଉଛି—

କୃଷ୍ଣା କୃଷ୍ଣା ଜଗନ୍ନାଥଃ ଘସ୍ତଃ ଶୁଭ୍ରା ବଳାତକଃ ।
ସାୟଂ ସୁଭଦ୍ରା ହାରିତ୍ରୀ କାଳଚକ୍ରଃ ସୁଦର୍ଶନଃ ॥

ଅର୍ଥାତ୍ କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣର ଜଗନ୍ନାଥ ରାତ୍ରି, ଶୁଭ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ବଳଭଦ୍ର ଦିବସ, ହରିତ୍ରୀ ବର୍ଣ୍ଣର ସୁଭଦ୍ରା ସନ୍ଧ୍ୟା ଓ ସୁଦର୍ଶନ କାଳଚକ୍ରର ପ୍ରତୀକ ଅଟନ୍ତି । ଏହି ମତରେ ସୁଦର୍ଶନଙ୍କୁ ଅଧିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆ ହେଲାପରି ମନେହୁଏ । ବୋଧହୁଏ, 'ଅହିର୍ବ୍ୟୁସଂହିତା' ପ୍ରତିପାଦିତ ସୁଦର୍ଶନଙ୍କ ଆଧିକ୍ୟ ପ୍ରଖ୍ୟାପନ ପାଇଁ କେହି ଜଣେ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଶ୍ଳୋକଟିଏ କଳ୍ପନା କରି ଲୋକରେ ପ୍ରସର କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଯାହାହେଉ, ଏହି ମତରେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ବଦଳରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ଗ୍ରହଣ କରିବା କଥା ବିନା ଆଉ କିଛି ଥିଲାପରି ଲାଗେନାହିଁ । ବିଶେଷତଃ, ଶ୍ଳୋକଟିର ମୂଳ ଜଣାପଡ଼ୁ ନ ଥିବାରୁ ଏହା ଉପରେ କୌଣସି ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେବା ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପରିସ୍ଥିତି ଓ ପୁରୋଦୃଷ୍ଟିକୁ ନଜର ରଖି ଐତିହାସିକ ପ୍ରଣାଳୀରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିପରି ଆଲୋଚନାମାନ କରାଯାଇଛି ଦେଖିବା । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ବୌଦ୍ଧ ତ୍ରିରତ୍ନ ଚିହ୍ନରୁ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଉପାସନାର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଛି

୨୧ । Mysticism in the Temple of Jagannath at Puri— by Servus Servorum, Ch. III, pp. 45 & Ch. II, pp. 21.

୨୨ । ଉତ୍କୃତି-ମନ୍ଦିରରେ କଥା - ଶ୍ରୀ ଗୁରୁବାସ ସରକାର, ପୃ. ୮୪ ।

ବୋଲି ଯେଉଁମାନେ କହନ୍ତି ସେମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ହିଁ ଅଧିକ ପରି ଜଣାପଡ଼େ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସମାଲୋଚକ କନିଂହାମ୍, ବଙ୍ଗାଳୀ ଐତିହାସିକ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ରାଜା ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲାଲ ମିତ୍ର, ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ ପ୍ରଣେତା ଡକ୍ଟର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ ପ୍ରଭୃତି ଏହି ମତର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ଭାବେ ଜଣାଶୁଣା ।

ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ଜେନେରାଲ କନିଂହାମ୍ ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ କୃତି ‘ଭିଲସା ଗୋପସ ଓ ବରହୁତ ସ୍ତୂପ’ ନାମକ ଆଲୋଚନା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରଥମେ ଏହି ମର୍ମରେ ମତପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ତା’ପରେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ କାଳୀପ୍ରସନ୍ନ ବନ୍ଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟ ଏ ମତର ସମର୍ଥନ କରି କହିଲେ— ‘ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଲେଖାଅଛି, ଅଶୋକ ସମ୍ରାଟ୍ ଥିଲାବେଳେ ବୁଦ୍ଧ ଭାବରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପାସନା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା^(୨୩) ।’ ତା’ପରେ ଶ୍ରୀଞ୍ଜୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଭଗବାନଙ୍କ ଦଶାବତାର ମଧ୍ୟରୁ ନବମ ଅବତାର ରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କଲେ ବୋଲି ରାଜା ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲାଲ ମିତ୍ର କହନ୍ତି^(୨୪) । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଓଡ଼ିଆ ଓ ବଙ୍ଗାଳୀ କବିମାନଙ୍କ ଲେଖାରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲା ପରି କବିତାମାନ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ^(୨୫) । ଇତିହାସ ଲେଖକ ଷ୍ଟାର୍ଲିଂ ସାହେବ କହନ୍ତି, ‘ସୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବହୁଳ ପ୍ରଚାର ହୋଇପାରିଲାଣି । ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ପ୍ରଥମେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସହାୟତା କରିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ପରେ ତା’ର ବିରୁଦ୍ଧାଚରଣ କଲେ^(୨୬) ।’ ସାର୍ ଜେ.ବି. ଉଡ୍ରଫ୍ ସାହେବ ମନ୍ଦିରର ଜଣେ ଭୂତପୂର୍ବ ଅଧ୍ୟକ୍ଷକଙ୍କଠାରୁ ଅବଗତ ହୋଇଥିଲେ ଯେ, ମନ୍ଦିରର କୌଣସି ଏକ ଜାଗାରେ ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ଥିଲା, କିନ୍ତୁ ତାହା ଘୋଡ଼ାଇ ଦିଆ ହୋଇଛି । ଏଣୁ ସେ ମନେକରନ୍ତି, ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଦିନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରବଳ ପ୍ରତିପତ୍ତି ଥିଲା । ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ

ମହାଶୟ ମଧ୍ୟ ବିଷ୍ଣୁପୁରରୁ ମିଳିଥିବା ଗୋଲାକାର ତାସ୍ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିବରଣୀ ଦେଇ କହିଛନ୍ତି, ‘ଏହି ତାସ୍‌ଗୁଡ଼ିକରେ ଜଗନ୍ନାଥରୂପୀ ବୁଦ୍ଧଦେବ, ମତ୍ସ୍ୟ, କୁର୍ମ, ବରାହ, ନୃସିଂହ ଅବତାର ପରେ ପଞ୍ଚମ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛନ୍ତି । ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଜୟଦେବ ଓ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର କ୍ଷେମେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସମୟରେ ହୋଇଥିବା ଦଶାବତାର ତାଲିକାର ପୂର୍ବରୁ ଏହି ତାସ୍‌ଗୁଡ଼ିକ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ।’ ସେ ଆହୁରି କହନ୍ତି “ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଆଗରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି ପରିଚିତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ ଏହିଭଳି ତାସ୍ ସମ୍ଭବ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ^(୨୭) ।” ଏହିପରି ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଆଲୋଚନା କ୍ରମେ ଏମାନେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରନ୍ତି ଯେ, ଜଗନ୍ନାଥ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ରୂପାନ୍ତର ଓ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଉପାସନା ବୁଦ୍ଧଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀ ତ୍ରିନିତ୍ ଉପାସନାରୁ କେବଳ ଆହରଣ କରାଯାଇଛି । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେମାନେ ଏକ କ୍ରମ ପରିମାଣର ଧାରା ମଧ୍ୟ ଉପସ୍ଥାପିତ କରନ୍ତି ।

ଡା’ଛଡ଼ା Antiquities of Orissa ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ରାଜା ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲାଲ ମିତ୍ର ଏ ବିଷୟରେ ଯାହା ଲେଖିଛନ୍ତି ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଗୁରୁଦାସ ସରକାର ମହାଶୟ ‘ମନ୍ଦିରରେ କଥା’ରେ ତା’ର ଭାବାନୁବାଦ କରିଛନ୍ତି । ସେଥିରେ ଲେଖାଅଛି— ‘ବ୍ରାହ୍ମା ଲିପିର ଯ, ର, ଲ, ବ, ନ— ଏହି ପାଞ୍ଚଟି ବର୍ଣ୍ଣ ବୌଦ୍ଧସାଧକମାନଙ୍କ ମତରେ ଯଥାକ୍ରମେ ମରୁତ, ତେଜ (ଅଗ୍ନି), ଅୟ (ଜଳ), କ୍ଷିତି ଓ ବ୍ୟୋମ ଏହି ପଞ୍ଚଭୂତର ବୀଜ ଜଡ଼ ପ୍ରକୃତିର ସାଙ୍କେତିକ ଚିହ୍ନସ୍ୱରୂପ । ଏହି ପଞ୍ଚାକ୍ଷର ମିଳିତ ହୋଇ ପରେ ତ୍ରିଶୂଳାକୃତି ଧାରଣ କରନ୍ତି । ଜଡ଼ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ମିଳନରେ ସଂଘର ଉତ୍ପତ୍ତି ଏବଂ ଧର୍ମ, ବୁଦ୍ଧ ଓ ସଂଘ ଘେନି କେବଳ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ତ୍ରିବିଦ୍ୟା ବା ତ୍ରିନୀତି । ଧର୍ମର ବିଶିଷ୍ଟ ନିଦର୍ଶନ ଚକ୍ରସହିତ ଏହି ତ୍ରିଶୂଳାକୃତି

୨୩ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ କାଳୀପ୍ରସନ୍ନ ବନ୍ଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟ, ଉତ୍କଳ - ମନ୍ଦିରରେ କଥା, ପୃ. ୭୫ ।

୨୪ । Ibid

୨୫ । ଶାରଳା ମହାଭାରତ-ମୁଷଳୀପର୍ବ, ଦେଉଳ ତୋଳା - କୃଷ୍ଣଦାସ, ପ୍ରଭୃତି ।

୨୬ । ଉତ୍କଳ ମନ୍ଦିରରେ କଥା - ପୃ. ୭୩ ।

୨୭ । ମନ୍ଦିରରେ କଥା - ଗୁରୁଦାସ ସରକାର ପୃ. ୮୩ ।

ଚିହ୍ନଟି ମିଳିତ ହୋଇ ଜଗନ୍ନାଥ ତ୍ରିଭୁବାଦର ସଙ୍କେତରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲା^(୨୮) । ଏହିପରି ଭାବେ ତିନୋଟି ଚିହ୍ନ ଏକ ଶ୍ରେଣୀରେ ସଜାଯାଇ ଉପାସିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲେ ।

“ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ଶବରମାନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଦାକ୍ଷିତ ହେଲେ । ପୁରୀରେ ବୌଦ୍ଧସ୍ତୂପ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ଓ ସେଥିରେ ବୌଦ୍ଧ ତ୍ରିରତ୍ନ ସ୍ୱାଭାବିକ କ୍ରମରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଥିଲା । ଏ ସ୍ତୂପ ଶବରମାନଙ୍କ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପୂଜାପାଠ ଥିଲା । ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବା ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯେତେବେଳେ ମହାଯାନ ପଦ୍ମା ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ବୁଦ୍ଧ ଓ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱମାନଙ୍କ ପୂଜା ଆରମ୍ଭ ହେଲା ସେତେବେଳେ ସରଳପ୍ରାଣ ଶବରମାନେ ସ୍ତୂପର ତ୍ରିରତ୍ନ ଚିହ୍ନଟିକୁ ପୂଜା କଲେ । ଏ ସମୁଦାୟ ଚିହ୍ନ ଅର୍ଥାତ୍ ଚିହ୍ନ ତ୍ରୟକୁ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା ।... କିଛିକାଳ ପରେ ଯେତେବେଳେ ମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜାର ସ୍ତୁତିପାତ ହେଲା ସେତେବେଳେ ସେ ତିନୋଟି ଚିହ୍ନକୁ କାଠରେ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରି ଲୋକେ ପୂଜା କଲେ ଓ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କୁ ମନୁଷ୍ୟାକୃତି ଦେବା ଲାଗି ସ୍ୱାଭାବିକ ଇଚ୍ଛାର ପରିପୁରଣ ନିମିତ୍ତ ଆଖି ନାକ ଦେଖାଇବାପାଇଁ ଯେତେଦୂର ସମ୍ଭବ ଚିତ୍ରର ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ । ମୂର୍ତ୍ତି ଯେତେବେଳେ ତିନୋଟି ହୋଇଗଲେ, ସେତେବେଳେ ଜଗନ୍ନାଥ (ବୁଦ୍ଧ) ଧର୍ମ ଓ ସଂଘର ଆରୋପ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱାଭାବିକ ଗତିରେ ଏ ମୂର୍ତ୍ତିତ୍ରୟ ଗଠିତ ହୋଇଅଛି । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଧର୍ମନାରୀ ବୋଲି ପରିକଳ୍ପିତ ହୁଅନ୍ତି ଓ ଆଉ ମଧ୍ୟ ସଂଘରେ ପରସ୍ପର ଭାଇଭଉଣୀର ସମ୍ପର୍କ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର କଠୋର ନିୟମାନ୍ତର୍ଗତ । ଏଣୁ ସରଳ ଶବର ବିଶ୍ୱାସରେ ତିନୋଟି ମୂର୍ତ୍ତି ଦୁଇଭାଇ ଓ ଜଣେ ଭଉଣୀ ବୋଲି ପରିଗଣିତ ହେଲେ ଏବଂ ଏ ତିନିଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ମୁଖ୍ୟ ହେଉଛନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥ, ଯାହାଙ୍କ ପୂଜା ସେତେବେଳକୁ ଅନ୍ତତଃ ତିନିଶହ ବର୍ଷର ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିପାରିଥିଲା ।... ଏଣୁ ଏହା ଯେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଅବଶେଷ, ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ^(୨୯) ।”

ଏ ମତରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ରୂପାନ୍ତର ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି; କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ଠାରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତିର କାହିଁକି ବୈସାଦୃଶ୍ୟ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ତା’ର କୌଣସି କାରଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୋଇନାହିଁ । ପୁଣି ମଧ୍ୟ, ଏହି ଚିହ୍ନଗୁଡ଼ିକ କି ଧରଣର କ୍ରମବିବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟଦେଇ ମାନବୀୟ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ପରିଣତ ହୋଇଛନ୍ତି ତା’ର ଧାରାବାହିକ ବିବରଣୀ ଅଦ୍ୟାପି ମିଳିନାହିଁ । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଡକ୍ଟର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ ଯେଉଁ ବାଚସ୍ପତି ଚିତ୍ରମ୍ଳେଚନ ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି ତାହା ଯଥେଷ୍ଟ ସନ୍ତୋଷଜନକ ନୁହେଁ ।

ଏହାଛଡ଼ା ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମନୋମୋହନ ଗାଙ୍ଗୁଲି ମହାଶୟ Orissa and Her Remains ଗ୍ରନ୍ଥରେ କର୍ତ୍ତୈକ୍ ସାଇକ୍ସଙ୍କ ନାମକ ଜଣେ ଲେଖକଙ୍କ ମତ ଉଦ୍ଧାର କରି କହିଛନ୍ତି, “ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ବିରୂପତା (Uncouth) ଦେଖିଲେ ଜଣାପଡ଼େ ଏହା ବୌଦ୍ଧ ‘ଚୈତ୍ୟ’ ର ସହିତ ବହୁ ଅଂଶରେ ସାଦୃଶ୍ୟଯୁକ୍ତ^(୩୦)” । ହୁଏତ ହୁଏନ୍ସାଂଙ୍କ ବିବରଣୀ ପଡ଼ି ତାଙ୍କର ଏହି ଧାରଣା ବଳବତ୍ତର ହୋଇଛି । ହୁଏନ୍ସାଂଙ୍କ ବିବରଣୀରୁ ସେ ସମୟରେ ପୁରୀରେ ବୌଦ୍ଧ ଚୈତ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଥିବା ଜଣାପଡ଼େ । ତା’ ବୋଲି ଚୈତ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ମୁଖ-ତନ୍ତ୍ର-କର ବିଶିଷ୍ଟ କରି ପୂଜା କରାଯିବା ଧାରଣାରେ କେତେଦୂର ସଙ୍ଗତି ଅଛି ତାହା ଚିନ୍ତାର ବିଷୟ । ବିଶେଷତଃ ଏହିଭଳି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅନ୍ୟତ୍ର ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଉ ନ ଥିବାରୁ ଏହାକୁ ଏକ ସାମୟିକ କଳ୍ପନା ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି କୁହାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ ।

ଓଡ଼ିଶାର ବିଶିଷ୍ଟ ଐତିହାସିକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ନାନାବିଧ ପ୍ରମାଣ ବଳରେ ଜଗନ୍ନାଥ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ ଧାରଣା ମନରେ ପୋଷଣ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି— ‘କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ ପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଗାଳମାଧବ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ରାଜାଙ୍କର ପୁରୀମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଖାରବେଳ ରାଜଦ୍ୱ ବୃତ୍ତାନ୍ତର ଛାୟାମାତ୍ର । କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ନାଳମାଧବ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡ ଖୋଦିତ ଜୈନ ତ୍ରିରତ୍ନମୂର୍ତ୍ତି । ଏହାହିଁ

୨୮ । Ibid

୨୯ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ — ଡକ୍ଟର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ ।

୩୦ । Orissa and Her Remains— M.M. Ganguly, pp. 406.

କଳିଙ୍ଗର ଜାନାସନ ବା ଜାନସିଂହାସନ । ଏହି ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡରେ ଜୈନ ବା ବୌଦ୍ଧ ତ୍ରିରତ୍ନମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହାକୁ ହିଁ ଶବ୍ଦରମାନେ ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ତ୍ରିରତ୍ନର ଅନୁକରଣରେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏମାନେ ହସ୍ତ-ପଦ-ଶୂନ୍ୟ । ଏମାନଙ୍କର ହସ୍ତପଦଶୂନ୍ୟତା ପାଇଁ ପୌରାଣିକମାନେ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ନାନାପ୍ରକାର ଗନ୍ଧ ଉଦ୍ଭାବନ କରିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରବଳ ଚେଷ୍ଟାସତ୍ତ୍ୱେ ସେମାନେ ଏ ବିଷୟ ଲୁଚାଇବାପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୋଇନାହାନ୍ତି । ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ପୁନରୁତ୍ଥାନ ଯୁଗରେ ତ୍ରିରତ୍ନମୂର୍ତ୍ତି ପରିବର୍ତ୍ତନରେ ତ୍ରିରତ୍ନସଦୃଶ ତିନୋଟି ହସ୍ତପଦଶୂନ୍ୟ କାଷ୍ଠମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା^(୩୧) ।

ଏହି ମତରେ ଜୈନ ତ୍ରିରତ୍ନରୁ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଉଦ୍ଭବ ହେବା କଥା ଯଦିତ କୁହାଯାଇଛି ତଥାପି ପୁରାଣ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀକୁ ଏକାବେଳକେ ବାଦ୍ ଦିଆଯାଇନାହିଁ । ଏହା ହିଁ ଏ ମତର ଅନ୍ୟତମ ବିଶେଷତ୍ୱ ।

ଅଧ୍ୟାପକ ପ୍ରଭାତ ମୁଖାର୍ଜୀ ତାଙ୍କର ‘Vaishnavism in Orissa’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରି ଆଉ ଏକ ପ୍ରକାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇଛନ୍ତି । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

ଗୁପ୍ତବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବାସୁଦେବଧର୍ମ ଅର୍ଥାତ୍ ଭାଗବତଧର୍ମ ଯାହାକି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଲା, ଭାରତରେ ବହୁଳ ଭାବେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲା । ସେତେବେଳେ ବାସୁଦେବ ଓ ସଙ୍କର୍ଷଣ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳରାମ ନାମରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ପୂଜା ପାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । ବରାହମିହିରଙ୍କ ‘ବୃହତ୍‌ସଂହିତା’ରେ ବଳଦେବ ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ‘ଏକାନଂଶା’ ଦେବାଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ସେହି ଏକାନଂଶା ହିଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ସୁଭଦ୍ରା ଅଟନ୍ତି । ସେ ଯେପରି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଭଉଣୀ

ସେହିପରି ‘ଶକ୍ତି’ ବା ‘ସ୍ତ୍ରୀ’ ମଧ୍ୟ । ଏଣୁ ତାହାକୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ରୂପାନ୍ତର ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ପରେ ସେ ଏକା ‘ରାଧା’ ରୂପରେ ଗୃହୀତ ହେଲେ । ଏଣୁ ଜଗନ୍ନାଥ-ସୁଭଦ୍ରା-ବଳଭଦ୍ର ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଭାଗବତଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀ କୃଷ୍ଣ-ଏକାନଂଶା-ବଳଦେବ ବିନା ଆଉ କିଛି ନୁହନ୍ତି^(୩୨) । ଏହିପରିଭାବେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିର ବୈଷ୍ଣବତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ଏହି ମତରେ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଧାରଣା ପୋଷଣ କରାହୋଇଛି ତାହା ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ଦୁର୍ବଳ ସେହି ପରିମାଣରେ ପରମ୍ପରା ବିରୁଦ୍ଧ ବୋଲି ମନେହୁଏ । କାରଣ, ଏଥିରେ ପ୍ରଥମେ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କୁ ‘ଭଗିନୀ’ ବୋଲି କହି ପରେ ତାଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ଏହା ଭାରତୀୟ ପରମ୍ପରା ବିଶେଷତଃ ଓଡ଼ିଆ ପରମ୍ପରାର ଘୋର ବିରୋଧୀ । ଆମ ପରମ୍ପରା ଅନୁଯାୟୀ କୌଣସି ପରିସ୍ଥିତିରେ ‘ଭଉଣୀ’ କୁ ‘ସ୍ତ୍ରୀ’ ବୋଲି କଳ୍ପନା କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ସେ ପୁଣି ଦେବତାଙ୍କଠାରେ । ଝନପୁରାଣ ଭିତରର ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକାଂଶ— ‘ତସ୍ୟ ଶକ୍ତିସ୍ୱରୂପେୟଂ ଭଗିନୀ ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକା’କୁ ଖୁଅ କରି ଏତାଦୃଶ ଅର୍ଥ କରାହୋଇଛି^(୩୩) ।

ଏହା ହୁଏତ ଏକ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଅଂଶ, ନୁହେଁ ତ କେହି ଜଣେ ବକ୍ତ୍ରଯାନୀ କବି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଭିତରେ ସ୍ୱାୟତ୍ତ ଧର୍ମ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖାଇବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏତକ ଯୋଡ଼ିଦେଇ ଥାଇପାରନ୍ତି, କିମ୍ବା ଏହାର ମୂଳ ଅର୍ଥକୁ ଅନ୍ୟ କରାଯାଇ ଥାଇପାରେ । ଯାହାହେଉ, ଏଠାରେ ଭଗିନୀକୁ ସ୍ତ୍ରୀ ବୋଲି କଦାପି କୁହାଯାଇନାହିଁ । କାରଣ, ‘ସୁଭଦ୍ରା ଯଦି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ ସ୍ୱରୂପା ତା’ହେଲେ ସେ ବଳଭଦ୍ରଙ୍କର ହେଲେ ‘ଭାଇବୋହୂ’ । ଭାରତୀୟ ପରମ୍ପରାରେ ଦେବତ୍ୱଶୂର ଓ ଭାଇବୋହୂର ଏକତ୍ର ଅବସ୍ଥିତି କୌଣସି କାଳେ ଶୁଣା ନାହିଁ । ଏପରିକି ଭାଇବୋହୂ ଦେବତ୍ୱଶୂରର ଛାଇ ମାଡ଼ିବା ବି ନିଷିଦ୍ଧ ।

୩୧ । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଐତିହାସିକତା — ଶ୍ରୀ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର (ଭଞ୍ଜ ପ୍ରଦୀପ)

୩୨ । Vaishnavism in Orissa— P. Mukharji, pp. 7 & 8.

୩୩ । Ibid

ଏହିପରି ଥିଲାଠାରେ ଭାଇବୋହୁ ସୁଭଦ୍ରା ଦେବତାଙ୍କୁ ବଳଭଦ୍ରଙ୍କ ସହିତ ଏକାଠି କିପରି ରହିଛନ୍ତି ବୁଝାଯାଉନାହିଁ । ତା'ଛଡ଼ା ଓଡ଼ିଆରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ 'ଲକ୍ଷ୍ମୀ-ନାରାୟଣ ବଚନିକା' ବୋଲି ଗୋଟିଏ କଥା ଅଛି । ତାହା ଗୀତ ଆକାରରେ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରବାଣୀ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ମୁହଁରୁ ଶୁଣାଯାଏ । କଥାଟି ହେଉଛି— 'ଯେତେବେଳେ ରଥଯାତ୍ରା ହୁଏ ଓ ଭାଇଭଉଣୀ ତିନିହେଁଯାକ ଗୁଣ୍ଡିଚା ମନ୍ଦିରକୁ ବିଜେ ହୋଇଯାନ୍ତି, ଫେରିଲା ବେଳକୁ ନଅ ଦିନ ହୁଏ । ସେତେବେଳେ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରର ରତ୍ନ କବାଟ ରାଗରେ ବନ୍ଦ କରିଦିଅନ୍ତି, ଆଉ ଫିଟାନ୍ତି ନାହିଁ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦ୍ଵାରମୁହଁରେ ଠିଆ ରହି ପନ୍ଦାଙ୍କୁ ମଣେଇଲା ଭଳି ବହୁତ କଥା କହିପାରିଲା ପରେ ବୋଲନ୍ତି—

‘ଫେଡ଼ ଫେଡ଼ କମଳିନୀ ଫେଡ଼ ଗୋ କବାଟ,
ତମ ପାଇଁ ଆଶିଛି ମୁଁ ଚିତ୍ରମୁଖୀ ପାଟ’^(୩୪) ।’

ତାହା ଶୁଣି ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ କବାଟ ଫିଟାଇବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ସ୍ଵାମୀଙ୍କୁ ଆହୁରି ଝିଙ୍ଗାସନ୍ତି ଓ ପ୍ରାଣକୁ ବାଧୁଲାଭଳି ବହୁତ କଥା ବୋଲନ୍ତି । ଶେଷକୁ ଅଭିମାନ କଣ୍ଠରେ କହନ୍ତି—

“ଛ ଦିନକୁ କଷ୍ଟ କରି ନ ଦିନ ରହିଲ,
ସୁଭଦ୍ରା କନ୍ୟାକୁ ଘେନି ମୋତେ ପାସୋରିଲ ।”

ଏହିପରି ବହୁତ ଜବାବ ସୁଆଲ ହେଲାପରେ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ କବାଟ ଫିଟାନ୍ତି— ଜଗନ୍ନାଥ ଭିତରକୁ ଯାନ୍ତି^(୩୫) ।”

ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ସୁଭଦ୍ରା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଆଉ ଯାହା ହୁଅନ୍ତୁ ପଛକେ ସ୍ତ୍ରୀ ନୁହନ୍ତି । ସ୍ତ୍ରୀ ହେଉଛନ୍ତି କମଳିନୀ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ । ଏ ସ୍ଥଳରେ ଅତିତଃ ଶାରଳା ଦାସ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ, ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନୁସାରେ ବଳଭଦ୍ରଙ୍କୁ ଶିବରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀ ବା ଶକ୍ତି (ପାର୍ବତୀ) ବୋଲି କଳ୍ପନା କରିଥିଲେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସଙ୍ଗତି ରହନ୍ତା । ତାହେଲେ ବଡ଼ଭାଇ ଓ ତାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ସହିତ ସାନଭାଇ ଜଗନ୍ନାଥ ଏକାଠି ବସିବାରେ ଅସଙ୍ଗତି ନ ଥାନ୍ତା ।

ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ନ ହୋଇଛି ନୁହେଁ । କୋଣାର୍କମନ୍ଦିର ଖୋଦିତ ଜଗନ୍ନାଥମୂର୍ତ୍ତି ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ; କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ତା’ ହୋଇ ନାହିଁ । ଏଣେ ବଳଭଦ୍ର ରୁଦ୍ର ସ୍ଵରୂପୀ ବୋଲି ଉକ୍ତ ହେଲାବେଳକୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଭୈରବ (ରୁଦ୍ର) ସ୍ଵରୂପୀ ବୋଲି କୁହାହେବା ଦେଖି; କିନ୍ତୁ ସେତେବେଳକୁ ବିମଳାଙ୍କୁ ଶକ୍ତିରୂପରେ କଳ୍ପନା କରାହୋଇଛି ସିନା, ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କୁ ନୁହେଁ । ‘ବିମଳା ଭୈରବୀ ଯତ୍ର ଜଗନ୍ନାଥସ୍ଥ ଭୈରବଃ’ । ଏହିପରି ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିଏ ଦୃଷ୍ଟ ହେଉଥିବା ସ୍ଥଳେ ଝନପୁରାଣର ବାକ୍ୟଟିକୁ ପ୍ରାମାଣିକ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ପହଞ୍ଚିବା କେତେଦୂର ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ ତାହା ଗଭୀର ଅନୁଧ୍ୟାନର ବିଷୟ ।

ଏ ସବୁ ମତବାଦ ସତ୍ତ୍ୱେ ଚଳିତ ବର୍ଷ ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଜଗନ୍ନାଥତତ୍ତ୍ୱ ବିଶେଷଜ୍ଞ ପୂଜ୍ୟପାଦ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ମହାଶୟ ତାଙ୍କର ‘Hints on the Significance and History of Jagannath’ ନାମକ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱସମ୍ବନ୍ଧୀ ଏକ ନୂତନ ଆଲୋଚନା ସନ୍ଧାନ ଦେଇଛନ୍ତି । ସେଥିରେ ତାଙ୍କର ସ୍ଵଭାବସିଦ୍ଧ ମୌଳିକ ଚିନ୍ତାର ପରିପ୍ରକାଶ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭିତ୍ତିନ୍ନ ଐତିହାସିକ ଓ ପାରିବେଶିକ ପ୍ରମାଣସହ ଏକ ଅଭିନବ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି— ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ କିମ୍ବା ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ କେଉଁଝର, ସମ୍ବଲପୁର, ସୋନପୁର, ପାଟଣା, ଘୁମୁସର, ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସୀମାନ୍ତ ଅଞ୍ଚଳକୁ ‘ଉଡ଼ିୟାନ୍’ କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏଠାରେ ଶବରମାନେ ବହୁସଂଖ୍ୟାରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରି ରହିଥିଲେ । ସେମାନେ ଆବହମାନ କାଳରୁ ନିମ୍ନ କାଠ ନିର୍ମିତ ଶବରାନାରାୟଣ ମୂର୍ତ୍ତି ଉପାସନା କରି ଆସୁଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ, ଏହିମାନେ ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ନିମ୍ନ କାଠରେ ଗଢ଼ି ନିଜର କରି ରଖିଥିଲେ । ପରେ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ଉଡ଼ିୟାନ୍ ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି, ଯେ କି ଶୂନ୍ୟବାଦୀ ବୁଦ୍ଧ ଥିଲେ, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ‘ସର୍ବଜିନବରାଚିତ’ ଓ ‘ସର୍ବ-ବୁଦ୍ଧ-ମୟ’ କହି ତାଙ୍କର ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରତିପାଦନ

୩୪ । ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ବଚନିକା — ସଂଗୃହୀତ ।

୩୫ । Ibid

କଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟରେ ପୁରୀ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଥାଉ ବା ନହୋଇଥାଉ ଅନ୍ତତଃ ସେଠାର ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲେ । ହୁଏନ୍‌ସାଂ ତାଙ୍କ ଜୀବନୀରେ ଉଡ଼ିୟାନ୍‌ରେ ଯେଉଁ ନବେ ଫୁଟ ଉଛର କାଷ୍ଠ ପୂଜା ପାଉଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ତାହା ବୋଧହୁଏ ନିମ୍ନକାଷ୍ଠନିର୍ମିତ ପ୍ରାଚୀନ ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କର ଦେବତା ‘ଶବରୀ-ନାରାୟଣ’ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ, ଯାହାକି ସେ କାଳର ପାଷାଣ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ସହିତ ସମାନ୍ତରାଳଭାବେ ଆତ୍ମପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭକରି ଆସିଥିଲା ।

କିଛି କାଳ ପରେ ଅର୍ଥାତ୍, ୧୦୨୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରତିମାବିଧିଂସୀ ଗଜନାର ମାମୁଦ ଆସି ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପୀଠ ସୋମନାଥ ମନ୍ଦିର ସମେତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ହିନ୍ଦୁ-ମନ୍ଦିର ଧ୍ବଂସ କରିଦିଏ । ସେ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଲୁଟପାଟ୍ ଓ ଦେବମୂର୍ତ୍ତି ନଷ୍ଟ କରି ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ମନରେ ବିଭୀଷିକା ଖେଳେଇ ଦେଇଥାଏ । ସେମାନେ କୌଣସି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଧର୍ମପୀଠକୁ ଆଖି ଆଗରେ ନ ଦେଖିପାରି ଏକ ପ୍ରକାର ନିରାଶ ଓ ନିଷ୍ପ୍ରୟ ଜୀବନ ଅତିବାହିତ କରୁଥାନ୍ତି ।

ଏତିକିବେଳେ ୧୦୭୬ ମସିହାରେ କଳିଙ୍ଗ ଅର୍ଥାତ୍ ଦକ୍ଷିଣ ଗଞ୍ଜାମର ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ରାଜା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ପୁରୀ ସମେତ ସମଗ୍ର ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳର ଆଧିପତ୍ୟ ଲାଭ କରନ୍ତି । ସେ ଜଣେ ପ୍ରତିପରିଶାଳୀ ରାଜା ଥିଲେ ଓ ମନରେ ବିରାଟ ଆଶା ପୋଷଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଧାରଣା ଥିଲା, ସେହି ଜଟିଳ ପରିସ୍ଥିତି ମଧ୍ୟରେ ଜୈନ - ଉପାସିତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦେବତାରୂପେ ପରିଚିତ କରାଯାଇପାରିଲେ ତାହା ଧାର୍ମିକକ୍ଷେତ୍ରରେ ତାଙ୍କର ବିରାଟ ବିଜୟ ସ୍ୱରୂପ ହେବ ଏବଂ ସମଗ୍ର ହିନ୍ଦୁ-ଜଗତର ଦୃଷ୍ଟି ସେହିଠାରେ ଆବଦ୍ଧ ରହିବ । ଏହି କଥା ଚିନ୍ତା କରି ସେତେବେଳର ଧାର୍ମିକ ଗୁରୁ ରାମାନୁଜଙ୍କୁ ତାଙ୍କି ତାଙ୍କର ପରାମର୍ଶ ଓ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ କାର୍ଯ୍ୟସାଧନ କରିବାକୁ ମନ ବଳାଇଲେ । ସେ ପ୍ରଥମେ ଶୈବଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ହଠାତ୍ ମତ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ବୈଷ୍ଣବଦାକ୍ଷୀ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଓ ବାସୁଦେବ

ପଦ୍ମା ଅନୁଯାୟୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କଲେ । ସେତେବେଳକୁ ପୁରୀରେ କାଷ୍ଠନିର୍ମିତ ଶବରୀ-ନାରାୟଣ ମୂର୍ତ୍ତି ଉପାସିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ ସେହି ପରମ୍ପରା ରଖି ନୂତନ ଦେବତାଙ୍କୁ କାଠରେ ନିର୍ମାଣ କରି ଦେବତାଙ୍କୁ ଆହୁରି ବ୍ୟାପକ ଓ ସାର୍ବଜନୀନ କରିବାରୁ ଶବର ତଥା ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିଶେଷ ପ୍ରତିପତ୍ତିଲାଭ କଲେ । ଜୈନ ଏବଂ ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରଥା ଅନୁଯାୟୀ ଜାତି-ବର୍ଣ୍ଣ-ଭେଦ-ଶୂନ୍ୟତାକୁ ସେଥିରେ ଭର୍ତ୍ତି କରିବାରୁ ତାହା ସର୍ବଧର୍ମସମନ୍ୱୟର ପୀଠରୂପେ ପରିଗଣିତ ହେଲା । ତା ପରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସକାଶେ ଏକ ବିଶାଳ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କଲେ । ବୋଧହୁଏ, ଏହି ସମୟରେ ହିଁ ମୁଖ ଓ ଅର୍ଦ୍ଧକର ବିଶିଷ୍ଟ ଶବରୀ-ନାରାୟଣ ମୂର୍ତ୍ତି ବଦଳରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ବାସୁଦେବ-ସଙ୍କର୍ଷଣ ଓ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କୁ ନିର୍ମାଣ କରାଗଲା ଏବଂ ଧର୍ମଚକ୍ର ବା କଳିଙ୍ଗ ଜିନଟି ସୁଦର୍ଶନ ରୂପେ ପରିଚିତ ହେଲା । ଫଳରେ ଅଷ୍ଟିକ-ଶବରଙ୍କ ଦ୍ୱାର ବହୁ କାଳରୁ ପୂଜାପାଳ ଆସୁଥିବା ଦାରୁ ଶେଷରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଅବତାର ରୂପେ ଗୃହୀତ ହେଲେ । ସମ୍ଭବତଃ, ଏହାର ଶହେ କିମ୍ବା ଦୁଇଶହ ବର୍ଷ ପରେ ଲେଖା ହେବା ସ୍ୱୟମ୍ଭୁରାଣରେ ଉତ୍କଳ ଖଣ୍ଡ ବେଳକୁ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ବିଷୟ ଏକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ରୂପେ ଲୋକରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରି ସାରିଥିଲା । ଫଳରେ ଏହାକୁ ଭିତ୍ତିକରି ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଚରିତ୍ରଟି ପୁରାଣରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କଲା, ଯାହାକି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର କିମ୍ବଦନ୍ତୀସକାଶେ ପ୍ରାମାଣିକ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଏଣୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ମନେହୁଏ, ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ କେବଳ ପୁରାଣବର୍ଣ୍ଣିତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଓ ଧର୍ମଗୁରୁ ରାମାନୁଜ ହେଉଛନ୍ତି ମହର୍ଷି ନାରଦ ।

ଏହା ହିଁ ସେତେବେଳର ସର୍ବଶେଷ ଆନୁମାନିକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ । ଏତାଦୃଶ ଅନୁମାନରେ ଯେ ବଳିଷ୍ଠ ଯୁକ୍ତି ରହିଛି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ତା ବୋଲି ଏ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଆଲୋଚନା ଏହିଠାରେ ସରିଲା ନାହିଁ । କାରଣ-କ୍ଷରପୂର୍ଣ୍ଣ, ଅକ୍ଷର ପୂର୍ଣ୍ଣ । କ୍ଷର ଓ ଅକ୍ଷରରୁ ଅତୀତ ଜଗନ୍ନାଥ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ।

ପୂର୍ଣ୍ଣମଦଃ ପୂର୍ଣ୍ଣମିଦଂ ପୂର୍ଣ୍ଣାତ୍ ପୂର୍ଣ୍ଣମୁଦନ୍ୟତେ ।
ପୂର୍ଣ୍ଣସ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ମାଦାୟ ପୂର୍ଣ୍ଣମେବାବଶିଷ୍ଟ୍ୟତେ ॥

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ

ଇଂରେଜୀ

1. A History of Indian Philosophy by S.N. Dasgupta, Vol. I (Cambridge University Press).
2. Ancient Geography of India (Chakrabarti Chatterji & Co. Ltd., Calcutta).
3. Ancient History of Near East by Dr. Hall.
4. Ancient Indian Historical Tradition by F.E. Perciter. (O.U.P. London 1922).
5. An Outline of The History and Teaching of the Nathapanthiya-Siddhas by P. Sarma (Report of the Third Oriental Conference, Madras).
6. Antiquity of the Vedas by K.S. Godbole.
7. Assyria (The Story of the Nations—Subscription Edition).
8. Bhilsa Topes and Barhut Stupa by General Cuningham.
9. Buddha Dharma by H. P. Sastri.
10. Castes and Tribes of Southern India by E. Thurston, Vol. IV, 1909.
11. Comparative Essays by R.G. Bhandarkar.
12. Comparative Religion by J.E. Carpenter.
13. Descriptive list of Inscription in the C.P. & Berar by Roy Bahadur Hiralal.
14. Dynasties of Kali Age by F.E. Perciter.
15. Early History of Vaishnava Sect by H.C. Roy Chaudhury.
16. Fundamental of Hinduism.
17. Hill Tribes of Jeypore by Sri L.N. Sahu.
18. Hindu Mythology by W.J. Wilkins.
19. Hints on the Significance and History of Jagannath by Dr. Pandit Nilakantha Das.
20. Historical Atlas of India.
21. History and Culture of the Indian People (Vedic Age), Vol. I, Ed. R.C. Majumdar (Bharatiya Itihas Samity)
22. History of Indian Literature by Weber (Vedic Period).
23. History of India and Eastern Architecture, James Ferguson.
24. History of Orissa by Dr. N.K. Sahu.
25. History of Sanskrit Literature by Keith (Oxford University Press-1928).
26. India and its Princes by Luis Rousweet.
27. Introduction to Aitareya Brahmana by Haug.
28. Introduction to Sanskrit Grammar by Whitney.
29. Modern Buddhism in Orissa by N.N. Bose.
30. Mysticism in the Temple of Jagannath at Puri by Sorvus Servorum (Sadgrantha Prachar Sangha, Chhatrapur).
31. Original of Tamil Siddhantam by V.R. Ranganathan (Report of the Third Oriental Conference, Madras).
32. Orion by B.G. Tilak.
33. Orissa and Her Remains (Ancient and Mediaeval) by M.M. Ganguli.
34. Popular Stories of Ancient Egypt by Mesprero (New York and London- 1915).
35. Philosophies of India by H. Zimmer, Ed. Josoph Compbell (Bellington Series - XXVI, Penthon)
36. Researches on Ptolemy's Geography by Col. Gerene.
37. Rig Veda by Maxmuller, Vol. IV.
38. Rig Veda by Kaigi (Translated by Arrosmith).
39. Saura-English Dictionary by G.V. Rammurty (Published by the Government of Madras-1938).
40. 'TatojayaMudirayet' by Prof. Levi.
41. The Aborigines by B.C. Majumdar.
42. The Age of Imperial Unity, Vol. II. (Bharatiya Vidya Bhavan).

43. The Affinities of Dravidian Pronouns by R. Swamynath Ayar. ୧୫ | ଧର୍ମବିବେକ - ହଳାୟୁଧ
 44. The Arya Theory by Nani Madhab Choudhury. ୧୬ | ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର - ଭରତ (Gaekwad's Oriental Series Baroda Vol. II. 1904)
 45. The Aryan by V.G. Chide. ୧୭ | ନାରଦ ପୁରାଣ
 46. The Cultural Heritage of India, Vol. I, (Ramakrishna Centenary Committee) ୧୮ | ନିରୁକ୍ତ-ଯାତ୍ରା
 47. The Encyclopedia Britanica, 14th Edition, Vol. XXII. ୧୯ | ପଦ୍ମପୁରାଣ
 48. The Idea of God in Early Religion by K.B. Jebson. ୨୦ | ପ୍ରାକୃତ ପ୍ରକାଶ-ବରଗୁଡ଼ି ।
 49. The Indus Civilisation by M. Wheeler (Cambridge History of India—Supplementary Volume). ୨୧ | ବାଗୁର ସଂହିତା
 50. The Metaphysics of Saiva Siddhanta System by K. Subramaniam. ୨୨ | ବାଜସନେୟୀ ସଂହିତା
 51. The Peasant of India by K.S. Saunders. ୨୩ | ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ
 52. Vaishnavism in Orissa by P. Mukharji. ୨୪ | ବେଦାଙ୍ଗ ଜ୍ୟୋତିଷ
 53. Vedic Hymns by Peterson, II Selection. ୨୫ | ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ
 54. Vedic Reader by MecDonel. ୨୬ | ମହାପୁରାଣ
 ୨୭ | ମହାଭାରତ
 ୨୮ | ମୃତ୍ୟୁବିଜୟ ନାଟକ-ଶୂଦ୍ରକ
 ୨୯ | ରଘୁବଂଶ-କାଳିଦାସ
 ୩୦ | ରାମାୟଣ-ବାଲ୍ମୀକି
 ୩୧ | ରୁଦ୍ରଯାମଳ (ଉତ୍ତରତନ୍ତ୍ର)
 ୩୨ | ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ
 ୩୩ | ଶବ୍ଦାନୁ ଶାସନ-ହେମଚନ୍ଦ୍ର
 ୩୪ | ଶିବ ପୁରାଣ
 ୩୫ | ଶୁକ୍ଳ ଯଜୁର୍ବେଦ ସଂହିତା
 ୩୬ | ଶ୍ରୀମଦଗବଦ୍‌ଗୀତା
 ୩୭ | ଶ୍ରୀମଦଗବତ - ୧୧ଶ ସ୍କନ୍ଦ
 ୩୮ | ସ୍କନ୍ଦପୁରାଣ - ବୈଷ୍ଣବଖଣ୍ଡ
 ୩୯ | ସାଂଖ୍ୟ ଦର୍ଶନ-କପିଳମୁନି

ସଂସ୍କୃତ

- ୧ | ଅର୍ଥବ ବେଦ
 ୨ | ଅଭିଜ୍ଞାନ ଶାକୁନ୍ତଳମ୍-ମହାକବି କାଳିଦାସ
 ୩ | ଅଭିଧାନ ଚିନ୍ତାମଣି
 ୪ | ଅମରକୋଷ (ରାମାଶ୍ରମୀ ଟୀକା)
 ୫ | ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ରପାଠ - ପାଣିନି
 ୬ | ଈଶାବାସ୍ୟୋପନିଷଦ୍ ।
 ୭ | ରଗବେଦ-ଶାୟନଭାଷ୍ୟ (ବୈଦିକ ସଂଶୋଧନ ମଣ୍ଡଳ, ପୁନା) ।
 ୮ | ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ
 ୯ | କପିଳ ସଂହିତା
 ୧୦ | କୃଷ୍ଣ ଯଜୁର୍ବେଦ ସଂହିତା
 ୧୧ | ଗୁପ୍ତ ସାଧନ ତନ୍ତ୍ର
 ୧୨ | ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦ୍
 ୧୩ | ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି-ରାଜା ଜହ୍ନଭୂତି
 ୧୪ | ତନ୍ତ୍ରସାର

ଓଡ଼ିଆ

- ୧ | ଜହ୍ନଦ୍ୟୁମ୍ନ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଐତିହାସିକତା - ଶ୍ରୀ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ।
 ୨ | ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମ ପରିମାଣ - ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ।
 ୩ | ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଇତିହାସ - ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର
 ୪ | ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ - ଡକ୍ଟର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ

- ୫ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଜୈନ ଧର୍ମ - ଶ୍ରୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ସାହୁ
 ୬ । 'କା' - ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପଣ୍ଡିତ କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର
 ୭ । ଗୀତା ପ୍ରବେଶ-ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ
 ୮ । ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର - ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ପଣ୍ଡିତ
 ସଦାଶିବ ମିଶ୍ର ।
 ୯ । ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତାମୃତ-ଦିବାକର ଦାସ
 ୧୦ । ଦେଉଳ ତୋଳା - ନୀଳାୟନ ଦାସ
 ୧୧ । ଦେଉଳ ତୋଳା - ଶିଶୁ କୃଷ୍ଣ ଦାସ
 ୧୨ । ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଭାଷାକୋଷ - ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଗୋପାଳଚନ୍ଦ୍ର
 ପ୍ରହରାଜ ।
 ୧୩ । ପ୍ରେମଭକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଗୀତା - ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ
 ୧୪ । ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଓଡ଼ିଶାର ଦାନ - ପଣ୍ଡିତ
 ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ।
 ୧୫ । ମହାଭାରତ - ଶାରଳା ଦାସ
 ୧୬ । ମାଦଳା ପାଞ୍ଜି - (ପ୍ରାଚୀ ସଂସ୍କରଣ)
 ୧୭ । ରସକଲ୍ଲୋଳ - ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ
 ୧୮ । ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ - ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଦାସ
 ୧୯ । ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା - ଅରୁଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ଦାସ
 ୨୦ । ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର - ପଣ୍ଡିତ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ
 ଦାସ ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାଷା

- ୧ । ଆବସ୍ଥକ ସୁତ୍ର (ପାଳୀ)
 ୨ । କଥାବତ୍ଥ (ପାଳୀ)
 ୩ । କଳିଙ୍ଗଦେଶ ଚରିତ (ତେଲୁଗୁ), ଆର୍. ସୁବ୍ବାରାଉ
 (ଆନ୍ଧ୍ର ଇତିହାସ ପରିଶୋଧକ ମଣ୍ଡଳୀ-
 ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀ), ୧୯୩୦ ।
 ୪ । ଗୋରକ୍ଷ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସଂଗ୍ରହ (ହିନ୍ଦୀ)

- ୫ । ଜାତକ - ଭଦ୍ରତ କୌଶଲ୍ୟାୟନ
 (ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ମେଳନ-ପ୍ରୟୋଗ)
 ୬ । ଦାଠା ଧାତୁବଂଶ (ପାଳୀ)
 ୭ । ନାଥ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ - ତତ୍କୁର ହଜାରି ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ
 (ହିନ୍ଦୀ) ।
 ୮ । ଭଗବାନ ପର୍ଶୁରାମ - କେ. ଏମ୍. ମୁନସି (ହିନ୍ଦୀ)
 ୯ । ଭାରତେର ଭାଷା ଓ ଭାଷା ସମସ୍ୟା -
 ତତ୍କୁର ସୁନୀତି କୁମାର ଚଟର୍ଜୀ (ବଙ୍ଗଳା) ।
 ୧୦ । ମନ୍ଦିରେର କଥା - ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଗୁରୁଦାସ ସରକାର
 (ବଙ୍ଗଳା) ।
 ୧୧ । ଶ୍ରୀମଣି ଭଗବାନ୍ ମହାବୀର - ମୁନି ରତ୍ନପ୍ରଭ ବିଜୟ
 (ହିନ୍ଦୀ) ।
 ୧୨ । ସମ୍ମାନ ଫଳସୁର (ପାଳୀ)
 ୧୩ । ହରି ଭଦ୍ରାୟ ବୃତ୍ତି - ଆଗମୋଦୟ ସମିତି (ପାଳୀ)

ପତ୍ର-ପତ୍ରିକା

- ୧ । ଭଞ୍ଜପ୍ରଦୀପ - ୧୩୪୨ ଆଶ୍ୱିନ
 ୨ । ଝଙ୍କାର - ବ ୭ମ ସଂ ୯ ଓ ବ ୧୦ମ ସଂ ୨
 ୩ । Journal of Royal Asiatic Society, Vol. IV.
 ୪ । ମାତୃଭୂମି (୧୨-୧୦-୫୮ ରିବିବାର)
 ୫ । Orissa Historical Research Journal, Vol.
 I, III, IV & VII.
 ୬ । ସହକାର - XVI ସଂ ୭
 ୭ । ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରବେଶ - ୩ୟ ଭାଗ
 (ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ) ।
 ୮ । Science and Culture - Vol. XVII No. 8,
 1951.
 ୯ । The Report of the Third Oriental Con-
 ference-Madras.

ଧା ଓ ଧାସଣା

[ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ - ୧୯୭୧]

ବିଷୟସୂଚୀ

	ପୃଷ୍ଠା
୧ । ସାହିତ୍ୟିକ ରଚନାଶୈଳୀ	୨୨୩
୨ । ବିଷୁବ ସଂକ୍ରାନ୍ତି	୨୨୭
୩ । ସାହିତ୍ୟସୃଷ୍ଟିରେ ଭାଷାଜ୍ଞାନ	୨୩୦
୪ । ମହାଭାରତୀୟ କୃଷ୍ଣଧର୍ମ	୨୩୩
୫ । ସତ୍ୟତାର ଦୁଇଟି ଦିଗ	୨୩୭
୬ । ସାହିତ୍ୟ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ	୨୪୨
୭ । ଶକ୍ତିପୂଜାର ପରମ୍ପରା	୨୪୫
୮ । ଧାର୍ମିକ ଚଳଣିରେ ପୁନଃସଂସ୍କାର	୨୪୮
୯ । ଓଡ଼ିଆର ଆତ୍ମସମୀକ୍ଷା	୨୫୧
୧୦ । ଶୈବଧର୍ମର ଇତିବୃତ୍ତ	୨୫୪
୧୧ । ଉତ୍କଳର ଖୋଲାଚିଠି	୨୫୮
୧୨ । ରାମାୟଣ ଏକ ସାଂସ୍କୃତିକ ଅଧ୍ୟୟନ	୨୬୨
୧୩ । ଉପପଦ ସାହିତ୍ୟ	୨୬୬
୧୪ । ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରତୀକ-ଜଗନ୍ନାଥ	୨୭୦
୧୫ । ସାହିତ୍ୟର କଳା ଓ କଳେବର	୨୭୪
୧୬ । ଲକ୍ଷ୍ମୀପୂଜା	୨୭୮

ସାହିତ୍ୟିକ ରଚନା-ଶୈଳୀ

ଅଭିନବ ଚିନ୍ତା-ସମ୍ବଳିତ-ଭାବ ଓ ନବନବାର୍ଥ ପ୍ରକାଶକ ଭାଷାର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟରେ ଉନ୍ନତ ସାହିତ୍ୟର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ଭାବହୀନ ଭାଷା କିମ୍ବା ଭାଷାହୀନ ଭାବ ଆଉ ଯାହା କିଛି ବୋଲାଉ ପଛକେ ‘ସାହିତ୍ୟ’ ହୋଇ ନପାରେ । ଏଥିରେ ଗନ୍ଧ୍ୟ-ପଦ୍ୟର ପ୍ରଶ୍ନ ନାହିଁ, ନାଟ୍ୟ-ନାଟିକାର ପାର୍ଥକ୍ୟ ନାହିଁ, ଗୀତ-କବିତାର ବିଭିନ୍ନ ନାହିଁ । ଏହା ବ୍ୟାପକ, ସମୃଦ୍ଧ ଓ ସର୍ବାଙ୍ଗୀନ । ଏହି ବ୍ୟାପକତା ଓ ସମୂହାର୍ଥ ଭିତରେ ଯେଉଁ ମହନୀୟତା ଚିକକ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ, ତାହା ହେଉଛି ଷ୍ଟାଇଲ୍ ବା ରଚନାଶୈଳୀ, ଯଦିତ ଏହାକୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ନିଜର କରିସାରିଲାଣି ତଥାପି ‘ଷ୍ଟାଇଲ୍’ ଏକ ଇଂରାଜୀ ଶବ୍ଦ । ଏହାର ଲକ୍ଷଣ ଓ ବିଶ୍ଳେଷଣ ନେଇ ଯେଉଁ ବହୁ ଚିନ୍ତାଶୀଳ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସମାଲୋଚକ ବହୁବିଧ ପାର୍ଶ୍ୱତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି, ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକଣ ଶବ୍ଦାବଳୀର ଯଥାର୍ଥ ପ୍ରୟୋଗ ଉପରେ ଆଉ କେତେକ ଅର୍ଥପ୍ରକାଶନ ଉପଯୋଗୀ ବାକ୍ୟ ଉପରେ, ପୁଣି କେତେକଣ ମନୋରାଜ୍ୟର ଭାବବ୍ୟଞ୍ଜନା ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦର୍ଶାଇ ଆଲୋଚନାର ଅଗ୍ରଗତି ସମ୍ପାଦନ କରିଛନ୍ତି । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଷ୍ଟାଇଲ୍ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କହିବାକୁ ଯାଇ **A.F. Scott** ତାଙ୍କର **Meaning and Style** ବହିର ମୁଖ୍ୟବନ୍ଧରେ ଲେଖିଛନ୍ତି— ‘To build up a sound style, as Sir Arthur Quiller Couch has said, one should prefer the direct word to the circumlocution the concrete word to the abstract, the transitive verb in the active voice to the intransitive passive, and one should economise in the use of adjectives.’ ଏଥିରେ ଆଲୋଚକ ଶବ୍ଦବିନ୍ୟାସ ଉପରେ ବିଶେଷ ଜୋର ଦେଇଥିଲା ପରି ମନେହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଆଉ ଜଣେ ସମାଲୋଚକ ୱାଲଟେର ରାଲେ (**Walter Raleigh**) ସ୍ୱରଚିତ ‘Style’ରେ ଏହାର ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରକାର ବିଶ୍ଳେଷଣ ଦେଇଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି— ‘Style cannot be taught, style is gesture, the gesture of the mind and of the soul. There is a useful art of grammar, which takes for its province the right and the wrong in

speech. But style deals with what is permissible to all, and even revokes on occasion, the rigid laws of grammar or countenances offences against them.’ ଏଠାରେ ଲେଖକ ବ୍ୟାକରଣ ନିୟମର ଆବଶ୍ୟକତା ସ୍ୱୀକାର କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଷ୍ଟାଇଲ୍ ସକାଶେ ବେଳେବେଳେ ତାର ବ୍ୟତିକ୍ରମକୁ ସୁଦ୍ଧା ଦୋଷାବହ ମନେ କରୁନାହାନ୍ତି ।

ଏହା ପରେ ଷ୍ଟାଇଲ୍ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଆଲୋଚନାମାନ ହୋଇ ଆସୁଛି, ତାହା ଏ ସବୁଠାରୁ ଭିନ୍ନ । ଉପରୋକ୍ତ ଦ୍ୱିବିଧ ବିଶ୍ଳେଷଣରୁ ଜଣାପଡ଼େ ‘ସ୍ଟାଇଲ୍’ ଷ୍ଟାଇଲ୍ ପାଇଁ ଅଭ୍ୟାସ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରିକ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନତାକୁ ମୁଖ୍ୟସ୍ଥାନ ଦେଲାବେଳେ ‘ରାଲେ’ ଆତ୍ମା ଓ ମନର ପ୍ରେରଣାତ୍ମକ ସଙ୍କେତରୂପେ ତାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଚଳିତ ଶତାବ୍ଦୀର ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସମାଲୋଚକ **J.M. Murry** ଷ୍ଟାଇଲ୍ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନମୂଳକ ଆଲୋଚନା କରି କହନ୍ତି— ‘Here, then, we have three fairly distinct meanings of the word style disengaged; style as a personal idiosyncrasy; style, as technique of exposition; style, as the highest achievement of literature.’ ଆମେ ଯେତେବେଳେ କହୁ, ‘ମୁଁ ଜାଣେ ଏ ପ୍ରବନ୍ଧଟି କିଏ ଲେଖିଛନ୍ତି ସେ ହେଉଛନ୍ତି ଅମୂଳ ମହାପାତ୍ର । ତାଙ୍କ ଷ୍ଟାଇଲ୍ ସେକଥା କହିଦିଏ ।’ ଏହି ବାକ୍ୟରେ ‘ଷ୍ଟାଇଲ୍’ ଶବ୍ଦଟି personal idiosyncrasy ବା ପ୍ରକାଶନ ଭଙ୍ଗାର ଆତ୍ମିକବିକାର ଅର୍ଥରେ ପ୍ରୟୁକ୍ତ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ କୁହାଯାଏ, ‘ଅମୂଳ ଦାସଙ୍କ ଭାବଗୁଡ଼ିକ ବିଶେଷ କୌତୂହଳପ୍ରଦ କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ଆହୁରି ଅଭ୍ୟାସ ଦରକାର, କାରଣ ଏବେ ତାଙ୍କ ଲେଖାରେ ମୋଟେ ଷ୍ଟାଇଲ୍ ନାହିଁ ।’ ଏଠାରେ ‘ଷ୍ଟାଇଲ୍’ ଶବ୍ଦଟି technique of exposition ଅର୍ଥାତ୍, ଭାବପ୍ରକାଶନ ଉପଯୋଗୀ କୌଶଳ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ । ଅଥଚ, ପୁଣି ଯେତେବେଳେ ‘ଅମୂଳ ତ୍ରିପାଠୀଙ୍କ ଲେଖାରେ କିଛି ନ ଥାଉ ପଛେ ଷ୍ଟାଇଲ୍ ଅଛି’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ସେତେବେଳେ ଏହି ଶବ୍ଦର ଯଦିତ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅର୍ଥ

ବୁଝାପଡ଼େ ନାହିଁ ତଥାପି ଏହା ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଉତ୍ତରୀ, ଯାହାଦ୍ୱାରା ଅମୃତ ତ୍ରିପାଠୀଙ୍କୁ ପ୍ରଶଂସା କରିବାର କାରଣ ଅଛି ।

ଉପରୋକ୍ତ ତିନିପ୍ରକାର ବ୍ୟବହାରରୁ ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟର ପଦଟି ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ବିକାର ସଂକେତ, ଦ୍ୱିତୀୟ ସ୍ୱଭାବଗତ ଗୁଣବିଶେଷ, ତୃତୀୟ ସାମାନ୍ୟ ଭିତରେ ଏକ ବିଶେଷରୂପେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ । ଏସବୁ କିନ୍ତୁ ସାହିତ୍ୟ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ରଚନା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ‘ଝାଜଲ’ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଓ ଭାବବୋଧକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ତାହାର ବିଶ୍ଳେଷଣ । ତା’ଛଡ଼ା ଭାଷା ଓ ବାକ୍ୟ ବିନ୍ୟାସ ଛଡ଼ା ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଆରୋପ କରି ମଧ୍ୟ ଝାଜଲକୁ **Bombastic, Midicre ଓ Simple** ଭାବେ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତି କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଉକ୍ତ ତିନିପ୍ରକାର ବିଭାଗ ଖାସ୍ ଶବ୍ଦ ଯୋଜନା ମଧ୍ୟରେ କେବଳ ଆବଦ୍ଧ ଏଥିରେ ଭାବର ସମ୍ପର୍କ ଅତି ନଗଣ୍ୟ ।

ଉକ୍ତ ଆଲୋଚନାମାନଙ୍କରୁ ଜଣାପଡ଼େ ରସ ଓ ଭାବ ଉନ୍ନତ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ସକାଶେ ଯେପରି ଆବଶ୍ୟକ, ସେହି ପରିମାଣରେ ଝାଜଲ ମଧ୍ୟ । ଏ କଥା କେବଳ ଯେ ପାଠ୍ୟ ସମାଲୋଚକମାନେ କହନ୍ତି ତା’ ନୁହେଁ, ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ମନୀଷୀମାନେ ସୁଦ୍ଧା ମୁକ୍ତକଣ୍ଠରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପୁଞ୍ଜୀନୁପୁଞ୍ଜ ଆଲୋଚନା କରିଯାଇଛନ୍ତି ।

ସେମାନେ କହନ୍ତି— ସାହିତ୍ୟର ଦୁଇଟି ଶରୀର । ସ୍ତୁଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ । ସ୍ତୁଳ ଶରୀର ହେଉଛି ‘ଶବ୍ଦ’ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ହେଉଛି ‘ଅର୍ଥ’ । ଶବ୍ଦାର୍ଥୋ କାବ୍ୟମ୍ । ଏ ଦୁଇଟିର ଯଥାଯଥ ପ୍ରୟୋଗ ଉପରେ କବିତାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ତଥା ମହତ୍ୱ ନିର୍ଭର କରେ । କେବଳ ସୁଶ୍ରାବ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଯୋଜନା କିମ୍ବା ‘ସେନକେନ’ ଭାବ ପ୍ରକାଶକ ରଚନା ଦ୍ୱାରା ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇ ନପାରେ । ଏଥିସକାଶେ ଉଭୟର ସାର୍ଥକ ମିଳନ ଆବଶ୍ୟକ ଯାହାକି ‘ଝାଜଲ’ ନାମରେ ନାମିତ ହୋଇଆସୁଛି । ଏହି ମିଳନକୁ ଆଳଙ୍କାରିକମାନେ ଭାବ ଓ ଭାଷାରୁ ଭିନ୍ନ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବସ୍ତୁ ବୋଲି ମତପୋଷଣ କରନ୍ତି । ଏକା ସେତିକି ନୁହେଁ, ଏହି ମିଳନ ପ୍ରଥମେ ଦୈହିକ, ତା’ପରେ ଆତ୍ମିକ, ଏହିପରି ଦୁଇଟି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତି ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି । ଫଳରେ ଆଲୋଚନା ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ତାହା ଦ୍ୱିବିଧ ବୋଲି ପରିଗଣିତ ହୋଇ ଆସିଛି । ପ୍ରଥମ ଦୈହିକ ବା ଦେହପ୍ରଧାନ

ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦପ୍ରଧାନ, ଦ୍ୱିତୀୟ ଆତ୍ମିକ ବା ଆତ୍ମପ୍ରଧାନ ଅର୍ଥାତ୍, ଅର୍ଥପ୍ରଧାନ । ଏହାକୁ ପ୍ରାଚୀନ ଆଳଙ୍କାରିକ ଦଣ୍ଡୀ ତାଙ୍କ “କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ‘ଗୁଣ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରି ତାକୁ ଦଶ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ।” ‘ଆଳଙ୍କାର ସୁତ୍ରବୃତ୍ତି’ କାର ବାମନ ମଧ୍ୟ ତାକୁ ‘କାବ୍ୟଗୁଣ’ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରି ଆଦ୍ୟଟିକୁ ଶବ୍ଦଗୁଣ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟଟିକୁ ଅର୍ଥଗୁଣ ଆଖ୍ୟା ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ତଥାପି ସେତିକିରେ ସେ ସବୁଠାରୁ ନ ରହି ପ୍ରତ୍ୟେକକୁ ଫେର ଦଶ ଦଶ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତି କରିଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି—

ଶ୍ଳେଷ ପ୍ରାସାଦଃ ସ୍ୱାତା ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଂ ସୁକୁମାରତା,
ଅର୍ଥବ୍ୟକ୍ତି ରୁଦାରତ୍ୱ ମୋକ୍ଷ କାନ୍ତି ସମାଧୟଃ ।

ମିଶି ହେଲା ଦଶ; କିନ୍ତୁ ସେସବୁ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ରୂପେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ହୋଇଥିବାରୁ କୋଡ଼ିଏ ପ୍ରକାର ହେଲା । ତା’ପରେ ଭୋଜ କବିଙ୍କ ବେଳକୁ ଉକ୍ତ $୧୦ + ୧୦ = ୨୦$ ଟି ଗୁଣ $୨୪ + ୨୪ = ୪୮$ କୁ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଲା । ତାଙ୍କ ମତରେ ବାମନୋକ୍ତ ଦଶଗୁଣ ଛଡ଼ା ଉଦାତ୍ତତା, ଔର୍ଜ୍ଜ୍ୱତା, ପ୍ରେୟସ, ସୌଶରତା, ସୌକ୍ଷ୍ମ୍ୟ, ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ, ବିସ୍ତର, ସଂକ୍ଷେପ, ଭବିକ, ସମ୍ମିତତ୍ୱ ଗତି, ରାତି, ଉକ୍ତି ଓ ପ୍ରୋକ୍ତି ନାମରେ ଆହୁରି ଚଉଦଟି ଗୁଣ ରହିଛି । ଏସବୁର ଗତି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଶୈଳୀ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ଏଗୁଡ଼ିକର ଲକ୍ଷଣ ଓ ତେଜ ଗ୍ରହଣ ଏତେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଯେ, ତାକୁ ସହଜରେ ବାରିହୁଏ ନାହିଁ । ଏଣୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆଳଙ୍କାରିକ ମନ୍ତ୍ରମାୟା ତାଙ୍କ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କୃତି ‘କାବ୍ୟପ୍ରକାଶ’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବାମନୋକ୍ତ ଦଶଗୁଣ ଏବଂ ଭୋଜରାଜୋକ୍ତ ଚବିଶ ଗୁଣ ଜାଗାରେ ତିନୋଟି ଗୁଣ କେବଳ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି— ‘ମାଧୁର୍ଯ୍ୟୋକ୍ଷ ପ୍ରସାଦାଖ୍ୟାସ୍ତନ୍ତେ ନ ପୁନର୍ଦଶ’ ଅର୍ଥାତ୍ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ଓକ୍ତ ଓ ପ୍ରାସାଦ ଏପରି ତିନିଟି କେବଳ ଗୁଣ; ଆଉ ବେଶି ନୁହେଁ । ସେ ଯାହାହେଉ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଭାବୋଦ୍ଧର୍ଷହେତୁକ ହେବାରୁ ତାହାର ବିଶ୍ଳେଷଣ ମଧ୍ୟ ଭାବପ୍ରଧାନ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ପ୍ରକାଶକ ରୂପେ ଭାଷା ବା ଶବ୍ଦଯୋଜନା ଉପାଦାନ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହେଉଥିବାରୁ ପାଠ୍ୟତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ‘style’ର ଭାବୋଦ୍ଧର୍ଷମୂଳକ ବିଭାଗଠାରୁ ଏହା ବିଶେଷ ଭିନ୍ନ ବୋଲି ବିଚାର କରାଯାଇ ନପାରେ । ଆମେ କହୁ— କୌଣସି ଲେଖକଙ୍କ ଲେଖା ପଢ଼ି

ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ତାଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିହୁଏ କାରଣ ତାଙ୍କ ରଚନା ହୁଏତ ପ୍ରାସାଦ ନୁହେଁ ତ ଓକ କିମ୍ବା ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ନିଶ୍ଚୟ । ତାଦୃଶ ଲେଖା ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ତାଙ୍କର ଲେଖନୀ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭ୍ୟସ୍ତ, ଏହା ଆମେ ଆଗରୁ ଜାଣୁ । ଯେଉଁ ରସ ସୃଷ୍ଟି ବା ଭାବପ୍ରକାଶ କରିବା ସକାଶେ ଯେଉଁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବର୍ଣ୍ଣାବଳୀ ସ୍ୱାର୍ଥ ସେତିକି ଭିତରେ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ତାଙ୍କରି ଦ୍ୱାରା ହିଁ ସମ୍ଭବ ଏଣୁ ବୁଝାଗଲା ଯେ ତାଙ୍କର ଲେଖା । ଅତଏବ ‘ଆହ୍ଲାଦକବ୍ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ’ ପରି ଭାବଲକ୍ଷଣ ସହିତ—

‘ମୁର୍ଖ ବର୍ଗାତ୍ୟଗାଃ ସର୍ଗା ଅ-ଟ ବର୍ଣ୍ଣା ରଣୌ ଲଘୁ,
ଅବୃତ୍ତିମଧ୍ୟବୃତ୍ତିର୍ବା ମାଧୁର୍ଯ୍ୟେ ଘଟନା ତଥା ।’

ପରି ବର୍ଷ ପ୍ରୟୋଗ ଲକ୍ଷଣ ସୁଦ୍ଧା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍, ରଚନାକୁ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟମୟ କରିବାକୁ ହେଲେ, ସେଥିପାଇଁ କେତେକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବର୍ଷ ରହିଛି ସେ ସବୁର ଯଥାଯଥ ପ୍ରୟୋଗ ଦରକାର । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି— ‘ଟ’ ବର୍ଗ ଛଡ଼ା ବର୍ଗମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟବର୍ଷ, ମଧ୍ୟବର୍ଷ, ସର୍ଗବର୍ଷ, ଲଘୁବର୍ଷ, ର-ଶ ଦୁଇଟି ସେଥିରେ ପୁଣି ସମାସ ମୋଟେ ରହିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ଯଦିବା ରଖିବାକୁ ହୁଏ, ତା’ହେଲେ ଅତି କ୍ଷୁଦ୍ର ସମାସ । ଏହିପରି ହେଲେ ରଚନା ମାଧୁର୍ଯ୍ୟମୟ ହୋଇ ପାଠକର ମନୋରଞ୍ଜନ କରେ । ଏବଂ ବିଧି ପ୍ରଣାଳୀରେ ଅନ୍ୟ ଗୁଣଯୁକ୍ତ ରଚନାବଳୀର ମଧ୍ୟ ବିଚାର କରାଯାଇଥାଏ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଅପେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାରୋକ୍ତ ‘ଗୁଣ’ ଶବ୍ଦ ଷ୍ଟାଇଲର ପ୍ରକୃତ ପ୍ରତିଶବ୍ଦ ହେବା ଉଚିତ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଗୁଣଯୁକ୍ତ ରଚନା ପ୍ରଣାଳୀ ବା ଶୈଳୀକୁ ଭାରତୀୟ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଫେରେ ‘ବୃତ୍ତି’ ନାମରେ ନାମିତ କରାହୋଇଛି । ଏହା ମୂଳତଃ ଶବ୍ଦତତ୍ତ୍ୱ ବିଷୟ ନେଇ ପରିକଳ୍ପିତ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କାରଣ, ଯେଉଁ କେତୋଟିକୁ ବୃତ୍ତି ବୋଲି କୁହାହୋଇଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି— ପୁରୁଷା, ଉପନାଗରିକା ଓ କୋମଳା । ଅନ୍ୟ ଭାଷାରେ କହିଲେ— Bombastic, Midiocre and Simple, ଏମାନଙ୍କ ପାଇଁ କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନିୟମ ଲିପିବଦ୍ଧ ନାହିଁ । ଓକସ୍‌ସିନୀ ରଚନାରେ ବ୍ୟବହୃତ ଶାବ୍ଦିକଶୈଳୀର ନାମ ‘ଉପନାଗରିକା’ ଏବଂ ପ୍ରସାଦ ଗୁଣଯୁକ୍ତ ଶାବ୍ଦିକଶୈଳୀକୁ ‘କୋମଳା’ ବୋଲି କେବଳ କୁହାଯାଏ । ଏଭଳି ସ୍ଥଳରେ

‘ବୃତ୍ତି’କୁ ମଧ୍ୟ ଷ୍ଟାଇଲ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇପାରେ । କାରଣ, ପୁରୁଷା ଓ Bombastic, ଉପନାଗରିକା ଓ Midiocre ଏବଂ କୋମଳା ଓ Simple ନାମତଃ ଭିନ୍ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବାସ୍ତବିକ୍ କେହି କାହାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହନ୍ତି ।

ତା’ଛଡ଼ା ଉପରୋକ୍ତ ତିନିପ୍ରକାର ଶୈଳୀ ବା ବୃତ୍ତିକି ଆଉ କେତେକ ଆଳଙ୍କାରିକ ‘ରୀତି’ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ‘ବୈଦର୍ଭୀ’, ‘ଗୌଡ଼ୀ’, ‘ପାଞ୍ଚାଳୀ’, ଏହିପରି ତିନୋଟି ରୀତି । ଆଉ କେତେକଙ୍କ ମତରେ ଋଷିପାଞ୍ଚ ମଧ୍ୟ । ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଏହା ମଧ୍ୟ ଷ୍ଟାଇଲ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । କାରଣ, It is written in English style ଏବଂ ‘can you appreciate the American style of English’ ପ୍ରଭୃତିରେ ବ୍ୟବହୃତ ‘ଷ୍ଟାଇଲ୍’ ପରି ବିଦର୍ଭ ଦେଶରେ ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ରଚନାଶୈଳୀ ବହୁଳଭାବେ ଆଦୃତ ହେଉଥିଲା, ସେ ‘ବୈଦର୍ଭୀ’, ଗୌଡ଼ ଦେଶରେ ଆଦୃତ ରଚନାଶୈଳୀ ‘ଗୌଡ଼ୀ’, ସେହିପରି ପଞ୍ଚାଳ ଦେଶବାସୀଙ୍କ ଶୈଳୀ ‘ପାଞ୍ଚାଳୀ’ ବୋଲି ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲା । ଏଣୁ ‘ରୀତି’କୁ ବି ଷ୍ଟାଇଲ୍ ବୋଲି କହିବାରେ କୌଣସି ବାଧା ନାହିଁ ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଗୁଣ, ବୃତ୍ତି ଓ ରୀତି ସମକ୍ଷା ତିନୋଟିଯାକ ଆଲୋଚନାର ପ୍ରାଣକେନ୍ଦ୍ର ହେଉଛି, ସ୍ୱତ୍ୱାର୍ଥପ୍ରକାଶକ ଶବ୍ଦାବଳୀ ବା କଥାବଳୀ । କିନ୍ତୁ ସବୁସ୍ଥଳରେ ଅର୍ଥପ୍ରକାଶନର ସ୍ୱତ୍ୱତା ସମ୍ପାଦନ ସକାଶେ ଉଦ୍‌ଭୟର ଯଥାଯୋଗ୍ୟ ସମ୍ବଳ ରଖିବାରେ ହିଁ କବି ବା ଲେଖକର କୃତିତ୍ୱ । ତା’ ନହେଲେ ସାହିତ୍ୟର ମହତ୍ତ୍ୱ କ୍ଷୁଣ୍ଣ ହୋଇ ରଚନା ଶ୍ରୀହୀନ ଦେଖାଯାଏ ।

ଏସବୁ ଉପରେ ପୁଣି ଉନ୍ନତ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ଆଉ ଏକ ଦୁଃସାଧ୍ୟ ବ୍ୟାପାର । ଏହାର ବ୍ୟଞ୍ଜନା ସେ ଦୁଇଟି ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ଉଦ୍‌ଭୟର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ଅବସ୍ଥିତ । ସେଥିପାଇଁ ଶବ୍ଦ ‘ବାଚକ’ ବଦଳରେ ‘ବ୍ୟଞ୍ଜକ’ ଏବଂ ଅର୍ଥ ‘ବାଚ୍ୟ’ ବଦଳରେ ‘ବ୍ୟଙ୍ଗ’ ହେବା ପ୍ରୟୋଜନ । ତା’ହେଲେ ଯାଇ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଓ ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ଏକ ମନୋହର ଅର୍ଥର ପ୍ରକାଶ ଘଟେ । ଏଥିପାଇଁ ଅବଶ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥକୁ ପୁରାପୁରି ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ । କାରଣ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅର୍ଥସଦୃଶ ଏ ବି ସେ ଦୁଇଟିଦ୍ୱାରା କେବଳ ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜିତ ହୁଏ । ତଥାପି ଏ

ସବୁଠାରୁ ପୃଥକ, ଏ ସବୁଠାରୁ ରମଣୀୟ । ଏଣୁ
ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନାର୍ଥ୍ୟ କହନ୍ତି—

‘ପ୍ରତୀକ୍ଷାମାନଂ ପୁନରନ୍ୟଦେବ
ବସୁନ୍ଧି ବାଣୀସ୍ତୁ ମହାକବାନାମ,
ଯତଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧାବୟବାଚିରିକ୍ରଂ
ବିଭାତି ଲାବଣ୍ୟ ମିବାଙ୍ଗନାସୁ’

ଅର୍ଥାତ୍ ମହାକବିମାନଙ୍କ ରଚନାରେ ଏହିପରି ଏକ ଅର୍ଥ
ପ୍ରତୀକ୍ଷାମାନ ହୁଏ, ଯାହାକି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅର୍ଥଠାରୁ ପୂରାପୂରି
ଭିନ୍ନ । ଏହା ହାତ, ଗୋଡ଼, ନାକ, ଆଖି, ଛାତି ପ୍ରଭୃତି
ଅବ୍ୟୟମାନଙ୍କ ଯଥାଯଥ ସଂସ୍ଥାନଦ୍ୱାରା ରମଣୀୟ ଲାବଣ୍ୟ
ଯେପରି ଜନମନ ହରଣ କରେ, ସେହିପରି ଯଥାରୀତି
ବ୍ୟଙ୍ଗବ୍ୟଞ୍ଜକ ଶବ୍ଦାବଳୀର ଯଥାଯୋଗ୍ୟ ସଂଘଟନା ଫଳରେ
ଏକ ଅଲୌକିକ ଭାବ ପ୍ରତୀକ୍ଷାମାନ ହୁଏ । ଏଥିସକାଶେ
ଶରୀରର ଅବୟବରୂପୀ ଶବ୍ଦାର୍ଥକୁ ବାଦ୍ଦେଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ ।
ଅଥଚ ଏ ଠିକ୍ ତାହା ନୁହେଁ । ଏଭଳି ରଚନାରେ ଯେଉଁ
ମହନୀୟତା ଓ ରସୋଜ୍ଜ୍ୱଳତା ଫୁଟି ଉଠେ, ତାହା କେବଳ
ଶବ୍ଦାର୍ଥସଙ୍କୁଳ ସାଧାରଣ ବାକ୍ୟ ବିନ୍ୟାସରେ ବିଜ୍ଞ ପାଠକର
ମନୋରଞ୍ଜନ କରିପାରେନା । କିନ୍ତୁ କେହି ବାକ୍ୟ ବିନ୍ୟାସ
ଯଦି *gesture of mind and of the soul* ହୋଇପଡ଼େ,
ସେତେବେଳେ ଲେଖକର ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ତହିଁରୁ ରସସୃଷ୍ଟି
ହୋଇପଡ଼େ । ପାଠକ ଅଭିଭୂତ ହୁଏ । ସେତେବେଳେ
ବ୍ୟାକରଣର ଶାନ୍ତି ନିୟମ ତା’ର ପଥରୋଧ କରିପାରେ
ନାହିଁ । ବରଂ ତା’ରି ପଦ୍ମର ଅନୁସରଣରେ ବ୍ୟାକରଣରେ
ନିୟମ ପ୍ରଣୟନ ହୁଏ ଓ ଅଭିଧାନରେ ଅର୍ଥାନ୍ତର ସୃଷ୍ଟି

କରାହୁଏ । ଫଳରେ ତାହା ବନ୍ଦନୀୟ ହୋଇ ‘ଉତ୍ତମ ସାହିତ୍ୟ’
ନାମରେ ପରିଚିତ ହୁଏ ।

ଅବଶ୍ୟ ଷ୍ଟାଇଲ୍ ବା ରଚନାଶୈଳୀ ଆଗକାଳ
ରଚନାମାନଙ୍କରେ ଭାବ ବା ରସକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ପ୍ରଚଳିତ
ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସଭ୍ୟତାର ବୃଦ୍ଧି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଚିନ୍ତାଧାରା
ବିକଶିତ ହେବାକୁ ଲାଗେ ଓ ପଦ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଗଦ୍ୟ ରଚନାର
ବହୁଳତା ସମ୍ପାଦିତ ହୁଏ । ଫଳରେ ରଚନାଶୈଳୀର ଶବ୍ଦକୁ
ସୁଦ୍ଧା ଭିନ୍ନମୁଖୀ ହୋଇପଡ଼େ । ସେ ଆଉ ଭାବ କିମ୍ବା ରସରେ
କେବଳ ଆବଦ୍ଧ ନ ରହି ମୁକ୍ତ ବିହଙ୍ଗ ପରି ଚିନ୍ତାଶ୍ରୟୀ
ହୋଇପଡ଼ିଲା । ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନତା ଘେନି ଚିନ୍ତାର
ବିଭିନ୍ନତା ଯେପରି ଦେଖାଦେଲା, ସେହିପରି ଚିନ୍ତାର ଅନୈକ୍ୟ
ଘେନି ରଚନାଶୈଳୀରେ ମଧ୍ୟ ଅନୈକ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଲା ।
ଏହି ପାର୍ଥକ୍ୟ ଓ ଅନୈକ୍ୟ ହେତୁ ଶୈଳୀର ଲକ୍ଷଣ କାରଣ
ତଥା ବିଶ୍ଳେଷଣରେ ଜଟିଳତା ଦେଖାଦେଲା । ପରିଶେଷରେ
ସମାଲୋଚକମାନେ କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ— ‘Style is
the man’ ଶୈଳୀ ମନୁଷ୍ୟର ନାମାନ୍ତର ଅର୍ଥାତ୍ ମଣିଷ
ଗୋଟିକୁ ଷ୍ଟାଇଲ୍ ଗୋଟିଏ । ଏହାର ଲକ୍ଷଣ ପ୍ରଣୟନ ସହଜ
ନୁହେଁ ।

ଏତେ ବିଭିନ୍ନତା ସତ୍ତ୍ୱେ ସମସ୍ତେ କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ
ବିଷୟରେ ଏକମତ ଯେ, ଷ୍ଟାଇଲ୍ ଶବ୍ଦାଶ୍ରୟୀ, ଭାବାଶ୍ରୟୀ,
ଚିନ୍ତାଶ୍ରୟୀ ଯାହାହେଉ ପଛେ ତାହା *gesture of mind and
of the soul* ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମା ଓ ମନର ସାଙ୍କେତିକ ବିକାଶ
ହେବା ନିତାନ୍ତ ଦରକାର । ତା’ହେଲେ ଯାଇ ତାକୁ ଶୈଳୀ
ଆଖ୍ୟା ଦେବା ଉଚିତ ।

ବିଷୁବ ସଂକ୍ରାନ୍ତି

‘ବିଷୁବ ସଂକ୍ରାନ୍ତି’ ଏହି ଛଅଟି ଅକ୍ଷର ପଛରେ କେତେ ଶତାବ୍ଦୀର ସାଧନା ଓ କେତେ ବଡ଼ ବିରାଟ ଇତିହାସ ଯେ ଲୁକ୍କାୟିତ, ଭାବିଲେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଗେ । ଆଜିକାଲିର ବେତାରବାର୍ତ୍ତା, ଟେଲିଭିଜନ୍ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଯାନ ପ୍ରଭୃତିର ପୃଷ୍ଠପଟ୍ଟ ଯେପରି ଶହଶହ ବର୍ଷର ଗବେଷଣା ଓ କଠୋର ସାଧନାରେ ସମୁଦ୍ଧଳ, ସେହିପରି ‘ବିଷୁବ ସଂକ୍ରାନ୍ତି’ର ଆବିଷ୍କାର ମୂଳରେ ତା’ଠାରୁ କମ୍ ସ୍ତରର ଗବେଷଣା ବା ଅନୁସନ୍ଧିତ୍ତା ନ ଥିଲା ବରଂ ଅଧିକ ବୋଲି କହିବାରେ ଯୁକ୍ତି ରହିଛି । ସେଥିପାଇଁ ପରମ୍ପରାକ୍ରମେ ରାତି ରାତି ଉଜାଗର, ଦୀର୍ଘଦିନର ଅଧବସାୟ ଓ ସୁକ୍ଷ୍ମାତିସୁକ୍ଷ୍ମ ବିରୋଧବୁଦ୍ଧିର ଯଥେଷ୍ଟ ଆବଶ୍ୟକତା ଥିଲା । ସ୍ଥିର ଚିପିଦେଲେ ବିଜୁଳିବତୀର ଆଖିଝଲିଆ ଆଲୁଅରେ ଆତ୍ମବିସ୍ମୃତ ହୋଇ ଯେମିତି ପାହାରହାରୀୟ କଥା କାହାରି ମନେପଡ଼େ ନାହିଁ ସେହିପରି ବିଷୁବ ସଂକ୍ରାନ୍ତିର ଶୁଭ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ବିଷୁବ ଗଣନା, ବିଷୁବ ମିଳନ, ବିଷୁବ ପର୍ବ ପ୍ରଭୃତିରେ ବିହ୍ୱଳ ହୋଇ ତା’ର ଉତ୍ପତ୍ତି କଥା କାହାରି ମନକୁ ଆସେ ନାହିଁ । ଆଜିର ଏହି ରକେଟ୍ ଯୁଗରେ ସେହି ଆଦିମଯୁଗର ଅପରିପକ୍ୱ ମୌଳିକଚିନ୍ତା ଆଡ଼େ ଟିକିଏ ସିଂହାବଲୋକନ କରିବା ।

ଆବହମାନ କାଳରୁ ଆମେ ଶୁଣି ଆସିଛୁ— ‘ଘଡ଼ିଏ ବେଳ’ ‘ଦିଘଡ଼ି ରାତି’ ‘ଦଣ୍ଡେବେଳ ସରିକି’ ‘ଦିନ ଝରିଦଣ୍ଡଠାରେ ଜନ୍ମ’ ଇମିତି କେତେ । ଏହି ‘ଘଡ଼ିଏ’ ‘ଦଣ୍ଡେ’ ପ୍ରଭୃତି ସବୁ କାଳ ପରିମାଣବୋଧକ ଶବ୍ଦ ବିନା ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ । ଦୈନିକ ସମୟକୁ ଭାଗ ଭାଗ କରି ସରଳ ଓ ସହଜ ଉପାୟରେ କାଳଭେଦ ବାରିବା ସକାଶେ ଏସବୁର ସୃଷ୍ଟି । କିନ୍ତୁ ଏହି ସୃଷ୍ଟିମୂଳରେ କି ଗୁରୁତଥ୍ୟ ନିହିତ, ସେ ବିଷୟରେ ଆଜିଯାଏଁ ସମ୍ୟକ୍ ଆଲୋଚନା ହୋଇନାହିଁ । ତଥାପି ଟିକିଏ ନଜର ଦେଇ ଦେଖିଲେ ଜଣାପଡ଼େ, ଏ ‘ଘଡ଼ି’ ଶବ୍ଦଟି ସଂସ୍କୃତ ‘ଘଟିକା’ ବା ‘ଘଟୀ’କୁ ମୂଳ କରି । ଘଟୀକାର ଅର୍ଥ ‘ମାଟିହାଣ୍ଡି’, ଏହି ମାଟିହାଣ୍ଡି ହିଁ ସମୟବୋଧକ ‘ଘଟିକା’ର ମୂଳ ଆଦି ଜନନୀ ।

ମାନବର ଅତୀତ ପରମ୍ପରାର ଅନ୍ଧକାର ଯୁଗରେ କାଳଜ୍ଞାନ, ରତୁଜ୍ଞାନ କିମ୍ବା ଦିନରାତି ଜ୍ଞାନ ମୋଟେ ନ ଥିଲା । ମଣିଷର ଜୀବନଧାରା ସହିତ ବୈଦିତ୍ୟମୟା ପ୍ରକୃତିର କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ରହିପାରେ, ପ୍ରଥମେ ଏହା ତାହାର ଧରଣାତୀତ ଥିଲା କିନ୍ତୁ ପରେ ଯେତେବେଳେ ସେ ଶ୍ରାବଣର ମୂଷଳଧାରା, ପୌଷର ହାଡ଼ବୋହଲା ଶୀତପବନ ଓ ବୈଶାଖର ଖଇଫୁଟା ଖରାର ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଅନୁଭବ କଲା ପ୍ରକୃତିଠାରୁ ଅଲଗା ରହି ଜୀବନଯାପନ କରିବା ତା’ ପକ୍ଷରେ ଅସମ୍ଭବ । ଏଣୁ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ସମାଧାନ କରି ଚଳିବା ହେଲା ତା’ର ସର୍ବପ୍ରଥମ ନୀତି । ସେହି ନୀତିରେ ସେ ଖରାରେ ଗଛମୂଳ, ବର୍ଷାରେ ପାଷାଣଗହ୍ୱର ଓ ଶୀତରେ ପତ୍ର ବକ୍ଳାଦିର ସାହାଯ୍ୟ ନେଇ ଆତ୍ମରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏହିପରି କେତେ ଶତାବ୍ଦୀ ଯେ କଟିଯାଇଥିବା କିଏ ଜାଣେ ? ସବୁସତ୍ତ୍ୱେ ଯେତେବେଳେ ସେ ବୁଝିଲା ସମାଧାନ ସୂତ୍ରରେ ପ୍ରକୃତିକୁ ବଶୀଭୂତ କରିବାକୁ ଯିବା ଅଜ୍ଞାତ ଛଡ଼ା କିଛି ନୁହେଁ ସେତେବେଳେ ସେ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ସଙ୍ଘର୍ଷ ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲା ଏବଂ ତାକୁ ଜୟ କରିବାକୁ ସତତ ଚେଷ୍ଟା କଲା, ଏହାହିଁ ସତ୍ୟତାର ଉଦ୍ଦ୍ୟୋଗପର୍ବ ।

ସଂଘର୍ଷ ବିନା ବୁଦ୍ଧିର ବିକାଶ ଓ ପ୍ରସାର ଘଟେ ନାହିଁ । ଦୁଇଦୁଇଟା ବିଶ୍ୱମୁଖ ଯେପରି ମନୁଷ୍ୟର ସୁକ୍ଷ୍ମ ବୁଦ୍ଧିତନ୍ତୁକୁ ଦୂରପ୍ରସାରୀ କରିପାରିଛି, ତାହା ସମାଧାନକାଳର ବହୁ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବି ସମ୍ଭବ ହୁଅନ୍ତା କି ନାହିଁ ସନ୍ଦେହ । ସେହି ନିୟମରେ ଏଠାରେ ବି ସଂଘର୍ଷପନ୍ଥୀ ମାନବର ବିରୋଧଶକ୍ତି ସୁକ୍ଷ୍ମରୁ ସୁକ୍ଷ୍ମତର ହୋଇପାରିଛି । ହଠାତ୍ ତା’ ମନରେ ବହୁ ସମସ୍ୟା ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଛି— ସେଗୁଡ଼ିକର ସମାଧାନ ପାଇଁ ନାନାବିଧ ଯତ୍ନ ମଧ୍ୟ କରାହୋଇଛି । ସେସବୁର ନିର୍ଯ୍ୟାସସ୍ୱରୂପ ସେ କହିଛି— ‘ଆଦିତ୍ୟାଜ୍ଞାତେ ବୃଷିଃ ବୃଷେରନ୍ନଂ ତତଃ ପଜାଃ’, ତେଣୁ ସେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଆଦିତ୍ୟଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କରିବାକୁ ଯତ୍ନପରୋନାସ୍ତି ଚେଷ୍ଟା କରିଛି ଏବଂ ତାଙ୍କର ଗତିବିଧି ଧରିନେବାକୁ ଯତ୍ନବାନ୍ ହୋଇଛି ।

ତମସାଛନ୍ଦ୍ର ରଜନୀର ଅନ୍ତିମ ବେଳାରେ ନଭୋମଣ୍ଡଳର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରାନ୍ତରୁ ଏକ ତେଜୋମୟ ପିଣ୍ଡ ସର୍ବଦା ଉଦୟ ହୁଏ ଏବଂ କିଛି ସମୟ ପରେ ପୁଣି ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅନ୍ତରାଳରେ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୁଏ । ଏହା ପ୍ରଥମେ ତାକୁ ଚକିତ କରି ନଥିବ ତା'ନୁହେଁ । ତଥାପି ସେ ନିରାଶ ହୋଇନି, ଭାଙ୍ଗି ପଡ଼ିନି, ଲାଗିଛି ବାରମ୍ବାର ଲାଗିଛି ପରିଶେଷରେ ଜିଣିଛି ଏବଂ ବୁଝିପାରିଛି ଯେ, ଏହା ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟ ଶକ୍ତିବିଶେଷ । ଏହା ହିଁ ଗ୍ରୀଷ୍ମ, ବର୍ଷା, ଶୀତର ପ୍ରାଣବାଜ ସୃଷ୍ଟି ଓ ସଂହାରର ମୂଳପିଣ୍ଡ । ଏଣୁ ଜୀବଜଗତରେ ଏହାର ପ୍ରଭାବ ବହୁତ ଅନନ୍ତ । ଏ ଦେବତା ଜୀବସୃଷ୍ଟିର ହର୍ତ୍ତା, କର୍ତ୍ତା, ବିଧାତା ।

ତା'ପରେ, ତାର ପ୍ରୟୋଜନ ହେଲା ତାକୁ ଚିହ୍ନିବା । ସେ କିଏ ? ତା'ର ସ୍ଥିତିକାଳ କେତେ ? ସେ ଘରେ ରହନ୍ତି କେତେବେଳେ ? ବାହାରକୁ ଆସନ୍ତି କିପରି ? ତାର ଧାରଣା ସେ ନିଜେ ଯିମିତି ପାନାହାର ସଂଗ୍ରହ ପାଇଁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନ ଭ୍ରମଣ କରେ ଓ ଶେଷରେ ନିଜ ଘର ବା ଗୃହକୁ ଫେରି ଶୟନ କରେ, ସୂର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଭ୍ରମଣ ଶେଷରେ ନିଜ ଘରକୁ ଫେରିଯାଆନ୍ତି । ଏଥିପାଇଁ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଅଦୃଶ୍ୟ ହେବାକୁ 'ଅସ୍ତ' ଓ 'ଉଦୟ' ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଅସ୍ତ=ଘରକୁ, ଗତ=ଯିବା, ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଜାଣିରଖିବା ଉଚିତ କି ଆଦିମ ମାନବ ସେ ଯୁଗର ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ନିଜଠାରୁ ପୃଥକ୍ ବୋଲି ଧାରଣା କରି ନଥିଲା । ଅତିଥି ଓ ଅଭ୍ୟାଗତ ଭାବେ ବନ୍ଧୁପରିବାରବର୍ଗଙ୍କ ସହିତ ଆମୋଦପ୍ରମୋଦ କରିବାକୁ ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରୁଥିଲା । ରବିବେଦର ଯେ କୌଣସି ସୂତ୍ର ପାଠ କଲେ ଏହାର ସତ୍ୟତା ବୁଝିହେବ । ଉଦାହରଣସ୍ବରୂପ— ଯେତେବେଳେ ଯଜ୍ଞମାନ ଅଗ୍ନିଦେବତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସ୍ତୁତିକରି କହେ, 'ଅଭିତ୍ତ୍ୱା ପୂର୍ବ ପାତୟେ ସୃଜାମି ସୌମ୍ୟ ମଧ୍ୟ-ମରୁଭିରଗ୍ନ ଆଗହି' (ରବି ୧ । ୧୯ । ୮) ଅର୍ଥାତ୍ ହେ ଅଗ୍ନି, ତୁମେ ପିଇବ ବୋଲି ମୁଁ ସୋମଲତାଜାତ ମଧୁରସ ସଂଗ୍ରହ କରି ରଖୁଛି, ତୁମେ ମରୁଦଗଣଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଆମ ଘରକୁ ଆସ । ଏହା କେବଳ ଅଗ୍ନିଙ୍କ ପାଇଁ ନୁହେଁ, ସବୁ ଦେବତାଙ୍କ ବିଷୟରେ ସେହି କଥା ।

ଯାହାହେଉ, ଉଲ୍ଲିଖିତ ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବଙ୍କ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥିତିକାଳ ସମୟ ପ୍ରଶ୍ନ ନେଇ ତାକୁ ବହୁକାଳ ଧରି ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିବ,

ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ପରିଶେଷରେ ତାର ସମାଧାନ ସେ ଖୋଜି ବାହାର କଲା ଘଟୀୟସ୍ତ ସାହାଯ୍ୟରେ । ମନେହୁଏ, ମାଟିହାଣ୍ଡି ଗୋଟାକରେ ପୂରା ପାଣି ଭରି ତାର ପାଖରେ ସୁସ୍ଥ ଛିଦ୍ରଟିଏ କରି ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରକାଶଠାରୁ ଅଦୃଶ୍ୟ ହେଲାଯାଏଁ ହାଣ୍ଡି ଭିତରେ ବାରମ୍ବାର ପାଣି ଭର୍ତ୍ତି କରା ହେଉଥିଲା । ଏହିପରି ଯେତେଥର ପାଣି ଭର୍ତ୍ତି କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ଦିନମାନକୁ ସେତିକି ଘଟିକା ବା ଘଡ଼ି ବୋଲି ଧରି ନିଆଗଲା । ସେହି ପ୍ରଣାଳୀକୁ ରାତି ମାପିବାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ କରାହେଲା । ଫଳରେ ମୋଟାମୋଟ ଦିନମାନକୁ ସେତିକି ଘଟିକା ବା ଘଡ଼ି ବୋଲି ଧରି ନିଆଗଲା । ସେହି ପ୍ରଣାଳୀକୁ ରାତି ମାପିବାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ କରାହେଲା । ଫଳରେ ମୋଟାମୋଟ ଦିନମାନ କେତେ ଘଡ଼ି ଓ ରାତିମାନ କେତେଘଡ଼ି ଟିକିଏ ଏଣିକିତେଣିକି କରି ଧରିନେବାର ସୁବିଧା ହେଲା । କିନ୍ତୁ ପରେ ପରେ ପରୀକ୍ଷାରୁ ଜଣାଗଲା, ଦୈନନ୍ଦିନ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ସ୍ଥିତି ସମାନ ନୁହେଁ । ଆଜିର ଘଟିକାଜଳ କିଛିଦିନ ପୂର୍ବରୁ ଜଳଠାରୁ ବହୁତ କିଛି ଅଳ୍ପ ବା ବେଶୀ । ସେ ଯାହାହେଉ, ଘଟୀ ସାହାଯ୍ୟରେ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟଠାରୁ ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ ଯାଏଁ ସମୟକୁ ଏକ 'ଦିନ' ବୋଲି ଧରିନେଲା । ତଥାପି କର୍ତ୍ତାର ମନରେ ତୃପ୍ତି ନାହିଁ ।

ଏହି ମାନସିକ ଅତୃପ୍ତିରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବାକୁ ଫେରେ ତାର ଦରକାର ହେଲା ଇତରପନ୍ଥାର ଆବିଷ୍କାର । (ଏଠାରେ ତୃତୀୟ ପୁରୁଷ 'ସେ'ର ପ୍ରୟୋଗକୁ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ, ଏ ହେଉଛି ପରମ୍ପରାର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ— ସମୂହ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାର ନିର୍ଯ୍ୟାସ ।) ଏଣୁ ନାନା ଚିନ୍ତା ଓ ଅପାର କଳ୍ପନା ବଳରେ ଶେଷରେ ଭାଙ୍ଗି ଆଣିଲା ଖଣ୍ଡିଏ ସରଳ କାଷ୍ଠଖଣ୍ଡ ଦଣ୍ଡ । ପୋତାହେଲା ଏକ ଛାୟାହୀନ ପ୍ରାନ୍ତର ମଧ୍ୟରେ । ପାଖରେ ରହିଲା ଜଳପୂର୍ଣ୍ଣ ଘଟୀୟସ୍ତ । ଦଣ୍ଡଛାୟାର ହ୍ରାସ-ବୃଦ୍ଧି ଅନୁଯାୟୀ ଘଟୀୟସ୍ତର ସମୟ ନିରୂପିତ ହେଲା । କି ପରିମାଣ ଦଣ୍ଡର ଛାୟା କେତେ ? ହ୍ରାସ-ବୃଦ୍ଧି କେତେ ? ସୂର୍ଯ୍ୟର ଆକାଶସ୍ଥିତି କେତେ ? ପରିମାପକ ଘଟିବ କେତେ ? ଏସବୁର ସମନ୍ୱୟ ସାଧନ କରିବା ପାଇଁ କେତେ ପୁରୁଷ ଯେ ବିତିଯାଇଥିବ, ତାହା କହିବାର ଉପାଦାନ ନାହିଁ । ତଥାପି ଏ କଥା ନିଶ୍ଚିତ ଯେ, ଏହି ଦୀର୍ଘ ସାଧନାର ଫଳ ବ୍ୟର୍ଥ ହୋଇନାହିଁ— କର୍ତ୍ତାର

ଆବିଷ୍କୃତ ପଦ୍ମ ଭୁଲ ହୋଇନାହିଁ । ଉଦ୍ୟୋଗର ଲକ୍ଷ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛି ଶେଷରେ ଏବଂ ସେ ଜିଣିଛି । ଏକ ଘଟିକା ସହିତ ଦୁଇଟି ଦଣ୍ଡ ପରିମାଣ ସମାନ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରିଛି । ଏହିପରି ‘ଦଣ୍ଡ’କୁ ମୂଳକରି କାଳ ପରିମାଣ ନିରୂପିତ ହୋଇଥିବାରୁ ବୋଧହୁଏ ଏହାକୁ ‘ଦଣ୍ଡେ’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

ଏତିକିରେ କିନ୍ତୁ ପୁରାତନ ମାନବ ସବୁଷ୍ଟ ରହିନି ‘ଅୟନ’ରେ ଅନୁସନ୍ଧିଷ୍ଟ ନୟନକୁ ଏଡ଼ାଇପାରିନି । ଘଡ଼ିଦଣ୍ଡ ସାହାଯ୍ୟରେ ସେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛି ଦକ୍ଷିଣାୟନ ଓ ଉତ୍ତରାୟଣ । ଏ ବି ସହଜ ବ୍ୟାପାର ନୁହେଁ । ଏହା ଦିନକ କିମ୍ବା ମାସକର କଥା ନୁହେଁ, କାରଣ ଅୟନ କହିଲେ ଛ’ମାସକୁ ବୁଝାଏ । ଏହାରି ପାଇଁ ଦରକାର ହେଲା ବର୍ଷ ବର୍ଷ ସାଧନା । ଦଣ୍ଡ ପୋତି ଅଂଶ ବାହାର କରି ଘଟୀ ସଂଖ୍ୟା (୩୦)ରେ ମୂଳସୂତ୍ର ଠିକ୍ କରି ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଅୟନ ମପାଗଲା । କେତେ ଶହ, କେତେ ହଜାର ଥର ମପାଯାଇଛି ତାହାର ସାକ୍ଷୀ ସୂର୍ଯ୍ୟମଣ୍ଡଳ ବିନା ଆଉ କେହି ନାହିଁ । ତାଦୃଶ ଏକାଗ୍ରସାଧନାର ଏକ ମାହେନ୍ଦ୍ରବେଳାରେ ଆବିଷ୍କାର ହେଲା ଜ୍ୟୋତିଷକ୍ରମ ମୂଳପିଣ୍ଡ ମଧ୍ୟରେଖା । ଅନ୍ୟ ଭାଷାରେ ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବଙ୍କ ସରଳ ରତ୍ନିପାତ ରେଖା ବିଷୁବରେଖା । ଯାହାକୁ ଅତିକ୍ରମ କଲେ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ହେବ ବକ୍ରଗତି ବା ସଂକ୍ରାନ୍ତି । କର୍ତ୍ତାର ମନରେ ଅପୂର୍ବ ଆନନ୍ଦ ସଞ୍ଚାର ହୋଇଥିବ— ଛାତି ଫୁଲି ଉଠିଥିବ । ସେ ଦିନ ସେ ଗର୍ବରେ ବକ୍ଷସ୍ଥାପିତ ହୋଇଛି । ସେଦିନର ମଧ୍ୟାହ୍ନ ଦଣ୍ଡଛାୟା

ଲୁପ୍ତ ସୂର୍ଯ୍ୟ ମଥା ଉପରେ । ଦିବାରାତ୍ରି ସମାନ । ରାତି ପାହିଲେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ହେବ ବକ୍ରରେଖାକ୍ରାନ୍ତି, ସଂକ୍ରାନ୍ତି । ଏ ଦିନକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ବର୍ଷ ଗଣନାର ସୂତ୍ରପାତ ହୁଏ, ଯେପରିକି କେତେ ଶତାବ୍ଦୀ ଆଗେ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଦିନରାତିର ମାନ ନିରୂପିତ ହୋଇଥାଏ ।

ଏହା ପରେ ପରେ ରାଶିଚକ୍ରର ଆବିଷ୍କାର ସମୁଦାୟ ପୃଥିବୀର ବାହ୍ୟାବରଣ ବାରଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୁଏ, ଯହିଁରୁ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଗତି-ସ୍ଥିତି-ସଂକ୍ରାନ୍ତି ନିରୂପିତ ହୁଏ । ଏହି ହିସାବରେ ଏ ସଂକ୍ରାନ୍ତିର ନାମ ବିଷୁବ ସଂକ୍ରାନ୍ତି-ମଧୁ ସଂକ୍ରାନ୍ତି, (ଓଡ଼ିଆରେ ଏହାକୁ ପଣା ସଂକ୍ରାନ୍ତି କୁହାଯାଏ) ରତୁ ନିରୂପଣ ଅନୁସାରେ ଏହା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ରତୁ । ମଧୁ ବା ବସନ୍ତର ଆଗମସୂଚକ, ସମଶୀତୋଷ୍ଣ ବାତାବରଣର ପରିପ୍ରକାଶକ ଏହା ମାନବଗୋଷ୍ଠୀର ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ଆହ୍ଲାଦଦାୟକ ସେହି ପରିମାଣରେ ସମଗ୍ର ପ୍ରାଣୀ ଜଗତର ମଙ୍ଗଳବିଧାୟକ । ତେଣୁ ତାର ଗୁଣ କାର୍ତ୍ତବ୍ୟ କରିବାକୁ ରକ୍ଷିକଣ୍ଠ ଭୁଲିଯାଇନି । ସେ କହେ—

ମଧୁ ମଧୁ ମଧୁବାତା ଗତାୟତେ ମଧୁ କ୍ଷରନ୍ତି ସିନ୍ଧବଃ,
ମାଧ୍ବା ନଃ ସରୋଷଧୀଃ ମଧୁନକ୍ରମୁତୋଷ୍ଠ ସୋ ମଧୁବତ୍ ପାର୍ଥବଂରଜଃ
ମଧୁ ଦୈର୍ଘ୍ୟରୁକ୍ତ ନଃ ପିତା ମଧୁ ମାଂ ନୋ ବନସ୍ପତିଃ,
ମଧୁମାଂ ଅସ୍ତୁ ସୂର୍ଯ୍ୟଃ-ମାଧ୍ବାଗାବୋ ଭବନ୍ତୁ ନଃ । ।

ମଧୁ-ମଧୁ-ମଧୁ

ସାହିତ୍ୟ-ସୃଷ୍ଟିରେ ଭାଷାଜ୍ଞାନ

ଯାହା ସାହାଯ୍ୟରେ ମନୁଷ୍ୟ ନିଜର ମନୋଭାବକୁ ଅପର ନିକଟରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ସାଥକ ହୁଏ ସେହି ଧ୍ବନ୍ୟାତ୍ମକ ବର୍ଣ୍ଣାବଳୀ ବା ପଦସମୂହକୁ ଭାଷା କୁହାଯାଏ । ଭାବପ୍ରକାଶକ ଏକ ବା ଏକାଧିକ ସାଥକ ଧ୍ବନିକୁ ଶବ୍ଦ ବା ପଦ କୁହାଯାଏ । ଏହା କଣ୍ଠ, ତାଳୁ, ନାସିକା ଏବଂ ମୁଖ-ଗହ୍ବରରେ ଥିବା ଜିହ୍ବା ପ୍ରଭୃତି ବାଗ୍ଯନ୍ତ୍ର ସାହାଯ୍ୟରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୁଏ । ଫଳରେ ମନୁଷ୍ୟ ନିଜ ବିଚାରକୁ ଅନ୍ୟ ନିକଟରେ ଯେପରି ସହଜ ଏବଂ ପ୍ରାଞ୍ଜଳଭାବେ ପ୍ରକାଶ କରିପାରେ ସେହିପରି ଅନ୍ୟର ବିଚାର ବୁଝିବାରେ ମଧ୍ୟ ସମର୍ଥ ହୁଏ । ଅବଶ୍ୟ ମୂଳ ଏବଂ ବ୍ୟବହାରରେ ସଙ୍କେତଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କର ମନୋଭାବ ଅନ୍ୟ ନିକଟରେ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି । ପିଲାମାନେ କ୍ରନ୍ଦନଦ୍ୱାରା ନିଜର ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି । କେବଳ ଅଙ୍ଗଭଙ୍ଗୀ ସାହାଯ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ଭାବପ୍ରକାଶ କରିବା ଯେପରି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ସେହିପରି ବୁଝିବା ମଧ୍ୟ ସହଜ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ଏସବୁକୁ ‘ଅବ୍ୟକ୍ତ’ ଭାଷା କୁହାଯାଏ । ଏହି ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବପ୍ରକାଶକ ସାଙ୍କେତିକ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଭାଷାଦ୍ୱାରା ସତ୍ୟ ସମାଜର କାର୍ଯ୍ୟ ସମାହିତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ବୋଲି ତା’ଠାରୁ ଆହୁରି ଉନ୍ନତତର ପ୍ରଣାଳୀରେ ଯେଉଁ ଧ୍ବନ୍ୟାତ୍ମକ ବର୍ଣ୍ଣାବଳୀର ଆଶ୍ରୟ ନିଆଯାଏ, ତାହାର ନାଁ ହେଉଛି ‘ବ୍ୟକ୍ତିଭାଷା’ । ଏହା ବିଭିନ୍ନ ମାନବ ସମାଜରେ ବିଭିନ୍ନ ଶବ୍ଦ ବା ପଦସମୂହ ନେଇ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥାଏ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଜାତି ଓ ବର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଓଡ଼ିଶା ଜନସମାଜରେ ବ୍ୟବହୃତ ଶବ୍ଦାବଳୀ ନେଇ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଗଠିତ । ସେହିପରି ଇଂରାଜୀ, ଫରାସୀ, ବଙ୍ଗାଳୀ, ତାମିଲି ପ୍ରଭୃତି । ଭାଷାର ଉନ୍ନତି ଓ ଅବନତି ଧରି ଜାତିର ଉନ୍ନତି ଏବଂ ଅବନତି ନିର୍ଣ୍ଣାତ ହୋଇଥାଏ । ଅତଏବ ଆଜକୁ ଅନ୍ୟତମ ତିନିହଜାର ବର୍ଷପୂର୍ବେ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଆର୍ଯ୍ୟଜାତି ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷା ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ମାନ ନିରୂପଣ କରି ସେବ ଆର୍ଯ୍ୟଜାତିର ସଭ୍ୟତା ନିରୂପିତ ହୁଏ ।

ଭାଷା ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ, ଏହା ସ୍ଥିର ନୁହେଁ । ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ମାନଙ୍କ ମତରେ କୌଣସି ପ୍ରଚଳିତ ଭାଷା

ହଜାରେ ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ ସମୟ ସମାନ ପ୍ରକାର ଚଳିପାରେ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁ, ତାହା ଆମ ତିନି ଋଷିପୁରୁଷ ପୂର୍ବରୁ ପିତୃପିତାମହଙ୍କଦ୍ୱାରା ବ୍ୟବହୃତ ହେଉ ନଥିଲା । ଯାହା ସେମାନେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ବା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ଶାସନକାଳରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉ ନ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯଦି ଆମେ ତାର ସନ୍ଧାନ ନେଉ, ତେବେ ଏହିପରି ଗୋଟିଏ ରୂପ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା, ଯାହା କିମ୍ବଦନ୍ତୀମାନଙ୍କର ଏକ ଅପରିଚିତ ଭାଷା ବୋଲି ମନେହୁଏ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଓ ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଆ ଶିଳାଲେଖ ପ୍ରଭୃତି ଦେଖିଲେ, ଏହାର ସତ୍ୟତା ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଏବର ପ୍ରଚଳିତ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ତାହାର ହିଁ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ରୂପ, ଏକଥା ସହଜରେ ବିଶ୍ୱାସ କରିହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଧୀରେ ଧୀରେ ଅଜ୍ଞାତଭାବେ ସଂଘଟିତ ହୁଏ, ଯାହା ଆମେ ଆଦୌ ଜାଣିପାରୁ ନାହିଁ । ଅଥଚ ଶେଷରେ ଦେଖିଲାବେଳକୁ ଗୋଟିଏ ନୂଆ ଭାଷା ଉତ୍ପତ୍ତି ଲାଭକରି ସାରିଥାଏ ।

ସଂସ୍କୃତ ‘ଭାଷ’ ଅର୍ଥାତ୍ ‘କହିବା’ । ଧାତୁର ‘ଭାଷା’ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି । ଅର୍ଥ ହେଲା, ବାଗ୍ଯନ୍ତ୍ର ସାହାଯ୍ୟରେ ମୁଖବିବର ଦେଇ ମନର ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିବା ନିମନ୍ତେ କୌଣସି ଏକ ଜନସମାଜରେ ବ୍ୟବହୃତ ବିଶିଷ୍ଟ ଶବ୍ଦ ସମୂହ । ଏହା ଦେଶ, କାଳ, ପାତ୍ର, ଜଳ, ବାୟୁ ଏବଂ ସଭ୍ୟତା ଭେଦରେ ବିଭିନ୍ନ । ଅନେକ ଶାବ୍ଦିକ ଧ୍ବନି ରହିଛି, ଯାହା ଗୋଟିଏ ଦେଶର ଲୋକ ଯେପରି ଉଚ୍ଚାରଣ କରନ୍ତି, ସେହିପରି ଅନ୍ୟ ଦେଶର ଲୋକମୁଖରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ, ସେହି ସେହି ଦେଶର ଜନସାଧାରଣ ଏହିପରି କେତେକ ଶାବ୍ଦିକଧ୍ବନି ନିର୍ବାଚିତ କରିଥାନ୍ତି ଯାହାର ଉଚ୍ଚାରଣ ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅନୁକୁଳ । ସେହି ନିର୍ବାଚିତ ଶାବ୍ଦିକଧ୍ବନି ସମୂହକୁ ସେହି ଦେଶର ଭାଷା ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

ଏହି ଭାଷା ବା ଶାବ୍ଦିକ ଧ୍ବନି ଯାହା କାନକୁ ଶୁଣାଯାଏ, ତାକୁ ଆଖିରେ ଦେଖି ବୁଝିବାରେ ନାମ ହେଉଛି ଲେଖା । ଲେଖାଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ଧ୍ବନିବିଶେଷକୁ ବିଶିଷ୍ଟ ଚିହ୍ନମାନଙ୍କ

ସାହାଯ୍ୟରେ ସୂଚିତ କରାଯାଏ । ସେହି ଚିହ୍ନଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି, ଧ୍ବନିର ସଂକେତ ବା ବର୍ଣ୍ଣ, ଯେଉଁ ରୂପରେ ଲେଖାହୁଏ ତାକୁ ‘ଲିପି’ ବା ‘ଅକ୍ଷର’ କହନ୍ତି, ଯଥା— ଓଡ଼ିଆରେ ଅ, ଉ, ଇ, ଇଂ ଇଂରେଜି A.T.S. ପ୍ରଭୃତି ଧ୍ବନିଗୁଡ଼ିକ ଯେଉଁ କ୍ରମରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୁଏ, ତାର ସଙ୍କେତଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ସେହି କ୍ରମରେ ପରେ ପରେ ସ୍ଥାପିତ ହୁଏ । ତଥା— ‘ପିତା’, ଏଠାରେ ପ + ି(ଇ) + ତ + ି (ଆ) ଉଚ୍ଚାରଣ କ୍ରମ ଅନୁଯାୟୀ ପରେ ପରେ ସ୍ଥାପିତ କରାଯାଇଅଛି । ସେହିପରି ଇଂରେଜିରେ ‘God’, ତେଲୁଗୁରେ ‘ଆମ୍ମା’, ହିନ୍ଦୀରେ ‘ବାଦାର୍’, ଜତ୍ୟାଦି । ଏସବୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ଜଣାପଡ଼େ ‘ପିତା’ ଯେପରି ଋଷିଟି ଧ୍ବନିଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦ, ସେହିପରି ‘God’ ତିନିଟି ଧ୍ବନିଯୁକ୍ତ, ‘ଆମ୍ମା’, ଋଷିଟି ଧ୍ବନି ଏବଂ ‘ବାଦାର୍’ ପାଞ୍ଚଟି ଧ୍ବନି ଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦ । ଏହିପରି ବିଭିନ୍ନ ଶବ୍ଦାବଳୀ ଯେଉଁ ଭାଷାରେ ଯେତେ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ସେହିଭାଷା ସେତେ ପରିପୁଷ୍ଟ ଓ ରଚିତ ବୋଲି ଗଣ୍ୟ ହୁଏ ।

ସାଧାରଣତଃ ଭାଷାର ଦୁଇଟି ରୂପ ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରଥମରୂପ, ଯାହା କାବ୍ୟ, ନାଟକ, ପ୍ରବନ୍ଧ ସମାଲୋଚନାଦିରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । ଦ୍ବିତୀୟଟି ହେଉଛି, ସାଧାରଣ ଜୀବନଯାତ୍ରା ସକାଶେ ଜନସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପର କଥୋପକଥନରେ ବ୍ୟବହୃତ ରୂପ ପ୍ରଥମଟି ପ୍ରାୟ ପ୍ରାଚୀନତାର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ତଦନୁରୂପ ଶବ୍ଦସମ୍ଭାର ସାହାଯ୍ୟରେ ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କଲାବେଳକୁ ଦ୍ବିତୀୟଟି ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଶବ୍ଦାବଳୀ ପ୍ରୟୋଗଦ୍ବାରା କଳେବରକୁ ସହଜ ଓ ଭାରମୁକ୍ତ କରିଉଠେ । ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରେ ଯଦି ଅତିମାତ୍ରାରେ ବ୍ୟବଧାନ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ, ତେବେ ଶିକ୍ଷିତ ସମାଜର ବ୍ୟବହୃତ ଭାଷାକୁ ନେଇ ନୂତନ ସାହିତ୍ୟିକ ଭାଷାର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ତା’ ନହେଲେ ସାହିତ୍ୟିକ ଭାଷା ପୂର୍ବଗୌରବ ରକ୍ଷାକରି ପ୍ରଚଳିତ ହେଉଥାଏ ।

ତା’ଛଡ଼ା ପତ୍ରପତ୍ରିକାଗୁଡ଼ିକରେ ବ୍ୟବହୃତ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ ସାଧୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା କୁହାଯାଏ । ଶିକ୍ଷିତ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଓଡ଼ିଆ ଚିଠିପତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଏହି ଭାଷାରେ ହିଁ ଲେଖାଯାଏ । ଜିଲ୍ଲା, ମହକୁମା, ସବ୍ଡିଭିଜନ ଭେଦରେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାରତୀୟ ଭାଷା ପରି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ମଧ୍ୟ

ରୂପଭେଦ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ସେଗୁଡ଼ିକ ତତତ୍ ଆଞ୍ଚଳିକ ସମ୍ବନ୍ଧୀ ନାମରେ ନାମିତ ହୁଏ । ଯଥା— ସମ୍ବଲପୁରୀ, କଟକୀ, ଗଞ୍ଜାମୀ, ବାଲେଶ୍ବରୀ ପ୍ରଭୃତି । ଏସବୁ ମଧ୍ୟରେ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲା ଖୋର୍ଦ୍ଧା ସବ୍ଡିଭିଜନ୍ ଓ ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲା ଘୁମୁସର ସବ୍ଡିଭିଜନ୍ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ଆଞ୍ଚଳର ଭଦ୍ର ସମାଜରେ ବ୍ୟବହୃତ ମୌଖିକ ଭାଷାକୁ ଖାଣ୍ଟି ‘ମୌଖିକ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା’ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । କାରଣ, ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାନ୍ତୀୟ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ବ୍ୟବହୃତ ମିଶ୍ରିତ ଶବ୍ଦାବଳୀ ଅପେକ୍ଷା ଏ ଭାଷାରେ ତାହା ଅପେକ୍ଷାକୃତ କମ୍ । ଅବଶ୍ୟ କିଛିଦିନଯାଏଁ କଟକ ଓ ତା’ ପରେ ପରେ ଭୁବନେଶ୍ବର ରାଜଧାନୀ ହେବା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେହି ଆଞ୍ଚଳରେ ବ୍ୟବହୃତ ଭାଷାକୁ ଖାଣ୍ଟି ଓଡ଼ିଆଭାଷା ବୋଲି କହିବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ନାନାବିଧି ଆଞ୍ଚଳିକ ତଥା ପଡ଼ୋଶୀ ବଙ୍ଗଦେଶୀୟ ଶବ୍ଦବାହୁଲ୍ୟ ଦେଖିଲେ, ତାହା ଖାଣ୍ଟି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଗୌରବ ଲାଭ କରିବାକୁ ଅକ୍ଷମ ମନେହୁଏ ।

ମୌଖିକ ଭାଷାର ଅନ୍ୟ ନାମ ହେଉଛି ‘ଚଳନ୍ତି ଭାଷା’, ଏହି ଚଳନ୍ତି ଭାଷାର ସାହାଯ୍ୟରେ ଗୁଡ଼ାଏ ଗଳ୍ପ, ଉପନ୍ୟାସ କବିତା ପ୍ରଭୃତି ଲେଖାହେବା ଦେଖୁ । ଏଗୁଡ଼ିକ ଆଞ୍ଚଳିକ ସାହିତ୍ୟ ବା ମୌଖିକ ସାହିତ୍ୟ ଛଡ଼ା ଆଉ ଅଧିକ ଆସନର ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ନପାରନ୍ତି; କାରଣ, ଓଡ଼ିଶାର ସମଗ୍ର ଜିଲ୍ଲା ବା ଆଞ୍ଚଳର ଲୋକେ ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝିପାରନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଯାହାହେଉ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ପୂରାପୂରି ବୁଝିବାକୁ ହେଲେ, ଦୁଇପ୍ରକାର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଜ୍ଞାନ ଆବଶ୍ୟକ; ସାଧୁ ଓଡ଼ିଆ-ଭାଷା ଓ ଚଳନ୍ତି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା । ଚିନ୍ତାମୂଳକ ପ୍ରାବନ୍ଧକ ଲେଖା ସୃଷ୍ଟି କରିବା ସକାଶେ ଯେପରି ସାଧୁ ଓଡ଼ିଆ ବା ସାହିତ୍ୟିକ ଓଡ଼ିଆ ଜ୍ଞାନ ଆବଶ୍ୟକ, ସେହିପରି ଗଳ୍ପ, ଉପନ୍ୟାସ, କବିତା ପ୍ରଭୃତି ରଚନା କରିବା ପାଇଁ ଚଳନ୍ତି ଭାଷା ଜ୍ଞାନ ଆବଶ୍ୟକ ।

‘ସାଧୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା’ ହେଉଛି, ଓଡ଼ିଶାର ସର୍ବଜନବୋଧ ଭାଷା । ଏହା ଦୀର୍ଘ ଋଷିଶହ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତରେ ଯେପରି ପଦ୍ୟରୂପରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା, ସେହିପରି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ପୁଣ୍ୟାତ୍ମା ଗୋପବନ୍ଧୁ ଦାସଙ୍କ ‘ସମାଜ’ ପତ୍ରିକାରେ ଗଦ୍ୟରୂପରେ

ରାତିମତ ବ୍ୟବହାର ହୋଇ ଆସିଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ଗଦ୍ୟ ଭାଷାର ଶୈଳୀ ଓ ପ୍ରଣାଳୀରେ କେତେକାଂଶରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦୃଷ୍ଟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା, ବ୍ୟାକରଣ ରୂପ (କ୍ରିୟା- ସର୍ବନାମ କାଳ ପ୍ରଭୃତି)ରେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସାଧୁ ଭାଷାରେ ସର୍ବଜନବୋଧ ସରଳ ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦ ବେଶି ପରିମାଣରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେବା ହେତୁ ତାହା ଆଞ୍ଚଳିକତାର ଗଣ୍ଡି ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ ନ ରହି ତାର ବହୁ ଭର୍ଷରେ ଅବସ୍ଥାନ କରେ । ବିଶେଷତଃ ଏହାର ଗଠନପ୍ରଣାଳୀ ନିୟମିତ ତଥା ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ଥିବାରୁ ଏହା ସହଜରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏନାହିଁ । ଯାହାହେଉ, ସାଧୁଭାଷା ଯେ ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ, ସୌଷ୍ଟ୍ୟବାନ୍ୱିତ ଏବଂ ଆଭିଜାତ୍ୟ-ସମ୍ପନ୍ନ ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଅନ୍ୟପକ୍ଷେ, ଚଳନ୍ତି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀ, ଉଚ୍ଚାରଣ ଶବ୍ଦରୂପ ପ୍ରଭୃତିରେ ଅଞ୍ଚଳ ବିଶେଷରେ ବିଭିନ୍ନତା ଦେଖାଯାଏ । ସମ୍ବଲପୁର ଅଞ୍ଚଳର ବାକ୍ୟଗଠନ କଟକୀ ବାକ୍ୟଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀଠାରୁ ଏବଂ ଗଞ୍ଜାମର ବାକ୍ୟଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀ ବାଲେଶ୍ୱରୀ ବାକ୍ୟ ଗଠନଠାରୁ ଅନେକାଂଶରେ ଭିନ୍ନ, ‘ସେ ଗଲା ନାହିଁ’ ଅର୍ଥରେ ସମ୍ବଲପୁରୀ ‘ସେ ନାହିଁ ଗଲା’, କଟକୀ ‘ସେ ଗଲାନି’ ସେହିପରି ‘ଗଞ୍ଜାମୀ ଖାଇବାକୁ ଆସ’, ବାଲେଶ୍ୱରୀ ‘ଖାଇତେ ଆସୁନ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ଦେଖିଲେ ସେ କଥା ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

ଏହିଭଳି ବାକ୍ୟଗଠନ ଭେଦର ପ୍ରଧାନ କାରଣ ହେଲା, ଦୀର୍ଘଦିନ ଧରି ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳ ବିଭିନ୍ନ ଭାଷାଭାଷୀଙ୍କ (ଗଞ୍ଜାମ-କୋରାପୁଟ ପ୍ରଭୃତି ତେଲଙ୍ଗୀ, କଟକ, ପୁରୀ, ବାଲେଶ୍ୱର ବଙ୍ଗାଳୀ, କେତେକ ଗଡ଼ଜାତ ସହିତ ସମ୍ବଲପୁର

ଅଞ୍ଚଳ ହିନ୍ଦୀ) ଶାସନାଧୀନ ରହି ସେହି ସେହି ଭାଷାଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଏଣୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷାର ଶବ୍ଦାବଳୀ, ବାକ୍ୟଗଠନ, ଉଚ୍ଚାରଣ ଭଙ୍ଗୀ ଏକକ ଭାବେ ଜୀବନ୍ତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ସମ୍ବନ୍ଧିତ ଭାବେ ପରସ୍ପରଠାରୁ ଅଲଗା ଜଣାପଡ଼େ । ଏଣୁ ଚଳନ୍ତି ଭାଷାରେ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିବାକୁ ଗଲାବେଳେ ଓଡ଼ିଆ କବି ଓ ଲେଖକଙ୍କର ଏଥିପ୍ରତି ସତର୍କ ଦୃଷ୍ଟି ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଅନ୍ୟଥା ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ମହାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବ୍ୟର୍ଥ ହୋଇପଡ଼ିବ । ଅତଏବ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିବାକୁ ହେଲେ, ହୁଏତ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷାର ଶବ୍ଦସମ୍ଭାର ଏବଂ ବ୍ୟାକରଣାନୁମୋଦିତ ସାଧୁପଦାବଳୀ ପୁରାପୁରି ଗ୍ରହଣ କରିନେବା ଉଚିତ କିମ୍ବା ବିଶୁଦ୍ଧ ସାଧୁଭାଷା ପ୍ରୟୋଗ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ତାହା ନ କରି ଏକାଧିକ ଆଞ୍ଚଳିକ ଶବ୍ଦର ମିଶ୍ରଣରେ ଖେଳିବୁ ଭାଷା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା ଆଦୌ ବାଞ୍ଛନୀୟ ନୁହେଁ । ଚଳନ୍ତି ଭାଷାରେ ସାହିତ୍ୟ ଲେଖିବାକୁ ଗଲେ, ତାହାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଥମେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବା ଉଚିତ । ନେହିଲେ ଯାହା ଘରେ ଯେଉଁ ଭାଷା ପ୍ରଚଳିତ ସେ ସେହି ଭାଷାରେ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କଲେ ବହୁ ପ୍ରମାଦର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ଆଜିକାଲି ଚଳନ୍ତି ଭାଷାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣଜ୍ଞାନ ନ ଥାଇ ତାହା ସାହାଯ୍ୟରେ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ପ୍ରୟାସୀ ବହୁ ଲେଖକ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରିଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ଧାରଣା ନାହିଁ ଯେ, ସେମାନେ ସାହିତ୍ୟର ଉନ୍ନତି କରିବାକୁ ଯାଇ ଠିକ୍ ତାର ବିପରୀତ କରିପକାନ୍ତି । ଏଣୁ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ଭାଷା-ଜ୍ଞାନ ଯେ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଏକଥା ଅସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନପାରେ ।

ମହାଭାରତୀୟ କୃଷ୍ଣଧର୍ମ

ଓଡ଼ିଆରେ ଗୋଟିଏ କଥା ଅଛି, “ଯାହା ନାହିଁ ଭାରତେ, ତାହା ନାହିଁ ଭାରତେ” । ଏହାର ପ୍ରକୃତ ମର୍ମ କଣ ତାହା ଅବଶ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ନୁହେଁ; ତଥାପି କେହି କେହି କହନ୍ତି— ଯାହା ଭାରତ (ମହାଭାରତ) ଗ୍ରନ୍ଥରେ କୁହାଯାଇନି, ତାହା ଭାରତବର୍ଷରେ ନାହିଁ ଅର୍ଥାତ୍, ଭାରତବର୍ଷର ସମସ୍ତ ବିଷୟ ମହାଭାରତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ରହିଛି । ଆଉ କେତେକଙ୍କ ମତରେ— ଯାହା ଭାରତ (ଭାରତବର୍ଷ) ଭିତରେ ନାହିଁ, ତାହା ଭାରତ (ମହାଭାରତ) ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇନାହିଁ । ଅର୍ଥ ହେଲା, ଯାହା ଭାରତୀୟ ନୁହେଁ, ତାହା ମହାଭାରତର ବିଷୟବସ୍ତୁ ନୁହେଁ । ଅର୍ଥାତ୍, ଭାରତୀୟ ଆଖ୍ୟା-ବିଖ୍ୟା, ଚଳଣି, ଋହାଣୀର ଚିକିନିଷ୍ଟ ବର୍ଣ୍ଣନା ହିଁ ମହାଭାରତର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଆପଣଙ୍କ ଉଦୟବିଧି ବିଶ୍ଳେଷଣରେ ବିଶେଷ କିଛି ପାର୍ଥକ୍ୟ ଥିଲାପରି ପ୍ରତୀତ ନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା, ପ୍ରଥମଟି ଯେପରି ଗ୍ରାନ୍ଥିକ, ଦ୍ୱିତୀୟଟି ସେହିପରି ବୈଶିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟକୁ ଭିତ୍ତିକରି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଅବଶ୍ୟ, ସାହିତ୍ୟ ସାମାଜିକ ଜୀବନର ପ୍ରତିଛବି ବୋଲି ଧରିନେଲେ ମହାଭାରତ ତତ୍କାଳୀନ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ବା ସମାଜ ଜୀବନର ପ୍ରତିଛବି, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଫଳରେ ଉଦୟବିଧି ବିଶ୍ଳେଷଣ ମଧ୍ୟରେ ଏହା ଏକ ସୁନ୍ଦର ଯୋଗସୂତ୍ର । ଏହାଦ୍ୱାରା ସାଂସ୍କୃତିକ ଇତିହାସ ଭାବେ ମହାଭାରତର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଯେତିକି ପ୍ରକଟିତ ହୁଏ ତାଦୃଶ ଗ୍ରନ୍ଥପ୍ରଣେତା ହିସାବରେ ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ କୃତିତ୍ୱ ତା’ଠାରୁ ବେଶି ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

ଆମେ ଜାଣୁ ଭାରତଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣେତା ବ୍ୟାସଦେବ ଥିଲେ ଜଣେ ମହର୍ଷି । ସେ ହେଉଛନ୍ତି ବଶିଷ୍ଠ ଗୋତ୍ରୀ । ପୁଣି ଭୈରବପଦ୍ମୀ ପରାଶରଙ୍କ ଔରସରେ ଶୁଦ୍ରା ମନ୍ଧ୍ୟଗନ୍ଧା ଗର୍ଭରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ । ଭୈରବପଦ୍ମୀମାନେ ନିଜକୁ ‘ଭୈରବୋହମ୍’ ‘ଶିବୋହମ୍’ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରନ୍ତି । ଏଣୁ ଶକ୍ତି ଆପେ ଆପେ ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମପତ୍ନୀ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ବ୍ୟାସଙ୍କୁ ‘ବଶିଷ୍ଠନପୁରା’, ‘ପରାଶରଜ୍ଞ’ ‘ଶକ୍ତୋଃପୁରୁ’ ବୋଲି ବିଶେଷଣ ଦିଆଯାଉଛି ।

“ବ୍ୟାସଂ ବଶିଷ୍ଠନପୁରଂ ଶକ୍ତୋଃ ପୁରୁମକଳ୍ମଷମ୍”

ପରାଶରାତ୍ମକଂ ବନ୍ଦେ ଶୁକତାତଂ ତପୋନିଧମ୍ ।”

ଯାହାହେଉ, ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ଅଗାଧ ବିଦ୍‌ବତ୍ତା, ବିରାଟ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ, ବିଶାଳ ପ୍ରତିଭା ଆଜି ସୁଦ୍ଧା ପୃଥିବୀରେ ଅପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ । ତାଙ୍କର ଅସାଧାରଣ ଐତିହାସିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ମହାଭାରତ ବିଶ୍ୱରେ ଅତୁଳନୀୟ । ‘ମହାଭାରତ’ ଶବ୍ଦ ଏଠାରେ ‘ଜୟ’ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ । ‘ଜୟନାମୋତିହାସୋଽୟମ୍’ । ଜର୍ମାନ ସମାଲୋଚକ ଲେବି ମହାଶୟ ଏହାକୁ ‘ସଂହିତା’ ଆଖ୍ୟା ଦେଇଛନ୍ତି । ଗ୍ରନ୍ଥର ମଙ୍ଗଳାଚରଣବେଳେ ମଧ୍ୟ—

“ନାରାୟଣଂ ନମସ୍କୃତ୍ୟ ନନ୍ଦଂ ଚୈବ ନରୋତ୍ତମମ୍,

ଦେବୀଂ ସରସ୍ୱତୀଂ ଚୈବ ତତୋ ଜୟ ମୁଦାରୟେତ୍ ।”

ବୋଲି ପଢ଼ାଯାଏ ।

ପ୍ରାଚ୍ୟ ସମାଲୋଚକ ସି. ଭି. ବୈଦ୍ୟବ୍ୟାସଙ୍କୁ ‘ଅର୍ଦ୍ଧବୈଷ୍ଣବ’ ବୋଲି କହନ୍ତି । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ତାଙ୍କୁ ଆର୍ଯ୍ୟେତର ଜାତିର ଲୋକ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେ ଜଣେ ନାରାୟଣୋପାସକ ବେଦଧର୍ମୀ ତଥା ଶାଖା ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଥିଲେ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ବାସ୍ତବିକ୍ ଏହାଙ୍କ ସାଧନାରେ ‘ତ୍ରୟୀ’ (ବେଦ) ରକ୍, ସାମ, ଯଜୁଃ ଓ ଅଥର୍ବ ଏହିପରି ଚତୁଷ୍ଟୟରେ ପରିଣତ ହୋଇ ‘ଭରତ’ ସହିତ ପଞ୍ଚତୟ ହେଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ଯୁଗରେ ଆହୁରି ଦୁଇଟି ଅଧିକା ବେଦ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ଯାହାହେଉ, ମହର୍ଷି ବେଦବ୍ୟାସ ଜଣେ ଯୋଗଜନ୍ମା ମହାପୁରୁଷ ଏବଂ ତାଙ୍କର ସାଧନା ଏକ ଯୁଗ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ସାଧନା ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ମହାଭାରତ ବା ବୈଦ୍ୟାସିକୀ ସଂହିତାକାଳୀନ ସଂସ୍କୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚିକିତ୍ସା ଆଲୋଚନା କରିବା । ମହାଭାରତର କଥାବସ୍ତୁ ବିଷୟରେ କିଛି କହିବାକୁ ଯିବା ଅନାବଶ୍ୟକ ବୋଧହୁଏ । ଏପରି କେହି ଭାରତୀୟ ନଥିବେ ଯେ କି ମହାଭାରତ କଥା ଜାଣନ୍ତିନି । ଏହା କୁରୁପାଣ୍ଡବ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଅବାଞ୍ଚନୀୟ ଯୁଦ୍ଧ ଘଟଣା ନେଇ ଲିଖିତ ।

ଏଣୁ ଲେଖକ ଏହାର ନାମ ‘ଜୟ’ ରଖିଥିଲେ । ପୁରାଣକଥକ ସୌତିକ ପରେ ତାକୁ ‘ଭାରତ’ ଓ ରଷି ବୈଶମ୍ପାୟନଙ୍କ ପରେ ‘ମହାଭାରତ’ ଆଖ୍ୟାରେ ଭୂଷିତ କରାଗଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ ନାମକରଣ କେବଳ ଶ୍ଳୋକ ସଂଖ୍ୟା ଓ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ କଥା ଭାଗ ନେଇ ହୋଇଥିଲା ପରି ଲାଗେ । ବିଶେଷତଃ ଆପ୍ତଲୋକେ ମୂଳ କଥାବସ୍ତୁ ସମ୍ବନ୍ଧୀ ଆଠହଜାର ଆଠଶହ ଶ୍ଳୋକ କେବଳ ବ୍ୟାସଙ୍କ ରଚନା ବୋଲି କହନ୍ତି । ପରେ ସୌତି ହୁଅନ୍ତୁ, ବୈଶମ୍ପାୟନ ହୁଅନ୍ତୁ, ଅନ୍ୟ ଯିଏ କିଏ ହୁଅନ୍ତୁ, ମୂଳ ଇତିହାସର ଶେଷଫଳ ଠିକ୍ ରଖି ନାନାବିଧ କଳ୍ପନା ଓ ଉପଦେଶ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଖ୍ୟାନ ଆଖ୍ୟାୟିକା ଯୋଡ଼ି ତାକୁ ‘ମହାଭାରତ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଶତସାହସ୍ରୀ ସଂହିତା ରୂପରେ ରୂପାୟିତ କରିଛନ୍ତି । ଅତଏବ କଥିତ ଅଛି—

“ମନୁଦି ଭରତଂ କେଚିନ୍ ଆସ୍ତିକାଦି ତଥାପରେ ।
ତଥୋପରିଚରାବ୍ୟନ୍ୟେ ବିପ୍ରାଃ ସମ୍ୟଗଧ୍ୟାୟିରେ ।।”

ଏଣୁ ଉପାଖ୍ୟାନ ଆଡ଼କୁ ଦୃଷ୍ଟି ନ ଦେଇ କେବଳ ମୂଳ କଥାଭାଗ ଭିତରୁ ଯାହା କିଛି ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଇପାରେ ।

ମୂଳକଥାଭାଗର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଯାହାହେଉପକ୍ଷେ, ଏଥିରେ ଯଦୁବଂଶୀ ଦେବକୀପୁତ୍ର କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଅବତାରଣା ଯେତିକି ସରସ, ସେତିକି କୌତୂହଳୋଦ୍ଦୀପକ । ଏହି କୃଷ୍ଣ କିଏ, ଏ ବିଷୟରେ ଅଦ୍ୟାପି ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମନରେ ସନ୍ଦେହ ରହିଛି । ‘କୃଷ୍ଣ’ ବୋଲି ଯାଗାଦି କର୍ମକାଣ୍ଡ ବିରୋଧୀ ଏକ ମହାପୁରୁଷ ଥିବା କଥା ରଗ୍‌ବେଦରେ ଲେଖାଅଛି । କର୍ମକାଣ୍ଡାମାନେ ତାଙ୍କୁ ଅଂଶୁମତୀ କୂଳରେ ପରାସ୍ତ କରିଥିବାର ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦ୍‌ରେ ପୁଣି ‘ଦେବକୀପୁତ୍ର କୃଷ୍ଣ’ ଘୋର ଅଙ୍ଗାରସଙ୍କଠାରୁ ଯଜ୍ଞତତ୍ତ୍ୱ ଶିକ୍ଷାକରି ବେଦଧର୍ମୀ ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ବିରୋଧରେ ଏକ ସଂଶୋଧନ ବା ଧାର୍ମିକ ଚଳଣିର ସଂସ୍କାର ଆଣିଥିଲେ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ମହାଭାରତ ରଚୟିତା ମହର୍ଷି ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ଅନ୍ୟ ନାମ ‘କୃଷ୍ଣ’ । ମଧ୍ୟପାଞ୍ଚବ ମହାରଥୀ ଅର୍ଜୁନଙ୍କର ବି ‘କୃଷ୍ଣ’ ବୋଲି ନାମ ଅଛି । ଏଣୁ ଏସବୁର ପୁଞ୍ଜୀନୁପୁଞ୍ଜ ତତ୍ତ୍ୱ ଆଲୋଚନା କରି ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ କହନ୍ତି “ଶୁର୍ବ ସମ୍ଭବ କୃଷ୍ଣ ବା ଯାଦବ ବଂଶର କୃଷ୍ଣ ହେଉଛନ୍ତି ‘ବାସୁଦେବ’ ।” ବାସୁଦେବଧର୍ମ ପାଣିନିଙ୍କ କାଳକୁ ପ୍ରୟତ୍ନିତ ହୋଇସାରିଥିଲା ।

ଏହା ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ଆଦିକାଳ । ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା ଲେଖା ହେଲା ବେଳକୁ ଏହି କୃଷ୍ଣ, ବିଷ୍ଣୁ, ଶଶିର, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ସମସ୍ତେ ଏକ ହୋଇଯାଇଥିଲେ । ଅତଏବ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ ଆମେ ଯେତେବେଳେ ଜଣେ କର୍ମକାଣ୍ଡ ବିରୋଧୀ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଦେଖୁ, ସେଇ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ମହାଭାରତୀୟ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଯେତେବେଳେ ବହୁଦିଗରୁ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ, ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦ୍‌ ଓ ମହାଭାରତ ରଚନା ମଧ୍ୟରେ ଯେତେବେଳେ ଆମେ ପ୍ରାୟ ସମକାଳୀନତା ଅନୁମାନ କରୁ, ସେତେବେଳେ ଉଭୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣିତ ‘କୃଷ୍ଣ’ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି କହିଲେ କୌଣସି ବିରୋଧର ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ । ରଗ୍‌ବେଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଆଣି ମହାଭାରତର କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ମିଳାଇବାର କୌଣସି ଅର୍ଥ ନାହିଁ । କାରଣ, ରଗ୍‌ବେଦରେ କେବଳ ‘କୃଷ୍ଣ’ ଶବ୍ଦ ଯେ ମିଳେ ତା’ ନୁହେଁ, ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ଗଣପତି, ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ନାମ ବି ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରୟୁକ୍ତ ହେବା ଦେଖାଯାଏ । ଏଣୁ ମହାଭାରତୀୟ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଜଣେ ସଂଶୋଧକ ବା ସଂସ୍କାରକ ମହାପୁରୁଷ ବୋଲି ଅନାୟାସରେ କୁହାଯାଇପାରେ । କୃଷ୍ଣ ଜଣେ ରକ୍ତ-ମାଂସ-ଶରୀରଧାରୀ ମହାମାନବ ବା ଆଦିମାନବ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କିଛି ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ କ୍ରିୟାକଳାପ ମଧ୍ୟରେ, ‘ଧର୍ମର ଗ୍ଳାନି ଓ ଅଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ’ର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇ ତାର ଏକ ସଂଶୋଧନ ବା ସମାଧାନ ଆଣିବା ହେଉଛି ମୁଖ୍ୟକ୍ରିୟା । ଯାଗଧର୍ମୀ-ଯାଗବିରୋଧୀ, ଶିବଧର୍ମୀ-ଶିବବିରୋଧୀ, ତନ୍ତ୍ରଧର୍ମୀ-ତନ୍ତ୍ରବିରୋଧୀ ଏହିପରି ନାନାବିଧ ପରସ୍ପର ବିରୁଦ୍ଧ ବାୟୁମଣ୍ଡଳ ଭିତରେ ଏକ ସାର୍ବଜନୀନ ଲୋକପ୍ରିୟ ଧର୍ମ ସ୍ଥାପନା କରିବା ସାଧାରଣ କଥା ନୁହେଁ । ଏଥିପାଇଁ ଦେଶ-କାଳ-ପାତ୍ର ବିଶେଷରେ ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବା କୃଷ୍ଣଙ୍କର ନୀତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଧର୍ମପାଳନ ସକାଶେ ଗଧର ପାଦ ଧରାଯାଇପାରେ, ଆତ୍ମୀୟସ୍ୱଜନଙ୍କୁ ଅକୁଣ୍ଠିତ ଚିତ୍ତରେ ହତ୍ୟା କରାଯାଇପାରେ, ଅତ୍ୟାଚାରୀ ବଳବାନ ଶତ୍ରୁ ବିରୁଦ୍ଧରେ ହୀନ ଷଡ଼ଯନ୍ତ୍ର କରାଯାଇପାରେ, ଆବଶ୍ୟକ ପଡ଼ିଲେ ସ୍ୱକୀୟ ବଂଶ ବି ଧ୍ୱଂସ କରାଯାଇପାରେ । ଏହା ହିଁ କୃଷ୍ଣଧର୍ମ-ଗୀତାଧର୍ମ । ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେବତା ଏକ ଭାବନାର ବସ୍ତୁ ଓ ସେ ‘ଭୂତ-ଭବ୍ୟ-ଭବନ୍ନାଥ ।’ ସେ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ, ବିଶ୍ୱତୋମୁଖ,

ବିଶ୍ୱପ୍ରାଣ-ପରମାତ୍ମା, ‘ସୋଃହଂ-ହଂସଃ ।’ ଓଡ଼ିଆ କଥାରେ ‘ମୁଁ ଏକା ସିଏ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଯିଏ ଆରାଧକ, ସିଏ ଏକା ସିଏ (ଆରାଧ୍ୟ) । ଏହି କାରଣରୁ ସମସ୍ତ ଗୀତାରେ ଉତ୍ତମପୁରୁଷ କର୍ତ୍ତା ‘ମୁଁ’ର ବ୍ୟବହାର । ପ୍ରତି ଶରୀରରେ ତାର ସତ୍ତା, ପ୍ରତି ଜୀବନରେ ତାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା । ଏଣୁ ପ୍ରତି ବ୍ୟକ୍ତିରେ ସେ ସମସ୍ତ । ବ୍ୟକ୍ତିର ତିରୋଧାନ ବୋଲିଲେ ସମସ୍ତରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ, ଏହି ଅନୁପ୍ରବେଶ ସମସ୍ତ ହିଁ ‘ବିଷ୍ଣୁ’, ଏହା କୃଷ୍ଣଧର୍ମର ସାରମର୍ମ ଗୀତା ଧର୍ମ । ଏହି ଧର୍ମପାଳନ କରିବାକୁ ହେଲେ, ପ୍ରଥମେ କର୍ମର ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ । ‘ଯୋଗ୍ୟ’ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଜ୍ଞାନ’ ବିନା ‘କର୍ମ’ କରିବା ଦୁରୁହ । ଧର୍ମ ପାଇଁ କର୍ମ, କର୍ମ ସକାଶେ ଯୋଗ ନିତାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । ଅନ୍ୟଥା ଧର୍ମର ରକ୍ଷା କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ଅନ୍ୟ କଥାରେ ଧର୍ମ-କର୍ମ-ଯୋଗ ହେଉଛି ସାଧକର ସାଧନ, ପୁରୁଷର ପୌରୁଷ । ଏହା ଗୀତାର ସାରମର୍ମ, କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଆଦର୍ଶ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ବିଷ୍ଣୁଧର୍ମ’ର ମୂଳ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ହିସାବରେ ‘କୃଷ୍ଣ’ (ବିଷ୍ଣୁ)ଙ୍କର ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ, ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଅଂଶାବତାର ନୁହନ୍ତି, ସେ ନିଜେ ଅବତାରୀ ।

ଏବେ ଦେଖିଲେ କେଉଁ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶ ବୋଲି କୁହାହେଉଛି । ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନା ଓ ପ୍ରଚାରଣାର ସୁତ୍ରଧାର ରୂପେ ତାଙ୍କୁ ଯେପରି ବିଷ୍ଣୁ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି, ସେହିପରି ଇତିହାସ କଥା ଅବଲମ୍ବନରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମପ୍ରଧାନ ମହାଭାରତ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିବା ହେତୁ ପୁଣ୍ୟଶ୍ଳୋକ ବେଦବ୍ୟାସଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଅବତାର ରୂପେ ଧରିନିଆ ହୋଇଛି । ଏଣୁ ‘ବ୍ୟାସାୟ ବିଷ୍ଣୁ ରୂପାୟ ବ୍ୟାସ ରୂପାୟ ବିଷ୍ଣବେ’ ବୋଲି କହନ୍ତି । ବ୍ୟାସଙ୍କଦ୍ୱାରା ମହାଭାରତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯେଉଁ ଧର୍ମର ଭିତ୍ତିସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଥିଲା, ବିଜୟସଖା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ତା’ ଉପରେ ସପ୍ରଶ୍ନୋକା ବୋଲନ୍ତୁ ବା ସପ୍ରଶତା ବୋଲନ୍ତୁ ଗୀତାଭଳି ବିଶାଳ ସୌଧର ନିର୍ମାତାରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲେ । ଏହା ତତ୍କାଳୀନ ଧର୍ମବିପ୍ଳବର ଏକ ବିରାଟ ସମାଧାନ । ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେ କାଳ ଭାରତବର୍ଷର ବିପ୍ଳବ ଜନତାକୁ ପ୍ରାଣବଳି ଦେବାକୁ ପଡ଼ିଛି । ଚନ୍ଦ୍ରବଂଶ, କୁରୁବଂଶ ପ୍ରଭୃତି କେତେ କ୍ଷତ୍ରିୟ ବଂଶର ଧ୍ୱଂସ ଘଟିଛି ପରିଶେଷରେ ଆର୍ଯ୍ୟ-ଅନାର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର ସଂଘର୍ଷ ଓ

ସମାଧାନ ମଧ୍ୟଦେଇ କୃଷ୍ଣଧର୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଛି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧ ଧର୍ମଯୁଦ୍ଧ ବିନା ଆଉ କିଛି ହୋଇ ନପାରେ । କିନ୍ତୁ ଏହାକୁ କୁରୁ-ପାଣ୍ଡବ ମଧ୍ୟରେ ଦାୟଭାଗ ନେଇ ଘଟିଥିବା ଯୁଦ୍ଧପରି ଚିତ୍ରଣ କରାଯାଇଛି । ତଥାପି ଏ ଦୁଇଟିଯାକ କଥା ସେଥିରେ ଏପରିଭାବେ ଗୁନ୍ଥିହୋଇ ରହିଛି ଯେ, ତାକୁ ସହଜରେ ବାଛି ଦେଖେଇ ଦେବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ଏଣୁ ପାଣ୍ଡବ ସମାଲୋଚକ ଭିବରସାହେବ ଏ ବିଷୟରେ କିଛି ନିଶ୍ଚୟ କରି ନପାରି କହିଛନ୍ତି ମହାଭାରତ ଭିତରୁ ଗୋଟିଏ କଥା କିନ୍ତୁ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବାର ଅଛି ଅବଶ୍ୟ ଏ କଥା ସତ ଯେ, ଯେତେବେଳେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନ ଭିତରେ ସ୍ଥାୟୀବସତି ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ଯାଇଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ଏକ ମହାଯୁଦ୍ଧ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା । ସେତେବେଳକୁ ସେମାନେ ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ଉପରେ ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିସାରିଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରାଇଥିଲେ । ଏଣୁ ମହାଭାରତୀୟ ଯୁଦ୍ଧ ଦୈନିକ କାରଣ ହେତୁ ଘଟିଥିଲା କିମ୍ବା ଧର୍ମଗତ ଦୃଢ଼ କାରଣ କରି ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା ତାହା ନିଶ୍ଚିତରୂପେ କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ ।

ତା’ଛଡ଼ା ଆଉ ଗୋଟିଏ ଦିଗରୁ ବିଚାର କଲେ ମଧ୍ୟ ସେଇକଥା ଜଣାପଡ଼େ । ବ୍ୟାସରଚିତ ମହାଭାରତର ନାମ ‘ଜୟ’ ଜୟ ହିଁ ଯୁଦ୍ଧର ଶେଷଫଳ, ସେହି ଶେଷଫଳର କାରଣ ସ୍ୱରୂପ ଧରାଯାଇଛି ଧର୍ମକୁ । “ଯତୋ ଧର୍ମସ୍ତତୋଜୟଃ” ଯେଉଁ ପକ୍ଷରେ ଧର୍ମ ସେହି ପକ୍ଷରେ ଜୟ; ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ପକ୍ଷରେ ଅଧର୍ମ ସେହି ପକ୍ଷରେ ପରାଜୟ । ତା’ ହେଲେ ଯୁଦ୍ଧରେ ଜୟୀ ଯୁଧିଷ୍ଠିର, ରାଜା ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ପରାଜିତ, ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କର ନ୍ୟାୟ ପକ୍ଷ, ଏଥିରେ ମତାନ୍ତର ନାହିଁ, ବିଶେଷତଃ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଭଳି ଜଣେ ମହାପୁରୁଷ ସ୍ୱଇଚ୍ଛାରେ ଅଧର୍ମ ପକ୍ଷରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିବେ ବୋଲି ମନେ ହୁଏନି । କଥିତ ଅଛି— ‘ଯତଃ କୃଷ୍ଣ ସ୍ତତୋଧର୍ମଃ, ଯତୋଧର୍ମସ୍ତତୋ ଜୟଃ’, ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ପକ୍ଷରେ କୃଷ୍ଣ ସେହି ପକ୍ଷରେ ଧର୍ମ, ଯେଉଁ ପକ୍ଷରେ ଧର୍ମ ସେହି ପକ୍ଷରେ ଜୟ । ଏଠାରେ ଧର୍ମର ଅର୍ଥ କୃଷ୍ଣପ୍ରଭୃତି ସାର୍ବଜନୀନ ଗୀତାଧର୍ମ; ତଦବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ ସବୁ ଧର୍ମ, ଅଧର୍ମ ।

ଏଠାରେ ପୁଣି ଦେଖିବାକୁ ହେବ ଗୀତାଧର୍ମ ଛଡ଼ା ଆଉ କି କି ଧର୍ମ ସେତେବେଳେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାଲାଭ କରିଥିଲେ, କି କି ଧର୍ମ ଗୀତାଧର୍ମର ପ୍ରତିକୂଳ ଆଚରଣ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଡିତ ନଥିଲେ । ଭାରତ ପଡ଼ିଲେ ଜଣାଯାଏ, ସତ୍ୟ-ନ୍ୟାୟ ପରାୟଣ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ମନରେ ହିଂସାମୂଳକ ଯାଗଧର୍ମ ପ୍ରତି ଯେପରି ଆଗ୍ରହ ଥିଲା, ଏହିକ ସୁଖସମୋଗ ଅପେକ୍ଷା ପାରତ୍ରିକ ସୁଖ ପ୍ରତି ଅଧିକ ଆସକ୍ତି ଥିଲା । ସେହିପରି ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନାଦିଙ୍କ ଭିତରେ ତା'ର ବିପରୀତ ଆଦର୍ଶ ନିହିତ ଥିଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ଏକପକ୍ଷରେ ସ୍ୱର୍ଗପ୍ରାପକ ଯାଗଧର୍ମ, ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ଭୋଗ-ବିଳାସ-ସର୍ବସ୍ୱ ପାର୍ଥବ ଆଦର୍ଶ ସମାନ୍ତରାଳ ଭାବେ ଗତି କରୁଥିଲା । ଏହାଛଡ଼ା ଅସୁରଧର୍ମୀ ନାମରେ ଏକପ୍ରକାର କୃଷ୍ଣ ବିରୋଧୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ସଭା ବି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଅବଶ୍ୟ ଏହାର ସେପରି କିଛି ବୈଧାନିକ

ରୂପରେଖର ସୂଚନା ନାହିଁ; ତଥାପି ଏହା ପ୍ରାଚୀନ ଶୈବଧର୍ମର ଅପଭ୍ରଷ୍ଟ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ଅସୁରଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ସାଧନାର ଅଦ୍ଭୂତ କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡ ସବୁ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଉଥିବାରୁ ବୋଧହୁଏ ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଥା ପ୍ରତି ଆଗ୍ରହ ବୃଦ୍ଧି ପାଇବାରେ ଲାଗିଥିଲା; ମାତ୍ର ଗୀତାଧର୍ମ ମଣିଷ ସମାଜର ସୁକଲ୍ୟାଣ ଲାଗି ଧର୍ମାଧର୍ମ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଆହରଣ ଓ ବିସର୍ଜନଦ୍ୱାରା ଆପଣାକୁ ପୁଷ୍ଟ କରି ସର୍ବଧର୍ମ ଅନୁକୂଳ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଧର୍ମରୂପେ ଲୋକପ୍ରିୟ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଏଣୁ ବହୁମତରେ ତାହାହିଁ ଧର୍ମ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା, ଯାହାକି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଅଷ୍ଟାଦଶଧାର୍ମୀ ଗୀତା ମଧ୍ୟରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହେଲା ।

ଏହାହିଁ ମହାଭାରତୀୟ କୃଷ୍ଣଧର୍ମ-ଗୀତାଧର୍ମ ।

ସତ୍ୟତାର ଦୁଇଟି ଦିଗ

ଆଧୁନିକ ଅର୍ଥଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିରର କଲେ ଜଣାପଡ଼େ, ‘ସତ୍ୟତା’ ଏକ ସଂଜ୍ଞାତ ଶବ୍ଦ । ଏହାର ଅର୍ଥ ଅତି ବ୍ୟାପକ । ଏଣୁ ତା’ର ଯଥାର୍ଥ ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ଫଳରେ ଏହାର ଅର୍ଥକୁ ଟିକିଏ ସଙ୍କୁଚିତ କରି ସମାଲୋଚକମାନେ ଅଗ୍ରସର ହୁଅନ୍ତି ଓ କହନ୍ତି— “ମାନବ-ସତ୍ୟତା ବୋଲିଲେ ପ୍ରଧାନତଃ ଦୁଇଟି ସତ୍ୟତା ବା ସତ୍ୟତାର ଦୁଇଟି ଦିଗ ଆଖି ଆଗରେ ପଡ଼େ । ଗୋଟିଏ ପ୍ରାତ୍ୟ ସତ୍ୟତା, ଅନ୍ୟଟି ହେଉଛି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସତ୍ୟତା ।” ପ୍ରଥମେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସତ୍ୟତା କଥା ଦେଖାଯାଉ ।

ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସତ୍ୟତାର ସ୍ୱରୂପ କଣ ଏ ପ୍ରଶ୍ନ ଆଜିକାଲି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସମାଲୋଚକମାନେ ସୁଦ୍ଧା ପଚାରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେଣି । ଗତ ମହାଯୁଦ୍ଧ ସେ ଦେଶର ଆତ୍ମତୃପ୍ତି ରୂପ ସୁଖ ସ୍ୱପ୍ନ ଭାଙ୍ଗି ଚାଲିଯାଇଛି । ଉକ୍ତ ଯୁଦ୍ଧର ପ୍ରବଳ ଧକ୍କାରେ ହାତୀ ଡେଇଁ ଉଠି, କଣ ଥିଲା ! କଣ ହେଲା ! ଏହିପରି ନାନାବିଧ ପ୍ରଶ୍ନ ସେ ଦେଶବାସୀଙ୍କ ମନ ଭିତରେ ଆପେ ଆପେ ଜାଗି ଉଠିଛି । ସମସ୍ତ ପଶ୍ଚିମ ଭୂଖଣ୍ଡ ପରସ୍ପର ହଣାହଣି ମରାମତି ହୋଇ ଧୂସଦିଗକୁ ଅଗ୍ରସର ହେଲାପରେ ସେହି ଅଗ୍ନିପରୀକ୍ଷାରୁ ଯେଉଁମାନେ ମୁକ୍ତିଲାଭ କଲେ, ବର୍ତ୍ତମାନ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଚିନ୍ତାର ବିଷୟ ହେଉଛି କି ଉପାୟରେ ସେମାନେ ଭବିଷ୍ୟତ ବିପଦରୁ ଆତ୍ମରକ୍ଷା କରିପାରିବେ । ବହୁବିଧ ଭାବନା ଓ ଗବେଷଣା ଫଳରେ ସମସ୍ତ ଜାତିକୁ ଏକତାବଦ୍ଧ କରି ରଖିବାର ଅଭିଳାଷ ସେ ଦେଶର ରାଜନୀତିଜ୍ଞମାନଙ୍କ ମୁଣ୍ଡରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ଥାନ ପାଇଲା । କିନ୍ତୁ ମନୋଜଗତରେ ଐକ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରି ନପାରିଲେ କି ଯୁରୋପୀୟ, କି ଆମେରିକୀୟ, କି ରୁଷୀୟ ଯେ କେହି ହୁଅନ୍ତୁ, ଜାତୀୟ ଜୀବନରେ ଐକ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିବା ଦୁଃସାଧ୍ୟ ବଳପୂର୍ବକ ଧରି ବାନ୍ଧି କୌଣସି ଦେଶକୁ ଆୟତ୍ତ କରାଯାଇପାରିବନି— ଏଇ ସ୍ତୁଳ ସତ୍ୟଟି ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ବର୍ତ୍ତମାନ ରାଜନୀତିଜ୍ଞଙ୍କ ଆଖିରେ ଏବେ ପଡ଼ିଛି । ଏଣୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠୁଛି— ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସତ୍ୟତାର ମାନେ କଣ ?

ପ୍ରାଚୀନକାଳରେ ଭାରତବର୍ଷର ବୈଦାନ୍ତିକମାନେ ଯେତେବେଳେ ଆରମ୍ଭ କଲେ— ‘ଅଥାତତା ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା’ ସେତେବେଳେ ମାତାଂସକମାନେ ଉତ୍ତର କରିବାକୁ ଯାଇ ପ୍ରଶ୍ନ କଲେ— “ଏ ଜିଜ୍ଞାସାର ପ୍ରୟୋଜନ କ’ଣ ? ପ୍ରକୃତରେ ଯଦି ବ୍ରହ୍ମ ଥାଏ, ତା’ ହେଲେ ଏତେ ବଡ଼ ନିରାଟ ସତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କାହାର ଜଣକର ସୁଦ୍ଧା ଜ୍ଞାନ ନ ରହିଲା କିମିତି ? ହେଲା ବା, ମଣିଷର କର୍ମମୟ ଜୀବନ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନର ବା ପ୍ରୟୋଜନ କଣ ?” ସେହିପରି ଏ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ କର୍ମବାଦୀ ଯୁରୋପୀୟମାନେ, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସତ୍ୟତା କହିଲେ କଣ ? ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର କରିବାକୁ ଯାଇ ପଛରି ପାଉନ୍ତି— “ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସତ୍ୟତା ନାଁରେ ଯଦି କିଛି ଥାଏ, ତା’ହେଲେ ସେହି ବିରାଟ ସତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମସ୍ତେ କିପରି ଅଜ୍ଞ ? ହେଲା ବା ତା’ର ଗୁଡ଼ରହସ୍ୟ ଜାଣିକରି ଲାଭ କ’ଣ ? ଦାର୍ଶନିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ହେଉ ବା ବୈଜ୍ଞାନିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ହେଉ, ଏହି ଜ୍ଞାନ ଆମର କର୍ମମୟ ଜୀବନରେ କି ଲକ୍ଷ୍ୟ ସାଧନ କରିପାରେ ?” ଏହାହିଁ ଜିଜ୍ଞାସା ।

ଉକ୍ତ ଜିଜ୍ଞାସାର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ କେତେକ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସମାଲୋଚକ କହନ୍ତି— ସକଳ ପ୍ରକାର ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଅଧିବାସୀ ଯେ ଏକ ପରିବାରର ସନ୍ତାନ, ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମସ୍ତ ଯୁରୋପୀୟ ସତେତ ରହିବା ଉଚିତ୍ । ଅନ୍ୟଥା ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସତ୍ୟତାର ଧୂସ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ । ଏଣୁ ସେମାନେ ଜାତିସୂତ୍ରତା କାର୍ଯ୍ୟରେ ଶକ୍ତି କ୍ଷୟ ନକରି ସମ୍ମିଳିତ ଶକ୍ତି ସାହାଯ୍ୟରେ ବାହାର ପ୍ରତିଯୋଗୀକୁ ପରାଭୂତ କରିବା ହେଉଛି, ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ଆଉ ସେହି ପ୍ରତିଯୋଗୀଟି ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହେଁ— ପ୍ରାତ୍ୟ ସତ୍ୟତା ।

ଉକ୍ତ ମତବାଦୀଙ୍କ ମତରେ ସମଗ୍ର ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଭୂଖଣ୍ଡର ମନ ଓ ପ୍ରାଣ ଯେମିତି ଏକ, ସେମିତି ତାଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ । ସମସ୍ତ ପ୍ରାତ୍ୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ମନ ଓ ପ୍ରାଣ ମଧ୍ୟ ଅନବିଚ୍ଛାଦ୍ୟ । ଆଉ ସେହି ମନ ଓ ପ୍ରାଣର ଏକମାତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ୟ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସତ୍ୟତାର ଆତ୍ମିକ ବିରୋଧ । ଏହା ହିଁ ଥିଲା ଭୂତପୂର୍ବ ଜର୍ମାନ

ଶାସକ କାଳଜର୍ ଓ ହିଟଲରଙ୍କ ମୌଳିକ ଆବିଷ୍କାର । ପୂର୍ବ ଭୂଖଣ୍ଡ ଯେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ମାରାତ୍ମକ ଶତ୍ରୁ ସେ କଥାର କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ଏଯାଏଁ ମିଳିନାହିଁ । କାରଣ, ଯେଉଁ ପ୍ରାଚ୍ୟସଭ୍ୟତା ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଭୂଖଣ୍ଡ ଉପରେ ପ୍ରଭୁତ ବିସ୍ତାର କରିବ, ସେ ସଭ୍ୟତା ବୋଧହୁଏ ଆହୁରି ଭୂମିଷ୍ଠ ହୋଇନାହିଁ । ଫଳରେ ତା'ର ସନ୍ଧାନ ଆହୁରି କେହି ପାଇପାରିନାହାନ୍ତି । ସେ ଯାହାହେଉ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ରହସ୍ୟ ଏବେ ଇଂଲଣ୍ଡରେ ଭାରତୀୟ ପ୍ରବେଶ ନିଷେଧ ଆଇନ୍ ଓ ଦିଲ୍ଲୀରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ବିଶ୍ୱ ଚର୍ଚ୍ଚ ସମ୍ମିଳନୀଦ୍ୱାରା ପଦାକୁ ଫୁଟି ବାହାରି ପଡ଼ିଛି । ପୃଥିବୀର ଅପର ଭୂଖଣ୍ଡ ଉପରେ ସ୍ୱତ୍ୱାଧିକାର ବଜାୟ ରଖିବାକୁ ହେଲେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜାତି ଦଳବଦ୍ଧ ହେବା ଉଚିତ— ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପୃଥିବୀ ପଞ୍ଚାଏତ, ଆର୍ଥନୀତିକ କନଫରେନ୍ସ, ବିଶ୍ୱଶାନ୍ତି ସମ୍ମିଳନୀ ଇତ୍ୟାଦିର ଯେ ସୃଷ୍ଟି, ଏହା ଏଥିରୁ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ । ଏଣୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜାତିର ସ୍ୱରୂପ ବୁଝିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ଅଧ୍ୟାପକ ହାସ୍କ ମତରେ ‘ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ’ ଅର୍ଥ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭୂଖଣ୍ଡ ନୁହେଁ । କାହିଁକି ନା, ପୂର୍ବ ଯୁଗରେ ଭୌଗୋଳିକ ମାନଦଣ୍ଡରେ ପଶିମ ଭୂଖଣ୍ଡର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଥିଲା କି ନାହିଁ, ଯଦିତ ଜଣାନାହିଁ, ତଥାପି ‘ନାହିଁ’ ଏହା ନିଶ୍ଚିତ କଥା । କାରଣ ‘Everything connected with space, position and distance is steadily dwindling in importance’ ଅବଶ୍ୟ ଏ ଉକ୍ତିର ଠିକ୍ ମାନେ ବୁଝାପଡୁନି । ଦେଶ-କାଳ ବ୍ୟବଧାନ ଅତିକ୍ରମ କରିବା କୌଶଳ ଆଜି ମଣିଷର ହାତମୁଠାରେ । ଚନ୍ଦ୍ରପୁଷ୍ପ ଆଜି ବିହାରକାନନ । ଯା’ ବୋଲି ସବୁ ଦେଶର ‘ପୋଜିସନ୍’ ବଦଳିଯାଇଛି ତା’ ନୁହେଁ, ଅବଶ୍ୟ ‘ପୋଜିସନ୍’ ବୋଲି ଯଦି କିଛି ଥାଏ, ବିଲାତ ଭାରତ ହୋଇଯାଇନି, ଭାରତବର୍ଷ ବି ବିଲାତ ହୋଇପାରିନି । ଗୋଟିଏ ଦେଶ ସଙ୍ଗେ ଅନ୍ୟ ଦେଶର ଭୌତିକ (physical) ବ୍ୟବଧାନ କମ୍ ହୋଇଗଲେ ବି ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱିକ (psychological) ବ୍ୟବଧାନ ବରାବର ପୂର୍ବପରି ପଶ୍ଚିମର ଅତିମ ସଂଘର୍ଷ ସକାଶେ ଦେଶକୁ ସଙ୍ଗଠିତ କରିବା ପ୍ରୟନ୍ନ ଦେଖାଯାଏ ।

ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ ମଣିଷ ପ୍ରକୃତିର ମୂଳ ଖୋଜିବାକୁ ଯାଇ ତାର ସନ୍ଧାନ ପାଇଥିଲେ ପୃଥିବୀ ଭିତରେ— ମାଟିତଳେ । ଏଠାରେ ଅବଶ୍ୟ ‘ମାଟି’ ଶବ୍ଦ ପଞ୍ଚଭୂତ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ପଣ୍ଡିତମାନେ କିନ୍ତୁ ଆବିଷ୍କାର କଲେ— ଏକମାତ୍ର ଜିଓଗ୍ରାଫି ଯେ ସଭ୍ୟତା ଗଠନ କରେ, ସେ କଥା ନୁହେଁ । କାରଣ, ତାହେଲେ ରେଡ୍-ଇଣ୍ଡିଆନ୍ ଓ ଆମେରିକାନ୍ ମାନଙ୍କ ସଭ୍ୟତା ମଧ୍ୟରେ ଆକାଶପାତାଳ ଭେଦ ରହନ୍ତା କିପରି ? ଏଣୁ ନିଃସଂଶୟରେ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ସଭ୍ୟତା ଗଠନ ସକାଶେ soil ଅପେକ୍ଷା race ଅର୍ଥାତ୍ କ୍ଷେତ୍ର ଅପେକ୍ଷା ବୀଜ ହିଁ ପ୍ରଧାନ । କ୍ଷେତ୍ରବାଜ କଥା ବିରୁଦ୍ଧବେଳେ ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗର ବୃଦ୍ଧ ମନୁ ବି ସେ କଥା କହିଛନ୍ତି—

“ବାଜସ୍ୟ ଚୈବ ଯୋନ୍ୟାଞ୍ଚ ବାଜ ମୁକ୍ତଃସୂଚ୍ୟତେ ।

ସର୍ବଭୂତ ପ୍ରସୂତିର୍ହ ବାଜ ଲକ୍ଷଣ ଲକ୍ଷଣ ।

ଇୟଂ ଭୂମି ହି ଭୂତାନ୍ ଶାଶ୍ୱତା ଯୋନି ରୂଚ୍ୟତେ ।

ନ ଚ ଯୋନିଗୁଣାନ୍ କାଂକ୍ଷିତ୍ ବାଜଂ ପୁଷ୍ପତି ପୁଷ୍ପିତୁ ।”

ଏଣୁ ଜଣାପଡ଼େ ଏ ସାମ୍ୟ ଏବର ଏକା ନୁହେଁ— ବହୁ ପୁରାତନ । ଯାହାହେଉ, ଏହି ବିରୁଦ୍ଧ ହିଁ ଶେଷରେ ନୃ-ବିଜ୍ଞାନ, ପ୍ରାଣୀବିଜ୍ଞାନ ପ୍ରଭୃତି ନାଁରେ ନୂଆ ନୂଆ ରୂପ ଧରି ବିଜ୍ଞାନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୁଏ । ବୈଜ୍ଞାନିକମାନେ ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ଯେ ମାନବଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ‘ଆର୍ଯ୍ୟ’ ନାମରେ ଏକ ଦେବ ଜାତି ଥିଲା ଅଛି ବି । ଅତୀତରେ ସେହି ଜାତି ସଭ୍ୟତା ଗଢ଼ିଥିଲା ଏବଂ ଭବିଷ୍ୟତରେ ମଧ୍ୟ ଗଢ଼ିବ । କାରଣ, ସେ ଜାତିର ଧର୍ମ ହେଉଛି ପ୍ରଗତି କରିବା । ସେହି ଜାତି ପ୍ରଥମେ ଉତ୍ପତ୍ତିଲାଭ କରିଥିଲା ଉତ୍ତର ଜର୍ମାନୀରେ । ତେଣୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟବାସୀ ଭାବନ୍ତି, ସେମାନେ ହିଁ ମାନବ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ— ତାଙ୍କରି ଧର୍ମ ହିଁ ପୃଥିବୀରେ ଉକ୍ତ ଯେହେତୁ ଲୋହିତ ଆର୍ଯ୍ୟ ଶୋଣିତ ତାଙ୍କରି ଧର୍ମାନୁରେ ଏକା ପ୍ରବାହିତ । ମାତ୍ର ଏ ବିଷୟରେ ସେମାନଙ୍କ ମନରେ ଏବେ ବି ସନ୍ଦେହ ରହିଛି । ନୋହିଲେ ସେମାନେ, ‘It is true that Europe is on the whole inhabited by Aryan peoples, but the sam Aryans have produced quite a different

culture in India' ବୋଲି କହନ୍ତେନି । ଅତଏବ କୁହାଯାଇପାରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତାରେ ମୂଳ କ୍ଷେତ୍ର ନୁହେଁ କି ବାକ ନୁହେଁ ।

‘ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ’ କହିଲେ ଆମେ ଯାହା ବୁଝୁ, ତା’ର ଗୁଡ଼ ମର୍ମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାଟି କିମ୍ବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶରୀର କେଉଁଥିରେ ହେଲେ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉନୁ । ଜିଓଗ୍ରାଫି ମାନବ ସଭ୍ୟତାର ସୃଷ୍ଟି କରେନି— କରେ ହିଁସେରି । ମନୁଷ୍ୟର ଦେହ କରେନି, କରେ ତାର ମନ । ଏହି ହେତୁରୁ କୁହାଯାଏ— ‘It is only a spiritual and cultural entity that Europe can have a meaning for us.’ ରୂଷୋ, ଭଲଟିଅର ପ୍ରଭୃତି ଫରାସୀ ଦାର୍ଶନିକମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି— ପୃଥିବୀତମାମ ମଣିଷର ଗୋତ୍ର ସମାନ ଏବଂ ସେହି ଗୋତ୍ରଟି ହେଉଛି ‘ମଣିଷ ଗୋତ୍ର’, କିନ୍ତୁ ଏବଂ ଯୁଗରେ— ‘Biology teaches us that every kind of living organism has a world of its own’. ଏଣୁ ମାନିବାକୁ ହେବ ମଣିଷ ମଧ୍ୟରେ କେତେକାଂଶରେ ସାଦୃଶ୍ୟ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ପରିମାଣରେ ବୈସାଦୃଶ୍ୟ ବି ରହିଛି । ସୁତରାଂ କେଉଁ ଗୁଣ ହେତୁରୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟବାସୀ ଏକ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟେତର ଲୋକ ପୃଥକ୍ ତା’ର ବିରର କରିବାକୁ ହେବ ।

ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ସ୍ୱରୂପ କହିବାକୁ ଯାଇ ସେ ଦେଶର ପଣ୍ଡିତମାନେ କହନ୍ତି, ଏହି ସଭ୍ୟତା ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ‘ସ୍ପିରିଟ୍’ ଭିତରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିବାରୁ ତା’ର ନାଁ ହେଉଛି ‘ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତା’ । ତେଣୁ ସେହି ସ୍ପିରିଟ୍ ଟିକକର ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ ବିଷୟରେ ପରିଚୟ ପାଇଗଲେ, ସେଥିରେ ବିଶେଷତ୍ୱ କଣ ସହଜରେ ବୁଝାଯାଇପାରିବ ।

ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଆତ୍ମାର ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମ ହେଲା— ‘To organise every thing with which it has to deal, to mould every thing whether it be materials or spiritual, in such a way that it constitutes a unity in multiplicity.’ ଅର୍ଥାତ୍ ବହୁକୁ ଏକ ରୂପରେ ଦେଖିବା ଓ ବହୁକୁ ଏକ ସୂତ୍ରରେ ଗୁଢ଼ିବା ପ୍ରବୃତ୍ତି ସ୍ଥୂଳକଥାରେ, ଭୌତିକ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପ୍ରକୃତିକୁ ସଙ୍ଗଠିତ ଓ ଶୃଙ୍ଖଳିତ କରିବା ପ୍ରବୃତ୍ତି ବା ଶକ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତିକି ଜାଣିବା ଓ ଆୟତ୍ତ କରିବା କୌଶଳ ପ୍ରଥମେ ଗ୍ରୀକମାନେ ଉଦ୍ଭାବନ କରନ୍ତି । ମଣିଷ ଉପରେ ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ବିସ୍ତାର କରିବା ଉପାୟ ପ୍ରଥମେ ଆବିଷ୍କାର କରିଥିଲେ ରୋମାନମାନେ, ତା’ପରେ ମଧ୍ୟଯୁଗର ଯୁରୋପୀୟମାନେ ପରଲୋକ ଜୟକରିବା ସକାଶେ ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ସଞ୍ଚୟ କରିଥିଲେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ତାହା ଇହଲୋକ ଜୟ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରୟୁକ୍ତ ହେଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ଗ୍ରୀକ ଜ୍ଞାନ, ରୋମାନ କର୍ମ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗର ଧର୍ମ ମିଶି ଆଜିର ଏ ବୈଷୟିକ ସଭ୍ୟତାର ଉତ୍ପତ୍ତି; ତେଣୁ ଏହି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତାକୁ ଏକ ସାଂସ୍କୃତିକ ଗୀତା କହିଲେ ବି ଅସୁନ୍ଦର ହେବନି, କାରଣ ଗୀତା ପରି ଏଥିରେ ବି ଜ୍ଞାନ-କର୍ମ-ଭକ୍ତି (ଧର୍ମ)ର ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ୱୟ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏହା ହିଁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଆତ୍ମାର ଚରମ ପରିଣତି । ମୋଟ କଥା— ଗ୍ରୀକ୍ ସଭ୍ୟତା, ରୋମାନ ସଂସ୍କୃତି ଏବଂ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମ ତିନିଟି ମିଶି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ସୃଷ୍ଟି । ଗ୍ରୀକଜାତି ପ୍ରଥମେ ବିଜ୍ଞାନର ଭିତ୍ତି ଦିଏ, ରୋମାନ ଜାତି ସମାଜରକ୍ଷା ଓ ରାଜ୍ୟଶାସନ ନିୟମ ଶୃଙ୍ଖଳିତ କରେ ଏବଂ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମ ପ୍ରେମର ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ପ୍ରତିପାଦନ କରେ । ଅନ୍ୟ ଭାଷାରେ କହିଲେ— ଗ୍ରୀକ୍ ରିୟାଲିଜମ୍, ରୋମାନ୍ ଲିଗାଲିଜମ୍ ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଆଇଡିୟାଲିଜମ୍ ମିଶ୍ରଣରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ଉତ୍ପତ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ରେନେସାଂ ବା ଧର୍ମସଂସ୍କାର ଯୁଗଠାରୁ ଗ୍ରୀକ୍ ବିଜ୍ଞାନ, ରୋମାନ୍ ରାଜନୀତି ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଧର୍ମନୀତି କ୍ରମଶଃ ପରସ୍ପର ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହେବାକୁ ଲାଗେ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର କେନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ ଅସ୍ଥିର ହୋଇପଡ଼େ । ପରିଶେଷରେ ରାଜନୈତିକ-ଜାତୀୟତା ରୂପକ ବିଷକାଟ୍ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମନରେ ଭୃଣଧାରଣ କରିବା ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ଫଳରେ ଗ୍ରୀକ୍ ବୁଦ୍ଧି, ଖ୍ରୀଷ୍ଟନୀତି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟବାସୀଙ୍କ ମନରୁ ଧୀରେ ଧୀରେ ଦୂରେଇ ଆସିଲା । ବାହ୍ୟ ଉଚ୍ଚତତ୍ତ୍ୱ ଠିକ୍ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଭିତର ଖଣ୍ଡକ ସାରଣୁନ୍ୟ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଦିନେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟବାସୀ ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜାତିତନ୍ତ୍ରରେ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରତିନିଧି ବୋଲି ଗର୍ବ କରୁଥିଲେ କିନ୍ତୁ ଆଜିର ଏ ପ୍ରଗତିଶୀଳ ଯୁଗରେ ସେମାନେ ଉକ୍ରଷ୍ଟ ବ୍ୟବସାୟ ବା ଉଚ୍ଚକୋଟୀର କାରିଗର ବୋଲି ହିଁ ପରିଚିତ । ପୁଣି ମଧ୍ୟ, ଯେତେବେଳେ ରାଜନୈତିକ ଜାତୀୟତାବୋଧ ଏବଂ ଶିଳ୍ପୀକରଣ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ମୂଳମନ୍ତ୍ର ହେଲା

ଇତର ଜାତିର ସ୍ୱାର୍ଥ ବିନିମୟରେ ନିଜର ସ୍ୱାର୍ଥସିଦ୍ଧି ଏବଂ ଅପର ଜାତି ସହିତ ପ୍ରତିଯୋଗିତା ଅର୍ଥାତ୍ କୌଶଳପୂର୍ବକ ଧନଶୋଷଣ, ସେତେବେଳେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜାତି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜାତିକି ଏହି ମନ୍ତବ୍ୟ ଦାକ୍ଷିତ୍ୟ କରି, ମନ୍ତବ୍ୟସି ପାଇଁ ଯନ୍ତ୍ରପତି ଯୋଗାଇ ନିଜ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରତିଯୋଗିତା କ୍ଷେତ୍ରକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇବା ହେଲା ତା'ର ନବସତ୍ୟତାର କର୍ମଫଳ ।

ଫଳତଃ, ଏବେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସମାଲୋଚକଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ, ଆଗରେ ମସ୍ତବତ୍ ବିପଦ ରହିଛି, ଅର୍ଥାତ୍ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସତ୍ୟତା ବର୍ତ୍ତମାନ ଚଳମଳ ଅବସ୍ଥାରେ ପହଞ୍ଚିଛି । ସତ୍ୟତାର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯଦିତ କାହାରି କିଛି ମତଭେଦ ନାହିଁ, ତଥାପି ତା'ର ପରିଣତି ନେଇ ମତଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । କେତେକଙ୍କ ମତରେ ବୈଷୟିକ ସତ୍ୟତା ସେ ସତ୍ୟତାର ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ପରିଣତି ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେଲାବେଳକୁ ଆଉ କେତେକଙ୍କ ମତରେ ସେହିତକ ହିଁ ତା'ର ଚରମ ଅବନତି । କାରଣ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ତଥା ନୈତିକ ପରମ୍ପରା, ଯାହା ସତ୍ୟତାର ପ୍ରାଣକେନ୍ଦ୍ର ତାହା ଆଉ ପଶ୍ଚିମ ସତ୍ୟତାରେ ନାହିଁ ।

ଯୁରୋପ ଯେତେବେଳେ ଗ୍ରୀକ୍ ସାହିତ୍ୟ ଓ ରୋମାନ ରାଜନୀତିର ସନ୍ଧାନ ପାଏ, ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସତ୍ୟତାର ଅବସାନ ଘଟେ, ଯେମିତି ଆଦିମଯୁଗରେ ପ୍ରାଚ୍ୟସତ୍ୟତା ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦେଶର ବିପରୀତମୁଖୀ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗ କର୍ମମାର୍ଗରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ପିତୃ-ପିତାମହ ଯୁଗୀୟ ପରିପକ୍ୱ ସତ୍ୟତା ପାଖରୁ ଘୁଞ୍ଚି ଘୁଞ୍ଚି ଆସୁଛି ।

ଏହିଠି ପୁଣି ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ, ପ୍ରାଚ୍ୟସତ୍ୟତା କିଏ ? ତାହାର ସ୍ୱରୂପ କଣ ? ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର କିଏ ଦେବ— ଏ ପୁଣି ଆହୁରି ଏକ ବଡ଼ ପ୍ରଶ୍ନ କାରଣ, ଏହାର ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ କେହି ପ୍ରାଚ୍ୟଭୂଖଣ୍ଡରେ ନିଷ୍ଠାର ସହିତ ଯନ୍ତ୍ର କରୁଥିଲା ପରି ମନେ ହୁଏନାହିଁ । ଯିଏ ବା କରିଛନ୍ତି, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପରଦାର ଅନ୍ତରାଳରେ ରହି କରିବାକୁ ଯାଇଛନ୍ତି । ଏଣୁ ଅନ୍ଧାର ଭିତରେ ଆଖୁବୁଜି ଆଲୋକର ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ଗଲାପରି ବୈଷୟିକତାର ଅନ୍ଧପୁରୁଲି ବାନ୍ଧି ମୋଗଲ୍ ଟ୍ରେଡିସନ୍, ଇଣ୍ଟଲକଚୁଆଲ୍, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ନୀତିବାଦ ପ୍ରଭୃତିର ସ୍ୱରୂପ କହିବାକୁ ଯିବାରେ କୌଣସି ଫଳ ନାହିଁ । ବରଫାବୃତ

ଶୀତଜଳରେ ରହି ଉଷ୍ମତାପ ବହିର କବୋଷ୍ଟତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କ୍ଷାଣ ଧାରଣା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପାରେ, ମାତ୍ର ତା'ର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବାହିକାଶକ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନୁହେଁ ।

ପ୍ରାଚ୍ୟ ସତ୍ୟତାର ମୂଳପିଣ୍ଡ ହେଲା ଇଣ୍ଟଲକଚୁଆଲ୍ ବା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ନୀତିବାଦ । ତାହାର ଆଧୁନିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ ବୋଇଲେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ଏଣୁ ପ୍ରାଚ୍ୟ ସତ୍ୟତା ଭିତରେ ନାହିଁ ବା ନିଷ୍ପେଧମୂଳକ କ୍ରିୟାକଳାପ (ଯାହା ସାମାଜିକ ଶୃଙ୍ଖଳାର ସନ୍ଧିବନ୍ଧ ଫିଟାଇଦିଏ)ର ବୈଧାନିକ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନଦ୍ୱାରା ସମାଜ କି ପରିମାଣରେ ଶୃଙ୍ଖଳିତ ହେବ ଏବଂ ସୁସ୍ଥ ମନୋବୃତ୍ତିର ନିୟାମକ ହେବ, ଏହା ଏକ ଚିନ୍ତାର ବିଷୟ । ଆଜିକାଲିର ସଙ୍ଗୀତ, ସାହିତ୍ୟ, ଚିତ୍ରକଳା, କଥାଚିତ୍ର ସବୁ ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ଥଳ । ସାଧାରଣଜନତା ମଧ୍ୟରୁ ସଂଗୃହୀତ ନରନାରୀଙ୍କର ସ୍ଥୂଳ ଅନୁଭୂତିକୁ ସଙ୍ଗୀତ, ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିରେ ସୂକ୍ଷ୍ମରୂପ ଦେଇ ରସଗ୍ରାହୀଙ୍କ ମନରେ ସୃଷ୍ଟି ହେବା ପ୍ରତିକ୍ରିୟାକୁ ଯେଉଁ Super-human ବା ଅତିମାନବ ଚରିତ୍ର ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଉଥିଲା ତାହା ସମାଜର ନୈତିକ ବାତାବରଣକୁ ସଂଯତ ତଥା ମାର୍ଜିତ କରିବାରେ ସହାୟକ ଥିଲା । ଦୁର୍ବଳ ମନର ଆକର୍ଷଣ ପ୍ରାକୃତିକ ରସଗୀତାଦି କଳ୍ପନାର ଆଲମ୍ବନରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବାହେତୁ ଚଳମାନ ସମାଜରେ ତାହା ପରାକ୍ଷିତ ହେବାରୁ ସୁଯୋଗ ପାଉ ନ ଥିଲା । ତା'ଛଡ଼ା ଏହାର ସଫଳତାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ସମ୍ପାଦନ ଲାଗି ଆହାର-ବିହାର, ଆରତ-ବିରତ, ବେଶ-ଭୂଷା ସବୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ଥିଲା । ସାତ୍ତ୍ୱିକ, ରାଜସ, ତାମସ ଭେଦରେ ଆହାର ବିଭକ୍ତି ଭ୍ରମଣ ଓ ବିହାର ମଧ୍ୟରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାର ଲକ୍ଷ୍ୟ, ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଏବଂ ଆରତ-ବିରତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସାର୍ବଜନୀନ ଚିନ୍ତାଧାରା ସଙ୍କେତ ପ୍ରାଚ୍ୟ ସତ୍ୟତାର ଐକାନ୍ତକ ଥିଲା କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗରେ ଏହା ଭିନ୍ନମୁଖୀ ହେବା ଫଳରେ ଘଟ କି ପ୍ରକାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଇ ଗତି କରୁଛି, ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା ।

ଆଜି କିନ୍ତୁ ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ସତ୍ୟତାର ବହୁ ସଂବେଦକ ପ୍ରାଚ୍ୟ ସତ୍ୟତାର ଅସ୍ଥିତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବି ସନ୍ଦିହାନ, ଅବଶ୍ୟ ଏଥିପାଇଁ ଦୁଃଖିତ ହେବାର କାରଣ ନାହିଁ । କାହିଁକି ନା, ସେମାନେ ପ୍ରାଚ୍ୟ ନୁହେଁ କି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ନୁହେଁ— ମୂଳତଃ

ସତ୍ୟତାର ଅସ୍ଥିତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସନ୍ଦିହାନ । କାରଣ, ତାଙ୍କଠାରେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସିରିଟ୍ ବା ପୂର୍ବର ଆତ୍ମିକତା କୌଣସିଟା ନାହିଁ ଏବଂ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାହ୍ୟ ଛଡ଼ା ଅନ୍ତରାତ୍ମା ବି ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ତାଙ୍କର ଅନ୍ତର ଯେ ନାହିଁ ତା' ନୁହେଁ ଅଛି କିନ୍ତୁ ତାହା ଗାଣିତିକ ସମୀକ୍ଷା ଯୋଗ ବିଯୋଗର ଫଳ 'ଶୂନ୍ୟ' ବିନା ଆଉ କିଛି ନାହିଁ । ଅଥଚ, ପୂର୍ବବନାନାରୁ ହିଁ ସତ୍ୟତା ପୁଷ୍ପର ପ୍ରଥମ ଗନ୍ଧ ଚିହ୍ନିବାରେ ବିଚ୍ଛୁରିତ ଓ ତା'ର ମୋହନ ମହକରେ ପୃଥ୍ବୀ ଆମୋଦିତ ବୋଲି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭୁଣ୍ଡ ଚିନ୍ତାଜୀବାଙ୍କ ମତ । ତେଣୁ ସମ୍ବେଦକଙ୍କ ମନରେ ଆତ୍ମାତ୍ମା ଯଦି ପୂର୍ବ କିମ୍ବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସି ଗୋଟିକର ସିରିଟ୍, ତା'ହେଲେ କିଛି କହିବାର ନ ଥିଲା କାରଣ ଯିଏ ହେଉ ସତ୍ୟର ସନ୍ଧାନ ପାଇଲେ 'ସତ୍ୟ'ଟି ଏକ ତା'ର ନୁହେଁ— ସର୍ବସାଧାରଣର, ବିଶ୍ୱର । ଗ୍ରୀକ୍‌ଜାତି ଆଉ ନାହିଁ କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ଦର୍ଶନ ବିଜ୍ଞାନର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ହେଲା ବିଶ୍ୱମାନବ ରୋମାନ ଜାତି ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଛି କିନ୍ତୁ ସେହି ସତ୍ୟତାର ସାହାଯ୍ୟ ନେଇ ଉତ୍ପତ୍ତି ଲାଭିଲା । ମଧ୍ୟ ଯୁଗୀୟ ସତ୍ୟତା ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ theolgy ଗଢ଼ା ହୋଇଛି ଅରିଷ୍ଟୋଟଲ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନିତ ଦର୍ଶନ ଉପରେ ଏବଂ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ସଂଘ ବା ଚର୍ଚ୍ଚ ଗଢ଼ାଯାଇଛି ରୋମାନ ରାଷ୍ଟ୍ର ସଂଘ ଅନୁକରଣରେ ।

ଅତଏବ ଜଣାପଡ଼େ ଗ୍ରୀକ୍ ଜାତିର ଦର୍ଶନ ଓ ରୋମାନ ଜାତିର ଆଇନ ଯେମିତି କେବଳ ସେହି ଦୁଇ ଜାତିର ସମ୍ପତ୍ତି ନୁହେଁ, ସେହିପରି ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ଆମେରିକା କିମ୍ବା ଋଷିଆର ସମ୍ପତ୍ତି ନୁହେଁ, କିମ୍ବା ନୈତିକତା ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତା ଏକ ଭାରତବର୍ଷର ନୁହେଁ । ଏ ସମ୍ପତ୍ତି ବିଶ୍ୱ ମାନବର—ମାନବ ଗୋଷ୍ଠୀର, ଏଥିରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଅଧିକାର । ଏହା ସମସ୍ତେ ଶିଖିବେ— ପ୍ରଗତି କରିବେ । ତା'ହେଲେ ପୂର୍ବ ଓ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାମରେ ଆଉ କୌଣସି ଭେଦ ରହିବ ନାହିଁ । ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସିରି ଲାଭ କରିବ । ଏଥିପାଇଁ ପୂର୍ବ ବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେହି ହେଲେ ଭୟ କରିବାର କାରଣ ନାହିଁ । କେଉଁ ସତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷାକୁ ବିନଷ୍ଟ କରେ ନାହିଁ ବରଂ ତା'ର ପରିପୋଷକ ହୁଏ । ସତ୍ୟତାର ଶତ୍ରୁ ଯଦି କେହି ଥାଏ ସେ ହେଉଛି ଅସତ୍ୟତା । ଏହା ଇତିହାସର ଛତ୍ରେ ଛତ୍ରେ ଲିପିବଦ୍ଧ । ଇତର ସତ୍ୟତାର ନିନ୍ଦାରତନା ହିଁ ଅସତ୍ୟତା । ସେହି ଅସତ୍ୟତାକୁ ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରି ଧୂସର ପଥ ଉନ୍ମୁକ୍ତ କରିବା ଆଦୌ ବାଞ୍ଛନୀୟ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ପୂର୍ବର ମନପ୍ରାଣ ସହିତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତର ରୂପ ଲାବଣ୍ୟ ମିଶି ଏକ ମଣି-କାଞ୍ଚନ ସତ୍ୟତା ସୃଷ୍ଟି ହେଲେ ତାହା ବିଶ୍ୱର ସମୂହ କଲ୍ୟାଣସାଧନ କରନ୍ତା ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ସାହିତ୍ୟ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ

‘ସାହିତ୍ୟ’— ଏହାର ବିଶ୍ଳେଷଣ ଓ ଲକ୍ଷଣ କରଣ ସକାଶେ ଯେଉଁ ଏକାଧିକ ବୌଦ୍ଧିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ, ତାହା ଦେଖିଲେ ସାହିତ୍ୟ ଏକ ଅନାତଶ୍ରେୟ କିମ୍ବା ଲକ୍ଷଣାତୀତ ବସ୍ତୁ ବୋଲି ମନେହୁଏ । କାରଣ, ଏଯାଏଁ ସାହିତ୍ୟର ଯେଉଁ କେତୋଟି ଲାକ୍ଷଣିକ ସୂତ୍ର ଦେଖାଯାଏ, ତାହା ତା’ର ବିଭିନ୍ନ ଆଂଶିକ ବିଭାବକୁ ନେଇ କେବଳ ଗଠିତ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ସୁଦ୍ଧା ‘ସାହିତ୍ୟ’ର ପୂର୍ଣ୍ଣସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ନୁହନ୍ତି । ତା’ଛଡ଼ା ଆହୁରି କେତେକ ଲକ୍ଷଣ ରହିଛି ଯାହାର କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅର୍ଥ ବୁଝାପଡ଼େ ନାହିଁ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ କେତେ କହନ୍ତି, ‘ସାହିତ୍ୟ ଭବଃ ସାହିତ୍ୟମ୍’ ବୈଦ୍ୟାକରଣବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏଥିରେ କୌଣସି ଭୁଲ୍ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ପ୍ରକୃତ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କଣ ? ‘ସହିତ’ କହିଲେ କାହାର ସହିତ କିଏ ? ବାକ୍ୟ ସହିତ ପଦ, ନା ପଦ ସହିତ ଅର୍ଥ, ନା ଅର୍ଥ ସହିତ ଭାବ ? ଏ ପ୍ରକାର ବିଶ୍ଳେଷଣ ପ୍ରଶ୍ନର ସମାଧାନ କରିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ତାକୁ ଆହୁରି ଜଟିଳ କରିପକାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଆଳଙ୍କାରିକମାନଙ୍କ ମତରେ ‘ସାହିତ୍ୟ’ର ଅନ୍ୟ ନାମ ହେଉଛି ‘କାବ୍ୟ’ । ତେଣୁ କାବ୍ୟ ଲକ୍ଷଣ କରିବାରେ ସେମାନେ ବହୁତ କିଛି ଭାବିକ ତଥା ଶାବ୍ଦିକ ବିଶ୍ଳେଷଣର ଚମତ୍କାରିତା ଦର୍ଶାଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ତଥାପି ସେଗୁଡ଼ିକ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକଙ୍କ ମତରେ, “ବକ୍ତୋକ୍ତିଃ କାବ୍ୟ ଜୀବିତମ୍”, ଆଉ କେତେକଙ୍କ ମତରେ, “ଅଦୋଷ୍ଠୋ ସଗୁଣେ ସାଳଙ୍କାରା ବନଳଂକୃତୀ ପୁନଃ କ୍ୱାପି କାବ୍ୟମ୍”; କାହାରି କାହାରି ମତରେ ‘ବାକ୍ୟଂ ରସାତ୍ମକଂ କାବ୍ୟମ୍’, ପୁଣି କାହା ମତରେ ‘ରମଣୀୟାର୍ଥ— ପ୍ରତିପାଦଶବ୍ଦଃ କାବ୍ୟମ୍’; ଏହିପରି ଆହୁରି କେତେ ଲକ୍ଷଣ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଏ ସବୁ ପ୍ରାଚୀନ ଲକ୍ଷଣ ଛଡ଼ା ଅର୍ବାଚୀନ ଲକ୍ଷଣ କେତେ ମଧ୍ୟ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା— (୧) ସାହିତ୍ୟ କବିମାନସର ପ୍ରତିବିମ୍ବ, (୨) ସାମାଜିକ ବିକାଶର ପ୍ରକାଶ ହିଁ ସାହିତ୍ୟ, (୩) ମନୋରଞ୍ଜକ ରଚନାର ନାମ ସାହିତ୍ୟ, (୪) ସାହିତ୍ୟ ସମାଜର ପ୍ରତିଛବି ଇତ୍ୟାଦି । ଏସବୁ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଚିନ୍ତାପ୍ରସୂତ ଲକ୍ଷଣ ବ୍ୟତୀତ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ବିଦ୍ୱାନମାନଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ଲକ୍ଷଣ ମଧ୍ୟ

ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା— ‘Literature is the criticism of life’; Literature is the expression of society ‘Literature is the immortality of speech’ ଇତ୍ୟାଦି । ଅତଏବ ଏସବୁର ନିର୍ଯ୍ୟାସରୂପେ କୁହାଯାଇପାରେ— ‘ସାହିତ୍ୟ ଅନାତଶ୍ରେୟ ଓ ତାର ପୂର୍ଣ୍ଣଲକ୍ଷଣ ସହଜସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ । କାରଣ, ଉପରୋକ୍ତ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଲକ୍ଷଣରେ ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ବିଭାବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଂଶିକ ସଙ୍କେତ ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ କୌଣସିଟି ସ୍ୱୟଂସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନୁହେଁ । ସେହି ବିଭାବ ମଧ୍ୟରୁ କାବ୍ୟ, ନାଟକ, କବିତା, ଉପନ୍ୟାସ, କ୍ଷୁଦ୍ରଗଳ୍ପ, ପ୍ରବନ୍ଧ, ସମାଲୋଚନା ପ୍ରଭୃତି ଗୋଟିଏ ଇତର ବିଶେଷମାତ୍ର ।

ଆଗେ ସାହିତ୍ୟରେ ସମାଲୋଚନାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାନ ନ ଥିଲା । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାହିତ୍ୟିକ ବିଭାବ ମଧ୍ୟରେ ତାହା ‘କ୍ଷୀରନୀର ନ୍ୟାୟ’ରେ ରହି ଆସିଥିଲା । ପ୍ରଥମେ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ଦୁର୍ବଳ ଉପରେ ହେଉଥିବା ସବଳର ଅତ୍ୟାଚାର ପ୍ରତି ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସହାନୁଭୂତିର ସାଧାରଣୀକରଣ ଓ ତାର ବିରୁଦ୍ଧରେ ବୌଦ୍ଧିକ ବିଦ୍ରୋହ ବା ନିର୍ଭୀକ ବିରୋଧାରୁ, ‘ମା ନିଷାଦ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହମଗମଃ ଶାଶ୍ୱତୀଃ ସମୀଃ’ ଯତ କ୍ରୌଞ୍ଚମିଥୁନାଦେକ ମବଧୀତ୍ୱ କାମମୋହିତମ୍’ । ଏହାହିଁ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ବୀଜ, ଏହା ଯେତେବେଳେ ଯୁକ୍ତିପ୍ରସୂତ ଓ କାଳାତ୍ମକ ଶୈଳୀରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୁଏ ସେତେବେଳେ ତାହା ‘ଦର୍ଶନ’ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲା ଏବଂ ଯୁକ୍ତିବ୍ୟତୀତ କେବଳ କଳାମୟୀ ରଚନା ‘ସାହିତ୍ୟ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଲା । ଯଦିତ ଉଭୟବିଧ ରଚନାର ଶୈଳୀ ଓ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ ଭିନ୍ନମୁଖୀ ତଥାପି ଦୁହିଁଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଏକ—ଅଭିନ୍ନ ଏବଂ ତାହା ହେଉଛି ପାର୍ଥବ ସାମାଜର ଅଭାବ ପୂରଣ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେଥିରେ ଘଟୁଥିବା ବିଶୁଦ୍ଧତା ଓ ଅବାଞ୍ଚିତ ଘଟଣା ବିରୁଦ୍ଧରେ ନୀରବ ବିଦ୍ରୋହ । ଏଣୁ ଅତୀତରେ ସ୍ମୃତି, ବର୍ତ୍ତମାନର ପ୍ରସ୍ତୁତି ଓ ଭବିଷ୍ୟତରେ ଉନ୍ନତି ବିଧାୟକ ଉପଦେଶରେ ମଧ୍ୟରୁ ସମନ୍ୱୟ ଫଳରେ ଏହା ହୁଏ ଦେଶକାଳାତୀତ—ଚିରନ୍ତନ ।

ଆଜିକାଲି ଉପନ୍ୟାସ, ନାଟକ, ଗଳ୍ପ, କବିତାଦି ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଉପଦେଶର ପରିବାହକ ରୂପେ ପରିଚୟ ଦିଅନ୍ତି । ଉପନ୍ୟାସାଦି କଥାବସ୍ତୁ ମାଧ୍ୟମରେ ପରୋକ୍ଷଭାବେ ଉପଦେଶ ଦେଲାବେଳେ କ୍ଷୁଦ୍ରଗଳ୍ପ ଶେଷରେ କିଛି ନା କିଛି ଉପଦେଶ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିତ ହୁଏ । କୌଣସି ଗଳ୍ପରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଭାବେ ଉପଦେଶର ସୂଚନା ନ ଥାଏ ସତ କିନ୍ତୁ ଗଳ୍ପନିବନ୍ଧ ଘଟଣାବଳୀର କ୍ରମବିକାଶ ପରିଣତି ସ୍ୱରୂପ ଉପଦେଶ ଆପେ ଆପେ ଫୁଟିପଡ଼େ । ଅବଶ୍ୟ ଚରିତ୍ର ଓ ଘଟଣାର ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସି ଉପଦେଶ ଆବେଗମୟତାର ଆବରଣ ଭିତରେ ଯଦିତ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିପାରେନି ତଥାପି ତା'ର ବୈଦିକ ସତ୍ତା ଅନୁଭୂତ ହୁଏ । ଗଳ୍ପ ଓ ଉପନ୍ୟାସାଦିର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ ସମାଲୋଚକ କିନ୍ତୁ ଭିନ୍ନମତ ପୋଷଣ କରନ୍ତି । ସେମାନେ କହନ୍ତି— ‘ଆନନ୍ଦ ସୃଷ୍ଟି ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ରଖି ଉପନ୍ୟାସ ବା କ୍ଷୁଦ୍ରଗଳ୍ପ ଲେଖା ହେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ଲେଖାଟି ଯଦି ରସୋଜ୍ଜ୍ୱଳ ହୋଇପାରିଲା, ତାହାହେଲେ ସାଧନା ସଫଳ ହେଲା ବୋଲି ଧରାଯିବ; କାରଣ, ଲେଖା ସାହାଯ୍ୟରେ ଉପଦେଶ ବା ନୀତିଶିକ୍ଷା ଦେବା ଦାର୍ଶନିକର କାର୍ଯ୍ୟ ଗଳ୍ପଲେଖକର ନୁହେଁ ।’ କିନ୍ତୁ ଏତାତ୍ତ୍ୱିକ ମତବାଦରେ ଯେ କେବଳ ଆଂଶିକ ସତ୍ୟତା ରହିଛି ତା’ ନୁହେଁ, ଏହାଦ୍ୱାରା ଗଳ୍ପର ମାନ ଅତି ନିମ୍ନସ୍ତରକୁ ଖସିଯିବାର ଆଶଙ୍କା ରହିଛି । ଧରାଯାଉ ଗଳ୍ପର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଯଦି ହେଲା ଆନନ୍ଦ ସୃଷ୍ଟି କରିବା, ତାହାହେଲେ କେହି ଗାନ୍ଧିଜୀ ଅଧ୍ୟାପକ କୌଣସି ନିରାହା ଛାତ୍ରୀକୁ ନାୟିକା ଓ ନିଜକୁ ନାୟକ ରୂପେ ନିର୍ବାଚିତ କରି ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରସସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ରହିବ ନାହିଁ; ବରଂ ଲେଖକ ବନ୍ଧୁପତ୍ନୀଙ୍କ ପ୍ରେମିକାରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରି ପ୍ରେମିକ ଭୂମିକାରେ ସ୍ୱୟଂ ଠିଆ ହେବାରେ ସଙ୍କୋଚବୋଧ କରିବ ନାହିଁ; ସହଯାତା ଭଗିନୀ ପ୍ରତିମା ସହଯାତ୍ରୀର ପ୍ରେମିକା ରୂପେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ତାହା ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ତାହା ଆନନ୍ଦ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ପାଇଁ ହିଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ; କିନ୍ତୁ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଏସବୁ ସମାଜର ସୁସ୍ଥ ମନୋବୃତ୍ତିର ପରିଚ୍ଛନ୍ନ ନୁହେଁ ସମାଜଗଠନ କରିବାର ଆଦୌ ଅନୁକୂଳ ନୁହେଁ । ଏହା ଅବାଞ୍ଛିତ ପରିତ୍ୟାଜ୍ୟ । ଏଣୁ କହୁଁ, ଔପନ୍ୟାସିକ ଓ ଗାନ୍ଧିଜୀ ମଧ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ଦିଅନ୍ତି—ଆଦର୍ଶ ସୃଷ୍ଟି କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେ ଶିକ୍ଷା

ପରୋକ୍ଷ ଚରିତ୍ର ଓ ଘଟଣା ସୃଷ୍ଟି । ଯେଉଁ ଗାନ୍ଧିଜୀ ବା ଔପନ୍ୟାସିକାର ମନ ଯେତେ ସମୃଦ୍ଧ, ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଓ ପବିତ୍ର ତାଙ୍କରି ଗଳ୍ପ ବା ଉପନ୍ୟାସରେ ସେତିକି ନୈତିକତା ଓ ପବିତ୍ରତା ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୁଏ । ଅନ୍ୟଥା କଳକଳିତ ହୃଦୟର କଳଙ୍କ କାଳିମା ବିନା ଗଳ୍ପରେ ଆଉ କିଛି ପ୍ରତିଫଳିତ ହୁଏ ନାହିଁ; ଯେହେତୁ ସାହିତ୍ୟ କବିମାନସର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ନୀତିଶିକ୍ଷା ବା ଉପଦେଶ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟତମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେବା ଉଚିତ । ଅବଶ୍ୟ ଏହାର ଅର୍ଥ ନୁହେଁ, ଉପଦେଶ ପ୍ରତି ସତେତନ ରହି ଗଳ୍ପ ଉପନ୍ୟାସାଦି ଲେଖାହେଉ; ତଥାପି ଆନନ୍ଦ ଓ ରସସୃଷ୍ଟି ରୂପ ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଠିକ୍ ରଖି ତା’ରି ମାଧ୍ୟମରେ ସୁନ୍ଦର ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇପାରେ, ଏହାହିଁ କହିବାର କଥା ।

ବିଶେଷତଃ ଆଜିକାଲି ସାଧାରଣ ପାଠୁଆଙ୍କର ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରିୟ ରଚନା ହେଉଛି ଉପନ୍ୟାସ ଓ କ୍ଷୁଦ୍ରଗଳ୍ପ । ଗଳ୍ପ ଯେ ଏକ ଶୈଳୀପ୍ରଧାନ କଳା ଏଥିରେ ମତାନ୍ତର ନାହିଁ । ଉପନ୍ୟାସ ଲେଖିଲାବେଳେ ଲେଖକଙ୍କୁ ଯେତିକି ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ମିଳିଥାଏ, ଗାନ୍ଧିଜୀ ସେତିକି ସଂଯମ ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ । କଥାବସ୍ତୁ, ପାତ୍ର ନିର୍ବାଚନ ଓ ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରଣବେଳେ ସର୍ବଦା ସୀମାକୁ ଜଗି ରଳିବାକୁ ହୁଏ । ସେତିକି ଯେଉଁଠି ନ ରହେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମକୈନ୍ଦ୍ରିକ ହୋଇ ସ୍ୱାର୍ଥସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଘଟଣାକୁ ବିଷୟବସ୍ତୁ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କଦର୍ଯ୍ୟ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରାଯାଏ, ତେବେ ସ୍ୱାଧର୍ମୀ ସମକର୍ମୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସମାଲୋଚନାର ପାତ୍ର ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ଅବଶ୍ୟ ଯେକୌଣସି ତୁଚ୍ଛାତିତୁଚ୍ଛ ବିଷୟବସ୍ତୁ, ଘଟଣା କିମ୍ବା ପାତ୍ରର ଆଧାରରେ ଉକ୍ତ ଗଳ୍ପ ଲେଖାଯାଇପାରେ; ଏପରିକି କୁକୁର କିମ୍ବା ଗଧର ମନୋଭାବକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ମଧ୍ୟ ସୁଖକର ଗଳ୍ପ ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇପାରେ ଏବଂ ତାହା ପାଠକର ହୃଦୟତନ୍ତ୍ରରେ ନିବୃତ୍ତ ଝଙ୍କାର ତୋଳିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଏଥିପାଇଁ ଦରକାର କଳାବୈଚିତ୍ର୍ୟ, ଆତ୍ମସଂଯମ ଓ ବିଶ୍ୱପ୍ରାଣତା ସ୍ୱାର୍ଥପରତା ନୁହେଁ । ସ୍ୱାର୍ଥସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ମନୋବେଦନା ଯେତେ ମର୍ମହୀନ ଓ କରୁଣ ହେଉପକ୍ଷେ ଅନ୍ୟର ସହାନୁଭୂତି ଲାଭ କରିପାରେ ନାହିଁ ।

ତା’ଛଡ଼ା ଆଜିକାଲିର ଗଳ୍ପ ଉପନ୍ୟାସାଦି ସମସ୍ୟାବହୁଳ ଓ ମନସ୍ତାତ୍ତ୍ୱିକତାରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏଗୁଡ଼ିକ ଯୌତ୍ତ୍ରିକତା ଓ

ଦାର୍ଶନିକତାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁକ୍ତ । ପ୍ରାଚୀନ କଳ୍ପନାର ଆତିଶଯ୍ୟରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରି ଆଧୁନିକତାର ସୁନେଲି କଳ୍ପନା ମଧ୍ୟରେ ଧ୍ୟାନମଗ୍ନ ତଥାପି ବିଷୟବସ୍ତୁର ସୁନିର୍ବାଚନ, ଆଂଶିକତା ମାଧ୍ୟମରେ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ସମ୍ପାଦନ ଓ ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣରେ ରହସ୍ୟାବୃତ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟିକର ମୂଳଲକ୍ଷ୍ୟ ହୋଇ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନେ ସାହିତ୍ୟିକ ହେବାର ଦୁର୍ବାର ଲାଲସା ରଖି ଅନ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରୁ ଅପହରଣ (ଆହରଣ ନୁହେଁ) କରିଆଣି ନିଜକୁ ମୌଳିକ ସ୍ରଷ୍ଟା ରୂପେ ପରିଚୟ ଦିଅନ୍ତି କିମ୍ବା ଯେଉଁମାନେ ନାରକାୟ 'କ୍ଷୁଧା' ଓ କଳଙ୍କିତ 'ଦୃଷ୍ଟା'ର ପରିତୃପ୍ତ ପାଇଁ ପରିଚିତ ଝିଅବୋହୂଙ୍କ ନିଷ୍ଠାଳ ଚରିତ୍ରକୁ କଳଙ୍କିତ ବୋଲି ଚିତ୍ରଣ କରନ୍ତି ସେମାନଙ୍କୁ ଉକ୍ତ ସାହିତ୍ୟିକ ବା ଗାନ୍ଧିକ ଶ୍ରେଣୀରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଉନାହିଁ । ଯେଉଁମାନେ ସ୍ୱକୀୟ ପ୍ରତିଭାର ଉନ୍ନେଷଣ, ପ୍ରକାଶନ ଓ ସଂସ୍ଥାପନ ମାଧ୍ୟମରେ ଉକ୍ତ ସାହିତ୍ୟ ପୃଷ୍ଠି କରିପାରିଛନ୍ତି ଓ କରି ଆସୁଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ କଥା ହିଁ ଏଠାରେ ଧର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ଏଣୁ ଯା'ର ଲେଖନୀ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଦକ୍ଷତା ଦର୍ଶାଇବାରେ ଯେତିକି ସକ୍ଷମ ଓ ସଫଳ ସେ ସେତିକି ପରିମାଣରେ ମୌଳିକ; କିନ୍ତୁ ଯାହାର ଲେଖନୀରେ ସ୍ୱାର୍ଥାନ୍ତରା ବିନା ଅନୁଭୂତିଗତ ବ୍ୟାପକତା ନାହିଁ କିମ୍ବା ଅନୁଭୂତିର ବୈବିଧ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ସହୃଦୟ କିମ୍ବା ଐକାନ୍ତିକତା ନାହିଁ, ସେ କେବେ ସଫଳ କଳାକାର ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ସେ ନିଜକୁ କଳାକାର ବୋଲି ଯେତେ ଡିଣ୍ଡିମ ବଜାଉ ପଛେ କଳା ତା ନିକଟରେ କଳାରୂପରେ ହିଁ ରହିବ । ଏଣୁ କେହିଗୁଡ଼ାଏ ଏଣୁତେଣୁ ଲେଖି ଦୈନିକ

ପତ୍ରିକାଠାରୁ ମାସିକ ପତ୍ରିକାର ପୃଷ୍ଠାପରେ ପୃଷ୍ଠା ପୃଷ୍ଠ କରେ ବୋଲି ପ୍ରକୃତ ସାହିତ୍ୟିକ ଆସନରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ରଚନା ମଧ୍ୟ ଲେଖକକୁ ସଫଳ ସାହିତ୍ୟିକ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିପାରେ ଏବଂ ବିଶ୍ୱସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମହାନ ଆସନର ଅଧିକାରୀ କରାଯାଇପାରେ । ରଚନାର ସଂଖ୍ୟା ରଚୟିତାକୁ କେବେ ଉଚ୍ଚାସନକୁ ଟାଣି ନିଏ ନାହିଁ ।

ଉପସଂହାରରେ ଏତିକି କୁହାଯାଇପାରେ, ସମାଜ ଭଳି ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏକ ବିକାଶୋନ୍ମୁଖୀ ସାଙ୍କେତିକ ପ୍ରଗତି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ସମାଜ ଯେପରି କ୍ରମବିକଶିତ ହୋଇଉଠେ, ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସେହି ପରିମାଣରେ କ୍ରମବିକାଶର ସୂଚନା ବହନ କରି ଚାଲିଥାଏ । ବୈଦିକକାଳରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଆଧୁନିକ ଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାହିତ୍ୟ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ମାଧ୍ୟମରେ ସମୃଦ୍ଧ ହୋଇଆସୁଅଛି । ଏବର ଯନ୍ତ୍ରଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟ ଓ ସେଥିରେ ପରିବେଷିତ ପ୍ରକୃତି ବିମୁଖତା ଏବଂ କୃତ୍ରିମତା ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ସାହିତ୍ୟର କେନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁଠାରୁ ଦୂରେଇ ଚହୁଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ବିବର୍ତ୍ତନ ଓ ଆବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ସେ ମାନବୀୟ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା ଆଡ଼କୁ କ୍ରମଶଃ ଅଗ୍ରସର ହେବାରେ ଲାଗିଛି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ତଥାପି ସାହିତ୍ୟିକର ମନେରଖିବା ଉଚିତ ଉପନ୍ୟାସ କ୍ଷୁଦ୍ରଗଳ୍ପ ନାଟକ କବିତା ସହିତ ସାହିତ୍ୟର ଯେକୌଣସି ବିଭାଗ ହେଉ ପଛେ ସତ୍ତ୍ୱିତ୍ତାପ୍ରସୂତ ନ ହେଲେ କଳାର କଦର୍ଥନା ଅବଶ୍ୟମ୍ବାବା । ଏଥିପ୍ରତି ସାହିତ୍ୟିକ ସର୍ବଦା ସଚେତନା ରହିବା ବାଞ୍ଛନୀୟ ।

ଶକ୍ତିପୂଜାର ପରମ୍ପରା

ଭାରତବର୍ଷରେ ଆବହମାନ କାଳରୁ ଯେତେ ଦେବାଦେବୀ ପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଆସୁଛି, ସେ ମଧ୍ୟରେ ଶକ୍ତିପୂଜା ବା ଦୁର୍ଗାପୂଜା ଅନ୍ୟତମ । ରଗବେଦୀୟ ଇନ୍ଦ୍ର, ଅଗ୍ନି, ଉଷସ୍, ମିତ୍ରା-ବରୁଣ ପ୍ରଭୃତି ପରି ‘ଶକ୍ତି’ଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସ୍ତୁତିମୂଳକ ମନ୍ତ୍ର ବେଦରେ ଦୃଷ୍ଟ ନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏ ବୈଦିକଯୁଗଠାରୁ ସ୍ତୁତହୋଇ ଆସୁଛନ୍ତି—ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ପାଶ୍ୟାତ୍ୟ ସମାଲୋଚକମାନଙ୍କ ପରି କେତେକ ଭାରତୀୟ ସମାଲୋଚକ ମଧ୍ୟ ‘ଶକ୍ତି’ ପୂଜାର ବୈଦିକର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସନ୍ଦେହ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ରଗବେଦୀୟ ମନ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଦେବୀ ଅର୍ଥରେ ‘ଶକ୍ତି’ ବା ‘ଦୁର୍ଗା’ ଶବ୍ଦର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବ୍ୟବହାର ନାହିଁ, ତଥାପି ବହୁସ୍ଥଳରେ ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ବୀଜ ନିହିତ ଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ । କାରଣ ବେଦରେ ଯେଉଁ ଦେବତାମାନଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସ୍ତୁତି କରାଯାଇଛି, ସେ ସମସ୍ତେ ହେଉଛନ୍ତି ବିଭିନ୍ନ ଲୋକୋତ୍ତର ଶକ୍ତି ବିଶେଷର ଏକକ ପ୍ରତିନିଧି । ଯେଉଁ ବସ୍ତୁ ବା କ୍ରିୟା ମାଧ୍ୟମରେ ସେହି ଶକ୍ତିର ପରିପ୍ରକାଶ ତାଙ୍କରି ନାମ-ଲିଙ୍ଗ ଅନୁସାରେ ଦେବତାଙ୍କ ନାମ-ଲିଙ୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ସ୍ତୁତି ରଚନା କରାଯାଉଥିଲା । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ— ପୁଂଲିଙ୍ଗ ସୂଚକ ଅଗ୍ନିଦେବତାଙ୍କ ପାଇଁ ‘ଯୁବା କବିଃ ପୁରୁନିଷ ରତା ବା ଧର୍ମା କୃଷ୍ଣାନାମୁତ ଇକ୍ଷଃ’ ବୋଲି କହିଲାବେଳେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ସୂଚକ ‘ଉଷସ୍’ ଦେବତାଙ୍କ ପାଇଁ— ‘ଉଷୋ ବାଜେନ ବାଦିନୀ ପ୍ରଚେତାଃ ସ୍ତୋମଂ କୁଷ୍ଠସ୍ତ ଗୁଣତୋ ମଘୋନି’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ଏଣୁ ଜଣାପଡ଼େ ଶକ୍ତିପ୍ରକାଶକ ମାଧ୍ୟମର ପୁଂଲିଙ୍ଗତ୍ୱ ଯେପରି ପୁଂଦେବତା ସୂଚକ, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗତ୍ୱ ସେହିପରି ସ୍ତ୍ରୀ ଦେବତା ସୂଚକ । ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗାତ୍ମକ ଶକ୍ତିଙ୍କର ସ୍ୱୟଂକ୍ରିୟ ପରିପ୍ରକାଶ ଯେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତିର ପରିବର୍ତ୍ତନ କ୍ରିୟା ମାଧ୍ୟମରେ ଜଗତରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ହୁଏ, ସେହି ରୂପର ନିକଟତା ଓ ନିଷ୍ପରତା କାଳରାତ୍ର ରୂପରେ ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ସେହିପରି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳତା ଓ ରମଣୀୟତା ଉଷସ୍ ରୂପରେ ଦୀପ୍ତିମନ୍ତ ହୋଇଉଠେ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ଶକ୍ତି ଉପାସନା ଅବୈଦିକ ବୋଲି କହିବାକୁ ମନ ବଳେନାହିଁ ।

ତା’ଛଡ଼ା ବୈଦିକ କହିଲେ କେବଳ ଯେ ମନ୍ତ୍ର ବା ସଂହିତାଭାଗ ତା’ବି ନୁହେଁ । ‘ବୈଦିକ’ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ସଂହିତା, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଆରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦ୍ ସବୁ । ଏହି ବ୍ୟାପକ ଅର୍ଥ ଧରିନେଲେ ମଧ୍ୟ ଶକ୍ତି ଉପାସନା ବୈଦିକ ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ । ବୈଦିକ ମନ୍ତ୍ରଭାଗରେ ଶକ୍ତିଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ବିଭାବର ବର୍ଣ୍ଣନାସ୍ଥଳରେ ଯେପରି ପରୋକ୍ଷ ସ୍ତୁତି କରାଯାଇଛି, ସେହିପରି ଆରଣ୍ୟକ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସ୍ତୁତି ମଧ୍ୟରେ ‘ଦୁର୍ଗା’ ନାମର ମଧ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ବିଶେଷତଃ ଶୌନକକୃତ ବୃହଦେବତା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ‘ବାକ୍’ ଦେବୀଙ୍କ ବିଭିନ୍ନ ନାମୋଲ୍ଲେଖ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ—

‘ଏଷ୍ଟେବ ଦୁର୍ଗା ଭୂର୍ବର୍ଚ୍ଚଂ କୃତ୍ୱା ସ୍ୟାତ୍ ସୁକ୍ତଭାଗିନୀ’

ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏଣୁ ରତ୍ନମନ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ‘ବାକ୍’ ଦେବତା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ‘ଦୁର୍ଗା’ ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇଛନ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ତା’ଛଡ଼ା ରଗବେଦରେ ଯେଉଁ ଦେବୀମାନଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ରହିଛି, ସେ ମଧ୍ୟରେ ‘ଦୁର୍ଗାଦେବୀ’ ନାମରେ ଦେବୀ ଥିବା କଥା ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

‘ତା ମନ୍ତ୍ରି ବର୍ଣ୍ଣାଂ ତପସା ଜ୍ୱଳନ୍ତା’

ବୈରୋଚନାଂ କର୍ମଫଳେଷୁ ଦୁଃସାମ୍

ଦୁର୍ଗା ଦେବୀଂ ଶରଣମହଂ ପ୍ରପଦେ

ସୁତରାପି ତରସେ ନମଃ’

ଏଥିରେ ‘ଦୁର୍ଗାଦେବୀ’ଙ୍କ ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏହା ବିଖ୍ୟାତ ଭାଷ୍ୟକାର ଶାୟନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ରଗବେଦୀୟ ମନ୍ତ୍ର; କିନ୍ତୁ ଏହା ନାରାୟଣୀୟୋପନିଷଦର ମନ୍ତ୍ର ବୋଲି କେତେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଧାରଣା । ହେଉବା ଏହା ଉପନିଷଦର ମନ୍ତ୍ର ବା ରଗବେଦର ମନ୍ତ୍ର ସେଥିରେ ‘ଦୁର୍ଗାଦେବୀ’ଙ୍କ ବୈଦିକତ୍ୱରେ କୌଣସି ହାନି ଘଟିବାର ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ । କାରଣ, ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ ବୋଇଲେ ଉପନିଷଦକୁ ବି ବୁଝାଏ । ସେ ଯାହାହେଉ, ଏଠାରେ ‘ଅଗ୍ନିବର୍ଣ୍ଣା’ ‘ତପସା ଜ୍ୱଳନ୍ତା’ ‘ବୈରୋଚନା’ ‘ଦେବୀ’ ପ୍ରଭୃତି ବିଶେଷଣ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ଦୁର୍ଗାଙ୍କ ସକାଶେ ପ୍ରୟୁକ୍ତ । ତା’ଛଡ଼ା ପରବର୍ତ୍ତୀ

କେତେକ ଉପନିଷଦରେ ଆମେ ‘ଦୁର୍ଗା ଗାୟତ୍ରୀ’ର ସନ୍ଧାନ
ମଧ୍ୟ ପାଇ, ଯଥା—

“କାତ୍ୟାୟନାୟ ବିଦ୍ମହେ, ଜନ୍ୟା କୁମାରୀ ଧାମହି,
ତନ୍ନୋ ଦୁର୍ଗା ପ୍ରଚୋଦୟାତ୍ ।”

ଏଠାରେ ‘ଦୁର୍ଗା’ ବଦଳରେ ‘ଦୁର୍ଗା’ ଏବଂ ‘କାତ୍ୟାୟନା’
ବଦଳରେ ‘କାତାୟନ’ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଅଛି; କିନ୍ତୁ
ଶାୟନ କହନ୍ତି— ‘ଲିଙ୍ଗାଦି ବ୍ୟତ୍ୟୟଃ ସର୍ବତ୍ର ଛାନ୍ଦସୋ
ଦୁଷ୍ଟବ୍ୟଃ’ ଅର୍ଥାତ ଛାନ୍ଦାନୁରୋଧରେ ବହୁତ ଲିଙ୍ଗାଦିର
ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ତା’ହେଲେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଗାୟତ୍ରୀରେ
‘କାତ୍ୟାୟନା’ ପରିବର୍ତ୍ତେ ‘କାତ୍ୟାୟନ’ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ
ଦୋଷାବହ ନୁହେଁ ।

ତା’ ପରେ, ଶୌନକୀୟ ବୃହଦେବତା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପୁଣି
ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି—

“ତନ୍ମାମାନ୍ ଯମାନ୍ତ୍ରାଣା ସରମା ରୋମଗୋବର୍ଣ୍ଣା,
ଉବାତ୍ୟଗ୍ରା ସିନାବାଲା ରାକା ଚାନୁମଣିଃ କୁହୁଃ ।”

ଅର୍ଥାତ୍ ଦୁର୍ଗା, ଯମା, ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ ପ୍ରଭୃତି ସହିତ ସିନାବାଲା,
ରାକା, ଅନୁମତି ଏବଂ କୁହୁ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ତୁତି ହୁଅନ୍ତି ।
ତେବେ ଏଥିରୁ ଆମେ ଅନୁମାନ କରିପାରିବା ଯେ,
ରଗ୍‌ବେଦରେ ଯେଉଁ ‘ରାତ୍ରି’ ଦେବତାଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସ୍ତୁତି
ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ତାହା ଦୁର୍ଗାଦେବୀଙ୍କ ପ୍ରାକ୍ତନ ନାମ, କାରଣ
ଉଲ୍ଲିଖିତ ଋଗ୍‌ବେଦିୟାକ ନାମ ରାତ୍ରିର ।

“କଳାହାନ୍ତେ ସାନୁମତିଃ ପୂର୍ଣ୍ଣେ ରାକା ନିଶାକରେ,
ସା ଦୃଷ୍ଟେନ୍ଦୁଃ ସିନାବାଲି ସାନଞ୍ଜେନ୍ଦୁ କଳା କୁହୁଃ ।”

(ଅମର କୋଷ)

ଅର୍ଥାତ୍ କଳାଏ ନଥିବା ଚନ୍ଦ୍ରଯୁକ୍ତ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ରାତ୍ରିକ ‘ଅନୁମତି’
କଳା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଚନ୍ଦ୍ରଯୁକ୍ତ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ରାତ୍ରିକ ‘ରାକା’ କ୍ଷୀଣେନ୍ଦୁଯୁକ୍ତ
ଅମାବାସ୍ୟା ରାତ୍ରିକ ‘ସିନାବାଲି’ ଏବଂ ଚନ୍ଦ୍ରକଳାହୀନ
ଅମାବାସ୍ୟା ରାତ୍ରିକ ‘କୁହୁ’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏଠାରେ
ଦେଖିବା କଥା, ଔଷ୍ଣିକ ପ୍ରକାଶିକା ପ୍ରକୃତିରେ ଯେପରି
ଦେବୀଙ୍କ ‘ଅନୁମତି’ ଓ ‘ରାକା’ ରୂପ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି
ସେହିପରି ‘ସିନାବାଲା’ ଓ ‘କୁହୁ’ ନାମରେ ବିଭାଷିକାମୟୀ

ପ୍ରକୃତିର ସଙ୍କେତ ରଖାଯାଇଛି । ଏଣୁ ରଗ୍‌ବେଦରେ
ଦୁର୍ଗାଦେବୀଙ୍କ ‘ରାତ୍ରି’ ନାମରେ ସ୍ତୁତି କାରାଯାଇଛି ବୋଲି
କହିଲେ ଅସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ ।

ତା’ପରେ ସୂତ୍ରଯୁଗ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୫୬ ଶତାବ୍ଦୀ
ବେଳକୁ ଶକ୍ତି ଉପାସନା ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ବହୁଳଭାବେ
ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଏହା ଲଳିତବିସ୍ତର ନାମକ
ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଲେଖାଅଛି, ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥର ସପ୍ତଦଶ
ଅଧ୍ୟାୟରେ—

‘ବ୍ରହ୍ମେନ୍ଦ୍ର-ବ୍ରହ୍ମ-ବିଷ୍ଣୁ-ଦେବୀ-କୁମାର-ମାତୃ
କାତ୍ୟାୟନୀ-ତନ୍ତ୍ରାଦିତ୍ୟ-ବୈଶ୍ଣବଣ-ବରୁଣ-ବରୁଣ-ବାସବା’...

ଇତ୍ୟାଦି ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖାଯାଏ । ଏଠାରେ ଦେବୀ ଓ କାତ୍ୟାୟନୀ
ନାମରେ ଦୁଇଟି ଦେବତା ଥିବା କଥା ଜଣାପଡ଼େ । ତା’ଛଡ଼ା
ଏହାର ପ୍ରାୟ ସମସାମୟିକ କୌଟିଲ୍ୟ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ
ଦୁର୍ଗାନିବେଶ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ତତ୍କାଳପୂଜିତ ଦେବଦେବୀଙ୍କ
ମଧ୍ୟରେ ‘ଅପରାଜିତା’ ନାମରେ ଏକ ଦେବତା ରହିଥିବା
କଥା କୁହାଯାଇଛି ।

ଅପରାଜିତା ପ୍ରତିହତ ଜୟନ୍ତ-ବୈଜୟନ୍ତ-କୋଷକାନ୍
ଶିବ-ବୈଶ୍ଣବତାଣ୍ଡି.....’ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ‘ଅପରାଜିତା’ ଯେ ‘ଦୁର୍ଗା’ଙ୍କ ବିନା ଅନ୍ୟ
କେହି ନୁହନ୍ତି— ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କିଛି ନାହିଁ ।
ଅପରାଜିତା ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ଅପର ନାମ ଏକଥା ସମସ୍ତେ ଜାଣନ୍ତି ।
ସେହିପରି ଜୈନ ଉଚ୍ଚରାଧ୍ୟକ୍ଷନ ସୂତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଅପରାଜିତାଙ୍କ
ସଙ୍ଗେ ଜୟନ୍ତ, ବୈଜୟନ୍ତ, ଗଣେଶ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଉପାସନା
ବିଷୟର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ।

ଏହାପରେ ପୁରାଣଯୁଗ ବେଳକୁ ଦୁର୍ଗା ‘ଚଣ୍ଡୀ’
ନାମରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓ ସର୍ବୋକୃଷ୍ଟ ଦେବତା ରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ
କଲେ । ମାର୍କଣ୍ଡେୟପୁରାଣୋକ୍ତ ‘ଚଣ୍ଡୀ’ ସ୍ତୁତି ଏହାର ଜ୍ୱଳନ୍ତ
ନିଦର୍ଶନ । ଏହା ‘ସପ୍ତଶତେ ଚଣ୍ଡୀ’ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ।
ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଚଣ୍ଡୀ ବା ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ସ୍ଥାନ
ଉଚ୍ଚରେ ଏହିତକ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ହିଁ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ।
ତା’ପରେ ଯେତେବେଳେ ଶିବ ବା ରୁଦ୍ରଙ୍କ ସହିତ ଦୁର୍ଗାଙ୍କର
ସମ୍ବନ୍ଧ କଳ୍ପନା କରାହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ଶିବାନୀ,

ଅର୍ଥାତ୍ ବୈଦିକ ଯୁଗରୁ ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ବା ଦୁର୍ଗା ବାକ, ସତା, ଅଦିତି, ସରସ୍ୱତୀ, ଯମା, ଜହାଣୀ, ସରମା, ରୋମଣୀ,

ଏହାହିଁ ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ଆଦିମ ପରମ୍ପରା ।

ଧାର୍ମିକ ଚଳଣିରେ ପୁନଃସଂସ୍କାର

ଆଜିକାଲି ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତରେ ଘରୁଥିବା ଧର୍ମ ପରିବର୍ତ୍ତନ କ୍ରିୟା ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଭିତରେ ପୁନଃସଂସ୍କାର ପ୍ରଶ୍ନ ସ୍ବତଃ ମନ ମଧ୍ୟରେ ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ । ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ବିଭିନ୍ନ ସଂପ୍ରଦାୟର ଆତ୍ମାର୍ଥମାନେ ଏପରିକି କାଶୀ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଶିଷ୍ଟ ସନାତନଧର୍ମୀ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସୁଦ୍ଧା ଏହି ପ୍ରକାର ଧର୍ମ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ପୁନଃସଂସ୍କାରକୁ ଅଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଆସୁଛନ୍ତି କିନ୍ତୁ ଆଶାର କଥା ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣର କ୍ରମଶଃ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଦେଉଛି । ଏଣୁ ଏହି ଧର୍ମ ପରିବର୍ତ୍ତନରୂପ ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ବିପଦରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବାପାଇଁ ହିନ୍ଦୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ସତର୍କତା ଅବଲମ୍ବନ କରୁଛି; କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖର ବିଷୟ ଯଦି ହଜାରେ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଆମ ପୂର୍ବପୁରୁଷଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଏହିପରି ହୋଇଥାନ୍ତା, ତେବେ ହିନ୍ଦୁ-ମୁସଲମାନ ସମସ୍ୟା ବୋଲି କିଛି ନ ଥାନ୍ତା ଏତେବେଳକୁ ମୁସଲମାନ ଜନସଂଖ୍ୟା (ପାକିସ୍ତାନକୁ ମିଶାଇ) ଏକକୋଟିରୁ ସୁଦ୍ଧା ଅଧିକ ହୁଅନ୍ତା କି ନାହିଁ ସନ୍ଦେହ; କିନ୍ତୁ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଧାର୍ମିକ ଚଳଣିରେ ପୁନଃସଂସ୍କାର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଧର୍ମାତ୍ମକ-ମାନଙ୍କରେ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗ ଅଭୁତ ପ୍ରକାରରେ ଥିଲା । ସେ ସମୟରେ ଯେଉଁ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମୀବଳୟ ବ୍ୟକ୍ତି କୌଣସି ପ୍ରକାର ବାଧ୍ୟବାଧକତାରେ ପଡ଼ି ପରଧର୍ମୀବଳୟ ହୋଇପଡ଼ୁଥିଲା, ତାକୁ ପୁଣି ହିନ୍ଦୁଧର୍ମରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ଦିଆଯାଉ ନ ଥିଲା । ଆଉ ଯେଉଁମାନେ ଜନ୍ମରୁ ହିନ୍ଦୁ ଅଟନ୍ତି ସେମାନଙ୍କର ବା ‘କା କଥା’ ? ବଳପୂର୍ବକ ପରଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ହିନ୍ଦୁଧର୍ମକୁ ଫେରି ଆସିବାକୁ ଉକ୍ତଶ୍ଚିତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାକୁ ଗ୍ରହଣ ନ କରିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ପରିତାପର ବିଷୟ । ସେତିକି ନୁହେଁ, ଏହା ମାନବିକ ଏବଂ ସାମାଜିକ ଉଭୟ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ମାରାତ୍ମକ କ୍ଷତିକାରକ ।

କିନ୍ତୁ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ଇତିବୃତ୍ତ ଆଲୋଚନା କଲେ ତାଦୃଶ ଆତ୍ମପାତୀ ନୀତିର ବୀଜ କୁତ୍ରାପି ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରଥମେ ବୈଦିକଯୁଗ କଥା ବିଚାର କରାଯାଉ । ବୈଦିକ ଯୁଗର ଆର୍ଯ୍ୟ ରଷିମାନେ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ବକୁ ଆର୍ଯ୍ୟଭାବାପନ୍ନ କରିବାରେ ଯତ୍ନପରୋନାସ୍ତି ଯନ୍ତ୍ରଣାଳ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର

ଆଦର୍ଶ ବାକ୍ୟ ହେଲା— ‘କୃଣୁତୋ ହି ବିଶ୍ବମାର୍ଯ୍ୟମ୍’ ଅର୍ଥାତ୍ ସାରା ବିଶ୍ବକୁ ଆର୍ଯ୍ୟଭାବାପନ୍ନ କର । ଏଥିରୁ ସେମାନଙ୍କର ମହାନୁଭବତା ଓ ହୃଦୟର ବିଶାଳତା ପ୍ରକଟିତ ହୁଏ । ସେହି ସମୟରେ ଭାରତବର୍ଷ ନାନାବିଧ ମତ, ବିବିଧ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଓ ବହୁବିଧ ସଂସ୍କୃତିର ମିଳନସ୍ଥଳୀ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗବେଳକୁ ସବୁଗୁଡ଼ିକ ଏକାକାର ହୋଇ ଆସେ ଆସେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ବିଲୀନ ହୋଇଗଲା । ସେତେବେଳେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଜାତି ନିର୍ମାଣପଦ୍ଧତି ଏତେଦୂର ବୈଜ୍ଞାନିକ ଥିଲା ଯେ, ତାର ସୂକ୍ଷ୍ମାତିସୂକ୍ଷ୍ମ ଗବେଷଣା କଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେଥିରେ ଅପର ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରବେଶଟିକୁ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏନାହିଁ । ଏହି ଆଦାନ-ପ୍ରଦାନ ପ୍ରକ୍ରିୟା କେବଳ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଧରଣର ଥିଲା ତା’ ନୁହେଁ, ସେସବୁ ମଧ୍ୟ ଲୋକସମ୍ମତ ଥିଲା; ତେଣୁ ଧାର୍ମିକ ଚଳଣିରେ ଯେପରି ବହୁ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଦେବତା ଆର୍ଯ୍ୟ ଦେବତାମାନଙ୍କ ସହିତ ଏକାକାର ହୋଇଯାଇଥିଲେ, ସେହିପରି ସାମାଜିକ ଚଳଣିରେ ମଧ୍ୟ ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ସହିତ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ବୈବାହିକ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇପାରିଥିଲା । ମହାଭାରତର ଆଦର୍ଶ ଚରିତ୍ର ଭୀମ ଓ ଅର୍ଜୁନଙ୍କ ଭଳି ସୋମବଂଶୀ କ୍ଷତ୍ରିୟ ରାଜପୁତ୍ରମାନଙ୍କର ଅନାର୍ଯ୍ୟ କନ୍ୟା ଉଲ୍ଲୁପୀ, ହିଡ଼ିମାଦିଙ୍କ ସହିତ ବିବାହ ଏହାର ଜ୍ବଳନ୍ତ ଉଦାହରଣ । ତା’ପରେ ବହୁଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭାରତବର୍ଷରେ ନବାଗତ ବିଦେଶୀମାନଙ୍କର ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବା ବିଷୟରେ ବହୁତ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯୁନାନୀୟମାନେ ଭାରତ ଆକ୍ରମଣ କରି ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ଶହ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପଞ୍ଚନଦ ଅଞ୍ଚଳରେ ସେମାନଙ୍କର ଶାସନ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ଏଠାରେ ବହୁ ସଂଖ୍ୟାରେ ବସବାସ କରି ରହିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ସମସ୍ତେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ପରିଶେଷରେ ସେହି ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ । ଏପରିକି ମାନନ୍ଦର-ହର୍ମଲସ୍ ଭଳି ଯୁନାନୀୟ ରାଜାମାନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମୀବଳୟ ହୋଇ ସେହି ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ପଶ୍ଚିମ ଭାରତୀୟ ଚିତ୍ରବିଚିତ୍ର ଗୁହାଗୁଡ଼ିକର ନିର୍ମାଣରେ ଯୁନାନୀମାନଙ୍କର

ବିଶେଷ ହାତ ଥିଲା ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ଏହାର ଅର୍ଥ କିନ୍ତୁ ଯା ନୁହେଁ ଯେ, କେବଳ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଦାକ୍ଷିତ୍ୟ କରିବା ପ୍ରଥା ଥିଲା ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମରେ ନ ଥିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମୀମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଧାରା ଅନୁସରଣ କରୁଥିଲେ । ଅନେକ ଯୁନାନୀ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ନିଜକୁ ଭକ୍ତ ବୈଷ୍ଣବ ରୂପରେ ପରିଚୟ ଦେଇଥିବା ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବିରଳ ନୁହେଁ । ରାଜନୀତି ବିଶାରଦ ହେଲି-ଓଡ଼ରସ୍ ନାମକ ଜଣେ ଯୁନାନୀ ଚକ୍ଷଣାଳୀ ରାଜାଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ ବିଦିଶାରେ ରାଜଦୂତ ଭାବେ ନିଯୁକ୍ତ ପାଇଥିଲେ । ଏହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର କଥା । ଶୁଣାଯାଏ, ମାଳବ ପ୍ରଦେଶରେ ଏହାଙ୍କ ଉପରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଥିଲା । ସେ ବିଦିଶାର ବୈଷ୍ଣବ ମନ୍ଦିର ସମ୍ମୁଖରେ ଗୋଟିଏ ଗରୁଡ଼ସ୍ତମ୍ଭ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ, ଯାହାର ସରା ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ବିଦ୍ୟମାନ । ଏସବୁରୁ ଜଣାପଡ଼େ, କେବଳ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମୀ ନୁହନ୍ତି, ହିନ୍ଦୁଧର୍ମୀମାନେ ସୁଦ୍ଧା କିପରି ବିଦେଶୀୟମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱଧର୍ମରେ ଦାକ୍ଷିତ୍ୟ କରି ଆତ୍ମସାତ୍ କରିପାରୁଥିଲେ ।

ତା'ର କିଛିଦିନ ପରେ ପାର୍ସିୟାନ, ସିଥୁୟାନ ଏବଂ କୁଶାନମାନେ ଆସି ଭାରତବର୍ଷରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ତାହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ତିନିଶ ପରଶ ବର୍ଷରୁ ବେଶି ନୁହେଁ । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ବିଜେତା ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ପରାଜିତ ଭାରତର ଧର୍ମ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତିର ଅଧୀନତା ସ୍ୱୀକାର କରି ବୌଦ୍ଧ କିମ୍ବା ହିନ୍ଦୁଧର୍ମରେ ଦାକ୍ଷିତ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । କାରଣ, ସେମାନଙ୍କ ଆଗମନର ଦୁଇ ପୁରୁଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କର ବିଦେଶୀୟ ନାମ ଶୁଣାଯାଏ; କିନ୍ତୁ ତୃତୀୟ ପୁରୁଷ ବେଳକୁ ସେମାନେ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ, ଜୟବଂଶୀୟ ପ୍ରଭୃତି ଭାରତୀୟ ଆଖ୍ୟାରେ ଆଖ୍ୟାୟିତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ । ପଣ୍ଡିମାକ୍ଷତପ ବଂଶର ରାଜାମାନେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଓ ହିନ୍ଦୁସଂସ୍କୃତିକୁ ବିଶେଷ ପ୍ରଶଂସା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମ ପ୍ରତି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆକୃଷ୍ଟ ଥିଲେ । ଯେଉଁ ସମୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣରାଜା ସାତବାହନ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ପ୍ରଚଳନ କରିବା ଉଦ୍ୟୋଗ କରନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ବିଦେଶାଗତ କ୍ଷତ୍ରପବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ସଂସ୍କୃତଭାଷା ପ୍ରଚାର କରିବାରେ ମନପ୍ରାଣ ଢାଳି ଦେଇଥିଲେ । ତା'ଛଡ଼ା କୁଶାନ ବଂଶର କେତେକ ରାଜା ଶୈବଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, ଯଦିବ ତାଙ୍କର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ

ରାଜା କନିଷ୍ଠ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଦାକ୍ଷିତ୍ୟ ଥିଲେ । ପଞ୍ଚମ ଓ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଛୁଣମାନେ ଭାରତ ଆକ୍ରମଣ କରି ଅଧିକାଂଶ ଭାରତୀୟ ଅଞ୍ଚଳ ଦଖଲ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଶେଷରେ ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ । ଏହି ବଂଶର ଦ୍ୱିତୀୟ ରାଜା 'ମିହିରକୁଳ' ଶିବଙ୍କ ବିନା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦେବତାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ମନ୍ତ୍ରଣ ଅବନତ କରୁ ନଥିଲେ ବୋଲି କଥାଅଛି । ଏହାଙ୍କର ମୁଦ୍ରାରେ ନୟାଶ୍ୱରଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଙ୍କିତ ଥିବା ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ।

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଏକା ଭାରତବର୍ଷରେ ନୁହେଁ ଭାରତ ଭିନ୍ନ ଦେଶମାନଙ୍କରେ ସୁଦ୍ଧା ହିନ୍ଦୁମାନେ ସ୍ୱଳାୟ ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରୁଥିଲେ । ଯେଉଁମାନେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମକୁ ଘୃଣାତକ୍ଷରେ ଦେଖନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ସେହି ଧର୍ମରେ ଦାକ୍ଷିତ୍ୟ କରାଇବା ଥିଲା ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମ କାର୍ଯ୍ୟ । ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଜାଭା, ସୁମାତ୍ରା, ବୋର୍ଣ୍ଣିଓ ପ୍ରଭୃତି ଦୀପପୁଞ୍ଜକୁ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ପ୍ରଚାରକମାନେ ବହୁ ସଂଖ୍ୟାରେ ଯାଇ ସେଠାରେ ନିଜ ନିଜର ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରୁଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପାହିୟାନ ନାମକ ଜଣେ ଚୀନଯାତ୍ରୀ ଯବଦ୍ୱୀପରେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ସାତିଶଯ ଉନ୍ନତି ଦେଖିପାରିଥିଲେ ବୋଲି ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି । ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବୋର୍ଣ୍ଣିଓ ଦ୍ୱୀପର ଅନେକ ରାଜା ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି । ଏହି ସୁଦୂର ଦୀପପୁଞ୍ଜରେ ଆଜି ସୁଦ୍ଧା ବୈଦିକ ଯଜ୍ଞସ୍ଥାନର ସ୍ତମ୍ଭମାନ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ଯହିଁରେ ଦେବନାଗରୀ ଲିପିରେ ଲେଖାଥିବା ବହୁ ଶିଳାଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ତା'ଛଡ଼ା, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦେଶମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମପ୍ରଚାର ଚେଷ୍ଟା ନ ଥିଲା ନୁହେଁ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏସିଆ ମାଜନରରେ ଅନେକ ହିନ୍ଦୁମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । 'ବାକୁ'ରେ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଅଗ୍ନିମନ୍ଦିର ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା ବୋଲି କହନ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ମୁସଲମାନମାନେ ଯେତେବେଳେ ଭାରତରେ ପ୍ରଥମେ ପଦାର୍ପଣ କରନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଅତି ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଓ ଦୁର୍ବଳ ଅବସ୍ଥାରେ ଥିଲା । ଜାତିଭେଦ ପ୍ରଥା ଯେପରି ସୁଦୃଢ଼ ଥିଲା, ସେହିପରି

ବିବାହ ପଦ୍ଧତି ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟତ୍ର ଶୁଦ୍ଧିକାରକ ଥିଲା । ଏଣେ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ଭିତରେ ବୈଷ୍ଣବ, ଶୈବ, ଶାକ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ମତବାଦ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ସୃଷ୍ଟି ହେଉଥିଲାବେଳେ ତେଣେ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମତ ଓ ଏକମାତ୍ର ‘କୋରାନ’ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଥିଲା । ଫଳରେ ସେମାନେ ଅନ୍ୟଧର୍ମର ଲୋକଙ୍କୁ ସ୍ୱାଧୀନତାରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରାଇବା ଯେତିକି ସହଜ ଥିଲା, ସେତିକି ସେମାନଙ୍କର ଯନ୍ତ୍ର ବି ଥିଲା । ତା’ଛଡ଼ା, ହିନ୍ଦୁଧର୍ମରେ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତଦନୁଯାୟୀ ନିରାମିଷଭୋଜୀମାନେ ଭିନ୍ନ ଜାତି ରୂପେ ନିଜକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କରିଦେଲେ । ଅତଏବ ମୂର୍ତ୍ତିବିଦ୍ୱେଷୀ ଆମିଷଭୋଜୀ ମୁସଲମାନଙ୍କୁ ଆତ୍ମଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରାଇବା ଏମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ତେଣୁ ମୁସଲମାନମାନେ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କୁ ଛଳେ-ବଳେ-କୌଶଳେ ନିଜ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରାଇନେଲାବେଳେ ହିନ୍ଦୁମାନେ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱାଧୀନତାରେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଅନିଚ୍ଛୁକ ହେଲେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ନାନାପ୍ରକାର ସମସ୍ୟାର ଉତ୍ପତ୍ତି ଘଟିଲା । ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମଭାଗରେ ସିନ୍ଧୁ ପ୍ରଦେଶରେ ପ୍ରଥମେ ଏହି ସମସ୍ୟା ଦେଖାଦେଲା । ତତ୍କାଳୀନ ହିନ୍ଦୁ ପୁରୋହିତମାନେ ପରିସ୍ଥିତିର ଗୁରୁତ୍ୱ ଉପଲବ୍ଧ କରି ସ୍ୱତିଶାସ୍ତ୍ରର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟମ କଲେ । ତା’ପରେ ନିୟମ ହେଲା— ‘ବଳାଘନୀକୃତା ଯେ ଚମ୍ପେଇ-ଋଷ୍ଟାଳ-ଦୁସ୍ତୁଭିଃ’ । ସେମାନେ କୋଡ଼ିଏ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ପୁନଃସଂସ୍କାର ଯୋଗ୍ୟ ବିବେଚିତ ହେବେ ଅର୍ଥାତ୍ ପୂର୍ବଧର୍ମକୁ ପୁଣି ଫେରି ଆସିପାରିବେ ଏବଂ ଯେଉଁ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମୀଙ୍କ ସହିତ ବଳପୂର୍ବକ ବିବାହ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିବେ କିମ୍ବା ଯେଉଁମାନେ ଯେପରି ଅବସ୍ଥାରେ ପଡ଼ି ଗର୍ଭଧାରଣ କରିଥିବେ, ସେମାନେ ପୁନର୍ବାର ସ୍ୱାଧୀନ ଧର୍ମରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାରେ କୌଣସି ବାଧା ନାହିଁ ।

ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମୁସଲିମ୍ ଐତିହାସିକମାନେ ସୁଦ୍ଧା ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ସିନ୍ଧୁ ପ୍ରଦେଶରେ କୌଣସି ରାଜକାୟ ସମ୍ମାନ କିମ୍ବା ଧର୍ମ ସଂସ୍ଥାନ ନ ଥିଲା । ସେତିକିବେଳେ ନୁହେଁ,

ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ଏଭଳି କେତେ ଥିଲେ ଯେଉଁମାନେ ପୁରଲିକା ଉପାସନା କରୁଥିଲେ । ଏଣେ ବଙ୍ଗଳା ଏବଂ ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ପ୍ରଦେଶରେ ପ୍ରାୟ ଅନେକ ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସଂସ୍କାର କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରଣାଳୀ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହେଉଥିଲା । ତତ୍କାଳୀନ ହିନ୍ଦୁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ଥିଲା, କୌଣସିଭାବେ କୌଣସି ଅବସ୍ଥାରେ ‘ହିନ୍ଦୁଭାବନା’ର ଧ୍ୟାନ ଘଟି ନ ପାରେ, ଯଦିତ ଅବସ୍ଥା ଚକ୍ରରେ ପଡ଼ି ସାମୟିକଭାବେ ହିନ୍ଦୁ ଆଖରର ବିନାଶ ଘଟିପାରେ କିନ୍ତୁ ବିଚାରର ନୁହେଁ । ତେଣୁ ପୁନଃସଂସ୍କାର କାର୍ଯ୍ୟ ଅବୈଧ ନୁହେଁ । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକ ଐତିହାସିକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି ଯେ, ଜଣେ ହିନ୍ଦୁରାଜା ପ୍ରଥମେ ମୁସଲମାନ ହୋଇ ପରେ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ପୁନଃସଂସ୍କାର ଲାଭକରି ପୁଣି ସ୍ୱଧର୍ମରେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତା’ପରେ ଆଉ କିଛି ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯଦିତ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶରେ ପୁନଃସଂସ୍କାର କାର୍ଯ୍ୟ ସଂଘଟିତ ହେବା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତଥାପି ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ଦେଶରେ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ଅନେକ ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚଳି ଆସୁଥିଲା । ଛତ୍ରପତି ଶିବାଜୀ ଜଣେ ମୁସଲମାନ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ହିନ୍ଦୁକୁ ପୁନଃସଂସ୍କାର କରାଇ ତାଙ୍କ ସହିତ ନିଜ କନ୍ୟାର ପାଣିଗ୍ରହଣ କରାଇଥିଲେ । ପୁଣି ତାଙ୍କର ଜଣେ ସେନାପତି ବିଧର୍ମୀ ହୋଇ ଜଣେ ମୁସଲମାନ ସ୍ତ୍ରୀ ସହିତ ବିବାହ କରନ୍ତେ ପୁଣି ସେ ଦୁହିଁଙ୍କ ପୁନଃସଂସ୍କାର କରି ହିନ୍ଦୁଧର୍ମରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଇତିହାସରେ ଲେଖାଅଛି ।

ଉପରୋକ୍ତ ଘଟଣାମାନଙ୍କରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀକ୍ଷାମାନ ହୁଏ ଯେ ଅନେକ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରୁତି, ସ୍ମୃତି ଓ ପରମ୍ପରା ଅନୁଯାୟୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସମାଜରେ ପୁନଃସଂସ୍କାର କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଜାତିଭେଦ ବନ୍ଧନ ଯେତିକି ଯେତିକି କଠିନତର ହେବାକୁ ଲାଗିଲା, ଅନ୍ୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନଙ୍କର ହିନ୍ଦୁସମାଜରେ ପ୍ରବେଶାଧିକାର ସେତିକି ସେତିକି ନିଷିଦ୍ଧ ହେଲା । ମାତ୍ର ଶ୍ରୁତି, ସ୍ମୃତି କିମ୍ବା ପରମ୍ପରା ଅନୁଯାୟୀ ହିନ୍ଦୁ ସମାଜର ଧାର୍ମିକ ଚଳଣିରେ ଯେ ପୁନଃସଂସ୍କାର ସର୍ବତୋଭାବେ ସ୍ୱୀକାର ଲାଭ କରିଥିଲା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଓଡ଼ିଆର ଆତ୍ମସମୀକ୍ଷା

ଦୁନିଆର ନୀତି ହେଲା, ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ମାଲିକାନା ଥିବା ସମ୍ପତ୍ତିର ପରିମାଣ ବୃଦ୍ଧି କରିବାକୁ ପୈତୃକ ବା ସଞ୍ଚିତ ଯାହା ଥାଏ ତା ସହିତ ନବୀକୃତ ସମ୍ପତ୍ତିକୁ ଯୋଗ କରିବାକୁ ହୁଏ । ତା ନ ହେଲେ, ଅତୀତର ସମ୍ପଦକୁ ବିକ୍ରି କିମ୍ବା ବରବାଦ କରି ନୂଆରେ ଅର୍ଜିବା ସମ୍ପତ୍ତିର ପରିମାଣ ଯେତେ ବଢ଼ାଇଲେ ବି ତାହା ଅପେକ୍ଷାକୃତ ନ୍ୟୁନ ହେବା ନିଶ୍ଚିତ । ଏ ହେଲା ସାଧାରଣ ନୀତି । ଏହି ନୀତି ବ୍ୟକ୍ତିନିଷ ଧନସମ୍ପତ୍ତି ସକାଶେ କେବଳ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ନୁହେଁ, ବିଦ୍ୟା, ବୃଦ୍ଧି, ଭାଷା, ସାହିତ୍ୟ, କଳା, ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରଭୃତି ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ । ଯାହା ଥିଲା ତାକୁ ଏକାବେଳକେ ନଷ୍ଟ କରି ବା ତା'ର ସମ୍ୟକ୍ ବିନିଯୋଗ ନ କରି ତା' ବଦଳରେ ପୁରାପୁରି ନୂଆ କରି କିଛି ତୋଳିବାକୁ ଗଲେ ପରିଶ୍ରମ ତୁଳନାରେ ଫଳ କମ୍ ହେବ ହିଁ ହେବ । ଏଣୁ ଅତୀତର ମୂଳଦୁଆ ଉପରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ତା' ଉପରେ ଭବିଷ୍ୟତ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବା ଉଚିତ ବୋଲି ପ୍ରାଚ୍ୟ ମୁନିରକ୍ଷିକଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପଶ୍ଚିମର ବସ୍ତୁବାଦୀ ସମାଲୋଚକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତେ ସମ୍ମତରେ କହି ଆସୁଛନ୍ତି । ଏହି ନୀତିରେ ସ୍ୱାଭାବିକ ଫଳୋନ୍ମୁଖତା ଓ ଏହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମରେ ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ପରିଣତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସଚେତନ ହୋଇ ବ୍ୟକ୍ତି ହେଉ ବା ଜାତି ହେଉ କର୍ମ କରିଗଲେ ତାର ଉନ୍ନତି ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ । ଅନ୍ୟଥା ଶିଶୁର ଖେଳନା ପରି ସର୍ବଦା ନୂଆ ପ୍ରତି ଅତ୍ୟଧିକ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଅତୀତକୁ ଭୁଲିବାକୁ ବସିଲେ, ଅତୀତ ତ ଆଗରୁ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇସାରିଥାଏ ଏବଂ ନୂଆ ବି ପରକ୍ଷଣରେ ଅତୀତ ହୋଇ ବିନଷ୍ଟ ହୁଏ । “ଧୂବାଣି ତସ୍ୟ ନଶ୍ୟନ୍ତି ଅଧିବଂ ନଷ୍ଟ ମେବହି ।”

ଆଜିକାଲି ଆମ ଦେଶରେ ବିଶେଷକରି ଓଡ଼ିଶାରେ ଭାଷା ସମସ୍ୟା ଏତେ ପ୍ରବଳ ଓ ଜଟିଳ ହୋଇପଡ଼ିଛି, ଯାହା ଅଧିକାଂଶ ସମ୍ବାଦପତ୍ର ପୃଷ୍ଠାମାନଙ୍କରେ ବିଶେଷ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରି ବସୁଛି । ଶାସକଗୋଷ୍ଠୀର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଆରମ୍ଭ କରି ଅଜ୍ଞାତପଲ୍ଲୀର ଏକବକ୍ତ ଶ୍ରମିକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତେ ବିଭିନ୍ନ ଦିଗରୁ ଏହାର ଗୁରୁତ୍ୱ ଚିହ୍ନି କରୁଛନ୍ତି । କରିବା କଥା ବି; କାରଣ ମଣିଷ ଜୀବନରେ ତିନୋଟି କଥା ହେଲା ଏକାନ୍ତ ପ୍ରୟୋଜନ, ଅତ୍ୟଧିକ ନିଜସ୍ୱ ।

ଭାଷା, ଜୀବିକା ଏବଂ ଧର୍ମ । ଜୀବନକୁ ସରସ, ସୁନ୍ଦର ତଥା ଉପଭୋଗ୍ୟ କରିବା ସକାଶେ ଜୀବିକା ଏବଂ ଧର୍ମ । ଜୀବନକୁ ସରସ, ସୁନ୍ଦର ତଥା ଉପଭୋଗ୍ୟ କରିବା ସକାଶେ ଜୀବିକା ଯେପରି ମାଧ୍ୟମରୂପେ ବିବେଚିତ ହୁଏ, ସେହିପରି ମନର ଭାବପ୍ରକାଶ ଜୀବିକା ଯେପରି ମାଧ୍ୟମରୂପେ ବିବେଚିତ ହୁଏ, ସେହିପରି ମନର ଭାବପ୍ରକାଶ ପୂର୍ବକ ପାରସ୍ପରିକ ସହଯୋଗ ରକ୍ଷା କରିବା ହେଉଛି ଭାଷାର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଏ ଦୁଇଟିର ଭାରସାମ୍ୟ ରଖି ମାନବିକତାର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରିବା ହେଲା ଧର୍ମର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା । ଅବଶ୍ୟ କେତେକ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଭାବନା ବଳରେ ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନରୁ ଧର୍ମକୁ ପୃଥକ୍ କରିଦିଆଯାଇପାରିଲେ ମଧ୍ୟ ଭାଷା ଏବଂ ଜୀବିକା ବେଳକୁ ତାହା କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ଫଳରେ ଜୀବିକା ଭଳି ଭାଷା ମଧ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନ ସହିତ ଅବିନାଭାବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆବଦ୍ଧ । ସେଥିପାଇଁ ଭାଷା ନେଇ ଏତେ ଆଲୋଚନା ଉତ୍ତେଜନା ଏବଂ ଆନ୍ଦୋଳନ ।

ଆମେ ଓଡ଼ିଆ— ଓଡ଼ିଶା ଆମର ଦେଶ; ଓଡ଼ିଆ ଆମର ଭାଷା । ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ, ଆମ ଭାଷା, ଆମ ସାହିତ୍ୟ, ଆମ ଜାତି ଉନ୍ନତି ପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହେଉ । ଏକଥା ସମସ୍ତେ କହନ୍ତି, ସେ ଅନୁସାରେ ଭାବପ୍ରବଣ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ବି ଅଣ୍ଟା ଭିଡ଼ି ଲାଗିପଡ଼ନ୍ତି କିନ୍ତୁ ଫଳ ଫଳିଲା ବେଳକୁ ଠିକ୍ ଓଲଟା ହୋଇଯାଏ ଆମେ ଯାହାକୁ ଆଗେଇ ନେବା ନାଁରେ ଏତେ ଲହୁ-ଲୁହ ଜାଳି ବିରାଟ ସଭାସମିତରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ନିଭୂତ କୋଣର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସାଧନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ଉଦ୍ୟମରେ ତ୍ରୁଟି କରିନାହୁଁ, ତା'ର କେଉଁଠି ଟିକିଏ ଛିଦ୍ର ରହିଯାଇଛି, ଯା'ବଳରେ ଆମର ଏତେ ଗୁଡ଼ା ଉଦ୍ୟମ, ପରିଶ୍ରମ, ବିଜ୍ଞାପନ ସବୁ ପଣ୍ଡ ହୋଇଯାଇଛି । ଅତଏବ ସତ୍ୟବାଦୀଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଭାଷା, ଭାବନା, ରଚନା ଓ କର୍ମପଦ୍ଧତି ସହିତ ଏବେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସେ ସବୁକୁ ତୁଳନା କଲେ, ସ୍ୱତଃ ମନରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ—ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଆଗେଇଛି ନା ପଛେଇଛି ? ଓଡ଼ିଶା ରାଜଧାନୀ ଭୁବନେଶ୍ୱର ବଜାର ଛକ ଉପରେ ‘ସମୃଦ୍ଧ’ ବଦଳରେ ‘ସମୃଦ୍ଧି’, ଭୁବନେଶ୍ୱର ବସ ମଥା ଉପରେ ‘ଭୁବନେଶ୍ୱର’ ଜାଗାରେ

‘ଭୁବନେଶ୍ୱର’, ଓଡ଼ିଶା ଭିତରେ ରେଳଷ୍ଟେସନ୍ ଭିତରେ ‘ବୀର ପୁରୁଷୋତ୍ତମପୁର’ ସ୍ଥାନରେ ‘ବିର ଗୁରୁଷୋତ୍ତମପୁର’, ଓଡ଼ିଆ ପତ୍ରପତ୍ରିକାମାନଙ୍କରେ ଦୈନନ୍ଦିନ ପ୍ରକାଶିତ ଭୂମା, ସଂଯମ, ଲଜ୍ୟା, ଅକ୍ଷୁଷ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି ଆକାଶବାଣୀଦ୍ୱାରା ପରିବେଷିତ ଗୋପିନୀ, ଉତ୍କର୍ଷତା, ସୌଜନ୍ୟତା ପ୍ରଭୃତି ଦେଖି କଣ କହିବାକୁ ହେବ ଏ ସବୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଅଗ୍ରଗତି ? ତା’ଛଡ଼ା ଏକ Waiting Roomକୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଅପେକ୍ଷାଗାର ପ୍ରତୀକ୍ଷାଳୟ ‘ପ୍ରତୀକ୍ଷାଗାର’ ‘ଅପେକ୍ଷାଳୟ’ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଶାବ୍ଦିକ ଅନୁବାଦ, ଯାହାକି ଦର୍ଶକ ମନରେ ଔପହାସିକ ସଂଶୟ ସୃଷ୍ଟି କରେ । ଦେଖିଲେ କଣ ମନେହୁଏ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ସଙ୍ଗୀତ ବା ଶୁଙ୍ଖଳା ଅଛି ବୋଲି ? ଅବଶ୍ୟ ‘ଛନ୍ଦ ନ ମାନି, ବନ୍ଧ ନ ମାନି— ଆଗେଇ ଝଲରେ ଆଗେଇଝଲ’ ନୀତିରେ ଭାଷା କିମ୍ବା ସାହିତ୍ୟର ବନ୍ଧନ ରହିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । ‘ଛନ୍ଦ, ବନ୍ଧ, ମାତ୍ରା, ଶୁଙ୍ଖଳା ସବୁ ଅଗ୍ରଗତିର ପଥରୋଧକ ।’ ‘ଯାହା ଯାଇଛି, ଯାଉ— ପଛକୁ ଝଟୁନି’, ‘ସବୁ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଅ’, ‘ଆଗକୁ ମାଡ଼ିଝଲ, ନୋହିଲେ ପଛରେ ପଡ଼ି ରହିବା’, ପ୍ରଭୃତି କଥାଗୁଡ଼ିକ ଭାରି ସୁନ୍ଦର; ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବି ମହତ୍ ଜଣାପଡ଼େ; କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ‘ଆଗକୁ ମାଡ଼ି ଝଲିବା’ ‘ଛନ୍ଦ-ବନ୍ଧ ନ ରଖିବା’ ‘ସବୁ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା’ ପ୍ରଭୃତି ବାକ୍ୟ ଯେତିକି କର୍ଷଣପୂର୍ଣ୍ଣକର ସେତିକି ଫଳପ୍ରସ୍ତୁ ନୁହେଁ । ପରିସୀମା ଓ ପରିସର ନ ମାନି ସେନାବାହିନୀ ଯଦି ଆଗକୁ ମାଡ଼ିଯାଏ, ତାର ଫଳାଫଳ କଣ ହୁଏ ସେ କଥା ସେନାପତି ଜାଣନ୍ତି । ତେଣୁ ଶୁଙ୍ଖଳା ହେଉଛି ସୈନ୍ୟବିଭାଗର ମୁଖ୍ୟ କଥା— ପ୍ରଧାନ ଶିକ୍ଷଣୀୟ । ଆଉ ଯାହା ହେଉ ପଛେ, ଏଥିରୁ ଟିକିଏ ଏପାଖ ସେପାଖ ହେବାର ଯୁ ନାହିଁ । ଭାଷା କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ସେଇ କଥା । ଏବଂଯୁଗର କଥିତ ଭାଷାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଇଂରାଜୀ ଭାଷା ଅଧିକ ପ୍ରଗତିଶୀଳ ଓ ଉନ୍ନତ । ପୃଥିବୀବ୍ୟାପୀ ଏହାର ପ୍ରସାର ରହିଛି, ଆଦର ରହିଛି । କାରଣ କଣ ?— ଏଥିରେ ଶୁଙ୍ଖଳା ଅଛି— ସଙ୍ଗୀତ ଅଛି । ‘Knight’ ବଦଳରେ ‘night’, ‘Biology’ ବଦଳରେ ‘Byoloji’ କିମ୍ବା ‘Cup’ ସ୍ଥାନରେ ‘Kup’ ବୋଲି କେହି ଲେଖନ୍ତିନି । ସେହିପରି Waiting Room ବୁଝାଇବା ପାଇଁ Rest Room, Waiting hall ବା Rest house ବୋଲି କୁହାଯାଏନି । ଯାହାପାଇଁ ଯାହା ପୂର୍ବରୁ

ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିଛି, ତାକୁ ହିଁ ସମସ୍ତେ ମାନି ଚଳନ୍ତି । ଯାରି ନାଁ ହିଁ ଶୁଙ୍ଖଳା ବା ସଙ୍ଗୀତ । ଏହିତକ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ହେଲେ, ଭାଷାରେ ଯେତିକି ଦଖଲ ଦରକାର ସେତିକି ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଦରକାର । ଏହା ପରିଶ୍ରମ ସାଧ୍ୟ ଏବଂ ଅଧ୍ୟବସାୟ ଲଭ୍ୟ । ସେହିତକ ନ ଥାଇ ଯେଉଁମାନେ ଭାଷାପଣ୍ଡିତ ବୋଲାଉ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କର୍ଷଣୀୟ ହେବାକୁ ଲାଲାଇତ, ସେମାନେ ‘ଛନ୍ଦ ନ ମାନି, ବନ୍ଧ ନ ମାନି, ଆଗେଇ ଝଲରେ ଆଗେଇ ଝଲ’ ବୋଲି ଧ୍ବନି ଦେଲେ ସାହିତ୍ୟର ମୂଳ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧିତ ହେବନାହିଁ । ଛନ୍ଦ ଏବଂ ବନ୍ଧ ମାନି ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ପାଇଁ ସେମାନଙ୍କଠାରେ ଆବଶ୍ୟକୀୟ ଉପାଦାନର ଅଭାବ ହେତୁ ଏତାଦୃଶ ଅପରିପକ୍ୱତାଦ୍ୱାରା ପରିଚ୍ଛଳିତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ ‘କିମ୍ବୃତକିମାକାର’ ଭାଷାରେ ପରିଣତ କରି ପକାଉଛନ୍ତି । ଯାହାର କି ସଙ୍ଗୀତ, ଶୁଙ୍ଖଳା, ମାତ୍ରା, ଅର୍ଥ କିଛି ନାହିଁ । ଏହି ଅପକ୍ରିୟା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ବୃଦ୍ଧି ପାଉଛି, ଦେଖିଲେ ଦୁଃଖ ଲାଗେ— ସଙ୍କୋଚ ଲାଗେ ।

ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ପଦନିର୍ବାଚନ ଓ ଶୈଳୀ ସମ୍ପାଦନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ସେହି କଥା । ଓଡ଼ିଆଭାଷା କିଛି ‘ଛତୁଫୁଟା’ ଭାଷା ନୁହେଁ । ଏହାର ଅତୀତ ଅଛି, ପରମ୍ପରା ଅଛି, ଐତିହ୍ୟ ଅଛି, ଦୀର୍ଘ ଦେହହଜାର ବର୍ଷ ଆଗରୁ ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବରେ ଏହା ପରିତୃଷ୍ଟ ଓ ବଳିଷ୍ଠ ହୋଇ ଆସିଛି । ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣ, ମାତ୍ରା, ଶବ୍ଦ, ରୀତି ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ବିଚାରବନ୍ତ ଲୋକଙ୍କଦ୍ୱାରା ବହୁ ସମୟରେ ବହୁପ୍ରକାରେ ପରୀକ୍ଷିତ । ଏ ଭାଷାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଶବ୍ଦତରଙ୍ଗ ଓ ବର୍ଣ୍ଣ ସମ୍ଭାର ମଣିଷ ମନର ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥା ଅନୁଯାୟୀ ବିଭିନ୍ନ ଭାବ ଓ ରସର ପରିପ୍ରକାଶନ ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଏକାର୍ଥବୋଧକ ବହୁ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ କୌଶଳକ୍ରମରେ ନାନାବିଧ ଅର୍ଥଭାବର ବ୍ୟଞ୍ଜନା କରନ୍ତି । ଯଦି ସେସବୁ ଶବ୍ଦକୁ ଏକାର୍ଥବାଚୀ ବିଚାରରେ ସ୍ଥାନ, କାଳ, ପ୍ରସଙ୍ଗ ନ ବୁଝି ଯଥେଷ୍ଟା ପ୍ରୟୋଗ କରାହୁଏ, ତା’ହେଲେ ଅର୍ଥବୋଧ ହୋଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ରହେନି । ବ୍ୟଞ୍ଜନାଶୂନ୍ୟ କାବ୍ୟ କବିତା କେବେହେଲେ ଉକ୍ତ ବିବେଚିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇ ବୁଝାଇବା ଅନାବଶ୍ୟକ । ଏ କଥା ଲେଖକ ଜାଣନ୍ତି ପାଠକ ବି ଜାଣନ୍ତି; କିନ୍ତୁ କେହି ସେକଥା ସ୍ପଷ୍ଟକରି କହିବାକୁ ଲଜ୍ଜୁକ ନୁହନ୍ତି । ଏହି ଦୁର୍ବଳତାର ଅପର ନାମ ଅପରିପକ୍ୱତା ।

ଅନେକଙ୍କର ଜୀବନକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଏହାର ମାର୍ଜନା ହୁଏ ନାହିଁ । ଆଉ କେତେକଙ୍କର ଏହି ଦୋଷ ଆରମ୍ଭରେ ରହି ଶେଷଆଡ଼କୁ ସଂସ୍କାର ହୋଇଯାଏ । ପ୍ରାଥମିକ ଉଦ୍ୟମରେ ସମସ୍ତଙ୍କ ଲେଖାରେ ଏହି ଦୋଷ ଉଣା ଅଧିକେ ରହିଥାଏ । ସେହି ଆଶଙ୍କାରେ ପ୍ରକାଶ ହେଲା ପରେ ବି ଲେଖକମାନେ କହନ୍ତି— ‘ଅପରିତୋଷାଦ୍ ବିଦୁଷା’ ନ ସାଧୁ ମନେ ପ୍ରୟୋଗ ବିଜ୍ଞାନମ୍ ।’ ଅର୍ଥାହେଲା, ଭାବବ୍ୟଞ୍ଜକ ଶବ୍ଦପ୍ରୟୋଗ ରୂପ ବିଜ୍ଞାନ ଏତେ ଜଟିଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଯେ ବିଜ୍ଞ ଲୋକେ ପଢ଼ି ଚିତ୍ତଲାଭ କଲା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାକୁ ଭଲ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ । କାଳିଦାସ କହନ୍ତି ଏ କଥା । ନ କହନ୍ତେ କିପରି ? ସେତ ଆଉ—

“ଶାମୁକା, କାନେ କୁହ ସମୁଦ୍ରର କଥା,
ପ୍ରବାଳ, ତୁମେ ଏକ ରଜାନ ସୁପନର ଝୁଆଳ ।
ମାଳତୀ, ରୂପର ପୂଜାରେ ତୁମେ ସନ୍ଧ୍ୟାର ଆରତି,
ଗୋଲାପ, ତୁମର ଶେଯରେ ନାହିଁ ନୟନର ପଲକ ।”

ଏହିଭଳି ଋଗ୍‌ବେଦ ଅସଂଲଗ୍ନ ଧାଡ଼ି ଲେଖି କୌଣସି ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଗଲେ କୃତକୃତ୍ୟ ହେବା କବି ନ ଥିଲେ । ସେ ଥିଲେ କବି, ପ୍ରକୃତ କବି— ପ୍ରତିଭାବନ୍ତ କବି । ସାହିତ୍ୟର ସୃଷ୍ଟି କରିବା ସକାଶେ ଯାହା କିଛି ଦରକାର ସେ ଥିଲେ ସେ ସବୁର ଯଥାର୍ଥ ଅଧିକାରୀ ।

“ଶକ୍ତି ନିପୁଣତା ଲୋକ କାବ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରନୁଶୀଳନାତ୍ ।
କାବ୍ୟଞ୍ଜ ଶିକ୍ଷୟାଭ୍ୟାସ ଜତି ହେତୁ ସ୍ବଭାବେ ।।”

ଅର୍ଥାତ୍ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିବାକୁ ହେଲେ, ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଉପାଦାନ ଦରକାର । ଆଉ ସେହି ଉପାଦାନଟି ହେଲା ତିନିଟିର ସମବାୟ । ଗୋଟିଏ ହେଲା ଶକ୍ତି ବା ପ୍ରତିଭା; ଯାହା ମନୁଷ୍ୟର ଜନ୍ମଗତ । ଅନ୍ୟଟି ଲୋକଚରିତ୍ରର ବିଶ୍ଳେଷଣ, ସାହିତ୍ୟର ଅନୁଶୀଳନ ଏବଂ ଶାସ୍ତ୍ରାଦିର ଅଧ୍ୟୟନ, ଏଭଳି ତ୍ରିବିଧ ଅନୁଶୀଳନଦ୍ବାରା ଅର୍ଜିତ ଅଭିଜ୍ଞତା— ଏ ହେଲା ଦ୍ବିତୀୟ । ତୃତୀୟ ହେଲା ସାହିତ୍ୟିକଙ୍କ ସଂସର୍ଗରେ ଆସି ଶିକ୍ଷା ପାଇସାରିଲା ପରେ ସେ ବିଷୟରେ ଅଭ୍ୟାସ କରିବା ଏହି ତିନୋଟିର ସମନ୍ବୟରୂପେ ଏକକ ଉପାଦାନଟି ନ ଥିଲେ ରଚନା ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ହୁଏନାହିଁ । ଏହି ଉପାଦାନଟି ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରାରେ

ତାଙ୍କଠାରେ ଥିଲା । ତଥାପି କାଳିଦାସ ହୁଅନ୍ତୁ ବା ଯେ କେହି ହୁଅନ୍ତୁ, ବ୍ୟଞ୍ଜନାତ୍ମକ କୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିଶ୍ଚିତ ହେବା ସହଜ ନୁହେଁ । ଏକଥା ଜାଣି ସୁଦ୍ଧା ଆମେ ଯଦି ମୌନ ରହୁ କିମ୍ବା ଅଯୋଗ୍ୟକୁ ଯୋଗ୍ୟସନ ହେଉ, ତେବେ ଆମ ଭାଷା ବିଶ୍ବବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ତରୀୟ ହେଉ ବା ସରକାରୀ କାର୍ଯ୍ୟ ପରିଚାଳନାଗତ ହେଉ କୌଣସିଟାକୁ ଉପଯୁକ୍ତ ବିବେଚିତ ହେବ ନାହିଁ ହେବା ଉଚିତ ବି ନୁହେଁ । ଧରି ନିଅନ୍ତୁ— ଆଜି ଅମୃତକା ସରକାରଙ୍କର ନୀତି (policy) ହେବ କିନ୍ତୁ ଯଦି ‘ନୀତି’ ବଦଳରେ ‘ନିତି’ ଲେଖାଯାଏ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଆପରି ଅଭିଯୋଗବେଳେ ବିଚାରାଳୟରେ ଅବସ୍ଥାକୁ ସମ୍ବଳି ହେବନାହିଁ । ଏଣୁ କୌଣସି ଭାଷାକୁ ସରକାରୀ ଭାଷାରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେଲେ ତାକୁ ପ୍ରଥମେ ସଙ୍ଗଠିତ ଓ ଶୃଙ୍ଖଳିତ କରି ସବୁ ଅଞ୍ଚଳର ଲୋକଙ୍କ ବୋଧଗମ୍ୟ ହେଲାପରି କରିବା ପ୍ରୟୋଜନ ।

ପରିଶେଷରେ ଏତିକି ସୂଚେଇ ଦେବା କଥା ଏବ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଅତୀତର ସମସ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦକୁ ବିଳକୁଲ ଅପାଂକ୍ତେୟ କରି ଗୁରୁତର ଭୁଲ୍ କରିବାକୁ ଯାଉଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ରଚନାମାନଙ୍କରେ ଅମାପ ଶବ୍ଦ ସମ୍ଭାର ରହିଛି ଯାହା ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ବିଭାବ ପରିସ୍ପଷ୍ଟ କରିବାରେ ବିଶେଷ ସହାୟକ । ସେଗୁଡ଼ିକୁ ରକ୍ଷଣଶୀଳତା ବା ପ୍ରାଚୀନତା ନାଁରେ ମୂଳରୁ ମାରିଦେଇ ତା ବଦଳରେ ‘ସାହିପଡ଼ିଶା’ରୁ ଧାର କରି ଆଣିବା ଅଳ୍ପ କେତେକ ଶବ୍ଦ ଧରି ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟକୁ ପରିପୁଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଯିବା ଅଦୂରଦର୍ଶିତା ଛଡ଼ା କଣ ହୋଇପାରେ; ଯେତୁକ୍ ସମ୍ପର୍କି ସଙ୍ଗେ ଅର୍ଜିତ ଆୟ ଯୋଗ କଲେ ଯାଇ ସମ୍ପତ୍ତିର ବୃଦ୍ଧି ସମ୍ଭାବିତ ହୁଏ । କେବଳ ଆହୂତ ବା ଅର୍ଜିତ ସମ୍ପତ୍ତି ଉପରେ ଭରସା କରି ରହିବା ବିଜ୍ଞତା ନୁହେଁ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଦେଶିକ ଓ ଜାତୀୟ ଭାଷା ମଧ୍ୟରୁ ଭଲ ଗୁଣ ଓ ନୀତି ସବୁ ଗ୍ରହଣ କରି ସ୍ବକାୟ ସମ୍ପଦର ଯଥାର୍ଥ ବିନିଯୋଗରେ ହିଁ ଉନ୍ନତି ନିହିତ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶାର ଆତ୍ମସମୀକ୍ଷା ସମୟ ଆସି ଯାଇଛି । ଆଉ ବିଦେଶୀ ବା ପରଦେଶୀ ଭାଷା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଚଳିହେବ ନାହିଁ । ବେଳ ଥାଉଁ ଥାଉଁ ଏହାର ପ୍ରତିକାର ଆବଶ୍ୟକ; ନେହିଲେ ଲେଡ଼ିଗୁଡ଼ କହୁଣାକି ବୋହିଯିବ ।

ଶୈବଧର୍ମର ଇତିବୃତ୍ତ

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମମତ ସଦୃଶ ଶୈବଧର୍ମ ଭାରତୀୟ ଧର୍ମଧାରଣା ମଧ୍ୟରେ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଆସିଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ଦୁଃଖର କଥା, ଆଜିଯାଏଁ ସେହି ଧର୍ମର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ କ୍ରମବିକାଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଇତିହାସ ଲେଖା ହୋଇନାହିଁ । କାହିଁକି ? ଏ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ସହଜ ନୁହେଁ । ହୋଇପାରେ, ଶୈବଧର୍ମର ସ୍ୱରୂପ ଓ ସନ୍ଧାନର ଜଟିଳତା ଓ ଗୁପ୍ତତା ସେ ସମୟ ଆଲୋଚନାରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକତା ସୃଷ୍ଟି କରେ କିମ୍ବା ଶୈବମତ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ଯେଉଁ କାପାଳିକାଦି ଆନ୍ତଃକ୍ଷତ୍ରିକ ମତବାଦ ସବୁ ଭାବନା ସ୍ରୋତରେ ଭାସମାନ ହୁଅନ୍ତି ତାହା ଫଳରେ ଆଲୋଚକ ସେଥିରୁ ନିବୃତ୍ତ ରହି ଆଉ ଆଗକୁ ଯିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି ନାହିଁ । ତା’ଛଡ଼ା, ଯା ବି ହୋଇପାରେ— ଆବଶ୍ୟକୀୟ ସାମଗ୍ରୀର ପ୍ରସ୍ତାବିତ ଅଭାବରେ, ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେହି ବିଚାର କରିବାର ଅଭିଳାଷୀ ନୁହନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହିପରି କାରଣମାନ ଦର୍ଶାଇ ଆଲୋଚନାରୁ ବିରତ ହେଲେ ସବୁଦିନ ପାଇଁ ତାହା ପ୍ରଶ୍ନବାଚୀ ହୋଇ କେବଳ ରହିଯିବ, କେବେହେଲେ ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆସିପାରିବ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ତଳିତ ଶତାବ୍ଦୀର ଉତ୍ତରାର୍ଦ୍ଧରେ କେତେକ ସମାଲୋଚକ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧୀ ଆଲୋଚନାମାନ ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସେ ବିଷୟରେ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଆଲୋଚନା କରି ନିବନ୍ଧମାନ ଲେଖିଛନ୍ତି, ଯଦିତ ସେସବୁ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ନୁହେଁ । ତଥାପି, ସେ ପ୍ରକାର ଆନ୍ତରିକତା ଯେ ଏକ ଶୁଭ ସଙ୍କେତ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଶୈବଧର୍ମ କେବେ, କିପରି, କେଉଁଠାରେ, ଉତ୍ପତ୍ତି ଲାଭ କଲା ଏବଂ କି ପ୍ରକାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଏବର ସ୍ୱରୂପ ଧାରଣ କରିଛି; କହିହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହା ଯେ ନିଶ୍ଚିତଭାବେ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ଧର୍ମଧାରଣା— ଏ କଥାରେ ଅବିଶ୍ୱାସ କରିବାର କାରଣ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ, ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଏହାର ଭୂରି ଭୂରି ପ୍ରମାଣ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ହିସାବରେ ରଗ୍ଗବେଦ ଭାରତରେ, ଏପରିକି ପୃଥିବୀର ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାଚୀନତମ । ଏଥିରେ ‘ଶିବ ଶବ୍ଦର’ ଉଲ୍ଲେଖ ନଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା

‘ରୁଦ୍ର’ ଶବ୍ଦ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ର, ଅଗ୍ନି, ବରୁଣ ସଦିତ୍ତ ଉଷସ୍ ପ୍ରଭୃତି ଦେବାଦେବୀଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେପରି ସୂକ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ସେହିପରି ରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବି । କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେବାଦେବୀଙ୍କ ଆସନ ସହିତ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ଆସନ ସମାନ ଥିଲାପରି ବୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେମାନେ ସବୁ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀର ଦେବତା ବୋଲି ଗଣ୍ୟ ହେଲେ ରୁଦ୍ରଙ୍କୁ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀର ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ଅର୍ଥାତ୍ ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରକ୍ ସୂକ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ସଂଖ୍ୟା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏବଂ ସେଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଶକ୍ତିଶାଳିତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଯେପରି ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇଛି, ରୁଦ୍ରଙ୍କ ସେପରି ନୁହେଁ । ଇନ୍ଦ୍ରାଦିଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ରଗ୍ଗବେଦ ମଧ୍ୟରେ ଶତାଧିକ ସୂକ୍ତି କେବଳ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ତା’ଛଡ଼ା ପ୍ରଥମ ମଣ୍ଡଳ ତେୟାଳିଶତମ ସୂକ୍ତି ଓ ଷଷ୍ଠ ମଣ୍ଡଳ ତତ୍ତ୍ୱଶ୍ଚରିତମ ସୂକ୍ତି ଓ ଷଷ୍ଠ ମଣ୍ଡଳ ତତ୍ତ୍ୱଶ୍ଚରିତମ ସୂକ୍ତି ଦୁଇଟିରେ ସୋମଙ୍କ ସହିତ ରୁଦ୍ରଙ୍କର ମିଳିତ ସ୍ତୁତି ମଧ୍ୟ କରାଯାଇଛି । ଏଣୁ, ବାସ୍ତବିକ ରୁଦ୍ର କେଉଁ ପ୍ରକୃତିର ପ୍ରତୀକ, କ୍ଷଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ ରଗ୍ଗବେଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଭିନ୍ନ ଦେବତା ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକୃତିର ପ୍ରତୀକ ମାତ୍ର । ଅବଶ୍ୟ ‘ରୁଦ୍ର’ ଶବ୍ଦର ଆକ୍ଷରିକ ଅର୍ଥ, ମରୁଦଗଣଙ୍କ ସହିତ ଏହାଙ୍କର ସମ୍ପର୍କ ଏବଂ କୁର ସ୍ୱଭାବାଦିରୂପ ଶଙ୍କ୍ତ ଧରି ଏହାଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ ସମାଲୋଚକ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରନ୍ତି । ଜର୍ମାନ ପଣ୍ଡିତ ଭେବର କହନ୍ତି— “ରୁଦ୍ର ଝଞ୍ଜାନିଳସମ୍ବନ୍ଧୀ ଉତ୍ତର ଶବ୍ଦର ପ୍ରତୀକ” । ମେକଡୋନେଲଙ୍କ ମତରେ— “ବିଦ୍ୟୁତ ପ୍ରକାଶକ ମେଘଗର୍ଜନକାଳୀନ ଝଞ୍ଜାନିଳର ପ୍ରତୀକ” । ଆଉ କେତେକଙ୍କ ମତରେ— “ରୁଦ୍ର ଏବଂ ଅଗ୍ନି ଦୁହେଁ ଅଭିନ୍ନ” । ପ୍ରଫେସର ଡ୍ରିଲସନ୍ କହନ୍ତି— “ଅଗ୍ନି ଓ ଇନ୍ଦ୍ର ଉଭୟେ ଏକ ବୋଲି ତ ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ କୌଣସି ବାଧା ନାହିଁ” । ରୁଦ୍ରଙ୍କଠାରୁ ବିନାଶକାରୀ ବାଣର ସମାବେଶ ଦେଖି ତାଙ୍କୁ ମୃତ୍ୟୁ ଦେବତାଙ୍କ ସହିତ ସମାନ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କେତେକ ମତବ୍ୟକ୍ତ କରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ରୁଦ୍ର ଦେବତାଙ୍କ ବାଣ ହେଉଛି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ଧ୍ୱଂସକାରୀ ଶକ୍ତିବିଶେଷ । ଏହିପରି ଭାବେ ରଗ୍ଗବେଦୀୟ ରୁଦ୍ରଦେବତାଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ ପଣ୍ଡିତ ବିଭିନ୍ନ

ପ୍ରକାର ଚିହ୍ନିତ କରିବାରେ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇଛନ୍ତି । ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କୁ ଏକାପରି ଭୟପ୍ରଦ ଦେବତା ବିଶେଷ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି କରି ଦେଖିନାହାନ୍ତି । ଏ ହେଲା ରଗବେଦ ଯୁଗୀୟ ରୁଦ୍ର ଦେବତାଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତି ।

ତା’ପରେ ଅଥର୍ବବେଦ ବେଳକୁ କିନ୍ତୁ ରୁଦ୍ରଙ୍କର ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ଏଠାରେ ସେ ସଂଖ୍ୟାରେ ଏକ ନୁହନ୍ତି— ଦଶ । ଦଶରୁଦ୍ର, ସେ ଫେରେ ସାନୁଚର, ଅନୁଚର କହିଲେ, ଆଉ କେହି ନୁହନ୍ତି— ରଗବେଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ ମରୁଦଗଣ ମାତ୍ର । ତା’ଛଡ଼ା ଅଥର୍ବ ବେଦୀୟ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ବାଣ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ଧ୍ୱଂସକାରୀ ନୁହେଁ— ପରୋକ୍ଷରେ । ଅର୍ଥାତ୍ ଏହାଙ୍କ ବାଣ ସନ୍ଧାନରେ ଦୁରାରୋଗ୍ୟ ବ୍ୟାଧି ସବୁ ଜାତ ହୁଏ ଫଳରେ ସମସ୍ତେ ମୃତ୍ୟୁମୁଖରେ ପଡ଼ନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଏହି ବ୍ୟାଧିରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବା ସକାଶେ ବିଭିନ୍ନ ମନ୍ତ୍ର-ଓଷଧର ବ୍ୟବସ୍ଥା; ରହିଛି ତଥାପି ବ୍ୟାଧିମୁକ୍ତ ହେବାପାଇଁ ରୁଦ୍ର ଦେବତାଙ୍କ ଅନୁଗ୍ରହ ଏକାନ୍ତ ପ୍ରୟୋଜନ । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଭୂତ ପିଣ୍ଡାଦିବିଙ୍କ ଉପଦ୍ରବରୁ ପରିତ୍ରାଣ ଲାଭିବା ସକାଶେ ମଧ୍ୟ ରୁଦ୍ର ଦେବତାଙ୍କର ସ୍ତୁତି କରାଯାଇଅଛି । କାରଣ, ପିଣ୍ଡାଚରଣର ସ୍ୱଭାବ ହେଲା ମନୁଷ୍ୟଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଉପଦ୍ରବ କରିବା— ସେମାନଙ୍କୁ ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ବିପଦରେ ପକାଇବା । ମାତ୍ର ରୁଦ୍ରଦେବତାଙ୍କ ଧ୍ୱଂସକାରୀ ବାଣ ଦେଖିଲେ ସେମାନେ ଭୟଭୀତ ହୋଇ ଅବୃଣ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି । ଏଣୁ କୁହାଯାଇଛି—

“ରୁଦ୍ରୋ ତବା ଗ୍ରୀବା ଅଶରୈର୍ ଯିଶାଃଃ

ପୃଷ୍ଠି ବୌଃପି ଶୁଣାତୁ ଯାତୁଧାନାଃ ।

ବାରୁଦ୍ ତବା ବିଶ୍ୱତୋ ବାସୀ ଯମେନ ସମଜାଗମତ୍” ।

(ଅଥର୍ବ. ୬ । ୩୨ । ୨)

ଯାହାହେଉ, ରଗବେଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ ରୁଦ୍ରଦେବତା ଜନ୍ମ ବରୁଣାଦିଙ୍କ ସହିତ ଏକାସନରେ ଉପବିଷ୍ଟ ହୋଇ ନ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅଥର୍ବବେଦ ବେଳକୁ ସେ ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ସମାନ ଆସନର ଅଧିକାରୀ ହୋଇପାରିଛନ୍ତି । ସେତିକି ନୁହେଁ, ସେ ସେତେବେଳକୁ ଜନ୍ମାଦିଙ୍କ ପରି ଲୋକପ୍ରିୟ ଦେବତାଭାବେ ମଧ୍ୟ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିସାରିଲେଣି । ଏଣୁ ଅଥର୍ବବେଦରେ ଏହାଙ୍କୁ ‘ମହାଦେବ’ ଆଖ୍ୟାରେ ଆଖ୍ୟାୟିତ କରାଯିବା ସଙ୍ଗେ

ସଙ୍ଗେ ପଶୁପତି, ଭବ, ଶର୍ବ, ମୁଡ଼, ଭୂତପତି ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ମଧ୍ୟ ନାମିତ କରାଯାଇଅଛି ।*

ତା’ପରେ ଦେଖିବା ଯଜୁର୍ବେଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ ରୁଦ୍ରଦେବତାଙ୍କ କଥା । ଏତେବେଳକୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ସପ୍ତସିନ୍ଧବ ଆଡୁ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆସିସାରିଥାନ୍ତି । ସେତେବେଳେ ଯେଉଁ ସୂକ୍ତଗୁଡ଼ିକ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଲେଖାଯାଇଥିଲା ତାହା ତାଙ୍କର ଭୟାବହ ରୂପରେ ପରିପ୍ରକାଶ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ମନେହୁଏ, ଯାହା ରଗବେଦରେ ଅଙ୍କୁରିତ ହୋଇଥିଲା ତାହା ଯଜୁର୍ବେଦରେ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଅତିଶୟ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କଲା । ଏତେବେଳକୁ ଏହାଙ୍କ ଶର ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭୀଷଣ ଓ ମାରାତ୍ମକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ । ଅତଏବ ତାହାଙ୍କୁ ‘କବି’ ଏବଂ ‘ଦୌର୍ଭାଗ୍ୟ’ ବୋଲି ନାମିତ କରାଯାଇଛି । ‘କବି’ର ଅର୍ଥ ହେଲା ‘କ୍ଷତିକାରକ’ ଏବଂ ‘ଦୌର୍ଭାଗ୍ୟ’ କହିଲେ ‘ଉଦ୍ଧତ’ । ତେଣୁ ତାହାଙ୍କୁ ସବୁଷ୍ଟ କରିବାପାଇଁ ପ୍ରଶଂସାସୂଚକ ବହୁ ବିଶେଷଣ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ‘ଶିବ’ ଶବ୍ଦଟି ହେଉଛି ଅନ୍ୟତମ । ଏଠାରେ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଥମେ ‘ଶିବ’ ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ତା’ପରେ ବାଜସନେୟୀ ସଂହିତାରେ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରାର୍ଥନା କାଳରେ କୁହାଗଲା—

“ଶିବୋନାମାସି ସ୍ୱଧିତିସ୍ତେ ପିତା ନମସ୍ତେଃସ୍ତୁ ମା ମା ହିଂସାଃ

ନିବର୍ତ୍ତାମ୍ୟାୟୁଷେଃସ୍ତଦ୍‌ବ୍ୟସ୍ତୁ ପ୍ରଜନନାୟ

ରାୟଶୋଷାୟ ସୁପ୍ରଜାହ୍ୱାୟ ସୁବାୟାୟ ।”

ଏଠାରେ ଯଜମାନ ଧନ, ଜନ, ଆୟୁ, ଅନ୍ନ, ବଳ, ବାର୍ଯ୍ୟାଦି ପ୍ରାପ୍ତି ସକାଶେ ରୁଦ୍ର ବା ଶିବଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଅଛି । ତା’ପରେ ସ୍ତୁତିକର୍ତ୍ତାଙ୍କୁ ବ୍ୟାଧିମୁକ୍ତ କରିବାପାଇଁ ‘ଶିବ’ଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମନ୍ତ୍ରମାନ ରଚିତ ହେଲା ଏବଂ ଉତ୍ତମ ଔଷଧିଦ୍ୱାରା ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟାନୁତି ବିଧାନ ସକାଶେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରାଗଲା । ଏହି କାରଣରୁ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ସହିତ ଦେବଭିଷକ ଅଶ୍ୱିନୀକୁମାରଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧ ମଧ୍ୟ କଳ୍ପନା କରାହେଲା । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ ‘ପଶୁପତି’ ରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରି ‘ସୋମାରୌଦ୍ର’ ଚରୁଦ୍ୱାରା ଯଜମାନର ସନ୍ତାନ ବୃଦ୍ଧି କରିବାରେ ତାଙ୍କର ଅଖଣ୍ଡ କ୍ଷମତା ଥିବା କଥା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲା; କିନ୍ତୁ ଶୁକ୍ଲ ଯଜୁର୍ବେଦୀୟ ଆଉ

* ଅଥର୍ବବେଦ ୯.୭.୭; ୧୧.୨.୧; ୧୮.୩୧.୨ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ଦୁଇଟି ସୁନ୍ଦର ରୁଦ୍ରଙ୍କୁ ଏକ ନୂଆ ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯିବା ଦେଖୁ । ଏହା ରଗବେଦୀୟ ଓ ଅଥର୍ବବେଦୀୟ ସୁକ୍ତଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ । ସେ ଦୁଇଟି ହେଲା— ‘ତ୍ର୍ୟମ୍ବକ ହୋମ’ ଓ ‘ଶତରୁଦ୍ର’ । ତ୍ର୍ୟମ୍ବକ ହୋମରେ ରୁଦ୍ର ହେଉଛନ୍ତି ‘ପଶୁପତି’ ଏବଂ ‘ଭିଷକ’ । ତା’ଛଡ଼ା ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ପ୍ରଥମେ ଜଣେ ସ୍ତ୍ରୀ ଦେବତାଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ତାଙ୍କ ନାଁ ହେଉଛି ‘ଅମ୍ବିକା’, ଏ କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ‘ସ୍ତ୍ରୀ’ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ନୁହେଁ । ସେ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ‘ସ୍ୱସା’ ବା ‘ଭଗିନୀ’ ।... କୃଷ୍ଣସୈଷ ତେରୁଦ୍ର ଭାଗଃ ସହସ୍ରସ୍ରା ଅମ୍ବିକୟା.....’ କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ‘ଅମ୍ବିକା’ଙ୍କୁ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ପତ୍ନୀ ରୂପରେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ତା’ଛଡ଼ା ଏହି ସୁକ୍ତରେ ରୁଦ୍ରଙ୍କୁ ‘କୃତ୍ତିବାସାଃ’ ବିଶେଷଣ ବିଶିଷ୍ଟ କରି ମୃତ୍ୟୁରୁ ଅବ୍ୟାହତି ଓ ଅମୃତର ଲାଭ ସକାଶେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରାଯାଇଅଛି ।

ବ୍ରାହ୍ମଣଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା ବେଳକୁ କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କଠାରୁ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ସ୍ଥାନ ବହୁତ ଉଚ୍ଚରେ । ସବୁ ଦେବତା ଏହାଙ୍କୁ ଭୟ କରନ୍ତି । ଏଠାରେ ଏ ‘ପଶୁପତି’ ଆଖ୍ୟା ଲାଭ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ‘ପଶୁହତା’ରୂପରେ ଧାରଣା କରାଯାଇଛି । ଠାଏଁ ତ ସ୍ରୋତା, ତାଙ୍କ ପଶୁମାନେ ଯେପରି ରୁଦ୍ରଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ନ ପଡ଼ନ୍ତି ସେଥିପାଇଁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଛନ୍ତି । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗ୍ରନ୍ଥକର୍ତ୍ତାମାନଙ୍କ ମନରେ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରତି ଏତେଦୂର ଭାତି ଉଦ୍ରେକ ହୋଇପଡ଼ିଛି ଯେ, ସେମାନେ ସବୁ ଦେବତାଙ୍କ ଉଗ୍ର ଅଂଶଗୁଡ଼ିକ ଏକତ୍ରିତ ହେବା ଫଳରେ ରୁଦ୍ରଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି ଘଟିଛି ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏଣୁ ତାଙ୍କର ନାମ ଦିଆଯାଇଛି ‘ଘୋର’ ଏବଂ ‘କୁର’ ।

ଏସବୁରୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ, ଏକ ଅଜଣା ପ୍ରକୃତିର ପ୍ରତୀକ ବୈଦିକ ରୁଦ୍ରଦେବତାଙ୍କର କ୍ରମେ କ୍ରମେ ମାନବାକରଣ କ୍ରିୟା ସଂପାଦିତ ହୋଇଅଛି । ମେଘ-ବିଦ୍ୟୁତର ପ୍ରତୀକ ହେତୁ ଅଗ୍ନିଙ୍କ ସହିତ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ମାହାତ୍ମ୍ୟ କଳ୍ପିତ ହେଲାପରି ପଶୁ ବିନାଶର ଭୟରୁ ପରିତ୍ରାଣ କରୁଥିବା ହେତୁ ତାଙ୍କୁ ‘ପଶୁପତି’ ନାମରେ ନାମିତ କରାଯାଇଛି । ତା’ପରେ ସେ (ପଶୁପତି) ପଶୁ ସାହାଯ୍ୟରେ ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ କରୁଥିବା ଗୋଷ୍ଠୀର ଦେବତା ରୂପେ ପୂଜିତ ହେଲେ ଓ ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧ ବାଣ ‘ପାଶୁପତ’ ଆଖ୍ୟା ଲାଭ କଲା । ଯଜୁର୍ବେଦ ସମୟରେ ରୁଦ୍ରଙ୍କ

ସହିତ ଯେଉଁ ସ୍ତ୍ରୀ ଦେବତା ‘ଅମ୍ବିକା’ଙ୍କର ଏକତ୍ର ପ୍ରାର୍ଥନା କରାଯାଇଥିଲା ସେ ତାଙ୍କର ‘ସ୍ୱସା’ ବା ‘ଭଗିନୀ’ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ‘ଅମ୍ବିକା’ ଅର୍ଥ ‘ମାତା’ ହେବା ହେତୁ ଏବଂ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ଏକତ୍ରାବସ୍ଥିତ ରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିବାରୁ ଧାରଣାଟି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ହୋଇପଡ଼ିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣଯୁଗ ବେଳକୁ ରୁଦ୍ର, ମହାଦେବ ବା ସର୍ବୋକୃଷ୍ଟ ଦେବତାରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ ‘ଆଦିଦେବ’ ବା ‘ଆଦିପିତା’ ଆଖ୍ୟା ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଫଳରେ ‘ଅମ୍ବିକା’ ଆଦିମାତା ଓ ‘ରୁଦ୍ର’ଙ୍କୁ ଆଦିପିତା ଭାବେ ପରିଚିତ କରି ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପତି-ପତ୍ନୀ ରୂପ ଏକ ସ୍ୱାଭାବିକ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ତାହା ହିଁ ପୌରାଣିକ ଯୁଗ ବେଳକୁ ପୁଷ୍ପିତ ଓ ଫଳିତ ହୋଇ ରୁଦ୍ରଙ୍କର କଳତ୍ର, ପୁତ୍ର, ଦାସଦାସୀ, ପରିଜନାଦି କଳ୍ପନା କରିବାରେ ସହାୟକ ହେଲା । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ଯଜୁର୍ବେଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଧୂସକାରୀ ବାଣ ଯାହାକି ‘ଶିବ’ ନାମରେ ନାମିତ ଥିଲା, ତାର ପ୍ରୟୋଗକର୍ତ୍ତା ଭାବେ ରୁଦ୍ରଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ‘ଶିବ’ ଆଖ୍ୟାରେ ଭୂଷିତ କରାଗଲା । କାରଣ ସେ ବାଣ ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ୱାରା ପିଣ୍ଡାଭି ନିର୍ମୂଳ କରି ସ୍ତୁତିକର୍ତ୍ତା ଯଜମାନର ‘ଶିବ’ ବା କଲ୍ୟାଣ ସାଧନ କରନ୍ତି । ଫଳରେ ପୌରାଣିକ ଯୁଗକୁ ସେ ‘ରୁଦ୍ର’ ଅପେକ୍ଷା ‘ଶିବ’ ନାମରେ ଅଧିକ ଖ୍ୟାତି ଲାଭ କଲେ । ମନେହୁଏ ‘ଧୂସ ବିଧାୟକ’ ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦକ ‘ଶିବ’ ଶବ୍ଦଟି ଅଧିକତର ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ ଥିଲା । ଏଣୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ଧର୍ମଧାରଣା ‘ରୁଦ୍ର’ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ନ ହୋଇ ‘ଶିବ’ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଏହିପରିଭାବେ ପୌରାଣିକ ଶିବ ଧାରଣାର ଅଙ୍କୁର ବୈଦିକ ‘ରୁଦ୍ର’ ମଧ୍ୟରେ ଲୁକ୍କାୟିତ ଥିଲା ବୋଲି ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

‘ଶିବ’ ଶବ୍ଦଟି ଯଜୁର୍ବେଦରେ ଯେପରି ରୁଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରଶଂସାସୂଚକ ବିଶେଷଣ ଭାବେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେବା ଦେଖୁ, ସେହିପରି ‘ତ୍ର୍ୟମ୍ବକ’ ଶବ୍ଦ । ଏହା ପ୍ରଥମେ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ଉପାଧି ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ଥିଲା ପରେ ରୁଦ୍ର ବା ଶିବଙ୍କର ତିନି ନେତ୍ର କଳ୍ପନା ସହିତ ‘ତ୍ର୍ୟମ୍ବକ’ର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ନିରୂପିତ ହୋଇ ଶେଷରେ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟାୟବାତୀ ଶବ୍ଦରେ ପରିଣତ ହେଲା । ଆଉ ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ— ‘ନୀଳଗ୍ରୀବ’, ଯାହା ଯଜୁର୍ବେଦରେ ରୁଦ୍ରଙ୍କର ବିଶେଷଣ ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୌରାଣିକ ଯୁଗରେ

ସମୁଦ୍ରମନ୍ଥନ କାଳୀନ ହଳାହଳ ପାନ ଆଖ୍ୟାୟିକାର ପ୍ରାଣବାଜ । ସେହିପରି ବୈଦିକ ଯୁଗରୁ, କେଶୀ-ମୁନିଙ୍କ ସହିତ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ସାହଚର୍ଯ୍ୟ ଧାରଣାରୁ ତାଙ୍କୁ ‘ଯୋଗୀଶ୍ଵର’ ରୂପେ କବ୍ଧନା କରାହେଲା । ଫଳରେ ରୁଦ୍ର ବିଶେଷଣରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ‘କୃତ୍ରିବାସାଃ’ ଶବ୍ଦ ‘ଚର୍ମାୟର-ପରିହିତ’ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରି ଏଥିରେ ଅଧିକ ସହାୟକ ହେଲା । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ପରବର୍ତ୍ତୀ କପର୍ଦ୍ଦୀ, କପାଳୀ, ଶୁଣାନବାସୀ ପ୍ରଭୃତି ପୌରାଣିକ ନାମ ପଛରେ ଏହି ବାଜ ହିଁ ନିହିତ ।

ଏଇଠି କିନ୍ତୁ ଆଉ ଗୋଟିଏ କଥା ଦେଖିବାର ଅଛି ତାହା ହେଲା ଶୈବ ଉପାସନାରେ ଲିଙ୍ଗଶକ୍ତିର କବ୍ଧନା । ଏହା କେବେ କିପରି କେଉଁଠୁ ଆସି ଶିବଙ୍କ ସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଲାଭ କରିଛି, ତାହାର କୌଣସି ସୂଚନା ମିଳେ ନାହିଁ । ଅନୁମାନ ହୁଏ, ଆଦିମ ଲୋକାୟତିକ ଧାରଣା ଯାହାକି ମାନବର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ପାଶବିକ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗୀଭାବେ ଜଡ଼ିତ, ସେ ମଧ୍ୟରେ ଏହାର ବାଜ ନିହିତ । ପ୍ରଥମେ ତାହା ଜନନ ପ୍ରକ୍ରିୟା

ବା ଜୀବ ସୃଷ୍ଟିର ଆଦିମତମ ଧାରଣା ରୂପେ କେଉଁ ଏକ ଅନାମଧେୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ ଥିଲା ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ମାର୍ଜିତ ରୂପ ଧାରଣ କରି ପିତାମାତାର ପ୍ରତୀକ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହେଲା । ବୋଧହୁଏ ‘ଅମ୍ବିକା’ ଆଦିମାତା ରୂପେ ପ୍ରତୀକ ଲିଙ୍ଗଶକ୍ତି ଧାରଣା ସହିତ ରୁଦ୍ର-ଅମ୍ବିକାଙ୍କର ଅଭେଦ କବ୍ଧନା କରାଗଲା । ତା’ପରେ ପୌରାଣିକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ ଦକ୍ଷଯଜ୍ଞ ଆଖ୍ୟାୟିକା ମାଧ୍ୟମରେ ଏହାର ଲୋକୋଚ୍ଚରତା ପ୍ରମାଣିତ କରାଗଲା । ଫଳରେ ‘ଶିବଃ ଶକ୍ତ୍ୟା ଯୁକ୍ତଃ’ ହୋଇପଡ଼ିଲେ ।

ଏଣୁ ଜଣାପଡ଼େ, ବୈଦିକ ଯୁଗୀୟ ରୁଦ୍ରଦେବତା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶୈବଧର୍ମର ପ୍ରତୀକ ‘ଶିବ’ରୂପେ ଉପାସିତ ହୋଇ ଆସୁଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଏହି ଉପାସନା ପଦ୍ଧତିରେ ଏକାଧିକ ଧର୍ମଧାରଣାର ଅନୁପ୍ରବେଶ ଘଟିଛି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ତଥାପି ମୂଳ ପ୍ରକୃତି ଅବିକୃତ ରହିଛି । ଏହାହିଁ ଶୈବଧର୍ମର ଜଟିବୃତ୍ତ । ଓଁ ନମଃ ଶିବାୟ ।

ଉତ୍ତର ଖୋଲୁ ଚିଠି

ସ୍ନେହର ସନ୍ତାନଗଣ,

ତୁମେ ଲେଖୁଛ, ମୋର ଆତ୍ମଜୀବନୀ କହିବାକୁ । ତା’ ହେଲେ ତ ଜନ୍ମରୁ ଆରମ୍ଭକରି ଆଜିଯାକେ ସବୁକଥା କହିବାକୁ ପଡ଼ିବ ମୋତେ । ସବୁଗୁଡ଼ା କଣ ମୋର ମନେ ଅଛି ? ଯେତେବେଳେ ଯାହାକିଛି ମନେଅଛି ଠିକେ ଠିକେ କହିଦେଉଛି— ଶୁଣିଯା ।

ମୁଁ କେବେ, କେଉଁଠି, କି ଅବସ୍ଥାରେ ଜନ୍ମ ହେଲି କହିପାରିବିନି । ଯାର ଜନ୍ମ କଥା ସିଏ କିମିତି ଜାଣିବ ଆଉ ଜଣକ ମୁହଁରୁ ନ ଶୁଣିଲେ । ମାତ୍ର ଶୁଣିଛି, କେଉଁଦିନ ମୋର ନାଁଦିଆ ହୋଇଥିଲା । ଭରତ ନାମରେ ଜଣେ ବୁଢ଼ା ବ୍ରାହ୍ମଣ— ଭାରି ନାଟ୍ୟକାର ଥିଲେ ସେ କୁଆଡ଼େ ଶୁଭଦିନ ଦେଖି ମୋର ନାଁ ଦେଇଥିଲେ ‘ଉତ୍ତର’ । ମୋ ସାଙ୍ଗରେ ଆହୁରି କେତେ ପିଲାଙ୍କର ବି ନାମାକରଣ ହୋଇଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେତେ ମରିହଜି ଗଲେଣି— କେତେ ଏବେବି ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଅସ୍ତିତ୍ବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତୁମେମାନେ ସନ୍ଦିହାନ । ମୁଁ କିନ୍ତୁ ବଞ୍ଚିଛି । ବଞ୍ଚିଛି ସିନା, ଏ ଦେହରେ ବହୁତ କିଛି ଦୁଃଖ— ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ସହିଛି, ମରି ମରି ଉଠିଛି । କେତେ ରକମର ଉପାୟ କରିଛି ଖାଲି ବଞ୍ଚିବି ବୋଲି । ଦିନେ କିଏ କହିଥିଲା ପରି ଲାଗୁଛି ମୋର ମା’ କୁଆଡ଼େ ଜଣେ ଶବରଣୀ ଓ ବାପ ଜଣେ ଦ୍ରାବିଡ଼ । ଜଣେ ଆର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ଆଶୀର୍ବାଦରେ ସେ ଦୁହିଁଙ୍କର ବାହା ହୁଏ । ଫଳରେ ମୋ ପରି ଜଣେ ଅଭାଗିନୀର ଜନ୍ମ । ଭୂମିଷ୍ଠ ହେଲାମାତ୍ରେ ବାପା ତାଙ୍କ ରାସ୍ତା ସେ ଦେଖିଲାରୁ ମା’ ବି ମୋତେ ଛାଡ଼ି ଅଲଗା ହୋଇଗଲା । ଫଳରେ ସେହି ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ଘରେ ମୁଁ ବଢ଼ି ଆସିଲି । ତାଙ୍କ ଘରେ ରହିଯିବାରୁ ମୋର ଚଳଣି ଗହାଣୀ, ପୋଷାକ, ପରିଚ୍ଛଦ ସବୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଘର ପରି ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଶେଷରେ, ତିନି ଋଷିବର୍ଷଠାରୁ ହିଁ ମୁଁ ଲାଜ-ସରମ ସବୁ ଶିଖିଗଲି । ଆଉ ବାହାରକୁ ଯିବା ଆସିବା କଲି ନାହିଁ । ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ରହି ମୋର ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ସତ୍ତା ହରାଇ ବସିଲି ।

କିଛିଦିନ ପରେ ଜଣେ ରାଜା ତା ନାଁ ଖାରବେଳ ନା କଣ— ମୋତେ ଖୋଜି ବାହାର କରିବାକୁ ଆପ୍ରାଣ ଚେଷ୍ଟା

ଚଳାଇଲା— ଧରି ରଖିବାକୁ । ମୁଁ ତ ବାଳୁତ ବୟସରେ ଥାଏ ସେଥିରେ ପୁଣି ବ୍ରାହ୍ମଣଘରେ । ମୋତେ ସେ ପାଆନ୍ତେ କୁଆଡୁ ? ସେତେବେଳେ କେହି ଚିହ୍ନିପାରନ୍ତିନି ମୋତେ । ସେ ବି ପାରିଲେନି । ତେଣୁ ସେ ‘ପାଲି’ ସମାଜରୁ ଜଣକୁ ଆଣି ବିଭାକରି ସିଂହାସନରେ ବସେଇଲେ । ମୁଁ ଲୁଚିଛପି ସବୁ ଦେଖୁଥାଏ— ସବୁ ଶୁଣୁଥାଏ । ଜମିତି ପାଞ୍ଚ ସାତବର୍ଷ ବିତିଗଲା । ମୋର ଦିହରେ ଟିକିଏ ଟିକିଏ ମାଉଁସ ଲାଗିବା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଋଷି ପିଲାଙ୍କ ପାଖରେ ଆଖିଦିଖାଣିଆ ହୋଇ ବାହାରି ପଡ଼ିଲି । କେତେଲୋକଙ୍କ ଆଖି ଯେ ମୋ ଉପରେ ପଡ଼ିଲା— ତାର ହିସାବ ନାହିଁ । କେତେ ଈର୍ଷା କଲେ, କେତେ ସ୍ନେହ ଦେଖେଇଲେ କେତେ ଆହା ବି କଲେ । ମୁଁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅନୁଗ୍ରହରୁ ଆସେ ଆସେ ବଢୁଥାଏ ।

ମଣିଷର ଦିନ ସମାନ ଯାଏନି । ଦିନେ କଣ ନା ବାବାଜୀ-ମାତାଜୀ ହୋଇ ଋଷି ଛ’ଜଣ ହେବେ— ଲଣ୍ଡାମୁଣ୍ଡ— କିଏ ଗେରୁଆ, କିଏ ଧଳାଲୁଗା କାଛାମାରି ଘୋଡ଼େଇ ହୋଇ ପିନ୍ଧିଥାନ୍ତି; ମୋ ସାଙ୍ଗରେ ଦେଖା ହେଲା । ସାମନା ସାମନି ପୁରୁଷ ଦିଶିଲେ ମୋ ମନରେ ତ ଆଗରୁ ଛନକା ପଶିଯାଏ— ସେଥିରେ ପୁଣି ଲଗାପଯା ନ ଥିବା ଲଣ୍ଡାମୁଣ୍ଡିଆ ବାବାଜୀ ! ଆଡ଼େଇ ହୋଇ ଝଲିଗଲା ବେଳକୁ ‘କାନ୍ଦୁପା’ ବୋଲି ଜଣେ କିଏ ଭେଣ୍ଟା କୁଆନ୍ ମୋତେ ଆଗୋଳି ପକେଇ ଏକାଥରେ ନିଜର କରିବାକୁ ବସିଲା । କେତେ କାକୁଡ଼ିମିନତି କରି କହିଲି— କିଏ ବା ଶୁଣନ୍ତା କାହିଁକି ପାଖର ଆଉ ଦି’ ଝରିଜଣା ବି ତାକୁ ଚିହ୍ନାଇ ଉତ୍ସୁକାଇ ମୋତେ ଭିଡ଼ିଧରି ଏକାବେଳେ ଗୋଟିଏ ନିର୍ଜନ ଜାଗାରେ ହାଜର । ସେଇଠି ଆହୁରି କେତେଜଣ ଟୋକି ଆଆନ୍ତି— ବୋଧେ ସାହିପଡ଼ିଶାର ହେବେ । ମୋତେ ସେଠାରେ ବିବସ୍ତ କରି ପାଖରେ ଥିବା ସନ୍ଧ୍ୟା ବର୍ଷର ଶାଢ଼ିଖଣ୍ଡେ ବଙ୍ଗାଳି ଫେସନରେ ଜବରଦସ୍ତି ପିନ୍ଧାଇଦେଲେ । ତା’ପରେ ଯା ଅତ୍ୟାଚାର-ଅନାଚର, କଥାରେ ବୁଝେଇ ହେବନି । ସବୁ ସହେ— କାହାକୁ କିଛି କହେନି । ତୁମ୍ଭ ଥାଏ । ଥରେ ତା’ ଭିତର ଜଣକୁ ପଚାରିଲି— ତୁମେ ଏମିତି ସବୁ ଭୁଆସୁଣୀ ଝିଅଙ୍କୁ ଧରି ପାପ ଅର୍ଜିବାରେ

କାହିଁକି ଲାଗିଛି ? ସେ ସେଠୁ କହିଲା— ଆରେ ଓଲି ଏ ପରା ମୁକ୍ତିର ଏକ ସହଜ ପଦ୍ମା ସହଜଯାନ । ଏ ପଦ୍ମାଟି ସ୍ୱୟଂ ଶାନ୍ତସିଂହଙ୍କ ପଦ୍ମାରୁ ଉଦ୍ଭୂତ, ଶୁଣିନା— ମହାରାଜା କନିଷ୍ଠଙ୍କ ରାଜୁତିବେଳେ ମହାବୋଧ ସମିତି ବା ସ୍ୱଦେଶୀ, ପରଦେଶୀ ବୌଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ସଭା ହୋଇଥିଲା, ସେଥିରେ ପଦ୍ମପାଣି ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଉପାସନାର ପରିପଦ୍ମା ଯେଉଁ ଦଳକ, ସେମାନେ ହେଲେ ମହାଯାନୀ— ଆର ଦଳକ ହାନଯାନୀ । ଆମେ ମହାଯାନ ଉପାସକ ଶୁଦ୍ଧ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଯୋଗୀ ଓ ଯୋଗିନୀ । ଆମେ ଘରମାଡ଼ ଓ ପରମାଡ଼ ଖାଇ ବ୍ୟସ୍ତ ବିବ୍ରତ ହୋଇପଡ଼ିଲୁ କିଛିଦିନ । ତା ପରେ ଆମେ ଆମର ଏକ ଯୁଗନନ୍ଦ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଉଦ୍ଭାବନ କଲୁ— ବାଳା ଉପାସନା, ଏ ହେଉଛି ମୁକ୍ତିର ସହଜପଦ୍ମା । ତୁ କଣ କହୁଛୁ ପାପ ବୋଲି ମୁଁ ଆଉ କିଛି ନ କହି ତୁନି ରହିଲି । ଏହିପରି ଦି'ବର୍ଷ ଖଣ୍ଡେ— ମୋ ଉପରେ ଯେଉଁ ଅତ୍ୟାଚାର— ତୁଣ୍ଡରେ ଧରି ହେବନି । ମୌନ ହୋଇ ସବୁ ସହିନେଲି ।

ସେତେବେଳକୁ ହର୍ଷବର୍ଦ୍ଧନ ମହାରାଜା ଆଉ ଜହଜଗତରେ ନ ଥାନ୍ତି । ଭାରତଖଣ୍ଡରେ ଝଲିଥାଏ ବିପ୍ଳବ ଓ “ଜୋର ଯା’ର ମୁଲକ ତାର”ର ରାଜତ୍ୱ । ରାଜପୁତାନା, ଝେଲ, ଚେର, ପାଣ୍ଡ୍ୟ, ଗୌଡ଼, ଉତ୍କଳ, କଳିଙ୍ଗ ସବୁଠି ଯୁଦ୍ଧ ନିଆଁ ଜଳୁଥାଏ । ପୁଣି ଲିଡି ପୁଣି ଜଳୁଥାଏ । ଯା’ ଘର ସଜାଡ଼ିବାରେ ସେ ବ୍ୟସ୍ତ; ମୋ ଗୁହାରି ଶୁଣିବ କିଏ ? ଯା’ହେଉ, ଦିନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ କୃପାରୁ ଏହି ବଙ୍ଗାଳୀ ଫେସନରୁ ତ୍ରାହି ପାଇଗଲି— ଚିରଦିନ ପାଇଁ ।

ଥରେ କଳିଙ୍ଗର ଜଣେ ସୁନାମଧନ୍ୟ ରାଜା— ବୋଧହୁଏ ବକ୍ରହସ୍ତ ହେବେ— ଦେଶ ଜୟକରି ଫେରିଥାନ୍ତି ନିଜ ଘରକୁ ସାଙ୍ଗରେ ମନ୍ତ୍ରୀ-ଅମାତ୍ୟ ଘେର । ଆନନ୍ଦର ଢେଉ ଝରିଆଡ଼େ ଉଛୁଳି ଉଠୁଥାଏ । ସେତିକିବେଳେ ମହାରାଜାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼ିଲା ମୋ ଉପରେ । ସେ ସମୟକୁ ମୁଁ ଚଉଦ ପୁରୀ ପନ୍ଦର ବରଷରେ ପାଦ ଦେଇଥାଏ । ଭାଗ୍ୟକୁ ବେଶ୍ ଡଉଲ ଚେହେରାଟିଏ ମୋର । ବଳି ଦେଲା ପରି ଅଙ୍ଗପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ— ଗଣ୍ଡ ଦୁଇଟି ଫୁଲିଫୁଲି ଫାଟି ପଡୁଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଉପରେ ମାଗଧୀ ଶାଢ଼ିର ଉପରାଣ । ରାଜା ଦେଖୁ ହାତଠାରି ଡାକିଲେ ପାଖକୁ । ଲାଜ ଲାଜ ହୋଇ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହେଲି, କେତେ ପ୍ରଶ୍ନ ପ୍ରସ୍ତର

ଲାଗିଥାନ୍ତି ସେ; ମୁଁ କିନ୍ତୁ ନିରୁତ୍ତର ଥାଏ । ପରିଶେଷରେ ମୋର ହାତ ଦୁଇଟା ଧରି ଉଠାଇନେଲେ ପାଲିକି ଉପରକୁ ଏବଂ କି ଗୋଟାଏ ଦେଉଳ ଭିତରକୁ ନେଇ— ହଁ, ବଡ଼ଦେଉଳ ତ— ପୂର୍ବର ଶାଢ଼ିଟା ବାହାର କରି ନୂଆ ଲୁଗାଟିଏ ପିନ୍ଧାଇ ଦେଲେ । ଶଙ୍ଖ ବାଜିଲା— ହୁଳହୁଳି, ମଙ୍ଗଳ ମହୁରି ଘନ ଘନ ଶୁଭିଲା । ତା’ପରେ ଜାଣିଲି— ମୁଁ ସେଦିନଠୁ ରାଜରାଣୀ ହେଲି— ସିଂହାସନରେ ବସିଲି । ସମ୍ଭବ, ତାହା ‘ଏଗାରଶ’ ଶତକାର କେଉଁ ପୁଣ୍ୟ ଦିବସଟିଏ, ଠିକ୍ ମନେ ନାହିଁ । ତା’ପରେ ପରେ ବି ଆହୁରି କେତେ ରାଜା ମହାରାଜା ମୋତେ ନେଇ ଦେଉଳ, ମଣ୍ଡପ, ପଥର, ଗୁହା ପ୍ରଭୃତିରେ ବସାଇ ମନ ଭୁଲାଇବାକୁ ଯତ୍ନ କରିଛନ୍ତି । ମୁଁ ବି ନିରାତଙ୍କରେ ବୁଲି ଆସିଛି । ହେଲେ ମୋ ଦେଶର ମା’ ଭଉଣୀଙ୍କ ପାଖରେ ମୁଁ ଯେତେ ନିକଟତର ହୋଇ ଆସିଥାଏ ସେତିକି ରାଜନବର କିମ୍ବା ପୁରୁଷ ମହଲରେ ନୁହେଁ ।

ହଁ, ଆଗରୁ କହିଛି, ଶବରଣୀ ଗର୍ଭରୁ ଦ୍ରାବିଡ଼ର ଔରସରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅନ୍ତରେ ପରିପୁଷ୍ଟ, ମୁଁ ଉଆସ ଭିତରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିବା ମୋ ପକ୍ଷରେ ଭାରି କଷ୍ଟ ହେଲା— ଅସମ୍ଭବ ହେଲା । ଏଣୁ ଦିନେ ରାତିରୁ ଉଠି ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶାସନ ଆଡ଼େ ବୁଲି ଆସିବି ଭାବି ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ବେଶରେ ବାହାରିଛି, ହଠାତ୍ ମାର୍କଣ୍ଡଦାସ ବୋଲି ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତ ହାବୁଡ଼େ ପଡ଼ିଗଲି । ପଣ୍ଡିତେ ମୋତେ ଦେଖୁ ନଛୋଡ଼ବନ୍ଦା— ଧରିନେଲେ ତାଙ୍କର ଯଶୋଦା— କୃଷ୍ଣଙ୍କ ନିକଟକୁ । କହିଲେ ସାଷ୍ଟାଙ୍ଗ ପ୍ରଣିପାତ କରିବାକୁ । ହଁ, ଭୁଲିଯାଇଛି କହିବାକୁ— ତା’ ଆଗରୁ ସେହି ଯେଉଁ ସହଜଯାନୀ ବାବାଜୀଙ୍କ କଥା କହିଥିଲି, ତାଙ୍କ ପଦ୍ମାକୁ ଛେଟି-ଛାଣି-ଚିପୁଡ଼ି ବାହାର କରାଯାଇଥିଲା ଗୋଟିଏ ରସ; ପ୍ରେମରସ, ପରକାୟା ରସ । ତାକୁ ଆଦରି ନେଇଥିଲେ କେନ୍ଦୁଲାର ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜୟଦେବ । ବହୁତ ଖୋଜ ନେଲେ ମୋର; କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଥାଏ ସେତେବେଳେ ରାଜବାଟୀ ଭିତରେ । ପାଟରାଣୀ ମୁଁ, ମୋତେ ସେ କାହିଁ ପାଆନ୍ତେ ଆଉ । ଏଣୁ ଜଣେ ସନାତନ ଆର୍ଯ୍ୟ ରମଣୀର ସାହାଯ୍ୟ ଲୋଡ଼ିଲେ ଏବଂ ତାକୁ ଧରି ମୋ ରାଜ୍ୟକୁ ଆଣି ସମସ୍ତଙ୍କ ଆଗରେ ସୁବେଶ କରି ଠିଆ କରେଇଲେ । ଝିଅଟି ଉଚ୍ଚ କୁଳର, ସୁନ୍ଦର, ସେଥିରେ ପୁଣି ଚମତ୍କାର ଭାବେ

ଶିଖାର କରାହୋଇଛି । ସବୁ ତ ଟଳିପଡ଼ିଲେ ତା' ଆଡ଼କୁ । ସେତିକିବେଳେ ହିଁ ଦେଖାହେଲା ଜଣେ ଗୋସେଇଁଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ, ତାଙ୍କ ନାଁ ନାରାୟଣ, ନା, ଅବଧୂତ, ନା, ଜମିତି କଣ ! କେନ୍ଦେରା ବଜାଇ ଝଲିଥାନ୍ତି ଆଗରେ, ପଛରେ ଧାଡ଼ି ବାନ୍ଧିଥାନ୍ତି ବସାଦାସ ହେରିକା, ସମସ୍ତେ ଏକ ଗୋଷାର । ଶିବାଏତ ଜବରଦସ୍ତ ନେଇ ମୋତେ ଦେଖାଇଲେ ହରଗୌରାଙ୍କି । ଯା' ହେଉ, ଭାରି ସନ୍ତୋଷ ଲାଗିଲା । ଧନ୍ୟ ମନେକଲି ନିଜକୁ । ତା' ପରେ ପରେ, କେଉଁଠି ଥିଲା ସିକେଶ୍ୱର ବୋଲି ଜଣେ ପାଇକ ପିଲା, ବଡ଼ ପଣ୍ଡିତ ନୁହେଁ ମ, ଧଇଲା ତ ଆଉ ଛାଡ଼ିଲା ନାହିଁ । ଅଠର ଖଣ୍ଡ ମହାଭାରତ ସରିବ, ମୋତେ ସେ ଛାଡ଼ିବ । ଷାଠିଏ ପଉଟି ଘିଅ ହେବ, ରାଧା ନାଚିବେ । ସେ କଣ ସହଜ । ତଥାପି ଭାରି ଶରଧା ଲାଗେ, ପଞ୍ଚୁପାଣ୍ଡବ ଭିତରେ ଭୀମ, ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନର ବାହାପିଆପଣ, କୃଷ୍ଣପୁଅଙ୍କର କନ୍ୟାହରଣ ବଡ଼ ମଜା ଲାଗୁଥାଏ । ଏମିତି ଅନେକଦିନ ବିତିଗଲା । ସେତେବେଳକୁ ମହାରାଜ କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବଙ୍କ ରାଜୁତି ।

ତା' ପୂର୍ବରୁ ବି କେତେଜଣ ମୋତେ ନେଇ କେତେବେଳେ ନାଦବିନ୍ଦୁ, କେତେବେଳେ ମହାଶୂନ୍ୟ, କେବେ କେବେ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ, ଆଉ କେବେ ରୁକ୍ମିଣୀକୃଷ୍ଣ ଏହିପରି ନାନାବିଧ ରୂପ ଦର୍ଶନ ନ କରାଇ ଛାଡ଼ି ନ ଥାନ୍ତି—ହେଲେ ତାଙ୍କର ନାଁଗୁଡ଼ା ମୋର ଠିକ୍ ମନେ ନାହିଁ । ତା' ପରେ ମୋର ସୌଭାଗ୍ୟକୁ କି ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟକୁ ଜୟଦେବ ପଢ଼ା ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣବୈଷ୍ଣବ ମୋ ଦେଶକୁ ଆସନ୍ତି । ତାଙ୍କ ନାଁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ, ସୁନ୍ଦର ରୂପଶ୍ରୀ, କଥାବାର୍ତ୍ତା ସରଳ, ହୃଦୟ ପବିତ୍ର । ତାଙ୍କ ମୋହନ ବେଶ୍ୱରେ ମୃଗଧୀ ହୋଇ ଦୌଡ଼ି ଆସିଲେ ଗୋପାବୃନ୍ଦ—ଉଛୁଳି ଉଠିଲା ପ୍ରେମଭକ୍ତି-ରାଧାଭାବ, କୃଷ୍ଣରସ, ତତ୍ତ୍ୱ ବୁଝି ବା ନ ବୁଝି ମାଛି ପୋକ ପଡ଼ିଲାପରି ଦୌଡ଼ି ଆସୁଥାନ୍ତି ବହୁଆଡୁ ମାଳାତିଳକ ଘେନିବାକୁ । ସେତିକିବେଳେ ମୋ ଭାଗ୍ୟକୁ ସାଙ୍ଗସାଥ ହୋଇ ଜନ୍ମିଥିଲେ ପାଞ୍ଚଟି—ମୋ ନାଁ ରଖିବାକୁ ଏବଂ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ନାଁ ରଖିବାକୁ । ସେମାନେ ମୋତେ ଧରି ଟାଣିନେଇ ଭର୍ତ୍ତି କଲେ ସେହି ଦଳରେ, ମନ୍ତ୍ରଦାକ୍ଷୀ ଦେଲେ । ନାହିଁ କରୁଥାଏ ମୁଁ; କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଦେଖିଲି ଏସବୁ ସେକାଳର ଲଣ୍ଡ-ଲାଣ୍ଡି ଦଳ

ନୁହନ୍ତି—ଏମାନଙ୍କର ଶିଖା ଅଛି—ଆପେ ଆପେ ଧରାଦେଲି । ପରେ ବୁଝିଲି ଏମାନେ ସବୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ସେବକ—ତାଙ୍କରି ସେବାରେ ନିଯୁକ୍ତ ତାଙ୍କରି ସାମ୍ୟ ଭାବନାରେ ଭାବିତ । ଏଣୁ ଆପରି କରିବାର କିଛି ନଥିଲା । ସେମାନେ ବି ଉଭୟ କୁଳର ମହତ ରଖି ମୋର ଉପଯୋଗ କଲେ, ମୁଁ ସୁଖୀ ହେଲି ଶାନ୍ତିରେ ରହିଲି । ପରେ ପରେ କିନ୍ତୁ କେତେଜଣ ମୋତେ ଏହିପରି ଭାବରେ ବ୍ୟବହାର କଲେ ଯାହା ରାଧା ବିନା ଅନ୍ୟ କେହି ସହିପାରିବନି । ସବୁବେଳେ କୁଞ୍ଜ, ଯମୁନା, ବିରହ, ମିଳନ, ରାହାସ ଏଇୟା । ବ୍ୟତିବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଲି ମୁଁ ସେ ବର୍ଷେ ଦି' ବର୍ଷ । ସେତେବେଳକୁ ଯୌବନରେ ମୋର ଅଙ୍ଗଲାବାଣ୍ୟ ଫାଟି ପଡୁଥାଏ । ଯିଏ ଦେଖିଲେ ହଠାତ୍ ଆଖି ଏଡ଼ାଇ ଝଲିଯିବାର ବାଟ ନ ଥାଏ; କିନ୍ତୁ ମୋ ଅବସ୍ଥା କହିଲେ ନ ସରେ—ଏମିତି ଝଲିଥାଏ ।

ସେତିକିବେଳେ ଜଣେ ଦକ୍ଷିଣୀ ରାଜାପୁଅ ଆଖିରେ ପଡ଼ିଗଲି; ତା' ନାଁ ଉପେନ୍ଦ୍ର । ଲୋକଟି ଯା'ହେଉ ଭଲ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବି ମହତ; କିନ୍ତୁ ଟିକିଏ ପୁରୁଣା ଜଙ୍ଗର । ମୋତେ ସେ ଏମାନଙ୍କ ପରକାୟା ପ୍ରେମ ଆଡୁ ଏତେ ଜୋର ଟାଣିନେଲା ଯେ, ଇଲୋ ମା—ଏବେ ଭାବିଲେ ବି ତର ମାଡ଼େ, ଛାତି ଥରେ, କି ବଳ ତାର ଶହେ ସିଂହର ଯିମିତି, ପାଖରେ ରଖି ମୋ ଦିହରେ ଏତେ ବନିବନିକା ଅଳଙ୍କାର ମଣ୍ଡି ଦେଇଗଲା ଯେ, ମୁଁ ସେସବୁ ବୋହିପାରିବା କଥା ଡେଶିକି ଥାଉ, ମରିବି କି ବଞ୍ଚିବି ଠିକ୍ କରିପାରିଲିନି । ରଜାପୁଅ, ସେ କି ଅପୂର୍ବ ତାକୁ ! ଭର୍ତ୍ତି କରିନେଲା—ଯାହା ତା ମନକୁ ସୁନ୍ଦର ଦିଶିଲା । ତା' ଦେଖାଶିଖାରେ ଆଖପାଖର ଲୋକେ ବି ମୋତେ ଯାହା କଲେ କ'ଣ କହିବି ଆଉ କେଉଁ କାଳେ ଏସବୁ ଦେଖିବି ବୋଲି । ପରିଶେଷରେ, କିନ୍ତୁ ଏଇୟା ହେଲା ମଣ୍ଡଣ ଭିତରେ ମୋର ଅସ୍ଥିତ୍ୱ ଲୁଚିଯିବାକୁ ବସିଲା । ମୁଁ କାହାରିକି ଆଉ ଦେଖାଗଲିନି । ଯାହାହେଉ ଭାଗ୍ୟକୁ ତା' ପରବର୍ଷ ଏକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତ ମୋ ପ୍ରତି ବିକଳ ହୋଇ ସେହି ଅଳଙ୍କାରଗୁଡ଼ିକୁ ବାଛି ବାଛି ବାହାର କରିବାର ପ୍ରୟାସ କଲେ । ତାଙ୍କ ନାଁ କଣ ଜାଣ—? କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବ ରଥ । କିନ୍ତୁ ହେବ କଣ ?—ମୋତେ ଥରକ ବିନା ଆଉ କେବେ ନେଇଁ କୋଉ ଠାକୁରଙ୍କ ଠେଇ ମୁଣ୍ଡିଆଟିଏ ମରେଇ ନାହାନ୍ତି ।

ସବୁବେଳେ ରାଜାଙ୍କ ଆଗରେ ଠିଆ କରେଇ ମୋତେ ଖେଳନା ପରି କରନ୍ତି । ହେଲେ ମୁଁ କିଛି କହୁ ନ ଥାଏ । କାରଣ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଘରେ ବଢ଼ି ଆସୁଥିବାରୁ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ପାଖରେ ମୁଁ ଆଉ ଅବାଧ ହୋଇପାରେନି; କିନ୍ତୁ ବିରକ୍ତ ଲାଗୁଥାଏ ।

ତା'ର କିଛି ଦିନ ପରେ— କଣ କହିବି ତୁମକୁ, ମୁଁ ସେତେବେଳକୁ ଯୌବନ ମଧ୍ୟ । ସୁସ୍ଥ-ସବଳ । ଦୁଇ ତିନିଟି ସନ୍ତାନର ବି ମା' ହେଲିଣି । ଖଣ୍ଡେ ଦୂରରୁ ତେଜ ଉକୁଟି ପଡୁଥାଏ, ଦେଖିଲେ ଆଖି ଝଲସି ଯାଏ । ତଥାପି କେତେକଣ ଦେଖି ନ ଦେଖିଲାର ଅନ୍ଧ— ଏ ପଡ଼ିଶା ଘରର, ଡିଣ୍ଡିମ ବଜେଇ ଦେଲେ “ମୁଁ ମରିଗଲି । ମୋର ଅସ୍ତିତ୍ବ ନାହିଁ, ମୋର ବାପ-ମାଁ କେହି ନାହାନ୍ତି, ମୋର ଘର ସଂସାର ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ, ମୁଁ କୁଆଡ଼େ କଲିକତା ଆଉ ପଲେଇ ଆସିଥିଲି” । ଡିଣ୍ଡିମ ତ ବାଜିଲା । ତା' ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କୋଳାହଳ ବି ହେଲା । ଶୋଇବା ପିଲାଏ ମୋର ଚମକି ପଡ଼ିଲେ, ନିଦରୁ ଉଠି ଆଖି ମଲିମଲି ଝରିଲା ବେଳକୁ ଆଗରେ ଏତେ ବଡ଼ ପ୍ରଶ୍ନ ଚିହ୍ନଟିଏ, ‘କଣ ମା ନାହିଁ ଆମର?’ ଦେଖୁ ଦେଖୁ ତରବର ହୋଇ ସିନ୍ଧେଶ୍ବର, ବଳରାମ, ଜଗନ୍ନାଥ, ଅରୁଣ, ଦୀନକୃଷ୍ଣ, ଉପେନ୍ଦ୍ର, ଅଭିମନ୍ୟୁ, ଭୀମା, ଭକ୍ତଚରଣ, ବ୍ରଜନାଥ, କୃଷ୍ଣସିଂହ, ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ, କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ହେରିକା ଭିଡ଼ାଭିଡ଼ି ହୋଇ ତେଇ ପଡ଼ିଲେ ଆକାଶରୁ । ଲାଗିଲା ସଂଘର୍ଷ— ହେଲା ସମାଧାନ । ଭାଗ୍ୟକୁ ଏ ଘଡ଼ିସନ୍ଧି ସମୟରେ ଚାରିଜଣ ସିଂହଛୁଆ ପଞ୍ଚାମାରି ବୁଲୁଥାନ୍ତି ମୋ ରାଜ୍ୟରେ, ରାଧାନାଥ-ଫକୀରମୋହନ-ଗଙ୍ଗାଧର-ମଧୁସୂଦନ । ସେମାନେ ଦେଖିଲେ, ଅଳଙ୍କାର ପିନ୍ଧି ଘୋଡ଼ି ହେବା ଅପରାଧରେ ଅସ୍ତିତ୍ବ ଲୋପ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ମୋର । ଏଣୁ ନିରଳଙ୍କାର ଭାବେ ମୋତେ ରଖିବା ହିଁ ଭଲ ଭାବି, କ୍ଷମତା ଖଟେଇଲେ ଚାରିଜଣଯାକ ଚାରିଦିଗରୁ । ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ମୁଁ ନିରାଭରଣା ହେଲି । ଏତିକିବେଳେ ମୋ ରାଜ୍ୟରେ ପଡ଼ିଲା ମରୁଡ଼ି । ମରୁଡ଼ି, ମଡ଼କ-ବନ୍ୟା-ଧୋଇ ନେଇଗଲା ଗାଁ-ଗଣ୍ଡା, ଦେଶ-ରାଜଜ । ଲୋକେ ଭୋକରେ ଛଟପଟ ହେଲେ, ମଲେ ବହୁତ, ହା ହତାଶ ଖେଳିଗଲା ଚାରିଆଡ଼େ ।

ସେ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳ ଛୁରିଅନା କୁଞ୍ଜରୁ ଜଣେ ଦାଡ଼ିବାଲା ଆଉ କେତୋଟି ଦାଡ଼ି ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା ଓ କହିଲା ମୋତେ, “ରାଜା, ଏଥର ଦେଶର ସେବା କରିବୁ, ଜାତିର ଚେତନା ଆଣିବୁ, ଆମ ସାଥରେ ରହିବୁ, ଛୁରିଅନା କୁଞ୍ଜରେ ।” ତା' କଥା ଶୁଣି ମୋ ପାଟିରୁ ଆଉ କଥା ପଇଟିଲା ନାହିଁ । ହଁ କଲି ରହିଲି; କିନ୍ତୁ ଅଳ୍ପଦିନ ପରେ ମୋ ରହିବା କୁଡ଼ିଆଟି ଭାଙ୍ଗିଗଲା । ଫେର ମୋତେ ଡକରା ଆସିଲା ଅନ୍ୟଠୁ । ଚାଲିଗଲି ।

ଯାଇ ଦେଖିଲି, ଏମାନେ ସବୁ ଟୋକାଳିଆ । କାହାରି ଦାଡ଼ି ଉଠିନି ତ, କିଏ ଅଭିଆଡ଼ା, କିଏ କଲିକତାରୁ ଫେରିଥାଏ । ମୋତେ ଦେଖିଲା ମାତ୍ରେ ଭିଡ଼ି ଧରି, କେତେକଣ ବଳପୂର୍ବକ ଝାନ, ପତଳା ଓଦା ଶାଢ଼ି ଖଣ୍ଡେ ମୋ ଦିହରେ ଗୁଡ଼େଇ ପଦାକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ, ଆଉ କେତେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟକା ବିଳାପିପୋଷାକ ବେଡ଼େଇ ନାଟିବାକୁ କହିଲେ ।

ଆଉ କେତେକଣ କଲିକତାର ଶସ୍ତ୍ରା ମାର୍କେଟରୁ ଆଣିଥିବା ପେଟଦେଖା ବ୍ଲାଉଜ ଖଣ୍ଡେ ଝୁଲେଇ ବିଚରାସ୍ତ୍ରରେ ଛାଡ଼ିଦେଲେ । ଯେଉଁ ଜଣେ କି ଦି'ଜଣ ମୋତେ ଦେଖି ଆହା ବିକଳ କରିବା ଚେଷ୍ଟାରେ ଥିଲେ, ତାଙ୍କୁ ସେତେବେଳେ କେହି ବୁଝିଲେନି, କେହି ପଚାରିଲେନି; କିନ୍ତୁ ଫଳ ହେଲା କଣ ଜାଣ ? ପରିଶେଷରେ ସେମାନଙ୍କୁ ହିଁ ଉଦ୍‌ଭ୍ରାନ୍ତ ଯୌବନ ଓ ଅପରିପକ୍ତତାର କୁପରିଣାମ ଭୋଗିବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ଜାତି ଗଲା ପେଟ ପୁରିଲା ନାହିଁ । ଫେସନ୍ ଦେଖାଇ ବିଭୂଷଣା କରୁ କରୁ ମୁଁ ଶେଷରେ ବିବସନା ହେବାକୁ ବସିଲି । କଣ କରିବି, କିଛି ସ୍ଥିର କରିପାରୁନି ।

ଏତିକିବେଳେ ତୁମ ଭିତରୁ କେହି ଜଣେ ବାହାରି କିଛି ଗୋଟିଏ ରାସ୍ତା ଦେଖେଇ ଦେଲେ ଉପକୃତ ହୁଅନ୍ତି । ପୁଣି ସୁସ୍ଥ-ସୁନ୍ଦର ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । କଣ କହୁଛ ତୁମେ ? କଥା ରଖିବଟି ? ଇତି

ତୁମର ଅଭାଗିନୀ ମା'
'ଉଡ଼ଜା'

ରାମାୟଣ ଏକ ସାଂସ୍କୃତିକ ଅଧ୍ୟୟନ

ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ସାହିତ୍ୟିକ ରଚନାଭଙ୍ଗୀ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯାହା ହୋଇଥାଉ ପଛେ, ଏହା ସେକାଳର ଆରୁର ବ୍ୟବହାର ଓ ସାମାଜିକ ଚଳଣି ପ୍ରଭୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଶେଷ ଆଲୋକପାତ କରେ । ସେ ଯୁଗର ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ବିଷୟରେ ସେଥିରୁ ଯାହା ମିଳେ, ତାହା ଆମ ପକ୍ଷରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉପାଦେୟ । ପୁଣି ମଧ୍ୟ, ଏ ‘ମହାକାବ୍ୟ’ ଅପେକ୍ଷା ‘ଇତିହାସ’ ବୋଲି ହିଁ ଅଧିକ ପରିଚିତ । ଏଣୁ ଏହାର କଥାବସ୍ତୁ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ବହୁ ସାଂସ୍କୃତିକ ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଇପାରେ ।

ରାମାୟଣ କଥାବସ୍ତୁ ସର୍ବଜନ ବିଦିତ । ଏଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ କୋଶଳ (ଉତ୍ତର କୋଶଳ) ଆର୍ଯ୍ୟସ୍ଥାନ ଅନ୍ତର୍ବର୍ତ୍ତୀ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ରାଜ୍ୟ । ଏଥିରେ ଆର୍ଯ୍ୟପନ୍ଥୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଥିଲା । ରାଜ୍ୟର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ରାଜା ଦଶରଥ (ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ) ରାଜକନ୍ୟା କୌଶଲ୍ୟାଙ୍କର ପାଣିଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ ସେତେବେଳକୁ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା । ସେଥିରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ଆଧିପତ୍ୟ କିମ୍ବା ସମ୍ମାନ ନ ଥିଲା । ଏହି କାରଣରୁ ସେଠାରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ନିଷିଦ୍ଧ ବୋଲି ବାଦସନେୟୀ ସଂହିତା ଓ ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ଲେଖାଅଛି; କିନ୍ତୁ ରାମାୟଣ ବେଳକୁ ଦେଖୁ, ଜଣେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ଆର୍ଯ୍ୟରାଜା ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଦେଶୀୟ ରାଜକନ୍ୟାଙ୍କ ପାଣିଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ସେ ପୁଣି ପଟ୍ଟମହିଷୀ । ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଦଶରଥଙ୍କ ବେଳକୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟୋତ୍ତର ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ବୈବାହିକ ପ୍ରଥା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇସାରିଥିଲା । ପୂର୍ବର ସେହି ସମ୍ପ୍ରାନ୍ତାଭିମାନ ଆଉ ନ ଥିଲା । ଏତିକିରେ ଏ କଥା ରଖି ତେଣେ କୈକେୟୀଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧେ ଟିକିଏ ବିଚାର କରାଯାଉ । ସେ ହେଉଛନ୍ତି କେକୟ ରାଜକୁମାର ଯୁଧାଜିତଙ୍କ ଭଉଣୀ । କେକୟ ହିମାଳୟ ପାଦଦେଶସ୍ଥ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ରାଜ୍ୟ, ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ଭିତରେ । ଏଣୁ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତୀୟ କନ୍ୟା କୈକେୟୀଙ୍କ ପ୍ରତିପତ୍ତି ସର୍ବାଧିକ ଏହା ନିଶ୍ଚିତ; କିନ୍ତୁ ସେ ରାଜାଙ୍କର ଦ୍ଵିତୀୟା ରାଣୀ । ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଭରତ ରାଜା ହେବାର ସମ୍ଭାବନା ବହୁତ କମ୍, ଏଣେ ନ୍ୟାୟଦୃଷ୍ଟିରେ ରାମ ହେଉଛନ୍ତି ରାଜସିଂହାସନର ଭାବ୍ୟ

ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ । ନ୍ୟାୟପରାୟଣ ଦଶରଥ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ରଙ୍କୁ ଅଭିଷିକ୍ତ କରିବାର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ଦେଖି ତତୁରା କୈକେୟୀ ସ୍ଵାମୀଙ୍କ ମନରେ ପରମ୍ପରାଗତ ଗୋଷ୍ଠୀମର୍ଯ୍ୟାଦା ରୂପ ବିଷକାଟ ପ୍ରବେଶ କରାନ୍ତି । ଆର୍ଯ୍ୟଜନନୀର ପୁତ୍ର ଭରତଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ଅନାର୍ଯ୍ୟମାତୃକ ରାମଙ୍କୁ ରାଜ୍ୟର ରାଜା କରିବାକୁ ମନା କରନ୍ତି । ଏଥିରେ ବୃଦ୍ଧରାଜାଙ୍କ ମନ ବିଚଳିତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସ୍ଥିର କରି ନପାରି କୁଳପୁରୋହିତ ବଶିଷ୍ଠଙ୍କ ପରାମର୍ଶ ଲୋଡ଼ିଲେ । ଯାହା ହେବା କଥା ସେଇଯା ହେଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ପୁରୋହିତଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ରାମଙ୍କୁ ରାଜ୍ୟରୁ ନିର୍ବାଚିତ କରାଗଲା । ଅବଶ୍ୟ ଆଦିକବି ଚମତ୍କାର କଞ୍ଚନାବଳରେ ଭିନ୍ନ ଭାବେ ଏହାର ସମାଧାନ କରିଛନ୍ତି, ତଥାପି ବୀଜ ରହିଛି । ଏଣୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଯଦିତ ଭଉଣ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ସାମାଜିକ ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା, ତଥାପି ପୂର୍ବଯୁଗର ଘୃଣ୍ୟ ବାତାବରଣ ପରସ୍ପର ହୃଦୟରୁ ଏକାବେଳକେ ମୁଲପୋଛ ହୋଇ ନ ଥିଲା ।

ରାମଙ୍କ ବିବାହରେ ବି ସେଇ କଥା । ଅନାର୍ଯ୍ୟବହୁଳ ବିଦେହ ରାଜ୍ୟର ରାଜକନ୍ୟା ସୀତା, ଶୁଦ୍ଧ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତର ରାଜକୁମାର ରାମ । ବଶିଷ୍ଠ ଓ ବିଶ୍ଵାମିତ୍ରଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ସଙ୍କେତ । ଜଣେ ସର୍ବମୋଧବାଦୀ, ଆଉ ଜଣେ ସର୍ବଜୀବଦୟାପର; କିନ୍ତୁ ଦେଖିବାର କଥା, ରାମାୟଣ ଯୁଗରେ ଉଭୟେ ଉଭୟ ରାଜ୍ୟ ଭିତରକୁ ନିଃସଙ୍କୋଚରେ ଗତାଗତ କରୁଥିଲେ । ଆହୁରି ଦେଖିବାର କଥା, ଅହିଂସାଧର୍ମୀ ଯାଗବିରୋଧୀ ବିଶ୍ଵାମିତ୍ରଙ୍କ ସହିତ ସର୍ବଯାଜୀ ବଶିଷ୍ଠ ଶିଷ୍ୟ ରାମଙ୍କ ଅସୁରବଧ ଅଭିଯାନ । ବୋଧହୁଏ ଏତେବେଳକୁ ଯଜ୍ଞାଦି କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡ ଆର୍ଯ୍ୟୋତ୍ତର ଜାତିର ସୁଦ୍ଧା କୃତକର୍ମରେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଏହି ହେତୁରୁ ଯାଗଯଜ୍ଞ ବିରୋଧୀ ଶିବୋପାସକ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଅସୁରଙ୍କଦ୍ଵାରା ଯଜ୍ଞଧର୍ମୀ ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନେ ବି ଅତ୍ୟାଚାରିତ ହେଉଥିଲେ । ଫଳରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ସମଧର୍ମୀ ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପାଇଁ ବିଧର୍ମୀ ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ବିପକ୍ଷରେ ଅସ୍ତ୍ରଧାରଣ କରିଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାଧରବଂଶୀ ରକ୍ଷଭ-

ଲାଞ୍ଚନା ବା ବୃଷଭବାହନ ଉପାସକ ରାବଣଦ୍ୱାରା
ମରୁତରଜାଙ୍କ ଯଜ୍ଞଧ୍ୱଂସରେ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ନିହିତ ।

ତା’ପରେ ଭୈରବୋପାସକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରଶୁରାମଙ୍କ
ଅବତାରଣା ଆହୁରି ବିଚିତ୍ର । ପରଶୁରାମଙ୍କ ପୂର୍ବ ପରମ୍ପରା
ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମାଲୋଚକମାନେ କହନ୍ତି— ଜହ୍ନକୁଳଜାତ
ଗାଧୁଙ୍କର ଝିଅ ସରସ୍ୱତୀ ସହିତ ରୁଚିକ ରକ୍ଷିଙ୍କର ପରିଣୟ
ସମ୍ପାଦନ ହେଲା ପରେ ଏ ଦୁହିଁଙ୍କଠାରୁ ଜମଦଗ୍ନିଙ୍କର ଜନ୍ମ
ହୁଏ । ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର ହେଉଛନ୍ତି ଗାଧୁଙ୍କର ପୁତ୍ର; ଜମଦଗ୍ନିଙ୍କର
ପୁତ୍ର ପରଶୁରାମ । ଏ ଜଣେ ଦୁର୍ବିଷ୍ଣ ଭୃଗୁବଂଶୀ ବୀର ।
ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧର ଋଷି କିମ୍ବା ପାଞ୍ଚଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବେ ପରଶୁରାମ
ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି କେ.ଏମ୍. ମୁନ୍‌ସାଙ୍କର ମତ ।
ଜମଦଗ୍ନିଙ୍କ ସମୟରେ ହିଁ ରଗବେଦକାଳ ଶେଷ ହୋଇ
ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଯୁଗର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ସେତେବେଳକୁ
‘ଆର୍ଯ୍ୟ’ମାନେ ‘ଜାତି’ରୂପେ ପରିଚିତ ନ ହୋଇ ପ୍ରଜାରୂପେ
ପରିଚିତ ଥିଲେ । ସେ ଯାହାହେଉ ପରଶୁରାମ ଯେପରି ରାଜର୍ଷି
ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଙ୍କ ଭୟପ୍ରଦାତା ସେହିପରି ମହର୍ଷି ବଶିଷ୍ଠଙ୍କର ଶତ୍ରୁ;
ଏକଦିଗେ ସେ ଜଣେ ନିଷ୍ଠାପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ, ଅପର ଦିଗରେ
ଏକବିଂଶବାର କ୍ଷତ୍ରିୟସକଳନ କରି ତାଙ୍କ ରକ୍ତରେ ପିତୃତପ୍ତଣ
କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଏତେବେଳକୁ ଆର୍ଯ୍ୟ-
ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଯୁଦ୍ଧକାଳୀନ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଶୈବଧର୍ମ ବହୁସ୍ଥଳରେ
ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମପରି ଏକ ବିଧିବଦ୍ଧ ମତବାଦରେ ପରିଣତ
ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ଏହାବୋଲି ଅତୀତ ସୈନ୍ଦବଯୁଗର ପୂର୍ଣ୍ଣ
ଅହିଂସାବାଦ କିମ୍ବା ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଯୁଗର ବିଷ୍ଣୁବାଦର ପ୍ରସାର ନ
ଥିଲା ନୁହେଁ; ମାତ୍ର ଏକଦିଗରେ ଅହିଂସାବାଦର କ୍ରମଶଃ
କ୍ଷୟପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲାବେଳେ ଅନ୍ୟଦିଗରେ ବୈଦିକ
ଶାଖା-ଉତ୍ପନ୍ନ ବିଷ୍ଣୁଧର୍ମପରି ଶୈବ ବା ଭୈରବ ଧର୍ମ ଧୀରେ
ଧୀରେ ବିସ୍ତାରଲାଭ କରୁଥିଲା । ଏହି ମତରେ ବହୁ ଅସୁରଧର୍ମୀ
ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇପଡ଼ି ଥିଲେ ଏବଂ ଆହାର
ବ୍ୟବହାରାଦିରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବିଧିନିଷେଧ ମାନୁ ନ
ଥିଲେ । ମାତ୍ର ଆଉ କେତେକ ସେହି ଧର୍ମରେ ରହି ମଧ୍ୟ
ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିରାମିଷାଶୀ ଥିଲେ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଦ୍ରାବିଡ଼ୀ ବା ତାମିଲ
ଭାଷାରେ ‘ଶୈବ’ର ଅର୍ଥ ‘ଶାଞ୍ଜି ନିରାମିଷାଶୀ ।’

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବା ଶ୍ରୀରାମଙ୍କ ବନବାସ କଥା ।
ଏଠାରେ ‘ଗୃହ’ ଶବ୍ଦର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ରାମ, ସୀତା
ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସରଯୁ ପାର ହୋଇ ବଣରେ ପଶିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ
ଶୃଙ୍ଗବେର ପୁରଠାରେ ଗୃହ ଶବ୍ଦର ସହିତ ଭେଟ ହୁଏ ।
ଶବ୍ଦର ପବିତ୍ରମ୍ଭବ ଆର୍ଯ୍ୟଶ୍ରେଣୀର ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ
ରାଜକୁମାରଙ୍କୁ ସ୍ୱସ୍ଥାନରେ ‘ମସ୍ୟ-ମାଂସ-ମଧୁ’ଦ୍ୱାରା
ଯଥାବିଧି ଆତିଥ୍ୟ କରିବାରେ ହେଲା କରିନାହିଁ । ସେ କହିଛି—

“ଯଥାଯୋଧା ତଥେଦଂ ତେ ରାମ କିଂ କରବାଣା ତେ,..

ବନ୍ଧଂ ପ୍ରେଷ୍ୟା ଭବାନ୍ ଭର୍ତ୍ତା ସାଧୁ ରାଜ୍ୟଂ ପ୍ରସାଧୁ ନଃ ।

ଭକ୍ଷ୍ୟଂ ଭୋଜ୍ୟଂ ଚ ପେୟଂ ଚ ଲୋହ୍ୟଂ ଚୈତଦ୍‌ପଶ୍ଚିତମ୍ ॥”

ଅର୍ଥାତ୍ ‘ହେ ରାମ, ତୁମର ଅଯୋଧ୍ୟା ଯେମିତି ଏ ସ୍ଥାନ
ସେମିତି ବୋଲି ଭାବନା କର । ଏବେ କହ, ତୁମର ମୁଁ କଣ
କରିବି । ଆମେ ଭୃତ୍ୟ, ଆପଣ ପ୍ରଭୁ ଅଟନ୍ତି । ତୁମେ ଆମର
ରାଜା ହୋଇ ଆମକୁ ଶାସନ କର, ତୁମ ସକାଶେ ଭକ୍ଷ୍ୟ,
ଭୋଜ୍ୟ, ଲୋହ୍ୟ, ପେୟ ସବୁର ମୁଁ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କରିଛି ।’
ଏ କଥାରେ ଶବ୍ଦର ଉଦାରତା ଅଲୋକ ସାମାନ୍ୟ । ସେ
ରାଜକୁମାରଙ୍କୁ ଯୋଗ୍ୟ ହେଲା ଭଳି ନିଜର ସିଂହାସନକୁ
ଅକାତରେ ଦାନ କରିବାକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଛି । ନିଜେ ରାଜା
ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ଅତିଥିର ପ୍ରଜା ହେବାକୁ କୁଣ୍ଡା କରିନାହିଁ । ଏହାତ
ଶବ୍ଦର ସ୍ୱଧର୍ମ— ଭାରତୀୟ ଧର୍ମ । ଫଳରେ ରାମଙ୍କ ଭଳି
ଜଣେ ଯୋଗଜନ୍ମା ମହାପୁରୁଷ ମଧ୍ୟ ସଂତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ତା’
ସହିତ ସ୍ୱଇଚ୍ଛାରେ ମିତ୍ରତା ସ୍ଥାପନ କରିପକାଇଛନ୍ତି ।
ବୋଧହୁଏ ସେତେବେଳକୁ ଶବ୍ଦରଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ
ଅତିଥିସକାର, ପୂଜ୍ୟପୂଜା ପ୍ରଭୃତି ସଦ୍‌ଗୁଣରାଜି ପୂର୍ଣ୍ଣବିକାଶ
ଲାଭ କରିସାରିଥିଲା ।

ତା’ପରେ ‘ଚିରକୃଷ୍ଣାଜି ନାମର’ ଶବ୍ଦରଶୀର
ଅବତାରଣା ଆହୁରି କୌତୁକାବହ । ପମ୍ପା ସରସ୍ୱାରରେ ତାର
ବାସ । ଜାତିରେ ଶବ୍ଦରଣା ସେ, ତଥାପି ‘ଶ୍ରମଣା’ ‘ତାପସୀ’
ବୋଲି ସେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ତାକୁ ‘ସିଦ୍ଧା’ ବୋଲି ବି କୁହାଯାଇଛି ।

“ତୌ ଦୃଷ୍ଟାଦ୍‌ ତଦା ସିଦ୍ଧା ସମଂ ଝଥ କୃତାଞ୍ଜଳିଃ

ପାଦୌ ଜଗ୍ରାହ ରାମସ୍ୟ.....”

ତା'ପରେ— “ତାମ୍ରବାଚ ତଦା ରମଃ ଶ୍ରମଣୀଂ
ଧର୍ମସଂସ୍ଥିତାମ୍ ।” ବୋଧହୁଏ ସେତେବେଳକୁ ଇତର
ଗୋଷ୍ଠୀର ଜୈନଧର୍ମ ଶବ୍ଦର ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ପ୍ରସାର
ଲାଭ କରିସାରିଥିଲା । ଆବଳ-ବୃଷ-ବନିତା ବହୁସଂଖ୍ୟାରେ
ସେଥିରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇ ତାର କର୍ମମାର୍ଗ ଗ୍ରହଣ
କରିସାରିଥିଲେ । ଏଠାରେ ‘ଶ୍ରମଣୀ’ ଅର୍ଥ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସିନୀ
ନୁହେଁ— ଜୈନତାପସୀ । ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କୁ କେଉଁଠି ହେଲେ
‘ତପସୀ’ ବା ‘ଜଟିଳ’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ନାହିଁ । ସେମାନେ
ଲକ୍ଷ୍ମୀ କିମ୍ବା ଲାକ୍ଷ୍ମୀ । ଏଠାରେ କିନ୍ତୁ ଶବ୍ଦର ଶକ୍ତି, ଜଟିଳା,
ତାପସୀ, ସିଦ୍ଧା । ଏଇଠି ଟିକିଏ ସୂତେଇ ଦେବା ଦରକାର—
ରାମାୟଣରେ ଏହି ‘ଶ୍ରମଣୀ’ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖି
ଯେଉଁମାନେ ରାମାୟଣକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପର ଲେଖା ବୋଲି
କହନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ଯୁକ୍ତିରେ ଆଦୌ ବଳିଷ୍ଠତା ନାହିଁ ।
କାରଣ, ପାଣିନିଙ୍କ ସପାଦ ସପ୍ତାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ‘ଶ୍ରମଣୀ’
ଶବ୍ଦ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ କିନ୍ତୁ ପାଣିନି ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ
ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଏହା ସର୍ବସମ୍ମତ । ଏଣୁ ରାମାୟଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ‘ଶ୍ରମଣୀ’
ଶବ୍ଦ ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁ ବାଚକ ନୁହେଁ ଏହା ଦୈନନ୍ଦିନୀ ବାଚୀ ।
ଏଣୁ ଶବ୍ଦର ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଜୈନଦୀକ୍ଷା ପ୍ରବେଶ କରିଥିବାରେ
ସନ୍ଦେହ କରିବାର କିଛିନାହିଁ ।

ଏଠାରେ ଆଉ ଟିକିଏ କଥାର ସୂଚନା ଦେବା
ଆବଶ୍ୟକ ମନେହୁଏ । ରାମାୟଣ ଯୁଗରେ ଆର୍ଯ୍ୟସ୍ଥାନର
ଅସ୍ଥାୟୀ ଜାତିବିଭାଗ ସ୍ଥାୟୀ ଜାତିଭେଦ ପ୍ରଥାରେ ପରିଣତ
ହୋଇ ଆସୁଥିଲା ପରି ଜଣାପଡ଼େ । ବ୍ରହ୍ମ, କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୈଶ୍ୟ,
ଶୂଦ୍ର ଋରୋଚିଯାକ ଜାତିର ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳୁ ନ ଥିଲେ
ସୁଦ୍ଧା ବୈଶ୍ୟ ବିନା ଆଉ ତିନୋଟି ଶ୍ରେଣୀ ଅବଶ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି
ହୋଇଥିଲା । ଜଣେ ଶାସ୍ତ୍ର ନିର୍ମାତା, ଜଣେ ଶାସକ ଓ ଅନ୍ୟ
ଜଣେ ଶାସିତ । ଏପରି ତିନୋଟି, ତା’ଛଡ଼ା ଶାସକ ସହିତ
ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଥଚ ଶାସିତ ଶ୍ରେଣୀଠାରୁ ମହତ୍ତର ଏକ ଶ୍ରେଣୀ
ଯେ ସମାଜ ଚଳଣିରେ ନିତାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ
ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖିତ ଋରିଶ୍ରେଣୀ ରଗ୍‌ବେଦର
ଶେଷମଣ୍ଡଳ ରଚନା ବେଳକୁ ସୃଷ୍ଟ ହୋଇସାରିଥିଲା ସତ,
ମାତ୍ର ତାହା ବୃତ୍ତିଭେଦରେ ଘଟିଥିଲା କିନ୍ତୁ ରାମାୟଣ ଯୁଗ
ବେଳକୁ ତାହା ଜନ୍ମ ବା ଜାତିଗତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଫଳରେ

ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଦୁହେଁ ଯଥାକ୍ରମେ ବର୍ଣ୍ଣପତି ଓ ରାଜ୍ୟପତି
ହିସାବରେ ନିମ୍ନବର୍ଣ୍ଣର ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଟିକିଏ ନ୍ୟୁନ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖି
ଆସିଲେ । କ୍ଷମତାଶୂନ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଦୁଇଶ୍ରେଣୀ ସବଳଶ୍ରେଣୀ
ବିରୁଦ୍ଧରେ କିଛି ପ୍ରତିକାର କରିବାର ସାହସ କରୁ ନ ଥିଲେ ।
ଏହିପରି ସ୍ୱଗୋଷ୍ଠୀରେ ପାତର-ଅନ୍ତର ବିରୁଦ୍ଧ
ଘେଲିଥିଲାବେଳେ ଗୋଷ୍ଠ୍ୟନ୍ତର ଦ୍ରାବିଡ଼ ବା ଶବ୍ଦର ପ୍ରତି କି
ପ୍ରକାର ଧାରଣା ସେମାନେ ମନରେ ପୋଷଣ କରୁଥିବେ,
ତାହା ସହଜେ ଅନୁମେୟ ।

ମାତ୍ର ଉଲ୍ଲେଖିତ ଧାରଣା ରାମାୟଣରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ
ନାହିଁ । ଏହା ହିଁ ତାଙ୍କର ମହାନୁଭବତା । ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ସମସ୍ତ
ଜୀବ ଏକ ଉଚ୍ଚ-ନୀଚ, ରାଜା-ପ୍ରଜା ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ,
ସମସ୍ତେ ନିଜ ଧର୍ମକର୍ମ କରିଯିବା ଉଚିତ । ରାଜା
ସିଂହାସନରେ ବସି ଯେପରି ପ୍ରଜାଙ୍କର ମଙ୍ଗଳ ଚିନ୍ତା କରେ,
ପ୍ରଜା ବି ସେହିପରି ରାଜକୋଷ ବଢ଼ାଇ ରାଜାଙ୍କର କୁଶଳବାଞ୍ଛା
କରେ । ଏଠାରେ ବଡ଼-ସାନ ଭେଦ ରହିଲା କେଉଁଠି ?
ଏହାହିଁ ରାମରାଜ୍ୟ-ରାମଙ୍କ ଅନୁସୂତ ଶୈଳୀ । ଏହି କାରଣରୁ
ସେ ନିତାନ୍ତ ଅଶିକ୍ଷାଗ୍ରସ୍ତ ଅର୍ଥମାନବ ଗୋଷ୍ଠୀଠାରୁ ବି ସାହାଯ୍ୟ
ସହାନୁଭୂତି ପାଇପାରିଛନ୍ତି । ଶିବୋପାସକ ଲଙ୍କାର ରାଜା
ରାବଣ ସୀତାଙ୍କୁ ହରଣ କରିନେବାରୁ ମଣିପୁର-ପ୍ରାନ୍ତୀୟ
ନାଗାଶ୍ରେଣୀ ତୁଲ୍ୟ ଏକ ବଣ୍ୟ ମାନବ ଶ୍ରେଣୀ ସାହାଯ୍ୟରେ
ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ବନ୍ଧ ପକାଇ ତାକୁ ନିର୍ବଂଶ କରିଛନ୍ତି ।
ବୋଧହୁଏ, ଆଦିମ ଶବ୍ଦର ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଯେଉଁ କେତୋଟି
ପରିବାର ସୈନ୍ଦବସଭ୍ୟତାର ପ୍ରାକ୍‌କାଳରୁ କିଷ୍କିନ୍ଧ୍ୟା ଅର୍ଥାତ୍
ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ଏକ ନିବିଡ଼ ଆରଣ୍ୟକ ପ୍ରଦେଶ ଆଡ଼କୁ ପଳାଇ
ଆସିଥିଲେ, ସେମାନେ ପୂର୍ବ ଉପକୂଳବାସୀ ଶବ୍ଦର ପରି
ଅନ୍ୟ ସଭ୍ୟତାରେ ପ୍ରତାପିତ ନ ହୋଇ ଏକବାଦଶୂନ୍ୟ
ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ
ଭିତରେ ଖାଣ୍ଟି ଅହିଂସାଧର୍ମୀ ଜୈନ । ପଞ୍ଚମକାରସେବା
ଭୈରବୋପାସକ ଶୈବ ଏହିପରି ଦୁଇଟି ମତବାଦ ପ୍ରସ୍ତୁତ
ହୋଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା କାହାରି ପ୍ରଭାବ କିଷ୍କିନ୍ଧ୍ୟାର ସୀମା ମାଡ଼ି
ନ ଥିଲା । ଆର୍ଯ୍ୟଧର୍ମୀ ଈଶ୍ୱରବିଶ୍ୱାସୀ ରାମଙ୍କ ସଂସର୍ଗରେ
ଆସି ସେମାନେ ପ୍ରଥମେ ସେବା ଉପାସନା କରି ଶିଖିବାର
ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଏଇଠି ପୁଣି ଦେଖିବାର କଥା, ଆର୍ଯ୍ୟପୁତ୍ର

ରାମଙ୍କର ଶିବଲିଙ୍ଗୋପାସନା । ସେ ଶିବ ଉପାସନା କିପରି କରିଥିଲେ— କାହିଁକି କରିଥିଲେ, ତାର ଉତ୍ତର ସହଜ ନୁହେଁ । ବୋଧହୁଏ, ଯେକୌଣସି ଧର୍ମରେ ରହି ଯେକୌଣସି ଦେବତାଙ୍କୁ ପୂଜା କରି ସମାନ ଫଳ ପାଇହୁଏ । ଏଣୁ ଉପାସନା ନେଇ ଭେଦବାଦ ସୃଷ୍ଟି ହେବା ଅନୁଚିତ— ଏହି ଆଦର୍ଶ ଧରି ସେ ତାହା କରିବାକୁ ଯାଇଥିଲେ । କାରଣ, ପ୍ରାଚୀନ ସମାଜ ସବୁବେଳେ ରାଜଶକ୍ତିର ପ୍ରଭାବରେ କେବଳ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହେଉ ନ ଥିଲା । ବରଂ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ବେଶରେ ନବ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ରଖିବା ସକାଶେ ସେମାନଙ୍କ ଧର୍ମ ମତବାଦ ସହିତ ଏହିପରି ଏକ ଆପୋଷ ନିଷ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଫଳରେ ସେ ସ୍ୱଧର୍ମୀ ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀର ଯେପରି ଆଦର୍ଶ ସ୍ଥାନୀୟ ହେଲେ, ସେହିପରି ବିଧର୍ମୀ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ବି ଶୁଦ୍ଧି ଓ ଭକ୍ତିଭାଜନ ହେଲେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ସେ ନିଜେ ଏକ ଅଂଶାବତାର ରୂପେ ପୂଜା ପାଇଲେ ।

ଏଣୁ ମନେହୁଏ ରାମାୟଣ ଯୁଗକୁ ଆର୍ଯ୍ୟଶ୍ରେଣୀ ମଧ୍ୟରୁ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତାଭିମାନ ମାତ୍ରା କ୍ରମଶଃ ଖସି ଆସୁଥିଲା । ସୁଭଗନ୍ନୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ଆଉ ରାଜ୍ୟଲିପ୍ତା ନ ରଖି ସାଧାରଣ ନାଗରିକ ହିସାବରେ ଆର୍ଯ୍ୟୋତର ଗୋଷ୍ଠୀ ଅଧିକୃତ ରାଜ୍ୟକୁ ପ୍ରବେଶ

କରିବା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ଉଭୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ଅଧିକୃତ ରାଜ୍ୟକୁ ଅବାଧରେ ଯାତାୟାତ କରୁଥିଲେ । ଉଭୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ରାମଙ୍କ ଭଳି ଉଦାରପନ୍ଥୀ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଯେପରି ଇତର ଦେବତାଙ୍କୁ ଉପାସନା କରୁଥିଲେ, ସେହିପରି ବିଭୀଷଣଙ୍କ ଭଳି ଆର୍ଯ୍ୟୋତର ଗୋଷ୍ଠୀ ଲୋକେ ଅନ୍ୟାୟର ପ୍ରତିରୋଧ କରିବାକୁ ସୋଦର ଭାଇ ବିରୁଦ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଠିଆ ହେଉଥିଲେ । ଏବେ ପରଶୁରାମଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ଭୈରବପନ୍ଥୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଏକୋଇଶ ଥର ପୃଥିବୀକୁ ନିକ୍ଷତ୍ରିୟ ଦକ୍ଷାଧିରାଧିପା ଶିବଙ୍କର ଉକ୍ତ ବିଦ୍ୟାଧର ବଂଶୀ ରାବଣ ଯାଇ ମରୁତାଦି ରାଜାଙ୍କ ଯାଗ ନଷ୍ଟ କରିବା ଘଟଣାର ବି ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି ।

କିନ୍ତୁ ସବୁଠାରୁ ଏ ଯୁଗରେ ରାଜା-ପ୍ରଜାର ସୃଷ୍ଟି ହେଉଛି ଏକ ଅଭିନବ ସାଂସ୍କୃତିକ ପରିବର୍ତ୍ତନ । ଏ ଯୁଗରେ ଆମେ ରାଜା ଦେଖୁ— ପ୍ରଜା ଦେଖୁ । ସେମାନଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖା ହେବାର ବି ଦେଖୁ । ସେ ଯାଏଁ ରାଜା-ରାଜପୁତ୍ର ବା ତାଙ୍କର କ୍ରିୟାକଳାପ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ କୌଣସି ବିଧିବଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖା ହୋଇ ନ ଥିଲା । ଆଦିକବି ବାଲ୍ମୀକି ପ୍ରଥମେ ଏତାଦୃଶ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନାର ସୂତ୍ରପାତ କରି ସେଥିରେ ତତ୍କାଳୀନ ସାଂସ୍କୃତିକ ଇତିହାସର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିଛବି ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ଯାଇଥିବାରୁ ରାମାୟଣ ପୁରାଣ ଏବଂ ମହାକାବ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ଇତିହାସ ନାମରେ ହିଁ ଅଧିକ ପରିଚିତ ।

ଉପପଦ ସାହିତ୍ୟ

ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଆଜିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନାନାପ୍ରକାର ଲୋଚନା, ଆଲୋଚନା, ସମାଲୋଚନା ହୋଇ ଆସୁଥିବା ସତ୍ତ୍ୱେ ତାହାର ସ୍ୱରୂପ ଓ ଲକ୍ଷଣ ଅଦ୍ୟାପି ସର୍ବବାଦାୟମ୍ଭବ ହୋଇପାରିନାହିଁ । ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ଉପଯୋଜନା ଓ ଆୟତନ ନେଇ ଚିନ୍ତାକୀର୍ତ୍ତୀ ଗୋଲାକଥାରେ ପଡ଼ିଥିବାବେଳେ ପୁଣି ଏକ ଅଭିନବ ବିଶେଷଣ ବିଶିଷ୍ଟ ‘ଯୁବ-ସାହିତ୍ୟ’ର ଉଲ୍ଲେଖ କଲେଲେ ଦେଶରେ ପ୍ରବାହିତ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଛି । ଏହାର ଉତ୍ପତ୍ତି କିଏ କେବେ କାହିଁକି କଲା କେଜାଣି, ବର୍ତ୍ତମାନ କିନ୍ତୁ ଏହାର ଉତ୍କଟ ବାସନା ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବିଛୁରିତ ହୋଇପଡ଼ିଛି । କହନ୍ତି, ଚମ୍ପାଫୁଲର ଗନ୍ଧ ଉତ୍କଟ; ତାକୁ ନାକ ଲଗାଇ ଟିକିଏ ଜୋରରେ ଆଗ୍ରାସ କରିଦେଲେ ନାକରୁ ରକ୍ତ ପଡ଼େ । ଅର୍ଥାତ୍ ସୁବାସ ହେଲେ ବି ଉତ୍କଟ ହେଲେ ସୁଖଦାୟକ ନୁହେଁ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ‘ଯୁବ-ସାହିତ୍ୟ’ କଥା ବିଚାର କଲେ ଭୟ ଲାଗେ ।

‘ଯୁବ-ସାହିତ୍ୟ’ରୁ ବୋଧହୁଏ ‘ଯୁବ-ଲେଖକ’, ‘ଯୁବ-କବିତା’, ‘ଯୁବ-ଚିନ୍ତା’, ‘ଯୁବ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟ’ ଏପରିକି ‘ଯୁବ-ଶାସନ’ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇସାରିଲାଣି । ‘ସାହିତ୍ୟ’ର ସ୍ୱରୂପ ଯେପରି ‘ଅନ୍ଧାର ଘରର କଳା ବିରାଡ଼ି’ ଯୁବ-ସାହିତ୍ୟ ସେହିପରି ‘କଳା ବିରାଡ଼ିର ଅଦୃଶ୍ୟ ରୂପ’ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଥମଟି ‘କଳ୍ପନା’ ହେଲେ ଦ୍ୱିତୀୟଟି ‘ଅସମ୍ଭାବ୍ୟ କଳ୍ପନା’ । ଭୂତକୋଠିରେ ଭୂତ ଅଛି; ଅଛି ତ- ସମସ୍ତେ କହନ୍ତି ଅଛି; ଏଣୁ ନିଶ୍ଚୟ ଅଛି । ଫଳରେ ଯୁବ-ସାହିତ୍ୟ ବି ଅଛି ।

ଏଇଠି ପ୍ରଶ୍ନଟା ଅପ୍ରିୟ ହୋଇ ଉଠିବ ନିଶ୍ଚୟ । ‘ଯୁବ-ସାହିତ୍ୟ’ କହିଲେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଭାବେ କାହାକୁ ବୁଝାଏ ? ବୋଧହୁଏ କେହି ଜାଣନ୍ତିନି । ଏହାର ଅର୍ଥ ନୁହେଁ- ମୁଁ ଜାଣେ, ଏହା ବି ନୁହେଁ ଯେ- ମୁଁ ଜାଣେନି ଓ କେହି ଜାଣନ୍ତିନି । କାରଣ, ଜାଣିବାର ଜିନିଷ ଏଥିରେ କିଛି ନାହିଁ । ଠେକୁଆ ଶିଙ୍ଗ କେହି ଦେଖୁନି କହିଲେ କାହାର ମାନସମ୍ମାନର ଆଞ୍ଚ ଆସିବାର କିଛି ନାହିଁ । ଏଣୁ ଉପରୋକ୍ତ ମନ୍ତବ୍ୟରେ ମାନ-ଅଭିମାନ କାରଣ ନାହିଁ । ତଥାପି ଏ ଯେଉଁ ବାତ୍ୟା ଦୁର୍ବାର ବେଗରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଛି, ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ବିଚାର କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

‘ଯୁବ-ସାହିତ୍ୟ’ କହିଲେ ତିନୋଟି ଅର୍ଥ ବୁଝାଯାଇପାରେ । ‘ଯୁବଚିନ୍ତା ସମ୍ବଳିତ ସାହିତ୍ୟ’, ‘ଯୁବଦ୍ୱାରା ଲିଖିତ ସାହିତ୍ୟ’ କିମ୍ବା ‘ଯୁବ ସମାଜ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସାହିତ୍ୟ’ । କିନ୍ତୁ ତିନୋଟିଯାକ କୌଣସି ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟର ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରକଟିତ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଦେଖନ୍ତୁ, ‘ଯୁବଚିନ୍ତା’ କହିଲେ ଯୁବକର ଚିନ୍ତା । ଯୁବକ ସମାଜରୁ ଅଲଗା ନୁହେଁ । କିମ୍ବା ଏହାର ଚିନ୍ତା ଅନ୍ୟାନ୍ୟଙ୍କ ଚିନ୍ତାଠାରୁ ପୃଥକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ, ଯେପରି ଅଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଚିନ୍ତା ଭୌତିକ ଚିନ୍ତାଠାରୁ ପୃଥକ୍ କିମ୍ବା ଆତ୍ମିକ ଚିନ୍ତା ନାତ୍ମିକ ଚିନ୍ତାଠାରୁ ପୃଥକ୍, ସେହିପରି ଯୁବଚିନ୍ତା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାମାଜିକ ଚିନ୍ତାଠାରୁ ପୃଥକ୍ ନୁହେଁ । ତା’ ଛଡ଼ା ‘ଯୁବ-ସମାଜ’ ମୁନି ସମାଜ ବା ଲଜୁଳି ସମାଜ ପରି ଅଲଗା ସମାଜ ନୁହେଁ । (ଏଠାରେ ଜୀବନ ଚିନ୍ତା ଭେଦରେ ସମାଜ ଭେଦ ଦର୍ଶାଯାଇଛି) ସେ ଜନ୍ମ ହେଲାବେଳେ ଯେଉଁ ସମାଜରେ ଥିଲା, ଶିଶୁ ଅବସ୍ଥାରେ ଯେଉଁ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ଖେଳା, ବୁଲା, ହସ, କୌତୁକ କରିଆସିଥିଲା ଏବଂ ଭବିଷ୍ୟତରେ ଯେଉଁ ସମାଜର ପୁରୁଷା ସଭ୍ୟ ହିସାବରେ ଶେଷଜୀବନ ଅତିବାହିତ କରିବ, ସେହି ସମାଜର ସିଏ । ଏକା ସମାଜର ସେ ହେଉଛି ଶିଶୁ, ଯୁବକ ଏବଂ ପ୍ରୌଢ଼ । ଏଥିରେ ଶିଶୁ ସମାଜ, ଯୁବକ ସମାଜ କିମ୍ବା ପ୍ରୌଢ଼ ସମାଜ ଏପରି ଭେଦ ସୃଷ୍ଟି ହେବା ଅନାବଶ୍ୟକ କେବଳ ନୁହେଁ, ବିପଜ୍ଜନକ । ତା’ଛଡ଼ା ଯୁବ ଚିନ୍ତା କହିଲେ ଯୌବନର ଚିନ୍ତା କଣ, ଏହା ସବୁ ଯୌବନୋତ୍ତର ବ୍ୟକ୍ତି ମନେ ମନେ ଅନୁଭବ କରୁଥିବେ । ଶିଶୁର ମନ ଯେତେବେଳେ ଶୈଶବକୁ ପାର ହୋଇ ଯୌବନରେ ପଦାର୍ପଣ କରେ ତାର ମନ ଆକୃଷ୍ଟ ହୁଏ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତି । ଫୁଲର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ବେଶଯୋଷାକର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ଯୁବତାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସବୁରେ ମନ ଟାଣି ହୋଇପଡ଼େ । ନୂଆ ନୂଆ ଅନୁଭୂତି ଲାଗି ମନ ଉଛନ୍ନ ହୋଇଉଠେ । ପରିଣତିର ହିସାବ-କିତାବ ନ ରଖି ଆକାଂକ୍ଷା ପୂରଣ ସକାଶେ ଯୁବକପ୍ରାଣ ବିଷ୍ଠାର କରି ରଖେ । ସ୍ୱପ୍ନଯୋଜନାକୁ ଗୌଣ କରି ଦେଖେ । ସାମାନ୍ୟ ଲାଳସାର ତୃପ୍ତି ପାଇଁ ଦୀର୍ଘଜୀବନର ଅଥୋବଶ୍ୟକ ଶକ୍ତି

ସାମର୍ଥ୍ୟକୁ ଅକାତରେ ବଳି ଦିଏ । ଲଗାମ ଛଡ଼ା ଘୋଡ଼ାର
 ନ୍ୟାୟ— ମନ ଯେତେ ଦିଗକୁ ପାରେ ସେତେ ଦିଗକୁ ଦୌଡ଼େ;
 ଯଦିତ ଲକ୍ଷ୍ୟ ମନ୍ଦ ନୁହେଁ, ତଥାପି ବାଞ୍ଛନୀୟ ନୁହେଁ । କାରଣ,
 ଘୋଡ଼ା ଯଦି ଲଗାମ ଛଡ଼ା ବେଗରେ ବିଚାରାସ୍ଥାରେ ଦୌଡ଼େ,
 ହୁଏତ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟର ପୂର୍ବରୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ପହଞ୍ଚି-
 ଯାଇପାରେ— ମାତ୍ର ଅଧିକାଂଶସ୍ଥଳେ ଏ ସମ୍ଭାବନା ନ ଥାଏ,
 କାରଣ କୌଣସି କାରଣରୁ ଗତି ଟିକିଏ ଭିନ୍ନମୁଖୀ ହେଲେ,
 ସବୁ ତୁରନ୍ତ ହୋଇଯାଏ— ଯାହା ବହୁତ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର
 ହୁଏ । ଏହା ହେଉଛି ଯୁବଚିନ୍ତାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଅର୍ଥାତ୍ ସମ୍ଭବ୍ୟ
 ଭୁଲ୍-ଭଟକା, ଭବିଷ୍ୟତ ଦୃଷ୍ଟି କିମ୍ବା ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟିଶୂନ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ
 ଗ୍ରାହକତା କଲ୍ୟାଣକର ନୁହେଁ । ଏଣୁ କହନ୍ତି, ଯୁବକ
 ଅପରିପକ୍ । ଏହା ଆକ୍ଷେପବ୍ୟଞ୍ଜକ ଶବ୍ଦ ନୁହେଁ, ଏହାର
 ଅର୍ଥ ପକ୍ ହେବା ପୂର୍ବର ଅବସ୍ଥା, ମାନେ ‘କଞ୍ଚା’ । ଏହାର
 ଅନ୍ୟ ନାମ ‘ସବୁଜ’ । ଏହି ଚିନ୍ତାଧାରା ସମ୍ବଳିତ ସାହିତ୍ୟ
 ‘ଅପରିପକ୍’ ସାହିତ୍ୟ ହେବା ସ୍ବାଭାବିକ । ଏଣୁ ଏହି ଅର୍ଥରେ
 ‘ଯୁବ-ସାହିତ୍ୟ’ ନାମକରଣଟି ଉତ୍କର୍ଷବୋଧକ ବଦଳରେ
 ଅପକର୍ଷ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ମନେହୁଏ । ଦ୍ଵିତୀୟ ଅର୍ଥଟି କଥା ବିରୋଧ
 କରାଯାଉ, ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଯୁବଦ୍ଵାରା ଲିଖିତ ସାହିତ୍ୟ’ । ଆଗେ
 କୁହାଯାଇଛି, ଯୁବକର ମନ ନୂତନତା ଆଡ଼କୁ ସର୍ବଦା
 ଧାବିତ । ନୂଆ କଥା ଦେଖିବା, ନୂଆ ଅନୁଭୂତ କରିବା,
 ନୂଆ ରୂପେ ନିଜକୁ ସଜାଇବା, ନୂଆ ଅନୁଭୂତି କରିବା,
 ନୂଆ ରୂପେ ନିଜକୁ ସଜାଇବା, ନୂଆ ନୂଆ ଭାବରେ ମନକୁ
 ନିଯୋଜିତ କରିବା, ନୂଆ ନୂଆ ବନ୍ଧୁ ସହିତ ମିଳାମିଶା
 କରିବା— ଏସବୁ ଯୁବକର ଆତ୍ମିକ ଭାବନା । ଏଗୁଡ଼ିକ ତାକୁ
 ନୂଆ ପରି ଲାଗେ । ଯଦିତ ପ୍ରକୃତପକ୍ଷେ ତାହା ନୂଆ ନୁହେଁ ।
 ତାକୁ ତ ନୂଆ ଲାଗିବାର କଥା; ଯେହେତୁ ସେ ସଂସାରକୁ
 ନୂଆ । କିନ୍ତୁ ସେହି ନୂଆକୁ ‘ନୂଆ’ ବୋଲି ପୁରୁଣାଠାରୁ
 ମଞ୍ଜୁରି ପାଇବାର ଚେଷ୍ଟା କରିବା ସ୍ଵହଣୀୟ ନୁହେଁ ।
 ଅପରପକ୍ଷେ, ଅନେକ ପରିପକ୍ ଚିନ୍ତାବନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି— କାହିଁକି
 କେଜାଣି— ଅନ୍ତର ସହିତ ନହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଲୋକରେ ତାଙ୍କୁ
 ଯୁବ-ସାହିତ୍ୟିକ ଅର୍ଥାତ୍ ଅପରିପକ୍ ଚିନ୍ତାଶୀଳରୂପେ କେହି
 ପରିଚିତ କରାଇଲେ, ଆପଣ ତ କରନ୍ତିନି ବରଂ ଖୁସି ହୁଅନ୍ତି ।
 କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ଏତାଦୃଶ ମନୋବୃତ୍ତି ଦେଶ ବା ସମାଜ

ପକ୍ଷରେ କଲ୍ୟାଣକର ନୁହେଁ । ସେମାନେ ବୁଝନ୍ତି ଯୁବକର
 ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଅପରିପକ୍, ତଥାପି ସେତକ କହିବାର ସତ୍ୟାହସ
 ତାଙ୍କର ନ ଥାଏ । ସେମାନେ କଣ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ, ବୁଦ୍ଧି,
 ବିଚକ୍ଷଣତା ଏବଂ ସାମାଜିକ ଅଭିଜ୍ଞତାର ଏକିକ ସମନ୍ୱୟ
 ଛଡ଼ା ଉକ୍ତ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ନାହିଁ । ସେମାନେ କଣ
 ଅନୁଭବ କରୁନାହାନ୍ତି, ଚିରନ୍ତନ ସାହିତ୍ୟ ପରିପକ୍
 ଚିନ୍ତାଧାରାର ଅକ୍ଷୟ ପରିଣତି । ସେମାନେ କଣ ବୁଝିନାହାନ୍ତି
 ‘ଯୁବ’ ଶବ୍ଦ ‘ଅପରିପକ୍’ ଅର୍ଥର ସଙ୍କୋଚ । ଏଣୁ ସେହି
 ଯୁବଚିନ୍ତାର ସ୍ବାଭାବିକ ପ୍ରସୂତିର ନିର୍ଯ୍ୟାସ (ଅର୍ଥାତ୍ ସାହିତ୍ୟ)
 ପରିପକ୍ ହେବା କେତେଦୂର ସମ୍ଭବ କଳ୍ପନା କରିବା କଥା ।
 ଯା ବୋଲି ଯେ ତାର ଆଦୌ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ନାହିଁ ତା’ ନୁହେଁ;
 କିନ୍ତୁ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ସୂତ୍ର ଧରି ସଂଜ୍ଞା ନିରୂପଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହିସବୁ
 କାରଣରୁ ହିଁ ଆମ ସାହିତ୍ୟରେ ଯୁବ ଲେଖକଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଏତେ
 ବେଶି, ନୂଆ ସୃଷ୍ଟି ଯୁବଚିନ୍ତାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଫଳରେ କିଛି ନୂଆ
 ଦେଖାଇଲେ ହେଲା । ଲକ୍ଷ୍ୟହୀନ ହେଉ ପଛକେ, ହାତର
 ସାହାଯ୍ୟ ନ ନେଇ ମୁହଁ ଲାଗାଇ ଆହାରକ୍ରିୟା ସମ୍ପାଦନ କ୍ରିୟାକୁ
 ବି ନୂଆ କୁହାଯାଇପାରେ । ତାହା ନୂଆଙ୍କ ପକ୍ଷେ ନୂଆ ହେଲେ
 ବି ପୁରୁଣାଏ ସେଥିରେ ମାତି ନ ଉଠିବା ଉଚିତ । କାରଣ
 ସେହି ନୂଆଏ ଯେତେବେଳେ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ପୁରୁଣା ହେବାକୁ
 ବସିବେ, ସେମାନେ ବି ସେତେବେଳେ କହିବେ, ‘ନା,
 ତା’ ନୂଆ ନୁହେଁ, ସେ ମୋର ଯୁବ ଅବସ୍ଥାରେ କ୍ରିୟା ।’
 ଏପରି ଥିଲାଠାରେ ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜେ ନିଜକୁ ଭବିଷ୍ୟତରେ
 ସଂଶୋଧନ କରିବାକୁ ଥିଲାବେଳେ ‘ବର୍ଷା ଦିଗକୁ ଛଡ଼ା
 ଦେଖାଇବା’ ନ୍ୟାୟରେ ସଂଶୋଧିତବ୍ୟ ବସ୍ତୁକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ
 ବା ପରୋକ୍ଷରେ ସମର୍ପନ ଜଣାଇବା ଅପରାଧ ନୁହେଁ କି ?
 ପରକାଳରେ ଯେତେବେଳେ ସେ ଆପଣାର ଅପରିପକ୍
 ଚିନ୍ତାକୁ ସମର୍ପନ ଜଣାଇଥିବା ପ୍ରବୀଣ ଚିନ୍ତାଶୀଳଙ୍କ ପ୍ରତି କି
 ପ୍ରକାର ମନୋଭାବ ପୋଷଣ କରିବ ଅନୁମାନ
 କରିପାରୁଛନ୍ତି ! ଏଣୁ ଆଗରୁ ସାବଧାନ ରହିବା ଉଚିତ ।

ତୃତୀୟରେ— ଯଦି କହୁଁ ‘ଯୁବକଙ୍କ ପ୍ରତି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ
 ସାହିତ୍ୟ’— ତାହାର ଅର୍ଥ, ତେବେ ଆହୁରି ଆଶଙ୍କାର ବିଷୟ ।
 ଯୁବକର ଋହିତା ଅନୁଯାୟୀ ଯଦି ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ଲକ୍ଷ୍ୟ ହୁଏ,
 ତା’ହେଲେ ସାହିତ୍ୟ କେଉଁ ପ୍ରଲେପରେ ପ୍ରାଣବନ୍ତ ହେବ,

ସମସ୍ତେ ଅନୁମାନ କରୁଥିବେ । ‘ବାଳସ୍ତାବତ୍ କ୍ରୀଡ଼ାସକ୍ତ
 ସ୍ତରୁଣାସ୍ତାବ ଉରୁଣାରକ୍ତଃ’ କଥାଟିକୁ ସମାଜତ୍ୟାଗୀ ଶଙ୍କରଙ୍କ
 ଉକ୍ତି ବୋଲି ଗୌଣ ବିବେଚନା କଲେ ସୁଦ୍ଧା ଚିନ୍ତାଶାଳ
 ଯୌବନୋତ୍ତର ବ୍ୟକ୍ତି ମାତ୍ରେ ଅନୁଭବ କରୁଥିବେ ଯୌବନର
 ଋହିତା କଣ ଥିଲା । ସବୁ ବାହ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟମୂଳକ ବସ୍ତୁ
 ମଧ୍ୟରେ କେଉଁଟି ସମଧିକ ଆକର୍ଷଣୀୟ ଥିଲା, ଉତ୍ତର ମିଳୁଛି
 କଣ ?— ସେହି ଗୋଟିଏ କଥା ଅବକ୍ତବ୍ୟ । ଅବଶ୍ୟ
 ନିପାତନର ଅଭାବ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ନିପାତନ ଧରି ସୂତ୍ର ନିର୍ମାଣ
 ହୁଏ ନାହିଁ । ତା’ଛଡ଼ା ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ଯୁବକ
 କୌଣସି ଅବସ୍ଥିତ କ୍ରିୟାକଳାପରେ ଜାଣିଶୁଣି ବା ନ ଜାଣିଶୁଣି
 ଲିପ୍ତ ରହେ ସେତେବେଳେ ଆମେ କଣ କହୁଁ— ‘ହଁ ମ, ସେ
 ବୟସରେ ସେଇୟା ହୁଏ ।’ ଏଥିରୁ କଣ ବୁଝାଯାଉନାହିଁ
 ‘ସେ’ ବୋଲି ଗୋଟିଏ ବୟସ ଅଛି, ଯେଉଁଥିରେ ମଣିଷ
 ମନ ଟିକିଏ ଆଡ଼ତାଡ଼ିଆ ହୁଏ । ତା’ ବୋଲି ଆମେ ସେହି
 ‘ଆଡ଼ତାଡ଼ିଆ’ ଭାବକୁ ପରିପୁଷ୍ଟ କଲା ଭଳି ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବା,
 ନା ତାକୁ କୌଶଳର ସହିତ ଠିକ୍ ରାସ୍ତାରେ ଆଣି ଥୋଇଲା
 ଭଳି ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବା ? ଯୁବକମାନ ଯେତେବେଳେ
 ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟର ସହିତ ଋହିଁ ରହିଥାଏ ତା’ର କ୍ଷୁଧିତ ନବୀନୁଭୂତି
 ସକାଶେ, ସେତେବେଳେ ତା’ର ଋହିତା ମୁତାବକ ଯେଉଁ
 ଟିକକ ଦିଆହୁଏ ସେତକ ଯଦି ତାର ଆକାଂକ୍ଷା ପୂରଣ ସକାଶେ
 ଉପଯୋଗୀ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମାର୍ଗରୂପର ସମ୍ଭାବନା
 ସୃଷ୍ଟି କରେ, ତେବେ କଣ କହିବା ତା’ରି ଋହିତା ଅନୁସାରେ
 ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରାଯିବ ଏବଂ ତାକୁ ଅଧିକ ସଂଖ୍ୟକ
 ଅନନୁଭବୀ ଯୁବକ, ଯୁବତୀ ପଢ଼ି ସାଧୁ ସାଧୁ କଲେ ବୋଲି
 ତାକୁ ହିଁ ଆଦର୍ଶ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯିବ ? ଏଣୁ ଏ ଅବସ୍ଥାରେ
 ପରିଣତ ଚିନ୍ତାଶାଳ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଦାୟିତ୍ବ ବିଶେଷ ଗୁରୁତର । ମୁଁ
 ପକ୍ଷରେ, ବର୍ତ୍ତମାନର ପରି ସେମାନେ ମାନ ଗୁମାନ କରି
 ଲେଖନୀ ଝଲନାରୁ ବିରତ ହେବାରେ କଣ ସମସ୍ୟାର
 ସମାଧାନ ହୋଇଯିବ ? “ଯାହା ହେଲେ ଆମର କଣ ଅଛି”
 ମନୋଭାବ କଣ ଉପସ୍ଥିତ କ୍ଷେତ୍ରରେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ
 କରାଯିବ ? ନା-ଯୁବକ-ଲେଖକ ଆହୁରି ଲେଖିବେ, ବହୁତ
 ଲେଖିବେ । ଯୁବକ ଲେଖିବେ ନାହିଁ ତ ଲେଖିବ କିଏ ?
 କିନ୍ତୁ ସେସବୁର ଏକ ବଡ଼ ଭାଗ ବର୍ଷାକାଳରେ ମାଳତୀ ପରି

ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟରେ ଫୁଟି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟରେ ମଉଲିଯିବ । ଏଣୁ
 ଅମଳିନ କାଳକନ୍ୟା ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ପାଇଁ ପରିପକ୍ୱ ଲେଖନୀ
 ଝଲନା ବି ଧେୟ । ମନେପକେଇଦେବା ଛଳରେ
 କୁହାଯାଇପାରେ, ଆଜିଯାଏଁ ଯେଉଁମାନେ ସାହିତ୍ୟ ସକାଶେ
 ନୋବେଲ୍ ପୁରସ୍କାରର ଅଧିକାରୀ ହୋଇପାରିଛନ୍ତି ସେମାନଙ୍କ
 ମଧ୍ୟରୁ କେତେଜଣ ଯୁବକ ହିସାବ କରନ୍ତୁ । ତା’ଛଡ଼ା,
 କାଳିଦାସ, ସେକ୍ସପିଅର, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଠାକୁର, ବର୍ଷାଡ଼ଗ’
 ଏମାନଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ କେଉଁଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଥମ ବୟସର
 ଏବଂ କେଉଁଗୁଡ଼ିକ ଉତ୍ତର ବୟସର ମାନ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ
 ଗଲାବେଳେ କେଉଁ ସୂତ୍ର ଧରି ଆଲୋଚନା କରାଯାଏ,
 ସମାଲୋଚକମାନେ ଭଲଭାବେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରୁଥିବେ
 ପରିଣତ ବୟସର ଲେଖାଗୁଡ଼ିକ କ’ଣ ଯୁବକର ଆମୋଦ
 ବିଧାନ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହେବ ? ନିଶ୍ଚିତଭାବେ ନୁହେଁ ।
 କାରଣ ଏହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ମାନବସମାଜ, କେବଳ ଯୁବସମାଜ
 ନୁହେଁ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଯେଉଁମାନେ ଯୁବ ଅବସ୍ଥାରେ ସୁଦ୍ଧା
 ପରିଣତ ମସ୍ତିଷ୍କବାନ୍ ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସେଥିରେ ଯଥେଷ୍ଟ
 ଖାଦ୍ୟପ୍ରାଣ ଥାଏ କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନେ ଅକାତଶ୍ଳୁଣ୍ଠ ଅବସ୍ଥାରୁ ମୁଁ
 କବି, ମୁଁ ଔପନ୍ୟାସିକ, ମୁଁ ନାଟ୍ୟକାର, ମୋ କବିତାରେ
 ଅଧିକାଂଶ ପତ୍ରପତ୍ରିକାର ଭରପୂର, ମୋ ଛାପା ଉପନ୍ୟାସର
 ସଂଖ୍ୟା ୧୦୮, ଅଥଚ ଜନତା ମୋତେ ସମ୍ମାନ ଦେଇ ଜାଣେ
 ନାହିଁ କହି ଜବରଦସ୍ତ ପ୍ରଶଂସା ପାଇବାରେ ବ୍ୟାକୁଳ,
 ସେମାନେ ବୋଧହୁଏ ଶୁଣି ନ ଥିବେ, କାଳିଦାସଙ୍କ ନାଟକ
 ଓ କାବ୍ୟ ସଂଖ୍ୟା ମିଶି ହେଉଛି ଛ’ । ଅତଏବ ଯୁବକଙ୍କ
 ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସାହିତ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ‘ଯୁବ ସାହିତ୍ୟ’ ଆଖ୍ୟା ତାହାର
 ଉତ୍କର୍ଷ ଜ୍ୟୋତିକ କିମ୍ବା ଅପକର୍ଷ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ବିଚାର କରିବାର
 କଥା ।

ଏହାଛଡ଼ା ଶିଶୁ ପଠନୋପଯୋଗୀ ସାହିତ୍ୟକୁ ‘ଶିଶୁ
 ସାହିତ୍ୟ’ କହିଲା ପରି ଯୁବକ ପଠନୋପଯୋଗୀ ସାହିତ୍ୟକୁ
 ‘ଯୁବସାହିତ୍ୟ’ କହିବା ମଧ୍ୟ ଯଥାର୍ଥ ବୋଲି ମନେହୁଏ ନାହିଁ ।
 ଶିଶୁର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ମାନସିକ ବିକାଶ ସଂଘଟିତ ହୋଇ ନ
 ଥିବାରୁ ସେଇଥି ସକାଶେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କେତେକ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ,
 ବିଷୟ ଓ ଭାବନା ସମ୍ବଳିତ ଶିକ୍ଷା ଉପଯୋଗୀ ରଚନାବଳୀକୁ
 ‘ଶିଶୁ ସାହିତ୍ୟ’ ଆଖ୍ୟା ଦେବାରେ ଅସଙ୍ଗତ ରହି ନ ପାରେ;

କିନ୍ତୁ ଯୁବକ ପାଇଁ ସେପରି କିଛି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବିଷୟବସ୍ତୁ ନାହିଁ । ସେ ପୃଥ୍ବୀର ଯାବତୀୟ ବିଷୟବସ୍ତୁ, ଚିନ୍ତାଧାରା, ମାନବିକ ଚଳଣି ସହିତ ପରିଚିତ ହେବା ଦରକାର । ତା' ନହେଲେ ତା'ର ଆଉ ସମୟ ନାହିଁ, ସୁବିଧା ନାହିଁ । ଯୌବନ ହିଁ ତାର ଅମୂଲ୍ୟ ସମ୍ପଦ । ତାକୁ ପାର ହେଲେ ସେ ଆଉ ଶିକ୍ଷା କରିବାର ସମୟ ଓ ସୁଯୋଗ କେଉଁଠୁ ପାଇବ ? ଏଣୁ ଯାହା ଶିଖିବାର ବା ଜାଣିବାର କଥା ସେତିକିବେଳେ ହିଁ ସେ କରିବା ବିଧେୟ । ଅତଏବ, 'ସାହିତ୍ୟ' ମାତ୍ରେ ଯାହା ଯାହା ବୁଝାଏ ସେସବୁ ତାରି ସକାଶେ କେବଳ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ସେତେବେଳେ ତା'ର ଋହିଦାର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ; ଆଗ୍ରହ ଅନାଗ୍ରହର ପ୍ରଶ୍ନ ନାହିଁ । ସବୁ ପଢ଼ିବାକୁ ହେବ, ଶିଖିବାକୁ ହେବ, ତାହାଦ୍ୱାରା ହିଁ ସେ ଦେଶ, ଜାତି, ସମାଜର କଲ୍ୟାଣ ସାଧନ କରିବ । କେବଳ ଅଳ୍ପ କେତେକ ବାହାବା ପଢ଼ି ନେଖା ଲେଖିବା କିମ୍ବା ପଢ଼ିବାଦ୍ୱାରା ଏହି ମହାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହିତକ ବ୍ୟକ୍ତି କଲାବେଳେ ଅବଶ୍ୟ ମାନସିକଦୃଢ଼ର ସମ୍ବୁଦ୍ଧାନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଛି; ତଥାପି ସତ୍ୟ ବୟାତ । ତାର ଋହିଦା ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇ କିମ୍ବା ତାଙ୍କର ଅନାଗ୍ରହ ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି କାରଣରୁ ବଜାରରେ ବହି ବିକ୍ରି ନ ହେବା ଆଳ ଦେଖାଇ ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରା ନ ହୁଏ, ତେବେ ତାହା 'ଜାତିପ୍ରତି ଅଭିଶାପ' କହିବା ସଙ୍ଗତ ହେବ । ବହୁ ପୁରୁଣା ଲେଖକ 'ଲେଖନୀ ଛାଡ଼' କ୍ରିୟା ବହୁ ଦିନରୁ ଆରମ୍ଭ କରିସାରିଛନ୍ତି । ଆଉ କେତେ ଆପଣାର ମୌଳିକ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଭୁଲି ରୋଜଗାରିଆ ଶସ୍ତା ଲେଖାରେ ମନପ୍ରାଣ ଜାଳି ଦେଇଛନ୍ତି । ଆଉ କେତେ ମୁହଁରେ ଯାହା କହନ୍ତି କାର୍ଯ୍ୟରେ ତାର ଲେଖା କରିବସନ୍ତି । ଫଳରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ କ୍ରମାଗତ ବିପୁଳକାୟ ହେଉଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା କ୍ଷାଣ୍ଟାୟୁ ହେବାରେ ଲାଗିଛି । ଅବଶ୍ୟ, ଏଥିରେ କୌଣସି

ଲେଖା ବା ଲେଖକଙ୍କ ପ୍ରତି ଆକ୍ଷେପ କରାଯାଉନାହିଁ, କେବଳ ଦର୍ଶେଇ ଦେବା କଥା ।

ଅବଶ୍ୟ ଅନେକେ ପଢ଼ିପାରିବ, 'ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟ' କହିଲେ ଆପଣ କାହାକୁ ବୁଝନ୍ତି ? ମୁଁ ଆଗରୁ କହିଛି, ସାହିତ୍ୟର ସୁଦ୍ଧା ଆଜିଯାଏଁ ସର୍ବସମ୍ମତ ଲକ୍ଷଣ ଠିକ୍ ହୋଇନାହିଁ । ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟ ତ ଆହୁରି ଦୂରରେ । ଏହା କେବଳ କଥାରେ କହିଦେବା ବିଷୟ ନୁହେଁ, ଅନୁଭବ କରିବାର କଥା । ସେଇ ଅନୁଭବଟି ହେଲା, ଜଣେ ଅଭିଜ୍ଞ ଉତ୍ତରବୟସ୍କ ଶିକ୍ଷିତ ବ୍ୟକ୍ତିର ମନକୁ ସ୍ପର୍ଶ କଲା ଭଳି ଓଡ଼ିଆ ଲେଖା । ସେହିପରି କେତୋଟି ମୌଳିକ ଓଡ଼ିଆ ରଚନା ଆମ ସାହିତ୍ୟରେ ରହିଛି, ହିସାବ କରନ୍ତୁ ଦେଖିବେ, କଥାର ସତ୍ୟତା ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିପାରିବେ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ କଣ ଲେଖାନାହିଁ ନା ଲେଖକ ନାହାନ୍ତି, ଅଗଣିତ, ଅପରିମିତ । ତଥାପି ଯଦି ଉତ୍ତରକାଳୀନ ମାନସିକ କ୍ଷୁଧା ନିବାରଣ ସକାଶେ ସଂସ୍କୃତ, ଇଂରାଜୀ କିମ୍ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଭାଷାର ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ପଡ଼େ, ତେବେ କଣ ବୁଝିବା ଆମ ଭାଷାରେ ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟର ଅଭାବ ନାହିଁ ? ଯାହା ଦେଶ-କାଳ-ପାତ୍ର ନିର୍ବିଶେଷରେ ଆଗ୍ରହ ଜନ୍ମାଇବାରେ ସମର୍ଥ ତାକୁ ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ-ସାହିତ୍ୟ କହିବାରେ ଅସଙ୍ଗତ ନ ଥାଏ । ସେହିପରି କେତେଖଣ୍ଡ ରଚନା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଭଣ୍ଡାରରେ ଗଚ୍ଛିତ ଅଛି ଦେଖିବାର କଥା । ଏଣୁ 'ଯୁବ-ସାହିତ୍ୟ' 'ଯୁବ କବିତା' 'ଯୁବଚିନ୍ତା' ପ୍ରଭୃତି ଉପପଦ୍ଧାରା ସାହିତ୍ୟକୁ ସଙ୍କୁଚିତ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ସାହିତ୍ୟମାତ୍ରେ ଯୁବକ, ପ୍ରୌଢ଼, ବୃଦ୍ଧ ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ସେଥିରେ ଯେ ହେଉ ନା କାହିଁକି ନିର୍ଯ୍ୟାସ ଗ୍ରହଣ କରି ବ୍ୟସ୍ତି ତଥା ସମକ୍ଷର ମଙ୍ଗଳବିଧାନ କରିପାରିଲେ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ସାର୍ଥକ ହୁଏ ।

ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରତୀକ-ଜଗନ୍ନାଥ

ଶିକ୍ଷିତ ହୁଅନ୍ତୁ ବା ଅଶିକ୍ଷିତ ହୁଅନ୍ତୁ, ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଧାରଣା ଥାଉ କି ନଥାଉ, ଭାରତୀୟମାନଙ୍କ ମନରେ ଏକ ପ୍ରକାର ଧାରଣା ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହୋଇ ରହିଆସିଛି ଯେ, ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଅତି ପୁରାତନ; ଏପରିକି ଆର୍ଯ୍ୟ ପୂର୍ବୀୟ ଯୁଗଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଆହୁରି ପ୍ରାଚୀନ । ସେତିକି ନୁହେଁ, ପୃଥିବୀର ସମସ୍ତ ମାନବ ସଭ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ମୂଳଦୁଆ ପଡ଼ିଥିଲା ଏହି ଭାରତବର୍ଷରେ ଏବଂ ତାହା ତାଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ ସେମାନେ ତାହାର ଅଂଶଦ୍ଵାରା ବା ଦାୟାଦ ବୋଲି ଗର୍ବ କରିବାର କାରଣ ଅଛି—କଥାଟାରେ କେତେଦୂର ସତ୍ୟତା ଅଛି କହିହୁଏ ନାହିଁ; ତଥାପି ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଯେ ପୁରାତନ ସଂସ୍କୃତି—ଏ କଥା ନିଶ୍ଚିତ । ଏହାର ଧର୍ମଧାରଣା, ଆୟତ୍ତବିୟତ, ଜୀବନଧାରଣ ପ୍ରଣାଳୀ ପ୍ରଭୃତି ଶଙ୍କୁ ଧରି ବିରଜି କଲେ ଏହା ଶହେ ଦୁଇଶ କିମ୍ବା ହଜାରେ ଦି'ହଜାର ବର୍ଷର ସଂସ୍କୃତି ବୋଲି ଧରାଯାଏ । ଏ କଥା ସ୍ଵାକୀର୍ଣ୍ଣ ଯେ, ଜଂରେଜି 'କଲଚର' ଶବ୍ଦଟି ଏକ ବ୍ୟାପକ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରୟୁକ୍ତ । କାହିଁକି ନା ସାହିତ୍ୟିକ, ଐତିହାସିକ, ସମାଜ ବିଜ୍ଞାନୀ, ନୃତ୍ୟବିତ୍ ପ୍ରଭୃତି ପଣ୍ଡିତଗଣ ତାକୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରୂପେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରନ୍ତି । କିଏ କହେ 'କଲଚର' ଅର୍ଥ ସଭ୍ୟତା; କିଏ କହେ ପରମ୍ପରା; କାହା ମତରେ ସମାଜିକ ଚଳଣି ତ କାହା ମତରେ ଜୀବନଯାପନ ପ୍ରଣାଳୀ । ତଥାପି, ଏତେ ବିଭିନ୍ନତା ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ଏକ ପ୍ରକାର ଐକ୍ୟସୂତ୍ର ରହିଛି ଯାହାକୁ ପଦରେ 'ସଂସ୍କୃତି' ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବା କଥା ।

ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତା ବା ସଂସ୍କୃତି ହେଉଛି ଏକ ବିରାଟ ସମନ୍ବିତ ବା ସର୍ବଗ୍ରାହୀ ଶକ୍ତିବିଶେଷ । ଏହି ଶକ୍ତି ବଳରେ ସେ, ଯାହା କିଛି ହେଉ ପଛେ, ଦେଶ-କାଳ-ପାତ୍ର ବିବେଚନା ନ କରି (ଭଲ ହେଲେ ହେଲା) ଆତ୍ମସାର କରିଦିଏ । ସେତିକି ନୁହେଁ, ଯେଉଁସବୁ ସଭ୍ୟତା ବା ସଂସ୍କୃତି ତା'ର ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସିଅଛି ନିଜର ସଭା ନ ହରାଇ—ସେସବୁକୁ ନିଜ ଆସନର

ପାଖାପାଖି ବସାଇବାକୁ ମଧ୍ୟ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରିନାହିଁ । ଏ କଥା ଐତିହାସିକ ତଥା ଚତୁର୍ବିତ୍‌ମାନେ ବହୁ ଦେଶ ଓ ଜାତିର ସଭ୍ୟତା ଏବଂ ସଂସ୍କୃତି ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଦେଖାଇବାରେ ଲାଗିଛନ୍ତି—ଦେଖାଇଛନ୍ତି ମଧ୍ୟ । ଭଲ କଥା; କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତ ପରିଶ୍ରମ ଓ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଶେଷରେ ଯେଉଁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସେମାନଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହୁଏ, ତାହାର ନିର୍ଯ୍ୟାସ ଟିକକ ରହିଛି ଏହି ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମଧାରଣା ମଧ୍ୟରେ । ସେଇତକ ବୁଝିଲେ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଭଲକରି ଚିହ୍ନିବାରେ ବିଶେଷ ଅସୁବିଧା ରହିବ ନାହିଁ ।

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଏବଂ ତଳମାନ ସଂସ୍କୃତି ପରି ଦେଶକାଳ ବ୍ୟବହିତ ସଂସ୍କୃତିର ବିଶ୍ଳେଷଣ ସହଜ ନୁହେଁ । ତାହାପାଇଁ ଶଙ୍କୁ ସଙ୍କେତର ଯେପରି ପ୍ରୟୋଜନୀ ରହିଛି, ସେହିପରି ତ୍ୟକ୍ତ, ଅବଲୁପ୍ତ, ଅବ୍ୟବହୃତ ଅତୀତର ଆବଶ୍ୟକତା ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଏଣୁ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ମୂଳଭିତ୍ତି ଓ ତାହାର କ୍ରମପରିଣତି ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ହେଲେ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ଉପାଦାନର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଅବଶ୍ୟଂଗ୍ରାହ୍ୟ । ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏଲୋରା, ଜଉଗଡ଼, କୋଣାର୍କ, ମଦୁରାଇ ପ୍ରଭୃତିର କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଣିଧାନ, ଏହି ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ହିଁ ରଗବେଦ, ଆଭେଷ୍ଟା ଓ ତ୍ରିପିଟକାଦିର ଗବେଷଣା । ଯଦିବତ ସେଗୁଡ଼ିକ ସର୍ବାଙ୍ଗୀନ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ପରିଚୟକ ନୁହନ୍ତି; ତଥାପି ସେସବୁ ତାହାର ସାଂସ୍କୃତିକ ବିଭବର ବୈଶେଷିକ ସଙ୍କେତ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାର ପୁରୀମନ୍ଦିର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ଏକମାତ୍ର ସଙ୍କେତ, ଯାହାକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ସୁନ୍ଦର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାଯାଇପାରେ ।

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ଉପାସନା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେ ଯାହା କହନ୍ତୁ ପଛକେ (କାରଣ, ସମାଲୋଚକମାନେ ତାଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ, ଜୈନ, ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ, ଶାକ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ପ୍ରତୀକରୂପେ ପ୍ରମାଣମାନ ଉପସ୍ଥାପିତ କରନ୍ତି) ସେ ବୈଦିକ ଯୁଗ ପୂର୍ବରୁ ଏପରିକି ପ୍ରାଚୀନ ବେବିଲୋନ୍ ସଭ୍ୟତାକାଳରୁ ଉପାସିତ

ହୋଇଥାଏଥୁବା କଥା ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇସାରିଛି । ସେହି ଉପାସନା ଭାରତବର୍ଷ ଭିତରେ ଉତ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡରେ କେବଳ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା, କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ମାତ୍ର । ଇଏ ପ୍ରଥମେ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ ବା ପ୍ରୋଟୋ-ଅଷ୍ଟ୍ରିଆନ୍ ମାନବଗୋଷ୍ଠୀ ଦ୍ୱାରା ବୃକ୍ଷ ରୂପରେ ଉପାସିତ ହୋଇଥାଏଥୁଲେ । ପରେ ‘ଦାରୁ’ ବା ଗଣ୍ଡି, ତା’ପରେ ମାଦଳା ଏବଂ ଶେଷରେ ଚନ୍ଦ୍ର-ନାସିକା ବିଶିଷ୍ଟ ଅଞ୍ଜେୟ ବିଗ୍ରହ ରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭକରି ଆସିଛନ୍ତି କିନ୍ତୁ ଏ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଦେବତାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ନୁହେଁ କି ଏଥିରେ ଦିବ୍ୟ ଭାବନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ‘ଇମିନ୍ଦ୍ର ମଦ ମାଗନ୍ତି ବର୍ହିଷ୍ଠାଃ ଗ୍ରୀବଭିଃ ସୁତଂ, କୁବିନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ବୃଷବଃ’ ରୂପି ବୈଦିକ ଭାବନା ଭଳି ଏହା ପୁରାପୁରି ଜାଗତିକ-ଗାର୍ହସ୍ଥିକ । ଯଦିବତ ଭାବନା ମାନବିକ ତଥାପି ଦୃଷ୍ଟି ଦିବ୍ୟ । ତା’ ନ ହେଲେ ସାଧାରଣ ଗୃହସ୍ଥ ପୁରୁଷଙ୍କ ପରି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଘରେ ଦାପାବଳୀ ଉତ୍ସବ ଏବଂ ପୟାଶ୍ରାଦ୍ଧ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ କିମ୍ବା ନବକଳେବର ସମୟରେ ଅନ୍ତ୍ୟେଷ୍ଟିକ୍ରିୟାର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ରହନ୍ତା ନାହିଁ । ଏଠାରେ ଦେବତା ଦିବ୍ୟଧର୍ମୀ ନୁହନ୍ତି, ଖାଣ୍ଡି ସମାଜଧର୍ମୀ । କୌଣସି ଗୃହସ୍ଥ ଘରକୁ ବହୁଦର୍ଶନ ଅଭିଳାଷ ରଖି ଯେକୌଣସି ବେଳେ ଯିବାରେ ବିଧି ନିଷେଧ ନ ଥାଏ । ସେହିପରି ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଏଠାରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦେବତା ରୂପେ ପୂଜା କରିଥାଏଥୁଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କୁ ସେ ଖାଣ୍ଡି ଗୃହସ୍ଥ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ କିଛି ବୋଲି ମନେ କରିନାହିଁ । ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ହିଁ ‘ଅପବିତ୍ରୋପବିତ୍ରୋ ବା’ ଯେକୌଣସି ଅବସ୍ଥାରେ ଯେକୌଣସି ଲୋକର ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶାଧିକାର ଏବଂ ଅନନ୍ୟସ୍ଥଳର ‘ଧୂଳିଆ ଦର୍ଶନ’ର କମନୀୟ ପରିକଳ୍ପନା । ଏଠାରେ ଦେବତାର ଦେବତ୍ୱ ନାହିଁ, ଆଭିଜାତ୍ୟର ଅହଙ୍କାର ନାହିଁ, ମୃତ-ଅମୃତର ପାର୍ଥକ୍ୟ ନାହିଁ । ଅଛି କେବଳ ଶ୍ରଦ୍ଧା, ଭକ୍ତି, ହାର୍ଦ୍ଦିକତା । ଯେ ଯାହା ନେଇ ଦେଲା, ଦେବତା ହାତ ବଢାଇ ନ ନେଲେ ସୁଦ୍ଧା ବଡ଼ ବଡ଼ ଆଖି ମେଲାଇ ଦେଖୁନିଅନ୍ତି, ପରଖି ନିଅନ୍ତି— ସେତିକି । ସେତିକିରେ ହିଁ କୈବଲ୍ୟ, ସେତିକିରେ ହିଁ ମୁକ୍ତି । ମନ୍ତ୍ର-ଯନ୍ତ୍ର, ଯାଗ-ଯୋଗ କୌଣସିପରି ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ । ତା’ ହୋଇଥିଲେ ଅକଟା ଅବଟା ଫଳସିଦ୍ଧା ଖାଇ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା ଉପାସକ ଶବ୍ଦର

ନୀତି ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତେ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ଉପାସ୍ୟ-ଉପାସକ ବା ସେବ୍ୟ-ସେବକ ଅନ୍ୟ ଭାଷାରେ କହିଲେ ପ୍ରଭୁ ଓ ଦାସ ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ନାହିଁ । ଦିହେଁ ସମାନ— ଦିହେଁଯାକ ମଣିଷ, ଏହାଲ ଆମର ସଂସ୍କୃତି-ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ।

ତା’ପରେ ବିକଳ ମୂର୍ତ୍ତିକଳ୍ପନା ଏ ଏକ ବିଚିତ୍ର ଓ ରହସ୍ୟାବୃତ । ଦେବତା ମନୁଷ୍ୟ ନୁହେଁ । ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗଶରୀର ବାସ୍ତବୀ ନାଡ଼ୀର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ତା’ଠାରେ ନାହିଁ । କର୍ଣ୍ଣ, କେଶ, କର, ଚରଣର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ । ସେ କେବଳ ଦେଖେ, ଦେଖି ମୌନ ରହେ । ନିଜେ ପ୍ରତିକାର କିମ୍ବା ପ୍ରତିଶୋଧ କରେ ନାହିଁ— କରାଏ ମାତ୍ର । ଏଣୁ ବାହୁ ବିନା ହସ୍ତପଦ୍ମର କଳ୍ପନା ରହନ୍ତା କିପରି ? ବିରାଟ ସେ ଅଚଳ ମହାମେରୁ— ଦୋଷାତୀତ । ଏଣୁ ସ୍ୱର୍ଗରେ ଦୋଷ ନାହିଁ । ବିଶେଷତଃ, ମାନବ ମାନବରେ ସ୍ୱର୍ଗଦୋଷ ରହେ ନାହିଁ । ମାନବ ସେ, ପୁରୁଷ ସେ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ । ଅତଏବ ପୁରୁଷର, ବିଶେଷକରି ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷର ସମଗ୍ର ଭୋଗବିଳାସର ଅଧିକାରୀ ସେ ବ୍ରାହ୍ମମୁହୂର୍ତ୍ତରୁ ଆରମ୍ଭକରି ନିଶାନ୍ଧ ଯାଏଁ ଭୋଗ-ଛପନଭୋଗ, ଛତିଶ ଖଟଣୀ-ଛତିଶାନିୟୋଗ । ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ ଦେବତାର ଭାବନା ପୁରାପୁରି ମାନବିକ— ରାଜକୀୟ ।

ତା’ଛଡ଼ା, ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନାରେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଧାରଣା ଆହୁରି ଉଚ୍ଚକୋଟୀର— ଆହୁରି ସାର୍ବଜନୀନ । ଶ୍ୱେତ-ପାତ-କୃଷ୍ଣ ତିନିବର୍ଣ୍ଣର ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି— କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣର ଜଗନ୍ନାଥ, ପାତବର୍ଣ୍ଣର ସୁଭଦ୍ରା, ଶ୍ୱେତବର୍ଣ୍ଣ ବଳଭଦ୍ର । ଏହି ବର୍ଣ୍ଣସବୁ ମଧ୍ୟ ଦେବତାର ନୁହେଁ— ମନୁଷ୍ୟ ଜାତିର । ଏଥିରେ ଶ୍ୱେତବର୍ଣ୍ଣ ଯୁରୋପୀୟ ପାତବର୍ଣ୍ଣ ଚୀନୀୟ ଏବଂ କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ ଆଫ୍ରୋ-ଭାରତୀୟ ସଙ୍କେତିତ ଅର୍ଥାତ୍ ଭାରତୀୟ ଦ୍ୱାପୟୁଜ୍ଜିର ଆଷ୍ଟୋ-ଏସିଆଟିକ୍ ଗୋଷ୍ଠୀ, ତିବ୍ବତୀୟ ଭୋଟ-ଚୀନ ଗୋଷ୍ଠୀ, ଉତ୍ତର ଓ ମଧ୍ୟ-ଏସିଆର ତୁର୍କୀ ଓ ମଙ୍ଗୋଲ ଗୋଷ୍ଠୀଠାରୁ ଗ୍ରୀକ, ଇଟାଲିକ୍, କେଲଟିକ୍ ପ୍ରଭୃତି ଇଣ୍ଡୋ-ୟୁରୋପୀୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ସହିତ ଆଫ୍ରିକୀୟ ନିଗ୍ରୋ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣ ଆମେରିକୀୟ ଆଦିବାସୀଙ୍କ ଯାଏଁ ସମସ୍ତେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ଏହି ହେତୁରୁ ବୋଧହୁଏ ହିମାଳୟ ପର୍ବତମାଳା ଭିତରୁ ନେପାଳୀ ରାଜାଙ୍କର ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର

ରତ୍ନସିଂହାସନ ଉପରେ ପୂଜାଧିକାର । ଏହି କାରଣରୁ ବୋଧହୁଏ କାଶ୍ମୀରୀ ରାଜକୋଷର ଧନ-ରତ୍ନ-ଅଳଙ୍କାରରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ କୋଠଭଣ୍ଡାର ପରିପୁଷ୍ଟ, ତା'ନ ହେଲେ ସାରା ମାନବଜାତିର ଆରାଧ୍ୟରୂପେ ଜଗତର ନାଥ-ଜଗନ୍ନାଥ ବୋଲାନ୍ତେ କିପରି ? ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଭାରତର ଭାବନା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ନୁହେଁ; ପୂରାପୂରି ଲୌକିକ— ବିଶ୍ୱଜନୀନ ।

ଅନ୍ୟପକ୍ଷେ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ମଧ୍ୟ ସେହିକଥା । ଆଜିର ଏହି ବ୍ୟକ୍ତିସର୍ବସ୍ୱ ଯୁଗରେ ସମସ୍ତ ଚିନ୍ତାର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ସମସ୍ତେ ଉପଲବ୍ଧ କରୁଛନ୍ତି । ଜାତୀୟସଂହତି ସମସ୍ତଙ୍କର କାମ୍ୟ ହୋଇ ଉଠିଛି; କିନ୍ତୁ ପଚା କାହିଁ ? ଯାହା ‘ପଢ଼ା’ ରୂପେ ଗୃହୀତ ତାହା ପ୍ରକୃତ ପଢ଼ା ନୁହେଁ । ଦିବସ ପାଳନ କିମ୍ବା ରେକର୍ଡ୍ ପରିବେଷଣଦ୍ୱାରା ଜାତୀୟ ସଂହତି ଜ୍ଞାନ ବିତରଣ କରିହୁଏ ନାହିଁ । ଫଳରେ ମର୍ମ ନ ଜାଣି ଶବ୍ଦୋତ୍ତରଣ କଲେ ‘ଇନ୍ଦ୍ରଶତ୍ରୁ’ ପରି ବୃତ୍ତାସୁର ବା ବିପରୀତ ଫଳ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପଡ଼େ । ଭାରତୀୟମାନେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ତାହା ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିଥିଲେ । ଏହି କାରଣରୁ ଜାରା ଶବ୍ଦର ଉପାସ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ ଜୈନର କୈବଲ୍ୟ ତଥା ପୁରୁଷୋତ୍ତମକୁ ନିଜର କରି ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ ରୂପେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ମଧ୍ୟ ଉପାସ୍ୟ ହୋଇ ଆସୁଛନ୍ତି । ଅଥଚ ଏବେ ଶବ୍ଦର ଦାରୁ-ବିଗ୍ରହ ଧରି ସିଂହାସନରେ ବିରାଜମାନ । ସେତିକି ନୁହେଁ, ଧର୍ମାନ୍ତର ପରିଗ୍ରହୀ ଉଦାରପତ୍ନୀ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ଉପାସିତ ନ ହୋଇଛନ୍ତି ନୁହେଁ । ଏଣୁ ଏଠାରେ ଜାତି-ଧର୍ମ-ବର୍ଣ୍ଣ କୌଣସିଗାର ଭେଦ ନାହିଁ । ଋତୁବର୍ଷ୍ୟ ପ୍ରଥାର ଗନ୍ଧ ନାହିଁ, ସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକତାର ଚିହ୍ନ ନାହିଁ, ସଙ୍କୁତି ନିସଙ୍କୁତିର ପ୍ରଶ୍ନ ନାହିଁ । ଆବ୍ରହ୍ମଚଣ୍ଡାଳ ଏକାପାତ୍ରରେ ଭୋଜନ କରିପାରନ୍ତି । ସେଥିଦ୍ୱାରା ଜୈନର ଯେପରି କୈବଲ୍ୟ ଲାଭ ହୁଏ ସେହିପରି ବ୍ରାହ୍ମଣର ‘ସାୟୁଜ୍ୟ ମୁକ୍ତି’ ହୁଏ । ଫଳରେ ସେ ଯେପରି ‘ପ୍ରଣିପତ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ’ ସର୍ବଜୀନବରାଜିତ’ ରୂପେ ‘ଜୀବନର’ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅର୍ଚ୍ଚିତ ହେଲେ ସେହିପରି—

“ନୀଳାଦ୍ରୋ ଶଙ୍ଖମଧ୍ୟେ ଶତଜଳକମଳେ ରତ୍ନସିଂହାସନସ୍ଥ”
ସର୍ବାଳଙ୍କାର ଯୁକ୍ତ ନବଘନରୁଚିର ସଂଯୁତ ଝଗ୍ଗଜେନ ।

ଉଦ୍ରାୟା ବାମଭାଗେ ରଥଚରଣ ଯୁତ ବ୍ରହ୍ମରୂପେନ୍ଦ୍ର ବନ୍ଧ୍ୟ
ଦେବାନାଂ ସାରମାଣଂ ସ୍ୱଜନ ପରିବୃତଂ ବ୍ରହ୍ମଦାରୁ ସ୍ମରାମି ।”

ବ୍ରାହ୍ମଣଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ତା’ଛଡ଼ା ତନ୍ତ୍ରପନ୍ଥୀ ସହଜଯାନୀ— ‘ସୁଭଦ୍ରାପ୍ରାଣନାଥାୟ ଜଗନ୍ନାଥାୟ ତେ ନମଃ’ କହିଲାବେଳେ ଇସଲାମଧର୍ମୀ ମୁସଲମାନ ହାତ ଟେକି ଗାଏ—

“ଆହେ ନୀଳ ଶଙ୍ଖଳ ପ୍ରବଳ ମର ବାରଣ,
ମୋ ଆରତ ନଳିନୀ ବନକୁ କର ଦଳନ ।”

ତା’ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କେଉଁ ଦୂରଦୂରାନ୍ତର କଳିଙ୍ଗ ବନାନୀର ଶବ୍ଦର ଘର ଭୁଆସୁଣୀ ହସି ହସି ବୋଲେ—

“ଉଡ଼ିଶାକୁ ଯିବି ବଳି କିଶିଥିଲି ପାଟ
ଉଡ଼ିଶାର ଲୁକ ମତେ ନ ଛାଡ଼ିଲେ ବାଟ ।”

ଏଇଠି ତ ଦେଖିବାର କଥା, ଆଦିବାସୀ ଶବ୍ଦରଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଆର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଯାଏଁ ଏବଂ ଆଫ୍ରେ-ଏସୀୟ କୃଷକାୟଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ହଳଦିଆ ଚୀନୀ, ଜାପାନୀଙ୍କ ବାଟ ଦେଇ ଯୁରୋପୀୟ ଧଳାମାନବ ଗୋଷ୍ଠୀର ଜାତିଗତ ବର୍ଣ୍ଣବିଭାଗ ପ୍ରତୀକରୂପେ ଗୃହୀତ ଜଗନ୍ନାଥ, କେବଳ ଭାରତର ଜାତୀୟସଂହତି ନୁହେଁ— ସାର୍ବଜନୀନ ଜାତୀୟସଂହତିର ପ୍ରତୀକ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ଯାହାକି ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ମେରୁଦଣ୍ଡ । ଏହିଠାରେ ଉପାସନାର ସ୍ୱାଧୀନତା ଯେପରି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ବିଭିନ୍ନ ଜାତି, ଧର୍ମ, ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରେ ମୈତ୍ରୀର ପରାକାଷ୍ଠା ଯେପରି ପ୍ରଦର୍ଶିତ ସେହପରି ବିଶ୍ୱଜନୀନ ଭ୍ରାତୃଭାବର ଇଚ୍ଛିତ ମଧ୍ୟ ନିହିତ । ଇନ୍ଦ୍ରି ନାଁ ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତି— ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ।

ସମାଲୋଚକମାନଙ୍କ ମତରେ ଆର୍ଯ୍ୟସଂସ୍କୃତିରେ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜାର ପ୍ରଚଳନ ନ ଥିଲା ଏହା ଜୈନଧର୍ମରୁ ଆହରଣ କରାହୋଇଛି । ସେ ଯାହାହେଉ, ଜଗନ୍ନାଥ, ସୁଭଦ୍ରା, ବଳଭଦ୍ର ତିନିମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କ ଛଡ଼ା ଆହାର୍ଯ୍ୟ ବା ଆହୂତ କୌଣସି ଧର୍ମର ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠାରେ ‘ଭାଇ-ଭଉଣୀ’ ଏକତ୍ର ଉପାସିତ ହେବା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସୀତା-ରାମ, ହର-ଗୌରୀ, ରାଧା-କୃଷ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି ଏକୋଦର ସମ୍ବନ୍ଧ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେନାହିଁ । ତାହା ପ୍ରକୃତିତ ପୁରୁଷ ବା ପତି-ପତ୍ନୀ ସମ୍ବନ୍ଧନୁଗା ମାତ୍ର; କିନ୍ତୁ

ଜଗନ୍ନାଥ ସେପରି ନୁହନ୍ତି— ପୁରାପୁରି ଅଲଗା ।
 ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ଯଦିତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବିଷ୍ଣୁରୂପେ କଳ୍ପନା କରି
 ତାଙ୍କ ପଦ୍ମାରୂପେ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାହୋଇଛି,
 ତଥାପି ସେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନିକଟରେ ନ ରହି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମନ୍ଦିରରେ
 ଉପାସିତା, ଏକା ସେତିକି ନୁହେଁ, ନବଦିନ ଯାତ୍ରାକାଳରେ
 ସାଙ୍ଗରେ ଯାଆନ୍ତି ଭଉଣୀ ସୁଭଦ୍ରା ଏବଂ ଭାଇନା ବଳଭଦ୍ର;
 କିନ୍ତୁ ମହଲକ୍ଷ୍ମୀ ନୁହଁ । ଏତାଦୃଶ ମଧୁର କଳ୍ପନା ଭାରତୀୟ
 ସଂସ୍କୃତି ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିରେ ବିରଳ । ଏଇଠି
 ଦେବତାଙ୍କଠାରେ ଭାଇ-ଭଉଣୀ ସମ୍ପର୍କର ଆଦର୍ଶ ଉପସ୍ଥାପିତ

କରି ଭାରତୀୟ ଦେଖେଇ ଦେଇଛି ଦୁନିଆର ସମସ୍ତ ସମ୍ପର୍କ
 ଅପେକ୍ଷା ଭାଇ-ଭଉଣୀ ସମ୍ପର୍କ ହେଉଛି ସର୍ବୋକ୍ତ ଏବଂ
 ତାକୁ ମାନବସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପର ବୁଝାମଣା ରଖି ଗ୍ରହଣ
 କରିନେବା ଉଚିତ । ଏହାହିଁ ଦେବତା କରିଆସିଛନ୍ତି,
 ଆସୁଛନ୍ତି । ଏହା ଅପେକ୍ଷା କି ଅଧିକ ବଳିଷ୍ଠ ଭାଷାରେ ମଣିଷ
 ମନରେ ଭ୍ରାତୃଭାବର ସଞ୍ଚାର କରାଯାଇପାରେ, କଳ୍ପନା
 କରିହୁଏ ନାହିଁ । ଏସବୁରୁ କଣ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ନାହିଁ ଯେ,
 ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ସାମ୍ୟ-ମୈତ୍ରୀ-ସ୍ୱାଧୀନତା ଅର୍ଥାତ୍
 ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ପ୍ରତୀକ !!!

ସାହିତ୍ୟର କଳା ଓ କଳେବର

ପ୍ରକୃତରେ ସାହିତ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ ଯାହାହେଉ ପଛକେ ଡବ୍‌ବିଦ୍‌ମାନେ ଲକ୍ଷଣ କଳା ସମୟରେ ‘ସାହିତ୍ୟସ୍ୟ ଭାବଃ ସାହିତ୍ୟଃ’ କଥାଟି କେବଳ କହିଥାନ୍ତି । ଫଳରେ ଆମେ ସାହିତ୍ୟ କହିଲେ ଜ୍ଞାନ ସାହିତ୍ୟ ଛାଡ଼ି ରସ ସାହିତ୍ୟ ହିଁ ବୁଝୁ । ତାହାର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଜ୍ଞାନର ପ୍ରସାର ଓ ପ୍ରସାର । ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥନାମାଳର ଭିତର ଦେଇ ମଝିରେ ମଝିରେ ରଚୟିତାର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ସଙ୍କେତ ପାଇଥାଉ ବୋଲି ତାକୁ ମଧ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଆଖ୍ୟା ଦେଇଥାଉ ।

ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ରସ ସାହିତ୍ୟକୁ କେବଳ କାବ୍ୟ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରାହୁଏ । ‘ବାକ୍ୟଂ ରସାତ୍ମକଂ କାବ୍ୟଂ । ନାଟକର ନାଁ ବି ଉପନୟାସ, ଛୋଟ ଗଳ୍ପ ପ୍ରଭୃତି ଗଦ୍ୟ ରଚନା । ଏଗୁଡ଼ିକ ଆଧୁନିକ ସୃଷ୍ଟି, ରସ ସାହିତ୍ୟର ଆଉ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ବିଭାଗ ।

ନୂତନତା ମନୁଷ୍ୟ ଚିତ୍ତର ରୂପକଶିଳା, ନୂତନ କଥା, ନୂତନ ପଦ୍ଧାତି ସବୁ ଯୁଗରେ ସୁନ୍ଦର, ମଧୁର, ସରସ । ସାହିତ୍ୟର ନୂତନ ବିଭାଗ ବୋଲି କେବଳ ଗଳ୍ପ, ଉପନୟାସ ପ୍ରଭୃତି ଆଜି ଆମର ହୃଦୟକୁ ଅଧିକାର କରି ବସିଛି । ଏହାର ନବ ନବ ରୂପର ପ୍ରକାଶରେ ଆମେମାନେ ମୁଗଧ ହେଉ, ବିସ୍ମିତ ହେଉ, ଚମକିତ ହେଉ । ‘ସାହିତ୍ୟ’ ଶବ୍ଦ ଏଠାରେ ରସ ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ କଥା ସାହିତ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ସେହି ସାହିତ୍ୟର କଳା ଓ କଳେବର ଏବଂ ମାନବ ଜୀବନରେ ତାହାର ପ୍ରଭାବ ଓ ଆକର୍ଷଣ କେତେଦୂର ଏହାର ଆଲୋଚନା ହିଁ ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

ମାନବ ବିଶ୍ୱବ୍ରାହ୍ମଣରେ ପ୍ରାଣର ଯେଉଁ ଋଷ୍ଟିଲ୍ୟ ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଅନୁଭବ କରେ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ତା’ର ସବୁତାକୁ ଜୀବନ ବୋଲି ଧରାଯାଏନି । ସାହିତ୍ୟରେ ଜୀବନର ପରିଧି ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତର । ସେଠାରେ କେବଳ ବଞ୍ଚିବା ହିଁ ଜୀବନ ନୁହେଁ । ସେଠାରେ ଜନ୍ମଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ମୃତ୍ୟୁର ଶେଷସାମା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁ ଯାତ୍ରା ସାହିତ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ତାହା ପ୍ରକୃତ ଜୀବନ-ଯାତ୍ରା ହୋଇ ନ ପାରେ । ସାହିତ୍ୟଗତ ଜୀବନ ସୁଖ ଦୁଃଖ, ଆନନ୍ଦ ବେଦନା, ଆକାଂକ୍ଷା-କାମନା ନେଇ ଗଠିତ । ଜ୍ଞାନ,

କର୍ମ, ଚେଷ୍ଟା, ଚିନ୍ତା ପ୍ରଭୃତି ସେଥିରେ ଗୌଣ ବିବେଚିତ ହୁଏ । ହୃଦୟର ଅନୁଭୂତି ଓ ଆବେଗ ହିଁ ସାହିତ୍ୟର ଜୀବନ ସଞ୍ଚାର କରେ । ଜ୍ୟାମିତି ବା ବାଜଗଣିତରେ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନ ସମ୍ଭାର ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ, ତାହା ସାହିତ୍ୟର ବିଷୟ ନୁହେଁ । ସାହିତ୍ୟର ବିଷୟ କବିର ଅମୃତମୟ ଜୀବନର ବିଚିତ୍ର ଅନୁଭୂତି ।

ବହୁ ଜୀବନର ବୈଚିତ୍ର୍ୟକୁ ଯେତେବେଳେ ସମଗ୍ର ଭାବରେ ଉପଲବ୍ଧ କରାହୁଏ ସେତେବେଳେ ତାହାକୁ ସଂସାର ବୋଲାଯାଏ । ସଂସାର ଏକାଧିକ ଜୀବନର ସମାହାର । ମନୁଷ୍ୟ ଯେଉଁଠାରେ ଏକା ସେଠାରେ ସଂସାର ନାହିଁ । ଯେଉଁଠାରେ ସେ ବହୁ ସହିତ ମିଶି ଏକ ହୁଏ, ତା’ର ସଂସାର ସେହିଠାରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରେ । କଥାସାହିତ୍ୟରେ ବହୁଜୀବାବେ ସାଂସାରିକ କାହାଣୀ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ । ସାହିତ୍ୟର ଏହି ବିଭାଗରେ ନିଜର ଅନୁଭୂତି ସହିତ ପରର ବୃତ୍ତାନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଥାଏ । ଏଠାରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନ ଓ ସଂସାର ଏକ ହୋଇଯାଇଥାଏ । ମୋଟାମୋଟି କହିବାକୁ ଗଲେ ସଂସାର ଓ ଅନୁଭୂତି ଅନ୍ୱର୍ଥ ଅଟନ୍ତି ।

ସାହିତ୍ୟ ସହିତ ଅନୁଭୂତିମୟ ଜୀବନର ସମ୍ପର୍କ ଘନିଷ୍ଠ—ଏହା ସର୍ବବାଦୀସମ୍ମତ । ମେଥିଉ ଏର୍ନୋଲ୍‌ଡଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବହୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସମାଲୋଚକ ଏ କଥା ବାରମ୍ବାର ବିଭିନ୍ନ ଭଙ୍ଗୀରେ ପ୍ରକାଶ କରିଆସିଛନ୍ତି । ସାହିତ୍ୟରେ ଜୀବନର ସୂଚନା ମିଳେ, ଅର୍ଥାତ୍ ସାଂସାରିକ ଜୀବନରେ ଆମେମାନେ ଯେଉଁ ହର୍ଷ, ବେଦନା, ଉଦ୍ଦେଗ ଅନୁଭବ କରୁ ସାହିତ୍ୟ ଆମର ମନରେ ସେହି ଧରଣର ଅନୁଭୂତ ସଞ୍ଚାର କରାଏ ।

ମାନବର ହୃଦୟତନ୍ତ୍ରରେ ଝଙ୍କାର ଦେବା ସାହିତ୍ୟର ଧର୍ମ । ବିଜ୍ଞାନ କିମ୍ବା ଦର୍ଶନରେ ତାହା ନାହିଁ । ଗଣିତ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଚିନ୍ତାର ପ୍ରକାଶ ମାତ୍ର ହୃଦୟକୁ ଅଧିକାର କରିବା ଶକ୍ତିଚିକିତ୍ସା ଗଣିତରେ ନାହିଁ ବୋଲି ସେ ସାହିତ୍ୟର ବିପରୀତଗାମୀ । ଜୀବନରେ କୌତୂହଳ ବହୁ ବିସ୍ମୃତ, ବିଶ୍ୱ-ବ୍ୟାପୀ କହିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ସେହି କୌତୂହଳ ସଙ୍ଗେ ଯେଉଁଠାରେ ହୃଦୟର ମିଳନ ହୁଏ ସାହିତ୍ୟର ଅଧିକାର

ସେହିଠାରେ ସାବ୍ୟସ୍ତ ହୁଏ । ଜଟିଳ ଯନ୍ତ୍ରର କାର୍ଯ୍ୟ ଦେଖି ଅନେକ ସମୟରେ ତାହା ଜୀବନ୍ତ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ହୃଦୟର ଅଭାବରେ ତାହା ପ୍ରାଣଶୂନ୍ୟ ଯନ୍ତ୍ରମାତ୍ର । ଜୀବନକୁ ଯନ୍ତ୍ରରୂପେ କଳ୍ପନା କରି ଯେତେବେଳେ ତାହାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଓ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାହୁଏ ସେ ଆଲୋଚନା ମଧ୍ୟ ସେତିକିବେଳେ ବୈଜ୍ଞାନିକ ରୂପେ ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ ।

ଜୀବନର ଅନୁଭୂତି ସହିତ ସାହିତ୍ୟର ସମ୍ପର୍କ ଦେଖାଇବାକୁ ଯାଇ ଆମେମାନେ, ‘ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରକୃତପକ୍ଷେ ରସର ରୂପାନ୍ତର’ ଏକଥାଟି ବରାବର ପାଶୋରି ପକାଉ । ସଂସାର ମନୁଷ୍ୟର ହୃଦୟକୁ ନାନାଭାବରେ ଆଦୋଳିତ କରେ । ଜୀବନର ଯେଉଁ ଅନୁଭୂତି ଟିକକ କବି ହୃଦୟକୁ ବିଶେଷଭାବେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ କରେ ତାହା ରଚନାର ମାଧ୍ୟମରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରେ । କବି ଯେ ସର୍ବଦା ଜାଣିଶୁଣି ଏହି ଅନୁଭୂତିଗୁଡ଼ିକୁ ରୂପ ଦିଏ ତାହା ନୁହେଁ, ଅନେକ ସମୟରେ ତାର ଅଜ୍ଞାତରେ ସୁଦ୍ଧା ଏହି ସମସ୍ତ ଅନୁଭୂତି ରଚନା ମାଧ୍ୟମରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇପଡ଼େ । ପାଠକ ମନରେ ରଚନା ଯେତେବେଳେ ଅନୁରୂପ ଅନୁଭୂତି ସୂଚାର କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ ସେତେବେଳେ ସୁଦ୍ଧା ଅନ୍ତରର ଭାବବସ୍ତୁ ରସ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ଜୀବନରେ ଯେଉଁ ଅଂଶଟି କବି ଓ ସୁଦ୍ଧା ମନରେ ରସର ଉଦ୍‌ବୋଧନ କରେ ତାହାର ସେହି ଅଂଶ ଟିକକ ହିଁ ସାହିତ୍ୟର ବିଷୟ ହୋଇପାରେ । ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରକୃତ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ରସର ସୃଷ୍ଟି; କିନ୍ତୁ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଜୀବନକୁ ସୁବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ସାହିତ୍ୟର ଏକମାତ୍ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏକତର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏହା ନିଶ୍ଚୟହେବ ।

ପ୍ରକୃତ କଥା କହିବାକୁ ଗଲେ ଜୀବନ ଓ ସଂସାର ହିଁ ସାହିତ୍ୟର ଉପାଦାନ । ସଂସାରର ନିଜର ଗୋଟିଏ ଅସ୍ଥିତ୍ୱ ଅଛି । ଠିକ୍ ଯେମିତିଟାକୁ ସେମିତି କରି ଚିତ୍ରଣ କରିବା ବାସ୍ତବବାଦୀର ଏକାନ୍ତ କାମ୍ୟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାହା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ କି ସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ବାହାର ଜିନିଷଗୁଡ଼ିକ କବିର ମନ ଭିତରକୁ ଗଲାବେଳେ ରୂପାନ୍ତର ଧାରଣ କରେ । ସେହି ରୂପାନ୍ତରିତ ବସ୍ତୁଟି ସାହିତ୍ୟରେ ବାସ୍ତବ ରୂପ ଧାରଣ କରି ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଆନନ୍ଦର କାରଣ ହୋଇଉଠେ ।

ସେତେବେଳେ ସଂସାର ଆତ୍ମମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ସଂସାର ରୂପେ ଚିତ୍ରିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ସଂସାରର ଯେଉଁ ଛବିର ଛାପ ଆମର ମନ ଉପରେ ଲାଗିଥାଏ, ସଂସାରକୁ ଆମେମାନେ ସେହି ରୂପ ଦେଇ ଅଙ୍କିତ କରୁ । କାବ୍ୟର ରସ କବି ମନର କଳ୍ପନା ମାତ୍ର । ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତ ସଂସାରର ସ୍ୱରୂପ ନ ଥାଏ, ଯାହା କିଛି ଥାଏ ତାହା ଲେଖକର ମନ ଭୁଲାଇଥାଏ ସଂସାର ଚିତ୍ର ବିନା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ ।

ମାନବ ଜୀବନର ଭୟ ବିସ୍ମୟ କଳ୍ପନା ଆଦର୍ଶ ପ୍ରଭୃତିକୁ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ କରି ରୋମାନ୍‌ସ ଭିତରେ ସାହିତ୍ୟର ଜୀବନକୁ ଭର୍ତ୍ତି କରୁ । ସେ ସୁବିଧା ନାହିଁ ବୋଲି ବାସ୍ତବ ସାହିତ୍ୟରେ ଆମେ ନିଜର ଅଭିଜ୍ଞାତ ଦେଇ ବିଚିତ୍ର ଜୀବନ ସୃଷ୍ଟି କରୁ ।

ମାନବ ସମ୍ପର୍କରେ ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନଭଳି କୌତୁକ ଜିନିଷ ଆଉ କିଛି ନାହିଁ । ଜୀବନର ଆଲୋଚନା, ଜୀବନର ବ୍ୟାଖ୍ୟା, ଜୀବନ-ସମସ୍ୟାର ମାମାଂସା ରହେ ବୋଲି ସାହିତ୍ୟ ଆମକୁ ଏତେଦୂର ଆକର୍ଷଣ କରିପାରୁଛି । ସେ ଆଲୋଚନା ବା ମାମାଂସାର ପ୍ରଧାନ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଆମେ ବା ଆମର ଜୀବନ— ଅନ୍ୟ ନାମ କଳା ।

ସାହିତ୍ୟରେ ପରର ଦୃଢ଼ ଦେଇ ଆମ ନିଜ ଜୀବନର ଅନୁଭୂତି ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଥାଏ । ହୃଦରୂପ ଦରବାରରେ ସାହିତ୍ୟ ଆତ୍ମପକ୍ଷ ସମର୍ଥନର ଏକ ଲିପିବଦ୍ଧ ବକ୍ତୃତା । ସାହିତ୍ୟରେ ଆମେମାନେ ଜୀବନର ଭୁଲ, ଭ୍ରାନ୍ତି ସକାଶେ କ୍ଷମା ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁ ଅତୀତ କର୍ମ ବା ଅତୀତ କଳ୍ପନାର ନ୍ୟାୟିତା ପ୍ରତିପାଦନ କରୁ, ନିଜେ ନିଜର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସାଧନ କରୁ ଓ ଆତ୍ମପ୍ରତିଷ୍ଠା ବଜାୟ ରଖୁ । ଯେଉଁ ସ୍ଥଳରେ ସମାଜ ଆତ୍ମମାନଙ୍କୁ ଆକ୍ରମଣ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହୁଏ ସେ ସ୍ଥଳରେ ସାହିତ୍ୟଦ୍ୱାରା ଆମେ ଆତ୍ମରକ୍ଷା କରୁ, ଦାବା ସମର୍ଥନ କରୁ ଓ ଯୁକ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥାଉଁ । ସଂସାରରେ ଯାହା ଉପଭୋଗ କରିବାର ସୁବିଧା ନାହିଁ ସାହିତ୍ୟରେ ଆମେ ତାହା ସୁନ୍ଦର ଉପଭୋଗ କରିଥାଉଁ । ସେଠାରେ ଆମର ଅନ୍ୟାୟକୁ ନ୍ୟାୟରୂପେ, ଅପରାଧକୁ ଗୌରବ ରୂପେ ଏବଂ ସ୍ୱାର୍ଥପରତାକୁ ଆତ୍ମଚରିତାର୍ଥ ରୂପେ ପ୍ରତିପାଦନ କରୁ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ସାହିତ୍ୟକୁ ଏକ କଳଙ୍କ— ଭଞ୍ଜନଗାଥା କହିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ।

ବଡ଼ ସାହିତ୍ୟିକ ନିଜ ସୁସ୍ଥ ଜୀବନର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କଲାବେଳେ ଛୋଟ ସାହିତ୍ୟିକ ନିଜ ସ୍ଥୁଳ ଜୀବନର କଥା ଲେଖେ । ଏହି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ବା ମାମାଂସା ଯୁକ୍ତିତର୍କ ବିନା ସହଜଲଭ୍ୟ ବୋଲି ସାହିତ୍ୟରେ ଆନନ୍ଦର ପ୍ରେରଣା ଲାଭ ହୁଏ । ମାନବଜୀବନ ବାହ୍ୟରୂପରେ ଅନନ୍ତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ମୂଳତଃ ଅଭିନ୍ନ, ଏହା ସମସ୍ତେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଏଣୁ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ଗୋଟିଏ ଜୀବନ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନରେ ସମସ୍ତ ଜୀବନ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ହେଲାପରି ମନେହୁଏ । ଗୋଟିଏ ଜୀବନର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ବହୁ ଜୀବନର ଅର୍ଥ ସରଳ ହୋଇଯାଏ । ଏହା ତର୍କମୂଳକ ନୁହେଁ, କିମ୍ବା ଯୁକ୍ତିସିଦ୍ଧି ନୁହେଁ, ଏହା ଜୀବନର ବାସ୍ତବ ଅନୁଭୂତି । ଏହାହିଁ ସାହିତ୍ୟର ‘କଳା’ । ସେହି କଳା ଟିକକ ଯାହା ସାହାଯ୍ୟରେ ପାଠକ ମନରେ ଆନନ୍ଦ ସୂଚାର କରାଏ, ତାହାର ନାମ ଭାଷା । ଭାଷା ନଥିଲେ ଅନୁଭୂତି ରୂପ ପାଇପାରନ୍ତା ନାହିଁ । ଏଣୁ ଭାଷାକୁ ଏପରି ଭାବେ ସଜାଜବାକୁ ହେବ ଯାଦ୍ୱାରା କବି ଜୀବନର ଅନୁଭୂତି ଟିକକ କୌଣସି ଅଂଶରେ ଯେପରି ବାଦ୍ ନ ଯାଏ ।

କିନ୍ତୁ ଆଜିକାଲି ସାହିତ୍ୟର ଭାଷାନେଜ ଗୋଟିଏ ବିଭ୍ରାଟ ଦୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ଏକପକ୍ଷେ ପ୍ରଗତିଶୀଳ ଲେଖକମାନେ ପ୍ରତିବେଶୀ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟରୁ ନାନାବିଧି ପ୍ରମାଣ ଦେଇ ପ୍ରାଚୀନ ଶୈଳୀକୁ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରଗତିର ଅନ୍ତରାୟ ବୋଲି, ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିବାକୁ ବସିଲାବେଳେ ରକ୍ଷଣଶୀଳ ଦଳ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟର ଭାଷା ଓ ଶୈଳୀ ଦେଖି ନାସା କୁଞ୍ଚନ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମନେହୁଏ, ଦୁଇ ମତବାଦ ମଧ୍ୟରେ ଯେତେ ଭେଦ ଥାଉନା କାହିଁକି, ସାହିତ୍ୟର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ ଆଦର୍ଶ ଦୃଷ୍ଟିରେ କୌଣସି ପାର୍ଥକ୍ୟ ନାହିଁ । ସେ ଦୁହିଁଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯଦି କୌଣସିଠାରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ବା ମତଭେଦ ଥାଏ ତାହା ହେଉଛି ଭାଷା । ଏହି ଭାଷା ପାର୍ଥକ୍ୟ ଶ୍ୱେତକାୟ ଆର୍ଯ୍ୟକଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଶ୍ୱେତଦ୍ୱୀପବାସୀ ଇଂରେଜୀଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସର୍ବତ୍ର ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । କାରଣ ଖୋଜିବାକୁ ବହୁ ଦୂର ଯିବା ଅନାବଶ୍ୟକ । ‘ଭାଷା’ ଶବ୍ଦର ଆକ୍ଷରିକ ଅର୍ଥ ଆଲୋଚନା କଲେ ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝାପଡ଼େ ।

ଭାଷାର ବୈଜ୍ଞାନିକ ଅର୍ଥ— ଭାଷ୍ୟତେ ଇତି ଭାଷା । ଅର୍ଥାତ୍, ଯାହା କୁହାଯାଏ । ଏତିକିରେ ଯେ ଗୋଳ ଚୁଟିଗଲା

ତା’ ନୁହେଁ, ବରଂ ଭଗବଦ୍-ଗୀତାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଭଳି ବିଭିନ୍ନ ଦଳର ଲୋକେ ନିଜ ନିଜର ପକ୍ଷ ଧରି ଅର୍ଥ କରିବାକୁ ବସନ୍ତି । କେହି କେହି କହନ୍ତି— ଯାହା ନିତାନ୍ତ ଅଶିକ୍ଷିତଠୁଁ ଉଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷିତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନାୟାସରେ ବୋଧଗମ୍ୟ ହୁଏ, ତାହା ହେଲା ପ୍ରକୃତ ସାହିତ୍ୟର ଭାଷା । ଆଉ କେହି କେହି କହନ୍ତି— ଯାହା ଲୋକ ବା ସମାଜର ସମୂହ କଲ୍ୟାଣ ଲାଗି ଅର୍ଥାତ୍, ଯାହାଦ୍ୱାରା ସମାଜିକ ଶିକ୍ଷା, ସଂସ୍କୃତି, କୃଷି ପ୍ରଭୃତିରେ ଉନ୍ନତିର ପନ୍ଥା ବିଶ୍ଳେଷିତ ହୁଏ ତାହା ସାହିତ୍ୟର ଭାଷା ହେବା ଉଚିତ । ଆଉ କେତେକଙ୍କ ମତରେ— ବ୍ୟବହାର ଓ ସାହିତ୍ୟ ଭାଷା-ତରଙ୍ଗିଣୀର ଦୁଇଟି ତଟ । ଉଭୟ ପରସ୍ପରଠାରୁ ଯେତିକି ବିଯୁକ୍ତ ସେତିକି ସଂଯୁକ୍ତ, ଇତ୍ୟାଦି । ଏପରି ସ୍ଥଳେ କେଉଁ ମତଟି ଠିକ୍ ତା କହିବା କଠିନ । କାରଣ, ସବୁଥିରେ ଯୁକ୍ତି ଅଛି, ପ୍ରମାଣ ଅଛି । ଯେପରି ବିଚାରପତି ସଂଶୟିତ ସ୍ଥଳରେ ଅତୀତ ଘଟଣାର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ରାୟ ଦେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି, ସେହିପରି ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାକୃତିକ ବିବର୍ତ୍ତନ ବା ଭିନ୍ନ ତାକୁ ସୂତ୍ର କରି ଚୂଡ଼ାନ୍ତ ନିଷ୍ପତ୍ତି କରିବା ବିଧେୟ ।

ଦିନ ଥିଲା, ଯେତେବେଳେ ଅସଭ୍ୟ ଆଦିମ ଅଧିବାସୀମାନେ କିମ୍ଭୂତକିମାକାର ଭାଷାରେ ଭାବବିନିମୟ କରୁଥିଲାବେଳେ ଭୂମଧ୍ୟସାଗର ଉପକୂଳର ଗୋଧନ ସମ୍ବଳ ଗୋଷ୍ଠୀ ଏକ ବିଲକ୍ଷଣ ଭାଷା (ଇଣ୍ଡୋ-ୟୁରୋପୀୟନ) ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ପରେ ଗୋ-ଗୋଷ୍ଠର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଖାଦ୍ୟାଭାବର ଉଚ୍ଚତ ପରିଣତି ଘଟେ । ଠିକ୍ ସେତିକିବେଳେ ସେମାନେ ଗ୍ରୀକ୍, ଇଟାଲିକ୍, ଜର୍ମାନିକ୍, କେଲଟିକ୍, ଆରିୟେନ ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦେଶକୁ ଦଳବଦ୍ଧ ଭାବେ ଗତି କଲେ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଖାଇବାର ସୀମା ପାରହୋଇ ଯେଉଁମାନେ ଭାରତରେ ପଦାର୍ପଣ କଲେ ସେମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟ ନାମରେ ପରିଚିତ । ତା’ ପରେ ପରେ ଆମେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ ଆଦି ବେଦର ଆଦିମ ମନ୍ତ୍ର ‘ଅଗ୍ନିମିଳେ ପୁରୋହିତମ୍’ । ଏହି ପ୍ରକୃତି ଉପାସକ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ତତ୍କାଳୀନ ମୁଖନିଃସୂତ ସନାତନ ବାଣୀ ତା’ର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି ଯୁକ୍ତ ବା ଯୁଜ୍ଞାନ ଯୋଗାଙ୍କର ତପଃ ସାଧନାର ଅନ୍ତିମ ଅନୁଭୂତି ତାହା ଏବେ ସୁଦ୍ଧା

ଅନ୍ଧକାରମୟ; ତଥାପି ଏହା ମୁକ୍ତକଣ୍ଠରେ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ, ଦୂରାଗତ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ତଦେକ ବା ତନ୍ମନା ଭାଷା ଜ୍ଞାନ ନ ଥିଲା ନୁହେଁ, ଏହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଉପନିଷଦ୍‌ମାନଙ୍କରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଏଠାରେ ବି ସେହି ଗୋଟିଏ ଜିଜ୍ଞାସା ‘ଅଗ୍ନିମିଳେ ପୁରୋହିତମ୍’ ବ୍ୟବହୃତ ଭାଷା କି ନୁହେଁ, ପ୍ରକୃତରେ ତା’ ଯଦି ହୋଇଥାନ୍ତା, ତେବେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରୁ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଭାଷାବିତ୍‌ମାନଙ୍କର ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନ ଥାନ୍ତା; କିନ୍ତୁ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞମାନେ ଚରମ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇପାରୁ ନାହାନ୍ତି ।

ଏଣୁ କହିପାରୁ ସାହିତ୍ୟ ଭାଷା ବ୍ୟାବହାରିକ ଭାଷାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବରାବର ଦୂର ଦୂର ହେଇଆସିଛି । ଏହାର ପ୍ରମାଣ ସବୁ ଦେଶରେ, ସବୁ ଜାତିରେ, ସବୁ ଯୁଗରେ ରହିଛି । ସେକ୍ସପିଅର ବା ମିଲଟନ୍‌ଙ୍କ ଭାଷା ସେ କାଳର ଜଂରେଜୀଙ୍କ ବ୍ୟବହାର ଭାଷା ନ ଥିଲା କିମ୍ବା କାଳିଦାସ, ବାଣଭଟ୍ଟାଦିଙ୍କର ଭାଷା ଲୋକ ମୁହଁରେ ଚଳୁ ନ ଥିଲା । ସେହିପରି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ, ଅଭିମନ୍ୟୁ, ରାଧାନାଥ ଆଦିଙ୍କର ଲୋକ ମୁହଁରେ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇବା କିପରି ? ତା’ହେଲେ, ସେମାନଙ୍କର ରଚନାଭଙ୍ଗୀ ବା ଭାଷା ପ୍ରଣାଳୀ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରଗତିର ଅନ୍ତରାୟ ବୋଲି କହିବା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । କାରଣ,

ଭାଷା ସାହିତ୍ୟର କଳେବର ମାତ୍ର; ଗୋରା, କଳା, ଗେଡ଼ା, ତେଜା ଅନୁଯାୟୀ ମଣିଷର ମୂଲ୍ୟାୟନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସାହିତ୍ୟ କେବଳ ଯୁଗୀୟ, ପ୍ରାନ୍ତୀୟ, ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷା— ରୂପ ରଙ୍ଗରେ ରଞ୍ଜିତ ହୋଇଗଲେ ଶ୍ରୀମନ୍ତ ବା ଶ୍ରୀହୀନ ହୋଇପଡ଼େ ନାହିଁ । କାରଣ ତାହା ସାହିତ୍ୟର କଳେବର ଅର୍ଥାତ୍, ବହିରଙ୍ଗ ମାତ୍ର ।

ଭାଷା ନିକିତିରେ କବିତାକୁ ପରଶୁବାକୁ କଲେ, ତାର ପ୍ରକୃତ ମୂଲ୍ୟ ଠିକ୍ କରିହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ ଭାଷା-ଭାବ ବ୍ୟକ୍ତିର ସୂକ୍ଷ୍ମ କିଳକିଞ୍ଚିତ ମାତ୍ର । ତା’ ବୋଲି ଭାଷା ଯେ ସାହିତ୍ୟରେ ଅଭିବୃଦ୍ଧି ପାଇଁ ଆଦୌ ଦାୟୀ ନୁହେଁ ତା ମୁଁ କହୁନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଭାବର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆସ୍ବାଦନ ସକାଶେ ନିୟମିତ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଯେତିକି ଆବଶ୍ୟକ, ଭାଷା ସେତିକି ନୁହେଁ । କମନୀୟ କମନୀର ଛିପିଛିପିକିଆ ଲାବଣ୍ୟରେ ଯେତିକି ଆକର୍ଷଣୀୟତା ଥାଏ ଉଲଗ୍ନ ବା ସର୍ବାଙ୍ଗବୃତ୍ତ ରମଣୀର ତାହା ନ ଥାଏ; ଏଣୁ ସ୍ତ୍ରୀ ନିଜ ଜୀବନର ଅନୁଭୂତି ରୂପ କାବ୍ୟରସକୁ ଫୁଟାଇବା ସକାଶେ ଉପଯୁକ୍ତ ଭାଷାର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ସାହିତ୍ୟର କଳେବରକୁ ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦର କରେ । ସେଥିରେ ସ୍ତ୍ରୀ କବିର ଯେତିକି ଆନନ୍ଦ ଜାତ ହୁଏ, ପାଠକ ମନରେ ତା’ଠାରୁ ଅଧିକ ଉରେଜନା ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ଏହାହିଁ ସାହିତ୍ୟର କଳେବର ଓ ତାହାର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ।

ଲକ୍ଷ୍ମୀପୂଜା

ଲକ୍ଷ୍ମୀପୂଜା ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ପୂଜା । ଲକ୍ଷ୍ମୀଦେବୀ ବରାବର ହିନ୍ଦୁ ଘରର ମଝି କୋଠାରେ କେଉଁ ଅନାଦି କାଳରୁ ପୂଜାପାଳ ଆସୁଛନ୍ତି । ଘରେ ଘରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀପୂଜାର ବିଧି ଚଳିଆସିଛି । ଘରର ମଝିକୋଠା ହିଁ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ମନ୍ଦିର, ଏଣୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମନ୍ଦିରର ଆବଶ୍ୟକତା ପଡ଼ିନି । ସୁତରାଂ, ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ପାଇଁ ଆମ ଦେଶରେ ପୃଥିବୀ ମନ୍ଦିର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେନି । ଅବଶ୍ୟ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କ ସହିତ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ପୂଜା ହେବାରେ କୌଣସି ବାଧା ନାହିଁ ।

ଶ୍ରୀ, ପଦ୍ମା, ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ପଦ୍ମାଳୟା, ହରିପ୍ରିୟା, ଜୟିରା, ମା, ଲୋକମାତା, କ୍ଷୀରାବଧୂ ତନୟା, ରମା ପ୍ରଭୃତି ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ଅନେକ ନାଁ ଅଛି । ଏକସବୁ ନାଁ ମଧ୍ୟରୁ ଶ୍ରୀ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ରଗବେଦରେ ‘ଶ୍ରୀ’ ଶବ୍ଦର ଏବଂ ‘ଲକ୍ଷ୍ମୀ’ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଅଛି; କିନ୍ତୁ ଏ ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦ କେଉଁଠି ହେଲେ “ସୌଭାଗ୍ୟ ଦେବୀ” ଅର୍ଥରେ ପ୍ରୟୁକ୍ତ ହୋଇନି । ରଗବେଦରେ ଅନ୍ତତଃ ୮୧ ଥର ‘ଶ୍ରୀ’ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ; କିନ୍ତୁ ସବୁ ‘ଶ୍ରୀ’ର ଅର୍ଥ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବା ଶୋଭା ବିନା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । କେଉଁଠି ‘ଶ୍ରୀ’ ବିଶେଷ୍ୟ ରୂପରେ, ଆଉ କେଉଁଠି ବିଶେଷଣ ରୂପରେ ବ୍ୟବହୃତ । ତା’ଛଡ଼ା କ୍ରିୟା ରୂପରେ ମଧ୍ୟ କମ୍ ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏନି । ମେଗଡୋନେଲ୍ ସଙ୍କଳିତ Vedic Indexରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ‘ଶ୍ରୀ’ କହିଲେ “Prosperity” । ମାତ୍ର ତାହା ଥରକ ପାଇଁ କେବଳ । ଏହି ଏକକ ପ୍ରୟୋଗଟି ରଗବେଦ ଅଷ୍ଟମ ମଣ୍ଡଳ ଦ୍ୱିତୀୟସୂତ୍ରର ଉନବିଂଶ ମନ୍ତ୍ରରେ “ଅଶ୍ରୀର ଜବ ଜାମାତା” ବୋଲି ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ଏହାର ଅର୍ଥ, “କୁସ୍ତିତ ଜୁଆଁ ପରି ।” ଶାୟନାୟିକାଙ୍କ ଭାଷାରେ— “ନ ଶ୍ରୀ ର ଶ୍ରୀଃ, ତଦସ୍ୟାସ୍ତାତ୍ୟଶ୍ରୀରଃ, ମତୃର୍ଥାୟୋରଃ, ଗୁଣୌର୍ବିହୀନଃ କୁସ୍ତିତୋ ଜାମାତା ।” ଦିବସରେ ଜୁଆଁ ଶଶୁର ଘରକୁ ନ ଯାଇ ରାତିରେ କାହିଁକି ଯାଏ— ତାର କାରଣ ବୋଧହୁଏ “କୁରୁପ” ସିନା ‘ଦାରିଦ୍ର୍ୟ’ ନୁହେଁ । ତା’ ବୋଲି ଶ୍ରୀ ଶବ୍ଦର ବହୁଳ ପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟରେ ‘ଶୋଭା’ ‘ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ’ ସଙ୍ଗରେ

ଧନ-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଯେ ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ ତା’ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଦେଖିଲେ ଏଇଠି ‘କୁସ୍ତିତ’ ଅର୍ଥ ହିଁ ସୁସଙ୍ଗତ ପରି ଲାଗେ । କ୍ରିୟା ରୂପରେ “ଶ୍ରୀତିହି” “ଶ୍ରୀତାତି” ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରୟୋଗ ସଙ୍ଗେ ‘ଶ୍ରୀ’ ଧାତୁ ନିଷ୍ପନ୍ନ ‘ଶ୍ରୀତଃ’ ‘ଶ୍ରୀତାଃ’ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏସବୁ ସ୍ଥଳରେ ‘ଶ୍ରୀ’ ଧାତୁର ଅର୍ଥ ସୋମ ସହିତ ଦୁଧ ମିଶାଇବା ଅର୍ଥାତ୍, “ଅଭିଷାବର୍ତ୍ତ” କରିବା ବିନା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ ।

‘ଶ୍ରୀ’ ଶବ୍ଦ ନ ଥାଇ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ରଗବେଦରେ ଥରେ ମାତ୍ର ଦେଖାଯାଏ; କିନ୍ତୁ ତାହା “ସୌଭାଗ୍ୟ ଦେବୀ” ଅର୍ଥରେ ନୁହେଁ, “ଭଦ୍ରେଷାଂ ଲକ୍ଷ୍ମୀର୍ନିହିଶଧିବାତି”— ଏହାର ଅର୍ଥ ସେମାନଙ୍କ କଥାରେ ଅତି ଚମତ୍କାର ଲକ୍ଷ୍ମୀ ନିହିତ ଥାଏ । ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଦେବୀ ନୁହେଁ, ଅନ୍ୟ କିଛି ।

ଅଥର୍ବବେଦରେ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବତୀ ରମଣୀଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଲକ୍ଷ୍ମୀ କେବେ ଭଲ କେବେ ବା ମନ୍ଦ । ମନ୍ଦବେଳର ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ “ପାପୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀ” ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରାଯାଇଛି ।

“ପ୍ରପତେତଃ ପାପିଲକ୍ଷ୍ମୀ ନିଶ୍ୟେତଃ ପ୍ରାମୁତଃ ପତି” ।

ଅ.ବେ

ସେହି ବେଦରେ “ପୁଣିଲକ୍ଷ୍ମୀ” ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

“ଗମନ୍ତାଂ ପୁଣ୍ୟାଲକ୍ଷ୍ମୀର୍ଯ୍ୟାଃ ପାପାସ୍ତା ଅନାନଶନ୍ ।”

ଅ.ବେ.

ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ପୁଣ୍ୟାଲକ୍ଷ୍ମୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ମାତ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ “ଶ୍ରୀ”ଙ୍କୁ ଶରୀରିଣୀ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା ହେବା ଦେଖାଯାଏ । ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ “ଶ୍ରୀ” “ପ୍ରଜାପତି”ଙ୍କଠାରୁ ଜାତ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ।

“ପ୍ରଜାପତିବିପ୍ରଜାଃ ସୃଜମନୋଽପ୍ୟତି, ତସ୍ମାନ୍ନାନ୍ତରେ ପାନାନ୍ତୀ ରୁଦ୍ରତ୍ରାମସା”— ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ । ଅର୍ଥାତ୍, ପ୍ରଜାପତି ପ୍ରଜା ସୃଷ୍ଟି କରିବାକୁ କଠୋର ତପସ୍ୟା ଆରମ୍ଭ କଲେ, ସେ ତପଃଶ୍ରାନ୍ତ ହେଲାପରେ ଶ୍ରୀ ଜାତ ହେଲେ ।

ତା'ପରେ କମ୍ପାନୀ ଶ୍ରୀଙ୍କର ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖି ତାଙ୍କୁ ପାଇବା ସକାଶେ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଲୋଭଜାତ ହେଲା । ଏଣୁ ସେମାନେ ପ୍ରଜାପତିଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରସାବ କଲେ ଯେ, ସେମାନେ 'ଶ୍ରୀ'ଙ୍କୁ ହତ୍ୟାକରି ତାଙ୍କର ଦାନଗୁଡ଼ିକୁ ଆହୁସାତ୍ କରିବେ । ପ୍ରଜାପତି କହିଲେ— ପୁରୁଷମାନେ ସାଧାରଣତଃ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରନ୍ତି ନି । ଆବଶ୍ୟକ ହେଲେ, ତାଙ୍କୁ ହତ୍ୟା ନକରି ତାଙ୍କର ଦେୟ ବସ୍ତୁ ସବୁ ସେମାନେ ନେଇଯାଇପାରେ । ଫଳରେ ଅଗ୍ନି ତାଙ୍କର ଅନ୍ନ, ସୋମ ରାଜ୍ୟ, ବରୁଣ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ, ଜନ୍ମ ବଳ, ବୃହସ୍ପତି ବ୍ରହ୍ମବର୍ଜସ୍ବ, ସବିତା ରାଷ୍ଟ୍ର, ପୁଷାଭାଗ ସରସ୍ବତୀ ପୁଷ୍ଟି, ଦକ୍ଷାଗୁପ୍ତ ଗ୍ରହଣ କଲେ । (ଶ.ବ୍ରା) । ଶ୍ରୀ କହିଲେ— ପ୍ରଜାପତେ ! ମୋର ଯାହା କିଛି ଏମାନେ ସବୁ ଘେନିଗଲେ । ମୁଁ ଏବେ କଣ କରିବି ? ପ୍ରଜାପତି ଉତ୍ତର କଲେ— “ଯଜ୍ଞୋନିନାନ୍ ପୁନର୍ଯାତସ୍ବ”— ଯଜ୍ଞକାଳରେ ତୁମେ ପୁଣି ସେ ସବୁ ପାଇଯିବ । ଏହା ଶୁଣି ଶ୍ରୀ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରହିଲେ ।

ଯଜୁର୍ବେଦରେ 'ଶ୍ରୀ'ଙ୍କୁ ଦେବୀ ବୋଲି କଥିତ ଅଛି । ସେଥିରେ ଶ୍ରୀଙ୍କ ରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ସଂହିତା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶ୍ରୀ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଦୁହେଁଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ସେମାନଙ୍କର ଆକୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣନା ନ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେମାନେ ଯେ ଶରୀରିଣୀ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ କିନ୍ତୁ ସେ ଦୁହେଁ ସେତେବେଳେ ଅଭିନ୍ନ ନୁହନ୍ତି । ବାଜସନେୟୀ ସଂହିତାରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ଶ୍ରୀ ଦୁହେଁଙ୍କର ଆଦିତ୍ୟଙ୍କର ପତ୍ନୀ, ତୈରିରାୟ ସଂହିତାରେ ମଧ୍ୟ ସେଇ କଥା ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ କିନ୍ତୁ ସୁଲକ୍ଷଣ ଅର୍ଥରେ ଶ୍ରୀ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । 'ଶ୍ରୀ-ସୂକ୍ତ' ବେଳକୁ ଶ୍ରୀ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଦୁହେଁ ଅଭିନ୍ନ ଦେବତା । ଏହି ଶ୍ରୀ ସୂକ୍ତରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ପଦ୍ମ ସହିତ ଶ୍ରୀ ବା ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ସଂପର୍କ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଆଗରୁ କେଉଁଠି ହେଲେ ପଦ୍ମ ସହିତ ଶ୍ରୀଙ୍କର ସଂପର୍କ ନାହିଁ । ଶ୍ରୀସୂକ୍ତରେ ସେ ପଦ୍ମହସ୍ତା ଏବଂ ପଦ୍ମସଂସ୍ଥା ।

ଆଗେ କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୀ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଦୁହେଁ ଏକ ଦେବତା ନ ଥିଲେ । ସୂତ୍ର କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ଦୁହେଁ ପୃଥକ୍ ଦେବତା, ଏହାର ପ୍ରମାଣ ତୈରିରାୟ ଆରାଧ୍ୟକରେ ଥିବା “ଶ୍ରୀୟଂ

ଆବାହୟାମି ଗାୟତ୍ରୀ”, ବୈଧାୟନ ଧର୍ମ ସୂତ୍ରରେ ଥିବା “ଶ୍ରୀୟଂ ଦେବୀ ତର୍ପୟାମି” ପ୍ରଭୃତିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ । ବାଜସନେୟୀ ସଂହିତାରେ ଶ୍ରୀ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କି ଏକାଠି ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ; ଯଦିଚ ସେ ଦୁହେଁ ସେତେବେଳେ ପୃଥକ୍ ଦେବତା । ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ ଶ୍ରୀ ଅଗ୍ନିଙ୍କ ସୂକ୍ତରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳନ୍ତି । ବାଜସନେୟୀ ସଂହିତା, ତୈରିରାୟ ସଂହିତା, ତୈରିରାୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ବୌଦ୍ଧାୟନ ଧର୍ମସୂତ୍ର ପ୍ରଭୃତିରେ ଶ୍ରୀଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି କିଛି ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି । 'ଶାଂଖ୍ୟାୟନ ଗୃହ୍ୟ ସୂତ୍ର'ରେ ଶ୍ରୀଙ୍କ ପାଇଁ ବଳିଦାନର ବିଧାନ ମଧ୍ୟ ଅଛି । ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରକାର ମନୁ ବୋଧହୁଏ ଏହାକୁ ହିଁ ଭିତ୍ତି କରି “ଉର୍ହ୍ନାଷକେ ଶ୍ରୀୟେକୃର୍ଯ୍ୟା ରୁଦ୍ରକାଳିଚ ପାଦତଃ ବ୍ରହ୍ମ ବା ସ୍ତୋଷତିତ୍ୟାଂ ତୁ ବାସ୍ତୁ ମଧ୍ୟେ ବଳିଂ ହରେତ୍” ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଏଥିଦ୍ବାରା ଗୃହର ଉତ୍ତରପୂର୍ବ କୋଣରେ “ଶ୍ରୀୟେ ନମଃ”, ଦକ୍ଷିଣ ପଶ୍ଚିମ କୋଣରେ “ଭଦ୍ରକାଳି ନମଃ”, ଏବଂ ଘରର ମଝି ଅଗଣାରେ “ବାସ୍ତୋଷତିୟେ ନମଃ” ବୋଲି ବଳି ଦେବା ବିଧି ଅଛି ।

ତୈରିରାୟ ଉପନିଷଦରେ ଶ୍ରୀଙ୍କ ସକାଶେ ପ୍ରାର୍ଥନା ବି ଅଛି । “ବାସାଂସି ମମ ଗାବଶ୍ଚ, ଅନ୍ନମାନେ ଚ ସର୍ବଦା, ତତୋ ମେ ଶ୍ରୀୟ ମାବହ ।” ଅର୍ଥାତ୍, ଯେଉଁ ଶ୍ରୀ ଘର, ଗାଈ, ଖାଦ୍ୟପେୟ ଦାନ କରନ୍ତି ସେହି ଶ୍ରୀଙ୍କୁ ମୋ ନିକଟକୁ ପ୍ରେରଣ କର ।

ଶ୍ରୀ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଅଭିନ୍ନ ହେବାକୁ ଯେ କେତେଶହ ବର୍ଷ ଅତୀତ ହେବାକୁ ଲାଗିଥିଲା, ତାହା କହିହେଉନି । ମାତ୍ର ବୈଦିକ ଯୁଗଠାରୁ ମହାଭାରତ ଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରୀ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନାନାବିଧ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ସେଗୁଡ଼ିକର କିଞ୍ଚିତ ଆଭାସ ତଳେ ଦିଆଗଲା ।

୧ । ଆମର ଶାସ୍ତ୍ରକାରମାନଙ୍କ ମତରେ ଅସୁରମାନେ ଦେବତାମାନଙ୍କର ବଡ଼ ଭାଇ । ସେମାନେ ଦେବତାମାନଙ୍କ ଭଳି କେବେ କେବେ ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ଓ ଉଦାର ହୃଦୟ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାଆନ୍ତି । ପୂଜାର୍ଚ୍ଚନା ବେଳକୁ ସେମାନେ ଦେବତାମାନଙ୍କଠାରୁ ବି ଅଧିକ ଦୃଢ଼ତା ଅବଲମ୍ବନ କରିଥାନ୍ତି । ପୁରାଣ ଯୁଗରେ ଯା ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ

ମିଳେ ଯେ, ଦାନବମାନେ ପ୍ରଥମେ ଭାରି ଧାର୍ମିକ ଥିଲେ । ପରେ ସେମାନଙ୍କ ଅହଂକାର ସାମାଜିକ ହେବାରୁ ସେମାନେ କଳୁଷିତ ହୋଇପଡ଼ିଲେ ଓ ସ୍ୱର୍ଗରାଜ୍ୟରୁ ବିତାଡ଼ିତ ହେଲେ । ସେହି ଅପରାଧରୁ ସେମାନେ ଶ୍ରୀଚ୍ୟୁତ ହେଲେ । ସେତେବେଳେ ‘ଶ୍ରୀ’ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେଲେ— “ଚରିତ୍ର ବଳରେ ଯେକୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରାଯାଇପାରେ । ଦାନବମାନେ ଯେତେଦିନ ଯାଏ ଧାର୍ମିକ ଓ ସତ୍‌ଚରିତ୍ର ଥିଲେ, ସେତେଦିନ ଯାଏ ମୁଁ (ଶ୍ରୀ) ତାଙ୍କ ସହିତ ଥିଲି । ସେମାନେ ଯେତେବେଳେ ଦୁଷ୍ଟରିତ୍ର ହୋଇପଡ଼ିଲେ, ସେତେବେଳେ ମୁଁ ତାଙ୍କଠାରୁ ଚ୍ୟୁତ ହୋଇ ଆସିଲି ।

୨ । ପୂର୍ବକାଳରେ ଦେବତା ଓ ଅସୁର ମିଶି ସମୁଦ୍ର ମନ୍ଥନ କରିଥିଲେ । ସେଥିରୁ ପ୍ରଥମେ ଚନ୍ଦ୍ର, ଦ୍ୱିତୀୟରେ ଶ୍ରୀ ଓ ବାରୁଣୀ, ପରେ ହଳାହଳ ଏବଂ ପରିଶେଷରେ ସ୍ୱର୍ଗବୈଦ୍ୟ ହସ୍ତରେ ଅମୃତ ପାତ୍ର ଧରି ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରୁ ଉଠି ଆସିଲେ ।

୩ । ପୁଣି ରାମାୟଣରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ଶ୍ରୀ ବା ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀ, ‘ଶ୍ରୀ’ ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ଧାରିଣୀ ହୋଇ ସମୁଦ୍ରରୁ ଉତ୍ଥତ ହେଲାମାତ୍ରେ ତାଙ୍କୁ ପାଇବା ଲାଗି ଦେବତା ଓ ଅସୁରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କଳହର ସୂତ୍ରପାତ ହୁଏ, ପରେ ସର୍ବସମ୍ମତ ଭାବେ ବିଷ୍ଣୁ ତାଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଆଉମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀ-ଭାଗ୍ୟଦେବୀ, ଶ୍ରୀ-କୃଷ୍ଣଙ୍କର ପୂର୍ବମହିଷୀ ରୁକ୍ମିଣୀ ଏବଂ ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ଜନନୀ ବୋଲି କଥିତ ଅଛି । ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଧାତା ବା ବିଧାତାଙ୍କର ଭଉଣୀ ଏବଂ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ସହଧର୍ମିଣୀ ନୁହନ୍ତି, ସେ ଧର୍ମଙ୍କର ମଧ୍ୟ ସହଧର୍ମିଣୀ ବୋଲି କଥିତ ଅଛି । ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କର୍ମଠ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରତି ସର୍ବଦା ଆସକ୍ତ ରହନ୍ତି । ସେ ପଦ୍ମଜା, ପଦ୍ମାଳୟା, ପଦ୍ମହସ୍ତା ଏବଂ ପଦ୍ମପ୍ରିୟା ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଅଭିହିତ ହେବା ଦେଖୁ । ଏଠାରେ ଶ୍ରୀ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ।

୪ । ଧନେଶ୍ୱର କୁବେର ଦେବରାଜ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଭଣ୍ଡାର ରକ୍ଷକ ବା ଗନ୍ତାୟତ । କୁବେର ସର୍ବଦା ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ । ଏଠାରେ ଶ୍ରୀ ଯେ ଧନରତ୍ନ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ, କାରଣ ତତ୍‌ସଂପୃକ୍ତ ଶକ୍ତି ବିଶେଷ ଦେବତା ‘ଶ୍ରୀ’ଙ୍କ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହନ୍ତି । ଏଠାରେ ‘ଶ୍ରୀ’ ଧନଦାତ୍ରୀ ଦେବତା ।

୫ । ରାମାୟଣ ଠାଏ ଠାଏ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ସହଧର୍ମିଣୀ ଶ୍ରୀ ଏବଂ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ପୃଥିବୀ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଧରାଯାଇଛି । ମହାଭାରତରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ରୁକ୍ମିଣୀ ରୂପରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହଧର୍ମିଣୀ ଥିଲେ । ଯକୁର୍ବେଦରେ ଅଦିତିଙ୍କୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ପତ୍ନୀ ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି । ତାଙ୍କୁ ପୁଣି ଆଦିତ୍ୟ, ମିତ୍ର ବରୁଣଙ୍କ ମାତା ରୂପରେ, ଦକ୍ଷଙ୍କର ମାତା ଓ କନ୍ୟା ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପୃଥ୍ୱୀ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଅଭିନ୍ନ ଏ କଥା ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେନି ।

୬ । ପୁରାଣରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ, ରୁଦ୍ରଙ୍କ ପୁତ୍ର ଷ୍ଟବକ ସହିତ ‘ଦେବତ୍ୟସେନା’ଙ୍କ ଭଗିନୀ ‘ଦେବସେନା’-ଙ୍କର ବିବାହ ହୁଏ । ଦେବସେନାଙ୍କର ଅନ୍ୟନାମ ‘ଲକ୍ଷ୍ମୀ’ । କଥା ଅଛି— ଇନ୍ଦ୍ର ଦେବସେନାଙ୍କୁ ବିବାହ କରିବା ପାଇଁ ଆପ୍ରାଣ ଚେଷ୍ଟା କଲାବେଳେ ଷ୍ଟବ, ଜନ୍ମ ହେବାର ମୋଟେ ଛଅ ଦିନ ମଧ୍ୟରେ ସମଗ୍ର ଜଗତ ଜୟ କରିସାରିବାରୁ ତାଙ୍କ ସହିତ ଦେବସେନାଙ୍କ ବିବାହ ହେଲା । ବୃହସ୍ପତି ନିଜେ ମାଘ ଶୁକ୍ଳପଞ୍ଚମୀ ଦିନ ଲାଗୁ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ଏହି ବିବାହ କରାଇବାରୁ ସେ ପଞ୍ଚମୀର ନାମ ‘ଶ୍ରୀପଞ୍ଚମୀ’ ଯେହେତୁ ଦେବସେନାଙ୍କର ଅନ୍ୟ ନାମ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଏବଂ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ଶ୍ରୀ ଦୁହେଁ ଅଭିନ୍ନ ।

ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ସମୃଦ୍ଧିର ଦେବତା, ପଦ୍ମପୁରାଣରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଦ୍ୱିତୀୟା ସ୍ତ୍ରୀ, ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣରେ ପ୍ରକୃତିରୂପା, ପଦ୍ମସଂହିତାରେ ଜଗତ୍ କାରଣ ରୂପ ନାରାୟଣଙ୍କ ଶକ୍ତିବିଶେଷ, ପୁଣି ମହାନିର୍ବାଣ ତନ୍ତ୍ରରେ ଶିବଙ୍କ ସହଧର୍ମିଣୀ ପାର୍ବତୀଭାବେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ

ରୂପରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେବା ଦେଖାଯାଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଜାତି ଓ ସଂପ୍ରଦାୟ ବିଶେଷରେ କିପରି ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ଆରାଧନା ପ୍ରଚଳିତ ସେଇତକ ଟିକିଏ ଆଲୋଚନା କରି ବକ୍ତବ୍ୟ ଶେଷ କରିବା ।

ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥା ରୂପେ ପୂଜା କରନ୍ତି । ସେମାନେ ତାଙ୍କୁ ‘ଆଦିମାୟା’ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଅଭିହିତ କରନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ବୈଷ୍ଣବତନ୍ତ୍ରରେ ରହି ସୁନ୍ଦା ଶକ୍ତି ଉପାସନା କରନ୍ତି, ସେମାନେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ବିଶ୍ୱର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ବୋଲି କଳ୍ପନା କରି ପୃଥକଭାବେ ଆରାଧନା କରନ୍ତି ।

ଜୈନଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନେ ଶ୍ରୀ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ଭିନ୍ନ ଦେବତା ବୋଲି କଳ୍ପନା କରିଥିଲେ । ଏଣୁ ‘ତ୍ରେଲୋକ୍ୟ ଦୀପିକା ସଂଗ୍ରହ’ ନାମକ ଜୈନଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯେ, ଜୀବଜଗତରେ ଦକ୍ଷିଣଭାଗର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ଶ୍ରୀ, ହ୍ରୀ ଓ ଧୃତି, ଉତ୍ତରଭାଗର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ କର୍ତ୍ତି, ବୃଦ୍ଧି ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ । ଆଜିକାଲି ସୁଦ୍ଧା ଦୀପାବଳୀ ଆମାବାସ୍ୟା ଦିନ ଜୈନମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ମୀ ପୂଜାବିଧି ପ୍ରଚଳିତ । ସେହିଦିନ ସେମାନେ ସମସ୍ତ ନଥି-ପୋଥି ଗୋଟିଏ ବେଦୀ ଉପରେ ଥୋଇ ପୁରୋହିତଙ୍କୁ ଡାକନ୍ତି । ପୁରୋହିତ ଆସି ଯଜମାନର କପାଳ, କଳମ ଓ କିତାବ ଉପରେ ଚନ୍ଦନ ଛିଟା ଲଗାଇ ଦିଅନ୍ତି । ପରେ ଥୁଆହେବା ନଥି ବା ପୋଥି ଉପରେ “ଶ୍ରୀ” ବୋଲି ପାଞ୍ଚ ସାତଥର ଲେଖି ଦିଅନ୍ତି । ତା’ପରେ ସେହି “ଶ୍ରୀ” ଅକ୍ଷର ଉପରେ ରୁପାଟଙ୍କାଟିଏ ଥୁଆ ହୁଏ । ଏହା ହିଁ ତାଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ମୀପୂଜା ।

ଭୀଲ ଓ ନିମ୍ବ ଶ୍ରେଣୀୟ ସଂପ୍ରଦାୟମାନଙ୍କର ଜାତୀୟ ଦେବତା ହେଉଛନ୍ତି ଲକ୍ଷ୍ମୀ । ମାୟାଜ ପ୍ରଦେଶର “ମାଲା” ମାନେ ଛ’ଟି ହାଣ୍ଡି ବା ମାଟିହାଣ୍ଡି ଏକାଠି କରି ଲକ୍ଷ୍ମୀପୂଜା କରନ୍ତି, ସେମାନେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ “ବର ଲକ୍ଷ୍ମୀ” ବୋଲି କହନ୍ତି ।

ଗୁଜୁରାଟ ପ୍ରଦେଶରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀପୂଜା ଦିନରେ ଆଡ଼ମ୍ବର ସହକାରେ ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୋଇଥାଏ । ତାଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ମୀ କିନ୍ତୁ ଶୁଦ୍ର ନୀତିଶୋଷ୍ଟ୍ରୋକ୍ତ ବାଣାହସ୍ତା ଲକ୍ଷ୍ମୀ । ଉତ୍ତର-ଭାରତର କେତେକ ପ୍ରଦେଶରେ ଦୁର୍ଗାଙ୍କୁ ସୌରବର୍ଷର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ବୋଲି କହିଲା ପରି ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ଝନ୍ଦ୍ର ବର୍ଷର

ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ବୋଲି କହନ୍ତି ଓ ପୂଜା କରନ୍ତି । ଆହୁରି ଗୋଟିଏ ମଜାର କଥା, ଉତ୍ତର-ଭାରତର କେତେକ ନାଟ ସଂପ୍ରଦାୟ ଇସଲାମ୍ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇ ନିଜକୁ “ଘୋସି” ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏମାନେ ଜନ୍ମ ଓ ବିବାହ ଉତ୍ସବରେ କେତେକ ହିନ୍ଦୁପ୍ରଥା ପାଳନ କରନ୍ତି । ସେମାନେ ଦଶହରାରେ ଯେପରି ଦୁର୍ଗାପୂଜା କରନ୍ତି ସେହିପରି ଦୀପାବଳୀ ଦିନ ଲକ୍ଷ୍ମୀପୂଜା ମଧ୍ୟ କରନ୍ତି ।

ମହାରାଷ୍ଟ୍ରର କୃଷକମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ମୀପୂଜା ଅନ୍ୟପ୍ରକାର କରନ୍ତି । ବିଲରେ ରବିଶସ୍ୟ ଜାତହେଲା ମାତ୍ରେ ସେମାନେ ଯାଇ ଗୋଟିଏ ଗଛ ମୂଳରେ ପାଞ୍ଚୋଟି ପଥର ଏକାଠି କରି ସେଥିରେ ସିନ୍ଦୂର ଗୋପା ମାରନ୍ତି । ପାଖରେ ଟିକିଏ ଗହମ ଚୂନାର ଚକଟା ରଖନ୍ତି । ଏହି ଉତ୍ସବକୁ ସେମାନେ “ପାଞ୍ଚ ପାଣ୍ଡୁ ପୂଜା” ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହିଥାନ୍ତି । ପରେ ସନ୍ଧ୍ୟାବେଳକୁ ଗୋଟିଏ ଦୀପକୁ କେତୋଟି ଧାନଶାଖା ସହିତ ଘରିଆତୁ ଲୁଗା ବେଢ଼େଇ ଧରି ଘରକୁ ଫେରନ୍ତି । ଏହା ଅମାବାସ୍ୟା ଦିନ ହୁଏ ।

ରାଜପୁତାନାରେ କିନ୍ତୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ‘ଅନ୍ନପୂର୍ଣ୍ଣା’ ରୂପରେ ଉପାସନା କରନ୍ତି । ସେମାନେ ଲକ୍ଷ୍ମୀମୂର୍ତ୍ତି ପରି ଗୋଟିଏ ମାଣରେ ଧାନ ପୁରାଇ ତା ଉପରେ ଫୁଲ ଦେଇ ମଣ୍ଡନ୍ତି । ତା’ ପରେ ସେଇଟିକି “ଲକ୍ଷ୍ମୀ-ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ପତ୍ନୀ” ବୋଲି ସମୁଦ୍ରଶାୟୀ ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରତିମାର ଚରଣ ତଳେ ଥୋଇଦିଅନ୍ତି ।

ଭାରତବର୍ଷ ଛଡ଼ା ଇଣ୍ଡୋଚୀନରେ ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ମୀପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଚମ୍ପା ଇଣ୍ଡୋଚୀନ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ସହର । ଏହି ଚମ୍ପା ସହରବାସୀଙ୍କୁ ଝମ୍ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଝମ୍ମାନଙ୍କ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରର ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ସ୍ଥାନ ବହୁତ ଉଚ୍ଚରେ । କୋଟିନ୍ ଚୀନରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ଗୋଟିଏ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ତାଙ୍କ ମସ୍ତକରେ ମୁକ୍ତାଖଚିତ ମୁକୁଟ ଓ ହସ୍ତରେ ବଳୟ । ସେ ଚତୁର୍ଭୁଜା ହୋଇ ଉପର ଦୁଇ ହାତରେ ଶଙ୍ଖ, ଚକ୍ର ଓ ତଳହାତ ଦୁଇଟିରେ ଦୁଇଟି ଗଦା ଧାରଣ କରି ଶୋଭା ପାଉଛନ୍ତି ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଭାବେ ନାନା ପ୍ରକାର ରୂପରେଖ ଦିଆଯାଇ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ପୂଜାବିଧି ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ଦେଖି; କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ

ଦେଖିବାର ଅଛି, ଆଉ ହିନ୍ଦୁ ସଂପ୍ରଦାୟର ପୂଜା ଆରାଧନା ଯାହାହେଉ ପଛେ ଓଡ଼ିଶାରେ କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର । ଓଡ଼ିଆ ଗୃହିଣୀର ‘ଲକ୍ଷ୍ମୀ’ ହେଉଛନ୍ତି ସର୍ବପ୍ରଧାନ ଆରାଧ୍ୟ ଦେବତା । ଓଡ଼ିଆଣୀ ପକ୍ଷେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ନ ଥିଲେ ସଂସାରରେ ହାନିମାନ ହୋଇ ‘ଦେହି-ଦେହି’ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ଏକା ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓଡ଼ିଆର ଘର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ କରନ୍ତି । ଏଣୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀପୂଜା ତା’ର ଆଦିମ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।

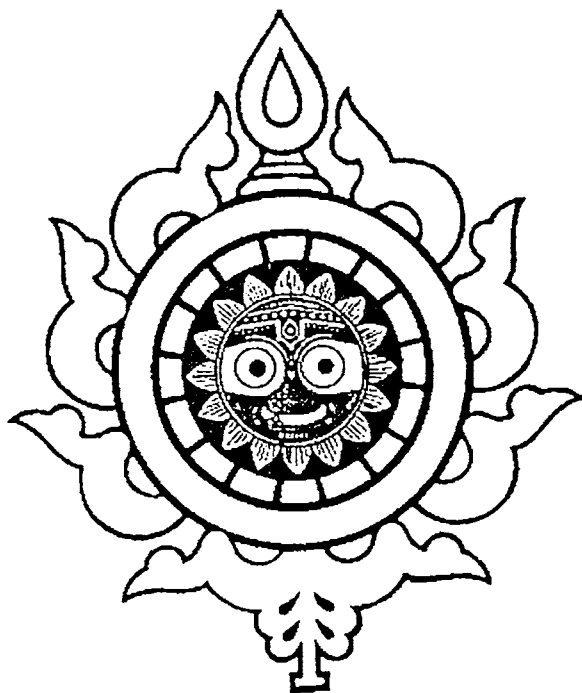
ଏହା ବୋଲି ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ପୂଜାପାଇଁ ସେ ମନ୍ଦିର, ଦେବାଳୟ ତିଆରି କରିନି, ତାକୁ କରିବାକୁ ପଡ଼ିନି । କାରଣ, ଓଡ଼ିଆର ଘର ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ଘର-ଘରର ମଝିକୋଠା ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ମନ୍ଦିର । ସେଇଠାରେ ହିଁ ସେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ପୂଜା କରେ । ଏଥିପାଇଁ ସାତବାର ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ବାର ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ପାଇଁ ଉତ୍ସୃଷ୍ଟ-ଗୁରୁବାର, ଅନ୍ୟ ନାମ ‘ଲକ୍ଷ୍ମୀବାର’ । ସେଦିନ ଓଡ଼ିଆ ଟଙ୍କା ସୁନା କାରବାର କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରେ । ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓଡ଼ିଆକୁ ଟଙ୍କା, ସୁନା, ଧନ, ଧାନ୍ୟ, ବାସ, ବସ୍ତ୍ର ସବୁ ଦିଅନ୍ତି । ଧନଧାନ୍ୟ ଗୋପଲକ୍ଷ୍ମୀ ପ୍ରାପ୍ତି ତା’ର ଆଶୀର୍ବାଦ । ଏଣୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରଖିବା ପାଇଁ ସେ ପ୍ରତି ଗୁରୁବାର ଦିନ ତାଙ୍କ ପୂଜାକରେ । ଅଭାବ ଅସୁବିଧାବେଳେ ଅନ୍ତତଃ ମାର୍ଗଶିର ମାସର ଋଷିପାଳି ଗୁରୁବାର ତା’ର ଅବଶ୍ୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ଇମିତି କେହି ଜଣେ ଓଡ଼ିଆ ନାହିଁ ଯାର ଘରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀପୂଜା ନାହିଁ । ଆତ୍ମାହୁଣ-ଚଣ୍ଡାଳ ଲକ୍ଷ୍ମୀପୂଜା କରିବାରେ ଆପଣି ନାହିଁ ।

ଓଡ଼ିଆର ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଆତ୍ମହୁଣ୍ଡଣୀ ପୂଜା ସାଦରେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ଏଥିପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ଦିନେ ଜଗନ୍ନାଥ ‘ଚଣ୍ଡାଲୁଣୀ’ ବୋଲି ବୋଲଣା ଦେଇଥିଲେ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସେହି ନାଁକୁ ସଗୌରବେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଆକୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ଧ୍ୟାନ ସକାଶେ ବେଦ କିମ୍ବା ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ଆହରଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିନି । ଲକ୍ଷ୍ମୀବନ୍ଦନା ତାର ନିଜସ୍ୱ-ମୌଳିକ । ତାର ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଛପନକୋଟି ଜୀବଜନ୍ତୁକୁ ପୋଡ଼ି ଦିଅନ୍ତି । ସେ ଜଗନ୍ନାଥ ଘର ସାଆନ୍ତାଣୀ ଓ ବୈକୁଣ୍ଠର ପାଟରାଣୀ । ଏଣୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିର ପାଖ ମନ୍ଦିରରେ ତାଙ୍କ ପୂଜା । ଓଡ଼ିଆର ସ୍ୱାମୀ ପାଖରେ ଶ୍ରୀ ରହିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ବୋଲି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପାଖେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ସ୍ଥାପନା କରାଯାଇଛି । ବାସ୍ତବିକ କିନ୍ତୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମନ୍ଦିର ନାହିଁ । ଗୃହସ୍ଥର ଘର ହିଁ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ମନ୍ଦିର ।

ଏସବୁ ବିଚାର କଲେ, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସବୁ ପ୍ରଦେଶର ଲକ୍ଷ୍ମୀପୂଜାଠାରୁ ଓଡ଼ିଆର ବିଧି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ଆଉ ଅନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ଗଜଲକ୍ଷ୍ମୀ, ପଦହସ୍ତା, ପଦ୍ମସଂସ୍ଥା, ଜ୍ୟେଷ୍ଠାଲକ୍ଷ୍ମୀ, ବରଲକ୍ଷ୍ମୀ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ନାମ ଓ ରୂପ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ; କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଆର ଲକ୍ଷ୍ମୀ କହିଲେ କେବଳ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବା ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ । ଏଣୁ ସେ ଗାଇଛି—

“ନମସ୍ତେ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀ-ନାରାୟଣୀ
ନମସ୍ତେ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ଦୈକୁଣ୍ଠ ପାଟରାଣୀ ।”

ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଚତୁର୍-ବିମର୍ଶ

[ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ - ୧୯୮୪]

ସୂଚୀ

ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ	୨୮୫
ସାଂସ୍କୃତିକ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକାଶ	୨୯୦
ଜଗବନ୍ଧୁ	୨୯୪
ଅଲୌକିକା ପ୍ରତିମା	୨୯୮
ଦର୍ଶନ ସଂବେଦ୍ୟ	୩୦୭
ସାଂସ୍କୃତିକ ଦେବତା	୩୧୧
ଜଗତ୍-ସ୍ୱରୂପ	୩୧୫
ଅନନ୍ୟ ପରତନ୍ତ୍ର	୩୧୯
ପୁରୁଷୋତ୍ତମ	୩୨୭
ଶବ୍ଦରଦେବତା	୩୩୧

ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଅପର ନାମ ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ । ‘ବ୍ରହ୍ମଦାରୁ’ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଉକ୍ତ ଅଛି । ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ବା ବ୍ରହ୍ମଦାରୁ ଶବ୍ଦରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ‘ଦାରୁ’କୁ ‘ବ୍ରହ୍ମ’ ରୂପରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିବା ବା ଉଭୟକୁ ଏକାକାର କରିବା ଏ ପ୍ରୟୋଗର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଏହାର ବୈଦ୍ୟାକରଣ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ହେଲା—
ଦାରୁରୂପ ବ୍ରହ୍ମ = ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ଓ ବ୍ରହ୍ମରୂପ ଦାରୁ = ବ୍ରହ୍ମଦାରୁ
କିମ୍ବା ଦାରୁମାଧ୍ୟସ୍ଥ ବ୍ରହ୍ମ = ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ଓ ବ୍ରହ୍ମସ୍ଥୁଳ ଦାରୁ =
ବ୍ରହ୍ମଦାରୁ । ଯାହା କଲେ ମଧ୍ୟ ଦାରୁରେ ବ୍ରହ୍ମର ସମକ୍ଷ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ଏହାର ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଅନାଦି କାଳରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ‘ଦାରୁ’ ରୂପରେ ଉପାସିତ ହୋଇଆସୁଥିବାବେଳେ କୌଣସି ମତାନ୍ତର ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସେ ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ ରୂପେ କେବେ କିପରିଭାବେ କାହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରଥମେ ଉପାସିତ ହେଲେ ଏବଂ ସେଥିଦ୍ୱାରା ପ୍ରୟୋକ୍ତାଙ୍କର କି ପ୍ରୟୋଜନ ସାଧିତ ହୋଇଛି ତାହାହିଁ ଦେଖିବାର କଥା ।

ରଗବେଦରେ ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ‘ଦାରୁ’ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ରହିଛି । ଦଶମ ମଣ୍ଡଳରେ ଲେଖାଅଛି—

“ଅଦୋ ଯଦାରୁ ପୂର୍ବତେ ସିନ୍ଧୋ ପାରେ ଅପୁରୁଷଂ
ତଦାରଭସ୍ତ ଦର୍ହଣୋ ତେନ ଗଚ୍ଛ ପରସ୍ତରମ୍ ।”

ଅବଶ୍ୟ ତାହା ଏବର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସଙ୍କେତିତ କରେ
କି ନା, ସେଥିରେ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସନ୍ଦିହାନ । ତଥାପି
ପୁରାଣକାରଙ୍କ ମତରେ ସେହି ବୈଦିକ ଦାରୁ ଏବର
ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବିନା ଆଉ କେହି ନୁହନ୍ତି । ସେ ହେଉଛନ୍ତି
ଅପୌରୁଷେୟ ଦାରୁ । ସ୍ବୟମ୍ଭୁରାଣରେ ଲେଖାଅଛି—

“ଯେ ଏକ ପୁରତେ ବାରୁ ସିନ୍ଧୁପାରେ ହ୍ୟପୌରୁଷଃ,
ତମ୍ବପାସ୍ୟ ବରାରାଧ୍ୟଂ ମୁକ୍ତିଂ ଯାତି ସୁଦୁର୍ଲଭଂ ।”

ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ; ସେଥିରେ ଦାରୁକୁ ‘ବ୍ରହ୍ମ’ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହାଯାଇଛି ।

“କେଦଂ ଦାରୁମୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ପାପରାଶି ଦବାନଳଂ,
ସଜ୍ଜିଦାନନ୍ଦ କୈବଲ୍ୟ ମୁକ୍ତିଦଂ ଦର୍ଶନାଦପି ।”

ସେହିପରି କପିଳ-ସଂହିତାରେ ଉକ୍ତି ଅଛି—

“କ୍ଷେତ୍ରଂ ନୀଳାଚଳଂ ପୁଣ୍ୟଂ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ସ୍ବରୂପିଣଃ ।”

ତା'ଛଡ଼ା ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣୋକ୍ତ ପ୍ରମୋଦ ଉପାଖ୍ୟାନରେ
କଣ୍ଠ ମହର୍ଷିଙ୍କ ଜଗନ୍ନାଥ-ସ୍ତୁତି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି—

“ବ୍ରହ୍ମପ୍ରଭୁବ୍ରହ୍ମସ୍ୟ ସର୍ବଭୂତେ ।

ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରଜାନାଂ ପତିରତ୍ୟତୋଽସୌ ।

ବ୍ରହ୍ମାବ୍ୟୟଂ ନିତ୍ୟମଦଂ ସ ବିଷ୍ଣୁ—

ରଘୁନାଥାଚାର୍ଯ୍ୟ ରଖିଲେରସଜୀଃ ॥”

ପୁଣି ମଧ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରକବ୍ଧତରୁ ଗ୍ରହର ମଙ୍ଗଳାଚରଣରେ
ଲେଖାଅଛି—

“ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରଣୟାଦୌ କୋଟିଲିଙ୍ଗେଶ୍ୱରଂ ତଥା ।

କ୍ଷେତ୍ରକବଚତରୁ କୁର୍ବେ ସର୍ବଲୋକହିତାୟ ତ ॥”

ସେହିପରି ରୁଦ୍ରସାମରେ—

“ଭାରତେ ଷ୍ଟେକ୍ସଲେ ଦେଶେ ଭୃଷ୍ଟଗ୍ନେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମେ ।

ଦାରୁଚୂପୀ ଜଗନ୍ନାଥୋ ଭକ୍ତାନାମ ଭୟପ୍ରଦଃ ॥”

ଏବଂ ପ୍ରାୟତଃ ଲହରୀରେ—

“ଶ୍ରୀମତୀ ସର୍ବଜଗତାଂ ନିରନ୍ତରଂ

ନ ରିପୋରଟି ସ୍ମରତୁ ବୈପଦଂ ପଦଂ ।

ଜଗଦୀଶ୍ଵରଃ କପଟଦାରୁ ବିଗ୍ରହଃ

କରୁଣା କଟାକ୍ଷ ଲହରୀଂ ବିମୁଞ୍ଚତୁ ॥”

ଦାରୁଦେବତା ସମକ୍ଷା ବର୍ଷନାମାନ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ସେସବୁରୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ, ଦାରୁରେ ବ୍ରହ୍ମଦ୍ବ ଆରୋପ ହୋଇସାରିଲା ପରେ ଜଗନ୍ନାଥ କେବଳ ‘ଦାରୁ’ ରୂପେ ନ ରହି ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ ରୂପରେ ବିଶ୍ବରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲାଭ କଲେ । ଏହା ପ୍ରଥମେ ପୁରାଣ ଯୁଗରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ଶାଖାପ୍ରଶାଖା-ସମନ୍ୱିତ ହୋଇପଡ଼ିଛି କହିବା ଅନାବଶ୍ୟକ । ‘ବ୍ରହ୍ମ’ ଯୋଗରେ ‘ଦାରୁ’ ଯେପରି ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ହୋଇପଡ଼ିଲା, ଶାବରମୂଳ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ଇତର ଗୋଷ୍ଠୀର ଆରାଧ୍ୟ ହେବାରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ରହିଲା ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ବ୍ରହ୍ମରୂପରେ

ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପୁରାଣ ଯୁଗରେ ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଥିବା ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଅବନ୍ତୀ ରାଜା ଜୟଦ୍ୟୁମ୍ନ ଉତ୍କଳକୁ ଆସି ବିଶ୍ୱାବସୁ ଶବରପୂଜିତ ନୀଳକାନ୍ତ ବିଗ୍ରହର ଅଦର୍ଶନରେ ଯେତେବେଳେ ପ୍ରାୟୋବେଶନ କରିବାକୁ ମନସ୍ଥ କଲେ ସେତେବେଳେ ସ୍ୱପ୍ନାଦିଷ୍ଟ ଦାରୁ ସମୁଦ୍ରରେ ଭାସିଆସିଲା ଓ ମୂର୍ତ୍ତିଗଠନପୂର୍ବକ ତାହା ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଗଲା । ସେ କାଳରେ ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ଜଣେ ବେଦବେଦାଙ୍ଗପାରଙ୍ଗମ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସର୍ବସମକ୍ଷରେ ଘୋଷଣା କଲେ ଯେ—

“ଶ୍ରୃତ୍ୟାଦିଭିର୍ବିନୋପାୟୋଃ ପରମାନନ୍ଦ ମୁକ୍ତିଦଃ ।
ନିରନ୍ତର ଗତାୟାତ ଦୁଃସ୍ଥିତାନାଂ ଦୁରାତ୍ମନାଂ ॥
ଏଷ ଦାରୁବପୁବିଷ୍ଣୁ ସୁଖଦାତା ସୁବାନ୍ଧବଃ ।
ଶ୍ରୃତିସ୍ମୃତ୍ୟୁକ୍ତନୟନା ବିଦ୍ୟନ୍ତେ ନେହ ପାର୍ଥବ ॥
ଯଥା ତଥା ଦୃଷ୍ଟପଥ ଆଚଣ୍ଡାଳାଦି ମୁକ୍ତିଦଃ ।
ଅଭକ୍ତଶ୍ରେୟମ୍ ପଶ୍ୟେନ୍ ଗତାନୁଗତିକୋ ନରଃ ॥
ଅଶ୍ୱମେଧ ସହସ୍ରାଣାଂ ଫଳଂ ଦୁବିକଳଂ ଭବେତ୍ ॥”

ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୁତି-ସ୍ମୃତ୍ୟାଦିରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଉପାୟ ବିନା ଯେ ପରମମୁକ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ, ସେ ହେଉଛନ୍ତି ଏହି ଏକମାତ୍ର ଦାରୁରୂପୀ ଜଗନ୍ନାଥ । ଯେଉଁମାନେ ଦୁରାତ୍ମା ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଯଦି ବାରମ୍ବାର ଯିବାଆସିବା କରି ଏହାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରନ୍ତି, ତାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସେ ବନ୍ଧୁ ଭାବରେ ସୁଖଦାନ କରନ୍ତି । ଏଠାରେ ଶ୍ରୁତି-ସ୍ମୃତିବର୍ଣ୍ଣିତ ନିୟମର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ଯେକୌଣସି ଅବସ୍ଥାରେ, ଯେକୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଆବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଳ ଯେକୌଣସି ଲୋକ ଦର୍ଶନ କଲାମାତ୍ରେ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରନ୍ତି । ଭକ୍ତିଭାବରେ ହେଉ ବା ଗତାନୁଗତିକ ରୀତିରେ ହେଉ, ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହାଙ୍କର ଦର୍ଶନ କରେ ସେ ସହସ୍ରେ ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞର ଫଳ ଲାଭ କରେ; ଏହା ହେଉଛି ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ମୂଳରହସ୍ୟ ।

ଆଜି ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନାର ଯେଉଁ ସାର୍ବଜନୀନତା ଲୋକକଣ୍ଠରେ ଉଦ୍‌ଘୋଷିତ ତାହାର ମୂଳ ବୀଜ ଏହି ଝରୋଟି ଶ୍ଳୋକରେ ଗର୍ଭିତ ରହିଛି । ପୃଥିବୀର କୌଣସି ଦେବତାଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠାରେ ଏତାଦୃଶ ଉଦାରତା ଓ ମାନବିକତା ପ୍ରକାଶ ପାଇବା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସମସ୍ତ ଦେବତା ସ୍ୱ ସ୍ୱ

ସଂପ୍ରଦାୟର ଦାର୍ଶନିକ ଭିତ୍ତି ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରିଆସିଛନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ, ମହମ୍ମଦୀୟ, ଜୋରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ, ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଏପରି କୌଣସି ଦେବତା ନାହାନ୍ତି ଯାହାଙ୍କ ଧର୍ମୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ପରି ଏତେ ସମ୍ବେଦନଶୀଳ ଓ ମାନବଧର୍ମରେ ସମୁଦ୍ଧ । ଏକା ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ହେଉଛନ୍ତି ଦୁଃସ୍ଥ ଓ ଦରିଦ୍ରର ବନ୍ଧୁ— ଏପରିକି ଦୁରାତ୍ମର ମଧ୍ୟ । ତେଣୁ ସେ ‘ଜଗବନ୍ଧୁ’ ନାମରେ ପରିଚିତ । ସେତିକି ନୁହେଁ, ଏହାଙ୍କ ଉପାସନାରେ ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ବିଧି-ବିଧାନର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ; ବ୍ରାହ୍ମଣ-ଚଣ୍ଡାଳ ଭେଦ ନାହିଁ । ଭକ୍ତ ହେଉ ବା ଭକ୍ତିହୀନ ହେଉ, ଦର୍ଶନ କଲାମାତ୍ରେ କୈବଲ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି । ଏତାଦୃଶ ଉଦାର ଭାବନା ଶବରଉପାସ୍ୟ ‘ଦାରୁ’ ବିନା କେବଳ ‘ବ୍ରହ୍ମ’ ଭାବରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରନ୍ତା ବୋଲି ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ‘ହସ୍ତିନା ତାତ୍ୟମାନୋଽପି ନ ଗଚ୍ଛେତ୍ ଶିବମନ୍ଦିର’ କାଳର ଧର୍ମଧାରଣା ମଧ୍ୟରେ ‘ଶ୍ରୃତିସ୍ମୃତ୍ୟୁକ୍ତ ନିୟମା ବିଦ୍ୟନ୍ତେ ନେହ ପାର୍ଥବ !’ ରୂପ ଚିନ୍ତାଧାରା କଦାପି ସମ୍ଭବ ହୋଇନଥାନ୍ତା । ଏହି କାରଣରୁ ‘ଦାରୁ’କୁ ‘ବ୍ରହ୍ମ’ କରିବା ସକାଶେ କମ୍ ପ୍ରୟତ୍ନ କରାହୋଇନି, କମ୍ ଶାସ୍ତ୍ରପୁରାଣର ସାହାଯ୍ୟ ନିଆଯାଇନି, କମ୍ ପୂଜା-ଉପାସନାର ଧାରା ସେଥିରେ ଭର୍ତ୍ତି କରାହୋଇନି । କିନ୍ତୁ ଯାହାହେଲେ ବି ଦାରୁର ଦାରୁତ୍ୱ ଲୋପ ହୋଇନାହିଁ । କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ସେ ଏକାକାର ହୋଇପଡ଼ିଛି; ଅର୍ଥାତ୍ ଦାରୁରେ ବ୍ରହ୍ମର ଆରୋପ କରାହୋଇଛି ମାତ୍ର ।

ଏହା ହେଉଛି ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ ବା ‘ବ୍ରହ୍ମଦାରୁ’ର ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିଲଭ୍ୟ ଅର୍ଥ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବା ଦ୍ୱିତୀୟଟି ।

ସମସ୍ତେ ଜାଣନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନବକଳେବର କଥା । ଏ ସମୟରେ ଦେବତା ପୁରୁଣା କଳେବର ପରିତ୍ୟାଗ କରି ନୂଆ କଳେବର ଧାରଣ କରନ୍ତି । ଏହାର ବିଧି-ବିଧାନ ଅତୁଟ ଏବଂ ପରମ୍ପରାଗତ । ଦେବତା ନବକଳେବର ଗ୍ରହଣ କରିବା କୁତ୍ରାପି ଶୁଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଦେବତା ତ ଦେବତା— ଅଜର ଅମର ସେ— ତା’ର ଫେରେ ମୃତ୍ୟୁ କାହିଁ ଆସିବ ଯେ ସେ ନବକଳେବର ଧାରଣ କରିବ ? ଯଦିବା ତା’ର ମୃତ୍ୟୁ ହୁଏ, ତେବେ ମରଜଗତଠାରୁ ତା’ର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ରହିଲା କେଉଁଠି ? ଏହି କାରଣରୁ କୌଣସି ଦେବତାଙ୍କର ନବକଳେବର ହୁଏ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବେଳକୁ ଏହା ପୁରାପୁରି ଓଲଟା ।

ଦେବତା ସେ; ଖାଲି ଦେବତା ନୁହନ୍ତି— ଦେବତାଙ୍କ ଦେବତା !
 ‘ରମାଶମ୍ଭୁ-ବ୍ରହ୍ମାମରପତି-ଗଣେଶାର୍ଜିତ ପଦ’ ! କିନ୍ତୁ ହେଲେ
 କ’ଣ ହେବ— ସେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ— ପୁରୁଷଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ
 ଉତ୍ତମ । ଉତ୍ତମ-ପୁରୁଷର ଯାହାସବୁ କାର୍ଯ୍ୟ, ଯାହାସବୁ
 ଭୋଗ୍ୟ, ସବୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସେବା-ପୂଜାରେ ନିହିତ ।
 ସକାଳପହରୁ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ରୋଷ ଷାଠିଏ ପଡ଼ି— ଛତିଶି
 ଜଣର ଖଟଣିରେ ଉଠେ ଛପନ ପ୍ରକାର ଭୋଗସାମଗ୍ରୀ ।
 ଦିନକ ଭିତରେ କେତେଥର ଅଙ୍ଗବାସ ଲାଗିହୁଅନ୍ତି ଗଣନା
 ନାହିଁ । ଗୃହସ୍ଥଙ୍କ ପରି ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବ, ଅତିଥି, ଅଭ୍ୟାଗତ କାହାରି
 ଅଭାବ ନାହିଁ । ଝଲିଛି ସେବା ସପର୍ଯ୍ୟା— ଦିନରାତି ଝଲିଛି ।
 ଧୂପ ଉପରେ ଧୂପ । ରାତିରେ ଦେବତା ସୁନା ପଲଙ୍କରେ
 ନିଦ୍ରା ଯିବେ । ଏଇ ତ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ତାଙ୍କର ଉପାସନା !
 ଆଛା, ଏଥିରୁ କ’ଣ ଆମେ ବୁଝିନେବା ଯେ ଜଗନ୍ନାଥେ
 ଜଣେ ଜରା-ମରଣ-ଶୂନ୍ୟ ଦିବ୍ୟ ଦେବତା ? ଯଦି ଜାଗତିକ
 ପୁରୁଷର କାମ୍ୟ ସମସ୍ତ ଭୋଗବିଳାସର ଅଧିକାରୀ ସେ, ତା’ରି
 ପରି ତାଙ୍କର ବି ଜନ୍ମ-ମରଣ ନ ହେବ କାହିଁକି ? ସୁଖଭୋଗ
 କଲାବେଳେ ମଣିଷ ସମାନ ହେଲାବେଳେ ତା’ରି ପରି
 ଦୁଃଖଭୋଗ ନ କରିବେ କିପରି ? ସେ ନିଜେ ପରା କୃଷ୍ଣ
 ରୂପରେ କହିଯାଇଛନ୍ତି—

“ବାସାସି ଜୀର୍ଣ୍ଣାନି ଯଥା ବିହାୟ
 ନବାନି ଗୃହାତି ନରୋପରାଣି ।
 ତଥା ଶରୀରାଣି ବିହାୟ ଜୀର୍ଣ୍ଣା—
 ନ୍ୟନ୍ୟାନି ସଂଯାତି ନବାନି ଦେହା ॥”

ଯେପରି ମଣିଷ ପୁରୁଣା ଲୁଗା ଛାଡ଼ି ନୂଆ ଲୁଗା ପରିଧାନ
 କରେ ସେହିପରି ଆତ୍ମା ପୂର୍ବର ଜୀର୍ଣ୍ଣ କଳେବର ତ୍ୟାଗ କରି
 ନୂଆ କଳେବର ଧାରଣ କରେ । ଏହା ଯଦି ସତ ତେବେ
 ଜଗନ୍ନାଥ ନୂଆ କଳେବର ନ ଧରିବେ କିପରି ? ପୁରୁଷ
 ସେ । ପରମାତ୍ମା ସେ । ଉକ୍ତି ଅଛି—

“ଯଃ ପୁମାନ୍ ପରମଂ ବ୍ରହ୍ମ ପରମାତ୍ମେତି ଗାୟତେ ।
 ଭୂତଂ ଭବ୍ୟଂ ଭବିଷ୍ୟଂ ତ ସର୍ବଂ ପୁରୁଷ ଏବ ତତ୍ ॥”

ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ନବକଳେବର ଉତ୍ସବ ହେଉଛି
 ଜଗନ୍ନାଥ-ଉପାସନାର ଅଂଶବିଶେଷ ।

କିନ୍ତୁ, ଏଇଠି ମନରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ— ଜଗନ୍ନାଥ
 ଯଦି ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ-ପରମାତ୍ମା, ତେବେ ତାଙ୍କ ଦେହରେ ପୁଣି
 ବ୍ରହ୍ମ ଆସିଲା କେଉଁଠୁ ? ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମର ଅବସ୍ଥାନ
 ଘଟିଲା କିମିତି ? ଶୁଣାଯାଏ, ନବକଳେବର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲା
 ପରେ ସେବକ ପଣ୍ଡା ଜଣେ ପୁରାତନ ବିଗ୍ରହ ମଧ୍ୟରୁ କି ଏକ
 ଅନିର୍ବଚନୀୟ ବସ୍ତୁକୁ ମୁଦ୍ରିତ ଚକ୍ଷୁହୋଇ ବାହାର କରିଆଣି
 ନୂତନ ବିଗ୍ରହ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାପନା କରନ୍ତି । କି ସେ ବସ୍ତୁ,
 ଅଦ୍ୟାପି ଅଗୋଚର । ଅଗୋଚର ବସ୍ତୁ ସମ୍ଭବୀ ଜିଜ୍ଞାସା
 ମଣିଷର ସ୍ୱାଭାବିକ ପ୍ରକୃତି । ତେଣୁ ସେ ସମ୍ଭବରେ ବିଭିନ୍ନ
 ଜିଜ୍ଞାସୁ ବିଭିନ୍ନ ଅନୁମାନଦ୍ୱାରା ତା’ର ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାରେ
 ବ୍ୟସ୍ତ । କିଏ କହୁଛି ବୁଦ୍ଧଦନ୍ତ ବୋଲି ତ କିଏ କହୁଛି ଶାଳଗ୍ରାମ
 ଶିଳା; କିଏ ପୁଣି କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅପୋଡ଼ା ପିଣ୍ଡ କହିଲାଣି ତ କିଏ
 କହିଲାଣି ଆଦିମ ଭାସମାନ ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତିର ଅଂଶବିଶେଷ । ସବୁର
 ବିରୋଧ କଲେ କିନ୍ତୁ ମନେହୁଏ, କେହି ଏହାର ପ୍ରକୃତ ରହସ୍ୟ
 ଜାଣିନାହାନ୍ତି— ସମସ୍ତେ ସେ ବିଷୟରେ ଅଜ୍ଞ । ଯେନତେନ
 ଗୋଟିଏ ସମାଧାନରେ ଉପନୀତ ହେବା ହିଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଉକ୍ତ
 ଚତୁର୍ବିଧ ସୂତ୍ର ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ସେହି ଉପନିଷଦୀୟ ବାକ୍ୟଟି
 ମନେପଡ଼େ, ‘ଅକ୍ଷେନୈବ ନୀୟମାନ ଯଥାନ୍ଧା’ ।

ପ୍ରଥମ ସୂତ୍ରଟି ଦେଖନ୍ତୁ, ବୁଦ୍ଧଦନ୍ତ । ତଥାଗତଙ୍କ
 ଦେହତ୍ୟାଗ ପରେ ତାଙ୍କର ଯେଉଁ କେତୋଟି ଅଙ୍ଗାବଶେଷ,
 ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଦନ୍ତ ଅନ୍ୟତମ । ତାକୁ ଆଣି ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତି
 ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାପନା କରାଯାଇଛି କହିବା ଅଜ୍ଞତା ଛଡ଼ା କ’ଣ
 ହୋଇପାରେ ? ଏହାଦ୍ୱାରା ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ଅର୍ଥାତ୍
 ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ପୂର୍ବରୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସରା ଆଦୌ
 ନଥିଲା କିମ୍ବା ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ନବକଳେବର ଉତ୍ସବ ପାଳିତ
 ହେଉନଥିଲା ବୋଲି ଧରିନେବାକୁ ପଡ଼ିବ । କିନ୍ତୁ ବହୁଦିଗରୁ
 ଏହା ପ୍ରମାଣିତ ଯେ, ରଗବେଦ ଯୁଗରୁ ଜଗନ୍ନାଥେ ‘ଦାରୁ’
 ରୂପରେ ପୂଜାପାଇଁ ଆସୁଛନ୍ତି । ଯଦି ‘ବ୍ରହ୍ମ’ (ଗୋପନୀୟ
 ବସ୍ତୁ)କୁ ବୁଦ୍ଧଦନ୍ତ ବୋଲି ଧରାଯାଏ, ମାନିନେବାକୁ ହେବ
 ତା’ପୂର୍ବରୁ ନବକଳେବର ବିଧି ପ୍ରଚଳିତ ନ ଥିଲା ଯାହାକି
 ଦାରୁଦେବତା-ଉପାସନାର ଏକ ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଅଙ୍ଗ । ଏଣୁ
 ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନା ଯଦି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୋଲି
 କୁହାଯାଏ ତେବେ କିଛି କହିବାର ନାହିଁ । ଅନ୍ୟଥା ଏ ଏକ
 ମିଥ୍ୟା କଳ୍ପନା ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ ।

ଦୃତୀୟରେ ଶାଳଗ୍ରାମ କଥା । ଶାଳଗ୍ରାମ ଶିଳା ଦୈଷ୍ଟବ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏକ ପରମାରାଧ୍ୟ ବସ୍ତୁବିଶେଷ । ତାହାକୁ ଜୀବନ୍ତ ଦେବତା ଜ୍ଞାନରେ ପୂଜା କରାହୁଏ । କିନ୍ତୁ ବିଷ୍ଣୁଭକ୍ତଙ୍କ ଛଡ଼ା ଇତରପନ୍ଥୀ ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଯଦି ତାକୁ ଶାଳଗ୍ରାମ ଶିଳା କୁହାଯାଏ, ତେବେ ଶବରୋପାସିତ ‘ଦାରୁ’ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମୀଙ୍କ ଉପାସ୍ୟ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ସେମାନେ ଦେବତାଙ୍କ ବିଗ୍ରହ ମଧ୍ୟରେ ପବିତ୍ର ଶାଳଗ୍ରାମ ଶିଳା ସ୍ଥାପନ କରି ‘ଦାରୁ’କୁ ‘ବ୍ରହ୍ମ’ଭାବେ ରୂପାୟିତ କରିଥିବେ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ— ଯେତେବେଳେ ଖୋଦ୍ ଦାରୁକୁ ସେମାନେ ବ୍ରହ୍ମ ଆଖ୍ୟାରେ ଆଖ୍ୟାୟିତ କରିଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ପୁଣି ସେ ମଧ୍ୟରେ ଶାଳଗ୍ରାମ ଶିଳା (ବ୍ରହ୍ମ) ଭର୍ତ୍ତି କରିବାର ପ୍ରୟୋଜନ ରହିଲା କେଉଁଠି— ଯେହେତୁ ଦୃଶ୍ୟମାନ ଦାରୁ-ବିଗ୍ରହ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ । ଉକ୍ତ ଅଛି— ‘ଅମ୍ନଂ ଦାରୁମୟଂ ସାକ୍ଷାତ୍ ବ୍ରହ୍ମରୂପଂ ଜନାର୍ଦ୍ଦନମ୍’ । ତେଣୁ ଗୋପନୀୟ ବସ୍ତୁଟି ଶାଳଗ୍ରାମ ଶିଳା ବୋଲି କହିବା ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ ମନେହୁଏ ନାହିଁ ।

ଦୃତୀୟତଃ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅଦଗ୍ଧ ପିଣ୍ଡ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଉଛି, ତା’ ବି ବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ । ଏ କଥାର ଆଦି ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ହେଉଛନ୍ତି ଶୂଦ୍ରମୁନି ସାରଳାଦାସ । ସେ କହନ୍ତି— ଯଦୁବଂଶ ବିନାଶ ପରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କ୍ଲାନ୍ତହୋଇ ଏକ ଲତାମୂଳରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥିବାବେଳେ ତାଙ୍କ ପାଦର ବୃକ୍ଷାଙ୍ଗୁଳିକୁ ମୃଗକର୍ଣ୍ଣ ଭାବି ଜାରାଶବର ତୀର ନିକ୍ଷେପ କରନ୍ତେ ସେ ସେଠାରେ ଶରାହତ ହୋଇ ନିଶ୍ୱେଷ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ପରେ ଶବର ପାଖକୁ ଆସିବାରୁ ସେ ଏକଥା ଜାଣି ଅତି ବିକଳ ହୋଇପଡ଼ିଲା । କିନ୍ତୁ କୃଷ୍ଣ ତାକୁ କିଛି ନ କହି ଅର୍ଜୁନକୁ ତାକି ଆଣିବାକୁ ଫରମାସ କଲେ । ଅର୍ଜୁନ ଆସିଲା ପରେ ଜାରା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପାଦରୁ ଶର କାଢ଼ିଦେଲା ଓ ତାଙ୍କର ଆତ୍ମା ପରମାତ୍ମାରେ ମିଶିଗଲା । ସେତିକିବେଳେ ଶୂନ୍ୟବାଣୀ ହେଲା—

‘ତୁମ୍ଭେ ହରି ଅର୍ଜୁନ ଏ ଅଟ୍ଟ ଜାରାଶବର ।
କୃଷ୍ଣର ପିଣ୍ଡ ଯେ ପୂଜା କରିବ ନୀଳକନ୍ଦର ॥’

ସେ ଅନୁସାରେ ଜାରାଶବର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପିଣ୍ଡକୁ ନୀଳକନ୍ଦର ମଧ୍ୟରେ ରଖି ପୂଜା କରିଆସୁଥିଲା । ତାଙ୍କରି

ଦେହର ଅବଶେଷ ଟିକିଏ ‘ବ୍ରହ୍ମ’ ନାମରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବିଗ୍ରହରେ ରଖାଯାଇଛି ବୋଲି କେତେକ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏ ଅନୁମାନରେ ମଧ୍ୟ ବଳିଷ୍ଠ ଯୁକ୍ତି ଥିଲାପରି ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦିବା ଧରାଯାଏ, ଜାରାଶବର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅଦଗ୍ଧ ପିଣ୍ଡକୁ ପୂଜା କରିଆସୁଥିଲା ଏବଂ ତା’ର ପୁତ୍ରପୌତ୍ରାଦି ମଧ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସେହିପରି କରିଆସୁଥିଲେ— ତଥାପି ତାହାର ଅଂଶ ଦାରୁବିଗ୍ରହରେ ରହିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ, ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲା କାହିଁକି ନା, ଯେତେବେଳେ ବିଶ୍ୱାସସ୍ଥ ପୂଜିତ ନୀଳବିଗ୍ରହ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ମହାରାଜା ଅବନ୍ତାରୁ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣବାଲୁକାଦ୍ୱାରା ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ । ତା’ପରେ ରାଜା ସପ୍ତାହେକାଳ ଯଜ୍ଞାଦି ପୁଣ୍ୟକର୍ମ ସହିତ ପ୍ରାୟୋପବେଶନ କରିବାରୁ ସ୍ୱପ୍ନାଦେଶ ହେଲା ଯେ ସମୁଦ୍ରରେ ଏକ ଦାରୁ ଭାସିଆସିବ । ତା’ପରଦିନ ସେଇଯା ହେଲା । ଚତୁଃଶାଖାବିଶିଷ୍ଟ କୃଷ୍ଣଟିଏ ଭାସିଆସିଲା । ସେଥିରେ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମିତ ହେଲା । ତା’ହେଲେ ସେହି ମୂର୍ତ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅପୋଡ଼ା ପିଣ୍ଡ ରହିଲା କିପରି ? ଯେଉଁ ପିଣ୍ଡଟିକୁ ବିଶ୍ୱାସସ୍ଥ ପୂଜା କରିଆସୁଥିଲା ସେ ପରା ତା’ ଆଗରୁ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହୋଇସାରିଥିଲା— ସେ ପୁଣି ଆସିଲା କେଉଁଠୁ ? ଏଣୁ କୁହାଯାଇପାରେ, ଦାରୁବିଗ୍ରହ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଦେହାବଶେଷ ରହିଥିବା କଥା ଯାହା କୁହାଯାଉଛି, ତାହା ନିତାନ୍ତ ଯୁକ୍ତିଶୂନ୍ୟ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଶେଷ ସୂତ୍ରଟିର ଅନୁଧ୍ୟାନ କରାଯାଉ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ଏଥିରେ ଉପସ୍ଥାପିତ ଯୁକ୍ତିମାନ ଅଧିକତର ବଳିଷ୍ଠ ମନେହୁଏ । ଏମାନଙ୍କ ମତରେ— ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଯେଉଁ ଭାସମାନ ଦାରୁନେଇ ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ କରାଇଥିଲେ, ସେହି ମୂର୍ତ୍ତିର ଅବଶେଷ କିଛି ପରବର୍ତ୍ତୀ ବିଗ୍ରହରେ ସ୍ଥାପନା କରାହୋଇଆସୁଛି, ଯାହା ‘ବ୍ରହ୍ମ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇପାରେ । ଯେଉଁ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ରାଜା ବୃକ୍ଷବର୍ଚ୍ଚକା ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ, ସେହି ମୂର୍ତ୍ତି କାଳର କବଳରେ ନିଶ୍ଚିତଭାବେ ଜୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପଡ଼ିବା ସମ୍ଭବ । ବିଶେଷତଃ ଦାରୁବିଗ୍ରହ ଧାତୁ ଓ ପାଷାଣ ଅପେକ୍ଷା ଅଳ୍ପ ସମୟରେ ଜୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପଡ଼େ । ଫଳରେ, ସେ ସ୍ଥାନରେ ତଦନୁରୂପ ଅନ୍ୟ

ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣର ଆବଶ୍ୟକତା ପଡ଼ିଥାଇପାରେ । ଏଣୁ ନୂତନ ମୂର୍ତ୍ତି ପୁରାତନ ମୂର୍ତ୍ତି ଉତ୍ତର ଅଭେଦ ପ୍ରଦର୍ଶନ ସକାଶେ ବୋଧହୁଏ ପୂର୍ବ ବିଗ୍ରହର କୌଣସି ଅଂଶବିଶେଷକୁ ‘ଆମ୍ବା’ରୂପେ ଅଭିହିତ କରି ପରବିଗ୍ରହରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ କରାଯାଇଥାଇପାରେ । ଯେହେତୁ, ଶବର ତା’ର ପରମ୍ପରାକୁ ସହଜରେ ଛାଡ଼େ ନାହିଁ କିମ୍ବା ନୂତନତାକୁ ସହଜରେ ଗ୍ରହଣ କରେନାହିଁ; ବିଶେଷତଃ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ବିଷୟରେ । ଏହା ତାହାର ଜାତିଗତ ଗୁଣ, ଅହେତୁବାଦୀ ବିଶ୍ୱାସ । ପ୍ରଥମତଃ ଶବର-ସଭ୍ୟତା ଆହରଣପ୍ରିୟ ନୁହେଁ । ବାସ୍ତବିକ ସେ ସଭ୍ୟତାର ସେ ପ୍ରକାର ଶକ୍ତି ନାହିଁ କିମ୍ବା ଶକ୍ତିର ବିନିଯୋଗ ହୋଇପାରୁନି କହିବା କଷ୍ଟକର । ଦ୍ୱିତୀୟରେ ବାହାର ସଂସ୍କୃତିକୁ ଭିତରେ ପୁରାଇବାକୁ ସେ କେବେ ପସନ୍ଦ କରିନି— ପରମ୍ପରାର ଦାହିଦେଇ ତାକୁ ସର୍ବଦା ଦୂରରେ ରଖୁଥାଏ । ଫଳରେ ଇତର ସଭ୍ୟତା ତା’ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରୁ ନ ଥିବାରୁ ସେ ନିର୍ମଳ ଓ ନିଷ୍ଫଳ ରହିଛି, ଯଦିତ ଆହରଣ ଓ ବିସର୍ଜନ ବିନା ତାହା ଅବ୍ୟବହାରିୟ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ତା’ପରେ ଶବରର ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ ଏତେ ଦୃଢ଼ ଯେ ତାକୁ ଭେଦ କରିବା ସହଜସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ବହୁବିଧ ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସର ଧକ୍କା ତାକୁ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ବିତଳିତ କଲେ ସେ ମଧ୍ୟ କେବେ

ଆତ୍ମବିସ୍ମୃତ ହୋଇନାହିଁ । ତା’ ନିଜ ବିଶ୍ୱାସରେ ସେ ଅଟଳ ରହି ଆସିଛି । ଏହିସବୁ କାରଣ ଯୋଗୁଁ ତା’ରି ଉପାସ୍ୟ ଦାରୁବିଗ୍ରହକୁ— ସେ ଜୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ପୁରାପୁରି ପରିତ୍ୟାଗ କରି ନୂତନ ବିଗ୍ରହକୁ ଅକୁଣ୍ଠିତ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପସନ୍ଦ କରିନଥିବ । ସେଥିସକାଶେ ସେ ପୁରାତନ ବିଗ୍ରହର ଅବଶେଷକୁ ସ୍ମାରକାସ୍ମରୂପ ନୂତନ ବିଗ୍ରହରେ ଗୋପନ ଭାବେ ସ୍ଥାପନାକରି ପୂର୍ବ ବିଶ୍ୱାସକୁ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରଖିବାର ପ୍ରୟାସ କରିଥିବ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଏଣୁ ପର ପର ବିଗ୍ରହ ସ୍ଥାପନ କାଳରେ ସୁଦ୍ଧା ସେହି ଧାରା ଅଖଣ୍ଡ ରହିଆସିଛି । ସେହି ଧାରା ଉତ୍ତରକାଳୀନ ବୈଷ୍ଣବୋପାସନା ମଧ୍ୟରେ ‘ବ୍ରହ୍ମ’ ସ୍ଥାପନା ନାମରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇଥାଇପାରେ । ଏଣୁ ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ ଓ ‘ବ୍ରହ୍ମଦାରୁ’ର ଦାରୁ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ବ୍ରହ୍ମ ବା ବ୍ରହ୍ମଯୁକ୍ତ ଦାରୁରୂପେ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି କରିବା ଆଦୌ ସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ । ଏପରି କରିବାଦ୍ୱାରା ଦାରୁବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଏକରୂପତା ଯେପରି ସଂଶୟାପନ୍ନ ହୁଏ, ଦେହ-ଦେହୀ ରୂପ ଦୈତଭାବନା ସେହିପରି ମନକୁ ସ୍ୱତଃ ଆନ୍ଦୋଳିତ କରେ । ତେଣୁ ତାଙ୍କର ପ୍ରାର୍ଥନା ବାକ୍ୟ ହେଲା—

“ଜଗଦାନନ୍ଦକନ୍ଦାୟ ପ୍ରତୀତାର୍ତ୍ତହରାୟ ଚ ।

ନୀଳାଚଳନିବାସାୟ ଜଗନ୍ନାଥାୟ ତେ ନମଃ ॥”

ସଂସ୍କୃତିର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକାଶ

ସଂସ୍କୃତି ହେଉଛି ଜାତିର ମାନଦଣ୍ଡ । ଯେଉଁ ଜାତିର ସଂସ୍କୃତି ଯେତିକି ସମୃଦ୍ଧ, ସେହି ଜାତି ସେତିକି ଉନ୍ନତ ଓ ପ୍ରାଣବନ୍ତ । ଉତ୍ତମ ସଂସ୍କୃତି ଦ୍ଵାରା ଜାତି ବିଶ୍ଵ-ଦରବାରରେ ସମ୍ମାନିତ ହୁଏ । ଯଦିବତ କାଳର ପ୍ରବହମାନତା ମଧ୍ୟରେ ଥରେ ଥରେ ତା'ର ବାହ୍ୟାକୃତିରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟେ, ତଥାପି ସଂସ୍କୃତିର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ପ୍ରାଣଧାର ଉଜ୍ଜୀବିତ ରହିଥାଏ । ବୃକ୍ଷର ଚେରପରି ତାହାର ଆତ୍ମିକ ପରିବର୍ତ୍ତନ କେବେହେଲେ ସଂଯୁକ୍ତିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ପାଣିପବନର ସୁଷମତା ଯୋଗୁଁ ହୁଏତ ବୃକ୍ଷ କେତେବେଳେ ସବୁଜ ଡାଳପତ୍ର ମେଲି ପୁଷ୍ପଳ ଆକାର ଧାରଣ କଲାବେଳେ ଆଉ କେତେବେଳେ କୃଶାବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ; କିନ୍ତୁ ଚେର ଯାହା ତାହାହିଁ ଥାଏ । ଜାତି ପକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ସେଇ କଥା । ବୃକ୍ଷପରି କେତେକ ପାରିବେଶିକ କାରଣ ହେତୁ ବାହ୍ୟାବରଣରେ କିଛି କିଛି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦୃଷ୍ଟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାହାର ମୂଳ ସଂସ୍କୃତି ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ଥାଏ— ଯାହା ଜାତିର ନିଜସ୍ଵ । ଏଣୁ କୌଣସି ଜାତିକୁ ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ତା'ର ସଂସ୍କୃତି ଉପରେ ପ୍ରଥମେ ଦୃଷ୍ଟିପଡ଼େ ।

କିନ୍ତୁ ‘ସଂସ୍କୃତି’ କହିଲେ କ’ଣ ବୁଝାଏ ? ଜଞ୍ଜେଇରେ ଏହାକୁ ‘କଲ୍ତର’ କହନ୍ତି । ସେ ଯା’ ହେଉ, ଜାତିର କେଉଁ ଅଂଶଟି ‘କଲ୍ତର’ ନାମରେ ନାମିତ ଦେଖିବାର କଥା । କଲ୍ତର ଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା କ’ଣ ବା ସାଂକେତିକ— ଧର୍ମ ?, ଲୋକାର୍ଘର ?, ଜୀବନଯାତ୍ରା ?, ପରମ୍ପରା ? ନା ସାମାଜିକ ଚଳଣି ? କାହିଁକିନା ସାହିତ୍ୟିକ, ଐତିହାସିକ, ସମାଜବିଜ୍ଞାନୀ, ନୃତ୍ୟବିତ୍ ପ୍ରଭୃତି ପଣ୍ଡିତଗଣ ‘କଲ୍ତର’ର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଯାଇଛନ୍ତି । ସେ ସବୁ ଦେଖିଲେ ଆପାତତଃ ମନେହୁଏ, କାହା ସହିତ କାହାରି ମେଳ ନାହିଁ; ଅଥଚ ଟିକିଏ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଦୃଷ୍ଟି ସହିତ ବିଚାର କଲେ ଜଣାପଡ଼େ, ସେହି ସେହି ଅମେଳ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ଏପରି ଏକ ମିଳନ-ସୂତ୍ର ରହିଛି ଯାହା ରମଣୀୟ ମାଳା ସଦୃଶ ରଙ୍ଗବେରଙ୍ଗର ପୁଷ୍ପାବଳୀକୁ ଐକ୍ୟବନ୍ଧ କରିରଖିଛି । ତାହାରି ନାମ ହିଁ ‘ସଂସ୍କୃତି’; ଯାହା କଲ୍ତର ଅପେକ୍ଷା ଆଉ ଟିକିଏ ବ୍ୟାପକ । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବା କଥା ।

ଏ କଥା ପ୍ରମାଣସିଦ୍ଧ ଯେ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ହେଉଛି ଆର୍ଯ୍ୟ-ଦ୍ରାବିଡ଼-ଶାବର ସଂସ୍କୃତିର ଏକ ସମନ୍ୱିତ ରୂପ । ଏହାର ସର୍ବଗ୍ରାହୀ ଶକ୍ତି ଅପରିମେୟ ଓ ପ୍ରଣିଧାନଯୋଗ୍ୟ । ଏହି ଶକ୍ତିବଳରେ ସେ ଯାହାକିଛି ହେଉପକ୍ଷେ ଆତ୍ମସାତ୍ କରିନିଏ । ଯେଉଁ ସଭ୍ୟତା ବା ସଂସ୍କୃତିର ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ସେ ଆସେ, ନିଜର ଆତ୍ମସତ୍ତା ନ ହରାଇ ତାକୁ ଅର୍ଦ୍ଧାସନରେ ଉପବିଷ୍ଟ କରାଇବାକୁ କୁଣ୍ଡାବୋଧ କରେନାହିଁ । ଏହା ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଅନ୍ୟତାଧାରଣ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ସେଥିପାଇଁ ଏ ସଂସ୍କୃତିରେ ଧର୍ମ ଯେପରି ପ୍ରାଣବାଜ ରୂପେ ବିବେଚିତ; ଲୋକାର୍ଘର, ପରମ୍ପରା, ଜୀବନଯାତ୍ରା ଓ ସାମାଜିକ ଚଳଣି ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଏ ଧାରଣା ଭାରତର ସାମଗ୍ରିକ ସଂସ୍କୃତି ମଧ୍ୟରେ ଯେତିକି ଲୁଚ୍କାୟିତ; ସେହି ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରତୀକ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠାରେ ସେତିକି ପ୍ରତିଫଳିତ ।

ଉପରେ କୁହାଯାଇଛି, ଧର୍ମ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରାଣବାଜ । ଧର୍ମ ଏଠାରେ ‘ରିଲିଜନ୍’ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ଏହା ‘ଧ୍ରୀୟତେ ଅନେକ ଜାତି ଧର୍ମଃ’; ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରକୃତି ବା ସୃଷ୍ଟି-କ୍ରିୟା । ଏହାର ଅନ୍ୟ ନାମ ‘ଦର୍ଶନ’ ବା ‘ଦାର୍ଶନିକ ଭାବନା’ । ଭାରତୀୟ ମନୀଷୀଗଣ ଭ୍ରମଶୂନ୍ୟଭାବେ ବହୁକାଳରୁ ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନର ଏକରୂପତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଆସିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଯାହା ‘ଧର୍ମ’, ତାହାହିଁ ‘ଦର୍ଶନ’; ଏକ ବିନା ଅନ୍ୟର ସ୍ଥିତି ମୂଲ୍ୟହୀନ । ତେବେ ଏଠାରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ ‘ଦର୍ଶନ’ମାନେ କାହାର ଦର୍ଶନ ? ସୃଷ୍ଟିର ନା ସୃଷ୍ଟାର ? ନା ଉଭୟର ? କ୍ରାନ୍ତଦର୍ଶୀ ରକ୍ଷିବୃନ୍ଦ ଏ ପ୍ରଶ୍ନର ସୁନ୍ଦର ମାମାଂସା କରିଯାଇଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସୃଷ୍ଟି ଓ ସୃଷ୍ଟା ଅଭିନ୍ନ । ସୃଷ୍ଟି ସୃଷ୍ଟାର ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ ଅଂଶବିଶେଷ । ସୃଷ୍ଟା ଭାବନାର ବସ୍ତୁ । ସେ ହୁଅନ୍ତୁ କୃଷ୍ଣ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟ, ଆଲ୍ଲା, ମୁସା— ଯେ କେହି ଚିନ୍ତା ନାହିଁ । କାରଣ, ସମସ୍ତେ ଏକ । ‘ଭୂତ-ଭବ୍ୟ ଭବନ୍ନାଥ’— ବିଶ୍ଵରୂପୀ— ବିଶ୍ଵତୋମୁଖ; ବିଶ୍ଵପ୍ରାଣ ପରମାତ୍ମା । ‘ସୋଃହଂ ହଂସଃ’ । ସହଜ କଥାରେ ‘ମୁଁ ଏକା ସିଏ’ । ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ସୃଷ୍ଟି, ସେ ସୃଷ୍ଟା, ପ୍ରତି ଶରୀରରେ ତା'ର ସରା, ପ୍ରତି ଜୀବନରେ ତା'ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ।

ଏଣୁ ପ୍ରତି ବ୍ୟକ୍ତିରେ ସେ ସମସ୍ତ । ବ୍ୟକ୍ତିର ଚିରୋଧାନ ବୋଲିଲେ ସମସ୍ତରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ । ଏହି ଅନୁପ୍ରବେଶ ସମସ୍ତ ହିଁ ‘ବିଷ୍ଣୁ’; ଅନ୍ୟ ନାମ ‘କୃଷ୍ଣ’ । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରେ କୃଷ୍ଣ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଅଭିନ୍ନ । ଏକ ପକ୍ଷରେ ସେ ଯେପରି ‘ଜଗତର ନାଥ ଜଗନ୍ନାଥ’, ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ‘ଜଗତରୂପା ନାଥ ଜଗନ୍ନାଥ’ ଅର୍ଥାତ୍ ସୃଷ୍ଟିରୂପା ସ୍ରଷ୍ଟା । ଏତାଦୃଶ ଧର୍ମବର୍ତ୍ତନ ଜଗନ୍ନାଥ-ପ୍ରତିଷ୍ଠାରେ ଗଭୀରଭାବେ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ।

ଦ୍ଵିତୀୟତଃ, ଲୋକାର୍ତ୍ତର । ‘ସଂସ୍କୃତି’ ଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ବେଳେବେଳେ ଲୋକାର୍ତ୍ତର ସଂକେତିତ ହୋଇଥାଏ । ସେ ଅର୍ଥରେ ବିରକଲେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ-ଉପାସନାରେ ଆଦର୍ଶ ଲୋକାର୍ତ୍ତର ଅତି ଚମତ୍କାର ପ୍ରଣାଳୀରେ ଗର୍ଭିତ ଥିବା ଜଣାପଡ଼େ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ ପ୍ରଥମେ ମନେହୁଏ, ଏହା ଦେବତାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ନା ଗୃହସ୍ଥର ? କାରଣ, ଏଥିରେ ଦିବ୍ୟ ଭାବନା ଆଦୌ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ଏ ପୁରାପୁରି ଜାଗତିକ—ମାନବିକ । ତା’ ନହେଲେ ସାଧାରଣ ଗୃହସ୍ଥଙ୍କ ପରି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଘରେ ଦୀପାବଳୀ ଉତ୍ସବ, ପୟାଶ୍ରାଦ୍ଧ, ଅନବସରାଦିର ବ୍ୟବସ୍ଥା ରହନ୍ତା ନାହିଁ କିମ୍ବା ନବକଲେବରକାଳୀନ ଅତ୍ୟେଷ୍ଟକ୍ରିୟା ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ । ଏଠାରେ ଦେବତା ଦିବ୍ୟଧର୍ମୀ ନୁହନ୍ତି—ଖାଣ୍ଡି ଲୋକଧର୍ମୀ-ଗୃହସ୍ଥ । ଗୃହସ୍ଥ ଘରକୁ କେହି ବନ୍ଧୁ ବର୍ତ୍ତନ ଅଭିଳାଷ ରଖି ଯିବାବେଳେ କୌଣସି ବିଧି-ନିଷେଧ ନ ଥାଏ । ଯେ ଯେତେବେଳେ ସୁବିଧା ପାଏ ଯାଇ ଭେଟିଆସେ । ଏଇଠି ବି ସେଇ କଥା । ଯେକୌଣସି ଲୋକ ଯେକୌଣସି ସମୟରେ ପାଲିଙ୍କିରେ ବସି ଆସୁ ବା ଧୁଳିଆ ପାଦରେ ଝଲି ଝଲି ଆସୁ, ସେଥିରେ କିଛି କହିବାର ନାହିଁ; ସିଧାସଳଖ ରତ୍ନସିଂହାସନ ପାଖକୁ ଯାଇ ବର୍ତ୍ତନ କରିପାରେ । ଏହାରି ନାଁ ଧୁଳିଆବର୍ତ୍ତନ—ଆମ ଭାରତର ଲୋକାର୍ତ୍ତର ।

ତା’ଛଡ଼ା ସାଧାରଣ ଗୃହସ୍ଥର ଆରମ୍ଭପରି ରାଜକୀୟ ଆରମ୍ଭ ମଧ୍ୟ ଲୋକାର୍ତ୍ତର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ଚୌରାଶି କୋଟି ତୀର୍ଥର ରାଜା । ତିନି ଭୁବନରେ ନାଥ—ଜଗନ୍ନାଥ । ରାଜକୀୟ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ନ ରହିବ କିପରି ? ପ୍ରଜାନୁରଞ୍ଜନ ରାଜାର ଗୁଣ । ଏଥିଯୋଗୁଁ ଯେକୌଣସି ସମୟରେ—ଅବଶ୍ୟ କେତେକ ଅସମୟ ଛଡ଼ା—ଭକ୍ତ ପ୍ରଜା ଆସି ଦୂରରୁ ବର୍ତ୍ତନ କରିବାରେ

ବିଧି-ନିଷେଧ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୀଛାମୁକୁ ଆସି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହାରିଗୁହାରି ସବୁ ସମୟରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏଥିସକାଶେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟ ରହିଛି—ସାହାଣମେଳା । ଦୈନିକ ନାତି ମଧ୍ୟ ତା’ ପାଇଁ କିଛି ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ । ସପ୍ତାହଠାରୁ ସର୍ବହରା ଯାଏଁ ସମସ୍ତଙ୍କର ସମାନ ଭାବେ ପ୍ରବେଶାଧିକାର । ରାଜାଦୃଷ୍ଟିରେ ଧନୀ-ଗରିବ ସମସ୍ତେ ସମାନ; ସମସ୍ତେ ପ୍ରଜା । ଏହାହିଁ ତ ରାଜକୀୟ କୁଳାର୍ତ୍ତ ! ପୁଣି ମଧ୍ୟ ବଡ଼ସିଂହାର ପରେ ଦେଉଳ ମଧ୍ୟରୁ ଲୋକାପସାରଣ—ଏ ବି ଏକ ଶିଖାର୍ତ୍ତ । ଦୈନନ୍ଦିନ କର୍ମଜଞ୍ଜାଳ ପରେ ବିଶ୍ରାନ୍ତି—ଜୀବ ସାଧାରଣ କଥା । ଦିନ ଶେଷରେ ମାନସିକ ଓ ଶାରୀରିକ ଉଭୟବିଧ କ୍ଳାନ୍ତି ଅନୁଭବ କରେ ମଣିଷ । ଏଣୁ ରାତିରେ ନିଶ୍ଚିତ ନିଦ୍ରା ଆବଶ୍ୟକ । ସେତେବେଳେ କୋଳାହଳ ବିରକ୍ତିକର ବୋଧହୁଏ । ଏଥିଲାଗି ସିଂହଦ୍ଵାର ରୁଦ୍ଧ ଓ ଜନସମାଗମ ନିଷିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଏହା ସବୁ କାଳରେ ସବୁ ଲୋକଙ୍କ ଆଚରଣ । ପ୍ରାତ୍ୟ ପାଞ୍ଚାତ୍ୟ ସବୁ ଜାତିର ଆରମ୍ଭ ‘ଲୋକାର୍ତ୍ତର’ ଯଦି ‘ସଂସ୍କୃତି’ ନାମରେ ନାମିତ ହୁଏ, ତେବେ ଜଗନ୍ନାଥ ଏକ ଆଦର୍ଶ ସଂସ୍କୃତିର ଉତ୍ସ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଆଉ କେତେକଙ୍କ ମତରେ ‘ସଂସ୍କୃତି’ର ଅର୍ଥ ପରମ୍ପରା । ପରମ୍ପରା କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ବସ୍ତୁ ନୁହେଁ । ଯାହା ବିସ୍ମୃତ କାଳରୁ ବ୍ୟକ୍ତି ବା ଜାତିର ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନୁକ୍ରମ ରାତିରେ ଗଢ଼ିଆସିଥାଏ, ତାହାକୁ ‘ପରମ୍ପରା’ କୁହାଯାଏ । ପରମ୍ପରା କେତେବେଳେ ହେଲେ ଅମଙ୍ଗଳକର ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏନାହିଁ । ଯାହା ଭଲ, ନ୍ୟାୟୋଚିତ, କଲ୍ୟାଣକର ଭାବେ ଅତୀତ ଯୁଗରୁ ପ୍ରଚଳିତ, ତାହା ହିଁ ‘ପରମ୍ପରା’ର ବାସ୍ତବ ଅର୍ଥ । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ଜଗନ୍ନାଥ ଏକ ମହନୀୟ ପରମ୍ପରାର ପ୍ରତୀକ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଦେଖନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥ-ସୁଭଦ୍ରା-ବଳଭଦ୍ର ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି । ଏମାନେ ଦୁଇଭାଇ ଓ ଗୋଟିଏ ଭଉଣୀ ଭାବେ ଖ୍ୟାତ । ଏଠାରେ ଜଗନ୍ନାଥ ‘କୃଷ୍ଣ’ ରୂପେ ଗୃହୀତ । କୃଷ୍ଣ ଓ ବିଷ୍ଣୁ ଅଭିନ୍ନ । ‘ବିଷ୍ଣୁ ନାରାୟଣ କୃଷ୍ଣ’ । ତାଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠଭାଇ ବଳରାମ ବା ବଳଭଦ୍ର । ଏଣୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଘରଣୀ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ରତ୍ନସିଂହାସନରେ ନ ରହି ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ମନ୍ଦିରରେ ଉପାସିତା । ଏକା ସେତିକି ନୁହେଁ, ନବଦିନ ଯାତ୍ରା କାଳରେ ସାଙ୍ଗରେ ଯାଆନ୍ତି ଭଉଣୀ ସୁଭଦ୍ରା

ଓ ବଡ଼ଭାଇ ବଳଭଦ୍ର, କିନ୍ତୁ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ନୁହଁ । କାରଣ, ଭାରତୀୟ ପରମ୍ପରା ସେଇଆ । ସ୍ୱାମୀ ଓ ଦେବତାଙ୍କ ଗହଣରେ କୁଳବଧୂର ଯାତ୍ରା ନିଷିଦ୍ଧ । ଏଣୁ ଭଉଣୀ ସୁଭଦ୍ରା ବାହାରନ୍ତି ସାଙ୍ଗରେ । ରତ୍ନସିଂହାସନ ବେଳକୁ ବି ସେଇ କଥା । ଦେବତାଙ୍କ ପାଖରେ ଭାଇବୋହୂ ବସିବେ କିମିତି ? ସେଥିପାଇଁ ବସନ୍ତି ସୁଭଦ୍ରା-ଭଉଣୀ । ଏଠାରେ ଦେଖାଇ ଦିଆହୋଇଛି, ଦୁନିଆର ସବୁ ସମ୍ପର୍କ ଅପେକ୍ଷା ଭାଇଭଉଣୀ ସମ୍ପର୍କ ହେଉଛି ସର୍ବୋଚ୍ଚ । ନାରୀ-ପୁରୁଷର ମିଳିତ ସ୍ଥିତିସ୍ଥାପକ ମାନବ-ସମାଜରେ ଏହାହିଁ ଆଦର୍ଶ ହେବା ଉଚିତ । ଏହା ବିଶ୍ୱମାନବ ମନରେ ଭ୍ରାତୃଭାବର ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ଭାରତୀୟ ପରମ୍ପରା ।

ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଶବର-ଉପାସ୍ୟ ଦାରୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ରୂପେ ଜୈନର, ଦାରୁବ୍ରହ୍ମରୂପେ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଏବଂ ଚକ୍ରନାସାବିଶିଷ୍ଟ ମୂର୍ତ୍ତି ରୂପେ ଦ୍ରାବିଡ଼ର ପୂଜ୍ୟ ହେବା ଯୋଗୁଁ ଏଥିରେ ସାର୍ବଜନୀନ ମୈତ୍ରୀଭାବ ଯେପରି ଅନ୍ତର୍ନିହିତ, ସେହିପରି ସହନଶୀଳତାର ଆଦର୍ଶ ପ୍ରତିଫଳିତ । ଏ ପରମ୍ପରା, ଯାହା ପ୍ରାର୍ବେଦିକ ଯୁଗରୁ ଭାରତବର୍ଷରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଆସିଛି, ସେଥିରେ ସାମ୍ୟ ଓ ସ୍ୱାଧୀନତାର ସଂକେତ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷଭାବେ ଲକ୍ଷଣୀୟ ।

ପୁଣି ମଧ୍ୟ, ଜୀବନଯାତ୍ରା ବା ଜୀବନଯାପନ ପ୍ରଣାଳୀକୁ କେହି କେହି ‘ସଂସ୍କୃତି’ କହନ୍ତି । ବ୍ୟକ୍ତି ବା ଜାତିର ଜୀବନଯାପନ ପ୍ରଣାଳୀ ଯେ ସଂସ୍କୃତିର ଅନ୍ୟତମ ରୂପ, ଏକଥା ସତ । କାରଣ— ବାସ, ଗ୍ରାସ, ପୋଷାକ-ପରିଚ୍ଛଦ ପ୍ରଭୃତି ଜଙ୍ଗଢ଼ାଙ୍ଗରୁ ବ୍ୟକ୍ତି ବା ଜାତିର ସାଂସ୍କୃତିକ ଚେତନା ଅନୁମିତ ହୋଇଥାଏ । ଅବଶ୍ୟ ଏସବୁ ‘ସଭ୍ୟତା’ର ପରିସରଭୁକ୍ତ । ବାସସ୍ଥଳୀ ନିର୍ମାଣରେ ଦୂରଦୃଷ୍ଟି, ପାନାହାରର ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟୋପଯୋଗିତା, ବେଶ-ପୋଷାକରେ ଦୈନିକ ବିଚାର ନିଷ୍ପତ୍ତିଭାବେ ସଂସ୍କୃତିର ପରିଚ୍ଛନ୍ନତା । ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ବଡ଼ଦେଉଳର ନିର୍ମାଣ-କୌଶଳ, ମହାପ୍ରସାଦ ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ ଅବତ୍ତା, ତାଲି, ଶାଗ, ବେସର, ମହୁର ସହିତ ଛପନ ପ୍ରକାର ଭୋଗ ସାମଗ୍ରୀ ଓ ତା’ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଘୃତ-ମଧୁ-ଶର୍କରାଦିର ବିଚିତ୍ର ସମ୍ମିଧାନ ଦେଖିଲେ କିଏ ନ କହିବ ଜଗନ୍ନାଥଚେତନା ଭାରତୀୟ ଜୀବନଧାରଣ ପ୍ରଣାଳୀର ଏକ ସମ୍ମାନିତ ପରମ୍ପରା

ଉପରେ ଆଧାରିତ ! ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ଦେବତାଙ୍କ ଖୋଲା ଶରୀରରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବଡ଼ସିଂହାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବେଶଭୂଷାଦିର ଯେଉଁ ବିଚିତ୍ର ପରିପାଟୀ ତାହା ଏକ ଭାରତୀୟ କାହିଁକି, ସାରା ମାନବଗୋଷ୍ଠୀର ଆଦର୍ଶ ସ୍ଥାନୀୟ କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ମାତ୍ର ।

ଯା ବାଦେ ପୁଣି କେତେ ସମାଲୋଚକ କହନ୍ତି, ‘ସଂସ୍କୃତି’ର ଅର୍ଥ ସମାଜ ଚଳଣି । କିନ୍ତୁ ସମାଜ ଚଳଣି ଏକ ବ୍ୟାପକ ଶବ୍ଦ । ଏଥିରେ ସମାଜର ସମସ୍ତ କ୍ରିୟାକଳାପ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପାସନାରେ ସାମାଜିକ ଚଳଣି ଅତି ଚମତ୍କାର ଭାବେ ଜଡ଼ିତ ଥିବା ଜଣାପଡ଼େ ।

ରତ୍ନଚକ୍ରର ଆବର୍ତ୍ତନ ପ୍ରକୃତିସିଦ୍ଧ । ଶୀତ-ଝରା-ବର୍ଷା କାଳସ୍ରୋତର ଏକ ଏକ ଅବଶ୍ୟାସାବୀ ତରଙ୍ଗରଙ୍ଗ । ଏହାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଯେପରି ଅସମ୍ଭବ, ସେହିପରି ସ୍ୱାଗତଯୋଗ୍ୟ । ଏଣୁ ମାନବ ତା’ର ପରିବର୍ତ୍ତନ ନ ଝୁଟି ତା’ ଅନୁସାରେ ଆପଣାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରେ । ସେଥିଯୋଗୁଁ ଶୀତର ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଜଡ଼ତାକୁ ଅବାହୁତ ମନେ ନ କରି ତାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିବାର ଚେଷ୍ଟାକରେ । କୋହଲା ପବନରେ ଯେତେବେଳେ ହାଡ଼ ଦୋହଲିଯାଏ ସେଥିରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବାକୁ ହେବ; ଶୀତବାଉରୁ ମୁକ୍ତି ଲାଭିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଘୋଡ଼ି ନହେଲେ ଚଳିବ କିମିତି ? ଶୀତଲୁଗା ଆବଶ୍ୟକ । ଏହା ସର୍ବସାଧାରଣ କଥା । କିନ୍ତୁ ଯେ ଚଉଦ ଭୁବନର ରାଜା—ପୁରୁଷୋତ୍ତମ— ତା’ପାଇଁ ? ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱବାସ ଆବଶ୍ୟକ । ଶୁଦ୍ଧ ପବିତ୍ର ଶୀତବସ୍ତ୍ର । ସେଥିପାଇଁ ଦେଉଳରେ ପାଳିତ ହୁଏ ‘ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱାକ୍ଷୟା’ । ଦେବତା ‘ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱାବାସ’ ପହରଣ କରିବେ— ଶୀତକଣ୍ଠରୁ ମୁକ୍ତ ହେବେ । ଏଇ ତ ସାମାଜିକ ଚଳଣି । ତା’ ପରେ ଆସେ ଗ୍ରୀଷ୍ମ । ବୈଶାଖ ମାସ । ଉଦୁଘବିଆ ଖରାରେ ଧରାପୃଷ୍ଠ ଉତ୍ତପ୍ତ ହୋଇ ଯେତେବେଳେ ମଣିଷର ଶ୍ୱାସରୁଦ୍ଧ ହେବାକୁ ବସେ, ସେତେବେଳେ ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ ଚନ୍ଦ୍ର, ଚନ୍ଦନ, କର୍ପୂର, ଜଳକେଳି ଇତ୍ୟାଦି । ଏଇଠି ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ଦେବତାଙ୍କ ଚନ୍ଦନଯାତ୍ରା । ଗ୍ରୀଷ୍ମର ମଝାମଝି । ଅକ୍ଷୟତୃତୀୟା । ଯୁଆଡ଼େ ଝୁଲିଲେ ଖାଲି ଧୂ-ଧୂ ଖରା । ଠିକ୍ ସେତେବେଳେ ଦେବତା ବିଜେ କରନ୍ତି ନରେନ୍ଦ୍ର ପୋଖରୀକୁ । ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ଜଳକ୍ରୀଡ଼ା । ନାବକେଳି ଶୀତଳ

ଜଳ, ଶୀତଳ ମନ, ଶୀତଳ ପବନ । ଆନନ୍ଦର ସୀମା ନାହିଁ । ଦୀର୍ଘ ଏକୋଇଶ ଦିନ ଯାଏଁ ଚନ୍ଦନ, କର୍ପୂର, ଶୀତଳ ଉପରରେ ଦେବତା ଭୋଗାସକ୍ତ ରହନ୍ତି । ତା' ପରେ ପରେ ଆସେ ମିଥୁନ; ରଜ-ସଂକ୍ରମଣ । ପୃଥିବୀ ରଜସ୍ବଳା ହୁଏ, ଇନ୍ଦ୍ର ବର୍ଷା କରେ । ତାତିଲା ଜଳବାୟୁ ଶୀତଳ ହୁଏ । ତଥାପି ଜୀବଜଗତ ଅଣ୍ଡା ଉପରରୁ କ୍ଷୀନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅତିରିକ୍ତ ସ୍ନାନାଦି କର୍ମରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବେଳକୁ ବି ସେଇ କଥା । ସ୍ନାନ-ପୂର୍ଣ୍ଣିମାର ବହୁଳ ଶୀତୋପର ଫଳରେ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ଅସୁସ୍ଥତା । ବେମାର ହୁଏ । ଏ ପାଡ଼ାକାଳ ଅନବସର । ଦୀର୍ଘ ପନ୍ଦରଦିନ ଯାଏଁ ଅସୁସ୍ଥ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥ । ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ ବନ୍ଦ । କେହି ଦେଖା କରିପାରିବେ ନାହିଁ । କାହାରି ଗୁହାରି ଶୁଣିବାର ନାହିଁ । ପରିମିତ ଭୋଜନ-ପଥାହାର । ଶରୀର ଅବସନ୍ନ । ନିର୍ଜନ କୋଠରୀ-ପାଖରେ ଆତ୍ମାୟତ୍ନଜନ ଛଡ଼ା କାହାରି ରହିବାର ଅଧିକାର ନାହିଁ ।

ଏଣିକି ଆସେ ଆଷାଢ଼-ଶୁକ୍ଳ, 'ବରଷାକାଳ ଅଟେ ଉଦ୍ଭିଦ ମିତ୍ର' । କିଏ ବା ଉତ୍ପୁଲ୍ଲ ନ ହେବ ! କିଏ ବା ଉତ୍ସବରେ ନ ମାଡ଼ିବ ! ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ଯାତ୍ରା-ରଥଯାତ୍ରା । ଏତେବେଳକୁ ଜଗନ୍ନାଥେ ରୋଗଶଯ୍ୟାରୁ ଉଠି ନବଯୌବନ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ନିର୍ମଳ ତନ୍ମୁ-ନିର୍ମଳ ମନ । ଭାଇ-ଭଉଣୀଙ୍କୁ

ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ବାହାରିପଡ଼ନ୍ତି ଜନମସ୍ତକାକୁ-ଗୁଣ୍ଡିଚା ଘରକୁ । 'ଗୁଣ୍ଡିଚାମଣ୍ଡପ' ନାମ ଯତ୍ରାହମଜନ ପୂରା' । ରଥାରୁଡ଼ି । ସେବକ-ପରିଜନ, ପଣ୍ଡା-ସୁଆର, ଦଇତାପତି ସମସ୍ତେ ଗହଣରେ; ମହାଆଡ଼ମ୍ବରରେ ଉଲଟି ବଡ଼ଦାଣ୍ଡରେ । ଶଙ୍ଖ, ଘଣ୍ଟା, କାହାଳୀ ଧ୍ବନିରେ ଦିଗନ୍ତ ପ୍ରକମ୍ପିତ । ହେବନି କିପରି ? ଚଉଦ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ରାଜା, ଜଗତର ନାଥ ଜଗନ୍ନାଥ ବରଷକେ ଥରେ ପାଦ ଦେଇଛନ୍ତି ବଡ଼ଦାଣ୍ଡରେ । ଗହଳି ନହେବ କିମିତି ? ଆଗରେ ବଳଭଦ୍ର-ବଡ଼ଭାଇ; ତା'ପରେ ଭଉଣୀ-ସୁଭଦ୍ରା; ଅବଳା ବାଳିକା, ପଛରେ ରଖିଲେ ଚଳିବନି । ଦୁଇଭାଇଙ୍କ ମଝିରେ ରହିବେ । ଶେଷରେ ସ୍ବୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ-ସାନଭାଇ । ଏଇ ତ ସମାଜର ନିୟମ-ସାମାଜିକ ଚଳଣି !

ବାଟରେ ପୁଣି ବୃଦ୍ଧା ମାଉସୀ ମା' । କୁଟୀରବାସିନୀ ହୁଅନ୍ତୁ ପଛେ-ଦେଖାକରି ଯିବାକୁ ପଡ଼ିବ ସେଇଠି କିଛିକ୍ଷଣ । ନୋହିଲେ ମାଉସୀ ଅଭିମାନ କରିବେ; କହିବେ- 'ବଡ଼ଲୋକ ସେ-ମୋତେ କାହିଁକି ପଛରିବ ?' କି ସୁନ୍ଦର ସାମାଜିକତା ! ଏଥୁସକାଶେ ତ ଜଗନ୍ନାଥ ମହାପୁରୁଷ-ପୁରୁଷୋତ୍ତମ । ଏଣୁ ସାମାଜିକ ଚଳଣି ଯଦି 'ସଂସ୍କୃତି' ନାମରେ ନାମିତ ହୁଏ, ତେବେ ଜଗନ୍ନାଥ ମାନବ-ସଂସ୍କୃତିର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକାଶ ନୁହନ୍ତି କି ?

ପୃଥ୍ବୀରେ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଯେପରି ଅପରିମିତ, ତାଙ୍କ ପୂଜା-ଉପାସନାର ଧାରା ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ସଂଖ୍ୟାତୀତ । କିଏ ହାତଯୋଡ଼ି ନମସ୍କାର କଲାବେଳେ କିଏ ଆଶୁମାଡ଼ି ଉପାସନା କରେ; କିଏ ସାଷାଙ୍ଗ ପ୍ରଣିପାତପୂର୍ବକ ଭକ୍ତି-ନିବେଦନ କଲାବେଳେ କିଏ ଏକ ପାଦରେ ଠିଆହୋଇ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବମୁଖ ରହେ । କିଏ ଗୀତ ଗାଇ, କିଏ ଅଧା ପଡ଼ି, କିଏ ମୌନ ରହି, ଆଉ କିଏ ବା ନାମ ସ୍ମରଣ କରି ନିଜ ନିଜର ମନୋଭାବନାକୁ ଦେବତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପୂଜା-ଉପାସନାର ପ୍ରକାରଭେଦ ଯାହାହେଉ ପଛେ ସେଥିରେ ଉପାସକର ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଅତି ନିଗୁଡ଼ ଭାବେ ଲୁକ୍କାୟିତା ଥାଏ । ସେହି ଲକ୍ଷ୍ୟ ହୁଏତ ଆପଣାର ମଙ୍ଗଳ-କାମନା, ନୁହେଁ ତ ଅମଙ୍ଗଳର ପ୍ରତିକାର; କିମ୍ବା ପାର୍ଥବ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟାଲିପିବା ନତୁବା ଈଶ୍ବର-ସାନ୍ନିଧ୍ୟ । ଏତିକି ଛଡ଼ା ଉପାସକର ଅନ୍ୟ ଭାବନା ଥିଲାପରି ମନେ ହୁଏନାହିଁ । ସେହି ଭାବନାକୁ ଫଳବତୀ କରିବା ସକାଶେ କୌଣସି ଏକ ଉପାସନାକୁ ଉପାୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥାଏ ଏବଂ ଉପାସ୍ୟକୁ ଅଚିନ୍ତନୀୟ ସ୍ତରରେ ରଖି ତାଙ୍କୁ ନାଥ, ପ୍ରଭୁ, ପତି, ଜଣ ପ୍ରଭୃତି ରୂପେ କଳ୍ପନା କରାହୋଇଥାଏ । ଏଥିଦ୍ୱାରା ଉପାସକର ଦାସମ୍ପନ୍ନତା ଯେତିକି ପରିଷ୍କୃତ ଉପାସ୍ୟର ସର୍ବୋକୃଷ୍ଟତା ସେତିକି ପ୍ରତିଫଳିତ । ଏ ଏକ ଗତାନୁଗତିକ ଧାରା, ଯାହା ପାର୍ଥବ ଜଗତରେ ସର୍ବତ୍ର ପରିଦୃଷ୍ଟ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଗତାନୁଗତିକ ଧାରା ମଧ୍ୟରୁ ଓଡ଼ିଶା ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ଉପାସନାରେ ‘ଜଗବନ୍ଧୁ’ କଳ୍ପନା ଏକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ । ଜଗନ୍ନାଥ ଯେ ଜଗତର ନାଥ, ଏ କଥା ସତ । ସେ ତିନି ଜଗତର ‘ନାଥ’ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ପ୍ରଭୁ’ । ତାଙ୍କରି ଆଦେଶରେ ଜଗତ ପରିଚାଳିତ— ସେ ହିଁ ଜଗତର ହର୍ତ୍ତା-କର୍ତ୍ତା-ବିଧାତା । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ‘ନାଥ’ ବା ‘ପ୍ରଭୁ’ ଧାରଣା ଅବ୍ୟାହତ; କିନ୍ତୁ ସେହି ‘ନାଥ’ ବା ‘ପ୍ରଭୁ’ ଧାରଣା ମଧ୍ୟରେ ‘ବନ୍ଧୁ’ ଧାରଣା ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ ପରି ମନେହୁଏ । ଏହା ଯେପରି ଉଦାର, ସେହିପରି କଳ୍ପନାତୀତ । ଦୁନିଆରେ ଏପରି କୌଣସି ଦେବଦେବୀ ନାହାନ୍ତି, ଯାହାଙ୍କୁ ଉପାସକ ‘ବନ୍ଧୁ’ ବୋଲି

ବିବେଚନା କରେ ଓ ତଦନୁଯାୟୀ ଉପାସନା-ପଦ୍ଧତି ଗ୍ରହଣ କରେ, ଯାହା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟତ୍ର ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ପ୍ରଥମେ ଦେଖାଯାଉ ଦିଅଁ ଦର୍ଶନ କଥା । ଇତର ଦେବତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଗଲାବେଳେ କୌଣସି ନା କୌଣସି ବିଧି-ନିୟମ ଅନୁସୂତ ହେଲା ପରି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦର୍ଶନବେଳେ ସେପରି କୌଣସି ବିଧି-ନିଷେଧର ବ୍ୟବସ୍ଥା ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ, ଯେଉଁ ଅବସ୍ଥାରେ, ଯେକୌଣସି ଲୋକ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ ନିର୍ବାଧରେ ତାହା କରିପାରେ; ‘ଅପବିତ୍ରଃ ପବିତ୍ରୋ ବା ସର୍ବାବସ୍ଥାଂ-ଗତୋଽପି ବା’ ମନ୍ଦିର ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାରେ ବାଧା ନାହିଁ । କାରଣ, ସେଇଟା ତାହାର ବନ୍ଧୁଘର, ଯାହାର ମାଲିକ ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ । ତା’ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜଗନ୍ନାଥ ‘ନାଥ’ ନୁହନ୍ତି — ବନ୍ଧୁ—ଜଗବନ୍ଧୁ । କେହି ବନ୍ଧୁ ଯେତେବେଳେ ଦୂରଦୂରାନ୍ତରୁ କୌଣସି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଧରି ଭଲ ହେଉ ବା ମନ୍ଦ ହେଉ ଘରକୁ ଆସନ୍ତି— ତାଙ୍କ ପାଇଁ କାଳାକାଳ, ସମୟାସମୟ କ’ଣ ? ସେଥିପାଇଁ ବିଧି-ନିଷେଧର ଆବଶ୍ୟକତା କେଉଁଠି ? ସେ ଆସିଲେ ଗୃହସ୍ୱାମୀ ବା ତାଙ୍କୁ ଦେଖା ନ ଦେବେ କିପରି ? ଏହି ତ ଶିଷ୍ଟାଚ୍ଛର ! ସେଇଥିଯୋଗୁଁ ଯେ ଦୂରରୁ ପାଦରେ ଝଲି ଝଲି ଆସିଥାଏ ବା ଧୂଳିରେ ଗଡ଼ି ଗଡ଼ି ଆସିଥାଏ, ତନ୍ମୁ-ତଳିପାରୁ ଧୂଳି ଛାଡ଼ି ନ ଥାଏ— ତାଙ୍କ ପାଇଁ ‘ଧୂଳିଆ-ଦର୍ଶନ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ’ ମାନେ ସିଧାସଳଖେ ସିଂହାସନ ପାଖକୁ ଯାଇ ଦର୍ଶନ କରିବା ଅଧିକାର— ଯେହେତୁ ଅନ୍ୟ ଉପାସକ ଅପେକ୍ଷା ତାଙ୍କର ଉଦ୍ବେଗ ଅଧିକ ଗଭୀର— ଆକାଂକ୍ଷା ଆହୁରି ଉଚ୍ଚ । ତେଣୁ ତାଙ୍କ ପାଇଁ ସବୁ ଛାଡ଼ । ଏ ପ୍ରକାର ଉପାସନା ପଦ୍ଧତି ‘ବନ୍ଧୁ’ ଛଡ଼ା ‘ପ୍ରଭୁ’ ଧାରଣା ମଧ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ ।

ଆହୁରି ଗୋଟିଏ କଥା— ବନ୍ଧୁ ଦର୍ଶନ ଅଭିଳାଷରେ କେହି ଜଣେ ଦୂର ଆତ୍ମୀୟ ପଥଶ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ବନ୍ଧୁଘରେ ଆସି ପହଞ୍ଚେ, ସେତେବେଳେ ବାହୁପ୍ରସାରଣପୂର୍ବକ ଜଣେ ଜଣକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରିବା ଭାରତୀୟ ଶିଷ୍ଟାଚ୍ଛର । ଏହା ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଶରୀର ସହିତ ମନପ୍ରାଣର ଉତ୍ପୁଲ୍ଲତା ପ୍ରକାଶକ ଏକ ସଙ୍କେତ ମୁଦ୍ରା

ମାତ୍ର । ଏଣୁ ଯେତେବେଳେ ପାଦରା ଉପାସକ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦେଉଳ ଭିତରେ ପଶିଯାଏ ଓ ତା'ର ବହୁ ଆକାଂକ୍ଷିତ ବନ୍ଧୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦୁଇ ଆଖିରେ ହଠାତ୍ ଦେଖି ପକାଏ ସେତେବେଳେ ସେ ନିର୍ନିମେଷ ନୟନରେ ସିଂହାସନ ପଟକୁ ଆଗେଇଯାଏ ଏବଂ ଭାବବିହ୍ୱଳ ଭାବେ ଆତ୍ମହରା ହୋଇ ଦେବତାଙ୍କୁ କୁଣ୍ଡେଇ ପକାଏ, ସେତେବେଳେ ଉପାସ୍ୟ ଓ ଉପାସକର ଆଉ ଭେଦଜ୍ଞାନ ନଥାଏ; ଉପାସକର ତନ୍ମୟତା ସେକାଳରେ ତାକୁ ସାମୁଦ୍ରିକ ମୁକ୍ତିର ଅଧିକାରୀ କରାଇନିଏ । ସେତେବେଳେ ଭକ୍ତ-ଭଗବାନ, ଦେବତା-ମଣିଷ, ଦାସ-ପ୍ରଭୁ କିମ୍ବା ସେବ୍ୟ-ସେବକର ବିଭର ନ ଥାଏ । ସମସ୍ତେ ଏକାକାର— ସମସ୍ତେ ସମାନ । ଏହାକୁ କ'ଣ କହିବା ପ୍ରଭୁ ଧାରଣା ! ବାସ୍ତବ ଜଗତରେ କୌଣସି ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ କେହି ଦାସ ଆଲିଙ୍ଗନ କରିବା କେବେ ଦେଖିଛନ୍ତି ? ସମାନ ସ୍ତରର ନ ହେଲେ କେହି କାହାକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରେ ? ଅବଶ୍ୟ ବାସ୍ତବ୍ୟ ସ୍ନେହାଲିଙ୍ଗନ ଅଲଗା କଥା; କିନ୍ତୁ ସାଧାରଣ ଭାବେ କହିବାକୁ ଗଲେ ଏହା ସମସ୍ତଙ୍କଠାରେ ହିଁ ସମ୍ଭବ । ଏଣୁ ଅନ୍ୟତ୍ର ପୂଜିତ ଦେବଦେବୀ— ସେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ, ମହମ୍ମଦ, କୃଷ୍ଣ, ବିଷ୍ଣୁ ଯେ ହୁଅନ୍ତୁ— କାହାରି ବେଳକୁ ଏହା ସମ୍ଭବ ହୋଇନଥାଏ; କାରଣ ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ସବୁରି ଉପରେ— Supreme God । ବହୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ସେମାନଙ୍କ ଆସନ । ସମସ୍ତେ ଜଗତର ଦ୍ରାଣକର୍ତ୍ତା— ପରମେଶ୍ୱର । ଏକା ଜଗନ୍ନାଥ ହିଁ ‘ଜଗବନ୍ଧୁ’ ରୂପେ ଉପାସିତ ।

ଏକାଠି ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ— ଜଗନ୍ନାଥ ‘ଜଗବନ୍ଧୁ’ ବୋଲାଉଛନ୍ତି କିପରି ? ‘ନାଥ’ ଧାରଣା ମଧ୍ୟରେ ‘ବନ୍ଧୁ’ ଭାବନା ସମ୍ଭବିଳା କିମିତି ? ‘ଦାସ୍ୟ’ କଞ୍ଚନା ଓ ‘ସଖ୍ୟ’ କଞ୍ଚନାର ଏକତ୍ରାବସ୍ଥାନ ସଂଯୁକ୍ତି ହେଲା କିପରି ? ଏହାର ଉତ୍ତର ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ଲୋକୋତ୍ତର ବିଶେଷତ୍ୱ— ଅତିକ୍ରମ ଭେଦାଭେଦ ଭାବ । ପୁରୁଷ ସୃଷ୍ଟିରେ ଜଗନ୍ନାଥେ ‘ମହାପୁରୁଷ’ : ‘ବନ୍ଧେ ମହାପୁରୁଷ ତେ ଚରଣାରବିନ୍ଦ’ । ‘ପୁରୁଷ’ କହିଲେ ଏଠାରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗଧାରୀ ପ୍ରାଣୀବାଚକ ଜୀବବିଶେଷ ନୁହେଁ; ସୂକ୍ଷ୍ମ ପରମାତ୍ମରୂପୀ ପୁରୁଷର ସ୍ଥୂଳ ରୂପ ମାତ୍ର । ସ୍ଥୂଳ ପୁରୁଷର ସୂକ୍ଷ୍ମ ପୁରୁଷ ସହିତ ବନ୍ଧୁତା । ଜଗନ୍ନାଥେ ହେଉଛନ୍ତି ସୂକ୍ଷ୍ମ ପୁରୁଷ ବା ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ । ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ର

ଅର୍ଥ ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ; ମାନେ ‘ଅହ’ ବା ‘ମୁଁ’— ମୂର୍ତ୍ତିମତ୍ତ ପରମାତ୍ମା । ତାଙ୍କୁ ହିଁ ବେଦରେ ‘ସହସ୍ରଶୀର୍ଷା ପୁରୁଷ’ ବୋଲି ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଛି । ସେହି ପୁରୁଷର ଅନ୍ୟତର ରୂପ ‘କ୍ଷର ପୁରୁଷ’ । ‘କ୍ଷର’ ଏବଂ ‘ଅକ୍ଷର’ ଆପାତତଃ ଭିନ୍ନ ଜଣାଗଲେ ସୁଦ୍ଧା ବସ୍ତୁତଃ ଅଭିନ୍ନ । ‘ଦ୍ୱା ସୁପର୍ଣ୍ଣା ସୟୁଜା ସଖାୟୋ’ । ସୃଷ୍ଟି-ସ୍ଥିତି-ସଂହାରକର୍ତ୍ତା ଜଗଦୀଶ୍ୱରରୂପେ ସେ ଯେପରି ‘ଜଗନ୍ନାଥ’, ସେହିପରି ମାୟାବୃତ ଜୀବଜଗତର ‘ଅହ’ ବା ‘ମୁଁ’ ଭାବେ ‘ଜଗବନ୍ଧୁ’ । ଏଣୁ ସେ ଭେଦାଭେଦଶୂନ୍ୟ ବା ଅତିକ୍ରମ ଭେଦାଭେଦ । ଫଳରେ ପୁରୁଷ ଓ ମହାପୁରୁଷ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦାଭେଦ ଚିନ୍ତାକରି ହୁଏନାହିଁ । ସେହି କଥାକୁ ଗୀତାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଯାଇ କୁହାହୋଇଛି—

“ଯସ୍ମାଦ୍ଭକ୍ଷରାଦତୀତୋଽହ ମକ୍ଷରାଦପିତୃର୍ଜନ !

ଅତୋଽହଂ ଲୋକେ ବେଦେ ଚ ପ୍ରଥ୍ୱତଃ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଃ ॥”

ସାରକଥା ହେଲା— ଜୀବରୂପୀ କ୍ଷରପୁରୁଷ ଓ ପରମାତ୍ମରୂପୀ ଅକ୍ଷରପୁରୁଷ ଦିହେଁ ଏକା— ସମାନ । ସେ ଦୁହିଁଙ୍କ ଭିତରେ ଯାହା ଭେଦ ତାହା ଅତିକ୍ରମ । ଏ ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ଉପାସକ ପୁରୁଷ ଓ ଉପାସ୍ୟ ପୁରୁଷ ମଧ୍ୟରେ ବନ୍ଧୁତା, ଯାହା ‘ଜଗବନ୍ଧୁ’ ନାମକୁ ସାର୍ଥକ କରେ । ଅନ୍ୟଥା ସେ ଜଗତସ୍ରଷ୍ଟା, ଜଗଦୀଶ୍ୱର— ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ । ଏଣୁ ଏଠାରେ ‘ଜଗବନ୍ଧୁ’ ଓ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ଦୁହେଁ ପରସ୍ପରର ପ୍ରତିରୋଧକ ନହୋଇ ପରିପୂରକ ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି । ଯାରି ନାଁ ହିଁ ‘ଅତିକ୍ରମ ଭେଦାଭେଦ ଭାବ’ ।

ଏହାଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଦିଗରୁ ବିଭର କଲେ ମଧ୍ୟ ସେହି କଥା । ଏକା ଭାରତବର୍ଷ କାହିଁକି, ପୃଥିବୀର ଯେକୌଣସି ପ୍ରାନ୍ତର ଦେବଦେବୀଙ୍କ କଥା ବିଭରକଲେ ଜଣାପଡ଼େ ସମସ୍ତେ ସ୍ୱୟଂପୂର୍ଣ୍ଣ— ସମସ୍ତେ ପାପହାରକ, ମୁକ୍ତିଦାୟକ, ଜୀବଜଗତର କଲ୍ୟାଣ-ବିଧାୟକ । ସେ ସ୍ରଷ୍ଟା— ସେ ଦ୍ରାଣକର୍ତ୍ତା । କିନ୍ତୁ ‘ପ୍ରଭୁ’ ଭାବରେ— ‘ଶଶ୍ୱର’ ରୂପରେ; ବନ୍ଧୁ ଭାବରେ ନୁହେଁ । ଦେବତା ‘ବନ୍ଧୁ’ ଭାବରେ ଉପାସିତ ହେବା ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟଭାବନା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ବୋଲି ମନେ ହୁଏନାହିଁ; କାରଣ ରତ୍ନବେଦୀୟ ମନ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝାପଡ଼େ ବୈଦିକ ରକ୍ଷିବୃନ୍ଦ ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱ-

ସ୍ବ ଯଜ୍ଞସ୍ଥଳୀକୁ ‘ବନ୍ଧୁ’ ଭାବରେ କେବଳ ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରିଆଣନ୍ତି । ସେମାନେ ଜନ୍ମକୁ ସ୍ମୃତିକରି ଯେପରି କହନ୍ତି—

“ଜନ୍ମ ସୋମାଃ ସୁତା ଜମେ
ତାନ୍ୟସ୍ତୁ ଶତକ୍ରତୋ
ଜଠରେ ବାଜିନୀବସୋ ॥”

ସେହିପରି ବରୁଣଙ୍କୁ କହନ୍ତି—

“ତବ ସ୍ୟାମ ପୁରୁରାରସ୍ୟ ଶର୍ମ—
ନୁରୁଶଂସସ୍ୟ ବରୁଣ ପ୍ରତୋତଃ ।
ସୂର୍ଯ୍ୟଂ ନଃ ପୁତ୍ରା ଅଦିତେରଦବଧା
ଅଭି କ୍ଷମଧୁଂ ଯୁଜ୍ୟାୟ ଦେବାଃ ॥”

ଏବଂ ଅଗ୍ନିଙ୍କୁ ବି ସେହିପରି ସ୍ମୃତି କରନ୍ତି—

“ସଖାୟସ୍ତା ବକୃମହେ ଦେବଂ ମର୍ତ୍ତ୍ୟମ ଭତୟେ ।
ଅପାଂ ନପାତଂ ସୁଭଗଂ ସୁଦାଦିତିଂ ସୁପ୍ରତୂର୍ତ୍ତିମନେହସମ୍ ॥”

ଏ ସବୁରେ ଆର୍ଯ୍ୟ-ରକ୍ଷିତଶଙ୍କ ଦେବତାଙ୍କ ପ୍ରତି ‘ବନ୍ଧୁ’ ଭାବନା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ବର୍ଣ୍ଣିତ ନୁହେଁ । ସେହି ଭାବନା ହିଁ ଜଗନ୍ନାଥ-ଉପାସନାରେ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ଥିଲାପରି ଲାଗେ । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ଉପାସକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କ ଆପଣାର ବନ୍ଧୁ ବୋଲି ବି କେତେ ଅଛନ୍ତି ଯେ ତାଙ୍କୁ ସୁଖ-ଦୁଃଖରେ, ଆରାମ-ବେରାମରେ ସାଥୀ ରୂପେ ରହିଥାନ୍ତି— ତାଙ୍କରି ସେବା-ଶୁଶ୍ରୂଷା କରୁଥାନ୍ତି; ନବକଳେବର ତଥା ଅଣସରକାଳୀନ କ୍ରିୟାକଳାପରେ ତାଙ୍କ ପାଖେ ପାଖେ ରହିଥାନ୍ତି— ଦୈନନ୍ଦିନ ଉପାସନାକାଳରେ ତାଙ୍କ ମନ ଘେନି ରହିଥାନ୍ତି ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଇଛି, ଜ୍ଞାନ ଓ ଯୋଗ ମାଧ୍ୟମରେ ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସର୍ଗରେ ଆସିଥିବା ଭକ୍ତଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ବନ୍ଧୁ ଭାବରେ ଅକ୍ଷବିଶ୍ବାସ ସ୍ଥାପନ କରି ଦେବତାଙ୍କ ଅନୁଗ୍ରହ ଲାଭ କରିବା ଲୋକଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ବିଶେଷ ଅଧିକ । ବନ୍ଧୁ ମାହାନ୍ତି, ରଘୁ ଅରକ୍ଷିତ, ଦାସିଆ ବାଉରି, ସାଲବେଗ ପ୍ରଭୃତି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅଧିକ ଆପଣାର ମନେହୁଅନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି ଜଣେହେଲେ ଜ୍ଞାନୀ ନୁହନ୍ତି ବା ପୂଜା-ଉପାସନାରେ ଧୂରୀଣ ନୁହନ୍ତି । ଅତି ସାଧାରଣ ଆଖିବିଖିର ତାଙ୍କର । ନିତାନ୍ତ ସରଳବିଶ୍ବାସୀ ସେମାନେ ।

ଅଥଚ ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅପାର କରୁଣା । ଏହା ବନ୍ଧୁତା ଛଡ଼ା ଆଉ କ’ଣ ହୋଇପାରେ !

ଏଇ ସେଦିନ ପରା ଜଣେ କିଏ ମାହାନ୍ତିପୁଅ ପିଲାକୁରୁମ୍ ଧରି ଭାର୍ଯ୍ୟା ସଙ୍ଗରେ ଆସିଗଲେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ— ଶ୍ରୀମତୀଙ୍କ ମନ ଭୁଲାଇବା ବାହାନାରେ ବନ୍ଧୁଘରକୁ ଯିବାବୋଲି । କ’ଣ ହେଲା— ଆସିଗଲେ ସିନା କାହାନ୍ତି ବନ୍ଧୁ ! ଦେଖାଦର୍ଶନ ନାହିଁ । ସିଂହଦ୍ବାର ବନ୍ଦ । ବଡ଼ଦାଣ୍ଡ କୋଳାହଳଶୂନ୍ୟ । ଭାର୍ଯ୍ୟା ପଚାରିଲା — ‘କି ହେ ! ବନ୍ଧୁ ଘରକୁ ଆସିଲ ପରା ? କାହାନ୍ତି ତୁମ ବନ୍ଧୁ ? ମାହାନ୍ତିଏ ଦୁଃଖରେ ଅଭିମାନରେ ଅଧାର— କି ଉତ୍ତର ଦେବେ । ହେଲେ ରାତି ପାହିଲାଯାଏଁ ଶ୍ରୀମତୀଙ୍କୁ ସମ୍ଭାଳିବାକୁ ହେବ ତ ! କହିଲେ— ‘ବଡ଼ଲୋକ ସେ । ଅଧରାତିରେ କ’ଣ ଆମ ପାଇଁ କବାଟ ଖୋଲି ବସିଥାନ୍ତେ । ହଉ, ରାତି ପାହୁ; ସେ ଯାଏଁ ଏଇ ଖମ୍ବମୂଳେ ଶୋଇଯିବା ।— ଭୋକ ନା ! ଏଇ ତ ସକାଳ ହୋଇଯିବ ! ବନ୍ଧୁଚର୍କା ପାଇବାନି ?’— କହି ଛିଣ୍ଡା-କତରା ବିଛାଇ ଶୋଇଗଲେ ଆଖିବୁଜି । ପଥଶ୍ରାନ୍ତ— ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ମାଡ଼ିଆସିଲା ନିଦ । କିନ୍ତୁ... କିଏ ଏ ? ଆସି ଜବରଦସ୍ତ ମାହାନ୍ତିଙ୍କୁ ଝାଙ୍କିଝୁଙ୍କି ଉଠାଉଛି— ‘ଉଠ ହେ ଉଠ ।’ ପାଟି ଶୁଣି ସ୍ତ୍ରୀ ନିଦ ମଳମଳ ଆଖିରେ ପଚାରିଲେ— କିଏ ଆପଣ ?— ‘ଆରେ ! ତୁମ ବନ୍ଧୁ ପରା ପଠେଇଛନ୍ତି ଏ ଖାନା । ଖୁରି, ପୁରି, ଆରିସା, ଲହୁଣୀ, ମଗଜଲତୁ ସବୁ— ତୁମେ ଖାଇବ ବୋଲି ।’ ଘରଣୀ ମହାନନ୍ଦରେ ସ୍ବାମୀଙ୍କୁ ଡାକି ଉଠାନ୍ତି । ପିଲାକବିଲାଙ୍କ ଖୁସି କହେ କିଏ ! କ୍ଷୁଧାକାଳରେ ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ଭୋଜନ— ସବୁ ରାଜୁଡ଼ା, ସବୁ ବଡ଼ଲୋକି । କିନ୍ତୁ ଏ କଣ ? ଲୋକଟି ଗଲା କୁଆଡ଼େ ? ମାହାନ୍ତିଏ ଝରିଆଡ଼େ ଆଖି ବୁଲାଇ । କିଏ କେଉଁଠି ନାହିଁ । ହେଲେ, ଏ ସୁନାଆଳିଟି ନେବ କିଏ ? ଏ ଫେରସ୍ତ ଯିବ କିମିତି ? ଶେଷରେ ଅଗତ୍ୟା ସେଇଟିକି ଛିଣ୍ଡା କନାରେ ଗୁଡ଼ାଇ ତକିଆ କରି ଶୋଇଗଲେ ସେଇଠି । ରାତି ପାହି ନ ପାହେ । ଆରେ, ଏ କ’ଣ ! ବଡ଼ପଣାଏ ଦେଖନ୍ତି, ପାହାନ୍ତି ଭୋଗଲାଗି ଠାକୁରଙ୍କ ସୁନାଆଳି ଗଲା କୁଆଡ଼େ ? ଖୋଜା ପଡ଼ିଲା ଝରିଆଡ଼େ । ହେଲେ— ହେଲା କ’ଣ କି, ସେଇଟା ଯାଇ ମିଳିଲା ସିଂହଦୁଆରେ ଶୋଇଥିବା ମାହାନ୍ତିଙ୍କ ବିଛଣାତଳୁ ।

ଝେର ବୋଲି ବନ୍ଧାହେଲେ ମାହାନ୍ତିଏ; ରହିଲେ ବନ୍ଦିଘରେ ।
 ରାତିରେ ଗଜପତି ମହାରାଜାଙ୍କୁ ସ୍ୱପ୍ନ ହୁଏ— ‘କି ହୋ! ତୁମର
 ବନ୍ଧୁ ଆସିଲେ ତୁମେ କ’ଣ ତାଙ୍କର ଚର୍ଚ୍ଚା କରନି? ମୋ
 ବନ୍ଧୁକୁ ମୁଁ ଚର୍ଚ୍ଚା କଲି! ମୋ ଆଳି ମୁଁ ତାକୁ ଦେଲି । ତୋର
 କ’ଣ ଗଲା ସେଥିରେ? ଆଉ ସେ ହେଲା ଝେର—
 ବେଜମାନ! ତାକୁ ନେଇ ବନ୍ଦୀ କରିଛୁ? ରାଜା ତାକୁ ବନ୍ଦୀ
 ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ଯାଇ ମୁକୁଳାଇ ଆଣିଲେ ମାହାନ୍ତିଙ୍କୁ । ମୁଣ୍ଡରେ
 ଶାଢ଼ି ବାନ୍ଧିଲେ— ଶରଣ ପଶିଲେ । ଏଠାରେ ଠାକୁରେ
 ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ନୁହନ୍ତି, ‘ଜଗବନ୍ଧୁ’ । ସେହିପରି ରଘୁ ଅରକ୍ଷିତ,
 ଦାସିଆ ବାଉରି, ସାଲବେଗ— ସମସ୍ତେ ।

ଉପରେ ଯେପରି ଠାକୁରଙ୍କୁ ‘ଜଗବନ୍ଧୁ’ ରୂପେ ଚିତ୍ରଣ
 କରିବା ଦେଖୁଲୁ, ସେହିପରି ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ରୂପେ
 ଆବହମାନକାଳରୁ ସ୍ତୁତି କରାହୋଇ ଆସିଥିବା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର
 ହୁଏ । ରତ୍ନବେଦରେ ଯେପରି—

“ଅବୋ ଯଦ୍ବାରୁ ପୁରବେ ସିନ୍ଧୋଃ ପାରେ ଅପୁରୁଷ” ।
 ତଦାରଭସ୍ୱ ଦୁର୍ହଣୋ ତେନ ଗଚ୍ଛ ପୁରଃ ସରଂ ॥”

ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି, ସେହିପରି ପରବର୍ତ୍ତୀ ସଂସ୍କୃତ
 ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ—

“ବେଦୋଦ୍ଧାର କରଂ ବହନ୍ତମବନଂ ଦଂଷ୍ଟ୍ରାଗ୍ରରାଜଦ୍ଭୁବଂ
 ଲୀଳାଦାରିତଦୈତ୍ୟରାଜ ହୃଦୟଂ ମାୟାବଶାଦ୍ ବାମନଂ ।
 କ୍ଷତ୍ରୋଦ୍ଧାତକରଂ ଦଶାସ୍ୟଦଳନଂ ଧୃଷ୍ଣପ୍ରଳୟଂ କୃପା—
 ବାସଂ ମେଘବିନାଶନୈବନିପୁଣଂ ନୀଳାଦ୍ରିନାଥଂ ଭଜେ ॥”

ତାଙ୍କୁ ଦଶାବତାରଧାରୀ ଜଗଦୀଶ୍ୱର ରୂପେ ଚିତ୍ରଣ
 କରାଯିବା ଦେଖାଯାଏ । ଏଠାରେ ଠାକୁରେ ‘ଜଗବନ୍ଧୁ’
 ନୁହନ୍ତି— ପୁରାପୁରି ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ । ଏହି ଜଗବନ୍ଧୁ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ
 ଉପାସନାର ଯେଉଁ ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ,
 ତାହା ଅନ୍ୟତ୍ର ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । ଏ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଭେଦାଭେଦ
 ଭାବ ଅଲକ୍ଷିତ ରୂପେ ସନ୍ନିବେଶିତ, ତାହା ସାଧାରଣ
 ମାନବୀୟ ଚିନ୍ତାର ଅଗମ୍ୟ ବୋଲି ଜ୍ଞାନୀ-ଭକ୍ତଗଣ ତାକୁ
 ‘ଅଚିନ୍ତ୍ୟଭେଦାଭେଦ ଭାବ’ ନାମରେ ନାମିତ କରିଯାଇଛନ୍ତି ।
 ଏଣୁ ‘ନାଥ’ ଓ ‘ବନ୍ଧୁ’ ଉଭୟ ଭାବନା ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଓ ଭାକ୍ତିକ
 ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପରସ୍ପରର ପରିପୂରକ ମାତ୍ର ।

ଅଲୌକିକୀ ପ୍ରତିମା

ଧର୍ମ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତି ହେଉଛି ଜାତିର ମେରୁଦଣ୍ଡ । ଯାହାର ଏ ଦୁଇଟି ଯେତିକି ଉନ୍ନତ, ସେ ଜାତି ସେତିକି ସମୃଦ୍ଧ ବୋଲି ପରିଚିତ । ଏହା ବିନା ସମାଜର ଅସ୍ତିତ୍ବ ରହେ ନାହିଁ । ବିଶ୍ୱର ମାନବଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କର୍ଷ ଅପକର୍ଷର ନିୟାମକ ହେଉଛି ଏ ଦୁଇଟି । ଜାତିକୁ ଯଦି ଶରୀର ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଏ, ତେବେ ‘ସଂସ୍କୃତି’ ହେଉଛି ତାହାର ‘ପ୍ରାଣ’ ଏବଂ ‘ଧର୍ମ’ ହେଉଛି ‘ଆତ୍ମା’ । ଏଣୁ ଦୁଇଟିର ଭେଦ ସହଜରେ ବାରିହୁଏ ନାହିଁ । ପୃଥିବୀର ଯେକୌଣସି ଜାତିର ଧର୍ମ ବା ସଂସ୍କୃତି ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଏହାର ସତ୍ୟତା ଧରାପଡ଼େ । ଏ ଦୁଇଟି ଏତେଦୂର ଓତପ୍ରୋତ ଭାବେ ଜଡ଼ିତ ଯେ ଗୋଟିକୁ ଆଉ ଗୋଟିରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରି ଦେଖାଇବା ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏଣୁ ବହୁ ସମୟରେ ଦୃଢ଼ରେ ପଡ଼ି ଏକ ସାଙ୍ଗରେ ଅପରର ପ୍ରୟୋଗ କରାହେବା ଦେଖାଯାଏ । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ- ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି, ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମ- ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ସଂସ୍କୃତି, ମୁସଲ୍ମାନ ଧର୍ମ- ମୁସଲ୍ମାନ ସଂସ୍କୃତି; ଜୋରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ଧର୍ମ- ଜୋରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଏସବୁ ଏକା ଅଭିପ୍ରାୟ ସୂଚକ ପଦ । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିରୋଧକଲେ ଭାରତୀୟ ଧର୍ମ ବା ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ପୃଥିବୀର ଯେକୌଣସି ଧର୍ମ ବା ସଂସ୍କୃତି ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଉଦାର- ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ଧର୍ମ ହେଉ ବା ‘ସଂସ୍କୃତି’ ହେଉ, ଏହା ଆକର୍ଷକ ନୁହେଁ । ଏହାର ଏକ କୁମ୍ଭିକ ଧାରା ରହିଛି, ପରମ୍ପରା ରହିଛି । ଏହାର ଭିତ୍ତି ଯେତିକି ସୁଦୃଢ଼, କନ୍ଦ ସେତିକି ଗଭୀରରେ ଥାଏ । ଏହାକୁ ବୁଝିବାକୁ ହେଲେ ମାଟି ଉପରେ ଦୃଶ୍ୟମାନ ଗଣ୍ଡି ଓ ଶାଖାପ୍ରଶାଖା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ଯେ ପ୍ରବଳ ବାତ୍ୟାରେ ସୁଦ୍ଧା ନିଷ୍ଠୁର ଓ ନିଷ୍ଠୁର ଭାବେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ସେ କେଉଁ ଅତୀତ କାଳର ବିସ୍ମୃତି କୋଳରୁ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଛି ବୋଲି ଧରିନେବାକୁ ହୁଏ । ସେତିକି ନୁହେଁ, ତାହା ଗିରି-ସ୍ରୋତସ୍ବିନୀର ନ୍ୟାୟମାର୍ଗାଗତ କ୍ଷୀଣଧାରାଗୁଡ଼ିକୁ ଆତ୍ମସାର କରି ପ୍ରବଳ ମହାନଦୀ ରୂପେ ପରିଣତ ହୋଇଥାଏ । ଏଣୁ କୌଣସି ଧର୍ମ ବା ସଂସ୍କୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିରୋଧ କରିବାକୁ

ଗଲାବେଳେ ତା’ର ବାହ୍ୟପ୍ରକଟିତ ଧାର୍ମିକ ବା ସାଂସ୍କୃତିକ ସଂକେତର ପୁଞ୍ଜାନୁପୁଞ୍ଜ ଆଲୋଚନା ପ୍ରଥମେ କରାଯାଏ । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ଭାରତୀୟ ଧର୍ମ-ସଂସ୍କୃତିର ଏକ ଜାକୂଲ୍ୟମାନ ପ୍ରତୀକ । ଏହାଙ୍କୁ ଧାର୍ମିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଯେପରି ‘ଅଲୌକିକ’ କୁହାଯାଏ, ସାଂସ୍କୃତିକ ବିରୋଧାରୀ ଅନୁଯାୟୀ ‘ଲୌକିକ’ ବୋଲି ସେହିପରି ଧରାଯାଏ । ପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ ସେହି କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି: “ଅଲୌକିକୀ ସା ପ୍ରତିମା ଲୌକିକୀବାବାବଭାସତେ” । ପ୍ରଥମେ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରତିମା କିପରି ଅଲୌକିକୀ, ସେ ବିଷୟ ଏଠାରେ କିଞ୍ଚିତ୍ ଆଭାସ ଦିଆଯାଉଅଛି ।

ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଅତ୍ୟଧୁନିକ ସମାଲୋଚକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରସ୍ଥ ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଧାରଣାମାନ ଘୋଷଣା କରାହୋଇଆସିଛି, ସେ ସବୁକୁ ମୋଟାମୋଟି ଋଷି ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ- ପୌରାଣିକ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ, ଐତିହାସିକ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀମୂଳକ । ଏଠାରେ କେବଳ ପୌରାଣିକ ଧାରାର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଉଅଛି ।

ଯେଉଁ ପୁରାଣମାନ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି, ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଋଦ୍ରପୁରାଣ, ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ, ନାରଦ-ପୁରାଣ, ପଦ୍ମପୁରାଣ, କପିଳ-ସଂହିତା, ନୀଳାଦ୍ରି ମହୋଦୟ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ । ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ଋଦ୍ରପୁରାଣ-କଥିତ ବିଧି ଅନୁସାରେ କେବଳ ଠାକୁରଙ୍କ ପୂଜା-ବିଧାନ ସବୁ ବଡ଼ ଦେଉଳରେ ଚଳିଆସୁଛି । ତା’ଛଡ଼ା ଓଡ଼ିଆ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଭିନ୍ନ ମତ ପରିବୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ତାହା ପରେ କୁହାଯିବ । ପ୍ରଥମେ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଋଦ୍ରପୁରାଣ କ’ଣ କହନ୍ତି, ଦେଖନ୍ତୁ ।

ଯେତେବେଳେ ଅବନ୍ତାରାଜ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଦଳବଳ ସହିତ ନାରଦଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଘେନି ନୀଳମାଧବଙ୍କ ଦର୍ଶନ ସକାଶେ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ, ସେତେବେଳେ ପୂର୍ବରୁ ପୂଜା ପାଇଆସୁଥିବା ନୀଳମାଧବ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହୋଇଯାଇଥିଲେ ।

ତେଣୁ ରାଜା ନାରଦଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ସେଠାରେ ଅଶ୍ୱମେଧଯଜ୍ଞ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଯଜ୍ଞ ଶେଷ ରାତ୍ରିରେ ସେ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଜାଣିଲେ ଯେ ଏକ ଚତୁଃଶାଖୀବିଶିଷ୍ଟ ମହାଦାରୁ ସମୁଦ୍ରରେ ଭାସି ଆସିବ—ତାକୁ ଆଣି ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନକରି ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାକୁ ହେବ । ସେହିପରି ହେଲା । ସ୍ୱୟଂ ନୀଳମାଧବ ବୁଢ଼ା ବଢ଼େଇ ରୂପରେ ଆସି ମହାବେଦୀର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ବନ୍ଦକରି ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କଲେ । ପଞ୍ଚଦଶ ଦିନ ଶେଷରେ ଆବରଣ ଖୋଲିବାରୁ ଦେଖାଗଲା, ବଳଭଦ୍ର-ସୁଭଦ୍ରା-ଜଗନ୍ନାଥ-ସୁଦର୍ଶନ ଏହିପରି ଋରୋଟି ମୂର୍ତ୍ତି ସେଠାରେ ବିରାଜମାନ କରିଛନ୍ତି । ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସୁନ୍ଦର, ସୁଗଠିତ ଓ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ । ତା’ପରେ ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଦେଉଳ ନିର୍ମାଣ କଲେ ଓ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିଆଣି ତା’ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲେ ।

ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣରେ ଯଦିତ ଅନୁରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିବୃଷ୍ଟ ହୁଏ ତଥାପି ସେଥିରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମିତ ହେବାକଥା ଲେଖାହୋଇ ନାହିଁ; ସେଥିରେ କେବଳ ତିନୋଟି ମୂର୍ତ୍ତି— ବଳଭଦ୍ର-ସୁଭଦ୍ରା-ଜଗନ୍ନାଥ ନିର୍ମିତ ହେବା କଥା ଅଛି । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଲେଖାଅଛି— ମହାଦ୍ରୁମ ଭାସି ଆସିଲା ପରେ ବିଷ୍ଣୁ ଓ ବିଶ୍ୱକର୍ମା ବ୍ରାହ୍ମଣଯୁଗଳ ରୂପେ ସେଠାରେ ଦେଖାଦେଲେ । ତାଙ୍କରିଦ୍ୱାରା ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଗଠିତ ହେଲା । ବିନ୍ଧ୍ୟ ପର୍ବତରୁ ଶିଳା ଅଣାଇ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କରାଗଲା । ମୂର୍ତ୍ତିଗଠନ ବିଷୟରେ ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ଓ ନାରଦପୁରାଣ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । କେବଳ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କଲାବେଳେ ଅବତାରାଜ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କଳିଙ୍ଗ, ଉତ୍କଳ ଓ କୋଶଳ ରାଜାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ ନେବା କଥା ଲେଖାନାହିଁ— ଆଉ ପ୍ରାୟ ସବୁ ସମାନ ।

ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଦୁଇପ୍ରକାର ଧାରଣା ଓ ବର୍ଣ୍ଣନା ଛଡ଼ା ଆଉ କୌଣସି ପ୍ରକାର ମୌଳିକ ମତଭେଦ ପରିବୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ମୂର୍ତ୍ତିଗଠନ କ୍ରିୟାରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ସମସ୍ତେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଏତିକି, ସେହି ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରଥମେ ତିନୋଟି ନିର୍ମିତ ହେଲା ନା ଋରୋଟି ? ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ କହନ୍ତି — ତିନୋଟି; ଷ୍ଟଦପୁରାଣ କହନ୍ତି— ଋରୋଟି ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାର କଥା, ଷ୍ଟଦପୁରାଣରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି, ସେଥିରେ

ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳଭଦ୍ର ଦୁହେଁଯାକ ଚତୁର୍ଭୁଜ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଦୁହେଁଯାକ ଶଙ୍ଖ, ଚକ୍ର, ଗଦା, ପଦ୍ମ ଧାରଣ କରି ବିରାଜମାନ । ଏ ପୁରାଣରେ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କୁ ‘ଲକ୍ଷ୍ମୀ’ ରୂପିଣୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ତାଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ହସ୍ତରେ ପଦ୍ମ ଓ ଅନ୍ୟ ହସ୍ତଟି ଅଭୟମୁଦ୍ରାରେ ପ୍ରସାରିତ । କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳଭଦ୍ର ଚତୁର୍ଭୁଜ ନୁହଁନ୍ତି । ସେ ଦୁହେଁଙ୍କର ଦୁଇ ଦୁଇଟି ଭୁଜ ଥିଲାପରି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଶୁଭ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ବଳଭଦ୍ର ଗୋଟିଏ ଭୁଜରେ ଗଦା ଓ ଅନ୍ୟ ଭୁଜରେ ମୂଷଳ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । ଅତସାକୁସୁମକାନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥ ଗୋଟିଏ ଭୁଜରେ ଚକ୍ର ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି ଓ ଅନ୍ୟ ଭୁଜକଥା କୁହାଯାଇନାହିଁ । ସେହିପରି ସୁଭଦ୍ରା ମଧ୍ୟ ‘ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣବର୍ଣ୍ଣା’, ‘ପାନୋନୁତକୁର’, ହାରକେୟୁରଭୂଷିତା’ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତା । ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନା ଭୁବନେଶ୍ୱର ବିନ୍ଦୁସାଗର ତୀରବର୍ତ୍ତୀ ଅନନ୍ତ ବାସୁଦେବ ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ସହିତ ଅନେକାଂଶରେ ମିଳିଯାଏ । କିନ୍ତୁ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିରଗାତ୍ରରେ ଖୋଦିତ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଓ ଶିବଲିଙ୍ଗ ସଙ୍ଗର ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତି ସହିତ ଏ ବର୍ଣ୍ଣନାର କିଛି ସାଦୃଶ୍ୟ ନାହିଁ । ଷ୍ଟଦପୁରାଣରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଶଙ୍ଖ-ଚକ୍ର-ଗଦା-ପଦ୍ମଧାରୀ ଚତୁର୍ଭୁଜ ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲାବେଳକୁ କୋଣାର୍କ ଖୋଦିତ ଜଗନ୍ନାଥ ଦ୍ୱିଭୁଜ । ତା’ ବୋଲି ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣବର୍ଣ୍ଣିତ ଦ୍ୱିଭୁଜ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସହିତ ଏହାଙ୍କର ଯେ ସାଦୃଶ୍ୟ ଅଛି ତା’ ବି ନୁହେଁ । ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଭୁଜ ଦୁଇଟି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଧାରଣକ୍ଷମ— ମାତ୍ର କୋଣାର୍କ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବାହୁ ଦୁଇଟି ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦିଗକୁ ପ୍ରସାରିତ । ଏଣୁ ପୁରାଣବର୍ଣ୍ଣିତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରୁ କୋଣାର୍କ-ଖୋଦିତ ଜଗନ୍ନାଥ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ । ବିଶେଷତଃ ସେ ସେଠାରେ ସ-ସହୋଦର ନୁହଁନ୍ତି; ଏକା । ଏଣୁ ମନେହୁଏ, ପୁରାତନ କାଳରୁ ଉପାସିତ ହୋଇଆସିଥିବା ଶବ୍ଦର ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତି ଅନୁସରଣରେ ଖୋଦିତ ଏହି ଜଗନ୍ନାଥ ହିଁ ମୂଳମୂର୍ତ୍ତି । ପରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ପ୍ରଭାବରେ ତାଙ୍କୁ ଚତୁର୍ଭୁଜକରି ଅନ୍ୟ ଦୁଇ ମୂର୍ତ୍ତି ସହିତ ଏକତ୍ର ପୂଜା କରିବାର ଉପକ୍ରମ ହୋଇଛି । ସମ୍ଭବତଃ ଷ୍ଟଦପୁରାଣ ବେଳକୁ ତାଦୃଶ ଚତୁର୍ଭୁଜ ମୂର୍ତ୍ତି ହିଁ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଥିଲେ, ପୁଣି କେତେବେଳେ ସେହି ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାନରେ ଅର୍ଦ୍ଧ ବାହୁବିଶିଷ୍ଟ ଏବର ମୂର୍ତ୍ତିରୂପ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ମନେହୁଏ, ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ବେଳକୁ ଏବର ପରି ତିନୋଟି ମୂର୍ତ୍ତି କେବଳ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ପୂଜା ପାଉଥିଲେ । ତାଙ୍କର ମହାଭାରତ ପଢ଼ିଲେ ସେହି କଥା ବୁଝାପଡ଼େ । ଅବଶ୍ୟ ଏ ସବୁ କେବେ କିପରି କାହାଦ୍ୱାରା ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା, କି ପରିସ୍ଥିତିରେ ଏତାଦୃଶ ଆକୃତିଗତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଘଟିଆସୁଥିଲା ତାହା ଅଦ୍ୟାପି ଅଜ୍ଞେୟ ରହସ୍ୟ ହୋଇ ରହିଛି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ମହାକବି ଶାରଳା ଦାସ ତାଙ୍କର ମହାଭାରତରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ ସମ୍ପର୍କରେ କି ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି, ଦେଖିବା । ଶାରଳା ମହାଭାରତର ମୁଷଳୀ ପର୍ବରେ ଲେଖାଅଛି— ପୂର୍ବକାଳରେ ଶବରମାନେ ଧଉଳି ପର୍ବତର ଏକ ଅଗ୍ରରୁ ବୃଷ ମୂଳରେ ଶବରୀ-ନାରାୟଣଙ୍କୁ ପୂଜା କରୁଥାନ୍ତି । ଦିନେ କାଞ୍ଚିନଗର ରାଜା ଗାଳମାଧବ କୃଷକ ଅପୋଡ଼ା ପିଣ୍ଡର ସନ୍ଧାନରେ ଆସିଲାବେଳେ ଶବର ପଲ୍ଲୀ ଭିତରେ ତାହା ନାରାୟଣ ରୂପେ ପୂଜାପାଇ ଆସୁଥିବା କଥା ଶୁଣିଲେ; କିନ୍ତୁ ସେଠାକୁ ଗଲାବେଳକୁ ଆଉ ସେ ପ୍ରତିମା ସେଠାରେ ନ ଥିଲେ । ଶବରମାନେ ଲୁଚାଇଦେଲେ ଭାବି ତତୁତ୍ୟ ସମସ୍ତ ଶବରଙ୍କୁ ସେ ମାରିଦେଲେ । ତା’ ଦେଖି ନାରାୟଣ ଗାଳମାଧବଙ୍କୁ ଅଭିଶାପ ଦେଲେ ଯେ, ତାଙ୍କ ବଂଶରେ କେହି ରହିବେ ନାହିଁ । ସେତେବେଳକୁ ‘ଜାରା’ ଶବର ଗାଁରେ ନ ଥିଲା । କୃଷକ ପିଣ୍ଡ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ କୋଣାର୍କ ନିକଟରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲା । ବିରାଟବଂଶୀ ରାଜା ମଧୁକେଶରଙ୍କ ପୁତ୍ର ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ନୀଳଗିରିଠାରେ ଭଗବାନ୍ ଅବସ୍ଥାନ କରିବେ ବୋଲି ଶୁଣି ବିଶ୍ୱାସସ୍ଥ ନାମକ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସେଠାରେ ଏକ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କଲେ । ତା’ ପରେ ଭଗବାନ୍ ଜାରାଶବରଙ୍କୁ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଆଦେଶଦେଲେ ଯେ, ସେ ବୌଦ୍ଧରୂପରେ ନୀଳଗିରିରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିବେ । ରୋହିଣୀକୂଳରେ କାୟା ବଦଳାଇ ବୌଦ୍ଧ ଅବତାର କାୟା ଦେଖାଇବେ । କିଛିଦିନ ପରେ ଭଗବାନ୍ ରୋହିଣୀ କୂଳରେ ଦାରୁରୂପରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ । ବାସୁ ବିପ୍ର ଓ ଜାରାଶବର ଏ ଦୁହିଁଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଦାରୁକୁ କୁଣ୍ଡ ମଧ୍ୟରୁ ଉପରକୁ ଅଣାଗଲା । ସ୍ୱୟଂ ବିଶ୍ୱକର୍ମା ଜାରା ଶବର ସହିତ ମୂର୍ତ୍ତିଗଠନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଲାଗିପଡ଼ିଲେ । ତାଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶମତେ ମନ୍ଦିରର ସବୁ ଦ୍ୱାର ବନ୍ଦ ହେଲା ଓ ମୂର୍ତ୍ତିଗଠନ କାର୍ଯ୍ୟ ଶେଷ

ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦ୍ୱାର ନ ଖୋଲିବା ପାଇଁ ଆଦେଶ ହେଲା । ପନ୍ଦରଦିନ ଯାଏଁ କୌଣସି ଶବ୍ଦ ଶୁଣା ନ ଯିବାରୁ ସନ୍ଦେହ କରି ରାଜା ମନ୍ଦିରଦ୍ୱାର ଖୋଲିଦେଲେ । ସେତିକିବେଳେ ଜଗନ୍ନାଥ-ବଳଭଦ୍ର-ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କ ଅପୂର୍ବ ମୂର୍ତ୍ତିତ୍ରୟ ସିଂହାସନ ଉପରେ ବିଜେ ଥିବା ଦେଖାଗଲା । ସେହିଦିନଠାରୁ ବଳଭଦ୍ର-ସୁଭଦ୍ରା-ଜଗନ୍ନାଥ ତିନିମୂର୍ତ୍ତି ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ପୂଜା ପାଇଆସିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ବିଷ୍ଣୁ, ବଳଭଦ୍ର ରୁଦ୍ର ଓ ସୁଭଦ୍ରା ହେଉଛନ୍ତି ବ୍ରହ୍ମା ।

ଏ ମହାଭାରତରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ଭଗବାନ ଶବରୀ-ନାରାୟଣ ରୂପେ ପ୍ରଥମେ ଶବରମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଧଉଳିପାହାଡ଼ରେ ପୂଜା ପାଇଆସୁଥିଲେ । ବିରାଟବଂଶୀ ରାଜା ମଧୁକେଶରଙ୍କ ପୁତ୍ର ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ତାଙ୍କୁ ନେଇ ନୀଳଗିରିରେ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ଏଥିରେ ନୀଳମାଧବଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଶବରୀ-ନାରାୟଣ ଉପାସିତ ହୋଇଆସୁଥିବା, କୃଷକ ଅପୋଡ଼ା ପିଣ୍ଡ ଦାରୁରୂପରେ ରୋହିଣୀକୂଳରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇବା ଭଗବାନ୍ ବୌଦ୍ଧ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରି ନୀଳଗିରିରେ ପୂଜା ପାଇବା ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ନୂଆ କଥାର ଅବତାରଣା ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏହା ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇନାହିଁ । ଏ ସବୁ ଶାରଳାଙ୍କ ମୌଳିକ କବ୍ଜନା କିମ୍ବା ସେ ସମୟରେ ପ୍ରଚଳିତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅବଲମ୍ବନରେ ଲେଖାଯାଇଛି କହିବା କଷ୍ଟକର । ସେ ଯାହାହେଉ, ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଛଡ଼ା ତତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ସେ ଗ୍ରହଣ କରିନାହାନ୍ତି— ଏ କଥା ସ୍ପଷ୍ଟ ।

ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ କବି ନୀଳାୟନ ଦାସଙ୍କ ଲିଖିତ ‘ଦେଉଳ ତୋଳା’ ପୋଥିରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି ।

ମାଳବ ଦେଶର ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କୁ ନାରଦ କହିଲେ ଯେ, ପୂର୍ବସାଗର ତଟରେ ନୀଳମାଧବ ଶବରଦ୍ୱାରା ପୂଜା ପାଇଆସୁଛନ୍ତି । ଏ କଥା ଜାଣିବା ପାଇଁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ନିଜ ମନ୍ତ୍ରୀ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କୁ ସେଠାକୁ ପଠାଇଲେ । ବିଦ୍ୟାପତି ସେଠାରେ ପହଞ୍ଚି ଜାଣିଲେ ଯେ ବିଶ୍ୱାସସ୍ଥ ନାମକ ଏକ ଶବର ନୀଳମାଧବଙ୍କୁ ବଣ ଭିତରେ କେଉଁଠି ଲୁଚାଇ ଗୋପନ ଭାବେ ପୂଜା କରିଆସୁଛି । ବିଦ୍ୟାପତି କୌଶଳ କରି ବିଶ୍ୱାସସ୍ଥର ଅତିଥି ହେଲେ ଓ ତା’ର କନ୍ୟା ସାହାଯ୍ୟରେ

ନାଳମାଧବଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ । ସେ ସ୍ଥାନକୁ ଯିବାର ବାଟ
 ମଧ୍ୟ ସେ ଜାଣିଗଲେ । ତା'ପରେ ସେ ଯାଇ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କୁ
 ସମ୍ବାଦ ଦେଲେ । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ବିରାଟ ସୈନ୍ୟବାହିନୀ ଧରି
 ଓଡ଼ିଶା ଅଭିମୁଖେ ଯାତ୍ରା କଲେ । କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ବାଙ୍କୀ
 ଅନ୍ତର୍ଗତ ଚର୍ଚ୍ଚିକାଠାରେ ବିଶ୍ୱାବସୁ ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ସାକ୍ଷାତ
 ହେଲା । ଯାହାହେଉ, ପରିଶେଷରେ ଦୁହେଁ ମିତ୍ର ବସିଲେ ।
 ଏ ଭିତରେ କିନ୍ତୁ ନାଳମାଧବ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଗଲେ । ତା'
 ଶୁଣି ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଏକୋଇଶି ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନଶନପୂର୍ବକ
 ଧାରଣା ଦେଲେ । ଦିନେ ସ୍ୱପ୍ନାଦେଶ ହେଲା, ନାଳମାଧବ
 ଦାରୁ ରୂପରେ ସମୁଦ୍ରରେ ଡାହୁଛନ୍ତି— ରାଜା ତାଙ୍କୁ ଆଣି ମୂର୍ତ୍ତି
 ନିର୍ମାଣ କରି ସ୍ଥାପନ କରନ୍ତୁ । ସ୍ୱୟଂ ବିଶ୍ୱକର୍ମା ଆସି ବନ୍ଧ
 ପ୍ରକୋଷ ମଧ୍ୟରେ ଗୋପନ ଭାବେ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରିବେ ।
 ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟ ଯାଏଁ କେହି ଦ୍ୱାର ଖୋଲିବେ ନାହିଁ ।
 ତଦନୁସାରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସବୁ ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ । କିନ୍ତୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ
 ସମୟ ପୂର୍ବରୁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ରାଣୀ ଗୁଣ୍ଡର ଅତ୍ୟଧିକ ଆଗ୍ରହରେ
 ଧୈର୍ଯ୍ୟ ହରାଇବାରୁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଯେତେବେଳେ ଦ୍ୱାର
 ଖୋଲିଦେଲେ ସେତେବେଳେ ଅର୍ଦ୍ଧନିର୍ମିତ ତିନୋଟି ମୂର୍ତ୍ତି
 ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ । ସେଇ ମୂର୍ତ୍ତି ହିଁ ଏବର ବଳଭଦ୍ର-
 ସୁଭଦ୍ରା-ଜଗନ୍ନାଥ ।

ଏହାଛଡ଼ା, ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର କବି ଶିଶୁ କୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କ
 ଦ୍ୱାରା ଲିଖିତ 'ଦେଉଳ ତୋଳା' ନାମରେ ଆଉ ଖଣ୍ଡିଏ ଓଡ଼ିଆ
 ପୁରାଣ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେଥିରେ ବିଶ୍ୱାବସୁ ଶବରର
 କନ୍ୟା ଲଳିତା, ବିଦ୍ୟାପତି ନାଳମାଧବଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ
 ଗଲାବେଳେ ପଶନ୍ତରେ ମାଘିରାଣି ବାନ୍ଧିବା, ଶବର ଘରେ
 ଶବରୁଣୀ ଲଳିତା ଗର୍ଭରୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଔରସରେ ଜାତ ହେବା ପୁତ୍ରଙ୍କ
 ବଂଶପରମ୍ପରା ଧରି ଦୟିତା ସେବକ ଓ ଶୁଦ୍ଧ ସୁଆର ହେବା,
 ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ବରମାଗିବା; ଯଥା—

“ରାତ୍ର ଅର୍ଦ୍ଧମାନେ ତୋ କବାଟ ପଡ଼ିବ ।
 ରାତ୍ର ପାଞ୍ଚ ଘଡ଼ି ଥାଉଁ କବାଟ ଫିଟିବ ॥
 ସବୁ ହୋଇ ତିନି ଘଡ଼ି ଶୟନ କରିବ ।
 ଖାଉ ଭୁଞ୍ଜି ଜଗନ୍ନାଥ ହାତ ନ ଶୁଖିବ ॥
 ଦିନକ ଯାକରେ ଭୋଗ ଭୁଞ୍ଜିଥିବ ରହି ।
 ଏହି ବର ଦେବା ମୋତେ ତ୍ରେଲୋକ୍ୟ ଗୋସାଇଁ ॥”

ଆହୁରି ପୁଣି—

“ତୁମେ ଯେବେ ବରଦେବ ମାଗୁଅଛି ମୁହିଁ ।
 ମୋହର ବଂଶରେ କେହି ନ ଥିବେ ଗୋସାଇଁ ॥
 ଠାକୁରେ ବୋଇଲେ ଏହା ମାଗୁ କାହିଁପାଇଁ ।
 ତୋତେ ଘେନି ଯୁଗରାଜ୍ୟ କରୁଥିବି ମୁହିଁ ॥
 ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ବୋଲେ ମୋର ତେଣେ କାର୍ଯ୍ୟ ନାହିଁ ।
 ସବୁଦିନେ କାରତି ସଂସାରେ ଥିବ ରହି ॥
 ପୁତ୍ର ନାତି ବୋଲିବେ ଯେ ଦେଉଳ ଆମ୍ଭର ।
 ଆମ୍ଭର ବୋଇଲେ ଧର୍ମ ଯିବ ଯେ ମୋହର ॥”

ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଖାଣ୍ଡି ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି ଓ ଐତିହ୍ୟଦ୍ୟୋତକ
 ବର୍ଣ୍ଣନା ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଆଉ ସବୁ ପ୍ରାୟ ଏକାପରି ।

ନାଳାୟର ଦାସଙ୍କ ପର ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ
 ବୈଷବ କବି ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ 'ପ୍ରେମଭକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମ ଗୀତା'ରେ
 ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଧାରଣା
 ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ସେ କହନ୍ତି, ନାଳାଟଳର ରତ୍ନବେଦୀ
 ଉପରେ ଯେଉଁ ମୂର୍ତ୍ତିସବୁ ବିରାଜମାନ କରୁଛନ୍ତି ସେ
 ହେଉଛନ୍ତି— 'ଓଁ'କାର ରୂପୀ ହ୍ଲାଂ-ଶ୍ଲାଂ-କ୍ଲାଂ । ହ୍ଲାଂ ହେଉଛନ୍ତି
 ବଳଭଦ୍ର ବା ରୁଦ୍ର, ଶ୍ଲାଂ ହେଉଛନ୍ତି ସୁଭଦ୍ରା, କ୍ଲାଂ ହେଉଛନ୍ତି
 ଜଗନ୍ନାଥ ବା ବିଷ୍ଣୁ । ସ୍ୱର୍ଗ-ମର୍ଗ-ପାତାଳ ତିନିପୁର ତାଙ୍କର
 ବଜ୍ର ରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହାଛଡ଼ା 'ସୁଦର୍ଶନ'କୁ ଏଥିରେ
 'ମହାଶୂନ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ୟୋତି' ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାହୋଇଛି ।
 ସେତିକି ନୁହେଁ, ଏହି ଋଷିମୂର୍ତ୍ତି 'ହ-ରେ-କୃ-ଷ୍ଣ' ମହାମନ୍ତ୍ରର
 ରୂପାନ୍ତର ଓ ସୁଭଦ୍ରା ରାଧାଙ୍କର ଗୁପ୍ତରୂପ ବୋଲି ମଧ୍ୟ
 କୁହାଯାଇଛି । ଏହିପରି ବହୁବିଧ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ କଳ୍ପନା ବୈଷବ
 ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଅନେକତ୍ର ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଯାହାହେଉ,
 ଏଗୁଡ଼ିକରେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ଉପରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ
 ବର୍ଣ୍ଣାରୋପ ବିନା ତାଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ନୂତନ
 ତଥ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ପାଉ ନଥିବାରୁ ଏହାକୁ ଭକ୍ତର ବିଶ୍ୱାସ ଛଡ଼ା
 ଆଉ କିଛି କୁହାଯାଇ ନପାରେ ।

ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଭକ୍ତକବି ଜଗନ୍ନାଥ
 ଦାସ ତାଙ୍କ 'ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ଗୀତା'ରେ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ
 ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଆଖ୍ୟାୟିକାର ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି ।

ଶବରର ଶରାଘାତରେ କୃଷକ ଦେହତ୍ୟାଗ ହେବା ସମ୍ଭାବ ଶୁଣି ପଞ୍ଚପାଣ୍ଡବେ ଆସି କୃଷକ ପିଣ୍ଡ ଦାହକରିବାକୁ ମନସ୍ଥ କଲେ । ସହଦେବଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶମତେ ଦେହତ୍ୟାଗ ସ୍ଥାନରୁ ଝରିଣ କ୍ରୋଶ ଅନ୍ତରରେ ଥିବା ନୀଳଗିରି ନିକଟସ୍ଥ ସ୍ୱର୍ଗଦ୍ୱାରଠାରେ ପିଣ୍ଡଦାହ କରିବା ନିଶ୍ଚୟ ହେଲା । ତା’ପରେ ଚନ୍ଦନକାଠରେ ଗୋଟିଏ ଖଟ ତିଆରି ହେଲା । ସେଥିରେ କୃଷକଙ୍କୁ ଶୁଆଇ ପାଣ୍ଡବମାନେ ସେହି ଖଟକୁ ଧରି ନୀଳଗିରିଠାରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ତା’ପରେ ନୀଳସୁନ୍ଦର ବଣରୁ ଚନ୍ଦନକାଠ ଆଣି ସେଥିରେ କୃଷକ ଶରୀର ରଖି ଅଗ୍ନି ସଂଯୋଗ କଲେ । କିନ୍ତୁ ପିଣ୍ଡ ଦଗଧି ହେବା ତେଣିକି ଥାଉ, ଦେହର ଗୋଟିଏ ଲୋମ ସୁନ୍ଧା ପୋଡ଼ିଲା ନାହିଁ । ଏହିପରି ପାଞ୍ଚଦିନ ପାଞ୍ଚରାତି ଗଲା; କିନ୍ତୁ ପାଦପାଣି ବିନା ଆଉ କିଛି ପୋଡ଼ିଲା ନାହିଁ । ଏତିକିବେଳେ ଶୂନ୍ୟବାଣୀ ଶୁଣାଗଲା, ‘ଶ୍ରୀକୃଷକ ପିଣ୍ଡ ଅଗ୍ନିରେ ଦଗଧି ହେବ ନାହିଁ; ଏହାକୁ ସମୁଦ୍ରରେ ମେଲିଦିଅ ଏବଂ ଘରକୁ ଫେରିଯାଅ ।’ ତାହା ଶୁଣି ପଞ୍ଚପାଣ୍ଡବେ ସମୁଦ୍ରରୁ ପାଣି ଆଣି ଅଗ୍ନି ଶୀତଳ କଲେ ଓ ପିଣ୍ଡଟିକୁ ସମୁଦ୍ର ଭିତରକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ । କିଛିଦିନ ପରେ ପିଣ୍ଡ ଆସି କୁଳରେ ଲାଗିଲା । ଦିନେ ବସୁ ନାମରେ ଜଣେ ଶବର ମୃଗୟା କରୁ କରୁ ବାଙ୍କି ମୁହାଣ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ପିଣ୍ଡ ଦେଖି ସେଇଟିକି ଆଣି ରୋହିଣୀକୂଳ ନିକଟସ୍ଥ ବଟମୂଳରେ ରଖିଲା । ସେ ଦିନଠାରୁ ସେ କନ୍ଦମୂଳ ପ୍ରଭୃତି ଭୋଗ ଲଗାଇ ତାଙ୍କୁ ପୂଜା କରୁଥାଏ । ଦିନେ ଚନ୍ଦ୍ରବଂଶୀ ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଝରିଦିଗକୁ ପ୍ରେରଣ କଲେ । ପୂର୍ବଦିଗକୁ ଯିବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆସି ଶବରଠାରୁ ବଟବୃକ୍ଷ ମୂଳରେ ବିଷ୍ଣୁ ପୂଜା ପାଉଥିବା ଜାଣି ରାଜାଙ୍କୁ ଖବର ଦେଲେ । ରାଜା ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା ବେଳକୁ ସେଠାରେ ଆଉ ମୂର୍ତ୍ତି ନ ଥିଲେ । ତେଣୁ ସେ ମନଦୁଃଖରେ ଥିଲାବେଳେ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଆଦେଶ ହେଲା, ‘ବାଙ୍କିମୁହାଣଠାରେ ଏକ ଦାରୁ ଭାସି ଆସିବ । ତାଙ୍କୁ ଆଣି ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରି ପ୍ରାସାଦରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କର ।’ ରାଜା ତାଙ୍କୁ ଘେନିଆସି ପ୍ରାସାଦ ଭିତରେ ରଖିଲେ । ସେ କ୍ଷୋଳଦିନ ପରେ ଦେଖନ୍ତି ତ ସେଠାରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ରୂପେ ବିରାଜମାନ କରିଛନ୍ତି ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପଞ୍ଚପାଣ୍ଡବେ ଆସି କୃଷକ ଶରୀରକୁ ଦହନ କରିବା, କୃଷକ ପିଣ୍ଡକୁ ପାଣ୍ଡବମାନେ ଚନ୍ଦନକାଠର ଖଟରେ ଶୁଆଇ ବୋହିଆଣିବା, କୃଷକ ପିଣ୍ଡକୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମସ୍ଥ ସ୍ୱର୍ଗଦ୍ୱାରକୁ ନେଇ ଦରିଆରେ ମେଲିଦିଆ ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି କଥା ଛାଡ଼ିଦେଲେ ବାକି ସବୁ ଝନ୍ଦପୁରାଣର ଅନୁରୂପ । ଝନ୍ଦପୁରାଣ ପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ବଦଳରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଧା-ମୂର୍ତ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି; ମାତ୍ର ସେ ସବୁ ମୂର୍ତ୍ତି କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହେଲା ପରି ବର୍ଣ୍ଣିତ ନାହିଁ । ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ ହିଁ କ୍ଷୋଳଦିନ ପରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତିରୂପେ ସିଂହାସନରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଲେ । ଏଥିରେ ଯାହା କିଛି ନୂଆ, ଯାହା କିଛି ଅଧିକ, ତାହା ହୁଏତ ଭକ୍ତକବିଙ୍କ ଦିବ୍ୟ କଳ୍ପନାପ୍ରସୂତ କିମ୍ବା ସେ କାଳର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅବଲମ୍ବନରେ ଲିଖିତ ।

ତା’ପରେ ପ୍ରେମଭକ୍ତିର ଉପାସକ କବି ଦିବାକର ଦାସ ‘ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତାମୃତ’ରେ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତିକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

“ଶ୍ରୀ ବଳଭଦ୍ର ସୁଭଦ୍ରଣା । ଜଗନ୍ନାଥେ ଯେ ସୁଦର୍ଶନ ॥
 ଯେ କ୍ଷେତ୍ରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଧା ମୂରତି । ପ୍ରକାଶ ହୋଇଣ ଅଛନ୍ତି ॥”

ଏ କଥା ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ—

“ଶ୍ରୀ ବୀଜ ବଳଭଦ୍ର ହୋନ୍ତି ହ୍ମାଁ ବୀଜ ସୁଭଦ୍ରା ମୂରତି ॥”
 “କ୍ଳାଂ ବୀଜ ଜଗନ୍ନାଥ ଭବ...” ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି । ଏ ମହାତ୍ମା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସମସ୍ତ ଅବତାରର ମୂଳକାରଣ ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଅଯୋଧ୍ୟା, ମଥୁରା, ବୃନ୍ଦାବନ, କାଶୀ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ କ୍ଷେତ୍ରଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କହିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରେମଭକ୍ତିର ପରାକାଷ୍ଠା ଦର୍ଶାଇବା ପାଇଁ ବୋଧହୁଏ ଶେଷରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ କୃଷ୍ଣ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ତଥାପି କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ବ୍ୟାପ୍ୟ ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବ୍ୟାପକ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଦେଖିବାର କଥା, ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ମଧ୍ୟ ‘ପ୍ରେମଭକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଗୀତା’ରେ କୃଷ୍ଣ ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅଭେଦ କଳ୍ପନା କରି ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିକୁ ତ୍ରିବୀଜାକ୍ଷର ହ୍ମାଁ-ଶ୍ଳାଁ-କ୍ଳାଁ ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ସେ ବଳଭଦ୍ରଙ୍କୁ ହ୍ମାଁ ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି

କହିଲା ବେଳକୁ ଦିବାକର ଦାସ ଶ୍ରୀଂ ସ୍ବରୂପ ବୋଲି କହନ୍ତି ।
ଏତାଦୃଶ ମତଦ୍ବେଧ ଭିତରେ କି ରହସ୍ୟ ଲୁକ୍କାୟିତ
ଚିତ୍ତାକରି ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଏହାଛଡ଼ା, ‘Mysticism in the Temple of Jagannath at Puri’ ନାମକ ଏକ ଆଲୋଚନା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିସ୍ତୃତ ଆଲୋଚନା ହେବା ଦେଖାଯାଏ । ସେଥିରେ ଲେଖକ ଦର୍ଶନିକ ଚିନ୍ତାଧାରାକୁ ମୂଳକରି ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନର ଲକ୍ଷ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କହିବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଛନ୍ତି— ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ ମୂଳରେ ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ବ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନାହିଁ । ଜଗନ୍ନାଥ-ସୁଭଦ୍ରା-ବଳଭଦ୍ର ଏ ତିନି ହେଉଛନ୍ତି ପ୍ରଧାନ-ପୁରୁଷ-କାଳ । ଯେତେବେଳେ ପ୍ରଧାନ ଓ ପୁରୁଷ କାଳଦ୍ୱାରା ଏକତ୍ର ହୁଅନ୍ତି ସେତେବେଳେ ‘ସତ୍ତ୍ବ’ ରଜ ଓ ତମସୁକ୍ତ ‘ମହତ୍ତ୍ବ’ ହୋଇପଡ଼େ । ସେ ସମୟରେ ‘ପ୍ରଧାନ’ ବାଜୋପରିସ୍ଥ ଆବରଣ ସଦୃଶ ମହତ୍ତ୍ବକୁ ଆକୃତ କରିପକାଏ । ଫଳରେ ମହତ୍ତ୍ବ ବୈକାରିକ, ତୈଜସ ଏବଂ ଭୂତାଦି ତମଃ ସହିତ ଅହଙ୍କାରକୁ ସୃଷ୍ଟି କରେ । ତା’ପରେ ବୈକାରିକ ଭାବରୁ ମନ, ତୈଜସ ଭାବରୁ ଦଶ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ଭୂତାଦି ତମୋଭାବରୁ ପଞ୍ଚ ତନ୍ମାତ୍ର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହି କ୍ରମରେ ଭୌତିକ ସୃଷ୍ଟି ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ପ୍ରଥମେ ସୃଷ୍ଟି ଯେଉଁ ଆକାର ଧାରଣ କରିଥାଏ ଓ ସ୍ବୟଂଭୂ ବ୍ରହ୍ମା ଯହିଁରେ ଆସନ ପାତି ବସିଥାନ୍ତି, ସେ ଏକ ତିମ୍ବାକୃତିବିଶିଷ୍ଟ ଅଟେ । ଏହି ହେତୁରୁ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ଆକାର ତିମ୍ବ ସଦୃଶ କରାଯାଇଛି ।

ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି— “If we divide the egg breadthwise into three, we will get two semiovals on two extremities and an oval in the middle. The Trinity are the first manifestations of existence and each of the Trio represents an active principle. The Mundane egg is a shape we can envisage but not an actual existence Pradhan (otherwise known as Prahnity). Purusha and Kala are the Trio and are the first to exist...One is therefore led to think that the Trio— Jagannath, Balaram and Subhadra are the mystic representation of these three fundamental aspects of Vishnu.”

ଏସବୁ ବିଚାରକଲେ ମନେହୁଏ, ଏହା ମଧ୍ୟ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ତତ୍ତ୍ବର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଭାବନା ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ ।

ଏ ବିଷୟରେ ଆଉ ଏକ ବୀଜାକ୍ଷର ମତବାଦ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ବହୁକାଳରୁ ଭାରତବର୍ଷରେ ଯନ୍ତ୍ରପୂଜା ଚଳିଆସୁଥିବା କଥା ସମସ୍ତେ ଜାଣନ୍ତି । ଏହାକୁ ସାମଗ୍ରୀ କରି କେତେକ ପଣ୍ଡିତ ଜଗନ୍ନାଥ—ବଳଭଦ୍ର—ସୁଭଦ୍ରା ମୂର୍ତ୍ତିତ୍ରୟ ପ୍ରଣବସମନ୍ତା ଅ-ଭା-ମ (ଓଁ) ବର୍ଣ୍ଣସୂଚକ ଚିହ୍ନବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧ ତ୍ରିରତ୍ନବାଦୀଙ୍କ ପରି ଅବଶ୍ୟ ଏଥିରେ ଦେବତାଙ୍କ ଆକୃତିଗତ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆଯାଇନାହିଁ । ଯାହାହେଲେ ବି ଏହି ମତରେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ତତ୍ତ୍ବକୁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେଥିରେ ଏକ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଧାରଣାର ଆରୋପ ହୋଇଛି ମାତ୍ର ।

ଏହାଛଡ଼ା, ଏକ ଅଜ୍ଞାତ ସୂତ୍ରରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ଅନନ୍ତ କାଳ ସ୍ରୋତ ମଧ୍ୟରୁ ଅହୋରାତ୍ର ବିଭାଗକୁ ଉପାଦାନ କରି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତିର ଆରୋପ କରାହୋଇଛି । ଯଥା—

“କୃଷ୍ଣା କୃଷ୍ଣା ଜଗନ୍ନାଥଃ ଘଃସ୍ତ ଶୁଭ୍ରା କଳାତକଂ ।
ସାୟଂ ସୁଭଦ୍ରା ହରିତ୍ରା କାଳଚକ୍ରଃ ସୁଦର୍ଶନଂ ॥”

ଅର୍ଥାତ୍ କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣର ଜଗନ୍ନାଥ ରାତ୍ରି, ଶୁଭ୍ରବର୍ଣ୍ଣର ବଳଭଦ୍ର ଦିବସ, ହରିତ୍ରାବର୍ଣ୍ଣର ସୁଭଦ୍ରା ସନ୍ଧ୍ୟା ଓ ସୁଦର୍ଶନ କାଳଚକ୍ରର ପ୍ରତୀକ ଅଟନ୍ତି । ଏହି ମତରେ ସୁଦର୍ଶନଙ୍କୁ ଅଧିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆହେଲାପରି ମନେହୁଏ । ଯା’ହେଉ, ଏଥିରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ତତ୍ତ୍ବ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନୂତନତା ନାହିଁ, ବିଶେଷତଃ ଶ୍ଳୋକର ପ୍ରାମାଣିକତା ସ୍ପଷ୍ଟ ନ ହେବା ଯୋଗୁଁ ଏହା ଉପରେ କୌଣସି ଗୁରୁତ୍ବ ଦେବା ସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ ।

ଏହିପରିଭାବେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ‘ଅଲୌକିକୀ ପ୍ରତିମା’ ବୋଲି ଦର୍ଶାଇବା ପାଇଁ ବିପୁଳ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ହୋଇଆସିଛି । କିନ୍ତୁ ଏସବୁ ଭାବନା ଯାହାହେଉ ପଛେ, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସେବା ପୂଜା ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ମାନବୀୟ ଆଦର୍ଶର ଐକାନ୍ତିକ ଧାରଣା ନିବିଡ଼ ଭାବେ ଜଡ଼ିତ ରହିଛି ତାହା ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ପ୍ରାକୃତବୈଦିକ ଯୁଗରୁ ପ୍ରାଚୀନ ଦାରୁ ବା ବୃକ୍ଷ ଉପାସକ ଶବ୍ଦର ଯେପରି ଉପାସ୍ୟ ବୃକ୍ଷର ଆଦର୍ଶରେ ନିଜକୁ ପରିଚାଳିତ କରୁଥିଲା, ପରକାଳର ମୂର୍ତ୍ତି ପରିଗ୍ରହୀ ଦାରୁଦେବତା ବା

ଜଗନ୍ନାଥ ବିଶ୍ୱମାନବର ନୈତିକ ଆଦର୍ଶକୁ ସେହିପରି ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନ ଦେଇଆସୁଛନ୍ତି ।

ମାନବର ନୈତିକ ଆଦର୍ଶ କ'ଣ ? ଯାହାଦ୍ୱାରା ମଣିଷ ଆଦର୍ଶ ମଣିଷ ରୂପେ ସମାଜରେ ପରିଚିତ ହୁଏ ତାହା ଅନ୍ତଃସାର ଗୁଣାବଳୀ; ଯଥା— ସାମ୍ୟ, ମୈତ୍ରୀ, ସ୍ୱାଧୀନତା, ଭ୍ରାତୃଭାବ, ନିରହଂକାରତା, ଗୁଣଗ୍ରାହିତା ପ୍ରଭୃତି । ଏଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି ସାର୍ବଦେଶିକ, ସାର୍ବକାଳିକ ଓ ସାର୍ବଲୌକିକ । ଜାତିର ମେରୁଦଣ୍ଡ ଓ ସଭ୍ୟତାର ମୂଳକନ୍ଦ । ଏହାକୁ ଛାଡ଼ି କୌଣସି ଜାତି ଉପରକୁ ଉଠିପାରିନାହିଁ । ସୌଭାଗ୍ୟକୁ ଏହା ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ଧର୍ମର ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାରମାନେ ଭଲଭାବେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିଥିଲେ । ସେଥିଯୋଗୁଁ ସେସବୁକୁ ସାର୍ବଜନୀନ ଦେବତାରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନା ମଧ୍ୟରେ ଗୁଞ୍ଜିତ କରାହୋଇଛି ।

ପ୍ରଥମେ ଦେଖନ୍ତୁ ସାମ୍ୟଭାବ । ଆଜିର ଏ ବସ୍ତୁସର୍ବସ୍ୱ ଦୁନିଆଁ ମଧ୍ୟରେ କଳା-ଗୋରା, ଛୁଆଁ-ଅଛୁଆଁ, ଧନୀ-ଦରିଦ୍ର, ସ୍ୱଧର୍ମୀ-ପରଧର୍ମୀ, ସାମନ୍ତବାଦୀ-ସମାଜବାଦୀ ଭାବେ ଜାତି ହେଉ ବା ବ୍ୟକ୍ତି ହେଉ ପରସ୍ପର ପ୍ରାଣାନ୍ତକ ବୈରୀ ହୋଇଉଠୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ । କେହି କାହାକୁ ଆଡ଼ିଆଖିରେ ବି ଗୁହାଡ଼ି ନାହିଁ । ଏତିକିବେଳେ କନ୍ୟାକୁମାରୀର କୁପପୁସ୍ତାମା କାଶ୍ମୀରବାସୀ କୈରାଲା ସହିତ ଏକା ପାତ୍ରରେ ବସି ହସଖୁସିରେ ଅବଡ଼ା ମହାପ୍ରସାଦ ଖାଇବା ଜାତିପକ୍ଷେ କେତେଦୂର ଆବଶ୍ୟକ ଚିନ୍ତାଶୀଳ ମାତ୍ରେ ଉପଲବ୍ଧ କରୁଥିବେ । ଏହାକୁ ସାମ୍ୟବାଦର ପରାକାଷ୍ଠା ନ କହି ଆଉ କ'ଣ କୁହାଯାଇପାରେ ? ଆଉ ମୈତ୍ରୀ ନା ! ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନାଁ ହେଉଛି 'ମୈତ୍ରୀଦେବ' । ଦେଶର ସବୁ ସଂପ୍ରଦାୟ, ସବୁ ଧର୍ମ ଓ ସବୁ ମତବାଦକୁ ମିତ୍ରରୂପେ ଗ୍ରହଣକରି, ଜାନ, ବୁଦ୍ଧ, କାଳୀ, ଭୈରବ, କୃଷ୍ଣ, ରାମ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ସେ ଉପାସିତ ହୋଇଆସୁଥିବା କାହାରିକୁ ଅବିଦିତ ନୁହେଁ । ତାଙ୍କ ସେବାରେ ଟ୍ରାନ୍ସ୍‌ଜେନ୍ଡର ମନ୍ତ୍ରପାଠ, ଶବରର ସମର୍ପଣ, ଦ୍ରାବିଡ଼ର ପୂଜାବିଧିଠାରୁ ଡାନ୍ତିକର ବିରିପିଠା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡ ଜଡ଼ିତ । ଏପରି କି ପରସ୍ପର ଚିରବିରୋଧୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟବାଦୀମାନେ ଏକା ମୁଦ୍ରାରେ ହାତଯୋଡ଼ି ଏକତ୍ର ଆତ୍ମ ନିବେଦନ କରିବା ଅନ୍ୟତ୍ର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହା ହେଉଛି

ମୈତ୍ରୀଭାବର ଚରମ ପ୍ରକାଶ; ଯାହା ଜଣେଇ ଦେଉଛି ମିତ୍ରତା ହିଁ ମଣିଷ ଜୀବନର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗୁଣ ।

ଆଉ ଗୋଟିଏ ହେଉଛି ସ୍ୱାଧୀନତା । ବଡ଼ଦେଉଳରେ ଥିବା ଉପାସକର ସ୍ୱାଧୀନତା ପୃଥିବୀରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । ଯେକୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଯେକୌଣସି ବାସ ପରିଧାନ କରି ଯେକୌଣସି ସମୟରେ ମନ୍ଦିର ପ୍ରବେଶ କରିବାରେ ନିଷେଧ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ସମସ୍ତେ ସ୍ୱାଧୀନ— ସମସ୍ତେ ଦିଅଁ ଦର୍ଶନର ଅଧିକାରୀ । ସମସ୍ତଙ୍କର ସ୍ୱାଧୀନତା ରହିଛି— ମନମୁତାବକ ଦେବତାଙ୍କୁ ଦେଖିବ, ଗୁହାରି କରିବ, ପ୍ରସାଦ ପାଇବ । କେହି ବାଧାଦେବାର ନାହିଁ । ଏହାଠାରୁ ବଳି ଅଧିକ ସ୍ୱାଧୀନତାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ କାହିଁ ବା ମିଳିବ— ଯାହାପାଇଁ ଜାତି-ଜାତି, ଦେଶ-ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ସଂଘର୍ଷ ଘଟି ଧ୍ୱଂସସ୍ତୂପ ବିନା ଅନ୍ୟ କିଛି ଦେଖିବାକୁ ରହେ ନାହିଁ । ତା' ଛଡ଼ା ଭ୍ରାତୃଭାବ । ଏହାରି ଉପରେ ହିଁ ଦେବତାଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା । ଜଗନ୍ନାଥ-ସୁଭଦ୍ରା-ବଳଭଦ୍ର, ପରସ୍ପର ଭାଇ-ଭଉଣୀ । ଏପରି ଭାଇ-ଭଉଣୀ ଭାବେ ଦେବତା ପୂଜିତ ହେବା କୁତ୍ସାଯୋଗ୍ୟ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ତେତେଇ ଦିଆଯାଇଛି, ନର-ନାରୀ ମଧ୍ୟର ସମସ୍ତ ସମ୍ପର୍କ ଅପେକ୍ଷା ଭାଇ-ଭଉଣୀ ସମ୍ବନ୍ଧ ହିଁ ସମାଧିକ ଶ୍ରେୟସ୍କର । ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପିତ ହେଲେ ସମାଜରେ ସୁସ୍ଥ ବାତାବରଣ ବିରାଜିତ ହେବ । ଅନୈତିକତା, ଚରିତ୍ରହୀନତା, ଅପୌରୁଷତା, ଅସଂଯମ ପ୍ରଭୃତି କଳଙ୍କମାନ ଡିରୋହିତ ହେବ । ଏହାରି ଉପରେ ହିଁ ଜାତିର ଭବିଷ୍ୟତ ନିର୍ଭର କରେ ।

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ, ମାନବର ଆଉ ଏକ ଆଦର୍ଶ ଗୁଣ ହେଲା 'ନିରହଂକାରତା' । ପଞ୍ଚବିଂଶ ପ୍ରକୃତିରେ ଜାତ ମଣିଷ । ଅହଂକାର ତାର ଜନ୍ମଗତ । ଛୋଟ ହେଉ ବା ବଡ଼ ହେଉ ମନରେ ଅହଂଭାବ ରହିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ପୁଣି ଯଦି କୌଣସି ଉନ୍ନତ ପଦ-ପଦବୀର ଅଧିକାରୀ ତା'ହେଲେ କଥାନାହିଁ । ଏଣୁ ନାତିବାଦୀମାନେ କହନ୍ତି— 'ନିରହଂକାରୋ ଭବ' । ଏହା ଜାତୀୟଜୀବନର ମୁଖ୍ୟ ଲକ୍ଷଣ । ତିନି ଜଗତର ନାଥ ଜଗନ୍ନାଥ । ବଡ଼ଦେଉଳ, ବଡ଼ପଣା, ବଡ଼ ସୁଆର, ବଡ଼ଦାଣ୍ଡ, ବଡ଼ଧୂପ— ସବୁ ବଡ଼ ତାଙ୍କର । ସାରା ଜଗତର ଦୁଃଖ ଗୁହାରି ଶୁଣି ଶୁଣି କ୍ଳାନ୍ତ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି ବର୍ଷଶେଷରେ । ଅବସର ଦେଖି ଉଠି ଆସନ୍ତି ବଡ଼ଦାଣ୍ଡ ଉପରକୁ । ଥରେ ବୁଲି ଆସିବେ

ଜନମସ୍ତଳୀ ଗୁଣ୍ଡିର ଘରଆଡ଼େ, କ୍ଳାନ୍ତି ଅପନୋଦନ କରିବେ ।
 କେତେ ଆଡ଼ମ୍ବର— କେତେ ଧୂମ୍‌ଧାମ୍ । ସୁସଜ୍ଜିତ
 ନନ୍ଦିଘୋଷ । ବସି ଚାଲନ୍ତି ହର୍ଷୋଲ୍ଲାସରେ, ସିଧାସଳଖ । କିନ୍ତୁ
 ବାଟରେ ମାଉସୀମା’-ବୁଢ଼ୀ କୁଡ଼ିଆ ବାନ୍ଧି ରହିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ
 ଭେଟିବାକୁ ହେବ । ଛୋଟ ହେଉ ପଛେ ମାଉସୀମା’ ଘର ।
 ରଥ ଅଟକିଯାଏ । ମାଉସୀ ହାତରୁ ଅତି ଶୁଦ୍ଧାର ପୋଡ଼ପିଠା
 ଖଣ୍ଡେ ମଣୋହି ହୁଏ । ତା’ପରେ ଚାଲେ ରଥ ଗନ୍ତବ୍ୟ
 ପଥରେ । ଏଠାରେ ଦେବତାର ଅହଂକାର ନାହିଁ— ଆତ୍ମବିତ୍ତମା
 ନାହିଁ— ଛୋଟ-ବଡ଼ ବିଚାର ନାହିଁ । ଏହି ଭାବନା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ
 ଛଡ଼ା ଆଉ କେଉଁଠି ପାଇବେ କି ? ଯା ନା ‘ନିରହଂକାରତା’ ।

ମନୁଷ୍ୟର ଆଉ ଗୋଟିଏ ଆଦର୍ଶ ହେଉଛି—
 ‘ଗୁଣଗ୍ରାହିତା’ । ଜଗତରେ ଗୁଣୀ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଗଣି
 ହେବନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଗୁଣଗ୍ରାହୀ କୃତିତ୍ ଦେଖିବାକୁ ମିଳନ୍ତି । ଗୁଣ
 ପ୍ରକାଶ କରିବା ଯେତେ ସହଜ, ତାକୁ ଚିହ୍ନି ତା’ର ସମାଦର
 କରିବା ସେତେ ସହଜ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ବିଜ୍ଞ ଜନେ କହନ୍ତି—
 ‘ଗୁଣିନଃ ସୁଲଭା ଲୋକେ ଗୁଣଗ୍ରାହୀ ତୁ ଦୁର୍ଲଭଃ ।’ ଏଣୁ
 ଗୁଣଗ୍ରାହିତା ମାନବର ଏକ ମହାନ ଆଦର୍ଶ ଗୁଣ । ଏହି ଆଦର୍ଶ
 ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କିପରି ଚମତ୍କାରଭାବେ ପ୍ରତିଫଳିତ—
 ଦେଖନ୍ତୁ । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ବିରାଟ ଦେଉଳ ତୋଳିଲେ— ଠାକୁର
 ବିଜେ କରିବେ । ବହୁ ପରିଶ୍ରମ, ବହୁ ଆୟାସ ପରେ
 ମନ୍ଦିରରେ ଠାକୁର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲେ । ସର୍ବଭୂତଦୟାପର
 ଜଗଦୀଶ୍ବର ଜଗନ୍ନାଥ ଦେଖନ୍ତି— ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ
 ଦେବତା ପ୍ରତିଷ୍ଠାରେ ଆତ୍ମବିସ୍ମୃତ । ଦେଉଳ ତୋଳା ହେଲା ।
 ଦେବତାଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେଲା— ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନର ମନୋକାମନା
 ପୂର୍ଣ୍ଣହେଲା । କିନ୍ତୁ ଏ କ’ଣ ? ଏତେ ବଡ଼ କର୍ମର

ପ୍ରତିବଦଳରେ କିଛି ସେ ଚାହିଁଲା ନାହିଁ ! ମଣିଷ ସେ— ନିଶ୍ଚେ
 ମନରେ କାମନା ଥିବ । ଠାକୁରେ ପଚାରିଲେ— ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ,
 ଏତେ ବଡ଼ ଦେଉଳ ତୋଳି ମୋତେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲ ।
 ଚିରଦିନକୁ କାର୍ତ୍ତି ରଖିଲ । କିନ୍ତୁ କାହିଁ— କିଛି ତ ମାଗିଲନି ?
 କହ— ଇନ୍ଦ୍ର, ବ୍ରହ୍ମା, କୁବେର କ’ଣ ହେବାକୁ ଇଚ୍ଛା ତୁମର ।
 ଯାହା ମାଗିବ ଦେବି । ଏହା ଶୁଣି ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କ’ଣ କହିଲା
 ଜାଣନ୍ତି ? କହିଲା, ପ୍ରଭୁ ! ବର ଯଦି ଦେବ ଏହି ବର ଦିଅ—
 ମୋ ବଂଶରେ କେହି ନ ରହୁ । ଠାକୁରେ ଚମକି ପଡ଼ିଲେ ।
 ପଚାରିଲେ ଏ କି ପ୍ରକାର ବର ? ଲୋକେ ଧନ-ଜନ-ଗୋପ-
 ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଚାହିଁଲାବେଳେ ତୁମେ ଚାହୁଁଛୁ କ’ଣ ନା— ତୁମେ ନିର୍ବଂଶ
 ହେବ ! କାରଣ କି— ଉତ୍ତର ହେଲା— ମୋ ବଂଶରେ ଯଦି
 କେହି ଉତ୍ତରପୁରୁଷ ରହେ ସେ କହିବ, ଏ ମୋ ବାପ
 ଗୋପାପଙ୍କ ଦେଉଳ । ଏତେ ବଡ଼ କାର୍ତ୍ତିତା ଏଇ ଗୋଟିଏ
 ‘ମୋ’ ପଦରେ ସରିଯିବ । କାହିଁକି ଏ ସବୁ— କିଏ ନ ରହିଲେ
 ଭଲ । ଠାକୁରେ ଅବାକ୍ । ସତକଥା, ହେଲେ ଦେହାନ୍ତରେ
 ଜଳନ୍ତିକ ଦେବ କିଏ— ପୁଅ ତ ନଥିବ । ଏଇଠି ଠାକୁରଙ୍କ
 ଠାକୁରପଣିଆ ଦେଖିବାର କଥା । ଜଗନ୍ନାଥେ ସେଇଠି ମନେ
 ମନେ ସ୍ଥିର କରିନେଲେ— ସେ ନିଜେ ତାଙ୍କ ପୁଅ ହୋଇ
 ବସ୍ତ୍ରଦାନ କରିବେ, ପିଣ୍ଡଦାନ କରିବେ, ଶ୍ରାଦ୍ଧ ବାଢ଼ିବେ ।
 ସେହିଦିନୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦେଉଳରେ ଶ୍ରାଦ୍ଧବିଧି ପାଳିତ
 ହୋଇଥାଏ । ଏହାକୁ ଆଦର୍ଶ ‘ଗୁଣଗ୍ରାହିତା’ ନ କହି ଆଉ
 କ’ଣ କହିବା ? ଏଠାରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ସୁମହାନ ଯୋଗ ସହିତ
 ଠାକୁରଙ୍କ ଆଲୋକସାମାନ୍ୟ ଗୁଣଗ୍ରାହିତା ତୁଳନୀୟ । ଏହାହିଁ
 ଲୌକିକୀ ପ୍ରତିମା ମଧ୍ୟରେ ଅଲୌକିକୀ ଭାବନାର ମହନୀୟ
 ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ।

ଦର୍ଶନ ସଂବେଦ୍ୟ

ଜଗନ୍ନାଥ ‘ଦାରୁଦେବତା’ ଏହା ସର୍ବସମ୍ମତ । ଶବରର ଉପାସ୍ୟ ବୃକ୍ଷ କ୍ରମଶଃ ଦାରୁରେ ପରିଣତ ହୋଇ ‘ଦାରୁଦେବତା’ ରୂପରେ ପୂଜା ପାଇଆସୁଛନ୍ତି । ଦାରୁ ଉପାସନାରେ ସର୍ବବିଧି ଧର୍ମୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରା ଏକାଧାରରେ ଠୁଳାଭୂତ । ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ୀୟ କଳ୍ପନା ଯେପରି ପ୍ରତିଫଳିତ, ପୂଜାପଦ୍ଧତିରେ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟଭାବନା ସେହିପରି ପ୍ରତିଫଳିତ । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ, ଯଥା— ବୌଦ୍ଧ, ଜୈନ, ନାଥ ପ୍ରଭୃତି ତା’ ଉପରେ ଯେତିକି ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଯାଇଛନ୍ତି; ଶୈବ, ଶାକ୍ତ, ବୈଷ୍ଣବ, ପଞ୍ଚରାତ୍ରୀଦି ସଂପ୍ରଦାୟ ତା’ ଅପେକ୍ଷା କୌଣସି ଗୁଣରେ କମ୍ ନୁହଁନ୍ତି । ଏ ବାଦେ, ପରକାଳପ୍ରସୂତ ବିଭିନ୍ନ ଶାସ୍ତ୍ର ଦର୍ଶନର ସୁକ୍ଷ୍ମତତ୍ତ୍ୱମାନ ମଧ୍ୟ ତାହାର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ କରାଯାଇଛି । ଏଥିଯୋଗୁଁ ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଏକ ସମ୍ମିଳିତ ବା ସମନ୍ୱିତ ସଂସ୍କୃତି ବୋଲି ସମସ୍ତେ ଏକସ୍ୱରରେ କହିଆସୁଛନ୍ତି । ଏ ଯାଏଁ ଧର୍ମ-ସଂପ୍ରଦାୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀ କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡ ସମୂହ କିପରିଭାବେ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନା ମଧ୍ୟରେ ଜଡ଼ିତ ରହିଛି, ସେ ବିଷୟରେ ବହୁ ପଣ୍ଡିତ ପୁଷ୍ଟ ବିଶ୍ଳେଷଣମାନ ଦେଖିଆସିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକର ସାରକଥା ସେହି ପ୍ରତିଷ୍ଠା ମଧ୍ୟରେ ରହସ୍ୟଜନକ ଭାବେ ଗ୍ରହ୍ୟତ ହୋଇଥିବା ବିଷୟରେ ଅଦ୍ୟାପି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଲୋଚନା ଆରମ୍ଭ ହୋଇନାହିଁ । ଏଣୁ ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଆଲୋଚନା କରାଯିବ ଏ ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

‘ଦର୍ଶନ’ କହିଲେ ସୃଷ୍ଟି ଦର୍ଶନକୁ ହିଁ ବୁଝାଏ । ସୃଷ୍ଟି ଓ ସ୍ରଷ୍ଟା ଦୁହିଁଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ନିରୂପଣ କରିବା ହେଉଛି ‘ଦର୍ଶନ’ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ସଂବନ୍ଧର ବୈବିଧ୍ୟ ଯୋଗୁଁ ଏବଂ ତାହାର ପତ୍ତା ଓ ପ୍ରମାଣର ପାର୍ଥକ୍ୟ ହେତୁ ଦର୍ଶନଗୁଡ଼ିକ ଛ’ଟି ବିଭିନ୍ନ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି, ଯଥା— ସାଂଖ୍ୟ, ଯୋଗ, ନ୍ୟାୟ, ବୈଶେଷିକ, ମାମାଂସା, ବେଦାନ୍ତ । ନାମକରଣରେ ଯଦିତ ଏହାର ସଂଖ୍ୟା ଛ’, ତତ୍ତ୍ୱଦୃଷ୍ଟିରେ କିନ୍ତୁ ଏହା ତିନି ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ— ସାଂଖ୍ୟ, ନ୍ୟାୟ ଓ ବେଦାନ୍ତ । ଉକ୍ତ ତିନିଗୁ ଶାଖାଦଳମାନ ବାହାରି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଓ ବିଶ୍ଳେଷଣ

ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ପ୍ରତ୍ୟେକକୁ ଦୁଇ ଦୁଇ ଭାଗରେ ପରିଚିତ କରାଯାଇଛି । ଅବଶ୍ୟ ସେସବୁର ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଆଲୋଚନା ଏଠାରେ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ନୁହେଁ; ତଥାପି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠାରେ ସେମାନଙ୍କର ପୃଷ୍ଠଭୂମି କ’ଣ ତାହା ଦର୍ଶାଇବା ଏହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ପ୍ରଥମେ ଦେଖିବା ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନ ।

‘ଦର୍ଶନ’ର ଅର୍ଥ ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧୀ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବିଶେଷ; ଅର୍ଥାତ୍ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ କିପରି ଓ ସ୍ରଷ୍ଟା ସହିତ ତାହାର ସମ୍ବନ୍ଧ କ’ଣ ? ଏ ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରେ କେହି କେହି ‘କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣ’ ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଛି କହିଲାବେଳେ ଅନ୍ୟ କେହି କହନ୍ତି, ‘ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧ’ । ପ୍ରଥମଟି ଦୈତବାଦର ପରିଚ୍ଛେଦକ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟଟି ଅଦୈତ ଚିନ୍ତାର । ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନ ଦ୍ୱିତୀୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଟି ଗ୍ରହଣ କରେ । ଏ ମତରେ ସୃଷ୍ଟି ହେଉଛି ଏକ ‘ଆଧାରୋପ’ ବା ‘ଭ୍ରମ’, ରଜ୍ଜୁରେ ସର୍ପଜ୍ଞାନତୁଲ୍ୟ ଏକ ଭ୍ରାନ୍ତି, ତାହା ପ୍ରକୃତ ବସ୍ତୁ ନୁହେଁ, ‘ଅବସ୍ଥା’ରେ ବସ୍ତୁର ଆରୋପ ମାତ୍ର । ବସ୍ତୁ କ’ଣ ? ‘ବସ୍ତୁ— ସଜ୍ଜିବାନନ୍ଦ ମଦ୍ୟନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ’ । ଆଉ ଅବସ୍ଥା ? ‘ଅଜ୍ଞାନାଦି ସକଳ ଜଡ଼ବସ୍ତୁ ସମୂହ’ । ଅଜ୍ଞାନ କହିଲେ ଅବିଦ୍ୟା ବା ମାୟା, ସେ ହେଉଛି ସତ୍ତ୍ୱ-ରଜ-ତମ ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମିକା ଭାବନା ମାତ୍ର; ଏହା ଏକ ଆବରଣ ଶକ୍ତିବିଶେଷ, ସମ୍ପର୍କ ଓ ବ୍ୟବ୍ତିଭେଦରେ ଦ୍ୱିବିଧ । ସମ୍ପର୍କ ରୂପ ଆବରଣ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଆବୃତ ଚୈତନ୍ୟ ‘ଈଶ୍ୱର’ ଏବଂ ବ୍ୟବ୍ତିରୂପ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଆବୃତ ଚୈତନ୍ୟ ‘ଜୀବ’ ରୂପେ ଅଭିହିତ । ତା’ହେଲେ ଆମେ ଦେଖୁ, ବେଦାନ୍ତରେ ଋଗ୍‌ବେଦ କଥାର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି; ୧-ଜୀବ, ୨-ଈଶ୍ୱର, ୩-ମାୟା, ୪-ବ୍ରହ୍ମ ବା ଚୈତନ୍ୟ । ‘ଜୀବ’ ହେଉଛି ଜଗତର ନାମାନ୍ତର । ତାକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଆଉ ରହିଲା ତିନୋଟି— ଈଶ୍ୱର, ମାୟା ଓ ବ୍ରହ୍ମ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅନ୍ୟ ନାମ ହେଉଛି ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ ବା ‘ବ୍ରହ୍ମ-ଦାରୁ’ । ଏପରି ନାମକରଣରେ ନିର୍ଦ୍ଧିତଭାବେ ବୈଦାନ୍ତିକ ତତ୍ତ୍ୱ ନିହିତ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କିଛି ନାହିଁ । ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ ଜଗତ୍ ସକାଶେ ଈଶ୍ୱର ଓ ମାୟା ହେଉଛନ୍ତି ମୁଖ୍ୟ କାରଣ । ଈଶ୍ୱର ‘ବ୍ରହ୍ମକର’ ମାୟାବୃତ ଅଂଶବିଶେଷ ରୂପେ ଗୃହୀତ । ବ୍ରହ୍ମ, ମାୟା, ଈଶ୍ୱର ଏ ତ୍ରିତୟ

ଉପାଦାନରେ ଜଗତ ଗଠିତ । ସେହି ତ୍ରିତୟ ହିଁ ଜଗନ୍ନାଥ-ସୁଭଦ୍ରା-ବଳଭଦ୍ର ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଭାବେ ଦେଉଳରେ ଅବସ୍ଥାପିତ । ସେଥିଯୋଗୁଁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ‘ବେଦାନ୍ତ ବେଦ୍ୟ’ ପୁରୁଷ’ ମହାନ୍ତ’ ଓ ‘ବେଦାନା’ ସାରମାଣୀ’ ସ୍ବଜନ ପରିବୃତ୍ତ’ ବ୍ରହ୍ମଦାରୁ ସୁରାମି’ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାହୋଇଆସିଛି । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜଗନ୍ନାଥେ ଯେପରି ‘ବ୍ରହ୍ମ’ ବା ‘ତୁରୀୟ ବ୍ରହ୍ମ’ ସେହିପରି ସୁଭଦ୍ରା ‘ମାୟା’ ରୂପିଣୀ ପ୍ରକୃତି ଏବଂ ବଳଭଦ୍ର ସର୍ବନିୟନ୍ତ୍ରୀ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ରୂପ ‘ଶଶ୍ବର’ । ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନ ଅନୁସାରେ ଏ ହେଲା ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଉପାସନାର ମୂଳ ରହସ୍ୟ ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ହେଲା ନ୍ୟାୟ ଦର୍ଶନ । ଏ ମତର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା କଣାଦଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଏହାକୁ ‘କଣାଦ ଦର୍ଶନ’ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । କଣାଦଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦୃଶ୍ୟମାନ ସୃଷ୍ଟି ପରମାଶୁର ରୂପାନ୍ତର ଓ ପରମାଶୁରେ ହିଁ ତାହାର ବିଲୟ । ପରମାଶୁକୁ ‘ଶକ୍ତି’ର ନାମାନ୍ତର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଦୁଇଟି ପରମାଶୁ ଯୋଗରେ ‘ଦ୍ଵ୍ୟଶୁକ୍ତ’; ଦୁଇଟି ଦ୍ଵ୍ୟଶୁକ୍ତର ମିଶ୍ରଣରେ ‘ତ୍ରସରେଶୁ’; ତିନୋଟି ତ୍ରସରେଶୁ ଯୋଗେ ସ୍ରଷ୍ଟା ପଦାର୍ଥ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ସୁଲତା ପ୍ରାପ୍ତହୋଇ ଶେଷରେ ଏହି ବିରାଟ ମହାଜାଗତିକ ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି ଘଟେ । ପରମାଶୁ ବା ଶକ୍ତି ଅଦୃଶ୍ୟ ଅଟେ । ତଥାପି ଆମକୁ ପଦାର୍ଥ ଦେଖିବାରେ ସମର୍ଥ କରାଏ । କାରଣ, ସମସ୍ତ ଚରାଚର ଜଗତ ଶକ୍ତିର ସୁଲ ରୂପ ମାତ୍ର । ଏ କଥା ଆଇନ୍‌ଷ୍ଟାଇନ୍‌ଙ୍କ ଭଳି ପୃଥିବୀପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୈଜ୍ଞାନିକ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ‘ଜଗତ’ ରୂପୀ, ଅର୍ଥାତ୍ ଯେ ‘ଜଗତ’ ସେ ହିଁ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ । ସିଏ ହିଁ ବିଚିତ୍ର ରୂପରେ ହିଁ ବିଶ୍ଵ ଜଗତର କର୍ତ୍ତା-ହର୍ତା-ପାଳୟିତା । “ଏକୋ ହଂ ବହୁଃ ସ୍ୟାଂ” ଅର୍ଥାତ୍ ଏକହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ବହୁ ଓ ବହୁହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ଏକ । ଏହି କଥାକୁ ହିଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଉପନିଷଦ୍‌କାର କହନ୍ତି—

‘ଅଶୋ ରଶାନ ମହତୋ ମହାୟନ୍ ।’ ଏବଂ ଦାର୍ଶନିକ କବିମାନେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରନ୍ତି—

“ନ ମସ୍ୟୋ ନ କୁର୍ମୋ ନ ଭବତି ବରାହୋ ନ ନୃହରିଃ
ନ ଖର୍ବୋ ନୋ ରାମୋ ନ ଚ ସୁଗତ କଳ୍କା ସ ଭବବାନ୍ ।
ଗୁଣାଧାସାନ ମାୟା ତ୍ରିଗୁଣ ରଚିତଂ ଚିତ୍ରସମୟୋ
ବିଧରେଃସୌ ତତ୍ତ୍ଵ ଚପଟମୟରୂପଂ ନଟ ଇବ ।”

ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ବିରର କଲେ ନ୍ୟାୟଦର୍ଶନର ତତ୍ତ୍ଵମାନ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରତିଷ୍ଠାରେ ଅତି ନିଗୁଡ଼ିଭାବେ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଥିବା ଜଣାପଡ଼େ ।

ତା’ପରେ ଦେଖିବା ସାଂଖ୍ୟ । ଅନୁଧ୍ୟାନରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ ଉପରେ ଆଲୋଚିତ ଦୁଇଟି ଦର୍ଶନ ଅପେକ୍ଷା ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରତିଷ୍ଠାରେ ବିଶେଷ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଆସିଥିଲା । ଏହା ଲୋକମାନରେ ଏତେପୂର ଗଭୀର ରେଖାପାତ କରିଥିଲା, ଯାହା ଯୁଗଯୁଗାନ୍ତରେ ସୁଦ୍ଧା ବିଲୁପ୍ତ ହେବାର ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ । ଦେଖନ୍ତୁ— ସାମଗ୍ରିକ ଭାବେ ନହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଭାରତବର୍ଷର ଅଧିକାଂଶ ଶଶ୍ବରବିଶ୍ଵାସୀ ଜନସାଧାରଣ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପରେ ଅତଳ ବିଶ୍ଵାସ ସ୍ଥାପନ କରନ୍ତି । ଯେତେ ଧର୍ମ, କର୍ମ, ତୀର୍ଥଭ୍ରମଣ, ଓଷାବ୍ରତ କଲେ ସୁଦ୍ଧା ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ ନକଲେ ତାହା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ଋରିଧୀମ ବା ଋରିତାର୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରର ନାମ ରହିଛି— ସେ କିଛି ବଡ଼ କଥା ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ବଡ଼ କଥା ହେଉଛି— ଗଙ୍ଗାସାଗରରେ ସ୍ନାନ କରି ଆସିଲ ତ ଥରେ ପୁରୀ ଯାଇ ଆସ । କୁମ୍ଭମେଳାରେ ବୁଡ଼ ପକାଇଲ ତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରି ଆସ । ଗୋଦାବରୀ ସ୍ନାନ ସରିଲା ତ ସିଧାସଳଖ ନୀଳାଚଳ ଯାଇ ଘରକୁ ବାହୁଡ଼ ଇତ୍ୟାଦିରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ସମସ୍ତ ଧର୍ମ-କର୍ମ, ଯାଗଯଜ୍ଞ, ଓଷା-ବ୍ରତରେ ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି କେନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ, ଯାହାଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି କୌଣସି ପୁଣ୍ୟକାର୍ଯ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପ୍ରାପ୍ତହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି କାରଣରୁ ତାଙ୍କୁ ସମସ୍ତଙ୍କ ଉପରେ ବଡ଼କରି ରଖାହୋଇଛି । ବଡ଼ଦେଉଳ, ବଡ଼ପଣ୍ଡା, ବଡ଼ଦାଣ୍ଡ, ବଡ଼ ସୁଆର— ସବୁ ବଡ଼ ତାଙ୍କର । ବାସ୍ତବିକ ଦେଖିଲେ ମଧ୍ୟ ସବୁ ବଡ଼ ଜଣାଯାଏ । ଏହା କହିବାର କଥା ନୁହେଁ, ଦେଖିବାର କଥା । ପଞ୍ଚକ୍ରୋଶ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁଠି ଠିଆହୋଇ ଋହିଦେଲେ ବଡ଼ଦେଉଳରେ ଦଧିନଉତି ଉପରେ ବାରହାତ ଲମ୍ବ ପତାକା ଫରଫର । ଦାଣ୍ଡକୁ ଆସିବ ତ ଶହେ ହାତ ଓସାରର ବିରାଟ ରାଜପଥ—ଯେତେ ବଡ଼ ଜନସମାଗମରେ ବି ନିଅଣ୍ଟ ନାହିଁ । ପଣ୍ଡା ଦେଖିବ ତ କ୍ଷତ୍ରଗାସ୍ତ୍ରକୁଶଳୀ ବେଦଜ୍ଞ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରିବର୍ତ୍ତେ କେଉଁ ଅନାଦି କାଳରୁ ପାରମ୍ପରିକ ରୀତିରେ ସେବା କରିଆସୁଥିବା ସାଧାରଣ ପଣ୍ଡା— ଯାହାଙ୍କ ତଳକୁ ଏକାଧିକ ସେବକ, ଯାହାଙ୍କ ସହିତ

ଠାକୁରଙ୍କର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ସମ୍ପର୍କ । ଭାବ-ଅଭାବରେ ତାଙ୍କୁ ହିଁ ଯାଇ ସବୁ କଥା କହି ଆସନ୍ତି ଠାକୁରେ । ଆଉ ବଡ଼ସୁଆର-ଛପନ କୋଟି ଜୀବଜନ୍ତୁଙ୍କ ପଡ଼ିଦିଅନ୍ତା ଲକ୍ଷ୍ମୀଠାକୁରାଣୀ ଯେଉଁ ରୋଷଘରର ମାଲିକ ସେଠାର ସୁଆର ସେ । ସକାଳ ପହରୁ ଅର୍ଦ୍ଧରାତ୍ରିଯାଏଁ ରୋଷ, ଛପନ ପ୍ରକାର ରାନ୍ଧଣା- ଶାଗରୁ ମଗଜ ଲଢୁଯାଏଁ । ସେ ବଡ଼ ହବନି ତ କିଏ ଆଉ ହବ ? ଏହିଭଳି ବଡ଼ଦେବତାଙ୍କ ଦେଉଳ ବଡ଼ ନ ହେବ କିମିତି ? ଛୋଟ ଛୋଟ ନଈନାଳ ମିଶି ବଡ଼ ନଈରେ ପରିଣତ ହେଲାପରି ବଡ଼ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଏହାଙ୍କର । ସବୁ ଧର୍ମ, ସବୁ ସଂପ୍ରଦାୟ, ସବୁ ଦର୍ଶନ ଏକାକାର ହୋଇପଡ଼ିଛି ଏଇଠି ।

ସିଂହଦ୍ୱାର ପାର ହେଉ ନହେଉ ପଡ଼ିବ ‘ବାଇଶି ପାହାଚ’ । ପିଲା ବାଧୁକି ପଡ଼ିଲେ କିମ୍ବା ବହୁକାଳ ପରେ ପିଲାଟିଏ ଜନ୍ମହେଲେ ଅଥବା ପିଲାଟିଏ ମରୁ ମରୁ ବଞ୍ଚିଗଲେ କିମ୍ବା କୌଣସି କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟଟିଏ ହାସଲ ହୋଇଗଲେ ‘ବାଇଶି ପାହାଚ’ରେ ଗଡ଼େଇବା ଏକ ଗତ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ଏହାର ଆରମ୍ଭ କେବେ କେହି ଜାଣନ୍ତିନି- ଖଲିଛି ତ ଖଲିଛି । ଯେତେବେଳେ ଦେଖିବ କିଛି ନା କିଛି ପୁଣ୍ୟକର୍ମ ଖଲିଛି, ନା ମୁହୂର୍ତ୍ତ- ନା ଦିନବାର କୌଣସିତାରେ ବାରଣ ନାହିଁ । ଯେ ଯେତେବେଳେ ଯାହା ପାଞ୍ଚ କର୍ମ କରିବାକୁ ଗଲା ଠାକୁରେ ପ୍ରସନ୍ନ । ଲୋକେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି- ଦେଖାଶିଖା ଅନ୍ୟମାନେ ବି ସେଇପରି କରନ୍ତି । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ବାଇଶି ପାହାଚର ରସି ପିଣ୍ଡଦାନ କଲେ କୁଆଡ଼େ ପିତୃଲୋକ ମହାସନ୍ତୋଷରେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ଏ ବିଧି ବି ଖଲିଛି । କିନ୍ତୁ ଏ ବାଇଶି ପାହାଚ କ’ଣ ? ଏହା କେଉଁ ଧର୍ମ ବା ଦର୍ଶନରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ- ସେ ବିଷୟରେ କେହି ଚିନ୍ତା କରନ୍ତିନି । କାହିଁକି ବା କରିବେ ? ବିଶ୍ୱାସରେ ଚିନ୍ତାର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ; ଭକ୍ତିରେ ବିଶ୍ୱାସ ଛଡ଼ା ଯୁକ୍ତିର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ଟିକିଏ ତଳେଇକରି ଦେଖିଲେ ଏହି ସାଧାରଣ ବିଶ୍ୱାସ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା କି ଗଭୀର ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱ ନିହିତ ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଉଠେ ।

ଆଉ କୁହାହୋଇଛି, ସମଗ୍ର ‘ଦର୍ଶନ’ ସୃଷ୍ଟି ଓ ସ୍ରଷ୍ଟାର ସମ୍ଭବ ନିରୂପଣ ସକାଶେ ହିଁ ଅଭିପ୍ରେତ । ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନର ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ହେଲା ପଟିଶ ଅର୍ଥାତ୍ ପଞ୍ଚବିଂଶ ତତ୍ତ୍ୱରୁ ହିଁ ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି । ପୁରୁଷ, ପ୍ରକୃତି ଓ ମହତ୍- ଏ ତିନି । ତା’ପରେ

ମହତ୍‌ରୁ ଜାତ ‘ଅହଙ୍କାର’ । ଅହଙ୍କାରରୁ ଏକ ଦିଗରେ ଜାତ ପଞ୍ଚ ‘ତନ୍ମାତ୍ର’ । ପଞ୍ଚ ତନ୍ମାତ୍ରରୁ ପଞ୍ଚ ମହାଭୂତ । ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ‘ମନ’, ତା’ ସହିତ ପଞ୍ଚ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ପଞ୍ଚ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ । ସବୁ ମିଶି ପଚିଶି । ଏ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମ ତିନୋଟି ପୁରୁଷ, ପ୍ରକୃତି ଓ ମହତ୍‌କୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଆଉ ରହିଲା ବାଇଶି । ଉକ୍ତ ବାଇଶି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅତିକ୍ରମ (ପଦଦଳିତ) ନ କଲେ କେହି ଉପର ତିନୋଟିର ସତ୍ତା ଅନୁଭବ କରିପାରେ ନାହିଁ । ତା’ଛଡ଼ା ଏହି ବାଇଶି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଆୟତ୍ତ କରିବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟ ବା ବେଦାଧ୍ୟୟନ । ବେଦର ସଂଖ୍ୟା ହେଉଛି ଋଷି- ରକ୍, ଯଜୁଃ, ସାମ, ଅଥର୍ବ । ବେଦଜ୍ଞ ନହେଲେ ଉକ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱ ବୁଝିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ତା’ ଆଗରୁ ଋଷିବେଦ ଅଧ୍ୟୟନପୂର୍ବକ ତାହାର ସାର ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ପୁଣି ବେଦର ସାରତତ୍ତ୍ୱ ସହଜରେ ବୁଝିବାକୁ ହେଲେ ପୁରାଣଜ୍ଞାନର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ; କାରଣ ପୁରାଣରେ ବୈଦିକଧାରଣାଗୁଡ଼ିକ ସାଧାରଣ ବୋଧଗମ୍ୟ ଭାଷାରେ, ସରସ କଥାନକ ମାଧ୍ୟମରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରାଯାଇଥାଏ । ଏହା ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ଲାଭର ଏକମାତ୍ର ସରଳ ପଦ୍ଧତି । ଏହି ପଦ୍ଧତି ଅନୁସରଣରେ ପୁରୁଷ-ପ୍ରକୃତି ମହତ୍‌ ଧାରଣା କରିହୁଏ; ଯା’ ଫଳରେ ସୃଷ୍ଟି ଓ ସ୍ରଷ୍ଟାଙ୍କ ସମ୍ଭବରେ ପୂର୍ଣ୍ଣଜ୍ଞାନ ଲାଭ ହୁଏ । ଏହା ହିଁ ସାଂଖ୍ୟବର୍ଣ୍ଣିତ ପଞ୍ଚବିଂଶ ତତ୍ତ୍ୱ ।

ଏଥର ଆସନ୍ତୁ ଦେଖିବା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠାରେ ଏହାର ପ୍ରତିଫଳନ କିପରି ଘଟିଛି । ଜଗନ୍ନାଥେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ । କ୍ଷେତ୍ର ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମକ୍ଷେତ୍ର’ । ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପୁରୁଷୋତ୍ତମରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରଥମେ ‘ଅଠରନଳା’ ପାରି ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ‘ଅଠରନଳା’ ବାଟ ଦେଇ ହିଁ କ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରବେଶର ନିୟମ ରହିଛି । ସେଥିସକାଶେ ଓଡ଼ିଆ କବିଏ ଗାଇଛନ୍ତି- ‘ବାଟରେ ପଡ଼ିବ ଅଠରନଳା’ । ଏହି ଅଠରନଳା ହେଉଛି ଅଷ୍ଟଦଶ ବା ଅଠର ପୁରାଣ । ଯାକୁ ପାର ନ କଲେ ଆଗକୁ ଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । ଅଠରନଳା ପାରିହେଲେ ପଡ଼ିବ ‘ଋଷିଶଂଖ’ ବା ‘ଋଷିନଳା’ । ଏହି ଋଷିନଳା ହେଉଛି ଋଷିବେଦର ପ୍ରତୀକ । ଅଷ୍ଟଦଶ ପୁରାଣ ଜ୍ଞାନ ପରେ ଋଷିବେଦ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା ପରି ଅଠରନଳା ପାର ହେଲେ ଋଷିନଳା ଦେଇ ଗତି କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ତା'ପରେ ହେବ କ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରବେଶ । କ୍ଷେତ୍ରରେ ଠିଆରହିଛି ଦେଉଳ । ଦେଉଳ ଭିତରେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି— ଜଗନ୍ନାଥ, ସୁଭଦ୍ରା, ବଳଭଦ୍ର ଅର୍ଥାତ୍ ପୁରୁଷ-ପ୍ରକୃତି-ମହାନ । ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ପୁରୁଷ-ପୁରୁଷୋତ୍ତମ । ପ୍ରକୃତି ସୁଭଦ୍ରା । ଆଉ ମହାନ ହେଉଛି ବଡ଼ଠାକୁର ବା ବଳଭଦ୍ର । ଏହି 'ବଡ଼ଠାକୁର' ନାମକରଣ ମଧ୍ୟ 'ମହାନ' ଶବ୍ଦର ଓଡ଼ିଆ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ପରି ଲାଗେ । ନୋହିଲେ 'ବଡ଼-ଠାକୁର' ନାଁଟି ଛାଡ଼ିଦେଲେ ବଳଭଦ୍ରଙ୍କ ବଡ଼ପଣିଆ ଆଉ କୌଣସି କଥାରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । କେବଳ ରଥଯାତ୍ରା କାଳରେ ପ୍ରଥମେ ବଡ଼ଠାକୁରଙ୍କୁ ବିଜେ କରାଇବା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟତ୍ର ତାଙ୍କ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯା ବି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା— ପ୍ରକୃତି ଯେପରି ପୁରୁଷ ଓ ମହାନ ମଧ୍ୟରେ ସଂଯୋଗସ୍ଥାପୟିତ୍ରୀ, ସେହିପରି ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳଭଦ୍ରଙ୍କ ମଧ୍ୟସ୍ଥିତ ସୁଭଦ୍ରା ଯୋଗସଂଧାତ୍ରୀ । ଏହି ତ୍ରିତତ୍ତ୍ୱ, ବିଶେଷକରି ପୁରୁଷ ତତ୍ତ୍ୱ ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ, ଅର୍ଥାତ୍ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ଦର୍ଶନ ଲାଭ କରିବାକୁ ହେଲେ, ବଳକା ବାଈଶି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ବଶୀଭୂତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ସେଇ ବାଈଶିଟି ହେଉଛି 'ବାଈଶି ପାହାଚ' । ତାକୁ ଅତିକ୍ରମ କଲେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ତତ୍ତ୍ୱର ଉପଲବ୍ଧି ଘଟେ । ଏଇ ବାଈଶି ତତ୍ତ୍ୱ ହେଉଛି— କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ-୫, ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ-୫, ମହାଭୂତ-୫, ତନ୍ମାତ୍ର-୫, ମନ ଓ ଅହଂକାର-୨, ସବୁ ମିଶି ୨୨ । ତେଣୁ ବଳରେ ମଣିଷ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟକୁ ଆୟତ୍ତ କରି ମହାଭୂତ ଓ ତନ୍ମାତ୍ରକୁ ଜୟ କରିପାରେ; ଏପରିକି ମନକୁ ମଧ୍ୟ ସଂଯତ କରିପାରେ । ମାତ୍ର ଅହଙ୍କାର ବଡ଼ ଦୁର୍ଦ୍ଦାତ୍ତ । ତେଣୁ ତାକୁ ସର୍ବଶେଷରେ ରଖାହୋଇଛି । ଅହଙ୍କାର ଦମନ କରିପାରିଲେ ପର-ଆପଣା ଭେଦ ରହେ ନାହିଁ । ସୃଷ୍ଟି ଓ ସୃଷ୍ଟାର ପାର୍ଥକ୍ୟ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ନାହିଁ । ସତ୍-ଅସତ୍ ବିଶେଷତ୍ୱ ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ । ସବୁ ଏକାକାର ଦିଶେ । ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ 'ସୋ-ହଂ' ବା 'ହଂ-ସଃ' ବୋଲି ବୋଧହୁଏ । ଏହାହିଁ ବାଈଶି ପାହାଚର ଅବଧାରଣା । ଏହାର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଚିନ୍ତା ଯାହାହେଉ ପଛେ ଏ ତନ୍ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଉଦାର ଭାବନାକୁ ମଣିଷ ଅତି ସହଜରେ ବିଶ୍ୱାସର ସହିତ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଛି, ଯା'ବଳରେ ସେ 'ବାଈଶି ପାହାଚ' ଉପରେ ଏତେଦୂର ଆସ୍ଥା ସ୍ଥାପନ କରିଆସିଛି । ଦେବତା ବିଶ୍ୱାସୀ ସେ— ବିଶ୍ୱାସ ତାହାର ମୂଳମନ୍ତ୍ର । ସେ କାହିଁକି ଯୁକ୍ତିସର୍ବସ୍ୱ ହେବ ଏ ସବୁ ଆଲୋଚନା

କରି ! ତା' ଦେବତା ଆଉ ସେ— ସେତିକି ତା'ର ସର୍ବସ୍ୱ । ସେ ଭାବେ, ବାଈଶି ପାହାଚ ଚଢ଼ି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦେଖିବ, ତା' ଦୁଃଖ ଗୁହାରି ଜଣାଇବ । ଯାହା ଦେବତା ଦେବେ ସେ ପାଇବ । ତା' ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏଇଯା ହିଁ 'ବାଈଶି ପାହାଚ' ।

ଅବଶ୍ୟ ଏହି ଧାରଣା ସୃଷ୍ଟିହେବା ମୂଳରେ ଦାର୍ଶନିକ ଓ ପୌରାଣିକଙ୍କ ଅବଦାନ କମ୍ ବୋଲି କହିହେବନି; କିନ୍ତୁ ସାଧାରଣ ମଣିଷ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଜଟିଳତାରେ ନପଶି ଯେଉଁ ନିର୍ଯ୍ୟାସ ଟିକକ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଛି ତାହା ହିଁ ଦେଖିବାର କଥା । ଏଥିପାଇଁ ତା'ର ବାଈଶି ପାହାଚ ଉପରେ ଏତାଦୃଶ ପବିତ୍ର ଧାରଣା ରହିଆସିଛି । ଏଥିରେ ପ୍ରତିବାଦ କରିବାର କିଛି ନାହିଁ— କାରଣ ବି ନାହିଁ ।

କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନ ଅନୁକରଣରେ ଏକ ବିକୃତ ଚିନ୍ତାଧାରା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ତତ୍ତ୍ୱବାଦୀମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଦେବତା କରି ଆପଣା ଧର୍ମଧାରଣାକୁ ତତ୍ତ୍ୱଲ୍ୟ ବା ତତୋଧିକ ଦର୍ଶାଇବା ସକାଶେ ଯେଉଁ ଆପଣା ଯତ୍ନ କରିଛନ୍ତି ତା'ର ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଦେବତା ରୂପେ ପ୍ରମାଣିତ କରିବାକୁ 'ନାଳାଟଳେ ଜଗନ୍ନାଥ କଲୌ ଦକ୍ଷିଣ କାଳିକା' ରୂପେ ପ୍ରମାଣ ବାକ୍ୟ ରଚନା କରି ବକ୍ତୃମାନଙ୍କ 'ଏକ ଶୋ ପଦୁଆଁ' 'ଚୌରାଶୀ ପାଖୁଡ଼ି' ଅନୁଯାୟୀ ତାଙ୍କୁ 'ଚୌରାଶୀ ତାର୍ପରାଜ' ରୂପେ ଚିତ୍ରଣ କରାହୋଇଛି । ସେହି ଚୌରାଶୀ ସଂଖ୍ୟାର ସମନ୍ୱୟ ସାଧନ ସକାଶେ 'ତେଜଶିପୁର', 'ସାତଶଙ୍ଖ', 'ପଞ୍ଚକୋଶ' ଓ 'ପଞ୍ଚତାର୍ପ' ସହିତ ଉପରିଲିଖିତ ପଞ୍ଚବିଂଶ ସଂଖ୍ୟା ଯୋଗକରି ଚୌରାଶୀ ସଂଖ୍ୟାର ପୂର୍ଣ୍ଣତା ସଂପାଦନ କରିବା ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ଅବଶ୍ୟ ସଂଖ୍ୟୋକ୍ତ ସଂଖ୍ୟା ଭଳି ତାହା ସଂଖ୍ୟାରେ ସମାନତା ଲାଭ କଲେ ସୁଦ୍ଧା ସାଧାରଣ ଜନସମାଜରେ ତାହା ଟିକିଏ ସୁଦ୍ଧା ରେଖାପାତ କରିପାରିନାହିଁ । ଅଠରନଳା ଓ ବାଈଶି ପାହାଚ ପରି ତାହା ଲୋକସମାଜର ଆସ୍ଥାଭାଜନ ହୋଇପାରିନାହିଁ । ତଥାପି ତତ୍ତ୍ୱ-ଧାରଣା ଉପରେ ଅଠରନଳା ଓ ଋଷିଶଙ୍ଖ ଯାହା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା ତାହାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଚୌରାଶୀତତ୍ତ୍ୱ କଳ୍ପନା ମଧ୍ୟରେ ଯତକ୍ଷୁଦ୍ର ଖର୍ବ ହୋଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ବାଈଶି ପାହାଚକୁ ସ୍ୱର୍ଗ କରିପାରି ନ ଥିଲା । ଏଣୁ

ତେଜଶିପୁର ଓ ସାତଶଙ୍ଖର ଯୌଗିକ ସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟରେ
ଅଠରନଳା ଓ ଝରିଶଙ୍ଖ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଲୁପ୍ତ ନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ପୂର୍ବ
ମାହାତ୍ମ୍ୟ ରଖିପାରିନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ବାଇଶି ପାହାଚ ପୂର୍ବଭଳି
ଜନମାନସରେ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବେ ଆସ୍ଥାନ ଜମାଇ ରହିଛି ।

ଉତ୍ତରକାଳୀନ ଏତାଦୃଶ ଉଭଟ କଳ୍ପନାର କାରଣ
ହେଉଛି— ତନ୍ତ୍ରବାଦୀମାନେ ଆପଣା ଧର୍ମ-ଭାବନାକୁ
ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ କରିବା ସକାଶେ ସର୍ବଦା ଯତ୍ନଶୀଳ ।
ଏଣୁ ସେମାନେ କାୟିକ ଓ ମାନସିକ ଉଭୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆପଣା
ଶକ୍ତିର ପରକାଷ୍ଠା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥାନ୍ତି । ଭୟଦ୍ୱାରା ଭକ୍ତିର
ଉଦ୍ବେକ କରାଇବା ତାନ୍ତ୍ରିକର ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ସେହି ଲକ୍ଷ୍ୟ ସିଦ୍ଧି
ନିମନ୍ତେ ସେ ବାହ୍ୟରୂପରେ ଯେପରି ବିକଟାଳ ସେହିପରି
କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡବେଳେ ବିଭୀଷିକାମୟ । ସେ ଭୁଲିଯାଏ ଯେ
ଭୟଜନିତ ଭକ୍ତି ଚିରସ୍ଥାୟୀ ନୁହେଁ । ସରଳବିଶ୍ୱାସୀ ଭକ୍ତ
ଭୀତିବଶତଃ ତାକୁ ଆପାତତଃ ଗ୍ରହଣ କରିନେଲେ ସୁଦ୍ଧା
କ୍ରମଶଃ ତାହା ଅସହ୍ୟ ହୋଇଉଠେ ଓ ଶେଷରେ ପରିତ୍ୟକ୍ତ
ହୁଏ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ସେଇଯା ଘଟିଛି । ସାଂଖ୍ୟୋକ୍ତ
ପଞ୍ଚବିଂଶତତ୍ତ୍ୱ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଯେଉଁ ଚୌରାଶୀ କଳ୍ପନା ତାହା
ଚିରସ୍ଥାୟୀ ହୋଇପାରିନାହିଁ । ତେଜଶିପୁର ଓ ସାତଶଙ୍ଖର
ଗୌଣତା ସ୍ୱତଃ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ପଞ୍ଚତୀର୍ଥ ଓ

ପଞ୍ଚକ୍ରୋଶ କଳ୍ପନାର ଯଦିତ ସମ୍ବୃତ ଲୋପ ଘଟିନାହିଁ, ତଥାପି
ସେ ବାଇଶି ପାହାଚ ତୁଲ୍ୟ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ
କରିପାରିନାହିଁ; କାରଣ ସାଂଖ୍ୟଭଳି ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦର୍ଶନତତ୍ତ୍ୱର
ଭିତ୍ତି ଉପରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ନୁହେଁ ।

ଏ ଦୃଷ୍ଟିରେ ବିଚାରକଲେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରତିଷ୍ଠାରେ
ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନର ଭୂମିକା ମହତୀୟ ଜଣାପଡ଼େ । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ
ମଣିଷ ଯେତିକି ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ବସେ ସେତିକି ଗଭୀରତା
ଭିତରେ ଅନ୍ତର୍ଲୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ଏହି ଦାର୍ଶନିକ ରହସ୍ୟ
କେବଳ ବହିଃରଙ୍ଗ ନୁହେଁ, ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ । ଉଭୟବିଧ
ରହସ୍ୟ ଉଦ୍‌ଘାଟନ କରିବା ମାନବର ଭଗ୍ନାଂଶ ବୁଦ୍ଧି ପକ୍ଷେ
ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ତଥାପି ପୌନଃପୁନିକ ଯତ୍ନରୁ ବିରତ ହେବା
ଅବିଧେୟ । ଦେବତା ଯେତିକି ଅଜ୍ଞେୟ ସେତିକି ତା’ର
ମାହାତ୍ମ୍ୟ । ଯେତିକି ତା’ର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ସେତିକି ତା’ପ୍ରତି ମଣିଷର
ଆକର୍ଷଣ । ଏହି କାରଣରୁ ଆଜି ବିଶ୍ୱବାସୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ରହସ୍ୟ
ଭେଦକରିବାକୁ ଏତେ ନିଷ୍ଠାପରଭାବେ ତତ୍ପର । କିନ୍ତୁ
ମନ୍ତ୍ରଦ୍ରଷ୍ଟା ରଖି କହନ୍ତି—

“ପୂର୍ଣ୍ଣମଦଃ ପୂର୍ଣ୍ଣମିଦଂ ପୂର୍ଣ୍ଣାତ୍ ପୂର୍ଣ୍ଣମୁଦତ୍ୟତେ ।
ପୂର୍ଣ୍ଣସ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣମାଦାୟ ପୂର୍ଣ୍ଣମେବାବଶିଷ୍ୟତେ ॥”

ସାଂସ୍କୃତିକ ଦେବତା

ଏକା ଭାରତବର୍ଷ କାହିଁକି, ସମଗ୍ର ପୃଥିବୀରେ ଏବେଯାଏଁ ଯେତେବେଳେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବିଶ୍ୱାସ ପ୍ରଚଳିତ ସେ ସବୁର ବିଶ୍ଳେଷଣ କଲେ ଏହା ମୂଳରେ ମଣିଷର ସ୍ୱାର୍ଥସାଧନ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବିଶେଷ କାରଣ ଥିଲାପରି ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ‘ସ୍ୱାର୍ଥ’ ଶବ୍ଦଟି ଏଠାରେ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ‘ସ୍ୱ’ କହିଲେ, ହୋଇପାରେ ଏହାର ଅର୍ଥ ‘ବ୍ୟଷ୍ଟି’ ନତୁବା ‘ସମଷ୍ଟି’— ଏପରିକି ‘ମାନବ ସମାଜ’ ମଧ୍ୟ । ଏ କଥା ସ୍ୱାଭାବିକ ଯେ, ମଣିଷ କୌଣସି ଉଦ୍ୟମରେ ସଫଳତା ହାସଲ କରିବାରେ ବ୍ୟର୍ଥମନୋରଥ ହେଲେ ଅନ୍ୟର ସାହାଯ୍ୟ ନେବାର ଆବଶ୍ୟକତା ଉପଲବ୍ଧ କରେ । ସେହି ‘ଅନ୍ୟ’ଟି ସମଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ମାନବ ଅପେକ୍ଷା ଅସାମ ଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ଏକ ବିଶେଷ ପଦାର୍ଥ ହେଲେ ଅଧିକ ସୁଖର କଥା । କାରଣ, ତାହାହେଲେ ସେ ତା’ ଉପରେ ପୂରାପୂରି ଆସ୍ଥାବାନ୍ ହୋଇ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ରହିପାରିବ । ତା’ ଛଡ଼ା ସେହି ବିଶେଷ ପଦାର୍ଥଟି ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ ସଂସାରଠାରୁ ଦୂରରେ ରହିଲେ ଆହୁରି ଭଲ । ନୋହିଲେ ସେ ସାଧାରଣ ମଧ୍ୟରେ ରହି ସେ ମଧ୍ୟ ସାଧାରଣ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହେବା ସମ୍ଭାବନା ବେଶି । ଏତାଦୃଶ ବିଶେଷ ପଦାର୍ଥ କଳ୍ପନା ସମସ୍ତ ଦେବ ବିଶ୍ୱାସର ମୂଳଭିତ୍ତି; ଏହିଠାରୁ ହିଁ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବା ଦେବତା ବିଶ୍ୱାସର ଅନ୍ୟମାନସ ।

ମାନବ ସମାଜରେ ସାଧାରଣତଃ ତିନୋଟି ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଧରି ‘ଦେବତା’ ଉପାସିତ ହେବା ଦେଖାଯାନ୍ତି— ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ, ଆବତାରିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ । ଯେଉଁ ଦେବତାକୁ ମୂଳକରି ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଚିନ୍ତା ବା ଦାର୍ଶନିକତାର ଉତ୍ତର ଘଟେ ତାହାକୁ ‘ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଦେବତା’ କୁହାଯାଏ । ସେହି ଦେବତାକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ବିଭିନ୍ନ ଦାର୍ଶନିକବାଦର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ଆଲ୍ଲା, ଗଡ଼, ଦେବତା, ଭଗବାନ ପ୍ରଭୃତି ଏହି ଶ୍ରେଣୀରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀର ଦେବତା ହେଉଛନ୍ତି ‘ଆବତାରିକ’ । ଏମାନେ ମରସଂସାରରେ ରକ୍ତମାଂସଧାରୀ ମାନବରୂପେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ବିଶ୍ୱନିୟନ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ଆଦେଶକୁ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଜନସମାଜର ପ୍ରଭୁତ କଲ୍ୟାଣ ସାଧନ କରନ୍ତି । ଏମାନେ ସର୍ବସାଧାରଣ ପରି ପ୍ରତୀକ୍ଷାମାନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା

ଐଶ୍ୱରିକଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ । ଏଣୁ ଲୋକସମାଜରେ ଦେବଦୂତ ବା ମହାପୁରୁଷରୂପେ ବିବେଚିତ ହୁଅନ୍ତି ଓ ଦେବତାତୁଲ୍ୟ ପୂଜା ପାଆନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ, ମହମ୍ମଦ, ବୁଦ୍ଧ, ବର୍ଦ୍ଧମାନ, ଲସ୍ୱସା, ରାମ ସମସ୍ତେ ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଦେବତା । ଏମାନଙ୍କ ବାଣୀ ପାପତାପ ସମାକୀର୍ଣ୍ଣ ମାନବ ସମାଜକୁ ଯନ୍ତ୍ରଣାରୁ ରକ୍ଷାକରେ ଏବଂ ଶୁଦ୍ଧୀଳିତ କରେ । ଏ ଦୁଇଟି ଛଡ଼ା ଅପରଟି ହେଉଛି ‘ସାଂସ୍କୃତିକ ଦେବତା’ । ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ଦେବତାତୁଲ୍ୟ ଏହାକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି କୌଣସି ଅଧ୍ୟାତ୍ମବାଦ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ନ ଥାଏ କିମ୍ବା ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀ ଦେବତାଙ୍କ ପରି ଏହାଙ୍କର କୌଣସି ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିବା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ ନ ଥାଏ; ଅଥଚ ଏହାଙ୍କଠାରେ ମାନବ ସମାଜର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସାଂସ୍କୃତିକ ଚିନ୍ତାଧାରା ନିହିତ ଥାଏ । ସର୍ବୋକୃଷ୍ଟ ମାନବଭାବେ ସଂସାର ମଧ୍ୟରେ ବଞ୍ଚି ରହିବାକୁ ହେଲେ କି ପ୍ରକାର କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠା ଓ ଆତ୍ମରବିରାଗ ଧାରା ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ ଏ ସବୁର ଆଦର୍ଶ ଚିନ୍ତା ଏହାଙ୍କଠାରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥାଏ । ଏଣୁ ଏହାକୁ ‘ସାଂସ୍କୃତିକ ଦେବତା’ କୁହାଯାଏ । ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଦେବତା, ଯାହାଙ୍କ ସହିତ ମାନବୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ପରାକାଷ୍ଠା ଓତପ୍ରୋତ ଭାବେ ଜଡ଼ିତ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନକାଳରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଯାତ୍ରାବିଧାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଷୟରେ ଏହା ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିଫଳିତ ।

ପ୍ରଥମେ ଦେଖିବା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିକଳ୍ପନା । ଏତାଦୃଶ ବିକଳ ମୂର୍ତ୍ତିକଳ୍ପନା ଅତି ବିଚିତ୍ର, ଅତି ରହସ୍ୟାବୃତ । ଦେବତା ମନୁଷ୍ୟ ନୁହେଁ । ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଶରୀର, ବାସ୍ତବି ନାତ୍ୱୀର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ତା’ଠାରେ ନାହିଁ । କର୍ଣ୍ଣ-କେଶ-କର-ଚରଣର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ— ଆଖି ଦୁଇଟି ଯଥେଷ୍ଟ । ସେ କେବଳ ଦେଖେ; ଦେଖୁ ମୌନ ରହେ । ପ୍ରତିକାର କିମ୍ବା ପ୍ରତିରୋଧ ନିଜେ କରେ ନାହିଁ— କରାଏ ମାତ୍ର । ଏଣୁ ବାହୁ ବିନା ହସ୍ତପଦ୍ମର କଳ୍ପନା ନାହିଁ— ବିରାଟ ସେ, ଅଚଳ ମହାମେରୁ; ପତିତପାବନ । ସ୍ୱର୍ଗରେ ଦୋଷ ନାହିଁ । ମାନବ ମାନବରେ ଅସ୍ପୃଶ୍ୟତା ନାହିଁ । ମାନବ ସେ; ପୁରୁଷ ସେ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ । ଅତଏବ ପୁରୁଷର— ବିଶେଷକରି

ଉତ୍ତମପୁରୁଷର ସମଗ୍ର ଭୋଗବିଳାସର ଅଧିକାରୀ ସେ ।
 ବ୍ରାହ୍ମମୁହୂର୍ତ୍ତରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ନିଶାବିହାରୀ ଭୋଗ-
 ଛପନଭୋଗ । ଛତିଶ ଖଟଣି- ଛତିଶା ନିଯୋଗ । ଏଥିରେ
 ଦେବତାର ଭାବନା ପୂରାପୂରି ମାନବିକ । ମାନବ ମାତ୍ରକେ
 ଏତାଦୃଶ ଭୋଗ ହିଁ କାମ୍ୟ । ଏହା ମାନବ ସଂସ୍କୃତିର ଚରମ
 କାମନା- ଶୀର୍ଷ ସୀମା ।

ଅପେକ୍ଷା ସ୍ୱେଦଗଦ୍‌ଗଦ୍‌ ଗାତ୍ରରେ ଧାଇଁଯାଇ ଦର୍ଶନ
 କରିବାରେ ଅଧିକ ପୁଣ୍ୟ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏଇ ତ
 ମାନବଧର୍ମ- ଗୃହସ୍ଥର ଧର୍ମ; ଉଦାର ସଂସ୍କୃତିର ନିଦର୍ଶନ ।

ଏହା ବାଦେ, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦେଉଳରେ ପକ୍ଷୀଶ୍ରାବ ବିଧି
 ଓ ଦୀପାବଳୀ ଉତ୍ସବ ଆହୁରି ଏକ ଉଦାର କଳ୍ପନା ।
 ନରଲୋକ, ପିତୃଲୋକ, ଦେବଲୋକ- ଏ ତ୍ରିଲୋକ ।
 ତ୍ରିଲୋକନାଥ ଜଗନ୍ନାଥ । ଜଗନ୍ନାଥପୀଠରେ
 କୋଇଲିବୈକୁଣ୍ଠ । ସ୍ୱୟଂ ବୈକୁଣ୍ଠନାଥ ଏଠାରେ
 ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ବା ‘ଉତ୍ତମପୁରୁଷ’ ରୂପେ ବିରାଜମାନ ।
 ଏଣୁ ପୁରୁଷର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଶ୍ରାବ୍ୟ ବିଧିବିଧାନ ସମ୍ପନ୍ନ ନ ହେବ
 କିପରି ? କିନ୍ତୁ କାହାପାଇଁ ? ସ୍ୱୟଂ ସେ । ଅଜ୍ଞାନର । ଜନ୍ମ
 ନାହିଁ । ପିତାମାତା ଆସିଲେ କେଉଁଠୁ ? ସେଥିରେ ପୁଣି ଶ୍ରାବ-
 ପିଣ୍ଡଦାନ !! ଚମତ୍କାର କଥା ! ଦେଉଳ ଭିତରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ
 ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସ୍ଥାପନା କରିସାରିଲା ପରେ ଯେତେବେଳେ
 ଠାକୁରେ ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇ କହନ୍ତି- ‘ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ! ଯାହା ଇଚ୍ଛା
 ବର ମାଗ- ମୁଁ ଦେବି !’ ସେତେବେଳେ ମହାରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ
 ଅତି ବିନୟର ସହିତ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ-

“ତୁମେ ଯେବେ ବର ଦେବ ମାଗୁଅଛ ମୁହିଁ ।
 ମୋହର ବଂଶରେ କେହି ନ ଥିବେ ଗୋସାଇଁ ॥”

କିନ୍ତୁ-

“ଠାକୁରେ ବୋଇଲେ ଏହା ମାଗୁ କାହିଁ ପାଇଁ ?
 ତୋତେ ଘେନି ଯୁଗ-ରାଜ୍ୟ କରୁଥିବି ମୁହିଁ ॥
 ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ବୋଲେ, ତେଣେ ମୋର କାର୍ଯ୍ୟ ନାହିଁ ।
 ସବୁଦିନେ କାର୍ଯ୍ୟ ସଂସାରେ ଥିବ ରହି ॥
 ପୁତ୍ର ନାତି ବୋଲିବେ ଯେ ଦେଉଳ ଆମ୍ଭର ।
 ଆମ୍ଭର ବୋଲିଲେ ଧର୍ମ ଯିବ ଯେ ମୋହର ॥”

ଏ କଥାରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ଜଗନ୍ନାଥେ ଅଭିଳାଷିତ
 ବର ସିନା ପ୍ରଦାନକଲେ; କିନ୍ତୁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ପରକାଳରେ
 ପିତୃପିତାମହଙ୍କ ସହିତ ଏକାସନରେ ବସି ତିଳ-ତର୍ପଣ ଲାଭ
 କରିବା ସୁଯୋଗ ପାଇବେ କିପରି ? ପୁଅ ରହିବନି- ପିଣ୍ଡ
 ଦେବ କିଏ ? ଏଇଠି ଦେବତାର ଭାବନା ଅନିବର୍ତ୍ତନୀୟ-
 ଅତିମାନବିକ । ସେହି ହେତୁରୁ ମନ୍ଦିର ଭିତରେ ପକ୍ଷୀଶ୍ରାବ ଓ
 ଦୀପାବଳୀ ବିଧାନ ଚଳିଆସୁଛି । ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥେ

ସେତିକି ନୁହେଁ, ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଦିହର ତ୍ରିରଙ୍ଗ-କଳ୍ପନା ଆହୁରି
 ଉଚ୍ଚକୋଟୀର- ଆହୁରି ସାର୍ବଜନୀନ । ଶ୍ୱେତ-ପାତ-କୃଷ୍ଣ
 ତିନିବର୍ଣ୍ଣର ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି । କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣର ଜଗନ୍ନାଥ, ପାତବର୍ଣ୍ଣର
 ସୁଭଦ୍ରା, ଶ୍ୱେତବର୍ଣ୍ଣର ବଳଭଦ୍ର । ଏମାନଙ୍କର ଏକତ୍ରାବସ୍ଥିତି-
 ସହବସ୍ଥାନ । ଏହାହିଁ ମାନବସମାଜର ଏକାନ୍ତ କାମନା । ଏହି
 ବର୍ଣ୍ଣସବୁ ଦେବତାର ନୁହେଁ; ମନୁଷ୍ୟର- ମନୁଷ୍ୟଜାତିର ।
 ଏଥିରେ ପାତବର୍ଣ୍ଣ ଚୀନୀଏ, ଶ୍ୱେତବର୍ଣ୍ଣ ଯୁରୋପୀୟେ ଏବଂ
 କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ ଆଫ୍ରିକା-ଭାରତୀୟେ ଚିହ୍ନିତ; ଅର୍ଥାତ୍ ଭାରତୀୟ
 ଦ୍ୱୀପପୁଞ୍ଜର ଆଷ୍ଟ୍ରୋ-ଏସିଆଟିକ୍ ଗୋଷ୍ଠୀ, ଡିକ୍କିତୀୟ ଚୀନ
 ଗୋଷ୍ଠୀ, ଉତ୍ତର ଓ ମଧ୍ୟ-ଏସିଆର ଡୁର୍କୀ ଓ ମଙ୍ଗୋଲ
 ଗୋଷ୍ଠୀଠାରୁ ଗ୍ରୀକ୍, ଜର୍ମାନିକ୍, ସେଲ୍ଟିକ୍ ପ୍ରଭୃତି
 ଇଣ୍ଡୋୟୁରୋପୀୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ସହିତ ଆଫ୍ରିକୀୟ ନିଗ୍ରୋ ଏବଂ
 ଦକ୍ଷିଣ-ଆମେରିକୀୟ ଆଦିବାସୀ ଯାଏଁ ସମସ୍ତେ ସଂକେତିତ ।
 ଉଦ୍‌ବେଶ୍ୟ ହେଲା, ଚର୍ମର ବର୍ଣ୍ଣଭେଦ ନେଇ ଘୃଣା, ହିଂସା,
 ପରଶ୍ରୀକାତରତା ସ୍ୱହଣୀୟ ନୁହେଁ । ସମସ୍ତଙ୍କ ସହାବସ୍ଥାନ ହିଁ
 ସଂସ୍କୃତିକ ଅଭ୍ୟୁଦ୍ଧତିର ପରିଚ୍ଛେଦ । ଏହା ହିଁ ସଭ୍ୟତାର
 ଶୀର୍ଷବିନ୍ଦୁ । ଏହା ହିଁ ଭାବୁକର ଭାବନା- ତ୍ରିବର୍ଣ୍ଣ କଳ୍ପନା ।
 ଏହା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ନୁହେଁ- ପୂରାପୂରି ଲୌକିକ, ସାଂସ୍କୃତିକ ।

ତା’ଛଡ଼ା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା । ଏହା ଦେବତାର
 ପ୍ରତିଷ୍ଠା ନୁହେଁ । ଏଥିରେ ଦିବ୍ୟ ଭାବନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ
 ନାହିଁ । “ତମିନ୍ଦ୍ର ମିଦମାଗହି ବର୍ହଃଷା ଗ୍ରୀବଭିଃ ସୂତଂ;
 କୃବିନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟବଃ” ରୂପ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟଭାବନା ଭଳି ।
 ଏହା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ମାନବିକ, ଜାଗତିକ; ଯଦିତ ଦୃଷ୍ଟି ଦିବ୍ୟ ।
 ଏଠାରେ ଦେବତା ଖାଣ୍ଡି ସମାଜଧର୍ମୀ- ଗୃହସ୍ଥ । ଗୃହସ୍ଥ ଘରକୁ
 ଯେକୌଣସି ସମୟରେ ଯିବାଆସିବାର ବିଧି-ନିଷେଧ
 ନଥାଏ । ଏଣୁ ଯେକୌଣସି ଅବସ୍ଥାରେ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ
 ପ୍ରବେଶାଧିକାର ରହିଆସିଛି । ଶୁଚିସ୍ନାତ ହୋଇ ଦର୍ଶନ କରିବା

ଇନ୍ଦ୍ରିୟମୁକ୍ତ ପୁତ୍ର ସାଜି ପିଣ୍ଡଦାନ କରିଆସୁଛନ୍ତି । ଏହାଠାରୁ ବଳି ଆଦର୍ଶ ମାନବିକତା କେଉଁଠି ବା ଆଉ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ! ଏଠାରେ ଦେବତାର ଦେବତ୍ୱ ନାହିଁ— ଆଭିଜାତ୍ୟର ଅହଙ୍କାର ନାହିଁ— ମୃତ-ଅମୃତର ପାର୍ଥକ୍ୟ ନାହିଁ; ଅଛି କେବଳ ଉଦାର ମାନବିକତା— ଅପୂର୍ବ କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠା ।

ଧନୀ-ଦରିଦ୍ର, ନାରୀ-ପୁରୁଷ, ସବଳ-ଦୁର୍ବଳ ସବୁର ସମାହାର ମାନବ-ସମାଜ । ସେଥିରେ କେହି କାହାରିଠାରୁ ନିଜକୁ ବଡ଼ ଜ୍ଞାନ କରିବାର କାରଣ ନାହିଁ । ସମସ୍ତେ ଈଶ୍ୱର-ସନ୍ତାନ— ସମସ୍ତେ ସମାନ । କେହି କାହାରିକୁ ହେୟ ବିଚ୍ଛିନ୍ନିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପାସନାରେ ବଡ଼-ସାନ, ଭଲ-ମନ୍ଦ, ଅସ୍ତ୍ର-ବହୁତ କିଛି ନାହିଁ । ଯେ ଯାହା ନେଇ ଦେଲା, ଦେବତା ହାତ ବଢ଼ାଇ ନ ନେଲେ ସୁଦ୍ଧା ବଡ଼ ବଡ଼ ଆଖି ମେଲେଇ ଦେଖୁଦିଅନ୍ତି, ପରିଖୁଦିଅନ୍ତି । ସେତିକି, ସେତିକିରେ ହିଁ କୈବଲ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ କେବଳାତ୍ମାବ; ଜୀବ-ଅଜୀବର ଏକାତ୍ମାବ । ମୂଳକଥା ହେଉଛି— ମୃତ ଓ ଅମୃତ, ସବଳ ଓ ଦୁର୍ବଳର ସମାନତା— ଐକିକତା । ଏଠାରେ ଉପାସ୍ୟ-ଉପାସକ, ସେବା-ସେବକ ଅନ୍ୟଭାବେ କହିଲେ— ପ୍ରଭୁ ଓ ଦାସ ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ନାହିଁ । ଦିହେଁ ସମାନ— ଦିହେଁଯାକ ଏକ । ଏହା ହିଁ ମାନବ-ସଂସ୍କୃତି— ଆଦର୍ଶ ସଂସ୍କୃତି— ଯାହା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଛତ୍ର ଅନ୍ୟତ୍ର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

ଯା'ବାଦେ, ଉଦାରତା ଓ ସହନଶୀଳତା । ଏହା ମାନବସଂସ୍କୃତିର ମେରୁଦଣ୍ଡ । ଦୁନିଆସାରା ଆଖି ବୁଲେଇନେଲେ ଏପରି ଗୋଟିଏ ସୁଦ୍ଧା ଦେବତାପୀଠ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ନାହିଁ, ଯହିଁରେ ଉପରୋକ୍ତ ଦୁଇଟିଯାକ ଗୁଣ ବିଦ୍ୟମାନ । ସହନଶୀଳତା ମାନବସମାଜର ସ୍ଥିତିସ୍ଥାପକ, ଏକଥା ଭାରତୀୟ ସମାଜ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିଥିଲା । ଏଣୁ ଶବରର ଉପାସ୍ୟ ଦ୍ୱାରରୁପୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଜୈନର 'କୈବଲ୍ୟ' ଓ 'ପୁରୁଷୋତ୍ତମ'କୁ ଆତ୍ମନିଷ୍ଠ କରି ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର 'ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ' ରୂପେ ଉପାସିତ ହୋଇ ଆସୁଛନ୍ତି । ସେତିକି ନୁହେଁ, ଧର୍ମାନ୍ତର ପରିଗ୍ରହୀ ଉଦାରପଦ୍ମୀ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ଉପାସିତ ନ ହୋଇଛନ୍ତି ନୁହେଁ । ଫଳରେ ଜଗନ୍ନାଥ-ଉପାସନାରେ ଜାତି-ଧର୍ମ-ବର୍ଣ୍ଣ— କୌଣସିଟାର ଭେଦନାହିଁ । ଋତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଥାର ଗନ୍ଧ ନାହିଁ ।

ସାଂପ୍ରଦାୟିକତାର ଚିହ୍ନ ନାହିଁ । ସେଥିରେ ଦେବତା-ସମ୍ବନ୍ଧୀ କୌଣସି 'କଲ୍‌ଚ' ବା 'ସଂପ୍ରଦାୟ' ନାହିଁ । ଏ କୌଣସି ସଂପ୍ରଦାୟ ନୁହଁନ୍ତି ବା ଧାର୍ମିକ ଦେବତା ନୁହଁନ୍ତି । ଏ ସଂସ୍କୃତିର ଦେବତା— ସାଂସ୍କୃତିକ । ଏହି ସଂସ୍କୃତି ଜଗନ୍ନାଥ-ସଂସ୍କୃତି । ଏହା ଭାରତର ସଂସ୍କୃତି— ମାନବସମାଜର ସଂସ୍କୃତି । ଏହା ସାର୍ବଜନୀନ— ଅନ୍ୟସାଧାରଣ । ଏଥିରେ ଧାର୍ମିକତାର ସମ୍ପର୍କ ନାହିଁ— ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାର ସଂକେତ ନାହିଁ । ତା' ହୋଇଥିଲେ ଜାତି-ଧର୍ମ-ବର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଏକାପାତ୍ରରେ ଭୋଜନ କରନ୍ତେ ନାହିଁ କିମ୍ବା ସଙ୍କୁଡ଼ି-ନିସଙ୍କୁଡ଼ିର ସମାନତା ରହନ୍ତା ନାହିଁ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଜୈନର ଯେପରି କୈବଲ୍ୟ ଲାଭ ହୁଏ, ବୌଦ୍ଧର ସେପରି ନିର୍ବାଣ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣର ମୋକ୍ଷ ଲାଭ ହୁଏ । ଏହାଠାରୁ ବଳି ମାନବିକ ଉଦାରତା ଓ ସହନଶୀଳତା ଆଉ କ'ଣ ଆଇପାରେ ।

ଆଉ ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ମଧ୍ୟ ସେହି କଥା । ଜଗନ୍ନାଥ-ସୁଭଦ୍ରା-ବଳଭଦ୍ର ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠାରେ ଭାଇଭଉଣୀ ସମ୍ବନ୍ଧ । ସୀତା-ରାମ, ରାଧା-କୃଷ୍ଣ, ଲକ୍ଷ୍ମୀ-ନାରାୟଣ, ହର-ଗୌରୀ ପ୍ରଭୃତି ଆବତାରିକ ତଥା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଦେବତାଙ୍କବେଳେ ଭ୍ରାତୃ-ଭଗିନୀ ସମ୍ବନ୍ଧ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ତାହା ପ୍ରକୃତି-ପୁରୁଷ ବା ପତି-ପତ୍ନୀ ସମ୍ବନ୍ଧନୁହୀ କିମ୍ବା 'ଏକକ' । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ତାହା ନାହିଁ । ଏ ପୂରାପୂରି ଅଲଗା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଯଦିତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଦେବ ବିଷ୍ଣୁଭାବେ କଳ୍ପନା କରି ତାଙ୍କ ପତ୍ନୀ ରୂପେ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ଏବଂ ଭୈରବ ରୂପେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଦେବୀ ବିମଳାଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାହୋଇଛି, ତଥାପି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହିହେଲେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନିକଟରେ ନ ରହି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମନ୍ଦିରରେ ଅବସ୍ଥାପିତ । କିନ୍ତୁ ସିଂହାସନ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଏକମାତ୍ର ଭଉଣୀ ସୁଭଦ୍ରା । ଏକା ସେତିକି ନୁହେଁ; ନବଦିନଯାତ୍ରା କାଳରେ ସାଙ୍ଗରେ ଯାଆନ୍ତି ସୁଭଦ୍ରା ଭଉଣୀ ସିନା; ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ କିମ୍ବା ବିମଳା ନୁହେଁ । ଏଇଠି ଦେବତାଙ୍କଠାରେ ଆରୋପିତ ଭାଇ-ଭଉଣୀ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଦର୍ଶ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱକୁ ଅଙ୍ଗୁଳି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ସତର୍କ କରିଦେଇଛି, ଦୁନିଆରେ ନାରୀ-ପୁରୁଷର ସର୍ବବିଧି ସମ୍ପର୍କ ଅପେକ୍ଷା ଭାଇ-ଭଉଣୀ ସମ୍ପର୍କ ହେଉଛି ସର୍ବୋକୃଷ୍ଟ । ତାହା ହିଁ ମାନବ-ସଂସ୍କୃତିର ଧେୟ ।

ଏଣୁ ତାକୁ ମାନବ-ସମାଜ ସାଦରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ—
ଯେପରି ଦେବତା କରିଛନ୍ତି । ଏହା ମାନବ-ସଂସ୍କୃତିର ଚରମ
ଲକ୍ଷ୍ୟ— Fraternity ।

ଏସବୁ ସହିତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ରଥଯାତ୍ରା ବିଧାନ ଆଉ
ଏକ ଉଦାର କଳ୍ପନା । ଯେତେ ଉଚ୍ଚପଦାଭିଷିକ୍ତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା
ଆତ୍ମୀୟସ୍ୱଜନଙ୍କଠାରୁ ସର୍ବଦା ଦୂରରେ ରହିବା ସମୀଚୀନ
ନୁହେଁ । ସେମାନଙ୍କ ଦୁଃଖ-ସୁଖରେ ସମଭାଗୀ ହେବା,
ମନଖୋଲି ଦି'ପଦ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରିବା ମଣିଷର ନୈତିକ
କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ସମସ୍ତ କର୍ମଜଞ୍ଜାଳ ମଧ୍ୟରେ ଅବସର ଦେଖି—
ଅଳ୍ପ ସମୟ ପାଇଁ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ବନ୍ଧୁ-କୁଟୁମ୍ବଙ୍କ ସାହଚର୍ଯ୍ୟରେ
ଆସିବାକୁ ହେବ । ଏଣୁ ସବୁଦିନ ସିଂହାସନ ଉପରେ ବସି
ସାଧାରଣଙ୍କ ହାରି-ଗୁହାରି ଶୁଣିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେମାନଙ୍କ
ସହିତ ଥରେଥଥେ ସାମିଲ କରିନେବା ବାଞ୍ଛନୀୟ ।
ପଦାଧିଷ୍ଠିତ ଅବସ୍ଥାରେ ଯାହା ଅକରଣୀୟ ବା ଅସୁନ୍ଦର
ଦେଖାଯାଏ, ସେଠାରୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସିଲା ପରେ ସେସବୁ ଅନେକ
ସମୟରେ କରଣୀୟ ବିବେଚିତ ହୁଏ । ବିଚାରପତି
ବିଚାରାସନରୁ ଉଠିଆସି ଆତ୍ମୀୟଙ୍କ ସହିତ ମିଷାଳାପ
କଲାବେଳେ ଭାଷା କିମ୍ବା ଚଳଣିରେ କୌଣସି ବିଧି-ନିଷେଧ
ରହେ ନାହିଁ । ସେତେବେଳେ ସର୍ବେନ୍ଦ୍ରିୟ ସ୍ୱାଧୀନ—
ଶୃଙ୍ଖଳାଶୂନ୍ୟ । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆତ୍ମସ୍ପର୍ଶ ମାନବସମାଜ ମଧ୍ୟକୁ
ବଡ଼ଦେଉଳର ରତ୍ନସିଂହାସନ ଉପରୁ ଦେବତାଙ୍କ ଆଗମନୀ
ଏକ ଉଦାର ଏବଂ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟମୟ ଭାବନା— ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ
ନାହିଁ । ରଥାରୁତ୍ର ସଙ୍ଗରେ ଅସଂଖ୍ୟ ଆତ୍ମୀୟ, ମାନବସମାଜ ।
ଝରିଆଡ଼େ ଆନନ୍ଦର କୋଳାହଳ । ମଝିରେ ଅଲୌକିକ
ଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥ । ଦର୍ଶନମାତ୍ରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ସିଦ୍ଧି ।
ସେଥିରେ ଆଉ ସଂଯମ ବିଧିର ପ୍ରଶ୍ନ କାହିଁ ?

ଆତ୍ମସଚେତନତାର ଅବସର କାହିଁ ? ସମସ୍ତେ ଭଦ୍ରାନ୍ତ—
ହର୍ଷପାଗଳ । ସେତେବେଳେ ଶ୍ଳାଳ-ଅଶ୍ଳାଳ, ବାତ୍ୟ-ଅବାତ୍ୟ,
କାର୍ଯ୍ୟ-ଅକାର୍ଯ୍ୟର ବନ୍ଧନ ରହେ ନାହିଁ । ଅତି ଅଶ୍ଳୀଳ,
ଶିଷ୍ଟାବିରୁଦ୍ଧ କ୍ରିୟାକଳାପ ମଧ୍ୟ ମାର୍ଜନୀୟ ମନେହୁଏ ।
ଏତେବେଳେ ଦେବତା-ମଣିଷ, ପୁରୁଷ-ଲଳନା, ପଣ୍ଡିତ-
ମୂର୍ଖ, ବୃଦ୍ଧ-ବାଳୁତ କେହି କାହାରିଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ । ସମସ୍ତେ
ଆନନ୍ଦସାଗରରେ ନିମଜ୍ଜିତ । ଏତେ ସତ୍ତ୍ୱେ ଦେବତାଙ୍କ
ସାମାଜିକ କର୍ତ୍ତବ୍ୟପାଳନରେ ଅବହେଳା ନାହିଁ । ରାଷ୍ଟ୍ରାକଠରେ
ରହିଥିବା ବନ୍ଧୁ-ବାନ୍ଧବଙ୍କୁ ସଂଖୋଳିବାକୁ ଭୁଲନ୍ତି ନାହିଁ । ଏଣୁ
ମାଉସୀ-ମା'ଙ୍କ ଘର ସାମନାରେ ଅନ୍ତତଃ କିଛି କାଳ
ଅଟକିବାକୁ ପଡ଼ିବ, ତାଙ୍କ ହାତରନ୍ଧା କିଛି ଭୋଗ ଖାଇବାକୁ
ପଡ଼ିବ । ଏହି ତ ମନୁଷ୍ୟତା— ସାମାଜିକତା । ଏହା କେବଳ
ଓଡ଼ିଆ କିମ୍ବା ଅଣଓଡ଼ିଆ ନୁହେଁ, ଭାରତ କିମ୍ବା ଅଣଭାରତ
ନୁହେଁ; ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱମାନବର ସଂସ୍କୃତି-ଶିକ୍ଷାଗର । ଏହା
ହେଉଛି ଯାତ୍ରାକାଳୀନ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଗୁପ୍ତସଂକେତ ।

ଏସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ, ଯେଉଁ ସାମ୍ୟ-
ମେତ୍ରୀ-ଭ୍ରାତୃତ୍ୱ ଉପରେ ମାନବୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନିର୍ଭର
କରେ, ଯାହା ପାଇଁ ଆଜି ବିଶ୍ୱ-ସମାଜ ସର୍ବସ୍ୱ ବିନିମୟରେ
ପ୍ରାଣପାତ କରିବାକୁ ସୁଦ୍ଧା କୁଣ୍ଡିତ ନୁହେଁ ଓ ଯାହାର
କଲ୍ୟାଣକାରିତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେ ଉଦାତ୍ତକଣ୍ଠରେ ଜୟଗାନ
କରିଆସୁଛି ସେସବୁର ପ୍ରତୀକ ଦେବତା ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ
ଆମ ଦେଶର ଜଗନ୍ନାଥ । ଏହାଙ୍କ ଉପାସନାରେ ଯେଉଁ
ଆଗର-ବିଗର ବିଦ୍ୟମାନ, ତାହା କେବଳ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି
କିମ୍ବା ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ନୁହେଁ— ବିଶ୍ୱ-ସଂସ୍କୃତି । ସେହି
ସଂସ୍କୃତିର ମୂର୍ତ୍ତିମତ୍ର ପ୍ରତୀକ ଯୋଗୁଁ ଜଗନ୍ନାଥେ ଅଦ୍ୱିତୀୟ
ସାଂସ୍କୃତିକ ଦେବତା ରୂପେ ପରିଚିତ ।

ଜଗତ୍-ସ୍ୱରୂପ

‘ଗମ୍’ ଧାତୁରୁ ଜଗତ୍ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ପତ୍ତି, ଅର୍ଥ— ଗତିଶୀଳତା । ‘ସଂସାର’ କହିଲେ ସେଇଆ ବୁଝାଏ । ଜଗତ୍ ଏବଂ ସଂସାର ଦୁଇଟିଯାକ ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ । ଏଥିରୁ ବୁଝାପଡ଼େ, ଜଗତ୍ ମଧ୍ୟର ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁ ଗତିଶୀଳ । ଅଣୁ-ପରମାଣୁରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପୃଥିବୀ ସମେତ ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଶୁକ୍ର, ଶନି ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରହମଣ୍ଡଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥ ଗତିଶୀଳ ବା ଘୂର୍ଣ୍ଣାୟମାନ । ଏହି ଘୂର୍ଣ୍ଣନ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗ୍ରହ-ନକ୍ଷତ୍ରର ପାରସ୍ପରିକ ଆକର୍ଷଣ ବଳରେ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ । ସେହି ଆକର୍ଷଣ ପ୍ରକ୍ରିୟା ସ୍ୱାଭାବିକ ରୀତିରେ କିମ୍ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଶକ୍ତିବଳରେ ସଂଘଟିତ, ଅବ୍ୟାପି ବିବଦମାନ । ଯଦି ତାହା ସ୍ୱାଭାବିକ, ସେଥିପାଇଁ ଅନ୍ୟ ଶକ୍ତିର କଞ୍ଚନା ଅନାବଶ୍ୟକ । କାରଣ, ଅଗ୍ନିର ଦାହକତା ଓ ଜଳର ତରଳତା ଭଳି ପାରସ୍ପରିକ ଆକର୍ଷଣ ମଧ୍ୟ ଜାଗତିକ ପଦାର୍ଥର ସ୍ୱାଭାବିକ ଗୁଣ ବୋଲି ଧରିନିଆଯିବ । ତା’ ଯଦି ନହୁଏ, ତେବେ ସେହି ଆକର୍ଷଣ-ବିକର୍ଷଣ ସକାଶେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅନ୍ତଃଶକ୍ତି ବା ବହିଃଶକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ । ଏହି ମତଦ୍ୱେଧ ହିଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଦ୍ୱୈତ ଓ ଦ୍ୱୈତ ଭାବନାର ଆଦିଶବ୍ଦ ।

‘ଜାଗତିକ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଏକ ସ୍ୱାଭାବିକ ରୀତି’— ଏ ମତବାଦୀଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ‘ଈଶ୍ୱର’ ରୂପ ଏକ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ ପଦାର୍ଥର କଞ୍ଚନା ଯେପରି ଅବାନ୍ତର, ସେହିପରି ‘ନିୟାମକ ଶକ୍ତି’ ବାଦୀଙ୍କ ମତରେ ତାହା ଏକାବେଳକେ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ । ଏଠାରୁ ହିଁ ଈଶ୍ୱର ଓ ନିରାଶ୍ୱରବାଦର ଅନ୍ୟମାରମ୍ଭ । କିନ୍ତୁ ଟିକିଏ ସୂକ୍ଷ୍ମଭାବରେ ବିଚାର କଲେ ମନେହୁଏ, ଦୁଇଟିଯାକ ଆପାତତଃ ଯେପରି ପୂର୍ବ-ପଶ୍ଚିମ ପରି ଜଣାପଡ଼େ, ବାସ୍ତବିକ ତାହା ନୁହେଁ । ନାମକରଣ ଉପରେ ଦୁଇଟିର ବିବଦମାନତା । ଜଣେ କହେ ‘ସ୍ୱାଭାବିକ ରୀତି’; ଆଉ ଜଣକ ମତରେ ‘ଅଦୃଶ୍ୟ ଶକ୍ତି’ । ଉଭୟଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ କିନ୍ତୁ ଜଗତ୍ କ୍ରିୟାଶୀଳ, ଏକଥା ସତ୍ୟ । ଏହି ମହାସତ୍ୟରୂପ କାର୍ଯ୍ୟର କାରଣ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାରେ ଦୁହେଁଙ୍କର ମତଭେଦ; କିନ୍ତୁ ଯଦି ସ୍ୱାଭାବିକ ରୀତିକୁ ନିୟାମକ ଶକ୍ତି କିମ୍ବା ନିୟାମକ ଶକ୍ତିକୁ ସ୍ୱାଭାବିକ ରୀତି ବୋଲି ମାନି

ନିଆଯାଏ ତେବେ ଆଉ ବିବାଦର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ଏଣୁ ନାମକରଣ ନେଇ ଏତେ ଛାଡ଼ବାଡ଼ ହେବା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ । ବିଶେଷକରି ଆଞ୍ଚଳିକ, ପ୍ରାଦେଶିକ, ଆନ୍ତର୍ଜାତିକ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଭାଷାର ଧ୍ୱନି ଓ ଉଚ୍ଚାରଣ ଭେଦରେ ଯେତେବେଳେ ଗୋଟିଏ ପଦାର୍ଥକୁ ଏକାଧିକ ନାମରେ ନାମିତ କରିବାର ପରମ୍ପରା ପରିଦୃଷ୍ଟ, ସେତେବେଳେ କିଏ କେଉଁଟାକୁ କ’ଣ ବୋଲି ନାଁଟିଏ ଦେଇଦେଲା ବୋଲି ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ ଅଗ୍ନିବାଣ ନିକ୍ଷେପ ଆଦୌ ଶୋଭନୀୟ ନୁହେଁ । ଉଦାହରଣସ୍ୱରୂପ— ଏଇ ଦେଖନ୍ତୁ, ଗୋଟିଏ ପଦାର୍ଥ ‘ପିକୁଲି’ । ଏ ଏକ ଫଳ । ଯାକୁ କେତେକ କହନ୍ତି ‘ଋଉଲିଆ’, ଆଉ କେତେ ‘ଝାମି’, କିଏ କହେ ‘ଜାମି’, କେତେ ଜାଗାରେ ‘ମୟା’ କହନ୍ତି ତ ପୁଣି କେତେ ଜାଗାରେ ‘ପେରା’ । ଆଜ୍ଞା, ଏଥିପାଇଁ ବିବାଦ କରିବାର କାରଣ କ’ଣ ଅଛି ? ତୁମେ ଯାହାକୁ ‘ପେରା’ କହିଲ, ଆମେ ତାକୁ ‘ଋଉଲିଆ’ କହିଲୁ— କ’ଣ ହେଲା ସେଇଠୁ ? ତୁମେ ସେଇଯା କହୁଥାଅ, ଆମେ ଏଇଯା କହୁଥିବୁ । କିନ୍ତୁ ତୁମେ ଆମକୁ ‘ପେରା’ କହିବାକୁ ବାଧ୍ୟ କରିବ କାହିଁକି ? ଆମେ ବି ତମକୁ ‘ଋଉଲିଆ’ କହିବାକୁ ଜିଦି କରିବୁ କାହିଁକି ? ସେହିପରି ସ୍ୱାଭାବିକ ରୀତି (Nature)କୁ ଆମେ ଏକ ନିୟାମକ ଶକ୍ତି (Controlling power) ବୋଲି କହିଲୁ— ତୁମର କ’ଣ ଯାଏ ସେଥିରୁ— ଜିନିଷଟା ତ ଏକା । ଏଣୁ ତାକୁ କୃଷ୍ଣ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟ, ଆଲ୍ଲା, ଗଡ଼, ମୁସା, ଦେବତା ଯାହା କହିଲେ ବି କ୍ଷତି କ’ଣ ? କାହିଁ, ଲୁଗକୁ ସଲଟ କିମ୍ବା ନମକ୍ କହିଲେ କେହି କାହାକୁ ତ ବାଧା ଦିଏନି ! ଏହି ସାମାନ୍ୟ ଚିନ୍ତାଧାରା ଯଦି ତଥାକଥିତ ସଂପ୍ରଦାୟବାଦୀଙ୍କ ମନକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରନ୍ତା, ତା’ହେଲେ ଆଜିର ଏ ଅସମାହିତ କନ୍ଦଳ ମୋଟେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ନ ଥାନ୍ତା । ଅବଶ୍ୟ ଏଥିରେ ଉଦ୍‌ବିଗ୍ନ ହେବାର କାରଣ ନାହିଁ; ଯେହେତୁ ବୁଝାମଣାର ଅଭାବରେ ଏପରି ଘଟେ ।

ହଁ, ଆଗରୁ ସୂଚନା ଦିଆହୋଇଛି ଈଶ୍ୱର ଓ ନିରାଶ୍ୱରବାଦର ଉତ୍ପତ୍ତି-ମୂଳ କେଉଁଠି ? ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବା

ସେହି ମହାସତ୍ୟର ରହସ୍ୟକୁ ଲୋକସମାଜରେ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ କରିବାପାଇଁ କି ପ୍ରକାର ଚେଷ୍ଟା କରାହୋଇଆସିଛି; କିଏ କି ଉପାୟରେ ଆପଣା ଯୁକ୍ତିକୁ ନିର୍ଭୁଲ୍ ପ୍ରମାଣିତ କରିବାକୁ ଯନ୍ତ୍ରଣା କରିଆସିଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଏ କଥା ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ଯେ, ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗରେ ବିଭିନ୍ନ ଦେଶରେ ଏକାଧିକ ମହାପୁରୁଷ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ସେହି ମହାସତ୍ୟକୁ ସାଧାରଣ ମାନବଜୀବନରେ ଉପଲବ୍ଧ୍ୟ କରାଇବା ପାଇଁ ଅତି ମୂଲ୍ୟବାନ୍ ତଥା ହିତକାରକ ଉପଦେଶମାନ ଦେଇଯାଇଛନ୍ତି, ଯାହାଦ୍ୱାରା ସାମଗ୍ରିକ ଭାବେ ନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଆଂଶିକ ରୂପେ ପାର୍ଥବ ସମାଜର ପ୍ରଭୁତ ଉପକାର ସାଧିତ ହୋଇପାରିଛି । କିନ୍ତୁ ତା' ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏ କଥା ବି ସତ ଯେ, ସେମାନେ ନିଜକୁ ଈଶ୍ୱର ପ୍ରେରିତ, ଈଶ୍ୱରଦୂତ, ସ୍ୱୟଂ ଈଶ୍ୱରଭାବେ ପରିଚିତ କରାଇ ତଦ୍‌ବିତର ଚିନ୍ତାବନ୍ତ ପ୍ରାଣୀଙ୍କୁ ଇତରବିଶେଷ ଭାବେ ଯେପରି ଦେଖୁଆସିଛନ୍ତି ସେହିପରି ସ୍ୱକୀୟ ପ୍ରଗତିତ ବାଣୀର ସର୍ବୋକ୍ତତା ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାହା ହିଁ ସର୍ବତୋଭାବେ ପରିଚରଣୀୟ ବୋଲି ଆଦେଶ ଦେଇଯାଇଛନ୍ତି— ଯାହା ବାଞ୍ଛନୀୟ ନୁହେଁ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସାକାର-ନିରାକାର ଭାବନା ଅନୁସନ୍ଧେୟ ।

ପୂର୍ବବର୍ଣ୍ଣିତ nature ହେଉ ବା power ହେଉ ଅଥବା ଉଭୟ ହେଉ— ଏ ବିଶାଳା ଜଗତର ମୂଳବାଜରୂପେ ଗୃହୀତ । ଏହାରି ଯୋଗୁଁ ଗ୍ରହନକ୍ଷତ୍ରାଦି ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଏକ ଅଚିନ୍ତନୀୟ ଆକର୍ଷଣୀ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ମହାଶୂନ୍ୟରେ ଘୂର୍ଣ୍ଣାୟମାନ । ସମସ୍ତେ ଯେ ଯାହାର ଧର୍ମ ରକ୍ଷାକରି ଅବସ୍ଥିତ । ଟିକିଏ ଏଣିକି ତେଣିକି ହେବାର ନାହିଁ । ହେଲେ ଆଉ ରକ୍ଷା ନାହିଁ । ଯାହା ବଳରେ ଏହା ସଂଘଟିତ ତାହା ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୋଚର ନୁହେଁ । ତାକୁ ଦେଖିବ କିଏ ? ଦେଖିପାରିବ ବା କେମିତି ? ମାନବ ପୃଥିବୀର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରାଣୀ— ଏ କଥା ସତ ଏବଂ ଏ କଥା ବି ସତ ଯେ, ଏହାରି ମଧ୍ୟରେ ତାହାରି ସତ୍ତା, ଯାରି ଭିତରେ ହିଁ ତା'ର ଅବସ୍ଥିତି । ଏହାରି ବହମାନ କାଳସ୍ରୋତର ସେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ତରଙ୍ଗରଙ୍ଗ । ତରଙ୍ଗର ବା ଶକ୍ତି କେତେ ମହାନଦୀର ଆଦ୍ୟନ୍ତ ବୋଧ କରିବ ! ଅନନ୍ତ କୋଟି ଗ୍ରହନକ୍ଷତ୍ରପୁଞ୍ଜର କୋଟି ପରାର୍ଦ୍ଧ ସଂବସ୍ତରର ଘୂର୍ଣ୍ଣାୟମାନ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଆକର୍ଷକ କେଉଁ ଗ୍ରହ-ଉପଗ୍ରହରୁ (ସୂର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି

କହନ୍ତି ତ) ସୃଷ୍ଟି ଲୁଳମାନ ପିଣ୍ଡଖଣ୍ଡ ଯେତେବେଳେ ଦିଗଭ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ କକ୍ଷରୂପତାବେ ଉଛୁଳି ଉଠୁଥାଏ ଏବଂ ମହାକାଶର ଅନନ୍ତ ସ୍ତର ଭିତରେ ଅଶରଣ ବାୟୁର ଅତୁଟପୂର୍ବ ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଅକସ୍ମାତ୍ ଉତ୍ତୁତ ଜଳରାଶି ମହାପ୍ରଳୟ ରୂପ ଧାରଣପୂର୍ବକ ଅନ୍ତରାକ୍ଷ ପ୍ରକମ୍ପିତ କରୁଥାଏ, ସେତେବେଳେ କିଏ କହିବ ସେହି ପିଣ୍ଡଖଣ୍ଡର କେଉଁ କେଉଁ ଅଂଶ ବା ଉଗ୍ମାଂଶରୁ ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ଭାବେ ଉତ୍ତବ ହୋଇପଡ଼ିଛି ତରୁ-ଲତା, ମହ୍ୟ-ମଗର, ହସ୍ତୀ-ଶ୍ୱାନ ସହିତ ହସ୍ତପଦାଦି ଅବୟବବିଶିଷ୍ଟ ମନୁଷ୍ୟାଦି ଜୀବଜାତ ! କେହି କହିପାରିବେ ନାହିଁ— କହିବାର ଉପାଦାନ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ରତ୍ନଚକ୍ରର ଆବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟରେ ସେହି ପିଣ୍ଡଖଣ୍ଡ ଅନନ୍ତ କୋଟି ବର୍ଷର କକ୍ଷ-ଘୂର୍ଣ୍ଣନ ଫଳରେ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଶୃଙ୍ଖଳିତ ହୋଇପଡ଼େ ଓ ପୃଥିବୀ ନାମରେ ପରିଚିତ ହୁଏ । ତା'ରି ପୃଷ୍ଠଜାତ ପ୍ରାଣୀ ହିଁ ଅଶୁ ପରିମାଣେ ଲବ୍ଧ ଜ୍ଞାନ-ଗୁଣର କ୍ରମବିକାଶ ଯୋଗୁଁ ଆଜିର ଏ ମଣିଷରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ଯିଏ ପୃଥିବୀର ପରାର୍ଦ୍ଧ ପରାର୍ଦ୍ଧ ଦୈନନ୍ଦିନ ଘୂର୍ଣ୍ଣନ ମଧ୍ୟରୁ ମାତ୍ର ଅର୍ଦ୍ଧଲକ୍ଷ ଘୂର୍ଣ୍ଣନ ବାଧା ସହିବାକୁ ଅସମର୍ଥ, ସିଏ ବା କିପରି କହିବ ଜଗତ କ'ଣ, ଜଗନ୍ନାଥ କିଏ ? ଏପରି ଅବସ୍ଥାରେ ତା'ର ସାକାର-ନିରାକାର କଳ୍ପନା ନିରର୍ଥକ ସିନା !

କିନ୍ତୁ ଏକଥା ଏତିକିରେ ସରିଗଲା, ନୁହେଁ ? ଉପରେ ଯେଉଁ ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ଆଲୋଚନା କରାଗଲା ସେ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେ କଳ୍ପନାର ଆବଶ୍ୟକତା ନ ଥାଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ମାନବର ଆତ୍ମବୋଧ ସକାଶେ ତାହାର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଯଥେଷ୍ଟ ବେଶୀ । ସେଥିଲାଗି ତତ୍ତ୍ୱବିତମାନେ ଗଭୀରଭାବେ ଏହାର ଅନୁଶୀଳନ କରିଯାଇଛନ୍ତି ଓ ସେଥିସକାଶେ କେତୋଟି ପଦ୍ଧତି ବି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ସେ ସବୁର ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଉଛି ଈଶ୍ୱରଜ୍ଞାନ ବା ମହାସତ୍ୟର ଉପଲବ୍ଧି । ସେମାନଙ୍କ କହିବା ଅନୁଯାୟୀ ତା' ପାଇଁ ତିନୋଟି ଉପାୟ ବିଦ୍ୟମାନ— ୧. ଯୋଗ, ୨. ଜ୍ଞାନ, ୩. କର୍ମ । ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଜୀବନଯାତ୍ରା ଇନ୍ଦ୍ରିୟସୁଖରେ ହିଁ ସୀମିତ ଏବଂ ଯାହାର ଦୃଷ୍ଟିଶକ୍ତି ବାହ୍ୟବରଣ ଭେଦକରି ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ, ସେମାନଙ୍କ ସକାଶେ କେତୋଟି ସରଳ କର୍ମ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଏହା ଫଳରେ ସେମାନେ ଈଶ୍ୱରସତ୍ତା ଉପଲବ୍ଧି କରି ନପାରିଲେ

ସୁଦ୍ଧା ଅନ୍ତତଃ ସେଥିପ୍ରତି ବିଶ୍ୱାସୀ ରହିବେ । ଆଉ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ମାନସିକ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଏବଂ ଜ୍ଞାନପିସାସା ଅଧ୍ୟାତ୍ମମୂଳକ ସେମାନେ ସ୍ୱକୀୟ ଜ୍ଞାନବଳରେ ସେହି ମହାସତ୍ୟକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରନ୍ତି ଓ ଜ୍ଞାନୀ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୁଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନେ ଯୋଗୀ ସେମାନେ ଧ୍ୟାନବଳରେ ଆପଣା ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିର ନିରୋଧପୂର୍ବକ ସେହି ମହାଶକ୍ତି ସହିତ ଆପଣାକୁ ଏକାକାର କରିନିଅନ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଲାଭ କରନ୍ତି । ଏମାନେ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଉଚ୍ଚତ୍ତ୍ୱ ବୋଲି ପରିଗଣିତ । ଏଣୁ ଶେଷୋକ୍ତ ଉଭୟବିଧ ସାଧକଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସିଏ ହେଉଛନ୍ତି ‘ବିଷ୍ଣୁ’ (ବିଶନ୍ତି ଲୋକାଃ ଯସ୍ମିନ୍) ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱ ଲୀନ ହୁଏ ବା ‘କୃଷ୍ଣ’ (କୃଷ୍ୟତେ ବା ଆକୃଷ୍ୟତେ ଯେନ) ଅର୍ଥାତ୍ ଆକର୍ଷଣ ଶକ୍ତିବିଶେଷ । ଅନ୍ୟ କଥାରେ ସେ ହିଁ ଜଗତ୍ । ତା’ରି ନାଁ ଜଗନ୍ନାଥ । କିନ୍ତୁ ଇତରଜନଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଏତାଦୃଶ ବୋଧ ଆଶା କରିବା ସମୀଚୀନ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟ ସର୍ବାପ ବସ୍ତୁ ମାଧ୍ୟମରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଅସୀମର ଅବବୋଧ କରାଇବାକୁ ହୁଏ । ଏଥିରୁ ସେ ନା ବୁଝେ ତାହା ଜଗତ୍ ସ୍ଥିତି କାରଣ ଆକର୍ଷଣ ଶକ୍ତି, ନା ଜାଣେ ଅନୁପ୍ରବିଷ୍ଟ ସମ୍ପର୍କ ରୂପ ବିଷ୍ଣୁ । ତାକୁ କେବଳ ସେ ଜାଣେ ଏକ ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତିବିଶେଷର ପ୍ରତିନିଧି ବା ସ୍ୱୟଂରୂପ । ତା’ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେ ହେଉଛି ତା’ର ସୁଖଦୁଃଖ ନିର୍ଯ୍ୟାମକ— ବିପଦୁଦ୍ଧାରକ, ଯାହାକୁ ବାପ-ଗୋସାପ ଅମଳରୁ ପୁଲଟୟନ ଦେଇ ଜୁହାର ମୁଣ୍ଡିଆ ମାରି ପୂଜା କରାହୋଇଆସିଛି । ସେହି ଏକା ତା’ର ଅସମୟର ବନ୍ଧୁ— ନୀବନ-ମରଣର ସଖା । ତା’ରି ଆଗରେ ମୁଣ୍ଡିଆଟିଏ ମାରିଦେଲେ ସଜଲା । ମାତ୍ର ତଥାକଥିତ ଶିକ୍ଷିତ ସମାଜ ଯାକୁ କହିନ୍ତି ପୌରଳିକତା ବା ଅନ୍ଧ କୁସଂସ୍କାର ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଗୋଟିଏ କଥା ମନେପଡ଼େ । ମୁଁ ପୁରୀରେ ଥାଏ । ଦିନେ ମୋର ଜଣେ ଅତି ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁ— ଜଣେ ଆମେରିକାଫେରନ୍ତା କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କହିଲେ— ଆଜ୍ଞା, ଆପଣ ଭୁଲ ବୁଝିବେନି, ମୁଁ ଗୋଟିଏ କଥା ପଢ଼ିବି । ଆପଣଙ୍କର ଏହି ବଡ଼ଦେଉଳ ଭିତରେ ଯେଉଁ କାଠ-ତିଆରି ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ପୂଜା କରାହୁଏ, ଏ ବିଷୟରେ ଆପଣଙ୍କ ମତ

କ’ଣ ? ମୋତେ କାହିଁକି ଭଲ ଜଣାପଡ଼ୁନି ।— ମୁଁ କହିଲି, ନା ବନ୍ଧୁ ! ଆପଣ ଯାହା ଭାବନ୍ତି ଏ ସେପରି ନୁହେଁ । ଏହା ପୌରଳିକତା ନୁହେଁ କିମ୍ବା ଅନ୍ଧ କୁସଂସ୍କାର ନୁହେଁ । ଆଜ୍ଞା, ଆପଣ ଆମେରିକା ଯାଇ ଫେରିଛନ୍ତି, ଜଣ୍ଟା କଲେ ପୁଣି ସେଠାକୁ ଯାଇପାରିବେ, ଏପରିକି ସେଠା ବାସିନ୍ଦା ବି ହୋଇପାରିବେ; କିନ୍ତୁ ମୁଁ କେବେ ଯାଇନି, ଯିବାର ସମ୍ଭଳ ବି ମୋର ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଭୂଗୋଳ ବହିରୁ ଆମେରିକା ବିଷୟରେ କିଛି କିଛି ଜାଣେ । କେଉଁଠି ନ୍ୟୁୟର୍କ, କେଉଁଠି ବୋଷ୍ଟନ୍, କେଉଁଠି ଓହାଓ— ତା’ର ଜଳବାୟୁ, ଜନସଂଖ୍ୟା, ସାମାଜିକ ଚଳଣି ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟରେ କିଛି କିଛି ଜାଣେ । ତଥାପି ଆପଣଙ୍କ ପରି ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଯେ ମୋତେ ପାଠ ପଢ଼ିନି କିମ୍ବା ଆମେରିକା ଯାଇନି ତାକୁ ଆମେରିକାର ଧାରଣା ଦେବାକୁ ହେଲେ କ’ଣ କରିବା ? ମାନଚିତ୍ରଟିଏ ରଖିବା ତ ? ଯାକୁ ବି ସେମିତି ବୋଲି ଜାଣନ୍ତୁ । ଯୋଗୀ, ଜ୍ଞାନୀ, ଇତରଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଏହା ମୁଖ୍ୟତଃ ଇତରଙ୍କ ସକାଶେ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ବନ୍ଧୁ ସବୁଷ୍ଟ ହେଲେ କି ନା ଜାଣେନି । କିନ୍ତୁ ତା’ ଉପରେ ଆଉ କିଛି ପ୍ରଶ୍ନ କରିନାହାନ୍ତି ।

ଆଜିର ଏ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବେଳକୁ ବି ସେଇକଥା । ଜାଗତିକ ମହାଶକ୍ତିର ସ୍ୱରୂପ ଅବରୋଧ କରି ତା’ ସହିତ ସ୍ୱକୀୟ ଆତ୍ମଶକ୍ତିର ଏକରୂପତା ଯୋଗୀ ବା ସାଧକର ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଲାବେଳେ ତନ୍ତ୍ରମନ୍ତ୍ରାଦି ସାହାଯ୍ୟରେ ସେହି ଶକ୍ତିର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଅବବୋଧ ଜ୍ଞାନପିପାସୁର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ସେଥିଲାଗି ତା’ ପାଇଁ ଯନ୍ତ୍ର, ମନ୍ତ୍ର, ନ୍ୟାସ, ପୂଜା, ଉପଚାରାଦି ବାହ୍ୟ ପ୍ରକ୍ରିୟାର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନେ ନିତାନ୍ତ ସାଧାରଣ ଶ୍ରେଣୀର ସେମାନଙ୍କର ନା ଆତ୍ମସମର୍ପଣ ନା ବାହ୍ୟକ୍ରିୟା କେଉଁଥିରେ ହେଲେ ଦକ୍ଷତା ନଥାଏ । ଫଳରେ ମାନଚିତ୍ରରେ ଆମେରିକାପରି ସେହି ମହାସତ୍ୟରୂପ ଜଗତଶକ୍ତିର ସଂକେତ ଦ୍ୟୋତକ କୌଣସି ଏକ ମୂର୍ତ୍ତିର ପରିକଳ୍ପନା କରିବାକୁ ହୁଏ । ସେହି କଳ୍ପନାର ଅବିକଳ ପ୍ରତିଛବି ହେଉଛନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥ ।

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଗଠନ କଳା ଅତ୍ୟନ୍ତ ରକମର । ଏ ଗ୍ରୀକ୍ ଦେବତା ଜିଅସ୍, ଆପୋଲୋ, ପୁଟୋ କିମ୍ବା ଭେନସ୍ ପରି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟମଣ୍ଡିତ ନୁହନ୍ତି କିମ୍ବା ବାଇବେଲ୍ ବର୍ଣ୍ଣିତ ମୋଜେସ୍

ଦ୍ଵାରା ଦିଆଯାଇଥିବା ଈଶ୍ଵରପରି ବିଭାଷିକାପୂର୍ଣ୍ଣ ନୁହନ୍ତି ଅଥବା କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର ରଣାଙ୍ଗନରେ ଅର୍ଜୁନଦ୍ଵାରା ସାକ୍ଷାତ୍‌କୃତ ‘ଅନେକବାହୁଦର ବକ୍ତ୍ର ନେତ୍ର’ ବି ନୁହନ୍ତି । ଏ ଖାଲି ବଳିଆରଭୁଜ ଓ ଚକାତୋଳା, ଭୁଜ ଓ ନେତ୍ର ଛଡ଼ା ଆଉ କୌଣସି ଅଙ୍ଗପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ ଏହାଙ୍କର ନାହିଁ । ଭୁଜ ଦୁଇଟା ମଧ୍ୟ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନୁହେଁ, ଅଙ୍ଗୁଳି ଶୂନ୍ୟ । ମାତ୍ର ଭାବିଲେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଗେ । ସେଇ ଦୁଇଟି ମାତ୍ର ଅଙ୍ଗର କି ଆକର୍ଷଣୀ ରହିଛି ଯାହା ବିଶ୍ଵମାନବକୁ ବଶୀଭୂତ କରିଦିଏ ଏବଂ କି ରହସ୍ୟ ସେଥିରେ ଲୁଚିଯାଇଛି କେଜାଣି ଯାହା ଅଖିଳ ଧର୍ମଦର୍ଶନର ସାରତତ୍ତ୍ଵ ରୂପେ ପ୍ରତୀକ୍ଷମାନ ହୁଏ । ପୃଥିବୀରେ ଯେତେ ପ୍ରକାର ସୃଷ୍ଟିଦର୍ଶନ ରହିଛି— ସେ ହେତୁବାଦୀ ହେଉ, ଅହେତୁବାଦୀ ହେଉ ବା ଶାସ୍ତ୍ରସମ୍ମତ ହେଉ, ସବୁ ଏକସ୍ଵରରେ ଘୋଷଣା କରିଆସୁଛନ୍ତି— ଈଶ୍ଵର ସର୍ବଦ୍ରଷ୍ଟା ଓ ସର୍ବନିୟନ୍ତ୍ରା । ଅର୍ଥାତ୍ ତାଙ୍କର ଦୁଇଟି ମାତ୍ର ଅବୟବ— ଭୁଜ ଓ ନେତ୍ର । ଏକର ବଳରେ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରନ୍ତି; ଅନ୍ୟର ସାହାଯ୍ୟରେ ସେ ସବୁ ଦେଖନ୍ତି । ଏହା ହିଁ ଈଶ୍ଵରଙ୍କ ପ୍ରକୃତ ରୂପ । ଆଉ ଯେତେ ସବୁ ରୂପ ବିକୃତ । ଏଣୁ ଉପନିଷଦରେ ଉକ୍ତ ଅଛି— ‘ଅପାଣିପାଦୋ ଜବନୋ ଗ୍ରହୀତା’ ଏବଂ ‘ଅବ୍ୟୟଃ ପୁରୁଷଃ ସାକ୍ଷୀ’ । କିନ୍ତୁ ଇତର ସାଧାରଣ ଏତାଦୃଶ ତତ୍ତ୍ଵ ସାଗରରେ ନ ମଜି ଖାଲି କହନ୍ତି—

“ଭୁଜ ତଳେ ମୋତେ ରଖ ମହାବାହୁ
ବାହୁତଳେ ମତେ ରଖ ।
ବିପୁଳ ଭୁଜ ବିସ୍ତାରି ଦେଲେ ଛାର
କି କରିପାରିବ ଦୁଃଖ ॥”

କିମ୍ବା

“ଚକାନୟନ ହେ ! ଜଗୁଜୀବନ ଶ୍ରୀହରି,
କାତରେ ଜଣାଣ କରୁଛି ଛାମୁରେ
ଶୁଣ ପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୁତି ତେରି ॥”

ଏହାର କାରଣ ହେଉଛି, ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେ ହିଁ ମହାଶକ୍ତି; ସେ ହିଁ ଜାଗତିକ ଶକ୍ତି; ସେ ହିଁ ଜଗତ— ସେ ହିଁ ଜଗନ୍ନାଥ । ସେତିକିରେ ତାଙ୍କର ବିଶ୍ଵାସ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ସେହି ବିଶ୍ଵାସ ଉପରେ ଆଜିର ଜଗନ୍ନାଥ-ଚେତନା ସାର୍ବଜନୀନ ଓ ବିଶ୍ଵବ୍ୟାପୀ । ଯୋଗ ଓ ଜ୍ଞାନ ବିନା ମଣିଷ ଜଗତଶକ୍ତିର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହେବାର ଏଇ ଏକମାତ୍ର ପଦ୍ଧତି । ସେହି ବିରାଟ ମହାଶକ୍ତିର ଅତିକ୍ରମଣ ରୂପ କଳନା କରି ନପାରି ତା’ରି ପ୍ରତିନିଧିରୂପେ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଜଗତ’ ବଦଳରେ ‘ଜଗତରୂପୀ ଜଗନ୍ନାଥ’ଙ୍କୁ ପୂଜା କରାହୋଇଆସୁଛି । ଏକ ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ଏହା ଯେତିକି ସହଜବୋଧ୍ୟ, ଅନ୍ୟ ଦିଗରୁ ବିଚାରକଲେ ସେତିକି ରହସ୍ୟମୟ ।

ଅନନ୍ୟ ପରତନ୍ତ୍ର

ଏକା ଆମ ଦେଶର କିମ୍ବା ଆମ ଧର୍ମରେ ନୁହେଁ, ସବୁ ଦେଶରେ ଓ ସବୁ ଧର୍ମରେ ଉପାସିତ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ନା କିଛି କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ପ୍ରଚଳିତ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ ଧର୍ମରେ ଯିଶୁ, ମୁସଲମାନ ଧର୍ମରେ ମହମ୍ମଦ, ଜହୁଦୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମୁସା, ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମରେ ମହାବୀର ଓ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ବିଭିନ୍ନ ଗାଥା ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ହିନ୍ଦୁଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଶିବ-ପାର୍ବତୀ, ରାଧା-କୃଷ୍ଣ, ସୀତା-ରାମ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ମୂଳକରି ନାନାବିଧ ପୌରାଣିକ, ଲୌକିକ, କାବ୍ୟନିକ ଗାଥାମାନ ସୃଷ୍ଟି ନ ହୋଇଛି ନୁହେଁ । ସବୁର ମୂଳରେ ସଂପୃକ୍ତ ଦେବଦେବୀ ଉପାସନାର ଚାତୁକିତା ଅନ୍ତର୍ଗତ ରହିଥାଏ । ଗାଥାସୂକ୍ଷ୍ମଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଯାହାହେଉ ପଛେ ମାନବୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରାରେ ତାହା ରସାତ୍ମକ ହୋଇଥାଏ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଦେବତାଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଗାଥା ସୃଷ୍ଟି ହେବା କିଛି ନୁଆ କଥା ନୁହେଁ କିମ୍ବା ଅଯୌକ୍ତିକ ନୁହେଁ । ସାଧାରଣ ମଧ୍ୟରେ ଅସାଧାରଣତ୍ବ ଓ ଲୌକିକତା ମଧ୍ୟରେ ଅଲୌକିକତ୍ବ ଏବଂ ଅଦିବ୍ୟତା ମଧ୍ୟରେ ସେମାନଙ୍କ ଦିବ୍ୟତ୍ବ ପ୍ରତିପାଦନ ହିଁ ଏହାର ବିଶେଷତ୍ବ । ସେଥିଦ୍ୱାରା ସାଧାରଣ ଲୋକସମାଜରେ ଦେବତାଙ୍କ ସ୍ଥାନ ବହୁ ଉଚ୍ଚରେ ବୋଲି ଦର୍ଶାଇବା ହେଉଛି ଗାଥା ସୃଷ୍ଟିର ମୂଳଲକ୍ଷ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ଦେଖିବାକୁ ହେବ ଏତାଦୃଶ ସୃଷ୍ଟି ମୂଳରେ ସେହି ସେହି ଦେବତା-ବିଷୟକ କି ତତ୍ତ୍ୱ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଓ ତା'ଦ୍ୱାରା ଦେବତାଙ୍କର କି ମହିମା ପ୍ରକଟିତ ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ କଥା ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଉଚିତ ଯେ, ଯେକୌଣସି ଦେବତା ହୁଅନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀରେ ଯେଉଁ ରହସ୍ୟାତ୍ମକ ଗର୍ଭିତ ଥାଏ, ତାହା ତାଙ୍କର ଏକାନ୍ତ ନିଜସ୍ୱ— ପୁରାପୁରି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ତେଣୁ ଅନ୍ୟ ରହସ୍ୟ ସହିତ ତା'ର ତୁଳନା ଆଦୌ ବାଞ୍ଛନୀୟ ନୁହେଁ କି ସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ । ଏକ ଦେବତାଠାରୁ ଅପର ଦେବତାଙ୍କର ମହିମା, ପ୍ରସାଦ, ଶକ୍ତି, ଉପାସନା ପ୍ରଭୃତିରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବେ କିଛି ନା କିଛି ପାର୍ଥକ୍ୟ ରହିବ; ଏପରିକି ଅଭିନ୍ନ ଦେବତାଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ କହିବାକୁ ଗଲେ, କ୍ଷେତ୍ର

ଭେଦରେ ଏକା ଶିବଲିଙ୍ଗୋପାସନା ବିଭିନ୍ନ ପଦ୍ଧତିରେ ଚଳିଆସୁଥିବା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । କାଶୀଶ୍ୱର ଓ ରାମେଶ୍ୱର ଶିବଲିଙ୍ଗ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଉଭୟଙ୍କ ପୂଜାପଦ୍ଧତି ଏକାପ୍ରକାରର ନୁହେଁ । ସେହିପରି ରାଧା-ମାଧବ ଓ ରାଧା-କୃଷ୍ଣ, ବିମଳା ଓ କାମାକ୍ଷୀ, ନାରାୟଣ ଓ ପଦ୍ମନାଭ, ମଥୁରାନାଥ ଓ ଦ୍ୱାରକାନାଥ, କାମାକ୍ଷୀ ଓ ମାମାକ୍ଷୀ— କାହାରି ସହିତ କାହାର ପୂଜାବିଧି ସମାନ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ଦୁଇଟି ଦେବତାଙ୍କ ପୂଜା ସେବାରେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଆଣି ଉଭୟଙ୍କ ଏକାକାର କରିବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ହୁଏ ସେତେବେଳେ ଦୁହିଁଙ୍କ ଉପାସନା ପଦ୍ଧତିରେ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ରହସ୍ୟ ଉଦ୍‌ଘାଟନର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଅନୁଭବ ହୁଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେହି ଜିଜ୍ଞାସା ଆସି ଉପସ୍ଥିତ । କାରଣ, ସଂପ୍ରତି କେତେଜଣ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ମତବ୍ୟକ୍ତ କରନ୍ତି, ତିରୁପତି ଭେଙ୍କଟେଶ୍ୱରଙ୍କ ପୂଜାପଦ୍ଧତି ଅନୁଯାୟୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନା ପରିଚାଳିତ ହେଲେ ପ୍ରଭୃତ ଅର୍ଥଲାଭ ହୁଅନ୍ତା ଓ ଦିଅଁଙ୍କ ସେବାପୂଜା ଅଧିକ ଆଡ଼ମ୍ବର ସହକାରେ ତୁଳାଯାଇପାରନ୍ତା । ହୋଇପାରେ, ଆର୍ଥିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଏହାର ଉପାଦେୟତା କମ୍ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମେ ଦେଖିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଜଗନ୍ନାଥ ସେବାପଦ୍ଧତି ଓ ତିରୁପତି ସେବାବିଧିର ଆଭିମୁଖ୍ୟ ସମାନ କି ନା । ଏକର ଅନୁକରଣରେ ଅପରଟି ପରିଚାଳିତ ହେଲେ ଅପରର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ମୂଳରେ ଥିବା ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ରହସ୍ୟ ବ୍ୟାହତ ହେବ କି ନା । ପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରବନ୍ଧଟି ତା'ରି ଉପରେ ଆଧାରିତ ।

ତିରୁପତି ଭେଙ୍କଟେଶ୍ୱର ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଯେଉଁ ଦୁଇଟି ପୌରାଣିକ ଗାଥା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଆସିଛି ତା' ମଧ୍ୟରେ କି ଗୁଡ଼ତତ୍ତ୍ୱ ନିହିତ, ପ୍ରଥମେ ଦେଖିବାର କଥା । ଶ୍ରୀ ଭେଙ୍କଟେଶ୍ୱରଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ଉପାସନାର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଲେଖାଅଛି— ମହାବିଷ୍ଣୁ ବରାହ ଅବତାରରେ ହିରଣ୍ୟାକ୍ଷ ଦାନବକୁ ଯେତେବେଳେ ବଧ କରନ୍ତି ସେତେବେଳେ କାଶ୍ୟପାଦି ମୁନିମାନେ ଏକ ମହାଯଜ୍ଞର ଆୟୋଜନ କରନ୍ତି । ଯଜ୍ଞସ୍ଥଳୀକୁ ବିଭିନ୍ନ ମହର୍ଷି ଆମନ୍ତ୍ରିତହୋଇ ଆସନ୍ତି, ନାରଦ ବି । ଆସିବାମାତ୍ରେ ନାରଦ ଯଜ୍ଞକର୍ତ୍ତାମାନଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ,

ସେମାନେ କେଉଁ ଦେବତାଙ୍କୁ ପ୍ରଥମେ ଅର୍ଘ୍ୟ ଦେବେ । ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ବ୍ରହ୍ମା, ପାଳନକର୍ତ୍ତା ବିଷ୍ଣୁ ନା ସଂହାରକର୍ତ୍ତା ଶିବ— କାହାକୁ ପ୍ରଥମେ ଅର୍ଘ୍ୟ ଦାନ କରାଯିବ ? ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ କେହି ସମର୍ଥ ହେଲେ ନାହିଁ । ଶେଷରେ ମହର୍ଷି ଭୃଗୁଙ୍କୁ ପଚରାଗଲା । ଭୃଗୁଙ୍କ ପାଦଦେଶରେ ସେତେବେଳେ ଗୋଟିଏ ଚୂଡ଼ାୟ ନୟନ ଥାଏ । ତେଣୁ ସେ ଅତିଶୟ ଗର୍ବୀ ଓ ଅହଙ୍କାରୀ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସେ ଗର୍ବ ଖର୍ବ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତାଙ୍କ ଉପରେ ଏ ଭାର ଅର୍ପିତ ହେଲା । ସେ କହିବେ, ପ୍ରଥମେ କାହାକୁ ଅର୍ଘ୍ୟ ଦିଆଯିବ । ସେ କଥାରେ ରାଜିହୋଇ ଭୃଗୁ ପ୍ରଥମେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ଦେଖିଲେ ବ୍ରହ୍ମା ସରସ୍ବତୀଙ୍କ ବାଣୀଧ୍ବନିରେ ମଗ୍ନ; ଫଳରେ ଭୃଗୁ ରକ୍ଷିଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତି ସେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିପାରିଲେ ନାହିଁ । ତା’ଦେଖି ରକ୍ଷି ରାଗପରବଣ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ଅଭିଶାପ ଦେଲେ ଯେ, ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୋକରେ ସେ କଦାପି ପୂଜା ପାଇବେ ନାହିଁ । ସେଠାରୁ ସିଧାସଳଖ ସେ କୈଳାସକୁ ଚାଲିଆସିବ । ସେଠାରେ ବି ଶଙ୍କର ପାର୍ବତୀଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଦିଗମ୍ବର ହୋଇ ତାଣ୍ଡବ ନୃତ୍ୟରତ । ଏଣୁ ରକ୍ଷିଙ୍କର ଆଗମନ ମୋଟେ ଜାଣିପାରିଲେ ନାହିଁ । ସେଥିରେ ରକ୍ଷି କ୍ରୋଧାନ୍ବ ହୋଇ ଅଭିଶାପ ଦିଅନ୍ତି ଓ କହନ୍ତି— ତୁମେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ କେବଳ ‘ଲିଙ୍ଗ’ ରୂପରେ ପୂଜା ପାଇବ । ଏହା କହି ବୈକୁଣ୍ଠକୁ ଚାଲିଆସିବ । ସେତେବେଳେ ବିଷ୍ଣୁ ଅନନ୍ତଶୟ୍ୟାରେ ରହି ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ସହିତ ସଂଳାପରତ । ଫଳରେ ସେ ରକ୍ଷିଙ୍କ ଆଗମନ ଜାଣିପାରିଲେ ନାହିଁ । ତା’ ଦେଖି ଭୃଗୁ ଭୀଷଣ ରାଗିଯାଇ ବାୟୁବେଗରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ଓ ତାଙ୍କୁ ଧିକ୍କାର କରି ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଭାବେ ତାଙ୍କ ବକ୍ଷରେ ପଦାଘାତ କଲେ । ବିଷ୍ଣୁ ସେଥିରେ ବିଚଳିତ ନ ହୋଇ ଚତୁରତାର ସହିତ ଉତ୍ତର କଲେ— ଆପଣଙ୍କ ଆଗମନରେ ଆଜି ବୈକୁଣ୍ଠ ପବିତ୍ର ହେଲା । ଆହା, କି ଦୁଃଖର କଥା, ମୋର ଏ କଠିନ ବକ୍ଷ ଲାଗି ଆପଣଙ୍କ ଚରଣ ଅତିଶୟ ପୀଡ଼ିତ ହୋଇଥିବ— ଏହା କହି ରକ୍ଷିଙ୍କ ପାଦପୌତ କରିବା ବ୍ୟାଜରେ ତାଙ୍କ ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ପାଦଲଗ୍ନ ଚୂଡ଼ାୟ ନୟନଟି କାଢ଼ିନେଲେ ଏବଂ ପଚାରିଲେ— କି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଆପଣଙ୍କ ଆଗମନ— ଶୁଣିପାରିବି ତ ? ରକ୍ଷି ଯଜ୍ଞସ୍ଥଳୀର ଘଟଣା ସବୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ ।

ଏତିକିବେଳେ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ କୁବ୍ଧ କଣ୍ଠରେ କହିଲେ— ମୁଁ ଯେଉଁ ବକ୍ଷରେ ବାସ କରୁଥାଏ, ସେଥିରେ ଜଣେ ମର ମାନବର ପଦାଘାତ ହେଲା । ମୁଁ ଆଉ ତୁମ ପାଖରେ ରହିବି କିପରି, ଏଣୁ ମୁଁ ଚାଲିଲି । ଏହା କହି ସେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୋକକୁ ଖସିଆସିଲେ ।

ଏହାପରେ ବିଷ୍ଣୁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୋକରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଯଜ୍ଞସ୍ଥଳୀରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ହରିଶ୍ୟାନ୍ଧବିନାଶୀ ମହାବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ଦେଖି ଦେବ-ମୁନି-ମାନବ ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କୁ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା କଲେ । ଏହାପରେ ସେ ସେହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅବସ୍ଥାନ କଲେ ଏବଂ ସେହି କ୍ଷେତ୍ରର ନାମ ହେଲା ‘ବରାହକ୍ଷେତ୍ର’ । କିନ୍ତୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀରୂପ ହୋଇଥିବାରୁ ବିଷ୍ଣୁ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ଠାବ କରିବା ପାଇଁ ବହୁସ୍ଥାନ ଭ୍ରମଣ କଲେ; କିନ୍ତୁ ନ ପାଇବାରୁ ଗୋଟିଏ ଉଇଁହୁଙ୍କା ମଧ୍ୟରେ ଦୁଃଖରେ ଆତ୍ମଗୋପନ କରି ରହିଲେ । ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଏପରି ହତଲକ୍ଷ୍ମୀ ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ବ୍ରହ୍ମା ଓ ଶଙ୍କର ଦୁହେଁ ଗାଈ ଓ ବାଛୁରୀ ହୋଇ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ଠାବ କରି ତାଙ୍କୁ ଗୋପାଳିକା ହେବା ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ତାଙ୍କ କଥାରେ ସମ୍ମତ ହୋଇ ଗଉଡୁଣୀରୂପେ ଗାଈ ଓ ବାଛୁରୀ ନେଇ ଚେଳରାଜା ଚନ୍ଦ୍ରଗିରିଙ୍କୁ ବିକ୍ରୟ କରିଚାଲିଗଲେ । ରାଜା ଜଣେ ଗାଈଆଳ ଉପରେ ଗାଈ-ବାଛୁରୀ ଭାର ସମର୍ପି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରହିଲେ । କିନ୍ତୁ ଦେଖାଗଲା ଯେତେ ଯାହା କଲେ ମଧ୍ୟ ଗାଈ ଟୋପାଏ ବି କ୍ଷୀର ଦେଉନାହିଁ । ଗରୁଆଳକୁ ରାଜା ତାଗିଦ୍ କଲେ; ତାକୁ ଦଣ୍ଡ ଭୟ ଦେଖାଇଲେ । ଏହାପରେ ଗାଈଆଳ ଗାଈ ଉପରେ ତୀକ୍ଷଣଦୃଷ୍ଟି ରଖିଲା ଏବଂ ଜାଣିଲା ଯେ ଗାଈଟି ଉଇଁହୁଙ୍କା ଉପରେ ଯାଇ ସବୁ କ୍ଷୀର ନିଗାଡ଼ି ଦେଉଛି । ଏହା ଦେଖି ସେ ରାଗିଯାଇ ଗାଈ ଉପରେ କୁଠାରଘାତ କରନ୍ତେ ବିଷ୍ଣୁ ହଠାତ୍ ଗାତ ଭିତରୁ ବାହାରିପଡ଼ିବାରୁ ତାଙ୍କ ମୁଣ୍ଡରେ ଆଘାତ ଲାଗି ରକ୍ତସ୍ରାବ ହେଲା । ଏଣେ ଗାଈଆଳ ଅଚେତ ହୋଇ ଭୂଇଁ ଉପରେ ପଡ଼ିଥାଏ; ତେଣେ ଗାଈ ରକ୍ତାକ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ଘରକୁ ଫେରିଲା । ଚେଳରାଜ ତାହା ଦେଖି ଘଟଣା ଜାଣିବା ପାଇଁ ଉଇଁହୁଙ୍କା ନିକଟକୁ ଆସନ୍ତି ଓ ସବୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରନ୍ତି । ଏତେବେଳେ ଚେଳରାଜାଙ୍କୁ ଦେଖି ମହାବିଷ୍ଣୁ କହିଲେ— ଭୂତ୍ୟ ଦୋଷରେ ପ୍ରଭୁ ଦୋଷୀ ହୁଅନ୍ତି । ଏଣୁ ତୁ ପିଶାଚ ରୂପରେ ଅରଣ୍ୟରେ ଘୂରିବୁଲିବୁ । ଅଭିଶାପ ଶୁଣି ରାଜା କାକୁତି-ମିନତି କରିବାରୁ ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇ କହିଲେ—

ଶାପ ଆନ ହୁଏ ନାହିଁ; ଯାଅ, ଯେତେବେଳେ ଆକାଶ ରାଜାଙ୍କ କନ୍ୟା ପଦ୍ମାବତୀ ସହିତ ମୋର ବିବାହ ହେବ, ସେତେବେଳେ ତୁ ତା' ଦେଖୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିବୁ ।

ଏହାପରେ ଆହତ ବିଷ୍ଣୁ ବୃହସ୍ପତିଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ଗୋଟିଏ ଆଶ୍ରମରେ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତି । ସେଠାରେ ଜଣେ ସନ୍ନ୍ୟାସିନୀଙ୍କ ସହିତ ଭେଟ ହୁଏ । ଏଣେ ଆକାଶରାଜା ନିଃସନ୍ତାନ ଥିବାରୁ ଶୁକ ମହର୍ଷିଙ୍କୁ ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରି ପୁତ୍ରେଷି ଯାଗର ଆୟୋଜନ କରନ୍ତି । ଯାଗସ୍ଥଳୀ କର୍ଷଣ କରାଇବାବେଳେ ମାଟି ଭିତରୁ ଗୋଟିଏ ଶିଶୁକନ୍ୟା ଥିବା ପେଟିକା ପାଆନ୍ତି । କନ୍ୟାଟିକୁ ରାଜା ମହାଆନନ୍ଦରେ ରାଣୀ ଧରଣୀ ଦେବାକୁ ଅର୍ପଣ କରନ୍ତି । ତା'ରି ନାଁ ରଖିଲେ ପଦ୍ମାବତୀ । ସେ ଯୁବତୀ ହେଲା ପରେ ଦିନେ ବନଭ୍ରମଣକୁ ଯାଇଥାଏ । ସେଠାରେ ଗୋଟିଏ ଦନ୍ତାହାତୀ ତାକୁ ଆକ୍ରମଣ କଲାବେଳେ ବିଷ୍ଣୁ ଆସି ରକ୍ଷାକରନ୍ତି । ଏକଥା ରାଜା-ରାଣୀ ଶୁଣି ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ବହୁତ ପ୍ରଶଂସା କରନ୍ତି । ତା'ପରେ ବିଷ୍ଣୁ ଆଶ୍ରମବାସୀ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କଠାରୁ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କ ପରିଚୟ ଜାଣି ତାଙ୍କ ସହିତ ବିବାହ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତାବ ଦିଅନ୍ତି । ରାଜା-ରାଣୀ ସେଥିରେ ଅସମ୍ମତ ହୋଇ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ଅପମାନିତ କରନ୍ତି । ସେଥିରେ ସେ ଦୁଃଖିତ ହୋଇ ଆଶ୍ରମକୁ ଫେରି ସନ୍ନ୍ୟାସିନୀ ବକୁଳ ଦେବୀଙ୍କୁ ସବୁ କଥା ଫିଟାଇ କହନ୍ତି । ସବୁ ଶୁଣିସାରିଲା ପରେ ବକୁଳଦେବୀ ରାଜାଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇ ମହାବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ସହିତ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କୁ ବିବାହ ଦେବାକୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ମହାବିଷ୍ଣୁ ଥରେ ଛଦ୍ମବେଶରେ ଜଣେ ହସ୍ତରେଖାବିତ୍ ନାଗୀ ରୂପରେ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କ ହାତ ଦେଖି, ସେ ନିଷ୍ଠେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ବିବାହ କରିବେ ବୋଲି ଭବିଷ୍ୟତ୍ ବାଣୀ ଶୁଣାଇ ଆସିଥାନ୍ତି । ଏ ମଧ୍ୟରେ ଆକାଶରାଜା ବୃହସ୍ପତି ଓ ଶୁକ ମହର୍ଷିଙ୍କୁ ପରାମର୍ଶ କରି ଶେଷରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ସହିତ ପଦ୍ମାବତୀର ବିବାହ ସ୍ଥିର କରନ୍ତି । ଏହା ଶୁଣି ବକୁଳ ଦେବୀ ମହାଚିନ୍ତାରେ ପଡ଼ନ୍ତି । ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ବିବାହକାର୍ଯ୍ୟ ସଂପାଦନ ସକାଶେ ଧନ ଆସିବ କେଉଁଠୁ ? ଏ ଯେ ଆକାଶରାଜାଙ୍କ ସହିତ ବନ୍ଧୁତା ! ଏହା ଜାଣି ବ୍ରହ୍ମା ଓ ଶଙ୍କର ଆସି କହିଲେ— ଧନସକାଶେ ଚିନ୍ତା ଅନାବଶ୍ୟକ । ଯାହା ଧନ ଆବଶ୍ୟକ, ସେ ସବୁ ରଣ ଆକାରରେ ଦେବା ପାଇଁ କୁବେର ପ୍ରସ୍ତୁତ; କିନ୍ତୁ ତାହା ପରିଶୋଧ କରିବାକୁ

ପଡ଼ିବ— ବିଷ୍ଣୁ ରାଜିହେଲେ ହେଲା । ସେ କଥା ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ପଚରାଗଲା । ବିବାହ ସରିଲା । ପିଣ୍ଡାତରୂପୀ ଝେଳରାଜ ତାହା ଦେଖି ଶାପମୁକ୍ତ ହେଲା । ବିଷ୍ଣୁ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଆଶ୍ରମକୁ ଚାଲିଆସିଲେ ।

ଏହାର କିଛି କାଳ ପରେ ଆକାଶରାଜାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଘଟେ । ତାଙ୍କ ପୁଅ ବାସୁଦେବ୍ ଏବଂ ଭାଇ ତୋଷମନ୍ଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରାଜପଦ ନେଇ ଯୁଦ୍ଧ ସଂଘଟିତ ହୁଏ । ବିଷ୍ଣୁ ମଧ୍ୟସ୍ଥରୂପେ ରହି ସେ ଦୁହିଁଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରାଜ୍ୟ ବାଣ୍ଟିଦେଲେ । ତୋଷମନ୍ ଶେଷାଚଳରେ 'ଆନନ୍ଦନିଳୟ' ନିର୍ମାଣ କରି ସେଠାରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ଅବସ୍ଥାପିତ କରନ୍ତି । ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କ ସହିତ ବିଷ୍ଣୁ ତତ୍ତତ୍ୟ ଗର୍ଭଗୃହରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଅନ୍ତି । ଏ କାଳେ ବ୍ରହ୍ମା ଆସି ପ୍ରାର୍ଥନା କରନ୍ତି— ପ୍ରଭୁ ! ଆପଣ କଳିଯୁଗ ଶେଷ ହେବାଯାଏଁ ଏଇଠାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରନ୍ତୁ । ଉକ୍ରମାନଙ୍କୁ ବିପତ୍ତିରୁ ଉଦ୍ଧାର କରନ୍ତୁ । ଏ କଥାରେ ବିଷ୍ଣୁ ସମ୍ମତ ହେଲେ ।

କିନ୍ତୁ ଏତେବେଳେଯାଏଁ ବିଷ୍ଣୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀରୂପେ ଭାବେ ହିଁ କାଳ ଅତିବାହିତ କରିଆସିଥାନ୍ତି । ଦିନେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ମନରେ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ସ୍ମୃତି ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ । ହତଲକ୍ଷ୍ମୀ ଭାବେ ଜୀବନ କଟାଇବା ବୃଥା ସିନା; ତା' ଛଡ଼ା ଲକ୍ଷ୍ମୀ ନ ଆସିଲେ କୁବେରଙ୍କ ରଣ ପରିଶୋଧ ହେବ କିପରି ? ଏଣୁ ଖୋଜା ପଡ଼ିଲା ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ । ସେତେବେଳେ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ କୋହ୍ଲାପୁରରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥାନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ସେଠାରୁ ଡାକି ଆଣିବା ପାଇଁ ପଦ୍ମାବତୀ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କରନ୍ତି । ବିଷ୍ଣୁ ଗରୁଡ଼ ବାହନ ଉପରେ କୋହ୍ଲାପୁର ବିଜେ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବିଷ୍ଣୁ ଆସିବାର ଜାଣି ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ଆଭିମାନରେ ଆତ୍ମଗୋପନ କରନ୍ତି । ଏଣୁ ବିଷ୍ଣୁ ତାଙ୍କୁ ଦେଖିପାରିଲେ ନାହିଁ ଓ ନିରାଶ ହୋଇ ଆସିଲେ । ତା'ପରେ ବାୟୁଦେବଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରି ଦେବଲୋକରୁ ଗୋଟିଏ ସହସ୍ରାର ପଦ୍ମ ଆଣିବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ବାୟୁଦେବ ପଦ୍ମଟି ଆଣିବା ପରେ ତାକୁ ପଦ୍ମ ସରୋବରରେ ସ୍ଥାପନା କରି ତପଃରଣ କଲେ । ସେତିକିରେ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ପ୍ରସନ୍ନହୋଇ ଆବିର୍ଭୂତ ହୁଅନ୍ତି । ସମୟ ଜାଣି ଭୃଗୁ ମହର୍ଷି ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ପୂର୍ବକୃତ ଅପରାଧ ମାର୍ଜନା କରିବାକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରନ୍ତି । ଫଳରେ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲେ ଓ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ପ୍ରଦକ୍ଷିଣ କରି ସେଠାରେ ରହିଲେ । ଏହା କାର୍ତ୍ତିକ ମାସ

ପଞ୍ଚମୀର କଥା । ଏଣୁ ସେଦିନ ଭେଙ୍କଟାଚଳରେ ପଦ୍ମମହୋତ୍ସବ ପାଳିତ ହୁଏ । ସେ ଶୁଭ ଯୋଗରେ ବ୍ରହ୍ମା, ଶଙ୍କରଙ୍କ ସହିତ ସମସ୍ତ ଦେବତା ଏକସ୍ୱରରେ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରି କହିଲେ— ମା' ! ତୁମେ ଆଜିଠାରୁ ଏଇଠାରେ ରହ । ତୁମେ ଧନ, ମାନ, ସୁଖ, ସମ୍ପଦ ସବୁର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ । ଯେଉଁ ଭକ୍ତମାନେ ଏଠାକୁ ଆସିବେ, ତୁମେ ସେମାନଙ୍କୁ ସେସବୁ ବିତରଣ କରିବ । ସେମାନେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ କିଛି କିଛି ଅର୍ପଣ କରିବେ । ତା'ହେଲେ କୁବେରଙ୍କଠାରୁ ଧାରକରି ଆଣିଥିବା ଧନ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ପରିଶୋଧ ହେବ । ତୁମେ କଳିଯୁଗ ଶେଷ ହେବା ଯାଏ ଏଠାରେ ରହ । ତାହା ହିଁ ହେଲା । ସେହିଦିନଠାରୁ ମହାବିଷ୍ଣୁ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ସହିତ ଭେଙ୍କଟାଚଳରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଆସୁଛନ୍ତି । ସେହି ମହାବିଷ୍ଣୁ ହିଁ ଆଜି ତିରୁପତି ଭେଙ୍କଟେଶ୍ୱର ନାମରେ ଉପାସିତ ।

ଏ ହେଲା ତିରୁପତି ଭେଙ୍କଟେଶ୍ୱର ଉପାସନାର ଉତ୍ପତି-ମୂଳ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ । ବର୍ତ୍ତମାନ ପୁରୀ ବଡ଼ଦେଉଳରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଦେଖାଯାଉ ।

ବରାହରୂପୀ ବିଷ୍ଣୁ ଦନ୍ତାଗ୍ରରେ ପୃଥିବୀକୁ ମହାପ୍ରଳୟରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିସାରିବା ପରେ ଦିନେ ବ୍ରହ୍ମା ଆସି ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ପ୍ରଶ୍ନକଲେ— କି ଉପାୟରେ ସତରାଚର ଜୀବକୁଳର ମୋକ୍ଷ ସଂପାଦନ କରିହେବ । ବିଷ୍ଣୁ ଉତ୍ତର କଲେ— ପୁରୁଷୋତ୍ତମର ନୀଳଗିରିଠାରେ ସେ ସ୍ୱୟଂ 'ନୀଳମାଧବ' ରୂପରେ ପୂଜା ପାଇଆସୁଛନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲାମାତ୍ରେ ସାମୁଦ୍ରିକ ମୁକ୍ତି ବା ଚତୁର୍ଭୁଜ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । ଏହି କାରଣଯୋଗୁଁ ଯମରାଜାଙ୍କ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପାଳନରେ ବ୍ୟାଘାତ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା । ଯମରାଜ ଏହାର ପ୍ରତିକାର ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ଫଳରେ ନୀଳମାଧବରୂପୀ ବିଷ୍ଣୁ କିଛିଦିନ ପରେ ସେଠାରୁ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହେବାର ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଲେ ।

ନୀଳଗିରି ଉପରେ ଏକକ୍ଳୋଶବ୍ୟାପୀ କଞ୍ଚକୃଷ୍ଣର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରୋହିଣୀକୁଣ୍ଡ ନାମରେ ଏକ କୁଣ୍ଡ ଥାଏ । ଏହି କୁଣ୍ଡର ଉତ୍ତରକୁ ନୀଳମାଧବ ମୂର୍ତ୍ତି ଶବ୍ଦରଙ୍କଦ୍ୱାରା ପୂଜାପାଇ ଆସୁଥାନ୍ତି । ସେତେବେଳକୁ କ୍ଷେତ୍ରର ମହିମା କେହି ଜାଣି ନ ଥାନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ପଞ୍ଚମପୁରୁଷ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସତ୍ୟଯୁଗରେ ଅବନ୍ତୀ ଦେଶରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ସେ

ବଡ଼ ବିଜ୍ଞ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଥିଲେ । ଦିନେ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କୁ ଡକାଇ ରାଜା ସଭାକରି ପୁଚ୍ଛା କଲେ— ମୁଁ କେଉଁଠାରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ସାକ୍ଷାତ୍ ଦର୍ଶନଲାଭ କରିବି ? ସେତକିବେଳେ ଜଣେ ତୀର୍ଥପର୍ଯ୍ୟଟକ ତପସ୍ୱୀ ଉତ୍ତର କଲେ— ଉତ୍ତ ଦେଶରେ ଥିବା ନୀଳଗିରିରେ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ରୂପେ ବିରାଜମାନ । ତାହାଙ୍କ ଦର୍ଶନରେ ସ୍ୱଦେହରେ ମୋକ୍ଷଲାଭ ହୁଏ । ଏହା ଶୁଣି ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ନିଜ କୁଳପୁରୋହିତଙ୍କ ଭାଇ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କୁ ଝର ରୂପରେ ଉତ୍କଳକୁ ପ୍ରେରଣ କଲେ । ସେ ସେଠାକୁ ଯାଇ ନୀଳଗିରିର ପର୍ଯ୍ୟମରେ ଥିବା ଏକ ଶବ୍ଦରମ୍ଭାରେ ଅବସ୍ଥାନ କଲେ । ସେଠାରେ ବିଶ୍ୱାବସୁ ଶବ୍ଦର ସହିତ ତାଙ୍କର ଆଳାପ ପରିଚୟ ହେଲା । ବିଦ୍ୟାପତି ଶବ୍ଦରକୁ ସବୁ କଥା କହି ଅନୁରୋଧ କଲେ ଯେ, ସେ ନ ଫେରିବା ଯାଏଁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ମହାରାଜା ଉପବାସରେ ରହିଥିବେ— ତେଣୁ ଦୟାକରି ନୀଳମାଧବଙ୍କର ଦର୍ଶନର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଟିକିଏ କରିଦିଅନ୍ତୁ । ଶବ୍ଦର ଦୟାପରବଶ ହୋଇ ଏକ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ମାର୍ଗରେ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ନୀଳମାଧବଙ୍କ ଦର୍ଶନ କରାଇଲା । ତା'ପରେ ବିଦ୍ୟାପତି ଅବନ୍ତୀ ଦେଶକୁ ଫେରିଗଲେ । ଏ ମଧ୍ୟରେ ଭଗବାନ ଯମରାଜାଙ୍କୁ ଯେଉଁ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଇଥିଲେ, ସେ ଅନୁସାରେ ନୀଳମାଧବ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ବାଲୁକା ରାଶିରେ ଆଚ୍ଛାଦିତ କରି ଅଦୃଶ୍ୟ ହେଲେ ।

ଏଣେ ନାରଦଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ଧରି ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସଦଳବଳେ ଉତ୍କଳ ଯାତ୍ରା କଲେ । ଉତ୍କଳର ସାମାରେ ପହଞ୍ଚିବା ମାତ୍ରେ ଉତ୍କଳରାଜା ତାଙ୍କୁ କିଛିଦିନ ଆଗରୁ ନୀଳମାଧବ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଥିବା କଥା ଶୁଣାଇଦେଲେ । ତା' ଶୁଣି ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଦୁଃଖରେ ଯିକ୍ଷମାଣ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ସେତେବେଳେ ନାରଦ ଆଶ୍ୱାସନା ଦେଇ କହିଲେ— କିଛି ଚିନ୍ତା କରନାହିଁ । ଭଗବାନ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ହୋଇ ଦାରୁ ରୂପରେ ଦର୍ଶନ ଦେବେ । ଏହା ଶୁଣି ରାଜା ଆଶ୍ୱସ୍ତ ହେଲେ ଓ ନୀଳଗିରିଠାରେ ସହସ୍ରେ ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ କରିବାର ଆୟୋଜନ କଲେ ।

ସତ୍ୟଯୁଗ ଓ ଯଜ୍ଞଦେବୀ ନିର୍ମିତ ହେଲା । ଅଶ୍ୱମେଧ ପରିସମାପ୍ତି ଦିନ ନୀଳମାଧବ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କୁ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦର୍ଶନ ଦେଲେ । ପରଦିନ ଅବଭୃତ ସ୍ନାନବେଳେ ଝରିଶାଖାଯୁକ୍ତ

ଏକ ମହାଦାରୁ ସମୁଦ୍ରରେ ଭାସୁଥିବା କଥା ସେବକମାନେ ଜଣାଇଲେ । ତା'ପରେ ରାଜା ମହାସମାରୋହରେ ବୃକ୍ଷକୁ ଆଣି ମହାବେଦୀ ଉପରେ ରଖାଇଲେ । ନାରଦଙ୍କ ସହିତ ମୂର୍ତ୍ତିଗଠନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ଆକାଶରୁ ଦୈବବାଣୀ ହେଲା— ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ ନିଜର ପ୍ରତିମା ଗଠନ କରି ମହାବେଦୀ ଉପରେ ବିଜେ ହେବେ । ମହାବେଦୀ ପନ୍ଦରଦିନ ଯାଏ ଆଚ୍ଛାଦିତହୋଇ ଗୁପ୍ତ ରହିବ । ଯେଉଁ ବୁଢ଼ା ବଢ଼େଇଟି ହାତରେ ଅସ୍ତ୍ରଧରି ଠିଆହୋଇ ରହିଛି, ତାକୁ ସେ ଭିତରେ ପୂରାଇ ଦ୍ୱାର ବନ୍ଦ କରିବ । ଗଠନ କାର୍ଯ୍ୟ ସରିଲାଯାଏ କେହି ନିକଟକୁ ଯିବେ ନାହିଁ, ଏପରିକି ଗଠନ ଧ୍ୱନି ମଧ୍ୟ ଶୁଣିବା ନିଷିଦ୍ଧ ।

ଏହାପରେ ନାନାବିଧ ବାଦ୍ୟର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେଲା । ଦୈବବାଣୀ ଅନୁସାରେ ସମଗ୍ର କାର୍ଯ୍ୟ ସମାପନ ହେଲା । ପଞ୍ଚଦଶ ଦିନ ଶେଷରେ ମହାବେଦୀ ଉପରେ ବଳଭଦ୍ର, ସୁଭଦ୍ରା, ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ସୁଦର୍ଶନ— ଏହିପରି ଋଷିମୂର୍ତ୍ତି ଥିବା ଦେଖାଗଲା । ସେତେବେଳେ ପୁଣି ଦୈବବାଣୀ ହେଲା— ରାଜନ, ଏହି ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କୁ ପାଟ ବେଢ଼ାଇ ନିଜ ନିଜ ବର୍ଷରେ ରଞ୍ଜିତ କର । ନୀଳାଚଳ ଉପରେ ସହସ୍ର ହାତ ଉଚ୍ଚ ଓ ତଦନୁରୂପ ଆୟତନ ବିଶିଷ୍ଟ ଏକ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରି ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କୁ ସେଠାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କର । ତା'ପରେ ରାଜା ମୂର୍ତ୍ତି ଚତୁଷ୍ପଦ ମଧ୍ୟରୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ପୁରୁଷସୂକ୍ତ ମନ୍ତ୍ରରେ, ବଳଭଦ୍ରଙ୍କୁ ଦ୍ୱାଦଶାକ୍ଷର ମନ୍ତ୍ରରେ ଓ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କୁ ଦେବୀ ମନ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲେ । ତୁଳାପୁରୁଷ ଓ ଗୋଦାନ ପ୍ରଭୃତି ଅଂଶ୍ୟ ଦାନ କଲେ । ଅଶ୍ୱମେଧ ସମୟରେ ଯେଉଁ ଗୋଦାନ ଦିଆହୋଇଥିଲା, ସେମାନଙ୍କ ଖୁରା ବାଜି ସେଠାରେ ଏକ ମହାଗର୍ଭ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ଦାନକାଳୀନ ଶଙ୍ଖଜଳରେ ତାହା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣହୋଇ ପୁଷ୍କରିଣୀରେ ପରିଣତ ହେଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ତାହା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସରୋବର ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲା ।

ଏହାପରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କରିବାକୁ ମନସ୍ଥ କଲେ । ତତ୍କାଳୀନ ଭାରତବର୍ଷରେ ଯେତେ ରାଜା ଥିଲେ, ସମସ୍ତେ ଦେଉଳ ତୋଳା କାର୍ଯ୍ୟରେ ସାହାଯ୍ୟ କଲେ । ନିଜ ବାହୁବଳରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଦ୍ୱାପର ଯେତେ ବ୍ରବ୍ୟ ଉପାର୍ଜନ କରିଆଣିଥିଲେ, ସେସବୁ ସେଥିରେ

ବ୍ୟୟିତ ହେଲା । ଦେଉଳ ତୋଳା ଶେଷ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ମନ୍ଦିର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସକାଶେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ନାରଦଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିବା ସକାଶେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ଗଲେ । ବ୍ରହ୍ମା ସେତେବେଳେ ସଙ୍ଗୀତ ଶୁଣୁଥିଲେ । ସଙ୍ଗୀତ ଶେଷ ହେଲାବେଳକୁ କେତେ ଯୁଗ ଅତୀତ ହୋଇଗଲା । ଶେଷରେ ବ୍ରହ୍ମା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ଆଗମନ କାରଣ ବୁଝିସାରି କହିଲେ— ତୁମେ ଆସିବା ଭିତରେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ବହୁକାଳ ଅତୀତ ହୋଇଯାଇଛି । ଏ ମଧ୍ୟରେ ମନ୍ଦିରର ଅବସ୍ଥା କ'ଣ ହୋଇଛି ଜଣା ନାହିଁ । ତୁମେ ଆଗେ ଯାଇ ମନ୍ଦିରଟି ତୁମ ଆୟତ୍ତରେ ଅଛି କି ନାହିଁ ବୁଝ । ନଥିଲେ ତୁମ ଅଧୀନକୁ ଆଣ । ମୁଁ ତୁମ ପକ୍ଷେ ପକ୍ଷେ ଯାଉଛି ।

ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଏହା ଶୁଣି ବୃହସ୍ପତି, ନାରଦ ଓ ଦେବବୃନ୍ଦଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଭୂତଳକୁ ଆସି ଦେଖନ୍ତି ତ 'ଗାଲ' ନାମକ ଜଣେ ରାଜା ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ମାଧବ ମୂର୍ତ୍ତିଟିଏ ସ୍ଥାପନାକରି ପୂଜା କରୁଛନ୍ତି । ଏହା ଦେଖି ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ମାଧବ ମୂର୍ତ୍ତିଟିକୁ ସେଠାରୁ ଆଣି ଏକ ଛୋଟ ମନ୍ଦିରରେ ସ୍ଥାପନା କଲେ । ତା'ପରେ ତିନୋଟି ରଥ ନିର୍ମାଣ କରି ମହାବେଦୀରୁ ତିନିମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କୁ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟକୁ ଘେନି ଆସିଲେ । ଏହା ଶୁଣି ଶ୍ୱେତରାଜ ଗାଲ କ୍ରୋଧରେ ଚତୁରଙ୍ଗ ବଳ ଧରି ପୁରୁଷୋତ୍ତମରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ସେଠାରେ ନାରଦ, ବୃହସ୍ପତି ପ୍ରଭୃତିଙ୍କଠାରୁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ଯିବା କଥା, ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ପୁଷ୍କରିଣୀ ତଥା ଦେଉଳ ନିର୍ମାଣ କରିବା କଥାର ସାକ୍ଷ୍ୟ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପାଇ ଆଉ ବିବାଦ ନ କରି ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କଲେ । ବ୍ରହ୍ମା ବ୍ରହ୍ମଲୋକରୁ ଆସି ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଦେବତା ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲେ । ଏହାପରେ ସମସ୍ତେ ଯୋଡ଼ହସ୍ତରେ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କୁ ନିଜ ନିଜର ବିନମ୍ର ପ୍ରଣତି ନିବେଦନ କଲେ । ଏତିକିବେଳେ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରସନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିପାତପୂର୍ବକ ରାଜାଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ— ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଏତେ ବଡ଼ କାର୍ଯ୍ୟ କଲ; ଏତେ ବଡ଼ ଦେଉଳ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲ; ମୋତେ ଭକ୍ତି ବଳରେ ଆପଣାର କରିନେଲ । କାହିଁ, ପ୍ରତିବଦଳରେ କିଛି ତ ଋହିଲ ନାହିଁ ? ମାଗ— ଯାହା ବର ମାଗିବ ତାହା ଦେବି । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ମଥାନତ କରି କହିଲେ— କିଛି ବର ମୋର ଆବଶ୍ୟକ ନାହିଁ ପ୍ରଭୁ ! ଠାକୁରେ କହିଲେ— ତା' କିପରି ହେବ ! ଦେବତାର ପ୍ରସାଦ ତୁମକୁ ନେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସେତେବେଳେ

ଦ୍ଵିଧାହୀନ ଭାବରେ ଉତ୍ତର କଲେ— ବର ଯଦି ଦେବ ପ୍ରଭୁ, ଏହି ବର ଦିଅ— ଯେପରି ମୋ ବଂଶରେ କେହି ଭବିଷ୍ୟତକୁ ନ ରହନ୍ତି । ଏହି ବର ଆଜ୍ଞାକର ଠାକୁରେ ! ଜଗନ୍ନାଥେ ଚମତ୍କୃତ ହୋଇ ଚାହିଁରହିଲେ ଏବଂ ପଚାରିଲେ— ଏ କି କଥା ! ଜଗତରେ ସମସ୍ତେ ଚାହାନ୍ତି ପୁତ୍ର-ପୌତ୍ର-ଧନ-ଧାନ୍ୟ ରାଜେଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ । ତୁମେ ଚାହୁଁଛ କ’ଣ ନା ତୁମେ ନିର୍ବଂଶ ହେବ ! କାରଣ କ’ଣ ? ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ଉତ୍ତର ହେଲା— ପ୍ରଭୁ ! ଭବିଷ୍ୟତରେ ଯଦି କେହି ବଂଶରେ ରହିବେ— ମଣିଷ ତ— ନିଶ୍ଚୟ କହିବେ, ଇଏ ଆମ ବାପା ଗୋସାପଙ୍କ କାର୍ତ୍ତି । ଏ ଦେଉଳ ଆମର । କ’ଣ ହେବ ପ୍ରଭୁ ? ଦେଉଳ ଆମର ବୋଲି କହିଦେଲେ ତ ସବୁ ଗଲା । ଏଣୁ ମାରୁଛି, ମୋ ବଂଶରେ କେହି ନ ରହୁ । ଧନ୍ୟ ଧନ୍ୟ କଲେ ସମସ୍ତେ । ଶେଷରେ ଥିବା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଗାଲ ରାଜାଙ୍କ ହସ୍ତରେ ମନ୍ଦିର ଭାର ଅର୍ପଣ କରି ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ପ୍ରସ୍ଥାନ କଲେ । ଏହା ହେଲା ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ମୂଳକଥା ।

ଏଥର ବିଚାର କରିବା ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ ଦୁଇଟି କିମ୍ବଦନ୍ତୀରେ କି ପ୍ରକାର ସାଦୃଶ୍ୟ ଓ ବୈସାଦୃଶ୍ୟ ରହିଛି । ଦେବତାଙ୍କ ନାମରେ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ— ଉଭୟତ୍ର ସମାନ । ଦୁଇଟିଯାକ ଭକ୍ତର କଳ୍ପନା ପ୍ରସୂତ ଏବଂ ବାସ୍ତବ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିଚାର କଲେ ଦୁଇଟିଯାକ ଅବାସ୍ତବ । କିନ୍ତୁ ଧାରଣା ଓ ଚେତନା, ତତ୍ତ୍ଵ ଓ ସତ୍ତ୍ଵ, ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ ରହସ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଦୁଇଟିଯାକ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ । ଭେଦଟେଣ୍ଡର କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଏକଥା ସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ ଏହାଙ୍କ ଉପାସନା ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ସକାଶେ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଏହାଙ୍କ ଦର୍ଶନରେ ଲୋକ ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟବାନ ହେବା ନିଶ୍ଚିତ । କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବେଳକୁ— ଭକ୍ତ ଯିବ ଦିଅଁ ଦେଖିବାକୁ, ମନ ଖୋଲି ଗୁହାରି କରିବ— ମନୋକାମନା ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବ । ବିନିମୟରେ ସେ ଦେବାର କିଛି ନାହିଁ, ହୃଦୟ ଛଡ଼ା । ଅଥଚ ଭେଦଟେଣ୍ଡରଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଗଲେ ଭକ୍ତ ଯାହା ପାଇବ, ତାହାର କିଛି ଅଂଶ ତାଙ୍କୁ ଦେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ନେହିଲେ ଦେବତା କୁବେରଙ୍କ ରଣ ପରିଶୋଧ କରିବେ କିପରି ? ଦେବତାଙ୍କୁ ରଣା ରଖିବାକୁ କିଏ ବା ଚାହୁଁବ ? ଅପରପକ୍ଷେ, ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ମୂଳବାକ୍ତି ତିତିକ୍ଷା ବା ତ୍ୟାଗ । ତ୍ୟାଗରୁ ତାହାର ଉତ୍ପତ୍ତି— ତ୍ୟାଗ ହିଁ ତାହାର ପରିଣତି । ଦେବତା ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିସାରିଲା ପରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଠାକୁରଙ୍କୁ କି ବର

ମାଗିଲା ଦେଖିଲେ ତ ! ଏହା ନିଶ୍ଚିତଭାବେ ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । ଏହାରି ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନା ।

ଦ୍ଵିତୀୟତଃ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଲୋକ ଯାଆନ୍ତି ଧର୍ମ ସକାଶେ— ମୋକ୍ଷ ସକାଶେ । ଏଣୁ କୁହାଯାଇଛି—

“କୋଟି ବ୍ରହ୍ମଣ୍ଡରେ ଏମନ୍ତ ଠାକୁର ଥିବାର ଶୁଣିଛ କାହିଁ ।
କୁସିତ ଲୋକ ହିଁ ପରମପଦ ହିଁ ଲଭନ୍ତି ଯାହାକୁ ଚାହୁଁ ॥
କଳା ପର୍ବତରେ ବିକ୍ରୟେ ସଧାରେ କରୁଣା ହୃଦୟ ହୋଇ ।
କଳ୍ପଣା ଲୋକଙ୍କୁ କଳମାଷ ପଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ପାଇଁ ॥”

ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ, କଳ୍ପଷ ପଙ୍କରୁ ଉଦ୍ଧାର ପାଇବା ପାଇଁ ଲୋକେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦର୍ଶନକୁ ଯାଆନ୍ତି । ଠାକୁରଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବେ— କୈବଲ୍ୟ ଭୁଞ୍ଜିବେ— ମୁକ୍ତି ପାଇବେ । କିନ୍ତୁ ଭେଦଟେଣ୍ଡର ଦେଖିବାକୁ ଯାଆନ୍ତି— ମନାସ କରି, ସହଣି ରଖି । ଅମୁକ ବାଧୁକିରୁ ଉଦ୍ଧାର ହେଲେ, ଅମୁକ ବିପତ୍ତିରୁ ରକ୍ଷା ପାଇଲେ ବା ଅମୁକ ବିବାଦରେ ଜୟଲାଭ କଲେ ତିରୁପତି ଯିବି, ଏଇ ମୋ ଶପଥ ରହିଲା । ସେଥିପାଇଁ ହାତରେ କିମ୍ବା ଗୋଡ଼ରେ ଗୋଟିଏ ବଳା ବନ୍ଧାଯାଏ । ସେ ସୁନା, ରୂପା, ତମ୍ବା ଯାହା ହେଉପକ୍ଷେ, ଏହି ତ କାମନା । ଏହି ତ ଅର୍ଥ ବା ପ୍ରୟୋଜନ । ଏଣୁ ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟରେ କହିଲେ, ଧର୍ମ-ଅର୍ଥ-କାମ-ମୋକ୍ଷ— ଏ ଚାରିବର୍ଗ ମଧ୍ୟରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନା ଧର୍ମ ଓ ମୋକ୍ଷ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲାବେଳେ ଭେଦଟେଣ୍ଡର ଉପାସନା ଅର୍ଥ ଓ କାମ ଉପରେ ଆଧାରିତ ।

ତୃତୀୟତଃ, ଜଗନ୍ନାଥ ସ୍ଵର୍ଗ ଓ ବୈକୁଣ୍ଠବାସୀ କୌଣସି ଲୋକୋତ୍ତର ଦେବତା ନୁହନ୍ତି । କେହି ଜଣେ ଅନାମଧେୟ ବନବାସୀ ଶବର ଏହାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଉପାସକ । ସେ ଜାଣେ ତା’ ଦେବତା ତା’ ନିଜଠାରୁ ଅଲଗା ନୁହେଁ । ସେ ଯାହା ଖାଏ ଅଥେ ଭାଗ ତା’ରି । କଥା ହେଉ— ସିଝା ହେଉ । ଦେବତା ତା’ ଘରର ଲୋକ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟଙ୍କ ପରି ସେ ବି ବାଧୁକି ପଡ଼େ । ସମୟ ଆସିଲେ ଦିହ ବି ଛାଡ଼େ । ଖରାହେଲେ ଚନ୍ଦନ ପୋଖରୀରେ ସ୍ନାନ, ଶୀତହେଲେ ଉର୍ଦ୍ଧାବସ୍ତ୍ର ପହରଣ, ବର୍ଷା ଆରମ୍ଭରେ ଆଖୁଧରା ରୋଗ । ଏସବୁ ତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସାଂବସ୍ତରିକ କର୍ମ । ଏହା ମାନବ ଧର୍ମ ଛଡ଼ା ଆଉ କ’ଣ ହୋଇପାରେ ? କିନ୍ତୁ ଭେଦଟେଣ୍ଡରରେ

ଏ ସବୁର କାରବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ସେଠାରେ କୌଣସିଟା ମାନବୀୟ ନୁହେଁ । ସବୁ ଦିବ୍ୟ, ସବୁ ଅତିମାନବୀୟ । ଦେବତାଙ୍କୁ ନିୟମିତ ସେବକ ଛଡ଼ା ସ୍ୱର୍ଗ କରିବାର ଅଧିକାର କାହାରି ନାହିଁ । ସେ ପରମାତ୍ମା, ପରମେଶ୍ୱର, ମହାବିଷ୍ଣୁ ! ସବୁଠାରୁ ଉଚ୍ଚରେ ତାଙ୍କର ସ୍ଥିତି । ମଣିଷ ତାଙ୍କର ସେବକ— ସେ ସେବ୍ୟ । ଏ ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଧାରଣା ଯେତିକି ମାନବୀୟ ଭେଦବେଶର ଧାରଣା ସେତିକି ଅତିମାନବୀୟ ।

ଚତୁର୍ଥତଃ, ଭକ୍ତି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ମଧ୍ୟ ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରେ ବୈଷାଦୃଶ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଦାସିଆ ବାଉରି, ବନ୍ଧୁ ମହାନ୍ତି, ରଘୁ ଅରକ୍ଷିତ ପ୍ରଭୃତିକ କଥା ଶୁଣିଲେ ମନେ ହୁଏ ଜଗନ୍ନାଥେ ବିଭବଦ୍ୱାରା ଯେତିକି ବଣ ନୁହନ୍ତି, ଭାବଦ୍ୱାରା ତା’ଠାରୁ ଅଧିକ ବଣ ହୁଅନ୍ତି । ସେ ଭାବର ଦେବତା । ଅନ୍ୟପକ୍ଷେ, ଭେଦବେଶର ବିଭବର ଦେବତା । ସେ ଭକ୍ତକୁ ଯେପରି ବିଭବଶାଳୀ କରନ୍ତି, ସେପରି ସେଥିର ଅଂଶାଦାର ବି ହୁଅନ୍ତି । ଯାହାଠୁଁ ପାଇବ ତାକୁ ନ ଦେବ କିମିତି ! ବିଶେଷତଃ ଦେବତା ରଣଗ୍ରସ୍ତ ।

ପଞ୍ଚମତଃ, ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନାର ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଐହିକ ଜୀବନରେ ପାରତ୍ରିକ ସୁଖ ଲାଭ । ତାକୁ କହିପାରନ୍ତି ମୁକ୍ତି, ମୋକ୍ଷ, କୈବଲ୍ୟ ଯାହା କିଛି । ତା’ ବି ଏ ଜନ୍ମରେ ସିନା, ଜନ୍ମାନ୍ତରରେ ନୁହେଁ । ପ୍ରସାଦ ସେବନରେ ମୁକ୍ତି । ପ୍ରସାଦର ନାମ କୈବଲ୍ୟ । ତାହାର ପ୍ରାପ୍ତି ଏଇ ଜନ୍ମରେ— ସେଇଠି । ଦେଉଳ ଭିତରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଇହଲୋକରେ ପାରତ୍ରିକ ସୁଖପ୍ରାପ୍ତି— ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଭେଦବେଶର ଉପାସନାର ତତ୍ତ୍ୱ ଏହାଠୁଁ ଅଲଗା । ସଂସାରରେ ମଣିଷ ସୁଖଭୋଗ କରେ କାହାଯୋଗୁଁ ? ଧନ ଯୋଗୁଁ— ସଂପତ୍ତି ଯୋଗୁଁ । ଯାହାର ତାହା ନାହିଁ ସେ ହାନିମାନ । ତା’ ଜୀବନ ବ୍ୟର୍ଥ । ଧନର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ । ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଅଭାବରୁ ସିନା ମହାବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ କୁବେରଙ୍କଠାରୁ ରଣ ଆଣିବାକୁ ପଡ଼ିଛି । ଅନ୍ୟର କଥା ଆଉ କ’ଣ କହିବା ! ସେଇଥିପାଇଁ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ବହୁ ପରିଶ୍ରମରେ ସୁଦୂର କୋହ୍ଲାପୁରରୁ କଠୋର ତପଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାପୂର୍ବକ ସେଠାକୁ ଆଣିବାକୁ ପଡ଼ିଛି, ଅବଶ୍ୟ ଏଠାରେ ‘କୋହ୍ଲାପୁର’ ଶବ୍ଦର କି ବ୍ୟଞ୍ଜନା ରହିଛି ବୁଝାପଡ଼େ ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ, ସେତେବେଳେ ତାହା ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ବିଳାସପାଠ ଥିଲା । ସେ ଯାହାହେଉ, ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ଏଠାରେ

ବିଜେ କରିଛନ୍ତି କେବଳ ଭକ୍ତକୁ ଅନୁଗ୍ରହ କରି; ତାକୁ ବିଭବଶାଳୀ କରିବେ । ଏଣୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା, ତିରୁପତିରୁ ଐହିକ ସୁଖଲାଭ ହେଲାବେଳେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରୁ କୈବଲ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ଘଟେ; ଯାହାର ଅନ୍ୟନାମ ପାରତ୍ରିକ ସୁଖ ।

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ଆଉ ଏକ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ; ଯାହା ଭକ୍ତିସ୍ୱତ ଆଜିକ ବିଷୟଠାରୁ ପୁରାପୁରି ଅଲଗା । ସେ ହେଉଛି, ଗୋଟିଏ ସାର୍ବଜନିକ ହେଲାବେଳେ ଅନ୍ୟଟି ଐକାନ୍ତିକ । ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନା ସାର୍ବକାଳିକ, ସାର୍ବଜନିକ, ସାର୍ବଧର୍ମିକ । ଏଠାରେ ପାହାନ୍ତାପହରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଅର୍ଦ୍ଧରାତ୍ରି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଛତିଶା ନିଯୋଗରେ ଛପନପ୍ରକାର ଭୋଗ ହୁଏ । ସକାଳୁ ସନ୍ଧ୍ୟାଯାଏ ଭୋଗ, ଠାକୁରଙ୍କର ବିଶ୍ରାମ ନାହିଁ କି ସେବକଙ୍କର ବିଶ୍ରାମ ନାହିଁ । କିମିତି ବା ହେବ ? ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ପରା ବର ମାଗିନେଇଛି—

“ରାତ୍ର ଅର୍ଦ୍ଧମାନେ ତୋ କବାଟ ପଡୁଥିବ ।

ରାତ୍ର ପାଞ୍ଚ ଘଡ଼ି ଆଉଁ କବାଟ ଫିଟିବ ॥

ସବୁ ହୋଇ ତିନି ଘଡ଼ି ଶୟନ କରିବ ।

ଖାଉ ଭୁଞ୍ଜି ଜଗନ୍ନାଥ ହାତ ନ ଶୁଖିବ ॥

ଆଉ ବିଶ୍ରାମ କାହିଁ ? ଯା’ରି ନାଁ ସାର୍ବକାଳିକ ଉପାସନା । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ରାଜା-ପରଜା, ବ୍ରାହ୍ମଣ-ଚଣ୍ଡାଳ, ଗରିବ-ଅମିର, ମୂର୍ଖ-ପଣ୍ଡିତ, ପତିତ-ପୁଣ୍ୟାତ୍ମା ସମସ୍ତଙ୍କର ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥ । ସବୁଦିନେ, ସବୁବେଳେ ଶୁଦ୍ଧ-ପୂତ ହୋଇ ହେଉ, ଅଗାଧୁଆ-ଅପାଧୁଆ ହେଉ, ଉପହାର ହସ୍ତରେ ହେଉ ବା ଶୂନ୍ୟ ହସ୍ତରେ ହେଉ କୌଣସିଟା ପାଇଁ ବିଧି-ନିଷେଧ ନାହିଁ । ସମସ୍ତଙ୍କ ଅଧିକାର ରହିଛି ଠାକୁରଙ୍କୁ ଦେଖିବେ— ପାପମୁକ୍ତ ହେବେ । ଯାକୁ ହିଁତ କହନ୍ତି ସାର୍ବଜନିକ ସେବା । ଏହାଛଡ଼ା, ଏହାର ସାର୍ବଧର୍ମିକତା ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷଣୀୟ । ସବୁ ଧର୍ମର ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥ । ସବୁ ଧର୍ମର ସମନ୍ୱୟ ଘଟିଛି ଏଇଠି । କି ବୌଦ୍ଧ, କି ଜୈନ, କି ଶାକ୍ତ, କି ଶୈବ, କି ବୈଷ୍ଣବ, କି ଇନ୍ଦର ଧର୍ମର ସମସ୍ତେ ସମସ୍ତରେ ଗୁହାରି କରନ୍ତି ତାଙ୍କୁ ଅନ୍ତରର ଆବେଦନ ଜଣାନ୍ତି । କିଏ କ’ଣ ପ୍ରାଏ କି ନପ୍ରାଏ— ସେକଥା ସେ ଜାଣେ, ଦେବତା ଜାଣନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଆବେଦନ କରିବା ମିଛ ନୁହେଁ । ସେଥିପାଇଁ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନାରେ ଜୈନର କୈବଲ୍ୟ, ଦ୍ରାବିଡ଼ର କୋଇଲି ବୈକୁଣ୍ଠ, ବ୍ରାହ୍ମଣର ମନ୍ତ୍ରପାଠ ସହିତ

ଶବରର ନିଷ୍ଠାମ ସମର୍ପଣ ଏକାଧାରରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଆସିଛି । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟପକ୍ଷେ, ଭେକଟେଶ୍ୱର ହେଉଛନ୍ତି ଐକାନ୍ତକ ବା ଐକଧର୍ମିକ । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ବିଷ୍ଣୁଭାବନା ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ସେ । ବୈକୁଣ୍ଠାଧିପତି ମହାବିଷ୍ଣୁ ଅନ୍ୟ ନାମ ଶ୍ରୀନିବାସ ଏଠାରେ ତିରୁପତି ବାଲାଜି ବା ଭେକଟେଶ୍ୱର ନାମରେ ଉପାସିତ । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ଦେବତା ଛଡ଼ା ଏହାଙ୍କୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଧର୍ମର ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । ଏହାଙ୍କୁ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ କେହି ପୂଜା କରିବା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହାଙ୍କ ପୂଜା-ସେବା ପୁରୀପୁରୀ ବୈଷ୍ଣବ ପଦ୍ଧତିରେ ପରିଚାଳିତ । ମନ୍ତ୍ରପାଠ ବିନା ଏହାଙ୍କ ପୂଜା ଅଟଳ, ଯାହା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସେବାରେ ଆଦୌ ମୌଳିକ ନୁହେଁ ।

ତା'ଛଡ଼ା ଉଭୟ ଦେବତାଙ୍କ ଦେବାର୍ଚ୍ଚନା ପଦ୍ଧତିରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରବଳ ତାରତମ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଭେକଟେଶ୍ୱରଙ୍କ ଉପାସନାରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବିଧି-ବିଧାନର ତିଳେ ସୁଦ୍ଧା ରୂପି-ବିରୂପି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ବେଦ-ବେଦାଙ୍ଗାଦି ମନ୍ତ୍ର ଉଚ୍ଚାରଣ ବିନା କୌଣସି ଦେବାର୍ଚ୍ଚନା ସଂପାଦିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ସେହି ମନ୍ତ୍ରମାନ ଶୁଦ୍ଧିସ୍ୱାତ ବେଦଜ୍ଞ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କଦ୍ୱାରା ଶୁଦ୍ଧଭାବେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେବା ଉଚିତ । ସେଥିପାଇଁ ଶୁଦ୍ଧ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗୋଷ୍ଠୀରୁ ବେଦବିତ୍ ତଥା ସାମଗାନ ବିଶାରଦଙ୍କୁ ଯଥାବିଧି ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରି ନିଯୁକ୍ତି ଦିଆଯାଏ । ତାହା ସେମାନଙ୍କର କୌଳିକ ବୃତ୍ତିରୂପେ ବିବେଚିତ ହୁଏନାହିଁ । ଯୋଗ୍ୟତା ହିଁ ତାହାର ମାପକାଠି । ପୂଜାବିଧି ଯେହେତୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ନିୟମରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ; ସେଥିପାଇଁ ଯୋଗ୍ୟତାସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଆବଶ୍ୟକତା ପଡ଼େ । କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପୂଜାବେଳକୁ ଠିକ୍ ତା'ରି ଓଲଟା । ଏହାଙ୍କ ମୂଳ ସେବକ ହେଲେ ଦଳତାପତି । ଏମାନେ ପୁଣି ଅବ୍ରାହ୍ମଣ ଶ୍ରେଣୀରେ ଗଣ୍ୟ । ସେଥିରେ ପୁଣି ତାଙ୍କର ପୂଜାଧିକାର କୁଳକ୍ରମାଗତ । ଏଠାରେ ପୂଜା ପାଇଁ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଯୋଗ୍ୟତା ମାପକାଠି ନୁହେଁ । କାରଣ, ଜଗନ୍ନାଥେ ହେଉଛନ୍ତି— ‘ଶ୍ରୃତ୍ୟାଦିଭିର୍ବିନୋପାୟୋଃ ପରମାନନ୍ଦମୁକ୍ତିଦଃ’— ଏଣୁ ସେଥିପାଇଁ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନ ଅନାବଶ୍ୟକ । ଠାକୁରଙ୍କ ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ ଥିଲେ ହେଲା ।

ପୁଣି ମଧ୍ୟ, ପୂର୍ବକ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ବିନା ଭେକଟେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ କରିବାର ଅଧିକାର କାହାରି ନାହିଁ । ତା' ବି ପୂଜାବକାଶରେ ସିନା, ଅନ୍ୟ ସମୟରେ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବେଳକୁ ଖାଲି ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ କାହିଁକି କୋଳ କରିବାର ଅଧିକାର ବି ସମସ୍ତଙ୍କର ରହିଛି । ସେ ପୁଣି ହେଉଛନ୍ତି— ‘ଆରଣ୍ୟାଳାଦି ମୁକ୍ତିଦଃ’ । ଏଣୁ ଅଭକ୍ତ, ଚଣ୍ଡାଳ, ଦୂରାତ୍ମା ସମସ୍ତେ ଠାକୁରଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିପାରିବେ— ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ କରିପାରିବେ । ସେ ବସିଛନ୍ତି, ଖାଲି ପାପୀ, ତାପୀ, ଦଳିତ, ପତିତ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମୁକ୍ତିଦେବେ— ପବିତ୍ର କରିବେ । ତେଣୁ ତାଙ୍କରି ନାଁ ପତିତପାବନ ।

ଯା'ଛଡ଼ା, ପ୍ରାର୍ଥନାରେ ସୁଦ୍ଧା ଉଭୟ ଦେବତାଙ୍କ ପ୍ରାର୍ଥକ୍ୟ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ । ତିରୁପତି ଭେକଟେଶ୍ୱରଙ୍କ ପ୍ରାର୍ଥନା ହେଲା—

ନମୋଃସ୍ତୁତେ ପଦ୍ମଦଳାୟତେଷ୍ଠା !
ପଦ୍ମାବତୀ ବଲ୍ଲଭ ! ବେକଟେଶ୍ୱର !
ଅକିଂଚନଂ ମାଂ ବିତରାବଲମ୍ବନଂ
ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଦୁଃଖାନଳଦଗ୍ଧଂ ଦେହିନଂ ॥

ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରାର୍ଥନା ହେଉଛି—

“ନ ବୈ ପ୍ରାର୍ଥ୍ୟଂ ରାଜ୍ୟଂ ନ ଚ ଜନକତାଂ ଭୋଗ-ବିଭବଂ
କ ଯାଚେହଂ ରମ୍ୟାଂ ନିଷ୍ଠୁଳଜନକାମ୍ୟାଂ ବରବଧୁଂ ।
ସଦା କାଳେ କାଳେ ପ୍ରମଥପତିନା ଗୀତଚରିତେ ।
ଜଗନ୍ନାଥଃ ସ୍ୱାମୀ ନୟନପଥଗାମୀ ଭବତୁ ମେ ॥”

ପ୍ରଥମଟିରେ ଉକ୍ତ ସାଂସାରିକ ଭୋଗଭାଗ୍ୟ ସକାଶେ ବିକଳଭାବେ ଯାତସ୍ତା କଲାବେଳେ ଦ୍ୱିତୀୟଟିରେ ଠିକ୍ ତା'ରି ଓଲଟା ପାଇଁ ନିବେଦନ କରାହୋଇଛି । ପ୍ରଥମଟି ଏ ଜନ୍ମର ସୁଖ ପାଇଁ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟଟି ପରଜନ୍ମର ସୁଖ ସକାଶେ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ।

ଏସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଭେକଟେଶ୍ୱର ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଉଭୟଙ୍କ ଉପାସନାତତ୍ତ୍ୱ ପୁରୀପୁରୀ ପୃଥକ୍— ଏକାବେଳକେ ଅଲଗା । ଏଣୁ ଏକର ଅନୁକରଣରେ ଅପରର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଶ୍ରେୟସ୍କର ନୁହେଁ । ଯେହେତୁ, ଦିହେଯାକ ହେଉଛନ୍ତି ‘ଅନନ୍ୟ-ପରତନ୍ତ୍ର’ ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ

ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟପରମ୍ପରାରେ ପଦାର୍ଥର ନାମକରଣରେ ଯେପରି ଗୁରୁତ୍ୱ ଆରୋପ କରାହୋଇଥାଏ, ଅନ୍ୟତ୍ର ସେପରି ହେବା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ନାମକରଣ ସମୟରେ ଏଠାରେ ପଦାର୍ଥର ଗୁଣ, ସଂଖ୍ୟା ବା ଆକାର ଉପରେ ପ୍ରଧାନତଃ ଦୃଷ୍ଟି ରଖି ତାହା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । ଅବଶ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ ବା ଜୀବସମାଜବେଳକୁ ଏ ନିୟମ କଡ଼ାକଡ଼ି ପାଳିତ ହେଉଥିଲାପରି ମନେହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ ଗୌରବର୍ଣ୍ଣ ଶିଶୁ ‘କୃଷକୁମାର’, ଅସୁନ୍ଦରୀକନ୍ୟା ‘ଶୋଭାବତୀ’, ନିତାନ୍ତ ଦୁର୍ବଳ ବାଳକର ‘ଭୀମ’ ପ୍ରଭୃତି ନାମ ମଧ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । କିନ୍ତୁ କୌଣସି ଦେବତା ବା ଦେବୀୟତନ ପ୍ରଭୃତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେପରି କରାଯାଇ ନଥାଏ । ସେତେବେଳକୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ନାମର ସାର୍ଥକତା ପ୍ରତି ବରାବର ଦୃଷ୍ଟି ରଖାଯାଇଥାଏ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତସ୍ୱରୂପ କହିବାକୁ ଗଲେ— ବାଙ୍କେଶ୍ୱରୀ, ଉତ୍ତରାୟଣୀ, ଝାଡ଼େଶ୍ୱରୀ, କୁର୍ମନାଥ, ଭେଙ୍କଟେଶ୍ୱର, କାଶୀଶ୍ୱର ପ୍ରଭୃତି ଯେପରି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସାର୍ଥକ ନାମ ସେହିପରି କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର, ହିମାଳୟ, ଭାଗୀରଥୀ, ମହେନ୍ଦ୍ରଗିରି ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ । ଏଣୁ ଜଣାପଡ଼େ, ଅଳ୍ପ କେତୋଟିକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଅନ୍ୟତ୍ର ପ୍ରଚଳିତ ନାମଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାୟ କିଛି ନା କିଛି ଅର୍ଥବ୍ୟୋତକ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବେଳକୁ ମଧ୍ୟ ସେହି କଥା । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ, ଜଗବନ୍ଧୁ, ନୀଳାଦ୍ରିନାଥ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଆଖ୍ୟାରେ ଆଖ୍ୟାୟିତ କରିବା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଏ ସବୁର ଅନ୍ତରାଳରେ ଦେବତାଙ୍କ ମହିମା ସମ୍ପନ୍ନା ବିଭିନ୍ନ ବିଭବର ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଯେ ରହିଛି ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ନାମଟି ଏଠାରେ ବିରୂପ୍ୟ ।

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯେତୋଟି ନାମର ବ୍ୟବହାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ସେ ମଧ୍ୟରୁ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ନାଁଟି ବିଶେଷ ଲୋକପ୍ରିୟ ତଥା ସାର୍ବଜନୀନ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ପ୍ରାଚୀନତର ମନେହୁଏ । ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ନଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ‘ପୁରୁଷ’ ଶବ୍ଦର ବହୁଳ ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ତାହା ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ

ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ବିଶେଷ୍ୟ ଶବ୍ଦଭାବେ ନୁହେଁ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସଂକେତିତ କରି ରଗ୍‌ବେଦରେ ଯେଉଁ ଶବ୍ଦଟି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ତାହା ହେଉଛି ‘ଦାରୁ’ । ରଗ୍‌ବେଦର ୧୫୫ ସୁକ୍ତିର ତୃତୀୟ ମନ୍ଦ୍ରଟି ହେଉଛି—

“ଅଦୋ ଯଦାରୁ ପୁରତେ ସିନ୍ଧୋଃପାରେ ଅପୁରୁଷଃ ।

ତମାରଭସ୍ତୁ ଦୁର୍ହଣୋ ତେନ ଗଚ୍ଛ ପରସ୍ତରମ୍ ॥”

ଏହା ବର୍ତ୍ତମାନର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତି କି ନା ସେଥିରେ ବି କେତେକ ପଣ୍ଡିତ ସନ୍ଦିହାନ । ସେ ଯାହାହେଉ, ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁରାଣ ଓ ଅଭିଲେଖମାନଙ୍କରେ କିନ୍ତୁ ‘ଦାରୁ’ ସହିତ ‘ବିଗ୍ରହ’ ଓ ‘ବ୍ରହ୍ମର’ ସଂଯୋଗରେ ସଂପନ୍ନ ଶବ୍ଦକୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଥିବା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ତଥାପି ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ଶବ୍ଦର ଯେପରି ବ୍ୟବହାର ବାହୁଲ୍ୟ ରହିଛି ସେହିପରି ‘ଦାରୁ ବିଗ୍ରହ’ ବା ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ ଶବ୍ଦର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ରାମାୟଣରେ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ରାମଙ୍କ ବିଶେଷଣ ରୂପେ କେବଳ ପ୍ରଯୁକ୍ତ । ମହାଭାରତରେ ମଧ୍ୟ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ଶବ୍ଦ ଦେଖାଯାଏ । ଅଷ୍ଟାଦଶ ପୁରାଣ ମଧ୍ୟରୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ପ୍ରାଚୀନତର ମହ୍ୟ ପୁରାଣରେ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ଶବ୍ଦର ଦୁଇଥର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଠାଏ ‘ବିମଳା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ଏବଂ ଆଉ ଠାଏ ‘ଗୋକର୍ଣ୍ଣ ଗଜକର୍ଣ୍ଣ’ ତ ତଥା ତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଃ’ ବୋଲି ଲେଖାଅଛି । ସେହିପରି ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣରେ ‘ଆସ୍ତେ ଯତ୍ର ସ୍ୱୟଂ ଦେବୋ ମୁକ୍ତିଜଃ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଃ’ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ନାମକ କ୍ଷେତ୍ରର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳର ନରପତିମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଖୋଦିତ ଅଭିଲେଖ ତଥା ଦାନପତ୍ରାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ଶବ୍ଦର ବହୁଳ ପ୍ରୟୋଗ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଚେଳଗଙ୍ଗ ଦେବଙ୍କ ଅଭିଲେଖରେ—

“ପାଦୌ ଯସ୍ୟ ଧରାନ୍ତରାକ୍ଷମଣ୍ଡଳଂ ନାଭିଷ୍ଠ ସର୍ବାବିଶଃ

ଶ୍ରୋତ୍ରେ ନେତ୍ରଯୁଗଂ ରବାୟୁ ଯୁଗଳଂ ମୂର୍ଦ୍ଧାପି ଚ ଦୈଘାରସୌ ।

ପ୍ରାସାଦଂ ପୁରୁଷୋତ୍ତମସ୍ୟ ନୃପତେଃ କୋ ନାମ କର୍ତ୍ତୁଃକ୍ଷମଃ

ତସ୍ୟେବାଦ୍ୟନୃପୈରୁପେକ୍ଷିତମୟଂ ଚକ୍ରେଽଥ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱରଃ ॥”

ଏବଂ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ପ୍ରଥମ ସମ୍ରାଟ ଗଜପତି ରାଜା କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ଅନୁଶାସନରେ—

“ସଂସାରାର୍ଥକ କର୍ଣ୍ଣଧାରମପି ତଂ ଭକ୍ତାର୍ଥଂ ସଂସାରିଣଂ
ବନ୍ଦେ ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମଂ ତନୁଭୂତଂ ସଂକଳକଳତ୍ବମ୍ ।
ବେଦାନ୍ତାର୍ଥମୁକ୍ତାହରନ୍ତି ଖଲୁ ଯଂ ଯେନାଖ୍ୟୁଲଂ ଭାସତେ
ହୃଷେ ଯତ୍ର ହୃଣାୟବେ ପଦମପି ସ୍ବାୟଂଭୁବଂ ଦେହିନାମ୍ ॥”

ପୁରୁଷୋତ୍ତମର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ପୁତ୍ର ଗଜପତି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସେବା-ପୂଜାଦି ବିଷୟକ ଯେଉଁ ଅଭିଳେଖ ଖୋଦନ କରାଇଥିଲେ ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ଶବ୍ଦ ରହିଛି । ଅଧିକ କହିବା ଅନାବଶ୍ୟକ, ସେତେବେଳକୁ ଏହି ଶବ୍ଦ ଏତେ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା ଯେ, ଯାହା ଫଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ଇଷ୍ଟଦେବ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନାମରେ ସ୍ବାକାୟ ପୁତ୍ରକୁ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ନାମରେ ନାମିତ କରିଥିଲେ ।

କିନ୍ତୁ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ— ଏହି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଶବ୍ଦର ମୂଳ କେଉଁଠି? ଏହା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପାଇଁ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଲା କିମିତି? ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରାଚୀନତର ରୂପେ ବିବେଚିତ ମହାଭାରତର ଅଂଶଭୂତ ‘ଗୀତା’ର ୦।ଏ ଲେଖାଅଛି— ‘ଅତୋଽହଂ ଲୋକେ ବେଦେ ତ ପ୍ରଥତଃ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଃ’ । ଅବଶ୍ୟ ଏ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି କୁହାଯାଇଛି କି ନାହିଁ ଜଣାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ସ୍ବର୍ଗୀୟ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ତାଙ୍କ ‘ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର କ୍ରମ ପରିଣାମ’ରେ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି— ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର ଅଛି ଗୀତାରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ତତ୍ତ୍ବର ଯେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଛି ତା’ ହେଉଛି ଆଗରୁ ଲୋକରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା କୌଣସି ଉପାସ୍ୟ ଦେବ । ଏହା ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କୁ ଦାର୍ଶନିକ ଭାବରେ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ କୁହାହୋଇଛି । ମନେହୁଏ ଗୀତାରେ ଏ ପରମ ସମାଧାନର ତତ୍ତ୍ବି ପ୍ରକାଶିତ ଓ ପ୍ରସ୍ତରିତ ହେଲାବେଳକୁ ଏଇ ଦର୍ଶନର ସଂକେତରୂପେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଉପାସନା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇସାରିଥିଲା । ଏଇ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ତତ୍ତ୍ବର ସଂକେତ ଯେ ନୀଳାଚଳ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଦାରୁଦେବଙ୍କ ବିନା ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହନ୍ତି— ଏହା ନିଶ୍ଚିତ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଏହା ଯଦି ହୋଇଥାଏ

ତେବେ ନିଃସନ୍ଦେହରେ କୁହାଯାଇପାରେ, ଭାରତଯୁଦ୍ଧ ବେଳକୁ ଦାରୁଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ନାମରେ ଲୋକରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିସାରିଲେଣି; ଯେହେତୁ ଲୋକରେ ଉପାସ୍ୟ ଦେବରୂପେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ହେଉଛନ୍ତି ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ ବା ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶାର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ପୁରୀ ବା ପୁରୀର ଜଗନ୍ନାଥ । ଆଉ କୁତ୍ରାପି ଉପାସ୍ୟଦେବ ରୂପେ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ଥିବା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ ।

ଆଗରୁ ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି, ରାମାୟଣରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ, ପୁରୁଷର୍ଷଭ, ନରର୍ଷଭ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ରାମଙ୍କ ବିଶେଷଣ ରୂପେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଆସିଛି । କିନ୍ତୁ ଏ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଜୈନ ପରମ୍ପରାରୁ ଗୃହୀତ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଜୈନଧର୍ମର ଉପାସ୍ୟଙ୍କ ନାମ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ । ‘ଦେବାଧିଦେବ-ବୋଧିଦ-ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ବାତରଗାସ୍ତ୍ରାଃ’— ଏସବୁ ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ଜୈନ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ଭିତରେ ଅଧ୍ୟାତ୍ମଶରୀରାଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ହେଉଛନ୍ତି ଅନ୍ୟତମ । ‘ବ୍ୟକ୍ତର’ ଦଶବିଧ ‘କିଂ ପୁରୁଷ’ ରୂପେ ଉପାସିତ । ସେମାନେ ହେଲେ— ପୁରୁଷ, ସତ୍ପୁରୁଷ, ମହାପୁରୁଷ, ପୁରୁଷବଲ୍ଲଭ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ, ଅତିପୁରୁଷ, ମହାଦେବ, ମେରୁପୁତ୍ର ଏବଂ ଯଶସ୍ବତ୍ । ଏ ଭିତରୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ନାମ ହିଁ ଦେବାଧିଦେବ, ବୋଧିଦ, ବାତରାଗ ଓ ଆସ୍ତ୍ର । ସବୁ ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ । ଏ କଥା କହିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ରାମାୟଣ ବେଳକୁ ଜୈନପରମ୍ପରାର ପ୍ରଭାବରେ ଆର୍ଯ୍ୟରକ୍ଷି ପ୍ରଣୀତ ଶାସ୍ତ୍ରକାବ୍ୟାଦି ଯେପରି ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲା ସେହିପରି ଶବ୍ଦର ଜାତିର ପରମ ଆରାଧ୍ୟ ‘ଦାରୁ’ ଦେବତାଙ୍କ ଉପରେ କିଛି କିଛି ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ି କେତେକ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଫଳରେ ଶବ୍ଦର ଉପାସିତ ଦାରୁ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ । ସେଥିରେ ଅବଶ୍ୟ ମୂଳଦାରୁର କୌଣସି ତାତ୍ତ୍ବିକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଥିବା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଆଶ୍ଚିକାବରୀ ଉପାସନାରେ ଜୈନ-ଭାବଧାରାର ଅନୁପ୍ରବେଶ କେତେକାଂଶରେ ଘଟିଯାଇଥିଲା ବୋଲି କହିବାର ଉପାଦାନ ରହିଛି ।

ମାତ୍ର ମନେହୁଏ, ଯଦିତ ଦାରୁରୂପୀ ଜଗନ୍ନାଥ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନାମରେ ଉପାସନା ଗ୍ରହଣ କଲେ ତଥାପି

ସେତେବେଳକୁ ‘ଦାରୁ’ ସହିତ ‘ବ୍ରହ୍ମ’ କିମ୍ବା ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ସହିତ ‘କ୍ଷେତ୍ର’ ଶବ୍ଦର ସଂଯୋଗ ଘଟି ନ ଥିଲା, ଅର୍ଥାତ୍ ଦେବତାଙ୍କ ନାମ ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ ବା ଆୟତନର ନାମ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର’ ରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିନଥିଲା । ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ଶବ୍ଦ କଥା କହିବା କାହିଁକି— ସେ ତ ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ଅଭିଧା । କିନ୍ତୁ କ୍ଷେତ୍ର କଥା କହିବାକୁ ଗଲେ ଖାଲି ଏ ଯୁଗରେ ନୁହେଁ ଭାରତ ଯୁଦ୍ଧ କାଳରେ ସୁଦ୍ଧା ‘କ୍ଷେତ୍ର’ ଶବ୍ଦ ‘ଆୟତ ଭୂଖଣ୍ଡ’ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବା ଦେଖୁ । ‘ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ର’, ‘କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର’ ପ୍ରଭୃତି ସେ ଯୁଗର ହିଁ ସୃଷ୍ଟି । କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଭିଧାନକାରମାନେ ‘କ୍ଷେତ୍ର’ ଶରୀରେ କେଦାରେ ସିଦ୍ଧସ୍ଥାନ କଳତ୍ରଯୋଃ ବୋଲି କ୍ଷେତ୍ରର ‘ସିଦ୍ଧସ୍ଥାନ’ ବା ‘ତୀର୍ଥସ୍ଥାନ’ ଅର୍ଥ କରିଯାଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହା ହେବାକୁ ଆହୁରି ବହୁ ବର୍ଷ ଅତୀତ ହୋଇଯାଇଥିବ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ସେ ଯାହାହେଉ, ‘ଦାରୁ’ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଲା ପରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦର୍ଶନର ଅଙ୍ଗ-ଉପାଙ୍ଗାଦି ଧାରେ ଧାରେ ସେଥିରେ ଯୋଗହେବାରେ ଲାଗିଥିବ । ଜୈନଧର୍ମର କେବଳାଭାବ ‘କୈବଲ୍ୟ’ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ପ୍ରସାଦରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଥିବ । ଏହି କୈବଲ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଯେତେ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟତ୍ର ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । ଏହା ଜୈନଧର୍ମର ଜୀବ ଓ ଅଜୀବର ଏକାଭାବ— କୈବଲ୍ୟ । ଯା’ ପରେ ନିର୍ବାଣ । ଏହି ନିର୍ବାଣ ଲାଭ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ପ୍ରସାଦ ମଧ୍ୟରେ ନିହିତ । ପରକାଳୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମର ଯେଉଁ ସାମୁଦ୍ଧ୍ୟ-ପୁତ୍ରି ତାହା ‘କୈବଲ୍ୟ’ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲାମାତ୍ରେ ମାନବର ଯୁଗବ୍ୟାପୀ କଠୋର ସାଧନାର ଶେଷ ଫଳସ୍ୱରୂପ କୈବଲ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି କଥା ସାମାନ୍ୟ ନୁହେଁ । ଅନ୍ୟ କେଉଁଠି ଏହାର ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ଏଣୁ ଏ ହେଉଛନ୍ତି— ‘ଲୋକେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବା ‘ବେଦେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ।

‘ବେଦେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ କହିଲେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ତତ୍ତ୍ୱ ବା ପୁରୁଷ-ତତ୍ତ୍ୱ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ । ଏହା ଲୋକସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ, ବେଦ-ବେଦ୍ୟ । ‘ବେଦ’ କହିଲେ ଜ୍ଞାନ । ‘ବେଦ୍ୟତେ ସର୍ବମନେନ ଇତି ବେଦଃ’ । ବେଦବର୍ଣ୍ଣିତ

ପୁରୁଷତତ୍ତ୍ୱ ଅଲୌକିକ, ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ । ସେ ପୁରୁଷ ହେଉଛି ‘ସହସ୍ରଶୀର୍ଷା’, ‘ସହସ୍ରାକ୍ଷ’, ‘ସହସ୍ରପାତ୍’ । ସେ ହିଁ ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ‘ସୃଷ୍ଟା’ ଏବଂ ତା’ରି ରୂପ ହିଁ ଏ ‘ସୃଷ୍ଟି’ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ— ଯେ ସୃଷ୍ଟା ସିଏ ହିଁ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା କିପରି ? ଯେ ‘କର୍ତ୍ତା’ ସେ ‘କାର୍ଯ୍ୟ’ ହେଲା କିପରି ? ଏହାରି ଉତ୍ତର ହେଉଛି— ‘ବେଦେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ । ଅନ୍ୟ କଥାରେ ପୁରୁଷତତ୍ତ୍ୱ । ବେଦର ମନ୍ତ୍ରଦ୍ରଷ୍ଟା ରଷିଙ୍କ ମନରେ—

“ନାସଦାସୀନୋ ସଦାସୀରଦାନାମ୍

ନାସାଦୃଜୋନବ୍ୟୋମାପଠରୋ ଯତ୍ ।

କିମାବରାବଃ କୁହକସ୍ୟ ଶର୍ମ—

ନୁମଃ କିମାସାଦ୍ ଗହନଂ ଗଭୀରଂ ॥”

ରୂପ ଯେଉଁ ଜିଜ୍ଞାସାର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଥିଲା ତା’ରି ସମାଧାନର ନିର୍ଯ୍ୟାସ ପୁରୁଷ ବା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ତତ୍ତ୍ୱ । ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଅତିତନୀୟ ସର୍ବଜନରେ ଅଭିଭୂତ ହୋଇ ଶେଷରେ ରଷି ଗାଇଉଠିଛନ୍ତି— ‘ପୁରୁଷ’ ଏବେଦଂ ସର୍ବଂ ଯଦଭୂତଂ ଯଜ ଭାବ୍ୟଂ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହା ଅତୀତ, ଯାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଏବଂ ଯାହା ଭବିତବ୍ୟ ସବୁ ହେଉଛି ସେହି ପୁରୁଷ । ଏଠାରେ ପୁରୁଷର କାଳରୂପଦୂର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଅଛି । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ତାକୁ ପୁଣି— ‘ସ ଭୂମିଂ ବିଶ୍ୱତୋ ବୃଦ୍ଧାତ୍ୟତିଷ୍ଠକ୍ଷଣାଙ୍ଗୁଳଂ’ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ‘ତ୍ରିପାଦୂର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଉଦୈର୍ ପୁରୁଷଃ ପାଦୋଽସ୍ୟୋ ଭବତ୍ ପୁନଃ’ ବୋଲି କୁହାହୋଇଛି । ତଦ୍ୱାରା ତାହାର ବିସ୍ତୃତି ଗୁଣ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ସେହି କାଳ ଓ ବିସ୍ତୃତିର ମହାସମନ୍ୱୟକୁ ଏକ ‘ମହାଯଜ୍ଞ’ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରାହୋଇଛି, ଯାହା ଅନିର୍ବଚନୀୟ ଓ ଅଚିନ୍ତ୍ୟ । ସେହି ‘ମହାଯଜ୍ଞ’ର ଅନ୍ୟ ନାମ ହେଉଛି ପୁରୁଷ ଏବଂ ସେହି ଯଜ୍ଞର ‘ହବି’ ପୁଣି ହେଉଛି ସେହି ପୁରୁଷ । ମହାଯଜ୍ଞରୂପା ପୁରୁଷର ଯେପରି ମନରୁ ଜାତ ହେଲା ତନ୍ତ୍ର, ତନ୍ତ୍ରରୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ, କର୍ଣ୍ଣରୁ ବାୟୁ ଏବଂ ମୁଖରୁ ଅଗ୍ନି; ସେହିପରି ନାଭିରୁ ଅନ୍ତରାକ୍ଷ, ମସ୍ତକରୁ ଦ୍ୟୁଲୋକ, ପାଦରୁ ପୃଥିବୀ ଇତ୍ୟାଦି । ଏତାଦୃଶ ସୃଷ୍ଟିରୂପା ପୁରୁଷ ପୁଣି ହବି ରୂପେ କଳ୍ପିତ ହୋଇ ତଦନନ୍ତର ଯଜ୍ଞର ଉପାଦାନ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ତା’କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି କୁହାଯାଇଛି, ‘ଯଜ୍ଞେନ ଯଜ୍ଞମୟଜନ୍ତୁ ଦେବାଃ’ । ସେହି ଯଜ୍ଞରେ ବସନ୍ତକୁ ଆଜ୍ୟ, ଗ୍ରୀଷ୍ମକୁ ସମିଧ ଏବଂ ଶରତକୁ

ପୁରୋଡ଼ାଶ ରୂପେ ଆହୁତି ଦିଆଯାଇ ପୁରୁଷକୁ ବଳିପଶୁ ଭାବେ ପ୍ରୋକ୍ଷଣ କରାହୋଇଛି । ଫଳରେ, କାଳ ଓ ପରିମାଣର ଐକାନ୍ତିକ ସଂଯୋଗ ବଳରେ ଯେଉଁ ମହାଶକ୍ତିର ଉଭବ ଘଟିଛି ତହିଁରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର, ବାୟୁ, ଆକାଶାଦିର ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ମଣ୍ଡଳାକାର ଆବର୍ତ୍ତନଜନିତ ବସନ୍ତାଦି ରତୁଚକ୍ର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଜୀବସୃଷ୍ଟିର କାରଣ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ଏହାକୁ ହିଁ କୁହାଯାଇଛି— ଯଜ୍ଞଦ୍ୱାରା ଯଜ୍ଞର ଅନୁଷ୍ଠାନ । ସେଥିସକାଶେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ବା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସ୍ମୃତି କଲାବେଳେ—

ତୁମେ ବ ଯଜ୍ଞୋଽୟଜ୍ଞାଂଶସ୍ତୁ ଯଜ୍ଞେଶଃ ପରାପୁରଃ ।

ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମ ହି ପରଂବ୍ରହ୍ମାସି ବିଶ୍ୱରାଟ୍ ॥

(ଋ. ୨୪-୧୪)

ବୋଲି ପ୍ରାର୍ଥନା କରାଯାଏ । ଏହାକୁ ହିଁ ଗୀତାରେ ‘ପରମାତ୍ମା’ ରୂପେ ଅଭିହିତ କରାହୋଇଛି । ‘ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷସ୍ତନ୍ୟଃ ପରମାତ୍ମେତ୍ୟୁଦାହୃତଃ’ । ଏହି ଉତ୍ତମ-ପୁରୁଷ ଏକା ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ରୂପେ ଖ୍ୟାତ । ଏପରି ଦୃଶ୍ୟମାନ କଳା କଳେବର ଏବଂ ବଳିଆରଭୁଜ ଚକାଡୋଳା କ୍ଷର-ପୁରୁଷ

ଭାବେ ପ୍ରତିଭାତ ହେଲାବେଳେ କୁଟସ୍ଥ ଅକ୍ଷର ପୁରୁଷ ହେଉଛନ୍ତି ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ବା ଗୀତାର ଭାଷାରେ— ‘ଯୋ ଲୋକତ୍ରୟମାବିଶ୍ୟ ବିଭର୍ତ୍ତ୍ୟବ୍ୟୟ ଇଶ୍ୱରଃ’ । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜଗନ୍ନାଥେ ‘ବେଦେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ । ଲୋକରେ ଯେପରି ସେ ‘କ୍ଷର’ ସେହିପରି ବେଦରେ ବା ତତ୍ତ୍ୱରେ ‘ଅକ୍ଷର’ । ଏକାଧାରରେ ଉଭୟଦ୍ୱର ସଂଘଟନା ଯୋଗୁଁ ସେ ଯେପରି ‘କ୍ଷର’ରୁ ଅତୀତ ସେହିପରି ‘ଅକ୍ଷର’ରୁ ବି । ଅତଏବ କୁହାଯାଇଛି—

“ଯସ୍ମାତ୍ କ୍ଷରମତୀତୋଽହମକ୍ଷରଦପିରକ୍ତୁନ ।

ଅତୋଽହଂ ଲୋକେ ବେଦେ ଚ ପ୍ରଥ୍ୱତଃ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଃ ॥”

ଏହି ସମସ୍ତ କାରଣ ଯୋଗୁଁ ଜଗନ୍ନାଥ ଅନାବିଷ୍କୃତ ଯୁଗାରମ୍ଭ କାଳରୁ ବିଭିନ୍ନ ଶାସ୍ତ୍ରପୁରାଣ ତଥା ଅଭିଳେଖାଦିରେ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଆସିଛନ୍ତି । ଏ ଅଭିଖ୍ୟାତି ତେଣୁ ଶିଶୁର ଜନ୍ମକାଳୀନ ନାକ୍ଷତ୍ରିକ ନାମପରି ନିରର୍ଥକ ନୁହେଁ; ଏହା ପୂରାପୂରି ଅର୍ଥଯୁକ୍ତ ଏବଂ ବ୍ୟଞ୍ଜନାପୂର୍ଣ୍ଣ ।

ଶବରଦେବତା

ଭାରତବର୍ଷର ଆଦିମ ଇତିହାସ ହେଉଛି ଶବର ଜାତିର ଇତିହାସ । ଶବର, ସାନ୍ତାଳ, ମୁଣ୍ଡା ପ୍ରଭୃତି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ଏକ ଏକ ଇତିହାସଗୋଷ୍ଠୀ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏ ସବୁର ମୂଳ ସେହି ଆଦିମତମ ଅଷ୍ଟିକ୍ ଗୋଷ୍ଠୀ । ପରେ ଦୈଶିକ ଏବଂ କାଳିକ ଦୂରତା ଯୋଗୁଁ କୋହ୍ଲ, ନିଷାଦ, ଭାଲ, ସାନ୍ତାଳ ପ୍ରଭୃତି ଭାଗରେ ସେମାନେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି । ଭାରତରେ ପ୍ରଥମ ଆଦିମ ଆଗନ୍ତୁକ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ସବୁଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନତମ ଜାତି ହେଉଛି ନିଗ୍ରୋ ବା ନିଗ୍ରୋ ଆକୃତି ବିଶିଷ୍ଟ ନିଗ୍ରୋଏଡ଼ ଜାତି । ବର୍ଷ କଲା, ଚେପ୍ପଟା ନାକ, ବହଳିଆ ଓଠ । ଆଫ୍ରିକା ମହାଦେଶରୁ ଆରବ ଓ ଇରାନ ଦେଇ ଭାରତରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ବୃତ୍ତି ଥିଲା ଶିକାର ଓ କନ୍ୟାମୂଳ ପ୍ରଭୃତି ଖୋଳି ଖାଇବା । ସେମାନଙ୍କର ଅବଶେଷ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ବାସ କରୁଥିବା ଏବର ଏଲୁଲା, କୁରୁମ୍ବା, କାଦିର ପ୍ରଭୃତି ଗୋଷ୍ଠୀ ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନେ କହନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କର ଭାଷା, ସଂସ୍କୃତି ଓ ସଭ୍ୟତା କ୍ଷେତ୍ରରେ କୌଣସି ବିଶେଷ ସ୍ବାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏନାହିଁ । ନୃତ୍ୟବିତମାନେ ଏମାନଙ୍କୁ ଆଦିମତମ ଆଗନ୍ତୁକ ଜାତି ବୋଲି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଉପାଦାନ ଖୋଜିବାକୁ ଗଲେ ଏମାନଙ୍କର କୌଣସି ସତ୍ତା ମିଳେ ନାହିଁ କିମ୍ବା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ସଭ୍ୟତା ସଂଘର୍ଷରେ ଏମାନଙ୍କର କୌଣସି ଆଦାନ-ପ୍ରଦାନ ନାହିଁ । ତଥାପି ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଶିକ୍ଷିତ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆଗନ୍ତୁକ ପ୍ରଗେଅଷ୍ଟେଲିଅଡ଼ଙ୍କ ସହିତ ଏମାନଙ୍କର ସାମାଜ୍ୟ ମିଶ୍ରଣ ଘଟି ଏକ ନବତମ ଜାତି ଗଢ଼ି ଉଠିଲା, ଯାହା ଶବର ନାମରେ ପରିଚିତ ।

ଏହି ଭାରତୀୟ ଶବରଗୋଷ୍ଠୀ ସହିତ ଟାଙ୍ଗୁଆସ, ଯୁପ୍ରେଟିସ୍ ଧରି ଦକ୍ଷିଣ ଉଲ୍ଲଡ଼ିଆରେ ଥିବା ସୁମେରୀୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ଓ ସିଂହଳବାସୀ ବ୍ୟାଧ ଗୋଷ୍ଠୀର ସାମାଜ୍ୟ ଥିବା ଜଣାପଡ଼େ । ଟ୍ରାକ୍ ଡୌଗୋଲିକ ପୁନି ତାଙ୍କୁ ‘ସୁଆରି ଏବଂ ଝଲେମି ‘ସବରାଇ’ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରନ୍ତି । ରଗବେଦରେ ‘ଶବର’ ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ତା’ର ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତ

ବେଳକୁ ଗୁହ, ଜରା ପ୍ରଭୃତି ଶବରଙ୍କ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇସାରିଲାଣି । ଯାହାହେଉ ଭାରତୀୟ ଆଦିମ ଶବର ଗୋଷ୍ଠୀ ପୃଥିବୀର ତତ୍କାଳୀନ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ଚିନ୍ତାଧାରା ସହିତ ସମାନ୍ତରାଳତା ରକ୍ଷା କରିଆସିଥିଲା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଏହି ଶବରଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷଗଣ ବନ ଜଙ୍ଗଲମୟ ଭାରତର ଜଳବାୟୁକୁ ନିଜର କରିନେଇଥିଲେ । ଜଙ୍ଗଲରୁ ପଥର ଖୋଳି ଘଷିମାଜି ଅସ୍ତ୍ର ତିଆରି କରି ପଶୁପକ୍ଷୀ ଶିକାର ଦ୍ବାରା ଉଦର ପୋଷଣ କରୁଥିଲେ । ଝାଡ଼ ଅରଣ୍ୟରେ କାଷ୍ଠ-ସଂଘର୍ଷରୁ ଜାତ ଅଗ୍ନି ଦେଖି ବିସ୍ମୟରେ ଅଭିଭୂତ ହୋଇପଡ଼ୁଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ଦେବତା ବୋଲି ଭୟ କରୁଥିଲେ । ଏଣୁ ଜଙ୍ଗଲ ମଧ୍ୟସ୍ଥିତ ଦୁମ ବିଶେଷକୁ ଭୀତିମିଶ୍ରିତ ଭକ୍ତି କରିଆସୁଥିଲେ । ଏହା ଜାବୋପାସନା ପୂର୍ବର ଦେବଧାରଣା ବୋଲି ବିଦ୍ବାନମାନେ କହନ୍ତି ଏବଂ ତାଙ୍କର ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ବିଶ୍ଳେଷଣ କଲେ ମଧ୍ୟ ସେ କଥା ଜଣାପଡ଼େ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଶବର ଗୋଷ୍ଠୀ ଯେଉଁଦିନଠାରୁ ପୂର୍ବସାଗର ଉପକୂଳ ସଂଲଗ୍ନ ଘନ ଜଙ୍ଗଲ ମଧ୍ୟରେ ଆପଣାର ବସତି ସ୍ଥାପନ କଲା, ସେହିଦିନଠାରୁ ବା ତା’ ଆଗରୁ କୌଳିକ ପରମ୍ପରା ଅନୁଯାୟୀ ପାଳନ କରିଆସିଥିବା ସଭ୍ୟତାକୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଆସିଥିଲା । ଜାତିସଂଘରେ ଜାତୀୟ ଧର୍ମ, ଜାତୀୟ ପରମ୍ପରା, ଜାତୀୟ ଦେବତା, ଜାତୀୟ ଆଖର-ବିଝର ସବୁ ଆସିଥିଲା । ସେହି କାରଣରୁ ଏବେସୁଦ୍ଧା ଶବର ଜାତିର ଧର୍ମ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର, ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା ସ୍ବତନ୍ତ୍ର, ବିଝରଧାରା ମଧ୍ୟ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର । ଏହା ଆର୍ଯ୍ୟ-ଦ୍ରାବିଡ଼ ପରମ୍ପରାଶୂନ୍ୟ ଏକ ମହନୀୟ ରସରେ ରସାଶିତ । ଯାହାହେଉ, ପାରମ୍ପରିକ ପ୍ରଥାର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ରକ୍ଷା, ପିତୃପିତାମହଙ୍କ ପ୍ରତି ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ, ସ୍ବାନୁଷ୍ଠିତ ଧର୍ମବିଶ୍ବାସର ନିବିଡ଼ ଆକର୍ଷଣ ଭିତରେ ଶବର ଗୋଷ୍ଠୀ ଏତେଦୂର ଆବଦ୍ଧ ଥିଲା ଯେ ତାଙ୍କୁ ସେଥିରୁ ବିରୂପିତ କରିବା ଅସମ୍ଭବ ଥିଲା । ତେଣୁ ଯେତେବଡ଼ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଝଡ଼ବର୍ଷାର ଆଘାତରେ ସେ ସଙ୍କୁଚିତ କିମ୍ବା ବିଚଳିତ

ହୋଇନାହିଁ । ତା'ର ଦେବତା, ତା'ର ମଙ୍ଗଳାକାଂକ୍ଷୀ ବୃକ୍ଷ ବା ଦାରୁ ପରି ସେ ଅଟଳ ଏବଂ ଅଟଳ । ଏବେସୁଦ୍ଧା ସେ ବୃକ୍ଷ କିମ୍ବା ଦାରୁକୁ ହିଁ ଦେବତା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଆସୁଛି । ତା'ର ଦୃଷ୍ଟିରେ 'ଦାରୁ' ହିଁ ଦେବତା, ଶୁଭାଶୁଭ ପ୍ରସାଦୀ-ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ।

ଏହା ବୋଲି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମଦର୍ଶନଠାରୁ ତା'ର ଧର୍ମଦର୍ଶନ ନ୍ୟୁନ ନୁହେଁ । ତା'ର ଧର୍ମ ବିଶ୍ୱାସ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ତା'ର ମୂଳ ଆଦର୍ଶବାଦରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ । ତାକୁ ସୁଖଲିପି ଲାଗି ଅଦୃଷ୍ଟ ସ୍ୱର୍ଗ କଳ୍ପନା କରିବାକୁ ପଡ଼ିନାହିଁ, ତା'ର ହେତୁ ବା ସାଧନ ସ୍ୱରୂପ ଯାଗଯଜ୍ଞାଦି କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ କରିବାକୁ ସେ କେବେ ପସନ୍ଦ କରିନି । ଜାଗତିକ ଭୋଗବିଳାସରୁ ଦୂରରେ ରହି ସନ୍ନ୍ୟାସ ଅବଲମ୍ବନପୂର୍ବକ ଧ୍ୟାନ, ଧାରଣା, ସମାଧି ପ୍ରଭୃତି କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ନିର୍ବାଣ ଲାଭ ପ୍ରତି ସେ କେବେ ଆକାଂକ୍ଷା ରଖିନି । ତା'ର ଆଦିଚର୍ଯ୍ୟା ସ୍ୱରୂପ ଅହିଂସା ମାର୍ଗକୁ ସୁଦ୍ଧା କେବେ ଅନୁସରଣ କରିନି । ଖରା, ବର୍ଷା, ଶୀତ ତା'ର ଦୃଷ୍ଟିରେ ନିତାନ୍ତ ସାଧାରଣ କଥା । ତା' ଆଖିରେ ସେସବୁ ପ୍ରକୃତିର ଅଭ୍ୟାସଗତ ନିତ୍ୟକର୍ମ । ଏଣୁ ତା'ର ଆଦର୍ଶ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ-ଜାଗତିକ । ଏଥିପାଇଁ ସେ ବୃକ୍ଷକୁ ହିଁ ଦେବତା ରୂପେ ବାଛି ନେଇଥିଲା । ତା'ରି ଆଦର୍ଶରେ ଏକା ସେ ପ୍ରାଣଧାରଣ କରିଥିଲା । ବୃକ୍ଷ ଯେପରି ଆପେ ଗଜାହୋଇ ଆକାଶ ଉପରୁ ଓ ମାଟି ଭିତରୁ ତେଜ, ରସ, ବାୟୁ ଆହରଣ କରି ବଞ୍ଚିରହେ, ଫଳପୁଷ୍ପାଦି ବିତରଣ କରି ଅନ୍ୟର ଉପକାର ସାଧନ କରେ ଏବଂ ଅଭାବ ପକ୍ଷରେ ଅନ୍ତତଃ ଛାୟାଦାନରୁ ବିରତ ହୁଏ ନାହିଁ, ଶବର ବି ସେହିପରି ଅରଣ୍ୟରେ ଜନ୍ମଲାଭକରେ, କର-ଚରଣ ସାହାଯ୍ୟରେ ଆପଣାଗ ଜୀବିକା ସଂପାଦନ କରେ ଏବଂ ଆବଶ୍ୟକ ପଡ଼ିଲେ ଅନ୍ୟର ଉପକାର କରିବାକୁ ପଛଛୁଆ ଦିଏନାହିଁ । ବୃକ୍ଷପରି ସେ ସର୍ବସହା । କୁଠାରାଘାତରେ ସେ ସ୍ଥାନଚ୍ୟୁତ ହୁଏନାହିଁ । ନିକଟସ୍ଥ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗଛଲତାର ସ୍ୱାଧୀନ ବୃତ୍ତିରେ କେବେ ସେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ହୁଏନାହିଁ । ବରଂ ସୁବିଧା ଦେଖି ଡାଳ ବଢ଼ାଇ ତାକୁ ଉପରକୁ ଟାଣିବାର ଚେଷ୍ଟାକରେ । ଏଥିରୁ ତା'ର ମହତ୍ତ୍ୱ, ଉଦାରତା ବୃଦ୍ଧିପାଇଛି ସିନା ତଳକୁ ଖସିନାହିଁ । ଆବଶ୍ୟକସ୍ଥଳେ ସ୍ୱାର୍ଜିତ ଆହାରରୁ କିଛି କିଛି ଅଂଶଦେଇ

ଅନ୍ୟର କଳେବର ପୁଷ୍ଟି ବି କରେ । ଏହା ହିଁ ଶବରର ଆଦର୍ଶ— ତା'ର ଧର୍ମଦର୍ଶନ । ଏହି କାରଣରୁ ସେ ବୃକ୍ଷ ବା ଦାରୁ ପୂଜା କରିଆସିଥିଲା ।

କିନ୍ତୁ ବୃକ୍ଷ କହିଲେ ଏଠାରେ 'ଅଶ୍ୱତଥ' ବୃକ୍ଷ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ହୋଇଥିବ ବୋଲି ମନେହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ, ଅଶ୍ୱତଥ ବା ପିପ୍ପଳ ବୃକ୍ଷ କେବଳ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରଗୋଅଷ୍ଟେଲିଅଡ଼ମାନଙ୍କର ଉପାସ୍ୟ ଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ଧର୍ମର ନାଁ ଥିଲା 'ଅଶ୍ୱତଥଧର୍ମ' (Cult of ficus tree) । ପରେ ଭାରତବର୍ଷର ସବୁ ଧର୍ମରେ ତା'ର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଖାଗଲା । ଗଗ୍ଗେଦେବରେ ଲେଖାଅଛି, ବରୁଣଲୋକରେ ଏକ ବୃକ୍ଷ ଅଛି ଯାହାର ଅଗ୍ରଭାଗରେ ସ୍ୱାଦିଷ୍ଟ ପିପ୍ପଳ ରହିଛି । ତା' ଉପରେ ଦୁଇଟି ସୁପର୍ଣ୍ଣ ବସାବାନ୍ଧି ରହିଛନ୍ତି । ଅଥର୍ବ ବେଦରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦୃଷ୍ଟହୁଏ । ସେଥିରେ ଲେଖାଅଛି— ଅଶ୍ୱତଥବୃକ୍ଷ ଦେବତାମାନଙ୍କର ବାସସ୍ଥଳୀ ଅଟେ । ତାହା ତୃତୀୟଲୋକରେ ଅଛି । ଯଦୁବଂଶୀ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଅଶ୍ୱତଥ ବୃକ୍ଷମୂଳରେ ତିରୋଧାନ ଘଟିଥିବା କଥା ଭାଗବତରେ ଉକ୍ତ ଅଛି । ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଅଶ୍ୱତଥ ବୃକ୍ଷ (ବୋଧିଦ୍ରୁମ) ତଳେ ବୁଦ୍ଧ ପ୍ରାପ୍ତି ଘଟିଥିବା କଥା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ଦେବତା ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ନାମାନ୍ତର ମଧ୍ୟ 'ଅଶ୍ୱତଥ' । ମାତ୍ର ପ୍ରକୃତରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଅଶ୍ୱତଥ ବୃକ୍ଷୋପାସନାଟି ଶବରମାନଙ୍କ ନିଜସ୍ୱ । ଏବେସୁଦ୍ଧା ମାଳ ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କରେ ଅଶ୍ୱତଥ ବୃକ୍ଷକୁ ଦେବତା ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରିବା ଦେଖାଯାଏ । ଶବରମାନେ କିଶାବିକା ସମୟରେ ବିଶ୍ୱାସର ନିଦର୍ଶନ ସ୍ୱରୂପ ଓଷ୍ଠପତ୍ରଟିଏ ହାତରେ ଧରି କୌଣସି ଚୁକ୍ତି କରିବାକୁ ଯାଆନ୍ତି । କ୍ଳେତା ବା ବିକ୍ଳେତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି ଜଣେ ଓଷ୍ଠପତ୍ରଟିଏ ହାତ ପାପୁଲିରେ ରଖି ସେଥିରେ ଗୋଟିଏ ବଳିତା ଜାଳନ୍ତି । ଆଉ ଜଣକ ଆଉ ଗୋଟିଏ ପତ୍ରଧରି ଅପର ହସ୍ତରେ ତାହା ଘୋଡ଼ାଇ ଦିଅନ୍ତି । ସେତେବେଳେ ଯାଇ ସର୍ତ୍ତ ବା ଚୁକ୍ତି କାଏମ୍ ହୁଏ । ତା'ଛଡ଼ା ଶବରମାନେ ବଣଭିତରର କୌଣସି ଓଷ୍ଠଗଛରେ କେବେ ଚଢ଼ନ୍ତି ନାହିଁ କିମ୍ବା ଖେଟ ଲଗାନ୍ତି ନାହିଁ । ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ପିପ୍ପଳ ବୃକ୍ଷ ଉପାସନା ସେମାନଙ୍କ ପରଂପରାସିଦ୍ଧ ।

କାଳକ୍ରମେ ବୃକ୍ଷଦେବତା ଜୀର୍ଣ୍ଣ-ଶୀର୍ଣ୍ଣ ଅବସ୍ଥାପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିବେ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାରେ କିଛି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ପରମ୍ପରାନିଷ୍ଠ ଶବ୍ଦର ପୁରାକାଳରୁ ଚଳିଆସୁଥିବା ବୃକ୍ଷକୁ ସହଜରେ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ତାହା ଶୁଷ୍କହେଲେ ମଧ୍ୟ ଦାରୁ ରୂପରେ ପୂଜାକରିଆସୁଥିଲା । ମୂଳ ବୃକ୍ଷର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଲେ ମଧ୍ୟ ତାରି ପୂଜା-ଉପାସନାରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇନଥିଲା । ଆଗେ ଯେପରି ସେ କଞ୍ଚାଗଛ ତଳେ ମୁଣ୍ଡିଆମାରି ପ୍ରଣତି ଜଣାଉଥିଲା ଶୁଷ୍କ ଦାରୁମୂଳରେ ବସି ସୁଦ୍ଧା ସେପରି କରିବାକୁ କୁଣ୍ଡାବୋଧ କରିନଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ କିଛି କାଳ ପରେ ରତୁତକ୍ରର ଆଘାତ ଲାଗି ମୂଳ ଦାରୁଟି ମଧ୍ୟ ବିକୃତ ହୋଇପଡ଼ିଥିବ ନିଶ୍ଚୟ । କିନ୍ତୁ ସେହି ଦାରୁକୁ ଆପଣାର କରିନେବାପାଇଁ ଜୈନଧର୍ମୀ, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମୀ, ତନ୍ତ୍ରଧର୍ମୀ, ବିଷ୍ଣୁଧର୍ମୀ ପ୍ରଭୃତି ସବୁ ସଂପ୍ରଦାୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଯତ୍ନପରୋନାସ୍ତି ଚେଷ୍ଟା କରିଆସିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ କେହି ତାହାକୁ ନିଜର କରିପାରିନାହାନ୍ତି, ତାହାହିଁ ଦେଖିବାର କଥା ।

ପ୍ରଥମେ ଦେଖିବା ଜୈନଧର୍ମ । ରଗବେଦ ରଚନାର ବହୁଶତ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଭାରତ ବାହାରୁ ଏକ ଆର୍ଯ୍ୟେତର ଜାତି ଭାରତଭୂମିରେ ପଦାର୍ପଣ କରିଥିଲା ଓ ସିନ୍ଧୁ ଉପତ୍ୟକାରେ ନିଜର ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ବିସ୍ତାର କରିରହିଥିଲା । ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଯେଉଁ ଭାରତୀୟ ଜାତି ସହିତ ସିନ୍ଧୁ ଉପତ୍ୟକାରେ ସଂଘର୍ଷର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ସେହି ଜାତି ହେଉଛି ସେ । ରଗବେଦରେ ସେ କଥା ଅନେକ ସୂକ୍ତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ମଧ୍ୟ ସେଇକଥା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେମାନେ ‘ଅନାର୍ଯ୍ୟ’ ନାମରେ ନାମିତ ହେଉଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ସଭ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତି, ସମାଜ, ପରିବାର, ଆଖିର-ବିରର ସବୁ ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀର ସମକକ୍ଷ ଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସେମାନେ ‘ଦ୍ରମିଳ’ରୂପେ ପରିଚିତ ହୋଇଆସିଲେ । ଆର୍ଯ୍ୟବାହିନୀ ଉତ୍ତର ଦିଗରୁ ମଧ୍ୟଭାରତ ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେଲାବେଳେ ଏହି ଅନାର୍ଯ୍ୟ ବା ଦ୍ରମିଳମାନେ ସେମାନଙ୍କ ଗତିରୋଧ କରିଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କର ଶକ୍ତି, ସାହସ, ବୁଦ୍ଧି, କୌଶଳ କୌଣସିଟା ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀଠାରୁ ନ୍ୟୁନ ନଥିଲା । ଏମାନେ ବହୁବାର ଆର୍ଯ୍ୟସେନାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇ ତାକୁ ବ୍ୟସ୍ତ-ବିକ୍ରତ

କରିଦେଉଥିବା କଥା ବେଦରେ ଉକ୍ତ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟକୁ ସିନ୍ଧୁତୀରବାସୀ ଦ୍ରମିଳଗୋଷ୍ଠୀ ଆର୍ଯ୍ୟବାହିନୀଦ୍ୱାରା ପରାଜିତ ହେଲେ ଓ ମଧ୍ୟ-ଭାରତ ଦେଇ ଦକ୍ଷିଣଆଡ଼େ ପଳାୟନ କଲେ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ କେତେକ କୌଣସି ଅସୁବିଧାବଶତଃ ସ୍ଥାନ ତ୍ୟାଗକରି ବହୁଦୂର ଯିବାକୁ ଅକ୍ଷମ ଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ପୂର୍ବ-ଭାରତ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ ଓ ବାକିତକ ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଦାସବୃତ୍ତି ଅବଲମ୍ବନପୂର୍ବକ ଜୀବନଧାରଣ କଲେ । ଯେଉଁମାନେ ପୂର୍ବଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳ ଆଡ଼େ ପଳାୟନ କରିଥିଲେ, ସେମାନେ ପୂର୍ବରୁ ବସବାସ କରିରହିଥିବା ଶବ୍ଦରଗୋଷ୍ଠୀ ସହିତ ଆପଣାକୁ ସାମିଲ କରି ସେମାନଙ୍କ ସଭ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତି, ଆଖିର-ବିରର ସହିତ ନିଜକୁ ଏକୀକାର କରିନେଲେ । ଫଳରେ ଶବ୍ଦର ଓ ଦ୍ରମିଳ ପରସ୍ପର ପ୍ରଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ଆଗନ୍ତୁକ ସିନ୍ଧୁତୀର ନିବାସୀ ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଭିତରେ ଲିଙ୍ଗପୂଜା ଓ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜାର ବହୁଳ ପ୍ରସାର ଘଟିଆସିଥିଲା । ସେମାନେ ଏବର ଜୈନଧର୍ମତୁଲ୍ୟ ଏକ ନିଷ୍ପରିଗ୍ରହ ଧର୍ମକୁ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଥିଲେ । ଜୈନତୀର୍ଥଙ୍କର ସଦୃଶ ମନୁଷ୍ୟାକାର ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନକରି ତାକୁ ପୂଜା କରିଆସୁଥିଲେ । ଶବ୍ଦର ଶ୍ରେଣୀ ମଧ୍ୟରେ ବୃକ୍ଷ ବା ଦାରୁ ପୂଜାର ବହୁଳ ପ୍ରଚଳନ ରହିଆସିଥିଲା । ଆଗନ୍ତୁକ ସୈନ୍ଧବଗୋଷ୍ଠୀ ସ୍ଥାନୀୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ଆସ୍ଥାଭାଜନ ହେବା ନିମିତ୍ତ ଉପାସିତ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ଆରାଧନା କରିବାରେ କୁଣ୍ଡାବୋଧ କରିନଥିଲେ । ଶବ୍ଦରଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଦାରୁମୂଳେ ଭକ୍ତିପ୍ରଣତି ନିବେଦନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କାଳକ୍ରମେ ଦାରୁ ମଧ୍ୟରେ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜାର ସୂତ୍ରପାତ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବ । ସେତେବେଳକୁ ମନେହୁଏ ଉଭୟଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଆଦାନ-ପ୍ରଦାନ ସୂତ୍ରର ଉପକ୍ରମ ହୋଇସାରିଥିଲା । ଫଳରେ ଦାରୁବିଗ୍ରହରେ ନେତ୍ରାକୃତି ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରି ତାକୁ ମୂର୍ତ୍ତିରୂପେ ଯେପରି ଉପାସନା କରାଗଲା, ବିଗ୍ରହଟି ଦାରୁମୂଳ ହେବାଯୋଗୁଁ ସ୍ଥାନୀୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ସେହିପରି ଉପାସ୍ୟ ହୋଇ ରହିଲା । ଏହାପରେ କାଳକ୍ରମେ ଆଗନ୍ତୁକ ଶ୍ରେଣୀର ବିରରଧାରା ଓ ଉପାସନାର ଅଙ୍ଗ-ଉପାଙ୍ଗାଦି ସେଥିରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼ିଲା ଏବଂ ବୃକ୍ଷଧର୍ମୀ ଶବ୍ଦରର ନୀଳାଦ୍ରି କନ୍ଦର ଦାରୁଦେବତା ଭିତରେ ଜୈନ-ଦ୍ରାବିଡ଼ର

‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ଭାବନା ପଣି ମୂଳ ଦାରୁକୁ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ କରିପକାଇଲା । ସେଥିଯୋଗୁଁ ବୋଧହୁଏ ଦାରୁଦେବତା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ରୂପେ ଲୋକରେ ପୂଜା ପାଇଆସୁଛନ୍ତି । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ତତ୍ତ୍ୱର ସାରଭୂତ ଯେଉଁ ଜୀବ-ଅଜୀବର ଏକୀଭାବ କୈବଲ୍ୟ ତାହା ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ପ୍ରସାଦ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇପଡ଼ିଛି ।

ଏ ଗଲା ଜୈନ ପ୍ରଭାବ କଥା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବା ତତ୍ତ୍ୱ । ନିର୍ଭୁଲଭାବେ ସମୟ ନିରୂପିତ ହୋଇପାରି ନଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏପରି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସମୟ ଆସିଥିଲା ଯେତେବେଳେ ଶକ୍ତିପୂଜକ, ଭୈରବପନ୍ଥୀ, ବଜ୍ରଯାନୀ, ପଞ୍ଚରାତ୍ରୋପାସକମାନେ ଦାରୁଦେବଙ୍କୁ ଆପଣା ଆପଣା ଧର୍ମର ପ୍ରତୀକରୂପେ ପ୍ରମାଣିତ କରିବାକୁ ଅକ୍ଳାନ୍ତ ଉଦ୍ୟମ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ମନ୍ଦିର ବେଢ଼ାରେ ଶକ୍ତିରୂପା ବିମଳାଙ୍କ ପୀଠ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ଦେବତାଙ୍କୁ ଭୈରବ ରୂପରେ ପରିଚିତ କରାଇବା ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ବରାବର ହୋଇଆସିଥିଲା । ମା’ ବିମଳାଙ୍କୁ ଭୈରବୀ ରୂପେ ଗ୍ରହଣକରି ‘ବିମଳା ଭୈରବୀ ଯନ୍ତ୍ର ଜଗନ୍ନାଥସ୍ତୁ ଭୈରବୀ’ ବୋଲି ଶ୍ଳୋକ ବାକ୍ୟ ରଚିତ ହେଲା । ତା’ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେ ଦୁହିଁଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଉପକଥାମାନ ମଧ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । କଥିତ ଅଛି— ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିର ବେଢ଼ା ଭିତରେ ସର୍ବଦା ନିରାମିଷ ଭୋଗ ଲାଗିବା ଯୋଗୁଁ ଆମିଷପ୍ରିୟା ବିମଳା ଦିନେ ଭୈରବ ଅର୍ଥାତ୍ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଛାମୁରେ ଗୁହାରି କଲେ, ‘ପ୍ରଭୁ! ସର୍ବଦା ନିରାମିଷ ଭୋଗ ଖାଇ ଖାଇ ମୋତେ ବଡ଼ ଅତିଷ୍ଠ ଲାଗିଲାଣି; ମୋ ପାଇଁ ଅନ୍ତତଃ ଆମିଷ ଭୋଜନର ଅନୁମତି ଦିଅନ୍ତୁ ।’ ପ୍ରିୟାର ମନ କଥା ଜାଣି ଜଗନ୍ନାଥେ କହିଲେ— ମନ୍ଦିର ବେଢ଼ାରେ ଆମିଷ ଭୋଜନ ନିଷିଦ୍ଧ । କିନ୍ତୁ ତୁମେ ଯଦି ପ୍ରାର୍ଥନା କଲଣି ତା’ହେଲେ ବର୍ଷକେ ଗୋଟିଏ ଦିନ ତୁମେ ତାହା କରିପାର । ବିମଳା ସେଥିରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲେ । ତା’ପରେ ଜଗନ୍ନାଥେ ତାଙ୍କୁ ସତର୍କ କରାଇ କହିଲେ, ମନେରଖ, ଯେଉଁଦିନ ତୁମେ ଆମିଷ ବଳିଭୋଜନ କରିବ ସେ ଦିନ ଅର୍ଦ୍ଧରାତ୍ରିରେ ମୋ ଗମ୍ଭୀରା କବାଟ ପଡ଼ିଲାପରେ ସେ କଥା କରିବ । କୌଣସି ବଳିପଶୁର କରୁଣା ଧ୍ୱନି ଯେପରି ମୋ କାନରେ ନପଡ଼େ । ବିମଳା ସେ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଲେ ଏବଂ ସେଦିନଠାରୁ ମହାଷ୍ଟମୀ ରାତିରେ ଦେବାଙ୍କ ଆଗରେ କୁଆଡ଼େ ବଳି ପଡ଼େ ।

କଥାର ସତ୍ୟତା ଯେତେଦୂର ଥାଉ ପଛେ, ଏହା ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଚିନ୍ତାହେଲା ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ଭୈରବ ଓ ବିମଳା ଭୈରବୀ । ଅର୍ଥାତ୍ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଦେବତାରୂପେ ଦେଖାଇବା ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଏହାରି ପ୍ରଭାବରେ ବାମାର୍ଚ୍ଚନାମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଖାସ୍ କାଳୀ ବା ମହାକାଳୀ ନାମରେ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଦେବତାରୂପେ ପ୍ରମାଣିତ କରିବାକୁ ବ୍ୟଗ୍ର ହୋଇଉଠିଛନ୍ତି । ଫଳରେ ପ୍ରସ୍ତୁତି ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ପ୍ରମାଣ ଶ୍ଳୋକମାନ ରଚିତ ହେଲା । ଠାକୁରଙ୍କ ପୂଜାପଦ୍ଧତିରେ ପଞ୍ଚ‘ମ’କାର ସେବାର ଗୋପନବିଧି; ଯଥା— ମାଂସାଦି ପରିବର୍ତ୍ତେ ବ୍ରୀହୀ, ସୁରା ବଦଳରେ କାଂସ୍ୟପାତ୍ରରେ ନାରିକେଳ ଜଳାଦିମାନ ଉପାସନାଙ୍ଗ ରୂପେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ସମର୍ପକ ପ୍ରମାଣ ବାକ୍ୟ— ‘ନୀଳାଚଳେ ଜଗନ୍ନାଥଃ କଳୌ ଦକ୍ଷିଣକାଳିକା’ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପଡ଼ିଲା । କିନ୍ତୁ ଦାରୁପୂଜା ଏତେ ବ୍ୟାପକ ଓ ସାର୍ବଜନୀନ ଥିଲା ଯେ ତାଙ୍କୁ କୌଣସି ଗୋଟିଏ କାନିରୁ ଟାଣିନେଇ ଆପଣାର କରିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ଫଳରେ ବିରାଟ ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ କ୍ଷୁଦ୍ରସ୍ରୋତା ନଦୀର ନ୍ୟାୟ ତାହା କେଉଁଠି ବିଲୀନ ହୋଇପଡ଼ିଲା ।

ଏହାପରେ ଅନ୍ୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟରୁ ମଧ୍ୟ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ପ୍ରସନ୍ନ ବରାବର ହୋଇଆସିଥିବା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ପଞ୍ଚରାତ୍ରବାଦୀମାନେ ସ୍ୱକାୟ ଦର୍ଶନର ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ଉପାସ୍ୟ ସୁଦର୍ଶନଙ୍କ ସହିତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସଂଯୁକ୍ତ କରି ଉଭୟର ସମପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦର୍ଶାଇବାକୁ ଗଭୀର ଚେଷ୍ଟା ଚଳାଇଲେ ଏବଂ କିୟତ୍ ପରିମାଣରେ ସଫଳ ବି ହେଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ସୁଦର୍ଶନ ଅଧିକ ବ୍ୟାପକ । ସୁଦର୍ଶନ କାଳଚକ୍ର ହେଲାବେଳେ ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ରାତ୍ରି, ବଳଭଦ୍ର ଦିବସ ଓ ସୁଭଦ୍ରା ସନ୍ଧ୍ୟା ମାତ୍ର । ତାଙ୍କର କହିବା କଥା ହେଲା—

“କୃଷ୍ଣା କୃଷ୍ଣୋ ଜଗନ୍ନାଥଃ ଘସ୍ତଃ ଶୁଭ୍ରୋ ବଳାତ୍ମକଂ ।

ସାୟଂ ସୁଭଦ୍ରା ହାରିଦ୍ରା କାଳଚକ୍ରଃ ସୁଦର୍ଶନଃ ॥”

ଏ ସଂପ୍ରଦାୟର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଧିବିଧାନମାନ ଦାରୁଦେବତା ଉପାସନାରେ କେତେଦୂର ମୁଦ୍ରାଙ୍କ ରଖିଯାଇଛି ଜଣାନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ତତ୍ତ୍ୱରେ ସୁଦର୍ଶନଙ୍କୁ ବାଦ୍ଦେବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ଏଣୁ କୁହାଯାଇପାରେ, ଦାରୁଦେବଙ୍କୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତିରୂପେ

ପରିଶତ କରିବାରେ ପଞ୍ଚରାତ୍ରବାଦୀଙ୍କ ପ୍ରମାସ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସଫଳ
ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପୁରାପୁରି ବିଫଳ ହୋଇନାହିଁ ।

ଏହାଛଡ଼ା, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ତଥାଗତ ବୁଦ୍ଧ ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା
କରାଯାଇଥିବା ମଧ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । କେତେକ
ଐତିହାସିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ତ୍ରିରତ୍ନ ବୁଦ୍ଧୋ-ଧର୍ମୋ-ସଂଘୋରୁ
ଜଗନ୍ନାଥ-ସୁଭଦ୍ରା-ବଳଭଦ୍ର ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିର ଉତ୍ପତ୍ତି ବୋଲି କହନ୍ତି ।
ଅବଶ୍ୟ ତିନି ସହିତ ତିନିର ଅଭେଦ ଚିନ୍ତା ଅବାହୁତ ନୁହେଁ ।
କାରଣ, ରାମ-ସୀତା-ଲକ୍ଷ୍ମଣ ରୂପେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ ଦର୍ଶନ
ଦେଇଥିବା କଥା ଶ୍ରୁତିଗୋଚର ହୁଏ । ତିନିଙ୍କୁ ତିନି ରୂପରେ
ଦେଖିବା ଭକ୍ତିର ଚରମୋକ୍ତୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ଏହି
ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜଗନ୍ନାଥ ରୂପରେ ବୁଦ୍ଧଭାବନା ଅସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ ।
କିନ୍ତୁ ତ୍ରିରତ୍ନ ଚିହ୍ନ ହିଁ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନାର ମୂଳ କିମ୍ବା
ଦାରୁବିଗ୍ରହରେ ବୁଦ୍ଧଦନ୍ତର ଅବସ୍ଥିତି ଯୋଗୁଁ ସେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର
ପ୍ରତୀକ ବୋଲି କହିବା ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ
ଦଶ ଅବତାର କଳ୍ପନା ମଧ୍ୟରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବୌଦ୍ଧ ଅବତାରର
ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ତାହା ଅବତାରୀ ପୁରୁଷର ଅବତାର
ବିଶେଷ ନାହିଁ । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଜଗନ୍ନାଥେ ବୁଦ୍ଧରୂପୀ
କହିବାରେ କୌଣସି ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ନାହିଁ ।

ପରିଶେଷରେ ବୈଷ୍ଣବପନ୍ଥାଙ୍କ କୃଷ୍ଣ ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ
ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ କଳ୍ପନା ଆହୁରି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ
ଧର୍ମମତବାଦୀଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଏମାନଙ୍କ ପ୍ରଭାବ
ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରେ ବିଶେଷଭାବେ ପରିଲକ୍ଷିତ । କୃଷ୍ଣ ରୂପରେ
ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦେଖିବା, କୃଷ୍ଣଙ୍କ କ୍ରିୟାକଳାପ ମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କୁ
ସଂପୃକ୍ତ କରିବା, ଏପରିକି ସମଗ୍ର କୃଷ୍ଣଲୀଳା ମଧ୍ୟରେ
ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଜଡ଼ିତ କରିବା ପ୍ରଭୃତିରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମୀମାନେ
ପ୍ରାୟ ସଫଳତା ଅର୍ଜନ କରିଛନ୍ତି କହିଲେ ଚଳେ । ଅବଶ୍ୟ
ମହାଭାରତୀୟ କୃଷ୍ଣ ବା ଗୀତାର ଉପଦେଷ୍ଟା କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ
ଜଗନ୍ନାଥ ଅଭେଦ କଳ୍ପନା କରିବାରେ ବିଶେଷ କିଛି ଅସଙ୍ଗତ
ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ କୃଷ୍ଣ କିଏ— ଏ ବିଷୟରେ ଅଦ୍ୟାପି ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ
ମନରେ ସନ୍ଦେହ ରହିଛି । କୃଷ୍ଣ ବୋଲି ଯାଗାଦି କର୍ମକାଣ୍ଡ
ବିରୋଧୀ ଜଣେ ମହାପୁରୁଷ ଥିବା କଥା ରଗ୍‌ବେଦରେ
ଲେଖାଅଛି । କର୍ମକାଣ୍ଡୀମାନେ ତାଙ୍କୁ ଅଂଶୁମତୀ ଜୁଳରେ
ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦ୍‌ରେ ପୁଣି ଦେବକୀ

ପୁତ୍ର କୃଷ୍ଣ ଘୋର-ଅଙ୍ଗାରସଙ୍କଠାରୁ ଯଜ୍ଞତତ୍ତ୍ୱ ଶିକ୍ଷାକରି
ବେଦଧର୍ମୀ ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ବିରୋଧରେ ଏକ ସଂଶୋଧନ ବା
ଧାର୍ମିକ ଚଳଣିରେ ସଂସ୍କାର ଆଣିଥିଲେ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ।
ମହାଭାରତ ରଚୟିତା ମହାତ୍ମା ବ୍ୟାସଙ୍କ ଅନ୍ୟ ନାମ କୃଷ୍ଣ ।
ମଧ୍ୟମ-ପାଣ୍ଡବ ମହାରଥୀ ଅର୍ଜୁନଙ୍କର ନାଁ ମଧ୍ୟ କୃଷ୍ଣ । ଏଣୁ
ଏ ସବୁର ପୁଞ୍ଜୀନୁପୁଞ୍ଜ ତତ୍ତ୍ୱ ଆଲୋଚନା କରି ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପଣ୍ଡିତ
ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ କହନ୍ତି— “ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ବୃଷ୍ଟି ବା ଯାଦବ
ବଂଶର କୃଷ୍ଣ ହେଉଛନ୍ତି ‘ବାସୁଦେବ’ । ବାସୁଦେବ ଧର୍ମ
ପାଣିନିଙ୍କ କାଳକୁ ପ୍ରସ୍ତରିତ ହୋଇସାରିଥିଲା । ଏହା ବୈଷ୍ଣବ
ଧର୍ମର ଆଦିକାଳ । ଭଗବତ୍ ଗୀତା ଲେଖା ହେଲାବେଳକୁ
ଏହି କୃଷ୍ଣ, ବିଷ୍ଣୁ, ଶଙ୍ଖର ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଏକ
ହୋଇଯାଇଥିଲେ ।” ଅତଏବ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦ୍‌ରେ
ଆମେ ଯେତେବେଳେ ଜଣେ କର୍ମକାଣ୍ଡବିରୋଧୀ କୃଷ୍ଣଙ୍କର
ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଦେଖୁଁ ସେଇ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ମହାଭାରତୀୟ
କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଯେତେବେଳେ ବହୁଦିଗରୁ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ,
ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦ୍ ଓ ମହାଭାରତ ରଚନା ମଧ୍ୟରେ
ଯେତେବେଳେ ଆମେ ପ୍ରାୟ ସମକାଳିକତା ଅନୁଭବ କରୁ,
ସେତେବେଳେ ଉଭୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣିତ କୃଷ୍ଣ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି
କହିବାରେ ବିରୋଧର ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ । ରଗ୍‌ବେଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ
କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଆଣି ମହାଭାରତର କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ମିଳାଇବାର
କୌଣସି ଅର୍ଥ ନାହିଁ । କାରଣ, ରଗ୍‌ବେଦରେ କେବଳ କୃଷ୍ଣ
ଶବ୍ଦ ଯେ ମିଳେ ତା’ ନୁହେଁ; ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ଗଣପତି, ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରଭୃତି
ବହୁ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ନାମ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ
ହୋଇଆସିଛି । ଏସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମହାଭାରତୀୟ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଜଣେ
ସଂଶୋଧକ ବା ସଂସ୍କାରକ ମହାପୁରୁଷ ବୋଲି ଅନାୟାସରେ
କୁହାଯାଇପାରେ ।

ଯାହାହେଉ, ମହାଭାରତୀୟ କୃଷ୍ଣ ଜଣେ ରକ୍ତମାଂସ
ଶରୀରଧାରୀ ମହାମାନବ ବା ଅତିମାନବ । ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ
କ୍ରିୟାକଳାପ ମଧ୍ୟରେ ‘ଧର୍ମର ଗ୍ଳାନି ଓ ଅଧର୍ମର
ଅଭ୍ୟୁଦୟ’ର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇ ତା’ର ସଂଶୋଧନ ବା
ସମାଧାନ ଆଣିବା ଥିଲା ତାଙ୍କର ମୁଖ୍ୟକ୍ରିୟା । ଯାଗଧର୍ମୀ-
ଯାଗବିରୋଧୀ, ଶିବଧର୍ମୀ-ଶିବବିରୋଧୀ, ତନ୍ତ୍ରଧର୍ମୀ-
ତନ୍ତ୍ରବିରୋଧୀ ଏହିପରି ନାନାବିଧ ପରସ୍ପର ବିରୁଦ୍ଧ ବାୟୁମଣ୍ଡଳ

ଭିତରେ ଏକ ସାର୍ବଜନୀନ ଲୋକପ୍ରିୟ ଧର୍ମ ସ୍ଥାପନା କରିବା ସାଧାରଣ କଥା ନୁହେଁ । ଏଥିପାଇଁ ଦେଶ-କାଳ-ପାତ୍ର ବିଶେଷରେ ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବା କୃଷ୍ଣଙ୍କ ନୀତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଧର୍ମ ପାଳନା ସକାଶେ ଗଧର ପାଦ ଧରାଯାଇପାରେ, ଅତ୍ୟାଚରଣ ଶତ୍ରୁ ବିରୁଦ୍ଧରେ ହାନିତର ଷଡ଼ଯନ୍ତ୍ର କରାଯାଇପାରେ, ଆତ୍ମୀୟସ୍ୱଜନଙ୍କୁ ଅକୁଣ୍ଠିତଚିତ୍ତରେ ହତ୍ୟା କରାଯାଇପାରେ, ଆବଶ୍ୟକ ହେଲେ ସ୍ୱକୀୟ ବଂଶ ବିଧ୍ୱଂସ କରାଯାଇପାରେ । ଏହା ହିଁ କୃଷ୍ଣଧର୍ମ ବା ଗୀତାଧର୍ମ । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେବତା ଏକ ଭାବନାର ବସ୍ତୁ । ସେ ‘ଭୂତଭବ୍ୟ ଭବନ୍ନାଥ’ । ସେ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ— ବିଶ୍ୱତୋମୁଖ, ବିଶ୍ୱପ୍ରାଣ ପରମାତ୍ମା । ସୋହଂ-ହଂସଃ । ଓଡ଼ିଆ କଥାରେ— ମୁଁ ଏକ ସିଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଯିଏ ଆରାଧକ, ସିଏ ଏକା ଆରାଧ୍ୟ । ଏହି କାରଣରୁ ସମଗ୍ର ଗୀତାରେ ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ କର୍ତ୍ତା ‘ମୁଁ’ର ବ୍ୟବହାର । ପ୍ରତି ଶରୀରରେ ତା’ର ସରା, ପ୍ରତି ଜୀବନରେ ତା’ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା । ଏଣୁ ପ୍ରତି ବ୍ୟକ୍ତିରେ ସେ ସମସ୍ତି । ବ୍ୟକ୍ତିର ତିରୋଧାନ ବୋଲିଲେ ସମସ୍ତିର ଅନୁପ୍ରବେଶ । ଏହି ଅନୁପ୍ରବେଶ ସମସ୍ତି ହିଁ ବିଷ୍ଣୁ । ଏହା କୃଷ୍ଣଧର୍ମର ସାରଧର୍ମ— ଗୀତାଧର୍ମ । ଏହି ଧର୍ମ ପାଳନ କରିବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରଥମେ କର୍ମର ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ । ଯୋଗ ଅର୍ଥାତ୍ ଜ୍ଞାନ ବିନା କର୍ମ କରିବା ଦୁରୁହ । ଧର୍ମ ପାଇଁ କର୍ମ, କର୍ମ ସକାଶେ ଯୋଗ ନିତାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । ଅନ୍ୟ କଥାରେ ଧର୍ମ-କର୍ମ-ଯୋଗ ହେଉଛି ସାଧକର ସାଧନା, ପୁରୁଷର ପୌରୁଷ । ଏହା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଷ୍ଣୁଧର୍ମର ମୂଳ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ହିସାବରେ କୃଷ୍ଣ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶ ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଅଂଶାବତାର ନୁହନ୍ତି, ସେ ନିଜେ ଅବତାରୀ ।

ଏ ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ କୃଷ୍ଣ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଅଭିନ୍ନ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ— ‘କାଳିନ୍ଦୀ ତଟ ବିପିନ ସଙ୍ଗାତକବରୋ ମୁଦାଭାରୀ ନାରୀ ବଦନ କମଳା ସ୍ୱାଦ ମଧୁପଂ’ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ବାଞ୍ଛନୀୟ ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ “ଜଗନ୍ନାଥ ଯେ ଷୋଳ କଳା, ତହିଁ କଳାଏ ନନ୍ଦବଳା” ଭାବେ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅବତାର ବୋଲି ଧରିନେଲେ ଅଯୌକ୍ତିକ ହେବନାହିଁ; ଯେହେତୁ ଅବତାରଙ୍କୁ ଯେକୌଣସି ଅବତାର ପୁରୁଷ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ଅସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାରୁଦେବତା । ଦାରୁ ଉପାସନା ଶବ୍ଦର ଜାତିର ଆଦିମ ପରମ୍ପରା । ଦାରୁ କହିଲେ, ଶୁଷ୍କ ବୃକ୍ଷ ବା ବୃକ୍ଷାଂଶକୁ ବୁଝାଏ । ପୃଥିବୀର ପ୍ରାଚୀନତମ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଗ୍‌ବେଦରୁ ଆରମ୍ଭକରି ଶିଶୁ କୃଷ୍ଣଦାସଙ୍କ ‘ଦେଉଳତୋଳା’ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପୂର୍ବସାଗର ତଟରେ ଏକ ଦାରୁ ଉପାସିତ ହୋଇଥାଉଥିବା କଥାର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ରଗ୍‌ବେଦରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି—

“ଅଦୋ ଯଦାରୁ ପୂବତେ ସିନ୍ଧୋଃ ପାରେ ଅପୁରୁଷଂ ।
ତଦାରଭସ୍ୱ ଦୁର୍ହଗୋ ତେନ ଗଞ୍ଜ ପରସ୍ତରମ୍ ॥”

କପିଳ-ସଂହିତାରେ ଲେଖାଅଛି—

“ଅହୋ ତଦାୟଂ ଖଲୁ ଭାଗ୍ୟରାଶି
ଯୈନାବିରାସାତ୍ ଭୂମି ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତିଃ ॥”

ଘନ ପୁରାଣରେ—

“ଏକଦାରୁ ସମୁଦୁନଃତୁର୍ଦ୍ଧା ସମବିଷ୍ମତି ।”

ପାଲି ଜାତକରେ ବୃକ୍ଷଦେବତାଙ୍କ ନାମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ବହିରାକ୍ରମଣରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବା ପାଇଁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବହୁବାର ସ୍ଥାନାନ୍ତର ଏପରିକି ପୁନଃପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଛି । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ତାହା କରାଯାଇଛି, ସେତେବେଳେ ପରମ୍ପରା ସ୍ମୃତିରେ ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ ପାଇଁ ଦାରୁ ହିଁ ଖୋଜାହୋଇ ଆସିଛି । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଯିବା ଆଗରୁ ନୀଳାଚଳରେ ଦାରୁ ଉପାସିତ ହୋଇଥାଉଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏ ସବୁରୁ ସ୍ଥିର କରାଯାଇପାରେ, ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଉପାସନା ପୂର୍ବରୁ ନୀଳଗିରିରେ ଦାରୁପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେ ଯାହା କହନ୍ତୁ ପଛେ ସବୁ ସମାଲୋଚକ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ହେଉ ବା ପରୋକ୍ଷରେ ହେଉ, ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଦାରୁପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥାଉଥିବା ଓ ତାହା ଶବ୍ଦର ଦ୍ୱାରା ସଂପାଦିତ ହେଉଥିବା ବିଷୟରେ ଏକମତ ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ ବିଶେଷଜ୍ଞ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ କହନ୍ତି— “ଏକ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ କଥା ଘେନି ମଧ୍ୟ ଭାରତ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ପୃଥିବୀରେ ପରିଚିତ ହୋଇଆସିଛି । ସେତେବେଳେ ଶବ୍ଦରକ୍ଷା ବିନା ତା’ର ଆଉ କେହି ଉପାସକ ନଥିଲେ ।” ଐତିହାସିକ ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ସରକାର ଅନୁମାନ

କରନ୍ତି— “ଯେଉଁ ଶବର ଜାତି ଅତି ପ୍ରାଚୀନକାଳରୁ ଆଜିଯାଏଁ ଏପରି ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଆସିଛନ୍ତି ଓ ଯାହାଙ୍କର ବଂଶଧରଗଣ ବିନ୍ଧ୍ୟାଚଳଠାରୁ ମହାନଦୀପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଭୂମିରେ ବାସ କରିଆସିଛନ୍ତି ସେହି ଶବର ଜାତିର କେଉଁ ଶାଖା ବା ପ୍ରଶାଖାର Cult ବା Totem ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ପ୍ରତୀକଟିଏ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇ ଦେବତାଭାବେ ସ୍ୱୀକୃତ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ସମ୍ଭବତଃ ଆଦିମ ଶବର ଜାତିର; ନିକଟରୁ ଧାରକରି ଆଣିବା ଦେବତା ବୋଲି ହିଁ ପୁରୀ ତୀର୍ଥରେ ଏକା ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରଭାବ ନୁହେଁ; ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳର ରାମୋପାସନା ଓ ଗାଣପତ୍ୟ ମତବାଦ ମଧ୍ୟ ଅଜ୍ଞାତ୍ମକ ପରିମାଣରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାଲାଭ କରିପାରିଥିଲା ।” ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ସ୍ୱର୍ଗାୟ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର, ‘ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଶବର ଦେବତା କହିବାର ଅନେକ କାରଣ ଅଛି’ ବୋଲି କହନ୍ତି । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସମାଲୋଚକ ଫ୍ରିଲିକିନ୍ ସାହେବ କହନ୍ତି— “The probability being that He (Jagannath) was the local divinity of some, now unknown tribe, whose worship was engrafted into Hinduism, and the God when admitted into the pantheon was regarded as another manifestation of Vishnu.” ଅଧ୍ୟାପକ ପ୍ରଭାତ ମୁଖାର୍ଜୀ କହନ୍ତି— “ଅନୁମାନ ହୁଏ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଶବର ମୌଳିକତା ହିଁ ତାଙ୍କ ବିକଳ ରୂପର ପ୍ରଧାନ କାରଣ ।” ଅଧ୍ୟାପକ ତତ୍ତ୍ୱର ନବୀନ କୁମାର ସାହୁଙ୍କ ମତରେ— “The very origin of Jagannath proclaims him not less than the God of Brahmins than of low caste aborigine races.” ଏ ସବୁରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ଉପନିଷଦ୍ୱାଳୀନ କୃଷ୍ଣ-ବାସୁଦେବ ଉପାସନାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଶବରମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଦାରୁ ଉପାସନା ଚଳିଆସୁଥିଲା ।

ଏସବୁ ଯୁକ୍ତି-ପ୍ରମାଣ ଛଡ଼ା ସେବା-ସଂପ୍ରଦାୟ ଦିଗରୁ ବିଚାର କଲେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ ଆଦିମ ଶବରଙ୍କ ଦେବତା ବିନା ଅନ୍ୟ କାହାରି ନୁହନ୍ତି ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଜଗନ୍ନାଥ ସେବାୟତ ସଂପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟର ଦକ୍ଷିତାଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ‘ଦକ୍ଷିତା’ ଶବ୍ଦ ଦୈତ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଅପଭ୍ରଂଶ । ଦୈତ, ଶବର, ଭୀଲ ଏ ସବୁ ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ ।

ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ୱ-ବିମର୍ଶ

ପୌରାଣିକ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ଆଗରୁ ଏମାନେ ହିଁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପାସକ ଥିଲେ । ନୀଳମାଧବଙ୍କ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ପରେ ଭାସମାନ ଦାରୁରେ ଯେଉଁ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଗଲା, ତା’ରି ଅଙ୍ଗସେବକ ରୂପେ ଏମାନଙ୍କୁ ହିଁ ନିଯୁକ୍ତ କରାଯାଇଥିଲା । ଋଦ୍ର ପୁରାଣରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କୁ ଦୈବବାଣୀ ହେଲା—

“ପୁଣ୍ଡ୍ର ସ୍ଥିତଂ ପର୍ବତେଃସ୍ମିନ୍ ଯୋଃଭ୍ୟର୍ଚୟତି ମାଧବଂ ।

ନାମ୍ନା ବିଶ୍ୱାବସୁର୍ନାମ ଶବରେ ବୈଷ୍ଣବୋତ୍ତମଃ ।

ପୁରୋଧଃ ସଖ୍ୟମାସୀତ୍ ତେନ ସାର୍ବ ପୁରା ତ ତେ ।

ତୟୋ ସତ୍ତ୍ୱତି ରେବାସ୍ୟ ଲେପସଂସ୍କାର କର୍ମଣି ।

ନିଯୁଜ୍ୟତାଂ ମହାରାଜ ଭବିଷ୍ୟେଷୁସ୍ତବେଷୁ ତ ॥”

“ହେ ରାଜା, ପୂର୍ବେ ଏହି ନୀଳପର୍ବତ ଉପରେ ଏହି ବିଶ୍ୱାବସୁ ଶବର ମାଧବଙ୍କୁ ପୂଜା କରିଆସୁଥିଲା । ତାଙ୍କ ସହିତ ତୁମ ପୁରୋହିତ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କର ବନ୍ଧୁତା ହେଲା । ଅତଏବ ଏ ଦୁହିଁଙ୍କ ବଂଶୋଦ୍ଭବ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଏହି ପ୍ରତିମାଗୁଡ଼ିକର ଲେପ ସଂସ୍କାର ବଳରେ ଏବଂ ଭାବା ଯଜ୍ଞାଦି ଉତ୍ସବ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ କର ।” ସେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦକ୍ଷିତା ନାମରେ ନିଜକୁ ଆଦିମ ଶବରଙ୍କ ବଂଶଧର ବୋଲି ପରିଚିତ କରାନ୍ତି । ରଥଯାତ୍ରା ଆରମ୍ଭଠାରୁ ବାହୁଡ଼ା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଠାକୁରଙ୍କ ପୂଜା-ସେବା ଏମାନଙ୍କ ହାତରେ ନ୍ୟସ୍ତ ଥାଏ । ସେ କେତେଦିନ ଦାରୁ ବିଗ୍ରହର ସମସ୍ତ ପୂଜାଧିକାର ଏମାନଙ୍କ ଛଡ଼ା ଆଉ କାହାରି ନୁହେଁ । ଏହାର କାରଣ ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ । ଶବରେତର ଧର୍ମର ଦେବତା ହୋଇଥିଲେ ଏହି ସଂପ୍ରଦାୟର ଲୋକଙ୍କୁ କଦାପି ପୂଜାଧିକାର ଦିଆଯାଇ ନଥାନ୍ତା । ଏଣୁ କହିପାରୁ, ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଥମେ ଏକ ଦକ୍ଷିତାଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉପାସିତ ହୋଇଆସୁଥିଲେ । ପରେ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବରେ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଶବରର ସେବାଧିକାର କ୍ରମେ କ୍ରମେ ରୂପିତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ତଥାପି ସ୍ମୃତିଚିହ୍ନ ସ୍ୱରୂପ ମନ୍ଦିର ବାହାରେ ଦେବତାଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରିବା ଅଧିକାର ତା’ଠାରେ ନ୍ୟସ୍ତ କରାଗଲା । ଅତଏବ କୁହାଯାଇପାରେ, ପ୍ରାକ୍ ବୈଦିକ ଯୁଗର ଏକକ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କୁ ଶବର କେବଳ ପୂଜା କରିଆସୁଥିଲା ।

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି, ନିଗ୍ରିଚୋମାନେ ଭାରତବର୍ଷ ଭିତରେ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ

ଏଠାରେ ତାଙ୍କ ସମଶ୍ରେଣୀର ଏକ ଗୋଷ୍ଠୀ ବସବାସ କରି ରହିଥିଲା । ଉଭୟର ଆଖିର-ବିଖିର ପ୍ରାୟ ସମାନସ୍ତରର ଥିଲା । ଆଗନ୍ତୁକ ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ଯେପରି ବୃକ୍ଷ ଉପାସନାର ଧାରା ରହିଆସିଥିଲା, ସେହିପରି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶବ୍ଦରଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ତାହା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଆସୁଥିଲା । ସେହି ଉପାସନା କାଳକ୍ରମେ ଆର୍ଯ୍ୟସଂସ୍କୃତି ମଧ୍ୟରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରି ଆତ୍ମସତ୍ତା ହଜାଇଦେଲା । ଇଣ୍ଡୋ-ୟୁରୋପୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟସଂସ୍କୃତି ଭିତରେ ନାନାବିଧ ଧର୍ମୋପାସନା ଜାଲ ସଦୃଶ ଗୁଚ୍ଛିହୋଇ ରହିଥିବାରୁ ବୃକ୍ଷୋପାସନାର ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଜଣା ନପଡ଼ିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଶବ୍ଦର ସଂସ୍କୃତି ମଧ୍ୟରେ ତାହା ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଭାବେ ଏବେ ବି ପରିଲକ୍ଷିତ । ସେହି ବୃକ୍ଷୋପାସନା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଦାରୁ-ଉପାସନାରେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ପ୍ରଥମେ ବ୍ରମିଳ ବା ଜୈନ ତା’ପରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ି ଯେପରି ତାହା ମୂର୍ତ୍ତି ପରିଗ୍ରହ କଲା, ସେହିପରି ‘ବ୍ରହ୍ମ’ ରୂପେ ଉପାସିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏଣୁ କହିପାରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାରୁଦେବତାର ହିଁ ରୂପାନ୍ତର ଓ ସେ ଶବ୍ଦରମାନଙ୍କ ମୂଳ ଦେବତା ।

ସେହି ଦେବତା ସମସ୍ତ ଜଗତ ବା ‘କ୍ଷର’ ପୁରୁଷ ମଧ୍ୟରେ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ; ପୁଣି ‘କ୍ଷର’ ଓ ‘ଅକ୍ଷର’ରୁ ଅତୀତ ଭକ୍ତର ଭଗବାନ । ଏଇ ଏକା ସଂକେତରେ ତଥା ସାକ୍ଷାତରେ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ । ସେହି ପ୍ରତୀକରେ ହିଁ ମାନବ ବିଶ୍ଵଧାରଣା କରି ତାହା ଜୀବନ୍ତ ରଖେ । ସେହି ବିଶ୍ଵ ପ୍ରତୀକ ଆଜି ଏଠାରେ ଜ୍ଞାନର ମୈତ୍ରୀ ଓ କର୍ମର ସାମ୍ୟ ଏକାଧାରରେ ଘେନି ଜ୍ଞାନ-କର୍ମ-ଭକ୍ତିର ମହା ସମନ୍ୱୟ ଓ ସମାଧାନ ‘ଯୋଗ’ର ଯଥାର୍ଥ ବିଗ୍ରହ ଧରି ଭକ୍ତକୁ ସଂକେତ କରନ୍ତି, ମାନବ ମାନବରେ ଭେଦ ନାହିଁ । ଅଧିକାର ଭେଦରେ ବ୍ୟକ୍ତିର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଭିନ୍ନ

ହେଲେ ହେଁ ବିକାଶରେ ବ୍ୟକ୍ତିମାତ୍ରେ ଅଧ୍ୟାତ୍ମର ପ୍ରକାଶ । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସ୍ଵର୍ଗୀୟ ମନୀଷୀ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ କହନ୍ତି— “ଏହି ବ୍ୟକ୍ତିମାତ୍ରର ଅନ୍ୟ ପ୍ରତି କର୍ତ୍ତବ୍ୟର ଧାରା ହିଁ ବିକାଶର ଧର୍ମ । ଏହି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କର୍ମ ଧାରଣାର ସୁଗମ ପଦ୍ଧା ହେଉଛି— ସର୍ବତ୍ର ମୋତେ ଦେଖିବା ଓ ମୋଠାରେ ସବୁ ଦେଖିବା । ସବୁଠାରେ ସେଇ ବିଶ୍ଵପୁରୁଷ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ହିଁ ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରାରେ ବିରାଜିତ । ପୁଣି ସେ ସମସ୍ତ ମୋହରିଠାରେ । ମୁଁ ତାଙ୍କର ଆଧାର । ମୋ’ରି ହେତୁରୁ ସେ, ଅନ୍ୟଥା ସେ ନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ଦେଖି ବୁଝିଲେ ମୋତେ ଦେଖିବ । ମତେ ବୁଝିଲେ ତାଙ୍କ ମନକୁ ଜାଣିଯିବ । ତେବେ ବ୍ୟବହାରରେ ଆଉ ବ୍ରାହ୍ମଣ କାହିଁ ବା ଚଣ୍ଡାଳ କାହିଁ? ଏହା ହିଁ ଜ୍ଞାନ ଓ କର୍ମର ସମାଧାନର ପ୍ରତୀକ । ଏଇଟାରେ ପୁଣି ଜ୍ଞାନ କର୍ମର ପ୍ରବାହ ‘ଅପୂର୍ଣ୍ଣମାଣ’ ଓ ‘ଅଚଳପ୍ରତିଷ୍ଠ’ । ଭକ୍ତି ସିନ୍ଧୁରେ ସମସ୍ତେ ସମାନ ଓ ଏକାକାର । ଏଇ ସମାନ ଓ ଏକାକାର ଧର୍ମର ବିଶ୍ଵପ୍ରତୀକ ଜଗନ୍ନାଥ । ବ୍ୟକ୍ତିର ଜ୍ଞାନମାତ୍ର ହିଁ ଜଗତ, ଏହା ହିଁ ଯେ ଦେଖେ ସେ ଦେଖେ । ଏହା ହିଁ ଜ୍ଞାନ ରାଜ୍ୟର ପ୍ରକୃତକ୍ରିୟା ଓ ବିଶ୍ଵମୟ କର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ଅକର୍ତ୍ତ ଆତ୍ମା ସମବସ୍ଥିତ । ଏହା ହିଁ କର୍ମରେ ସାମ୍ୟବୁଦ୍ଧି ଓ ଜ୍ଞାନରେ ନିତ୍ୟସ୍ଥିତି । ଏହା ହିଁ କାମନା ତ୍ୟାଗରେ କର୍ମତ୍ୟାଗ ତଥା ଶୂନ୍ୟରେ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ । ଏହା ହିଁ ଯଥାର୍ଥ ମାନବସୁଲଭ ବ୍ୟକ୍ତିଗମ୍ୟ ପ୍ରତୀକ ଦେବତା ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ । ଏଣୁ କହିପାରୁ, ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ଅନନ୍ତବିଶ୍ଵ ପ୍ରକାଶର ବହୁରେ ଏକ ଏବଂ ଏକରେ ପ୍ରକାଶିତ ବହୁ । ସେ ଯେପରି ବିଶ୍ଵମୈତ୍ରୀର ପ୍ରତୀକ ଜୈନ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ସେହିପରି ବ୍ରାହ୍ମଣର ଉପାସ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଦେବତା ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ।

ପୁରାତନ କଳିଙ୍ଗର ସାମାଜିକ ଇତିବୃତ୍ତ

[ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ - ୧୯୯୨]

ସୂଚୀପତ୍ର

	ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
୧ ।	ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ବନ୍ଧୀ ପ୍ରାଚୀନ ବିବରଣୀ	୩୪୩
୨ ।	ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରକାଶ କଳିଙ୍ଗର ସୃଷ୍ଟି ଓ ସଂପ୍ରସାରଣ	୩୬୦
୩ ।	ତୃତୀୟ ପ୍ରକାଶ ଦେଶ ଓ ଜାତି ଗଠନ ପ୍ରକ୍ରିୟା	୩୭୦
୪ ।	ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରଜା ଓ ପ୍ରକୃତି	୩୮୬
୫ ।	ପଞ୍ଚମ ପ୍ରକାଶ କଳିଙ୍ଗର ପାର୍ବତ୍ୟ ଓ ଆରଣ୍ୟକ ଶ୍ରେଣୀ	୩୯୫
୬ ।	ଷଷ୍ଠ ପ୍ରକାଶ କଳିଙ୍ଗର ଓଡ଼ ସମାଜ	୪୦୯
୭ ।	ସପ୍ତମ ପ୍ରକାଶ କଳିଙ୍ଗର ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି	୪୨୪
୮ ।	ଉପସଂହାର କଳିଙ୍ଗର ଅନ୍ତିମ ବୃତ୍ତିତ୍ୱ	୪୫୬

ଆଦ୍ୟ-କଥନିକା

ସ୍ୱରାଟ୍ ରାଟ୍ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ-

ସ୍ତବକଳିଙ୍ଗ ପଡେ ଗତିଃ ।

ରାଜାଧିରାଜ ଶ୍ରୀ ଦେବ

ଦେହି ଶ୍ରୀ ବିଜୟଂ ସଦା । ।

ମୁଁ ଐତିହାସିକ ନୁହେଁ କିମ୍ବା ଏ ଇତିହାସ ନୁହେଁ । ଏହା ଏକ ଇତିବୃତ୍ତ । ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀରୁ କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାକ୍ତନ ସାମାଜିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ବିଷୟରେ ଯେଉଁ କ୍ଷୀଣ ସଂକେତମାନ ମିଳେ ତା'ରି ସାହାଯ୍ୟରେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚିତ । ଏଯାବତ୍ କଳିଙ୍ଗ-ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଯେତେ ଇତିହାସ ଲେଖାଯାଇଛି ତାହା ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗର ରାଜନୈତିକ ନତୁବା ଧାର୍ମିକ ଇତିହାସ ମାତ୍ର । ସେଥିରେ ସମାଜ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ସୂଚନା କ୍ୱଚିତ୍ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିରାଟ କଲେ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ, ତତ୍କାଳ କଳିଙ୍ଗର ସାମାଜିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଐତିହ୍ୟ ଅତି ଶୃଙ୍ଖଳିତ ଓ ଉଚ୍ଚକୋଟିର ଥିଲା- ଯଦିତ ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ନାହିଁ । ଇତିହାସ ପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ଏ ସ୍ଥଳରେ କିନ୍ତୁ ତାହାର ଅଭାବ ବିଶେଷ ଅନୁଭୂତ, ତେଣୁ ଏହାକୁ ଇତିବୃତ୍ତ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଅଛି । ଇତିବୃତ୍ତ ସକାଶେ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅନୁମାନ ଓ ଆପ୍ତବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରୁ ଯେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ବଳରେ ତାହା ଲେଖାଯାଇପାରେ । ଅନୁମାନରେ ମଧ୍ୟ ‘ହେତୁ’ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟ ହେତୁ ନଥିଲେ ଅନୁମାନ ଐକାନ୍ତିକ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏଣୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହେତୁ ସ୍ଥୂଳ ନହେବା ସ୍ଥଳେ ଶାବ୍ଦବୋଧ ବା ଆପ୍ତବାକ୍ୟ ପ୍ରମାଣରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥାଏ । ଯେଉଁଠାରେ ଉଚ୍ଚ ଚିନ୍ତାନୈତିକ ପ୍ରମାଣର ଅଭାବ ଅଥଚ ବସ୍ତୁ-ସତ୍ତା ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁଭୂତ, ସେପରି ସ୍ଥଳେ ଅବରୋହ କ୍ରମେ ତାହା ପ୍ରମାଣସିଦ୍ଧ କରିବାକୁ ପଡେ । ଅର୍ଥାତ୍ ବୀଜରୁ ବୃକ୍ଷର ଉତ୍ପତ୍ତି କ୍ରମ ଦର୍ଶାଇବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ବୃକ୍ଷରୁ ବୀଜର ସନ୍ଧାନ ନେବାକୁ ହୁଏ । ଏହାରି ନାଁ ଅବରୂଦ୍ଧ ପ୍ରମାଣ ବା ଅଧାହାର । ଯଦିତ ଏହା ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ପ୍ରମାଣ ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ ନୁହେଁ, ତଥାପି ଲୁପ୍ତ ତଥ୍ୟର ଅନୁସନ୍ଧାନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଏହାର ଗୁରୁତ୍ୱ କମ୍ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏନାହିଁ । ପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରବନ୍ଧର ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ଏହାର ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ପଡ଼ିଛି । କାରଣ, ବୈଦାନ୍ତିକ ମାୟା ଦ୍ୱାରା ଜୀବ ଆଚ୍ଛାଦିତ ଥିଲା ପରି ଯୁକ୍ତପୂର୍ବ କଳିଙ୍ଗର ସାମାଜିକ ସାଂସ୍କୃତି କାଳର ଅଭେଦ୍ୟ ଆବରଣ ମଧ୍ୟରେ ଲୁକ୍କାୟିତ ହୋଇ ରହିଛି । ଏହା ଯଦିତ ଅନୁଭବଗମ୍ୟ ତଥାପି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୀଭୂତ ନୁହେଁ । ଏଣୁ କଳିଙ୍ଗର ପାଣି-ପବନରେ ନ ବଢ଼ିଥିଲେ ତା’ର ଆତ୍ମାକୁ ଚିହ୍ନି ଚିହ୍ନାଇବା ସହଜସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ଅଥଚ ସେହି ଅସାଧ୍ୟ କର୍ମରେ ମୁଁ ହସ୍ତକ୍ଷେପ କରିବାର ସାହସ କରିଛି । କେତେଦୂର ସଫଳ ହୋଇଛି ଜାଣେନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଯଥାଶକ୍ତି ଉଦ୍ୟମରେ ଅବହେଳା କରି ନାହିଁ । ସବୁ ନିଷ୍ପତ୍ତି ଯେ ତୁଟିଶୂନ୍ୟ ଏ କଥା କହିବାର ଦୁଃସାହସ ମୋର ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଆଶା, କାଳାନ୍ତରେ ବିଧିବଦ୍ଧ ଗବେଷଣା ଦ୍ୱାରା ତୁଟିମାନ ସଂଶୋଧିତହୋଇ ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ପ୍ରମାଣ ବଳରେ କଳିଙ୍ଗର ବାସ୍ତବରୂପ ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆସିଗଲେ ସ୍ୱପ୍ନ ସାର୍ଥକ ହେଲା ମନେକରିବି । କାରଣ-

“ଚଳତଃ ସ୍ଫଳନଂ କ୍ୱାପି ଭବତ୍ୟେବ ପ୍ରମାଦତଃ,
ହସନ୍ତି ଦୁର୍ଜନାସ୍ତତ୍ର ସମାଦଧତି ସଜ୍ଜନଃ” ।

ବେଶ୍ୟାମାଧବ ପାଢ଼ୀ

३५

ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ବନ୍ଧୀ ପ୍ରାଚୀନ ବିବରଣୀ

ଏବର ପୃଥ୍ବୀ ପାଞ୍ଚଟି ମହାଦେଶରେ ବିଭକ୍ତ ହେଲାପରି ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରେ ଏହାକୁ ସାତଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଥିଲା ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଦ୍ଵୀପବୋଲି ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ତେଣୁ ଏହାକୁ ‘ସପ୍ତଦ୍ଵୀପା ମହା’ କୁହାଯାଉଥିଲା । ଦ୍ଵୀପର ଅଞ୍ଚଳ ବିଶେଷକୁ ନେଇ ‘ବର୍ଷ’ର କବ୍ଧନା କରାହୋଇଥିଲା ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ କିନ୍ତୁ ବର୍ଷ, ହରିବର୍ଷ, ରମ୍ୟକବର୍ଷ, ଇଲାବୃତବର୍ଷ, ଭାରତବର୍ଷ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ବର୍ଷର ନାମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେ ଅନୁସାରେ ଭାରତବର୍ଷ ହେଉଛି ଜମ୍ବୁଦ୍ଵୀପ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଏକ ଜନବସତିପୂର୍ଣ୍ଣ ବିରାଟ ଭୂଖଣ୍ଡ । ଏହା କେତେକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ‘ଶକଟାକାର’ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲାବେଳେ ଆଉ କେତେକରେ ‘ଧନୁରାକାର’ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତପକ୍ଷେ ଏହା ଶକଟାକାର ଅଟେ । ଏହାର ଦକ୍ଷିଣଭାଗ କ୍ରମେ ସୁକ୍ଷ୍ମ ହେଲାବେଳେ ଉତ୍ତରଭାଗ କ୍ରମବିସ୍ତୃତ । ଏହାର ପୂର୍ବ, ଦକ୍ଷିଣ ଓ ପଶ୍ଚିମରେ ମହାସାଗର ଏବଂ ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ବିଶାଳ ହିମାଳୟ ପର୍ବତମାଳା ସାମାନ୍ତରେ ଅବସ୍ଥିତ ।

ପ୍ରାଚୀନ ପୁରାଣ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଏଥିରେ ନାନାବିଧ ରାଜ୍ୟ ରହିଥିବା ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିବୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ମହାଭାରତ, ବାୟୁ ପୁରାଣ, ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ, ଅଗ୍ନି ପୁରାଣ, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣ, ଗରୁଡ଼ ପୁରାଣ ପ୍ରଭୃତିରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ବିଭାଗ ତତ୍କାଳୀନ ଭାରତବର୍ଷରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବା ବିସ୍ତୃତ ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ପାଣିନିଙ୍କ ‘ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ର’ ଓ ବରାହମିହିରଙ୍କ ‘ବୃହତ୍ ସଂହିତା’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଭାରତବର୍ଷସ୍ଥ ବିଭିନ୍ନ ରାଜ୍ୟ, ନଦନଦୀ ଓ ପର୍ବତାଦିର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । କୌଟିଲ୍ୟଙ୍କ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ତେଷ୍ଠରିଟି ରାଜ୍ୟର ନାମ ଉଲ୍ଲିଖିତ । ସେଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ ରାଜାମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଶାସିତ ହେଉଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଦୈଶିକ ନାମକରଣରେ କେତେକ ଆଖ୍ୟୁଦୃଶୀ ପାର୍ଥକ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏମିତି ବହୁ ରାଜ୍ୟ ରହିଛି ଯାହା ସବୁ ପୁରାଣ, ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାଷାର

ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ଭିତରେ ସମାନ ଭାବେ ସ୍ଥାନ ପାଇଆସିଛି । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମଟି ଅନ୍ୟତମ ।

‘କଳିଙ୍ଗ’ ଭାରତରେ ଅଗ୍ନିକୋଣରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହାର ସ୍ଥଳଭାଗ ପ୍ରାୟ ଦୁଇଲକ୍ଷ ବର୍ଗ କି.ମି. । ସେ ମଧ୍ୟରେ ଲକ୍ଷେ ବର୍ଗ କି.ମି. ଅରଣ୍ୟମାନ ଓ ପାଞ୍ଚଶ ବର୍ଗ କି.ମି. ସାମୁଦ୍ରିକ ବେଳାଭୂମି । ଏହା ବଙ୍ଗ, ମଗଧ, କୋଶଳ ଓ ଦକ୍ଷିଣାପଥ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ବିଶାଳ ଭୂଖଣ୍ଡ— ଯାହାର ପୂର୍ବ ଓ ଦକ୍ଷିଣଭାଗ ସମୁଦ୍ରକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରି ରହିଛି । ଏହା କେତେବେଳେ ଉଦ୍ର, କେତେବେଳେ ଉତ୍କଳ, ପୁଣି କେତେବେଳେ ତୋଷଳି ନାମରେ ନାମିତ ହୋଇ ଆସିଥିଲା । ପୁଣି ମଧ୍ୟ କେତେକ ସମୟରେ ଏହାର କିଛି ଅଂଶ କଳିଙ୍ଗ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଲାବେଳେ ଆଉ କିଛି ଅଂଶ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା । ହରିବଂଶ, ବାୟୁପୁରାଣ, ମହାବୀରପୁରାଣ, ଅଗ୍ନି ପୁରାଣାଦି ଏବଂ ମହାଭାରତ ଓ କାଳିଦାସଙ୍କ ରଘୁବଂଶରେ ଏହା ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ଉଭୟ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ଥିବା ଜଣାପଡ଼େ । ଋଦ୍ରପୁରାଣ ଓ କାଳିକା ପୁରାଣରେ ଏହାକୁ ଉଡ୍ରଡ଼ିୟାନ ରୂପେ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ପଦ୍ମପୁରାଣ ଓ ବିଷ୍ଣୁଧର୍ମୋତ୍ତର ପୁରାଣରେ ଏହା ‘ଉଦ୍ର’ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଏସବୁରୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ, କଳିଙ୍ଗ, ଉଦ୍ର, ଉତ୍କଳ ସବୁ ନାମତଃ ଭିନ୍ନ ବୋଲି ଜଣାପଡୁଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ବସ୍ତୁତଃ ଏକା ଥିଲା । ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ବିଭିନ୍ନ କାରଣରୁ ଏହା କେତେବେଳେ ଅଲଗା ହୋଇ ରହୁଥିଲା ତ ପୁଣି କେତେବେଳେ ଏକ ସାମା-ସରହଦ ମଧ୍ୟରେ ରହି ଆସିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଯେତେ ଯାହା ଘଟିଥିଲେ ବି କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରତିପରି ଆବହମାନ କାଳରୁ କୌଣସି ପୁରାଣଲେଖକ ବା ଗ୍ରନ୍ଥକର୍ତ୍ତାଙ୍କ ତତ୍ତ୍ଵକୁ ଏଡ଼ାଇପାରି ନଥିଲା । ଏଣୁ ସବୁକାଳରେ ସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ର ନାମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପ୍ରଥମେ ଦେଖିବା ଏହି ‘କଳିଙ୍ଗ’ର ନାମକରଣ ମୂଳ ବାଜ କେଉଁଠି ଓ ଏହା କେବେଠାରୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଆସିଛି ।

‘କଳିଙ୍ଗ’ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିର ଥିବା କେଉଁଠାରେ ମିଳେ ନାହିଁ । ଯେତିକି ମିଳେ ସେଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ତାହା ଗୋଟିଏ ରାଜ୍ୟର ନାମ । ଏହା କେବେଠାରୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଛି, କିଏ ଏପରି ପ୍ରଥମେ ନାମକରଣ କଲା ଏବଂ କାହିଁକି— ତାହାର କୁତାସି ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ମହାଭାରତ ମଧ୍ୟରୁ କଳିଙ୍ଗର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଚିକକ ଖୁଅ ମିଳେ ସେଥିରୁ ବୁଝାପଡ଼େ “ପୁରାକାଳରେ ଭାରତବର୍ଷର ପୂର୍ବ ଭୂଖଣ୍ଡକୁ ‘ବାକା’ ନାମକ ଜଣେ ରାଜା ଶାସନ କରୁଥିଲେ । ଧନ-ଜନ-ଗୋପ-ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସବୁରେ ସେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ‘ସୁଦେଷା’ ନାମରେ ଜଣେ ପଟ୍ଟମହିଷୀ ଆସାନ୍ତି । ସେ ଦେଖିବାକୁ ଯେପରି ସୁନ୍ଦରୀ ଗୁଣରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଆଦର୍ଶସ୍ଥାନୀୟ । କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖର ବିଷୟ ତାଙ୍କର କୌଣସି ସନ୍ତାନସନ୍ତତି ନଥିଲେ । ରାଜା ସେଥିଯୋଗୁ ରକ୍ଷିମୁନିମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଗଭୀର ଭକ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ ପୂର୍ବକ ସ୍ବ ନବରରେ ଆଶ୍ରୟ ଦେଇ ସେବାଦ୍ବାରା ସେମାନଙ୍କୁ ଆପ୍ୟାୟିତ କରୁଥିଲେ । ଆଶ୍ରୟପ୍ରାପ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ‘ଦୀର୍ଘତମା’ ନାମକ ଜଣେ ରକ୍ଷି ଥିଲେ । ସେ ଜନ୍ମାନ୍ତ ଥିବାରୁ ତାଙ୍କର ପିତା ‘ଉତଥ୍ୟ’ ତାଙ୍କୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଦେଇଥିଲେ । ଏଣୁ ଦୀର୍ଘତମା ବାଳୀରାଜାଙ୍କ ନବରରେ ଅତିଥି ଭାବେ ବହୁକାଳ ଅତିବାହିତ କରିଥିଲେ । ସେ ନବରରେ ଥିବାବେଳେ ସ୍ବୟଂ ସୁଦେଷା ତାଙ୍କ ସେବାରେ ନିଜକୁ ନିୟୋଜିତ କରିଥିଲେ । କାଳକ୍ରମେ ସେହି ଦୀର୍ଘତମା ରକ୍ଷିଙ୍କ ଔରସରେ ସୁଦେଷାଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ପାଞ୍ଚୋଟି ପୁତ୍ର ଜାତ ହେଲେ । ସେହି ପାଞ୍ଚଜଣଙ୍କ ନାମ ହେଉଛି ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ, କଳିଙ୍ଗ, ପୁଣ୍ଡ୍ର ଓ ସୁହ୍ମା । ସେମାନେ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ଭାବେ ପିତୃଶାସିତ ପୂର୍ବଖଣ୍ଡ ରାଜ୍ୟକୁ ଭାଗଭାଗ କରି ସ୍ବ ସ୍ବ ନାମରେ ନାମିତ କଲେ ।” ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ମୂଳତଃ ଜଣେ ରାଜାଙ୍କ ନାମ ଓ ସେ ଅନୁସାରେ ତାଙ୍କଦ୍ବାରା ଶାସିତ ରାଜ୍ୟର ନାମ ମଧ୍ୟ ‘କଳିଙ୍ଗ’ । ଏତିକି ଛଡ଼ା କଳିଙ୍ଗର ନାମକରଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଉ କୌଣସି ବିବରଣୀ ମିଳେନାହିଁ ।

କିନ୍ତୁ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଶବ୍ଦ ପ୍ରାଚୀନ ପୁରାଣ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରାଦିରେ ଗାତିମତ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଆସିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ବୌଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ, ଜୈନ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଏପରିକି ପାଣିନିଙ୍କ ‘ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ର’ ଓ ‘ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ’ ରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ନାମୋଲ୍ଲେଖ

ରହିଛି । ଏଣୁ ମନେହୁଏ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗ ଭାରତବର୍ଷରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିସାରିଥିଲା ଏବଂ ଭାରତର ଏ ପ୍ରାନ୍ତରୁ ସେ ପ୍ରାନ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲିଖିତ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର, ପୁରାଣ, ଆଖ୍ୟାନ, ଆଖ୍ୟାୟିକା ସବୁରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ଆସିଥିଲା । ପ୍ରଥମେ ଏହା ଏକ ଅପ୍ୟାଭେଦ୍ୟ ଦେଶରୂପେ ପରିଚିତ ଥିବା ଅନୁମତି ହୁଏ । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ଆଗରୁ ଲିଖିତ ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ବାଗୁର ସଂହିତା ଓ ବୌଦ୍ଧାୟନ ଧର୍ମସୂତ୍ରରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ରହିଛି— ଯଦି କେହି କୌଣସି କାରଣରୁ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶରେ ପଦାର୍ପଣ କରେ ସେ ପୁନଃ ସଂସ୍କାରର ଯୋଗ୍ୟ ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ଯଥାବିଧି ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ— ଯେହେତୁ ସେ ଦେଶରେ ଋତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ବିଧାନ ନାହିଁ, ଶାଶ୍ବତ ଧର୍ମ ପାଳନ କରାଯାଏ ନାହିଁ, ବେଦବିହିତ ଦେବତାଙ୍କ ଉପାସନା କରାଯାଏ ନାହିଁ ଓ ଶୁଦ୍ଧଭାଷା ଉଚ୍ଚାରଣ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣରେ କଳିଙ୍ଗରେ ଦ୍ବିଜମାନେ ବାସକରୁଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏଥିରୁ ଅଧ୍ୟାହାର କରାଯାଇପାରେ ଯେ ପ୍ରଥମେ କଳିଙ୍ଗ ଶାଶ୍ବତ ଧର୍ମ ପାଳନ କରୁନଥିବା କୌଣସି ଏକ ‘ଜାତି’ର ବାସସ୍ଥଳୀ ଥିଲା । ପରେ ସେଠାକୁ ଦ୍ବିଜମାନେ ଯାଇ ବାସ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଫଳରେ ତଥାକଥିତ ଅପବିତ୍ର କଳିଙ୍ଗଦେଶ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ସ୍ବାକୃତି ଲାଭକରି ଆଉ ଅପବିତ୍ର ହୋଇ ରହିଲା ନାହିଁ । ଏହି କଥାକୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରୀକ୍ ଐତିହାସିକ ‘ପ୍ଲିନି’ ସାହେବ ଓ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦ୍ବିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଭୌଗୋଳିକ ‘ଟଲେମି’ଙ୍କ ଉକ୍ତି ମଧ୍ୟ ସମର୍ଥନ କରେ । ପ୍ଲିନି କହନ୍ତି, “ଗଙ୍ଗାନଦୀର ଏ ପଟକୁ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମକ ଏକ ଆଦିବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ବାସ କରି ଆସିଥିଲେ । ସେମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ସିନ୍ଧୁତଟ ନିବାସୀ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ସଭ୍ୟତା ମଧ୍ୟରେ ଆଉ ଏକ ଆଦିବାସୀ ସଭ୍ୟତା ସେକାଳ ଭାରତବର୍ଷରେ ବିସ୍ତୃତି ଲାଭ କରିଥିଲା, ଯାହା ଆଦିମ ଶବ୍ଦର ଗୋଷ୍ଠୀ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କାହାରି ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନପାରେ । ଏମାନେ ଗଙ୍ଗାନଦୀର ଦକ୍ଷିଣପଟେ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ କହିଲେ ସେମାନେ “କଳିଙ୍ଗର—ଗଙ୍ଗାରଡ଼ି”— ଅର୍ଥାତ୍ ଗଙ୍ଗାତଟବାସୀ କଳିଙ୍ଗ ମୁଣ୍ଡାରି ଶ୍ରେଣୀର । ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର କ୍ଷୀଣ ସଙ୍କେତ ରହିଛି । ସେଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି, “କଳିଙ୍ଗ ବଂଶୀ ଶବ୍ଦର ରାଜା ‘ପୁତ୍ରତନ୍ତ୍ର’ କାଢ଼ଟ (ମଗଧ) ରାଜ୍ୟର ଶାସକ

ଥିଲାବେଳେ ଭୋଜବଂଶୀ ଜଣେ ରାଜା ତାଙ୍କୁ ପରାଜିତ କରି ସେଠାରୁ ବିତାଡ଼ିତ କରିଥିଲେ ।” କଥାରେ ସତ୍ୟତା ଯାହା ଥାଉ ପଛେ, ଏହା କିନ୍ତୁ ସତ୍ୟ ଯେ ଦିନେ ମଗଧରାଜ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଗୋଷ୍ଠୀର ଶାସନାଧୀନ ଥିଲା । ଗଙ୍ଗାର ଦକ୍ଷିଣପଟକୁ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ମାନେ ବାସକରୁଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କ ଅଧ୍ୟୁଷିତ ରାଜ୍ୟ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମରେ ନାମିତ ଥିଲା । ସେମାନେ ଆଦିବାସୀ ଓ ବଣ୍ୟଜାତିର ଥିବାହେତୁ ସେମାନଙ୍କ ଧର୍ମଧାରଣା, ସଂସ୍କୃତି ଓ ଜୀବନଯାତ୍ରା ବୈଦିକ ସମାଜଠାରୁ ପୃଥକ୍ ରହିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ସେହି କାରଣରୁ ବୋଧହୁଏ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଅପବିତ୍ର ରାଜ୍ୟ ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହୋଇଆସିଥିଲା ।

କଳିଙ୍ଗରେ ଯେଉଁମାନେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରି ରହିଥିଲେ ସେମାନେ ପ୍ରସ୍ତରଯୁଗୀୟ ଆଦିମତମ ଅଧିବାସୀ ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ମତ । ସେମାନଙ୍କୁ ‘ବିନ୍ଧ୍ୟ ମୌଳିକ’ ଗୋଷ୍ଠୀ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏମାନେ ଅନନ୍ତକାଳରୁ ବିନ୍ଧ୍ୟଗିରି ମାଳଅଞ୍ଚଳରେ ରହି ଆସିଛନ୍ତି । ଅଷ୍ଟକଗୋଷ୍ଠୀ ସହିତ ଏମାନଙ୍କର ବହୁ ସାମାଜିକ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏମାନଙ୍କ ଦେହର ବର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା କଳା ଏବଂ ମୁହଁ ଗୋଲାକାର, ବୃଦ୍ଧି ଶିକାର କରିବା ଓ ବଣରୁ କଦମ୍ବଳ ପ୍ରଭୃତି ଖୋଳି ଖାଇବା । ପଥରକୁ ଘଷିମାଜି ସେମାନେ ଅସ୍ତ୍ର ନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ ଓ ତା’ ସାହାଯ୍ୟରେ ବିପଦରୁ ରକ୍ଷାପାଉଥିଲେ । ପୁରାପୁରି ଉଲଗ୍ନ ରହୁଥିଲେ କିମ୍ବା ପତ୍ର ବା ବଳକଳ ଦ୍ୱାରା ଲଜ୍ଜା ନିବାରଣ କରୁଥିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଏବେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ନଗ୍ନଶରୀରରେ କାଳ ଯାପନ କରୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ସେମାନଙ୍କ ବଂଶ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲୋପପାତ୍ର ନାହିଁ । କଳିଙ୍ଗ (ବର୍ତ୍ତମାନର ଓଡ଼ିଶା)ର କେତେକ ଉଚ୍ଚ ପାର୍ବତ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ଏମାନେ ଉଲଗ୍ନଭାବେ ରହିଥିବା ସର୍ତ୍ତରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଆଧୁନିକ ସତ୍ୟତାଠାରୁ ସର୍ବଦା ଦୂରରେ ରହିବା ପାଇଁ ସେମାନେ ଇଚ୍ଛୁକ । ମନେହୁଏ ସେହି ଆଦିମଯୁଗର ବିନ୍ଧ୍ୟାଟବା ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଘନଜଙ୍ଗଲ ଭିତରେ ଏମାନଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷଗଣ ପ୍ରଥମେ ସେହିପରି ଏକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀମାଳାର ଜୀବନଯାତ୍ରା ମଧ୍ୟରେ ଗତି କରି ଆସୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଜୀବନଦର୍ଶନ ଥିଲା ନିର୍ଭୟରେ ବଞ୍ଚିରହିବା । ଏଣୁ ଭୟରୁ ରକ୍ଷାପାଇବାକୁ ଯେପରି ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତିର ସହାୟତା ଲୋଡ଼ାଥିଲା ସେହିପରି ବଞ୍ଚି ରହିବାକୁ ପ୍ରକୃତିର

ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଅନୁଭୂତ ହୋଇଥିଲା । ବଞ୍ଚି ରହିବା ଅର୍ଥ ଜୀବନକୁ ଉପଭୋଗ କରିବା । ଏଣୁ ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ବିପଦରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବା ପାଇଁ ଅଦୃଶ୍ୟ ଶକ୍ତିର ମାଧ୍ୟମ ରୂପେ ପର୍ବତ, ଝରଣା, ମାଟି, ପଥର, ବୃକ୍ଷାଦିକୁ ଦେବତା ଜ୍ଞାନରେ ଉପାସନା କରୁଥିଲେ; ତାଙ୍କର ଶରଣାପନ୍ନ ହେଉଥିଲେ । ଏହା ଥିଲା ସେମାନଙ୍କ ସାମାଜିକ ଜୀବନଚର୍ଯ୍ୟା । ଏଥିସକାଶେ ସେମାନଙ୍କୁ ହେତୁ ଖୋଜିବା ଆବଶ୍ୟକ ନଥିଲା କିମ୍ବା ନିଷ୍ପର କ୍ରିୟାକର୍ମ କରିବାକୁ ପଡୁନଥିଲା । ମୋଟ ଉପରେ ସେମାନେ ଥିଲେ ଅହେତୁବାଦୀ ଓ ଅକ୍ରିୟାବାଦୀ ସେମାନେ ହିଁ ଥିଲେ ଭାରତର ମୂଳ ଅଧିବାସୀ-ଆଦିବାସୀ ।

ଉତ୍ତରକାଳରେ ବୈଦିକ ସଭ୍ୟତାର ପରିପ୍ରସାର ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁ ଇତର ସଭ୍ୟତାସଂପନ୍ନ ଗୋଷ୍ଠୀ ସ୍ୱକୀୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ ଲାଳସା ରଖି ମୂଳ ଆଦିବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀକୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ କରିବାରେ ସଫଳକାମ ହୋଇଥିଲେ ସେମାନେ ଏମାନଙ୍କଠାରୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଶିକ୍ଷିତ ଥିବାର ସମ୍ଭାବନା । ଆଦିମ ଅଧିବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ଉଚ୍ଚେଦ ସାଧନକରି ସେମାନେ ଯେଉଁ କଳା, ସ୍ଥାପତ୍ୟ, ନଗର ନିର୍ମାଣ କୌଶଳ, ନମୁନା ଦେଇଯାଇଛନ୍ତି ତାହା ଭୂଖନନ ଫଳରେ ଆଦିଷ୍ଟିତ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଓ ହରପ୍ପାରୁ ମିଳିଥିବା ଉପାଦାନମାନଙ୍କରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ । ତା’ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଘଟିଥିବା ଗୋଷ୍ଠୀ ସଂଘର୍ଷକାଳୀନ ଚିତ୍ର ବେଦମନ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରୁ ମଧ୍ୟ ଜଣାପଡ଼େ । ଏଣୁ କହିପାରୁ ଆଦିବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀକୁ ସ୍ଥାନଚ୍ୟୁତ କରାଇ ଯେଉଁମାନେ ସ୍ୱକୀୟ ସଭ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତି ଓ କୃଷିର ପ୍ରସାର କରିଥିଲେ ସେମାନଙ୍କୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ରକ୍ଷିକ ଭାଷାରେ ଦ୍ରମିଳ କୁହାଯାଉଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ଜୀବନଚର୍ଯ୍ୟା କେତେକାଂଶରେ ଆଦିବାସୀଙ୍କ ପରି ଥିଲାବେଳେ ଆଉ କେତେକ ଆର୍ଯ୍ୟସମାଜ ସହିତ ସମତା ରକ୍ଷାକରୁଥିଲା । ଆଦିବାସୀଙ୍କ ପରି ସେମାନେ ନଗ୍ନଶରୀର ନହେଲେ ସୁନ୍ଦା ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ପରି ତ୍ରିକଳ ପରିଧାନ କରୁନଥିଲେ । ଲଜ୍ଜା ନିବାରଣ ପାଇଁ ଲେଙ୍ଗୁଟି ବା କଛା ବନ୍ଧନ କରୁଥିଲେ, ଯାହାର ପଛଭାଗ ପୁଛ ଭଳି ଲମ୍ବ ଥିଲା । ଏମାନେ ପରିଧାନ ସକାଶେ ପତ୍ର କିମ୍ବା ବଳକଳ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ କାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ମିତ କ୍ଷୁଦ୍ର ଲେଙ୍ଗୁଟିଦ୍ୱାରା ପରିଧାନ କର୍ମ ସମାପନ କରୁଥିଲେ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଦକ୍ଷିଣଭାରତୀୟ କେତେକ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଏହାର

ଅବଶେଷ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ସ୍ଥାନକର୍ମସାରି ଦେବତାଙ୍କୁ ପ୍ରଣତି ଜଣାଇଲାବେଳେ ଲେଙ୍କୁଟି ପିନ୍ଧିବା ପ୍ରଥା ଏବେ ବି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଯାହାହେଉ ଏମାନେ ‘ବିଷ୍ୟ ମୌଳିକ’ଙ୍କଠାରୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସଭ୍ୟ ଓ ଶିକ୍ଷିତ ଥିବା ଯୋଗୁଁ ସେମାନଙ୍କୁ ବିତାଡ଼ିତ କରି ତାଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ଆପଣା ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିପାରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତାହା ଚିରକାଳ ତିଷ୍ଠି ରହିପାରିଲା ନାହିଁ । ବଳାକ୍ରାର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରାଜ୍ୟର ପତନ ବଳାକ୍ରାର ଯୋଗୁଁ ହିଁ ଘଟିଥାଏ । ତେଣୁ ଉତ୍ତରକାଳରେ ତଦପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଶିକ୍ଷିତ ଓ ସଭ୍ୟତାସଂପନ୍ନ ଆର୍ଯ୍ୟସମାଜଦ୍ୱାରା ତାହା ଅଧିକୃତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଫଳରେ ସେମାନେ ମଧ୍ୟଭାରତ ମାର୍ଗରେ ଦକ୍ଷିଣାପଥ ଆଡ଼କୁ ପଳାୟନ କରି ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସଭ୍ୟତାର ଭିତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କଲେ ।

ଏଣେ ଦ୍ରମିଳଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରାଜିତ ଆଦିବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ ଅଭିପ୍ରାୟରେ ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳ ଛାଡ଼ି ପୂର୍ବଭାରତୀୟ ଭୂଖଣ୍ଡକୁ ନିଜର ବସତିସ୍ଥାପନ ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ବିବେଚନା କରିଥିଲେ । ଏଠା ଗିରିସଂକଟ, ନଦୀ ପର୍ବତ, ବିବିଧ ଜନ୍ତୁ ସଂକୁଳ ବନ ଜଙ୍ଗଲ ଓ ସମୟମାନା ବନବାସୀଙ୍କ ଅତରଙ୍ଗ ସାହଚର୍ଯ୍ୟ ସେମାନଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥିଲା । ତେଣୁ ନୂତନ ବାସସ୍ଥାନକୁ ପୂର୍ବ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଉକୃଷ୍ଟ ମନେକରି ସ୍ଥାୟୀ ଭାବେ ରହିବାକୁ ପସନ୍ଦ କରିଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଶାଖା ଗୋଷ୍ଠୀ ‘କଳି’ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲେ, ଯେଉଁମାନଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଅଧ୍ୟୁଷିତ ଅଞ୍ଚଳ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ବୋଲି ଅଭିହିତ ହୋଇଥିଲା । ଶବ୍ଦଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାରକଲେ ମଧ୍ୟ ସେ କଥା ସୂଚିତ ହୁଏ ।

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଆର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ରମିଳ ସଭ୍ୟତାରୁ ଭିନ୍ନ ଏକ ସଭ୍ୟତାସଂପନ୍ନ ଆଦିବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ବିକ୍ଷ୍ୟାଞ୍ଚଳରେ ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ବସବାସ କରିଆସୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଆଖିରବିଖର, ଜୀବନଯାପନ ପ୍ରଣାଳୀ, ଭାବ ପ୍ରକାଶକ ଭାଷା, ଭୋଜନ ସାମଗ୍ରୀ, ଅଙ୍ଗାବରଣ ପ୍ରଭୃତି ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଥିଲା । ବର୍ଷା, ଶୀତରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବାକୁ ଯେପରି ସେମାନେ ପ୍ରସ୍ତର ଓ ଗିରିଗୁହାର ଆଶ୍ରୟ ନେଉଥିଲେ, ସେହିପରି ଖରାତାପରୁ ଉଦ୍ଧାର ପାଇବା ଲାଗି ବୃକ୍ଷଲତାଦିର ଛାୟା ଓ ଝରଣା ଜଳର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହେଉଥିଲେ । ସାମିତ ଶବ୍ଦସମ୍ଭାର ମଧ୍ୟରେ

ପରସ୍ପର ଭାବ ବିନିମୟ ପୂର୍ବକ ସକଳ ପ୍ରକାର ଆବଶ୍ୟକତା ପୂରଣ କରୁଥିଲେ । ସୁଲତଃ କହିବାକୁ ଗଲେ ଗୋଟିଏ ଜାତିକୁ ବଞ୍ଚେଇବାକୁ ହେଲେ ଯାହା ନିତାନ୍ତ ପ୍ରୟୋଜନ ତାଙ୍କର ସେ ସବୁ ବରାବର ରହିଥିଲା । ତାଦୃଶ ଅବସ୍ଥାରେ ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ ଯେଉଁ ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ବିପଦ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା, ତା’ର ସ୍ରଷ୍ଟା ଥିଲେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଗୋଷ୍ଠୀ— ଦ୍ରମିଳ ଗୋଷ୍ଠୀ । ସେମାନଙ୍କ ସଭ୍ୟତା, କୃଷି, ଐତିହ୍ୟ, ଜୀବନଯାତ୍ରା ବେଶଭୂଷା ସବୁ ଆଦିବାସୀଙ୍କଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଥିଲା । ସେହିମାନେ ଏମାନଙ୍କୁ ପରାଜିତ କରି ତାଙ୍କ ଆସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିନେଲେ । କିନ୍ତୁ ପରେ ପରେ ତଥାକଥିତ ଆର୍ଯ୍ୟ ସମାଜର ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଆକ୍ରମଣ ଧକ୍କା ସହି ନପାରି ଦ୍ରମିଳ ଗୋଷ୍ଠୀ ‘ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରି ସ୍ୱକାୟ ସଭ୍ୟତା ବିସ୍ତାର କରନ୍ତି । କହିବା ଅନାବଶ୍ୟକ, ଏମାନଙ୍କ ବେଶଭୂଷା, ଭାଷା, ଖାଦ୍ୟପେୟାଦି ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଉତ୍ତର ଗୋଷ୍ଠୀଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଥିଲା । ଫଳରେ ସେକାଳ ଭାରତବର୍ଷରେ ତ୍ରିବିଧ ସଭ୍ୟତା, ତ୍ରିବିଧ ସଂସ୍କୃତି; ତ୍ରିବିଧ ଭାଷାର ପ୍ରସାର ଘଟିଥିଲା । ପ୍ରସଙ୍ଗତଃ ଏଠାରେ ଭାଷା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଂଚିତ୍ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉଛି । ଭାଷା ସବୁଦିନେ ସମାନ ରହେ ନାହିଁ ବିଶେଷତଃ ବହୁ ଭାଷାଭାଷୀ ସମାଜରେ ଭାଷା ସମୂହ ମଧ୍ୟ ନ୍ୟାୟରେ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଅଭିବୃଦ୍ଧି ସାଧନ କରନ୍ତି । ବୃହତ୍‌କାୟ ମସ୍ୟା କ୍ଷୁଦ୍ର ମାନକୁ କବଳିତ କଲାପରି ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସମୃଦ୍ଧ ଭାଷା ଅପର ଭାଷା ଉପରେ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାରି ତାହାକୁ ଆପଣାର କରିନିଅନ୍ତି କିମ୍ବା ଅପର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ତାହାର ସତ୍ତା ଲୋପ କରିପକାନ୍ତି । ଉପସ୍ଥିତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାହାହିଁ ଘଟିଥିବା ଜଣାପଡ଼େ । ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱବିତମାନଙ୍କ ମତରେ ସମଗ୍ର ଭାରତୀୟ ଭାଷା ତିନୋଟି ପରିବାରରେ ବିଭକ୍ତ— ମୁଣ୍ଡାରି, ଦ୍ରାବିଡ଼, ଆର୍ଯ୍ୟ । ଏ ତିନୋଟିର ପାରସ୍ପରିକ ସମ୍ପର୍କ ଯୋଗୁଁ ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ବିଭିନ୍ନ ଭାଷା ଓ ଉପଭାଷାର ସୃଷ୍ଟି ଘଟିଛି । କିନ୍ତୁ ଭାଷା ବିଭାଗ ଦର୍ଶାଇଲାବେଳେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଦ୍ରାବିଡ଼ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ସମସ୍ତ ଭାଷାକୁ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଇ ‘ମୁଣ୍ଡାରି’କୁ ଉପେକ୍ଷିତ ଅବସ୍ଥାରେ ଛାଡ଼ି ଦିଆଯାଇଛି । ପଞ୍ଜାବୀ, ହିନ୍ଦୀ, ବିହାରୀ, ରାଜସ୍ଥାନୀ, ଗୁଜୁରାଟୀ, ମରାଠୀ, ଆସାମୀ, ବଙ୍ଗାଳୀ, କାଶ୍ମୀରୀ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ପରିବାରଭୁକ୍ତ

କରି ଦ୍ରାବିଡ଼ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ଅବଶିଷ୍ଟ ତେଲୁଗୁ, ତାମିଲ, କନ୍ନଡ଼, ମାଲୟାଲମ୍, ତୁଲୁ, ବଡ଼ଗା, ଚୋଡ଼ା, କୋଟା, କୋଡୁକୁ ସହିତ କୁଲ, କନ୍ଧ, ଗଣ୍ଡ, ନାଜକୀ, ପରଜା, ସୌରା, କୋୟା, କୋହ୍ଲ ପ୍ରଭୃତି ଭାଷାକୁ ମଧ୍ୟ ପରିଗଣିତ କରାହୋଇଛି । ଏଣୁ ମନେହୁଏ ଆଦିମତମ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ଭାଷା ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଦୁର୍ବଳ ଥିବାଯୋଗୁ ଉତ୍ତରକାଳୀନ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ଭାଷା ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରି ତା'କୁ ଅନ୍ତର୍ଲୀନ କରିଦେଇଛନ୍ତି; ଯଦିତ ସେ ଭାଷା ଭାରତବର୍ଷରୁ ଏଯାବତ୍ ପୁରାପୁରି ନିଷିଦ୍ଧ ହୋଇନାହିଁ । ଅଦ୍ୟାପି ବିଭିନ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣଜାଲରେ ବସବାସ କରି ରହିଥିବା ଆଦିବାସୀମାନେ ନିଜ ଭାଷାରେ ଭାବର ଆଦାନପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି, ପ୍ରୟୋଜନ ମେଣ୍ଟାନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସଭ୍ୟତାର ସଂସ୍ପର୍ଶରେ କେତେକ ନୂତନ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ସେ ମଧ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଲେ ସୁଦ୍ଧା ମୂଳ ଭାଷା ତା'ର ନିଜତ୍ୱ ହରାଇ ନାହିଁ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରୁ ରହିଆସିଥିବା ନଦୀ, ପର୍ବତ, ସ୍ଥାନ, ଗ୍ରାମ ପ୍ରଭୃତି ସୂଚକ ଶବ୍ଦମାନ ସେ ଭାଷାରେ ଅତୁଟ ରହିଛି । ସେହି ଶ୍ରେଣୀର ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟରୁ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ହେଉଛି ଅନ୍ୟତମ ।

ଦ୍ରାବିଡ଼ୀୟ କିମ୍ବା ଆର୍ଯ୍ୟ ପରିବାର ଭାଷା ବିଷୟରେ କୁତ୍ରାପି ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ଅଥଚ ସୂତ୍ର ଯୁଗରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଏଯାବତ୍ ତାହା ବହୁତ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଆସିଛି । ଭାଷା ବିଶ୍ଳେଷଣବେଳେ ତଦ୍‌ବିଦ୍‌ମାନେ ଋଷିପ୍ରକାର ଶବ୍ଦ ଥିବା କଥା କହିଥାନ୍ତି— ତସମ, ତଦ୍‌ଭବ, ବୈଦେଶିକ ଓ ଦେଶ୍ୟ । ଯାହା ମୂଳଭାଷାର ଶବ୍ଦ ସହିତ ସମତା ରକ୍ଷାକରି ଉଚ୍ଚାରିତ ତାହା ତସମ; ମୂଳ ଶବ୍ଦରୁ ଅପଭ୍ରଂଷ ଶବ୍ଦ ତଦ୍‌ଭବ; ବିଦେଶୀ ଭାଷାରୁ ଆଦୃତ ଶବ୍ଦ ବୈଦେଶିକ; କିନ୍ତୁ ଦେଶ୍ୟ ଶବ୍ଦର ବିଶ୍ଳେଷଣବେଳେ କୁହାଯାଏ— ଯାହା ଆରମ୍ଭରୁ ଦେଶରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଆସିଛି ତାହା ଦେଶ୍ୟ । ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ଏଭଳି କେତେକ ଶବ୍ଦ ଭାଷାରେ ରହିଛି ଯାହା ସମାଜ ସୃଷ୍ଟି ହେବା ଦିନରୁ ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ । ସେଗୁଡ଼ିକ ଆଦିବାସୀ ଶବ୍ଦଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ହୋଇନପାରେ । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନିଷିଦ୍ଧ ଭାବେ ଏକ ଆଦିବାସୀ ଶବ୍ଦ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଏହାର

ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେହି କଥା ଜଣାପଡ଼େ । ଆଦିବାସୀ ବିଶେଷତଃ ଶବର ଭାଷାର ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାୟ ଅନୁନାସିକାନ୍ତ । ଶବ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରଣ କାଳରେ ‘ଡ’ ଧ୍ୱନି ପଦାନ୍ତ ଭାବେ ସର୍ବତ୍ର ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଉଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ସୌରା ଭାଷାରେ ‘ମାରଡ଼ = ପୁରୁଷ ବ୍ୟକ୍ତି’, ‘ଟଂଲିଡ଼ = ଗାଈ’, ‘କୁରଡ଼ = ଶ୍ୱଶୁର’, ‘ତୋଂରଡ଼ = ରାସ୍ତା’ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ତଦନୁସାରେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ପତ୍ତି ଘଟିଥିବା ସମ୍ଭବ ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଶାରେ କଳିଙ୍ଗ-ପରିଦୃଷ୍ଟ କେତେକ ଗ୍ରାମ ଓ ଅଞ୍ଚଳର ନାମ ବିରରଯୋଗ୍ୟ ମନେହୁଏ । ସ୍ମରଣୀୟତା କାଳରୁ ସେହି ନାଁଗୁଡ଼ିକ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ଭାବେ ଲୋକମୁଖରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୋଇଆସୁଛି । ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେତୋଟି ହେଉଛି— ତେଲାଙ୍ଗ, ତାପଙ୍ଗ, ରେତଙ୍ଗ, ସେରଙ୍ଗ, ନର୍ଗାଙ୍ଗ, ସରାଙ୍ଗ, ବାରଙ୍ଗ ଇତ୍ୟାଦି । ଏଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ପତ୍ତି ମୂଳ କେଉଁଠି ? କାହିଁକି ଏପରି ନାମକରଣ ହୋଇଛି— ସେଥିପ୍ରତି ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାହାରି ଦୃଷ୍ଟି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇନାହିଁ । ଅଥଚ ସେକାଳ କଳିଙ୍ଗର ଗଙ୍ଗାନଦୀ ପ୍ରାନ୍ତରୁ ଗୋଦାବରୀ ସାମାରୋଖା ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ଅନୁନାସିକାନ୍ତ ଗ୍ରାମ ଓ ପ୍ରାନ୍ତର ନାମମାନ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଅନୁମାନ ହୁଏ, ଯେତେବେଳେ ଏ ଆଦିବାସୀ ଅଧ୍ୟୁଷିତ ଅଞ୍ଚଳ ‘କଳିଙ୍ଗ-ଶବର’ର ଶାସନାଧୀନ ଥିଲା ସେତେବେଳର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଗ୍ରାମମାନ ସାର୍ଥକ ଆଦିବାସୀ ନାମରେ ନାମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏ ଅନୁମାନର ଅନ୍ୟ ଏକ କାରଣ ହେଉଛି— ଆଜିର ଓଡ଼ିଶାରେ ଆବହମାନ କାଳରୁ ଚଳିଆସୁଥିବା ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରାମ ଓ ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କର ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ନାମ ସମୂହ । ଦକ୍ଷିଣପଟେ ଆଞ୍ଚା, ସୋରଡ଼ା, ତୁମ୍ବା, କୁଡ଼ିଙ୍ଗା, ଜରଡ଼ା, ବିକିଟି, କୋରପୁଟୁ, ବିଜିପୁଟୁ, ମିଳିଆପୁଟୁ, ଗୁମ୍ମା, ବରିଗୁମ୍ମା, କାକିରିଗୁମ୍ମା ପରି ଉତ୍ତର ଓଡ଼ିଶାରେ ଖୁରଦା, ଅମର୍ଦା, ଦେହୁର୍ଦା, କୁଜଙ୍ଗ, କୁରୁଜଙ୍ଗ, ପରଜଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାରେ କଥା । ଏହା ବୋଧହୁଏ ଯେତେବେଳେ ଏ ଅଞ୍ଚଳମାନ ଆଦିବାସୀ ସଂପ୍ରଦାୟଭୁକ୍ତ ସୌରା, କନ୍ଧ, ପରଜା, କୋହ୍ଲ, ଗାଦବା, ହୋ ପ୍ରଭୃତି ଶାଖା ଗୋଷ୍ଠୀର ଶାସନାଧୀନ ଥିଲା ସେତେବେଳର ତରତ୍ ଭାଷାଭାଷୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଦତ୍ତ ନାମ । ଇତର ଭାଷାଭାଷୀ

ଶାସକ ହୋଇଥିଲେ ଆଦିବାସୀ ଭାଷାରେ ନାମକରଣ ସମ୍ଭବ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ । ଏ ଅନୁମାନକୁ ପୁନି ସାହେବଙ୍କ ଉକ୍ତି ମଧ୍ୟ ସମର୍ଥନ କରେ । ସେ ଲେଖୁଛନ୍ତି ଗଙ୍ଗାନଦୀର ଗୋଟିଏ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମରେ ଆଦିବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ବାସକରୁଥିଲେ । ଏଣୁ ଜାତିର ବାସସ୍ଥଳୀ ଜାତିର ନାମାନୁସାରେ ନାମିତ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ, ଦେଶ ହେଉ ବା ଗ୍ରାମ ହେଉ ତତ୍ତ୍ୱତ୍ୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କୁ ନେଇ ନାମକରଣ ହୋଇଥାଏ । ଏକଥା ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରୁ ବି ଅଧ୍ୟାହାର କରିହୁଏ । ବେଦମନ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଯଦିବ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ, ତଥାପି ‘କଳି’ ନାମକ ବନବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଅହି, ବଳି, ପଣି, ବୃହ, କଳି, ବନ୍ଧୁ, ବନଗୁ ପ୍ରଭୃତି ଆର୍ଯ୍ୟୋତର ଓ ବନବାସୀ ଶ୍ରେଣୀର ଅଟନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କୁ ‘ଅସୁର’ ଶ୍ରେଣୀର ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା । ବୋଧହୁଏ, ସେହି ‘କଳି’ ଶବ୍ଦ ଶବ୍ଦର ଗୋଷ୍ଠୀର ଉଚ୍ଚାରଣ ଅନୁଯାୟୀ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ରୂପେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ଏହି ‘କଳି’ ଶାଖାର କିଛି ଅଂଶ ଭାରତର ପଶ୍ଚିମ ଭୂଖଣ୍ଡକୁ ପଳାଇଥିବା ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସେଠାରେ ସେମାନେ ସ୍ଥାୟୀ ଭାବେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରି ‘ମହାଦେବ କଳି’ ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇଆସୁଛନ୍ତି । ଏବେ ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ପ୍ରଦେଶରେ ଏମାନେ ବହୁ ସଂଖ୍ୟାରେ ବସବାସ କରି ରହିଥିବା ଦେଖାଯାଏ ଉପକୂଳବାସୀ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଶବ୍ଦର ଚୁଲ୍ୟ ଏମାନଙ୍କ ପ୍ରଧାନ ସାଧନା ହେଉଛି ନୌକା । ନୌକା ଯୋଗେ ଏମାନେ ମହ୍ୟ ଶିକାର କରି ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ କରନ୍ତି । କୁହାଯାଏ, ମୂଳତଃ ସେମାନେ କୈବର୍ତ୍ତ ବା କେଉଟ ଥିଲେ । ପରେ କିନ୍ତୁ ଇତର ସଭ୍ୟତାର ସଂସର୍ଗରେ ଆସି ବୃତ୍ତି ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିଦେଇଛନ୍ତି । କେଉଟମାନେ କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାଚୀନ ଅଧିବାସୀ— ଛତିଶ ପାଟକ କୁଳ ଭିତରୁ ଅନ୍ୟତମ । ଏହା ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମେ ସ୍ପଷ୍ଟ କରାଯିବ । ସେ ଯାହାହେଉ, ଏମାନଙ୍କ ମୌଳିକ ପରମ୍ପରା ସହିତ ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ-ଭାରତୀୟ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଗୋଷ୍ଠୀର ବିଶେଷ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଉଥିବା ଯୋଗୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟାଦରେ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ବେଦୋକ୍ତ ‘କଳି’ ଗୋଷ୍ଠୀ ହିଁ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇ ଆସିଛନ୍ତି ଏବଂ ତାଙ୍କରି ନାମାନୁସାରେ ଦେଶର ନାଁ ବି ‘କଳିଙ୍ଗ’ ହୋଇଯାଇଛି ।

ଏ ଅବସରରେ ‘ଉଡ୍ର’ ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ବିଚାର ପରିସରକୁ ଆସିଥାଏ । କାରଣ କଳିଙ୍ଗ, ଉଡ୍ର ଓ ଉତ୍କଳ ତିନୋଟିଯାକ ଶବ୍ଦ ସମାନ ବୋଲି ଇତିହାସ ଓ ପୁରାଣରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଏକା ଭୂଖଣ୍ଡ କେତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗ, କେତେବେଳେ ଉଡ୍ର ଓ ଆଉ କେତେବେଳେ ଉତ୍କଳ ବୋଲି ନାମିତ ହୋଇଆସିଥିଲା । ପୁଣି କେତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍କଳ କିମ୍ବା କୂଳିଙ୍ଗ ଉଡ୍ରରୂପେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଦ୍ୱିବିଧ ରାଜବଂଶୀଙ୍କଦ୍ୱାରା ଶାସିତ ହେଉଥିଲା । ଏଣୁ ‘ଉଡ୍ର’ ଶବ୍ଦଟି କଳିଙ୍ଗର ନାମାନ୍ତର କହିବାରେ ଅସଙ୍ଗତ ନାହିଁ । ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଶବ୍ଦ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ରୂପେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଲାପରି ‘ଓଡ୍ର’ ଅର୍ଥ ଋଷ ଶବ୍ଦ ‘ଉଡ୍ର’ ଭାବେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼ିଥିବା ମନେହୁଏ । କିନ୍ତୁ କେତେକ ଐତିହାସିକ କହନ୍ତି, ‘ଉଡ୍ର’ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ‘ଜନବହୁଳ ବା ସତ୍ତ୍ୱସନ୍ନିଆ ଭୂ-ଭାଗ’ । ସମ୍ଭବତଃ ଏହା ନଦୀବହୁଳ ଭୂଖଣ୍ଡ ହେବାଯୋଗୁ ଉଡ୍ର ବୋଲି ପରିଚିତ ଏବଂ ସେଠାରେ ଅଧିବାସୀ ସେଇ ନାମରେ ନାମିତ ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି । ପ୍ରକୃତପକ୍ଷେ ଏହା ଭୂଖଣ୍ଡ ସୂଚକ ଶବ୍ଦ ପରିବର୍ତ୍ତେ ବୃତ୍ତି ସୂଚକ ବୋଲି କହିବାରେ ଅଧିକ ଯୁକ୍ତି ନିହିତ । ସେହିପରି ‘ଉତ୍କଳ’ ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଏହାର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିଭ୍ୟ ଅର୍ଥ ହେଉଛି— ଉନ୍ନତ କଳାଯୁକ୍ତ । ଏ ଆଦିବାସୀ ଶବ୍ଦ ନୁହେଁ । ଏହା କେବେ କିପରି ଭାବେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ର ସମାର୍ପବାଚୀ ଶବ୍ଦ ହେଲା ଏବଂ କେତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗଠାରୁ ଅଲଗା ହୋଇ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରାଜ୍ୟ ରୂପେ ପରିଚିତ ହେଲା ଏବଂ ଉଡ୍ରନାମ ଧାରଣ କଲା ତାହା ଯଥା ସ୍ଥାନରେ ବିଚାର କରାଯିବ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଏତିକି କହିବାର କଥା, ଏ ଭୂଖଣ୍ଡ ଉଡ୍ର ଓ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେବା ବହୁପୂର୍ବରୁ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା । ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣମାନଙ୍କରୁ ମଧ୍ୟ ଏ କଥାର ସୂଚନା ମିଳେ ।

“ଗୋଦାବରୀ ସମାରଭ୍ୟ ଯାବତ୍ ବଂଶଧରା ସରିତ୍ ମୁଖଃ କଳିଙ୍ଗଃ ଖ୍ୟାତୋଽସୌ ତୃତୀୟାବାଃପ ଦକ୍ଷିଣଃ ।
 ବଂଶଧରୀ ସମାରଭ୍ୟ ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା (ରକ୍ଷିକୂଳ୍ୟା) ମଧୁଶ୍ରିତଃ ସତୁ ମଧ୍ୟକଳିଙ୍ଗଃ ସ୍ୟାତ୍ ବେଦ୍ୟୋବହୁବସୁପ୍ରସୂ ।
 ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ମୁପକ୍ରମ୍ୟ ଯାବତ୍ ଭାଗୀରଥୀ ସରିତ୍ ଉତ୍କଳିଙ୍ଗଃ ସ ବିଜ୍ଞେୟଃ ଯଜ୍ଞଦାନାର୍ଜନା କରଃ ।”

ଏକା କଳିଙ୍ଗ ଭାଗଭାଗ ହୋଇ ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗ ବା ତୃତୀୟ କଳିଙ୍ଗ, ମଧ୍ୟକଳିଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିବା କଥା ଏଥିରେ କୁହାଯାଇଛି । ଅନୁମାନ ହୁଏ, ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ତାହା ତୃ-କଳିଙ୍ଗ, ବା ତ୍ରି-କଳିଙ୍ଗ, ମ-କଳିଙ୍ଗ ବା ମଞ୍ଜଳିଙ୍ଗ ଏବଂ ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳଭାବେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇପଡ଼ିଛି । କିନ୍ତୁ ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତନ ପ୍ରତି ବିଶେଷ ନଜର ନଦେଇ କେତେକ ଐତିହାସିକ ‘ମଞ୍ଜା’ ଶବ୍ଦର ‘ଲକ୍ଷେ’ ଅର୍ଥକରି ଲକ୍ଷେ ଲିଙ୍ଗଥିବା ଯୋଗୁଁ ମଧ୍ୟକଳିଙ୍ଗ ରାଜଧାନୀର ନାମ ‘ମଞ୍ଜଳିଙ୍ଗ’ ଥିଲା ବୋଲି ମନ୍ତବ୍ୟ ଦିଅନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ସେଠା ମାଟିତଳେ ଇତସ୍ତତଃ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ଭାବେ ପୋତିହୋଇ ରହିଥିବା ଛୋଟ ବଡ଼ ଶିବଲିଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରମାଣରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବ ଦୃଷ୍ଟିରେ ବିଚାର କଲେ ଏ କଥାକୁ ସହଜରେ ବିଶ୍ୱାସ କରିହୁଏ ନାହିଁ, ବରଂ ଶବ୍ଦ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସୂତ୍ରଧରି ଯେଉଁ ନିଷ୍ପତ୍ତିରେ ଉପନୀତ ହେବାକୁ ହୁଏ ତାହା ସତ୍ୟର ଅଧିକ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ମନେହୁଏ ।

ଭାବପ୍ରକାଶନର ବାହକ ହେଉଛି ଭାଷା । ଭାଷାର ସରଳୀକରଣ ବା ସଂକ୍ଷିପ୍ତୀକରଣ ମଣିଷର ସହଜାତ ପ୍ରବୃତ୍ତି । ତେଣୁ ଦୀର୍ଘକୁ ହ୍ରସ୍ୱ, ବିଶ୍ୱିଷ୍ଟକୁ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ, କଠିନକୁ କୋମଳ ଭାବେ ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ସେ ଭାବ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଆସିଥାଏ । ସେହି ନିୟମରେ ତୃତୀୟ କଳିଙ୍ଗ, ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗର ସରଳୀକୃତ ରୂପ ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ, ମଞ୍ଜଳିଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ କହିବା ଅନ୍ୟାୟ ନୁହେଁ । ଇଦୃଶ ସଂକ୍ଷିପ୍ତୀକରଣ ପଦ୍ଧତି ପ୍ରାୟ ସର୍ବତ୍ର ଅନୁସୂତ । ପ. ଜର୍ମାନୀ, ଦ. କୋରିଆ, ପୂ. ବଙ୍ଗ, U.N.O., U.S.A. ପରି ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତବର୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ଏ ପ୍ରଣାଳୀ ଅନୁସୂତ ହେଉଥିଲା । ତା’ ନହେଲେ ସଙ୍ଗୀତ ଶାସ୍ତ୍ରର ଷଡ଼ଜ, ରଷଭ, ଗାନ୍ଧାର, ମଧ୍ୟମ, ପଞ୍ଚମ, ଧୈବତ ଓ ନିଷାଦ ସ୍ଥାନରେ ସା, ରି, ଗା, ମା, ପା, ଧା, ନି, ବର୍ଣ୍ଣମାନ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ । ଏଣୁ କୁହାଯାଇପାରେ, ତୃତୀୟ କଳିଙ୍ଗ, ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗର ସଂକ୍ଷିପ୍ତୀକୃତ ରୂପ ହେଉଛି ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ, ମଞ୍ଜଳିଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳ ।

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି, ବିନ୍ଧ୍ୟାଚଳ ଆଡୁ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମକ ଆଦିବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ଗଙ୍ଗାନଦୀର ଏ ପଟକୁ ଉଠି ଆସିଥିଲେ । ଇତିହାସ କହେ, ସ୍ଥାନାନ୍ତରଗତ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଂପ୍ରଦାୟର

ବଳପୂର୍ବକ ଆକ୍ରମଣ ଯୋଗୁ ତାହା ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ସେତକ କରିବା ପାଇଁ ସେମାନଙ୍କୁ ଯେ ଦୀର୍ଘ ସମୟ ଲାଗିଥିବ ସେଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କାରଣ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ପରି ଏକ ଦୁର୍ଦ୍ଦର୍ଶ ଜାତିକୁ ସ୍ଥାନଚ୍ୟୁତ କରାଇବା ସହଜ ବ୍ୟାପାର ନୁହେଁ । ଦୈବଯୋଗରୁ ତାହା ଘଟିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ଉଗ୍ର ସାହସିକତା ଆଦୌ କ୍ଷୁର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ନଥିଲା, ବରଂ ଅଧିକ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱମୁଖ ହେବାର ମାର୍ଗ ପରିଷ୍କାର କରିଥିଲା । ଯେଉଁ ଜାତି ଶତାବ୍ଦୀ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବୁଦ୍ଧିମାନ ଶତ୍ରୁର ପ୍ରବଳ ଆକ୍ରମଣ ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇ ତାଙ୍କର ଅବୀରତ ଗତିସ୍ତୋତକୁ ଅବରୁଦ୍ଧ କରିପାରିଥିଲେ, ସେ ଜାତି କୌଣସି କାରଣରୁ ପରାଜିତ ହୋଇଆସି ଯେତେବେଳେ ନୂତନ ଅଞ୍ଚଳକୁ ବସତି ସ୍ଥାପନ ଉପଯୋଗୀ ମନେକରିଥିବେ, ସେତେବେଳେ ସେହି ଅଞ୍ଚଳର ବିସ୍ତାର ଓ ପ୍ରସାର ଲାଗି ମନପ୍ରାଣ ଢାଳିଥିବେ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ରହି ନପାରେ । କିନ୍ତୁ ଯାହାହେଲେ ମଧ୍ୟ ଜନ୍ମଭୂମି ଭାରତବର୍ଷରେ ସ୍ଥାୟୀଭାବେ ବସବାସ କରିଆସିଥିବା ଆଦିମ ମଣିଷ ଗୋଷ୍ଠୀ ଘଟଣା ଚକ୍ରରେ ପଡ଼ି ଏକ ଯାଯାବର ଜାତିରେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼ିଲା ।

ବାସ୍ତବରେ ସେମାନେ ଥିଲେ ଭାରତ ଭୂମିର ପ୍ରଥମ ଅଧିବାସୀ, ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରସ୍ତରଯୁଗ ଅତିକ୍ରମ କରି ନୂତନ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗର ଦାୟାଦ ଭାବେ ଆପଣାକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିଥିଲେ । ସେହି ଯୁଗ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପାଞ୍ଚହଜାର ବର୍ଷରୁ ତିନି ହଜାର ବର୍ଷ ଭିତରେ ବୋଲି ଇତିହାସ କହେ । ସେ ସମୟରେ ସେମାନେ ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ମେଣ୍ଟାଇବା ପାଇଁ ବିଭିନ୍ନପ୍ରକାର ପଦ୍ଧା ଉଦ୍ଭାବନପୂର୍ବକ ସଭ୍ୟତା ଦିଗକୁ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଅଗ୍ରସର ହେଉଥିଲେ । ପ୍ରାକୃତିକ ଦୃଶ୍ୟଲତାରୁ ଫଳମୂଳ ସଂଗ୍ରହ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅନ୍ୟ ଉପାୟରେ ମଧ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ପାଦନ ପାଇଁ ଯନ୍ତ୍ର ଅଭାବ ନଥିଲା । କୃଷିଦ୍ୱାରା ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ, ମାଂସାଦି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପଶୁପାଳନ, ଅଗ୍ନିସିଦ୍ଧ ଆହାର ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ମୃତ୍ତିକା ପାତ୍ରାଦି ନିର୍ମାଣ ଏବଂ ଖରାବର୍ଷାରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବା ସକାଶେ କୁଚାର ନିର୍ମାଣ ପ୍ରଭୃତିର କୌଶଳ ଆୟତ୍ତ କରିଥିଲେ । ଯା’ ବ୍ୟତୀତ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଶିକ୍ଷିତ ବଳଶାଳୀ ଶତ୍ରୁ ସହିତ ଦୀର୍ଘ କାଳର ସଂଘର୍ଷ ଓ ସଂସ୍ପର୍ଶ ନୂତନ କୌଶଳମାନ

ଶିକ୍ଷାଦେବାରେ ବିଶେଷ ସହାୟକ ଥିଲା । ଏସବୁ ଯୋଗୁ ପରାଜିତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଜାତିର ମେରୁଦଣ୍ଡ ପୂର୍ବପରି ସୁଦୃଢ଼ ରହିଥିଲା ।

ଶତୁଗୋଷ୍ଠୀ ସହିତ ଦୀର୍ଘ ସମୟ ସଂଘର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଏମାନେ କେତେଥର ଯେ ଜୟ ପରାଜୟର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିବେ କହିହୁଏ ନାହିଁ । ଜାତି-ଜାତି ବା ଦେଶ-ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ସଂଘର୍ଷ ଘଟିଲେ ଆଜି ଗୋଟିଏପକ୍ଷ ଜୟ ବା ପରାଜୟ ବରଣ କରେ ତ କାଲି ଅପରପକ୍ଷ ଅନୁରୂପ ଅବସ୍ଥା ଅନୁଭବ କରେ । ଏଥିଯୋଗୁ ଯୁଦ୍ଧର ମାମାଂସା ସହଜରେ ହୋଇପାରିନଥାଏ । ଆଲୋଚ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ବି ଏହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଘଟିନଥିବ । ଆକ୍ରାନ୍ତ କଳିଙ୍ଗ ଜାତି ବହୁବାର ଜୟ ପରାଜୟର ସୁଖଦୁଃଖ ଅଙ୍ଗରେ ଲିଭାଇଥିବେ । କେତେବେଳେ ବୀର ବିକ୍ରମରେ ଶତ୍ରୁଶିବିର ଉପରେ ଆକ୍ରମଣ କରି ପୃଷ୍ଠଭଙ୍ଗ ଦେବାପାଇଁ ବାଧ୍ୟ କରିଥିବେ ତ ପୁଣି କେତେବେଳେ ଶତ୍ରୁର ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆକ୍ରମଣରେ ବ୍ୟତିବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ପଛଘୁଞ୍ଚି ଦେଇ ଆସିଥିବେ । ଆଜି ଗଙ୍ଗା ପାରହୋଇ ଏପଟକୁ ପଳାଇ ଆସିଲେଣି ତ କାଲି ପୁଣି ସୁଯୋଗ ଉଠି ଶତ୍ରୁ ଛାଉଣୀ ଧ୍ବଂସ କରୁଥିଲେ । ଦୀର୍ଘକାଳବ୍ୟାପୀ ସମରରେ ଏତାଦୃଶ ଉତ୍ଥାନ-ପତନ ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ । କିନ୍ତୁ ଯାହାହେଉ ଶେଷରେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଆଦି ବାସଭୂମି ବିନ୍ଧ୍ୟମାଳ ଅଞ୍ଚଳ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସବୁଦିନ ପାଇଁ ଏ ପଟକୁ ଉଠିଆସିଲା ଓ ନୂତନ ଜୀବନ ଆରମ୍ଭ କଲା ।

କଥା ଅଛି ବିପଦ ମଣିଷର ପରମ ଗୁରୁ । ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଆପଣା ଜନ୍ମମାଟି ଛାଡ଼ିବା ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁ ଦାରୁଣ ବିପଦର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିଲା ତାହା ପରୋକ୍ଷରେ ତା’କୁ ପୂର୍ବାପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ କରି ଗଢ଼ି ତୋଳିବାରେ ସହାୟକ ହେଲା । ଅପରପକ୍ଷରୁ ଋତୁର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଯୁଦ୍ଧକୌଶଳ ଶିଖି ଶତ୍ରୁ ଆକ୍ରମଣକୁ ପ୍ରତିହିତ କରିବାକୁ ଯେପରି ସାମର୍ଥ୍ୟ ଅର୍ଜନ କଲା, ସେହିପରି ବିଚକ୍ଷଣ ସାହସ ପ୍ରଦର୍ଶନ ପୂର୍ବକ ବୈଚିବିନାଶ କରିବାରେ ପାରଙ୍ଗମ ହୋଇପାରିଲା । ତୃତୀୟେ, ଗଭୀର ଜଳସ୍ରୋତ ପାର ହେବାପାଇଁ ଯେଉଁ ଭାସମାନ ଉପକରଣ ଆବଶ୍ୟକ ତାହା ଉତ୍ପାଦନ କରିବାରେ ଜ୍ଞାନକୌଶଳ ସଂପାଦନ କରିଥିଲେ । ଅଜ୍ଞାତ ସ୍ଥଳରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ ପୂର୍ବକ ଜୀବିକାର୍ଜନ ପାଇଁ ନିତ୍ୟ ନୂତନ ପନ୍ଥାର ଉଦ୍ଭାବନ କରିବାରେ

କୁଶଳତା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲା । ପଞ୍ଚମେ, ପରାଭବଜନିତ ଅନୁଭୂତି ଯୋଗୁ ଆପଣାକୁ ଉନ୍ନତତର ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ରାଦିରେ ସୁସଜ୍ଜିତ କରି ଗଢ଼ି ତୋଳିଥିଲା । ଫଳରେ ଉତ୍ତରକାଳୀନ ଭାରତବର୍ଷର ଜତର ପ୍ରାନ୍ତୀୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ‘କଳିଙ୍ଗୀୟ ସାହସିକା’ ଭଳି ପ୍ରବାଦର ଯୋଗ୍ୟତମ ଅଧିକାରୀ ହୋଇପାରିଥିଲା ।

ସ୍ୱଇଚ୍ଛାରେ ହେଉ ବା ଅନିଚ୍ଛାରେ ହେଉ ନୂତନ ସ୍ଥାନକୁ ବାସସ୍ଥାନ ରୂପେ ବାଛି ନେଇଥିବା କଳିଙ୍ଗ-ଶବର କୌଳିକ ପରମ୍ପରା ଓ ସଂସ୍କୃତିକୁ ସଙ୍ଗରେ ଆଣିବାକୁ ଭୁଲି ନଥିଲା । ଜାତି ସଙ୍ଗେ ଜାତୀୟ ଭାଷା, ଜାତୀୟ ସଙ୍ଗୀତ, ଜାତୀୟ ଦେବତା, ଜାତୀୟ ଧର୍ମ, ଆରତ-ବିରତ ଯେ ସବୁ ଆସିଥିବ, କହିବା ଅନାବଶ୍ୟକ । ତା’ଛଡ଼ା ଯୁଦ୍ଧ ଘନଘଟାରୁ ଉତ୍ତୁତ କରୁ-ତିକ୍ତ ଅଭିଜ୍ଞାତ ତାହାର ଜାତୀୟ ଉନ୍ମାଦନାକୁ ଅଧିକ ତେଜସ୍ବର କରିଥିବା ସମ୍ଭାବନା । ଏକ ଦୁର୍ଦ୍ଦର୍ଶ ବୀର ଜାତି କୌଣସି କାରଣରୁ ପରାଜିତ ହୋଇଗଲେ ଶତ୍ରୁର ପଦାନତ ହୋଇ ରହିବା ତା’ ପକ୍ଷେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ସେ ନୂତନ ଦିଗନ୍ତର ସନ୍ଧାନରେ ଲାଗିପଡ଼େ । ଜାତିକୁ ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବାପାଇଁ ନୂଆ ନୂଆ ମାରି ଅନୁସରଣ କରେ । ଏହାହିଁ ଘଟିଛି ଆଦିମ କଳିଙ୍ଗ ଶବର ଭାଗ୍ୟରେ । ଯାହାଯୋଗୁ ସେ କେବଳ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ଆବଦ୍ଧ ନରହି ସଦଳବଳ ଅଭିଯାନ ଚଳାଇଛି ଆଗକୁ- ଗଙ୍ଗା ନଦୀର ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ତଟଭୂମି ଅଞ୍ଚଳରୁ ବଣଜଙ୍ଗଲ ଘେରା ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ଉପକୁଳ ଆଡ଼କୁ । ସେଥିପାଇଁ କେତେ ନଦୀ, କେତେ ପର୍ବତ, କେତେ ଝରଣା, କେତେ ପ୍ରାନ୍ତର ଅତିକ୍ରମ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିବ କିଏ କହିବ । ସେତେବେଳକୁ ସେ ସ୍ଥାନମାନ କି ନାମରେ ନାମିତ ଥିଲା ତା’ ବି ଜଣାନାହିଁ । କାରଣ ଏହା ଶହେ ଦୁଇଶ’ ନୁହେଁ ଦୀର୍ଘ ଋରିହଜାର ବର୍ଷ ତଳର କଥା- ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ବହୁ ପୂର୍ବର କଥା ।

ଯାହାହେଉ ଆଦିବାସୀ ‘କଳିଙ୍ଗ’ କ୍ରମଶଃ ଦକ୍ଷିଣ ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେଲାବେଳେ ସେଠା ଶ୍ୟାମଳ ଘନବନାନୀ ସଂକୁଳ ବିଶାଳ ସମୁଦ୍ରବେଳା ତାଙ୍କୁ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥିବ । ଏକେ ପଶୁପକ୍ଷୀ ଶିକାର ଓ ଫଳମୂଳ ସଂଗ୍ରହ ପାଇଁ ବଣଜଙ୍ଗଲ ଯେପରି ସେମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଉପଯୁକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର, ଜଳଜାତ ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ମହ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ ନିମନ୍ତେ ସମୁଦ୍ରବେଳା

ସେହିପରି ସୁବିଧାଜନକ । ଏହି ଅଭିପ୍ରାୟରେ ବହୁ ଗଙ୍ଗାତଟବାସୀ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଏପଟକୁ ମାଡ଼ି ଆସିଥିବାର ସମ୍ଭାବନା । ଯୋଗକୁ ଯେଉଁ ବାଟଦେଇ ସେମାନେ ଅଗ୍ରସର ହେଉଥିଲେ ସେଠା ଅଧିବାସୀଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ କୌଣସି ପ୍ରତିରୋଧର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେଉ ନଥିଲେ, କାରଣ ସେତେବେଳକୁ ଏ ପ୍ରାନ୍ତରେ ସେମାନଙ୍କ ସମାଧିର୍ଯ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେହି ବାସକରୁ ନଥିଲେ । କେବଳ ଆଦିବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିଆସିଥିବା କଥା ପଣ୍ଡିତମାନେ କହନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ପରଯୁଗରେ ଶବର, କନ୍ଧ, ମୁଣ୍ଡା, ଗଣ୍ଡ, ଗଦବା, କୋହ୍ଲ ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଶାଖାରେ ସେମାନେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ମନେହୁଏ ପୂର୍ବାଧ୍ୟୁଷିତ ଆଦିବାସୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସେତେବେଳକୁ ଦେଶାତ୍ମବୋଧ ଭାବ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇନଥିଲା । ସେମାନେ ପାହାଡ଼ ଶିଖର, ଗିରିଗହ୍ବର ଏବଂ ପଥରସନ୍ଧିମାନଙ୍କରେ ରହି ପାରମ୍ପରିକ ପଦ୍ଧତିରେ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ସାମାଜିକ ଜୀବନ ଧାରାରେ ତାଦୃଶ ଆଖିବୁଜିଆ ପାର୍ଥକ୍ୟ ନଥିଲା । କହିବା ଅନାବଶ୍ୟକ, ସୁଦୂର ବ୍ରାଜିଲ୍ ଦେଶର ବନବାସୀ ‘ଏନାମେମି’ଙ୍କ ଠାରୁ ଓଡ଼ିଶାର ପର୍ବତ ଶିଖରବାସୀ ‘ଲାଞ୍ଜିଆ ସୌରା’ଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୃଥିବୀର ସମସ୍ତ ପ୍ରସ୍ତରଯୁଗୀୟ ଆଦିବାସୀଙ୍କ ଜୀବନଯାତ୍ରା ପ୍ରଣାଳୀ ପ୍ରାୟ ସମାନ ଧରଣର । ଏଣୁ ସେମାନଙ୍କ ସାମାଜିକ ଚଳଣିରେ ସାମାଜିକତା ରହିବା ସ୍ବାଭାବିକ । ସେଥିଯୋଗୁ ନବ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ଯାଯାବର କଳିଙ୍ଗ ଗୋଷ୍ଠୀ ସହିତ ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ସାମୁଜ୍ୟ ମିଶ୍ରଣ ଘଟିବାରେ କୌଣସି ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ନଥିଲା ।

ଏବେ ଦେଖିବାର କଥା, କଳିଙ୍ଗମାନେ ଏ ଭୂଖଣ୍ଡରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରି କେଉଁ କେଉଁ ଅଞ୍ଚଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ କେଉଁ କେଉଁ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଅଧିକାରଭୁକ୍ତ କରି ରଖିଥିଲେ । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ବିଧିବଦ୍ଧ ପ୍ରମାଣ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହସ୍ତଗତ ହୋଇନାହିଁ । ଶିଳାଲେଖ, ତାମ୍ରପଟ୍ଟା, ମୁଦ୍ରା, ଅଭିଲେଖ, ପ୍ରାଚୀନ ମାଟିପାତ୍ରର ଉପକରଣ ଯେତିକି ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଛି ସେଥିରେ ଏହାର କୌଣସି ସ୍ପଷ୍ଟ ସଙ୍କେତ ନାହିଁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କେତେକ ଧାର୍ମିକ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ କୃତିରେ ଯେଉଁ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ବର୍ଣ୍ଣନାମାନ ରହିଛି ତହିଁରୁ ଯାହାକିଛି ଅଧ୍ୟାହାର

କରିବାକୁ ହୁଏ ତାହାହିଁ ସ୍ବାଭାବିକ । କାରଣ ଯେଉଁ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟର ଭିତ୍ତିସ୍ଥାପନ ହେଲା ତାହା କେବଳ ଶହେ ଦୁଇଶହ କିମ୍ବା ହଜାରେ ଦୁଇହଜାର ବର୍ଷ ତଳର କଥା ନୁହେଁ । ସିନ୍ଧୁ ଉପତ୍ୟକାରେ ଦ୍ରାଘିଳ ସଭ୍ୟତାର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଘଟିଲା-ବେଳକୁ ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବଭାଗ ବିସ୍ତୃତ ମାଳଭୂମିରେ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗର ଆଦିବାସୀ ସଭ୍ୟତା ପକ୍ଷ ବିସ୍ତାର କରିସାରିଥିଲା । ଆଦିବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମକ ଶାଖାଟିଏ ବିନ୍ଧ୍ୟାଞ୍ଚଳ ଲଗାଏତ ଗଙ୍ଗାନଦୀ କୂଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଛାଇ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ସୈନ୍ଧବ ଜାତିର ଉପାତ ସହିନପାରି ସେମାନେ ଗଙ୍ଗାନଦୀର ଏପାରିକୁ ଉଠିଆସି ଶବରାଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କଲେ ଓ ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ସହ ଏକାକାର ହୋଇ ଶବର ଭୂମିକୁ କଳିଙ୍ଗ ନାମରେ ନାମିତ କରାଇଲେ । କେତେଯାଏଁ ଏହାର ସାମା-ସରହଦ ଥିଲା, ଆକ୍ରାନ୍ତ କଣ ଥିଲା, ଗ୍ରାମ ନଗର ସଂଖ୍ୟା କେତେ ଥିଲା, ତାହା ଅବଶ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ । ତଥାପି ଉପକୂଳରେ ଆକ୍ରାନ୍ତ ସ୍ଥଳମାଳର ବିସ୍ତୃତ କମ୍ ନଥିଲା । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଣଭାରତୀୟ ବିଦେଶୀ ଲେଖକମାନେ ଯେଉଁ ସୂଚନା ଦେଇଯାଇଛନ୍ତି ସେଥିରୁ ବେଶ୍ ଅନୁମାନ କରିହୁଏ ।

‘ଚୀନ୍’ ଦେଶର ଜତିହାସ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଜଣାପଡ଼େ, ଦକ୍ଷିଣପୂର୍ବ ଏସିଆରେ ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତାର ବିସ୍ତାର ପାଇଁ କୁଂଲୁଙ୍ଗ (Kunlum) ନାମକ ଏକ ଜାତି ବିଶିଷ୍ଟ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଭାଷା, ସଂସ୍କୃତି, ଆଚାର-ବିଚାର ତତ୍କାଳୀନ ଦକ୍ଷିଣ ଏସିଆ ଅଧିବାସୀଙ୍କୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ କୁଆଡ଼େ ଜଳଦସ୍ୟୁରୂପେ ଗଭୀର ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜଳଯାତ୍ରୀଙ୍କ ଧନରତ୍ନାଦି ଲୁଟି ନେଉଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ କବଳରୁ ରକ୍ଷାପାଇବା କଠିନ ବ୍ୟାପାର ଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ସେ ଜାତି ମୂଳତଃ କେଉଁଠିକି ଅଧିବାସୀ ଥିଲେ, ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଐତିହାସିକମାନେ ସନ୍ଦେହରେ ପଡ଼ିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଧିକାଂଶଙ୍କ ମତ ହେଉଛି ସେମାନେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଥିଲେ । ଚୀନୀ ଉଚ୍ଚାରଣରେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଶବ୍ଦ ‘କୁଂଲୁ’ ହୋଇଥିବା ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ । ବିଶିଷ୍ଟ ପୁରାତତ୍ତ୍ବବିତ୍ ତତ୍କୃର ହିମାଂଶୁଭୂଷଣ ସରକାର ତାଙ୍କର Cultural Relations- “India and South East Asian Culture”

ବହିରେ ସେ କଥା ପ୍ରମାଣିତ କରିଛନ୍ତି । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ଯବ ଦ୍ଵୀପରେ ବାସକରି ରହିଥିବା ଏକ ସଂପ୍ରଦାୟ ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ଚୀନୀ ଲେଖକମାନେ ‘ହୋଲିଙ୍ଗ୍’ (Ho-ling) ବୋଲି କହନ୍ତି ସେମାନେ ବି କଳିଙ୍ଗ ଅଧିବାସୀଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହନ୍ତି ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରାହୋଇଛି । ସେମାନେ ହିଁ ଯବ ଦ୍ଵୀପରେ ରହି ଆପଣାର ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ବିସ୍ତାର କରିଥିଲେ । ଯା’ଛଡ଼ା, ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଦ୍ଵିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଇଜିପ୍ଟବାସୀ ‘କ୍ଲଉଡ଼ିଅସ୍ ଟଲେମି’ (Cloudios Tolemy) ତାଙ୍କର ବିଶ୍ଵ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପୃଥିବୀ ମାନଚିତ୍ରରେ ଭାରତ ସମୁଦ୍ର ଉପକୂଳ ବନ୍ଦରମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ସେଥିରେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ରାଜ୍ୟର ଅବସ୍ଥିତି ଓ ସେଠା ବନ୍ଦରଗୁଡ଼ିକର ବାଣିଜ୍ୟପୋତମାନ କିପରି ଅବାଧରେ ଚଳାଚଳ କରୁଥିଲା ତାହାର ବିସ୍ତୃତ ବିବରଣୀ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ କହିବାରେ ଭାରତର ଦକ୍ଷିଣପୂର୍ବ ଉପକୂଳରେ ଚଉଦଟି ବ୍ୟବହାରୋପଯୋଗୀ ବନ୍ଦର ବହୁପୂର୍ବରୁ ରହିଆସିଥିଲା । ସେଗୁଡ଼ିକ ‘କୋସବା’ଠାରୁ ‘ପାଲୁର’ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଏବର ମେଦିନାପୁର ଜିଲ୍ଲାର ଦକ୍ଷିଣଭାଗର ନାମ ‘କୋସବା’ ଥିଲା ବୋଲି ତଦ୍‌ବିଦ୍‌ମାନେ କହନ୍ତି । ତା’ହେଲେ ମେଦିନାପୁରଠାରୁ ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାର ‘ପାଲୁର’ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୁଦୀର୍ଘ ବେଳାଭୂମି ମଧ୍ୟରେ ଚଉଦଟି ବନ୍ଦରରୁ ନୌକା ଚଳାଚଳ କରୁଥିଲାବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ବନ୍ଦରଗୁଡ଼ିକର ନାମ ହେଲା, ୧) କୋସବା, ୨) ଆଡ଼ାମସ୍, ୩) କେବଲା, ୪) ଦୋସରନ, ୫) ମିନାଶର, ୬) ମପୋର, ୭) ତାଜଶିବ୍, ୮) ସିପପରା, ୯) କୋଟବାର ୧୦) ମାନଦା, ୧୧) କନ୍ନାଗର, ୧୨) କଟିକର୍ଦ୍ଦମ୍, ୧୩) ନନିଚେନା, ୧୪) ପାଲୁର । ଏସବୁ ଯେ ସେତେବେଳର ପ୍ରକୃତ ନାମ ହୋଇଥିବ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କାରଣ ‘ପାଲୁର’ ଏବେସୁଦ୍ଧା ପ୍ରାଚୀନ ବନ୍ଦର ରୂପେ ଜନଶ୍ରୁତିରେ ରହି ଆସିଛି । ‘ପାଲୁର’ ବୋଧହୁଏ ସେକାଳର ଏକ କାଳିଙ୍ଗୀ ଭାଷାର ଶବ୍ଦ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେ ତାର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ନ ବୁଝି ‘ଦନ୍ତପୁର’ ବୋଲି ଅର୍ଥାନ୍ତର କରିବାକୁ ଯାଉ । ତେଲୁଗୁ ଭାଷାରେ ‘ପାଲୁ’ ଅର୍ଥ ଦାନ୍ତ ଏବଂ ‘ଉରୁ’ ଅର୍ଥ ଗ୍ରାମ । ଦୁଇଟିକୁ ମିଶାଇ ଅର୍ଥକଲେ ‘ଦନ୍ତପୁର’ ହୁଏ ।

ଏଣୁ ‘ପାଲୁର’ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣିତ ‘ଦନ୍ତପୁର’ ବୋଲି କିଏ କିଏ କହନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏ କଥାର ବଳିଷ୍ଠ ଯୁକ୍ତି ଥିଲା ପରି ଲାଗେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାଷାରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ନାମାର୍ଥକୁ ଭାଷାନ୍ତର କରି ନାମକରଣ କରାଯିବା ଦେଖା ନାହିଁ । ‘New York’କୁ ‘ନୂଆ ନଅର’ କିମ୍ବା ‘ରାଜସ୍ଥାନ’ ‘King’s place’ ବୋଲି ଚିହ୍ନିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅତଏବ ‘ପାଲୁର’କୁ ‘ଦନ୍ତପୁର’ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବା କେତେଦୂର ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ବିଚାରଣୀୟ ।

ବାସ୍ତବିକ୍ ବନ୍ଦରମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ନାମଗୁଡ଼ିକ ଟଲେମିଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଲିପିବଦ୍ଧ ତାହା ତତ୍କାଳୀନ କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରଚଳିତ ଭାଷାର ଶବ୍ଦ ଛଡ଼ା ଆଉକିଛି ହୋଇନଥିବ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ । ସବୁଗୁଡ଼ିକ କାଳିଙ୍ଗୀ ଶବ୍ଦ ହୋଇଥିବ ହିଁ ସମ୍ଭବ । ଅବଶ୍ୟ ବିଦେଶୀ ଉଚ୍ଚାରଣରେ କିଛିଟା ସ୍ଵରବ୍ୟଞ୍ଜନର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଆଇପାରେ । ଘଟିବା ମଧ୍ୟ ସ୍ଵାଭାବିକ । କାରଣ ଟଲେମି ହେଉଛନ୍ତି ମିଶର ଦେଶର । ସେ ନାବିକ କିମ୍ବା ନୌଯାତ୍ରୀ ନୁହନ୍ତି । ସେ ଥିଲେ ଜଣେ ବିଖ୍ୟାତ ପଣ୍ଡିତ, ଜ୍ୟୋତିର୍ବିଦ୍ ଓ ଭୂବିଜ୍ଞାନୀ ମଧ୍ୟ । କଳିଙ୍ଗକୁ ସେ ନିଜେ ଆସି ନ ଥିଲେ । ସେକାଳରେ ଯେଉଁମାନେ ପୃଥିବୀର ବିଭିନ୍ନ ଦେଶକୁ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାକୁ ଯାଆନ୍ତି, ନାବିକ ରୂପେ ଜଳଯାତ୍ରା କରି ପୃଥିବୀ ପର୍ଯ୍ୟଟନ କରନ୍ତି, ବିଭିନ୍ନ ସାଗରବେଳାର ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସିଥାନ୍ତି ସେମାନଙ୍କଠାରୁ ନାନାବିଧ ବାର୍ତ୍ତା ସଂଗ୍ରହ କରି ସେ ଏକ ମାନଚିତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲେ ଓ ସେଥିରେ ବିଭିନ୍ନ ବନ୍ଦର ଓ ସେଠା କାରବାର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିବରଣୀମାନ ଦେଇଥିଲେ । ଏଣୁ ଲେଖାରେ କିଛି ଦୋଷତ୍ରୁଟି ରହିବା ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କଳିଙ୍ଗ ଉପକୂଳ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସେଭଳି କିଛି ଘଟିଆଇପାରେ । ହେଲେ ଯେଉଁଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ୟର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୀଭୂତ ସେ ସବୁକୁ ଅବିଶ୍ଵାସ କରିବା କାରଣ ନାହିଁ । ହଁ, ଏତିକି କହିପାରୁ, ଯେଉଁ ନାମଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦର୍ଶୀ ନୌଯାତ୍ରୀ ଲୋକମୁଖରୁ ଶୁଣିଯାଇଥିଲେ, ସେ ତା’କୁ ଯେଉଁ ଭାବରେ ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ଟଲେମିଙ୍କୁ ଶୁଣାଇଥିଲେ ତା’ ମଧ୍ୟରେ ବି ପାର୍ଥକ୍ୟ ରହିଆଇପାରେ, ଯାହା ଯୋଗୁ ସେହି ନାମକୁ ଧରି ବର୍ତ୍ତମାନ ବନ୍ଦରସ୍ଥାନ ଜାଣିବା ସମ୍ଭବ ହେଉନାହିଁ । ତଥାପି ବନ୍ଦରଗୁଡ଼ିକର ଅବସ୍ଥିତ ଯେ ନିଶ୍ଚିତ

ଭାବେ ଥିଲା; ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ— ଯେହେତୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ଯାତ୍ରାଙ୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦୃଷ୍ଟ ।

ଏ ସବୁ ଦେଖିଲେ ମନରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ ସତେ କଣ କଳିଙ୍ଗ ଉପକୂଳରେ ଏତେଗୁଡ଼ାଏ ବନ୍ଦର ରହିଥିଲା ? କେଉଁ ଜାଗାରେ ଥିଲା ସେ ସବୁ ? କି ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଥିଲା ତା'ର ? ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇପାରେ, 'କଳିଙ୍ଗ' ଜାତି ଶବରାଧ୍ୟୁଷିତ ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ଭୂଖଣ୍ଡ ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରିସାରିଲା ପରେ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯେଉଁମାନେ ପଶୁପକ୍ଷୀ ଶିକାର ଦ୍ୱାରା ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ଜନ୍ମ ସଂକୂଳ ବଣ, ପାହାଡ଼ ଓ ମାଳଭୂମିରେ ବସାବାସି ରହିବାକୁ ପସନ୍ଦ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଯେଉଁମାନେ ଜୀବନ ଧାରଣ ପାଇଁ ଫଳମୂଳ କନ୍ଦାଦିକୁ ପ୍ରଧାନ ଉପକରଣରୂପେ ବାଛି ନେଇଥିଲେ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ସେ ଅଂଚଳକୁ ଉପଯୁକ୍ତ ଭାବିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ତେଣୁ ଅଭିଯାତ୍ରୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଉପକୂଳ ସଂଲଗ୍ନ ସମତଳ ଅଞ୍ଚଳ ସମେତ ଚିରି-ଗୁହା, ପାହାଡ଼-ପର୍ବତ, ସ୍ଥଳ-ମାଳ ସବୁରେ ବିଛାଇ ହୋଇପଡୁଥିବା ସମ୍ଭାବନା । ଏ ପ୍ରକ୍ରିୟା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବାକୁ କେତେଶହ ସମ୍ଭର ଲାଗିଥିବ କହିହୁଏ ନାହିଁ । ଯାହାହେଉ ଦେଶତ୍ୟାଗୀ 'କଳିଙ୍ଗ' ଗୋଷ୍ଠୀ ଶେଷରେ ପୂର୍ବ ଉପକୂଳ ଭୂଖଣ୍ଡରେ ରହି ସୁଖଶାନ୍ତିରେ କାଳାତିପାତ କଲେ ।

ମନୁଷ୍ୟମାତ୍ରେ ସୁଖପ୍ରିୟ । ଅଭାବବୋଧ ସୁଖର ପ୍ରତିବନ୍ଧକ । ଏଣୁ ଅଭାବ ଦୂର କରିବାରେ ସେ ସର୍ବଦା ଯତ୍ନଶୀଳ । କିନ୍ତୁ ଅଭାବର ଅଭାବରେ ଜୀବନ ସ୍ଥାଣୁ ହୋଇପଡ଼େ । ତେଣୁ କୃତ୍ରିମ ଅଭାବ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ । ପ୍ରସ୍ତୁତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବି ସେଇଆ ଘଟିଛି । ବାସଗ୍ରାସର ଅଭାବ ନଥାଇ ଦୀର୍ଘଦିନ ନିଶ୍ଚିନ୍ତରେ ଅତିବାହିତ କଲାପରେ କଳିଙ୍ଗ ଜାତି ବିଳାସବ୍ୟସନ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଧନ-ଜନ-ଗୋପ-ଲକ୍ଷ୍ମୀର ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ସାଧନ ପାଇଁ ଶାରୀରିକ ଓ ମାନସିକ ଶକ୍ତିର ଯଥାଯଥ ବିନିଯୋଗ କରିବାକୁ ବାହାରି ପଡ଼ିଛନ୍ତି । ଏକ ଦୁର୍ଦ୍ଦର୍ଶ ଯାଯାବର ଗୋଷ୍ଠୀ ତତ୍କାଳ ଭାରତୀୟ ସମାଜରେ 'ସାହସିକ' ଜାତିରୂପେ ଖ୍ୟାତି ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସର୍ବବିଧି ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟର ଅଧିକାରୀ ହୋଇପାରି ନଥିଲା । ତେଣୁ ତାକୁ ନୂଆ ପଦ୍ଧାର ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ପଡ଼ିଛି ।

ପୁରାତନ କଳିଙ୍ଗର ସାମାଜିକ ଇତିବୃତ୍ତ

ସ୍ୱକାୟ ଦେଶ୍ୟ ସଂପଦରେ ସବୁଷ୍ଟ ନହୋଇ ଧନ-ରତ୍ନ, ମଣିମାଣିକ୍ୟ ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ମନ ବଳାଇଛି । ସେହି ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଦ୍ୱାପାତ୍ରର ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ବୀରଦର୍ପରେ ଆଗେଇଯାଇଛି ଦକ୍ଷିଣକୁ— ଆହୁରି ଦକ୍ଷିଣକୁ, ଖାଲି ସ୍ଥଳଭାଗରେ ନୁହେଁ ଦିଗନ୍ତବିସ୍ତାରୀ ଜଳରାଶି ମଧ୍ୟରେ ପାଳ ବିସ୍ତାରି ଭାସିଯାଇଛି ସୁଦୂର ସାଗର ଆରପାରିକି । ସେଥିପାଇଁ ତାକୁ କମ୍ ପରିଶ୍ରମ କରିବାକୁ ପଡ଼ିନାହିଁ— କମ୍ ବିପଦର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ହୋଇନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ତା' ପକ୍ଷେ ସନ୍ତରଣୋପଯୋଗୀ ଉପାଦାନ ଓ ନୌକାଦି ନିର୍ମାଣ କୌଶଳ ଅଜ୍ଞାତ ନଥିଲା । ଶହ ଶହ ବର୍ଷ ଗାଙ୍ଗେୟ ଉପତ୍ୟକାରେ ରଣବ୍ୟାପୃତ ପୂର୍ବପୁରୁଷଙ୍କ ସନ୍ତରଣ ଦକ୍ଷିତା ତା' ମନରୁ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇନଥିଲା । ଫଳରେ ସାଗର ଲହରୀ ଭାଙ୍ଗି ସାହସର ସହିତ କାମୋଡ଼ିଆ, ସୁମାତ୍ରା, ବାଲି, ଯବାଦି ଦ୍ୱୀପ ସମେତ ତମ୍ବା, ବ୍ରହ୍ମଦେଶ, ଆଲଲାଣ୍ଡ ପ୍ରଭୃତିରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲା । ସ୍ୱଦେଶୀ ପଣ୍ୟବସ୍ତୁ ବିନିମୟରେ ବିଦେଶରୁ ଅପରିମିତ ଧନରତ୍ନ ସଂଗ୍ରହକରି ସ୍ୱଦେଶକୁ ଫେରୁଥିଲା । ସେତିକି ନୁହେଁ, ସେଠାରେ ବାଣିଜ୍ୟବସ୍ତିମାନ ସ୍ଥାପନକରି ସ୍ୱକାୟ ସଂସ୍କୃତି ଓ ସଭ୍ୟତା ପ୍ରସାର କରିବାକୁ ଭୁଲି ନଥିଲା । ସେମାନଙ୍କୁ ଇତର ଦେଶାଗତ ବଣିକ ଓ ବ୍ୟବସାୟିକଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କିଏ 'କୁଲିଙ୍ଗ', କିଏ 'ହୋଲିଙ୍ଗ', କିଏ ବା 'କଳିଙ୍ଗ' ବୋଲି ଅଭିହିତ କରୁଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ସେମାନେ ଥିଲେ ଭାରତରୁ ଯାଇଥିବା 'କାଲିଙ୍ଗୀ' । ମନେହୁଏ, ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଯୁଗରେ କଳିଙ୍ଗରେ ଅବସ୍ଥିତ ବନ୍ଦରଗୁଡ଼ିକ, ଯାହାର ଦ୍ରାଘିମା ଓ ଅକ୍ଷାଂଶକୁ ଟଲେମି ଭୁଲଭାବେ ଦର୍ଶାଇଯାଇଛନ୍ତି, ତତ୍କାଳୀନ କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥାପିତ ଓ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଆସି ଥିଲା; ସେ ସବୁ ଦକ୍ଷିଣ ମେଦିନୀପୁରଠାରୁ ଗଙ୍ଗାମ ଜିଲ୍ଲାର ପାଲୁର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଦୀର୍ଘ ବେଳାଭୂମିରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ।

ତା' ବ୍ୟତୀତ 'Periplus of the Erythraean Sea' ନାମକ ଗ୍ରୀକ୍ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ଖଣ୍ଡିଏ ଗ୍ରନ୍ଥ, ଯାହାର ଲେଖକ କିଏ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣାପଡ଼ିନାହିଁ; ଅଥଚ ଯାହା ଏକ ଅଭିଜ୍ଞତା ପ୍ରସୂତ ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥରୂପେ ସମଗ୍ର ପୃଥିବୀରେ ଆଦୃତ, ସେଥିରେ କଳିଙ୍ଗର ବନ୍ଦର ଉପରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଚିତ୍ତପଣା

ଦିଆଯାଇଛି । ସେଥିରେ ଠାଏ ଲେଖାଅଛି, “ମସ୍ଲିମଜମ୍ ଦୁର୍ବପଟକୁ ନୌକାରେ ଗଲେ ସମୁଦ୍ର କୁଳକୁ ଲାଗି ‘Dossaree’ ନାମକ ଅଞ୍ଚଳରେ ‘Dosaran’ ବୋଲି ଏକ ବନ୍ଦର ଅଛି ।” ଏତିକି ଛଡ଼ା ସେଥିରେ ଆଉ ଅଧିକ କିଛି ଲେଖା ନାହିଁ, ଯଦିତ ଭାରତର ପୂର୍ବ ଓ ପଶ୍ଚିମ ଉପକୂଳସ୍ଥ ବାଣିଜ୍ୟବ୍ୟବସାୟ ଚଳୁଥିବା ବନ୍ଦରଗୁଡ଼ିକ ସଂପର୍କରେ ସୁବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା ସେଥିରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କୁହାଯାଏ, “ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଜଣେ ଗ୍ରୀକ୍ ନାବିକ ବାଣିଜ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଆସି ଏ ସବୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ଦେଖି ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ଯାଇଛନ୍ତି ।” ତା’ହେଲେ ଦେଖିବାର କଥା, ‘Dossaree’ ପୂର୍ବ ଉପକୂଳର କେଉଁ ସ୍ଥାନକୁ ବୁଝାଉଥିଲା । ଏହା ଯେ ସେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ଶୁଣିକରି ଲେଖୁଥିବେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କାରଣ ଯଦି ‘Dosaran’ ବନ୍ଦରକୁ ଆଖିରେ ଦେଖୁଥାନ୍ତେ ବା ତା’ର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସିଥାନ୍ତେ, ତା’ହେଲେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବନ୍ଦର ପରି ଏହାର ମଧ୍ୟ ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା ନଲେଖି ଛାଡ଼ି ନଥାନ୍ତେ । ସମ୍ଭବ, ଅନ୍ୟ କାହାରି ମୁହଁରୁ ବନ୍ଦରର ପ୍ରତିପତ୍ତି ଶୁଣି, ତା’ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କ୍ଷୀଣ ଆଭାସ ଦେଇଯାଇଛନ୍ତି । ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ମତରେ ‘Dossaree’ ହେଉଛି ଏବର ‘ଓଡ଼ିଆ’ । ଅବଶ୍ୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହାକୁ ‘ଓଡ଼ିଆ’ କୁହାଯାଉଥିଲା କି ନାହିଁ ଜଣାନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମ ନିଶ୍ଚୟ ଥିଲା ଏବଂ ତାହାର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ‘ତୋଷଳି’ । ‘ତୋଷଳି’ ଶବ୍ଦ ଗ୍ରୀକ୍ ମୁଖରେ ‘ଦୋସରି’ ରୂପେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ରାଜ୍ୟ ହେଉ ବା ପ୍ରଦେଶ ହେଉ ତାହା ରାଜଧାନୀ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେବା ପରମ୍ପରା ସର୍ବତ୍ର ପରିଲକ୍ଷିତ । ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ‘ତୋଷଳି’ କଳିଙ୍ଗର ରାଜଧାନୀ ଥିବା କଥା ଜୈନ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାହୋଇଛି । ପୁନଶ୍ଚ ରାଜଧାନୀକୁ ଲାଗି ବନ୍ଦରଟିଏ ରହିବା ମଧ୍ୟ ସ୍ବାଭାବିକ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଗତାୟତର ସୁବିଧା ଯେପରି ହୁଏ ନୌ-ବାଣିଜ୍ୟ ଓ କ୍ରୟ-ବିକ୍ରୟ ପଦ୍ଧା ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ସହଜ ହୁଏ । ଫଳରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବନ୍ଦର ଭାବେ ସୁପରିଚିତ ‘ଦୋସରନ୍’ ବା ‘ତୋଷଳିଙ୍ଗ’ ବିଷୟରେ ପେରିପ୍ଲସର ଲେଖକ ସ୍ୱୟଂ ନଦେଖିଲେ ସୁଦ୍ଧା କିଛି ନକହି ରହିପାରିନାହାନ୍ତି । ଏଣୁ ତାଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣିତ ‘Dossaree’ ହେଉଛି

‘ତୋଷଳି’ ଏବଂ ତାକୁ ଲାଗି ‘Dosaran’ ବା ‘ତୋଷଳଙ୍ଗ’ ନାମରେ ବନ୍ଦର ଥିଲା ବୋଲି ଅନାୟାସରେ କୁହାଯାଇପାରେ ।

‘ଟଲେମି’ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଦତ୍ତ କଳିଙ୍ଗ ଉପକୂଳ ବନ୍ଦର ତାଲିକାରେ ବି ‘ଦୋସରନ୍’ ନାମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଛି, ତାହା ଠିକ୍ କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଥିଲା ? ପାଲୁର ବନ୍ଦରଆଡୁ ଗଣନା କଲେ ‘ଦୋସରନ୍’ର ସ୍ଥାନ ଏକାଦଶରେ । ଏହା ‘Minagar’ ପରେ ବୋଲି ଦର୍ଶାଯାଇଛି । ‘ମିନାଗର’ କଥା ପରେ ବିରର କରାଯିବ, ଏଠାରେ କେବଳ ଦୋସରନ୍ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୁହାଯାଉଛି । କେତେକ ଐତିହାସିକଙ୍କ ମତରେ ‘ଦୋସରନ୍’ ଗୋଟିଏ ନଦୀ ମୁହାଣରେ ନାମ; ସମ୍ଭବତଃ ‘ବୈତରଣୀ’ ନଦୀର । କିନ୍ତୁ ଏ କଥାକୁ ସମସ୍ତେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ସେମାନେ କହନ୍ତି, ଏହା ଗୋଟିଏ ନଦୀର ନାମ ଏବଂ ‘ଦୋସରନ୍’ ଚତୁର୍ଥ ଅଧିବାସୀଙ୍କୁ ବୁଝାଉଥିଲା । ଏ ମତରେ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ନଦୀ ଅବବାହିକାରେ ବାସକରି ରହିଥିବା ଅଧିବାସୀ ସେ ନାମରେ ନାମିତ ହେଉଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଉଚିତ୍ ଟଲେମି ହୁଅନ୍ତୁ ବା ପେରିପ୍ଲସର ଅଜ୍ଞାତନାମା ଲେଖକ ହୁଅନ୍ତୁ, ସେମାନେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଶତାବ୍ଦୀ ଆରମ୍ଭର ଟିକିଏ ଆଗରୁ ଏକଥା କହିଥିଲେ ବୋଲି ସେସବୁ ତାଙ୍କ ସମକାଳୀନ ଘଟଣା ବୋଲି ଧରାଯାଇନପାରେ । କାରଣ ‘ତୋଷଳି’ ସେତେବେଳକୁ କଳିଙ୍ଗର ରାଜଧାନୀ ରୂପେ ଥାଉ ବା ନଥାଉ ରାଜ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ‘ତୋଷଳି’ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଲୁପ୍ତ ହୋଇନଥିଲା । ଲୋକମୁଖରେ ବହୁ କାଳରୁ ପ୍ରଚଳିତ ନାମବାଚୀ ଶବ୍ଦ ସହଜରେ ଲୁପ୍ତ ହୋଇନଥାଏ । ଏଣୁ ତୋଷଳିର ଦିଗନ୍ତବ୍ୟାପୀ କାର୍ତ୍ତିର ଜାକୁଲ୍ୟମାନ ମଧ୍ୟାହ୍ନରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇ ରହିଥିବା ପୂର୍ବସୂତି ପ୍ରଜାଙ୍କ ମାନସପଟରୁ ଏକାବେଳେକେ ଲିଭି ନଥିଲା । ଆବହମାନ କାଳରୁ ଚଳି ଆସୁଥିବା ସେହି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ବିଦେଶୀ ନାବିକ, ପର୍ଯ୍ୟଟକ ଓ ଆଗନ୍ତୁକଙ୍କ ମୁହଁରେ ବିକୃତ ଭାବେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଉ ପଛେ ବିଭିନ୍ନ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ପୃଷ୍ଠା ମଣ୍ଡନ କରିଆସିଥିଲା । ତାଦୃଶ ଶବ୍ଦ ହେଉଛି ‘ଦୋସରି’ ଏବଂ ‘ଦୋସରନ୍’ ।

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି, ଶାବରୀ ଭାଷାର ଅନ୍ୟତମ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହେଉଛି ଶବ୍ଦକୁ ଅନୁନାସିକାନ୍ତ କରି ଉଚ୍ଚାରଣ

କରିବା । ଏ ବିଧି ଏଯାବତ୍ ସୌରା ଭାଷାରେ ଅନୁସୂତ ହୁଏ । ସେ ଅନୁସାରେ ‘କଳି’ରୁ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ପରି ‘ତୋଷଳି’ରୁ ‘ତୋଷଳଙ୍ଗ’ ଯାହା ଜଳପ୍ରବହାସାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ‘ଦୋସର’ ଏବଂ ଗ୍ରୀକ୍ ଭାଷାଙ୍କ ମୁହଁରେ ‘ଦୋରସ’ ରୂପେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ଜଣାପଡ଼େ, ଟଲେମିଙ୍କ ଶହେ ବର୍ଷ (?) ଆଗରୁ ଅଜ୍ଞାତନାମା ଗ୍ରୀକ୍ ନାବିକଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅନୁଯାୟୀ ଦକ୍ଷିଣକୁ କଳିଙ୍ଗର ସମୁଦ୍ର ଉପକୂଳ ସାମାନ୍ୟତା ମସଲିପଟନମ୍ଠାରୁ ‘ଦୋସରନ’ ବନ୍ଦର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ତୋଷଳି’ ନିକଟସ୍ଥ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ନଦୀ ମୁହାଣଯାଏଁ ଥିଲା । ଟଲେମି ଓ ପେରିପ୍ଲସର ଲେଖକଙ୍କୁ ମିଶାଇ ପଡ଼ିଲେ ଏହା ମେଦିନାପୁରଠାରୁ ‘ଦୋରସନ’ ଓ ‘ପାଲୁର୍’ ମଧ୍ୟଦେଇ ‘ମସଲିପଟନ’ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା ବୋଲି ଅବଗତ ହୁଏ । ଏ ମଧ୍ୟରେ ଆହୁରି ମଧ୍ୟ କେତେକ ବନ୍ଦର ରହିଥିବ ଯାହାର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ‘ପାଲୁର୍’ ବନ୍ଦର ଦକ୍ଷିଣକୁ ଏପରି କେତେ ନଦୀ ମୁହାଣ ରହିଛି ଯାହା ବନ୍ଦର ହେବାପାଇଁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନୁକୂଳ । ରକ୍ଷିକୁଲ୍ୟା, ବାହୁଦା, ବଂଶଧାରା, ନାଗାବଳୀ ପ୍ରଭୃତି ନଦୀ ମୁହାଣମାନ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ବନ୍ଦରୋପଯୋଗୀ ହୋଇ ରହିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ପାଲୁର୍ ପରି ବାଉରୁ, ବଞ୍ଜାର ଗାଁ (ଗୋପାଳପୁର), ସୁନାପୁର, କଳିଙ୍ଗପାଟଣା ପ୍ରଭୃତି ବନ୍ଦରରୁ ଚଳିତ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ପାଦଯାଏଁ ଯାତ୍ରୀମାନେ ସିଂହଳ ଓ ବର୍ମାକୁ ନୌକାଯୋଗେ ଯିବାଆସିବା କରିବା ଦେଖୁଥିବା କଥା ଶତାୟୁମାନେ କହନ୍ତି । ଏଣୁ ବୋଧହୁଏ ଟଲେମି ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ବନ୍ଦର ସମେତ ଉପରୋକ୍ତ ବନ୍ଦରମାନଙ୍କରୁ କଳିଙ୍ଗ ଜାତି ଦକ୍ଷିଣପୂର୍ବ ଏସିଆର ଦୀପପୁଞ୍ଜ, ଯଥା— କାମୋଡ଼ିଆ, ଚମ୍ପା, ଯବ, ମାଳୟ, ସୁମାତ୍ରା, ବାଲି ପ୍ରଭୃତିକୁ ପଶ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ ନେଇ ବାଣିଜ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । ଫଳରେ ଏକ ସଙ୍ଗେତ ବଣିକ ଜାତିରୂପେ ତତ୍କାଳୀନ ଦେଶାନ୍ତରାଗତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟୀ ଗୋଷ୍ଠୀଦ୍ଵାରା ସମାଦୃତ ହୋଇ ‘କୁଲୁଙ୍ଗ’ ‘ହୋଲିଙ୍ଗ’ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇଥିଲେ । ତେଣୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଯେଉଁମାନେ ସେହି ସେହି ସ୍ଥାନକୁ କୌଣସି କାରଣରୁ ଯାତାୟାତ କରୁଥିଲେ

ସେମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି କଳିଙ୍ଗପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ନହୋଇ ରହିପାରି ନଥିଲା । ବନ୍ଦର ସଂପର୍କିତ ଯେ କୌଣସି ବିଷୟ ଲିପିବଦ୍ଧ କଲାବେଳେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମଟି ବାଦ୍ ପଡ଼ୁନଥିଲା । ସେଥିଯୋଗୁ ଗ୍ରୀକ୍, ଚୀନ, କାମୋଡ଼ିଆ, ବର୍ମା ପ୍ରଭୃତି ଭାଷାର ପ୍ରାଚୀନ ବିବରଣୀରେ କଳିଙ୍ଗର ବିଷୟ ସ୍ଥାନ ପାଇଆସିଥିବା ଦେଖୁଁ । ଅବଶ୍ୟ ଏ ବିବରଣୀମାନେ ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଲେଖା— ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ; ତଥାପି ଏତାଦୃଶ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଖ୍ରୀ.ପୂ. ବହୁଶତାବ୍ଦୀ ଆଗରୁ ସଂଗଠିତ ହୋଇଆସିଥିଲା ବୋଲି ଅଧ୍ୟାହାର କରାଯାଇପାରେ । କାରଣ ବହୁସଂଖ୍ୟକ ବନ୍ଦର ନିର୍ମାଣ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଦ୍ଵୀପାନ୍ତରେ ସଭ୍ୟତା ପ୍ରସାରଣ ବର୍ଷ-ମାସର କଥା ନୁହେଁ, ସେଥିପାଇଁ ଶତାବ୍ଦୀ ବ୍ୟାପୀ ସମୟର ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି । ତାହା କରିବାକୁ କେତେ ଉତ୍ଥାନପତନ ଓ ଆପଦବିପଦ ମଧ୍ୟରେ ଜାତିକୁ ଗତି କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିବ କିଏ କହିବ ? ସେଥିଲାଗି କେତେ ପ୍ରାଣହାନି, କେତେ ଧନବ୍ୟୟ, କେତେ ଜୟପରାଜୟର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିବ କହିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ, ଏ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଅନ୍ତତଃ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଆସିଥିଲା । ଭାରତର ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ବିବରଣୀମାନ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନ କଲେ ଏହାର ସଭ୍ୟତା ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଯୁଗର ବିବରଣୀ ବାଦ୍ଦେଲେ ମଧ୍ୟ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଯୁଗରୁ ଯେଉଁ ଶିଳାଲେଖ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ରଚନା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ସେଥିରେ କଳିଙ୍ଗ ବିଷୟକ ବିବରଣୀ କେତେକରେ ପରୋକ୍ଷଭାବେ ସଙ୍ଗେତିତ ଏବଂ ଆଉ କେତେକରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବର୍ଣ୍ଣନା ସମ୍ବିଷ୍ଟ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କଳିଙ୍ଗାଧିପତି ଖାରବେଳଙ୍କର ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପି ପ୍ରଥମେ ଆଲୋଚନାକୁ ଆସେ । ଏହା ଖାରବେଳଙ୍କ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ଓ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଏକ ପ୍ରାମାଣିକ ବିବରଣୀ । ଏଥିରେ କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାଚୀନ ଐତିହ୍ୟ ଓ ସମୃଦ୍ଧି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆନେକ ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି । ସେଥିରେ ଲେଖାଅଛି— ତୋଷଳି ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଗୌରବ ପୁନଶ୍ଚ ଫେରାଇ ଆଣିଥିଲେ । ତିନିଶହ ବର୍ଷ ଆଗରୁ ମଗଧରାଜ ନନ୍ଦ ବଳପୂର୍ବକ ହେଉ ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ହେଉ ଅପହରଣ କରିନେଇଥିବା

‘କଳିଙ୍ଗ ଜାନାସନ’କୁ ପୁଣି ସେଠାରୁ ଅପସାରଣ କରିଆଣି କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଇଥିଲେ । ଐତିହାସିକମାନେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦ୍ଵିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀକୁ ଖାରବେଳଙ୍କ ସମୟ ବୋଲି ଧରିନେଇଛନ୍ତି । ତା’ ହେଲେ ତିନିଶହ ବର୍ଷ ଆଗରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀବେଳକୁ କଳିଙ୍ଗରେ ଜାନାସନ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇସାରିଥିଲା ଏବଂ ତାହା ରାଜ୍ୟର ସମ୍ମାନାନ୍ୱୟ ବସ୍ତୁରୂପେ ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା । ମଗଧର ନନ୍ଦବଂଶୀ ରାଜା ମହାପଦ୍ମ କଳିଙ୍ଗ ଉପରେ ଆକ୍ରମଣ କରି ବିଜୟର ସଙ୍କେତ ସ୍ଵରୂପ ତାହା ନିଜ ରାଜ୍ୟକୁ ଉଠାଇ ନେଇଥିଲେ । କାରଣ ସେକାଳର ବିଜୟୀ ରାଜାମାନେ ପରାଜିତ ରାଜ୍ୟର ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା ଓ ମୂଲ୍ୟବାନ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ବଳାକାରରେ ନିଜ ରାଜ୍ୟକୁ ନେଇଯିବା ଗୌରବାବହ ମନେକରାଯାଉଥିଲା । ଅନୁମାନ ହୁଏ, ନନ୍ଦରାଜା ଅପହରଣ କରିନେଇଥିବା ‘ଜାନାସନ’ ତତ୍କାଳ କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପବିତ୍ର ପୀଠରୂପେ ସମାଦୃତ ହୋଇଆସୁଥିଲା । ଯା’ ପରେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମୌର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ରାଟ ଅଶୋକ କଳିଙ୍ଗ ଉପରେ ପୁଣି ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଆକ୍ରମଣ ଚଳାନ୍ତି ଓ ତାକୁ ନିଜ ଶାସନାଧୀନ କରନ୍ତି । ଯୁଦ୍ଧରେ କଳିଙ୍ଗସେନା ଅମିତ ପରାକ୍ରମର ପ୍ରମାଣ ଦର୍ଶାଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟକୁ ଶେଷରେ ପରାଜୟ ବରଣ କରିଥିଲେ । ତା’ପରେ ଅବଶ୍ୟ ସମଗ୍ର କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବେ ଅଶୋକଙ୍କ ଆୟତ୍ତାଧୀନ ହୋଇଥିଲା କି ନାହିଁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ; ତଥାପି ତୋଷଳି ଓ ସମାପତ୍ତି କେତୋଟି କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ଶତ୍ରୁ କବଳିତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ସେଥିଯୋଗୁ ଅଶୋକ ସେହି ସେହି ସ୍ଥାନରେ କଳିଙ୍ଗର ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ବିଶ୍ଵାସଭାଜନ ହେବାପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତର ଗାତ୍ରରେ ଅନୁଶାସନମାନ ଉଦ୍ଘାଟି କରାଇଥିଲେ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ, ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀବେଳକୁ କଳିଙ୍ଗର ଖ୍ୟାତି ଓ ପ୍ରତିପତ୍ତି ଅନ୍ୟ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କର ଚକ୍ଷୁଶୂଳ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଶତାବ୍ଦୀର ଅଭିଳେଖ ଛଡ଼ା କେତେକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରନ୍ଥରେ କଳିଙ୍ଗର ଯେଉଁ ପ୍ରଶସ୍ତି ଗାନ କରାଯାଇଛି ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଅସାଧାରଣ ବୈଭବର ଅଧିକାରୀ ଥିବା ସୂଚିତ ହୁଏ । ପୃଥିବୀ ବିଶୁଦ୍ଧ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ମହାତ୍ମା ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଜନ୍ମ ହେଉଛି ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର

ଦ୍ଵିତୀୟପାଦ । ସେତିକିବେଳୁ କାହିଁକି ତା’ ଆଗରୁ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗର ଜନସାଧାରଣ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଚିନ୍ତା ଓ ଧର୍ମଭାବନା ପ୍ରତି ବିଶେଷ ସଚେତନ ଥିଲେ । ଏହାର ଭୂରି ଭୂରି ପ୍ରମାଣ ରହିଛି । ଅବଶ୍ୟ ସେତେବେଳକୁ କଳିଙ୍ଗ ‘ଉତ୍କଳ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇଆସୁଥିଲା । ଉତ୍କଳ କେବେ କିପରିଭାବେ କଳିଙ୍ଗବାଚୀ ଶବ୍ଦରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲା ତାହା ଯଥା ସ୍ଥାନରେ ବିଚାର କରାଯିବ । ଯାହାହେଉ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପ୍ରଘରିତ ଧର୍ମ ସମଗ୍ର କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅଧିକାଂଶ ସେଥିପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଆନୁଗତ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ । ତା’ ନହେଲେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ମହାନିର୍ବାଣ ପରେ ତାଙ୍କ ଅଙ୍ଗାବଶେଷମାନ ଦେଶବିଦେଶକୁ ପଠାହେଲାବେଳେ ‘ଖେରଖେମ’ ନାମକ ବୌଦ୍ଧସନ୍ନ୍ୟାସୀ କଳିଙ୍ଗକୁ ଦାନ୍ତଟିଏ ଆଣି ସୂତିସ୍ଵରୂପ ତା’ ଉପରେ ସୁପଟିଏ ନିର୍ମାଣ କରାଇପାରି ନଥାନ୍ତେ କିମ୍ବା ଉକ୍ତ ଦନ୍ତ କଳିଙ୍ଗର ବନ୍ଦର ଦେଇ ସିଂହଳ ଦେଶକୁ ପ୍ରେରିତ ହୋଇନଥାନ୍ତା । ସିଂହଳୀୟ କବି ଧର୍ମକାର୍ତ୍ତିକ ଦ୍ଵାରା ଲିଖିତ ‘ଜାଠା ଧାତୁବଂଶ’ରେ ଏ କଥାର ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ସେଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ କଳିଙ୍ଗର ‘ସିଂହବାହୁ’ ନାମକ ଜଣେ ରାଜା ସିଂହଳକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ରହିଥିଲେ ଏବଂ ସିଂହଳୀୟ ରାଜବଂଶ ସହିତ କଳିଙ୍ଗ ରାଜବଂଶୀଙ୍କ ସଂପର୍କ ଉତ୍ତର କାଳରେ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା । ଏଥିରୁ ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଜନ୍ମପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗ ଏକ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ତଥା ଉନ୍ନତ ସଭ୍ୟତାସଂପନ୍ନ ଦେଶଭାବେ ଖ୍ୟାତି ଅର୍ଜନ କରିଥିଲା ଏବଂ ସୁଦୃଢ଼ ନୌକା ସାହାଯ୍ୟରେ ସିଂହଳ ସମେତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦ୍ଵୀପ ସହିତ ସଂପର୍କ ସ୍ଥାପନ କରିଆସିଥିଲା ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏହାର ଉପକୂଳ ବନ୍ଦରମାନ ନୌଚଳାଚଳ ନିମିତ୍ତ ଅଧିକ ନିରାପଦ ନଥିଲେ ଇତର ବନ୍ଦର ପରିବର୍ତ୍ତେ ବୁଦ୍ଧଦନ୍ତ କେବଳ କଳିଙ୍ଗ ବନ୍ଦରରୁ ସିଂହଳକୁ ପ୍ରେରିତ ହୁଅନ୍ତା କାହିଁକି ! ଅତଏବ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ଆଗରୁ କଳିଙ୍ଗ ନୌଚଳନା ଓ ଦ୍ଵୀପାନ୍ତର ଗମନାଦି କାର୍ଯ୍ୟରେ ବିଶେଷ ଦକ୍ଷତା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲା ବୋଲି କହିବା ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ନୁହେଁ ।

ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ଛଡ଼ା ଜୈନ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ସମୀକ୍ଷା କଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେଇକଥା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଜୈନମାନଙ୍କ ପ୍ରାଚୀନ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ବର୍ଣ୍ଣନା ଥିବା ‘ଆବସ୍ଥକସୁତ’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ

ସେହି ଧର୍ମର ଅନ୍ତିମ ତୀର୍ଥଙ୍କର ମହାବୀର ବର୍ତ୍ତମାନ ଆପଣା ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର ପାଇଁ ‘ତୋଷଳୀ’କୁ ଯାଇଥିଲେ ଓ ସେଠାରେ ସେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିସାରି ‘ମୋଷଳୀ’ ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ଲେଖାଅଛି । ଏ କଥାକୁ ଜୈନକବି ହରିଭଦ୍ରଙ୍କ ‘ହରିଭଦ୍ରୀୟବୃତ୍ତି’ରେ ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଦିଆହୋଇଛି । ତାଙ୍କ କହିବାରେ, ତତ୍କାଳୀନ କଳିଙ୍ଗରାଜାଙ୍କ ନିମନ୍ତ୍ରଣରେ ମହାବୀର ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରିବା ନିମନ୍ତେ କଳିଙ୍ଗରୁ ଯାଇଥିଲେ । ମହାବୀରଙ୍କ ପିତା ଓ କଳିଙ୍ଗ ନରପତିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଘନିଷ୍ଠ ବନ୍ଧୁତା ଥିଲା । କଳିଙ୍ଗ ରାଜା ଜୈନଧର୍ମର ବଳିଷ୍ଠ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ଥିଲେ । ସେହି କାରଣରୁ ପିତୃବନ୍ଧୁଙ୍କ ନିମନ୍ତ୍ରଣକୁ ମହାବୀର ଉପେକ୍ଷା କରିପାରି ନଥିଲେ । ମହାବୀର ବର୍ତ୍ତମାନ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପାଞ୍ଚଶ ଋଜିଶ ମସିହାରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ଇତିହାସ କହେ । ଏଥିରୁ ମଧ୍ୟ ଜଣାପଡ଼େ, ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଷଷ୍ଠଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ କଳିଙ୍ଗ ଏକ ଖ୍ୟାତିସଂପନ୍ନ ରାଜ୍ୟରୂପେ ଓ ତୋଷଳି ତାର ରାଜଧାନୀ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇ ଆସିଥିଲା । ସେଠାରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ‘ମୋଷଳୀ’କୁ ଯାଇଥିବା କଥାର ଯେଉଁ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ତାହା ବୋଧହୁଏ କଳିଙ୍ଗର ଦକ୍ଷିଣସୀମା ଗୋଦାବରୀ ନଦୀର ଆରପଟେ ଥିଲା । ‘ମୋଷଳୀ’ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ପ୍ରବାହିତ କୃଷ୍ଣା ଓ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଅଞ୍ଚଳ ବୋଲି ବର୍ତ୍ତମାନ ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଇଛି । ସେଇଆ ଯଦି ହୁଏ, ପରିପ୍ଳବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ‘ମୁସଲିପଟ୍ଟମ’ ଓ ‘ମୋଷଳୀ’ ସୁଦୃଢ଼ ଅଭିନ୍ନବୋଲି ଅନାୟାସରେ କୁହାଯାଇପାରେ । ଯାହାହେଉ ଏଠାରେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଷଷ୍ଠ ଶତକ କଳିଙ୍ଗର ଏକ ନିଖୁଣ ଚିତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ଏହା ବାଦେ ଜୈନଗୁରୁ ପରମ୍ପରାର ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଜଣାପଡ଼େ, କେବଳ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ ନୁହେଁ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସୁଦ୍ଧା ତତ୍କାଳ କଳିଙ୍ଗର ରାଜା ‘କରକଣ୍ଠ’ ଜୈନଧର୍ମର ତ୍ରୟୋଦଶ ତୀର୍ଥଙ୍କର ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କୁ ସ୍ୱଦେଶକୁ ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରିଆଣିଥିଲେ ଏବଂ ସେ ସ୍ୱକାୟ ଧର୍ମର ପ୍ରଚାର କରିଯାଇଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ କଳିଙ୍ଗରେ ‘ପିହୁଣ୍ଡ’ ନାମକ ଏକ ବୃହଦାକାର ବନ୍ଦର ଥିଲା ଓ ତାହା ଜୈନମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ତୀର୍ଥସ୍ଥଳୀ ରୂପେ ବିବେଚିତ

ହେଉଥିଲା ବୋଲି ‘ଉତ୍ତରାଧ୍ୟୟନ’ ସ୍ତୁତରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଅନୁମାନ ହୁଏ, ସେହିଠାରେ ଇତିହାସ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ‘ଜୀନାସନ’ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଥିଲା । ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଧର୍ମୋପଦେଶ କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କ ମନରେ ଏତେ ଦୂର ଗଭୀର ରେଖାପାତ କରିଥିଲା ଯାହାକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ବିଭିନ୍ନ ଗାଥା ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଯାଇଥିଲା । ସେଗୁଡ଼ିକରେ କେତେଦୂର ସତ୍ୟତା ଅଛି ତାହା ଏଠାରେ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ନୁହେଁ । ଏଥିରୁ ଏତିକି ମାତ୍ର ଅଧ୍ୟାହାର କରିବାର କଥା, ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ କଳିଙ୍ଗର ରାଜନୈତିକ ତଥା ଧାର୍ମିକ ଚିନ୍ତାଧାରା ଅନୁନ୍ନତ ଅବସ୍ଥାରେ ନଥିଲା; ବରଂ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଥିଲା କହିଲେ ଯୁକ୍ତିସଂଗତ ହେବ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଯୁଗରେ ଲିଖିତ ସଂସ୍କୃତ ରଚନାମାନଙ୍କରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ବିବରଣୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରିବା । ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ବିଶେଷକରି ମହାଭାରତ, ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ, ମହାବୀରପୁରାଣ, ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ, ପଦ୍ମପୁରାଣ, ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରାଣ, କୁର୍ମ ପୁରାଣ, ଷ୍ଟନ୍ଦ ପୁରାଣ ଓ ବାୟୁପୁରାଣରେ କଳିଙ୍ଗରେ ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ସେ ମଧ୍ୟରେ କେତେକରେ ତାହାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦୃଷ୍ଟ ହେଲାବେଳେ ଆଉ କେତେକରେ ତାହା ପରୋକ୍ଷ ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ମହାଭାରତରେ ଉକ୍ତ ଅଛି ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିବା ଦେଶର ନାମ ‘କଳିଙ୍ଗ’ । ତତ୍ରତ୍ୟ ଅଧିବାସୀ ଶାଶ୍ୱତ ଧର୍ମରେ ଦାକ୍ଷିତ ଅଟନ୍ତି । ମହାବୀର, କୁର୍ମ, ପଦ୍ମ ଓ ଷ୍ଟନ୍ଦ ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି— କଳିଙ୍ଗ ଦେଶର ପଶ୍ଚିମ ଭାଗରେ ‘ଅମରକଣ୍ଠକ’ ନାମକ ଏକ ପର୍ବତ ଅଛି ଓ ସେଠାରେ ବହୁବିଧ ଜାତି ବାସକରି ରହିଛନ୍ତି । ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରାଣରେ କଥିତ ଅଛି ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଦକ୍ଷିଣପୂର୍ବ ଭାରତର ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଭୂଖଣ୍ଡ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣାପଥ ଲଗାଲଗି ଗୋଟିଏ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ଜନପଦ । ଅପେକ୍ଷାକୃତ ପୁରାତନ ବାୟୁ ପୁରାଣରେ ଲେଖାଅଛି, ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଏକ ଅପବିତ୍ର ଦେଶ । ଏହାର ସୀମା ‘ମହେନ୍ଦ୍ର’ ଠାରୁ ‘ମହିଷ’ (ମେଦିନୀପୁର) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଥିଲା । ସେ ରାଜ୍ୟ ‘ଗୁହ’ ନାମକ ଜଣେ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ରାଜାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଶାସିତ ହେଉଥିଲା । ସେଠାକୁ ଗଲେ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ବୋଧହୁଏ ସେହି ‘ଗୁହ’ ଯେ କି ବୌଦ୍ଧ ‘ଦାଠା’ ବଂଶରେ ‘ଗୁହଶିବ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ । ଏହାଙ୍କ କାଳ

ଶ୍ରୀ.ପୁ. ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି । ବାୟୁ ପୁରାଣରେ ଉକ୍ତିକୁ ‘ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ’ ଓ ବେଦବେଦାଙ୍ଗରେ ପାରଙ୍ଗମ । ମହାଭାରତର ଶାନ୍ତି ପର୍ବରେ ସେହିକଥାର ପରୋକ୍ଷ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ସେଥିରେ କୁହାଯାଇଛି— କୁରୁରାଜ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ କଳିଙ୍ଗ ରାଜକନ୍ୟା ‘ଚିତ୍ରାଙ୍ଗଦା’ର ପାଣିଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମୀ ଆର୍ଯ୍ୟ ରାଜା ଥିଲେ ।

ଉପଯୁକ୍ତ ବିବରଣୀମାନ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ କଳିଙ୍ଗ କେତେବେଳେ ମେଢ଼ ଦେଶ ଓ ଆଉ କେତେବେଳେ ପବିତ୍ର ଦେଶ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଆସିଥିବା ଜଣାପଡ଼େ । କାରଣ ଖୋଜି ବସିଲେ ବେଶୀ ଦୂର ଯିବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ । ପୁରାଣଗୁଡ଼ିକ କେଉଁ ସମୟରେ ରଚିତ ସେ ବିଷୟ ଅଦ୍ୟାପି ବିବଦମାନ । କିଏ ଏହାର ରଚନାକାଳ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଶତାବ୍ଦୀ କହିଲାବେଳେ ଆଉ କିଏ ଖ୍ରୀ.ପୂ.ର ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରନ୍ତି । ଖାଲି ପୁରାଣ ନୁହେଁ ଖୋଦ୍ ବ୍ୟାସକୃତ ମହାଭାରତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ସେଇକଥା । ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଚଳିତ ଲକ୍ଷଣୋକୀ ମହାଭାରତକୁ ବ୍ୟାସକୃତ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ଅନେକ ପଣ୍ଡାତପଦ । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ‘ଜୟ’ ନାମକ ଇତିହାସ ହେଉଛି ‘ବ୍ୟାସ’ଙ୍କ ମୂଳ ରଚନା । ପରଯୁଗରେ ବିଭିନ୍ନ କବି ପଣ୍ଡିତଙ୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତାଂଶମାନ ଯୁକ୍ତହୋଇ ତାହା ଏବର ମହାଭାରତ ରୂପ ଧାରଣ କରିଛି । ତାଙ୍କ କହିବାରେ ‘ଜୟ’ କୁରୁ-ପାଣ୍ଡବ ଯୁଦ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣନା ସମ୍ବଳିତ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର କାବ୍ୟ । ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଭରତବଂଶୀ ରାଜାଙ୍କ ନାମରେ ‘ଭାରତ’ ହୋଇ ଉତ୍ତର କାଳରେ ‘ମହାଭାରତ’ ଆଖ୍ୟା ଲାଭ କରିଛି । ଏହାର ସମାର୍ଥନରେ ସେମାନେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଶ୍ଳୋକଟିର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଅନ୍ତି ।

“ମନ୍ୱାଦି ଭାରତଂ କେଚିଦାନ୍ତ୍ରାକ୍ୟାଦି ତଥାପରେ
ତଥୋପରିଚରାଜ୍ୟନ୍ୟେ ବିପ୍ରାଃ ସମ୍ୟଗଧ୍ୟାୟିତେ ।”

ଏଥିରୁ ସୂଚନା ମିଳେ ଯେ ମହାଭାରତ ଏବର ରୂପ ନେବାକୁ ତିନୋଟି ସ୍ତର ଅତିକ୍ରମ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଛି । ତେଣୁ ସେଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ କଳିଙ୍ଗ ରାଜକନ୍ୟା ସହିତ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କ ବିବାହଗାଥା ପରବର୍ତ୍ତୀ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକ୍ଷେପାଂଶ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ କହିଲେ ଅସଙ୍ଗତି ହେବ ନାହିଁ ବରଂ ଏ ଅଂଶଟି ବାୟୁପୁରାଣ

ରଚନାର ପରକାଳରେ ସଂଯୋଜିତ କହିବା ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିସଂଗତ ।

ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମତରେ ସଂହିତା ତଥା ଉପନିଷଦ୍ ଯୁଗର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଏବଂ ପୁରାଣର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ରଚନାଶୈଳୀ ହେଉଛି ‘ସୂତ୍ର’ । ଏହା ଠିକ୍ କେବେ ଆରମ୍ଭ ହେଲା ତା’ର ବିଧିବଦ୍ଧ ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଏତିକି କୁହାଯାଇପାରେ— ସୂତ୍ରଶୈଳୀ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର କୌଟିଲ୍ୟଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଦୃତ ହୋଇଆସିଥିଲା । ତା’ ବୋଲି ସୂତ୍ରଶୈଳୀ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସରଳ ଓ ସାବଳୀଳ ଶୈଳୀ ସେ ଯୁଗରେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇନଥିଲା କହିବା ସମୀଚୀନ ନୁହେଁ । କାରଣ ଯେତେ ଲୋକପ୍ରିୟ ଓ ଶୁଚିରଂଜକ ହେଉ ପକ୍ଷେ କୌଣସି ରଚନାଶୈଳୀ ଚିରକାଳ ସମାଦୃତ ହୋଇ ରହେ ନାହିଁ । ଆରମ୍ଭରେ ଯାହା ମନୋରଞ୍ଜକ, ପୁରୁଣା ହୋଇଆସିଲେ ତାହାହିଁ ବିରକ୍ତିକର ହୋଇଉଠେ । ଏହା ସାର୍ବତ୍ରିକ ଓ ସାର୍ବଜନୀନ । ସେଥିଯୋଗୁ ବୋଧହୁଏ ପୁରୁଣା ସୂତ୍ରଶୈଳୀ ପ୍ରତି କବି-ଲେଖକଙ୍କ ଆଗ୍ରହ କ୍ରମଶଃ କ୍ଷୀଣ ହୋଇଆସିଛି ଏବଂ ନୂତନଶୈଳୀ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇପଡ଼ିଛି ଯାହା ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏଣୁ ଅଳ୍ପ କେତୋଟି ପୁରାଣ ସୂତ୍ରଯୁଗର ସମସାମୟିକ ରଚନା ହୋଇଥିଲାବେଳେ ଅନ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ଲେଖାଯାଇଥିବା ବିଶେଷ ସମ୍ଭାବନା । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ‘ବାୟୁପୁରାଣ’ ସୂତ୍ରଯୁଗର ସମସାମୟିକ ରଚନା ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ତା’ନହୋଇଥିଲେ ଏକ ଦିଗରେ ପଦ୍ମ, କୁର୍ମ, ମାର୍କଣ୍ଡେୟ, ବିଷ୍ଣୁ ଓ ଷ୍ଟ୍ରୀକ୍ଷିପ୍ତ ପୁରାଣ ଓ ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ବାୟୁପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ କଳିଙ୍ଗର ଦେଶାନ୍ତର ମଧ୍ୟରେ ଏତେ ବୈଷମ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟ ହୋଇନଥାନ୍ତି । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଧର୍ମସୂତ୍ର ଓ ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ସୂଚିତ କଳିଙ୍ଗର ସାମାଜିକ ସଂସ୍କୃତି ବାୟୁ ପୁରାଣରେ କ୍ଷୁଦ୍ର ପ୍ରତିଫଳିତ । ଏସବୁର ନିର୍ଯ୍ୟାସ ସ୍ୱରୂପ କହିପାରୁ, କଳିଙ୍ଗ ସୂତ୍ରଯୁଗରେ ଏକ ମେଢ଼ ରାଜ୍ୟରୂପେ ବିବେଚିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ପରେ ପବିତ୍ର ଦେଶଭାବେ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଅନୁମୋଦନ ଲାଭକରିଛି ।

ସୂତ୍ରଯୁଗର ଆରମ୍ଭ ଓ ସମାପ୍ତିକାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତଦ୍‌ବିଦ୍‌ମାନେ କି ପ୍ରକାର ମତବ୍ୟ ଦିଅନ୍ତି ଦେଖିବାର କଥା ।

ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାଭିଜ୍ଞ ବିଦେଶୀ ପଣ୍ଡିତ ମାକ୍‌ସମୁଲରଙ୍କ କଥା ପ୍ରଥମେ ଧରାଯାଉ । ସେ କହନ୍ତି, ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ରଚନାକାଳ ଋଷିଯୁଗରେ ବିଭକ୍ତ— ଛନ୍ଦଯୁଗ, ମନ୍ତ୍ରଯୁଗ, ବ୍ରାହ୍ମଣଯୁଗ ଓ ସୂତ୍ରଯୁଗ । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୨୦୦-୧୦୦୦ ମଧ୍ୟକାଳ ଛନ୍ଦଯୁଗ, ୧୦୦୦-୮୦୦ ମନ୍ତ୍ରଯୁଗ, ୮୦୦-୬୦୦ ବ୍ରାହ୍ମଣଯୁଗ, ୬୦୦-୪୦୦ ସୂତ୍ରଯୁଗ । ବୈଦିକ ଅନୁକ୍ରମଣୀ ଲେଖକ ଶୈନକ ଓ କାତାୟନଙ୍କୁ ଅନୁସରଣ କରି ସେ ଏହା ଲେଖିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ‘ପିଟରସନ୍’ ସାହେବଙ୍କ ମତରେ ବେଦ ରଚନାକାଳ ହେଉଛି ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୫୦୦ ଶତାବ୍ଦୀ । ଏ ଅନୁସାରେ ସୂତ୍ରଯୁଗ, ମେକ୍‌ସମୁଲରଙ୍କ ଗଣନାନୁଯାୟୀ ଆହୁରି ତିନିଶହ ବର୍ଷ ଆଗକୁ ଚାଲିଯାଏ । ସେହିପରି ବେଦଜ୍ଞ ସମାଲୋଚକ ‘ମାକ୍‌ଡୋନେଲ୍’ ଏବଂ ବିଖ୍ୟାତ ଐତିହାସିକ ‘ଭର୍ନି’ ସୂତ୍ରଯୁଗକୁ ଯଥାକ୍ରମେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୫୦୦-୭୦୦ ଏବଂ ୮୦୦-୧୦୦୦ ବୋଲି ଧରି ନିଅନ୍ତି । ମେକ୍‌ସମୁଲରଙ୍କ ଗଣନାସୂତ୍ର ଅନୁଯାୟୀ ଏସବୁ ଆନୁମାନିକ କାଳମାତ୍ର । କିନ୍ତୁ ଜ୍ୟୋତିର୍ବିଜ୍ଞାନୀ ହାଗ୍ (Haug) ସାହେବ ‘ବେଦାଙ୍ଗ-ଜ୍ୟୋତିଷ’ ଅବଲମ୍ବନରେ ସୌରକକ୍ଷ ନିରୂପଣ କରି ବେଦର ରଚନାକାଳ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୪୦୦-୨୦୦୦ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ବୋଲି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ବୈଦିକ ଯୁଗ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୪୦୦-୨୦୦୦ ସଂହିତାଯୁଗ ୨୦୦୦-୧୬୦୦, ବ୍ରାହ୍ମଣଯୁଗ ୧୬୦୦-୧୨୦୦ ଏବଂ ସୂତ୍ରଯୁଗ ୧୨୦୦-୮୦୦ । ଏହାଙ୍କ ଛଡ଼ା ଭାରତୀୟ ଜ୍ୟୋତିଷଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରଣେତା ଶ୍ରୀ ଏସ୍.ବି.ଦାଶିତ ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣରୁ ଅଂଶଟିଏ ଧରି ତାହା ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୦୦୦ ବର୍ଷର ରଚନା ବୋଲି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ଯଦି ଯୁଗକାଳକୁ ୧୦୦୦ ବର୍ଷ ଧରାଯାଏ ତା’ ହେଲେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୂତ୍ରଯୁଗ ନିଶ୍ଚୟ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୦୦୦-୧୦୦୦ ବର୍ଷ ବୋଲି କହିବାକୁ

ପଡ଼ିବ । ପୁଣି ଲୋକମାନ୍ୟ ବାଳଗଙ୍ଗାଧର ତିଳକଙ୍କ ଗଣନାନୁସାରେ ସୂତ୍ରଯୁଗ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୪୦୦ ରୁ ୫୦୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟାପ୍ତ ଥିଲା । ଗଣନାରେ ଧ୍ରୁବ ନକ୍ଷତ୍ରକୁ ଭିତ୍ତିକରି ଜାକୋବି ମଧ୍ୟ ତିଳକଙ୍କ ମତକୁ ସମର୍ଥନ କରନ୍ତି ।

ଏଣୁ ମୋଟାମୋଟି ଭାବେ ବିଚାର କଲେ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ରଚନାକାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଉପରେ ସୂତ୍ରଯୁଗରୁ ସମୟସୀମା ନିରୂପିତ ହୋଇଛି ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ବେଦ ରଚନାକାଳ ଯଦି ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୦୦୦ ବର୍ଷ ଧରାଯାଏ, ତେବେ ସୂତ୍ରଯୁଗ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୫୦୦ରୁ ୬୦୦ ବର୍ଷ ବୋଲି ନିଶ୍ଚୟ କହିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଆଉ ଏକ ଦିଗରୁ ବିଚାର କଲେ ମଧ୍ୟ ଏ ସମ୍ଭାବନା ତଥ୍ୟଭିତ୍ତିକ ବୋଲି ମନେହୁଏ । କାରଣ ଆର୍ଯ୍ୟ ଋଷିଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ବେଦମନ୍ତ୍ରମାନ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ବିଷୟରେ କାହାରି ଦ୍ଵିମତ ନାହିଁ । ଐତିହାସିକଙ୍କ ମତରେ ସିନ୍ଧୁ ଉପତ୍ୟକାର ଆଦିମ ଅଧିବାସୀମାନେ ଲୁହାର ବ୍ୟବହାର ଜାଣିନଥିଲେ, ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସିବାରୁ ପ୍ରଥମ କରି କୁଆଡ଼େ ଲୌହ ଧାତୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କଲେ । ଏଣୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କଠାରୁ ହିଁ ଲୌହଯୁଗରୁ ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି କହନ୍ତି । ଲୌହ ଯୁଗକୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୦୦୦ ବର୍ଷ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କଲେ ବେଦମନ୍ତ୍ର ରଚନାକାଳ ମଧ୍ୟ ସେଇଆ ସ୍ଵାଭାବିକ । ତାମ୍ରଯୁଗ ଓ ଲୌହଯୁଗର ମଧ୍ୟକାଳ ହେଉଛି ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୦୦୦-୧୦୦୦ ବର୍ଷ ଏବଂ ସେ ମଧ୍ୟରେ ସୂତ୍ର ଯୁଗରୁ ଆରମ୍ଭ ଘଟିଥିଲା । ଏଣୁ ସୂତ୍ରଯୁଗକୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୨୦୦-୬୦୦ ବର୍ଷ ବୋଲି ନାକ୍ଷତ୍ରିକ ଗଣନାନୁସାରେ କରାଯାଇ ଥିବା ଲୋକମାନ୍ୟ ତିଳକ ଓ ମନାଷୀ ଜାକୋବିଙ୍କ ମତ ଦୁଇଟି ନିର୍ଭୁଲ କହିବା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ । ସେ ଯୁଗରେ ରଚିତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ର ବିବରଣୀ ଦେଖି କିଏ କହିବ ସେତେବେଳକୁ ଏହା ଏକ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରାଜ୍ୟ ନଥିଲା !

ଦ୍ଵିତୀୟ ପ୍ରକାଶ

କଳିଙ୍ଗର ସୃଷ୍ଟି ଓ ସଂପ୍ରସାରଣ

ଏଥିପୂର୍ବେ ସୁଚନା ଦିଆଯାଇଛି, ସୁତ୍ରଯୁଗରେ ମୈତ୍ର ଦେଶ ରୂପେ ବିବେଚିତ କଳିଙ୍ଗରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ କଠୋର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ବିଧିର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥିଲା; ଯେହେତୁ ତତ୍ତତ୍ୟ ଅଧିବାସୀ ଆର୍ଯ୍ୟଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ନଥିଲେ । ତେବେ କିଏ ଥିଲେ ସେମାନେ ?

ଏ ସଂକ୍ରାନ୍ତରେ ଆଲୋଚନା କରିବା ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତବର୍ଷର ଭୌଗୋଳିକ ପରିବେଶ ତଥା ମାନବ ସମାଜ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଂଚିତ୍ ଧାରଣା ଆବଶ୍ୟକ । ଆଦିମତମ ମାନବର ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି ଓ ଅଭିବୃଦ୍ଧି ସଂପର୍କରେ ଯେତିକି ଆଲୋଚନା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୋଇ ଆସିଛି ସେଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଆନୁମାନିକ ପାଞ୍ଚଲକ୍ଷ ବର୍ଷ ଆଗରୁ ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାନ୍ତ ପରି ଭାରତର ମଧ୍ୟ 'ମନୁଷ୍ୟ' ନାମକ ଜୀବର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିଥିଲା । ସେ ସେଠାରେ ସର୍ବପ୍ରଥମ ସୃଷ୍ଟି ମଣିଷ କିମ୍ବା ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳର ସୃଷ୍ଟି ତାହା ଏଠାରେ ବିଚାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ କିନ୍ତୁ ଏକଥା ନିଶ୍ଚିତ ଯେ ପାଞ୍ଚଲକ୍ଷ ହେଉ କିମ୍ବା ତଦୁର୍ଦ୍ଧ୍ବ ବର୍ଷ ଆଗରୁ ହେଉ, ମଣିଷ ନାମକ ପ୍ରାଣୀ ଯଦି ପୃଥିବୀରେ ଦେଖାଦେଇଥିଲା ତେବେ ଭାରତବର୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ତତ୍ତତାୟ ପ୍ରାଣୀର ସୃଷ୍ଟି ଅବଶ୍ୟ ଘଟିଥିବ । ଅନ୍ୟ ପ୍ରାନ୍ତର ମଣିଷ ସଦୃଶ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ବିବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟ ଦେଇ କ୍ରମବିକାଶ ପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିବେ । ପୁରାତନ ପ୍ରସ୍ତର, ନୂତନ ପ୍ରସ୍ତର, ତାମ୍ରଯୁଗ ଓ ଲୌହଯୁଗର ବହୁମାନ ସ୍ରୋତ ମଧ୍ୟରେ ସେମାନଙ୍କ ସମ୍ଭାବିତ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଯଥାରୀତି ଭାସମାନ ହୋଇ ଆସିଥିବ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ସେହିମାନେ ଭାରତବର୍ଷର କେବଳ ଗୋଟିଏ ଅଞ୍ଚଳରେ ଦେଖାଦେଇଥିବେ ଏ ଭାବନା ମଧ୍ୟ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ, କାରଣ ଭୂବିଜ୍ଞାନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଭାରତର ଜଳବାୟୁ, ରତୁଚକ୍ର, ବାତାବରଣ, ଭୂତଳ ମୃତ୍ତିକା ପୃଥିବୀର ଯେ କୌଣସି ପ୍ରାନ୍ତ ତୁଳନାରେ ମନୁଷ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ପାଇଁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନୁକୂଳ । ଅବଶ୍ୟ ଭୂପୃଷ୍ଠରୁ କେତେକାଂଶ ପଞ୍ଚେନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରାଣୀ ସୃଷ୍ଟିର ଅଧିକତର ଉପଯୋଗୀ ଥିଲାବେଳେ ଆଉ କେତେକ ଅପେକ୍ଷାକୃତ କମ୍ ଏକଥା ସତ, ତଥାପି ସ୍ୱଭାବଜ ଗୁଣ ହେତୁ

ମଣିଷ ମଣିଷ ଭିତରେ ଆତ୍ମରାଜ୍ୟଜନକ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱବିତମାନଙ୍କ ମତରେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପତିଶ ହଜାର ବର୍ଷରୁ ପାଞ୍ଚହଜାର ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଣିଷର ଏକ ବିବର୍ତ୍ତିତ ଜୀବନଧାରା ଗଢ଼ିଆସୁଥିଲା । ବଣଜଙ୍ଗଲରେ ବିଛାଡ଼ିହୋଇ ରହି ପଶୁପକ୍ଷୀ ଶିକାର ଓ ବନଜାତ ଫଳମୂଳାଦିଦ୍ୱାରା ସେ ଜୀବନଧାରଣ କରୁଥିଲା । ପଥର, ଖଣ୍ଡା, କାଷ୍ଠଦଣ୍ଡ ଓ ପଶୁକଙ୍କାଳ ପ୍ରଭୃତି ଉପକରଣ ସାହାଯ୍ୟରେ ଆତ୍ମରକ୍ଷା କରୁଥିଲା । ଗିରିଗୁହା କିମ୍ବା ପଥର ସନ୍ଧିରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ଖରା-ବର୍ଷା-ଶୀତରୁ ଉଦ୍ଧାର ପାଉଥିଲା । ମୋଟାମୋଟି କହିଲେ ସେ ସର୍ବତ୍ର ସମାନ ପ୍ରକାରର ପଶୁ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିଲା । କିନ୍ତୁ ମନୁଷ୍ୟର ବିଚାରବୃଦ୍ଧି ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ । ତାହା ଈଶ୍ୱରଦର ଓ ସ୍ୱଭାବସିଦ୍ଧ । ତା'ର ବଳରେ କ୍ରମଶଃ ସେ ନାନାବିଧ ଉପାୟ ଉଦ୍ଭାବନ କରି ନିଜକୁ ଓ ପରିବାରବର୍ଗକୁ ସୁରକ୍ଷିତ ରଖିବାରେ ଯତ୍ନଶୀଳ ହୋଇଛି । କଥା ବଦଳରେ ସିଦ୍ଧାହାର, ଜଳ ସଂଗ୍ରହପାଇଁ ମୃତ୍ତିକାପାତ୍ର, ଶୟନାଦି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଡ଼େଣ ପଟି, ଆଶ୍ରୟଲାଗି ବାସଗୃହ ପ୍ରଭୃତି ଆବିଷ୍କାର କରିପାରିଛି । କ୍ଷୁଧା ତୃଷ୍ଣା ନିବାରକ ଖାଦ୍ୟପାନୀୟର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦାନ ଦେଖି ବଣପର୍ବତ, ବୃକ୍ଷଲତାକୁ ଶୁଭାକାଂକ୍ଷୀ ଦେବତାରୂପେ ମାନିନେଇଛି, ସେତିକି ନୁହେଁ ଖାସ୍ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ତାକୁ ମୁରବିଭାବେ ପରିଗଣିତ କରିଛି । ଏ ସତ୍ୟତାର ଯୁଗକାଳ ଯଦି ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୫୦୦ ବର୍ଷରୁ ୫୦୦୦ ବୋଲି ଧରାଯାଏ, ତେବେ କହିପାରୁ ସେ ଯୁଗରେ ଯେଉଁ ମଣିଷ ଜାତି ଭାରତବର୍ଷରେ ଦେଖାଦେଇଥିଲେ ସେ ଥିଲା ସେ ସତ୍ୟତାସଂପନ୍ନ ଅଧିବାସୀ— ଆଦିବାସୀ । ନାମ ଯାହା ଦିଆଯାଉ ପଛେ ସେ ହିଁ ବିନ୍ଧ୍ୟାଞ୍ଚଳ ସମେତ ସମଗ୍ର ଭାରତ ଭୂଖଣ୍ଡର ଆଦିମତମ ମଣିଷଜାତି । ବୃକ୍ଷଲତା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଘନ ଜଙ୍ଗଲ, ବିଶେଷକରି ପାର୍ବତ୍ୟାଞ୍ଚଳରେ, ସେମାନେ ଅଧିକ

ସଂଖ୍ୟାରେ ରହିଆସିଥିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ଏକପରିବାରଭୁକ୍ତ ଥିଲେ ତ ଆଉ କେତେକ ମିଳିତ ପରିବାର ଗଠନ କରିଥିଲେ । ଗୋଷୀ-ଗୋଷୀ ମଧ୍ୟରେ ବିରୋଧଭାବ ପ୍ରାୟ ନଥିଲା କହିଲେ ଚଳେ । ସମସ୍ତେ କରତରଣ ସାହାଯ୍ୟରେ ଜୀବିକା ଉପାର୍ଜନ କରୁଥିଲେ । ଏବେ ମଧ୍ୟ ନିଘଞ୍ଚ ବନଅରଣ୍ୟରେ ସେକାଳ ମଣିଷର ଦାୟାଦମାନେ ବସବାସ କରି ତାଦୃଶ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ, ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ଏବେସୁଦ୍ଧା ତଥାକଥିତ ଆଧୁନିକ ମାନବ ସଭ୍ୟତା ସ୍ୱର୍ଗ କରିନାହିଁ, ଏବେବି ସେମାନେ ଗିରିଶିଖର ଅଧିବାସୀ- ଆଦିବାସୀ ।

ମହୋଜ୍ଜ୍ୱାବାରୋ ଓ ହରପ୍ପାର ଭୂଖନନ ଏବଂ ପଶ୍ଚିମ ସମୁଦ୍ରଶଯ୍ୟାରୁ ଦ୍ୱାରକାର ଅନୁସନ୍ଧାନ ଫଳରେ ମିଳିଥିବା ଉପାଦାନମାନ ଧରି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରାଯାଉଛି ଯେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପାଞ୍ଚ ହଜାରରୁ ତିନି ହଜାର ବର୍ଷ ଭିତରେ ଭାରତର ଏ ପ୍ରାନ୍ତରୁ ସେ ପ୍ରାନ୍ତ ଯାଏଁ ଏକ ବିଶାଳ ସଭ୍ୟତା ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ଥିଲା ଯାହା ସିନ୍ଧୁ ସଭ୍ୟତା ନାମରେ ଅଭିହିତ । ତାହାର ସ୍ରଷ୍ଟା ଥିଲେ ଦ୍ରୁମିଳ ନାମକ ଏକ ମାନବଗୋଷ୍ଠୀ । ସେମାନଙ୍କ ତାଡ଼ନାରେ ଶହ ଶହ ସଂଖ୍ୟକ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗାୟ ଆଦିମ ମଣିଷ ବଞ୍ଚି ରହିବା ନିମନ୍ତେ ବିଭିନ୍ନ ବଣପର୍ବତର ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ନୂତନ ସ୍ଥାନରେ ସମଧର୍ମୀ ମଣିଷଙ୍କଠାରୁ ସାହାଯ୍ୟ ଓ ସହଯୋଗ ପାଇବାରେ ସେମାନଙ୍କୁ ବିଶେଷ ଅସୁବିଧା ଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ିନଥିବା ଯେହେତୁ ଉଭୟେ ଏକା ସମୟରେ ମଣିଷ ଗୋଷ୍ଠୀ ଥିଲେ । ତା’ ବୋଲି ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ସେମାନଙ୍କର ସରୁକ୍ଷେତ୍ରରେ ସମାନତା ଥିଲା, ଯା’ କୁହାଯାଇ ନପାରେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ସବୁ ଆଦିବାସୀ ସମାଜର ଏକାଧିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅସମାନତା ପରିଦୃଷ୍ଟି ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଅସମାନତା ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ଏକ ଯୋଗସୂତ୍ର ରହିଥିଲା ଯାହା ସମସ୍ତ ଗୋଷ୍ଠୀକୁ ଏକା ଧାଡ଼ିରେ ବାନ୍ଧି ରଖୁଥିଲା, ତାହା ହେଉଛି ଦେବତାପ୍ରତି ଐକାନ୍ତକ ବିଶ୍ୱାସ । ଏପରି କୌଣସି ଆଦିବାସୀ ନାହିଁ ଯିଏ ଦେବତା ପ୍ରତି ଭୟ-ଭକ୍ତି କରେ ନାହିଁ । ଆଦିବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ‘ଦେବତା’ କହିଲେ, ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟ ଶକ୍ତି ‘ଧରଣୀ’, ‘ପର୍ବତ’, ‘ଝରଣା’, ‘ବୃକ୍ଷଲତା’ ତା’ର ଦୃଶ୍ୟମାନ ରୂପ । ଏ ବିଶ୍ୱାସ ସବୁ ଆଦିବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀରେ

ସମାନ ଯା’ ବ୍ୟତୀତ, ସେମାନଙ୍କ ସହଜାତ ପ୍ରକୃତି ସରଳତା ଯାହା ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁରୁଷ ନିର୍ବିଶେଷରେ ସମସ୍ତଙ୍କଠାରେ ସମାନରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ । ସେହି କାରଣରୁ ସେମାନେ ଶତ୍ରୁର କୁଟଚକ୍ରାନ୍ତ ଭିତରେ ହତସନ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି, ଦେଶତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି, ଯାଯାବର ହୋଇଛନ୍ତି— ନୋହିଲେ, ସେ ଜାତି ଦୁର୍ବଳ କିମ୍ବା ନିର୍ବୋଧ ନୁହେଁ । ଯେମିତି ସ୍ୱାଧୀନତେତା ସେମିତି ସ୍ୱାଭିମାନୀ । ତା’ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପରାଧୀନତା ମୃତ୍ୟୁଠାରୁ ଅଧିକ ଯନ୍ତ୍ରଣାଦାୟକ । ସେଇହେତୁରୁ ଚିରଦିନ ପାଇଁ ଜନ୍ମସ୍ଥଳୀରୁ ବିଦାୟ ନେଇଛି ପଛେ ଶତ୍ରୁ ପଦାନତ ହୋଇ ରହିନାହିଁ । ଏହାର ମୂଳ କାରଣ ହେଲା ତା’ର ସ୍ୱଭାବ ସିଦ୍ଧ-ସରଳ-ବିଶ୍ୱାସ । ସେହି ବିଶ୍ୱାସର ସୁଯୋଗ ନେଇ ସୈନ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ତାଙ୍କ ଗଣ-ରାଜ୍ୟରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରିଛି ବଣିଜ ରୂପରେ । ସେମାନେ ହେଲେ ‘ପଣି’ । ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରଧାନବୃତ୍ତି ‘ପଣ୍ୟ’ । ‘ପଣ୍ୟ’ କହିଲେ ବାଣିଜ୍ୟ ବା କ୍ରୟ-ବିକ୍ରୟ । ଏଣୁ ପଣିମାନେ ‘ବଣିଜ’ ବା ବ୍ୟବସାୟୀ ଥିଲେ ବୋଲି କହନ୍ତି । ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗରୁ ରହିଆସିଥିବା ଆଦିମ ମଣିଷର ବାସସ୍ଥଳୀ ସିନ୍ଧୁ ଉପତ୍ୟକାକୁ ଇଂରେଜ ବଣିଜଙ୍କ ପରି ବ୍ୟବସାୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯାଆନ୍ତି । ସେଠାରେ ପ୍ରଥମେ ଆସନ ଦୃଢ଼କରି କ୍ରମଶଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ବିସ୍ତାର କରିବାକୁ ମନସ୍ଥ କରନ୍ତି । ସରଳମନା ଆଦିବାସୀଙ୍କୁ ଛଳେ-ବଳେ-କୌଶଳେ ଲୁଣ୍ଠନକରି ଦାସ ବା ଭୃତ୍ୟ ରୂପେ ଗଣନା କରନ୍ତି । କାଳକ୍ରମେ ଫଳସ୍ୱରୂପ ସ୍ଥାନୀୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ଓ ବଣିଜ ଶ୍ରେଣୀ ମଧ୍ୟରେ ନିର୍ଭୟ ଯେ ସଂଘର୍ଷ ଘଟିଥିବ ସେଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଶତ୍ରୁପକ୍ଷର ଚତୁରତା ଓ କୁଟବୁଦ୍ଧି ସମ୍ମୁଖରେ ତିଷ୍ଠି ନପାରି ସ୍ୱାଧୀନତାପ୍ରିୟ ମୂଳଗୋଷ୍ଠୀ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହୋଇପଡ଼ିଲା ।

ଏ ଉଭାରୁ ସେଠାରେ ଯେଉଁ ସଭ୍ୟତା ମୁଣ୍ଡ ଟେକି ଉଠିଲା ତାହା ପ୍ରୋଟୋଅଷ୍ଟ୍ରେଲିଆଡ଼, ଭୂମଧ୍ୟସାଗରୀୟ, ଆଞ୍ଚଳିକ ଓ ମଙ୍ଗୋଲୀୟ ରୂପକ ଋଗୋତି ସଭ୍ୟତାର ସନ୍ନିଶ୍ଚୟ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ତାହାରି ନାମ କୁଆଡ଼େ ସିନ୍ଧୁସଭ୍ୟତା । ଏ ସଭ୍ୟତା ଭିତରେ ଭୂ-ମଧ୍ୟସାଗରୀୟଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ପୁଣି ସର୍ବାଧିକ । ଏମାନଙ୍କ ଭାଷା, ରୂପ, ଆଖ୍ୟାବିଖ୍ୟା ବହୁପରିମାଣରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଭ୍ୟତା ସହିତ ସମାନ ଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ସାମାଜିକ ଜୀବନ, ନଗର, ନିର୍ମାଣ, ଧାତୁ ନିର୍ମିତ

ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ଏବଂ ବୃତ୍ତି ବ୍ୟବସାୟାଦି ଉଚ୍ଚକୋଟିର ଥିଲା । ଚିତ୍ରକଳା, କାରୁକଳା, କୃଷିକର୍ମ ପ୍ରଭୃତିରେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଅନୁନ୍ନତ ନଥିଲେ । ବିଶେଷତଃ ଚତୁର୍ବିଧ ସଭ୍ୟତାର ଏକତ୍ରାବସ୍ଥିତିଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମକୈନ୍ଦ୍ରିକତାହୀନ ସହାବସ୍ଥାନଭାବ ଆପେ ଆପେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଏଥିଯୋଗୁଁ ସେମାନେ ଏକ ସଂଘବଦ୍ଧ ବଳିଷ୍ଠ ଜାତିରୂପେ ଆପଣାକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିପାରିଥିଲେ ।

ସବୁଦିନ ସମାନ ଯାଏ ନାହିଁ । କିଛିକାଳ ପରେ—ଏହାର ପାଞ୍ଚଶ ବର୍ଷ ଅତୀତ ହୋଇଛି କି ନାହିଁ ଅପର ଏକ ଗୋଷ୍ଠୀର ଲୋଲୁପ ଦୃଷ୍ଟିପଡ଼େ ସେ ଅଞ୍ଚଳ ଉପରେ । ସେମାନଙ୍କୁ ‘ଆର୍ଯ୍ୟ’ କୁହାଯାଉଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ମୂଳ ବାସସ୍ଥଳୀ ଭୂମଧ୍ୟସାଗରୀୟ ପ୍ରାନ୍ତ ବୋଲି କେତେକ କହିଲାବେଳେ ଆଉ କେତେକ ସେମାନଙ୍କୁ ଖୋଦ ଭାରତର ଅଧିବାସୀ ବୋଲି କହନ୍ତି । ସେମାନେ ‘ସପ୍ତସିନ୍ଧବଃ’ ଅଞ୍ଚଳରେ ରହୁଥିଲେ । ‘ସପ୍ତସିନ୍ଧବଃ’ ଏବର ଆଫଗାନିସ୍ଥାନ ବୋଲି ଚିହ୍ନିତ ହୁଏ । ସେମାନେ ନିଜକୁ ‘ଆର୍ଯ୍ୟ’ ନାମରେ ପରିଚିତ କରାଉଥିଲେ । ‘ଆର୍ଯ୍ୟ’ ଏକ ସମ୍ମାନସୂଚକ ଶବ୍ଦ । ଉନ୍ନତ ସଂସ୍କାରବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି ‘ଆର୍ଯ୍ୟ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୁଅନ୍ତି । ବାସ୍ତବିକ ସେମାନଙ୍କ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ଥିଲା ଉଚ୍ଚକୋଟିର । ବର୍ଷ ଗୌର— ନାସା ଉନ୍ନତ । ଆରୁର—ବିରୁର ଆଭିଜାତ୍ୟସଂପନ୍ନ ଥିଲା । ଭାଷା ସ୍ଥାନୀୟ ଭାଷାଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ ଥିଲା । ଏହିପରି କେତେକ କାରଣରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଅଣଭାରତୀୟ ବୋଲି ସନ୍ଦେହ କରାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବରେ ସେମାନେ ଥିଲେ ଭାରତୀୟ— ଉତ୍ତରପ୍ରାନ୍ତର ସୀମାନ୍ତ ଅଧିବାସୀ ସେମାନଙ୍କ ଅନଧିକାର ପ୍ରବେଶ ପୁଣି ସଂଘର୍ଷର ସୂତ୍ରପାତ କଲା ସୈନ୍ଧବ ଓ ଆଗନ୍ତୁକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ । ପରିମାଣରେ ସ୍ଥାନୀୟ ପରାଜିତ ଏବଂ ଆଗନ୍ତୁକ ଜୟଶ୍ରୀ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ସେ ସ୍ଥାନକୁ ନିଜ ଅଧିକାରଭୁକ୍ତ କରିନେଲେ । ଏହା କିନ୍ତୁ ସହଜ ବ୍ୟାପାର ନଥିଲା । ସ୍ଥାନୀୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ଆଦିମ ଅଧିବାସୀଙ୍କର ସରଳ କିମ୍ବା ଦୁର୍ବଳ ନଥିବା ଯୋଗୁଁ ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶହ ଶହ ବର୍ଷବ୍ୟାପୀ ଯୁଦ୍ଧ ଘନଘଟା ଲାଗିରହିଥିଲା । ସେ କାଳରେ ଉଭୟପକ୍ଷ କେତେ ଜୟ-ପରାଜୟ ଓ ଧନଜନହାନିର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିଲେ ତାର ଜୟତା ନାହିଁ ।

ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଭୂଖନନଦ୍ୱାରା ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ତଥ୍ୟରୁ ସେଠା ମାଟି ଭିତରେ ରହିଥିବା ଛ’ଟି ମୂରିକା ସ୍ତରରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ତର କୌଣସି ନା କୌଣସି ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଧ୍ୱଂସାବଶେଷ ବୋଲି ଚର୍ଚ୍ଚିତ୍ୱମାନେ ମତ ଦିଅନ୍ତି । ତାହା ଯଦି ସତ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ସିନ୍ଧୁ ସଭ୍ୟତା ଛ’ଥର ମୁଣ୍ଡ ଟେକି ଛ’ଥର ଧ୍ୱଂସ ପାଇଥିବାର ସମ୍ଭାବନା । ଗୋଟିଏ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଧ୍ୱଂସପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାବେଳେ କେତେ ଧନଜୀବନ, ବାସବସତି, ନଗର ପ୍ରକାର ଧୂଳିସାତ୍ ହୁଏ କଳନା କରିହୁଏନାହିଁ । ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବେ ଅନୁ୍ୟନ୍ ପାଞ୍ଚଶ ବର୍ଷ ନ ଲାଗିଲେ ଗୋଟିଏ ସଭ୍ୟତାସଂପନ୍ନ ଭୂଖଣ୍ଡକୁ ଧ୍ୱଂସ କରିବା ସହଜସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ପାଞ୍ଚଶ ବର୍ଷକୁ ଯଦି ସଭ୍ୟତାର ଉଦୟାସ୍ତ ବୋଲି ଧରାଯାଏ ତେବେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପାଞ୍ଚ ହଜାର ବର୍ଷ ତଳର ସିନ୍ଧୁ ସଭ୍ୟତା ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦୁଇ ହଜାର ବର୍ଷ ସରିକି ଶେଷଥର ପାଇଁ ଅସ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ । ଏଣୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ, ସିନ୍ଧୁସଭ୍ୟତାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଲୋପ ସାଧନା ଲାଗି ଆର୍ଯ୍ୟବାହିନୀକୁ ତିନି ହଜାର ବର୍ଷ ଧରି ଛ’ଥର ପ୍ରୟାସ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଛି । ସେଥିପାଇଁ ଜନ୍ତୁ, ବରୁଣ, ଉଷସ୍ ପ୍ରଭୃତି ଦେବତାଙ୍କଠାରୁ ସାହାଯ୍ୟ ଭିକ୍ଷା କରାଯାଇଛି । ଯାହାହେଉ ଶେଷରେ ଆର୍ଯ୍ୟସେନା ନିଜର ବୁଦ୍ଧି ବିଚକ୍ଷଣତା ଯୋଗୁଁ ହେଉ, ଅଶ୍ୱ, ରଥ, ଲୌହାସ୍ତ୍ରାଦି ଉନ୍ନତ ଯୁଦ୍ଧୋପକରଣ ବଳରେ ହେଉ କିମ୍ବା ଦେବତାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ହେଉ, ସୈନ୍ଧବ ଜାତିକୁ ସ୍ଥାନରୂପ କରିପାରିଛନ୍ତି । ସେଇତକ ପାଇଁ ଅନ୍ତତଃ ତିନିହଜାର ବର୍ଷରୁ କମ୍ କାଳ ଲାଗି ନଥିଲା ଏବଂ ଲକ୍ଷ ସଂଖ୍ୟାରେ ପ୍ରାଣ ବଳି ଦେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ପରିମାଣରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଜୟଯୁକ୍ତ ହୋଇଛି ଓ ଅପର ଗୋଷ୍ଠୀ ପରାଜିତ ହୋଇ କାନ୍ଦିଶାଳ ଭାବେ ନିରାପଦ ସ୍ଥାନ ଦେଖି ପଳାୟନ କରିଛି । ସେତେବଳକୁ ଭାରତର ଦକ୍ଷିଣ ଭୂଭାଗ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ନିରାପଦ ଥିଲା, ଗୋଷ୍ଠୀ ସଂଘର୍ଷ କିମ୍ବା ଶତ୍ରୁ ଆକ୍ରମଣର ଭୟ ନଥିଲା । ଏଣୁ ସେଠାରେ ପ୍ରବେଶ କରି ସେମାନେ ତତ୍ତତ୍ୟ ବନବାସୀଙ୍କ ସହଯୋଗରେ ଆପଣା ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିକୁ ନୂତନଭାବେ ସଂଗଠିତ କଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତିକୁ ନୂତନଭାବେ ସଂଗଠିତ କଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ପୁରାଣମାନ ଆଲୋଚନା କଲେ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବିଜୟା ଆର୍ଯ୍ୟ ସମାଜ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚିକିତ୍ସା ପୂରଣା ଦେବା ଆବଶ୍ୟକ । କିନ୍ତୁ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପୂରଣା ଆର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଣୀତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟତ୍ର ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଆର୍ଯ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଅଧିକ ପ୍ରାମାଣିକ । ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ କହିଲେ— ରକ୍, ସାମ, ଯଜୁ ଓ ଅର୍ଥବ ଋଗିବେଦ, ଶତପଥ, ଐତରୋୟାଦି ବ୍ରାହ୍ମଣ, କଠ, ଈଶ, ଶ୍ୱେତାର ପ୍ରମୁଖ ଉପନିଷଦ୍ ସହିତ କେତେକ ଆରଣ୍ୟକ ଓ ସୂତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ । ସେଥିରୁ ହିଁ ଯାହା କିଛି ତଥ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ମନେରଖିବାର କଥା, ଉକ୍ତ ଆର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଣୀତ ଗ୍ରନ୍ଥସମୂହରେ ଆର୍ଯ୍ୟୋତ୍ତର ଗୋଷ୍ଠୀ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ତଥ୍ୟ କୃତ୍ରିମ ଲିପିବଦ୍ଧ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ତା’ ବି ପରୋକ୍ଷ ଭାବରେ ରୂପକ କିମ୍ବା ବ୍ୟଞ୍ଜନା ମାଧ୍ୟମରେ । ତାହା ପୁଣି ଏତେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ସାଙ୍କେତିକ ଯେ କ୍ଷଣାର୍ଥ ପ୍ରକାଶନରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସମର୍ଥ । ତଥାପି ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଯେତିକି ଅଧ୍ୟାୟାର କରିହୁଏ ସେତିକି ଛଡ଼ା ଅଧିକ କିଛି କହିବାରେ ଉପାୟ ନାହିଁ ।

କହିବାକୁଗଲେ ଆଦିମ ଉପରେ ସୈନ୍ଦବ ଗୋଷ୍ଠୀର ଅଭିଯାନ ଓ ସୈନ୍ଦବ ସଭ୍ୟତା ଉପରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ସମାଜର ଅଭିଯାନ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ ଧରଣର ଥିଲା । ଗୋଟିଏ ଥିଲା ପରୋକ୍ଷ ଆକ୍ରମଣ ଓ ଅନ୍ୟଟି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସଂଗ୍ରାମ । ବୀର୍ଯ୍ୟକାଳ ସଂଗ୍ରାମରେ ବିଜୟର ଫଳସ୍ୱରୂପ ଉତ୍ତରଭାରତରେ ‘ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ’ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୁଏ । ଯୁଦ୍ଧକାଳୀନ ବୃତ୍ତି ଅନୁରୂପ ବର୍ଣ୍ଣମାନ ପୃଷ୍ଠି ହେବାକୁ ଲାଗେ । ସର୍ବବିଧି ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ପସନ୍ଦ ମୁତାବକ ସ୍ଥାନମାନ ବାଛି ବସବାସ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେତିକିରେ ସରିଗଲା ନୁହେଁ, ଯୁଦ୍ଧୋତ୍ତରକାଳୀନ ଆର୍ଯ୍ୟ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ବିବିଧ କାରଣ ଯୋଗୁଁ ମନୋମାଳିନ୍ୟ ଦେଖାଦେଲା । ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ଗୋଡ଼ାଗତ ଓ ବଂଶଗତ ଗରିମା କଳହର ବୀଜ ବପନ କଲା । ବର୍ଣ୍ଣବୈଷମ୍ୟ ଓ କ୍ରିୟା ବୈଷମ୍ୟ ଏତେ ଭୀଷଣ ଆକାର ଧାରଣ କଲା ଯାହାଯୋଗୁଁ ପରସ୍ପରଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ସେମାନେ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଗୋଷ୍ଠୀରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଲେ ଏବଂ ସାମିତ ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟରେ ନିଜନିଜର ପ୍ରଭୃତି ବିସ୍ତାର କରି ରହିଲେ । ଯେଉଁମାନେ ଅପାରଗ ଦୁର୍ବଳ ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ତ୍ୟାଗକରି ସାମା ସେପାରି ଜତର ରାଜ୍ୟକୁ ପଳାୟନ ଥଇଥାନ କରିନେଲେ ।

ଏଣେ ପୁଣି ପରାଜିତ ଗୋଷ୍ଠୀର ଗୋପନ ଉପଦ୍ରବ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ସାମାନ୍ତବାସୀଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ଭୀତଭ୍ରଷ୍ଟ କରି ରଖୁଥିଲା । ବହୁ ସମୟରେ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରିୟ ବସ୍ତୁ ଯଥା— ଗୋଧନ, ପକ୍ଷୀସ୍ୟାଦି ଅପହରଣ କରି ନିଆଯାଉଥିଲା । ସମାଧାନ କିମ୍ବା ବଳ ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ୱାରା ବେଳେବେଳେ ତାହା ପୁଣି ପ୍ରତ୍ୟାହୃତ ହେଉଥିଲା । ଅପହରଣକାରୀମାନେ ଗୋଟିଏ ଗୋଷ୍ଠୀର ନଥିଲେ । ଅହି, ପଣି, କଳି, ବୃତ୍, ବନ୍ଧୁ, ବନଗୁ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଗୋଷ୍ଠୀରୁ ସେମାନେ ଆସୁଥିଲେ । ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ବିବାଦ ଯୋଗୁଁ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତବାସୀ ଏହାର ପ୍ରତିରୋଧ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ନଥିଲେ । କାରଣ, ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ଓ ବ୍ରହ୍ମାବର୍ତ୍ତ ନାମରେ ଉତ୍ତରାଖଣ୍ଡ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ବହୁ କ୍ଷୁଦ୍ର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରାଜ୍ୟ ଗଠିତ ହୋଇଯାଇଥିଲା ଏବଂ ରାଜ୍ୟାଧିକାରୀମାନେ ଅହମିକା ଭିତରେ ବୁଡ଼ି ରହିଥିଲେ । ଯଥା ସ୍ଥାନରେ ଏହାର ବିସ୍ତୃତ ଆଲୋଚନା କରାଯିବ ।

ଏତାଦୃଶ କ୍ଷୁଦ୍ର ରାଜ୍ୟ ଗଠନ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତରେ କେବଳ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ନଥିଲା । ଆର୍ଯ୍ୟୋତ୍ତର ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା । ସେ ସବୁକୁ ‘ଅନାର୍ଯ୍ୟ’ ବା ‘ମେଲ୍ଲ’ ଦେଶ କୁହାଯାଉଥିଲା । ବାୟୁପୁରାଣରେ ଆର୍ଯ୍ୟ, କିରାତ ଓ ଯବନ ନାମରେ ତିନୋଟି ଦେଶ ମଧ୍ୟଭାରତ, ପୂର୍ବଭାରତ ଓ ପଶ୍ଚିମ ଭାରତରେ ଥିଲାବୋଲି ଲେଖାଅଛି । ମହାଭାରତରେ ମଧ୍ୟ ଆର୍ଯ୍ୟ, ମେଲ୍ଲ ଓ ମିଶ୍ରଭାବେ ତିନୋଟି ଜାତି ଭାରତବର୍ଷରେ ଥିବା କୁହାଯାଇଛି । ବୋଧହୁଏ ବର୍ଣ୍ଣମାନ ଗୁରୁତ୍ୱାନ୍ତରେ ଥିବା ଭାଲ, କେରଳରେ ଥିବା ଧନୁରୁତ୍ୟା, ବିହାରର ସାତ୍ତାଳ, ବଙ୍ଗ ଦେଶର ଲୋଧା, ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ଗଣ୍ଡ, ଆନ୍ଧ୍ର ପ୍ରଦେଶର ଚେଞ୍ଚ, କର୍ଣ୍ଣାଟକର କୁରୁର ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ‘ବଣ୍ଡା’ ‘ସୌରା’, ‘କନ୍ଧ’ ପ୍ରଭୃତି ତଥାକଥିତ ‘ମେଲ୍ଲ’ ଜାତିର ଅବଶେଷ । ପ୍ରାକ୍ତନ ଆଦିବାସୀ ଓ ସୈନ୍ଦବ ଗୋଷ୍ଠୀର ସାୟୁଜ୍ୟ ସମ୍ମିଶ୍ରଣରେ ଯେଉଁ ସମାଜ ଗଢ଼ିଉଠିଥିଲା । ତାହା ‘ମିଶ୍ରି’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ଥିଲା । ସେମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ବହୁ ଜନପଦ ଓ ରାଜ୍ୟମାନ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିବା ପରକାଳରେ ଲିଖିତ ସୂତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ପୁରାଣମାନଙ୍କରୁ ଜଣାପଡ଼େ ।

ପାଣିନିଙ୍କ ‘ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ର’ର ସେକାଳର ଅଣରୁଲିଖିତ ରାଜ୍ୟର ସନ୍ଧାନ ମିଳେ । ସେଗୁଡ଼ିକ ହୋଲା— ୧) କମୋଜ, ୨) ଗାନ୍ଧାର, ୩) ପ୍ରକଶ୍ୱ, ୪) ସିନ୍ଧୁ, ୫) ସୌବୀର, ୬) ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟକ, ୭) ପାରସ୍ବର, ୮) କହ୍ଲ, ୯) କେକୟ, ୧୦) ମଦ୍ର, ୧୧) ଉଶୀନର, ୧୨) ଅମଷ୍ଟ, ୧୩) କାଳକୂଟ, ୧୪) ଭରଦ୍ବାଜ, ୧୫) ରଞ୍ଜୁ, ୧୬) କୁରୁ, ୧୭) ସାଲୁ, ୧୮) ଉଦୁମ୍ବର, ୧୯) ଆଜାଦ, ୨୦) ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ରଥ, ୨୧) ଯୁଗନ୍ଧର, ୨୨) କୋଶଳ, ୨୩) ବୃଜି, ୨୪) ମଗଧ, ୨୫) କାଶୀ, ୨୬) କଳିଙ୍ଗ, ୨୭) ସୁରାମସ, ୨୮) ଅବନ୍ତୀ, ୨୯) ଅଶ୍ବକ, ୩୦) ଭୈରିକ, ୩୧) ବର୍ବର, ୩୨) କାଶ୍ମୀରୀ, ୩୩) ଉରଗ, ୩୪) ଦରଦ, ୩୫) ଗବ୍ଦିକା, ୩୬) କିଷ୍କିନ୍ଧ୍ୟା, ୩୭) ପଟ୍ଟଚର, ୩୮) କୁଟି, ୩୯) ଯକୃଲ୍ଲୋମ । କୌଟିଲ୍ୟଙ୍କ ‘ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର’ରେ ଉକ୍ତ ରାଜ୍ୟ ସହିତ ଆହୁରି ଚଉତିରିଶଟି ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ତେସ୍ବରି ରାଜ୍ୟର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏହାପରେ ବୋଧହୁଏ ଆହୁରି ନୂଆ ନୂଆ ରାଜ୍ୟ ଗଠିତ ହୋଇ ‘ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣ’ ବେଳକୁ ଦୁଇଶତକ ଅଧିକ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ବରାହ ମିହିରଙ୍କ ‘ବୃହତ୍ ସଂହିତା’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଭାରତର ମଧ୍ୟଦେଶ ସମେତ ପୂର୍ବ, ପଶ୍ଚିମ, ଦକ୍ଷିଣ, ଉତ୍ତର, ଅଗ୍ନିକୋଶ, ଐଶାନ୍ୟ, ବାୟବ୍ୟ ଓ ନୈରତ କୋଶରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଅବସ୍ଥିତ ବୋଲି ଲେଖାଯାଇଛି । ସେ ଯାହାହେଉ ଏତେଗୁଡ଼ିଏ ତାଲିକା ମଧ୍ୟରୁ କଳିଙ୍ଗ କୌଣସିପିଟିରୁ ହେଲେ ବାଦ୍ ପଡ଼ିନାହିଁ, ଏହାହିଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା ।

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ରରୁ କଳିଙ୍ଗ, ମଗଧ ଓ କୋଶଳ ତିନୋଟି ଲଗାଲଗି ରାଜ୍ୟ ଥିଲେ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ତିନୋଟିଯାକ ଅପବିତ୍ର ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା । ବୋଧହୁଏ ତାହା ବାସତ୍ୟୁତ ସୈନ୍ଧବ ଜାତି ସମେତ ପ୍ରସ୍ବରଯୁଗୀୟ ଆଦିବାସୀଙ୍କ ବାସସ୍ଥଳୀ ଥିଲା । ବିତାଡ଼ିତ ମୁଷ୍ଟିମେଘ ସୈନ୍ଧବ ସ୍ଥାନୀୟ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଗୋଷ୍ଠୀ ସହିତ ମିଳିତ ହୋଇ ନୂତନ କର୍ମପ୍ରେରଣା ଲାଭ କରିଥିଲା । ସିନ୍ଧୁ ସଭ୍ୟତାର ଆନୁମାନିକ କାଳ ଯଦି ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପାଞ୍ଚ ହଜାର ବର୍ଷ ଏବଂ ତାହା ଯଦି ଛଅଥର ଲୁପ୍ତ ହୋଇ ଛ’ଥର ଗଡ଼ା ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ପ୍ରତ୍ୟେକଥର ପାଇଁ ପାଞ୍ଚଶହ ବର୍ଷ ଧରାଗଲେ ଶେଷ ବିଲୟ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦୁଇ

ହଜାର ବର୍ଷ ବେଳକୁ ଘଟିଥିବା ସମ୍ଭବ । ତାହାହିଁ ବୈଦିକ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରଥମ ଉନ୍ନେଷ କାଳ । ସେ କାଳରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦୁଇ ହଜାର ବର୍ଷତଳୁ ବାରଶହ ବର୍ଷ, ମାନେ ସୂତ୍ରଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚତୁର୍ବର୍ଷୀ ଆର୍ଯ୍ୟସମାଜ ଇତର ଜାତି ଅଧ୍ୟୁଷିତ ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ନିଷିଦ୍ଧ ଥିଲା । ତେଣେ କିନ୍ତୁ ତତ୍ରତ୍ୟ ଅଧିବାସୀ ସାହସ ଓ ବିକ୍ରମର ସହିତ ଅକ୍ଳାନ୍ତ ପରିଶ୍ରମ ଦ୍ବାରା ସାମାଜିକ, ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ବ୍ୟବସାୟିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉତ୍କର୍ଷର ଚରମସୀମା ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଖ୍ୟାତି ଓ ପ୍ରତିପତ୍ତି ବିଶ୍ବବିସ୍ତୃତ ହୋଇଉଠିଥିଲା । ସେଥିରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଦଳଦଳ ଉତ୍ତରାପଥବାସୀ ବିଧିନିଷେଧ ନମାନି ଏ ଦେଶରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ଦ୍ବିଧା କରି ନଥିଲେ । ଏହା ଫଳରେ ତଥାକଥିତ ‘ମେଲ୍ଲ’ ଦେଶ ଜାତ୍ୟାଭିମାନୀ ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଆଗମନରେ ପବିତ୍ର ଭୂମିରେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼ିଲା ଏବଂ କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକେ ଶାଶ୍ବତ ଧର୍ମରେ ଦାକ୍ଷିତ ଓ ସକଳ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପାରଙ୍ଗମ ଏବଂ ସେମାନେ ‘କଳିଙ୍ଗ ଦ୍ବିଜ’ ନାମରେ ପରିଚିତ ବୋଲି ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହେଲା । ଅବଶ୍ୟ ଏସବୁ ପୁରାଣ ଯୁଗର ଘଟଣା ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଶତାବ୍ଦୀର । ସେତେବେଳେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଶବ୍ଦ ଜାତି ଓ ଦେଶ ଉଭୟ ପାଇଁ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ “କଳିଙ୍ଗ ଏକ ବିଭବଶାଳୀ ରାଜ୍ୟ ଥିଲେ ଏବଂ ବନବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ଜଣେ ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ଜନନାୟକ ଏହାର ଶାସକ ଥିଲେ” ବୋଲି ବୌଦ୍ଧ ଜାତକ ଓ ଉତ୍ତରାୟନ ସୂତ୍ରରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ।

ଏକାଠି ମନରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ, ସେତେବେଳକୁ କଳିଙ୍ଗର ପାର୍ଶ୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଇଲାକାରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବିଧିବଦ୍ଧ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା କି ନାହିଁ? ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣ, ଜୈନଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଜାତକାଦିରୁ ଯେଉଁ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କର ଅବସ୍ଥିତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସୂଚନା ମିଳେ ତାହା ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଘଟଣା । ବେଦମନ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ତତ୍କାଳ ଭାରତର କୌଣସି ରାଜ୍ୟର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ; ଯଦିତ ସେ ଯୁଗରୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ପାରସ୍ପରିକ କଳହ ଘଟି ଏକାଧିକ ରାଜ୍ୟ ଗଢ଼ିଉଠିଥିଲା । କାରଣ, ସେ କାଳର ବିଜୟାପକ୍ଷ ପରାଜିତକୁ ସ୍ଥାନଚ୍ୟୁତ କରାଇ ସେଠାରେ ଆପଣାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକସ୍ଥଳେ ଆର୍ଯ୍ୟୋତର ଜାତିର ସାହାଯ୍ୟ ନେବାକୁ

କୁଣ୍ଡିତ ହେଉନଥିଲା । ବିଜୟ ଲାଭ ପରେ ଅଧିକୃତ ରାଜ୍ୟକୁ ନିଜ ନାମରେ ନାମିତ କରିବା ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମଧ୍ୟ ବିରଳ ନୁହେଁ । କୁରୁ, ପୁରୁ, ଭାର୍ଗବ ପ୍ରଭୃତି ରାଜ୍ୟ ଏହାର କ୍ଳାନ୍ତ ଉଦାହରଣ । ଅବଶ୍ୟ ଯଦୁ, ପୁରୁ, ଦୁର୍ବସୁ, ଅଶ୍ବ, ଦୁହ୍ୟୁ ପ୍ରଭୃତି ବଂଶର ବର୍ଣ୍ଣନା ରଗବେଦରେ ରହିଛି, କିନ୍ତୁ ସେହି ନାମରେ କୌଣସି ରାଜ୍ୟ ଥିବା ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅଥଚ ସେତେବେଳକୁ ସମଗ୍ର ଉତ୍ତରାଫିଆ ‘ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ’ ଓ ‘ବ୍ରହ୍ମାବର୍ତ୍ତ’ ନାମରେ ଦ୍ବିଧା ବିଭକ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଥାଏ । ଏଣୁ ଜଣାପଡ଼େ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ, ରାଜନ୍ୟ ବୈଶ୍ୟ ଓ ଶୂଦ୍ର ଋଗିବର୍ଣ୍ଣ ସମଭିତ୍ତିକ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ପରସ୍ପରଠାରୁ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇପଡୁଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ବିବାଦ ବେଳେବେଳେ ଚରମ ସୀମାକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରୁଥିଲା ।

ଏଣେ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ପାର୍ବତ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ଆଦିମ ଅଧିବାସୀ— ବର୍ଗଗୋଷ୍ଠୀ, ଉପଗୋଷ୍ଠୀ, ଶାଖା ଉପଶାଖାରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଗିରିଗହ୍ବର, ପର୍ବତଶିଖର, ନକ୍ଷତ୍ରକୁଳ, ସମୁଦ୍ରତୀର, ମାଳଭୂମିମାନଙ୍କର ବସତି ନିର୍ମାଣ କରି ରହିଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ସବୁର ବାସ୍ତବ ସ୍ଥିତି ଜାଣିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ ସେମାନେ ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ ବହୁକାଳ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହୁନଥିଲେ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ଜାତିର ସ୍ବଭାବ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୂର ହୋଇନାହିଁ । ଏଣୁ ସେତେବେଳର ବାସସ୍ଥଳାଗୁଡ଼ିକ ପୁରୁକି ମୁଠା, ପଲ୍ଲୀ କି ଗୁଡ଼ା କେଉଁ ଭାବରେ ଚିହ୍ନିତ ଥିଲା କହିବା କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ଜନବସତିମାନ ରହିଥିଲା ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ବାୟୁପୁରାଣରେ ଉକ୍ତ ଅଛି, ଭାରତବର୍ଷର ପୂର୍ବଭାଗରେ କିରାତ, ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରେ ଯବନ ଏବଂ ମଧ୍ୟଦେଶରେ ଋତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ବାସକରନ୍ତି । ଏଥିରେ କୌଣସି ଦେଶର ନାମକରଣ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ରବେଳକୁ ମଗଧ, କଳିଙ୍ଗ, କୋଶଳ, ଅବନ୍ତୀ ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ଅଣଋଳିଶିତି ଦେଶ ଗଠିତ ହୋଇସାରିଥିଲା ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉତ୍ତରଭାରତୀୟ ଶାକ୍ୟ, ଭାଗ, କୁଲି, ମଲ୍ଲ, ଜଲମ, କୌଲିୟ, ମୌର୍ଯ୍ୟ, ବିଦେହ, ଲିଚ୍ଛବି ପ୍ରଭୃତି ଦେଶର ନାମ ରହିଛି । ଜୈନ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି କ୍ଷୋହଳିତ ଦେଶର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା—

ଅଙ୍ଗ, କାଶୀ, ବୃଜି, ମଲ୍ଲ, ବେଦି, କୁରୁ, ପାଞ୍ଚଳ, ଶୂରସେନ, ମତ୍ସ୍ୟ, ଅଶ୍ବକ, ଗାନ୍ଧାର, କାମୋଜ, ଅବନ୍ତୀ, ବସ୍ତ, କୋଶଳ, ମଗଧ । ଏଥିରେ କଳିଙ୍ଗର ନାମ ଲେଖା ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ କୋଟିଲ୍ୟଙ୍କ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ ଓ ମଗଧର ପାଖାପାଖି ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଥିବା ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ମହାଭାରତୀୟ ଦୀର୍ଘତମା ଉପାଖ୍ୟାନରୁ ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ, କଳିଙ୍ଗ, ପୁଣ୍ଡ୍ର ଓ ସୁହ୍ମ ପାଞ୍ଚୋଟି ରାଜ୍ୟ ଲଗାଲଗି ରହିଥିବା ଜଣାଯାଏ । କାରଣ, ଗୋଟିଏ ରାଜ୍ୟ ପାଞ୍ଚପୁଅଙ୍କ ନାମରେ ପାଞ୍ଚ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଅର୍ପିତ ହୋଇଥିଲା । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତକୁ ଲାଗି ଗଙ୍ଗା ଏ ପଟକୁ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ରହିଥିଲା ଏବଂ ତାହା ‘କଳି’ ନାମକ ଶବ୍ଦର ଗୋଷ୍ଠୀ ଅଧିକୃତ ଅଞ୍ଚଳ ଥିଲା ।

ଦୀର୍ଘକାଳ ପରେ ବାସତ୍ୟୁତ ସୈନ୍ଧବ ଜାତି ମଧ୍ୟରୁ ଦଳେ ଜୀବନୋପାୟ ଆଶାରେ ସେଠାରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରି ତତ୍ତତ୍ୟ ବନବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ବିଶ୍ବାସଭାଜନ ହେବାକୁ ଯତ୍ନପରୋନାସ୍ତି ଚେଷ୍ଟା ଚଳାନ୍ତି । ସ୍ବକୀୟ ଅସହାୟ ଅବସ୍ଥା ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ସହ ମୈତ୍ରୀ ବନ୍ଧନରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ତାଙ୍କର ସଭ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତ ଓ ସାମାଜିକତା ଭିତରେ ନିବିଡ଼ ଭାବେ ଜଡ଼ିତ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ଅନନ୍ତରେ ଉଭୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ମନରେ ସାମୁହିକ କଲ୍ୟାଣ ନିର୍ମିତ ଐକ୍ୟ ଓ ସଂହତିର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟତା ଉପଲବ୍ଧ ହେବା ଫଳରେ ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ନିରଳସତା ଓ କର୍ମକୁଶଳତା ସହିତ ନବୀରତ ଗୋଷ୍ଠୀର ବିଚକ୍ଷଣ ବୁଦ୍ଧିଋତ୍ତ୍ବ୍ୟ ମିଶି ଏକ ବିଲକ୍ଷଣ ସମାଜ ଗଠିତ ହୋଇପଡ଼େ । ଶାରୀରିକ ଓ ମାନସିକ ଶକ୍ତି ମିଶ୍ରଣରେ ଏକ ବିରାଟ ଶକ୍ତିର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଘଟେ ଯାହାର ପ୍ରମୁଖ ଧାରକ ଥିଲା ‘କଳି’ ବା ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଗୋଷ୍ଠୀ । ତାରି ଅଧ୍ୟୁଷିତ ଅଞ୍ଚଳ ତାରି ନାମରେ ନାମିତ ହୋଇ କ୍ରମଶଃ ସର୍ବତ୍ର ପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହୁଏ ଓ ଧନ-ଜନ-ଗୋପ-ଲକ୍ଷ୍ମୀ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଉଠେ । ଏହାର ସୁରକ୍ଷାଲାଗି ଯତ୍ନପରୋନାସ୍ତି ଚେଷ୍ଟା କରାହୁଏ । ସେତିକି ନୁହେଁ, ଜନବସତିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଞ୍ଚଳଗୁଡ଼ିକୁ ଖଣ୍ଡେ ଖଣ୍ଡେ କ୍ଷୁଦ୍ର ରାଜ୍ୟରେ ବିଭକ୍ତ କରି ଉପଯୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ହାତରେ ଶାସନଭାର ନ୍ୟସ୍ତ କରାହୁଏ । ସ୍ଥଳତଃ କହିବାକୁ ଗଲେ, ସେତିକିବେଳକୁ ପ୍ରସ୍ତରଯୁଗୀୟ ସଭ୍ୟତାର ଅବସାନ ଘଟି ଲୌହଯୁଗୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରାର ଅୟମାରମ୍ଭ ଘଟେ ।

ସେଥିଯୋଗୁ ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ, କଳିଙ୍ଗ, ମଗଧ, କୋଶଳାଦି ରାଜ୍ୟ
ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜନନାୟକଙ୍କ ପରିଚ୍ଛଳନାଧୀନ ଥିଲା ବୋଲି
ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି ।

ଉକ୍ତ ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ମଗଧ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ସୀମାନ୍ତ
ସ୍ପର୍ଶକରି ରହିଥିଲା । ଏହାର ପୂର୍ବନାମ ଥିଲା ‘କାକଟ’ ଏବଂ
ତାହା ଶବରଙ୍କର ଶାସନାଧୀନ ଥିଲା କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାଚୀନ
ଇତିବୃତ୍ତର ଆଲୋଚନାରେ ମଗଧର ଭୂମିକା ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ
ଥିବାହେତୁ ପ୍ରଥମେ ତା’ ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରିବା
ଆବଶ୍ୟକ । ‘କାକଟ’ କେଉଁ ପରିସ୍ଥିତିରେ ‘ମଗଧ’ ନାମରେ
ନାମିତ ହେଲା ଜଣାନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ତାହା ଶବର ଶାସିତ ରାଜ୍ୟ
ଥିଲା ଏହାର ପ୍ରମାଣ ରହିଛି । ।

ସୂତ୍ର ଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାହା ମୈତ୍ରଦେଶରୂପେ ଘୋଷିତ
ହୋଇଥିଲା । ସେ ଦେଶବାସୀ ବୈଦିକ ସଂସ୍କୃତିର ଗ୍ରାହକ
ନଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସୈନ୍ଧବ ସଭ୍ୟତାର ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସି ଆଲୋକ
ସାମାନ୍ୟ କୃତିତ୍ୱର ପରିଚୟ ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ଦେଶର
ସର୍ବତୋମୁଖୀ ବୈଷୟିକ ଅଭିବୃଦ୍ଧି ସଂପାଦନ କରିଥିଲେ ।
ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ତାହା ଅସ୍ପଷ୍ଟ ବିବେଚିତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା
ଉତ୍ତରକାଳରେ ସେଥିପ୍ରତି ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତବାସୀଙ୍କ ଲୋଲୁପ ଦୃଷ୍ଟି
ଆକୃଷ୍ଟ ନହୋଇ ରହିପାରି ନଥିଲା । କାରଣ, ଏକେ ମଗଧ
ଥିଲା ଏକ ସମତଳ ଭୂଭାଗ, ଯାହାର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଗଙ୍ଗା,
ଶୋଣ ପ୍ରଭୃତି ନଦୀ ପ୍ରବାହିତ । ଦ୍ୱିତୀୟେ, ସେ ଦେଶର
ଉର୍ବର ମୃତ୍ତିକା ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନର ବିଶେଷ ଉପଯୋଗୀ ।
ତୃତୀୟେ, କଠୋର ବର୍ଷାଭେଦ ନଥିବା ଯୋଗୁଁ
ନିମ୍ନବର୍ଷାମାନେ ସ୍ୱଦେଶ ପ୍ରତି ବିମୁଖ ହୋଇ ସେଠାକୁ ଉଠି
ଆସିଥିଲେ । ଚତୁର୍ଥେ ଅହମିକାପୂର୍ଣ୍ଣ ଉଚ୍ଚବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ
ପାରମ୍ପରିକ କଳହ ଅହରହ ଲାଗିରହିବା ହେତୁ ଶାନ୍ତିପ୍ରିୟ
ଜନତା ଅଶାନ୍ତି ମଧ୍ୟରେ କାଳାତିପାତ କରିବାକୁ ଅନିଚ୍ଛୁକ
ଥିଲେ । ତା’ଛଡ଼ା ବୈଶ୍ୟ ସମାଜ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ
ବୃଦ୍ଧିସକାଶେ ଯେପରି ନୂତନ କ୍ଷେତ୍ରର ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ଥିଲେ
ସେହିପରି ସେବାଜୀବୀ ଶୂଦ୍ର ସମାଜ ସାମାଜିକ ଉତ୍ପାତନରୁ
ତ୍ରାହି ପାଇବା ପାଇଁ ଉପାୟମାର୍ଗ ଖୋଜି ବୁଲୁଥିଲେ । ଉକ୍ତ
କାରଣମାନଙ୍କ ଯୋଗୁ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତବାସୀ ଜନଗଣଙ୍କ ମନ
ବିଧିନିଷେଧ ନ ମାନି, ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ପଡ଼ୋଶୀ ଦେଶପ୍ରତି

ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼ିବା ଅସ୍ୱାଭାବିକ ନଥିଲା । ଏଥିରୁ ଅନୁମାନ
ହୁଏ, ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର କିୟତକାଳ ପରେ ତାହା ଆଉ
ପୂର୍ବର ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ହୋଇ ରହି ନଥିଲା । ଯୁଦ୍ଧକାଳୀନ
ଜାତୀୟସଂହତି କାଟନ୍‌ସ୍ ହୋଇ ଆର୍ଯ୍ୟସମାଜରୁ ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସ
ଓ ଦେଶାତ୍ମବୋଧ ଲୁପ୍ତ କରିବାକୁ ବସିଥିଲା, ଫଳରେ
ଆର୍ଯ୍ୟୋତ୍ତରଙ୍କ ପ୍ରତି ପୂର୍ବଘୋଷିତ ଧାରଣା ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ
ତାଙ୍କୁ ଘୃଣିତ ଜାତିରୂପେ ବିଚାର କରାନଯାଇ ତାଙ୍କ ସହିତ
ମୈତ୍ରୀ ବନ୍ଧନରେ ଆବଦ୍ଧ ହେବା ଆଗ୍ରହ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା ।
ବୋଧହୁଏ ସେତେବେଳକୁ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ଭିତରୁ ବହୁ ପରିବାର
ସେ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଉଠିଯାଇ ସ୍ଥାୟୀବସତି ସ୍ଥାପନ କରିସାରିଥିଲେ ।
ଉକ୍ତ ଘଟଣାମାନ ସୂତ୍ରଯୁଗ ଅର୍ଥାତ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୨୦୦-୮୦୦
ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଘଟିଥିବା ସମ୍ଭାବନା । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ, ଏହି ଦୀର୍ଘ
ଯୁଗ କାଳ ମଧ୍ୟରେ ଆର୍ଯ୍ୟୋତ୍ତର ଅଧ୍ୟୁଷିତ ଅଞ୍ଚଳମାନ ମଧ୍ୟ
ସୁସଂହତ ନଥିଲା । କୁଳ, ବଂଶ, ଗୋଷ୍ଠୀ, ଉପଗୋଷ୍ଠୀ,
ଶାଖା, ଉପଶାଖା ଏପରିକି ପରିବାର ଭିତ୍ତିରେ ମଧ୍ୟ ଛୋଟ
ବଡ଼ ଜନପଦମାନ ଗଠିତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ସ୍ଥାନୀୟ ଯୋଗ୍ୟ
ଦଳପତିମାନେ ସେ ସବୁର ପରଚ୍ଛଳନା ଭାର ବହନ
କରିଥିଲେ । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଏକାଧିକ ଜନପଦ ମିଶ୍ରଣରେ
‘ରାଜ୍ୟସଂଘ’ ଗଠିତ ହୋଇଥିବା ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମଧ୍ୟ ବରଳ ନୁହେଁ
ଏ ବିଷୟ କେବଳ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ନୁହେଁ ବୌଦ୍ଧ, ଜୈନ ତଥା
ଇତର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏହାବି ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଉଚିତ ଯେ,
ଉପରେ ଯେଉଁ ଜନପଦ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବିଷୟ କୁହାଗଲା ତାହା
ମାସକେ ବା ବର୍ଷକେ ସଂଘଟିତ ହୋଇଯାଇ ନଥିବ, ତାହା
ହେବାକୁ ଶତାଧିକ ବର୍ଷ ଲାଗିଥିବ । କାରଣ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରସ୍ତର
ଯୁଗୀୟ ଆଦିବାସୀ ପରେ ସୈନ୍ଧବ ଜାତିର ଆଗମନ
ଏକାଧରକେ ନହୋଇ ପ୍ରବହମାନ ପ୍ରଶାଳୀରେ ଘଟି
ଆସିଥିଲା । ଏକ ପରେ ଏକ ହୋଇ ଦଳଦଳ ଆସି ଅଲଗା
ଅଲଗା ସ୍ଥାନରେ ବସବାସ ଆରମ୍ଭ କରିଥିବେ । ଶକ୍ତି, ବୁଦ୍ଧି,
ଶ୍ରମ ଅନୁଯାୟୀ ଯେଝା କର୍ମ କରିଥିବେ ଏବଂ ତଦନୁସାରେ
ଫଳରେ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥିବ । ଅନ୍ୟର ଭଲ ଅବସ୍ଥା ଦେଖିଲେ
ମଣିଷ ଯେ ସହ୍ୟ କରିପାରେନି ତା’ ନୁହେଁ, ତାହାର ସଂଚିତ
ଧନସଂପତ୍ତି ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମସାତ୍ କରିବାକୁ ପଛଘୁଞ୍ଚା ଦିଏ ନାହିଁ ।

ସେ ଯୁଗରେ ସେଇଆ ଘଟିଛି । ବଳଶାଳୀ ଦୁର୍ବଳ ଉପରେ ଆକ୍ରମଣ ଚଳାଇ ସର୍ବସ୍ୱ ଲୁଟିନେବା ଗୌରବାବହ କର୍ମରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତି ଲାଭ କରିଛି । ଏଣୁ ସୁଯୋଗ ଉକ୍ତି ସବଳ ଗୋଷ୍ଠୀ ଦୁର୍ବଳ ଉପରେ ବରାବର ଆକ୍ରମଣ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଅପରପକ୍ଷ ଯଥାଶକ୍ତି ପ୍ରତିରୋଧ କରିଆସୁଥିଲା । ଆକ୍ରମଣ ଓ ପ୍ରତ୍ୟାକ୍ରମଣର ମୁଖ୍ୟ ନାୟକ ଜନପ୍ରିୟ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲେ ଏବଂ ଜନତାର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଭକ୍ତିଭାଜନ ହୋଇପଡୁଥିଲେ ତେଣୁ ତାଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଲୋକବସତିମାନ ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିଲା । ତାଙ୍କର ବାହୁଛାୟା ତଳେ ଅନ୍ୟମାନେ ନିଜକୁ ନିରାପଦ ମଣୁଥିଲେ । ଭାବା ବିପଦର ଆଶଙ୍କାରେ ଉକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଅଧିକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଲୋକସମାଜ ସ୍ୱତଃସ୍ପୃହଭାବେ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ବୃତ୍ତିଲକ୍ଷ ପଦାର୍ଥରୁ କିଛି ଅଂଶ ଉପହାର ରୂପେ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ସିଏ ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ଉପକରଣ ସଂଗ୍ରହ କରି ଜନତାକୁ ବିପନ୍ନୁକ୍ତ ରଖିବା ଲାଗି ସର୍ବଦା ସତର୍କ ରହୁଥିଲେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଦାତା ଓ ଗ୍ରହୀତା ଉଭୟର କଲ୍ୟାଣ ସାଧିତ ହେଉଥିଲା । ଦାତା ‘ଗ୍ରାମଣୀ’ ଓ ଗ୍ରହୀତା ‘ଗ୍ରାମଣୀ’ ରୂପେ ପରିଚିତ ଥିଲେ । ଯେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଜନସମାଜର ଆତ୍ମା ଭାଜନ ହେଲାଯାଏଁ ମର୍ଯ୍ୟଦାସୂଚକ ‘ଗ୍ରାମଣୀ’ ପଦରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ରହିପାରୁଥିଲା । ଅଯୋଗ୍ୟ ବିବେଚିତ ହେଲାମାତ୍ରେ ତାକୁ ପଦତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ପଡୁଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଧନସଂପତ୍ତି ଓ ପଦପଦବୀ ତ୍ୟାଗ କରିବା ମନୁଷ୍ୟ ପକ୍ଷେ ସହଜ ନୁହେଁ । ଥରେ ପଦବୀର ସ୍ୱାଦୁ ଆସ୍ବାଦନ କଲେ ଆଉ ଛାଡ଼ି ହୁଏ ନାହିଁ । ସେତେବେଳେ ବି ସେଇଆ ଘଟିଛି । ‘ଗ୍ରାମଣୀ’ ରୂପେ ଅଖଣ୍ଡ କ୍ଷମତାର ଅଧିକାରୀ ହୋଇ କେତେକ ସ୍ୱାର୍ଥପର ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ ଦେଶର ଏକମାତ୍ର ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା ବୋଲି ଜନମାନସରେ ଧାରଣା ଜନ୍ମାନ୍ତି ଏବଂ ତଦନୁସାରେ ବିଧି ନିୟମ ଲଘନପୂର୍ବକ ନିର୍ବାଚିତ ପଦବୀକୁ ବଂଶାନୁଗତ କରି ପକାନ୍ତି । ପରିଶୀମରେ ସେ ହୁଅନ୍ତି ‘ରାଜା’ ଓ ଅନ୍ୟମାନେ ‘ପ୍ରଜା’ ଅର୍ଥ ରାଜ୍ୟବାସୀ ମଣିଷ । ରାଜାର ଭୋଗ୍ୟ ଭୂମି ‘ରାଜ୍ୟ’, ଯାହାର ସେ ହୁଏ ହର୍ତ୍ତା, କର୍ତ୍ତା, ବିଧାତା । ଏହା କେବଳ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନର କଥା ନୁହେଁ ସର୍ବତ୍ର ସେପରି ଘଟିଆସିଥିଲା । ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତରେ ସୁଦ୍ଧା ତାହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ନଥିଲା ।

ସୂତ୍ରଯୁଗର ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ଗଜାନଦୀ ପୂର୍ବପଟକୁ ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ, କଳିଙ୍ଗ, କୋଶଳ ଓ ମଗଧ ନାମରେ ଶବ୍ଦର ଅଧିକୃତ ଆଦିବାସୀ ରାଜ୍ୟମାନ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଥିଲା । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ମଗଧ ସିନ୍ଧୁ ସଭ୍ୟତା ଓ ସ୍ଥାନୀୟ ସଭ୍ୟତାର ମିଶ୍ରଣରେ ଏକ ଅଭିନବ ସଭ୍ୟତା ମୁଣ୍ଡ ଟେକି ଉଠିଥିଲା । ଶବ୍ଦର ଜାତିର ବାହୁବଳ ଓ କଷ୍ଟସହିଷ୍ଣୁତା ଏବଂ ସୈନ୍ୟ ଜନତାର ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଚାରବୃତ୍ତି ମଗଧକୁ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଉନ୍ନତ ପଥରେ ଅଗ୍ରସର କରାଉଥିଲା ରାଜା ଓ ପ୍ରଜା ମଧ୍ୟରେ ସୁସମ୍ପର୍କ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଶାନ୍ତିର ବାତାବରଣ ଖେଳାଉଥିଲା । ତାହାରି ଯୋଗୁ ଅସବୁଷ୍ଟ ନିମ୍ନବର୍ଣ୍ଣର ଶୂଦ୍ର ସଂପ୍ରଦାୟ ଓ ବୈଶ୍ୟସମାଜ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତଆଡୁ ଜଣେ ପରେ ଜଣେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରି ସ୍ୱ-ସ୍ୱ ଜୀବିକାର୍ଜନ ପନ୍ଥା ଖୋଜି ନେଇଥିଲା । ସେତିକି ନୁହେଁ, ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀ ଶବ୍ଦର ସଂପ୍ରଦାୟ ସହିତ ସାମାଜିକ ଓ ବୈବାହିକ ସଂପର୍କ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ ସଂକୁଚିତ ନଥିଲେ । ଉକ୍ତ ଅନୁପ୍ରବେଶଧାରୀ ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ସାମୟିକ ଏବଂ ଉତ୍ତରକାଳରେ ସ୍ଥିତିଶୀଳ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଫଳରେ ଚତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣୀ ଆର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଥାରେ ଥିବା ଗୁଣ୍ୟ ଜାତିବିଦ୍ୱେଷ କାଳକ୍ରମେ ଶିଥିଳ ହେଲା । କେହି କାହାର ରାଜ୍ୟକୁ ଯିବାରେ ଆଉ କଟକଣା ରହିଲା ନାହିଁ । ଏହାଦ୍ୱାରା ମଗଧ ଭିତରକୁ ଆର୍ଯ୍ୟସ୍ରୋତ କ୍ଷିପ୍ର ବେଗରେ ମାଡ଼ିଆସି ଅନାବିଳ ଶବ୍ଦର ସଭ୍ୟତା ଉପରେ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏତାଦୃଶ ପ୍ରକ୍ରିୟା ମଗଧ ଛଡ଼ା ଶବ୍ଦର ଅଧିକୃତ ଜତର ରାଜ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ, କୋଶଳାଦିରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇନଥିଲା । ଏହାର ଆନୁମାନିକ କାଳ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ।

ଉପରୋକ୍ତ ପ୍ରଣାଳୀରେ ସୂତ୍ରଯୁଗୀୟ ମଗଧ ରାଜ୍ୟର ନୂତନ ଭିତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭାବନା ଏ ଯୁଗରୁ ଶେଷପାଦ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ ଯାଏଁ ମଗଧର ଜତିବୃତ୍ତ ଅନ୍ଧକାରାନ୍ଧନ । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଇତିହାସ ନାରବ । କିନ୍ତୁ କି ପ୍ରାଚ୍ୟ କି ପାଷାତ୍ୟ ସମସ୍ତ ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ସମ୍ପର୍କରେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି— ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ମଗଧ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଉତ୍ଥାନ ଘଟିଥିଲା ଓ ତାହାର ମୂଳଭିତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ବିମ୍ବିସାର ନାମକ ଜଣେ ନାଗବଂଶୀ ରାଜା । ସେ କୁଆଡ଼େ ପ୍ରଥମେ ଜଣେ ସେନାଧ୍ୟକ୍ଷ ଥିଲେ, ପରେ

ରାଜ୍ୟାଧିକାର ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ରାଜା ବୋଲାଉଲେ । ସେ ହେଉଛନ୍ତି ଶାକ୍ୟବଂଶୀ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସମସାମୟିକ ହୋଇପାରେ— କିନ୍ତୁ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ ତା’ ଆଗରୁ ମଗଧର ଅବସ୍ଥା କଣ ଥିଲା ? କେଉଁମାନେ ସେଠାରେ ଅଧିବାସୀ ଥିଲେ ? ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥିତି ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ତାହା ଜନଶୂନ୍ୟ ପ୍ରାନ୍ତର ଥିଲା ବୋଲି କହିହୁଏ ନାହିଁ । ଗଙ୍ଗା, ଶୋଣ, ଗଣ୍ଡକ ଘାଗ୍ରା ପ୍ରଭୃତି ନଦୀମାନ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ ଏହାର ସମତଳ ଭୂଭାଗ ଯେପରି ଉର୍ବର ସେଥିରେ ବିବିଧ କୃଷିକର୍ମ ଓ ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ କରିବାରେ କୌଣସି ବାଧା ନଥିଲା । ନଦୀମାନ ସୁନାବ୍ୟା ଥିବାଯୋଗୁ ଜଳପଥରେ ବାଣିଜ୍ୟ କାରବାର ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୁବିଧାଜନକ ଥିଲା । ଶତ୍ରୁ ଆକ୍ରମଣ ପ୍ରତିହତ କରିବାରେ ସୁଉଚ୍ଚ ପର୍ବତମାଳା ପ୍ରହରୀ ସ୍ୱରୂପ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ଥିଲା । ଏଭଳି ଏକ ଜୀବିକାର୍ଜନୋପଯୋଗୀ ନିରାପଦ ଅଞ୍ଚଳ କଦାପି ପରିତ୍ୟକ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ଛାଡ଼ି ଦିଆଯାଇ ନଥିବ । ଏଣୁ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ପ୍ରସ୍ତରଯୁଗୀୟ ମଣିଷ ସଂପ୍ରଦାୟର ଦାୟାଦମାନେ ସ୍ମରଣୀୟତା କାଳରୁ ସେଠାରେ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦରେ ବାସ କରିଆସୁଥିଲେ । ସେମାନେ ଥିଲେ ଖାଣ୍ଡି ଶବର ଆଦିବାସୀ । ସୈନ୍ୟ ଜାତିର ଆଗମନ ଫଳରେ ସେହି ସଭ୍ୟତାହିଁ ଆବିଳ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା ।

ଆଦିବାସୀ ସଭ୍ୟତା ବିଶ୍ୱାସ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ସତ୍ୟ ତାହାର ମୂଳପିଣ୍ଡ । ସତ୍ୟଲାଗି ସେ ପ୍ରାଣପାତ କରିପାରେ କିନ୍ତୁ ମିଥ୍ୟାର ଆଶ୍ରୟ ନିଏ ନାହିଁ । ଧର୍ମ କୁହ ଶାସନ କୁହ ସବୁ ଆଦିବାସୀର ବିଶ୍ୱାସରେ ପରିଚ୍ଛଳିତ । ଧର୍ମ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଦେବତାବିଶ୍ୱାସ ସମାଜ ତଳଣିରେ ବଚନବିଶ୍ୱାସ, ଲୋକସଂପର୍କରେ ସରଳବିଶ୍ୱାସ । ବିଶ୍ୱାସ ହିଁ ତା’ର ସବୁ କିଛି । ତା’ରି ବଳରେ ସେ ଏତେ କାଳ ସମାଜକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରି ରଖିଥିଲା । ବିନା ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱିତାରେ ସମାଜର ବିଶ୍ୱାସଭାଜନ ବ୍ୟକ୍ତି ଜନପଦ ମୁଖ୍ୟଭାବେ ନିର୍ବାଚିତ ହେଉଥିଲେ । ଯଥାଶକ୍ତି ଜନମଙ୍ଗଳ ସାଧନା କରିବାରେ ସେ ମଧ୍ୟ ଆମୋହର୍ତ୍ତ କରିବାକୁ ପଣ୍ଡାତ୍ପଦ ନଥିଲେ । ଏହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଘଟିଲେ ସ୍ୱତଃସ୍ପନ୍ଦିତ ଭାବେ ମୁଖ୍ୟ ପଦରୁ ସେ ଅବସାହତ ନେଉଥିଲେ । ଏଣୁ କାହାରି ଅସୁଯାଗ କାରଣ ନଥିଲା ଏ ପ୍ରଥା ଅଦ୍ୟାପି ସେ ସମାଜରେ ପ୍ରକାରାନ୍ତରେ ପରିଲକ୍ଷିତ

ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଇତର ଜାତିର ଅନାହୂତ ଆଗମନ ଓ ସଂକ୍ରମଣ ନିଷ୍ପଳଙ୍କ ଆଦିବାସୀ ମନରେ ସ୍ୱାର୍ଥାନୈଷ୍ଠିତାର ପ୍ରଲେପ ବୋଲି ଏତେଦୂର କଲୁଷିତ କରିପକାଇଲା, ଯାହାଦ୍ୱାରା ସେ ନିର୍ବିରରେ ସ୍ୱଜାତି ଉପରୁ ଆସ୍ଥା ତୁଟାଇ ବହୁକ୍ଷେତ୍ରରେ ଅପରର କ୍ରାନ୍ତନକ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଫଳରେ ଇତର ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଜନପଦର ‘ମୁଖ୍ୟ’ ରୂପେ ନିର୍ବାଚିତ କରିବାରେ ସେ କୁଣ୍ଠାପ୍ରକାଶ କରିବା ତେଣେ ଆଉ ବରଂ ତାହାର ସହାୟକ ହେଲା । ଶେଷରେ ଶବର ଅଧିକୃତ ବିଶାଳ ମଗଧ ରାଜ୍ୟ ଅନ୍ୟର ଶାସନାଧୀନ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ‘ଅନ୍ୟ’ କହିଲେ ଏଠାରେ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତୀୟ ନିମ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣ ‘ଶୂଦ୍ର’ ଛଡ଼ା ଆଉ କେହି ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

କାଳକ୍ରମେ ଶୂଦ୍ରାଧୀନ ମଗଧରେ ଶବର ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ମାନବିକ ମୂଲ୍ୟବୋଧର କ୍ରମ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିବାକୁ ଲାଗେ । ଗଣତାନ୍ତ୍ରିକ ବ୍ୟବସ୍ଥା ବ୍ୟକ୍ତିତାନ୍ତ୍ରିକତାରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ବିପ୍ଳବ କେଠିଏପରି ଅଧିକାରୀ ନିର୍ବାଚିତ ବ୍ୟକ୍ତି ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା ବ୍ୟାଜରେ ଦେଶବାସୀଙ୍କୁ ଆପଣା ଜଙ୍ଗିତରେ ପରିଚ୍ଛଳିତ କରି ସତ୍ୟ, ବିଶ୍ୱାସ ଓ ଜନକଲ୍ୟାଣ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଶାସନନୀତିକୁ ଜଳାଞ୍ଜଳି ଦେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉଚ୍ଚାଭିଳାଷ ପୂରଣ ଲାଗି ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାର ଓ ରାଜକୋଷ ବୃଦ୍ଧିକୁ ଆଗ୍ରାଧିକାର ଦିଅନ୍ତି । ସେହି ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ହସ୍ତୀ, ଅଶ୍ୱ, ସୈନ୍ୟସାମଗ୍ରୀଦିର ସଂପ୍ରସାରଣ ଓ ଯୁଦ୍ଧୋପକରଣାଦିର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ଏବଂ ତଦନୁସାରେ ହୁଏ ବିପ୍ଳବ ଧନବଳ ଓ ଜନବଳ ସଂଗ୍ରହର ଅଭିଯାନ । ଦେଶବାସୀଙ୍କୁ ସ୍ୱାର୍ଜିତ ସଂପତ୍ତିରୁ ଅର୍ହାଧିକ ଅଂଶ ରାଜଭାଗ ରୂପେ ଦେବାକୁ ବାଧ୍ୟ କରାହୁଏ । ଉତ୍ତମ ବଳବାୟୀସଂପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କଦ୍ୱାରା ଗଠିତ ହୁଏ ବିପ୍ଳବ ସେନାବାହିନୀ । ତାହା ଥିଲା ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତିର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ରାଜାଜ୍ଞା । ଏହାର ପ୍ରତିବାଦ ନଥିଲା । ପ୍ରତିବାଦ କରିବାକୁ କେହି ସାହସ କରୁ ନଥିଲେ । ତା’ଦ୍ୱାରା ରାଜ୍ୟବିସ୍ତାର ଓ ରାଜଗୌରବ କେତେଦୂର ବୃଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି ତାହା ଏଠାରେ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ଏ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଚତୁର ବ୍ୟବସାୟୀ ଓ ସରଳ ଶ୍ରମଜୀବୀ ସମାଜ ମନରେ ଯେଉଁ ଆଲୋଡ଼ନ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା ତାହାହିଁ ବିରୂପ୍ୟ । ଶାସନ ମୁଖ୍ୟଙ୍କ ମନୋମୁଖୀ ଆଦେଶ ଓ ନୀତିହୀନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଉଭୟ ସମାଜ ଯେତିକି

ମର୍ମାହତ ହୋଇଥିଲେ ସ୍ୱାର୍ଥପର ରାଜକର୍ମରୀ ଓ ଅନୁଗତ
ସେନାବାହିନୀର ଉତ୍ସାହନ ତାର ଶତଗୁଣ ଯନ୍ତ୍ରଣାଦାୟକ
ଥିଲା । ପ୍ରତିକାରର ପଥ ନଥିବା ଯୋଗୁଁ ମଗଧ ଛାଡ଼ି କଳିଙ୍ଗ
ଭିତରକୁ ଉଠି ଆସିବାକୁ ସେମାନେ ପସନ୍ଦ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ
କୌଶଳକ୍ରମେ ଦଳଦଳ ହୋଇ ଖସିଆସିଛନ୍ତି । କପିଶା ବା
ରୁପନାରାୟଣ ଭଳି କେତୋଟି ନଦୀ ଅତିକ୍ରମ କରିବାଛଡ଼ା
ସେମାନଙ୍କୁ ଆଉ ବିଶେଷ ବାଧାବିଘ୍ନର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ
ପଡ଼ିନାହିଁ, ଯେହେତୁ ଆଦିବାସୀ ଶବ୍ଦର ଅଧିକୃତ ‘କଳିଙ୍ଗ’ରେ
ସ୍ୱାଧୀନ ଜୀବନଯାପନର କୌଶସି ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ନଥିଲା ।

ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ବିରୁଦ୍ଧ କଲେ ସୁତ୍ରଯୁଗ ମଧ୍ୟରେ
ଆଦିବାସୀ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟବର୍ତ୍ତୀୟ ଶୂଦ୍ରସଭ୍ୟତା ମିଶ୍ରଣରେ ମଗଧରେ
ଏକ ନୂତନ ସଭ୍ୟତା ବିକଶିତ ହେଲାବେଳେ ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ
ଭୂଖଣ୍ଡରେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଗୋଷୀର ପ୍ରସ୍ତରଯୁଗୀୟ ସଭ୍ୟତା

ଦକ୍ଷିଣପଟକୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ଥିବା ଜଣାପଡ଼େ ।
ଶବ୍ଦର ଜାତିର ବିବିଧ ଗୋଷୀ, ଉପଯୋଗୀ, ଶାଖା ଉପଶାଖା
ବିକ୍ଷିପ୍ତ ଭାବେ ଉପକୂଳ ସମତଳ, ପର୍ବତ ଶିଖର ଓ
ଘଞ୍ଚକଜ୍ଞାଳ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ୱାଧୀନ ଜୀବନଯାପନ କରି ରହିଥିଲେ ।
ସେମାନଙ୍କର ଆରୁରବିରୁଦ୍ଧ, ସାମାଜିକତା, ପର୍ବପର୍ବାଣି ସବୁ
ପାରମ୍ପରିକ ରୀତିରେ ପୂର୍ବପୁରୁଷଙ୍କ ପଦାଙ୍କ ଅନୁସରଣରେ
ଚଳି ଆସୁଥିଲା ମୋଟ ଉପରେ କ୍ରମବିକଶିତ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗୀୟ
ସଭ୍ୟତା ଉନ୍ନତିର ଶୀର୍ଷସୀମା ସ୍ପର୍ଶ ନକଲେ ସୁଦ୍ଧା
କାଳସ୍ରୋତରେ ଭାସିଆସି ମାନବିକ ମୂଲ୍ୟବୋଧର କାର୍ତ୍ତବୀ
ସ୍ପର୍ଶରେ ପ୍ରକୃତି କୋଳରେ କମ୍ ପରିପୁଷ୍ଟ ହୋଇନଥିଲା ।
ଉତ୍ତରକାଳୀନ ସଭ୍ୟତାର ସମସ୍ତ ମୂଳବୀଜ ସେଥିରେ ଅଜ୍ଞାତ
ଭାବେ ନିହିତ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଲୁପ୍ତାବଶିଷ୍ଟ କଳିଙ୍ଗର ସଭ୍ୟତା
ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ତାହାର ସତ୍ୟତା ହୃଦୟଙ୍ଗମ ହୁଏ ।

ତୃତୀୟ ପ୍ରକାଶ ଦେଶ ଓ ଜାତି ଗଠନ ପ୍ରକ୍ରିୟା

କାଳକ୍ରମେ ପ୍ରସ୍ତରଯୁଗୀୟ ଆଦିବାସୀ ଶବର କଳିଙ୍ଗର ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳର ସ୍ଥାୟୀ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରି ସେଠାରେ ବନ୍ଦରାଦି ନିର୍ମାଣ ପୂର୍ବକ ବ୍ୟବସାୟ ବାଣିଜ୍ୟ ଦିଗରେ ମନ ବଳାଇଥିଲେ । ଯେହେତୁ ଅଭିଳାଷ କୁତ୍ରାପି ସୀମାବଦ୍ଧ ନୁହେଁ— ଯେ ଯେତିକି ପାଏ ସେ ଗହେଁ ତା'ଠାରୁ ଆହୁରି ବେଶୀ— ମଣିଷର ଇଚ୍ଛା ଅନ୍ୟ କେହି ଯେପରି ତାକୁ ବଳି ନ ପଡ଼େ । ଏହାର ନାମ ଅହଙ୍କାର । ଏହାହିଁ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦିତାର ବୀଜ । ସେଥିଯୋଗୁ ଅପରପ୍ରତି ମଣିଷ ଈର୍ଷାନୃତ ହୁଏ । ଈର୍ଷା କଳହର ଗର୍ଭଧାରଣୀ । ପରସ୍ପର ସଦ୍‌ଭାବ ରଖି ଶବର ଗୋଷ୍ଠୀ ଅସଂଲଗ୍ନ ଭାବେ ହେଉପଛେ ଯେତେଦିନ ଯାଏ ଈର୍ଷାପର ନହୋଇ ସହାବସ୍ଥାନ କରିଆସିଥିଲେ ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅବାହୁତ ଘଟଣାର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇ ନଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଅବସ୍ଥାର ବିଶେଷତଃ ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥାର ତାରତମ୍ୟ ସମୟ ସ୍ରୋତରେ ପରସ୍ପରକୁ ଈର୍ଷାନୃତ କରାଇ କଳହ ସୃଷ୍ଟିରୁ କାରଣ ହୋଇପଡ଼େ । ଫଳରେ ନିରାପଦରେ ରହିଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗୋଷ୍ଠୀ ପଡ଼ୋଶୀ ଆକ୍ରମଣ ଭୟରେ ସର୍ବଦା ଆତଙ୍କିତ ମନେକରନ୍ତି । ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତଭାବେ କେତେବେଳେ ସଂଘର୍ଷ ଉପୁଜିଲେ ଆକ୍ରମଣକାରୀର ପଦାନତ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି ତ ପୁଣି କେତେବେଳେ ତାକୁ ଉଚିତ ଶିକ୍ଷାଦେଇ ନିର୍ମୂଳ କରିଥାଆନ୍ତି । ଏହି କାରଣରୁ ଆଜିର ରାଜ୍ୟ କାଳିକି ନଥିଲା କିମ୍ବା ଆଜି ନଥିବା ରାଜ୍ୟ ପରଦିନ ଗଢ଼ି ଉଠୁଥିଲା । ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଅଧ୍ୟୁଷିତ ଅଞ୍ଚଳରେ କେବଳ ଏହା ଘଟୁନଥିଲା ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତରେ ବି ବାହାରେ ପୁଲିନ୍ଦ, କିରାତ, କାନ୍ତାରକ, ବିଦେହ ପ୍ରଭୃତି ଅନାର୍ଯ୍ୟ ରାଜ୍ୟ ପରି ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ଭିତରେ ବି କୁରୁ, ପାଞ୍ଚାଳ, କେକୟ, ଶୁଶୁମାର, ଗାନ୍ଧାର, ଲିଙ୍ଗାବୀ ପ୍ରଭୃତି ରାଜ୍ୟ ନୂତନଭାବେ ଗଢ଼ି ଉଠୁଥିଲା ।

କିନ୍ତୁ ଆର୍ଯ୍ୟୋତର ଗୋଷ୍ଠୀର ପାରସ୍ପରିକ ବିବାଦ ଚତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣୀଙ୍କ ଚକ୍ଷୁକୁ ଏଡ଼ାଇପାରି ନଥିଲା— କାରଣ, ଇତର ସମାଜପ୍ରତି ସେମାନେ ସର୍ବଦା ସତର୍କ ଦୃଷ୍ଟି ରଖୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ

ଭାଷାରେ ସେମାନେ ନିଜେ ହେଲେ ‘ଆର୍ଯ୍ୟ’ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ପୂଜ୍ୟ’ ଏବଂ ଇତର ଜାତି ‘ଅନାର୍ଯ୍ୟ’ ବା ‘ଅପୂଜ୍ୟ’ । କିନ୍ତୁ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଜାତି ଆର୍ଯ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀକୁ କି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖୁଥିଲା, ସେମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କି ଧାରଣା ପୋଷଣ କରିଥିଲା ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ କ୍ରିୟାକଳାପକୁ କି ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲା ସେ ସଂପର୍କରେ ଆର୍ଯ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ ନୀରବ । ଉଭୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ଉତ୍ତରକାଳୀନ ସଂପର୍କରୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ, ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପରି ସେମାନେ ତାଙ୍କୁ ଇତର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖୁନଥିଲେ କିମ୍ବା ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ସେମାନଙ୍କ ବିଦ୍ୱେଷ ନଥିଲା ଏଣୁ ବର୍ଷଜନିତ ଉପାଡ଼ନ ଯୋଗୁ ହେଉ ବା ଜୀବିକା ଉପାର୍ଜନ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ହେଉ, ସଂସ୍କୃତିର ସଂପ୍ରସାରଣ ସକାଶେ ପଦାର୍ପଣ ଦେଶାତନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ହେଉ, ଯେତେବେଳେ ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ଇତର ଦେଶରେ ପଦାର୍ପଣ କରିଛନ୍ତି ସେତେବେଳେ ଅପରପକ୍ଷ ସ୍ୱାଗତ ନକଲେ ମଧ୍ୟ ବିରୋଧ କରିବାର କୁତ୍ରାପି ବର୍ଦ୍ଧନା ନାହିଁ । ଏଥିରୁ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ନିର୍ବାଧରେ ପ୍ରବେଶ କରିପାରୁଥିଲେ ବୋଲି ଅଧାହାର କରାଯାଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ଭଲ ହେଉ ବା ମନ୍ଦହେଉ, ଆର୍ଯ୍ୟକରଣ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଥିଲା ଆର୍ଯ୍ୟସମାଜର ସ୍ୱଭାବଜ ଗୁଣ । ଅର୍ଥାତ୍ ସେମାନେ ଯେଉଁଠି ରହନ୍ତି ସ୍ୱକୀୟ ସଂସ୍କୃତି ବିସ୍ତାର ନକରି ଛାଡ଼ନ୍ତି ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କର ଧାରଣା ଆର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ବିଚ୍ଛରଧାରା ଇତର ଅପେକ୍ଷା ବହୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ । ତେଣୁ ଇତର ଜାତିକୁ ଆର୍ଯ୍ୟଭାବାପନ୍ନ କରିବାଲାଗି ନୁଆ ନୁଆ କୌଶଳ ଉଦ୍‌ଭାବନ କରୁଥିଲେ । ଆବଶ୍ୟକସ୍ଥଳେ ଇତର ସଭ୍ୟତାର ଉପାଦାନମାନ ଆତ୍ମସାତ୍ କରି ତଦ୍‌ଭାବ ଭାବନା ଜାତ କରାଉଥିଲେ । ସେତିକି ନୁହେଁ ତାହା ବିଜୟ ଗୌରବ ବୋଲି ସେମାନେ ମନେକରୁଥିଲେ । ଉପନିଷଦୀୟ ଅଗ୍ନିଙ୍କ ପୂର୍ବ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ଗାଥା ଏହାର ଉତ୍କଳ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ।

ଏଣୁ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତବାସୀ ମଗଧରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରି ସ୍ଥାୟୀବାସିନ୍ଦାରେ ପରିଣତ ହେବା ପରେ ସ୍ଥାନୀୟ ନିରାହ

ଜନସାଧାରଣ ଉପରେ ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିବାକୁ ଲାଗନ୍ତି । ସେତିକିବେଳେ ଦୀର୍ଘକାଳରୁ ଘଟିଆସୁଥିବା ଆର୍ଯ୍ୟେତରଙ୍କ ଗୋଷ୍ଠୀ ସଂଘର୍ଷ ତାଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଅଯାଚିତ ଦାନସ୍ବରୂପ ମନେହୁଏ । ପରସ୍ପର କଳହରେ ମାତି ମଗଧ, ବୃଜି, ଅବନ୍ତୀ, ଅଙ୍ଗ, କୋଶଳ ପ୍ରଭୃତି ରାଜ୍ୟ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇପଡୁଥାନ୍ତି । ଏହି ଅବସରରେ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତର ସୀମାନ୍ତବର୍ତ୍ତୀ ମଗଧ ଚତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣୀଙ୍କ ବିହାରସ୍ଥଳୀ ରୂପେ ବିବେଚିତ ହେବା ସ୍ବାଭାବିକ । ପ୍ରତିବେଶୀ ‘ବୃଜି’ ରାଜ୍ୟ ସହିତ ଦୀର୍ଘକାଳ ସଂଘର୍ଷରତ ମଗଧର ଶବ୍ଦରଧର୍ମୀ ଶୁଦ୍ର ସେନାନାୟକ ଅନୁପ୍ରବିଷ ଗୋଷ୍ଠୀର ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବା ଅସ୍ବାଭାବିକ ନଥିଲା ଯାହା ଅପରପକ୍ଷ ପାଇଁ ଥିଲା ସୁବର୍ଣ୍ଣ ସୁଯୋଗ । ସେମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଶତ୍ରୁସେନାକୁ ପରାଜିତ କରି ମଗଧର ଅନାର୍ଯ୍ୟ ରାଜା ବିଜୟ ଗୌରବରେ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ରାଜନୈତିକ ସ୍ଥିତିକୁ ଦୃଢ଼ କରିପାରିଲେ ସତ; କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବଭଳି ତାହା ଆର୍ଯ୍ୟେତର ଗୋଷ୍ଠୀର ଅଧୀନରେ ରହିଲା ନାହିଁ; ବହୁଭାବେ ଆର୍ଯ୍ୟଭାବନା ଭାବିତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଅନାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତିପତ୍ତି କ୍ରମଶଃ ଲୋପ ପାଇବାକୁ ଲାଗିଲା । ଅନାର୍ଯ୍ୟ ରାଜାଙ୍କୁ ବିତାଡ଼ିତ କରି ପ୍ରଥମେ ଯିଏ ମଗଧ ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ ସେ ଥିଲେ କୁଆଡ଼େ ଜଣେ ଭୋଜବଂଶୀ ଆର୍ଯ୍ୟ କ୍ଷତ୍ରିୟ, ଯାହାଙ୍କ ଦ୍ବାରା ମଗଧ କ୍ରମଶଃ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିସଂପନ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଏପରିଭାବେ ଅବସ୍ଥାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଲା ଯାହାବଳରେ ପୁରାଣ ଯୁଗରୁ ରହିଆସିଥିବା ଶବ୍ଦର, କିରାତ, କଳିଙ୍ଗ, ପୁଲିନ୍ଦ, ଲୁବ୍ଧକ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ବାଧୀନଚେତା ଆଦିବାସୀ ସମେତ ସମଭାବପନ୍ନ ଶୁଦ୍ର ଓ ବଣିକ ସଂପ୍ରଦାୟ ଭିଟାମାଟି ଛାଡ଼ି ମଗଧର ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ସୀମା ସଂଲଗ୍ନ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟ ଭିତରକୁ ଉଠିଆସିଲେ ଏବଂ ଉତ୍ତରକାଳରେ ‘କଳିଙ୍ଗବାସୀ’ ଭାବେ ଆପାଣାର ପରିଚୟ ଦେବାକୁ କୁଣ୍ଡାବୋଧ କଲେନାହିଁ ।

କଳିଙ୍ଗର ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥିତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଗରୁ ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବା ମଗଧବାସୀଙ୍କ ପ୍ରବେଶବେଳକୁ ସେଠାରେ ଆଭ୍ୟନ୍ତର ପରିସ୍ଥିତି କି ରକମର ଥିଲା ଆଦିବାସୀ ଯେତିକି ସ୍ବାଭିମାନୀ ସେତିକି ଶାନ୍ତିପ୍ରିୟ । ସେ କେବେ କାହାରି ଅନିଷ୍ଟ କରେ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ତା’ କଥାରେ

କାହାରି ହସ୍ତକ୍ଷେପକୁ ବରଦାସ୍ତ ମଧ୍ୟ କରେ ନାହିଁ । ସେ ତା’ କୁଟୁମ୍ବ ଓ ତା’ ଗାଁ ଭଲ ତ ସେ ଭଲ— ଅନ୍ୟଥା ସେ ଅମଣିଷ । ହାତ ଗୋଡ଼ ଖଟାଇ ଜୀବିକାର୍ଜନ କରିବାରେ ତା’ର ଆନନ୍ଦ । ସେଥିପାଇଁ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନ ଅନୁକୁଳ ତାହା ତା’ର ଘର । ସେ ଚିରକାଳ ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ ବାନ୍ଧି ହୋଇ ରହେନାହିଁ । ଯେଉଁ ସ୍ଥାନ ଗ୍ରାସାହ୍ଲାଦନ ପାଇଁ ଯେତେବେଳେ ଯାଏଁ ଅନୁକୁଳ ସେତେବେଳେ ଯାଏଁ ତାହା ଆପାଣାର; ବ୍ୟତିକ୍ରମ ହେଲେ ପରମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ତାକୁ ଛାଡ଼ି ଚାଲିଯାଏ । ଏହି କାରଣରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ‘ଯାଯାବର’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ସେମାନେ ସେଇଆ ନୁହନ୍ତି । ଯେତେ ଶିକ୍ଷିତ ବା ସଭ୍ୟ ହୁଅନ୍ତୁ, ଜୀବିକାର୍ଜନର ସୁଯୋଗ ନଥିବା ସ୍ଥାନକୁ କେହି ପସନ୍ଦ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏ ନୀତି କେବଳ ସେ ଯୁଗରୁ ବା ସେ ଜାତିର ନୁହେଁ, ଏହା ସାର୍ବତ୍ରିକ ଓ ସାର୍ବଜନୀନ ସେଥିପାଇଁ ଆଦିବାସୀଙ୍କୁ ‘ଯାଯାବର’ କହିବା ନିରର୍ଥକ ।

ସେ ଯାହାହେଉ, ମାଗଧୀ ସମାଜ ଏ ଅଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ଆଗରୁ ଶିକାରୀ ଜଙ୍ଗଲକୁ, କୃଷିଜୀବୀ ସମତଳ ଅଞ୍ଚଳକୁ, ମସ୍ତକୀବା ଉପତ୍ୟକାକୁ, କାରିଗର ଜନଗହଳି ବସତିକୁ, ଜୀବିକାର ଯୋଗ୍ୟସ୍ଥଳୀ ଭାବି ଧନ୍ଦା ମେଲି ରହିବାଦ୍ବାରା ଏକା ସଂସ୍କୃତିସଂପନ୍ନ ଆଦିବାସୀ ଶବ୍ଦର ଏକାଧିକ ଶାଖାରେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । କାଳିକ ଓ ଦୈଶିକ ବ୍ୟବଧାନ ମୌଳିକ ସଂପର୍କକୁ ଶିଥିଳ କରିବାରେ ଲାଗିଲା, ଫଳରେ ଦୀର୍ଘକାଳର ଐକ୍ୟସୂତ୍ର କ୍ରମଶଃ ଛିନ୍ନହୋଇ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କୁ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ଗୋଷ୍ଠୀର ବୋଲି ପରିଚିତ କରାଇବା ଦ୍ବାରା ସୁସଂହତ ଆଦିବାସୀ ସମାଜ ବହୁ ଦଳବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ସେହି କାରଣରୁ ପ୍ରାକ୍‌ବୌଦ୍ଧ ଚରନାମାନଙ୍କରେ କଳିଙ୍ଗରେ କିରାତ, ବିଷାଦ, ଶବ୍ଦର, ଲୁବ୍ଧକ, ପୁଲିନ୍ଦ, ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଶ୍ରେଣୀର ନାମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ଭାରତର ପୂର୍ବଭାଗରେ କିରାତ, ପଶ୍ଚିମରେ ଯବନ ଏବଂ ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଚତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ ଆର୍ଯ୍ୟ ରହିଥିବା ବାୟୁପୁରାଣରୁ ସୂଚିତ ହୁଏ । ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗରେ ବୈଶ୍ୟ, ଭୂୟାଁ ପ୍ରଭୃତି ଜାତି ରହିଥିବା ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । କଳିଙ୍ଗର ରାଜା ଶବ୍ଦର ଥିବା ବିଷୟ ମହାଭାରତରେ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଏଣୁ ଦୁର୍ଗମ

ପାହାଡ଼ ଶିଖରରୁ ଆରମ୍ଭକରି ସନ୍ତସନ୍ତିଆ ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୂଳ ଆଦିବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ବିଭିନ୍ନ ଶାଖା-ଉପଶାଖାରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ରହିଥିଲେ ବୋଲି କହିପାରୁ । ବର୍ତ୍ତମାନର ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରଦେଶ ତତ୍କାଳ କଳିଙ୍ଗର ଅର୍ଦ୍ଧାଂଶ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏହା ଏକ ଆଦିବାସୀ ରାଜ୍ୟ ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ । ଏବେ ଏଠାରେ ଆଦିବାସୀଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଶତକଡ଼ା ଉଲ୍ଲିଖିତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏହା ଆଦିବାସୀ ରାଜ୍ୟ । କାରଣ ସେ ଏଠାର ମୂଳ ଅଧିବାସୀ ଗଣନାନୁସାରେ ଏମାନଙ୍କ ଗୋଷ୍ଠୀ, ଉପଗୋଷ୍ଠୀ, ଶାଖା, ଉପଶାଖା ସଂଖ୍ୟା କୁଆଡ଼େ ବାଷ୍ପି । ବିସ୍ତୃତ ବିବରଣୀ ଯଥା ସ୍ଥାନରେ ଦିଆଯିବ କିନ୍ତୁ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶବର, ମୁଣ୍ଡା, କୁଆଙ୍ଗ, ଗଣ୍ଡ, ବଣ୍ଡା, କନ୍ଧ, ଭୂଇଁଆ, ଲୋଧା, କୋୟା ପ୍ରଭୃତି ଶ୍ରେଣୀର ସାମାଜିକ ଚଳଣି ଓ କୌଳିକ ପରମ୍ପରା ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଏସବୁର ଉପରି ମୂଳ ଏକ ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ । ସେ କଥାକୁ ସେମାନେ ବି ସଚ୍ଚୋଟରେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଏଣୁ ବୃତ୍ତି, ବସତି ଓ ବଂଶ ଅନୁଯାୟୀ ଏମାନେ ପରସ୍ପର ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ରହିଥିବା ଅବିଶ୍ୱାସ୍ୟ ନୁହେଁ । ସକଳ ବିଭେଦ ସତ୍ତ୍ୱେ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପାରମ୍ପରିକ ରୀତିନୀତି ଅଦ୍ୟାପି ଯେପରି ସମାନ ଭାବେ ଉଦ୍ଧାବିତ, ତାହା ଦେଖିଲେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଗେ । ପୂଜାପାର୍ବଣ, ଦେବତାବିଶ୍ୱାସ, ସ୍ପଷ୍ଟବାଦିତା, ସରଳ ଜୀବନ, ସ୍ୱାଭିମାନ ସବୁ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ସମାନ ଭାବେ ବିଦ୍ୟମାନ । ଅବଶ୍ୟ କାଳ ସ୍ତ୍ରୀତରେ ଭାସମାନ ହେଲାବେଳେ ସେ ମଧ୍ୟରେ କଦବା କୃତିତ୍ ବାହ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ଯୁକ୍ତ-ବିଯୁକ୍ତ ଭାବେ ଦୃଶ୍ୟମାନ ହେଲେ ହେଁ ଆଦିମ ସଭ୍ୟତା ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିଛି, ପାଞ୍ଚହଜାର ବର୍ଷ ପରେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିନାହିଁ ।

ସାଧାରଣତଃ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ଅନ୍ୟର ଶୁଦ୍ଧାଭାଜନ ହେବା ଦେଖାଯାଏ । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସାହସିକ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଶ୍ରେଣୀ ସେ ସମ୍ମାନ ଉପଭୋଗ କରୁଥିଲେ । ସେଥିଯୋଗୁଁ ବାସଭୂମି ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମରେ ନାମିତ ଥିଲା ଓ ତତ୍ତତ୍ୟ ଅଧିବାସୀ ‘କଳିଙ୍ଗବାସୀ’ ବୋଲାଉ ଥିଲେ । ସେହି ଗୋଷ୍ଠୀ ଉପରେ ଦେଶର ସମସ୍ତ ଦାୟିତ୍ୱ ଅର୍ପିତ ଥିଲା । ସେ ମଧ୍ୟ ଯଥାଶକ୍ତି ତାହା ପାଳନ କରୁଥିଲା । ଜଳଫଳ ସୁଲଭ ସ୍ଥାନରେ ଗ୍ରାମ ଜନପଦ, ସମତଳ ଭୂଭାଗରେ ଶସ୍ୟକ୍ଷେତ୍ର, ଜନବହୁଳ ନଦୀ

କୂଳରେ ପଥରଘାଟ ମହାଶିକାରୋପଯୋଗୀ କ୍ଷୁଦ୍ରକାର ତଙ୍ଗା, ପାହାଡ଼ କୋଳରେ ପୋଡୁକ୍ଷେତ୍ର ଓ ଯୁଦ୍ଧୋପଯୋଗୀ ଧନୁଶରାଦି ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ନିର୍ମାଣରୁ ସେମାନଙ୍କ ଦକ୍ଷତା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ତଦ୍‌ବିଦ୍ୟମାନେ କହନ୍ତି ଏହାଙ୍କ ସମଜାତୀୟ ମଣିଷ କୁଆଡ଼େ ପାଞ୍ଚହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଭାରତବର୍ଷରେ ବଣଜାତ ‘ବାଲୁଙ୍ଗା’ରୁ ଧାନ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ ପ୍ରଣାଳୀ ଅବଲମ୍ବନ କରିବା ଦେଖାଯାଏ । ଏହାଛଡ଼ା, ସମୁଦ୍ର ଉପକୂଳ ନଦୀମୁହାଣମାନଙ୍କରେ ବନ୍ଦର ନିର୍ମାଣ କରି ମଧ୍ୟ ଦୂରଦୂରାନ୍ତର ଦ୍ୱୀପ ସହିତ ସଂପର୍କ ରଖି ଆସିଥିବା ପ୍ରମାଣ ରହିଛି । ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରାଣରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ‘ଶବର ଓ ପୁଲିନ୍ଦ’ମାନେ ଭାରତରୁ ଯାଇ ସିଂହଳ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ସହ ମିତ୍ରତା ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତୀୟ ଗବେଷଣା ଭି. ଆର୍. ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦକ୍ଷିଣାର କହନ୍ତି— ସିଂହଳରେ ବିଦ୍ୟମାନ ‘ରତ୍ନପୁର’ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ‘ହବର ଗ୍ରାମ’ଟି ‘ଶବର ଗ୍ରାମ’ର ଅପଭ୍ରଂଶ ଶବ୍ଦ । ଭାରତୀୟ ଆଦିମ ଶବରମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ତାହା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ପୁନଃ ସୌରା ଭାଷାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଂସିଲୋ = ନୌକା, ଅଂସୁତେନ୍ = ନୌକାର ଭିତର କୋଠରି, ଗୁଗୁଲ୍‌ତାଡ଼ = ନୌକାବନ୍ଧା ଦଉଡ଼ି, ଅକୁପେରା = ନୌକାଭିତ୍ତି ରସି, ଅନଜଡ଼ = ସମୁଦ୍ରଯାତ୍ରା ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦରୁ ମଧ୍ୟ ସେ କଥା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଏଣୁ ଶବରମାନେ ସାଗର ମାର୍ଗରେ ଯାଇ ସେଠାରେ ସ୍ଥାୟୀବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ କହିବା ଅଯୌକ୍ତିକ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ସୂତ୍ରଯୁଗ କାଳରେ ଶବର ଅଧିକୃତ କଳିଙ୍ଗ ଏକ ସଭ୍ୟଦେଶ ଭାବେ ନିଜକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିଥିଲା କହିଲେ ଅସଙ୍ଗତ ହେବ ନାହିଁ ।

ଏଣେ କିନ୍ତୁ ପରସ୍ପର ସଂଲଗ୍ନ କଳିଙ୍ଗ ଓ ମଗଧର ସାମାଜିକ ତଥା ଆର୍ଥିକ ଆଭିମୁଖ୍ୟ ଥିଲା ପରସ୍ପରର ବିପରୀତ । ଗୋଟିଏ ପ୍ରସାରଧର୍ମ ଆର୍ଯ୍ୟସଭ୍ୟତାର ଉତ୍ତାଳ ତରଙ୍ଗମାଳାରେ ବୁଡ଼ିରହିଥିଲାବେଳେ ଅନ୍ୟଟି ନିଜ୍ଜଳ ପାର୍ବତ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ଆବରଣ ଭିତରେ କୌଳିକ ପରମ୍ପରା ଅବ୍ୟାହତ ରଖି ଧୀରେ ଧୀରେ ଅଗ୍ରସର ହେଉଥିଲା । ନଦୀଗତ ଅଣଆଦିବାସୀ ସମାଜ ଅମାୟିକ ମାଗଧୀ ଜନତା ଉପରେ ଅଖଣ୍ଡ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରି ଅହେତୁକ ସଙ୍କଟ ସୃଷ୍ଟି କରୁଥିଲା । ଏବେ ମଧ୍ୟ ବିହାର ପ୍ରଦେଶସ୍ଥ ସାନ୍ତାଳପ୍ରଗଣା ଆଦିବାସୀ

ସଂପ୍ରଦାୟର ଅବସ୍ଥା ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଏହାର ସତ୍ୟତା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ବିହାର, ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶ, ବଙ୍ଗଳା, ଓଡ଼ିଶା ମଝିରେ ନିଯୁକ୍ତ ପର୍ବତମାଳ ଭିତରେ ଅବସ୍ଥିତ ସାନ୍ତାଳ ପ୍ରଗଣା । ମୂଳ ଅଧିବାସୀ ସାନ୍ତାଳ-ଶବର, ଯେଉଁମାନେ ମଗଧର ଆଦିମତମ ଅଧିବାସୀ— ଆଦିବାସୀ । ତାଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କାହାରି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନଥିଲା ସେଇଠି । କିନ୍ତୁ ଏବେ ସମଗ୍ର ମଗଧ (ବିହାର ପ୍ରଦେଶ) ଛାଡ଼ନ୍ତୁ, ଏକା ‘ସାହେବଗଞ୍ଜ’ ଜିଲ୍ଲା ଜନସଂଖ୍ୟାର ମାତ୍ର ପଞ୍ଚତ୍ୱଳିଶ ଭାଗ ହେଉଛନ୍ତି ସାନ୍ତାଳ— ଶବର । ଜଙ୍ଗଲ ଜାତି । ବଣପର୍ବତର କାଠ ବାଉଁଶ ଏବଂ କୃଷିକର୍ମ ତାହାଙ୍କର ପାରମ୍ପରିକ ବୃତ୍ତି । ସ୍ୱସ୍ୱାଦିତା ଓ ସରଳବିଶ୍ୱାସ ତାହାଙ୍କ ସ୍ୱଭାବିକ ଗୁଣ । ସ୍ଥାନାନ୍ତରାଗତ ଅଣଆଦିବାସୀ ବଣିକଙ୍କ ପ୍ରବଞ୍ଚନାର ଶିକାର ହୋଇ ସମତଳ ଭୂମି ଛାଡ଼ି ଅଗମ୍ୟ ଜଙ୍ଗଲ ଭିତରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ରହିଛନ୍ତି ସେତିକି ନୁହେଁ, ଏବେ ବି ସେମାନେ ନିର୍ଜନ ବଣରେ ରହି ଅନ୍ୟର ଲୋଲୁପ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଏଡ଼ାଇପାରିନାହାନ୍ତି । ସାନ୍ତାଳ ବସତି ଭିତରେ ନିର୍ବାଧ ପ୍ରବେଶ କରି ସେମାନେ ତାଙ୍କର ବାସ-ଗ୍ରାସ ଛଡ଼ାଇ ନେବାରେ ତିଳେମାତ୍ର ଲଜ୍ଜାବୋଧ କରୁନାହାନ୍ତି । ବିଶ୍ୱାସଯୋଗିତା ଓ ମିଥ୍ୟା ପ୍ରତୀତିଶୀଳ ଶରବ୍ୟ ହୋଇ ସାନ୍ତାଳ, ଶବର, ଲୋଧା ପ୍ରମୁଖଙ୍କ ସ୍ୱାଧିକାର ଓ ଅଭିମାନ ଦୋହଲ୍ୟମାନ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ପୟୋମୁଖ ସଭ୍ୟତାର କର୍ଣ୍ଣଧାରମାନେ ସମାଜ ‘ତନ୍ତ୍ର’ ଭିତରକୁ ଟାଣିନେଇ ତାଙ୍କୁ ଅନ୍ତଃସାର-ଶୂନ୍ୟ କରିବାରେ ଲାଗିଛନ୍ତି ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ବିବିଧ କୌଶଳ ଅବଲମ୍ବନ କରାହୋଇଛି । ଆଧୁନିକ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରଚଣ୍ଡ ସୂର୍ଯ୍ୟାଲୋକ ତଳେ ଏତାଦୃଶ ଅନିଷ୍ଟକାରୀ କୁଟନୀତି ଯଦି ବେପରୁଆ ଭାବେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇପାରେ ତେବେ ସଭ୍ୟତାରମ୍ଭକାଳୀନ କୁହେଳିକା ମଧ୍ୟରେ ତାହାକୁ କି ବୀଭତ୍ସ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିବ କିଏ କହିବ ! ଏଣୁ ଆଦିବାସୀଙ୍କୁ କଲେବଳେ-କୌଶଳେ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ କରାଇ ଚତୁର୍ବିଂଶୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଗଧକୁ ଅଧିକାର କରିନେଇ ଯିବାରେ କିଛି ବିଚିତ୍ରତା ନଥିଲା ।

ସ୍ୱସ୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀକୁ ଐତିହାସିକମାନେ ମଗଧ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଭିତ୍ତିସ୍ଥାପନ କାଳ ବୋଲି ଧରି ନିଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମଗଧ ଓ କଳିଙ୍ଗ ବହୁପୂର୍ବରୁ ଜନବହୁଳ ଅଞ୍ଚଳରୂପେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥିଲା ।

ଦୁଇଟିଯାକ ଥିଲା ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଅଧିକୃତ । ସୁତ୍ରଯୁଗାୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦୁଇଟିଯାକ ‘ମେଲ୍ଲ’ ଦେଶରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ, କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ତାହା ଆର୍ୟ୍ୟ ଅଧିକୃତ ହୁଏ ସେତେବେଳେ ଆଉ ‘ଅପବିତ୍ର’ ହେଲାନାହିଁ, ବରଂ ପବିତ୍ର ଦ୍ୱିଜାଧ୍ୟକ୍ଷିତ ଅଞ୍ଚଳରୂପେ ଶାସ୍ତ୍ରାନୁମୋଦନ ଲାଭ କଲା । ମଗଧର (କାକଟ) ଶବର ରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ଭୋଜବଂଶୀ ଆର୍ୟ୍ୟରାଜାଙ୍କ ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କଥାରୁ ତାହାହିଁ ସୂଚିତ ହୁଏ ।

ଏଣେ କିନ୍ତୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ‘କରକଣ୍ଡୁ’ ନାମକ ଜଣେ କଳିଙ୍ଗରାଜା ଜୈନଧର୍ମର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ଥିଲେ ବୋଲି ଜୈନଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ବାସ୍ତବିକ୍ ସେତେବେଳକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ ଭାବେ ଜୈନଧର୍ମ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା । ତାହା ଥିଲା ଖାଣ୍ଡି ବେଦ ବିରୋଧୀ । ବେଦବର୍ଣ୍ଣିତ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ତାହା ସ୍ୱୀକାର କରେ ନାହିଁ । ବୈଦିକ ଧର୍ମରେ ଗୁରୁତ୍ୱର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ପ୍ରଥା ମୁଖ୍ୟ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଥିଲାବେଳେ ଜୈନଧର୍ମ ଥିଲା ଜାତି ବର୍ଣ୍ଣଭେଦ ଶୂନ୍ୟ । ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତିର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଅଙ୍ଗ ବୈଦିକ ଯାଗଯଜ୍ଞାଦି କର୍ମକୁ ଜୈନମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଜୈନମତରେ ‘ଅହିଂସା ପରମୋଧର୍ମଃ, କିନ୍ତୁ ବୈଦିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ‘ସର୍ବମେଧେ ସର୍ବଂ ହିଂସ୍ୟାତ୍’, । ବୈଦିକ ମତରେ ବେଦବାକ୍ୟ ‘ଅପୌରୁଷେୟ’ ବୋଲି ଗୃହୀତ ହେଲାବେଳେ ଜୈନ ଦୃଷ୍ଟିରେ ତାହା ଆଦୌ ପ୍ରମାଣିତ ନୁହଁ । ବୈଦିକ କ୍ରିୟାକର୍ମ ନିଷ୍ପତ୍ତି କାଳରେ ପରିଧେୟ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ; ଅଥଚ ଜୈନମାନେ କର୍ମ ଉପରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଆରୋପ କରନ୍ତି । ବୈଦିକ ମତରେ ସଂସ୍କୃତ ଦେବଭାଷା ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ କିନ୍ତୁ ଜୈନମାନେ ତାହା ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ବିନା ବୈଦିକ ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନର ଅନ୍ୟ କେହି ଅଧିକାରକୁ ନଥିଲାବେଳେ, ଆବୁହୁତଣ୍ଡାଳ ଜୈନଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ ବାଧା ନଥିଲା । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରତି ଉପେକ୍ଷିତ ଜନସାଧାରଣ ଆକୃଷ୍ଟ ହେବା ସ୍ୱଭାବିକ । ସେଥିଯୋଗୁଁ କଳିଙ୍ଗ ନରପତି ‘କରକଣ୍ଡୁ ବିହାର’ ନାମରେ ଏକ ଜୈନପୀଠ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଜୈନଗ୍ରନ୍ଥ କହେ । ସମ୍ଭବତଃ ତା’ରି ନାଁ ଥିଲା ‘ଜାନପଦ ଭବନ’ । ଜୀବନର ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ପବିତ୍ର ପାଦ ସଂକେତ ସେଠାରେ

ଥବା ଯୋଗୁ ତାହା ସେହି ନାମରେ ନାମିତ ଥିଲା ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଏଣୁ କହିପାରୁ କଳିଙ୍ଗ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ସରିକି ଧର୍ମସଚେତନ ରାଜ୍ୟରୂପେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିସାରିଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ବୃହଦାକାର ମନ୍ଦିର ବା ସ୍ତୁପମାନ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା କି ନାହିଁ ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ; ବୋଧହୁଏ ନଥିଲା, କାରଣ ଦୁଇଶହ ଈର୍ଷ ପରବର୍ତ୍ତୀ ‘ବିମ୍ବିସାର’ଙ୍କ ମଗଧ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ ହେଲାବେଳକୁ ସେ ଅଞ୍ଚଳରେ କୁଆଡ଼େ ଅଠରହଜାର କ୍ଷୁଦ୍ରଗ୍ରାମ କେବଳ ରହିଥିଲା ଯାହାକୁ ଏକଶାସନାଧୀନ ରଖିବା ପାଇଁ ସେ ନାନାବିଧ ଉପାୟରେ ନୀତିକ୍ଷୁଦ୍ର ଜନପଦ ଓ ମହାଜନପଦମାନ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଏହା ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି । ଦୁଇଶହ ବର୍ଷ ପରେ ମଗଧର ଅବସ୍ଥା ବିଚ୍ଛିନ୍ନକଲେ କରକଣ୍ଠ କାଳୀନ କଳିଙ୍ଗର ମହାନଗରାମାନ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା ବୋଲି କହିବା ସମାଚୀନ ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ବରଂ କଳିଙ୍ଗର ମଧ୍ୟ ତାଦୃଶ କ୍ଷୁଦ୍ରଗ୍ରାମ ଓ ଜନପଦ ରହିଥିଲା ଯାହାକୁ ଜନନାୟକମାନେ ସ୍ୱବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ବଳରେ ଏକତ୍ରୀକ୍ରମାଧୀନ ରଖୁଥିଲେ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ସେ ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ‘କରକଣ୍ଠ’ ଥିଲେ କଳିଙ୍ଗର ଜଣେ ଏକଚ୍ଛତ୍ର ଜନନାୟକ ।

ଐତିହାସିକ ମତରେ ବିମ୍ବିସାରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟକୁ ଭାରତବର୍ଷରେ କାଶୀ, କୋଶଳ, ବିଦେହ, ଅଙ୍ଗ, ଅବନ୍ତୀ, ମଦ୍ର, ବୈଶାଳୀ, କଳିଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ରାଜ୍ୟମାନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇ ଆସିଥିଲା । ସେଗୁଡ଼ିକ ସର୍ବଦା ପରସ୍ପର ସହ କଲହରେ ମାତି କାଳାତିପାତ କରୁଥିଲେ । ବିମ୍ବିସାର ଥିଲେ ଗୌତମବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଓ ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ଥିଲା ‘ଭଟ୍ଟୀୟ’ । ମଗଧରାଜାଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଜଣେ ସେନାପତି ଭାବେ ସେ ଖ୍ୟାତି ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ବେଳକୁ ପ୍ରତିବେଶୀ ବୃଜି ଓ ମଗଧ ରାଜ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଚିର ଶତ୍ରୁତା ରହିଆସିଥିଲା । ସମୟ ଓ ଅବସର ଉଣ୍ଡି ଉଭୟେ ଉଭୟଙ୍କ ଉପରେ ଆକ୍ରମଣ କରୁଥିଲେ । ଅଣଆଦିବାସୀ ଅଧିକୃତ ମଗଧର କେବଳ ବୃଜି ନୁହେଁ ସାମାନ୍ତବର୍ତ୍ତୀ ଇତର ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ମଧ୍ୟ ସୁସମ୍ପର୍କ ନଥିଲା । ଏହାର ଶକ୍ତି ଓ ପ୍ରତିପତ୍ତି କ୍ଷୁର୍ଣ୍ଣ କରିବାକୁ ସମସ୍ତେ ସୁଯୋଗ ଅପେକ୍ଷାରେ ରହିଥାନ୍ତି । ଏ ଅବସରରେ ଚତୁର ସେନାପତି ‘ଭଟ୍ଟୀୟ’ ବିଶ୍ୱାସଯାତକତା କରି ମଗଧରାଜାଙ୍କୁ

ଗାଦିଚ୍ୟୁତ କଲେ ଏବଂ ନିଜକୁ ରାଜା ରୂପେ ଘୋଷଣା କଲେ । ଶତ୍ରୁକୁ ଉଚିତ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ସକାଶେ ରାଜ୍ୟର ସମଗ୍ର ସେନାବାହିନୀଙ୍କୁ ‘ବୃଜି’ ରଣାଙ୍ଗନକୁ ପ୍ରେରଣ କରିଦିଅନ୍ତି । ପ୍ରତିବେଶୀ ଅଙ୍ଗରାଜା ତାହା ଜାଣି ଆକ୍ରମଣ ଚଳାଇ ମଗଧର ଏକ ବିଶାଳ ଭୂଖଣ୍ଡ ନିଜ ଶାସନାଧୀନ କରିନିଅନ୍ତି । ବୃଜି ରାଜ୍ୟ ଜୟକରି ମଗଧରାଜା ସ୍ୱଦେଶ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରି ଦେଖନ୍ତି ଯେ ମଗଧର ବହୁ ଅଂଶ ଅଙ୍ଗରାଜ୍ୟର କବଳରେ । ପ୍ରଜାବର୍ଗ ନୈରାଶ୍ୟ ଜର୍ଜରିତ ଓ ସ୍ୱୟଂ ରାଜା ଯୁଦ୍ଧକ୍ଳାନ୍ତ, ସେନାବାହିନୀ କ୍ଷତବିକ୍ଷତ । ତେଣୁ ବୃଦ୍ଧ ରାଜା ‘ଭଟ୍ଟୀୟ’ ମଗଧର ପୂର୍ବଗୌରବକୁ ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବା ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପଞ୍ଚଦଶବର୍ଷୀୟ ପୁତ୍ର ‘ବିମ୍ବିସାର’ଙ୍କୁ ରାଜପଦ ପ୍ରଦାନକରି ସ୍ୱଇଚ୍ଛାରେ ଅବସର ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ଅଭିଷିକ୍ତ ହେବା ମାତ୍ରେ ବିମ୍ବିସାର ପରାଜିତ ବୃଜି ସୈନ୍ୟଙ୍କୁ ମଗଧବାହିନୀରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଇ ଏକ ବିଶାଳ ସୈନ୍ୟବାହିନୀ ଗଢ଼ିବାରେ ଅଗ୍ରାଧିକାର ଦିଅନ୍ତି ଏବଂ ତାରି ବଳରେ ପିତୃପରାଜକ୍ଷର ପ୍ରତିଶୋଧ ସ୍ୱରୂପ ଅଙ୍ଗରାଜ୍ୟ ଉପରେ ପ୍ରବଣ ଆକ୍ରମଣ ଚଳାଇ ଅପହୃତ ଅଂଶ ସମେତ ସମଗ୍ର ଅଙ୍ଗରାଜ୍ୟକୁ ସ୍ୱାଧିକାରଭୁକ୍ତ କରନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଏହାଙ୍କ ବୀରଦୃଶାଆ ବହୁଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ସେଥିରେ କିନ୍ତୁ ତାହାଙ୍କୁ ହର୍ଯ୍ୟାଙ୍କ ‘କୁଲୋଦଭବ’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଐତିହାସିକମାନେ ତାଙ୍କୁ ‘ନାଗବଂଶୀ’ ବୋଲି କହନ୍ତି । ସେ ଯାହାହେଉ ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳରେ ମଗଧର ଅଧିକାଂଶ ପ୍ରଜା ‘ଶୂଦ୍ର’ ଶ୍ରେଣୀର ଥିଲେ ବୋଲି ଇତିହାସ କହେ । ବୋଧହୁଏ ମଗଧର ଶାସନଭାର ସେତେବେଳକୁ ଆଦିବାସୀଙ୍କ ହାତରୁ ଯାଇ ଶୂଦ୍ରାଧୀନ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଶୂଦ୍ର ବୋଇଲେ ଜନ୍ମଶୂଦ୍ର କି ବର୍ଣ୍ଣଶୂଦ୍ର କହିହୁଏ ନାହିଁ ।

ଜାତିଭେଦ ବିରର କିନ୍ତୁ ସେତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗ ଭୂମିକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିନଥିଲା । କାରଣ ସେଠାରେ ଲୋକମାନେ ଥିଲେ ଖାଣ୍ଡି ଆଦିବାସୀ ବା ବନବାସୀ । ସେମାନଙ୍କ ସାମାଜିକ ଚଳଣି ଅନ୍ୟଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଥିଲା । ସେମାନେ ପ୍ରକୃତିର ସନ୍ତାନ, ପ୍ରକୃତିରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଏବଂ ସେଥିରେ ହିଁ ବିଲୀନ ହୁଏ ତାଙ୍କ ଜୀବନ । ପ୍ରକୃତି କୋଳରେ ରହି ରତୁଚକ୍ରର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସହିତ ଆପଣାକୁ ସୁନ୍ଦର ରୂପେ ସଜାଡ଼ି ଦେଇପାରୁଥିଲେ ।

ସୁଧା, ତୃଷା ମେଝାଇବା ପାଇଁ ପ୍ରକୃତି କୋଳରୁ ଜଳ-ଫଳ ସଂଗ୍ରହକରି ତାହା ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟ ଶକ୍ତିବୋଲି ମାନିନେଇଥିଲେ । ତେଣୁ ବୃକ୍ଷ, ପର୍ବତ, ଝରଣାଦିକୁ ଦେବତା ଜ୍ଞାନରେ ପୂଜା କରିଆସିଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କର ଆଦର୍ଶରେ ବଞ୍ଚି ରହିଥିଲେ । ବୃକ୍ଷ ସମାନ ପୃଥିବୀ ଦିହରୁ ଉପାଦାନ ସଂଗ୍ରହ କରି ବଞ୍ଚି ରହିବା ଥିଲା ତାର ଆଦର୍ଶ । ବୃକ୍ଷଧର୍ମୀ ସେ । ତେଣୁ ଧର୍ମରେ ଜାତିଭେଦ ବିରୁଦ୍ଧ ଆସିବ କେଉଁଠୁ? ସମସ୍ତେ ମଣିଷ । ସମସ୍ତେ ଦାକ୍ଷିତ ସେହି ଧର୍ମରେ । ତେଣୁ ଦୃଶ୍ୟମାନ ବସ୍ତୁଛାଡ଼ି ଶବ୍ଦର ଆଦୃଷ୍ଟ କଟନାରେ ବିଶ୍ୱାସ ରଖେନାହିଁ । ଅଦୃଶ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ମୃତ ପିତୃପୁରୁଷ ହିଁ ତାର ସହାୟକ ରୂପେ ବିବେଚିତ । ଏତାଦୃଶ ଧର୍ମଧାରଣା ବିଶିଷ୍ଟ ଆଦିବାସୀ ସମାଜର ସାର୍ବଜନୀନ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିବା ଅସ୍ୱାଭାବିକ ନଥିଲା । ବିଶେଷତଃ ବୃକ୍ଷ ପାଷାଣ ସମେତ ସମସ୍ତ ପ୍ରାକୃତିକ ବସ୍ତୁ ପ୍ରାଣବନ୍ତ ରୂପ ଜୈନବିଶ୍ୱାସ ବନବାସୀଙ୍କ ମନକୁ ଯଥେଷ୍ଟ ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିଲା । ଫଳରେ କରକଣ୍ଡୁଙ୍କ ଅମଳରେ ତୀର୍ଥଙ୍କର ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଉପଦେଶ ବନବାସୀଙ୍କୁ ମୁଗ୍ଧ କରିଥିବ ଏବଂ ସୂତିସୂତକ ‘ଜାନପଦ ଭବନ’ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ । ସେହିଦିନୁ ଜୈନଧର୍ମ ଦୀର୍ଘକାଳ ଧରି କଳିଙ୍ଗରେ ସଂଜୀବିତ ଥିଲା ।

ଏଣେ ବିମ୍ବସାରଙ୍କ ମଗଧ ସେତେବେଳେ କି ପ୍ରକାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିଲା ଦେଖିବାର କଥା । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି— ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତଆଡୁ ଅଣଆଦିବାସୀ ମଗଧ ଭିତରକୁ ପଶିଆସି ସ୍ଥାନୀୟ ଆଦିବାସୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦଭାବ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଚିରକାଳରୁ ରହିଆସିବା ବନ୍ଧୁତା ଶିଥିଳ ହୋଇପଡ଼ିଥାଏ । ଚତୁରତାର ସହିତ ନବାଗତ ଗୋଷ୍ଠୀ ପରୋକ୍ଷଭାବେ ସେଥିରେ ଇନ୍ଦନ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିଲେ । ଫଳରେ ବିଶ୍ୱାସ ଅଭାବରୁ ପରସ୍ପରକୁ ସେମାନେ ସନ୍ଦେହ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିବାକୁ ଲାଗନ୍ତି ଏବଂ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ନବାଗତ ଗୋଷ୍ଠୀର କ୍ରୀଡ଼ନକ ହୋଇ ପଡ଼ନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ତାଦୃଶ ଅବସ୍ଥା ସୃଷ୍ଟି ହେବାକୁ ଯେ ଶତାଧିକ ବର୍ଷ ଲାଗିଥିବ ସେଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ, କାରଣ ‘ବୃଜି’ ରାଜ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ସମେତ ବସ୍ତ୍ର, କାଶୀ, କୋଶଳ ପ୍ରଭୃତି ରାଜ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଯୁଦ୍ଧ ସଂଘଟିତ ହୋଇଆସୁଥିଲା ତାହା କୁଆଡ଼େ ଶତାବ୍ଦୀବ୍ୟାପୀ ଥିଲାବୋଲି

ଭତିହାସ କହେ । ସେଗୁଡ଼ିକ ‘କେବଳ ଆଦିବାସୀ ଅଧିକୃତ ଅଞ୍ଚଳ ନଥିଲା, କେତେକ ମଧ୍ୟ ଆର୍ଯ୍ୟଶାସନାଧୀନ ଥିଲା । ସୀମା ବିସ୍ତାର ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ହେଉ, ପ୍ରତିପତ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ ପାଇଁ ହେଉ ବା ଧନସଂପତ୍ତି ଲୁଣ୍ଠନ ଆଶାରେ ହେଉ, ଛୋଟବଡ଼ କଲହମାନ ସର୍ବଦା ଲାଗି ରହିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଶେଷରେ ଅର୍ଥାତ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ସରିକି ଅନ୍ୟ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ପରାଜିତ କରି ମଗଧ ଏକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଦେଶରୂପେ ମୁଣ୍ଡ ଟେକି ଉଠିଛି— ତାହାକୁ ହିଁ ମଗଧ ସମ୍ରାଜ୍ୟର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଉତ୍ଥାନ କୁହାଯିବ ।

ବିମ୍ବସାର ଥିଲେ ଚତୁର ଓ ବୀର୍ଯ୍ୟବନ୍ତ ରାଜା । ତାଙ୍କ ଅମଳରେ ମଗଧର ସାମାଜିକ ଓ ରାଜନୈତିକ ଅବସ୍ଥା କ’ଣ ଥିଲା ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ଜଣା ନପଡ଼ିଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାହା ଯେ ଏକ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ରାଜ୍ୟରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲେ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ବିଶେଷତଃ ଦୀର୍ଘକାଳର ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କୁ ପରାଜିତ କରିପାରିଥିବା କାରଣରୁ ତାହାଙ୍କ ସମ୍ମାନ ବହୁ ଗୁଣ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଦୀର୍ଘକାଳ ଯୁଦ୍ଧର ଘନଘଟା ଯୋଗୁ ମଗଧ ଘୋର ଆର୍ଥିକ ସଙ୍କଟର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୁଏ । ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଅବସ୍ଥା ଛିନ୍ନଭିନ୍ନ ହୋଇପଡ଼େ । ଅହରହ ଯୁଦ୍ଧର ଅଶାନ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ଆତଙ୍କିତ ରହିବା ଅପେକ୍ଷା ଦେଶତ୍ୟାଗୀ ହୋଇ ନିରାପଦ ରହିବାକୁ ମଗଧବାସୀ ଇଚ୍ଛୁକ ହୋଇଉଠନ୍ତି । ବିଶେଷକରି ସୀମାନ୍ତବର୍ତ୍ତୀ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟର ଅଧିବାସୀ ଶାନ୍ତିରେ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିବା ହେତୁ ନିମ୍ନ ଓ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଜନତା ସେ ଭିତରକୁ ଉଠି ଆସିବାକୁ ଉତ୍ତୁଣ୍ଣିତ ହୁଅନ୍ତି । ବିସ୍ତାରିତ ଭୂଖଣ୍ଡ ଏବଂ ସ୍ଥାନୀୟ ବନବାସୀଙ୍କ ଉଦାରତା ସେମାନଙ୍କୁ ସ୍ଥାୟୀବାସୀ ନିମିତ୍ତ ଉତ୍ସାହିତ କରେ । ପୁନଶ୍ଚ ଉର୍ବର ସମତଳ ଓ ନଦୀମାତୃକ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ କରିବା ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ କଷକର ମନେ ହୋଇନଥିଲା । କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ, ନବାଗତ ଶ୍ରେଣୀ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ଥିଲେ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତର କୃଷିଜୀବୀ ବା ଶୁଦ୍ର, ଯେଉଁମାନେ ଚତୁର୍ବର୍ତ୍ତୀ ସଂପ୍ରଦାୟର ପକ୍ଷପାତ ବିରୁଦ୍ଧରୁ ମୁକ୍ତି ଲଭିବା ପାଇଁ ମଗଧ ଭିତରକୁ ପଳାଇ ଆସିଥିଲେ । ଆର୍ଯ୍ୟସମାଜରେ ରହି ସୁଦ୍ଧା ସେମାନେ ଥିଲେ ସେଠାରେ ଅନାର୍ଯ୍ୟଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ । ଗୁଣ-କର୍ମଭିତ୍ତିକ ବର୍ଣ୍ଣବିଭାଗ କାଳକ୍ରମେ ଜାତିଭିତ୍ତିକ ହୋଇ କୃଷି ପ୍ରଭୃତି ଶ୍ରମସାଧ୍ୟକର୍ମ ଆୟାବର୍ତ୍ତରେ ନିମ୍ନଶ୍ରେଣୀର ବୋଲି

ବିବେଚିତ ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ବନବାସୀ ଅଧ୍ୟୁଷିତ କଳିଙ୍ଗରେ ସେହି ଭେଦଭାବର ବୀଜ ଅଙ୍କୁରିତ ହୋଇନଥିଲା । ସବୁ କର୍ମ ଥିଲା ଏଠାରେ ସମାନ ଶ୍ରେଣୀର । ତେଣୁ ନିଷ୍ପତ୍ତ ସ୍ଥାନୀୟ ଜନତା ଆଗନ୍ତୁକଙ୍କ ସହିତ କାନ୍ଧକୁ କାନ୍ଧ ମିଳାଇ ଦେଶର ଉନ୍ନତି ସାଧନରେ ଅଗ୍ରସର ହେବାରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ନଥିଲା । ଫଳରେ କଳିଙ୍ଗର ଏକ ନୂତନଶକ୍ତି ସଂଗଠିତ ହେବାକୁ ଲାଗେ । ଅପରପକ୍ଷେ ରାଜାରୂପେ ଅଧ୍ୟୁଷିତ ହେଲାପରେ ବିମ୍ବିସାର ମଗଧକୁ ଅଧିକ ବଳଶାଳୀ କରି ଗଢ଼ିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସାଧାରଣ ପ୍ରଜାଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରଚୁର ଧନ ଓ ପଦାର୍ଥ ସଂଗ୍ରହ କରିବାରେ ମନ ବଳାନ୍ତି । ଦୀର୍ଘକାଳ ଯୁଦ୍ଧବ୍ୟାପ୍ତ ମଗଧର ଆର୍ଥିକ ଅଭିବୃଦ୍ଧି ଘଟାଇବା, ସମ୍ଭାବ୍ୟ ଶତ୍ରୁ ବିରୁଦ୍ଧରେ ସର୍ବଦା ଜାଗ୍ରତ ରହିବା ଓ ଚତୁରଙ୍ଗ ବଳ ବଢ଼ାଇବା ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ରାଜାଭାଗ ମାତ୍ରାତୀତ ବୃଦ୍ଧି କରନ୍ତି । ଫଳରେ ନିମ୍ବିରି ଓ ମଧ୍ୟବିର ସଂପ୍ରଦାୟ ଶ୍ବାସରୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଦେଶତ୍ୟାଗୀ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ କଳିଙ୍ଗକୁ ପଳାଇଆସିବା ପାଇଁ କପିଶା ନଦୀ ପାର ହେବା ତାଙ୍କପକ୍ଷେ କଷ୍ଟକର ନଥିଲା । କୃଷିବଳ ମାଗଧୀ ଜନତା ସେଠାକୁ ଯାଇ ନଦୀକୂଳ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଦଳଦଳ ବାସକରିବାକୁ ଲାଗନ୍ତି ଏବଂ ଧୀରେ ଧୀରେ ପକ୍ଷ ବିସ୍ତାର କରି କ୍ରମେ ବୈତରଣୀ ଏପରିକି ମହନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତେଜ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ସହିଷ୍ଟତା, ସ୍ବାଧୀନ ଚିନ୍ତା, ସରଳ ଜୀବନ, ଜାତିଭେଦଶୂନ୍ୟତାଦି ଉଦାରମାନବିକ ଗୁଣ ଉଭୟ ଗୋଷ୍ଠୀକୁ ନିକଟତର କରିବାରେ ପ୍ରମୁଖ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରେ । କିନ୍ତୁ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତର ବର୍ଣ୍ଣବିଭାଗ ମଧ୍ୟରେ ସେମାନେ ଥିଲେ ନିମ୍ନଶ୍ରେଣୀର ପ୍ରଜା । ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ‘ବର୍ଣ୍ଣପତି’ ଓ ‘କ୍ଷେତ୍ରପତି’ ସେମାନେ ଥିଲେ ଉଚ୍ଚତର ବର୍ଣ୍ଣର । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଆଉ ଏକ ମଣିଷ ଗୋଷ୍ଠୀ ଥିଲେ ଯାହାଙ୍କୁ ‘ନିଷାଦ’ କହିଲେ ବନବାସୀ ଶ୍ରେଣୀକୁ ବୁଝାଉଥିଲା । ବର୍ଣ୍ଣଧର୍ମୀ ‘ଶୂଦ୍ର’ ଥିଲା ପ୍ରକାରାନ୍ତରେ ସେହି ଶ୍ରେଣୀର । ଶବର, ଲୁବ୍ଧକ, ବନ୍ଦୁ, ବନଗୁ, ଅହି, କଳିଙ୍ଗ, ବ୍ୟାଧ ପ୍ରଭୃତିକୁ ନିଷାଦ କୁହାଯାଉଥିଲା । ଉକ୍ତ ‘ନିଷାଦ’ ବା ‘ଶବର’ ଶ୍ରେଣୀର ଏକତମ ଶାଖା ଥିଲା ‘କଳି’ । ସେମାନେ ହିଁ ପଶ୍ଚିମଭାରତରେ ‘କଳି’ (ମଦାଦେବକଳ) ଏବଂ ପୂର୍ବ ଭାରତରେ ‘କଳିଙ୍ଗ’

ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲେ । ତାଙ୍କରି ସହିତ ଆଗନ୍ତୁକ ଶୂଦ୍ରଙ୍କ ସାମୁଜ୍ୟ ମିଶ୍ରଣ ଘଟି ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ଭୂଖଣ୍ଡରେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ସଭ୍ୟତା ଉତ୍ପତ୍ତି ଲାଭ କରିଥିଲା ।

କପିଶା ତୀରରୁ ମହାନଦୀ କୂଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ନଦୀମାତୃକା ଭୂମି ସେତେବେଳେ ନିଘଞ୍ଚ ବୃକ୍ଷଲତାଦିରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଉର୍ବର କୃଷିକ୍ଷେତ୍ର ଗଠନ ପାଇଁ ଅନୁପସ୍ତୁତ ନଥିଲା । ସମସ୍ତେ ଥିଲେ କୃଷିଜୀବୀ । ତା’ ବୋଲି ମାନସିକ ଓ ଶାରୀରିକ ଶକ୍ତି ଅନୁରୂପ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବୃତ୍ତିମାନ ଯେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଉନଥିଲା ତା’ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ଋଷ ଥିଲା ମୁଖ୍ୟ ବୃତ୍ତି । ସେଥିଯୋଗୁ ପାର୍ବତ୍ୟ ଭାଷାରେ ସେମାନଙ୍କୁ ‘ଓଡ଼ମାରଙ୍ଗ’ କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏହା ଏକ ସୌରା ଭାଷାର ଶବ୍ଦ ଓଡ଼- ଋଷ, ମାରଙ୍ଗ- ମଣିଷ । ଓଡ଼-ମାରଙ୍ଗ ଅର୍ଥ ‘ଚଷା ଲୋକ’ । କୃଷିଜୀବୀର ସ୍ଥାନୀୟ ଆଦିବାସୀ ଓ ନବାଗତ ଗୋଷ୍ଠୀ ଉଭୟେ ‘ଓଡ଼’ ନାମରେ ନାମିତ ଥିଲେ । ‘ଓଡ଼ିଶା’ ଏହାର ହିଁ ରୂପାନ୍ତର । ‘ଉଡ୍ର’ ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତୀୟ ଉଚ୍ଚାରଣ । ‘ଉଡ୍ର’ ଶବ୍ଦ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶ ଅର୍ଥରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ବହୁତ ପ୍ରୟୁକ୍ତ । କିନ୍ତୁ ସମଗ୍ର କଳିଙ୍ଗକୁ ତାହା ବୁଝାଉନଥିଲା । ‘କଳିଙ୍ଗ’ରେ ‘ଉଡ୍ର’ ଥିଲା ଏକ ‘ବିଷୟ’ ବା ଅଂଶବିଶେଷ । ତାମ୍ରଶାସନ ଓ ଶିଳାଲେଖମାନଙ୍କରୁ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ପାଲିଗ୍ରନ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣିତ ‘ଓଡ଼କ୍’ ପ୍ଲିନିଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ‘ଓରଡସ୍’ (Orctes) ଓ ହୁଏନସାଂଙ୍କ ଲିଖିତ ଉଚ୍ଚା (Uchha) ‘ଓଡ଼’ ଶବ୍ଦର ବିକୃତ ଉଚ୍ଚାରଣ ମାତ୍ର । ‘କଳି’ ନାମାନୁଯାୟୀ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ହେଲାପରି ‘ଓଡ଼’ ଅଞ୍ଚଳ ‘ଉଡ୍ର’ ରୂପେ ଅଭିହିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭାବନା । ଏଣୁ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଗଙ୍ଗାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ପାହାଡ଼ପର୍ବତ ସମେତ ସମଗ୍ର ଭୂଖଣ୍ଡକୁ ବୁଝାଉଥିଲାବେଳେ ସାମିତ ଭୂଭାଗ ‘ଉଡ୍ର’ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା । ଏହା ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ ଅର୍ଥାତ୍ ସୂତ୍ରଯୁଗ ଶେଷପାଦ ବେଳକୁ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି କହିଲେ ଅଯୌଚିକ ହେବନାହିଁ ।

ଭୂମି ସୁଜଳା-ସୁଫଳା, ଦେଶ ଶତ୍ରୁଭୟ ଶୂନ୍ୟ, କୃଷିବାଣିଜ୍ୟ ନିର୍ବିଘ୍ନ, ପ୍ରଜାସମାଜ କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠ ରହିଲେ ରାଜ୍ୟର ଉନ୍ନତି ଅବଶ୍ୟାସୀ । ଏ ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଦେଖିଲେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ବିକାଶଶାଳ ରାଜ୍ୟରୂପେ ଗଢ଼ିଉଠିବାରେ କୌଣସି

ଅନ୍ତରାୟ ନଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପଡ଼ୋଶୀ ରାଜ୍ୟ ବିଶେଷକରି ମଗଧ ରାଜାଙ୍କ ମନରେ ତାହା ଅସୁନ୍ଦର ଓ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାତ୍ମକ କାରଣ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ତତ୍କାଳ ମଗଧର ରାଜନୈତିକ ଓ ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥାର ସ୍ପଷ୍ଟ ଚିତ୍ର ନମିଳିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେଠାରେ ନିମ୍ନବର୍ଣ୍ଣୀ ଓ ଆଦିବାସୀ ଅକଥନାୟ ଅତ୍ୟାଚାରର ଶିକାର ହୋଇଥିଲେ, ଏକଥା ମିଥ୍ୟା ନୁହେଁ । ଏତେବେଳକୁ କଳିଙ୍ଗର ଅବସ୍ଥା ଭିନ୍ନ ଥିଲା । ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗ୍ରାମ ଥିଲା ସ୍ବାଧୀନ । ପ୍ରଜାବର୍ଗ ସ୍ବ-ସ୍ବ କର୍ମରେ ବ୍ୟାପୃତ ଥିଲେ । ଆର୍ଥିକ ସୁଚ୍ଛଳତାର ଅଭାବ ନଥିଲା । କାହା ପ୍ରତି କାହାର ବିଦ୍ବେଷ ନଥିଲା । ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ସୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟ ଓ ସଂହତି ଦୃଢ଼ମୂଳ ରହିଥିଲା । ଜନସମାଜ ନିର୍ବାଚିତ ବ୍ୟକ୍ତି ଉପରେ ସମସ୍ୟା ସମାଧାନର ଦାୟିତ୍ବ ଅର୍ପଣ କରି ନିଶ୍ଚୟ ରହୁଥିଲେ । ଏଣୁ ଗ୍ରାମ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଅନାବିଳ ଭ୍ରାତୃଭାବ ରହିଆସିଥିଲା । ଜନ୍ମଭୂମିର ମାନ ରକ୍ଷାପାଇଁ ସମସ୍ତେ ପ୍ରତିଜ୍ଞାବଦ୍ଧ ଥିଲେ । ବାହ୍ୟଶତ୍ରୁର ଆକ୍ରମଣ ଆଶଙ୍କା ତାଙ୍କ ମନକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିନଥିଲା । ‘ମୁଖିଆ’ଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ସମସ୍ତ ଜନପଦ ଯଥାରୀତି ପରିଚାଳିତ ହୋଇଆସୁଥିଲା । ଗ୍ରାମବାସୀ ଥିଲେ ଗ୍ରାମମୁଖ୍ୟଙ୍କ ଅନୁଗତ ଓ ଗ୍ରାମନାୟକ ଥିଲେ ପ୍ରଜାନୁରକ୍ତ । ଉତ୍ତରପୂର୍ବ ଭାରତର ଖାସି ପର୍ବତମାଳା ଓ କଳିଙ୍ଗର ଅଗମ୍ୟ ପାହାଡ଼ିଆ ଆଦିବାସୀ ସମାଜରେ ସେହି ପ୍ରଥା ଅଦ୍ୟାପି ପ୍ରଚଳିତ । ସେହି କାରଣରୁ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗରେ କୈବର୍ତ୍ତ, ଅହିର (ଏର), ନାଗ, ଚେଡ଼ି ପ୍ରଭୃତି ଏକାଧିକ ପ୍ରଜାତାନ୍ତ୍ରିକ ଶାସନ ଥିଲା ବୋଲି କହିପାରି ।

ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରେ କଳିଙ୍ଗର ‘ରାଜା’ ଥିଲେ ‘କରକଣ୍ଡୁ’ । ‘ରାଜା’ ଶବ୍ଦରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳକୁ ହୁଏତ ସେ ମଗଧର ଆଦର୍ଶରେ ନିଜକୁ ରାଜାରୂପେ ଅଭିହିତ କରିଥିବେ, ନୁହେଁ ତ ଗ୍ରାମ ମୁଖ୍ୟଙ୍କଦ୍ବାରା ନିର୍ବାଚିତ ହୋଇ ସେହି ପଦବୀରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିବେ । କିନ୍ତୁ ପରମ୍ପରା ଦେଖିଲେ ପ୍ରଥମ ଅପେକ୍ଷା ଦ୍ବିତୀୟ ଅନୁମାନ ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିସଂଗତ ମନେହୁଏ । କାରଣ ଶତ୍ରୁ ଆକ୍ରମଣ ବା ଆକ୍ରମିକ ବିପଦବେଳେ ଦୂରଦୂରାନ୍ତର ଗ୍ରାମ୍ୟ ମୁଖ୍ୟଙ୍କ ସମ୍ମିଳିତ ସହଯୋଗ ସହଜସାଧ୍ୟ ନଥିବା ହେତୁ ଯୋଗସୂତ୍ର ରକ୍ଷାକାରୀ ଭାବେ ଜଣେ ସାର୍ବଭୌମ କ୍ଷମତାସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ‘ରାଜା’ ନାମରେ ନିର୍ବାଚିତ ହୋଇଥିବା ଅସ୍ବାଭାବିକ ନୁହେଁ ।

ଗ୍ରାମମୁଖ୍ୟଙ୍କ ଉପରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଜନପଦର ଦାୟିତ୍ବ, ରାଜ୍ୟର ସାମୂହିକ ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣ ଭାର ନ୍ୟସ୍ତ ଥିଲାପରି ରାଜାଙ୍କ ଇଚ୍ଛିତରେ ରାଜ୍ୟ ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିଲା । ତଥାପି ସଂକଟ କାଳରେ ‘ଗ୍ରାମୀଣ’ଙ୍କ ଭୂମିକା ନଗଣ୍ୟ ନଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ପରାମର୍ଶ ବିନା ରାଜା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରୁନଥିଲେ । ପାହାଡ଼ ଶିଖରରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସମତଳ ବାସୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେହି ରାଜାଜ୍ଞା ଅବମାନନା କରୁନଥିଲେ । ସେହିପରି ଜଣେ ନିର୍ବାଚିତ ରାଜା ଥିଲେ ‘କରକଣ୍ଡୁ’ । ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ସେ ଜଣେ ଆଦିବାସୀ ଶ୍ରେଣୀର ଥିବେ ବୋଲି ଅନୁମାନ । ତା’ ନହୋଇଥିଲେ ସେ ଶବ୍ଦର ପ୍ରଜାଙ୍କର କଦାପି ଆତ୍ମାଭୀତନ ହୋଇ ନଥାନ୍ତେ କିମ୍ବା ତାହାଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକୁ ବିନା ଦ୍ବିଧାରେ ପାଳନ କରାଯାଇନଥାନ୍ତି । ସେତେବେଳକୁ ‘ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀ’ ସଭ୍ୟତା ପ୍ରଭାବିତ ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗର ବୃତ୍ତିଭିତ୍ତିକ ଜାତିଭେଦ ପ୍ରଥା ଧୀରେ ଧୀରେ ମୁଣ୍ଡଟେକି ଉଠୁଥିଲା । ‘ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀ’ କହିବାର ଅଭିପ୍ରାୟ ଏହି କି, ଉତ୍ତରଭାରତୀୟ ବର୍ଣ୍ଣଭେଦ ନୀତିଦ୍ବାରା ସ୍ଥାନୀୟ ଆଚାର-ବିଚାର, ଭାଷାଭୂଷା ପ୍ରଭୃତିରେ ଆଖ୍ୟୁଦ୍ବିଧି ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଘଟିତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ନବାଗତ ସଭ୍ୟତାର ମାନବୀୟ ଗୁଣାବଳୀ ଆଦାନପ୍ରଦାନ ଯୋଗୁ ‘ଓଡ଼’ ଶବ୍ଦର ସଭ୍ୟତା ଯେପରି ଏକ ନବୀନ ରୂପ ଧାରଣ କରୁଥିଲା । ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ସେହିପରି ‘ଶାବରୀ’ ସମ୍ମିଶ୍ରଣରେ ମାଗଧୀର ‘ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀ’ ରୂପେ ଘଟାନ୍ତର ଘଟିଥିଲା । ଉତ୍ତରକାଳରେ ଉଭୟେ ‘ଔଡ଼ୀ’ ନାମରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମେ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ କରାଯିବ । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି, କପିଶାରୁ ମହାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଭୂଖଣ୍ଡ ‘ଉଡ଼ ବିଷୟ’ରୂପେ ପରିଚିତ ଥିଲା ଏବଂ ତାହା ଥିଲା ଉପରୋକ୍ତ ‘ଔଡ଼ୀ’ ସଭ୍ୟତାର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ । କିନ୍ତୁ ମହାନଦୀର ଦକ୍ଷିଣପଟକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଳିଙ୍ଗର ସଭ୍ୟତା ଉପରେ ‘ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀ’ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ି ନଥିଲା । ପାରମ୍ପରିକ ସଭ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତି, ବେଶଭୂଷା, ଭାଷା ସବୁ ସେଠାରେ ଥିଲା ଅସ୍ପଷ୍ଟ—ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ । କୌଳିକ ବିଧି, ଦେବତା ବିଶ୍ବାସ, ବାଣିଜ୍ୟବ୍ୟବସାୟ, ଖାଦ୍ୟପେୟ, ପରିଧେୟ କୌଣସିଟିରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟି ନଥିଲା । ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମିକ ପଶୁପକ୍ଷୀ ଶିକାର, ଫଳମୂଳାଦି ଆହାର,

ବଲ୍‌କଳ ପରିଧାନ, ଏପରିକି ନିବସ୍ତ ରହିବା ବିଧି ମଧ୍ୟ ନିଃସଙ୍କୋଚରେ ପାଳିତ ହୋଇଆସୁଥିଲା । ପର୍ବତବାସୀଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ସମତଳବାସୀ ମଧ୍ୟ ଇଚ୍ଚର ସଭ୍ୟତାର କାଉଁରୀ ସ୍ତରରେ ଆସିନଥିଲେ । ମଗଧାଗତ ବର୍ଣ୍ଣଶ୍ରେଣୀ ସାହାଯ୍ୟରେ ଉତ୍ତର ଉତ୍ତର-କଳିଙ୍ଗ ନବଦିଗନ୍ତର ସନ୍ଧାନରେ ଲାଗିଥିଲାବେଳେ ଦକ୍ଷିଣ ଭୂଭାଗ ସୀମିତ ପରିସର ମଧ୍ୟରେ ଅନାବିଳ ଆଦିବାସୀ ସଭ୍ୟତାକୁ ପୂର୍ବବତ୍ ଜୀବନ୍ତ କରି ରଖୁଥିଲା । ସେହି କାରଣରୁ ସମଗ୍ର କଳିଙ୍ଗ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳକୁ ଅଧିକ ଗର୍ହିତ ଦେଶ ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣରେ ଉକ୍ତ ଅଛି “ରକ୍ଷିକୁଲ୍ୟାଂ ସମାସାଜ୍ୟ ଯାବତ୍ ଝଂଜାବତୀ ନଦୀ, କଳିଙ୍ଗ ଦେଶଃ ପ୍ରଖ୍ୟାତୋ ଦେଶାନାଂ ଗର୍ହିତସ୍ତଦା ।” ଝଂଜାବତୀ ବୋଧହୁଏ ବଂଶଧାରର ନାମାନ୍ତର । ପାର୍ଶ୍ବନାଥଙ୍କ ଆଗମନ ଯୋଗୁ କଳିଙ୍ଗର ‘ଉଡ୍ର’ ଖଣ୍ଡରେ ଜୈନଧର୍ମ ଯେପରି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲା ଅବଶିଷ୍ଟ ଭାଗ ଉପରେ ସେପରି କରିପାରିନଥିଲା । ତେଣୁ କଳିଙ୍ଗର ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗ ‘କାଳଙ୍ଗୀ’ ଏବଂ ଉତ୍ତର ଭାଗ ‘ଔଡ୍ରୀ’ ସଭ୍ୟତାର ପୀଠସ୍ଥଳୀ ରୂପେ ରହିଥିଲା । ମଗଧ ଆଡୁ ପ୍ରବାହିତ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ଜନସ୍ରୋତ ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗରେ ପ୍ରବେଶ କରିନଥିବା ଯୋଗୁ ସ୍ଥାନୀୟ ଶବ୍ଦର ସମାଜ ସେଠାରେ ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରି ରହିଥିଲେ ଏବଂ ଦେଶୀୟ ସଭ୍ୟତା ଅନାବିଳ ଥିଲା । ଫଳରେ ସୁବିଶାଳ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟ ଉତ୍ତର ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଭାବେ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦ୍ଵିଧା ବିଭକ୍ତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଗୋଟିଏ ଅଂଶ ‘ଉଡ୍ର’ ବା ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଲାବେଳେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ସମଗ୍ର ରାଜ୍ୟ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଆସୁଥିଲା । ପାର୍ଶ୍ବନାଥଙ୍କ ବୃତ୍ତାନ୍ତରୁ ସେଇ ସୂଚନା ହିଁ ମିଳେ ।

ବିଶେଷ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏକଥା ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଉଚିତ ଯେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ଅର୍ଥାତ୍ ପାର୍ଶ୍ବନାଥଙ୍କ ଆଗମନଠାରୁ ଜୈନଧର୍ମର ଶେଷ ତୀର୍ଥଙ୍କର ମହାବୀର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଉତ୍ତରପଟୁ ପ୍ରୟାଗ କିମ୍ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଲକ୍ଷ୍ୟରେ କଳିଙ୍ଗକୁ କେହି ଆସିଥିବା ସୂଚନା ମିଳେ ନାହିଁ । ଦକ୍ଷିଣପଟୁ କିନ୍ତୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ‘ଅଶ୍ଵକ’ ରାଜା କଳିଙ୍ଗ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଜୈନଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଫଳାଫଳର ଯଦିତ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସୂଚନା ମିଳେ ନାହିଁ

ତଥାପି ତାଦ୍ଵାରା ତୃତୀୟ କଳିଙ୍ଗ ବା ବଂଶଧାରା ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭୂଭାଗ ‘ଅଶ୍ଵକ’ ରାଜ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଥିବା ଅନୁମାନ ହୁଏ । ‘ଅଶ୍ଵକ’ ଗୋଦାବରୀ ସେପଟ ଏକ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ରାଜ୍ୟ । ତାହା ଗୋଦାବରୀ ନଦୀ ତୀରସ୍ଥ ‘ପୈଧାନ’ ବୋଲି ବର୍ତ୍ତମାନ ଚିହ୍ନିତ । ତେଣୁ ନଦୀ ପାରହୋଇ ଅଶ୍ଵକ ରାଜା ହଠାତ୍ ଆକ୍ରମଣ ଚଳାଇ କଳିଙ୍ଗରୁ ଖଣ୍ଡେ ଅଧିକାର କରିନେବା ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ସେ ଯାହାହେଉ, ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଷଷ୍ଠ ଶତକଟି ଭାରତର ଧାର୍ମିକ ଇତିହାସର ଏକ ବୈପ୍ଳବିକ ଅଧ୍ୟାୟ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏଥିରେ ଜୈନଗୁରୁ ମହାବୀର ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଗୌତମବୁଦ୍ଧ ଉଭୟେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ସ୍ଵ-ସ୍ଵ ଧର୍ମପ୍ରଚାର ଦ୍ଵାରା ଭାରତୀୟ ସମାଜରେ ବିପ୍ଳବର ବୀଜ ବପନ କରିଥିଲେ । ଉଭୟ ଧର୍ମବୈଦିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଉପରେ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା କେହି ହେଲେ ବେଦବିଶ୍ଵାସୀ ନଥିଲେ । ଉଭୟେ ନିରୀଶ୍ଵରବାଦୀ ଓ ଉଭୟଙ୍କର ଯାଗଯଜ୍ଞାଦି କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡରେ ଆସ୍ଥା ନଥିଲା । ଉଭୟ ମତରେ ଜୀବନ ଦୁଃଖପୂର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ସତ୍‌କର୍ମ ଦ୍ଵାରା ସେଥିରୁ ମୁକ୍ତି ମିଳେ । ଉଭୟେ ଉଚ୍ଚ କ୍ଷତ୍ରିକୁଳସମ୍ଭୂତ ଏବଂ ବର୍ଣ୍ଣବିଦ୍ଵେଷୀ ଥିଲେ । ମୁଖ୍ୟତଃ ବଣିଜାରୁ ବୈଶ୍ୟ ଓ କୃଷିବଳ ଶୂଦ୍ରଙ୍କୁ ସ୍ଵଧର୍ମ ଦାକ୍ଷିତ କରାଇବା ଲାଗି ଧର୍ମାନ୍ତର ଗ୍ରହଣ ପ୍ରତି ଜାତିବର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଉତ୍ସାହିତ କରାଯାଉଥିଲା ।

ଉଭୟ ମତରେ ଅହିଂସା ଓ ଚରିତ୍ର ଗଠନ ଉପରେ ସମାନ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଅର୍ପିତ ଥିଲା ଜୈନ ସଂପ୍ରଦାୟର ଶ୍ରମଣ ଶ୍ରମଣୀ ପରି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଭିକ୍ଷୁ-ଭିକ୍ଷୁଣୀ ମଧ୍ୟ ସମାନ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପାଇଆସୁଥିଲେ । ଏତେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱେ ଉଭୟ ସଂପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଗୁରୁତର ପାର୍ଥକ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ଦେଖିଲେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଗେ । ଜୈନଧର୍ମ କହେ ଦାରୁ, ପାଷାଣ, ଜଳ, ଅଗ୍ନି ସମସ୍ତ ପ୍ରାକୃତିକ ପଦାର୍ଥର ଆତ୍ମସତ୍ତା ବିଦ୍ୟମାନ । କିନ୍ତୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ତାହା ଆଦୌ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ । ସମସ୍ତପ୍ରକାର ହିଂସା ଜୈନଧର୍ମରେ କଡ଼ାକଡ଼ି ନିଷିଦ୍ଧ ଥିଲାବେଳେ ବୌଦ୍ଧମାନେ ସ୍ଥାନବିଶେଷରେ ସେଥିରେ କୋହଳ ମନୋଭାବ ପୋଷଣ କରନ୍ତି । କଠୋର ସାଧନା ଦ୍ଵାରା ନିର୍ବାଣ ସମ୍ଭବ ବୋଲି ଜୈନମାନେ ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି;

କିନ୍ତୁ ତଥାଗତ ମାର୍ଗ ଅନୁସରଣରେ ହିଁ ତାହା ସମ୍ଭବବୋଲି ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ବିଶ୍ୱାସ । ଗୃହସ୍ଥ ନାରୀ ବା ପୁରୁଷ ନିର୍ବାଣର ଅଧିକାରୀ ନୁହନ୍ତି ବୋଲି ଜୈନଧର୍ମର କଥାକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସ୍ୱୀକାର କରେ ନାହିଁ । ଜୀବକ୍ଷଣରେ ମନୁଷ୍ୟର ନିର୍ବାଣ ଲାଭ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ବୋଲି ଜୈନ କହୁଥିଲାବେଳେ ବୌଦ୍ଧ ବିଶ୍ୱାସରେ ତାହା ଆଦୌ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ କୌତୁକର ବିଷୟ, ଜୈନ ଧର୍ମଗୁରୁ ମହାବୀର ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ତଥାଗତ ଉଭୟେ ସମସାମୟିକ ଏବଂ ଉଭୟଙ୍କ ଜନ୍ମ ଉତ୍ତରାପଥରେ । ଏଣୁ ମତପ୍ରତ୍ୟୟ କାଳରେ ଉଭୟେ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱିତାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ସର୍ବତ୍ର ସେଇଆ ଘଟିଛି ଏବଂ କଳିଙ୍ଗରେ ମଧ୍ୟ । ଅତଏବ ଦୁଇଟିଯାକ ଧର୍ମ କଳିଙ୍ଗର ବୈଶ୍ୟ ଓ ଶୂଦ୍ରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବେଶ୍ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇଉଠିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ସମୟରୁ ରହି ଆସିଥିବା ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରତି ଲୋକବିଶ୍ୱାସ ମହାବୀରଙ୍କ ଆଗମନ ଫଳରେ ସମାଧିକ ବୃଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା ।

ମହାବୀରଙ୍କ ଆଗମନ ସରିକି ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପାଠସ୍ଥଳୀ ‘ଉଡ୍ର’ ବିଷୟ ପାର୍ଥବ ସଂପଦ ଅପେକ୍ଷା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଓ ଧାର୍ମିକ କ୍ରିୟାକଳାପ ଦ୍ୱାରା ସମଗ୍ର ଭାରତୀୟ ସମାଜର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଥିଲା । ତେଣୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ମଗଧ ମହାରାଜା ମହାପଦ୍ମ, ଧାର୍ମିକ କାରଣ ଯୋଗୁଁ ହେଉ ବା ଧନସଂପଦ ଲୋଭରେ ହେଉ ଆକର୍ଷିତ ଆକ୍ରମଣ ଚଳାଇ କଳିଙ୍ଗର ଉପାସନା ପୀଠରୁ ‘ଜୀନାସନ’ ଅପହରଣ କରିନେଇଥିଲେ । ଏଣୁ କଣାପଡ଼େ, ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ସରିକି ‘ଉଡ୍ର’ ବିଷୟ ସମେତ ସମଗ୍ର କଳିଙ୍ଗ ଏକ ଦିଗରେ ଧନ-ଜନ-ଗୋପ-ଲକ୍ଷ୍ମୀରେ ଭରପୂର ଥିଲାବେଳେ ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଉନ୍ନତି ସାଧନ କରିଥିଲା । ବହିର୍ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ବିଦେଶଯାତ୍ରା କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲା । ପ୍ରଜାବର୍ଗ ସୁଖଶାନ୍ତିରେ ରହିଥିଲେ । ନିପଟ ଅହିଂସାଧର୍ମୀ ଥିବାହେତୁ କାହାରି ପ୍ରତି କ୍ଷର୍ଷାଭାବ ନଥିଲା । ସହାବସ୍ଥାନ ନୀତିରେ ଯେଝା ପରିସର ଭିତରେ ରହି ସରଳ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସରଳତା ସର୍ବତ୍ର ଗୁଣବାଚ୍ୟ ନୁହେଁ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ତାହା ଦୁର୍ବଳତା ବିବେଚିତ ହୁଏ ବିଶେଷତଃ ଦେଶ ବା ଜାତି ପକ୍ଷରେ । ସରଳ ଉପାୟରେ

ରାଜ୍ୟରକ୍ଷା ବା ଶତ୍ରୁସଂହାର ସହଜବ୍ୟାପାର ନୁହେଁ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଦୁର୍ବଳ ଶତ୍ରୁଠାରେ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ କରିବାକୁ ପଡ଼େ । କଳିଙ୍ଗ ଭାଗ୍ୟରେ ବି ସେଇଆ ଘଟିଛି । କଠୋର ଶାସନ ଓ ଦୃଢ଼ ସେନାବାହିନୀ ଅଭାବରୁ ନିଷ୍ପପଟ କଳିଙ୍ଗ ଜାତି ରାଜ୍ୟଲୋଭୀ ନୟରାଜାଙ୍କ ଅଧୀନସ୍ଥ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ଧନ ଲୁଣ୍ଠନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସର ପ୍ରାଣକେନ୍ଦ୍ର ‘ଜୀନାସନକୁ’ ବଳାକ୍ରାର ହରଣ କଲାବେଳେ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗବାସୀ ନୀରବ ଦ୍ରଷ୍ଟାଭାବେ ଗର୍ହିତହସିଷ୍ଟି । ପ୍ରତିରୋଧ ଅଭାବରୁ ମହାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିର୍ବାଧରେ ମାଡ଼ିଆସି ସମଗ୍ର ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗରୁ ନିଜ ସାମ୍ରାଜ୍ୟଭୁକ୍ତ କରିନେଇଛନ୍ତି— ଯଦିତ ଅଗମ୍ୟ ଗିରିଶଙ୍କୁଳ ଶବର ଭୂମି ଆଡ଼କୁ ଆଗେଇପାରିନାହାନ୍ତି ।

ଯାହାହେଉ ଦୁଃଖ ମଣିଷର ପରମ ଗୁରୁ । ଉକ୍ତ ପରାଜୟ ଗ୍ଳାନି କଳିଙ୍ଗର ସୁସ୍ଥଶକ୍ତି ଜାଗ୍ରତକରି ନବଜୀବନ ଦେବାରେ ଯେପରି ସହାୟକ ଥିଲା ଭାବିଲେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଗେ । ଦୋଷଦୁର୍ବଳତା ହୃଦୟଜୀମ କରି ସେହିଦିନୁ କଳିଙ୍ଗ ନିଜକୁ ସାମରିକ ଜାତିରୂପେ ଗଢ଼ି ତୋଳିବାପାଇଁ ଦୃଢ଼ସଂକଳ୍ପ ହୋଇଉଠିଲା । ଆତ୍ମରକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ସମେତ ଦୁର୍ଦ୍ଦାତ୍ତ ସେନାବାହିନୀର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଅନୁଭବ କଲା ଓ ରଣସଙ୍ଗରେ ସଜ୍ଜିତହୋଇ ତତ୍କାଳୀନ ଭାରତବର୍ଷରେ ଏକ ଅପରାଜେୟ ଜାତିରୂପେ ଉଭା ହେଲା ।

ସେତେବେଳକୁ କିନ୍ତୁ କଳିଙ୍ଗର ପୂର୍ବ ସୁଷମା ଆଉ ନଥିଲା । ଅଙ୍ଗହାନି ଘଟି ଉତ୍ତରଆଡୁ ମହାନଦୀ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ପଟେ ବଂଶଧାରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଞ୍ଚଳ ମଗଧ ଓ ଅଶ୍ୱକ ରାଜ୍ୟାନ୍ତର୍ଗତ ଥିବାଯୋଗୁ ଶାଖାରହିତ ଗଣ୍ଡିପରି ପଡ଼ିରହିଥିଲା । କଳିଙ୍ଗ କହିଲେ କେବଳ ‘ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ’କୁ ବୁଝାଉଥିଲା । ଉତ୍ତରକଳିଙ୍ଗ ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହେଲାବେଳେ ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗ ‘ଅଶ୍ୱକ’ ସଂସର୍ଗରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଭ୍ୟତା ଦ୍ୱାରା ଆକ୍ରମଣ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଉଭୟ କଳିଙ୍ଗର ଭାଷାଭୂଷା, ଆଖ୍ୟାବ୍ୟବହାର, ସମାଜିକ ଚଳଣି ତତ୍ତତ୍ ଦେଶାନୁରୂପ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେଲା । ଫଳରେ ଆବହମାନ କାଳରୁ ଚଳିଆସୁଥିବା କାଳିଙ୍ଗୀ ପରମ୍ପରା ସେଠାରେ ବାଧାପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇନଥିଲା । ଆକୃତି ସଂକ୍ରାନ୍ତିତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରକୃତି ଅକ୍ଷତ ଥିଲା— ବରଂ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ବୃଦ୍ଧି ହେଉନଥିଲା କହିଲେ

ତଳେ । ବହିବାଣିଜ୍ୟ, ନୌଋଳନା, କୃଷିକର୍ମ, ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ, ନୂତନ ବୃତ୍ତି ସମ୍ପାଦନ, ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ବ୍ୟବସାୟ, ଗ୍ରାମ ଗଠନ, ନଗର ନିର୍ମାଣାଦି କୌଣସି ପାର୍ଥବ ବିଭୂତିରେ ସେ ନ୍ୟୁନ ନଥିଲା । ବିଶେଷତଃ ଗଜାଶ୍ବ ଋଳନା ଓ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ରାଦି ପରିଋଳନାରେ ସେ ଏତେଦୂର ନୈପୁଣ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲା ଯାହା ଯୋଗୁଁ ଏକ ଅମିତ ବିକ୍ରମୀ ସାହସିକ ଜାତି ରୂପେ ମାନ୍ୟତା ଦେବାକୁ ଇଚ୍ଛା ରାଜ୍ୟ କୁଣ୍ଡାବୋଧ କରୁନଥିଲେ । ସାରକଥା, ଆଗଙ୍ଗା ଗୋଦାବରୀ ବିସ୍ତୃତ କଳିଙ୍ଗର ମାନ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ହିଁ ସମର୍ଥ ଥିଲା ।

ତେଣେ ଉତ୍ତରପ୍ରାନ୍ତ ଆର୍ଯ୍ୟବର୍ତ୍ତରେ କି ପ୍ରକାର ଅବସ୍ଥା ଥିଲା ଦେଖିବା କଥା । ଶହଶହ ବର୍ଷର ଅକ୍ଳାନ୍ତ ଚେଷ୍ଟାରେ ସିନ୍ଧୁ ସଭ୍ୟତାର ଉଚ୍ଛେଦ ସାଧନକରି ସୁଦ୍ଧା ଆର୍ଯ୍ୟସମାଜ ନିରାତଙ୍କ ଜୀବନଯାପନ କରିପାରୁନଥିଲେ । ରଗ୍‌ବେଦରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ଶୁଷ୍ଠ, କୌଳିତର, ବର୍ଜି ପ୍ରଭୃତି ଆର୍ଯ୍ୟୋତର ଜାତିର ବହୁ ବାରଯୋଦ୍ଧା ସମୟେ ସମୟେ ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ଆକ୍ରମଣକରି ସେମାନଙ୍କୁ ଏପରି ଅସ୍ତବ୍ୟସ୍ତ କରିପକାଉଥିଲେ ଯେ ଦେବତା ସାହାଯ୍ୟ ବିନା ସେମାନଙ୍କର ଗତ୍ୟନ୍ତର ନଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବାହୁବଳରେ ହେଉ ବା ଦେବତା ପ୍ରସାଦରେ ହେଉ, ସେମାନଙ୍କ ଉପଦ୍ରବ ଶେଷରେ ପ୍ରଶମିତ ହୋଇଛି । ଆର୍ଯ୍ୟବର୍ତ୍ତରେ ଶାନ୍ତି ଫେରି ଆସିଛି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ଜାତୀୟ ବିପଦ ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ହେଲାପରେ ପାରମ୍ପରିକ ସୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟ ଓ ସଂହତି ଯେପରି ଶିଥିଳ ହୋଇପଡ଼େ, ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ କନ୍ଦଳ ସେହିପରି ମଥା ଟେକି ଉଠେ । ସେଇଆ ଘଟିଛି ସେଇଠି ଗୋତ୍ର, ବଂଶ, ଶାଖା ଗରିମା ଦର୍ଶାଇବା ପାଇଁ ସମସ୍ତେ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇଉଠି । ଗୁଣ କର୍ମ ପ୍ରଧାନ ଋତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ପ୍ରଥାର ଧ୍ବଂସସ୍ଥ ପ୍ରସ୍ଥରେ ବଂଶାନୁକ୍ରମିକ ଜାତିଭେଦ ସୌଧ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ସୁଭଗମନ୍ୟ ‘କ୍ଷେତ୍ରପତି’ ଓ ‘ବର୍ଣ୍ଣପତି’ ଅପର ବର୍ଣ୍ଣକୁ ସ୍ବ ସ୍ବ ଅଧୀନସ୍ଥ ରଖିବା ଲାଗି ଆପ୍ରାଣ ଉଦ୍ୟମ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି । ପ୍ରତିଦ୍ବନ୍ଦିତା ଓ ମନୋମାଳିନ୍ୟ ଉଭୟ ବର୍ଣ୍ଣରେ ଅଙ୍କୁରିତ ହୋଇ କ୍ରମେ ମହାଦ୍ରୁମରେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼େ । ଫଳରେ ପରସ୍ପରଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ସେମାନେ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଭୂଖଣ୍ଡରେ ସ୍ବତନ୍ତ୍ରଭାବେ ରାଜ୍ୟମାନ ସ୍ଥାପନ କରିବାରେ ଲାଗନ୍ତି । ବର୍ଣ୍ଣପତି ସମାଜରେ ଅଙ୍ଗାର, ଅଗସ୍ତି, ଜମଦଗ୍ନି,

କଶ୍ୟପ, ବଶିଷ୍ଠ, ଶ୍ୟାବାଶ୍ବ, ପୁରୁଣୀତ, ବିମଦ, ସପ୍ତବ୍ରହ୍ମ, ଭରଦ୍ବାଜ, ଗବିଷ୍ଠିର, କୂସ୍ତ, କର୍ଷିବାନ, କଣ୍ଡ, ବିଶ୍ବାମିତ୍ର, ମେଧାତିଥି, ଉଶନା, ଗୌତମ, ମୁଦଗଳ ପ୍ରଭୃତି ଗୋତ୍ର ଓ ପ୍ରବରମାନ ଯେପରି ଗଢ଼ି ଉଠେ, ସେହିପରି ପୁରୁ, କୁରୁ, ଜଭାତି, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ସୋମ, ଚିତ୍ରରଥ, ଅର୍ଷ, ଯଦୁ, ତୂର୍ବସୁ, ନିମି ପ୍ରଭୃତି କ୍ଷତ୍ରିୟ ବଂଶମାନ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପଡ଼େ । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ ସ୍ବାର୍ଥଜଡ଼ିତ ନଗଣ୍ୟ କାରଣ ଯୋଗୁଁ ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଂଗ୍ରାମର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇ ଏକାଧିକ ବଂଶ ନିର୍ଘିହ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଉକ୍ତ ବିପଦ ଘଟା ମଧ୍ୟରେ ଆତ୍ମରକ୍ଷା ପାଇଁ ଅସମର୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତିର ସାନାନ୍ତରିତ ହେବାଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଗତି ନଥିଲା । ସମାଜର ଗୌଣଶ୍ରେଣୀ ଦୁଇଟି ଉକ୍ତ ଦୁରବସ୍ଥାର ପ୍ରଧାନ ଶରବ୍ୟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଉଚ୍ଚବର୍ଣ୍ଣ ସେଥିରୁ ବାଦ୍ ପଡ଼ିନଥିଲା । ବିଧି ନିଷେଧ ନମାନି ଇଚ୍ଛାକୃତ ଅଧିକାରୀ ଅଞ୍ଚଳକୁ ପଳାଇବା ଥିଲା ତାଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ପନ୍ଥା । ସେଥିଦ୍ବାରା କିନ୍ତୁ ଦୁଇଟି ଲକ୍ଷ୍ୟ ସିଦ୍ଧି ଘଟିଥିଲା । ଏକରେ ଆତ୍ମରକ୍ଷା, ଦ୍ବିତୀୟରେ ସଂସ୍କୃତିର ପରିପ୍ରସାର । ସେଥିଯୋଗୁଁ ଅପଂକ୍ତେୟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଦକ୍ଷିଣଭାରତୀୟ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସମାଜର ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମୀମାନେ ନିଃସଙ୍କୋଚରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ । ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଭ୍ୟତାର ନିବିଡ଼ ଆବରଣ ଭିତରେ ସୁଦ୍ଧା ବୈଦିକଧର୍ମର ସଂପ୍ରସାରଣ ଓ ଯାଗଯଜ୍ଞାଦି କ୍ରିୟାନୁଷ୍ଠାନର ଯେଉଁ ମୂଳଭିତ୍ତି ସ୍ଥାପନ ହେଲା ତଦ୍ବାରା ଜାତି-ବର୍ଣ୍ଣଭେଦ ଶୂନ୍ୟ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସମାଜରେ ବୈପ୍ଳବିକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟି ‘ପଞ୍ଚଦ୍ରାବିଡ଼’ ନାମରେ ନୂତନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସଂପ୍ରଦାୟ ସୃଷ୍ଟିହୋଇପଡ଼ିଲା ଏବଂ ତାହା ଥିଲା ଦକ୍ଷିଣ-ଭାରତୀୟ ସମାଜର ଜାତିପ୍ରଥାର ଅନ୍ୟମାରମ୍ଭ ।

ଉକ୍ତ ଘଟଣାମାନ ସୂତ୍ର-ଯୁଗରେ ଘଟିଥିବା ବିଶେଷ ସମ୍ଭାବନା; କାରଣ ଏ ଯୁଗ ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ କାଶୀ, ଗାନ୍ଧାର, କେକୟ, ଅବନ୍ତୀ, ବସ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ବହୁ କ୍ଷୁଦ୍ର ରାଜ୍ୟର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅଗସ୍ତି, ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ, ପୌଲୋମି ପ୍ରମୁଖ ବ୍ରହ୍ମର୍ଷିଙ୍କୁ ଦକ୍ଷିଣ-ଭାରତୀୟ ରୂପେ ଚିତ୍ରଣ କରାହୋଇଛି । ଦେଶାନ୍ତର ଗମନ ବିଧି ଶିଥିଳିତ ହୋଇଛି । ବହୁ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ରାଜଦରବାରରେ ବେଦଜ୍ଞ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟ ରକ୍ଷିକ ଦ୍ବାରା ଅଳଂକୃତ ହେବା ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏସବୁ

ଦେଖିଲେ ଅନୁମାନ ହୁଏ, ରଗବେଦ କାଳର ଅଖଣ୍ଡ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ସୁତ୍ରଯୁଗ ବେଳକୁ ଖଣ୍ଡବିଖଣ୍ଡିତ ହୋଇ କ୍ଷୁଦ୍ରକ୍ଷୁଦ୍ର ଜନପଦରେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ସେତିକି ନୁହେଁ, ଏକାଧିକ କାରଣରୁ ନିମ୍ନବର୍ଣ୍ଣୀ ପ୍ରଜାଙ୍କ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ଦେଶତ୍ୟାଗ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତରେ ଅଭାବନୀୟ ସଂକଟର ମୁଖ୍ୟ କାରଣରୂପେ ଦେଖାଦେଇଥିଲା । ଆର୍ଯ୍ୟ, ଅନାର୍ଯ୍ୟ, ଉଚ୍ଚ, ନୀଚ, ଅଜ୍ଞ, ବିଜ୍ଞ, ନଗ୍ରବାସୀ, ବନବାସୀ ରୂପ ଇତରବିଶେଷ ଭାବନା ସମାଜର ମେରୁଦଣ୍ଡ ଦୋହଲାଇ ଦେଉଥିଲା । କେହି ପ୍ରତିବାଦ କରୁନଥିଲେ, କରିବା ସାହସ ବି କାହାର ନଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସବୁଦିନେ ସମାନ ଯାଏ ନାହିଁ । ଭାରତୀୟ ଭାଗ୍ୟକାଶରେ ଦୀପ୍ତିମନ୍ତ ସୂର୍ଯ୍ୟସ୍ବରୂପ ଆର୍ଯ୍ୟଭୂତ ହେଲେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ କ୍ଷତ୍ରିୟ ରାଜା ଦଶରଥ ଓ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ‘ରାମ’ । ତାହାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଏଡ଼ାଇପାରି ନଥିଲା ଉକ୍ତ ଭେଦଭାବନାର ଘୃଣକୀଟ । ତା’ରି ମୂଲୋଦ୍ଘାଟନର ପ୍ରଥମ ପଦକ୍ଷେପ ସ୍ବରୂପ ଅଯୋଧ୍ୟା ରାଜା ଦଶରଥ ଅନାର୍ଯ୍ୟ କୋଶଳ ଦେଶ ରାଜକନ୍ୟା କୌଶଲ୍ୟାଙ୍କୁ ବୈଦିକ ରୀତିରେ ବିବାହ କରିଆଣି ଅନ୍ଧଃପୁରରେ ପଟ୍ଟମହିଷା ଭାବେ ରଖିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଗର୍ଭଜାତ ସନ୍ତାନ ରାମ । ପିତାଙ୍କ ଆଦର୍ଶରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ଥିଲେ ସେ । ତେଣୁ ଆର୍ଯ୍ୟ-ଅନାର୍ଯ୍ୟ, ଶବର-ଶ୍ରମଣ, ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁରୁଷ, ନଗ୍ରବାସୀ-ବନବାସୀ ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରତି ସମଦୃଷ୍ଟି ରହିଥିଲା ତାଙ୍କର । ଫଳରେ ସବୁଶ୍ରେଣୀର ସହଯୋଗରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା ରାମରାଜ୍ୟ । ତାଙ୍କ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଉଦାର ଭାବନା ବହୁକାଳଯାଏଁ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତରେ ଶାନ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରିବାରେ ସହାୟକ ଥିଲା; କିନ୍ତୁ ସୁତ୍ରଯୁଗ ବେଳକୁ ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ଭାବେ ଯେଉଁ କୃଷମେଘ ଭାରତୀକାଶରେ ଘୋଟି ଆସିଲା, ତାହା କୁରୁ ପାଞ୍ଚାଳ ଯୁଦ୍ଧ ବା ଭାରତ ମହାସମର ନାମରେ ଖ୍ୟାତ । ଭରତବଂଶୀ ଭାଇ-ଭାଇଙ୍କ ଭିତରେ ଘଟି ଥିବା ହେତୁ ତାହାକୁ କୁରୁ ପାଣ୍ଡବ ଯୁଦ୍ଧ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ପୂର୍ବରୁ ବିଭିନ୍ନ ରାଜନ୍ୟବର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଯେ କଳି-କନ୍ଦଳ ସଂଘଟିତ ହେଉନଥିଲା ସେ କଥା ନୁହେଁ । ସେଥିଯୋଗୁ ଏକାଧିକ ରାଜ୍ୟ ଧ୍ବଂସ ପାଇଛି, ରାଜକୁଳ ନିର୍ମୂଳ ହୋଇଛି ସତ, ତଥାପି ମହାଭାରତ ଭଳି ସର୍ବଗ୍ରାସୀ ମହାସମର କେବେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇ ନଥିଲା । ତାହା ଥିଲା ଅଶ୍ରୁତପୂର୍ବ ଏବଂ ଅଦୃଷ୍ଟପୂର୍ବ ସମର । ସେଥିରେ କେତେ ସଂଖ୍ୟକ ରାଜବଂଶ

ଲୋପ ପାଇଲା, କେତେ ବୀର, ସେନାପତି, ଚତୁରଙ୍ଗ ବଳ କୃତାନ୍ତ କବଳରେ ପଡ଼ିଲେ ତା’ର ଇୟରା ନାହିଁ; କାରଣ ମହାଭାରତରେ ଲେଖାଅଛି— ପାଣ୍ଡବଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଯେଉଁମାନେ ଯୋଗ ଦେଇଥିଲେ ସେମାନେ ହେଲେ ପାଞ୍ଚାଳ ରାଜା ଦ୍ରୂପଦ, ମତ୍ସ୍ୟଦେଶ ରାଜା ବିରାଟ, ଚେଦି ରାଜା ଧୃଷ୍ଣକେତୁ, ସତ୍ୟବାତ ରାଜା ଯୁୟୁଧାମନୁଜ, ଜରାସନ୍ଧ ପୁତ୍ର ଜୟସେନ, ପାଣ୍ଡ୍ୟଦେଶର ରାଜା ଓ କଳିଙ୍ଗର ନିଷାଦରାଜ । ତେଣେ କୌରବ ପକ୍ଷୀୟ ରାଜା ହେଉଛନ୍ତି, ଉତ୍ତରଦେଶୀୟ ପାର୍ବତ୍ୟରାଜା ହରିଦବର୍ଣ୍ଣ ଭଗଦତ୍ତ, ମଦ୍ରଦେଶର ରାଜା ଶଲ୍ୟ, ଭୋଜରାଜା କୃତବର୍ମା, ସିନ୍ଧୁ-ସୌବୀର ରାଜା ଜୟଦ୍ରଥ, କାମୋଜ ରାଜା ସୁଦକ୍ଷିଣ, ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ମାହେଷ୍ଠ୍ୟପୁରୀ ରାଜା ନୀଳ, ଅବନ୍ତୀ ଦେଶ ରାଜା ନନ୍ଦ-ଉପନନ୍ଦ, କେକୟ ଦେଶ ରାଜା ଭୃଗିଶ୍ରବା । କୌରବ ଓ ପାଣ୍ଡବଙ୍କ ସହିତ ଅନ୍ୟ ରାଜାଙ୍କ ସୈନ୍ୟ ମିଶି ସମୁଦାୟ ଅଠର ଅକ୍ଷୌହିଣୀ ଥିଲା ଏବଂ ଅଠର ଦିନରେ ଯୁଦ୍ଧର ପରିସମାପ୍ତି ଘଟିଥିଲା । ଯୁଦ୍ଧ ଶେଷରେ ଏକ ଅକ୍ଷୌହିଣୀ ମାତ୍ର ସେନା ଜୀବିତ, ସତର ଅକ୍ଷୌହିଣୀ ନିହତ । ଏକ ଅକ୍ଷୌହିଣୀ ସେନା କହିଲେ— ୨୧୮୭୦ ସଂଖ୍ୟକ ହାତୀ + ୨୧୮୭୦ ସଂଖ୍ୟକ ରଥ + ୬୫୬୧୦ ସଂଖ୍ୟକ ଘୋଡ଼ା + ୧୦୯୩୫୫ ସଂଖ୍ୟକ ପଦାତି— ମୋଟ— ୨୧୮୭୦୦ ଚତୁରଙ୍ଗ ସେନା । ଏ ସଂଖ୍ୟାର ଅଠର ଗୁଣ ଅର୍ଥାତ ୩୯୩୫୮୦୦ ସେନା ମଧ୍ୟରୁ ବଞ୍ଚିରହିବା ସଂଖ୍ୟା ମାତ୍ର ୨୧୮୭୦୦ । ଏ ଗଣନାରୁ ଯୁଦ୍ଧର ଭୟାବହତା ସହଜେ ଅନୁମେୟ । ଏହାର କୁପରିଣତି କେବଳ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ଭିତରେ ସାମାବଦ୍ଧ ନଥିଲା । ଭାରତର ଚତୁରନ୍ତ ସାମା ମଧ୍ୟରେ କ୍ଷୁଦ୍ରାତିକ୍ଷୁଦ୍ର ଜନପଦ ସମେତ ସୁବୃହତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ କବଳିତ ନକରି ଛାଡ଼ିନଥିଲା । ତଦ୍ବାରା ଅଧିକାଂଶ ନଗରୀ ମହାନଗରୀ, ରାଜବଂଶ, ଜ୍ଞାନ ବିଜ୍ଞାନ କୌଶଳ ସବୁଦିନ ପାଇଁ ଦେଶରୁ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଆବହମାନ କାଳରୁ ପ୍ରଚଳିତ ମହାଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଦେହରେ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଆଘାତ ଲାଗି ମୃତପ୍ରାୟ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଯାହା ଅବଶିଷ୍ଟ ରହିଲା ତାହା କେବଳ କଳାଳ ମାତ୍ର । ବ୍ରହ୍ମଦେବ ଓ କ୍ଷାତ୍ରବୀର୍ଯ୍ୟ ବଳରେ ଦୀପ୍ତିମନ୍ତ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଯାହା ସମଗ୍ର ବିଶ୍ବର ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ ହୋଇ ଆସିଥିଲା ଅଠର ଦିନ ଭିତରେ ଆଖି ପିଛୁଳାକେ ଅସ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଲା ।

ବେଦ, ବେଦାଙ୍ଗ, କୃଷି, ବାଣିଜ୍ୟ, ରାଜନୀତି, ଅର୍ଥନୀତି ସବୁର ବିଲୁପ୍ତି ଘଟିଲା, କେହି ଜାଣିପାରିଲେ ନାହିଁ । ସେହି ମହାକାଳର ଅପସାରିତ ହେବାକୁ କେତେକ୍ଷଣ ବର୍ଷ ଅତିବାହିତ ହୋଇଥିବ ଅନୁମାନ କରିବା କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ । ତଥାପି ତାହା ହେବାକୁ ହଜାରେ ବର୍ଷରୁ କମ୍ ଲାଗିନଥିବ । ଏଣୁ କହିପାରୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବା ଲାଗି ଯତ୍ନପରୋନାସ୍ତି ଚେଷ୍ଟା କରି ଆସୁଥିଲା । କିନ୍ତୁ ତତ୍ତ୍ୱଦର୍ଶୀ ମୁନିରଷିକ ମୁଷିମେୟତା ହେତୁ ରତ୍ନମନ୍ତ୍ର ସମେତ ବୈଦିକ କ୍ରିୟା କାଣ୍ଡରେ ଯେଉଁ ଅର୍ଥ ଅର୍ଥାନ୍ତର ଓ ସ୍ୱାର୍ଥାନ୍ୱେଷୀ ବିଚାରମାନ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା ତାହା ଥିଲା ନିଷ୍ପାମ ଭାବନା ପରିବର୍ତ୍ତେ ସଂକାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱାର୍ଥସିଦ୍ଧିମୂଳକ । ବେଦପ୍ରାମାଣ୍ୟ ଚିନ୍ତାଶୀଳ ମନୀଷୀଙ୍କ ବୈବାଦିକ ବିଷୟ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଫଳରେ ତାହା ଋବୀକ, ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧାଦି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅବୈଦିକ ଧର୍ମର ଭିତ୍ତିଭୂମି ହୋଇଉଠିଲା । ଏଥିପାଇଁ ଯାଗଯଜ୍ଞାଦି କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡ ଯେତିକି ନୁହେଁ, ତାହାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ୍ତର ଥିଲା ତତୋଽଧିକ ଦାୟୀ ।

ଅବୈଦିକ ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଥମେ ଜନ୍ମଲାଭ କରେ ‘ଋବୀକ’ । ଏକାଧାରରେ ତାହା ଥିଲା ଈଶ୍ୱରବିରୋଧୀ ଓ ବେଦବିରୋଧୀ । ସେ ମତରେ ଦୃଶ୍ୟମାନ ବସ୍ତୁ ଛଡ଼ା ଅଦୃଶ୍ୟବସ୍ତୁ କଳ୍ପନା ଅବାନ୍ତର । ଯାହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟ, ତାହା ହିଁ ସତ୍ୟ— ଅନ୍ୟ ସବୁ ମିଥ୍ୟା । ସ୍ୱାର୍ଥ ସିଦ୍ଧି ହିଁ କେବଳ ମନୁଷ୍ୟର ସର୍ବସ୍ୱ । ସେଥିସକାଶେ ରଣ କରି ଘୃତ ପିଆଯାଇପାରେ, ନିର୍ବିଋରରେ ପରଧନ ହରଣ କରାଯାଇପାରେ; ଈଶ୍ୱର, ଜନ୍ମାନ୍ତର ପ୍ରଭୃତି ନିର୍ବୋଧ କଳ୍ପନା । ପାପପୁଣ୍ୟ ସବୁ ଅବାନ୍ତର କଥା । ମୋଟାମୋଟି କହିଲେ ତାହା ଥିଲା ଏକ ସ୍ୱାର୍ଥସର୍ବସ୍ୱ ନାସ୍ତିକ ଧାରଣା । ତେଣୁ ବୌଦ୍ଧିକ ସମାଜର ସଚେତନ ମନରେ ତାହା ଦୀର୍ଘକାଳ ଚିନ୍ତା ନପାରି ଆପେ ଆପେ ମଉଳି ପଡ଼ିଲା କିନ୍ତୁ ତା’ରି ମୂଳଦୁଆ ଉପରେ ମୁଣ୍ଡଟେକି ଉଠିଲା ନିରାଶ୍ୱରବାଦୀ ଜୈନଧର୍ମ । ଉଚ୍ଚ-ନୀଚ-ଭେଦ-ଶୂନ୍ୟ ସରଳ ଆଚରଣ ପଦ୍ଧତି ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବା ଯୋଗୁଁ ଉପେକ୍ଷିତ ଶ୍ରେଣୀ ମଧ୍ୟରେ ତାହା ଆଶୁ ଗ୍ରହଣୀୟ ହୋଇପଡ଼େ । ଦେଖୁ ଦେଖୁ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ

ପ୍ରାନ୍ତରେ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ କରେ । ଏକଥା କହିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ବୈଦିକ ମନ୍ତ୍ରଭାଗର ତୁଟିପୁର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ହେତୁ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତରେ ଯେଉଁ ସାଂସ୍କୃତିକ ଅବକ୍ଷୟ ଦେଖାଦେଲା ତଦ୍ୱାରା ରାଜନୀତି ଓ ଲୋକନୀତି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଦିନଥିଲା ଯେତେବେଳେ ବୈଦିକ ସଂସ୍କୃତି, କି ବୌଦ୍ଧିକ, କି ଆର୍ଥିକ, କି ସାମାଜିକ, କି ନୈତିକ ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ଉନ୍ନତିର ଚରମସୀମା କ୍ଷର୍ଣ୍ଣ କରିଥିଲା । ପ୍ରତିବେଶୀ ଚୀନ, ପାରସ୍ୟ, ମଧ୍ୟଦେଶୀୟ ରାଜ୍ୟମଣ୍ଡଳୀ ଜ୍ଞାନ ବିଜ୍ଞାନ ସନ୍ଧାନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତକୁ ଆଦର୍ଶସ୍ଥଳୀ ରୂପେ ବାଛି ନେଇଥିଲେ । ତକ୍ଷଶିଳାର ସାର୍ବଜନୀନ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ କେବଳ ପଡ଼ୋଶୀ ଦେଶ ନୁହେଁ, ସମଗ୍ର ପୃଥିବୀର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଥିଲା । ତତ୍ତ୍ୱସନ୍ଧିସୁ ବିଦ୍ୱାନମାନେ ବିଭିନ୍ନ ଦିଗରୁ ଆସି ସକଳ ବିଦ୍ୟାରେ ପାରଙ୍ଗମ ହୋଇ ସ୍ୱଦେଶକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରୁଥିଲେ । ଶିକ୍ଷା ସଦୃଶ ରାଜ୍ୟଶାସନ ଓ ବାଣିଜ୍ୟ-ବ୍ୟବସାୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ବିଚକ୍ଷଣତା ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇ ନଥିଲା ନୁହେଁ । ଚୀନ ପାରସ୍ୟ ସମେତ ବହୁ ଦୂର ଦୂରାନ୍ତର ରାଜ୍ୟ ସହିତ ଏହାର ବାଣିଜ୍ୟିକ କାରବାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଭାବେ ଚଳି ଆସୁଥିଲା । କହିବାକୁ ଗଲେ ସୁତ୍ରଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାରା ପୃଥିବୀର ଭାରତ ସର୍ବୋଚ୍ଚଷ୍ଟ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ପରିଗଣିତ ଥିଲା । ସମସ୍ତେ ଏହାର ବନ୍ଧୁତା କାମନା କରୁଥିଲେ । ମାତ୍ର ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ବିବାଦ ଓ ପାରସ୍ପରିକ କଳହ, ବିଶେଷତଃ ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧର ପ୍ରଳୟଙ୍କାରା ପରିଣାମ, ତାକୁ ଏତେଦୂର ଦୁର୍ବଳ କରିପକାଇଲା, ଯଦ୍ୱାରା ବିଦେଶୀ ଶକ୍ତିବୃନ୍ଦ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବିରୋଧାଚରଣ କରିବାକୁ ଡିକେମାତ୍ର ଶଙ୍କା ବୋଧ କଲେ ନାହିଁ । ଦୀର୍ଘକାଳ ମିତ୍ରତା ସୁତ୍ରରେ ଆବଦ୍ଧ ପାରସ୍ୟ ରାଜା ପାର୍ସତ୍ୟ ମାର୍ଗଦେଇ ଭାରତ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅଭିଯାନ ଚଳାଇଲେ । ଏହା ବୌଦ୍ଧଜାତକ କଥାରେ ଲିପିବଦ୍ଧ । ହିରୋଡ଼ଟସ, ଷ୍ଟ୍ରାବ, ଅଶୟ ପ୍ରମୁଖ ଗ୍ରୀକ୍ ଦେଶୀୟ ଐତିହାସିକମାନେ ମଧ୍ୟ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ପାରସ୍ୟ ରାଜା ‘ସାଇରିସ୍’ ପ୍ରଥମେ ଭାରତ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିବା କଥା ଲେଖିଛନ୍ତି । ସେ କୁଆଡ଼େ ସିନ୍ଧୁନଦୀର ପଶ୍ଚିମରେ ଥିବା ‘ଗାନ୍ଧାର’ ରାଜ୍ୟକୁ ନିଜ ଶାସନାଧୀନ କରି ରଖିଥିଲେ ଏବଂ ଉତ୍ତର କାଳରେ ତାଙ୍କ ନାତି ଦାରିୟସ୍ ପଞ୍ଜାବର ଉତ୍ତରଭାଗ

ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାଡ଼ି ଆସି ତାହାକୁ ପାରସ୍ୟର ଏକ ‘ସତ୍ରପ’ (ପ୍ରଦେଶ)ରେ ପରିଣତ କରିଥିଲେ । ପାରସ୍ୟର ତାହା ଥିଲା ବିଂଶତମ ପ୍ରଦେଶ । ଏଥିରୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ, ଉତ୍ତରାଫଥର ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସି ରାଜା ସେତେବେଳକୁ ବିଦେଶୀ ଆକ୍ରମଣର ପ୍ରତିରୋଧ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ନଥିଲେ— ଯଦିଓ ଭାରତ ଯୁଦ୍ଧରେ ସେମାନେ ଅମିତ ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ଯୋଦ୍ଧା ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଦୀର୍ଘକାଳର ଅନ୍ତର୍ବିବାଦ ଓ ଆତ୍ମାନ୍ତରାଣ ଶତ୍ରୁତା ଦ୍ଵାରା ପରସ୍ପରଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ରହିବା ହେତୁ ସେମାନେ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ । ତେଣୁ ଏକାକୀ ଶତ୍ରୁର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାପାଇଁ କାହାରି ସାହସ ନଥିଲା । ମିଳିତ ପ୍ରତିରୋଧ ଅସମ୍ଭବ ଥିଲା । ତେଣୁ ପାରସ୍ୟରାଜା ବିନାଯୁଦ୍ଧରେ ଦେଶ ଭିତରକୁ ପଶିଆସିଲେ । ସଂହତିର ଅଭାବ ବିଦେଶୀଙ୍କୁ ଆକ୍ରମଣ କରିବାର ସାହସ ଯୋଗାଇଥିଲା ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଦୁର୍ବଳତାର ସୁଯୋଗ ନେଇ ଅଙ୍ଗ, ମଗଧ, ଅବନ୍ତୀ ପ୍ରମୁଖ ଆର୍ଯ୍ୟେତର ରାଜା ଅସଂହତ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ଭିତରୁ କେତେ ରାଜ୍ୟ କବଳିତ କରିନେଲେ । ସେହି ଅବସରରେ ବିନ୍ଦିସାରଙ୍କ ପୁତ୍ର ଅଜାତଶତ୍ରୁ ଓ ତାଙ୍କର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ‘ଶିଶୁନାଗ’ ବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ମଗଧରାଜ୍ୟର ସୀମା ସଂପ୍ରସାରିତ କରିବାପାଇଁ ଉତ୍ସୁକ ହୋଇଉଠିଲେ । ଲୋଭପରବଶ ନନ୍ଦବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ଦୁର୍ବଳ ରାଜ୍ୟମାନେ ଆକ୍ରମଣ ଚଳାଇ ନିଜ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ପରିଣତ ହେଲା । ତା’ ସତ୍ତ୍ୱେ ରାଜ୍ୟଲିପ୍ତସା ବ୍ୟାଧିଦ୍ଵାରା ‘କଳିଙ୍ଗ’ ସଂକ୍ରମିତ ନହୋଇ କୃଷି ବାଣିଜ୍ୟାଦି କ୍ଷେତ୍ରରେ ନିଜର ଆଶାତୀତ ଉନ୍ନତି ସାଧନା କରିଥିଲା ବୋଲି ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । ବର୍ହିବାଣିଜ୍ୟ, ସମୁଦ୍ରଯାତ୍ରା, ଧର୍ମଧାରଣା ସକଳ ଦିଗରେ ସେ ପାରଦର୍ଶିତା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲା । ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାର କାର୍ଯ୍ୟରେ ମଗଧ ବ୍ୟାପ୍ତ ଥିବା ସ୍ଥଳେ କଳିଙ୍ଗ ସମାଜିକ ସୁଖ-ସମୃଦ୍ଧି ଓ ଧନ-ସଂପଦି ବଢ଼ାଇବା ଦିଗରେ ମନପ୍ରାଣ ଭାଲିଥିଲା । ଅନ୍ୟ ରାଜ୍ୟ ଆକ୍ରମଣ ଚିନ୍ତା ଓ ମନକୁ ସର୍ବ କରି ନଥିଲା ଏବଂ ଅପରପକ୍ଷେ ଅନ୍ୟର ଆକ୍ରମଣ ଆଶଙ୍କା ତା’ର କଳ୍ପନା ବହିର୍ଭୂତ ଥିଲା । ପରସ୍ପର ଲୁଣ୍ଠନ ଓ ରାଜ୍ୟାଘରଣତା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଥିଲା ମହାପାପ— ଜଘନ୍ୟ ଅପରାଧ ତେଣୁ ଆତ୍ମାନ୍ତରାଣ ଶାନ୍ତି-ଶୃଙ୍ଖଳା ରକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ଯେତିକି ଆବଶ୍ୟକ ତଦ୍‌ପେକ୍ଷା ଅଧିକ ବଳର

ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଉପଲବ୍ଧ କରି ନଥିଲା । ଏହି ସୁଯୋଗ ଦେଖି ବୋଧହୁଏ, ମଗଧ ରାଜ କଳିଙ୍ଗର ଉତ୍ତର ଭୂ-ଭାଗକୁ ବଳପୂର୍ବକ ଅଧିକାର କରିନେଲେ । ସ୍ଵାଭିମାନୀ କଳିଙ୍ଗସେନା ସେହିଦିନୁ ଅପମାନର ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବା ସକାଶେ ଉତ୍ସୁକ ହୋଇଉଠିଲେ । ପରାଜୟଜନିତ ଗ୍ଳାନି ସଂଗ୍ରାମ ସମର୍ଥ ଚତୁରଜବାହିନୀ ଗଢ଼ିବା ସକାଶେ ତାହାଙ୍କୁ ପ୍ରୟୋଦିତ କରିଥିଲା । ଗ୍ରାମେ ଗ୍ରାମେ ସଂଗଠନ ଗଢ଼ାଯାଇ ଯୁଦ୍ଧକୌଶଳ ଶିକ୍ଷା ଦିଆଗଲା । ଆବାଳବୃଦ୍ଧିବନିତା ମହାଉତ୍ସାହରେ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ବାହାରିପଡ଼ିଲେ— ଏପରିକି ସମର୍ଥ ଯୁବତୀମାନେ ମଧ୍ୟ ଶସ୍ତ୍ର ଚଳନା ଶିକ୍ଷା କରିବାକୁ ଲଜ୍ଜାବୋଧ କଲେ ନାହିଁ । ପ୍ରବୀଣ ଜନନୀୟକଙ୍କ ନିୟନ୍ତ୍ରଣରେ ଯୁବବାହିନୀମାନ ଗଠିତ ହୁଏ । ଫଳରେ ଗ୍ରାମ ସମୂହ ଯୁଦ୍ଧ ଶିବିର ପରି ଶତ୍ରୁ ଆକ୍ରମଣର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାପାଇଁ ସଦା ଜାଗ୍ରତ ହୋଇ ରହିଲେ ।

ସେ ସମୟରେ ଗ୍ରୀକ୍ ସେନାପତି ‘ଆଲେକଜାଣ୍ଡର’ଙ୍କ ଭାରତ ଆକ୍ରମଣ ଏକ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଘଟଣା । ‘ଆଲେକଜାଣ୍ଡର’ ଯେପରି ଜଣେ ଦୁର୍ଦ୍ଦାନ୍ତ ସେନାନାୟକ ସେହିପରି ଅତି ମାତ୍ରାରେ ଯଶୋଲିପ୍ସୁ ଥିଲେ । ପ୍ରତିପରଶିଳା ପାରସ୍ୟ ରାଜାଙ୍କ ବିଶାଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ଆୟତ୍ତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେ ପଞ୍ଜାବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭାରତ ଅଞ୍ଚଳ ଭିତରକୁ ମାଡ଼ିଯିବା ପାଇଁ ସ୍ଵ ସେନାବାହିନୀକୁ ଆଦେଶ ଦିଅନ୍ତି । ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ ପରାଜୟ ସ୍ଵୀକାର କରିବା ଛଡ଼ା ପ୍ରତିରୋଧ କରିବାର ଉପାୟ ନଥିଲା । ତଥାପି ସେତେବେଳର ସ୍ଵାଭିମାନୀ ‘ପୁରୁ’ ରାଜାଙ୍କ ବୀରୋଚିତ ଆଚରଣ ଆଲେକଜାଣ୍ଡରଙ୍କୁ ଯେପରି ସ୍ତମ୍ଭିତ କରିଦେଇଥିଲା ତାହାର ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ତା’ରି ଫଳରେ ହୃତରାଜ୍ୟ ପୁରୁଙ୍କ ହସ୍ତରେ ସସମ୍ମାନେ ପ୍ରତ୍ୟାର୍ପଣ କରି ସେ ସ୍ଵଦେଶ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ ।

ଏତାଦୃଶ ଦୁରବସ୍ଥା ଉତ୍ତରାଫଥ ମଧ୍ୟରେ କେବଳ ସୀମାବଦ୍ଧ ଥିଲା । ଏହାର ବିଷକ୍ରିୟା ମଗଧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟାପି ନଥିଲା । ପରାଜୟର ଚିକ୍ତସ୍ଵାଦୁ ମଗଧ ରାଜା ଆତ୍ମାଦନ କରି ନଥିଲେ । ରାଜ୍ୟ ପ୍ରସାରଣ ଲିପ୍ତସା ତାଙ୍କ ମନରୁ ଦୂର ହୋଇ ନଥିଲା । ସେହି କାରଣରୁ ଇକ୍ଷ୍ଵାକୁ, ପାଞ୍ଚାଳ, କାଶୀ, କଳିଙ୍ଗ,

ହେଁହୟ, ଶୁରସେନାଦି ଦେଶର ରାଜାମାନଙ୍କୁ ବଶତା ସ୍ୱାକାର କରାଇଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତ, ପୁରାଣ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଜାତକ ଅଯୋଗ୍ୟତା ଓ ଦୁର୍ବଳତାର ସୁଯୋଗ ନେଇ ଆକ୍ରାନ୍ତ ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ବିଦ୍ରୋହ ବଢ଼ି ଜଳି ଉଠିଲା । ଯାହାହେଉ ସେତେବେଳେ ମୌର୍ଯ୍ୟବଂଶ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ‘କୃଷକ’ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ମଗଧ ପକ୍ଷେ ଏକ ଶୁଭ ଲକ୍ଷଣ ଥିଲା । ତକ୍ଷଶିଳାର ବିଚକ୍ଷଣ କୃତନୀତିଜ୍ଞ ଋଣକ୍ୟଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ମଗଧ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମ ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଭକ୍ତି ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଆସିଥିଲେ ।

କେବଳ ମଗଧ ନୁହେଁ, କଳିଙ୍ଗର ଉତ୍ତରଭାଗରେ ମାଗଧୀ ଜନତା ଓ ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ସାମୁଜ୍ୟ ମିଶ୍ରଣ ଯୋଗୁଁ ଯେଉଁ ଅଭିନବ ସଭ୍ୟତା ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ଅବଦାନ ଥିଲା ସର୍ବାପେକ୍ଷା ବୃହତ୍ତର । କଳିଙ୍ଗ କାହିଁକି ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ମାର୍ଜିତ ସଂସ୍କୃତି ଓ ଜାତୀୟ ଚେତନା ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜାତି ଥିଲା ଅନନ୍ୟ ସାଧାରଣ । ଶାସ୍ତ୍ର ପୁରାଣ ମାଧ୍ୟମରେ ନୀତି ଉପଦେଶ ଦେବା ମାନବିକ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବୋଲି ସେମାନେ ବିବେଚନା କରୁଥିଲେ । କୃଷିକ୍ଷେତ୍ରରୁ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ଯାଏଁ ଏଭଳି କୌଣସି ବିଷୟ ନାହିଁ ଯାହା ସେମାନେ ଗ୍ରହ ମଧ୍ୟରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ନକରିଛନ୍ତି । କୃଷକ, ବଣିକ, ଶାସକ, ଯାଜକ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କ ମାର୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ଥିଲେ ସେମାନେ । ସୂତ୍ରନୀତିସାର, କୃଷିପ୍ରଚର, ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର, ଗୃହ୍ୟସୂତ୍ର, କାମତନ୍ତ୍ର, ଚିକିତ୍ସାଶାସ୍ତ୍ର ସବୁର ଲେଖକ ଅଟନ୍ତି ବ୍ରାହ୍ମଣ । ତା’ ଛଡ଼ା ଧର୍ମ-କର୍ମ ମାଧ୍ୟମରେ ସମୁଦାୟ ମାନବ ଶ୍ରେଣୀକୁ ଏକ ସୂତ୍ରରେ ବାନ୍ଧି ରଖିବା କୌଶଳ ସେମାନଙ୍କ ବିନା ଅନ୍ୟ କାହାରିକୁ ଜଣା ନଥିଲା । ଜାତିକର୍ମ, ବିବାହ, ପୂଜାପାଠ, ଅନ୍ତ୍ୟେଷ୍ଟି ପ୍ରଭୃତିକୁ ସାର୍ବଜନୀନ କରାଇ ଜାତିବର୍ଷ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ଉକ୍ତିଭାଜନ ହୋଇ ‘ବର୍ଷପତି’ର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ସବୁକ୍ଷେତ୍ରରେ ରକ୍ଷା କରି ଆସିଥିଲେ । ସେହି କାରଣରୁ ବୋଧହୁଏ ସେମାନେ ନିମ୍ନବର୍ଣ୍ଣର କର୍ମ କୃଷି ଅର୍ଥସୂଚକ ‘ଓଡ଼’ ବା ‘ଉଡ୍ର’ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଅଧ୍ୟୁଷିତ ସ୍ଥାନକୁ ଉନ୍ନତ କଲା ବ୍ୟଞ୍ଜକ ‘ଉତ୍କଳ’ ନାମରେ ନାମିତ କରିଥିଲେ ।

ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ କିନ୍ତୁ ‘ଉତ୍କଳ’ ଥିଲା ‘ଉଡ୍ର ବିଷୟ’ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଜନପଦ । ବୌଦ୍ଧ ଜାତକରେ ଲେଖା ଅଛି—

‘ତସ୍ୟିଂ ସମୟେ ତପସ୍ୱସୁ ଉଲ୍ଲିକ ନାମା ଦେ ବଣିକ ସଂକଟ ସତେ ହିଂ ଉକ୍ତଳ ଜନପଦା ମଜ୍ଜିମ ଦେଶଂ ଗଚ୍ଛତି’ । ଏଠାରେ ‘ମଧ୍ୟଦେଶ’କୁ ‘ମଜ୍ଜିମ ଦେଶ’ କହି ଉତ୍କଳକୁ ‘ଉକ୍ତଳ ଜନପଦ’ ବୋଲି ଦର୍ଶାଇବା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଥମେ ତାହା ‘ଜନପଦ’ ଏବଂ ପରେ ‘ଅଂଚଳ’ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରୟୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ତେଣୁ ଏ ଭୂଭାଗ ପ୍ରଥମେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଏବଂ ପରେ ‘କୃଷିପ୍ରଧାନ ଜାତି’ ନାମରେ ନାମିତ ହୋଇଛି ବୋଲି କ୍ଷଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ସେହି କାରଣରୁ ଏହା କେତେବେଳେ ‘କଳିଙ୍ଗ’, କେତେବେଳେ ‘ଉଡ୍ର’ ଓ ଆଉ କେତେବେଳେ ‘ଉତ୍କଳ’ ବୋଲି ବୈଦିକ, ସଂସ୍କୃତ, ପାଲି, ପ୍ରାକୃତ ସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ।

ମନେହୁଏ ‘ଜନପଦ’ ଭାବେ ‘ଉତ୍କଳ’ ଏବର ଯାଜପୁର ଅଂଚଳକୁ ପ୍ରଥମେ ବୁଝାଉଥିଲା । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଆର୍ଯ୍ୟବ୍ରାହ୍ମଣ ଗୋଷ୍ଠୀର ଧାରାବାହିକ ଆଗମନ ଓ ଯଜ୍ଞାଦି କ୍ରିୟାନୁଷ୍ଠାନଦ୍ୱାରା ଏହା ପବିତ୍ର ବିବେଚିତ ହୋଇଥିଲା । ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପାରମ୍ପରିକ ରୀତିରେ ଉପାସିତ ଗ୍ରାମଦେବତା ‘ବିରଜା’ଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସମାଜ ଯଜ୍ଞାପାଠାଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଭାବେ ‘ଆଜ୍ୟପା’ ନାମ ଦେଇ ବୈଦିକ ରୀତିରେ ପୂଜାର୍ଚ୍ଚନାଦି କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ‘ବିରଜା’ ଓ ଆଜ୍ୟପା ‘ବିରାଜ’ଙ୍କ ନାମାନ୍ତର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ‘ଆଜ୍ୟପା’ ଶବ୍ଦରୁ ଦେବୀଙ୍କର ବୈଦିକତା କ୍ଷଷ୍ଟ ପ୍ରକଟିତ ହୁଏ । ‘ଆଜ୍ୟପା’ ଅର୍ଥ ଯେ ‘ଆଜ୍ୟ’ ବା ଘୃତ ପାନ କରନ୍ତି । ଏହାଦ୍ୱାରା ସେ ‘ଯାଗସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ’ ବୋଲି ଯେପରି ପ୍ରମାଣିତ ହୁଅନ୍ତି, ସେହିପରି ଯଜ୍ଞାଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଭାବେ ମଧ୍ୟ ଯାଗସ୍ଥଳୀ ‘ଯାଜନଗ୍ର’ ରୂପେ ଅଭିହିତ ହୋଇ ଆଦ୍ୟାଦେବୀ ‘ବିରଜା’ଙ୍କ ଅଧିଷ୍ଠାନ ହେତୁ ‘ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର’ ନାମରେ ବି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲା । ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତରେ ଉକ୍ତି ଅଛି “କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟର ବୈତରଣୀ ନଦୀ କୂଳରେ ‘ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର’ ଅବସ୍ଥିତ ।” ଖ୍ରୀ.ପୂ. ତୃତୀୟ ଶତକର ପ୍ରାକ୍ କାଳରେ ମହାଭାରତ ଲେଖା ଶେଷ ହୋଇଛି ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନେ କହନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି, ‘କୁରୁ ପାଣ୍ଡବ ଯୁଦ୍ଧରେ ଯୋଗ ନଦେଇ କୃଷ୍ଣଭ୍ରାତା ବଳରାମ ତୀର୍ଥାଟନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ‘ଯାଜନଗ୍ର’ରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ତତ୍ରତ୍ୟ ଯାଜ୍ଞିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ

ତାଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ ଯେ ଗିରିଶିଖରବାସୀ ‘କନ୍ଦରାସୁର’ ସର୍ବଦା ଯାଗଯଜ୍ଞ ଧ୍ୟାନ କରିବାରେ ଲାଗିଛି— ସେ ଉପଦ୍ରବରୁ ତାଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରନ୍ତୁ । ବଳରାମ ଯାଇ ତାଙ୍କୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ ଓ ନିହିତ କଲେ ।’ ଏଠାରେ ‘କନ୍ଦରାସୁର’ ଶବ୍ଦ ଗୁହାବାସୀ ଶବ୍ଦର ସଂପ୍ରଦାୟକୁ ସୂଚିତ କଲାପରି ଲାଗେ । କାରଣ ସେହିମାନେ ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ଯାଗଯଜ୍ଞାଦି କର୍ମର ପ୍ରବଳ ବିରୋଧ କରି ଆସିଥିଲେ । ରୂପକଚକ୍ରରେ ତାଙ୍କୁ ‘କନ୍ଦରା ନିବାସୀ ଅସୁର’ ଭାବେ ଚିତ୍ରଣ କରାହୋଇଛି । ବସ୍ତୁତଃ ‘ଉତ୍ତ’ ଦେଶ ମୂଳ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସଭ୍ୟତାର ନବୋନ୍ମେଷକାଳରେ ବହୁ ବାଧାବିଘ୍ନର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମୀମାନେ କମ୍ ପରିମାଣରେ ଦାୟୀ ନଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ ‘ସର୍ବର୍ଥ ପୁଣ୍ୟରାଜ’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲେଖାଅଛି— ‘ଗୌତମବୁଦ୍ଧ’ ‘ବିରଜା ମଣ୍ଡଳ’ରେ ‘ପଦ୍ମପ୍ରଭ’ ନାମଧରି ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିବେ ।’ ପ୍ରତିଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପୀଠସ୍ଥଳୀମାନଙ୍କରେ ହିଁ ‘ବୁଦ୍ଧଦେବ’

ଜନ୍ମନେଇଥିବା କଥା ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକରେ ସର୍ବତ୍ର ଲିପିବଦ୍ଧ— ଯେହେତୁ ସେହି ଧର୍ମକୁ ନିହିତ କରିବା ସକାଶେ ସେମାନେ ଯତ୍ନପରୋନାସ୍ତି ଚେଷ୍ଟା କରି ଆସୁଥିଲେ । ଏଥିରୁ ମଧ୍ୟ ‘ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର’ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ପୀଠସ୍ଥଳୀ ଥିଲା ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଏହାଛଡ଼ା ଶାରଳା ମହାଭାରତରୁ ସୂଚନା ମିଳେ— ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଉତ୍ତର ଓ ‘ଦକ୍ଷିଣ’ ଭାବେ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ଥିଲା । ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗକୁ ‘ବିରଜା ମଣ୍ଡଳ’ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗକୁ ‘ଜଗନ୍ନାଥ ମଣ୍ଡଳ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରାଯାଇଥିଲା । ତିତ୍ରୋତ୍ପଳା ବା ମହାନଦୀ ଥିଲା ଉଭୟର ସୀମାରେଖା । ଅତଏବ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଶବ୍ଦ ଆଗଙ୍ଗା ଗୋଦାବରୀ ଭୂଖଣ୍ଡ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଥିଲାବେଳେ ‘ଉତ୍କଳ’ ଗଙ୍ଗା ଓ ମହାନଦୀ ମଧ୍ୟାନ୍ତର ଭାଗକୁ ସଂକେତିତ କରୁଥିଲା ଏବଂ ‘ଉତ୍ତ’ ଥିଲା ‘ଉତ୍କଳ’ର ନାମାନ୍ତର । ଏଣୁ ତିନୋଟିଯାକ ଶବ୍ଦ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରଚନାମାନଙ୍କରେ ସମାନ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇ ଆସିଥିବା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ।

ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରଜା ଓ ପ୍ରକୃତି

ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଏକା ଭୂଖଣ୍ଡ କଳିଙ୍ଗ ଉତ୍ତ ଓ ଉତ୍କଳ ନାମରେ କିପରି ପରିଚିତ ହୋଇ ଆସିଛି ତାହା ପୂର୍ବରୁ କୁହାଗଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହାର ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ପରିସ୍ଥିତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉଛି । ଗ୍ରାମପ୍ରଧାନ ରାଜ୍ୟ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା କଳିଙ୍ଗ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ନଗରପ୍ରଧାନ ରାଜ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ‘ତୋଷଳି’ ଥିଲା ତାହାର ମୂଳ ରାଜଧାନୀ । ତାହା ଭୁବନେଶ୍ୱର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଧଉଳି ପାହାଡ଼ ତଳକୁ ଅବସ୍ଥିତ ଥିବା କଥା ଅଶୋକଙ୍କ କଳିଙ୍ଗ ଶିଳାଲେଖ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ । ‘ଧଉଳି’ କଳିଙ୍ଗର ନାମାନ୍ତର ମାତ୍ର । ଜିଲ୍ଲା ଅର୍ଥରେ ମହାଶୂର, ଭାଗଲପୁର, ସମ୍ବଲପୁର ପରି ମୁୟାଜ, ମାଡ୍ରାସ ପ୍ରଭୃତି ସହର ନାମରେ ରାଜ୍ୟମାନ ଚିହ୍ନିତ ହେବାପରି ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଅର୍ଥରେ ‘ତୋଷଳି’ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ କଳିଙ୍ଗାଧିପତିଙ୍କ ଆମନ୍ତ୍ରଣ କ୍ରମେ ତୀର୍ଥଙ୍କର ବର୍ତ୍ତମାନ ‘ତୋଷଳି’ରେ ଧର୍ମପ୍ରସାର କାର୍ଯ୍ୟସାରି ‘ମୋଷଳି’କୁ ଗମନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଜୈନ ‘ଆବସକ-ସୁର’ରେ ଲେଖାଅଛି । ସେକାଳ ମୋଷଳି ଏବକାର ଆନ୍ତରାଜ୍ୟ ଭିତରେ ‘ମୁସଲିପଟନମ୍’ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ହୋଇ ନପାରେ । ଟଲେମିଙ୍କ ଲେଖାରେ ମଧ୍ୟ ‘ମୋଷଳି’ର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଐତିହାସିକ ମେକ୍ ଡ୍ରିଣ୍ଡଲ ଗୋଦାବରୀ ଓ କୃଷ୍ଣା ନଦୀ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଅଞ୍ଚଳକୁ ମୋଷଳି ରୂପେ ଚିହ୍ନିତ କରନ୍ତି । ବିରୁରକଲେ ଏ ମତଟି ନିର୍ଭୁଲ ମନେହୁଏ— କାରଣ ଗୋଦାବରୀ ଉତ୍ତରପଟେ କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରସରକର୍ମ ସାରି ଦକ୍ଷିଣପଟର ମୋଷଳିକୁ ସେ ଯାଇଥିବା ବିଶେଷ ସମ୍ଭାବନା । ସେତେବେଳକୁ ତାହା ରାଜଧାନୀ କିମ୍ବା ରାଜ୍ୟର ନାମ ଥିଲା କହିହୁଏ ନାହିଁ— ସମ୍ଭବତଃ ତାହା ରାଜଧାନୀ ସହରକୁ ଲାଗିରହିଥିଲା । ‘ମୁସଲିପଟନମ୍’ ଶବ୍ଦରୁ ମଧ୍ୟ ସେଇଆ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ‘ପଟନମ୍’ ‘ପାଟଣା’ ଶବ୍ଦର ବି ପରିଣାମ ମାତ୍ର । ଏହାର ଅର୍ଥ ‘ବନ୍ଦର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ’ । ପୁରାଜିଲ୍ଲାର

‘ମାଣିକପାଟଣା’, ‘ବାଲିପାଟଣା’, ମାୟାଜର ‘ବେନାପାଟଣା’, ବିହାର ରାଜଧାନୀ ‘ପାଟଣା’, ଆନ୍ଧ୍ରପ୍ରଦେଶର ‘ବିଶାଖପାଟଣା’, ଶ୍ରୀକାକୁଳମ୍ ଜିଲ୍ଲା ‘କଳିଙ୍ଗ ପାଟଣା’ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରୟୋଗରୁ ସେହି ସୂଚନା ମିଳେ ।

ମୂଳତଃ ‘ପାଟଣା’ ମୁଣ୍ଡାରି ଭାଷା ପରିବାରରେ ଶବ୍ଦ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଆଦିବାସୀ ଭାଷା ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଏତାଦୃଶ ଶବ୍ଦର ବହୁଳ ପ୍ରଚଳନ ରହିଆସିଥିଲା । ପାଟଣା, ପାଟକ, ପାଟ, ପାଟା, ପଟ୍ଟ, ପୁଟ୍ଟ, ପଟ ପ୍ରଭୃତି ଏବେ ବି ‘ଦେଶ୍ୟ’ ଶବ୍ଦରୂପେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ପ୍ରଚଳିତ । ଏ ଜାତୀୟ ବହୁ କଳିଙ୍ଗୀ ଶବ୍ଦ ଗୋଦାବରୀ ଉତ୍ତରପଟ ଡେଲୁଗୁ ଭାଷାଭାଷୀଙ୍କ ମୁହଁରେ ସୁଦ୍ଧା ବ୍ୟବହାର ହୋଇ ଆସୁଛି । ତାଦୃଶ ଶବ୍ଦାବଳୀକୁ ଆନ୍ଧ୍ର ଭାଷା ଭିତରେ ‘କାଳିଙ୍ଗ ଉପଭାଷା’ (dialect) ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକର ଅର୍ଥହେଲା, ପାଟଣା = ବନ୍ଦର ନିକଟ ବସ୍ତି, ପାଟକ = ପୈତୃକ ବୃତ୍ତି, ପାଟ = genera-
tion, ପାଟା = ଚନ୍ଦ୍ରମାଣ୍ଡ, ପୁଟ୍ଟ = କାଦୁଅ, ପୁଟ୍ଟ = ଗ୍ରାମ, ପାଟୁ = ଅଳସୁ, ପଟ୍ଟ = ପାର୍ଶ୍ୱ । ଏଣୁ ‘ପଟନମ୍’ ଯେ ‘ବନ୍ଦର ସହର’ ସୂଚକ ଶବ୍ଦ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ମହାବୀରଙ୍କ ‘ତୋଷଳି’ରୁ ‘ମୋଷଳି’ ଯିବା ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାଯୋଗୁ କେଉଁ ତୋଷଳିରୁ ତାଙ୍କ ଯାତ୍ରା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ତା’ ବି ଅନୁମାନ କରିହୁଏନାହିଁ । କାରଣ ଉତ୍ତର ତୋଷଳି ଓ ଦକ୍ଷିଣ ତୋଷଳି ରୂପେ ତାହାର ଦୁଇଟି ନାଁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ତୃତୀୟ-କଳିଙ୍ଗ ଅଶ୍ୱକ ଶାସନାଧୀନ ଥିବାହେତୁ କଳିଙ୍ଗ ଉତ୍ତର ଓ ଦକ୍ଷିଣ ରୂପେ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା ଏବଂ ତା’ରି ଅନୁସରଣରେ ‘ତୋଷଳି’ ମଧ୍ୟ ତୃତୀୟ କଳିଙ୍ଗ ଅତିକ୍ରମ ନକଲେ ସ୍ଥଳପଥ ଦେଇ ‘ମୋଷଳି’ ଯିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ମିତ୍ରରାଜଙ୍କ ଶତ୍ରୁ ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ସ୍ଥଳମାର୍ଗରେ ‘ମୋଷଳି’ ଯିବା ଅପେକ୍ଷା ଜଳପଥ ଯାତ୍ରାକୁ ଜୈନଗୁରୁ ବାଞ୍ଛନୀୟ ମନେକରିଥିବେ । ତେଣୁ ସିଧାସଳଖ ତୋଷଳିରୁ ମୋଷଳି

ଯିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଯଦି ଦକ୍ଷିଣ-ତୋଷଳିରୁ ଯାତ୍ରାରମ୍ଭ ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ବଂଶଧାରୀ ନଦୀ ମୁହାଣରେ ‘କଳିଙ୍ଗ ପାଟଣା’ ନଚେତ୍ ଉତ୍ତର ତୋଷଳି ନିକଟସ୍ଥ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ନଦୀ ମୁହାଣ ‘ତୋଷଳଙ୍ଗ’ ବନ୍ଦରଠାରୁ ତାହା ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ ।

ମଗଧାଧିପତି ଚଣ୍ଡାଶୋକଙ୍କ ଶାସନକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କପିଶା ଓ ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ନଦୀ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ‘ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ’ ଏକ ସୁ-ସଂସ୍କୃତ ରାଜ୍ୟ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇ ଆସିଥିଲା । ଏହା ମାଗଧ୍ୟା ସଂସ୍କୃତିଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗରେ ଅବିକୃତ କାଳିଙ୍ଗୀ ସଭ୍ୟତା ବିସ୍ତାର ଲାଭ କରିଥିଲା । ସାମାଜିକ, ସାଂସ୍କୃତିକ, ରାଜନୈତିକ, ଆର୍ଥିକ ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବିଚାରଧାରା ଥିବାବେଳେ ମହାନଦୀ ଉତ୍ତରପଟକୁ ‘ଉତ୍ତ ମାଗଧ୍ୟା’ ରୂପ ନିଶ୍ଚିତ, ସଭ୍ୟତା ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା । ତାକୁ ହିଁ କହନ୍ତି ‘ଉତ୍କଳୀୟ ସଭ୍ୟତା’ । ସେଥିଯୋଗୁ କାଳିଦାସ କପିଶାନଦୀ ପାରିହେଲେ ‘ଉତ୍କଳ’ ଏବଂ ତା’ପରେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ରାଜ୍ୟ ବୋଲି ରଘୁବଂଶ କାବ୍ୟରେ ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି । ସେତେବେଳକୁ ମେଦିନୀପୁର ଅଞ୍ଚଳ ସମେତ ସମଗ୍ର ଉତ୍ତରଓଡ଼ିଶାକୁ ଉତ୍କଳ କୁହାଯାଉଥିଲା । ପାଣିନୀଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ର, ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ, ଜୈନଶାସ୍ତ୍ର, ଅଶୋକଙ୍କ ଶିଳାନୁଶାସନମାନଙ୍କରୁ ଏହାର ଆଭାସ ମିଳେ ।

ଆଧୁନିକ ସମ୍ବନ୍ଧ ରୂପ ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟି ରଖି ଯେପରି ଅଶୋକ ପୂର୍ବ-କଳିଙ୍ଗର କଳନା କରା ନହୁଏ ପୂର୍ବରୁ ସୂଚନା ଦିଆହୋଇଛି । ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ଏ ଘନ ଜଙ୍ଗଲ ପରିବେଷିତ ପାର୍ବତ୍ୟ ଭୂଭାଗ ଥିଲା ଏବଂ ଋଷ ଉପଯୋଗୀ ସମତଳ ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟ ଥିଲା ଅରଣ୍ୟାନ୍ତୀ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଦଳଦଳ ଶିକାରୀ, ବନବାସୀ ଓ କୃଷିଜୀବୀ, ଦୃଶ୍ୟକାଷ୍ଠି ସାହାଯ୍ୟରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ କୁଟୀର ରଚି ରହିଥିଲେ । ଆବଶ୍ୟକୀୟ ଗ୍ରାସାହାରୀ ଅଭାବ ଉପଲବ୍ଧ ନହେଲା ଯାଏ ସେଠାରେ ରହି ପୁଣି ନୂତନ ସ୍ଥାନ ସନ୍ଧାନରେ ସପରିବାର ଉଠିଯାଉଥିଲେ । ଅଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଲା ମାତ୍ରେ କାଳବିଳମ୍ବ ନକରି ସେଠାରୁ ପଳାୟନ କରୁଥିଲେ । ମୋଟାମୋଟି ସେମାନେ ଥିଲେ ଏକପ୍ରକାର ଯାଯାବର ଶ୍ରେଣୀର । ସେହି କାରଣରୁ ସେମାନଙ୍କ ରହଣିସ୍ଥାନ ବା ଗ୍ରାମର କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନାମ ଦୀର୍ଘକାଳ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ରହୁ ନଥିଲା । ତଥାକଥିତ ଜାତୀୟ ସଂହତି,

ଜାତୀୟ ମମତା ତାଙ୍କ ମନରେ ବିଶେଷ ମାତ୍ରାରେ ଜାଗରିତ ହୋଇନଥିଲା । ଆବଶ୍ୟକବେଳେ ସ୍ଥାନୀୟ ବୟୋବୃଦ୍ଧ ଓ ଅଭିଜ୍ଞ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ମାନ୍ୟତା ପ୍ରଦର୍ଶନ ପୂର୍ବକ ତାଙ୍କଠାରୁ ପରାମର୍ଶ ଲୋଡ଼ାଯାଉଥିଲା । ନିଷ୍ପତ୍ତ ସ୍ୱଭାବ ଓ ସରଳ ବିଶ୍ୱାସ ହେତୁ କାହାପ୍ରତି କାହାର ଅହେତୁକ ବୈରଭାବ ନଥିଲା । ନିରଳସ ପରିଶ୍ରମ ବଳରେ ସମସ୍ତେ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଉଦର ପୋଷଣ କରୁଥିଲେ । ତାହା ଥିଲା ସେମାନଙ୍କ ଜାତିଗତ ଗୁଣ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ଜାତିର ଦୈନିକ କ୍ରିୟାକଳାପ ଓ ସ୍ୱଭାବଗୁଣ ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ କଲେ ସତ୍ୟତା ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନେ ମଗଧ ଆଡୁ ଆସି ସ୍ଥାୟୀ ଅଧିବାସୀ ରୂପେ ଗଣ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ସେମାନଙ୍କ ଚରିତ୍ର ଥିଲା ଭିନ୍ନ ଧରଣର । ସେମାନେ ଥିଲେ ଅଧିକତର ଚତୁର ଓ ସ୍ୱାର୍ଥପର । ଏମାନଙ୍କ ପରି ସରଳବିଶ୍ୱାସୀ କିମ୍ବା କ୍ଷୟବାଦୀ ନଥିଲେ ସେମାନେ । ତାହା ହେବା ମଧ୍ୟ ସ୍ୱାଭାବିକ । ଅହେତୁକ ଦୁଃଖଦୁର୍ଦ୍ଦଶାଗ୍ରସ୍ତ ଦେଶତ୍ୟାଗୀ ଜାତି ଅପରପ୍ରତି ନିର୍ବିରୋଧରେ ଆସ୍ଥାବାନ ହୋଇପଡ଼ିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ଜୀବିକାର୍ଥୀ, ସ୍ୱାର୍ଥସର୍ବସ୍ୱ ହେବା ନିତାନ୍ତ ସ୍ୱାଭାବିକ । ତାହାହିଁ ଘଟିଛି ସେମାନଙ୍କର । ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀ, ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଦୂରବସ୍ଥାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇ ନଥିବା ହେତୁ ତାଙ୍କ ସ୍ୱଭାବରେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆସି ନଥିଲା । ପୂର୍ବବତ୍ ସରଳ ଥିଲେ ସେମାନେ । ତେଣୁ ଆଗନ୍ତୁକଙ୍କ ପକ୍ଷେ ସ୍ୱାର୍ଥସାଧନ କରିବା କଷ୍ଟକର ନଥିଲା । ନବାଗତ ଗୋଷ୍ଠୀ ଉକ୍ତ ସ୍ଥାନମାନ ବାଛି କୌଶଳପୂର୍ବକ ଆପାଣୀର କରି ଇତରଜାତିକୁ ଅରଣ୍ୟବାସୀ କରାଇବାରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ଜୀବିକାର୍ଜନର ନିରାପଦ ସ୍ଥାନ ମନେକରି ଶବର ଜାତି ମଧ୍ୟ ସପରିବାର ଜଙ୍ଗଲ ଭିତରକୁ ଉଠି ଆସିବାକୁ କୁଣ୍ଡିତ ହେଲାନାହିଁ । ଫଳରେ ଆରଣ୍ୟକ ଓ ସମତଳବାସୀ ଭାବେ ଦୁଇଟି ପ୍ରଜାଗୋଷ୍ଠୀ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପଡ଼ିଲା । ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳରେ ‘ବସ୍ତ୍ର ଓ ଭଞ୍ଜ’ (ବୈଶ୍ୟ ଓ ବିନ୍ଦ୍ୟ) ନାମରେ ଦୁଇଟି ଜାତି ଥିବାର ସଙ୍କେତ ରହିଛି ।

ଉକ୍ତ ଦ୍ୱିବିଧ ଜୀବନଧାରା ବ୍ୟତୀତ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜାତିର ସମାଗମ ଏଠାରେ ଆଉ ଏକ ନୂତନ ସଂସ୍କୃତିର ସୂତ୍ରପାତ କରେ । ସମକାଳୀନ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ଥିଲା ଅଧିକତର ଉନ୍ନତ—

ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନଚର୍ଯ୍ୟାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଗଭୀର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ତତ୍ତ୍ୱ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହାର ଉକ୍ଳଷ୍ଟତା ପ୍ରତିପାଦିତ । ଇତର ଜାତି ସେଥିପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ତେଣୁ ସଂସ୍କାରଶୂନ୍ୟ କୃଷିଜୀବୀ ମନରେ ଉଚ୍ଚାତ ଜନ୍ମାତ୍ମ ସମ୍ମାନ ଓ ଭକ୍ତିଭାଜନ ହେବା ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଜାତି ପକ୍ଷରେ କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ହେଲା ନାହିଁ । ଆର୍ଯ୍ୟୋତର ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣପତି ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ଅବାଧ ପ୍ରବେଶ ଯୋଗୁଁ ପ୍ରଥମପକ୍ଷ ଆପଣାକୁ ଯେତିକି ଧନ୍ୟ ମନେକଲେ ଅପରପକ୍ଷ ଆଶାତୀତ ଭକ୍ତି ଓ ସମ୍ମାନର ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ତତୋଽଧିକ ଆପ୍ୟାୟିତ ହେଲେ । ଦ୍ୱିବିଧ ଗୋଷ୍ଠୀର ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ଫଳରେ ଯେଉଁ ସଂସ୍କୃତିର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟେ ତାହାରି ନାମ ହେଲା ‘ଉତ୍ତ ସଂସ୍କୃତି’ ବା ‘ଉତ୍କଳ ସଂସ୍କୃତି’ ।

ଉତ୍ତର-କଳିଙ୍ଗର ଉପରୋକ୍ତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଘଟିତ ହେଲାବେଳେ ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗର ଅବସ୍ଥା କି ପ୍ରକାର ଥିଲା ଦେଖିବାର କଥା । ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗ କହିଲେ ଏବର ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଗଞ୍ଜାମ, ଫୁଲବାଣୀ, ବୌଦ୍ଧ, କନ୍ଧମାଳ, କୋରାପୁଟ ସମେତ ଆନ୍ଧ୍ରପ୍ରଦେଶସ୍ଥ ଶ୍ରୀକାକୁଳମ୍ ଜିଲ୍ଲାକୁ ବୁଝାଉଥିଲା । ଏ ମଧ୍ୟରୁ ପୁରୀ, ଗଞ୍ଜାମ, ଶ୍ରୀକାକୁଳମ୍ ବଙ୍ଗୋପସାଗରକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରି ରହିଥିଲାବେଳେ ଅନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳମାନ ଘଞ୍ଚ ଅରଣ୍ୟାନ୍ତରେ ଆବୃତ ଥିଲା । ଶବର ଜାତି ଛଡ଼ା ଏଠାରେ ଅନ୍ୟ ଜାତିର କେହି ଥିଲାପରି ଲାଗେ ନାହିଁ । କାରଣ କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ରାଟ ଖାରବେଳଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହାକୁ ଶବର ରାଜାମାନେ ହିଁ ଶାସନ କରୁଥିବା କଥା ଇତିହାସକୁ ଜଣାପଡ଼େ ।

ବାସସ୍ଥାନ ଭେଦରେ କଳିଙ୍ଗର ଶବର ସଂପ୍ରଦାୟକୁ ତିନି ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ— ପାର୍ବତ୍ୟ, ଆରଣ୍ୟକ ଓ ଉପକୁଳବାସୀ । ସମସ୍ତଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି ମୂଳ ସମାନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ସ୍ଥିତି ଓ ବୃତ୍ତି ଭେଦରେ ସେମାନେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜଣାପଡ଼ନ୍ତି । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମ ହେଲା ପର୍ବତ ଶିଖରବାସୀ ଶବର । ଏମାନେ ଯେପରି ସାହସୀ ସେହିପରି ସରଳବିଶ୍ୱାସୀ । ଜନ୍ମ ଶିକାର ସେମାନଙ୍କ ମୁଖ୍ୟକର୍ମ । ଶିକାର କାଳରେ ସେମାନଙ୍କ ସାହାସର ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ଇତର ସଂପ୍ରଦାୟଠାରୁ ଦୂରେଇ ରହିବାକୁ ସେମାନେ ସର୍ବଦା ପସନ୍ଦ

କରନ୍ତି । ପର୍ବତଜାତ ବୃକ୍ଷଲତାରୁ ସଂଗୃହୀତ ଫଳମୂଳ, କନ୍ଦ, ପତ୍ର ସେମାନଙ୍କ ଦୈନିକ ଆହାର । ମଦ୍ୟକାତୀୟ ବୃକ୍ଷରସ ସେମାନଙ୍କର ଅତି ପ୍ରିୟ ପାନୀୟ । ଜନ୍ମୁମାଂସରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆଗ୍ରହୀ ସେମାନେ । ପାହାଡ଼ିଆ ସମତଳ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଧାନ, ମକା, କାଙ୍ଗୁ, ମାଣ୍ଡିଆ ପ୍ରଭୃତି ଖାଦ୍ୟଶସ୍ୟ ବର୍ଷାଦିନେ ଉତ୍ପାଦନ କରନ୍ତି । ଭାଲୁ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଅଗ୍ନି ସଂଯୋଗ କରି ବେଳେବେଳେ ପୋତୁରୁଷ କରୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ପାହାଡ଼ ତଳିଆ ଜନସମାଜ ସହିତ ଏମାନଙ୍କର କୃତ୍ରିମ ସମ୍ପର୍କ ଦୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ସେମାନଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ କୌଣସିଟା ସ୍ଥାୟୀ ବସତି ନଥିଲା । ଆୟପତ୍ନୀ ଯେଉଁଠାରେ ସହଜ, ଖାଦ୍ୟ ପାନୀୟ ପ୍ରଚୁର, ଜୀବନ ନିରାପଦ ତାହା ହିଁ ତାଙ୍କର ବାସସ୍ଥଳୀ ଅନ୍ୟଥା ସ୍ଥାନ ଛାଡ଼ି ପଳାନ୍ତି ପିଲାକବିଲାଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି । ମୋଟାମୋଟି କହିଲେ ବର୍ତ୍ତମାନସର୍ବସ୍ୱ ଥିଲା ସେ ଜାତି । ତା’ ସତ୍ତ୍ୱେ କ୍ଷୁଦ୍ର ପଲ୍ଲୀ ଗଠନ କରି ସେମାନେ ବନ୍ଧୁସ୍ୱଜନଙ୍କ ସହିତ ମିଳିମିଶି ରହୁ ନଥିଲେ ନୁହେଁ, ଏକ ହେଉ ବା ଏକାଧିକ ପରିବାର ଏକତ୍ର ବସବାସ କରି ରହିବା ବିଧି ପାର୍ବତ୍ୟ ସମାଜର ଏବେବି ପ୍ରଚଳିତ । ରହଣି ନାତିକ୍ଷୁଦ୍ର ଥିଲେ ‘ଗୁଡ଼ା’ କ୍ଷୁଦ୍ର ହେଲେ ‘ଗୁମା’ ନାମରେ ନାମିତ ହେଉଥିଲା । ଜଳ-ଫଳ ସୁଲଭ ପଥର ଆତୁଆଳ ସ୍ଥାନ ଦେଖି ବାସ ନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ । ନିକଟସ୍ଥ ଝରଣା, ପଥର କିମ୍ବା ପଶୁପକ୍ଷୀ ନାମାନୁଯାୟୀ ବସତିର ନାମକରଣ କରାଯାଉଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶବରପଲ୍ଲୀ ଉକ୍ତ ପଦାର୍ଥ ମଧ୍ୟରୁ ଦୁଇଟି ମିଶ୍ରିତ ଶବ୍ଦର ସଂକ୍ଷିପ୍ତାକୃତ ନାମ ଦ୍ୱାରା ଚିହ୍ନିତ ହେଉଥିବା ଦେଖାଯାଏ, ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଅଗମ୍ୟ ପାହାଡ଼ ଅଞ୍ଚଳରେ ତାଦୃଶ ନାମର ବହୁ ପଲ୍ଲୀ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀର ଶବର ଥିଲେ ଆରଣ୍ୟକ । ଅରଣ୍ୟବାସୀ ଏମାନେ ପର୍ବତ ପାଦର ଜଙ୍ଗଲ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନରେ ଏମାନଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତି କୃଷି ଓ ବନଜାତ ଦ୍ରବ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ ତାଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ ବୃତ୍ତି । କ୍ଷୁଦ୍ର ବନ୍ୟପଶୁ ଓ ପକ୍ଷୀ ଶିକାର ଗୌଣକର୍ମ । ଶିକାରୋପଯୋଗୀ ଧନୁଶର, ତେଣ୍ଡା, ଭୃଷା, ଭୃଜାଲି ଭଳି ମାରଣାସ୍ତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାରେ ଧୁରନ୍ଧର ସେମାନେ । ପ୍ରଥମ ଗୋଷ୍ଠୀଠାରୁ ଏମାନଙ୍କ ବୃତ୍ତି ଅନେକାଂଶରେ ଅଲଗା ଥିଲା । ପାହାଡ଼ ତଳ, ନଦୀକୂଳ, ତଡ଼ାଗ, ପୁଷ୍କରିଣୀ ନିକଟ

ଲତାବୃକ୍ଷପୂର୍ଣ୍ଣ ପଶୁରଣ ଉପଯୋଗୀ ସ୍ଥାନ ବାଛି କୂଟାର ରଚନା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ପୁତ୍ରପୌତ୍ରାଦି କ୍ରମେ ସେଠାରେ ରହି ଆସୁଥିଲେ । ଅବସ୍ଥିତି ଓ ପରିସ୍ଥିତି ସୂଚକ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଗ୍ରାମୀନ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ପର୍ବତ ଶିଖରବାସୀ ଶବର ସାମାଜିକତାକୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଉନ୍ନତ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିଲେ ସେମାନେ । ଶବରଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ଜନଗହଳ ଅଞ୍ଚଳକୁ ପ୍ରାୟ ପସନ୍ଦ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏଣୁ ବନ୍ଧୁକୁରୁମ୍ ମଧ୍ୟରେ ଘନିଷ୍ଠ ବନ୍ଧନରେ ରହି ତାଙ୍କ ସମାଜ ଥିଲା ଗୋଷ୍ଠୀଗତ ଚିନ୍ତାଧାରାରେ ସମୁଦ୍ଧ । ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀ କଳିଙ୍ଗର ଐକ୍ୟ ଓ ସଂହତିର ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ ଥିଲା । ଯେମିତି ସ୍ୱାଭିମାନୀ ସେମିତି ଦୃଢ଼ମାନୀ ସେ ଜାତି । କାଉଁରି କାଠି ଭାଙ୍ଗିଯିବ ପଛେ ନଇଁବ ନାହିଁ । ଆରଣ୍ୟକ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ବୈଷୟିକ ଜ୍ଞାନର ଅଭାବ ନଥିଲା ତାଙ୍କର ।

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଶବରଙ୍କର ଆଉ ଏକ ଶାଖା ହେଉଛି ଉପକୂଳବାସୀ ‘ଓଡ଼’ ସଂପ୍ରଦାୟ ସମୁଦ୍ରବେଳା ସଂଲଗ୍ନ ସମତଳ ଅଞ୍ଚଳ ମୁଖ୍ୟ ବାସସ୍ଥଳୀ । ସେମାନଙ୍କର କୃଷି ହେଲା ସମସ୍ତଙ୍କର ଅବଲମ୍ବନ । ତେଣୁ ପାର୍ବତ୍ୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ‘ଓଡ଼’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରିବାରର ଏକ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବୃତ୍ତି ଥିଲା । ଯେ ଯେଉଁ ବୃତ୍ତିରେ ପାରଙ୍ଗମ ତଦନୁରୂପ ଶ୍ରେଣୀରେ ସେ ଗଣ୍ୟ ହେଉଥିଲା । ସେମାନଙ୍କୁ ‘ପାଟକ’ କୁହାଯାଉଥିଲା ଏବଂ ଶ୍ରେଣୀର ନାମ ଥିଲା ‘କୁଳ’ । ବୃତ୍ତି ଅନୁସରଣରେ କୁଳମାନ ଗଠିତ ହେଉଥିଲା । ପୂର୍ବେ କଳିଙ୍ଗରେ ଏହି ଧରଣର ଛତିଶଟି କୁଳ ଥିବା ଅନୁସନ୍ଧାନରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ସେହିମାନେ ଥିଲେ ପ୍ରକୃତ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଶାଖା ଗୋଷ୍ଠୀ ଶବର, ଯାହାଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଦେଶର ନାଁ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ହୋଇଛି । ତ୍ରିବିଧ ଶବର ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ସେ ଜାତି ଥିଲା ସର୍ବୋକୃଷ୍ଟ, କାରଣ ଏକାଧାରରେ ସେ ଥିଲା କୃଷକ ଏବଂ ନାବିକ ଉଭୟ ।

କୃଷି କର୍ମରେ ଯେପରି ନୈପୁଣ୍ୟ ଅର୍ଜନ କରିଥିଲା ବାଣିଜ୍ୟ କାରବାରରେ ସେପରି ବିଚକ୍ଷଣ । ସେତିକି ନୁହେଁ ଶାସନ, ସଂସ୍କୃତି, ସାମାଜିକତା, ସଂଗ୍ରାମ, କୌଶଳ କୌଣସି କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେ ଅନୁନ୍ନତ ନଥିଲା । ସେ ଯେତିକି ଉଦାର ସେତିକି ଦୁର୍ଦ୍ଦାତ । ଏହାର ସଂଗଠନ ଶକ୍ତି ଅନନ୍ୟ ସାଧାରଣ । ସେକାଳ କଳିଙ୍ଗର ଅବସ୍ଥିତି ଥିଲା ଏକକାଳଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ

ବିପରୀତ । ଯେଉଁ ଅଞ୍ଚଳମାନ ଏବେ ବୃକ୍ଷଲତାଶୂନ୍ୟ ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରାନ୍ତର ରୂପେ ଜନାକାର୍ଯ୍ୟ ନଗରୀ ଓ ମହାନଗରୀକୁ ସଗର୍ବେ ବକ୍ଷରେ ଧାରଣ କରିଥିବା ଦୃଷ୍ଟି ହୁଏ, ତାହା ଥିଲା ସେ କାଳର ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଦନ୍ତାବଳ ଓ ହିଂସ୍ରଜନ୍ମୁର୍ଣ୍ଣ ଦୁର୍ଗମ ଅରଣ୍ୟମାନ । ମନରେ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଆସେ ନାହିଁ ଅବଶ୍ୟ; କିନ୍ତୁ କୁରୁପାଣ୍ଡବ ଯୁଦ୍ଧର କଳିଙ୍ଗ ରାଜା ସହସ୍ରେ ଗଜାରୋହୀ ସେନା ନେଇ କୌରବ ପକ୍ଷରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିବା ମିଥ୍ୟା ନୁହେଁ ତାହା ମହାଭାରତରେ କ୍ଷଷ୍ଟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ଯେଉଁ ଦେଶ ସହସ୍ରେ ହସ୍ତୀ ପରଲୀଳି ଉତ୍ସର୍ଗ କରିପାରେ କେତେ ସହସ୍ର ଗଜର ଅଧିନାୟକ ନଥିଲା ସେ ? କିଏ କହିବ ସେ କଥା ? ଏଣୁ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଗଜ ଅଧ୍ୟୁଷିତ କଳିଙ୍ଗ କି ଉଭୟଙ୍କର ଅଟବା ସଙ୍କୁଳ ଥିବ କହିନା କରିହୁଏ ନାହିଁ ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାକୃତିକ ପରିବେଶ ଓ ଭୌଗୋଳିକ ପରିସ୍ଥିତି ସଂପର୍କରେ ଟିକିଏ ସ୍ଥୁଳ ଧାରଣା ଆବଶ୍ୟକ । ଉତ୍ତର ଓ ଦକ୍ଷିଣଭାଗକୁ ବାଦ୍‌ଦେଲେ ପରସ୍ପର ସଂଲଗ୍ନ ସୁଉଚ୍ଚ ପର୍ବତମାଳା ଓ ଘାଟ ଅରଣ୍ୟପୁଞ୍ଜ ଭିତରେ ‘ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ’ର ଅବସ୍ଥିତି । ପଶ୍ଚିମକୁ ଫୁଲବାଣୀ, ଦକ୍ଷିଣକୁ ଶ୍ରୀକାକୁଳାମ୍ ଓ କୋରାପୁଟ ଜିଲ୍ଲା, ଉତ୍ତର-ପୂର୍ବରେ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲା ସମେତ ସମଗ୍ର ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲା ମାଳଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟରେ ଏହା ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ଥିଲା । ଯୁଆଡ଼େ ଋହଲେ ଖାଲି ଜଙ୍ଗଲ ଆଉ ଜଙ୍ଗଲ— ଯାହା ଥିଲା ପୂର୍ବପଟକୁ ଚିଲିକା ହ୍ରଦ ଓ ବଙ୍ଗୋପସାଗର ସେତିକି । ପୁରୀ ନିକଟ ରତ୍ନଚିରାନ୍‌ଦୀ ତଟେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କଳିଙ୍ଗେଶ୍ୱରୀ, ଫୁଲବାଣୀ ଜିଲ୍ଲାର ‘କଳିଙ୍ଗ ଘାଟି’ ଗଞ୍ଜାମର ଦକ୍ଷିଣ-ଉପାନ୍ତ ‘କଳିଙ୍ଗ ନଗର’, ଆନ୍ଧ୍ର ପ୍ରଦେଶରେ ଅବସ୍ଥିତ ‘କଳିଙ୍ଗ ପାଟଣା’ ନାଁରୁଡ଼ିକରୁ ତାତ୍କାଳିକ କଳିଙ୍ଗର ବିସ୍ତୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମ୍ୟକ୍ ସୂଚନା ମିଳେ ।

କଳିଙ୍ଗର କଳେବର ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ— ଉଚ୍ଚ ପାର୍ବତ୍ୟ ମାଳଭୂମି ଓ ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ସମତଳ ଅଞ୍ଚଳ । ପଶ୍ଚିମର ପୂର୍ବଘାଟ ପର୍ବତମାଳାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଗିରିନଦୀ ଓ ଝରଣାମାନ ସମୁଦ୍ରପତନର ଅଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ଥିବା ଯୋଗେ ତାହାର ଗତିବେଗ ଯେତିକି ପ୍ରବଳ, ତାର ପ୍ଲାବନ କରିବାରେ ତତୋଽଧିକ ନିଷ୍ଠୁର । ଏଣୁ ଉପକୂଳ ଭୂଭାଗ ଥିଲା ଅତି ମାତ୍ରାରେ ଉର୍ବର ଉଠାଣିଆ ଭିତରଭାଗ ପାହାଡ଼ିଆ ଥିବାହେତୁ

ପ୍ରାକୃତିକ ଶୋଭାବର୍ଦ୍ଧକ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ବିଶେଷ କୃଷି ଉପଯୋଗୀ ନଥିଲା । ବିଶେଷତଃ ସେଥିରେ ଦୁଇରୁ ପାଞ୍ଚହଜାର ଫୁଟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉଚ୍ଚ ପର୍ବତମାନ ଉତ୍ତର ଉଦୟଗିରି ଓ ବାଲିଗୁଡ଼ା ପାର୍ବତ୍ୟ ଭୂଖଣ୍ଡ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣଭାଗ ଉଦୟଗିରି ସଂଲଗ୍ନ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ସମତଳ ଅଞ୍ଚଳ ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ ଥିଲା ।

ତା'ଛଡ଼ା କୋରାପୁଟ ଜିଲ୍ଲାର ଦୀର୍ଘ କୁଞ୍ଚିତ ଉଚ୍ଚାବତ ପର୍ବତଶ୍ରେଣୀ ଏବଂ ଫୁଲବାଣୀ ଜିଲ୍ଲାର ଅଗଣିତ ପାହାଡ଼ ପର୍ବତ ଏହାକୁ ବାହୁବେଷିତ କରି ରଖିଥିଲା । ଉକ୍ତ ରୀତିରେ ବିଭକ୍ତ କଲେ ଏହାର ଶତକଡ଼ା ଅଣାଭାଗ ବନାକାର୍ଯ୍ୟ ଥିବା ଅନୁଭୂତ ହୁଏ । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରଚନାମାନଙ୍କରୁ ତାହା ଯେପରି ଅସଂଖ୍ୟ ପ୍ରକାର ବୃକ୍ଷ, ଲତା, ଦ୍ରୁମ ପରିଶୋଭିତ ଥିବା ସୂଚିତ ହୁଏ, ସେଥିରୁ ତାହାର ଭୟାବହତା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ବଛାବଛା କେତେକର ନାମ ତଳେ ଦିଆଗଲା । ୧) ଆମ୍ବ, ୨) ଜାମ୍ବ, ୩) ନିମ୍ବ, ୪) ସଡ଼ଗୀ, ୫) ଜବାଙ୍ଗ, ୬) ଧୋବା, ୭) କୁମ୍ଭୀ, ୮) ଅସନ, ୯) ପିଆଶାଳ, ୧୦) ଲୋଧ, ୧୧) କରଞ୍ଜ, ୧୨) ଚିରି, ୧୩) ସିମ୍ବୁଳି, ୧୪) ସିଆଳି, ୧୫) ପଲାଶ, ୧୬) ମହୁଳ, ୧୭) ସଅଁ, ୧୮) କୁରାଡ଼ିଆ, ୧୯) ଗୁହାରିଆ, ୨୦) ହରଡ଼ା, ୨୧) ବାହାଡ଼ା, ୨୨) ଜରି, ୨୩) ଡିନ୍ତୁଳି, ୨୪) ଅଁଳା, ୨୫) ଖରସାଣ, ୨୬) ବର, ୨୭) ତାଳ, ୨୮) ଖଜୁରୀ, ୨୯) ଓଷ୍ଠ, ୩୦) ସଲପ, ୩୧) ଆମ୍ବଡ଼ା, ୩୨) ସାହାଡ଼ା, ୩୩) ଗନ୍ଧଳା, ୩୪) ଆଙ୍କୁଳ, ୩୫) ପାଳଧୁଆ, ୩୬) ଗଜଲଧୁଆ, ୩୭) ମଞ୍ଜାରି, ୩୮) ସିସୁଆ, ୩୯) ରାହାଣ, ୪୦) କାଳମୂଳ, ୪୧) ଖଇର, ୪୨) ହଳଦ, ୪୩) ଗମ୍ଭୀରୀ, ୪୪) ବାହାଲ, ୪୫) ସିଜା, ୪୬) ବେଲ, ୪୭) ବେଏଁଗା, ୪୮) କଇଁଠ, ୪୯) କରଳା, ୫୦) ପେଙ୍ଗୁ, ୫୧) ବେତ, ୫୨) ବେଗୁନିଆ, ୫୩) ବାସଙ୍ଗ, ୫୪) ଡ଼କାରି, ୫୫) ଅରଖ, ୫୬) ଚିତାପାରୁ, ୫୭) ବଇତ, ୫୮) ସିଝୁ, ୫୯) ଲଙ୍କାକାଳ, ୬୦) ତୋରା, ୬୧) ଲଙ୍ଗ, ୬୨) ଅହିଞ୍ଜଳ, ୬୩) ଲଙ୍ଗନି, ୬୪) ବୁର, ୬୫) ମଇ,

୬୬) କାଠନାରଙ୍ଗ, ୬୭) ଧାତୁକୀ, ୬୮) ଗୁହାଣ, ୬୯) ପୁଇଝଳିଆ, ୭୦) ଲଡ଼କା, ୭୧) ଭଦ୍ରାକ୍ଷ, ୭୨) ଦୁଦୁରା, ୭୩) କରା, ୭୪) ବାମୁଣିଆ, ୭୫) ଫାମ୍ପଣ, ୭୬) ତଉରୁ, ୭୭) ବାଗୁଲି, ୭୮) ଛଟିନା, ୭୯) କେନ୍ଦୁ, ୮୦) କାଲୁଝ, ୮୧) କରଡ଼ା, ୮୨) ଜବାଙ୍ଗ, ୮୩) ସାକୁଟା, ୮୪) କସି, ୮୫) ପଞ୍ଜାଙ୍ଗୁଳିଆ, ୮୬) ହାଡ଼ଭଙ୍ଗା, ୮୭) ଭୂଇଁନିମ୍ବ, ୮୮) ଫାସି, ୮୯) ପୁନାଙ୍ଗ, ୯୦) ସମା, ୯୧) କଦମ୍ବ, ୯୨) କଞ୍ଚଣ, ୯୩) ସିରିସା, ୯୪) ଦେବଦାରୁ, ୯୫) ରକ୍ତଚନ୍ଦନ, ୯୬) ବାଳବସନ୍ତଣି, ୯୭) ପଣସ, ୯୮) ଜଳାମାରି, ୯୯) ସୀତାଫଳ, ୧୦୦) ରାମଫଳ ଇତ୍ୟାଦି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ଗଛ ଅତିହୀନ ଥିବା କେତେକ ପୁରାତ୍ତ୍ୱିକ ଲୁପ୍ତ । ସବୁ କୁଆଡ଼େ ଲକ୍ଷ ସଂଖ୍ୟାରେ ରହିଥିଲା ସେତିକି ନୁହେଁ— ବାଘ, ଭାଲୁ, ଗଧୁଆ, ଢେଙ୍କିଆ, ସିନ୍ଧୁଆ, ମହାବଳ, ବାରହା, ହନୁମନ୍ତ, ପାତିମାଙ୍କଡ଼, ସମ୍ବର, ମିରିଗ, ହରିଣ, ଜିଆଦ, କଳାବାହୁଟିଆ, ଗୁରାଣ୍ଡି, ଠେକୁଆ, କୁଗୁରା, କୋକିଶିଆଳି, ବଳିଆ କୁକୁର, କଟାସ, ବିଲୁଆ, ବଣଭୁଆ, ଉଧ ପ୍ରଭୃତି ବିବିଧ ମାମାମୁକ ହିଂସ୍ରଜନ୍ତୁ ସମେତ ନିରାହ ପଶୁମାନଙ୍କର ତାହା ଥିଲା ନିର୍ଭୟ ସଂରକ୍ଷଣ । ତେଣୁ ବନଭୂମି ଯେପରି ଭାଷଣ ସେହିପରି କମନୀୟ ଥିଲା । ନଭପ୍ରସାରୀ ଶାଖାପ୍ରଶାଖା ବିଶିଷ୍ଟ ଦ୍ରୁମଶ୍ରେଣୀ ସହିତ ଚିତ୍ତ ବିଚିତ୍ର ସୁବାସିତ ପୁଷ୍ପଲତାର ସନ୍ନିଶ୍ଚରେ ତାହା ଅପରୂପ ଶୋଭା ଧାରଣ କରିଥିଲା । ତାରାଖିତିତ ତମସାକାଶ ତୁଲ୍ୟ ପୁଷ୍ପ ବିମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ଅଜଣା ଭାତି ଉପାଦାନ କରୁଥିଲା ଦର୍ଶକ ମନରେ । ତା' ନ ହୋଇଥିଲେ ହଜାର ସଂଖ୍ୟକ ହାତୀର ଗର୍ଭଧାରିଣୀ ହୁଅନ୍ତା କିପରି ? ଏଣୁ ପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ କଳିଙ୍ଗରାଜା ସହସ୍ରେ ହସ୍ତୀ ସେନା ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଯୁଦ୍ଧଭୂମିକୁ ଯାଇଥିବା ମିଥ୍ୟାବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତା'ଛଡ଼ା ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଗ୍ରନ୍ଥରେ କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ବନ୍ଧୀ ବିବରଣୀ ଦୃଷ୍ଟହୁଏ, ସେଥିରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବା ପରୋକ୍ଷରେ ହସ୍ତୀବଳ ସଂକ୍ରାନ୍ତରେ ଆଭାସ ନଥାଇ ରହିନାହିଁ । ଏଣୁ କହିପାରୁ ପ୍ରାକ୍ତନ କଳିଙ୍ଗ ଥିଲାଏକ ଗଜବଳ ପ୍ରାଧାନରାଜ୍ୟ ଏବଂ ଗଜଜାତିର ନିରାପଦ

ବାସସ୍ଥଳୀ । ହାତୀଗୁମ୍ଫା, ହାତୀବାଡ଼ି, ହାତୀଖୋଳ, ଗଣ୍ଡାହାତୀ, ହାତୀପଦା, ହାତୀଶାଳ, ହାତୀଖାଲ, ହାତୀପୁର ପ୍ରଭୃତି ନାମରୁ ତାହା ହିଁ ସୂଚିତ ହୁଏ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ସମତଳ ଭୂଭାଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚିକିଏ ଆଲୋଚନା କରିବା । ଏହାର ମୃତ୍ତିକା ସ୍ତର ପରୀକ୍ଷା କରି ବୈଜ୍ଞାନିକମାନେ କହିଛନ୍ତି କଳିଙ୍ଗରେ ନ’ କିସମର ମାଟି ରହିଛି । ୧) ଆଗ୍ନେୟ କୃଷ୍ଣ ମୃତ୍ତିକା (Regar), ୨) କଳାପଟୁମାଟି (Regar Loam), ୩) କାଳିଆବାଲି (Regar Sand), ୪) ଲାଲଚିକିଟାମାଟି (Red Clay), ୫) ରଙ୍ଗପଟୁମାଟି (Red loam), ୬) ନାଲି ବାଲି (Red Sand), ୭) ଧଳାପଥୁରିଆ ପଟୁମାଟି ବା ଖଡ଼ିମାଟି (Arenaceous Loam), ୮) ଧଳାଖପୁରିଆ ଗୁଣ୍ଡବାଲି (Arenaceous Sand), ୯) ଧଳା ଚିକିଟାମାଟି (Arenaceous), ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ସମତଳ ଭୂମିରେ ପ୍ରଧାନତଃ କୃଷ୍ଣ-କାର୍ପାସ ମୃତ୍ତିକା (Black Cotton Soil) ଏବଂ କାଳିଆ ବାଲି (Regar Sand) ତା’ ତଳକୁ ଲାଲମୃତ୍ତିକା (Red Soil), ବାଲିଆ ମାଟି (Sandy Soil) ଥିବା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ । ସାରାବର୍ଷ ଏ ଅଞ୍ଚଳରେ ଋତୁଚକ୍ର ସମାନଭାବେ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ । ମାର୍ଗଶୀରରୁ ମାଘମାସଯାଏଁ ଶୀତ, ଫାଲଗୁନରୁ ବୈଶାଖଯାଏଁ ଗ୍ରୀଷ୍ମ, ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ମାସରୁ ବର୍ଷାରତୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଭାଦ୍ରବମାସରେ ଶେଷ ହୁଏ । ଫଳରେ ଋତୁ ଅନୁରୂପ କର୍ମ କରିବାରେ ବାଧାବିଘ୍ନ ଘଟେ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ କଳିଙ୍ଗବାସୀ ବେଳକାଳ ଜାଣି କ୍ଷୁଦ୍ରତଃ ସାହାଯ୍ୟରେ ସମୁଦ୍ରରୁ ମତ୍ସ୍ୟ ଶିକାରକୁ ଅନ୍ୟତମ ବୃତ୍ତିରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତା’ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବିରାଟ ପୋତମାନ ନିର୍ମାଣକରି ଦ୍ଵୀପାନ୍ତରକୁ ଯାଇ ପ୍ରଚୁର ମଣିମୁକ୍ତା ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ସ୍ଵଦେଶକୁ ଫେରୁଥିଲେ । ସେହି ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ସୁବିଧାଜନକ ବେଳାଭୂମି ବାଛି ବନ୍ଦର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିବା ସ୍ଵାଭାବିକ । କଳିଙ୍ଗରେ ସେହିପରି କେତେ ଯେ ବନ୍ଦର ଥିଲା ତାହା ଏବେ ଜାଣିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତଥାପି ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗର ବିଦେଶୀ ନାବିକ ଓ ଭୌଗୋଳିକଙ୍କ ବିବରଣୀରେ କଳିଙ୍ଗ ବିଷୟକ ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନାମାନ ରହିଛି, ସେଥିରୁ କଳିଙ୍ଗର ଉପକୂଳରେ ଦିନେ ଚଉଦରୁ ଅଧିକ ବନ୍ଦର କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ଅବସ୍ଥାରେ

ଥିଲାବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ଏହାର ଆଭାସ ଆଗରୁ ଦିଆହୋଇଛି କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ଗଞ୍ଜାମର ‘ପାଲୁର ବନ୍ଦର’ ଦକ୍ଷିଣକୁ; ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର କଥା ଆଉ କୌଣସି ବନ୍ଦରର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ଅଥଚ ଅବସ୍ଥିତି ଦେଖିଲେ ମନେହୁଏ ପାଲୁରଠାରୁ ବିଶାଖାପାଟଣା ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତତଃ ସାତଟି ବନ୍ଦର ସ୍ଥାପିତ ହେବାରେ କୌଣସି ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ନଥିଲା । ସେ ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକ ପାଣିପାଗର ଯେପରି ଅନୁକୂଳ ସେହିପରି ବନ୍ଦର ଉପଯୋଗୀ ମଧ୍ୟ । ଏଣୁ ପାଲୁର ଦକ୍ଷିଣକୁ ଋଷିକୁଲ୍ୟା ନଦୀ ମୁହାଣ, ଗୋପାଳପୁର ଉପକୂଳ, ବାହୁଦାନଦୀ ମୁହାଣ, ବାରୁଆ ଉପକୂଳ, କଳିଙ୍ଗପାଟଣା, ବଂଶଧାରା ନଦୀ ମୁହାଣ, ନାଗାବଳୀ ନଦୀ ମୁହାଣରେ ନିର୍ଦ୍ଧିତଭାବେ ବନ୍ଦର ଥିବା ଅନୁମାନ । ଅବଶ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ିକ ସେକାଳରେ କି ନାମରେ ନାମିତ ଥିଲା କହିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, କାରଣ ବନ୍ଦରଗୁଡ଼ିକର ଅସ୍ତିତ୍ଵ ଥିଲେ ବା କଣ ହୁଅନ୍ତା ! ବନ୍ଦର ଯାଇଛି, ତା’ ସଙ୍ଗେ ନାମ ବି ଲୋପଯାଇଛି । ଏ ଅବସ୍ଥାରେ କିଏ ବିଶ୍ଵାସ କରିବ ସେଠାରେ ବନ୍ଦର ଥିଲା ବୋଲି ?

ସେ ଯାହାହେଉ, ଏହା କିନ୍ତୁ ମାନିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଯେ, ବନ୍ଦର ଅବସ୍ଥିତ ସ୍ଥାନମାନ ଜନଗହଳିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଞ୍ଚଳ ଥିଲା । ସାଧବ, ବଣିକ, ବ୍ୟବସାୟୀ, କର୍ମଜୀବୀ, ଶ୍ରମଜୀବୀ ଶ୍ରେଣୀ ବିଭିନ୍ନ ବୃତ୍ତି ଓ ଜୀବିକାର୍ଜନ ନିମିତ୍ତ ସ୍ଥାୟୀ ବା ଅସ୍ଥାୟୀ ଭାବେ ବସବାସ କରିବାକୁ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ । ଫଳରେ ତାହା ନଗର ବା ଜନପଦରେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ତଦନୁପାତରେ ଅନ୍ତର୍ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ବହିର୍ବାଣିଜ୍ୟ କେନ୍ଦ୍ରମାନ ମଧ୍ୟ ସେଠାରେ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା । ତାକୁ ହିଁ କୁହାଯାଉଥିଲା ‘ପାଟଣା’ ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପ୍ରକାରେ ସେ କାଳ କଳିଙ୍ଗର ତ୍ରିବିଧ ଶବ୍ଦରଶ୍ରେଣୀ ରହି ଆସିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୁଣି ବାସସ୍ଥାନ ଓ ବୃତ୍ତିଭେଦରେ ଏକାଧିକ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ପ୍ରଥମଶ୍ରେଣୀ ପାର୍ବତ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଦଳଦଳ ହୋଇ ବିଭିନ୍ନ ପାହାଡ଼ ଶିଖରରେ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଜୀବନଯାପନ କରିବା ଫଳରେ ପରସ୍ପର ସମ୍ପର୍କ ହିନ୍ନ ହୋଇପଡ଼େ । କାଳାନୁକ୍ରମେ ଏଭଳି ଅବସ୍ଥା ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ଯାହା ଯୋଗୁ ପାର୍ବତ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ବଣ୍ଟା, ଗଣ୍ଡ, ମୁଣ୍ଡା, ଭୂଜିଆ, କୋହ୍ଲ, ସୌରା, କୁଆଙ୍ଗ

ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ନିଜନିଜକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜାତିରୂପେ ପରିଚିତ କରାଇଲେ । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ ସଚେତନ ମନରେ ପରମ୍ପରା ପ୍ରତି ରହିଥିବା ସମ୍ମାନ ତିଳେମାତ୍ର ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇନଥିଲା । ଏବେ ବି ସେମାନେ ଆଦିବାସୀ ଶବ୍ଦର ସଂପ୍ରଦାୟର ବୋଲି ଗର୍ବ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି ଏବଂ ପୂଜା, ଆରାଧନା, ନୃତ୍ୟଗୀତ, ବିବାହ ଉତ୍ସବାଦି କାଳରେ କୌଳିକ ପରମ୍ପରା ଅନୁସରଣ କରିଥାନ୍ତି । ତା’ ସତ୍ତ୍ୱେ ବିଭକ୍ତ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ନାନାବିଧ ଉପଗୋଷ୍ଠୀ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବା ମଧ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ବୃହତ୍ତର କଳିଙ୍ଗର ପାର୍ବତ୍ୟ ଶବ୍ଦର ସଂପ୍ରଦାୟକୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୂପେ ଧରାଯାଉ । ଏହାର ଉପଶାଖାମାନ ଅଗମ୍ୟ ପ୍ରାୟ ଉତ୍ତର ଲାଞ୍ଜିଆ ସୌରା, ଲଙ୍ଗୁଳି ସୌରା, ସୌରା, ସଅର, ସବର, ଲେଧା ଶବ୍ଦର ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲା ପରି, ଭୂଇଁଆ ଉତ୍ତର ଭୂମିକା, ଭୂମା, ଦେଶୁଆ ଭୂମିକ ମୁଣ୍ଡା, ଲୋହରାମୁଣ୍ଡା, ମୁଣ୍ଡାମହାଳି କୋହ୍ଲ ମଧ୍ୟରେ କେହ୍ଲା, କେହ୍ଲାଲୋହର ପ୍ରଭୃତି ଉପଶାଖା ଦୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ସେତିକି ନୁହେଁ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶାଖା ଓ ଉପଶାଖା ଗୋଷ୍ଠୀରେ ପ୍ରଚଳିତ ଭାଷା ମଧ୍ୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାବେ ଗଢ଼ି ଉଠି ଏପରି ବିଚିତ୍ର ରୂପ ଧାରଣ କରିଛି ଯେ କାହାର ଭାଷା କାହାରି ପକ୍ଷେ ଆଉ ସହଜବୋଧ୍ୟ ହୋଇ ରହିନାହିଁ ।

ପାର୍ବତ୍ୟ ଶବ୍ଦର ପରି ଆରଣ୍ୟକ ଶ୍ରେଣୀରେ ମଧ୍ୟ ତାଦୃଶ ଉପବିଭାଗ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଅଗମ୍ୟ ଗିରି ଶିଖରବାସୀ ନହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ନିଘଞ୍ଚ ଅରଣ୍ୟାନୀ ମଧ୍ୟରେ ଯାତାୟାତଶୂନ୍ୟ ଗିରିସଂକଟ, ପାର୍ବତ୍ୟ ଉପତ୍ୟକା ମଧ୍ୟରେ ରହି ପାରସ୍ପରିକ ସଂପର୍କ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହେବା ଯୋଗୁଁ ସେ ଗୋଷ୍ଠୀରେ କନ୍ଧ, ପରଜା, ହୋ, ସାଡାଲ, ସାଉଣ୍ଡିଆ, ମାଳିଡ଼ିଆ ପ୍ରଭୃତି ଉପଶାଖା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀ ପରି କୌଳିକ ପରମ୍ପରା ଓ ବଂଶାନୁଗତ ପ୍ରଥା ଅସ୍ପଷ୍ଟ ରଖିବା ଏମାନଙ୍କ ଜନ୍ମସିଦ୍ଧ ପ୍ରକୃତି ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା, ବାସଗ୍ରାସ ଭେଦରେ ସମସ୍ତେ ସମସ୍ତଙ୍କଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବୋଲି ପରିଚୟ ଦିଅନ୍ତି । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ଉପଶାଖା ମଧ୍ୟରେ ଏକାଧିକ ଶାଖା ପରିବାର ରୂପେ ବାଣ୍ଟି ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ତଥାପି ସମସ୍ତଙ୍କ ମୁହଁରେ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର କଥା— ‘ଆମେ ଶବ୍ଦର ।’ ଶବ୍ଦର ଶ୍ରେଣୀର ଆରଣ୍ୟକ ଶାଖା ମଧ୍ୟରେ ‘କନ୍ଧ’ ପ୍ରମୁଖ ଗୋଷ୍ଠୀ ଭାବେ ଗଣ୍ୟ । ପର୍ବତବାସୀ

‘ଆଦିମ ଶବ୍ଦର’ ଓ ଉପକୂଳ ନିବାସୀ ‘ପାଟକ’ ସଂପ୍ରଦାୟ ଉଭୟ ସହିତ ଏହାର ସମାନ ସଂପର୍କ ରହିଆସିଥିଲା । ଏକ ଦିଗରେ ବଂଶାନୁକ୍ରମିକ ଚଳି ଆସୁଥିବା ଶିକାର ଓ ପୋଡୁଝାସ ଛାଡ଼ି କେତେକ ଲୁହୁରା, କୁମ୍ଭାର, ଗଡ଼ଡ଼ ପ୍ରଭୃତି ବୃତ୍ତି ଅବଲମ୍ବନ କଲାବେଳେ ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଆଉ କେତେ ତଙ୍ଗରିଆ ଭାବେ ପାର୍ବତ୍ୟ ସଂପ୍ରଦାୟ ସହିତ ମିଳିମିଶି ଗିରିଶୃଙ୍ଗରେ ବାସ କରନ୍ତି । ଫଳରେ ଉପକୂଳ ଓ ପାର୍ବତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ସମନ୍ୱୟରେ ଏ ସମାଜରେ ଏକ ଅଭିନବ ଭାଷା ଓ ସଂସ୍କୃତି ଗଢ଼ି ଉଠେ । ବୃହତ୍ତର କଳିଙ୍ଗର ‘ଓଡ଼’ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଏହାର ଅବଦାନ ଯେ ଯଥେଷ୍ଟ ଅଧିକ ତାହା ଯଥା ସ୍ଥାନରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯିବ । କନ୍ଧମାନେ ଏବେ ବି କଳିଙ୍ଗର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳ ଅପେକ୍ଷା ଦକ୍ଷିଣରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଫୁଲବାଣୀ, ଗଞ୍ଜାମ, କୋରାପୁଟ, ପୁରୀ, ଶ୍ରୀକାକୁଳମ୍ ଜିଲ୍ଲାର ମାଳଭୂମିରେ ସର୍ବାଧିକ ସଂଖ୍ୟାରେ ବାସକରି ରହିଛନ୍ତି । ଉକ୍ତ ପ୍ରଶାଳୀରେ ଆଦିବାସୀ ଶବ୍ଦର ମଧ୍ୟରେ ଶାଖା, ଉପଶାଖା, ଗୋଷ୍ଠୀ, ଉପଗୋଷ୍ଠୀ, ଅନ୍ତର୍ଗୋଷ୍ଠୀ, ପରିବାର ଗୋଷ୍ଠୀ ଭାବେ ବିଭାଜନ ଘଟି ତାହା ଓଡ଼ିଶାରେ ସବୁରି ପ୍ରକାର ହୋଇପଡ଼ିଥିବା ଅନୁସନ୍ଧାନରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା— (୧) କୋୟା, (୨) କନ୍ଧ, (୩) ବାଗଡା, (୪) ତଙ୍ଗରିଆ କନ୍ଧ, (୫) ଲଙ୍ଗୁଳି, (୬) ସିତାକନ୍ଧ, (୭) ବଇଗା, (୮) ବାଞ୍ଜାରି, (୯) ବାଥୁଡ଼ି, (୧୦) ଧୋତରା, (୧୧) ଭୂଇଁଆ, (୧୨) ଭୂମା, (୧୩) ଭୂମିକ, (୧୪) ଭୂଞ୍ଜିଆ, (୧୫) ବିଝାଲ, (୧୬) ବିନ୍ଧିଆ, (୧୭) ବିନ୍ଦର, (୧୮) ବଣ୍ଡା, (୧୯) ଚିଞ୍ଚୁ, (୨୦) ବଳି, (୨୧) ଦେଶୁଆ ଭୂମିକ, (୨୨) ଧାରୁଆ, (୨୩) ଦିରେଇ, (୨୪) ଗଡ଼ବା, (୨୫) ଗଣ୍ଡିଆ, (୨୬) ଘଡ଼ା, (୨୭) ଗଣ୍ଡ, (୨୮) ହୋ, (୨୯) ହଳିଆ, (୩୦) ଜଟପୁ, (୩୧) କୁଆଙ୍ଗ, (୩୨) କନ୍ଧ ଗୌଡ଼, (୩୩) କବାଡ଼, (୩୪) ଖରିଆ, (୩୫) ଖଡୁଆ, (୩୬) କସାଣ, (୩୭) କୋହ୍ଲ, (୩୮) କୋହ୍ଲାଲୋହର, (୩୯) କେହ୍ଲା, (୪୦) ମହ୍ଲୁର, (୪୧) କଣ୍ଡାଦୋରା, (୪୨) କୋରା, (୪୩) କରୁଆ, (୪୪) କୁଟିଆ, (୪୫) କୁଳି, (୪୬) ଲୋଧା, (୪୭) ମାଡ଼ିଆ, (୪୮) ମାହାଳି, (୪୯) ମାଳିଡ଼ିଆ,

(୫୦) ମାଙ୍କଡ଼ି, (୫୧) ମେଟିଆ, (୫୨) ମିର୍ଜା, (୫୩) ମୁଣ୍ଡା, (୫୪) ମୁଣ୍ଡା ଲୋହରା, (୫୫) ମୁଣ୍ଡାମାଳି, (୫୬) ମୁଣ୍ଡାରି, (୫୭) ଅମନାତିଆ, (୫୮) ଓରାଂ, (୫୯) ପେରଙ୍ଗା, (୬୦) ପରଜା, (୬୧) ପେଣ୍ଠିଆ, (୬୨) ରକୌଡ଼ା, (୬୩) ସାତାଳ, (୬୪) ସୌରା, (୬୫) ଶବର, (୬୬) ଶଅର, (୬୭) ଶବର ଲୋଧା, (୬୮) ସାଉଁଟିଆ, (୬୯) ଧରୁଆ, (୭୦) ବେଣ୍ଠିଆକନ୍ଧ । ଉକ୍ତ ଶାଖା ଗୋଷ୍ଠୀ ସମୂହ କଳିଙ୍ଗର ଏ ପ୍ରାନ୍ତରୁ ସେଯାଏଁ ବିଛାଡ଼ି ହୋଇ ରହିଥିବା ଦୃଷ୍ଟି ହୁଏ ।

ଏହା ବାଦେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଶାଖା ଶବର ଗୋଷ୍ଠୀ ବିବିଧ ବୃତ୍ତି ଅବଲମ୍ବନ ପୂର୍ବକ ‘ଓଡ଼ ପାଟକ’ ଭାବେ ଉପକୂଳ ସ୍ଥଳ ଭାଗରେ ବାସ କରି ରହିଥିଲେ । ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀ ସମାଜ ଅପେକ୍ଷା ଏମାନେ ଉନ୍ନତ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିଲେ । କୃଷିକର୍ମ ଥିଲା ସେମାନଙ୍କର ସାଧାରଣ ବ୍ୟବସାୟ । ତା’ଛଡ଼ା ସମସ୍ତଙ୍କର ଏକ ଏକ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ବୃତ୍ତି ରହିଥିଲା, ଯାହା ଯୋଗୁଁ ସେମାନେ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ‘କୁଳ’ର ବୋଲି ସମାଜରେ ପରିଚିତ ଥିଲେ । ମୁଖ୍ୟ ଜୀବିକା କୃଷି ଥିବା ହେତୁ ଇତର ଶବରଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେମାନେ ଥିଲେ ‘ଓଡ଼-ମାରଡ଼’ । ଓଡ଼ଙ୍କ ଭିତରେ ବିଭିନ୍ନ ବୃତ୍ତିଧାରୀ ‘କୁଳ’ ସଂଖ୍ୟା ଥିଲା ବୋଧହୁଏ ‘ଛତିଶ’ । ତେଣୁ ‘ଛତିଶ ପାଟକ’ ଶବ୍ଦଟି ଲୋକମୁଖରେ ଏ ଯାଏଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରି ଆସିଛି । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାରେ ତାହାର ସତ୍ତା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଲୋପପାତ୍ର ନାହିଁ । ଏବେ ବି ସେମାନେ ନିଜକୁ ‘ପାଟକ କୁଳର’ ବୋଲି ପରିଚୟ ଦିଅନ୍ତି । କୃଷି, ବାଣିଜ୍ୟ, ସମରସଜ୍ଞା, ବିଦେଶଯାତ୍ରା, ନୌରାଜନା ପ୍ରଭୃତି କର୍ମ ସାଧନା ନିମିତ୍ତ ବିଭିନ୍ନ ବୃତ୍ତିର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଉପଲବ୍ଧ କରି ଶକ୍ତି ଅନୁରୂପ ତାହା ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଥିଲେ । ଲୁହା ବ୍ୟବସାୟ ‘ଲୁହୁରା’, ‘ପଦ’ ବ୍ୟବସାୟ ‘ପଦରା’, ‘ମାଳା’ ବ୍ୟବସାୟ ‘ମାଳି’ ନାମରେ ନାମିତ ଥିଲା । ବୃତ୍ତି ଅନୁରୂପ ‘କୁଳ’ମାନ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ସମସ୍ତ କୁଳ ସମାଜର ସମାନ ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା । ସମସ୍ତେ ଥିଲେ ପାଟକ କୁଳର । ବୃତ୍ତି ଛଡ଼ା ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ଅନ୍ତର ନଥିଲା । ସମାଜ ଚଳଣିରେ ଛତିଶ ପ୍ରକାର ଚଳଣିକୁ ମୁଖ୍ୟ କରି ନିମ୍ନଲିଖିତ ଛତିଶପାଟକ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ଯଥା : (୧) କାଳିଙ୍ଗ (ଞ୍ଜି),

(୨) ପାଇକ, (୩) ସୁନାରି, (୪) ତେଲି, (୫) ଗୁଡ଼ିଆ, (୬) କାଚରା, (୭) ଚିତ୍ରକର, (୮) ବାଉଁରିଆ, (୯) ଭଣ୍ଡାରି, (୧୦) ଗଉଡ଼, (୧୧) ନୋଲିଆ, (୧୨) ମାଳି, (୧୩) ପାନ୍ତିଆ, (୧୪) ପଦରା, (୧୫) ଲୁହୁରା, (୧୬) କୁମ୍ଭାର, (୧୭) ପାଟରା, (୧୮) କେଉଟ, (୧୯) ପାଲିଆ, (୨୦) କଂସାରି, (୨୧) ଜାନି, (୨୨) ଧୋବା, (୨୩) ବଡ଼େଇ, (୨୪) ଦଳୁଆ, (୨୫) ସାଧବ, (୨୬) ମାଟିଆ, (୨୭) ମାହୁଡ଼ିଆ, (୨୮) ଗୋଲା, (୨୯) ବିନ୍ଧାଣି, (୩୦) ହାଟୁଆ, (୩୧) ଭୋଇ, (୩୨) ତେରା, (୩୩) ମାହାର, (୩୪) ବେଶେଇତ, (୩୫) ପଥୁରିଆ, (୩୬) ଓଡ଼ିଆ । ଉକ୍ତ କୁଳ ସହଯୋଗରେ ସାମାଜିକ, ସାଂସ୍କୃତିକ, ବାଣିଜ୍ୟିକ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉନ୍ନତି ଘଟିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ସାମରିକ ସରଞ୍ଜାମ ଓ ଦୃଢ଼ତର ଦୁର୍ଗମାନ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ କଳିଙ୍ଗ ଅମିତ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଦେଶରୂପ ବିଶ୍ଵବିଶୁଦ୍ଧ ହୋଇପାରିଥିଲା । ଲୋକମାନେ ଥିଲେ ପରିଶ୍ରମୀ, ସ୍ଵାଧୀନଚେତା ଓ ଦେଶପ୍ରାଣୀ । ଦେଶଲାଗି ଅକାତର ପ୍ରାଣବଳି ହେବାରେ ଅପ୍ରତିଦ୍ଵୟ । ତେଣୁ ଦେଶରକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ଗିରିସଂକଟ, ବାଣିଜ୍ୟକେନ୍ଦ୍ର, ନୌବନ୍ଦର, ମୁଖ୍ୟ ଜନବସତିମାନଙ୍କରେ ଦୁର୍ଗ ବା ଗଡ଼ମାନ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ଅଶୋକଙ୍କ ଆକ୍ରମଣର ଦୀର୍ଘ ପନ୍ଦରଶହ ବର୍ଷ ପରେ ‘ଆବୁଲଫାଜଲ’ଙ୍କ ଲିଖିତ ‘ଆଇନ-ଇ-ଆକବରୀ’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହାର ଯେଉଁ ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି ଦେଖିଲେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଗେ । ସେ ସମୟକୁ କୁଆଡ଼େ ଜଳେଶ୍ଵର, ଭଦ୍ରକ, କଟକ, କଳିଙ୍ଗ ଦଣ୍ଡପାଟ ଓ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀ ନାମରେ ‘ଓଡ଼ିଶା’ ପାଞ୍ଚଟି ସରକାରରେ ବିଭକ୍ତ ଥିଲା । ସେଥିରେ ଅନେଶତଟି ‘ମହଲ’ ଏବଂ ପ୍ରତି ମହଲାରେ ଏକରୁ ନ’ଟି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୁର୍ଗ ଥିଲା । ପ୍ରତି ଦୁର୍ଗରେ ଚତୁରଙ୍ଗ ସେନା ରହୁଥିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଜଳେଶ୍ଵର ସରକାରରେ ବାନସନ୍ଦ, ବାଳକସି, ପର୍ବଦା, ଭୋଗରାଜ, ବଗଡ଼ା, ଜଳେଶ୍ଵର, ତମଲୁକ, ତାରାଲୋକ, ରେମୁଣା, ରାଜନ, ରାଜପୁର, ସବଙ୍ଗ, କର୍କସୁର, କେଦାରଖଣ୍ଡ, ମେଦିନୀପୁର, ଖଡ଼ଗପୁର ଓ ନାରାୟଣପୁର ନାମକ ସତରଟି ମାହାଲ ଥିଲା ଓ ସେ ମଧ୍ୟରୁ ବାନସନ୍ଦ ଓ ରେମୁଣାରେ ପାଞ୍ଚଟି ଲେଖାଏଁ, ବାଳକସି, ପର୍ବଦା, ରାଜନ ଓ କେଦାର ଖଣ୍ଡରେ

ତିନିଟି ଲେଖାଏଁ, ଏବଂ ଅବଶିଷ୍ଟ ମାହାଲରେ ଗୋଟିଏ ଲେଖାଏଁ ଦୁର୍ଗ ଥିଲା । ଦୁର୍ଗ ସଂଖ୍ୟା ଥିଲା ଅଠାଈଶ ଏବଂ ସବୁର ଅବସ୍ଥିତି ପାର୍ବତ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ । ମେଦିନୀପୁର ଦୁର୍ଗ ସେ ମଧ୍ୟରୁ ସବୁଠାରୁ ପୁରାତନ ବୋଲି କଥିତ । ଏ ସବୁ ଦୁର୍ଗରେ ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ସୈନ୍ୟ ୩୫୭୦, ପଦାତିକ ୪୩୮୧୦, ଏବଂ ଦୁଇଟି ଗଜସେନା ବଳ ରହୁଥିଲେ । ଭଦ୍ରକ ସରକାରରେ ବରବା, ଭଦ୍ରକ, ସହେଂସୁ ଓ ଜିମାନ ନାମରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ମାହାଲ ଥିଲା ଏବଂ ବରବା ଓ ସହେଂସୁରେ ଦୁଇଟି ଲେଖାଏଁ, ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟିରେ ଗୋଟାଏ ଲେଖାଏଁ, ଏପରି ଛ'ଟି ସୁଦୃଢ଼ ଦୁର୍ଗ ସହିତ ଆହୁରି ତିନୋଟି ଦୁର୍ଗ ରହିଥିଲା ଏବଂ ମୋଟ ସଂଖ୍ୟା ନ'ଟି । ସେଗୁଡ଼ିକରେ ୭୫୦ ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ଓ ୬୩୦୦ ପଦାତିକ ସୈନ୍ୟ ଥିଲେ । କଟକ ସରକାର ନ'ଟି ମହାଲରେ ବିଭକ୍ତ ଥିଲା । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା— ଆଠଗଡ଼, ପୂର୍ବଦ୍ୱାର, ବାରଙ୍ଗ, ବିଜୟନଗର, ହାତୀପୁର, ଦକ୍ଷିଣଦ୍ୱାର, କୋଠଦେଶ, ବିଡ଼ାନାସୀ (କଟକ) ଓ କୋଟରାହାଙ୍ଗ । ଏ ମଧ୍ୟରୁ ଏକା ବାରଙ୍ଗରେ ନ'ଟି ଦୁର୍ଗ ଥିଲା ଏବଂ ସବୁଗୁଡ଼ିକ ପାର୍ବତ୍ୟ ଜଙ୍ଗଲ ଭିତରେ ପୂର୍ବଦ୍ୱାର ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଦ୍ୱାରରେ ଗୁରୁଗୁରୁତ୍ୱ, କୋଠ ଦେଶରେ ତିନୋଟି ଏବଂ ଅବଶିଷ୍ଟ ମହାଲରେ ଗୋଟିଏ ଲେଖାଏଁ ଦୁର୍ଗ ଥିଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ନ'ଟି ମହାଲରେ ପଚାଶଟି ଦୁର୍ଗ ରହିଥିଲା । ସେ ମଧ୍ୟରେ ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ଥିଲେ ୬୮୭୮ ଏବଂ ପଦାତିକ ସୈନ୍ୟ ୧୬୦୧୬୦ । ଏହାକୁ ଛାଡ଼ି କଳିଙ୍ଗ ଦଣ୍ଡପାଟ ଓ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀ ସରକାରରେ ଯଥାକ୍ରମେ ୫୦୦ ଓ ୧୦୦୦ ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ଏବଂ ୩୦,୦୦୦ ଓ ୫,୦୦୦ ପଦାତିକ ମହଜୁଦ୍ ଥିଲେ ।

ପାଞ୍ଚଟିଯାକ ସରକାର ଓଡ଼ିଶା ଗଜପତି ମହାରାଜାଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଥିଲା । ଆବୁଲଫାଜଲ ସମୁଦାୟ ବାସ୍ତବିକ ଦୁର୍ଗର

ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ତାହାଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅନେକତଟି ମହଲ ଥିଲା କିନ୍ତୁ ସେଥିରୁ ବଡ଼ିଶିଟି ମହାଲରେ ଥିବା ଦୁର୍ଗର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଅଥଚ ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଅନ୍ୟତ୍ର ସେ କହିଛନ୍ତି, 'ସେ ସମୟକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶହେଅଶତିରିଶିଟି ଦୁର୍ଗ ଗଜପତିଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଥିଲା ।' ତା' ଯଦି ହୁଏ ଅବଶିଷ୍ଟ ସତାବନଟି ଦୁର୍ଗ କେଉଁଠାରେ ଥିଲା ? ଆଇନ୍-ଇ-ଆକବରୀରୁ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ସୂଚନା ମିଳେ ନାହିଁ । ଆବୁଲଫାଜଲ ଓଡ଼ିଶାର ଦକ୍ଷିଣପଟକୁ ଯାଉଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେନାହିଁ । ସେହି କାରଣରୁ ବୋଧହୁଏ 'କଳିଙ୍ଗ ଦଣ୍ଡପାଟ' ଓ 'ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀ' ସରକାରରେ ଥିବା ମହାଲମାନଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିନାହାନ୍ତି ଏବଂ ତତ୍ତତ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ କିଛି କହି ନାହାନ୍ତି— କେବଳ ଗଜପତିଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଥିବା ସୈନ୍ୟ ସଂଖ୍ୟା ସୂଚକ ଛନ୍ଦି ମାତ୍ର । ଅତଏବ କଳିଙ୍ଗ ଦଣ୍ଡପାଟ ଓ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀ ସରକାରରେ ଅବଶିଷ୍ଟ ସତାବନ ଗୋଟି ଦୁର୍ଗ ରହିଥିଲା ବୋଲି କହିବାରେ ଅସଙ୍ଗତ ନାହିଁ ।

ଏ ସବୁର ନିର୍ଯ୍ୟାସ ସ୍ୱରୂପ କୁହାଯାଇପାରେ— ସୁରଶାତୀତ କାଳରୁ କଳିଙ୍ଗବାସୀ ପଲ୍ଲୀ, ଜନପଦ, ଅରଣ୍ୟ ଓ ପାର୍ବତ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କରେ ସୁଦୃଢ଼ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ କରି ପୁରାତନ ଐତିହ୍ୟକୁ ଆବୁଲଫାଜଲଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବନ୍ତ ରଖିପାରିଥିଲେ । ସେ ଐତିହ୍ୟର ଆଦି ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଥିଲେ ତତ୍କାଳ କଳିଙ୍ଗରେ ବାସକରି ରହିଥିବା ଶବର ଶ୍ରେଣୀର ପାଟକଗୋଷ୍ଠୀ ଯାହାଙ୍କ ଭାଷାଭୂଷା, ସଭ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତି, ସାମାଜିକ ଚଳଣି ଉତ୍ତର ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଉଭୟ ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତାଠାରୁ ପୁରାପୁରି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଥିଲା ଏବଂ ପାର୍ବତ୍ୟ, ଆରଣ୍ୟକ ଓ ସମତଳ ସଭ୍ୟତାର ସମ୍ମିଶ୍ରଣରେ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ଶୈଳୀରେ ବିକଶିତ ହୋଇଉଠିଥିଲା ।

ପଞ୍ଚମ ପ୍ରକାଶ କଳିଙ୍ଗର ପାର୍ବତ୍ୟ ଓ ଆରଣ୍ୟକ ଶ୍ରେଣୀ

ପ୍ରସ୍ତରଯୁଗର ପର୍ବତ, ଅରଣ୍ୟ ଓ ସମତଳବାସୀ ଭେଦରେ ଆଦିବାସୀ ଶବ୍ଦର ସତ୍ୟତା ତ୍ରିଧା ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଧାରାବାହିକ ଭାବେ କଳିଙ୍ଗରେ କିପରି ବିକାଶ ଲାଭ କରିଆସିଥିଲା ତାହା ପୂର୍ବ ପରିଚ୍ଛେଦରେ କୁହାଗଲା । ତିନୋଟିଯାକ ଥିଲେ ପରସ୍ପର ନିର୍ଭରଶୀଳ । ପାର୍ବତ୍ୟ ଶବ୍ଦର ସହିତ ଆରଣ୍ୟକ ଗୋଷ୍ଠୀ ସହିତ ସମତଳ ସତ୍ୟତାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସଂପର୍କ ରହି ଆସିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସମତଳ ସତ୍ୟତା ଓ ପାର୍ବତ୍ୟ ସତ୍ୟତା ମଧ୍ୟରେ ତାହା ଥିଲା ପରୋକ୍ଷ ସମ୍ପର୍କ । ତେଣୁ ଦୁଇଟିର ପରସ୍ପର ଆଦାନପ୍ରଦାନ ବିଶେଷ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଶୀଳ ହୋଇପାରିନାହିଁ । ପ୍ରଥମେ ପାର୍ବତ୍ୟ ଶବ୍ଦର କଥା ବିଚାର କରାଯାଉ ।

‘ଶବର’ମାନେ କିଏ ଓ ସେମାନଙ୍କୁ କିଏ ଏ ନାମ ଦେଇଛି ?— ଏହା ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ପୃଥିବୀର ସର୍ବପୁରାତନ ଗ୍ରନ୍ଥ ‘ରଗ୍‌ବେଦ’ ଆମର ଏକମାତ୍ର ଅବଲମ୍ବନ ଯହିଁରେ ସେ ସମ୍ପର୍କରେ କିଛିଟି ସୂଚନା ପାଇହୁଏ । ସେଥିରେ ଲେଖାଅଛି— ବୃତ୍, ଅହି, ପଣି, ବନ୍ଧୁ, ବନଗୁ, କଳି, ବଳି ପ୍ରଭୃତି ଅସୁର ଗୋଷ୍ଠୀ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କରେ ବିରୋଧ କରି ଆସୁଥିଲେ । ସେମାନେ ସ୍ଥାନୀୟ କୃଷକାୟ ବନବାସୀ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେହି ନଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଏପରି ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ନାମିତ କରିବା ବୋଧହୁଏ ସ୍ଥାନକାଳ ଭେଦରେ ବିଭିନ୍ନ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଂପ୍ରଦାୟ ଦ୍ଵାରା ସେହି ଏକା ଶବ୍ଦ ବିଭିନ୍ନ ଭାବେ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଆସିଥିଲେ । ପୁନଶ୍ଚ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଓ ଯୁଦ୍ଧକୌଶଳ ଅନୁଯାୟୀ ସେମାନଙ୍କୁ ତଦର୍ଥ ସୂଚକ ଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ଅଭିହିତ କରାଯାଇଥିବା ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ । ଲୁଚିଛପି ଆସି ଆକ୍ରମଣ କରିବାବେଳେ ‘ଅହି’, ଅନ୍ଧକାର ରାତ୍ରିରେ ଗବାଦି ପଶୁ ହରଣ କରିନେବାବେଳେ ‘ପଣି’, ଅରଣ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଆତ୍ମଗୋପନକାରୀ ‘ବନ୍ଧୁ’ ଏବଂ ଆକ୍ରମଣ କରି ନିମିଷକ ଭିତରେ ଅଦୃଶ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ‘ବନଗୁ’ ଭାବେ ସଙ୍କେତିତ ହେଉଥିଲେ । ବସୁତଃ ସମସ୍ତ ଶବ୍ଦ ଏକା ବନବାସୀ

ଶବରଜାତି ପ୍ରତି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିଲା । ‘ଶବର’ ଶବ୍ଦରୁ ମଧ୍ୟ ସେଇଆ ସୂଚିତ ହୁଏ । ଏହା ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷାର ଶବ୍ଦନୁହେଁ, ମୁଣ୍ଡାରି ଭାଷା ପରିବାର ଭିତର ଏକ ‘ସୈରା’ ଶବ୍ଦ, ‘ସୋ-ବରୁ’ । ଏହା ଏକ ଯୁଗ୍ମ ଶବ୍ଦ । ସୌରା ଭାଷାରେ ପ୍ରଚଳିତ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ପଦ ଏକାଧିକ ଶବ୍ଦ ସଂଯୋଗରେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ । ‘ସୋ’ ଅର୍ଥ ଅଦୃଶ୍ୟ ଏବଂ ‘ବରୁ’ କହିଲେ ‘ପର୍ବତ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଯେ ପର୍ବତରେ ଅଦୃଶ୍ୟଭାବେ ରହେ । ‘ସୋ-ବର’ ଶବ୍ଦର ସଂସ୍କୃତୀୟତା ରୂପ ହେଉଛି ‘ଶବର’ ଯାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ରଚନାମାନଙ୍କରେ ବହୁଳ ଭାବେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ‘ଶବର’ ହେଉଛି ଭାରତର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ମଣିଷ ଗୋଷ୍ଠୀ ବା ଆଦିମତମ ଅଧିବାସୀ । ଏହାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କିରାତ, ପୁଲିନ୍ଦ, ବ୍ୟାଧ, ଲୁବଧ, ନାଗ ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ବିଭିନ୍ନ ଶାଖାଗୋଷ୍ଠୀ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା । ସବୁ ନାମ ଆର୍ଯ୍ୟପ୍ରଦର ଓ ବ୍ୟାକରଣସମ୍ମତ । ‘ନାଗ’ ଶବ୍ଦଟିକୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରୂପେ ଧରାଯାଉ । ନାଗମାନେ କୁଆଡ଼େ ଭାରତବର୍ଷର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଅଧିବାସୀ । ଏମାନେ ସର୍ବଦା ପର୍ବତ ଶିଖରେ ରହିଆସୁଥିଲା । ‘ଶବର’ ଶବ୍ଦ ତୁଲ୍ୟ ‘ନାଗ’ ମଧ୍ୟ ପାର୍ବତ୍ୟ ଅଧିବାସୀ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରେ । ‘ନାଗ’ ଅର୍ଥ ‘ପର୍ବତ’, ତତ୍ରତ୍ୟ ଅଧିବାସୀ ‘ନାଗ’ ମାଗଧ, ପାଞ୍ଚାଳ, ମୈଥିଳ ଶ୍ରେଣୀର ଶବ୍ଦ ଏହା । ଏଣୁ ‘ଶବର’ ଏବଂ ‘ନାଗ’ ଦୁଇଟିଯାକ ସମାର୍ଥବାଚୀ ଶବ୍ଦ ।

ତା’ଛଡ଼ା ପ୍ରତ୍ୟେକବିତ୍‌ମାନେ ଯା’ବି କହନ୍ତି, ଆର୍ଯ୍ୟ ସମାଜ ବିରୁଦ୍ଧରେ ନାଗମାନେ ହିଁ ପ୍ରଥମେ ସଂଗ୍ରାମ ଚଳାଇ ଆସିଥିଲେ । ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି, ଭାରତରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତରେ ‘ନାଗ’ମାନେ ବିଛାଡ଼ି ହୋଇ ‘ନାଗବଂଶ’ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତ ଏବଂ ଆଉ କେତେକ ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ଭାରତ ଅର୍ଥାତ୍ କଳିଙ୍ଗରେ ଅଦ୍ୟାପି ‘ନାଗବଂଶୀ’ ଭାବେ ପରିଚିତ ହୋଇଆସୁଛନ୍ତି । ‘ନାଗ’ ନାମରେ ବହୁ କୁଳ, ବଂଶ, ଗୋତ୍ର ଅତୀତରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା ବର୍ତ୍ତମାନ କଳିଙ୍ଗରେ ଯେଉଁ ‘କାଳିଙ୍ଗ’

ପାଟକ ଗୋଷାର ଅବଶେଷ ବିଦ୍ୟମାନ ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ହେଉଛନ୍ତି ‘ନାଗକୁଳା’ ବା ‘ନାଗେଶ ଗୋତ୍ରୀ’ । ସେମାନଙ୍କ କହିବାରେ ସେମାନଙ୍କର ପୂର୍ବପୁରୁଷ ଥିଲେ କୁଆଡ଼େ ‘ନାଗ’ ବା ‘ପାର୍ବତ୍ୟ-ଶବର’ । ଦିନେ ଏ ଜାତି ଦୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶାସକ ଭାବେ ‘କାକଟ’ (ମଗଧ) ରାଜ୍ୟକୁ ଶାସନ କରୁଥିଲା ବୋଲି ଇତିହାସରୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ରାମାୟଣର ‘ଗୃହ’ ଶବ୍ଦର ହେଲା ଏମାନଙ୍କ ପୁରାତନ ପିତୃପୁରୁଷ । ଫଳମୂଳାଦିଦ୍ୱାରା ରାମଙ୍କୁ ବଣରେ ଆପ୍ୟାୟିତ କରିଥିବା ଶ୍ରମଣୀ (ଶବରୀ) ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କରି କୁଳପ୍ରସୂତା । ସେହିପରି ମହାଭାରତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଦ୍ରୋଣ ଶିଷ୍ୟ ଏକଲବ୍ୟ ଥିଲା ଶବର ସନ୍ତାନ । ତା’ଛଡ଼ା ଭାଗବତୀୟ ‘ଜାରା’ ଶବ୍ଦର ଏବଂ କଳିଙ୍ଗର ‘ଦାରୁଦେବତା’ ଉପାସକ ବିଶ୍ୱାବସୁ ଉଭୟେ ଏ ଜାତିର ଚିରସ୍ମରଣୀୟ-ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସରୁ ଏହା ମଧ୍ୟ ସୂଚିତ ହୁଏ । ଏହାଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ‘ଶବରାଦିତ୍ୟ’ ନାମକ ଜଣେ ରାଜା ‘କଳିଙ୍ଗ ବଂଶୀ କାମାର୍ଣ୍ଣବ’ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରାଜିତ ଓ ନିହତ ହୋଇଥିଲେ । କାମାର୍ଣ୍ଣବ ଥିଲେ ‘କଳିଙ୍ଗ ରାଜବଂଶର’ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା । ତାଙ୍କରି ଅମଳରେ ଶବରମାନେ ସମତଳ ସ୍ଥାନରୁ ବହିଷ୍କୃତ ହୋଇ ପାର୍ବତ୍ୟାଞ୍ଚଳକୁ ପଳାୟନ କରିଥିଲେ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । କଥାର ସତ୍ୟତା ଯାହା ଆଉ ପଛେ, ଏହା କିନ୍ତୁ ନିଶ୍ଚିତ ଯେ ଶବର ଗୋଷା ପ୍ରଥମେ ସମତଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ରହିଥିଲା ଏବଂ ପରେ କୌଣସି ଆତ୍ୟନ୍ତରାଶ କାରଣ ଯୋଗୁ ଅନ୍ୟ ଶାଖା ଗୋଷାଦ୍ୱାରା ବହିଷ୍କୃତ ହୋଇ ପାହାଡ଼ପର୍ବତର ଆଶ୍ରୟ ନେଲେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସେମାନଙ୍କ ଆବାସିକ ପରିବେଶ ଓ ସାମାଜିକ ସଂସ୍କୃତି ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ସେଇଆ ମନେ ହୁଏ । ବିକ୍ଷିପ୍ତ ଭାବେ ଏ ଜାତି ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାନ୍ତରେ ବାସ କରିଆସୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗରେ ଯେପରି ବହୁ ସଂଖ୍ୟାରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅନ୍ତି କୃତିତ୍ ଅନ୍ୟତ୍ର ସେପରି ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରଥମେ ଆବାସିକ ପରିବେଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରିବା ।

ଆବାସିକ ପରିବେଶ କହିଲେ ‘ସତ୍ୟତା’ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ । ସମାଜର ବହିରାବରଣ ହେଉଛି ‘ସତ୍ୟତା’, ଅନ୍ତରାତ୍ମା ‘ସଂସ୍କୃତି’ । ବାସ, ବେଶଭୂଷା, ଭାଷା, ଖାଦ୍ୟପେୟାଦି ବହିରଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକ ସତ୍ୟତା ରୂପେ ଅଭିହିତ

ହେଲାବେଳେ ଆମୋଦପ୍ରମୋଦ, ନୃତ୍ୟଗୀତ, ଆରୁ-ବିରୁର, ଦେବଧାରଣାଦିରେ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥାଏ । ସେ ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ବିରୁର କଲେ ଶବର ସତ୍ୟତା ନିତାନ୍ତ ନିମ୍ନମାନର ବୋଲି କହିହୁଏ ନାହିଁ । ‘ବାସ’ ବିଷୟରେ ଶବରମାନେ ଅତ୍ୟଧିକ ସଚେତନ ନୁହନ୍ତି । ଉଚ୍ଚାବତ ପର୍ବତମାଳ ଓ ତାଲୁ ଅଞ୍ଚଳ ସେମାନଙ୍କର ଅତି ପ୍ରିୟ ବାସସ୍ଥଳୀ କିନ୍ତୁ ତାହା ଜରିନଦୀ ବା ଝରଣା ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । ସେଥିରେ କୃତ୍ରିମ ବନ୍ଧ ନିର୍ମାଣ କରି ଯାବତୀୟ ପ୍ରୟୋଜନ ସମ୍ପାଦିବାରେ ସେମାନେ ପାରଙ୍ଗମ । ବସତିମାନ ଯୋଜନାବଦ୍ଧ, ଘରଗୁଡ଼ିକ ସମାନ୍ତରାଳ ଓ ସମାନ ଶ୍ରେଣୀୟ । ଯେତିକି ଯନ୍ତ୍ରଣୀଳ ଆପଣା ଶରୀରକୁ ମୁଣ୍ଡାଇବାରେ ତତୋଧିକ ଆଗ୍ରହାନ୍ୱିତ । ସ୍ତ୍ରୀପୁରୁଷ ଉଭୟଙ୍କ ଗଳାରେ ହାର, ହରେକ ରଙ୍ଗର ମାଳି- ପ୍ରାକୃତିକ ବୃକ୍ଷଲତାରୁ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇଥାଏ । ସେ ସବୁ ନାନାବର୍ଣ୍ଣର ପକ୍ଷୀପର, ଫୁଲପତ୍ର, ତୃଣଲତାଦି ତାଙ୍କର ଅଳଂକାର । ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଆକର୍ଷଣୀୟ ହେଲା ମୁଣ୍ଡ ଛୁଡ଼ାରେ ବ୍ୟବହୃତ ପାନିଆ ସାଙ୍ଗକୁ ଫୁଲପେନ୍ଥା । ତା’ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରଙ୍ଗର ଶୋଭାବର୍ଦ୍ଧକ ଖଡ଼ୁ, ବଳା, ମୁଦି, ନାଗୁଳ, ନାକଫୁଡ଼ିଆ ପ୍ରଭୃତି ରହିଛି । ଏସବୁ ସ୍ତ୍ରୀସମାଜର ଅଳଂକାର ପିତଳ କିମ୍ବା ରସରେ ତିଆରି । ପୁରୁଷଜାତିର ପ୍ରଧାନ ପରିଚ୍ଛଦ ହେଲା ମୟୂରଚୂଳ ବା ବକପକ୍ଷୀର ପର । କଉଡ଼ିଖଞ୍ଜା ମାଳି ମଧ୍ୟ ଅଷ୍ଟାରେ ‘କମରପଟା’ କରି ଧଳାକଳା ପୋହଳାମାଳ ସେ ସମାଜରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆଦରଣୀୟ ବସ୍ତୁ । ସୁଲତଃ ଦେଖିଲେ ଶବର-ଶବରୀ ଉଭୟେ ଅଳଂକାରପ୍ରିୟ ଅଟନ୍ତି । ଅଳଂକାର ସମ୍ପର୍କରେ ଶବର ସମାଜର ଏକ କୌତୂହଳପୂର୍ଣ୍ଣ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ପ୍ରଚଳିତ ।

ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ କୁଆଡ଼େ ନାରୀମାନେ ଆଦୌ ଅଳଂକାର ବ୍ୟବହାର କରୁ ନଥିଲେ; ତାହା କରିବା ନିଷିଦ୍ଧ ଥିଲା । ଦିନେ ଜଣେ ଧନୀ ସୌଦାଗର ବିଦେଶରୁ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଗୌପ୍ୟନିର୍ମିତ ବିବିଧ ରକମର ଅଳଂକାର ଧରି ଘରକୁ ଲେଉଟିଲେ । ତାଙ୍କର ସୁକୁମାରୀ ଗେଲବସର ଝିଅଟିଏ ଥାଏ । ଅଳଂକାରଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖି ସେ ସବୁତକ ପିନ୍ଧିବାକୁ ଅଳି କଲା ଓ କାନ୍ଦି କାନ୍ଦି ନୟାନ୍ତ ହେଲା । ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେବାପାଇଁ ସାଉକାର ଯେତେ ଚେଷ୍ଟା କଲେ ସୁଦ୍ଧା ଉଦ୍ୟମ ଫଳବତୀ

ହେଲା ନାହିଁ । ଶେଷରେ ଅନନ୍ୟାପାୟ ହୋଇ ତାକୁ ସବୁଗୁଡ଼ିକ ପିନ୍ଧାଇ ଦେଲେ । କିନ୍ତୁ ଝିଅଟି ଅଳଂକାରଗୁଡ଼ିକ ଆଉ ଦିହରୁ ଓହ୍ଲାଇଲା ନାହିଁ । ସେହିଦିନୁ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଅଳଂକାର ପିନ୍ଧିବା ଆରମ୍ଭ କଲେ । କଥାରେ ସତ୍ୟତା ଯାହା ଆଉନା କାହିଁକି, ସେଥିରୁ ଏତିକି ଅଧାହାର କରିହୁଏ ଯେ ପୂର୍ବେ ଶବର ସମାଜ ମଧ୍ୟରୁ ସାଉକାରମାନେ ବିଦେଶରୁ ମୂଲ୍ୟବାନ ଅଳଂକାର ଧରି ସ୍ୱଦେଶକୁ ଫେରୁଥିଲେ ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନ କଳିଙ୍ଗରେ ଯେଉଁ ଶତାଧିକ ପ୍ରକାର ଅଳଂକାର ବ୍ୟବହୃତ ଏହା ତାହାରି କ୍ରମବିକାଶ ଲବଧିଫଳ ।

ପୁରୁଷ ସମାଜର ପ୍ରଧାନ ଶିରୋଭୂଷଣ ମୟୂରତୁଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଜନଶ୍ରୁତିଟିଏ ପ୍ରଚଳିତ । ମୟୂରତୁଳର କୁଆଡ଼େ ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତି ରହିଛି । ତାହା ଥିଲେ କ୍ଷେତ ଉର୍ବରା ଏବଂ ଶସ୍ୟଶ୍ୟାମଳା ହୁଏ । କୌଣସି ଅଶୁଭ ଦେବତା ଗାଁମୁଣ୍ଡରେ ପ୍ରବେଶ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଗାଁ ଭିତରେ ମରୁଡ଼ି, କଲେରା, ବସନ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ସଂକ୍ରାମକ ରୋଗ ଦେଖାଦିଏ ନାହିଁ । ଅଜାଣତରେ ଅଙ୍ଗ ଲାବଣ୍ୟର ବୃଦ୍ଧି ଘଟେ । ଏହା ଶୁଭଙ୍କର ଓ ସମ୍ମାନସୂଚକ ବସ୍ତୁ ବିଶେଷ ବୋଲି ତାଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ । ତେଣୁ ସେମାନେ କେଶସାଙ୍ଗରେ ତାହା ଖଞ୍ଜି ମଥାରେ ଧାରଣା କରିଥାନ୍ତି । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ କୌଳିକ ବିଧିବିଧାନ ଓ ଦେବାରାଧନା ସହିତ ମୟୂରତୁଳର ଘନିଷ୍ଠ ସଂପର୍କ ରହିଥିବା ମଧ୍ୟ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଦେବତା ଭାବେ ପୂଜାପାଉଥିବା ଗାଁମୁଣ୍ଡର ବୃକ୍ଷ ବା ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡ ନିକଟ କାନୁ ବାଡ଼ରେ ମୟୂରଚିତ୍ର ସମନ୍ୱରେ ଅଙ୍କିତ ଥାଏ । ସେଥିଦ୍ୱାରା କୌଣସି ଆସୁରିକଶକ୍ତି ସେ ଭିତରକୁ ପଶିବାକୁ ସାହସ କରେ ନାହିଁ ବୋଲି ତାଙ୍କର ଧାରଣା । ସେଥିଯୋଗୁଁ ଶବରଘର ମାଟିକାନୁ ଦିହରେ ବହୁପ୍ରକାର ମୟୂର ଚିତ୍ର ଲେଖାହୋଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ସେମାନଙ୍କ କହିବାରେ ମୟୂର ଗୋଟିଏ ଦେବଦୂତ ଏବଂ ଗୃହରକ୍ଷକ । କଥା ଅଛି, ପୂର୍ବକାଳରେ ଶବର ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ଜଣେ ବଳିଷ୍ଠ ସୁନ୍ଦର ଯୁବକ ଥିଲା । ତା'ର କେଶଗୁଚ୍ଛ ଆଗୁଲୁଫ ଲମ୍ବିତ ଏବଂ ଏତେ ଚିକ୍ ଚିକ୍ କରୁଥାଏ ଯେ ଦେଖିଲେ ଆଖି ଝଲିଯି ପଡ଼େ । ଦିନକର କଥା, ସେ ବଣ ଭିତରେ ନଜୁପଡ଼ି କାଠ କାଟିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହେଲାମାତ୍ରେ ବାଳଗୁଡ଼ିକ ଆଖି ଉପରେ ପଡ଼ି ବାରମ୍ବାର କାର୍ଯ୍ୟରେ ବାଧା

ସୃଷ୍ଟି କଲା । ତେଣୁ ଭୀଷଣଭାବେ ରାଗିଯାଇ ସେ କୁଆଡ଼େ ସବୁତକ ବାଳ ଉପାଡ଼ି ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଫିଙ୍ଗିବାକୁ ଲାଗିଲା ଏବଂ କିଛିଦିନ ପରେ ଦେଖିଲା ବେଳକୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ସେଠାରେ ମୟୂରତୁଳରେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ପୂର୍ବପୁରୁଷଙ୍କ ଅଙ୍ଗବିଶେଷ ହେବା ଯୋଗୁଁ ତାହା ବଂଶାନୁକ୍ରମେ ଏବେ ଉତ୍ତରପୁରୁଷଙ୍କ ମଙ୍ଗଳ ବିଧାନ କରିଆସୁଛି ।

ମୟୂରତୁଳ ଛଡ଼ା ଶବର ସମାଜରେ ହାତୀ ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଲୋକପ୍ରିୟ କାନୁ, ବାଡ଼, କବାଟ, ଦୁଆର ସବୁରେ ଏହାର ଚିତ୍ର ଲେଖା ଥାଏ । ହାତୀ ଶୃଙ୍ଖର୍ଯ୍ୟର ସଙ୍କେତ । ହାତୀ ଥିଲେ ଆପେ ଆପେ ଧନସଂପତ୍ତି ଘରକୁ ପଶିଆସେ । ଶବରଙ୍କ ବିଶ୍ୱାସ ପୂର୍ବେ ହାତୀମାନେ ଉଡ଼ନ୍ତା ପ୍ରାଣୀ ଥିଲେ । ପର୍ବତର ଏ ଶୃଙ୍ଗରୁ ସେ ଶୃଙ୍ଗକୁ ଆକାଶ ମାର୍ଗରେ ଅନାୟାସରେ ଉଡ଼ିଯାଇପାରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ଓହ୍ଲାଇବା ସ୍ଥାନର କ୍ଷେତ, ବାଡ଼ି, ଗଛଲତା ସବୁ ଭାଙ୍ଗିରୁଜି ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଉଥିଲା । ତେଣୁ ସମସ୍ତ ଶବର ମିଶି 'କି ତୁଡ଼'ଙ୍କ ଆଗେ ଦୁଃଖ ଜଣାଇବାରୁ ସେ ହାତୀମାନଙ୍କଠାରୁ ଉଡ଼ିବାଶକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରିନେଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କୁ କହିଲେ, ଶବର ଜାତିର ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ଦାୟିତ୍ୱ ଯେପରି ହାତୀମାନେ ବହନ କରିବେ । ସେହିଦିନୁ 'ହାତୀ' ଶବରମାନଙ୍କ ଶୁଭଚିହ୍ନ ଭାବେ ସମ୍ମାନିତ ହୋଇ ଆସୁଛି ।

ପାନିଆ ମଧ୍ୟ ଶବର ଜାତିର ଏକ ଅତି ଆଦରଣୀୟ ବସ୍ତୁ । ଘରକାନୁ ଦିହରେ ମୟୂର ଓ ହାତୀ ପାଖେ ପାଖେ ପାନିଆ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କାଥିବା ବହୁତ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଶବର ଜାତିର ବିଶେଷକରି ଶବରୁଣୀମାନଙ୍କର ପାନିଆ ହେଉଛି ଏକ ଶୋଭାବର୍ଦ୍ଧକ ପଦାର୍ଥ । କେଶଗୁଚ୍ଛରେ ପାନିଆ ଖଞ୍ଜି ସ୍ତ୍ରୀସମାଜ ନିଜକୁ ଗର୍ବିତ ମନେକରନ୍ତି । କେଶ ସଜାଡ଼ିବାର ତାହାର ଯେତିକି ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବୃଦ୍ଧିରେ ମଧ୍ୟ ତାହା ସେତିକି ସହାୟକ । ତେଣୁ ପୁରୁଷ ଜାତିର ଗୌରବସୂଚକ ମୟୂରପୁଛ ପରି ସ୍ତ୍ରୀସମାଜର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବର୍ଦ୍ଧକ ପାନିଆର ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ନିଖୁଣ ଭାବେ ଚିତ୍ରିତ ରହିଥାଏ । ସେ ସମାଜରେ ମୟୂରତୁଳ ଭଳି ପାନିଆ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କିମ୍ବଦନ୍ତୀଟିଏ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ।

ପୂର୍ବକାଳରେ ପୁରୁଷ ଅପେକ୍ଷା ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ମଥାରେ ନିବିଡ଼ କେଶଗୁଚ୍ଛମାନ ରହିଥିଲା । ସେ ସବୁ ଏତେ ଦୀର୍ଘ ଓ ଘଞ୍ଚ ଯେ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ସେମାନେ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ସହଜରେ କରିପାରୁ ନଥିଲେ । ବଳାଗଣ୍ଡି ଯାଏ କେଶ ଲମ୍ବିତ ଥିବାଯୋଗୁ ଚଳପ୍ରଚଳ ସମୟରେ ବଣଜଙ୍ଗଲର କଣ୍ଟାବୁଦା ଲାଗି ସେମାନଙ୍କୁ ବିବ୍ରତ କରିପକାଉଥିଲା । ତେଣୁ ନାରୀ ସମାଜ ଏକତ୍ରିତ ହୋଇ ଦେବତାଙ୍କୁ ସେ କଥା ଜଣାଇଲେ । ଦିଅଁ କୁଆଡ଼େ କିଛି ମୁହଁରେ ନକହି ଦୁଇ ହାତର ପାପୁଲି ତେକି ଅସଂଲଗ୍ନ ଆଙ୍ଗୁଠିମାନ ଦେଖାଇଲେ । ତାହାରି ସଙ୍କେତରେ ସେକବିନ୍ଦୁ କ୍ଷୁଦ୍ର କାଠପଟାରୁ ତଦାକାର କରି ଚିରି ପାନିଆ ନିର୍ମାଣ କଲେ ଏବଂ ତା’ ସାହାଯ୍ୟରେ କେଶକୁ ସଜାଡ଼ି ଖୋଷାପାରିନେଲେ । ଉପରେ ଚମକାର ଫୁଲମାଳ ସହିତ ପାନିଆଖଞ୍ଜି ସୌଭାଗ୍ୟବତୀ ବୋଲାଉଲେ । ଏଣୁ ‘କିତୁତ୍’ଙ୍କ ଅଯାଚିତ ଉପହାର ପାନିଆ ଶବର ଯୁବତୀଙ୍କ କେଶବିନ୍ୟାସର ପବିତ୍ର ଉପକରଣ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ ।

ଏଇଠି ଲକ୍ଷ୍ୟକରିବା କଥା— ଏବେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିରେ ମୟୂରପୁଛ, ହାତୀ ଧନଦାତ୍ରୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଦେବୀଙ୍କ ବାହନ । ତାହାକୁ ସ୍ପର୍ଶକଲେ କିମ୍ବା ଅକସ୍ମାତ୍ ଦେଖିଲେ ଅଶୁଭ ଦୂର ହୁଏ । ସ୍ୱପ୍ନରେ ସୁଦ୍ଧା ହାତୀ ଦେଖିଲେ ଧନସଂପଦ ମିଳେ, ଏପରିକି ତା’ର ବିଷ୍ଣୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିବା ମଧ୍ୟ ଶୁଭଙ୍କର ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ସେହିପରି ମୟୂରପୁଛ ମଧ୍ୟ । କଅଁଳା ଶିଶୁ ଅଣ୍ଟାରେ ମୟୂରପୁଛ ବନ୍ଧାଥିଲେ ତାହାଣୀ ଚିରୁଗୁଣୀଙ୍କ କୋପଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼େ ନାହିଁ । ପଡ଼ାବହିରେ ମୟୂରଚୂଳ ଥୋକ ଦେଲେ କୁଆଡ଼େ ବହିପାଠ ସହଜରେ ମନେରହେ । ମୟୂରପୁଛ ବିଡ଼ା ବାନ୍ଧି ଘରଝଲ ବା ଦୁଆରେ ଖୋଷି ରଖିଲେ ଅପଦେବତା ଘରକୁ ପଶି ଆସେ ନାହିଁ । ସେହିପରି କାଠପାନିଆ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆଣୀର ଏକ ସୌଭାଗ୍ୟସୂଚକ ବସ୍ତୁରୂପେ ଗୃହାତୀ ଝିଅ ଶାଶୁଘର ଗଲାବେଳେ ଅଳତା କଜଳ ସଙ୍ଗେ କାଠପାନିଆ ନେବା ବିଧି ଅଦ୍ୟାପି ପ୍ରଚଳିତ । ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଅମାବାସ୍ୟା ଦିନ କାଠ ତିଆରି ଫରୁଆ ଓ ପାନିଆ ସାବିତ୍ରୀ ପୂଜାର ଅଙ୍ଗ ହୋଇ ରହିଛି । ମଝିଘର କୋଠାକାନ୍ଥରେ ଗୃହଦେବତା ବା ଜଷ୍ଠଦେବୀଙ୍କ ପାଖେ ପାନିଆଚିତ୍ର ଲେଖିବା ଏକ ପାରମ୍ପରିକ ବିଧି । ଅନୁମାନ ହୁଏ

ପ୍ରାର୍-ଐତିହାସିକ ଶବରଙ୍କ ସାମାଜିକ ଚଳଣି ମଧ୍ୟରୁ ଉତ୍ତର ଦାୟାଦ ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ତାହା ଏଯାବତ୍ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବେ ଲୋପ ପାଇନାହିଁ ।

ଶବର ଜାତିର ଧାରଣା, ପୃଥିବୀରେ ଯାହା କିଛି ବସ୍ତୁ ରହିଛି ‘କିନ୍ତୁ’ ମଣିଷଙ୍କ ପାଇଁ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ବଣର ଗଛବୃକ୍ଷରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଋଷୋପକରଣ ଲଙ୍ଗଳ କୁଆଳି ‘ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁ ତାଙ୍କରି ଦାନ । ଏ ସଂପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ମୁହଁରୁ ଏକ ଅଦ୍ଭୁତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ । ‘ପୂରାକାଳରେ ପୃଥିବୀରେ କେହି ଋଷବାସ କଥା ଜାଣିନଥିଲେ । ଖାଇ ବଞ୍ଚିବା ପାଇଁ କୌଣସି ସ୍ଥାୟୀ ଉପାୟ ଜଣାନଥିଲା । ଅଧିକାଂଶ ଲୋକ ଭୋକଉପସାରେ ତହଳବିକଳ ହୋଇ ବୁଲୁଥିଲେ । ତାହା ଜାଣି ‘କିନ୍ତୁ’ ବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ମଣିଷଙ୍କୁ ଆହାର ଯୋଗାଇବା ସକାଶେ ‘ରାମଧନ’, ‘ଭୀମମା’ ପ୍ରମୁଖ ଦେବତାଙ୍କୁ ଡାକି ଆଜ୍ଞାଦେଲେ— ‘ଯାଅ ପୃଥିବୀରେ ମଣିଷଙ୍କ ପାଇଁ ଖାଦ୍ୟ ଯୋଗାଡ଼କର ।’ ସେମାନେ ପୃଥିବୀକୁ ଆସି ନିଜ ହାତରେ ମାଟିଖୋଳି ଋଷକାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କଲେ । କିନ୍ତୁ ହାତ ସାହାଯ୍ୟରେ ମାଟି ଖୋଳିବା କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ଦେଖି ସେମାନେ ଶବର ଜାତିର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦେବତା ‘ଗଲବେସନ୍’ଙ୍କୁ ଜଣାଇଲେ ଯେ, ହାତରେ ମାଟିଖୋଳି ଋଷ କରିବା ସହଜ ବ୍ୟାପାର ନୁହେଁ— ସେଥିସକାଶେ ଅନ୍ୟ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରାନ୍ତୁ । ଏହା ଶୁଣି ‘ଗଲବେସନ୍’ ନିଜ ଆଣ୍ଟୁ ପାଖରୁ ବାଁଗୋଡ଼ଟି କାଟି ତାହା ଲଙ୍ଗଳରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର କାଠ ଲଙ୍ଗଳ ତା’ରି ଅନୁକରଣରେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ।

ଉପରୋକ୍ତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀମାନ ସତ୍ୟ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କି ନା ତାହା ଏଠାରେ ବିଚାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ ସେଥିରେ ଶବର ଜାତିର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ସତ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ସଂକ୍ରାନ୍ତ କି ସଙ୍କେତ ରହିଛି ତାହାହିଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା । ପ୍ରଥମ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଶବରଜାତି ଦୃଷ୍ଟିରେ ‘ମୟୂର’ ପକ୍ଷୀ-ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ବୋଲି ସୂଚନା ଦିଏ । କାରଣ ତାହା ଯେପରି ସୁନ୍ଦର ଓ ମନୋହର ସେହିପରି ବିପଦ ବିନାଶକ ଏବଂ ମଙ୍ଗଳ ବିଧାୟକ । ଦ୍ୱିତୀୟ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରେ ‘ହାତୀ’ ବନ୍ୟପଶୁ ମଧ୍ୟରେ

ସର୍ବୋତ୍ତମ ରୂପେ ଗୃହୀତ । ଆକାର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେ ଯେପରି ବିରାଟ ଓ ବପୁଷ୍ପାନ୍ତ, ଉପକାର ଦିଗରୁ ସୁଖସମ୍ପଦ ଦାନ କରିବାରେ ସିଦ୍ଧହସ୍ତ । ଏହାର ଦର୍ଶନ ସ୍ତରରେ ସର୍ବବିଧି ଦୁଃଖ ଦୂର ହୁଏ । ତୃତୀୟ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପାନିଆ ଉତ୍ତମାଙ୍ଗର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବର୍ଦ୍ଧକ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅଙ୍ଗଲୀବଣ୍ୟର ପୁଷ୍ଟିକାରକ ଭାବେ ସମାଦୃତ । ସର୍ବଶେଷ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରେ ଖାଦ୍ୟଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦକ-ଯନ୍ତ୍ର ଲଙ୍ଗଳର ପ୍ରଶସ୍ତି ସ୍ବଚ୍ଛଳ ଜୀବନଯାତ୍ରାର ସଙ୍କେତ ବହନ କରେ । ସୃଷ୍ଟିଭାବେ ବିରଚକଲେ, ଉଚ୍ଚ କିମ୍ବଦନ୍ତୀଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଶବ୍ଦର ଜାତିର ଆତ୍ମା ନିଖୁଣ ଭାବେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଥିବା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଭାରତବର୍ଷର ଜାତୀୟ ପକ୍ଷୀଭାବେ ‘ମୟୂର’ ଓ ଜାତୀୟ ପଶୁରୂପେ ‘ହସ୍ତୀ’କୁ ଯେଉଁ ସ୍ବାକୃତି ଦିଆଯାଇଛି ଏବଂ ଯାହା ଦିନେ କଳିଙ୍ଗର ଉଞ୍ଜିବଂଶୀ ତଥା ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ଲାଞ୍ଚନ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଆସିଥିଲା ତାହା ସୁରଶାତୀତ କାଳରୁ ଅନ୍ଧକାର ଗିରିଗୁହାନିବାସୀ ଶବ୍ଦର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିପାରି ନଥିଲା ଭାବିଲେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଗେ । ତାହାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବୋଧ ଓ ନିର୍ବାଚନ ପଦ୍ଧତିରେ ମୁଗ୍ଧ ନହୋଇ ରହିହୁଏ ନାହିଁ । ସେ ଅସଭ୍ୟ ନଥିଲା । ଜୀବନଧାରଣ ନିମିତ୍ତ ଖାଦ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଓ ସେଥିପାଇଁ କୃଷିର ଆବଶ୍ୟକତା ପଦେ ପଦେ ଅନୁଭବ କରିଥିଲା ଏବଂ ମୁଖ୍ୟ ଉପକରଣ ଲଙ୍ଗଳକୁ ଜନଜୀବନର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଅଙ୍ଗ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲା । ଏହା ତାହାର ବିଚକ୍ଷଣ ଦୂରଦୃଷ୍ଟିରୁ ପରିଚୟକ ସେଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ତା’ଛଡ଼ା କେଶପ୍ରସାଧନର ପ୍ରଧାନ ସାମଗ୍ରୀ ପାନିଆକୁ ସାମାଜିକ ଜୀବନରେ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଦେବାଦ୍ୱାରା ଅର୍ଦ୍ଧାଙ୍ଗିନୀ ନାରୀ ଜାତିପ୍ରତି ସମ୍ମାନ ଯେପରି ପ୍ରକଟିତ, ପାରିବାରିକ ଜୀବନକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଉପଭୋଗ କରିବା ପ୍ରବୃତ୍ତି ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ପ୍ରତିଫଳିତ । ଏ ସବୁକୁ ଯଦି ସଭ୍ୟତା କୁହାଯାଏ ତେବେ ସଭ୍ୟତା ଅଟିହା ହୋଇ ରହିଯିବ ।

ଏହାବାଦେ ଶବ୍ଦରମାନଙ୍କ ସଂସ୍କୃତି ଦେଖିଲେ ମଧ୍ୟ ନ୍ୟୁନମାନର ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନପାରେ । ସମାଜର ଆତ୍ମା ହେଉଛି ସଂସ୍କୃତି । ତାହା ଏଭଳି କୌଣସି ବସ୍ତୁ ନୁହେଁ ଯାହାକୁ ହାତରେ ଧରି ଦେଖେଇ ହେବ । ସମାଜର ନୃତ୍ୟ, ସଙ୍ଗୀତ,

ଚିତ୍ରକଳା, ଭାଷଣୀୟ ପ୍ରଭୃତିରେ ତାହା ପ୍ରକଟିତ ହୁଏନାହିଁ । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିରଚକଲେ ଶବ୍ଦରମାନଙ୍କ ବିଚକ୍ଷଣ ହସ୍ତଶିଳ୍ପ ଓ ଚିତ୍ରକଳା ଦେଖିଲେ ମନେହୁଏ ତାହା ଅନ୍ୟଠାରୁ ଧାର କରି ଆଣିବା ବିଦ୍ୟା ନୁହେଁ, ତାଙ୍କର ଏକାନ୍ତ ନିଜସ୍ବ । ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନଧାରଣାର ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଅଙ୍ଗ— ଯାହା ନଥିଲେ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରାଣଧାରଣ ଦୁର୍ବହ ହୋଇପଡ଼େ । ପ୍ରକୃତିଦତ୍ତ କଞ୍ଚାମାଲକୁ ପ୍ରାକୃତିକ ତିଆରି ହାଣ୍ଡି, ମାଠିଆ, ଗିନା, ଦିପାଳୀ ପ୍ରଭୃତି ଦେଖିଲେ ଏହାର ସତ୍ୟତା ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିହୁଏ । ମାଟିପାତ୍ର ସେ ଜାତିର ଅତି ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ବସ୍ତୁ । ଦୈନିକ ଖାଦ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତିଠାରୁ ପର୍ବପର୍ବାଣି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ତାହାର ଆବଶ୍ୟକତା । ଶୁଭକର୍ମ ଓ ଉତ୍ସବାଦି କାଳରେ ମାଟିହାଣ୍ଡି ଦିହରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ, ସାପ, ହାତୀ, ମୟୂର ଚିତ୍ରମାନ ଲେଖି ଭିତରପଟୁ ଘରଝଲରେ ଲଟକେଇଆସିଥାନ୍ତି । ଫସଲ ଆମଦାନୀ ସମୟରେ ନୂଆ ଧାନ, ମାଣ୍ଡିଆ, କାଙ୍ଗୁ, ସୁଆଁ ଯାହା ଯେଉଁ ରତ୍ନରେ ଆଦାୟ ହୁଏ ତାହା ହାଣ୍ଡି ଭିତରେ ପୂରାଇ ରଖାଯାଏ । ପର୍ବପର୍ବାଣି ଦିନରେ ତାହା ବାହାର ପିଠାପଣା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଦେବତାଙ୍କୁ ଉତ୍ସର୍ଗ କରନ୍ତି । ମାଟି ହାଣ୍ଡି ନିର୍ମାଣ କରିବା କୌଶଳ କେତୋଟି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପରିବାରଛଡ଼ା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଜଣାନଥାଏ ।

ମୃଣ୍ମୟ ପଦାର୍ଥ ବ୍ୟତୀତ ଶବ୍ଦରଜାତିର ଆଉ ଏକ ମୁଖ୍ୟ ଉପକରଣ ହେଲା ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର । ଶବ୍ଦର ନୃତ୍ୟପ୍ରିୟ ଗୀତ ଗାଇ ନାଚିବା ସେ ଜାତିର ଜୀବନ । କିଛିଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ନିରାହାରରେ ରହିଯାଇପାରେ କିନ୍ତୁ ନୃତ୍ୟ, ଗୀତ ବିନା ବଞ୍ଚିବା ତା’ପକ୍ଷେ ଅସମ୍ଭବ । ସେଥିସକାଶେ ‘ତାମ୍ବୁରା’, ‘ତୋଲ’, ‘ଜଗାଦିତ’, ‘କୁରାଂରପଂଡ଼’ ପ୍ରମୁଖ ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର ତିଆରି କରି ସର୍ବଦା ପାଖରେ ରଖିଥାଏ । ତାହା ବଜାଇ ଶବ୍ଦର ଜାତିର କି ସ୍ତ୍ରୀ କି ପୁରୁଷ ଆବାଳବୃଦ୍ଧ ଆନନ୍ଦରେ ନୃତ୍ୟକରି ତାଳେ ତାଳେ ସଙ୍ଗୀତର ଲହରୀ ଖେଳାଇ ଦିଅନ୍ତି । ତାହା ତାଙ୍କ ସ୍ବାଭାବିକ ଜୀବନଯାତ୍ରାର ଅଙ୍ଗବିଶେଷ । ଯାନିଯାତ୍ରା ଦିନରେ ତାହା ହୁଏ ସାର୍ବଜନୀନ । ଦେବତା ବା ପିତୃପୁରୁଷ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଉତ୍ସବର ଆୟୋଜନ ହେଲାବେଳେ ‘କୁରାଂରପଂଡ଼’ ବାଦ୍ୟ ବଜାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ନୃତ୍ୟସ୍ଥଳୀକୁ ଆମନ୍ତ୍ରିତ କରାଯାଏ । ସେ ଯନ୍ତ୍ର ବାଜିଲେ ମୃତ ପିତୃପୁରୁଷ ଓ

ଦେବତାମାନେ କୁଆଡ଼େ ଆନନ୍ଦରେ ମସଗୁଲ ହୋଇ ଉତ୍ସବ ସ୍ଥାନକୁ ଝୁଲିଆସନ୍ତି । ‘କୁରଂପଂଡ଼’ ଯନ୍ତ୍ରଟି ଖଣ୍ଡେ ଦୁଇଫୁଟିଆ ବାଉଁଶରେ ନିର୍ମିତ । ବାଉଁଶର ଅଗ୍ରଭାଗଟି ମୟୂର ମୁଣ୍ଡପରି । ପଛପଟକୁ ଦୁଇଟି ସରୁ ଲଇ ବନ୍ଧା ହୋଇଥାଏ । ଆଙ୍ଗୁଳି ସାହାଯ୍ୟରେ ବଜାଇଲେ ସେଥିରୁ ମଧୁର ଧ୍ବନି ନିର୍ଗତ ହୁଏ । ସେହିପରି ‘ଦୁଦୁରପଂଡ଼’ ମଧ୍ୟ ଏକପ୍ରକାର ବାଉଁଶ ତିଆରି ଯନ୍ତ୍ର । ତାହାକୁ ଶୁଭକର୍ମରେ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି । ଏହାଛଡ଼ା ‘ଗଗଡ଼ପଂଡ଼’ ବୋଲି ଏକ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର ବିବାହ ସମୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ମୟୂରପୁଛ ଖଞ୍ଜି ସବୁଯନ୍ତ୍ରକୁ ଚିତ୍ରବିଚିତ୍ର କରାହୋଇଥାଏ । ବାଉଁଶ ତିଆରି ବଂଶୀ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ଅତି ପ୍ରିୟ ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର । ମଇଁଷିଶିଙ୍ଗକୁ କାହାଳି କରି କେତେ କର୍ମରେ ବ୍ୟବହାର କରିବା ବିଧି ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଶବର ଜାତିର ବିଶେଷତ୍ବ ହେଲା ଯେଉଁ ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର ଶୁଭକର୍ମରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ, ତାହା ମୃଦ୍ୟୁ, ଭୂତପ୍ରେତାଦିର ଉସ୍ତାହନ; ମହାମାରୀ, କଲେରା, ବସନ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ରୋଗ ଦୂର କରିବା ସମୟରେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ ନାହିଁ । ‘ଗଗଡ଼ପଂଡ଼’, ‘ମିମିରପଂଡ଼’ ତାମ୍ରରା ପ୍ରଭୃତି ବାଦ୍ୟ ମଙ୍ଗଳ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବଜାଇବା ସେମାନଙ୍କ ଜାତୀୟପ୍ରଥା । ପର୍ବପର୍ବାଣି ଦିନମାନଙ୍କରେ ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ ସେମାନେ ପବିତ୍ର ବସ୍ତୁ ଭାବି ଭୋଗରାଗ ଦେବାରେ ମଧ୍ୟ ଅବହେଳା କରିନଥାନ୍ତି ।

ଏହାବାଦେ ଘରକାନ୍ଥର ଝୋଟି ଚିତ୍ର ଶବର ଜାତିର ମୌଳିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବୋଧର ଅନ୍ୟତମ ନିଦର୍ଶନ । ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ କହିଲେ ତାହା ‘ଇତଲତ୍’ । ପ୍ରତି ଫସଲ ଆମଦାନୀ ରତ୍ନରେ ତାହାର ନବୀକରଣ ହୁଏ । ‘ଇତଲତ୍’ ଲେଖାହେଲାବେଳେ ଚିତ୍ରକର କାମ ସରିଲାଯାଏଁ ଉପବାସରେ ରହେ । ଝଉଳ ପିଠଉ ବା ପାଣିରେ ପାଉଁଶଗୋଳି ଚିତ୍ର ଅଙ୍କାଯାଏ । ପୂର୍ବଦିନ କାନ୍ଥ ଦିହରେ ରଙ୍ଗମାଟି ଲିପି ଲାଲ କରାଯାଇଥାଏ । କାନ୍ଥ ମଝିରେ ଗୋଳିଆ କିମ୍ବା କୋଣ ବିଶିଷ୍ଟ ଚିତ୍ରଟିଏ । ତା’ ଝରିପଟେ ମଣିଷର ଛବି । ସବୁ ଚିତ୍ରରେଖା ମାଧ୍ୟମରେ ଅଙ୍କିତ ଥାଏ । ମଧ୍ୟଭାଗରେ ‘ଲାବେସଙ୍ଗ’ଙ୍କ (ଧରଣୀ ଦେବତା) ଚିତ୍ର । ତା’ ପାଖେ ହଳଧରି ଋଷ କରୁଥିବା ମଣିଷଟିଏ । ତାହା

ପୂର୍ବପୁରୁଷଙ୍କ ସଙ୍କେତ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କେହି କେହି କହନ୍ତି । ତାକୁ ଲାଗି ‘ଦେମରାକିତୁ’— ଏ ଉତ୍ତମ ଫସଲ ଉତ୍ପାଦନର ଦେବତା । ଠାଏ ଠାଏ ଧାନକେଣ୍ଡାର ବୋଝ ମୁଣ୍ଡେଇଥିବା ସ୍ତ୍ରୀ ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ପାଖକୁ ଲେଖାଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ‘ଇତଲତ୍’ ସେ ଜାତିର ପ୍ରଧାନ ଉତ୍ସବ । ଆର ରତ୍ନକୁ ଭଲ ଫସଲ ଫଳାଇବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଚିତ୍ରସବୁ ଅଙ୍କାଯାଇଥାଏ । ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର, ତାରା, ମାଙ୍କଡ଼, ପକ୍ଷୀ, ମୃଗ ସହିତ ମୃତପୁରୁଷଙ୍କ କଙ୍କାଳ ଚିତ୍ରମାନ ଘର ମଝିକାନ୍ଥରେ ଅସ୍ଥାଗାର ଓ ତାକୁ ଲାଗି ହାତୀ ଉପରେ ବସିଥିବା ଜଣେ ଗଜା ଭେଣ୍ଡିଆର ଦୃଶ୍ୟ ଅତୀବ ଚମତ୍କାର । ତାକୁ କୁଆଡ଼େ ‘କତଲମତ୍’ କୁହାଯାଏ । ସେ ଛତ୍ରଧରି ବସିଥାନ୍ତି ହାତୀ ଉପରେ ଏବଂ ପୁରୋଭାଗରେ ଅଶ୍ବାରୋହୀ । ଶବରଙ୍କ ଧାରଣା ଏହାଦ୍ବାରା ଝେରଭୟ କିମ୍ବା ରୋଗଭୟ ରହେ ନାହିଁ ଯେହେତୁ ‘ଇତଲମତ୍’ ସବୁ ବିପଦର ଗ୍ରାସକର୍ତ୍ତା ।

ଏସବୁ ଛଡ଼ା ଆଉ ଏକ ପ୍ରକାର ଚିତ୍ର ରହିଛି ଯାହା ଶବର ଜାତିର ସାମାଜିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଚେତନାର ଧ୍ବଞ୍ଜ ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରେ । ତାହାହେଲା ଦେବତାଙ୍କ ବିବାହଗାଥା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଝୋଟି ଚିତ୍ର । ଦେବତା ହାତୀ ବା ଘୋଡ଼ା ଉପରେ ବସିଥାନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଆଗରେ ‘ଇତଲତ୍’ ହାତଯୋଡ଼ି ଠିଆହୋଇ ରହିଥାନ୍ତି ଏବଂ ବାଁପଟକୁ ଫସଲ ବୋଝ ମୁଣ୍ଡାଇ ଛିଡ଼ାହୋଇଥାନ୍ତି ଶସ୍ୟଦେବତା ‘ଗଡ଼ଲସନ୍’ । ଝେରଙ୍କୁ ଜଗିଥାନ୍ତି ଦୁଇଟି କାଳସର୍ପ । ହାତୀର ଉପରେ ବସିଥିବା ଦେବତାଙ୍କ ପାଇଁ ବିରାଟ କୋଠାଘର ଏବଂ ସେ ମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କୁ ଘେରି ନୃତ୍ୟ କରିବା ଦୃଶ୍ୟ । ବାହାରେ ମାଙ୍କଡ଼ପଲ ଗଛ ଉପରେ ତିଆଁମାରୁଥାନ୍ତି । ଭୋଜି ଯୋଗାଡ଼ିବା ପାଇଁ ଗୃହପତି ହାତରେ ଛେଳି, ବନ୍ୟଜନ୍ତୁ ଶିକାର ଧରି ଆସୁଥିବା ଦାସ ପରିଜନ ଏବଂ ଭୋଜି ପରଷା ପାଇଁ ମହୁହାଣ୍ଡି ଚିତ୍ର ସାଙ୍ଗକୁ ଅନିମନ୍ତ୍ରଣିତ ଭୋଜିରଙ୍କାଙ୍କୁ କୁକୁର ଗୋଡ଼ାଉଥିବା ଚିତ୍ର ଦେଖିଲେ ମଣିଷ ନହସି ରହିପାରେ ନାହିଁ । ଏହାବାଦେ ଗୃହ ଚିତ୍ରରେ ଦେବତାଙ୍କ ରହଣି ସକାଶେ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର କୋଠରୀର ଅବସ୍ଥା ଆହୁରି ଚମତ୍କାର । ଘରକୁ ଦେବତା ଆସିଲେ ରହିବେ କେଉଁଠି ? କୁଟୁମ୍ବ ଘରେ ରହିବା ସୁବିଧାଜନକ ନୁହେଁ । ବସାଉଠା କରିବା ସ୍ବଚ୍ଛନ୍ଦରେ

ନିଦ୍ରାଯିବା, ବିଶ୍ରାମନେବା ପ୍ରଭୃତିରେ ବ୍ୟାଘାତ ଉପୁଜିପାରେ । ତେଣୁ ଅନ୍ଧାରୀଆ ଜାଗା ଦରକାର । ଦେବତାଙ୍କୁ ସର୍ବସମକ୍ଷରେ ରଖିବା ଶବ୍ଦରଜ ପରମ୍ପରା ନୁହେଁ । କାରଣ ସେଥିଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କ ଧ୍ୟାନ ଭଙ୍ଗ ଘଟେ ଏବଂ ସେ ବିରକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଫଳରେ ଗୃହପତିର ଅମଙ୍ଗଳ ହୁଏ । ସୁତରାଂ ରକ୍ଷାଘର ଅନ୍ଧାର କୋଣର ‘ଶିକା’ରେ ମାଟିହାଣ୍ଡି ଭିତରେ ପୂର୍ବପୁରୁଷ ରହିଥିବା କଥା ସେମାନେ କହନ୍ତି । ଏ ପ୍ରଥା ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶାର କେତୋଟି ପାଟକ କୁଳରେ ଏଯାବତ୍ ଚଳିଆସୁଥିବା ଦୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ଏହାକୁ ‘ଇଶାଣକୋଣ’ ବୋଲି କହନ୍ତି ।

ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଉଷାକୁଟି, ବିକ୍ରମଖୋଲ, ଉଲ୍ଲାସଗଡ଼, ଧୋବଡିହ, ମାଣିକମୁଣ୍ଡା, ସିଂଘାଣପୁର ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆବିଷ୍କୃତ ପଥରଗାତ୍ରର ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ତତ୍ରତ୍ୟ ଶବ୍ଦରମାନଙ୍କ କଳାଚିତ୍ର ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟାଦରେ କହିପାରୁ । ସଙ୍କଟ ମୁହଁରୁ ରକ୍ଷାପାଇବା ପାଇଁ ତାହା ସେଠାରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା । ଧଉଳିର ଦକ୍ଷିଣକୁ ଥିବା ‘ଅଶ୍ୱତଥାମା’ ପାହାଡ଼ରେ ଖୋଦିତ ହସ୍ତୀମୂର୍ତ୍ତି କଳିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦରଜ କଳାକୁଶଳତାର ଅନ୍ୟତମ ନିଦର୍ଶନ— ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଅଧିକାଂଶ ଐତିହାସିକ ତାହା ଅଶୋକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । କଳିଙ୍ଗର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ଯେ ଯାହା କିଛି କଳାକାର୍ତ୍ତୀ ଦେଶରେ ବିଦ୍ୟମାନ ତାହା ହୁଏତ ବୌଦ୍ଧ କିମ୍ବା ଜୈନ ଅବଦାନ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ ବୋଲି ଧାରଣା କରାହୋଇଆସୁଛି । ସମସ୍ତେ ଏକସ୍ୱରରେ ସେ କଥା କହନ୍ତି, ଯେପରିକି ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗରେ ଆଦୌ କିଛି ନଥିଲା— ପ୍ରଜାକୁଳ ଖାଲି ଶୂନ୍ୟ ଶୂନ୍ୟ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ‘ଅଶ୍ୱତଥାମା’ ହସ୍ତୀକଥା ବିରଜକୁ ନିଆଯାଉ । ପୂର୍ବରୁ ଦର୍ଶାଯାଇଛି, ହାତୀ, ମୟୂର, ପାନିଆ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତି ଶବ୍ଦରଜ ଆଦର କିପରି ପରମ୍ପରାକ୍ରମେ ଚଳି ଆସୁଥିଲା । ଶବ୍ଦର ସଂସ୍କୃତି ସହିତ ଉକ୍ତ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ସଂପର୍କ ରହିଥିଲା । ତେଣୁ ଘର କାନ୍ଥ, ମଝିକୋଠା, ଦେବତାସ୍ଥାନ ସବୁରେ ସେ ଚିତ୍ରମାନ ଶୋଭାପାଉଥିଲା । ତା’ରି ପ୍ରତ୍ନୋଦ୍ଧାନରେ ପ୍ରାକ୍ତନ କଳିଙ୍ଗର କେହି ଶବ୍ଦରରାଜା ପ୍ରସ୍ତର ହସ୍ତୀ ନିର୍ମାଣ କରାଇ ରାଜ୍ୟର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀରେ ସ୍ଥାପିତ

କରିଥିବା ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ । ତା’ଛଡ଼ା ଅଶୋକଯୁଗୀୟ ଅନ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ପରି ଅଶ୍ୱତଥାମା ହସ୍ତୀର ଗାତ୍ର ମସୃଣ କିମ୍ବା ଚିକ୍‌କଣ ନୁହେଁ— ଏହା ଖଦଡ଼ିଆ ଓ କର୍କଶ । ତେଣୁ ଏହା ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗର ଅଜ୍ଞାତନାମା କୌଣସି ଶବ୍ଦର ରାଜାଙ୍କ ଅରୁଚ୍ଚ କଳାକାର୍ତ୍ତୀ କହିବା ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିସଂଗତ ନୁହେଁ କି ?

କିନ୍ତୁ ଏତେ ଲୋକପ୍ରିୟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଶବ୍ଦର ଘରର କୌଣସି ଜାଗାରେ ଆଦିରସ ସମ୍ବଳିତ ଅଶ୍ଳୀଳ ଚିତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେନାହିଁ । ଦେବତା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କିମ୍ବା ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନ ଯାତ୍ରା ଉପରେ କେବଳ ସେସବୁ ଆଧାରିତ । ଏହା ସେ ଜାତିର ଆତ୍ମସଂଯମର ପରିଚ୍ଛନ୍ନ । ସଂଯମ ସେ ଜାତିର ଜନ୍ମଗତ ଗୁଣ । ବୈବାହିକ ପ୍ରଥାରୁ ମଧ୍ୟ ସେଇଆ ସୂଚିତ ହୁଏ । ଶବ୍ଦର ଜାତିର ବିବାହ ସାଧାରଣତଃ ଗାନ୍ଧର୍ବ ଶ୍ରେଣୀର । ଯୁବକଯୁବତୀଙ୍କ ପରସ୍ପର ଆସକ୍ତି ଓ ସମ୍ମତି ଉପରେ ତାହା ପର୍ଯ୍ୟବସିତ । ଉଭୟ ଉଭୟଙ୍କୁ ସମ୍ମତି ଦେଲାପରେ ଅଭିଭାବକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ତାହା ଅନୁମୋଦିତ ହୁଏ । ତା’ ପରେ ବିବାହକାର୍ଯ୍ୟ ସଂପନ୍ନ ହୁଏ । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ କନ୍ୟାପକ୍ଷରୁ ଉପହାର ଏବଂ ବରପକ୍ଷରୁ କନ୍ୟାସୁନୀ ଦେବାବିଧି ରହିଛି । ବାସ୍ତବପକ୍ଷେ କିନ୍ତୁ ତାହା ଯୌତୁକ ନୁହେଁ । ନୂତନଭାବେ ଗଢ଼ିଉଠିଥିବା ବନ୍ଧୁତାର ନିଦର୍ଶନ । ତାହା ଯେତିକି ସରଳ ଓ ନିରାଡ଼ମ୍ବର ସେତିକି ଆନନ୍ଦ ଉଦ୍ଭାପକ । ଉଭୟପକ୍ଷ ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବ ମିଶି ଏକତ୍ର ଖାଦ୍ୟପେୟ ସମାପନା କରିଦେଲେ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ଝଉଳ ବା ସଲପ ମଦ୍ୟର ନିଷିଦ୍ଧ ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେବା ଆବଶ୍ୟକ, ଯେହେତୁ ଶବ୍ଦରମାନଙ୍କ ମଦ୍ୟ ହେଉଛି ଭୋଜନସାମଗ୍ରୀ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଅଙ୍ଗ ।

ଶବ୍ଦରମାନେ ମଦ୍ୟଭଳି ଖାଦ୍ୟ ଉପରେ ବିଶେଷ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଅନ୍ତି ନାହିଁ । ତଥାପି ଜନ୍ତୁମାଂସ ତାଙ୍କର ପ୍ରିୟଖାଦ୍ୟ । ବଣରୁ ଜନ୍ତୁ ଶିକାର କରିଆଣିବା ସେ ଜାତିର ଏକ ପୌରୁଷୋଚିତ କର୍ମ । ସେଥିଦ୍ୱାରା ଯୁବତୀ ମନ ଶିକାରୀ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ଜନ୍ତୁମାଂସ ରାନ୍ଧି ଗାଁଲୋକେ ଏକତ୍ର ମିଳିମିଶି ଖାଇବାରେ ତାଙ୍କର ଆନନ୍ଦ । ଶବ୍ଦରପଲ୍ଲୀମାତ୍ରେ ମଦ ପିଇ, ମାଂସ ଖାଇ ନାଚ କରିବା ଏକ ସାମାଜିକ ଉତ୍ସବ । ମାଂସ ନପାଇଲେ ବଣଜାତ କନ୍ଦ, ଫଳ, ମୂଳ, କୋଳି ଯାହା ମିଳିଲା

ଖାଇ ଦିନ କଟାଇ ଦିଅନ୍ତି । ନା ଚିନ୍ତା, ନା ଭାବନା— ଲତା ଗହଳରୁ କୋଳି ଗଣ୍ଡାଏ ତୋଳି ଆଣିଲେ ହେଲା । କୌଣସି କୋଳି ତାଙ୍କର ଅଚିହ୍ନା ନଥାଏ । କଇଁଅ, କରନ୍ଦା, ବଇଁଟ, କରମଙ୍ଗା, ନରକୋଳି, ଅଁଳାକୋଳି, କଣ୍ଢେଇକୋଳି, ଜାମୁକୋଳି, ଖଜୁରିକୋଳି, କେନ୍ଦୁକୋଳି ସବୁ ଚିହ୍ନି ରଖିଥାନ୍ତି । କୋଳି ଯେମିତି ସ୍ବାଦୁ ସେମିତି ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟକର । କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ନାଁ ତାଙ୍କୁ ଜଣାନାହିଁ । ପରସ୍ପରରେ କହନ୍ତି ‘ବୋ ଜଜାବ୍ ଅଗରୁର’ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଏକ ପ୍ରକାର ଫଳ ।’ ଏହାର କାରଣ— ଶାବରୀ ଏକ ଦୁର୍ବଳ ଭାଷା । ସେଥିରେ ବ୍ୟବହୃତ ଶବ୍ଦାବଳୀର ଭାବପ୍ରକାଶନ ସାମର୍ଥ୍ୟ ସୀମିତ । ପୁନଶ୍ଚ ଆବଶ୍ୟକ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା ଅଭାବରୁ ଇତର ଭାଷାର ଶବ୍ଦ ତାଙ୍କ ମୁହଁରେ ସହଜରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ଅଥଚ ନୂତନ ଶବ୍ଦ ସୃଷ୍ଟି ପାଇଁ ତାହା ଯଥେଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ଏହାର ଲିଖିତ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା ନାହିଁ । ଭାଷାବିତ୍‌ମାନେ କଥିତ ବର୍ଣ୍ଣସମୂହ ସମୀକ୍ଷାକରି ନିମ୍ନଲିଖିତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇଛନ୍ତି ଯେ— ସେ ଭାଷାରେ ବସ୍ତୁତଃ ସ୍ବରବର୍ଣ୍ଣ ସାତଟି ଏବଂ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ସୋହଲଟି । କିନ୍ତୁ ଉଚ୍ଚାରଣରେ ‘ଅ’ ଦୁଇଟି ‘ଆ’ ଗୋଟିଏ, ‘ଇ’ ତିନୋଟି, ‘ଉ’ ଋରୋଟି, ‘ଏ’ ଦୁଇଟି ଏବଂ ‘ଓ’ ଦୁଇଟି— ଏପରି ଭାବେ ୧୪ ପ୍ରକାର ସ୍ବରଧ୍ବନି ସହିତ ପ୍ରଚଳିତ । ତା’ଛଡ଼ା କ, ଗ, ଡ, ଜ, ଙ, ଞ, ଡ଼, ଢ, ନ, ପ, ବ, ମ ସ୍ବର୍ଣ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ ସହିତ ର, ସ, ଙ, ଲ ମିଶିଲେ ସୋହଲଟି ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣ । ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣର ସ୍ବଚ୍ଛତା ଯୋଗୁ ଭାଷାରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟ ସହଜସାଧ୍ୟ ହୁଏନାହିଁ । ପୁନଶ୍ଚ ଶବ୍ଦ ପରିବର୍ତ୍ତନର କାରଣମାନ ଯଥା— ବାୟୁସ୍ରବର ବୈବିଧ୍ୟ, ଶ୍ରୁତି ବୈଚିତ୍ର୍ୟ, ସରଳୀକରଣ ଏବଂ ନୂତନ ବାତାବରଣ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମଟି ବାଦ୍‌ଦେଲେ ଅନ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ ସେ ଭାଷାରେ । ତେଣୁ ଲୋକମୁଖରେ ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଲାବେଳେ ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ତାରତମ୍ୟ ଦେଖାଗଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅଭ୍ୟାସଦ୍ୱାରା ଆପେଆପେ ମାର୍ଜିତ ହୋଇପଡ଼େ । ଅତଏବ ଯେଉଁ ରୀତିରେ ସେ ଭାଷା ଆବହମାନକାଳରୁ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୋଇ ଆସୁଛି ଏବେ ବି ତାହାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିନାହିଁ ।

ଶାବରୀଭାଷା ମୁଣ୍ଡାରି ପରିବାରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ଏହାର ପଦ ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀ ଅଦ୍ଭୁତ ଧରଣର । ଉପସର୍ଗ ଓ ପରସର୍ଗ

ଏହାର ପ୍ରଧାନ ଅବଲମ୍ବନ । ପଦ ଗଠନ କାଳରେ ମୂଳ ଶବ୍ଦର ଆଦି କିମ୍ବା ଅନ୍ତରେ କିଛି ଧ୍ବନି ଯୋଗ ନହେଲେ ଅର୍ଥବୋଧ ହୋଇପାରେନାହିଁ । ଦ୍ୱିତୀୟଃ, ଶବ୍ଦାର୍ଥର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଦର୍ଶାଇବାପାଇଁ ଉଚ୍ଚାରିତ ଶବ୍ଦର ପୁନରାବୃତ୍ତି ଘଟିଥାଏ । ଯଥା— କୁମ୍— ଖାଇବା, କୁମ୍‌କୁମ୍‌— ଖାଇଦେବା, ଡି— ଉଠିବା, ଡିଆଁ ଡିଲୋ— ଉଠିଯିବା ଇତ୍ୟାଦି । ତୃତୀୟରେ ପରିଚିତ ପଦ ସାହାଯ୍ୟରେ ଅପରିଚିତ ପଦାର୍ଥ ଚିହ୍ନିତ ହୁଏ । ଯଥା— ‘ଇଗଲ’ ପକ୍ଷୀ ପାଇଁ ‘ବୋ ଜଜାବ୍ ଅଡ଼ିଡିର’ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଏକ ପ୍ରକାର ପକ୍ଷୀ, ‘ବେହେଲା’ ପାଇଁ ‘ବୋ ଜଜାବ୍’ ‘ଗଡ଼ଗଡ଼େଟ୍’ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଗଡ଼ଗଡ଼େଟ୍’ ଭଳି ଏକ ବାଦ୍ୟ । ଚତୁର୍ଥତଃ ବିଧିକୁ ନିଷେଧ ଏବଂ ନିଷେଧକୁ ବିଧିବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶ କରିବା ଏହାର ଅନ୍ୟତମ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଓଡ଼ିଆରେ ଯେପରି, ମୁଁ ‘ଯିବିନି?’ ଅର୍ଥ ‘ଯିବି’, ‘ସେ ମରିବ?’ ଅର୍ଥ ‘ମରିବିନି’ ସେହିପରି । ଆଦ୍ୟରେ ପୁରୁଷ ଓ ସ୍ତ୍ରୀସୂଚକ ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଚିହ୍ନିତ ହୁଏ । ଓଡ଼ିଆରଡ଼ = ଓଡ଼ିଆ ଲୋକ (ପୁରୁଷ), ଓଡ଼ ବୋଦଡ଼— ଓଡ଼ିଆସ୍ତ୍ରୀ । ତାରି ଅନୁକରଣରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଅଣ୍ଡିରା ବାଛୁରୀ— ମାଛ ବାଛୁରୀ ପ୍ରଭୃତିର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ । ତା’ଛଡ଼ା ସେ ଭାଷାର କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ ଦୁଇଟି ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ସ୍ଥଳେ ସ୍ଥଳେ ପଦାଂଶ ମଧ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ ଅସମର୍ଥ ନୁହେଁ । ଯାହାହେଉ ଏ ଭାଷା ଇତର ଶାଖା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରମୁଖ ବୋଲାଉଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସର୍ବତ୍ର ଏ ରୀତି ଅନୁସୂତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଦେଶକାଳ ବ୍ୟବଧାନ ହେତୁ ତାହା ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ତେଣୁ ଏକା ଶବ୍ଦରକ୍ ମଧ୍ୟରେ କୁୟା, କୁଜା, କୁଆଙ୍ଗ, ପର୍ଜି, ଗୋଣ୍ଡି ପ୍ରଭୃତି ଭାଷା ଥିଲେସୁଦ୍ଧା ମୂଳତଃ ଶାବରୀ ହେଉଛି ଆଦିଭାଷା— ପ୍ରସ୍ତରଯୁଗୀୟ ଭାଷା । କଳିଙ୍ଗର ପର୍ବତ ଶିଖରବାସୀ ‘ସୌରା’ ସଂପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରେ ଅଦ୍ୟାପି ଏହା ପ୍ରଚଳିତ । ଏତେ ଦୁର୍ବଳତାସତ୍ତ୍ୱେ ଅନ୍ତରର ଗଭୀରତମ ପ୍ରଦେଶରୁ ସ୍ୱତଃସ୍ପୂର୍ତ୍ତ ବାସ୍ତବ୍ୟ, କାରୁଣ୍ୟ, ପ୍ରେମ, କୌତୁକାଦି ଭାବପ୍ରକାଶ କରିବାରେ ତାହା ଅକ୍ଷମ ନଥିଲା । ଟିକିଛୁଆଙ୍କୁ କୋଳରେ ଶୁଆଇବା, ଦେବତାଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବା, ଚରୁଣ-ତରୁଣୀ ପରସ୍ପର ପ୍ରେମ ନିବେଦନ କରିବା,

ପାଟିଲା ଫସଲ ଆମଦାନୀ ସମୟରେ ସେମାନଙ୍କ କଣ୍ଠରୁ
 ଯେଉଁ ସଙ୍ଗୀତର ସ୍ବର ଲହରୀ ଝରିଉଠେ ତାହା ଆମଦାନୀ
 ସମୟରେ ସେମାନଙ୍କ କଣ୍ଠରୁ ଯେଉଁ ସଙ୍ଗୀତର ସ୍ବର ଲହରୀ
 ଝରିଉଠେ ତାହା ଅକ୍ଷରାକାରରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ନହେଲେ ସୁଦ୍ଧା
 ପରମ୍ପରାକ୍ରମେ ଏଯାବତ୍ ଝଙ୍କାର ତୋଳି ଆସୁଛି ।
 ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତସ୍ବରୂପ କୋମଳମତି ଶିଶୁକୁ ଶୁଆଇବାବେଳେ
 ମା'ମାନଙ୍କ ଗୀତ—

ତ°ତ° ଡିଙ୍ଗିଆ ଆବାଇ ଗୋଙ୍ଗ୍ ତୋନାଙ୍ଗେନ୍
 ଡିଡ଼୍ ଡିଡ଼୍ ନାଜା ଆବାଇ ଗୋଙ୍ଗ୍ କାକି ଜେନ୍
 ତୁଙ୍ଗଲ୍ ତୋବା ଆବାଇ ଗୋଙ୍ଗ୍ ତୋ ନା° ଜେନ୍
 ଅଡ଼ଲ ବାଜା ଆବାଇ ଗୋଙ୍ଗ୍ କା କ° ଜେନ୍ ।

ଆରଣ୍ୟକ ସମାଜ :

ପାର୍ବତ୍ୟ ଶବର ଛଡ଼ା ଆରଣ୍ୟକ ଭାବେ ଅନ୍ୟ ଏକ
 ଶବର ଗୋଷ୍ଠୀ ବିଦ୍ୟମାନ ଏମାନେ କନ୍ଧ, କୋହ୍ଲ, ଲୋଧା,
 ସାନ୍ତାଲ, ପରଜା ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ଓଡ଼ିଶାର ଗଞ୍ଜାମ,
 ଫୁଲବାଣୀ, ପୁରୀ, କୋରାପୁଟ ଜିଲ୍ଲା ସମେତ ଆନ୍ଧ୍ରପ୍ରଦେଶର
 ଉତ୍ତରପ୍ରାନ୍ତ ଶ୍ରୀକାକୁଲମ୍, ବିଶାଖାପାଟଣା ଜିଲ୍ଲା, ବଙ୍ଗାଳା ଓ
 ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶ ଓଡ଼ିଶା ସଂଲଗ୍ନ ଜିଲ୍ଲାର ସମତଳ ନିମ୍ନସ୍ଥ ଜଙ୍ଗଲ
 କୋଳରେ ଜନକୋଳାହଳ ଅନ୍ତରାଳରେ ବସବାସ କରି
 ଆସୁଛନ୍ତି । ଆରଣ୍ୟକ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ କନ୍ଧ ସଂପ୍ରଦାୟର
 ଜନସଂଖ୍ୟା ସର୍ବାଧିକ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତି ଓ ସଭ୍ୟତା କ୍ଷେତ୍ରରେ
 ସେମାନେ ଅଧିକତର ଉନ୍ନତ । ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଆଖି
 ଆଗରେ ରଖି ଆରଣ୍ୟକ ସଭ୍ୟତାର ସଙ୍କେତ ତଳେ
 ଦିଆଗଲା ।

କନ୍ଧମାନେ ଅତି ସରଳ ଓ ନିଷ୍ପପଟ୍ ସ୍ବଭାବର । ବଡ଼
 ଅମାୟିକ ଏ ଜାତି । ଏକ ପ୍ରକାର ‘ନିର୍ବୋଧ’ କହିଲେ
 ଚଳେ । କାହାରି ଅତୁର ବ୍ୟବହାର ଦେଖିଲେ ବୋକା
 ବଦଳରେ ତାକୁ କନ୍ଧ ବୋଲି କହିବା ଲୋକ ଚଳଣିରେ ରହି
 ଆସିଛି । ସ୍ବଭାବ ସରଳ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା କନ୍ଧର ବୀରତ୍ବ ଓ
 ସାହସିକତା ଅତୁଳନାୟ । କାହା ବିରୁଦ୍ଧରେ ଥରେ ମାତିଲେ
 ଆଉ ପଛଛୁଆ ଦେବା ସେ ଜାଣେ ନାହିଁ । ଶତ୍ରୁ

ଆକ୍ରମଣବେଳେ ଧନୁ, ଶର, ଖଣ୍ଡା, କାତି, ତେଣ୍ଡା, ଭୂଷା
 ସାହାଯ୍ୟରେ ଦଳବଦ୍ଧ ହୋଇ କିପରି ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ହୁଏ
 ବେଶ୍ ଭଲ ଜଣା ତାକୁ । ସମ୍ମୁଖ ଯୁଦ୍ଧ ଛଡ଼ା ଗରିଲା ବାହିନୀ
 ପରି ଲଟାବୁଦ୍ଧାରେ ଲୁଚିଛପି ଶତ୍ରୁ ବିନାଶ କରିବାରେ
 ଧୁରନ୍ଧର । ଅତିମାତ୍ରାରେ ସ୍ବାଧୀନଚେତା ସେ । ସ୍ବାଧୀନତା
 ଉପରେ କାହାରି ହସ୍ତକ୍ଷେପ ସହଜରେ ସେ ବରଦାସ୍ତ କରେ
 ନାହିଁ । ସ୍ମରଣାତୀତ କାଳରୁ ତାର ସେ ସ୍ବଭାବ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ
 ରହିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ମାନବିକତା ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ
 କନ୍ଧ ଅତି ଉଦାର ଗୁଣସମ୍ପନ୍ନ ଓ ରାଜଭକ୍ତ ପ୍ରଜା । ତାହାର
 ଅତିଥିପରାୟଣତା ଲୋକଙ୍କୁ ବଶୀଭୂତ କରେ । ଧନୀ ହେଉ
 ଦରିଦ୍ର ହେଉ କିଛି ଯାଏଆସେ ନାହିଁ— ଘରେ ଯାହା ଅଛି
 ଅତିଥି ଚର୍ଚ୍ଚା ହେବ । ଖୋଲା ମନ, ଖୋଲା ହୃଦୟ । ଆଦୌ
 ଆବିଳତା ନଥାଏ ସେଥିରେ । କିନ୍ତୁ ଏ ଜାତି ଦରିଦ୍ର ଶ୍ରେଣୀର ।
 ବାସ, ଗ୍ରାସ, ପୋଷାକ, ପରିଚ୍ଛଦର ଅଭାବ ସର୍ବଦା ଲାଗି
 ରହିଥାଏ । ତଥାପି ଅବୟବର ଗଠନ ଯେପରି ବଳିଷ୍ଠ
 ସେପରି ସୁନ୍ଦର । ସର୍ବଦା ହସହସ ମୁଖ-ସଦାନନ୍ଦୀ । ଯାହା
 ମିଳିଲା ସେତିକିରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ । ଫସଲ ଅମଳ ବେଳର ଆନନ୍ଦ
 କହିଲେ ନସରେ । ପାର୍ବତ୍ୟ ଶବର ସଦୃଶ ଏ ଜାତି ମଧ୍ୟ
 ମଦ୍ୟ ପ୍ରିୟ । ମହୁଳ, ସଳପ, ଝଉଳରୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ମଦପିଇ
 ସର୍ବଦା ମସଗୁଲ୍ ।

ବୃତ୍ତି ଓ ବାସସ୍ଥାନ ଭେଦରେ ଆରଣ୍ୟକ ଶବର ବିଭିନ୍ନ
 ନାମରେ ନାମିତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ସମସ୍ତଙ୍କ ଜୀବନଧାରା ସମାନ
 କହିଲେ ଚଳେ । ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଉପଗୋଷ୍ଠୀ
 ଶାଖାଗୋଷ୍ଠୀ ଗଠିତ ହୋଇ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଦଳରେ ବିଭାଜନ
 ଘଟିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । କନ୍ଧଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଉଚ୍ଚାରିଆ କନ୍ଧ,
 ବେଶିଆ କନ୍ଧ, କୁଟିଆ କନ୍ଧ, ଦେଶିଆ କନ୍ଧ ଓ ମାଳିଆ କନ୍ଧ
 ନାମରେ ବିଭିନ୍ନ ଶ୍ରେଣୀ ରହିଛି । ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ବଣ
 ଓ ପାହାଡ଼ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଚଳନ୍ତି । ବଂଶାନୁକ୍ରମେ
 କୃଷିଜୀବୀ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏମାନେ ମୂଳତଃ ବଣର କିନ୍ତୁ
 ଶିକାର ଓ କାଠ ଫଳମୂଳ ସଂଗ୍ରହ କରି ଉଦର ପୋଷଣ
 କରନ୍ତି । ତେଣୁ ମାଳ, ଡିଙ୍ଗର ଓ ପାହାଡ଼ ତଳ ଅଞ୍ଚଳକୁ
 ବାସସ୍ଥଳୀ ରୂପେ ବାଛିଥାନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ବାସସ୍ଥଳୀ ‘କନ୍ଧମାଳ’

ନାମରେ ଅଭିହିତ । ଗଞ୍ଜାମ, ଫୁଲବାଣୀ ସାମାନ୍ତ ସଂଲଗ୍ନ ବୌଦ୍ଧ ପାର୍ବତ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳକୁ ‘ବୌଦ୍ଧ କ୍ଷମାଳ’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

କ୍ଷମାଳେ ଦଳଦଳ ହୋଇ ବାସ କରନ୍ତି । ମାଟି, ଝାଟି, କାଠ କାଦୁଅରେ ଘରମାନ ତିଆରି କରି ଉପରେ ଡାଳ, ପତ୍ର, ଛଣ, ଛେଲି, ଛପର କରିଥାନ୍ତି । ଘରଗୁଡ଼ିକ ଧାଡ଼ି ଧାଡ଼ି ଗଢ଼ି ଉଠିଥାଏ । କେତେକ ଖାଲ ଜାଗାକୁ ଉପର ମାଟି ସମାନ ଉଚ୍ଚରେ ପଥର ଚଦର ଘୋଡ଼ାଇ ଘରରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରିଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ନିପଟ ଉଚ୍ଚାବତ ଭୂମିରେ ହିଁ ସେ ଶ୍ରେଣୀର ଘର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥାଏ । ଘର କାନୁରେ ଗୁଲୁକବଟା ପିଠଉ ଓ ନାଲିକଳା ମାଟି ଲିପା ହୋଇ ପାର୍ବତ୍ୟ ଶବରଙ୍କ ପରି ରେଖାଚିତ୍ର ଏବଂ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଛବି ଅଙ୍କିତ ହୋଇଥାଏ । ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ହାତୀ, ମୃଗ, ଧାନକେଣ୍ଡା, ସୂତ୍ରିକ, ଚକ୍ର ପ୍ରଭୃତିର କଳାପାଟକ ଆରଣ୍ୟକ ସଂସ୍କୃତିର ନିଦର୍ଶନ କହିବା ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ନୁହେଁ । ବସ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଘରଛଡ଼ା ସାଧାରଣ ବ୍ୟବହାର ପାଇଁ କେତୋଟି କୋଠରି ନିର୍ମିତ ହୋଇଥାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକୁ ‘ଧାଙ୍ଗଡ଼ା’ ଘର, ‘ଧାଙ୍ଗଡ଼ା’ ଘର ବା ‘ବୁଇ’ ଘର କହନ୍ତି । ଧାଙ୍ଗଡ଼ା ଘର ସାଧାରଣତଃ କିଶୋର ବୟସର ପୁଅପିଲାଙ୍କ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଭୂଆସୁଣୀ ଝିଅଙ୍କ ପାଇଁ ‘ଧାଙ୍ଗଡ଼ା’ ଘର ଏବଂ ବାଲୁତ ପିଲାଙ୍କ ସକାଶେ ‘ବୁଇ’ ଘର । ବସତିଗୁଡ଼ିକରେ ଆଠଦଶଟିରୁ ଅଧିକ ସଂଖ୍ୟକ ପରିବାର ରହିଥିବା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏମାନଙ୍କ ପାରିବାରିକ ଜୀବନ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସରଳ । ଯୌଥ ଜୀବନକୁ ପସନ୍ଦ କରନ୍ତି ସେମାନେ । ବାପ, ମା, ପୁଅ, ବୋହୂ, ଯା, ନଣନ୍ଦ, ଦିଅର, ଭାଉଜ ଏକା ଘରେ ରହିଥାଆନ୍ତି । ସ୍ୱଚ୍ଛଳ ପରିବାରରେ ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବଖରାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥାଏ । ପୁଅ ହେଉ ବା ଝିଅ ହେଉ ଅବିବାହିତ ଥିଲାଯାଏଁ ଧାଙ୍ଗଡ଼ା ଘରେ ଗାତି କଟାଇଥାନ୍ତି । ଧାଙ୍ଗଡ଼ାଙ୍କ ଦେଖାଶୁଣା କରିବା ପାଇଁ ଜଣେ ବୟସ୍କା ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ ନିଯୁକ୍ତ ଥାଏ । ଗାଁ ଲୋକ ପାଲିକରି ତାର ବ୍ୟୟଭାର ବହନ କରନ୍ତି । ଧାଙ୍ଗଡ଼ା ଓ ଧାଙ୍ଗଡ଼ା ଘରଗୁଡ଼ିକ ଗାତ, ନାଟ, ଢଗ, ବୋଲି, ଖେଳ, କସରତ ସବୁର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

କ୍ଷମ ପରିବାରରେ ବାପ ହେଉଛି ମୁରବୀ । ସଭିଙ୍କ ଉପରେ ତା’ର ଅଧିକାର । ବାପ ଘରେ ବଡ଼ ପୁଅ ନଥିଲେ ପୋଷ୍ୟପୁତ୍ର ନେବା ବିଧି ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ରହି ଆସିଛି । ଔରସ ସନ୍ତାନ ପରି ପୋଷ୍ୟପୁତ୍ର ମଧ୍ୟ ପୈତୃକ ସମ୍ପତ୍ତିର ଅଧିକାରୀ ହୋଇ କୁଳାଘର ଅତୁଟ ରଖି କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ବିବାହିତ ପୁଅ କୌଣସି କାରଣରୁ ବାପାମା’ଙ୍କଠାରୁ ଅଲଗା ହୋଇ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଘରେ ରହିଲେ ସୁଦ୍ଧା ବାପକଥାକୁ ଅମାନ୍ୟ କରେ ନାହିଁ । ଏ ସଂପ୍ରଦାୟରେ ବହୁ ବିବାହ ପ୍ରଥା ସର୍ବସମ୍ମତ । ସନ୍ତାନ ହେବାର ଆଶା ନଦେଖିଲେ ପୁରୁଷ ବିନା ଦ୍ୱିଧାରେ ଅନ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ବିବାହ କରେ ଏବଂ ପ୍ରଥମା ସ୍ତ୍ରୀର ମଧ୍ୟ ଆପତ୍ତି ନଥାଏ ସେଥିରେ । ପୁରୁଷଙ୍କ ପରି ଏ ଜାତିର ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଅତ୍ୟଧିକ କଷ୍ଟସହିଷ୍ଣୁ । ଘରକରଣାର ଯାବତୀୟ ଦାୟିତ୍ୱ ତାଙ୍କରି ଉପରେ । କ୍ଷେତବାଡ଼ିରେ ମଞ୍ଜିବୁଣାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଫସଲ ଅମଳ ଶେଷରେ ହାଟ ବଜାରରେ କିଣାବିକା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁ ଦାୟିତ୍ୱ ସେମାନଙ୍କର । ଜନ୍ମ ଶିକାର, କାଠ ହାଣିବା, ମହୁଳ, ସଲପାଦି ବୃକ୍ଷରୁ ମଦ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରିବା ପୁରୁଷଙ୍କ ମୁଖ୍ୟ କର୍ମ । ଘରୋଇ କର୍ମରେ ଆଦୌ ହସ୍ତକ୍ଷେପ କରନ୍ତିନି ସେମାନେ । ମୋଟାମୋଟି ଏ ସଂପ୍ରଦାୟର ପୁରୁଷ ଅପେକ୍ଷା ନାରୀଜାତି ଅଧିକ ଚଳଚଞ୍ଚଳ ଓ ପରିଶ୍ରମୀ । ଏପରିକି ସନ୍ତାନ ପ୍ରସବ ହେଲାଯାଏଁ ଗର୍ଭବତୀ ଯୁବତୀ ପରିଶ୍ରମ କରୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

ଆରଣ୍ୟକ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏ ସଂପ୍ରଦାୟର ସାମାଜିକ ଚଳଣି ମାନବିକ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଜାତ କର୍ମରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଅନ୍ତେୟର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚଳି ଆସୁଥିବା ବିଧିବିଧାନମାନଙ୍କରେ ତାହାର ସ୍ପଷ୍ଟ ଚିତ୍ର ପ୍ରତିଫଳିତ । ଶିଶୁ ଜନ୍ମ ହେଲା ମାତ୍ରେ ମା’ ବାପ ମନରେ ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦ ତାହା ବିଭିନ୍ନ ଦିନର ଉତ୍ସବ ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରସବର ତୃତୀୟଦିନ ପ୍ରଥମେ ‘ଇଶାଣ’ରେ ଥିବା ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କୁ କୁକୁଡ଼ାଛୁଆ ବଳିଦେଇ ସେହି ରକ୍ତର କିଛି ଅଂଶ କାନୁରେ ଓ ଆଉ କିଛି ଦାଣ୍ଡଦୁଆରେ ଲେପିଥାଆନ୍ତି—କାରଣ ସେଥିଦ୍ୱାରା ଭୂତପ୍ରେତ ଘରେ ପ୍ରବେଶ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ଏଇଠି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବା କଥା, ପାର୍ବତ୍ୟ ଶବରଙ୍କ ପରି ଆରଣ୍ୟକ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ମଧ୍ୟ ପିତୃପୁରୁଷମାନେ ଘରର

ଅନ୍ଧାରୁଆ 'ଜଣାଣ' କୋଣରେ ସ୍ଥାପିତ ହେବା ବିଧି ରହିଛି । ଶିଶୁର ଏକୋଇଶା ଦିନ ନାମକରଣ ପାଇଁ ସ୍ଥାନୀୟ ଜାନି ବା ଦିଗାରିକୁ ଡକାଯାଏ । ସେ ଆସି ଦୁଇ ହାତରେ ବାଉଁଶ ଧନୁଟିଏ ଧରି ଶିଶୁର ବାପର ପିତୃପିତାମହଙ୍କ ନାମ ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ଉଚ୍ଚାରଣ କରେ । ଯେଉଁ ନାଁ ଧଇଲାବେଳେ ଧନୁ ଥରିଉଠେ ଅଜା, ଆଇ କିମ୍ବା କୁଟୁମ୍ବର ବୟୋବୃଦ୍ଧ ବ୍ୟକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଶିଶୁକୁ ସେଇ ନାଁ ଦିଆଯାଏ । ଏହି ଉତ୍ସବର ନାଁ 'ଗଦାଥୁରା' ଏବଂ ଏହା ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରେ ପାଳିତ ହୁଏ ।

ସନ୍ତାନସନ୍ତତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆରଣ୍ୟକଙ୍କ ଧାରଣା ଅଦ୍ଭୁତ ରକମର । ଯାହାର ସନ୍ତାନ ଯେତେ ଅଧିକ ସେ ସେତିକି ଭାଗ୍ୟବାନ । କାରଣ ବଡ଼ ହେଲାପରେ ସେମାନେ ବାପମା'ଙ୍କୁ କ୍ଷେତଖମାର ଓ ଗୋଠ ଚରାଇବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରନ୍ତି । ତେଣୁ ପିଲାବୟସରୁ ସେମାନଙ୍କୁ କର୍ମଠ କରି ଗଢ଼ା ହୁଏ ଏବଂ ଭେଣ୍ଡା ହେଲେ ଦିଣ୍ଡା ଯୁବତୀ ସହିତ ବିବାହ କରାହୁଏ । ବରକନ୍ୟା ଏକାକୁଳର ହୋଇଥିଲେ ବିବାହ ନିଷେଧ । ଯୁବକଯୁବତୀ ଭିତରେ ସାଧାରଣତଃ ଗାନ୍ଧର୍ବ ବିବାହ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଥାଏ । ବରକନ୍ୟା ପରସ୍ପର ପ୍ରେମାବଦ୍ଧ ହେଲେ ଅଭିଭାବକମାନେ ବାର୍ତ୍ତା ବିନିମୟ ପୂର୍ବକ ଶୁଭଦିନ ଦେଖି ବିବାହ କାର୍ଯ୍ୟ ସଂପନ୍ନ କରନ୍ତି । କନ୍ୟାସୁନା ସେ ଜାତିର ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ପ୍ରଥା ରହିଛି । ବରପକ୍ଷ କେଉଁଠି କେଉଁଠି ତାହା ଦେଇନପାରିଲେ କୋଇଁପୁଅ ଶ୍ୱଶୁରଘରେ ଗୋଟି ଖଟି ଭରଣା କରିବା ବିଧି ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ବିବାହ ପୂର୍ବରୁ ସେ ସମାଜରେ ଯୁବକଯୁବତୀଙ୍କ ମିଳାମିଶାରେ କୌଣସି ଆକଟ ନଥାଏ । ବିବାହ ସ୍ଥିରହେଲେ ବରପକ୍ଷ ଯାଇ କନ୍ୟାକୁ ଲୁଗାଟିଏ ବା ମୁଦିଟିଏ ପିନ୍ଧାଇ ଆସନ୍ତି । ତା'ପରେ ବିବାହ ଉତ୍ସବର ଆୟୋଜନ କରାହୁଏ । ଭୋଜିଭାତ, ମଦ, ମାଂସ, ନାଚ, ଗୀତରେ ଗାଁ ମୁଖରିତ ହୋଇଉଠେ । ସେ ସମାଜରେ ଛାଡ଼ପତ୍ର ଓ ପୁନର୍ବିବାହ ଅତି ସାଧାରଣ ପ୍ରଥା । ସ୍ୱାମୀର ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ଦେବର ବିବାହ ମଧ୍ୟ ନିଷିଦ୍ଧ ନୁହେଁ । ଯା ସତ୍ତ୍ୱେ ସ୍ତ୍ରୀ, ପୁରୁଷ ଉଭୟେ ଶ୍ରମଜୀବୀ ହେବା ହେତୁ ଦାମ୍ପତ୍ୟ ଜୀବନ ସୁଖମୟ ହୋଇଉଠିଥାଏ । ବ୍ୟଭିଚାର ବିନା ଅନ୍ୟ କାରଣରୁ ସ୍ୱାମୀ-ସ୍ତ୍ରୀ ମଧ୍ୟରେ ମନୋମାଳିନ୍ୟ କୃତିତ୍ ଦେଖାଦିଏ ।

ପୁରାତନ କଳିଙ୍ଗର ସାମାଜିକ ଜତିବୃତ୍ତ

ଆରଣ୍ୟକ ସମାଜରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅନ୍ୟେକ୍ତିକ୍ରିୟା ପାର୍ବତ୍ୟଶ୍ରେଣୀ ଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ । ମୃତ ଶରୀରକୁ ଅଗ୍ନିରେ ଦାହ କରାହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଗର୍ଭବତୀ ବା ଶିଶୁ ହୋଇଥିଲେ ମାଟି ଖୋଳି ପୋତି ଦିଆଯାଏ । ମୃତବ୍ୟକ୍ତିର ଜୀବିତାବସ୍ଥାରେ ବ୍ୟବହୃତ ଜିନିଷପତ୍ର କୋକେଇରେ ପକେଇ ଦିଅନ୍ତି ବା ସ୍ଥାନୀୟ 'ସତ୍ରା' ଆସି ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଘେନିଯାଏ । ମୃତ୍ୟୁର ଦ୍ୱିତୀୟ ଦିନ ମାଟିପାତ୍ରରେ ଭାତରାନ୍ଧି ମୃତଆତ୍ମା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଶବବାହକ ଓ ବନ୍ଧୁ ସ୍ୱକଳଙ୍କୁ ଖାଇବାକୁ ଦେଇ ପ୍ରେତକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରନ୍ତି ଯେ ସେ ଯେପରି ଆଉ ଗାଁକୁ ଫେରି ଆସି ଲୋକଙ୍କୁ ହରକତ ନକରେ । ତୃତୀୟଦିନ ନଡ଼ାଇଣରେ ମୃତବ୍ୟକ୍ତିର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରି ଘରଝଲରେ ଖୋସି ଦିଆଯାଏ ଏବଂ ଦଶାହଦିନ ମୃତଆତ୍ମାର ତୃପ୍ତି ପାଇଁ ବଳିଦେଇ ସେଥିରେ ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବଙ୍କର ଭୋଜନ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରାହୁଏ ।

ଆରଣ୍ୟକ ସମାଜର ନାନାବିଧ ପର୍ବପର୍ବାଣି ପ୍ରଚଳିତ । ସେ ମଧ୍ୟରେ ମଞ୍ଜିବୁଣା ଓ ଧାନ ଅମଳକାଳୀନ ଲଙ୍ଗଳ ଧୁଆ ଓ ଚଉତି ପରବ ଦୁଇଟି ପ୍ରଧାନ । ପର୍ବ ସମୟରେ ଗାଁ ମୁଣ୍ଡି ଗଛମୂଳେ ଏକ ପଥରଖଣ୍ଡ 'ତାନାପେନ୍ନୁ' ବା ପୃଥିବୀ ଦେବତା ଭାବେ ପୂଜାପାଆନ୍ତି । ସେ ହେଉଛନ୍ତି ଗ୍ରାମଦେବତା । ଆଗେ ତାହାକୁ ମଣିଷ ବଳି ଦିଆଯାଉଥିଲା । ଏବେ ମଣିଷ ବଦଳରେ ମେଣ୍ଡା, ମଇଁଷି, କୁକୁଡ଼ା ବଳି ଦିଆଯାଏ । ବଳିରକ୍ତ ନେଇ କ୍ଷେତରେ ସିଞ୍ଚିଲେ ଧରଣୀ ଦେବତା କୁଆଡ଼େ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ତାଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ । ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସୀ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା କନ୍ଧସମାଜ ଜୀବନକୁ ବେଶ୍ ଉପଭୋଗ କରି ଜାଣେ । ପାର୍ବତ୍ୟ ଶବରଙ୍କ ପରି ଗୀତ, ବାଦ୍ୟ, ନୃତ୍ୟ ଏବଂ ମଦ୍ୟପାନ କରିବାରେ ନରନାରୀ ଉଭୟେ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି । ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ବୃତ୍ତାକାରରେ ହାତ ଛନ୍ଦାଇଁ ହୋଇ ନୃତ୍ୟ କଲାବେଳେ ପୁରୁଷମାନେ ତାଳେ ତାଳେ ବାଦ୍ୟ ବଜାନ୍ତି ଓ ବାଲକବାଳିକା ନାନାଛନ୍ଦରେ ଗୀତ ବୋଲନ୍ତି । ସେତେବେଳକୁ ସମସ୍ତେ ମତୁଆଳ ।

ପାର୍ବତ୍ୟ ଶବରତୁଲ୍ୟ କନ୍ଧମାନେ ଯେପରି ମଦ୍ୟପ ପୋତୁଛନ୍ତି କରିବାରେ ସେପରି କୁଶଳ । ତାଙ୍କ କହିବାରେ ସମତଳବାସୀ ଓଡ଼ ଶବରଙ୍କଠାରୁ ତାହା ପ୍ରଥମେ ସେମାନେ ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ତା'ର ବଳରେ ଶସ୍ୟ ପରିପରିବାଦି କ୍ଷେତ୍ର

ଓ ବାଡ଼ି ପ୍ରସ୍ତୁତକରି ଉତ୍ପାଦନ କଲେ । ପୂର୍ବକାଳରେ କିନ୍ତୁ ବଣର ଫଳ, ମୂଳ, କୋଳି, କନ୍ଦ, କରିଡ଼, ଶାଗ ପ୍ରଭୃତି ଖାଇ ବଞ୍ଚୁ ଆସୁଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ସେମାନଙ୍କୁ ଯାଯାବର ଜୀବନଯାପନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ହରିଣ, ଠେକୁଆ, ପାରା, ମୟୂର, କପୋତ, କୁକୁଡ଼ା ଯାହା ଯେଉଁଠି ପାଇଲେ ଖାଦ୍ୟରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ଅଭାବ କାଳରେ ଆମ୍ବକୋଇଲି, ମହୁଳ ଫୁଲ, ଖଜୁରିକନ୍ଦ, ବାଉଁଶ କରଡ଼ି ଖାଇ ଭୋକ ଶାନ୍ତି କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଭାତ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରିୟ ଖାଦ୍ୟ । ପଖାଳଭାତ ସାଙ୍ଗକୁ ଶାଗସିଝା ଟିକେ ଖାଇଲେ ଅପାରତୃପ୍ତି ଅନୁଭବ କରନ୍ତି । ତା'ଛଡ଼ା ଭାତ ତୋରାଣିରୁ ପ୍ରଚୁର ମଦ ବି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥାନ୍ତି । ତାହା କନ୍ଧ ଜାତିର ଏକ ଘରୋଇ ଶିଳ୍ପ । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ବଣରୁ ଶାଗ ତୋଳି ଆଣି ତୋରାଣିରେ ସିଝାଇ ‘କାଞ୍ଜି’ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଏ । ତାହା ଏକ ପ୍ରଧାନ ତରକାରୀ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । ସେଥିପାଇଁ ନାନାପ୍ରକାର ସ୍ବାଦ ଓ ପୁଷ୍ଟିକର ଶାଗ ଚିହ୍ନି ଦରକାରବେଳେ ତୋଳି ଆଣିଥାଆନ୍ତି । ତେନ୍ତୁଳି, ଚମ୍ପା, ସୋରିଷ, ସୁଶୁସୁଣିଆ, ଉକୁଣ୍ଡା, ସକନା, ଗନ୍ଧଣା, ମୁଠି, ମଦରଙ୍ଗା ପ୍ରଭୃତି ବଣଶାଗ ସାଙ୍ଗକୁ କୋଶଳା, ବରଗୁଡ଼ି, ଲେଉଟିଆ, ମୂଳା, ପାଳଙ୍ଗ, ବାଳକାଟି, ମାରିସ, ଖଡ଼ା ପ୍ରଭୃତି ଉତ୍ପାଦିତ ଶାଗ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । ତା'ଛଡ଼ା କଲରା, କାଙ୍କଡ଼, ମକା, ତୋରଡ଼, ଜହ୍ନି, ଝଟା, ଘିଆ ତୋରଡ଼ା, କନ୍ଦମୂଳ, ତେରଙ୍ଗା, ମସିଆ, ଖମ୍ବାଲୁ, କଖାରୁ, କାକୁଡ଼ି, ଅଦା, ହଳଦୀ, ମହୁନାଡ଼, ସାଗୁଆ, ତରଭୁଜ ପ୍ରଭୃତି ପରିବା ଉତ୍ପାଦନ ଜାଣିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ବ୍ୟଞ୍ଜନ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଭଲରୂପେ ଜ୍ଞାତ ନଥିଲା । ସୁତରାଂ ସେ ପଦାର୍ଥ ବିନିମୟରେ ଉପକୂଳବାସୀଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ବସ୍ତୁମାନ କ୍ରୟବିକ୍ରୟ ସୂତ୍ରରେ ସଂଗ୍ରହ କରିନେଉଥିଲେ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ତାହାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଲୟ ଘଟିନାହିଁ । ଶାଗହେଉ ବା ପରିବାହେଉ ଲୁଣ, ତେଲ ଯୋଗରେ ସିଝାଇ ‘ଭାତ’ ବା ‘ଜାଉ’ ସଙ୍ଗେ ଖାଇବା ବିନା ସେମାନେ ଅନ୍ୟ ପଦ୍ଧା ଜାଣିନଥିଲେ । ମାଣ୍ଡିଆ, ମକା, କାଙ୍ଗୁ, ଜନା, କୋଇଲା ଗୁଣ୍ଡକୁ ତୋରାଣିରେ ଲୁଣଦେଇ ‘ଜାଉ’ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଉଥିଲା । ଏବେ ମଧ୍ୟ ତାହା ସେମାନଙ୍କ ଦୈନନ୍ଦିନ ଖାଦ୍ୟରୂପେ ପ୍ରଚଳିତ । ଆରଣ୍ୟକ ଶ୍ରେଣୀଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ

ଜୀବନରକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ଖାଦ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ମଦ୍ୟର ଆବଶ୍ୟକତା ଅତ୍ୟଧିକ । ଖାଦ୍ୟ ନମିଳୁ ପଛେ ମଦ ସରାଏ ହେଲେ ସେ ଜାତି ସଦା ପ୍ରସନ୍ନ । ମନଭଲ୍ଲସରେ ଗୀତଗାଇ ମହାମଉଜରେ ଦିନ କଟାଇ ଦିଏ । ତଥାପି ପାର୍ବତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ଅପେକ୍ଷା ଆରଣ୍ୟକ ସଂସ୍କୃତି ଅଧିକତର ଉନ୍ନତ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ସଂସ୍କୃତି ଭଳି ଆରଣ୍ୟକ ଗୋଷ୍ଠୀର ଭାଷା ମଧ୍ୟ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ମାର୍ଜିତ ଜଣାପଡ଼େ । ସମତଳବାସୀ ଓଡ଼ ଶବରଙ୍କ ପ୍ରଭାବରେ କନ୍ଧଭାଷା ବଳିଷ୍ଠ ଭାବ ପ୍ରକାଶନ ଭାଷାରେ ପରିଣତ ହୋଇପାରିଛି । ଏଥିରେ ବ୍ୟବହୃତ ଧ୍ବନି ଓ ବର୍ଣ୍ଣମାନ ଶବର ଭାଷାଠାରୁ ଅଧିକ ଥିବା ଯୋଗୁ ତଦନୁଯାୟୀ ଗଠିତ ଶବ୍ଦାବଳୀର ସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ଅଧିକତର ଏବଂ ମାର୍ଜିତ । ଏ ଭାଷାରେ ସ୍ବରବର୍ଣ୍ଣ ଅ, ଆ, ଇ, ଉ, ଏ, ଓ, ମିଶି ଛ’ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଉଚ୍ଚାରଣରେ ଦୀର୍ଘ ‘ଏ’ ଦୀର୍ଘ ‘ଓ’ ମିଶି ସମୁଦାୟ ଆଠ; କ, ଖ, ଗ, ଘ, ଚ, ଛ, ଜ, ଝ, ଟ, ଠ, ଡ, ଢ, ତ, ଥ, ଦ, ଧ, ପ, ଫ, ବ, ଭ, ଯ, ର, ଲ, ସ, ହ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସାଙ୍ଗକୁ ନ, ମ ଓ ° (ଅନୁସାର) ମିଶିଲେ ଅଣତ୍ରିଶ । ଏପରି ସର୍ବମୋଟ ସତ୍ତ୍ବିଶି ବର୍ଣ୍ଣ । ଏକାଧିକ ବର୍ଣ୍ଣ ଧ୍ବନି ସଂଯୋଗରେ ଶବ୍ଦ ଗଠିତ ହୁଏ । ସମସ୍ତ ଶବ୍ଦ ସ୍ବରାନ୍ତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ବ୍ୟଞ୍ଜନାନ୍ତ ଉଚ୍ଚାରଣ ନାହିଁ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନପାରେ । ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବରେ ଉପସର୍ଗ ଓ ଅନ୍ତରେ ନାସିକ୍ୟ ଧ୍ବନି ସେ ଭାଷାରେ ବିରଳ । ଶବ୍ଦ ଏବଂ ଧାତୁ ସହିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗରେ କ୍ରିୟାପଦ ଗଠିତ ହୁଏ । ବିଭକ୍ତ-ପ୍ରତ୍ୟୟ ଧାତୁ-ପ୍ରତ୍ୟୟ ଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଥାଏ । ଶବ୍ଦରୂପ ଗଠନ କାଳରେ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦ୍ବାରା ତୃତୀୟା, ପଞ୍ଚମୀ, ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ଚିହ୍ନିତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରଥମା ସକାଶେ କୌଣସି ଚିହ୍ନ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ ନାହିଁ ଏବଂ ଗୋଟିଏ ବିଭକ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟଦ୍ବାରା ଦ୍ବିତୀୟା ଓ ତତୁର୍ଥା ଉଭୟେ ସଙ୍କେତିତ ହୁଏ । ଯଥା—

ଇଘୁ	— ଘରଶବ୍ଦ
ପ୍ରଥମା	— ଇଘୁ (ଘର)
ତୃତୀୟା	— ଇଘୁତରା (ଘରଦ୍ବାରା)
ପଞ୍ଚମୀ	— ଇଘୁ ଦୁ (ଘର)

- ଷଷ୍ଠୀ — ଇନ୍ଦୁତା (ଘରର)
 ସପ୍ତମୀ — ଇନ୍ଦୁରେଇ (ଘରେ)
 ଦ୍ଵିତୀୟା ଓ ଚତୁର୍ଥୀ — ଇନ୍ଦୁକି (ଘରକୁ ଏବଂ
 ଘର ପାଇଁ)

ତା'ଛଡ଼ା ଏକବଚନ ଓ ବହୁବଚନ ସୂଚକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ରୂପେ ଶବ୍ଦ ଦୁଇ ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ । କ୍ରିୟାପଦଗୁଡ଼ିକ ବର୍ତ୍ତମାନ, ଅତୀତ, ଭବିଷ୍ୟତ, ଆଦେଶ ଓ ସମ୍ଭାବ୍ୟ ରୂପ ପାଞ୍ଚଟି କାଳରୁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦ୍ଵାରା ଚିହ୍ନିତ କରନ୍ତି । ଶବ୍ଦରୂପ ଭଳି ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ ଦୁଇଟି ବଚନ ପ୍ରଚଳିତ । ଯା ବ୍ୟତୀତ ମୁଁ, ତୁ, ସେ, ଜଏ, କିଏ, ଯିଏ ଭାବେ ଛ'ଟି ସର୍ବନାମ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ବିଶେଷଣ ପଦ ସର୍ବତ୍ର ବିଶେଷ୍ୟାନୁଗାମୀ ନୁହେଁ । ତଥାପି କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ନାହିଁ ତା' ନୁହେଁ । ଯଥା— 'ଇୟାକୁ ବୁଝା ମେହେଦୁ'— ସେ ଜଣେ ବୁଢ଼ା ମଣିଷ ଏବଂ 'ଇୟାରି ବୁଝାଳା ଅସସା' ଇତ୍ୟାଦି । ଇତର ଭାଷାର ଶବ୍ଦାବଳୀ ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ ଏ ଭାଷା ପରାଜ୍ଞ ନଥିଲା । ବୋଧହୁଏ, ସମତଳବାସୀ ଓଡ଼ି ସଂପ୍ରଦାୟ ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସି ନୂତନ ଶବ୍ଦ ଆହରଣଦ୍ଵାରା ଅଭାବ ପୂରଣ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସ୍ଵକାୟ ଶବ୍ଦାବଳୀ ଦ୍ଵାରା ଅପରପକ୍ଷକୁ ପରିପୁଷ୍ଟ କରି ରଖୁଥିଲା । ଶାବରୀ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ଉଭୟ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିବା ହେତୁ ଆଦାନପ୍ରଦାନରେ ଅନ୍ତରାୟ ନଥିଲା । ତେଣୁ ବୋଧହୁଏ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମ୍ପର୍କ ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତିପାଇଁ ତାହାକୁ ମୂଳପିଣ୍ଡ କୁହାଯାଏ । ଏହାପରେ ସ୍ପଷ୍ଟ କରାଯିବ ।

କନ୍ଧ ଭାଷାରେ ଏ ଯାଏଁ ଲିଖିତ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ନାହିଁ, ତଥାପି ସେ ଭାଷାଭାଷୀ ଲୋକମୁଖରେ ଯେଉଁ ରସସିଦ୍ଧି କଥା, କାହାଣୀ ଓ ଛନ୍ଦୋବଦ୍ଧ କବିତାମାନ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ ସେଥିରୁ ତାହାର ବଳିଷ୍ଠତା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ବିବିଧ ଭାବ ପ୍ରକାଶନ ଉପଯୋଗୀ ପଦଯୋଜନା ମାଧ୍ୟମରେ ଅନ୍ତରର ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରତା ଭାବୋଦ୍ଧାସକୁ ଗିରିଝରଣା ତୁଲ୍ୟ ପ୍ରବାହିତ କରି ଶ୍ଳୋକକୁ ଅମଳାନନ୍ଦ ସ୍ରୋତରେ ନିମଜ୍ଜିତ କରିବା ପାଇଁ ତାହା କୌଣସି ଗୁଣେ ଅକ୍ଷମ ନୁହେଁ । କନ୍ଧ ଭାଷାର ଗଚନାଗୁଡ଼ିକ

ଯେପରି ସରଳ ସେପରି ସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ସାବଲୀଳ । ଦୈନନ୍ଦିନ ପରିଶ୍ରମଜନିତ ଶାରୀରିକ ଓ ମାନସିକ କ୍ଳାନ୍ତି ଅପନୋଦନ କରିବାରେ ତାହା ଥିଲା ସଂଜାବନୀ ସ୍ଵରୂପ । କେତୋଟିର ଉଦାହରଣ ତଳେ ଦିଆଗଲା ।

“ଛତରନେକେ ଛତରତଳେ— ବାଞ୍ଜା ବୁଟେନ୍ ବାଞ୍ଜିଝାରେ
 ହୁଇଲି ଗୁଡ଼ିର ହୁମା ହୁମା— ଗରା ଥାପି ଝେରେ ଜେମା
 ସ୍ଵରଜ ମୁନି ରକତ ମୁନି— ସେବା ପୂଜା ଛିନି ଛିନି
 ଗଡ଼ଦୁଆର ଦୁଆର ଶୁନି— ଯମ ଝବ ହେଇଥା
 ବାରି ମାରା ଘଟାସୁନି — କଳା ବକା ହେଲେ ଖା
 କନ୍ଧେନ୍ ବୁଢ଼ୀ କୁହୁରୁକୁଥା— ଦିଆରି ହେଲେନ ଅଥା”

କନ୍ଧମାଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ବାସକରିଥିବା ଆରଣ୍ୟକ ଗୋଷ୍ଠୀ ‘ଡ଼ାଂପ’ ବାଦ୍ୟ ବଜାଇ ଯେଉଁ ଗୀତ ବୋଲନ୍ତି ତାହାର ଏକାଂଶ ଏ । ଦେବତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏହା ବୋଲାଯାଏ । ସେହିପରି କୋରାପୁଟ ଜଙ୍ଗଲବାସୀ ପରଜା ଗୋଷ୍ଠୀର ଶୃଙ୍ଗାରରସ ସମ୍ବଳିତ ଗୀତଟିଏ ଦେଖନ୍ତୁ । ଏହା ଯୁବକ ଯୁବତୀଙ୍କ ସଂଳାପ ରୂପେ ବୋଲାହୁଏ—

ଯୁବତୀ— ଠକା ବାଦଲ୍ ମସକା ଥରା
 ଝଡ଼ିଆ କୁନିଲା କୁଲା
 ସଞ୍ଜ ସଞ୍ଜ ବେଳେ ଆସବ ତମେ
 ଧୁଙ୍ଗିଆ ମାଙ୍ଗିଲା ପରା ।
 ଯୁବକ— ଆସ ବଜଲାକୁ ଆସନି କଲି
 ଝଟା ରଞ୍ଜା ଛଡ଼ା ହେଲି
 ତମ ଘରର ଖଳି ଧରି ଶୁନି
 ବାଟେ ଜାଣି ବାହୁଡ଼ିଲି ।

ସେହିପରି ଗଦବା ସଂପ୍ରଦାୟର ଗୀତଟିଏ ହେଲା—

ପ୍ରେମିକା— ବାଉଁଶ ମାଜଲି ଚିଡ଼ଙ୍ଗ ଚିଡ଼ଙ୍ଗ
 ଜାମୁଡ଼ାଳ କୁଆକେ ଧଇଲା ବନେ
 କେତେ ହୋଶଜୟ ଆମରି ଘିନେ
 ଆସିବୁ କଖଳି ଜନେ ।
 ଜାମୁଡ଼ାଳ, ଆସିବୁ କଖଳି ଜନେ ।

ପ୍ରେମିକ— ବାଆ କଲା ପବନ କଲା

ସେନ୍ଦୁର ପତର ଡେଲା

ଦେକାକିନୀ, ସେନ୍ଦୁର ପତର ଡେଲା

ଆ' ଆ' ମର ସେତ ପାକଲା

ତମେ ଛାଡ଼ିଗଲେ ଆମେ ଯେକଲା

ବାଟେ ଫୁଲ ଗଛ ଧାଡ଼ି ଦେକାକିନୀ

ବାଟେ ଫୁଲ ଗଛ ଧାଡ଼ି

ସଡ଼କ ବାଟର ରେଙ୍ଗୁଟା ଗୋଡ଼ି

ମରିଗଲେ ନାଜିଁ ଛାଡ଼ି, ଦେକାବିନୀ ।

ଏହା ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ସଂଳାପମୟ ଗୀତିକାଟିଏ । ଏହା ଦେଖିଲେ ଆରଣ୍ୟକ ଗୋଷ୍ଠୀର ଭାଷା ନିରକ୍ଷର ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ମନୋଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ ଅସମର୍ଥ ନଥିଲା ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଆରଣ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ବିଶେଷତ୍ୱ ହେଲା ତାହା ପାର୍ବତ୍ୟ ଚଳଣିଦ୍ୱାରା ଯେପରି ପ୍ରଭାବିତ ସମତଳ ଓଡ଼ ସଂସ୍କୃତି ମଧ୍ୟ ସେଥିରେ ତତୋଽଧିକ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ । ଅନ୍ୟ ଜନ୍ମ ଶିକାର, କୋଳି କନ୍ଦାଦି ଆହାର, ଗୃହ ଦେବତା ବିଶ୍ୱାସ, ଈଶାଣକୋଣ ଧାରଣା, ଗାଁ ପିଲାଙ୍କ କୋଠଘର, ଗାନ୍ଧର୍ବବିବାହ, ଆମୋଦପ୍ରମୋଦ, ମଦ୍ୟପାନ, ପୋଡୁଝଷ ପ୍ରଭୃତି ଆଦିମ ଚଳଣିକୁ ଗ୍ରହଣ କଲାପରି ଉତ୍ତମ କୃଷିକ୍ଷେତ୍ର, ଶାଳସବ୍ଜ ସହିତ ଅନ୍ନ ଭୋଜନ, ରନ୍ଧନ କୌଶଳ, ଗ୍ରାମଦେବତା ଉପାସନା, ଜାତକର୍ମ ଓ ଅନ୍ତ୍ୟେଷ୍ଟିକ୍ରିୟାଦି ମାନବିକ ଗୁଣମାନ ସମତଳବାସୀ ସଂପ୍ରଦାୟଠାରୁ ସେ ଆହରଣ କରିଥିଲା । ଏଣୁ ଉଭୟ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରଭାବରେ ଆରଣ୍ୟକ ସମାଜର ଜୀବନଧାରଣା ପ୍ରଣାଳୀ ଥିଲା ପାର୍ବତ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଉନ୍ନତତର । ଏ ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ତତ୍କାଳ କଳିଙ୍ଗର ଉପକୂଳବାସୀ ଓଡ଼ ଶବରଙ୍କ ସାମାଜିକ ବ୍ୟବସ୍ଥା କି ପ୍ରକାର ଥିଲା ଲକ୍ଷଣୀୟ ।

ଷଷ୍ଠ ପ୍ରକାଶ କଳିଙ୍ଗର ଓଡ଼ ସମାଜ

କଳିଙ୍ଗରେ ପାର୍ବତ୍ୟ, ଆରଣ୍ୟକ ଓ ସମତଳବାସୀଭାବେ ତ୍ରିବିଧ ଶବରଗୋଷ୍ଠୀ ବାସ କରି ରହିଥିଲେ, ଏହା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ପାର୍ବତ୍ୟ ଓ ଆରଣ୍ୟକ ସଂପ୍ରଦାୟ ସଂପର୍କରେ ପୂର୍ବ ପରିଚ୍ଛେଦରେ ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି । ତାଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ସଂପ୍ରଦାୟଟି ହେଲା ସମତଳବାସୀ ଓଡ଼ ଶବର । ଏମାନେ ଥିଲେ କପିଶାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ କଳିଙ୍ଗର ଉପକୂଳବାସୀ । ଏହାର ଦକ୍ଷିଣ ଭୂଭାଗ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଅଶ୍ଳକ ରାଜାଙ୍କ ଅଧୀନସ୍ଥ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା ଏବଂ ମହାପଦ୍ମନବ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍ତରପଟକୁ ମହାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଗଧ ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିନେଇଥିଲେ । ସୁତରାଂ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ବୋଲିଲେ କେବଳ ଥିଲା ‘ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ’ ଅର୍ଥାତ୍ ମହାନଦୀର ଦକ୍ଷିଣକୁ ବଂଶଧାରୀ କୁଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ଏହା ପୁରାପୁରି ଶବର ଅଧିଷ୍ଠିତ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା । ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗର ଓଡ଼ ଶବର ମାଗଧୀ ପ୍ରଭାବିତ ହେବାଦ୍ୱାରା ସେଠାରେ ‘ଉଡ୍ର-ମାଗଧୀ’ ନାମରେ ଏକ ମିଳିତ ସଭ୍ୟତା ଗଢ଼ି ଉଠିଲା ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗ ଭିତରକୁ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ପଶି ଆସିବାରୁ ସେଠାରେ ଏକ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ସଭ୍ୟତା ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶାରେ ‘ଓଡ଼ କାଳିଙ୍ଗୀ’ ଓ ‘ଆନ୍ଧ୍ର କାଳିଙ୍ଗୀ’ ନାମରେ ଦୁଇଟି ସଂପ୍ରଦାୟ ରହିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଓଡ଼ ସଂପ୍ରଦାୟର ପାଟକ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ‘ଓଡ଼ କାଳିଙ୍ଗୀ’ ଏକତମ ରୂପେ ଦୁଇଟିଯାକ ଗୋଷ୍ଠୀ କଳିଙ୍ଗର ଏକା ଓଡ଼ ଶବରଙ୍କ ବଂଶଧର—ଏହା ତାଙ୍କର କୌଳିକ ପ୍ରଥା ଓ ପାରମ୍ପରିକ ରୀତିନୀତି ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

ଓଡ଼କାଳିଙ୍ଗୀ (ଞ୍ଜି) :

କଳିଙ୍ଗର ପାଟକ କୁଳ ମଧ୍ୟରେ ‘ଓଡ଼ କାଳିଙ୍ଗୀ’ ଏକ ଶିକ୍ଷିତ ଓ ମାର୍ଜିତ ରୁଚିସଂପନ୍ନ ସଂପ୍ରଦାୟ । ଅଦ୍ୟାପି ଏମାନେ ମୂଳ କଳିଙ୍ଗର ଅଧିବାସୀ ବୋଲି ଗୌରବ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି ।

ବାସ୍ତବିକ୍ ଏମାନେ ଥିଲେ କଳିଙ୍ଗର ଆଦିମ ଅଧିବାସୀ ‘ଓଡ଼ ଶବର’ । ବୃତ୍ତି ଖଣ୍ଡାଏତ । ଓଡ଼ ଶବର ଅଧିଷ୍ଠିତ କଳିଙ୍ଗ ଥିଲା କୃଷି ପ୍ରଧାନ ରାଜ୍ୟ । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଏମାନେ ଅହିଂସା ଧର୍ମରେ ଦାକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲେ । ଅବସର ଉକ୍ତି ମଗଧ ରାଜା ମହାପଦ୍ମ ଅଗ୍ନିନକ ଆକ୍ରମଣ ଚଳାଇ କଳିଙ୍ଗର ‘ଜାନାସନା’ ନେଇ ସ୍ୱଦେଶ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ । ଏ ମଧ୍ୟରେ ମହାବୀର ବୃଦ୍ଧମାନଙ୍କ ଧର୍ମ ପ୍ରଘର ଦେଖି ଆର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗୋଷ୍ଠୀ କ୍ରମାଗତ ଉତ୍କଳିଙ୍ଗରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରି ଯାଗଯଜ୍ଞାଦି କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ଓ ସ୍ୱର୍ଗଫଳ ପ୍ରାପ୍ତି ପ୍ରତି ସ୍ଥାନୀୟ ଲୋକସମାଜକୁ ପ୍ରଲୁବ୍ଧ କରିବାରେ ଚେଷ୍ଟା ଚଳାଇଲେ । ଦୁଇଟି ବିପରୀତ ଧର୍ମ ଧାରଣା ମଧ୍ୟରେ ଦ୍ୱିଧାଗ୍ରସ୍ତ ଓଡ଼ ସମାଜ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଜୈନ ଅହିଂସା ପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତ ଥିଲେ ତ କେତେବେଳେ ପୁଣି ସ୍ୱର୍ଗ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ହେତୁକ ଯାଗଯଜ୍ଞ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେଲେ । କିନ୍ତୁ ମହାନଦୀ ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ୱସ୍ଥ କଳିଙ୍ଗର ଅବସ୍ଥା ସେହିପରି ନଥିଲା । ତତ୍ତତ୍ୟ ଓଡ଼ ସଂପ୍ରଦାୟ ଉତ୍ତର ପଟେ ମଗଧ ରାଜାଙ୍କ ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ଆକ୍ରମଣ ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରିଥିଲେ ସେଥିଯୋଗୁ ଆପଣାକୁ ଅନନ୍ୟ ସାଧାରଣ ସମର କୁଶଳ ଜାତିରେ ପରିଣତ କରିବାକୁ ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅକ୍ଳାନ୍ତ ଚେଷ୍ଟା ଚଳାଇଥିଲେ । ଚତୁରଙ୍ଗ ବଳ, ଗ୍ରାମସେନ ଗଠନ, ନୌବିଜ୍ଞାନ, ସୁଦୃଢ଼ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ, ଲୋକ ସଂଗଠନ ସମେତ ବାଣିଜ୍ୟ, ବିଦେଶ ଗମନ, ଦ୍ୱାପାତ୍ରର ଯାତ୍ରା, ମଣିମୁକ୍ତାଦି ବ୍ୟବସାୟ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତପ୍ରକାର ପାର୍ଥିବ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟର କ୍ରମାଭିବୃଦ୍ଧି ସଂପାଦନ କରିବା ଫଳରେ ସମକାଳୀନ ଭାରତବର୍ଷର ରାଜ୍ୟସଂଘ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଦୁର୍ଦ୍ଦର୍ଶ ସାହାସିକ ଜାତିରୂପେ ଖ୍ୟାତି ଅର୍ଜନ କଲେ । କେବଳ ସାଂସାରିକ ସୌଭାଗ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ନୁହେଁ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ଦିଗରୁ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଉଚ୍ଚକୋଟିର ବିବେଚିତ ହେଲେ । ଏହାର ଧାରକ ଥିଲା ଆଦିମ ବନବାସୀ ଶ୍ରେଣୀର ‘ଓଡ଼ ଶବର’ ସଂପ୍ରଦାୟ— ଯାହାଙ୍କୁ ଏବେ ଆମେ ‘ଓଡ଼ିଆ’ ବୋଲି

କହି ଆସୁଛି । ସେହି ଓଡ଼ ସଂପ୍ରଦାୟ ପାଟକକୁଳ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ ହେଉଛି ‘ଓଡ଼ କାଳିଙ୍ଗୀ’ ।

ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶା ଲଗାଏତ ଆନ୍ଧ୍ର ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ଏମାନେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପାଟକ ଗୋଷ୍ଠୀ— ‘କଳିଙ୍ଗ’ ବା ‘କାଳିଙ୍ଗୀ’ ନାମରେ ପରିଚିତ । ପରମ୍ପରା, ପରିସ୍ଥିତି ଓ ପରିବେଶ ଯେ କୌଣସି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ଏ ଜାତି କଳିଙ୍ଗର ମୂଳ ଅଧିବାସୀବୋଲି ମନେହୁଏ । ‘କାଳିଙ୍ଗୀ’ ନାମରୁ ମଧ୍ୟ ସେଇଆ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । କୌଳିକ ପରମ୍ପରା ଧରି ବିଚର କଲେ ଏମାନେ ସୁସଂସ୍କୃତ ଓ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଯୋଦ୍ଧାରୂପେ ସମ୍ମାନିତ ଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗର ପାର୍ବତ୍ୟ ଓ ଆରଣ୍ୟକଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଏମାନେ ଉନ୍ନତତର ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିଲେ, ଯଦିତ ଏମାନେ ବି ଥିଲେ ସେହି ଏକା ଶବର ସଂପ୍ରଦାୟର । ଏମାନଙ୍କ ମୁଖ୍ୟ ଜୀବିକା ଥିଲା କୃଷି ଓ ବାଣିଜ୍ୟ । ନିରାପତ୍ତା ପାଇଁ ଖଣ୍ଡା ଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ମୁଖ୍ୟ ଆୟୁଧ ଯାହାର ଭୟରେ ଶତ୍ରୁ ଆସିବାକୁ ସାହସ କରୁ ନଥିଲେ । ସେକାଳ ‘କଳିଙ୍ଗ ଖଣ୍ଡା’ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଭୀତତ୍ରସ୍ତ କରି ରଖୁଥିଲା । ଏମାନେ ଯେପରି ବୀର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ ସେହିପରି ସାହସୀ, ଉପକୂଳ ଭୂଭାଗରେ ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରି ଏମାନେ ରହିଥିଲା ବେଳେ ଇତର ଶବର ଗୋଷ୍ଠୀ ନିୟନ୍ତ୍ର ଅରଣ୍ୟ ଓ ଉଚ୍ଚ ପାର୍ବତ୍ୟ ମାଳଅଞ୍ଚଳରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରି ରହିଥିଲେ ଓ ସମତଳବାସୀଙ୍କ ସହ ମିତ୍ରତା ସୂତ୍ରରେ ଆବଦ୍ଧ ଥିଲେ । ସେ ବନ୍ଧନ ଥିଲା ଶାନ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ସହାବସ୍ଥାନ । କେହି କାହାର ବୃତ୍ତି ବା ବ୍ୟବସାୟର ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ନ ଥିଲେ । ଗୋଟିଏ ଭୂମି କର୍ଷଣ ଓ ବାଣିଜ୍ୟ କାରବାରକୁ ବୃତ୍ତି ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲାବେଳେ ଅପରଜଣକ ପର୍ବତକୁ ଜୀବିକାର୍ଜନର କ୍ଷେତ୍ରରୂପେ ବାଛିନେଇଥିଲେ । କାଳିଙ୍ଗୀ ଥିଲା ପ୍ରମୁଖ ଶ୍ରେଣୀର ବୃତ୍ତିଜୀବୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ।

ଏବେ ଗଞ୍ଜାମ, ପୁଲବାଣୀ, କୋରାପୁଟ, ଶ୍ରୀକାକୁଳମ୍, ବିଶାଖାପାଟନମ୍ ଜିଲ୍ଲାମାନଙ୍କରେ କାଳିଙ୍ଗୀ ସଂପ୍ରଦାୟ ବହୁ ସଂଖ୍ୟାରେ ଦେଖାଯାଆନ୍ତି । ଏହାଙ୍କ ସମ୍ବୁଦ୍ଧ ଲୋକସଂଖ୍ୟା ଅର୍ଦ୍ଧଲକ୍ଷରୁ ବେଶୀ ନୁହେଁ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଲୋକମୁଖରେ ଏମାନାମାନେ ‘କାଳିଙ୍ଗୀ’ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ପରିଚିତ । ଏ ସଂପ୍ରଦାୟ ଓଡ଼କାଳିଙ୍ଗୀ ଓ ଆନ୍ଧ୍ରକାଳିଙ୍ଗୀ ନାମରେ ଦୁଇ ଭାଗରେ ପରିଚୟ ଦିଅନ୍ତି । ଉଭୟଙ୍କ ସାଂସ୍କୃତିକ ପରମ୍ପରା ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ

ଦିନେ ଉଭୟେ ଏକା ଥିଲେ ବୋଲି ସହଜରେ ଅନୁମାନ କରାହୁଏ । ବୋଧହୁଏ, କାଳର ନିଷ୍ଠୁର ଆଘାତରେ ଉଭୟେ ପରସ୍ପରଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି । କଳିଙ୍ଗର ଦକ୍ଷିଣ ସାମ୍ରାଜ୍ୟବାସୀ ଥିବା ହେତୁ ‘ଅଶ୍ୱକ’ ଆତୁ ମାଡ଼ି ଆସିଥିବା ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ‘ଆନ୍ଧ୍ର କାଳିଙ୍ଗୀ’ ଏବଂ ମଧ୍ୟକଳିଙ୍ଗରେ ସ୍ୱାଧୀନତାବେ ରହି ଯେଉଁମାନେ ସ୍ୱକାୟ ଦେଶ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରଖୁଥିଲେ, ସେମାନେ ‘ଓଡ଼କାଳିଙ୍ଗୀ’ ରୂପେ ପରିଚିତ ହୋଇ ଆସିଲେ । ଏ ବିଭାଜନ ଅଶୋକଙ୍କ କଳିଙ୍ଗ ଆକ୍ରମଣର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଘଟଣା ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭାବନା । ଯାହାହେଉ ଉକ୍ତ ଦ୍ୱିବିଧ ସଂପ୍ରଦାୟର କୌଳିକ ପରମ୍ପରା ମଧ୍ୟରେ କି ମୌଳିକ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଓ ବୈସାଦୃଶ୍ୟ ରହିଛି ଦେଖିବାର କଥା ।

ଓଡ଼ କାଳିଙ୍ଗୀମାନେ ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲା ମଧ୍ୟସ୍ଥ ମହୁରି, ପୂର୍ବଖଣ୍ଡ, ସାନ ଖେମୁଣ୍ଡି, ବଡ଼ ଖେମୁଣ୍ଡି, ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି, ଧରାକୋଟା, ଖଲିକୋଟା, ସେରଗଡ଼, ବଡ଼ଗଡ଼, ଘୁମୁସର ଏବଂ କୋରାପୁଟ ଜିଲ୍ଲାର ଜୟପୁର, ନବରଙ୍ଗପୁର, କେଟାପାଡ଼ ପ୍ରଭୃତି ଅଞ୍ଚଳରେ ରହିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ନିଜର ଆଦିମ ବାସସ୍ଥଳୀ ଓ ମୂଳଭୂମି ସମ୍ଭବରେ ସେମାନେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଜ୍ଞ । ଏ ବିଷୟରେ ଇତିହାସ ମଧ୍ୟ ନାରବ । ସାଂପ୍ରତିକ ଯୁଗରେ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଗୋଷ୍ଠୀ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏମାନେ ସଗର୍ବେ କହନ୍ତି, “ଅଶୋକଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଆମେ ଲଢ଼ିଥିଲୁ, ଦେଶପାଇଁ ଆମେ ପ୍ରାଣ ଦେଇଥିଲୁ, ଏ ରାଜ୍ୟର ପ୍ରଥମ ପ୍ରଜା ଆମେ—କାଳିଙ୍ଗୀ” ଏତାଦୃଶ ଦୃଢ଼ୋକ୍ତିର ସତ୍ୟତା ଯାହା ଥାଉନା କାହିଁକି, ଏକଥା ନିଶ୍ଚିତ ଯେ ଏହାଙ୍କ ଛଡ଼ା ଓଡ଼ିଶାରେ ଏମିତି କୌଣସି ଜାତି ନାହିଁ ଯେ ଏପରି ଦମ୍ଭେକ୍ତି ପ୍ରକାଶ କରେ ତାହାଙ୍କ କୌଳିକ ସଙ୍କେତ ମଧ୍ୟ ସେଇ ସୂଚନା ଦିଏ । ‘ଖଣ୍ଡା’ ଓ ‘ଲଙ୍ଗଳ’ ହେଉଛି ସେମାନଙ୍କ ଜାତୀୟ ଚିହ୍ନ । ‘ଖଣ୍ଡା’ ଯେପରି ଯୁଦ୍ଧର ପ୍ରତୀକ ‘ଲଙ୍ଗଳ’ ସେହିପରି କୃଷିକର୍ମର ସଙ୍କେତ । ତେଣୁ ଉକ୍ତ ସଙ୍କେତ ଦୁଇଟିରେ ଏ ଜାତିର ପୁରାତନ ଐତିହ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିଫଳିତ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ମହା ସିଂ, ରଣ ସିଂ, ରଣ ହାତୀ, ମହାବୀର ପ୍ରମୁଖ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଯେ ସାହସ ଓ ବୀରତ୍ୱର ପରିଚୟକ ସେଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଅତଏବ ଏ ଜାତିର ଦେଶପ୍ରାଣ ତଥା ଭାଗ୍ୟହୀନ ପୂର୍ବତନ ସନ୍ତାନଗଣ ଦେଶମାତୃକା ପାଇଁ ଆନ୍ଦୋଳନ କରି କାଳର ନିର୍ମମ ଅଜହାସ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଧୂସ୍ରବିଧୂସ୍ର ବଂଶ ମର୍ଯ୍ୟାଦାର ରକ୍ଷକ ରୂପେ ଯେଉଁ ମୁଷିମେୟ ଦାୟାଦ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା, ଉପେକ୍ଷିତ ଭାବେ ହେଉ ପଛେ, ପିତୃପିତାମହକାଳୀନ ବୀରଭୂମି କଳିଙ୍ଗର ସୃତିରକ୍ଷା କରନ୍ତି ସେମାନେ ‘କାଳିଙ୍ଗୀ’ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହନ୍ତି; ଭାବିଲେ ଗର୍ବରେ ମନ ଯେତିକି ଉଡ଼ୁଥିଲୁ ହୋଇଉଠେ ସେତିକି ଦୁଃଖାଭିଭୂତ ହୋଇପଡ଼େ ।

ଓଡ଼ ଶବର ଗୋଷ୍ଠୀର ପାଟକ କୁଳ ମଧ୍ୟରୁ କାଳିଙ୍ଗୀ ହେଉଛି ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସଂପ୍ରଦାୟ । ଏମାନଙ୍କ ଋଳିଚଳନ, ପରମ୍ପରା, କୁଳପ୍ରଥା ଦ୍ରାବିଡ଼ମୂଳ ନୁହେଁ କିମ୍ବା ଆର୍ଯ୍ୟୋପନ୍ନ ନୁହେଁ । ଏହାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜାତିଭେଦ ପ୍ରଥାର ପ୍ରଚଳନ ନାହିଁ; ଅଥଚ କ୍ଷାତ୍ରଧର୍ମୀ ଏମାନେ । ସ୍ୱାଧୀନତା ଓ ଶକ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ ମୂଳମନ୍ତ୍ର । ପୁରୁଷ ସମାଜରେ ଉପବାତ ଧାରଣ ପ୍ରଥା ରହିଛି; କିନ୍ତୁ ତାହା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ କ୍ଷତ୍ରିୟଙ୍କଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ । ‘ଷଟ୍‌କର୍ମ’ ବିଧାନ ପରେ ଏମାନେ ‘ଷଡ଼ଗୁଣ’ ଉପବାତ ଧାରଣ କରନ୍ତି । ଏହାଙ୍କ ଗୋତ୍ର ପରମ୍ପରାରେ ‘ନାଗ’ ଏବଂ ‘ଶଙ୍ଖ’ ଦୁଇଟି ପ୍ରଧାନ । ସୁତରାଂ ଆଦିମ ‘ନାଗ’ ଓ ‘ଶଙ୍ଖ’ ବଂଶୀ ବନବାସୀ ଶ୍ରେଣୀର ବୋଲି ଏମାନଙ୍କୁ ଧରିଦେବା ଅଯୌକ୍ତିକ ନୁହେଁ । ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ ଯୁଗରେ ଯେଉଁ ନାଗବଂଶୀ ରାଜନ୍ୟବର୍ଗ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାନ୍ତରେ ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଥିବା କଥା ଇତିହାସ କହେ, ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେଉଁ ଶାଖା ବା ଉପଶାଖା ଏଠାରେ ‘କାଳିଙ୍ଗୀ’ ରୂପେ ରହିଥିବା ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ । ଅତଏବ ଆର୍ଯ୍ୟ-ଦ୍ରାବିଡ଼ରୁ ଭିନ୍ନ ଅଣଆର୍ଯ୍ୟ ବନବାସୀ ଶ୍ରେଣୀର ଏହା ଏକ ‘ଉପଶାଖା’ କହିଲେ ଅସଙ୍ଗତ ହେବନାହିଁ । ବିଶେଷତଃ ମିତ୍ରପ୍ରଥା, ଗଣ୍ଡିବନ୍ଧା, କନ୍ୟାସୁନୀ ପ୍ରଭୃତି ଶବର ସମାଜର ଆରୁ-ବିରୁମାନ ଏହାଙ୍କ ସାମାଜିକ ଚଳଣିରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିଫଳିତ ।

କାଳିଙ୍ଗୀ ସଂପ୍ରଦାୟର ବୈବାହିକ ବିଧି ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଧରଣର । ତାହା ଉତ୍ତରଦେଶୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ପଦ୍ଧତିରୁ ଅନ୍ତର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଚଳଣିରୁ ମଧ୍ୟ ସେମିତି ଭିନ୍ନ ଅଥଚ ତାହା ଯେତିକି ଦ୍ରାବିଡ଼ୀୟ ସେତିକି ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ମଧ୍ୟ । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ବିଧି

ଅନୁସରଣରେ ସ୍ୱଗୋତ୍ର ବିବାହ ନିଷିଦ୍ଧ ଥିଲାବେଳେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ବିଧିସମ୍ମତ ମାତୃକକନ୍ୟା ବିବାହ ସାର୍ବଜନୀନ । ‘ଅଜାତରଜା’ ବିବାହ ସଦୃଶ ‘ରଜସ୍ୱଳା’ ବିବାହ ସୁଦ୍ଧା ସର୍ବସ୍ୱୀକୃତ । ସେ ସଂପ୍ରଦାୟରେ ଯୌତୁକପ୍ରଥା ଆଦୌ ନଥିଲା । କନ୍ୟାକୁ ଦେଖିଗଲାବେଳେ ବରପକ୍ଷ ସ୍ୱଜ୍ଞାରେ ଯାହା କିଛି ସେଠାରେ ଉପହାର ସ୍ୱରୂପ ଦେଇଆସୁଥିଲେ । ଏହାକୁ ପରୋକ୍ଷ ଭାବେ ‘କନ୍ୟା-ସୁନାର’ ଆଦିମରୂପ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ବିବାହ ପୂର୍ବରୁ ଉଭୟପକ୍ଷ ସମ୍ମତିରେ ‘ଗଣ୍ଡି ବନ୍ଧା’ ହୁଏ । ଗ୍ରାବିତ୍ୟ ସମାଜର ପ୍ରଚଳିତ ‘ଗଣ୍ଡି’ ଯାହାର ଅର୍ଥ ‘ଜବାବ୍’ ତାହାହିଁ ‘ଗଣ୍ଡି ବନ୍ଧା’ ଶବ୍ଦରେ ଲୁଚିଯାଇଛି । ବରକନ୍ୟାଙ୍କ ବିବାହ ସ୍ଥିର ହେଲେ ପାର୍ବତ୍ୟବାସୀ ‘ଲଜ’ ଖଣ୍ଡେ ଧରି ଉଭୟପକ୍ଷ ଦୁଇପଟୁ ସେଥିରେ ଗଣ୍ଡିଟିଏ ପକାନ୍ତି । ତା’ପରେ ହୁଏ ଉତ୍ସବର ଆୟୋଜନ । ତାହାରି ରୂପାନ୍ତର ‘ଗଣ୍ଡିବନ୍ଧା’ ଉତ୍ସବ । ବିବାହ କାର୍ଯ୍ୟ କନ୍ୟାଘରେ ସଂପନ୍ନ ହୁଏ । ଘରକରଣା ଜିନିଷ ସହିତ ଧାନପୁଡ଼ା (ପାଳ ଦଉଡ଼ିରେ ତିଆରି ବିରାଟ ଗୋଲାକାର ବସ୍ତୁ), ଶିଳଗୁଡ଼ା, ପଥର ଘୋରଣା ଏବଂ ମାଟିହାଣ୍ଡି ଭିତରେ ଚୁଡ଼ା ଭର୍ତ୍ତି କରି ବର ଘରକୁ କନ୍ୟାସହିତ ପଠାଯାଏ । ଦଶଦିନରେ ତକରା ପଠାଇ ଝିଅକୁ ପୁଣି ବାପଘରକୁ ଅଣା ହୁଏ । କିଛିଦିନ ରହଣି ପରେ ବରଘରୁ ତକରା ଆସିଲେ ବୋହୂ ଶାଶୁଘରକୁ ଫେରିଯାଏ । ଗଲାବେଳେ କୁଅ ଦଉଡ଼ି, ଶିକା, କୁଲା, ଝଙ୍ଗଡ଼ା, ଟୋକେଇ, ଲଜ ଓ ବାଉଁଶ ତିଆରି ପଦାର୍ଥମାନ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇଥାଏ ।

ଏ ସଂପ୍ରଦାୟର ଶିଶୁଜନ୍ମକାଳୀନ ଲୋକାର୍ଚ୍ଚର ମଧ୍ୟ କେତେକ ଦିଗରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମନେ ହୁଏ । ଛୁଆ ଜନ୍ମହେବା ପଞ୍ଚମ ଦିନରେ ପଞ୍ଚୁଆତି । ସେଦିନ ଧଳା ଋଉଳ, କଳା ବିରି, ସାଗୁଆମୁଗ, ନାଲି ବରଗୁଡ଼ି ଓ ହଳଦିଆ କୋଳଥ ମିଶାଇ ପାଞ୍ଚବର୍ଣ୍ଣର ମାଞ୍ଜି ଭଜା ହୁଏ । ଏହାକୁ ‘ପଞ୍ଚବର୍ଣ୍ଣୀ’ ଭଜା କହନ୍ତି । ସାହିପଡ଼ିଶା, ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବ ମଧ୍ୟରେ ସେଦିନ ତାହା ବଣ୍ଟା ହୁଏ । ମାମୁ ଘରୁ ସେଦିନ ପାଇଁ ଶିଶୁ ଲାଗି ଖଣ୍ଡିଏ ନୂଆ କନା ସହିତ ତେଲ, ହଳଦୀ, ରସୁଣ, ପିଆଜ ଆସେ । ରାତିରେ କୁରୁମ୍ବ ଲୋକ ଉଜାଗର ରହି ଶିଶୁକୁ ଜଗି ବସନ୍ତି । ବାରଦିନରେ ହଳଦୀ ଲଗାଇ ଗାଧୋଇଲା ପରେ ମା’ ପିଲା ଉଭୟେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟଙ୍କ ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସନ୍ତି, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉଭୟେ ଅସ୍ପୃଶ୍ୟ ।

କାଳିଙ୍ଗୀ କୁଳରେ ବହୁବିଧ ଦେବଦେବୀ ଉପାସିତ ହୁଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଦେବୀପୂଜା ସେ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ । ଦଶହରା ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରଧାନ ପର୍ବ । ଏହାକୁ ‘ବଡ଼ଓଷା’ କୁହାଯାଏ । ବିବାହିତ ସ୍ତ୍ରୀ ମାତ୍ରେ ବଡ଼ଓଷା ବ୍ରତ ପାଳନ କରନ୍ତି । ନିର୍ଜଳା ଉପବାସ ରହି ସେଦିନ ଦେବୀଙ୍କୁ ଦଶବର୍ଣ୍ଣର ଫୁଲଫଳ ସମର୍ପି ମଙ୍ଗଳ ମନାସନ୍ତି । ତା’ ଛଡ଼ା ସ୍ତ୍ରୀ ସମାଜର ଆଉ ଏକ ବ୍ରତ ହେଉଛି ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ମାସର କୃଷ୍ଣ ଅମାବାସ୍ୟା । ଏହାକୁ ‘ସାବିତ୍ରୀ ଆମାବାସ୍ୟା’ ବା ‘ଆୟ ଉଆଁସ’ କୁହାଯାଏ । ସେଦିନ ବିବାହିତ ନାରୀ ପତିଙ୍କ ଦୀର୍ଘ ଜୀବନ କାମନା କରି ଉପବାସରେ ସାରା ଦିନ କଟେଇଥାଏ । ଏ ଓଷାର ବିଶେଷତ୍ୱ, ଓଷା ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ଯାବତୀୟ ଉପକରଣ ଝିଅର ବାପଘରୁ ଆସେ ।

ଏ ସଂପ୍ରଦାୟରେ ଅତ୍ୟେଷ୍ଟକ୍ରିୟା ମାର୍ଜିତ ପ୍ରଣାଳୀରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ଲୋକର ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଲେ ଜ୍ଞାତିମାନେ କାଳବିଳମ୍ବ ନକରି ଶବକୁ ଶ୍ମଶାନରେ ନେଇ ଦାହ କରନ୍ତି । ଶବଦାହ ପରେ ସ୍ନାନସାରି ସିଧାସଳଖ ମୃତବ୍ୟକ୍ତି ଘରକୁ ଆସନ୍ତି । ସେଠାରେ ପ୍ରେତ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଲିଆ, ଗୁଡ଼ପଣା ଖାଇ ନିଜ ନିଜ ଘରକୁ ଯାଆନ୍ତି । ପୁଣି ଦ୍ୱିତୀୟ ଦିନ ଆସି ମୃତବ୍ୟକ୍ତି ଘରେ ଅନ୍ନବ୍ୟଞ୍ଜନାଦି ରନ୍ଧା ପଦାର୍ଥ ଖାଇବା ବିଧି ରହିଛି । ଏହାକୁ ‘ପିତା ଭାତ’ କୁହାଯାଏ । ତିନିରୁ ନଅ ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବନ୍ଧୁ ସ୍ୱଜନଙ୍କୁ ଲିଆ ଗୁଡ଼ପଣାଦି ଭୋଜନ ଦିଆଯାଏ । ମୃତ ବ୍ୟକ୍ତି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଦନାରେ ଖାଦ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ ରଖି ଉତ୍ସର୍ଗ କରାହୁଏ । ଦ୍ୱିତୀୟଦିନ ଶବଦାହ ସ୍ଥଳରୁ ମୃତବ୍ୟକ୍ତିର ଅସ୍ଥି ଖଣ୍ଡେ ଆଣି ନିତୃତ ସ୍ଥାନ ଦେଖି ଗଛ ଭିତରେ ଲୁଚାଇ ରଖନ୍ତି । ଦଶମ ଦିନ ଜ୍ଞାତିକୁଟୁମ୍ବ ଜଳାଶୟ ନିକଟରେ ଶୌର ହୋଇ ଦଶାସ୍ନାନ ପରେ ନୂଆଲୁଗା ପିନ୍ଧି ମୃତ ବ୍ୟକ୍ତିର ଘରକୁ ଆସନ୍ତି ଏବଂ ପଂକ୍ତିଭୋଜନ ପରେ ସମସ୍ତେ ଶୁଦ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି ।

ଏ ସଂପ୍ରଦାୟ ‘ଓଡ଼଼ଖଣ୍ଡାଏତ’ ଭାବେ ନିଜର ପରିଚୟ ଦିଅନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଶାଖା ଗୋଷ୍ଠୀ ଥିବା ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଉତ୍ତର-କଳିଙ୍ଗର ‘ଓଡ଼ ଖଣ୍ଡାଏତ’ଙ୍କ ସହିତ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏମାନଙ୍କ ସାମାଜିକ ସଂପର୍କ ନାହିଁ ଯଦିତ ଦିନେ ଉଭୟେ ଏକାଗୋଷ୍ଠୀର ଥିଲେ । ଯୁଦ୍ଧୋତ୍ତର କଳିଙ୍ଗର ‘ବିରଜାମଣ୍ଡଳ’ ଓ ‘ଜଗନ୍ନାଥ ମଣ୍ଡଳ’ ରୂପେ ବିଭାଜନଠାରୁ

ଉତ୍ତର ମଣ୍ଡଳ ମଧ୍ୟରେ ସଂପର୍କ ଛିନ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିଥିବା ଅନୁମାନ । ତଥାପି ଉତ୍ତର କାଳର ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ଯୋଗୁ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କାଶ୍ୟପ ଓ ଭରଦ୍ୱାଜ ନାମକ ଦୁଇଟି ଗୋତ୍ର ଜଡ଼ିତ ହୋଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଅତଏବ ସେ ଜାତିରେ ନାଗ, ଶଙ୍ଖ ସଙ୍ଗେ କାଶ୍ୟପ ଓ ଭରଦ୍ୱାଜ ମିଶି ଋଗୋଟି ଗୋତ୍ରର ପ୍ରଚଳନ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ପଡ଼ୋଶୀ ‘ଆନ୍ଧ୍ର କାଳିଙ୍ଗୀ’ ସଂପ୍ରଦାୟ ସହିତ ମଧ୍ୟ ଏମାନଙ୍କ ସାମାଜିକ ସଂପର୍କ ନିଷିଦ୍ଧ— ଯଦିତ ଉଭୟର କୁଳ ପରମ୍ପରା ଓ ଆଖିର-ବିରର ପ୍ରାୟ ସମାନ ।

କାଳିଙ୍ଗୀ ସଂପ୍ରଦାୟରେ ଏଯାବତ୍ ‘ପାତ୍ର’ ପ୍ରଥା ଜୀବିତ ରହିଛି । ଅଶୋକକାଳିନ କଳିଙ୍ଗର ‘ମାତ୍ର’ ଓ ‘ମହାମାତ୍ର’ ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ‘ପାତ୍ର’ ଓ ‘ମହାପାତ୍ର’ ଭାବେ ଘର ସଂଜ୍ଞା ରୂପେ ପରିଚିତ । ଜାତିଆଣ କର୍ମ ଓ କୌଳିକ ସମସ୍ୟା ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ସମସ୍ତଙ୍କ ପରାମର୍ଶ ନିଆଯାଏ । ପାତ୍ର ବ୍ୟତୀତ ଭୂୟାଁ, ଖୁଣ୍ଟିଆ, ଅଟୁଆ, ଛଟେଇ, ସାହୁ, ବିଷୟୀ ପ୍ରଭୃତି ଘର ସଂଜ୍ଞାରୁ ଏ ଜାତିର ପ୍ରାଚୀନ ବାସ୍ତବତା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

ଆନ୍ଧ୍ର କାଳିଙ୍ଗୀ :

ଆନ୍ଧ୍ର ସୀମାନ୍ତବର୍ତ୍ତୀ ବିଶାଖାପାଟନମ୍ ଓ ଶ୍ରୀକାକୁଳମ୍ ଜିଲ୍ଲା ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ଦକ୍ଷିଣ ଉପାନ୍ତ ଗଞ୍ଜାମ ଓ କୋରାପୁଟ ଅଞ୍ଚଳରେ ‘ଆନ୍ଧ୍ର କାଳିଙ୍ଗୀ’ ସଂପ୍ରଦାୟ ଛିନ୍ନବିଛିନ୍ନ ଭାବେ ରହିଆସୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ ଏମାନେ ‘କେନ୍ଦୁରି’ ଓ ‘ବୌରା’ ଭାବେ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ଏମାନଙ୍କ ଭାଷା ତେଲିଙ୍ଗୀ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ତେଲିଙ୍ଗ ଭାଷା ବିଶାରଦଙ୍କ ମତରେ ଏହା ମୂଳ କଳିଙ୍ଗ ଭାଷାର ନୈସର୍ଗିକ ଲକ୍ଷଣଯୁକ୍ତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଆନ୍ଧ୍ର ଭାଷା ସନ୍ନିଶ୍ଚୟରେ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପଡ଼ିଥିବା ଜଣାପଡ଼େ । ବୋଧହୁଏ ତତ୍ତତ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ଭାଷାଭାଷୀଙ୍କ ଉପରେ ବହୁକାଳରୁ ସଂଖ୍ୟାବହୁଳ ତେଲିଙ୍ଗ ଭାଷା ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରି ତାହାକୁ କୁକ୍ଷିଗତ କରିପକାଇଛି, ଯେପରି ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ‘ଓଡ଼ଶାବରା’ ଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ‘ଶୌରସେନୀ’ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରି ‘ଓଡ଼ିଆ’ ଭାବେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ କରିଅଛି । ଭାଷା ବିରର ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏହାର ସ୍ପଷ୍ଟୀକରଣ ଦିଆଯିବ । ଏ ସଂପ୍ରଦାୟ

ଆନ୍ତ୍ର ଅଞ୍ଚଳରେ ତେଲିଙ୍ଗି ଭାଷାରେ ଭାବ ବିନିମୟ କରୁଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ‘ଔଡ୍ରା’ ବା ‘ଓଡ଼ିଆ’କୁ ପୂର୍ବତନ ମାତୃଭାଷା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଏଣୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କୁହାଯାଇପାରେ ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗର ‘ଓଡ଼ ଶବର’ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଶାଖା ‘ଓଡ଼-କଳିଙ୍ଗୀ’ ନାମରେ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଶାଖା ‘ତେଲଙ୍ଗୀ କାଳିଙ୍ଗୀ’ ବୋଲି ଅଭିହିତ ହୁଅନ୍ତି ।

‘ଧନୁଶର ଓ ଧାନକେଣ୍ଡା’ ଏ ଶାଖାର ଜାତୀୟ ସଙ୍କେତ । ସୁରଶ ରଖିବା ଉଚିତ, ଓଡ଼ କାଳିଙ୍ଗୀଙ୍କ ଜାତୀୟ ସଙ୍କେତ ‘ଲଙ୍ଗଳ ଓ ଖଣ୍ଡା’ । ଉଭୟବିଧ ସଙ୍କେତ କୃଷି ଏବଂ ଯୁଦ୍ଧ କର୍ମର ପ୍ରତୀକ । ଏମାନେ ଆନ୍ତ୍ରପ୍ରଦେଶ ଛଡ଼ା ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶାର ଆସିକା, ବରଡ଼ା, ବୁରୁଡ଼ା ନିକଟସ୍ଥ କ୍ଷୁଦ୍ରପଲ୍ଲୀମାନଙ୍କରେ ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ବସବାସ କରି ଆସୁଛନ୍ତି । ଆବହମାନକାଳରୁ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ‘ପାତ୍ର’ ବା ‘କୁଳପତି’ ପ୍ରଥା ପ୍ରଚଳିତ । ବର୍ଷ ଶ୍ରେଣୀବିଭାଗ ଏ ଶାଖାରେ କେବେ ନ ଥିଲା ଏବେ ବି ନାହିଁ । ପୂରାକାଳର ବାଲ୍ୟବିବାହ ପରିବର୍ତ୍ତେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁବତୀ ବିବାହ ହିଁ ପ୍ରଚଳିତ । କୌଣସି କାରଣରୁ ଦମ୍ପତି ମଧ୍ୟରେ ବିଚ୍ଛେଦ କିମ୍ବା କାହାରି ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଲେ ପୁନର୍ବିବାହ ନିଷିଦ୍ଧ ନୁହେଁ । ଓଡ଼କାଳିଙ୍ଗୀ ପରି ଏ ସଂପ୍ରଦାୟରେ ବି ଷଟ୍‌କର୍ମ ବିଧାନ ଓ ଉପବାତ ଧାରଣ ବିଧି ରହିଛି । ସନ୍ତାନର ଜାତ କର୍ମରେ ପୁଂସବନ, ସୀମାନ୍ତୋନ୍ୟନ, ନାମକରଣାଦି ପାଞ୍ଚଟି ସଂସ୍କାରବିଧି ପାଳିତ ହୁଏ । ସୀମାନ୍ତୋନ୍ୟନ କର୍ମରେ ଜାତ ସନ୍ତାନର ପିତାମାତା ଉତ୍ତମ ଗୁରୁପୂର୍ଣ୍ଣ । ସେହିଦିନ ଶିଶୁର ପିତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଭଣଜାଭାଣିକା ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇ ଘରେ ଉପସ୍ଥିତ ରହନ୍ତି । ଏଣେ ପ୍ରସୂତିର ବାପଘରୁ ଋଜୁଳ, ଗୁଡ଼ ଏବଂ ପିଠା ଆସିଥାଏ । ବାପ, ମା’ ଦିହେଁ ଲଗାଲଗି ପିତା ଉପରେ ବସନ୍ତି ଏବଂ ତାଙ୍କ ଆଗରେ ତାହା ଥୁଆ ହୁଏ । ଉପସ୍ଥିତ ଭଣଜା ବା ଭାଣିକାକୁ ସନ୍ତାନର ପିତା କୋଳରେ ବସାଇ ପିଲାର ମାମୁଘରୁ ଆସିଥିବା ପଦାର୍ଥ ଖାଇବାକୁ ଯାଚନ୍ତି । ଜନ୍ମିତ ଶିଶୁ ‘କନ୍ୟା’ ହୋଇଥିଲେ ଭଣଜା ମାମୁଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଋହେଁ ଯେ, ସେ ଗୃହଯୋଗ୍ୟ ହେଲେ ତା’ ସହିତ ତାକୁ ବିବାହ କରିବେ । ସମ୍ପତ୍ତି ଜଣାଇଲା ପରେ ସେ ପଦାର୍ଥ ସେ ଗ୍ରହଣ କରେ, ଅନ୍ୟଥା କୋଳରୁ ଉଠିଯାଏ । ପୁତ୍ର ସନ୍ତାନ ହେଲେ

ଯୌବନ କାଳକୁ ବିବାହଯୋଗ୍ୟା ଭାଣିକା ସହିତ ବିବାହର ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ନିଆଯାଏ । ଅଭାବ ପକ୍ଷେ ଜତର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅବୈଧ ବିବେଚିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ମାମୁଙ୍କ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ପରେ ଭଣଜା ମାଙ୍କ କୋଳକୁ ଉଠି ଆସି ତାହା ପୁଣି ଆବୃତ୍ତି କରେ । ଉକ୍ତ ବିଧାନମାନଙ୍କରୁ ସେ ସଂପ୍ରଦାୟରେ ‘ମାତୁଳାକନ୍ୟା’ ଓ ‘ଭାଣିକା’ ବିବାହର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟତା ସହଜେ ଅନୁମେୟ । ଏହା ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର ଅନୁସରଣ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ଓଡ଼ ଶାଖା ପରି ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମର ଏଗାରଦିନ ଯାଏ ଅଶୌଚ ପାଳନ ଓ ଏକୋଇଶ ଦିନରେ ଏକୋଇଶା ବିଧାନ ଏ ସଂପ୍ରଦାୟରେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି ।

ଏହାଙ୍କ ବିବାହ ପ୍ରଥାରେ କେତେକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏକେତ ମାତୁଳାକନ୍ୟା ଓ ଭାଣିକା ବିବାହ ପ୍ରଥା କୌଳିକ ପରମ୍ପରା ଭାବେ ଗୃହୀତ ଏବଂ ତା’ଛଡ଼ା କନ୍ୟାଘର ପରିବର୍ତ୍ତେ ବରଘର ଏହାଙ୍କ ବିବାହକର୍ମ ସଂପାଦିତ ହୁଏ । ଲଗ୍ନ ସ୍ଥିର ହେଲେ ବରପକ୍ଷ କନ୍ୟାଘରକୁ କନ୍ୟାସୁନା ବାବଦରେ ଉପହୃଦ୍‌କନ ପଠାନ୍ତି । କନ୍ୟା ପାଲିକି ବା ସବାରିରେ ବସି ବରଘରକୁ ଆସେ । କନ୍ୟାର ଭାବୀ ନଶୟ ବା ଅନୁରୂପ କେହି ଜଣେ ସ୍ତ୍ରୀ କନ୍ୟାକୁ ପାଲିକି ଭିତରୁ ହାତଧରି ଉଠାଇ ଆଣି ବେଦୀ ଉପରେ ବସାଏ । ସେଠାରେ ଷଟ୍‌କର୍ମ ବିଧାନ ଶେଷରେ ବର ‘ରୁଦ୍ରଗଣ୍ଡି’ ପଡ଼ିଥିବା ଷଡ଼ଗୁଣା ଉପବାତ ଧାରଣ କରେ । କନ୍ୟାପିତା ବର ହାତରେ କନ୍ୟାକୁ ସମର୍ପଣ କଲାପରେ ବିବାହ କାର୍ଯ୍ୟ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ । ଶୁଦ୍ଧସ୍ନାନ ପରେ ବରକନ୍ୟାଙ୍କ ହାତରେ ବନ୍ଧାଥିବା ‘ଅସରଲା-ସୁତା’ ଫିଟେଇ ଦିଆଯାଏ । ତା’ପରେ ହୁଏ ‘ମୁଦି ଖୋଜା’ । ଏକ ଜଳପୂର୍ଣ୍ଣ ହାଣ୍ଡି ଭିତରେ ମୁଦିକାଟିଏ ପକାଇ ବରକନ୍ୟା ଏକାବେଳକେ ହାତ ପୁରାଇ ଖୋଜନ୍ତି, ଯେ ତାହା ପାଏ ତାକୁ ଅଧିକ ଭାଗ୍ୟବାନ କୁହାଯାଏ । ବିଧି ସମାପନା ପରେ ଗ୍ରାମଦେବତୀ ‘ବାଙ୍କେଶ୍ୱରୀଙ୍କୁ’ ‘ଆରିସା ପିଠା’ ଭୋଗ ଲଗାଇ ମୁଣ୍ଡିଆ ମାରନ୍ତି । ମନେରଖିବା ଉଚିତ ‘ବାଙ୍କେଶ୍ୱରୀ’ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗର ଅରଣ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଏ ‘ଖେମୁଣ୍ଡି, ମାଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ପୂଜା ପାଇଆସୁଛନ୍ତି । ଦେବୀ ଦର୍ଶନ ଶେଷରେ ପ୍ରଥମେ ଗୃହ ପ୍ରବେଶବେଳେ ଏରୁଣ୍ଡି ବନ୍ଧ ଉପରେ ବାଟ ଓଗାଳି ବସିଥିବା

ଟିକି ନଣନ୍ଦକୁ ଉପହାର ଦ୍ଵାରା ସବୁଷ୍ଟ କଲାପରେ ନୂଆବୋହୂ ଏରୁଣ୍ଡି ତେଜାଁ ଭିତରକୁ ଆସେ ।

ଏ ସଂପ୍ରଦାୟରେ କଶ୍ୟପ ଓ ଭରଦ୍ଵାଜ ସମେତ ଦଶଟି ‘ଗୋତ୍ର’ ଥିବା ସେମାନଙ୍କ ମୁହଁରୁ ଶୁଣାଯାଏ । ସେ ମଧ୍ୟରେ ‘ଓଡ଼ କାଳିଙ୍ଗୀ’ ଶାଖାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଶଙ୍ଖ ଓ ନାଗାଗୋତ୍ର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ କାଶ୍ୟପ ଓ ଭରଦ୍ଵାଜ ଗୋତ୍ର ଉଭୟ ଶାଖାରେ ସମାନ ରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ । ତା’ଛଡ଼ା ଆନ୍ଧ୍ର କାଳିଙ୍ଗୀ ଶାଖାର କାଶ୍ୟପ ଗୋତ୍ରୀଙ୍କ ଘର ସଂଖ୍ୟା ‘ଓଡ଼ିଆ’ ଏବଂ ‘ପୂଜାରୀ’ ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ଗୋତ୍ରର ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ନାମ ଶେଷରେ ‘ଓଡ଼ିଆ’ ବା ‘ରାମାନୁଜ ପୂଜାରୀ’ ଇତ୍ୟାଦି । ଏଣୁ ମନେହୁଏ ଓଡ଼ ସଂପ୍ରଦାୟର କାଶ୍ୟପ ଓ ଭରଦ୍ଵାଜ ଗୋତ୍ରୀ କେତେକ ବ୍ୟକ୍ତି ତେଲଙ୍ଗି ଶାଖା ଅନ୍ତର୍ଗତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ମୂଳ ଓଡ଼ ଶାଖାର ସ୍ଵାରକୀ ସ୍ଵରୂପ ‘ଓଡ଼ିଆ’ ଓ ପୂଜାରୀ’ ଶବ୍ଦକୁ ସଂଖ୍ୟା ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟଥା ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତୀୟ ପଦ୍ଧତିରେ ଘରସଂଖ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ତାହା ନାମର ଅନ୍ତରେ ନରହି ଆଦିରେ ଯୋଡ଼ା ହୋଇଥାନ୍ତି । ସେଥିଯୋଗୁ କେତେକ ଓଡ଼ କଳିଙ୍ଗବାସୀ ‘ଆନ୍ଧ୍ର କାଳିଙ୍ଗୀ’ ରୂପେ ତାଦୃଶ ସଂଖ୍ୟା ଧାରଣ କରିଥିବା ବିଶେଷ ସମ୍ଭବ । ଯାହାହେଉ ଓଡ଼କାଳିଙ୍ଗୀ ଅନୁରୂପ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ସ୍ଵ-ଗୋତ୍ର ବିବାହ ନିଷିଦ୍ଧ ।

ଏତଦବ୍ୟତୀତ ‘ଜନ୍ତଳ’ ପ୍ରଥା ଏ ଜାତିର ଅନ୍ୟତମ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଧାନ ଅମଳ ପରେ ଗ୍ରାମବାସୀ ଏକତ୍ରିତ ହୋଇ ଶୁଭଦିନ ଦେଖି ଖଳାଜମି ଉପରେ ଭୋଜିଭାତର ଆୟୋଜନ କରନ୍ତି । ଗାଁ ପୁରୋହିତେ ଆସନ୍ତି । ‘ବନଦେବୀ’ଙ୍କ ପୂଜା ହୁଏ । ବାଳ-ବୃଦ୍ଧ ନିର୍ବିଶେଷରେ ସମସ୍ତେ ଏକାଠି ବସି ପଂକ୍ତି ଭୋଜନ କରନ୍ତି । ଆନନ୍ଦଭଲ୍ଲୁସରେ ରାତି ପାହେ । ଯା ନାଁ ‘ଜନ୍ତଳ’ । ଏହା ପାର୍ବତ୍ୟ ଶବରଙ୍କର ଜାତୀୟ ପର୍ବ ‘ବନଦେବୀ’ ପୂଜାରୁ ଗୃହୀତ ।

ବନ୍ୟ ସଂପ୍ରଦାୟର ସେହି ଆଦିମ ପରମ୍ପରା ଉତ୍ତର କାଳର ଉପକୂଳବାସୀ ମଧ୍ୟରେ ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇଆସିଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଉଚ୍ଚ ଉଭୟବିଧ ଶାଖାର ଶବଦାହ ପ୍ରଥା ଓ ଅନ୍ତ୍ୟେଷ୍ଟିବିଧାନ ପ୍ରାୟ ସମାନ ରୀତିରେ ପାଳିତ ହୁଏ । କନ୍ୟା

ଗୃହଯୋଗ୍ୟା ହେବା ସମୟର ସାମାଜିକ ଚଳିଣିରେ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ ପାର୍ଥକ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଝିଅ ରଜସ୍ଵଳା ହେଲାମାତ୍ରେ ସାହି-ପଡ଼ିଶା ଓ ଗ୍ରାମ-ଲୋକଙ୍କ ଘରକୁ ଶୁଭବାର୍ତ୍ତା ପଠାଯାଏ । ସାତଜଣ ସଧବା ସ୍ତ୍ରୀ ଆଖିଲାଏ ଲେଖାଏଁ ଧାନ ଧରି ରଜସ୍ଵଳାର ଘରେ ପହଞ୍ଚନ୍ତି । ଆଣିଥିବା ଧାନରେ ଘରକୋଣରେ କୋଠିଟିଏ ତିଆରି କରାହୁଏ । ଗୁଡ଼ ଓ ଋତୁଲର ‘ଠୁଲୁକା ପିଠା’ ‘ଗୁଡ଼ କ୍ଷୀରୀ’ ସହିତ ମାଟି ସରାରେ ରଖି ଷଠୀଦେବୀଙ୍କୁ ଭୋଗ ଲଗାଯାଏ । ସେଇଦିନୁ ପୁଷ୍ପବତୀ ଅଲଣା ଖାଦ୍ୟ ଖାଇ କୋଠି ଭିତରେ ସାତଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବସି ରହେ— ବାହାରକୁ ଯିବା ନିଷିଦ୍ଧ । ଅଗାଧୁଆ ରହି ଋତ୍ବିଦିନ କଟାଇଲା ପରେ ପଞ୍ଚମଦିନ ରାତି ପାହାନ୍ତାରୁ ମାତୃସ୍ଥାନୀୟା ରମଣୀମାନ ଝିଅକୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ଗାଁ ପୋଖରୀରେ ସ୍ନାନ କରାଇ ଆଣନ୍ତି । ସେଦିନ କଦଳୀପତ୍ର ବା ଖିଲିରେ ତାକୁ ଭାତ ଡାଳି ଖାଇବାକୁ ଦିଆଯାଏ । ଅଗାଧୁଆ ରହି ସୁଦ୍ଧା ସେ ନିୟମରେ ରହି ସପ୍ତମଦିନ ରାତି ଶେଷରେ ସ୍ନାନ କରାଇ ଆଣି ସାତଟି ବାଇଗଣ ପତ୍ରରେ ଋତୁଲ ପିଠା ଓ କ୍ଷୀରୀ ବାଡ଼ି ଇଷ୍ଟଦେବୀଙ୍କୁ ପୂଜା କରନ୍ତି । ସାତଜଣ ଅଜାତରଜା ଝିଅଙ୍କୁ ତାଙ୍କି ଆଣି ରଜସ୍ଵଳା ସହିତ ଏକାଠି ବସାଇ ନିୟମିତ ଅନ୍ନବ୍ୟଞ୍ଜନ ଖାଇବାକୁ ଦିଅନ୍ତି । ସେଦିନ ସାତଘରୁ ହଳଦୀ ଓ ତେଲ ଆସେ ଏବଂ ତା’ ଲଗାଇ କନ୍ୟା ଶୁଦ୍ଧ ହୁଏ । ଶେଷରେ ବନ୍ଧୁସ୍ଵଜନଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ମିଷ୍ଟାନ୍ନ ଭୋଜନ ଦ୍ଵାରା ଆପ୍ୟାୟିତ କରାଯାଏ । ଏହା କାଳିଙ୍ଗୀ କୁଳର ସାମାନ୍ୟ ବିଧି ।

ଓଡ଼ ପାଟକ :

ଉପରୋକ୍ତ ଚଳଣିମାନ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଜଣାପଡ଼େ, ଏହା କେବଳ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ଆବଦ୍ଧ ନଥିଲା, କଳିଙ୍ଗର ସମସ୍ତ ଓଡ଼-ପାଟକ କୁଳରେ ତାଦୃଶ ବିଧିବିଧାନ ଉଣା ଅଧିକେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନର ଅବଶିଷ୍ଟ ଓଡ଼ ପାଟକଙ୍କ କୁଳପ୍ରଥା ଓ ପରମ୍ପରା ମଧ୍ୟରେ ସେ ସବୁର ସତ୍ତା କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲାବେଳେ ଆଉ କେତେକରେ ଆଂଶିକ ପରିବର୍ତ୍ତନର ସୂଚନା ମିଳେ । ବିଚାର କଲେ କିନ୍ତୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ, ସମସ୍ତ ପାଟକକୁଳ ପରମ୍ପରାର ଉତ୍ପତ୍ତିମୂଳ ସମାନ । ‘ଓଡ଼-ପାଟକ’ ବୋଲିଲେ

ସମଗ୍ର ଉପକୂଳବାସୀ ଓଡ଼ ସମାଜକୁ ବୁଝାଇଥିଲା । ଜାତିଭେଦ ନଥିବା କାରଣରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କ ସାମାଜିକ ଚଳଣିରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଂଶାଦାର ହେବାରେ ବାଧା ନଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯାହା କିଛି ପାର୍ଥକ୍ୟ ଥିଲା ତାହା କୁଳବୃତ୍ତି ମାତ୍ର । ପ୍ରତ୍ୟେକର କୁଳବୃତ୍ତି ଇତରଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଥିଲା । କଳିଙ୍ଗବାସୀ ଓଡ଼-ପାଟକ କୁଳର ନାମ ସଙ୍କେତ ଆଗରୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି, ବର୍ତ୍ତମାନ ସେମାନଙ୍କ କୁଳବୃତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଆଭାସ ପରପୃଷ୍ଠାରେ ଦିଆଗଲା ।

ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ଯେ ଋଷ ପାଟକ କୁଳର ସାର୍ବଜନୀନ ବୃତ୍ତି ଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ‘ଓଡ଼’ କୁହାଯାଉଥିଲା । ତା’ ବ୍ୟତୀତ ଯେ ଯେଉଁ ମୁଖ୍ୟବୃତ୍ତି ଅବଲମ୍ବନ କରି ରହିଥିଲା ସମାଜରେ ସେ ତଦନୁରୂପ ‘ପାଟକ’ ବୋଲି ପରିଚିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ‘ବୃତ୍ତି’ ହିଁ ଥିଲା କୁଳର ନାମ ସଙ୍କେତ ।

୧ । ଓଡ଼-ଖଣ୍ଡାଏତ : ସଂପ୍ରତି ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶାର ‘କାଳିଙ୍ଗ’ ନାମରେ ଏମାନେ ଅଭିହିତ । କୁଳବୃତ୍ତି ଯୁଦ୍ଧ । ଦୈନନ୍ଦିନ ଶାରୀରିକ ବ୍ୟାୟାମ, ଯୁଦ୍ଧ କୌଶଳ, ଖଣ୍ଡା, ବର୍ତ୍ତା, ଛୁରୀ, ଭୁଜାଳି ପ୍ରଭୃତି ପରିଷ୍କଳନାରେ ନିୟମିତ ଅଭ୍ୟାସ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆଗାମୀ ଦିନପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇବା ଥିଲା ଏମାନଙ୍କ କୁଳଧର୍ମ । ତେଣୁ ସେ ଜାତିର କୁଳ ସଙ୍କେତ ‘ଖଣ୍ଡା’ ଓ ‘ଲଙ୍ଗଳ’ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଗହ୍ମାପୂର୍ଣ୍ଣମା ଓ ଦଶହରା ଦିନରେ ଲଙ୍ଗଳ ଓ ଖଣ୍ଡାପୂଜା ଏ ଜାତିର କୁଳବିଧାନରୂପେ ପ୍ରଚଳିତ । କଳିଙ୍ଗରେ ଏମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ନଗଣ୍ୟ ନଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଦେଶ କାଳ ବ୍ୟବଧାନହେତୁ ପରସ୍ପର ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ରହି ଯୁଦ୍ଧ ଯୁଦ୍ଧ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି ।

୨ । ପାଇକ : ‘ଓଡ଼-ପାଇକ’ ଭାବେ ପରିଚିତ । ଅତୀତରେ ଏମାନେ ଥିଲେ ଗ୍ରାମର ସତର୍କ ପ୍ରହରୀ । ଶାନ୍ତି ସମୟରେ ଉପଦ୍ରବରୁ ଗ୍ରାମବାସୀଙ୍କୁ ରକ୍ଷା ଏବଂ ଯୁଦ୍ଧ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପଦାତିକ ସୈନ୍ୟଭାବେ ଶତ୍ରୁସଂହାର କରିବା ଥିଲା ଏମାନଙ୍କ କୁଳବୃତ୍ତି । ଆଖଡ଼ାଘରେ ଯୁବ ସମାଜକୁ ପଦାତିକ ଯୁଦ୍ଧ କୌଶଳ ଶିକ୍ଷାଦେବା ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କର୍ମ ଥିଲା । କାଳର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଯେତେବେଳେ ଏମାନଙ୍କ ଗୁରୁତ୍ବ ହ୍ରାସ ପାଇବାକୁ ଲାଗେ ସେତେବେଳେ କୁଳବୃତ୍ତି ତ୍ୟାଗକରି ଜୀବିକାର୍ଜନପାଇଁ ଅନ୍ୟପନ୍ଥା ଆଶ୍ରୟକରି

ରହିଛନ୍ତି । ଏଣୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏମାନଙ୍କୁ ଠିକ୍‌ଭାବେ ଠାବ କରିବା କଷ୍ଟକର ହୋଇପଡ଼ିଛି ।

୩ । ସୁନାରି : ସୁନା ରୂପାରେ ବିଭିନ୍ନ କିସମର ଅଳଂକାର ନିର୍ମାଣ କରିବା ଥିଲା ଏମାନଙ୍କ କୁଳବୃତ୍ତି । ପୃଷ୍ଠ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟ ଅଙ୍ଗାଭରଣ, ମୁଦ୍ରା, ପାତ୍ରାଦି ନିର୍ମାଣକରି ବିଦେଶକୁ ପ୍ରେରଣ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ବିଦେଶୀବସ୍ତୁ ଅନୁକରଣରେ ନବ ନବ ପ୍ରଣାଳୀରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଅଳଙ୍କାରଦ୍ୱାରା ଦେଶବିଦେଶରେ ପ୍ରଶଂସିତ ହେଉଥିଲା । ମଣିମୁକ୍ତାଦି ମୂଲ୍ୟବାନ ଧାତୁ ଚିହ୍ନିବାରେ ତାହାଙ୍କ ସମକକ୍ଷ କେହି ନଥିଲେ । ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କୁ ‘ଚିହ୍ନାରି’ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଉଥିଲା । ସଂଖ୍ୟାରେ ଅଳ୍ପହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏମାନେ ସମଗ୍ର କଳିଙ୍ଗର ବିକ୍ଷିପ୍ତଭାବେ ରହିଥିଲେ । ସଂଗତିସଂପନ୍ନ କୁଳଭାବେ ଏହାଙ୍କ ସୁଖ୍ୟାତି ଥିଲା । ଏହାଙ୍କ କଳାକୁଶଳତା ଯୋଗୁ କଳିଙ୍ଗ ଦ୍ୱୀପଦ୍ୱୀପାନ୍ତରେ ବିପୁଳ ମର୍ଯ୍ୟାଦାର ଅଧିକାରୀ ହୋଇପାରିଥିଲା । ସୁସ୍ଥାତିସୁସ୍ଥ କମଳୁୟ କରିବାରେ ଏମାନେ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଥିଲେ ।

୪ । ତେଲି : ତୈଳବାଜରୁ ତେଲ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା ଏ କୁଳର ବ୍ୟବସାୟ । ପାର୍ବତ୍ୟ ଓ ଆରଣ୍ୟକ ସମେତ ସମଗ୍ର ଅଧିବାସୀ ମଧ୍ୟରେ ତୈଳ ବ୍ୟବହାର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଥିବାହେତୁ ଏ ଜାତି ଲୋକସମାଜରେ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଥିଲା । ବ୍ୟବସାୟଲକ୍ଷ ଧନସଂପଦ ଏହାଙ୍କୁ ଧନିକ ଶ୍ରେଣୀରେ ପରିଣତ କରାଇଥିଲା । ବିଦେଶକୁ ନୌକାଯୋଗେ ତୈଳ ରତ୍ନାନୀ କରି ପଣ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ ଆମଦାନୀଦ୍ୱାରା ଦେଶର ଆବଶ୍ୟକତା ପୂରଣ କରିବାରେ ସହାୟକ ଥିଲେ । ଏଣୁ ସମାଜରେ ‘ସାଧୁ’ ବା ‘ସାହୁ’ ନାମରେ ଏମାନେ ପରିଚିତ ଥିଲେ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା କଳିଙ୍ଗରେ ‘ତେଲୀ ସାହୁ ମହାଜନ’ ରୂପେ ପ୍ରବାଦୋକ୍ତି ପ୍ରଚଳିତ । ବାସ୍ତବିକ ସେମାନଙ୍କ ଯୋଗୁ ଦେଶର ଆର୍ଥିକ ଉନ୍ନତି ଦୃଢ଼ତର ହୋଇପାରିଥିଲେ ।

୫ । ଗୁଡ଼ିଆ : କୁଳବୃତ୍ତି ମିଷ୍ଟାନ୍ନ ବ୍ୟବସାୟ । ଗୁଡ଼ ସାହାଯ୍ୟରେ ନାନାଦି ପିଠାପଣା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଲୋକଙ୍କ ଆବଶ୍ୟକତା ପୂରଣ କରୁଥିଲେ । ସୁମିଷ୍ଟ ଖାଦ୍ୟପଦାର୍ଥ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରଣାଳୀରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ବିଭିନ୍ନାଳୀଠାରୁ ନିମ୍ନତମ ଶ୍ରେଣୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ପାତ୍ର ହୋଇପାରିଥିଲେ । ସେହି

ପଦାର୍ଥମାନ ଭୋଗ ସାମଗ୍ରୀଭାବେ ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ସର୍ଗ କରାଯାଉଥିଲା । ଏହାଙ୍କ କର୍ମନୈପୁଣ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗକୁ ‘ମିଷ ପିଷକ’ ଦେଶରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କରାଇପାରିଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗରେ ସୁଦ୍ଧା ଏ ସଂପ୍ରଦାୟର ପୂର୍ବ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିଥିବାର ମନେହୁଏ ।

୬ । ଚିତ୍ରକର : ଚିତ୍ରକର୍ମ ଏହାଙ୍କ କୁଳବୃତ୍ତି । କଳିଙ୍ଗର ତ୍ରିବିଧ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଚିତ୍ରକଳା ପ୍ରତି ମୋହ ସମାନ ଭାବେ ସମସ୍ତଙ୍କଠାରେ ପରିଲକ୍ଷିତ । ପାର୍ବତ୍ୟ ଶବରଙ୍କ ରେଖାଚିତ୍ର, ଆରଣ୍ୟକ ସମାଜର ଝୋଟିଚିତ୍ର ଏବଂ ଓଡ଼ ଶବରଙ୍କ ପଞ୍ଚବର୍ଣ୍ଣ ଚିତ୍ର ଏହାର ପ୍ରମାଣ । ମାଟି, ପଥର, ଗୋବର, ସୋଲ ସାହାଯ୍ୟରେ ନାନାଶୈଳୀରେ ମୂର୍ତ୍ତି ଗଢ଼ି ନାନାରଙ୍ଗର ଚିତ୍ରମାନ ଆଜି ଅପୂର୍ବ କଳାକୁଶଳତାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ବୃକ୍ଷଲତା, ପଶୁପକ୍ଷୀ, ଦିଅଁଦେବତାଙ୍କ ଜୀବନ୍ତ ପ୍ରତିମା ଗଠନ, ଗୃହସଜ୍ଜା, ଉତ୍ସବକାଳୀନ ଛତ୍ର, ଆତପତ୍ରାଦିର ଚିତ୍ର ଏବଂ ପଟ୍ଟଚିତ୍ର ମାନବିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବୋଧର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରୂପେ ପ୍ରତିଭାତ ଥିଲା । ଏହାର ମୂଳ ସ୍ରଷ୍ଟାରୂପେ ଚିତ୍ରକର ସଂପ୍ରଦାୟ ବିଦେଶରେ ମଧ୍ୟ କମ୍ ଖ୍ୟାତି ଅର୍ଜନ କରିନଥିଲେ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରାଚୀନ ଗୌରବକୁ ସେମାନେ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରଖୁଥିବା ମନେହୁଏ ।

୭ । କାଚରା : ଏମାନେ ‘ଶଙ୍ଖାରି’ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ପରିଚିତ । କଳିଙ୍ଗର ନାରୀ ସମାଜରେ କାଚ ବା ରୁଡ଼ିର ମୂଲ୍ୟ ସର୍ବାଧିକ । ତାହା ଥିଲା କୁଳରମଣୀ ପକ୍ଷେ ପବିତ୍ର ଭୂଷଣ ଓ ପତି ସୋହାଗର ମଙ୍ଗଳ ସଙ୍କେତ । ଚିତ୍ର ବିଚିତ୍ର କାଚ ପିନ୍ଧି ଐହ୍ୟ ସୁଲକ୍ଷଣାଭାବେ ପରିଚୟ ଦେଲେ ସେ ନିଜକୁ କୃତାର୍ଥ ମନେକରେ । ସେହି ମନସ୍ତାତ୍ତ୍ୱିକ ପ୍ରୟୋଜନ ପୂରଣ କରିବାରେ କାଚରାକୁଳର ଭୂମିକା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଜଉରଙ୍ଗ, ଅଠା ପ୍ରଭୃତି ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ରଙ୍ଗବେରଙ୍ଗର ଶଙ୍ଖା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ନାରୀ ସମାଜର ଯେପରି ଶୁଦ୍ଧାଭାଜନ ହୋଇଥିଲେ ସେ ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁ ଦ୍ୱାପାନ୍ତର ପଠାଇ ବିନିମୟରେ ବିଦେଶୀ ପଦାର୍ଥମାନ ସ୍ୱଦେଶକୁ ଆଣିବାରେ ଅନ୍ୟତମ ଅଂଶଦାର ଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ସାମାଜିକ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସ୍ତ୍ରୀସମାଜରେ କେବଳ ସାମାବଦ୍ଧ ନଥିଲା । ନାନାବିଧ ପାତ୍ର, ଦର୍ପଣ, ପ୍ରତିଚକ୍ଷୁ ପ୍ରଭୃତି ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ପୁରୁଷ ସମାଜରେ ମଧ୍ୟ ଆଦୃତ

ଥିଲେ । ସୁତରାଂ ସଭ୍ୟତାର ଉନ୍ନୟନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହାଙ୍କ ଭୂମିକା ନଗଣ୍ୟ ନଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା କଳିଙ୍ଗରୁ ଏ ଜାତିର ସଭା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଲୋପପାଇନାହିଁ ।

୮ । ବାଉରିଆ : ଏହା ଏକ ଲୁପ୍ତପ୍ରାୟ ସଂପ୍ରଦାୟ । ଏହାଙ୍କ ଜୀବିକା ଥିଲା ‘ବାଡ଼ି’ ଜରିବା । ସମୁଦ୍ରକୂଳ ନଙ୍ଗର ପଡ଼ିବା ସ୍ଥାନକୁ ‘ବାଉ’ କୁହାଯାଏ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଏହାର ବ୍ୟବହାର ପରିଦୃଷ୍ଟି ନହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆନ୍ଧ୍ର କାଳିଙ୍ଗୀ ଉପଭାଷାରୁ ଲୁପ୍ତ ହୋଇନାହିଁ । ‘ବାଉ’ର ଅର୍ଥ ସମୁଦ୍ରତୁଳ । ସେହି ଅର୍ଥରେ ‘ବାଉରୁ’ ନାମକରଣ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ । ‘ବାଉରୁ’ ବର୍ତ୍ତମାନର ଓଡ଼ିଶା ସାମାନ୍ତକୂଳ ଲାଗି ଆନ୍ଧ୍ର ଅଞ୍ଚଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ଏକ ସମୁଦ୍ର ତୀରବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରାମ । ବନ୍ଦରରୁ ଯିବା ଆସିବା ନୌକାମାନଙ୍କରୁ ଏମାନେ ପଣ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟର ଭରଣ-ସାରଣ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣ ମଧ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ତେଣୁ ନାବିକ, ବଣିକ ଉଭୟ ସଂପ୍ରଦାୟର ବିଶ୍ୱାସଭାଜନ ଥିଲେ । ତା’ଛଡ଼ା ଆକାଶରେ ନକ୍ଷତ୍ର ଦେଖି ଯାତ୍ରାର ଅନୁକୂଳ, ଦିଗ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଏବଂ ବାଣିଜ୍ୟିକ ଲାଭାଲାଭ ସଂକ୍ରାନ୍ତ ବିଷୟରେ ଭବିଷ୍ୟ ସୂଚନା ଦେଉଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେମାନେ ଜ୍ୟୋତିଷୀଭାବେ ଦୟନୀୟ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ସଂପ୍ରତି ଗଞ୍ଜାମ ଅଞ୍ଚଳରେ ବାସକରି ଆସୁଥିବା ‘ବାଉରି’ ସଂପ୍ରଦାୟ ସହିତ ଏହାଙ୍କ ସଂପର୍କ ଥିଲା କି ନାହିଁ ଅନୁସନ୍ଧେୟ, ଯେହେତୁ ‘ବାଉରି’ ଏକ ନିମ୍ନ ଶ୍ରେଣୀର ନାଗରିକ ମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ ହୋଇଆସୁଛନ୍ତି ।

୯ । ଭଣ୍ଡାରି : ଏକ ସୂକ୍ଷ୍ମବୁଦ୍ଧି ସଂପନ୍ନ ଚରୁର ସଂପ୍ରଦାୟ । ଆନ୍ଧ୍ର କାଳିଙ୍ଗୀ ଭାଷାରେ ଏମାନେ ‘ମନ୍ତ୍ରୀ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ । ସାମାଜିକ ଶୁଭ କର୍ମରେ ଏହାଙ୍କ ଭୂମିକା ଏକାନ୍ତ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । ବିବାହ, ଜାତକର୍ମ, ରଜସ୍ୱଳା ବିଧାନ, ପର୍ବପର୍ବାଣି ବହୁକାର୍ଯ୍ୟ ଏମାନଙ୍କ ବିନା ସଂପାଦିତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଏହାଙ୍କ କୁଳବୃତ୍ତି କ୍ଷୌରକର୍ମ । ପ୍ରତି ଗ୍ରାମରେ ଏ ସଂପ୍ରଦାୟର ଲୋକ ରହିଆସୁଥିଲେ । ‘ବାରିକ’ ନାମରେ ବି ଏମାନେ ପରିଚିତ ଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ ‘ବାର’ ଅନୁଯାୟୀ କ୍ଷୌରକର୍ମ ବିଧି ଚଳାଇଥିବା ହେତୁ ‘ବାରିକ’ କୁହାଯାଉଥିଲା । ଉତ୍ସବ କାଳରେ ଦିହୁଡ଼ି ଧରିବା, ଦିଅଁଙ୍କ ଲାଗି ଛତ୍ର ଝମର ଚଳାଇବା, ଶୁଭାଶୁଭ ବାର୍ତ୍ତା ନେଇ ଦେବା

ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟ ଏମାନଙ୍କ ଅଧିକାରଭୁକ୍ତ ଥିଲା । କୁତ୍ରାପି ଏ ଜାତି ଦଳବଦ୍ଧ ଭାବେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁନଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା କଳିଙ୍ଗର ଗ୍ରାମ ସମୂହରେ ସର୍ବତ୍ର ଏହାଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତି ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏ କୁଳର ସାମାଜିକ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ନଗଣ୍ୟ ନଥିଲା ।

୧୦ । ଗଡ଼ଡ଼ : ସମାଜ ପ୍ରତି ଏ ଜାତିର ଅବଦାନ ବିଶେଷ ଲକ୍ଷଣୀୟ । ଗୋ-ପାଳନ ଏହାଙ୍କ କୁଳବୃତ୍ତି । ଗବାଦି ଗୃହପାଳିତ ପଶୁଙ୍କ ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣ, ଦୁଗ୍ଧ ଓ ଦୁଗ୍ଧଜାତ ଦ୍ରବ୍ୟର କୁଣ୍ଠବିକ୍ରୟ, ଗୋ-ସମ୍ପଦର ସମ୍ୟକ୍ ଅବଧାରଣା, ପଶୁ ଚିକିତ୍ସା, ଚେରମୂଳାଦି ଔଷଧ ପ୍ରୟୋଗରେ ଅତ୍ୟାଚାର ପାରଙ୍ଗମ ଥିଲେ । ଗୋଗୋଷ୍ଠ ସହିତ ଗ୍ରାମୋପାନ୍ତ ତୃଣବହୁଳ ଓ ଲତାସଙ୍କୁଳ ସ୍ଥାନରେ ରହି ଗ୍ରାମ୍ୟ ସମସ୍ୟା ପ୍ରତି ଉଦାସୀନ ଥିବା ହେତୁ ସମାଜରେ ନିର୍ବୋଧ ଓ ନିଷ୍ପପଟ ବ୍ୟକ୍ତିରୂପେ ଗଣ୍ୟ ହେଉଥିଲେ । ତଥାପି ଏହାଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କମ୍ ନ ଥିଲା । ସମସ୍ତେ ସେମାନଙ୍କୁ ଆଦର କରୁଥିଲେ । ଘୃତ, କ୍ଷୀରାଦି ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟକର ପଦାର୍ଥ ଦ୍ଵାରା ସମାଜକୁ ସବଳ ଓ ସୁନ୍ଦର କରି ରଖିବାରେ ଏହାଙ୍କ ଅବଦାନ ଅନସ୍ଵୀକାର୍ଯ୍ୟ ।

୧୧ । ନୋଲିଆ : ଏହା ‘ନାଉରିଆ’ ଶବ୍ଦର ପରିବର୍ତ୍ତିତ ରୂପ । ଏମାନେ ହେଲେ ସାମୁଦ୍ରିକ ଗୋଷ୍ଠୀ । ନୌଷଳନା ଏହାଙ୍କ କୁଳବୃତ୍ତି । ନିର୍ଭୀକ ଭାବେ ଗଭୀର ସାଗର ମଧ୍ୟରେ ତଙ୍ଗା ବାହି ଯେପରି ମନ୍ଥ୍ୟ ଶିକାର କରୁଥିଲେ ସେହିପରି ବୃତ୍ତ ସାହସର ସହିତ ବୃହତ୍ ପୋତମାନ ଚଳନା କରି ଦୂରଦୂରାନ୍ତସ୍ଥିତ ଅଜ୍ଞାତ ଦ୍ଵୀପପୁଞ୍ଜ ସହିତ ସଂପର୍କ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ସେକାଳ ଯୁଗରେ ନାବିକଭାବେ ଏମାନଙ୍କ ସମକକ୍ଷ କେହି ଥିଲା ପରି ଲାଗେ ନାହିଁ । ଧନୀ ବ୍ୟବସାୟୀ ଓ ସୌଦାଗରଙ୍କୁ ନୌକାଯୋଗେ ବିଦେଶକୁ ନେଇ ବାଣିଜ୍ୟ ଚଳାଇବା କାର୍ଯ୍ୟରେ ଏମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମହତ୍ତ୍ଵପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । ନାଉରିଆମାନେ ଥିଲେ ସାଧବ ଓ ବଣିକଙ୍କ ପ୍ରଧାନ ସହଯୋଗୀ । କଳିଙ୍ଗର ବହିର୍ବାଣିଜ୍ୟର ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ସଂପ୍ରସାରଣ ଏହାଙ୍କ ଯୋଗୁଁ ହିଁ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏ ଅଭିଶପ୍ତ ଜାତି ଓଡ଼ିଶାର ସମୁଦ୍ର ବେଳାଭୂମିମାନଙ୍କରେ ଦୟନୀୟ ଜୀବନ ଅତିବାହିତ କରୁଥିବା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ।

୧୨ । ମାଳି : ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏ ଜାତିର ପ୍ରମୁଖ ଭୂମିକା ରହିଥିଲା । କୁଳବୃତ୍ତି ଫୁଲମାଳ ଗୁଚ୍ଛିବା ଓ ଦିଅଁ ସେବା

କରିବା । ଉଭୟ କର୍ମ ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିବାହେତୁ ସମାଜରେ ଆଦୃତ ହୋଇଆସୁଥିଲା । ପ୍ରଥମଟି ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ଦ୍ଵିତୀୟଟି ପୁରୁଷ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ସଂପାଦିତ ହେଉଥିଲା । ଫୁଲ ଥିଲା ଧନୀ ଦରିଦ୍ର ନିର୍ବିଶେଷରେ ସବୁଶ୍ରେଣୀର ଆଦରଣୀୟ ବସ୍ତୁ । କଳିଙ୍ଗରେ କେତେ ରଜମ ସୁବାସିତ ପୁଷ୍ପର ପ୍ରଚଳନ ରହିଥିଲା ଦେଖିଲେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଗେ । ବରିଷ୍ଠମାନଙ୍କରେ ଏମାନେ ନାନାରକମର ଫୁଲଗଛ ଲଗାଇ ଗ୍ରାମ ଦେବତା ଓ ଜନସମାଜର ଋଦ୍ଧିଦା ପୂରଣ କରୁଥିଲେ । ମାଲୁଣା ଥିଲା ଜନସମାଜର ପ୍ରିୟପାତ୍ର । ତାହାକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ କେତେ ଯେ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ଗଣନା କରିହୁଏ ନାହିଁ । ଆମୋଦଦାୟକ କୁଳବୃତ୍ତି ଯୋଗୁଁ ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରିୟଭାଜନ ଥିଲେ । ପର୍ବ, ମହୋତ୍ସବ ଓ ଭୋଗବିଳାସ କାଳରେ ଏହାଙ୍କ ଆଦର ବହୁଗୁଣ ବୃଦ୍ଧି ପାଉଥିଲା । ଆଜିକାଲି ଏ କୁଳର ଅସ୍ଥିତ୍ କୃତିତ୍ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

୧୩ । ପାଢିଆ : କୁଳବୃତ୍ତି ପାନ । ପ୍ରଚୁର ପାନ ଉତ୍ପାଦନ କରି ଦେଶ ବିଦେଶକୁ ପଠାଇବାଦ୍ଵାରା ସୁନାମ ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗର ବେଳାଭୂମି ଥିଲା ପାନବରଜ ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର । ଏହା ଭୋଗ ସାମଗ୍ରୀର ଅନ୍ୟତମ ଅଙ୍ଗ ରୂପେ ବିବେଚିତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟୋପଯୋଗୀ ଔଷଧରୂପେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହାର ହୋଇଆସୁଥିଲା । କଳିଙ୍ଗର ଏ ପାନପତ୍ର ପ୍ରଶସ୍ତି ଇତିହାସରେ ବହୁତ ଲିପିବଦ୍ଧ । ପଣ୍ୟବସ୍ତୁ ହେତୁ ବିଦେଶୀ ଦ୍ରବ୍ୟ ଆମଦାନୀ କରିବାରେ ତାହା ସହାୟକ ଥିଲା । ଏ ଜାତିର ଲୋକସଂଖ୍ୟା ବର୍ତ୍ତମାନ ଲୁପ୍ତପ୍ରାୟ ।

୧୪ । ପନ୍ଦର : କୁଳବୃତ୍ତି ‘ପନ୍ଦ’ । ପନ୍ଦର ଅର୍ଥ ‘ବାଡ଼ିବଗିର’ । ଖାଦ୍ୟୋପଯୋଗୀ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଶାଗ, ପନିପରିବା, ଫଳମୂଳ ଉତ୍ପାଦନ କରି ଏମାନେ ସମାଜର ଆବଶ୍ୟକତା ମେଣ୍ଟାଉଥିଲେ । ଇତର ଗୋଷ୍ଠୀ ଦେଶର ଧନ ମାନ ଅଭିବୃଦ୍ଧିରେ ନିୟୋଜିତ ଥିଲାବେଳେ ପ୍ରାଣଧାରଣୋପଯୋଗୀ ଭୋଜ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀର ଉତ୍ପାଦନରୂପାୟ ଗୁରୁ ଦାୟିତ୍ଵ ଏହାଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ ଥିଲା । ତେଣୁ ଲୋକସମାଜରେ ବିଶେଷ ସମାଦୃତ ହେଉଥିଲେ । ଏହାଙ୍କ କୁଳମର୍ଯ୍ୟାଦା ନ୍ୟୁନ ନଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ଏହାଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ବିଶେଷ ନଗଣ୍ୟ ନୁହେଁ । ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଏମାନେ ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ବାସ କରିଆସୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

୧୫ । ଲୁହୁରା : ଏହା ଥିଲା ସମାଜର ଏକ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ସଂପ୍ରଦାୟ । ଏହାଙ୍କ କୁଳବୃତ୍ତି ଲୌହ ବ୍ୟବସାୟ । ରକ୍ଷନପାତ୍ରରୁ ଲୁହାକଣ୍ଟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏବଂ ଖଣ୍ଡା, ବର୍ଛା, ସାଞ୍ଜୁ, ଶରମୁନରୁ ଲଙ୍ଗଳ, ସିଅ, କାତି, ଛୁରି ପ୍ରଭୃତି ଯୁଦ୍ଧ ଓ କୃଷି ଉଭୟ କ୍ଷେତ୍ରୋପଯୋଗୀ ପଦାର୍ଥ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାରେ ଏମାନଙ୍କ ଦକ୍ଷତା ଥିଲା । ଲୁହା ଛତ୍ରା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କଠିନ ଧାତୁ ତରଳାଇ ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ବସ୍ତୁ ନିର୍ମାଣ କରିବାରେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଅଜ୍ଞ ନଥିଲେ । ସେତିକି ନୁହେଁ, କ୍ଷୁଦ୍ର ନୌକା ଓ ବୃହଦାକାର ପୋତ ପ୍ରସ୍ତୁତି କାର୍ଯ୍ୟରେ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତିଭା ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ । ସୁତରାଂ ନୌବାଣିଜ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହାଙ୍କ ସହାୟତା ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା । ଏମାନଙ୍କ ବିନା ବସବାସ ଗୃହ, ଅଙ୍ଗାଳିକା, ଦୁର୍ଗ, ପ୍ରାଚୀରାଦି ଗଠନ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରୁନଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶାରେ ସର୍ବତ୍ର ଏ ପାଟକ କୁଳର ସରା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ; ଯଦିତ ଏମାନେ କମାର, ଲୁହୁରା, ଅଷ୍ଟଲୋହି ଆଦି ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ପରିଚିତ ।

୧୬ । କୁମ୍ଭାର : ଏ ଏକ ପୁରାତନ ସଂପ୍ରଦାୟ । ମାଟିରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ବସ୍ତୁ ନିର୍ମାଣ କୁଳବୃତ୍ତି । ପାର୍ବତ୍ୟ ସମାଜରୁ ସ୍ଥଳବାସୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁ ଶ୍ରେଣୀର ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ରକ୍ଷନପାତ୍ର, ହାଣ୍ଡି, ମାଠିଆ, ସରା, ଆଟିକା, ଦିପାଳି ପ୍ରଭୃତି ଏହାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଉଥିଲା । ପର୍ବପର୍ବାଣି, ଉତ୍ସବ, ବିବାହ, ଶୁଭକର୍ମ, ଅଶୁଭକର୍ମ ସବୁରେ ଥିଲା ଏହାର ଆବଶ୍ୟକତା । ତେଣୁ ଏ ଶ୍ରେଣୀ ପ୍ରତି ଜନସାଧାରଣଙ୍କର ଅନୁରକ୍ତି ରହିବା ସ୍ଵାଭାବିକ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା କଳିଙ୍ଗରେ ଏକୁଳର ଅସ୍ତିତ୍ଵ ସର୍ବତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

୧୭ । ପାଟରା : ପାଟ କୋଷାରୁ ସୂତା ବାହାରକରି ବସ୍ତ୍ର ବୁଣିବା ଏହାଙ୍କ କୁଳବୃତ୍ତି । ବଣ ଭିତରୁ ପାଟକୋଷା ଖୋଜି ଆଣିବା ଏବଂ ତାକୁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ସୂତରେ ପରିଣତ କରିବା ସହଜ କାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । ତଥାପି ତାଦୃଶ ସୁକୁମାର ତନ୍ତ୍ରରେ ଚିତ୍ରବିଚିତ୍ର ଉତ୍ତରାୟାଦି ନିର୍ମାଣ କରି ସ୍ଵଦେଶ ଓ ବିଦେଶରେ ଖ୍ୟାତି ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗର ପଟ୍ଟବସ୍ତ୍ର ଦ୍ଵାପଦ୍ମାପାତ୍ରରେ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରି ଏତେ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା ଯେ ତାହା କଳିଙ୍ଗର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଆସିଥିଲା ଅର୍ଥାତ୍ ‘କଳିଙ୍ଗ’ର ଅର୍ଥ ‘ଲୁଗା’ । ଉତ୍ପାଦିତ

ବସ୍ତୁ ନାମରେ ଦେଶ ନାମିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାର ଉକ୍ତୃଷ୍ଟତା ଓ ଜନପ୍ରିୟତା ସହଜେ ଅନୁମେୟ । ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁରୁଷ ଉଭୟେ ସମାଜର ଚିରାକର୍ଷକ ବନବନିକାର ବସ୍ତ୍ର ବିନିମୟରେ ମୂଲ୍ୟବାନ ମଣିମୁକ୍ତାଦି ସଂଗ୍ରହ କରି ଦେଶକୁ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ କରିଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗର ପଟ୍ଟବସ୍ତ୍ର ଏ ଯାଏଁ ବିଶ୍ଵପ୍ରସିଦ୍ଧ ହେବାର ମୂଳରେ ଥିଲା ପାଟରାକୁଳ । ଏବେ କିନ୍ତୁ ଏମାନେ ତେରା, ରଙ୍ଗୁଣି, କୁଳି ଆଦି ଉପଶାଖାରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଜାତି ବୋଲି ପରିଚୟ ଦିଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମୂଳତଃ ସମସ୍ତେ ଥିଲେ ‘ପାଟରା’ କୁଳର । ସେକାଳ ସମାଜର ଏହା ଉଚ୍ଚତର ଆସନର ଅଧିକାରୀ ଥିଲା । ସଂଖ୍ୟାରେ ଅଳ୍ପ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ଜାତିରେ ପ୍ରତିପତ୍ତି ଏବଂଯାଏଁ ଅସ୍ପୃଷ୍ଟ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

୧୮ । କେଉଟ : ଏହା ଏକ ମହ୍ୟଜୀବା କୁଳ । କ୍ଷୁଦ୍ର ତଳା ସାହାଯ୍ୟରେ ନଦୀ, ପୋଖରୀ, ସମୁଦ୍ରରୁ ଲଇ, ଜାଲି, ସୂତା, ବାଉଁଶ ତିଆରି ବେୟା, ବନଶୀ ଦ୍ଵାରା ମାଛ ଧରିବାରେ ଏମାନେ ପାରଙ୍ଗମ । ନରନାରୀଙ୍କ ଉତ୍ତମ ସ୍ଵାସ୍ଥ୍ୟରକ୍ଷା ପାଇଁ ମାଛ ଏକ ପୁଷିକର ଖାଦ୍ୟ ଥିବାରୁ ଏହାଙ୍କ କୁଳବୃତ୍ତି ନ୍ୟୁନ ବିବେଚିତ ହେଉନଥିଲା । ବଳି ଭୋଗ ସକାଶେ ଜୀଅତା ମାଛ, ଦେବସ୍ଥାନକୁ ପରିଷ୍କାର ରଖିବା, ଦିଅଁଙ୍କ ଋଷିପତେ ଲଇ-ବାଉଁଶ ବାଡ଼ ବେଢ଼ିବା ଦାୟିତ୍ଵ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ ଥିଲା । ତାହା ଥିଲା ଏକ ଶୃଙ୍ଖଳିତ ଗୋଷ୍ଠୀ । ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଶୃଙ୍ଖଳା ତାହାର ସ୍ଵଭାବଜ ଗୁଣ । ବିଲକ୍ଷଣ ଦେଶପ୍ରାତି ହେତୁ ସମାଜର ଅତି ଶୁଦ୍ଧାର ପାତ୍ର ଥିଲେ । ବିଶେଷତଃ ଦେଶବାସୀ ଏକ୍ୟ ସଂପାଦନରେ ଏହାଙ୍କ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ଭୂମିକା ରହିଆସିଥିଲା ।

୧୯ । ପାଲିଆ : କୁଳବୃତ୍ତି ‘ପାଲ’ ଟାଣିବା । ନାନା କିସମର ପାଲ ତିଆରି କରି ନୌକାରେ ଖଞ୍ଜିବା, ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ନୌକାର ଗତି ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରିବା, ପ୍ରୟୋଜନ ଅନୁଯାୟୀ ପାଲ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବା, ପଣ୍ୟବସ୍ତୁ ଭାବେ ‘ପାଲ’ ବିଦେଶକୁ ପଠାଇବା ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟ ସଂପାଦନ କରୁଥିଲେ । ଜଳଯାତ୍ରା କାଳରେ ସେମାନେ ଥିଲେ ନାବିକଙ୍କ ମୁଖ୍ୟ ସହଯୋଗୀ । ନୌବାଣିଜ୍ୟ କାରବାର ଏମାନଙ୍କ ଅବଦାନ ସର୍ବସ୍ଵୀକୃତ । ଏ ଗୋଷ୍ଠୀ ବର୍ତ୍ତମାନ ଲୁପ୍ତପ୍ରାୟ ଯଦିତ ଏହାଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ସେ କାଳରେ ନଗଣ୍ୟ ନଥିଲା । କୁଳ

ବ୍ୟବସାୟ ନୌବାଣିଜ୍ୟଭିତ୍ତିକ ଥିବାରୁ ନୌବାଣିଜ୍ୟ ସହିତ ସେ ଜାତିର ପତନ ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ହୋଇପଡ଼ିଲା । କର୍ପୂର ଗଲା କନା ରହିଥିଲା ।

୨୦ । କଂସାରି : ପାଟକ କୁଳ ମଧ୍ୟରେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅର୍ବାଚାନ ସଂପ୍ରଦାୟ କୁଳବୃତ୍ତି କଂସାପିତଳରେ ବାସନକୁସନ ନିର୍ମାଣ । ଲୌହ-ତାମ୍ର ଯୁଗ ପରକାଳରେ ବୋଧହୁଏ ଏହାର ଉଦ୍ଭବ ଘଟିଛି । ସଂଗତିସଂପନ୍ନ ତଥା ଧନିକ ଶ୍ରେଣୀର ବ୍ୟବହାର ଉପଯୋଗୀ ଦୀର୍ଘକାଳସ୍ଥାୟୀ କାଂସ୍ୟପାତ୍ରାଦି ବସ୍ତୁମାନ ନିର୍ମାଣ କରି ଦେଶ ବିଦେଶକୁ ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ । ବିନିମୟରେ ସେଠାରୁ ଆବଶ୍ୟକ ପଦାର୍ଥ ଆଣିବା ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମଧ୍ୟ ନ ରହିଛି ନୁହେଁ । ଉତ୍ତମ ଧାରୁ ପଦାର୍ଥ ବ୍ୟବସାୟୀ ଭାବେ ଏମାନଙ୍କ ସ୍ଥାନ ଥିଲା ସମାଜର ଧନିକ ଶ୍ରେଣୀରେ । ସମଗ୍ର କଳିଙ୍ଗରେ ଏମାନେ ବିଚ୍ଛାନ୍ନହୋଇ ରହିଥିଲେ । ଅଦ୍ୟାପି କଳିଙ୍ଗରେ କଂସାପିତଳ ବାସନ ଲୋକପ୍ରିୟ । ନ୍ୟୁନ ସଂଖ୍ୟକ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏହାଙ୍କ ସାମାଜିକ ପ୍ରତିପତ୍ତି ନଗଣ୍ୟ ନଥିଲା । ଧାରୁ ଶିଳ୍ପୀ ଭାବେ ଦେଶର ଖ୍ୟାତିବର୍ଦ୍ଧନ କରିବାରେ ଏମାନଙ୍କ ଭୂମିକା ଥିଲା ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ।

୨୧ । ଜାନି : କୁଳବୃତ୍ତି ଦିଅଁ ପୂଜା । ପାର୍ବତ୍ୟ ଓ ଆରଣ୍ୟକ ସମାଜରେ ଏହାଙ୍କ ସ୍ଥାନ ଅତି ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏମାନେ ‘ଦିଶାରି’ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ପରିଚିତ । ଦେବତାଙ୍କ ପୂଜାର୍ଚ୍ଚନା ପର୍ବପର୍ବାଣିରେ ହଳଦୀ, ସିନ୍ଦୂର, ଫୁଲ ଲାଗି କରାଇବା, ରୋଗବୈରାଗରେ ଦେବତାଙ୍କୁ ପ୍ରସନ୍ନ କରାଇବା ଏମାନଙ୍କ ଅଧିକାରଭୁକ୍ତ ଥିଲା । ତତ୍କାଳ ଲୋକସମାଜରେ ଏମାନେ ଦେବତାଙ୍କ ପ୍ରତିନିଧି ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲେ । ଏହାଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି କୌଣସି ଯାତ୍ରାପର୍ବ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇପାରୁ ନଥିଲା । ‘ଯାତ୍ରା’ ସହିତ ‘ଯାନି’ର ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ସଂପର୍କ ଥିବାଯୋଗୁଁ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ‘ଯାନିଯାତ୍ରା’ ରୂପେ ପ୍ରଚଳନ ରହିଆସିଛି । ସମାଜରେ ଏମାନେ ଏକାଧାରରେ ଭୟ ଓ ଶକ୍ତିର ପ୍ରାପ୍ତଥିଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସମତଳ ସମାଜରେ ପୂଜାରୀ ଓ ରାଜା ନାମରେ ଦୁଇଟି ପୂଜକ ଗୋଷ୍ଠୀର ଉଦ୍ଭବ ଘଟିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପାର୍ବତ୍ୟ ଓ ଆରଣ୍ୟକ ଅଞ୍ଚଳରେ ଏମାନଙ୍କ ପୂର୍ବ ପ୍ରତିପତ୍ତି ଅଦ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟମାନ । ସରଳ ବିଶ୍ୱାସୀ ଓ ନିରାହ

ଜନସାଧାରଣ ଏମାନଙ୍କ ଇଚ୍ଚିତରେ ପରିଚ୍ଛଳିତ ହେଉଥିବା ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ।

୨୨ । ଧୋବା : ଲୁଗା ପରିଷ୍କାର କରିବା ଏହାଙ୍କ କୁଳବୃତ୍ତି । ଗ୍ରାମବାସୀଙ୍କ ‘କରିଆ’ଠାରୁ ଦିଅଁ ଲାଗି ଲୁଗାପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁ ଏହାଙ୍କଦ୍ୱାରା ପରିଷ୍କୃତ ହୁଏ । ଅଶୁଦ୍ଧ ବସ୍ତ୍ର ଏହାଙ୍କ ଘର୍ଷରେ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇପଡ଼େ । ଏହା ଥିଲା ଏକ ପବିତ୍ର କୁଳ । ଏମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଛେଦିତ କାଷ୍ଠ ପବିତ୍ର ବିବେଚିତହୋଇ ଶବଦାହ କର୍ମ ସଂପାଦିତ ହେଉଥିଲା । ସେହି କାରଣରୁ ଉତ୍ତର କାଳରେ ସେମାନଙ୍କ ନାଁ ହେଲା ‘ଶ୍ୱେତି’ ବା ‘ସେତି’ । ଏବେ ବି ସେ ଶବ୍ଦର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଲୋପ ଘଟିନାହିଁ । ଏହାଛଡ଼ା ସେମାନେ ଦୁର୍ଦ୍ଦମନୀୟ ଓ ସାହସିକ ଜାତିଭାବେ ପରିଚିତ ଥିଲେ । ଯେତିକି ବିଶ୍ୱାସୀ ସେତିକି ନିଷ୍ଠୁର । ସ୍ୱସ୍ଥ ସଂଖ୍ୟକ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରତି ଗ୍ରାମରେ ଅବସ୍ଥିତି ତାଙ୍କର । ଯୁଦ୍ଧଭୂମିରେ ଏମାନେ ବିକ୍ରମ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବାରେ ଖଣ୍ଡାଏତଙ୍କ ସମକକ୍ଷ ଥିଲେ ।

୨୩ । ବଡ଼େଇ : କୁଳବୃତ୍ତି କାଠକାମ । ବିଭିନ୍ନ ଜାତିର କାଠ ଚିହ୍ନି ଉପକରଣ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା ମୁଖ୍ୟ କର୍ମ । ଦୁଆର କବାଟ, ଏରୁଣ୍ଡିଠାରୁ କଢ଼ିବରଗାୟାଏଁ ଏବଂ କ୍ଷୁଦ୍ର ହାତ ବାକ୍ସୁ ବୃହଦାକାର ପେଟିକା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବସ୍ତୁ ନିର୍ମାଣ କରିବାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ କୁଶଳୀ । ତା’ଛଡ଼ା ନାବୋପଯୋଗୀ ଭାସମାନ କାଷ୍ଠ ନିର୍ବାଚନ, ବୃହତକାୟ ପୋତ ନିର୍ମାଣ, ବିଚିତ୍ର କାରୁକଳା ମଣ୍ଡିତ କାଷ୍ଠଗୃହ ପ୍ରସ୍ତୁତକରି ନାବିକ କୁଳର ଯେପରି ଶ୍ରଦ୍ଧାଭାଜନ ସେହିପରି ଲଙ୍ଗଳ, ଜୁଆଳି, ଶକଟାଦି କୃଷି ଉପକରଣଦ୍ୱାରା କୃଷକ ସମାଜର ପ୍ରିୟପାତ୍ର ଥିଲେ । ଦୁର୍ଗ, ପ୍ରାଚୀର, ପ୍ରାସାଦ ସମେତ ଯୁଦ୍ଧୋପକରଣାଦି ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଏମାନଙ୍କ ଅବଦାନ କମ୍ ନଥିଲା । ଏ ଜାତି ଯେପରି ଚତୁର ସେହିପରି ସୁଭଗମନ୍ୟ । ଦ୍ୱାପଦ୍ୱାପାନ୍ତର ଯାଇ ଏମାନେ କଳିଙ୍ଗର ଶୈଳିକ ପରାକାଷ୍ଠା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସମାଜରେ ମଧ୍ୟ ଏହାଙ୍କ ପୂର୍ବ ପ୍ରତିପତ୍ତି ଅକ୍ଷତ ରହିଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

୨୪ । ବଲୁଆ : ଖଣ୍ଡାଏତଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ଏକ ଦୁର୍ବର୍ଷ ଜାତି । କୁଳବୃତ୍ତି ଦେଶରକ୍ଷା । ଶତ୍ରୁ ଆକ୍ରମଣର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ

ଦଳବନ୍ଧତାବେ ସର୍ବଦା ଜାଗ୍ରତ ଥାଆନ୍ତି ଏମାନେ । ଶାରୀରିକ ବ୍ୟାୟାମ, ଯୁଦ୍ଧକୌଶଳ, ଶସ୍ତ୍ରାସ୍ତ୍ର ପରିଚ୍ଛେଦନା, ସେନା ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ପ୍ରଭୃତି ଥିଲା ଏମାନଙ୍କ ପ୍ରଧାନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ସମର କ୍ଷେତ୍ରରେ ପାଇକ ଓ ଖଣ୍ଡାଏତଙ୍କ ସହିତ ଅଗ୍ରଗାମୀ ଦଳରେ ରହି ଶତ୍ରୁସେନା ମନରେ ଆକର୍ଷିତ ଭୀତ ଉଦ୍‌ଘାଦନ କରୁଥିଲେ । ଦକ୍ଷିଣ-ଓଡ଼ିଶାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କେତୋଟି ଅଞ୍ଚଳ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଅନ୍ୟତ୍ର ଏହାଙ୍କ ସରା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଦଳବନ୍ଧତାବେ ଶତ୍ରୁ ଉପରେ ଝାମ୍ପି ପଡ଼ିବାରେ ଏମାନେ ଥିଲେ ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ । କଳିଙ୍ଗର ସାମରିକବାହିନୀରେ ଏମାନଙ୍କ ସ୍ଥାନ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା ।

୨୫ । ସାଧୁ ବା ସାଧବ : ଏ କୁଳ ଥିଲା କଳିଙ୍ଗର ମେରୁଦଣ୍ଡ । ଏହାଙ୍କ କୁଳବୃତ୍ତି ବାଣିଜ୍ୟ । ଏମାନଙ୍କୁ ‘ସାଧୁ’ ଓ ‘ସାଧବ’ ଉଭୟ କୁହାଯାଉଥିଲା । ବାଣିଜ୍ୟ ପୋତ ସାହାଯ୍ୟରେ ସ୍ୱଦେଶୀ ପଣ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ ନେଇ ଦ୍ୱାପାଦ୍ମାପାତ୍ରରେ ମୂଲ୍ୟବାନ ଧନ, ରତ୍ନ, ମଣି, ମୁଦ୍ରାଦି ସଂଗ୍ରହ କରି ଆଣୁଥିଲେ । ଦେଶବିଦେଶରେ ସ୍ଥାୟୀ ଓ ଅସ୍ଥାୟୀତାବେ ବସବାସ କରି ଦୁର୍ଲଭ ପଦାର୍ଥମାନ ସ୍ୱଦେଶକୁ ପ୍ରେରଣ କରୁଥିଲେ । ବୃହଦାକାର ବୋଇତ ଓ ବାଣିଜ୍ୟ ପୋତମାନ ଏମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ରହିଥିଲା । ସେତିକି ନୁହେଁ ବିଶାଣି ବା ବଡ଼େଇ, ଚିତ୍ରକର, ପଥୁରିଆ ଆଦିଙ୍କୁ ସ୍ୱଦେଶରୁ ନେଇ ବିଦେଶରେ କାଳିଙ୍ଗୀ ଶିଖ ଓ କଳାଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟର ଅପୂର୍ବ ନିଦର୍ଶନ ରଖୁଥିଲେ । ବହୁମୂଲ୍ୟ ମଣିମାଣିକ୍ୟାଦି କ୍ରୟବିକ୍ରୟ ଦ୍ୱାରା ସମାଜରେ ଯେପରି ଉଚ୍ଚକୋଟିର ଧନିକ ଶ୍ରେଣୀ ମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ ଥିଲେ ସେହିପରି ଉତ୍ତମ ସାଧୁ ବ୍ୟବସାୟୀ ରୂପେ ବିଶ୍ୱବିଶ୍ରୁତ ହୋଇଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ଯୋଗୁ କଳିଙ୍ଗ ଧନଧାନ୍ୟ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । ଏବେସୁଦ୍ଧା ଏମାନଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ବହୁ ଗାଆ ଓ କିନ୍ଦଦନ୍ତୀ ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ । ବାସ୍ତବରେ ଏହାଙ୍କ ଯୋଗୁ ହିଁ କଳିଙ୍ଗ ଥିଲା ‘ବହୁବସୁପ୍ରସୂ’ । ଅବଶ୍ୟ ସାଂପ୍ରତିକ ଯୁଗରେ ‘ସାହୁ’ ସଂଖ୍ୟାଧାରୀ କେତେଦୂର ସତ୍ୟତା ବିଦ୍ୟମାନ ଅନୁସନ୍ଧାନ ସାପେକ୍ଷ ।

୨୬ । ମାଟିଆ : ଏକ ଶ୍ରମିକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ । କୁଳବୃତ୍ତି ମାଟି କାମ । ମାଟି ଖୋଳିବା, ଚକଟିବା, କାନ୍ଥବାଡ଼ ତିଆରି କରିବା, କୁଅ ପୋଖରୀ ଖୋଳିବା, କୁମ୍ଭାରଙ୍କୁ ମାଟି ଯୋଗାଇବା ଥିଲା

ତାଙ୍କର ଜୀବିକା । କୁଟୀରଠାରୁ ଦୁର୍ଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଏମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା । ସୁସ୍ଥସବଳ ଥିବା ହେତୁ ଗ୍ରାମରକ୍ଷା ଓ ସ୍ଥଳସେନା ଭାବେ ଏମାନଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତ ଦିଆଯାଉଥିଲା । ଆଭିଜାତ୍ୟସମ୍ପନ୍ନ ନହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ବାର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ ରୂପେ ସମାଜରେ ଆଦୃତ ହେଉଥିଲେ । ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟତ୍ର ଏମାନଙ୍କ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ମୂଷିମେୟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରାକ୍ତନ ‘ମାଟିଆ’ କୁଳର ଅଭିଶପ୍ତ ଦାୟାଦ ରୂପେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଗଞ୍ଜାମର କେତୋଟି ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ଏମାନେ ବସବାସ କରି ରହିଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

୨୭ । ମାହୁନ୍ତିଆ : ହାତୀକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରିବା କୁଳବୃତ୍ତି । ଏ ଜାତି ଏକାବେଳକେ ଲୁପ୍ତପ୍ରାୟ । ଏହାଙ୍କ ଜୀବିକା ଥିଲା ବଣରୁ କୌଶଳପୂର୍ବକ ହାତୀ ଧରିବା, ପୋଷା ମନେଇବା, ଯଥୋପଯୁକ୍ତ ଆହାର ଯୋଗାଇବା, ତାଳିମ୍ ଦେଇ ଯୁଦ୍ଧସମର୍ଥ କରାଇବା ପ୍ରଭୃତି । ଏମାନଙ୍କ ଦକ୍ଷତାଯୋଗୁ କଳିଙ୍ଗ ଅପରାଜେୟ ଗଜସେନାର ଅଧିନାୟକ ଭାବେ ଖ୍ୟାତି ଅର୍ଜନ କରିଥିଲା । ଦେଶର ଚତୁରଙ୍ଗ ବଳ ମଧ୍ୟରେ ତାହା ଥିଲା ସର୍ବୋକୃଷ୍ଟ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ସେନା । ମାହୁନ୍ତିଆଙ୍କ ନିଷ୍ଠା ଯୋଗୁ ତାହା ସମ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା । କଳିଙ୍ଗର ଅବକ୍ଷୟ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଗଜସେନା ଓ ମାହୁନ୍ତିଆ ଗୋଷ୍ଠୀର ଅଧ୍ୟପତନ ଘଟିବା ସ୍ୱାଭାବିକ; ତାହାହିଁ ଘଟିଛି । ଇତିହାସରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଇଂରେଜ ଶାସନାଧୀନ ହେବାଯାଏଁ ବିକ୍ଷିପ୍ତଭାବେ ହେଉପଛେ ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଙ୍କ ହସ୍ତୀ ବର୍ଗକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରିଆସୁଥିଲେ । ଉତ୍ତର କାଳରେ ଧନବନ୍ତ ସୌଦାଗର ଓ ଜମିଦାରଙ୍କ ହାତୀଗୁଡ଼ିକ ଏମାନଙ୍କ ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣରେ ରହିଥିଲା । ସମସ୍ତେ ଜାଣନ୍ତି ଇଂରେଜ କବଳରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାଯାଏଁ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ରାଜା ମହାରାଜାଙ୍କ ମନ୍ଦିରମାନ ଦର୍ଶନୀୟ ହାତୀଦ୍ୱାରା ଅଳଂକୃତ ହୋଇଆସୁଥାଏ । ହାତୀ ଥିଲା ବଂଶମର୍ଯ୍ୟାଦାର ଗୌରବାବହ ସଙ୍କେତ ଏବଂ ମାହୁନ୍ତିଆ ଥିଲେ ତାହାର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରକ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏ ଜାତିର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରାୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ଅନୁସନ୍ଧାନରୁ ଜଣାପଡ଼େ କୁଳବୃତ୍ତି ଅଭାବରେ ଅନ୍ୟ ପନ୍ଥାର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ସେମାନେ ଦେଶତ୍ୟାଗୀ ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି ଏବଂ ଇତର ଗୋଷ୍ଠୀରୂପେ ପରିଚୟ ଦେଇଆସୁଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ କଳିଙ୍ଗର ଉତ୍ତର ଭାଗରେ ରହିଥିବା ‘ମାହାନ୍ତ’ ସଂଖ୍ୟାଧାରୀ

ଗୋଷ୍ଠୀ ସହିତ ଏହାଙ୍କର ସଂପର୍କ ଅଛି କି ନାହିଁ ତାହା ଅନୁସନ୍ଧେୟ । ଯାହାହେଉ ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ କଳିଙ୍ଗର ମାନ ବୃଦ୍ଧି କରିବାରେ ଏ ଜାତିର ଭୂମିକା ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ।

୨୮ । ଗୋଲା : କୁଳବୃତ୍ତି ପଶୁପାଳନ । ବିଶେଷତଃ ଛେଳି, ମେଷା, ମହିଷା । ଏହା ଏକ ଅର୍ଦ୍ଧ ଆରଣ୍ୟକ ଗୋଷ୍ଠୀ ସମତଳବାସୀ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅର୍ଦ୍ଧାଧିକ ସମୟ ଅରଣ୍ୟରେ କଟେ । ଅରଣ୍ୟରେ ଅସ୍ଥାୟୀ କୁଟୀର ନିର୍ମାଣ କରି ପାଳିତ ପଶୁକୁ ହିଂସ୍ରଜନ୍ତୁ କବଳରୁ ରକ୍ଷା କରିବାଲାଗି ଅହୋରାତ୍ର ଜଗି ରହନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ତଙ୍ଗର, ଚଣି, ବାନତୁର, ଖମନା ପ୍ରମୁଖ ବଣ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କୁ ବିପଦନାଶିନୀ ମନେକରି ପୂଜାପତ୍ର ଦେଇ ପ୍ରସନ୍ନ କରାଇଥାନ୍ତି । ନିରାହ ତଥା ସରଳ ବିଶ୍ୱାସୀ ଏ ଜାତି । କ୍ଷୀର, ଦହି, ଚହ୍ଲା, ଘିଅ ପ୍ରଭୃତି ଦୁଗ୍ଧଜାତ ଦ୍ରବ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ କରନ୍ତି । ନିର୍ବୋଧ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏହାଙ୍କ ସାହସ ଓ ପ୍ରତିରୋଧ ଶକ୍ତି ପ୍ରଶଂସନୀୟ । ଗ୍ରାମ ଜନପଦର ସାମୁହିକ ବିପଦଆପଦରେ ଏମାନେ ପ୍ରାଣପାତ କରିବାକୁ ଆଗଭର ହୋଇ ଉଠନ୍ତି— ଅରେ କିନ୍ତୁ ବୁଝିଲେ ହେଲା ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଏମାନେ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଦେଖାଯାନ୍ତି ।

୨୯ । ବିନ୍ଧାଣି : ଏକ ବିଚକ୍ଷଣ କଳାକୁଶଳ ଗୋଷ୍ଠୀ, କୁଳବୃତ୍ତି ଭାଷ୍ପର୍ଯ୍ୟ, ଚିତ୍ରବିଚିତ୍ର ମୂର୍ତ୍ତି, ପଥର ଖୋଦେଇ, କାଷ୍ଠକୁଦନ, ଗୋପୁର ପ୍ରାକାର, ନୌକା, ପାଷାଣ ଦୁର୍ଗ, ବାସସ୍ଥଳୀ, ରଙ୍ଗସ୍ଥଳୀ, ବନବନିକାର ପଶୁପକ୍ଷୀ ନିର୍ମାଣ କରିବା ଏବଂ ସୂକ୍ଷ୍ମ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଜୀବ କାଠ ପଥରକୁ ଜୀବନ୍ତ କରି ରଖିବାରେ ଏମାନେ ଥିଲେ ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ । ଏହାଙ୍କ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବୋଧ ଓ ଦୂରଦର୍ଶିତା ଅତୁଳନୀୟ । ସତ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ବିକାଶ ଘଟାଇ କଳିଙ୍ଗ ଶିଳ୍ପୀ ଭାବେ ଦେଶଦେଶାନ୍ତରେ ଅପୂର୍ବ କଳାକୁଶଳତାର ନିଦର୍ଶନ ରଖୁଥାସିଥିଲେ । ଏହାଙ୍କ ଅମର କାର୍ତ୍ତି ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ବାଲି, ଜାଭା, ସୁମାତ୍ରା, ବୋର୍ଣ୍ଣିଓ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱୀପପୁଞ୍ଜରେ ଜାଞ୍ଜଲ୍ୟମାନ ରହିଅଛି । ପ୍ରାଚୀନକାଳରୁ କଳିଙ୍ଗର ପାର୍ବତ୍ୟ ପଥର ଓ ଗୁହାମାନଙ୍କରେ ଥିବା ଚିତ୍ରକଳା ଓ ଭାଷ୍ପର୍ଯ୍ୟର ସ୍ରଷ୍ଟା ଏହାଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେହି ନଥିଲେ । ଏ ଜାତି ଯୋଗୁ କଳିଙ୍ଗ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱରେ ସୁନାମ ଅର୍ଜନ କରିଆସିଥିଲା । କାଳର କରାଳ

ଲହରୀର ଆବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଉତ୍ତଥାନ-ପତନ ଦେଇ ଆସିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏ ସଂପ୍ରଦାୟର ତିଳେ ସୁଦ୍ଧା ଅବକ୍ଷୟ ଘଟିନାହିଁ ବରଂ ପୋଡ଼ା ସୁନାଭଳି ଅଧିକ ତେଜସ୍ବର ହୋଇଉଠିଛି । ସେ ଯୁଗ ସମାଜରେ ଏମାନଙ୍କ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉଚ୍ଚରେ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏ ଜାତି ଖଣ୍ଡ-ବିଖଣ୍ଡିତ ଭାବେ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତରେ ବାସ କରିଆସୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

୩୦ । ହାଟୁଆ : କୁଳବୃତ୍ତି କ୍ରୟବିକ୍ରୟ । ସ୍ଥାନରୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତର, ଗ୍ରାମରୁ ଗ୍ରାମାନ୍ତର ଭ୍ରମଣ କରି କ୍ଷୁଦ୍ର ଓ ମଧ୍ୟମ ମୂଲ୍ୟର ବ୍ୟବସାୟ କରିଥାନ୍ତି । ବୁଲାବିକାଳି ଗୋଷ୍ଠୀ ଏ । ଜୀବିକାର୍ଜନ ପାଇଁ ଯାଯାବର ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନରେ ସପରିବାର ରହିଥାନ୍ତି । ବିଭିନ୍ନ ଦିଗରେ ପଲ୍ଲୀ ଓ ଜନପଦମାନଙ୍କରେ ପସରା ମେଳାଇ ତତ୍ତତ୍ୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ସହ କାରବାର ଚଳାଇଥାନ୍ତି । ପାର୍ବତ୍ୟ, ଆରଣ୍ୟକ ଓ ସମତଳବାସୀ ମଧ୍ୟରେ ଏମାନେ ଥିଲେ ଏକ ଯୋଗସୂତ୍ର । ଦୁର୍ଲଭ ପଦାର୍ଥ ସୁଲଭ ସ୍ଥାନକୁ ନେଇ ଯୋଗାଇବା ଏମାନଙ୍କ ମୁଖ୍ୟ କର୍ମ । ତଦ୍ୱାରା ଲୋକସମାଜ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉପକୃତ ହେଉଥିଲେ । କ୍ରୟବିକ୍ରୟ କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀର ନାଁ ଥିଲା ‘ହାଟ’ । ହାଟରେ ସମ୍ମିଳିତ ଦୂରଦୂରାନ୍ତରେ ଗ୍ରାମବାସୀଙ୍କ ବାର୍ତ୍ତାବହ ରୂପେ ମଧ୍ୟ ଏହାଙ୍କ ଭୂମିକା ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । ‘ହାଟୁଆ’ ନାମରେ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଗୋଷ୍ଠୀ ସଂପ୍ରତି ଦେଖାଯାଉଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ କୁଳବୃତ୍ତି ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ପଦ୍ଧା ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଜଣାପଡ଼େ । ବର୍ତ୍ତମାନ ‘ହାଟୁଆ’ କୁଳର ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ସେମାନେ ସଙ୍କୋଚ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି ।

୩୧ । ଭୋଇ : ଯୋଗୁ ଜାତି ଭାବେ ଏହାଙ୍କ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ରହି ଆସିଛି । ଅଶ୍ୱ, ପାଲିଙ୍କି, ରଥ, ଶକଟାଦି ଉତ୍ତଳନା ଏହାଙ୍କ କୁଳବୃତ୍ତି । ଅଶ୍ୱକୁ ଯୁଦ୍ଧାଶ୍ୱରେ ପରିଣତ କରି ‘ଅଶ୍ୱାରୋହୀ’ ସେନାଭାବେ ଦେଶରକ୍ଷା କରିବା ଏ ଜାତିର ମୁଖ୍ୟକର୍ମ ଥିଲା । ସାହସ ଓ ବୀରତ୍ୱ ଯୋଗୁ ଏମାନେ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇଥିଲେ । ଅଶ୍ୱ ନିର୍ବାଚନରେ ଏ ଜାତି ଥିଲା ବିଚକ୍ଷଣ ବୁଦ୍ଧିସମ୍ପନ୍ନ । ଏ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସମଗ୍ର କଳିଙ୍ଗରେ ବିଛୁରିତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଏହାଙ୍କ ଅହଂଭାବ ସ୍ୱାଭିମାନ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇନାହିଁ ।

୩୨ । ତନ୍ତ୍ର : ବସ୍ତ୍ର ବୟନ କୁଳବୃତ୍ତି । ସୂକ୍ଷ୍ମ ତନ୍ତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଚିତ୍ରବିଚିତ୍ର ଲୁଗା ବୁଣିବାରେ ଏହାଙ୍କ ଦକ୍ଷତା ଅତୁଳନୀୟ । ବିତସ୍ତି ପରିମିତ ଗାମୁଛାରୁ ବହୁମୂଲ୍ୟ ଚାମାଣିକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଚିତ୍ର ରଙ୍ଗରେ କମକରା ବହିର୍ବାସ ଓ ଅନ୍ତର୍ବାସ ନିର୍ମାଣ କରି ଚୟୋଳିଙ୍ଗ ନିର୍ବିଶେଷରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ପ୍ରଶଂସାଭାଜନ ହୋଇଥିଲେ । କାର୍ପାସ ଭଳି ପଟା ନିର୍ମିତ ବସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗର କଳାକୁଶଳତାର ଅପୂର୍ବ ନିଦର୍ଶନ ଥିଲା । ନିମ୍ବବିତ୍ତ ଓ ଧନବନ୍ତ ଉଭୟ ସମାଜର ଆବଶ୍ୟକତା ପୂରଣ କରୁଥିଲା ଏ ଜାତି । ବୟନ କର୍ମରେ ସେମାନେ ଥିଲେ ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ । ତେଣୁ କଳିଙ୍ଗର ବସ୍ତ୍ର ବିଦେଶୀ ମୁହଁରେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଭାବେ ଅଭିହିତ ହୋଇଆସିଥିଲା । ସେଥିରୁ ଏହାର ଲୋକପ୍ରିୟତା ବୁଝାପଡ଼େ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଆଖୁଦୃଶିଆ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅଧିକଂଶ କୁଳବୃତ୍ତିଠାରୁ ଦୂରେଇଯାଇଥିବା ମନେହୁଏ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାକ୍ତନ କଳିଙ୍ଗର ଦିଗନ୍ତବିସ୍ତାରି କାର୍ତ୍ତିରାଜି ମଧ୍ୟରେ ଏହାଙ୍କ ଅବଦାନ ଥିଲା ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ।

୩୩ । ମାହାର : କୁଳବୃତ୍ତି ଗୋରୁ ଚରାଇବା । କୃଷକର ପ୍ରଧାନ ସହାୟକ ଗୋରୁ, ବଳଦ ମଇଁଷି, ପୋଡ଼କୁ ଅଡ଼େଇ ନେଇ ପଡ଼ିଆ ଭୂଇଁରେ ଛାଡ଼ି ଆସୁଥିଲେ । ଅପ୍ରାପ୍ତ ବୟସ୍କ ପୁଅଝିଅଙ୍କୁ ତାହାଙ୍କ ଜଗାରଖା କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ କରାଯାଉଥିଲା । ମୁରବାମାନେ ନାନାବିଧ ବନଜାତ ଫଳ, ମୂଳ, କେଳି, କନ୍ଦାଦି ଦ୍ରବ୍ୟ ସାଉଁଟି ଆଣି ବିଭିନ୍ନ ଦ୍ରବ୍ୟ ବିନିମୟରେ ଗ୍ରାମବାସୀଙ୍କୁ ବିତରଣ କରୁଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କୁ ‘ସାଉଁଟିଆ’ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଉଥିଲା । ଶାରୀରିକ ବଳ ଓ ଦୃଢ଼ ସାମର୍ଥ୍ୟ ଯୋଗୁ ଏମାନେ ସେନାବାହିନୀ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିଲେ । ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟତ୍ର ଏହାଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତି ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ନାହିଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଅତି ନଗଣ୍ୟ କହିଲେ ଚଳେ ।

୩୪ । ବାଣୀଏତ : ବଣରୁ ଉତ୍ତମ ଜାତିର କାଠ ବାଉଁଶ ବାଛି ତାକ୍ଷଣମୁନ ଲୁହା ଲଗାଇ ଶର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା ଏହାଙ୍କ କୁଳବୃତ୍ତି ଥିଲା । ବାଉଁଶରେ ଧନୁ, ବଛାଁ, ତେଣ୍ଟା ପ୍ରଭୃତି ଯୁଦ୍ଧାସ୍ତ୍ର ନିର୍ମାଣରେ ଧୁରନ୍ଧର ଥିଲେ ଏମାନେ । ଦୂରରୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଭେଦ କରି ଧନୁର୍ଦ୍ଧର ଯୋଦ୍ଧାଭାବେ ଶତ୍ରୁ ନିପାତ କରିବାରେ

ଅଦ୍ବିତୀୟ । ଅବସର ସମୟରେ ବାରହା, ସମର, ଜିଆଦ, ମିରିଗାଦି ବନ୍ୟଜନ୍ତୁ ଶିକାର ଏହାଙ୍କ ସୌଖୀନ ବ୍ୟବସାୟ ଥିଲା । ଏହାଙ୍କ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା ଅବ୍ୟର୍ଥ । ଆଖଡ଼ା ବା ମେଲାଘରେ ଯୁବକଙ୍କୁ ବାଣସନ୍ଧାନ ଶିକ୍ଷାଦେବା ଅନ୍ୟତମ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଓ କର୍ମ ଥିଲା । ତେଣୁ ସମାଜରେ ମାନ୍ୟଗଣ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିରୂପେ ସମ୍ମାନିତ ହେଉଥିଲେ । ଦେଶରକ୍ଷା ଓ ଶତ୍ରୁ ପ୍ରତିହତ କରିବାରେ ଏମାନଙ୍କ ମହତ୍ତର ଦାନ ରହି ଆସିଥିଲା । ଓଡ଼ ଚଷା କୁଳର ଅନ୍ୟତର ଶାଖାରୂପେ ପରିଚୟ ଦେବାଦ୍ୱାରା ଏ କୁଳର ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଲୋପ ହେବାକୁ ବସିଛି ।

୩୫ । ପଥୁରିଆ : ପଥର କାଟିବା କୁଳ ବ୍ୟବସାୟ । ବିରାଟ ପଥର ଗାତ୍ରରେ ଚଟାଣ, ଖୋଲ, ଆସ୍ଥାନ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦକ୍ଷ ଥିଲେ ଏମାନେ । ପଥର ଖୁଣ୍ଟି ପଶୁପକ୍ଷୀ, ମଣିଷ, ଶିଳ, ଶିଳିପା, ପାତ୍ର, ଆଳି, ଗିନା ପ୍ରଭୃତି ଦୈନନ୍ଦିନ ବ୍ୟବହାରୋପଯୋଗୀ ଦ୍ରବ୍ୟ ସମେତ ବିଶାଳକୃତି ପ୍ରାସାଦ, ଦୁର୍ଗ, ପ୍ରାଚୀର, ସେତୁ ଇତ୍ୟାଦି ଦୀର୍ଘସ୍ଥାୟୀ ବସ୍ତୁ ନିର୍ମାଣ କରି ଚିରସ୍ମରଣୀୟ ହୋଇ ରହିଆସିଛନ୍ତି । ସେତିକି ନୁହେଁ ଏହାଙ୍କ କର୍ମଦକ୍ଷତା ବିଦେଶରେ ଏତେଦୂର ପ୍ରଶଂସିତ ହୋଇଥିଲା, ଯାହାଯୋଗୁ ସେମାନେ ସାବରେ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇଯାଇ ସେଠାରେ ଆପଣା କଳାକୁଶଳତାର ନିଦର୍ଶନସ୍ୱରୂପ ଦୁର୍ଗ, ମନ୍ଦିର, ସ୍ତୁପାଦି ନିର୍ମାଣ କରି ଅକ୍ଷୟ କାର୍ତ୍ତି ରଖିଆସିଥିଲେ । ଜାଭା, ବାଲି, ସୁମାତ୍ରା, ବୋର୍ଣ୍ଣିଓ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱୀପପୁଞ୍ଜରେ ଏହାଙ୍କ କଳାକୃତିର ଅବଶେଷ ଅବ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟମାନ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏ ଜାତିର ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୟନୀୟ ।

୩୬ । ଓଡ଼ିଆ : ‘ଓଡ଼-ଚଷା’ ରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଏ ଜାତିର କୁଳବୃତ୍ତି ଏକମାତ୍ର କୃଷି । ଯଦିତ ଉପରୋକ୍ତ ସମସ୍ତ ସଂପ୍ରଦାୟ ‘ଓଡ଼-ପାଟକ’ ଭାବେ ପରିଚିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲେ ତଥାପି କୃଷି ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟତର ବୃତ୍ତି ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ଅବଲମ୍ବନ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ‘ଓଡ଼ିଆ’ ସେଇଆ ନଥିଲେ । ସମସ୍ତ ଶକ୍ତି ବିନିମୟରେ ଜମିରେ ଖାଦ୍ୟଶସ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ କରି ସର୍ବଦା ଦେଶକୁ ଧନଧାନ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବା ସେମାନଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ବ୍ୟବସାୟ । ଫଳରେ ଦେଶବାସୀ କସ୍ତିନକାଳେ ଖାଦ୍ୟାଭାବ ଅନୁଭବ କରିନଥିଲେ । ଉଦ୍‌ବୃତ୍ତ ଖାଦ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ ବଦଳରେ ବିଦେଶରୁ

ଦୁର୍ଲଭ ବସ୍ତୁମାନ ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଉଥିଲା । ପ୍ରୟୋଜନବେଳେ ସେମାନେ ବୀରଦର୍ପରେ ରଣଭୂମିରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଉଥିଲେ । ଅବସର ସମୟରେ ଯୁଦ୍ଧକୌଶଳ ଶିକ୍ଷା କରି ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ବିପଦ ପାଇଁ ସର୍ବଦା ପ୍ରସ୍ତୁତ ରହୁଥିଲେ । ଏହାଥିଲା ସମାଜର ଏକ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ସଂପ୍ରଦାୟ । ଅନ୍ନଦାତା ଏବଂ ବୀରଯୋଦ୍ଧା ଭାବେ ସମାଜରେ ଏମାନଙ୍କର ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାନ ରହିଥିଲା । କଳିଙ୍ଗରେ ଏହାଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଥିଲା ସର୍ବାଧିକ । ସମ୍ପ୍ରତି ଯଦିତ ଅପର ତୁଳନାରେ ଏହାଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଅଧିକତର, ତଥାପି ଅନେକ କୁଳ ବୃତ୍ତି ଛାଡ଼ି ଜୀବିକାର୍ଜନ ପାଇଁ ଅନ୍ୟପକ୍ଷ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଧନଧାନ୍ୟ ଭରା ପ୍ରାକ୍ତନ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟ ପ୍ରତି ଏ ଜାତିର ଅବଦାନ ଥିଲା ଅତ୍ୟନ୍ତ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏମାନେ ନାନା ଶାଖା ଓ ଉପଶାଖାରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଦେଶର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ରହିଆସୁଛନ୍ତି ।

ଏହାଛଡ଼ା ଆହୁରି କେତେକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ନିଜକୁ ‘ପାଟକ’ କୁଳର ବୋଲି ମଧ୍ୟ ପରିଚୟ ଦେବା ଦେଖାଯାଏ; କିନ୍ତୁ କୁଳବୃତ୍ତି ଓ ପରାମ୍ପରା ଧରି ବିଚ୍ଛିନ୍ନକଲେ ସେମାନେ

ଉପରୋକ୍ତ ଛତିଶକୁଳ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସି ଏକ ଗୋଷ୍ଠୀର ଶାଖା ବା ଉପଶାଖା ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟକିଛି ନୁହନ୍ତି ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ପୁଣି କେତେକ ନୀଚଜାତି ରୂପେ ଗଣ୍ୟ ହୋଇଆସୁଛନ୍ତି । ଉଚ୍ଚ-ନୀଚ ଜାତି ବିଭାଗ କଳିଙ୍ଗର ପରମ୍ପରା ନଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଜତର ସଭ୍ୟତାର ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ତାଦୃଶ୍ୟ ଶ୍ରେଣୀ ବିଭାଗ ତାହାର ଅଙ୍ଗ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ଯାହାହେଉ ଉକ୍ତ ପାଟକ କୁଳର ସମ୍ମିଳିତ ଉଦ୍ୟମରେ ସ୍ୱ ସ୍ୱ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେଉଁ ଅନନ୍ୟ ସାଧାରଣ ଦକ୍ଷତା ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା, ତା’ରି ବଳରେ କଳିଙ୍ଗ ସଭ୍ୟତା ମଧ୍ୟାହ୍ନ ସୂର୍ଯ୍ୟ ସମାନ ଦେଦାପ୍ୟମାନ ରହିଥିଲା । ଏହା ଉତ୍ତରାପଥ ଓ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତା ରୂପ ଦୁଇ ବାହୁ ମଧ୍ୟରେ ବକ୍ଷସ୍ଥଳ ଭଳି ଶୋଭାପାଉଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନର ଅବଶେଷ ଧରି ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କଲେ ସେ ସଭ୍ୟତାର ବିଭିନ୍ନ ବିଭାଗ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକର ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶ ଘଟିଥିଲାବେଳେ ଆଉ କେତେକର କଳାଳମାତ୍ର ଦୃଷ୍ଟହୁଏ । ସେତିକି ଖିଅଧରି କେବଳ କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାକ୍ତନ ସଭ୍ୟତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଅଧ୍ୟାହାର କରାଯାଇପାରେ ।

ସସ୍ତ୍ର ପ୍ରକାଶ କଳିଙ୍ଗର ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି

ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ଜାତିର ମୂଳଭିତ୍ତି । ସେ ଦୁଇଟି ଯାହାର ଯେତିକି ଦୃଢ଼ ସେ ଜାତି ସେତିକି ସମୃଦ୍ଧ । ସଭ୍ୟତା ଜାତିର ବହିରଙ୍ଗ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତି ଅନ୍ତରଙ୍ଗ । ଉଭୟେ ଆତ୍ମା ଓ ଶରୀର ପରି ପରସ୍ପର ନିର୍ଭରଶୀଳ । ବାସ, ବସତି, ବ୍ୟବସାୟ, ବେଶଭୂଷା, ଭାଷା ପ୍ରଭୃତି ସଭ୍ୟତାର ପରିପ୍ରକାଶକ ହେଲାବେଳେ ଗୀତ, ନୃତ୍ୟ, ଚିତ୍ରକଳା, ଭସ୍କର୍ଯ୍ୟ, ସାହିତ୍ୟ, ଧର୍ମଭାବନାଦି ସଂସ୍କୃତିର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିକ । ତେଣୁ ଜାତିର ମାନ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଗଲାବେଳେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ପ୍ରଥମେ ଦୃଷ୍ଟିପଡ଼େ ।

କାସ ବସତି : ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି, ତ୍ରିବିଧ ଶବର ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମିଳିତ ଅଧିବାସୀ ଭାବେ ଅଖଣ୍ଡ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ଉପଭୋଗ କରିଆସୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି କି ପ୍ରକାର ଥିଲା— ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ କରି କହିଦେବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ସେଥିସକାଶେ ଏଯାବତ୍ ବିଧିବଦ୍ଧ ତେଷା ହେବାର ଶୁଣାନାହିଁ । ଇତିହାସ, ପୁରାଣ, ଶାସ୍ତ୍ର, କାବ୍ୟ ଓ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ର ବହୁବାର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାହା ଏକ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା— ଏତିକି ଛଡ଼ା ବିଶେଷ କିଛି ବର୍ଣ୍ଣନା ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । କରକଣ୍ଡୁ, କାରୁବାକୀ, ପିଣ୍ଡୁଣ୍ଡ, ତୋଷଳି, ସମାପ ପ୍ରଭୃତି କାଁ-ଉଁ ଯେଉଁ କେତୋଟି ଶବ୍ଦ ମିଳେ, ତାକୁ ହିଁ ସୂଚକ କରି କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯାହାକିଛି ଅନୁମାନ କରାହୋଇଆସୁଛି । ସେଥିପାଇଁ ଆକ୍ରମଣକାରୀ ଅଶୋକଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଖୋଦିତ ଧଉଳି ଓ ଜଉଗଡ଼ ଅନୁଶାସନ ଆଲୋକବର୍ତ୍ତକୀ ରୂପେ ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ ହୋଇଆସିଛି । ସେଥିରେ ପରାଜିତ କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ନୀତି ଉପଦେଶଦ୍ଵାରା ଅଶୋକଙ୍କ ଉଦାରତା ଓ ମାନବିକତା ଯେତିକି ପ୍ରକଟିତ କଳିଙ୍ଗ ପରି ଏକ ଦୁର୍ଦ୍ଦର୍ଶ ବୀରଜାତିକୁ ଧ୍ୟାନ କରିପାରିବାର ଅହଂକାର ତଦପେକ୍ଷା ଅଧିକ ପରିସ୍ପଷ୍ଟ । ତାକ୍ଷଣ ଦୃଷ୍ଟିରେ ବିଚାର କଲେ

ବାସ୍ତବିକ ତାହା ଥିଲା କଳିଙ୍ଗବାସୀ ପ୍ରତି ଚରମ ଅବମାନନାର ସଙ୍କେତ । ସେଥିରୁ ବା କଳିଙ୍ଗର ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କି ଧାରଣା କରାଯାଇପାରେ ? କିନ୍ତୁ ଏକଥା ସତ ଯେ ଅଶୋକଙ୍କ ମଗଧ ତୁଳନାରେ କଳିଙ୍ଗର ଅବସ୍ଥା କୌଣସି ଗୁଣରେ ନ୍ୟୁନ ନଥିଲା । ବରଂ ସଭ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତି, ବାଣିଜ୍ୟ, ବ୍ୟବସାୟ, କଳା, ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉତ୍କର୍ଷ ଲାଭ କରିଥିଲା ।

ସୁତରାଂ ତାହା ଥିଲା ମଗଧ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ରାଜ୍ୟ । ତା’ ନହେଲେ ପିତୃପିତାମହ ଅମଳରୁ ସ୍ଵାଧିକାରଭୁକ୍ତ ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗରୁ ଲାଗିଥିବା ଖଣ୍ଡିଏ ଅଗମ୍ୟ ବନପର୍ବତ ଘେରା ରାଜ୍ୟକୁ ଜୟ କରିବା ପାଇଁ ଅଶୋକଙ୍କ ମନରେ ଏତେଦୂର ଆକାଂକ୍ଷା ଜାଗ୍ରତ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ କିମ୍ବା ଏତେବଡ଼ ମଗଧ ସେନାବାହିନୀ ସାହାଯ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଦୁଇବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ପଡ଼ନ୍ତା ନାହିଁ ଏବଂ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ପ୍ରାଣବଳି ଦେଇ ନିଷ୍ପତ୍ତିମୂଳକ ସଂଗ୍ରାମରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଅନ୍ତେ ନାହିଁ । ସେ ଯୁଦ୍ଧରେ କୁଆଡ଼େ ଉଭୟ ପକ୍ଷର ମିଶି ଆଠ ଲକ୍ଷରୁ ଅଧିକ ସେନା ମୃତାହତ ହୋଇଥିଲେ । ତା’ ସତ୍ତ୍ୱେ କଳିଙ୍ଗରେ ତୃତୀୟାଂଶରୁ ଅଧିକ ଭିତରକୁ ଅଗ୍ରସର ହେବା ସାହସ ନଥିଲା ତାଙ୍କର । ଏକ ଦିଗରେ ରଣାଙ୍ଗନରେ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ହତାହତ ସେନାଙ୍କ ବିକଳ ଆର୍ତ୍ତଚିତ୍କାର, ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଅବିଚିତ ଉପାନ୍ତବାସୀଙ୍କ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ଆତଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିକାରୀ ଆକ୍ରମଣ ତାହାଙ୍କୁ ହିଂସାବର୍ଜନ ନିମିତ୍ତ ପ୍ରୟୋଦିତ କରିଥିଲା । ତାହାହିଁ ଅନୁଶାସନ ଦୁଇଟିର ପ୍ରକୃତ ଅନ୍ତଃସ୍ଵର । ସେ ଅନୁଶାସନରୁ କଳିଙ୍ଗର ଐତିହ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସୂଚନା ଆଶା କରିବା ନିରର୍ଥକ । ଏଣୁ ଉଗ୍ରାବଶେଷ ଭିତ୍ତିପ୍ରସ୍ତର ଧରି ଲୁପ୍ତ ମନ୍ଦିରର ବାସ୍ତବ କବ୍ଜନା କଲାପରି ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଚଳିତ କୁଳପ୍ରଥା ଓ ଲୁପ୍ତାବଶିଷ୍ଟ ଚଳଣିର ବିଶ୍ଳେଷଣ ଓ ସଂଶ୍ଳେଷଣ ସାହାଯ୍ୟରେ ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ କଳିଙ୍ଗର ଇତିବୃତ୍ତ କଳନା କରିବା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଉପାୟ ନାହିଁ ।

ଅନୁଧ୍ୟାନରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ପ୍ରଥମ ଅବସ୍ଥାରେ ‘ନାଗ’ ସଂଜ୍ଞକ ଶବ୍ଦର ଗୋଷ୍ଠୀ କଳିଙ୍ଗରେ କ୍ଷମତା ବିସ୍ତାରପୂର୍ବକ ବିଶାଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ସାଧାରଣରେ ତାଙ୍କୁ ‘କଳିଙ୍ଗ’ କୁହାଯାଉଥିଲା । ‘ନାଗ’ ଥିଲା କଳିଙ୍ଗ ଗୋଷ୍ଠୀର ଶାଖା ସମ୍ପ୍ରଦାୟ । ମାଳୟ ଅନ୍ତରୀପରେ ଏମାନେ ‘ଓରଙ୍ଗିଙ୍ଗ’ (ଓଡ଼-କଳିଙ୍ଗ) ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲେ । ସିଙ୍ଗାପୁର ମଧ୍ୟରେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଞ୍ଚଳ ଅନ୍ୟାପି ‘କିଙ୍ଗ୍’ ନାମରେ ନାମିତ ହୋଇ ରହିଥିବା ତଦ୍‌ବିଦ୍ୟମାନେ କହନ୍ତି । ଐତିହାସିକ ଫର୍ଗୁସନ୍ ସାହେବ କହନ୍ତି, କିଙ୍ଗ୍ ନାଟି ଯେଉଁ ଜାତି ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ, ତାହା ଭାରତବର୍ଷର ପ୍ରସିଦ୍ଧ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶବାସୀ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହନ୍ତି । ଏମାନେ କଳିଙ୍ଗରୁ ନୌକାଯୋଗେ ଆସି ସିଙ୍ଗାପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ସ୍ଥାୟୀ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ତାହା ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ଆଗରୁ ଘଟିଥିବା ସମ୍ଭବ । ବୋର୍ଣ୍ଣଓ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ଵୀପପୁଞ୍ଜରେ ପ୍ରଚଳିତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନୁସରଣରେ କହନ୍ତି— ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମକ ଜାତି ଭାରତବର୍ଷରୁ ଯାଇ ତରତ୍ ଦ୍ଵୀପମାନଙ୍କରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ତାହା କରିବାକୁ କଳିଙ୍ଗର ତାମ୍ରଲିପ୍ତୀଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀମୁହାଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲମ୍ବିତ ଉପକୂଳସ୍ଥ ଛୋଟ-ବଡ଼ ବନ୍ଦର ସହାୟକ ଥିଲା । ସେହି କାରଣରୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପରିନିର୍ବାଣ ପରେ ସୂତିସ୍ବରୂପ ଦାତ୍ତତ୍ତ୍ଵ ସିଂହଳକୁ କଳିଙ୍ଗ ବନ୍ଦର ବାଟେ ପ୍ରେରିତ ହୋଇଥିଲା । ଏଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ, ଅଶୋକଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗ ଗୌରବମଣ୍ଡିତ ଏବଂ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ରାଜ୍ୟ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଥିଲା । ଶାସନବ୍ୟବସ୍ଥା ଯେପରି ସୁଦୃଢ଼, ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥା ସେହିପରି ଶୁଦ୍ଧିଜିତ ଥିଲା । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ବୌଦ୍ଧଜାତକ ଓ ଜୈନଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରୁ ଯେଉଁ ଆଭାସ ମିଳେ ତାହା ଯଥେଷ୍ଟ ନହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରାକ୍ତନ କଳିଙ୍ଗର ପାର୍ଥବ ବିଭୂତି କଳନା କରିବାରେ ବହୁଧା ଉପାଦାନ ଯୋଗାଇଥାନ୍ତି ।

ବୌଦ୍ଧଜାତକ କଥାରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ବିଭିନ୍ନ କିସମର ଇଟା, ମାଟି ଓ ପଥରଦ୍ଵାରା ନିର୍ମିତ ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ଦୁର୍ଗ, ନବର, ନଗର ଓ ପ୍ରସାଦ କଳିଙ୍ଗରେ ରହିଥିଲା । ‘କୁନ୍ଦାବତୀ’ ଓ ‘ନାରିକେର’ ନାମକ ଦୁଇଟି ଦୁର୍ଗରେ ରାଜପରିବାର ବାସ କରୁଥିଲେ । ‘ଦାଠା-ଧାତୁବଂଶ’ର ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଜଣାପଡ଼େ, କଳିଙ୍ଗରେ ଦୁଇମହଲା ଓ ତିନିମହଲା ବିଶିଷ୍ଟ ଦୁର୍ଗ

ଗଢ଼ାଯାଇଥିଲା । ମଧ୍ୟରେ ଚିତ୍ରବିଚିତ୍ର କୋଠରି ଓ ବହିଃସାମାରେ ଶତାଧିକ ଗୃହ ଓ ବିରାଟ ପ୍ରକୋଷ୍ଠ ରହିଥିଲା । ରାଜପୁରୁଷ ଓ ଦୁର୍ଗ ରକ୍ଷକମାନେ ସେଠାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ । ମୂଳ ନବରକୁ ଲାଗି ରାଜରମଣୀଙ୍କ ପାଇଁ ରାଣୀହଂସପୁର ଏବଂ ତା’ ପାଖକୁ ଅନ୍ତର୍ଗୃହମାନ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରବେଶପଥରେ ସିଂହଦ୍ଵାର । ଅନ୍ତଃପୁର ଭିତ୍ତିଗାତ୍ରରେ ସୁପରିକଳ୍ପିତ ବାତାୟନ ଓ କ୍ଷୁଦ୍ରକ୍ଷୁଦ୍ର ଗୁପ୍ତରକ୍ଷ । ସେଗୁଡ଼ିକ ଥିଲା ଅଗମ୍ୟ, ସୁରକ୍ଷିତ ଓ କାରୁକଳାପୂର୍ଣ୍ଣ । ସେଥିରେ ସେକାଳ କଳିଙ୍ଗ ଶିଳ୍ପୀଙ୍କ ଅପୂର୍ବ କଳାକୃଶଳତା ପ୍ରକଟିତ ହେଉଥିଲା । ମୋଟାମୋଟି କହିଲେ ଭୁବନେଶ୍ଵର ‘ରାଣୀଗୁମ୍ଫା’ ଓ ‘ମଞ୍ଚପୁରୀ’ର ନିର୍ମାଣ ପଦ୍ଧତିଠାରୁ ତାହା ଭିନ୍ନ ନଥିଲା ।

ତା’ ଛଡ଼ା ଗଞ୍ଜାମ ଓ କୋରାପୁଟ ଜିଲ୍ଲା ମଧ୍ୟରେ ‘ସୁବର୍ଣ୍ଣଗିରି’ ନାମକ ଏକ ଗିରିଦୁର୍ଗ ଥିବା ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି । ତାକୁଲାଗି କୁଆଡ଼େ ‘ଇସିଲ’ ନାମରେ ଏକ ସମୃଦ୍ଧ ନଗର ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ସେହିପରି ବଂଶଧାରୀ ନଦୀ କୂଳର ‘ଶାଳିହୁଣ୍ଡ’ ପର୍ବତ ନିକଟରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ଜନଗହଳିପୂର୍ଣ୍ଣ ସହର ଥିବା ଜଣାପଡ଼େ । ଚାନ୍ ମରିତ୍ରାଜକ ହୁଏନ୍‌ସାଂଙ୍କ କହିବାନୁସାରେ ପୂର୍ବଘାଟ ପର୍ବତମାଳାରୁ ବଙ୍ଗୋପସାଗର ମଧ୍ୟରେ ଦଶଟି ସୁରକ୍ଷିତ ନଗର ରହିଥିଲା । ସେଗୁଡ଼ିକ ଏପରି ସୁଦୃଢ଼ ପ୍ରାଚୀର ବେଷିତ ଯେ ଶତ୍ରୁ ପ୍ରବେଶ କରିବା ସହଜସାଧ୍ୟ ନଥିଲା । ସେଠାରେ ବିରାଟକାୟ ଯୁଦ୍ଧହସ୍ତୀମାନଙ୍କୁ ରଖାଯାଇ ଥିଲା । ଏଣୁ ଅନୁମାନ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ନଗରାଞ୍ଚଳ ଦୁର୍ଗଦ୍ଵାରା ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ସେଗୁଡ଼ିକ ଥିଲା ରାଜ୍ୟର ଏକ ଏକ କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ । ତାର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଛୋଟ-ବଡ଼ ବସତିମାନ ଗଢ଼ିଉଠିଥିଲା । ଆକାର ଓ ଜନସଂଖ୍ୟା ଅନୁଯାୟୀ ସେଗୁଡ଼ିକର ନାମାକରଣ କରାଯାଉଥିଲା । ଗଡ଼, ଗୁଡ଼ା, ପୁଟୁ, ପଡ଼ା, ମା, ଗୁମ୍ଫା, ଦା, ଡା, ଅଙ୍ଗା ପଦାତ ଶବ୍ଦରୁ ତାହାର ଆକାର ବାରିହୋଇପାରୁଥିଲା । ଗଡ଼ ଥିଲା ‘ରାଜପୁରୁଷ’ଙ୍କ ଆବାସସ୍ଥଳୀ । ତାଙ୍କରି ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ତାହା ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିଲା । ଗଡ଼ ହେଉ ବା ଗ୍ରାମ ହେଉ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କାଳରେ ‘ଓଡ଼’ ଶବ୍ଦରମାନେ ଜଳ, ଜୀବିକା ଓ ନିରାପତ୍ତା ତିନୋଟି ବିଷୟ ପ୍ରତି ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟି ରଖୁଥିଲେ । ଏ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକର

ଅଭାବ ଥିଲେ ବି ସେ ସ୍ଥାନକୁ ବାସଯୋଗ୍ୟ ମଣ୍ଡଳ ନଥିଲେ । ସ୍ମରଣାତୀତ କାଳରୁ କଳିଙ୍ଗରେ ରହିଆସୁଥିବା ବୈପାରିଗୁଡ଼ା, ବୁଗୁଡ଼ା, ବାଲିଗୁଡ଼ା, ବିଜିପୁରୁ, ଲୋଧାପୁରୁ, ଆଡ଼ପଡ଼ା, ଖଣ୍ଡପଡ଼ା, କରପଡ଼ା, ହୁକୁମା, ହୁମ୍ମା, ଏରସମା, ବରିଗୁମ୍ମା, କାକିରିଗୁମ୍ମା, ଗୁମ୍ମା, ଅମରଦା, ଖୁରୁଦା, ବରଦା, ମାହାଙ୍ଗା, କୁଡ଼ିଙ୍ଗା, କେସିଙ୍ଗା ପ୍ରଭୃତି ଅସଂଖ୍ୟ ନାମ ରହିଛି, ଯାହାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ତାଲିକା ଦେବା ସହଜସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ— ତହିଁରୁ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ।

ରାଜପୁରୁଷ ରହିବା ସ୍ଥାନକୁ ‘ଗଡ଼’ କୁହାଯାଉଥିଲା । ତା’ ଉତ୍ପତ୍ତି ଛୋଟ ପଲ୍ଲୀ ବା ଜନପଦ ଥିଲା । ସେଥିରେ ବନଜାତ ଝାଟିମାଟିର ଘରମାନ ପରସ୍ପର ସଂଲଗ୍ନ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ସେଥିରେ ଆଗପଛକୁ ଦୁଇଟି ନାତିବିସ୍ମୃତ ‘ପିଣ୍ଡା’ ଗାଁ ନାସିରେ ‘ଭେଣ୍ଡା-ଘର’ ଅନ୍ୟନାମ ମେଲାଘର ବା ‘ଆଖଡ଼ା ଘର’ । ଅବସର ସମୟରେ ଆବାଳକୃଷ୍ଣ ସେଠାରେ ଏକତ୍ରିତ ହେଉଥିଲେ । ଗାଁ ମଧ୍ୟରେ କଳିଗୋଳ ହେଲେ, ସାମୁହିକ ବିପଦ ଘଟିଲେ କିମ୍ବା ପର୍ବପର୍ବାଣି ଦିନରେ ସେଠାରେ ବିଭର ଆଲୋଚନା ହୋଇ ନିଷ୍ପତ୍ତି ନିଆଯାଉଥିଲା । ଅତିଥି ଅଭ୍ୟାଗତ ପାଇଁ ତାହା ଥିଲା ଏକ ବିଶ୍ରାମ ଗୃହ । ଅଭିଜ୍ଞ ବୟସ୍କମାନେ ଗାଁ ଯୁବକଙ୍କୁ ଖଣ୍ଡା ସାଧନା, ପାହୁଳ, ବଣାବାଡ଼ି, ଚକ୍ରାପାଙ୍ଗ, ନଳାଭେଦ, ଧନୁଶର, ଛେଳ ଫାଳିଆ, ଡାଳ-ଆଡେଣି ଇତ୍ୟାଦି ବିଦ୍ୟାରେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ କରାଉଥିଲେ । ଚିରବିନୋଦନ ସକାଶେ ସକଟା, ପଶା, ତୁଟି, ଦସ୍ତ, ବାଘଛେଳି, ଧାଡ଼ି-ଧୋକଡ଼ି ପ୍ରଭୃତି ଖେଳର ବୟୋବସ୍ତ ଥିଲା । ସେ ମଧ୍ୟରେ ରଣପା କୌଶଳ ଶିକ୍ଷା ଥିଲା ସର୍ବପ୍ରଧାନ । ‘ରଣପା’ ପିନ୍ଧି ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରରେ କିପରି ସହଜରେ ଶତ୍ରୁ ନିପାତ କରାହୁଏ, ସେ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଉପାୟମାନ ବତାଇ ଦିଆଯାଉଥିଲା । ଯଦିତ ଏବେ ତାହା ଏକ ନୃତ୍ୟ ଶ୍ରେଣୀରେ ପରଗଣିତ— ବାସ୍ତବପକ୍ଷେ ସେ ଥିଲା କାଳିଙ୍ଗ ସେନାର ଅନ୍ୟତମ ଯୁଦ୍ଧ କୌଶଳ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଯୁବସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ତୁ-ତୁ, ବୋହୂଝେରି, ବାରଦାଣ୍ଡି, ଡାଳମାଙ୍କୁଡ଼ି, ଡାହି-ପିଲ ପ୍ରଭୃତି ଖେଳ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରିୟ ଥିଲା । ବାସ୍ତବ ଦୃଷ୍ଟିରେ ମେଲାଘର ଥିଲା ଗ୍ରାମବାସୀଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଏକ ଚାଲିମ୍ ଶିବିର ।

‘ଗଡ଼’ ଛଡ଼ା ବନ୍ଦର ସନ୍ନିକଟ ସ୍ଥାନରେ ବାଣିଜ୍ୟିକ ନଗରମାନ ଗଢ଼ିଉଠିଥିଲା । ସେଗୁଡ଼ିକର ନାମ ଥିଲା ‘ପାଟଣା’ । ଏହା ‘ଗଡ଼’ ତୁଳନାରେ ବୃହତ୍ତର ଏବଂ ବିଦେଶୀ ଓ ସ୍ୱଦେଶୀ ଉଭୟ ପଣ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟର ବ୍ୟବସାୟ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସମୁଦ୍ର ଉପକୂଳସ୍ଥ ବିଶାଖାପାଟଣା, କଳିଙ୍ଗପାଟଣା, ବାଲିପାଟଣା, ମାଣିକିପାଟଣା ପ୍ରଭୃତି ତା’ରି ସଙ୍କେତ ବହନ କରନ୍ତି । ବନ୍ଦରଗୁଡ଼ିକ ସାଧାରଣତଃ ନଦୀ ମୁହାଣରେ ଗଢ଼ିଉଠିଥାଏ । ତେଣୁ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା, ବୈତରଣୀ, ମହାନଦୀ, କୁଶଭଦ୍ରା, ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା, ରକ୍ଷିକୁଲ୍ୟା, ବାହୁଦା, ବଂଶଧାରୀ ନଦୀମୁହାଣ ଓ ସାଗର ଉପକୂଳ ତିପସ୍ଥାନ ଦେଖି ତାହା ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଯାଇଥିଲା । ତେଣୁ ପୁରୀଜିଲ୍ଲା ମାଣିକିପାଟଣା, ବାଲିପାଟଣା, ଚିଲିକା ହ୍ରଦ ସଂଲଗ୍ନ ପୋତାଗଡ଼, ଛତ୍ରପୁର ନିକଟସ୍ଥ ପାଲୁରୁ, ଗୋପାଳପୁର ବନ୍ଦର ଗାଁ, ବ୍ରହ୍ମପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ମନ୍ତ୍ରିଡ଼ି, ଆନ୍ଧ୍ରସୀମା ଭିତରେ ବାଉରୁ, ଶ୍ରୀକାକୁଳମ ଜିଲ୍ଲା କଳିଙ୍ଗପାଟଣା ଛୋଟବଡ଼ ବାଣିଜ୍ୟିକ ନଗର ରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲା । ପୋତାଶ୍ରୟ ରୂପେ ‘ବାଉରୁ’ ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀଯାଏ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ଓ ରେଜୁନ ଯାତ୍ରୀମାନେ ସେଠାରୁ ଯିବା ଆସିବା କରିବା କଥା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦର୍ଶକ ମୁହଁରୁ ଶୁଣାଯାଏ । ‘ମନ୍ତ୍ରିଡ଼ି’ରେ ବାରହାତ ମାଟିତଳୁ ଆବିଷ୍କୃତ ‘ଭୈରବୀ’ ମୂର୍ତ୍ତି ତତ୍କାଳ କଳିଙ୍ଗ ବଣିକଙ୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବୋଲି ଜନଶ୍ରୁତି ରହିଛି । ଅବଶ୍ୟ ସେକାଳରେ ଏସବୁର ପ୍ରକୃତ ନାମ କଣ ଥିଲା ସ୍ପଷ୍ଟ ରୁଝାପଡ଼େ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏକଥା ସତ ଯେ, ନୌ-ସାଧନା କୁଶଳ କଳିଙ୍ଗବାସୀ ଉପଯୁକ୍ତ ସ୍ଥାନରେ ବନ୍ଦର-ନଗରୀ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ବାଣିଜ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ ପତ୍ତା ସୁଗମ କରି ରଖୁଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ କୌଣସି ସର୍ବନିମ୍ନ ସୁଯୋଗର ମଧ୍ୟ ଉପଯୋଗ ନକରି ଛାଡ଼ି ନଥିଲେ । ବନ୍ଦରଗୁଡ଼ିକ ବିଦେଶୀ ଭ୍ରମଣକାରୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଶତମୁଖରେ ପ୍ରଶଂସିତ ହୋଇଆସୁଥିଲା । ସେଗୁଡ଼ିକ ଯାହା ବିଦେଶୀ ମୁହଁରେ କୋସବା, କେକଲା, ଟାଇଣ୍ଡସ ପ୍ରଭୃତି ରୂପେ ଉଦ୍ଧାରିତ, ଠିକ୍ କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ କି ନାମରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଥିଲା ଏବେ ଗବେଷଣାର ବିଷୟ ହୋଇପଡ଼ିଛି । କିନ୍ତୁ ଅଶୋକଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗର ଶତାଧିକ ସହର ବାଣିଜ୍ୟ କେନ୍ଦ୍ରରୂପେ ଏତେଦୂର ଧନସମ୍ପଦ ଓ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା ।

ଯାହା ପଡ଼ୋଶୀ ରାଜ୍ୟ ମନରେ ଅହେତୁକ ଈର୍ଷାର କାରଣ ହୋଇଥିଲା । କଳିଙ୍ଗରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଚଳିତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ, ଗ୍ରାମଗୀତ, ଦେଶାତ୍ମର, କୁଳାତ୍ମର, ଲୋକାତ୍ମର, ଲୋକସାହିତ୍ୟ, ଲୁପ୍ତାବଶେଷ ପଦାର୍ଥ ଅନୁଶୀଳନରୁ ଉପଲବ୍ଧ ନିର୍ଯ୍ୟାସ ସେ କାଳ ସମାଜରେ ଅବିକଳ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ବୋଲି ଦୃଢ଼ଭାବେ କହି ନପାରିଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାହା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅବାସ୍ତବ ବୋଲି କହିଦେବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । କାରଣ କୁଳପ୍ରଥା ଆକର୍ଷକ ନୁହେଁ କିମ୍ବା ପରମ୍ପରା ସନ୍ଦେହଜାତ ନୁହେଁ । ତାହା ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ଗଢ଼ି ଗଢ଼ି ଆସୁଥାଏ ରଙ୍ଗ ବଦଳିଲେ ସୁଦ୍ଧା ମଙ୍ଗା ବଦଳି ନଥାଏ । ସେହି ସୂତ୍ର ଧରି ସିଂହାବଲୋକନ କଲେ ପ୍ରାକ୍ତନ କଳିଙ୍ଗରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବସ୍ତୁ ସମୂହର କାରବାର ଚଳୁଥିବା ହୃଦୟଙ୍ଗମ ହୁଏ ।

ଅଳଙ୍କାର : ପାଟଣା ଥିଲା ପାଟକ ଗୋଷ୍ଠାର ବାସ୍ତବ ସ୍ଥଳୀ । କ୍ରୟବିକ୍ରୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବୃତ୍ତି ଲଭ୍ୟ ବସ୍ତୁଜାତ ସେଠାରେ ଗଚ୍ଛିତ ରହୁଥିଲା । ସେ ମଧ୍ୟରେ ସୁନାରି, ପାଟରା, ସାଧବ, ତେରା, ଲୁହୁରା, ହାଟୁଆ, କୁମ୍ଭାର ପ୍ରଭୃତି ସଂପ୍ରଦାୟ ଅବସ୍ଥାନରୂପ ଗୃହ ଓ ଅଙ୍ଗାଳିକା ତୋଳି ସ୍ଥାୟୀ ଭାବେ ରହୁଥିଲେ । ପସରାମେଳି ଯେ ଯାହାର ପଦାର୍ଥ ଆକର୍ଷଣୀୟ ଭାବେ ସଜାଇ ରଖୁଥିଲେ । ସୁନାରି ପସରାରେ ହାରା, ନୀଳା, ମୋତି, ମାଣିକ୍ୟ, ମରକତ, ବୈଦୂର୍ଯ୍ୟ, ପଦ୍ମରାଗ, ଗୋମେଦ, ଗରୁଡ଼ୋଦଗାର, ପୋହଳା ସମେତ ସୁନା, ପିଟାସୁନା, କୁନ୍ଦନ ସୁନା, ପାରସିକା, କପିତାନ, ସିକା, ଗରନାଲି, ସୁରତ, ଆଡ଼କାଠି, ଦଶମାସି, ଦେଶୀ, ମଙ୍ଗରାଜ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ଜାତିର କଥା ସୁନା ବିକ୍ରୟ ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ତା'ଛଡ଼ା ରତ୍ନାଦି ଖଚିତ ଅଳଙ୍କାରମାନ ମଧ୍ୟ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ପସରାରେ ରଖାଯାଉଥିଲା ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରୂପେ ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେତୋଟିର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରାଗଲା— ଝୁଣ୍ଟିଆ, ଝମକ ଝୁଣ୍ଟିଆ, ଗଣ୍ଡିବଳା, କମଗଣ୍ଡିବଳା, ବାଜେଣି ନୂପୁର, ଆଠ ଅଂଶାବଳା, ରତ୍ନପାହୁଡ଼, ଚକିବାଙ୍କି, ଦକ୍ଷିଣିବଳା, ବଳା, ଗଣ୍ଡିଆ । ଏହା ଥିଲା ପାଦର ଶୋଭାବର୍ଦ୍ଧକ ଅଳଙ୍କାର । ହସ୍ତାଳଙ୍କାର ମଧ୍ୟରେ— କାତ, ହାରାବସା କାତ, ଗୁଞ୍ଜାର, ତାଡ଼, ସୁନାଦୁବ, ଫିରିଫିରି, ମରକତ ତାଡ଼, ମାଣିକ ତାଡ଼, ନିବାବନ୍ଧିଆ, ଖଡୁ,

ବାଙ୍କି କାତ, ଘଡ଼ିଆ ପ୍ରଧାନ । ସେହିପରି ଫାସିଆ, ଅର୍ଦ୍ଧଚନ୍ଦ୍ର ଗୁଣା, ମାଣିକ ଗୁଣା, ବିକୁଳି ଗୁଣା, ପଦ୍ମକେଶରୀ ଗୁଣା, ତ୍ରିଲୋଚନ ଗୁଣା, ସିଂହଡ଼ାଗୁଣା, ବନ୍ଦାଗୁଣା, ଘସାଗୁଣା, ଫୁଲଗୁଣା, କମଗୁଣା, ରୁଅବସାଗୁଣା, ବନ୍ଧିଗୁଣା, ଝଲକା, ହାରାବସା, ତିନିଫୁଲିଆ, ମଲ୍ଲିକତି, କାନବନ୍ଧିଆ, ନାଗୁଳ, ଝଙ୍କା ପ୍ରଭୃତି ଥିଲା କର୍ଣ୍ଣାଳଙ୍କାର । ବିଦମାଳି, ତେଉଁରିଆ ମାଳି, ଋପସରି, ସୋଷିରିଆ ମାଳି, ବଉଳିମଞ୍ଜିଆ, ଯୋଡ଼ିମାଳି, ଗଣ୍ଡିମାଳି, ନକ୍ଷତ୍ରମାଳି, ଦନ୍ତିମାଳି, ଗରଗଡ଼ିଆ, ରସୁଣିଆ, ଧାନମାଳି, ଛେଡ଼ା, କଣ୍ଡିମାଳି, ରୋହିମାଛ ମାଳି, ଦଶଅବତାର ମାଳି, କଣ୍ଡା, କିଆପତରି ପ୍ରଭୃତି କଣ୍ଠାଳଙ୍କାର । ଅଣ୍ଟାପାଇଁ— ସୁନା ସୂତା, ସୁନା ଶିକୁଳି, କମରପଟା, କିଙ୍କିଣି, ଓଡ଼ିଆଣି, ଘାଗୁଡ଼ି ବନ୍ଧ, ସୁନାପାତିଆ ଏବଂ ଚିଙ୍ଗୁଡ଼ି ଝେପା, ପିଆଜଫୁଲ, ଉଷ୍ମପତରି, ଗୋଲି, ଛେର, ଲବଙ୍ଗ, ଜାଇମଞ୍ଜି, କଳାବିରି, ଗଡ଼ଗଡ଼ିଆ, ବାଙ୍କଟା ନାମରେ ଦଶଆଙ୍ଗୁଳରେ ପିନ୍ଧିବା ମୁଦି । ମୁଖ ଶୋଭାବର୍ଦ୍ଧକ ନାସାଳଙ୍କାର ଭାବେ— ବସଣି, ନାକଚଣା, କିଆପତରି ନାକଚଣା, ଲେଉଟମୁହଁ ନାକଚଣା, ମାଣିକ ଆଖି ନାକଚଣା, ସରୁ ନାକଚଣା, ହାରାବସା ନାକଚଣା, ନୀଳାବସା ନାକଚଣା, ମାଣିକ ନାକଚଣା, ବଉଳକୋଳି ନାକଚଣା, ଆୟକେରିଆ, ନାକୁଆସି, ମୁକୁତାଥୋପି, କମପଟି, ଖସାବସା, କମକାପ, ବସଣି, ନୋଥ, ଦଣ୍ଡି, ହାରାବସା ଦଣ୍ଡା ଇତ୍ୟାଦି । ପୁଣି ଚଉଁରି, କମଚଉଁରି, କିଆପତରା, ଗଛିଆଣି, ସରଲିଆ, ଘାସଚୁଳି, ଚନ୍ଦ୍ରଝୁମ୍ପା, ଅଳକାପାଟି, ଅଂଳାମଞ୍ଜିଆ, ଚଉଁରିଝୁମ୍ପା, ଚଉଁରିମୁଣ୍ଡି, ରାଗିଡ଼ି, ମୁଗରେଖା, ପାନପତର, ଝରାକାଠି, ମଥାମଣି ପ୍ରଭୃତି ଥିଲା କେଶ ଶୋଭାବର୍ଦ୍ଧକ ଅଳଙ୍କାର । ଏହାଛଡ଼ା କଙ୍କଣ, ବାଜୁବନ୍ଧ, କୁଣ୍ଡଳ, ସୁନାସୂତ ପ୍ରଭୃତି ପୁରୁଷୋପଯୋଗୀ ଅଷ୍ଟଧାତୁ ନିର୍ମିତ ଭୂଷଣ ସାମଗ୍ରୀ ମଧ୍ୟ ପସରାରେ ଅଭାବ ନଥିଲା । ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଏପରି ଭଙ୍ଗରେ ସଜାଇ ରଖାଯାଉଥିଲା ଯେପରି ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼ିବାମାତ୍ରେ ନାରୀସମାଜ ଲୋଭାକୃଷ୍ଟ ନହୋଇ ରହିପାରିବେ ନାହିଁ । ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରତି ଆଗ୍ରହ ନାରୀଜାତିର ସର୍ବପେକ୍ଷା ପ୍ରବଳ । ଅଳଙ୍କାର ମଣ୍ଡିତା ନହେଲେ ରମଣୀ ବିଶେଷତଃ କଳିଙ୍ଗ ରମଣୀର ମନ ଅବସନ୍ନ ହୋଇପଡ଼େ । ଏବେସୁଦ୍ଧା

କଳିଙ୍ଗନାରୀ ମନରୁ ଅଳଙ୍କାର ମୋହ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ତୁଟିନାହିଁ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ସଙ୍ଗତିସମ୍ପନ୍ନ ଅଭିଜାତ ପରିବାରରେ ସଞ୍ଚିତ ଅଳଙ୍କାରମାନ ପର୍ବପର୍ବାଣି ଦିନରେ କୁଳରମଣୀମାନେ ଧାରଣ କରୁଥିବା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଅଭାବପକ୍ଷେ ସ୍ତ୍ରୀସମାଜ ରୌପ୍ୟାଳଙ୍କାର ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ କୁଣ୍ଠିତ ନଥିଲେ । ଅଳଙ୍କାରଗୁଡ଼ିକ ଯେ ଖାଣ୍ଟି ସ୍ୱଦେଶୀବସ୍ତୁ ଥିଲା ସେଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାରେ କାରଣ ନାହିଁ । ନାମକରଣରୁ ତାହା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ । ପଦାର୍ଥବିନା ନାମକରଣ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ଏବଂ ନାମରୁ ପଦାର୍ଥରୁ ସତ୍ତା ସ୍ଥିରୀକୃତ ହୁଏ । ସୁତରାଂ ଅଳଙ୍କାରଗୁଡ଼ିକ ଦେଶୀ ଭାଷାରେ ସଙ୍କେତିତ ହେବାଯୋଗୁ ତାହା ସ୍ମରଣୀତାତ କାଳରୁ ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ନିଃସନ୍ଦେହ । ପୁନଶ୍ଚ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ବେଶରଚନା ଏବଂ ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁରୁଷଙ୍କ କୌଳିକ ପରିଚ୍ଛଦ ପରିଧାନ କାଳରେ ପରମ୍ପରା କ୍ରମେ ସେଗୁଡ଼ିକର ଉପଯୋଗ ହୋଇ ଆସୁଛି । ନୃତ୍ୟାଙ୍ଗନାମାନେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଅଳଙ୍କାର ଦ୍ୱାରା ସର୍ବାଙ୍ଗ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ଅଭିନୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା ବିଧି ଅଦ୍ୟାପି ପ୍ରଚଳିତ । ସୁନାରି ସମାଜରେ ଏବେସୁଦ୍ଧା ଏପରି ଦକ୍ଷ କାରିଗର ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଅକ୍ଲେଶରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିପାରନ୍ତି । ଏଣୁ ସେସବୁ ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗର ଜାତୀୟ ବେଶଭୂଷାର ଅଙ୍ଗବିଶେଷ ଥିଲାବୋଲି ଅନାୟାସରେ କୁହାଯାଇପାରେ ।

ବେଶଭୂଷା : ଅଳଙ୍କାର ସଦୃଶ ବେଶପୋଷାକ ମଧ୍ୟ ଜାତୀୟ ସଭ୍ୟତାର ଅନ୍ୟତମ ନିଦର୍ଶନ । ଜାତିମାତ୍ରେ ଜାତୀୟ ପରିଚ୍ଛଦ ଓ ପରିଧାନ ପରିପାଟୀରେ ବିଶେଷତ୍ୱ ଥାଏ ଏବଂ ତଦନୁସାରେ ଦେଶର ବସ୍ତ୍ରଶିଳ୍ପ ଗଢ଼ିଉଠେ । ପାରମ୍ପରିକ ରୀତିରେ ପ୍ରଚଳିତ ବେଶପୋଷାକ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ସେକାଳ କଳିଙ୍ଗର ବସ୍ତ୍ର ଶିଳ୍ପ କିପରି ଚରମ ସୀମାକୁ ଘୃଣ କରିଥିଲା । ତା' ନହେଲେ ଦ୍ୱାପଦୀପାତ୍ରରେ ଏହା ଏତେ ଉଚ୍ଚପ୍ରଶଂସିତ ହୋଇନଥାନ୍ତା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ସ୍ୱଦେଶୀ ବୟନଶିଳ୍ପଜାତ ଅସଂଖ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ମଧ୍ୟରୁ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବସ୍ତୁ ସମୂହ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ଲୋପପାଇ ନାହିଁ । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି— କାଞ୍ଚିଆ, ଶାଢ଼ି, କବୁରି, ଓଡ଼ଣି, ଋଦର, ଥାନ, ଲହରିଆ ଥାନ, ଝିନଥାନ, ଖସାଥାନ, କସିଦା ଥାନ, ନାନା ରଙ୍ଗର ମଠା, ବନାତ, ଆତଲାସ, କୋତନି, ଝିଲିଲି ଚିତ୍ର

ବିଚିତ୍ର ଛଟ ପାଗ, ଜରିପାଗ, ପାଟସୁତା, ଫେଟା, ଗାମୁଛା, ପାଛୁଡ଼ା, ଖଦିଲୁଗା, ଚନ୍ଦ୍ରବାଣ, ନକ୍ଷତ୍ରଭୂଷଣ, ଗନ୍ଧା, ମନାଙ୍ଗପଡ଼ି, ବଳରାମପଡ଼ି, ପୁରସ୍ତମ ପଡ଼ି, ପିଲପଡ଼ି, କୁମ୍ଭପଡ଼ି, ବଉଳବାନ୍ଧି, ବସନ୍ତବାନ୍ଧି, କଳାବାନ୍ଧି, ବେଲୁବାନ୍ଧି, ନାଗବନ୍ଧ, ହରଗଉରା, ଗଙ୍ଗା ଯମୁନା, ରାଜେନ୍ଦ୍ର ପଡ଼ି, ନଖ, ଡିନିଗାରି, ଦୋତାରି, ଚନ୍ଦନପାଟିଆ, ପାଟଚୁଡ଼ିଆ, ସାନ୍ତାପଡ଼ି, ଜରିଧଡ଼ିଆ, ସରୁମୋଟା ଖାପ, ଦାସାରି, ଫୁଲପଡ଼ା, କଳାକାଉ ମୁହଁ, ମୟାର ଧୋତି, ରଙ୍ଗଖଦି, କାଣ୍ଡନାହାଳ, ଚିରିଆବାନ୍ଧି, ପଟାଚଉଁରି, ତଉଁରି, ଶଙ୍ଖାମୁଠିଆ, ଆଖୁପତରିଆ ପ୍ରଭୃତି । ଏଗୁଡ଼ିକ ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁରୁଷ ଉଭୟଙ୍କ ମନଲାଖି ଥିଲା । ତେରା ଓ ତନ୍ତୀ କୁଳଦ୍ୱାରା ପ୍ରସ୍ତୁତ ଉକ୍ତ ବସ୍ତୁସମୂହ ହାଟ ପସରାରେ ବିକ୍ରି ହେଉଥିଲା ବୋଲି ଜନଶ୍ରୁତି କହେ । ଅବଶ୍ୟୟ ଯୁଦ୍ଧପୂର୍ବ କଳିଙ୍ଗରେ ଏସବୁର ଅଭିଭୂ ଥିଲା କି ନାହିଁ କିମ୍ବା କେତେ ପରିମାଣରେ ଥିଲା କହି ନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ପରାଧୀନ ଅବସ୍ଥାରେ ଯଦି ଏତେପ୍ରକାର ପରିଧେୟର ପ୍ରଚଳନ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ତେବେ ଭାଗ୍ୟଲକ୍ଷ୍ମୀ ପ୍ରସନ୍ନ କାଳରେ ତାହା କେଉଁ ସୀମାକୁ ଘୃଣ କରିଥିବେ ସହଜେ ଅନୁମେୟ । କିନ୍ତୁ ଏ ସଂପର୍କରେ କୌଣସି ସଙ୍କେତ ପ୍ରାଚୀନ ରଚନାରୁ ମିଳେନାହିଁ— ବେଦ, ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଉପନିଷଦ, ସୁତ୍ର, ଆରଣ୍ୟକ, ପୁରାଣକାବ୍ୟ, ଜୈନଗ୍ରନ୍ଥ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ସମସ୍ତେ ନିରବ । ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମେ ଯଦିତ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ କଳିଙ୍ଗର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ରହିଛି, ତଥାପି ତାହାର ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଚିତ୍ର ଆଦୌ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେନାହିଁ । ଏହାର କାରଣ ବୋଧହୁଏ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ଉତ୍ତରାପଥରେ ଲିଖିତ ହେବା ଯୋଗୁ ଅଗମ୍ୟ ବନବେଷିତ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟର ରୀତିନୀତି, ଲେଖକମାନଙ୍କ ଚକ୍ଷୁଗୋଚର ହୋଇପାରି ନଥିଲା କିମ୍ବା ସେ ଏକ ଗର୍ହିତ ଫେଲ୍ଡ, ଦେଶ ଥିବାଯୋଗୁ ତଦୀୟ ଆଖର— ବିରର ଅନୁଲ୍ଲେଖ୍ୟ ମନେକରାଯାଇଥିଲା । ପୁନଶ୍ଚ ଇତର ଧର୍ମପ୍ରତି ଉଦାସୀନତା କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କୁ ଅନ୍ୟଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରି ରଖିବା ଫଳରେ କଳିଙ୍ଗର ସଭ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତି, ରୀତିନୀତି, ସାମାଜିକ ବିଧିବିଧାନର ବର୍ଣ୍ଣନା କୁତ୍ରାପି ଲିଖିତ ହୋଇନାହିଁ । ତା' ବୋଲି ତାହା ନିତାନ୍ତ ଅବଚନୀୟ ଥିଲା କହିବା ସମୀଚୀନ ନୁହେଁ କାରଣ ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଚଳିତ ଲୋକାର୍ତ୍ତର, କୁଳପ୍ରଥା, ପରମ୍ପରା

ରୂପ ସାମାଜିକ ଚଳଣିର ସୁତ୍ରଧରି ସୁସ୍ଥାନୁଶୀଳନ କଲେ ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ କଳିଙ୍ଗରେ ଯେ ଏକ ମହାନ ସଭ୍ୟତା ଗଢ଼ିଉଠିଥିଲା ତାହାର ସ୍ପଷ୍ଟ ଚିତ୍ର ଜଣାପଡ଼େ ।

ଫୁଲ : ନାରୀ ସମାଜର ଆଚରଣ ସଭ୍ୟତାର ଅନ୍ତଃସ୍ୱର । ସେହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ବିଚାର କଲେ କଳିଙ୍ଗ ରମଣୀର ସ୍ୱଭାବଗତ ଆଚରଣ ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ । ବିଭ୍ରମ ଓ ବିକାସ ତାର ଏକାନ୍ତ ସହଚର । ସେ ଯପରି ଆଭରଣପ୍ରିୟା, ସେହିପରି ଫୁଲରସିକା । ଫୁଲ ନ ହେଲେ ତାର ସିଙ୍ଗାର ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣ । ମଣିମୁକ୍ତା ଖଚିତ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଭରଣ ଭୂଷିତା ପୁର ରମଣୀ ଯେପରି ମଞ୍ଚକରେ ଫୁଲମାଳ ପିନ୍ଧି ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରେ, ସେହିପରି ସାଧାରଣ କୁଳଯୁବତୀମାନେ ପୁଷ୍ପମଣ୍ଡିତ କେଶଗୁଚ୍ଛଦ୍ୱାରା ଶରୀରର ଶୋଭା ବଢ଼ାଇଥାନ୍ତି । କହିବାକୁ ଗଲେ କଳିଙ୍ଗର ନାରୀସମାଜ ଅତିମାତ୍ରାରେ ପୁଷ୍ପପ୍ରିୟ । ସେଥିପାଇଁ ଫୁଲ ଗୁଡ଼ି ମାଳ ଯୋଗାଇବା ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କୁଳର ବୃତ୍ତି ଥିଲା । ‘ମାଳା’ ଓ ‘ମାଲୁଣୀ’ ମାନଙ୍କର ତାହା ଥିଲା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜୀବିକା । କୁଳାଙ୍ଗନା ଓ ନବବଧୂମାନେ ପସନ୍ଦ ଅନୁଯାୟୀ କେଶ, କର୍ଣ୍ଣ, କଣ୍ଠ, ହସ୍ତ, ବାହୁ, କଟିରେ ପୁଷ୍ପ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ଅଙ୍ଗଲାବଣ୍ୟକୁ ଲୋଭନୀୟ ରଖୁଥିଲେ । ଏବେ ବି କଳିଙ୍ଗର ପାର୍ବତ୍ୟ ଓ ଆରଣ୍ୟକ ଯୁବତୀ ସମେତ ପାଟକ ରମଣୀ ମଧ୍ୟରେ ସେହି ପ୍ରଥା ଉଣାଅଧିକେ ବିଦ୍ୟମାନ । ଏବେଯୁଦ୍ଧା କଳିଙ୍ଗରେ ପରଶୁରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ କିସମର ସୁବାସିତ ଫୁଲ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ଆସୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେତୋଟି ଆଦରଣୀୟ ଫୁଲର ନାମ ଦିଆଗଲା— ଦୟଣା, ଜାଇ, ଯୁଇ, ମଲୁ, ମାଳତୀ, ନିଆଳୀ, ମାଧବୀ, ଅଶୋକ, ଚମ୍ପା, ନାଗେଶ୍ୱର, ଛୁରିଅନା, ଇଟାଳ, ବାସକେରଣ୍ଡା, ମରୁଆ, କୁନ୍ଦ, ବାହାଦାନ୍ତି, ପାଟଳି, ପାରିଜାତ, ଗଙ୍ଗାଶିଉଳି, ରଜନୀଗନ୍ଧା, ଟଗର, ତରାଟ, କଂଚଣ, ତୋରା, ବଧୂଲି, ମନ୍ଦାର, କଇଁ, କେତକୀ, କିଆ, ରଙ୍ଗାଣୀ, ପୁନ୍ନାଗ, ବଞ୍ଜଳ, କନିଅର, ତ୍ରିପୁର, କଣ୍ଡା ସେବତୀ, ବସନ୍ତ, ପଦ୍ମ, ତରାଟ, ଭାତୁଡ଼ି ଇତ୍ୟାଦି । ଏସବୁ ଦେଖିଲେ ଫୁଲ ସଭ୍ୟତା କଳିଙ୍ଗର ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ଐତିହ୍ୟ ବୋଲି ଜଳଜଳ ଦିଶେ ।

ଉପକରଣ : ଏହାଛଡ଼ା ସମାଜ ଚଳଣିର ଉପଯୋଗୀ ଉପକରଣମାନ ମଧ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ଅନ୍ୟତମ ପରିମାପକ ।

ଉପକରଣଗୁଡ଼ିକ ଖାଣ୍ଡି ସ୍ୱଦେଶୀ ଏବଂ ଦେଶ୍ୟ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଚିହ୍ନିତ ଥିଲା । ପଦାର୍ଥ ଦେଶୋତ୍ପନ୍ନ ନହେଲେ ଦେଶ୍ୟ ନାମରେ ନାମିତ ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସୁତରାଂ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ଆରମ୍ଭ କାଳରୁ ସମାଜରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଆସୁଥିଲା ବୋଲି ନିଶ୍ଚୟେହରେ କୁହାଯାଇପାରେ— କୋଦାଳ, ବାରିସି, ନିହାଣ, ପୁଆରି, ପେଲା, ଫେଡ଼ଣି, ତାକୁଡ଼ି, ଟେଲା, ପାଞ୍ଚଣ, ମୁଣ୍ଡା, ବାକୁଲି, ସିଆର, ପେସି, ଅଗାଡ଼ି, ଖଳା, ବାଲୁଙ୍ଗା, ଗରଗଡ଼, ପାହୁରାଣି, ଭରାଣ୍ଡି, ଓଳିଆ, ତୋଲି, ମସିଣା, ଖୁଣ୍ଟା, କରେଇ, ଜାହାଲା, ହାଣ୍ଡି, ମାଠିଆ, ତେଲାଉଣି, ଲୋଟା, ଡାଳ, କୁମ୍ପା, କୁଞ୍ଚା, ଚଟୁ, ତଙ୍କ, ପୁଆ, ଡାଳ, ତିଅଣ, କଡ଼ି, ପେଜ, ପରିବା, ପହ୍ଲା, ଦଉଡ଼ି, ବାହୁଙ୍ଗି, ଶିକା, ଛେଣି, କୋଇ, ବଟାଲି, ବାଖର, ପାଲି, ବୋଡ଼ା, ସୋଲ, ଗଉଣି, ପୁଟି, ଗଡ଼ିଶା, ପିଣ୍ଡା, ଚତୁଆ, କାଙ୍କ, ତାମ୍ବିଣ, ନଉତି, ଟୋକେଇ, ଭୋଗେଇ, ଛଟିକି, ଅଣକ, ଋଙ୍ଗୁଡ଼ି, ତୁବେଇ, ତାଟିଆ, କୁଡୁଆ, ବତା, ଗିନା, ତୋରାଣି, ବାଟୁଲି, ତାବଲା, ବାସିନି, ଦିହୁଡ଼ି, ଲାଲୁଆ, ବଟା, ଗୁପା ଛତା, ପଟି, ତାଟି, ଗଜା, ଗୋଜା, କୁଣ୍ଡା, ହୁଡ଼ା, ପନିକି, ତିଙ୍ଗର, ଗୁର୍ଜି, ବିଲ, ଖାଲ, ଖୋଲା, ତାଙ୍ଗ, ଝାଟି, ଗୋଟି, କୋଡ଼ି, ଥୋବଣି, ଗଳ, ପାରୁସ, ଲାଞ୍ଚ, ମରେଇ, ନିକା, ଷଡ଼ଡ଼ା, ବାନା, ଛୁଟି, ପର, ମେଡ଼, ଫଡ଼ିଆ ପ୍ରଭୃତି । ଏହା ବ୍ୟତୀତ କଡ଼, କାଟୁ, ଗାଣ୍ଡୁ, ଟାପରା, ଟିକଲ, ପାଇଟି, ହାଲିଆ, ଭେଣ୍ଡା, ଦିଣ୍ଡା, ପୋଡୁ, ପାଲି, ପଡ଼ି ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣବାଚକ ଓ କ୍ରିୟାବାଚକ ବହୁ ଶବ୍ଦ ରହିଛି, ଯାହା ନାମରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିବା ସହଜ ନୁହେଁ, ସେଥିପାଇଁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗବେଷଣା ଆବଶ୍ୟକ ।

ତା’ଛଡ଼ା : ପୁରୀ ବଡ଼ ଦେଉଳରେ ପ୍ରଚଳିତ ଶ୍ରୀଜୀଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପୂଜା ସେବା ସମ୍ବନ୍ଧୀ ଶବ୍ଦ ଯଥା— ମଇଲମ, ମେକାପ, ଗଭା, ଖଟଣି, ଅହୁଣିଆ, ମଡ଼ିଆଳ, କ୍ଷେୟୀ, ଆକଟ, ଆଡ଼ପ, ଗୁମୁଟ, ସଂଖୁଡ଼ି, ଖଙ୍ଗଡ଼ା, ଟେରା, ଖଡ଼ିକା, ଠିଙ୍ଗଣ, ହଡ଼ପ, ମଣୋହି, ବେଷ୍ଟ, ବଇତମ, ଝାଞ୍ଜି, ପହଣ୍ଡି, ବାହୁଡ଼ା, ସୁଆଁସ, ଓଲମ, ନାକୁଆସି, ଋପ ଘାଟ, କୋଠ, ଧାଣୁରା, ନଡ଼ପ, ହଡ଼ପ ପ୍ରଭୃତି ଅସଂଖ୍ୟ ଶବ୍ଦ ରହିଛି, ଯାହା କୋଷଗ୍ରନ୍ଥରେ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅଧିକାଂଶ ଲୋକମୁଖରେ

ପ୍ରଚଳିତ ନୁହେଁ । ଅପରପକ୍ଷରେ ଓଡ଼ିଶାର ଆନ୍ଧ୍ରସୀମାର ତେଲିଙ୍ଗି ଭାଷାଭାଷୀଙ୍କ ମୁହଁରେ ଏ ମଧ୍ୟରୁ ବହୁଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ଯାହା ‘କାଳିଙ୍ଗୀ-ଉପଭାଷା’ ବା ‘କଳିଙ୍ଗୀ ତାଲଲେକୁ’ ନାମରେ ଆନ୍ଧ୍ର ଭାଷାରେ ସ୍ୱୀକୃତି ଲାଭ କରିଛି ।

ଭାଷା : ଭାଷାବିତ୍‌ମାନଙ୍କ ମତରେ ଓଡ଼ିଆରେ ଝରିପ୍ରକାର ଶବ୍ଦ ରହିଛି— ତସମ, ତଦ୍‌ଭବ, ବୈଦେଶିକ ଓ ଦେଶ୍ୟ । ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦ ‘ତସମ’ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେଲେ ତଦ୍‌ଭବ । ମସ୍ତକ, ହସ୍ତ, କର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ମଥା, ହାତ, କାନ ଯଥାକ୍ରମେ ଏହାର ଉଦାହରଣ । ଦଲିଲ, ସରକାର, ପେନ୍‌ସିଲ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ତୃତୀୟ ଶ୍ରେଣୀର । ଯା’ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ ଯେତେସବୁ ‘ଦେଶ୍ୟ’ । ସେହି ନିୟମରେ ଦେଖିଲେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଶବ୍ଦମାନ ପୁରାପୁରି ଦେଶ୍ୟ— ଅର୍ଥାତ୍ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶର ନିଜସ୍ୱ ଶବ୍ଦ ‘ଉତ୍ତ’ କଳିଙ୍ଗର ନାମାନ୍ତର ଥିବାଯୋଗୁ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ତାହା ‘ଉତ୍ତଙ୍ଗା’ ନାମରେ ଅଭିହିତ । ଏହା ବୋଧହୁଏ ଅଶୋକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଖୋଦିତ ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଜଉଗଡ଼ ଶିଳାଲେଖର ଭାଷା । ଭାଷାବିଜ୍ଞାନୀ ଓଲଡନ୍ ବର୍ଗ ଓ ମଲ୍ଲର ଉଭୟେ ଖଣ୍ଡଗିରିର ଶିଳାଲେଖ ଭାଷା ସହିତ ପାଲିଭାଷାର ତୁଳନାତ୍ମକ ବିଚାର କରି କହନ୍ତି— ‘ପାଲି’ କଳିଙ୍ଗର ଭାଷା । ସେ ଦୁଇଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟବଧାନ ଏତେ ନଗଣ୍ୟ ଯେ ‘ପାଲି’କୁ ‘କାଳିଙ୍ଗୀ’ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି କୁହାଯାଇନପାରେ । ତାହା ସିଂହଳକୁ ଯାଇ ବୌଦ୍ଧ ‘ତ୍ରିପିଟକ’ର ଭାଷାରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା । ପାଲି ସେ ଭାଷାର ଅର୍ବାଚାନ ନାମକରଣ । ତେଣୁ ‘ତ୍ରିପିଟକ’ର ଭାଷା ଏବଂ କଳିଙ୍ଗର ଦେଶ୍ୟ ଭାଷା ଦୁଇଟି ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ ।” କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ମିଳୁଥିବା ‘ତ୍ରିପିଟକ’ ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅନ୍ୟତମ ସଂସ୍କରଣ ଥିବାହେତୁ ସେଥିରେ କେତେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ପ୍ରଫେସର ସ୍ୱର୍ଗତ ପ୍ରହ୍ଲାଦ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଚଳିତ ଓଡ଼ିଆ ଓ ପାଲିଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ଭାଷାତାତ୍ତ୍ୱିକ ପଦ୍ଧତି ଅନୁଯାୟୀ କିପରି ଘନିଷ୍ଠ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରହିଛି, ତାହା ‘ପାଲି ଧର୍ମପଦ’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ତା’ଛଡ଼ା ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ‘ଉତ୍ତଙ୍ଗା’ ଥିଲା କଳିଙ୍ଗର ଭାଷା ଏବଂ ‘ତୋଷଳି’ ଓ ‘ସମାପ’ର ଶିଳାଲେଖଦ୍ୱୟ ସେହି ଭାଷାରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ମକ୍ତବ ‘ଉତ୍ତଙ୍ଗା ପ୍ରାକୃତ’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଅଛି ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ‘ମାଗଧୀ’ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ତାହା ‘ଐତ୍ରୀ’ ନାମଧାରଣ କରିଥିଲା । ତେଣୁ ପ୍ରାକୃତସର୍ବସ୍ୱକାର ‘ହି’ ଯୁକ୍ତା କାଳିଙ୍ଗୀ ଏବଂ ‘ଇକାରୋକାର ବହୁଳ ଐତ୍ରୀ’ ବୋଲି ଦୁଇଟିର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ‘ଐତ୍ରୀ’ ଭାଷାର ଲକ୍ଷଣ ଦେବାକୁ ଯାଇ କହନ୍ତି— ‘ଶାବରୀମେବୌତ୍ରୀ ଯୋଗାଉଲେଶ୍ୟ ଶୌରସେନ୍ୟାଦେଃ’, ଅର୍ଥାତ୍ ଦେଶ ପ୍ରଚଳିତ ଶବ୍ଦ ଓ ଶୌରସେନୀ ଆଦି ଶବ୍ଦଯୁକ୍ତ ‘ଶାବରୀ’ ଭଷାର ନାମ ‘ଐତ୍ରୀ’ । ‘ଶାବରୀ’ ଭାଷା ସମ୍ବନ୍ଧୀ ସୂଚନା ଆଗରୁ ଦିଆଯାଇଛି ଏବଂ କୁହାଯାଇଛି ତାହା ଏକ ଦୁର୍ବଳ ଭାଷା ଥିଲା । ସବଳର ଅନୁପ୍ରବେଶଦ୍ୱାରା ଦୁର୍ବଳ ନିଷ୍ପେକ ହେବା ସାଧାରଣ ନିୟମ । ତେଣୁ ଉପକୂଳବାସୀ ‘ଓତ୍ର’ ସମାଜର ମଞ୍ଜୁଳ ଶବ୍ଦାବଳୀ ଏବଂ ସୌରସେନୀ ବା ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀ (ସୌରସେନ୍ୟା ଅଦୂରଦ୍ୱୀପିୟ ମେବାର୍ଦ୍ଧ ମାଗଧୀ ବୋଲି କଥିତ) ଶୈଳୀଦ୍ୱାରା ସଂକୃତିତ ଦୁର୍ବଳ ଶାବରୀ ଭାଷା ଆତ୍ମସତ୍ତା ହୋଇବାରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେବାର କିଛି ନାହିଁ । ବର୍ତ୍ତମାନର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ତାହାର ହିଁ ଘଟାନ୍ତର ବୋଲି ଭାଷାତାତ୍ତ୍ୱିକ ଅନୁଶୀଳନରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବୋଧହୁଏ ‘ପ୍ରାକୃତ ସର୍ବସ୍ୱକାର’ ଐତ୍ରୀ ଓ କାଳିଙ୍ଗୀ ଉଭୟର ସ୍ୱରୂପଗତ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଅଳଂକାର, ବେଶଭୂଷା ଓ ପଦାର୍ଥବାଚକ ଶବ୍ଦାବଳୀ ଏହି ପ୍ରଣାଳୀରେ ସମୀକ୍ଷା କଲେ କଳିଙ୍ଗର ଭାଷା କେତେଦୂର ଭାବ ପ୍ରକାଶନକ୍ଷମ ଥିଲା ସହଜେ ଅନୁମାନ କରିହୁଏ । ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ଶବ୍ଦ ଓ କ୍ରିୟାପଦର ଅର୍ଥକାରୀ ସଂଯୋଜନାରେ ଭାଷା ଗଠିତ ହୁଏ । ଯେଉଁ ଭାଷାରେ ଏ ଦୁଇଟିର ସଂଖ୍ୟା ଯେତେ ଅଧିକ ତାହା ସେତିକି ଉନ୍ନତ ବୋଲି ସ୍ୱୀକୃତ । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ କଳିଙ୍ଗରେ କେତେ ଯେ ଶବ୍ଦ ଓ କ୍ରିୟାପଦ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା କଳନା କରିହୁଏ ନାହିଁ । ଶବ୍ଦ ସମ୍ବନ୍ଧୀ କିଞ୍ଚିତ୍ ସୂଚନା ଆଗରୁ ଦିଆଯାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ କେତୋଟି ପ୍ରସିଦ୍ଧ କ୍ରିୟାପଦର ନମୁନା ତଳେ ଦିଆଗଲା । ଅନେଇବା, ଆଉଜିବା, ଭୁଲେଇବା, ଗୋଡ଼େଇବା, ଚକଟିବା, ତେଜିବା, ଖତେଇବା, ଝିଙ୍କିବା, ପେଲିବା, ଠେଲିବା, କୋଡ଼ିବା, ପହରିବା, ପୋଛିବା, ସଡ଼ିବା, ଥୁମିବା, ଠୁଙ୍କିବା, ଧସେଇବା, ଜଗିବା, ଖଟିବା, ରୁବିବା, ଘାଞ୍ଜିବା,

ଫେଣିବା, ବାହୁଡ଼ିବା, ବୁଲିବା, ଢାଳିବା, ଝାଳିବା, ଟେକିବା, ବୁଡ଼ିବା, ବାଛିବା, ଲୋଡ଼ିବା, ଚିମୁଟିବା, କାମୋଡ଼ିବା, ମଲିବା, ପୋଡ଼ିବା, ଖେଞ୍ଚିବା, ଝୁଞ୍ଚିବା, ପୁଞ୍ଜିବା, ହେଜିବା, ବୁଜିବା, ମେଲିବା, ଢେଳିବା, କାଢ଼ିବା, ହରିବା, ଖୁଞ୍ଜିବା, ପରସିବା, ହଲେଇବା, ପିଟିବା, ଛାଣିବା, ଫେଣିବା, ଡାକିବା, ଝାଟେଇବା, ଡେଇଁବା, ନାଡେଇବା, ଡୋଳିବା, ଚଢ଼ିବା, ଝୁଞ୍ଜିବା, ବାଞ୍ଜିବା, ଖେଞ୍ଜିବା, ଚୁଞ୍ଜିବା, ଲାଜିବା, ଗପିବା, ଝୁଣିବା, ମାଠିବା, ଝଡ଼ିବା, ଗହଁବା, ଛେଟିବା, ବାଡ଼େଇବା, ପାଲଟିବା, ଇତ୍ୟାଦି ସହିତ ଠେଲାପେଲା, ପାଇଟି କୁଆଡ଼, ଲୋଡ଼ା-ଆକ୍ରା, ଖରାଖାଣି, ଆଳାଖଳା, ଡାକ-ହାକ, ବିଲବାଡ଼ି ପ୍ରଭୃତି ସ୍ତୁର ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗ କମ୍ ନଥିଲା । ସେତିକି ନୁହେଁ, ଅନୁନାସିକ ଯୋଗେ ଶବ୍ଦାର୍ଥ ଭେଦ-ଯାହାକି ଅନ୍ୟ ଭାଷାରେ ପ୍ରାୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ତାହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମଧ୍ୟ ବିରଳ ନଥିଲା । ଯଥା—

ପହରିବା— ଝାଡୁଦେବା, ପହରିବା— ପାଣିରେ ଭାସିବା, ଛିଡ଼ିବା— ଭାଗ ହେବା, ଛିଣିବା— ଚିମୁଟିବା, କୁଣ୍ଡେଇବା— କେଶ ସଜାଡ଼ିବା, କୁଣ୍ଡେଇବା— ସଲସଲ ଲାଗିବା, କାଢ଼ିବା— ବାହାର କରିବା, କାଣିବା— ଧାନରୁ ଖେପା ଛଡ଼େଇବା, ଲୁଡ଼ିବା— ଖୋଜିବା, ଲୁଣିବା— ଗୋଟେଇବା, କୁଡ଼େଇବା— ଗଦାକରିବା, କୁଣ୍ଡେଇବା— କୋଳେଇ ଧରିବା ଇତ୍ୟାଦି ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ପଦ ସମୂହ ତତ୍ତ୍ୱମ, ତଦ୍ଭବ କିମ୍ବା ବୈଦେଶିକରୁ ଭିନ୍ନ ଖାଣି ଦେଶର ଶବ୍ଦ । ଅତଏବ ଭାଷା ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ସୁଦ୍ଧା କଳିଙ୍ଗର ସଭ୍ୟତା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉଚ୍ଚକୋଟିର ଥିଲା ବୋଲି ଅଧ୍ୟାହାର କରିହୁଏ ।

କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖର ବିଷୟ, ବହୁ ଶବ୍ଦାନୁସନ୍ଧିଷ୍ଠ ଉଚ୍ଚ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି ମୂଳ ପ୍ରତି ଯଥାର୍ଥ ନଜର ନରଖୁ ଅଧିକାଂଶ ଅପଭ୍ରଂଷ ଶ୍ରେଣୀର ବୋଲି ଦର୍ଶାଇବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତାହାର ସଂସ୍କୃତୀୟତା ରୂପଟିଏ କଞ୍ଚନାକରି ଦାୟିତ୍ୱ ଶେଷ କରିଦିଅନ୍ତି ଏବଂ କହନ୍ତି ତାହା ଏକ ତଦ୍ଭାବ ଶବ୍ଦ । କେବଳ ଭାଷା କ୍ଷେତ୍ରରେ ନୁହେଁ, ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ଯେ, ଅଶୋକଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ ପୂର୍ବରୁ ଅମିତ ପରାକ୍ରମଶାଳୀ କଳିଙ୍ଗର ସଭ୍ୟତା ବା ସଂସ୍କୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ତଥ୍ୟ ପରିବେଷିତ ହେବା ଦୂରେ ଥାଉ

ଏଯାବତ୍ ତଦ୍ବିଷୟକ ଆଲୋଚନାର ସୂତ୍ରପାତ ସୁଦ୍ଧା ହୋଇ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ବିଗତ ଦଶନ୍ଧି ମଧ୍ୟରେ କେତେଜଣ ଓଡ଼ିଆ ଐତିହାସିକ କଳିଙ୍ଗର ରାଜନୈତିକ ଏବଂ ଧାର୍ମିକ ଇତିହାସକୁ ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆଣିବାରେ ସଫଳତା ଅର୍ଜନ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ତାହା ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ସୀମାବଦ୍ଧ । ମଧ୍ୟକଳିଙ୍ଗର ସେ ମୁହୂର୍ତ୍ତ କେବେ ଆସିବ କେଜାଣି, ଯେଉଁଦିନ ଏହାର ବାସ୍ତବ ଚିତ୍ର ଦେଖିବାସାଧ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱଗୋଚର ହେବ ।

ସଂସ୍କୃତି : ସଭ୍ୟତା ସୂଚକ ଉପାଦାନ ବ୍ୟତୀତ ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ଆବିଷ୍କାର ଓ ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ପ୍ରଚଳିତ ରୀତିନୀତିରୁ ସଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ କିପରି ଉନ୍ନତର ଶିଖର ଦେଶରେ ପହଞ୍ଚିପାରିଥିଲା ତାହା ଅଧ୍ୟାହାର କରିହୁଏ । କିନ୍ତୁ ସଂସ୍କୃତି ଏପରି କୌଣସି ବସ୍ତୁ ନୁହେଁ ଯାହାକୁ ହାତରେ ଧରି ଦେଖେଇହେବ । ମଣିଷର ଜୀବାତ୍ମା ସଦୃଶ ତାହା ଅଦୃଶ୍ୟ ଓ ଅନୁଭବବୋଧ୍ୟ । ଅଙ୍ଗ ଝଳନାଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମାର ଅବସ୍ଥିତି ଅନୁଭୂତ ହେଲାପରି ସମାଜରେ ବିକାଶୋନ୍ମୁଖୀ କର୍ମଧାରା ମଧ୍ୟରେ ତାହା ପ୍ରକଟିତ ହୁଏ । ଏହା ଜାତିର ମେରୁଦଣ୍ଡ, କେହି ଏହାକୁ ଜୀବନଧାରଣ ପ୍ରଣାଳୀ, କେହି ବା ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନଯାତ୍ରା ଅନ୍ୟକେହି ଗତାନୁଗତିକ ପରମ୍ପରା ଆଖ୍ୟା ଦେଇଥାନ୍ତି । ନୃତ୍ୟବିରମାନଙ୍କ ମତରେ ତାହା ଏପରି ଏକ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ଉପକରଣ ଯାହାଦ୍ୱାରା ମଣିଷ ଆଭ୍ୟନ୍ତରିକ ହେଉ ବା ପାରିବେଶିକ ହେଉ ପ୍ରତିକୂଳ ପରିସ୍ଥିତିର ସମାଧାନ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ । ତେଣୁ ସଂସ୍କୃତି ଏକ ବ୍ୟାପକ ଶବ୍ଦ । ଯାହାର ସଂସ୍କୃତି ଯେତିକି ସମୃଦ୍ଧ ସେ ଜାତି ସେତିକି ଉନ୍ନତ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ସମାଜର ସାଧାରଣ କ୍ରିୟାକଳାପ ମଧ୍ୟରେ ତାହା ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଥାଏ । ଆଖର-ଆହାର, କ୍ରୀଡ଼ାକୌତୁକ, ଆମୋଦ-ପ୍ରମୋଦ, ଚିତ୍ରକଳା, ଭାଷ୍ୟର୍ଯ୍ୟ, ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ ପ୍ରଭୃତି ତାହାର ବହିରଙ୍ଗ ରୂପ ଅଟେ । ତାହା ଆଖରରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିତ ହୁଏ, ଆହାରରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୁଏ, କ୍ରୀଡ଼ାକୌତୁକରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୁଏ, ସଙ୍ଗୀତରେ ପ୍ରତିଧ୍ୱନିତ ହୁଏ, ନୃତ୍ୟରେ ଛନ୍ଦାୟିତ ହୁଏ, ଚିତ୍ରାଙ୍କନରେ ଲୀଳାୟିତ ହୁଏ, ସ୍ଥାପତ୍ୟରେ ମୂର୍ତ୍ତିମତ୍ତ ହୁଏ ଏବଂ ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ ତାହାକୁ ପ୍ରାଣବନ୍ତ କରିଥାଏ । ଏ ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ନିଷ୍ପାଦଶିଷ୍ଟ

ଜନକୁଳପରମ୍ପରାରୁ ପ୍ରାଚୀନତାପୂର୍ବକ କଳିଙ୍ଗ ସମାଜର ସଂସ୍କୃତି
କଳନା କରାଯାଇପାରେ ।

ଲୋକାଞ୍ଚର : ସମାଜ ବ୍ୟକ୍ତିର ସମସ୍ତି । ବ୍ୟକ୍ତି
ସମାଜର ସ୍ଥିତି ଅସମ୍ଭବ । ତେଣୁ ବ୍ୟକ୍ତିର ଆଚରଣ ବା
ଲୋକଚରିତ୍ର ସମାଜ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରଧାନ ପରିପ୍ରକାଶ ।
ଋଗ୍ବିଦିକ ଦୋଷଗୁଣ ଓ ସଦସତ୍ ବ୍ୟବହାର ଏକାନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିନିଷ୍ଟ
ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅଧିକାଂଶସ୍ଥଳେ ତାହା ଜାତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର
ପରିଚୟ ଦେଇଥାଏ । ତା' ବୋଲି କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିର
ଅସଂଯତ ଆଚରଣ ବା ଅଶିଷ୍ଟ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପରୁ ଜାତିକୁ
ଏକାବେଳେ ଅସଂଯତ ବା ଅଶିଷ୍ଟ କହିବା ସମାଜୀୟ ନୁହେଁ ।
କାରଣ ଶସ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ବାଲୁଙ୍ଗାପରି ସମାଜରେ ସେମାନଙ୍କ
ଅବସ୍ଥିତି ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ଥାଏ । ତେଣୁ ଜାତିର ସାମୂହିକ
ଆଚରଣ ବିଧିକୁ ଜାତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ ।
ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କ ଆରବ୍ୟବହାର ଅତି
ଉଚ୍ଚକୋଟିର ଥିଲା । ସ୍ବସ୍ବଦିତା ଓ ଅତିଅପରାୟଣତା ଥିଲା
ସେମାନଙ୍କ ଜାତୀୟ ଗୁଣ । ଅତିମାତ୍ରାରେ ସରଳବିଶ୍ବାସୀ
ସେମାନେ । ଥରେ ବିଶ୍ବାସ କରିଗଲେ ଆଉ ତୁଟିବାର ନୁହେଁ ।
ସେ ସଂସ୍କୃତି ଓ ପରମ୍ପରା ଏଯାବତ୍ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ରହିଛି ।
ବିଶ୍ବାସଭରା ତା' ଦୃଷ୍ଟିରେ ମହାପାପ । ବିଶ୍ବାସଘାତକତାର
ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବାକୁ ଆବଶ୍ୟକପଡ଼ିଲେ ସେ ପ୍ରାଣପାତ
କରିଥାଏ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାସମାଜରେ ବିଶ୍ବାସଭରା
ପ୍ରତିଶୋଧ ନେଇ ପ୍ରତିପକ୍ଷର କଟାମୁଣ୍ଡ ହାତରେ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ
କରିବା ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବିରଳ ନୁହେଁ । ସତ୍ୟବାଦୀ ସେ । କୁଟିଳତାର
ପ୍ରଲୋପ ଦେଇ ଭାଷାକୁ ଶୁଦ୍ଧିରୋଚକ କରିବା କୌଶଳ ତାକୁ
ଜଣାନାହିଁ । ଯାହା ମନରେ ଭାବେ ତାହାହିଁ ବାକ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶ
କରେ ଯାହା ବାକ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶରେ ତାକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ
କରେ । ମଣିଷମାତ୍ରେ ତାର ବନ୍ଧୁ । ତେଣୁ ରାତି ହେଉ ବା
ଦିନ ହେଉ ଅସମୟରେ କେହି ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ କଳିଙ୍ଗବାସୀ
ଘରୁ ଅନାହାରରେ ଫେରିବାର ଶୁଣାନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାସମାଜରେ
ଅତିଅଧିକ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବାଦ୍ବାରା ଯେତିକି ଆନନ୍ଦ ପାଏ
ତତୋଽଧିକ ଗୌରବ ଅନୁଭବ କରେ । ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତଭାବେ
ବନ୍ଧୁସ୍ନେହ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି କୁହାଯାଇ ନପାରେ । କିନ୍ତୁ ଏ
କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାରୀ ସମାଜର ଭୂମିକା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ।

ନିରଳସଭାବେ ଉତ୍ତମ ଖାଦ୍ୟପଦାର୍ଥ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଅଭ୍ୟାଗତକୁ
ସଂତୁଷ୍ଟ କରିବା ଦାୟିତ୍ବ ଥିଲା କୁଳାଙ୍ଗନାର । ତେଣୁ
କୁଳମର୍ଯ୍ୟାଦା ଓ ପରମ୍ପରାର ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତାଭାବେ ନାରୀ ବିଶେଷ
ସମ୍ମାନିତ ହେଉଥିଲା । ବାସ୍ତବିକ୍ ଦେଖିଲେ ସେ ନ ଥିଲେ
ସମାଜରେ ସଂସ୍କୃତି ବା ପରମ୍ପରା ବୋଲି କିଛି ରହନ୍ତା କି
ନାହିଁ କହିହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ କୁଳରମଣୀ ପ୍ରତି ଯେପରି
ପୁରୁଷର ଅଖଣ୍ଡ ବିଶ୍ବାସ ଥିଲା, ସେହିପରି ପ୍ରତି ବଦଳରେ
କୁତୁମ୍ଭର ଶାନ୍ତି ବିଧାନ ଲାଗି ସ୍ତ୍ରୀ ମଧ୍ୟ ସର୍ବସ୍ବ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ
କୁଣ୍ଠିତ ନଥିଲା । ନରନାରୀ ଉଭୟଙ୍କର ତାହା ଥିଲା ସ୍ବଭାବଜ
ଗୁଣ, ଯାହା କଳିଙ୍ଗ ସଂସ୍କୃତିର ମହନୀୟତା ପ୍ରତିପାଦନ
କରେ ।

ଭୋଜ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ : ଆରବରଜି ଆହାର ମଧ୍ୟ
ସଂସ୍କୃତିର ଅନ୍ୟତମ ପରିଚୟକ । ସୁସ୍ଥ ସମାଜ ଗଠନ
କରିବାରେ ସୁସ୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତିର ଯେପରି ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଉତ୍ତମ
ସ୍ବାସ୍ଥରକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ସେହିପରି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଆହାର ଆବଶ୍ୟକ ।
ଏହାଦ୍ବାରା ସାମାଜିକ ରୁଚିବୋଧ ନିରୂପିତ ହୋଇଥାଏ ।
ଆହାର ଦିଗରେ କଳିଙ୍ଗବାସୀ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଚେତନ ଥିବା
ଜଣାପଡ଼େ । ସରଳ ପ୍ରଣାଳୀରେ ସହଜଲଭ୍ୟ ପଦାର୍ଥକୁ
ରୁଚିକର ଖାଦ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବାରେ ସେମାନେ ଥିଲେ
ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିଚକ୍ଷଣ । ଘନ ଜଙ୍ଗଲ ଘେରା ଜନପଦବାସୀ
ଜଙ୍ଗଲଜାତ ପଦାର୍ଥ ଉପରେ ନିର୍ଭର ନକରି ଚଳନ୍ତେ ବା
କିପରି ? ତେଣୁ ପ୍ରକୃତିଦତ୍ତ ଶାକ, ଫଳ, ମୂଳ, କନ୍ଦ ସହିତ
ଶିକାରଲବ୍ଧ ପଶୁମାଂସକୁ ଦୈନନ୍ଦିନ ଖାଦ୍ୟସାମଗ୍ରୀ ରୂପେ
ଉପଯୋଗ କରି ଆବଶ୍ୟକତା ମେଣ୍ଟାଉ ଥିଲେ । ଏବର
ଲୁପ୍ତାବିଶେଷ ଓଡ଼ିଶାପ୍ରଦାୟରେ ସେ ପ୍ରଥା ଉଣାଅଧିକେ
ଚଳିଆସୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ବଣଜାତ ଫଳମୂଳ ସାଙ୍ଗକୁ
ନାନାବିଧ ପନିପରିବା ଉତ୍ପାଦନ କରି ଆହାର ପଦାର୍ଥରୂପେ
ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେତୋଟି ହେଉଛି—
ସାରୁ, ବାଇଗଣ, ଓଲୁଅ, ଘିତୋରଡ଼ା, ପେଣ୍ଡୁର, ଆଷାଭୁଆ,
ଖମ୍ବାଲୁ, କଦଳୀ, କଖାରୁ, ବୋଇତିକଖାରୁ, ଲାଉ, କାକୁଡ଼ି,
ଚଳଣା, ତରଭୁଜ, କଣ୍ଟିଆଳି, କୁଆମଇତା, ମହୁରଳା,
ସାପୁଆ, କାଙ୍କଡ଼, କଲରା, ଜହ୍ନି, ଝଟାଗୁଆଁର, ତୋରଡ଼ା,
ମକା, ମୁନିଙ୍ଗା, କନ୍ଦମୂଳ, କରବା, ଭଣ୍ଡା, ମୁଲା, ମସିଆ,

ପିଠୋଳ, ଚେରଙ୍ଗା, ଭୂଇଁ କଖାରୁ, ଉଆଉ, କଇଁଆ, କଷି ପଣସ ଇତ୍ୟାଦି । ଏ ସବୁକୁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରଣାଳୀରେ ରାନ୍ଧି ସୁସ୍ୱାଦ କରିବାରେ ସେମାନେ ଥିଲେ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ସୂତ୍ରକାର । ଅନୁସନ୍ଧାନରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ସେକାଳ କଳିଙ୍ଗରେ ‘ଛପନ’ ପ୍ରକାର ଖାଦ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଉଥିଲା । ଭୋଜିଭାତବେଳେ ସେଗୁଡ଼ିକ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ପରଷା ହେଉଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ମଧ୍ୟରୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କେତୋଟି ପରିବା ସାଗ୍ରିକ ପଦାର୍ଥରୂପେ ଦେବତାଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରାଯାଉଥିଲା । ଛପନ ପ୍ରକାର ରାନ୍ଧଣା ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ନ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସଂଖ୍ୟା ଅଠାଇଶି ଏବଂ ପିଷ୍ଟକାଦି ମିଷ୍ଟଦ୍ରବ୍ୟ ଅଠାଇଶି ପ୍ରକାର ଥିଲା । ଅନ୍ନବ୍ୟଞ୍ଜକ ଯଥା— ପଳାଉ, ଖେଚିଡ଼ି (ମିଠା), ଖେଚିଡ଼ି (ସାଦା), କ୍ଷୀରାନ୍ନ, ଦଧ୍ୟାନ୍ନ, ମହୁର, ସାକରା, ଭଜା, ବଡ଼ିଆମୁଲ, ଆମ୍ବିଳ, ବେସର, ପାପଡ଼, ସବୁଜା, ବଟାପୁଆ, କାଞ୍ଜି, ଆମ୍ବଡ଼ା, ଅଡ଼ାଙ୍ଗା, ପାଣିଆମ୍ବ, ମୋଥୁ-ବାଇଗଣ, ରାଜ, ପୁଡୁଗା, ପଇତି, ଶାଗମୁଗ, ତାଳମା, ଚଡ଼ଚଡ଼ି, ଶାଗ ଖରଡ଼ା, ତୁଳିଆ, ପାଟିଲି ।

ପିଷ୍ଟକ : ପୁଲି, କାକରା, ନନାବନ, ଖିରି, ତାଡ଼ି, ଲଡୁ, ଖଜା, ଖୁରୁସା, ବୁଦିଆ, ତିପୁରି, ମନୋହର, ଆରିସା, ପଣାକାନ୍ତି, ଖଇ, କୋରା, ରୁଡ଼ାଘଷା, ମଣ୍ଡା, ଚନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତି, ଗଜା, ମାଲପୁଆ, ମୋଦକ, ଏଣ୍ଡୁରି, ଚିତାଉ, ଚକୁଳି, ଆରଦା, ଗଇଁଠା, ପାଲୁଅ, ପୋଡ଼ ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ପରମ୍ପରାଗତ ଜାତୀୟ ଭୋଜ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଥମ ଅଠାଇଶଟି ସଙ୍କୁଡ଼ି ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଠାଇଶ ନିଃସଙ୍କୁଡ଼ି ଦ୍ରବ୍ୟଭାବେ ଗୃହୀତ ଥିଲା । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାମାନଙ୍କରେ ଏହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବିଦ୍ୟମାନ । କାଳଚକ୍ରର ଆବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟରେ କିଛିଟା ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା କଳିଙ୍ଗର ଉପାସ୍ୟ ଦାରୁଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଭୋଗସେବ୍ୟାରେ ‘ଛପନ’ ସଂଖ୍ୟାଟି ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିଛି । ସୁତରାଂ ରୁଚିକର ଖାଦ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତି ଓ ତାହାର ଯଥାଯଥ ବିନିଯୋଗ ଉତ୍ତମ ଶିକ୍ଷାଭରଣ ନିଖୁଣ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି— ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାରେ କିଛି ନାହିଁ ।

କ୍ରୀଡ଼ାକୌତୁକ : ଆହାର ଛଡ଼ା କ୍ରୀଡ଼ାକୌତୁକରୁ ମଧ୍ୟ ଜାତିର ସଂସ୍କୃତି ପରିସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ । ଜଞ୍ଜାଳଶୂନ୍ୟ ନହେଲେ ବିରୋଧବନ୍ଧ ବ୍ୟକ୍ତି ଖେଳପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦିତ

ସେଥିରେ ଶାରୀରିକ ଓ ମାନସିକ ଶକ୍ତି ବୃଦ୍ଧି ଘଟିବାରେ ଉପାଦାନ ବିଦ୍ୟମାନ । ସ୍ଥାନଭେଦରେ ଖେଳ ସୁଲଭତଃ ଦୁଇପ୍ରକାର— ଆଭ୍ୟନ୍ତର ଓ ବାହ୍ୟ । ପ୍ରଥମଟିରେ ସୃଷ୍ଟି ବିରୋଧକୁ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟଟିରେ ଶାରୀରିକ ବଳର ପ୍ରୟୋଜନ ରହେ । ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ କଳିଙ୍ଗରେ ଚଳିଆସୁଥିବା ଆଭ୍ୟନ୍ତର ଖେଳ ମଧ୍ୟରେ ଡୁଗି, ଗଞ୍ଜପା, ନକସ, ସକଟା, ବାଘ-ଛେଳି ପ୍ରମୁଖ ପ୍ରଧାନ । ଏ ସବୁ କଳିଙ୍ଗର ନିଜସ୍ୱ । ଏହା ଅନ୍ୟତ୍ର ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଖେଳ ମଧ୍ୟରେ ‘ଡୁଗି’ ସର୍ବୋକୃଷ୍ଟ ଓ କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ଖେଳ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ତା’ ତଳକୁ ଗଞ୍ଜପା । କିନ୍ତୁ ଦୁଇଟିଯାକ ତାସଖେଳ । ଆଠ ରଙ୍ଗର ଗୋଲାକାର ଦେଶାତାସରେ ଏହି ଖେଳ ହୁଏ । ଗୋଲାକାର କଟା କନା ଦିହରେ ଦି’ପାଖି ଆପୁତି (ତେନ୍ତୁଳିମଞ୍ଜି) ଅଠାବୋଲି ଶୁଖାଇ ଟାଣ କଲାପରେ ଧଳା, କଳା, ବସନ୍ତ, ମାଟିଆ, ନାଲି, ହଳଦିଆ, ନୀଳ ଓ ସବୁଜ ବର୍ଣ୍ଣର ରଙ୍ଗ ଦିଆଯାଇ ଏହା ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ (ଚିତ୍ରସଂଖ୍ୟା-୧) । ଖେଳବେଳେ ରଙ୍ଗାୟିତ ତାସଗୁଡ଼ିକ ଯଥାକ୍ରମେ ଗୁଲିଆଲ, ଚନ୍ଦ୍ର, ଫୁଲ, ଶନି, ବରାତ, କୁମାର, ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ତେଜ ନାମରେ ନାମିତ ହୁଅନ୍ତି । ପ୍ରତି ରଙ୍ଗର ବାରଟି ଲେଖାଏଁ ତାସ । ଏକରୁ ଦଶଯାଏ ସଂଖ୍ୟା ଦର୍ଶାଇ ଦଶଟି ଏବଂ ‘ରାଜା’ ଓ ‘ମନ୍ତ୍ରୀ’ ଚିତ୍ର ଥିବା ଦୁଇଟି । ଆଠ ରଙ୍ଗର ବାରଟି ଲେଖାଏଁ ତାସ ମିଶି ମୋଟ ଛୟାନବେ (୯୬) । ବିଭିନ୍ନ ରଙ୍ଗର ତାସରେ ସଂଖ୍ୟା ପ୍ରଦର୍ଶକ ଚିହ୍ନଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ ରୂପେ ଅଙ୍କିତ ଥାଏ । ରାଜା ଓ ମନ୍ତ୍ରୀ ତାସର ମୂଲ୍ୟ ଯଥାକ୍ରମେ ୧୨ ଏବଂ ୧୧ । ସବୁ ରଙ୍ଗରେ ଏହା ସମାନ । କିନ୍ତୁ ଗୁଲିଆଲ, ଚନ୍ଦ୍ର, ଫୁଲ ଓ ଶନି ତାସର ମନ୍ତ୍ରୀ ତଳକୁ ୧, ତା’ ତଳକୁ ୨, ତା’ ତଳକୁ ୩ ନିୟମରେ ୧୦ ଯାଏଁ କ୍ରମାନୁସାରେ ଛୋଟ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍ ୧୦ ସଂଖ୍ୟାଟି ସବୁଠାରୁ ଛୋଟ । ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ମୂଲ୍ୟର ତାସକୁ ହୁକୁମ୍ କୁହାଯାଏ । ଯା’ ହାତରେ ହୁକୁମ୍ ତାସ ଯେତିକି ବେଶି ତା’ ହାତଠାରୁ ସେତିକି ଟାଣ ।

ଡୁଗି : ଚତୁରତା, ଅଭ୍ୟାସ ପ୍ରଖର ସୃତିଶକ୍ତି ବିନା ଏ ଖେଳ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏହାର ସାଧାରଣ ନିୟମ—

ବ୍ରିଜ୍ ଖେଳ ଭଳି ଦୁଇ ପକ୍ଷରେ ଝରିଜଣ ଦୁଇ ଦୁଇ ହୋଇ ବସନ୍ତି । ଛୟାନବେଟିଯାକ ତାସ ସେମାନଙ୍କୁ

ବନ୍ଧାଯାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଛବିଶି ଲେଖାଏଁ ପାଆନ୍ତି । ‘ହୁକୁମ୍’ ସଂଖ୍ୟା ଦେଖି ଯେ ଖେଳ ନେବାକୁ ଋହେଁ ଛୟାନବେଟିଯାକ ତାକୁ ଆଣିବାକୁ ପଡ଼େ । ଖେଳ ଦେବା ବ୍ୟକ୍ତି ବିପକ୍ଷ ଦଳକୁ ଏକ ‘ବିନା’ ମାଗେ । ‘ବିନା’ ଏକ ଛୋଟ ତାସ୍, ଯେକୌଣସି ରଙ୍ଗର ହୋଇପାରେ । ପ୍ରତିବଦଳରେ ବିପକ୍ଷଦଳ ନିଜର ଏକ ଅନାବଶ୍ୟକ ତାସ୍ ତାକୁ ଦିଏ । ତା’ରି ନାଁ ‘ରେର’ । ତାକୁ ଧରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଏ । ତା’ ପରେ ଖେଳ ନେବା ବ୍ୟକ୍ତି ଅନ୍ୟ ଏକ ଅନାବଶ୍ୟକ ତାସ୍ ବଦଳରେ ଯେ କୌଣସି ରଙ୍ଗର ‘ରାଜା’ ଟିଏ ମାଗିନିଏ ଏବଂ ଗୋଟିଏ ତାସ୍ ଟିପେ ଅର୍ଥାତ୍ ଆଉ ଏକ ଛୋଟ ତାସ୍ ପକାଏ, ଯାହା ଯେତେ ଛୋଟ ହୋଇଥିଲେ ବି ‘ହୁକୁମ୍’ ରୂପେ ଗଣିତ ହୁଏ । ଖେଳ ନେବା ବ୍ୟକ୍ତିଠାରୁ ଖେଳ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ଯେଉଁ ରଙ୍ଗର ତାସ୍ ଦେବାକୁ ପଡ଼େ । ରଙ୍ଗ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ରଙ୍ଗର ‘ହୁକୁମ୍’ (ସବୁଠାରୁ ବଡ଼) ତାସ୍ ଟି ଦେବାକୁ ପଡ଼େ । ରଙ୍ଗ କିମ୍ବା ହୁକୁମ୍ ତାସ୍ ନଥିଲେ ଯେକୌଣସି ରଙ୍ଗର ତାସ୍ ଦେବାକୁ ହୁଏ । ବ୍ୟତିକ୍ରମ ହେଲେ ଖେଳ ‘ହରା’ ଗଲାବୋଲି ଧରାଯାଏ ।

ଖଞ୍ଜପା : ଏହା ବି ଏକ ତାସ୍ ଖେଳ । ଦେଶୀ ଗୋଲ ତାସ୍ରେ ଖେଳାଯାଏ । ‘ତୁଗି’ ନିୟମରେ ହିଁ ‘ହୁକୁମ୍’ ଗଣାହୁଏ । ‘ତୁଗି’ ପରି ଝରିଜଣ ବସି ଖେଳନ୍ତି । ତାସ୍ ବନ୍ଧା ହେଲା ପରେ ଯାହା ପାଖରେ ସୂର୍ଯ୍ୟରଙ୍ଗ ରଜା ଥାଏ ସେ ଖେଳ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି । ପ୍ରଥମେ ସେ ‘ସୂର୍ଯ୍ୟ’ ରଜା ସହିତ ଖଣ୍ଡିଏ ତାସ୍ ପକାଇ ଦୁଇଗଣା ତାସ୍ ନେବେ । ଯଦି ଅନ୍ୟ ରଙ୍ଗର ଦୁଇ ବା ଅଧିକ ହୁକୁମ୍ ତାସ୍ ଥାଏ ତେବେ ସେ କେବଳ ଗୋଟିଏ ‘ହୁକୁମ୍’ ରଖି ଅନ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ପକାଇଦେବ । ତା’ହେଲେ ତାଙ୍କ ପାଖରେ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ବଡ଼ ତାସ୍ ରହିବ । ‘ରାଜା’ ଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ହାତରେ ଯଦି ଆଉ କୌଣସି ‘ହୁକୁମ୍’ ତାସ୍ ନଥାଏ ତେବେ ସେ ‘ଗଣ୍ଡାଏ’ ତାସ୍ ନେଇ ହାତରେ ଥିବା ତାସ୍ ମିଶାଇ ଘାଣ୍ଟିଦେବେ । ବାଁପଟ ଖେଳାଳି ତଳୁ ବା ଉପରୁ ଗୋଟିଏ ତାସ୍ ଉଠାଇବେ ଏବଂ ଯେଉଁ ରଙ୍ଗର ଉଠିବ ସେହି ରଙ୍ଗର ‘ହୁକୁମ୍’ ଯାହା ପାଖରେ ଥାଏ ସେ ତାକୁ ନେଇ ଖେଳ ଧରିବେ । ହାତରେ ଥିବା ତାସ୍ଗୁଡ଼ିକ ଯେତେ କୌଶଳରେ ‘ହୁକୁମ୍’

କରାଯାଇପାରେ ସେତିକି ଗଣା ତାସ୍ ସେ ନିଅନ୍ତି । ତାସ୍ଗଣାର ସଂଖ୍ୟାନୁଯାୟୀ ଖେଳରେ ହରା-ଜିଣା ସ୍ଥିର ହୁଏ ।

ନକସ : ଏହା ଏକପ୍ରକାର ଜୁଆଖେଳ । ତିନିରୁ ପାଞ୍ଚଜଣ ଯାଏ ବସି ଖେଳନ୍ତି । ଏହା ମଧ୍ୟ ଦେଶୀ ଖେଳ । ତାସ୍ ଯୋଗେ ଖେଳିବାକୁ ହୁଏ । ସବୁ ରଙ୍ଗରେ ‘ଗୋଟି’ ସଂଖ୍ୟା ଅନୁଯାୟୀ ମୂଲ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ଅର୍ଥାତ୍ ରଜା ୧୨, ମନ୍ତ୍ରୀ ୧୧, ତା’ ତଳକୁ ୧୦, ୯, ୮ କ୍ରମରେ ସବୁ । ଜଣେ ମୁଠାଧରି ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ଲେଖାଏଁ ବାଣ୍ଟନ୍ତି । ତା’ପରେ ତାହାଣପଟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଦିଆଯାଏ । ସେ ଋହିଲେ ଅଧିକାରି ନେଇପାରନ୍ତି । ମାଗି ନେବା ତାସ୍ରେ ଗୋଟି ସଂଖ୍ୟା ମୂଲ୍ୟ ୧୭ (ସତର)କୁ ବଳିଗଲେ ତାହା ‘ପୋଡ଼ା’ ବୋଲି ଧରାଯାଏ । ଯଦି ୧୭ହୁଏ ତାହାକୁ ‘ନକସ’ କୁହାଯାଏ । ‘ନକସ’ ଅର୍ଥ ସର୍ବାଧିକ । ନକସ ହେଲେ ହାତକୁ ମୁଠା ଝଲିଆସେ । ସତରରୁ କମ୍ ରଖିଲେ ପାସ୍ ଦିଆଯାଏ । ଉକ୍ତ ନିୟମରେ ଦ୍ଵିତୀୟ, ତୃତୀୟ, ଚତୁର୍ଥଙ୍କୁ ବି ତାସ୍ ବନ୍ଧା ହୁଏ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଯାହାର ଗୋଟି ସଂଖ୍ୟା ଅଧିକ ଥାଏ, ସେ ମୁଠା ହାତକୁ ନିଅନ୍ତି । ‘ନକସ’ ନ ହୋଇ ଅନ୍ୟମାନେ ତାସ୍ ଧରି ରଖିଥିଲେ ବାଣ୍ଟିବା ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜ ପାଇଁ ତାସ୍ ବାହାର କରନ୍ତି । ଯଦି ‘ନକସ’ ହୁଏ ସେ ଜିଣନ୍ତି । ସଂଖ୍ୟା ସମାନ ହେଲେ ପ୍ରଥମ ବ୍ୟକ୍ତି ମୁଠା ପାଆନ୍ତି । ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଏହା ‘ଜୁଆ’ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ତାସ୍ରେ ଗୋଟି ଝରି ଥିବାରୁ ଏହାର ମୂଲ୍ୟ ଝରି । ଏହି ନିୟମରେ ଅନ୍ୟ ସବୁ ।

ସକଟା : ପଣା ରକମର ଖେଳ ଏହା । ଛୟାନବେ ଘର ବିଶିଷ୍ଟ କୋଠି କାଟି କିମ୍ବା କନାରେ ‘ପାଲି’ ଟିଏ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଏହା ଖେଳାଯାଏ । (ନମୁନା ଚିତ୍ର ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ) । ଝରିଜଣ ବସି ଖେଳନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକର ନାଲି, କଳା, ପର ଓ ହଳଦିଆ ରଙ୍ଗର ଝରିଟି ଲେଖାଏଁ ଗୋଟି ବା ପିକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନରେ ଥିଆନ୍ତୁ । ଦକ୍ଷିଣାବର୍ତ୍ତ ଭାବେ ପିକଗୁଡ଼ାକ ଗତି କରନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ହାତୀଦାନ୍ତ କିମ୍ବା ଅନୁରୂପ ଉପାଦାନରେ ତିଆରି ଦୁଇଟି ଅଢ଼େଇ ଇଞ୍ଚିଆ କାଠି ଦିହରେ ଏକ, ତିନି, ଝରି, ଛ ସଂଖ୍ୟା ରହେ ତାହାକୁ ‘ଦାନ’ କୁହାଯାଏ । ଗୋଟିଏ କାଠିର ଉପରକୁ ସଂଖ୍ୟା ଛ’ (୬) ଏବଂ ଅନ୍ୟଟିର (୧) ଏକ ହେଲେ ‘ଦାନ’ ହେଲା ସାତ (୭) । ଯା’କୁ ‘ଛକ ପାଗଡ଼ା’

କହନ୍ତି । ସେହିପରି ଉଭୟର ସଂଖ୍ୟା ତିନି ତିନି ରହି ‘ଦାନ’ ଛ’ ହେଲେ ତା’ ନାଁ ‘ଭିରି’ । ତିନି ଓ ଏକ ହେଲେ ‘ତିନି ବଞ୍ଚୁ’ କୁହାଯାଏ ଏବଂ ଦାନ ଋରି (୪) ଏକ + ଏକ, ଛ + ଛ କିମ୍ବା ଋରି + ଋରି ରହିଲେ ଯଥାକ୍ରମେ ଦୁଗା, ତିନିପୁଞ୍ଜା ଓ ଦିପୁଞ୍ଜା ଅର୍ଥାତ୍ ଦୁଇ, ବାର ଓ ଆଠ ହୁଏ । ଦାନ ଅନୁସାରେ ପିକ ଗତି କରେ । ଦୁଇଟି ପିକ ମିଶାଇ ଯୋଡ଼ି ମଧ୍ୟ ବନ୍ଧାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ତାହା ସମସଂଖ୍ୟକ ଦାନ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଋରି’, ‘ଛଅ’, ‘ଆଠ’, ‘ବାର’ କିମ୍ବା ‘ଦୁଗା’ ନ ହେଲେ ଗତି କରେ ନାହିଁ । ଯାହାର ପିକ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମାର୍ଗରେ ଗତି କରି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସ୍ଥାନରେ ଆସି ଆଗେ ପହଞ୍ଚେ ତାହାର ‘ଜିତା’ ବୋଲି ଧରାହୁଏ । ‘ସକଟା ପାଲି’ ଓ ‘ସକଟା କାଠି’ର ଚିତ୍ର ଦେଖନ୍ତୁ । (ନମୁନା ଚିତ୍ର ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ) ଏହା ଅଭିଜାତି ଶ୍ରେଣୀ ଖେଳ ମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ ।

ଉପରୋକ୍ତ ଋରୋଟି ଖେଳ ମଧ୍ୟରୁ ‘ନକସ’ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ତିନୋଟି ପ୍ରାୟ ଲୁପ୍ତ କହିଲେ ଚଳେ । ଅବଶ୍ୟ ପୂର୍ବ ଗଡ଼କାତ, ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି, ଚିକିଟି, ପୋଡ଼ାମାରି ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ଜମିଦାର ଅଞ୍ଚଳର ଗଳିକନ୍ଦି ଭିତରେ ଏହାର ଶେଷ ଶିଖା ମିଞ୍ଜିମିଞ୍ଜି ହୋଇ ଜଲୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ତାହା ବି ନିର୍ବାପିତ ହୋଇଯିବାର ସମ୍ଭାବନା ରହିଛି । ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଉଚିତ ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗର ଏଗୁଡ଼ିକ ଥିଲା ଜାତୀୟ ବିକାଶର ପ୍ରକାଶକ । ଏଥିରୁ ପ୍ରାକ୍ତନ ସମାଜର ବୌଦ୍ଧିକତା ମାଧ୍ୟମରେ ଆମୋଦ-ପ୍ରମୋଦ ଭାବନା ସମ୍ପାଦକ ପ୍ରକଟିତ । ସୂକ୍ଷ୍ମ ବୁଦ୍ଧିଯାଧ ଭୂଗି, ଗଞ୍ଜପା, ସକଟାଦି ପରି ବାଳକଙ୍କ ସରଳମତି ଉପଯୋଗୀ ବାଘଛେଳି, ଯମପଟାଦି ସହଜ ଖେଳମାନ ଦେଖି ସୁଦ୍ଧା ଆମେ ଯଦି ମନରେ ଅତୀତ ସମାଜର ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଚିତ୍ର ଆଙ୍କି ନପାରୁ ତେବେ ତାହା ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟଛଡ଼ା ଆଉ କ’ଣ ହୋଇପାରେ? ସରଳ ଖେଳ ମଧ୍ୟରେ ‘ବାଘ ଛେଳି’ ଖେଳ ଅନ୍ୟତମ । ଏହା ଦୁଇ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଖେଳ ହୁଏ । ପ୍ରଥମେ ଗୋଟିଏ କୋଠି କଟାଯାଏ । କୋଠିର ଉପର ବିନ୍ଦୁ ‘ପାହାଡ଼’ ଏବଂ ତଳଭାଗ ‘ପଡ଼ିଆ’ । ପଡ଼ିଆରେ ଷୋହଳଟି ‘ଛେଳି’ । ‘ଛେଳି’ ନାଁରେ ବାରଟି ପିକ । ଏବଂ ବାଘ ନାଁରେ ଅଲଗା ପିକଟିଏ । ଜଣେ ବାଘ ଓ ଆରଜଣକ ଛେଳିଧରି ଚଳାନ୍ତି । ବାଘ ପାହାଡ଼ ଉପରେ ବସିଥାଏ । ପଡ଼ିଆରେ

‘ଛେଳି’ ଦେଖିଲାମାତ୍ରେ ଡେଇଁ ଆସେ ତଳକୁ । ଛେଳି ଧରିବା ବ୍ୟକ୍ତି କୋଠିରେ ଗୋଟିଏ କରି ପିକ ବସାଏ । ତା’ର ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ବାଘ ଡେଇଁଆସେ । ପାଖ ଛକିରେ ଯଦି ‘ଛେଳି’ ଥାଏ ଏବଂ ଆରପାଖ ଶୂନ୍ୟ ବାଘ ଚଟକରି ତାକୁ ଧରି ଆରପଟକୁ ଡେଇଁପଡ଼େ— ଶୂନ୍ୟ ନଥିଲେ ଡେଇଁପାରେ ନାହିଁ । ବାଘ ହାବୁଡ଼େ ନପଡ଼ି ସବୁ ଛେଳି ବସିଗଲା ପରେ ଛକିରୁ ଛକକୁ ପିକ ଚଳାଯାଏ । କୌଶଳ କରି ବାଘ ଋରିପଟେ ଯୋଡ଼ିକରି ପିକ ରଖିପାରିଲେ ବାଘ ବନ୍ଦୀ ହେଲାବୋଲି ଧରାଯାଏ— ବାଘପଟ ହାରେ । ଯଦି ବାଘ ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ଛେଳି ଖାଇଯାଏ ଛେଳିପକ୍ଷ ହାରେ । (ନମୁନା ଚିତ୍ର ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ) ଏବେବି ପିଲାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହା ଖେଳା ହୋଇ ଆସୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

ଅଭ୍ୟନ୍ତର ଖେଳଛଡ଼ା କି କି ବାହ୍ୟକ୍ରୀଡ଼ା ସେତେବେଳେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଥିଲା ଓ ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେଉଁଗୁଡ଼ିକର ସତ୍ତା ଅଦ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟମାନ ଦେଖିବାର କଥା । ବାହ୍ୟକ୍ରୀଡ଼ା ଥିଲା ଶାରୀରିକ ଶକ୍ତିସାପେକ୍ଷ । ତେଣୁ ସମର୍ଥ ତରୁଣ ସମାଜରେ ତାହା ଆବଦ୍ଧ ଥିଲା । ଉନ୍ନତ ପ୍ରାକ୍ତନ ନହେଲେ ବାହ୍ୟକ୍ରୀଡ଼ା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଗ୍ରାମୋପାନ୍ତ ଦୃଶଶୂନ୍ୟ ପଡ଼ିଆ ଭୂମିରେ ତାହା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଆସୁଥିଲା । ସେ ମଧ୍ୟରେ ବାରଦାଣ୍ଡି, ବୋହୁଝେରି, କୁପାକୁର, ତାହି ପିଲ, ଉଠାବସା, ଚକାଗିରା, ଖୋ-ଖୋ, ଡାଳମାଙ୍କୁଡ଼ି ପ୍ରମୁଖ ପ୍ରଧାନ । ଖେଳଗୁଡ଼ିକର ଜାଣି, ନୀତିନିୟମ ଓ ହରାଜିଣା ସର୍ତ୍ତ ଦେଖିଲେ ଆବିଷ୍କାର୍ତ୍ତକ ମନସ୍ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବୁଦ୍ଧି କୌଶଳର ପ୍ରଶଂସା ନକରି ରହି ହୁଏ ନାହିଁ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତସ୍ୱରୂପ ଦେଖନ୍ତୁ—

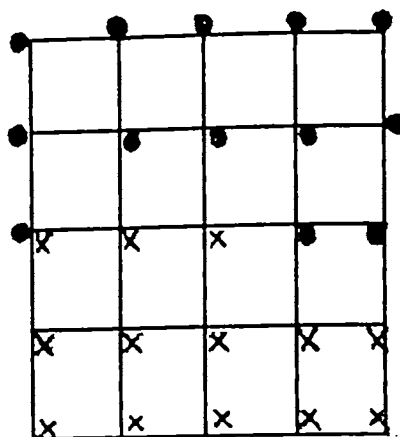
ବାରଦାଣ୍ଡି : ଆଡ଼-ସଳଖେ ଗାରକାଟି ଏହା ଖେଳାଯାଏ । ଦୁଇପଟେ ସାତ ସାତଜଣ ଖେଳାଳି, ଉପର ମୁଣ୍ଡେ ‘ଲୁଣଘାଲି’ । ଗୋଟିଏ ପକ୍ଷ ‘ଲୁଣଘାଲି’ ଜଗନ୍ତି, ଆରପକ୍ଷ ଲୁଣ ମାରିବାକୁ ଯାଆନ୍ତି । ଛ’ଗାରକୁ ଛ’ଜଣ ଏବଂ ମଝିଗାରରେ ଜଣେ ଜଗି ରହନ୍ତି । ପ୍ରତିପକ୍ଷ କୁଟିଆମାନେ ଛୁଆଁ ନଦେଇ ପ୍ରତି ଗାର ଡେଇଁ ଯିବାକୁ ପଡ଼େ । ଗାର ଡେଇଁଗଲା ପରେ ଗାର ଜଗୁଆଳି ଛୁଇଁବା ନିରର୍ଥକ । ଏ ନିୟମରେ ସବୁ ଗାର ଡେଇଁ ଯିବାକୁ ପଡ଼େ । କିନ୍ତୁ ମଝି ଗାର ଜଗୁଆଳିଠାରୁ ସବୁବେଳେ ସତର୍କ ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

୧୩୮ ସପ୍ତମ ପ୍ରକାଶ

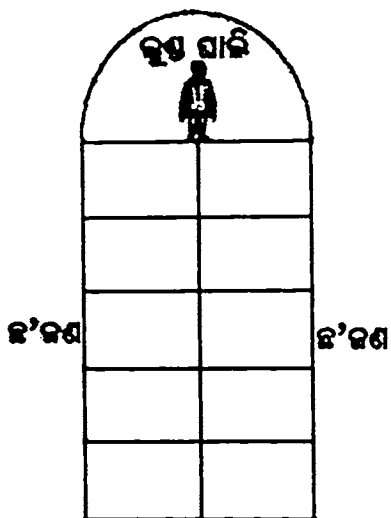

ଉତ୍ତମା ଚାନ୍ଦ

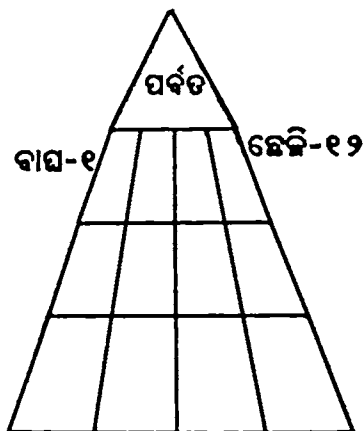
ଖେଳର ନାମ ଉଠାପା ଭୁଲ୍
ବନ୍ଧିତ ଉଠାପା ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଛି ।

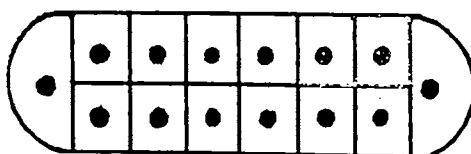
(ଧାଡ଼ି ଧୋକଡ଼ି)

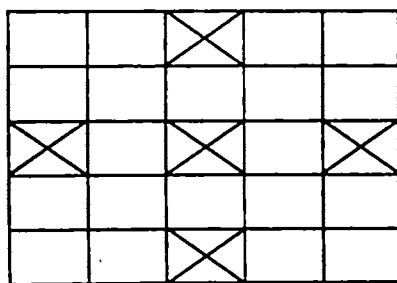
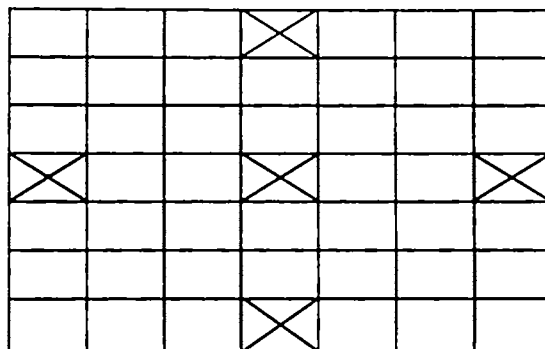
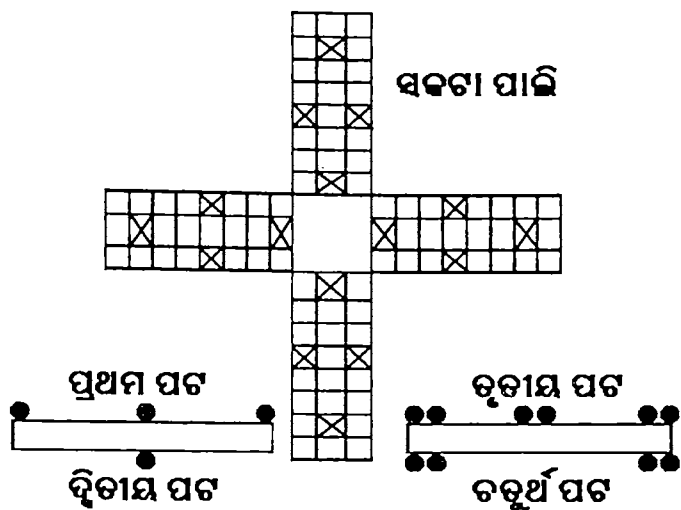
(ବାଉ ବାଡ଼ି)

(ବାଉ ଛେଳି)

ବାସିନ୍ଦ

ଯେହେତୁ ଯେକୌଣସି କୋଠିରେ ପଶିବାକୁ ହୁଏ । କୁରିଆ ପକ୍ଷରୁ ସେଠାରେ ଜଣେ ଖେଳୁଆଳ ଆଗରୁ ରହିଥାଆନ୍ତି । ଜଣେ କେହି ସେ ଭିତରକୁ ଡେଇଁଗଲେ ଦୁହେଁ ଏକା ସାଙ୍ଗରେ ଲୁଣଧରି ଫେରନ୍ତି । ଫଳରେ ଜଣେ ଜଗୁଆଳ ପକ୍ଷେ ଦୁହେଁକୁ ଅଟକାଇବା କଷ୍ଟକର ହୁଏ । ଯିବା ନିୟମରେ ହିଁ ଧରା ନପଡ଼ି ଫେରିବାକୁ ହୁଏ । ଲୁଣଧରି ଛ'ଟିଯାକ ଗାର ପାରହୋଇ ଆସିଲେ ଖେଳ ଜିଣାହୁଏ । ମଝିରେ ଧରାପଡ଼ିଲେ ଖେଳ ଗଲା । ତା' ପରେ ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷର ପାଲି । କୋଠିର ମଝିଗାର ଲମ୍ବା ଚବିଶ(୨୪) ହାତ, ଆଡ଼ ଗାର (୧୨)ବାର ହାତ, ଦୁଇ ଆଡ଼ ଗାର ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର (୪)ଝରି ହାତ । ଅର୍ଥାତ୍ ଭିତର କୋଠିମାନ ୬×୬ ଆକାର ବିଶିଷ୍ଟ । ସବା ଉପରେ ଅର୍ଦ୍ଧବୃତ୍ତାକାର କୋଠି 'ଲୁଣଘାଲି' ।

ବୋହୂଝେରି : ଦୁଇପକ୍ଷରେ ପାଞ୍ଚରୁ ଦଶ ଖେଳାଳି ରହି ଏହା ଖେଳନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ପକ୍ଷରୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଜାଗାରେ ଜଣେ ବସେ । ତା' ନାଁ 'ବୋହୂ' । ଆରପଟ ଖେଳାଳି ତାକୁ ଜଗି ରହନ୍ତି । 'ବୋହୂପକ୍ଷ' 'ବୋହୂ'କୁ ଉଠାଇନେବା ଚେଷ୍ଟାରେ ରହନ୍ତି । ଜଗୁଆଳିକୁ ଛୁଆଁ ନଦେଇ ବୋହୂକୁ ଘେନିଆସିଲେ କିମ୍ବା ବୋହୂ ଛୁଆଁ ନଦେଇ ଉଠିଆସିଲେ ବୋହୂପକ୍ଷ ଜିତନ୍ତି । ଜଗୁଆଳି ପକ୍ଷରୁ ଜଣେ ରାହାଧରି ଛୁଇଁବାକୁ ଗୋଡ଼ାନ୍ତି । ରାହାଧରି ଯାହାକୁ ଛୁଏଁ ସେ ଖେଳରୁ ବାହାର । ରାହା ଛାଡ଼ିଲା ପରେ ପ୍ରତିପକ୍ଷର କେହି ଛୁଇଁଦେଲେ ସେ ବି ବାହାର । ଓଡ଼ିଶାର ବହୁପାତ୍ରରେ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଏ ଖେଳର ଅସ୍ତିତ୍ବ ଦେଖାଯାଏ ।

କୁପାକ୍ତର : ଏହା ବି 'ବୋହୂଝେରି' ନିୟମରେ ଖେଳ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଏଥରେ ବୋହୂ ବଦଳରେ ଛୋଟ ବାଲିଗଦାଟିଏ ଥୁଆହୁଏ । ଜଗୁଆଳି ପକ୍ଷର ଅଜାଣତରେ ତାକୁ ଛୁଇଁପାରିଲେ ହେଲା ।

ଡାହିପିଲ : ଏହା ଏକ ପିଲାଖେଳ । ଦୁଇଜଣ ମଧ୍ୟରେ କିମ୍ବା ଦୁଇରୁ ପାଞ୍ଚଜଣ ଲେଖାଏଁ ଦଳ ଗଠନ କରି ଖେଳନ୍ତି । ହାତେ ଲମ୍ବା ବାଡ଼ି ଓ ଛ'ଇଞ୍ଚ ଲମ୍ବା ପିଲ (କାଠି) ଏ ଖେଳର ଉପାଦାନ । ଖେଳ ଆରମ୍ଭରେ ସର୍ବାଧିକ 'ଲାଲ୍' ସଂଖ୍ୟା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୁଏ । ଯେଉଁ ପକ୍ଷ ପ୍ରଥମେ ସେତକ ସଂଗ୍ରହ କରେ ସେ ଜିଣେ । 'ଲାଲ୍' ଅର୍ଥ ଦଶବାଡ଼ି ପରିମାଣ ଦୂରତ୍ବ ।

ସୁବିଧା ସ୍ଥାନ ବାଛି ଛ' ଇଞ୍ଚ ଲମ୍ବା ଓ ଇଞ୍ଚେ ଗଭୀର ଗାତଟିଏ ଖୋଳା ହୁଏ । ତା' ଉପରେ ଆଡ଼ ସଳଖ ପିଲଥୋଇ ବାଡ଼ିଦ୍ବାରା ଆଗକୁ ଖେଆଯାଏ, ଅପରପକ୍ଷ ସମ୍ମୁଖ ଭାଗରେ 'ପିଲ' ଧରିବା ପାଇଁ ଜଗି ରହନ୍ତି, ଧରିନେଲେ ଖେଆପକ୍ଷ ଜଗିବାକୁ ଆସନ୍ତି । ପିଲାଟି ଧରି ନପାରିଲେ ଗାତକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ତାହା ଫିଙ୍ଗାଯାଏ । ଖେଆପକ୍ଷ ତାକୁ ବାଡ଼ିଦ୍ବାରା ଆଗୋଳି ନପାରିଲେ ଏବଂ ସେଇଟି ଗାତ ପାଖରୁ ହାତେ ଜାଗା ମଧ୍ୟରେ ରହିଗଲେ ଖେଆବା ଲୋକ ବାଡ଼ି ହସ୍ତାନ୍ତର କରିଦିଏ । ଯଦି ପିଲ ଦୂରରେ ପଡ଼େ ବାଡ଼ି ମାରି ତାକୁ ଉଠାଇ ଆହୁରି ଦୂରକୁ ପଠାଇବା ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ପିଲ ଉଠାଇଲାବେଳେ ମାଟି ଛୁଇଁବା ନିଷିଦ୍ଧ । ସେହିପରି ଚିନିଧର କଲାପରେ 'ପିଲ' ଯେଉଁଠି ପଡ଼େ ସେହିଠାରୁ ଗାତର ଦୂରତା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି 'ଲାଲ୍' ଡାକିବାକୁ ହୁଏ । ଅପରପକ୍ଷ ସ୍ବାକୃତି ଦେଲେ ପିଲାକୁ ସେଠାରୁ ଉଠାଇ ଅଣାଯାଏ । ଅନ୍ୟଥା ପିଲ ପଡ଼ିବା ସ୍ଥାନଠାରୁ ଗାତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ 'ବାଡ଼ି' ଧରି ମପାଯାଏ । ତାକ ଅପେକ୍ଷା ମାପିବା 'ଲାଲ୍' ସଂଖ୍ୟା ଏକ ହେଉ ବା ଏକାଧିକ ହେଉ, କମ୍ କିମ୍ବା ବେଶୀ ହେଲେ ବାଡ଼ି ଛାଡ଼ି ଦେବାକୁ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ 'ଚିନି ଲାଲ୍' ଡାକିଲାବେଳେ ମାପ କଲେ ଯଦି ଅଠାଇଶ(୮୮) ବାଡ଼ି ହୁଏ ତେବେ ତାହା ମାତ୍ର ଦୁଇ ଲାଲ୍ ଏବଂ ଝଲିଶି ବାଡ଼ି ହେଲେ ଝରି ଲାଲ୍ । ସେପରିସ୍ଥଳେ ବାଡ଼ି ହସ୍ତାନ୍ତରିତ ହୁଏ । ଏ ନିୟମରେ ଯେ ପ୍ରଥମେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସଂଖ୍ୟକ ଲାଲ୍ ସଂଗ୍ରହ କରେ ସେ ଜିଣେ । ଏହା ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରୁ ଚଳିଆସୁଥିବା ଖେଳ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ ।

ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଖୋ-ଖୋ, ଚକାଗିର, ବସାଉଠା, ଡାଳମାକୁଡ଼ି, ସାୟା(ଲୁଚକାଳି) ପ୍ରଭୃତି ଖେଳ ପଲ୍ଲୀ ଅଞ୍ଚଳ ପିଲାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏବେ ବି ପ୍ରଚଳିତ । ସେ ସବୁର ମୂଳ କେଉଁଠି କିଏ କହିବ ? କିନ୍ତୁ ସେ ସବୁ ଯେ କଳିଙ୍ଗର ନିଜସ୍ବ ଖେଳ କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ମାତ୍ର ।

ପୁରୁଷ ଛଡ଼ା ନାରୀସମାଜରେ ଚିତ୍ତବିନୋଦନ ପାଇଁ ଯେଉଁ ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଖେଳମାନ ରହିଆସିଥିଲା, ତାହା ମନସ୍ତାତ୍ତ୍ବିକ ଚିନ୍ତାଧାରାର ବାସ୍ତବ ପ୍ରତିଫଳନ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ନାରୀ-ପୁରୁଷ ଉଭୟଙ୍କୁ ଧରି ସମାଜ— ଏକଥା

କଳିଙ୍ଗବାସୀ ମର୍ମେ ମର୍ମେ ଉପଲବ୍ଧ କରିଥିଲା । ପୁରୁଷଯୋଗ୍ୟ କ୍ରାତ୍ୱାକୌତୁକ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନାରାଜନୋଚିତ ସରଳ ଖେଳମାନ ଆବିଷ୍କାର କରି ସମାଜ ସଚେତନତାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦର୍ଶାଇଥିଲା । ସେଗୁଡ଼ିକ ଯେପରି ଶାନ୍ତିବାୟକ ସେହିପରି କ୍ଳାନ୍ତି ଅପନୋଦନ କରିବାରେ ସହାୟକ ଥିଲା । ନବବିବାହିତ କୁଳବଧୂ ଘରର ଯାବତୀୟ କର୍ମସାରି ଅଭିଆଡ଼ା ଝିଅମାନଙ୍କ ସହିତ ଏକାନ୍ତରେ ବସି ଯେଉଁ ଖେଳ ଖେଳୁଥିଲେ ସେ ମଧ୍ୟରେ ଧାଡ଼ିଧୋକାଡ଼ି, କାସିନ୍ଦି, ବାରଆଠ, ଆଠପାଞ୍ଚ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ ଥିଲା ।

ଧାଡ଼ିଧୋକାଡ଼ି : ଏହା ଦୁଇଜଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୋଠି କଟାହୋଇ ଖେଳାଯାଏ । ଦୁଇପକ୍ଷ ନ’ ନ’ଟି ପିକଧରି କୋଠି ଭିତର ଛକିରେ ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ଜଣକ ପରେ ଜଣେ ବସାନ୍ତି । ଲମ୍ବା ଚଉଡ଼ା ପାଞ୍ଚୋଟି ଗାରରେ କୋଠି ଲେଖାହୁଏ । ଜଣେ ଯଦି ସିଧାସଳଖ ତିନୋଟି ପିକ ବସାଇଦିଏ ସେ ହେଲା ‘ଧାଡ଼ି’ ଏବଂ ଅପରପକ୍ଷରୁ ବସିଥିବା ପିକ ମଧ୍ୟରୁ ସ୍ୱଳ୍ପସଂଖ୍ୟାରେ ଗୋଟିଏ ବାହାର କରିନିଏ । ପିକ ବସିଗଲା ପରେ ଛକିରୁ ଛକିକୁ ତାହା ଜଣକ ପରେ ଜଣେ ଘୁଆନ୍ତି । ଉଭୟେ ‘ଧାଡ଼ି’ ଲକ୍ଷ୍ୟରଖି ପିକ ଚଳାନ୍ତି । କାରଣ ‘ଧାଡ଼ି’ ହେଲେ ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରୁ ପିକଟିଏ କମିଯାଏ । ଏହାର ନାଁ ‘ଧୋକାଡ଼ି’ । ଯାହାର ପିକ ସଂଖ୍ୟା କମିଯାଏ ସେ ହାରେ । (ପ୍ରଦତ୍ତ ଚିତ୍ର ଦେଖନ୍ତୁ)

କାସିନ୍ଦି : ଏହାକୁ ‘କାଞ୍ଜିଗାତ’ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଦୁଇ, ତିନି ଇଞ୍ଚ ବହଳ କାଠପଟା ଦିହରେ ଦୁଇଧାଡ଼ି ଛ’ ଛ’ଟି ଏବଂ ଧାଡ଼ି ଶେଷ ମୁଣ୍ଡରେ ଦୁଇପାଖ ଦୁଇଟି ମିଶି ଚଉଦଟି ଘରା ଥାଏ । ଏହାକୁ କାସିନ୍ଦା ପଟା କହନ୍ତି । ପ୍ରତି ଘରାରେ ଋରିଗଣ୍ଡା (ଗଣ୍ଡାକ ଋରୋଟି) ଲେଖାଏଁ ଆପୋଟି (ତେନ୍ତୁଳିମଞ୍ଜି) ରଖାଯାଏ । ଦୁଇଜଣରେ ଏ ଖେଳହୁଏ । ଧାଡ଼ିର ଡାହାଣପଟ ମୁଣ୍ଡି ଘରା ସହିତ ସାତୋଟି ଘରା ଜଣକ ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ପ୍ରଥମେ କୌଣସି ଘରାରୁ ପିକତକ ଉଠାଇ ଦକ୍ଷିଣାବର୍ତ୍ତ କ୍ରମେ ଚଉଦଟିଯାକ ଗୋଟି ଗୋଟି ପକାଯାଏ । ଯେଉଁଠି ତାହା ସରିଯାଏ ପାଖଘରାରୁ ପୁଣି ଷୋହଳଟି ଉଠାଇ ସେହି କ୍ରମରେ ପକାଇବାକୁ ହୁଏ । ସେ ମଧ୍ୟରେ ଖାଲି ଘରାରେ ଗଣ୍ଡାଏ ପିକ ଜମାହେଲେ ତାହା ବାହାର

କରିନିଆଯାଏ । ଭୁଲ୍‌ବଶତଃ ପ୍ରତିପକ୍ଷ ଧାଡ଼ିର ଖାଲି ଘରାରେ ପିକ ପଡ଼ିଗଲେ ହାତ ମୁଠାରେ ଧରିଥିବା ପିକତକ ଆରପକ୍ଷକୁ ଦେଇ ଦେବାକୁ ପଡ଼େ । ତା’ ପରେ ଆର ପକ୍ଷର ପାଲି । ସେ କିନ୍ତୁ ବାମାବର୍ତ୍ତ କ୍ରମେ ତାହା ପକାଇବା ଆରମ୍ଭ କରେ । ଏହି ନିୟମରେ ଯେ ଅଧିକ ପିକ ସଂଗ୍ରହ କରେ ସେ ଜିଣେ । (କାସିନ୍ଦି ପଟାର ଚିତ୍ର ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ)

ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ଯେ ଝିଅ ଶାଶୁଘର ଗଲାବେଳେ ଯୌତୁକ ପଦାର୍ଥ ସହିତ ‘କାସିନ୍ଦି ପଟା’ଟିଏ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଯାଇଥାଏ । ଅଦ୍ୟାପି ବହୁ ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ଏ ବିଧି ପ୍ରଚଳିତ ।

ବାରଆଠ : ଏହା ଏକ କଉଡ଼ି ଖେଳ । ଆଡ଼ସଳଖେ ସାତଟି ଲେଖାଏଁ ଘରାଥିବା କୋଠିଟିଏ କଟାଯାଏ । ଦୁଇ ବା ଋରିଜଣ ଦୁଇପକ୍ଷ ହୋଇ ନତୁବା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାବେ ବସି ଖେଳନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପିକ ସଂଖ୍ୟା ଆଠ । ଯୋଡ଼ିପିକ ଦୁଇଟି ଏବଂ ଗୋଟିପିକ ଋରୋଟି । ସାତୋଟି କଉଡ଼ି ଧରି ଦାନ ପକାଯାଏ । ଯେତୋଟି କଉଡ଼ି ଚିତୁହୋଇ ପଡ଼େ ଦାନ ସଂଖ୍ୟା ସେତିକି ବୋଲି ଧରାଯାଏ । ସାତଟିଯାକ ଏକାଭଳି ପଡ଼ିଲେ ଚିତ୍ ହେଉ ବା ଉବୁଡ଼ି ହେଉ— ଦାନ ସଂଖ୍ୟା ‘ବାର’ । କୋଠି ପ୍ରଥମ ଧାଡ଼ିର ମଝି ଘରାରେ ସବୁ ପିକ ଥୁଆହୁଏ । ଜଣକ ପରେ ଜଣେ କଉଡ଼ିରେ ଦାନ ପକାନ୍ତି । ଯେତିକି ଦାନ ପଡ଼େ ସେତିକି ସଂଖ୍ୟକ ଘରାକୁ ପିକ ବାହାରିଯାଏ । ସମାଙ୍କ ଦାନରେ ଯୋଡ଼ିପିକ ଘୁଆଯାଏ— ଦାନ ସଂଖ୍ୟାର ଅଧାଘରାକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଋରି’ଦାନକୁ ‘ଦୁଇଘରା’ ଏବଂ ବାର ପଡ଼ିଲେ ଛ’ଘରା । କିନ୍ତୁ ସମ-ବିଷମ ସବୁ ସଂଖ୍ୟାର ଦାନରେ ଗୋଟିପିକା ଘୁଞ୍ଚିବାରେ ବାଧାନାହିଁ, ଠିକ୍ ସେତିକି ଘରାକୁ । ସବୁ ପିକ ଦକ୍ଷିଣାବର୍ତ୍ତ କ୍ରମରେ ଗତି କରନ୍ତି । ପ୍ରଥମ ଧାଡ଼ି ବୁଲି ଆସିଲାପରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଧାଡ଼ିକୁ ଉଠିବାକୁ ପଡ଼େ । ତାକୁ ବୁଲିସାରି ତୃତୀୟ ଧାଡ଼ିକୁ ଉଠିବାକୁ ହୁଏ । ପୁଣି ଋରିପଟ ବୁଲିଗଲା ପରେ ଶେଷରେ କୋଠିର ମଝି ଘରାରେ ବସେ । ତା’ରି ନାଁ ପାତିଲା । ଗତି କଲାବେଳେ ଯଦି ଅପରପକ୍ଷର ଗୋଟିପିକ କିମ୍ବା ଯୋଡ଼ିପିକ ପଛରୁ ମାଡ଼ି ଆସି ଆଗ ପିକ ଉପରେ ଠିକ୍ ଦାନ ଲଗାଇପାରନ୍ତି ତେବେ ତାକୁ ‘ମଲା’ କୁହାଯାଏ ଅର୍ଥାତ୍ ତାହା ବାହାର କରାହୁଏ । ‘ଗୋଟି’ ଦ୍ୱାରା

‘ଗୋଟି’ ଏବଂ ‘ଯୋଡ଼ି’ ଦ୍ଵାରା ‘ଯୋଡ଼ି’ ‘ମଲା’ ହୁଏ । ପିକ ଛକରେ ଥିଲେ ମଲା ହୁଏ ନାହିଁ । ଧାଡ଼ି ମଝିଘରା ସହିତ କୋଣ ଘରାକୁ ‘ଛକ’ କୁହାଯାଏ । ‘ମଲା’ ପିକ କୋଠିକୁ ଫେରାଇ ଆଣିବାକୁ ହେଲେ ‘ଗୋଟି’ ପାଇଁ ‘ଛ’ ଏବଂ ‘ଯୋଡ଼ି’ ପାଇଁ ‘ବାର’ ଦାନ ଛାଡ଼ିବାକୁ ପଡ଼େ । ଆଗେ ଯାହାର ସବୁ ପିକ ପାଟିଲା ସେ ଜିତେ । (କୋଠି ଚିତ୍ର ଦୃଷ୍ଟବ୍ୟ) ଘର ଭୁଆସୁଣୀମାନେ ଏବେବି ଏହା ଖେଳୁଥିବା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ।

ଆଠପାଞ୍ଚ : ଏହା ‘ବାର ଆଠ’ ଖେଳର ଅନୁରୂପ ଏବଂ ସବୁ ନିୟମ ଅନୁସୂତ ହୁଏ । ପାର୍ଥକ୍ୟ ଭିତରେ ସେଥିରେ ସାତଟି କଉଡ଼ି ଓ ସର୍ବାଧିକ ଦାନ ସଂଖ୍ୟା ‘ବାର’, ଏଥିରେ ପାଞ୍ଚୋଟି କଉଡ଼ି ଏବଂ ସର୍ବାଧିକ ଦାନ ସଂଖ୍ୟା ‘ଆଠ’; ସେଥିରେ ଦୁଇଟି ଯୋଡ଼ି ଗୋଟିପିକ ଖରି, ଏଥିରେ ଗୋଟିଏ ଯୋଡ଼ି ଓ ଗୋଟିପିକ ଦୁଇ । ସେଥିରେ ସବୁ କଉଡ଼ି ଏକାପରି ପଡ଼ିଲେ ଦାନ ସଂଖ୍ୟା ବାର; କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ଦାନ ସଂଖ୍ୟା ଆଠ । ଆଡ଼ ବାଗେ ସାତଟି ଲେଖାଏଁ କୋଠି ସେଥିରେ ଥିଲାବେଳେ ଏଥିରେ ପାଞ୍ଚୋଟି । ଏତିକି ଛଡ଼ା ଆଉ ସବୁ ସମାନ । (ଚିତ୍ର ଦେଖନ୍ତୁ)

ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଆହୁରି କେତେ ଯେ ଖେଳ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ଏବଂ କେତେ କେଉଁଠି ଅଜ୍ଞାତ ରହିଛି ତାହା ଅଧିକ ସନ୍ଧାନ ସାପେକ୍ଷ । ଯାହାହେଉ ଏତେବେଳକୁ କାଁ-ଭାଁ ଯେତିକି ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ, ସେ ସବୁ ଯେ ପାରମ୍ପରିକ ରୀତିରେ ଓଡ଼ ସମାଜରେ ଚଳି ଆସୁଛି ଏଥିରେ ଦ୍ଵିମତ ରହି ନପାରେ । କେବଳ ଖେଳକୌତୁକ ନୁହେଁ, ବର୍ତ୍ତମାନ ପରିଦୃଷ୍ଟ ନୃତ୍ୟ, ଗୀତ, ସଙ୍ଗୀତାଦିର ସ୍ଵରୂପ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ମଧ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ିକ କ୍ରମ ବିକଶିତ ଏକ ସାଂସ୍କୃତିକ ପରମ୍ପରାର ବି ପରିଣାମ ବୋଲି ହୃଦୟଙ୍ଗମ ହୁଏ । ସ୍ମରଣୀୟତା କାଳରୁ ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ଚଳି ଆସି ନଥିଲେ ତାହା ଏଯାବତ୍ ଜାତିର ମଞ୍ଜାଗତ ହୋଇ ରହି ନଥାନ୍ତା ।

ନୃତ୍ୟ : ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବା ନୃତ୍ୟ କଥା । କଳିଙ୍ଗବାସୀ ଶବ୍ଦର ଅତୀବ ନୃତ୍ୟପ୍ରିୟ । ଏହାର ନୃତ୍ୟ ଚୌର୍ଯତ୍ରିକ ପ୍ରଧାନ । ଗୀତ ସହିତ ବାଦ୍ୟ ଓ ବାଦ୍ୟର ତାଳେ ତାଳେ ନୃତ୍ୟକରି ସେ ଅପାରଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରେ । ସେ ଆହାରବିନା

କିଛିଦିନ ସ୍ଥଳୟରେ ଅତିବାହିତ କରିପାରେ; କିନ୍ତୁ ନୃତ୍ୟ ନହେଲେ ସେ ବଞ୍ଚିପାରନାହିଁ । ତେଜୋବର୍ଦ୍ଧକ ‘ମହୁଳି’ ପାନକରି ଗୀତଗାଇ ନାଚିବାରେ ତାର ଉଲ୍ଲାସ କହିଲେ ନସରେ । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଜୀବନକୁ ଉପଭୋଗ କରିବାରେ ଶବ୍ଦରଗୋଷ୍ଠୀର ସ୍ଥାନ ସର୍ବୋଚ୍ଚ କହିଲେ ଚଳେ । ଝଙ୍କୁ, ତାମ୍ବୁରା, କୁରଂଫନ, ଢୋଲ, ଢାଂପ, ଦଗାଦିନ, ଘୁମୁରା ପ୍ରଭୃତି ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର ହାତରେ ଡିଆରି କରି ସ୍ଵରଲହରୀ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ତାର ଜନ୍ମଗତ ଶୁଣି । ସ୍ଵର ସଙ୍ଗେ ତାଳ ରଖି ଯୁବକଯୁବତୀ ପରସ୍ପର ହାତ ଛଦି ଚକ୍ରାକାରରେ ନୃତ୍ୟ କରିବା ପ୍ରଥା ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ବଜାୟ ରହିଆସିଛି । ଗିରି ଶିଖରବାସୀ ଶବ୍ଦର ଓ ଓଡ଼ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ୍ୟ ସଂପର୍କ ରହିଥିବା ଯୋଗୁଁ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ମିତ, ସଙ୍ଗୀତ, ବଉଳ, ସତ୍ୟଆତ୍ମ ବସିବା ପରମ୍ପରାର ଲୋପ ଘଟିନାହିଁ ଏବଂ ଶୁଭ କାର୍ଯ୍ୟ, ପର୍ବପର୍ବାଣି, ଯାତ୍ରାମହୋତ୍ସବାଦିରେ ଉଭୟପକ୍ଷ ଯଥାଶକ୍ତି ଉପହାର ଧରି ନୃତ୍ୟଗୀତରେ ଯୋଗଦେବା ପ୍ରଥା ଅବ୍ୟାହତ ରହିଛି । ଏଣୁ ସ୍ଥଳବାସୀ ପାଟକ ସମାଜରେ ଶାବରୀ ନୃତ୍ୟ ପରମ୍ପରା କ୍ରମେ କ୍ରମେ ବିକଶିତ ହୋଇ ‘ଓଡ଼ିଶୀ’ ନାମରେ ଏକ ଅଭିନବ ରୂପ ଧାରଣ କରିଛି ।

ଅଧୁନାତନ ଭାରତବର୍ଷରେ ଯେଉଁ ଜାତୀୟ ନୃତ୍ୟମାନ ସ୍ଵୀକୃତିଲାଭ କରିଛି ସେ ମଧ୍ୟରେ ‘ଓଡ଼ିଶୀ’ ଅନ୍ୟତମ । ଭାରତନାଟ୍ୟମ୍, କଥକ, ମଣିପୁରୀ, କଥାକଳି ଓ କୁଚିପୁଡ଼ି ଭଳି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟରୂପେ ସମାନ ମାନ୍ୟତା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଉତ୍ପତ୍ତି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାରକଲେ ଏହା ସର୍ବାପେକ୍ଷା ପ୍ରାଚୀନ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ‘ଓଡ଼ିଶୀ’ ନୃତ୍ୟ ଚୌର୍ଯତ୍ରିକ ପ୍ରଧାନ ଅର୍ଥାତ୍ ଗୀତ, ବାଦ୍ୟ, ନୃତ୍ୟର ବିଚିତ୍ର ସମାହାରରେ ସୃଷ୍ଟି । ଏହାର ଅଭିନୟ ଓ ଅଙ୍ଗଭଙ୍ଗୀ ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ । କଟିମୁଦ୍ରା, ମସ୍ତକ ଝଲନା ଓ ଭିତଙ୍ଗୀ ଛନ୍ଦରେ ପଦଝଲନା ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଧରଣର । ତାହା ଯେପରି ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣଯୁକ୍ତ ସେହିପରି ଚିତ୍ରାକର୍ଷକ । ସୁତରାଂ ଏହା ଏକାଧାରରେ ପ୍ରାଚ୍ୟପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଉଭୟ ନୃତ୍ୟପ୍ରେମୀଙ୍କୁ ମୁଗ୍ଧ କରିଆସିଛି । କିନ୍ତୁ ଏହାର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ କ୍ରମପରିଣତ କଥା ଚିନ୍ତା କଲେ ତାହା ଯେତିକି ରହସ୍ୟମୟ ସେତିକି କୌତୂହଳପ୍ରଦ । ଏହା ଥିଲା ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ କଳିଙ୍ଗର ନିଜସ୍ଵ ନୃତ୍ୟ— ‘ମାହାରୀ’ ନୃତ୍ୟ ।

‘ମାହାରୀ’ ଶବ୍ଦର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ଖୋଜିବାକୁ ଯାଇ କିଏ ତାକୁ ‘ମହତନାରୀ’, କିଏ ‘ମନୋହାରୀ’ କିଏ ବା ‘ମାଧୁରୀ’ ପ୍ରଭୃତି କାଳ୍ପନିକ ଶବ୍ଦର ଅପଭ୍ରଷ ରୂପ ବୋଲି କହନ୍ତି, ଯାହା ଆଦୌ ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ । କାରଣ ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ କାହିଁକି ଏବେ ବି ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶାରେ ‘ମାହାର’ ନାମକ ଏକ ‘ଗୋଷ୍ଠୀ’ ରହିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ‘ମାହାର’ ଅର୍ଥ ପଶୁ ଜଗୁଥାଏ । ଏହା ଗଉଡ଼ ସଂପ୍ରଦାୟର ଶାଖାବିଶେଷ । ଗୋପପୁରିଆ, ଷୋଳଦଣ୍ଡିଆ ଏବଂ ଆପଟ ଗଉଡ଼ ଶାଖା ମଧ୍ୟରୁ ‘ମାହାର’କୁ ଗୋପପୁରିଆ ସଂପ୍ରଦାୟ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ପଶୁ ଚରାଇବା ଏହାଙ୍କ କୁଳଦୃଷ୍ଟି । ଗାଈ, ଗୋରୁ, ଛେଳି, ମେଣ୍ଟା, ପୋଡ଼, ମହିଷ ପ୍ରଭୃତି ଗୃହପାଳିତ ପଶୁଙ୍କୁ ବଣଜଙ୍ଗଲ ବା ପଡ଼ିଆ ଜମିକୁ ଅଡ଼ାଇ ଅଡ଼ାଇ ନେଇ ତାଳ, ପତ୍ର, ଘାସ ଖୋଜି ଖାଇଲାବେଳେ ସେମାନଙ୍କୁ ଜଗି ରହନ୍ତି । ସଞ୍ଜହେଲେ ଏକାଠି କରି ଗାଁକୁ ଆଣନ୍ତି । ପଶୁ ନାମ ଅନୁସାରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଗୋରୁ ମାହାର, ଛେଳି ମାହାର, ମହିଷ ମାହାର ଇତ୍ୟାଦି କୁହାଯାଉଥିଲା । ସାଧାରଣତଃ ଅଳ୍ପ ବୟସର ପୁଅଝିଅ ‘ମାହାର’ କର୍ମରେ ନିଯୁକ୍ତ ରହୁଥିଲେ । କୃଷିପ୍ରଧାନ ସମାଜରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ପରିବାରରେ କୃଷି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଚଳୁଥିବା ଯୋଗୁ ସନ୍ତାନସନ୍ତତିଙ୍କୁ ଆବାଲ୍ୟରୁ ସେଥିପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ କରିବା ସେମାନଙ୍କ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ସୁତରାଂ କୃଷିକାର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ସାଧନା ଗୋରୁଗାଈଙ୍କ ଦାୟିତ୍ୱ ସେମାନଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରାଯାଉଥିଲା । ପ୍ରତି ପରିବାରରୁ ଜଣେ ଲେଖାଏଁ ପୁଅ ବା ଝିଅ ସକାଳ ପହରୁ ତୋରାଣିଭାତ ଖାଇ ‘ମାହାର’ ହୋଇ ବାହାରିପଡ଼ନ୍ତି ଯେ ଯାହାର ଗୋଠ ଧରି ଫେରନ୍ତି ସଞ୍ଜବେଳକୁ । ଗାଈଗୋରୁଙ୍କୁ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦ ଚରଣ ପାଇଁ ଡ଼େଇବହୁଳ ସ୍ଥାନରେ ଛାଡ଼ିଦେଇ ବିଭିନ୍ନ ଆମୋଦପ୍ରମୋଦରେ ମଜ୍ଜିଯାଆନ୍ତି । କିଏ ଖେଳ କୌତୁକରେ ମାତିଲାଣି ତ କିଏ ନୃତ୍ୟଗୀତରେ । ପୁଅପିଲାଏ ତାଳମାଙ୍କୁଡ଼ି, ବୋହୂରେରି, ବାରଦାଣ୍ଡି ଆଦି ଖେଳରେ ମାତିଲାବେଳେ ଝିଅମାନେ ଗୀତବୋଲି ନାନା ଭଙ୍ଗୀରେ ନୃତ୍ୟ କରି ସମୟ ଅତିବାହିତ କରନ୍ତି । ଇତର କୁଳର ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ପଶୁଚରଣବେଳେ ପୁଅମାନଙ୍କୁ ‘ମାହାର’ ଟୋକା ଓ ଝିଅଙ୍କୁ ‘ମାହାରୀ’ ଟୋକା କୁହାଯାଉଥିଲା । ପୁଅଙ୍କଠାରୁ ଅଲଗା ରହି ଝିଅମାନେ

ସାଙ୍ଗସାଥୀ ମେଳରେ ଫୁଲ ତୋଳିବା, ମାଳ ଗୁନ୍ଥିବା, ନୃତ୍ୟ କରିବା, ଗୀତ ବୋଲିବା ପ୍ରଭୃତିଦ୍ୱାରା ଆନନ୍ଦରେ କାଳହରଣ କରୁଥିଲେ । ଦୈନନ୍ଦିନ ଅଭ୍ୟାସରୁ କୋମଳ କଣ୍ଠସ୍ୱର ଓ ଛନ୍ଦାୟିତ ପଦଝଳନାର ସମନ୍ୱୟରେ ଯେଉଁ ଅନବଦ୍ୟ ମାଦକତା କାଳକ୍ରମେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପଡ଼ିଲା ତାହା ବୋଧହୁଏ ନୃତ୍ୟପ୍ରିୟ ଗ୍ରାମୀଣ ସମାଜକୁ ଆକୃଷ୍ଟ ନକରି ରହିପାରି ନଥିଲା । ଫଳରେ କନ୍ୟାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ ନୃତ୍ୟଗୀତ ବାଳ-ବୃଦ୍ଧ-ବନିତା ସମସ୍ତଙ୍କର ଚକ୍ଷୁରୋତକ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ସେତିକି ନୁହେଁ, ତାହା ସର୍ବୋକୃଷ୍ଟ ବସ୍ତୁଭାବେ ଦେବତାଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଉତ୍ସର୍ଗୀକୃତ ହେଲା । କାରଣ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ସୁନ୍ଦର, ସୁବାସିତ ବା ସୁସ୍ୱାଦୁ ପଦାର୍ଥ ପ୍ରଥମେ ଦେବତାଙ୍କୁ ସମର୍ପଣ ନକଲେ ଓଡ଼ିମାନଙ୍କ ମନରେ ତୃପ୍ତି ଆସେ ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଉତ୍ତମ ପଦାର୍ଥ ମାତ୍ରେ ପ୍ରଥମେ ଭୋଗ ପାଇବାର ଅଧିକାର ଦେବତାଙ୍କର । ସେହି ପ୍ରଥା କଳିଙ୍ଗ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ମନରୁ ଏବେ ବି ଦୂର ହୋଇନାହିଁ । ସେହି କାରଣରୁ ବୋଧହୁଏ ଅବୋଧ ‘ମାହାରୀ’ କନ୍ୟାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଗୋ-ଗୋଷ୍ଠରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ଅବସରବିନୋଦନ ନୃତ୍ୟ ଉତ୍ତର କାଳରେ ସମାଜର ସ୍ୱୀକୃତି ଲାଭକରି ଦେବତା ଉପାସନାର ଅଙ୍ଗରୂପେ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରସନ୍ନ କରିବା କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲା । ମୂଳତଃ ମାହାରୀ କନ୍ୟାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁ ତାହା ‘ମାହାରୀ ନୃତ୍ୟ’ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭକଲା । ଅବଶ୍ୟ କାଳର କ୍ରମବିବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟରେ ବାହ୍ୟାକୃତିରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦୃଷ୍ଟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଅବିକୃତ ରହିଛି । ମାହାରୀ ‘ମାହାରୀ’ ହୋଇ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ, ଯେଉଁ କନ୍ୟାମାନେ ଏହାର ଆଦି ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରେରଣା ଦେଲା କିଏ ? କେଉଁଠୁ ଶିଖିଲେ ସେମାନେ ? ବାଳକ ମନ— ନଦେଖିଲେ ବା ନଶୁଣିଲେ ଗାଇବା ନାଚିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ, ପର୍ବର୍ପବାଣି ଦିନରେ ଗାଁଭିତରେ ମା-ମାଉସୀ ମିଶି ତାଳଲୟ ମିଶ୍ରିତ ଯେଉଁ ଲୋକନୃତ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଆସୁଥିଲେ । ଏଥିରେ କେହି ବାଧା ଦେବାର ନଥିଲା— ବାଧା ଦେବାର କାରଣ ବି ନଥିଲା— ଯେହେତୁ ତାହା ଥିଲା ଅନାବିଳ, ପବିତ୍ର ଏବଂ ମନୋରଞ୍ଜକ ଏବଂ ଦେବତା ସେଥିରେ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ । ଉନ୍ନତ ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର

ସହଯୋଗରେ ତାହାହିଁ ବିଚିତ୍ର ରୂପ ଧାରଣ କରି ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୋଇଉଠିଲା ଏବଂ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ଲେଖାହେଲା ବେଳକୁ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ନୃତ୍ୟରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇ ‘ଉଡ଼ିମାଗଧୀ’ ଶୈଳୀ ନାମରେ ନାମିତ ହେଲା । ତାକୁହିଁ ଆମେ ‘ଓଡ଼ିଶୀ’ କହୁ ।

ଆଗରୁ ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି ‘ଉଡ଼ି’ କଳିଙ୍ଗର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ ଏହା ବହୁକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଗଧାଧୀନ ରହି ମାଗଧୀ ସଭ୍ୟତା ଦ୍ବାରା ପ୍ରଭାବିତ ଥିବା ହେତୁ ବୋଧହୁଏ ଓଡ଼ିଶୀକୁ ‘ଉଡ଼ିମାଗଧୀ’ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଥିଲା । ପ୍ରକୃତପକ୍ଷେ କିନ୍ତୁ ତାହା ଏକ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ନୃତ୍ୟଶୈଳୀ । ଭାବ ଓ ବିଭାବ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏକାବେଳକେ ଭିନ୍ନ । ଇତର ଶୈଳୀଠାରୁ ଏହାର ସ୍ବାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ହେଉଛି— ଅନ୍ୟ ସବୁ ତାଳାନୁଗ ଓ ବାଦାନୁଗ ଥିଲାବେଳେ ଏ ମୁଖ୍ୟତଃ ଗୀତାନୁଗ । ଅବଶ୍ୟ ତାଳହୀନ ନୃତ୍ୟ ମନୋରଞ୍ଜକ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟର ବିଶେଷତ୍ବ ହେଲା ତାଳଲକ୍ଷ୍ୟାନ୍ବିତ ଗୀତ ସହିତ ଥିବା ‘ଅଭିନୟ’ । ଏଥିରେ ଗୀତର ଭୂମିକା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ । ଆଦିବାସୀ ସଂପ୍ରଦାୟର ନୃତ୍ୟଶୈଳୀ ଏଥିରେ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ଥିବା ଅନୁଭୂତ ହୁଏ । ଉଡ଼ିମାଗଧୀ ଛଡ଼ା ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟା, ଅବନ୍ତୀ ଓ ପାଞ୍ଚାଳୀ ନାମରେ ଆଉ ତିନୋଟି ଶୈଳୀର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣେତା ଭରତମୁନିଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ କାଳକୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦ୍ବିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ଧରିନେଲେ, ଉଡ଼ି ମାଗଧୀ ଶୈଳୀର ନୃତ୍ୟ କଳିଙ୍ଗରେ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିଥିଲା ବୋଲି ଅନାୟାସରେ କୁହାଯାଇପାରେ । ପୁନଶ୍ଚ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦ୍ବିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଉଦୟଗିରି ରାଣୀଗୁମ୍ଫା ଦିହରେ ନୃତ୍ୟରତା ଯୁବତୀ ଚିତ୍ର ସମ୍ବଳିତ ପ୍ରସ୍ତରାସ୍ତରଶକୁ ସେକାଳର ‘ରଙ୍ଗମଞ୍ଚ’ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରାଯାଇଛି । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦ୍ବିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ସରିକି ଯଦି ରଙ୍ଗମଞ୍ଚ ସୃଷ୍ଟିହୋଇ ନୃତ୍ୟ ପରିଚଳନା କରାଯାଇପାରୁଥିଲା, ତେବେ ସେତେବେଳକୁ କଳିଙ୍ଗର ମୂଳ ‘ମାହାରୀ’ ନୃତ୍ୟ କ୍ରମବିକାଶ ଲାଭକରି ବୋଧହୁଏ ଜନମନାକର୍ଷକ ଏକ ବିଧିବଦ୍ଧ ନୃତ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇସାରିଥିଲା ଯାହାକୁ କି ‘ଓଡ଼ିଶୀ’ ବିନା ଅନ୍ୟ କିଛି କୁହାଯାଇ ନପାରେ । ଅବଶ୍ୟ ଉତ୍ତରକାଳରେ ତାହାକୁ କିଏ ‘ଦେବଦାସୀ’ ନୃତ୍ୟ କିଏ ବା ‘ଗୋଟିପୁଅ ନାଚ’ ଆଉ କିଏ ବା ‘ସଖୀନାଚ’ର ରୂପାନ୍ତର ବୋଲି କହିଲେ ସୁଦ୍ଧା

ତାହାର ଆତ୍ମସତ୍ତା ଲୁପ୍ତ ହୋଇନାହିଁ କିମ୍ବା ମୂଳ ‘ମାହାରୀ’ ନାମରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିନାହିଁ । ବରଂ ସେଥିରେ ‘ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟା’ ଅଙ୍ଗୀଭୂତ ହେବାଯୋଗୁଁ ଲାସ୍ୟ ଓ ଅଭିନୟ ମିଶି ‘ମାଦଳ’ ସହଯୋଗରେ ଏକ ବିଲକ୍ଷଣ ରୂପ ଧାରଣ କରିଛି । ତା’ ବ୍ୟତୀତ କନ୍ଧ, ଶବର, ପରଜା ପ୍ରଭୃତି ବନବାସୀ ଯୁବତୀଙ୍କ ନୃତ୍ୟକାଳୀନ ବେଶଭୂଷା ସହିତ ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟର ସାଜସଜ୍ଜା ତୁଳନା କଲେ ମଧ୍ୟ ଏ ଧାରଣା ଆହୁରି ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହୁଏ । ନୃତ୍ୟରତା ଶବର ଯୁବତୀଙ୍କ ମସ୍ତକ, ବାହୁ, ଗଳା ଓ କର୍ଣ୍ଣରେ ଫୁଲମାଳ ଓ କଟିରେ ଧଳାପଟି ସହିତ ଓଡ଼ିଶୀ-ନର୍ତ୍ତକୀର ବେଶଭୂଷାର ନିବିଡ଼ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟର କଟିମୁଦ୍ରା ଓ ପାଦପତନ ଭଙ୍ଗୀ ମଧ୍ୟ ଶବର ଯୁବତୀଙ୍କ ଅନୁରୂପ ମନେହୁଏ । ନୃତ୍ୟ କଲାବେଳେ ଶବରୀଙ୍କ ଋଷିପତେ ବାଳକମାନେ ଠିଆରହି ବୋଲୁଥିବା ଗୀତ ସଦୃଶ ପାର୍ଶ୍ବଗାୟକଙ୍କ ଗୀତଦ୍ବାରା ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟ ସରସ ଓ ସାବଲୀଳ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ‘ତୌର୍ଯ୍ୟତ୍ରିକ’ ଆଖ୍ୟା ଧାରଣ କରିଥାଏ । ତୌର୍ଯ୍ୟତ୍ରିକ କହିଲେ ଗୀତ, ବାଦ୍ୟ, ନୃତ୍ୟର ସମାହାର । ଏହାକୁ ଶବର ଭାଷାରେ ‘ତଡ଼୍ ସଡ଼୍’, ‘ତଡ଼୍-ସଡ଼୍’ ଓ ‘ତଡ଼୍-ସଡ଼୍-ସଡ଼୍’ କୁହାଯାଏ ।

ଉପର ଦର୍ଶିତ ‘ମାହାରୀ’ ନୃତ୍ୟ ଭଳି ପୁରୁଷ ସମାଜରେ ଶାରୀରିକ ଶକ୍ତିପ୍ରଧାନ କେତେକ ନୃତ୍ୟ ରହିଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗର ଗାଁଗହଳିରେ ରଣପା, ଚକ୍ରଦଣ୍ଡା, ଖଣ୍ଡାବୁଲାଣ, ବାଘନାଟ, କିଳିକିଳା ପ୍ରଭୃତି ଯେଉଁ ନୃତ୍ୟ ଯୁଗଯୁଗ ଧରି ଚଳିଆସୁଛି ତାହା ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗର ଲୁପ୍ତାବଶେଷ କହିବାରେ ଅସଙ୍ଗତ ନାହିଁ । ପ୍ରଥମେ ସମର କୌଶଳାଭ୍ୟାସର ଅଙ୍ଗ ବିଶେଷରୂପେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଉଦ୍ଭାବନ କରାଯାଇଥିଲା । ତାହାରି ମାଧ୍ୟମରେ ଯୁଦ୍ଧ ବିଶାରଦ କାଳିଙ୍ଗୀ ବୀରଙ୍କ ଶାରୀରିକ ଦକ୍ଷତା ପରୀକ୍ଷିତ ହେଉଥିଲା । ସୁସ୍ଥ ସବଳ ଯୁବକମାନେ ସେଥିରେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ । ସାମାଜିକ ଉତ୍ସବ ଅବସରରେ ତାହା ଯେପରି ମନୋରଞ୍ଜକ ସେହିପରି ପୌରୁଷର ପରିଚ୍ଛନ୍ଦକ ଥିଲା । ଦୁଇହାତ ଉଚ୍ଚ ଶକ୍ତି କାଠଖଣ୍ଡ ଉପରେ ପାଦରଖି ସହଜ ଉପାୟରେ କିପରି ଶତ୍ରୁ ସଂହାର କରିବାକୁ ହୁଏ ‘ରଣପା’ ନୃତ୍ୟଭଙ୍ଗୀରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୁଏ । କାଠ ବା ବାଉଁଶ ତିଆରି ଅରଯୁକ୍ତ ଗୋଲାକାର ଚକ୍ରକୁ ତଡ଼ିତ

ବେଗରେ ଘୁରାଇ ଶତ୍ରୁ ଆକ୍ରମଣକୁ ପ୍ରତିହତ କରିବା କୌଶଳ ‘ଚକ୍ରଦଣ୍ଡ’ କ୍ରୀଡ଼ାରେ ଶିକ୍ଷା ଦିଆଯାଉଥିଲା । ସେହିପରି ‘ଖଣ୍ଡସାଧନା’ ମଧ୍ୟ । ଦୁଇ ବା ଋରୋଟି ଦୀର୍ଘଖଣ୍ଡା ଦୁଇହାତରେ ତଳଉପର କରି ଛନ୍ଦ ସମରକ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକାକୀ କିପରି ପ୍ରତିପକ୍ଷ ସେନା ଦଳର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ହୁଏ, ତା’ରି ନମୁନା ସେଥିରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ତା’ଛଡ଼ା ‘ବାଘନାଟ’ ନାମରେ ଆଉ ଏକ ବିଚିତ୍ର ଧରଣର ନାଟ ଥିଲା । ପାହୁଲ ପକାଇ ଆକ୍ରମଣଭଙ୍ଗୀ ଶିକ୍ଷା କରିବା ତାହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ସର୍ବାଙ୍ଗ ହଳଦିବୋଲି ମଝିରେ ବାଉଁଶ ପତର ଆକୃତିର କଳା ଗାରମାନ କାଟି ନର୍କକର ମୁହଁକୁ ବାଘ ମୁହଁପରି ଚିତ୍ରିତ କରାଯାଏ । ତା’ ଋରିପଟେ ଯୁଦ୍ଧବାଦ୍ୟ ଅନୁରୂପ ତାଳେ ତାଳେ ଋଙ୍ଗୁ ବା ଭୋଲ ବଜାଯାଏ । ବାଦ୍ୟଧ୍ବନି ଅନୁସରଣରେ ନର୍କକ୍ଷେପାମାନମାନି ନାଟିବା ଆରମ୍ଭ କରେ । ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦ ଗତିରେ ଉଚ୍ଚାବତ ସ୍ଥାନକୁ ଉଠି ବ୍ୟାଘ୍ରଭଙ୍ଗୀ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଥାଏ । ଉତ୍ତମ ଶାରୀରିକ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟବାନ ପକ୍ଷରେ ହିଁ ତାହା ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ । ‘କିଳିକିଳା’ ଏକ ରଣଚଣ୍ଡୀ ନୃତ୍ୟ । ନର୍କକୀକୁ ନାରୀ ଶୈଳୀରେ କଛାଟା ପିନ୍ଧାଇ ସର୍ବାଙ୍ଗ କଳା ବୋଳାଯାଏ । ବିକଟାକାର ମୁଖଟିଏ ଲେଖାଥିବା ତ୍ରିକୋଣ ବା ଚତୁଷ୍କୋଣ ବିଶିଷ୍ଟ ବାଉଁଶପଟିରେ କଦାକାର ଚକ୍ଷୁକର୍ଣ୍ଣ ନାସିକାଦି ଚିତ୍ରକରି ଦୁଇପଟୁ ଦଉଡ଼ି ଟାଣି ମୁହଁରେ ବନ୍ଧାଯାଏ । ପରେ ପରେ ସେ କିଳିକିଳାନାଦ କରି ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଭାବେ ନୃତ୍ୟ କରେ । ହାତରେ କଟୁରି ଓ ମଣିଷ ମୁଣ୍ଡ । ପାଦରେ ଘାଗୁଡ଼ି ରଣଝଣ ହେଉଥାଏ । ଉନ୍ନତ ଛନ୍ଦରେ ବାଜା ବାଜି ଖଣ୍ଡମଣ୍ଡଳ କମ୍ପି ଉଠେ । ଯାତ୍ରାପର୍ବରେ ବିଶେଷକରି ଦେବତାଙ୍କ ପାଇଁ ବଳି ଦେଲାବେଳେ ଏହା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଥିଲା । ଯା’ ବ୍ୟତୀତ ସମୟେ ସମୟେ ପତରସଉରା, ଦାସକାଠିଆ, ଦଣ୍ଡଚଢ଼ିଆ ପ୍ରଭୃତି ମନୋରଞ୍ଜକ ନୃତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଚଳିଆସୁଥିବା ଜଣାପଡ଼େ । ସରସ ଉକ୍ତିପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତି ମାଧ୍ୟମରେ ଶବ୍ଦରଶବରୀ ରସପୂର୍ଣ୍ଣ କଥାବସ୍ତୁକୁ ନୃତ୍ୟଗୀତ ଦ୍ୱାରା ପରିବେଷଣ କରିବାର ନାମ ‘ପତରସଉରା ନାଟ’ । ଦୁଇଟି କାଠି ସାହାଯ୍ୟରେ ମଧୁର ରାଗିଣୀରେ ତାଳ ଧ୍ବନି ସୃଷ୍ଟିକରି ଦୁଇଜଣ ‘ଗାୟକ’ ଓ ‘ପାଳିଆ’ ରୂପେ ଗୀତ ବୋଲି ଯେଉଁ ନୃତ୍ୟ କରନ୍ତି, ତାକୁ ଦାସକାଠିଆ କୁହାଯାଏ । ‘ଦଣ୍ଡଚଢ଼ିଆ’

ନୃତ୍ୟରେ ଏକ କାଳ୍ପନିକ ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ବାସ୍ତବ ରୂପଦେଇ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟ ମିଶ୍ରିତ ଶୈଳୀରେ ଆବୃତ୍ତି କରାଯାଏ । ଉକ୍ତ ଚିନୋଟିଯାକ ନୃତ୍ୟରେ ତାଳବାଦ୍ୟର ସଂଗତି ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । ଅଦ୍ୟାପି କଳିଙ୍ଗରେ ଏଗୁଡ଼ିକର ସରା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଲୋପପାଇନାହିଁ ।

ସଂଗୀତ : ଏ ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ବିଋର କଲେ କଳିଙ୍ଗ ନୃତ୍ୟକଳା କ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା ଲାଭ କରିନଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସମକାଳୀନ ଇତର ରାଜ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା କୌଣସିଗୁଣେ ନ୍ୟୁନ ନଥିଲା । ଏହା କେବଳ ନୃତ୍ୟକଳାରେ ଯେ ଉତ୍କର୍ଷ ଲାଭ କରିଥିଲା ତାହା ନୁହେଁ, ସଙ୍ଗୀତ ବିଦ୍ୟାରେ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ସଫଳତା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲା । କଳିଙ୍ଗବାସୀ ସଙ୍ଗୀତକୁ ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନଚର୍ଯ୍ୟାର ଏକ ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଅଙ୍ଗରୂପେ ବିବେଚନା କରୁଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ଶବ୍ଦର-କନ୍ଧ-ଓଡ଼ ସଂପ୍ରଦାୟର ସାଂସ୍କୃତିକ ପରମ୍ପରା ସମାକ୍ଷା କଲେ ଏହାର ସତ୍ୟତା ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ ।

ଅଦ୍ୟତନ ଭାରତବର୍ଷରେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ (କର୍ଣ୍ଣାଟକୀ) ଏବଂ ଉତ୍ତରୀ (ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନୀ)ଭାବେ ଦୁଇଟି ସଙ୍ଗୀତ ପଦ୍ଧତି ଅନୁସୂତ । ଦୁଇଟିଯାକ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଓ ଏକା ଶାସ୍ତ୍ର ନିୟମରେ ପରିଚାଳିତ । କିନ୍ତୁ ସ୍ୱ ସ୍ୱ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉଭୟେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜଣାପଡ଼ନ୍ତି । ଉଭୟ ପଦ୍ଧତିରେ କେତେ ରାଗ ନାମତଃ ସମାନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ପଲ୍ଲବୀ, ଆଳାପ, ସ୍ୱର ଓ ମାର୍ଗବେଳକୁ ଅସମାନତା ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ସେହି ଅସମାନତା ଯୋଗୁଁ ଦୁଇଟିଯାକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରରୂପେ ଗଣା ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ସୂତ୍ର ଧରି ବିଋର କଲେ ପ୍ରାଚୀନତ୍ତ୍ୱାସିକ କଳିଙ୍ଗର ରାଗମାର୍ଗ ଏକଦିଗରେ ଉକ୍ତ ଦୁଇଟିଯାକ ପଦ୍ଧତିରୁ ପୃଥକ୍ ଜଣାପଡ଼େ ତ ଅନ୍ୟ ଦିଗରୁ ଦୁହିଁଙ୍କ ସମାହାର ବୋଲି ଅନୁଭୂତ ହୁଏ । ଭରତଙ୍କ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ‘ଉଡ୍ରମାଗଧୀ’ ପଦ୍ଧତିର ଆଳାପ ଓ ସ୍ୱରଲହରୀ କ’ଣ ଥିଲା, କିପରି ଭାବେ ତାହା ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଉଥିଲେ ସେ ସମ୍ଭବରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରୂପରେଖ ଜାଣି ନହେଲେ ସୁଦ୍ଧା କଳିଙ୍ଗର ଆଦିମ ଅଧିବାସୀ ପାର୍ବତ୍ୟ, ଆରଣ୍ୟକ ଓ ଓଡ୍ରପାଟକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ସଙ୍ଗୀତର ସ୍ୱର ମାର୍ଗରୁ ତାହାର କଳନା କରାଯାଇପାରେ । ପୁନଶ୍ଚ ସଙ୍ଗୀତ ଓ ନୃତ୍ୟର ଅବିନାଶ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେତୁ କାଳର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଅନୁଯାୟୀ

କୁମ୍ଭବିକଶିତ ‘ମାହାରୀ ନୃତ୍ୟ’ ‘ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟ’ ଭାବେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲାପରି ଶାବରୀ ସ୍ଵରଲହରୀ ‘ଓଡ଼ିଶୀ ସଙ୍ଗୀତ’ରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବା ଅସ୍ଵାଭାବିକ ନୁହେଁ । ଓଡ଼ିଶୀ ସଂଗୀତର ମୂଳତତ୍ତ୍ଵ ଅନୁଶୀଳନରେ ଏହାର ସତ୍ୟତା ଜଣାପଡ଼େ ।

ଓଡ଼ିଶୀ ସଙ୍ଗୀତ ବୋଲିଲେ ସାଧାରଣତଃ ଚମ୍ପୂ, ଚଉପଦୀ । ବିଶେଷକରି ଜୟଦେବକୃତ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ପଦାବଳୀର ଗାନମାର୍ଗକୁ ବୁଝାଏ । ସେଥିପାଇଁ କେତେକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରାଗରାଗିଣୀ ରହିଛି । ପଟମଂଜରୀ, ବରାଡ଼ି, କାମୋଦୀ, ଭୈରବୀ, ଗୁଞ୍ଜରୀ, ଦେଶାକ୍ଷ, ରାମକେରୀ, ଶାବରୀ, ଦେବକେରୀ, ଧନାଶ୍ରୀ ଓଡ଼ିଶୀ ରାଗଭାବେ ପରିଚିତ । ଚମ୍ପୂ, ଚଉପଦୀ ଓ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ଉକ୍ତ ରାଗମାନଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ଅଥଚ ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଏକାଧିକ ରାଗ ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନୀ ଓ କର୍ଣ୍ଣାଟକୀ ଉଭୟ ପଦ୍ଧତିରେ ତତ୍ତ୍ଵ ମାର୍ଗାନୁଯାୟୀ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶୀ ଗାୟକଙ୍କ କଣ୍ଠରେ ତାହା ବୋଲାହେଲାବେଳେ ଉଭୟ ପଦ୍ଧତିରୁ ଭିନ୍ନ ଏକ ବିଲକ୍ଷଣ ସ୍ଵରଲହରୀ ତଙ୍ଗରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୋଇଥାଏ । ସେତିକି ନୁହେଁ, ଝୁଲା, ତ୍ରିପୁଟା, ସରିମାନ ଆଦି ତାଳ ସମେତ ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟର ଆଳାପ ଏବଂ ବୋଲି ଦେବା ବେଳର ତାଳ ଫାଙ୍କରେ ଥିବା ବ୍ୟଞ୍ଜନାଶୈଳୀ ତତୋଽଧିକ ଚମତ୍କାର । ସେ ଶୈଳୀର ବିଶେଷତ୍ଵ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ଵର ଉଚ୍ଚାରଣ ପୂର୍ବରୁ କେତେକ ପାଖାପାଖି ସ୍ଵର ସହଯୋଗେ ମୂଳ ସ୍ଵରଭଙ୍ଗୀରେ ଲାଳିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିବ । ସେହି ତଙ୍ଗରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ସ୍ଵରାବଳୀ ହିଁ ଓଡ଼ିଶୀ ସଙ୍ଗୀତର ଏକକ ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଏବଂ ତାହା ମୂଳ ଶାବରୀ ସ୍ଵରଲହରୀର ରୂପାନ୍ତର ବୋଲି ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଏହାବ୍ୟତୀତ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ସଂଗୀତଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ରାଗ ସମୂହ ମଧ୍ୟରେ ‘ଶାବରୀ’ ରାଗିଣୀର ଉଲ୍ଲେଖ ବିଶେଷ ପ୍ରଶିଧାନଯୋଗ୍ୟ । ‘ଶାବରୀ’ ରାଗ ଶବର ସମାଜରେ ପ୍ରଚଳିତ ରାଗଶୈଳୀ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ବୋଲି ମନେ ହୁଏ ନାହିଁ । କୌଣସି ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ଗୁଣ ନଥିଲେ ଅବହେଳିତ ବନବାସୀ ଶବର ନାମରେ ଗୋଟିଏ ‘ରାଗ’ ଶାସ୍ତ୍ରସମ୍ମତ ହୋଇ ରହନ୍ତା ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ ସେ ରାଗର ଏପରି କିଛି

ମୌଳିକତା ଓ ଚମତ୍କାରିତା ଥିଲା ଯାହା ସଂଗୀତପ୍ରଣେତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ ନକରି ରହିପାରିନଥିଲା । ତାହାହିଁ ଓଡ଼ିଶୀ ରାଗ-ରାଗିଣୀର ମୂଳ ଉତ୍ସ ହୋଇସାରିଥିଲା । ଅରଣ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଉପେକ୍ଷିତ ଏକ ଆର୍ଯ୍ୟେତର ଗୀତି ମାର୍ଗ ଆର୍ଯ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ସ୍ଵୀକୃତ ପ୍ରାପ୍ତହେବା ସହଜ ବ୍ୟାପାର ନୁହେଁ । ତଥାପି ଅସମ୍ଭବ ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି । ‘ଶାବରୀ’ ରାଗ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ସମ୍ମାନ ଲାଭ କରିଛି ଏବଂ କ୍ରମଶଃ ବିକାଶ ଓ ବିସ୍ତାର ଲାଭକରି ‘ଓଡ଼ିଶୀ’ ଆଖ୍ୟା ଧାରଣ କରିଛି । ସେଇତକ ଦର୍ଶାଇପାରି ନଥିବା ଯୋଗୁଁ ‘ଓଡ଼ିଶୀନୃତ୍ୟ’ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ନୃତ୍ୟଭାବେ ସମ୍ମାନିତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ‘ଓଡ଼ିଶୀ ସଂଗୀତ’ ସେ ସମ୍ମାନ ଲାଭ କରିନାହିଁ । କାରଣ ଆମେ ଏହାର ଅସଲ ସୂତ୍ରଟି ଧରାଇପାରିନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ଓଡ଼ିଶୀର ଆତ୍ମାକୁ ଚିହ୍ନାଇ ପାରିନାହିଁ । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ବାଁ-ଡ଼ାହାଣ କାନ୍ଧ ମଝିରେ ଛାତି ଭାଗ ପରି କଳିଙ୍ଗସତ୍ୟତା ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଓ ଉତ୍ତରାପଥ ମଧ୍ୟରେ ବିସ୍ତାରିତ ଥିଲା । ଯେତେବେଳେ ଯାଏଁ ଉଭୟପଟ ପ୍ରଭାବମୁକ୍ତ ଥିଲା ସେତେଦିନଯାଏଁ ତାହା ଥିଲା ଅବିକୃତ-ସୁରକ୍ଷିତ । ଭଲ ହେଉ ବା ମନ୍ଦ ହେଉ ସବୁଥିଲା ତା’ର ନିଜସ୍ଵ ନୃତ୍ୟ, ସଙ୍ଗୀତ, ଗୀତ, ଚିତ୍ର, ଭାଷ୍ୟ, ଭାଷା ଯାହାକିଛି । କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ପ୍ରତିବେଶୀ ସତ୍ୟତା ସାମୁଜ୍ୟ ମିଶ୍ରଣ ଯୋଗୁଁ ଅନ୍ଧର୍ଭାଗ ଅନାବିଷ୍ଠ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ବହିର୍ଭାଗ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ‘ନୃତ୍ୟ’ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହାର କ୍ଷୀଣ ସଙ୍କେତ ଦିଆଯାଇଛି । ସଙ୍ଗୀତ ବିଚାରରେ ମଧ୍ୟ ସେଇ କଥା । ଅର୍ଥାତ୍ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଓ ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନୀ ପ୍ରଭାବିତ ଶାବରୀମାର୍ଗ ଉତ୍ତର କାଳରେ ‘ଓଡ଼ିଶୀ ସଂଗୀତ’ ରୂପେ ଖ୍ୟାତି ଲାଭ କରିଛି । ତେଣୁ ଓଡ଼ିଶୀ ରାଗରାଗିଣୀ ଦିହରେ କେଉଁ ଅଂଶତକ କର୍ଣ୍ଣାଟକୀ ଓ ଆଉ କେଉଁତକ ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନୀ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖାଇ ତା’ ଭିତରେ ଥିବା ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟଟିକକ ପ୍ରମାଣିତ କରିଥିଲେ । ‘ଓଡ଼ିଶୀ ସଙ୍ଗୀତ’ର ବାସ୍ତବସ୍ଵରୂପ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତା ଓ ‘ପାନକରସ ନ୍ୟାୟ’ରେ ଏହାର ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥିତିକୁ କେହି ଅସ୍ଵୀକାର କରିପାରନ୍ତା ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ କଦଳୀ, ଶର୍କରା ଓ ନାରୀକେଳର ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ସ୍ଵାଦୁ ରହିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଜଳ ମଧ୍ୟରେ ଏକତ୍ର ମିଶି ଯେପରି ‘ପାନକ’ ରୂପେ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ସ୍ଵାଦୁର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ, ସେହିପରି ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ, ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନୀ ଓ ଶାବରୀ ମାର୍ଗର ଏକତ୍ର ସମାବେଶରେ ‘ଓଡ଼ିଶୀ ସଙ୍ଗୀତ’ର ଅନିବର୍ତ୍ତନୀୟ

ଚମକାରିତା ପ୍ରକଟିତ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତା ଏବଂ ତାହା ଶାସ୍ତ୍ରସମ୍ମତ ହେବାରେ ଅନ୍ତରାୟ ରହନ୍ତା ନାହିଁ ।

ଶାବରୀ ସଂଗୀତ ଏକ ବିଲକ୍ଷଣ ସ୍ୱରମାଧୁରୀୟୁକ୍ତ । ଏହା ବିଭିନ୍ନ ରାଗ-ରାଗିଣୀରେ ଶବର ସମାଜରେ ବୋଲାହୋଇଥାଏ । ସ୍ୱର ଉଚ୍ଚାରଣବେଳେ ତାର ଭଲ ଦୁଇଟି ସରୁ ଲଇବନ୍ଧା ବାଉଁଶ ବେହେଲା ଏବଂ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ରନ୍ଧୁ ଥିବା ବଙ୍କାଶ ଦିହରୁ ମଧୁର ଧ୍ୱନି ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଥାଏ । ତା' ସାଙ୍ଗକୁ ମାଦଳ, ତୋଳ, ଡାଫ, ମୃଦଙ୍ଗ, ଝଙ୍କୁ ପ୍ରଭୃତି ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ରର ସଙ୍ଗତି । ନୃତ୍ୟ-ଗୀତ ଆଦିମ ଜନଜୀବନର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଅଙ୍ଗ ଥିବା ହେତୁ ପୂଜାପାର୍ବଣାଦି ଶୁଭକର୍ମରେ ଯେପରି ତାହା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଥିଲା ତାକୁ ଛାଡ଼ି ମୃତବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଶୁଭ କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସଂଗଠିତ ହେଉନଥିଲା । ଶୁଭକର୍ମ ବେଳର ଗୀତ, ନୃତ୍ୟ କିନ୍ତୁ ଅଶୁଭ କର୍ମରେ ବିନିଯୋଗ ହେଉନଥିଲା । ଫସଲକଟା, ଦିଆଁ ପୂଜା, ବିବାହ ଉତ୍ସବାଦିବେଳେ ବ୍ୟବହୃତ ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର ଶବରଯାତ୍ରା ପ୍ରଭୃତିରେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଉନଥିଲା । ଦେବତାଙ୍କୁ ବଳିଦେବା ସମୟରେ ବି ସେଇଆ । ଏ ସବୁରୁ କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାଚୀନ ଅଧିବାସୀ ମାତ୍ରାଧିକଭାବେ ସଂଙ୍ଗୀତ ଓ ନୃତ୍ୟପ୍ରିୟ ଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । କର୍ମକ୍ଳାନ୍ତ ଜୀବନକୁ ନୃତ୍ୟ ସଂଗୀତ ମାଧ୍ୟମରେ ସରସ କରି ଗଢ଼ି ତୋଳିବା ଥିଲା ସେ ଜାତିର ଜୀବନଚର୍ଯ୍ୟା । ସେହି କାରଣରୁ କଳିଙ୍ଗାଧିପତି ଖାରବେଳେ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ପରେ ନଗରକୁ ଫେରିଆସି ନୃତ୍ୟ, ଗୀତ, ବାଦିତ ଦ୍ୱାରା ଯୁଦ୍ଧକ୍ଳାନ୍ତ କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କ ମନରେ ଆନନ୍ଦ ସୂଚାର କରାଇଥିଲେ ବୋଲି ଶିଳାଲେଖ କହେ । ଏଣୁ ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ ଯୁଗରେ ସମ୍ପ୍ରଦାୟିକ ଜତର ରାଜ୍ୟ ତୁଳନାରେ କଳିଙ୍ଗ ନୃତ୍ୟ ଓ ସଙ୍ଗୀତକଳାରେ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ଅଗ୍ରଗତି କରିଥିଲା ବୋଲି ଅନାୟାସରେ କୁହାଯାଇପାରେ ।

ଗୀତ : ସଂଗୀତ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ 'ଗୀତ' ବିଭିନ୍ନ ପରିସରକୁ ନିର୍ଦ୍ଧାରି ରହିପାରେ ନାହିଁ । କାରଣ ତାଳବାଦ୍ୟଯୁକ୍ତ ଗୀତର ନାମ ହିଁ ସଙ୍ଗୀତ । ଗୀତ ହୃଦୟାବେଗର ଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମରୂପ । ଅନ୍ୟ ନାମ ସାହିତ୍ୟ, ଯହିଁରେ ଜୀବନର ନିଖୁଣ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ ଥାଏ । ମନର ଆବେଗ ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ଭାବେ ଯେତେବେଳେ କୁଳ ପ୍ଲାବନ କରି ଉଛୁଳି ଉଠେ,

ସେତେବେଳେ ତାହା ଆପେ ଆପେ ଗୀତ ହୋଇପଡ଼େ । ସମାଜର ଆରମ୍ଭ କାଳରୁ ସେ ନିୟମ ରହିଆସିଛି । କଳିଙ୍ଗର ଆଦି ମଣିଷ ସମାଜରେ ବି ଏହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ନଥିଲା । ପ୍ରକୃତି କୋଳରେ ରହି କେତେବେଳେ ତା'ର ଲୀଳାମୟ ରୂପରେ ଆତ୍ମହରା ହେଉଥିଲା ତ କେତେବେଳେ ପୁଣି ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନର ସୁଖଦୁଃଖ, ଆଶା-ନିରାଶାରେ ଛନ୍ଦିହୋଇ ତାହାରି ବାସ୍ତବଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେ ସବୁକୁ ମୂର୍ଖମନ୍ତ କରି ଗଢ଼ିବାକୁ ଥିଲା ତା'ର ବର୍ଣ୍ଣମାଳା କିମ୍ବା ସ୍ୱରଲିପି । ସମସ୍ତ ଭାବନା କଣ୍ଠଧ୍ୱନି ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକଟିତ ହେଉଥିଲା । ତେଣୁ ଗୀତଗୁଡ଼ିକ ଥିଲା ଗାନପ୍ରଧାନ ଏବଂ ଶୁତିପ୍ରଧାନ— ଯାହା ଦୃଶ୍ୟମାନ, ଯାହା ବାସ୍ତବ, ଯାହା ଅନୁଭୂତ ତାହାହିଁ ସେଥିରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହେଉଥିଲା । କଣ୍ଠରୁ କଣ୍ଠକୁ, ସ୍ଥାନରୁ ସ୍ଥାନକୁ, ପିଢ଼ି ପରେ ପିଢ଼ି ଅତିକ୍ରମ କରି ପରିପୁଷ୍ଟ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାହା ମଝିରେ ମଝିରେ ନବକଳେବର ଧାରଣ କରୁଥିଲା । କଳିଙ୍ଗରେ ବି ସେଇଆ ଘଟିଛି । କିନ୍ତୁ ଭାଗ୍ୟର ବିଚ୍ଫେଦନା ଯେତେ ଖୋଜିଲେ ବି ତା'ର ଭସ୍ମାବଶେଷ ଏବେ ମିଳେ ନାହିଁ । ବାଲ୍ୟ-ଯୌବନ ରହିଛି, ତାରୁଣ୍ୟର ସରା ନାହିଁ— ରଜନୀ ଦିବସ ବିଦ୍ୟମାନ, ପ୍ରଭାତ ଅନ୍ଧାର— ଯଦିବ ତାରୁଣ୍ୟ ଅତିକ୍ରମ ନକଲେ ଯୌବନ ଏବଂ ପ୍ରଭାତ ନହେଲେ ଦିବସ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କଳିଙ୍ଗର ପାର୍ବତ୍ୟ ସମାଜ ଓ ଓଡ଼ ସଂପ୍ରଦାୟର ଲୁପ୍ତପ୍ରାୟ ଲୋକଗୀତ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ । ସାମିତ ଶରାବଳୀ ମାଧ୍ୟମରେ ଜୀବନର ସକଳ ଅନୁଭୂତ କିପରି ସୁଲଳିତ ଛନ୍ଦରେ ପ୍ରାଣବନ୍ତ ହୁଏ ପରମ୍ପରାକ୍ରମେ ଚଳି ଆସୁଥିବା ଆରଣ୍ୟକ ସଂପ୍ରଦାୟର ଗୀତମାନ ତାହାର ଉତ୍କଳ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ତାହା ଥିଲା କଳିଙ୍ଗର ଶୈଶବ କାଳ । ଅନ୍ୟପକ୍ଷେ କୋମଳ ପଦାବଳୀ ସମ୍ବଳିତ ଚମକାର ଶୈଳୀରେ ଚରିତ ଯୁଦ୍ଧୋତ୍ତର ଯୁଗର ଗୀତସମୂହ ମଧ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ତୁଳନାତ୍ମକ ଭାବେ ବିଚାର କଲେ ଉଭୟେ ଉଭୟଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଜଣାପଡ଼ନ୍ତି । ପ୍ରଥମଟି ମାଟି ଦିହରେ ଇତସ୍ତତଃ ବିଶିଷ୍ଟ ମହାବୃକ୍ଷର ଚେର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିଭାତ ହେଲାବେଳେ ଅନ୍ୟଟି ଫଳପୁଷ୍ପ ଶୋଭିତ ବିଶାଳ ଶାଖାପ୍ରାୟ ମନେହୁଏ । ଅଥଚ ଗଣ୍ଡି ଭାଗ ଅଦୃଶ୍ୟ । ତେଣୁ ଚେର ତାଳ ଅବଲମ୍ବନରେ ତାହାର ସ୍ୱରୂପ କଟନା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଗତି ନାହିଁ ।

ଭାଷା : ଭାଷା ଭାବନାର ଧ୍ବନ୍ୟାତ୍ମକ ରୂପ । ପ୍ରାକ୍ତନ
 ଓଡ଼ ସଂପ୍ରଦାୟର ଭାଷା ଦୁର୍ବଳ ନ ଥିଲା । ଭାବ, ଭାବନା,
 ଚିନ୍ତା, ବିଚାର, ବସ୍ତୁ, କ୍ରିୟା, ଯେ କୌଣସି ବିଷୟ ପ୍ରକାଶ
 କରିବାରେ ତାହା ସମର୍ଥ ଥିଲା । ଭାଷା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ତାହା
 ପୂର୍ବେ କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ପରିମିତ ଶବ୍ଦାବଳୀ ମଧ୍ୟରେ
 ଆରଣ୍ୟକ ଗୋଷ୍ଠୀ ଯଦି ରସୋଜ୍ଜ୍ୱଳ କବିତାମାନ ରଚନା କରି
 ଗାନଯୋଗ୍ୟ କରିପାରିଥିଲେ, ତେବେ ଦେଶ ଦେଶାନ୍ତରାଜ୍ୟ
 ମଞ୍ଜୁଳ ଶବ୍ଦାବଳୀ ଦ୍ୱାରା ପରିପୁଷ୍ଟ ଓଡ଼ ସମାଜର ଭାଷା ସେ
 ‘କାଳିଙ୍ଗୀ’ ହେଉ ‘ଉଡ୍ର’ ହେଉ ବା ‘ଔଡ୍ରୀ’ ହେଉ ପ୍ରାଣସ୍ୱର୍ଗୀ
 ଗୀତ କବିତା ସୃଷ୍ଟିପାଇଁ କଦାପି ଅନୁପଯୁକ୍ତ ହୋଇ ନଥିବ ।
 ଆବହମାନ କାଳରୁ ରେଲି, ତମ୍ବ, ଜାଗିଲି, ବାଉରି, ଖଦାଳ
 ପ୍ରଭୃତି ଅନୁନ୍ନତ ସଂପ୍ରଦାୟର ନାରୀ ମୁଖରେ ପୁରୁଷ ପୁରୁଷ
 ଧରି ବୋଲା ହୋଇଆସୁଥିବା ଚଳିତ ଉତ୍ସବ, ଝାମୁୟାତ୍ରା,
 ପର୍ବପର୍ବାଣି ଦିନର ଗୀତ ଏବଂ ନିଘନ୍ତ ପାହାଡ଼ ଶିଖର ଅର୍ଦ୍ଧନଗ୍ନ
 ପାର୍ବତ୍ୟ ସମାଜର ଯାତ୍ରାପର୍ବ ଗୀତକୁ ସୂତ୍ର କରି ସେକାଳ
 ଓଡ଼ ସଂପ୍ରଦାୟର ଗୀତ-କବିତା ଅଧ୍ୟାହାର କରାଯାଇପାରେ ।
 ପାର୍ବତ୍ୟ ସମାଜରେ ପ୍ରଚଳିତ ଗୀତର ସାଙ୍କେତିକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ
 ଆଗରୁ ଦିଆଯାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆରଣ୍ୟକ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ବୋଲା
 ହୋଇ ଆସୁଥିବା ଗୀତଟିଏ ଦେଖନ୍ତୁ । ଏହା ପୌଷପର୍ବ
 କାଳରେ ବୋଲାହୁଏ । ନାଁ ‘ରାଇଲ’ ଗୀତ ।

ବାଆଗ ବଳଦ ମୁଇଁ ବାନ୍ଧିଲି ହଳେ
 ଋଷ କଲି ମଜୟର ମାଳେଟି, ରାଇଲ ଯେ
 ଋଷ କଲି ମଜୟର ମାଳେ । ।

ମଜୟର ମାଳରେ ମୋର କି କି କି ପାତ
 ହୀରା ମୋତି ମାଣିକର ପାତଟି ରାଇଲ ଯେ
 ହୀରାମୋତି ମାଣିକର ପାତ । ।

କାଳି ଗାଈ କାଳି ଗାଈ ମୋର କାହାର ଗାଈ
 ଜୟରଣେ (ତ) ଦୁତିକାର ଗାଈଟି ରାଇଲ ଯେ
 ଜୟରଣେ ଦୁତିକାର ଗାଈ ।

ସେ ଗାଈ ମୋ ଦୁଆରେ ସେ ବନ୍ଧା ଗୋ ରାଇ ମୋର
 ସେ ଗାଈ ମୋ ଦୁଆରେ ସେ ବନ୍ଧା
 ଯୋଡ଼ି ହାତୀ ଦୁଆରେ ମୋ ବନ୍ଧା ଗୋ ରାଣୀ ମୋର
 ଯୋଡ଼ି ହାତୀ ଦୁଆରେ ମୋ ବନ୍ଧା

ବରଷକୁ ଥରେ ଘରେ ଆସୁ ଗୋ ଦେଇ ମୋର
 ବରଷକୁ ଘରେ ମୋର ଆସୁ
 ଆଞ୍ଜୁଳା ପୁରାଇ ସେ ଦେଉଟି ରାଇ ମୋର
 ଆଞ୍ଜୁଳା ପୁରାଇ ସେ ଦେଉ ।
 ତେନ୍ତୁଳି ମୂଳରେ ମୁଇଁ କରଟି ଘରଟି ରାଇଲ ଯେ
 ତେନ୍ତୁଳି ମୂଳରେ ମୋର ଘର ।
 କେଡ଼େ ମୋର ଅଁଳାଶିରି ଘରଟି ରାଇଲ ଯେ
 କେଡ଼େ ମୋର ଅଁଳାଶିରି ଘର ।
 କେଡ଼େ ମୋର ଧରମର ଘରଟି ରାଇଲ ଯେ
 କେଡ଼େ ମୋର ଧରମର ଘର ।
 ଧରମ ମନରେ ସେ ସେ ଦିଅଟି ରାଇଲ ଯେ
 ଧରମ ମନରେ ସେ ଦଥ ।
 ନ’ଟି ଭାଇରି ମୋର ନ’ ଯୋଡ଼ା ଘୋଡ଼ା ରାଇଲ ଯେ
 ନ ଯୋଡ଼ା ଘୋଡ଼ା
 ଘୋଡ଼ା ବୋଲି ହାତୀରେ ସେ ଚଢ଼ାଟି ରାଇଲ ଯେ
 ଘୋଡ଼ା ବୋଲି ହାତୀରେ ସେ ଚଢ଼ା ।
 ପାକଲା ବାଉଁଶ ମୋର ସୁନ୍ଦରଟିକା ରାଇଲ ଯେ
 କୁଞ୍ଚୁ ମୋର କବାଟଟି ଫିଟା
 ଗନ୍ତା ଘରେ ପଶୁ ମୋର ଶିରା ଘରେ ପଶୁ ରାଇଲ ଯେ
 ଶିରାଘରେ ପଶୁ ।
 କୁଲା ବୋଲି ଛପାରେ ସେ ବସୁ ମୋ ରାଇଲ ଯେ
 ଦିନ ଯେ ସରୁ ନାଉଁ
 ଛପା ବୋଲି କୁଲାରେ ସେ ବସାଟି ଗୋଡ଼ ଧୋଇ ରାଇଲ
 ବସାଟି ଗୋଡ଼ ଧୋଇ ।
 ବୁଡ଼ାଦିନେ ମୋର ଖାଇବାକୁ ଗଲାଟି ରାଇଲ ଯେ
 ବରଷକେ ଥରେ ବୁଡ଼ା ଖାଇବାକୁ ଗଲା
 କତୁ କୁଲା କଣ୍ଠା ମୋର କଲାଟି (?) ରାଇଲ ଯେ
 କତୁ କୁଲା କଣ୍ଠା ମୋର କଲା ।
 ବରଷକୁ ଥରେ ମୋର ଘରେଟି ରାଇଲ ଯେ
 ବରଷକୁ ଥରେ ମୋର ଘରେ
 ଆଞ୍ଜୁଳା ପୁରାଇ ସେ ଦିଅଟି ରାଇ ମୋର
 ଆଞ୍ଜୁଳା ପୁରାଇ ସେ ଦିଅ ।

ଅନୁରୂପ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଗୀତ ଦେଖନ୍ତୁ-ଏହା
'ଖରଖରି' ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବୋଲାଯାଏ ।

ଖରଖରି ଲୋ ବରବରି ଦେ ବରଷା ପାଣି
ନଈନାଳ ବଡ଼ି ଆଇଲା ବୁଡ଼ି ନାହିଁ କାଣି
କାଣି ମା କାଣି ମା ଭଲେଇ ଆ
ରାତିକ ପାହିଲେ ମା ଯୁଡ଼ା ବୁଡ଼ା ଖା
ଯୁଡ଼ା ବୁଡ଼ା ଖାଉ ଖାଉ ମୋ କାଣି ମା କାହିଁ
ଏଡ଼େ ବଡ଼ ରାଜକରେ ସାଙ୍ଗ ଲୋକ ନାହିଁ
ଉଡ଼ିଶାକୁ ଯିବି ବୋଲି କିଣିଥିଲି ପାଟ
ଉଡ଼ିଶାର ଲୋକ ମୋତେ ନ ଛାଡ଼ିଲେ ବାଟ ।
ବା' ଆଇଲା ବତାସି ଆଇଲା ଉଡ଼େଇ ନେଲା ଛତା
ଭଣ୍ଡାରି ଘରେ ଖେର ପଶିଲା ଘେନି ଗଲା ଦରପଣ
ସୁନେଇ ଲୋ ରୁପେଇ ଲୋ କାହିଁ ହଜେଇଲୁ ଦା
ତୋରି ଆଜି ବଡ଼ ପରବ ଗଛରୁ ଓହ୍ଲେଇଆ ।

ଉକ୍ତ ଗୀତ ଦୁଇଟି ପରଶ ବର୍ଷ ତଳେ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୯୩୯
ମସିହାରେ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ଅଞ୍ଚଳରୁ ସଂଗୃହୀତ । ପ୍ରଥମଟି
ତଥ୍ୟକଥା ନିମ୍ନ ଶ୍ରେଣୀ 'ରେଲି' ଜାତିର ବୟସ୍କା ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ
ମୁହଁରେ ବୋଲାହୋଇ ଆସୁଥାଏ । ଏବେ ତାହା ସେପରି
ରହିଛି କି ନାହିଁ ଜଣାନାହିଁ । ବିଶ୍ୱାସ ହୁଏ ଲୁପ୍ତ ହୋଇ ନଥିବ ।
କାରଣ ପରମ୍ପରା ସହଜେ ଲୋପ ପାଏନାହିଁ । ଯାହାହେଉ
ଗୀତଟି ଦେଖିଲେ ଜଣେ ଅଜ୍ଞାତନାମା ଭାବପ୍ରବଣ ଲେଖକଙ୍କ
ରଚନାବୋଲି ମନେହୁଏ । ଭାଷା ଯେମିତି ସରଳ ସେମିତି
ଶୁଣିମଧୁର । ଭାବଗୁଡ଼ିକ ନିଷ୍ପତ୍ତ ହୃଦୟର ସରସ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି
ମାତ୍ର । ଅଯତ୍ନ ପଦଯୋଜନା ପାର୍ବତ୍ୟ ଗିରି ଝରଣାତୁଲ୍ୟ
ନୈସର୍ଗିକ ଏବଂ ଛନ୍ଦୋମୟ । ମଝିରେ ମଝିରେ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ
ବିଷୟବସ୍ତୁର କ୍ରମଭଙ୍ଗ ଘଟିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସମସାମୟିକ
ସମାଜର ନିଖୁଣଚିତ୍ର ପରିବେଷିତ । ଦ୍ୱିତୀୟଟି 'ଖରଖରି
ଗୀତ' । 'ଖରଖରି' ଏକ ବନଦେବୀ । ଚୈତମାସ
ରବିବାରଦିନ ଅଭିଆଡ଼ୀ ଝିଅମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ପୂଜିତ ହୁଅନ୍ତି ।
ସେଦିନ ପାହାନ୍ତା ପହରୁ ଝିଅମାନେ ନିଜନିଜର ଭାଇ ବା
ଅନ୍ୟ ସାଙ୍ଗପିଲାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଛୋଟ ଖଜୁରାଗଛ 'ଗଜାଡାଳ'
କଟାଇ ଆଣି ଭାଡ଼ୁଡ଼ି ଓ ପଲାଶଫୁଲରେ ମଣ୍ଡଣି କରନ୍ତି ।
ପୂଜାସ୍ଥାନରେ ହାତେ ଗହୀରର ଖାଲ ଖୋଳାଯାଏ । ଋଷିପାଖ

ରଙ୍ଗମାଟିରେ ଲିପାପୋଛା କରି ସେ ମଧ୍ୟରେ ଗଜାଡାଳ
ଆପନା କରାଯାଏ । ତା'ରି ନାଁ 'ଖରଖରି' । ଋଷିପଟେ
ଖଜୁରାକାନ୍ଦି, ତାଳକାନ୍ଦି, ନଡ଼ିଆକାନ୍ଦି ଥୋଇ ଓଷାତୁଣୀ
ଝିଅମାନେ ତାକୁ ଘେରିବସନ୍ତି ଓ ଉକ୍ତଗୀତ ବୋଲନ୍ତି ।

ପୁଷ୍ପ ଦୃଷ୍ଟିଦେଇ ବିରର କଲେ ଗୀତଗୁଡ଼ିକ ଯୁବୋତ୍ତର
କଳିଙ୍ଗରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ପରି ମନେହୁଏ ।
ଶବ୍ଦଯୋଜନା, ପଦଗୁଞ୍ଜନ, କ୍ରିୟା-ପ୍ରୟୋଗାଦିରୁ ସେଇଆ
ମନେହୁଏ । ଏହା ପ୍ରାଚୀନତାତ୍ତ୍ୱିକ କଳିଙ୍ଗର ମୂଳଭାଷା
ନୁହେଁ । ଏଥିରେ 'ମାଗଧୀ' ଭାଷାର ପ୍ରଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ।
ଜଗତ୍ ମାଳି ସମେତ ଦୋଳିଗୀତ, କେନ୍ଦରାଗୀତ,
ଶିଶୁବୋଧାଦି ଗୀତ ମାଧ୍ୟମରେ ଏହା ଦକ୍ଷିଣକଳିଙ୍ଗର
'ମହାକୁଳ' (ଗଉଡ଼) ଦାସ ବଂଶରେ ଜନ୍ମିଥିବା ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର
ଦାସଙ୍କ 'ବିଚିତ୍ର ରାମାୟଣ'ରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଥିଲା ଏବଂ
ଧୀରେ ଧୀରେ କ୍ରମବିକାଶ ଲାଭକରି ଶାରଳା ମହାଭାରତରେ
ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଭାଷାରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା, ଅବଶ୍ୟ 'ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର'
ନାମ ସାମ୍ୟ ଧରି ବିଚିତ୍ର ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତ ଲେଖକ
ନୁହେଁ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି କେହି ଯୁକ୍ତି ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ନୁହେଁ ।
ବାସ୍ତବରେ କିନ୍ତୁ ଅଶୋକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଧୃଷ୍ଟବିଧିଧୃଷ୍ଟ
ଜନମାନବଶୂନ୍ୟ କଳିଙ୍ଗର ଉତ୍ତର ଓ ଦକ୍ଷିଣପଟୁ ଅବାଧରେ
ପଶି ଆସିଥିବା ଆର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଆଦି ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଂଧ୍ୟୁଷିତ
ଦେଶ୍ୟଭାଷା-ଏ' ଅନ୍ୟ ନାମ ଔଡ୍ରୀ; ଶାବରୀ ଭାଷାର
ଘଟାନ୍ତର । କିନ୍ତୁ 'ଶାବରୀ' ଏଥିରେ ଗୌଣ, ଏପରିକି ବିଲୀନ
କହିଲେ ଚଳେ । ସେହି ଭାଷାରେ ଲିଖିତ କେତୋଟି ପୂଜାପର୍ବ
ଗୀତ ବର୍ତ୍ତମାନ ଜୀବନ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ପରିଲକ୍ଷିତ, ଶୁଣି ଓ
ସ୍ମୃତିପ୍ରଧାନ ଥିବାଯୋଗୁଁ ଏବଂ ସର୍ବଗ୍ରାସୀ କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧରେ
ଦେଶପ୍ରାଣ ଜନତା ସାମୂହିକ ଭାବେ ଦେଇଥିବା ହେତୁ କେହି
ତାହା ଗାଇବାକୁ ରହିଲେ ନାହିଁ କିମ୍ବା ଶୁଣିବାକୁ ରହିଲେ
ନାହିଁ । ଯାବତୀୟ ଗୀତ କବିତା ରଣାଙ୍ଗନର ମାଟି ତଳେ
ଚିରନିଦ୍ରା ଲାଭକଲା । ଯୁଦ୍ଧପୂର୍ବ କଳିଙ୍ଗର 'ଓଡ଼' ରଚନା
ଚିରଦିନଯାଇଁ ପୃଥ୍ବୀରୁ ବିଦାୟନେଲା । ତାଳ-ଲୟ ସମ୍ବଳିତ
ଯେଉଁ ଗୀତର ମଧୁର ଧ୍ୱନିରେ ଗଗନକାନନ ଝଙ୍କୃତ
ହୋଇଉଠୁଥିଲା ତାହା ଆଶ୍ୱପିଛୁଳାକେ କୁଆଡ଼େ ଅନ୍ତର୍ହିତ
ହୋଇଗଲା; ତଥାପି ଅଧିକ ଗବେଷଣା ହେଲେ କିଛି
ଲୁପ୍ତାବଶେଷ ମିଳିବା ସମ୍ଭାବନା ।

ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଓ ଚିତ୍ର : ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଓ ଚିତ୍ରକଳାରେ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ସମସାମୟିକ ଦେଶଠାରୁ ପଛରେ ପଡ଼ିନଥିଲା । ଏହାର ସୂଚନା ଆଗରୁ ଦିଆଯାଇଛି । ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ କଳିଙ୍ଗ ଶିଳ୍ପର କଳାକୁଶଳତା ପୃଥ୍ବୀ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । କୋଣାର୍କ, ପୁରୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ଜୀବନ୍ତ ପଥର ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଦେଖିଲେ କିଏ ନ କହିବ ତାହା କଳିଙ୍ଗର ଅତୀତ ପରମ୍ପରା ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ବୋଲି । ନଭିଷ୍ଟୁମୀ ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର, ଏକାମ୍ର ନଗରର ବିରାଟ ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିର, ବିଶ୍ୱପ୍ରସିଦ୍ଧ ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବଡ଼ଦେଉଳ, କଳିଙ୍ଗ ସ୍ଥପତିଙ୍କ କଳ୍ପନାବିଳାସରେ ଅମ୍ଳାନ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ନୁହେଁ କି ? ଏହାଛଡ଼ା ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଦ୍ୱିଭୁଜାରୁ କ୍ଷୋଡ଼ଶଭୁଜା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୁର୍ଗାମୂର୍ତ୍ତି, ଉତ୍ତରରେ ‘ଚଣ୍ଡୀଖୋଲ’ ଓ ଦକ୍ଷିଣରେ ‘ପଞ୍ଚମା’ରେ ଅବସ୍ଥାପିତ ଗଣେଶଙ୍କ ପଥର ପ୍ରତିମାମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ଉନ୍ନତ ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟର ନିଦର୍ଶନ ରହିଛି, ତାହା ଏକ ଦିନକେ ବା ଏକ ବର୍ଷକେ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା ବୋଲି କହିହୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରସ୍ତର ଗାତ୍ରର ସୂକ୍ଷ୍ମତିସୂକ୍ଷ୍ମ କାରୁକଳା ଏବଂ ଗଗନସ୍ପର୍ଶୀ ବିଶାଳ ଦେବାଳୟ ନିର୍ମାଣ କୌଶଳ ନିଶ୍ଚିତଭାବେ ଏକ ବିକାଶୋନ୍ମୁଖୀ ପରମ୍ପରାର ନିଦର୍ଶନ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କିଛି ନାହିଁ । କଳିଙ୍ଗର ଦକ୍ଷିଣ ପଶ୍ଚିମରେ ଥିବା ସାତାବିଜୀ, ଗୁଡ଼ହାଣ୍ଡି ଓ ନରାଜ ପର୍ବତଖୋଦିତ ଚିତ୍ରଲିପିକୁ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱରୂପ ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଇପାରେ । ତତ୍ରତ୍ୟ ରେଖାଚିତ୍ର ସକଳ କି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ, କାହାଦ୍ୱାରା, କେତେବେଳେ ଲେଖାଯାଇଥିଲା ଯଦିବ ଜ୍ଞାତ ନୁହେଁ ତଥାପି ତାହା ପ୍ରସ୍ତରଯୁଗୀୟ ଆଦିବାସୀ ସମାଜର କଳାପ୍ରିୟତାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି । କାଳକ୍ରମେ ତାହାହିଁ ପଶୁପକ୍ଷୀ, ବୃକ୍ଷଲତା, ନରନାରୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ କରିବାକୁ ପ୍ରେରଣା ଦେଇଥିବା ସମ୍ଭାବନା । କାରଣ ଚିତ୍ରକଳାକୁ ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟର ଜନନୀ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ତାହାହିଁ ଶେଷରେ ସାମାଜିକ ଜୀବନର ପବିତ୍ର ଅଙ୍ଗରୂପେ ବିବେଚିତ ଦେବତା ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନରେ ବିନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବ । ସେହି କାରଣରୁ ବୋଧହୁଏ ପାର୍ବତ୍ୟ ଶବ୍ଦରକୂଳୀୟ ସମତଳବାସୀ ସମାଜରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ଦେବଦେବୀ ମୂର୍ତ୍ତି ବହୁଳଭାବେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ।

କେବଳ ମୂର୍ତ୍ତି ନୁହେଁ, ଅତିକାୟ ଦୁର୍ଗା, ନଗର, ପ୍ରାସାଦ, ପ୍ରାକାର, ସ୍ତୂପ ପ୍ରଭୃତି ନିର୍ମାଣ କରିବାରେ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ଶିଳ୍ପୀ

କମ୍ ଦକ୍ଷ ନଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗର ବାସବସତି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ତାହା ବିବୃତ ହୋଇଛି । ଶିଶୁପାଳଗଡ଼, ଅସୁରଗଡ଼, ଜଉଗଡ଼ ସମେତ ଯବ, ମାଳୟ, ସିଂହଳର ଭଗ୍ନାବଶିଷ୍ଟ କାର୍ତ୍ତିରାଜ କଳିଙ୍ଗ ଶିଳ୍ପ ଶୈଳୀର ଜାଲୁଲ୍ୟମାନ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ । ସେ ମଧ୍ୟରେ ଖଣ୍ଡଗିରିସ୍ଥିତ ରାଣୀଗୁମ୍ଫା ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ଚମତ୍କାର ବୋଲି ବିଶେଷଜ୍ଞମାନେ କହନ୍ତି । ଜୈନଧର୍ମର ଆଦିମ ତୀର୍ଥଙ୍କର ‘ରକ୍ଷଭ-ନାଥ’ଙ୍କ ନାମରେ ତାହା ଉତ୍ସର୍ଗୀକୃତ । ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଏକ ପୁରାତନ ଭିତ୍ତି ଉପରେ ଖାରବେଳଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ତାହା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । ତା’ ଯଦି ହୁଏ—ହେବାର ଅଧିକ ସମ୍ଭାବନା—ତେବେ ଖାରବେଳଙ୍କ ଆଗରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ମୂଳ ମନ୍ଦିର ବା ସ୍ତୂପଟି ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ ନିଶ୍ଚୟ । ପୁରୀପୁରି ଭଗ୍ନାବସ୍ଥା ପ୍ରାସ୍ତ ହୋଇନଥିଲେ ଖାରବେଳଙ୍କପରି ଜଣେ ଉଦାରମନା ନରପତି କୌଣସିଟା ଭାଙ୍ଗି ତା’ ଉପରେ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିନଥିବେ । ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ପ୍ରାସାଦ ହେଉ ବା ସ୍ତୂପ ହେଉ ପାଞ୍ଚଶ ବର୍ଷ ଆଗରୁ ନିଶ୍ଚୟ ହୋଇପଡ଼ିବା କୃତ୍ରିମ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ମୂଳବସ୍ତୁଟି ଖ୍ରୀ.ପୂ. ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ କିମ୍ବା ତତ୍ପୂର୍ବରୁ ଗଠିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭାବନା । ବୋଧହୁଏ ଜୈନଧର୍ମର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ତୀର୍ଥଙ୍କର ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ କଳିଙ୍ଗ ଆଗମନର ସ୍ମାରକୀୟରୂପ ସେଠାରେ ସ୍ତୂପ ବା ମଣ୍ଡପଟିଏ ସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଥିଲା ଏବଂ ତାହା ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ସରିକି ଭୂମିସାତ୍ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଜୈନରାଜା ଖାରବେଳ ଜୈନକାର୍ତ୍ତିର ପୁନରୁଦ୍ଧାର ସକାଶେ ତା’ ଉପରେ ରାଣୀଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ କରାଇ ଆଦିତୀର୍ଥଙ୍କର ରକ୍ଷଭଙ୍କ ନାମରେ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିଥିଲେ । ଏସବୁର ନିର୍ଯ୍ୟାସ ସ୍ୱରୂପ କୁହାଯାଇପାରେ, ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ କଳିଙ୍ଗର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ଉନ୍ନତିର ଚରମସୀମା ସ୍ପର୍ଶ କରିନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବଟବାଜ ମହାଦ୍ରୁମରେ ପରିଣତ ହେଲାପରି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ କଳିଙ୍ଗଶିଳ୍ପୀକୁ ବିଶ୍ୱବିଖ୍ୟାତ କରାଇପାରିଛି ।

ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ ପରି କଳିଙ୍ଗର ଚିତ୍ରକଳା ମଧ୍ୟ ଅନୁନ୍ନତ ନଥିଲା । ଗିରିଶିଖରବାସୀ ଶବର, ଅରଣ୍ୟ ଭିତରେ କନ୍ଧ, ଉପକୂଳବାସୀ ଓଡ୍ର ସଂପ୍ରଦାୟର ପରମ୍ପରା ଅନୁଧ୍ୟାନରୁ ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ । ଗୃହ ନିର୍ମାଣ ପଦ୍ଧତିରୁ ଆରମ୍ଭକରି କ୍ଷୁଦ୍ର

ବାସନକୁସନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମିଳେ । ସାଧାରଣ ବାସଗୃହମାନ ସମାନ ଜାଆରେ ଗଢ଼ା । ଘରମୁହଁରେ ପିଣ୍ଡା, ତାକୁ ଲାଗି ବଖରାଏ କୋଠରି । ପଛକୁ ‘ପଞ୍ଚା’ (ଚତୁରସ୍ର ଜାଗାଖଣ୍ଡେ) । ତା’ ପାଖକୁ ରକ୍ଷାଶାଳ । ବାରିପଟକୁ ପୁଣି ପିଣ୍ଡାଟିଏ । ଏ ହେଲା ସାଧାରଣ ଗୃହସ୍ତର ଗୃହ । ଘରର କାନ୍ଥ ହୁଏତ ଝଟି-ମାଟି ନୁହେଁ ତ ନିରୋଳ ମାଟିରେ ତିଆରି । ବାହାରପଟେ ପଲସ୍ତରା ଉପରେ ରଙ୍ଗମାଟି ଲିପାଥାଏ । କେତେ ଜାଗାରେ ହାଣ୍ଡିକଳାରେ ପାଉଁଶ ଗୋଳାଇ କାନ୍ଥ ଲିପା ହେବା ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଆଗ ପିଣ୍ଡାମାନ ବାହାରପାଠାରୁ ଦି-ତିନି ପାହାଚ ଉଚ୍ଚରେ ଏବଂ ଆଖୁଦୃଶିଆ ଗୋବର ଲିପା ପିଣ୍ଡା ଦିହରେ ସୁନ୍ଦର ଦିଶିବାଲାଗି ଋଷିକଡ଼େ ରଙ୍ଗମାଟି ବୋଲି ଝୋଟିଚିତ୍ର ଅଙ୍କା ଥାଏ । କାନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ ଚିତ୍ରଦ୍ୱାରା ଆକର୍ଷଣୀୟ କରାଯାଉଥାଏ । ଋଜୁଳ ପିଠଉ ସାହାଯ୍ୟରେ ରେଖାକାଟି ଝୋଟିଚିତ୍ର ଅଙ୍କାହୁଏ । ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ସୂକ୍ତିକ, ପଦ୍ମଫୁଲ, ଚକ୍ର, ଧାନସିଂସ, ତୋଳି, ମରାଇ, ପାଦଚିହ୍ନ, ହାତୀ, ଶୁଆ, ଗଛ, ଲତା, କଳସ ପ୍ରଭୃତି ହରେକ ରକମର ବସ୍ତୁ । ପୁରନାରାମାନେ ସବୁ ଚିତ୍ର ନିଜ ହାତରେ ଲେଖନ୍ତି । ପିଲାବୟସରୁ ବୋହୂମାନେ ଝିଅହେଲାବେଳକୁ ଜ୍ୟେଷ୍ଠାଙ୍କଠାରୁ ଝୋଟିଲେଖା ଶିଖି ସାରିଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର କଥା, ପର୍ବତ ଶିଖର ଶବର, ଅରଣ୍ୟବାସୀ କନ୍ଧ ଓ ସମତଳ ଓଡ଼ ପାଟକ ସମାଜରେ ଏକାରକମର, ଏକାଙ୍ଗର ଝୋଟିଚିତ୍ର ସମାନଭାବେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚଳିଆସୁଛି । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ମାର୍ଗଶୀର ଗୁରୁବାରଦିନ ଯେଉଁ ଝୋଟିଚିତ୍ର କଳିଙ୍ଗର ଗାଁ-ଗାଁରେ ଲେଖାହୁଏ, ତାକୁ ଦେଖିଲେ କିଏ କହିବ ଏ କଳାର ଉତ୍ପତ୍ତି ମୂଳ ସମାନ ନୁହେଁ ବୋଲି ? ସୁତରାଂ ଏହା ପରମ୍ପରାକ୍ରମେ ଚଳି ଆସୁଥିବା କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାଚୀନ ଚିତ୍ରକଳାବୋଲି ନିଃସନ୍ଦେହରେ କୁହାଯାଇପାରେ । ଏଥିପାଇଁ ଯେଉଁ ବନ୍ୟଜାତବସ୍ତୁର ବ୍ୟବହାର ଆଦିମ ଯୁଗରୁ କରାହୋଇ ଆସିଥିଲା ତାହା ଏଯାବତ୍ ଅକ୍ଷୁଷ୍ଟ ରହିଛି । ଟିକିଏ ସୁଦ୍ଧା ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ରଙ୍ଗମାଟି, ଋଜୁଳ ପିଠଉ, ପଥର ମୁରୁଜ, ଉପାଦାନ ଏବଂ ଚିତ୍ର ବୋଇଲେ କଳସ, ଯୋଡ଼ିପାଦ, ମାଛ, ଗଛ, ସୂକ୍ତିକ, ପଦ୍ମ । ସବୁ ରେଖାଚିତ୍ର, ଯାହା ପରମ୍ପରାକୁ ଯାବୁଡ଼ି ଧରି ରଖିବାରେ କେହି କଳିଙ୍ଗବାସୀ ସମକକ୍ଷ ନୁହେଁବୋଲି ସଙ୍କେତ ଦିଏ । ତେଣୁ ଏସବୁର ମୂଳ

ଖୋଜିବାକୁ ଗଲାବେଳେ ଅନୁସନ୍ଧିଷ୍ଟୁ ଆପେ ଆପେ ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ କଳିଙ୍ଗର ଅନାବିଷ୍କୃତ ଅତୀତ ଭିତରେ ନିଜକୁ ଅଜାଣତରେ ହଜାଇଦିଏ ।

ଦେବବିଶ୍ୱାସ : କଳିଙ୍ଗର ଦେବତା ବିଶ୍ୱାସ ଅତି ଉଚ୍ଚକୋଟିର ଏବଂ ବିଚିତ୍ର ଧରଣର । ବାସ୍ତବ ଜୀବନରେ ଯାହା ଉପକାରୀ ଏବଂ କଲ୍ୟାଣପ୍ରଦ; ଯଥା— ପୃଥିବୀ, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଅରଣ୍ୟ, ପର୍ବତ, ଝରଣା, ବୃକ୍ଷ ପ୍ରଭୃତି ତାହାହିଁ ଦେବତା । କାରଣ ତାଙ୍କରି ଯୋଗୁଁ ଜୀବନରେ ଅଭାବ ପୂରଣ ହୋଇଥାଏ । ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଭାପ ଦିଏ, ପୃଥିବୀ ଶସ୍ୟ ଦିଏ, ଅରଣ୍ୟ ଶିକାର ଯୋଗାଏ, ବୃକ୍ଷରୁ ଫଳପୁଷ୍ପ ମିଳେ, ଝରଣା ବୃକ୍ଷା ମେଷାଇଥାଏ । ତେଣୁ ସେମାନେ ଦେବତା; ଉପାସନାର ଯୋଗ୍ୟ । ତାଙ୍କରି ନାଁରେ ବସୁଟିଏ ଥାପନା ହୋଇ ପୂଜା କରାଯାଏ । ଅନୁଧ୍ୟାନରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ପ୍ରାକ୍ତନ କଳିଙ୍ଗର ତ୍ରିବିଧ ଦେବତା ଉପାସିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲେ— ଗ୍ରାମଦେବତା, ଗୃହଦେବତା ଓ ରାଷ୍ଟ୍ରଦେବତା । ଗ୍ରାମଦେବତା ହେଲେ ସମଗ୍ର ଗ୍ରାମବାସୀଙ୍କର । ସେ ଗ୍ରାମର ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା ଓ ମଙ୍ଗଳବିଧାନୀ । ଶିବୁ, ବ୍ୟାଘ୍ର, ଗେରି, ଶସ୍ୟହାନି, ମହାମାରୀ, ବସନ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ଭୟ ଏବଂ ଭୂତପ୍ରେତାଦି ଉପଦ୍ରବରୁ ଗାଁ ଲୋକଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରନ୍ତି । ତେଣୁ ତାଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ପ୍ରସନ୍ନ ରଖିବା ପାଇଁ ସକଳ ପ୍ରକାର ଉଦ୍ୟମ କରାହେଉଥାଏ । ଅନୁଗ୍ରହ ଆଶାରେ ଦଳବଦ୍ଧ ଭାବେ ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁରୁଷ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଗୀତବାଦ୍ୟ ନୃତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ମନୋରଞ୍ଜନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବିଭିନ୍ନ ପଶୁବଳି ଦେଇ ତାଙ୍କୁ ତୃପ୍ତି କରିଥାନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ଧାରଣା ଯେଉଁ ଉପହାର ଓ ଖାଦ୍ୟପେୟ ଦ୍ୱାରା ମଣିଷ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୁଏ, ତାହାହିଁ ଦେବତାଙ୍କ ପ୍ରିୟବସ୍ତୁ । ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେବତା ହେଉଛନ୍ତି ତାଙ୍କରି ଭିତରୁ ଜଣେ— ଅତି ଆପାଶାର ଏବଂ ସୁଖ ଦୁଃଖର ସାଥୀ । ସେ କିନ୍ତୁ ବିଭିନ୍ନ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ନାମିତ ହୋଇ ଆସୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ । କୋଉଠି ‘କୁରୁଙ୍ଗ’, କେଉଁଠି ‘ପେନ୍ଦୁ’, କେଉଁଠି ‘ବୋଙ୍ଗା’, କେଉଁଠି ‘ବୁରୁ’, କେଉଁଠି ‘ଦେବତା’ ଏପରି ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ସେ ନାମିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ବିପଦବେଳେ ଦେବତାଙ୍କ କରଣି ଅନୁସାରେ ‘କେରମେଲା’ (ଆକ୍ଷିରୋଗର ଦେବୀ), ‘ରୁଣିମା’ (ଶିଶୁ ରୋଗର ଦେବୀ), ‘କାରାସରନା’ (ପଶୁରୋଗର ଦେବୀ), ‘କୁଦ୍ରା’ (ନରବଳି

ଖାଇବା ଦେବା) ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ରୂପରେ ତାଙ୍କୁ ପୂଜା-ଅର୍ଚ୍ଚନା କରାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରତି ଗ୍ରାମରେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ଜଣେ ଗ୍ରାମ ଦେବତା ଆସିଛି । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାର ଗାଁମାନଙ୍କରେ ବାସେଳୀ, କଦମ୍ବଖଣ୍ଡୀ, ମଙ୍ଗଳା, ବାଙ୍କଶିରି, ଜହ୍ନିଖାଇ କାକୁଡ଼ିଖାଇ, କାଲୁଆ, କନ୍ଦୁଣୀ, ପତ୍ର କୁରେଇଶୁଣୀ, ଦୁଆରଶୁଣୀ ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ଗ୍ରାମଦେବତା ପୂଜାପାଇ ଆସୁଥିବା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଏହା ଯେ ଶାବରୀ ପରମ୍ପରା ଉପରେ ଆଧାରିତ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଟିକିଏ ସୂକ୍ଷ୍ମଭାବେ ବିଚାରକଲେ ଜଣାପଡ଼େ ଗ୍ରାମଦେବତା ପ୍ରଥା ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ ଯୁଗରୁ କଳିଙ୍ଗରେ ରହିଆସିଥିଲା । ପଥରରୂପିଣୀ ଗ୍ରାମଦେବୀ କାଳକ୍ରମେ କରଚରଣାଦି ବିଶିଷ୍ଟ ପାଷାଣ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ପୂଜାପାଇ ଆସିଲେ । ତାଦୃଶ ଶିଳାମୂର୍ତ୍ତି ପୁରୀ ସମୁଦ୍ର ଉପକୂଳରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବିଜୟନଗର ମିଲ୍ଲ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଅଞ୍ଚଳରେ କେଉଁଠି ଅବହେଳିତ, କେଉଁଠି ସ୍ଥାନରୂପ, କେଉଁଠି ବା ଉପେକ୍ଷିତ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାରେ ଥିବା କଳିଙ୍ଗେଶ୍ୱରୀ, ଭୂଷଣପୁର ନିକଟସ୍ଥ ଉଗ୍ରତାରା, ଦିଗପହଣ୍ଡି ପାଖ ତୁମ୍ବୁଳା, ବାଙ୍କଶିରୀ, ସମୁଦ୍ରବେଳା ମାଟି ତଳୁ ଉଠିଥିବା ମନ୍ଦିତି ଭୈରବୀ, ଦକ୍ଷିଣୋପାନ୍ତ ଉଦ୍ୟାନଖଣ୍ଡବାସିନୀ କୁଠାରୀ, ମହେନ୍ଦ୍ରଗିରି ପାଦରେ ଅଧିଷ୍ଠିତା କୁରେଇଶୁଣୀ କୋରାପୁଟ ପାହାଡ଼ ଉପର ‘ବନଦୁର୍ଗା’ ପ୍ରଭୃତି ଏହାର ନିଦର୍ଶନ ହୋଇ ରହିଛି । ତା’ଛଡ଼ା ରଜପର୍ବ, ଖରଖରି ଓଷା, ଜହ୍ନିଓଷା ସମୟରେ ଅଭିଆଡ଼ୀ ଝିଅଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୂଜିତ ଦେବଦେବୀ ମଧ୍ୟ ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ବୋଲି ମନେହୁଏ । ରଜପର୍ବରେ ‘ରଜସ୍ୱଳା’ ପୃଥିବୀପରି ଚଳତୁମାସ ରବିବାରରେ ‘ଖରଖରି’ ନାମକ ବନଦେବୀଙ୍କୁ ପୂଜା କରାଯାଏ । ଏହା ପାରମ୍ପରିକ ରୀତିରେ ଚଳିଆସୁଥିବା ସର୍ବଜନବିଦିତ ।

ଗ୍ରାମଦେବୀ ଛଡ଼ା ଓଡ଼ିଆଟଙ୍କ କୁଳରେ ‘ଇଷଦେବୀ’ ନାମରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଦେବତା ପୂଜା ଚଳିଆସୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଇଷଦେବୀ ବୋଲିଲେ ‘ଗୃହଦେବତା’ । ସେ ପରିବାରକୁ ନିରାପଦରେ ରଖୁଥାନ୍ତି । ଘର କୋଠାର ମଝି ‘ଦଇ’ (ଦାଉ) ତଳେ ତାଙ୍କ ଆସ୍ଥାନ । ଆପଦବିପଦବେଳେ

କୁଟୁମ୍ବର ଦାୟିତ୍ୱ ‘ଇଷଦେବୀ’ଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ ଥାଏ । ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଥମେ ପୂଜା କରି ତାଙ୍କର ଆଜ୍ଞାରେ ଶୁଭକର୍ମ ଆରମ୍ଭ କରାହୁଏ । ଏପରିକି ତାଙ୍କୁ ଲାଗି ନକଲେ ନୂଆ ଲୁଗାଟିଏ ବା ନୂଆ ଅଳଙ୍କାରଟିଏ ମଧ୍ୟ ପିନ୍ଧାଯାଏ ନାହିଁ । ଝିଅ ହେଉ ବା ବୋହୂହେଉ ପ୍ରଥମେ ଘରକୁ ଆସିଲେ ଆଗେ ଇଷଦେବୀଙ୍କୁ ମୁଣ୍ଡିଆ ମାରିବାକୁ ପଡ଼େ । ଘରେ ମାଛ ରନ୍ଧା ହେଲେ, ନୂଆ ଖିଆ ହେଲେ ଆଗେ ଇଷଦେବୀଙ୍କ ନାଁରେ ପାଣି ଛଡ଼େଇବା ବିଧି ରହିଛି । ସୁଲତଃ ଓଡ଼ ଗୃହସ୍ଥଙ୍କ ଇଷଦେବୀ ପରୋକ୍ଷଭାବେ ପରିବାରକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରିଥାନ୍ତି । ପାର୍ବତ୍ୟ ଶବରଙ୍କ ‘ପିତୃଦେବତା’ ଏବଂ ଆରଣ୍ୟକ ଗୋଷ୍ଠୀର ‘ଜଣାଣ ଦେବତା’ ଅନୁସରଣରେ ଇଷଦେବୀ ପ୍ରଥା ଓଡ଼ ସମାଜରେ ଚଳିଆସୁଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା କୁଠାରୀ, ଭୈରବୀ, କାଳୀ, ମହାକାଳୀ, କାମାକ୍ଷୀ ପ୍ରଭୃତି ନାମରୁ ତାହା ତାନ୍ତ୍ରିକ ଦେବତାପରି ଜଣାପଡ଼େ । କାରଣ ଉକ୍ତ ନାଁଗୁଡ଼ିକ ଦେଶଜ ଶବ୍ଦ ନୁହେଁ, ତମସୁକ ଶବ୍ଦ, ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ତାହା କଣ ଥିଲା କହିବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ତଥାପି ତାହା ଏକ ଆଦିମ ସମାଜର ପରମ୍ପରା— ଏହା ନିଃସେନ୍ଦହ ।

ଉକ୍ତ ଦୁଇଟି ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଏକ ଦେବତା କଳିଙ୍ଗର ଉପାସିତ ହୋଇଆସୁଥିଲେ, ଯାହାଙ୍କୁ ‘ଗଣଦେବତା’ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇପାରେ ସେ ଥିଲେ ସମଗ୍ର ଦେଶବାସୀଙ୍କ ଦେବତା, ରାଷ୍ଟ୍ରଦେବତା; ଜାତି-କୁଳ ନିର୍ବିଶେଷରେ ସମସ୍ତଙ୍କ ଉପାସ୍ୟ ଥିଲେ ସେ । ସବୁ ଦେବତା ଅପେକ୍ଷା ଉଚ୍ଚରେ ଆସନ ତାଙ୍କର । ତେଣୁ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଉଚ୍ଚ ଜାଗାରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ଥିଲେ ସେ । ବୋଧହୁଏ ପର୍ବତ ଶିଖର ଥିଲା ତାଙ୍କର ଆସ୍ଥାନ— ସମ୍ଭବତଃ ମହେନ୍ଦ୍ର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଶିଖର ପ୍ରଦେଶ, କାରଣ ତାହା ଯେପରି ନିରାପଦ ସେହିପରି ଅଗମ୍ୟ । ଦେବତାଙ୍କ ନାଁ ଥିଲା ‘ଜଗନ୍ନ’ । ‘ଜଗନ୍ନ’ ଶବ୍ଦ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଜଗନ୍ନାଥ ରୂପେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥାଇପାରେ । ଯେହେତୁ ଅସମାନ ବାଗ୍‌ଯନ୍ତ୍ର ଓ ଶୁଦ୍ଧିବୈବିଧ୍ୟ ଯୋଗୁଁ ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷଦ୍ୱାରା ଉଚ୍ଚାରିତ ଶବ୍ଦ କାଳକ୍ରମେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି ତେଣୁ ‘ଜଗନ୍ନ’ ଜଗନ୍ନାଥରେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼ିବା ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ଏହା ବି ହୋଇପାରେ । ଜଗନ୍ନାଥ ଜଗନ୍ତି ଶବ୍ଦର ସଂସ୍କୃତାୟିତ ରୂପ । ଦେବତାରୂପୀ ଦାରୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ପ୍ରଭାବରେ

‘ବ୍ରହ୍ମ’ରୂପୀ ‘ଦାରୁ’ ଭାବେ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଦାରୁଦେବତା’, ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ ନାମରେ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲାପରି ‘ଜଗନ୍ନାଥ’କୁ ଜଗନ୍ନାଥ କହିବାରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେବାର କିଛି ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ ଦାରୁଦେବତା ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ଉପାସ୍ୟରୂପେ ଗୃହୀତ ହେଲାପରେ ଜଗନ୍ନାଥ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇଥିଲେ । ମହେନ୍ଦ୍ର ଶିଖରକୁ ଉଠିଥିବା ଏକ ମାର୍ଗର ନାମ ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ । ସେଥିରୁ ସେହି କଥା ବ୍ୟକ୍ତିତ ହୁଏ । ସେହି ବାଟେ ଯାଇ ‘ଦାରୁ’ ଦର୍ଶନ କରୁଥିବା ହେତୁ କିମ୍ବା ସେହି ମାର୍ଗରେ ‘ଦାରୁ’ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହା ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ ନାମରେ ନାମିତ କହିହୁଏ ନାହିଁ । ତଥାପି ପ୍ରଥମ ଅପେକ୍ଷା ଦ୍ଵିତୀୟଟି ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ମନେହୁଏ । କାରଣ, ପାର୍ଶ୍ଵନାଥଙ୍କ ଆଗମନ ପରେ ‘ଅଶ୍ଵକ’ ଦ୍ଵାରା କଳିଙ୍ଗ ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଥିବା କଥା ଜୈନଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ । ଅଶ୍ଵକ ଏକ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ରାଜ୍ୟ । ଦକ୍ଷିଣପଟୁ ଆକ୍ରମଣବେଳେ ଶବରଗୋଷ୍ଠୀ ରାଷ୍ଟ୍ରଦେବତାଙ୍କ ଗୋପନ ମାର୍ଗରେ ଓହ୍ଲାଇ ନେଇ କଳିଙ୍ଗର ପୂର୍ବ ସୀମାନ୍ତ ନୀଳକନ୍ଦରକୁ ନିରାପଦ ମନେକରି ସେଠାରେ ଅବସ୍ଥାପିତ କରିଥିବେବୋଲି ବିଶ୍ଵାସ ହୁଏ । ମୂଳ ଦାରୁକୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ କରିବା ସମ୍ଭବ ହୋଇ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଉପାସିତ ଶିଳାଖଣ୍ଡକୁ ଅପସାରିତ କରିନେବା କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ଅନୁମାନ ହୁଏ, ତାକୁ ହିଁ ନେଇ ନୀଳାଚଳସ୍ଥିତ ବଟବୃକ୍ଷ ମୂଳରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଯାଇଥିଲା । ଯାହା ପୁରାଣରେ ‘ନୀଳକାନ୍ତମଣି ବିଗ୍ରହ’ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଦେବତାଙ୍କ ଗହଣରେ ରାଜସେବକ ସହିତ ସହଯୋଗୀ ସେବାନିଯୋଗ ମଧ୍ୟ ସେଠାକୁ ଉଠିଯାଇଥିବେ ଏବଂ ସ୍ଥାୟୀ ବସତି ନିର୍ମାଣ କରି ରହିଥିବେ । ତେଣୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଦେବତାରୂପେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବେଳକୁ ସେ ସ୍ଥାନ ‘ବେଷିତ’ ଶବରାଳୟେଃ’ ବୋଲି ପୁରାଣରେ ଉକ୍ତ ଅଛି । ଏଣେ ଶବର ଦେବତାଙ୍କ ଅପସାରଣ ପରେ ମହେନ୍ଦ୍ର ଶୈବପୀଠରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବା ବିଶେଷ ସମ୍ଭବ । ମନେହୁଏ ଅଶ୍ଵକାଧୀନ ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗ ଭିତରେ ଶୈବୋପାସକ ବର୍ଗ ନିର୍ବାଧରେ ଆସି ମହେନ୍ଦ୍ର ବୃତ୍ତାରେ ଶିବଲିଙ୍ଗମାନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିବେ, ଯାହାର ସୂଚି ସ୍ଵରୂପ ଭଗ୍ନାବଶିଷ୍ଟ ‘ଗୋକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ଵର’ ଲିଙ୍ଗ ଅଦ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟମାନ । ଏଣୁ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଥମେ ‘ଦାରୁଦେବତା’ରୂପେ

ମହେନ୍ଦ୍ରାଚଳରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଥିଲେ ଏବଂ ଉତ୍ତରକାଳରେ ନୀଳାଚଳକୁ ଅପସାରିତ ହୋଇ ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ ନାମରେ ପୂଜାପାଇ ଆସିଲେ ବୋଲି କହିବା ଅସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ । ତଥାପି ଏହା ଅଧିକ ଗବେଷଣାସାପେକ୍ଷ ।

ଶବର ଦେବତା ବିଦ୍ୟଭାବାପନ୍ନ ନଥିଲେ, ତେଣୁ ତାଙ୍କୁ ମଣିଷଭଳି ପୂଜା କରାଯାଉଥିଲା । ‘ବଡ଼ ମଣିଷ’ ବା ‘ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ’ରୂପେ ସେ ଥିଲେ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ । ସେଥିସକାଶେ ବଡ଼ ମଣିଷର ଚଳଣି ଅର୍ଥାତ୍ ବିଭିନ୍ନ ସେବାପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ନିଯୋଗ ମଣୋହିବେଳେ ନାନାବିଧ ମିଷ୍ଟ ପଦାର୍ଥ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିଲା । ସେ ଥିଲା ବଡ଼ମଣିଷଙ୍କ ଭୋଗ— ରାଜଭୋଗ, ରାଜୁଡ଼ା । ସମଗ୍ର ଦେଶରେ ରାଜା ସେ । ତେଣୁ ତାଙ୍କପାଇଁ ଥିଲା ସବୁ କୁଳର ସେବା ଛତିଶା ନିଯୋଗ, ଏବଂ ‘ଛପନ’ ପ୍ରକାର ଭୋଗସାମଗ୍ରୀ । ‘ଛତିଶା ନିଯୋଗ’ ବୋଇଲେ ଛତିଶଟି ପାଟକ କୁଳର ସେବାଧିକାର । ପାଟକ ଶ୍ରେଣୀର ବୃତ୍ତି ସମ୍ଭବରେ ଆଗରୁ ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି । ସ୍ଵ-ସ୍ଵ କୁଳ ବୃତ୍ତି ଅନୁରୂପ ସେବାଦ୍ଵାରା ଦେବତାଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବା ସେମାନଙ୍କ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଥିଲା । କୁମ୍ଭାର ମାଟିପାତ୍ର, ବିନ୍ଧାଣି ଶିଳ୍ପକର୍ମ, ସୁନାରି ଅଳଙ୍କାର, ଗଉଡ଼ ଦୁଧ, ଯହିଁ, ମାଳା, ଫୁଲମାଳ, ପାଟରା ପାଟପତନ ତୁଳାଇବାପରି ମାହାରୀ ନୃତ୍ୟ-ଗୀତ-ସଂଗୀତ ଦ୍ଵାରା ଦେବତାଙ୍କ ମନୋରଞ୍ଜନ କରୁଥିଲେ । ଯେଝା ବୃତ୍ତି ଅନୁଯାୟୀ ସେବାକରି ନିଜକୁ କୃତକୃତ୍ୟ ମଣୁଥିଲେ । ଅତୀତ ଯୁଗର ଛତିଶି ପାଟକଙ୍କ କୁଳ ସେବା ହିଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ‘ଛତିଶା ନିଯୋଗ’ରୂପେ ପ୍ରଚଳିତ । ବଡ଼ଦେଉଳ ସେବକ ଖଟଣି ନିଯୋଗ ‘କର୍ମାଙ୍ଗୀ’ରୁ ମଧ୍ୟ ଏହାର ସୂଚନା ମିଳେ । କର୍ମାଙ୍ଗୀର ରାଜଗୁରୁ ବିବରଣୀରେ ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି ସେଥିରୁ ମନେହୁଏ, ଛତିଶିକୁଳଦ୍ଵାରା ଛତିଶିଖଟଣି ସଂପାଦିତ ହୋଇଆସୁଥିଲା; କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବିଧି ଅନୁଯାୟୀ ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଶତାଧିକ ସଂଖ୍ୟାକୁ ବଳିପଡ଼ିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଆବହମାନ କାଳରୁ ଚଳିଆସୁଥିବା ‘ଛତିଶି’ ସଂଖ୍ୟାର ବିଲୋପ ଘଟିନାହିଁ । ତାହା କରିବା ବୋଧହୁଏ ସମ୍ଭବ ହୋଇନାହିଁ । ଅଦ୍ୟାପି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସେବାମାନ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କୁଳର ଅଧିକାରରେ ରହିଆସିଛି । ଉଦାହରଣସ୍ଵରୂପ ୧। ଦକ୍ଷିଣ ନିଯୋଗ— ଶବର, ୨। ଭଜନ

ନିଯୋଗ— ମାଳୀ, ମା ବିନ୍ଧାଣି ନିଯୋଗ— ବଣିଆ,
 ୪। ମହାରଣାନିଯୋଗ—ବଡ଼େଇ, ୫। ଓଲର ନିଯୋଗ
 (କ) ଛତାର— ମାଳୀ, (ଖ) ତରାସିଆ—ଭଣ୍ଡାରି,
 (ଗ) ଧୂଳାଧର—ଦୁରିଆ, (ଘ) ଅଷ୍ଟ ଆଡ଼େଣି—ଗୋଲା,
 ୬। ଖରକା ନିଯୋଗ—କେଉଟ, ୭। ପାଣିଆ ଆପଟ—
 ଗଉଡ଼, ୮। ଧୋବାବତୁ— ଧୋବା, ୯। କୋଠ କୁମ୍ଭାର—
 କୁମ୍ଭାର ବେହେରା, ୧୦। ପାଟରା ନିଯୋଗ— ପାଟପତନି,
 ୧୧। ମହାରା ନିଯୋଗ— ସେବିକା(ମାଲୁଣୀ), ୧୨। ନାହାକ
 ନିଯୋଗ— ଜ୍ୟୋତିଷୀ, ୧୩। ଋପଦଳେଇ— ଧାବର,
 ୧୪। ମହାଭୋଇ ନିଯୋଗ— ଗଉଡ଼, ୧୫। ଘଣ୍ଟୁଆ
 ନିଯୋଗ— ଚଷା ଇତ୍ୟାଦି । (ବିଶେଷ ବିବରଣୀ କର୍ମାଙ୍ଗରେ
 ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ) ଖଟଣିସଦୃଶ ବିବିଧ ଭୋଗ ସେବାରେ ଦେବତାଙ୍କୁ
 ଆପ୍ୟାୟିତ କରାଯାଉଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗରେ ପ୍ରଚଳିତ
 ସର୍ବପ୍ରକାର ରାନ୍ଧଣା ସାମଗ୍ରୀ ଦେବତାଙ୍କୁ ‘ଭୋଗ’ରୂପେ
 ସମର୍ପିତ ହେଉଥିଲା । (ରାନ୍ଧଣା ଦ୍ରବ୍ୟ ତାଲିକା ଆଗରୁ
 ଦିଆଯାଇଛି) । କିନ୍ତୁ ରାଜ୍ୟର ରାଜାଜ୍ଞାନରେ ଦେବତାଙ୍କୁ
 ଛପନରୁ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଦ୍ରବ୍ୟ ମଧ୍ୟ ‘ରାଜଭୋଗ’ରୂପେ
 ଲାଗି କରାଯାଉଥିଲା । ସକଳ ଭୋଗସାମଗ୍ରୀ ‘ଅକଟାଅବଟା’
 ପ୍ରଣାଳୀରେ ରନ୍ଧାହୋଇ ମାଟିପାତ୍ରରେ ଦେବତାଙ୍କୁ ସମର୍ପଣ
 କରାଯାଉଥିଲା । ନରନାରୀ ଋତିପଟେ ଘେରି ବସି ଯେଝା
 ମନମୁତାବକ ପ୍ରସାଦ ବାଣ୍ଟିନେଇ ଆହାର କରୁଥିଲେ । ଭୋଗ
 ଥିଲା ଦେବତାଙ୍କ ‘ପ୍ରସାଦ’ ବା ଅନୁଗ୍ରହ, ତେଣୁ ଅତି ପବିତ୍ର
 ଥିଲା ସେ ବସ୍ତୁ । ଅଙ୍ଗଠା ସଂସ୍କୃତି ବାରଣ ନଥିଲା, ଛୁଆଁ
 ଅଛୁଆଁର ପ୍ରଶ୍ନ ନଥିଲା । ସମସ୍ତେ ମଣିଷ— ଏକା ଜାତିର—
 ଭେଦାଭେଦ ଆସିବ କୁଆଡୁ ? ଦେବତା ଆଖିରେ ସମସ୍ତେ
 ସମାନ, ପ୍ରସାଦ ପାଇବା ଅଧିକାର ସମସ୍ତଙ୍କର— ଏହା ଥିଲା
 ସେକାଳ କଳିଙ୍ଗର ଧର୍ମ ଭାବନା— ଦେବତା ବିଶ୍ୱାସ । ତେଣୁ
 ସମାଜରେ ନଥିଲା ଜାତିଭେଦ ବା ବର୍ଣ୍ଣଭେଦ ପ୍ରଥା ।
 ଉତ୍ତରକାଳୀନ ଦୁର୍ନିବାର ଋତୁବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ସ୍ରୋତରେ ପ୍ଲାବିତ
 ହୋଇସୁଦ୍ଧା ତାହାର ଆତ୍ମସତ୍ତା ଦେବତା ସେବାରୁ ଲୁପ୍ତ
 ହୋଇନାହିଁ । ବହିରଙ୍ଗରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା
 ଅନ୍ତରାତ୍ମା ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିଛି ।

ସାମାଜିକ ଚରିତ୍ର : ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ ସଦୃଶ ମାନବ ଚରିତ୍ର
 ଜାତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଅନ୍ୟତମ ପରିପ୍ରକାଶ । ଏହା ସମାଜରେ

ମେରୁଦଣ୍ଡ । ଚରିତ୍ରହୀନ ସମାଜ ନୁହେଁ । ଯେଉଁ ସମାଜର
 କ୍ରିୟାକଳାପ ଯେତିକି ଚରିତ୍ରଗଠନୋପଯୋଗୀ ଏବଂ
 ମାନବିକତାର ମାର୍ଗଦର୍ଶୀ, ସେ ସେତିକି ଭବ୍ୟବୋଲି
 ଧରାଯାଏ । ତେଣୁ ସଂସ୍କୃତିର ମୂଲ୍ୟାୟନବେଳେ ସାମାଜିକ
 ଚଳଣି ଓ ଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟବହାର ପ୍ରଥମେ ସମୀକ୍ଷା କରିବାକୁ ହୁଏ ।
 ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷ ଉଭୟଙ୍କୁ ନେଇ ସମାଜ । ଉଭୟ ଚରିତ୍ର ଉପରେ
 ସମାଜର ଶୃଙ୍ଖଳା ନିର୍ଭର କରେ । ତେଣୁ ଉଭୟଙ୍କ ଚରିତ୍ର
 ଶୃଙ୍ଖଳିତ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ
 କଳିଙ୍ଗର ଲୋକଚରିତ୍ର ଆଦର୍ଶସ୍ଥାନୀୟ ଜଣାପଡ଼େ । ଶିଶୁ
 ଜନ୍ମଠାରୁ ମୃତ୍ୟୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମଗ୍ର ଆଚରଣ ବିଧିରେ ତାହା
 ପରିଲକ୍ଷିତ । ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ନବାଗତ ଶିଶୁ ଭୂମିଷ୍ଠ
 ହେବାର ପାଞ୍ଚବରଷଯାଏ ପିତାମାତା ପାଖରେ ରହି
 ଲାଳିତପାଳିତ ହୁଏ । ପାଞ୍ଚବର୍ଷ ପୂରିଲେ ଗାଁ ପିଲାଙ୍କ ସହିତ
 ମେଲାଘରେ ଛାଡ଼ିଦିଆଯାଏ । ସାଙ୍ଗସାଥୀଙ୍କ ମେଳରେ ରହି
 ସେଠାରେ ସେ ନାନାଦି ଖେଳକୌତୁକ ଶିକ୍ଷାକରେ । ସମୟେ
 ସମୟେ ସେମାନେ କୌଳିକ କର୍ମରେ ସହାୟକ ହେଉ
 ନଥିଲେ ନୁହେଁ ଦଶବର୍ଷ ବେଳକୁ ଶାରୀରିକ ବ୍ୟାୟାସ ସହିତ
 ପ୍ରବାଣଙ୍କଠାରୁ ଯୁଦ୍ଧକୌଶଳ ଶିଖିବା ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି ।
 ମେଲାଘର ଥିଲା ଆବାଳବୃଦ୍ଧ ସମସ୍ତଙ୍କ ବାସସ୍ଥଳୀ ।
 ବରିଷ୍ଠଲୋକ ଏକତ୍ରିତ ହୋଇ ସେଠାରେ କନିଷ୍ଠଙ୍କୁ କୁଳବୃତ୍ତି
 ଅନୁରୂପ ତାଲିମ ଦିଅନ୍ତି । ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ବିଦ୍ୟାଭ୍ୟାସ କରାଇ
 ଭବିଷ୍ୟତପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତକରି ରଖନ୍ତି । ଏଥିରେ ଧନୀ-ନିର୍ବନ,
 ଉଚ୍ଚ-ନୀଚ, ପର-ଆପାଣା ଭେଦ ନଥାଏ । ସମସ୍ତେ ଥିଲେ
 ଏକ ନାବରଯାତ୍ରୀ, ବିପଦଆପଦବେଳେ ପରସ୍ପରର
 ସହାୟକ । ଏ ରୀତି ସର୍ବତ୍ର ରହିଆସିଥିଲା । ସେହି ନିୟମରେ
 କଳିଙ୍ଗର ଯୁବରାଜ ଖାରବେଳ ପାରମ୍ପରିକ ରୀତିରେ ‘କୁମାର
 କ୍ରୀଡ଼ିକା’ ସମାପ୍ତ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଶିଳାଲେଖରେ ଉଲ୍ଲେଖ
 ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଝିଅଙ୍କ ପାଇଁ ଶିକ୍ଷା ଥିଲା ଇତର ଧରଣର ।
 କାରଣ ପୁଅ ବାପର ଅନୁଗତ ଥିଲାବେଳେ ଝିଅ ମା’ର
 ଆଦର୍ଶରେ ବଢ଼େ । ପୁଅଝିଅ ଜନ୍ମରେ କଳିଙ୍ଗବାସୀର ସମାନ
 ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ । ଝିଅ ଜନ୍ମିଲେ ଘରକୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀ
 ଆସେ ବୋଲି ଅଦ୍ୟାପି ପ୍ରବାଦ ପ୍ରଚଳିତ । ବିଶେଷତଃ ପଡ଼ୁଆଁ
 ଝିଅ ହେଲେ ବାପା-ମା’ଙ୍କ ଆନନ୍ଦ କହିଲେ ନସରେ । ଝିଅ
 ପଛକୁ ପୁଅ ହେଲେ ଆଦର ଆହୁରି ବଢ଼ିଯାଏ, କାରଣ ଭାଇକୁ

ସେ ପିଠିରେ ବୋହି ଆଣିଛି । ଏଣୁ ପୁଅ ଅପେକ୍ଷା ଝିଅ ଅଧିକ ଗେଲବସରରେ ବଢ଼ିଥାଏ । ପାଞ୍ଚ ବରଷ ଅଳିଅଳି ଭାବେ କଟାଇଲା ପରେ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ମା'ଠାରୁ ସେ ଘରକରଣା ଶିଖେ । ଗୃହଯୋଗ୍ୟା ହେଲା ଯାଏ ମା' ପାଖେ ପାଖେ ରହିଥାଏ ଫଳରେ ପୁଷ୍ପବତୀ ହେଲାବେଳକୁ ସେ ଝୋଟି କାଟିବା, ଚିତ୍ର ଲେଖିବା, ଘର ଲିପିବା ରକ୍ଷାଶାଳ ସଜାଡ଼ିବା, ଲୁଗା ଧୋଇବା, ବାସନ ମାଜିବା ପ୍ରଭୃତି ଗୃହକର୍ମରେ ନିପୁଣତା ହାସଲ କରିଥାଏ । ଅଜାତରଜା କନ୍ୟା ଗୃହଯୋଗ୍ୟ ହେଲାଯାଏଁ ପୁଅମେଳରେ ରହିବା ନିଷିଦ୍ଧ ନଥିଲା ।

କନ୍ୟାର ପ୍ରଥମ ରଜୋଦର୍ଶନରେ ପିତାମାତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଆନନ୍ଦୋତ୍ସବ କରାଯାଏ । କିନ୍ତୁ କନ୍ୟାପକ୍ଷେ ତାହା ଥିଲା ଯେତିକି କଠୋର ସେତିକି ଶୃଙ୍ଖଳାବଦ୍ଧ । ରଜୋଦର୍ଶକ ମାତ୍ରେ କନ୍ୟାପାଇଁ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କୋଠରି ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ହୁଏ । ସେଠାରେ ତାକୁ ଦିନରାତି ସାତଦିନ କଟାଇବାକୁ ପଡ଼େ । ପ୍ରଥମ ତିନିଦିନ କଦଳୀ, କମଳା, ନଡ଼ିଆ, ଗଜାମୁଗ ଭଳି ଅଲଣା ସାଗ୍ରିକ ପଦାର୍ଥ ଦିବସରେ ଏବଂ ରାତିହେଲେ ଝଉଳ ତିଆରି ପିଠା ଖାଇବାକୁ ଦିଆଯାଏ ।

ଚତୁର୍ଥଦିନ କୌଣସି ସନ୍ତାନବତୀ ସଧବା ରମଣୀ ସାଙ୍ଗରେ ଯାଇ ନଦୀ ବା ପୋଖରୀରେ ଶୁଦ୍ଧ ସ୍ନାନ କରିଥାଏ । ସେଠାରେ ବାହୁଡ଼ି ଘରେ ପଶିଲାବେଳେ ରଜସ୍ୱଳାର ମଥା ଉପରେ ବାଉଁଶ 'ଝଲୁଣି' ଓ 'ପଘା'ଟିଏ ଥୁଆ ହୁଏ ଏବଂ ପାଣି ଢଳାଯାଏ । ଝଲୁଣି ଗଳା ପାଣି ମଥାସ୍ନାନ କଲା ପରେ କୋଠରିକୁ ଆସେ । ସେଇଦିନ ଅଲଣା ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସହିତ ଭାତ ଖାଇବାକୁ ଦିଆଯାଏ । ସପ୍ତମ ଦିନ ହଳଦୀ ସ୍ନାନ ପରେ କନ୍ୟାକୁ ପାଟପତନି ସହିତ ଅଳଙ୍କାର ପିନ୍ଧାନ୍ତି ଏବଂ ସମବୟସ୍କା ସାତଜଣ ଝିଅ ସାତଘରୁ ମାଟି କୁମ୍ଭରେ ପାଣି ଆଣି ତାକୁ ବନ୍ଦାପନା କଲାପରେ ମଥାରେ ସିଞ୍ଚନ୍ତି । ଶକ୍ତି ଅନୁସାରେ ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବଙ୍କୁ ଭୋଜିଭାତରେ ଆପ୍ୟାୟିତ କରାଯାଏ । ସାତଟି ରଜମାସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କନ୍ୟା ପାକଶାଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ନିଷିଦ୍ଧ । ସେହିଦିନୁ ଜାତରଜାକନ୍ୟା ପିତାମାତାଙ୍କ ଅନୁମତି ବିନା ପୁଅମେଳରେ ରହିବା ଅପରାଧ । ଏହାଦ୍ୱାରା କନ୍ୟା ମନରେ ଯୌବନ ପ୍ରତି ସଚେତନତା ଜାଗ୍ରତ

ହେଉଥିଲା ଏବଂ ସେ ସର୍ବଦା ସଂଯତ ରହୁଥିଲା । କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ମଣିଷର ଚରିତ୍ର ସର୍ବାପେକ୍ଷା ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ତେଣୁ ଚରିତ୍ର ରକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ସଂଯମକୁ ପ୍ରଥମସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇଥିଲା । ସଂଯମ ରକ୍ଷାରେ ଯୁବକ-ଯୁବତୀଙ୍କ ଭୂମିକା ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିବା ଯୋଗୁଁ ସୁକୁମାର ବୟସରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଶୃଙ୍ଖଳିତ କରାଯାଉଥିଲା ଏବଂ ଉପଯୁକ୍ତ ବୟସରେ ତାଙ୍କର ବିବାହ ସଂପନ୍ନ ହେଉଥିଲା ।

ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗରେ ଚତୁର୍ବିଧ ବିବାହ ପ୍ରଥା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା— କୌଳିକ, ଐହିକ, ଐକାନ୍ତିକ ଏବଂ ଆସୁରିକ । ପ୍ରଥମଟି ବରକନ୍ୟା ଉଭୟ ପକ୍ଷର ସ୍ୱାକୃତିରେ ସଂଘଟିତ ହେଉଥିଲା । ବରପିତା ଓ କନ୍ୟାପିତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶୁଲ୍ଫ ବିନିମୟ ପରେ ବିବାହ କାର୍ଯ୍ୟ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ କରାଯାଇ କନ୍ୟାକୁ ବରଘରକୁ ପଠାହେଉଥିଲା । ଏହା କୁଳପ୍ରଥାନୁଯାୟୀ ସଂପାଦିତ ହୁଏ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀର ବିବାହ 'ଐହିକ' । ବରକନ୍ୟା ଉଭୟେ ଉଭୟଙ୍କୁ ମନୋନୀତ କଲାପରେ ବିବାହ ବନ୍ଧନରେ ଆବଦ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି । ଏଥିରେ ଅଭିଭାବକଙ୍କ ସମ୍ମତି ଗୌଣ । ତା'ଛଡ଼ା ବର ବା କନ୍ୟା ଗୁରୁଜନଙ୍କ ଅଜ୍ଞାତରେ ଅପରଗୃହକୁ ପଳାଇ ଆସି ବିବାହ କରିବାରେ ନାମ 'ଐକାନ୍ତିକ' । ଏ ପ୍ରଥା ତତ୍କାଳ ସମାଜରେ ସ୍ୱାକୃତି ଲାଭ କରିଥିଲା । ଆସୁରିକ ବିବାହ ନୀତିବିରୁଦ୍ଧ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ସମାଜର ସ୍ୱାକୃତି ପାଇବାରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ନଥିଲା । କନ୍ୟାର ଇଚ୍ଛା ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରଣୟାସକ୍ତ ବର ସୁଯୋଗ ଉଣି ବଳପୂର୍ବକ ହରଣ କରିନେଇ ତା'ର ମନ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଲାପରେ ବିବାହ କରେ । ଏ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଆଦିବାସୀ ସମାଜରେ ଉକ୍ତ ବିବାହ ପ୍ରଥା ବିଦ୍ୟମାନ । କିନ୍ତୁ ଉପକୂଳବାସୀ ଓଡ଼ ସଂପ୍ରଦାୟରେ ପ୍ରଥମ ଦୁଇଟିଛଡ଼ା ଅପର ପ୍ରଥା ଅନୁସୂତ ହେବା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଅସାମାଜିକ ରୂପେ ତାହା ବହୁ କାଳରୁ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ।

ତତ୍କାଳ ସମାଜ ଥିଲା ପୁରୁଷ-ପ୍ରଧାନ । ମୁରବିଭାବେ ପରିବାରର ପରିଚାଳନା ଦାୟିତ୍ୱ ଥିଲା ପୁରୁଷଙ୍କ ଉପରେ । ଯେତେ ବୃଦ୍ଧ ହୁଅନ୍ତୁ ପଛେ ପିତା ବା ପିତାମହଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ବିନାଦିଧାରେ ପାଳିତ ହେଉଥିଲା । ପରିବାରମାନ ଏକାନ୍ତବର୍ତ୍ତୀ ଥିଲା । ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ପିତାଙ୍କ ଦାୟିତ୍ୱ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ବହନ

କରୁଥିଲା । ତଥାପି ସ୍ଥଳେ ସ୍ଥଳେ ଭ୍ରାତୃବିବାଦ ନଥିଲା ନୁହେଁ । ନବୀନଙ୍କ ଭକ୍ତି ବିନିମୟରେ ପ୍ରବାଣମାନେ ଅପାର ଶ୍ରଦ୍ଧା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ । ଜନସାଧାରଣ ଥିଲେ ନିର୍ଭୀକ ଏବଂ ସତ୍ୟବାଦୀ । ମନକଥା ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରୁନଥିଲେ । ମିଥ୍ୟା-କପଟ-ଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵ୍ୟ ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା । ପ୍ରାଣ ବିନିମୟରେ ସୁଦ୍ଧା ଅନ୍ୟର ପ୍ରତିରୋଧ କରିବାକୁ ଦ୍ଵିଧା କରୁନଥିଲେ । ଆଚରଣ କଠୋର ମନେହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ହୃଦୟ ଥିଲା ନିଷ୍କଳଙ୍କ ଓ କପଟଶୂନ୍ୟ । ଏବେ ମଧ୍ୟ ପାଠକ ସମାଜରେ ଏହାର କ୍ଷୀଣ ଆଭାସ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

କଳିଙ୍ଗର ସାମାଜିକ ଜୀବନ ଥିଲା ଅତିମାତ୍ରାରେ ଉଦ୍ଘ । କଳିଙ୍ଗବାସୀ ଯେତିକି ବନ୍ଧୁବନ୍ଧନ ସେତିକି ଅତିଥିପରାୟଣ । ସେ ଜାତିର ଅତିଥିସକ୍ରାନ୍ତ ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ । ବିପଦରେ ଏପରିକି ଅଧରାତ୍ରିରେ ମଧ୍ୟ କେହି ବନ୍ଧୁ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ, ଗୃହବଧୂ ଆଖିରେ ଲୁଗାଭିଡ଼ି ସାଙ୍ଗେସାଙ୍ଗେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ ଲାଗିପଡ଼େ ଏବଂ ନାନାବିଧ ଅନ୍ନବ୍ୟଞ୍ଜନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରେ । ଅଭ୍ୟାଗତକୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବାରେ କଳିଙ୍ଗବାସୀ ଅଦ୍ଵିତୀୟ କହିଲେ ଚଳେ । ଅପରପକ୍ଷେ ବନ୍ଧୁ ଘରକୁ କେହି ଉପଡ଼େଇକନ ବିନା ଶୂନ୍ୟହସ୍ତରେ ଯିବା ଶିକ୍ଷାର ବିରୁଦ୍ଧ ଥିଲା । ତେଣୁ ବାଡ଼ିବଗିର ବା କ୍ଷେତ ବିଲରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହବ୍ୟ ଉପହାରସ୍ବରୂପ ସଙ୍ଗରେ ନ ନେଇ ବନ୍ଧୁ ଘରକୁ ଯାଉନଥିଲା । ତାହାଥିଲା ପାରମ୍ପରିକ ମୈତ୍ରୀର ଅଲକ୍ଷିତ ସଙ୍କେତ ।

ନାରୀମାନେ ଯେତିକି ଲଜ୍ଜାଶୀଳ ସେମିତି ଗୃହକର୍ମନିପୁଣା ଥିଲେ । କୌଳିକବୃତ୍ତିରେ ସେମାନେ ଥିଲେ ସହକର୍ମଣୀ ଏବଂ ଅବସରବେଳେ ସହଧର୍ମଣୀ, ଅଙ୍ଗସଙ୍ଗିନୀ । ଆବଶ୍ୟକ ହେଲେ ପରଶୁ କୁଠାର ହସ୍ତରେ ଶତ୍ରୁକୁ ଆକ୍ରମଣ କରିବାକୁ ଦ୍ଵିଧା କରୁ ନଥିଲେ । ଅନିଷ୍ଟକାରୀକୁ ମାରିବା କିମ୍ବା ମରିବା ଥିଲା ସେମାନଙ୍କର ମୂଳମନ୍ତ୍ର । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ ଅବସରବିନୋଦ ଅତୀବ କୌତୁକପ୍ରଦ । ନବବଧୂ ଅବସର ସମୟରେ ସମବୟସୀଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ନାନାବିଧ ଖେଳରେ ମାତି ଅଥବା ଅଙ୍ଗସଙ୍ଗାରେ ସମୟ ଅତିବାହିତ କରୁଥିଲେ । (ଖେଳ ସମକ୍ଷୀ ସୂତନା ଆଗରୁ ପ୍ରଦର) ଗଳାରେ ମୋତିମାଣିକର ହାର, ତୈଳ ଚିକ୍କଣ କେଶ, ବନବନିକାର ଖୋଷା, ସେଥିରେ ରଙ୍ଗବେରଙ୍ଗ ଫୁଲର ଟାହିଆ ବେଶ୍ ଚମତ୍କାର

ମାନେ ତାଙ୍କୁ । କଳିଙ୍ଗରମଣୀ ଅତିମାତ୍ରାରେ ଫୁଲରସିକା । ଫୁଲ ବିନା ତା’ ଶିଙ୍ଗାର ଅପୂର୍ଣ୍ଣ । ଫୁଲରେ ମଣ୍ଡିହୋଇ ମନକୁ ଆକର୍ଷଣ କରିବାରେ କଳିଙ୍ଗ କନ୍ୟାର ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ ।

କଳିଙ୍ଗର ଗ୍ରାମ୍ୟଜୀବନ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୁସଂହତ ଥିଲା । ବିପଦରେ କିମ୍ବା ଅନଟନରେ ଗ୍ରାମବାସୀ ସ୍ବତଃପ୍ରବୃତ୍ତ ଭାବେ ପରସ୍ପରକୁ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । କାହାରି ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଲେ କାଳ ବିଳମ୍ବ ନକରି ଶବକୁ ଉଠାଇ ନିଆଯାଉଥିଲା । ଘରେ ଶବ ପଡ଼ିଥିଲେ ଗ୍ରାମବାସୀ ଅନ୍ନ ସ୍ବର୍ଗ କରୁନଥିଲେ । ଶୁଶ୍ରାବରେ ଦାହକର୍ମ କରିଥିବା ଶବବାହକମାନେ ମୃତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଘରେ ପ୍ରେତାନ୍ନ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରେତକୁ ତୃପ୍ତ କରୁଥିଲେ । ବିପଦ ସମୟରେ କୁଳବୃତ୍ତି ନିର୍ବିଶେଷରେ ସମସ୍ତେ ବନ୍ଧୁ ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲେ । ଦଶମଦିନ ଜଳଘାଟରେ ଶୁଦ୍ଧସ୍ନାନ କରି ନବବସ୍ତ୍ର ପରିଧାନ କଲା ପରେ ମୃତବ୍ୟକ୍ତି ଘରେ ଗ୍ରାମଲୋକେ ଏକତ୍ରିତ ହୁଅନ୍ତି ଓ ପ୍ରେତର ମୁକ୍ତିକାମନା କରନ୍ତି । କେବଳ ମୃତ୍ୟୁ ନୁହେଁ, ଶିଶୁଜନ୍ମବେଳେ ବି ଗ୍ରାମବାସୀଙ୍କ ସଂହତି ଆଦର୍ଶ-ସ୍ଥାନୀୟ ଥିଲା । ଅନୁଭୂତିସଂପନ୍ନ ମହିଳାମାନେ ଜନ୍ମଦାତ୍ରୀର ଆବଶ୍ୟକ ଶୁଶ୍ରୁଷା କରିଆସୁଥିଲେ । ଶିଶୁ ଭୂମିଷ୍ଠ ହେଲାଯାଏ ଗର୍ଭିଣୀର ପାଖେପାଖେ ସେମାନେ ଜଗିରହୁଥିଲେ । ଶିଶୁ ଜନ୍ମର ପଞ୍ଚମ ଦିନରେ ଉତ୍ସବ ଉପଲକ୍ଷେ ବିରି, ଚଉଳ, ମୁଗ, ଚଣା ଓ କାନ୍ଦୁଲ ମିଶାଇ ‘ପଞ୍ଚୁଆତି’ ଭଜା ପିଲାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବଣ୍ଟାଯାଉଥିଲା । ଏଗାର ଦିନରେ ଜନ୍ମଦାତ୍ରୀ ଶୁଦ୍ଧ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଏକୋଇଶ ଦିନଯାଏଁ ତାହାର ପାକ ସ୍ବର୍ଗ ନିଷିଦ୍ଧ ଥିଲା । ଉକ୍ତ ପରମ୍ପରା ଅଦ୍ୟାପି ଗାଁଗହଳିରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

ଗାଁ ଥିଲା ଏକ ସୁସଂହତ ପରିବାର । କାହାରି ଶଳା ବା କୁଆଁ ଆସିଲେ ସେ ହୁଏ ସମସ୍ତଙ୍କ ଶଳା ବା କୁଆଁ । ଗାଁର ଝିଅବୋହୁ ଥିଲେ ସମସ୍ତଙ୍କ ଝିଅବୋହୁ । ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଆପାଣା ଲୋକ ବୋଲି ମନେକରାଯାଉଥିଲା । ବାପା, ମା’, କକା, ଖୁଡ଼ୀ, ମାଉସୀ, ପିଉସୀ ସଭିଙ୍କ ‘ତୁ’ ଭାବେ ସମୋଧନ କରାଯାଉଥିଲା; ଏପରିକି ଦେବତାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ । କାରଣ ଦେବତା ବି ଆପାଣାର ଲୋକ । ସେଥିଯୋଗୁଁ ବୋଧହୁଏ “ଜଗନ୍ନାଥ ହୋ କିଛି ମାଗୁନାହିଁ ତୋତେ” ଭଳି ପରମ୍ପରା ରହିଆସିଛି । ବୟୋବୃଦ୍ଧ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଯଥୋଚିତ

三

Source: KC Dash, Digitized by PPRACHIN, SOA

ଉପସଂହାର କଳିଙ୍ଗର ଅନ୍ତିମ ବୃତ୍ତିତ୍ୱ

କଳିଙ୍ଗର ଇତିବୃତ୍ତ ଆଲୋଚନାରେ ମଗଧର ଭୂମିକା ଅତି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ । ସୁତରାଂ ବିଭବଶାଳୀ ରାଜ୍ୟରୂପେ କଳିଙ୍ଗ ଉନ୍ନତିର ଚରମସୀମା ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିଲାବେଳେ ମଗଧର ଅବସ୍ଥା କିପରି ଥିଲା ଦେଖିବାର କଥା । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଚତୁର୍ଥ ଶତକର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ନନ୍ଦବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ମଗଧର ଶାସକ ଥିଲେ ବୋଲି ଇତିହାସ କହେ । ନନ୍ଦବଂଶର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ମହାପଦ୍ମନନ୍ଦ ଜଣେ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ରାଜା ଏବଂ ସେ ଇକ୍ଷ୍ବାକୁ, ପଞ୍ଚାଳ, କାଶୀ, ହୈହୟ, କୁରୁ, ଶୂରସେନାଦି ଦେଶର କ୍ଷତ୍ରିୟ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ନିଜ ଶାସନାଧୀନ ରଖିଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗର ଉତ୍ତର ଭୂଭାଗକୁ ମଧ୍ୟ ସେ ମଗଧ ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ କରିଦେଇଥିଲେ । ମହାପଦ୍ମଙ୍କ ପରେ କେତେଜଣ ରାଜା ସେଠାରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ ତା'ର ହିସାବ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଧନନନ୍ଦ ସେ ବଂଶର ଶେଷ ରାଜା ଓ ସେ କୁଆଡ଼େ ଅତି ମାତ୍ରାରେ ଧନଲୋଭୀ ଥିଲେ, ପ୍ରଜାଙ୍କଠାରୁ ଅଧିକ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ କରି ବିରକ୍ତିଭାଜନ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ଅବସରରେ ମୌର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ତାଙ୍କୁ ରାଜ୍ୟରୁ ବିତାଡ଼ିତ କରି ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କରନ୍ତି । ସେତେବେଳେ ନନ୍ଦଙ୍କ ପୂର୍ବ ଶତ୍ରୁ କଳିଙ୍ଗର ମୈତ୍ରରାଜା ‘ପର୍ବତକ’ ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ମିତ୍ର ହୋଇ ବିପ୍ଳବ ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସୀଦତ୍ତକୃତ ‘ମୁଦ୍ରାରାକ୍ଷସ’ ନାଟକରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ସେଥିରେ ଲେଖାଅଛି— ନନ୍ଦରାଜାଙ୍କୁ ଗାଦିଚ୍ୟୁତ କରିବା ଆଗରୁ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ‘ପର୍ବତକ’ ରାଜାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଥିଲେ ଏବଂ ଯୁଦ୍ଧରେ ବିଜୟୀ ହେଲେ ‘ଅର୍ଚ୍ଚରାଜ୍ୟ’ ପ୍ରତ୍ୟର୍ପଣ କରାଯିବ ବୋଲି ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଇଥିଲେ । ତାହା ବୋଧହୁଏ କଳିଙ୍ଗର ଉତ୍ତରାର୍ଦ୍ଧ ରାଜ୍ୟ, ଯାହା ନନ୍ଦରାଜାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅପହୃତ ହୋଇଥିଲା । ପର୍ବତକଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ନନ୍ଦରାଜାଙ୍କୁ ପରାଜିତ କରି ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ସିଂହାସନାସୀନ ହୁଅନ୍ତି । ସେହି ଉପଲକ୍ଷେ ପାଟଳିପୁତ୍ରରେ ବିଜୟ ଉତ୍ସବ ପାଳିତ ହୁଏ । ପର୍ବତକ ପ୍ରମୁଖ ସକଳ

ମିତ୍ରରାଜା ସପରିବାର ସେଥିରେ ଯୋଗ ଦିଅନ୍ତି । କୁଟନୀତି ବିଶାରଦ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରୀ ଋଣକ୍ୟ ଅର୍ଚ୍ଚରାଜ୍ୟ ନଦେବା ଲକ୍ଷ୍ୟରେ କୌଶଳପୂର୍ବକ ପର୍ବତକଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରିବା ଉପାୟ କରନ୍ତି । ଉପହାରସ୍ୱରୂପ ଜଣେ ଅପରୂପ ସୁନ୍ଦରୀ ‘ବିଷକନ୍ୟା’ (ଯାହାର ସଂସର୍ଗରେ ନିଶ୍ଚିତ ପ୍ରାଣହାନି ଘଟେ) ତାହାକୁ ପ୍ରେରଣ କରନ୍ତି । ଫଳରେ ପର୍ବତକଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ଘଟେ । ଋଣକ୍ୟଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଚରିତାର୍ଥ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ତାଦୃଶ ଅନ୍ୟାୟ ଆଚରଣରେ କ୍ଷୁବ୍ଧ ପାଟଳିପୁତ୍ରର ପ୍ରମୁଖ ନାଗରିକ ତଥା ଭୂତପୂର୍ବ ରାଜପୁରୁଷବର୍ଗ ମୃତରାଜାଙ୍କ ନାବାଳକ ପୁତ୍ର ମଳୟକେତୁଙ୍କ ପ୍ରତି ଅନୁକମ୍ପା ଦର୍ଶାଇ ବିଦ୍ରୋହ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି । ତାହାର ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ୟୋଗ ଥିଲେ ନନ୍ଦରାଜାର ମୁଖ୍ୟ ସେନାପତି ତଥା ସାହିବିଗ୍ରହକ ‘ରାକ୍ଷସ’ ନାମା ଜଣେ ପ୍ରତିପରିଶାଳୀ ନାଗରିକ, ଯାହାଙ୍କୁ ଋଣକ୍ୟ ମନେ ମନେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ ଭାବେ ଅବସ୍ଥାପିତ କରିବାକୁ ସ୍ଥିର କରିଥିଲେ । ଯାହାହେଉ, ଶେଷରେ ବିଦ୍ରୋହ ପ୍ରଶମିତ ହୁଏ । ଋଣକ୍ୟଙ୍କ ଉପାୟ ଜାଲରେ ଛନ୍ଦି ହୋଇ ‘ରାକ୍ଷସ’ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ମନ୍ଦିତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ଏବଂ ବିଦ୍ରୋହୀ ମଳୟକେତୁ ଧୈତୃକ ରାଜ୍ୟଟି କେବଳ ସ୍ୱାଧୀନଭାବେ ଉପଭୋଗ କରିବାକୁ ସନ୍ଧି ସ୍ଥାପିତ ହୁଏ । ଏହା ଥିଲା ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ଶେଷପାଦର ଘଟଣା ।

ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କଲାପରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ନନ୍ଦ ଅମଳର ମଗଧ ରାଜ୍ୟକୁ ପାରସ୍ୟ ସୀମାରୁ ବଙ୍ଗ ଏବଂ ମହୀଶୂରଠାରୁ କାଶ୍ମୀର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତାରିତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଋଣକ୍ୟଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ଆଦର୍ଶ ଶାସନନୀତି ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ । ଏକାଙ୍ଗ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଭାବେ କଳିଙ୍ଗ ଛଡ଼ା ଭାରତବର୍ଷର ସମଗ୍ର ଅଞ୍ଚଳ ଶାସନାଧୀନ କରି ରଖିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ କଳିଙ୍ଗ ଥିଲା ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ୱୟଂଶାସିତ ରାଜ୍ୟ । କଳିଙ୍ଗ ବୋଇଲେ ତାହା କେବଳ ‘ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ’ ଥିଲା । ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ ଓ ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗ ବହୁପୂର୍ବରୁ ପରାଧୀନ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା ।

ଉପକାରୀ କଳିଙ୍ଗ ରାଜାଙ୍କ ସ୍ୱାଧୀନତା ଅପହରଣ କରିବାକୁ ଗୁଣଗ୍ରାହୀ ସମ୍ରାଟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ଉଚିତ୍ ମନେକରି ନଥିଲେ । ତା'ଛଡ଼ା ନନ୍ଦରାଜାଙ୍କ ସହ ଯୁଦ୍ଧକାଳରେ କଳିଙ୍ଗସେନାଙ୍କ ସାହସ ଓ ବୀରତ୍ୱ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ଅବଗତ ନଥିଲା ନୁହେଁ । ତେଣୁ ତା' ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅହେତୁକ ସୈନ୍ୟ ଚଳନା କରି କୃତଗୁଡ଼ାର ପରିଚୟ ଦେଇ ଅହେତୁକ ସୈନ୍ୟକ୍ଷୟ ଘଟାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିନଥିଲେ । ତେଣୁ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତ କଳିଙ୍ଗ ମଗଧର ଏକ ସମ୍ବନ୍ଧକ ସାଧାନ ମିତ୍ର ରାଜ୍ୟ ରୂପେ ରହିଥିଲା ।

ବିଭିନ୍ନ ରାଜ୍ୟ ଜୟ ପରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ଆଦର୍ଶ ରାଜା ରୂପେ ଶାସନ ନୀତିରେ ଅତୁଟପୂର୍ବ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟାନ୍ତି । ପ୍ରଜାନୁରଞ୍ଜନ ଓ ରାଜ୍ୟରକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ନାନାବିଧ କଲ୍ୟାଣକର ନୀତି ପ୍ରଣୟନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଦେଶର ନିରାପତ୍ତା ପାଇଁ ଚତୁରଙ୍ଗ ବଳକୁ ସର୍ବଦା ସତର୍କ ରଖାଇଥାନ୍ତି । ରାଜ୍ୟର ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା ରାଜା ନିରାପଦରେ ରହିବାପାଇଁ ସୁଦୃଢ଼ ପ୍ରାଚୀରଘେରା ନବର ନିର୍ମିତ ହୁଏ । ଗୁପ୍ତହତ୍ୟା, ବିଷପ୍ରୟୋଗାଦି ଷଡ଼ଯନ୍ତ୍ର ପ୍ରତିକାର ସ୍ୱରୂପ ବିଶୁଷ୍ଟ ତାକ୍ଷଣ ଧା-ସଂପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଅଙ୍ଗରକ୍ଷାଭାବେ ନିଯୁକ୍ତ ଦିଆଯାଉଥିଲା, ସେ ମଧ୍ୟରେ ରୂପବତୀ ଯୁବତୀଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଥିଲା ସର୍ବାଧିକ । ରାଜ୍ୟର ସର୍ବାଙ୍ଗୀନ ଉନ୍ନତି ସକାଶେ ମନ୍ତ୍ରାସତ୍ତା, ପୌରସତ୍ତା, ସନ୍ନିଧାତା, ସମାହର୍ତ୍ତା, ସେନାପତି, ଦୁର୍ଗପାଳ, ଅନ୍ତର୍ବାଣିକାଦିଙ୍କ ଉପରେ ଦାୟିତ୍ୱ ନ୍ୟସ୍ତ ଥିଲା । ନିର୍ଭୀକ ଏବଂ ବିଶୁଷ୍ଟ ଗୁପ୍ତଚର ବର୍ଗଦ୍ୱାରା ପ୍ରଜାଙ୍କ ମନୋଭାବନା ରାଜାଙ୍କ ଗୋଚରୀଭୂତ ହୋଇ ଯଥାରୀତି ପ୍ରତିକାର କରାଯାଉଥିଲା । ସଂକ୍ଷେପରେ କହିଲେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ଶାସନକାଳ ଥିଲା ମଗଧ ଇତିହାସରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣଯୁଗ । ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଶାସନପ୍ରଣାଳୀ ବହୁପୁରୁଷଯାଏଁ ମଗଧରେ ଅନୁସୂତ ହୋଇଆସିଥିଲା । ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ପରେ ପୁତ୍ର ବିନ୍ଦୁସାର ରାଜ୍ୟଭାର ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ତାଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଇତିହାସ ନୀରବ ରହିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ଜଣେ ବିଳାସୀ, ପରନିର୍ଭରଶୀଳ ଏବଂ ଦୁର୍ବଳ ରାଜା ଥିଲେ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ଦୁର୍ବଳ ଶାସନର ସୁଯୋଗନେଇ ଦୁର୍ନୀତିଗ୍ରସ୍ତ ରାଜପୁରୁଷଗଣ କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ ଅବହେଳା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବାରୁ ତକ୍ଷଶିଳାର ପ୍ରଜାବର୍ଗ ବିଦ୍ରୋହୀ ହୋଇ ଉଠିଥିଲେ ଏବଂ ରାଜବିରୋଧୀ ଶକ୍ତି ମୁଣ୍ଡ ଟେକି ଉଠିଥିଲା । ରାଜଭକ୍ତ

ସେନାପତିଙ୍କ କାଳୋଚିତ ହସ୍ତକ୍ଷେପଯୋଗୁଁ ବିଦ୍ରୋହାଗ୍ନି ନିର୍ବାପିତ ହେଲା ସତ କିନ୍ତୁ ପ୍ରଜାମାନରୁ ବିଦେଷ ଦୂର ହୋଇନଥିଲା । ତାହାସତ୍ତ୍ୱେ ଭୋଗାସକ୍ତ ରାଜା ବିନ୍ଦୁସାରଙ୍କ ଜ୍ଞାନୋଦୟ ହୋଇନଥିଲା । ଅହର୍ନିଶ ଅନ୍ତପୁର ସୁନ୍ଦରାମାନଙ୍କ ଗହଣରେ କାଳାତିପାତ କରୁଥିବାରୁ ରାଜରମଣୀମାନେ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ପୁତ୍ରଙ୍କୁ ଉତ୍ତର ଦାୟାଦରୂପେ ମନୋନୀତ କରିବାଲାଗି ନାନା ଉପାୟରେ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରତାପିତ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କିନ୍ତୁ ଚତୁର ରାଜା ଉପାୟ ଜାଲରେ ଛନ୍ଦିହେବା ଆଗରୁ ଇହଧାମରୁ ବିଦାୟ ନେଲେ । ପରେ ପରେ ସିଂହାସନ ଅଧିକାର ଲୋଭରେ ରାଜପୁତ୍ରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରକ୍ତାକ୍ତ ସଂଘର୍ଷର ସୂତ୍ରପାତ ହୁଏ । କେତେ ସଂଖ୍ୟାରେ ସେମାନେ ସଂଘର୍ଷରେ ମାଡିଥିଲେ ଇତିହାସରେ ଲେଖା ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥରେ 'ବିନ୍ଦୁସାରଙ୍କ ପରେ ଅଶୋକ ଅନେଶତ ଭାଇଙ୍କୁ ହତ୍ୟାକରି ମଗଧ ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ' ବୋଲି ଲେଖାଅଛି । ବୌଦ୍ଧ ଲେଖକଗଣ ସ୍ୱାୟ ଧର୍ମର ପରାକାଷ୍ଠା ଦର୍ଶାଇବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଘଟଣାକୁ ଅତିରଞ୍ଜିତ କରିଛନ୍ତି କିମ୍ବା ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମୀ ବିନ୍ଦୁସାରଙ୍କୁ ସ୍ତ୍ରୈଶୂରୂପେ ଚିତ୍ରଣ କରିବାକୁ ସେପରି ଲେଖୁଛନ୍ତି କହିହୁଏ ନାହିଁ । ଐତିହାସିକଙ୍କ ମତରେ କିନ୍ତୁ ଜଣେ ମାତ୍ର ବୈମାତ୍ରେୟ ଭାଇ 'ସୁସିମ'କୁ ହତ୍ୟାକରି ଅଶୋକ ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରିଥିଲେ । ରାଜାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁର ଋରିବର୍ଷଯାଏଁ ଯଦି ସିଂହାସନ ଅନଧିକୃତ ତେବେ ନିଶ୍ଚିତଭାବେ ରାଜ୍ୟରେ ଭୟାବହ ଭ୍ରାତୃବିଦ୍ରୋହ ଏବଂ ସଂଘର୍ଷ ଘଟିଥିବ ବୋଲି ଅନୁମାନ ହୁଏ । ଦୁଇଭାଇ ଭିତରେ ହେଉ କିମ୍ବା ଅନେଶତ ଭାଇଙ୍କ ଭିତରେ ହେଉ କାରଣ ଶହ ଶହ ଅନ୍ତଃପୁରବାସିନୀଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ବିନ୍ଦୁସାରଙ୍କର ଶତାଧିକ ପୁତ୍ର ଜାତହେବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ରାଜ୍ୟଲୋଭୀ ରାଜପୁତ୍ରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପର କଳହ ଓ ଭ୍ରାତୃହତ୍ୟା ସେ ଯୁଗରେ ଅସାଧାରଣ ଘଟଣା ନଥିଲା । ତେଣୁ ଚଣ୍ଡକର୍ମୀ ଅଶୋକ ସିଂହାସନପାଇଁ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ନୃଶଂସତାବେ ହତ୍ୟା କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠିତ ହୋଇନଥିବେ । ଯାହାହେଉ ଶେଷରେ ସେ ଜୟଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଏବଂ ରାଜାରୂପେ ଅଭିଷିକ୍ତ ହେଲେ ।

କେବଳ ଭାରତବର୍ଷ ନୁହେଁ, ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱ ଇତିହାସରେ ଅଶୋକ ଧର୍ମରାଜାଭାବେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଆସନର ଅଧିକାରୀ— ଏହା ସର୍ବସମ୍ମତ । କିନ୍ତୁ ପୁଞ୍ଜାନୁପୁଞ୍ଜ ସମାକ୍ଷା କଲେ ଜଣାପଡ଼େ

ତାଙ୍କ ଜୀବନକାଳ ତାମସ, ରାଜସ ଓ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ତିନିଟି ଗୁଣର ସମାହାର ଥିଲା । ତିନୋଟିଯାକ ଗୁଣର ସେ ଥିଲେ ମୂର୍ତ୍ତିମତ ପ୍ରତୀକ । ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ନିର୍ମମ ଭ୍ରାତୃହତ୍ୟା, ଅଗଣିତ ଜୀବବଧ, ଅହରହ ପାନଗୋଷ୍ଠୀ, ରତିକ୍ରୀଡ଼ା, ରୂପଗର୍ବ, ଦୁର୍ଜନ ସଂସର୍ଗାଦି ତାମସକର୍ମ, ମଧ୍ୟ ବୟସରେ ରାଜ୍ୟଜୟ, ଐକାଧିକତ୍ୟ, ଧନଲୋଭ, ଯଶୋଲିପ୍ତା, ଅହଂକାର ପ୍ରଭୃତି ରାଜସଗୁଣ ଏବଂ ଶେଷ ଜୀବନରେ ଅହିଂସା, ପରୋପକାର, ସମଦୃଷ୍ଟି, ଜୀବୋଦୟା, ତିତିକ୍ଷା, ବୈରାଗ୍ୟ, ସଂବୃଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦି ସାତ୍ତ୍ୱିକ ଭାବନା ଯୋଗୁଁ ସେ ତତ୍ତ୍ୱାଶୋକ, ରାଜାଶୋକ ଏବଂ ଧର୍ମାଶୋକ ବା ଅଭିଲେଷ୍ଠ ଭାଷାରେ ‘ପ୍ରିୟଦସସି’, ‘ରାଜା’ ଏବଂ ‘ଦେବାନାଂପିଅ’ ଭାବେ ସାର୍ଥକନାମା ଥିଲେ । ରାଜପଦ ପ୍ରାପ୍ତି ପୂର୍ବରୁ ପାର୍ଥବ ସୁଖସମୋଗ ସକାଶେ ଯେଉଁ କର୍ମମାନ ସେ କରିପାରିଛନ୍ତି, ସେଥିରୁ ଜଣେ ଦୟାମାୟାଶୂନ୍ୟ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶ ରାଜପୁତ୍ର ରୂପେ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଅନ୍ତି । ବାଲ୍ୟବୟସରୁ ତାଙ୍କର ଦୁଷ୍ଟବୃଦ୍ଧି ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥିଲା । ପିତା ବିନ୍ଦୁସାରଙ୍କ କ୍ରିୟାକଳାପ ତାଙ୍କ ଉପରେ ବିଶେଷ ପ୍ରଭାବ ପକେଇଥିବ ବୋଲି ଅନୁମିତ ହୁଏ । ପିତାଙ୍କ ପଦାଙ୍କ ଅନୁସରଣରେ ବନ୍ୟଜନ୍ତୁ ଶିକାର ଓ ରାଣୀହଂସପୁରର ସୁନ୍ଦରୀ ତରୁଣୀଙ୍କ ମେଳରେ ବିଳାସପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୀବନ କଟାଇଥିଲେ । ଦୁର୍ଜନ ସଂସର୍ଗରେ ରହି ଅପରିମିତ ମୁଦ୍ରା ବ୍ୟୟରେ ପାନଗୋଷ୍ଠୀ, ରଙ୍ଗଶାଳା, ବ୍ୟାୟାମ, ମନ୍ଦିର, ମହୋତ୍ସବାଦି ଅନୁଷ୍ଠିତ କରାଉଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟହ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଜୀବଙ୍କ ମାଂସରେ ପାପକର୍ମ ସଂପାଦିତ ହେଉଥିଲା । ଏପରିକି ତାଙ୍କର ବୈଦିକକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାହା ବଳବତ୍ତର ଥିଲା । ସେତିକି ନୁହେଁ ‘ସଂବୁଦ୍ଧ’ ହେଲାପରେ ମଧ୍ୟ ଭୋଜନକାଳରେ ଦୁଇଟି ମୟୂର ଏବଂ ଗୋଟିଏ ମୃଗର ମାଂସ ନହେଲେ ତାଙ୍କୁ ନ ଥିଲା । ନିର୍ବିଘ୍ନରେ ରାଜକୋଷରୁ ମୁଦ୍ରାବ୍ୟୟ, ସୈନ୍ୟ ଶାସନ, ଅପରିଣାମଦର୍ଶିତା, ମାତ୍ରାତିଶକ୍ତି କର୍ମଘରୀ ନିଯୋଗହେତୁ ରାଜକୋଷ ଶୂନ୍ୟ ହେବାକୁ ବସିଲା । ପିତାମହ ଅମଳରୁ ରହିଥିବା ବିରାଟ ଚତୁରଙ୍ଗବାହିନୀରେ ଅସତୋଷ ଦେଖାଦେଲା । ଫଳରେ ଅଧୀନସ୍ଥ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କରୁ ଅନ୍ୟାୟ ପଦ୍ଧାରେ ‘ରାଜଭାଗ’ ଆଦାୟ କରାଗଲା । ତଥାପି ଅବସ୍ଥାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ନଘଟି ବରଂ ବୃଦ୍ଧି ପାଇବାକୁ ଲାଗିଲା । ପ୍ରଜାପୁଞ୍ଜ ରଣ ପୀଡ଼ାରେ ଭାରାକୁନ୍ତ । ଭୃତ୍ୟବର୍ଗ କର୍ମଶୀଳ ।

ରାଜକୋଷ ମୁଦ୍ରାଶୂନ୍ୟ । ଚତୁର୍ଦିଗରେ ନୈରାଶ୍ୟର ଛାୟା । ପ୍ରତିବାଦ କରିବାକୁ ସାହସ ନଥିଲା କାହାର । ‘ଅଶୋକ’ ନାମରେ ଭୀତତ୍ରସ୍ତ ସମସ୍ତେ । ତାଦୃଶ ଅବସ୍ଥାରେ ନୟକାଳୀନ ପ୍ରଜା ଅସତୋଷ ଏବଂ ପିତାଙ୍କ ଅମଳର ତକ୍ଷଣିକା ପ୍ରଜା ବିଦ୍ରୋହ ଅଶୋକଙ୍କ ମନକୁ ନିଷ୍ଠେ ଆଲୋଡ଼ିତ କରିଥିବ । ଛଳେ-ବଳେ-କୌଶଳ ରାଜକୋଷ ବୃଦ୍ଧି କରିବାକୁ ସେ ମନସ୍ଥ କରିଥିବେ ଏବଂ ପ୍ରତିକାର ପଦ୍ଧା ଚିନ୍ତା କରିଥିବେ । ଶେଷରେ ଅନନ୍ୟୋପାୟହୋଇ ଯୁଦ୍ଧ ଅଭିଯାନକୁ ଏକମାତ୍ର ପଦ୍ଧାରୂପେ ବାଛି ନେଇଥିବେ । ସେତିକିବେଳେ ତାଙ୍କ ଲୋଲୁପ ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼େ ପଡ଼ୋଶୀ କଳିଙ୍ଗ ଉପରେ ।

କିନ୍ତୁ କଳିଙ୍ଗ ଆକ୍ରମଣ କରିବାରେ ଏକାଧିକ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ରହିଥିଲା । ଏକେ, ତାହା ଏକ ମିତ୍ର ରାଜ୍ୟ । ପିତାମହଙ୍କ ଅମଳରୁ ତା’ସହିତ ମଗଧର ସୁସଂପର୍କ ରହିଛି । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଦୁଇ ଦେଶରେ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସମାନ ସ୍ତରର । ପୁନଶ୍ଚ କଳିଙ୍ଗ ବିପଦ କାଳର ବନ୍ଧୁ । ଏହାଛଡ଼ା କଳିଙ୍ଗ ଯୋଦ୍ଧାଙ୍କ ବୀରତ୍ୱ ଓ ସାହାସ ପୃଥିବୀ ବିଖ୍ୟାତ । ତାଦୃଶ ଏକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ବନ୍ଧୁରାଜ୍ୟ ଉପରେ ଆକର୍ଷିତ ଆକ୍ରମଣ ନୈତିକତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯେତିକି ନିନ୍ଦନୀୟ, ଭୌତିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେତିକି କ୍ଷତିକାରକ । ସୁତରାଂ ସିଂହାସନାରୋହଣର ଛଅ ବର୍ଷ ଯାଏଁ ତାଙ୍କୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ସମସ୍ୟା ସମାଧାନ ପାଇଁ ଅବଲମ୍ବିତ କୌଶଳମାନ ନିଷ୍ଫଳ ହେବା ଯୋଗୁଁ ବୋଧହୁଏ ଯୁଦ୍ଧର ଫଳାଫଳ ପ୍ରତି ଦୃଢ଼ପାତ ନକରି ଶେଷରେ କଳିଙ୍ଗ ଆକ୍ରମଣ କରିବାର ନିଷ୍ପତ୍ତି ନିଅନ୍ତି । ସେତେବେଳକୁ କଳିଙ୍ଗ ସାମାଜିକ, ଆର୍ଥନୀତିକ, ବାଣିଜ୍ୟିକ, ରାଜନୈତିକ, ସାମରିକ ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଭବଶାଳୀ ରାଷ୍ଟ୍ରଭାବେ ବିଶ୍ୱ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥାଏ । ଏହାର ନୌ-ତଳାଚଳୋପଯୋଗୀ ଅସଂଖ୍ୟ ବନ୍ଦର, ଦ୍ୱାପାତ୍ରଚାଳୀତ ବିବିଧ ମଣିମାଣିକ୍ୟ, ଉନ୍ନତ କୃଷିଜାତ ପଦାର୍ଥ, ସାଧବକୁଳର ବିପୁଳ ଧନସଂପତ୍ତି, ଶତଶତ ବିରାଟକାୟ ବାଣିଜ୍ୟପୋତ, ସହସ୍ର ସଂଖ୍ୟକ ଯୁଦ୍ଧ ଗଜ, ଅଶ୍ୱ ଇତ୍ୟାଦି ଦେଖିଲେ ଲୋଭ ସନ୍ଦରଶ କରିହେଉନଥିଲା । ଏଣୁ ଅନ୍ୟ ମନରେ ଅସୂୟା ଜାଗ୍ରତ ହେବା ଅସ୍ୱାଭାବିକ ନଥିଲା, ବିଶେଷତଃ ଅଶୋକଙ୍କ ଭଳି ଜଣେ ଦୁଷ୍ଟବୃଦ୍ଧି ରାଜାଙ୍କ ପକ୍ଷେ । ତେଣୁ ତାଙ୍କୁ କରଗତ କରିବା ଅଭିପ୍ରାୟରେ ହଠାତ୍ ଚତୁରଙ୍ଗସେନା ଚଳାଇ ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି ।

ସେ ସମୟକୁ କଳିଙ୍ଗର ଆତ୍ୟନ୍ତରାଣ ପରିସ୍ଥିତି ପ୍ରତି ଚିକିଏ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଉତ୍ତରକୁ ମହାନଦୀ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣକୁ ବଂଶଧାରା ଏବଂ ପୂର୍ବରେ ମହୋଦଧି ଓ ପଶ୍ଚିମରେ ‘କୋଶଳ’ ରାଜ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ରହି କ୍ଷୁଦ୍ରକାୟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା କଳିଙ୍ଗ ସକଳ ପାର୍ଥବ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । ଏହାର ବେଳାଭୂମିରେ ଛୋଟବଡ଼ ପନ୍ଦରଟି ଯାଏ ପୋତାଶ୍ରୟ ଥିଲା । ନାବିକ ଓ ବଣିକମାନେ ସାଗର ବନ୍ଧରେ ନୌକାମେଲି ଦୂରଦୂରାନ୍ତ ବାଲି, ଯବ, ସୁମାତ୍ରାଦି ପୂର୍ବଭାରତୀୟ ଦ୍ଵୀପପୁଞ୍ଜ ସମେତ ବ୍ରହ୍ମଦେଶ, ମାଳୟ ଉପଦ୍ଵୀପ, ଶ୍ୟାମ ପ୍ରଭୃତି ରାଜ୍ୟ ସହିତ ବୋଇତ ବାଣିଜ୍ୟ ତଳାଉଥିଲେ ଏବଂ ବିପୁଳ ପରିମାଣ ଧନରତ୍ନ ବୋହିଆଣି ଦେଶକୁ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ କରିଥିଲେ । ଦେଶରକ୍ଷା ଦିଗରେ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ଅସାଧାରଣ ନଥିଲା । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମୌର୍ଯ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ସଭା ମଣ୍ଡନ କରିଥିବା ଗ୍ରୀକ୍‌ଦୂତ ମେଗାସ୍ଥିନସଙ୍କ ଭାରତ ଭ୍ରମଣ ବୃତ୍ତାନ୍ତରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ସେତେବେଳକୁ କଳିଙ୍ଗରେ କ୍ଷାନ୍ତିକ ହଜାର ପଦାତିକ, ସାତ ହଜାର ଯୁଦ୍ଧାଶ୍ଵ, ହଜାରେ ରଥ ଏବଂ ଦଶହଜାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହସ୍ତୀ ରହିଥିଲେ । ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଥିଆ ଗଣକୁଶଳ ଚତୁରଙ୍ଗବାହିନୀ ଇତର ରାଜ୍ୟ ମନରେ ଭୀତି ସୂଚାର କରୁଥିଲା । ରାଜପୁଷ୍ପ ସୈନ୍ୟଛଡ଼ା ସୁସ୍ଥସବଳ ଗ୍ରାମୀଣ ଯୁବକଦଳ ଯୁଦ୍ଧବିଦ୍ୟାରେ ପାରଙ୍ଗମ ହୋଇ ସମର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବାକୁ ସର୍ବଦା ପ୍ରସ୍ତୁତ ଥିଲେ । ସଂଖ୍ୟା ତୁଳନାରେ ମଗଧ ଅପେକ୍ଷା କଳିଙ୍ଗର ଚତୁରଙ୍ଗ ବଳ ଏକତୃତୀୟାଂଶ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ବୀରତ୍ଵ ଓ ସାହସିକତାରେ ବହୁଗୁଣ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଥିଲା । ଏହା ଜାଣି ସୁଦ୍ଧା କଳିଙ୍ଗକୁ ପରାଜିତ କରି ଧନସମ୍ପଦ ଲୁଟିନେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସାର୍ବଭୌମ ବୋଲାଉବା ଲୋଭରେ ଅଶୋକ ଅଭିଯାନ ତଳାଇଲେ । ସେଥିସକାଶେ ପିତୃପିତାମହ ଅମଳରୁ ମିତ୍ରରାଜ୍ୟ ବୋଲାଉଥିବା କଳିଙ୍ଗର ସ୍ଵାଧୀନତା ଅପହରଣ କରିବାକୁ ତିଳେ ସୁଦ୍ଧା ଲଜ୍ଜାବୋଧ କଲେ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ଅବଶ୍ୟ ତାଙ୍କର ଦୁଇଟି ଲକ୍ଷ୍ୟ ରହିଥିଲା— ଅସମ୍ଭବ ପ୍ରଜାଙ୍କ ମନ ଅନ୍ୟ ଦିଗେ ଆକୃଷ୍ଟ କରିବା ଏବଂ ଆପଣାର ଅଭିଳାଷ ଚରିତାର୍ଥ କରିବା । କିନ୍ତୁ ଯୋଗକୁ ଦୁଇଟିଯାକ ବ୍ୟର୍ଥ ହୋଇଛି ।

ଏଣେ ମହାନଦୀର ଉତ୍ତରପଟେ ରାଜଧାନୀ ଡୋଷଲିକୁ ଲାଗି କଳିଙ୍ଗ ଶିଳ୍ପୀଙ୍କଦ୍ଵାରା ଏକ ସୁଦୃଢ଼ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମିତ ଥିଲା,

ଯାହା ଏବେ ‘ଶିଶୁପାଳଗଡ଼’ ନାମରେ ଅଭିହିତ । ଭୂଖନନ ଫଳରେ ଆବିଷ୍କୃତ ଶିଶୁପାଳଗଡ଼ର ମୃତ୍ତିକାସ୍ତର ପରୀକ୍ଷାରୁ ତାହା ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଋଗ୍‌ବିଶ୍ଵ ବର୍ଷ ତଳେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ଵିକମାନେ କହନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଐତିହାସିକ ମତରେ ତାହା ମୌର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ରାଜତ୍ଵକାଳରେ ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଥିଲା । ବିରର କଲେ ଦ୍ଵିତୀୟ ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରଥମ ମତଟି ଅଧିକ ବିଶ୍ଵାସଯୋଗ୍ୟ ମନେହୁଏ । କାରଣ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କଦ୍ଵାରା ସେଠାରେ ଏତେ ବଡ଼ ବିରାଟ ଗଡ଼ ନିର୍ମାଣର କୌଣସି ଆବଶ୍ୟକତା ନଥିଲା । ଶତ୍ରୁ ଆକ୍ରମଣକୁ ଦୃଷ୍ଟିରେ ରଖି ଦୁର୍ଗ ବା ଗଡ଼ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥାଏ । ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ ଥିଲା ମଗଧାଧୀନ ଏବଂ ତାକୁ ଲାଗି କଳିଙ୍ଗ ଥିଲା ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ମିତ୍ରରାଜ୍ୟ । ନନ୍ଦରାଜାଙ୍କ ସହ ସଂଘର୍ଷ କାଳରେ କଳିଙ୍ଗର ମୈତ୍ରରାଜା ‘ପର୍ବତକ’ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ସେପଟୁ ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ ଉପରେ କୌଣସି ଆକ୍ରମଣର ଆଶଙ୍କା ନଥିଲା । ସେ ଅବସ୍ଥାରେ ଏତେ ବଡ଼ ଦୁର୍ଗ ସେଠାରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ନିର୍ମାଣ କରିଥିବେ ବୋଲି ମନେହୁଏନାହିଁ । ବରଂ ନନ୍ଦରାଜ ମହାପଦ୍ମଙ୍କ ଦ୍ଵାରା କଳିଙ୍ଗର ଉତ୍ତର ଭାଗ ଅଧିକୃତ ହୋଇପଡ଼ିବା ପରେ ପୁନରାକ୍ରମଣର ଆଶଙ୍କାରେ ଦକ୍ଷିଣପଟ ଅଧିବାସୀ ଉତ୍ତର ସାମାରେ ଦୃଢ଼ତର ଦୁର୍ଗଟିଏ ନିର୍ମାଣ କରିଥିବା ଅଧିକ ସମ୍ଭବ । ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ଵିକ ପ୍ରଫେସର ବି. ଲାଲ୍ ଶିଶୁପାଳଗଡ଼ର ନିର୍ମାଣ କୌଶଳ ଓ ନାମକରଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ମତବ୍ୟ ଦିଅନ୍ତି ସେଥିରୁ ତାହାହିଁ ପରୋକ୍ଷରେ ସୂଚିତ ହୁଏ । ତାଙ୍କ କହିବାରେ ‘ଶିଶୁପାଳଗଡ଼’ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ତଦନୁଯାୟୀ ନିକଟସ୍ଥ ଗ୍ରାମର ନାମ ମଧ୍ୟ ‘ଶିଶୁପାଳ’ ଥିଲା । ଏଠାରେ ମନେରଖିବା ଉଚିତ, କଳିଙ୍ଗର ନବନିର୍ମିତ କାର୍ତ୍ତମାନ ସାଧାରଣତଃ ପୁରାଣ ବା ଇତିହାସ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ନାମରେ ଉକ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ତାହା ରକ୍ଷଣଶୀଳ ପରମ୍ପରାର ଅନ୍ୟତମ ନିଦର୍ଶନ । ଉଦୟଗିରିସ୍ଥ ‘ମଞ୍ଚପୁରୀ’ ଯେପରି ଆଦି ତୀର୍ଥଙ୍କର ‘ରକ୍ଷତ’ଙ୍କ ନାମରେ ନାମିତ ସେହିପରି କୌଣସି ଚେଦିବଂଶୀ କଳିଙ୍ଗ ନରପତି ଦ୍ଵାରା ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଚେଦିରାଜ ‘ଶିଶୁପାଳ’ଙ୍କ ନାମରେ ଗଡ଼ଟି ଉକ୍ତ ଥିଲା । ଗଡ଼ନାମାନୁଯାୟୀ ନିକଟସ୍ଥ ଗ୍ରାମକୁ ‘ଶିଶୁପାଳ’ କୁହାଯାଇଥିଲା କିମ୍ବା ଗଡ଼ଟି ନିର୍ମିତ ହେଲା ପରେ ସ୍ମୃତିସ୍ମରୁପ ସେ ନାମରେ

ଗ୍ରାମଟିଏ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଚେଦିରାଜା ଖାରବେଳଙ୍କ ଶିଳାଲେଖରେ ତାହାର କୌଣସି ଉଲ୍ଲେଖ ନଥିବାରୁ ମନେହୁଏ ସେ ସମୟକୁ ତାହା ଭୂଗର୍ଭରେ ଲୀନ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା, ନଚେତ୍ ନିଶ୍ଚେ ତାହାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହନ୍ତା । ଅନୁମାନ ହୁଏ, ଖ୍ରୀ.ପୂ. ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାହା ଅକ୍ଷତ ଅବସ୍ଥାରେ ଥିଲା ।

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି, ଧଉଳି ପାହାଡ଼ ସନ୍ନିକଟ ‘ତୋଷଳି’ ଥିଲା କଳିଙ୍ଗର ରାଜଧାନୀ ଏବଂ ତାକୁ ଲାଗି ରହିଥିଲା ‘ଶିଶୁପାଳଗଡ଼’ । ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ ଅତିକ୍ରମ ନକରି ମଗଧ ରାଜଧାନୀ ‘ପାଟଳିପୁତ୍ର’ରୁ ‘ତୋଷଳି’ ଆସିବାକୁ ଅନ୍ୟ ମାର୍ଗ ନ ଥିଲା । ଯାହାବା ଥିଲା ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୁର୍ଗମ ଓ ପର୍ବତ ସଙ୍କୁଳ । ସୁଲଭାଗରେ ମାନଭୂମିର ‘ପଞ୍ଚେନ୍’ ଘାଟିରୁ ତାମ୍ରଲିପ୍ତୀ ଦେଇ କେଉଁଝର ବାଟେ ଯାଜନଗ୍ରରେ ପହଞ୍ଚି ସିଧାସଳଖ ମହାନଦୀ ଆସିବା କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ନ ଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଅବଶ୍ୟ କେତୋଟି ଛୋଟବଡ଼ ନଈ ପାର ହେବାକୁ ପଡୁ ଥିଲା । ତଥାପି ତାହା ଥିଲା ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସହଜ ଏବଂ ନିରାପଦ ମାର୍ଗ । ଦିଗ୍‌ବିଜୟ କାଳରେ ‘ରଘୁ’ ସେହି ବାଟେ କଳିଙ୍ଗରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ ବୋଲି କାଳିଦାସଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ବର୍ଣ୍ଣିତ । ମହାଭାରତୋକ୍ତ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ବନବାସ ବେଳକୁ ମଧ୍ୟ ସେହି କଥା । ଚୀନ ପରିବ୍ରାଜକ ହୁଏନ୍‌ସାଂ ସେହି ପଥ ଦେଇ କଳିଙ୍ଗକୁ ଯାଇଥିଲେ ବୋଲି ତାଙ୍କ ଭ୍ରମଣ ବୃତ୍ତାନ୍ତରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଅତଏବ ସେହି ମାର୍ଗରେ ଅଶୋକ ମହାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିନାବାଧାରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଥିଲେ ବୋଲି କହିବା ଅସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ, ଯେହେତୁ ସେତେବେଳକୁ ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ ଥିଲା ମଗଧାଧୀନ ।

ନଦୀ ପାର ହେଲା ମାତ୍ରେ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଥମ ବିରୋଧର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାରୁ ପଡ଼ିଥିବ ‘ଚନ୍ଦକା’ ପାଖରେ । କାରଣ ସେଠାରେ ‘ତୋଷଳି’ର ପ୍ରହରୀ ସେନା ରହୁଥିଲେ । ସାମାରକ୍ଷାର ଦାୟିତ୍ଵ ତାଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ ଥିଲା । ସେଠାରୁ ହିଁ ଐତିହାସିକ କଳିଙ୍ଗଯୁଦ୍ଧର ଅୟମାରମ୍ଭ । ଏକପକ୍ଷରେ ଅଗଣିତ ଆକ୍ରମଣକାରୀ ମଦୋନ୍ମତ ମଗଧବାହିନୀ, ଅପରପକ୍ଷେ ମୁଷ୍ଟିମେୟ କଳିଙ୍ଗର ଦୁର୍ଦ୍ଦାତ୍ତ ସାହସୀ ସେନା—କେହି କାହାରିକୁ ଉଣା ନୁହନ୍ତି । ଉଭୟେ ରଣରଙ୍ଗ । କିନ୍ତୁ

ସଂଖ୍ୟା ତୁଳନାରେ ମଗଧର ଚତୁର୍ଥାଂଶ ଥିଲା କଳିଙ୍ଗସେନା । କଳିଙ୍ଗଭଳି ଏକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ରାଜ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅଭିଯାନ ଚଳାଇଲାବେଳେ ଅଶୋକ ସର୍ବବିଧି ସତର୍କତା ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିବେ । ତେଣୁ ଷାଠିଏ ହଜାର ସୈନ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅନ୍ତତଃ ଗୁରିଗୁଣ ସେନାବାହିନୀ ବିନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବେ । ବୋଧହୁଏ ଭାବିଥିବେ ସଂଖ୍ୟାତ୍ମକ ବଳରେ କଳିଙ୍ଗ ସେନାକୁ ସହଜେ ପରାଜିତ କରିହେବ । ଯୁଦ୍ଧର ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ଅବଶ୍ୟ ତାହା କିଞ୍ଚିତ୍ ପରିମାଣ ଫଳବତୀ ହୋଇଥାଇପାରେ । ପ୍ରଥମ ପ୍ରତିରୋଧବେଳେ ପ୍ରହରୀ ସେନା ପଛଘୁଞ୍ଚା ଦେଇ ଗଡ଼ଦ୍ଵାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହଟିଥାଇପାରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଗଡ଼ମଧ୍ୟସ୍ଥ ରାଜସେନାପତିଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ କ୍ରୋଧାନ୍ନ କଳିଙ୍ଗ ବାହିନୀ ଯେତେବେଳେ ଦ୍ଵିଗୁଣ ତେଜରେ ପ୍ରତ୍ୟାକ୍ରମଣ କରିଥିବେ ସେତେବେଳେ ମଗଧର ସମ୍ମୁଖବାହିନୀ ଅସ୍ତବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ପୃଷ୍ଠଭଙ୍ଗ ଦେଇଥିବେ । ଗତ୍ୟନ୍ତର ନ ଦେଖି ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଚତୁରଙ୍ଗ ସେନା ନଦୀ ଆରପଟରୁ ଅଗଣିତ ସଂଖ୍ୟାରେ ଆସି ପୁନରାକ୍ରମଣର ଉପକ୍ରମ କରିଥିବେ ନିଶ୍ଚୟ । ତଥାପି ରଣତଣ୍ଡା କଳିଙ୍ଗ ବାହିନୀକୁ ପରାସ୍ତ କରିବା ସମ୍ଭବ ନଥିଲା । ହଜାର ସଂଖ୍ୟାରେ ଶତ୍ରୁ କବନ୍ଧ ରଣାଙ୍ଗନରେ ନୃତ୍ୟ କରିଥିବେ । ଆକ୍ରମଣକାରୀ ଯେତେ ସଂଖ୍ୟାରେ ନିପାତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ରକ୍ତବୀର୍ଯ୍ୟ ତୁଲ୍ୟ ତତୋଽଧିକ ସଂଖ୍ୟାରେ ଆସି ଯୋଗ ଦେଇଥିବେ । କାରଣ ଅଭିସନ୍ଧି ଚରିତାର୍ଥ କରିବାପାଇଁ ସ୍ଵାର୍ଥୀକ୍ଷ ରାଜା ଲକ୍ଷ ସଂଖ୍ୟକ ଜୀବନ ବଳିଦେବାରେ କୁଣ୍ଠା କରିନଥିଲେ । ଯୁଦ୍ଧ ଆରମ୍ଭ କରିବା ଯେତିକି ସହଜ ଅବସାନ ଘଟାଇବା ସେତିକି ସହଜ ନୁହେଁ । ଅଶୋକଙ୍କ ପକ୍ଷେ ସେଇଆ ଘଟିଛି । ଆତ୍ମସମ୍ମାନ ରକ୍ଷାପାଇଁ ରଣାଙ୍ଗନରେ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ପ୍ରାଣୋତ୍ସର୍ଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଛି । ସାମୟିକ ଜୟପରାଜୟ ମଧ୍ୟରେ ଉଭୟ ପକ୍ଷର କେତେ ଯେ ସୈନ୍ୟ ନିହତ ହୋଇଥିବେ ତା’ର କଳନା ନାହିଁ । ତଥାପି ତାଙ୍କର ଜ୍ଞାନୋଦୟ ହୋଇନଥିଲା । ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରକୁ ପୁନଃ ପୁନଃ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ସେନା ପଠାଇ କଳିଙ୍ଗକୁ ପଦାନତ କରିବାପାଇଁ ବେଳୁବେଳ ଦୃଢ଼ପ୍ରତିଜ୍ଞା ହୁଅନ୍ତି । ଏଣେ କଳିଙ୍ଗ ବାହିନୀ ଯେତେ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶ ଓ ଅନମନୀୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସଂଖ୍ୟା ତୁଳନାରେ ଥିଲା ନିତାନ୍ତ ନଗଣ୍ୟ । କାହିଁ ଛ’ଲକ୍ଷ କାହିଁ ବା ଷାଠିଏ ହଜାର ? ଏତେ ସତ୍ତ୍ୱେ

ତନ୍ତ୍ରୀ ବଣରୁ ଖୋରଧା ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ଯୁଦ୍ଧ ଆରମ୍ଭ ରହିଥିଲା—
ଦକ୍ଷିଣକୁ ଇଚ୍ଛେ ସୁଦ୍ଧା ମାଡ଼ିଯିବାକୁ ପ୍ରତିପକ୍ଷ ସମର୍ଥ ହୋଇ
ନଥିଲେ । ସେ ଅବସରରେ ଯୁଦ୍ଧକୁଶଳ ଅଗଣିତ ଗ୍ରାମରକ୍ଷା
ବାହିନୀ ରଣାଙ୍ଗନରେ ନିଶ୍ଚେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବେ ।
ସେମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ନଗଣ୍ୟ ନ ଥିଲା, ଯେହେତୁ ପ୍ରତି ଗ୍ରାମ
ଓ ଜନପଦରେ ସେମାନେ ଦଳବଦ୍ଧ ଭାବେ ସାମାରକ୍ଷା
କରିଆସୁଥିଲେ । ରାଜପୋଷ୍ୟ ସମ୍ମୁଖବାହିନୀର ସହାୟତାରେ
ବିପକ୍ଷ ସେନାକୁ ନିପାତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନିଜେ ମଧ୍ୟ
ଅଗଣିତ ସଂଖ୍ୟାରେ ପ୍ରାଣବଳି ଦେଇଥିବେ । ସୁତରାଂ ଯୁଦ୍ଧର
ପ୍ରଚଣ୍ଡତା ଓ ଉନ୍ମାଦହତା ସହଜେ ଅନୁମେୟ ଅନାୟାସରେ
କଳିଙ୍ଗ ଜୟକରିବା ଆଶା ରଖି ଯେଉଁ ବିପୁଳ ବାହିନୀ ସଙ୍ଗରେ
ଧରି ମଗଧ ସମ୍ରାଟ ସରବେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିଲେ,
ସଂଗ୍ରାମକୁଶଳୀ କଳିଙ୍ଗ ସେନାଙ୍କ ନିର୍ଭୀକ ପ୍ରତ୍ୟାକ୍ରମଣଦ୍ୱାରା
ବେଳୁବେଳ ଆତଙ୍କିତ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ
ଶତ୍ରୁପକ୍ଷର ରକ୍ତବାୟସ ସେନାକୁ ନିହତ କରି ସୁଦ୍ଧା ସ୍ୱପକ୍ଷ
ସୈନ୍ୟଙ୍କ କ୍ରମାବକ୍ଷୟ ଯୋଗୁଁ କଳିଙ୍ଗ ମନରେ ବି ଆଶଙ୍କା
ସୃଷ୍ଟି ନ ହୋଇ ରହିନଥିଲା । ତଥାପି ସ୍ୱଦେଶ ମାଟିରେ ଶତ୍ରୁର
ପଦଘରଣୀକୁ ପ୍ରଶ୍ନୟ ଦେଇ ନଥିଲା । ଶିଶୁପାଳଗଡ଼
ଝରିପଟେ ଉଭୟ ବାହିନୀ ରହି ପରସ୍ପର ଆକ୍ରମଣ
ଚଳାଉଥିଲେ, କିନ୍ତୁ କେହି କାହାରିକୁ ପରାଜିତ କରିପାରୁ
ନଥିଲେ । ଅଶୋକ ଯେତେବେଳେ ଦେଖନ୍ତି ନ୍ୟାୟ ଯୁଦ୍ଧରେ
କଳିଙ୍ଗକୁ ପରାସ୍ତ କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ସେତେବେଳେ
ସମସ୍ତ ନୀତିନିୟମକୁ ଜଳାଞ୍ଜଳି ଦେଇ ଲିଙ୍ଗ-ବୟଃ
ନିର୍ବିରୋଧରେ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ପ୍ରଜାବର୍ଗଙ୍କୁ ହତ୍ୟାକରିବା ଆଦେଶ
ଦିଅନ୍ତି । ଏଣେ ଲକ୍ଷ ସଂଖ୍ୟାରେ ନିହତ ହେଲାବେଳେ ତେଣେ
ମଗଧ ସେନାଙ୍କ ବର୍ବୋରତ ଅକ୍ରମଣ କଳିଙ୍ଗ ସେନାକୁ
ମର୍ମାହତ କରିଦିଏ । ସେ ଅବସରରେ କଳିଙ୍ଗର ଯୁବକରାଜା
ସ୍ୱୟଂ ସୈନ୍ୟ ଝଲନା କରିବାକୁ ରଣାଙ୍ଗନରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ
ହୁଅନ୍ତି । ସେ ସମୟକୁ ବୋଧହୁଏ ବୃଦ୍ଧ ରାଜା ‘ମଳୟକେତୁ’
ଇହଧାମରୁ ବିଦାୟ ନେଇଥାନ୍ତି । କାରଣ ତତ୍ତ୍ୱଗୁପ୍ତଙ୍କ ମଗଧ
ଅଧିକାର (ଖ୍ରୀ:ପୂ ୩୨୩) ବେଳକୁ ସେ ଥିଲେ ପର୍ବତଙ୍କ
ନାବାଳକ ପୁତ୍ର । ରାଜାଭାବେ ଅଶୋକଙ୍କ ଅଭିଷେକ କାଳ
ଖ୍ରୀ.ପୂ ୨୭୩ ମସିହା, ଅର୍ଥାତ୍ ମଳୟକେତୁଙ୍କ ଆନୁମାନିକ

ବୟସ ସେତେବେଳକୁ ଅନୁମାନ ପଞ୍ଚାଶ ବର୍ଷ । ସେ ଅବସ୍ଥାରେ
ହୁଏତ ରାଜା ରଣାଙ୍ଗନରେ ବୀରଗତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିବେ ।
ଅଥବା ଯୁଦ୍ଧପୂର୍ବରୁ ଅକାଳ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରିଥିବେ । ସେ
ଯାହାହେଉ, ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟକୁ କଳିଙ୍ଗର ତରୁଣ ଯୁବରାଜ ଶତ୍ରୁ ଦ୍ୱାରା
ନିହତ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ତାହା ଦେଖି ଯୁବରାଣୀ ପରମ ରୁପବତୀ
‘କାରୁବାକୀ’ ତରବାରୀ ହସ୍ତରେ ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଲମ୍ପି ପ୍ରଦାନ
କରନ୍ତି । ଜଣେ କୈବର୍ତ୍ତ କନ୍ୟା ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ଯେପରି
ତେଜସ୍ୱିନୀ ସେହିପରି ସମରନିପୁଣୀ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସାହସର
ପଟାନ୍ତର ନ ଥିଲା । ତାହା ଦେଖି ନୈରାଶ୍ୟ ଜଡ଼ିତ କଳିଙ୍ଗ
ସେନା ପୁଣି ଦ୍ୱିଗୁଣ ଉତ୍ସାହରେ ଶତ୍ରୁ ନିପାତ କରି ବିପକ୍ଷ
ମନରେ ବିଭୀଷିକା ସୃଷ୍ଟି କରନ୍ତି । ସ୍ୱୟଂ ରାଜା ଅଶୋକ
ତାହା ଜାଣି କୁଶଳୀ ସେନାପତିମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ
କାରୁବାକୀଙ୍କୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରୁ ଆକ୍ରମଣ କରି ଯୁଦ୍ଧବନ୍ଦିନୀ କରାନ୍ତି ।
ଫଳରେ କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧ ସରିବାକୁ କୁଆଡ଼େ ଦୁଇବର୍ଷ ଲାଗିଥିଲା
ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଅଶୋକଙ୍କ କହିବାରେ, ସେ ଯୁଦ୍ଧରେ
କଳିଙ୍ଗର ଦେଉ ଲକ୍ଷ ସୈନ୍ୟ ବନ୍ଦୀ, ଲକ୍ଷେ ଆହତ ଏବଂ
ବହୁ ଲକ୍ଷଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେତିକି କଳିଙ୍ଗ ସୈନ୍ୟ
ମରିବା ପୂର୍ବରୁ ଶତ୍ରୁପକ୍ଷର କେତେ ଲକ୍ଷଙ୍କୁ ନିପାତ କରିଥିଲେ
ତାର ହିସାବ ନାହିଁ ।

ଯୁଦ୍ଧ ଶେଷହେବାମାତ୍ରେ ଗର୍ବୋତ୍ତୁଲ୍ଲ ମଗଧବାହିନୀ
ଶତ୍ରୁ ରାଜ୍ୟ ଉପରେ ନୃଶଂସ ଅତ୍ୟାଚାର ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି ।
ଅନୁମାନ ହୁଏ, ଅଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ, ଶିଶୁପାଳଗଡ଼ ସର୍ବପ୍ରଥମେ
ତାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥିଲା । ତେଣୁ କ୍ରୋଧାନ୍ୱିତ ଭାବେ
ପ୍ରଥମେ ତାକୁ ଭୁଲୁଣ୍ଡିତ କରି ତାର ଅସ୍ଥିତ ଲୋପ
ଘଟାଇଥିବେ । ପରେ ପରେ କାନ୍ଦିଶିଳ ଭାବେ ଦୃଢ଼ପଦରେ
ଦକ୍ଷିଣ ଆଡ଼କୁ ମାଡ଼ିଯାଇ ନିର୍ବିରୋଧରେ ଅଜାଲିକା, ବାସଗୃହ,
ଦେବସ୍ଥାନ, ପାଟଣା, ନଗର, ଗ୍ରାମ, ଜନପଦ ସବୁକୁ ଭଗ୍ନ
ସ୍ତୂପରେ ପରିଣତ କରିଥିବେ । ଅଭ୍ୟନ୍ତର ଦୁର୍ଗ ନଗରୀ ସମାପ
ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାଡ଼ିଗଲେ ସୁଦ୍ଧା ଦୁର୍ଗମ ପାହାଡ଼ ଓ ଖରସ୍ରୋତ ନଦୀ-
ମାଳ ପାରହୋଇ ଅଧିକ ଅଗ୍ରସର ହେବା ଉଚିତ ମନେ
କରିନଥିବେ । ଦେଶ ଜନମାନବ ଶୂନ୍ୟ, ଗ୍ରାମବସତି ଶୂନ୍ୟ
ତୁଲ୍ୟ, ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ନିସ୍ତତ୍ତ୍ୱ କାହାରି ପ୍ରତିରୋଧ ନାହିଁ, ଯୁଆଡ଼େ
ଦେଖିଲେ ଶୂନ୍ୟଗାନ । ସେଥିରେ ପୁଣି ରାତ୍ରିର ଅନ୍ଧକାରରେ

ଲୁକ୍କାୟିତ ପାର୍ବତ୍ୟ ଶବରଙ୍କ ପ୍ରବଣ ଆକ୍ରମଣ-ପ୍ରତିକାରର ଉପାୟ ନାହିଁ । ତାଦୃଶ ସଂକଟଜନକ ପରିସ୍ଥିତି ଦେଖି ବୋଧହୁଏ ବିଜୟାସେନା ଲୁଣ୍ଠିତ ପଦାର୍ଥ ସହିତ ସ୍ୱଦେଶ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ । କାହାରି ଆପଣ ନଥିଲା । ତାହା କରିବାକୁ ବି କେହି ନଥିଲେ ।

ତେଣେ ବିଜୟା ଅଶୋକ ବାଉସ ଲାଳା ସାଙ୍ଗକରି ସଗର୍ବେ ମଗଧକୁ ଫେରିଯାଆନ୍ତି ଓ ବନ୍ଦିନୀ ଶତ୍ରୁଜାୟା କାରୁବାକୀଙ୍କୁ ଅନ୍ତଃପୁରବାସିନୀ ହେବା ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତାବ ଦିଅନ୍ତି । କଳିଙ୍ଗକନ୍ୟା ଦୃଢ଼ତାବେ ତାହା ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ନ୍ୟଗ୍ରୋଧ ଓ ଉପଗୁପ୍ତ ନାମକ ଦୁଇଜଣ ସେନାପତିଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରଣାରେ ଶେଷରେ ଦୁଇଟି ସର୍ବରେ ସେ ସମ୍ମତ ହୁଅନ୍ତି । ପ୍ରଥମ— ଜୀବନରେ କୌଣସି ରାଜ୍ୟ ଉପରେ ସେ ଆକ୍ରମଣ କରିବେ ନାହିଁ । ଦ୍ୱିତୀୟ— ଜୀବହିଂସା ତ୍ୟାଗକରି ଅହିଂସା ଧର୍ମରେ ଦାକ୍ଷିତ ହେବେ । ପ୍ରଣୟାସକ୍ତ ଅଶୋକ ଦୁଇଟିଯାକ ସର୍ବ ଅବିଳମ୍ବେ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଓ ତାଙ୍କୁ ବିବାହ କଲେ । ଏ କଥାରେ କେତେଦୂର ସତ୍ୟତା ରହିଛି ଜଣାନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏ କ୍ରିୟାଦକ୍ଷୀ ପାରମ୍ପରିକ ରୀତିରେ ଏବେବି କୈବର୍ତ୍ତ କୁଳରେ ପ୍ରଚଳିତ । ଯେଉଁ କାରଣରୁ ହେଉ ସେହିଦିନୁ ଅଶୋକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଦାକ୍ଷିତ ହେଲେ ବୋଲି ଇତିହାସ କହେ । ସେଥିନିମିତ୍ତ ବୋଧହୁଏ ବୈଦ୍ଧଧର୍ମଗୁରୁମାନଙ୍କ ଭୂମିକା ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । ଦେଖାଯାଇଛି, ଭାରତରେ ସନାତନ ଧର୍ମ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ପୃଥବୀରେ ଏମିତି କୌଣସି ଧର୍ମ ନାହିଁ ଯାହା ପ୍ରଭର ମାଧ୍ୟମରେ ଲୋକପ୍ରିୟ ନହୋଇଛି । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସେଥିରୁ ବାଦ୍ ପଡ଼ିନଥିଲା । ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁମାନେ ସ୍ୱାୟ ଧର୍ମର ବହୁଳ ପ୍ରସାର ସକାଶେ ସର୍ବଦା ଉଦବିଗ୍ନ ଥିଲେ । ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଜୈନଧର୍ମ ସେଥିସକାଶେ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରୟୋଦିତ କରିଥିଲା । ମଗଧ ସମ୍ରାଟ ଭଳି ଜଣେ ସାର୍ବଭୌମ ରାଜାଙ୍କୁ ଦାକ୍ଷିତ କରାଇପାରିଲେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସାର୍ବଜନୀନତା ଲାଭ କରିବ ବୋଲି ସେମାନେ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ସକୌଶଳେ କାରୁବାକୀଙ୍କୁ ପ୍ରୋତ୍ସାହିତ କରି ସ୍ୱାୟ ପ୍ରୟୋଜନ ସିଦ୍ଧି କରିଦେଇଛନ୍ତି । ଚଣ୍ଡାଶୋକଙ୍କୁ ଧର୍ମାଶୋକରେ ପରିଣତ କରିଛନ୍ତି । ଅଶୋକ ସେହିଦିନୁ ବୌଦ୍ଧମାର୍ଗ ଅନୁସରଣ କରି ଲୋକଙ୍କୁ ନୀତିଶିକ୍ଷା ଦେବାରେ

ମନ ବଳାଇଲେ । ତାଙ୍କ ଅଭିଷେକର ଦଶମ ବର୍ଷ ତାହା ଘଟିଥିଲା ବୋଲି ଅଭିଳେଖରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଓ ସେହି ଦିନଠାରୁ ସେ ‘ସଂବୁଦ୍ଧ’ ବୋଲାଉଲେ । ଅନୁଶାସନରେ ଏହାମଧ୍ୟ ଲେଖାଅଛି, ଅଭିଷେକର ଦ୍ୱାଦଶ ବର୍ଷ ଯାଏଁ ତାଙ୍କ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ପାଇଁ ଦୈନିକ କେବଳ ତିନୋଟି ଜୀବହତ୍ୟା କରାଯାଉଥିଲା— ଦୁଇଟି ମୟୂର ଓ ଗୋଟିଏ ମୃଗ । ଏଣୁ ଅବଗତ ହୁଏ— ଅହିଂସା ଧର୍ମରେ ଦାକ୍ଷିତ ହେବାର ଦୁଇବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ହିଂସାକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିତ୍ୟାଗ କରିନଥିଲେ । ସେହି ବର୍ଷ ଭାରତର ସର୍ବତ୍ର ‘ଧର୍ମଲିପି’ ବା ଅନୁଶାସନ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବା ତୃତୀୟ ଅନୁଶାସନରେ ଲିପିବଦ୍ଧ । ଅଥଚ ପ୍ରଥମ ଅନୁଶାସନରେ ତିନୋଟି ଜୀବବଧ କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏଣୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ, ବୌଦ୍ଧ ମାର୍ଗ ଅନୁସରଣ କରିସୁଦ୍ଧା ଧର୍ମର ସମସ୍ତ ନୀତିନିୟମ ସେ ପୂରାପୂରି ପାଳନ କରୁନଥିଲେ କିମ୍ବା ଶହଶହ ଜୀବ ମାଂସାହାରୀଙ୍କ ପକ୍ଷେ ତାହା ସହସା ସମ୍ଭବ ହୋଇ ନଥିଲା । ଅଥବା ପରିମିତ ମାଂସାହାର ପାଇଁ ସଂଘପକ୍ଷରୁ ବିଶେଷ ଅନୁମତି ଦିଆଯାଇଥିଲା ।

ଯୁଦ୍ଧ ଭୂମିର ରକ୍ତସ୍ରୋତ ଦର୍ଶନରେ ହେଉ ବା ରମଣୀୟ ଭୋଗଲାଳସାରେ ହେଉ, ଜଣେ ଦିଗବିଜୟୀ ରାଜା ହାଠାତ୍ ଅହିଂସାଧର୍ମରେ ଦାକ୍ଷିତ ହୋଇପଡ଼ିବା ସାମାନ୍ୟ କଥାନୁହେଁ । ବିଶ୍ୱରେ ଏହାର ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାରକଲେ ଅଶୋକଙ୍କ ପରି ଜଣେ ରାଜା ‘ନ ଭୂତୋ ନ ଭବିଷ୍ୟତି’ ସେଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ସେ ପୁଣ୍ୟଶ୍ଳୋକ, ପ୍ରାତଃସ୍ମରଣୀୟ । କିନ୍ତୁ କଳିଙ୍ଗ ଦୃଷ୍ଟିରେ ? ତାଙ୍କୁ ‘ତେଜିଜ ଖାଁ’ ଛଡ଼ା କଣ କୁହାଯାଇପାରେ ? ଯେତେ ଧର୍ମଲିପି, ଅନୁଶାସନ, ନୀତିବାଣୀ ହିତୋପଦେଶ ଶୁଣାଇଲେ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ କଣ ଭୁଲିପାରିବ ସେ ଦିନର ନିଷ୍ଠୁର ନରସଂହାର ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଲୋକଙ୍କ ପ୍ରାଣ ବଳି ! ପାଶୋରିପାରିବ ଏଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଦେଶର ବାଉସଧୂସ ଲାଳା ଯାହାର ନାଳ ସାଗରବେଳାରେ ବିରାଟକାୟ ବାଣିଜ୍ୟ ପୋତ ବିଦେଶରୁ ଅପରିମେୟ ଧନରତ୍ନ ବୋହିଆଣି ଦେଶକୁ କୁବେରପୁରୀ ସମାନ ଗଢ଼ିଥିଲେ, ଯାହାର କ୍ରୋଶ କ୍ରୋଶ ବ୍ୟାପି ସବୁଜ ବନାନୀ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଦ୍ରୁମ ରାଜିରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା, ଯାହାର ଦିଗନ୍ତ ବିସ୍ତାରୀ ଶସ୍ୟଶ୍ୟାମଳ କ୍ଷେତ୍ରର କୃଷିଜାତ ଦ୍ରବ୍ୟ ଦ୍ୱାପ ଦ୍ୱାପାନ୍ତରରୁ ଅହର୍ନିଶ ପ୍ରେରିତ

ହେଉଥିଲା, ଯେଉଁ ଦେଶର ନାରୀସମାଜ ମହାମୂଲ୍ୟ ଅଳଙ୍କାର ମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ଚିତ୍ତବିଚିତ୍ର ଶୋଭା ଧାରଣ କରୁଥିଲେ, ଯାହାର ବିପଣୀ ବାଥିକାରେ ବିଚିତ୍ର ମଣିମୁକ୍ତା ନିଃସଙ୍କୋଚରେ କ୍ରୟବିକ୍ରୟ ହେଉଥିଲା, ଯେଉଁ ଦେଶର ପୁଷ୍ପବାଟିକା ନାନା ଜାତି ସୁବାସିତ ପୁଷ୍ପର ସୌରଭରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ଆମୋଦିତ କରୁଥିଲା, ମଦ୍ୟାଳୟାଙ୍କ କଣ୍ଠନିଃସୃତ ସୁଲଳିତ ରାଗିଣୀର ମଧୁର ଗୁଞ୍ଜନରେ ଯେଉଁ ରାଜ୍ୟ ଦିବାନିଶି ଝଂକୃତ ହୋଇଉଠୁଥିଲା— ତାହାକୁ ଆଖିପିଛୁଳାକେ ନିଶ୍ଚିହ୍ନ କରିଦିଆଗଲା । ନୃତ୍ୟ ସଙ୍ଗୀତ ମୁଖର କଳିଙ୍ଗର ଆଦିମ ସଂସ୍କୃତି ସବୁଦିନ ପାଇଁ ପୃଥ୍ବୀରୁ ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ପ୍ରଚଣ୍ଡ ବୀର୍ଯ୍ୟବନ୍ତ କଳିଙ୍ଗ ସେନାନୀ ଛାରଖାର ଏବଂ ଗଡ଼, ନଗର, ବସ୍ତି, ପାଟଣା, ଧୂସ୍ରବିଧୂସ୍ର ହୋଇପଡ଼ିଲା । କଳିଙ୍ଗର ଭାଷା, କଳିଙ୍ଗର ସଭ୍ୟତା ହେଲା ଗବେଷଣାର ବସ୍ତୁ । ସେ ଅବସ୍ଥାର ଅଶୋକଙ୍କ ଧର୍ମଲିପି କଳିଙ୍ଗ ପ୍ରାଣରେ କି ପ୍ରକାର କ୍ଷୟନ ସୃଷ୍ଟିକରିଥିବ ଅନୁମାନର ବିଷୟ ।

କଳିଙ୍ଗ ବିଜୟ ପରେ ‘ସଂରୁଦ୍ଧ’ ଅଶୋକ ଧର୍ମଶାସନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କଲେ । ଦେଶରେ ଧର୍ମଲିପି ଲେଖାଇଲେ । ପ୍ରଜାକଲ୍ୟାଣ ଲାଗି ଧର୍ମାୟୁକ୍ତ, ରାଜୁକ, ମହାମାତ୍ରାଦି କର୍ମଚରୀ ନିଯୁକ୍ତ କଲେ ସତ, କିନ୍ତୁ ଯନ୍ତ୍ରଣାଦଗ୍ଧ କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କ ମନରେ ଶାନ୍ତିବାରି ସୃଷ୍ଟିପାରିଲେ ନାହିଁ କିମ୍ବା ତାଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସଭାଜନ ହୋଇପାରିଲେ ନାହିଁ । ବରଂ ସ୍ୱାଭିମାନୀ ମୁଷିମେୟ କଳିଙ୍ଗବାସୀ ଯେଉଁମାନେ ନିରୁପାୟ ହୋଇ ପ୍ରାଣବିକଳରେ ଅରଣ୍ୟରେ ଆତ୍ମଗୋପନ କରିଥିଲେ ସେମାନେ ସ୍ୱାର୍ଥପର ରାଜକର୍ମଚରୀଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାର ସହ୍ୟ ନକରି ଗୋପନ ମାର୍ଗରେ ଆସି ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ଆକ୍ରମଣ କରୁଥିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ବନ୍ଦୀ ହୋଇ ବହୁମୂଲ୍ୟ ଉତ୍କୋଚ ବିନିମୟରେ ମୁକ୍ତି ପାଉଥିଲେ । ମନେହୁଏ, ତାତ୍କାଳିନୀ ଅବାହୁତ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଯୁଦ୍ଧୋତ୍ତର କଳିଙ୍ଗରେ ସତର ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲାଗି ରହିଥିଲା । ସେଥିଯୋଗୁ ଦୁଃଖକ୍ଳିଷ୍ଟ ପ୍ରଜାଙ୍କୁ ଅଧିକ ଉନ୍ମାଦିତ ନକରି ଧର୍ମ ମାର୍ଗରେ ରାଜାନ୍ତରାତ କରାଇବା ପାଇଁ ଅଶୋକ ରାଜକର୍ମଚରୀଙ୍କ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଦୁଇଟି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅନୁଶାସନ ଖୋଦନ କରାଇଥିଲେ । ଲୋକପ୍ରିୟ ପବିତ୍ର ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ନୀତି ଉପଦେଶ ଲେଖାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ସତର୍କ

କରାଯାଇଥିଲା । ତେଣୁକରି ‘ତୋଷଳି’ ଓ ‘ସମାପ’ ଉଭୟ ନଗରୀରେ ଦୁଇଟି ଅନୁଶାସନ ଲେଖାଥିବା ଦେଖୁ । ତା’ ଛଡ଼ା ତୋଷଳିରେ ଅବସ୍ଥିତ ‘ଅଶ୍ୱତଥାମା’ ନାମକ ପଥରହସ୍ତୀ ଦେହରେ କେତେକ ନୀତିବାଣୀ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା । ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଲା ହସ୍ତୀ କଳିଙ୍ଗ ଶବରଙ୍କ ପ୍ରିୟ ବସ୍ତୁ ରୂପେ ଆବହମାନ କାଳରୁ ସମ୍ମାନିତ । ତେଣୁ ସେଥିରେ ଲିଖିତ ଉପଦେଶ ସେମାନଙ୍କ ମନକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରେ । ଅବଶ୍ୟ, କେବଳ ଶବର ନୁହେଁ ବୌଦ୍ଧ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସୁଦ୍ଧା ହସ୍ତୀ ପବିତ୍ର ଜୀବ ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତି ଲାଭ କରିଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ ଚଟନାମାନଙ୍କରେ ‘ଶ୍ୱେତହସ୍ତୀ’ର ମହାତ୍ମ୍ୟ ବହୁତ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ସ୍ୱୟଂ ବୁଦ୍ଧଦେବ ‘ଗଜାତ୍ମା’ ରୂପେ ପରିଚିତ ଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ ତାହା ଆଦିମ ଶାବରୀ ଧାରଣାରୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରିଥିଲା ।

ଯୁଦ୍ଧ ସରିଗଲା, କଳିଙ୍ଗ ପରାଜିତ ହେଲା । ତତ୍ତତ୍ୟ ଅଧିବାସୀ ପ୍ରାଣବିକଳରେ ବଣ ପାହାଡ଼ରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଲେ । ନାରୀ, ଶିଶୁ, ବୃଦ୍ଧ, ଅକର୍ମଣ୍ୟ ଭିତାମାଟି ନଛାଡ଼ି ପଡ଼ି ରହିଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେଇ ସୁଶାସନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ପାଇଁ ରାଜପୁରୁଷଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତ କରାଗଲା । ଉତ୍ତରପଟୁ ଚତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣୀ ଆର୍ଯ୍ୟ ସମାଜରୁ ବିଶ୍ୱସ୍ତ କର୍ମଚରୀ ବଛାଯାଇ ରାଜାଜ୍ଞା ପାଳନ ନିମିତ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଗଲା । କିନ୍ତୁ ସେମାନେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପାଳନ କରିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ଅସହାୟତାର ସୁଯୋଗନେଇ ଆପାଣା ସ୍ୱାର୍ଥ ସାଧନରେ ଲାଗିପଡ଼ିଲେ । ରାଜାଜ୍ଞା ନାମରେ ପ୍ରଜାମନରେ ଭୟ ଜାତ କରାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ବଚସ୍କର କରିବା ଆରମ୍ଭ କଲେ । ବୃତ୍ତିଭେଦରେ କୁଳ ଗଠନକୁ ପ୍ରୋତ୍ସାହିତ କରାଗଲା । କୁଳ ‘ଜାତି’ ନାମରେ ନାମିତ ହେଲା । ଜାତି-ବର୍ଣ୍ଣ-ଭେଦଶୂନ୍ୟ ପାଟକ କୁଳରେ ବୃତ୍ତିଭିତ୍ତିକ ଜାତିଭେଦ ପ୍ରଥାର ସୂତ୍ରପାତ ଘଟିଲା । ପରସ୍ପରଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ସେମାନେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜାତିରୂପେ ପରିଚିତ ହେଲେ । କମାରପୁତ୍ର ସୁନାବ୍ୟବସାୟ କଲେ ସୁଦ୍ଧା ‘ସୁନାରୀ’ ମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ ନହୋଇ ‘କମାର’ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲା । ଜାତିଭେଦ ଯୋଗୁଁ ଉଚ୍ଚନୀଚ ଭାବନାରେ ବୀଜ ଅଙ୍କୁରିତ ହେଲା । ତଥାକଥିତ ଉଚ୍ଚବର୍ଣ୍ଣର ରାଜପ୍ରତିନିଧିମାନେ ଅର୍ଥଲୋଭରେ ସେଥିରେ ଲକ୍ଷନ

ଯୋଗାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଋତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ରୂପ କୁଟ ଜାଲରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଆବଦ୍ଧ କରିଦିଆଗଲା । ନିର୍ବୋଧ ପ୍ରଜାବର୍ଗ ସାମାଜିକ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲୋଭରେ ପ୍ରଚୁର ମୁଦ୍ରା ବ୍ୟୟକରି ଉଚ୍ଚ ଜାତିରେ ଗଣ୍ୟ ହେବାପାଇଁ ଉଚ୍ଚଶ୍ରେଣୀତ ହୋଇଉଠିଲେ । ଅଧ୍ୟୟନ, ଅଧ୍ୟାପନ, ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଶୁଦ୍ଧପୁତ ପୂଜାକାଠ ବୃତ୍ତିନିଷ୍ଠ ପାଟକ ଗୋଷ୍ଠୀ ‘ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ’, ଶସ୍ତ୍ରତ୍ତଳନାଦିରେ କୁଶଳ ‘କ୍ଷତ୍ରିୟ’, କ୍ରୟବିକ୍ରୟକାରୀ ‘ବୈଶ୍ୟ’ ଏବଂ ଅବଶିଷ୍ଟ ପାଟକ ‘ଶୂଦ୍ର’ରୂପେ ଅନୁମୋଦନ ଲାଭକଲେ । ସେତିକି ନୁହେଁ, ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ସଙ୍ଗତସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିଗଣ ସାଧୁ, ମହାଜନ, ସୌଦାଗର, ସାଧବ ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ବିଶେଷ ସମ୍ମାନର ଅଧିକାରୀ ହେଲେ । ସେ ସମସ୍ତ ମୂଳରେ ଥିଲା ଚତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣୀ ସମାଜର ସ୍ୱାର୍ଥସିଦ୍ଧି । କଳିଙ୍ଗର ପତନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉତ୍ତର ଆଡୁ ମାଗଧୀ ସଭ୍ୟତାର ଅବାରିତ ସ୍ରୋତ ଆସି ମୃତପ୍ରାୟ ଦେଶ୍ୟ ସଭ୍ୟତାକୁ ପୂରାପୂରି ଗ୍ରାସ କରିଦେଲା । ନିଷ୍ଠାବଶିଷ୍ଟ ମୁଷିମେୟ ପ୍ରଜା ସ୍ୱକାୟ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିଲେ ନାହିଁ । ପରାଜୟ ଗ୍ଳାନି ଯୋଗୁଁ ଓଡ଼ ପାଟକକୁଳ ସ୍ୱକାୟ ଭାଷାଭୁଷା, ସାମାଜିକତା ଅପକୃଷ୍ଟ ମନେକରି ନବାଗତଙ୍କ ଚଳଣି ଋହାଣି ଆପଣାର କରିନେଲେ । କଳିଙ୍ଗ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଆଶ୍ରୟ ସ୍ତମ୍ଭ ରୂପେ ଯେଉଁମାନେ ଆସି ରହିଥିଲେ ସେମାନଙ୍କ ଅଭାବ ହେତୁ ତାହା ଆଧାରଶୂନ୍ୟ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଯେହେତୁ ନର୍କକ, ଗାୟକ, ଲେଖକ, ଚିତ୍ରକର ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତେ ସ୍ୱକାୟ କଳାକୃତି ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଯୁଦ୍ଧ ଭୂମିରେ ଚିରନିଦ୍ରା ଲାଭ କରିଥିଲେ । ସବୁ ଭାସିଯାଇଥିଲା ରଣଭୂମିର ରକ୍ତନଦୀରେ, ଯାହା ଅବଶେଷ ଥିଲା ତାହା ଉତ୍ତରାଗତ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଦକ୍ଷିଣାଗତ ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କ କୁକ୍ଷିଗତହୋଇ ଆତ୍ମସତ୍ତା ହରାଇଲା । ଦେଶ୍ୟ ସଭ୍ୟତା ଚିରଦିନ ଲାଗି ପୃଥିବୀରୁ ବିଦାୟ ନେଲା । ତା’ ସତ୍ତ୍ୱେ କଳିଙ୍ଗର ଭାଷା କୁହ, ଭୂଷା କୁହ, ଆରବ କୁହ, ଉପାସନା କୁହ, ପରମ୍ପରା ଖୋଜି ବସିଲେ ଅତୀତର ସେହି କ୍ଷୀଣ ଆଲୋକ ଶିଖାଟି ଆଖିରେ ନପଡ଼ି ରହେନାହିଁ ।

ପରାଜିତ ଦୃଷ୍ଟିରେ ବିଜିତ ଜାତି ଆଦର୍ଶ ବିବେଚିତ ହେବା ଅସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେଁ । ସୁତରାଂ ବଣ ଜଙ୍ଗଲର ଆତ୍ମଗୋପନକାରୀଙ୍କଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଉପକୁଳବାସୀ ଜନତା

ନବାଗତଙ୍କ ସହ ସମସଂସ୍କୃତିସଂପନ୍ନ ହେବାକୁ ଦ୍ୱିଧାବୋଧ କଲେ ନାହିଁ । ଅପରପକ୍ଷେ ଆଗନ୍ତୁକ ଉଚ୍ଚବର୍ଣ୍ଣୀ ସମାଜ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ସହ ସାମାଜିକ ସଂପର୍କ ସ୍ଥାପନ କରିବା ସ୍ୱାର୍ଥ ସାଧନର ଅନୁକୂଳ ମନେକଲେ । ଉତ୍ତର ସାମୁଦ୍ରେ ମିଶ୍ରଣରେ ଓଡ଼-ସମାଜ ଏକ ଅଭିନବ ସଭ୍ୟତାସଂପନ୍ନ ଜାତିରୂପେ ଉଦ୍ଭାବିତ ହେଲା ।

ସବୁଦିନ ସମାନ ଯାଏ ନାହିଁ । କଳିଙ୍ଗ ପରାଜିତ ହେଲା, ଯଦିଓ ବିଜୟୀ ଅଶୋକଙ୍କ ଭାଷାରେ ସେ ‘ଅବିଜିତ’ । ତଥାପି ଯୁଦ୍ଧୋତ୍ତର କଳିଙ୍ଗ ଆଉ କଳିଙ୍ଗ ହୋଇ ନଥିଲା । ତା’ବୋଲି ମଗଧ ସୁଦ୍ଧା ଯେ ‘ମଗଧ’ ହୋଇ ରହିଥିଲା, ତା’ ବି ନୁହେଁ । କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧରେ ମଗଧର ଯେଉଁ ଅପୂରଣୀୟ କ୍ଷତି ଘଟିଥିଲା ତାହା ପୂରଣ ହେବା ତେଣିକି ଆଉ ଅସାଧ୍ୟ ବ୍ୟାଧିପରି କ୍ରମେ କ୍ରମେ ବୃଦ୍ଧି ପ୍ରାପ୍ତହୋଇ ଚତୁରୁଦୟ ସୀମା ମଧ୍ୟରୁ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ ମଗଧ ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ତିଳେ ତିଳେ ଧ୍ୱଂସ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଅପରିମିତ ଧନ-ଜନ-କ୍ଷୟ, ସେନାବଳର ସମୂଳ ଧ୍ୱଂସ ଏବଂ ରାଜନୀତି ସ୍ଥାନରେ ଧର୍ମନୀତି ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ମଗଧ ବୀର୍ଯ୍ୟହୀନ ହୋଇପଡ଼େ । ଐତିହାସିକମାନେ ଯାହା କହୁଛନ୍ତି, ମଗଧ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପତନର ମୂଳହେତୁ ଯେ କଳିଙ୍ଗଯୁଦ୍ଧ ତାହା ଅସ୍ୱୀକାର କରିବାରେ ଉପାୟ ନାହିଁ । ସେହି କାରଣରୁ ଅଶୋକଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ କୁନାଳ, ଦଶରଥ, ସମ୍ପ୍ରତି ପ୍ରଭୃତି ସାତଜଣ ରାଜା ମଗଧ ଶାସନ କରିଆସିଥିଲେ ମଧ୍ୟ କେହି ଆଠ ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ କାଳ ରାଜତ୍ୱ କରିପାରି ନ ଥିଲେ । ସେତିକି ନୁହେଁ, ମାତ୍ର ପରଶ ବର୍ଷ ଭିତରେ ସୁବିଶାଳ ମଗଧ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସମୂଳେ ଧ୍ୱଂସ ପାଇଗଲା ।

ଏଣେ ନାନା ସ୍ଥାନରୁ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ପ୍ରଚାରକମାନେ କଳିଙ୍ଗରେ ପ୍ରବେଶ କରି ବଣ ଜଙ୍ଗଲରୁ ପଲ୍ଲୀ ବସ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସର୍ବତ୍ର ମୂର୍ତ୍ତି, ସ୍ତମ୍ଭ, ସ୍ତୁପ ଗୃହାଦି ନିର୍ମାଣପୂର୍ବକ ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କୁ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଧର୍ମରେ ଦାକ୍ଷିତ କରିବାକୁ ଲାଗି ପଡ଼ିଛି । ଅସହାୟତାର ସୁଯୋଗ ନେଇ ଅସଂହତ ପାଟକ କୁଳ ମଧ୍ୟରେ କଳେ-ବଳେ-କୌଶଳେ ନିଜ ନିଜ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରନ୍ତି । ଜାତି-ବର୍ଣ୍ଣ-ଭେଦ ଶୂନ୍ୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟକୁ ଋତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ପରିଣତ କରିନିଅନ୍ତି । ଫଳରେ କଳିଙ୍ଗ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ, କଳିଙ୍ଗ

କ୍ଷତ୍ରିୟ, କଳିଙ୍ଗ ବୈଶ୍ୟ ଓ କଳିଙ୍ଗ ଶୂଦ୍ର ନାମରେ ଜାତିମାନ ଗଢ଼ିଉଠେ । କର୍ମର ତାରତମ୍ୟ ଭିତରେ ଶାସନି, ସାହୁ (ସାଧୁ ବା ସାଧକ), ହଳୁଆ (ହଳଧର), ଦାନୁଆ (ଦାନଗ୍ରାହୀ), ପାଡ଼ିଆ (ପଡ଼ିବା ଗୋଷ୍ଠୀ), ଦେଉଳିଆ (ଦେଉଳ ପୂଜାରୀ), ସାରୁଆ (ବ୍ୟବସାୟୀ), ଭଦ୍ରି (ଭଦ୍ରକର୍ମୀ), ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ-ଗୋଷ୍ଠୀ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ଖଣ୍ଡାଏତ, ବାଣାଏତ, ସାଆନ୍ତା, ଦଳୁଆ, ପାଇକ ପ୍ରଭୃତି କ୍ଷତ୍ରିୟ ଏବଂ ସୁନାରି, ପାଟରା, କୁମୁଡ଼ି, କଂସାରି, ତିନରାଦି ବ୍ୟବସାୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ବୈଶ୍ୟ ନାମରେ ପରିଚିତ ହୁଅନ୍ତି । ସେହିପରି ଜତର ବୃତ୍ତିଧାରୀ ଭଣ୍ଡାରି, ଗଉଡ଼, ଚଷା, ପୟରା, ମାଟିଆ ପ୍ରଭୃତି କୁଳ ଶୂଦ୍ର ଶ୍ରେଣୀରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶା କାଳିଙ୍ଗୀ ଓ କୁମୁଡ଼ି ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ‘କଳିଙ୍ଗ କ୍ଷତ୍ରିୟ’ ଓ ‘କଳିଙ୍ଗ ବୈଶ୍ୟ’ ଭାବେ ପରିଚୟ ଦେଇ ଗୌରବ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି । ଏହା ସତ୍ତ୍ୱେ ପରମ୍ପରାକ୍ରମେ ଚଳିଆସିଥିବା ପାଟକ କୁଳର ସାମାଜିକ ବନ୍ଧନ ବହୁକାଳ ଯାଏଁ ଅତୁଟ ରହିଥିଲା । ପରସ୍ପର ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ବିବାହ ନିଷିଦ୍ଧ ନଥିଲା । ଅସବର୍ଷ ଦମ୍ପତି ସମାଜରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ୱୀକୃତି ଲାଭ କରୁଥିଲେ । ଉତ୍ତର କାଳର ବିଭିନ୍ନ ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଶାଖା ସୃଷ୍ଟି ହେବା ମୂଳରେ ବୋଧହୁଏ ତାହାହିଁ କାରଣ ରୂପେ ରହି ଆସିଥିଲା । ଏଣୁ କହିପାରୁ, ଯୁଦ୍ଧୋତ୍ତର କଳିଙ୍ଗର ସାମାଜିକ ଜୀବନରେ ଅଭୂତପୂର୍ବ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟି ଏକତା, ସଂହିତ ସୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟ ଶିଥିଳ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏକ ନୂତନ ସାମାଜିକ ଚଳଣିର ଉଦ୍ଭବ ଘଟିଥିଲା । ତେଣେ ଦକ୍ଷିଣପଟୁ ବ୍ରାବିତ୍ୟ ଜନତା ପାର୍ବତ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରି ସ୍ଥାନୀୟ ପରମ୍ପରା ଓ ମୌଳିକ ରୀତି ମଧ୍ୟରେ ସ୍ୱକାୟ ଭାବନାକୁ ଜଡ଼ିତ କରନ୍ତି । ଅନ୍ୟଦିଗରେ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀଗଣ ନାନା ଉପାୟରେ ଉପକୂଳବାସୀଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଯତ୍ନପରୋନାସ୍ତି ଯନ୍ତ୍ରଣାଳ ହୁଅନ୍ତି । ମାତ୍ର ବିଶ୍ୱାସସର୍ବସ୍ୱ କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କ ମନକୁ ତାହା ଆଶାନ୍ତରୂପ ସ୍ପର୍ଶ କରିନଥିଲା । ବରଂ ଆଦିମଯୁଗରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଜୈନ ଭାବନା ପ୍ରତି ସେମାନେ ବିଶେଷ ଅନୁରକ୍ତ ଥିଲେ । ଜନନାୟକମାନେ ସେହି ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହେବାକୁ ପସନ୍ଦ ମଣିଥିଲେ । ସଂଜୀବନୀ ମନ୍ତ୍ରରେ ଜୀବଦାନ ଦେଲାପରି କଳିଙ୍ଗର

ପୂର୍ବଗୌରବକୁ ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିଥିବା ମହାମେଘବାହନ ଖାରବେଳଙ୍କ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରୁ ତାହା ଅବଗତ ହୁଏ । ଖାରବେଳ ଥିଲେ ଆଦିବାସୀ ଐର (ଅହିର) ଶାଖା ଚେଦିକୁଳ ସମ୍ଭୂତ ଜୈନ ରାଜା । ଚେଦିବଂଶର ତୃତୀୟ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ରୂପେ ସେ ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରି ଥିଲେ । ତାଙ୍କବେଳକୁ କଳିଙ୍ଗ ମଗଧ ଶାସନରୁ ମୁକ୍ତହୋଇ ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜ୍ୟରୂପେ ରହି ଆସିଥିଲା । ସୁତରାଂ, ମନେହୁଏ ଖାରବେଳଙ୍କ ଅନ୍ୟତମ ତିନି ପୁରୁଷ ଆଗରୁ କଳିଙ୍ଗ ଆପଣାର ସ୍ୱାଧୀନତା ଘୋଷଣା କରିସାରିଥିଲା ଏବଂ ତାହାର ଶାସକବର୍ଗ ଜୈନ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ ।

ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରେ ଉକ୍ତ ଅଛି— ଅଭିଷେକ ହେଲାମାତ୍ରେ ଖାରବେଳ ପ୍ରଥମେ କଳିଙ୍ଗର ନିଷକ୍ରୁଷ୍ଟ ଗୋପୁର, ପ୍ରାସାଦ, ଦୁର୍ଗ, ଜଳାଶୟାଦି ସଂସ୍କାର କରାଇବା ସହିତ ଉଦ୍ୟାନ ଉପବନାଦିର ପୁନଃ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ କୁଆଡ଼େ ପଞ୍ଚତିରିଶି ଲକ୍ଷ ମୁଦ୍ରା ବ୍ୟୟିତ ହୋଇଥିଲା । ଏଥିରୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ ତାଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷ ରାଜାମାନେ ସେ ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ମନୋନିବେଶ କରିନଥିଲେ । ନକରିଥିବା ହିଁ ସମ୍ଭାବନା । କାରଣ ତାଙ୍କ ସମୟର ମୁଖ୍ୟ ସମସ୍ୟା ଥିଲା ବିଖଣ୍ଡିତ କଳିଙ୍ଗର ଏକତ୍ରୀକରଣ, ଭଗ୍ନ ହୃଦୟ, ପ୍ରଜାକୁଳର ମନୋବଳ ସଂପାଦନ, ନିଷ ବିନିଷ ଚତୁରଙ୍ଗ ବଳର ପୁନଃ ସଂଗଠନ । ଏଗୁଡ଼ିକ ସେମାନେ ଅଗ୍ରାଧିକାର ଦେଇଥିବେ, ଯେହେତୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି ରାଜ୍ୟର ମେରୁଦଣ୍ଡ । ତାରି ଉପରେ ଦେଶର ନିରାପତ୍ତା ନିର୍ଭର କରେ । ଏକ ଅଖଣ୍ଡତା ବିନା ରାଜ୍ୟର ସ୍ଥିତି ସୁଦୃଢ଼ ନୁହେଁ, ଦ୍ୱିତୀୟରେ ନୈରାଶ୍ୟ ଦୂର କରି ପ୍ରଜା ମନରେ ନିର୍ଭୀକତା ସୃଷ୍ଟି ନକଲେ ଦେଶର କର୍ମକ୍ଷମତା ହ୍ରାସ ପାଏ । ତୃତୀୟତଃ ଦୃଢ଼ ସେନାବାହିନୀ ବିନା ରାଜଶକ୍ତି ଦୁର୍ବଳ ହୋଇପଡ଼େ । ଦେଶର ସର୍ବାଙ୍ଗୀନ ବିକାଶରେ ଏ ସବୁର ଭୂମିକା ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । ସେହି ବିଷୟରେ ଦୂରଦର୍ଶୀ ରାଜାମାନେ ଉକ୍ତ ସମସ୍ୟାଗୁଡ଼ିକର ସମାଧାନରେ ମନପ୍ରାଣ ଭାଳିଦେଇଥିଲେ । ଖାରବେଳଙ୍କ ବେଳକୁ ତାହା ଯଥାରୀତିସଂପନ୍ନ ହୋଇ ରାଜ୍ୟର ସଂହତି ଓ ସଂଗଠନ ସୁଦୃଢ଼ ଥିଲା । ତେଣୁ ଅବଶିଷ୍ଟ କଲ୍ୟାଣକର କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀ ପ୍ରତି ସେ

ମନୋନିବେଶ କରିଥିଲେ । ରାଜଦୂର ପ୍ରଥମ ବର୍ଷ ସଂସ୍କାର କାର୍ଯ୍ୟ ସମାପନ କରି ଦ୍ଵିତୀୟ ବର୍ଷରେ ଗୌରବସୂଚକ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ଯାତ୍ରା ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗକୁ ବଳପୂର୍ବକ ଅଧିକାର କରି ନେଇଥିବା ‘ଅଶ୍ଵକ’ ରାଜ୍ୟ ଉପରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଆକ୍ରମଣ ଚଳାଇ ଆନ୍ଧ୍ର ସାତକର୍ଣ୍ଣକୁ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ପରାସ୍ତ କଲେ ଓ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ସହିତ ‘ଅଶ୍ଵକ’କୁ କଳିଙ୍ଗ ସାମ୍ରାଜ୍ୟଭୁକ୍ତ କଲେ । ସେତେବେଳକୁ ‘ଅଶ୍ଵକ’ ‘ସାତକର୍ଣ୍ଣ’ଙ୍କ ଅଧୀନସ୍ଥ ଥିଲା । କିଛିକାଳ ପରେ ଚତୁରଙ୍ଗ ସେନାକୁ ମଥୁରାବାଟେ ନେଇ ‘ଗୋରଥଗିରି’ ରାଜାଙ୍କୁ ପରାଜିତ କରି ମଗଧର ତତ୍କାଳ ରାଜଧାନୀ ‘ରାଜଗୃହ’ ଅବରୋଧ କଲେ । ସେଠାରୁ ବଳାଙ୍ଗାରରେ ଜୈନଧର୍ମର ପରମାରାଧ୍ୟ ପଲ୍ଲବିତ ‘କଞ୍ଚବୃକ୍ଷ’ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ସ୍ଵରାଜ୍ୟକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କଲେ । କିଛିଦିନ ବିଶ୍ରାମ ନେଲା ଉତ୍ତାରୁ ବିଭିନ୍ନ ଜନହିତକର କାର୍ଯ୍ୟମାନ ସାରି ଅଭିଷେକର ଦ୍ଵାଦଶବର୍ଷ ଚିରଶତ୍ରୁ ମଗଧ ରାଜ୍ୟ ଉପରେ ଭୀଷଣ ଆକ୍ରମଣ ଚଳାଇଲେ ଏବଂ ତତ୍କାଳ ମଗଧରାଜା ବୃହସ୍ପତି ମିତ୍ରଙ୍କୁ ପଦାନତ କରାଇ ବିଜୟର ସ୍ଵାରକୀ ସ୍ଵରୂପ ମହାପଦ୍ମନନ୍ଦଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଅପହୃତ କଳିଙ୍ଗଜାନାସନକୁ କଳିଙ୍ଗକୁ ଫେରାଇ ଆଣିଲେ । ସ୍କରଣ ଥାଇପାରେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନନ୍ଦରାଜା ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗକୁ ମଗଧ ଶାସନାଧୀନ କରିଥିଲେ ।

ଖାରବେଳଙ୍କ ଦିଗ୍‌ବିଜୟରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ପୂର୍ବ ପରାଜୟର ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବାକୁ କେବଳ ସେ ଉଦ୍ୟମ

ଚଳାଇଥିଲେ ତା’ ନୁହେଁ, ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତୀୟ ରାଜ୍ୟ ଜୟ କରି କଳିଙ୍ଗର ହୃତ ଗୌରବକୁ ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଇବା ତାଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ସେଥିଦ୍ଵାରା ପରାଜୟ ଗ୍ଳାନି ମନରୁ ଦୂର କରି କଳିଙ୍ଗ ଏକ ଦୁଃସାହସିକ ବୀରଜାତି ରୂପେ ପୁନର୍ବାର ମୁଣ୍ଡ ଟେକି ଉଠିଲା ସତ, କିନ୍ତୁ ସୁତ୍ରଯୁଗ କାଳରୁ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ବିକାଶ ଲାଭ କରି ଆସିଥିବା ଏକ ବିରାଟ ସଂସ୍କୃତି ଯାହା ଅଶୋକଙ୍କ ନରମେଧ ଯଜ୍ଞର ଲେଲିହାନି ଶିଖା ମଧ୍ୟରେ ଜଳିଯୋଡ଼ି ଛାରଖାର ହୋଇଥିଲା ତାହା ଆଉ ଫେରିଲା ନାହିଁ । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଏବଂ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଂସ୍କୃତିର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଯେଉଁ କଳିଙ୍ଗ ସଂସ୍କୃତି ସମାନ୍ତରାଳ ଭାବେ ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ବିସ୍ତାର କରି ରହିଥିଲା ତାହା ଚିରକାଳ ପାଇଁ ବିସ୍ମୃତିର ଗର୍ଭରେ ଲୀନ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଦୁଇହଜାର ବର୍ଷର ସଂସ୍କୃତି ଦୁଇ ବର୍ଷ ଭିତରେ ମୂଳପୋଛ ହୋଇଗଲା । କାଳତକ୍ରମ ଆବର୍ତ୍ତନରେ ଅବଶ୍ୟ ଖାରବେଳଙ୍କ କଳିଙ୍ଗର ଭିତ୍ତିଭୂମି ଉପରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି ରୂପ ବିରାଟ ସୌଧ ସମ୍ଭବ ହେଲା ସତ, କିନ୍ତୁ ଅପର ସଂସ୍କୃତିର ସମନ୍ୱୟରେ ତାହାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଘଟାନ୍ତର ଘଟିଲା ଏହା କେହି ଅସ୍ଵୀକାର କରିବେ ନାହିଁ । ତଥାପି ଆଶ୍ଵାସନାର କଥା, ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ ଯୁଗରୁ ପୂଜାପାଇ ଆସୁଥିବା କଳିଙ୍ଗର ଗଣଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପାସନା ମଧ୍ୟରେ ତାହାର ସଙ୍କେତ ଅଦ୍ୟାପି ଜୀବନ୍ତ ରହିଛି, ସେ ଥିଲା ଯାଏଁ ଯାହାର ବିଲୁପ୍ତ ଘଟିବାର ଆଶଙ୍କା ନାହିଁ । କାରଣ ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ପ୍ରାକ୍ତନ କଳିଙ୍ଗ ସଂସ୍କୃତିର ମୂର୍ତ୍ତିମତ୍ତ ପ୍ରତୀକ ।

ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତି ଓ ଧର୍ମଧାରା

[ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ - ୧୯୯୫]

ସୂଚୀ

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ	୪୭୯
ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ପରମ୍ପରା	୪୮୧
ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମଧାରା	୪୯୧

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ

ଭାଷା ହେଉଛି ଭାବର ବାହକ । ଯାହାର ଭାଷା ଯେତିକି ବଳିଷ୍ଠ ସେ ଜାତି ସେତିକି ଉନ୍ନତ । ଦୁହେଁ ଅଭିନ୍ନଭାବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆବଦ୍ଧ । ଭାଷା ନଥିଲେ ଜାତି କିମ୍ବା ଜାତି ନଥିଲେ ଭାଷାର ସ୍ଥିତି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏକା ମଣିଷ ନୁହେଁ ପଶୁ, ପକ୍ଷୀଜାତିର ବି ଭାଷା ରହିଛି । ହୁଏତ ତାହା ଶବ୍ଦ ବା ନାଦ ବା ଧ୍ବନି ଯାହାକିଛି ହୋଇପାରେ । ଯାହାହେଲେ ବି ଭାବବ୍ୟଞ୍ଜକ ଧ୍ବନି ରୂପେ ହିଁ ତାହାର ବ୍ୟବହାର । ସବୁ ପ୍ରାଣୀ ମଧ୍ୟରେ ମନୁଷ୍ୟର ଭାଷା ସର୍ବାଧିକ ଉନ୍ନତ । ତାହା ମଣିଷ ଭାବନାର ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ରୂପ । ନୃତ୍ୟ, ଚିତ୍ର, ଭାଷ୍ୟ, ଅଭିନୟାଦି ଭାବ ପ୍ରକାଶନୋପଯୋଗୀ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଭାଷା ଯେପରି ସ୍ୱୟଂସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଉପାଦାନ, ଅନ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସେପରି ନୁହନ୍ତି । ଏଣୁ ମଣିଷଜାତି ସଙ୍ଗେ ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତି ଘଟିଥିବା ପଣ୍ଡିତମାନେ କହନ୍ତି । ସେହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ବିଚାର କଲେ ଓଡ଼ିଶାର ଭାଷା ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ବୋଲି ନିଃସନ୍ଦେହରେ କୁହାଯାଇପାରେ ।

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ବିକାଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଅନେକେ ଏହା ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧ୍ୟା ପ୍ରାକୃତରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ବୋଲି କହନ୍ତି । ହର୍ନେଲ୍, ଗ୍ରାୟରସ୍, ପ୍ରଭୃତି ବିଦେଶୀ ସମାଲୋଚକ ଏହାର ବାହ୍ୟ ରୂପ ଦେଖି ଯେଉଁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହେଲେ ତାକୁ ହିଁ ଆମେ ବିନା ବିଚାରରେ ଏଯାବତ୍ ଗ୍ରହଣ କରିଆସିଛୁ । ଏହାର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଦେଖିବାକୁ ଟିକିଏ ସୁଦ୍ଧା ଯତ୍ନ କରିନାହିଁ । ପାଣିନିଙ୍କର ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ରରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବରଗୁଡ଼ିକୃତ ‘ପ୍ରାକୃତ-ପ୍ରକାଶ’ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ଭାଷା ବ୍ୟାକରଣରେ ଏହା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା ହୋଇନାହିଁ । ଯଦିବତ୍ ଭରତଙ୍କ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ‘ଉଡ୍ରଜା’ ନାମକ ଏକ ବିଭାଷା ଥିବାର ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି, ‘ଉଡ୍ରଜା’ ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ଭାଷା ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କିଛି ନାହିଁ । କାରଣ ‘ଉଡ୍ର’ କହିଲେ ଓଡ଼ିଶା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗର ଅନ୍ୟନାମ ଥିଲା ‘ଉଡ୍ର’ । ହରିବଂଶ, ଅଗ୍ନି ପୁରାଣ, ବାୟୁ ପୁରାଣରେ ‘କଳିଙ୍ଗ’, ସ୍କନ୍ଦ ପୁରାଣ ଓ କାଳିକା ପୁରାଣରେ ‘ଉଡ୍ରୀୟାନ୍’

ଏବଂ ପଦ୍ମପୁରାଣ ଓ ବିଷ୍ଣୁଧର୍ମୋତ୍ତର ପୁରାଣରେ ଏହା ‘ଉଡ୍ର’ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । କେତେକଙ୍କ ମତରେ ‘ଉଡ୍ର’, ‘ଉଦ୍ର’ ଶବ୍ଦର ରୂପାନ୍ତର । ଉଦ୍ରର ଅର୍ଥ ସନ୍ତସନ୍ତିଆ ଭୂଭାଗ । ସମ୍ଭବତଃ ସମୁଦ୍ରକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ନଦୀବହୁଳ ଭୂଖଣ୍ଡ ଥିବା ଯୋଗୁଁ ଏହା ସେ ନାମରେ ନାମିତ ଥିଲା । ଆଉ କାହାରି କାହାରି ମତରେ ପ୍ରାଚୀନ ଆଦିବାସୀ ଶବ୍ଦର ଭାଷାର ‘ଓର୍’ ଶବ୍ଦରୁ ‘ଓଡ୍ର’ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ପତ୍ତି ଏବଂ ତାହାର ସଂସ୍କୃତୀକୃତ ରୂପ ‘ଉଡ୍ର’ । ଓଡ୍ର ଅର୍ଥ ଋଷ ଅର୍ଥାତ୍ ଋଷୋପଯୋଗୀ ଥିବା ହେତୁ ଏହାକୁ ସେପରି କୁହାଯାଉଥିଲା ।

ସେ ଯାହାହେଉ ‘ଉଡ୍ର’ ଶବ୍ଦ ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ ଯୁଗର ଶବ୍ଦ । ଏହା ମଗଧର ପ୍ରତିବେଶୀ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା । ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ନାଟକର ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କ ମୁଖରେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ଭାଷା ସମ୍ପର୍କରେ କେତେକ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ‘ଉଡ୍ରଜା’ ବନବାସୀ ବା ନାଟପାତ୍ରଙ୍କ ମୁଖରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେବା ଉଚିତ ବୋଲି ଉକ୍ତି ଅଛି ।

“ଶାକାରଭାର-ଚଣ୍ଡାଳଶବରଦ୍ରାବିଡ଼ାନ୍ତଜାଃ

ହୀନା ବନେଚରଣାଂ ଚ ବିଭାଷା ନାଟକେ ସ୍ମୃତାଃ ।”

ଅର୍ଥ ହେଲା ଶାକାରୀ, ଆଭାରୀ, ଚଣ୍ଡାଳୀ, ଶାବରୀ, ଦ୍ରାବିଡ଼ୀ ଓ ଉଡ୍ରଜା ହୀନ ପାତ୍ର ଏବଂ ବନେଚରଙ୍କ ମୁହଁର ଭାଷା । ଅନ୍ୟନାମ ‘ବିଭାଷା’ ।

ଏଠାରେ ଦର୍ଶାଇବା ଅସଙ୍ଗତ ହେବନାହିଁ ଯେ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କଲାବେଳେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମନମୋହନ ଘୋଷ ମହାଶୟ ‘ଉଡ୍ରଜା’କୁ ‘ଆସିକା’ ରୂପେ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ‘ଶାକାରଭାରଚଣ୍ଡାଳଶବରଦ୍ରାବିଡ଼ାନ୍ତଜାଃ ବୋଲି ପାଠ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ତାହା ଆଦି ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ମନେହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ ଆନ୍ଧ୍ରଭାଷା ଦ୍ରାବିଡ଼ ପରିବାରର ଏକ ଉପଭାଷା । ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ତାହାର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ କ୍ରୂତାପି ପରିଲକ୍ଷିତ ନୁହେଁ । ଯେହେତୁ ତାହା ‘ଦ୍ରାବିଡ଼ୀ’ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ଅପରପକ୍ଷେ ‘ଉଡ୍ର’ ଶବ୍ଦର କେବଳ ଉଲ୍ଲେଖ ନୁହେଁ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକୃତ ।

‘ମାଗଧୀ’ ସହିତ ଏହାର ଯୁଗ୍ମ ପ୍ରୟୋଗ ବହୁସ୍ଥଳରେ ଲିପିବଦ୍ଧ । ପ୍ରକୃତି ପ୍ରକରଣରେ ଉକ୍ତ ଅଛି— ଉକ୍ତ ମାଗଧୀ ପ୍ରକୃତି ଭାରତବର୍ଷର ବହୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ଆଦୃତ । ମାର୍କଣ୍ଡେୟକୃତ ‘ପ୍ରାକୃତ ସର୍ବସ୍ୱ’ ବ୍ୟାକରଣରେ ଏହା ଉକ୍ତ ଦେଶର ଭାଷା, ଏହାର ନାମ ‘ଉଡ୍ରୀ’ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖିତ । ଚୀନ୍ ପରିବ୍ରାଜକ ହୁଏନ୍ସାଂଙ୍କ ଭାରତ ଭ୍ରମଣ ବିବରଣୀରେ ମଧ୍ୟ ଓଡ୍ର ବା ଉଡ୍ର ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି— “The people of OTA (=Oda or Odre) were of violent ways. Tall and dark complexioned, in speech and manners different from the people of Mid-India.” ଏପରି ଥିଲାଠାରେ ଶ୍ରୀ ଘୋଷ କିପରି ‘ଦ୍ରାବିଡ଼ୋଦ୍ରଜାଃ’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଦ୍ରାବିଡ଼ାନ୍ତଜାଃ’ ପାଠ ଗ୍ରହଣ କଲେ ବୁଝିହେଉନାହିଁ । ଯା’ହେଉ ଆଶ୍ୱାସନାର କଥା, ପାଦଟୀକାରେ ଅନ୍ତତଃ ‘ଦ୍ରାବିଡ଼ୋଦ୍ରଜାଃ’କୁ ପାଠାନ୍ତର ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଯାହା ମୂଳପାଠ ରୂପେ ସ୍ଥାନ ପାଇବା ଉଚିତ ।

ଏଥିରୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ ‘ଉଡ୍ରଜା’ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଦେଶଭାଷା ରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା । ଏହି ଭାଷା କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ରାଟ ଖାରବେଳଙ୍କବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ପ୍ରଥମେ ବୋଧହୁଏ ଏହା ‘ମାଗଧୀ’ ସହିତ ସମାନ୍ତର ଭାବେ ସଂଯୁକ୍ତ ଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଉଭୟେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସରା ସହିତ ପରସ୍ପରଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୬୦୦ରୁ ୨୦୦ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ମାଗଧୀ ଭାଷାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତରେ ବଢ଼ିବାରେ ଲାଗିଥିଲା । ଏହାର କାରଣ ଥିଲା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଉତ୍ଥାନ ଓ ମଗଧ ରାଜାମାନଙ୍କ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାର ପ୍ରକୃତି । ଏହାଦ୍ୱାରା ମାଗଧୀ ଭାଷା ଯେପରି କୁମ୍ଭବର୍ଦ୍ଧମାନ ଭାବେ ବିକଶିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ‘ଉଡ୍ରଜା’ ସେହିପରି ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଏହାସତ୍ତ୍ୱେ ଏହାର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଏକାବେଳକେ ଲୋପ ପାଇନଥିଲା । ସେଥିଯୋଗୁଁ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ସାତଟି ଦେଶଭାଷା, ଯଥା— ମାଗଧୀ, ଅବନ୍ତୀକା, ପ୍ରାଚ୍ୟା, ଶୌରସେନୀ, ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟା, ବାହିଲି ଓ ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀ । ଯଦିବ ସ୍ୱାକୃତିଲାଭ କରିଥିଲା ତଥାପି ସେଥିରୁ ଉଡ୍ରଜାକୁ ପରୋକ୍ଷ ଭାବେ ମାନ୍ୟତା ଦେବାରେ ଭରତମୁନି ଅବହେଳା କରିନାହାନ୍ତି ।

ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ‘ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀ’ ଏକ ବିଚରଣୀୟ ଶବ୍ଦ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଜୈନଶାସ୍ତ୍ର ଅନୁଯାୟୀ ଶ୍ରମଣ ଭଗବାନ ମହାବୀର ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀ ଭାଷାରେ ଧର୍ମୋପଦେଶ ଦେଉଥିଲେ ବୋଲି ଲେଖା ଅଛି । ତା’ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଯା ବି ଲେଖାଅଛି, ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀ ଭାଷା ବିଭିନ୍ନ ଆଞ୍ଚଳିକ ଉଚ୍ଚାରଣର ପରିବର୍ତ୍ତନ ମାଧ୍ୟମରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ କଥିତ ଭାଷା ରୂପେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି । ସେତିକି ନୁହେଁ, ଏହା ଆର୍ଯ୍ୟ ଅନାର୍ଯ୍ୟଦି ମନୁଷ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ସମେତ ପଶୁ-ପକ୍ଷୀ-କୀଟ-ପତଙ୍ଗାଦି ପ୍ରାଣୀଜଗତର ଭାଷା ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତ ଅଛି । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଲା ମହାବୀର ଯେଉଁ ଭାଷାରେ ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରୁଥିଲେ ତାହା ସର୍ବଜନ୍ମବୋଧ୍ୟ ଭାଷା ଏବଂ ତାହାରି ନାମ ‘ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀ’ ।

ଉପରୋକ୍ତ ଧାରଣାଟି ଧାର୍ମିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଯେତେ ବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଭାଷାତାତ୍ତ୍ୱିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସହଜଗ୍ରାହ୍ୟ ନୁହେଁ । କାରଣ ‘ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀ’ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିଗତ ଅର୍ଥ ହେଉଛି ମାଗଧୀ । ଅର୍ଥାତ୍ ଏ ଭାଷାରେ ଶତକଡ଼ା ପଚାଶ ଭାଗ ଶବ୍ଦ ‘ମାଗଧୀ’ । ଆଉ ଅଧିକ ଯେ କ’ଣ ତାର କୌଣସି ସୂଚନା ନାହିଁ । ଜୈନଧର୍ମୀମାନେ କହନ୍ତି— ମହାବୀର ପ୍ରଥମେ ମଗଧରୁ ଧର୍ମପ୍ରଚାର ଆରମ୍ଭ କରିଥିବାରୁ ଏହାକୁ ‘ମାଗଧୀ’ କହିବାର ଯଥାର୍ଥତା ରହିଛି । ପରେ ବିଭିନ୍ନ ସମସାମୟିକ ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷାମାନଙ୍କର ସମନ୍ୱୟ ଯୋଗୁଁ ତାହା ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ‘ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀ’ ଆଖ୍ୟା ଧାରଣ କରିଛି । କିନ୍ତୁ ପୁଞ୍ଜାନୁପୁଞ୍ଜ ବିଚର କଲେ ଏହା ନାମତଃ ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ମାଗଧୀ ଅପେକ୍ଷା ‘ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀ’ ପ୍ରାକୃତ ସହିତ ଏହାର ସମ୍ପର୍କ ନିବିଡ଼ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ଏହି କାରଣରୁ ପ୍ରଫେସର ଜାକୋବି ଏହାକୁ ‘ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀ’ ନ କହି ‘ଜୈନ ପ୍ରାକୃତ’ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି । ଏଣେ ପ୍ରାକୃତ ବ୍ୟାକରଣକାର ଜୈନ ହେମଚନ୍ଦ୍ର ଜୈନ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥର ଭାଷାକୁ ‘ଆର୍ଷ’ ଆଖ୍ୟା ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ତା’ଛଡ଼ା ଏହାକୁ ମାଗଧୀୟ ବୋଲି କହିବା ମଧ୍ୟ ଦେଖା ନ ଯାଇଛି ନୁହେଁ ।

ଏସବୁ ବିଚର କଲେ ମନେହୁଏ ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀ ମଗଧ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଏକ ଦେଶର ଭାଷା ହେବା ଅଧିକ

ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ, କାରଣ ଭରତଙ୍କ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ସାତୋଟି ଦେଶ ଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧ୍ୟା ଏକତମ ।

ମାଗଧ୍ୟବନ୍ଧିକା ପ୍ରାଚ୍ୟା ଶୌରସେନ୍ୟର୍ଦ୍ଧମାଗଧ୍ୟା

ବାହୁକା ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟାତ ସପ୍ତଭାଷା ପ୍ରକୀର୍ତ୍ତତଃ ।

ଏଠାରେ ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧ୍ୟା ଛଡ଼ା ଆଉ ଛ'ଟି ଦେଶ ଭାଷାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ଯାହା କୌଣସି ଦେଶର ନାମରେ ନାମିତ, ଯଥା— ମଗଧର ଭାଷା ମାଗଧ୍ୟା, ଅବନ୍ତାର ଅବନ୍ତାଜା, ପ୍ରାଚ୍ୟ ଦେଶର ଭାଷା ପ୍ରାଚ୍ୟା, ଶୂରସେନର ଶୌରସେନୀ, ବାହ୍ଲିକର ବାହ୍ଲିକା ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟା । ତା'ହେଲେ ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧ୍ୟା କେଉଁ ଦେଶର ଭାଷା ? ମାର୍କଣ୍ଡେୟଙ୍କ ମତରେ ମାଗଧ୍ୟା କେବଳ ଶୌରସେନୀ ମିଶ୍ରିତ ହୋଇ ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧ୍ୟା ଆଖ୍ୟା ଧାରଣ କରିଛି । ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ 'ଶୌରସେନ୍ୟା ଅଦୂରଦୂର ଇନ୍ଦ୍ରମେବାର୍ଦ୍ଧମାଗଧ୍ୟା' । ତେଣୁ ମନେହୁଏ ଭାଷା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପ୍ରକରଣରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ 'ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧ୍ୟା' ଶବ୍ଦଟି ଓଡ଼ିଆ ମାଗଧ୍ୟା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ପ୍ରମାଦବଶତଃ ତାହା 'ଉଡ୍ର' ସ୍ଥାନରେ 'ଅର୍ଦ୍ଧ' ହୋଇପଡ଼ିଥିବା ସମ୍ଭବ । ଏପରି କହିବାର କାରଣ ହେଉଛି— ୧- ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉଡ୍ର-ମାଗଧ୍ୟା ଶବ୍ଦର ବହୁଳ ପ୍ରୟୋଗ ରହିଛି । ୨- ବିଭିନ୍ନ ଦେଶର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କାଳରେ 'ଉଡ୍ର ମାଗଧ୍ୟା'ର ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ୩- ପ୍ରକୃତି ପ୍ରକରଣରେ 'ଉଡ୍ର ମାଗଧ୍ୟା' ନାମକ ଏକ ବହୁଦେଶାବୃତ ପ୍ରକୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି । ୪- ଶବ୍ଦାର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମଧ୍ୟ ଏହା ଉଡ୍ର ଏବଂ ମଗଧର ପରସ୍ପର ସଂଲଗ୍ନ କୌଣସି ଏକକ ଭୂଖଣ୍ଡ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ୫- 'ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧ୍ୟା' ପରିବର୍ତ୍ତେ 'ଉଡ୍ର ମାଗଧ୍ୟା' ପାଠଦ୍ୱାରା ଶ୍ଳୋକରଚନାର ବୃତ୍ତଭଙ୍ଗ ଆଶଙ୍କା ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । ୬- ମଗଧ, ଅବନ୍ତା ପ୍ରାଚ୍ୟ, ଶୂରସେନ, ବାହ୍ଲିକ ଓ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ସହିତ 'ଓଡ୍ର ମାଗଧ୍ୟା' କହିଦେଲେ ସମସାମୟିକ ଭାରତବର୍ଷ ଆଉ କୌଣସି ଦେଶଭାଷା ଗଣନାକୁ ନ ଆସି ରହେନାହିଁ । ଏଣୁ ମୂଳ ପାଠଟି 'ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧ୍ୟା' ପରିବର୍ତ୍ତେ 'ଉଡ୍ର ମାଗଧ୍ୟା' ହୋଇଥିବା ଅଧିକ ସମ୍ଭବ । ପାଠୋଦ୍ଧାରକାଳୀନ ଭ୍ରାନ୍ତି ବା ମୁଦ୍ରାଦୋଷ ହେତୁ ତାହା ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧ୍ୟା ହୋଇପଡ଼ିଛି । ତା' ଯଦି ନହୁଏ ତେବେ ସେକାଳ ଭାରତବର୍ଷ ବହୁ ଦେଶଭାଷା ଗଣନା ପରିସର ମଧ୍ୟକୁ

ଆସିପାରିବେ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ, କଳିଙ୍ଗ, କମ୍ପୁ ପୌଣ୍ଡ୍ର, ନେପାଳକ, ଅନ୍ତର୍ଗରି, ବହିର୍ଗରି, ପୁବଙ୍ଗ, ମାହେନ୍ଦ୍ର, ମଳଦ, ଆମଳ, ବର୍ଗକ, ଭାର୍ଗବ, ମାର୍ଗବ, ପ୍ରାଗ୍ ଜ୍ୟୋତିଷ, ପୁଲିନ୍ଦ, ବୈଦେହ, ପ୍ରାଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶଭାଷାଗୁଡ଼ିକ ଅନୁଲ୍ଲେଖ୍ୟ ରହିଯିବ । ଫଳରେ ଦେଶଭାଷା ବିଭାଗଟି ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଭରତଙ୍କ ଭଳି ଶାସ୍ତ୍ରକର୍ତ୍ତାଙ୍କ ଲେଖନୀରୁ ଏପରି ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଦେଶଭାଷା-ବିଭାଗ କଦାପି ଆଶା କରାଯାଇନପାରେ । କିନ୍ତୁ 'ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧ୍ୟା' ବଦଳରେ 'ଉଡ୍ରମାଗଧ୍ୟା' ପାଠ ଧରିନେଲେ ଉପରୋକ୍ତ କୋଷ ଆଦୌ ରହିବ ନାହିଁ । କାରଣ 'ଉଡ୍ର ମାଗଧ୍ୟା' ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଉପରୋକ୍ତ ସମସ୍ତ ଦେଶର ନାମ ଆପେ ଆପେ ପରିସରଭୁକ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିବ । ଯେହେତୁ ପ୍ରକୃତି ବିଧାନ ପ୍ରକରଣରେ ସେସବୁ ଦେଶ ପାଇଁ ଏକମାତ୍ର 'ଉଡ୍ର ମାଗଧ୍ୟା' ପ୍ରକୃତି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ।

ପୁନଶ୍ଚ ପ୍ରକୃତି ମଧ୍ୟରେ ଭାଷା ବି ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ବୋଲି ଉକ୍ତ ଅଛି । “ଅତ୍ରାହ-ପ୍ରକୃତିରିତି ବସ୍ତୁଦିତି ? ଉଚ୍ୟତେ-ପୃଥୁବ୍ୟାଂ ନାନାଦେଶବେଶଭାଷାଋର ବାର୍ତ୍ତାଃ ପ୍ରଖ୍ୟାପୟନ୍ତୀତି ପ୍ରକୃତିଃ” — ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଲା ବିଭିନ୍ନ ଦେଶର ବିଭିନ୍ନ ବେଶ, ବିଭିନ୍ନ ଭାଷା, ବିଭିନ୍ନ ଆଋରକୁ ଯେ ପ୍ରକାଶିତ କରେ ତା'ର ନାମ ପ୍ରକୃତି । ଏଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ 'ଉଡ୍ର-ମାଗଧ୍ୟା' ପ୍ରକୃତି ଅଙ୍ଗବଙ୍ଗାଦି ଦେଶର ବେଶଭୂଷା, ଭାଷା, ଆଋର-ବ୍ୟବହାରାଦିର ଏକମାତ୍ର ପ୍ରତିନିଧି ଥିଲା ।

ଆଉ ଏକ ଦିଗରୁ ବିଚାର କଲେ ମଧ୍ୟ ଏ କଥାର ସତ୍ୟତା ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିହୁଏ । 'ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ' 'ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧ୍ୟା' ଶବ୍ଦ ଜୈନଶାସ୍ତ୍ର-ପ୍ରଯୁକ୍ତ 'ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧ୍ୟା'ଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ । ଜୈନ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉକ୍ତ ଅଛି, ଜୈନଗୁରୁ ଭଗବାନ ମହାବୀର 'ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧ୍ୟା' ଭାଷାରେ ଧର୍ମ ଉପଦେଶ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଏହା ଜୈନ ସଂପ୍ରଦାୟର ଶ୍ରମଣ, ଭିକ୍ଷୁ, ତପସ୍ୱୀ, ଚକ୍ରଚର ପ୍ରଭୃତିକ ଭାଷା ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ନାଟକୀୟ ଭାଷା ପ୍ରୟୋଜନରେ ଶ୍ରମଣାଦିଙ୍କ ମୁହଁରେ ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧ୍ୟା ଭାଷାର ପ୍ରୟୋଗ ସକାଶେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନାହିଁ । ବରଂ ତାଙ୍କ ମୁହଁରେ 'ପ୍ରାକୃତ' ଭାଷା ଦେବା ସକାଶେ କୁହାଯାଇଛି ।

“ବ୍ୟାଜଲିଙ୍ଗ ପ୍ରତିଷ୍ଠାନଂ ଶ୍ରୀମଣାନଂ ତପସ୍ବିନଂ
ଭିକ୍ଷୁ ଚକ୍ରଚରଣାଂଚ ପ୍ରାକୃତଂ ସଂପ୍ରୟୋଜୟେତ୍”

ଅଥଚ ଯେଉଁମାନଙ୍କ ମୁହଁରେ ‘ଅର୍ଚ୍ଚମାଗଧୀ’ ଭାଷା ଦେବାପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି ସେମାନେ ହେଲେ ଚେଟ, ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ, ରାଜପୁତ୍ର ପ୍ରଭୃତି । ‘ଚେଟାନାଂ ରାଜପୁତ୍ରାଣାଂ ଶ୍ରେଷ୍ଠିନାଂ ଉର୍ଚ୍ଚମାଗଧୀ’ । ଏ ଅର୍ଚ୍ଚମାଗଧୀ ଯଦି ଜୈନଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଅର୍ଚ୍ଚମାଗଧୀର ସମାର୍ଥବାଚୀ ହୋଇଥାଆନ୍ତା ତେବେ ଶ୍ରୀମଣ ଓ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କ ମୁହଁରେ ତାହା ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଥାଆନ୍ତା । ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ଅର୍ଚ୍ଚମାଗଧୀ ତେଣୁ ଜୈନଗ୍ରନ୍ଥୋକ୍ତ ଅର୍ଚ୍ଚମାଗଧୀ ନୁହେଁ । ଅତଏବ ନିଶ୍ଚିତ ମନେହୁଏ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ମୁଦ୍ରିତ ଅର୍ଚ୍ଚମାଗଧୀ ଉତ୍ତମାଗଧୀର ଭ୍ରାତୃ ପାଠ । ଏହା ଜାଣି ବୋଧହୁଏ ମାର୍କଣ୍ଡେୟ କହିଛନ୍ତି ମାଗଧୀର ଅନ୍ୟ ନାମ ହିଁ ଅର୍ଚ୍ଚମାଗଧୀ । “ଶୌରସେନାଂ ଅଦୂରବାତ୍ ଜୟମେବାର୍ଚ୍ଚମାଗଧୀ ।”

ଭରତଙ୍କ ବେଳକୁ ଉତ୍ତ ଭାରତବର୍ଷରେ ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦେଶ ରୂପେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥିଲା । ଗୌରବ ଓ ମର୍ଯ୍ୟାଦା କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଗଧ ସହିତ ଭାରସାମ୍ୟ ରଖି ଚଳୁଥିଲା । ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ଭୂମିକାରେ ଲେଖକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମନମୋହନ ଘୋଷ ଲେଖିଛନ୍ତି— It is almost certain that the name ‘Odra’ was older and enjoyed a great prestige for this reason shared the honour with Magadha in giving a name to the eastern style of procedure (Prabrithi) which was called ‘Odra-Magadhi’. ସେହି କାରଣରୁ ମନେହୁଏ ଯୁଦ୍ଧପିପାସୁ ମଗଧ ସମ୍ରାଟ ଅଶୋକ କଳିଙ୍ଗ ଜୟ କଲାପରେ ଧଉଳି ଓ ଜଉଗଡ଼ ଅନୁଶାସନ ଉତ୍ତ-ମାଗଧୀ ଭାଷାରେ ଖୋଦିତ କରାଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା ଲୋକସମାଜ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅନୁଶାସନ ଦେଶୀୟ ଭାଷାରେ ହିଁ ଲେଖା ହେବା ଉଚିତ । ଅନ୍ୟଥା ଲକ୍ଷ୍ୟ ହାସଲ ହେବା ସମ୍ଭାବନା କମ୍ । ଏଣୁ ସେକାଳ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଉତ୍ତ-ମାଗଧୀ ଭାଷା ଶୈଳୀରେ ଓଡ଼ିଶାର ଅନୁଶାସନମାନ ଖୋଦିତ ଥିବା ଜଣାପଡ଼େ ।

ଭାଷାତାତ୍ତ୍ବିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚର କଲେ ମଧ୍ୟ ସେଇଯା ମନେହୁଏ । ଅଶୋକଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଲିଖିତ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତରେ, ଯଥା— ଜରନାର, କାଲସି, ସାହାବଜଗଡ଼ି, ମାନସର ପ୍ରଭୃତି ଶିଳାଲେଖର ଭାଷାଶୈଳୀ ସହିତ ଜଉଗଡ଼ ଓ ଧଉଳିର ଭାଷାକୁ ତୁଳନା କଲେ ଏହା ବହୁ ଭାବରେ ଭିନ୍ନ ଜଣାପଡ଼େ । ଏହାର ବିସ୍ତୃତ ଆଲୋଚନା ‘ଉତ୍କଳା ପ୍ରାକୃତ’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ଅଛି । ଏଠାରେ ତାହାର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ନିର୍ଯ୍ୟାସ ମାତ୍ର କୁହାଗଲା ।

ତା’ଛଡ଼ା ପରସ୍ପରସଂଲଗ୍ନ ତୋଷଳି ବା ଧଉଳି ଓ ସମାପ ବା ଜଉଗଡ଼ ଦୁଇଟି ଅନୁଶାସନର ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ଆଞ୍ଚଳିକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ । ଏହା ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷାର ଆଞ୍ଚଳିକ ବୈଷମ୍ୟର କେତେକ ସୂଚନା ଦେଉଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଉଭୟ ଶିଳାଲେଖର ଭାଷା ଅଭିନ୍ନ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଦୁଇଟିଯାକ ‘ଉତ୍ତ-ମାଗଧୀ’ ।

ଐତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିଚର କଲେ ଜଣାପଡ଼େ, ଅଶୋକଙ୍କର କଳିଙ୍ଗ ଆକ୍ରମଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉତ୍ତ ଓ ମଗଧ ଉଭୟ ରାଜ୍ୟର ବେଶ-ଭୂଷା, ଆର-ବିର, କଥା-ଭାଷା ସବୁ ପ୍ରାୟ ସମାନ ପ୍ରକୃତିର ଥିଲା । ଦୁହିଁଙ୍କ ମର୍ଯ୍ୟାଦା, ପ୍ରତିପତ୍ତି, ପ୍ରତିଷ୍ଠା ମଧ୍ୟ ସମାନ ସ୍ତରର ଥିଲା । ଉଭୟ ରାଜ୍ୟ ଆପଣା ମଧ୍ୟରେ ବନ୍ଧୁତା ସ୍ଥାପନ କରି ସୁଖଶାନ୍ତିରେ ରହି ଅତୀତ ବଳଶାଳୀ ହୋଇଉଠିଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ କଳିଙ୍ଗ ଯୋଦ୍ଧାଙ୍କ ସାହସ ଓ ବିକ୍ରମ ପୃଥିବୀ ବିଖ୍ୟାତ ଥିଲା । ଏହି କାରଣରୁ ବୋଧହୁଏ ଅଶୋକଙ୍କ ପିତାମହ ମୌର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ରାଟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷକୁ ଜୟ କରିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା କଳିଙ୍ଗର ସୀମା ସ୍ପର୍ଶ କରିନଥିଲେ । ସେଥିଦ୍ଵାରା ତାଙ୍କର ରାଜନୈତିକ ବିଚକ୍ଷଣତା ଯେତିକି ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥିଲା ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଶାସନ ସେତିକି ନିଷ୍ପେକ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶ ଅପେକ୍ଷା ମଗଧ ଅଧିକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଓ ସାହସ ସମ୍ପନ୍ନ ବୋଲି ଦର୍ଶାଇବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ହେଉ କିମ୍ବା ଉତ୍ତ-କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସହ୍ୟ କରି ନପାରିବା ହେଉ ଅଥବା ଏକାଙ୍ଗଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ରୂପେ ନିଜକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବା ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ହେଉ ଅଥବା ଅମିତ-ସୌଭାଗ୍ୟ-ସମ୍ପନ୍ନ କଳିଙ୍ଗର ଧନସମ୍ପତ୍ତି ଲୋଭରେ ହେଉ ତାଙ୍କ ନୀତି

ଅଶୋକ ରାଜ୍ୟାଭିଷେକର ଅଷ୍ଟମ ବର୍ଷରେ ହିଁ କଳିଙ୍ଗ ଉପରେ
 ଅକସ୍ମାତ୍ ଆକ୍ରମଣ ଆରମ୍ଭ କରିଦିଅନ୍ତି । ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ— କଳିଙ୍ଗକୁ
 ପରାଜିତ କରିପାରିଲେ ମଗଧର ପ୍ରତିପତ୍ତି ବିଶ୍ୱବିଶ୍ରୁତ ହୋଇ
 ଉଠିବ । କିନ୍ତୁ କଳିଙ୍ଗସେନା ସେଥିରେ ଆଦୌ ବିଚଳିତ ନ
 ହୋଇ ମାତୃଭୂମିର ସ୍ୱାଧୀନତା ରକ୍ଷା କରିବା ସକାଶେ
 ଅଭୂତପୂର୍ବ ସାହସର ସହିତ ରଣକ୍ଷେତ୍ରରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଅନ୍ତି ।
 ଦୀର୍ଘ ଦୁଇବର୍ଷ ଯାଏ ପ୍ରତ୍ୟୁଷ ସଂଗ୍ରାମ ଲାଗିରହେ । ଅଗଣିତ
 ଯୋଦ୍ଧାଙ୍କର ପ୍ରାଣକ୍ଷୟ ଘଟେ । କୁହାଯାଇଛି, ସେହି ଯୁଦ୍ଧରେ
 ଏକା କଳିଙ୍ଗର ଲକ୍ଷେ ଯୋଦ୍ଧାଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରାଗଲା, ଦେହ
 ଲକ୍ଷ ବନ୍ଦୀ ହେଲେ ଏବଂ ତାହାର ଦୁଇଗୁଣ ଲୋକ
 ମୃତ୍ୟୁବରଣ କଲେ । ଏ ଗଣନାରେ ପୁଣି ମଗଧ ସେନାଙ୍କ
 ହତାହତ ସଂଖ୍ୟା ଅତ୍ୟୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ସେହି ଉନ୍ୟାବହ ରଣଯଜ୍ଞ
 ପରେ ଅଶୋକ ଅହିଂସା ମନ୍ତ୍ରରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇ ଆକ୍ରାନ୍ତ
 ଦେଶର ନରନାରୀଙ୍କୁ ଆଶ୍ୱାସନା ଦେବାପାଇଁ ଉପଦେଶବାଣୀ
 ଶୁଣାଇଛନ୍ତି । ଏହାହିଁ ହେଉଛି ଅଶୋକଙ୍କ ଅନୁଶାସନ ।

ଅଶୋକଙ୍କ ପରେ ମଗଧର ଅବସ୍ଥା କଣ ହେଲା ଜଣା
 ନପଡ଼ିଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କ ନାତି ‘ସଂପ୍ରତି’ ଜଣେ ଜୈନ
 ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଦୁର୍ବଳ ରାଜା ଥିଲେ ବୋଲି ଇତିହାସ କହେ ।
 ଏହାଙ୍କ ସମୟରେ ବୋଧହୁଏ କଳିଙ୍ଗବାସୀ ଆପଣାକୁ ସ୍ୱାଧୀନ
 ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, କଳିଙ୍ଗ
 ଉପରେ ମଗଧର ନିଷ୍ଠାରଣ ଆକ୍ରମଣ ଓ ତତ୍ତ୍ୱନିତ
 ମାନହାନିକର ପରାଜୟ ହେତୁ ଦେଶବାସୀ ଏତେବୃତ୍ତ
 ଉତ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ ଯା’ର ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବା ସକାଶେ
 ସର୍ବଦା ସୁଯୋଗ ଅପେକ୍ଷାରେ ରହିଥିଲେ । ଏହାର କିଛିକାଳ
 ପରେ ଯୋଗକୁ ଐରରାଜା ମହାମେଘବାହନଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ
 ହୁଏ ।

ଏହାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ କଳିଙ୍ଗବାସୀ ପୂର୍ବ ପରାଜୟର
 ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବା ମନସ୍ଥ କରନ୍ତି । କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ
 ଅଶୋକଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ ପରେ କଳିଙ୍ଗବାସୀ ମଗଧ ସହିତ ଥିବା
 ସମସ୍ତ ସମ୍ପର୍କ ଛିନ୍ନ କରିଦେଲେ । ସାଂସ୍କୃତିକ, ସାମାଜିକ,
 ଧାର୍ମିକ ପ୍ରଭୃତି କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ରଖିନଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଭାଷା,
 ସଂସ୍କୃତି, ଆଚରଣ-ବ୍ୟବହାର ସବୁକୁ ଘୃଣା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିବାକୁ

ଲାଗିଲେ । ପରାଜିତ ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ପରାଜୟ ମାନିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ
 ନଥିଲେ । ଯୁଦ୍ଧ ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁ ଭାଷା ଉଡ୍ର-ମାଗଧୀ ରୂପେ
 ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ତାହା ଯୁଦ୍ଧ ଶେଷରେ ସେଥିରୁ
 ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ସର୍ବତୋଭାବେ
 ମାଗଧୀକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବା ହେତୁ ଯେଉଁ ଶାହିକ ଅଭାବ
 ଦେଖାଗଲା, ମନେହୁଏ ତା’ର ସ୍ଥାନ ପୁରଣ ସକାଶେ ସଂସ୍କୃତ
 ଏବଂ ଶୌରସେନୀ ପ୍ରାକୃତର ଆଶ୍ରୟ ନିଆଗଲା । ଦେଶଜ
 ଶବ୍ଦ ସହିତ ଉକ୍ତ ଭାଷାର ସଂଯୋଗ ଘଟାଇ ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାବରୀ
 ଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ତାହା ସମ୍ମିଳିତ କରାଗଲା । ଫଳରେ ଛେନା-
 ନବାତ-କ୍ଷୀର ମିଶ୍ରଣରେ ‘କ୍ଷୀରା’ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲାପରି ‘ଉଡ୍ରୀ’
 ଭାଷା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଅର୍ଥାତ୍, ଶୌରସେନୀ ଓ ଦେଶୀ
 ଶବ୍ଦାବଳୀ ସ୍ଥାନୀୟ ଶବ୍ଦର ଗୋଷ୍ଠୀର ଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ସଂଯୁକ୍ତ
 ହୋଇ ଓଡ୍ରୀ ଭାବରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କଲା । ଏଣୁ ଏହାର
 ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବାକୁ ଯାଇ କ୍ଷୋଦ୍ରଣ ଶତାବ୍ଦୀର ପୁରୀ
 କପିଳେଶ୍ୱରପୁର ଶାସନ ନିବାସୀ ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ମିଶ୍ର କହିଛନ୍ତି—

“ଶାବର୍ଯ୍ୟାମେକୌଡ୍ରୀ ଯୋପାତଦେଶ୍ୟ ସୈରସେନ୍ୟାଦେଃ”

ଅର୍ଥାତ୍, ଶାବରୀ ଭାଷାରେ ଦେଶ୍ୟ ଏବଂ ଶୌରସେନ୍ୟାଦି
 ପ୍ରାକୃତର ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ‘ଉଡ୍ରୀ’ ଭାଷା ଉତ୍ପନ୍ନ । ଏହାହିଁ
 ବୋଧହୁଏ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ‘ଉଡ୍ରକା’ ନାମର ଅଭିହିତ, ଯାହା
 ଖାରବେଳକାଳୀନ କଳିଙ୍ଗର ଲୋକଭାଷା ଥିଲା । ତେଣୁ
 କଳିଙ୍ଗପତି ଖାରବେଳ ସେହି ଭାଷାରେ ତାଙ୍କ ଜୀବନବାଚ୍ଛି
 ହାତୀଗୁମ୍ଫାର ବିରାଟ ଶିଳାଦେହରେ ଉକ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ କରିଯାଇଛନ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ଖାରବେଳଙ୍କ ଶିଳାଲିପିର ଭାଷା ସମ୍ବନ୍ଧରେ
 କହିବାକୁ ଯାଇ କେତେକ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ସମାଲୋଚକ ତାହା
 ‘ପାଲି’ ବୋଲି ମତପୋଷଣ କରନ୍ତି । ସେ ମତକୁ ବହୁ
 ପଣ୍ଡିତ ସମର୍ଥନ ମଧ୍ୟ କରନ୍ତି । ମାତ୍ର ଏକଥା ନିଶ୍ଚିତ ଯେ
 ପୂର୍ବରେ ପାଲି ନାମରେ କୌଣସି ଭାଷା ନଥିଲା । ଏହା
 ପଶ୍ଚିମର ଉତ୍ତରାବନ । ଯା’ହେଉ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହା ସର୍ବସମ୍ମତ
 ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ପ୍ରଫେସର ଓଲଡେନବର୍ଗ ଓ ମାକସମୁଲ୍ଲର
 ସାହେବ ଏହାକୁ ପୁରୀପୁରୀ କଳିଙ୍ଗର ଭାଷା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର
 କରନ୍ତି । ଓଲଡେନବର୍ଗ ଏହି ଶିଳାଲେଖର ଭାଷା ସହିତ ପାଲି
 ଭାଷାର ତୁଳନାତ୍ମକ ବିରୋଧ କରି କହନ୍ତି ଯେ— ଉତ୍ତର ଭାଷା

ଅର୍ଥାତ୍ କଳିଙ୍ଗର ଭାଷା ଓ ବୌଦ୍ଧ ତ୍ରିପିଟକର ଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ଆଦୌ ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ । ମୁହେନ୍ନର ସାହେବ ମଧ୍ୟ ଏହି ମତକୁ ସମର୍ଥନ କରନ୍ତି । ଓଲଡେନ୍‌ବର୍ଗଙ୍କ ମତରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଉପଲବ୍ଧ ‘ତ୍ରିପିଟକ’ ମୂଳ ତ୍ରିପିଟକ ନୁହେଁ । ଏହା ତାହାର ଏକ ସଂସ୍କରଣ ମାତ୍ର । ମୂଳ ତ୍ରିପିଟକଟି ବୋଧହୁଏ ତତ୍କାଳୀନ କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରଚଳିତ ଭାଷାରେ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା । ଯାହାକୁ ଆମେ ପାଲି ଭାଷା କହୁଛେ । ଆଉ କେତେକଶଙ୍କ ଅନୁମାନ ଭୁବନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଗାତ୍ରରେ ଖଣ୍ଡିତ ତଥା ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଅକ୍ଷରରେ ତତ୍କାଳୀନ କଳିଙ୍ଗର ଭାଷା ଖୋଦିତ ରହିଛି । ସେ ଅକ୍ଷରଗୁଡ଼ିକ ବ୍ରାହ୍ମାଲିପି ବୋଲି ଚିହ୍ନିତ । ବ୍ରାହ୍ମାଲିପି ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷାରେ ଖୋଦିତ ହେବା କଳିଙ୍ଗରେ ଆକସ୍ମିକ ନୁହେଁ । ହୁଏନ୍‌ସାଂ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ସେ କହନ୍ତି— “The people of (Kung-you-to = [Valorous] Kongada) were tall and valorous and black complexioned having some sense of propriety and not very deceitful. Their written language was the same that of India, but their ways of speaking were different.” ଏସବୁରୁ ସ୍ଥିର କରାଯାଇପାରେ, ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେଉଁ ଭାଷା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ତାହା ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାନ୍ତର ଭାଷା ସହିତ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରକ୍ଷା କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ବରାବର ରହିଥିଲା । ଯାହାକୁ ଓଡ଼ିଆ ବୋଲି ଅନାୟାସରେ କୁହାଯାଇପାରେ । ସେହି ଭାଷା ହିଁ କ୍ରମବିକଶିତ ହୋଇ ଆଜି ଓଡ଼ିଶାର ଭାଷା ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାଲାଭ କରିଛି ଯାହାର ନାମ— ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ।

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ସ୍ୱରୂପ ବିଶ୍ଳେଷଣ କଲେ ଏହାର ସତ୍ୟତା ଜଣାପଡ଼େ । ଓଡ଼ିଆରେ ତତ୍ତ୍ୱମ, ତଦ୍ଭବ, ଅନ୍ୟାଗତ ଓ ଦେଶ୍ୟ ଭାବେ ଝରିପ୍ରକାର ଶବ୍ଦ ଗୁମ୍ଫିତ ଥିବା ଜଣାପଡ଼େ । ଯାହାର ଉଚ୍ଚାରଣ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ସହିତ ସମାନ ତାହାକୁ ‘ତତ୍ତ୍ୱମ’ କୁହାଯାଏ, ଯଥା— ମସ୍ତକ, ହସ୍ତ, ମାତା, ନାଭି, ଗୃହ, ନାରୀ ପ୍ରଭୃତି । ଯେଉଁଗୁଡ଼ିକ ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦରୁ ଅପଭ୍ରଂଷ ତାହା ‘ତଦ୍ଭବ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ, ଯଥା— କାନ, ହାତ,

ଭଉଣୀ, ପଛ ଇତ୍ୟାଦି । ଆଉ ଯେଉଁଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ୟଭାଷାରୁ ଆଗତ ତାହା ‘ଅନ୍ୟାଗତ’ ଭାବେ ଚିହ୍ନିତ, ଯଥା— କଲେଜ, ସର୍ଭିସ୍, ଦଲିଲ, ଦସ୍ତାବିଜ୍, ଦିଦି, କ୍ଲିନିକ୍ ପ୍ରଭୃତି । ଆଉ ଯାହା ଅବଶିଷ୍ଟ ତାହା ‘ଦେଶ୍ୟ’ ନାମରେ ନାମିତ । ଏକାଠି ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ ଦେଶ୍ୟ ଶବ୍ଦ ବୋଇଲେ କ’ଣ ? ଏହାର ଅର୍ଥ ଦେଶରେ ଜାତ ବା ଦେଶରେ ବ୍ୟବହୃତ ଶବ୍ଦ । ତା’ହେଲେ ଏହା ଓଡ଼ିଶା ଦେଶବାସୀଙ୍କ ମୁହଁରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଆସିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ନାମ ଥିଲା ‘ଉଡ୍ର’ । ତେଣୁ ଏହାକୁ ଉଡ୍ରଜା, ଉଡ୍ରୀ ଓଡ୍ରୀଆ ଯେକୌଣସି ନାମରେ ନାମିତ କରାଯାଇପାରେ । ତା’ଛଡ଼ା ଯା ବି କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ଉଡ୍ର ସମାଜର ଆବିର୍ଭାବ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହି ଶବ୍ଦମାନ ଉତ୍ପତ୍ତିଲାଭ କରିଥିଲା । ସେଥିରେ ହିଁ ସମାଜର ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭାବର ଆଦାନପ୍ରଦାନ କରାହେଉଥିଲା । କାରଣ ଶବ୍ଦ ହିଁ ଭାବ ପ୍ରକାଶନର ପ୍ରଧାନ ମାଧ୍ୟମ । ତାହାର ସୁକ୍ଷମ ସମାହାରକୁ ଭାଷା କୁହାଯାଏ । ଭାଷା ନଥିଲେ ଜାତି ଚିହ୍ନିବା ଅସମ୍ଭବ । ଅବଶ୍ୟ ତାହା ବଳିଷ୍ଠ ଭାବ ପ୍ରକାଶନ ଉପଯୋଗୀ କି ନୁହେଁ ତାହା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କଥା । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ମୋର କହିବାର କଥା, ଯେଉଁ ସ୍ମରଣାତୀତ କାଳରୁ ଉଡ୍ର ବା ଓଡ୍ରୀଆ ଜାତି ଏ ଦେଶରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଛି ସେହିଦିନୁ ‘ଦେଶ୍ୟ’ ଶବ୍ଦାବଳୀ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଆସିଛି । ଏହାହିଁ ମୂଳ ଓଡ୍ରୀଆ ଭାଷା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବଳିଷ୍ଠ ସଂସ୍କୃତ ଓ ତଦ୍ଭବ ଶବ୍ଦାବଳୀର ସାମୁଦ୍ରିକ ମିଶ୍ରଣ ଯୋଗୁଁ ତାହା ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଗୌଣ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ଅରଣିତ ଶବ୍ଦସମାର ମଧ୍ୟରେ ସୀମିତ ଦେଶ୍ୟ ଶବ୍ଦାବଳୀ ଅଲକ୍ଷିତ ହୋଇ ରହିଯାଇଛି ଯାହାର ମୌଳିକତା ସ୍ୱୀକୃତ ହେବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ରୀତିଯୁଗାୟ କାବ୍ୟ ନାୟିକା ପରି ସଂସ୍କୃତ-ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ମଣ୍ଡିତ ହେବାଦ୍ୱାରା ନୈସର୍ଗିକତା ହରାଇ ବସିଛି ଏବଂ ଆମେ ତାର ବାହ୍ୟରୂପରେ କେବଳ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ଏହା ‘ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧ୍ୟା’ ଭାଷାର ରୂପାନ୍ତର ବୋଲି କହିଆସୁଛୁ ।

କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ୍ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ପ୍ରାକ୍ତନ ଓଡ଼ିଶା ଦେଶବାସୀଙ୍କ ଭାଷା ଦୁର୍ବଳ ନଥିଲା । ଭାବ, ଭାବନା, ଚିନ୍ତା, ବିଚାର, ବସ୍ତୁ, କ୍ରିୟା ଯେକୌଣସି ବିଷୟ ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ

ତାହା ଅସମର୍ଥ ନଥିଲା । ଉଦାହରଣସ୍ବରୂପ କେତୋଟି ନମୁନା ଏଠାରେ ଦିଆଯାଉଛି ।

୧. ଦେଶ ବା ସ୍ଥାନ ସୂଚକ ଦେଶଜ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ :—
ଧାମରା, ତେଲାଙ୍ଗ, କଣାସ, ଖୁରୁଧା, ଆସିକା,
ସେରଙ୍ଗ, ସୁରୁଡ଼ା, ଖୁଣ୍ଟୁଣି, କୋରାପୁରୁ, ଟାଙ୍ଗି,
ତାପଙ୍ଗ, ରେତଙ୍ଗ, କରଡ଼ା ଇତ୍ୟାଦି ।
୨. ଜାତିବାଚକ ଶବ୍ଦ :— ବିଲୁଆ, ଅଣ୍ଡିରା, ଗୁଣ୍ଡୁଟି,
କେରାଣ୍ଡି, ଗଡ଼ିଶା, ଜୟା, ଓଡ଼, ଝିଟିପିଟି, କୁରୁରା,
ଜିଆଦ ପ୍ରଭୃତି ।
୩. ଗୁଣବାଚକ :— ଛଟକ, ଛନକା, ସୁଆର, ମୁହାଁସ,
ହୁଡ଼, ପାଶୋରି, ହାଲିଆ, ବିଟିବିଟା ଇତ୍ୟାଦି ।
୪. ବସ୍ତୁବାଚକ :— କାନ୍ଥ, ବଜ୍ର, ବଣ, ପୁଆ, ତାଳ,
ବାହୁଙ୍ଗା, ଛପା, ଦଉଡ଼ି, ଆଣ୍ଟୁ, ଥୋଡ଼ି, ମସିଣା,
ତାଟିଆ, ଆଟିକା, ଛରୁଆ, ଗିନା ଇତ୍ୟାଦି ।
୫. କ୍ରିୟା ମଧ୍ୟରେ :— ଅନେଇବା, ଭୋକିବା,
ଭାଲିବା, ଝାଙ୍କିବା, ଆଉଜିବା, ଗହଁବା, ବାହୁଡ଼ିବା,
ଚୁଣିବା, ପିଟିବା, ମେଲିବା, ଘାଣିବା, ଶୁଙ୍ଘିବା,
ହଜିବା ଇତ୍ୟାଦି ।
୬. କୃଷିସମ୍ବନ୍ଧୀ ଶବ୍ଦ :— କୋଡ଼ି, ବାରିସି, ପାଞ୍ଚଣ,
ସିଆର, ବଳଦ, ଅଗାଡ଼ି, ଅଳିଆ, ବାଲୁଙ୍ଗା, ହଳ,
କୁଣ୍ଡା, ହୁଡ଼ା, ଖାଲ ପ୍ରଭୃତି ।
୭. ଘରକରଣୀ :— ଢାଳ, କୁମ୍ପା, କୁଡୁଆ, ହାଣ୍ଡି,
ଡଙ୍କି, ମାଠିଆ, ଚରୁ, ଅଡ଼ା, ବୋଡ଼ା, ବଟା, ଭାଙ୍ଗ
ଇତ୍ୟାଦି ।
୮. ଖାଦ୍ୟପଦାର୍ଥ :— ଡିଅଣ, ବେସର, ଆରିସା,
ମଣ୍ଡା, ଏଣ୍ଡୁରି, ପୁଳି, ଚିଉର, ମାଲପୁଆ, ପୁଡୁଗା,
ପାଚିଲି, ଖରଡ଼ା, ସଙ୍କୁଡ଼ି, ମହୁର ପ୍ରଭୃତି ।

ଏହାବାଦେ ପାଇଟି-କୁଆଡ଼, ଲୋଡ଼ା-ଆକ୍ରା, ଖାର-
ଖାଣ୍ଡି, ତାଳ-ହାକ, ବିଲ-ବାଡ଼ି ପ୍ରଭୃତି ଯୁଗ୍ମଶବ୍ଦ ପରି
ଦ୍ଵିଅର୍ଥବୋଧକ ଶବ୍ଦମାନ, ଯଥା— ପହଁରିବା, କୁଣ୍ଡେଇବା,

ଛଣିବା, କାଣିବା, ଗଡ଼ିବା, ଘାଣିବା ପ୍ରଭୃତି ଦେଖିଲେ କିଏ
ନ କହିବ ପ୍ରାଚୀନ ଦେଶ୍ୟଭାଷା ଏକ ସମୃଦ୍ଧଶାଳୀ ଭାଷା
ଥିଲା ବୋଲି ? ସେହି ଭାଷା ଯେପରି ସମାଜରେ ପରସ୍ପର
ଭାବବିନିମୟକ୍ଷମ ଥିଲା ସେହିପରି ଭାବୋଦ୍ଧାପକ ସାହିତ୍ୟ
ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ସମର୍ଥ ଥିଲା । ସେହି ପରିମିତ ଶବ୍ଦାବଳୀ
ମାଧ୍ୟମରେ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ରସୋଲ୍ଲଳ କବିତାମାନ କିପରି
ରଚନା କରିପାରୁଥିଲେ ତାହା ଦେଖିବାର କଥା । କବିଙ୍କର
ଭାବନା ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ମାଧ୍ୟମରେ ଝଙ୍କୃତ ହେଲେ ତାହା କବିତା
ହୁଏ । ମଣିଷର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଭାବନାର ବହିଃସ୍ପକାଶ
ଯେତେବେଳେ ଘଟେ ସେତେବେଳେ ତାହା କୌଣସି
କାରଣବଶତଃ ଉଦ୍‌ବେଳିତ ହୋଇଉଠେ । ହୋଇପାରେ
ତାହା ଜନ୍ମିୟ ମାଧ୍ୟମରେ ବା ମାନସିକ ସ୍ତରରେ । ସଭ୍ୟତାର
ଅଭ୍ୟୁଦୟ କାଳରେ ଆତ୍ମିକ ଭାବନା ବା ମାନସିକ ଅବସ୍ଥା
ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଉଚ୍ଚକୋଟିର କାବ୍ୟ କବିତା ସୃଷ୍ଟିରେ
ସହାୟକ ହୋଇଥିବ, ଏହା ଆଶା କରିବା ବିଦମ୍ବନା । ତେଣୁ
ସେକାଳ କବିତାର ଉନ୍ନେଷ ନିଷ୍ପନ୍ନ ଜନ୍ମିୟକରଣକ ଥିବା
ନିତାନ୍ତ ସ୍ଵାଭାବିକ । ସେକାଳ ମଣିଷ ଆଖିରେ ଯାହା
ଦେଖୁଥିଲା ଯାହା ଶୁଣୁଥିଲା ତାହାକୁ ହିଁ ସମୟ ସମୟରେ
ସାମିତ ଶବ୍ଦାବଳୀ ସାହାଯ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲା । ସେହି
କାରଣରୁ ଆରମ୍ଭକାଳୀନ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରକୃତିକୁ ଉପଜୀବ୍ୟ କରି
ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ଏହା କେବଳ ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟ ପାଇଁ
ନୁହେଁ, ସମଗ୍ର ମାନବଜାତିର ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ଚିରନ୍ତନ
ସତ୍ୟ ରୂପେ ପ୍ରତିଭାତ । ସେହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ଓଡ଼ିଆ
ସାହିତ୍ୟର ଆଦିମ ସୃଷ୍ଟିଗୁଡ଼ିକୁ ବିଚାର କରିବାର କଥା ।
ଆବହମାନ କାଳରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଆଦିବାସୀ ତଥା ଅନୁନ୍ନତ
ସଂପ୍ରଦାୟ, ଯଥା— ରେଲି, ତମ୍ବ, ଜାଗିଲି, ବାଉରି, ଖଦାଳ,
ମେହନ୍ତରାଦି ଗୋଷ୍ଠୀର ନାରୀମାନଙ୍କ ମୁଖରେ ପୁରୁଷ ପୁରୁଷ
ଧରି ବୋଲା ହୋଇ ଆସୁଥିବା ଚଇତିପର୍ବ, ଝାମୁଯାତ୍ରା,
ମକରପର୍ବ, ନୂଆଖୁଆ ପ୍ରଭୃତି ଉତ୍ସବ ଦିନର ଗୀତାବଳୀ ଏବଂ
ବଣପାହାଡ଼ରେ ବସବାସ କରି ଜୀବନ ଅତିବାହିତ କରୁଥିବା
ଅର୍ଦ୍ଧନଗ୍ନ ବନବାସୀ ସମାଜର ପର୍ବପର୍ବାଣିର ଗୀତଗୁଡ଼ିକୁ
ସୂତ୍ରକରି ଓଡ଼ିଶାର ସଭ୍ୟତାରମ୍ଭକାଳୀନ ସାହିତ୍ୟର ସ୍ବରୂପ

ଅଧାହାର କରାଯାଇପାରେ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ପୌଷ
ପର୍ବବେଳେ ବୋଲାହୋଇ ଆସୁଥିବା ଗୀତଟିଏ ଦେଖନ୍ତୁ—

ବାଆଗ ବଳଦ ମୁଇଁ ବାନ୍ଧିଲି ହଳେ
ଋଷ କଲି ମଇନ୍ଦର ମାଳେ, ରାଜଲ ଯେ,
ଋଷ କଲି ମଇନ୍ଦର ମାଳେ ।

ମଇନ୍ଦର ମାଳେ ମୋର କି କି କି ପାତ
ହୀରା ମୋତି ମାଣିକର ପାତଟି - ରାଜଲ ଯେ
କାଳିଗାଈ କାଳିଗାଈ କାହାର ଗାଈ

ଇନ୍ଦରଣେ କୁଟିକାର ଗାଈଟି ରାଜଲ ଯେ - ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅନୁରୂପ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଗୀତ ଦେଖନ୍ତୁ । ଏହା ଖରଖରି
ଦେବାଙ୍କୁ ଉପାସନା କଲାବେଳର ଗୀତ । ତୈତ୍ର ମାସର
ରବିବାରମାନଙ୍କରେ ଆଦିମ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ କୁମାରୀ ବାଳିକାଙ୍କ
ମଧ୍ୟରେ ‘ଖରଖରି’ ଦେବାଙ୍କୁ ପୂଜା କରାଯାଏ । ସେହି ପୂଜା
କାଳରେ ବୋଧହୁଏ କେବେ ଏପରି କିଛି ଝଞ୍ଜା ବତାସ
ସହିତ ବୃଷ୍ଟିପାତ ଘଟିଛି, ଯାହାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି କେହି ଜଣେ
କବି ଅନ୍ତରର ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଥିଲେ—

“ଖରଖରି ଲୋ ବରବରି ଦିଉ ବରଷା ପାଣି
ନଜନାଳ ବଡ଼ି ଆଇଲା ବୁଡ଼ି ନାଉଁ କାଣି ।
କାଣି ମା କାଣି ମା ଭଲେଇ ଆ
ରାତିକ ପାହିଲେ ମା ଯୁଡ଼ା ବୁଦା ଖା ।
ଯୁଡ଼ା ବୁଦା ଖାଉ ଖାଉ ମୋ କାଣିମା କାଉଁ
ଏଡ଼େ ବଡ଼ ରାଜଜରେ ସାଙ୍ଗ ଲୁକ ନାଉଁ ।
ବା ଅଇଲା ବତାସି ଅଇଲା ଉଡ଼େଇ ନେଲା ଛଣ
ଭଣ୍ଡାରି ଘରେ ରୁର ପଶିଲା ନେଇଗଲା ଦରପଣ ।”

ଇତ୍ୟାଦି ଗୀତଗୁଡ଼ିକର ଶବ୍ଦ ସଂଯୋଜନା, ପଦ ଗୁମ୍ଫନ,
ସରଳ କ୍ରିୟା ପ୍ରୟୋଗାଦିରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ଆଦିମ ଓଡ଼ିଶାର
ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ କିପରି କମନୀୟତା ରହିଥିଲା ଯଦିତ ତାହା
ଅଳ୍ପ କେତେକ ଶବ୍ଦାବଳୀ ମଧ୍ୟରେ ସୀମିତ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ
କାଳକ୍ରମେ ଯେତେବେଳେ କୌଣସି କାରଣରୁ ହେଉ
ଉତ୍ତରପଟୁ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷାସମ୍ବନ୍ଧୀ ବଳିଷ୍ଠ ଭାବୋଦ୍ୟତକ
ଶବ୍ଦାବଳୀ ଓ ଦକ୍ଷିଣଆଡୁ ତଦେଶୀୟ ଶବ୍ଦସମୂହ ଅନୁପ୍ରବେଶ

କରି ଦେଶ୍ୟ ଭାଷା ଉପରେ ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରନ୍ତି,
ସେତେବେଳେ ମୂଳଭାଷାର ପ୍ରଭାବ ଆନୁପାତିକ ଭାବେ କ୍ଷୁଣ୍ଣ
ହୋଇ ତଦଙ୍ଗୀଭୂତ ହୋଇପଡ଼େ । ଗୋଟିଏ ଦିଗରୁ ଏହା
ଯେତିକି ଶୁଭଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ସେତିକି
କ୍ଷତିକାରକ ଥିଲା । କାରଣ, ନବଗତ ଉଦୟବିଧି ଶବ୍ଦସମ୍ବାର
ଦ୍ୱାରା ଏହା ଯେପରି କ୍ରମ ବିକଶିତ ହୋଇ ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟ
ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହେଲା, ସେହିପରି ଗତାନୁଗତିକ
ଦେଶ୍ୟ ଶବ୍ଦାବଳୀ ସେଥିରେ ଅନ୍ତର୍ଲୀନ ହୋଇ ସତ୍ତା ହରାଇ
ବସିଲା । ଏହାର ଆଭାସ ଆମେ ଦୀର୍ଘ ସମୟ ବ୍ୟବଧାନରେ
ସୃଷ୍ଟି ମହାକବି ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ଦେଖିବାକୁ
ପାଉ । ଏହା କହିବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଲା ଉପରେ ଉଦ୍ଧୃତ ଓଡ଼ିଆ
କବିତାମାନ କେବେ ଲେଖାଯାଇଛି ସ୍ପଷ୍ଟ ନହେଲେ ସୁଦ୍ଧା
ଭାଷାର ସରଳତା, ଶବ୍ଦାବଳୀର ପରିମିତତା, ବର୍ଣ୍ଣନାର
ସ୍ୱାଭାବିକତା ଶେଷରେ ସ୍ୱାନୁଭୂତିର ସହଜ ପରିପ୍ରକାଶରୁ
ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଏହା ଯୁବୋତ୍ତର କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଲିଖିତ
ହୋଇଥିଲା । ଏହାର ଅନୁରୂପ ଦୋଳିଗୀତ, ଓଷାଗୀତ,
ବ୍ରତକଥାମାନ ମଧ୍ୟ ଏଯାବତ୍ ଲୋକମୁଖରେ ଚଳିଆସୁଛି ।
କିନ୍ତୁ ଏତାଦୃଶ ଚିନ୍ତାଧାରାର ପ୍ରଧାନ ଅନ୍ତରାୟ ହେଉଛି
ଅବ୍ୟତନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ସ୍ୱରୂପ ଦର୍ଶାଇବାବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର
ମୌଳିକ ଦେଶ୍ୟଶବ୍ଦସମ୍ବାର ପ୍ରତି ଚତୁରତାର ସହିତ ଦୃଷ୍ଟି
ଆଡ଼େଇ ଦେଇଥିବା ଭାଷା ସମାଲୋଚକଙ୍କ ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧ୍ୟୀ
ପ୍ରୀତି । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୁଁ ମୋର ‘ପୁରାତନ କଳିଙ୍ଗର
ସାମାଜିକ ଇତିବୃତ୍ତ’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ କିଛି ସୂଚନା ଦେଇଛି । ଏଣୁ
ତା’ର ପୁନରାବୃତ୍ତି ବାଞ୍ଛନୀୟ ନୁହେଁ । ସେହି କାରଣରୁ ହିଁ
କେବଳ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ତଦ୍ଭାବ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗଶୈଳୀର
ତୁଳନାତ୍ମକ ବିଶ୍ଳେଷ କଲାବେଳେ ସମାଲୋଚକବର୍ଗ ଆସାମୀ,
ବଙ୍ଗାଳୀ ଓ ମୈଥିଳୀ ସହିତ ଏହାକୁ ସମାନ ଆସନରେ
ଅଧିଷ୍ଠିତ କରାଇଛନ୍ତି । ଅଥଚ ମୂଳ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ ବେଳକୁ
‘ଦେଶ୍ୟ’ କହିଦେଇ ସମସ୍ତେ ଦୀର୍ଘମୁକ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି, ଯାହା
ସମାଲୋଚନାରେ ଆଦୌ ସ୍ମହଣୀୟ ନୁହେଁ ।

ବିଜ୍ଞ ସୁଧାବୃନ୍ଦ ! ମୁଁ ଏକଥା କାହାରିକୁ ଆକ୍ଷେପ କରି
କହୁଛି, ଏକଥା ଯେପରି ମନେ ନ କରନ୍ତି । ବାହାର ଦେଶରୁ

ଆସି ଅନ୍ଧକାଳ ରହଣି ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶୀ ଭାଷାର ବାହାର ରୂପ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଯେତିକି ଉପାଦାନ ମିଳିଲା, ତାକୁ ହିଁ ସମ୍ବଳ କରି ସେମାନେ ସେପରି ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେବା ଅତି ସ୍ବାଭାବିକ । କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖର ବିଷୟ ହେଉଛି, କୌଣସି ଦିଗରୁ ପରୀକ୍ଷା-ନିରୀକ୍ଷା ନ କରି ଏହାକୁ ଏକାବେଳକେ ଗ୍ରହଣ କରିନେବା ଓ ତା'ରି ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ଆହୁରି ଆଗକୁ ଅଗ୍ରସର ହେବା । ଏହା ଦେଶ ଓ ଜାତିର ଧୂଳିମାଟି ସହିତ ସଂପୃକ୍ତ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର କେତେଦୂର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, ଆପଣମାନେ ବିଚାର କରିବେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନେପାଳରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ଭାଷାରେ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କହିଦେଲୁ, ଓଡ଼ିଶାର ଭାଷା ସେତେବେଳୁ ହିଁ ଉତ୍ପତ୍ତିଲାଭ କରିଛି । କିନ୍ତୁ ଆମର କହିବାକୁ ସାହସ ହେଲାନାହିଁ ଯେ ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇସାରିଥିଲା ଓ ସେଥିରେ ଅତି ଉଚ୍ଚକୋଟିର ନହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହେବାପାଇଁ ଶକ୍ତାବଳୀର ଅଭାବ ନ ଥିଲା । ଜାତି ଯଦି ଥିଲା, ଭାଷା ନଥିଲା କିପରି ? ଭାଷା ଯଦି ଥିଲା ଭାବ ପ୍ରକାଶନ ଶକ୍ତ ନଥିଲା କିପରି ? ଯୁଦ୍ଧୋତ୍ତର କଳିଙ୍ଗ ହେଉ ବା ଖାରବେଳଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ କଳିଙ୍ଗ ହେଉ, ଯେଉଁ ସମ୍ବନ୍ଧ ସମାଜ ସେତେବେଳେ ରହିଥିଲା, ସେଥିରେ ସଭ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତି, ସାମାଜିକତା, ଗୀତ, ନୃତ୍ୟ, ବାଦ୍ୟାଦି କ୍ରିୟାମାନ ନଥିଲା ବୋଲି କହିବା ଅଜ୍ଞତା ଛଡ଼ା କ'ଣ ହୋଇପାରେ ? କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶାର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ଯେ ଯାହାକିଛି କଳାକାର୍ତ୍ତ ବା ସାଂସ୍କୃତିକ ପରମ୍ପରା ଏଠାରେ ରହିଆସିଛି, ତାହା ହୁଏତ ଜୈନ ନୁହେଁ କି ବୌଦ୍ଧ ଅବଦାନ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ ବୋଲି ବିଶିଷ୍ଟ ଐତିହାସିକମାନେ ସୁଦ୍ଧା ମତବ୍ୟକ୍ତ କରୁଛନ୍ତି । ସମସ୍ତେ ଏକସ୍ବରରେ ସେକଥା ସମର୍ଥନ କରନ୍ତି ଯେପରିକି ତା'ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗରେ କିଛି ନଥିଲା— ପ୍ରଜାକୁଳ ଖାଲି ଶୂନ୍ୟ ଶୂନ୍ୟ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିଲେ । ଅବଶ୍ୟ ଏକଥା ସତ ଯେ, କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧରେ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଆବାଳବୃଦ୍ଧବନିତା ଇହଲୀଳା ସାଙ୍ଗ କରିବା ଯୋଗୁଁ ସମାଜ ଧ୍ବଂସବିଧ୍ବସ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଲା— ଜାତିର ପ୍ରାଣସ୍ବୟନ ଏକାବେଳକେ ଲୁପ୍ତ ନହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅବଶିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରଚଣ୍ଡ ବୀର୍ଯ୍ୟବନ୍ତ

କଳିଙ୍ଗ ସେନାନୀ ଛାରଖାର ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଦେଶ ଭିତର ଗଡ଼, ନଗର, ବସ୍ତି, ପାଟଣା ନିଶ୍ଚିହ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଫଳରେ କଳିଙ୍ଗର ଭାଷା, ସାହିତ୍ୟ, ସଭ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତି ଉତ୍ତର କାଳରେ ଗବେଷଣାର ବସ୍ତୁ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଏହାଠାରୁ ବଳି ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟର ବିଷୟ କ'ଣ ଆଇପାରେ ? ବିଜ୍ଞ ଶ୍ରୋତାମଣ୍ଡଳୀ ! ଭାବପ୍ରବଣତା ହେତୁ କିଛି ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ବିଷୟ କହିଦେଲି ବୋଧହୁଏ । କ୍ଷମା କରିବେ । କିନ୍ତୁ ସେତକ କହିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଲା, କଳିଙ୍ଗର ଭାଷାକାଶରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ଯୋଗୁ ଦେଶୀୟ ଭାଷାରେ ରଚିତ ଗୀତ, ସଙ୍ଗୀତ, କାବ୍ୟ, କବିତା ପ୍ରଭୃତି ନଷ୍ଟ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼ିବା ଅସ୍ବାଭାବିକ ନୁହେଁ । ଯେଉଁମାନେ ସେଗୁଡ଼ିକର ଧାରକ ଥିଲେ ତାଙ୍କରି ଅଭାବରେ ତା'ର ତ ପୁନରୁଦ୍ଧାର ହେଲା ନାହିଁ ବରଂ ଅନ୍ୟାଗତ ସଭ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତି ସବୁ ଆପଣା ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରି ନୂତନ ମାର୍ଗରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସଞ୍ଚାଳିତ କଲେ । ଫଳରେ ଦୀର୍ଘକାଳ ଯାଏ ଅର୍ଥାତ୍ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଖାଣ୍ଡି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଉଚ୍ଚମାନର ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହେବା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦିବା କାଁ-ଜାଁ କିଛି ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ ତା'ହେଲେ ବୋଧହୁଏ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ତାହା ଅନୁରୂପ ସ୍ବର୍ଗ କରି ନଥିବ କିମ୍ବା ଯଦି ଅଭାବରେ କୀଟବ୍ରତ୍ ହୋଇଥିବ । ଯାହାହେଉ ଖଣ୍ଡ-ବିଖଣ୍ଡିତ ଭାବେ ପଲ୍ଲୀଲୋକ-ସମାଜରେ ସେଗୁଡ଼ିକର କ୍ଷୀଣଧାରା ଅଦ୍ୟାବଧି ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଆସୁଥିବା ଆଶ୍ବାସନାର ବିଷୟ ।

ସୌଭାଗ୍ୟକୁ, ବହୁ ବିଳମ୍ବରେ ହେଉ ପଛେ ଓଡ଼ିଶାବାସୀଙ୍କ ଶିରାପ୍ରଶିରାରେ ବହମାନ ରକ୍ତକଣିକାଗୁଡ଼ିକୁ ଏକତ୍ର କରି ପୂର୍ଣ୍ଣାବୟବ ମଣିଷଟିଏ ଗଢ଼ିବାକୁ ଶାରଳା ଦାସ ଯେଉଁ ବିରାଟ ମହାଭାରତ ରଚନା କଲେ, ତାହାଦ୍ବାରା ଓଡ଼ିଶାର ଗର୍ବଗୌରବ ପୁନର୍ଜୀବନ ଲାଭ କଲା ଏବଂ ପ୍ରଜାଙ୍କ ମନରେ ସ୍ବାଭିମାନ ପୁନର୍ଜୀବିତ ହେଲା । କହିବା ଅନାବଶ୍ୟକ ତାହାହିଁ ହେଲା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଆଲୋକସ୍ତମ୍ଭ । ସେଯାବତ୍ ଓଡ଼ିଶାର ଜନସମାଜରେ ପ୍ରଚଳିତ ଭାଷା, ଭାବ, କିମ୍ବଦନ୍ତୀ, ଲୋକକଥା, ଶବ୍ଦସମ୍ଭାର, କ୍ରିୟା ପ୍ରୟୋଗ, ଋଷିତ୍ରିକ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ, କାବ୍ୟିକ କଳ୍ପନା, ଧର୍ମଚେତନା, ଭକ୍ତି ଭାବନା, ସାମାଜିକ ଚଳଣିର ସୁକ୍ଷମ ସମାବେଶ ଦ୍ବାରା ତାହା

ଏତେ ରୁଚିମନ୍ତ ହୋଇଛି ଭାବିଲେ ଅସମ୍ଭବ ପରି ଲାଗେ । ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ଜୀବନକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଏପରି ଏକ ଆଲୋକ-ସାମାନ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ସହଜ ବ୍ୟାପାର ନୁହେଁ । ଏହିଠାରୁ ହିଁ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ବାସ୍ତବ ଇତିହାସ ।

ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କିନ୍ତୁ ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଉଚିତ ଯେ, କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧର ଗଣସମାଧି ପରେ କିଛିକାଳ ବ୍ୟବଧାନରେ ଆସିଥିବା ମହାମେଘବାହନ ଖାରବେଳଙ୍କ ଅମଳରେ କଳିଙ୍ଗର ପୂର୍ବ ଗୌରବ ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା ସତ; କିନ୍ତୁ ଏହାର ସାମାଜିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ବୈଭବ ମୌଳିକତା ହରାଇ ଇତର ଗୋଷ୍ଠୀ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ସତ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତି, ଭାଷା, ସାହିତ୍ୟ ସବୁ ଐକାନ୍ତକତା ହରାଇ ସମନ୍ୱିତ ରୂପ ଧାରଣ କରିଥିଲା । ବିଶେଷତଃ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ତାହା ପ୍ରବଳ ଭାବେ ଅନୁଭୂତ ହୋଇଥିଲା । ନଷ୍ଟାବଶିଷ୍ଟ ଦେଶୀୟ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ଲୋକମୁଖର ସୀମିତ ଶ୍ରାବ୍ୟତା ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶ କରିବା ଦୁଷ୍ଟର ମନେହୋଇଥିଲା । ଫଳରେ ଆଗନ୍ତୁକ ସଂସ୍କୃତି ଓ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ଦ୍ଵାରା ତାହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କବଳିତ ହୋଇପଡ଼ିବାର ଦୀର୍ଘ ଦେହହଜାର ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୂଳ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର କୌଣସି ବିଧିବଦ୍ଧ ରଚନା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଏ ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ରାଜା ଓ ରାଜବଂଶ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଶାସନ କରିଯାଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସ୍ଥାନୀୟ ଭାଷା ପ୍ରତି କାହାର ଦୃଷ୍ଟି ଆକୃଷ୍ଟ ଥିଲା ପରି ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦିବତ ଠାଏଁ ଠାଏଁ ପ୍ରଜାରଞ୍ଜନ ପାଇଁ ହେଉ ବା ଆତ୍ମପ୍ରଶସ୍ତି ପ୍ରସାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ହେଉ, ଅଭିଳେଖ ବା ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକାବିରେ ବିକୃତ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏଣେ ରାଜ-ପୃଷ୍ଠପୋଷକତାର ଅଭାବ ତେଣେ ଅନ୍ୟାଗତ ବଳିଷ୍ଠ ଭାଷାର ପ୍ରଭାବ ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ପିଣ୍ଡ ହୋଇ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଶାରଳାଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପାଂଶ୍ରେୟ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ସେ ଯୁଗକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଆ ଲେଖକଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଯେତେପ୍ରକାର ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି, ସବୁ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ହିଁ ଲିଖିତ । ଦ୍ଵାବଶ ଶତାବ୍ଦୀର ‘ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ’କାର ଓଡ଼ିଆକବି ଜୟଦେବ, ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ‘ସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ପଣ’

ଲେଖକ ବିଶ୍ଵନାଥ ମହାପାତ୍ରାଦିଙ୍କୁ ବାଦ୍ଦେଲେ ମଧ୍ୟ ଶାରଳାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ‘ପ୍ରାକୃତ-ସର୍ବସ୍ୱ’ ପ୍ରଣେତା ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ମିଶ୍ର, କବିତିଷ୍ଠିମ ଜୀବଦେବାର୍ଯ୍ୟ, ଗଙ୍ଗାଧର ମିଶ୍ର, ବସୁ ପ୍ରହରାଜ, କୃଷ୍ଣାନନ୍ଦ, ବ୍ରଜସୁନ୍ଦର ପଟ୍ଟନାୟକ, ପରମାନନ୍ଦ ମହାପାତ୍ର, ହଳଧର ମିଶ୍ର, କମଳଲୋଚନ ଖଡ଼୍ଗରାୟ ପ୍ରଭୃତି କବି ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ରଚନାମାନ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ହିଁ ଲିଖିତ ଅଛି । ଏହାଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଆହୁରି କେତେ ଓଡ଼ିଆ କବି କାବ୍ୟ, କବିତା, ତନ୍ତ୍ର, ଜ୍ୟୋତିଷ, କର୍ମକାଣ୍ଡ, ଅଷ୍ଟକ, ଶତକାଦି ଦ୍ଵାରା ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟକୁ ପରିପୁଷ୍ଟ କରିଯାଇଛନ୍ତି ଗଣନା କରିହୁଏ ନାହିଁ । ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ ।

ଏତାଦୃଶ ସାହିତ୍ୟିକ ବାତାବରଣ ମଧ୍ୟରେ ଜଣେ ଚଷାପୁଅ ନିଯା ପ୍ରଶଂସାକୁ ଭ୍ରୁକ୍ଷେପ ନକରି ଅମିତ ସାହସ ସହକାରେ ଅବହେଳିତ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଯେଉଁ ବିରାଟ ମହାଭାରତ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଗଲେ, ତାହାର ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ଖାଣ୍ଡି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଭିତରେ ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ ଶ୍ରାବ୍ୟତାକୁ ଅନ୍ତର୍ଲୀନ କରାଇ ଯେଉଁ ଅଭୂତପୂର୍ବ ଗ୍ରନ୍ଥଟିଏ ସୃଷ୍ଟି କରିଗଲେ, ତାହା ଓଡ଼ିଶାର ଭାଷା, ସଂସ୍କୃତି ଓ ସତ୍ୟତାର ଏନ୍‌ସାଇକ୍ଲୋପିଡ଼ିଆ କହିବା ଅସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ । ସେଥିରେ ଓଡ଼ିଶାର ଲୁପ୍ତପ୍ରାୟ ଭାଷା ସମ୍ଭାର ଏବଂ ଆଖ୍ୟାନ ଆଖ୍ୟାୟିକାଦି ଏପରି ନିଖୁଣ ଏବଂ ନିପୁଣ ଭାବେ ସନ୍ନିବେଶିତ, ଯାହା ଦେଖିଲେ ପ୍ରାକ୍ତନ କଳିଙ୍ଗର ଅବଲୁପ୍ତ ସାମାଜିକ ବୈଭବର ଚିତ୍ର ସ୍ପଷ୍ଟ ମନରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଯାଏ । ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ଦେଖନ୍ତୁ—

ଶୁଣ ହୋ ରାଜନ ଭାଳିଣ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଯେ ସଞ୍ଜଲେ ଉପାଏ
ଦ୍ଵାରକା ଭୁବନ କଇ ଲାଗିଲା ମହାଉୟେ
ଅଦଭୁତେ ଶୁଭିଳା ଅଇଲା କୋକୁଆ
ଦ୍ଵାରକା ଲୋକଯାକ ହେଇଲେ ଅରବୁହା
ଉୟେଣ କଅଁଳା ପୋଏ ରହନ୍ତି ଭିତରେ
ଯାଇଣ ପଶନ୍ତି କେହୁ ମାତାଙ୍କ କୋଡ଼ରେ — ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏଭଳି ରଚନା ସେକାଳ ସାଧାରଣ ଜନସମାଜରେ ଏତେପୂର ଆଦରଲାଭ କଲା, ଯାହା ଦେଖି ଈର୍ଷାକୁ ଓ ନିନ୍ଦୁକ

ସଂସ୍କୃତାଭିମାନୀ ପଣ୍ଡିତଗଣ ଅସହିଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ମୁଷିମେୟ କେତେକ ଦେଶପ୍ରେମୀ କବି, ଯଥା— ଅରୁଣ୍ୟାନନ୍ଦ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ, ଅର୍ଜୁନ ଦାସ, କାର୍ତ୍ତିକ ଦାସ, ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଦାସ ପ୍ରମୁଖ କବି ଓ ଲେଖକ କାବ୍ୟକବିତା, ଭଜନ, ଜଣାଣ, ଚଉପଦୀ, ଚଉତିଶା, କୋଇଲି, କାନ୍ଦଣା ପ୍ରଭୃତି ଲେଖି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପୁଷ୍ଟି ସାଧନ କରିବାରେ ଅବହେଳା କରିନାହାନ୍ତି ସତ, କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତ ମହଲରେ ବିଶେଷ ଆଦୃତ ହେଲାନାହିଁ । ବରଂ ତାହା ଗ୍ରାମ୍ୟ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ । ଅତଏବ ପରିତ୍ୟାଜ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରଚାର ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏତିକିବେଳେ ସ୍ବାଭିମାନୀ କବି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଅହମ୍ମଦୀୟ ପଣ୍ଡିତବର୍ଗଙ୍କ ମୁଖ ବନ୍ଦ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ନାନାର୍ଥ-ସଂସ୍କୃତ-ଶବ୍ଦାବଳୀ ଆଶ୍ରୟରେ ଯେଉଁ ଦୁରଧିଗମ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ କବିତା ରଚନା କରିଗଲେ, ତାହା ଏପରି ଭାବେ ଜନଆଦର ଲାଭ କଲା, ଯାହାର ପ୍ରଭାବ ଦୀର୍ଘ ଦେହଶବ୍ଦ ବର୍ଷ ଯାଏଁ ଦେଶରେ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିପାରିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ତାହା ଥିଲା ଅଳଙ୍କାରସର୍ବସ୍ୱ ଏକ ଅଭୂତ ଶୈଳୀ, ଯାହାକୁ ସେ କହନ୍ତି, ‘ଦୁର୍ଗମ ମାର୍ଗ’ । ସେସବୁର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇ ଆପଣମାନଙ୍କୁ ଭାରାକ୍ରାନ୍ତ କରିବି ନାହିଁ ।

ଆପଣମାନେ ଜାଣନ୍ତି ସାହିତ୍ୟର ଭାଷାଶୈଳୀ କଦାପି ଚିରନ୍ତନ ନୁହେଁ । ନୂଆ ନୂଆ ଶୈଳୀ ପ୍ରତି ପାଠକ ସର୍ବଦା ଆକୃଷ୍ଟ ରହନ୍ତି । ବିଶେଷତଃ ଶବ୍ଦପ୍ରଧାନ ଆଳଙ୍କାରିକ ରୀତି ଛାଡ଼ି ସରଳ ସାବଲୀଳ ରଚନା ପ୍ରତି ଓଡ଼ିଆ ପାଠକବର୍ଗ ଆକୃଷ୍ଟ ହେବା ସ୍ବାଭାବିକ । କିନ୍ତୁ ପାରମ୍ପରିକ ଭଞ୍ଜୀୟ ରୀତି ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ଶୈଳୀରେ ଲେଖିବାକୁ କିଏ ବା ସାହସ କରିବ, ଯେହେତୁ ତାହାହିଁ ଉତ୍ତମ କବିତ୍ୱ ବୋଲି ସ୍ବାକୃତିଲାଭ କରିଥିଲା । ତେଣୁ ତଦତିରିକ୍ତ ଶୈଳୀରେ ରଚନା କରିବାକୁ କେହି ସାହସ କରୁ ନଥିଲେ । ଯୋଗକୁ ଏତିକିବେଳେ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବ ରଥଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ଘଟେ । ସେ ହିଁ ପ୍ରଥମେ ସାହସ ବାନ୍ଧି ଭଞ୍ଜୀୟ ରୀତି ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଇତର ଏକ ସାବଲୀଳ ଶୈଳୀର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ କବିତା ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଯୋଗକୁ ସେ ଥିଲେ ହିନ୍ଦୀ, ଓଡ଼ିଆ, ସଂସ୍କୃତ, ବଙ୍ଗଳା ଓ ତେଲଙ୍ଗା ଭାଷାରେ ସମାନ ଭାବେ ପାରଙ୍ଗମ । ତେଣୁ

ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଯେପରି ସରସ ଶ୍ଳୋକମାନ ରଚନା କରିପାରୁଥିଲେ, ସେହିପରି ଭଞ୍ଜୀୟ ରୀତିରେ ସାଳଂକାର—

“କଳା ବଳାହକ ତୁଳା ଦଳିତ ନୀଳକୁନ୍ତଳା
ଚଳାଚଳା ଖରୁ ନେତ୍ରାଞ୍ଜଳା
ବାଳା ବଳୟ ଜଟଳା ଗଭା ସଦୃଶୀ ମଞ୍ଜୁଳା

ଦଳା ଗୋରଚନାଙ୍ଗୀ କୋମଳାରେ — କଳାବତୀ”
ପ୍ରଭୃତି ଛାନ୍ଦ-ଚୌପଦୀ ଲେଖିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ—

“ତର ନାହିଁ କି ହେ ପର ତରୁଣୀ ହରଣୁ
ତୋର ଲାଗି ଘେର ପଡ଼ିବା ହେବଟି ତୋର ପରି ଆଚରଣୁ ।”

ପ୍ରଭୃତି ଲେଖି ଏକ ଅଭିନବ ଶୈଳୀର ସୂତ୍ରପାତ କରିଥିଲେ ଯାହା ତତ୍କାଳ ଜନସମାଜକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମୁଗ୍ଧ କରିପାରିଥିଲା । ସେତିକି ନୁହେଁ, ଇତର ଭାଷାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ନବନବ ଶବ୍ଦାବଳୀ, ଯଥା— ଫତୁରି, ଖୋର, ଆଖର, ଡବା, ତେଷା, ଖାରା ପ୍ରଭୃତି ଆହରଣ କରି ଦେଖାଇଦେଲେ ଯେ, ଭାଷାକୁ ପରିପୁଷ୍ଟ କରିବାକୁ ହେଲେ ଏ ପ୍ରକାର ଆହରଣର ନିଷ୍ଠିତ ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ଏତିକି, ଆହରଣ କରିବା ଯେତିକି ସହଜ ତାକୁ ଆଣି ସ୍ବାଭାଷା କରିବା ସେତିକି କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ । ଆହର୍ଣ୍ଣା ତେଣୁ ସର୍ବଦା ସତର୍କ ରହିବା ଉଚିତ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଯୋଗୁ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ କେବଳ ସ୍ତମ୍ଭ ବା କବି ଭାବେ ନୁହେଁ, ଉତ୍ତରକାଳୀନ ଓଡ଼ିଆ ରଚନାଶୈଳୀର ଦିଗଦ୍ରଷ୍ଟା ରୂପେ ସମ୍ମାନିତ । ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅନୁପ୍ରାଣିତ ତାଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ, ବନମାଳୀ, ରଘୁନାଥ ପରିଚ୍ଛା, ପଦ୍ମନାଭ ପରିଚ୍ଛାଦିଙ୍କ ପରି ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଧାନାଥ ରାୟ, ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର, ଫକୀରମୋହନ ସେନାପତିଙ୍କ ସମେତ ଉତ୍କଳମଣି ଗୋପବନ୍ଧୁ, ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ, ମାୟାଧର ମାନସିଂ ପ୍ରମୁଖ କବିବୃନ୍ଦ ସରଳ, ସାବଲୀଳ ଶୈଳୀ ମାଧ୍ୟମରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ଗୁଣିମନ୍ତ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଏହାଙ୍କ ଅମଳରୁ ହିଁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ନବୀନ ଯୁଗର ଆରମ୍ଭ ହେଲା ବୋଲି କହିଲେ ତଳେ; ଯାହାକୁ ଆମେ ଏବେ ଆଧୁନିକ ଆଖ୍ୟା ଦେଇ ଆସୁଛୁ ।

ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ କହିଲେ ସାଧାରଣତଃ ଅତି ବେଶୀରେ ଗତ ଦେଢ଼ଶହ ବର୍ଷର କବିକୃତି ମାତ୍ର । ଏ ମଧ୍ୟରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଉପନ୍ୟାସ, ଗଳ୍ପ, ନାଟକ, କବିତା, ଏକାଙ୍କିକା ଏବଂ କିଛିଟା କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ସାହିତ୍ୟରେ ଯେତେବେଳେ ନବୀନ ଶୈଳୀଟିଏ ଅନୁସୂତ ହୁଏ, ତାହା ଯେକୌଣସି ଆଜ୍ଞାକତା ବହନ କରିଥାଉ ପଛେ, ଲୋକସମାଜରେ ଆଦୃତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ତାହା ଗଦ୍ୟ ହେଉ ବା ପଦ୍ୟ ହେଉ, ଓଡ଼ିଶାରେ ଇଂରେଜୀ ଶାସନର ଅବ୍ୟବହିତପୂର୍ବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁ ଆଦର୍ଶମୁଖୀ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଆସୁଥିଲା, ତାହା ଏ ଯୁଗରେ ବାସ୍ତବମୁଖୀ ହୋଇଉଠିଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜର ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶକ ହେବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ସମାଜ ସାହିତ୍ୟର ଖାଦ୍ୟପ୍ରାଣରେ ପରିଣତ ହେଲା । ସମସାମୟିକ ଯନ୍ତ୍ରଣାପାଡ଼ିତ ସମାଜର ବିଭିନ୍ନ ସମସ୍ୟା ଅଭିନବ ଆଜ୍ଞାକତା ମାଧ୍ୟମରେ ପରିଷ୍କୃତ ହେବାରେ ଲାଗିଲା । କିନ୍ତୁ ‘ଅଭିନବ’ ନାମରେ ଯେଉଁ ଶୈଳୀର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଛି, ତାହା ଏକ ସହଜସାଧ୍ୟ ଶୈଳୀ ନୁହେଁ । ଅପାରଗ

ଲେଖନୀରୁ ନିର୍ଗତ ହେଲେ ତାହା ସାହିତ୍ୟକୁ ଏପରିଭାବେ କଲୁଷିତ କରିପକାଏ, ଯାହାର ପ୍ରତିକାର ଦୁଃସାଧ୍ୟ ହୋଇଉଠେ । ଏଣୁ ସେଥିପ୍ରତି ସାବଧାନ ରହିବା ବାଞ୍ଛନୀୟ । ଯାହାହେଉ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଯୁଗରୁ ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟ ଯଦିତ ବହୁ ଉତ୍ଥାନ-ପତନ ଦେଇ ଗତିକରି ଆସିଛି, ତଥାପି ତାହାର ବର୍ଷାଦ୍ୱ୍ୟତା ଲୁପ୍ତ ହୋଇନାହିଁ କିମ୍ବା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଦେଶିକ ସାହିତ୍ୟ ତୁଳନାରେ ସେ ଆଦୌ ପଛରେ ପଡ଼ିନାହିଁ, ଏହା ଆଶ୍ୱାସନାର କଥା ।

ସୁଧାକୃନ୍ଦ ! ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ପୁଞ୍ଜାନୁପୁଞ୍ଜ ଆଲୋଚନା ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ପ୍ରବନ୍ଧର ପରିସର ମଧ୍ୟରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ସାଙ୍କେତିକ ରୀତିରେ କେବଳ କିଛିଟା ଆପଣମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛି । ଦୋଷତୁଟି ମାର୍ଜନା କରିବେ ବୋଲି ଏକାନ୍ତ ଅନୁରୋଧ । ଉକ୍ତ ଅଛି—

“ଚଳତଃ ସ୍ଫଳନଂ କ୍ୱାପି ଭବତ୍ୟେବ ପ୍ରମାଦତଃ
ହସନ୍ତି ଦୁର୍ଜନାସ୍ତତ୍ର ସମାଦଧତି ସଜ୍ଜାନଃ ।”

ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ପରମ୍ପରା

ସଂସ୍କୃତି ହେଉଛି ଜାତିର ମେରୁଦଣ୍ଡ । ଯେଉଁ ଜାତିର ସଂସ୍କୃତି ଯେତିକି ସମୃଦ୍ଧ, ସେ ଜାତି ସେତିକି ଉନ୍ନତ ଓ ପ୍ରାଣବନ୍ତ । ଉନ୍ନତ ସଂସ୍କୃତି ଦ୍ଵାରା ଜାତି ବିଶ୍ଵ ଦରବାରରେ ସମ୍ମାନଲାଭ କରିଥାଏ । ଯଦିତ କାଳର ପ୍ରବହମାନତା ମଧ୍ୟରେ ଥରେ ଥରେ ତାର ବାହ୍ୟାକୃତିରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଦିଏ, ତଥାପି ସଂସ୍କୃତିର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ପ୍ରାଣଧାରା ଉଜ୍ଜୀବିତ ଥାଏ । ବୃକ୍ଷର ଚେରପରି ତାହାର ଆତ୍ମିକ ପରିବର୍ତ୍ତନ କେବେହେଲେ ସଂଘଟିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ପାଣି ପବନର ସୁଷମତା ଯୋଗୁଁ ହୁଏତ ବୃକ୍ଷ କେତେବେଳେ ସବୁଜ ଡାଳପତ୍ର ମେଲି ପୁଷ୍ପଳ ଆକାର ଧାରଣ କଲାବେଳେ ପୁଣି କେତେବେଳେ ଅସମତା ହେତୁ କୃଶାବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଇଥାଏ, କିନ୍ତୁ ଚେର ଯାହା ତାହାହିଁ ଥାଏ । ଜାତି ପକ୍ଷରେ ବି ସେଇକଥା । କେତେକ ପାରିପାର୍ଶ୍ଵିକ କାରଣରୁ ତା'ର ବାହ୍ୟାବରଣରେ କିଛିଟା ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦୃଷ୍ଟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ମୂଳ ସଂସ୍କୃତି ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ଥାଏ, ଯାହା ଜାତିର ନିଜସ୍ଵ । ଏଣୁ କୌଣସି ଜାତିକୁ ଭଲ କରି ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ତା'ର ସଂସ୍କୃତି ଉପରେ ପ୍ରଥମେ ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼େ ।

କିନ୍ତୁ ସଂସ୍କୃତି କହିଲେ କ'ଣ ବୁଝାଏ ? ଏହାକୁ ଇଂରାଜୀରେ 'କଲଚର' କହନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଜାତିର କେଉଁ ବିଭାବଟି କଲଚର ନାମରେ ନାମିତ ଦେଖିବାର କଥା । ଏହି ଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା କ'ଣ ବା ସଙ୍କେତିତ ? ଧର୍ମ ? ଲୋକାର୍ଥ ? ଜୀବନଯାତ୍ରା ? ପରମ୍ପରା ? ନା ସାମାଜିକ ଚଳଣି ? କାହିଁକି ନା ସାହିତ୍ୟିକ, ଐତିହାସିକ, ସମାଜ ବିଜ୍ଞାନୀ, ନୃତ୍ୟ ବିଶାରଦ ପ୍ରଭୃତି ପଣ୍ଡିତଗଣ ଏହାର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରନ୍ତି । ସ୍କୁଲ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ ମନେହୁଏ, କେଉଁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ସହିତ କାହାର ମେଳ ନାହିଁ । ଅଥଚ ସୁସ୍ଥ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ ବିଚାର କଲେ ଜଣାପଡ଼େ, ସେହି ଅମେଳ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ଏପରି ଏକ ମିଳନ ସୂତ୍ର ରହିଛି, ଯାହା ରଙ୍ଗବେରଙ୍ଗର ପୁଷ୍ପାବଳୀକୁ ମାଳା ମଧ୍ୟରେ ଗୁନ୍ଥି ଧରି ରଖୁଥିଲା ପରି ସବୁଗୁଡ଼ିକୁ ଐକ୍ୟବଦ୍ଧ କରିରଖୁଛି । ଏହାରି ନାମ ହିଁ 'ସଂସ୍କୃତି' ଯାହା 'କଲଚର' ଶବ୍ଦ ଅପେକ୍ଷା ଆଉ ଟିକିଏ ବ୍ୟାପକ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ।

ବାସ୍ତବିକ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ସଂସ୍କୃତି ଜୀବନର ଗୋଟିଏ ଉତ୍ସ ଏବଂ ଜନ୍ମଠାରୁ ମୃତ୍ୟୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଉତ୍ସ ସର୍ବଦା ପ୍ରବାହିତ । ତାକୁ କେହି ବାହାରେ ପ୍ରକାଶ କରିପାରନ୍ତି ତ କେହି ବା ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ରଖିଥାଆନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରଥମେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନରେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇ ଗୋଷ୍ଠୀ ଭିତରକୁ, ଗୋଷ୍ଠୀରୁ ସମାଜକୁ, ସମାଜରୁ ଦେଶ ଭିତରକୁ ଏବଂ ଦେଶରୁ ସାରା ପୃଥିବୀକୁ ସଂକ୍ରମିତ ହୋଇଥାଏ । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ, ବିଲୋମ ମାର୍ଗରେ ଗତି କରି ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥାଏ । ଆଜି ଆମେ ଯେଉଁ ଯୁଗ ସନ୍ଧିରେ ରହିଛୁ ସେ ଯୁଗର ସଂସ୍କୃତି କହିଲେ ପ୍ରଥମେ ଆମ ଆଖିରେ ପଡ଼େ ବିଜ୍ଞାନ ଓ ଯାନ୍ତ୍ରିକ; ସଂସ୍କୃତି ଯା'ର ପରିପ୍ରକାଶ ଓ କ୍ରମବୃଦ୍ଧି ଆମ ଉପରେ ଅଖଣ୍ଡ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିବାରେ ଲାଗିଛି । ଫଳରେ ଆତ୍ମିକ ସଂସ୍କୃତି ତା'ଠାରୁ ଅନେକ ସମୟରେ ଦୂରେଇ ରହିଯାଉଛି । ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମିକ ସଂସ୍କୃତିର ପରିପ୍ରକାଶକ ଉପାଦାନମାନ ଯାନ୍ତ୍ରିକ ସତ୍ତାବତୀ ବଳରେ କ୍ରମଶଃ ତଦ୍ଭାବ-ଭାବିତ ହୋଇପଡ଼ୁଛି । ସେଥିଲାଗି ଅନେକ ସମୟରେ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ସଂପ୍ରତିକ ଯୁଗରେ ଦୁଇଟି ସତ୍ତାବତୀ ବା ସଂସ୍କୃତି ସମାନ୍ତରାଳ ଭାବରେ ଗତି କରିବାରେ ଲାଗିଛି । ଗୋଟିଏ ହେଉଛି ସ୍ଵ ସ୍ଵ ଜାତିର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ସଂସ୍କୃତି, ଯାହାକୁ ମାନବିକ ସଂସ୍କୃତି ବୋଲି କୁହାଯାଏ ଏବଂ ଅନ୍ୟଟି ବୈଜ୍ଞାନିକ ସଂସ୍କୃତି ଯାହା ପୃଥିବୀର ସମସ୍ତ ପ୍ରାନ୍ତରେ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ବୃଦ୍ଧି ପାଇବାରେ ଲାଗିଛି । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ଏହା ମାନବୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଉପରେ ପ୍ରବଣ ଆକ୍ରମଣ ଚଳାଇ ତାକୁ ସମୂଳେ ଲୋପ କରିଦେବାକୁ ସସିଧା ପରି ଜଣାଯାଏ । ଫଳରେ ସାଧାରଣ ଜୀବନରେ ପାରମ୍ପରିକ ସଂସ୍କୃତି ଯେଉଁ ସ୍ଥାନ ରଖିବାର କଥା ତାହା ସେ ରଖିପାରୁନାହିଁ; ପୁନଶ୍ଚ ଆଧୁନିକ ପୃଥିବୀରେ ନାନାବିଧ ସାମାଜିକ, ରାଜନୈତିକ ଏବଂ ଅର୍ଥନୈତିକ ଚିନ୍ତାଧାରାର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ହେତୁ ତାହା ଜୀବନଠାରୁ ପୃଥକ୍ ବୋଲି ଧାରଣା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପଡ଼ୁଛି । ଫଳରେ ସାଧାରଣ ଜୀବନର ବୈବିଧ୍ୟ ବା ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଏକମୁଖୀ ହୋଇପଡ଼ୁଛି । ଅର୍ଥାତ୍ ସମଗ୍ର ମାନବଜାତି ପ୍ରାୟ ଏକା ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼ିଥିବା ମନେହୁଏ । ବିଶ୍ଵର ବିଭିନ୍ନ

ପ୍ରାନ୍ତରେ ତଥାକଥିତ ସମଗ୍ର ଶିକ୍ଷିତ ସମାଜ ଯଦି ସେଥିଦ୍ୱାରା ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୁଅନ୍ତି ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ସେଥିରୁ ବା ନିବୃତ୍ତ ହେବେ କିପରି ! ବିଶେଷତଃ ଯେଉଁଗୁଡ଼ିକ ସଂସ୍କୃତି ପରିପ୍ରକାଶର ମାଧ୍ୟମ ବୋଲି କୁହାଯାଏ, ଯଥା— ସାହିତ୍ୟ, ସଙ୍ଗୀତ, ନୃତ୍ୟ ସମେତ ନବନବ ବୈଜ୍ଞାନିକ ପ୍ରଣାଳୀରେ ଉଦ୍ଭୂତ ସିନେମା, ଟେଲିଭିଜନ, ଭି.ଡି.ଏ. ପ୍ରଭୃତି ଅତି ସହଜରେ ଅନାୟାସରେ ଯେତେବେଳେ ମାନସିକ ସ୍ତରରେ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିବାରେ ତତ୍ପର ତାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ନୈତିକ ମୂଲ୍ୟବୋଧର ନୀରବ ପ୍ରକାଶକ ପାରମ୍ପରିକ ସଂସ୍କୃତି ସାଧାରଣ ଜନଜୀବନରେ ଆଦୃତ ହେବା କେତେ ଯେ କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ଆପଣମାନେ ଅନୁଭବ କରୁଥିବେ । କିନ୍ତୁ ଏଥିଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତିର ଆତ୍ମିକ ବିକାଶ କେତେଦୂର ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିଛି ମୁଁ କହିପାରୁନି କିନ୍ତୁ ସମାଜର ନୈତିକ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଯେ ବ୍ୟାହତ ହୋଇପଡୁଛି ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତି ଆଦି କି ପ୍ରକାର ଅବସ୍ଥା ମଧ୍ୟରେ ଗତିକରୁଛି ଦେଖିବାର କଥା ।

ସୁଧାକୃନ୍ଦ ! ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ପରମ୍ପରା ବିଷୟକ ଆଲୋଚନାରେ ଉପରୋକ୍ତ ମନ୍ତବ୍ୟ-ପ୍ରକାଶର ପ୍ରାସଙ୍ଗିକତା କେତେ ତାହା ମୁଁ କହିପାରୁନି, କିନ୍ତୁ ତାହା ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତିକୁ ଯେ ଗ୍ରାସ କରିବାକୁ ବସିଛି ଏହା ସମସ୍ତେ ଅନୁଭବ କରୁଥିବେ । ଅନେକେ କହନ୍ତି, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାନ୍ତ ଅପେକ୍ଷା ଓଡ଼ିଶାରେ ସେ ସରଳତା ବା ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରଭାବ ଅପେକ୍ଷାକୃତ କମ୍ ହୋଇପାରେ । ଏହାର ନାନା କାରଣ ଥାଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ଆମେ ଯଦି ଆମ ସମାଜର ଭିତ୍ତିଭୂମି ଓ ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀ ଅନୁଧ୍ୟାନ କରୁ, ତା’ହେଲେ ଦେଖିପାରିବା ଏହି ଯେଉଁ ସୁଦୂର ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦେଶରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିବା ବୈଜ୍ଞାନିକ ସଂସ୍କୃତିର କାୟା ବିସ୍ତାର ଘଟିବାରେ ଲାଗିଛି ସେଥିଦ୍ୱାରା ମଣିଷର ମଣିଷ ସହିତ, ସମାଜ ସହିତ, ପ୍ରକୃତି ସହିତ ବିଶେଷତଃ ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତାଙ୍କ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ଯାହାକି ଆମ ଦେଶୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରାଣବାଜ ରୂପେ ପରିଚିତ ଏବଂ ଯାହା ଆମ ସାହିତ୍ୟରେ, ସଙ୍ଗୀତରେ, ଚିତ୍ରକଳାରେ, ଭାଷ୍ୟରେ, ନୃତ୍ୟରେ, ଖାଦ୍ୟପେୟ, ବେଶଭୂଷା ସବୁରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ରହିଥିଲା ତାହା କ୍ରମଶଃ ଲୁପ୍ତ ହେବାରେ ଲାଗିଛି । ଏଥିପ୍ରତି ଏବେ ସାବଧାନ ନ ରହିଲେ ତାହା ଅତିରେ କାଳଗର୍ଭରେ ବିଲୀନ ହୋଇପଡ଼ିବ ।

ବିଜ୍ଞ ଶ୍ରୋତାମଣ୍ଡଳୀ ! ଏଯାବତ୍ କେବଳ ସାଧାରଣ ସଂସ୍କୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ ଆଭାସ ଦେଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯତକ୍ଷେତ୍ର କହିବାକୁ ଯିବି ।

ସୁଧାକୃନ୍ଦ ! ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାନ୍ତୀୟ ସଂସ୍କୃତିଠାରୁ ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତିର ଏକ ଏକକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ରହିଛି, ଏ କଥା ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଭାରତର ଉତ୍ତର ଭୂଖଣ୍ଡରେ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତର ସଂସ୍କୃତି ଯେପରି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରି ଜୟପତାକା ଉଡ଼ାଇ ଅଛି, ସେହିପରି ଦକ୍ଷିଣ ଭୂଭାଗରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଂସ୍କୃତି ଅଖଣ୍ଡ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରି ରହିଛି । ଯା’ ବୋଲି ଉତ୍ତର ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିରେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ବା ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିରେ ଉତ୍ତରାଖଣ୍ଡର ସଂସ୍କୃତି ଆଦୌ ପ୍ରଭାବ ପକାଇ ନାହିଁ କହିଲେ ଭୁଲ ହେବ । ପରସ୍ପର ଏକତ୍ରାବସ୍ଥାନ ଫଳରେ ଯେକୌଣସି ସଂସ୍କୃତି ହେଉ ପରସ୍ପର ଉପରେ କିଛି ନା କିଛି ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର ନକରି ଛାଡ଼ନ୍ତିନି । ଏହା ପ୍ରକୃତିର ନିୟମ ବାସ୍ତବ ଅଭିଜ୍ଞତା । କିନ୍ତୁ ଏତିକି, କିଏ କାହା ଉପରେ କେତେ ପରିମାଣରେ ଆପଣା କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଜାହିର କରିପାରିଛି ତାହାହିଁ ଦେଖିବାର କଥା । କିନ୍ତୁ ତଦ୍‌ବିଦ୍‌ମାନେ କହନ୍ତି— ଉତ୍ତର ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଉଭୟ ସଂସ୍କୃତି ଉଭୟ ଉପରେ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଛନ୍ତି । ଯଦିବ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଂସ୍କୃତି ଉପରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରଭାବ ଅପେକ୍ଷା ଆର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିରେ ଅପରପକ୍ଷର ପ୍ରଭାବ କମ୍ । ଏ କଥାର ସତ୍ୟତା ବାସ୍ତବ୍ୟ, ଆଖରବିଖର, ବେଶଭୂଷା ପ୍ରଭୃତିରୁ ସୁନ୍ଦର ଅନୁମାନ କରିହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶା ବା ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି କଥା ବିଚାର କଲେ ଏହା ଏକ ଇତର ବିଶେଷ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ପ୍ରଥମେ ଦେଖନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶାର ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥିତି । ଏହା ଗୋଦାବରୀଠାରୁ ଗଙ୍ଗାକୁଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା ବୋଲି ସମସ୍ତେ ଏକମତ । ତାହାକୁ କଳିଙ୍ଗ କୁହାଯାଉଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ତାହା ଉତ୍କଳ, କଙ୍ଗୋଦ, ସମାପ, ଓଷଳୀ, ମୋଷଳୀ, ତୋଷଳି, କୋଶଳୀ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇ ଆସିଛି । ଏହାର ଆଦିମ ଅଧିବାସୀ ହେଉଛନ୍ତି ଆଦିବାସୀ ଶବର ଗୋଷ୍ଠୀ । ଏମାନେ ବଣଜଙ୍ଗଲର ପ୍ରାଣୀ । ସରଳ ଓ ନିରାଡ଼ମ୍ବର ଏମାନଙ୍କ ଜୀବନଯାତ୍ରା । ଆଖରବିଖର, ପୂଜା-ଉପାସନା, ଭାଷା, ସଂସ୍କୃତି ସବୁଥିରେ

ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଦୁର୍ବଳ । ଏ ଜାତିର ଯଦିବ ଦୃଢ଼ ନିଷ୍ଠା ଓ ସରଳ ବିଶ୍ୱାସ ସ୍ୱଭାବକ ଗୁଣ ଏମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଉତ୍ତର ଭାରତୀୟ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ଦ୍ରାବିଡ଼ୀୟ ଉଭୟ ସଂସ୍କୃତି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଉଭୟଫଳ ଆସି ଏତେଦୂର ଆସନ ଜମାଇ ବସିଲେ ଯେ ନା କେହି କାହାରିଠାରୁ ଦୂରେଇ ରହିପାରିଲା ନା କେହି କାହାରି ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ଜାତ ହେଲା । ଫଳରେ ଏଠାରେ ସ୍ଥାନୀୟ ସଂସ୍କୃତି ସହିତ ଅନ୍ୟାଗତ ଦ୍ୱିବିଧ ସଂସ୍କୃତିର ମିଶ୍ରଣ ଘଟି ଏପରି ଏକ ବିଚିତ୍ର ସଂସ୍କୃତିର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିଲା, ଯାହା ଉତ୍ତର କିମ୍ବା ଦକ୍ଷିଣର ଏକକ ସଂସ୍କୃତି ପରି କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଆର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣର ଅଧିକାରୀ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ଫଳରେ ସେଠାରେ ଏକ ସମନ୍ୱିତ ସଂସ୍କୃତିର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଘଟି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ତାହାର ସଂଜ୍ଞା ହେଲା ‘ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି’ ଏବଂ ଯାହାକୁ ଆମେ ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତି ବୋଲି କହିଆସୁଛୁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବା ଏ ସଂସ୍କୃତିର ସ୍ୱରୂପ କ’ଣ ? ଆଗରୁ କହିଛି ସଂସ୍କୃତି ଜାତିର ପ୍ରାଣସରା । ପ୍ରାଣର ବିଶ୍ଳେଷଣ ଯେପରି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ସେହିପରି ସଂସ୍କୃତିର ମଧ୍ୟ । ଶରୀରର ଚଳପ୍ରଚଳନ ଓ କର୍ମପ୍ରବଣତାକୁ ଧରି ଯେପରି ପ୍ରାଣର ସରା ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ସେହିପରି କର୍ମନିଷ୍ଠା ଓ ବିକାଶୋନ୍ମୁଖତା ଦେଖି ସଂସ୍କୃତିର ବଳିଷ୍ଠତା ଓ ଦୃଢ଼ମୂଳତା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଏଣୁ ଜାତିକୁ ଶରୀର ବୋଲି ଧରିନେଲେ ସଂସ୍କୃତି ତାହାର ପ୍ରାଣ ଏବଂ ସଭ୍ୟତା ତାହାର ପ୍ରତିବିମ୍ବ । ସଂସ୍କୃତି ସଭ୍ୟତା ମାଧ୍ୟମରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରେ ଏବଂ ସଭ୍ୟତା ସଂସ୍କୃତିର ସୁକ୍ଷ୍ମାତିସୁକ୍ଷ୍ମ ରହସ୍ୟ ଲୋକଲୋଚନରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରେ । ତେଣୁ ଉଭୟ ଏକାକାର ଜଣାପଡ଼ନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତିର ସ୍ୱରୂପ ବିବେଚନା କଲାବେଳେ ସେହି କଥାଟି ମନେ ରଖିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ଆଗରୁ ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି, ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଯେପରି ମାନବୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଅନୁପୁରକ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି ସେହିପରି ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ପରିପୁରକ । ମଣିଷ ହିସାବରେ ଓଡ଼ିଆ ମାନବ ସଂସ୍କୃତିସମ୍ପନ୍ନ ସତ, ତଥାପି ‘ଓଡ଼ିଆ’ ଭାବେ ତାହାର କେତେକ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରହିଛି ଯାହା ଇତର ଭାରତୀୟଙ୍କଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଲଗା । ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେତୋଟିର ସୂଚନା ଦିଆଯାଉଛି ।

ସଂସ୍କୃତି ଯଦିବ କୌଣସି ଏକ ବସ୍ତୁ ନୁହେଁ ଯାହାକୁ ହାତରେ ଧରି ଦେଖାଇ ହେବ । ତଥାପି ମଣିଷର ଜୀବନୀ ଶକ୍ତି ପରି ଏହା ଅନୁଭବବୋଧ । ସମାଜର ବିକାଶୋନ୍ମୁଖୀ କର୍ମଧାରା ମଧ୍ୟରେ ତାହା ଅଲକ୍ଷିତ ଭାବେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥାଏ । ତାହାର ପ୍ରକାଶକ ମାଧ୍ୟମ ହେଉଛି ଆଖର, ଆହାର, ନୃତ୍ୟ, ସଙ୍ଗୀତ, ସାହିତ୍ୟ, ଭାଷଣ, ଚିତ୍ରକଳା ପ୍ରଭୃତି । ଆଖରରେ ତାହା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିତ ହୁଏ, ଆହାରରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୁଏ, ସଙ୍ଗୀତରେ ପ୍ରତିଧ୍ୱନିତ ହୁଏ, ନୃତ୍ୟରେ ଛନ୍ଦାୟିତ ହୁଏ, ଚିତ୍ରରେ ଲୀଳାୟିତ ହୁଏ ଏବଂ ଭାଷଣରେ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ହୁଏ । ଯା’ ବାଦ୍ ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ ସେସବୁକୁ ପ୍ରାଣବନ୍ତ କରିଥାଏ । ତେଣୁ ପ୍ରକାଶକ ମାଧ୍ୟମଗୁଡ଼ିକ ସଂସ୍କୃତି ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ସେ ସବୁର ମାନ ଅନୁଯାୟୀ ସଂସ୍କୃତିର ମାନ ନିରୂପିତ ହୁଏ ।

ପ୍ରଥମେ ଦେଖିବା ଆଖର ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ସ୍ୱରୂପ କିପରି ପ୍ରକଟିତ । ଆଖର ତ୍ରିବିଧ— ଦେଶାଖର, କୁଳାଖର ଓ ଲୋକାଖର । ବର୍ତ୍ତମାନର ଓଡ଼ିଶା କହିଲେ ଆଗକାଳର ଉତ୍କଳ, କଳିଙ୍ଗ ଓ କୋଶଳର ସମ୍ମିଶ୍ରଣ । ଏପରି କେତେକ ଆଖର ରହିଛି ଯାହା କଳିଙ୍ଗରେ ଦେଖାଗଲେ ମଧ୍ୟ କୋଶଳରେ ନାହିଁ କିମ୍ବା ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗରେ ନାହିଁ । ଏହାକୁ ଦେଶାଖର କୁହାଯାଏ । ଉଦାହରଣ ରଜପର୍ବ । ଏ ଓଡ଼ିଶାର ପର୍ବ— ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି । କିନ୍ତୁ ଏହା ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେପରି ଭାବେ ପାଳିତ ହୁଏ, ଉତ୍ତର ଓଡ଼ିଶାରେ ସେପରି ହୁଏ ନାହିଁ । ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହା ‘ଭୂ-ରଜସ୍ୱଳା’ ଉତ୍ସବ ରୂପେ ତିନିଦିନ ପାଳିତ ହୁଏ । ପୃଥିବୀ ରଜୋବତୀ ହେବା ଯୋଗୁଁ ସେ ଦିନମାନଙ୍କରେ କୌଣସି ନାରୀ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ପନିପରିବା ପନିକିରେ କଟାଯିବ ନାହିଁ । ଶିଳ, ପେଷଣାରେ ମସଲା, ବେସର ପ୍ରଭୃତି ବଟାଯିବ ନାହିଁ ଏବଂ ମାଟି ଉପରେ କୌଣସି ଲୁହା ଜିନିଷ ଲଗାଯିବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଉତ୍ତର ଓଡ଼ିଶାରେ ପହିଲିରଜ ମହାସମାରୋହରେ ପାଳିତ ହୁଏ । କୁଆଁରୀ କନ୍ୟାମାନେ ହଳଦୀ, ଅଁଳା ପ୍ରଭୃତି ଲଗାଇ ବଡ଼ିସକାଳୁ ସ୍ନାନସାରି ଘରକୁ ଆସନ୍ତି । ରଜଗୀତ ଓ ବୋଲିଗୀତ ଗାଆନ୍ତି, ପୁଚି ଖେଳନ୍ତି । ଏହାର ନାଁ ଦେଶାଖର । ରଜପର୍ବ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି କିନ୍ତୁ ଏହାର ପାଳନ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଦେଶାଖରରେ ଗଣ୍ୟ ।

ସେହିପରି ନୂଆଖିଆ ବା ନବାନ୍ନ ଭକ୍ଷଣ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି । କିନ୍ତୁ ପଶିମ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହା ଯେପରି ବିଧିବଦ୍ଧ ଭାବେ ସାତମ୍ଭର ପାଳିତ ହୁଏ, ଉତ୍ତର ବା ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶାରେ ସେପରି ହୁଏନାହିଁ । ପଶିମ ଓଡ଼ିଶାରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦିନଟିଏ ସ୍ଥିରକରି ସେଦିନ ସମସ୍ତେ ଶୁଦ୍ଧପୂତ ହୋଇ ନବାନ୍ନ ଭକ୍ଷଣ କଲାବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟ ଭାଗରେ ଗୃହକର୍ତ୍ତାଙ୍କ ରାଶି-ନକ୍ଷତ୍ର ଅନୁଯାୟୀ ଦିନ ସ୍ଥିର କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ପରିପାଳନ ପ୍ରଣାଳୀ ଭିନ୍ନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏହା ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି— ଅନ୍ୟ ନାମ ଦେଶାତ୍ମକ । ସେହିପରି ଓଡ଼ିଆ କୁଳବଧୂମାନେ ଗୁରୁଜନଙ୍କ ପାଦସ୍ପର୍ଶ ନ କରି ଭୂଇଁକୁ ମୁଣ୍ଡ ଲଗାଇ ଓଳଟି ହେବା, ଭାଇବୋହୂ ଦେହରେ ଦେହଶୁରଙ୍କ ଛାଇ ନ ପଡ଼ିବା, ବିବାହ ପରେ କୁଳନାରୀ ସାବିତ୍ରୀ ବ୍ରତ କରିବା, ସିନ୍ଦୂର ଟୋପା ଲଗାଇବା ପ୍ରଭୃତି ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ଇତର ବିଶେଷ ମାତ୍ର । ସେହିପରି ଜ୍ୟେଷ୍ଠମାସ ପୂର୍ଣ୍ଣମୀରେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ସନ୍ତାନର ନୂଆବସ୍ତ୍ର ଏବଂ ପ୍ରଥମାଷ୍ଟମୀରେ ପଢୁଆଁ ପିଲାଙ୍କୁ ଚନ୍ଦନପାଟୀ ଲଗାଇବା ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରତୀକ ରୂପେ ଗୃହୀତ ।

କୁଳାତ୍ମକ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି ବହୁତ ପରିଲକ୍ଷିତ । କନ୍ୟାଘରେ ବିବାହ ସଂପାଦିତ ହେବା ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି, କିନ୍ତୁ ବିବାହ ସମୟରେ ବର କେଉଁଠି ଘୋଡ଼ା ପିଠିରେ ବସି କନ୍ୟା ଘରକୁ ଯାଏ, କିଏ ପାଲିଙ୍କି ଉପରେ, ଅନ୍ୟ କେହି ସବାରୀ ଭିତରେ ବସି ଯାଆନ୍ତି । କେଉଁ କେଉଁ କୁଳରେ ପ୍ରଥମ ରଜସ୍ୱଳା କନ୍ୟାକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କୋଠରି ମଧ୍ୟରେ ସାତଦିନ ଯାଏ ରଖିବା, ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମ ହେବାର ପାଞ୍ଚଦିନରେ ପଞ୍ଚୁଆତି ଉଜାକରି ବାଣିବା, ପ୍ରସୂତିର ଏକୋଇଶ ଦିନଯାଏ ସନ୍ତାନର ଜନନୀକୁ ପାକଗୃହରେ ପ୍ରବେଶ ନ କରାଇବା, ବିବାହ ଦିନ ନୂଆକୁଲାରେ ଶରଟିଏ ରଖି ନାପିତୁଣୀ ଦ୍ୱାରା ସାତଘର ବୁଲାଇବା, ସାତଜଣ କୁଆଁରୀ କନ୍ୟାଙ୍କ ହାତରେ ସାତଟି କୁମ୍ଭରେ ପାଣି ଅଣାଇ ବିବାହ ଆଗରୁ କନ୍ୟାଙ୍କୁ ସ୍ନାନ କରାଇବା, ଭୋଜିଭାତ କାଳରେ ବନ୍ଧୁ ସ୍ୱଜନଙ୍କୁ ପୂର୍ବଦିନ ନିମନ୍ତ୍ରଣ ଦେଇ ଭୋଜିଦିନ ଦ୍ୱିତୀୟବାର ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିବା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଥାକୁ କୁଳାତ୍ମକ ବୋଲି କହନ୍ତି । କାରଣ ଏସବୁର ଜାତିବର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ବିଶେଷରେ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଚଳନ ନାହିଁ ।

ଏହାବାଦେ ଲୋକାତ୍ମକ ବି ରହିଛି ଯାହା ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ନିର୍ମଳ ପରିପ୍ରକାଶ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ହେଉଛି

ସଧବାର ସିନ୍ଦୂର ବିନ୍ଦୁ । ଏ ବିନ୍ଦୁ ସାମନ୍ତରେ ନୁହେଁ ଠିକ୍ ମଝି କପାଳରେ । ଏହା ସଦ୍ୟବିବାହିତା କନ୍ୟାଠାରୁ ଅଣୀତିପର ବୃଦ୍ଧା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କ ଆଖର । ଏ ଓଡ଼ିଆ ନାରୀର ଏକାନ୍ତ ନିଜସ୍ୱ । ସେହିପରି ଓଡ଼ିଶା । ମଥାରେ ଓଡ଼ିଶା ଦେବା ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି । ଅନ୍ୟତ୍ର ଯଦିତ ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଥା ରହିଛି, ତଥାପି ତାହାର ପରିପାଟୀ ଅଲଗା— ଜଙ୍ଗ ଅଲଗା । ତାହା ଓଡ଼ିଆଣୀର ଓଡ଼ିଶା ପରି ଲଲାଟରୂପୀ ଏବଂ ଆକର୍ଷଣଶୀଳ ନୁହେଁ । ଏପରି ଲୋକାତ୍ମକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରହିଛି, ଯାହା କ୍ରମଶଃ ଲୋପ ହେବାରେ ଲାଗିଛି ।

ଉଚ୍ଚ ତ୍ରିବିଧ ଆଖର ଛଡ଼ା ଏକ ସାମୁହିକ ଆଖର ରହିଛି, ଯାହାକୁ ଲୋକ ଚରିତ୍ର କୁହାଯାଏ । ଓଡ଼ିଶାବାସୀଙ୍କ ଲୋକ ଚରିତ୍ର ଅତି ଉଚ୍ଚକୋଟିର ଥିଲା । ସ୍ୱସ୍ଥବାଦିତା ଓ ଅତିଥିପରାୟଣତା ସେମାନଙ୍କ ଜାତୀୟ ଗୁଣ । ଅତିମାତ୍ରାରେ ସରଳ ବିଶ୍ୱାସୀ ସେମାନେ । ଥରେ ବିଶ୍ୱାସ କରିଗଲେ ଆଉ ସେ ତୁଟିବାର ନୁହେଁ । ବିଶ୍ୱାସଯାତକତାର ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବା ପାଇଁ ପ୍ରାଣପାତ କରିବାକୁ ସେମାନେ କୁଣ୍ଡିତ ନୁହଁନ୍ତି; ଅଥଚ ମଣିଷ ମାତ୍ରେ ସେମାନଙ୍କ ବନ୍ଧୁ । ତେଣୁ ରାତି ହେଉ, ଦିନ ହେଉ କେହି ଅତିଥି ଆସି ଅସମୟରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ଓଡ଼ିଆଘରୁ ଫେରିବାର ଶୁଣାନାହିଁ । ଆପଣାକୁ ବିପନ୍ନ କରି କ୍ଷୁଧାତୁର ଶତ୍ରୁକୁ ମଧ୍ୟ ଆହାର ବିତରଣ କରିବା ଏ ଦେଶରେ ନ ଘଟିଛି ନୁହେଁ । ଓଡ଼ିଶାର ଗୃହସ୍ଥ ଅତିଥିକୁ ସବୁଷ୍ଟ କରିବାରେ ଆପଣାର ଗୌରବ ଅନୁଭବ କରେ । ଗୃହାଗତ ଅତିଥିଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନାରୀ ସମାଜର ଭୂମିକା ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ନିରଳସ ଭାବେ ଉତ୍ତମ ଖାଦ୍ୟପେୟାଦି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଅଭ୍ୟାଗତକୁ ସଂତୁଷ୍ଟ କରିବାରେ କୁଳନାରୀ ଆତ୍ମଗୌରବ ଅନୁଭବ କରେ । ତେଣୁ ଏଯାବତ୍ ଓଡ଼ିଆ ନାରୀ ହିଁ ସଂସ୍କୃତି ଓ ପରମ୍ପରାର ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତ୍ରୀ ଭାବେ ସମ୍ମାନିତ ହୋଇଆସିଛି । ଏହାରି ନାଁ ଜାତୀୟ ଚରିତ୍ର ।

ଜାତୀୟ ଚରିତ୍ର ଭଳି ଜାତୀୟ ଆହାର ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର ଅନ୍ୟତମ ପରିଚୟକ । ସୁସ୍ଥ ସମାଜ ଗଠନ ଦିଗରେ ସୁସ୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ଯେପରି ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ରହିଛି, ଉତ୍ତମ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ସେହିପରି ଉତ୍ତମ ଆହାର ଆବଶ୍ୟକ । ଏହାଦ୍ୱାରା ସାମାଜିକ ରୁଚିବୋଧ ନିରୂପିତ ହୋଇଥାଏ । ସେ ଦିଗରେ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଚେତନ । ସରଳ ପ୍ରଣାଳୀରେ ସହଜଲଭ୍ୟ ପଦାର୍ଥକୁ ସ୍ୱାଦିଷ୍ଟ ଖାଦ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବାରେ

ସେମାନେ ଥିଲେ ଧୁରନ୍ଧର । ତା' ନହେଲେ ଘନ ଜଙ୍ଗଲଘେରା ଜନପଦର ଗ୍ରାମବାସୀ ଜଙ୍ଗଲଜାତ ପଦାର୍ଥ ଉପରେ ନିର୍ଭର ନକରି ଚଳନ୍ତେ ବା କିପରି ? ତେଣୁ ପ୍ରକୃତିଦତ୍ତ ଶାକ, ଫଳମୂଳ, କନ୍ଦ ସହିତ ମତ୍ସ୍ୟମାଂସାଦି ଦୈନନ୍ଦିନ ଖାଦ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ ରୂପେ ଉପଯୋଗ କରୁଥିଲେ । ବଣଜାତ ଫଳମୂଳ ସାଙ୍ଗକୁ ନାନାବିଧ ପନିପରିବା ଉପାଦାନ କରି ସେସବୁକୁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରଣାଳୀରେ ଆହାର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାରେ ସେମାନେ ଥିଲେ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ସୁପକାର । ଅନୁସନ୍ଧାନରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶାରେ ଛପନ ପ୍ରକାର ଖାଦ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଉଥିଲା । ଭୋଜିଭାତ ଅବସରରେ ସେ ମଧ୍ୟରୁ ବଛା ବଛା ସାମଗ୍ରୀ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ଅତିଥିଙ୍କୁ ପରିବେଷଣ କରାଯାଉଥିଲା । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ପଦାର୍ଥ, ବିଶେଷକରି ନିରାମିଷ ଖାଦ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ ଦେବତାଙ୍କୁ ଅର୍ପିତ ହେଉଥିଲା । ମନେହୁଏ, ଛପନ ପ୍ରକାର ରାନ୍ଧଣା ମଧ୍ୟରୁ ଅଠେଇଶ ସାମଗ୍ରୀ ସଙ୍ଗୃହୀତ ରୂପେ ଗଣ୍ୟ ହେଲାବେଳେ ଆଉ ଅଠେଇଶଟି ନିଃସଙ୍ଗୃହୀତ ଥିଲା । ସଙ୍ଗୃହୀତ ମଧ୍ୟରେ ପଲାର, ମିଠା ଖେଚେଡ଼ି, ସାଦା ଖେଚେଡ଼ି, କ୍ଷୀରାନୁ, ଦଧିନୁ, ମହୁର, ସାକର, ଆମିଳ, ଭଜା, ବଡ଼ି, ଆମୁଲ, ବେସର, ସବୁଜା, କାଞ୍ଜି, ଆମଡ଼ା, ଅଡ଼ଙ୍ଗା, ପାଣି ଆମ୍ବ, ମେଥି ବାଜରାଣ, ରାଜ, ପୁଡୁଗା, ତାଳମା, ପଇତି, ଶାଗମୁଗ, ଚଡ଼ଚଡ଼ି, ଖରଡ଼ା, ତୁଳିଆ ପାଚିଲି ଥିଲାବେଳେ ପୁରି, କାକରା, ଖୁରି, ତାଡ଼ିଆ, ଲଡୁ, ଖଜା, ଖୁରୁସା, ବୁଦିଆ, ତ୍ରିପୁରି, ମନୋହରା, ଆରିସା, ପଣାକାନ୍ତି, ଖଇ, କୋରା, ତୁଡ଼ାଘଷା, ମଣ୍ଡା, ଚନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତି, ଗଜା, ମାଲପୁଆ, ମୋଦକ, ଏଣୁରି, ଚିତଉ, ଚକୁଳି, ଆରବା, ଗଜଁଠା, ପାଲୁଆ, ପୋଡ଼ ପ୍ରଭୃତି ନିଃସଙ୍ଗୃହୀତ ଥିଲା । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାରେ ବିଶେଷତଃ ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ଏଗୁଡ଼ିକର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବିଦ୍ୟମାନ । କାଳଚକ୍ରର ଆବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟରେ କିଛିଟା ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାର ମୂଳ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପୂଜାସେବାରେ ଏହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିଛି । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ପୁରୀ ବଡ଼ଦେଉଳରେ ଛପନଭୋଗର ନୀତି ପାଳିତ ହୋଇଆସୁଛି । ଏହା ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ନିଜ୍ଜକ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ନବାଗତ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର ଦୁର୍ବାର ପ୍ରଭାବ ଯୋଗୁ ହେଉ, ପିଢ଼ି ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ରୁଚି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଯୋଗୁ ହେଉ,

ଆଳସ୍ୟପରାୟଣତା ଯୋଗୁ ହେଉ କିମ୍ବା ସାମାଜିକ ଜୀବନଯାତ୍ରାର ଆବଶ୍ୟକତା ପାଇଁ ହେଉ, ଉକ୍ତ ସାମଗ୍ରୀଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଆଗ୍ରହ କ୍ରମଶଃ ବଢ଼ିବାରେ ଲାଗିଛି ଏକଥା ସତ୍ୟ । ତା'ବୋଲି ଯଦି ଆମେ ସେସବୁ ବିଲକୁଲ ଭୁଲିଯାଉ ତେବେ ଆବହମାନ କାଳରୁ ଚଳି ଆସୁଥିବା ଆମ ସଂସ୍କୃତିର ଏକ ମୁଖ୍ୟ ଭାଗ ଚିରଦିନ ଲାଗି ବିସ୍ମୃତି ଗର୍ଭରେ ଲୀନ ହୋଇଯିବ ।

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଓଡ଼ିଶାର ନୃତ୍ୟ, ଗୀତ, ସଙ୍ଗୀତାଦିର ସ୍ୱରୂପ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ମଧ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ିକ କ୍ରମବିକଶିତ ଏକ ସାଂସ୍କୃତିକ ପରମ୍ପରାର ବିପରିଣାମ ବୋଲି ହୃଦୟଙ୍ଗମ ହୁଏ । ସୁରଶାତାତକାଳରୁ ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ଚଳି ଆସିନଥିଲେ ତାହା ଏଯାବତ୍ ଜାତିର ମଜାଗତ ହୋଇ ରହିନଥାନ୍ତା ।

ପ୍ରଥମେ ଦେଖାଯାଉ ନୃତ୍ୟ କଥା । ଆରମ୍ଭ କାଳରୁ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ଅତୀବ ନୃତ୍ୟପ୍ରିୟ । ନୃତ୍ୟ ଏକ ଶାବରୀ ପରମ୍ପରା । ଏହାକୁ ଆମେ ଏବେ ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟ କହୁ । ଶାବରୀ ନୃତ୍ୟ ଗ୍ରୌର୍ଯ୍ୟତ୍ରିକପ୍ରଧାନ । ଗୀତ ସହିତ ବାଦ୍ୟ ଓ ବାଦ୍ୟର ତାଳେ ତାଳେ ନୃତ୍ୟ— ତିନୋଟିର ସମପ୍ରାଧାନ୍ୟ ହେତୁ ଏହାକୁ ‘ଗ୍ରୌର୍ଯ୍ୟତ୍ରିକ’ କୁହାଯାଏ । ଏହା ଆଦିବାସୀ ଜନସମାଜର ଏକାନ୍ତ ନିଜସ୍ୱ— ଜୀବନଚର୍ଯ୍ୟା । ଏହାଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ଅପାର ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି । ଶବର ଆହାର ବିନା କିଛିଦିନ ଅତିବାହିତ କରିପାରେ; କିନ୍ତୁ ନୃତ୍ୟ ନହେଲେ ସେ ବଞ୍ଚିପାରେ ନାହିଁ । ଟିକିଏ ତେଜୋବର୍ଦ୍ଧକ ପାନୀୟ ପିଇ ଗୀତଗାଇ ନାଚିବାରେ ସେମାନଙ୍କ ଉଲ୍ଲାସ କହିଲେ ନ ସରେ । ଖଜୁ, ତାମରା, କୁରଂପନ୍ ପ୍ରଭୃତି ବାଦ୍ୟର ଧ୍ୱନିମାନ ସୃଷ୍ଟିକରି ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁରୁଷ ନିର୍ବିଶେଷରେ ନୃତ୍ୟପାଗଳ ହୋଇଉଠନ୍ତି । ସେହି ଶାବରୀ ନୃତ୍ୟ ପରମ୍ପରା କ୍ରମଶଃ ବିକଶିତ ହୋଇ ବର୍ତ୍ତମାନ ‘ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟ’ରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି ବୋଲି ଅବଧାରଣା କରିହୁଏ ।

ଅଧୁନାତନ ଭାରତବର୍ଷରେ ଯେଉଁ ଜାତୀୟ ନୃତ୍ୟମାନ ସ୍ୱୀକୃତି ଲାଭ କରିଛି, ସେ ମଧ୍ୟରୁ ‘ଓଡ଼ିଶୀ’ ଅନ୍ୟତମ । ଭାରତନାଟ୍ୟମ୍, କଥକ, ମଣିପୁରୀ, କଥାକଳି ଓ କୁଚିପୁଡ଼ି ଭଳି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ରୂପେ ସମାନ ମାନ୍ୟତା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଉତ୍ପତ୍ତି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହା ସର୍ବାପେକ୍ଷା ପ୍ରାଚୀନ ମନେହୁଏ । ଏହା ଗ୍ରୌର୍ଯ୍ୟତ୍ରିକପ୍ରଧାନ ଅର୍ଥାତ୍ ନୃତ୍ୟ-ଗୀତ-ବାଦ୍ୟର ବିଚିତ୍ର

ସମାହାରର ସୃଷ୍ଟି, ଏହା ଆଗରୁ କହିଛି । ଏହାର ଅଭିନୟ ଓ ଅଙ୍ଗଭଙ୍ଗୀ ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ । କଟିମୁଦ୍ରା, ବକ୍ଷକମ୍ପନ, ଗ୍ରୀବାଭଙ୍ଗୀ, ତ୍ରିଭଙ୍ଗୀ ଛନ୍ଦରେ ପଦଝଳନା, ହସ୍ତମୁଦ୍ରା ପ୍ରଭୃତି ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ଧରଣର । ତାହା ଯେପରି କମନାୟ, ସେହିପରି ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣଯୁକ୍ତ । ସୁତରାଂ ଏହା ଏକାଧାରରେ ପ୍ରାଚ୍ୟ-ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଉଭୟ ନୃତ୍ୟପ୍ରେମୀଙ୍କ ଚିତ୍ତାକର୍ଷଣ କରେ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ମୂଳ ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ କ୍ରମ ପରିଣତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେହି ସର୍ବସମ୍ମତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇପାରିନାହାନ୍ତି । ତେଣୁ ଏହା ଯେତିକି ରହସ୍ୟମୟ, ସେତିକି କୌତୂହଳୋଦ୍ଦୀପକ ହୋଇ ରହିଛି ।

କିନ୍ତୁ ପୁଣ୍ୟାନୁପୁଣ୍ୟ ବିରର କଲେ ଏହା ‘ମାହାରୀ’ ନୃତ୍ୟର ବିକଶିତ ରୂପ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏନାହିଁ । ‘ମାହାରୀ’ ଶବ୍ଦର ମୂଳ ଖୋଜିବାକୁ ଯାଇ କିଏ ତାହା ‘ମହତ୍ନାରୀ’ ବା ‘ମନୋହାରୀ’ ଆଉ କିଏ ‘ମାଧୁରୀ’ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ଅପଭ୍ରଷ୍ଟ ରୂପ ବୋଲି କଳ୍ପନା କରନ୍ତି, ଯାହା ଆଦୌ ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ । କାରଣ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ କଳିଙ୍ଗର ‘ମାହାର’ ନାମକ ଏକ ପାଟକଗୋଷ୍ଠୀ ରହିଆସିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ‘ମାହାର’ ଅର୍ଥ ପଶୁ ଜଗୁଆଳ । ଏହା ଗଉଡ଼ ସଂପ୍ରଦାୟର ଏକ ଶାଖା ବିଶେଷ । ଗୋପପୁରୀଆ, ଷୋଳବନ୍ଧିଆ ଏବଂ ଆପଟ ଗଉଡ଼ ଶାଖା ମଧ୍ୟରୁ ‘ମାହାର’ ଗୋପପୁରୀଆ ସଂପ୍ରଦାୟର । ଏହାଙ୍କ କୁଳବୃତ୍ତି ପଶୁ ଚରାଇବା । ଗାଈ, ଗୋରୁ, ଛେଳି, ମହିଷୀ ପ୍ରଭୃତି ଗୃହପାଳିତ ପଶୁଙ୍କୁ ବଶଜଙ୍ଗଳରେ ବା ଗ୍ରାମୋପାନ୍ତ ପଡ଼ିଆ ଜାଗାକୁ ଅଡ଼ାଇନେଇ ସେମାନେ ତାଳ, ପତ୍ର, ଘାସ ପ୍ରଭୃତି ଚରି ଖାଇଲାବେଳେ ଏମାନେ ତାଙ୍କୁ ଜଗି ରହିଥାନ୍ତି । ସଞ୍ଜ ହେଲେ ଏକାଠି କରି ଘରକୁ ଫେରନ୍ତି । ସାଧାରଣତଃ ଅଳ୍ପ ବୟସ୍କର ପୁଅ, ଝିଅ ମାହାର କର୍ମରେ ନିଯୁକ୍ତ ରହନ୍ତି । କୃଷିପ୍ରଧାନ ସମାଜରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ପରିବାର କୃଷିନିର୍ଭର ହେବା ଯୋଗୁଁ ସନ୍ତାନସନ୍ତତିଙ୍କୁ ଆବାଳ୍ୟରୁ ସେଥିପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ କରିବା ସେମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ସୁତରାଂ କୃଷିକାର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ସମ୍ବଳ ଗୋରୁଗାଈଙ୍କ ଦାୟିତ୍ବ ସେମାନଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରାଯାଉଥିଲା । ପରିବାରରୁ ପୁଅ ବା ଝିଅ ଜଣେ ସକାଳ ପହରୁ ତୋରାଣିଭାତ ଖାଇ ମାହାର ସାଜି ବାହାରି ପଡ଼ନ୍ତି ଯେ ଯାହାର ଗୋଠ ଧରି । ଫେରନ୍ତି ସଞ୍ଜ ହେଲେ । ଗୋରୁଙ୍କୁ

ସ୍ବଚ୍ଛନ୍ଦ ଚରଣ ପାଇଁ ଛାଡ଼ି ଦେଇ ପିଲାମାନେ ଆମୋଦପ୍ରମୋଦରେ ମଞ୍ଜିଯାଆନ୍ତି । କିଏ ଖେଳକୌତୁକରେ ତ କିଏ ନୃତ୍ୟଗୀତରେ । ପୁଅ ପିଲାଏ ତାଳମାଙ୍କୁଡ଼ି, ବୋହୂଚୋରି ଆଦି ଖେଳରେ ମାତିଲାବେଳେ ଝିଅମାନେ ଏକାଠି ହୋଇ ଗୀତ ବୋଲି ନାନା ଭଙ୍ଗୀରେ ନୃତ୍ୟ କରି ସମୟ କଟାନ୍ତି । କେତେକ ଝିଅ ପୁଣି ସାଙ୍ଗସାଥୀ ମେଳରେ ଫୁଲ ତୋଳିବା, ମାଳା ଗୁନ୍ଥିବା, ଫୁଲ ପିନ୍ଧି ନୃତ୍ୟ କରି ବା ଗୀତ ବୋଲି ଆନନ୍ଦରେ କାଳହରଣ କରନ୍ତି । ଦୈନନ୍ଦିନ ଅଭ୍ୟାସବଶତଃ କୋମଳ କଣ୍ଠସ୍ବର ଓ ଛନ୍ଦାୟିତ ପଦଝଳନାର ସମନ୍ବୟରେ ଯେଉଁ ଅନବଦ୍ୟ ମାଦକତା କାଳକ୍ରମେ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା, ତାହା ବୋଧହୁଏ ନୃତ୍ୟପ୍ରିୟ ଗ୍ରାମୀଣ ସମାଜକୁ ଆକୃଷ୍ଟ ନ କରି ରହିପାରି ନଥିଲା । ଫଳରେ କନ୍ୟାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ ନୃତ୍ୟ, ଗୀତ ପ୍ରବୀଣ ଜନସମାଜର ଚକ୍ଷୁରୋଚକ ହୋଇଉଠିଲା । ସେତିକି ନୁହେଁ, ପର୍ବପର୍ବାଣି ଦିନରେ ତାହା ଗ୍ରାମଦେବତାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହେବାକୁ ଯୋଗ୍ୟ ବିବେଚିତ ହେଲା । କାରଣ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ବସ୍ତ୍ର ହେଲେ ଦେବତାଙ୍କୁ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିବାକୁ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ପବିତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ମନେକରନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରଥା ଏବେ ବି ଓଡ଼ିଶାବାସୀଙ୍କ ମନରୁ ଦୂର ହୋଇନାହିଁ । ସୁନ୍ଦର ସୁବାସିତ ବା ସୁସ୍ବାଦୁ ପଦାର୍ଥ ପ୍ରଥମେ ଦେବତାଙ୍କୁ ସମର୍ପଣ ନକଲେ ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ମନରେ ତୃପ୍ତି ଆସେନାହିଁ । ସେହି କାରଣରୁ ବୋଧହୁଏ, ଅବୋଧ ମାହାରାକନ୍ୟାଙ୍କ ଦ୍ବାରା ଗୋଗୋଷରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ଅବସର-ବିନୋଦନ ନୃତ୍ୟ ଉତ୍ତରକାଳରେ ପ୍ରବୀଣ ସମାଜର ସ୍ବାକୃତି ଲାଭ କରି ଦେବତାଙ୍କୁ ପ୍ରସନ୍ନ କରିବାର ଉପାୟ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲା । ମୂଳତଃ ‘ମାହାରୀ’ କନ୍ୟାଙ୍କ ଦ୍ବାରା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ତାହା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ‘ମାହାରୀ’ ନୃତ୍ୟ ରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଛି । ଅବଶ୍ୟ କାଳର କ୍ରମବିବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟରେ କେତେକାଂଶରେ ଆଜିକାଲି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଅବିକୃତ ରହିଛି । ଏଇଠି ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ ପ୍ରଥମେ କନ୍ୟାମାନଙ୍କୁ ଏ ପ୍ରେରଣା ଦେଲା କିଏ ? କେଉଁଠୁ ଶିଖିଲେ ସେ ନୃତ୍ୟ ସେମାନେ ? ବାଳକ ମନ— ନ ଦେଖିଲେ ବା ନ ଶୁଣିଲେ ନାଟିବା ଗାଇବା ସହଜ ନୁହେଁ । ଅନୁମାନ ହୁଏ, ଉତ୍ସବ ଦିନମାନଙ୍କରେ ଗାଁ ଭିତରେ ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁରୁଷ ନିର୍ବିଶେଷରେ ତାଳ-ଲୟଯୁକ୍ତ ଯେଉଁ ଉତ୍ତାଳ ନୃତ୍ୟ ସେମାନେ ଦେଖି ଆସୁଥିଲେ,

ତା'ରି ଅନୁକରଣରେ ତତ୍ତ୍ୱପ ଆଚରଣ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ । ସେଥିରେ କେହି ବାଧା ଦେବାର ନଥିଲା । ବାଧା ଦେବାର କାରଣ ବି ନଥିଲା । ଯେହେତୁ ତାହା ଥିଲା ଅନାବିଳ, ପବିତ୍ର ଏବଂ ମନୋରଞ୍ଜକ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଉନ୍ନତ ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର ସହଯୋଗରେ ତାହାହିଁ ବିଲକ୍ଷଣ ରୂପ ଧାରଣ କରି ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧି ହୋଇଉଠିଲା ଏବଂ ଭରତଙ୍କ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ଲେଖାହେବାବେଳକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନୃତ୍ୟଶୈଳୀ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହେଲା ଯାହାର ନାଁ ହେଲା 'ଉଡ୍ର ମାଗଧୀ' । ତାକୁ ହିଁ ଆମେ 'ଓଡ଼ିଶୀ' କହୁ ।

ପ୍ରକୃତପକ୍ଷେ ଦେଖିଲେ ଏହା ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନୃତ୍ୟଶୈଳୀ, ଭାବ ଓ ବିଭବ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅନ୍ୟ ଶୈଳୀଠାରୁ ଏହା ଏକାବେଳକେ ଭିନ୍ନ ଜଣାପଡ଼େ । ଏହାର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ହେଉଛି ଅନ୍ୟସବୁ ତାଳାନୁଗ ଓ ବାଦ୍ୟାନୁଗ ହେଲାବେଳେ ଏ ଗୀତାନୁଗ । ଅବଶ୍ୟ ତାଳହୀନ ନୃତ୍ୟ ମନୋରଞ୍ଜକ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟର ବିଶେଷତ୍ୱ ତାଳ-ଲୟାନୁଗ ଗୀତ ସହିତ ଥିବା 'ଅଭିନୟ' । ଏଥିରେ ଗୀତର ଭୂମିକା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଆଦିବାସୀ ସଂପ୍ରଦାୟର ନୃତ୍ୟଶୈଳୀ ଏଥିରେ ନିହିତ ଭାବେ ରହିଥିବା ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ।

'ଉଡ୍ର ମାଗଧୀ' ଛଡ଼ା ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟା, ଅବନ୍ତିକା ଓ ପାଞ୍ଚାଳିକା ନାମରେ ଆଉ ତିନୋଟି ଶୈଳୀର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣେତା ଭରତମୁନିଙ୍କୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି କହନ୍ତି । ତା' ଯଦି ହୁଏ, ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ 'ଉଡ୍ର ମାଗଧୀ' ଶୈଳୀର ନୃତ୍ୟ ନିହିତ ଭାବେ ପ୍ରସାରଲାଭ କରିଥିଲା । ପୁନଶ୍ଚ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ରାଣାଗୁପ୍ତା ଦେହରେ ନୃତ୍ୟରତା ଯୁବତୀ ଚିତ୍ର ସମ୍ବଳିତ ଯେଉଁ ପ୍ରସରାସ୍ତରଣ, ତାହା ସେ କାଳର ରଙ୍ଗମଞ୍ଚ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରାଯାଇଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ସରିକି ଯଦି ରଙ୍ଗମଞ୍ଚ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ନୃତ୍ୟ ପରିଚଳନା କରାଯାଇପାରୁଥିଲା, ତେବେ କହିବାକୁ ପଡ଼ିବ ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାର 'ମାହାରୀ ନୃତ୍ୟ' କ୍ରମବିକାଶ ଲାଭ କରି ଜନମନୋରଞ୍ଜକ ଏକ ବିଧିବଦ୍ଧ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ନୃତ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଯାହାକୁ ଏବେ ଆମେ 'ଓଡ଼ିଶୀ' ବୋଲି କହୁ । ଅବଶ୍ୟ କିଏ ଏହାକୁ ଦେବଦାସୀ ନୃତ୍ୟ, କିଏ ବା ଗୋଟିପୁଅ ନାଚ, ଆଉ କିଏ ସଞ୍ଜନାଚର ରୂପାନ୍ତର ବୋଲି

କହନ୍ତି, ତଥାପି ତାହାର ମୌଳିକ ସରା ଲୁପ୍ତ ହୋଇ ନାହିଁ କିମ୍ବା 'ମାହାରୀ' ନାମର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିନାହିଁ । ଅଧିକନ୍ତୁ ସେଥିରେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟା ଅଙ୍ଗୀଭୂତ ହେବା ଯୋଗୁଁ ଲାସ୍ୟ ଓ ଅଭିନୟ ମିଶି 'ମାଦଳ' ସହଯୋଗରେ ଏକ ବିଚିତ୍ର ରୂପ ଧାରଣ କରିଛି । ତା' ଛଡ଼ା ବନବାସୀ ଯୁବତୀଙ୍କ ନୃତ୍ୟକାଳୀନ ବେଶଭୂଷା ସହିତ ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟାଙ୍ଗନାର ସାଜସଜ୍ଜା ତୁଳନା କଲେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଧାରଣା ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହୁଏ । ନୃତ୍ୟରତା ଆଦିବାସୀ ଯୁବତୀର ମଞ୍ଚକ, ବାହୁ, କର୍ଣ୍ଣରେ ଫୁଲମାଳ ଓ କଟିରେ ଧଳାପଟି ସହିତ ଓଡ଼ିଶୀ ନର୍ତ୍ତକୀର ନିବିଡ଼ ସାମାଜିକ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । କଟିମୁଦ୍ରା ଓ ପାଦପତନ ଭଙ୍ଗୀ ମଧ୍ୟ କେତେକାଂଶରେ ତଦନୁରୂପ । ନୃତ୍ୟକାଳରେ ଆଦିବାସୀ ନର୍ତ୍ତକୀଙ୍କ ଋଷିପତେ ବାଦ୍ୟକାରମାନେ ଠିଆରହି ବୋଲୁଥିବା ଗୀତ ସଦୃଶ ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ପାର୍ଶ୍ୱଗାୟକଙ୍କ ଗୀତ ଦ୍ୱାରା ସରସ ଓ ସାବଲୀଳ ହୋଇଉଠେ । ଏଣୁ ଏହାକୁ ଚୌର୍ଯ୍ୟାତ୍ରିକ କୁହାଯାଏ । ଏଥିଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତିର ମାନ କେତେ ଉଚ୍ଚରେ ଥିଲା, ତାହା ଅନୁମାନ କରିବା କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ସଙ୍ଗୀତ ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ମଧ୍ୟ ସେହି କଥା । ଅଦ୍ୟତନ ଭାରତବର୍ଷରେ କର୍ଣ୍ଣାଟକୀ ଓ ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନୀ ନାମରେ ଦୁଇଟି ଗାନ ପଦ୍ଧତି ଅନୁସୂତ ହୋଇ ଆସୁଥିବା ସମସ୍ତେ ଜାଣନ୍ତି । ଦୁଇଟିଯାକ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଏବଂ ଏକା ଶାସ୍ତ୍ର ନିୟମରେ ପରିଚାଳିତ । କିନ୍ତୁ ସ୍ୱ ସ୍ୱ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉଭୟେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ଉଭୟ ପଦ୍ଧତିରେ କେତେକ ରାଗ ନାମତଃ ସମାନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ପଲ୍ଲବୀ, ଆଳାପ, ସ୍ୱର ଓ ମାର୍ଗ ବେଳକୁ ଅସମାନତା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏହି ଅସମାନତା ହିଁ ଦୁହିଁଙ୍କୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବୋଲି ପରିଚିତ କରାଏ । ଏ ସୂତ୍ର ଧରି ବିଚାର କଲେ ଓଡ଼ିଶୀ ରାଗମାର୍ଗ ଏକ ଦିଗରେ ଦୁଇଟିଯାକ ପଦ୍ଧତିରୁ ପୃଥକ୍ ଜଣାପଡ଼େ ତ ଅନ୍ୟ ଦିଗରୁ ଦୁହିଁଙ୍କର ସମାହାର ବୋଲି ଅନୁଭୂତ ହୁଏ । ଭରତଙ୍କ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ 'ଉଡ୍ର ମାଗଧୀ' ପଦ୍ଧତିର ଆଳାପ ଓ ସ୍ୱରଲହରୀ କ'ଣ ଥିଲା, କିପରି ଭାବେ ତାହା ଗାନ କରାଯାଉଥିଲା ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରୂପରେଖ ଜଣା ନପଡ଼ିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଆଦିମ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ସ୍ୱର ମାର୍ଗରୁ ତାହା କଳ୍ପନା କରାଯାଇପାରେ । ପୁନଶ୍ଚ ସଙ୍ଗୀତ ଓ ନୃତ୍ୟର ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗୀ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିବାହେତୁ କାଳର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଅନୁଯାୟୀ କ୍ରମବିକଶିତ 'ମାହାରୀ ନୃତ୍ୟ', 'ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟ'

ଭାବେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲାପରି ଶାବରୀ ସ୍ୱରଲହରୀ ‘ଓଡ଼ିଶୀ ସଙ୍ଗୀତ’ ରୂପେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼ିଥିବା ଅସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେଁ । ଓଡ଼ିଶୀ ସଙ୍ଗୀତଧାରାର ତତ୍ତ୍ୱ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଏହାର ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ଜଣାପଡ଼ନ୍ତା ।

‘ଓଡ଼ିଶୀ-ସଙ୍ଗୀତ’ ବୋଲିଲେ ସାଧାରଣତଃ ଚମ୍ପୂ, ଚଉପଦୀ, ଛାନ୍ଦ ବିଶେଷକରି ଜୟଦେବଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ପଦାବଳୀର ଗାନମାର୍ଗକୁ ବୁଝାଏ । ସେଥିପାଇଁ କେତେକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରାଗରାଗିଣୀ ରହିଛି । ପଟମଞ୍ଜରୀ, ବରାଡ଼ି, କାମୋଦୀ, ଭୈରବୀ, ଦେଶାନ୍ଧ, ରାମକେରୀ, ଶାବରୀ, ଦେବକେରୀ, ଧନାଶ୍ରୀ ପ୍ରଭୃତି ଓଡ଼ିଶୀ ରାଗ ମଧ୍ୟରେ ପରିଗଣିତ । ଚମ୍ପୂ, ଚଉପଦୀ ଓ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ଏ ରାଗମାନଙ୍କ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଅଥଚ ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଏକାଧିକ ରାଗ ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନୀ ଓ କର୍ଣ୍ଣାଟକୀ ଉଭୟ ପଦ୍ଧତିରେ ତତ୍ତ୍ୱମାର୍ଗାନୁଯାୟୀ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶୀ ଗାୟକଙ୍କ କଣ୍ଠରେ ତାହା ବୋଲାହେଲାବେଳେ ଉଭୟ ପଦ୍ଧତିରୁ ଭିନ୍ନ ଏକ ବିଲକ୍ଷଣ ସ୍ୱରଲହରୀ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜଙ୍ଗରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୁଏ ବୋଲି ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞମାନେ କହନ୍ତି । ସେତିକି ନୁହେଁ, ଝୁଲା, ତ୍ରିପୁଟା, ସରିମାନ ଆଦି ତାଳ ସମେତ ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟର ଆଳାପ ଏବଂ ବୋଲି ଦେବାବେଳର ତାଳଫାଙ୍କର ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଶୈଳୀ ତାକୁ କୁଆଡ଼େ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାବେ ଗଢ଼ି ତୋଳିଥାଏ । ସେ ଶୈଳୀର ବିଶେଷତ୍ୱ ହେଲା, ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ୱର ଉଚ୍ଚାରଣ ପୂର୍ବରୁ କେତେକ ପାଖାପାଖି ସ୍ୱର ସହଯୋଗମୂଳକ ସ୍ୱରଭଙ୍ଗୀରେ ଲାଳିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିବା । ସେହି ଜଙ୍ଗରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ସ୍ୱରାବଳୀ ହିଁ ଓଡ଼ିଶୀ ସଙ୍ଗୀତରେ ଏକକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ, ଯାହା ମୂଳ ଶାବରୀ ସ୍ୱରଲହରୀର ରୂପାନ୍ତର ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସଙ୍ଗୀତ ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ରାଗସମୂହ ମଧ୍ୟରେ ‘ଶାବରୀ’ ରାଗିଣୀର ଉଲ୍ଲେଖ ବିଶେଷ ପ୍ରଶିଧାନଯୋଗ୍ୟ । ଶାବରୀ ରାଗ ଶବ୍ଦର ସମ୍ପାଦକରେ ପ୍ରଚଳିତ ରାଗଶୈଳୀ ବିନା ଅନ୍ୟକିଛି ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏନାହିଁ । କୌଣସି ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ଗୁଣ ନ ଥିଲେ ଅବହେଳିତ ବନବାସୀ ଶବ୍ଦର ନାମରେ ଗୋଟିଏ ରାଗ ପଦ୍ଧତି ଶାସ୍ତ୍ରସମ୍ମତ ହୋଇପାରନ୍ତା ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ, ସେ ରାଗର ଏପରି କିଛି ମୌଳିକତା ଓ ଚମତ୍କାରିତା ଥିଲା ଯାହା ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରଣେତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ ନକରି ରହିପାରିଲା ନାହିଁ । ତାହାହିଁ ଓଡ଼ିଶୀ ରାଗରାଗିଣୀର ମୂଳଉତ୍ସ

ହୋଇଥାଇପାରେ । ଜଣାପଡ଼େ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ୱୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସାର୍ବଦେବଙ୍କ ‘ସଙ୍ଗୀତ ରତ୍ନାକର’ ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖାହେଲା ବେଳକୁ ‘ଶାବରୀ’ ଶାସ୍ତ୍ରାୟତ୍ତର ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତି ଲାଭ କରିସାରିଥିଲା । ତା’ ନହେଲେ ଅରଣ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଆର୍ଯ୍ୟେତର ଗୀତିମାର୍ଗ ଆର୍ଯ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥରେ ସ୍ଥାନିତ ହେବା ସହଜ ବ୍ୟାପାର ନୁହେଁ । ତଥାପି ଅସମ୍ଭବ ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି । ଶାବରୀ ରାଗ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ସମ୍ମତି ଲାଭ କରିଛି । ତାହାହିଁ କ୍ରମଶଃ ବିସ୍ତାର ଓ ବିକାଶ ଲାଭ କରି ଓଡ଼ିଶୀ ଆଖ୍ୟା ଧାରଣ କରିଛି । ସେଇତକ ଦର୍ଶାଇପାରୁ ନଥିବା ଯୋଗୁଁ ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଭାବେ ସମ୍ମାନିତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶୀ ସଙ୍ଗୀତ ଜାତୀୟ ସ୍ୱୀକୃତି ଲାଭ କରିପାରୁନାହିଁ । କାରଣ, ଆମେ ଏହାର ମୂଳସୂତ୍ରଟି ଧରାଇ ପାରୁନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ଓଡ଼ିଶୀ ରାଗମାର୍ଗର ଆତ୍ମାକୁ ଚିହ୍ନାଇ ପାରୁନାହିଁ । ଏକଥା ଏକ ସ୍ୱୀକୃତ ସତ୍ୟ ଯେ— ବାଁ ତାହାଣ କାନ୍ଧ ମଧ୍ୟରେ ବକ୍ଷତାଗ ପରି ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଓ ଉତ୍ତରାଫ ପ୍ରାନ୍ତ ମଧ୍ୟରେ କଳିଙ୍ଗ ସଂସ୍କୃତି ସୁବିସ୍ମୃତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଯେତେବେଳେଯାଏଁ ତାହା ଉଭୟ ପଟର ପ୍ରଭାବରୁ ମୁକ୍ତ ଥିଲା, ସେତେବେଳେଯାଏଁ ସେ ଥିଲା ଅବିକୃତ ଓ ସୁରକ୍ଷିତ । ଭଲ ହେଉ ବା ମନ୍ଦ ହେଉ ସବୁ ଥିଲା ତା’ର ନିଜସ୍ୱ । ନୃତ୍ୟ, ସଙ୍ଗୀତ, ଚିତ୍ର, ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ, ଭାଷା ସବୁ କିଛି । କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ପ୍ରତିବେଶୀ ସଂସ୍କୃତିର ସାମୁଦ୍ରିକ ମିଶ୍ରଣ ଯୋଗୁଁ ଅନ୍ତର୍ଭାଗ ଅନାବିଜ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ବହିର୍ଭାଗ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ନୃତ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହାର କ୍ଷୀଣ ସଙ୍କେତ ଦିଆହୋଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନର ସଙ୍ଗୀତ ବିରଂଗରେ ମଧ୍ୟ ସେଇ କଥା । ଅର୍ଥାତ୍ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଓ ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନୀ ପ୍ରଭାବିତ ଶାବରୀ ମାର୍ଗ ଉତ୍ତର କାଳରେ ‘ଓଡ଼ିଶୀ ସଙ୍ଗୀତ’ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାୟିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି । ଓଡ଼ିଶୀ ରାଗରାଗିଣୀ ଦିହରେ କେଉଁ ଅଂଶ ଟିକକ କର୍ଣ୍ଣାଟକୀ ଆଉ କେଉଁତକ ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନୀ ଦର୍ଶାଇ ଭିତରେ ଥିବା ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟକୁ ପ୍ରମାଣିତ କରିଦେଲେ ଓଡ଼ିଶୀ ସଙ୍ଗୀତର ବାସ୍ତବ ରୂପ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତା ଏବଂ ଏହାର ଶାସ୍ତ୍ରୀୟତାକୁ କେହି ଅସ୍ୱୀକାର କରିପାରନ୍ତେ ନାହିଁ । କଦଳୀ, ଶର୍ବରା ଓ ନାରିକେଳର ଏକକ ସ୍ୱାଦୁ ରହିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଜଳ ସହିତ ମିଶି ‘ପାନକ’ ଭାବରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ୱାଦୁ ସୃଷ୍ଟି ହେଲାପରି ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନୀ, କର୍ଣ୍ଣାଟକୀ ଓ ଶାବରୀ ମାର୍ଗର ଏକତ୍ର ସମନ୍ୱୟରେ ‘ଓଡ଼ିଶୀ ସଙ୍ଗୀତ’ର ଅନିର୍ବଚନୀୟ ଚମତ୍କାରିତା ପ୍ରକଟିତ ।

ଏଣୁ ଓଡ଼ିଶା ସଂସ୍କୃତିର ମହନୀୟତା ପ୍ରକଟ କରିବାରେ ଓଡ଼ିଶା ସଙ୍ଗୀତର ଭୂମିକା ନିତାନ୍ତ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ।

ବିଜ୍ଞ ଶ୍ରୋତାମଣ୍ଡଳା ! ମୁଁ ନୃତ୍ୟଶିଳ୍ପୀ କିମ୍ବା ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞ ନୁହେଁ । ଏସବୁର ପୁଞ୍ଜାନୁପୁଞ୍ଜ ବିଚାର ତତ୍ତ୍ୱ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନଙ୍କ ପରିସରଭୁକ୍ତ । କେବଳ ନୃତ୍ୟଶିଳ୍ପୀ ଓ ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞଙ୍କ ସାହଚର୍ଯ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଟିକକ ଆହରଣ କରିଥିଲି, ତାହାହିଁ ଆପଣମାନଙ୍କ ଆଗରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛି । ବିନମ୍ର ନିବେଦନ, ଏହାର ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ଆପଣମାନେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବେ ।

ସଙ୍ଗୀତ ପରି ଭାଷ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଜାତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ପରିପ୍ରକାଶକ ଭାବେ ସର୍ବସ୍ୱୀକୃତ । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ କଳିଙ୍ଗ ଶିଳ୍ପର କଳାକୁଶଳତା ପୃଥ୍ବୀ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । କୋଣାର୍କ, ପୁରୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିର, ରାଜାରାଣୀ ମନ୍ଦିରଗାତ୍ରର ଜୀବନ୍ତ ପଥର ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଦେଖିଲେ କିଏ ନ କହିବ ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ବୈଭବ ଉନ୍ନତିର ଚରମ ସୀମାକୁ ଘର୍ଷ କରିଥିଲା ବୋଲି ? ଭଗ୍ନାବଶିଷ୍ଟ କୋଣାର୍କର ପୂର୍ଣ୍ଣମନ୍ଦିର, ଏକାମ୍ର ନଗରୀର ଉତ୍କଳ ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିର, ବିଶ୍ୱପ୍ରସିଦ୍ଧ ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବଡ଼ଦେଉଳ କଳିଙ୍ଗ ସ୍ଥପତିଙ୍କ କଳ୍ପନା ବିଳାସର ଅମ୍ଳାନ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ନୁହେଁ କି ? ଯା'ଛଡ଼ା ପ୍ରଦେଶର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଦ୍ୱିଭୁଜାରୁ ଷୋଡ଼ଶଭୁଜା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୁର୍ଗାମୂର୍ତ୍ତି, ଉତ୍ତରରେ ଚଣ୍ଡିଖୋଲ ଓ ଦକ୍ଷିଣରେ ପଞ୍ଚମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଗଣେଶଙ୍କ ପ୍ରସ୍ତର ପ୍ରତିମା ଦିହରେ ଯେଉଁ ଉନ୍ନତ ଭାଷ୍ୟର ନିଦର୍ଶନ ରହିଛି, ତାହା ଦିନେ ବା ବର୍ଷକେ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା ବୋଲି କହିହୁଏ ନାହିଁ । ଶିଳାଗାତ୍ରରେ ସୁସ୍ଥାତିସୁସ୍ଥ ଝରୁକଳା ଏବଂ ଗଗନଘର୍ଷା ବିଶାଳ ଦେବାଳୟ ନିର୍ମାଣ କୌଶଳ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ଏକ ବିକାଶୋନ୍ମୁଖୀ ସାଂସ୍କୃତିକ ପରମ୍ପରାର ନିଦର୍ଶନ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

କେବଳ ଦେବାଳୟ ବା ମୂର୍ତ୍ତି ନୁହେଁ, ଅତିକାୟ ଦୁର୍ଗ, ନଗର, ପ୍ରାସାଦ, ପ୍ରାକାର, ସ୍ତୂପ ପ୍ରଭୃତି ନିର୍ମାଣ କରିବାରେ ଓଡ଼ିଶାର ପରମ୍ପରା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମୃଦ୍ଧ । ଶିଶୁପାଳଗଡ଼, ଅସୁରଗଡ଼, ଜଉଗଡ଼, ପୋତାଗଡ଼ ସମେତ ଜବ, ମାଳୟ, ସିଂହଳର ଭଗ୍ନାବଶିଷ୍ଟ କାର୍ତ୍ତିରାଜି କଳିଙ୍ଗ ଶିଳ୍ପଶୈଳୀର ଜାଞ୍ଜଲ୍ୟମାନ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରୂପେ ଅଦ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟମାନ । ଏ ମଧ୍ୟରେ ଖଣ୍ଡଗିରିସ୍ଥ ରାଣୀଗୁମ୍ଫା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଚମତ୍କାର । ଜୈନଧର୍ମର ଆଦିମ ତୀର୍ଥଙ୍କର 'ରକ୍ଷଭନାଥ'ଙ୍କ ନାମରେ ତାହା

ଉତ୍ସର୍ଗୀକୃତ । ଏକ ପୁରାତନ ଭିତ୍ତିର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଉପରେ ଖାରବେଳଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ତାହା ନିର୍ମିତ ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି । ତା' ଯଦି ହୁଏ— ହେବାର ହିଁ ବିଶେଷ ସମ୍ଭାବନା— ତେବେ ଖାରବେଳଙ୍କ ଆଗରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ମୂଳ ମନ୍ଦିର ବା ସ୍ତୂପଟି ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ । ପୁରୀପୁରି ଭଗ୍ନାବସ୍ଥାକୁ ଆସି ନଥିଲେ ଖାରବେଳଙ୍କ ପରି ଜଣେ ଉଦାରମନା ନରପତି କୌଣସି ଦେବସ୍ଥାନ ଭାଙ୍ଗି ତା' ଉପରେ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିନଥିବେ । ପ୍ରାସାଦ ହେଉ ବା ସ୍ତୂପ ହେଉ, ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲେ ଅନ୍ତତଃ ପାଞ୍ଚଶ ବର୍ଷ ଆଗରୁ ନିଶ୍ଚିହ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିବା କୃତ୍ତିର ଦେଖାଯାଏ । ଏଣୁ ମୂଳବସ୍ତୁଟି ଖ୍ରୀ.ପୂ. ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ କିମ୍ବା ତତ୍ପୂର୍ବରୁ ଗଠିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭାବନା । ବୋଧହୁଏ, ଜୈନଧର୍ମର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ତୀର୍ଥଙ୍କର ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ କଳିଙ୍ଗ ଆଗମନର ସ୍ମାରକୀ ସ୍ୱରୂପ ସେଠାରେ ସ୍ତୂପ ବା ମଣ୍ଡପଟିଏ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା, ଯାହା ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଭୂମିସାତ୍ ହୋଇପଡ଼ି ଥିଲା । ଜୈନରାଜା ଖାରବେଳ ପୂର୍ବକାର୍ତ୍ତିର ପୁନରୁଦ୍ଧାର ପୂର୍ବକ ତା' ଉପରେ 'ରାଣୀଗୁମ୍ଫା' ନିର୍ମାଣ କରାଇ ଜୈନଧର୍ମର ଆଦିତୀର୍ଥଙ୍କର ରକ୍ଷଭଙ୍କ ନାମରେ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିଥିବେ । ଏସବୁର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ୱରୂପ କୁହାଯାଇପାରେ, ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ କାଳରୁ କଳିଙ୍ଗର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଉନ୍ନତିର ଚରମ ସୀମା ଘର୍ଷ କରିନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବଟବାଜ ମହାଦୁମ୍ଭରେ ପରିଣତ ହେଲାପରି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ କଳିଙ୍ଗଶିଳ୍ପୀକୁ ବିଶ୍ୱବିଶ୍ଳିଷ୍ଟ କରାଇପାରିଛି ।

ଏସବୁ ଛଡ଼ା ସାହିତ୍ୟ, ଚିତ୍ରକଳା, କ୍ରୀଡ଼ାକୌତୁକ, ଆମୋଦ-ପ୍ରମୋଦ, ସାମାଜିକ କ୍ରିୟାକଳାପ, ଜୀବନଯାତ୍ରା, ପର୍ବପର୍ବାଣି, ଯାତ୍ରା ମହୋତ୍ସବ ପ୍ରଭୃତିରୁ ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ଐତିହ୍ୟର ମାନ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରାଯାଇପାରେ । ସବୁଗୁଡ଼ିକୁ ନାମତଃ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଦର୍ଶାଇବା ପ୍ରବନ୍ଧର ସୀମିତ ପରିସର ମଧ୍ୟରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଆପଣମାନେ ସମସ୍ତେ ସଂସ୍କୃତି ସଚେତନ । ସଂସ୍କୃତିର ରକ୍ଷା ସମସ୍ତେ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗରେ ଦେଶ, କାଳ, ପାତ୍ର ଅନୁଯାୟୀ ତାହା କେତେଦୂର ସୁରକ୍ଷିତ ରହିବ ଦେଖିବାର କଥା । କାରଣ ଆଜିର ପୃଥିବୀ ନାନା ରକମର ସାମାଜିକ, ଅର୍ଥନୈତିକ ଓ ରାଜନୈତିକ ଚିନ୍ତାଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ସଂସ୍କୃତିଠାରୁ କ୍ରମଶଃ ଦୂରେଇ

ଯାଉଥିଲା ପରି ମନେହୁଏ । ଆଜି ମାସକମ୍ପାନିକେଶନର ବିକାଶ ଯୋଗୁଁ ପୃଥିବୀ ବହୁ ପରିମାଣରେ କ୍ଷୁଦ୍ର ହୋଇପଡ଼ିଛି । ଯେକୌଣସି ସ୍ଥାନର ଯେକୌଣସି ଘଟଣାର ପ୍ରଭାବ ଅନ୍ୟତ୍ର ପଡ଼ିବା ଦ୍ଵାରା ତାହା ସବୁ ତଦ୍ଭାବ ଭାବିତ ହେବାରେ ଲାଗିଛି । ଅର୍ଥାତ୍ ଆଜି ଟି.ଭି., ସିନେମା, ରେଡ଼ିଓ, ସମ୍ବାଦପତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ଵାରା ଯେଉଁ ନବୀନ ସଂସ୍କୃତିର ପରିପ୍ରକାଶ ଘଟୁଛି, ତାହାଦ୍ଵାରା ଏକ ଦିଗରେ ସାମାଜିକ ବିକାଶ ସାଧିତ ହେଲାପରି ଜଣାଗଲା ବେଳକୁ ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ମୌଳିକ ଚିନ୍ତାମାନ ସଂକୁଚିତ ବା ଲୁପ୍ତ ହେବାକୁ ବସିଛି । ଆଜିର ଏ ନବୀନତା ସଂସ୍କୃତି ବ୍ୟକ୍ତିକୈନ୍ଦ୍ରିକ ହେବାକୁ ପ୍ରୋତ୍ସାହନ ଦେବାରେ ଲାଗିଛି । ଏହାର ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଉଛି ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ଵର ବିକାଶ ଯାହାକୁ ଜଂରାଜୀରେ Individuality କୁହାଯାଏ । ଏହାଦ୍ଵାରା ମଣିଷ ସ୍ଵାର୍ଥସର୍ବସ୍ୱ ହୋଇ କ୍ରମଶଃ ପରିବାର, ଗୋଷ୍ଠୀ ଏବଂ ସମାଜରୁ ବିରୂପିତ ହୋଇପଡ଼ୁଛି । ମଣିଷ ପ୍ରତି, ସମାଜ ପ୍ରତି, ପ୍ରକୃତି ବା ପରିବେଶ ପ୍ରତି ଯେଉଁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ତାହା ସେ ଭୁଲିବାକୁ ବସିଛି । କିନ୍ତୁ ଆମ ସମାଜର ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀ ବ୍ୟକ୍ତିକୈନ୍ଦ୍ରିକ ନଥିଲା । ତେଣୁ ସଂସ୍କୃତିରେ ପରିବାର, ଗୋଷ୍ଠୀ, ପରିବେଶ ପ୍ରଭୃତି ସବୁର ପ୍ରତିଫଳନ ଘଟୁଥିଲା । ସଂସ୍କୃତିର ପରିପ୍ରକାଶକ ସଙ୍ଗୀତ, ସାହିତ୍ୟ, ନୃତ୍ୟ, ଚିତ୍ରକଳା, ଭାଷ୍ପର୍ଯ୍ୟ ସବୁର ଆଭିମୁଖ୍ୟ ସାମୁହିକ କଲ୍ୟାଣ ନିମିତ୍ତ ଉଚ୍ଛ୍ଵସ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଆଜିର ନୃତ୍ୟ-ସଙ୍ଗୀତ ଆରୁର-ବିରୁରାଦି ଦେଖିଲେ ମନେହୁଏ ଆମେ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତିଠାରୁ କ୍ରମଶଃ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିଛୁ । ଆଜି ସିନେମା, ସଙ୍ଗୀତ, ଟି.ଭି., ଭି.ଡି.ଓ. ମାଧ୍ୟମରେ ଶିକ୍ଷାଦାନ ବ୍ୟବସ୍ଥାଦିରେ ଯେଉଁ ସଂସ୍କୃତିର ପରିପ୍ରକାଶ ଘଟୁଛି, ତାହା ଦେଶାନ୍ତରାଗତ ହେବା ଯୋଗୁଁ ଦୈଶିକ ବିଚାରଧାରାକୁ ଅସ୍ପଷ୍ଟ କରିପକାଉଛି । ଅବଶ୍ୟ ନବୀନ ବିଚାର ଯେ ସର୍ବଥା ପରିତ୍ୟାଜ୍ୟ ଏବଂ ସ୍ଥିରାବସ୍ଥା ସର୍ବଥା ଗ୍ରହଣୀୟ ଏହା ଆଦୌ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ପୁରୁଣା ପରିବର୍ତ୍ତେ ନୂଆର ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସର୍ବଦା ଗଢ଼ାହୋଇ ଆସିଛି । ଏହାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଆଜକୁ ଦୁଇହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ବିଶ୍ଵପ୍ରସିଦ୍ଧ କବି କାଳିଦାସ କହିଥିଲେ—

“ପୁରାଣମିତ୍ୟେବ ନ ସାଧୁ ସର୍ବଂ
ନତାପି ସର୍ବଂ ନବମିତ୍ୟବଦ୍ୟଂ,
ସନ୍ତଃ ପରୀକ୍ଷାନ୍ୟତରତ୍ ଭଜନ୍ତେ
ମୁକ୍ତଃ ପର-ପ୍ରତ୍ୟୟ-ନେୟ-ବୁଦ୍ଧିଃ ।”

ଏହାର ଅର୍ଥ, ପୂର୍ବରୁ ଚଳିଆସିଛି ବୋଲି ସବୁଗୁଡ଼ିକ ଭଲ ଏବଂ ନୂଆ ହେଲା ବୋଲି ନିୟମୀୟ ଏହା ଭାବିବା କଦାପି ଉଚିତ ନୁହେଁ । ବିଚାରବନ୍ତ ଲୋକେ ଦୁଇଟିଯାକ ପରୀକ୍ଷାକରି ଯେଉଁଟା ଭଲ ବୋଲି ତାଙ୍କର ହୃଦୟୋପ ହୁଏ ତାକୁ ହିଁ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି (ସେ ନୂଆ ବା ପୁରୁଣା ଯାହାହେଉ) । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନେ ନିର୍ବୋଧ, ସେମାନେ ଅନ୍ୟର କଥାରେ ଭାସି, ସେ ଯାହା କହନ୍ତି, ତାକୁ ହିଁ ମାନନ୍ତି । ଯେହେତୁ ସେମାନଙ୍କ ବିଚାରବୁଦ୍ଧି ନଥାଏ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମ ଆଗରେ ସେହି ସମସ୍ୟା ଦେଖାଦେଇଛି । ଆଜିକାର ଅନ୍ୟାଗତ ଗୀତ, ସଙ୍ଗୀତ, ସାମାଜିକତା, ଖାଦ୍ୟପେୟ ପ୍ରଭୃତି ଆମ ଆଜ୍ଞାତରେ ଆମ ସମାଜକୁ କବଳିତ କରିବାରେ ଲାଗିଛି । ତେଣୁ ଆପଣମାନଙ୍କୁ ମୋର ଅନୁରୋଧ କାଳିଦାସଙ୍କ ଉକ୍ତି ଅନୁସାରେ ପୁରୁଣା ଓ ନୂଆ ମଧ୍ୟରେ କେଉଁଟା ଗ୍ରହଣୀୟ ଓ କେଉଁଟା ବର୍ଜନୀୟ ପରୀକ୍ଷା କରି ଯାହା ଶୁଭଙ୍କର ତାହା ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତୁ । ଜାତୀୟ ସଂସ୍କୃତିକୁ ରକ୍ଷା କରନ୍ତୁ ।

ପରିଶେଷରେ ଏତିକି ଆପଣମାନଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରାଇ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଉପସଂହାର କରୁଛି ଯେ— ଓଡ଼ିଶା ସଂସ୍କୃତି ବ୍ୟକ୍ତିକୈନ୍ଦ୍ରିକ ନଥିଲା— ବ୍ୟକ୍ତି ସହିତ ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ସମାଜ ସହିତ ସମାଜ ଏବଂ ସମାଜ ସହିତ ବିଶ୍ଵର ଐକାତ୍ମିକତା ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିରଖି ତାହା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ଏହି ପରମ୍ପରା ଆବହମାନ କାଳରୁ କଳିଙ୍ଗରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଏବର ଓଡ଼ିଶାରେ ଯଦିବ ତଥାକଥିତ ଆଧୁନିକ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ କ୍ରମଶଃ ଲୁପ୍ତ ହେବାକୁ ବସିଛି, ତଥାପି ପଲ୍ଲୀସମାଜରେ ବିଶେଷକରି ଗାଁଗହଳିରେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତା’ର ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିଛି । ଏହାହିଁ ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ପରମ୍ପରାର ବିଶେଷତ୍ଵ ।

ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମଧାରା

ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମଧାରା ବିଷୟରେ କିଛି ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଗଲାବେଳେ ପ୍ରଥମେ ଓଡ଼ିଶାର ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥିତି ଓ ତାହାର ଦେଶବାସୀଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚିକିଏ ଆଲୋଚନା କରିବା ଉଚିତ ମନେକରେ । ‘ଓଡ଼ିଶା’ ଏକ ଅର୍ବାଚାନ ନାମ । ଏହାର ପ୍ରାଚୀନ ନାମ ଥିଲା କଳିଙ୍ଗ । ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ବିଶେଷକରି ତତ୍କାଳ ଭାରତବର୍ଷରେ ନାନାବିଧ ରାଜ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିବୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ମହାଭାରତ, ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ, ଅଗ୍ନିପୁରାଣ, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣ, ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣାଦିରେ ଏବଂ ପାଣିନିଙ୍କ ‘ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ର’ ଓ ବରାହମିହିରଙ୍କ ‘ବୃହତ୍ ସଂହିତା’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଭାରତବର୍ଷର ବିଭିନ୍ନ ରାଜ୍ୟ, ନଦନଦୀ ଓ ପର୍ବତାଦିର ବର୍ଣ୍ଣନା ଲିପିବଦ୍ଧ । କୌଟିଲ୍ୟଙ୍କ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ତତ୍କାଳୀନ ତେଷ୍ଟରିଟି ରାଜ୍ୟର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖିତ । ସେଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ ରାଜାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଶାସିତ ହେଉଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ପୁରାଣର ନାମ ତାଲିକାରେ କେତେକ ଆଖ୍ୟୁଦୃଶିଆ ପାର୍ଥକ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏମିତି ବହୁ ରାଜ୍ୟ ରହିଛି, ଯାହା ସବୁ ପୁରାଣ, ଶାସ୍ତ୍ର, କାବ୍ୟ କବିତାଦିରେ ସମାନ ଭାବେ ସ୍ଥାନ ପାଇଆସିଛି । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମଟି ଅନ୍ୟତମ— ଯାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ‘ଓଡ଼ିଶା’ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ।

କଳିଙ୍ଗ ଭାରତର ଅଗ୍ନିକୋଣରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହା ବଙ୍ଗ, ମଗଧ ଓ ଦକ୍ଷିଣାପଥ ମଧ୍ୟରେ ଆଗଙ୍ଗା-ଗୋଦାବରୀ ବିସ୍ତୃତ ଏକ ବିଶାଳ ଭୂଖଣ୍ଡ, ଯାହାର ପୂର୍ବ ଓ ଦକ୍ଷିଣଭାଗ ସମୁଦ୍ରକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରି ରହିଛି । ଏହା କେତେବେଳେ ‘ଉଡ୍ର’, କେତେବେଳେ ‘ଉତ୍କଳ’ ପୁଣି କେତେବେଳେ ‘ତୋଷଳି’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇ ଆସିଥିଲା । ପୁଣି ମଧ୍ୟ କେତେକ ସମୟରେ ଏହାର କିଛି ଅଂଶ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମରେ ନାମିତ ଥିଲାବେଳେ ଆଉ କିଛି ଅଂଶ ‘ଉତ୍କଳ’ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା । ହରିବଂଶ, ବାୟୁପୁରାଣ, ମହାବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ, ଅଗ୍ନିପୁରାଣାଦି ଏବଂ ମହାଭାରତ ଓ କାଳିଦାସଙ୍କ ରଘୁବଂଶ ବେଳକୁ ଏହା ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ଉଭୟ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ଥିବା ଜଣାପଡ଼େ । ଷ୍ଟ୍ରାବୋ ପୁରାଣ ଓ କାଳିକା ପୁରାଣରେ ଏହା ‘ଉଡ୍ରାୟାନ’ ଏବଂ

ପଦ୍ମପୁରାଣ ଓ ବିଷ୍ଣୁଧର୍ମୋତ୍ତର ପୁରାଣରେ ‘ଉଡ୍ରଦେଶ’ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଏଣୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ କଳିଙ୍ଗ— ଉତ୍କଳ, ଉଡ୍ର, ଉଡ୍ରାୟାନ ସବୁ ନାମତଃ ଭିନ୍ନ ବୋଲି ଜଣାପଡୁଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାହା ଏକ ଥିଲା, ଯାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ଏ ମଧ୍ୟରୁ କଳିଙ୍ଗ ନାମଟି ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଏହାର ପ୍ରତିପତ୍ତି ଆବହମାନ କାଳରୁ ପୁରାଣକାର ବା ଗ୍ରନ୍ଥକର୍ତ୍ତାଙ୍କ ଚକ୍ଷୁକୁ ଏଡ଼ାଇ ପାରିନଥିଲା । ଏଣୁ ସବୁ କାଳରେ ସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥରେ କଳିଙ୍ଗ ନାମଟି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏକା ସେତିକି ନୁହେଁ, ବୌଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ, ଜୈନ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ସମେତ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ର ଓ ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏଣୁ ମନେହୁଏ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗ ଭାରତବର୍ଷରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିସାରିଥିଲା । ଫଳରେ ଭାରତର ଏ ପ୍ରାନ୍ତରୁ ସେ ପ୍ରାନ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲିଖିତ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର, ପୁରାଣ, ଆଖ୍ୟାନ, ଆଖ୍ୟାୟିକା ସବୁରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଆସିଥିଲା ।

କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମେ ଏହା ଏକ ଅପାଂକ୍ତେୟ ଦେଶ ରୂପେ ପରିଚିତ ଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ଆଗରୁ ଲିଖିତ ‘ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ’, ବାଗୁର ସଂହିତା ଓ ବୌଦ୍ଧାୟନ ଧର୍ମସୂତ୍ରରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ରହିଛି, ଯଦି କେହି କୌଣସି କାରଣରୁ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶରେ ପଦାର୍ପଣ କରେ, ସେ ପୁନଶ୍ଚ ସଂସ୍କାରର ଯୋଗ୍ୟ ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ଯଥାବିଧି ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । କାରଣ, ସେ ଦେଶରେ ଋତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ବିଧାନ ନାହିଁ । ଶାଶ୍ଵତ ଧର୍ମ ପାଳନ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ବେଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଦେବତାଙ୍କୁ ଉପାସନା କରାଯାଏ ନାହିଁ ଏବଂ ଶୁଦ୍ଧ ଭାଷାର ବ୍ୟବହାର ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣରେ କଳିଙ୍ଗରେ ଦ୍ଵିଜମାନେ ବାସ କରୁଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏଥିରୁ ଅଧ୍ୟାହାର କରାଯାଇପାରେ ଯେ କଳିଙ୍ଗ ପ୍ରଥମେ ଶାଶ୍ଵତ ବା ବୈଦିକ ଧର୍ମ ପାଳନ କରୁନଥିବା କୌଣସି ଏକ ଜାତିର ବାସସ୍ଥଳୀ ଥିଲା । ପରେ ସେଠାକୁ ଦ୍ଵିଜମାନେ ଯାଇ ବସତି ସ୍ଥାପନ କଲେ । ଫଳରେ ତଥାକଥିତ ଅପବିତ୍ର କଳିଙ୍ଗ ଦେଶ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ସ୍ଵୀକୃତି ଲାଭ କରି ଆଉ ଅପାଂକ୍ତେୟ ହୋଇ ରହିଲା ନାହିଁ । ଏହି କଥାକୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରୀକ୍ ଐତିହାସିକ ‘ପ୍ଲିନି’

ସାହେବ ଏବଂ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦ୍ଵିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଭୌଗୋଳିକ ‘ଟଲେମି’ଙ୍କ ଉକ୍ତି ମଧ୍ୟ ସମର୍ଥନ କରେ । ପୁରୀ କହନ୍ତି—ଗଙ୍ଗା ନଦୀର ଏ ପଟକୁ ‘କିଳି’ ନାମକ ଏକ ଆଦିବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ବାସକରି ରହିଥିଲେ । ସେମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀର ବିରୋଧୀ ଥିଲେ । ସେହିପରି ଟଲେମିଙ୍କ କଥାରୁ ଜଣାପଡ଼େ—ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ସିନ୍ଧୁତଟବାସୀ ସଭ୍ୟତା ମଧ୍ୟରେ ଆଉ ଏକ ସଭ୍ୟତା ସେକାଳ ଭାରତବର୍ଷରେ ବିସ୍ତୃତିଲାଭ କରିଥିଲା, ଯାହା ଆଦିମ ଶବର ଗୋଷ୍ଠୀ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କାହାରି ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନପାରେ । ଏମାନେ ଗଙ୍ଗାନଦୀର ଦକ୍ଷିଣପଟେ ରହିଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ କହିବା ଅନୁଯାୟୀ ସେମାନେ ଥିଲେ ‘କଳିଙ୍ଗର—ଗଙ୍ଗାରତ୍ତି’ ଅର୍ଥାତ୍ ଗଙ୍ଗତଟବାସୀ କଳିଙ୍ଗ—ମୁଣ୍ଡାରି ଶ୍ରେଣୀର । ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର କ୍ଷୀଣ ସଙ୍କେତ ରହିଛି । ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି, କଳିଙ୍ଗ ବଂଶୀ ଶବର ରାଜା ‘ପୁଡ଼ିତନ୍ଦ୍ର’ କାକଟ (ମଗଧର ଅନ୍ୟ ନାମ) ରାଜ୍ୟର ଶାସକ ଥିଲାବେଳେ ଜଣେ ଭୋଜବଂଶୀ ରାଜା ତାଙ୍କୁ ପରାଜିତ କରି ସେଠାରୁ ବିତାଡ଼ିତ କରିଥିଲେ । କଥାର ସତ୍ୟତା ଯାହା ଆଉ ପଛେ, ଏହା କିନ୍ତୁ ସତ୍ୟ ଯେ ଦିନେ ମଗଧ ରାଜ୍ୟ ଶବରଗୋଷ୍ଠୀର ଶାସନାଧୀନ ଥିଲା । ଗଙ୍ଗାର ଦକ୍ଷିଣପଟକୁ କଳିଙ୍ଗମାନେ ବାସ କରୁଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କ ଅଧିଷ୍ଠିତ ରାଜ୍ୟ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମରେ ନାମିତ ଥିଲା । ସେମାନେ ବନ୍ୟ ଆଦିବାସୀ ଥିବାହେତୁ ସେମାନଙ୍କ ଧର୍ମଧାରଣା, ଦେବତା ବିଶ୍ଵାସ, ସଂସ୍କୃତି, ଜୀବନଯାତ୍ରା ବୈଦିକ ସମାଜଠାରୁ ପୃଥକ୍ ରହିବା ସ୍ଵାଭାବିକ । ସେହି କାରଣରୁ କଳିଙ୍ଗ ଅପବିତ୍ର ରାଜ୍ୟ ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହୋଇ ଆସିଥିଲା ।

କଳିଙ୍ଗରେ ଯେଉଁମାନେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରି ରହିଥିଲେ, ସେମାନେ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗୀୟ ଆଦିମତମ ଅଧିବାସୀ ବୋଲି ନୃତତ୍ତ୍ଵବିତମାନଙ୍କ ମତ । ସେମାନଙ୍କୁ ମୌଳିକ ଗୋଷ୍ଠୀ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି । ଏମାନେ ଅନନ୍ତକାଳରୁ ବିନ୍ଧ୍ୟଗିରି ମାଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ରହିଆସିଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ ଅଷ୍ଟିକ୍ ଗୋଷ୍ଠୀ ସହିତ ଏମାନଙ୍କର ବହୁ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏମାନଙ୍କ ଦେହର ବର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା କଳା ଏବଂ ମୁହଁ ଗୋଲାକାର । ବୃତ୍ତି—ଶିକାର କରିବା ଓ କନ୍ଦମୂଳାଦି ମାଟିରୁ ଖୋଳି ଖାଇବା । ପଥରକୁ ଘଷିମାଜି ଅସ୍ତ୍ର ନିର୍ମାଣ କରି ତଦ୍ଵାରା ଆତ୍ମରକ୍ଷା କରୁଥିଲେ । କେତେବେଳେ ପୁରାପୁରି ଉଲଗ୍ନ ରହୁଥିଲେ ଓ

କେତେବେଳେ ପତ୍ର ବା ବଲ୍‌କଳ ପିନ୍ଧି ଲଜ୍ଜା ନିବାରଣ କରୁଥିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଏବେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ନଗ୍ନ ଶରୀରରେ କାଳଯାପନ କରୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେମାନଙ୍କ ବଂଶ ଲୋପ ପାଇନାହିଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶାର କେତେକ ଉଚ୍ଚ ପାର୍ବତ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ଏମାନେ ଉଲଗ୍ନ ଭାବେ ରହୁଥିବା ସର୍ତ୍ତରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ମନେହୁଏ, ସେହି ଆଦିମ ଯୁଗର ଘନ ଜଙ୍ଗଲ ମଧ୍ୟରେ ଏମାନଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷଗଣ ପ୍ରଥମେ ସେହିପରି ଏକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀକାକାର ଜୀବନଯାତ୍ରା ମଧ୍ୟରେ ଗତିକରି ଆସୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଜୀବନ ଦର୍ଶନ ଓ ଧର୍ମ ଧାରଣା ଥିଲା ଅଭୂତ ରକମର । ଜୀବନ ଦର୍ଶନ ହେଲା ନିର୍ଭୟରେ ବଞ୍ଚି ରହିବା, ଧର୍ମ ହେଲା ବିପଦରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବା ପାଇଁ ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତିର ଅନୁଗ୍ରହ ଲାଭ । ଅର୍ଥାତ୍ ଦେବତା ବିଶ୍ଵାସ । ଏଣୁ ଅତ୍ୟୁଷ୍ଣ ଶକ୍ତିର ମାଧ୍ୟମ ରୂପେ ବୃକ୍ଷ, ପର୍ବତ, ଝରଣା, ମାଟି, ପଥରାଦିକୁ ଦେବତା ଜ୍ଞାନରେ ଉପାସନା କରୁଥିଲେ, ତାଙ୍କର ଶରଣାପନ୍ନ ହେଉଥିଲେ । ଏହା ଥିଲା ତାଙ୍କର ଧର୍ମଧାରଣା— ଅନ୍ୟ କଥାରେ ଜୀବନଚର୍ଯ୍ୟା, ଏଥିସକାଶେ ସେମାନଙ୍କୁ ହେତୁ ଖୋଜିବା ଆବଶ୍ୟକ ନଥିଲା କିମ୍ବା ନିଷ୍ଠୁର କ୍ରିୟାକର୍ମ କରିବାକୁ ପଡୁନଥିଲା । ମୋଟ ଉପରେ ସେମାନେ ଥିଲେ ଅହେତୁବାଦୀ ଓ ଅକ୍ରିୟାବାଦୀ ।

ସେମାନଙ୍କ ଦେବତା ବିଶ୍ଵାସ ଅତି ପ୍ରଗାଢ଼ ଏବଂ ବିଚିତ୍ର ଧରଣର । ବାସ୍ତବ ଜୀବନରେ ଯାହା ଉପକାରୀ ଓ କଲ୍ୟାଣପ୍ରଦ, ତାହାହିଁ ତାଙ୍କର ଦେବତା । ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦାୟ ଦିଏ, ପୃଥିବୀ ଶସ୍ୟ ଫଳାଏ, ଅରଣ୍ୟ ଶିକାର ଯୋଗାଏ, ବୃକ୍ଷରୁ ଫଳପୁଷ୍ପ ମିଳେ, ଝରଣା ତୃଷା ମେଷାଏ— ତେଣୁ ସେମାନେ ସବୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଦେବତା ଉପାସନାର ଯୋଗ୍ୟ । ତାଙ୍କରି ନାଁରେ ବସ୍ତୁଟିଏ ଆପନା ହୋଇ ପୂଜା କରାଯାଏ । ପୂଜା ବୋଇଲେ ଆପଣାର ଯାହା ଭୋଗ୍ୟ ରୂପେ ସଞ୍ଚିତ, ଦେବତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତାହାହିଁ ହାର୍ଦ୍ଦିକ ସମର୍ପଣ । ଚର୍ବ୍ୟ, ଚୋଷ୍ୟ, ଲେହ୍ୟ, ପେୟ ସବୁ— ଏହାହିଁ ଥିଲା ତାଙ୍କର ଧର୍ମ— ଯାହାର ମୂଳ ହେଲା ବିଶ୍ଵାସ ।

ଅନୁଧ୍ୟାନରୁ ଜଣାପଡ଼େ— ପ୍ରାକ୍ତନ କଳିଙ୍ଗ ବା ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶାରେ ତ୍ରିବିଧ ଦେବତା ଉପାସିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲେ—

ଗୃହଦେବତା, ଗ୍ରାମଦେବତା, ଗଣଦେବତା ବା
ରାଷ୍ଟ୍ରଦେବତା । ଗୃହଦେବତା ବୋଲିଲେ ଇଷଦେବୀ । ସେ
ପରିବାରକୁ ନିରାପଦ ରଖନ୍ତି । ଘରକୋଣର ମଝି ବଜ ବା
କାନ୍ଥ ଉପରେ ତାଙ୍କ ଆସ୍ଥାନ । ଆପଦବିପଦବେଳେ କୁଟୁମ୍ବର
ବାୟଦ ତାଙ୍କ ଉପରେ । ତାଙ୍କୁ ପୂଜା ନକରି ତାଙ୍କର ଆଜ୍ଞା
ନନେଇ କୌଣସି ଶୁଭକର୍ମ ଆରମ୍ଭ କରାହୁଏ ନାହିଁ । ଏପରିକି
ତାଙ୍କୁ ଲାଗି ନକଲେ ନୂଆ ଲୁଗାପଟା ବା ନୂଆ ଅଳଙ୍କାରଟିଏ
ପିନ୍ଧାଯାଏ ନାହିଁ । ଝିଅ ହେଉ ବା ବୋହୂ ହେଉ ପ୍ରଥମେ
ଘରକୁ ଆସିଲେ ଆଗେ ଇଷଦେବୀଙ୍କୁ ମୁଣ୍ଡିଆ ମାରିବାକୁ
ହୁଏ । ଇଷଦେବୀ କିନ୍ତୁ ସବୁ ଘରେ ସମାନ ନୁହନ୍ତି । ଭିନ୍ନ
ଭିନ୍ନ ଘରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ନାମରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଆସିଥାନ୍ତି ।
ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ସେହି ପରିବାର ଧର୍ମ ଓଡ଼ିଆ ସମାଜରେ
ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଆସୁଛି । ଅବଶ୍ୟ ଏହାକୁ ଓଡ଼ିଆ ଘରର
ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତି ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ଯେହେତୁ
କାଳକ୍ରମେ ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତି ଏକାକାର ହୋଇପଡ଼ିଥିବା ଦୃଷ୍ଟ
ହୁଏ । ଯାହାହେଉ ତାହା ଏକ ଆଦିମ ସମାଜର ଧାର୍ମିକ
ପରମ୍ପରା— ଏହାକୁ କଥାରେ ଉଡ଼ାଇ ଦେଇ ହେବନାହିଁ ।

ତା'ଛଡ଼ା ଗ୍ରାମଦେବତା— ସେ ହେଲେ ସମଗ୍ର
ଗ୍ରାମବାସୀଙ୍କର ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା ଓ ମଙ୍ଗଳ ବିଧାତା । ଶତ୍ରୁ, ବ୍ୟାଘ୍ର,
ଶସ୍ୟହାନି, ମହାମାରୀ, ଭୟ ଓ ଭୂତପ୍ରେତାଦି ଉପଦ୍ରବରୁ
ଗାଁ ଲୋକଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ପ୍ରସନ୍ନ ରଖିବା ପାଇଁ
ଦଳବଦ୍ଧ ଭାବେ ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁରୁଷ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଗୀତ, ବାଦ୍ୟ,
ନୃତ୍ୟାଦି ଦ୍ଵାରା ତାଙ୍କର ସନ୍ତୋଷ ବିଧାନ କରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ
ଧାରଣା ଯେଉଁ ଉପରର ଓ ଖାଦ୍ୟପେୟ ଦ୍ଵାରା ମଣିଷ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ
ହୁଏ, ତାହାହିଁ ଦେବତାଙ୍କ ପ୍ରିୟବସ୍ତୁ । ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେବତା
ତାଙ୍କରି ଭିତରୁ ଜଣେ । ସେ ଅତି ଆପଣାର— ଶୁଭାକାଂକ୍ଷୀ,
ସୁଖଦୁଃଖର ସାଥୀ । ସେ କିତୁଙ୍ଗ, ବୋଙ୍ଗା, ବୁରୁ, ପେନ୍ଥ
ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ନାମିତ
ହୋଇଆସୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତେ ପ୍ରାୟ ଦେବୀ ଥିଲେ । ଏବେ
ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାର ଗାଁମାନଙ୍କରେ ବାସେଳୀ, କଦମ୍ବଖଣ୍ଡୀ,
ମଙ୍ଗଳା, ବାଙ୍କଶିରୀ, ଜହ୍ନିଖାଇ, କନ୍ଧୁଣୀ, କୁରେଇଶୁଣୀ,
ଦୁଆରିଶୁଣୀ ପ୍ରମୁଖ ଗ୍ରାମଦେବତା ପୂଜାପାଇ ଆସୁଥିବା
ସମସ୍ତେ ଜାଣନ୍ତି । ଏହା ଯେ ଶାବରୀ ପରମ୍ପରା ଉପରେ

ଆଧାରିତ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କହିବା ଅନାବଶ୍ୟକ,
ଏହି ପରମ୍ପରା ମଧ୍ୟରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ତନ୍ତ୍ର ସାଧନାର ମାର୍ଗ
ଉନ୍ମୋଚିତ ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଦେବୀ ଏଇ ଧାରଣାରୁ ହିଁ
ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ ।

ଉପରୂପ ଗୁରୁତ୍ଵ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଏକ
ଦେବତା ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶାରେ ଉପାସିତ ହୋଇଆସୁଥିଲେ,
ଯାହାଙ୍କୁ ଗଣଦେବତା କୁହାଯାଇପାରେ । ସେ ଥିଲେ ସମଗ୍ର
ଦେଶବାସୀଙ୍କ ଦେବତା— ରାଷ୍ଟ୍ର ଦେବତା । ଜାତି, କୁଳ,
ବର୍ଣ୍ଣ, ଲିଙ୍ଗ ନିର୍ବିଶେଷରେ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କ ଉପାସ୍ୟ ଥିଲେ ।
ସବୁ ଦେବତା ଅପେକ୍ଷା ଉଚ୍ଚରେ ଆସନ ତାଙ୍କର । ତେଣୁ
ଉଚ୍ଚ ଜାଗାରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ଥିଲେ ସେ । ବୋଧହୁଏ ପର୍ବତ
ଶିଖର ଥିଲା ତାଙ୍କର ଆସ୍ଥାନ — ସମ୍ଭବତଃ ମହେନ୍ଦ୍ର ପର୍ବତ ।
କାରଣ, ତାହା ଯେପରି ନିରାପଦ, ସେହିପରି ଲୋକଲୋଚନ
ଅନ୍ତରାଳରେ ଥିଲା । ପର୍ବତନିରେ ସମଗ୍ର ଦେଶବାସୀ
ସେଠାରେ ଏକତ୍ରିତ ହୋଇ ପୂଜାର୍ଚ୍ଚନା କରୁଥିଲେ । ଦେବତାଙ୍କ
ନାଁ ଥିଲା ବୋଧହୁଏ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ । ତାହା ଥିଲା ଏକ ମହାବୃକ୍ଷ
ବା ଦାରୁ । ଜଗନ୍ନାଥ ଅର୍ଥ ସର୍ବୋକୃଷ୍ଟ ଦେବତା । ‘ଜଗନ୍ନାଥ’
ଶବ୍ଦ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ରୂପେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ
ହୋଇଆଇପାରେ । ଯେହେତୁ ଅସମାନ ବାରମ୍ବର ଓ
ଶୁଦ୍ଧିବୈବିଧ୍ୟ ଯୋଗୁଁ ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷ ଦ୍ଵାରା ଉଚ୍ଚାରିତ ଶବ୍ଦ
କାଳକ୍ରମେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ତେଣୁ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’—
ଜଗନ୍ନାଥରେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼ିବା ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ ।
ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ଏହା ବି ହୋଇପାରେ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ଶବ୍ଦର
ସଂସ୍କୃତାୟିତ ରୂପ । ଦେବତାରୂପୀ ‘ଦାରୁ’ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ
ପ୍ରଭାବରେ ‘ବ୍ରହ୍ମ’ ରୂପୀ ‘ଦାରୁ’ ବା ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ ନାମରେ
ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇପଡ଼ିବା ବିଶେଷ ସମ୍ଭବ
ଏଥିରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେବାର କିଛି ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ ‘ଜଗନ୍ନାଥ’
ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ଉପାସ୍ୟ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହେଲାପରେ
‘ଜଗନ୍ନାଥ’ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲେ । ମହେନ୍ଦ୍ର
ପର୍ବତ ଶିଖରକୁ ଉଠିଥିବା ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମମାର୍ଗ’ ନାମରୁ ମଧ୍ୟ ସେହି
କଥା ବ୍ୟଞ୍ଜିତ ହୁଏ । ମାର୍ଗର ନାମ କାହିଁକି ବା ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’
ବୋଲି ରଖାଯାଇଛି, ତାହା ପ୍ରଶ୍ନଧାନଯୋଗ୍ୟ । ‘ଦାରୁ’ ଦର୍ଶନ
କରିବାକୁ ସେହିବାଟେ ଯାଉଥିବା ହେତୁ କିମ୍ବା ସେହି ମାର୍ଗରେ

ତତ୍ତ୍ୱ ଦାରୁକୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ କରାଯାଇଥିବା ହେତୁ ତାହା ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ନାମରେ ନାମିତ କହିହୁଏ ନାହିଁ । ତଥାପି ପ୍ରଥମ ସମ୍ଭାବନା ଅପେକ୍ଷା ଦ୍ୱିତୀୟଟି ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ମନେହୁଏ । କାରଣ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କର ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ କଳିଙ୍ଗ ଆଗମନ ପରେ ‘ଅଶ୍ୱକ’ ଦ୍ୱାରା କଳିଙ୍ଗ ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଥିବା ଜୈନ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ । ‘ଅଶ୍ୱକ’ ଗୋଦାବରୀ ଆରପଟର ଏକ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ରାଜ୍ୟ । ଏହାକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ‘ପୈଥାନ’ ରୂପେ ଚିହ୍ନିତ କରନ୍ତି । ଏଣୁ ଶତ୍ରୁ ଆକ୍ରମଣବେଳେ କଳିଙ୍ଗବାସୀ ରାଷ୍ଟ୍ରଦେବତାଙ୍କୁ ଗୋପନ ମାର୍ଗରେ ଓହ୍ଲାଇନେଇ ପୂର୍ବ ସାଗର ତୀରସ୍ଥ ନୀଳକନ୍ଥରକୁ ନିରାପଦ ମନେକରି ଅବସ୍ଥାପିତ କରିଥିବେ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ ହୁଏ । କ୍ଷୁଦ୍ର ପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ ଦେବତା ରୂପେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବେଳକୁ ସେ ସ୍ଥାନ ‘ବେଷିତ ଶବରାଳୟେଃ’ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏଣୁ ଶବର ଦେବତାଙ୍କ ଅପସାରଣ ପରେ ମହେନ୍ଦ୍ରଗିରି ଶୈବପୀଠ ରୂପେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବା ବିଶେଷ ସମ୍ଭବ ମନେହୁଏ । ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗ ଅର୍ଥାତ୍ ଗୋଦାବରୀଠାରୁ ବଂଶଧାରା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଳିଙ୍ଗର ଦକ୍ଷିଣ ଭୂଭାଗ ଅଶ୍ୱକାଧୀନ ହୋଇପଡ଼ିବାରୁ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଆରୁ ଶୈବୋପାସକବର୍ଗ ନିର୍ବାଧରେ ମହେନ୍ଦ୍ରଗିରିରେ ଶିବଲିଙ୍ଗମାନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିବେ ଯାହାର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଗୋକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ୱର ଲିଙ୍ଗ ଅଦ୍ୟାପି ସୂତିସ୍ୱରୂପ ସେଠାରେ ବିଦ୍ୟମାନ । ଏଣୁ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଥମେ ‘ଦାରୁ’ ରୂପେ ମହେନ୍ଦ୍ରାଚଳରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଥିଲେ ଏବଂ ଉତ୍ତର କାଳରେ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ନାମରେ ନୀଳାଚଳରେ ପୂଜାପାତ୍ର ଆସିଲେ ବୋଲି କହିବା ଅସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ । ତଥାପି ଏହା ଅଧିକ ଗବେଷଣା ସାପେକ୍ଷ ।

ଯାହାହେଉ ଉପରୋକ୍ତ ଆଲୋଚନାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନତମ ଦେବତା ହେଉଛନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥ ଏବଂ ତାଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ରଚି ଉଠିଥିବା ଧର୍ମ ହେଉଛି ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନତମ ଧର୍ମ— ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ ।

ଏଠାରେ ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଉଚିତ ଯେ, ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ଅର୍ଥାତ୍ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଆଗମନଠାରୁ ଜୈନଧର୍ମର ଶେଷ ତୀର୍ଥଙ୍କର ମହାବୀରଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉତ୍ତରପଟୁ ଧର୍ମପ୍ରଚାର କିମ୍ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଲକ୍ଷ୍ୟରେ କଳିଙ୍ଗକୁ କେହି ଆସିଥିବା ସୂଚନା

ମିଳେ ନାହିଁ । ଦକ୍ଷିଣପଟୁ କିନ୍ତୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅଶ୍ୱକ ରାଜା କଳିଙ୍ଗ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଜୈନ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାପଡ଼େ— ଏକଥା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବା ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ଓଡ଼ିଶା କଥା । ଏହି ଶତାବ୍ଦୀଟି ଭାରତର ଧାର୍ମିକ ଇତିହାସରେ ଏକ ବୈପ୍ଳବିକ ଅଧ୍ୟାୟ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏଥିରେ ଜୈନଗୁରୁ ମହାବୀର ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଗୌତମବୁଦ୍ଧ ଉଭୟେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଧର୍ମପ୍ରଚାର ଦ୍ୱାରା ଭାରତୀୟ ସମାଜରେ ଧର୍ମ ବିପ୍ଳବର ବୀଜ ରୋପଣ କରିଥିଲେ । ଉଭୟ ଧର୍ମ ବୈଦିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଉପରେ ରଚି ଉଠିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା କେହି ବେଦବିଶ୍ୱାସୀ ନଥିଲେ । ଉଭୟେ ନିରାଶ୍ୱରବାଦୀ ଓ କାହାରି ଯାଗଯଜ୍ଞାଦି କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡରେ ଆସ୍ଥା ନଥିଲା । ଉଭୟ ମତରେ ଜୀବନ ଦୁଃଖପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ସତ୍ତ୍ୱକର୍ମ ଦ୍ୱାରା ସେଥିରୁ ମୁକ୍ତି ମିଳେ । ଉଭୟେ ଉଚ୍ଚ କ୍ଷତ୍ରିୟ କୁଳ ସମ୍ଭୂତ ଏବଂ ଉଭୟେ ବର୍ଣ୍ଣବିଦେଷୀ ଥିଲେ । ମୁଖ୍ୟତଃ ନିମ୍ନବର୍ଣ୍ଣର ବୈଶ୍ୟ ଓ କୃଷିବଳ ଶୂଦ୍ରକୁ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଧର୍ମରେ ଦାକ୍ଷିତ କରାଇବା ଲାଗି ଧର୍ମାନ୍ତର ଗ୍ରହଣକୁ ଉଭୟେ ଉତ୍ସାହିତ କରୁଥିଲେ । ଉଭୟ ମତରେ ଅହିଂସା ଓ ଚରିତ୍ର ଗଠନ ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଆଯାଉଥିଲା । ଜୈନ ସଂପ୍ରଦାୟର ଶ୍ରମଣ-ଶ୍ରମଣୀ ପରି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଭିକ୍ଷୁ-ଭିକ୍ଷୁଣୀ ମଧ୍ୟ ସମାନ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପାଇଆସୁଥିଲେ । ଏତେ ସାମାଜିକ ସତ୍ତ୍ୱେ ଉଭୟ ସଂପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଗୁରୁତର ପାର୍ଥକ୍ୟ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ, ଦେଖିଲେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଗେ । ଜୈନଧର୍ମ କହେ ଦାରୁ, ପାଷାଣ, ଜଳ, ଅଗ୍ନି ସମସ୍ତ ପ୍ରାକୃତିକ ପଦାର୍ଥରେ ଆତ୍ମସତ୍ତା ବିଦ୍ୟମାନ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ କିନ୍ତୁ ତାହା ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ । ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ହିଂସା ଜୈନଧର୍ମରେ କଡ଼ାକଡ଼ି ନିଷିଦ୍ଧ ଥିବାବେଳେ ବୌଦ୍ଧମାନେ ସ୍ଥାନ ବିଶେଷରେ ସେଥିରେ କୋହଳ ମନୋଭାବ ପୋଷଣ କରନ୍ତି । କଠୋର ସାଧନା ଦ୍ୱାରା ନିର୍ବାଣ ପ୍ରାପ୍ତି ସମ୍ଭବ ବୋଲି ଜୈନମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ତଥାଗତ ମାର୍ଗ ଅନୁସରଣରେ ହିଁ ତାହା ସମ୍ଭବ ବୋଲି ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ମତ । ଗୃହସ୍ଥ ନାରୀ ବା ପୁରୁଷ ନିର୍ବାଣରେ ଅଧିକାରୀ ନୁହନ୍ତି ବୋଲି ଜୈନଧର୍ମର କଥାକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସ୍ୱୀକାର କରେନାହିଁ । ଜୀବଦଶାରେ ମନୁଷ୍ୟର ନିର୍ବାଣ ଲାଭ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ବୋଲି ଜୈନ

କହୁଥିଲାବେଳେ ବୌଦ୍ଧ ବିଶ୍ୱାସରେ ତାହା ଆଦୌ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ କୌତୁହଳର ବିଷୟ ଜୈନ ଧର୍ମଗୁରୁ ମହାବୀର ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ତଥାଗତ ଉଭୟେ ସମସାମୟିକ ଏବଂ ଉଭୟଙ୍କ ଜନ୍ମ ଉତ୍ତରାପଥରେ । ଏଣୁ ମତ ପ୍ରଚାର କାଳରେ ଉଭୟେ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱିତାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ସର୍ବତ୍ର ସେୟା ଘଟିଛି— କଳିଙ୍ଗରେ ମଧ୍ୟ । ଅତଏବ ଦୁଇଟିଯାକ ଧର୍ମ କଳିଙ୍ଗର ନିମ୍ନ ଶ୍ରେଣୀ ମଧ୍ୟରେ ବେଶ୍ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ସମୟରୁ ରହି ଆସିଥିବା ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରତି ଲୋକବିଶ୍ୱାସ ମହାବୀରଙ୍କ ଆଗମନ ଫଳରେ ସମୟକ ବୃଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା ।

ମହାବୀରଙ୍କ ଆଗମନ ସରିକି ‘ଉତ୍ତୁ ବିଷୟ’ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଅମଳରୁ ଜୈନଧର୍ମର ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୀଠସ୍ଥଳୀ ରୂପେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥିଲା ଏବଂ ପାର୍ଥିବ ସମ୍ପଦରେ ମଧ୍ୟ ଭରପୂର ଥିଲା । ଫଳରେ ତାହା ସମଗ୍ର ଭାରତୀୟ ସମାଜର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ ନକରି ରହି ନଥିଲା । ତେଣୁ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ମଗଧ ରାଜା ମହାପଦ୍ମନନ୍ଦ ଧାର୍ମିକ କାରଣ ଯୋଗୁ ହେଉ ବା ଧନ ସମ୍ପଦ ଲୋଭରେ ହେଉ, ଆକସ୍ମିକ ଆକ୍ରମଣ ଚଳାଇ କଳିଙ୍ଗର ଉପାସନା ପୀଠରୁ ‘ଜାନାସନ’ ଅପହରଣ କରିନେଇଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଉତ୍ତୁ ବିଷୟ ସମେତ ସମଗ୍ର କଳିଙ୍ଗ ଏକ ଦିଗରେ ଧନ-ଜନ-ଗୋପ-ଲକ୍ଷ୍ମୀରେ ଭରପୂର ଥିବାବେଳେ ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଧାର୍ମିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭୂତ ଉନ୍ନତି ସାଧନ କରିଥିଲା । ବହିର୍ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ବିଦେଶ ଯାତ୍ରା କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲା । ପ୍ରଜାବର୍ଗ ସୁଖ ଶାନ୍ତିରେ କାଳାତିପାତ କରୁଥିଲେ । ନିପଟ ଅହିଂସାଧର୍ମୀ ଥିବାହେତୁ କାହାରି ପ୍ରତି ଦ୍ୱେଷଭାବ ନଥିଲା । ସହାବସ୍ଥାନ ନୀତିରେ ଯିଏ ଯାହାର ପରିସର ଭିତରେ ରହି ସରଳ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସରଳତା ସର୍ବତ୍ର ଗୁଣବାଚ୍ୟ ନୁହେଁ । ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ତାହା ଦୁର୍ବଳତା ବୋଲି ବିବେଚିତ ହୁଏ, ବିଶେଷତଃ ଦେଶ ବା ଜାତି ପକ୍ଷରେ । ସରଳ ଗୁଣ ଦ୍ୱାରା ରାଜ୍ୟରକ୍ଷା ବା ଶତ୍ରୁ ସଂହାର ସହଜ ବ୍ୟାପାର ନୁହେଁ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଦୁର୍ବଳ ଶତ୍ରୁଠାରେ ମଧ୍ୟ ସମୟ ସମୟରେ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ କରିବାକୁ ହୁଏ । କଳିଙ୍ଗ ଭାଗ୍ୟରେ ବି ସେୟା ଘଟିଛି । କଠୋର ଶାସନ ଓ ଦୃଢ଼

ସେନାବାହିନୀ ଅଭାବରୁ ନିଷ୍ପପଟ କଳିଙ୍ଗଜାତି ରାଜ୍ୟଲୋଭୀ ନନ୍ଦଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରାଜୟ ବରଣ କରିଛି । ଧନ ଲୁଣ୍ଠନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଧାର୍ମିକ ପୀଠସ୍ଥଳୀରୁ ‘ଜାନାସନ’କୁ ବଳାଙ୍ଗାର ହରଣ କରିନେଲାବେଳେ ମଧ୍ୟ ନୀରବଦ୍ରଷ୍ଟା ହୋଇ ରହିଛି । ଏହି ସୁଯୋଗରେ ମଗଧ ରାଜା ନନ୍ଦ ପ୍ରତିରୋଧ ଅଭାବରୁ ମହାନଦୀ ଅବବାହିକାଯାଏ ନିର୍ବାଧରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରି ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗକୁ ନିଜ ସାମ୍ରାଜ୍ୟଭୂକ୍ତ କରିନେଇଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଅଗମ୍ୟ ଗିରି ସଂକୁଳ ଦକ୍ଷିଣପଟକୁ ଆଗେଇବା ସାହସ କରିନାହାନ୍ତି ।

ଯାହାହେଉ ଦୁଃଖ ମଣିଷର ପରମ ଗୁରୁ । ଉକ୍ତ ପରାଜୟ ଗ୍ଳାନି କଳିଙ୍ଗର ସୁପ୍ରଶକ୍ତି ଜାଗ୍ରତ କରି ନବୋଦ୍ଗାଦନା ଦେବାରେ ଯେପରି ସହାୟକ ଥିଲା, ସେହିପରି ଦୁର୍ଦ୍ଦାନ୍ତ ଭାବେ ଜାତିକୁ ଗଢ଼ି ତୋଳିବାରେ ପ୍ରେରଣା ଯୋଗାଇଥିଲା । ଆପଣାର ଦୋଷଦୁର୍ବଳତା ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରି ସେଇଦିନୁ କଳିଙ୍ଗବାସୀ ନିଜକୁ ସାମରିକ ଜାତି ରୂପେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାକୁ ଦୃଢ଼ସଂକଳ୍ପ ହେଲେ । ଆତ୍ମରକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ସମେତ ଦୁର୍ଦ୍ଦର୍ଶ ସେନାବାହିନୀର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଅନୁଭବ କଲେ ଓ ରଣସଭାରେ ସଜ୍ଜିତ ହୋଇ ତତ୍କାଳୀନ ଭାରତବର୍ଷରେ ଏକ ଅପରାଜେୟ ଜାତି ରୂପେ ଉଭାହେଲେ । ଯାହାଯୋଗୁ ସେକାଳେ କୁହାଯାଉଥିଲା— “କଳିଙ୍ଗଃ ସାହସିକଃ ।”

କିନ୍ତୁ ବିଧାତାର ବିଧି ଅଲଙ୍ଘନୀୟ । ଏହାପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମଗଧର ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରନ୍ତି ଚଣ୍ଡାଶୋକ— ଜଣେ ଆତ୍ମବର୍ଗୀ ଈର୍ଷାକୁ ରାଜା । ପ୍ରତିବେଶୀ କଳିଙ୍ଗର ସମୃଦ୍ଧି ଓ ପ୍ରତିପତ୍ତି ସହ୍ୟ ନକରି କଳିଙ୍ଗ ଉପରେ ବିନା କାରଣରେ ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ଆକ୍ରମଣ କରିବା ମନସ୍ଥ କରନ୍ତି । ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ ମଗଧର ଶାସନାଧୀନ ଥିବା ହେତୁ ଗଙ୍ଗାନଦୀ ପାର ହୋଇ ମହାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କ ବିରାଟ ସେନାବାହିନୀକୁ ଚଳାଇ ଆଣିବାରେ କୌଣସି ଅଡ଼ରାୟ ନଥିଲା । ଏହି ସୁବର୍ଣ୍ଣ ସୁଯୋଗରେ ସେ ଅନାୟାସରେ କଳିଙ୍ଗରେ ପ୍ରବେଶ କରି ତାକୁ ଧୂସ୍ରବିଧୂସ୍ର କରିଦେଲେ ଓ ଶେଷରେ ଯେକୌଣସି କାରଣରୁ ହେଉ ବୌଦ୍ଧସନ୍ନ୍ୟାସୀ ରୂପେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମହାପ୍ରଚାରକ ଓ ଦେବାନୀଂପ୍ରିୟ ହୋଇଉଠିଲେ । ପରାଜିତ କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରତି

ଆକୃଷ୍ଟ କରିବାରେ ରାଜାନୁଗ୍ରହ ଓ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କର ଅଭୂତପୂର୍ବ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଫଳରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧସ୍ଥୁପମାନ ଯେପରି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଗଢ଼ିଉଠିଲା, ସେହିପରି ବିହାରମାନ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ସେହି ଧର୍ମରେ ପ୍ରଜାଙ୍କୁ ଦାକ୍ଷିତ କରିବା ଲାଗି ଉପାୟମାନ ଉଦ୍ଭାବିତ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଆବହମାନ କାଳରୁ କଳିଙ୍ଗର ଆଦିବାସୀଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପୂଜାପାଇ ଆସୁଥିବା ଦେବଦେବୀଙ୍କ ଉପାସନା ବଦଳରେ ନୂତନ ଧର୍ମ ଭାବନା ସେମାନଙ୍କ ମନରେ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ସହଜ ବ୍ୟାପାର ନଥିଲା । ତେଣୁ ସ୍ଥାନୀୟ ଆଦିବାସୀ ଉପାସିତ ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ଆପଣାର କରିନେଇ ଅର୍ଥାତ୍ ସେମାନଙ୍କୁ ଉଗ୍ରତାରା, କାଳୀ, କୁରୁକୁଲ୍ଲା ପ୍ରଭୃତି ନାଁରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରାଇ ଏକ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଶାଖାର ଉଦ୍ଭାବନ କଲେ, ଯାହାଫଳରେ ସ୍ଥାନୀୟ ପ୍ରଜାଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିବାରେ ଅସୁବିଧା ରହିଲା ନାହିଁ । ଏହାହିଁ ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ର ଉତ୍ପତ୍ତିର ମୂଳ କାରଣ ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ତନ୍ତ୍ର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଟିକିଏ ଆଲୋଚନା କରିବା ଉଚିତ ମନେହୁଏ । ତନ୍ତ୍ରର ସଂଜ୍ଞା ନିରୂପଣ କରିବା କଠିନ । ମୁଖ୍ୟତଃ ଏହା ଏକ ସାଧନ ପ୍ରଣାଳୀ । ମନ୍ତ୍ର, ଯନ୍ତ୍ର, ମଣ୍ଡଳ, ଚକ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟାର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗ । ଏହା ପ୍ରଧାନତଃ ଅଭିଷେକମୂଳକ । ଏହି ସାଧନା ପଦ୍ଧତିର ସଙ୍କେତ ‘ଅଥର୍ବ’ ବେଦରେ ରହିଛି । ଆଧ୍ୟତ୍ମିକ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଦ୍ଵାରା ପ୍ରକୃତିର ବିଭିନ୍ନ ଶକ୍ତିକୁ ଆୟତ୍ତ ବା ବଶୀଭୂତ କରିବା ତନ୍ତ୍ରର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଏହି ମାର୍ଗରେ ସାଧକ ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତିର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ଆଭିଷେକ ପଦ୍ଧତୀକୁ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ ଆଦୌ ସ୍ଵୀକୃତି ଦେଇ ନଥିଲେ । ଅଥଚ ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲା । ଏହା ସାଧାରଣ ଲୋକସମାଜକୁ ଏତେଦୂର ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥିଲା ଯେ, ସେଥିଦ୍ଵାରା ସନାତନ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ଶାକ୍ତ, ଶୈବ, ଭୈରବାଦି ବିଭିନ୍ନ ସଂପ୍ରଦାୟ ରୂପେ କାୟା ବିସ୍ତାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ର ହିଁ ହିନ୍ଦୁତନ୍ତ୍ରର ଜନକ ଅଟେ । ସେ ଯାହାହେଉ ଉଡ୍ଡୀୟାନ ବା ଓଡ଼ିଶୀ ଥିଲା ସେତେବେଳେ ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରର ଋଗୋଚି ପୀଠ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ । ଏହି ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ର ପରେ ହାନଯାନ ଓ ମହାଯାନ ଭାବେ ଦୁଇ

ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ପରସ୍ପରଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ଏହା ଘଟିଥିଲା ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପରି ନିର୍ବାଣର ପ୍ରାୟ ଏକଶହ ବର୍ଷ ପରେ— ବୈଶାଳୀଠାରେ । ଏଥିରେ ଭିକ୍ଷୁ ସର୍ବକାମୀ ଭିକ୍ଷୁ ଅଜିତ ଥିଲେ ଯଥାକ୍ରମେ ଆର୍ୟ୍ୟ ଓ ପୁରୋଧା । ଏଠାରେ ହିଁ ଥେରବାଦୀ ବା ଶାଳାୟନବାଦୀ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ମହାଯାନ ଓ ହାନଯାନ ରୂପେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା ।

ସୁଧୀବୃନ୍ଦ ! ଏଠାରେ ଆପଣମାନଙ୍କୁ ଆଉ ଥରେ ସୂଚାଇ ଦେବାକୁ ଋହେଁ ଯେ, ଆଦିବାସୀ ବା ଶବ୍ଦର ଧର୍ମର ମାତୃରୂପିଣୀ ଶକ୍ତିଙ୍କ ପୂଜାରେ ଏକ ପବିତ୍ର ଧାରଣା ରହିଆସିଥିଲା । ତାହା ଯେପରି ସରଳ ଥିଲା, ସେହିପରି ଆତ୍ମିକ ମଧ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମାଋତ୍ରରେ ‘ଶକ୍ତି’ ଓ ‘ନାରୀ’ ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ ଧାରଣାର ଅନୁପ୍ରବେଶ ଘଟେ, ସେତେବେଳେ ନାରୀର ସଂଘ ପ୍ରବେଶରେ ଆଉ ଅନ୍ତରାୟ ରହିଲା ନାହିଁ । ଶକ୍ତିରୂପିଣୀ ନାରୀ ଓ ଉପାୟରୂପୀ ପୁରୁଷର ମିଳନରେ ମହାନିର୍ବାଣ ଲାଭ ସହଜ ବୋଲି ଧାରଣା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପଡ଼େ । ଅର୍ଥାତ୍ ପାରମିତା ଓ ବୋଧିସତ୍ତ୍ଵଙ୍କ ମିଳନ ନିର୍ବାଣ ବା ମହାସୁଖ ରୂପେ ବିବେଚିତ ହୁଏ । ଅବଲୋକିତେଶ୍ଵରଙ୍କ ସହିତ ମିଳିତ ହେଲେ ପ୍ରଜ୍ଞାପାରମିତା । ଫଳରେ ନିର୍ବାଣ ବା ମହାସୁଖ ପ୍ରାପ୍ତି ସହଜ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ମହାସୁଖ ନିର୍ବାଣର ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କଲା । ଏହି ଲକ୍ଷ୍ୟନେଇ ଜନ୍ମଭୂତି “ପ୍ରଜ୍ଞାପାୟବିନିଶୟ ସିଦ୍ଧି” ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଘୋଷଣା କଲେ—

“ସମୋଗାର୍ଥମିଦଂ ସର୍ବଂ ତ୍ରେଧାତୁକମସେବତଃ
ନିର୍ମିତଂ ବଜ୍ରନାଥେନ ସାଧକାନାଂ ହିତାୟ ତ ।”

ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଲା ବଜ୍ରନାଥ ବା ବୁଦ୍ଧ ସମୋଗ ସକାଶେ ହିଁ ତ୍ରିଲୋକ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ଏ ଧାରଣାର ଆଉ ଏକ ପାଦ ଆଗକୁ ଯାଇ ଅନଙ୍ଗବଜ୍ର କହିଲେ— ଉଚ୍ଚ ବର୍ଣ୍ଣର ହୁଅନ୍ତୁ ବା ନୀଚ ବର୍ଣ୍ଣର ହୁଅନ୍ତୁ, ନାରୀମାନେ ‘ପାରମିତା’ ହେବାର ଅଧିକାରିଣୀ । ତେଣୁ ତାଙ୍କୁ ସମୋଗ କଲେ ମହାସୁଖଲାଭ ସହଜ ହୁଏ, ଯେହେତୁ ମହାସୁଖ ଓ ନିର୍ବାଣ ଅଭିନ୍ନ । ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ବୌଦ୍ଧବିହାରମାନ ବ୍ୟଭିଚାର ବା ସୈରାଋତ୍ରର ପୀଠ ହୋଇପଡ଼ିବା ସ୍ଵାଭାବିକ । ଦ୍ଵିତୀୟ, ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ସରିକି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଏହା ଚରମ ସୀମାକୁ

ସ୍ୱର୍ଗ କରିଥିଲା । ଏ ପ୍ରକାର ବିଧିବ୍ୟବସ୍ଥା ଧର୍ମ ନା ବ୍ୟତିଷ୍ଠର କେଉଁ ନାମରେ ନାମିତ ହେବା ଉଚିତ, ଆପଣମାନେ ସ୍ଥିର କରିବେ । କିନ୍ତୁ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟକୁ କେବଳ ଓଡ଼ିଶା କାହିଁକି ଏହା ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ପ୍ରଚାର ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ବଜ୍ରଯାନୀ ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରର ଋଗୋତି ମୂଳପାଠ— କାମାକ୍ଷୀ, ଶ୍ରୀହଙ୍ଗ, ପୂର୍ଣ୍ଣଗିରି ଓ ଉଡ଼ଡ଼ାୟାନ ମଧ୍ୟରୁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଉଡ଼ଡ଼ାୟାନ ତନ୍ତ୍ରପାଠ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଏ ବିଷୟରେ ସବୁ ସମାଲୋଚକ ସମାନ ମତପୋଷଣ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ତଥାପି ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଓ ଗବେଷକ ବିନୟତୋଷ ଉଚ୍ଚାରଣ୍ୟ ପ୍ରମୁଖ ଓଡ଼ିଶାକୁ ହିଁ ଉଡ଼ଡ଼ାୟାନ ବୋଲି ଚିହ୍ନିତ କରନ୍ତି । ତତ୍କୃର ନବୀନ କୁମାର ସାହୁ ପକ୍ଷିମ ଓଡ଼ିଶା ସୋନପୁର ନିକଟସ୍ଥ ‘କୋଟ-ସମଲେଇ’କୁ ‘ସମ୍ବଲ’ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ସେଠାର ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ବଜ୍ରଯାନର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ଆରାଧ୍ୟ ଥିଲେ ବୋଲି ମତପୋଷଣ କରନ୍ତି । ଏହା ଯଦି ସତ୍ୟ ହୁଏ, ତା’ ହେଲେ କହିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଯେ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ରହିଆସିଥିଲା, ଯଦିତ ତାହା ଧୀରେ ଧୀରେ ଅଧଃପତନ ଆଡ଼କୁ ଗତି କରି ଶେଷରେ ବିଲୀନ ହେବାକୁ ବସିଥିଲା । ପ୍ରଚାର ଅଭାବରେ ହେଉ ବା ଧର୍ମଗୁରୁମାନଙ୍କ ନୈତିକ ସ୍ୱଳ୍ପନ ଯୋଗୁଁ ହେଉ, ସେଥିରେ ନାନାବିଧ ଗୋଷ୍ଠୀ କନ୍ଦଳ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ତାହା କ୍ରମଶଃ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇପଡ଼େ ଓ ଶେଷରେ ଜନସମାଜ ଦ୍ୱାରା ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ ।

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି, ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ଓ ପରମ୍ପରା ଅଶୋକଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ ଯୋଗୁଁ ହେଉ ବା ଧର୍ମ ପ୍ରବକ୍ତାଙ୍କ ଅବହେଳା ଯୋଗୁଁ ହେଉ, ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ କ୍ଷୀଣ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେଥିର ମୌଳିକ ତତ୍ତ୍ୱ କେତୋଟି ଯଥା— ଉଲଗ୍ନ ରହିବା, ଦାଣ୍ଡଦୁଆରେ ସୃଷ୍ଟିକ୍ତି ହୁଁ ଲେଖିବା, ବୃକ୍ଷ ପାଷାଣାଦି ନିର୍ଜୀବ ବସ୍ତୁର ଉପାସନା କରିବା, ପବିତ୍ର ଜ୍ଞାନରେ ମୟୂରପୁଚ୍ଛ ଧାରଣ କରିବା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଥା କାଁ-ଭାଁ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହେଉଥିଲା ।

ଏତିକିବେଳେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଅଷ୍ଟମ ଶତକ ସରିକି ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ଆଗମନ ଓଡ଼ିଶାବାସୀଙ୍କ ଧର୍ମଧାରଣା ଉପରେ ବିଚକ୍ଷଣ ପ୍ରଭାବ ପକାଇବାରେ ସମର୍ଥ

ହୁଏ । ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ଶବର ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥପାଠକୁ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଇ ସେ ସେଠାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ଦୃଢ଼ ଭିତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କଲେ । ତାଙ୍କ ବେଳକୁ ଦାରୁଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥ ନୟନଯନ କୃଷ୍ଣ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲେ । ଫଳରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାମାନୁଜାଚାର୍ଯ୍ୟ, ମାଧ୍ୱାଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତକଗଣ ଶାବରଦେବତାଙ୍କୁ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଧର୍ମର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବତା ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଦ୍ୱିଧାବୋଧ କଲେ ନାହିଁ । ସେତିକି ନୁହେଁ, ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଧର୍ମର ସର୍ବୋକୃଷ୍ଟ ଉପାସ୍ୟ ରୂପେ ପ୍ରମାଣିତ କରିବାକୁ ଯତ୍ନପରୋନାସ୍ତି ତେଷା କରିଗଲେ । ସେହି କାରଣରୁ ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଶାର ମହାକବି ଜୟଦେବ କୃଷ୍ଣଲୀଳା ସମ୍ବଳିତ ନିଜର ସୁଲଳିତ କାବ୍ୟ ‘ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ’ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିଥିଲେ । ଏଠାରେ ମନେରଖିବା ଉଚିତ— ଏତେବେଳକୁ ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ର ସିନା ଲୋକପ୍ରିୟତା ହରାଇଥିଲା, କିନ୍ତୁ ତତ୍ପ୍ରଭାବିତ ହିନ୍ଦୁତନ୍ତ୍ର ଶାଖାପ୍ରଶାଖା ମେଲି ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଲୋକସମାଜରେ ଆଦୃତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ରୁଦ୍ର, ବିଷ୍ଣୁ, ଯମ ପ୍ରଭୃତି ଦେବତାଙ୍କୁ ଭୈରବ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରି ତନ୍ତ୍ର ସାଧନାର ଉପାସ୍ୟ ଦେବୀ ରୂପେ କାଳୀ, ବିମଳା, ଚର୍ଚ୍ଚିକା, ଶ୍ୟାମା ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଗଲା ଏବଂ ଦାରୁଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ‘ଭୈରବ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରି ‘ଭୈରବା’ ଭାବେ ବିମଳାଙ୍କୁ ଦର୍ଶାଇବାରେ ଅବହେଳା ହେଲାନାହିଁ । ଏଣୁ ତନ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି—

“ବିମଳା ଭୈରବା ଯତ୍ ଜଗନ୍ନାଥସ୍ତୁ ଭୈରବଃ ।”

ଏହାଛଡ଼ା ତନ୍ତ୍ରବାଦୀମାନେ ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ “ଦକ୍ଷିଣକାଳିକା” ଭାବେ ସମୋଧୃତ କରିବାକୁ ପଣ୍ଡାତପଦ ହୋଇନାହାନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ “ନୀଳାଚଳେ ଜଗନ୍ନାଥଃ କଲୌ ଦକ୍ଷିଣକାଳିକା” । ଏଣୁ କହିବାକୁ ପଡ଼େ ଏହାର ପ୍ରଭାବ ଏତେଦୂର ସୁଦୂରପ୍ରସାରୀ ଥିଲା ଯେ, ବୈଷ୍ଣବ ପକ୍ଷରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସିଂହାସନାସୀନ କଲାବେଳେ ‘ସିଂହଯନ୍ତ୍ର’ଟିଏ ଲେଖି ତା’ ଉପରେ ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନା କରାଯାଇଥିଲା । ଏହା ସ୍ୱୟ ପୁରାଣରେ ଲେଖାଅଛି ।

ଏସବୁର ନିର୍ଯ୍ୟାସ ସ୍ବରୂପ କୁହାଯାଇପାରେ, କଳିଙ୍ଗରେ ଆବହମାନ କାଳରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସର ପ୍ରତୀକ ‘ଦାରୁବେବତା’କୁ ଇଏ ସିଏ ନୁହନ୍ତି— ଯେକୌଣସି ଧର୍ମର ଯେକୌଣସି ପରିଗ୍ରାହକ ନିଜସ୍ବ ଧର୍ମର ମହିମା ପ୍ରଖ୍ୟାପନ କରିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ମାଧ୍ୟମ ରୂପେ ଧରି ଆସିଛନ୍ତି । ଶେଷରେ ଦେଖିଲାବେଳକୁ ମୂଳ ଶବ୍ଦର ଗୋଷ୍ଠୀର ମାନବଧର୍ମ— ଯାହାକି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପୂଜା ଉପାସନାରେ ଜଡ଼ାଭୂତ ଏପରି ଏକ ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ ଧର୍ମରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇପଡ଼ିଛି, ଯାହାର ମୂଳ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ଯାଇ ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକମାନେ ପୁରାତନ ସାମଗ୍ରୀ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଗୋଟିଏ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଗ୍ରହଣ କଲାବେଳେ ଐତିହାସିକବର୍ଗ ରାଜାଜ୍ଞାରେ ଖୋଦିତ ଶିଳାଲେଖ ତାମ୍ରପଳଙ୍କାଦି ସାହାଯ୍ୟରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ତତ୍ତ୍ୱ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବସନ୍ତି, ଶିଳାଲେଖାଦି ଉପକରଣ ମୁଖ୍ୟତଃ ଶାସନ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ତଥା ପ୍ରଶସ୍ତିମୂଳକ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ସେଥିରେ ରାଜଧର୍ମ ଛଡ଼ା ସାଧାରଣ ଜନସମାଜର ଧାର୍ମିକ ଚେତନା ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ବିଚାରଧାରା ଲିପିବଦ୍ଧ ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସେଥିରୁ ତାହା ଆଶା କରିବା ନିରର୍ଥକ । ତେଣୁ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମଧାରା କଥା ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ତତ୍ତ୍ୱତ୍ୟ ଅଧିବାସୀ ଓ ସେମାନଙ୍କ ସାମାଜିକ ଚଳଣି, ସେମାନଙ୍କ ବିଚାରଧାରା, ସେମାନଙ୍କ ଜୀବନଚର୍ଯ୍ୟା ବିଷୟରେ ପ୍ରଥମେ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । କାରଣ ଧର୍ମ ସମାଜର ଅଂଶବିଶେଷ । ଧର୍ମ ବିନା ସମାଜ ଶୃଙ୍ଖଳିତ ହୋଇନପାରେ । ‘ଧର୍ମ’ର ଅର୍ଥ ଏଠାରେ ‘Religion’ ଯେପରି କେହି ନ ବୁଝନ୍ତି । ଜଳର ଧର୍ମ ଯେପରି ତରଳତା, ଅଗ୍ନିର ଧର୍ମ ଦାହକତା, ସେହିପରି ମନୁଷ୍ୟର ଧର୍ମ ହେଲା

ମାନବିକତା । ଏହାବିନା ମନୁଷ୍ୟର ପୂର୍ଣ୍ଣତା ନାହିଁ । ଏଣୁ ଶରୀରର ଆବଶ୍ୟକତା ମେଣ୍ଟାଇବା ଲାଗି ଯେପରି ବାସ, ଗ୍ରାସ ଓ ପରିଧାନ ପ୍ରୟୋଜନ ସେହିପରି ସମାଜ, ପରିବେଶ ଓ ଜାତିର ସମୃଦ୍ଧି ସକାଶେ ଧର୍ମର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା । ଏହା କେବଳ ମନୁଷ୍ୟ ଜାତିରେ ହିଁ ସମ୍ଭବ, ଜଡର ପ୍ରାଣୀଠାରେ ନୁହେଁ । ସେହି କାରଣରୁ ଓଡ଼ିଶାବାସୀଙ୍କ ଧର୍ମର ପ୍ରତୀକ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପାସନାରେ ମାନବିକତାର ସମସ୍ତ ବିଭବ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ରହିଛି । କାଳଚକ୍ରର ଅବୀରିତ ଘୂର୍ଣ୍ଣନ ମଧ୍ୟରେ କେତେବେଳେ ବା କିଛିଟା ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଦେଇଛି । ତଥାପି ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ଯାହା ଆଦିମ ଅଧିବାସୀଙ୍କଠାରୁ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମାନ ଭାବେ ରହିଆସିଛି, ସେହି ମାନବ ଧର୍ମ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପାସନାରେ ‘ଅବିନାଶାବ’ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମୃଦ୍ଧ ରହିଛି । ଏହାର ପରିବର୍ତ୍ତନ କିମ୍ବା ସଙ୍କୋଚନ ସମ୍ଭବ ବୋଲି ମନେହୁଏ ନାହିଁ, ଯେହେତୁ ଏହା ସଙ୍କୁଚିତ ହେବା ପରିବର୍ତ୍ତେ କ୍ରମଶଃ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ ହେବାରେ ଲାଗିଛି ।

ଏହି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିଚାର କଲେ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପୁରାତନ, ଯାହାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରତୀକ ହେଉଛନ୍ତି ସ୍ବୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ । ଗଙ୍ଗୋତ୍ରୀ ସଦୃଶ ଆଦିମତମ ଯୁଗରୁ ପ୍ରବାହିତ ଏହି ଧର୍ମଧାରା କାଳ ପଥରେ ଶୈବ, ଶାକ୍ତ, ଗାଣପତ୍ୟ, ବୈଷ୍ଣବ, ସୌରାଦି ବିଭିନ୍ନ ସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକ ଆଚାର-ବିଚାର ରୂପ ଶାଖାନଦୀ ସଂଯୋଗରେ ଏପରି ଏକ ବିଚିତ୍ର ଏବଂ ବିରାଟ ରୂପ ଧାରଣ କରିଛି; ଯାହାର ଆଦ୍ୟପ୍ରାନ୍ତ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ଦୃଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ମନେହୁଏ ।

ସ୍ମୃତି - ଅଶା ବରଷର

[ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ - ୨୦୦୦]

ପରିବାର ସହ ଲେଖକ : ୧୯୮୦

ସୂଚୀ

ପରିଚ୍ଛେଦ	ମସିହା ଓ ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
୧	୧୯୧୯-୧୯୨୫ (କ) ଜନ୍ମ ଜାତକ (ଖ) ନାମକରଣ (ଗ) ଶୈଶବ	୫୦୫
୨	୧୯୨୫-୧୯୨୮ (କ) ପ୍ରାଥମିକ ଶିକ୍ଷା (ଖ) ବାଲ୍ୟ ଜୀବନ	୫୧୭
୩	୧୯୨୮-୧୯୩୮ (କ) ଛାତ୍ର ଜୀବନ (ଖ) ଘରୋଇ ଶିକ୍ଷା	୫୩୫
୪	୧୯୩୯-୧୯୪୮ ଉଚ୍ଚିତ ଜୀବନ (କ) ପାଠ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ କଲେଜ ପଢ଼ିତ (ଖ) ଉଚ୍ଚ ବାଳିକା ବିଦ୍ୟାଳୟ (ଗ) ସଂସ୍କୃତ କଲେଜର ଅସ୍ଥାୟୀ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ	୫୫୧
୫	୧୯୪୮-୧୯୫୬ ଜିଲ୍ଲାବୋର୍ଡ଼ ଶିକ୍ଷକ (କ) ସୋରଡ଼ା (ଖ) ପୁରୁଷୋତ୍ତମପୁର (ଗ) ଗୁରାଣ୍ଡି (ଘ) ପାଠ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ କଲେଜର ଦ୍ଵିତୀୟବାର ଅଧ୍ୟକ୍ଷତା	୫୫୮
୬	୧୯୫୬-୧୯୬୧ ସରକାରୀ ଅଧ୍ୟାପକ (କ) ବାରିପଦା (ଖ) ପାଠ୍ୟାଳୟମୁଖି (ଗ) ବିକ୍ରମଦେବ କଲେଜ, ଜୟପୁର (ଘ) ରାଜ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ବିଭାଗ ପରିଦର୍ଶକ, ପୁରୀ (ଙ) ସାମନ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର କଲେଜ, ପୁରୀ (ଚ) ପ୍ରାଧ୍ୟାପକ, ରେଭେନ୍ସା କଲେଜ, କଟକ	୫୬୫

୭	୧୯୭୧-୧୯୭୯	୫୭୯
	ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ଭଞ୍ଜବିହାର	
୮	୧୯୮୦-୧୯୮୯	୫୯୩
	ଅଧ୍ୟକ୍ଷ, ବ୍ରହ୍ମପୁର ସିଟି କଲେଜ, ବ୍ରହ୍ମପୁର	
୯	ଅବସର ବାସର	
	ଶେଷପୃଷ୍ଠା	
	(କ) ପୁରସ୍କୃତ କବିତା	୬୨୭
	(ଖ) ସନ୍ତାନବୃକ୍ଷ	୬୩୦
	(ଗ) ସମ୍ମାନ ଓ ପୁରସ୍କାର	୬୩୧
	(ଘ) ପ୍ରକାଶିତ ରଚନାବଳୀ	୬୩୨

କିଛି କଥା — କିଛି ବ୍ୟଥା

ଇଚ୍ଛା ସଫଳତାର ମାପକାଠି ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ବହୁ ସମୟରେ ମଣିଷକୁ ଅନିଚ୍ଛା ସତ୍ତ୍ୱେ କେତେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ଅବଶ୍ୟ 'ଅନିଚ୍ଛା' ଶବ୍ଦ ଏଠାରେ ପୂରାପୂରି ନକାରାତ୍ମକ ନୁହେଁ— ଅନ୍ଧାର୍ଥକ । ତେଣୁ ମନର 'ଅନିଚ୍ଛା' ବା 'ଅନିଚ୍ଛା' ଇତର ପ୍ରଭାବରେ ଉଦ୍ଧାବିତ ହୋଇ ଥରେ ଥରେ କାର୍ଯ୍ୟ ସାଧନର କାରଣ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ଏକଥା କହିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ଏପରି ଏକ ଜୀବନ-ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଲେଖିବାର ଅଭିଳାଷ ବହୁ ଦିନରୁ ମନରେ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅନିଚ୍ଛା ଯୋଗୁଁ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହୋଇପାରୁ ନଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଇତର ପ୍ରଭାବରେ ତାହା କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହୋଇଛି । ଇତର ପ୍ରଭାବ ବୋଲିଲେ, ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ ମୋର ଶୁଭାକାଂକ୍ଷୀ ବନ୍ଧୁବର୍ଗ, ଅନ୍ଧରଙ୍କ ଆତ୍ମୀୟସ୍ୱଜନ, ପ୍ରିୟ ଛାତ୍ରମଣ୍ଡଳୀ ସମେତ କଲ୍ୟାଣୀୟ ବିଜୟ (ଡ. ବିଜୟ କୁମାର ମିଶ୍ର)ଙ୍କ ସନିବନ୍ଧ ଅନୁରୋଧ ଓ ପ୍ରରୋଚନା । ଯା' ଆଗରୁ ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ କୁଳପତି ମୋର ପରମହିତେଷୀ ବନ୍ଧୁ ଡ. ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରସାଦ ପାଢ଼ୀ ଖଣ୍ଡିଏ ଜୀବନୀ ଲେଖିବା ପାଇଁ ମୋତେ ବାରମ୍ବାର ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ କରିଆସିଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁଦିନ ବିଜୟ ଥୋଡ଼ାଏ କାଗଜ, ବିଡ଼ାଏ କଲମ ଏବଂ ଦୁଇଟି ଫାଇଲ୍ ସହିତ ଆସି ଅତି ବସିଲା ସେହିକ୍ଷଣି ଲେଖା ଆରମ୍ଭ କରିବାକୁ, ଆଉ ବାଟ ନଥିଲା ସମୟ ଗଡ଼ାଇବା ପାଇଁ । ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଲି, ଲେଖିବି । କିନ୍ତୁ ଏକ୍ଷଣି ନୁହେଁ, ଶୁଭବେଳା ଦେଖି ଆରମ୍ଭ କରିବି । ତା'ପରେ ସହଧର୍ମିଣୀ ଶାରଦାକୁ ଯାଇ ପଚାରିଲି; କ'ଣ କହୁଛୁ? ଲେଖିବି? ସେତେବେଳକୁ ସେ ଶଯ୍ୟାଶାୟୀ । ଟିକିଏ ମୁରୁକି ହସି କହିଲା— ଲେଖ । କିନ୍ତୁ ଦି'ଦିନ ପରେ ମୋର ଜନ୍ମତିଥି— ସେଦିନ ଆରମ୍ଭ କର । ଗତ ବୈଶାଖ କୃଷ୍ଣ ତ୍ରୟୋଦଶୀ ଦିନର କଥା ଏ । ଏହା ତାକୁ ପରବିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା— ଆଗରୁ ଦି'ଥର ଲେଖିବା ଆରମ୍ଭ କରିଛି, କିନ୍ତୁ ଦି'ଥରଯାକ ଆରମ୍ଭ କଲାମାତ୍ରେ ସେ ବେମାର ପଡ଼ିଛି— ସେଇଠି ଲେଖା ବନ୍ଦ କରିଛି । ମନରେ ଆଶଙ୍କା, କାଲେ

କିଛି ଦୁର୍ଘଟଣା ଘଟିଯିବ । ଏଣୁ ଭାବିଲି— ତା' ଅନୁମତି ନେଇ ଲେଖିଲେ କିଛି ଘଟିବନି ପରା । ସେଇଯା ହେଲା । ଠିକ୍ ଦୁଇଦିନ ପରେ ଲେଖା ଆରମ୍ଭ କଲି ।

ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ ବୟସରେ ଦୀର୍ଘ ଅଶୀ ବର୍ଷର ସୃତିରଚଣା କରି ବିଧିବଦ୍ଧ ଭାବେ ଘଟଣାଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ସହଜସାଧ୍ୟ ବ୍ୟାପାର ନୁହେଁ । ଏଣୁ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ସେଗୁଡ଼ିକର କ୍ରମଭଙ୍ଗ ଘଟିଥିବା ସମ୍ଭାବନାକୁ ଏଡ଼ାଇ ଦିଆଯାଇ ନପାରେ । ସଂଶୟ ହେଲାବେଳେ ଏକାଧିକ ସ୍ଥଳରେ ଘରଣୀର ବି ସାହାଯ୍ୟ ନେବାକୁ ପଡ଼ିଛି । ସନ୍ଦେହ ମୋତନ ହୋଇଛି । ଦୀର୍ଘ ତିନିମାସ ଅବିଶ୍ରାନ୍ତ ପରିଶ୍ରମରେ ଲେଖାଟି ଶେଷ କଲି । ସୃଷ୍ଟିଦେବା ଉଚିତ, ଏ ମଧ୍ୟରେ ତା'ର ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟାବସ୍ଥା କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଅବକ୍ଷୟ ଆଡ଼କୁ ଗତି କରୁଥାଏ । ପୂରାପୂରି ଶଯ୍ୟାଶାୟୀ ହୋଇପଡ଼ିଥାଏ । ତଥାପି ଶାରୀରିକ ଅକର୍ମଣ୍ୟତା ସତ୍ତ୍ୱେ ମାନସିକ ଶକ୍ତି ଅତୁଟ ଥିଲା । ପହିଲି ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଲେଖା ସରିଲା ପରେ ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରତିଲିପିଟିଏ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାରେ ଲାଗିଲି । ତାକୁ ସାରିବାକୁ ବି ତିନିମାସ ଲାଗେ । ଏତିକିବେଳେ ତାରାତାରିଣୀ ପୁଷ୍ପକାଳୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଶ୍ରଦ୍ଧାସ୍ନେହ ଶ୍ରୀ ଭଗବାନ ପାଢ଼ୀ ମୋର ବିଶ୍ୱସ୍ତ ବନ୍ଧୁ ଶ୍ରୀ ବିପ୍ଳବାଜ ଚଉଧୁରୀଙ୍କ ସହିତ ଦିନେ ଘରକୁ ଆସି ପ୍ରତିଲିପିଟି ନେଇ ପ୍ରକାଶ କରିବାର ଅଭିଳାଷ ପୋଷଣ କରନ୍ତି ଓ ସାଙ୍ଗରେ ସେଇଟି ନେଇଯାନ୍ତି ।

ଯେତେବେଳେ ଯାହା ଘଟିବାକୁ ଥାଏ କେହି ଆନ କରିପାରନ୍ତିନି । ସେମାନଙ୍କୁ ପାଣ୍ଡୁଲିପିଟି ହସ୍ତାନ୍ତର କରିସାରିଲା ପରେ ଖୁସି ମନରେ ଯାଇ ଶ୍ରୀମତୀକି କହିଲି— ପାଣ୍ଡୁଲିପିଟା ଆସି ନେଇଗଲେ । ଛପାଇ ଦେବେ । ଏତକ ମୁଁ କହିଛି କି ନାହିଁ ହଠାତ୍ ତା' ପାଟିରୁ ବାହାରି ପଡ଼ିଲା— ହେଲେ, ଏଥର ମୁଁ ମରିବି । ଥଜାଳିଆ ସ୍ୱରରେ ଉତ୍ତର ଦେଲି— ମରିଯିବୁ! ଏବେ କିମିତି ମରିଯିବୁ? ବହି ଛପାହୋଇ ଆସିବ । ଝିଅମାନେ ପଢ଼ି ତୋତେ ଶୁଣେଇବେ, ତା'ପରେ ଯାଇ ମରିବୁନା— ଏବେ କିମିତି ମରିବୁ!! ଖାଲି ଟିକିଏ ହସ ।

ସଂଳାପଗୁଡ଼ିକ ବେଶ୍ ଖୁସିବାସିରେ ହୋଇଥିଲା ସେଦିନ । କିନ୍ତୁ କିଏ ଜାଣିଥିଲା ଠିକ୍ ଆଠଦିନ ପରେ ସତକୁ ସତ ସମସ୍ତ ମୋହବନ୍ଧନ ତୁଟାଇ ସେ ହଠାତ୍ ସଂସାରରୁ ବିଦାୟ ନେବ !!! ଏବଂ ତା' କଥାଟା ନିଶ୍ଚିତ ଫଳିଯିବ !!! ଏତକ ପାଇଁ ସେ ଅପେକ୍ଷା କରିଥିଲା ନା ଏଇଥିଲାଗି ସେ ଝଲିଗଲା କିଛି ଠଉରେଇ ପାରିଲିନି । ଭାବିନେଲି— ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଜଛାରେ ବା କିଏ ବାଧା ଦେବେ । ସ୍ୱର୍ଗତ ଆତ୍ମା ତୃପ୍ତିଲାଭ କରୁ ।

ଯା'ହେଉ, ତା' ଜୀବିତାବସ୍ଥାରେ ଲେଖାଟି ଶେଷ ହୋଇପାରିଛି, ଏତକ ଆଶ୍ୱାସନାର ବିଷୟ । ବ୍ୟଥା ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି, ଏତେ ଅଳ୍ପକାଳ ଭିତରେ ପ୍ରେମକପି ପ୍ରସ୍ତୁତ

କରିବା କାର୍ଯ୍ୟରେ ଝିଅ ସୁଚନା, କଲ୍ୟାଣୀୟ ବିଜୟ, ତାରାତାରିଣୀ ପୁଷ୍ପକାଳୟର ସ୍ୱଭାବୁକାରୀ ଓ କର୍ମକର୍ତ୍ତାଙ୍କଠୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସମସ୍ତ ପ୍ରେମ୍ କର୍ମରୀଙ୍କ ସହଯୋଗ ଓ ସହାନୁଭୂତି ବିଶେଷତଃ କୁଳପତି ଡ. ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରସାଦ ପାଢ଼ୀ, ସ୍ନେହାସ୍ୱଦ ଶ୍ରୀ ବିଦ୍ୟୁତାଜ ଚୌଧୁରୀ ପ୍ରମୁଖଙ୍କ ପ୍ରେରଣା ଓ ପ୍ରୋତ୍ସାହନ ମୋ ଭଳି ଜଣେ ଅକ୍ଷମ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷମ କରାଇବାରେ ଯେଉଁ ସାହସ ଯୋଗାଇଛି ତାହା ବ୍ୟକ୍ତ କରିବାକୁ ମୁଁ ଭାଷା ପାଉନାହିଁ । ବିନିମୟରେ ତାଙ୍କୁ ମୋର କଣ ବା ଦେବାକୁ ଅଛି କେବଳ ଆଶୀର୍ବାଦ ଛଡ଼ା ! ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ ଚିରକାଳ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ କୃପାଦୃଷ୍ଟି ରହୁ, ଏତିକି ମାତ୍ର ପ୍ରାର୍ଥନା ।

ଲେଖକ

ସ୍ମୃତି-ଅଶୀ ବରଷର

(୧)

ଏହା ମୋ ଜୀବନୀ ନୁହେଁ । ଆତ୍ମଜୀବନୀ ଲେଖିବାର ଯୋଗ୍ୟତା ମୋର ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କ ଜୀବନୀ ଲେଖାହୁଏ ଯେଉଁମାନେ ତୁଳାତନ୍ତ୍ରରେ ବଢ଼ି ସୁଦ୍ଧା ସକଳ ସୁଖସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟ ଲଳାଞ୍ଜଳି ଦେଇ ଦେଶ ବା ଜାତିର ସମୂହ କଲ୍ୟାଣ ସାଧନ କରିଥାନ୍ତି କିମ୍ବା ପ୍ରତିକୂଳ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଅନ୍ୟାୟ ଓ ଅତ୍ୟାଧିକ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଆଜ୍ଞାବନ ସଂଗ୍ରାମ କରିଆସିଥାନ୍ତି, ଅଥବା ଦଳିତ, ନିଷ୍ପେକ୍ଷିତ ଗୋଷ୍ଠୀର ଉନ୍ନତି କଷ୍ଟେ ପ୍ରାଣୋତ୍ସର୍ଗ କରିଥାନ୍ତି, ନତୁବା ଐଶ୍ବରିକ ଶକ୍ତି ବଳରେ ଅସାଧ୍ୟ ସାଧନ କରି ଜନମାନସରେ ଦେବତାର ଆସନ ଲାଭ କରିଥାନ୍ତି । ଉଲ୍ଲିଖିତ କୌଣସି ଶ୍ରେଣୀରେ ମୋ ଜୀବନ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ନୁହେଁ, ବରଂ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ କେତେକାଂଶ ବିପରୀତ । ଅନ୍ଧାରୁଆ ପାର୍ବତ୍ୟ ଗୁହାରୁ ନିଃସୃତ ଅସୂର୍ଯ୍ୟପଣ୍ୟା କ୍ଷଣିକ ଜଳଧାରା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦିଗରେ ଗତି କଲାବେଳେ କଙ୍କରିଳ ଗିରିପଥ ଓ ଶିଳାସ୍ତୂପ ଅତିକ୍ରମ କରି ଶେଷରେ ଯେପରି ସ୍ରୋତସ୍ବିନୀରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ଅବିକଳ ତା'ରି ଅନୁରୂପ ମୋ ଜୀବନ । ନା ଅଛି ଆତ୍ମୋତ୍ସର୍ଗ ନା ଅଛି ପରୋପକାର । ମାନବ କଲ୍ୟାଣ ଓ ଦେଶସେବା ତ ଆହୁରି ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବରେ । କିନ୍ତୁ ଏତିକି, ଦୁଃଖ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଯେତେ ମର୍ମାନ୍ତର ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ମନକୁ ଦୃଢ଼ ଓ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମୁଖୀ ରଖିଲେ ସାମୟିକ ଝଡ଼ଝଞା ଲକ୍ଷ୍ୟତ୍ୟୁତ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ଏବଂ ଅସାଧ୍ୟ ସାଧନା କରିହୁଏ— ଦୀର୍ଘ ଅଶୀ ବର୍ଷର ବୈଚିତ୍ର୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁଭୂତି ମୋତେ ସେହି ଶିକ୍ଷା ଦେଇଛି ।

ଅନୁଭୂତି ବୋଲିଲେ ଜୀବନରେ ଘଟିଥିବା ଅବସ୍ଥା ବିଶେଷ ମାତ୍ର । ମାନସପଟରେ ଅଙ୍କିତ ସେହି ଅବସ୍ଥା କେତୋଟିର ଚିତ୍ରଣ ଏଥିରେ ସମ୍ମିଳିତ, ତେଣୁ ଏହା ‘ଜୀବନୀ’ ପଦବ୍ୟାପ୍ୟ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଜୀବନକୁ ବାଦ୍ ଦେଇ ଅନୁଭୂତି ପ୍ରକାଶ କରିବା ଅସମ୍ଭବ, ଯେହେତୁ ଦୁଇଟିଯାକ ଅଜ୍ଞାଜ୍ଞା ଭାବେ ଜଡ଼ିତ । ଜୀବନର ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ମଣିଷର ଜନ୍ମ ମୁହୂର୍ତ୍ତରୁ । ମୋ ଜନ୍ମ ଜାତକରୁ ଜଣାପଡ଼େ— ଶାକାବାହନ ଶକାବ୍ଦ ୧୮୪୧ କୃଷ୍ଣ ୧୨ ଦିନ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ କୃଷ୍ଣ

ଏକାଦଶୀ ରବିବାର ରାତ୍ରି ତିନିଘଣ୍ଟା ସମୟରେ ମୋର ଜନ୍ମ । ମୋ ନନାଙ୍କ ନାମ ନେତ୍ରାନନ୍ଦ ପାଢ଼ୀ ଓ ବୋଉ ନାଁ ଚନ୍ଦ୍ରକଳା । ଆମର ପୈତୃକ ବାସସ୍ଥାନ ଲୋକନାଥପୁର ଶାସନ । ଏ ଶାସନଟି ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲା ଚିକିଟି ଜମିଦାର ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହା ଚିକିଟି ରାଜେନ୍ଦ୍ରବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ଦ୍ବାରା ଶାସିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ଯା ଅଧୀନରେ ଆଠଟି ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶାସନ ଗଢ଼ି ଉଠିଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଆଠ ଶାସନ ଭିତରେ ଲୋକନାଥପୁର ଗଣତି ହୁଏ ନାହିଁ । କେତେ କହନ୍ତି—ଏହା ଏକ ଅପଂକ୍ତେୟ ଗ୍ରାମ ହେବା ହେତୁ ଶାସନ ମଧ୍ୟରେ ଗଣା ହୁଏ ନାହିଁ । ଆଉ କେତେ କହନ୍ତି— ଏହା ଏକ ‘ପାଟ ଶାସନ’ । ସବୁ ଶାସନ ଉପରେ ଏହାର ଆସ୍ଥାନ । ତେଣୁ ଏହା ସାଧାରଣ ଶାସନରୂପେ ଗୃହୀତ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେ ଯାହାହେଉ, ଏଠାରେ ବସବାସ କରି ରହିଥିବା ସମସ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ‘ପାଢ଼ୀ’ ଗୋଷ୍ଠୀର । ଚିକିଟି ରାଜଦରବାରରୁ ଏମାନେ ପ୍ରତିନିଧି, ପଟଯୋଷୀ, ଜ୍ୟୋତିଷରତ୍ନ, ବିଦ୍ୟାନିଧି ପ୍ରଭୃତି ଉପାଧିରେ ଭୂଷିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଅଧିକାଂଶ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷିତ ଓ ପାରମ୍ପରିକ ବିଦ୍ୟାରେ ନିପୁଣ । ଏମାନେ ପାଢ଼ୀ, ପଣ୍ଡା, ଦାସ, ଆର୍ୟ୍ୟ, ବାହିନୀପତି ପ୍ରଭୃତି ସଂଜ୍ଞା ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ପୌରୋହିତ୍ୟ ଥିଲା ଅଧିକାଂଶଙ୍କ ଜୀବିକା । ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତଙ୍କର କିଛି ନା କିଛି ଯଜମାନି ଥିଲା । ତା’ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ରାଜଦର ଭୂ-ସଂପରି ମଧ୍ୟ କେତେ ଜଣଙ୍କ ଭୋଗ ଦଣ୍ଡଳରେ ରହିଥିଲା । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ମୋ ଜେଜେବାପା ପିଣ୍ଡିକ ପାଢ଼ୀ ଥିଲେ ଅନ୍ୟତମ ।

ପିଣ୍ଡିକ ପାଢ଼ୀ ହାରାତସ ଗୋତ୍ରୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ । ତାଙ୍କ ଔରସରୁ ମୋ ନନା ନେତ୍ରାନନ୍ଦଙ୍କ ସମେତ ଗୋପାଳ ଓ ଗୋବିନ୍ଦ ନାମରେ ତିନିପୁଅ ଓ ଦ୍ରୌପଦୀ ନାମରେ ଝିଅ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲେ । ମୋ ନନା ସମସ୍ତଙ୍କଠାରୁ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ । ଗୋବିନ୍ଦ ଅକାଳରେ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରିବାରୁ ପରିବାର କହିଲେ ଜେଜେବାପା, ଜେଜେମା, ମୋ ନନା, ଗୋପାଳଙ୍କା ଏବଂ ପିଉସାନାନୀ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କୁ ମିଶାଇ ପାଞ୍ଚଜଣ । ନନା ଘରର ରୋଜଗାରିଆ ବଡ଼ପୁଅ । ସେ କାଳରେ ଯେଉଁ ରୋଜଗାର ପତ୍ନୀମାନ ଥିଲା, ନନା ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ଆୟର

କରିଥିଲେ । ଜାତକ ଗଣନା କରି ଫଳ କହିବା, ବ୍ରତ, ବିବାହ, ପ୍ରତିଷ୍ଠାଦିରେ ପୌରୋହିତ୍ୟ, ଲୀଳା ନାଟକାଦିରେ ଅଭିନୟ, ଗୀତିନାଟ୍ୟ ରଚନା କରି ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନ ଦେବା ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ବିଦ୍ୟାରେ ନିପୁଣ ଥିଲେ । ବିଶେଷକରି ସୁଲଳିତ କଣ୍ଠ ଥିବା ହେତୁ ଲୀଳା ହେଉ, ଛାନ୍ଦ ହେଉ ବା ପୁରାଣପାଠ ହେଉ ଶ୍ରୋତାଙ୍କୁ ଅନାୟାସରେ ମୁଗ୍ଧ କରିପାରୁଥିଲେ । ଏବେ ମଧ୍ୟ ସେକାଳ ବୃଦ୍ଧଙ୍କ ମୁହଁରୁ ଶୁଣାଯାଏ, ନନା କୁଆଡ଼େ ରାମଲୀଳାର ହନୁପାଟ କଲାବେଳେ ଆଖପାଖ ଦଶଖଣ୍ଡ ଗାଁରୁ ଲୋକେ ଦଳବନ୍ଧ ହୋଇ ଖାସ୍ ହନୁକୁ ଦେଖିବାକୁ ଆସନ୍ତି । ଫଳରେ ସେ ଯେପରି ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇପାରିଥିଲେ ସେହିପରି ଅର୍ଥୋପାର୍ଜନକ୍ଷମ ମଧ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ନନା ଥିଲେ ନିହାତି ସ୍ଵସ୍ଵବାଦୀ ଆଉ କ୍ଷଣକୋପୀ । ମିଛ କହିବେନି, ମିଛ ସହିବେନି । ମୁହେଁ ମୁହେଁ ଜବାବ୍ । ତା' ଛଡ଼ା, ତାଙ୍କର ଆଉ ଏକ ବଦଗୁଣ— ଭାରି ଜିଦ୍‌ଖୋର । ଏହା କେବଳ ଘରେ ନୁହେଁ, ବାହାରେ ମଧ୍ୟ । ସେଥିଯୋଗୁଁ ବହୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶତ୍ରୁତା ମଧ୍ୟ ଅର୍ଜନ ନ କରିଥାନ୍ତି ନୁହେଁ । ଯାହା ହେଲେବି ଉପରୋକ୍ତ ସଦ୍‌ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଯୋଗୁଁ ଉତ୍ତମ ବର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଗଣା ଯାଉଥିଲେ ।

ଆଗରୁ କହିଛି, ଘରେ ପାଞ୍ଚପ୍ରାଣୀ କୁଟୁମ୍ବ, ନନା ଏକା ରୋଜଗାରିଆ । ଜେଜେବାପା ବୃଦ୍ଧ । ବିଶେଷ ପଢ଼ାଶୁଣା ଅଭାବରୁ ଆଖିଦୃଶିଆ ଅର୍ଥ ଉପାର୍ଜନ କରିବାରେ ଅସମର୍ଥ । ଯଜମାନି ଛଡ଼ା ସାମିତ ପରିମାଣ ଜମିର ଆଦାୟ ରହିବା ପୂରଣ ପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ ନଥିଲା । ଯଜମାନ ବୋଇଲେ ‘ଭଙ୍ଗାସିଙ୍ଗି’ ନାଁରେ ଖଣ୍ଡିଏ ମାତ୍ର ଗାଁ । ସମସ୍ତେ ପ୍ରାୟ ଶୁଦ୍ର ଓ ଚଷାଶ୍ରେଣୀର । ବ୍ରତ, ଉପବାସ, ଦେବପୂଜା, ନିତ୍ୟନୈମିତ୍ତିକାଦି ଶୁଭକର୍ମ ସର୍ବଦା ଆଶା କରିବା ବିଡ଼ମ୍ବନା । ଏଣେ ମାତ୍ର ବାରଭରଣ ଜମି (ତିନି ଭରଣରେ ଏକରେ), ସେଥିରୁ ଭାଗ ମିଳିବ କେତେ ଯେ ବର୍ଷସାରା ଖାଦ୍ୟ, ପେୟ, ବାସବସ୍ତ୍ରାଦିର ଯୋଗାଡ଼ ହୋଇପାରିବ । ଏଣୁ ନନାଙ୍କ ରୋଜଗାର ହିଁ ଘରର ଯାବତୀୟ ମାନମର୍ଯ୍ୟାଦା ତୁଲାଇବାରେ ସହାୟକ ଥିଲା ।

ନନାଙ୍କ ପ୍ରତି ଘର ଭିତରେ ସମସ୍ତଙ୍କ ସମ୍ମାନ ଥାଏ । ଏକେ ବଡ଼ ଦୁଜେ ରୋଜଗାରିଆ । କିନ୍ତୁ କେବଳ

ବେଳେବେଳେ ତାଙ୍କ ଏକଜିଦିଆ ସ୍ଵଭାବ କଳିତକରାଳର କାରଣ ହୋଇ ପଡ଼ିଥାଏ । କଳି ଅନ୍ୟ କାହା ମଧ୍ୟରେ ନୁହେଁ— ବାପ-ପୁଅ ଭିତରେ । ଦୁହେଁ, ଦିହଙ୍କୁ ବଳି । କଥା ଅଛି— ବାପ୍ ସେ ଜ୍ୟାଦା ବେଟା । ଜମିତିକି ତାଙ୍କ ପାଟିତୁଣ୍ଡରେ ସାହିପଡ଼ିଣା ଆସି ଜମିଯାଆନ୍ତି ଘରେ । ବୋଉ ମୁହଁରୁ ଅନେକଥର ଶୁଣିଛି ମୁଁ ଏକଥା ଏବଂ ପରୁରିଛି— କ’ଣ ପିଟାପିଟି ହୁଅନ୍ତି ?— “ନା, ପିଟାପିଟି ନୁହେଁ, ଖାଲି ପାଟିତୁଣ୍ଡ । ସେତିକିରେ ତ ଘର ପଡ଼ୁଥାଏ—ଉଠୁଥାଏ । ମାତ୍ର ପରଦିନ ଯେଉଁ କଥାକୁ ସେଇକଥା ।

କାଳକ୍ରମେ ନନାଙ୍କ ପାଇଁ ବିବାହ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆସେ । ଚିକିଏ ଗଡ଼ନିବାସୀ ପଣ୍ଡିତଭୂଷଣ ଦାମୋଦର ପଣ୍ଡାଙ୍କ ଏକମାତ୍ର କନ୍ୟା ଚନ୍ଦ୍ରକଳା ସହିତ । ଦୂରତା ମାତ୍ର ମାଲିଲିଏ । ନିକଟ ବନ୍ଧୁ ଶ୍ରେୟସ୍କର ଭାବି ଜେଜେବାପା ରାଜି ହୋଇଯାନ୍ତି । ବିବାହ ଅତି ଆଡ଼ମ୍ବର ସହକାରେ ସଂପନ୍ନ ହୁଏ । ସେକାଳେ ଏବପରି ଯୌତୁକର ଦାବା ନ ଥାଏ— ପ୍ରଥା ଥାଏ । ବାହାବେଦୀ ଉପରେ କନ୍ୟାପକ୍ଷରୁ ବରଥାଳିରେ ଯୌତୁକ ବନ୍ଦାଣ ହୁଏ । ନନା କହନ୍ତି— ବିଭାବେଦୀରେ ତାଙ୍କୁ କୁଆଡ଼େ ରୁପା ଟଙ୍କାଟିଏ ଯୌତୁକ ସ୍ଵରୂପ ଦିଆଯାଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେ ଯୌତୁକର ପକ୍ଷପାତୀ ନଥିଲେ ।

କିଛିଦିନ ପରେ ବୋଉ ଆସେ ଜେଜେବାପାଙ୍କ ଘରକୁ ବୋହୂ ହୋଇ, ଘର ଉଛୁଳି ଉଠିଲା ଆନନ୍ଦରେ, ପରିବାର ବଢ଼ିଲା— ତଦନୁଯାୟୀ ଖର୍ଚ୍ଚ ବି । ତା’ ଦେଖି ନନା ନୂଆ ନୂଆ ରୋଜଗାର ପଦ୍ଧି ଅବଲମ୍ବନ କରିବା ଚିନ୍ତା କଲେ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ‘ବିଦେଶ ଭ୍ରମଣ ଥିଲା ଅନ୍ୟତମ ।’ ‘ବିଦେଶ ଭ୍ରମଣ’ କହିଲେ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ— ଯେଉଁମାନେ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ତୀର୍ଥସ୍ଥଳୀ ଭ୍ରମଣରେ ଯିବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ ତାଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ନିରାପଦରେ ବୁଲାଇ ଆଣିବ । ସେମାନେ ମୁଣ୍ଡପିଛା ଯାହା କିଛି ଟଙ୍କା ତ ଦେବେ, ତା’ ଛଡ଼ା ତୀର୍ଥସ୍ଥାନମାନଙ୍କର ପୁଣ୍ୟାର୍ଜନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଦାନ ଦକ୍ଷିଣା, ସେସବୁ ମଧ୍ୟ ପୁରୋହିତ ଭାବେ ଏହାଙ୍କୁ ପ୍ରଦାନ କରିଥାନ୍ତି । ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଦୁଇଥର, ଥରେ ଗଲେ ଦି’ମାସ । କାରଣ, ଆଜିକାଲିକା ପରି ସେ କାଳରେ ଯାନବାହନର ସୁବିଧା ନଥିଲା, ଯାହାବା ଥିଲା ଅତି ନିମ୍ନମାନର । ନନାଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ଯାଇ ନିର୍ବିଘ୍ନରେ

ଫେରିଆସିବାର ବିଶ୍ୱାସ ଲୋକଙ୍କ ମନରେ ସୃଷ୍ଟି ହେବାଦ୍ୱାରା ଚିକିତ୍ସିତ ଜମିଦାରୀ ଛଡ଼ା ସୁଦୂର ମଞ୍ଜୁଷା, ତରଳା ଏବଂ ପାରଳାର ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା ଦଳ ମଧ୍ୟ ପ୍ରରୋଚିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏଣେ କର୍ମକର୍ମାଣିରେ ଧୂରନ୍ଧର ତେଣେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷାରେ ଅନର୍ଗଳ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରିପାରୁଥିବା ହେତୁ ତାଙ୍କ ଉପରେ ଅତିଶୟ ଆସ୍ଥା ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ସେହି କାରଣରୁ ଉତ୍ତର କାଳରେ ସେ ପାରଳାକୁ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ବାଛି ନେଇଥିଲେ ।

କାଳକ୍ରମେ ନନାଙ୍କ ଔରସରୁ କନ୍ୟା ସନ୍ତାନଟିଏ ଜନ୍ମ ନିଏ । ନାଁ ରାଧାରାଣୀ । ଏ ମଧ୍ୟରେ ସେ ବିଦେଶଯାତ୍ରାରେ ଲାଗିପଡ଼ିଥାନ୍ତି । ପ୍ରଚୁର ଆଦାୟ ଘରେ ଛ'ମାସ ତ, ବାହାରେ ଛ' ମାସ । ଏପରିକି ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମ ହେଲାବେଳେ ସେ କୁଆଡ଼େ ଗାଁରେ ନଥିଲେ । ଜେଜେବାପା ଦାୟିତ୍ୱ ତୁଲାଇଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଗୋପାଳକଙ୍କ ବୟସ ମାତ୍ର କୋଡ଼ିଏ । ନନାଙ୍କଠୁଁ ତତ୍ତଦବର୍ଷ ସାନ ସେ । ଯା ହେଉ, ପହିଲି କନ୍ୟା ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରିଆସେ ବୋଲି କଥା ଅଛି । ତେଣୁ ସମସ୍ତେ ଖୁସି— ଗାଁକୁ ଆସି ନନା ବି । ଜ୍ୟେଷ୍ଠା କନ୍ୟା, ଅଗାଧ ସ୍ନେହ ତା' ଉପରେ, ଜ୍ଞାନ ହେଲା ପରେ ମୁଁ ଉପଲବ୍ଧ କରିଛି— ସେ କଥା ।

ସବୁଦିନ ସମାନ ଯାଏ ନାହିଁ । ଅହରହ ସୁଖ-ଦୁଃଖରେ ଚକ ଗଡ଼ି ଚାଲିଥାଏ । ଆମ କୁରୁମ୍ଭରେ ବି ତା' ନ ହୁଅନ୍ତା କିମିତି ? ଆଜିଯାଏଁ ହସଖୁସିରେ ଚଳିଆସୁଥିବା ଯୌଥ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ଘୁଣ ଖାଇବା ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ଦ୍ରୌପଦୀ ନାନାଙ୍କ ବାହାଘର ମହାଆଡ଼ମ୍ଭରରେ ପାଳିତ ହୁଏ । ଗାଁଠୁ ଆଠମାଜଲ ଜୟନ୍ତୀପୁର ଗ୍ରାମର ଏକ ସଂଭ୍ରାନ୍ତ ପାଢ଼ୀ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ । ସୁନ୍ଦରତା ଗ୍ରାମର ଜଣାଶୁଣା ଖାଡ଼ଙ୍ଗାଘର କନ୍ୟା ସତ୍ୟଭାମାଙ୍କ ସହିତ ଗୋପାଳକଙ୍କ ପରିଶୟ ସଂପାଦିତ ହୁଏ । ବୋହୂ ଆସିଲା ପରେ ଖର୍ଚ୍ଚ ବଢ଼ିଲା— ଜଞ୍ଜାଳ ବି । ଇମିତି ଦିନେ କ'ଣ ହେଲା କେଜାଣି, ବୋଉକୁ ପଚାରିଲେ ସିଏ କହେ— ମୁଁ ଜାଣେନି, ନନାଙ୍କୁ ପଚାରେ । ନନାଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ, ସେ ଧମକେଇ କହନ୍ତି— ତୋତେ ସେ ସବୁରୁ କ'ଣ ମିଳିବ । ତେଣୁ ପ୍ରକୃତ କାରଣ ଜାଣିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ କକାଙ୍କ କହିବାରେ— ନନା କୁଆଡ଼େ ଅତି

ବସିଲେ— ସେ ଏଇଠି ରହିବେନି, ଅଲଗା ଘର କରିବେ । ଆଗରୁ ସୁତନା ଦେଇଛି— ଜେଜେବାପାଙ୍କ ଛଡ଼ା ନନାଙ୍କ ମୁହଁ ଉପରେ କାହାରି କିଛି କହିବାର ସାହସ ନ ଥାଏ । ଏଣୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ, ବାପ-ପୁଅ ଭିତରେ ପ୍ରଥମେ କିଛି ମନୋମାଳିନ୍ୟ, ପରେ ଜିଦାଜିଦି, ଶେଷରେ ଅହମିକା କ୍ଷାନ୍ତ ହୋଇ ଦୁହେଁଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିବାଡ଼ କରିବାର କାରଣ ହୋଇଛି । ଫଳରେ ପୈତୃକ ଘର ସାମ୍ବାଧାଡ଼ିରେ ଭଡ଼ା ଘରଟିଏ ନେଇ ନନା, ବୋଉ ବାପଘରୁ ନେଇଥିବା ଜିନିଷପତ୍ର ଧରି ସକୁଟୁମ୍ଭ ସେଠାକୁ ଉଠିଆସିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଦ୍ୱିତୀୟ ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମହେବାର ଥାଏ । କିଛିଦିନ ପରେ ପୁଅଟିଏ ଜନ୍ମ ହୋଇ ତିରିଶି ଦିନରେ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରେ । ନନା ଦୁଃଖରେ ଭାଙ୍ଗିପଡ଼ି କିଛିଦିନ ବିଦେଶ ଯାତ୍ରା ବନ୍ଦ କରିଦିଅନ୍ତି ।

ଏଣେ ପୁଅର ଅଝଟ ସ୍ୱଭାବ ଦେଖି ଜେଜେବାପା କ୍ରୋଧରେ ଜମିରୁ ପାଉଥିବା ଧାନଭାଗ ଦେବାକୁ ମନା କରିଦିଅନ୍ତି । ଗାଁର ଭଦ୍ରଲୋକଙ୍କ ମେଳରେ ନ୍ୟାୟ-ନିଶାପ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଉଭୟେ ନିଜ ଜିଦିରେ ଅଟଳ । ବାପା ଯାହା ଦେବାକୁ ଚାହୁଁଲେ ପୁଅ ନେବାକୁ ଅନିଚ୍ଛୁକ; ପୁଅ କଥାରେ ବାପା ବି ନାମଜ । ଶେଷ ଫଳ ହେଲା— ଗାଁ ଲୋକଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ନନା ଘୋଷଣା କରି କହିଦେଲେ— ପୈତୃକ ସଂପତ୍ତିରୁ କୁଟାଖୁଏ ବି ସେ ନେବେ ନାହିଁ । ସେଥିଯୋଗୁଁ ଆମ ଘରେ ପୈତୃକ ସଂପତ୍ତି ବୋଲି ବହି ଖଣ୍ଡିଏ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ରହିଲା କେବଳ 'ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି' କାବ୍ୟଟି, ଯାହା ଛାନ୍ଦ-ଗାନ ପାଇଁ ନନାଙ୍କୁ ଚିକିତ୍ସିତ ରାଜଦରବାରରୁ ଉପହାର ସ୍ୱରୂପ ମିଳିଥିଲା । ସେଇଟି ମଧ୍ୟ ମୋ ଅମଳରେ କାଟଦ୍ରଂଷ ହୋଇ ନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା ।

ତା' ପରବର୍ଷ ଆଉ ଗୋଟିଏ ପୁତ୍ର ସନ୍ତାନ ଭୂମିଷ୍ଠ ହୁଏ ଏବଂ ସେ ବି ପଞ୍ଚତିରିଶି ଦିନଠାରେ ବାହୁଡ଼ିଯାଏ । ଏଇଠି କହିଦେବା ଉଚିତ, ମୋ ଜାତକରେ ଲେଖାଅଛି— “ହୃରାତସ ଗୋତ୍ରାନ୍ୟ ପୟଃପାରାବାର ପାର୍ବଣ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପାୟୁଷକରସ୍ୟ ପାତ୍ରା ସଂଜ୍ଞାକସ୍ୟ ନେତ୍ରାନନ୍ଦ ନାମଧେୟସ୍ୟ ସ୍ୱଧର୍ମ ପନ୍ୟାଃ ଗର୍ଭକ୍ଷାରାୟୋଽୟୋ ନବମ ଗର୍ଭଂ ପ୍ରତି ଅଭିନବ କୁମାର ଜନ୍ମାସୀତ.... ରେବତୀ ନକ୍ଷତ୍ରସ୍ୟ ପ୍ରଥମ ଚରଣଂ ପ୍ରତି ରାଶିନାମ ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବ୍ୟାବହାରିକ ନାମ

ବେଶାମାଧବ....” ଅର୍ଥାତ୍ ମୁଁ ପିତାମାତାଙ୍କ ନବମ ସନ୍ତାନ । ମାନେ, ମୋ ଆଗରୁ ବୋଉ ଆଠଟି ସନ୍ତାନର ଜନନୀ । କିନ୍ତୁ ଆମେ ବଞ୍ଚୁଥିଲୁ ତିନି ଭଉଣୀ ଓ ଗୋଟିଏ ଭାଇ— ମୁଁ । ବୋଉ କହେ— ନନା ଯେଉଁ ନୂଆ ଘରକୁ ଉଠି ଆସିଲେ ସେଠାରେ ଗୋଟି ଗୋଟି ହୋଇ ପାଞ୍ଚପୁଅ ଜନ୍ମହେଇ ମରିଛନ୍ତି । ତା’ ବି ଚିରିଶ ଦିନରୁ ଝଲିଶି ଦିନ ମଧ୍ୟରେ । କି ଅଭିଶାପ କେଜାଣି । ମୋ ବଡ଼ନାନୀ ତଳେ ଦୁଇପୁଅ ଝଲିଗଲା ପରେ ଝିଅଟିଏ— ନାଁ ସରସ୍ବତୀ । ତା’ ତଳକୁ ମଧ୍ୟ ଦୁଇଟି ପୁଅ ଜନ୍ମହୋଇ ପୂର୍ବଜଙ୍କ ଭଳି ଅକାଳରେ ଝଲିଯାନ୍ତି । ଦୁଇ ମୃତ ପୁତ୍ର ପରେ କନ୍ୟା ଆସେ— ବଞ୍ଚିଯାଏ । ସେ ନିୟମରେ ସରସ୍ବତୀ ନାନୀ ତଳେ ଦୁଇଟି ମୃତ ପୁତ୍ର ପରେ ଝିଅ— ଶୋଭାବତୀ । ସେହି ଶୁଙ୍ଖାଳାରେ ପୁଣି ଏକ ଶିଶୁପୁତ୍ର ଜନ୍ମ ହୁଏ ଏବଂ ପଞ୍ଚତିରିଶି ଦିନ ଝଲିଯାଏ । ନନା ବିବ୍ରତ— ବୋଉର କୋହ ସମ୍ଭାଳେ କିଏ । ଅନୁଭବୀ ବିନା ଅନ୍ୟର ଅଗୋଚର ଏ ଯନ୍ତ୍ରଣା ।

ଏହାପରେ ନାନାବିଧ ଉପାୟ ସାଙ୍ଗକୁ ବୋଉ ଯେପରି ଓଷା-ବ୍ରତ ଉପବାସାଦି ଦ୍ଵାରା ଶରୀରକୁ କ୍ଷୀଣ କରିବାକୁ ଲାଗେ ନନା ସେହିପରି ବିଭିନ୍ନ ଦେବ-ଦେବୀଙ୍କ ସ୍ତୁତି-ସ୍ତୋତ୍ର ପାଠ କରି ଅଧିକାଂଶ ସମୟ ମଠ-ମନ୍ଦିରରେ କଟାଇବାକୁ ଲାଗନ୍ତି । କିଏ ଜଣେ ସିଦ୍ଧବାବାଙ୍କ ଉପଦେଶ ଅନୁସାରେ ଦୈନିକ ଶୁଦ୍ଧପୁତ୍ର ଭାବେ ବିଷ୍ଣୁ ସହସ୍ରନାମ ଜପନ୍ତି । ଏପରି ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ କୃଷ୍ଣ ସାଧନା ଯୋଗୁଁ ହେଉ ବା ପ୍ରାକୃତିକ ନିୟମରେ ହେଉ ବୋଉ ପୁଣି ଗର୍ଭଧାରଣ କରେ । ଆଶା ଓ ଆଶଙ୍କା ନେଇ ନନା ବିବ୍ରତ ହୋଇ ଶପଥ କରନ୍ତି, ସନ୍ନ୍ୟାସ ଜୀବନଯାପନ କରିବେ, ଦାଢ଼ି, ନିଶ, କେଶଛେଦନ କରିବେ ନାହିଁ । ବାରବର୍ଷ ନିରାମିଷ ରହି ସଂକ୍ରାନ୍ତିରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭୋଜନ କରାଇବେ । କାହାରି କଥାରେ ଯାଇ ପହର ମାଲଲ ଦୂର ପଞ୍ଚମା ଗଣେଶ ମନ୍ଦିରରେ ସାତଦିନ ଅଧିଆ ପଡ଼ନ୍ତି । କି ଦୁର୍ବାର ଲାଳସା ପୁଅଟିଏ ପାଇଁ । ସପ୍ତମ ଦିନ ରାତ୍ରି ଶେଷରେ କି ସ୍ଵପ୍ନ ଦେଖିଲେ କେଜାଣି, ବୋଉକୁ ଆସି ଆଶ୍ଵାସନା ଦେଲେ— ପୁଅ ହେବ, ବଞ୍ଚିବ । ସତକୁ ସତ ଠିକ୍ ସମୟରେ ପୁଅଟିଏ ଜନ୍ମ ହୁଏ । ସୁଖଦୁଃଖର ଘୋଳଘଣ୍ଟା ମଧ୍ୟରେ ନନା କ’ଣ ବିଚାର କଲେ ଜଣାନାହିଁ— ପୁଅର ଏକୋଇଶା ପରେ

ହଠାତ୍ ଦିନେ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି— ସିଧା ପଲେଇ ଯାଆନ୍ତି ପ୍ରୟାଗ— ତ୍ରିବେଣୀ ଘାଟ । ତ୍ରିବେଣୀ ତଟରେ ବେଶାମାଧବଙ୍କ ମନ୍ଦିର । ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି କାଷ୍ଠା ଉପବାସ— ଦିନକୁ ଥରେ ମାତ୍ର ଗ୍ଳାସେ କ୍ଷୀର । ଦୈନିକ ତ୍ରିବେଣୀ ସ୍ନାନ ପରେ ପାଞ୍ଚଥର ବିଷ୍ଣୁ ସହସ୍ରନାମ ପାଠ । ଏଣେ ଶଳାକୁ (ମୋ ମାମୁଁ) କହିଯାଇଥାନ୍ତି ପଞ୍ଚଝଲିଶ ଦିନ ପରେ ଜଣାଇବେ ପୁଅ ବଞ୍ଚିଛି କି ନାହିଁ । ମାମୁଁ ବ୍ୟସ୍ତ । ଯା’ହେଉ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦିନ ପରେ ମାମୁଁ ତାର ବାର୍ତ୍ତାରେ ଜଣାଇଲେ— ପୁଅ ବଞ୍ଚିଛି, ସୁସ୍ଥ ଅଛି । ବାର୍ତ୍ତା ଶୁଣି ଉଡ଼ୁଲୁ ମନରେ ଗାଁକୁ ଫେରିଆସି ପୁଅର ନାଁ ରଖନ୍ତି ବେଶାମାଧବ ।

କିଛିଦିନ ପରେ ନନା, ଝିଅ ଶୋଭାବତୀ ଓ ପୁଅକୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ବୋଉକୁ ଚିକିତ୍ସିଗଡ଼ ଶାସନସାହି ଶଳା ଘରକୁ ପଠାଇ ଦିଅନ୍ତି । ସେତେବେଳକୁ ଉପର ଦୁଇଝିଅଙ୍କ ବାହାଘର ସରିଯାଇଥାଏ । ଅଜା ଦାମୋଦର ପଣ୍ଡା ସ୍ଵର୍ଗତ । ବୋଉକୁ ଦେଖି ମାମୁଁ କୋରା ପଣ୍ଡାଙ୍କ ଛାତି କୁଣ୍ଠେମୋଟ । ଦୀର୍ଘଦିନ ପରେ ଭଉଣୀ ଭାଇଘରେ ପଦାର୍ପଣ କଲା । ଏଥିପୂର୍ବରୁ ବହୁବର୍ଷଯାଏଁ ବାପଘରକୁ ଯିବାପାଇଁ ବୋଉକୁ ନନା ଅନୁମତି ଦେଇ ନଥିଲେ । ଏଠାରେ ସୂତେଇଦେବା ଉଚିତ୍, ବୋଉର ନ’ ବର୍ଷରେ ଆଇମାଁ ଇହଧାରରୁ ବିଦାୟ ନେଇଥିଲେ । ମାମୁଁଙ୍କ ବୟସ ଥିଲା ୪ ବର୍ଷ, ଘରର ସକଳ ଦାୟିତ୍ଵ ତୁଲାଇ ଆସୁଥିଲା ବୋଉ । କିନ୍ତୁ ତା’ ବାହାଘର ପରେ ଅଜା ଘର ସମ୍ଭାଳିବା ଅସମର୍ଥ ମନେକରି ପୁନର୍ବିବାହ କରିବାର ମନସ୍ଥ କରନ୍ତି ଯାହା ନନାଙ୍କ ଇଚ୍ଛାବିରୁଦ୍ଧ ଥିଲା । ତେଣୁ ରାଗ ଓ ଅଭିମାନରେ ନନା ଶୁଶୁରଘରକୁ ବାସନ୍ଦ କରିଆସିଥିଲେ । ଅଜାଙ୍କ ପରେ ମାମୁଁ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଶାସନରେ ଖଣ୍ଡିଏ ଝଲିଘର ସହିତ ଆଠଭରଣ ଜମି ସାବତମାଁଙ୍କ ନାଁରେ ଲେଖିଦେଇ ତାଙ୍କୁ ସେଠାରେ ରହିବା ବଦୋବସ୍ତ କରିଦେଲେ ଏବଂ ନିଜ ସମ୍ପାଦ ଚିକିତ୍ସିଗଡ଼ ପୈତୃକ ଘରେ ବାସକରି ରହିଲେ । ଏଣୁ ଶଳାଘରକୁ ଯିବାରେ ନନାଙ୍କ ଦାୟିତ୍ଵ ନଥିଲା । ସେଠାରେ ରହିବାର କୌଣସି ଅସୁବିଧା ନଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ନନାଙ୍କ ପାଇଁ ତାହା ସମସ୍ୟା ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଜୁଆଇଁ ପକ୍ଷେ ଘର ଛାଡ଼ି ଶୁଶୁରଘରେ ରହିବା ଅପମାନଜନକ । ତେଣୁ ମାମୁଁଙ୍କ ଘରେ ପିଲାମାନଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିଦେଇ ପାରଳା ପଲାଇବା ସ୍ଥିର କରନ୍ତି ।

ଏଥିପୂର୍ବେ ସେଠାରୁ ଯାତ୍ରୀବଳ ଧରି ଦୁଇଥର ତୀର୍ଥାଟନ କରି ଫେରିଥାନ୍ତି । ସେତିକିବେଳେ ସେଠା ବକ୍ସି ସାହି ବାସ୍ତବ୍ୟ ଧନୀ ଜମିଦାର ଶ୍ରେଣୀର ଜଣେ ଉଦ୍‌ବ୍ୟକ୍ତି, ଯେ କି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୀତପ୍ରିୟ ଓ ଗୁଣଗ୍ରାହୀ ତାଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରଗାଢ଼ ବନ୍ଧୁତା ଗଢ଼ି ଉଠିଥାଏ । ତାଙ୍କ ସହିତ ପରାମର୍ଶ କରିବାକୁ ପାରଳାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଅନ୍ତି । ଯୋଗକୁ ତାଙ୍କ ପରିଚ୍ଛଳନାରେ ଏକ ସଦାବ୍ରତୀ ମଠ ଥାଏ । ସଦାବ୍ରତୀ ମଠ ବୋଲିଲେ— ସେ ସମୟରେ ରାଜା, ମହନ୍ତ ବା ଧର୍ମପ୍ରାଣ ଗୃହସ୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପରିଚ୍ଛଳିତ ମଠ ମନ୍ଦିରରେ ଆଗନ୍ତୁକ ଅତିଥି-ଅଭ୍ୟାଗତଙ୍କ ପରିଚର୍ଯ୍ୟା ସକାଶେ ବିନା ମୂଲ୍ୟରେ ଦୈନିକ ଅନ୍ନ-ଭୋଜନର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥାଏ । ଏପ୍ରକାର ଅନ୍ନ ଭୋଜନ ଖାଆଥିବା ମଠକୁ ‘ସଦାବ୍ରତୀ ମଠ’ କୁହାଯାଏ । ସେ ମଧ୍ୟରେ ବକ୍ସିମଠ ଥିଲା ଅନ୍ୟତମ । ଏଣୁ ନନା ସେଠାରେ କିଛିଦିନ ଅତିବାହିତ କରିବାରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ନଥିଲା ।

ନନା ଆସି ରହିଲା ପରେ ବକ୍ସିଙ୍କ ଉଦ୍ୟମରେ ଏକ ପୁରାଣପାଠର ଆୟୋଜନ ହୁଏ । ‘ପୁରାଣ ପାଠ’ ବୋଲିଲେ ପ୍ରତିଦିନର ସାକ୍ଷ୍ୟଭୋଜନ ପରେ ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ ବା ଅଷ୍ଟାଦଶ ପୁରାଣ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସିଟା ପାଠାୟଣ ହୁଏ । ଶୁଦ୍ଧାଳୁ ଶ୍ରୋତାବର୍ଗ ସେଠାରେ ଏକତ୍ରିତ ହୋଇ ପୁରାଣ ଶୁଣନ୍ତି । ଜଣେ ପୁରାଣ ପଢ଼ିବେ ଗ୍ରନ୍ଥ ଶେଷ ହେଲାଯାଏ । ଉଦ୍‌ଯାପନ ଦିବସରେ ଯେ ଯାହାର ଶକ୍ତି ଅନୁରୂପ ଭୋଗ-ରାଗ, ସଞ୍ଚାପତ୍ର, ବାସ-ବସ୍ତ୍ର, ବାସନକୁସନ ସହିତ ଦକ୍ଷିଣାଦାନ କରନ୍ତି । ପୁରାଣ ଶ୍ରବଣରେ କୁଆଡ଼େ ସ୍ଵର୍ଗଲାଭ ହୁଏ । ପୁରାଣପଞ୍ଚା ଭାବେ ନନା ପ୍ରଥମେ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି ରାମାୟଣ । ଆଗରୁ କହିଛି, ତାଙ୍କ କଣ୍ଠସ୍ଵର ଅତୀବ ସୁଲଳିତ । ଲୀଳା ନାଟକାଦିରେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିଆସିଥିବା ଦ୍ଵାରା ରସସିକ୍ତ । ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ଭାବବ୍ୟକ୍ତ କରିବାରେ ପାରଙ୍ଗମ ଥିଲେ । ଏଣୁ ଶ୍ରୋତାବର୍ଗ ମନ୍ତ୍ରମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ଶୁଣୁଥାନ୍ତି । ଦୁଇମାସରେ ରାମାୟଣ ପାଠ ଶେଷ ହେଲା । ଅନ୍ତିମ ଦିବସରେ ଶ୍ରୋତାଗଣ ଏପରି ଉଚ୍ଛ୍ଵସିତ ଭାବେ ଦାନଦକ୍ଷିଣାଦି ପ୍ରଦାନ କଲେ ଯାହା— ବୋଉ କହିବାରେ— ସିମିତି କେବେ ହୋଇ ନଥିଲା । ଭାର ଭାର ଲୁଗାପଟା, ବାସନକୁସନ, ସଞ୍ଚାଭୂଷଣ ଦେଖି ଆଖି ଖୋସିହୋଇ ଯାଉଥିଲା । ଫଳରେ

ନନାଙ୍କ ମନୋବଳ ବହୁଗୁଣରେ ବଢ଼ିଯାଇଥିଲା । ସପରିବାର ପାରଳା ଉଠି ଆସିବାକୁ ବକ୍ସିଙ୍କ ସହ ପରାମର୍ଶ କରନ୍ତି । ସେ ବି ସେଥିରେ ରାଜି ହୋଇଯାନ୍ତି । ଚିକିଟି ଆସି ମାମୁଁଙ୍କୁ ସେ କଥା ଜଣାଇବାରୁ ସେ ଆଦୌ ଏକମତ ହେଲେ ନାହିଁ । ବହୁତ ବୁଝାଇଲେ । ନନା କାହା କଥା ଶୁଣନ୍ତି ଯେ ତାଙ୍କ କଥା ଶୁଣିବେ । ସେ ଯାହା ଭାବନ୍ତି ସେଇଯା କରନ୍ତି । ଏଣୁ ପାରଳା ପଳାଇ ଆସିବା ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ହୁଏ ।

ଏ ମଧ୍ୟରେ ମାମୁଁଘରକୁ ଆମେ ଆସିବାର ଋରିମାସ ଗତ ହୋଇସାରିଥାଏ । ନନା ସେଠାରେ କିଛିଦିନ ରହି ଗାଁ ଘରଟି ବିକ୍ରି କରି ପାରଳାରେ ଘର କିଣିବା ଅଭିଳାଷରେ ଅଛନ୍ତି ଜାଣି ଅନେକେ ହାନକ୍ରୟ କରିବାର ଚକ୍ରାନ୍ତ କରନ୍ତି । ଯାଚିଗଲେ ସୁନା ଭେଣ୍ଟି । ଯାହାହେଉ, ଶେଷରେ— ବୋଉ କହେ— ଦେଢ଼ଶହ ଟଙ୍କାର ଘର ବିଶା ଶହେ ଟଙ୍କାରେ ବିକ୍ରି ହୋଇଗଲା । ତା’ ପରେ ନାନା ଆସି ପାରଳା ସହରରେ ଭଡ଼ାଘର ସନ୍ଧାନରେ ଲାଗିପଡ଼ନ୍ତି ଏବଂ ପାଢ଼ୀ ସାହି ଲଗାଲଗି କଟକୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସାହିର ଏକ ଛୋଟିଆ ଝଲଝପର ମାଟିଘର ପାଆନ୍ତି ଉଡ଼ା ସୂତ୍ରରେ । ମାସିକ ଆଠଅଣା । ଋରିଅଣାରେ ବି ଅନ୍ୟତ୍ର ଘର ମିଳନ୍ତା; କିନ୍ତୁ ଏଇଟା ଥିଲା ସ୍ଵଗୋଷ୍ଠୀ ପାଢ଼ୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସାହି ନିକଟରେ । ନୂଆ ଜାଗାକୁ ପ୍ରଥମ କରି ଆସିଥିବା କୁରୁମ୍ଭ ମନରେ ଯେପରି ଏକୁଟିଆ ଭାବ ନଆସେ— ସେହି ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ବୋଧହୁଏ, ସେଇଟି ଉଚ୍ଚମୂଲ୍ୟର ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ନନାଙ୍କର ପସନ୍ଦ ହୋଇଥିଲା । ବୋଉର ଭାଷାରେ ସେଇଟା ‘ପଶୁପାଳକ ଘର’ ଘର, ମାଲିକ ପଶୁପାଳକ କଲିକତାରେ କାମଧୟା କରି ରହୁଥିବାରୁ ଉଡ଼ା ସୂତ୍ରରେ ଦେଇଥିଲେ । ଏହା ୧୯୧୯ ମସିହାର କଥା ।

ସେବର୍ଷ ପ୍ରଥମ ପୃଥିବୀ ମହାସମରର ଅବସାନ ଘଟିଥାଏ । ଦେଶସାରା ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଘୋଟି ପଦାର୍ଥର ମୂଲ୍ୟ ହୁ ହୁ ବଢ଼ି ଆକାଶଛୁଆଁ ହୋଇପଡ଼େ । ଟଙ୍କାରେ ଝଉଳ ଦୁଇ ନଉତିକୁ ଖସିଆସେ । ରାଜ୍ୟ ଲୋକେ ତହଲବିକଳ । ସବୁରି ମନରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନ— ବଞ୍ଚିବା କେମିତି ?

ଏଇଠି ସେ କାଳ ଦରଦାମ ସମୟରେ ଟିକିଏ ସୁତେଜ ଦେବା ପ୍ରୟୋଜନ । ଟଙ୍କାରେ ଝଉଳ ଦି ନଉତି, ତେନ୍ତୁଳି ଦଶ ବିଶା (ବିଶା=ଶହେ କୋଡ଼ିଏ ଟୋଲା), ବାଦାମ ତେଲ

ଝରି ଅଡ଼ା, ମୁଗ ଦି' ନଉତି, କାଠ ଭାର— ଝରିଅଣା (ଭାର= ପ୍ରାୟ ଦି କିଣ୍ଟା), ଝରିବିଶା ଗୁଡ଼ହାଣ୍ଡି— ଆଠଅଣା, ଘିଅ ଅଡ଼ା— ଆଠଅଣା, ବାଇଗଣ ବିଶା ଦୁଇପଇସା, ଏ ଅନୁପାତରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ମଧ୍ୟ । ଆଉ ମାପଓଜନ ପରିମାଣ ହେଲା—

ଶଗଡ଼ = ଦୁଇ ଭରଣ, ଭରଣ = ବତିଶି ନଉତି,
 ନଉତି = ଝରିଗଉଣି, ଗଉଣି = ଝରିଅଡ଼ା,
 ଅଡ଼ା = ଦୁଇ ବୋଡ଼ା, ବୋଡ଼ା = ଦୁଇସୋଲା,
 ସୋଲା = ଦୁଇ ଅଛା, ଅଛା = ଦୁଇ ପେଛା,
 କିନ୍ତୁ ପାରଳାର ମାପ ଗଣନା ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ଥିଲା—

ଗଡ଼ିଶା = ଦୁଇ ଶଗଡ଼, ଶଗଡ଼ = ପନ୍ଦର ପୁଟି,
 ପୁଟି = କୋଡ଼ିଏ ମାଣ, ମାଣ = ଝରି ଅଡ଼ା,

ତା' ତଳକୁ ଆଉ ସବୁ ସମାନ । ଅତିଶୟ ଦର ବୃଦ୍ଧିରେ ଲୋକେ ଅତିଷ୍ଠ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ । ଯା ବାଦେ ଟଙ୍କାପଇସା ହିସାବ ବି ଏବର ପରି ନ ଥିଲା ।

ଏକ ଟଙ୍କା = ଦୁଇ ଅଧୁଲି, ଅଧୁଲି = ଦୁଇ ସୁକି (ଝରି ଅଣି)

ସୁକି = ଦୁଇ ବେଡ଼ି । ବେଡ଼ି = ଦୁଇ ଅଣା ।

ଅଣା = ଦୁଇ ପାର୍କା (ଦୋପଇସି), ପାର୍କା = ଦୁଇପଇସା,
 ପଇସା = ଦୁଇ ଡିଣ୍ଟୁଲି (ଡିନିପାହୁଲା ବା ଦାମୁଡ଼ି)

ଡିଣ୍ଟୁଲି = ଦେଡ଼ ପାହୁଲା ବା ଦାମୁଡ଼ି,

ପାହୁଲା = ଦୁଇ ଟୋଲି,

ଟୋଲି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁ ଧାତୁ ମୁଦ୍ରା ଥିଲା ।

ଯୁଦ୍ଧୋତ୍ତର ସମାଜରେ ଯୁଦ୍ଧର ଭୟାବହ ପ୍ରଭାବରେ ଜନଜୀବନ ଅସ୍ତବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇପଡ଼େ । ପ୍ରତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଲୋକଙ୍କ ସୁଖ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ବାଧାପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା ବିଶେଷ କରି ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଶ୍ରେଣୀର ବିଳାସବ୍ୟସନ, ଯାତ୍ରାଭ୍ରମଣ, ଧର୍ମକର୍ମାଦି ବ୍ୟୟ ସଂକୁଚିତ ହୋଇପଡ଼େ । ଜୀବନ ବିକଳରେ ଗରିବ ଓ ଶ୍ରମିକଶ୍ରେଣୀ ପେଟପୋଷିବା ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଦେଶ ଛାଡ଼ି ସୁଦୂର ବର୍ମା ବା ରେଙ୍ଗୁନ ଆଡ଼କୁ ପଳାଇବାକୁ ଲାଗନ୍ତି ।

ଯହିଁ ଝହଁବ ତ୍ରାହି ତ୍ରାହି ତାକ । ହାରିଗୁହାରି ଶୁଣିବାକୁ କେହି ନାହିଁ । ନା ଥିଲା ଓଡ଼ିଶା, ନା ଥିଲା ଭାରତ । ବ୍ରିଟିଶ ସରକାରଙ୍କ ଅଖଣ୍ଡ ରାଜତ୍ୱ । ରାଜାରାଜୁଡ଼ାଙ୍କ ଜୁଲମ୍ କହିଲେ ନ ସରେ । ଭଲରାଜା ଥିବା ମୁଲକରେ ପ୍ରଜାଏ ଟିକିଏ ଶାନ୍ତିରେ ନିଃଶ୍ୱାସ ମାରିପାରୁଥିଲେ । ଅନ୍ୟ ରାଜ୍ୟର ଇମିତି କେତେ ବିଶେଷକରି ଗଡ଼ଜାତ ରାଜା ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଅନ୍ଧାରି ଶାସନରେ ଲୋକେ ରାତିରାତି ଘରଦ୍ୱାର ଛାଡ଼ି ଲୁଚିଛନ୍ତି ଦେଶାନ୍ତରି ହୋଇ ପଡୁଥିଲେ । ଭାଗ୍ୟକୁ ପାରଳାର ଶାସକ ରାଜାମାନେ ସେ ଶ୍ରେଣୀରେ ନଥିଲେ । ପାରଳାର ଶାସନତୋରି ୧୯୧୪ ମସିହା ଯାଏଁ କୋର୍ଟ ଅଫ୍ ଡାର୍ଡ଼ସ୍ ଅଧୀନରେ ଥିଲା । ଯୁବରାଜ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଗଜପତି ପଡ଼ା ଶେଷ କରି ପାରଳା ବାହୁଡ଼ିବା ପରେ ସିଂହାସନାରୁତ୍ତ ହେଲେ । ଫଳରେ ଯୁଦ୍ଧୋତ୍ତର ପାରଳାବାସୀ ଇତର ଅତ୍ୟାଚରୀ ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରଜା ପରି ହତସନ୍ତ ହେଉ ନ ଥିଲେ । ରାଜା କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଗଜପତି ଥିଲେ ଯେପରି ସ୍ୱାଭିମାନୀ ସେହିପରି ପ୍ରଜାବିସ୍ମଳ । ତେଣୁ ଏତାଦୃଶ ଅନଟନ କାଳରେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ସୁଖଦୁଃଖ ପ୍ରତି ସୁତୀକ୍ଷ ଦୃଷ୍ଟି ରଖି ଯୁବସୁଲଭ ଉନ୍ମାଦନାରେ ଶାସନକାର୍ଯ୍ୟ ଚଳାଉଥିଲେ । ସେଇ ସମୟରେ ହିଁ ନନା ପିଲାଛୁଆଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ପାରଳା ଆସିବାକୁ ମନସ୍ଥ କରିଥିଲେ ।

ଶୁଭବେଳା ଦେଖି ଦିନେ ଘର ବିକ୍ରି ଧନରୁ ପାଞ୍ଚ ଟଙ୍କାରେ ଚିକିଟିଗଡ଼ଠାରୁ ପାରଳା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶଗଡ଼ ମୁଲାଇ ସକୁଟୁମ୍ବ ପଳାଇ ଆସନ୍ତି । ଦୁଇ ଜାଗାରେ ଦୁଇଦିନ ରହଣି ପରେ କଟକୀୟ ସାହି ପଶୁପାଳକ ଘରେ ଆସି ଓହ୍ଲାଇ ପଡ଼ନ୍ତି । ସେତେବେଳକୁ ମୋ ବୟସ ଏଗାର ମାସ ।

ଏକଠୁଁ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ଆମର ପାରଳା ଜୀବନ । ଘର ନାହିଁ, ଜମି ନାହିଁ, ସ୍ୱାୟୀ ରୋଜଗାର ନାହିଁ, ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବ ବୋଲି କେହି ନାହାନ୍ତି । ସମ୍ବଳ ବୋଇଲେ ମାତ୍ର ୧୨୦/- ଟଙ୍କା, ସେଥିରୁ ଫେରେ ଶଗଡ଼ ଓ ବାଟ ଖର୍ଚ୍ଚ ଯାଇ ବଳକା ୧୧୦/- ଟଙ୍କା । ଏପରି ଅବସ୍ଥାରେ ଏକ ଅଜଣା, ଅଶୁଣା ନୂଆ ଜାଗାରେ କୁଟୁମ୍ବ ପୋଷଣ କରିବାର କେଉଁ ଭରସା ତାଙ୍କ ମୁଣ୍ଡକୁ ଜୁଟିଥିଲା, କି ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସରେ କାହାରି କଥା ନ ମାନି ଏତେବଡ଼ ଦୁଃସାହସିକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ମନ ବଳାଇଲେ ଭାବିଲେ ଆତମ୍ବିତ ଲାଗେ । ଭାଗ୍ୟ ଉପରେ କାହାରି ହାତ

ନାହିଁ । ବୋଉ କହିବାରେ— ଆସିଗଲେ ସିନା, ପୟର କୋଡ଼ିଏ ଦିନ ଯାଏଁ ନନା ଚିକିତ୍ସିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥାନ୍ତି । ଅରେ କୁଆଡ଼େ ତା'କୁ ପଛରିଥିଲେ— ଏଇଠି ଚଳିପାରିବୁ ତ ? ସେ କହିଥିଲା— ତମେ ତ ଅଛ, ଚଳିଯିବିନି କାହିଁକି ? ବୋଉର ସ୍ୱଭାବ ସେଇଯା । ବେଶୀ କଥା କହେନି— ସବୁ କଥାରେ ନିରୁତ୍ତର । ନନାଙ୍କ ଉପରେ ଅଗାଧ ବିଶ୍ୱାସ । ହୋଇପାରେ ସେ ତା' ଜନ୍ମ ସ୍ୱଭାବ ବା ଶିକ୍ଷାଦାକ୍ଷୀରେ ଅଭାବ; ନତୁବା ସମ୍ପ୍ରାନ୍ତକୁଳର ବୋଲି ଅବାସ୍ଥିତ ଅବସ୍ଥା ସୃଷ୍ଟି ନ କରିବା ପ୍ରୟାସ । ଯାହା ହେଉ, କିଛିଦିନ ରହଣି ପରେ ସବୁ ସ୍ୱାଭାବିକ ହୋଇପଡ଼େ । ଏହାର କାରଣ, ସେଠା ସୁସ୍ଥ ପରିବେଶ ଓ ସାହିପଡ଼ିଶାଙ୍କ ବ୍ୟବହାର ।

ଆମେ ରହିବା ଘରଟି ମାଟିରେ ତିଆରି, ଉପରେ ଝଲ ନଡ଼ାଛାଉଣି । ସାମ୍ବାପଟେ ଦୁଇଛାତ ଓସାର ମାଟିପିଣ୍ଡା; ଭିତରକୁ ବଡ଼ କୋଠରିଟିଏ । ପଛପଟକୁ ପଞ୍ଚା ଖଣ୍ଡେ— ତା'କୁ ଲାଗି ରକ୍ଷାଶାଳ । ବାରିଆଡ଼କୁ ଦେହୁହାତ ଓସାର ଲମ୍ବା ବାରଣ୍ଡା । ଆମକୁ ଲାଗିଥିବା ପଡ଼ିଶାଘର ବି ଏକା ଭାଙ୍ଗାର । ଜଣାପଡ଼େ, ଯେମିତି ଜଳଖି ଘର । ଦାଣ୍ଡ ଓ ବାରିପଟ ବାରଣ୍ଡା ଉଭୟଙ୍କ ବ୍ୟବହାରରେ ଲାଗେ । କାରଣ, ଭିତର ଘର ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଦି' ଘର ଦାଣ୍ଡ-ବାରି ସମାନ । ଫଳରେ ଉଭୟ ଘର କୁଚୁମ୍ଭ ଏକାକାର ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ, ଯେପରି ଘର ଭାଗ କରି ଦୁଇ ଭାଇ ଅଲଗା ରୋଷେଇ କରି କାଳଯାପନ କରନ୍ତି ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେକାଳ ସାହିବାସିନ୍ଦାଙ୍କ ସାମାଜିକ ଚଳଣି ସମ୍ପର୍କରେ ଟିକିଏ ସୂଚନା ଦେବା ଉଚିତ୍ । ସାହି ଦେଖିଲେ ମନେହେବ ତାହା ଯେପରି ଏକ ଯୌଥ ପରିବାର— ସ୍ଥାନପାନାଦି ବ୍ୟବସ୍ଥା ସକାଶେ ଅଲଗା ଘର ତୋଳି ପିଲା କୁଚୁମ୍ଭ ସହିତ ବାସ କରିଛନ୍ତି । ସାହି ପ୍ରତି ସଭିଜ୍ଞର ବଳବତ୍ତର ମମତା । କୌଣସି ବିପଦ ସାହି ଉପରକୁ ଆସିଲେ ସମସ୍ତେ ଏକଜୁଟ ହୋଇ ଅଣ୍ଟାଭିଡ଼ି ବାହାରି ପଡ଼ନ୍ତି । ସାହିପିଲା ବୋଇଲେ ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରିୟ । ବାହାରୁ କାହା ଘରକୁ ଶଳା ବା ଭିଣୋଇ ଆସିଲେ ସାରା ସାହିର ଶଳା ବା ଭିଣୋଇରେ ସେ ପାଲଟିଯାଏ । ପୂଜାପାର୍ବଣରେ ସାହିସାରା ପିଠାପଣା ବ୍ୟାୟିବ । ବୁଦ୍ଧି ହେଲା ପରେ ମୁଁ ଦେଖିଛି— କାହା ଘରେ ପୁଅ ଜନ୍ମ ହେଲା କିମ୍ବା କାହାର ଶୁଭକର୍ମ ହେଲେ ଘର

ବାରଣ୍ଡାରେ ଟୋକେଇ ଭର୍ତ୍ତି ନଡ଼ିଆ କୋରା ଧରି ରାସ୍ତାରୁ ପିଲା ତାକି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବଢ଼ାନ୍ତି । ତା'ଛଡ଼ା, କାହାରି ଅଭାବ ଅସୁବିଧା ଦେଖିଲେ ତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ପ୍ରତିକାର ପାଇଁ ବାହାରି ପଡ଼ନ୍ତି । ସାହିବାସିନ୍ଦାଙ୍କ ଭିତରେ ଜାତି ବର୍ଣ୍ଣ ଘୃଣା ନଥାଏ । ଉଚ୍ଚବର୍ଗର ହୁଅନ୍ତୁ ବା ନିମ୍ନବର୍ଗର ହୁଅନ୍ତୁ କାହାପ୍ରତି କାହାରି ଦୈଷ୍ଟତାବ ନଥାଏ । ଅଥଚ ସାମାଜିକ କ୍ରିୟାକର୍ମରେ ଯେଝା କୁଳ ପ୍ରଥା ନେଇ ସମସ୍ତେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ଭୋକିଭାତରେ ବି ସେଇକଥା । ସମସ୍ତେ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହେବେ— ଚର୍ଚ୍ଚା ପାଇବେ କିନ୍ତୁ ଯେଝା ସାମାଜିକ ସ୍ଥିତି ଅନୁରୂପ । ଏଥିରେ କାହାରି ଆପତ୍ତି ବା ଅଭିଯୋଗ ନଥିଲା । ସେହି କାରଣରୁ ଆମେ ସେଠାରେ ଅଜ୍ଞାତ କୁଳଶାଳ ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ଅତି ସୁଖରେ କାଳଯାପନ କରୁଥିଲୁ । ସେମାନଙ୍କ ମଧୁର ଆଚରଣ ଯୋଗୁଁ କୌଣସି ଅସୁବିଧାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ସାହାଯ୍ୟ ଓ ସହଯୋଗ ଆମକୁ ପ୍ରଚୁର ସାହସ ଯୋଗାଇ ଆସିଥିଲା । ପ୍ରସଙ୍ଗ କ୍ରମେ ସେକଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରିବି ।

ପାରଳାରେ ଆମେ ପ୍ରଥମେ ପଦାର୍ପଣ କଲୁ ବୈଶାଖ ଶୁକ୍ଳ ପଞ୍ଚମୀ ଦିନ । ଘର ସଜଡ଼ା ଦି' ଦିନରେ ଶେଷ ହେଲା । କି ସରଞ୍ଜାମ ଯେ ବେଶୀଦିନ ଲାଗନ୍ତା । ଟିଣବାକ୍ସ ଆଫ କାଠ ପେଡ଼ିଟିଏ । ସେଥିରେ ସବୁ ରହିଯାଇଥିଲା । କୁଆଡ଼ୁ ଆସନ୍ତା ଜିନିଷ । ପୈତୃକ ସଂପତ୍ତିରୁ ନନା ତ ଭାଗ ଛାଡ଼ିଦେଲେ । ଘରେ ଯେଉଁ ଓଜନିଆ ଅଥଚ ଅଦରକାରୀ ପଦାର୍ଥ ଥିଲା ମାମୁଁଘରେ ରଖି ଆସିଲେ । ଶୋଇବା ପାଇଁ କଛା କେତେଖଣ୍ଡ, ଆଉ ରକ୍ଷା-ବଢ଼ା ଖୁଆ-ପିଆ ଲାଗି ଥାଳି, ଗିନା କଂସାବାସନ କେତୋଟି । ଯା'ହେଉ ଚଳିବାରେ ଅସୁବିଧା ନଥିଲା ।

ପାରଳା ଆସିବାର କୋଡ଼ିଏ ଦିନଠି ମୋ ଜନ୍ମବାର୍ଷିକୀ । ବୋଉ ହିସାବରେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ କୃଷ୍ଣ ଏକାଦଶୀ, ନନାଙ୍କ ହିସାବରେ ବୃଷ ବାରଦିନ । ବୋଉ କଥା ରହିଲା । ଏକେ ପୁଅ, ତା' ବି ପାଞ୍ଚପୁଅ ମଲାପରେ । ଏଇଥିପାଇଁ ତ ଗାଁଗଣ୍ଡା ଛାଡ଼ି ଆସିଛନ୍ତି । ପୁଅକୁ ପାଠ ପଢ଼ାଇବେ— ବଡ଼ଲୋକ କରିବେ । ସେହି ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ନନା ଗୃହୀ-ବୈଷ୍ଣବ ପାଲଟିଛନ୍ତି । ନିଶ-ଦାଡ଼ି ରଖିବା ମନାସ କରିଛନ୍ତି । ଅପରପକ୍ଷେ ବୋଉ ବାର ମାସରେ ଡେଇଁ ବ୍ରତ କରି ଦିହକୁ କଷ୍ଟା କରିଛି । ପୁଅ

ପାଇଁ ଦେବତାଙ୍କୁ କେତେ ସହଣି ନ କରିଛି ସେ । ଅନନ୍ତବ୍ରତ, ସୋମନାଥ ବ୍ରତ, ଗଣେଶ ଚତୁର୍ଥୀ, ଶ୍ରୀପଞ୍ଚମୀ, ଜନ୍ମାଷ୍ଟମୀ, ପୌଷ ରବିବାର, ନାଗୁଣୀ ଚଉତି ଯେତେ କରାଯାଇପାରେ । ତା'ଛଡ଼ା ସଂକ୍ରାନ୍ତି ଓ ଏକାଦଶୀ କାଷ୍ଠା ଉପବାସ । ପାରଣୀ ଦିନରେ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ସଞ୍ଜା ଓ ଦକ୍ଷିଣା । ଏଣେ ଅଭାବ ଯେ କାହିଁରେ କ'ଣ, ତେଣେ ଧର୍ମକର୍ମରେ ଅକୁଣ୍ଠ ବ୍ୟୟ । ଆର୍ଥିକ ବୋଧ ନ ବଢ଼ନ୍ତା କିପରି ? ତା'ଛଡ଼ା, ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଓ ଦରବୃଦ୍ଧି ଲୋକଙ୍କ ମେରୁଦଣ୍ଡ ଦୋହଲାଇ ଦେଇଥାଏ । ଫଳରେ ନନାଙ୍କ ପ୍ରଧାନ ଆୟପତ୍ରା ଦୁଇଟି ବନ୍ଦ ହେବା ଉପରେ । ଆଉ ଯାହା ରୋଜଗାର ତାହା ସମୁଦ୍ରକୁ ଶଙ୍ଖେ । ରୁଦ୍ରାଭିଷେକ, ସହସ୍ରନାମ ଜପ, ଜାତକ ଗଣନା, ଦ୍ଵାଦଶୀ-ସଂକ୍ରାନ୍ତି ସଞ୍ଜା, ପୂଜାର୍ଚ୍ଚନା ପ୍ରଭୃତି ଥିଲା ସାମୟିକ-ଅନିଷ୍ଠିତ,— ତଥାପି ସେ ବିଚଳିତ ହେଉ ନଥିଲେ । ପାଖରେ କିଛି ଟଙ୍କା ଥାଏ । ସେଥିରୁ କିଛି ଆବଶ୍ୟକ ବେଳେ ଖର୍ଚ୍ଚ କରିଦିଅନ୍ତି । କହିରଖିବା ଭତିତ, ନନା କଞ୍ଜୁଷ ନଥିଲେ, ଖାଇବା ପିନ୍ଧିବାରେ ବେପରୁଆ ବ୍ୟୟ ସାଙ୍ଗକୁ ଅଭାବାକୁ ଦେଖି ଯଥାଶକ୍ତି ଦାନ କରିବାରେ ମଧ୍ୟ କୁଣ୍ଠିତ ନଥିଲେ । ନନାଙ୍କ ଉପରେ ବୋଉର ମନ୍ତବ୍ୟ ହେଲା— ଥିଲେ ବାଘ ଆହାର, ନଥିଲେ ପବନ ଆହାର । ବର୍ଷପୂର୍ତ୍ତି କୁଆଡ଼େ ପାଳିତ ହୋଇଥିଲା ଅତି ଆଡ଼ମ୍ବରରେ । ସେଦିନ ପୁଅ କପାଳରେ ବରପାଟି କାଟି, ନୂଆ ଗାଈଛା ପିନ୍ଧାଇ ସ୍ଥାନୀୟ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ପାହାଚରେ ଗଡ଼ାଇଥିଲେ । ଏକୋଇଶି ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭୋଜନ କରାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ମୁଣ୍ଡବାଳ ପକାଇ ନ ଥିଲେ । କାରଣ, ତାହା ପଞ୍ଚମୀ ଗଣେଶ, ତୁମ୍ଭୁଳା ବାଙ୍କେଶ୍ଵରୀ ଓ ପ୍ରୟାଗ ବେଶୀମାଧବଙ୍କ ପାଇଁ ମନାସ ହୋଇଥିଲା । ସେଥିଯୋଗୁଁ ଦଶବର୍ଷ ହେଲା ଯାଏଁ ମୋ ମୁଣ୍ଡରେ ବେଶୀବନ୍ଧା ହେଉଥିଲା । ବ୍ରତ-ଉପନୟନ ପୂର୍ବରୁ ଯଥାସ୍ଥାନରେ କିଛି ଅଂଶ କଟାହୋଇ ଅବଶିଷ୍ଟ ବେଶୀମାଧବଙ୍କୁ ସମର୍ପିତ ହୁଏ । ପ୍ରସଙ୍ଗ କ୍ରମେ ବିବରଣୀ ଦେବି ।

ବର୍ଷ ପୂର୍ତ୍ତି ସରିଲା । ସାହିପିଲାଙ୍କୁ କୋରା ବଣ୍ଟାହେଲା । ବୟୋଜ୍ୟୋଷ୍ଠା କୁଳସ୍ରୀମାନେ ସ୍ନେହାଶୀର୍ବାଦ ଦେଇଗଲେ । ସେତେବେଳକୁ ବୋଉ ଆଖପାଖ ସବୁ ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋକଙ୍କ ସହିତ ପରିଚିତ ହୋଇସାରିଥାଏ । ସବୁ ମହଲରେ ସେ ଥିଲା

‘ପାଢ଼ୀମା’ । ତା'ଛଡ଼ା, ମୋ ଉପର ଭଉଣୀ ଶୋଭାବତୀ ଯାହାକୁ ମୁଁ ‘ସଭା’ ବୋଲି ତାଙ୍କେ ସମବୟସୀ ଝିଅ ପିଲାଙ୍କ ଭିତରେ ଏତେ ଆଦରଣୀୟ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା ଭାବିଲେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଗେ । ତା’ ଦୈନିକ କାମ ହେଲା, ଘରେ କୁଟାଖୁଏ ଦି’ଖଣ୍ଡ କରିବନି । ପାଣି ଦି’ଝରି ଠେକା (ହାଣ୍ଡି) କୁଅରୁ ଆଣି ଥୋଇଦେଇ ଆଗେ ଗାଧୁଆ-ପାଧୁଆ କରି ପାନିଆ ଧରି ବସିବ । ଚିକ୍କଣ-ଝକଣ କରି ମୁଣ୍ଡ ବାନ୍ଧି ଦେଲାପରେ ଘରୁ ଛୁ । ଝରି ଛ’ଜଣ ଝିଅଙ୍କୁ ଧରି ସକାଳୁ ସଞ୍ଜାଯାଏ ଖେଳ । କି ଆକର୍ଷଣ ଶକ୍ତି ତା’ଠି ଥାଏ କେଜାଣି, ଦେଖିବାକୁ ତ ଡଉଲ-ଡାଉଲ; କଥା କହି ପରକୁ ମୁହୂର୍ତ୍ତକରେ ଆପଣାର କରିଦିଏ । କିନ୍ତୁ ବୋଉକୁ କୋଉ କଥାରେ ଟିକେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବନି— ବୋଉର ବି ସେଥିକି ନିଘା ନ ଥାଏ ।

ରୋଜଗାର କମିଗଲେ ବି ଖର୍ଚ୍ଚ କାଟ ହୋଇ ନ ଥାଏ । ନାନାବିଧ ଉପାୟରେ ନନା ଆଦାୟ କରିବାକୁ ଲାଗିଥାଆନ୍ତି । ଗୋଟିକରେ ପାରଙ୍ଗମ ନହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ବହୁ ବିଦ୍ୟାରେ ଦଖଲ ଥାଏ ତାଙ୍କର । ଗୀତ ବୋଲିବାରେ ଧୂରନ୍ଧର ସତ, କିନ୍ତୁ ତା’ ଦ୍ଵାରା କୁଟୁମ୍ବ ପ୍ରତିପୋଷଣ କରିବା ଆମ ରାଜ୍ୟରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତଥାପି ଉପାର୍ଜନର ଅଭାବ ନଥିଲା । ସ୍ଵଶ୍ଵୋପାର୍ଜନ କରି ଦୀର୍ଘ ଦୁଇବର୍ଷ ଘରେ ରହିବା ଦ୍ଵାରା ଗଚ୍ଛିତ ଧନ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଶେଷ ହେବାକୁ ଲାଗେ । ସେତେବେଳେ ମୁଁ ଚିନିବର୍ଷର ଶିଶୁ । ସାଙ୍ଗସାଥୀ, ଧାଁଦୋଡ଼, ଖେଳ-କୌତୁକର ବୟସ । ତେଣୁ ବେଳେବେଳେ ‘ସଭା’ ପଛରେ ଦଉଡ଼ି ତା’ ଖେଳରେ ଯୋଗଦେବାକୁ ଅଡ଼ିବସେ । ସେ କିନ୍ତୁ ନାରାଜ, ଟିକି ପିଲାଟି ସାଙ୍ଗରେ ନେବନି । ମୁଁ ନଛୋଡ଼ବନ୍ଧା, କାନ୍ଦିକାନ୍ଦି କହିବି— ନିଶ୍ଚେ ଯିବି । ହେଲେ ବି ସେ ରାଜି ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ମୁଁ ପୁଅ ସେ ଝିଅ । ତା’ଠୁଁ ପୁଣି ମୁଁ ବୟସରେ ଛୋଟ । ବୋଉ ମୋ ପଟେ । ନନେବ କିମିତି ! ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ନିଏ— ଗାଳିଗୁଲଜ କରି ବାଟରେ ଓରମାନ ମେଣ୍ଟାଏ । ଏସବୁର ମୂଳକାରଣ ଥିଲା, ମୁଁ ତା’କୁ ନାନା ନ ଡାକି ସଭା ବୋଲି ଡାକୁଛି । ସେଥିପାଇଁ ତା’ ଅଭିମାନ । ମୋର ବା ଦୋଷ କ’ଣ ? ସମସ୍ତେ ଡାକନ୍ତି ସଭା— ମୁଁ ବି ଡାକିଲି । କିନ୍ତୁ ସେ ମାନିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନୁହେଁ, ତେଣୁ ଏ ଝଗଡ଼ା । କିନ୍ତୁ ମନରେ ଦୁଃଖ ରହିଗଲା, ଶେଷଯାଏଁ ତାକୁ ମୁଁ ନାନା

ତାକିପାରିଲି ନାହିଁ ଏବେ ଯେତେ ତାକିଲେ ବି ସେ କ'ଣ ଶୁଣିପାରିବ ? ଅଥଚ ତା'ର ଅନାବିଳ ଭ୍ରାତୃସ୍ନେହ, ଯାହା ଲୋକୋତ୍ତର କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନି ଅତୁଟ ରହିଥିଲା ମରଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।

ଏ ମଧ୍ୟରେ ନନା ଏକ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା ଦଳ ସହିତ ମାସକ ପାଇଁ ଉତ୍ତର ଭାରତ ଯିବା ବ୍ୟୟୋଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରନ୍ତି । ଘରେ ମାତୃ ପଦର ଟଙ୍କା । ଖୁବ୍ ଛ'ଦିନର ଖୋରାକି ରଖି ବୋଉକୁ କହିଗଲେ— ଫେରିବାକୁ ମାସେ ଖଣ୍ଡେ ଲାଗିପାରେ । ଟଙ୍କା ଅଛି ଖର୍ଚ୍ଚ କରିବୁ । ଲୋଡ଼ା ହେଲେ ଧାର ଉଧାର କରିଥିବୁ— ଆସିଲେ ଶୁଦ୍ଧିଦେବା । ସେ ଆଉ କଣ କହନ୍ତା, ତୁମ୍ଭ ରହିଲା । ନନା ଖୁଲିଗଲେ ।

ଦେଖୁ ଦେଖୁ ମାସେ ପୁରି ଆହୁରି ଦିନ ଗଡ଼ିଗଲା । ନନାଙ୍କ ଦେଖା ନାହିଁ । ବୋଉ ବ୍ୟସ୍ତ । ବେକର ସୁନା ଟିକକ ବି ବନ୍ଧକ ଦିଆ ସରିଥିଲା । ଦୁଇ ଭରି ସୁନାର ପୋହଳା ମାଳିଟିଏ ସେ ପିନ୍ଧିଥାଏ । ନାକରେ ଦଣ୍ଡି ପୁଡ଼ିଆ, ହାତରେ ରୁପାଖତୁ ପାଖକୁ ପାଣିଚୁଡ଼ି । ଗୋଡ଼ରେ ଖତୁ-ବଳା । କାନର ନୋଲି ଦି'ପଟ ମଝିଆ ଝିଅର ବାହାଘରରେ ଲାଗିଯାଇଥାଏ । ସେତେବେଳର ସୁନା ଭରି ଅଠର ଟଙ୍କା । ଏ ସମୟରେ ପଡ଼େ 'କୁଣ୍ଡାକୁଣ୍ଡି ଉଆଁସ' (ସାତପୁରି ଅମାବାସ୍ୟା) । ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡିରେ କୁଆଁରୀ କନ୍ୟାମାନେ ତିନୋଟି ପର୍ବ ପାଳନ କରନ୍ତି । ଜହ୍ନିଓଷା, ଖରଖରା ପୂଜା ଓ କୁଣ୍ଡାକୁଣ୍ଡି ଉଆଁସ । ଆଶ୍ୱିନ ମାସ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ଆରମ୍ଭରୁ ଜହ୍ନିଓଷା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ପ୍ରତିପଦା ଦିନରୁ ଅଭିଆଡ଼ା ଝିଅମାନେ ଜହ୍ନିଫୁଲ ତୋଳି ଏକାଠି କରିଥାନ୍ତି । କୌଣସି ଏକ ଜାଗାରେ ମାଟିର ଦେବୀ ମୂର୍ତ୍ତିଟିଏ ସ୍ଥାପନା କରନ୍ତି । ସନ୍ଧ୍ୟାରେ 'ଜହ୍ନି ଫୁଲ ଠୋଠା' ପ୍ରଭୃତି ଗୀତ ବୋଲି ମାନସିକ କରି ଦେବୀଙ୍କୁ ସମର୍ପଣ କରନ୍ତି । ପନ୍ଦର ଦିନ ପରେ ପୌର୍ଣ୍ଣମୀ ତିଥିରେ ଦେବୀଙ୍କ ବିସର୍ଜନ ହୁଏ ।

ଖରଖରା ପୂଜା ହୁଏ ଚୈତ୍ର ମାସର ପ୍ରତିଟି ରହିବାରରେ । ପହିଲି ରବିବାର ଆଗରୁ କାହା ବାରି ବା ଅଗଣାରେ ହାତେ ଗହୀରର ଗୀତ ଖୋଲି ଝିଅମାନେ ରଙ୍ଗ ମାଟି ଓ ଗୋବରରେ ଲିପା ପୋଛାକରି ରଖିଥାନ୍ତି । ସକାଳେ ସମବୟସର ପୁଅଙ୍କୁ ପଠାଇ ଖଜୁରି ଗଛରୁ ଗଜା ତାଳ କାଟି

ଅଣାନ୍ତି । ସାଙ୍ଗମେଳରେ ଗୀତ ବୋଲି ଯାଇ ବାଡ଼ିଆଁଳା ଗଛକୁ ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରି ଆଣି ଖଜୁରି ଗଜା ସହିତ ଗୀତ ଭିତରେ ଉଭା କରାନ୍ତି । ଦୀପ ବସାଇ ଗୀତ ବୋଲନ୍ତି— 'ଖରଖରା ଲୋ ବରବରା ଦଇ ବରଷର ପାଣି' ପ୍ରଭୃତି । ନାନାବିଧ ଗାନବାଜଣା ପରେ ଯେଝା ଘରକୁ ଯାଆନ୍ତି । ପରଦିନ ପୋଖରୀରେ ତାହା ବିସର୍ଜନ କରି ଆସନ୍ତି ।

କୁଣ୍ଡାକୁଣ୍ଡି ଉଆଁସ କୁଆଁରୀଝିଅଙ୍କ ପାଇଁ ଏକ ବଡ଼ ପର୍ବ । ସକାଳୁ ଉଠି ହଳଦି ଆଁଳା ଲଗାଇ ପୋଖରୀରେ ସ୍ନାନ କରି ଆସନ୍ତି । ନୂଆ ଲୁଗା ପିନ୍ଧନ୍ତି । ଆଠ ଦଶ ସାଙ୍ଗସାଥୀ ମିଳି ଯେଝା ଘରୁ ତିନିମୁଠା ଖଉଳ ସାଙ୍ଗକୁ, ପନିପରିବା, ତେଲ, ଲୁଣ, ମରିଚ ପ୍ରଭୃତି ନେଇ ଏକାଠି ରୋଷେଇ କରି ଖାଆନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ଆଗରୁ ମାଟି ତିଆରି କୁଣ୍ଡା, ପତିଳି, ସରା, ବାସିନି ହେରିକା ଯୋଗାଡ଼ ହୋଇଥାଏ । ଖୁଆପିଆ ଶେଷରେ ପରସ୍ପରକୁ କୁଣ୍ଡାକଧରି ସ୍ନେହାଲିଙ୍ଗନ କରନ୍ତି । ଆଉ ମନାସନ୍ତି— ସେହି ସ୍ନେହ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଆର ଜନମରେ ଯିମିତି ଅତୁଟ ରହେ । ଯା'ଛଡ଼ା, ଅତି ଘନିଷ୍ଠ ହୋଇଥିଲେ ସଙ୍ଗାତ, ବଉଳ, ତୁଳସୀ, ଗୋଲାପ ପ୍ରଭୃତି ନାଁରେ ମିତ ବସନ୍ତି, ସେହି ନାଁରେ ତକାଡ଼କି ହୁଅନ୍ତି ।

ସେଦିନ ସକାଳେ ଗେହ୍ଲା ଝିଅ ସଭା ବାରି ପିଣ୍ଡାରେ ଦାନ୍ତ ଘଷୁ ଘଷୁ ସକସକ ହୋଇ କାନ୍ଦୁଥାଏ । ଆଖିରୁ ଧାରଧାର ଲୁହ । ଘଟଣା କ'ଣ ନା, ତା' ଆଗ ରାତିରେ ବୋଉ ତା'କୁ ଶୁଣେଇ ଦେଇଥିଲା, ସେ କୁଣ୍ଡାକୁଣ୍ଡି ଉଆଁସକୁ ଯିବନି । ଘରେ ନନା ନାହାନ୍ତି । ନୂଆ ଲୁଗା ପାଇଁ ପଇସା ନାହିଁ । ସେ କାହିଁକି ଶୁଣନ୍ତା— କାନ୍ଦଣାପେଡ଼ି ଖୋଲିଦେଲା ବାରିରେ ବସି । ପଡ଼ିଶାଘର ରେଖା ଅପା (ନାନୀ) ଦେଖୁ ପଚାରିଲା— କିଲୋ ! ରାତି ପାହୁ ନପାହୁ କାନ୍ଦୁଛୁ କାହିଁକି ? ବୋଉ ଶୁଣି କହିଲା ଦେଖ ଝିଅ ! ଯା ନନା ନାହାନ୍ତି । ଘରେ ପଇସାପତ୍ର ନାହିଁ । ଅଡ଼ି ବସିଛି— ଉଆଁସ କରିବ । ତିନି ଟଙ୍କା ନହେଲେ ଶାଢ଼ି ରାଇକା (ବୁଉଜ) କେଉଁଠି ହେଲାଣି । ଏଡ଼େ ଝିଅଟି ହେଲାଣି— କିଛି ବୁଝୁନି । ସେତେବେଳକୁ ସଭାର ବୟସ ଆଠବର୍ଷ । ଶୁଣୁଶୁଣୁ ସେ କହିଲା— କି କଥା ପାଡ଼ାମା । ଟଙ୍କା କେତୁଟା ପାଇଁ ଆଜି ପରା ଦିନରେ ପିଲାଟା ଘରେ ବସି କାନ୍ଦୁଥିବ । ଆମେ କ'ଣ ନାହିଁ ? ସାହିତା କ'ଣ ବଣ ନା

ବନସ୍ତ ଯେ— ମୋଠୁଁ ନେଲୁନି । ପାହା ବାପା ଆସିଲେ ଶୁଢ଼ି ଦେବୁନି !— “ତୋଠୁଁ ତ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଟଙ୍କା ଆଣିଛି । ଧାର ଉଧାରରେ ବୁଡ଼ି ଗଲିଣି— କେଉଁ ମୁହଁରେ ମାଗନ୍ତି ତୋତେ ?”— ପାଟିରୁ କଥା ନସରୁଣୁ ସେ ତିନି ଟଙ୍କା ଆଣି ବଢ଼େଇ ଦିଏ ବୋଉ ହାତରେ । ଯୋଗକୁ ନନା ସେଦିନ ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଯାନ୍ତି । ଆଉ ମୁଁ କୁଆଡ଼େ ତାଙ୍କ ହାତ ଟାଣି କହିଥିଲି, ତୁମେ ଘରକୁ ଆସନି ବୋଲି । କଥାଟା ବୋଉ ମୋତେ କେତେଥର ନ କହିଛି— ବୋଧେ, ଭାରି ବାଧୁଥିଲା ତାକୁ ସେଦିନ । ସବୁ ଶୁଣିଲା ପରେ ନନା ପୁଣି ରାଣପକାଇ କହିଥିଲେ, ଏଣିକି ବାହାରକୁ ଯାଇ ଏତେଦିନ କେଉଁଠି ରହିବେନି । ତା’ ପରଠାରୁ ସେ ଯାତ୍ରା ଧରି ଆଉ ବିଦେଶ ଯାଇନାହାନ୍ତି ।

ଏହାର କିଛିମାସ ପରେ ହଠାତ୍ ଦିନେ କଳିକତାରୁ ଚିଠି ଆସିଲା । ଘର ମାଲିକଙ୍କ ପରଲୋକ ହୋଇଯିବାରୁ ତାଙ୍କ ପିଲାମାନେ ପନ୍ଦର ଦିନ ମଧ୍ୟରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିବେ, ତା’ ଆଗରୁ ଘର ଖାଲି କର । ପୁଣି ଏକ ଦୁଃସ୍ଥିତି । କୁଆଡ଼େ ପୁଣି ଯିବେ ? ସେ ସାହି ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟତ୍ର ଯିବାର ଇଚ୍ଛା ନାହିଁ, ଅଥଚ ଆଖପାଖରେ ଭଡ଼ାଘର ନାହିଁ । ଯା’ହେଉ, ସାହି ଉପର ପଟକୁ ଦଶବାର ଘର ଅନ୍ତରରେ ସାମାନ୍ତ୍ର ପରିଚ୍ଛା ନାମରେ ଜଣେ ଭଦ୍ରଲୋକ ରହିଥାନ୍ତି । ସ୍ଥାୟୀ ବାସିନ୍ଦା । କଟକୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଘରଟି ତାଙ୍କର ଅତି ଓସାରିଆ । ଆଗପଛ ହୋଇ ଦି’ ସାଉଡ଼ି । ଦାଣ୍ଡପଟକୁ ଦି’ ବଖରା ଓ ବାଡ଼ି ପଟକୁ ଦି’ ବଖରା । ନଅର କର୍ମରତା ସେ । ସକାଳୁ ସଞ୍ଜ ଯାଏଁ ସେଇଠି । ଘରେ ନବବିବାହିତା ସ୍ତ୍ରୀ ଆଉ ବୁଢ଼ୀମା ରହନ୍ତି । ଦାଣ୍ଡ ସାଉଡ଼ିଟା ଆମକୁ ଦେବାକୁ ରାଜି ହେଲେ । ପ୍ରଥମେ ଭଡ଼ା ନେବାକୁ ନାମଙ୍ଗ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ପରେ ବାରଅଣାକୁ ସମ୍ମତ ହେଲେ । ଦୁଇଟି ପରିବାର ଏକତ୍ର ରହିବା ଦ୍ଵାରା ଏକ ଦିଗରେ ସୁବିଧାଜନକ ହେଲାବେଳେ ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ କେତେକ ଅସୁବିଧା ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ବାହାର ଦାଣ୍ଡକୁ ସେମାନେ ଗଲାବେଳେ ଆମ ଘର ଦେଇ ଯିବେ ଏବଂ ଆମେ ବାରିପଟକୁ ଯିବାକୁ ହେଲେ ତାଙ୍କ ଘର ବାଟେ ଯିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ବାରିପଟେ କୁଅ— ପାଉଖାନା ଲାଗି ବିସ୍ତୃତ ପ୍ରାନ୍ତର । ଯାହା ହେଲେ ବି ଆମେ ସେଠାକୁ ଉଠି ଆସିଲୁ । ବୋଉ

କହେ, ଏଠାକୁ ଆସିଲା ପରେ ନନାଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଆଳା ଭୁଟିଯାଏ । ଆଶାନ୍ତରୁପ ଆୟ ମଧ୍ୟ ।

କିଛିଦିନ ପରେ, ତିନିବର୍ଷ ପୂରି ମୋତେ ଋଗିବର୍ଷ ହେବାରୁ ନନା ଖଡ଼ି ଛୁଆଁଇବା ମନସ୍ଥ କରନ୍ତି ସେହି ବର୍ଷ ଶ୍ରୀପଞ୍ଚମୀ ତିଥିରେ । ଖଡ଼ି ଛୁଆଁଇବା ମାନେ— ଜଣେ ଗୁରୁସ୍ଥାନୀୟ ବ୍ୟକ୍ତି କାଠପଟା ବା ପିଢ଼ା ଉପରେ ଇଟାଗୁଣ୍ଡ ହେଉ ବା ମୁରୁଜ ହେଉ ବିଛାଇ ନିଜ ହାତରେ ପିଲାର ଆଙ୍ଗୁଠି ଧରି ‘ସିଦ୍ଧ ରସ୍ତୁ’ ଲେଖାନ୍ତି । ତା’କୁ ଲିଭାଇ ପୁଣି ଲେଖାନ୍ତି । ଏପରି ତିନିଥର କଲାପରେ, ପିଲା ମୁହଁରେ ‘ଗୁରୁବ୍ରହ୍ମା ଗୁରୁବିଷ୍ଣୁ ଗୁରୁଦେବ ମହେଶ୍ଵରୀ । ଗୁରୁ ସାକ୍ଷୀ ପରବ୍ରହ୍ମ ତତ୍ତ୍ଵେଶ୍ରୀ ଗୁରବେ ନମଃ’ ବୋଲାଇ ଗୁରୁଙ୍କ ପାଦରେ ମୁଣ୍ଡିଆ ମାରିବାକୁ କହନ୍ତି । ଆଶୀର୍ବାଦ କଲାପରେ ସେ ନମୋ ଗଣେଶ ବିମ୍ବେଶ ଗିରିଜା ନନ୍ଦନ ପ୍ରଭୋ । ମମ ବିଘ୍ନ ନିହତ୍ୟାଶୁ ବିଦ୍ୟା ସିଦ୍ଧିପ୍ରଦୋ ଭବ’ ଶ୍ଳୋକକୁ ତିନିଥର ବୋଲାଇ ଖଡ଼ିପଟା ଦିହରେ ଆଙ୍ଗୁଠି ଧରି ଅ, ଆ, ଲେଖାନ୍ତି ଓ ତିନିଥର ଘୁରାନ୍ତି । ଏହାର ନାଁ ଖଡ଼ିଛୁଆଁ । ସେ କାର୍ଯ୍ୟ ନନା ନିଜେ ତୁଲାଇ ଦେବାରୁ ବାହାରୁ ଗୁରୁଙ୍କୁ ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରିବା ଦରକାର ପଡ଼ିଲା ନାହିଁ ।

ଖଡ଼ିଛୁଆଁ ପର ଋଗିମାସ ନନା ହିଁ ମୋତେ ଅ ଠାରୁ କ୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅକ୍ଷର ଶିକ୍ଷାଦେଲେ । କାରଣ, ଜ୍ୟେଷ୍ଠମାସ ଶେଷ ଆଡ଼କୁ ଇସ୍କୁଲରେ ନୂଆ ପିଲା ନିଆଯାଏ । ଇସ୍କୁଲ ଖୋଲିବା ସମୟ ହେବାରୁ କଟକୀୟ ସାହି ନିକଟ ବେବର୍ତ୍ତା ସାହି ପ୍ରାଥମିକ ସ୍କୁଲରେ ମୋ ନାଁ ଲେଖାହେଲା । ନାଁ ଲେଖା ବେଳେ ମୋ ଜନ୍ମତାରିଖ ପଠାରିବାରୁ ନନା କହିଲେ ଅଠରଶ’ ଏକଋଳିଶି ଶକାବ୍ଦ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ କୃଷ୍ଣ ଏକାଦଶୀ । ପ୍ରଧାନ ଶିକ୍ଷକ ହସିକି କହିଲେ— ତିଥି ନୁହେଁ । କଂରେଜୀ ତାରିଖ । ‘ଜାଣିନି’ କହିବାରୁ ସେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ମାସକୁ ‘ଜୁନ୍’ ବୋଲି ଧରି ମନ ମୁତାବକ ତାରିଖଟିଏ ଯୋଡ଼ିଦେଲେ ଛ’ । ଆଗ ଋଗିବର୍ଷ ଗଣନା କରି ନାଁ ଲେଖା ଖାତାରେ ଲେଖିଦେଲେ ୬.୬.୧୯୧୯, ଯାହା ମୋ ସାର୍ବିକେଟ୍‌ରେ ଏଯାବତ୍ ଲେଖା ହୋଇଆସିଛି ।

ସ୍କୁଲ ବୋଇଲେ ପ୍ରଥମ, ଦ୍ଵିତୀୟ ଓ ତୃତୀୟ ତିନୋଟି ଶ୍ରେଣୀ । ଏହା ମୁନିସିପାଲଟି ଅଧୀନରେ ଥାଏ । ତିନିଜଣ

ଶିକ୍ଷକ । ନନ୍ଦି ମାଷ୍ଟ୍ରେ (ଶ୍ରୀ ନନ୍ଦିକେଶ୍ବର ପାଢ଼ୀ), ବୈଦ୍ୟନାଥ ମାଷ୍ଟ୍ରେ (ଶ୍ରୀ ବୈଦ୍ୟନାଥ ମିଶ୍ର), ଏବଂ ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ମାଷ୍ଟ୍ରେ (ଶ୍ରୀ ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ସାହୁ), ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ମାଷ୍ଟ୍ରେ ପ୍ରଥମ, ବୈଦ୍ୟନାଥ ମାଷ୍ଟ୍ରେ ଦ୍ବିତୀୟ, ନନ୍ଦି ମାଷ୍ଟ୍ରେ ତୃତୀୟ ଶ୍ରେଣୀକୁ ପଢ଼ାନ୍ତି । ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀରେ ଅ ଠାରୁ କ୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅକ୍ଷର, ଏକରୁ ଶହେ ଯାଏଁ ସଂଖ୍ୟା ଏବଂ ଦୁଇରୁ ଦଶ ଯାଏଁ ଖନ୍ଦା (ପଣକିଆ) ମୁଖପୁ କରାହୁଏ । ଆଉ ମଧୁବାବୁଙ୍କ ବର୍ଷବୋଧ । ଦ୍ବିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀରେ ଯୁକ୍ତାକ୍ଷର ଓ ବାକ୍ୟ ଗଠନ, ଦଶରୁ କୋଡ଼ିଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପଣକିଆ ସାଙ୍ଗକୁ ସହଜ ଅଙ୍କ, ଯଥା ମିଶାଣ, ଫେଡ଼ାଣ, ଗୁଣନ, ହରଣ ଏବଂ ମଧୁବାବୁଙ୍କ ଶିଶୁବୋଧ । ତୃତୀୟ ଶ୍ରେଣୀ ବେଳକୁ ବ୍ୟାବହାରିକ ଅଙ୍କ ସହିତ ତିନି ସଂଖ୍ୟା ବିଶିଷ୍ଟ ହରଣ, ଗୁଣନ ସହିତ ମଧୁବାବୁଙ୍କ ବାଳବୋଧ, ସରଳ ସାହିତ୍ୟ ଭାଷାର କଥା, ଗନ୍ତ ଏବଂ କବିତା କେତେଟି କଣ୍ଠସ୍ଥ କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ଏହିଠାରେ ହିଁ ମୋର ପହିଲି ବିଦ୍ୟାରମ୍ଭ ।

ବିଦ୍ୟାଳୟ ଘରଟି ଥିଲା ଏକ କୋଠରିଆ । ଅତି ବଡ଼ କିମ୍ବା ସାନ ନୁହେଁ । ମଝିରେ ତାଟିବାଡ଼ ଦିଆହୋଇ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ଥାଏ । ସେଥିରେ ତିନିଟାଯାକ ଶ୍ରେଣୀ ଝଲେ । ସବୁ ଶ୍ରେଣୀରେ ଏକା ସମୟରେ ପଢ଼ା ହେଉଥାଏ । ପିଲାଙ୍କ ମୁଖପୁ ବେଳର ସମବେତ କଣ୍ଠଧ୍ବନିରେ ଖଣ୍ଡମଣ୍ଡଳ କମ୍ପିଉଠେ । କାର୍ଯ୍ୟକାଳ, ସକାଳ ସାଢ଼େ ଛ'ରୁ ସାଢ଼େ ଦଶ । ଖେଳିବାପାଇଁ ଉପରବେଳାଟା ପିଲାଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ଦିଆଯାଇଥାଏ । ସବୁ ଶ୍ରେଣୀର ପିଲା ଏକତ୍ର ଖେଳ-କୌତୁକରେ ମାତିବା ହେତୁ ଧନୀ-ଦରିଦ୍ର, ଜାତି-ଅଜାତି, ବଡ଼-ସାନ ଭେଦ ନଥାଏ । ସମସ୍ତେ ଏକା ଇସ୍କୁଲ ପିଲା— ଇସ୍କୁଲ ବୋଇଲେ ସମସ୍ତଙ୍କ ମମତା ।

ନାଁ ଲେଖାଇଲା ବେଳକୁ ମୁଁ ‘ଅ’ରୁ ‘କ୍ଷ’ ଯାଏଁ ଶିଖିସାରିଥିଲି । ତେଣୁ ଇତର ସାଙ୍ଗସାଥୀଙ୍କଠାରୁ ଟିକିଏ ଆଗୁଆ ଥିଲି । ଖଡ଼ି-ପଟା ବିନା ମୋ ପାଖରେ ଆଉ କିଛି ନଥାଏ । ପିନ୍ଧିବାକୁ ଗାମୁଛା ଖଣ୍ଡେ— ଉପର ଦିହ ଫୁଲୁଳା । ଏକା ମୁଁ ସେମିତି ପିନ୍ଧି ଯାଉଥିଲି ତା’ ନୁହେଁ ଅନେକ ପିଲା ସେଇ ବେଶରେ ଆସୁଥାନ୍ତି । ଋଷି ପାଞ୍ଚ ବର୍ଷର ଶିଶୁମନ—

ନ୍ୟୁନ ଭାବନା ଆସନ୍ତା କାହିଁକି ? କିଛିଦିନ ପରେ ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ମାଷ୍ଟ୍ରେ ନନାଙ୍କୁ ଡକାଇ କହିଲେ ପୁଅ ପାଇଁ ବର୍ଷବୋଧ ଓ ଖନ୍ଦା ବହି କିଣି ଆଣିବାକୁ । ପଇସା କାହିଁ ଯେ ବହି କିଣାହେବ । ମୂଲ୍ୟ ଅଣାଏ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଆମ ପକ୍ଷରେ ତାହା କମ୍ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀରୁ ଦ୍ବିତୀୟକୁ ଉଠିଥିବା କେଉଁ ଜଣେ ପିଲାଠୁ ପୁରୁଣା ବର୍ଷବୋଧଟିଏ ଦେଲେ ସେ । ମୋ ଆନନ୍ଦ କହିଲେ ନସରେ । ବର୍ଷବୋଧ ତ, ପୁରୁଣା ହେଉ କି ନୂଆ ହେଉ, ପାଠ ଥିଲେ ହେଲା । ଆଉ ଖନ୍ଦା ବହି ତା’ ମୂଲ୍ୟ ପଇସାଟିଏ । ବହି ନକିଣି ଇସ୍କୁଲରେ ଖଡ଼ି ପଟାରେ ଲେଖି ଘୋଷିନେଲେ ତ ଚଳିବ । ମୁଁ ବି ଆଉ ଅଡ଼ିବସିଲିନି । ସାଙ୍ଗପିଲାଙ୍କ ବହିରୁ ଉତାରି କଣ୍ଠସ୍ଥ କରିନିଏ ଓ ପରଦିନ ସବୁ ଦେଇଦିଏ । ‘ସବୁ’ କହିଲେ, ଶିକ୍ଷକ କ୍ଲାସ୍‌ରେ ଯାହା ପଢ଼ାନ୍ତି, ପିଲାଏ ତାହା ଆୟତ୍ତ କରିଛନ୍ତି କି ନାହିଁ ପରଦିନ ସେ ଦେଖନ୍ତି ଇଂରେଜୀରେ ଯାହା Home Work । ସବୁ ପ୍ରାଥମିକ ସ୍କୁଲରେ ଏ ପ୍ରଣାଳୀ ଅନୁସୂତ ହେଉଥାଏ । ଯା’ହେଉ, ମୁଁ କେମିତି ପଢୁଥିଲି କେଜାଣି, ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ଆଖିରେ କିନ୍ତୁ ‘ଭଲପିଲା’ ଭିତରେ ଥିଲି ।

ପରବର୍ଷ ଦ୍ବିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀର ପୁରୁଣା ଶିଶୁବୋଧ ଓ ଖନ୍ଦାବହି ଯୋଗାଡ଼ ହୋଇଯିବାରୁ ପଢ଼ାଖର୍ଚ୍ଚର ଭାଲେଣି ପଡ଼ିଲାନି । କିନ୍ତୁ ଭାଲେଣି ପଡ଼ିଲା ଝିଅ ପାଇଁ । ବାହାଘର ହେଉଛି କେମିତି ? ରୋଜଗାର କମିବା ଯୋଗୁଁ ଦିନେ ଖାଇ ଦିନେ ଉପବାସ । ଦୁଇବେଳା ଭାତ ବଦଳରେ ମାଣ୍ଡିଆ ଜାଉ ଖାଇ ଗୁଜୁରାଣ ମେଣ୍ଟାଉଛି ବୋଉ । ଏଣେ ନନା ଜଣେ ଭୋଜନପ୍ରିୟ, ଭଲ ଖାଇବେ; ସାଧାରଣଙ୍କଠାରୁ ଖୁଆ ଟିକିଏ ବେଶୀ । ସେ ବି ରାତିଭୋଜନ କମ୍ କରିଦେଲେଣି । କିନ୍ତୁ କେବେହେଲେ ବୋଉ ତାଙ୍କୁ ଜାଉ ଦିଏନି । ମୁଁ ତ ଗେହ୍ଲା ପୁଅ, ମୋତେ କେମିତି ଦିଅନ୍ତା, କିନ୍ତୁ ଝିଅକୁ ଦିଏ । ଯେମିତି ଝିଅଟା ଏକ ଅଳିଆଗଦା । ମୋ ସହିତ ବାବ ସବୁବେଳେ ତା’ର । ଏକାଠି ବସି ଖାଇଲାବେଳେ ମୋତେ ଭାତ, ତାକୁ ଜାଉ । ମୋର କିନ୍ତୁ ଜାଉ ଖାଇବାକୁ ଭାରି ସଉକ । ତେଣୁ ମୁଁ ତା’ ଜାଉ ଆଣି ଭାତ ଦେଇଦିଏ । ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ବାରଅଣା ଭଡ଼ା ଦେଇ ଘରେ ରହିବା ସମ୍ଭବ ନ ହେବାରୁ ପାଖରେ ଏକ ଛୋଟଘର ଦେଖି ଉଠିଆସିଲୁ । ମାସିକ ଭଡ଼ା ଋଷିଆ ।

ନୂଆ ଘରକୁ ଆସିବା ପରେ ଏକ ଦୁର୍ଘଟଣା ଘଟେ । ବୋଉ ଯାହା କହେ ଦିନେ କୁଆଡ଼େ ସେ ସାତା ସାଗରକୁ ପାଣିଆଣିବାକୁ ଯାଇଥାଏ । ସାଗରଟା ନିକଟ ହେବା ଯୋଗୁଁ କଟକୀୟ ସାହି, ପାତ୍ରୀ ସାହି, ଜଙ୍ଗମୁ ସାହି ବାସିନ୍ଦା ତା'ରି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରନ୍ତି ପିଇବା ପାଣି ପାଇଁ । ଜଳ ଯେପରି ଶୀତଳ ସେହିପରି ମଧୁର । ପଦ୍ମଫୁଲ ଯୋଗୁଁ ସୁବାସିତ ମଧ୍ୟ । ସକାଳ-ସଞ୍ଜ ଦୁଇବେଳା ସ୍ନାନାଦି ନିତ୍ୟକର୍ମ ସକାଶେ ଆବାଳବୃଦ୍ଧବନିତା ଦୈନିକ ଯିବା ଆସିବା କରନ୍ତି । ଦିନେ ସଞ୍ଜବେଳେ ବୋଉ ସବୁଦିନ ପରି ପୋଖରୀରୁ ପାଣିଧରି ଆସି ପୁଅକୁ ଖୋଜି ପାଇଲା ନାହିଁ । ସାଙ୍ଗସାଥୀଙ୍କୁ ପଚାରିବାରୁ ଏକସ୍ୱରରେ ସେମାନେ କହିଲେ— ଆମେ ଜାଣିନୁ । ଝିଅ ମଧ୍ୟ ସେଇ କଥା କହିଲା । ପିଲାଙ୍କ ଭିତରୁ ‘ତା ନନା ସାଙ୍ଗରେ ଗଲା’ ବୋଲି ଜଣକ ମୁହଁରୁ ଶୁଣି ଦିଆରେ ପଡ଼ି ଅନେଇ ରହିଥାଏ । ଅନ୍ଧାର ହେଲାଣି । ବାପ-ପୁଅ କାହାରି ଦେଖା ନାହିଁ । ଦୃଶ୍ୟରେ ପଡ଼ିଥାଏ । କିଛି ସମୟ ପରେ ନନାଙ୍କୁ ଏକା ଆସିବା ଦେଖି ବିଚଳିତ ହୋଇ ପଚାରିଲା— ବାବୁ କାହିଁ ? ନନା-ବୋଉ ଦିହେଁ ମୋତେ ‘ବାବୁ’ ଡାକନ୍ତି । ‘ମୁଁ କେମିତି ଜାଣିଲି ?’ ନନା କହିବାରୁ ‘ତୁମ ସାଙ୍ଗରେ ଗଲା ପରା— ପିଲା କହୁଛନ୍ତି ?’ ନନା ବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ସାହିର ଏମୁଣରୁ ସେମୁଣ, ବୋଉ କାନ୍ଦି କାନ୍ଦି ଏ ଘରୁ ସେ ଘର, ସଭା ଛାନିଆ । ସମସ୍ତେ ଗଳିକନ୍ଦି ସବୁ ଖୋଜିବାରେ ଲାଗନ୍ତି । ବୋଉ କାନ୍ଦି କାନ୍ଦି ନୟାନ୍ତ ହେଲାବେଳେ ନନା ସ୍ତମ୍ଭଭୂତ । ସାହିପଡ଼ିଣା ଲୋକେ ଦଳଦଳ ହୋଇ ଖୋଜିବୁଲୁଥାନ୍ତି । କାହା ମନରେ କି ସନ୍ଦେହ । ସବୁରି ମୁହଁରେ ଗୋଟିଏ କଥା— ପିଲାଟାକୁ କିଏ ଧରି ପଳେଇଲା ।

କଟକୀୟ ସାହି ଉପରେ ମୁଣ୍ଡରୁ ବଜାର ଯିବାକୁ ହେଲେ ସଦର ରାସ୍ତା ପାର ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ଉତ୍ତର-ଦକ୍ଷିଣ ଦୁଇ ଦିଗରୁ ତାହା ଲମ୍ବିଥାଏ । ଦକ୍ଷିଣପଟେ ରାସ୍ତାରେ ଗଲେ ରାଜାଙ୍କ ପୂର୍ବବାସସ୍ଥଳୀ ପୁରୁଣାପାଟଣା ଏବଂ ଉତ୍ତରରେ ହୋମ୍ ଫରମ୍ । ବକ୍ସର ଦକ୍ଷିଣ ନାସିରେ କେତୋଟି ଛୋଟ ଉଠା ବୋକାନ । ନାଡ଼ି, ସୁପୁଲୁ, ପିକା, ପକୋଡ଼ି ହରେକ ରକମର । ସେଥିରୁ ଗୋଟିଏ ଥାଏ ତଳସାହି ମାଣିକି ଗୁଡ଼ିଆଣାର । ନନା ଘରୁ ବାହାରିବା ଦେଖି ଖେଳ ଛାଡ଼ି ମୁଁ ତାଙ୍କ ଅଜାଣତରେ ପିଛା ଧଇଲି । ଛକ ସହରରାସ୍ତା ଲୋକ

ଗହଳିରେ ତାଙ୍କୁ ଦେଖି ନ ପାରି ମୁହଁଇଲି ଦକ୍ଷିଣକୁ— ସେ ବୁଲିଗଲେ ବଜାରପଟେ । ବକ୍ସି ନାସୀରେ ଆଗକୁ ବାଟ ନପାଇ କାନ୍ଦି କାନ୍ଦି ଠିଆ ହୋଇପଡ଼ିଲି ସେହିଠି । ମାଣିକି ବୋକାନ ଆଗରେ । ପିଲାଟିଏ କାନ୍ଦୁଥିବା ଦେଖି ପାଖକୁ ଆସି ପଚାରିଲା— ଏ ପିଲା ! କୁଆଡ଼େ ଯିବୁ, କାନ୍ଦୁଛୁ କାହିଁ ? କିଛି ନ କହିଲାରୁ ମୁଣ୍ଡର ଜୁଡ଼ା ଦେଖି— ଇଏତ ପାତ୍ରୀମା ଘର ପିଲା ପରି ଦିଶୁଛି— ଭାବି ଡାକିନେଲା— ରାଣି ଖଜାଟିଏ ହାତରେ ଦେଇ କହିଲା— କାନ୍ଦନା, ତୋତେ ଘରେ ନେଇଁ ଛାଡ଼ିଦେବି । ସେତେବେଳକୁ ମୋ ମୁଣ୍ଡରେ ଗୋଛାଏ ବାଳ— ଝିଅ ପିଲାଙ୍କ ପରି । ଗଣ୍ଠିପକାଇ ବାନ୍ଧି ଦେଇଥାନ୍ତି ବେଶାକରି ।

ଗାଡ଼ି ଦଶଟାରେ ପସରା ଗୋଟାଇ ବାଁ ହାତରେ ଲଣ୍ଡନ ଓ ତାହାଣ ହାତରେ ମୋତେ ଧରି ମାଣିକି ପହଞ୍ଚି ଦେଖିଲା ସାହିଯାକ ଲୋକ ରୁଣ୍ଡ । ହାଉ ହାଉ ହେଉଛନ୍ତି । ମାଣିକି ସାଙ୍ଗରେ ମୋତେ ଆସିବାର ଦେଖି ଆନନ୍ଦରେ ଗଦଗଦ୍ ହୋଇପଡ଼ିଲେ ସମସ୍ତେ । ଋଷିଆରୁ ପ୍ରଶ୍ନ— କୁଆଡ଼େ ଯାଇଥିଲୁରେ ?— ବୋଉ ଦିହରେ ପ୍ରାଣ ଆସିଲା— ନନା ମାଣିକିର ଦୁଇହାତ ଧରିପକାଇ କହିଲେ— ତୁ ଆଜିଠୁ ଆମର ବନ୍ଧୁ ହୋଇଗଲୁଲୋ ! ତୋ ରଣ ସାତ ଜନ୍ମରେ ଶୁଝି ପାରିବିନି । ସେହି ଦିନଠୁ ମାଣିକି ଝିଅ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସହିତ ସଭା ସଙ୍ଗାତ ବସିଥିଲା । ତା'ପରେ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ଝଡ଼ାଫୁଙ୍କା । ଜଷ୍ଟଦେବୀ ମହାକାଳୀଙ୍କୁ ଭୋଗ ସହଣି, ମଲ୍ଲିକେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଶହେ ଆଠ ପଦ୍ମଫୁଲ, ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ତୁଳସୀ ଲାଗି ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି । ଏତେବେଳକୁ ମୋ ବୟସ ଛ' ଥିଲାବେଳେ ସଭା ବୟସ ଏଗାର ।

ଦିନେ ନନା-ବୋଉ ବସି ବିରଜ କରନ୍ତି— ଝିଅ ବାହାଘର ହେବ କିମିତି ? ପାଟ ଶାସନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅନ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀକୁ ଯିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଶାସନୀ ପରିବାରରେ ହିଁ ବନ୍ଧୁ ବାନ୍ଧିବାକୁ ହେବ । ହାତରେ କାଣି କଉଡ଼ିଟିଏ ନାହିଁ । ଜମିଜମା ଥିଲେ କେହିବା ରଣ ଦିଅନ୍ତା । ଏଗାର ବର୍ଷ ହେଇଗଲା । ଆଉ ତେରି କଲେ ଚଳିବନି । ବୋଉ ଶୁଣି ଦିହର ସୁନା-ରୁପାଟିକକ ବିକ୍ରି କରି ବାହାଘର କରିଦେବାକୁ ସମ୍ମତ ହୁଏ । ତେଣୁ ନନା ଚିକିଟି ଯାଇ ଖଜୁରିଆ ଶାସନ

ନିବାସୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପାତ୍ର ନାମକ ଏକ ବରପାତ୍ର ଯୋଗାଡ଼ କରି ଆସନ୍ତି । ବାଲ୍ୟ ବିବାହ । ଝିଅ ବିବାଳି ଧନ୍ୟ ତେରିରେ । ମାମୁଁଙ୍କ ସହିତ ପରାମର୍ଶ କରି ଚିକିତ୍ସା ଗଡ଼ରେ ବିବାହ କାର୍ଯ୍ୟ ସମାପ୍ତ କରି ଆସନ୍ତି । ବୋହୂଟିଏ ଗଲା ଯେମିତି । ତା' ପରଠୁ ପୁରାପୁରି ନିରାଭରଣ ହୋଇପଡ଼ିଲା ବୋଉ । ବେକରେ ସୋରାଏ କଳା ମାଳି, ହାତରେ ପାଣିକାତ ଝରିପଟ, ଆଖିରେ କଜଳ, ମଥାରେ ସିନ୍ଦୂର, ତା' ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ରହିଲା ନାହିଁ ।

ଆଉ ଦିନକର ଘଟଣା । ସବୁ ପିଲା ଯାଆନ୍ତି ସାତା ସାଗରରେ ଗାଧୋଇ ଆସିବାକୁ— ମୁଁ ବି ଯାଏ । ଝରୋଟି ରୁଠ । ଷ୍ଟା ଓ ପୁରୁଷ ଗାଧୋଇବା ପାଇଁ ଦୁଇଟି, ପିଇବା ପାଣି ନେବା ପାଇଁ ଦୁଇଟି । ଆମେ ଗାଧୋଇବା ବଡ଼ ତୁଠର ପଥର ପାହାଚ— ତଳେ କଂକ୍ରିଟ୍ ଚଟାଣ । ତା' ତଳକୁ ମାଟି କାରୁଅ । ବର୍ଷା ଦିନରେ ପାଞ୍ଚ ଛ' ହାତ ପାଣି । ତେଣୁ ଚଟାଣ ଉପରେ ଠିଆ ହୋଇ ଗାଧୋଇବାକୁ ପଡ଼େ । ପହଁରା ଆସୁ ନଥିଲେ କେହି ପିଲା ସେଯାଏଁ ଯାଆନ୍ତିନି । ମୋତେ ଭଲ ପହଁରା ଆସେନି । ଦିନେ ହଠାତ୍ ତେଇଁ ତେଇଁ ଗାଧୋଇଲାବେଳେ ଗୋଡ଼ ଖସି ତଳ ଭାଗକୁ ଗଳିପଡ଼େ ଏବଂ ପାଣିରେ ବୁଡ଼ିଯାଏ । ଥରେ ଉପରକୁ ଉଠି ପୁଣି ବୁଡ଼ିଯାଏ । ଏଭଳି ଦୁଇଥର ହେବାର ଦେଖି ପାଖରେ ଥିବା ହଡ଼ପଦାଦା ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ମୋ ରୁଟି ଧରି ଉପରକୁ ଉଠାଇ ଆଣନ୍ତି । ସେତେବେଳକୁ ଶ୍ବାସରୁଦ୍ଧ ହୋଇ ବି' ତୋକ ପାଣି ପିଇସାରିଥାଏ । ଆଉ ତୋକେ ମାତ୍ର ବାକି ମରିବା ପାଇଁ । ଯା'ହେଉ ପ୍ରାଥମିକ ଉପଚାର ଦ୍ବାରା ସୁସ୍ଥ କରାଇ ନେଇ ବୋଉ ଆଗରେ ସବୁ କଥା ବଖାଣିଦେଇ ଗଲେ । ସେ ଦିନଠୁଁ ନନା ତାରିଦ୍ କରିଦେଲେ ଗାଧୋଇ ନଯିବାକୁ । କିଏ ମାମୁଁଙ୍କ ସେ କଥା ।

ଉକ୍ତ ଘଟଣା ପରେ ନନା ମନେମନେ ଧରିନେଲେ ଘରଟା ଶୁଝିଲାନି । ଦୁଇ ବର୍ଷ ନ ପୁରୁଣୁ ଦୁଇଟି ବିପତ୍ତି— ପୁଅ ଉପରେ । ତୁରନ୍ତ ଅନ୍ୟ ଘରକୁ ଉଠିଯିବା ମନସ୍ଥ କରନ୍ତି । ଯୋଗୁ ପାଞ୍ଚାଞ୍ଚ'ଟି ଘର ଅନ୍ତରରେ ବଙ୍ଗଳା ଦେଶରେ ଧନ୍ୟ କରି ଚଳୁଥିବା ବାଲାଜୀ ନାମକ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ଉଡ଼ାଟିଆ ଖୋଜୁଥାନ୍ତି । ନନା ସେଇଟିକି ପସନ୍ଦ କରି ଉଠି ଆସିଲେ । ମୋର ସେତେବେଳକୁ ତୃତୀୟ ଶ୍ରେଣୀ । ପଢ଼ାପଢ଼ି ଲାଗି

ଘରଟା ବେଶ୍ ସୁବିଧାଜନକ । ସାହିପଡ଼ିଣା ମେଲାପା— ପାଖରେ ମାଣିକି ଘର । ମାଁ-ଝିଅଙ୍କ ଗୋଡ଼ ତଳେ ଲାଗୁନି— ତାଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗସାଥୀ କୁଟିଗଲେ ।

ଏଠାକୁ ଆସିଲାପରେ ସ୍ବାୟାକୃତ୍ତି ସ୍ବରୂପ ନନା ପଇତା ବ୍ୟବସାୟ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି । ବଣ୍ଟଲଗୁ ସୁତା କାଢ଼ି ପଇତା ବଳି କଞ୍ଚାପଇସା ପାଇବା ସହ ପୁରୋହିତ ରୂପେ ବିଶିଷ୍ଟ ତିଥିମାନଙ୍କରେ ସଞ୍ଚା ସଂଗ୍ରହ କରନ୍ତି । ତା' ଛଡ଼ା, ନୂଆ ଘରେ ତେକିଟିଏ ଥିବା ଯୋଗୁଁ ଧାନ କୁଟି ଝଉଳ ଆଦାୟ କରିବାକୁ ବୋଉ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ସେ କାଳରେ ପୁଟିଏ ଧାନ କୁଟିଲେ ବି ଅଡ଼ା ଝଉଳ ଓ ଅଡ଼ାଏ ଖୁବ କୁଟାଳି ପାରିଶ୍ରମିକ ରୂପେ ନିଅନ୍ତି । ଏ ମଧ୍ୟ ଅଭାବ ପୂରଣ କରିବାରେ କେତେକାଂଶ ସହାୟକ ହେଲା । ମୋଟାମୋଟି, ଏହାଦ୍ବାରା ଉତ୍କଟ ଦାରିଦ୍ର୍ୟର କିଞ୍ଚିତ୍ ପରିମାଣରେ ଉପଶମ ଘଟିଲା ।

— ୦ —

(୨)

ମୁଁ ତୃତୀୟ ଶ୍ରେଣୀ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇସାରିଥିଲି, ତେଣୁ ଚତୁର୍ଥ ଶ୍ରେଣୀରେ ନାଁ ଲେଖାଇବା କଥା । ଆଗରୁ କହିଛି, ଅର୍ଥାଭାବରୁ ତିନିଟାଯାକ ଶ୍ରେଣୀ ପୁରୁଣା ବହି ପଢ଼ି ମୁଁ ପାର ହୋଇଛି । ଏବେ ଚତୁର୍ଥରେ ଭର୍ତ୍ତି ହେଲେ ବହିକିଣା, ସ୍କୁଲ ଦରମା, ଚିଉସନ, ଖାତାପତ୍ର ହେରିକା ପାଇଁ ପଇସା ନ ହେଲେ ନ ଚଳେ । କାରଣ, ଏହି କ୍ଲବ୍‌ରୁ ଜଂରେଜୀ ପଢ଼ା ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ବହିଛଡ଼ା ଖାତାପତ୍ରର ପ୍ରୟୋଜନ ଅଧିକ ସେଇଠି । ନନାଙ୍କର ପୁଣି ଜଂରେଜୀ ପଢ଼ା ପ୍ରତି ଅହେତୁକ ଘୃଣାଭାବ । ଏଣୁ ସାଧାରଣ ସ୍କୁଲରେ ନାଁ ନ ଲେଖାଇ ପାରଲା ରାଜାଙ୍କ ଦ୍ବାରା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ସଂସ୍କୃତ କଲେଜରେ ଭର୍ତ୍ତି କରିବା ପାଇଁ ସ୍ଥିର କରନ୍ତି । କହି ରଖିବା ଉଚିତ୍, ସେ କାଳରେ ପାରଲାଖେମୁଣ୍ଡି ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷାର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀରୂପେ ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା । ଇଣ୍ଟରମିଡ଼ିଏଟ୍ କଲେଜ, ବାଳକ ହାଇସ୍କୁଲ, ବାଳିକା ବିଦ୍ୟାଳୟ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ କଲେଜ ସମେତ ସହରରେ ଏକାଧିକ ପ୍ରାଇମେରୀ ଓ ମଧ୍ୟ-ଜଂରେଜୀ ବିଦ୍ୟାଳୟ ଥିଲା । ପ୍ରଜାବସ୍ଥଳ ରାଜାଙ୍କ ଉଦ୍ଦାରତା ଯୋଗୁଁ ସେଠାରେ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ପାଠପଢ଼ାର ବୟୋବସ୍ଥ ହୋଇଥାଏ ।

ସଂସ୍କୃତ କଳେଜଟି ପ୍ରଥମେ ମାୟାଜ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଓ ପରେ ନୂତନଭାବେ ଗଠିତ ଆନ୍ଧ୍ର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଅଧୀନରେ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନ ରୂପେ ପରିଚାଳିତ ହେଉଥାଏ । ଦଶବର୍ଷର ପାଠ୍ୟକ୍ରମ । ଏଲିମେଣ୍ଟାରି, ଆଡ଼ଭାନ୍ସ୍ ଓ ଏଣ୍ଡାନ୍ସରେ ଦୁଇବର୍ଷ ଲେଖାଏଁ ପଢ଼ିସାରିଲା ପରେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପରୀକ୍ଷା । ସେଥିରୁ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ଛାତ୍ର ପ୍ରିଲିମିନେରି ଦୁଇବର୍ଷ ଓ ଫାଇନାଲ୍ ଦୁଇବର୍ଷ ପଢ଼ି ପାସ କଲେ ‘ବିଦ୍ୱାନ’ ଉପାଧି ମିଳେ । ଏଣ୍ଡାନ୍ସବେଳେ ସାଧାରଣ ପତ୍ର ସହିତ ଅତିରିକ୍ତ ସଂସ୍କୃତ ପରୀକ୍ଷା ଦେଇ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ଛାତ୍ର ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ସାହିତ୍ୟ ବା ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ କରି ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଷ ଶେଷରେ ‘ଶିରୋମଣି’ ଉପାଧି ଲାଭ କରେ । ଆନ୍ଧ୍ର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ହେଲାପରେ ସେ ଦୁଇଟି ‘ଉଚ୍ଚତମ ଭାଷାପ୍ରବୀଣ’ ଓ ‘ବିଦ୍ୟାପ୍ରବୀଣ’ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ । ସଂସ୍କୃତ କଳେଜରେ ପଢୁଥିବା ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ମହାରାଜାଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ ମାସିକ ଏକଟଙ୍କାରୁ ଋଚିଟଙ୍କା ସହିତ ତିନିଶି ଅଡ଼ା ଋତଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୃତ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରାଯାଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବୃତ୍ତି ପାଇବା ପାଇଁ ‘ଗରିବ ପିଲା’ ବୋଲି ଗେଜେଟ୍ରେଡ଼ ଅଫିସରଙ୍କଠାରୁ ସାର୍ଟିଫିକେଟ୍ ଆଣି ଦେଖାଇବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ସେତକ ପାଇବା ପାଇଁ ପିଲାଏ ନାକେଦମ୍ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ପ୍ରଥମେ କାର୍ଯ୍ୟ (ଗାଁ ମୁଣ୍ଡଆ) ଦରଖାସ୍ତରେ ସୁପାରିସ ଲେଖିଲା ପରେ ରେଭେନ୍ସା ଇନ୍ସପେକ୍ଟରଙ୍କ ପାଖକୁ ଯିବାକୁ ହୁଏ । ସେକାଳ ପାଠକାରେ ଇନ୍ସପେକ୍ଟର ବୋଇଲେ ଜଣେ ଅଣ-ଓଡ଼ିଆ ମାତ୍ର । ତାଙ୍କ ଦସ୍ତଖତ ପାଇଁ ଦି’ଅଣା ଲାଞ୍ଜ ଦେବାକୁ ପଡ଼େ । ତାକୁ ଧରି ତହସିଲଦାରଙ୍କ ଦ୍ୱାରସ୍ଥ ହୋଇ ଦପ୍ତରି ହାତରେ ଋଚିଅଣା ଧରାଇ ଦରଖାସ୍ତ ପଠାଇଲେ ସେ ‘ଗରିବପିଲା’ ବୋଲି ସାର୍ଟିଫିକେଟ୍‌ଟିଏ ଆଣିଦିଏ । ଯା’ହେଉ ନନା କୌଣସି ମତେ ମୋପାଇଁ ସେଜଟି ଆଗରୁ ଯୋଗାଡ଼ କରିସାରିଥିଲେ ।

୧୯୨୬ ମସିହା । ସଂସ୍କୃତ କଳେଜର ଏଲିମେଣ୍ଟାରି ଚତୁର୍ଥ ଶ୍ରେଣୀରେ ଭର୍ତ୍ତି ହେଲି । ବୟସ ସାତ ପୁରୁ ଆଠ । ସବୁ କ୍ଲାସ୍ ପିଲାଙ୍କଠୁଁ ଅଳ୍ପ ବୟସ । ମୁଣ୍ଡରେ ବେଣୀ— ପାଞ୍ଚହାତି ଗାମୁଛାଟିଏ କଛାମାରି ପିନ୍ଧିଥାଏ— କାନ୍ଧ ଉପରକୁ ସେମିତି ଖଣ୍ଡେ । ପିଲାଏ ଚିଡ଼ୋଇଥାନ୍ତି— କେହି କେହି ବେଣୀଟାକୁ ବି ପଛରୁ ଟାଣିଦିଅନ୍ତି । ମୁଁ ଡରରେ କାହାକୁ

କିଛି କହେନି— ବଲବଲ ଅନଉଁଥାଏ । ଅବଶ୍ୟ ସେମିତି ଗାମୁଛା ପିନ୍ଧି ବହୁ ପିଲା ଆସନ୍ତି । ସ୍ୱଳ୍ପକଠର ପିଲା ଥିଲେ ଚଢ଼ି ଉପରେ ଅଙ୍ଗି, ବାସ୍ ସେତିକି । ପରେ କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ସାଙ୍ଗସାଥୀ ହୋଇପଡ଼ିଲେ ।

ଏଲିମେଣ୍ଟାରି ଚତୁର୍ଥ ଶ୍ରେଣୀର ଶିକ୍ଷାଗୁରୁ ଥିଲେ ସ୍ୱର୍ଗାୟ କାଶୀନାଥ ପଣ୍ଡା । ତାଙ୍କ ଛଡ଼ା ସେତେବେଳେ କଳେଜର ନମସ୍ୟା ଗୁରୁବୃନ୍ଦ ହେଲେ— ଶ୍ରୀ ମଧୁସୂଦନ ମହାପାତ୍ର (ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ୍), ପଣ୍ଡିତ ଆର୍ତ୍ତତ୍ରାଣ ମିଶ୍ର, ପଣ୍ଡିତ ଉପେନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ର, ପଣ୍ଡିତ ଗୋପବନ୍ଧୁ ବିଦ୍ୟାଭୂଷଣ, ପଣ୍ଡିତ ଅନନ୍ତ ତ୍ରିପାଠୀ ଶର୍ମା, ପଣ୍ଡିତ ନରସିଂହ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଏବଂ ଇଂରେଜୀ ଶିକ୍ଷକ ଶ୍ରୀ ହରିଦାସ ପଟ୍ଟନାୟକ, ଯିଏ ଅଫିସ କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଚଳାନ୍ତି । ଏଲିମେଣ୍ଟାରି ଚତୁର୍ଥରେ ପ୍ରଥମେ ଅମରକୋଷରୁ ପାଞ୍ଚବର୍ଷ, ଶବ୍ଦମଞ୍ଜରୀ ଓ ଧାତୁରୂପାବଳୀ ସହିତ ଓଡ଼ିଆ କଥାବଳୀ ପଢ଼ିବାକୁ ପଡ଼େ । ଆଗରୁ ନନା ମୋତେ ଅମରକୋଷ ପ୍ରଥମବର୍ଗଟି କଣ୍ଠସ୍ଥ କରାଇ ଦେଇଥାନ୍ତି । ଫଳରେ ବିଶେଷ ଅସୁବିଧା ହୋଇନଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଅସୁବିଧା ହେଲା— ଲିପି ପାଇଁ । ସଂସ୍କୃତ ଦେବନାଗରୀ ଲିପିରେ ଲେଖିବାକୁ ପଡ଼େ । ତାହା ସହଜରେ ଶିକ୍ଷା କରିବାକୁ ‘ତ୍ରିଭାଷୀ’ ନାଁରେ ବହିଟିଏ ମିଳୁଥାଏ । ମୂଲ୍ୟ ଦୁଇ ପଇସା । କିନ୍ତୁ ମୁଁ ପଇସାଟିଏ ଦେଇ ପୁରୁଣା ବହି ଖଣ୍ଡେ କିଣିଲି । ସେଥିରେ ଦେବନାଗରୀ, ବଙ୍ଗାଳୀ ଓ ଓଡ଼ିଆ ତିନି ଭାଷାର ଅକ୍ଷର ସହଜରେ ଶିଖିହୁଏ । ଋଚିପାଞ୍ଚ ଦିନରେ ଦେବନାଗରୀ ଲିପି ଆୟତ୍ତ କରି ଶବ୍ଦମଞ୍ଜରୀ, ଧାତୁରୂପାବଳୀ ପଢ଼ିପାରିଲି । ବଙ୍ଗାଳୀ ଅକ୍ଷର ଶିଖିବାକୁ ମନ କରି ତା’କୁ ମଧ୍ୟ ଆୟତ୍ତ କଲି । ଅକ୍ଷର ଶିଖିଲା ପରେ ବହିପଢ଼ିବାର ଆଗ୍ରହ ହେବାରୁ କଳେଜ ଲାଇବ୍ରେରୀରୁ ଛୋଟ ଛୋଟ ବଙ୍ଗାଳୀ କବିତା ଓ ନାଟକ ବହି ଆଣି ପଢ଼ିବା ଆରମ୍ଭ କଲି । ବହି ପଢ଼ିବା ମୋର ଏକ ବଡ଼ ସଉକ । ସେତେବେଳେ ଲାଇବ୍ରେରୀରୁ ବହି ନେଇ ପଢ଼ିବା ସକାଶେ ପିଲାଙ୍କୁ କୁହାଯାଉଥିଲା । ଶୁକ୍ରବାର ଅପରାହ୍ନରେ ବହି ଫେରାଇ ନୂଆ ବହି ନେବାର ନିୟମ ଥାଏ । ଏ କାର୍ଯ୍ୟ ହରିଦାସ ମାଷ୍ଟ୍ରେ ସଂପାଦନ କରୁଥାନ୍ତି ।

କଳେଜର ସମୁଦାୟ ଶିକ୍ଷାଦାନ ସମୟ ଥିଲା ଛ’ ଘଣ୍ଟା । ପୂର୍ବାହ୍ନ ଦଶରୁ ଅପରାହ୍ନ ଋଚିଟା । କଳେଜରୁ ଫେରିବା

ପରେ ମୁଁ ଘରେ ନ ରହି ବିଭିନ୍ନ ଖେଳ କୌତୁକରେ ମାତିଯାଏ । ପାଢ଼ୀ ସାହି ପିଲା କେତୋଟି ମୋ ସାଙ୍ଗରେ ପଢୁଥାନ୍ତି । ଆମ ଘର ପଛପଟେ ସାହିତ୍ୟ । ଏଣୁ ଏକାଠି ହେବା ସହଜ ହୁଏ । ଖେଳ ବୋଇଲେ ବୋହୂଝେରି, ଡାହିପିଲ, ଚକାଘେରା, କୁପାକୁର, ତୁତୁ । ସଞ୍ଜ ହେଲେ ପଢ଼ାପଢ଼ି । ମୁଁ କିନ୍ତୁ ସବୁବେଳେ ପଢ଼ି ପାରୁ ନଥାଏ । ଘରେ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ମାଟିତେଲ ଡିବି । ତାକୁ ଧରି ବୋଉ ଦାଣ୍ଡଘରୁ ରକ୍ଷାଘର ଯାଏଁ ଏଣିକିତେଣିକି ହେଉଥିବ । ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ ରଖିଲେ ସିନା ବସି ପଡ଼ନ୍ତି । ତେଣୁ ପଣତଧରି ତା' ପଛେ ପଛେ ଗୋଡ଼ାଇଥାଏ । ତା' କାମ ସାରି ତୁଲିରେ ନିଆଁ ଧରେଇ ଏରୁଣ୍ଡି ଉପରେ ଦାପତା ଥୋଇଲେ ସେଇଠି ବସି ପଡ଼େ । ସବୁ କଣ୍ଠସ୍ତ କରେ । ଛୁଟିଦିନ ହେଲେ ବୋଉ କାହା ଘରୁ କେଶବ କୋଇଲି, ଗୋପାଭାଷା, ଅଳଙ୍କାର ବୋଲି ଆଣି ମୋତେ ପଢ଼ି ଶୁଣାଇବାକୁ କହେ । ମୁଁ ପଡ଼େ । ସିଏ ଶୁଣେ କି ନାହିଁ ଜାଣେନି । ତା'ର ଆନନ୍ଦ, ପୁଅ ସୁନ୍ଦର ପଢ଼ିପାରୁଛି ଆଉ ମାସ ପୁରିଲେ ଟଙ୍କାଟିଏ ବୃତ୍ତି ଆଣୁଛି ।

ଏମିତିରେ ବର୍ଷ କଟିଯାଏ । ଦିନେ ସହର ନିକଟ ରାସ୍ତା ଗାଁ କି ରାଜପୁର ଠିକ୍ ମନେ ପଡୁନି । ଦୁଇଜଣ ଲୋକ ଆସି ତାଙ୍କ ଗାଁରେ ଗାତିନାଟ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ପାଇଁ ନନାଙ୍କୁ ଯିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ନନା ବି ରାଜି ହେଲେ । ଦୀର୍ଘ ଏକମାସ ସେଠାରେ ରହି ନାଟକ କରାଇଲେ । ତାହା ଏଭଳି ପ୍ରଶଂସିତ ହେଲା ଯାହା ଦେଖି ପାଖ ରଣଦେଇ ଗାଁ ଲୋକେ ସାଗ୍ରହେ ତାଙ୍କୁ ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରିନେଲେ ସେଭଳି ଏକ ଗାତିନାଟ୍ୟ ଅଭିନୟ ପାଇଁ । ସେଠାରେ ବି ଅନୁରୂପ ପ୍ରଶଂସା ଲାଭ କଲେ ଏବଂ ଦୁଇମାସ ପରେ ଘରକୁ ଫେରିଲେ ଦେଢ଼ଶହ ଟଙ୍କା ଧରି । ଦି'ମାସର ରୋଜଗାର ।

ଏ ମଧ୍ୟରେ ସଭା ଗୃହଯୋଗ୍ୟ ହୋଇସାରିଥାଏ । ଶ୍ଵଶୁର ଘର ଲଗେଇଥାନ୍ତି ନିମିତ୍ତ ଘର ପାଇଁ । ଅର୍ଥାତ୍‌ବାବୁ ଅଟକି ରହିଥିଲା । ନନା ଫେରିବା ପରେ ଝିଅର ପୁଆଣି ଘର ବଢ଼େଇ ନେବା ବୟୋବସ୍ତ କରନ୍ତି । ମାମୁଁଘରକୁ ଚିଠି ଗଲା । ମାମୁଁ ମାଙ୍କ ନିଃସନ୍ତାନ ହେତୁ ଆମକୁ ପୁଅ ଝିଅଙ୍କୁ ବଳି ସ୍ନେହ-ଶ୍ରଦ୍ଧା ଦେଖାଉଥାନ୍ତି । ଶୁଭଦିନ ଦେଖି ମାମୁଁଘରୁ ଝିଅ ବିଦାକି କରି ଆସିଲା । ମୋର ଠିକ୍ ମନେ ଅଛି, ଯେଉଁ ଦିନ ସବାର

ଭିତରେ ବସି ସଭା ନିମିତ୍ତ ଘରକୁ ଯାଉଥାଏ ପାଖେ ପାଖେ ସବାର କଡ଼ରେ ହାତରଖି ମୁଁ ଚାଲିଥାଏ ।

ନିଷେକ କର୍ମ ସରିଲା । ଘରକୁ ଫେରିଲା । ଖରାଛୁଟି ପରେ କଲେଜ ଖୋଲା ହେଲା । ମୁଁ ଚତୁର୍ଥରୁ ପଞ୍ଚମକୁ ଉଠିଥାଏ । ଏଇଠି ବହୁତ ସାଙ୍ଗସାଥୀ । ଏକା ପାଢ଼ୀ ସାହିରୁ ଛ'ଜଣ । ଏକାଠି ଯାଉ କଲେଜକୁ ଏକାଠି ଫେରୁ । ରାଜଦାଣ୍ଡ ପୂର୍ବନାସିରେ ସଂସ୍କୃତ କଲେଜ— ଏବେ ଯେଉଁଠି ମହିଳା କଲେଜ ଚାଲିଛି । ସଦର ରାଷ୍ଟ୍ରା ପାର ହେଲେ ଇଂରେଜୀ କଲେଜ । ଆମ କଲେଜରେ ଏଗାରଟି କ୍ଷେତ୍ର । ଓଡ଼ିଆ ପିଲାଙ୍କ ପାଇଁ ଦଶଟି ଏବଂ ଗୋଟିକରେ ତେଲୁଗୁ ପିଲାଏ ପଡ଼ନ୍ତି । ଛାତ୍ର ସଂଖ୍ୟା ହାତଗଣତି । ଆନ୍ଧ୍ର ଭାଷା ପଣ୍ଡିତ ଭେଙ୍କଟେଶ୍ଵର ଶାସ୍ତ୍ରୀ ସେମାନଙ୍କୁ ପଢ଼ାନ୍ତି । ତେଲୁଗୁପିଲାଏ ମାତୃଭାଷାରେ ଗୁରୁବର୍ଷ ଅର୍ଥାତ୍ ଆଡ଼ଭାନସ୍ ଦ୍ଵିତୀୟ ଯାଏଁ ପଡ଼ନ୍ତି । ପରେ ଇଞ୍ଜା କଲେ ସେଇଠି ଏଣ୍ଟ୍ରାନସ୍ ପଢ଼ିପାରନ୍ତି ନତୁବା ସାର୍ଟିଫିକେଟ୍ ଧରି ଯାଇ ଅନ୍ୟତ୍ର ପଡ଼ନ୍ତି । ବିଜୟନଗର ଯାଇ ଆନ୍ଧ୍ର ପିଲାମାନେ ପଢ଼ିବା ନଜିର ବହୁତ ଅଛି । ଶିକ୍ଷକ ବା ଛାତ୍ରଙ୍କ ପାଇଁ କମନ୍‌ରୁମ୍ ବୋଲି କିଛି ନଥାଏ । ଛୁଟିବେଳେ ଶିକ୍ଷକ ହୁଅନ୍ତୁ ବା ଛାତ୍ର ହୁଅନ୍ତୁ ଲାଇବ୍ରେରୀ ରୁମ୍‌ରେ ବସି ବହି ପଢ଼ନ୍ତି । କ୍ଲବ୍ ବି ଚାଲିଥାଏ ସେଇଠି । ଅଳ୍ପ ସଂଖ୍ୟକ ପିଲା ହେତୁ ପଢ଼ାପଢ଼ିରେ ବ୍ୟାଘାତ ହୁଏ ନାହିଁ । କଲେଜର ସମୁଦାୟ ଛାତ୍ର ସଂଖ୍ୟା ଶହେରୁ ଟିକିଏ ବେଶି । ସେଥିରେ ପ୍ରଥମ ଦୁଇ ଶ୍ରେଣୀର ସଂଖ୍ୟା ସର୍ବାଧିକ । ଯେ କେହି ବହି ପଢ଼ିବାର କଟକଣା ନଥାଏ । ବସି ପଢ଼ିବା ଏବଂ ଘରକୁ ନେବା ବହି ଅଲଗା । ବଙ୍ଗଳା ବହି ପଢ଼ିବାକୁ ମୋତେ ଭାରି ଖୁସି ଲାଗେ । ବିଶେଷ କରି ନାଟକ, ପ୍ରହସନ ବା ଡିଟେକ୍ଟିଭ୍ । ଲାଇବ୍ରେରୀରେ ଏତେ ରକମର ବହି ଚଢ଼ିତ ଥାଏ ଯେ ଦେଖିଲେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଗେ । ସାଧାରଣ ପାଠ୍ୟ ବହିରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ରକ୍, ଯକ୍ଷ୍, ସାମ, ଅଥର୍ ଗୁରୁବେଦ ସମେତ କନିଂହାମ୍, ଭଣ୍ଡାରକର, ହର୍ନଲ୍, ଗୁଣେ ପ୍ରଭୃତି ଗବେଷକ ଓ ସମାଲୋଚକଙ୍କ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ମୂଲ୍ୟବାନ ପୁସ୍ତକମାନ ଅତି ସୁନ୍ଦରଭାବେ ସଜାହୋଇ ରହିଥାଏ । ଏହାଛଡ଼ା, ଖେଳିବା ପାଇଁ କଲେଜ ପରିସରରେ ପଡ଼ିଆ ମଧ୍ୟ ଥାଏ । ଛାତ୍ର-ଶିକ୍ଷକ ଉଭୟେ ସେଠାରେ ଖେଳନ୍ତି, ପ୍ରାଚୀନ ଗୁରୁପରମ୍ପରାକୁ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରଖି ।

ପଞ୍ଚମ ଶ୍ରେଣୀରେ ଶବ୍ଦମାଞ୍ଜରୀ ଓ ଧାତୁରୂପାବଳୀର ଅବଶିଷ୍ଟାଂଶ, ସଂସ୍କୃତ ତଥା କୁସୁମ ମାଞ୍ଜରୀ, ରଘୁବଂଶ ଚତୁର୍ଥ ସର୍ଗ ସହିତ ଇଂରେଜୀ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା ଓ ସରଳ ଶବ୍ଦ ସେଲିଂ ଘୋଷିବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ମଧୁବାବୁଙ୍କ ଲିଖିତ ସାହିତ୍ୟ କୁସୁମ । ଇଂରେଜୀ ପରୀକ୍ଷାରେ ପାସ୍ ନମ୍ବର ନରହିଲେ ମଧ୍ୟ ଉପର ଶ୍ରେଣୀକୁ ଉନ୍ନୀତ ହେବାରେ ବାଧା ନଥାଏ । ତେଣୁ ଅଧିକାଂଶ ଛାତ୍ର ପଢ଼ିବା ବାହାନା କରି କ୍ଲାସ୍‌ରେ ବସନ୍ତି, ସେ ଭିତରୁ ମୁଁ ବି ଜଣେ ।

ଉପର ଶ୍ରେଣୀକୁ ଆସିଲା ପରେ ନନା ମୋ ପାଇଁ ମାଟିଡେଲ ଡିବିଟିଏ କଣ ଆଣିଲେ । ରାତିରେ ପଢ଼ିବା ଲାଗି ଡେକ୍‌ଶାଲ ମୋତେ ଛାଡ଼ି ଦିଆଗଲା । ସେଠିକି ଜଣେ ଦୁଇଜଣ ସାଙ୍ଗ ବି ପଢ଼ିବାକୁ ଆସନ୍ତି । ସେମାନେ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ-ଇଂରେଜୀ ସ୍କୁଲର ଛାତ୍ର । ଡିବିର ଅଭାବ, ଡେଲର ଅଭାବ । ସବୁ ଗରିବ ଘରେ ଏକା ସମସ୍ୟା ।

ଶାଶୁଘରକୁ ସଭା ଗଲାପରେ ଆମେ ରହିଲୁ ମାତ୍ର ତିନିଜଣ— ନନା, ବୋଉ ଆଉ ମୁଁ । ଦୁଇଓଳି ପେଟ ପୂରାଇ ଖାଇବାରେ ଅସୁବିଧା ନଥିଲା । ବୋଉର ଓଷାବ୍ରତ ଆଡ଼ମ୍ବରରେ ନ ହେଲେ ବି ସନ୍ତୋଷଜନକ ଭାବେ ପାଳିତ ହେଉଥିଲା । ସଂକ୍ରାନ୍ତିରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାବେ ରନ୍ଧାବଡ଼ା କରି ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଖୁଆଇ ଦକ୍ଷିଣା ଦେଇ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରନ୍ତି । ନନା ବଞ୍ଚୁଥିଲା ଯାଏଁ ଏ ବିଧି ଆମ ଘରେ ଚଳି ଆସୁଥିଲା ।

ରାତି ହେଲେ ଡେକ୍‌ଶାଲେ ବସି ମୁଁ ପାଠପଢ଼େ । ପାଠ୍ୟବହି ଛଡ଼ା ଲାଇବ୍ରେରିରୁ ଆଣିଥିବା ବଙ୍ଗଳା ଓ ଓଡ଼ିଆ ବହି ମଧ୍ୟ । ସେତେବେଳେ ଏବପରି ଏତେ ପରିମାଣରେ ଓଡ଼ିଆ ବହି ଛପା ହେଉନଥିଲା । ରାଧାନାଥ ରାୟ, କୁନ୍ତଳା କୁମାରୀ ସାବତଙ୍କ ରଚନାବଳୀ, ରତ୍ନାକର ପତି, ବିପିନବିହାରୀ ରାୟ, ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ, ଗୋଦାବରୀଶ ମିଶ୍ର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଲେଖାମାନ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇଥାଏ । ଏପଟସେପଟ କରି ସେଥିରୁ ହିଁ କିଛି କିଛି ପଢୁଥିଲି ଯଦିବ ସବୁଗୁଡ଼ା ବୁଝିପାରୁ ନଥିଲି । ତା’ ଛଡ଼ା, ନନାଙ୍କ ଅନୁପସ୍ଥିତିରେ ବୋଉ ପ୍ରତିଦିନ ଶୁଣୁଥିବା ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତର ଏକାଦଶ ସ୍କନ୍ଦ ପଢ଼ି ଶୁଣାଉଥିଲି । ଭାଗବତ ଶୁଣିଲା ପରେ ହିଁ ବୋଉ ଭାତ ଖାଏ । ବ୍ରତୋପନୟନ ନହେବା ହେତୁ ମୁଁ କୁଆଡ଼େ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନୁହେଁ,

ତେଣୁ ମୋ ମୁହଁରୁ ପୁରାଣ ଶୁଣିଲେ ପୁଣ୍ୟଲାଭ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଧାରଣା ଥିଲେ ବି ବୋଉ ପଢ଼ିବାକୁ କହେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ହେଲା ପରେ ସେ ବଞ୍ଚୁଥିଲା ଯାଏଁ ମୋତେ ହିଁ ଭାଗବତ ପଢ଼ିବାକୁ ପଢ଼ିଛି । ତା’ର ପୁଣ୍ୟ ଲାଭ ହୋଇଛି କି ନାହିଁ ଜାଣେନି । ମାତ୍ର ଉତ୍ତର ବୟସରେ ମୁଁ ବହୁଭାବେ ଉପକୃତ ହୋଇଛି ।

ସଂସ୍କୃତ କଲେଜର ପଞ୍ଚମ ଶ୍ରେଣୀଟା ମୋ ମନରେ ସର୍ବଦା ସ୍ମରଣୀୟ ହୋଇ ରହିଛି । କାରଣ, ଏ ବର୍ଷ ମୁଁ ଜୀବନରେ ପ୍ରଥମ କରି ଅଙ୍ଗି ପକିଲି । ଅବଶ୍ୟ ମୋ ପାଇଁ ଅଙ୍ଗିଟିଏ କରିଦେବାକୁ ବୋଉ ବହୁଥର ନନାଙ୍କୁ କହିବାର ମୁଁ ଶୁଣିଥିଲି; ହେଲେ ଏତେ ଶୀଘ୍ର ହେଇଯିବ ବୋଲି ଜାଣି ନ ଥିଲି । ଡ୍ରେମାସିକ, ଷାଣ୍ଟାସିକ ଏବଂ ବାର୍ଷିକ ଏପରି ତିନିଟି ପରୀକ୍ଷା ହେଉଥାଏ— ପ୍ରତି ଶ୍ରେଣୀରେ । ଦୁଇଟି ପରୀକ୍ଷାରେ ପାସ୍ ନମ୍ବର ରହିଲେ ଉପର ଶ୍ରେଣୀକୁ ‘ପ୍ରମୋସନ’ ହେବାରେ ବାଧା ନଥାଏ । ତିନିଟିରେ ପାସ୍ ନମ୍ବର ରଖିଲେ ପାସ୍ କୁହାଯାଏ । ମୁଁ ପରୀକ୍ଷାରେ ବସି ଲେଖୁଛି— ନନା ହାଜର । କଳାରଙ୍ଗର ପୂରାହାତ ଅଙ୍ଗିଟିଏ ଧରିଥାନ୍ତି । କାଶୀନାଥ ପଣ୍ଡିତେ ଇନ୍‌ଭିଜିଲେଟର । ଆଗରୁ ଦିହିଙ୍କ ବନ୍ଧୁତା ଥାଏ । “କଣ ପାଢ଼ାଏ ! ପରୀକ୍ଷାବେଳେ କୁଆଡ଼େ ଆସିଲ ?” ବୋଲି ପଚାରିଲେ ନନା କହିଲେ— ବାବୁପାଇଁ ଅଙ୍ଗିଟା ସିଆଁଇଲି ତ, ନେଇଆସିଲି । ଶଳା, କାଲି ଦେବି କହିଥିଲା— ଆଜି ଦେଉଛି— ନେ, ପିନ୍— କହି ମୋତେ ବଡ଼ାଇଦେଲେ । ସେତେବେଳର ମୋ ଆନନ୍ଦ ଭାଷାରେ କହିବାର ନୁହେଁ । ଅଙ୍ଗିଟା ଗଲେଇ ପକାଇଲି ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ । କହିଲି— ବୋତାମ ନାହିଁ । “ଫେରିଲା ବେଳେ ବୋତାମ ଲଗେଇ ଦେବୁ । ରଖ ଏ ଦି ପଇସା” କହି ଝଲିଗଲେ । ହଁ, ଉତ୍ତର ଜୀବନରେ କପାସୂତାଠାରୁ ପାଟସୂତା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାର୍ଟ, ହାଫ୍ ସାର୍ଟ, ପଞ୍ଜାବୀ, ଫୁଲ୍‌କୋଟ୍ ସବୁ ପିନ୍ଧିବାର ସୁଯୋଗ ପାଇଛି । କିନ୍ତୁ ସେଦିନ ଅଙ୍ଗିର ଆନନ୍ଦ ଆଉ କେଉଁଥିରେ ପାଇଲା ଭଳି ମନେ ହେଉନାହିଁ । ପୁଣି ଏ କ୍ଲାସ୍‌ରେ, କାହିଁକି କେଜାଣି, ବହୁତ ଛୁଟି ମିଳେ । ବେଳେବେଳେ ଲାଇବ୍ରେରି ଯାଇ ବହି ପଢ଼ି ଆସୁ; ମାତ୍ର ଅଧିକାଂଶ ଦିନ ବସିବାକୁ ଜାଗା ନଥାଏ । ତେଣୁ କଲେଜ ପଛପଟ ତେନ୍ତୁଳି ଗଛରେ

ତାଳମାଙ୍କୁଡ଼ି ଖେଳିବାକୁ ବାହାରିପଡ଼ୁ ଆମେ କେତେ ଜଣ ।
ସେଥିପାଇଁ କେତେକ ଗାଳିମାଡ଼ ଖାଇଛୁ ହିସାବ ନାହିଁ, ହେଲେ
ଯେଉଁ କଥାକୁ ସେଇ କଥା ।

ଜମିତିରେ ସେ ବର୍ଷର ପାର ହୋଇଯାଏ । ପରାକ୍ଷାରେ
ପାସ କରିବାରୁ ଆଡ଼ଭାନସ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀରେ ମୋତେ ମାସିକ
ଏକଟଙ୍କା ଓ ପନ୍ଦରଅଡ଼ା ଋତଳ ବୃତ୍ତି ସ୍ୱରୂପ ମିଳିଲା, ଘର
ଖର୍ଚ୍ଚ ପାଇଁ ସହାୟକ ହେଲା । ଦିନେ ବୋଉକୁ ଆଉଜି ମୁଁ
ପଞ୍ଚାରେ ବସିଛି— ନନା ଆସିଲେ । ତାଙ୍କୁ ଦେଖି ବୋଉ
କହିଲା ପିଲାକୁ ନ’ ବର୍ଷ ହେଇଗଲା, ପଇତା ଖୁଏ ପକେଇ
ଦେଇଥିଲେ କିମିତି ହୁଅନ୍ତା ?— “ଭଲ ହୁଅନ୍ତା ଯେ” ନନା
କହିଲେ “ବାଳ ପକେଇବା ମାନସିକ ଅଛି, ସେତକ ହେଲେ
ସିନା । ଦଶହରା ଛୁଟି ହେଉ— ଦେଖିବା” । କିଛିଦିନ ପରେ
ଛୁଟି ହେବାରୁ ଦିହେଁ ଯାକ ମୋତେ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ପଞ୍ଚମା
ଗଣେଶ, ତୁମ୍ଭାଳା ବାଙ୍କେଶ୍ୱରୀ ଓ ତାରାତାରିଣୀ ପର୍ବତରେ
କିଛି କିଛି ମୁଣ୍ଡବାଳ କାଟି ମାନସିକ ପୂରଣ କଲେ । ଯାହା
ରହିଲା ମଝି ମଥାରେ ଗୋଲ ହୋଇ । ତ୍ରିବେଣୀ ସଙ୍ଗମ
ବେଣୀମାଧବଙ୍କ ପାଖରେ ପଡ଼ିବ । ଏମିତିରେ ଖରା ଛୁଟି
ଆସିଲା । ପରାକ୍ଷାରେ ପାସ କରିଥାଏ । କହି ରଖିବା ଉଚିତ୍,
ସଂସ୍କୃତ କଲେଜର ଛାତ୍ର ଥିଲାବେଳେ କୌଣସି ପରାକ୍ଷାରେ
ମୁଁ ପଞ୍ଚାଶରୁ ଜମ୍ ନମ୍ବର ରଖିନାହିଁ । ଛୁଟି ହେବାରୁ ନନା
ଏକା ମୋତେ ନେଇ ତ୍ରିବେଣୀ ଯାତ୍ରାର ଉପକ୍ରମ କରନ୍ତି ।
ପନ୍ଦର ଦିନର ଖୋରାକି ଅଣ୍ଟା ଭିତରେ ଭର୍ତ୍ତି ହେଲା ।
ଖୋରାକି ବୋଇଲେ ଋତଳ, ତାଲି, ତେନ୍ତୁଳି, ଲୁଣ, ମରିଚ
ହେରିକା ରନ୍ଧା ସାମଗ୍ରୀ ସହିତ ଛୋଟ ପିତ୍ତଳ ଦସ୍ତା ଜାଳଟିଏ ।
ଗାଡ଼ିରୁ ଓହ୍ଲେଇବା ମାତ୍ରେ ଯେପରି ରୋଷେଇ କରିହେବ ।
କାରଣ ସେ ବାହାରେ କେଉଁଠି ସଙ୍ଗୁଡ଼ି ଭୋଜନ କରନ୍ତିନି,
ସ୍ୱୟଂପାକ ଖାଆନ୍ତି । ଦୋକାନର ମିଠା-ଖଜା ଅବଶ୍ୟ
ଚଳିଯାଏ । ସେତେବେଳେ ଏକପରି ପ୍ରଚୁର ରେଳଗାଡ଼ି ନ
ଥାଏ । ଯେଉଁ କେତୋଟି ଯିବା-ଆସିବା କରେ ସବୁରେ ସେ
ପୋଖର ହୋଇସାରିଥାନ୍ତି ଯାତ୍ରୀ ନେବା ଆଣିବାରେ । ଏଣୁ
କୌଣସି ଆଖିଦିଶାଣିଆ କଷ୍ଟ ଅନୁଭବ ନ କରି ପ୍ରୟାଗରେ
ପହଞ୍ଚିଲୁ । ସଙ୍ଗମରେ ବାଳକାଟି ବେଣୀମାଧବଙ୍କୁ ସମର୍ପଣ
କଲୁ ଓ ଦର୍ଶନସାରି ନିର୍ଗାପଦରେ ଫେରି ଆସିଲୁ ।

ଘରକୁ ଆସିଲା ପରେ ବ୍ରତକଥା ଲେଖି ମାମୁଁଙ୍କ ପାଖକୁ
ଟିପି ଦିଆଗଲା । କାହିଁକି ନା, ବ୍ରତ ବେଦୀର ସରକ୍ଷାମ ସବୁ
କୁଆଡ଼େ ମାମୁଘରର ଦେଖ । ତେଣୁ ମାମୁଁଙ୍କ ଅନୁମତି ପ୍ରଥମେ
ଲୋଡ଼ାଯାଏ । ସେ ବି ଶୁଣି ରାଜି ହେଲେ, କିନ୍ତୁ ସର୍ତ୍ତ ରହିଲା—
ସୁଦୂର ପାରଳାରେ ବ୍ରତକର୍ମ ନହୋଇ ଟିକିଟିରେ ହେବ ତାଙ୍କ
ଘରେ । ନନା ନାମଙ୍ଗ । ମାମୁଁ ଘରେ ପୁଣି କି ବ୍ରତ ! ତେଣୁ
ଲୋକନାଥପୁରରେ କରିବାର ପ୍ରସ୍ତାବ ଦିଅନ୍ତି । ମାମୁଁ ସମ୍ମତ
କଣାନ୍ତି । ଜଣାପଡ଼େ, ଗାଁ ଛାଡ଼ି ଆସିଲେ ମଧ୍ୟ ସେଯାଏଁ
ତାଙ୍କ ଗାଁ ମମତା ତୁଟିନଥିଲା । ଗାଁ ପୋଖରୀ ‘ଦଉଳ ବନ୍ଧ
ପାଣି’ ନାଁ ପଡ଼ିଲେ ଉଲୁସି ଉଠୁଥିଲେ । ସୁରୁଖୁରୁରେ ସେଇଠି
ବ୍ରତକାର୍ଯ୍ୟ ତୁଟିଲା । ବୋଉ ଭାଷାରେ ମୁଁ ବ୍ରାହ୍ମଣ
ହୋଇପଡ଼ିଲି । କିନ୍ତୁ ଅତିଦୁଃଖର ବିଷୟ— ମୁଁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ହେବା
ବର୍ଷେ ପୁରିଛି କି ନାହିଁ ମାମୁଁ ଜହଧାମରୁ ବିଦାୟ ନେଲେ ।

୧୯୨୮ ମସିହା । ମୋର ଆଡ଼ଭାନସ ଦ୍ୱିତୀୟ
ଶ୍ରେଣୀ । ଏଠା ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ଟିକିଏ କଷ୍ଟକର । ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ,
ଚମ୍ପୂ, ନାଟକ, ଲଘୁସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୌମୁଦୀ ବ୍ୟାକରଣ ସହିତ ଓଡ଼ିଆ
ବାର ଚରିତ ଓ କୀର୍ତ୍ତବଧୂ ପଢ଼ା ହୁଏ । ତା’ଛଡ଼ା ସଂସ୍କୃତ
ଭାଷାରେ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିବାକୁ ପଡ଼େ । କହିବାକୁ ଗଲେ, ତାହା
ଥିଲା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଏଣ୍ଟ୍ରାନସ ପରୀକ୍ଷାର ପ୍ରାଥମିକ ପ୍ରସ୍ତୁତି ।
ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ପାଇଁ ମୋର ଚିନ୍ତା କରିବାର ନଥାଏ । କାରଣ,
ଯେଉଁ ଦିନର ସବୁ ସେହିଦିନ ମୁଁ ଆୟତ୍ତ କରିନିଏ । ତେଣୁ,
ଇତର ପୁସ୍ତକ ପଢ଼ିବାକୁ ବହୁ ସମୟ ପାଏ । ମୋ ଦିନଚର୍ଯ୍ୟା
ଥିଲା— ସକାଳୁ ଉଠି ସାଙ୍ଗସାଥୀ ମେଳରେ ପୋଖରୀ କୁଳ
ଯିବା, ନିତ୍ୟକର୍ମ ସାରି ସାହାଡ଼ା ବା ଖଜୁରି ତାଳ ଭାଙ୍ଗି
ବାନ୍ତଘଷିବା, କୁଦମାରି ପାଣିରେ ଗାଧୋଇ ପଡ଼ିବା, ବାଟରେ
ମଲ୍ଲିକେଶ୍ୱରଙ୍କ ମଥାରେ ପଦ୍ମଫୁଲ ଚଢ଼ାଇବା, ବିଷ୍ଣୁ
ସହସ୍ରନାମ ଗୁଣିଗୁଣି ଘରେ ପହଞ୍ଚିବା । କଲେଜ ଯାଇ
ଫେରିବା ପରେ ଦଳବଳ ସହିତ ସହରନାସା ବା ପାହାଡ଼
ଶିଖର ଉଠିବା, ଘଞ୍ଚ ଲଟାବୁଦା ଗହଳରେ ବାଟ କାଟି ପର୍ବତ
ଉପର ପଥର ଦିହରେ ନାଁ ଖୁଣ୍ଟିବା ଥିଲା ଆମର ସାଧାରଣ
ସଉକ । ଯୋଗକୁ ସହରର ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ବଣ-ପାହାଡ଼ ।
ପୂର୍ବରେ ଭୋଇ ଓ ପଶ୍ଚିମରେ ନୋତୁଲବା ପର୍ବତ ।
ବଣକୋଳି ତୋଳି ଖାଇବାରେ ଅପାର ଆନନ୍ଦ ଆମର ।

ଅକାଳେ ସକାଳେ ତାଳ, ଖଜୁରି ବି ବାଦ୍ ପଡ଼ନ୍ତି ।
ମୋଟାମୋଟି ଆମ ସାକ୍ଷ୍ୟ-ଭ୍ରମଣ ଥିଲା ଅତୀବ ଚିତ୍ତୋଲ୍ଲାସକ
ଓ ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟୋପଯୋଗୀ ।

ମଣିଷ ଜାଣି ନଥାଏ କେତେବେଳେ କି ବିପତ୍ତି ଆସି
ପଡ଼ିବ । ହଠାତ୍ ଦିନେ ଚିଠି ଆସିଲା— ମଝିଆ କ୍ଲାଙ୍ଗ ଗୋବିନ୍ଦ
ପଣ୍ଡା ଆଉ ଇହଜଗତରେ ନାହାନ୍ତି । ନନା ମୁଣ୍ଡରେ ହାତଦେଇ
ବସିପଡ଼ିଲେ । ବୋଉ ଭୋ ଭୋ କାନ୍ଦି ଛାତିପିଟିବା ଆରମ୍ଭ
କରେ । ମୁଁ ଝୁହୁଥାଏ ଆବାକାବା ହୋଇ । କିଛି ବୁଝିପାରୁ
ନ ଥାଏ । କିଛିଦିନ ପରେ ସରସ୍ବତୀ ନାନାକୁ ବିଧବାବସ୍ତ୍ରରେ
ଧରି ନନା ଘରେ ପହଞ୍ଚି । ସାଙ୍ଗରେ ଦୁଇ ବର୍ଷର ଚିକି
ଝିଅ— ଶକୁନ୍ତଳା । ପରିବାରରେ ଅଧିକା ଦୁଇଜଣ ହେଲେ
ବି ମୋ କଲେଜ, ମୋ ସାଙ୍ଗସାଥୀ, ମୋ ବୁଲିଯିବା, ମୋ
ପାଠପଢ଼ା କେଉଁଥିରେ ବ୍ୟାଘାତ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇନଥିଲା ।

କଲେଜରେ ମୁଁ ଅନେକଙ୍କ ଶ୍ରଦ୍ଧାଭାଜନ ଥିଲି । ଏକେ
ବୟସରେ ଛୋଟ, ଦୁଜେ ପଢ଼ାପଢ଼ିରେ ମନୋଯୋଗୀ,
ତୃତୀୟରେ କଲେଜ ଡ୍ରାମାରେ ଛୋଟ ପିଲା ଅଭିନୟ କରି
ଦର୍ଶକଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥାଏ । ସେ ସମୟ ସଂସ୍କୃତ
କଲେଜରେ ବର୍ଷରେ ଦୁଇଟି ଉତ୍ସବ ପାଳିତ ହୁଏ । ବିନାୟକ
ଚତୁର୍ଥୀ ଓ ଶ୍ରୀପଞ୍ଚମୀ । ପ୍ରଥମଟି ଅତି ଜାକଜମକରେ ତିନିଦିନ
ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଲାବେଳେ ଦ୍ଵିତୀୟଟି କେବଳ ଦିନୁଟିଏ । ପନ୍ଦର
ଦିନ ପୂର୍ବରୁ ଚତୁର୍ଥୀ ଉତ୍ସବ ପ୍ରସ୍ତୁତି ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ଶିକ୍ଷକ,
ଛାତ୍ର, ନାଗରିକ ସ୍ଵତଃପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଇ ଋନ୍ଦାଭେଦା ଦିଅନ୍ତି ।
ପୁଷ୍ପସଜ୍ଜିତ ବିମାନରେ ଗଣେଶଙ୍କୁ ସ୍ଥାପନା କରାଯାଏ । ପ୍ରଥମ
ଦିନ ସହରର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞ, ଗାୟକ ଓ ବାଦକଙ୍କୁ
ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରି ଆସର ବସା ହୁଏ । ମନେ ଅଛି— ଗାୟକରତ୍ନ
ଅପନ୍ନା ପାଣିଗ୍ରାହୀ (ଅନ୍ଧ), ବୀଣାବାଦକ ବୁଢ଼ିଆନ୍ନା ପାନ୍ଥୁଲୁ,
ବେହେଲା ବାଦକ ଦାରିସ୍ବରି, ମୃଦଙ୍ଗ ବାଦକ ଆପନା ପଣ୍ଡା
ପ୍ରମୁଖ ଆସି ସ୍ଵସ୍ଵ କଳାକୃତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଯାଆନ୍ତି । ଏଥିପାଇଁ
ସେମାନେ ପାରିଶ୍ରମିକ ନିଅନ୍ତି ନାହିଁ । ପିଲାଙ୍କ ପ୍ରତି
ସ୍ନେହାଶୀର୍ବାଦର ସଙ୍କେତ ସ୍ଵରୂପ ହିଁ ସେମାନଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତି ।
ପରଦିନ ଡ୍ରାମାର ଆୟୋଜନ । ସ୍ଵର୍ଗୀୟ ମଞ୍ଚଶ୍ରୀ
ସତ୍ୟନାରାୟଣ ପଣ୍ଡା ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନ ଦିଅନ୍ତି । ବେଳେବେଳେ
ପ୍ରହସନ ବା ସଂସ୍କୃତ ନାଟକରୁ ଅଙ୍କେ ଦିଅଙ୍କ ମଞ୍ଚସ୍ଥ ହୁଏ ।

ତୃତୀୟ ଦିନ ଶ୍ଳୋକାନ୍ତ ପ୍ରତିଯୋଗିତା । ଉପରଶ୍ରେଣୀର
ଛାତ୍ରମାନେ କାନ୍ଧରେ ବିମାନ ବୋହି ମଙ୍ଗଳାଚରଣ
ଶ୍ଳୋକମାନ ବୋଲି ସହର ପରିକ୍ରମା କଲାପରେ ସୀତା
ସାଗରରେ ମୁର୍ତ୍ତି ବିସର୍ଜନ ହୁଏ । ଏ ସମୟରେ କିଏ ଶିକ୍ଷକ
କିଏ ଛାତ୍ର ପ୍ରଭେଦ ବାରି ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଉତ୍ସବ ଓ ନାଟକାଦି ଯୋଗୁଁ ମୋ ଚପଳତା ଓ ପାଳିଲାମି
ଦିନକୁଦିନ ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗେ । ମୋତେ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରିବାକୁ
ନନାଙ୍କର ବେଳ ନଥାଏ । ବୋଉର ଏକୋଇରବଳା । ଅତି
ବାସଲ୍ୟ ଯୋଗୁଁ ମୁଁ ଲାଗାମଛଡ଼ା ହୋଇପଡ଼ିଲି । ପଢ଼ାପଢ଼ିରେ
ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ବେଙ୍ଗଳା ପଡ଼ିବା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ବାର୍ଷିକ
ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲି ସିନା ଆଶାନ୍ୱରୁପ ନନ୍ଦର ରଞ୍ଜିତାରି
ନଥିଲି । ତେଣୁ ‘ପାସ୍’ ବଦଳରେ ଏଣ୍ଟ୍ରାନ୍ସକୁ ‘ପ୍ରମୋସନ୍’
ପାଇ ଆସିଲି । ଫଳରେ ମାସିକ ବୃତ୍ତି ପନ୍ଦର ଅଡ଼ା ଝଉଳ
ସହିତ ଦୁଇ ଟଙ୍କାକୁ ବଢ଼ିଲା ।

ଏ ମଧ୍ୟରେ ମୋର ଆଉ ଏକ ଗୁଣ କି ଦୁର୍ଗୁଣ
କହିପାରୁନି ଅକସ୍ମାତ୍ ପ୍ରକଟିତ ହୁଏ । ତା’ ହେଉଛି ପ୍ରତିପକ୍ଷ
ପିଲାଙ୍କ ନାଁରେ ବ୍ୟଙ୍ଗ କବିତା ଲେଖିବା । କଲେଜ ହେଉ
ବା ସ୍କୁଲ ହେଉ ପିଲାଙ୍କ ଭିତରେ ମନୋମାଳିନ୍ୟ ରହିବା
ସ୍ଵାଭାବିକ । ଟିକିଏ ଉଗ୍ର ହୋଇ ଉଠିଲେ ତାହା ବିଦ୍ରୋଷରେ
ପରିଣତ ହୁଏ । ଆମର ବି ବିରୋଧୀ ଗୋଷ୍ଠୀଟିଏ ଥାଏ ।
ଦିନେ ଆମ ଦଳ ପିଲାଙ୍କୁ ଆକ୍ଷେପ କରି ଜଣେ ଚକ୍ଷୁତ୍ତିରେ
ଦୁଇଧାଡ଼ି ବ୍ୟଙ୍ଗ କବିତା ପାଠଖାନା କାନ୍ଦୁରେ ଲେଖି
ଦେଇଥିଲା । ତାହା ଦେଖି ଆମ ଦଳ ପିଲାଏ ଉତ୍ତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ
ପ୍ରତିଶୋଧ ସ୍ଵରୂପ ଅନୁରୂପ କବିତାଟିଏ ଲେଖିବାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନା
ଦେଲେ । ପରଦିନ କାଗଜରେ ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ରାଗରେ ଡିରିଜିଟି
ପଦ ଲେଖିଲି ଏବଂ କଲେଜ ପ୍ରବେଶ ଦ୍ଵାରରେ ଅଠାବୋଲି
ସେଇଟିକୁ ଲଟକେଇ ଦିଆଗଲା । ଯାର ପରିଣାମ ଏତେଦୂର
ଯିବ ବୋଲି ଆମେ ଭାବି ନଥିଲୁ । ପ୍ରଥମେ ତାହା ପଡ଼ିଲା
ପ୍ରିନ୍‌ସପାଲଙ୍କ ଆଖିରେ । ରାଗଜର୍ଜରିତ ହୋଇ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ
ତକାଇ ବିରୋଧ ବିମର୍ଶ କଲେ । ସର୍ବସମ୍ମତିକ୍ରମେ ବିଧିବଦ୍ଧ
ତଦନ୍ତ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ସତ୍ୟ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ,
ବଞ୍ଚିଗଲି । କିନ୍ତୁ ନୋଟିସ୍ ବାହାରିଲା— ଯଦି ଭବିଷ୍ୟତରେ
ଏହାର ପୁନରାବୃତ୍ତି ଘଟେ ସଂପୃକ୍ତ ଛାତ୍ରଙ୍କୁ କଲେଜରୁ

ବହିଷ୍କାର କରାଯିବ । ସେତିକିରେ ତା'ର ଇତିଶ୍ରୀ ଘଟିଲା ।
ଏହା ଥିଲା ମୋ ପାଇଁ ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟ ଆଶୀର୍ବାଦ । ସେହି
ଦିନଠାରୁ କବିତା ରଚନା କରିବାକୁ ମନରେ ପ୍ରବଳ ଆଗ୍ରହ
ସୃଷ୍ଟି ହେଲା ଯାହାଯୋଗୁଁ ଅବସର ସମୟରେ ଗୀତ ଶ୍ଳୋକ
ପ୍ରଭୃତି ଲେଖିବା ଆରମ୍ଭ କଲି ।

ଏଣ୍ଟାନସ୍ ପାଠ୍ୟକ୍ରମ କଟାକଡ଼ି । କାବ୍ୟ, ବ୍ୟାକରଣ,
ନାଟକ, ଚମ୍ପୁ ସହିତ ଏକ ସମସ୍ୟାପୂର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ ଓ
ଓଡ଼ିଆ ଦୁଇଭାଷାରେ ଦୁଇଟି ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିବାକୁ ହୁଏ ।
ଅବଶ୍ୟ, ସେଥିପାଇଁ ଅଧ୍ୟାପକମାନଙ୍କଠାରୁ ଯଥେଷ୍ଟ ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନ
ମିଳେ । ଦେଖୁ ଦେଖୁ ବର୍ଷ କଟିଗଲା । ଦ୍ଵିତୀୟ ବର୍ଷ
ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟ ପରୀକ୍ଷା । ଏ ମଧ୍ୟରେ ପଢ଼ାପଢ଼ି ପ୍ରତି ନିଃସୃହ
ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ପାଠ୍ୟବହି ନପଢ଼ି ବାହାର ପୁସ୍ତକ ପଢ଼ାରେ
ବହୁ ସମୟ ବିତିଯାଏ । ସିଲେକ୍ସନ୍‌ ପରୀକ୍ଷାରେ ପାସ୍ କଲେ
ଫରମ୍ ପୂରଣ କରିବା ବିଧି । ପରୀକ୍ଷା ସରିଲା । ଉତ୍କଳିତ
ଭାବେ ଫଳ ଅପେକ୍ଷାରେ ରହିଥାଉ । ପରୀକ୍ଷା ଦେଇଥାନ୍ତି
କ୍ଷୋହଳଜଣ । ଫଳ ବାହାରିବା ଆଗରୁ ଅଧ୍ୟାପକମାନେ
ବସନ୍ତି । ବିରର ଆଲୋଚନା ହୁଏ । ପାସ୍ ନମ୍ବର ଶତକଡ଼ା
ତିରିଶ । ପ୍ରତ୍ୟେକରେ ନ ରହିଲେ ‘ଫେଲ୍’, ମାନେ
ଗୋଟିକରେ ବି ତିରିଶରୁ କମ୍ ରହିଲେ ଚଳିବନି । ହୋଇଛି
କ’ଣନା, ସବୁ ପତ୍ରରେ ମୋର ଉଲ୍ଲିଖିତ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବ ନମ୍ବର ଥିଲେ
ସୁଦ୍ଧା ଗୋଟିକରେ ଥିଲା ଅଠାଇଶ— ପାସ୍ ନମ୍ବରରୁ ଦୁଇ
କମ୍ । ତେଣୁ ଗଭୀର ଆଲୋଚନା ଉଲ୍ଲିଛି— କ’ଣ କରାଯିବ ।
ନିୟମ ଦେଖିଲେ ‘ଫେଲ୍’ । କିନ୍ତୁ ମୋଠୁଁ ବହୁତ କମ୍ ନମ୍ବର
ରଖିବା ପିଲା ପାସ୍ କଲାବେଳେ ମୁଁ ସେଥିରୁ ବଞ୍ଚିତ । ଦୃଢ଼ରେ
ପଡ଼ିଥାନ୍ତି ବୋର୍ଡ଼ । ତା’ଛଡ଼ା ମୋ ପ୍ରତି ସବୁ ଶିକ୍ଷକଙ୍କ
ଶ୍ରଦ୍ଧାଭାବ ଥାଏ । ଏସବୁ ଦେଖି ପ୍ରିନ୍‌ସିପାଲ ମତ ଦେଲେ—
ଯଦି କେହି ଅଧ୍ୟାପକ ପରୀକ୍ଷା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୋର ପଢ଼ାପଢ଼ି
ଦାୟିତ୍ଵ ନିଅନ୍ତି ପ୍ରମୋସନ୍‌ ଦେବାରେ ତାଙ୍କର ଆପତ୍ତି ନାହିଁ ।
ସଭିକ ମନକୁ ପାଇଲା ଏ କଥା । ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉପେନ୍ଦ୍ର
ଆପଣେ, (ଆମେ ଶିକ୍ଷକଙ୍କୁ ‘ଆପଣ’ କହୁ) ମୋ ଦାୟିତ୍ଵ
ନେବାକୁ ରାଜି ହୋଇଗଲେ । ଫଳ ବାହାରିଲା । ବାରଜଣ
ପାସ୍ । ସେ ମଧ୍ୟରେ ମୋ ନାଁ ଥିଲା ।

ଖୁସିରେ ଘରକୁ ଆସି ପାସ୍ କଥା ଜଣାଇଲି । ପରୀକ୍ଷା
ଫିସ୍ ଯୋଗାଡ଼ରେ ନନା ଲାଗିପଡ଼ିଲେ । ଫିସ୍ ପାଞ୍ଚଟଙ୍କା ।
ଦାଖଲର ଦିନ ଧାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ନଥିଲା । ସେ ବର୍ଷ ପଡ଼ିଥାଏ
ଗୋଦାବରୀ ବୁଡ଼— ତାହା କୁଆଡ଼େ ବାରବର୍ଷରେ ଥରେ
ପଡ଼େ । ତେଣୁ ଅମୀରଠାରୁ ଫକୀର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୁଣ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ବ୍ୟକ୍ତି
ଯେନତେନ ବୁଡ଼ ପକାଇ ଆସିବାକୁ ଉତ୍ସୁକ ହୁଅନ୍ତି । କାରଣ,
ନ ହେଲେ ପୁଣି ବାରବର୍ଷ । ନନା-ବୋଉ ବୁଡ଼ ପକାଇ
ଆସିବା ମନସ୍ଥ କରନ୍ତି । ସରସ୍ଵତୀ ନାନୀକୁ ଘରଭାର
ଅର୍ପଣକରି ଝଲିଯାଆନ୍ତି ରାଜମହେନ୍ଦ୍ର । ନୋଟିସ୍ ବାହାରିଲା—
ପରଦିନ ଫରମ୍ ପୂରଣ କରିବାକୁ ହେବ । ନାନା ହାତରେ
ପାଞ୍ଚଟଙ୍କା ଦେଇଯାଇଥାନ୍ତି । ଟଙ୍କା ନେଇ ଫରମ୍ ପୂରଣ
କଲି ଏବଂ ଦୁଇଜଣ ସହପାଠୀଙ୍କ ସହ ଘରକୁ ଫେରିଲି ।

ଭାଗ୍ୟ ସବୁଠାରୁ ବଳବାନ୍, ବୋଲି କହନ୍ତି ।
ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ଘଟଣା ଘଟାଇବାରେ ଭାଗ୍ୟଠାରୁ ବଳି ଜଗତରେ
ଆଉ କିଛି ନାହିଁ । ଆମେ ତିନିଜଣ ସବୁଦିନ ଯେଉଁବାଟେ
ଫେରୁ ତା’କୁ ଛାଡ଼ି ସେଦିନ ଅନ୍ୟ ରାସ୍ତା ଧଇଲୁ । ଅର୍ଥାତ୍
ଅଜ୍ଞ ସାହି ବଦଳରେ ବେବର୍ତ୍ତାସାହି ଦେଇ ଆସିଲୁ । ସେଇଠି
ଆମ ପିଲାବେଳର ପ୍ରାଇମେରୀ ସ୍କୁଲ । ଜାଗିଆ ମଠ କାନ୍ଥ
ଲଗାଇଛି । କାନ୍ଥ ଆରପାଖୁ ‘ଫୁଟାଲିମା’ (ଖଟାକମଳା)
ଗଛଟିଏ ଥାଏ । ସୁନ୍ଦର ନାଲିନାଲି ଫଳ— ଅତି ଲୋଭନୀୟ ।
ସେଥିରୁ ଗୋଟିଏ ତୋଳି ଖାଇବା ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କ ଇଚ୍ଛା ।
କିନ୍ତୁ କିଏ ଯିବ କାନ୍ଥ ଚଢ଼ି ତୋଳି ଆଣିବାକୁ । ସାହସବାହି
ମୁଁ ଅସ୍ଥା ଭିଡ଼ିଲି । କାନ୍ଥ ଚଢ଼ି ଦେଖେ ତ ପାଟିଲା ଫଳଟିଏ
ହାତପାହାନ୍ତାରେ— ଇଚ୍ଛେ ଉପରକୁ । ଯେତେ ଚେଷ୍ଟା କଲେ
ବି ଛୁଇଁ ହେଲା ନାହିଁ । ମନେ ମନେ ପାହୁଲି— କାନ୍ଥରୁ ହୁକୁକା
ମାରି ଫଳଟା ଧରି ରାସ୍ତା ଉପରକୁ ଡେଇଁ ପଡ଼ିଲେ ତ ଚଳିବ ।
ଋଷିହାତିଆ କାନ୍ଥ— କେତେ ଯେ । ତିଆଁ ମାରି ଫଳଟା
ଛିଣ୍ଡାଇନେଲି କିନ୍ତୁ ରାସ୍ତା ପରିବର୍ତ୍ତେ ପଡ଼ିଗଲି ରାସ୍ତାକଡ଼
ନାଳ ଭିତରେ— ଲୋରୁକୋରୁ ହୋଇ । ପଥର ନାଳ—
କଅଁଳ ହାଡ଼ । ତାହାଣ ହାତ ଦୁଇ ଜାଗା ହାଡ଼ ଭାଙ୍ଗି ନଡ଼
ନଡ଼ ହୋଇଗଲା । ଦୁଇଜଣଯାକ ସାଙ୍ଗ ଅବାକ୍ ହୋଇ
ଋହିରହିଥାନ୍ତି । କିଛି ସମୟ ପରେ ନାଳରୁ ଉଠାଇ ମୋତେ
ଏକପ୍ରକାର ବୋହିଆଣି ଘରେ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଏବଂ କହିଲେ—

ଦୌଡ଼ି ଆସୁ ଆସୁ ପଡ଼ିଗଲା— ହାତ ଭାଙ୍ଗିଗଲା । ନାନା କିଂକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହୋଇ କନ୍ଦାକଟା ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲା । ବିଧବା ଯୁବତୀ ଝିଅ— ଘରେ ବାପ-ମା ନାହାନ୍ତି । କିଏ ବା ସାହାଉରସା । ଖାଲି କାନ୍ଦୁଥାଏ । ସାହିପଡ଼ିଶା ଲୋକ ଆସି ରୁଣ୍ଡ ହେବାରେ ଲାଗିଥାନ୍ତି । ଦେଖୁ ଦେଖୁ ହାତଟା ଡିକ ପରା ପୁଲିଗଲାଣି, କାହାରିକୁ ବୁଦ୍ଧି ଦିଶୁନି । ଏଣେ ମୋ ଯନ୍ତ୍ରଣା ବେଲୁବେଳ ଅସହ୍ୟ ହୋଇଉଠୁଥାଏ । ଯୋଗକୁ ଦୁଇଘର ଛଡ଼ାରେ ମାଣିକ ଘର, ଯିଏ ସେଦିନ ରାତିରେ ମୋତେ ଘରକୁ ଆଣିଥିଲା— ସଭାର ସଙ୍ଗାତ— ମାଁ, ଗୋରା ଆପଟର ସ୍ତ୍ରୀ । ଶୁଣିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଶଗଡ଼ରେ ଶୁଆଇ ମୋତେ ସରକାରୀ ଡାକ୍ତରଖାନା ପଠାଇଦିଏ । ଡାକ୍ତରକୁ କାକୁଡ଼ିମିନତି କରିବାରୁ ସେ ଆଶୁ ଚିକିତ୍ସାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରନ୍ତି । ଯଥାରୀତି ଚିକିତ୍ସା ପରେ ସନ୍ଧ୍ୟାବେଳକୁ ଘରକୁ ନେବା ଅନୁମତି ଦିଅନ୍ତି । ଏହାପରେ ବେଦନା ସାମାନ୍ୟ ଉପଶମ ହେବା ମୁଁ ଅନୁଭବ କଲି । ତଥାପି ଯାହା ଥିଲା ତା’ ଅସହ୍ୟ ।

ଏମିତିରେ ଛ’ଦିନ ବିତିଗଲା । ଦୈନିକ ଶଗଡ଼ରେ ବସି ଡାକ୍ତରଖାନା ଯାଏ ପୁଣି ଫେରେ । ହାତରେ ଦୁଇଟି ଲମ୍ବା କାଠପଟା ଯୋଖି ଉପରେ ବ୍ୟାଣ୍ଡେଜ୍ ହୋଇଥାଏ । ସେତେବେଳେ ଆଜିକାଲିକା ପରି ଭେଷଜ ବିଜ୍ଞାନର ଏତେ ଅଗ୍ରଗତି ଘଟି ନଥିଲା । ଯେତିକି ସମ୍ଭବ ସେତିକିରେ ଚିକିତ୍ସିତ ହେଉଥିଲା । ଡାକ୍ତର ଜଣକ ମିଳିଚେଟି ସର୍ଜିସରୁ ଆସିଥିବା ହେତୁ ଯେପରି ଅଭିଜ୍ଞ ସେହିପରି ବଦରାଗା ଥିଲେ । ତାଙ୍କ କଥାରେ କଥା ଦେବା ଅପରାଧ ଯେପରି । କିନ୍ତୁ ଭାରି ନିଷ୍ଠାପର । ତାଙ୍କରି ଯୋଗୁଁ ଛ’ଦିନ ମଧ୍ୟରେ ଅଧାଅଧ ପାଡ଼ା ଅପସରି ଯାଇଥାଏ ।

ସପ୍ତମ ଦିନ ନନା-ବୋଉ ଆସି ପହଞ୍ଚି । ଭୀଷଣ ଡରିଯାଇଥାଏ ମୁଁ । କିନ୍ତୁ ଦେଖିଲି— ଅବସ୍ଥା ଜାଣି ନନା ନିର୍ବାକ୍— ମୁଣ୍ଡରେ ହାତଦେଇ ବସିଲେ କିଛି କ୍ଷଣ । ତା’ପରେ ତୁପ୍ତରୂପ ଉଠିଗଲେ । ପରଦିନ ନନାଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ଡାକ୍ତରଖାନା ଗଲି । ତାଙ୍କୁ ଦେଖୁ ଦେଖୁ ଡାକ୍ତର କିମିତିକା ଅଣୁଷ୍ଠି ବୋଧ କଲେ । ପଚାରିଲେ— ତୁମେ କିଏ ? “ମୋ ପୁଅ ଇଏ” ନନା କହିଲେ— “ବାଃ ଭଲ ବାପ ତ ! କୋଉଠି ଥିଲ ଆଜିଯାଏଁ ?” ପୁଅର ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ସେ ତ ଆଗରୁ

ବିଚିତ୍ରିଥିଲେ । ଡାକ୍ତରଙ୍କ ଏଭଳି ବିଚିକିଟିଆ ମନ୍ତବ୍ୟରେ ନିଜରୁ ହରାଇ ବସିଲେ ଏବଂ ଚିକିତ୍ସା ବଡ଼ ପାଟିରେ କହିଲେ— ଏତେ କଥା ଜାଣିବା ତମର କି ଦରକାର ? ଡାକ୍ତର— ଚିକିତ୍ସା କରିବ । “ହଁ, କରିବି ଯେ, ଆଗେ ଦୁଇ ଗଜ କନା ଧରି ଆସ” ଡାକ୍ତର କହିଲେ । “ସରକାରୀ ଡାକ୍ତରଖାନା । ସରକାର ଦେବେ ନା ମୁଁ ଆଣିବି ?”— ଆଉ କିଏ ସମ୍ଭାଳେ ଡାକ୍ତରଙ୍କୁ । ଦୃଢ଼ କଣ୍ଠରେ କହିଲେ— “ମୁଁ ଚିକିତ୍ସା କରିବିନି । ତୁମେ ତୁମ ପୁଅକୁ ଧରି ଚାଲିଯା ଏଇଠୁ । ଗେଟ୍ ଆଉଟ୍” କହି ଭିତରକୁ ପଶିଗଲେ । ନନାଙ୍କ ରାଗ ବି କମ୍ ନୁହେଁ । ଘୋଷାରିଲା ପରି ମୋ ହାତ ଧରି ସଡ଼କ ଉପରକୁ ଉଠିଆସିଲେ— ଗାଳିଗୁଲଜ କରିଚାଲିଥାଆନ୍ତି ।

ସେଦିନ ଥାଏ ଶନିବାର । ପାରଳାରେ ଶନିବାର ହାଟ ବସେ । ହରେକ ଜାଗାରୁ ଜିନିଷ ଆସି କିଣାବିକା ହୁଏ । ଗୋରୁଟାଈଠାରୁ ଗୁଡ଼ ଓ ଲୁଗା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ନାନା ରକମର କାଞ୍ଚରୁଡ଼ି ଯେପରି ନିମ୍ବବର୍ଗ ମାଲକିନିଆଙ୍କ ମନଲାଖି ହୁଏ । ସେହିପରି ଦୂରଗାଁ ମଧ୍ୟବିଶ୍ୱ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକେ ସାପ୍ତାହିକ ବ୍ୟବହାର ସକାଶେ ଲୁଣ, ମରିଚ, ସୋରିଷ ପ୍ରଭୃତି ବସ୍ତୁ କିଣି ନିଅନ୍ତି । ଚରିବିଶା ଗୁଡ଼ହାଣ୍ଡିର ଦାମ୍ ଚାରିଅଣା । ସେ ଅନୁପାତରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜିନିଷ ।

ରାସ୍ତାରେ ସେଦିନ ଲୋକଙ୍କ ଯା’ଆସ ଚିକିତ୍ସା ବେଶୀ । ଆମେ ଯିବା ସଡ଼କରେ ମଧ୍ୟ ସେହିକଥା । ନନାଙ୍କ ବିରକ୍ତିରେ ଗାଳିଗୁଲଜ ଶୁଣି ଗାଉଁଲିଆ ବାଟୋଇ ଜଣେ ବୟସ ପଇଁରଲିଶି ଉପରେ— ମୁରୁକି ହସି ପଚାରିଲା— ଗୋସେଇଁ ମାପୁ କା’ ଉପରେ ଏତେରିସା (ରାଗ) ହେ ?— କିସ ହେଇଛି ?— ଚାଲିଚାଲି ସବୁ ବଖାଣି ଯାଉଥାନ୍ତି ନନା । ଲୋକଟି ଶୁଣୁଥାଏ । ଶେଷରେ କହିଲା— ମାହାପୁ ! ମୁଁ ଗୋଟେ କଥା କହିବି— କରିବ ଯଦି ପୟର ଦିନରେ ଭଲ ହେଇଯିବ । କରିବ ନା ?— ନନା ସନ୍ନତି ଦେବାରୁ କହିଲା— ବାଲହୁଣ୍ଡିଲି ମୂଳ ଦଶ ବାରଟା ଯୋଗାଡ଼ କର । ଧୁଆଧୁଇ କରି ମୁଠିଏ ରାଇ ମିଶାଇ ତୋରାଣିରେ ବାଟି ଅଠାପରି କରିଦିଅ । କହୁଣ୍ଡିଠୁଁ କଟି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୋଳିଦିଅ । ଉପରେ କନା ଖଣ୍ଡେ ଗୁଡ଼ାଇ ବାନ୍ଧିଦେବ । ଦେଖିବ ପୟର ଦିନ ପରେ ସବୁ ସମାନ ହୋଇଯାଇଥିବ । ଏ ଶନିବାର ଛାଡ଼ି ଆର ପାଳି

ହାଟକୁ ଆସିବି । ସେତେବେଳେ ମୁଁ ଯାଇ କନା ଫିଟେଇବି । ତମେ ଡରନି ଗୋସେଇଁ— ମୋ ନାଁ ମୋହନା, ବାଗଶାଳାରେ ରଣଦେଇ ନାଟରେ ତମକୁ ଦେଖୁଛି । ବିଶ୍ୱାସକରି ନନା ସେ କହିବା ପ୍ରକାରେ କରି ହାତରେ କନାପଟି ବାନ୍ଧିଦେଲେ । ଆଉ ଡାକ୍ତରଖାନା ନେଲେ ନାହିଁ ।

ଏ ଗଲା ଚିକିତ୍ସା କଥା । ତେଣେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଆପଣେ ଭାରି ବ୍ୟସ୍ତ । କଥା ଦେଇଛନ୍ତି ପରୀକ୍ଷା ଯାଏଁ ମୋ ଦାୟିତ୍ୱ ନେବାକୁ । ଘରକୁ ଆସି ଦେଖିଲେ । କହୁ ଉପରେ ଶୋଇଥାଏ ମୁଁ ଏବଂ ନନାଙ୍କୁ ବିରକ୍ତି ଭଙ୍ଗାରେ କହିଲେ— ବଡ଼ ଚଗଲା ହେଇଗଲା— ଚିକିତ୍ସା ବି ଦେଖିଲନି । ଏବେ କ’ଣ କରିବ ଇଏ ? ତାହାଣ ହାତୁଟା— ପରୀକ୍ଷାରେ ଲେଖିବ କିମିତି ?— ‘ଜଗନ୍ନାଥେ ଯାହା କରିବେ’— ନନା ଦୀର୍ଘଶ୍ୱାସ ପକାଇ ଉତ୍ତର ଦେଲେ । “ବାଁ ହାତରେ ଯଦି ଲେଖି ପାରନ୍ତା ପାସ୍ କରିଥାନ୍ତା ତା’କୁ ପାଠ ଆସୁଛି”— କହି କିଛିକ୍ଷଣ ରହି ରହିଗଲେ । କଥାଟା କାନରେ ପଡ଼ିବା ମାତ୍ରେ ମନେ ମନେ ସ୍ଥିର କରି— ବାଁ ହାତରେ ଲେଖିବା ଅଭ୍ୟାସ କରିବି । ପରୀକ୍ଷା ଆହୁରି ଦି’ମାସ ବାକି । ତା’ପରେ ବାଁ ହାତରେ ଲେଖା ଶିଖିବା ଆରମ୍ଭ କରି । ଦୈନିକ ଦଶ ଘଣ୍ଟା । ରାତି ହେଲେ ପଢ଼ାବହି ଧରେ । ଓଡ଼ିଆ ଓ ଦେବନାଗରୀ ଦୁଇଟି ଲିପିରେ ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ପଡ଼େ ।

ଠିକ୍ ପନ୍ଦର ଦିନଠି ବାଗଶାଳାର ସେହି ଭଦ୍ରଲୋକ ଆସି ଘରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ଗରମ ପାଣିରେ ଓଦା କରି କନା ଫିଟେଇଲେ । ଲେପ ଛଡ଼ାଇ ଦେଖିଲା ବେଳକୁ ସତକୁସତ ହାତରେ ଫୁଲା ନାହିଁ । ବେଦନା ବହୁତ କମିଯାଇଥାଏ— ଉପରକୁ ହାତ ଉଠାଇବାରେ କଷ୍ଟ ଲାଗିଲାନି । ଗୋଟିଏ କଥା— ହାତଟା ସିଧା ଲାଗି ରହୁଛି, କହୁଣି ପାଖରୁ ଭାଙ୍ଗ ପଡୁନି । ଲୋକଟା ଦେଖି ଚିକିତ୍ସା ହସିଲା ଏବଂ କହିଲା— ମାହାପୁ, ଠିକ୍ ହୋଇଗଲା । ହାତବଳା ପାଇଁ କବିରାଜକୁ ପରର, ସେ କହିବେ— ଭଲ ହୋଇଯିବ, କହି ଉଠି ରହିଗଲା— ଆଉ ତା’ ଦେଖାନାହିଁ । ତା’ କଥାରେ ନନା କରଣ ସାହି ବାସ୍ତବ୍ୟ ରାଜଲା ମଖାସାଦାର ଚୈତନ୍ୟ ପାତ୍ରଙ୍କୁ ଭେଟି ସବୁ କଥା ଜଣାଇଲେ । ସେ ଜଣେ ସୌଖୀନ ଚିକିତ୍ସକ, ବିନା ପଇସାରେ ଚିକିତ୍ସା କରନ୍ତି । ସେ କହିଲେ

ଇଏ କିଛି ନୁହେଁ । କୋଡ଼ିଏ ପଟିଶିଗୁଣ୍ଠା କଉଡ଼ି ଆଣିବ ତ— ତା’ ପରେ ଦେଖିବା । ସେତକ ଦେଇ ଆସିବାର ଋଣଦିନ ପରେ ଚିକିତ୍ସା ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ସଞ୍ଜ-ସକାଳ ଦୁଇବେଳା ଗାଇ କ୍ଷୀରରେ କଉଡ଼ି ଭସ୍ମ ଗୋଳାଇ ଖାଇଲା ପରେ କଞ୍ଚାକ୍ଷର ହାତରେ ମର୍ଦ୍ଦନ ହେବ— ଅଧଘଣ୍ଟାଏ । ସେଇଯା କରିବାରୁ ଆଠମାସ ପରେ ପାଟିକୁ ହାତରେ ଛୁଇଁ ହେଲା । ନିଜେ ଖାଇବାକୁ ସମର୍ଥ ହେଲା । ସେ ଯାଏଁ ବୋଉ ବା ନାନୀ ଖୁଆନ୍ତି, ନୋହିଲେ ବାଁ ହାତରେ ଋମତ ଧରି ଖାଏ ।

ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଡେବିରି ହାତରେ ଅକ୍ଷର ଲେଖା ରୁଲିଥାଏ । ଦେଢ଼ମାସ ବେଳକୁ ତାହାଣ ହାତର କ୍ଷିପ୍ରତା ନ ଆସିଲେ ମଧ୍ୟ ଲେଖିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେଲା । ଅକ୍ଷର ମଧ୍ୟ ନିତାନ୍ତ ବଙ୍କା ଟଙ୍କା ନଥିଲା । ଆହୁରି ପନ୍ଦର ଦିନ— ରାତିରେ ପାଠ— ଦିନରେ ଅକ୍ଷରଲେଖା । ପରୀକ୍ଷା ସରିଲା— ସମସ୍ତଙ୍କ ମନରେ ଆଶଙ୍କା— କ’ଣ ହେବ । ଦେଖୁ ଦେଖୁ ଦୁଇମାସ ପରେ ଫଳ ବାହାରିଲା । ମୁଁ ପାସ୍ କରିଛି । ଜୀବନରେ ଯେତେ ପରୀକ୍ଷା ଦେଇଛି ସେହି ପାସ୍ରେ ଆନନ୍ଦ ଆଉ କେଉଁଥିରୁ ପାଇଲାପରି ମନେ ପଡୁନାହିଁ ।

ପ୍ରିଲିମିନେରି ଡିଗ୍ରୀ କ୍ଲ୍ୟାସ୍ । ବାଲ୍ୟବୟସରୁ ଦୁଷ୍ମାନିରେ ମାଡ଼ିଗଲେ ଉତ୍ତରକାଳରେ ତାହା ବଢ଼ିଯାଏ । ମୋର ବି ସେଇଯା ହୋଇଛି । କଲେଜ ଶ୍ରେଣୀକୁ ଆସିଲା ପରେ ସାଙ୍ଗସାଥୀ ବଢ଼ିଲେ, ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦ ବଢ଼ିଲା, ଅନାବଶ୍ୟକ ଖର୍ଚ୍ଚ ବଢ଼ିଲା, ଖେଳିବା ସୁଯୋଗ ମିଳିଲା । ସିନିଅର ଓ ଜୁନିଅର ଦୁଇଟି ଦଳ କଲେଜରେ ଭଲିବଲ୍ ଖେଳନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ନେଟ୍ । ଅଧିକାଂଶ ଦିନ ଉପର ପିଲାଏ ଜବରଦସ୍ତ ସେଇଟା ନେଇଯାନ୍ତି । ଜୁନିଅର ପିଲା କାନମୁଣ୍ଡା ଆଉଁସି ଘରକୁ ଫେରନ୍ତି । କଲେଜରେ ନ ହେଲେ ଘରକୁ ଆସି ମୁଁ ସାହି ପିଲାଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ଖେଳରେ ମାଡ଼ିଯାଏ । ସେମାନେ ଇଂରେଜୀ ସ୍କୁଲ ଛାତ୍ର ଥିବାହେତୁ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସ୍କୁଲ ପଡ଼ିଆରେ ଫୁଟବଲ୍ ବା କ୍ରିକେଟ୍ ଖେଳିବା ଅସୁବିଧା ହୁଏ ନାହିଁ । ବେଟ୍ କାଠପଟାର ଏବଂ ଟେନିସ୍ ବଲ୍ ସହିତ ଡିନୋଟି ଲମ୍ବା କାଠି । ଏ ହେଲା କ୍ରିକେଟ୍ । ଦିନେ ଦିନେ ବାହାରି ପଡୁ ସାନ୍ଧ୍ୟ ଭ୍ରମଣରେ । ଯା’ ବାଦେ ମୁଁ ବ୍ରାହ୍ମଣ

ହୋଇସାରିଥିଲା— ଅନର୍ଗଳ ପୁରାଣ ପଢ଼ିବା ମୋର ଅଭ୍ୟାସ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା । ରବିବାର ରାତି ତ୍ରିନାଥ ମେଳା । ପୁରାଣ ପଢ଼ିବାର ସୁଯୋଗ ମିଳେ । ସେ କାଳରେ ତ୍ରିନାଥ ମେଳା ଅତି ଲୋକପ୍ରିୟ ଥିଲା । ମେଳା ଶେଷରେ ଶ୍ରୋତାମାନେ ପଇସାଟିଏ ବା ଅଧପଇସା ଦକ୍ଷିଣା ଦିଅନ୍ତି । ସେତକ ଆଣି ମୁଁ ବୋଉ ପାଖରେ ଜମା ରଖେ । ନନା ଏ କଥା ଜାଣନ୍ତିନି । ଜମା ଟିକିଏ ଅଧିକ ହେଲେ ପଦ୍ମନାଭ ରଜାଳୟରେ ନାଟକ ଦେଖିବାକୁ ଯାଏ । ଟିକଟ୍ ଦାମ୍ ଅଣାଏ । ତଳେ ବସି ଦେଖିବାକୁ ହୁଏ । ବେଞ୍ଚ ପାଇଁ ଦୁଇଅଣା, ଚୌକି ଗରିଅଣା । ଆମେ ତଳେ ବସି ଦେଖୁ ।

ରାତିରେ ମୁଁ ସାହିପିଲାଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ପଡୁଥାଏ । ସେମାନଙ୍କ ପଢ଼ାପାଠ ଅଲଗା । କେବେ କାହା ଘରେ ବସି ପଢ଼ିବୁ, ଲଣ୍ଡନ ଉପରେ ନିର୍ଭର । ଗୋଟିଏ ଲଣ୍ଡନର ଗରିପାଖେ ବସି ଯେଝା ପାଠ ପଢୁ । କେଉଁଦିନ ଲଣ୍ଡନରେ ତେଲ ସରିଗଲେ ନିଛାଟିଆ ଦେଖି ରାଷ୍ଟ୍ରାକଡ଼ ମ୍ୟୁନିସିପାଲିଟି ଲ୍ୟାମ୍ପ ଭିତରୁ କିରୋସିନ୍ ବାହାର କରି ଆଣୁ । କାଠିକୁଟା ଜାଳି କେତେପିଲା ପାଠପଢ଼ିବା ମଧ୍ୟ ଦେଖୁଛି । ଏକେ ଅଭାବ— ଦୁଜେ ଫାକ୍‌ଲାମି । ଅଳ୍ପ କେତୋଟି ସଂପନ୍ନ ଘର ପିଲା ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଏହା ମାମୁଲି ହୋଇପଡ଼ିଥାଏ । ବାଲୁତ ନୁହଁ କି ଯୁବକ ନୁହଁ, କଥା ବୟସର ଗରିପାଞ୍ଚ ପିଲା ଏକାଠି ବସିଲେ ଯାହା ହେବାର କଥା ତାହା ହିଁ ହୁଏ । ପାଠପଢ଼ା ବାହାନରେ ଅଧରାତି ଯାଏଁ ଅନିଦ୍ରା ରହି କି ପ୍ରକାର ଭାଷାମି କରାଯାଇପାରେ ଆଲୋଚନା ହୁଏ । କାହା ଅଗଣାରୁ କଣିଆଳି, କାହା ବାରିରୁ ବରକୋଳି, କାହା ଗଛରୁ ଜାମୁକୋଳି ଖେଳି କରି ଖାଇବା ଯୋଜନା ହୁଏ । ତଦନୁସାରେ କାର୍ଯ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନ ବି ହୁଏ । ଏପରିକି ସାତାସାରରେ ମାଛ ଧରିବାକୁ ବାକିଟି (କେଉଟ)ଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପଡ଼ିଥିବା ବେନ୍ଦା ଭିତରୁ ମାଛ ସାଉଁଟି ଯେଝା ଘରୁ ତେଲ, ଲୁଣ, ମସଲା ଆଣି ନିଛାଟିଆ ଜାଗାରେ ରାନ୍ଧିବା ଏବଂ ତାହା ଯେତେ ଅସନା ଲାଗୁ ପଛ— ମହାନଦରେ ଖାଇବା ଏକ ବାହାଦୁରି ଥିଲା । ଏସବୁ କହିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ— ମଣିଷ ଜୀବନରେ ଏପରି ଏକ ବୟସ ପାରିହେବାକୁ ପଡ଼େ ଯାହା ଅନେକ ସମୟରେ ମାର୍ଗଭ୍ରଷ୍ଟ କରାଇ ତା'କୁ ଅମଣିଷରେ

ପରିଣତ କରେ । ମୋ ଜୀବନରେ ଭାଗ୍ୟକୁ ଉତ୍ତର ବୟସରେ ସେତକ ଘଟିନାହିଁ ।

ହେତୁପଡ଼େ, ଏ ଦୁଇ ବର୍ଷରେ— ମାସ-ବାର କହି ନ ପାରିଲେ ସୁଦ୍ଧା— ଅନେକ ଅଘଟଣ ଘଟିଯାଇଛି । ଯେଉଁଦିନ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧି ହାବଡ଼ାରୁ ମାଡ଼ାସ ଗଲାବେଳେ ପଲାସାରେ କିଛି ସମୟ ରହିବେ ବୋଲି ଶୁଣାଗଲା, ଆମେ କେଇଜଣ ସ୍ଥିର କଲୁ ନିଶ୍ଚେ ଯାଇ ଦେଖି ଆସିବୁ । ବସରେ ପଲାସା ଯିବାକୁ ହେଲେ ଗରିଅଣା ଟିକଟ୍ । ଆମେ କାହୁଁ ପାଇକୁ ଏତେ ପଇସା । ତେଣୁ ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା— ଛୋଟ ଗାଡ଼ିରେ ନୌପଡ଼ା ଯାଇ ପାସେଞ୍ଜର ଧରି ପଲାସା ଯିବୁ । ସେ ଅନୁସାରେ ବାହାରିପଡ଼ିଲୁ ଆଠଦଶ ଜଣ । ଗଲାବେଳେ ଟିକଟ୍ ଦେଖିବାକୁ କେହି ଆସି ନଥିଲେ । ନୌପଡ଼ାରେ ନିର୍ଭୟରେ ଓହ୍ଲାଇ ଆଉ ଏକ ଗାଡ଼ିରେ ଲୁଚିଛପି ପଲାସା ଷ୍ଟେସନରେ ପହଞ୍ଚିଲୁ । ଅଧଘଣ୍ଟାଏ ପରେ ଗାନ୍ଧିଙ୍କ ଗାଡ଼ି ଆସି ଠିଆ ହେଲା । ଜଣେ ଝିଅ ପିଲା କାନ୍ଧରେ ଭରାଦେଇ ସେ ଓହ୍ଲାଇଲେ ଏବଂ ଷ୍ଟେସନ ବାହାରେ ସଜାଥିବା ମଞ୍ଚା ଉପରକୁ ଉଠିଗଲେ । ମଞ୍ଚା କହିଲେ ଟେବୁଲ ଉପରେ ଚୌକିଟିଏ । ଉପରକୁ ଉଠିବା ପାଇଁ କାଠଷ୍ଟଲ । ପାଞ୍ଚ ମିନିଟ୍ ମାତ୍ର । କ'ଣ କହିଲେ ହିନ୍ଦୀରେ ବୁଝାପଡ଼ିଲାନି । କିନ୍ତୁ ଆନନ୍ଦ, ମହାତ୍ମାଙ୍କୁ ଦେଖିଲୁ । ସେଇ ଗାଡ଼ିରେ ସେ ଗଲିଗଲେ, ଆମେ ବି ନୌପଡ଼ା ଫେରିଲୁ । ସେଇଠୁ ଛୋଟ ଟ୍ରେନରେ ପାରଳା । ଆଉ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଷ୍ଟେସନ ଗଲେ ପାରଳା । ଜଣେ ତେଲଜୀ ଟିକଟ୍ କଲେକ୍ଟର ପଣି ଆସିଲେ ଭିତରକୁ । ଟିକଟ୍ ନଥିବାରୁ ନାଁ ପଢ଼ି ସମସ୍ତଙ୍କ ଠିକଣା ଲେଖିନେଲେ । ଏକଥା କାହାରି ମନେ ନାହିଁ ବି' ମାସ ଯାଏ । ଦିନେ ସମସ୍ତ ଧରି ଜଣେ କନ୍‌ଷେବଲ୍ ମୋତେ ଖୋଜି ତା' ସାଙ୍ଗରେ ଯିବାକୁ କହେ ଥାନାକୁ । ମୁଁ ଅବାକ୍ । କ'ଣ ହେଉଛି ବୋଲି କାନ୍ଦି ପକାଇଲି । ମୁଁ ଯିବିନି କହୁଥାଏ । ସେ ନଛୋଡ଼ବନ୍ଦା । ଏତିକିବେଳେ ଆମ ଘର ସାମ୍ନାରେ ଥିବା ନରହରି ସୁଆର ପହଞ୍ଚି ସବୁଜଥା ବୁଝିନେଲେ । ଯୋଗକୁ ଡାକ୍ ପୁଅ ମଧ୍ୟ ଆମ ସାଥରେ ଯାଇଥାଏ । ସେ ପଢ଼ିଲେ— କ'ଣ କଲେ ତାକୁ ଛାଡ଼ିବ ? ସେ କହିଲା ଟିକଟ୍ ବାବଦ ଚଉଦ ଅଣା ଦେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ନୋହିଲେ ଥାନା ଯିବାକୁ ବାଧ୍ୟ । ନନା

ଘରେ ନଥାନ୍ତି । ଟିକିଏ ଭାବି ସେ ଘରକୁ ଯାଇ ଟଙ୍କାଟିଏ ଆଣି ତାକୁ ଦେଲେ ଦି'ଅଣା ଫେରସ୍ତ ନେଲେ । ସେ ଗଲାପରେ ମୁଁ କାନ୍ଦକାନ୍ଦ ହୋଇ ପଛରିଲି— ଆମେ କେତେ ଜଣ ଯାଇଥିଲୁ । ଏକା ମୋତେ କାହିଁକି ଡକରା ହେଲା ? ମୋ କାନ ଦି'ଟା ଧରି ସେ କହିଲେ— ବେକୁବ୍, ନାଁଟା ବଦଳେଇ କହିପାରିଲୁନି ? ସତେ ସତେ ସେଦିନ ମୁଁ ଠିକ୍ ନାଁ ଠିକ୍ କହିଦେଇଥିଲି । ମିଛ ପାଟିରୁ ବାହାରି ନଥିଲା । ସତ କହିବାର ଫଳ ପାଇଗଲି । ନନା ଶୁଣି ରାଗରେ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ।

ଏ ଗଲା ସାହିସାଥୀଙ୍କ ସାଙ୍ଗର ଘଟଣା । ଏବେ ସହଯାତ୍ରୀ ବିଷୟରେ ଟିକିଏ କହିବି । ସଂସ୍କୃତ ପଢୁଥିବା ପିଲାଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣକ ସହିତ ମୁଁ ମହାପ୍ରସାଦ ସଙ୍ଗାତ ବସିଥାଏ । ଦିହେଁ ଥିଲୁ ଏକପ୍ରାଣ, ଏକଆତ୍ମା, ଦୁଇଟି ଶରୀର ଯେମିତି । ଭଲ-ମନ୍ଦ ସୁଖ-ଦୁଃଖ ସବୁରେ ସହଯୋଗୀ । ସେ କିନ୍ତୁ ପାଠପଢ଼ାରେ ପଛୁଆ । ଗୋଟିଏ ଶ୍ରେଣୀରେ ଦୁଇବର୍ଷ । ପାଠ ଅପେକ୍ଷା, ଦାନ, ପଣା, ବିବାହ, ବ୍ରତାଦିରେ କିଛି ପଇସା ଆଦାୟ କରିବାର ଆଗ୍ରହ ଅଧିକ । ଏଇତକ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ମୋ ମନୋବୃତ୍ତି ସହିତ ତାଙ୍କର ଭରପୁର ମେଳ ଥାଏ । ମୋ ଉପରେ ନନାଙ୍କ କଢ଼ା ନଜର ସେସବୁ ନକରିବା ପାଇଁ । ଏମିତିରେ ଦିନେ ଜଣେ ଅତିଥୀ ତେଲଙ୍ଗା କାମ୍ପ ତାଙ୍କୁ ବଜାର ଦାଣ୍ଡରେ ଦେଖି ପଛରିଲା— ଶ୍ରାବ୍ ଋତ୍ନଳ ସବୁ ଏତେଦିନ ଯାଏଁ ତାଙ୍କ ଘରେ କାହିଁକି ରହିଛି— ଶୀଘ୍ର ନେବାକୁ ହେବ । ନୋହିଲେ ସେ ଗାଡ଼ିଆରେ ଫିଙ୍ଗିଦେବ । ଇଏ ଲୋଭରେ କହିଦେଲେ, ପରଦିନ ନେଇ ଆସିବାକୁ । ତାକୁ ଚିହ୍ନଟି ଇଏ । ସିଏ କିନ୍ତୁ ନଚିହ୍ନି ଗାଁ ପୁରୋହିତ ଭାବି ଭୁଲ୍‌ବଶତଃ ସେତକ କହିଛି । ଭୋଗିମାଷ୍ଟ ବେଳକୁ ତେଲୁଗୁ କାମ୍ପ ସମାଜରେ ଗାଁଯାକ ଲୋକ ଏକାଥରେ ଶ୍ରାବ୍ କରନ୍ତି । ଶ୍ରାବୋଦିଷ୍ଟ ପିଣ୍ଡ ଋତ୍ନଳ ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ମହା ଅପବିତ୍ର । ପୁରୋହିତ ତାହା ନିଅନ୍ତି । ଅନୁମାନ ହୁଏ— ଗାଁ ପୁରୋହିତ ପାଇଥିବା ଋତ୍ନଳ ଏକାଠି ଯା' ଘରେ ଥୋଇଯାଇଥିଲା, ପରେ ଆସି ନେବ ବୋଲି । କୌଣସି କାରଣରୁ ସେ ଆସିପାରିନାହିଁ । ତେଣୁ ରାଗରେ ଲୋକଟି ଚିହ୍ନିନପାରି ଏହାକୁ ସିଏ ବୋଲି ଧରିନେଇ ତାହା କହିଛି । ମୋତେ ଡାକି ସଙ୍ଗାତେ କହିଲେ ସେକଥା । ପରଦିନ ଦିହେଁ ଯାଇ ଡରିଡ଼ି ତାହା ଘେନି ଆସିଲୁ ଏବଂ

ବାରଅଣା ପଇସାରେ ଋତ୍ନଳତକ ବିକ୍ରି କରିଦେଲୁ । ସେଦିନ କଟକର ଏକ ନାଟକ ଦଳ ପଦ୍ମନାଭ ରଙ୍ଗାଳୟରେ 'କଳାପାହାଡ଼' ନାଟକ ଅଭିନୟ କରିବାର ଥାଏ । କଳାପାହାଡ଼ ଭୂମିକାରେ ମାଷ୍ଟର ମଣିଆ । ମାଷ୍ଟର ମଣିଆ ନାଁଟି ନାଟ୍ୟପ୍ରେମୀଙ୍କ ମନରେ ସେତେବେଳେ ଚମକ ସୃଷ୍ଟି କରୁଥାଏ । ତଳ ଟିକଟ୍ ଋରିଅଣା । ଦିହେଁ ଯାଇ ଦେଖୁ ଆସିବା ସ୍ଥିର ହେଲା । ମାତ୍ର ଶେଷରେ ସେ ମନା କରିଦେଲେ । ମୁଁ ଏକା ଯାଇ ଦେଖୁଆସିଲି ରାତି ବାରଟାରେ । ଘରର ସମସ୍ତେ ବିବ୍ରତ । ଦେଖିଲାକ୍ଷଣି ନନା ନିର୍ଦ୍ଦାତ ଋତ୍ନତ୍ତାଏ ମାରି କହିଲେ— କୁଆଡ଼େ ଯାଇଥିଲୁ ଘରେ ନକହି ?— ମାଡ଼ଖାଇ ଭାବିନେଲି ଝେରି ଅପରାଧର ଫଳ ହାତେ ହାତେ ମିଳିଗଲା । ସେଦିନ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କଲି— ଏମିତି ଦୁଷ୍ଟର୍ମ କଦାପି କରିବି ନାହିଁ ।

କିଛିଦିନ ପରେ, କ'ଣ ମନେ ହେଲା କେଜାଣି, ବୋଉକୁ ଏକୁଟିଆ ଦେଖି କହିଲି— ନନାଙ୍କୁ କହ, ମୋତେ ନେଇ ବେଶୀମାଧବଙ୍କ ଦର୍ଶନ କରାଇ ଆଣିବେ । କାଲି ସ୍ବପ୍ନ ଦେଖିଲି । ସ୍ବପ୍ନ କଥା ବିଲକୁଲ୍ ମିଛ । ସ୍ବପ୍ନ ପ୍ରତି ତା'ର ବିଶ୍ୱାସ ଥିବା ଜାଣି ତାହା କହିଥିଲି । ଅବଶ୍ୟ ଉତ୍ତର ବୟସରେ ସେଥିଲାଗି ବହୁବାର ଅନୁତାପ କରିଛି— ଜଣେ ସରଳ ବିଶ୍ୱାସୀ ମା'କୁ ମିଥ୍ୟା କଥା କହିଥିବା ହେତୁ । ଯା'ହେଉ ନନା ଖରାଛୁଟିରେ ନେବା ପାଇଁ କଥା ଦିଅନ୍ତି । ବିଦେଶ ବୁଲିବା ବିଶେଷକରି ବେଶୀମାଧବଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇ ଆସିବାରେ ତାଙ୍କର ଭାରି ଆନନ୍ଦ । ବିଶେଷ ଖର୍ଚ୍ଚ ପଡ଼େନି । ବିନା ଟିକେଟ୍‌ରେ ଯିବେ । ତାଙ୍କୁ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଭାବି ଟି.ଟି.ଆଇ.ମାନେ ହରକତ କରନ୍ତିନି । ଆବଶ୍ୟ ଲମ୍ବିତ ଶୁକୁ ଦାଡ଼ି, ମୁଣ୍ଡରେ ଜଟା ପରି କେଶଗୁଚ୍ଛ, ପରିଧାନରେ ଧଳାଖଦି— କଷାୟ ଉତ୍ତରାୟ ସହ କାନ୍ଧଉଛା ଠେଙ୍ଗାଟିଏ । ଦି ବାହୁରେ ଶଙ୍ଖ-ଚକ୍ର ଚିହ୍ନ ଖୁଣ୍ଟା ହୋଇଥାଏ । ଅନର୍ଗଳ ହିନ୍ଦୀ କହନ୍ତି । ଏଣୁ ଟ୍ରେନ୍‌ରେ ବିଶେଷ ଅସୁବିଧା ହେଉନଥିଲା । ଖରାଛୁଟି ହେବାରୁ ରୋଷେଇ ସାମାନ ଭର୍ତ୍ତି ବସ୍ତାଟିଏ ଓ ଆଠଟି ଟଙ୍କା ଧରି ବାହାରି ପଡ଼ନ୍ତି । ବେଶୀମାଧବଙ୍କ ଦର୍ଶନ ହୁଏ ।

ପ୍ରଥମ ଯାତ୍ରାଠାରୁ ଦ୍ଵିତୀୟ ଯାତ୍ରା ବେଳର ଦୁଇଟି କଥା ଏବେଯାଏଁ ମନେ ଅଛି । ବେଶାମାଧବଙ୍କ ପରେ ବିଶ୍ଵନାଥଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବା ପାଇଁ କାଶୀ ଯାଇଥାଉ । ସକାଳେ ଦିଅଁ ଦର୍ଶନସାରି ଗଙ୍ଗାକୂଳର ଏକ ନିର୍ଜନ ଗଛମୂଳେ ରକ୍ଷାବତ୍ସାର ଆୟୋଜନ କରନ୍ତି । ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଖରା— ଗଙ୍ଗା ବାଲି ଚାଡ଼ିଯାଇଥାଏ— ମୁଁ ଧାରକୁ ଯାଇ ପାଣି ବୋହି ଆଣୁଥାଏ । ସେ ରାନ୍ଧୁଥାନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ପିରଳ ପାତ୍ର । ସେଥିରେ ତାଲି, ଚଉଳ, ପନିପରିବା, ଗୁଡ଼, ତେନ୍ତୁଳି, ଲୁଣ, ମରିଚ, ସବୁ ଗୋଳାଇ ଏକାଥରକେ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଖାଇବାକୁ ସୁଆଦ ବି ଲାଗେ । ରକ୍ଷାସାରି ଦୁହେଁ ଖଲିପତ୍ର ପକାଇ ଖାଇ ବସିଛୁ, ଭୋକିଲା ଗରିବ ଜଣେ ଆମ ପଛପଟେ ହାତ ଯୋଡ଼ି ଠିଆ । ଆମେ ଦେଖୁ ନଥାଉ । ଖାଇସାରି ହାତ ଧୋଇବାକୁ ଉଠିଲାବେଳେ ନନାଙ୍କ ଆଖିପଡ଼ିଲା ତା’ ଉପରେ । ରାଗରେ ଗର୍ଜିଉଠି ହିନ୍ଦୀରେ କ’ଣ କହିଲେ କେଜାଣି ବାପୁଡ଼ା କିଛି ନକହି ମୁହଁ ଶୁଖାଇ ଚାଲିଗଲା । କିଛିକ୍ଷଣ ପରେ ପଛରୁ ଯାଇ କ’ଣ କହି ତା’କୁ ଡାକି ଆଣିଲେ । ତାଲି-ଚଉଳ ହେରିକା ଦେଇ ସେଇଠି ରାନ୍ଧି ଖାଇବାକୁ କହିଲେ । ସେ ଖୁସି ମନରେ ଖାଇସାରି ନମସ୍କାର ଜଣାଇ ତା’ ବାଟ ଧଇଲା ।

ବନାରସରୁ ଘରକୁ ଫେରିବା କଥା । କିନ୍ତୁ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲୁ ମିର୍ଜାପୁର । ବନାରସର ଅନତି ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ସହର । ବ୍ୟବସାୟ କେନ୍ଦ୍ର । ନନାଙ୍କ ସଂପର୍କୀୟ କକା ଜଣେ ସେଇଠି ସପରିବାର ବାସ କରୁଥାନ୍ତି । ପରଦିନ ଚନ୍ଦ୍ରଗ୍ରହଣ । ପୂର୍ବ ଓ ପର ଦୁଇଟି ଦିନ ଗ୍ରହଣ ଶୂଳ । ଯାତ୍ରା ନିଷିଦ୍ଧ । ତେଣୁ କକା ଘରେ ତିନିଦିନ କଟାଇ ଦେବା ଇଚ୍ଛା ତାଙ୍କର । ସେଇକ୍ଷଣ କଲେ । ଗ୍ରହଣ ରାତି କଟିଗଲା । ଆରଦିନ ସକାଳେ ଜଣେ ପରିଚିତ ଶେଠଙ୍କ ଘରକୁ ମୋତେ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଗଲେ— ବିଭବ ଦର୍ଶାଇବାକୁ । ଉକ୍ତା ଗଢ଼ିକୁ ଆଉଜି ବସିଥାନ୍ତି ଶେଠ । ପ୍ରୌଢ଼ ବୟସ । ପାଖରେ ସେବାରତ କର୍ମଚରୀ ଦି’ ଜଣ । ନନାଙ୍କୁ ଦେଖିଲା ମାତ୍ରେ ଆସନରୁ ଉଠି ମୁଣ୍ଡନୁଆଇଁ ପ୍ରଣାମ ଜଣାଇଲେ । ଦୁହେଁ ବସି କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଥାନ୍ତି । ଏତିକିବେଳେ ଭିତର ମହଲରୁ ବଡ଼ ପିରଳ ଆଲିରେ ସଜା ସଞ୍ଚାଟିଏ ଆସି ଥୁଆହେଲା ନନାଙ୍କ ଆଗରେ । ସେତେବେଳକୁ ସେ କୋଠରି କୋଣରେ ଥିବା ଏକ ଦୀର୍ଘ

ମୋଟା ବାଉଁଶଟି ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟି ରଖୁଥାନ୍ତି । ତାହା ଦେଖି ଶେଠ ଟିକିଏ ହସି ପଛରିଲେ— କ୍ୟା ବାବାଜୀ ! କ୍ୟା ଦେଖି ରହେହୋ ?— ଉତ୍ତରରେ ନନାଙ୍କ କହିବା ଥିଲା, ବାଉଁଶଟି ଠେଙ୍ଗା ହେବାକୁ ଉପଯୁକ୍ତ । ମୁରକିହସା ଦେଇ ଶେଠ କହିଲେ— ଆଜ୍ଞା, ଲେ ଯାଓ । କଥା ଶେଷରେ ବାଉଁଶଟି ହାତରେ ଧରି ନନା ବାହାରକୁ ଆସିଲେ । କିଛି ବାଟ ଯାଇ କାଠ ଦୋକାନରେ ପଶି ସାଇଜ୍ କରି ଠେଙ୍ଗାଟିଏ ବନେଇ ଦେବାକୁ ଅର୍ଡ଼ର କଲେ ଏବଂ ପିରଳ ଆଲି ଓ ଗ୍ଲାସ୍ କାଟି ତା’ ଦିହରେ ପଟି ବାନ୍ଧି ଦେବାକୁ କହି ଆସିଲେ । ଆଠଟି ପଟି ଲଗା ଚାରିଫୁଟ ଉକ୍ତା ଠେଙ୍ଗା ଯାହାକୁ ସେ ମୃଦୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟବହାର କରିଆସୁଥିଲେ । ମଜାକଥା— ନୂଆ ଠେଙ୍ଗା ଆସିବା ପରେ ପୁରୁଣା ଠେଙ୍ଗା ଗଙ୍ଗାରେ ବିସର୍ଜନ କରା ହୋଇଥିଲା । ନୂଆ ଠେଙ୍ଗା ତାଙ୍କ ଅନ୍ତ୍ୟେଷ୍ଟର ଏକାଦଶ ଦିବସରେ କରତା ସହିତ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଦାନ କରିଥିଲା ।

ମିର୍ଜାପୁରରୁ ମୋଗଲସରାଇ ଆସୁଥାଉ । ସେଇଠୁ ହାବଡ଼ା ଯାଇ ଘରକୁ ଫେରିବୁ । ଆଗରେ ମୋଗଲସରାଇ ଷ୍ଟେସନ୍ । ବଗି ଭିତରେ ଜଣେ ଯାତ୍ରୀଙ୍କ ହାତ ଦେଖି ନନା ଫଳ କହୁଥାନ୍ତି । ଜଣେ ଟି.ଟି.ଆଇ. ଆସି ଟିକଟ୍ ମାଗିଲା । ନାହିଁ କହିବାରୁ କିଛି ଦୂରରେ ଠିଆ ହେଲା । ଗାଡ଼ି ପ୍ଲଟଫର୍ମରେ ରହିଲା ମାତ୍ରେ ଆମକୁ ତା’ ସାଙ୍ଗରେ ଯିବାକୁ କହି ଗୋଟିଏ କୋଠରିରେ ନେଇ ବସାଇଲା— ଚାଲିଗଲା । କିଛି ସମୟପରେ ପୁଣି ଆସି ନନାଙ୍କୁ ପଛରିଲା— ହାତ ଦେଖୁଥିଲା, ଜ୍ୟୋତିଷ ଜାଣ ?— ଇଏ ହଁ କରିବାରୁ ତାହାଣି ହାତଟା ଝାଡ଼ିଝୁଡ଼ି ମେଲାଇ ଦେଲା । ଇଏ କିଛି ସମୟ ଦେଖିଲା ପରେ କ’ଣ ସବୁ କହିଲେ ବୁଝାପଡ଼ିଲାନି । କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ କଥା ବୁଝିଲି— ତା’ର ସନ୍ତାନ ନଷ୍ଟ ଯୋଗ ରହିଛି । ବାସ୍ତବରେ ଲୋକଟି ଥିଲା ନିଃସନ୍ତାନ । ସେତିକିରେ ଗଭୀର ବିଶ୍ଵାସ ଜନ୍ମିଲା ତା’ ମନରେ । ଅଳ୍ପ ସମୟ ଭିତରେ ସେଠା କର୍ମଚରୀମାନେ ଗୋଟିଗୋଟି ହୋଇ ଆସି ହାତ ଦେଖାଇ ଯାଆନ୍ତି । ଇଏ କ’ଣ କ’ଣ କହନ୍ତି । ଗଲାବେଳେ ସେମାନେ ଟଙ୍କାଟିଏ ବା ଆଠଶିଟିଏ ଦେଇ ଯାଆନ୍ତି । ଏ ପର୍ବ ଶେଷ ହେଲା ପରେ ପ୍ରଥମ ଉଦ୍‌ଭୂଲୋକଟି ହାଲଚାଲ ବୁଝି ପରବର୍ତ୍ତୀ ହାବଡ଼ା ଗାଡ଼ିରେ ବସି ଯିବାର ଯୋଗାଡ଼ କରିଦିଏ । ଗୋଟିଏ

ଶଙ୍ଖ ଦେଇ ଗାଡ଼ି ପାର ହେଲାବେଳେ ନନା ହାତ ଦେଖାଇ କହିଲେ—ଏଇଟା ଗୟା । ମୁଁ ମଲାପରେ ଏଇଠି ପିଣ୍ଡ ଦେଇଯିବୁ । ବୁଝିପାରି ନଥିଲି ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ କଥା । ଏପରିଭାବେ ଅଠର ଦିନ ବାହାରେ କଟାଇ ଆମେ ଘରକୁ ଫେରିଲୁ ।

ଇତିମଧ୍ୟରେ ଲେଖାଲେଖି କରିବା ସ୍ୱହା ବଳବତ୍ତର ହୋଇ ଉଠିଥାଏ । ମନହେବା ମାତ୍ରେ ଓଡ଼ିଆ ଚୌପଦୀ, ଚଉତିଶା, ଖଣ୍ଡକବିତା ସହ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକ ମଧ୍ୟ ରଚନା କରୁଥିଲି । ଓଡ଼ିଆ ଲେଖାଗୁଡ଼ିକୁ ସାଙ୍ଗସାଥୀଙ୍କୁ ପଢ଼ି ଶୁଣାଉଥିଲି ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକ କଲେଜର କୌଣସି ଶିକ୍ଷାଗୁରୁଙ୍କୁ ଦେଖାଇ ସଂଶୋଧନ କରୁଥିଲି । ସେ ଦି'ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ମହାକାଳୀ ସୂତି, ଅନଙ୍ଗସର୍ବସ୍ୱ, କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଚଉତିଶା, ନବ୍ୟନାରୀ, କାନ୍ତହୃଦୟା, ବର୍ଷାସଖା ପ୍ରଭୃତି ଓଡ଼ିଆ କବିତା ଛଡ଼ା ସଂସ୍କୃତ ଗଙ୍ଗାଞ୍ଜ ଅନୁସରଣରେ ମହେନ୍ଦ୍ରତନୟାଞ୍ଜଳି, ପୂର୍ଣ୍ଣ୍ୟ, ଶିବ, ଜଗନ୍ନାଥ, ଦୁର୍ଗା ଏବଂ ଗଣେଶାଦି ଦେବତାଙ୍କ ସୂତି ଶ୍ଳୋକ ଲେଖିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଶୃଙ୍ଗାରରସ ସମ୍ବଳିତ କେତୋଟି ଗୀତ ମଧ୍ୟ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ପାଠ୍ୟକ୍ରମର ଭଞ୍ଜୀୟ ରଚନା ମୋ ମନରେ ଯେପରି ଗଭୀର ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲା, ନୈଷଧ, ମେଘଦୂତାଦି କାବ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକ ରଚନାରେ ସେହିପରି ପ୍ରେରଣାଦାୟକ ଥିଲା । ସେ ସମୟରେ ଗୁଣଗ୍ରାହୀ ଜୟପୁର ମହାରାଜା ବିକ୍ରମଦେବ ବର୍ମା କବି ଓ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କୁ ଆର୍ଥିକ ସାହାଯ୍ୟ ପୂର୍ବକ ସମ୍ମାନିତ କରୁଥାନ୍ତି । ଶ୍ଳାକ ଓ ଅଶ୍ଳାକ ଅର୍ଥ ଥିବା କବିତାଟିଏ ଲେଖି ତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ପଠାଇବାରୁ ମନିଅର୍ତ୍ତର ଯୋଗେ ପଚିଶି ଟଙ୍କା ଆସିଥିଲା । ଫଳରେ ଲେଖକ ଭାବେ ଛାତ୍ର ଓ ଶିକ୍ଷକ ମହଲରେ ପରିଚିତ ହୋଇପଡ଼ିଲି ।

ସେ ବର୍ଷ କଲେଜରେ ବିନାୟକ ପୂଜାକୁ ନାଟକ ବଦଳରେ ପ୍ରହସନ ଖେଳିବାକୁ ପଡ଼େ । ‘ବୁଢ଼ାବର’ ବଙ୍ଗଳାର ଅନୁବାଦ । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ସତ୍ୟନାରାୟଣ ପଣ୍ଡା ‘ମଞ୍ଚଶ୍ରୀ’ ହୋଇନଥାନ୍ତି ସେତେବେଳକୁ । ତଥାପି ତିରେକ୍‌ସନ୍ ଦେବାପାଇଁ ସମୟର ଅଭାବ ଦର୍ଶାଇ ପ୍ରହସନଟିଏ କରିବାକୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଲେ । ସେଥିରେ ମୋତେ ଏକ ନୂଆବୋହୁ ଭୂମିକାରେ ଅଭିନୟ କରିବାକୁ କୁହାଗଲା । ମୋ ଅଭିନୟ

କୁଆଡ଼େ ଏତେ ଜୀବନ୍ତ ଥିଲା, ଯାହା ଯୋଗୁଁ ପ୍ରହସନଟି ସଫଳ ହେଲା ବୋଲି କୁହାକୁହି ହେଲେ । ତା’ର କିଛିଦିନ ପରେ ସତ୍ୟନାରାୟଣ ପଣ୍ଡା ‘ବିଜୟ କୁମାର’ ନାମରେ ଏକ ନାଟକ ଲେଖି ପଦ୍ମନାଭ ରଙ୍ଗାଳୟରେ ମଞ୍ଚସ୍ଥ କରିବାର ଆୟୋଜନ କରନ୍ତି । ସେଥିରେ ‘ଦୁଃଶାଳା’ ନାମକ ଏକ ଦୁଷ୍ଟାବୃତ୍ତି ନାରୀ ଭୂମିକା ମୋତେ ଦିଆଯାଏ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ପଣ୍ଡାଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ନାଟକରେ ଅଭିନୟ କରିବା ସେ ସମୟରେ ଗୌରବ ବୋଲି ଧରାଯାଉଥିଲା । ନାଟକଟି ପାରଳାରେ ତିନିଥର ଅଭିନୀତ ହୋଇ ଏତେଦୂର ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା ଯାହା ଯୋଗୁଁ ୧୯୩୬ ମସିହା ଅପ୍ରେଲ ପହିଲା ଦିନ କଟକର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଉତ୍କଳ ଦିବସ ମହୋତ୍ସବରେ ଅଭିନୀତ ହେବାଲାଗି ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇଥିଲା । ମୁଁ ସେଥିରେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିବାର ସୁଯୋଗ ପାଇଥିଲି ।

ପ୍ରିଲିମିନେରି ପରୀକ୍ଷା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଡିଭିଜନ୍ ବା ଶ୍ରେଣୀବିଭାଗ ନଥିବାରୁ କେହି ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଉନଥିଲେ । ସମସ୍ତେ ପାସ୍ । ଯା’ହେଉ ପାଠ୍ୟ ବାହାର କ୍ରିୟାକଳାପରେ ଲିପ୍ତ ରହି ସୁଦ୍ଧା ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ନହୋଇ ରହି ନଥିଲି— ତାହାହିଁ ଆଶ୍ୱାସନାର ବିଷୟ ।

ମୋତେ ଯେତେବେଳେ ଚଉଦ ବର୍ଷ, ମୁଁ ବସନ୍ତ ରୋଗରେ ଶଯ୍ୟାଶାୟୀ ହେଲି । ଫୋଟୋଗ୍ରାଫିକ ମଡ଼ିଲିବାକୁ ସାତଦିନ ସମୟ ଲାଗିଥିଲା । ସେକାଳ ଲୋକଙ୍କ ବିଶ୍ୱାସ— ରୋଗୀ ମନର ଅଭିଳାଷ ପୂରଣ ନ ହେଲେ ନସନ୍ତ ଦାଗ ରହିଯାଏ । ଏଣୁ ଫୋଟୋ ମଡ଼ିଲି ଆସିଲା ବେଳକୁ ବୋଉ ଓ ତା’ ସାଙ୍ଗ ସରଗଫଳ (ଦିହେଁ ‘ସରଗଫଳ’ ବସିଥାନ୍ତି) ସହିତ ଆସି ପରୁରିଲା— କି ମନ କରିଛୁରେ ? କିଏ ଖାଇବୁ ? ମୋର ସେସବୁରେ ବିଶ୍ୱାସ ନଥାଏ । ପରୁରିଲି— ଯା’ ମାଗିବି ଦେବୁନା ? ବମ୍ବେ ଇଡ଼ିଲି ଖାଇବି, ଦେବୁ ?— ବୋଉ ଟିକିଏ ହସି ତା’ ସାଙ୍ଗ ଆଡ଼କୁ ଅନାଇ କହିଲା— ଦେଖୁଛ ପିଲାଟାର ବୁଦ୍ଧି । ବମ୍ବେରୁ ଇଡ଼ିଲି ଆଣିଲେ ଇଏ ଖାଇବ । ଦିହେଁ ମୁରୁକି ହସି ଉଲିଗଲେ । ମୋର କିନ୍ତୁ ଇଚ୍ଛା ଥାଏ— ଭଗବତୀଙ୍କୁ ଟିକିଏ ଦେଖନ୍ତି ବାଣପୁର ଭଗବତୀ । ସେ କୁଆଡ଼େ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଦେବୀ— ଯାହା ମନକଲେ ତାହା ଦିଅନ୍ତି ।

ଯଥା ସମୟରେ ଫୋଟକା ମଉଜିଗଲା । ନିୟମିତ ଗାଧୁଆପାଧୁଆ ଚଳିଲା । ଦିନେ ଏକ୍ସଟିଆରେ ସଙ୍ଗାତକୁ ପରୁରିଲି— ସଙ୍ଗାତେ ! ବାଣପୁର ଯିବା ? ଭଗବତୀକୁ ଦେଖୁ ଆସିବା । ଦୁହେଁ ତ ଏକପ୍ରାଣ । ଶୁଣିବାମାତ୍ରେ ରାଜି ହୋଇଗଲେ ସେ ଏବଂ କହିଲେ ମୁଁ ମାତ୍ର ବାଟ ଜାଣିନି । “ମୁଁ ଜାଣିଛି । ବାଲୁଗାଁ ଷ୍ଟେସନରେ ଓହ୍ଲାଇ ଯିବାକୁ ହୁଏ” । ଟଙ୍କା ନଥାଏ । ସିଏ ନୂଆ କରି ‘ରଘୁବଂଶ’ ବହିଟିଏ କିଣିଥାନ୍ତି । କ୍ଲବ୍ ପାଠ୍ୟ । ଦୁଇ ଟଙ୍କା । ଅଧା ମୂଲରେ ସେଇଟିକୁ ବିକ୍ରି କରିଦେଲୁ । ଘରେ କାହାକୁ କିଛି ନକହି ବାହାରି ପଡ଼ିଲୁ । ପଲାସା ଯିବୁ । ସେଇଠୁ ବିନା ଟିକଟ୍ରେ ବାଲୁଗାଁ । ଉପରଓଳା କ୍ଲବ୍ ସାରି ବସ୍ ଧରିବାକୁ ଯାଇ ଦେଖୁଲୁ, ବସ୍ ନାହିଁ— କେତେବେଳୁ ଚାଲିଗଲାଣି । ଘରୁ ବାହାରିଲୁଣି ଯଦି ଆଉ ଫେରିବାନି ଭାବି ନିଶ୍ଚୟ କଲୁ— ଚାଲି ଚାଲି ପଲାସା ପଲେଇବା । ବାଲୁଗାଁ ମାଇଲ ରାସ୍ତା, କେତେ ଯେ । ଚାଲିଲୁ ପଛକୁ ନେଇ । ଛ’ ମାଇଲରେ ମେଲିଆପୁରୁ ଗାଁ । ସେଇଠି ମହାରାଜାଙ୍କ ସଦାବ୍ରତୀ ମଠ । ରାତିରେ ପ୍ରସାଦ ଖାଇ ମଠ ପିଣ୍ଡାରେ ଶୋଇବାକୁ ଯାଉଛୁ ଜଣେ ଅଜଣା ତେଲିଙ୍ଗି ଲୋକ ପରୁରିଲା— ଏ ପିଲାଏ ! ଏଇଠି କାହିଁକି ଶୋଉଛ ? ତମ ଘର କେଉଁଠି ? ଆମେ ସତକଥା ତାକୁ କହିଦେଲୁ । ଶୁଣିଲା ପରେ ସେ କହିଲା— ହଉ, ମୋ ସାଙ୍ଗରେ ଆସ । ତମକୁ ଚିପୁରପଲ୍ଲୀ ନେଇଯିବି । ଶଗଡ଼ ଯାଉଛି । ସେଇଠୁ ସକାଳ ବସ୍ ଧରିବ । ଦି’ଅଣା ପଇସା ବଳିବ । ଆମେ ରାଜି ହୋଇ ରାତାରାତି ଚିପୁରପଲ୍ଲୀ ଡାକବଙ୍ଗଳାରେ ପହଞ୍ଚିଲୁ । ଶଗଡ଼ିଆ ଚାଲିଗଲା ତା’ ବାଟରେ । ବାରଣ୍ଡା ଚଟାଣ ଝାଡ଼ି ଶୋଇପଡ଼ିଲୁ ଆମେ । ସକାଳେ ଉଠି ପଲାସା କେତେଦୂର ବୋଲି ପରୁରି ଜାଣିଲୁ ଆଉ ମାତ୍ର ନ’ ମାଇଲ । ମୁହଁ ଚାହିଁଚାହିଁ ହୋଇ ଦିହେଁ ଚାଲିଲୁ ବେଶ୍ ଫୁର୍ତ୍ତିରେ । ସେଠାରେ ପହଞ୍ଚିଲା ବେଳକୁ ଦିନ ଏଗାରଟା । ଖରାଦିନ— ଭାରି ଶୋଷ ହେଉଥାଏ । ଗାଁ ମୁହଁରେ ଝୁମୁଡ଼ି ଚାଲିଯିବ ଦୋକାନଟିଏ । ପାନ, ବିଡ଼ି, ସୋଡ଼ା, ସୁଫୁଲ୍ଲ ଜତ୍ୟାଦି । ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ ଜଣେ ବସିଥାଏ । ସୋଡ଼ା ମାଗି ପିଇଲୁ— ପୁଣି ଆଉ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଟଙ୍କା ଭଜେଇବା ଦେଖୁ କି ସନ୍ଦେହ ହେଲା ତା’ ମନରେ କେଜାଣି ଗୁଡ଼ାଏ

ପ୍ରଶ୍ନ ପରୁରିବା ଆରମ୍ଭ କଲା । ଆଉ ଉତ୍ତର ଶୁଣି କହିଲା— ଆହା ! ବିଚରା ବ୍ରାହ୍ମଣ ପିଲା ଦି’ଟା । ଖାଇବ କୋଉଁଠି ? ଆମେ କିଛି ନ କହିବାରୁ ସେ ପୁଣି କହିଲା— ଏଇ ପାଖରେ ବେହେରା ଘର । ବ୍ରାହ୍ମଣ ବୈଷ୍ଣବଙ୍କ ବସା— ସଞ୍ଚା ଦିଅନ୍ତି । ଚାଲି ମୋ ସଙ୍ଗରେ କହି ନେଇଁ ସବୁ ଯୋଗାଡ଼ କରିଦେଇ ଏବଂ ଫୁରୁଫୁରୁ କରି କହିଲା— ବ୍ରାହ୍ମଣ ପିଲା ନ ହେଉଥିଲେ ମୁଁ ରାନ୍ଧି ଦେଇଥାନ୍ତି— ଖାଇଥାନ୍ତି । ଆମେ ରେଡ଼ିକା । ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗାତେ ଉତ୍ତର ଦେଲେ— ବାଟ ପଛରେ ଜାତିଫାତି କିଛି ନାହିଁ । ରାନ୍ଧିବୁ ଯଦି ରାନ୍ଧି । ଶୁଣି ସେ ମହାଆନନ୍ଦରେ ଭାତ ଆଉ ଆମିଲ ରାନ୍ଧିଦେଲା । ଖାଇଲୁ । ଭାବିଲା ବୋଧହୁଏ, ବ୍ରାହ୍ମଣ ପିଲା ତା’ ହାତରନ୍ଧା ଖାଇବାରୁ ସେ କୃତାର୍ଥ ହୋଇଗଲା ।

ସନ୍ଧ୍ୟା ଛ’ଟାରେ ଡାକଗାଡ଼ି । ତବା ଭିତରେ ପଶିଗଲୁ ବିନା ଟିକଟ୍ରେ । ମନରେ ଡର— କାଲେ ଟି.ଟି.ଆଇ. ଆସିଯିବ । ଗାଡ଼ି ଛାଡ଼ିଲା— ଛାଡ଼ି ଦକଦକ ହେଉଥାଏ । କାହାରି ମୁହଁରେ କଥା ନାହିଁ । ଦେଖୁ ଦେଖୁ ବାଲୁଗାଁ ଆସିଗଲା— ଧଡ଼ପଡ଼ ହୋଇ ଓହ୍ଲେଇଗଲୁ । ଦେଖିଲାବେଳକୁ ବାହାର ଗେଟ୍ ଖୋଲା । କେହି ଜରି ନାହାନ୍ତି । ଦୌଡ଼ିଲା ବେଗରେ ଖସି ଆସିଲୁ ବାହାରକୁ । ନିକଟ ହୋଟେଲରେ ଦୁଇ ଦୁଇ ପଇସାର ପକୋଡ଼ି ସହିତ ପାଣିପିଇ ବାରଣ୍ଡାରେ ଶୋଇଗଲୁ । ପାହାନ୍ତା ପହରକୁ ନିଦ ଭାଙ୍ଗିଲା । ଆହୁରି ସକାଳ ହୋଇନଥାଏ । ଜାଳଧରି ପାଖ ପଡ଼ିଆକୁ ଯିବା ଜଣେ ଲୋକକୁ ବାଣପୁର ରାସ୍ତା ପରୁରିବାରୁ ଟିକିନିଶ୍ଚ କରି ସେ ବୁଝାଇ ଦେଲେ । ତାଙ୍କ କଥା ପ୍ରକାରେ ଚାଲିଲୁ ସଡ଼କରେ । ଚଉଦ ବର୍ଷିଆ ଟୋକା ଦି’ଜଣ— ଅଜଣା ଜାଗା । ହାତରେ ପଇସା ନାହିଁ । ଚାଲିଛୁ ଭଗବତୀଙ୍କ ଦର୍ଶନ ଆଶାରେ । ସଡ଼କ ଦୁଇକଡ଼େ ଦଳ ଦଳ ପାତିମାଙ୍କଡ଼ । ଦେଖିଲେ ଡର ମାଡ଼ୁଛି— ଏତେ ମାଙ୍କଡ଼ ଆମେ କେବେ ଦେଖି ନଥାଉ । ରାସ୍ତା ମଝିରେ ବସି କୁହାଟ ଛାଡ଼ୁଥାନ୍ତି ବେଳେବେଳେ । କେହି ଆସୁଥିବେ ଭାବି ପଛକୁ ଚାହିଁଚାହିଁ ଚାଲିଥାଉ । ଛାନିଆ ହୋଇ ଠାଏଁ ଠାଏଁ ଛିଡ଼ା ହୋଇପଡ଼ୁ । ଏମିତି ଅବସ୍ଥାରେ କୁଆଡୁ କୁକୁରଟି ଆସି ଆମ ଆଗେ ଆଗେ ଚାଲିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ । ତାକୁ ଦେଖି ମାଙ୍କଡ଼ଦଳ ଯେ ଯୁଆଡ଼େ ଡରିମରି ପଳାନ୍ତି । ଆଗେ

ଆଗେ କୁକୁର— ଆମେ ତା’ ପଛରେ । ସିଧା ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲୁ ବାଣପୁର । ସ୍ଥିର କରିଥିଲୁ ଗାଁ ଭିତରେ ପଶିଲେ କୁକୁରକୁ ପେଟେ ଖୁଆଇବା । କିନ୍ତୁ— କାହିଁ । ଗାଁ ସୀମାରେ ପହଞ୍ଚି ଆଖି ବୁଲାଇଲା ବେଳକୁ ତା’ ପଛା ମିଳିଲା ନାହିଁ । କୁଆଡ଼େ ଗଲା ସେ କେଜାଣି ! ଆମ ଦିନ । ଟୋକେଇ ଭରି ଆମ— ଅଣାଏ ପଇସା । ଭଗବତୀଙ୍କ ଦର୍ଶନ ସାରି ଆମଭୋଗ ଲଗାଇ ଫେରନ୍ତା ଗାଡ଼ି ଧରିବାକୁ ଆସିଲୁ । ଷ୍ଟେସନରେ ପହଞ୍ଚି ଦେଖୁ ଗାଡ଼ି ପ୍ଲାର୍ଟର୍ମରେ ଠିଆ । ତରତର ହୋଇ ପଶିଗଲୁ ନିର୍ଭୟରେ । ଋଷିଘଣ୍ଟା ପରେ ପଲାସାରେ । ସେଇଠି ନ ଓହ୍ଲେଇ ନୌପଡ଼ା ଷ୍ଟେସନରେ ଓହ୍ଲାଇଲୁ ଏବଂ ସେଠାରୁ ଛୋଟ ଟ୍ରେନ୍‌ରେ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି । ଘରେ ପହଞ୍ଚିଲାବେଳକୁ ହାଲହୁଳି ପଡ଼ିଥାଏ । ଉଭୟ ପରିବାର ପରସ୍ପର ବୋଷାରୋପ କରୁଥାନ୍ତି । କିଏ କାହା କଥାରେ ଗଲା । ଯା’ହେଉ ଆମ ମୁହଁରୁ ସବୁ ଶୁଣିସାରିଲା ପରେ ଆଉ ରାଗ-ରୁଷା ରହିଲା ନାହିଁ । ଦି’ଜଣଙ୍କ ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ ରହିଲେ ଏହିପରି ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବିଘ୍ନରେ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।

ପରାଷା ପରେ ପ୍ରତିବର୍ଷ ଖରାଛୁଟିରେ ମୁଁ ଚିକିଟି ବୁଲିଆସେ । ସେଠାରେ ଆଇ, ମାଇଁ, ସଭା, ବଡ଼ନାନୀ ସମସ୍ତଙ୍କ ଘର । ମାଇଁ ନିଃସନ୍ତାନ— ଏକା ରହିଥାନ୍ତି ତେନ୍ତୁଳିଆରେ । ପାଞ୍ଚ ମାଇଲ ବେଢ଼ରେ ସବୁ ଗାଁ ରହିଥିବାରୁ ଘରଘର ବୁଲି ଆସିବା କଷ୍ଟକର ନଥାଏ । କିନ୍ତୁ ବଡ଼ନାନୀ ଘରେ ବେଶୀ ଦିନ ରହଣି ମୋର । ନାନୀ ଭିଣୋଇ ମଧ୍ୟ ନିଃସନ୍ତାନ ଥିବା ହେତୁ ମୋତେ ଭାରି ଶ୍ରଦ୍ଧା କରନ୍ତି । ଫଳରେ ସେଠା ସମବୟସୀ ପିଲାଙ୍କ ସାଙ୍ଗେ ବନ୍ଧୁତା ଜମିଯାଇଥାଏ । ସେ ଭିତରୁ ଜଣେ ଥିଲା ନାର୍ସୁ ଯିଏ ଜ୍ୟୋତିଷ ବିଦ୍ୟାରେ ତାଲିମ୍ ପାଇ ଆସିଥିଲା । ମୋରେ ଜ୍ୟୋତିଷ ଶିଖିବା ପାଇଁ ସେ ଜବରଦସ୍ତ କରେ । ତା’ରି ପ୍ରରୋଚନାରେ ତା’ଠୁଁ ଜ୍ୟୋତିଷ ଶିଖିବା ଆରମ୍ଭ କଲି । ଦୁଇଟି ଖରାଛୁଟିରେ ଜ୍ୟୋତିଷର ମୌଳିକ ପୂରୁମାନ ଆୟର କଲାପରେ ଫଳାଫଳ କହିବା ଆରମ୍ଭ କଲି । କିଛିଟା ସଫଳ ହେଲି ମଧ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ସେତିକିରେ ଲକ୍ଷ୍ୟସାଧନ ହେବା ଯଥେଷ୍ଟ ନୁହେଁ ଭାବି ସେଥିରୁ ନିବୃତ୍ତ ହେଲି ।

ପରବର୍ଷ ଫାଇନାଲ ପରୀକ୍ଷାର ପାଠ୍ୟକ୍ରମ । ଦୁଇବର୍ଷ ପଢ଼ି ପାସ୍ କଲେ ‘ଉଭୟ ଭାଷାପ୍ରବୀଣ’ ଉପାଧି ମିଳେ । ଏଥିପାଇଁ କଠୋର ପରିଶ୍ରମ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା । ଏଥିରେ ମାତ୍ର ଆଠଜଣ ଛାତ୍ର । ଆଗରୁ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ପାରି ନଥିବା ଋଷିଜଣ ଓ ପ୍ରିଲିମିନେରି ପାସ୍ ଆମେ ଋଷିଜଣ । ଭାବିଲେ ଦୁଃଖ ଲାଗେ, ଏକାବର୍ଷ ଏଲିମେଣ୍ଟାରି କ୍ଲାସ୍‌ରେ ନାଁ ଲେଖାଇବା ବତିଶିଜଣ ମଧ୍ୟରୁ ଫାଇନାଲବେଳେ ଥିଲୁ ମାତ୍ର ଋଷିଜଣ । ଏଠା ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ଭାରି କଢ଼ା । ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୌମୁଦୀ, ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ, କାବ୍ୟ, ନାଟକ, ଅଳଙ୍କାର ସହିତ ଦୁଇଟି ଓଡ଼ିଆ ପତ୍ର । ସବୁ ମିଶି ଆଠଶ ନମ୍ବର । ସବୁରେ ପଞ୍ଚତିରିଶି ରହିଲେ ପାସ୍ । ପଞ୍ଚାଶରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀ ଏବଂ ସାଠିଏରୁ ଉପରକୁ ନମ୍ବର ରଖିଲେ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀ ପ୍ରମାଣପତ୍ର ମିଳେ । ବରିଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାପକମାନେ ଏଠାରେ ଅଧ୍ୟାପନା କରନ୍ତି । ସମସ୍ତେ ସ୍ୱସ୍ତ ଷ୍ଟେଡ଼ରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଏବଂ ନିଷ୍ଠାପର । ପିଲାଙ୍କ ପାସ୍ ସଂଖ୍ୟା ଉପରେ ଅନୁଷ୍ଠାନ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ନିର୍ଭର କରୁଥିବାରୁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପାଳନରେ ସତ୍ତିର୍ପଣ ସଚେତନ । ସଂସ୍କୃତ ଛାତ୍ରଙ୍କ ଇଂରେଜୀ ଜ୍ଞାନ ସୀମିତ ଜାଣି ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରିନ୍‌ସିପାଲ୍ ଇଂରେଜ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱକୁ ସହଜବୋଧ କରିବାକୁ ଅନୁବାଦ କରି ପଢ଼ାଉଥାନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ କର୍ମନିଷ୍ଠା ସହଜେ ଅନୁମେୟ । ତା’ଛଡ଼ା ସେମାନେ କେବଳ କର୍ତ୍ତବ୍ୟାନୁରୋଧରେ ପାଠ ପଢ଼ାନ୍ତି ତା’ ନୁହେଁ । ଯାହା ପଢ଼ାନ୍ତି ତହିଁରେ ଗୁଡ଼ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଅନ୍ତର୍ଭାବନାକୁ ନିଜେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରି ପିଲାଙ୍କ ମନରେ ରେଖାପାତ କଲାଭଳି ଭାଷାରେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରନ୍ତି । ଦିନକର କଥା— ପ୍ରିନସିପାଲ୍ ‘ଅଭିଜ୍ଞାନ ଶାକୁନ୍ତଳ’ ନାଟକ ପଢ଼ାଉଥାନ୍ତି । ଚତୁର୍ଥ ଅଙ୍କ, ଠିକ୍ ମନେ ଅଛି ମୋର । “ଯାସ୍ୟତ୍ୟଦ୍ୟ ଶକୁନ୍ତଳେତି ହୃଦୟଂ....” ଶ୍ଳୋକ । ପ୍ରଥମ ପାଦରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଚତୁର୍ଥ ପାଦ “ପାତ୍ର୍ୟନ୍ତେ ଗୃହିଣୋ” ବୋଲି ପଢ଼ିବା ଉପକ୍ରମ କରନ୍ତି ତ ଆଉ ଆଗକୁ ପଢ଼ିପାରିଲେ ନାହିଁ । ସୁଁ ସୁଁ ହୋଇ ରୁମାଲରେ ଆଖି ପୋଛିପୋଛି ଉଠିପଡ଼ିଲେ ଆସନରୁ । କ୍ଲାସ୍ ଛାଡ଼ି ପଳାଇଗଲେ । ଆମେ ଅବାକ୍, କ’ଣ ହେଲା, କାହିଁଲେ କାହିଁକି ? ପୁଣି କିଛିସମୟ ପରେ ଆସି ଯଥାଗାତି ଶ୍ଳୋକଟି ପଢ଼ାଇ ଝଲିଗଲେ । ପ୍ରକୃତ କଥା ହେଲା— କିଛିଦିନ ଆଗରୁ ତାଙ୍କ ପ୍ରଥମ କନ୍ୟା ବିବାହ କରି ଶୁଶୁର ଘରକୁ ବିଦା

ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ଳୋକରେ ସେଇ କଥା ଅର୍ଥାତ୍ ଶକୁନ୍ତଳାର ପତିଗୃହ ଗମନକାଳରେ କଣ୍ଠ ମହର୍ଷିଙ୍କ ହୃଦୟବେଦନା ବର୍ଣ୍ଣିତ ଥିବା ହେତୁ ପୂର୍ବସୂତି ମନରେ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇ ଅଭିଭୂତ କରିଦେଇଥିଲା ତାଙ୍କୁ । ମୋର ପ୍ରଥମ କନ୍ୟା ବିଦାୟକାଳରେ ତାହା ଅନୁଭବ କରି ସେଦିନ ସେ କାହିଁକି କାନ୍ଦିଥିଲେ ତା'ର କାରଣ ଜାଣିପାରିଥିଲି । ସେକାଳ ଅଧ୍ୟାପକବୃନ୍ଦ କିପରି ଭାବବିହ୍ୱଳ ହୋଇ ଅଧ୍ୟାପନା କାର୍ଯ୍ୟ ତୁଲାଇଥାନ୍ତି ଏହା ତା'ର ଏକ ନିଦର୍ଶନ ।

ସେ ବର୍ଷ ବିନାୟକ ଚତୁର୍ଥୀ ପାଳନ ଅବସରରେ ସଂସ୍କୃତ ନାଟକ 'ବେଶାସଂହାର' ମଞ୍ଚସ୍ଥ କରିବା ଯୋଜନା ହୁଏ । ପଣ୍ଡିତ ଅନନ୍ତ ତ୍ରିପାଠୀ ଶର୍ମା ଦାୟିତ୍ୱ ନିଅନ୍ତି । ପିଲାଙ୍କ ଭିତରୁ ଅଭିନେତା ବଛା ହେଲେ । ଅଶ୍ୱତଥାମା ଚରିତ୍ରରେ ଅଭିନୟ କରି ମୁଁ ବେଶ୍ ପ୍ରଶଂସିତ ହେଲି । ଫାଇନାଲକୁ ଆସିବାଯୋଗୁଁ ପୂର୍ଣ୍ଣବୃତ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ଡିଗ୍ରୀଅଡ଼ା ଝରକ ସହ ଝରିଟଙ୍କା ପାଇବାକୁ ଯୋଗ୍ୟ ହେଲି । ପୂର୍ବ ବର୍ଷଭଳି ଅବାଞ୍ଛିତ କ୍ରିୟାକଳାପରେ ଲିପ୍ତ ନରହି ପାଠ୍ୟ ବିଷୟକ ଆଲୋଚନାରେ ମନଧ୍ୟାନ ଦେଲି । ମୋ ମୁହଁରୁ ଗପ ଶୁଣିବାକୁ ଅନେକଙ୍କ ଆଗ୍ରହ ଥାଏ । ତେଣୁ ଅବସର ସମୟରେ ନନାଙ୍କଠୁ ଶୁଣିଥିବା ସାଧବ ପୁଅ, କଣ୍ଠବାଉଁଶ, ତେନ୍ତୁଳିଛାଟ ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ମିଛ ଗପ ସେମାନଙ୍କୁ ଶୁଣାଏ । ନନାଙ୍କର ଗୋଡ଼ଘୋଳା ବେମାରି ହେତୁ ଶୋଇଲାବେଳେ ଗୋଡ଼ ଉପରେ ଠିଆହୋଇ ଦଳିବାକୁ କହନ୍ତି । ଦିନେ ଦିନେ ମନା କଲେ ଗପ କହିବାକୁ ଡାକନ୍ତି । ଗପ ନାଁ ଶୁଣିଲେ ମୁଁ ରାଜି ହୋଇଯାଏ । ସେ ଗପ କହି ଝଲନ୍ତି— ମୁଁ ଗୋଡ଼ ଦଳୁଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଗପ ଶେଷ ହୁଏନି— ଆରଦିନକୁ ବାକି ରହେ । ଯା ସତ୍ତ୍ୱେ ପଡ଼ା ପ୍ରତି ମୋର ଅବହେଳା ନଥିଲା । ଦିନଭାଗରେ ଯେତେ ଯାହା କଲେ ବି ରାତିରେ ନିୟମିତ ଝରିଘଣ୍ଟା ପଡୁଥିଲା ।

ପରୀକ୍ଷା ସକଳା । ଛୁଟି ହେଲା । ସବୁଥର ପରି ଏ ଛୁଟିରେ ମଧ୍ୟ ବଡ଼ନାନୀ ଘରକୁ ଝଲିଗଲି । ସେଠିକି ଯିବା ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ— ଆମ୍ଭ । ନିରୋଳା ମଫସଲ, ଗାଁକୁ ଲାଗି ଆମ୍ଭତୋଟା । ପାଖରେ ବାହୁଦାନଦୀ । ଖରାଦିନେ ଗଣ୍ଡାଧାର ଶୁଖିଗଲେ ତୁଆ ଖୋଳି ଗାଧୋଇବା ଭାରି ମଜା ଲାଗେ । ତା' ବାଦେ ନାନୀ-ଭିଶୋଇଙ୍କ ସ୍ନେହ ଓ ଗାଁ ପିଲାଙ୍କ ବ୍ୟବହାର

ଅଜାଣତରେ ଆକୃଷ୍ଟ କରିନିଏ । ସେଇଠି ଛୁଟି କଟାଇବା ସ୍ଥିର ହୋଇଥାଏ । କିଛିଦିନ ପରେ ହଠାତ୍ ଜଣେ ଆସି ଖବର ଦେଲା— ଫାଇନାଲ ପରୀକ୍ଷା ଫଳ ବାହାରିଗଲାଣି । ଶୁଣିବାମାତ୍ରେ ସେଇଦିନ ଫେରିଆସିବାକୁ ବ୍ୟଗ୍ର ହେଲି । ନାନୀ-ଭିଶୋଇ ମନା କରୁଥାନ୍ତି, ତେରଦିନରେ ଘରକୁ ଯିବା ନିଷିଦ୍ଧ । କାଲି ଯିବୁ । ଅଡ଼ିବସିବାରୁ ସେଠାରେ ଜଣେ ଜ୍ୟୋତିଷ କହିଲେ— ହଁ, ଯିବୁ ଯେ— ଦିନରେ ଘରକୁ ଯିବୁନି; ଆକାଶରେ ତାରା ଦେଖୁ ଯିବୁ । ପାରଳାରେ ପହଞ୍ଚିଲି । ଦିନ ତିନିଟା । ଘରକୁ ନ ଯାଇ ସିଧା ପ୍ରିନ୍ସପାଲଙ୍କ ବସାରେ ପହଞ୍ଚିଲି । ଦେଖିଲାମାତ୍ରେ ପ୍ରିନ୍ସପାଲ ମହୋଦୟ— ତ୍ରିକଳ୍ପ କରି ଧୋତିଟିଏ ପିନ୍ଧିଥାନ୍ତି— ଖୋଲା ଦିହ, ହସି ହସି ଆସି କୋଳେଇ ନେଇ କହିଲେ— କଲେଜର ନାଁ ରଖିଲ । ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀରେ ପ୍ରଥମ ହୋଇ ପାସ କରିଛ । ଆଉ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱରେ ଆଜିଯାଏଁ ଏତେ ନମ୍ବର କେହି ରଖି ନଥିଲେ । ତୁମର ଅଛି । ଏହା କହିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ସେ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ପଢ଼ାନ୍ତି ।

ସନ୍ଧ୍ୟା ହେଲା । ଆକାଶରେ ତାରା ଦେଖାଗଲେ । ଘରକୁ ଗଲି । ନନା, ବୋଉ, ନାନୀ ସମସ୍ତେ ଆନନ୍ଦରେ ଗଦ୍‌ଗଦ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ଫାଷ୍ଟକୁସରେ ପାସ— ପଣ୍ଡିତ ହୋଇଗଲା । ରାତିରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇ ମୁଣ୍ଡିଆ ମାରି ଆସିଲି । ସାଙ୍ଗସାଥୀଙ୍କ ଉଲ୍ଲାସ କହିଲେ ନ ସରେ । ସବୁରି ମୁହଁରେ ଗୋଟିଏ କଥା— କାଲି ଭୋଜି ଦେବୁ । ପରଦିନ ବୋଉଠୁ ଟଙ୍କାଟିଏ ନେଇ ପେଟପୁରା ଜଳଖିଆ ଖାଇଆସିଲୁ । ସେତେବେଳେ ମୋ ବୟସ ସତର ।

ମୋ ନିୟମିତ ଛାତ୍ରଜୀବନ ଏଇଠି ସରିଗଲା । ଏଣିକି ଲୋଡ଼ା ଝକିରି । ସେହି ବର୍ଷ ଅପ୍ରେଲ ପହିଲାରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଦେଶ ଗଠିତ ହୋଇଥାଏ । ସଂସ୍କୃତ ବା ଓଡ଼ିଆ ଶିକ୍ଷକ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଝକିରିର ଯୋଗ୍ୟତା ମୋର ନଥିଲା । ତା' ଛଡ଼ା ଝକିରି ବା କାହିଁ? ସ୍କୁଲ ସଂଖ୍ୟା ସୀମିତ । ପାରଳାକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାବୋର୍ଡ଼ ଅଧୀନରେ ଆଜୁଠି ଗଣତି ମାତ୍ର କେତୋଟି ହାଇସ୍କୁଲ । ତଥାପି ଆଶା ଥାଏ ଫାଷ୍ଟ ଡିଭିଜନ୍‌ରେ ପାସ କରିଛି ବୋଲି ।

ଛୁଟି ସରିଲା ପରେ ଭାଲେଣି ପଢ଼ିଲା ଘର ଚଳିବ କିମିତି ? ପାଞ୍ଚଜଣ କୁଟୁମ୍ବ । ମାସିକ ବୃତ୍ତି କଟିଗଲା । ବୟସ

ବୃଦ୍ଧି ହେତୁ ନନା ରୋଜଗାର କ୍ଷମ ନଥାନ୍ତି । ଅଠଷ୍ଟବିଂଶ ବୟସରେ ଦୂରକୁ ଯିବା ଆସିବା ସମ୍ଭବ ନଥାଏ । ତେଣୁ ଶିଷ୍ୟବର୍ଗଙ୍କ ଗାଁକୁ ଯାଇପାରୁନଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଆୟ କମିଲା । ମୋ ଆୟ ବନ୍ଦ ହେଲା । ଉଡ଼ା ବଢ଼ାଇବାକୁ ଘରମାଲିକ କହିସାରିଲାଣି । ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ପରୀକ୍ଷାଫଳ ଯେତେ ଆଶାତୀତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଦୁଃଖର ମାତ୍ରା କମିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ବଢ଼ି ଉଠିଥିଲା । ବୋଉର ଧାନକୁଟା ଓ ନାନାର କନ୍ଥା ସିଲେଇ ଏକମାତ୍ର ସମ୍ବଳ ଥିଲା । ଘରର କଂସା-ପିତଳ ବାସନ ସହିତ ଶୀତଲୁଗା ମଧ୍ୟ ବନ୍ଧକ ବା ବିକ୍ରିରୁ ବାଦ୍ ପଡ଼ିନଥିଲା । ଧାର-ଉଧାର କିଏ କ'ଣ ଦେଖୁ ଦିଅନ୍ତା । ତଥାପି ବିଶ୍ୱାସ ଓ ସ୍ନେହ ବଳରେ ଯେନତେନ ଦିନ ଗଢ଼ି ଚାଲିଥାଏ ।

ଏ ମଧ୍ୟରେ ଦିନେ ଜଣ୍ଡରଭୂୟ ପାଇଁ ଡାକରା ଆସିଲା ଜୟପୁର ଜମିଦାରୀ ଭିତର ରାୟଗଡ଼ ହାଇସ୍କୁଲରେ ସଂସ୍କୃତ ପଢ଼ିତ ପାଇଁ । ଗଲି, ଜଣ୍ଡରଭୂୟ ଦେଲି । କିନ୍ତୁ ଯୋଗ୍ୟ ବିବେଚିତ ହେଲି ନାହିଁ । କାରଣ, ମୋର ଅଠରବର୍ଷ ପୂରିନାହିଁ ଏବଂ ବିଦ୍ୟାପ୍ରବୀଣ ଉପାଧି ନାହିଁ । ତେଣୁ ସେଠାରୁ ଫେରିଆସି ଘରୋଇ ଛାତ୍ରଭାବେ ବିଦ୍ୟାରୋପଣ ପରୀକ୍ଷା ଦେବା ସକାଶେ ଯୋଜନା କଲି । ତାହା ଋଷିବର୍ଷର ପାଠ୍ୟକ୍ରମ । ଆଠୋଟି ସଂସ୍କୃତପତ୍ର । ଉଭୟ ଭାଷା ପ୍ରବୀଣଙ୍କ ପାଇଁ ଋରୋଟି ମାତ୍ର ଦେବାକୁ ପଡ଼େ, ଯେହେତୁ ଅନ୍ୟ ଋରୋଟି ଆଗରୁ ସେମାନେ ପଢ଼ିସାରିଥାନ୍ତି । ଦୁଇବର୍ଷ ପରେ ପରୀକ୍ଷା ଦେଇ ପାସ୍ କଲେ ଉପାଧି ଲାଭ ହୁଏ । ସଂସ୍କୃତ କଲେଜ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଓ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ଅନୁମତି ନେଇ ଘରୋଇ ଛାତ୍ର ରୂପେ ନାଁ ଲେଖାଇଲି । ଘରୋଇ ଛାତ୍ରଙ୍କ ପାଇଁ ମାସିକ ବୃତ୍ତିର ବ୍ୟବସ୍ଥା ନଥାଏ ।

ଇତିମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶା ସରକାର ପକ୍ଷରୁ ସାର୍କୁଲର ବାହାରିଲା— ଆର୍ତ୍ତତ୍ରାଣ ଉପାଧିଧାରୀ ହେଲେ ହିଁ ହାଇସ୍କୁଲ ବା ଟୋଳମାନଙ୍କରେ ପଢ଼ିତପଦକୁ ଯୋଗ୍ୟ ହେବେ । ବିହାର-ଓଡ଼ିଶା ସଂସ୍କୃତ ସମିତି ପକ୍ଷରୁ ‘ଆର୍ତ୍ତତ୍ରାଣ’ ଉପାଧି ମିଳେ । ପୁରୀ ସଂସ୍କୃତ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ ଏହାର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ଥିଲା । ଏଥିପୂର୍ବରୁ ଆନ୍ଧ୍ର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଅଧୀନରେ ଥିବା ପାରଳା ସଂସ୍କୃତ କଲେଜରୁ ‘ଉଭୟ-ଭାଷାପ୍ରବୀଣ’ ବା ‘ସାହିତ୍ୟ-ବିଦ୍ୟାପ୍ରବୀଣ’ ହେଲେ ନିୟୁକ୍ତି ପାଇବାରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ନଥିଲା । ଉକ୍ତ ସାର୍କୁଲର ବିରୁଦ୍ଧରେ ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶା

ପକ୍ଷରୁ ପ୍ରତିବାଦ କରାଯିବାରୁ ପ୍ରକୃତ ସମସ୍ୟା ଅନୁଧ୍ୟାନ କରି ରିପୋର୍ଟ ଦେବା ସକାଶେ ତତ୍କାଳୀନ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗ ଡିରେକ୍ଟର ଡି.ପି. ସାହେବଙ୍କୁ ଦାୟିତ୍ୱ ଅର୍ପଣ କରାଗଲା । ସେ କଲେଜ ପରିଦର୍ଶନରେ ଆସିଥାନ୍ତି । ଆମେ ଋଷିଜଣ ଘରୋଇ ଛାତ୍ର ଲାଇବ୍ରେରୀରେ ବସିଥାଉ । ଡି.ପି. ସାହେବ ହଠାତ୍ ଭିତରକୁ ପଶି ଆସିଲେ । ବିରାଟକାୟ ଗୋରା ଚେହେରା । ଜଂରେଜୀ ସାହେବ, ତାଙ୍କ ପଛେ ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ । ସିଧା ମୋ ସାମ୍ନାକୁ ଆସି ଜଂରେଜୀରେ ସେ କ'ଣ କହିବାରୁ ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ ତା'ର ଅନୁବାଦ କରି ମୋତେ କହିଲେ— ତୁମେ ସଂସ୍କୃତ କାହିଁକି ପଢ଼ୁଛ ବୋଲି ପଚାରୁଛନ୍ତି । ମୁଁ ଓଡ଼ିଆରେ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞତା ଜବାବ ଦେଲି ‘ବଡ଼ ଲୋକ ହେବା ପାଇଁ’ । ସେତକ ଜଂରେଜୀରେ ତାଙ୍କୁ ବୁଝାଇ ଦେବାରୁ ପୁଣି ପ୍ରଶ୍ନ କଲେ— କିମିତି ବଡ଼ ଲୋକ ହେବ । କି ଉତ୍ତର ଦେବି ଭାବୁଛି— ଏତିକିବେଳେ ତାଙ୍କ ପଛପଟୁ ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ ଠାରରେ କହିଦେଲେ ଋଷିରି । ‘ଋଷିରି କରି’ ବୋଲି ମୁଁ କହିଲି କି ନାହିଁ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେ ଜଂରେଜୀରେ ତାଙ୍କୁ ବତାଇ ଦେଲେ । ସାହେବ କିଛି ନକହି ବାହାରିଗଲେ । କିଛିଦିନ ପରେ ତାଙ୍କ ରିପୋର୍ଟକୁ ଭିତ୍ତି କରି ବିଦ୍ୟାପ୍ରବୀଣ ଓ ଆର୍ତ୍ତତ୍ରାଣ ଦୁଇ ଉପାଧି ସମାନ ବୋଲି ଗୃହୀତ ହେଲା । ଫଳରେ ପାରଳାରେ ପାସ୍ କରିବା ପିଲାଙ୍କ ଋଷିରି କ୍ଷେତ୍ରରେ କଟକଣା ରହିଲା ନାହିଁ । ଅନୁମାନ ହୁଏ— ବୟସରେ ଓ ଚେହେରାରେ ଛୋଟ ଦେଖି ମନୋଭାବ ଜାଣିବା ପାଇଁ ମୋତେ ସେ ବାଛିଥିଲେ ।

ଯାର କିଛିଦିନ ପରେ ଜିଲ୍ଲା ବୋର୍ଡ଼ ହାଇସ୍କୁଲରେ ଜଣେ ପଢ଼ିତ ନିଆଯିବ ଜାଣି ଦରଖାସ୍ତ କଲି । ଆଶା ଥିଲା ଯୋଗ୍ୟତା ଭିତ୍ତିରେ ମୁଁ ନିଷ୍ପେ ପାଇବି । ଏ ମଧ୍ୟରେ ଜଣେ ଭଦ୍ରଲୋକ ଆସି ନନାଙ୍କୁ କହିଲେ— ଦୁଇଶହ ଟଙ୍କା ଦେଲେ ପୁଅକୁ ଋଷିରିଟା ମିଳିଯିବ । ଦୁଇଶହ ଟଙ୍କା କେଉଁଠି— ଆମେ କେଉଁଠି ? ସେ ସେତିକିରେ ରହିଲା । ଗୌରୀ (ଗୌରୀକୁମାର ବ୍ରହ୍ମା) ସେତେବେଳକୁ ଜଂରେଜୀ କଲେଜରେ ପଢୁଥାଏ । ମୋର ବାଲ୍ୟବନ୍ଧୁ ଏବଂ ଟିକିଏ ଉଗ୍ର ସ୍ୱଭାବର । ଦିନେ ଦିହେଁ ପ୍ରସ୍ତାବ କଲୁ— ସଂଘଟିଏ ଗଢ଼ିବା, ନାଁ ରହିବ ‘ଅକର୍ମାପଞ୍ଚିତ ସଂଘ’ । ତା’ ଜରିଆରେ ଅନ୍ୟାୟର ପ୍ରତିରୋଧ କରିବା । ସେଇଯା ହେଲା— ସେ ସଂଘର ସଭାପତି

ଓ ମୁଁ ସଂପାଦକ ରହିଲୁ । ‘ଗବେଷଣା’ ନାମରେ ଏକ ହାତଲେଖା ସଂସ୍କୃତ ପତ୍ରିକା ପ୍ରକାଶ କରିବା ସ୍ଥିର ହେଲା । ଦୁଇଟି ସଂସ୍କରଣ ବାହାରିଲା । କିନ୍ତୁ ନାନାବିଧ ଅସୁବିଧା ଯୋଗୁଁ ଆଉ ତାହା ପ୍ରକାଶ ପାଇପାରିଲା ନାହିଁ ।

ସେ ସମୟର ଆଉ ଏକ ଘଟଣା ମନେପଡ଼େ । ଘଟଣା ନୁହେଁ, ଦୁର୍ଘଟଣା । ଦିନେ କ୍ଲାସ୍ ନେଉଥାନ୍ତି ପୂଜ୍ୟପାଦ ପଣ୍ଡିତ ଆର୍ତ୍ତତ୍ରାଣ ମିଶ୍ର । ସତୁରି ପର, ତୟାବର୍ଷର ଚେହେରା । ଧଳା ଫରଫର ଧୋତି— ଶଙ୍ଖଶୁଭ୍ର ଉତ୍ତରୀୟ । ସାର୍ଟ କୋର୍ଟ୍ ଦିହରେ ଲାଗେନି । କଲେଜକୁ କେହି ପରିଦର୍ଶକ ଆସିବାର ଥିଲେ ପୁରାହାତ ପାଟକୋର୍ଟିଏ କାଖରେ ଯାକି ଆସନ୍ତି ଏବଂ ତା’କୁ ଥୋଇ ଦିଅନ୍ତି ଟେବୁଲ ଉପରେ । ସେ ପହଞ୍ଚିବା ଜାଣିଲେ ତରବର ହୋଇ ଗଳାଇ ପକାନ୍ତି । ଗଳାପରେ ଯେଉଁ ଫୁଲୁଲୁକୁ ସେହି ଫୁଲୁଲୁ ସରଳତାର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଯେପରି । କପାଳରେ ଚନ୍ଦନ ଟୋପା— ଦେଖିଲା ମାତ୍ରେ ମୁଣ୍ଡ ନଇଁଯାଏ । ନନାଙ୍କର ଅତି ଅନ୍ତରଙ୍ଗ । ଅଳଙ୍କାର ପଢ଼ାନ୍ତି । ପଢ଼ାଇଲା ବେଳେ ତଳକୁ ମୁହଁ କରି କାହାରି ଆଡ଼େ ଅନାନ୍ତି ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ସରଳତାର ସୁଯୋଗ ନେଇ ଆମେ ପଢ଼ା ପ୍ରତି ଧ୍ୟାନ ନରଖି ଯେଝା କାର୍ଯ୍ୟରେ ଲାଗିଥାଉ । ସେଦିନ ଆମେ ମାତ୍ର ଛ’ଜଣ— ସାମ୍ରା ବେଞ୍ଚରେ ବସିଥାଉ । ଅଜ୍ଞାରେ ଜଣେ ଛାତ୍ର ଉଠି କହିଦେଲା— ଆଜ୍ଞା ! ବେଣୀ ଉପନୟାସ ପଢୁଛି । ସତକୁସତ ମୁଁ ଉପନୟାସ ପଢୁଥାଏ । ଶୁଣିଲା ମାତ୍ରେ ରାଗରେ ମୁହଁଟେକି ପଛରିଦେଲେ— କହିଲୁ ମୁଁ କ’ଣ ପଢ଼େଇଲି ? ମୁଁ ତ ଶୁଣି ନ ଥିଲି, କହିଲି— ଆଜ୍ଞା ! ଶୁଣିନି, ହେଲେ ସିଏ କ’ଣ ଶୁଣିଛି ପଛରୁ ତ । “ତାକୁ କାହିଁକି ପଛରିବି ? ତୁ ତ ଶୁଣୁନୁ, କ୍ଲାସ୍‌ରେ ବସିବୁ କିଆଁ ? ଯା— ବାହାରିଯା— ଉଠ” । ଉଠି ଆସିଥିଲେ ଯାଆନ୍ତା କିନ୍ତୁ ମୋ ପାଟିରୁ ବାହାରି ପଡ଼ିଲା ସିଏ ନ ଗଲେ ମୁଁ ଯିବିନି । “ଯିବୁନି । ତା’ହେଲେ ମୁଁ ଯାଉଛି, ଝଲ ପିଲେ” କହି ପ୍ରଚଣ୍ଡ ରାଗରେ ଉଠି ପଳାଇଲେ— ପଛେପଛେ ପିଲାମାନେ । ଏକା ବସିଥାଏ ମୁଁ, କୋହ ଉଠୁଥାଏ । କାନ୍ଦ କାନ୍ଦ ହୋଇ ସିଧା ପଲେଇ ଆସିଲି ଘରକୁ । କାହାକୁ କିଛି ନ କହି ରହିଲି ସେଦିନ । ତହିଁ ଆରଦିନ କ୍ଲାସ୍‌ରେ ପଶି ଦେଖନ୍ତି ତ ମୁଁ ବସିଛି । ମୁହଁ ବୁଲାଇ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଫେରିଗଲେ । ଆଉ ଆସିଲେ ନାହିଁ । ନନାଙ୍କୁ ଆସି

ସବୁକଥା କହିବାରୁ ବୁଝାଏ ଗାଳିଗୁଲଜ କଲେ ପାଟିକୁ ଯା’ ଆସିଲା । ରାତିରେ ତାଙ୍କ ଘରକୁ ଯାଇ କ୍ଷମା କରିଦେବାକୁ ସବିନୟ ଅନୁରୋଧ କଲେ ଏବଂ ସେ ତରଳିଯାଇ ପ୍ରିନ୍‌ସିପାଲଙ୍କୁ ଭେଟିବାକୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଲେ । ଆଗରୁ ପ୍ରିନ୍‌ସିପାଲଙ୍କୁ କହିଦେଇଥାନ୍ତି ସେକଥା । ତାଙ୍କ କଥାରେ ନନା ପ୍ରିନ୍‌ସିପାଲଙ୍କୁ ଭେଟିବାରୁ ସେ କହିଲେ— “କାଲି କଲେଜରେ ମୋତେ ଦେଖା କରିବାକୁ ପୁଅକୁ କହ” । ଆଗରୁ ମୋ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ସ୍ନେହ ଥାଏ । ପରଦିନ ଏକୃଟିଆ ଦେଖାକରିବାରୁ ସେ ଉପଦେଶ ଦେଲେ— “ଯା’ ଗୋଡ଼ ଧରି ଦୋଷ ମାନିଯା । ଆଉ କ୍ଷମା କରିବାକୁ କୁହ ।” ସେଇଠୁ ଯାଇ, ‘ଆଜ୍ଞା, ଦୋଷ ହେଇଗଲା, କ୍ଷମା କରନ୍ତୁ’ ବୋଲି ତାଙ୍କ ପାଦଧରି କାନ୍ଦି କାନ୍ଦି କହିଲି । ସେତକ ଶୁଣିଲା ମାତ୍ରେ ସବୁ କ୍ରୋଧ କୁଆଡ଼େ ଉଭେଇଗଲା କେଜାଣି ଟିକିଏ ହସିଦେଇ କହିଲେ— “ମୁର୍ଖ, ଯା, କ୍ଲାସ୍‌ରେ ବସ ।” ଦେଖିଲେ ତ କି ଅପୂର୍ବ ଦେବୋପମ ଗୁଣ— ଆଉ ଛାତ୍ରବସ୍ତ୍ରତା । ଏହା କ’ଣ ଭୁଲିହେବ ଜୀବନରେ ? ସେହିଦିନୁ ଗୁରୁଜନଙ୍କ ପ୍ରତି ଅବଜ୍ଞା ମହାପାପ ବୋଲି ବୁଝିନେଲି ।

ଏ ବର୍ଷର ଆଉ ଏକ ଦୁଃଖଦ ଅନୁଭୂତି କଥା କହୁଛି । ବର୍ଷ ଶେଷରେ ପରୀକ୍ଷା । ଦୁଇମାସ ଆଗରୁ ଫରମ୍ ପୂରଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଫିସ୍ ବାରଟଙ୍କା । ଅଭାବକାଳରେ ବାରଟଙ୍କାର ମୂଲ୍ୟ କେତେ ଯେ ଅଧିକ ଅନୁଭବୀ ନ ହେଲେ ଜାଣିପାରିବେନି । ମାସକ ଅ ଠରୁ ଟଙ୍କାର ଯୋଗାଡ଼ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ବହୁ ଚେଷ୍ଟାରେ ଆଠଟଙ୍କା ହାତକୁ ଆସିଲା । ଆହୁରି ଝରି ଟଙ୍କା । ପରଦିନ ଫିସ୍ ଦାଖଲ ହେବ । ମନମାରି ରହିଥିଲା ବେଳେ ସଭାର ସଜାତ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଆସି, ମୋ ପାଖରେ ତିନିଟଙ୍କା ଅଛି, ଦେବି, ଆଉ ଟଙ୍କାଟିଏ ଯୋଗାଡ଼ କର ବୋଲି ତିନିଟଙ୍କା ଆଣିଦେଲା । ନନା କହିଲେ ଏଗାର ଟଙ୍କାଧରି ତୁ ଯାଇଥା, ବାରଟାବେଳେ ସେଇଠିକି ଟଙ୍କାଟିଏ ଆଣିଦେବି । ଦି’ଟା ଆଗରୁ ଦେବା କଥା । ଏଗାରଟଙ୍କା ଧରି କଲେଜକୁ ଗଲି । ଲାଇବ୍ରେରୀରେ ବସି ତାଙ୍କୁ ଅପେକ୍ଷା କରିଥାଏ । ଦେଖୁ ଦେଖୁ ଦୁଇଟା ବାଜିବା ଉପରେ । ନନାଙ୍କ ଦେଖା ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ ପିଲାଏ ଯେଝା କାମ ସାରି ଘରକୁ ଯିବାକୁ ବାହାରନ୍ତି । ମୁଁ ସେମିତି ବସିଥାଏ । ସେତିକିବେଳେ

ତ୍ରିପାଠୀ ଆପଣେ (ପ. ଅନନ୍ତ ତ୍ରିପାଠୀ ଶର୍ମା) ମୋତେ ଦେଖି ପରଲିଲେ— ଫର୍ମ ପୁରଣ କଲଣି ? ମୁଁ ସବୁକଥା କହିବାରୁ ପକେଟରୁ ଟଙ୍କାଟିଏ କାଢ଼ି ମୋତେ ଦେଇ କହିଲେ, ଯା' ଫରମ୍ ଦେଇ ଆସ । ସମୟ ହେଇଗଲାଣି । ବାରଟଙ୍କା ନେଇ ଅଫିସରେ ଫର୍ମ ଦେଇ ଆସିଲି । ଯା'ହେଉ, ସେ ପରୀକ୍ଷାରେ ମୁଁ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀ ରଖି ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲି । ଏବେ ଭାବୁଛି, ସେଦିନ ସେ ଟଙ୍କାଟିର ମୂଲ୍ୟ ଗୋଟିଏ ନଥିଲା କୋଟିଏ ।

ଏ ସମୟରେ ପାରଳା ଯୁବରାଜ ଶ୍ରୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ସହିତ ସୁରୁଗୁଳା ରାଜଜେମା ବନଜାକ୍ଷୀଙ୍କ ଶୁଭପରିଣୟ ଉତ୍ସବ ସଂପାଦିତ ହୁଏ । ନାନା ସ୍ଥାନରୁ ଗୁଣୀ, ଜ୍ଞାନୀ, ପଣ୍ଡିତ, ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞଙ୍କ ସମାବେଶରେ ସହର ଉଛୁଳି ଉଠେ । ପାରଳା ଗଜପତି ମହାରାଜାଙ୍କ ଉତ୍ସବ— କିଏ ବା ଯୋଗ ନ ଦେବ । ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଲୋକଙ୍କ ସମାଗମ ହୁଏ । ଉତ୍ସବ ଶେଷରେ ରାଜା ଆଗନ୍ତୁକଙ୍କୁ ଯଥାବିଧି ସଜ୍ଜାର ପୂର୍ବକ ବିଦାୟ ଦେଲା ପରେ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହିଥାନ୍ତି କବି ଓ ପଣ୍ଡିତ ମଣ୍ଡଳୀ । କେଉଁ ମାନଦଣ୍ଡ ଧରି ତାଙ୍କୁ ବିଦାକି ଦିଆଯିବ, ଭାଲେଣି ପଡ଼େ । ବିରରବନ୍ତ ମହାରାଜାଙ୍କ ମନକୁ କ'ଣ ଆସିଲା କେଜାଣି, ଦେବାନଙ୍କୁ ତକାଇ ଆଦେଶ ଦେଲେ— ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କୁ ଜଣାଇଦିଅ, ଆସନ୍ତାକାଲି ସନ୍ଧ୍ୟାପୂର୍ବରୁ ଉଆସ ପଛପଟ ସାତାସାଗରକୁ ବର୍ଷନା କରି କବିତା ଲେଖିବେ । ଶୀର୍ଷକ ରହିବ 'ସାତାସାଗରେ ପ୍ରବୋଧ' । ବିଦ୍ୟାପ୍ରବୀଣ ପରୀକ୍ଷାରେ ପାସ କରିଥିବା ହେତୁ ମୁଁ ପଣ୍ଡିତ ମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ ହେବା ବାଧା ନଥାଏ । ରାଜାଜ୍ଞା ପ୍ରକ୍ଷରିତ ହେବା ଜାଣି ମୋର ଜଣେ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଯାଆ ଆସି କହିଲା— ତୁ ମଧ୍ୟ କବିତାଟିଏ ଲେଖ । ଏହା ପୂର୍ବରୁ ସୌଖୀନ ଲେଖକ ଭାବେ ଚୌପଦୀ, କବିତା, ଚଉତିଶା, ଗାଥାଗୀତି ପ୍ରଭୃତି ରଚନା କରି ସାଙ୍ଗସାଥୀଙ୍କୁ ଶୁଣାଇ ଆସୁଥିଲି । ତା' କଥାରେ ରାତାରାତି କବିତାଟିଏ ଲେଖି ନଅର ଅଫିସରେ ଦେଇ ଆସିଲି (ଶେଷ ପୃଷ୍ଠା 'କ' ଦୃଷ୍ଟବ୍ୟ) । ବାବନଟି କବିତା କୁଆଡ଼େ ପେଶ କରାହୋଇଥିଲା । ଗଜପତିଙ୍କ ମାମୁଁ ଜୟପୁର ମହାରାଜା ବିକ୍ରମ ଦେବବର୍ମା, ତାଙ୍କ ଦାକ୍ଷୀଣ୍ୟରୁ ରାଧାକାନ୍ତ ମଠମହନ୍ତ, ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଦାସ ଓ ସଂସ୍କୃତ କଲେଜ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଶ୍ରୀ ମଧୁସୂଦନ ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ଦ୍ଵାରା କବିତାଗୁଡ଼ିକ ରାତାରାତି ପରୀକ୍ଷିତ ହୋଇ

ଘୋଷଣା କରାଗଲା ବେଳକୁ ମୋ କବିତାଟି ପ୍ରଥମ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଛି । ପୁରସ୍କାର ବାବଦକୁ ଶହେ ଷୋହଳ ଟଙ୍କା ସହ ପାଟ ଯଥା (ଯୋଡ଼ି), ସ୍ଵର୍ଗୀୟ ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁ ଏବଂ ଭଦ୍ରକରୁ ଆସିଥିବା ପଣ୍ଡିତ ସୋମନାଥ ମହାନ୍ତି ଦ୍ଵିତୀୟ ପୁରସ୍କାର ଯୁଗ୍ମବିଜେତା ଭାବେ ପାଇଲେ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଅଠାବନ ଟଙ୍କା ସହିତ ପାଟଯୋଡ଼ । ଅନ୍ୟ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ବିଦାକି ସ୍ଵରୂପ ପରିଶି ଟଙ୍କା ଲେଖାଏଁ ଦିଆଗଲା ।

ଦାରିଦ୍ର୍ୟର ଚରମ ସୀମାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଏକ ସର୍ବହରା ପରିବାର ପକ୍ଷରେ ଏହାର କେତେ ଯେ ମୂଲ୍ୟ କଳନା କରିହୁଏ ନାହିଁ । ପୁରସ୍କାର ପାଇବା କଥା ଶୁଣିବା ମାତ୍ରେ ଭାବବିହ୍ୱଳ ନନା ପୁଅକୁ ତାରିଫ୍ କରି କାହାକୁ ଯେ ନ କହିଛନ୍ତି ତା' ନୁହେଁ । ପରିବାର ଆନନ୍ଦରେ ଗର୍ବଗଦ । ଯଥା ସମୟରେ ନଅରକୁ ଯାଇ ପୁରସ୍କାର ଧରି ଆସିଲି । ଧାର-ଉଧାର ରଣ-ବନ୍ଧକ ପରିଶୋଧ ପରେ ଯାହା ବଳିଲା ସେତିକିରେ ଆଉ କିଛିଦିନ ପାଇଁ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ।

— ୦ —

(୩)

ମୋ ଜୀବନ ବୃକ୍ଷ ଗଜା ମେଲିବାଠାରୁ ପୁଷ୍ପିତ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସଂସ୍କୃତ କଲେଜର ଅବଦାନ ଚିର ସ୍ମରଣୀୟ । ଏ ସମୟକୁ କିନ୍ତୁ ତା'ର ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ପରିସ୍ଥିତି ଜଟିଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଥାଏ । ମୋ ବେଳରେ ଅଧ୍ୟାପକବୃନ୍ଦ ଏକକୁ ଆରେକ ବଳି ଯେପରି ପଣ୍ଡିତ ସେପରି ପ୍ରତିପରିଶ୍ରାମୀ ଥିଲେ । ସାହିତ୍ୟ, ଅଳଙ୍କାର, ବ୍ୟାକରଣ ସମେତ ଶୁଦ୍ଧି, ସୂତି, ମାମାଂସା, ବେଦାନ୍ତ ସବୁଥିରେ ସେମାନେ ଥିଲେ ଧୁରନ୍ଧର । ଏ ମଧ୍ୟରେ ପଣ୍ଡିତ ଅନନ୍ତ ତ୍ରିପାଠୀ ଶର୍ମା ଅଳଙ୍କାର, ମାମାଂସା ଓ ବୈଦ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ଯୋଗ୍ୟତା ଅର୍ଜନ କରିବା ସହ ଘରୋଇ ପରୀକ୍ଷାର୍ଥୀ ଭାବେ ଏମ୍.ଏ. ଡିଗ୍ରୀ ହାସଲ କରିଥିବାରୁ ଯୋଗ୍ୟତା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦରମା ହାର ବଢ଼ାଇବାକୁ ମହାରାଜାଙ୍କୁ ଆବେଦନ କରିଥାନ୍ତି । ଏ ସମୟରେ ସମସ୍ଥାନର ଏକ ଉଚ୍ଚପଦସ୍ଥ କର୍ମରତାଙ୍କ ପିତା ଜଣେ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ଜମା ବ୍ରାହ୍ମଣ । ତାଙ୍କ ବାଲବିଧବା କନ୍ୟାର ପୁନର୍ବିବାହ ସକାଶେ ଅନୁମତି ଦେବାକୁ ମହାରାଜାଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରନ୍ତି । ସେକାଳ ବିଧି

ଅନୁସାରେ ସମାଜରେ ଅପ୍ରଚଳିତ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲେ କର୍ମରାଜକୁ ରାଜାଙ୍କ ଅନୁମତି ଦରକାର ହୁଏ । ବିଶେଷଜ୍ଞଙ୍କ ମତାମତ ନେଇ ରାଜା ଯାହା ନିଷ୍ପତ୍ତି ନିଅନ୍ତି, ତାହା କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହୁଏ । ତଦନୁଯାୟୀ ସଂସ୍କୃତ କଲେଜ ଅଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କ ମତାମତ ଲୋଡ଼ାଯିବାରୁ ସେ ବିବାହ ସପକ୍ଷରେ ମତ ଦିଅନ୍ତି ଓ ସମର୍ଥନ ଯୁକ୍ତି ଉପସ୍ଥାପନା ପୂର୍ବକ ‘ବିଧବା ବିବାହ’ ନାମରେ ଏକ ଚଟିବହି ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ଏହାପରେ ବିବାହକାର୍ଯ୍ୟ ସଂପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହାଦେଖି ବିରୋଧବାଦୀ କେତେକ ବ୍ୟକ୍ତି ବିଶେଷକରି ରାଜପୁରୋହିତ ସଂସ୍କୃତ କଲେଜର କେତେଜଣ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ‘ବିଧବା ବିବାହ ଖଣ୍ଡନ’ ଶୀର୍ଷକ ବହିଟିଏ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି । ଯା’ପରେ ସପକ୍ଷବାଦୀମାନେ ‘ବିଧବା ବିବାହ ଖଣ୍ଡନର ଖଣ୍ଡନ’ ନାଁରେ ପୁନର୍ବାର ବହି ଛପାଇ ବିତରଣ କରନ୍ତି । ଏତାଦୃଶ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପରେ ମର୍ମାହତ ହୋଇ ବିବାଦର ମୂଳକେନ୍ଦ୍ର ସଂସ୍କୃତ କଲେଜ ମନେ କରି ତତ୍ତ୍ୱତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କୁ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ଅବ୍ୟାହତ ଦେବା ସକାଶେ ମହାରାଜା ମନସ୍ଥ କରନ୍ତି । ଦେବାନ୍ଙ୍କ ସହିତ ପରାମର୍ଶ ପରେ ସରକାରୀ ନିୟମାନୁଯାୟୀ ପଞ୍ଚାବନ ବର୍ଷକୁ କାର୍ଯ୍ୟକାଳ ସାମାରୂପେ ଧରି ପାଞ୍ଚଜଣ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ଅବସର ନେବା ପାଇଁ ବାଧ୍ୟ କରାଗଲା । ସେଥିରେ ତ୍ରିପାଠୀ ଆପଣେ ନଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଦରମାହାର ବଢ଼ାଇବା ଆବେଦନ ଗୃହୀତ ନ ହେବାରୁ ସେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରପୃଷ୍ଠ ଭାବେ ଅବସର ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଫଳରେ ନୂତନ ଅଧ୍ୟାପକ ନିଯୁକ୍ତିର ଆବଶ୍ୟକତା ପଡ଼େ ।

ଏହା ଦେଖି ସୁଯୋଗ ହାତଛଡ଼ା ନକରି ସ୍ୱାର୍ଥପର ଗୋଷ୍ଠୀ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଆତ୍ମୀୟସ୍ୱଜନଙ୍କ ଲାଗି ଉଦ୍ୟମ ଆରମ୍ଭ କରିଥାଆନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବିଜ୍ଞାପନ ବାହାରିଲା ଯୋଗ୍ୟତା ଭିତ୍ତିରେ ନିଯୁକ୍ତି ଦିଆଯିବ ବୋଲି । ବୟସ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ନଥିବା ହେତୁ ମୁଁ ଦରଖାସ୍ତ ଦେଲି । ସମସ୍ତ ଦରଖାସ୍ତ ଛାମୁରେ ଫେଶି କରାହେଲା । କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ରାଜପତିଙ୍କ ରାଜକାୟ ଗୁଣ ଥିଲା—ତନ୍ମ ତନ୍ମ ନିରୀକ୍ଷଣ ନକରି ସେ ଦସ୍ତଖତ ଦେବେ ନାହିଁ । ମୋ ଦରଖାସ୍ତରେ ଯୁବରାଜଙ୍କ ବିବାହକାଳୀନ ପୁରସ୍କାର ସହିତ ଦୁଇଟି ସଂସ୍କୃତ ଉପାଧି ଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ଥାଏ । ପୁରସ୍କାର ଦେଲାବେଳେ ଦେବାନ୍ଙ୍କଠାରୁ ମୋ ସମ୍ବନ୍ଧରେ

ବିବରଣୀ ସଂଗ୍ରହ କରିନେଇଥାନ୍ତି । ତେଣୁ ନିର୍ବିରୋଧରେ ମୋତେ ପଣ୍ଡିତ ଅନନ୍ତ ତ୍ରିପାଠୀ ଶର୍ମାଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ନିଯୁକ୍ତି ଦିଆଗଲା ଓ ପଣ୍ଡିତ ଲିଙ୍ଗରାଜ ମିଶ୍ର ବି.ଓ.ଏଲ୍. ବ୍ୟାକରଣାଭ୍ୟାସ ପ୍ରନ୍ୟସିପାଳ ଭାବେ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ଇଡର ଋଜିଷ୍ଟ୍ରାଙ୍କ ଯୋଗ୍ୟତା ଦେଖି ନିର୍ବାଚନ କରାଗଲା । ନିଯୁକ୍ତି ଆଦେଶ ପାଇବା ମାତ୍ରେ ମୁଁ କାର୍ଯ୍ୟଭାର ଗ୍ରହଣ କଲି । ସେ ଦିନଟି ଥିଲା ଉଣିଶ’ ଅଣରୁଲିଶ ମସିହା, ଜୁନ୍ ସତର ତାରିଖ । ଏହିଠାରୁ ମୋ ଝକିରି ଜୀବନର ଅୟମାରମ୍ଭ ।

ଏତେବେଳର ଘର ଅବସ୍ଥା ଟିକିଏ ସୁତେଜ ଦିଏ । ନନା ସତୁରିରେ ପଦାର୍ପଣ କରିଥାନ୍ତି । ଦିନକୁ ଦିନ ତାଙ୍କୁ ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ ଦୁର୍ବଳ କରିଝଲିଥାଏ । ଚଳପ୍ରଚଳ ହେଲାବେଳେ ପୂର୍ବର ତେଜ ନଥାଏ । ସାହସ କ୍ରମେ କ୍ରମେ କମି ଆସୁଥାଏ । ଆର୍ଥିକ ପରିସ୍ଥିତି ନକହିବା ଭଲ । ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ମୋ ନିଯୁକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତଙ୍କ ମନରେ ଆଶାର ସଞ୍ଚାର ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ, ଯଦିତ ମାସିକ ଦରମା ପଚାଶି ଟଙ୍କା । ଝକିରି ପରଠାରୁ ବୋଉର ଧାନକୁଟା ବନ୍ଦ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ନନା ପଇତା ବଳା ଛାଡ଼ି ନଥିଲେ, ସେତିକି ତାହା ଯେମିତି ତାଙ୍କ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟର ପ୍ରତୀକ ।

୧୯୩୯-୪୦ ମସିହା ଶିକ୍ଷାବର୍ଷ । କଲେଜ ନୂଆ କଲେବର ଧାରଣ କରିଥାଏ । ପୁରୁଣାଙ୍କ ଭିତରୁ ଥା’ନ୍ତି ହରି ଦାସ ମାଷ୍ଟ୍ରେ ଏକା । ପ୍ରଥମେ ସାଙ୍ଗସାଥୀଙ୍କୁ ପଢ଼ାଇବା ନେଇ ସଙ୍କୋଚ ଆସିଲା ମନରେ । କେଉଁ ଶୈଳୀରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା ବିନିମୟ ହେବ । ଯା’ହେଉ କିଛିଦିନ ପରେ ଅବସ୍ଥା ସୁଧୁରିଯାଏ । ଇମିତିରେ ଆସେ ବିନାୟକ ଚତୁର୍ଥୀ । ପୂଜା ବେଳେ ମୋର ସକ୍ରିୟ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କାହାରି ଅଜଣା ନଥାଏ । ତେଣୁ ମୋତେ ବାଧ୍ୟ କରାଗଲା—ନୂଆ ନାଟକଟିଏ ଲେଖିବି ଏବଂ ତାହା ମଞ୍ଚସ୍ଥ ହେବ । କଥା ଭାଙ୍ଗିନପାରି ‘ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମ’ ନାମରେ ସାମାଜିକ ନାଟକଟିଏ ଲେଖିଲି । ସେଯାଏଁ ପାରଳାରେ ସାମାଜିକ ନାଟକ ଅଭିନୀତ ହୋଇନଥାଏ । ଯାହାହେଉ ନାଟକଟି ସଫଳତାର ସହିତ ମଞ୍ଚସ୍ଥ ହେବାରୁ ରୁଚି ବଦଳିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେଥିପ୍ରତି ଦର୍ଶକଙ୍କ ସ୍ୱହା ମଧ୍ୟ ଜାଗ୍ରତ ହେଲା । ଅଭିନେତାମାନଙ୍କୁ ଯେପରି ଉଚ୍ଚ ପ୍ରଶଂସା

କରାଗଲା ସେହିପରି ମୁଁ ମଧ୍ୟ କମ୍ ପ୍ରଶଂସିତ ହୋଇନଥିଲି ।
ଫଳରେ ଛାତ୍ର ମହଲରେ ମୋ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବଢ଼ିଗଲା ।

ଦିନକର ଘଟଣା । ସେକାଳ ଦକ୍ଷିଣାଞ୍ଚଳ ଶିକ୍ଷା ସର୍କିଲ୍
ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର ଆଆନ୍ତି ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ହରିହର ମିଶ୍ର । କତା
ଅର୍ପିସର— ଇଂଲଣ୍ଡ ଫେରତା । କଲେଜ ପରିଦର୍ଶନରେ
ଆସିଆନ୍ତି । ମୁଁ ଏଣ୍ଟ୍ରାନ୍ସ କ୍ଲାସ୍‌ରେ ‘ଦଶ କୁମାର ଚରିତ’
ପଢ଼ାଉଥାଏ । କଳାପଟା ଦିହରେ ଦୀର୍ଘ ସମାସ ପଦଟିଏ,
‘ପୁରନ୍ଦର ପୁରାଙ୍ଗଣ ବନବିହରଣ ପରାୟଣ ତରୁଣ
ଗଣିକାଗଣଗାୟନାୟା’ ଲେଖି ବୁଝାଉଥାଏ ପିଲାଙ୍କୁ । ଏ
ଭିତରେ ସେ ପଛପଟୁ ପଣି ଆସିଛନ୍ତି, ମୁଁ ଜାଣେନି ।
ଠିଆହୋଇ ଶୁଣୁଛନ୍ତି । ସାଙ୍ଗରେ ଆଆନ୍ତି ଶ୍ରୀ ଡମ୍ବରୁଧର ଦାସ,
ସଂସ୍କୃତ ଶିକ୍ଷା ପରିଦର୍ଶକ ଏବଂ ପ୍ରିନ୍‌ସିପାଲ ଶ୍ରୀ ଲିଙ୍ଗରାଜ
ମିଶ୍ର । ମୁଁ ଯେତେବେଳେ, ଇନ୍ଦ୍ରପୁରୀର ଅଙ୍ଗଣରେ ଥିବା
ବଗିଚାରେ ଭ୍ରମଣରତ ତରୁଣ ଗଣିକା ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁମାନେ
ବାହାରେ ଭ୍ରମଣ କରିବା ନିରାପଦ ନୁହେଁ ବୋଲି କହିଛି,
ହଠାତ୍ ସେ ପ୍ରଶ୍ନ କଲେ— ‘ତରୁଣ’ ଶବ୍ଦର ଇମିତି ଅର୍ଥ
କୁଆଡୁ ଆଣିଲ ? ବୁଲି ଋହୁଁଲ ବେଳକୁ ତିନିଜଣ ଠିଆ ।
ଚକିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଲି । କିନ୍ତୁ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉତ୍ତର ଦେଲି—
‘ତା’ ନ ହେଲେ ତରୁଣ ଶବ୍ଦର ମୂଲ୍ୟ ରହିବନି ଆଜ୍ଞା !
“କାହିଁକି ? ତରୁଣ ଗଣିକା କହିଲେ ତ ଯୁବତୀ ବେଶ୍ୟା”
ପଚାରିଲେ । ମୁଁ କହିଲି, ସ୍ୱର୍ଗରେ ସମସ୍ତେ ଯୁବତୀ ଆଜ୍ଞା !
ତା’ପରେ ହସି ହସି ପଚାରିଲେ— ତୁମେ କିମିତି ଜାଣିଲ ?
“ସେମାନେ ପରା ‘ଅମରାନିର୍ଜର ଦେବୀ’ ?” କହିବା ମାତ୍ରେ
ବୁଲିପଡ଼ି ଋହୁଁଲେ ସଂସ୍କୃତ ଶିକ୍ଷା ପରିଦର୍ଶକଙ୍କ ଆଡ଼କୁ ।
ସେ ମୁଣ୍ଡ ହଲାଇ ସମ୍ମତି ଜଣାଇଲେ । କିଛି ସମୟ ଠିଆରହି
ତିନିଜଣ ଯାକ ବାହାରିଗଲେ ସେଇଠୁ । ଇନିଷ୍ଟେକ୍ସନ୍‌ସ
ଖାତାରେ ମୋ ଉପରେ ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେଇଗଲେ ଏକ୍‌ସଲେଣ୍ଟ୍
ଟିଟି । ସେ ଗଲାପରେ ସେଇଟା ହଜତଇ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା
ଶିକ୍ଷକ ମହଲରେ— ହରିହର ମିଶ୍ର ଲେଖିଲେ,
‘ଏକ୍‌ସଲେଣ୍ଟ୍ ।’ ଯେମିତିକି ଅସମ୍ଭବ ଘଟଣାଟି ଘଟିଗଲା ।

ଶିକ୍ଷକ ଭାବେ କାର୍ଯ୍ୟ କଲେ ସୁଦ୍ଧା ସାଙ୍ଗସାଥୀ
ମେଳରେ ସାକ୍ଷ୍ୟଭ୍ରମଣ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦର୍ଶନ, ରାଧାକାନ୍ତ ମଠରେ
ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟ ରୀତିମତ ଚଳି ଆସୁଥାଏ । ମହନ୍ତଙ୍କ

ପ୍ରତିନିଧି ଭାବେ ରାଧାକାନ୍ତ ମଠରେ ସେତେବେଳେ ଗୋପାଳ
ଦାସ ନାମକ ଜଣେ ଉଦାରମନା ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଅବସ୍ଥିତ ଆଆନ୍ତି ।
ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ଶେଷରେ ତାଙ୍କ ସହିତ କିଛି ସମୟ ଗଚ୍ଚକରି
ଆସୁ । ସେ ବି ଦିଅଁଙ୍କ ଭୋଗପ୍ରସାଦ କିଛି ଖାଇବାକୁ ଦିଅନ୍ତି ।
ଦିନେ— ଦଶହରା ପୂର୍ବଦିନ ବୋଧହୁଏ— କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ
କହିଲେ— ସେ ବର୍ଷ କାର୍ତ୍ତିକମାସ ପ୍ରବଚନ ଦେବାକୁ
ବୃନ୍ଦାବନରୁ ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ ଆସିବେ ମଠକୁ । ଆମେ ଯେମିତି
ଶୁଣିବାକୁ ଯାଉ, ମୁଁ ହଠାତ୍ ପଚାରିଲି— କାହିଁକି ଆଜ୍ଞା !
ପାରଳାରେ କ’ଣ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଅଭାବ ଅଛି ଯେ ବୃନ୍ଦାବନରୁ
ଆସିବେ ?— “କାହାନ୍ତି ? ବ୍ୟାସାସନରେ ବସି କିଏ ପ୍ରବଚନ
ଦେବେ ?— ଗୋଟିଏ ଶ୍ରେକର ବ୍ୟାଖ୍ୟାପାଇଁ ଝରି ପାଞ୍ଚ
ଦିନ ଏପରିକି ଛ’ଦିନ ନିଅନ୍ତି ସେ ।” ଶୁଣି ମୁଁ କହିଲି,
ଛ’ଦିନ କାହିଁକି, ଦଶଦିନ ଯାଏଁ ତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିହେବ ।
“ମୁହଁରେ କହୁଛ ସିନା— ପାରିବ ? ବୃତ୍ତସ୍ୱରରେ ଉତ୍ତର
ଦେଲି— “ଦେଖନ୍ତୁ ଥରେ ।” ଅହଂକାର ବୋଲି ଗୋଟିଏ
ଜିନିଷ ଯାହା ଯୌବନ ଆସିଲେ ମନରେ ଗଳା ମେଲି ଉଠେ ।
ମୋ କଥାରେ ଟିକିଏ ଅମିୟାଳ କହିଲେ— ଠିକ୍ ଅଛି । ପାରିବ
ଯଦି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଅ । କିନ୍ତୁ ମନେରଖ, ସେ ସମୟରେ କେତେକ
ବିଧିନିୟମ ମାନି ଚଳିବାକୁ ପଡ଼େ । ପ୍ରସାଦ ଛଡ଼ା ବାହାରେ
କିଛି ଖାଇବା ନିଷିଦ୍ଧ, ଦ୍ୱିତୀୟରେ ସ୍ତ୍ରୀ, ଡେଲି, ଆମିଷ ବର୍ଜନ
କରିବ, ତୃତୀୟ ନଖ ବାଳ ନ କାଟି ରହିବ । ଏସବୁ ମାନିଲେ
ବ୍ୟାସାସନରେ ବସିବ ।” “ପଛ ଦି’ଟା ପାଇଁ ଚିନ୍ତା ନାହିଁ ।
କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମଟା...” କହୁ କହୁ ସେ କହିଲେ ସେ ବୟୋବସ୍ତ
ମୁଁ କରିବି । ମଠରେ ପ୍ରସାଦ ସେବନ କରି ରାତିରେ ଘରକୁ
ଯିବ । ପୁଣି ସକାଳେ ନିତ୍ୟକର୍ମ ସାରି ଆସୁଥାଏ । କିଛିସମୟ
ମୌନରହି ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଲି । ଫେରିଲାବେଳେ ସାଙ୍ଗସାଥୀ
ସାହସ ଦେଇ କହିଲେ— “କରି ଥରେ ଦେଖେଇ ଦେ’ରେ,
ବୁଢ଼ା ବୁଝୁ ।”

ସେଇଯା ହେଲା । ଯଥା ସମୟରେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ,
▲ବୈଷ୍ଣବ, ଗୃହସ୍ଥ ସମେତ ଆବାଳବୃଦ୍ଧବନିତା ଶ୍ରୋତାଭାବେ
ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ବ୍ୟାସାସନରେ ବସିଲି । ମଙ୍ଗଳାଚରଣ
ପୂର୍ବକ ବହିତା ମୁଣ୍ଡକୁ ଛୁଆଁଇ ପ୍ରଥମ ଶ୍ଳୋକ ଆରମ୍ଭ
କଲାମାତ୍ରେ କେଉଁଠୁ ଆସିଲା ସେ ବୁଦ୍ଧି କେଜାଣି ଅନର୍ଗଳ

ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାରେ ଲାଗିଲି ଦୀର୍ଘ ଦୁଇଘଣ୍ଟା । ସମୟସୀମା ଥାଏ ଦେଢ଼ଘଣ୍ଟାରୁ ଦୁଇଘଣ୍ଟା । ଆସନରୁ ଯେତେବେଳେ ଓହ୍ଲାଇ ଆସେ ପାଦତଳେ ପ୍ରଣାମ କରିବାକୁ ରୁଣ୍ଡ ହୋଇଯାଆନ୍ତି ଗୁରୁସ୍ଥାନୀୟ ଶ୍ରୋତାବର୍ଗ । ହତଭୟ ହୋଇ ଝୁଣିଥାଏ ମୁଁ । ଏ ପ୍ରକାର ଅନୁଭୂତି ନଥିଲା ଆଗରୁ । ପରପର ଝରିଦିନ ସେଇ ଏକା ଶ୍ଳୋକ । ରାସପଞ୍ଚାଧାରୀ ପ୍ରଥମ ଶ୍ଳୋକ ଯହିଁରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ସାରତତ୍ତ୍ୱ ନିଗୁଡ଼ ଭାବେ ନିହିତ । ସ୍ପଷ୍ଟ ଦିନ ଗୋପାଳଦାସେ ଏକାନ୍ତରେ ଡାକି ଉପଦେଶ ଦେଲେ— ଏମିତି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଛଲିଲେ ମାସକ ମଧ୍ୟରେ ପୂର୍ଣ୍ଣହେବା ଆଶା ଦିଶୁନି । ତେଣୁ ଟିକିଏ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ କର । ତା’ ପରଠୁ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକର ସାରାଂଶ କହି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସମାପନ କଲି । ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ପରଦିନ ସଭାର ଆୟୋଜନ କରି ମୋତେ ସମ୍ବର୍ଦ୍ଧନା ଦିଆଗଲା । ସେହିଦିନୁ ସହରବାସୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବଚ୍ଚା ଭାବେ ପରିଚିତ ହୋଇପଡ଼ିଲି ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ବିଶ୍ୱଯୁଦ୍ଧର ସମୟ । ନାଜୀ ହିଟଲରଙ୍କ ଦେଶ ପରେ ଦେଶ ବିଜୟବାର୍ତ୍ତା ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବିଭାଷିକା ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ । ଦରଦାମ ଆକାଶରୁମ୍ବୀ ହୋଇପଡ଼େ । ସ୍ୱଚ୍ଛଳବର୍ଗ ବିଚଳିତ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ନିମ୍ନବର୍ଗର କଥା କ’ଣ କହିବା । ଆମେ କିନ୍ତୁ ଅବିଚଳିତ ଥାଉ; କାରଣ ଅଭାବ ଆମର ଚିରସହଚର । ଜନ୍ମରୁ ଦୁଃଖୀ ଆମେ । ଭାବିଥିଲି, ମାସିକ ଦରମା ପାଇବି, ଅବସ୍ଥା ସୁଧୁରିଯିବ । ସୁଧୁରିଯିବ କ’ଣ, ଆହୁରି ଅସମ୍ଭାଳ ହୋଇପଡ଼ିଲା ।

ସନ୍ଧ୍ୟାକାଳ । ପିଣ୍ଡାରେ ବସି ନନା-ବୋଉ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଥାନ୍ତି । କଥା ମଝିରେ ନାନୀ କହିଲା— ଶକୁନ୍ତଳାକୁ ନ’ ପୁରୀ ଦଶ ହେଇଗଲା । ପାତ୍ରଟିଏ ଜୁଟିଥିଲେ ବିଭା କରିଦିଅନ୍ତେ । ସେକାଳେ କନ୍ୟା ଗୃହଯୋଗ୍ୟ ହେବା ଆଗରୁ ବିବାହ ଦେବା ବିଧି ଥାଏ । ବାଲ୍ୟ ବିବାହ । ନନା କହିଲେ— ମୁଁ ତ ଆଉ ଯିବାଆସିବା କରିପାରୁନି । ବାବୁ, ତୁ ଯିବୁ ପରାରେ ଚିକିଟି ? ରାଧାରାଣୀକି କହ ଆଖି ବୁଲୁଉଥିବ । ପାତ୍ର ଦେଖୁ ଖବର ଦେବ । ଏହା କହିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ବଡ଼ନାନୀ ଶକୁନ୍ତଳାକୁ ପୋଷ୍ୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି କନ୍ୟାଦାନ କରିବ ବୋଲି ଆଗରୁ ସୂଚାଇଥିଲା । ଛୁଟି ହେବାରୁ ଚିକିଟି ଯାଇ ନାନୀକି ସେକଥା କହିଆସିଲି । ସିଏ ବି ତୁରନ୍ତ ପାତ୍ର

ମନୋନୀତ କରି ଖବର ଦେଲା— ଆସନ୍ତା ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ମାସରେ ବାହାଘର ଉଠାଇନେବା । ତା’ କଥାରେ ସପରିବାର ମହିଶାନପୁର ଯାଇ ସୁରଖୁରୁରେ ବାହାଘର ଶେଷ କରି ଆସିଲୁ । ନାନୀ-ଭିଶୋଇ ବିବାହ ଦାୟିତ୍ୱ ବହନ କରିବାରୁ ଆମ ବୋଝ ଟିକିଏ ହାଲୁକା ହୋଇଯାଇଥିଲା ।

ଏଣେ ଝକିରିରେ ଯୋଗ ଦେବା ଦିନରୁ ବୋଉ ମୋ ବିବାହ ପାଇଁ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଥାଏ । କେତେଆଡୁ କେତେ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆସିଥାଏ । ଝକିରିଆ କ୍ଲାଙ୍ଗ, ହେଉ ପଛେ ଯେତେ ଛୋଟକାଟର । ସେ ମୋତେ ଲଗେଇଥାଏ ତଞ୍ଚଳ ବାହା ହେବାକୁ; ଶକୁନ୍ତଳାର ବିବାହ ଦାୟିତ୍ୱେଇ ଦିନ ଗଡ଼େଇ ଝଲିଥାଏ ମୁଁ । ସେତକ ସରିଯିବାରୁ ନନାଙ୍କୁ ବାରମ୍ବାର ଅନୁରୋଧ କଲା ବୋଉ କନ୍ୟା ଦେଖୁ ଆସିବାକୁ । ସେତେବେଳକୁ ତିନୋଟି କନ୍ୟାଜାତକ ନନାଙ୍କ ହାତରେ । ବୋଉ କଥାରେ ଜାତକ ଧରି ନନା କନ୍ୟା ଦେଖୁ କିଛିଦିନ ପରେ ଘରକୁ ଫେରନ୍ତି ।

ବାସ୍ତବିକ୍ ‘ବିବାହ’ ନାଁଟି ଜୀବନରେ ବଡ଼ ଆକର୍ଷଣୀୟ । ଦିଲ୍ଲୀକା ଲଡ଼ୁତୁ । ମନରେ ଭାବୁଥାଏ— ନନା ତ କନ୍ୟା ଦେଖୁ ଆସିଲେ— କ’ଣ ହେଲା ?— ରାତିରେ ଖାଇବିଲା ବେଳେ ମୁଁ ନ ଶୁଣିଲା ପରି ଗୋଟିଏ କୋଣକୁ ବସିଥାଏ । ବୋଉ ପଛରିଲା, କେଉଁଠି ଠିକ୍ କରି ଆସିଲ ?— ନନାଙ୍କ ଉତ୍ତର— ଯାଇଥିଲି ପଣ୍ଡା ଘରକୁ, ମନ ପାଇଲାନି । ପିଲାଟି ଦେଖିବାକୁ ସୁନ୍ଦର ନୁହେଁ । ଆଉ ରମ୍ୟାର ଝିଅଟି ଗୋରା, ସୁନାଖାଡ଼ି ପରି ତେହେରା ଗଢ଼ଣ ବି ସୁନ୍ଦର । ହେଲେ, ଦୋତାଲା କୋଠା ତାଙ୍କର ଅତି ବଡ଼ଘର । କେବେ ଗଲେ ପିଢ଼ାପାଣି ମିଳିବ କି ନାହିଁ କିଏ କହିବ ?— ସିଏ ଯାଇ ଦେଖୁଆସୁ, ତା’ ମନ ପାଇଲେ କରିଦେବା । ଆଉ ନୂଆ ଗାଁ ଯାଇଥିଲି ନାଇନା (ଗୋପବଲ୍ଲଭ ପାଢ଼ୀ) ଘରକୁ । ସିଏ କିଏ ଜାଣିଛୁ ? ମୋ ଖୁଡ଼ୀ— ଯିଏ ଲୋକନାଥପୁରରୁ ଯାଇ ସେଇଠି ଘର କରି ରହିଛି, ତା’ ଝିଆରୀ—ଝିଅ । ଛ’ ଝିଅ । ଆମେ ଯାହାକୁ ବୋହୂ କରିବା ବୋଲୁଛେ ସିଏ ତୃତୀୟ । ତା’ ତଳକୁ ଆହୁରି ତିନି । ଜାତକ ରାଜଯୋଗକ । ଝିଅଟି ଗୋଲଗାଲିଆ, ମୋତେ ସୁନ୍ଦର ଦିଶିଲା । ସେଇଠି କଲେ ଭଲ ହୁଅନ୍ତା, ବନ୍ଧୁରେ ବନ୍ଧୁ । ‘ବିବାହଣ୍ଡ ବିବାଦଣ୍ଡ

ସମୟୋରେବ ଶୋଭିତେ' ବୋଲି କଥା ଅଛି । ଯାଉ ସେ-
 ଦେଖୁ ଆସୁ । ତା' ମନ ଯୋଉଁଠି ପାଇବ ସେଇଠି କରିବା-
 କହି ଉଠିପଡ଼ିଲେ । ସେ ଗଲାପରେ ଧୀରେ ଯାଇ ବୋଉକୁ
 ପଚାରିଲି- କ'ଣ ହେଲା ? ମୁରୁକି ହସିଦେଇ କହିଲା- ହେବ
 କ'ଣ । ତୁ ଯାଇ ଦେଖୁଆ, ତା' ପରେ ଯାହା । ପଚାରିଲି-
 ମୁଁ କିମିତି ଦେଖିବି ତାଙ୍କୁ ?- “ଆରେ ଲୁଲା (ବୋକା)
 ଲୁଚିଛପି ଯାଇ କିମିତି ହେଲେ ଦେଖୁ ଆସିବୁନା, ମୋତେ
 ପଚାରୁଛୁ ?- ହସିଦେଲା ।

ମୁଁ ତ ଆଗରୁ ସବୁ ଶୁଣିଥିଲି- ଦିନେ ବାହାରିଲି ଦେଖୁ
 ଆସିବାକୁ । ଦୁଇଜଣକୁ ନନା ପସନ୍ଦ କରିନାହାନ୍ତି, କି ଦରକାର
 ଯିବାକୁ ? ଭାବି ସିଧା ପହଞ୍ଚିଲି ନୁଆଁଗାଁ ନିକଟ ଜୟନ୍ତୀପୁର
 ଗାଁରେ । ସେଇଠି ପିଉସା ନାନାଙ୍କ ଘର । ନନାଙ୍କ ଭଉଣୀ ।
 ତାଙ୍କ ପୁଅ ହରିକୃଷ୍ଣ ଭାଇନା ମୋଠୁଁ ବୟସରେ ଟିକିଏ ବଡ଼,
 ତାଙ୍କୁ ସବୁ କହିବାରୁ ସେ ଚିଗୁଲେଇ କରି କହିଲେ- ଯା'ତ ?
 ହେଲା କାଲି ତୋତେ ଦେଖେଇ ଆଣିବ । ଆଜି ରହ ଏଇଠି ।
 ତା' ପରଦିନ ମୁହଁସଞ୍ଜ ବେଳକୁ ଦିହେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲୁ ଗାଁ
 ନଈକୂଳ ଗାଧୁଆଡୁଠି ପାଖେ । ଦଳଦଳ ହୋଇ ଗାଁ ଝିଅମାନେ
 ନଈକୁ ଗାଧୋଇ ଆସନ୍ତି ସେତେବେଳେ । କିଛି ସମୟ ପରେ
 ଭାଇନା ଜଣେ ଝିଅ ଆଡ଼କୁ ଆଙ୍କୁଠି ଦେଖାଇ କହିଲେ-
 ଏଇ, ଯିଏ ବାଁ ପଟରୁ ଦୁଇ- ସିଏ । ଝାପୁସା ଆଲୁଅ-
 ଅନ୍ଧାର ଆସିନଥାଏ । ପଚାରିଲେ- ଦେଖୁଲୁ ? କହିଲି- ହଁ,
 ଦେଖୁଲି ଯେ ଭଲକରି ଦିଶିଲାନି ।- ‘ଆଛା ଝଲ, ଗାଁକୁ
 ଯିବା, ସେଇଠି ଦେଖୁବା’ କହି ନନାଙ୍କ ଖୁଡ଼ି ଘରକୁ ମୋତେ
 ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ଗଲେ । ବୁଢ଼ୀକୁ କ'ଣ କହିଲେ କେଜାଣି,
 ବୁଢ଼ୀ ତା'କୁ ଡକେଇ ପଠେଇଲା । ସେ ଆସିଲା । ଦେଖୁଲି,
 ଗୋଲଗାଲିଆ ମୁହଁ, ତକତକ ଗୋରା ଦିହ, ଆଖି ଦିଗା
 ନିରଳସ- ଅମାୟିକ । ବେଶ୍ ହୃଷ୍ଟପୃଷ୍ଟ ଚେହେରା । ବାସ୍
 ସେତିକି । ଭାଇନା ପାଣି ଗିଲାସେ ମାଗି ତା' ହାତରୁ
 ପିଇଲେ । ଦିହେଁ ଫେରି ଆସିଲୁ ଜୟନ୍ତୀପୁର । ପ୍ରସ୍ତାବ
 ପକ୍କା । ଦୁଇ ମାସ ପରେ ଆଷାଢ଼ ଶୁକ୍ଳ ହେରାପଞ୍ଚମୀକି
 ବାହାଘର ସ୍ଥିର ହୁଏ । ତା' ବୟସ ସେତେବେଳକୁ ଏଗାର ।

ସେ କାଳର ବିବାହ ବୋଇଲେ ପାରମ୍ପରିକ ବାଲ୍ୟ
 ବିବାହ । ହସ୍ତଗ୍ରସ୍ତି ଦିନରୁ ଅଷ୍ଟମଙ୍ଗଳା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉତ୍ସବ । ବର

ଆଠଦିନ କନ୍ୟା ଘରେ ରହି ଚଉଠି ଓ ଅଷ୍ଟମଙ୍ଗଳା ବିଧିସାରି
 ଘରକୁ ବାହୁଡ଼ିବେ । ଶୁଶୁରଘର ନୁଆ ଯଥା ପିଣ୍ଡ ଦୁଇଟିଯାକ
 ବିଧି ପାଳିତ ହୁଏ । ଚଉଠି ଦିନ କ'ଣ ହେଲା କେଜାଣି ମୁଁ
 ତାଙ୍କର ନୁଆ ଯଥା ବଦଳରେ ପାଟପିନ୍ଧି କାର୍ଯ୍ୟ ଚଳାଇଥିଲି ।
 ସେ କଥା ଶୁଶୁରଙ୍କୁ ବାଧୁଥିଲା ବୋଧହୁଏ । ତେଣୁ ଅଷ୍ଟମଙ୍ଗଳା
 ପାଇଁ ପୁରୁରାକୁ ଡାକି କହିଲେ- ଜୁଇଁଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇଁ
 ଇଚ୍ଛାପୁର ଯିବୁ । ଝରି ମାଇଲ ବାଟ ତ । ଯେଉଁ ଯଥା ତାଙ୍କ
 ମନକୁ ପାଇବ କିଣି ଆଣିବୁ । ନେ- ଟଙ୍କା ଧର- କହି
 ଟଙ୍କାଟିଏ ବଢ଼ାଇ ଦେଲେ । ସେତେବେଳେ ସାଧାରଣ ସୂତା
 ଯଥା ଛ' ଅଣାରେ ମିଳିଲା ବେଳେ ଗ୍ଲାସଗୋ ଧୋତିର ଦାମ୍
 ଥିଲା ଟଙ୍କାଏ । (ଯଥା ବୋଇଲେ ପରିଧେୟ ଓ ଉଚ୍ଚରାୟ
 ଦୁଇଟି) । ପରଦିନ ଇଚ୍ଛାପୁରରେ ଏକଟଙ୍କା ଦୁଇଅଣା
 ମୂଲ୍ୟରେ ଗ୍ଲାସଗୋ ଧୋତି ପସନ୍ଦ ହେଲା । ଧରି ଆସିଲୁ ।
 ଏତେ କଥା କାହିଁକି ଏଠାରେ କହିଲି ନା, ଦୁଇବର୍ଷ ତଳେ
 ଦିନେ ଧୋତି ମୂଲାଇବାକୁ ଯାଇ ବ୍ରହ୍ମପୁର ବଜାରରେ ବୁଝିଲି-
 ଭଲ ଧୋତିର ଦାମ୍ ଦୁଇଶ-ପଞ୍ଚାଶ ଟଙ୍କା । ଯେଉଁ କିସମରେ
 ଆମେ! ସେଦିନ ଟଙ୍କେ ଦିଅଣାର କିଣିଥିଲୁ, ସେଦିନ ସେ
 କଥା ହେତୁ ପଡ଼ିଯାଇଥିଲା । ଅଷ୍ଟମଙ୍ଗଳା ସରିଲା । ଘରକୁ
 ଫେରିଲି ।

ସେ ବର୍ଷ ଗ୍ରୀଷ୍ମଋତୁ ଆଗରୁ ସଭା ଆସିଥାଏ ଘରକୁ ।
 ସାଙ୍ଗରେ ଦୁଇଟି ପୁଅ, ଆପନ୍ନା ଓ ପ୍ରକାଶ । ଋଷିବର୍ଷ ଓ
 ଦୁଇବର୍ଷ । ଦିନେ ମୁଁ କ୍ଲାସ୍‌ରେ ପଢ଼ାଉଥାଏ । ପୋଷ୍ଟପିଅନ୍
 ଆସି ଟେଲିଗ୍ରାଫଟିଏ ବଢ଼ାଇ ଦେଇଗଲା । ମୁଁ ତ ଇଂରେଜୀ
 ଜାଣି ନଥାଏ । ଗଲି ହରିଦାସ ମାଷ୍ଟଙ୍କ ପାଖକୁ । ଦେଖୁବା
 ମାତ୍ରେ ମେ ଟମ୍‌କିପଡ଼ି ପଚାରିଲେ- ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପାଢ଼ୀ କିଏ ?
 ସେ ମରିଗଲେ । ‘ସତେ କି ଆଜ୍ଞା ?’ ପଚାରିଲି ମୁଁ ଅବାକ୍
 ହୋଇ । ‘ହଁ, Expired’ ବୋଲି ଲେଖା ଅଛି । ସଭାର
 ସ୍ବାମୀ ସେ । କଳାକାଠ ପଡ଼ିଗଲି । ତତକ୍ଷଣାତ୍ ପ୍ରିନସିପାଲଙ୍କ
 ଅନୁମତି ନେଇ ଘରକୁ ଆସିଲି । ବାଟରେ ଚିନ୍ତା କରୁଥାଏ,
 କ'ଣ ବୋଲି କହିବି । ଶୁଣିଲେ ସଭାର ଅବସ୍ଥା କ'ଣ ହେବ ।
 ମନେ ମନେ ଠିକ୍ କଲି, କହିବିନି । ଘରେ ପହଞ୍ଚି ସଭାକୁ
 କହିଲି- ‘ଝଲ, ଜଳଦି ପିନ୍ଧାପିନ୍ଧି କର ଖଜୁରିଆ ଯିବା ।
 କିରେ! କ'ଣ ହେଲା, ଜମିତି ଅତର୍କ୍ଷ ହେଉଛୁ କାହିଁକି ?

ବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ପଢ଼ିଲି । ମୁଁ କହିଲି ଟେଲିଗ୍ରାଫ୍ ଆସିଛି—
 ଭିଶୋଇ ସିରିଅସ୍— ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ବାହାରି ପଡ଼ିଲୁ । ଆମେ
 ପଲାସାରେ ଗାଡ଼ି ଧରି ଇଚ୍ଛାପୁରରେ ପହଞ୍ଚିଲା ବେଳକୁ ରାତି
 ଦଶଟା । ରାସ୍ତାରେ ବାରମ୍ବାର ପଢ଼ୁଥାଏ— ‘କିରେ ! କ’ଣ
 ହେଇଛି, କହୁନୁ କାହିଁକି ?’ ମୋର ସେଇ ଏକା ଉତ୍ତର—
 ସିରିଅସ୍ । ଷ୍ଟେସନ୍‌ରେ ଦୁଇପିଲାଙ୍କୁ କ୍ଷୀର ଦି’ଗ୍ଲାସ୍ ପିଆଇ
 ଶଗଡ଼ ଉଡ଼ା କରି ଝଲିଲୁ ରାତାରାତି । ଶଗଡ଼ ଭିତରେ ବସି
 ଚିନ୍ତା କରୁଥାଏ— ଏଇ ସେଦିନ ଯାକୁ ନେଇଥିଲି ନିମିତ୍ତ
 ଘରକୁ ସବାରିରେ ବସାଇ, ଆଜି ତାକୁ ହିଁ ମୁଁ ନେଉଛି ବିଧବା
 କରିବାକୁ ଶଗଡ଼ରେ ବସାଇ, କି ବିଦ୍ୟୁତ୍‌ନା ଭାଗ୍ୟର ।
 ମନକଥା ମନରେ ମାରି ବସିଥାଏ । ପାହାନ୍ତା ବେଳକୁ ଶଗଡ଼
 ଲାଗିଲା ଗାଁ ମୁଣ୍ଡରେ । ଭୋ ଭୋ କାନ୍ଦି ଉଠି କହିଲି— ଆଉ
 ଭିଶୋଇ ନାହାନ୍ତି ଲୋ ! କାଲିଠୁ ମରିଗଲେଣି । ଶୁଣୁଶୁଣୁ
 ଚେତା ବୁଡ଼ିଗଲା ତା’ର— ପିଲା ଦି’ଟା କୁକୁକୁ ଉଠୁଥାନ୍ତି ।
 ଶଗଡ଼ ଯାଇ ଘରଦାଣ୍ଡରେ ଠିଆ ହେଲା । ତା’ପର କଥା
 କହିବାର ଭାଷା ନାହିଁ ମୋର । ସେତିକିବେଳେ ଆଇ (ମାମୁଙ୍କ
 ସାବତ ମା’) ମୋ କାନ୍ଦ ଦେଖୁ କୁଣ୍ଡେଇ ପକାଇ କହିଲେ—
 ତୁ ପଲେଇ ଯା ଏଇଠୁ । ମୁଁ ଅଛି । ଯା, ମହିଶାନପୁର ପଳା ।
 ଛାଡ଼ି ଆସିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହେଉନଥାଏ, ରହିବାକୁ ବି । ଶେଷରେ
 ଆଇ କଥାରେ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ପଲେଇ ଆସିଲି ବଡ଼ନାନା
 ଘରକୁ— ସେଇଠୁ ପାରଳା । ଘରେ ଆସି କହିଲି—
 ଗଲାବେଳକୁ ସବୁ ସରିଯାଇଛି । ଭିଶୋଇ କାଲିଠୁ
 ଝଲିଗଲେଣି । ଘର ଅବସ୍ଥା କ’ଣ ହେଇଥିବ, ସହଜେ
 ଅନୁମେୟ ।

ଉତ୍ତମ୍ବ ବାଲୁକାମୟ ପ୍ରାନ୍ତରେ ଛାୟାଶୀତଳ
 ମରୁଦ୍ୟାନ ଏବଂ ଅନ୍ତହୀନ ଅତଳ ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ କ୍ଷୁଦ୍ର
 ଦୀପତିଏ ପରି ମଣିଷର ଅସାମୟ ଯନ୍ତ୍ରଣା ମଧ୍ୟରେ କେଉଁଠି
 ନା କେଉଁଠି ସାନ୍ତନର କ୍ଷଣ ଦୀପଶିଖାଟିଏ ଜଳୁଥାଏ । ଯାହା
 ଯୋଗୁଁ ସେ ବଞ୍ଚିରହେ । ମୋ ବେଳକୁ ତାହା ଅନ୍ୟଥା ହୁଅନ୍ତା
 କାହିଁକି । ଦୁଃଖ ଜଞ୍ଜାଳରେ ହତସତ୍ତ ହେଲାବେଳେ ମନକୁ
 ଶାନ୍ତିର ସନ୍ଧାନରେ ବ୍ୟାପୂତ କରନ୍ତି ମୋ ବନ୍ଧୁବର୍ଗ । ଛୁଟିରେ
 ଘରକୁ ଆସନ୍ତି । ନାଟ୍ୟକାର ଭାବେ ତ ମୋର ସୁନାମ ଥାଏ ।
 ନାଟକ କରିବା ଯୋଜନା ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ । ପାରଳାବାସୀ

ସବୁକାଳେ ନାଟକପ୍ରିୟ । ନୂଆ ନାଟକଟିଏ ଲେଖିବାକୁ
 ମୋତେ କୁହାଗଲା । ‘ଭୁଲ୍’ ନାଁରେ ଏକ ସାମାଜିକ ନାଟକ
 ଲେଖିଲି । ଅଷ୍ଟ ଦିନ ମଧ୍ୟରେ ରିହାର୍ସଲ୍ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ।
 ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଖର୍ଚ୍ଚଭାର ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ଅଭିନେତାଗଣ । ଟିକଟ୍
 ବିକ୍ରି ଧନରେ ପରିଣୋଧ କରାହେବ । ନାଟକଟି ଆଖ୍ୟାଗତ
 ସଫଳତା ଲାଭକଲା ମଞ୍ଚ ଉପରେ । ଅଭିନେତାଙ୍କ ନିଖୁଣ
 ଅଭିନୟରେ ଦର୍ଶକବୃନ୍ଦ ଚମକିତ ହୋଇପଡ଼ିଥାନ୍ତି । ହିସାବ
 ନିକାଶ ବେଳକୁ ଆୟ-ବ୍ୟୟ ସମାନ । ଫଳରେ ସମସ୍ତଙ୍କ
 ମନ ଖୁସି— ଉଦ୍ୟମ ସାର୍ଥକ ହୋଇଛି ।

ଏତିକିବେଳେ ଗୁଜବ ପ୍ରଘଟିତ ହେଲା— ସେ ବର୍ଷ
 କୁଆଡ଼େ ପ୍ରଳୟ ଘଟିବ । ପୃଥିବୀ ସମୁଦ୍ରଗର୍ଭରେ ଲୀନ
 ହେବ— ନୂଆ ଯୁଗ ଆସିବ । ଗଣମାଧ୍ୟମଗୁଡ଼ିକରେ ମଧ୍ୟ ତାହା
 ପ୍ରଘଟ ନହୋଇ ରହିନଥିଲା । ‘ଚେତାବନି’ ନାମରେ ଏକ
 ପୁସ୍ତିକା ହିନ୍ଦୀ ଭାଷାରେ ଲେଖା ହୋଇ ପ୍ରସାରଲାଭ କରିଥିଲା ।
 ଲୋକେ ଭୟଭୀତ ହୋଇପଡ଼ିଥାନ୍ତି । ଠିକ୍ ମନେପଡ଼ୁନି
 ୧୯୪୨ ସେପ୍ଟେମ୍ବର ଦୁଇ ତାରିଖ ବୋଧହୁଏ । ହିନ୍ଦୁ,
 ମୁସଲମାନ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ସବୁ ସଂପ୍ରଦାୟର ଲୋକେ ବ୍ୟାକୁଳ
 ହୋଇ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ଲାଗି ସ୍ବ ସ୍ବ ଧର୍ମପାଠରେ ପୂଜାପାଠ ଓ
 ପ୍ରାର୍ଥନାର ଆୟୋଜନ କରନ୍ତି । ସେଦିନକୁ ଉତ୍କଣ୍ଠାର ସହିତ
 ଅପେକ୍ଷା କରାଯାଇଥାଏ । ଏ ଅବସରରେ ଗୋପାଳ ଦାସ
 ମତେ ଡକାଇ କହିଲେ ରାଧାକାନ୍ତ ମଠରେ ତିନିଦିନ
 ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ଓ ପୂଜାପାଠ ହେବ । ସେ ମଧ୍ୟରେ ସଂସ୍କୃତ
 ଭାଗବତ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପାରାୟଣ କରାଇବା ତାଙ୍କର ଇଚ୍ଛା ଏବଂ
 ସେ ଦାୟିତ୍ବ ମୁଁ ନେବି । ତିନିଦିନରେ ବାରମ୍ବାର ଭାଗବତ
 ପାରାୟଣ ସହଜ ନୁହେଁ । ସକାଳପହରୁ ସନ୍ଧ୍ୟା ଭିତରେ
 ଦୈନିକ ଦଶଘଣ୍ଟା । ମଝିରେ ଘଣ୍ଟାଏ ବିଶ୍ରାମ । ପାରାୟଣ
 ପରେ ପ୍ରସାଦ ସେବନ । ଏହା ବି ଏକ ଆହ୍ୱାନ ମନେକରି
 ସ୍ବାକୃତି ଦେଲି । ଯଥାବିଧି ଆୟୋଜନ ହେଲା । ଶ୍ରୋତା ଜଣେ
 ବହିଧରି ଦେଖୁଥାନ୍ତି— ଶୁଦ୍ଧପାଠ ହେଉଛି କି ନାହିଁ ।
 ପଢ଼ିଯାଉଥାଏ— କ୍ଷିପ୍ର ପାଠ । ମନେ ଅଛି— ସେ କାଳ
 ଇଂରେଜ କଲେଜ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ପାର୍ସି ମହାଶୟ ଦେବଦର୍ଶନରେ
 ଆସି ମୋ ସାମ୍ନାରେ ବସିଲେ । ମୋ କ୍ଷିପ୍ରପାଠ ଦେଖି, କ’ଣ
 ମନେକଲେ କେଜାଣି— ଶ୍ରୋତାଙ୍କ ହାତରୁ ବହି ନେଇ ନିଜେ

ଦେଖିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କିଛିସମୟ ପରେ ବହିତା ପୁଣି ତାଙ୍କୁ ବଢ଼ାଇଦେଲେ— ବେଶ୍ ଠିକ୍ ପଡ଼ା ଝଲିଛି— କହି ବାହାରିଗଲେ । ପାଠ ଶେଷ ହେଲା । ପରଦିନ ସମ୍ବନ୍ଧିନୀ ସଭାର ଆୟୋଜନ କରି ଭାଗବତ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ମୋଡେ ଉପହାର ସ୍ବରୂପ ଦିଆଗଲା । ପୂଜାପାଠ ଯୋଗୁଁ ହେଉ ବା ଭବିଷ୍ୟବକ୍ତାଙ୍କ ମିଥ୍ୟା ଗଣନା ହେତୁ ହେଉ ସେଦିନ ପ୍ରଳୟ ହୋଇନଥିଲା ।

ଯା'ର କିଛିଦିନ ପରେ ବୋଉ ପାଖରେ ବସିଛି । ନନା କହିଲେ— “ଯା' ସଭାକୁ ତାକି ଆଣିବୁ । କିଛିଦିନ ରହିଯିବ । ବିରାଟାଟା— ବଡ଼ ଅଭାଗିନୀ । ଯା' କାଲିକି ।” ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥା ଜାଣି ମଧ୍ୟ କିଛି କହିଲିନି । ଯୁଦ୍ଧପର ବଜାର— ସାମିତ ଆୟ— ପାଞ୍ଚପ୍ରାଣୀ କୁଟୁମ୍ବରେ ଆହୁରି ତିନିଜଣ ମିଶିବେ । ତଥାପି ଗଲି । ସେଠାରେ କୁହାବୋଲା କରି ତାଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଆସିଲି । ଆଠପ୍ରାଣୀ ହେଲେ ବି ଏକା ଗଛର ତାଳ । ‘ଝରିରେ ମରି ଝରିରେ ଡରି’ ନ୍ୟାୟରେ ଚଳିଯାଉ ।

ଦିନକୁ ଦିନ ଧାର-ଉଧାର ବଢ଼ିବାରେ ଲାଗେ । ରଣ-ବାଡ଼ିକୁ ଆଗେ ଡର ମାଡୁଥିଲା । ଏବେ ତ ଝକିରି ଖଣ୍ଡେ ଅଛି । ବିନା ଦିଆରେ ରଣ କରି ଝଲିଥାଉ । କିଏବା ଜାଣିଥିଲା ଅଝନକ ଆଉ ଏକ ବଜ୍ରପାତ ଘଟିବ ବୋଲି ? ସବୁଦିନ ପରି ନନା ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ଯାଇଥାନ୍ତି ସୀତାସାଗରକୁ । ଫେରିଲାବେଳକୁ ରାସ୍ତାରେ ଝୁଣ୍ଟି ପଡ଼ିଲେ ନା କ’ଣ କରନ୍ତି ହୋଇପଡ଼ିଲେ ମୁହଁମାଡ଼ି । ତଳେ ପିଟି ହୋଇଗଲା ମୁଣ୍ଡ— ଚେତା ବୁଡ଼ିଗଲା । ପଛପଟରୁ ଦି’ଜଣ ଟେକି ଆଣି ଘରେ ଛାଡ଼ିଦେଇ କହିଲେ “ବୁଢ଼ା ପଡ଼ିଗଲେ । ମୁଣ୍ଡରେ ମାଡ଼ ବସିବାରୁ ଚେତା ବୁଡ଼ିଗଲା” କହି ଉପର ଆରମ୍ଭ କଲେ । ତତକ୍ଷଣାତ୍ ତାକି ଆଣିଲି ଜଣେ କବିରାଜଙ୍କୁ । ସେ ଆସିଲା ବେଳକୁ ଚେତା ଫେରିଛି, କିନ୍ତୁ ମୂକ । ପାଟିରୁ କଥା ବାହାରୁନି । ବଳବଳ ଝୁହୁଥାନ୍ତି— ନିରର୍ଥକ ଝହାଣି । ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଦଉଡ଼ିଗଲି ତ୍ରିପାଠୀ ଆପଣଙ୍କ ଘରକୁ । ସହରର ନାମଜାବା କବିରାଜ ସେତେବେଳର । ସେ ଆସି ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖିଲେ ଏବଂ କହିଲେ— “ମୁଣ୍ଡରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଆଘାତ ଲାଗିଛି । ମଣ୍ଡିଷକୁ ଭେଦିଯାଇଛି ବୋଧେ । ଝଲ, ମୋ ସାଙ୍ଗରେ”— ଗଲି । ଔଷଧ ଆଣି ଖୁଆଇଲି । ଆଖିପିଛୁଳାକେ

ରାତି କଟିଗଲା । ସକାଳେ ଦେଖିଲୁ ପାଟି ଫିଟୁଛି କିନ୍ତୁ କଥା ସ୍ପଷ୍ଟ ନୁହେଁ କି ଶୁଙ୍ଖଳିତ ନୁହେଁ । କ’ଣ କହିବାକୁ ଯାଇ କ’ଣ କହି ପକାଇଛନ୍ତି । ମଣ୍ଡିଷ ବେକାର । ନିୟମିତ ଚିକିତ୍ସା ସତ୍ତ୍ୱେ ତାଙ୍କ ଅହମିକା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଝହାଣି ଆଉ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଲା ନାହିଁ । ଦିନକୁ ଦିନ ଅକର୍ମଣ୍ୟ ହୋଇ ବସା-ଉଠା କରିବାରେ ଭୀଷଣ କଷ୍ଟ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି । ମନେ ମନେ ଭାବୁଥାଏ— ମନୋବଳ ଓ ବାହୁବଳ ଉପରେ ଭରସା ରଖି ଯିଏ ଗାଁ-ଗଣ୍ଡା, ଘରଦ୍ୱାର, ପୈତୃକ ସଂପତ୍ତି ସବୁ ଗୋଡ଼ରେ ଆଡ଼େଇ ସକୁଟୁମ୍ବ ଏକା ଏକା ପଳାଇ ଆସିଥିଲେ ପାରଳା ରାଜ୍ୟକୁ ଚିନ୍ତା ହସ୍ତରେ, ଆଜି ସେ ଅଥର୍ବ— ପଛ । କଥା ପଦେ କହିବାକୁ ଅସମର୍ଥ । ପୁଅ ହୋଇ ଠିଆ ରହିଛି ମୁଁ । କ’ଣ କରୁଛି ତାଙ୍କ ପାଇଁ । ସୁଦୂର ତ୍ରିବେଣୀ ଘାଟରେ ଅଧାପଡ଼ି, ଉପବାସ ରହି, ନଖ-ବାଳ ନକାଟି ଗୃହ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ପାଲଟି ଥିଲେ ଏକା ପୁଅ ପାଇଁ । କ’ଣ କରିପାରୁଛି ସେ ପୁଅ ! କାହିଁକି ଏତେ ବ୍ୟାକୁଳ ହେଉଥିଲେ ତା’ ପାଇଁ ?— ଭାବନାରେ କ’ଣ ପ୍ରତିକାର ହୁଏ— ଆଖିରୁ ଲୁହ ଗଡ଼ାଇବା ଛଡ଼ା । ଯଥାସାଧ୍ୟ ଚିକିତ୍ସା କରି ଝଲିଥାଏ । ସବୁରି ଆଶା ଭରସାର ସ୍ଥଳ ଏବେ ମୁଁ ।

ଦୁଃଖ ମଣିଷକୁ ନୂଆ ବାଟ ଦେଖାଏ । ଦିନେ ମନକୁ ଆସିଲା । ଇମିତିଭାବେ ନିଅଣ୍ଟ ବଢ଼ିଲେ ଘର ସମ୍ଭାଳିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଅଧିକ ରୋଜଗାର ପଛା ଖୋଜିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ସ୍ଥିର କଲି ଇଂରେଜୀ ପଢ଼ିବି । କିନ୍ତୁ ପଡ଼େଇବ କିଏ ? ତେଜଶି ବର୍ଷ ବରଷରେ ଅକ୍ଷର ଶିକ୍ଷା । ମନ କଥା ମନରେ ଥାଏ । ଦିନେ ଦେଖାହୁଏ ଗଙ୍ଗାମାଷ୍ଟେ (ଗଙ୍ଗାଧର ମିଶ୍ର)ଙ୍କ ସହିତ । ପଞ୍ଚମରୁ ଅଷ୍ଟମ ଶ୍ରେଣୀ ପିଲାଙ୍କୁ ଟିଉସନ୍ ପଢ଼ାନ୍ତି ସେ । ଅଭୁତ ସ୍ୱଭାବର । ଯେପରି ଖୋଲା ମନ ସେପରି କର୍ମନିଷ୍ଠ । ଭାରି ଖାମଖୁଆଲିଆ । ପିଲାବେଳେ କୁଆଡ଼େ ଭଲ ପଢୁଥିଲେ । ବାଳୁଙ୍ଗାଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ପଡ଼ି ମାଟ୍ରିକ୍ ପାସ କରିପାରିଲେ ନାହିଁ । ଗରିବ ପରିବାର । ଘରେ ମା’ ବୁଢ଼ୀ । ବିପନ୍ନୀକ, ପୁନର୍ବିବାହ କରିନଥାନ୍ତି । ବୟସ ଝଲିଶି । ପାଠ ପଢ଼ାଇବାରେ ଅପାର ଆନନ୍ଦ । ଟିଉସନ୍ ଫିସ୍ ଅଧାଅଧି ପିଲାଙ୍କ ପାଇଁ ଖର୍ଚ୍ଚ କରନ୍ତି । ସେଇଟା ତାଙ୍କର ସଉକ । ଅକ୍ଷରମାଟ୍ରିକ୍ ବୋଲି ଭାରି ମନଦୁଃଖ ତାଙ୍କର । ଟିଉସନ୍

ପଢ଼ାଇ କାହାକୁ ମାଟ୍ରିକ୍ ପାସ୍ କରାଇବା ମତଲବରେ ଥାଆନ୍ତି ସେ । ତାଙ୍କୁ ମୋ ମନକଥା ଜଣାଇବାରୁ ସେ ଖୁସିରେ ଉଛୁଳିଉଠି କହିଲେ— ମୁଁ ତୁମକୁ ଟିଉସନ୍ ପଢ଼ାଇବି— ତୁମେ ନିଷ୍ଠେ ପାସ୍ କରିବ । କହିଲି, ଛୋଟ ପିଲାଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ବସି ଟ୍ୟୁସନ୍ ପଢ଼ିବାକୁ ସଙ୍କୋଚ ଲାଗୁଛି ମାଷ୍ଟ୍ରି !— “କାହିଁକି ? ରାତି ନ’ଟା ପରେ ଆସିବ । ଅକ୍ଷର ଆସୁଛି ତୁମକୁ, ତର କ’ଣ ? ଫିସ୍ ଦେବାକୁ ପଡ଼ିବନି । ଖାଲି ପଡ଼ିଲେ ହେଲା” କହିଲେ ସେ । ପିଲାଙ୍କଠାରୁ ବହିପତ୍ର ଯୋଗାଡ଼ କଲେ— ଭଲ ଦିନ ଦେଖୁ ପାଠ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ରାତି ନ’ରୁ ବା’ର । ମୋ ଉତ୍ସାହ ଦେଖୁ ସେ ଦ୍ଵିଗୁଣ ଉତ୍ସାହରେ ପଢ଼ାନ୍ତି । ଛ’ମାସ ପରେ ଅକ୍ଷମ ଶ୍ରେଣୀ ପାଠ୍ୟ ସରିଲା ବୋଲି ବ୍ୟକ୍ତ କଲେ । କି ଆନନ୍ଦ ତାଙ୍କର । ତାଙ୍କ ସଉକ ଦେଖୁ ମୁଁ ଅବାକ୍ ହୋଇପଡ଼େ । ଦିନେ ପଢ଼ିବାକୁ ନଗଲେ ବୌଡ଼ି ଆସନ୍ତି ଘରକୁ ତାକିନେବା ପାଇଁ । ମୁଁ ଅମନୋଯୋଗୀ ଥିବା ଜାଣିଲେ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ବୁଲି ଆସନ୍ତି ବାହାରେ । ଫେବୃୟାରୀ ମାସର ଶେଷ ସପ୍ତାହ ବୋଧହୁଏ— ପ୍ରସ୍ତାବ କଲେ— ଅକ୍ଷମର ପାଠ୍ୟ ତ ଆୟତ୍ତ କରିନେଲ— ଏବେ ହାଇସ୍କୁଲ ପରୀକ୍ଷାରେ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟରଙ୍କୁ କହି ଘରୋଇ ଭାବେ ବସିଯାଅ । ଦେଖିବା, କିମିତି ନମ୍ବର ଆସୁଛି । ସେତେବେଳକୁ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ଥାଆନ୍ତି ଏମ୍. କୋଟିଲିଙ୍ଗମ୍, ଜଣେ ବିରାଟକାୟ ଉଦାରମନା ବ୍ୟକ୍ତି । ତାଙ୍କ ଘରକୁ ଯାଇ ମୋ ମନକଥା କହିଲି । ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତ ଭାବେ ମୋତେ ସେ ଜାଣନ୍ତି ଆଗରୁ । କହିଲେ— ଠିକ୍ ଅଛି । ତୁମ ପାଇଁ ଅଲଗା ସିଟିଂ କରାଇଦେବି । ପରୀକ୍ଷା ଶେଷରେ ତୁମ ନମ୍ବର ତୁମକୁ ଜଣାଇ ଦେବି । ଲିଖିତ ଆକାରରେ ଦେବିନି । ମୁଁ ସେତିକି ମାତ୍ର ଝଙ୍କୁଥିଲି ।

ପରୀକ୍ଷା ହଲ୍ । ମୋ ପାଇଁ ଅଲଗା ଟେବୁଲ୍-ଚୌକି ପଡ଼ିଥାଏ । ପିଲାଙ୍କ ଧାଡ଼ିରେ ବସି ଉତ୍ତର ଲେଖୁଥାଏ । ମୋତେ ମାନଚିତ୍ର ଆଙ୍କିବା ଆସେନି । ଭୂଗୋଳ ପ୍ରଶ୍ନରେ ଭାରତବର୍ଷର ମାନଚିତ୍ର ଲେଖିବାକୁ କୁହାଯାଇଥାଏ । ଶେଷ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ବହୁ ଚେଷ୍ଟାକରି ଲେଖିବା ସତ୍ତ୍ୱେ ତାହା ଠିକ୍ ହେଲାନି ଭାବି କାଗଜଟି ଚିରି ଫୋପାଡ଼ି ଦେଲି । ତାହା ଦେଖୁ ପାଖରେ ବସିଥିବା ଜଣେ ଛାତ୍ର— ମୋ ଚିହ୍ନ ଅବଶ୍ୟ— କହିଲା, “ନିଅନ୍ତୁ, ମୋ ମାନଚିତ୍ରଟା ନେଇ ଯୋଡ଼ି ଦିଅନ୍ତୁ ।

ମୁଁ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଲେଖିବି” କହି ବଢ଼ାଇଦେଲା । ଥାଆମାମା ହୋଇ ଉତ୍ତର ଖାତାରେ ଗୁଚ୍ଛି ଦେଇ ଆସିଲି । ରାସ୍ତାରେ ମନେ ମନେ ଭାବୁଥାଏ, ତା’ ମାନଚିତ୍ର ମୋ ଖାତାରେ ଯୋଡ଼ିଲି କାହିଁକି ? କ୍ଷଣାତ୍ ବୁଝିବାକୁ ପରୀକ୍ଷା ଦେଇ ଯା’ କରିବା ଠିକ୍ ହେଲାନି । ଫେରିଲି ପଛକୁ । ଜନ୍ତୁଜିଲେଟରଙ୍କୁ ହଲ୍ ବାହାରକୁ ତାକି ଅନୁରୋଧ କରି ଖାତାରୁ ମାନଚିତ୍ରଟା ବାହାର କରିଦେବାକୁ । ସେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲା ପରି ପଚାରିଲେ— କ’ଣ ହେଲା କି ? ମୁଁ ସବୁ କଥା ଫିଟାଇ କହିଲା ପରେ ସେ ଟିକିଏ ହସିଦେଲେ ଓ ସେଇଟା ଚିରି ଫୋପାଡ଼ି ଦେଲେ । ସେତକ ସେଦିନ କରିନଥିଲେ ଆଜି ଗଭୀର ଅନୁତାପ କରିବାକୁ ପଡ଼ନ୍ତା । ଫଳ ବାହାରିଲା ବେଳକୁ ନମ୍ବର ବୁଝିବାରୁ ପଞ୍ଚରଶ୍ମିଶିରୁ ସତାବନ ମଧ୍ୟରେ ସବୁଗୁଡ଼ା ରହିଥିବା ଜଣାଗଲା । ଯା ପରେ ମନକୁ ଆସିଲା— ବର୍ଷେ ପରିଶ୍ରମ କଲେ ମାଟ୍ରିକ୍ ପାସ୍ କରିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ଯେଉଁ ଘରେ ଉତ୍ତର ଯତନ ଦେଇ ଆମେ ଦୀର୍ଘ ଚଉଦ ବର୍ଷ କଟାଇ ଆସିଥିଲୁ, ତାହା ଆଠଜଣଙ୍କ ଲାଗି ଯଥେଷ୍ଟ ନଥିଲା । ତେଣୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀର ପଡ଼ିଶାରେ ଏକ ଛୋଟ ଘରେ ସଭା ପିଲାଙ୍କୁ ଧରି ଶୁଆ-ବସା କରିବ ଏବଂ ଖୁଆପିଆବେଳେ ଆସୁଥିବ ବୋଲିବାରୁ ସେ ପ୍ରଥମେ ନାମଙ୍କ ହୋଇ ଶେଷରେ ରାଜି ହେଲା । ଏଣେ ନନା ମୌନ ହୋଇ ବସିଥାନ୍ତି । ହଁ ନାହିଁ ଛଡ଼ା କାହାକୁ କିଛି କହନ୍ତି ନାହିଁ । ବୋଉ କିନ୍ତୁ ପାଖରେ ବସି ଘଣ୍ଟା ଘଣ୍ଟା କଥାବାର୍ତ୍ତା କରେ । ଦିହେଁ ଦିହେଁ କଥା ବୁଝୁଥାନ୍ତି । ଏମିତି କିଛିଦିନ ଗଲାପରେ, ମୁଁ ବସି ଲେଖୁଥାଏ । ନାନା-ସଭା ଦିହେଁ ଟିକିଏ ଦୂରରେ ବସିଥାନ୍ତି । ମୋତେ ଝଙ୍କୁ ବୋଉ କହିଲା— “ବୋହୂଟା ଗୃହଯୋଗ୍ୟା ହେବାର ଆଠମାସ ହେଇଗଲା । ନନାଙ୍କ ଅବସ୍ଥା ଦେଖୁଛୁ । ପୁଆଣି ଘରଟା ଦେଇଥିଲେ ଭଲ ହୁଅନ୍ତା । ଚିଠି ଖଣ୍ଡେ ଲେଖିରେ ବାବୁ ଶୁଣୁରଙ୍କୁ” । ମୁଁ କହିବା ଆଗରୁ ସରସ୍ୱତୀ ନାନା କଥା ଛଡ଼ାଇ ନେଇ କହିଲା— ହଁ ରେ ! ତୋ କାର୍ଯ୍ୟ ସରିଗଲେ ଶକୁନ୍ତଳାକୁ ମଧ୍ୟ ପଠେଇ ଦିଅନ୍ତେ । ଭୁଆସୁଣୀ ଝିଅକୁ କିଏ କେତେ ଦିନ ଘରେ ରଖିବ ! ସଭା ମଧ୍ୟ ଏକମତ ହେଲା ! ମୁଁ ଆଉ କ’ଣ କହନ୍ତି । ଚିଠି ଦେଲି । ଶୁଣୁର ଆସିଲେ । ବୋଉ ତାଙ୍କୁ କହିଲା— “ସମୁଦିଙ୍କ ଅବସ୍ଥା

ଦେଖୁଛ । କେତେବେଳେ କୋଉଁ କଥା । ଆରମ୍ଭ (ଚୈତ୍ରମାସ)ରେ ଝିଅକୁ ପଠେଇ ଦିଅ । ଅସୁବିଧା ଥିଲେ ଯାନି ଯୌତୁକ ପଛେ ଦେବ ।” ଶୁଣୁର କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ନଦେଇ ‘ଦେଖିବା’ କହି ବାହାରିଗଲେ । ତେରି ହେବା ଦେଖି ପୁଣି ମୋତେ କହିଲା ବୋଉ— “ଯା’ରେ ! କିଛି ନକହି ପଳେଇଲେ । ଯା’ ତୁ, ସେଇ କଥା କହିଆ” । ତା’ କଥାରେ ଯାଇ ଗାଁ ମୁଣ୍ଡକୁ ଡକାଇ ବୋଉ କହିଥିବା କଥା ଶୁଣୁରଙ୍କୁ କହିଲି । କହିଲି କ’ଣ— ବାଧ କଲି । ସେ ରାଜି ହୋଇ ଦିନ ସ୍ଥିର କଲେ । ନିମିତ୍ତ କର୍ମ ବଢ଼ିଲା । ତେର ବରଷର ନୂଆ ବୋହୂଟିଏ ଘରକୁ ଆସିଲା । ସଂସାର ଚଳେଇବ । ଶାଶୁ ଶୁଣୁରଙ୍କ ସେବା କରିବ— ସ୍ବାମୀର ମନ ଧରି ରହିବ ନ ହେଲେ ଗଞ୍ଜଣା ଶୁଣିବ । ଏହା ଥିଲା ସେକାଳ ସମାଜର ଉଭଟ ଚଳଣି । ଯା’ହେଉ, ଘରେ ସମବୟସୀ ଶକୁନ୍ତଳା ଥିବାରୁ ଦିହେଁ ସାଙ୍ଗସାଥୀ ଭାବେ ସମୟ କଟାଉଥାନ୍ତି । ଯଦିତ ଉଭୟେ ମାଉଁ-ଭାଣିକା ।

ବୋହୁ ଆସିଲା ପରେ ବୋଉର ପ୍ରଥମ ଅଭିଯୋଗ, ନୂଆ ବୋହୁ ପାଇଁ ଘରଟା ମୋଟେ ଉପଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ଗନ୍ଧାରି ନାହିଁ, ଗାଧୁଆ ଜାଗା ନାହିଁ । ଭୁଆସୁଣୀ ପିଲାଟା ଚଳିବ କିମିତି ? ଆଗେ ଘର ବଦଳା, ତା’ ପରେ ଯାହା । ପୁଣି ଭାଲେଣି ପଡ଼ିଲା । ଯା’ହେଉ, ଅଳ୍ପଦିନ ଭିତରେ ସାମ୍ବା ଧାଡ଼ିରେ ଚୂନ ଘରଟିଏ ଖାଲି ପଡ଼ିବାରୁ ସେଠାକୁ ଉଠିଗଲା ।

ଛୁଟି ହେଲା । ସାଙ୍ଗସାଥୀଙ୍କ ସମାବେଶ । ପୁଣି ନୂଆ ନାଟକ ଲେଖା ହେଲା ‘ଅବିଶ୍ବାସୀ’ । ଅଭିନୀତ ହେଲା । ଆଗଦିନର ସଫଳତାକୁ ଇଏ ବଳି ପଡ଼ିଲା । ଯା’ର ବିଶେଷତ୍ବ ଥିଲା, ପୁରୁଣା କଳାକାର ବ୍ୟତୀତ ନୂଆ ପିଲାଏ ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ନାଟକ ଧନ୍ଦା ସରିଲା ପରେ ସଭିଏଁ ଏକତ୍ରିତ ହୋଇ ନାଟକ ପରିଷଦଟିଏ ଗଢ଼ିବା ସ୍ଥିର କଲୁ । ‘ଅବିଶ୍ବାସୀ ନାଟକ ପରିଷଦ’ । ନାଁଟା ପ୍ରଥମେ କେତେକଙ୍କ ମନକୁ ପସନ୍ଦ ଲାଗି ନଥିଲା । ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କଲାପରେ ସମସ୍ତେ ସମ୍ମତ ହେଲେ । ପରିଷଦର ସଭ୍ୟ ତାଲିକା ଦେଲେ ପାଠକଙ୍କ ଯୈର୍ଯ୍ୟତ୍ପତ୍ତି ଘଟିବା ସମ୍ଭାବନା, ଏଣୁ ସେଥିରୁ ନିବୃତ୍ତ ହେଲି । କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସେ ମଧ୍ୟରୁ ବହୁଭାଗ ରାଜ୍ୟର ସମ୍ମାନଜନକ ଉଚ୍ଚ ପଦପଦବୀରେ

ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ସ୍ବ ସ୍ବ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବେଶ୍ ସୁନାମ ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । ଦୁଃଖର କଥା, ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ଇହଧାମରୁ ବିଦାୟ ନେଇଗଲେଣି ।

ଛୁଟି ଶେଷରେ ପୁଣି ଯେଉଁ କଥାକୁ ସେଇ କଥା । ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତ ସଂସ୍କୃତ କଲେଜରେ ମୁଁ ଯୋଗଦେଲା ବେଳେ ମୋର ବଦଳି ଆଦେଶ ଆସିଥାଏ ସ୍ଥାନୀୟ ଉଚ୍ଚ ବାଳିକା ବିଦ୍ୟାଳୟକୁ । ସେ ବର୍ଷ ମିଡ଼ିଲ୍ ସ୍କୁଲ ହାଇସ୍କୁଲରେ ପରିଣତ ହୋଇଥାଏ । ଉଚ୍ଚ ଇଂରେଜୀ ବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ସ୍ବର୍ଗତ ହରିକୃଷ୍ଣ ପଟ୍ଟନାୟକ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ କଲେଜରୁ ଶ୍ରୀ ବୀର ରଘବାୟରୀ ଉଭୟେ ପ୍ରଧାନ ଶିକ୍ଷକ ଓ ତେଲଙ୍ଗା ପଣ୍ଡିତ ଭାବେ ନିଯୁକ୍ତି ପାଇଥିଲା ବେଳେ ମୋତେ ଓଡ଼ିଆ ଶିକ୍ଷକ ଭାବେ ବଦଳି କରାଯାଇଥାଏ । ଦରମା ପଞ୍ଚତରିଶି ଟଙ୍କା । ଏବର ଦରମାରୁ ଦଶ ଟଙ୍କା ଅଧିକ ।

ସେଇଠି ଦେଖିଲି— ନୂଆ ପରିବେଶ, ନୂଆ ସହକର୍ମୀ, ନୂଆ ପିଲା, ନୂଆ ପାଠ୍ୟ, ସବୁ ନୂଆ । ମଘ ଲାଗିଲାନି । ସୁରୁରୁ ରୂପେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପାଳନ କରି ଅନୁଷ୍ଠାନର ଉନ୍ନତି ଲାଗି ସଂକଳ୍ପ ନିଆଗଲା । ଯୋଗକୁ ପ୍ରଧାନଶିକ୍ଷକଙ୍କ ସହିତ ମୋର ଆଗରୁ ବନ୍ଧୁତା ଥାଏ । ବିନାୟକ ଚତୁର୍ଥୀ ଅବସରରେ ଆଡ଼ମ୍ବର ସହିତ ଉତ୍ସବ ପାଳନ କରିବା ସ୍ଥିର ହେଲା । ଟିକିଟିକି ଝିଅପିଲା, କ’ଣ କରିବେ ସେମାନେ ! ତେଣୁ ଆମକୁ ସବୁ ଦାୟିତ୍ବ ନେବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା— ପିଲାଙ୍କୁ ନେଇଁ ନୂଆ ଏକାକିକାଟିଏ ଅଭିନୀତ ହେବ । ସେକାଳ ଝିଅଙ୍କ ସମସ୍ୟା ଉପରେ ‘ଭଲମନ୍ଦ’ ନାମରେ କ୍ଷୁଦ୍ର ନାଟିକାଟିଏ ଲେଖିଲି । ମଞ୍ଚସ୍ଥ କରାଇଲି । ପିଲାଏ ଖୁସି, ଅଭିଭାବକ ଖୁସି ।

ଏଣେ ମୁଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଥାଏ ମାଟ୍ରିକ୍ ପରୀକ୍ଷା ଦେବା ପାଇଁ । କିନ୍ତୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାକୁ ସମୟର ଅଭାବ । ନାନାବିଧ ଜଞ୍ଜାଳ ମଧ୍ୟରେ ସମୟ ବାହାର କରିବା କଷ୍ଟକର ହୁଏ । ଗଙ୍ଗାମାଷ୍ଟ୍ରଙ୍କ ଅଯାଚିତ ସାହାଯ୍ୟ ଓ ଶିକ୍ଷାଦାନ ଉତ୍ସାହକୁ ଜୀବନ୍ତ କରି ରଖୁଥାଏ । ତୃପ୍ତସନ୍ ପଢ଼ି ଘରକୁ ଫେରେ ରାତି ବାରଟାରେ । ଯଦିତ ନବ ବିବାହିତା ବଧୂଟି ଉଚ୍ଛ୍ୱାସରେ ବାଟ ଚାହିଁ ବସିଥାଏ । କି ସ୍ବପ୍ନ ସେ ଦେଖୁଥିଲା କେଜାଣି— ମୋର ଏ ଦୈନନ୍ଦିନ ଅବହେଳାରେ ଦିନେ ସେ ବ୍ୟଥିତ ବା ବିଚଳିତ ହେବା ମୁଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିନାହିଁ । ଯଥା ସମୟରେ ପରୀକ୍ଷା ଦେଲି;

ଫଳ ବାହାରିଲା ଫେଲ୍ । ପ୍ରଥମ ଓ ଶେଷଥର ପାଇଁ ଜୀବନରେ ଫେଲ୍ ହେବାର ଚିନ୍ତାସ୍ୱାଦ ଋଣ୍ଡୁଥିଲା ସେଦିନ ।

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଆଶୀର୍ବାଦରୁ ଅଶ୍ରୁତ ସମ୍ଭାବ ଶୁଣିଲା ମାତ୍ରେ ବିଚଳିତ ହେବା ମୋ ସ୍ୱଭାବ ନଥିଲା । ମନକୁ ଆସୁଥିଲା— ହେଲା ତ ହେଲା, କ’ଣ କରିବା ! ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ସେଇଯା ଥିଲା । ଖବରଟା ଶୁଣି କାହାକୁ କିଛି ନକହି ସିଧାଯାଇ ପହଞ୍ଚି ଗଙ୍ଗାମାଷ୍ଟଙ୍କ ଘରେ । ସେ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେଲେ କହିଲେ— ଏଥର ନ ହେଲା ତ ନ ହେଲା, ଦେଖିବା ଆସନ୍ତା ବର୍ଷ କିମିତି ନହେବ । ନମ୍ବର ଆସୁ, ଜଣାପଡ଼ିବ କାହିଁରେ କେତେ । କିଛିଦିନ ପରେ ନମ୍ବର ଆସିବାରୁ ଜଣାପଡ଼ିଲା— ସବୁରେ ଝଲିଶରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଥିଲାବେଳେ ଅଙ୍କପତ୍ରରେ ଅଛି ପାଞ୍ଚ । ସର୍ବନିମ୍ନ ନମ୍ବରରେ ବହୁ ତଳକୁ । ଗଙ୍ଗାମାଷ୍ଟେ ଖୁସି ହେଲା ପରି କହିଲେ— ଆଗରୁ ମୁଁ ସନ୍ଦେହ କରୁଥିଲି । କେତେ ଦିନ ଅଙ୍କ କଷିତ କହିଲେ— ସବୁବେଳେ ବହି ପଡ଼ିଲା, ଅଙ୍କ ବିଲକୁଲ୍ ଛାଡ଼ିଦେଲ । ଠିକ୍ ଅଛି ତାକୁ ହିଁ ନିଠେଇ ମାଜିବା । ବିପଦ ବେଳର ସାନ୍ତ୍ୱନା ବାଣୀ । ସେଦିନଠୁଁ ଅଙ୍କ ପାଇଁ ରଖିଲି ସପ୍ତାହରେ ପାଞ୍ଚଦିନ— ଦୁଇଦିନ ବହିର ପାଠ୍ୟ ।

ଯାହା ହେବାକୁ ଥାଏ ଅଜାଣତରେ ଆସି ଘଟିଯାଏ । ନୂଆ ଘରକୁ ଆସିବା ପରେ ନନାଙ୍କ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟର କ୍ରମାବନତି ଘଟିବାକୁ ଲାଗେ । ଖାଦ୍ୟ-ପେୟ-ଝାଡ଼ା-ପରିସ୍ରା-ନିଦ୍ରା ସବୁ ଅସ୍ୱାଭାବିକ ହୋଇପଡ଼େ । ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇ ପଡୁଥାନ୍ତି । ଭାବୀ ଦୁର୍ଘଟଣା ଆଶଙ୍କାରେ ଦରମା ଉପରେ ୫୦୦ ଟଙ୍କା ରଣ ଦେବା ପାଇଁ ଆଗରୁ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କୁ ଆବେଦନ କରିଥାଏ— ମଞ୍ଜୁର ବି ହୋଇଥାଏ । ଦସ୍ତଖତ କରି ଆଣିବା କଥା । ଏପରି ଅବସ୍ଥାରେ ଦିନେ ନାନୀ ତାଙ୍କି ପରୁଲିଲା— ଦିନକୁ ଦିନ ନନା ଝଡ଼ି ଯାଉଛନ୍ତି— ପାଖରେ ଟଙ୍କା କିଛି ରଖୁଛୁ ନା ନାହିଁ ? ‘ହଁ, କାଲି ନେଇ ଆସିବି’— କହିଲି । ଅପରାହ୍ନ ଝରିଟା ସମୟର କଥା ଇଏ ?

ସବୁଦିନେ ନନାଙ୍କୁ କ୍ଷୀର ପିଆଇବା ଦାୟିତ୍ୱ ନାନୀର । ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ପିଏଇଛି— ସେ ପିଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅଧରାତି ସରିକି ହଠାତ୍ ତାଙ୍କ ପକେଇଲା— “ବେଶୀରେ ! ଆ’ତ ! ଜଳଦି ଆ !” ପାଖ କୋଠରିରେ ବସି ପଡୁଥାଏ । ତରବର ହୋଇ ଉଠି ଆସି ଦେଖେ ତ ଦୃଷ୍ଟି କିପରି ଆଡ଼ବାଗିଆ ଦିଶୁଛି ।

କ୍ଷୀର ଗ୍ଲ୍ୟୁଟା ତା’ ହାତରୁ ନେଇ ପାଟିରେ ଦେଇ ଡାକିଲି— ନନା !— ନନା ! ଉତ୍ତର ନାହିଁ । ପୁଣି ବଡ଼ ପାଟିରେ ଡାକିଲି— ନନା !— ଉତ୍ତର ଆସିଲା— ହଁ-ଆଁ-ଆଁ । ଦୀର୍ଘ ହାଁଟିଏ । ବାସ୍ । ସେତିକି, ନନାପଦ ସେଇଠି ଲିଭିଗଲା । ତାହା ଥିଲା ମୋର ଶେଷ ନନା ତାଙ୍କ । ନାନୀ-ବୋଉ ଚିକ୍କାର କରି କାନ୍ଦ-ବୋବାଳି ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲେ । ମୁଣ୍ଡରେ ଗାମୁଛା ଘୋଡ଼ାଇ ମୁଁ ବାହାରକୁ ଆସିଲି ସତାକୁ ଡାକି ଆଣିବି । ଶ୍ରାବଣ ମାସ— କୃଷ୍ଣପକ୍ଷ । ଅବିଶ୍ରାନ୍ତ ବର୍ଷା, ହାତୀଶୁଣ୍ଠ ଆକାରେ କରୁଛନ୍ତି । କିଟିମିଟି ଅନ୍ଧାର । ସବୁ ଘରେ କବାଟ ବନ୍ଦ । ବାହାରକୁ ବାହାରିବା କାଠିକର ପାଠ । ଏତିକିବେଳେ ମୁଁ ମୁହାଁଇଥାଏ ସତାକୁ ଖବର ଦେବି । ଦି’ଝରିଟା ଘର ପରେ ତା’ ଘର । ପଇସାଟିଏ ହାତରେ ନାହିଁ— ଚିଡ଼ା ଘାରୁଛି ମନକୁ । ଦାଣ୍ଡପଟୁ କବାଟ ବାଡ଼େଇବା ମାତ୍ରେ ସେ ଉଠିଆସି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ପରୁଲିଲା— “କିରେ ! ତୁ କୁଆଡ଼େ ଏତେ ରାତିରେ ?”— “ନନାଙ୍କର କ’ଣ ହେଇଗଲା ପରି ଲାଗୁଛି ; ତୁ’ଆ ବେଗି”— କହି ବାହୁଡ଼ିଲା ବେଳକୁ ପଡ଼ିଣା ଘରୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଉଠି ଆସି ପରୁଲିଲା— “ବାବୁ ! (ମୋତେ ସେ ବାବୁ ଡାକେ) କିଏ ହେଲା ରେ ?”— “ନନା ଝଲିଗଲା ପରି ଲାଗୁଛି ଲୋ !— କହି ଆଗକୁ ଆଗେଇଛି । ସିଏ ଧୀରେ ପାଖକୁ ଆସି ପରୁଲିଲା— ଟଙ୍କା ଅଛି ? ଆ, ମୁଁ ଦେଉଛି— କହି ଘର ଭିତରୁ ଦଶ ଟଙ୍କିଆ ନୋଟ୍ ଖଣ୍ଡେ ବଡ଼େଇ ଦେଲା— “ନେ— ରଖୁଥା’— (ଜମିତି ସ୍ୱଭାବର କେତେ ଜଣକୁ ଦେଖିବେ ମଣିଷ ଭିତରେ) ଟଙ୍କା ଧରି ଘରକୁ ଫେରିଲି । ଭାବୁଥାଏ— ଶବ ସକ୍ରାର କଥା । କିଏ ଆସିବ ଏ ରାତିରେ ? ବର୍ଷାରେ ? ଅନ୍ଧାରରେ ? ରାତି ପାହିଲେ ‘ବାସିମତ୍ତା’ ବୋଲି ଲୋକେ କହିବେ । ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲି ମୋ ସଙ୍ଗାତ ଘରେ । ଘୋଡ଼ା ଘୋଡ଼ି ହୋଇ ଶୋଇଥାନ୍ତି ବାରଣ୍ଡାରେ । ଝାଙ୍କି ଉଠେଇ ସବୁ କଥା କହିବାରୁ ଅଣ୍ଟା ଭିଡ଼ି ବାହାରିପଡ଼ିଲେ ସେଇକ୍ଷଣି । ମୋ ପଛେ ପଛେ ଦୁଇଜଣ ସାଙ୍ଗଙ୍କୁ ସାଥରେ ଧରି ପହଞ୍ଚିଲେ ଦାଣ୍ଡ ଦୁଆରେ । କଥା ହେଲା— କାହାକୁ ନିଦରୁ ନ ଉଠାଇ ଆମେ ସାଙ୍ଗ ପିଲାଏ ରାତାରାତି ଶବ ବୋହି ନେଇ ଯିବା ଶୁଖାନକୁ । ଆଉ ତିନିଜଣ ସାହି ପିଲାଙ୍କୁ ଡାକି ଅଣାଗଲା— ଦୁଇ ଦଳ ହୋଇ କାଠ-ବାଉଁଶ ହେରିକା ଯୋଗାଡ଼ ପାଇଁ ଝଲିଯାଆନ୍ତି ।

ଟଙ୍କା କଥା ଚିନ୍ତା କରୁଥାଏ ମୁଁ । ଉପାୟଟିଏ ଦିଶିଲା— ଚିଠି ଖଣ୍ଡିଏ ଲେଖି ‘ପାଗା’ ଘରକୁ ଯାଇ ଦେଇ ଆସିଲି । ସ୍କୁଲର ଝକରାଣୀ ସେ— କମନ୍‌ରୁମ୍ ପିଲାଙ୍କୁ ଜଗେ । ସଭା ଘର ପାଖେ ତା’ ଘର । କହିଲି— ଏକ୍ଷଣ ଯିବୁ ହେଡ଼ଫାଷ୍ଟରଙ୍କ ଘରକୁ— ଚିଠିଟା ଦେବୁ । ସେ ଯାହା ଦେବେ ଧରି ଆସିବୁ । କିଛି ନକହି ବାହାରି ପଡ଼ିଲା ସେ । କିଲୋମିଟର ରାସ୍ତା ।

ଏଣେ କିଛି ସମୟ ପରେ ଦଳେ ଫେରିଆସି ଦୁଃଖରେ ଜଣାଇଲେ, କାଠ ବାଉଁଶ ମିଳିଲା ନାହିଁ । କେହି ଉଠୁନାହାନ୍ତି ନିଦରୁ । ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ କହିଲି— ଝଲ, ଦେଖିବା, କିମିତି ନ ଦେବେ, କହି ପହଞ୍ଚିଲୁ ବାଉଁଶ ଗଦା ପାଖରେ । ଜବରଦସ୍ତ ଟାଣି ବାହାର କଲୁ । ଶବ୍ଦ ଶୁଣିବା ମାତ୍ରେ ମାଲିକ ରାଗରେ ଉଠି ଆସିଲା ବାହାରକୁ । ସବୁକଥା ତେଲୁଗୁ ଭାଷାରେ କହିବାରୁ ବୁଝିଗଲା ସେ— କିନ୍ତୁ ଅଧିକ ଝୁଣିଲା କିଛି । ଆମେ ରାଜି ହେବାରୁ ବହଣୀ ରଖିଲା— ଶଗଡ଼ ଯୋଗାଡ଼ କଲା ଶୁଣାନକୁ ପଠାଇବା ପାଇଁ । ଫେରି ଆସିଲୁ ଘରକୁ । ଉଡ଼ାରେ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ପେଟୋମାକ୍ଷ । ଶବାଧାର ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ । କଥା ବୟସର ଛ’ଜଣ ଆମେ— ସାଙ୍ଗରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ— ଭାଇ ଲଖଣ । ଜାତିରେ ଶୂଦ୍ର । କିନ୍ତୁ ସ୍ୱଭାବ ? କ’ଣ ବୋଲି କହିବି ? କୋକେଇରେ ଶବ ଲଦା ହୋଇଛି କି ନାହିଁ । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କଥା— କୁଆଡ଼େ ଗଲା ସେ ବର୍ଷା । ଆକାଶରେ ତୋଫା ଜହ୍ନ । ଗୁରିଦିଗ ନିର୍ମଳ । ଶୁଣାନର ଯାବତୀୟ ସଂସ୍କାରକର୍ମ ତୁଲାଇ ନେଲେ ସେ । ଫେରି ଆସିଲି ରାତିପାହିବା ଆଗରୁ ଘରକୁ । ୫୦ ଟଙ୍କା ହାତରେ ଧରି ପାରା ଅପେକ୍ଷା କରି ବସିଥାଏ ।

ସବୁ ଦିନେ ସବୁ କଥା ରହେନି । ଆଜିର ଦୁଃଖ କାଲିକି ନଥାଏ । ପରଦିନ ରଣ ଟଙ୍କା ନେଇ ଆସିଲି । ଯଥାରାତି ଅନ୍ତ୍ୟେଷ୍ଟି କ୍ରିୟାର ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ଏ ସମୟର ଆଉ ଏକ ଘଟଣା ମନେପଡ଼େ । ଜନ୍ମମାଟି ଛାଡ଼ି ପାରଳା ପଳେଇ ଆସିବା ଦିନରୁ ନନା ବାପ-ଭାଇଙ୍କ ସଂପର୍କ ତୁଟାଇ ଦେଇଥାନ୍ତି । ଏପରିକି ଜେଜେବାପାଙ୍କ ମୃତାହ କ୍ରିୟାରେ ମଧ୍ୟ ଯୋଗ ଦେଇ ନଥିଲେ ବୋଲି ବୋଉ କହୁଥାଏ । କିନ୍ତୁ ମୋ ଅବଚେତନ ମନରେ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଆକର୍ଷଣ ରହିଥାଏ । କିମିତି ଟିକିଏ ଦେଖନ୍ତି, କଥାବାର୍ତ୍ତା କରନ୍ତି । ସୁଯୋଗ କୁଟୁ

ନଥାଏ । ଗାଁ ପ୍ରତି ନନାଙ୍କ ମମତା ଉଣା ପଡ଼ି ନଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପରିବାର ନାଁ ପଡ଼ିଲେ ରାଗ ଜର୍ଜର ହୋଇ ଉଠନ୍ତି । ରୋଗଶଯ୍ୟାରେ ତାଙ୍କୁ ଦିନେ ପରାରିଥିଲି— ନନା ! କେଉଁଠି ଘର ତୋଳିବା ? ଗାଁରେ ?— ଉତ୍ତର ପାଉଥିଲି— ଗାଁ ଛଡ଼ା ଯେଉଁଠି ଇଚ୍ଛା । ସେଇଠି କେବେ ରହିବୁନି । କିଛିଦିନ ପରେ ପୁଣି ପରାରିଥିଲି— କକାଙ୍କୁ ଚିଠି ଦେବି ? ଆସି ଦେଖୁ ଯିବେ । ଉତ୍ତର— ମୋ ପରେ ତାକିବୁ ! କି ଅଭିମାନ ! କି ଅହଂକାର ! ସେଇ କଥା ହେତୁ କରି କକାଙ୍କୁ ବାର୍ତ୍ତା ଦେଲି । ଠିକ୍ ସମୟରେ ବାର୍ତ୍ତାପାଇ ଆସିଲେ ସେ । ମୁଁ ବସିଥାଏ ବାରଣ୍ଡାରେ— ବୟସ୍କ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜଣେ । କପାଳରେ ରାମାନନ୍ଦୀ ଚିତା— କାନ୍ଧରେ ପାଣିଗାମୁଛା— ହାତରେ ବାଡ଼ି । ମୋତେ ପରାରିଲେ— ବେଶାମାଧବ ଘର କେଉଁଠି କହିପାରିବ ? “ହଁ, ମୁଁ ବେଶାମାଧବ । ଏଇଟା ଆମ ଘର । କ’ଣ ହେଲା ?” ଓଲଟି ପ୍ରଶ୍ନ କଲି । “ମୁଁ ତୋ କକା ରେ ! ଲୋକନାଥପୁରରୁ ଆସିଛି । କେତେ ଦିନକୁ ଦେଖିଲିରେ ତତେ” ଆଖି ଛଳଛଳ କରି କୁଣ୍ଠେଇ ପକେଇଲେ । ଘରକୁ ଗଲୁ । କନ୍ଦାକଟା ଭିତରେ ଦିଅର ଭାଉଜ ପରସ୍ପରକୁ ଝୁଣି ରହିଥାନ୍ତି । ଚିରିଶି ବର୍ଷ ପରେ ଭେଟ ଏକ ଶୋକାକୁଳ ପରିସ୍ଥିତିରେ । ଅନ୍ତ୍ୟେଷ୍ଟି ସରିଲା । ଚଉଦ ଦିନରେ ସେ ଯିବାକୁ ବାହାରିଲେ । ଗଲାବେଳେ ରାଣ ଦେଇ କହିଗଲେ, ତାଙ୍କ ଘରକୁ ଯିବାକୁ । କିଛିଦିନ ବାଦେ ଅବଶ୍ୟ ତାଙ୍କ ଘର ବୁଲି ଆସିଲି ମୁଁ । ଆନନ୍ଦ କହିଲେ ନ ସରେ । ଦୀର୍ଘ ପଚିଶି ବର୍ଷରେ କକାଘରକୁ ପୁରୁରା ଆସିଛି । ଭାବିଲି ଉପରେ ଯେତେ ବଡ଼ କାହ୍ନୁ ଉଠିଲେ ମଧ୍ୟ ଭୁଲ୍‌ତଳ ଫାଟି ନଥାଏ ।

ଯା’ରି ନାଁ ଦୁନିଆଁ । ଯିଏ ଗଲେ ସେ ଗଲେ । ଥବାବାଲା ଆପଣା ଜଞ୍ଜାଳ ଭିତରେ ଘାଣ୍ଟି ହୁଅନ୍ତି । ମୁଁ କିମିତି ବାଦ୍ ପଡ଼ନ୍ତି ସେଥିରୁ ?

ଭତି ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନଶିକ୍ଷକଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରଧାନ ଶିକ୍ଷୟିତ୍ରୀ ଭାବେ ଜଣେ ମହିଳା ଆସନ୍ତି ଉତ୍ତର ଗୋଦାବରୀ ଜିଲ୍ଲାରୁ । ଯୋଗ୍ୟତା ସଂପନ୍ନ ଓଡ଼ିଆ ଶିକ୍ଷୟିତ୍ରୀଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଯଥେଷ୍ଟ ନଥିଲା ସେତେବେଳେ । ଭଦ୍ରମହିଳା ଏକ ସଂଭ୍ରାନ୍ତ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ପରିବାରର । ବିବାହିତା— ଦୁଇଟି ସନ୍ତାନର ଜନନୀ । ଛାଇଛାଡ଼ି ଚେହେରା— ଅନର୍ଗଲ ଇଂରେଜି କହନ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଆ ଜାଣି ନଥାନ୍ତି । ଅଫିସ୍ କାମରେ ଧୂରନ୍ଧର । ବୟସ ଝଲିଶି ପାଖାପାଖି । ଯୋଗଦେବା ପରେ ସ୍କୁଲର ପରିବେଶ ବଦଳିବା ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ତାଙ୍କ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ଅନୁଷ୍ଠାନର ନାନା ଦିଗରୁ ଉନ୍ନତି ହୋଇ ଆସୁଥିବା ବେଳେ ପଢ଼ା ନିୟମ କଡ଼ାକଡ଼ି କରିବା ଯୋଗୁଁ କେଜିଜଣ ବରିଷ୍ଠ ଶିକ୍ଷୟିତ୍ରୀଙ୍କ ଚକ୍ଷୁଶୂଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଉଚ୍ଚ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କୁ ଅଭିଯୋଗ ପତ୍ରମାନ ପଠାଗଲା । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାଜ୍ଞାନର ଅଭାବ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ରୂପେ ଠିଆ ହୋଇ ବେଶୀ ଦିନ ତାଙ୍କୁ ରହିବାକୁ ଦେଲା ନାହିଁ । ସେ ଝଲିଗଲେ ।

ଏଣେ ମୁଁ ପରୀକ୍ଷା ପାଇଁ ଯତ୍ନପରୋନାସ୍ତି ଚେଷ୍ଟା କରୁଥାଏ । ଗଙ୍ଗାମାଷ୍ଟକ ପ୍ରେରଣା ଓ ଫେଲ୍ ହେବା ଆମ୍ବୁଗ୍ନି ମୋତେ ପ୍ରଭେଦିତ କରୁଥାନ୍ତି । ପରୀକ୍ଷାରେ ବସିଲି । ଯଥାବିଧି ଫଳ ବାହାରିଲା । ଏଥର ଦ୍ଵିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀରେ ପାସ୍ । ସେ କାଳରେ ଆନ୍ଧ୍ର ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀ ପାଇବା ସହଜ ନ ଥିଲା । ଏଣୁ ପୂର୍ବ ଫେଲ୍ ଦୁଃଖ ଅରିରେ ଧୋଇ ହୋଇଗଲା ମନରୁ ।

ଗ୍ରୀଷ୍ମଛୁଟି ହେବାରୁ ନାଟକ ଖେଳିବାର ଯୋଜନା ହୁଏ । ଏଥର କିନ୍ତୁ ନୂଆ ନାଟକ ନ ଲେଖି ବଙ୍ଗଳା ଐତିହାସିକ ନାଟକ ‘ସାଜାହାନ୍’ ଅନୁବାଦ କଲି । ସେଇଟି ମଞ୍ଚସ୍ଥ ହେଲା । ଏତିକିବେଳେ ଜଣାଗଲା, ନୂଆ ‘ପ୍ରଧାନ ଶିକ୍ଷୟିତ୍ରୀ’ ଭାବେ ଜଣେ ବଙ୍ଗାଳି ଭଦ୍ର ମହିଳା ଯୋଗ ଦେଇଛନ୍ତି । ଅବିବାହିତା—ବେଶ୍ ତଉଲତାଉଲ ଚେହେରା । ସଂସ୍କୃତ ବିଷୟ ନେଇ ବି.ଏ. ପାସ୍ । ଭଲ ଓଡ଼ିଆ କହିପାରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅଫିସ୍ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅଭିଜ୍ଞତା ନଥାଏ । ତେଣୁ ପ୍ରତି କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅନ୍ୟର ସହାୟତା ଲୋଡ଼ନ୍ତି । କେଜାଣି କାହିଁକି ମୋ ଉପରେ ତାଙ୍କର ଅଗାଧ ବିଶ୍ଵାସ । ବହୁ ସମୟ ସାମ୍ନାରେ ବସି ରହିବାକୁ କହନ୍ତି । ଯା’ହେଉ ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ସଂଯମ ରକ୍ଷା କରି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସଂପାଦନରେ ଅବହେଳା କରୁନଥାଏ ।

ମାଟ୍ରିକ୍ ପରେ ଘରୋଇ ପରୀକ୍ଷାର୍ଥୀ ଦୁଇବର୍ଷ ଅପେକ୍ଷା କଲେ ତୃତୀୟ ବର୍ଷ ଆଇ.ଏ. ପରୀକ୍ଷାରେ ବସିବାକୁ ଅନୁମତି ମିଳେ । ଏଣୁ ମନେ ମନେ ସ୍ଥିର କଲି P.O.L. (Proficiency in Oriental Learning) ପରୀକ୍ଷା ଦେଇଦେବି । ୧୯୪୪

ମସିହାରେ ସରକାରୀ ବିଜ୍ଞପ୍ତି ବାହାରିଥାଏ । “ସାହିତ୍ୟ ବିଦ୍ୟା ପ୍ରବୀଣ ଉପାଧି ସହ ପି.ଓ.ଏଲ୍. ଉପାଧି ସଂସ୍କୃତ ଏମ୍.ଏ. ସହିତ ସମାନ ।” ପି.ଓ.ଏଲ୍. ପାଇଁ ମାଟ୍ରିକ୍ ପାସ୍ ଦରକାର । ଦୁଇଟିଯାକ ଥିବାରୁ ପି.ଓ.ଏଲ୍. ଦେବାରେ ମୋର ଅନ୍ତରାୟ ନଥିଲା । ପଚାଶି ଟଙ୍କା ସହିତ ଫର୍ମ ପୂରଣ କରି ପଠାଇଲି । ପରୀକ୍ଷାରେ ବସିଲି । ଫଳ ବାହାରିଲା, ପୁଣି ସେହି ଦ୍ଵିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀ । ଏଠାରେ କହିରଖେ, ‘ଉତ୍ତମ—ଭାଷାପ୍ରବୀଣ’ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପରୀକ୍ଷାରେ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀ ପାଇବା ମୋ ଭାଗ୍ୟରେ କୁଟିନାହିଁ । ଏହାର ମୂଳ କାରଣ— ଭଙ୍ଗା ହାତର ବଙ୍କା ଅକ୍ଷର, ଯାହା ଏଯାବତ୍ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ।

ଛତିମଧ୍ୟରେ ସଂସ୍କୃତ କଲେଜ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଶ୍ରୀ ଲିଙ୍ଗରାଜ ମିଶ୍ର ସଂସ୍କୃତ ଅଧ୍ୟାପକ ଭାବେ ସରକାରୀ କଲେଜକୁ ଗଲାପରେ ପୁରୀରୁ ଶ୍ରୀ ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ର ତାଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥାପିତ ହୁଅନ୍ତି । ଅଳ୍ପ ଦିନ କାର୍ଯ୍ୟ କଲାପରେ ସେ ବି ଛାଡ଼ି ଯାଆନ୍ତି କୌଣସି କାରଣରୁ । ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ୍ ପାଇଁ ବିଜ୍ଞାପନ ବାହାରେ, ଯୋଗ୍ୟତା— ସଂସ୍କୃତରେ ଏମ୍.ଏ. ପାସ୍ । ସରକାରୀ କଲେଜମାନଙ୍କରେ ତାତ୍କାଳିକ ଯୋଗ୍ୟତା ସଂପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଅଭାବ ରହିଥିଲା ବେଳେ ରାଜକର୍ମଚାରୀ ଭାବେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି କିଏବା ଆସନ୍ତା ! ଏଣୁ ଉପରୋକ୍ତ ସରକାରୀ ବିଜ୍ଞପ୍ତି ଅନୁଯାୟୀ ମୁଁ ଦରଖାସ୍ତ ପଠାଇଲି । କିଛିଦିନ ବାଦେ ଅସ୍ଥାୟୀ ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ୍ ଭାବେ ମୋତେ ନିଯୁକ୍ତି ଦିଆଗଲା । ମାସିକ ଦରମା ଷାଠିଏ ଟଙ୍କା । ଆଦେଶ ମିଳିଲା ମାତ୍ରେ ପୂର୍ବ ସ୍ଥାନରୁ ଅବ୍ୟାହତି ନେଇ ସଂସ୍କୃତ କଲେଜ ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ୍ ଭାବେ ଯୋଗ ଦେଲି । ଅନୁଷ୍ଠାନର ମୁଖ୍ୟ ଭାବେ ପଦମର୍ଯ୍ୟାଦା ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ଝଲିଚଲଣି, ବେଶ, ପୋଷାକାଦିରେ କିଞ୍ଚିତ୍ ପରିବର୍ତ୍ତନର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁଭବ କଲି । ସେ ଯାଏଁ ମୁଁ ପାଦରେ ଯୋତା ମାଡ଼ି ନଥିଲି । ସେ କାଳେ ସେଥିପ୍ରତି କାହାରି ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟି ନଥାଏ । ଅଧିକାଂଶ ବ୍ୟକ୍ତି ବିନା ଯୋତାରେ ଯାତାୟତ କରନ୍ତି । ଯୋତା ହଲେ କିଣିଲି । କେବେ ହେଲେ ମୁଁ ସାହେବୀ ପୋଷାକର ପକ୍ଷପାତୀ ନଥିଲି । ଧୋତି-ପଞ୍ଜାବି ପ୍ରତି ମୋର ଆକର୍ଷଣ । ଯା’ହେଉ, ଯଥାଶକ୍ତି ଆପଣାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ପଦମର୍ଯ୍ୟାଦା ରକ୍ଷା କରିବାରେ ଯତ୍ନ ନେଲି ।

ଏତିକିବେଳେ ବଡ଼ ଭିଣୋଇଙ୍କ ହାତ ଲେଖା ଚିଠିଟିଏ ପାଇଲି । ଲେଖା ଅଛି— ପୁରୁରା ଭାଗୀରଥିକୁ ପୋଷ୍ୟପୁତ୍ର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ସ୍ଥିର ହୋଇଛି । ଚଞ୍ଚଳ ଆସିବୁ । ନିଃସନ୍ତାନ ସେ । ଏଣୁ ସେ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଭାବି ଉତ୍ତର ନ ଦେଇ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦିନରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲି । ଯଥାବିଧି କାର୍ଯ୍ୟ ଶେଷ ହେଲା ପରେ ମୋତେ କହିଲେ— ଯା ପଡ଼ାପଡ଼ି ଦାୟିତ୍ୱ ତୋର । ତାକୁ ମଣିଷ କରିବୁ । ମୌନ ସମ୍ମତି ଜଣାଇ ଫେରିଆସିଲି ଘରକୁ । କିଛିଦିନ ପରେ ସିଏ ଆସି ଆମ ଘରେ ରହି ସଂସ୍କୃତ କଲେଜରେ ନାଁ ଲେଖାଇଲା ।

କଲେଜରେ ଯୋଗ ଦେଲା ପରେ କେତେକ ଅସ୍ୱାଭାବିକ ପରିସ୍ଥିତିର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ମୋ ବେଳର ସହକର୍ମୀ ବିଶେଷତଃ ହରି ଦାସ ମାଷ୍ଟର ଆଗରେ ଉପର ଆସନରେ ବସିବାକୁ ପ୍ରଥମେ ଦ୍ୱିଧାବୋଧ ହେଲା । ସେ ମୋ ଶିକ୍ଷକ— ସେଇଠି ତିନିବର୍ଷ ପାଠ ପଢ଼ିଛି ତାଙ୍କଠୁଁ । ଅଥଚ ଆଜି ସେ ମୋ ତଳିଆ କର୍ମଚରୀ । ଦିନେ ଏକାନ୍ତରେ ତାଙ୍କୁ କହିଲି— “ଆଜ୍ଞା, ମୋତେ ଆପଣ କହନ୍ତୁନି । ତୁମେ କହନ୍ତୁ ।” ଶୁଣି ସେ ଟିକିଏ ହସିଦେଲେ ଏବଂ କହିଲେ— କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ଶିକ୍ଷାଗର ରହିଛି । ବାହାରେ ଯାହାକିଛି ହୋଇପାରେ, ଏଠାରେ କିନ୍ତୁ ପ୍ରିନସିପାଲ । ସେ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଆମକୁ ରଖିବାକୁ ହେବ— ସେହିଦିନୁ ସେ କଲେଜରେ କହନ୍ତି ‘ଆପଣ’ ଏବଂ ବାହାରେ ‘ତମେ’ ।

ଏଠା କାର୍ଯ୍ୟକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଡ. ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ୍, ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ, ସମାଜସେବୀ ଶ୍ରୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ସାହୁ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଖ୍ୟାତଯଶା ବାବ୍ସାବୁଦ୍ଧ ପାରଳା ଆସିଲେ ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ଉଦ୍‌ବୋଧନ ଦେବା ସକାଶେ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ଆଣୁଥିଲି । ସେମାନେ ବି ଉତ୍ସାହିତ କରିବାଲାଗି ସାଗ୍ରହେ ଆମନ୍ତ୍ରଣ ରକ୍ଷା କରନ୍ତି ଏବଂ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଭାଷଣମାନ ଦିଅନ୍ତି । ସେଥିଦ୍ୱାରା ଛାତ୍ର ସମାଜ କେତେଦୂର ଉପକୃତ ହୁଅନ୍ତି ଜାଣେନି ମାତ୍ର ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ସହିତ ମୁଁ ତା’ ଦ୍ୱାରା ଏତେଦୂର ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇପଡୁଥିଲି ଯେ ଭାଷଣକାଳୀନ ମୂଲ୍ୟବାନ୍ ଉକ୍ତିମାନ ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ରଖୁଥିଲି, ଯାହା ଉତ୍ତର କାଳରେ ବହୁଭାବେ ଉପକାରରେ ଲାଗିଥିଲା ।

ହରିଦାସ ମାଷ୍ଟର ଥିଲେ ଇଂରେଜୀ ଶିକ୍ଷକ ଓ ଅଫିସ୍ ପରିଚ୍ଛଳକ । ମୁଁ ବୟସରେ କଥା— ଅଫିସ୍ ପରିଚ୍ଛଳନାରେ ଅନଭିଜ୍ଞ ଜାଣି ଯଥାରୀତି ଚିଠିପତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଦିଅନ୍ତି ସେ । ଅଫିସ୍ ଚିଠି ଇଂରେଜୀରେ ଲେଖା ହୁଏ । ମୋର ତ ଇଂରେଜୀ ଜ୍ଞାନ ସୀମିତ । ଭୁଲ୍-ତ୍ରୁଟି ଦେଖିଲେ ସଂଶୋଧନ କରି ବୁଝାଇଦେବେ, କାହିଁକି ସେଇଟା ଭୁଲ୍ । ସେତିକି ନୁହେଁ । ମୋ ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥା ତାଙ୍କୁ ଅଜଣା ନଥାଏ— ସମସ୍ୟା ଉପୁଜିଲେ ଅଯାଚିତ ଭାବେ ସମାଧାନ କରିନେବେ ମୋ ଅଜାଣତରେ । ତାଙ୍କରି ଯୋଗୁଁ ଉତ୍ତରକାଳରେ ଅଫିସ୍ ଆଦବକାଳଦ୍ୱାରେ ମୁଁ ଅଭିଜ୍ଞ ହୋଇପାରିଥିଲି । ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟକୁ ସେ ଶିକ୍ଷାବର୍ଷ ଶେଷରେ ଅବସର ଗ୍ରହଣ କଲେ ।

ପରେ ପରେ ସମୟ ସହିତ ଅବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଦେଲା । ଲେଖାଲେଖି ପ୍ରତି ମନ ବଳିଲା । ଏହି ସମୟର ଲେଖା— “ଝେରକବି ।” ମହାକବି ବିହ୍ନୁଙ୍କ ଜୀବନ ଗାଥା ଉପରେ ଆଧାରିତ ଏକ ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟ । ତିନିମାସର ପରିଶ୍ରମ । ଏ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ ଆଆନ୍ତି ଡ. ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ୍ । ଆସିଆନ୍ତି ପାରଳା ପରିଦର୍ଶନରେ । କବିତନ୍ତ୍ର ରଘୁନାଥ ପରିଚ୍ଛାଙ୍କ ନାମରେ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ପାଠାଗାର ଗଢ଼ିଉଠିଥାଏ କଟକୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସାହିରେ । ତାଙ୍କୁ ସେଠାକୁ ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରିଆଣିବା ସ୍ଥିର ହେଲା । ଯାଇ ଭେଟିବାରୁ ସେ ଉଦାରମନରେ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଲେ ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ଆସିବାକୁ— ଅଧଘଣ୍ଟା ପାଇଁ । ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ ଆସୁଛନ୍ତି— ପ୍ରବଳ ଜନସମାଗମ, ଆବାଳବୃଦ୍ଧ ବନିତା ଅପେକ୍ଷାରତ । ସାହିମୁଖୁଆଙ୍କ ଦାଣ୍ଡମଣ୍ଡପରେ ସଭାର ଆୟୋଜନ ହୁଏ । ମୋ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ ଥାଏ ସ୍ୱାଗତ ସମ୍ବର୍ଦ୍ଧନାର ଦାୟିତ୍ୱ । ଜନଗହଳି ମଧ୍ୟରେ ଠିଆ ରହି କେବେ କିଛି କହିବା ସୁଯୋଗ ଆଗରୁ ପାଇ ନଥାଏ । ମନରେ ଗଭୀର ଆଶଙ୍କା । ଯା’ହେଉ, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ କୃପାରୁ ଭାଷଣଟି କ’ଣ ଥିଲା କେଜାଣି, ତାଙ୍କ ଭାଷଣ ମଧ୍ୟରେ ଭୁରିଭୁରି ପ୍ରଶଂସା କରିଥିଲେ ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ । ସେଥିଦ୍ୱାରା ମୋ ପରି ଜଣେ ନଗଣ୍ୟ ଯୁବକର ମନରେ ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସ ସୃଷ୍ଟି ହେବା ନିତାନ୍ତ ସ୍ୱାଭାବିକ । ସଭା ଶେଷରେ ‘ଝେରକବି’ର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଦେଖାଇଲି । ଛପା ହେଲାପରେ ତାହା ପଠାଇବା ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲେ ସେ । ତଦନୁଯାୟୀ

ଛାପାଫର୍ମା ପଠାଇବାରୁ ତା' ଉପରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ମନ୍ତବ୍ୟଟିଏ ଲେଖି ଉତ୍ତାହିତ କଲେ— ଯାହା ପ୍ରକାଶିତ ବହିରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ଅଛି ।

କିଛିଦିନ ପରେ ପାଠାଗାରର ପରିଚଳନା ସମିତି କବିଚନ୍ଦ୍ର ରଘୁନାଥ ପରିଚ୍ଛାଙ୍କ ରଚିତ ‘ରାଧାମାଧବ ବିଳାସ’ କାବ୍ୟର ସଂପାଦନାଭାର ଅର୍ପଣ କରନ୍ତି । ଟାକା ସହିତ ତାହା ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ ତ. ମହତାବ୍ ପରାମର୍ଶ ଦେଇ ଯାଇଥିଲେ । ଅନୁରୋଧ ଏଡ଼ାଇ ନପାରି ମୁଁ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଇଥିଲି । ବାରଟି ମାତ୍ର ଛାନ୍ଦ । କିନ୍ତୁ ଏକୁ ଆରେକ ବଳି । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଭଞ୍ଜଶୈଳୀ ଅନୁସରଣରେ ଲିଖିତ । ଦୀର୍ଘ ତିନିମାସ ପରିଶ୍ରମ କରି ତାହା ସମାପ୍ତ କଲି, କିନ୍ତୁ ଋଗିବର୍ଷ ପରେ ମୁଦ୍ରିତ ହେଲା । ଏ ସମୟରେ ସ୍ଥାନୀୟ ବାଳକ ହାଇସ୍କୁଲ ବାର୍ଷିକ ଉତ୍ସବ ପାଇଁ ଏକ ନାଟକ ଲେଖିବାକୁ ଛାତ୍ର ଓ ଶିକ୍ଷକ ଆସି ଅନୁରୋଧ କରିବାରୁ ବଙ୍ଗଳା ‘ମାନମୟୀ ଗାର୍ଲସ୍କୁଲ’କୁ ‘ଛଦ୍ମଦମ୍ପତି’ ନାମ ଦେଇ ଅନୁବାଦ କଲି । ଅପରିପକ୍ୱ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅଭିନୀତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ନାଟକଟି ଉପଭୋଗ୍ୟ ହୋଇଥିଲା ।

ଏ ମଧ୍ୟରେ ପାରଳା ଗଜପତି କଲେଜ ପକ୍ଷରୁ ବଙ୍ଗଳାରୁ ଅନୁଦିତ ‘ସିରୋଜୈବୁଲ୍ଲା’ ନାମକ ଏକ ଐତିହାସିକ ନାଟକ ମଞ୍ଚସ୍ଥ କରାଗଲା ଓ ସଫଳତା ଲାଭ କଲା । ତାହା ଦେଖି ସ୍ଥାନୀୟ ନାଟ୍ୟପ୍ରିୟ କଳାକାରମାନେ ମୋତେ ଅନୁରୋଧ କଲେ ଅନୁରୂପ ଏକ ଐତିହାସିକ ନାଟକ ଅନୁବାଦ କରିବା ପାଇଁ । ଡି.ଏଲ୍. ରାୟଙ୍କ ବଙ୍ଗଳା ନାଟକ ‘ନୁରଜାହାନ୍’ ଅନୁବାଦ କଲି ଏବଂ ତାହା ଅଭିନୀତ ହେଲା । ନାଟକଟି ଆଶାତୀତ ପ୍ରଶଂସା ଲାଭ କଲା । ଯା’ ଦେଖି ସରକାରୀ କାର୍ଯ୍ୟରତ କେତେଜଣ କଳାପ୍ରିୟ ଅଫିସର ନାଟକ ଖେଳିବା ଇଚ୍ଛା କରି ମୋତେ ଆସି କହିବାରୁ, କେବଳ ଅଫିସରଙ୍କୁ ନେଇ ନାଟକ କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, କାରଣ ସ୍ତ୍ରୀ ଭୂମିକା ପାଇଁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କଳାକାର ଆବଶ୍ୟକ ବୋଲି ଜଣାଇଲି । ସେ କାଳରେ ଝିଅପିଲା ମଞ୍ଚ ଉପରେ ପୁରୁଷଙ୍କ ସହିତ ଅଭିନୟ କରିବାକୁ ପସନ୍ଦ କରୁ ନଥିଲେ । ତେଣୁ ଅଫିସର ଓ ନାଗରିକଙ୍କ ମିଳିତ ସହଯୋଗରେ ‘ଭାଷ୍ପାର୍ଜୁନ’ ନାଟକ କରିବା ସ୍ଥିରହେଲା । ରିହାର୍ସଲ ସଂସ୍କୃତ କଲେଜରେ ।

ଚକ୍ରାଳୀନ ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟ୍ ଶ୍ରୀନିଖିଳ ଚନ୍ଦ୍ର ଦେ, ପ୍ରଫେସର ଗୋରାଚନ୍ଦ୍ର ରଥ (ପରେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ରେଜିଷ୍ଟ୍ରର) ତେପୁଟି କଲେକ୍ଟର ଶ୍ରୀ ମନମୋହନ ପଟ୍ଟନାୟକ, ସିଭିଲ୍ ସର୍ଜନ୍ ବ୍ରଜମୋହନ ନନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ସହ ସହରର ଯୁବ କଳାକାରମାନେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସଫଳତାର ସହିତ ତାହା ଅଭିନୀତ ହେଲା । ଟିକଟ୍ ବିକ୍ରିର ଲବ୍ଧ ଧନ ଉତ୍ତର ଓଡ଼ିଶାର ବନ୍ୟା ପ୍ରପାତ୍ତିତଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟାର୍ଥେ ପଠାଗଲା । ଯୋଗକୁ ସେ ବର୍ଷ ମୋର ପରୀକ୍ଷା ଦେବାର ନଥାଏ । ତେଣୁ ନିଜ୍ଜକ ଖୁଆଲ ଓ ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦରେ ମାତିଥାଏ । ଯଦିତ ଆର୍ଥିକ ସଙ୍କଟ ଥରେ ଥରେ ବିବ୍ରତ କରିପକାଏ । ବର୍ଷିତ ଦରମା ସତ୍ତ୍ୱେ ରଣ ପରିଶୋଧ ଓ ଦରଦାମ ବୃଦ୍ଧି ନିଅନ୍ତୁ ଆଡ଼କୁ ସର୍ବଦା ଟାଣି ନେଉଥାଏ । ଏପରି ମଧ୍ୟ ଦୁଃସମୟ ଆସିଛି, ଯାହା ରାତ୍ରିର ବିଳମ୍ବିତ ପ୍ରହରରେ ଟଙ୍କାକୁ ଦୁଇଅଣା ସୁଧ ଦେଇ କରଜ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ କରିଛି । ଏଭଳି ପରିସ୍ଥିତିରେ ପୁଣି ବୋଉ ଏକ ସମସ୍ୟା ହୋଇ ଉଠେ । ତା’ ମନରେ ଦୁଃଖ ହେଲା— ଅନ୍ୟ ଘର ବୋହୂଙ୍କ ପରି ତା’ ବୋହୂ ଅୟସରେ ରହିଲା ନାହିଁ କି ସୁନା ଗହଣା ପିନ୍ଧିପାରିଲା ନାହିଁ । ଦ୍ୱିତୀୟ, ପାଞ୍ଚବରଷ ବିତିଗଲେ ସୁଦ୍ଧା ବୋହୂ ପେଟରୁ ଛୁଆଟିଏ ଦେଖିପାରିଲା ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ କୁଆଡ଼େ ମୁଁ ଏକା ଦାୟୀ । ତେଣୁ ଲଗେଇଥାଏ ମୁଁ କାହିଁକି କୌଣସି ଯନ୍ତ୍ର ନେଉନି । ସେଥିପାଇଁ ଦିନେ ଦିନେ ଉଚ୍ଚବାଚ ବି ହୋଇଉଠେ । ଏକ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବାକ୍ ସଂଯମ ରକ୍ଷା ନ କରିପାରି ହଠାତ୍ କହିଦେଲି— “ଏମିତି ଘରେ ରହିବାଠୁଁ ପଳେଇବା ଭଲ । ରହ— ପୁରୀ ଯିବାକୁ ଅଛି, ଆଉ ଫେରିବି ଯେ—” ସେତେବେଳକୁ ପୁରୀଠାରେ ଏକ ମିଟିଂରେ ଯୋଗ ଦେବାର ଥାଏ । ଏତକ ଶୁଣିବା ମାତ୍ରେ ତାକୁ ଆଉ ସମ୍ଭାଳେ କିଏ !— କାନ୍ଦି ବୋବେଇ ଲୁଗା ବଦଳେଇ ପଳେଇଗଲା ତ୍ରିପାଠୀ ଆପଣଙ୍କ ଘରକୁ । ସେ ମୋର ଗୁରୁ— ଦୂରବନ୍ଧୁ ମଧ୍ୟ । ଘରୋଇ ସଂପର୍କ ଥାଏ । ସେଠାକୁ ଯିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ— ଦୁହେଁ ମିଶି ପୁରୀ ଯିବାର ଥାଏ ସଂସ୍କୃତ କାଉନସିଲକୁ । ମୁଁ ମନୋନୀତ ହେଲାବେଳେ ସେ ନିର୍ବାଚିତ ସଭ୍ୟ । ତାଙ୍କୁ କହିଆସିଲା— ଇଏ ଗଲେ ଘରକୁ ଆସିବନି କହୁଛି— ତୁମେ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ସାଙ୍ଗରେ ଆଣିବ ।

ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ଦିନ ଦିହେଁ ମିଶି ପୁରୀ ଗଲୁ । ଏକା ଲଜିଂରେ ରହିଲୁ, ଫେରିଲୁ ବି ସାଙ୍ଗହୋଇ । ସେ ଇଷ୍ଟବଙ୍ଗୁଳ୍ ସବିରେ ବସିଲେ— ମୁଁ ଆର୍ଡ଼ କ୍ଲବ୍‌ରେ । ମଣିଷ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ଭୋଗିବାକୁ ଥିଲେ ତାହା କେଉଁବାଟେ ଆସେ ଯେମିତି କେହି ଜାଣିପାରନ୍ତିନି, କେଉଁ ଛଟକରେ ସେଥିରୁ ମୁକ୍ତି ମିଳେ ତା’ ବି କେହି ଭାବି ନଥାନ୍ତି ।

ଆର୍ଡ଼କ୍ଲବ୍‌ ତବୀରେ ଭାଷଣ ଭିଡ଼ । ବସିବାକୁ ଜାଗା ନଥାଏ । ଗୋଟିଏ ବେଞ୍ଚକୁ ଲାଗି ଠିଆ ରହିଥାଏ ମୁଁ । ବେଞ୍ଚରେ ଦୁଇଜଣ ଯାତ୍ରୀ । ଜଣେ ୨୫/୨୬ ବର୍ଷର ଯୁବତୀ— ପାଖରେ ଷାଠିଏ ବରଷିଆ ବୃଦ୍ଧ ଜଣେ । ଠିଆ ହେବା ଦେଖୁ ବୃଦ୍ଧଜଣକ ଟିକିଏ ଘୁଞ୍ଚିପଡ଼ି ମୋତେ ବସିବାକୁ ସଂକେତ ଦେଲେ । ବସିଲି । ଗାଡ଼ି ଖୁଲିଥାଏ ଝିଅଟି ବାରମ୍ବାର ମୋ ଆଡ଼କୁ ଚାହିଁ ଆଖି ବୁଲାଇ ନେଉଥାଏ । ମୁଁ ବି ଆଡ଼ ଆଖିରେ ଚାହିଁ ଦେଉଥାଏ ଥରେ ଥରେ । ସ୍ବାଭାବ ଉପରେ ବି ବୟସର ପ୍ରଭାବ କମ୍ ପଡ଼େନି । ଦି’ଖରିଥର ଆଖିରେ ଆଖି ମିଶିଗଲାକୁ ଶଙ୍କା ସଙ୍କୋଚ ଉଭେଇଗଲା କୁଆଡ଼େ । ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଯିମିତି ପରସ୍ପର ନିକଟ ହୋଇପଡ଼ିଲୁ । ଖୋର୍ଦ୍ଧା ସେସନ । ଏଇଠି ଗାଡ଼ି ବଦଳ ହେବ । ଗତି ମନ୍ଦିର ହେବାରୁ ଝିଅଟି ଉଠିପଡ଼ି ମୋତେ ପଚାରିଲା— ଖୋର୍ଦ୍ଧା ? ମୁଁ ମୌନ ସମ୍ମତ ଜଣାଇଲି । ପାଖ ତବାରୁ ତ୍ରିପାଠୀ ଆପଣେ ଓହ୍ଲାଇଲେ । ବିଶ୍ରାମଗାର ଭିତରେ ପଶି କ୍ଲାନ୍ତି ଯୋଗୁଁ ଭୁଲେଇ ପଡ଼ିଲେ ସେ । ମୁଁ ବାହାରେ ଠିଆ ହେଲି ଗୋଟିଏ ଖମ୍ବକୁ ଆଉଜି । ହଠାତ୍ କିଛି ଗୋଟିଏ ବାଜିଲା ଦେହରେ— ବୁଲିପଡ଼ି ଚାହିଁଲା ବେଳକୁ ମୁରକି ହସା ଦେଇ ସେଇ ଝିଅଟି ପଶିଗଲା ଭିତରକୁ । ପୁରୁଷ-ମହିଳା ଦୁଇଟିଯାକ ବିଶ୍ରାମଗାର ଲାଗାଲଗି ଥାଏ । ଦିହରେ ବାଜିଥିବା ଜିନିଷଟି ଥିଲା ଗଣ୍ଡିଦିଆ ଏକ ସୁବାସିତ ରୁମାଲ । ସନ୍ତର୍ପଣରେ ଉଠାଇ ଆଲୁଅରେ ଦେଖିବାରୁ ଜଣାଗଲା— ଦୁଇଖଣ୍ଡ କାଗଜ ସହିତ ଚମ୍ପାଫୁଲ କିଛି । ଗୋଟିକରେ ତା’ ଠିକଣା ଲେଖାଥିଲାବେଳେ ଅନ୍ୟଟି ସାଦା । ପଡ଼ିଲି । ପ୍ରେମଟି । ଏ ପ୍ରକାର ଅନୁଭୂତି ଆଗରୁ କେବେ ନଥିଲା ମୋର । ଡର ମାଡୁଥାଏ । ତଥାପି ସାଦା କାଗଜଟାରେ ମୋ ଠିକଣା ଲେଖି ଠିଆ ହେବା ଜାଗାରେ ପକେଇ ଦେଇ ପଲେଇଗଲି । କି ଛଟକରେ ଆସି ସେ

ଗୋଟେଇ ନେଇଗଲା ଭାବିହେଲା ନାହିଁ । ବାସ୍— ସେତିକି । ହାବଡ଼ା— ଖୁଲଟିଅର ଫାଷ୍ଟ ପାସେଞ୍ଜର ତ୍ରିପାଠୀ ଆପଣଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ସିଧା ପାରଲା ।

ନୂଆ ଅନୁଭୂତି । ଭାରି ମଜା ଲାଗୁଥାଏ । ପରଦିନ ବାରଣ୍ଡାରେ ବସି କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଦୁଇଜଣ ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ହସି ହସି ପୂର୍ବଦିନର ଅନୁଭୂତି ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଥାଏ କୌତୁକରେ । ଏଣେ ଝରକା ଭିତରପଟେ ଠିଆ ହୋଇ ଆଉ ଜଣେ ଯୁବତୀ ମଧ୍ୟ କାନପାତି ଶୁଣୁଛି— ମୁଁ କିମିତି ଜାଣନ୍ତି ସେକଥା । ରାତି ଖୁଆସାରି ଶୋଇଲା ବେଳକୁ ବାକ୍‌ସରୁ ରୁମାଲଟା ବାହାର କରି ପଚାରିଲା— “ଏଇଟା ସିଏ ଦେଇଛି ନା ? ଚମ୍ପାଫୁଲ ବାନ୍ଧିଛି କାହିଁକି ?” — କି ନିରାହ ପ୍ରଶ୍ନ ! କି ସରଳ ଜିଜ୍ଞାସା ! ତାଟକା ହୋଇ ଚାହିଁଥାଏ ମୁଁ— ପାଟିରୁ କଥା ବାହାରୁ ନଥାଏ । ପଚାରିଲି— ତାହେଲେ, ଶୁଣି ଦେଇଛୁ ସବୁ ? ଆଛା ଏଥିରେ ମୋର କି ଦୋଷ କହତ । ଦୋଷକଥା କହୁନି ଯେ, ହେଲେ— ତା’ ପାଖକୁ ତମେ ପଲେଇବ ?— ଶୁଳ ବିନ୍ଧିଲା ଯେମିତି କଥା ପଦକ ! “କିଏ କୁଆଡ଼େ ପଲେଇଲାଣିମ ?— ସବୁ ଫାଲୁ କଥା—” କହି ମନ ଭୁଲାଇ ଦେଇଥିଲି ସେଦିନ । ସରଳ ବିଶ୍ବାସୀଙ୍କୁ ମିଛ କହି ଭୁଲେଇଦେବା ଯେତିକି ସହଜ ପରିଣାମ ଭୋଗ କରିବା ତଦପେକ୍ଷା ଆହୁରି ଭୟଙ୍କର, ବହୁବାର ଅଙ୍ଗରେ ନିଭେଇଛି ଏ କଥା ।

୧୯୪୮ ମସିହା । ଆଇ.ଏ. ପରୀକ୍ଷା ଦେବାକୁ ଯାଇଥାଏ ବିଜୟନଗର । ଆନ୍ଧ୍ର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ପରୀକ୍ଷା କେନ୍ଦ୍ର । ଜଣେ ଗେଜେଟେଡ଼ ଅଫିସରଙ୍କଠାରୁ ଚିହ୍ନଟ ପତ୍ର (Identity Certificate) ଧରି ନ ଗଲେ ପରୀକ୍ଷାରେ ବସିବାକୁ ସେଠାରେ ଅନୁମତି ମିଳେ ନାହିଁ । ମୁଁ ନେଇଥିଲି । ପରୀକ୍ଷା ପୂର୍ବଦିନ କେନ୍ଦ୍ର ପରିଚଳକଙ୍କୁ ଦେଖାଇ ଅନୁମତି ପତ୍ର ଚାହିଁବାରୁ କହିଲେ— ଆଡ଼ମିଟ୍, କାର୍ଡ଼ରେ ତୁମ ନାଁ Venimadhab ଅଛି କିନ୍ତୁ Identity Certificateରେ Benimadhab । ମୁଁ କହିଲି B ଏବଂ V ଦୁଇଟିର ଉଚ୍ଚାରଣ ଓଡ଼ିଆରେ ସମାନ ବୋଲି ସେପରି ଲେଖା ଅଛି । ମୋ କଥା ବିଶ୍ବାସ ନ କରି ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ଜାଣିବା ପାଇଁ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟକୁ ଚାରି ବାର୍ତ୍ତା ପଠାଇଲେ— ସେତେବେଳେ ଟେଲିଫୋନ୍

ସୁବିଧା ନଥିଲା ଏବଂ କହିଲେ ପରଦିନ ପରାକ୍ଷା ଆଗରୁ କାଡ଼ି ଦିଆଯିବ । ଦଶଟାରେ ପରାକ୍ଷା; ନ'ଟା ଯାଏଁ ଉତ୍ତର ନ ଆସିବାରୁ ଗୋଟିଏ ଶପଥପତ୍ର ମୋଠୁଁ ଲେଖାଇ ନେଇ ହଲଟିକେଟ୍ ଦେଲେ । B ଓ Vର ସମୋଜାରଣ ମୋତେ ଅତୁଆରେ ପକାଇଥିଲା ।

ଆଇ.ଏ. ପରାକ୍ଷାରେ ତିନିଟି ବିଷୟ । ଏକାବେଳେକେ କିମ୍ବା ଭାଗଭାଗ କରି ଦେଲେ ଚଳୁଥିଲା । ମାର୍ଚ୍ଚ ପରାକ୍ଷାରେ ଦୁଇଟି ବିଷୟରେ ପାସ୍ କରି ଅନ୍ୟଟି ସେପ୍ଟେମ୍ବରରେ ଦେଇ ଆସିଲି । ଫଳ ବାହାରି ନଥାଏ । ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ସମସ୍ତାନ ପକ୍ଷରୁ ନୋଟିସ୍ ବାହାରିଲା— ଜମିଦାରୀ ହସ୍ତାନ୍ତର କାରଣରୁ ଅକ୍ଟୋବର ସୁଦ୍ଧା ସଂସ୍କୃତ କଲେଜ ଉଠାଇ ଦିଆଗଲା । କର୍ମରାମାନେ କାଳବିଳମ୍ବ ନକରି ସ୍ୱ ସ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ୟ ନେଇ ଯାଆନ୍ତୁ । ପୁଣି ଅକାଳ ବଜ୍ରପାତ । ଖବର ପ୍ରଚାର ହେବା ମାତ୍ରେ ସଂସ୍କୃତପ୍ରେମୀ ଜନସାଧାରଣ ଘରୋଇ ଭାବେ ପରିଚ୍ଛନ୍ନ ଭାର ନେବା ସ୍ଥିର କରନ୍ତି । ପରିଚ୍ଛନ୍ନ ସମିତି ଗଠିତ ହୁଏ । ପ୍ରସ୍ତାବ କରାଗଲା— ବର୍ତ୍ତମାନ ପାଇଁ କଲେଜର ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ଖର୍ଚ୍ଚ ଛଡ଼ା ଦରମା ବାବଦ ଅର୍ଥ ପାଇଁ ସମ୍ବଳର ଅଭାବ ଯୋଗୁଁ ବିନା ବେତନରେ ଯେଉଁମାନେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ ଛ' ମାସ ପରେ ତାଙ୍କ ଦରମା ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହେବ । ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ମୋ ଅନିଚ୍ଛା ଜଣାଇ ଅବ୍ୟାହତି ନେଲି । ଫଳରେ କିଛିଦିନ ବେକାର ରହିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଲି ।

ସୌଭାଗ୍ୟକୁ ପଣ୍ଡିତ ଅନନ୍ତ ତ୍ରିପାଠୀ ଶର୍ମା ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାବୋର୍ଡ଼ ଉପସଭାପତି ଭାବେ ନିର୍ବାଚିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଦିନେ ତକାଇ ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତ ପୋଷ୍ଟ ପାଇଁ ଜିଲ୍ଲା ବୋର୍ଡ଼କୁ ଦରଖାସ୍ତ କରିବାକୁ ପରାମର୍ଶ ଦିଅନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ, ଗଣିତ ଏବଂ ଇତିହାସ ବିଷୟରେ ତିନିଟି ଶିକ୍ଷକ ପଦ ଖାଲି ଥାଏ । ଦରଖାସ୍ତ ଦେଲି । ମାସେ ନ ପୂରୁଣୁ ସୋରଡ଼ା ହାଇସ୍କୁଲରେ ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତ ଭାବେ ସପ୍ତାହେ ମଧ୍ୟରେ ଯୋଗ ଦେବାକୁ ଆଦେଶ ଆସିଲା । ଦରମା କ୍ଷାତିଏ ଟଙ୍କା । ଏ ମଧ୍ୟରେ ସେପ୍ଟେମ୍ବର ମାସରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିବା ପରାକ୍ଷାଫଳ ବାହାରି ସାରିଥାଏ ଏବଂ ମୁଁ ପାସ୍ କରିଥିଲି ।

ନିୟୁକ୍ତି ପତ୍ର ମିଳିଲା । କିନ୍ତୁ ଯିବାକୁ ଟଙ୍କା ନାହିଁ ହାତରେ । ଚିନ୍ତାକରି ବସିଛି— ଅକ୍ଟୋବର ୨୫ ଟଙ୍କାର

ମନିଅର୍ଡ଼ର ଆସି ପହଞ୍ଚେ । ପଠାଇଛନ୍ତି 'କୋଶଳ କଳା ମଣ୍ଡଳ, ବଲାଙ୍ଗୀର ।' କିଛିଦିନ ଆଗରୁ ତତ୍କାଳୀନ ସାଂପ୍ରଦାୟିକ ଦଙ୍ଗାକୁ ଆଖିରେ ରଖି 'ଭାରତ କାହାର' ଶୀର୍ଷକ ପ୍ରବନ୍ଧଟିଏ 'ଚତୁରଙ୍ଗ' ପତ୍ରିକାକୁ ପଠାଇଥିଲି । ତାରି ପାରିଶ୍ରମିକ ରୂପେ ତାହା ଆସିଥିଲା । ସେ କାଳ 'ଚତୁରଙ୍ଗ'ରେ ପ୍ରକାଶିତ ପ୍ରବନ୍ଧ, ଗନ୍ଧ ଓ କବିତା ପାଇଁ ଯଥାକ୍ରମେ ୨୫, ୧୫ ଏବଂ ୧୦ ଟଙ୍କା ଲେଖାଏଁ ଲେଖକଙ୍କୁ ଦିଆଯାଉଥିଲା । ଆନନ୍ଦରେ ସଂପାଦକଙ୍କୁ କୃତଜ୍ଞତା ଜଣାଇଲି । ଘରେ ପନ୍ଦରଟଙ୍କା ଦେଇ ବାକିତକ ଧରି ସୋରଡ଼ା ବାହାରିଲି । ଶହେ ତିରିଶି ମାଲ ରାସ୍ତା— ବ୍ରହ୍ମପୁର ଦେଇ ଯିବାକୁ ପଡ଼େ । ବସ୍ ଧରି ଚାଲିଥାଏ । ମନରେ ଆଶଙ୍କା— ଗଲେ ରହିବି କେଉଁଠି । ମୋତେ ଲାଗି ଜଣେ ଭଦ୍ରଲୋକ ବସିଥାନ୍ତି । ବୟସ ପଞ୍ଚାଶ ଉପରେ । ପଚାରିଲେ— କୁଆଡ଼େ ଯିବ ? ମନ ଖୋଲି ସବୁ କଥା କହିଲି ଏବଂ ପରିଚୟ ଦେଲି । ଶୁଣୁଣୁଣୁ ସେ ଖୁସି ହୋଇ କହିଲେ— ଆରେ ବାପ, ମୁଁ ତୋ ବଡ଼ବାପା ହେବି । ବହୁ ଦିନରୁ ଲୋକନାଥପୁର ଛାଡ଼ି ପଳେଇ ଆସିଛୁ ଆମେ । ତୁ ଆସିଲୁ । ଭଲ ହେଲା । ଆଜି ରାତି ଆମ ଘରେ ରହିବୁ । କାଲି ଜଇନ୍ କରିବୁ । ମୁଁ ଯିବି ତୋ ସାଙ୍ଗରେ । ହାତରେ ସ୍ୱର୍ଗ ପାଇଲା ପରି ମନେ ହେଲା । ପରଦିନ ଜଇନ୍ ରିପୋର୍ଟ ଦେଲି । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କଥା— ସେଠାରେ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଆଳାପ ଓ ମନଖୁସି ଦେଖି ଭାବିଲି ଯେମିତି ମୋର ଏମାନେ ପୂର୍ବ ପରିଚିତ । ସେ ମଧ୍ୟରେ ଦୁଇଜଣ ମୋର ସହପାଠୀ ବି ଥାଆନ୍ତି । ମୋ ରହିବାର ବୟୋବସ୍ତ ହେଲା— ଛାତ୍ରାବାସରେ ରହିବି ପିଲାକୁତୁହ ଆସିଲାଯାଏଁ । ଖାଇବା ମଧ୍ୟ ସେଇଠି ।

ସୋରଡ଼ାର ପରିବେଶ ଥିଲା ବେଶ୍ ସନ୍ତୋଷଜନକ । ରଖିକୁଲ୍ୟାରେ ସ୍ନାନ, ଛାତ୍ରାବାସରେ ଭୋଜନ, ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଶିକ୍ଷାଦାନ ବ୍ୟତୀତ ସହକର୍ମୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ବ୍ୟବହାର ମୋତେ ମୁଗ୍ଧ କରି ରଖୁଥିଲା । ତଥାପି ମନ ଭିତର କେଉଁ ଅଜ୍ଞାତ କୋଣରେ ଗୃହଚିନ୍ତାଗୁଡ଼ିଏ କ୍ଷୀଣ ଫଲଗୁଧାରା ଥରେ ଥରେ ବୀତୀବିଷ୍ଣୁବ୍ୟ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲା ନୁହେଁ । ଯାହାହେଉ, ସହକର୍ମୀଙ୍କ ଅଯାଚିତ ସ୍ନେହ ଓ ବନ୍ଧୁତା କ୍ରମଶଃ ବୃଦ୍ଧି ପାଇବା ଫଳରେ ଆର୍ଥିକ ସଙ୍କଟର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡୁନଥାଏ ।

ଗ୍ରୀଷ୍ମଋତୁରେ ଘରକୁ ଆସିଲି । ଅବସ୍ଥା ଭଲ ନଥିଲା । ତଥାପି କେହି ଭାଙ୍ଗିପଡ଼ି ନଥିଲେ ।

ଏକଥର ପାରଳାର ବନ୍ଧୁ ମହଲରେ ନୂଆ ଯୋଜନାଟିଏ କରିବା ସ୍ଥିରହେଲା । ନାଟକ ମଞ୍ଚସ୍ଥ ହେବ । ଲବ୍ଧ ଧନରେ ବହି ଛପା ହେବ । ସେଇଯା ହେଲା । ଋନ୍ଦା ନାଁରେ ଟିକଟ୍ ବିକ୍ରି ହେଲା— ନାଟକ ଶେଷରେ ଦେଖାଗଲା, ଆୟ-ବ୍ୟୟ ସମାନ । ସଭିକ ମନରେ ଚିନ୍ତା, ଲୋକେ କହିବେ କ’ଣ ? କହିବେ, ସବୁ ଟଙ୍କା ଖାଇଗଲେ । ଏଣୁ ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା— ସଭ୍ୟମାନଙ୍କ ଋନ୍ଦାରେ ନାଟକ ଛପାହେବ । ସେଥିପାଇଁ ‘ଅବିଶ୍ୱାସୀ’ ବଛାଗଲା— ଅପେକ୍ଷାକୃତ କ୍ଷୁଦ୍ର ବୋଲି । ଛାପାଖର୍ଚ୍ଚ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବୁଝିବାରୁ ସ୍ଥାନୀୟ ‘କିଶୋର ପ୍ରିଣ୍ଟିଂ ଥର୍କସ୍’ କହିଲା, ଋରିଶହ ଟଙ୍କାରେ ପାଞ୍ଚଶ କପି ହେବ । ଏଣେ ସଭ୍ୟଋନ୍ଦା ଉଠିଥାଏ । ତିନିଶପଞ୍ଚାଶ । ତେବେ ପ୍ରେସ୍ ମାଲିକଙ୍କୁ ପାଣ୍ଡୁଲିପିଟା ଧରାଇ ଦେଇ କହିଲୁ— ଏତିକି ଆମର, ଆଉ ଯାହା ପଡ଼ିବ ତୁମର ଋନ୍ଦା । ସେ ବି ରାଜି ହେଲେ । ‘ଅବିଶ୍ୱାସୀ’ ଛାପା ହେଲା । ଆଶାନ୍ୱରୁପ ବିକ୍ରି ହେଲା— କିନ୍ତୁ ବିକ୍ରି ଧନ ହାତକୁ ଆସିଲା ନାହିଁ । ଯେଝା କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଚାଲିଗଲେ । ସଭ୍ୟମାନେ ଆନନ୍ଦିତ, ଯା’ହେଉ ବହିଟି ଛାପା ହୋଇଗଲା ।

— ୦ —

(୪)

ଯାପରେ, ମୋର ସୋରଡ଼ା ଯିବା ମାସେ ଖଣ୍ଡେ ହେବ କି ନାହିଁ, ହଠାତ୍ ତାର ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା ପାରଳାରୁ, ପଠାଇଛନ୍ତି ମୋର ଜଣେ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ମା’ । ଶୀଘ୍ର ଆସ, ତରବରରେ ଯାଇ ଆଗେ ପହଞ୍ଚିଲି ତାଙ୍କ ଘରେ । ଶୁଣିଲି ତାଙ୍କ ପୁଅ, ଯିଏ ମୋର ଜଣେ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁ, ପଲେଇଛି କୁଆଡ଼େ ଘରେ ନକହି, ବୋଧେ, ବନ୍ଧେ । “ଦୁଇଟା ଟେଲିଗ୍ରାଫ୍ କଲୁଣି, ଉତ୍ତର ନାହିଁ । ତୁମେ ଯାଇ କୌଣସିମତେ ତାକୁ ସାଙ୍ଗରେ ଆଣ ।” ପଚାରିଲି— ପଲେଇଲା କାହିଁକି ? ସେ କହିଲେ— ମୁଁ କିମିତି ଜାଣିବି ? ମନେ ମନେ ଭାବିଲି— ଧନ ସଂପଦ ଯେଉଁଠି କଳିକଟିଆ ସେଇଠି ।— “କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଛୁଟି ନେଇନି— ଯିବି କେମିତି ।”— କଥା ନ ସରୁଣୁ, ଶହେଟଙ୍କିଆ ନୋଟ୍

ଖଣ୍ଡେ ବଡ଼ାଇ ଦେଇ କହିଲେ— “ଆଜି ବାହାରିପଡ଼ । ଆଉ, ଛୁଟି ପାଇଁ ତାର କରିଦିଅ ।” ଘରକୁ ଆସି ସବୁକଥା କହିଲି । ଯୋଗକୁ ମୋର ଜଣେ ବନ୍ଧୁ ବନ୍ଧେରେ ରହି ଭେଟେରିନେରି କଲେଜରେ ନାଁ ଲେଖାଇଥାନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଘରୁ ପୂରା ଠିକଣା ଧରି ଆସିଲି । ସିଏ ଯାର ବି ପରିଚିତ । ତା’ ବ୍ୟାରେ ନରହି ଯିବ କୁଆଡ଼େ ? ଭାବି, ପରଦିନ ବାହାରି ପଡ଼ିଲି । ବିଜୟ ନଗର ରାସ୍ତାରେ ନାଗପୁର ଯାଇ ବନ୍ଧେ ଗାଡ଼ି ଧରିଲି । ବସିବା ଡବାରେ ଯୋଗକୁ ବନ୍ଧେରେ ପହଞ୍ଚିବା ଜଣେ ହିନ୍ଦୀଭାଷୀ ଛାତ୍ର ସହିତ ଆଳାପ ହୁଏ । କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଭେଟେରିନେରି ହଷେଲ ଠିକଣା ତା’ଠୁଁ ବୁଝିନେଲି । ଆଖି ପଡ଼ିଗଲା ଆରପଟ୍ ଫୁଟ୍‌ପାଥରେ ପ୍ରଜାତକ ବନ୍ଧୁଟି ଆଖିରେ ଚଷମା ଲଗାଇ ଚାଲିଛି କୁଆଡ଼େ । ପାଟିକରି ଡାକିବାରୁ ହଠାତ୍ ଚମକି ପଡ଼ି ପାଖକୁ ଆସିଲା— କୋଲାଇ ପକାଇଲା ମୋତେ । ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ମୁଁ କହିଲି— “ବୁଝିଲୁ ! କାହାପାଇଁ କିଏ ବନ୍ଧେ ଦେଖିବା ସୁଯୋଗ ପାଏ ।” ବୁଝିଗଲା ସେ ମୋ ବ୍ୟଙ୍ଗ । ଦୁଇବନ୍ଧୁ ହୋଟେଲରେ ବସି କପି ପିଇଲାବେଳେ ଜମାଟ ବାନ୍ଧିଥିବା ଘରେ ବ୍ୟବହାର ସବୁ ବଖାଣି ଗଲା । ଶେଷରେ ମୁଁ ପଚାରିଲି— “ପଲେଇ ଆସିଲୁ ଯେ କିମିତି ରହିବୁ ଭାବିଲୁ ? ଟଙ୍କା ଆଣିଛୁ ?” ଶୁଣିଲା ହସ ହସ କହିଲା— “ଟଙ୍କା କୁଆଡ଼ୁ ଆସିବରେ ? ଋରିଶ’ ଧରି ଆସିଥିଲି, ଆଉ ତିରିଶଟଙ୍କା ଅଛି । ଟେଲିଗ୍ରାଫ୍ ପାଇଲି । ଜବାବ୍ ଦେଲିନି । ଏବେ ଭାବୁଛି ବାହୁଡ଼ି ଯାଇଥିଲେ ଭଲ ହୁଅନ୍ତା । ଯା’ହେଉ, ମହତ ରଖିଲୁ ।” ଶୁଣି ତରୁଲେଇଲା ପରି କହିଲି “ହଁ ମା ! ଟଙ୍କା ତ ଅଛି । କୋଉ ଅଭାବ ଯେ ?”— ହଉ, ଏବେ ଚଳ ପଲେଇବା । ତୋ ସମ୍ମାନରେ ଆଜି ଆସିବନି । ମୁଁ ତା’ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବି । ପଚାରିଲା— “ଟଙ୍କା ଆଣିଛୁ ?”— “ନା’ ଆଣିନି । କହିଛନ୍ତି, ଟେଲିଗ୍ରାଫ୍ ଗଲେ ପଠେଇବେ । ପୋଷ୍ଟଅଫିସ୍ ଯାଇ ପାଞ୍ଚଶ’ ପଠେଇବାକୁ ତାର କରି ଆସିଲୁ । ଷାଠିଏ ଟଙ୍କା ତାକୁ ବଡ଼ାଇ ଦେଇ କହିଲି— ଶହେରୁ ଏତକ ବଳିଛି । ନେ, ରଖ ସେତେବେଳେ ପଲାସାରୁ ବନ୍ଧେ ଟିକଟ୍ ଥିଲା ତିରିଶି ଟଙ୍କା ମାତ୍ର । ତୃତୀୟ ଦିନ ତାର ଯୋଗେ ଟଙ୍କା ପହଞ୍ଚିଲା । ଏ ମଧ୍ୟରେ ସେଠା ଛାତ୍ର ସହିତ ଦର୍ଶନୀୟ ସ୍ଥାନମାନ ବୁଲି ଆସିଥାଉ । ପରଦିନ ବାହୁଡ଼ାଯାତ୍ରା,

ମିଳନାନ୍ତକ ଭାବେ ନାଟକର ଅବସାନ ଘଟିଯିବାରୁ ଖୁସି ଲାଗିଲା ।

ସେ ବର୍ଷ ସୋରଡ଼ା ସ୍କୁଲର ବାର୍ଷିକ ଉତ୍ସବରେ ନାଟକଟିଏ କରିବା ସ୍ଥିର ହେଲା । ସେଥିପାଇଁ କାର୍ତ୍ତିକ ଘୋଷଙ୍କ ଲିଖିତ ‘ମାତୃପୂଜା’ ବଛାଗଲା । ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଏତେ ନିଖୁଣଭାବେ ତାହା ଅଭିନୀତ ହୋଇଥିଲା, ଯାହାଦ୍ଵାରା ବିଭିନ୍ନ ଭୂମିକାରେ ଅଭିନୟ କରିଥିବା ବହୁ ଛାତ୍ର ପୁରସ୍କୃତ ହୋଇଥିଲେ । ପ୍ରକୃତରେ ନାଟକଟି ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦର ହୋଇପାରିଥିଲା ।

ଏହାପରେ ବି.ଏ. ପରୀକ୍ଷା ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତି ଆରମ୍ଭ କରେ ଆହୁ ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟ ସିଲାବସ୍ ଅନୁସାରେ । ସେ ପରୀକ୍ଷାରେ ତିନିଟି ବିଷୟ— ଇଂରେଜୀ, ମାତୃଭାଷା ଓ ଐହିକ (Optional) । ଇତିହାସ ସହିତ ଓଡ଼ିଆକୁ ମୁଁ ଐହିକ କରିଥାଏ । ରାତ୍ରିଭୋଜନ ପରେ ଲଣ୍ଠନଟିଏ ଜାଳି ବାରଣ୍ଡାରେ ବସି ପଢୁଥାଏ । ଦଶରୁ ଗୋଟାଏ । ସହର କେଳାହଳ ଶୂନ୍ୟ— ଛାତ୍ରାବାସ ନିଶ୍ଚଳ, ପଢ଼ିବାକୁ ଭଲଲାଗେ । ଛାତ୍ରାବାସକୁ ଲାଗି ବଢ଼େଇଶାଳ । ନ’ରେ ଖୋଲା ହୋଇ ବାରଟାରେ ବନ୍ଦ ହୁଏ । ଶାଳର ମାଲିକ ନାଁ ଗୋପୀନାଥ । ବେଶ୍ ଗୋରା ତକତକ ଯୁବକଟିଏ— ପେଶାବହୁଳ ଚେହେରା କଥାବାର୍ତ୍ତା ଅତି ଭଦ୍ର । ଏକ୍ସଟିଆ ଲାଗୁ ନଥାଏ । ଦିନେ ଦିନେ ଉଠିଯାଏ ଶାଳ ନିକଟକୁ । ଏଣୁ ତେଣୁ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରି ଫେରିଆସେ । କଥାଛଳରେ ଦିନେ ସେ କହିଲା— “ଆଜ୍ଞା ! ଏତେ ସମୟ ତଳେ ବସି ପଢୁଛନ୍ତି— ପିଠିପଟ ଦରଜ ଲାଗୁନି ? ଆରାମ ଚୌକିଟିଏ ଆଶୁ ନାହାନ୍ତି ?”— “କୋଉଠୁ ଆଣିବି— କିଏ ଦେବ ମୋତେ” କହିବାରୁ “ମୁଁ ତିଆରି କରିଦେବି ଆଜ୍ଞା ! କାଠ ଆଣନ୍ତୁ ।” କାଠ କୋଉଠି ମିଳିବ ? ପରଗିବାରୁ କହିଲା— “ରହମନ୍ ଆପଣଙ୍କୁ ଭଲକରି ଚିହ୍ନି— ତାଙ୍କୁ କହନ୍ତୁ, ସେ ଦେବେ, କେତେ ଲାଗିବ ଯେ ଏମିତି ?”— ରହମନ୍— ଜଣେ ମୁସଲମାନ୍ ଭଦ୍ରଲୋକ— କାଠ ମେଣ୍ଟୁ କରିଆନ୍ତି । ତାଙ୍କ ସହ ଦେଖାହୁଏ ଜଳଖିଆ ଦୋକାନରେ । ପରଦିନ ଗୋପୀନାଥ କଥା କହିବାରୁ ସେ ଖୁସିରେ କହିଲେ— ତାକୁ କହନ୍ତୁ, ସିଏ ଆସି ବାନ୍ଧିନେବ । ପରଦିନ ଯାଇ ସେ

କାଠ ବାନ୍ଧି ଆସିଲା— ଆରାମଚୌକିଟିଏ ବନେଇଦେଲା ତା’ ଶୈଳୀରେ । ଯାହା ଏଯାବତ୍ ମୁଁ ବ୍ୟବହାର କରିଆସୁଛି । ପରଶବର୍ଷ ପୂରିଲାଣି— ତଥାପି ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିଛି । କାରଣ— କେବଳ ରହମନ୍ କାଠ ବା ଗୋପୀନାଥର ହସ୍ତ କୌଶଳ ନୁହେଁ, ତା’ ଦିହରେ ବୋଲି ହୋଇ ରହିଛି ମାନବିକତାର ସ୍ନେହାନୁବନ୍ଧନ ।

ଛୁଟିରେ ପାଠଲା ଆସିଲି । ଏଥର ନାଟକଧର୍ମା ନଥିଲା । ତେଣୁ ‘ରେକବ’ ଟି ଛପାଇବା ଲକ୍ଷ୍ୟରେ କିଶୋର ପ୍ରିଣ୍ଟିଂ ଥ୍ରାକ୍ଟସ୍ ସହିତ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଗଲି । ସେଯାଏଁ ‘ଅବିଶ୍ଵାସୀ’ ବହି ବାବଦ ପ୍ରାପ୍ୟ ତା’ଠାରୁ ସଂଘ ପାଇ ନଥିଲା, ଯଦିତ ଋଗିଶ’ କପି ବିକ୍ରି ସରିଥିଲା । ହିସାବ ନିକାଶରୁ ଜଣାଗଲା, ସଂଘର ପ୍ରାପ୍ୟ ୧୫୦ ଟଙ୍କା ତାଙ୍କଠାରେ ଅଛି । ମୁଁ ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଲି, ଟଙ୍କା ପଇଠ ବଦଳରେ ‘ରେକବ’ ଛପାଇ ଦିଅନ୍ତୁ । ପରେ ଯାହା ହେବ ଦେଖିବା । ସେ ରାତି ହେଲେ । ବହି ଛପାହେଲା । କିଛିଦିନ ପରେ କଟକରୁ ଜଣେ ଭଦ୍ରଲୋକ ଆସି ଦେଖାକରି କହିଲେ ‘ଲେଖକ ସହଯୋଗ ସମିତି’ ନାମରେ ଏକ ସାହିତ୍ୟିକ ଅନୁଷ୍ଠାନ କଟକରେ ଗଢ଼ି ଉଠିଛି । ସଭ୍ୟ ଋୟା ୫୦/- । ଆପଣ ସଭ୍ୟ ହୁଅନ୍ତୁ ଏବଂ ଆପଣଙ୍କ ଛପାବହିରୁ ପଞ୍ଚାଶଖଣ୍ଡ ଦିଅନ୍ତୁ ବିକ୍ରିପାଇଁ । ବିକ୍ରିଧନରୁ ତୃତୀୟାଂଶ ସମିତି ରଖି ବଳକା ଆପଣଙ୍କୁ ଦେବ । ମୁଁ କହିଲି— ନଗଦ ଟଙ୍କା ଦେବା ସାମର୍ଥ୍ୟ ମୋର ନାହିଁ । ଶହେଖଣ୍ଡ ବହି ନିଅନ୍ତୁ । ଋୟା ବାବଦକୁ ପଞ୍ଚାଶ ରଖି ଆଉ ପଞ୍ଚାଶର ପ୍ରାପ୍ୟ ମୋତେ ଦେବେ ।— କହି ଶହେଖଣ୍ଡ ହସ୍ତାନ୍ତର କଲି । ସମିତି ପକ୍ଷରୁ ‘ଉଦୟ’ ନାମରେ ପତ୍ରିକାଟିଏ ପ୍ରକାଶ ପାଉଥିଲା । ମୋ ଲେଖା ବି ଥିଲା ସେଥିରେ । ଦୁଇବର୍ଷ ଯାଏ ବହି ସମ୍ପନ୍ନରେ କୌଣସି ଉତ୍ତର ନ ପାଇବାରୁ କଟକ ଯାଇ ସନ୍ଧାନ ନେଲି— କିନ୍ତୁ ଠିକଣା ପାଇଲି ନାହିଁ । ‘ଉଦୟ’ ପତ୍ରିକାରେ ‘ଓଡ଼ିଆ ଘରର ଚିଠି’ ଶୀର୍ଷକ ମୋ କିଶୋରୀ ପତ୍ନୀର ହାତଲେଖା ଚିଠିଟି ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିବା ହେତୁ ସେଥିରୁ ଖଣ୍ଡେ ସଂଗ୍ରହ କରିବା ଲାଳସା ଥିଲା । ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ସେ ଅନୁଷ୍ଠାନର ଅସ୍ତିତ୍ଵ ଥିଲା କି ନାହିଁ ଜାଣେନି; କିନ୍ତୁ ସେତେବେଳର ଜଣେ ସ୍ଵନାମଧନ୍ୟ ଲେଖକ ତା’ର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଥିଲେ ବୋଲି ଶୁଣିଥିଲି ।

ଛୁଟି ଶେଷରେ ସୋରଡ଼ା ଯାଇ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଯୋଗ ଦେଲା ବେଳକୁ ଜିଲ୍ଲା ବୋର୍ଡ଼ରୁ ନୋଟିସ ଆସିଥାଏ— ଆର୍ଥିକ ଅନାଟନ ହେତୁ ତିନିଜଣ ଶିକ୍ଷକଙ୍କୁ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ଅନ୍ତର କରାଗଲା । ସେ ମଧ୍ୟରେ ମୁଁ ଥିଲି । ପୁଣି ଛାନିଆ ପଶିଲା ମନରେ । ଖବରଟା ଶିକ୍ଷକମଣ୍ଡଳୀକୁ ମର୍ମାହତ କଲା । କି ଉପାୟରେ ମୋତେ ସେଠାରେ ରଖାଯାଇପାରିବ ଚିନ୍ତା କରାଗଲା । ଦିନେ ସାକ୍ଷ୍ୟଭ୍ରମଣରେ ଗଲାବେଳେ ଭାରପ୍ରାପ୍ତ ପ୍ରଧାନଶିକ୍ଷକ ଫକୀରବାବୁ ଆମ ସାଙ୍ଗରେ ଆଆନ୍ତି । ରିଟ୍ରେଷ୍ଟ ଆଲୋଚନା କରୁ କରୁ ରାମମାଷ୍ଟେ— ଜଣେ ସ୍ଥାନୀୟ ଲୋକପ୍ରିୟ ଶିକ୍ଷକ— ପ୍ରସ୍ତାବ କଲେ, “ଭଏ ତ ଆଇ.ଏ. ପାସ୍ କରିଛନ୍ତି । ସେକେଣ୍ଡେରି ଶିକ୍ଷକ ଭାବେ ନିଯୁକ୍ତି ପାଇବାରେ ଅସୁବିଧା ନାହିଁ । ଯଦି ଚତୁର୍ଥ ଶ୍ରେଣୀରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ସେକ୍ସନ୍ ଖୋଲାହୁଏ ଶିକ୍ଷକ ଜଣେ ଦରକାର ପଡ଼ିବେ । ସେ ଜାଗାରେ ଏହାଙ୍କୁ ଆଡ଼ଜଷ୍ଟ କରିଦେଲେ ଚଳିବ ।” ପ୍ରସ୍ତାବଟା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମନକୁ ପାଇଲା । ସେ କାଳରେ ଅଠଗଜିଣି ପିଲାରେ ଗୋଟିଏ ସେକ୍ସନ୍ ଦରକାର ପଡ଼ିଲେ ଅଧିକା ପାଞ୍ଚଜଣ ଯାଏ ନିଆଯାଉଥିଲା । ସେ ବର୍ଷ ଚତୁର୍ଥ ଶ୍ରେଣୀରେ ପଞ୍ଚାବନ ପିଲା ନାମ ଲେଖାଇଥାନ୍ତି । ଆଉ ଦଶଜଣଙ୍କୁ ଯୋଗାଡ଼ କରିଦେଲେ ପୁଣି ଗୋଟାଏ ଖୋଲିଯିବ । ଫକୀରବାବୁ କହିଲେ— ପିଲା ଯୋଗାଡ଼ କର । ବୋର୍ଡ଼କୁ ଲେଖି ପୋଷ୍ଟ ମାଞ୍ଚୁର କରାଇ ଆଣିବା । ରାମମାଷ୍ଟେ ସେ ଦାୟିତ୍ବ ନେଲେ । ଋଷିଦିନ ଭିତରେ ବାରଜଣ ପିଲା— କେଉଁଠି ଥିଲେ କେଜାଣି— ଦରଖାସ୍ତ କଲେ । ବୋର୍ଡ଼କୁ ଜଣାଇ ଦିଆଗଲା ଏବଂ ଜଣେ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ଦୁତ ଯାଇ ମାଞ୍ଚୁରି ନେଇ ଆସିଲେ । ପରେ ସ୍ବୟଂ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଦେଖାକରି ସେ ସ୍ଥାନରେ ମୋତେ ନିଯୁକ୍ତି ଦେବା ଅର୍ଡ଼ର କରାଇ ନେଲେ । ସ୍କୁଲ ଛାଡ଼ି ଆସିବାକୁ ପଡ଼ିଲା ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ପଣ୍ଡିତ ବଦଳରେ ସେକେଣ୍ଡେରି ଶିକ୍ଷକ ହେବାରୁ ଦରମା ସାଠିଏରୁ ପଞ୍ଚାଶକୁ ଖସି ଆସିଲା ସିନା, ଋଷିଚିଟା ରହିଗଲା ।

ପରବର୍ଷ ନନାଙ୍କ ଶ୍ରାବ୍ଧ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଋଷିଦିନ ପାଇଁ ପାରଲା ଆସିଥାଏ । ଶ୍ରାବ୍ଧ ପାଇଁ ଯୋଗାଡ଼ ଖୁଲିଥାଏ । ମୁଁ ଅପେକ୍ଷା କରିଥାଏ ପୁରୋହିତଙ୍କୁ । ଏତିକିବେଳେ ଡାକପିଅନ

ଆସି ଲଫାଫାଟିଏ ବଢ଼ାଇଦେଲା । ସୋରଡ଼ାରୁ ରିଡ଼ାଇରେକୁ ହୋଇ ଆସିଛି । ଫିଟାଇ ଦେଖିଲା ମାତ୍ରେ ମଥା ଝମ୍ ଝମ୍ କଲା— ମନଟା ମରିଗଲା ଏକାବେଳକେ । ଚିଠିଟା ଆସିଥିଲା ଟ୍ରେନରେ ଦେଖା ସେଇ ଇଚ୍ଛାବତୀ ରମଣୀଠାରୁ । ପୁରାପୁରି ପ୍ରେମପତ୍ର । ଗୋଲଗୋଲ ଅକ୍ଷର— ରସପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏଥି ପୂର୍ବରୁ ଏତାଦୃଶ ପତ୍ର ବିନିମୟ ହୋଇ ନଥିଲା ନୁହେଁ । ସୋରଡ଼ାରେ ଥିଲାବେଳେ ପାଞ୍ଚ ଛ’ ଖଣ୍ଡ ଅନୁରୂପ ପତ୍ର ପାଇଥିଲି— ଯଥାଯଥ ଉତ୍ତର ବି ଦେଇଥିଲି । ପ୍ରେମ ଏଭଳି ଏକ ଭାବନା ଯାହା ମଣିଷର ଅନ୍ତଃସ୍ଥଳକୁ ଭେଦ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବିବେକଶୂନ୍ୟ କରିପକାଏ ଏବଂ ଇତର ଭାବନା ସମୂହ ଗୌଣ ହୋଇପଡ଼େ । ନିକାଞ୍ଚନରେ ଥିଲାବେଳେ ଏହାର ସତ୍ୟତା ମୁଁ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିଛି । ସାମୟିକ ତନ୍ମୟତାରେ ଲୀନ ହୋଇପଡ଼ିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଆତ୍ମନିୟନ୍ତ୍ରଣ ହରାଇ ନଥିଲି । ଆଜି ଏ ପବିତ୍ର ଦିବସରେ, ବିଶେଷକରି ନନାଙ୍କ ଶ୍ରାବ୍ଧ ଅବସରରେ ଯିଏ ପୁଅ ପାଇଁ ଅନୁଜଳ ତ୍ୟାଗକରି ଦେବତା ସମ୍ମୁଖରେ ଅଧିଆ ପଡ଼ିଥିଲେ— ତାଙ୍କ ପିଣ୍ଡଦାନ ଦିନରେ ଏପରି ଏକ ନିନ୍ଦନୀୟ ପରକାୟା ପ୍ରେମ ଚିଠି ମୋତେ ଅବସନ୍ନ କରି ପକାଇଲା । ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉଠିଯାଇ କାଗଜ ଖଣ୍ଡକରେ ଜମିତି ଭାଷା ଓ ଭଙ୍ଗୀରେ ଚିଠି ଲେଖିଲି ଯାହା ନାଟକର ଶେଷ ଯବନିକା ଥିଲା । ପଙ୍କରୁ ଉଦ୍ଧାର ପାଇଲି । ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହେଲି ।

ଶ୍ରାବ୍ଧ ଶେଷରେ ପୁଣି କର୍ମକ୍ଷେତ୍ର । ସେ ବର୍ଷ ବି.ଏ. ପରୀକ୍ଷା । ଆରାମ ଚୌକିଟା ଉପରେ ବସି ବେଶ୍ ଆରାମରେ ପଢ଼ାଲେଖା ଖୁଲିଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଅଭାଗା ଯୁଆଡ଼େ ଗଲେ ବି ପଛରେ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ଗୋଡ଼ାଇଥାଏ । ଡିସେମ୍ବର ମାସ ଶେଷରେ ଫରମ୍ ପୁରଣ କରି ଫିସ୍ ବାଖଲ କରିଥାଏ । ଦେଡ଼ମାସ ପରେ ଚିଠି ଆସିଲା ତୁମେ ପରୀକ୍ଷା ଦେଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ ଉଲ୍ଲେଖ ନଥିଲା । ଦୌଡ଼ିଲି ଡ୍ଫାଲଟିଅର । ରେଜିଷ୍ଟ୍ରାରଙ୍କୁ ଦେଖା କରିବାରୁ ସେ କହିଲେ— ଏକ୍ସିକ ପତ୍ରରେ ଇତିହାସ ସହିତ ଓଡ଼ିଆ ବିଷୟଟି ଏ ବର୍ଷଠାରୁ ଉଠାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ତେଣୁ ଅନୁମତି ଦେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ନିରାଶ ହୋଇ ମନଦୁଃଖରେ ଲେଉଟି ଆସିଲି । ଯା’ ଥିଲା ୧୯୫୦ ମସିହା କଥା । ସୋରଡ଼ା ଆସି ନାଗପୁର, ବନାରସ, କଲିକତା, ମାୟାଜ ଏବଂ ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ବବିଦ୍ୟାଳୟରୁ

ପ୍ରୋସପେକ୍ଟସ୍ ଆଣି ଦେଖିବାରୁ ଜଣାଗଲା— ବନାରସ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଘରୋଇ ଭାବେ ପରୀକ୍ଷା ଦେବାକୁ ହେଲେ ତିନିବର୍ଷର ଶିକ୍ଷକତା ଆବଶ୍ୟକ । ଫର୍ମ୍ ମଗାଇଲି । ଓଡ଼ିଆ ବଦଳରେ ସଂସ୍କୃତକୁ ଐଚ୍ଛକ କରି ପୂରଣ କଲି । ଶିକ୍ଷକତାର ସାର୍ଟିଫିକେଟ୍ ସହ ଫିସ୍ ପଠାଇଦେଲି । କିନ୍ତୁ ଏତିକି । ପ୍ରାୟଶ ମସିହା ପରିବର୍ତ୍ତେ ଏକାବନରେ ପରୀକ୍ଷାରେ ବସିବାକୁ ହେବ ଏବଂ ଦୁଇବର୍ଷର ପାଠ୍ୟ ବର୍ଷକରେ ଆୟତ୍ତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ତଥାପି ସାହସ ବାନ୍ଧି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବାରେ ଲାଗିଲି । ଛୁଟି ହେଲା, ଘରକୁ ଆସିଲି ।

ତ୍ରିପାଠୀ ଆପଣଙ୍କ ଭେଷଜ ମନ୍ଦିର ସେତେବେଳର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଔଷଧାଳୟ । ଦୁଇଜଣ ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଧରି ବ୍ରାହ୍ମାତୈଳ ଆଣିବାକୁ ଯାଇଥାଏ । ପିଲାକାଳରୁ ତୈଳ ଲଗାଇବା ମୋର ଅଭ୍ୟାସ । ସେ ନ ଥାନ୍ତି— ତାଙ୍କ ପୁଅ ବାବୁ (ଶ୍ରୀରାମ ପ୍ରସାଦ ତ୍ରିପାଠୀ, ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ) ତିଟେକ୍ୱିଉ ଉପନ୍ୟାସ ଧରି ପଢୁଥାଏ । ମୁଁ ପଚାରିଲି— “ହଜରେ, ତୋତେ ଆଉ କିଛି ବହି ମିଳିଲାନି ? ତିଟେକ୍ୱିଉ ପଢୁଛୁ ?” ହସିଦେଇ ଥଙ୍ଗାରେ କହିଲା, “ତିଟେକ୍ୱିଉ କ’ଣ ବହି ନୁହେଁ ! ଲେଖି ଦେଉନା ଗୋଟାଏ । ଶୁଣି ବେପରୁଆ ଭାବେ ଉତ୍ତର ଦେଲି— ତିଟେକ୍ୱିଉ ! ମାସେ ଭିତରେ ଲେଖିବି । ଛପେଇବୁ ? ସେତେବେଳକୁ ବ୍ରହ୍ମପୁର ସହରରେ “ଶିରୋମଣି ପ୍ରେସ୍” ନାଁରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରେସ୍‌ଟିଏ ଥାଏ । ଦମ୍ଭରେ କହିଲା— ମାସକରେ ଲେଖିଲେ ମାସକରେ ଛପେଇବି । ଲେଖି ଆଗ ସେଇଯା ହେଲା । ମାସକ ଭିତରେ ‘ସାଇଣ୍ଟିଫିକ୍ ସପ୍’ ଲେଖି ତା’କୁ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଦେଲି, ସେ ଛପାଇ ଦେଲା ତା’ କଥା ରଖି ।

ଏ ଅବସରରେ ଜଣେ ବିଦେଶୀ ବାଲ୍ୟବନ୍ଧୁ ସହିତ ଦେଖାହୁଏ । କଲିକତାରେ ରହି ଟ୍ରକ୍ ବ୍ୟବସାୟ କରି ସେ ବେଶ୍ ସୁସ୍ଥ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥାଏ । ଆନନ୍ଦରେ କୁଣ୍ଡାଇ ଧରି ବହୁସମୟ ଏଣୁ ତେଣୁ କଥା ହେଲା ପରେ ସେ କହିଲା— ଆରାମରେ ଅଛିରେ ! ଆ ଦିନେ, ଦେଖିବୁ କଲିକତା, ବୁଲି ଆସିବୁ । ‘ଏତେ ବାଟ, କିଏ ଯିବନା !’ କହିଲି “ପରୀକ୍ଷା ଦେବାକୁ ବନାରସ ଯିବି । ସେତେବେଳେ ତୁମ ଘର ଦେଇ

ଆସିବି ।” “ଯେଉଁଦିନ ଯିବୁ ଆଗରୁ ମୋତେ ଜଣେଇବୁ । ହାବଡ଼ା ଷ୍ଟେସନରେ ଦେଖାହେବ ।” କହିଲା ସେ । ସେତିକିରେ ଥିଲା ସେକଥା । ପରୀକ୍ଷା ଦିନ ଆସିଲା । ମାନ୍ୟ ମେଲଧରି ଯିବି ଅମୁକ ଦିନ । ଆସିଥିବୁ ଷ୍ଟେସନକୁ— ସେଇଠି ଦେଖା ହେବ ।” ଚିଠିଦେଲି । ବହିପତ୍ର ଭରି ଟ୍ରକ୍ ସହିତ ବେଡ଼ିଂ ଧରି ଚାଲିଲି ବନାରସ । ବଡ଼ିଭୋରୁ ପହଞ୍ଚିଲି ହାବଡ଼ାରେ । ତବାରୁ ଓହ୍ଲାଇ ଗେଟ୍ ପାରହେଲା ବେଳକୁ ସିଏ ଠିଆ ରହିଛି ମୋ ଅପେକ୍ଷାରେ । ହସାହସି ହୋଇ ଦିହେଁ ଡେରିଂ ରୁମ୍‌ରେ ଜିନିଷପତ୍ର ଥୋଇଦେଇ ଗଙ୍ଗାକୁଳ ଗଲୁ ଗାଧୋଇବାକୁ । ସାଙ୍ଗରେ ସେ ଧରି ଆସିଥାଏ ତେଲ, ତଉଳିଆ, ସାବୁନ୍ ଇତ୍ୟାଦି । ଫେରିଲା ବାଟରେ ଜଳଖିଆ ଖାଇ ଷ୍ଟେସନକୁ ଆସିଲୁ । ଗାଡ଼ି ଛାଡ଼ିଲା ଯାଏ ମୋ ପାଖରେ ଥାଏ ସେ । ତବାରେ ବସାଇ ଦେଇ କହିଲା— ଫେରିଲା ବେଳେ ଆସିବୁ ମୋ ଘରକୁ । ଏଇ ରଖ ରାସ୍ତାରୁଟି— କହି କାଗଜ ଖଣ୍ଡେ ବଢ଼ାଇ ଦେଲା । ଗାଡ଼ି ଛାଡ଼ିଲା— ସେ ହାତ ହଲାଇଥାଏ ।

ପରଦିନ ସକାଳେ ବନାରସ । ସେଦିନ ଥାଏ ଫଗୁଣ ପୂର୍ଣ୍ଣମୀ । ହୋଲିଡେଜ୍ । ଶଶାଙ୍କ (ସ୍ୱର୍ଗତ ଶଶାଙ୍କ ଶେଖର ପଟ୍ଟନାୟକ) ମୋର ଜଣେ ଘନିଷ୍ଠ ବନ୍ଧୁ ସେଠାରେ ଏମ୍.ଏସ୍‌ସି. ପଢୁଥାଏ, ବ୍ରୋଉ ହଷ୍ଟେଲରେ ରହି । କଥା ଥିଲା, ମୁଁ ଗଲେ ତା’ ବସାରେ ରହିବି । ରୁମ୍ ନଂ. ୩୫ । ଷ୍ଟେସନ୍‌ରୁ କାମ୍‌ସ୍ ଯିବା ବାଟରେ ରଙ୍ଗପାଣିରେ ମୁଁ ପୁରାପୁରି ଭିଜି ଯାଇଥାଏ । ପହଞ୍ଚି ଦେଖିଲି ବାହାରେ ତାଲା ଝୁଲୁଛି । ବ୍ୟସ୍ତଭାବେ ଏଣେତେଣେ ଚାହିଁ ଜଣେ ଯୁବକକୁ ପଚାରିଲି— ଶଶାଙ୍କ କାହାଁ ଗୟା ହେ ? ମୁରୁକି ହସି ସେ ଓଡ଼ିଆରେ ପଚାରିଲା— ଆପଣ ଓଡ଼ିଶାରୁ ଆସିଛନ୍ତି ବୋଧହୁଏ । ମୋ ହିନ୍ଦୀ ଉଚ୍ଚାରଣ ଶୁଣି ସେ ଠଉରାଇନେଲା ମୁଁ ଓଡ଼ିଶାର ବୋଲି । ମୋଠୁଁ ସବୁ କଥା ଶୁଣି କହିଲା ଠିକ୍ ଅଛି, ଅଳ୍ପ ସମୟ ଭିତରେ ସେ ଫେରିବ । ହୋଲିରେ ମାଡ଼ିଛି । ସେ ଆସିଲା ଯାଏଁ ମୋ ରୁମ୍‌ରେ ରହିଥାନ୍ତୁ— କହି ପାଖ ବଖରା ଚାହିଁ ଖୋଲିଦେଲା । “ଧୁଆଧୁଇ ହୋଇ ପଡ଼ନ୍ତୁ । ମୁଁ ଯାଉଛି, ତା’କୁ ଡାକି ଆଣୁଛି ।”— କହି କିଛି ସମୟ ପରେ ଶଶାଙ୍କକୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଆସିଲା । ସେ ତା’ ରୁମ୍‌କୁ ଯିବାକୁ କହିବାରୁ

“ଦି ଦିନ ପରେ ତ ମୁଁ ଘରକୁ ଚାଲିଯିବି— ପରୀକ୍ଷା ସରିଛି । ସେ ଏଇଠି ରହନ୍ତୁ— ତୁମ ରୁମକୁ କାହିଁକି ନେବ” କହିବାରୁ ଶଶୀଙ୍କ ରାଜି ହେଲା । ସେଇଠି ରହିଲି । ରାଜ୍ୟ ବାହାରେ ଜଣେ ଅଜଣା ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରତି ସେମାନଙ୍କ ବ୍ୟବହାର ମୁଗ୍ଧ କରିଥିଲା ମୋତେ ସେଦିନ ।

ବି.ଏଚ୍.ୟୁ. ହଷ୍ଟେଲ । ଉତ୍ତମ ପରିବେଶ ପଢ଼ାପଢ଼ି ଲାଗି । କୌଣସି ଅସୁବିଧା ନଥାଇ ଋଷିଟି ପତ୍ର ପରୀକ୍ଷା ସରିଲା । ମନରେ ଅସୁରନ୍ତ ଆନନ୍ଦ । ପରୀକ୍ଷାରେ ଭଲ କରିଛି । କିନ୍ତୁ ସମସ୍ୟା ଥିଲା ଅନ୍ୟ ଛ’ଟି ପତ୍ରପାଇଁ । ମଝିରେ ଦୀର୍ଘ କୋଡ଼ିଏ ଦିନର ବ୍ୟବଧାନ । ସେଯାଏଁ ରହିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ସେଇଠି ରହିଲି । ସେ ମଧ୍ୟରେ ଦିନେ ପ୍ରୟାଗ ଯାଇ ଆସିଲି । ପାଞ୍ଚଘଣ୍ଟାର ରାସ୍ତା । ପରୀକ୍ଷା ପରେ ଘର ବାହୁଡ଼ା । ଫେରିଲାବେଳେ ଗନ୍ଧାରେ ପିତୃଶ୍ରାଦ୍ଧ କରି ଯିବି ଭାବି ଓହ୍ଲାଇଗଲି । ଟଙ୍କା ନିଅନ୍ତୁ ଥାଏ । ଭାବିଥିଲି, କଲିକତା ବନ୍ଧୁଠାରୁ ଧାର ନେଇ ପରେ ପଠାଇଦେବି । ଯଥାବିଧି ଗନ୍ଧାରେ ଶ୍ରାଦ୍ଧସାରି ହାବଡ଼ା ଟିକଟ୍ କଲାପରେ ମୋ ପାଖରେ ବଳକା ମାତ୍ର ଛ’ ଟଙ୍କା । ହାବଡ଼ା ଷ୍ଟେସନରେ ରିକ୍ସା ମୁଲାଇ, ଜିନିଷପତ୍ର ଲଦି, ସେ ଦେଇଥିବା ଠିକଣାରେ ତା’ ଘର ସାମ୍ନାରେ ପହଞ୍ଚିଲି । ଦେଖିଲି— ଦ୍ଵାର ମୁହଁରେ ତା’ ଶଳା ଠିଆ ରହିଛି । ସେ ମୋର ଜଣେ ପୁରାତନ ଛାତ୍ର । ପଚାରିଲି— କିରେ ! ତୁ କେବେ ଆସିଲୁ ? ତୋ ଭିଣୋଇ ମହାଶୟ କାହାନ୍ତି ?— ସିଏ କାନ୍ଦ କାନ୍ଦ ହୋଇ କହିଲା— “ସେ, ଆଜ୍ଞା ! ଚାଲିଗଲେ ! ଆଜି ଋଷିଦିନ । ମୁଁ କାଲି ଆସିଛି ।”— ତଟସ୍ଥ ହୋଇ ପଡ଼ିଲି । ଛାତି ଦମ୍ବଦମ୍ବ କରୁଥାଏ । ପଚାରିଲି— ଚାଲିଗଲା !! କ’ଣ ହେଲା କିରେ ? “ହାର୍ଡ୍ ଆଟାକ୍ ।” ମୋ ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ଟିକିଏ ପରେ କହିଲା— ଠିଆ ରହିଲେ ଯେ, ଘରକୁ ଆସନ୍ତୁ । ମୁଁ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କହିଲି— ଯା’କୁ ଦେଖିବାକୁ ଆସିଥିଲି ସିଏ ତ ଚାଲିଗଲା । ଆଉ ଭିତରକୁ ଯିବି କାହିଁକି ?— ମୁଁ ଯାଉଛି, କହି ଯେଉଁ ରିକ୍ସା ଧରି ଯାଇଥିଲି ତା’ରି ଉପରେ ବସି ଷ୍ଟେସନ୍ ଫେରିଲି । ବନ୍ଧୁ ମରଣ ଦୁଃଖ ସାଙ୍ଗକୁ ଘରକୁ ଫେରିବା ଚିନ୍ତା ବାଟଯାକ ମନକୁ ଏପରି ଘାଣ୍ଟିଚକଟି ପକାଉଥାଏ ଯେ କେତେବେଳେ ଆସି ଷ୍ଟେସନ୍ରେ ପହଞ୍ଚିଲି ଜାଣିପାରିଲି

ନାହିଁ । ଋଷିଟଙ୍କା ଦେଇ ରିକ୍ସାକୁ ବିଦା କଲି । ଆଉ ମାତ୍ର ଦୁଇଟଙ୍କା । ଫେରିବି କିମିତି ? ପରିଚିତ ବ୍ୟକ୍ତି କେହି ଆଖିରେ ପଡ଼ିଲେ ଧାର ନେବି ଭାବି ଦକ୍ଷିଣମୁହାଁ ଗାଡ଼ି ଟିକଟ୍ କାଉଣ୍ଟର ପାଖେ ବସି ରହିଲି । ସକାଳ ନ’ରୁ ସନ୍ଧ୍ୟା ପାଞ୍ଚ କାହାରି ଦେଖା ନାହିଁ । କୋହ ଉଠୁଥାଏ ମନରେ, ସାତେପାଞ୍ଚରେ ହାଡ଼ିତା-ଝାଲଟିଅର୍ ପାସିଞ୍ଜର । ଚଉଦ ଅଣାରେ ଖଡ଼ଗପୁର ଟିକଟ୍ ଟିଏ କିଣି ସେଥିରେ ପଶିଗଲି । ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ସେଇଠି କାହାରି ଦେଖା ହୋଇପାରେ । ଲମ୍ବା ବେଞ୍ଚ ଉପରେ ବେଡ଼ିଂ ଖୋଲି ଗଡ଼ିପଡ଼ିଥାଏ । ପହଞ୍ଚିଲେ ତିନିଜଣ ବଙ୍ଗାଳୀ ଭଦ୍ରଲୋକ— ଶେଯ ଟେକି ନେଲି । ବସିଲେ ସେମାନେ । ତା’ ଭିତରୁ ଜଣେ ପଚାରିଲେ— କୁଆଡ଼େ ଯିବ ?— “କୁଆଡ଼େ ଯିବି ଠିକ୍ କରିନି ଭାବୁଛି ଖଡ଼ଗପୁର ଯିବି” କହିଲାରୁ ବ୍ୟଙ୍ଗମିଶ୍ରା ସ୍ଵରରେ ଜଣେ ପଚାରିଲା— କୁଆଡ଼େ ଯିବ ଜାଣିନା, କହୁଛ ଖଡ଼ଗପୁର ଯିବ, ଖଡ଼ଗପୁର କେଉଁଠିକି ଯିବ ?— ସତକଥାଟା ମୋ ମୁହଁରୁ ବାହାରି ପଡ଼ିଲା । କହିଲି— ସେଇଠି ବହୁତ ଓଡ଼ିଆ ରହନ୍ତି— କାହାରିଠୁଁ ଧାର କରି ଘରକୁ ଯିବି । “ଘର କେଉଁଠି ?” “ବ୍ରହ୍ମପୁର” ଶୁଣିଲା ମାତ୍ରେ ଜଣେ ସାହସ ଦେଇ କହିଲେ— “ଏଇଥିପାଇଁ ଯିବ ! ଆରେ ! ଇନ୍ଦ୍ରେ ପାସିଞ୍ଜର । କେହି ଟିକଟ୍ ଦେଖୁ ଆସନ୍ତିନି । ଚାଲି ଆମ ସାଙ୍ଗରେ— ଆମେ ବାଲେଶ୍ଵର ଯିବୁ । ପଚାରିଲେ କହିବୁ ଟିକଟ୍ ହଜିଗଲା । ତା’ ପରେ ଦେଖିବା— “ତାଙ୍କ କଥାରେ କିଂଚିତ୍ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲି । ଟିକିଏ ଶୋଇ ପଡ଼ିଲି । ନିଦ ଭାଙ୍ଗିଲା ବେଳକୁ ବାଲେଶ୍ଵର ଷ୍ଟେସନ୍ । ତିନିଜଣଯାକ ଓହ୍ଲାଇବା ଉପକ୍ରମ କରନ୍ତି । ଗଲାବେଳେ କହିଗଲେ “ଗୋ ଅନ୍ । ନାଥ୍ ଡ୍ରିଲ୍ ହେପେନ୍ ।” ପାହାନ୍ତା ପହରକୁ କଟକ— ଛାତି ଧଡ଼ପଡ଼ ହେଉଥାଏ । ଭାଗ୍ୟକୁ କେହି ଆସିଲେନି । ଗାଡ଼ି ଛାଡ଼ିଲା । କାହା ହାବୁଡ଼ରେ ପଡ଼ିବା ଆଗରୁ ଛତ୍ରପୁର କୋର୍ଟ ଷ୍ଟେସନ୍ରେ ଠିଆ ହେଲା । ତାହା ଏକ ସବ୍‌ଷ୍ଟେସନ୍ । ମିନିଟିଏ ରହଣି । ଟିକଟ୍ ପ୍ରତି କାହାରି ଖୁଆଲ ନଥାଏ । କୁଲି ମୁଣ୍ଡରେ ଜିନିଷ ଧରାଇ ଚାଲିଲି ‘ଆଇଡ଼ଲରସ୍ ଜର୍ନ’ । କର୍ମରତ ଏକୁଟିଆ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ ମେସ୍ । ସୋରଡ଼ାର ଦୁଇଜଣ ରହୁଥାନ୍ତି ସେଇଠି । ତାଙ୍କୁ ଭେଟି ପୂର୍ବ ଦିନର ଅନୁଭୂତି ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ବଖାଣିଲି । ଯେତିକି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ ସେମାନେ

ସେତିକି ଦୁଃଖିତ ମଧ୍ୟ । ଦିନୁଟିଏ ବିଶ୍ରାମ ନେଇ ଟଙ୍କା ଧାର କରି ସୋରଡ଼ା ଆସିଲି । ସେଇଠୁ ପାରଳା ।

ବୋଉ ସେତେବେଳକୁ ବିବ୍ରତ ବୋହୂର ଛୁଆଟିଏ ପାଇଁ । କେତେ ଔଷଧ, କେତେ ଡେଉଁରିଆ, କେତେ ବ୍ରତ— ଉପାସ କରି ସାରିଲାଣି । ଯେତେ ରାଗ-ରୁଷା ମୋ ଉପରେ । କାହିଁକି ମୁଁ ସେଥିପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦେଉନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଦିନେ ସୁନ୍ଦା ତା’ ମନକୁ ଆସିଲା ନାହିଁ ଯେ ସେ ସବୁ ପ୍ରତି ନିନ୍ଦା କରିବାକୁ ତା’ ପୁଅର ସମୟ ନାହିଁ । ଏଣେ ଛୁଟି କଟାଇ ସୋରଡ଼ା ଆସିବା ପରେ ଜଣାଗଲା— ମୋର ଆଉ ସେଠାରେ ରହିବା ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ । କାରଣ, ଗୋଟିଏ ସେକ୍ସନ୍ ପିଲା ବି ଜଙ୍ଗଲ କରିନାହାନ୍ତି । ଦ୍ଵିତୀୟ ସେକ୍ସନ୍‌ର ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିଲା କେଉଁଠି ? ଶିକ୍ଷକ ମହଲରେ ପୁଣି ଭାଲେଣି ପଡ଼େ— ମୋତେ ରଖିବାର ବିଭିନ୍ନ ଉପାୟ ଚିନ୍ତା କରନ୍ତି । ସ୍କୁଲରେ ଦୁଇଟି ଗ୍ରାଜୁଏଟ୍ ଶିକ୍ଷକ ପଦବୀ ଖାଲି ଥାଏ । ରାମମାଷ୍ଟ୍ରେ ମୋତେ ପଢ଼ରିଲେ ବି.ଏ. ପରୀକ୍ଷା ଦେଇ ଆସିଥିଲେ— ରିଜଲଟ୍ କ’ଣ ହେଲା ?— ‘ମୁଁ ଜାଣିନି’ କହିବାରୁ “ପରୀକ୍ଷା ସରି ତିନିମାସ ହେଲାଣି; ଫଳ ନିଶ୍ଚୟ ବାହାରି ଥିବ । ଟେଲିଗ୍ରାଫ୍ କର— ରିପ୍ଲାଇପେଡ଼୍ ।” ଟେଲିଗ୍ରାଫ୍ ହେଲା— ଋଷିଦିନ ପରେ ଉତ୍ତର ଆସିଲା ‘ପାସ୍ତ’ । ତାହା ଦେଖି ଅଭିଜ୍ଞତା ଭିତ୍ତିରେ ଗ୍ରାଜୁଏଟ୍ ଶିକ୍ଷକ ଭାବେ ସେଠାରେ ଆଡ଼ଜଷ୍ଟ୍ କରିବାକୁ ବୋର୍ଡ଼କୁ ଲେଖାଗଲା । ଚିଠିକୁ ମାନ୍ୟତା ପ୍ରଦାନ କରି ମୋତେ ଗ୍ରାଜୁଏଟ୍ ଶିକ୍ଷକ ଭାବେ ନିଯୁକ୍ତି ଦିଆଗଲା ସତ, କିନ୍ତୁ ପୋଷ୍ଟିଂ ପୁରୁଷୋତ୍ତମପୁର ହାଇସ୍କୁଲରେ । ସବୁ ଟେଣ୍ଡା ବିଫଳ ହେଲା । ସୋରଡ଼ା ଛାଡ଼ି ପୁରୁଷୋତ୍ତମପୁର ଉଚ୍ଚ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଯୋଗ ଦେଲି ।

ଝକିରି ରହିଲା— କିନ୍ତୁ ସୋରଡ଼ାର ମନୋଜ୍ଞ ପରିବେଶ, ଛାତ୍ର-ଶିକ୍ଷକ ସମେତ ଗ୍ରାମବାସୀଙ୍କ ସ୍ନେହଶ୍ରଦ୍ଧା, ପଞ୍ଚାନନ ମହାଦେବଙ୍କ ମନ୍ଦିର ବେଢ଼ା, ବିଶାଳ ଜଳାଧାର କୂଳର ମୃଦୁମୟ ବାୟୁ ହିଲ୍ଲୋଳ ମନରୁ ପାଶୋରି ହେଲା ନାହିଁ । ମୋ ସମେତ ତିନିଜଣ ବଦଳି ହୋଇ ଯାଇଥାଉ ପୁରୁଷୋତ୍ତମପୁର । ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ଵନାମଧନ୍ୟ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ସ୍ଵର୍ଗତ କପିଳେଶ୍ଵର ଦାସ ପ୍ରଧାନଶିକ୍ଷକ । ମୋତେ ଦେଖି ପ୍ରୀତ ହୋଇ କହିଲେ— ଭଲ ହେଲା । ଏ ବର୍ଷ ସ୍କୁଲ ପକ୍ଷରୁ ନାଟକ

କରିବା, ମାଗାଜିନ୍‌ଟିଏ ମଧ୍ୟ ବାହାର କରିବା । ତୁମେ ସଂପାଦକ ରହିବ ।— ମୋ’ ବିଷୟରେ ଆଗରୁ ଜାଣିଥାନ୍ତି ସେ । କିନ୍ତୁ ବଡ଼ ପ୍ରଶ୍ନ— ରହିବି କେଉଁଠି ? ଛାତ୍ରବାସରୁ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କୁ ଉଠାଇଦେବା ପାଇଁ ଗ୍ରାମବାସୀ ଦାବାପତ୍ର ଦେଇଥାନ୍ତି । ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଭଡ଼ାଘର ନେଇ ରହିବା ସମ୍ଭବ ନଥାଏ । ଭଡ଼ା ଆକାଶଛୁଆଁ । ଏସବୁ ଦେଖି ଜଣେ ସହକର୍ମୀଙ୍କୁ ଏକାନ୍ତରେ ପଢ଼ରିଲି— କ’ଣ କଲେ ଏଇଠୁ ବଦଳି ହେବ । ସେ ରସିକତା କରି ଉତ୍ତର ଦେଲେ— ଗୁରାଣ୍ଡି ଯିବାକୁ ଚାହିଁଲେ ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ବଦଳି ହେବ । ସେତେବେଳେ ଗୁରାଣ୍ଡି ଥିଲା ଜିଲ୍ଲାବୋର୍ଡ଼ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ କଳାପାଣି । କେହି ଯିବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ ନଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମୋ ବିଚାରରେ ତାହା ସୁବିଧାଜନକ ମନେହେଲା । ପାରଳା— ନିକଟ— ଯିବା-ଆସିବାର ସମସ୍ୟା ନାହିଁ । ବହିପତ୍ର ମଧ୍ୟ ଯୋଗାଡ଼ କରିହେବ ଏମ୍.ଏ. ପରୀକ୍ଷା ପାଇଁ । ଯାଇ ଦେଖାକଲି କପିଳେଶ୍ଵର ଦାସଙ୍କୁ । ମନକଥା ଜଣାଇଲି । ତାଙ୍କର ହୃଦବୋଧ ହେଲା— କିଛି କ୍ଷଣ ଚିନ୍ତାକରି କହିଲେ ‘ହଉ, ଦରଖାସ୍ତ କର ।’ ପରଦିନ ଦରଖାସ୍ତ ଦେଇଆସିଲି— ସେ ସୁପାରିସ କରି ପଠାଇଦେଲେ । ପରଦିନ ପରେ ଆଦେଶ ଆସିଲା— ମୋର ଗୁରାଣ୍ଡି ବଦଳି ହୋଇଛି ଗ୍ରାଜୁଏଟ୍ ଶିକ୍ଷକ ଭାବେ । ତୁରନ୍ତ ଅବ୍ୟାହତି ନେଇ ପଳାଇ ଆସିଲି ।

ସେଇଠି ପୁଣି ଆଉ ଏକ ପ୍ରକାର ସମସ୍ୟା । ମୁଁ ଯୋଗ ଦେଲାବେଳକୁ କୌଣସି ଗ୍ରାଜୁଏଟ୍ ଶିକ୍ଷକ ନଥାନ୍ତି ସେଠାରେ । ତିନିମାସ ଥାଏ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟରଙ୍କ ଅବସର ନେବାକୁ । ଛୁଟି ନେଇ ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ଥାଆନ୍ତି ସେ । ଅସ୍ଥାୟୀ ଭାବେ କାର୍ଯ୍ୟଭାର ତୁଲାଉଥାନ୍ତି ଜଣେ ସେକେଣ୍ଡେରି ଶିକ୍ଷକ । ପାରଳାର ଅଧିବାସୀ— ମୋର ଜଣେ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ସଂପର୍କୀୟ । ନିୟମାନୁଯାୟୀ ଋର୍ଯ୍ୟ ବଢ଼ାଇଦେଲେ ମୋତେ । ତାଙ୍କ ଯୋଗୁଁ କିନ୍ତୁ ମୋତେ ଅଧିକ ସମସ୍ୟାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋବକୁ ପଡ଼ିଲା ନାହିଁ । ଅସଲ ଚିନ୍ତା କ୍ଲାସ୍ ପାଠ୍ୟ । ମୁଁ ଯିବା ବେଳକୁ ଉପର ଶ୍ରେଣୀର ବହୁ ପାଠ୍ୟ ଅପଢ଼ା ରହିଥାଏ । ବିଶେଷତଃ ଜଂରେଜୀ, ଯାହା ପ୍ରଧାନଶିକ୍ଷକ ପଢ଼ାଉଥାନ୍ତି । ମାଟ୍ରିକ୍ ପରୀକ୍ଷାରେ ପିଲା ବସିବେ କିପରି ! ଏଣୁ ଦାୟିତ୍ଵ ମୋତେ ନେବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ଦାୟିତ୍ଵ ସିନା ନେଲି— ପଢ଼େଇବି କିମିତି ?

ମୋ ଜଂରେଜୀ ଜ୍ଞାନ ସାମିତ, ଘରୋଇ ଭାବେ ଯାହା ଟିକକ ଆୟର କରିଛି । ସେ ଅବସ୍ଥାରେ ମାର୍ଟିକ୍ କ୍ଲବ୍‌ରେ ଜଂରେଜୀରେ ପଢ଼ାଇବା, ଗଦ୍ୟ-ପଦ୍ୟ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ବୁଝାଇବା, ଗ୍ରାମୀର ଭିତର ଜଟିଳ ପ୍ରଶ୍ନର ସମାଧାନ ପ୍ରଭୃତି ଗୁରୁତର ଚିନ୍ତାର କାରଣ ହୁଏ । ତଥାପି ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସ ନ ହରାଇ ଦୈନିକ କଠୋର ପରିଶ୍ରମ କରି ଯଥାବିଧି କାର୍ଯ୍ୟ ସଂପାଦନ କରି । ବର୍ଷ ଶେଷ ଆଡ଼କୁ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଦୟାନିଧି ପଟ୍ଟନାୟକ ପ୍ରଧାନଶିକ୍ଷକ ଭାବେ ଆସି କାର୍ଯ୍ୟଭାର ଗ୍ରହଣ କଲେ । ମୁଁ ଭାରମୁକ୍ତ ହେଲି । ପାରଳାରୁ ଯିବା-ଆସିବା କରୁଥିବା ମଧ୍ୟରେ ସେ ବି ସାମିଲ ହେଲେ । ମେସ୍‌ରେ ଖାଇ ସ୍କୁଲରେ ରହିବା ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ହେଲା । ପରିଚୟ ପରେ ଅନ୍ତରଙ୍ଗତା ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଶୁକ୍ରବାର ସନ୍ଧ୍ୟା ଏବଂ ସୋମବାର ପାହାନ୍ତା ବସ୍‌ଯାତ୍ରା ଅଭ୍ୟାସରେ ପରିଣତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଋଜିକଣ ଏକା ନାଆରେ ବସି ପାରହେଲା ବେଳେ ମନରେ ଭୟଭ୍ରାନ୍ତି ନଥାଏ ।

ଶିକ୍ଷାବର୍ଷ ଶେଷରେ ଛୁଟି ହେଲା । ବହିପତ୍ର ଯୋଗାଡ଼ କରି । ଓଡ଼ିଆ ଏମ୍.ଏ. ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ନିୟମାନୁସାରେ ଜଣେ ଘରୋଇ ପରୀକ୍ଷାର୍ଥୀ ବି.ଏ. ପାସ୍‌ର ଦୃତୀୟ ବର୍ଷରେ ପରୀକ୍ଷାରେ ବସିପାରିବ । ଭାବନା ହେଲା ଯଦି କୌଣସି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ବର୍ଷ ସେ ସୁବିଧା ମିଳେ ସଂସ୍କୃତ ଏମ୍.ଏ. ଦେଇ ପରବର୍ଷକୁ ଓଡ଼ିଆ ଦେଇ ଦେବି । ବନାରସ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ସେ ସୁବିଧା ଥିବା ଜାଣି ୧୯୫୩ ମସିହାରେ ସଂସ୍କୃତ ଏମ୍.ଏ. ପାଇଁ ଅନୁମତି ପ୍ରାର୍ଥନା କରି । ପାଇଲି ମଧ୍ୟ । ବହିପତ୍ର ପାଇବାରେ ବିଶେଷ ଅସୁବିଧା ରହିଲା ନାହିଁ । ସବୁ ବହି ଯୋଗାଡ଼ ହୋଇଗଲା ପାରଳା ସଂସ୍କୃତ କଲେଜରୁ । ଏତିକିବେଳେ ଜିଲ୍ଲାବୋର୍ଡ଼ ପକ୍ଷରୁ ନୋଟିସ୍ ଆସିଲା— ତାଲିମପ୍ରାପ୍ତ ଶିକ୍ଷକ ନିଯୁକ୍ତ ହେବେ ଅଣତାଲିମ ପ୍ରାପ୍ତ ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ । ଶଙ୍କା ପଶିଲା ମନରେ । ସତକୁ ସତ ଜଣେ ତାଲିମପ୍ରାପ୍ତ ଗ୍ରାଜୁଏଟ୍ ହାତରେ ଆଦେଶ ଧରି ପହଞ୍ଚିଲେ ମୋ ସ୍ଥାନରେ ଯୋଗ ଦେବା ପାଇଁ । ଅଫିସକୁ ଅର୍ଡ଼ର ଆସି ନ ଥାଏ । ତାହା ଆସିବା ଯାଏଁ ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ କହି ପ୍ରଧାନଶିକ୍ଷକ ସିଧା ଗଲେ ଛତ୍ରପୁର । ପ୍ରସ୍ତାବ କଲେ— ସ୍କୁଲରେ ବହୁଦିନରୁ ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତ ପୋଷ୍ଟ ଖାଲି ପଡ଼ିଛି—

ଅଣତାଲିମ ଗ୍ରାଜୁଏଟ୍ ଶିକ୍ଷକ ସଂସ୍କୃତ ତିଗ୍ରୀଧାରୀ ଥିବା ହେତୁ ଅବ୍ୟାହତି ଦେବା ବଦଳରେ ତାଙ୍କୁ ସେଠାରେ ଆଡ଼ଭ୍‌ସ୍ କରାଯାଉ । ତାଙ୍କ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ମୋତେ ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତ ଭାବେ ସେଠାରେ ନିଯୁକ୍ତି ଦିଆଗଲା ।— ଆଗନ୍ତୁକ ମୋ ସ୍ଥାନରେ ଯୋଗ ଦେଲେ । ସଂସ୍କୃତ ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ମୋ ପକ୍ଷରେ ନୂଆ ନଥିଲା । ତେଣୁ ପରୀକ୍ଷା ପ୍ରସ୍ତୁତିରେ ବାଧା ଉତ୍ପତ୍ତି ନଥିଲା । ଠିକ୍ ସମୟରେ ଫର୍ମ୍ ପୂରଣ କରି ପଠେଇଲି । ମୋ ମାସ ପ୍ରଥମ ସପ୍ତାହରେ ପରୀକ୍ଷା ।

କଥା ଅଛି, ‘ଭାଗ୍ୟଂ ଫଳତି ସର୍ବତ୍ର’, ଭାଗ୍ୟ ହାତରୁ କିଏ ବା ତ୍ରାଣ ପାଇବ । ଶନିବାର ହେବାରୁ ଘରକୁ ଆସିଥାଏ । ଆଖୁବୃକ୍ଷିଆ ସମସ୍ୟା ବି ନ ଥାଏ । ସକାଳ ବେଳା ପନିପରିବା ଧରି ଫେରିଥାଏ ବଜାରରୁ । ଭାଉଜ ସାଙ୍ଗରେ ନାନୀ ରନ୍ଧାଶାଳରେ ବ୍ୟସ୍ତ । ବୋଉ ଆରାମ୍‌ରେ ବସିଥାଏ ବାରଣ୍ଡାରେ ଖରା ପୋଇଁ । ମୁଁ ଗାଧୋଇ ଗଲି ବାରିପଟ କୂଅମୂଳକୁ । ଓଦାଲୁଗା ଶୁଖାଇବାକୁ ଆସି ଦେଖୁଲି ବୋଉ ବାରଣ୍ଡାରେ ଆଡ଼ କଡ଼ରେ ଶୋଇଛି । ନାକରୁ ବି’ ଧାର ରକ୍ତ । ବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ତାକିଲି— ବୋଉ ! ବୋଉ ! କାହିଁ ଆଉ ବୋଉ ? ଚିକ୍କାର ଶୁଣି ନାନୀ ହେରିକା ଆସି ଦେଖନ୍ତି— ବୋଉ ମରି ଶୋଇଛି । କୋତରା ଦିହତା ଲାଗି ରହିଛି ଶୀତଳ ପଟିରେ । ନିଃଶ୍ୱଳ— ପ୍ରାଣଶୂନ୍ୟ । କାନ୍ଦବୋବାଲି ପଡ଼ିଲା । ସାହିପଡ଼ିଶା ଜମିଗଲେ— ସମସ୍ତଙ୍କ ମୁହଁରେ ଗୋଟିଏ କଥା ।— ବୁଢ଼ୀ କି ଭାଗ୍ୟ କରିଥିଲା ସୁଖରେ ଝଲିଗଲା । ହଁ, ତା’ ପାଇଁ ସୁଖକର ଅବଶ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ଆମ ପାଇଁ ? ସାରା ଜୀବନ ପାଇଁ ହଜିଗଲା ଏକ ଅମୂଲ୍ୟ ରତ୍ନ, ଯାହାର ପ୍ରତିବଦଳ ସାତ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ବିରଳ । ଜନଗହଳି ବଢ଼ି ଉଠିଲା । କାରଣ ସେ ଥିଲା ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରିୟ ପାତ୍ରୀମା । ବାସ୍ତବି ବୟସର ଓଡ଼ଣାଦିଆ ବୁଢ଼ୀ । ଚତୁର୍ଥ ଦିନରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ବାର ଦିନରେ ଅନ୍ତେଷ୍ଟି ଶେଷହୁଏ । ପୁଅ ପାଇଁ ଜୀବନକୁ ଯେ ସଳିତାପରି ଡିଲ ଡିଲ କରି ଜଳାଇ ଆସିଥିଲା, ଆଖୁପିଛୁଳାକେ କୁଆଡ଼େ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଗଲା, କେହି ଜାଣିପାରିଲେ ନାହିଁ । ଯା’ରି ନାଁ ହିଁ ଦୁନିଆ ।

କ୍ରିୟା ଶେଷରେ ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବ ଯେଝା ବାଟରେ ଗଲେ । ଆମେ ରହିଲୁ ଜଞ୍ଜାଳ ମଧ୍ୟରେ । ଅନ୍ତେଷ୍ଟି କର୍ମ ସମାପ୍ତିର

ଅବ୍ୟବହିତ ପରେ ମୁଁ ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୁଏ ମ୍ୟାଲେରିଆରେ । ମ୍ୟାଲେରିଆ ସଦ୍ୟ ମାରାତ୍ମକ ରୋଗ ନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଯେଉଁ ସାଙ୍ଗୋପାଙ୍ଗ ଧରି ଆସେ ସେମାନଙ୍କୁ ସମ୍ଭାଳିବା ସହଜସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ଅରେ ଏହାର ଶିକାର ହେଲେ ମଣିଷ ସବୁହାନ ହୋଇପଡ଼େ । ଏହାର ପ୍ରତିକାର ଲାଗି ସେତେବେଳେ କୌଣସି ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଔଷଧ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇ ନଥାଏ । ତେଣୁ ଜ୍ୱର ପ୍ରକୋପରେ ସଜିବା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଗତି ନଥିଲା । ପ୍ରତିଦିନ ଜ୍ୱର ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ସାମାନ୍ୟ ହୋଇ ଆସେ ଦୀର୍ଘ ଋଷିଘଣ୍ଟା ପାଇଁ । ମୋ ପାଇଁ ତା’ର କାର୍ଯ୍ୟନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଥିଲା ସନ୍ଧ୍ୟା ଛ’ରୁ ରାତି ଦଶ । ଏଣୁ ରାତି ଦଶଟାରେ ପଢ଼ା ଆରମ୍ଭ କରେ । ପିଲାବେଳୁ ସେ ଅଭ୍ୟାସ ଥିଲା ମୋର । ମୋ ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ହେଡ଼ଫାଷ୍ଟର ଦିନେ କହିଲେ— ‘ଏ ବର୍ଷ ପରୀକ୍ଷା ତ୍ରୁପ୍ତ କରିଦିଅ । ଆଉ ବର୍ଷକୁ ଯିବ ।’ ମୁଁ କହିଲି— ବୋଉ ସାଙ୍ଗରେ ପ୍ରଥମଶ୍ରେଣୀଟା ଚାଲିଗଲା— ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀଟା ଯାଇଥିବି ଆସିବି । ଆପଣ ମୋତେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବେ କି ନାହିଁ, କହନ୍ତୁ । “ଟଙ୍କା ପାଇଁ ବ୍ୟସ୍ତ ହେବାର କିଛି ନାହିଁ, ମୁଁ ଦେବି” ଉତ୍ତର ପାଇଲି । ଦିନ ପାଖେଇ ଆସିବାରୁ ଆବଶ୍ୟକ ସାମଗ୍ରୀ ଧରି ପଲ୍ଲୀଶାରେ ଟ୍ରେନ୍ ଧାଇଁଲି— ଦିହରେ ୧୦୪ ଡିଗ୍ରୀ ଉତ୍ତାପ । ବସିବା ମାତ୍ରେ ଜୁଲେଇ ପଡ଼ିଲି । କେତେବେଳେ ଗାଡ଼ି ଛାଡ଼ିଲା କେଜାଣି— ରାତି ପାହିଲା ବେଳକୁ ହାବଡ଼ା । ସେଇଠୁ ବନାରସ କ୍ୟାଣ୍ଟ ।

ଏଥର ରହଣି ଧାନରାଜଗିରି ହଷ୍ଟେଲ୍ । ସେଠାରେ ରହି ଭେଜେରିନେରି ପଡୁଥାଏ ମୋର ଜଣେ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ପୁଅ । ଯିବା ଆଗରୁ ଚିଠି ଲେଖି ରହିବାର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କରିଥାଏ । ସେଇଠି ରହିଲି । ପରୀକ୍ଷା ହୁଏ ସକାଳ ଆଠରୁ ବାର । ଜ୍ୱର ଆସେ ସନ୍ଧ୍ୟା ଛ’ରେ । ଏଣୁ ବେପରୁଆ ଭାବେ ପରୀକ୍ଷା ଦେଇ ଆସୁଥାଏ । ସାତଟି ପତ୍ର ସରିଲା ଏମିତିରେ । ଶେଷ ପରୀକ୍ଷା । ଅଷ୍ଟମ ପତ୍ର । ହଲ୍ ଭିତରେ ବସିଛି— କାହିଁ ଥିଲା ଅସମୟରେ ଜ୍ୱର ଆସି ମାଡ଼ି ବସିଲା ରାକ୍ଷସ ଭଳି । ଆଉ କି ଲେଖିବି ! ହାତ ଥରୁଥାଏ— ଦିହ କଂପୁଥାଏ । ତାହା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଜନ୍‌ଭିଜିଲେଟର୍ ପାଖକୁ ଆସି ହିନ୍ଦୀରେ ପଚାରିଲେ— କ’ଣ ହେଲା ? ଏମିତି ଥରୁଛ କାହିଁକି ?— “ବୁଖାର ସାର ।” କହିବାରୁ ପୁଣି ପଚାରିଲେ— କ’ଣ ଦରକାର ?—

“ଥୋଡ଼ାଧୁପ” ଖଣ୍ଡିଆ ହିନ୍ଦୀରେ ଉତ୍ତର ଦେଲି । ରାଜି ହବାରୁ ଖରାରେ ଯାଇ ଠିଆ ହେଲି । କାହିଁକି କମନ୍ତା ସେ ? ଫେରିଆସି ଏଣୁତେଣୁ ଯାହା ପାରିଲି ଲେଖିଦେଲି । ଦେହଘଣ୍ଟା ପରେ ପଲେଇ ଆସିଲି । ଦୁଇ ମାସ ପରେ ଫଳ ବାହାରିଲା ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀ ।

— ୦ —

(୫)

ଆମେ ଯାଯାବର ଦଳ ଚାଲିଥାଉ ଦୈନିକ ଗୁରାଣ୍ଡି ବସ୍ରେ । ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ଅନୁରୋଧରେ ଛୋଟକାଟର ଖୁଆପିଆଟିଏ ମଧ୍ୟ ହେଲା । ମନ ଖୁସି ଥାଏ ଏମ୍.ଏ. ହୋଇପାରିଥିବା ହେତୁ । ଏ ମଧ୍ୟରେ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ସଂସ୍କୃତ କଲେଜ ପରିଚଳନା କମିଟି ପକ୍ଷରୁ ବିଜ୍ଞାପନ ବାହାରେ— କଲେଜ ପାଇଁ ସଂସ୍କୃତ ଏମ୍.ଏ. ପାସ୍ ଜଣେ ପ୍ରିନ୍‌ସିପାଲ ଆବଶ୍ୟକ । ଦରମା ୧୮୦/- ଟଙ୍କା । ଶିକ୍ଷକମାନେ ପ୍ରରୋଚିତ କରନ୍ତି ସେଥିପାଇଁ । ଦରଖାସ୍ତ ପଠାଇଲି । ଅର୍ଡ଼ର ପାଇଲି ସପ୍ତାହେ ମଧ୍ୟରେ ଯୋଗଦେବାକୁ । ହେଡ଼ଫାଷ୍ଟେ ଖୁସି ମନରେ ଅବ୍ୟାହତି ଦେଲେ— ଭବ୍ୟ ସମ୍ବର୍ଦ୍ଧନାର ଆୟୋଜନ ହେଲା— ଗୁରାଣ୍ଡିରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ଆସି ସଂସ୍କୃତ କଲେଜରେ ଯୋଗଦେଲି । ୧୯୫୪ ମସିହା ଅକ୍ଟୋବର ମାସ କଥା ଏ । ଆର୍ଥିକ ସ୍ୱଚ୍ଛଳତା କଥା ଚିନ୍ତାକରି ମନେ ମନେ ଆଶ୍ୱସ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଦୁଃଖପରି ସୁଖ ମଧ୍ୟ ସାଙ୍ଗସାଥୀ ଧରି ଆସେ । ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ଦିନେ ବାରଣ୍ଡାରେ ବସିଛି, ନାନୀ ଆସି କହିଲା । “ଶାରଦାକୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ଲେଡ଼ି ସର୍ଜନ୍‌ଙ୍କୁ ଦେଖେଇ ଆଣିବ । ଛୁଆ ହେବାକୁ ଥିବା ପରି ଲାଗୁଛି ।” ମୁଁ ଚୁପ୍ ରହିଲି, କ’ଣ କହନ୍ତି ଆଉ ?— ସେଦିନ ରାତିରେ କିନ୍ତୁ ମା’ ହେବାକୁ ଥିବା ଝିଅଟି ମନ ଉଲ୍ଲାସରେ କଥାଟା ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଦେଲା ଲୁଚେଇ ଛପେଇ । ହଠାତ୍ ମୁଣ୍ଡକୁ ଛୁଇଁଲା, ଜେଜେମା ଗଲେ ଆସିବ ବୋଲି ଛୁଆଟି ଜଗି ରହିଥିଲା ନା’ କଣ ? ନୋହିଲେ, ସେ ଯିବାର ବର୍ଷେ ପୁରୁନି ଆହୁରି— ଦେଖିବି ଦେଖିବି ବୋଲି ଚାଲିଗଲା ପଛକେ ଇଏ ଆସିଲା ନାହିଁ । ଏବେ ଆସୁଛି— । ଯା’ହେଉ, ହସ ଟିକିଏ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଲା କୁଟୁମ୍ବ ମୁହଁରେ ବହୁ ଦିନ ପରେ । ସେତିକି ଯଥେଷ୍ଟ ।

ଏହିପରି କିଛିଦିନ ଗଲାପରେ ପାରଳାରେ ଏକ ସାଂଘାତିକ ଘଟଣା ଘଟିଗଲା । ତାହା ଥିଲା ଯେପରି ଆକସ୍ମିକ ସେହିପରି କବନୀତାତ । ମହାରାଜା ବାଳକ ହାଇସ୍କୁଲର ବାର୍ଷିକୋତ୍ସବ ହେବାକୁ ଥାଏ । ପ୍ରଧାନଶିକ୍ଷକ ଆସି ଅନୁରୋଧ କଲେ— ପିଲାଙ୍କ ପାଇଁ ନୂଆ ନାଟକଟିଏ ଲେଖିବାକୁ; ନିର୍ଦ୍ଦେଶନା ଦାୟିତ୍ବ ବି ମୁଁ ନେବି । ନାଟକ ନିଶା ତ ମୋର କମ୍ ନଥାଏ । ‘ସୋରାବ୍ ଓ ରୁଷ୍ଟମ୍’ ବଙ୍ଗଳାରୁ ଅନୁବାଦ କରି ଶିଖାଇଲି । ଓଡ଼ିଆ ସାଙ୍ଗକୁ ତେଲୁଗୁ ନାଟକ ହେବା ପରମ୍ପରା ସେଠାରେ ରହି ଆସିଥାଏ । ଝଲିଶି ପ୍ରତିଶତ ତେଲେଙ୍ଗା ଛାତ୍ର । ତେଲୁଗୁ ନାଟକ ବି ସ୍ଥିର ହେଲା ।

ବର୍ତ୍ତମାନର ହାଇସ୍କୁଲର ଘରେ କଲେଜ ଏବଂ ତା’ ପଛ କଲେଜ କୋଠାରେ ହାଇସ୍କୁଲ ରହିଥାଏ । ଆଗରୁ ଜମିଦାରୀ ହସ୍ତାନ୍ତର ପରେ ସେତେବେଳର ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ କୋଠା ଦୁଇଟିକୁ ଅଦଳବଦଳ କରିବା ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେବାରୁ ସରକାର ରାଜି ହେବା ଫଳରେ ହାଇସ୍କୁଲ କୋଠାକୁ କଲେଜ ଏବଂ କଲେଜ କୋଠାକୁ ହାଇସ୍କୁଲ ଘୁଞ୍ଚି ଆସିଲା । ଏଠାରେ ଥାଏ ଏକ ବିରାଟ ଲୟା ହଲ୍ । ସଭା-ସମିତି-ନାଟକ ପ୍ରଭୃତିର ଆୟୋଜନ ସେଇଠି ହୁଏ । ଆଠଶହ ଯାଏଁ ଦର୍ଶକ ବସିବାରେ ବିଶେଷ ଅସୁବିଧା ହୁଏ ନାହିଁ । ଏକା ରାତିରେ ଦୁଇଟି ନାଟକ ମଞ୍ଚସ୍ଥ ହେବ । ଉଭୟ ଭାଷାଭାଷୀ ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ମିଳିତ ଆଲୋଚନାରେ ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା— ଯେଉଁ ଭାଷାର ନାଟକ ମଞ୍ଚସ୍ଥ ହେବ ସେହି ଭାଷାଭାଷୀ ପିଲାଙ୍କୁ କେବଳ ହଲ୍ ଭିତରକୁ ଛଡ଼ାଯିବ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଧାନଶିକ୍ଷକଙ୍କ ମତ ଥିଲା— ଉଭୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ପିଲା ଉଭୟ ନାଟକ ଦେଖିବାର ସୁଯୋଗ ପାଆନ୍ତୁ । ଉଦାର ଭାବନା ସତ । କିନ୍ତୁ ସ୍ଥାନାଭାବ ଯେ ଏହାର ବିରାଟ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ମନକୁ ଆସି ନଥିଲା ତାଙ୍କର । ନାଟକ ଦିନ ସାମିତ ଆସନ ଜାଣି ଉଭୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ପିଲା ଆଗରୁ ଆସି ହୋ-ହଲ୍ଲୁ ଆରମ୍ଭ କରିଦିଅନ୍ତି ବସିବା ପାଇଁ । ପ୍ରଥମେ ଓଡ଼ିଆ ନାଟକ ହେବାର ଥାଏ । କିନ୍ତୁ ପରିବେଶ ଏତେଦୂର ଅଶାନ୍ତ ଓ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ବାହାରେ ଥିଲା ଯହିଁରେ ଅଭିନୟ ଦର୍ଶାଇବା ଆଦୌ ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ସମୟ ହେଲା ପାଟିଦୁଣ୍ଡ ଅମିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ବେଳକୁ ବେଳ ତାବ୍ରତର ହୋଇ ଉଠିଲା । ପ୍ରଧାନଶିକ୍ଷକଙ୍କ ସମେତ ବରିଷ୍ଠ ଶିକ୍ଷକମାନେ ଯେତେ ପ୍ରକାର

ଅନୁରୋଧ ଏବଂ ଅନୁନୟ କଲେ ସବୁ ବୃଥା ହେଲା । ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ପରଦା ଉଠାଇବାକୁ କହିବାରୁ ମୁଁ ସମ୍ମତ ହେଲି ନାହିଁ । କ୍ରମେ କ୍ରମେ କୋଳାହଳ ଭୟଙ୍କର ରୂପ ଧାରଣ କଲା । ଶେଷରେ ପ୍ରଧାନଶିକ୍ଷକଙ୍କ ଅନୁରୋଧ ରକ୍ଷାକରି ଅନିଚ୍ଛା ସତ୍ତ୍ୱେ ପରଦା ଉଠାଇବାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲି । କିନ୍ତୁ ହେବ କ’ଣ ! ତାଦୃଶ ଭୟାବହ ଚିତ୍କାର ଓ କୋଳାହଳ ମଧ୍ୟରେ ସଂଳାପ ଶୁଣାଯାନ୍ତା କିପରି— ଅଭିନେତାଙ୍କ ମାନସିକ ଅବସ୍ଥା କିପରି ବା ସ୍ଥିର ରହନ୍ତା । ତେଣୁ ଦୁଇଘଣ୍ଟିଆ ନାଟକ ଅଧଘଣ୍ଟାକରେ ଶେଷ ହେଲା । ଏଥର ଅପର ପକ୍ଷର ପାଲି । ଓଡ଼ିଆ ପିଲାଏ ଧରି ନେଇଥାନ୍ତି— ଅପର ଗୋଷ୍ଠୀ ପିଲାଏ ଜାଣିଶୁଣି ତାଙ୍କ ନାଟକ ଭଣ୍ଡୁର କରିଦେଲେ— ତେଣୁ ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବେ । ଏହାର ଆଭାସ ପାଇ ତେଲୁଗୁ ପିଲାଏ ବାହାରୁ ଉଡ଼ାଟିଆ ଗୁଣ୍ଡାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ ଲୋଡ଼ନ୍ତି । ପର୍ଦା ଉଠିବା ମାତ୍ରେ ଆରମ୍ଭ ହେଲା ପାଟିଦୁଣ୍ଡ— ତା’ ସାଙ୍ଗକୁ ମାରପିଟ ଓ ଚୌକି ଫୋପଡ଼ା ଫୋପଡ଼ି । ଗଣ୍ଡଗୋଲର ସମ୍ଭାବନା ଦେଖି ମୁଁ କେତେଜଣ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ସହିତ ଘରକୁ ପଳାଇ ଆସିଲି । ତା’ ପରଦିନ ସକାଳେ ଯାହା ଶୁଣିଲି ଏବଂ ଦେଖିଲି ତା’ର ବାସ୍ତବ ଚିତ୍ର ନ ଦେଇ ରହିପାରୁ ନାହିଁ ।

‘ଗଣ୍ଡଗୋଲ ହେତୁ ନାଟକ ବନ୍ଦ ରହିଲା’ ବୋଲି ଘୋଷଣା ହେବାମାତ୍ରେ ପିଲାମାନେ ପଳାଇ ଆସିଲେ ବାହାରକୁ ଏବଂ ପରସ୍ପର ଦୋଷାରୋପ କରି ହାତାହାତି ହୋଇପଡ଼ିଲେ । କଞ୍ଚା ବୟସ । କିଏ ପଛଘୁଞ୍ଚା ଦେବ ? ଲାଗିଯାଏ ପିଟାପିଟି-ମରାମରି । ଏତିକିବେଳେ ଉଡ଼ାଟିଆ ଗୁଣ୍ଡାଙ୍କୁ ଦେଖି ଓଡ଼ିଆ ପିଲାଏ ମାଡ଼ ଭୟରେ କଲେଜ ଛାତ୍ରାବାସ ଭିତରେ ପଶିଯାନ୍ତି । ତାହା ଦେଖି ଅନ୍ତେବାସୀ ଓଡ଼ିଆ ଛାତ୍ରମାନେ ସହାନୁଭୂତି ସହିତ ଏକଜୁଟ ହୋଇ ପ୍ରତ୍ୟାକ୍ରମଣ କରିବାକୁ ବାହାରି ପଡ଼ନ୍ତି ଏବଂ ନିର୍ଧୁମ ପ୍ରହାର କରନ୍ତି ଅପରପକ୍ଷକୁ । ଫଳରେ ସେମାନେ ଭୟରେ ପଳାଇଯିବା ବେଳେ ଧମକ ଦେଇ ଯାଉଥାନ୍ତି, ପରଦିନ ଆସି ଛାତ୍ରାବାସରେ ନିଆଁ ଲଗାଇଦେବେ । ଏକା ସେତିକି ନୁହେଁ । ବନ୍ଧି ଭିତରକୁ ଯାଇ କେତେକ ନ୍ୟସ୍ତସ୍ୱାର୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ପ୍ରତିଶୋଧର ପଦ୍ମା ମଧ୍ୟ ଚିନ୍ତା କରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରରୋଚନାରେ ରାତାରାତି ଗାଁ ଗହଳକୁ ଯାଇ

ପ୍ରଭର କରିଆସନ୍ତି— ଓଡ଼ିଆଲୋକେ ତେଲୁଗୁ ଭାଷାଭାଷୀଙ୍କୁ ମାରିପିଟି ସହରରୁ ନିକାଲି ଦେବାକୁ ବସିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ଜବତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ତୁଣ୍ଡରୁ ତୁଣ୍ଡ ହୋଇ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବ୍ୟାପିଯାଏ ସେକଥା । ମୁଖ ଗାଁବାସୀ କ’ଣ ବା କୁଝିବେ ! ପରଦିନ ଦଳଦଳ ହୋଇ ଯୁଦ୍ଧ ତାକରା ଦେଇ ସହର ଭିତରକୁ ମାଡ଼ି ଆସନ୍ତି ଋଷିପତ୍ର । ସେ ସମୟରେ ହଠାତ୍ ସୁପରିଟେଣ୍ଡେଣ୍ଟ୍ ଆସନ୍ତି ଜଣେ ଯୁବ ଅଧ୍ୟାପକ । ସ୍ୱଚକ୍ଷୁରେ ସେ ଦେଖୁ ଆସିଥାନ୍ତି କଲିକତା ସାଂପ୍ରଦାୟିକ ହିଂସାକାଣ୍ଡ । ରାତିବେଳା ଘଟଣାର ପୂର୍ବାନୁମାନ କରି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଘଟଣା ପାଇଁ ଅନ୍ତେବାସୀଙ୍କୁ ସତର୍କ କରାଇବା ସହ ପ୍ରତିକାର ଲାଗି ପ୍ରସ୍ତୁତ ରହିବା ପରା ଦର୍ଶାଇ ଦିଅନ୍ତି । ରାଷ୍ଟ୍ରା ମରାମତି ସକାଶେ ଗଚ୍ଛିତ ଥିବା ପଥରଖଣ୍ଡମାନ ରାତାରାତି ବୁହା ହୋଇ କୋଠା ଛାଡ଼ି ଉପରେ ଠୁଳ କରାଗଲା । ତଳ ମହଲା ପିଲାଙ୍କୁ ଉପରକୁ ଉଠାଇ ନେଇ ଚୌକି ଟେବୁଲ୍ ସାହାଯ୍ୟରେ ରାଷ୍ଟ୍ରା ରୁଷି ଦିଆଗଲା । ସତକୁ ସତ ରାତି ନିପାହୁଣ୍ଡ ବିଭିନ୍ନ ଦିଗରୁ ଶହ ଶହ ଗୁଣ୍ଡା ଆସି ସହର ମଧ୍ୟରେ ବିଞ୍ଚି ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ ଦଳଦଳ ହେଇ । ମୌକା ଦେଖୁ କେତେଜଣ ଘିଅ ଢାଳୁଥାନ୍ତି ପଛରେ ରହି । ସେମାନଙ୍କ ଭିତରି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା ଆହୁରି ମାରାତ୍ମକ । ତା’ ଆଗରୁ ତେଲୁଗୁ ବହୁଳ ଅଞ୍ଚଳ ବୋଲି ଦର୍ଶାଇ ପାରଳାକୁ ଆନ୍ତରେ ସାମିଲ କରାଇବା ଲାଗି ବରାବର କ୍ଷତ୍ରିୟ ଝଲିଆସୁଥାଏ । ଏସ୍.ଆର୍. କମିସନ୍ ସରକମିନ୍ ତଦନ୍ତରେ ପାରଳା ଆସିବାର ଥାଏ । ଏତିକିବେଳେ କେନ୍ଦ୍ରୀୟକୁ ଗୋଲିପାଣି ମିଳିଗଲା । ଗୁଣ୍ଡାମାନେ ତିନିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ଦଳ ହଠାତ୍ ଆକ୍ରମଣ କଲାବେଳେ ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ବଜାର ଛକରୁ ଦୁଇ ବାଟରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହି ଭିତରେ ପଶି ଦୌରାତ୍ମ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କରିଦିଅନ୍ତି । ଦୋକାନ-ବଜାର ଲୁଟ୍ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜବରଦସ୍ତ ଗୁହାଳରୁ ଗାଈଗୋରୁ ଫିଟାଇ ନିଅନ୍ତି । ପ୍ରତିରୋଧ କରିବା ସାହସ କାହାରି ନ ଥାଏ । କାରଣ, ତାହା ଥିଲା ଯେପରି ଆକସ୍ମିକ ସେହିପରି ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ । ଶୁଣାଗଲା, କରଣ ସାହିର ନିରାହ ଲୋକଙ୍କୁ ପ୍ରହାର କରି ଦଳେ ମାଡ଼ି ଆସୁଛନ୍ତି ଆମ କଟକାୟା ସାହି ଆଡ଼କୁ । ଜଳି ଉଠିଲା କ୍ରୋଧ ମନରେ ଯୁବସମାଜର । ଅଣ୍ଟାଭିଡ଼ି ବାହାରି ପଡ଼ିଲୁ ପ୍ରତିରୋଧ କରିବାକୁ । ସାହି ତଳ

ମୁଣ୍ଡରେ ବେଶେତ ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ବସ୍ତି । ସମସ୍ତେ ଶ୍ରମିକ ଶ୍ରେଣୀର । ଯାଇ ଭେଟିଲୁ ତାଙ୍କୁ । ବୁଝାଇଲୁ ସବୁକଥା । ରାଗରେ ସେମାନେ ବି ପ୍ରତିଜ୍ଞା କଲେ— କସ୍ମିନ୍ କାଲେ କାହାରିକୁ ସାହି ଭିତରେ ପଶିବାକୁ ଦେବେ ନାହିଁ । ଉପର ସାହି ପ୍ରବେଶ ପଥରେ ଠେଙ୍ଗାବାଡ଼ି ଧରି ଜଗି ରହିଲୁ ଆମେ । ଟେକା-ପଥର ବୋଝାଇ ଆଣି କୁଡ଼ କରୁଥାନ୍ତି ଶ୍ରମିକ ଶ୍ରେଣୀର ମାଇକିନିଆସ । ଦେଖୁ ଦେଖୁ ଆସିଲେ ଗୁଣ୍ଡା ଦଳ । ଅଙ୍ଗାର କଳା ମୁହଁ— ନାଲି ନାଲି ଆଖି, ଟଳମଳ ହାଣ୍ଡିଆ ନିଶାରେ । ବେକତଳକୁ ପଥର ଭର୍ତ୍ତି ଝୁଲିମୁଣା । ଆଖିବୁଜା ଫିଙ୍ଗି ଝଲିଥାନ୍ତି ଆରପଟକୁ । ଏଣେ ଅନୁରୂପ ଟେକା-ପଥର ଧରି ପ୍ରସ୍ତୁତ ରହିଥାନ୍ତି ସାହିବାଲା । ଆମେ କେତେଜଣ ଠିଆ ରହିଥାଉ ଆଗ ଧାଡ଼ିରେ, ପଥର ବୃଷ୍ଟି ଝଲିଥାଏ । କାହାକୁ ବାଜିଲା ନ ବାଜିଲା ନଜର ନାହିଁ । ମଝିରେ ବ୍ୟବଧାନ କୋଡ଼ିଏ— ପଞ୍ଚଶି ଗଜ ମାତ୍ର । ନିରାହ ଯୁବକ କେଜକଣ, ଆଗରେ ଯମଦୂତ ଭଳି ମଦମଗ ଗୁଣ୍ଡାଦଳ । ଇତି ମଧ୍ୟରେ କୁଆଡୁ ଟେକାଟିଏ ଆସି ବାଜିବାରୁ ମୁଣ୍ଡରୁ ରକ୍ତସ୍ରାବ ହେଉଥାଏ ମୋର । ଖାତିରି ନଥାଇ ପଥର ଫିଙ୍ଗି ଝଲିଥାଏ । ଏତିକିବେଳେ ମୋ ବାଁ ପଟେ ଆସି ଠିଆ ହେଲା ‘ସୁକୁଟା’— ଜଣେ ଶରଡ଼ିଆ । କଳା ମତମତ ପାଞ୍ଚହାତିଆ ଟେହେରା— ବଳି ଦେଲାପରି ମାଂସପେଶୀ । ଦି ହାତ ମୁଠାରେ ଦୁଇଟି ମୁଗୁନି ପଥର ଖଣ୍ଡ । କସିକରି ମାଇଲା ଗୋଟାଏ ଆଗକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି— ବାଜିଲା ଯାଇ ଜଣେ ଜୁଆନ ଭେଣ୍ଡାର ନାକଦଣ୍ଡରେ— ରକ୍ତାକ୍ତ ହୋଇ ବସିପଡ଼ିଲା ସେ ସେଇଠି । ତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ତା’କୁ ବୋହି ନେଇଗଲେ ପଛରୁ ଆସି କେତେଜଣ । ଆର ପଥରଟି ପୁଣି ଛାଡ଼ିଦେଲା ବଳେବଳେ ସୁକୁଟା— କି ମାଡ଼ ସେ ! ବାଜିଲା ଯାଇ ତା’ରି ମଝି କପାଳରେ ଯିଏ ଆସି ଠିଆ ରହିଥିଲା ଠିକ୍ ତାରି ଜାଗାରେ । ବେହୋସ୍ ହୋଇ ତଳେ ପଡ଼ିଗଲା ଲୋକଟା । ସେତିକିରେ ଛତ୍ରଭଙ୍ଗ ଦେଲା ଫଉଜ । ସାହସ ପାଇ ଗୋଡ଼ାଇଲୁ ପଛରେ— ଦୌଡ଼ୁଥାନ୍ତି ପଡ଼ିଉଠି ସେମାନେ । କିଛିଦୂର ପଳାଇଯାଇ କାନ୍ଦୁ ଦିହରେ ଲେଖି ଦେଇଥାନ୍ତି— ‘ରାତି ହେଲେ ଦେଖିନେବୁ’ । ଫେରି ଆସିଲୁ । ଆଉ ଆଗକୁ ନ ବଢ଼ି ରାତିପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ସେଯାଏଁ ପୁଲିସ୍ ଦେଖା ନଥାଏ ।

ଦି'ପହର ବେଳକୁ ଜଣେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦର୍ଶୀଙ୍କ ମୁହଁରୁ ଶୁଣିଲୁ, ହଠାତ୍ ଉପରେ ଆକ୍ରମଣ କରି ରହିଛି । ଜମା କରିଥିବା ପଥର ଖଣ୍ଡ ସାହାଯ୍ୟରେ ପିଲାଏ ଆକ୍ରମଣକାରୀଙ୍କୁ ଅଟକାଇ ରଖୁଛନ୍ତି ଖଣ୍ଡେ ଦୂରରେ । ତଳେ ମଦ୍ୟପ ଉଡ଼ାଟିଆ ଗୁଣ୍ଡା ଛାତ ଉପରେ ଅଳିଅଳ ବୟସର କେଜଜଣ ଶିକ୍ଷିତ ଛାତ୍ର । ଯୁଦ୍ଧ ଝଲିଛି ଦେବାସୁର ମଧ୍ୟରେ । ଦେଖୁ ଦେଖୁ ସନ୍ଧ୍ୟା ଉପସ୍ଥିତ । ଗୁଣ୍ଡାଏ ଅକ୍ଷୟିବା ଅବସ୍ଥାରେ ନଥାନ୍ତି । ଏଣେ ଜମା ପଥର ଶେଷ ହେବା ଉପରେ । ଆତଙ୍କିତ ହୋଇ ପିଲାଏ ଝରୋଟି ଧୋତି ଗଣ୍ଠି ଦେଇ ଦୁଇଜଣକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଦିଅନ୍ତି କୋଠାର ପଛପଟେ । ପୁଲିସ୍‌କୁ ଖବର ଦେବେ । କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ଯାଇ ଦେଖନ୍ତି ଥାନା ନୀରବ, କାହାରି ପାଟିରେ କଥା ନାହିଁ । ମୁଷିମେୟ କେତୋଟି କନଷ୍ଟେବଲ୍ ସମେତ ଜଣେ ଥାନା ବାବୁ । କ'ଣ କରନ୍ତେ ସେ ? ନିରୁପାୟ ବିଚରା ! ପିଲାଙ୍କ ମୁହଁରୁ ସବୁ ଶୁଣିସାରି ଅସହାୟ ଭଙ୍ଗୀରେ ଆଶ୍ୱାସନା ଦେଲେ— ଛତ୍ରପୁର ଖବର ଯାଇଛି, ଫଉଜ ଆସୁଥିବେ, ଆଉ ଅଳ୍ପ ସମୟ ସମ୍ଭାଳି ନିଅ । ସେତିକି କହିଲାବେଳେ ଠିକ୍ ଗାଡ଼ି ଆସି ଠିଆ ହେଲା ଥାନା ଆଗରେ, ତତକ୍ଷଣାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ଶୁଣାଗଲା— ପୁଲିସ୍ ଯାଇ ସେ ମଧ୍ୟରୁ ବହୁ ଲୋକଙ୍କୁ ଗିରଫ କରିନେଲା ଏବଂ କେତେକ ପ୍ରାଣ ବିକଳରେ ଛିନ୍ନଛତ୍ର ହେଲେ । ଏହା ଶୁଣିଲୁ ଆମେ ରାତି ଦଶଟାରେ— ନିଶ୍ଚିତରେ ଶୋଇଲୁ । ସାମାନ୍ୟ ତୁଟି ଯୋଗୁଁ ଥରେ ଥରେ କିପରି ବିପର୍ଯ୍ୟୟର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼େ, ତା'ର ଏକ ନମୁନା ଏ ।

ତା'ପର ଘଟଣା ନ କହିବା ଭଲ । ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ ଆସିଲେ— ଆଇ.ଜି. ଆସିଲେ । ବାଛି ବାଛି ଆହତ ଓ କ୍ଷତିଗ୍ରସ୍ତ ନାଗରିକଙ୍କୁ ତକାଇ ବିବରଣୀ ସଂଗ୍ରହ କରାହେଲା । ମୋତେ ବି ତକରା ହେଲା— ସର୍କିଟ୍ ହାଉସ୍‌କୁ । ମାନ୍ୟବର ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ ଚିନ୍ତିତ ମନରେ ବସିଥାନ୍ତି । ମୋ ମୁହଁରୁ ସବୁ ଶୁଣିଲା ପରେ ପଚାରିଲେ— ତୁମେ ଜଣେ ଦାୟିତ୍ୱ ସଂପନ୍ନ ପ୍ରିନ୍‌ସିପାଲ୍— ତୁମକୁ ପଥର ମାଡ଼ ହେଲା କେମିତି ? ସେତେବେଳରୁ ମୋ ମୁଣ୍ଡରୁ ବେଷେଜ୍ ଖୋଲା ହୋଇ ନଥାଏ । ତତକ୍ଷଣାତ୍ ଉତ୍ତର ଦେଲି— ସାହି ଉପରେ ଆକ୍ରମଣ ହେଲାବେଳେ ପ୍ରିନ୍‌ସିପାଲ୍ ବୋଲି କ'ଣ କବାଟ କିଲି ବସିଥାନ୍ତି ଆଜ୍ଞା । ଗମ୍ଭୀର ଦୃଷ୍ଟିରେ

ଝହିଲେ ମୋତେ । ଆଇ.ଜି. ବସିଥାନ୍ତି ତାଙ୍କ ପାଖକୁ କିଛି ସମୟ ପରେ ବାହାରକୁ ଉଠିଆସିଲି ମୁଁ । ଶାନ୍ତି କମିଟି ଗଠିତ ହେଲା । ଉଭୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ଶାନ୍ତିପ୍ରିୟ ନେତାବର୍ଗ ଘଟଣାର ପୁନରାବୃତ୍ତି ନହେବା ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦେବେ ବୋଲି ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଲେ । ମୁଣ୍ଡ ଦରଜ ବହୁଦିନ ରହିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅନୁତପ୍ତ ନଥିଲି ।

ଏହା ଆଗରୁ ଏମ୍.ଏ. (ଓଡ଼ିଆ) ପରୀକ୍ଷା ପାଇଁ ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ଅନୁମତି ନେଇ ଆସିଥିଲି । ବହିପତ୍ର ଯୋଗାଡ଼ କରି ପଢ଼ାପଢ଼ି ପ୍ରତି ଧ୍ୟାନ ଦେଲି । ଛତି ମଧ୍ୟରେ ବଡ଼ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସାହି ନିକଟ ଏକ ଲମ୍ବା ଝିକର ଘରକୁ କଲେଜ ଉଠି ଆସିଥାଏ । ଆବଶ୍ୟକ ସ୍ଥାନାଭାବ ଅନୁଭବ କରି କମିଟି ନୂଆ କୋଠା ତୋଳିବାର ପ୍ରସ୍ତାବ କରନ୍ତି । କମିଟିର କାର୍ଯ୍ୟନିର୍ବାହୀ ସଭାପତି ଆଥାନ୍ତି ସ୍ୱର୍ଗାୟ ପଣ୍ଡିତ ଅନନ୍ତ ତ୍ରିପାଠୀ ଶର୍ମା ଏବଂ ଶ୍ରୀ ହରିବନ୍ଧୁ ବିଶ୍ୱାସ ରାୟ ସମ୍ପାଦକ । କଲେଜକୁ ଲାଗି ଖଣ୍ଡିଏ ପଡ଼ିଆ ଜମି ଥାଏ— ସଦାରାମ ମଠ ଅଧୀନରେ । ଦାନ ସୂତ୍ରରେ ତାହା ନେଇ କୋଠା ଉଠାଇବା ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ହୁଏ । ସଭାପତି ଓ ସମ୍ପାଦକଙ୍କ ସଦିଷ୍ଟରେ ଅଧ୍ୟକ୍ଷତାବେ ନିଯୁକ୍ତି ପାଇଥିବା ହେତୁ ବିନା ଦ୍ୱିଧାରେ ତାଙ୍କୁ ସହଯୋଗ କରି ଆସୁଥାଏ ମୁଁ । ବିଶେଷତଃ ସଂସ୍କୃତ କଲେଜ ଲାଗି । କାରଣ ତାହା ହେଲା ମୋ ଜୀବନର ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ । ପାଠ ପଢ଼ିଲି ସେଇଠି, ଝକିରିର ଆରମ୍ଭ ସେଇଠି, ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ହେଲି ସେଇଠି । ତା' ପ୍ରତି ମୋର ସର୍ବାଧିକ ଆକର୍ଷଣ ରହିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ସ୍ଥାନୀୟ ଭେଙ୍କଟେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ଏକ ଘରୋଇ ସଂପତ୍ତି କଲେଜର ଉନ୍ନତି ପାଇଁ ଅସ୍ଥାୟୀ ଭାବେ ଭୋଗଦଖଲକୁ ଆସିଥାଏ । । ତା'ର ପରିଝଳନା ଭାର ମୋତେ ନେବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ଫଳରେ ଅର୍ଥାଭାବ ଅନୁଭୂତ ହେଲା ନାହିଁ । ଏସବୁ ସତ୍ତ୍ୱେ ମୋ ପଢ଼ାପଢ଼ିରେ ବାଧା ଉତ୍ପତ୍ତି ନଥିଲା ।

ଏ ମଧ୍ୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୯୫୪ ମସିହା ଅପ୍ରେଲ ୧୭ ତାରିଖରେ କନ୍ୟା ସନ୍ତାନଟିଏ ଜନ୍ମ ହୁଏ— ଦୀର୍ଘ ଏଗାର ବର୍ଷ ପରେ । ଘରେ ଆନନ୍ଦର ସାମା ନାହିଁ । ପହିଲି କନ୍ୟା— ଘରକୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଆସିଗଲେ । ଯିଏ ଦେଖିଲା ସିଏ କହିଲା ପାଡ଼ାମା (ମୋ ବୋଉ) ଆସିଗଲା । ଛୁଆ ଦେଖିବି ଦେଖିବି ବୋଲି

ଝଲିଯାଇଥିଲା ତ ଝିଅ ରୂପରେ ଜନ୍ମ ହୋଇ ଆସିଲା । ଭାରି ଧୂମଧାମ୍ରେ ଏକୋଇଶା ପାଳିତ ହୁଏ । ଘର-ବାହାର ସତ୍ତ୍ୱିକ ମନରେ ଉଲ୍ଲାସ । ମୁଁ କିନ୍ତୁ ଭାରୁଥାଏ— ଏତକ ଦେଖିଲା ପରେ ବୋଉ ଯାଇଥାନ୍ତା କି ।

ଓଡ଼ିଆ ଏମ୍.ଏ. ପରୀକ୍ଷାରେ ଆଠଟି ପତ୍ର । ଚତୁର୍ଥ ପତ୍ର ଅତିରିକ୍ତ ଭାଷା (Subsidiary Language) । ସେଥିପାଇଁ ତିନୋଟି ଭାଷା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ସଂସ୍କୃତ, ବଙ୍ଗଳା ଓ ହିନ୍ଦୀ । ମୁଁ ସଂସ୍କୃତ ନେଇଥିଲି । ତଦନୁସାରେ ଫର୍ମ ପୂରଣ କରିଥିଲି । କିନ୍ତୁ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରବେଶ ପତ୍ର (Hall Ticket) ନ ପାଇବାରୁ ପରୀକ୍ଷାର ତିନିଦିନ ଆଗରୁ କଟକ ଗଲି । ସେତେବେଳକୁ ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ରହିଥାଏ କଟକ ମେଡ଼ିକାଲ କ୍ୟାମ୍ପସକୁ ଲାଗି ଏକ ବଡ଼ କୋଠାଘରେ । ଯାଇ ଭେଟିଲି ରେଜିଷ୍ଟର ଗୋରାଋନ୍ଧ ରଥଙ୍କୁ । ସମସ୍ୟା ଜଣାଇଲି । ସେ ଆସିକ୍ଷେଷ୍ଟ ରେଜିଷ୍ଟର ବରାଇ ସାହେବଙ୍କୁ ଡକାଇ ମୋ କଥା କହିବାରୁ ମୋତେ ଋହଁ ସେ ପଠରିଲେ— ତୁମ ନାଁ କ’ଣ ? ନାଁ କହିଲି । ଶୁଣୁ ଶୁଣୁ କହିଦେଲେ— ତୁମେ ପରୀକ୍ଷାରେ ବସିପାରିବ ନାହିଁ । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟରେ ପଠରିଲି— କାହିଁକି ଆଜ୍ଞା ? ଉତ୍ତର ପାଇଲି— ସଂସ୍କୃତ ଏମ୍.ଏ. ପାସ୍ ପରୀକ୍ଷାର୍ଥୀ ଅତିରିକ୍ତ ଭାଷା ରୂପେ ସଂସ୍କୃତ ନେବା ନିୟମ ନାହିଁ । ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ପଠରିଲି— ଏ କି ନିୟମ ଆଜ୍ଞା । ଧରି ନିଅନ୍ତୁ ସଂସ୍କୃତ, ବଙ୍ଗଳା, ହିନ୍ଦୀ ତିନୋଟି ଏମ୍.ଏ. କରି ଓଡ଼ିଆ ଦେବାକୁ ଆସିଥିଲେ କ’ଣ ନିଅନ୍ତି ମୁଁ ?— କିଛି ସମୟ ତୁନି ରହିଲା ପରେ କହିଲେ— ସେମିତି କେସ୍ ତ ଆସିନି । ଆସିଲେ ଦେଖାଯିବ । ଦୁଃଖରେ କହିଲି— ଆପଣ ଆଗରୁ ଏ କଥା ଜଣେଇଲେନି । ଏବେ ପରୀକ୍ଷା ଦେବାକୁ ଆସିଛି ମୁଁ— କ’ଣ ଫେରିଯିବି ?— “ଆଗରୁ ଚିଠି ଯାଇଛି ପାଇ ନଥିବ ବୋଧହୁଏ ।” ଉତ୍ତର ଦେଲେ— କିଛି ସମୟ ପରେ ପୁଣି କହିଲେ— “ଯଦି ଏ ବର୍ଷ ପରୀକ୍ଷାରେ ବସିବାକୁ ନିତାନ୍ତ ଝହୁଁଛ, ଫର୍ମରେ ‘ସଂସ୍କୃତ’ କାଟି ‘ହିନ୍ଦୀ’ କିମ୍ବା ‘ବଙ୍ଗଳା’ ଲେଖିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।” ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ତ ମୋର ଆଗରୁ ଟିକିଏ ଦଖଲ ଥାଏ— ବିବ୍ରତ ହୋଇ କହି ପକେଇଲି— ବଙ୍ଗଳା ନେବି । ଫରମ୍ ଆସିଲା— ‘ସଂସ୍କୃତ’ କାଟି ‘ବଙ୍ଗଳା’ ବୋଲି ଲେଖିଦେଲି । ପରଦିନ ରେଭେନ୍ସା କଲେଜରୁ

ପ୍ରବେଶ ପତ୍ର ନେଇ ଆସିବା ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲେ । ଫେରି ଆସିଲି । ସେତେବେଳର ସବୁ ଉପାଧୁରର ପରୀକ୍ଷା ସେଠାରେ ପରିଚାଳିତ ହେଉଥାଏ ।

ଲେଖିଦେଲି ସିନା— ଚିନ୍ତା ପଡ଼ିଲା । ବସାକୁ ଆସି ଭାବିଲି— ପରୀକ୍ଷା ଦେବି କେମିତି ? ସିଲାବସ୍ ଜାଣିନି କ୍ୱିଷ୍ଟାଣ୍ଟର୍ ଜାଣିନି । ରୂପ ହୋଇ ବସିଥାଏ । ବିପଦରେ ପଡ଼ିଲେ ମଣିଷକୁ କୁଆଡୁ କିମିତି ବୁଝି ଆସେ । ହଠାତ୍ ମୁଣ୍ଡକୁ ଛୁଇଁଲା ପୂର୍ବ ବର୍ଷର ପ୍ରଶ୍ନପତ୍ର ଦେଖିବାକୁ । ପାଖର ତିନି ବର୍ଷର ପ୍ରଶ୍ନ ଥାଏ ସେଥିରୁ ବଙ୍ଗଳା ପ୍ରଶ୍ନପତ୍ରମାନ କାଢ଼ି ଦେଖିଲି— ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକ ସାଧାରଣ— ସହଜରେ ଉତ୍ତର କରିହେବ । କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବହିରୁ ପ୍ରଶ୍ନ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସମସ୍ୟା ହେଉଛି ଅକ୍ଷର । ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରୁ ବହୁ ନାଟକ ଆଗରୁ ଅନୁବାଦ କରିଛି— ଗନ୍ତ ଉପନ୍ୟାସ ପଢ଼ିଛି । ସେ ଭାଷା ସହିତ ବେଶ୍ ପରିଚିତ ମୁଁ । ହେଲେ, ଲେଖିବା ଅଭ୍ୟାସ ମୋଟେ ନାହିଁ । ନିରାଶ ହୋଇ ପୁଣି ତନ୍ତ ତନ୍ତ ଦେଖି ନେଲି ପତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ । ତିନୋଟି ମଧ୍ୟରୁ ଦୁଇଟି ପତ୍ରର ଆରମ୍ଭରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଛି— “Shall be written in Bangali script” କିନ୍ତୁ ଗୋଟିକରେ ନାହିଁ । ମନେ ମନେ ଠିକ୍ କରିନେଲି । ସେହିଭଳି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନଥିଲେ ଦେବନାଗରି ଲିପିରେ ବଙ୍ଗଳା ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଲେଖି ଦେଇ ଆସିବି । ପରେ ଯାହା ହେବ । ପରୀକ୍ଷା ଦିନ ଆସିଲା ଦେଖିଲି, ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନାହିଁ । ନବେ ନମର, ଉତ୍ତର ଦେବନାଗରି ଲିପିରେ ଲେଖିଦେଲି । ଫଳ ବାହାରିଲା— ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀରେ ପାସ୍ । ବଙ୍ଗଳା ପତ୍ରରେ ରହିଛି ପଞ୍ଚାଶ ନମର । ପରୀକ୍ଷକ ବୋଧହୁଏ ଲିପି ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇ ନଥିଲେ ।

ପରବର୍ଷ ମହାରାଜା କଲେଜରେ ଛାତ୍ରସଂଘ ପକ୍ଷରୁ କୁଳଜ୍ଞା କୁମାରୀ ସାବତଙ୍କ ସ୍ମୃତିସଭା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ ଥାନ୍ତି ସ୍ୱର୍ଗତ ଡ. ଦାମୋଦର ମିଶ୍ର । କଡ଼ା ସ୍ୱଭାବର ଜଣେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠ ସ୍ୱାଭିମାନୀ ପୁରୁଷ । ମୁଖ୍ୟ ଅତିଥି ଥାଆନ୍ତି ତ୍ରିବେଣୀ ମହାମୋହନ ଏବଂ ମୁଖ୍ୟବକ୍ତା ଭାବେ ମୁଁ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇଥାଏ । ଅଧ୍ୟାପକ ଓ ଛାତ୍ରଙ୍କ ସମାଗମରେ ସଭାଗୃହ ଭରପୂର । ମୁଖ୍ୟ ଅତିଥିଙ୍କ ଭାଷଣ ପରେ ମୋ ପାଳି ପଡ଼ିଲା । ଉଠିଲି— ସ୍ୱାଭାବିକ ଶୈଳୀରେ ମୋ ବକ୍ତବ୍ୟ ଆରମ୍ଭ

କଲାମାତ୍ରେ ତାଳି ଶବ୍ଦରେ ସଭାଗୃହ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ସେଦିନ ମୋର ବକ୍ତବ୍ୟ ଥିଲା— ନାରୀ କେବଳ ଭୋଗ୍ୟବସ୍ତୁ ନୁହେଁ, ସମାଜକୁ ସୁସ୍ଥ ସବଳ ରଖିବାରେ ସେମାନଙ୍କ ଅବଦାନ ଅତୁଳନୀୟ । ଏହି କଥା ପ୍ରମାଣିତ କରିବା ପାଇଁ ବୈଦିକ ନାରୀ ଚରିତ୍ରରୁ ଆରମ୍ଭ କରି କୁନ୍ତଳାକୁମାରୀଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏକ ତୁଳାନାମ୍ବୁ ବିବରଣୀ ଦେଇ ସଭାସଭାଙ୍କ ମନରେ ଅଜିନବ ଚିନ୍ତାର ସାମାନ୍ତ୍ରୀ ପରିବେଷଣ କରିପାରିଥିଲି । ସଭା ଶେଷରେ ଡ. ମିଶ୍ର ମୋ ପିଠି ଆପୁଡ଼ାଇ କହିଲେ— “ଯା’ହେଉ, ତୁମ ଗବେଷଣାତ୍ମକ ଭାଷଣ ଶୁଣି ମୋତେ ବହୁତ ଖୁସି ଲାଗିଲା”— ସେଦିନ ତାଙ୍କର ସେହି କଥାପଦକ ମୋ ମନରେ ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସର ଦୃଢ଼ଭିତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲା ।

ଦିନ ସମାନ ଯାଏ ନାହିଁ କି ଦୁଃଖ ସବୁଦିନ ରହେ ନାହିଁ । ‘ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତ ପରିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ଦୁଃଖାନ୍ତି ଚ ସୁଖାନ୍ତି ଚ’ । ଏତେବେଳକୁ ମୋ ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥାର ଆଶାନ୍ତରୁପ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟି ସାରିଥାଏ । ଧାର-ଉଧାର, ରଣ-ବନ୍ଧକରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁକ୍ତି ପାଇଯାଇଥାଏ । ଯାହା ଅଭାବରେ ଅଶାନ୍ତିର ବାତାବରଣ ପରିବାରରେ ଘଟି ରହିଥିଲା ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମ ଯୋଗୁଁ ତାହା ଦୂରୀଭୂତ ହେଲା । ମା’ ହେବାକୁ ଋହଁ ବସିଥିବା ଝିଅର ମନକାମନା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲା । ବାସ୍ତବିକ କନ୍ୟାଟି ଭାବୀ ଭାଗ୍ୟର ସୂଚନା ଧରି ଆସିଥିଲା ଭଳି ମନେହେଲା । ତେଣୁ ନାଁ ରଖିଲି— ସୁଚନା ।

ଇତି ମଧ୍ୟରେ ସାହି ବାସିନ୍ଦା ଜଣେ ଗଣ୍ୟମାନ୍ୟ ଭଦ୍ରଲୋକ ମୋତେ ଡାକି କହିଲେ— “ଏତେବର୍ଷ ସାହିରେ ରହିଲୁଣି, ଘର ଖଣ୍ଡିଏ କରୁନୁ ? ଉଡ଼ାଘରେ ଏମିତି କେତେଦିନ ରହିଥିବୁ ?”— “ଜାଗା ତ ନାହିଁ, ଘର କରିବି କିମିତି ?” ବୋଲି କହିବାରୁ ତତ୍ତ୍ୱଶାତ୍ ସେ ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଲେ— “ମୁଁ ଜାଗା କରେଇଦେବି । ସାହି ମୁଣ୍ଡରେ ପଡ଼ିଆ ଜମି ଖଣ୍ଡେ ଅଛି— ବିକ୍ରି କରିଦେବାକୁ କହୁଥିଲା ତା’ ମାଲିକ । ଆଗେ ତୁ ଟଙ୍କା ଦୁଇଶ ଯୋଗାଡ଼ କର । ମୁଁ ବୁଝିବି ସେ କଥା—” ସମ୍ମତି ଜଣାଇଲି ଟଙ୍କା ଦେଇ ଆସିଲି । ଦିନ କେଇଟା ଭିତରେ ଜାଗା ଖଣ୍ଡିକ ମୋ ନାଁରେ ରେଜିଷ୍ଟ୍ରି କରାଇନେଲେ ଯାହା ମୋ ଜୀବନର ପ୍ରଥମ ସ୍ୱାୟତ୍ତ ସମ୍ପତ୍ତି ।

ପରୀକ୍ଷା ସରିଲା ପରେ ମନକୁ ଆସିଲା ଆଉ କିଛି ଗୋଟାକରେ ହାତଦେଲେ ଭଲ ହୁଅନ୍ତା, ଏ ସମୟରେ ପଢ଼ିଲା ପୁରୀ ସଂସ୍କୃତ ସମିତିର ବାର୍ଷିକ ସମାବର୍ତ୍ତନ ଉତ୍ସବ । ସେଥିରେ ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଖ୍ୟାତନାମା ବ୍ୟକ୍ତି ଦାକ୍ଷୀଣ୍ୟ ଦେବାପାଇଁ ଆମନ୍ତ୍ରିତ ହୁଅନ୍ତି । ସମିତିସଭାକୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରାହୁଏ । ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ୍ ଭାବେ ମୁଁ ଯୋଗଦେବାକୁ ଯାଇଥାଏ । ସେହି ବର୍ଷର ଉତ୍ସବକୁ ମୁଖ୍ୟଅତିଥି ଭାବେ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇଥାନ୍ତି ମନସୀ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ— ଯିଏ ଜଣେ ମୌଳିକ ଗବେଷକ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ୱ ବିଶେଷଜ୍ଞ ସଂସ୍କୃତ ବିଦ୍ୱାନ୍ । ପ୍ରମାଣପତ୍ର ବିତରଣ ପରେ ଦାକ୍ଷୀଣ୍ୟ ଭାଷଣ । ଅନର୍ଗଳ ଭାବେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟେ କହିରଖିଥାନ୍ତି ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି । ବାବୁଲି ବାଜିବାର ନାହିଁ ଜିଭରେ— ଯାହାକୁ କହନ୍ତି ବାଗ୍ମିତା । ପ୍ରସଙ୍ଗ କ୍ରମେ ଠାଏ ଉନ୍ମୁତି ଦେଇ କହିଲେ— ‘ଅତୋହ’ ଲୋକେ ବେଦେବ ପ୍ରଥିତଃ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଃ ।’ ଅର୍ଥାତ୍ ବେଦରେ ‘ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ ବୋଲି ଯାହା କୁହା ହୋଇଛି ତାହା ତାତ୍ତ୍ୱିକ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ— ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ତତ୍ତ୍ୱ । ସେ ସହସ୍ର ଶୀର୍ଷା ପୁରୁଷ । ଆଉ ‘ଲୋକେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ’ କଥାଟି ପୁରୀରେ ଉପାସିତ ଏକ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି କୁହାହୋଇଛି ବୋଲି ହାତଟେକି ଦେଖାଇଲେ । ଶୁଣିଲା ମାତ୍ରେ ମନକୁ ଛୁଇଁଲା— ଏ ତ ଭଗବତ୍ ଗୀତାର ବାକ୍ୟ, ଗୀତା ମହାଭାରତର ଅଂଶବିଶେଷ, ଯାହା ବ୍ୟାସଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଲିଖିତ । ‘ତେବେ ସେ ସମୟରୁ ଜଗନ୍ନାଥେ କ’ଣ ପୁରୀରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ? ପ୍ରଶ୍ନଟି ମନରେ ଧରି ଫେରିଲି ଘରକୁ । ବାଟସାରା ଭାବୁଥାଏ ସେଇକଥା । ଘରକୁ ଆସି ବେଦ, ଉପନିଷଦ, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ପୁରାଣାଦି ଗ୍ରନ୍ଥ ପଢ଼ିବାରେ ଲାଗିଲି । ଯାହା ପାଇଲି ଟିପିନେଲି । ଯେତିକି ଗଭୀର ଅଧ୍ୟୟନ କଲି ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନାର ପ୍ରାଚୀନତା ସେତିକି ଉପଲବ୍ଧ ହେଲା । ସ୍ଥିରକଲି, ବିଧିବଦ୍ଧ ଗବେଷଣା କରିବି । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେତିକି ଆଲୋଚନା ହୋଇଛି ସେତିକିରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ଏ ଦେବତା ବୈଷ୍ଣବ, ବୌଦ୍ଧ, ଶୈବ, ଶାକ୍ତ, ଗାଣପତ୍ୟ, ସୌର, କୃଷ୍ଣ— ବାସୁଦେବ କୌଣସି ସଂପ୍ରଦାୟର ନୁହନ୍ତି । ଭାରତର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ଅଧିବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ମୂଳ ଉପାସ୍ୟ

ଦାରୁଦେବତା । ଗବେଷଣାର ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନ ଦେବାପାଇଁ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟଙ୍କୁ ଭେଟିବାକୁ ସ୍ଥିର କଲି । ପରିଚୟ ନଥାଏ । ଯିବି କିମିତି ? ତେଣୁ ତ୍ରିପାଠୀ ଆପଣଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ ଲୋଡ଼ିଲି । ଉଭୟେ ଥିଲେ ଘନିଷ୍ଠ ବନ୍ଧୁ । ଦିନେ ସଂସ୍କୃତ ପରିଷଦର ବୈଠକ ଆହୂତ ହୋଇଥାଏ । ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟେ ସମ୍ମାନିତ ସଭ୍ୟ ଭାବେ ଯୋଗ ଦେଇଥାନ୍ତି । ନିର୍ବାଚିତ ସଭ୍ୟ ତ୍ରିପାଠୀ ଆପଣେ । ମୁଁ ମନୋନୀତ ସଭ୍ୟ । ସେଇଠି ତାଙ୍କ ସହିତ ମୋତେ ଚିହ୍ନା କରାଇଦେଲେ ଏବଂ ମୋ ମନ କଥା ଜଣାଇ ଦେଲେ । ସେଥିରେ ସେ ରାଜି ହୋଇ ‘ଠିକ୍ ଅଛି, ଭୁବନେଶ୍ୱର ଆସି ଦେଖାକର’ କହି ତାଙ୍କ ଜାମାତା ଇଂ ମଧୁସୂଦନ ଦାସଙ୍କ ଘର ଠିକଣାଟି କହିଦେଲେ ।

ଠିକଣା ଧରି ଦିନେ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ପହଞ୍ଚିଲି । ଦେଖାକରି ପରିଚୟ ଦେଲି । ପାଖରେ ବସିଥାନ୍ତି ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ୱନାମଧନ୍ୟ ଗବେଷକ ସ୍ୱର୍ଗାୟ ପରମାନନ୍ଦ ଆର୍ଯ୍ୟ । ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟେ ତାଙ୍କ ଆଡ଼କୁ ଝାଁ କହିଲେ— ଇଏ ପାରଳା ସଂସ୍କୃତ କଲେଜ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ— ବେଶୀମାଧବ ପାଢ଼ୀ । ମୋ ଡକ୍ଟାବଧାନରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପରେ ଗବେଷଣା କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ୍ତି । “ଅତି ଭଲ କଥା” ବୋଲି ସେ ଟିକିଏ ହସି କହିବାରୁ ମୋତେ ଝାଁ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟେ ପଚାରିଲେ— “ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବିଷୟରେ ତୁମେ କ’ଣ କହିବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ୍ତି ? କି ଗବେଷଣା କରିବ ?”— ସଙ୍କୁଚିତ ଭାବେ ଉତ୍ତର ଦେଲି— “ଆଜ୍ଞା । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ କିଏ ବୋଧ, କିଏ ଜୈନ, କିଏ ବୈଷ୍ଣବ, କିଏ ଶୈବ, କିଏ ଶାକ୍ତ, କିଏ ଭୈରବ କହି ସାଂପ୍ରଦାୟିକ ଦେବତା ଭାବେ ଉପସ୍ଥାପନ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଭାବୁଛି ସିଏ କୌଣସି ସାଂପ୍ରଦାୟରୁ ନୁହନ୍ତି— ଅନାଦିକାଳରୁ କଳିଙ୍ଗରେ ପୂଜା ପାଇ ଆସୁଥିବା ବୃକ୍ଷଦେବତାର ରୂପାନ୍ତର ଦାରୁଦେବତା । ଏହା ହିଁ ମୋ ଗବେଷଣାର ବିଷୟବସ୍ତୁ ।” ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ପୟରିଲେ ପ୍ରମାଣ ପାଇଛ ? “କିଛି କିଛି ପାଇଛି । ଆହୁରି ଖୋଜୁଛି ।” “କେଉଁଥିରୁ ?” କହିଲି— ବେଦ, ଉପନିଷଦ, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ପୁରାଣ, ଅଭିଲେଖ, ଲୋକକଥା, କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ସବୁଥିରୁ । “ତା’ହେଲେ ନୂଆ କଥାଟିଏ କହିବାକୁ ଯାଉଛ । ହେଉ, ମୁଁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବି ।” ଆର୍ଯ୍ୟ ମହାଶୟେ କିଛି ନକହି ଶୁଣୁଥାନ୍ତି ବସି— ମୁଁ କହିଲି,

ଆଜ୍ଞା ! ଆପଣ ଜୈନ ଧର୍ମର ଦେବତା ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି । ତା’କୁ ତ କାଟିବାକୁ ପଡ଼ିବ,— ଶୁଣୁ ଶୁଣୁ ଆଖି ଦି’ଟା ଉପରକୁ ଟେକି ଗମ୍ଭୀର କଣ୍ଠରେ ଉତ୍ତର ଦେଲେ— ମୁଁ କହିଦେଲି ବୋଲି କ’ଣ ବେଦ ହେଇଗଲା ? ପ୍ରମାଣ ଦେଇ କାଟି ଦେଉନା !— ମୁଁ ନିର୍ବାକ୍ । କି ଉଦାର ମନ ! କି ଉଚ୍ଚ ଭାବନା ! ! ଆର୍ଯ୍ୟ ମହାଶୟେ ଉପଦେଶ ଦେବା ଭଙ୍ଗୀରେ ପୟରିଲେ— ଆଜ୍ଞା, ଗବେଷଣା କରିବ କହୁଛ— କିମିତି ଗବେଷଣା ହୁଏ ଜାଣ ?— ଆଗରୁ କିଛି ନିବନ୍ଧ ଦେଖୁଛ ?— ଅତି ସନ୍ତର୍ପଣରେ କହିଲି— ନା ଆଜ୍ଞା ! ସିମିତି କୌଣସି ନିବନ୍ଧ ଓଡ଼ିଆରେ ନାହିଁ, ତ : କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ଦାସଙ୍କର ‘ଲୋକଗୀତି ସଞ୍ଚୟନ’ ଛଡ଼ା । ସେଇଟା କିନ୍ତୁ ଲୋକସାହିତ୍ୟ ଉପରେ । ମୁଁ ତ ସଂସ୍କୃତି ଉପରେ ଗବେଷଣା କରିବି । “ଠିକ୍ ଅଛି । କାହାକୁ ଅନୁକରଣ କରନି । ନିଜେ ବୁଦ୍ଧି ଖଟାଇ ଲେଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କର । ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟରୁ ଉକୃତିମାନ ସଂଗ୍ରହ କରି ଅଲଗା କାଗଜରେ ଲେଖି ରଖିବ । ବହିର ନାଁ, ଲେଖକ, ସଂସ୍କରଣ ଓ ପୃଷ୍ଠା ସବୁ ଚିପି ନେବ । ମନଇଚ୍ଛା ବହିର ଉକୃତି ଦେବନି । ପଣ୍ଡିତଜୀଙ୍କୁ ପୟରି ସେ ଯାହାକୁ ପ୍ରାମାଣିକ କହିବେ ସେଥିରୁ ହିଁ ନେବ ।” ସହୃଦୟତାର ସହିତ ବୁଝାଇଲେ ଏତକ । ମୌନ ସମ୍ମତି ଜଣାଇ କହିଲି— ଆଜ୍ଞା ! ନିବନ୍ଧଟି ଓଡ଼ିଆରେ ଲେଖିବି । ଶୁଣୁଛି— ଥେସିସ୍ ଇଂରେଜୀରେ ହିଁ ଲେଖାହୁଏ । (ସୂଚନାଯୋଗ୍ୟ— ଓଡ଼ିଆରେ ନିବନ୍ଧ ଲେଖି ସେଯାଏଁ ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରୁ କେହି ଡକ୍ଟରେଟ୍ ପାଇ ନଥିଲେ) କଥା ସରୁ ନସରୁଣୁ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟେ ଉତ୍ତେଜିତ ହେଲା ପରି କହିଲେ— “କ’ଣ ହେଲା । ଓଡ଼ିଆ କ’ଣ ଭାଷା ନୁହେଁ । ତୁମେ ଓଡ଼ିଆରେ ହିଁ ଲେଖିବ । ମୁଁ ଗାଇଡ଼ କରିବି— ଯା’ ତମେ । କ’ଣ କହିବାକୁ ଯାଉଛ ସଂକ୍ଷେପରେ ବାରତଉଦ୍ଧ ପୃଷ୍ଠା ଲେଖି ଆଣ ଆଗେ, ମୁଁ ଦେଖିବି ।”— ସମ୍ମତି ଜଣାଇ ବାହାରି ଆସିଲି— ଭାରୁଥାଏ— ଯା’ହେଉ ଆସିବା ସାର୍ଥକ ହେଉଛି ।

ଯଥାରୀତି କାର୍ଯ୍ୟରେ ଯୋଗ ଦେଲି । ଦିନେ କଲେଜରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ସହର ନିକଟ ଝଙ୍କୁଡ଼ି ଶାସନ ମଠ ମହନ୍ତ । ଅନୁରୋଧ କଲେ— ‘ଶ୍ରୀରାମ କର୍ଣ୍ଣାମୃତ’ର ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକମାନ ଓଡ଼ିଆରେ ଅନୁବାଦ କରିଦେଲେ ତା’କୁ ଛପାଇ

ବିତରଣ କରିବେ ଶ୍ରୀରାମ ନବମୀ ଦିନ । ମାସେ ଥାଏ । ଏତେ ଅଳ୍ପ ସମୟରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ କହିବାରୁ ଅନୁନୟ ଭଙ୍ଗୀରେ କହିଲେ— କୋଡ଼ିଏ ଦିନରେ ଆପଣଙ୍କ ଅନୁବାଦ ସରିଗଲେ ମୁଁ ଦଶ ଦିନରେ ଛପାଇ ଦେବି । ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟକୁ ମନା କରନ୍ତୁ ନାହିଁ । ଭାବିଲି ଟିକିଏ— ଦେଖିଲି, ଶହେଖଣ୍ଡେ ଶ୍ଳୋକ— ପଦ୍ୟାକାରରେ ଲେଖିବା ବିଶେଷ କଷ୍ଟକର ନୁହେଁ— ସମ୍ଭବ ହେଲି । ଠିକ୍ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିନ ଘରକୁ ଆସି ପାଣ୍ଡୁଲିପିଟି ନେଇ ଛପାଇ ଦେଲେ ।

୧୯୫୫ ମସିହା ବେଳକୁ କଲେଜର ନୂଆ କୋଠା ଅଧାଅଧୁ ଉଠି ସାରିଥାଏ । ଏହି ସମୟରେ ଦୁଇଜଣ ‘ସଂସ୍କୃତ-ଓଡ଼ିଆ’ ଅଧ୍ୟାପକ ପାଇଁ ଓଡ଼ିଶା ପବ୍ଲିକ୍ ସର୍ଭିସ୍ କମିସନ୍ ପକ୍ଷରୁ ବିଜ୍ଞାପନ ବାହାରେ । ସଂସ୍କୃତ ଓ ଓଡ଼ିଆ ଦୁଇଟି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବିଭାଗ ହୋଇ ସେତେବେଳେ ନଥିଲା । ଦୁଇଟିଯାକ ବିଷୟରେ ଏମ୍.ଏ. ପାସ୍ କରୁଥିଲି ମୁଁ— ଦରଖାସ୍ତ କଲି । ଇଣ୍ଟରଭ୍ୟୁ ପାଇଁ ଡକରା ଆସିଲା । ଅନେକ ଶୁଭେଚ୍ଛ ବନ୍ଧୁ ମୋତେ ପରାମର୍ଶ ଦେଲେ ସାହେବୀ ପୋଷାକ ପିନ୍ଧି ଯିବାକୁ । ପିଲାବେଳୁ ମୁଁ ଧୋତି ପଞ୍ଜାବି ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ପିନ୍ଧି ନଥିଲି । ଏଣୁ ଦ୍ୱିଧାରେ ପଡ଼ି ଭାବିଲି— ପୋଷାକ ଉପରେ ଯଦି ଇଣ୍ଟରଭ୍ୟୁ ନିର୍ଭର କରେ ତେବେ ପାଠ ପଢ଼ିବାର ମୂଲ୍ୟ ବା କ’ଣ ?— ଏଣୁ ଧୋତି-ପଞ୍ଜାବିରେ କାମ ଚଳାଇ ଦେଲି । ଷୋହଳ ଜଣ ପ୍ରାର୍ଥୀ— ମାତ୍ର ଦୁଇଟି ପୋଷ ।

ସମୟ କାହାରିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେନି । ଦୀର୍ଘ ଛ’ମାସ ବିତିଗଲା— କୌଣସି ଚିଠି ପତ୍ର ପାଇଲି ନାହିଁ । ଶୁଣିଥାଏ ମୁଁ ସିଲେକ୍ଟ୍ ହୋଇଛି । ଏଣୁ ଖବର ରଖୁଥାଏ, ସ୍ଥାନ ପୁରଣ ହେଲା କି ନାହିଁ । କାହାରିକୁ ନିଯୁକ୍ତି ଦିଆ ହୋଇ ନଥାଏ । ଛ’ମାସ ପରେ କଟକ ଆସି ମୋର ଜଣେ ପୂର୍ବତନ ବନ୍ଧୁ— ଯିଏ ସେ ଅଫିସରେ ଏକ ଉଚ୍ଚ ପଦବୀରେ କାର୍ଯ୍ୟରତ ଥାଆନ୍ତି— ତାଙ୍କୁ ଭେଟିବାରୁ ସେ କହିଲେ— ତୁମ ନାଁ ସୁପାରିସ୍ ହୋଇଯାଇଛି— ଏକ ନମ୍ବରରେ ଅଛି । ଅର୍ଡ଼ର୍ କାହିଁକି ପାଇନ— ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗରୁ ବୁଝିନିଅ । ଭାବିଲି— ସୁପାରିସ୍ ଯାଇଛି ଯଦି ନିଶ୍ଚିତ ଅର୍ଡ଼ର ଆସିବ । କାହିଁକି ଯିବି କାହା ପାଖକୁ— ଫେରି ଆସିଲି ଘରକୁ । ମନରେ ଆନନ୍ଦ— ସୁପାରିସ୍ ଯାଇଛି । ପୁଣି କଟିଗଲା ଦୁଇମାସ । ଅର୍ଡ଼ର ପାଇଲି ନାହିଁ ।

ବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ପୁଣି ଗଲି କଟକ— ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଭେଟିଲି । ସେ କହିଲେ— ଯାଅ, ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗ ଡେପୁଟି ସେକ୍ରେଟେରିଙ୍କୁ ଦେଖା କର । ଏଥର ଦ୍ୱିଧା ନକରି ସିଧା ଯାଇ ଦେଖାକଲି ତାଙ୍କ ସରକାରୀ ବାସଭବନରେ । ବିନୀତ ଭାବେ ସମସ୍ୟା ଜଣାଇଲି । ସେକ୍ରେଟେରି ପାହ୍ୟାର ହେଲେ କ’ଣ ହେଲା— ଅତି ଭଦ୍ର ଓ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଶୀଳ ମଣିଷଟିଏ, କହିଲେ— ଠିକ୍ ଅଛି, କାଲି ଅଫିସରେ ଦେଖା କର । ପରଦିନ ଦେଖା କରିବାରୁ ବାହାରେ ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ କହି କିଛି ସମୟ ପରେ ଡକାଇ ଆଶ୍ୱାସନା ଦେଲେ— ତୁମେ ଯାଅ, ସପ୍ତାହେ ମଧ୍ୟରେ ଅର୍ଡ଼ର ପାଇବ । ଠିକ୍ ତା’ ଛ’ଦିନ ପରେ ଆଦେଶ ପାଇଲି ‘ସଂସ୍କୃତ-ଓଡ଼ିଆ’ ଅଧ୍ୟାପକ ଭାବେ ବାରିପଦା ଏମ୍.ପି.ସି. କଲେଜରେ ମୋତେ ନିଯୁକ୍ତି ମିଳିଛି । ଆନନ୍ଦରେ ସେଜଟା ଧରି ଗଲି ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ୍ ଡ. ଦାମୋଦର ମିଶ୍ରଙ୍କ ପାଖକୁ । ସଂସ୍କୃତ କଲେଜ ପରିଚାଳନା କମିଟିର ସଭାପତି ସେ— ମୋତେ ଜାଣିଥାନ୍ତି ଆଗରୁ । ଅର୍ଡ଼ରଟା ଦେଖୁ ହସିହସି କହିଲେ— କଂଗ୍ରାସ୍‌ଲେସନ୍, ଆଜିଠୁଁ ଆମ ଗୋଷ୍ଠୀକୁ ଆସିଗଲା । କେଉଁବାଟେ ବାରିପଦା ଯିବାକୁ ପଡ଼େ ବୋଲି ପଚାରିବାରୁ କହିଲେ— ଆରେ ବାବା, ବାଲେଶ୍ୱର ଷ୍ଟେସନରେ ଓହ୍ଲାଇ ସିଧା ଖଲିଯିବ ବାରିପଦା ବସ୍ ଧରି । କିଛି ଅସୁବିଧା ନାହିଁ । ନମସ୍କାର ଜଣାଇ ଖଲିଆସିଲି । ପରଦିନ ରିଲିଭ୍ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ସେକ୍ରେଟେରି ଶ୍ରୀ ବିଶ୍ୱାସରାୟ ଆନନ୍ଦ ବିଷାଦର ସହ ଦରଖାସ୍ତ ଗ୍ରହଣ କରି ସେହିଦିନ ହିଁ ଅବ୍ୟାହତି ଦେଲେ । ଦିନଟି ଥିଲା ୧୯୫୬ ମସିହା ନଭେମ୍ବର ୨୬ ତାରିଖ ।

— ୦ —

(୬)

ପହଞ୍ଚିଲି ବାରିପଦାରେ । ନୂଆ ଜାଗା । ଲଜିଷ୍ଟିଏ ଦେଖୁ ଭୁକିଗଲି । ଦୈନିକ ଆଠଟଙ୍କା । ପରଦିନ କଲେଜ ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ ଶ୍ରୀ ଜଗଦାନନ୍ଦ ମହାନ୍ତିଙ୍କୁ ଭେଟିଲି । ଅତୀତ ଭଦ୍ର । ମଧୁର ଭାଷା ଓ ଧର୍ମପରାୟଣ । ପଚାରିଲେ— ଆଜି ଜଇନ୍ କରିବ ? କହିଲି— ନା, ଆଜ୍ଞା । କାଲି କରିବି । ଆଜି ଦିନଟା ଭଲ ନୁହେଁ । ଟିକିଏ ହସି କହିଲେ— ଦିନୁଟିଏ loose

କରିବ । ଠିକ୍ ଅଛି— ମନ ଯଦି ମାନୁନି ସେଇୟା କର । ରହିଛ କେଉଁଠି ? “ଲଜିଂରେ” । “ଏତେ ପଇସା ଦେଇ କେତେଦିନ ରହିବ ?” ପଚାରିଲେ । କହିଲି— “ଘର ପାଇଲା ଯାଏଁ ।” “ଘର କ’ଣ ଏତେ ସହଜରେ ପାଇଯିବ ? ବାରିପଦା ଏ ।” ଟିକିଏ ରହି ପୁଣି କହିଲେ— “ଆଜ୍ଞା, ତୁମକୁ ମୁଁ ଗୋଟିଏ ଘର ଦେବି । ଦେଖ, ରହିପାରିବ ଯଦି ରୁହ— ଭଡ଼ା ଦେବାକୁ ପଡ଼ିବନି ।” ଉସାହିତ ହୋଇ ହଁ କଲି । ଦେଖିଲେ ତ ସହାନୁଭୂତି । ଜଇନ୍ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଉପର ଅଫିସରଙ୍କ ବ୍ୟବହାର !! ସର୍ବତ୍ର ଏହା ଆଶା କରାଯାଏନି । ଆଜିକାଲି ତ ଏଭଳି ବ୍ୟବହାର ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିରଳ ।

୩୦.୧୧.୧୯୫୬ରେ ସରକାରୀ ଅଧ୍ୟାପକ ହେଲି । ବୟସ ଛତିଶ ପୁରୁ ସତ୍ତରିଶି । ବୟସ ସୀମା କଡ଼ାକଡ଼ି ନ ଥିବା ହେତୁ ନିଯୁକ୍ତି ମିଳିଥିଲା । ସେଠା ଅଧ୍ୟାପକମାନେ ପତ୍ରପତ୍ରିକାରୁ ମୋ ବିଷୟରେ ଅନ୍ଧବହୁତ ଜାଣିଥାନ୍ତି । ବିଶେଷକରି ଶ୍ରୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପଟ୍ଟନାୟକ (ଅର୍ଥନୀତି), ଶ୍ରୀ ରାଧାମୋହନ ମହାପାତ୍ର (ସଂସ୍କୃତ), ଶ୍ରୀ ରବିନାରାୟଣ ବରାଳ (ଓଡ଼ିଆ), ପ୍ରଭୃତି ଅଧ୍ୟାପକ ସବୁ ପ୍ରକାର ସାହାଯ୍ୟ କରିବା ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦିଅନ୍ତି । ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ୍ ସୁଚେକଥିବା ଘରକଥା ସେମାନଙ୍କୁ କହିବାରୁ ଅନୁମାନ କରି କହିଲେ ରାଜଭବନ କଥା କହୁଥିବେ । ନିକଟରେ ତାହା କଲେଜକୁ ହସ୍ତାନ୍ତର କରାହୋଇଛି । ଏତେବଡ଼ ନଅରରେ ଏକୁଟିଆ ରହିପାରିବ ? ଦେଖ, ମନୋନୀତ ହେଲେ ରହିଯିବ । ଭଡ଼ାଟା ବଞ୍ଚିବ । ଦିନେ ସମସ୍ତେ ମିଶି ବାହାରିଲୁ ରାଜଭବନ ଦେଖିବାକୁ । ବିରାଟ ପ୍ରସାଦ । ମୟୂରଭଞ୍ଜ ରାଜପରିବାରର ପୈତୃକ ବାସସ୍ଥଳୀ । ପ୍ରାଚୀର ଘେରା ପ୍ରକାଶ୍ ମହଲ । ଆଗପଛ ହୋଇ ତିନିପ୍ରସ୍ତ । ପ୍ରଥମ ଦରବାର ମହଲ । ଦ୍ଵିତୀୟ ପ୍ରସ୍ତ ରାଜଭବନ; ତୃତୀୟରେ ରାଣୀହଂସପୁର । ପ୍ରତି ମହଲରେ ସମାନ ଦୀର୍ଘ-ପ୍ରସ୍ତ ବିଶିଷ୍ଟ ତିନୋଟି ବିଶାଳ ପ୍ରାଙ୍ଗଣ । ଯୁଆଡ଼େ ଝୁଲିଲେ ଶୁନିଶାନ୍ । ଭିତରେ ପଶିଲେ ଖାଁ ଖାଁ ଲାଗୁଛି । ଦୁଇଜଣ ଜଗୁଆଳି । ସେ ଭିତରୁ ମନମୁତାବକ ଘର ବାଛିବାକୁ କହିଛନ୍ତି ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମହାନ୍ତି । ଝରିପଟେ ବୁଲିଆସିଲା ପରେ ଦେଖିଲୁ ମଝିମହଲା ରାଜଭବନକୁ ଲାଗି ରାଉତରାଜ କୋଠି । ଅପେକ୍ଷାକୃତ ମଧ୍ୟମ ଧରଣର । ମାର୍ବଲ ପଥରରେ

ତିଆରି । ରହିବା ପାଇଁ ଅନୁପଯୋଗୀ ମନେ ହେଲା ନାହିଁ । ପରାରିଲି ଏଇଟା ନେଲେ କିମିତି ହୁଅନ୍ତା ? ସଭିଜ୍ ମନ ପସନ୍ଦ ହେଲା ସେଇଟା । ପରଦିନ ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ୍ ଝରି ହସ୍ତାନ୍ତର କରିବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଦଶଦିନ କଟାଇ ଆସିଥାଏ ଲଜିଂରେ । ସଫାସୁତରା କରାଇ ଘରକରଣା ସାମଗ୍ରୀ ଯୋଗାଡ଼ କଲି ଏବଂ ପାରଲା ଆସିଲି ।

ରାଜ୍ୟର ଉତ୍ତର ପ୍ରାନ୍ତରୁ ଦକ୍ଷିଣ ପ୍ରାନ୍ତ । ଘରକୁ ଆସି ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ନ ଥିବା ପଦାର୍ଥମାନ ଜଣେ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ଜିମାରେ ଛାଡ଼ିଦେଇ ବଳକା ତକ ସାଙ୍ଗରେ ଆଣିବା ସ୍ଥିର କଲି ଏବଂ ଦୁଇଦିନ ବାଦେ ପଞ୍ଚତିରିଶି ବର୍ଷର ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡିକୁ ପଛରେ ରଖି ନାନୀ ଓ ଦୁଇଟି ଶିଶୁକନ୍ୟା (ସେତେବେଳକୁ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଝିଅ କୋଳକୁ ଆସିଯାଇଥାଏ) ସହିତ ସପତ୍ନୀକ ପହଞ୍ଚିଲି ବାରିପଦାରେ । ନୂଆ ଜାଗା, ନୂଆ ଘର, ନୂଆ ବସ୍ତି, ନୂଆ ପରିବେଶ ସବୁ ନୂଆ । ହେଲେ ଆଜିର ନୂଆ କାଳିକି ପୁରୁଣା । ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ହେଇଗଲୁ । ବଡ଼ଝିଅ ସାନ ଭଉଣୀ ସହିତ ସମୟ କଟାଇ ଦିଏ ଖେଳ କୌତୁକରେ । ଏଣେ ଘର ଭିତରେ ଦୁଇଜଣ କାଳ କାଟୁଥାନ୍ତି ହସ ଖୁସିରେ ମାଁ-ଝିଅ ପରି । ନାନୀ ଲଗେଇଥାଏ ସାନ ଝିଅର ସୁନ୍ଦର ନାଁଟିଏ ଦେବାକୁ । ତା’ର ନାମକରଣ ହୋଇ ନ ଥାଏ । ହଠାତ୍ ଦିନେ ପାଟିରୁ ବାହାରି ପଡ଼ିଲା— ନାନୀ ! ଇଏ ଜନ୍ମ ହେଲା ପରେ ମୁଁ ନିଯୁକ୍ତି ପାଇଲି ନା ? ‘ନିଯୁକ୍ତା’ ନାଁ ରଖିଲେ କିମିତି ହୁଅନ୍ତା ?— ଶୁଣୁ ଶୁଣୁ ସେ କହିଲା— ଭଲ ନାଁଟିରେ ! ‘ନିଯୁକ୍ତା’ ବୋଲି ଡାକିବା । ସେଇୟା ହେଲା ।

ବାରିପଦାରେ ଥିଲାବେଳେ ଦ୍ଵିତୀୟ ସାଧାରଣ ନିର୍ବାଚନ । ଏକ ସମୟରେ ଲୋକସଭା ଓ ବିଧାନସଭା ଉଭୟ ପାଇଁ ଭୋଟ ଗ୍ରହଣ ହେବାର ଥାଏ । ଏ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ଦାୟିତ୍ଵପୂର୍ଣ୍ଣ ସରକାରୀ କର୍ମଚାରୀ । ବିଶେଷକରି ଗେଜେଟେଡ଼୍ ପାହ୍ୟାର । ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ସେ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବିନିଯୋଗ କରାଗଲା । ମୋତେ ବି । ସେତେବେଳେ ଏବପରି ଏତେ ସହଜ ଭୋଟଦାନର ବ୍ୟବସ୍ଥା ନଥିଲା । ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବିଭିନ୍ନ ଦିନରେ କେନ୍ଦ୍ର ପରିଷଦନା କରିବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ପୂର୍ବଦିନ ଯାଇ ଭୋଟ କେନ୍ଦ୍ରରେ ଯାବନ୍ତ ଯୋଗାଡ଼ କରିସାରିଲା ପରେ ଦ୍ଵିତୀୟ ଦିନ ଭୋଟଦାନ ହୁଏ

ଏବଂ ଦିନଶେଷରେ ଭୋଟ ବାକ୍ସଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସାହାଯ୍ୟରେ ମୂଳ ସ୍ଥାନକୁ ନିଆଯାଏ । ପରଦିନ ଅନ୍ୟତ୍ର ଯାଇ ଅନୁରୂପ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ଏଣୁ ସମୁଦାୟ ଭୋଟ ଗ୍ରହଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଶେଷ ହେବାକୁ ନ୍ୟୁନପକ୍ଷେ ପନ୍ଦର ଦିନ ବିତିଯାଏ । ଏଥିପାଇଁ କେନ୍ଦ୍ର ପରିଚାଳକ ବ୍ୟତୀତ ତିନିଜଣ ପୋଲିଂ ଅଫିସର, ତିନିଜଣ ପୋଲିସ୍ କର୍ମଚାରୀ ନିଯୁକ୍ତି ହୋଇଥାନ୍ତି । ଭ୍ୟାନ୍ ବା ଟ୍ରକ୍ ଯୋଗେ ଗୋଟିଏ ବା ଦୁଇଟି ଦଳ ଏକାଠି ଯାଇ ଯେଝା କେନ୍ଦ୍ରର କାର୍ଯ୍ୟନିର୍ବାହ କରନ୍ତି । ମୋ ଦଳ ଓ ମୋ ସହକର୍ମୀଙ୍କ ଦଳ ଉପରେ ପାଞ୍ଚ ପାଞ୍ଚଟି କେନ୍ଦ୍ରର ଭାର ନ୍ୟସ୍ତ ଥାଏ । ସେ ଅବସରରେ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଭଳି ଏକ ଆଦିବାସୀ ବହୁଳ ଅଞ୍ଚଳର ରାତି, ନାତି, ଆରୁର, ବ୍ୟବହାର, ଲୋକଚଳଣି ପ୍ରଭୃତି ଜାଣିବା ସହିତ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ଅରଣ୍ୟର ମନୋଜ୍ଞ ଦୃଶ୍ୟରାଜି ଏବଂ ବ୍ୟାଘ୍ର, ଭଲ୍ଲୁକାଦି ହିଂସ୍ରଜୀବଙ୍କ ଯାତାୟାତ ସ୍ଥଳୀ ଦେଖିବାର ଯେଉଁ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ସୁଯୋଗ ମିଳିଥିଲା ତାହା ଅଦ୍ୟାପି ଚିତ୍ତ ପଟରେ ଅଙ୍କିତ ରହିଛି ।

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ସେଠା ସ୍ୱଳ୍ପକାଳ ରହଣି ମଧ୍ୟରେ ଦୈନିକ ଅଧ୍ୟାପନା ଓ ସହକର୍ମୀଙ୍କ ଶ୍ରଦ୍ଧାଳାପ ସହିତ ଆଉ ଏକ ସ୍ମରଣୀୟ ଘଟଣା ମନେ ପଡ଼େ । ଇଂରେଜୀ ଅଧ୍ୟାପକ ଥାଆନ୍ତି ବସନ୍ତ ବାବୁ (ବସନ୍ତ କୁମାର ଶତପଥୀ)— ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗନ୍ତଲେଖକ ଓ ବ୍ୟଙ୍ଗ ସମାଲୋଚକ, କଲେଜର ବାର୍ଷିକ ମୁଖପତ୍ର ତ୍ରିଭାଷୀ ମାଗାଜିନର ସଂପାଦକ । ଅନୁରୋଧ କଲେ, ଏକ ସମାଲୋଚନାମୂଳକ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିବାକୁ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଜନ୍ମକାଳଠାରୁ ତତ୍କାଳୀନ ସ୍ଥିତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦର୍ଶାଇ ‘ଉତ୍କଳର ଖୋଲା ଚିଠି’ ନାଁରେ ପ୍ରବନ୍ଧଟିଏ ଲେଖିଲି— ସାଙ୍କେତିକ ଶୈଳୀରେ, ଯାହା ଉତ୍ତରକାଳରେ ‘ଉତ୍କଳ ପ୍ରାକୃତ’ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନାର ପ୍ରେରଣାଦାୟକ ଥିଲା ।

ଶିକ୍ଷାବର୍ଷ ଶେଷରେ ଖରାଛୁଟି । ଏତେ ଅଳ୍ପ ରହଣି ପରେ ଏତେ ଦୀର୍ଘପଥ ଅତିକ୍ରମ କରି ପିଲା-କୁଟୁମ୍ବ ସହିତ ପାରଳା ଆସିବାର ମାନସିକତା ନ ଥାଏ । ସ୍ଥିର କଲି— ଛୁଟିଟା ସେଇଠି କଟାଇ ଦେବି । କିନ୍ତୁ କଲେଜ ଖୋଲିବାର ଋତୁମାସ ଯାଇଛି କି ନାହିଁ ସରକାରଙ୍କଠୁ ଚିଠି ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା— ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ମହାରାଜା କଲେଜରୁ ମୋର ବଦଳି

ହୋଇଛି । ବାରିପଦାରେ ମୋର ରହଣି ମାତ୍ର ଦଶମାସ; ଅଥଚ ବଦଳି । କାରଣ ଥିଲା— ଜଣେ ବରିଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ଦୂରନ୍ତର କଲେଜକୁ ବଦଳି ହେବାରୁ ପୂର୍ବ ଆଦେଶର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟାଇ ସେ ମୋ ସ୍ଥାନରେ ଯୋଗ ଦେବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ମୁଁ ପାରଳା ଯିବି । ଯେହେତୁ ସେଠା ଅଧିବାସୀ ମୁଁ । ପରୋକ୍ଷରେ ସେଇ ଜଞ୍ଜା ମୋର ଥାଏ । ଯେହେତୁ ସେଇଠି ମୋ ଗବେଷଣା କାର୍ଯ୍ୟରେ ଆଦୌ ଅଗ୍ରଗତି ଘଟି ପାରୁ ନ ଥିଲା । ଅର୍ଡ଼ର ପାଇଲା କ୍ଷଣି ଦୁଃଖ ନ କରି ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ମହାରାଜା କଲେଜରେ ଆସି ଯୋଗ ଦେଲି ଏବଂ କରଣସାହିରେ ଏକ ଦୋତାଲା କୋଠାଘର ଭଡ଼ା ନେଇ ରହିଲି । କାରଣ, ମୋ ସାହିରେ ଭଡ଼ା ନେବାକୁ ଘର ନଥିଲା ସେତେବେଳେ । ପୁନଶ୍ଚ, ଏ ସାହିରେ ରହିଥାନ୍ତି ଶାନ୍ତିକୁ ବାବୁ (ଶାନ୍ତିକୁ କୁମାର ଆରାଧ୍ୟା), ରାମବାବୁ (ରାମଚନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ର), ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଆରାଧ୍ୟା, ରାମପ୍ରସାଦ ରଥ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ସହିତ ମହାପାତ୍ର ନୀଳମଣି ସାହୁ ପ୍ରମୁଖ । ଏଣୁ ଏ ପ୍ରକାର ସହକର୍ମୀ ପରିବୃତ୍ତ ପରିବେଶ ମଧ୍ୟରେ ରହିବା ବେଶ୍ ଆନନ୍ଦଦାୟକ ମନେ ହେଲା ।

ଠିକା ଝକରାଣୀଟିଏ ରହିଲା ଘରକାମ ପାଇଁ । ବାରିରେ କୁଅ । ପାଣିର ଅସୁବିଧା ନାହିଁ । ଇତର ଜାତିର ପାଣି ଘରେ ପଶିବନି । ତେଣୁ ସେ ଦାୟିତ୍ୱ ନାନୀର । ଦିନେ ଅକସ୍ମାତ୍ ନାନୀ ମନଦୁଃଖରେ କହିଲା— “ମୋ ସାଙ୍ଗରେ ସିଏ ଆଉ ଏତେ ଜାଗା ବୁଲିପାରିବନି । ବୟସ ହେଲାଣି । ବାର ବର୍ଷ କିଛି କରିପାରିଲାନି । ବିଧବା ଅବସ୍ଥାରେ ଅଜାତି ହାତରୁ ପାଣି ଖାଇବା ମହାପାପ । ତେଣୁ ସେ ବଡ଼ନାନୀ ପାଖରେ ଅଲଗା ଘର କରି ରହିବ । ଶକୁନ୍ତଳା (ତା’ ଝିଅ) ଗାଁ ବି ନିକଟରେ । କିଛି ଅସୁବିଧା ହେବନି । ତୁ କ’ଣ କହୁଛୁ ?”— ବୋଧହୁଏ ବାରିପଦା ରହଣି ବେଳର କୁଅରୁ ପାଣି ଉଠାଇବା ଏବଂ ରାଣୀମହଲ ପାରହୋଇ ଯାଇ ବୁଢ଼ାବଳଙ୍ଗ ନଈରେ ଗାଧୋଇ ଆସିବା ମନେ ରହିଛି ତା’ର । ମୁଁ କହିଲି— ତୁ ଯାହା ଭଲ ହେବ ଭାବୁଛୁ ସେଥିରେ ମୋର କିଛି କହିବାର ନାହିଁ, ମାତ୍ର ଛୁଆ ଜନ୍ମ ହେଲା ଯାଏଁ ରହ । ତା’ପରେ ଯାହା କରିବୁ । ସେତେବେଳକୁ ମୋ ଚୂଡ଼ାୟ ସନ୍ତାନ ଗର୍ଭସ୍ଥ । ତୁନି ରହିଲା ।

ପାରଳା ଗଜପତି କଲେଜର ବାତାବରଣ ପଢ଼ାପଢ଼ି ସକାଶେ ବେଶ୍ ଅନୁକୂଳ । ଛାତ୍ର ଅଶାନ୍ତିର ନାମ-ଗନ୍ଧ ନଥାଏ । ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ପାରସ୍ପରିକ ସଂପର୍କ ଅତୀବ ସୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ । ସ୍ୱ ସ୍ୱ ବିଷୟରେ ସେମାନେ ଯେପରି ବିଶାରଦ, କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ସେହିପରି ନିଷ୍ପାଦନ ଥା'ନ୍ତି । କଳା ଓ ବିଜ୍ଞାନ ବିଭାଗ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ବାରି ହେଉନଥିଲା । କଳା ବିଭାଗୀୟ କମନ୍‌ରୁମ୍‌ରେ ବିଜ୍ଞାନ ଅଧ୍ୟାପକମାନେ ବହୁ ସମୟରେ ଉପସ୍ଥିତ ରହି ପରିବେଶକୁ ସରଗରମ କରି ରଖୁଥିଲେ । କେତେବେଳେ ଗଭୀର ଚାହିଁକି ଆଲୋଚନା ତ ପୁଣି କେତେବେଳେ ହାସ୍ୟରୋଳ । ମୋଟାମୋଟି କହିଲେ, ତାହା ଥିଲା ଏକ ଯୌଥ ପରିବାର ସଦୃଶ । ପଦମର୍ଯ୍ୟାଦା ପାଶୋରି ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ମହୋଦୟ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ମିଷାଳାପରେ ଯୋଗ ଦିଅନ୍ତି । ଛାତ୍ର ଓ ଅଧ୍ୟାପକ ମଧ୍ୟରେ ସୁସଂପର୍କ ଯୋଗୁଁ ଅନୁଷ୍ଠାନର ସାଂସ୍କୃତିକ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମରେ ଉଭୟେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ମୋର ମନେଅଛି, କଲେଜର ବାର୍ଷିକ ନାଟକରେ ଛାତ୍ରଙ୍କ ସହିତ ଡ. ଅମୂଲ୍ୟ କୃଷ୍ଣ ମିଶ୍ର, ମହାପାତ୍ର ନୀଳମଣି ସାହୁ ପ୍ରମୁଖ ଅଭିନୟ କରି ଦର୍ଶକବର୍ଗକୁ ଚମକିତ କରାଇପାରିଥିଲେ । ଯା ବ୍ୟତୀତ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଦୁର୍ଗାଚରଣ କୁଅଁରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅନୁଦିତ 'ମାଟିର ଘର' ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ନାଟକ ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ମଞ୍ଚସ୍ଥ ହୋଇ ପ୍ରଶଂସାଭାଜନ ହୋଇଥିଲା । ଅଧ୍ୟାପକମାନେ ରଜ, ଉପନ୍ୟାସ, ପ୍ରବନ୍ଧାଦି ରଚନା କରି ତତ୍କାଳ ସାହିତ୍ୟ ପତ୍ରିକାଗୁଡ଼ିକୁ ସମ୍ବନ୍ଧ କରିବା ସହିତ ଆଲୋଚନା ମାଧ୍ୟମରେ ସ୍ୱ ସ୍ୱ କୃତିର ଭ୍ରମ ପ୍ରମାଦ ସଂଶୋଧନ କରିବାରେ କୁଣ୍ଠିତ ହେଉନଥିଲେ । ଶାନ୍ତନୁବାବୁ ନୂଆ କରି ଗନ୍ଧ ଲେଖିବା ଆରମ୍ଭ କରିଥାନ୍ତି । ଏକାନ୍ତରେ ନୀଳମଣିବାବୁଙ୍କ ସହିତ ସେ ସମୟରେ ଆଲୋଚନା କରିବା ବହୁବାର ମୁଁ ଦେଖିଛି । ଏ ପ୍ରକାର ପରିସ୍ଥିତିରେ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ସନ୍ତୋଷ ବିଧାୟକ ହେବା ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ । ତେଣୁ ସେଠାକୁ ଗଲାପରେ ମୋ ଗବେଷଣା କାର୍ଯ୍ୟ ତାହା ବେଗରେ ଅଗ୍ରଗତି କରିବାକୁ ଲାଗେ । ଏଥି ପୂର୍ବରୁ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅନୁଯାୟୀ ଗବେଷଣାର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବିଷୟବସ୍ତୁ ସହ ନିବନ୍ଧର ଅଧ୍ୟାୟ-ବିଭାଗ ଲେଖି ଦିନେ ତାଙ୍କୁ ନେଇ ଦେଖାଇଲି । ମନଃପୂର୍ବ ହେବାରୁ ଫର୍ମ

ଆଣି ତାଙ୍କ ଦସ୍ତଖତ କରାଇ ଫିସ୍ ସହ ଉତ୍କଳ ଯୁନିଭର୍ସିଟି ଅଫିସରେ ଦେଇଆସିଲି ରେଜିଷ୍ଟ୍ରିଭୁକ୍ତ ହେବା ପାଇଁ । ଦୁଇବର୍ଷ ପରେ ନିବନ୍ଧ ଦାଖଲ ହେବା ବିଧି ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେଠା ଅଧ୍ୟାପକ ଜୀବନର ସାମାଜିକ ଚଳଣି ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ । କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସଂପାଦନ ବ୍ୟତିରେକେ ଆର୍ଥିକ ସ୍ୱଚ୍ଛଳତା ସେମାନଙ୍କୁ ନିଠୁଳ ଯୌବନର ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦ ମଧ୍ୟରେ ଜଡ଼ିତ କରି ରଖୁଥିଲା । ସାହି ମଝିରେ ଆମ ଘର । ତେଣୁ ଉଭୟପଟୁ ବନ୍ଧୁମାନେ ଆସି ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ଆଡ଼ୁଆ ଜମାଇବା ନିତ୍ୟ କ୍ରିୟାରେ ପରିଣତ ହୋଇଥାଏ । ଲଣ୍ଡନ ବା ପେଟ୍ରୋମାକ୍‌ସ୍ ଜଳାଇ ତାସ୍ ପଡ଼ିଯାଏ ବାରଣ୍ଡାରେ । ମୁଁ ଏକସ୍ଥା— ଅଭାବବେଳେ ତାସ୍ ଧରେ, ନେହିଲେ ବହି ଧରି ପଢୁଥାଏ । ଦିନକର ଘଟଣା— ନିର୍ଭୁମ୍ ଖେଳ ଖଳିଥାଏ ହୋଇଲୁ ଭିତରେ । ପ୍ରକାଶ (ମୋ ଭଣଜା) ଘର ଭିତରୁ ହସିହସି ଆସି କହିଲା— 'ମାମୁଁ! ଝିଅ' । ହାତର ତାସ୍ ଥୋଇଦେଇ ଶାନ୍ତନୁବାବୁ କହିଲେ— ଆଉ ଏକ କନ୍ୟାରନ୍ ! ଠିକ୍ ଅଛି, ତା' ନାଁ 'ରଚନା' ରଖନ୍ତୁ । ରଚନାବେଳେ ଜନ୍ମ ହେଲା । ତାଙ୍କ କଥାରେ ସେଇଠି ତା' ନାମକରଣ କରାଗଲା— 'ରଚନା' । ସୂତନାଯୋଗ୍ୟ, ସେ କାଳରେ ତାତ୍ତ୍ୱରଖାନା କିମ୍ବା ନର୍ସିଂହୋମରେ ପ୍ରସୂତି କରାଇବା ସମ୍ମାନଜନକ ନଥିଲା ।

ଯା'ର କିଛିଦିନ ବାଦେ ନାନୀ ମନେ ପକେଇବାକୁ କହିଲା— ଭାଉଜ ତ ସୁସ୍ଥ ହେଲାଣି । ମାଁ ପିଲା ଭଲ ଅଛନ୍ତି । ଏଣିକି ମୋ ଯିବା କଥା ଦେଖ । କହିଲି— “ହେଲେ ନିଶ୍ଚୟ କରିଛୁ ଯିବୁ ବୋଲି । ହେଉ, ଭିଣୋଇକି ଚିଠି ଦେବି । ସେ ଯେଉଁଦିନ କହିବେ ତୋତେ ନେଇ ଛାଡ଼ି ଆସିବି, ହେଲେ ନାନୀ ! ତୁ ଛୁଆଁ-ଅଛୁଆଁ କଥା କହୁଛୁ ଯେ, କିଏ ଛୁଇଁଦେଲା ମାତ୍ରେ ପାଣି ଅଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଯିବ ? ସବୁରେ ଛୁଆଁ ଅଛୁଆଁ ଧରନ୍ତି କି ନାନୀ ! ପାଣି, ପବନ, ନିଆଁ, ମାଟି ଏସବୁରେ ଛୁଆଁ ଅଛୁଆଁ ନାହିଁ । ଅଜାତି ପଡ଼ିଣା ଘରୁ ନିଆଁ ଆଣି ଚୁଲି ଲଗାନ୍ତି ନା ନାହିଁ ! ଶୁଦ୍ର ମାଟି ଆଣିଦେଲେ ବ୍ରାହ୍ମଣଘର ଲିପାପୋଛା ହୁଏ ନା ନାହିଁ ! ! ଅଜାତିକି ଛୁଇଁପବନ ଆସିଲେ ଆମେ ନିଃଶ୍ୱାସ ନେଉଛେ ନା ନାହିଁ ! ! ସିମିତି ପାଣି ମଧ୍ୟ ।

ମୋଠୁଁ ତୁ ବାର ବରଷ ବଡ଼— ମାଁ ସମାନ, ତୋତେ କ’ଣ ବୁଝେଇବି । ହଉ, ତୋ ମନକୁ ଯାହା ପାଉଛି ତା’ କର !” ସେ କାହିଁକି ଶୁଣନ୍ତା ମୋ କଥା । ଚିକିଏ ବିରକ୍ତ ହେଲାପରି କହିଲା— “ହଁ, ମୁଁ ଜାଣିଛି ସବୁ । ତୁ ଆଉ ବୁଝାମା ମୋତେ । ଆଜି ଚିଠି ଲେଖ— ନୋହିଲେ, ମୁଁ ଲେଖୁବି ।” ହଉ, ଆଜି ଲେଖୁବି, କହି ଉଠି ଆସିଲି । ଚିଠି ଦେଲି । ଉତ୍ତର ଆସିଲା— ଲେଖା ଥିଲା— ଅଲଗାରେ ନ ରହି ତାଙ୍କ ଘରେ ରହିବ । ଶୁଣି ଉତ୍ସାହ ହେଲା ପରି କହିଲା— ମୁଁ କାହିଁକି ରହିବି ତାଙ୍କ ଘରେ ?— ମୁଁ ଅଲଗାରେ ରହିବି । ଲେଖୁଦେ । ପୁଣି ଚିଠି ଦେଲି, ଉତ୍ତର ପାଇଲି— ଘର ଠିକ୍ ହେଲା । ପରଦିନ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ଛାଡ଼ି ଆସିଲି ତା’କୁ ସେଇଠି । ଶେଷ ଜୀବନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାକୁ ଅସୁବିଧାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ଦେଇ ନାହିଁ । ତଥାପି ଝୁରି ହେବାକୁ ପଡ଼ିଲା ବହୁଦିନ ଯାଏଁ ।

‘ଦାରୁ ଦେବତା’ ନିବନ୍ଧର ପ୍ରସ୍ତୁତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏଠାରେ ଚିକିଏ ସୂଚନା ଦିଏ । ଗଭୀର ମନଯୋଗ ସହ ଗ୍ରନ୍ଥାଲୋଚନା ଏବଂ ଶବ୍ଦର ଗୋଷ୍ଠୀର ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନଧାରା ଓ ବନବାସୀ ସଂପ୍ରଦାୟର ଦେବତା ଉପାସନା ବିଷୟକ ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ ଥିଲା ସେ ସମୟର ମୁଖ୍ୟ କ୍ରିୟା । ପ୍ରଥମଟି ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ହେତୁ ସହଜସାଧ୍ୟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଦ୍ଵିତୀୟଟି ଥିଲା ଅତ୍ୟନ୍ତ କଷ୍ଟକର । ଏକେ ସ୍ଵଗୋଷ୍ଠୀ ଛଡ଼ା ପରଗୋଷ୍ଠୀ ଉପରେ ଶବ୍ଦରମାନଙ୍କ ଆସ୍ଥା ନଥାଏ । ଦ୍ଵିତୀୟତଃ, ତାଙ୍କ ଦେବତା ପୂଜା ପାଉଥିବା ସ୍ଥଳକୁ ବିନାମୁଦ୍ତିରେ ଅନ୍ୟର ପ୍ରବେଶ ନିଷିଦ୍ଧ । ଚିନ୍ତା କରୁଥାଏ, କି ଉପାୟରେ ତାଙ୍କ ସହିତ ମିତ୍ରତା ସ୍ଥାପନ କରିହେବ ଏବଂ ଦେବତାଙ୍କୁ ଦେଖିହେବ । ଅଗୋଚର ଲୀଳା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର । ଦିନେ ଜଣେ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ଗଲାବେଳେ ସଡ଼କରେ ଭେଟ ହୁଏ ଅଜୟଗଡ଼ ପର୍ବତମାଳ ଅଞ୍ଚଳର ଫରେଷ୍ଟର ଭଜମନଙ୍କ ସହିତ । ବନ୍ଧୁଙ୍କ ବନ୍ଧୁ ସେ । କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ, ଶବ୍ଦର ଦେବତାଙ୍କୁ ଦେଖିବା ମୋର ଅଭିଳାଷ ବୋଲି ତାଙ୍କୁ କହିବାରୁ ‘ତାଙ୍କ ଗାଁକୁ କେବେ ଦିନେ ଗଲେ ସୁବିଧା କରାଇ ଦେବେ’ ବୋଲି ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଲେ । ମୁଁ କହିଲି— କେଉଁଦିନ ତୁମେ ପୁଣି ଆସିଲେ ଦୁହେଁ ମିଶି ଯିବା । ପ୍ରାୟ ସେ ଆସନ୍ତି ଶନିବାର ହାଟ ଦିନ, ସପ୍ତାହକର ସରଦା ଧରି ଯାଆନ୍ତି । ଛ’ମାଇଲ ଦୂରରେ ଗାଁ । ଏ ମଧ୍ୟରେ

କିଛି ଦିନ ବିତିଗଲା । ବହିଷ୍କୃତ ଧରି ବାରଣ୍ଡାରେ ବସି ମୁଁ ପଢୁଥାଏ । ଶନିବାର ସେଦିନ, ମୁହଁ ସଞ୍ଜ ବେଳ । ସେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ ବୁକୁଡ଼ା ଧରି । ପଛରିଲି— କ’ଣ ଭଜମନ ! ଆଜି ହଠାତ୍ ?— କହିଲେ, “ହାଟପାଳି ଥିଲା, ଆସିଥିଲି । ପାଣିଗ୍ରାହୀ ବାବୁଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ଦେଖାକରି ଯିବି ବୋଇଲା ବେଳକୁ ତେରି ହୋଇଗଲା । ଆପଣ ତ କହିଥିଲେ, ସଉରାପଲ୍ଲୁ ଦେଖୁଯିବା ବୋଲି । ପଲେଇ ଆସିଲି । ଆଜି ରାତି ଏଇଠି ଶୋଇଯିବି— କାଲି ସକାଳେ ମିଶିକରି ଯିବା, ଆପଣ ଆସିବେ ନା ?” ବିନା ଦ୍ଵିଧାରେ ‘ହଁ’ କଲି । ରାତ୍ରତୋଜନରେ ଆପ୍ୟାୟିତ କଲି ତାଙ୍କୁ । ପରଦିନ ସକାଳ ଦଶଟାରେ ପହଞ୍ଚିଲୁ ଟାଙ୍କି ଘରେ । ଖୁଆପିଆ ତାଙ୍କରି ଘରେ— ଚିକ୍କୁଡ଼ି-ଆମ୍ବୁଲ ବେସର ସହିତ ବାଇଗଣ ଯୋଡ଼ା । ଭାରି ଚୁପ୍ଟି ଲାଗିଲା । ଉଠିଲୁ ପାହାଡ଼ ଉପରକୁ । ଯୁଆଡ଼େ ଗଝିବ ଡିମା ଡିମା ପଥର, କଣ୍ଟାଗଛ ଲଟା ବୁଦା । ସବୁ ସବୁ ଝରଣା— ରାସ୍ତା ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ— ଉଠୁଛୁ ତ ଉଠୁଛୁ । ଅଗନାଅଗନି ବନସ୍ତ ନାଁ ଶୁଣିଥିଲି । ଦେଖୁନଥିଲି । ସେଦିନ ଦେଖିଲି । ତିନିଘଣ୍ଟା ଉଠିଲା ପରେ ପହଞ୍ଚିଲୁ ଏକ ସଉରା ବସ୍ତିରେ । ନାଁ କିମ୍ବସିଂ । ଆଠ-ଦଶଟା ମାଟିଘର, ତଳ ଉପର ଦୁଇ ଧାଡ଼ି, ପତ୍ର ଛାଉଣି । ତଳଧାଡ଼ି ଗଛକୁ ଲାଗି ଉପର ଧାଡ଼ିର ଦାଣ୍ଡ । ଜଣକ ସହିତ ମିତ୍ର ବସିଥାନ୍ତି ଭଜମନ ସେଠାରେ । ତାଙ୍କୁ ତକାଇ ମୋର ପରିଚୟ କରାଇଦେଲେ ତା’ ଭାଷାରେ । ଜୁହାର କଲା ସେ ଅତି ସନ୍ତର୍ପଣରେ— ଘରକୁ ଡାକିନେଇ ପିଣ୍ଡାରେ ବସାଇଲା । ରଙ୍ଗମାଟି ଆଉ ଗୋବର ଲିପା ମାଟି ପିଣ୍ଡା । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଗିଲା ସେମାନଙ୍କ ଆତିଥ୍ୟ ଦେଖି । କି ଅଭୂତପୂର୍ବ ସଜ୍ଜାର । ପାଟିଲା ସାତାଫଳ, କଣ୍ଟେଇକୋଳି, କମଳା ସବୁ ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ କେଉଁଠୁ ଯୋଗାଡ଼ କଲା କେଜାଣି ଆମ ଆଗରେ ଥୋଇଦେଲା— ହାତଯୋଡ଼ି ବସି କହିଲା— “ଖା ବାବୁ, ଆମେ ବଣୁଆ ଲୋକ କିଏ ଦେବା ତୁମକୁ । ଖା—” କଥା ପଦକରେ ପେଟ ପୂରିଗଲା ଯେମିତି । ଖାଇଲା ପରେ ଭଜମନ ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ କ’ଣ ସବୁ କହିଲେ ତାଙ୍କୁ— ସେଦିନ ରାତି କଟେଇଲୁ ସେଇଠି । ଗାଁ ଆଖଡ଼ା ଘରେ । ଦୁଇଟି ଦଉଡ଼ିଆ ଖଟ । ଶୋଇଲୁ— ସକାଳେ ଉଠି ବାହାରିଲୁ ଦିଅଁ ଥିବା ଜାଗାକୁ । ପକେଟରେ

କାମେରା ଲୁଚାଇ ରଖୁଥାଏ । ଦେଖିଲି— ଋଷିପତି କଣ୍ଠା ବେଢ଼ା । ମଝିରେ ଓସାରିଆ ମୁଗୁନିପଥର ଖଣ୍ଡେ ଉପରେ ଦେହହାତ ଉଠି କାଠ ମୂର୍ତ୍ତିଟିଏ । ମୁଣ୍ଡରେ ପକ୍ଷୀପର— ମୁହଁ ଗୋଟାଳିଆ । ଦୁଇଟି ଗୋଲ ଗୋଲ ଆଖି । ଆଙ୍ଗୁଠି ନଥିବା ଦୁଇଖଣ୍ଡ କାଠର ହାତ— ତଳକୁ ଓହଳିଛି । ନିମ୍ନଭାଗ ଗୋଲାକାର— ମୋଟା । ଆଖ୍ୟାୟ ହେଲି ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତି ସହିତ କେତେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଏ ମୂର୍ତ୍ତିର । ହାତଯୋଡ଼ି ଠିଆ ହୋଇଥାଏ— ଭଜନମନ୍ତ୍ର ଠାରରେ ସଙ୍କେତ ଦେଲି “କିଏ ଏଇଠି ରହିଲେ ଫୋଟ ଉଠେଇବା କିମିତି ?”— ମୋ କଥା ବୁଝି ପାରି ସେ ପାଖ ଝରଣାରୁ ପାଣି ମୁହିଁଏ ଆଣିବାକୁ ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ ତା’କୁ କହିବାରୁ ପଥର ଠୋଲା କରି ସେ ଯିମିତି ସେଠାରୁ ଯାଇଛି ତରବର ହୋଇ ଋଷିଟି ଫୋଟ ଖେଳୁଦେଲି । ଅଭ୍ୟାସ ନାହିଁ— କେଜାଣି କ’ଣ ହେବ ଭାବି । ସିଏ ପାଣି ଧରି ଆସିଲା— ମୁହଁ ହାତ ଧୋଇ ଦେବତାଙ୍କୁ ଜୁହାର ଓ ମୁଣ୍ଡିଆ ମାରି ଫେରି ଆସିଲୁ ତା’ ଘରକୁ । କିଛି ସମୟ ରହି ଓହ୍ଲେଇ ଆସିଲୁ ତଳକୁ । ଚିତ୍ରଟି ଦେଖି ପଣ୍ଡିତ ନାଳକଣ୍ଠ ଦାସ ଉଡ଼ୁଲୁ ହୋଇ କହିଥିଲେ— ‘ବାସ’ ‘ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଚିତ୍ରଟିଏ ଆଣିପାରିଛ ! ତା’ ଆଗରୁ ବହୁ ଜନଗଣନା କର୍ମଋତାଙ୍କ ସହିତ ଅନେକ ମାଳାଞ୍ଚଳ ବୁଲି ଆସିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏ ପ୍ରକାର ସୁଯୋଗ କେଉଁଠି ପାଇ ନଥିଲି ।

ଆଖିପିଛୁଳାକେ ଦୁଇବର୍ଷ କଟିଗଲା । ମନେ ଅଛି, ଦୈନିକ ବାର ଘଣ୍ଟାରୁ ତତ୍ତ୍ୱ ଘଣ୍ଟା ପରିଶ୍ରମ କରିଛି ସେ ସମୟରେ । ରାତ୍ରି ପ୍ରହର ଯାଏଁ ଟେକ୍ଟ ରହିଛି ଦିନେ ଦିନେ ଛୁଟିରେ ଦିନସାରା ବସି ବସି ଘାଣ୍ଟିଛି । ଯା’ହେଉ, ରେଜିଷ୍ଟ୍ରି ହେବା ଦୁଇ ବର୍ଷରେ ଚିଠି ଲେଖି ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟଙ୍କୁ ଅନୁମତି ମାଗିଲି— ଆଜ୍ଞା ! ନିବନ୍ଧ ସରିଗଲା— କେବେ ଯାଇ ଦେଖେଇ ଆସିବି ? ଉତ୍ତର ଆସିଲା— ଅମୁକେଇ ଦିନ ଆସ । ତାଙ୍କ କହିବା ଦିନ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ପହଞ୍ଚିଲାବେଳକୁ ସେଠାରେ ନାହାନ୍ତି ସେ । ତାଙ୍କ ଝିଅଠାରୁ ଜାଣିଲି— ଜରୁରୀ କାମରେ ଗାଁକୁ ଯାଇଥିଲେ । କାଲି ଫେରିବା କଥା । ବର୍ଷାଯୋଗୁଁ ଆସିପାରିଲେ ନାହିଁ । ରାସ୍ତାଘାଟ ପାଣି । ଆପଣ ଝଲିଯାଆନ୍ତୁ ଗାଁକୁ । ତାଙ୍କ ଗାଁ ପୁରୀ ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ରପୁର ! ଗଲି— ଦେଖାକଲି । ମୋତେ ଦେଖି ପ୍ରୀତ ହୋଇ କହିଲେ— ବର୍ଷା ଝଡ଼ିରେ କିଆଁ

ଆସିଲ ଏତେବାର । ଠିକ୍ ଅଛି ଋଷିଦିନ ଆଗରୁ ରାସ୍ତା ସଫା ହେଲାପରି ଦିଶୁନି । ତୁମେ ରହ— ଏଇଠି ଖାଇବ, ଏଇଠି ଶୋଇବ । କାମଟା ସାରିଦେବା । ସେଇଯା ହେଲା । ନିବନ୍ଧ ପଢ଼ା ଆରମ୍ଭ ହେଲା— ସକାଳ ସାତରୁ ଦଶ ଏବଂ ସନ୍ଧ୍ୟା ପାଞ୍ଚରୁ ରାତି ଆଠଟା ଯାଏଁ । ଦିନକର ଘଟଣା । ମୁଁ ପଢୁଥାଏ ଖଟରେ ଶୋଇ ଶୁଣୁଥାନ୍ତି ସେ । ସେତେବେଳକୁ ସେ ଶଯ୍ୟାଶାୟୀ । ପଢ଼ା ମଝିରେ ଠାଏଁ ‘ଅସୁର’ ଶବ୍ଦର ଆଲୋଚନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପଢ଼ିଲି ନ—ସୁର ଅସୁର ଅର୍ଥାତ୍ ଯିଏ ସୁର ବା ଦେବତା ନୁହେଁ । ଏତିକି ଶୁଣିବାମାତ୍ରେ ହଠାତ୍ ଚମକିପଡ଼ିଲା ପରି ପଢ଼ିଲି— କିଏ କହୁଛି ଏ କଥା ? ମୁଁ କହିଲି— ଭଣ୍ଡାରକର । ତତ୍ତ୍ୱଶାତ୍ ଉଠିପଡ଼ିଲେ ଶେୟରୁ— ‘ଏଡ଼େ ଲୋକ ହୋଇ କେଡ଼େ ମିଛ କହିଲା ହୋ’ କହି କହି ପଶିଗଲେ ବାଧୁରୁମ୍ ଭିତରକୁ । ଫେରିଲା ପରେ ପଢ଼ିଲି— ତା’ହେଲେ ଆଜ୍ଞା ! କାଟିଦେବି ସେତକ ?— ଗର୍ଜିଉଠି କହିଲେ— କ’ଣ ହେଲା ! ଭଣ୍ଡାରକର କହିଛି, କାଟିଦେବ ! ନା, ସେମିତି ସେ ଥାଉ । ଆଉ ସେଇଠି ଲେଖା— ନାଳକଣ୍ଠ ଦାସ କହୁଛି— ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି । ସେ ତାକୁଥାନ୍ତି, ମୁଁ ଲେଖୁଥାଏ । ଲେଖା ଶେଷରେ ପଢ଼ିଲି— ଯାର Reference କ’ଣ ଦେବି ?— ମୁରୁକି ହସି କହିଲେ, ଠିକ୍ ଅଛି । ମୋର ଏ ମତଟି କଳିଙ୍ଗ ରିସର୍ଚ୍ଚ ମାଗାଜିନ୍‌ରେ ଛପାଇବି । ତା’କୁ ରିଫେରେନ୍ସ ଦେବ । ସେ’ୟା ହେଲା । ଦେଖିଲେ ତ କି ମହାନ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ । ପ୍ରତିପକ୍ଷଙ୍କ ପ୍ରତି କି ଅସାମାନ୍ୟ ସମ୍ମାନ ! ! ଯାରି ନାଁ ହିଁ ମହାନୁଭବତା ।

ନିବନ୍ଧ ଶେଷ ହେଲାବେଳକୁ ରାସ୍ତା ଖୋଲିଗଲା । ଫେରିଆସିଲି ଘରକୁ । ଏଣିକି ଅତିମ ପର୍ବ । ଛପା ବା ଟାଇପ୍ କରା ତିନିଟି କପି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଦାଖଲ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏବପରି ହାତଲେଖା କପି ସେତେବେଳକୁ ଚଳୁ ନଥିଲା । ଓଡ଼ିଆ ଟାଇପ୍ ନଥିବାରୁ ଛପା କରିନେବା ସ୍ଥିର କଲି । ତ୍ରିପାଠୀ ଆପଣଙ୍କୁ ଦେଖାକଲି । ‘ଶିରୋମଣି ପ୍ରେସ୍’ ନାଁରେ ତାଙ୍କର ଏକ ପ୍ରକାଶନ ସଂସ୍ଥା ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ଥାଏ । କଥାବାଚା ପରେ ସେ କହିଲେ— ତୁମେ ନିଜେ ରହି ମାସେ ମଧ୍ୟରେ ଛପା ଶେଷ କରିଦିଅ । ସେ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ ମୁଁ ହାତକୁ ନେବି ନାହିଁ ! ତାଙ୍କ କଥାରେ ଏକମାସ ମଧ୍ୟରେ

ପ୍ରଫୁ ସଂଶୋଧନ ସହିତ ‘ଦାରୁ ଦେବତା’ର ମୁଦ୍ରଣ କାର୍ଯ୍ୟ ସମାପ୍ତ ହେଲା । ବିଧି ଅନୁଯାୟୀ ଏକପାଳିଆ କାଗଜରେ ଦଶଖଣ୍ଡ । ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ତିନିଖଣ୍ଡ ଦାଖଲ କରି ଆସିଲି । ମୁଣ୍ଡରୁ ବୋଝ ଗଲା ।

ଯା’ର ତିନିମାସ ପରେ ହଠାତ୍ ଅର୍ଡ଼ର ଆସିଲା— ଜୟପୁର ବିକ୍ରମଦେବ କଲେଜକୁ ମୋର ବଦଳି ହୋଇଛି । ତୁରନ୍ତ ଯୋଗ ଦେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ନାନୀ ଯାଇ ବଡ଼ନାନୀ ପ୍ରାଖରେ— ଘରେ ଥାଏ ଏକା ଶ୍ରୀମତୀ, ଛୋଟ—ବଡ଼ ତିନିଟି ଶିଶୁକନ୍ୟାଙ୍କୁ ଧରି । ନିକଟରେ ପୁଣି ସେ ହେବ ଆଉ ଏକ ଶିଶୁର ମାଁ । କିଛି ସ୍ଥିର କରିନପାରି ଗଲି ଡି.ପି.ଆଇ.ଙ୍କ ପାଖକୁ— ମହଲତ ମାରିଲି । ମୁଁ କହିବା ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମହଲତ୍ ଦେଲେ । ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟକୁ କିନ୍ତୁ ମହଲତ୍ ଦିଏ ଯାଏଁ ଛୁଆର ଦେଖା ନାହିଁ । ନିରାଶ ହୋଇ, ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ବାହାରିଲି ଜୟପୁର ମହିଳା ଡାକ୍ତରଙ୍କୁ ଦାୟିତ୍ୱ ଅର୍ପଣ କରି । ସେଦିନ ଶୁକ୍ରବାର— ଶନିବାର ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ଜୟପୁର ପହଞ୍ଚି ଛାତ୍ରାବାସର ‘ଗୋଟିଏ କୋଠରିରେ ସାମାନପତ୍ର ରଖୁଛି ଭଣକାର ଟେଲିଗ୍ରାଫ ପାଇଲି— କନ୍ୟାଟିଏ ଜନ୍ମ ହେଲା । ମା-ଛୁଆ ଉଭୟଙ୍କ ଅବସ୍ଥା ଭଲ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଡାକ୍ତରାଣୀ କହୁଛନ୍ତି, ଭୟ କରିବାର କିଛି ନାହିଁ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପରେ ଛାଡ଼ିଦେଲି ସବୁ । ରବିବାର ପୂର୍ବାହ୍ନରେ ଶ୍ରୀ ଉପେନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ର ସେଠା କଲେଜର ଓଡ଼ିଆ ଅଧ୍ୟାପକ ଆସି ପରିଚୟ ଦେଲାପରେ କହିଲେ, “ଆଜି କାଳିଦାସ ଜୟନ୍ତୀ । ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ସଭାର ଆୟୋଜନ ହୋଇଛି, ଆପଣ କିଛି କହିବେ କାଳିଦାସଙ୍କ ଉପରେ । ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ୍ ପଠାଇଛନ୍ତି । ପାଠକାଳରେ ପଢୁଥିବା ବେଳର ବନ୍ଧୁ ସେ ମୋର । ତେଣୁ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଲି । ସଭାମଞ୍ଚରେ ବସିଲି । ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମନକୁ ମୋର ସ୍ପର୍ଶ କରି ନଥିଲା, ଉଚ୍ଚାସନରେ ବସିଲେ କେତେକେଙ୍କର କି ପ୍ରକାର ହଠାତ୍ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟେ । ସଭା ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ୍ ସଭାପତି । ସ୍ୱାଗତ ଭାଷଣ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେ ଆରମ୍ଭ କଲେ— “ଆଜି ଯେ ମୁଖ୍ୟ ଅତିଥି ଭାବେ ଏଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ସେ ଓଡ଼ିଆ ଅଧ୍ୟାପକ ଭାବେ ବଦଳି ହୋଇ ଆସିଛନ୍ତି । ଜଜନ୍ କରିନାହାନ୍ତି ଆହୁରି । ତେଣୁ ତାଙ୍କୁ ଭାଷଣ ଦେବା ସକାଶେ ମୁଁ ଆଦେଶ ଦେଇପାରୁନାହିଁ । ଏଣୁ ଅନୁରୋଧ କରୁଛି ସେ କାଳିଦାସଙ୍କ ଉପରେ କିଛି

କହନ୍ତୁ ।” ଚମକି ପଡ଼ିଲି ମୁଁ । କ’ଣ ହେଲା, ଜଜନ୍ କରିଥିଲେ ଆଦେଶ ଦିଅନ୍ତେ ମୋତେ ଭାଷଣ ଦେବାପାଇଁ ! ଭାବି ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ଉଠିଲି ଏବଂ ଆରମ୍ଭ କଲି— “ଯା’ହେଉ, ଭଲ ହୋଇଛି । ମୁଁ କଲେଜରେ ଜଜନ୍ କରିନି । ନହେଲେ ସଭାପତି ମହୋଦୟ ଭାଷଣ ଦେବାକୁ ମୋତେ ଆଦେଶ ଦିଅନ୍ତେ ଓ ମୁଁ ସେ ଆଦେଶ ପାଳନ କରି ନଥାନ୍ତି । ଏଣୁ ତାଙ୍କ ଅନୁରୋଧ ରକ୍ଷାକରି ଯାହା କିଛି କହିବାକୁ ଯାଉଛି”— ଘନଘନ ତାଳି ପଡ଼ିଲା— ଭାଷଣ ଶେଷ କଲି ଅଧଘଣ୍ଟା ଭିତରେ । ଏହିଠାରୁ କଲକି ଲାଗିବା ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ଉଭୟଙ୍କ ମନରେ । କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ଅବଶ୍ୟ ଏହାର କୌଣସି ପ୍ରଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇ ନଥିଲା, ତଥାପି ଦାଗ ଲିଭିନଥିଲା ।

ଜୟପୁରରେ ପାଦ ରଖୁ ନ ରଖୁଣୁ ଦୁଃସମ୍ବାଦ ଓ ମନୋମାଳିନ୍ୟ ଉଭୟ ଥିଲା ଭାବା ଦୁରବସ୍ଥାର ପରିଚ୍ଛନ୍ନ । କିଛିଦିନ ପରେ ଘର ଖଣ୍ଡିଏ ଦେଖି ପକ୍ୱୀକୁ ପାରଳା ଯାଇ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ଆସିଲି ପିଲାଙ୍କ ସହିତ । ନିର୍ଦ୍ଦୀତ ମରୁଭୂମିରେ ଯେପରି ମରୁଦ୍ୟାନ, ସାମାହାନ ସାଗର ମଧ୍ୟରେ ଯେପରି କ୍ଷୁଦ୍ର ଦ୍ୱୀପ, ମଣିଷର ଅସହ୍ୟ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା କାଳରେ ସେହିପରି ଆଶ୍ରୟର କ୍ଷୀଣ ବର୍ତ୍ତମାନୀଏ ଜଳୁଥାଏ କେଉଁଠି ନା କେଉଁଠି । ଜୟପୁର ଉତ୍କଳ ପର୍ବତଘେରା ଏକ ଆଦିମ ଜନବସତି । ଅଶ୍ୱତ୍ଥପୁର୍ବ ନହେଲେ ବି ଅଦୃଶ୍ୟପୁର୍ବ । ସେ ଭିତରେ କଲେଜଟିଏ । ଥରେ ବଦଳି ହେଲେ ଅନ୍ତତଃ ତିନିବର୍ଷ । ସେଥିରେ ପୁଣି ମୋରି ପ୍ଲାନିଂ ପୋଷ୍ଟ । ମାର୍ଚ୍ଚରୁ ଦରମା ବନ୍ଦ । ଏଣେ ବ୍ୟାଙ୍କ୍ ଜମା ସରିବା ଉପରେ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଅକ୍ଷର ଦିଶିଲା ବେଳେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ବାବୁ ଓ ଚିତ୍ରାନନ୍ଦ ବାବୁ (ହଷ୍ଟେଲ୍ ପରିଚାଳକ) ସାହସ ଦେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସର୍ବବିଧି ସାହାଯ୍ୟ ଯୋଗାଇ ଆସିଥାନ୍ତି, ଯାହା ଜୀବନ କାଳରେ ଭୁଲିବାର ନୁହେଁ । ଏତାଦୃଶ ଦୁଃସମୟରେ ଚିଠି ପାଇଲି— ଋଷିଦିନ ପରେ Viva-voce । ପିଏଚ୍.ଡି.ର ମୌଖିକ ପରୀକ୍ଷା । କଟକରେ ହେବ । ଖବର ଶୁଣିବା ମାତ୍ରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ବାବୁ କାଳବିଳମ୍ବ ନକରି ପାଥେୟ ଯୋଗାଡ଼ କରିଦେଲେ ଏବଂ ପରିବାରର ଦାୟିତ୍ୱ ମୁଣ୍ଡାଇଲେ । ପ୍ରଥମେ ଯାଇ ସାକ୍ଷାତ କଲି ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟଙ୍କୁ । ଯାହା ଶୁଣିଲି, ହୃଦକମ୍ପ ହେଲା । ଭିତିରି କଥାଟା ସଂକ୍ଷିପ୍ତରେ କହିଦିଏ ।

ବିଧି ଥିଲା ଥେସିସ୍ ଦାଖଲ ହେଲା ପରେ ମୂଲ୍ୟାୟନ ନିମିତ୍ତ ତଦ୍‌ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନସଂପନ୍ନ ଛ' ଜଣଙ୍କ ନାମ ସୁପାରିସ କରିବାକୁ ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶକଙ୍କୁ କୁହାଯାଏ ଏବଂ ସେହିପରି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ତିନିଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ । ଉଭୟଙ୍କ ତାଲିକାରୁ ସିଣ୍ଡିକେଟ୍ ଦ୍ୱାରା ତିନିଜଣ ନିୟୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ତିନିହେଁ ଏକମତ ହେଲେ ଉପାଧି ଦିଆଯିବ । ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରକ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସଙ୍କ ସହିତ ପରୀକ୍ଷକ ଆଥାନ୍ତି ପ୍ରଫେସର ଆର୍ଗବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ଓ ଶ୍ରୀନିକେତନ ତିରେକୂର ଡ. ପ୍ରିୟରଞ୍ଜନ ସେନ । ବୌଦ୍ଧିକ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ ଭାବେ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ଓ ପ୍ରଫେସର ମହାନ୍ତି ସେକାଳ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ମହଲରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଜଣାଶୁଣା । ଜଣକର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଉପାଧି ବିତରଣ ହେଲାବେଳେ ଅପରପକ୍ଷରୁ ବାଧା ସୃଷ୍ଟି ହେବା ଅସ୍ୱାଭାବିକ ନ ଥିଲା । ତେଣୁ ଡ. ସେନ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ନିବନ୍ଧ ବୋଲି ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେଇଥିଲା ବେଳେ ପ୍ରଫେସର ମହାନ୍ତି ନିବନ୍ଧର ଷୋହଳଟିର ସ୍ଥାନରେ ଆପରି ଦର୍ଶାଇ ରିପୋର୍ଟ ଦିଅନ୍ତି । ସେ କାଳ ବିଧି ଅନୁଯାୟୀ ପରୀକ୍ଷକଙ୍କ ଆପରିମାନ ପ୍ରଥମେ ପଠାହୁଏ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରକଙ୍କ ନିକଟକୁ । ସେ ତା' ଉତ୍ତର ଦିଅନ୍ତି । ଆପରିକାରୀ ଉତ୍ତରରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନ ହେଲେ ନିବନ୍ଧ ଗୃହୀତ ହୁଏ ନାହିଁ । ମୋ ବେଳକୁ ସେଜୟା ହେଇଛି । ଆପରି ହସ୍ତଗତ ହେଲା ମାତ୍ରେ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟେ ଏହା 'ଅସୁଯା ପ୍ରଣୋଦିତ' କହି ସୁସାହିତ୍ୟିକ ତତ୍କାଳ ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବଙ୍କ ନିକଟକୁ ନିବନ୍ଧ ପଢ଼ି ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେବା ପାଇଁ ଘରୋଇ ଭାବେ ଅନୁରୋଧ କରନ୍ତି । 'ନିବନ୍ଧଟି ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଏବଂ ଉପାଧି ପାଇବା ଯୋଗ୍ୟ' ବୋଲି ସେ ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେବାରୁ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟେ ତେରଟି ଆପରିର ଯଥାଯଥ ଉତ୍ତର ଲେଖି କୁଳପତି ଡ. ପ୍ରାଣକୃଷ୍ଣ ପରିଜାଙ୍କୁ ଜଣାଇଲେ ଏବଂ ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଲେ ପରୀକ୍ଷାର୍ଥୀଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ଅନ୍ୟ ତିନିଟିର ଉତ୍ତର ତାଙ୍କ ମୁହଁରୁ ଶୁଣାଯାଉ । ଏଭଳି ପରିସ୍ଥିତିରେ ମୋର ମୌଖିକ ପରୀକ୍ଷା ।

ମୁଁ ଯାଇ ଦେଖାକଲା ବେଳେ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ମନରେ ବି ଆଶଙ୍କା ଥିବା ଲକ୍ଷ୍ୟ କଲି । ପଚାରିଲେ, 'ପ୍ର. ମହାନ୍ତିଙ୍କୁ ଜାଣ ?'— "ନାହିଁ ଆଜ୍ଞା ! ନାଁ ଶୁଣିଛି ।" ଉତ୍ତର ଶୁଣି କହିଲେ— 'ଅରେ ଦେଖାକରି ଆସିଥିଲେ ଭଲ ହୁଅନ୍ତା ।' "ଆଜ୍ଞା ! ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ

ଗବେଷଣା କରି ନିବନ୍ଧ ଲେଖିଲି । ଯଦି ତାହା ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାତ ହୁଏ ମୋର କିଛି କହିବାର ନାହିଁ । ଯା' ଦ୍ୱାରା ମୋର କିଛି କ୍ଷତି ହେବନି । ମୁଁ ସରକାରୀ ଅଧ୍ୟାପକ ହୋଇ ସାରିଛି" କହିବାରୁ ଟିକିଏ ହସି ନୀରବ ରହିଲେ ସେ । ବିଦାୟ ନେଇ ଆସିଲି ।

ପରଦିନ ଇଣ୍ଟରଭ୍ୟୁ । କଟକ ବଡ଼ ଡାକ୍ତରଖାନାକୁ ଲାଗି ଯୁନିଭର୍ସିଟି । ବାହାରେ ଅପେକ୍ଷା କରିଥାଏ । ତାକରା ଆସିଲା— ଭିତରକୁ ଗଲି । ତର ପଶିଲା ମନରେ । ତିନିଜଣ ବିଜ୍ଞ ପଣ୍ଡିତ— ତାଙ୍କ ପ୍ରଶ୍ନରେ ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ହେବ । ପ୍ରଥମ ପ୍ରଶ୍ନ, ଡ. ସେନଙ୍କର । ଉତ୍ତର ଦେଲି । ତା'ପରେ ପ୍ରଫେସର ମହାନ୍ତିଙ୍କ ପ୍ରଶ୍ନ— ଇଂରେଜୀରେ । ମୁଁ ବି ଉତ୍ତର କଲି ଇଂରେଜୀରେ । ଓଡ଼ିଆରେ ପଚାରିଲେ— ଓଡ଼ିଆରେ ଉତ୍ତର ଦେଲି । ପ୍ରଶ୍ନ ଉପରେ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରି ଝଲିଥାନ୍ତି— ଉତ୍ତର କରୁଥାଏ । କେତେ ସମୟ ଗଲା କେଜାଣି— ପାଖରେ ବସିଥିବା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପ୍ରତିନିଧି ଡେପୁଟି ରେଜିଷ୍ଟ୍ରାର ଧାରେ ଉଠି ଯାଇ ଟେକ୍ସଟାୟାର୍‌ସ୍‌ଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ କାଣ୍ଡିଡେଟ୍ ଥିବ ନା ଯିବ ?— ସେ କହିଲେ— ଯାଉ ! ପୁଣି ଡ. ସେନଙ୍କୁ ସେହି କଥା ପଚାରିଲେ ସେ ପ୍ରଫେସର ମହାନ୍ତିଙ୍କୁ ଆସ୍ତେ କରୁ ପଚାରିଲେ— କାଣ୍ଡିଡେଟ୍ ଥିବ ନା ଯିବ ? ସେ କହିଲେ— "ଯାଉ—ଯାଉ । ଭଲ ଲେଖିଛି ।" ଉଠି ଆସିଲି ବାହାରକୁ । ଦେଖିଲି କୃଷ୍ଣବାବୁଙ୍କୁ— ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟଙ୍କ ଘରୋଇ ସେକ୍ରେଟେରି । ତାଙ୍କୁ ପଚାରିଲି ହେଲା କି ନାହିଁ ଜାଣିବା କିମିତି ? ଆଗରୁ ଅବଶ୍ୟ ସେ ମୋର ଚିହ୍ନ— କହିଲେ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟେ ବାହାରକୁ । ବୁଝି ଆପଣଙ୍କୁ ଜଣାଇଦେବି । ମେଡ଼ିକାଲ୍ ଫାଟକ ପାଖେ ଠିଆ ରହିଥାନ୍ତୁ— ଗାଡ଼ିରେ ଗଲାବେଳେ କହିଦେବି । ଠିଆ ହୋଇଥାଏ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ହୋଇ । କିଛି ସମୟ ପରେ ଗାଡ଼ି ଆସିଲା । ମୁଁ ଠିଆ ରହିଥିବା ଜାଣି ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟେ ଗାଡ଼ି ରଖି ତାଙ୍କିଲେ ଭିତରକୁ ଯିବାକୁ । ପହଞ୍ଚିଲୁ ତାଙ୍କ ପୁଅ ଡାକ୍ତର ବିକ୍ରମ ଦାସଙ୍କ କୋଠାଘରେ । ପକେଟ୍‌ରୁ କାଗଜଟିଏ ବାହାର କରି ଦେଖାଇଲେ ଯହିଁରେ ତିନିଜଣଙ୍କ ସୁପାରିସ ସହିତ ଦସ୍ତଖତ ରହିଥିଲା । ହସି ହସି କହିଲେ— ଆଜିଠୁ ତୁମେ ତତ୍ତ୍ୱର ହୋଇଗଲ । ଆନନ୍ଦରେ ବିହ୍ୱଳ ହୋଇ ବାହାରି ଆସିଲି ଅନ୍ତରର କୃତଜ୍ଞତା ଜଣାଇ ।

ଫଳ ବାହାରିଲା । ଓଡ଼ିଆରେ ନିବନ୍ଧ ଲେଖି
ଡକ୍ଟରେଟ୍ ! ତହଳ ପଡ଼ିଲା ଛାତ୍ର ଓ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ମହଲରେ ।
ଘନ ଘନ ଚର୍ଚ୍ଚା ହେଲା ପତ୍ରପତ୍ରିକାରେ । ଉତ୍କଳ
ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ପ୍ରଥମ ଓଡ଼ିଆ ନିବନ୍ଧ । ‘ଦୈନିକ
ସମାଜ’ରେ ଦୁଇସ୍ତମ୍ଭ ପ୍ରକାଶ ପାଇଲା ମୋ ବିଷୟରେ, ଯାହା
ଭାବିଲେ ଏବେ ବି ମନରେ ଗର୍ବ ଆସେ । ଏଣେ କିନ୍ତୁ ମୁଁ
ଅଶାନ୍ତି ଓ ଅର୍ଥାଭାବ ମଧ୍ୟରେ ଛଟପଟ ହେଉଥାଏ
ଜୟପୁରରେ ରହି ।

ସତକୁ ସତ ଅଗଷ୍ଟ ମାସରେ ଦରମା ଆସିଲା ଛ’
ମାସର । ଧାର-ଉଧାର-ବକେୟା ସବୁ ପଇଠ କରି ଯା’ହେଉ
ଆଶ୍ୱସ୍ତ ହେଲି । ଦୁଇମାସ ଶାନ୍ତିରେ କଟିଛି କି ନାହିଁ ପୁଣି
ଆଦେଶ ପାଇଲି, ମୋର ପୁରୀ ବଦଳି ହୋଇଛି ସଂସ୍କୃତ
ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗର ସୁପରିଷ୍ଟେଣ୍ଡେଣ୍ଟ ଭାବେ । ଭଲ ହେଲା ଭାବି
ସହଯା ସଜବାଜ ହୋଇ ବାହାରି ପଡ଼ିଲି ସପରିବାର । ହାତରେ
ଛ’ ଶହ ଟଙ୍କା ଅଛି ଭୟ କ’ଣ ? ଜିନିଷପତ୍ର ଧରି
ବିଜୟନଗର ବସ୍ ଧଇଲି । ଗାଡ଼ି ରାତି ନ’ଗରେ । ଭାବିଥାଏ
ସାମାନ ସବୁ ଆଗରୁ ପଠାଇ ଶୁଣୁରଘରେ ପିଲାକବିଲାଙ୍କୁ
ଛାଡ଼ିଦେଲା ପରେ ଏକା ପୁରୀ ଯିବି- ବସାଘର ଠିକ୍ କରି
ସେମାନଙ୍କୁ ନେବି । ବିଜୟନଗର ଷ୍ଟେସନରେ ମାଲପତ୍ର
ବୁକିଂ କଲାପରେ ଟିକଟ୍ କରିବାକୁ ଯାଇ ଦେଖେ-
ଛଇଆଳିଶି ଟଙ୍କା ନିଅନ୍ତୁ । ମୁଣ୍ଡ ଘୁରିଗଲା- ଅନ୍ଧାର ଦିଶିଲା
ଆଖୁକୁ । ଅଜଣା ଅଶୁଣା ତେଲିଙ୍ଗି ରାଜ୍ୟ । କିଏ ଦେବ
ମୋତେ ଏତେ ଟଙ୍କା ! ହଠାତ୍ ମନକୁ ଆସିଲା- ଛୋଟ
ଝିଅ ବେକର ସୁନାହାରଟି ଧରି ରିକ୍ଷା ଧଇଲି ମାର୍କେଟକୁ-
ବଣିଆ ଦୋକାନରେ ଦେଇ ଆଣିଲି ଶହେ ଦଶଟଙ୍କା-
ସୁନାଭରି ଦାମ ଥାଏ ଶହେ କୋଡ଼ିଏ ।

ସ୍କାକୁ ବାପଘରେ ଛାଡ଼ି ଏକା ପୁରୀ ଗଲି- ମାଲ
ଛଡ଼ାଇଲି- ରଖିଦେଲି ଜଣେ ବନ୍ଧୁଘରେ । ସେଇଠି ରାତି
କଟାଇ ପରଦିନ ଯାଇ ଦେଖେ, ମୋତେ ସେଠାକୁ ବଦଳି
କରାହୋଇଛି ଏକ ଅପ୍ରୀତିକର ପରିସ୍ଥିତିରେ । ପୂର୍ବ
ସୁପରିଷ୍ଟେଣ୍ଡେଣ୍ଟଙ୍କୁ ତଳ ପାହ୍ୟାକୁ ଓହ୍ଲାଇ ତାଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ
ମୋର ପୋଷି ହୋଇଛି । ସେ ବି ମୋର ଜଣେ ପରିଚିତ
ବନ୍ଧୁ । ଅଫିସରୁ ଖବର ସଂଗ୍ରହ କରି- ଜାଣିଶୁଣି ସେ

ଛୁଟିନେଇ ରହିଛନ୍ତି ଅଫିସ କୋଠା ଉପର ମହଲାରେ । ତଳ
ମହଲାରେ ଅଫିସ୍ । ଯା’ହେଉ କୁଣ୍ଡିତ ନହୋଇ ଦାୟିତ୍ୱ
ହସ୍ତାନ୍ତର କଲେ ଆଲମିରା ଋବି ସହିତ । ଉଭୟଙ୍କ
ଉପସ୍ଥିତିରେ ହିସାବ ହୋଇ ଗଚ୍ଛିତ ଧନ ରହିଲା ସେଥିରେ ।
କିଛି ସମୟ ଅଫିସ୍ କର୍ମଋତାଙ୍କ ସହିତ କଥାବାର୍ତ୍ତା କଲାପରେ
ଘରକୁ ଫେରିଲି ସାଢ଼େ ପାଞ୍ଚ ବେଳକୁ । ତିନି ଋରିଦିନର
ବ୍ୟସ୍ତତା ମୋତେ କ୍ଲାନ୍ତ କରିପକାଇଥାଏ । ଭାବିଲି, ମନକୁ
ଟିକିଏ ହାଲୁକା କରିବି ସିନେମା ଦେଖି ଆସିବି । ପହଞ୍ଚିଲି
ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେକ୍ଷାଳୟରେ । ଆହୁରି କିଛି ସମୟ ବାକି ଥାଏ
ଆରମ୍ଭ ହେବାକୁ । ସେତିକିବେଳେ ପେଣ୍ଡେଲ୍ ମାଲିକ ଆସି
ସନ୍ଧ୍ୟା ନୀ ତନ୍ତ୍ରରେ ଏଣେତେଣେ ଝୁଇଁ ଉତ୍କଳଶୂରେ
ପଞ୍ଜରିଲେ- “ବେଶୀମାଧବ ପାଢ଼ୀ” ନାଁରେ କେହି
ଅଛନ୍ତି ?” ଉଠି ଠିଆ ହେବାରୁ କହିଲେ- “ଆପଣଙ୍କ
ଫୋନ୍” । ଯାଇ ଶୁଣିଲି, ମୁଖ୍ୟ କିରାଣି କହୁଛନ୍ତି- ଆଲମିରା
ଋବି ଛାଡ଼ି ଯାଇଛନ୍ତି, ଶାସ୍ତ୍ର ଆସବୁ । ଆମେ ଅପେକ୍ଷା କରିଛୁ ।
ଦୌଡ଼ିଲି ଅତର୍କ୍ଷ ହୋଇ - କି ସର୍ବନାଶ ! ଏ କି ପ୍ରକାର ଭୁଲ୍
କଲି !! ବାଟଯାକ ଚିନ୍ତା କରୁଥାଏ । ଯାଇ ଦେଖେ
ହେଉକିରାଣିଙ୍କ ସହିତ ଋରିଜଣ ଅଛନ୍ତି ମୋ ଅପେକ୍ଷାରେ ।
ଦେଖୁ ଦେଖୁ କହିଲେ- ଝୁର୍ଯ୍ୟ ନେଉଁ ନେଉଁ ଇମିତି ଭୁଲ୍
କଲେ ? ଏଇ ରଖନ୍ତୁ ଋବି- ଟଙ୍କା ପୁଣି ଗଣି ଦେଖନ୍ତୁ ।
ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ଉତ୍ତର ଦେଲି- “ଟଙ୍କା ଠିକ୍ ନଥିଲେ ଋବି
ବି ନଥାନ୍ତା, ଗଣିବି କ’ଣ ?”- ଆନ୍ତରିକ ସାଧୁବାଦ ଦେଇ
ସେମାନଙ୍କୁ ବିଦା କଲି । ରାତିସାରା ଭାବୁଥାଏ- କି ମସ୍ତବଡ଼
ଭୁଲ୍ କରିପକାଇଥିଲି । ଅଫିସ୍ ଉପରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆସ୍ଥା ଓ ବିଶ୍ୱାସ
ଜନ୍ମି ଯାଇଥିଲା ମୋର ସେହି ଦିନୁ ।

କାର୍ଯ୍ୟଭାର ଗ୍ରହଣ କରି ସିନା, ବଡ଼ ଅସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକର
ଲାଗୁଥାଏ ଅଫିସ୍ ଭିତରେ ପଶିଲେ । ଉପରେ ଜଣେ ଅସବୁଷ୍ଟ
ବନ୍ଧୁ- ତଳେ ମୁଁ, ନବାଗତ, ତାଙ୍କରି ସ୍ଥାନରେ । ଛୁଟିରେ
ଥିବା ହେତୁ ଘର ଛାଡ଼ିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନୁହନ୍ତି ସେ, ଯଦିତ ଘର
ତାଙ୍କ ପୁରୀ ସହରରେ । ସଂକଟରେ ପଡ଼ିଥାଏ ମୁଁ । ନା କିଛି
ତାଙ୍କୁ କହିପାରୁଥାଏ ନା ଭଡ଼ାଘର ନେଇପାରୁଥାଏ । ଏଭଳି
ଅସହାୟ ଅବସ୍ଥା ଲାଗିରହେ ଦୀର୍ଘ ଦୁଇମାସ । ଅକସ୍ମାତ୍ ଦିନେ
ଦେଖାହେବାରୁ ପରୋକ୍ଷରେ ଘରଛାଡ଼ିବା କଥା ଉତ୍ଥାପନ

କଲି । ତାଙ୍କ କଥାକୁ ଜଣାଗଲା— ଘର ଛାଡ଼ି ସେ ଯିବେ ନାହିଁ, ତାଙ୍କ କେସ୍ ନିଷ୍ପତ୍ତି ହେଲା ଯାଏଁ । ତୁନି ରହିଲି । କିଛିଦିନ ପରେ ଭଡ଼ାଘର ନେଇ ସସ୍ଥାକ ରହିଲି । ପୁଣି ମାସେ ଗଢ଼ିଗଲା । ଏ ମଧ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କଠାରୁ ଘର ଛାଡ଼ିବାକୁ ଡାରିବ୍ କରାଇ ଦୁଇଖଣ୍ଡ ଚିଠି ଆସିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନିଜ ଜିଦ୍‌ରେ ଅଟକି ଆସାନ୍ତି ସେ । ମୋର ବା ଗରା କ’ଣ ? କିନ୍ତୁ ହଠାତ୍ ଦିନେ ଅଫିସ୍ ଗଲାବେଳେ ଦେଖେ ଟ୍ରକ୍‌ରେ ତାଙ୍କ ସାମାନ ପଡ଼ି ଲଦା ହେଉଛି— ଉପର ମହଲା ଖାଲି । ବୁଝିଲି, ସେ ଘର ଛାଡ଼ୁଛନ୍ତି । ପରଦିନ ଉଠି ଆସିଲି ସେଠାକୁ ସପରିବାର ।

ଦିନେ ଅଫିସ୍‌ରେ ବସିଛି— ଫୋନ୍ ଆସିଲା ଡି.ପି.ଆଇ.ଙ୍କୁ ଯାଇ ଦେଖା କରିବାକୁ । ଡି.ପି.ଆଇ. ଅଫିସ୍ କଟକରେ ଥାଏ । ଗଲି— ଦେଖାକଲି, କହିଲେ— ଶୁଣୁଛି, ରାଜ୍ୟର ସଂସ୍କୃତ ଅନୁଷ୍ଠାନମାନ ମୃତ ଅବସ୍ଥାରେ । ଅଳ୍ପ କେତୋଟି ଛଡ଼ା କେଉଁଠି କିଛି ନାହିଁ । ନିଜେ ଯାଇ ରାଜ୍ୟର ଟୋଲ୍ ସବୁ ଦେଖି ଆସି ରିପୋର୍ଟ ଦେବେ । କହିଲି, “ରାଷ୍ଟ୍ରା ଖର୍ଚ୍ଚ” ଦି ହଜାର, ସେଥିରେ ସାରା ଓଡ଼ିଶା ଗସ୍ତ କରିବା...” କଥା ନ ସରୁଣୁ ପୁଣି କହିଲେ— “ଆଉ ତିନି ହଜାର ପାଇଁ ଲେଖ । ମୁଁ ଦେବି ।” ସମ୍ପତ୍ତି ଜଣାଇ ଉଠି ଆସିଲି ।

ସଂସ୍କୃତ ଅଫିସ୍ ବୋଇଲେ ନାତିବୃହତ୍ ଏକ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟ । ସୁପରିଟେଣ୍ଡେଣ୍ଟ୍ ଛଡ଼ା ଦ୍ଵିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀ ପାହ୍ୟାରୁ ଦୁଇଜଣ ସହାୟକ ବା ଡେପୁଟି । ତୃତୀୟ ଶ୍ରେଣୀ କର୍ମଚାରୀ ଥିଲେ ହେଉଁ କିରାଣି ବା ବଡ଼ବାବୁଙ୍କ ସମେତ ଗରିଜଣ । ଚତୁର୍ଥ ଶ୍ରେଣୀ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ଗରି । ସେ ଭିତରୁ ଜଣେ ସୁପରିଟେଣ୍ଡେଣ୍ଟ୍ ଅର୍ଦ୍ଧଲି । ସଂସ୍କୃତ ପରିଷଦ ଓ କାଉନ୍‌ସିଲ୍ ଦୁଇଟିଯାକର କାର୍ଯ୍ୟ ଅଫିସ୍ ତୁଲାଏ । ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟର ସିନେଟ୍ ପରି ‘ପରିଷଦ’ ଦାୟିତ୍ଵ ବହନ କଲାବେଳେ ‘କାଉନ୍‌ସିଲ୍’ ସିଣ୍ଡିକେଟ୍ ଭଳି କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ଉଭୟ ସଭାର କାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବାହକ ସମଗ୍ର ରାଜ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ଅନୁଷ୍ଠାନମାନଙ୍କର ପରିଦର୍ଶକ ମଧ୍ୟ । ତା’ ସହିତ ପ୍ରଥମାଠାରୁ ଆରମ୍ଭ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରୀକ୍ଷା ପରିଚାଳନା ଦାୟିତ୍ଵ ବି ତାଙ୍କର । ମୁଁ ଯୋଗଦେବା ଅଷ୍ଟମ ଦିନ କାଉନ୍‌ସିଲ୍ ବସିବାର ଥାଏ । ଆଗରୁ ନୋଟିସ୍ ହୋଇଥାଏ । ଗତଦିନର ଅଫିସ୍ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ସେଥିରେ ଅନୁମୋଦିତ ହେବା ପାଇଁ ନଥିପଡ଼ୁ

ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାରେ ବ୍ୟସ୍ତ ଥାଏ ଅଫିସ୍ । ହଠାତ୍ ବଡ଼ବାବୁ ଆସି ସଙ୍କୁଚିତ ଭାବେ ଜଣାଇଲେ— ଆଜ୍ଞା ! ବଡ଼ ଭୁଲ୍‌ଟିଏ ହୋଇଯାଇଛି । “କ’ଣ” ବୋଲି ପଚାରିବାରୁ କହିଲେ— ‘ଗତବର୍ଷ ପରୀକ୍ଷାରେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ନମ୍ବର ରଖୁଥିବା ତିନିଜଣ ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ବୃତ୍ତି ଦେବାପାଇଁ ଗେଜେଟ୍‌ରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇସାରିଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଣାପଡ଼ିଲା ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ତାହା ପାଇବାକୁ ଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ— କାରଣ, ତା’ଠୁଁ ଅଧିକ ନମ୍ବର ରଖୁଥିବା ଛାତ୍ର ଜଣେ ରହିଛି । ଭୁଲ୍‌ବଶତଃ ଆଖିରେ ପଡ଼ିନଥିଲା । “ସଂଶୋଧନ କରିଦେଲେ ତ ଯିବ— ବ୍ୟସ୍ତ ହେବାର କ’ଣ ଅଛି”— ଅବହେଳାରେ ପଚାରିଲି ଏତକ । ସେ କହିଲେ— “ନୋଟିଫିକେସନ୍ ହୋଇଛି ଡି.ପି.ଆଇ.ଙ୍କ ଦ୍ଵାରା । ତାଙ୍କୁ ହିଁ ସଂଶୋଧନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ସେ ତା’ ସହଜରେ କରିବେନି । ନ କଲେ କିନ୍ତୁ ମକଦ୍ଦମା ହୋଇପାରେ ।” “ତା’ହେଲେ ଏଇଟାକୁ ଏଜେଣ୍ଡାରେ ଗୋଟିଏ ଆଇଟମ୍ କରି ରଖ” କହିଲି । କାଉନ୍‌ସିଲ୍ ବସିଲା । ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା ପରେ ଯେତେବେଳେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କଥାଟି ଉଠିଲା ସଭ୍ୟମାନେ ରାଗ ଜର୍ଜରିତ ହୋଇ ନାନା ଦିଗରୁ ଅଫିସ୍ ଉପରେ ଦୋଷାରୋପ କରିବାକୁ ଯାଆନ୍ତି । ଏଠାରେ କହି ରଖେ, ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବା କୌଣସି ଅଫିସ୍ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ବିଶେଷତଃ ସ୍ଵାର୍ଥାନ୍ଵେଷୀଙ୍କୁ । ଏଣୁ କିଛି ଗୋଟାଏ ମଉକା ମିଳିଗଲେ ଆକ୍ରମଣ ହେବା ସ୍ଵାଭାବିକ । ଏ ପୁଣି ଏକ ବାସ୍ତବ ‘ତୁଟି’ । ଦୀର୍ଘକାଳ ସପକ୍ଷ-ବିପକ୍ଷ, ଡର୍କ-ବିଡର୍କ ପରେ ଡି.ପି.ଆଇ. ସାହେବ ଆସନରୁ ଉଠି ଚଢ଼ାଗଲାରେ ପଚାରିଲେ— କିଏ କରିଛି ଏ ଭୁଲ୍ ?— ଭୀଷଣ ରାଗି ଯାଇଥାନ୍ତି । କହିଲି— ଅଫିସ୍ କରିଛି । “ଅଫିସ୍‌ରେ ପୁଣି ଜଣେ କିଏ ତ କରିଥିବେ ?” “ସମସ୍ତେ ମିଳିମିଶି କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି ପରୀକ୍ଷା ବିଭାଗରେ ।” ଉତ୍ତର ଦେଲି “କାହାକୁ ଦାୟୀ କରିବେ ? ଯଦି କାହାକୁ ଦାୟୀ କରାଯାଏ ସେ ସୁପରିଟେଣ୍ଡେଣ୍ଟ୍ । ମୁଁ ସୁପରିଟେଣ୍ଡେଣ୍ଟ୍— ମୁଁ ଦାୟୀ” । ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ପାଇଁ ସଭାଗୃହ ନୀରବ । କିଛି ସମୟପରେ ନୀରବତା ଭଙ୍ଗକରି ଜଣେ ସଭ୍ୟ ଉଠି କହିଲେ— ଏ ଗତବର୍ଷର କଥା— ଆପଣ ସପ୍ତାହେ ହେଲା ଆସିଛନ୍ତି । ଆପଣ କିମିତି ଦାୟୀ ହେବେ ? ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ଉଠି କହିଲି—

“ଭଲକଥା ହେଉଥିଲେ ବାହାଦୁରୀ ନେଇଥାନ୍ତି— ମାୟକଥାକୁ ପଛେଇଯିବି କାହିଁକି ?” ସରଗରମ ଆଲୋଚନା ଶୀତଳ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ପ୍ରସାବ ହେଲା— ଏଭଳି ତୁଟି କ୍ଷମଣୀୟ ନୁହେଁ । ଭବିଷ୍ୟତରେ ଯେପରି ଏହାର ପୁନରାବୃତ୍ତି ନ ଘଟେ ସେଥିପ୍ରତି ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟି ରଖାଯାଉ । ସଂଶୋଧିତ ତାଲିକା ଅନୁମୋଦିତ ହେଲା ।

ଏ ଗଲା କାଉନ୍ସିଲ୍ । ଏଥର ପରୀକ୍ଷା ପରିଚଳନା ଅନୁଭୂତି ଟିକିଏ କହିଦିଏ । ମାୟକ ଆଗରୁ ସେ ବର୍ଷର ପରୀକ୍ଷା ପାଇଁ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ସରିଥାଏ । ତରତ୍ ଅନୁଷ୍ଠାନର ପ୍ରଧାନ ପଣ୍ଡିତ ନାଁରେ ପରୀକ୍ଷାର୍ଥୀଙ୍କ ଅନୁମତି ପତ୍ର ଆଠଦିନ ପୂର୍ବରୁ ରେଜିଷ୍ଟ୍ରି ଡାକ ଯୋଗେ ପଠାଯାଇଥାଏ । ପରୀକ୍ଷା ଆରମ୍ଭ ଦିନ ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲା ସୁନାଖଳା ଟୋଲ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଜରୁରୀ ତାର ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା ସନ୍ଧ୍ୟା ପାଞ୍ଚଟାରେ— “ପିଲାଙ୍କ ଅନୁମତି ପତ୍ର ସେ ପାଇନାହାନ୍ତି । ପରୀକ୍ଷା କେନ୍ଦ୍ରକୁ ନଯାଇ ଟୋଲରେ ବସିଛନ୍ତି ପିଲାଏ ।” ଅଫିସର ସମସ୍ତେ ଅବାକ୍ । ରେଜିଷ୍ଟ୍ରି ଡାକରେ ଯାଇଛି, ନ ପାଇଲେ କିମିତି ! ସେଦିନର ପରୀକ୍ଷା ସରିବଣି । କିଂକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହୋଇ ଉପାୟ ଚିନ୍ତା କରୁଥାଉ ସମସ୍ତେ ବସି । ପିଲାଙ୍କର ବର୍ଷେ ନଷ୍ଟ ହେଲା । କିଏ ଦାୟୀ ହେବ । ଶେଷରେ ସ୍ଥିର ହେଲା ଡି.ପି.ଆଇ.ଙ୍କ ପରାମର୍ଶ ନେଇ ଯାହା କରାଯିବ । ଫୋନ କଲୁ— ସେ ନାହାନ୍ତି କଟକରେ ଗସ୍ତରେ ଅଛନ୍ତି । ଯୋଗକୁ ପରଦିନ ଅଫିସ ପଠାଇଥିବା ରେଜିଷ୍ଟ୍ରି ଲଫାଫାଟି ଫେରିବ ଧରି ଆସିଲା ତାକପିଅନ— ଉପରେ ଲେଖାଅଛି, “ସେ ନାଁରେ କେହିନାହାନ୍ତି ଏଠାରେ” । ଦେଖିଲା ବେଳକୁ ଚିଠିଟା ଫେରିଛି ସୁନାଖଳା, ପୁରୀରୁ, ଯଦିତ ସ୍ବଳ୍ପ ଲେଖା ଅଛି, “ସୁନାଖଳା, ଗଞ୍ଜାମ” ଯା’ହେଉ ଅଫିସ୍ ରକ୍ଷା ପାଇଗଲା । ହେଲେ, ପିଲାଙ୍କ କ୍ଷତିପୂରଣ ହେବ କିପରି ? ଲଫାଫାଟି ଧରି ଯାଇ ଡି.ପି.ଆଇ.ଙ୍କୁ ଦେଖାଇଲି । ରାଗରେ ସେ ଅଗ୍ନିବାଣୀ । ସର୍ବଭାରତୀୟ ସଂସ୍ଥା ଏପରି ଅକ୍ଷମଣୀୟ ଭୁଲ୍ କଲେ ଦେଶ ଚଳିବ କିମିତି ! କହିଲେ— କଲିକତା ହେଉ ଅଫିସକୁ ତୁରନ୍ତ ଜଣାନ୍ତୁ; ଆଉ ସେଥି ସକାଶେ ପାଞ୍ଚହଜାର କ୍ଷତିପୂରଣ ଦାବି କରନ୍ତୁ । ଡା’ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲେ ମାୟକ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ପରୀକ୍ଷାର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କରିବାକୁ । ଜଣେ ତେପୁଟି ସୁପରିଣ୍ଡେଣ୍ଟଙ୍କୁ

ପଠାଇ ପରୀକ୍ଷା ପରିଚଳନା କରାଇନେଲି ସେଇଠି କେନ୍ଦ୍ର କରି ।

ଯା’ପରେ ଆଉ ଏକ ଜଞ୍ଜାଳ । ପୋଷ୍ଟାଲ୍ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କ ଦ୍ବାରା ବିଧିବଦ୍ଧ ତଦନ୍ତ କରାହୋଇ ସେଠା ସଂପୃକ୍ତ କିରାଣିକୁ ଦାୟୀକରି ତାଙ୍କଠାରୁ କ୍ଷତିପୂରଣ ଅର୍ଥ ଆଦାୟ ପାଇଁ ନିଷ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ବିରୋ ସ୍ବଳ୍ପବେତନ ଭୋଗୀ କିରାଣି, ଏତେ ଟଙ୍କା ଦେବ କୁଆଡୁ ? ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା ଅଫିସରେ । ତା’ ଦୁଃଖ ବଖାଣିଲା କାନ୍ଦ କାନ୍ଦ ହୋଇ । ତା’ କହିବାର କଥା, ଆମେ କ୍ଷତିପୂରଣ ଦାବୀ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କଲେ ସେ ରକ୍ଷା ପାଇଯିବ । ଦୃଢ଼ରେ ପଡ଼ି ପୁଣି ଭେଟିଲି ଡି.ପି.ଆଇ.ଙ୍କୁ । ଘଟଣା ସବୁ ଜଣାଇଲି । ବହୁ ସମୟ ଚିନ୍ତାକରି ସେ ନିଷ୍ପତ୍ତି ଶୁଣାଇଲେ— ଜଣେ ଦରିଦ୍ର ପରିବାରକୁ ତଳିତଳାନ୍ତ କରି ସରକାରଙ୍କ ତହବିଲ୍ ପୁଷ୍ଟ କରିବା ମାନବୋଚିତ ନୁହେଁ । ସେଠାରୁ ଫେରି ଯଥାବିଧି ସରକାରଙ୍କ ନିଷ୍ପତ୍ତି କଥା ଚିଠି ଲେଖି ପଠାଇଦେଲି । ସେତିକିରେ ନାଟକର ଅବସାନ ଘଟିଲା ।

ଏହାପରେ ଗସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ । ସେ ସମୟରେ ମୋର ପୂର୍ବାନୁଭୂତି ନଥାଏ । କିନ୍ତୁ ମୋ ଅଡ଼ଲି ସେ ବିଷୟରେ ଅନଭିଜ୍ଞ ନଥିଲା । ତାକୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେବା ସ୍ଥିର କଲି । ଯିବା ଆଗରୁ ପାଞ୍ଚୁଥାଏ, ନିଜ ଋହିବା ନିଜେ ତୁଲାଇବି କାହା ଉପରେ ନିର୍ଭର ନକରି, କିନ୍ତୁ ଜାଣିନଥାଏ କିଭଳି ଅଞ୍ଚଳରେ ମୋତେ ରହିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ସେତେବେଳକୁ ରାଜ୍ୟର ସମୁଦାୟ ସଂସ୍କୃତ ଅନୁଷ୍ଠାନ ୧୪୪ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଝରୋଟି କଲେଜ ସହରାଞ୍ଚଳରେ । ଅବଶିଷ୍ଟ ଟୋଲ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଶତକଡ଼ା ପଞ୍ଚାଶ ଭାଗ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଅନ୍ୟ ସବୁ ନିରାଟ ମଫସଲରେ । ଏପରି ଜାଗାରେ କେତୋଟି ଟୋଲ ଅବସ୍ଥିତ ଯେଉଁଠିକି ପଦବ୍ରଜ ଛଡ଼ା ଯାତାୟାତର କୌଣସି ସୁବିଧା ନଥାଏ । ପ୍ରଥମେ ଗଲି ବାଲେଶ୍ବର । ଜିଲ୍ଲାର ଝରୋଟି ଅନୁଷ୍ଠାନ ଦେଖିସାରିଲା ପରେ ଆଉ ଏକ ଟୋଲକୁ ବାହାରିଲି ଯାହା ଓଡ଼ିଶା ଓ ବଙ୍ଗଳା ସୀମାରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଯିବାକୁ ହେଲେ ଦେହୁର୍ଦ୍ଦା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବସରେ ଯାଇ ଦୁଇମାଇଲରେ ରହଣି କଲାପରେ ସେଠାରୁ ଛ’ ମାଇଲ ଝଲିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ମୋ ସାଥୀ ଅର୍ଦ୍ଧଲି କୁଆଡ଼େ ଥରେ ମାତ୍ର ଯାଇଥିଲା ସେଇଠିକି । ବସରୁ ଓହ୍ଲାଇ ରାତ୍ରିଯାପନ ସୁଳାକୁ ଗଲୁ । କ୍ଷୁଦ୍ର ବସତିଟିଏ ।

ଝଲିଶି/ପଞ୍ଚାଶ ମାତ୍ର ଘର । ଜମିଦାର ବୋଲାଉଥିବା ଜଣେ ଧନୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଛଡ଼ା ଅବଶିଷ୍ଟ ଗରିବ ଶ୍ରେଣୀର ବୋଲି ମନେହେଲା । ଅର୍ଦ୍ଧଲି ନେଲା ତାଙ୍କ ଦୁଆରମୁହଁକୁ । ଭିତରେ ପଶି କ’ଣ କହିଲା କେଜାଣି, ପ୍ରୌଢ଼ ବୟସର ଗୃହସ୍ଥ ମହାଶୟ ଅତି ସନ୍ତର୍ପଣରେ ମୋତେ ପାଛୋଟି ନେଲେ ଘର ଭିତରକୁ । ଏକ କୋଠରିରେ ବସାଇ କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କହିଲେ— ଆଜି ରାତି ଆପଣ ରହିବେ ଏଇଠି । ମନ୍ଦିରରୁ ପ୍ରସାଦ ମଗାଇଦେବି । ସଦାବ୍ରତୀ ମଠ । ଅଗତ୍ୟା ରାଜି ହେଲି । ପ୍ରସାଦ ଆସିଲା । ଖାଇସାରି ମୂଲ୍ୟ ଦେବାକୁ ଝିଅକୁ ଅପ୍ରତିଭା ହେଲାପରି ଉତ୍ତର ଦେଲେ— “ପ୍ରସାଦ ଏଇଠି ବିକ୍ରି ହୁଏନି ଆଜ୍ଞା ! ମୋ ପିତୃପିତାମହ ଅମଳରୁ ଏହା ଚଳିଆସିଛି”— ଶୁଣି କିଛି ନକହି ତୁପ୍ପ ରହିଲି । ରାତି ପାହୁ ନ ପାହୁ ଝିଅ ଆସିଲା ଜଳଖିଆ ସହିତ ଖାଇସାରି ବାହାରିଲୁ ଟୋଲ୍ ଅଭିମୁଖେ ପାଦଚଲା ଅଭ୍ୟାସ ମୋର ଆଗରୁ ଥାଏ । ଝଲିଲୁ ଦିହେଁ । ଟାଙ୍ଗରା ଭୁଲ୍ । ରାସ୍ତା ଭୁଲିଗଲୁ କି ନା ବାଟୋଇଙ୍କଠୁ ବୁଝି ନେଉଥାଉ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ । ଦେଢ଼ଘଣ୍ଟା ପରେ ଦେଖୁଲୁ ଅନତି ଦୂରରେ ଛୋଟ ଗାଁଟିଏ । ଶୋଷ ହେଉଥାଏ । ମୁହଁଇଲୁ ସେ ଆଡ଼କୁ । ଗାଁ ମୁଣ୍ଡ ଘର ମୁହଁରେ ଯାଇ ଠିଆହେଲୁ । ମାଇପି ଜଣେ ବସିଥାଏ । ଶୋଷ କଥା କହିବାରୁ କିଛି ନକହି ତାଲେ ପାଣି ବଢ଼ାଇ ଦେଲା— ପିଇଲୁ । ପୁଣି ଆସିଲୁ ରାସ୍ତାକୁ । ସେପଟୁ ଆସିବା ଦେଖୁ ଜଣେ ବାଟୋଇ ପଛରିଲା— କୁଆଡ଼େ ଯିବେ ?— ଗାଁ ନାଁ ଶୁଣି ସେ ବି ସେଇଠିକି ଯିବ କହି ଆମ ସାଙ୍ଗରେ ଝଲୁଥାଏ । କିଛି ସମୟ ପରେ ପଛରିଲି— “ଗାଁଟାରେ ମରଦ ଲୋକ ତ କେହି ଦିଶିଲେନି— କି ଗାଁ ମ ଇଏ ?”— ମୁରୁକି ହସି ସେ କହିଲା— ଇଏ ସାଧାରଣ ଗାଁ ନୁହେଁ ସାର୍ । ତକାୟତ ବସତି । ଝରି ଛ’ ଦିନକୁ ଥରେ ମରଦମାନେ ଆସନ୍ତି ବାହାରେ ତକାୟତି କରି । ଦିନେ ଦି’ ଦିନ ରହି ପୁଣି ଝଲିଯାଆନ୍ତି ଧନ୍ଦାରେ । ମନେମନେ ଭାବିଲି— ବେଶ୍ ଅନୁଭୂତିଟିଏ ହେଲା ତ ।

ଲକ୍ଷ୍ୟସ୍ଥଳରେ ପହଞ୍ଚିଲା ପରେ ଅର୍ଦ୍ଧଲି ଦେଖେଇ ଦେଲା— ‘ଆଜ୍ଞା, ଏଇଟା ସ୍କୁଲ ।’ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଗିଲା, ଝଲିଛପର ଘର ଖଣ୍ଡିଏ; ଆଗକୁ ବାଉଁଶ, ମାଟିରେ ତିଆରି

ଗୋବର ଲିପା ଚଟାଣ । ଝରି ଝୁଲୁଛି । ଥକି ଯାଇଥାଏ, ବସିପଡ଼ିଲି ବାଉଁଶରେ । ସେ ଗଲା । ଫେରିଲା ଜଣେ ପ୍ରୌଢ଼ ଲୋକ ସାଙ୍ଗରେ । ଖୋଲା ଦିହ, କାନ୍ଧରେ ମଇଳା ପଇତା ଗୋଛାଏ— ଝାଳ ଲଟପଟ ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟବାନ୍ ମଣିଷଟି । ଦୂରରୁ ନଇଁପଡ଼ି ନମସ୍କାର କଲାପରେ ହାତଯୋଡ଼ି କହିଲା— ଆପଣ ଆସୁଛନ୍ତି ଜାଣିଥିଲେ ବସ୍ ପାଖରୁ ହିଁ ନେଇ ଆସନ୍ତି ଆଜ୍ଞା ! ଭାରି କଷ୍ଟ ହୋଇଥିବ ରାସ୍ତାରେ । ମୁଁ ପ୍ରଶ୍ନିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପଛରିଲି ଆପଣ... ? କଥା ନ ସରୁଣୁ, “ମୁଁ ଏଠା ହେତୁ ପଣ୍ଡିତ ଆଜ୍ଞା ! ଆଜି ଛୁଟି— ପିଲାଏ ଆସିନାହାନ୍ତି, ଖଳାରେ କାମ ଟିକିଏ ବାକି ରହିଥିଲା... କହୁ କହୁ ପଛରିଲି, ମୋ ଚିଠି ପାଇଥିବେ— ନ ଜାଣିଲେ କିମିତି ?— “ଏ ସପ୍ତାହ ହାଟକୁ ଯାଇନି । ଚିଠି ତାକବାଲା ପାଖରେ ଥିବ ।” ବୁଝୁ ବୁଝୁ ହେଇଛି କ’ଣ ନା— ସେ ଗାଁକୁ ଯାହା ଚିଠି ଆସେ ତାକପିଅନ ସେସବୁ ହାଟରେ ବିତରଣ କରେ । ଯଦି କାହାକୁ ନ ଦେଖୁଲା ସେ ରହିଲା ଆର ହାଟକୁ । ମୁଁ ତୁନି ରହିବା ଦେଖୁ କହିଲା— ଆପଣ ଗାଧୁଆ ପାଧୁଆ ସାରିନିଅନ୍ତୁ । କାଗଜପତ୍ର ଧରି ଆସିବି, ଦେଖୁନେବେ । କହିଲି— ଠିକ୍ ଅଛି । ଯାହା କରିବେ ଜଳଦି କରନ୍ତୁ— ଉପରଠୁଲା ମୁଁ ଫେରିଯିବି । ପୋଖରୀକୁ ଯାଇ ସ୍ନାନ କରି ଆସିଲି । ତୁପ୍ପ ହୋଇ ବସିଥାଏ— ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଦେଖାନାହିଁ । କିଛି ସମୟପରେ ପଣ୍ଡିତେ କାଗଜପତ୍ର ଧରି ଆସିବେ କ’ଣ ବିରାଟ ମାଛଟିଏ ଧରି ମୋ ସାମ୍ନା ରାସ୍ତାରେ ଝଲିଗଲେ । ଅର୍ଦ୍ଧଲିଆଡ଼େ ଝିଅକୁ ସେ ଖୁସି ମନରେ ବଖାଣିଲା— “ତାଙ୍କର ଦି ଦିଟା ମାଛ ପୋଖରୀ । କଳାବାଉଁଶି ମାଛ— ଭାରି ମିଠା; ରାନ୍ଧି ଆପଣଙ୍କୁ ନ ଖୁଆଇଲେ ଛାଡ଼ିବେ ନାହିଁ କହୁଛନ୍ତି ।” ରାଗ ପଶିଲା ମନରେ; କିନ୍ତୁ ପରାଧୀନ, ନିରୁପାୟ, ଦିପହର ବେଳକୁ ତାକରା ଆସିଲା ଖାଇବା ପାଇଁ । ଗଲି ଖାଇଲି । କାଗଜପତ୍ର ଯାହା ଦେଖୁଲି ନ କହିବା ଭଲ । ନାମ ମାତ୍ର ପିଲା— ନାମ ମାତ୍ର ଟୋଲ୍— ବାର୍ଷିକ ଗ୍ରାଣ୍ଟ ପୟର ଶହ । ସବୁ ଟିପି ନେଇ ଆସିଲି । ଆଜ୍ଞା, ଏସବୁ ନାଟର ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ କିଏ ଜାଣନ୍ତି— ମୋ ବିଶ୍ୱସ୍ତ ସହଚରଟି । ସେଦିନ ବୁଝିଲି କାହା ନାଁରେ କିଏ ସ୍ୱାର୍ଥ ସିଦ୍ଧି କରନ୍ତି ।

ଆଉ ଥରକର ଘଟଣା, ଯେତିକି ଦୁଃଖଦାୟକ ସେତିକି ହାସ୍ୟୋଦ୍ଦୀପକ । ରାଜକନିକାରୁ ପାଞ୍ଚ ମାଇଲ ଦୂରରେ

ଟୋଳ । କଜା ରାସ୍ତା । ପାଦରେ ଯିବାକୁ ହୁଏ । ବସ୍ତ୍ରପରେ କିଛି ସମୟ ଅପେକ୍ଷା କଲାପରେ କାହାକୁ ନ ଦେଖି ସ୍ଥିର କଲୁ ବାଟ ପଛର ଝଲିଯିବୁ । ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଗ୍ରାମକୁ ନୂଆ— ପୁରୁଣା ଦୁଇଟି ରାସ୍ତା । ନୂଆ ରାସ୍ତା ବୁଲାଇ । ତେଣୁ ପୁରୁଣା ରାସ୍ତାରେ ଯିବାକୁ ସ୍ଥିର କଲୁ । ବାଟ ଅପେକ୍ଷାକୃତ କମ୍ । କିନ୍ତୁ ଅପଚରା—ନିଛାଟିଆ । ଅର୍ଦ୍ଧଲି ତାକୁ ହିଁ ଜାଣିଥାଏ ଆଗରୁ । ଜନମାନବ ଶୂନ୍ୟ, ବାଲୁଚର, ଝଲିଥାଉ ଦି'ଜଣ । ଆଗରେ ମୁଁ— ପଛରେ ସେ । କିଛି ବାଟ ଗଲାପରେ ପଛକୁ ବୁଲି ଦେଖିଲି, ସେ ନାହିଁ । କୁଆଡ଼େ ଗଲା ବୋଲି ଆଖି ବୁଲାଇଲା ବେଳକୁ ଝାଡ଼ା ବସିଛି ଏକ ଉଚ୍ଚା ବିଲ ହୁଡ଼ା ତଳକୁ । କି ଅଜବ ଲୋକଟା । ମୋତେ ଟିକିଏ କହିଲାନି ଆଗରୁ । ଠିଆ ହେଲି । ଉଠି ଆସିଲା । ପାଣି ନାହିଁ । ଶୌଚ ହେବ କେଉଁଠି । ଝଲିଲା ପୁଣି କଛା ଟେକି । ବ୍ରାହ୍ମଣ ପୁଅ, ଝାଡ଼ା ଫେରି କଥା କହିବା ମନା । ଦେଖିଲି— ବହୁ ଦୂରରେ ଗାଁଟିଏ, ଆଖି ପାଉନି, ହାତଠାରି ଦେଖାଇଲା ସିଆଡ଼କୁ । କାହିଁ ଯାଉଗାଁ । ଅଜଣା ବାଟ । ମୁହାଁଇଲୁ ସେପଟେ । ଯୋଗକୁ ତିନିକଣ ବୋଝିଆ ପଇତୁ ମୁଣ୍ଡାଇ ସାମ୍ନା ରାସ୍ତାରେ ଆସୁଥାନ୍ତି । ମୁଣ୍ଡକୁ ଏକ ବୁଦ୍ଧି କୁଟିଲା । ଅଟକେଇଲି ତାଙ୍କୁ । ଦୁଇଟି ପଇତୁ କାଟି ଦେବାକୁ କହିଲି । କଥାରଖି ବୋଝ ଓହ୍ଲାଇ ଦୁଇଟି ପଇତୁ କାଟି ଦେଲେ ସେମାନେ— ଅଣାଏ ପଇସା ଧରି ଝଲିଲେ ତାଙ୍କ ବାଟରେ । ସେ ଗଲାପରେ କହିଲି ନିଅ, ପଇତୁ ପାଣିରେ ଶୌଚ ହୋଇପଡ଼ । ବିରାଗ କୁହୁ କୁହୁ ହୋଇ ଶୌଚ ହେଲା— ଅପରାଧୀ ଭଳି ସଫେଇ ଦେଇ କହିଲା, ଭାରି ଝାଡ଼ା ମଡ଼େଇଲା ଆଜ୍ଞା, ସମ୍ଭାଳି ପାରିଲିନି, ବସିଗଲି । କିଛି କହିଲିନି, ମନେ ମନେ ଭାରୁଥାଏ ଆଜ୍ଞା ଲୋକ ସାଙ୍ଗରେ ଆସିଲି ହାନିଆ ହେବାକୁ । ତା'ପରେ ମନକୁ ଆସିଲା ସେ ଅବସ୍ଥାରେ ଯଦି ମୁଁ ପଡ଼ିଥାନ୍ତି, କ'ଣ ହୁଅନ୍ତା । ଛାଡ଼ ସେ କଥା । ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ଥଳରେ ପହଞ୍ଚିଲୁ । ବୁଝିଲୁ ପଣ୍ଡିତେ ଗାଁରେ ନାହାନ୍ତି, ପରିଚୟ ପାଇ ଜଣେ ଗ୍ରାମବାସୀ ଟୋଳ ଘରକୁ ବାଟ କଢ଼ାଇ ନେଲାବେଳେ ଝାଳନାଲ ହୋଇ ପଣ୍ଡିତେ ଆସି ନେହୁରା ହେଲା ପରି କହିଲେ— କ୍ଷମା କରିବେ ଆଜ୍ଞା, ତେରି ହେଇଗଲା । ମୁଁ ବସ୍ତ୍ରାଣ୍ଡରେ ପହଞ୍ଚିଲା ବେଳକୁ ଆପଣମାନେ ବାହାରି ଆସିଲେଣି । କୋଉଁ ବାଟେ ଆସିଲେ ?

କହିଲି ପୁରୁଣା ରାସ୍ତା ଧରି “କେଡ଼େ ଭୁଲ୍ କଲେ ଆଜ୍ଞା ! ସେ କ'ଣ ରାସ୍ତା ! ମୁଁ ନୂଆ ରାସ୍ତା ଧରି ଯାଇଥିଲି ।” କହି ବହୁ ଅନୁତାପ କଲେ ସେ । ସ୍କୁଲ ପରିଦର୍ଶନ ପରେ ରାତି କଟାଇ ପରଦିନ ନୂଆ ରାସ୍ତାରେ ଆସିଲୁ ରାଜକନିକା । ଏଭଳି ଅନୁଭୂତି ଆଉ କାହା ଜୀବନରେ ଘଟିଥିବ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଯା'ହେଉ, ବର୍ଷେ ମଧ୍ୟରେ ଦକ୍ଷିଣରେ ଜୟପୁରଠାରୁ ଉତ୍ତରରେ ଜଳେଶ୍ୱର ଏବଂ ପଶ୍ଚିମରେ ସମ୍ବଲପୁର ସମେତ କେନ୍ଦ୍ର ଓଡ଼ିଶାର ଟୋଳମାନ ପରିଦର୍ଶନ କଲି । ଆହୁରି କେତେ ବାକି ରହିଗଲା । ସବୁ ଅନୁଭୂତି ସ୍ମରଣୀୟ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଆଉ ଦୁଇଟି ମାତ୍ର ଉଲ୍ଲେଖ କରିବି ।

ଥରେ ସହରାଞ୍ଚଳର ଏକ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟକୁ ଯିବାର ଥାଏ । ସେଠା ବହୁ କର୍ମଚାରୀ ସଂପାଦକଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅଭିଯୋଗ କରିଆସୁଥାନ୍ତି । ମୋ ଯିବା କଥା ଲେଖି ଚିଠି ଆଗରୁ ପଠାଇଥାଏ । ସଂପାଦକ ମହାଶୟ ଗନ୍ଧର ଟିକିନିଖି ବିବରଣୀ ଅଫିସରୁ ସଂଗ୍ରହ କରି ତଦନୁଯାୟୀ ମୋ ରହିବାର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କରି ଅପେକ୍ଷାରେ ଥାଆନ୍ତି । ଏ କଥାର ଆଭାସ ପାଇ ମୁଁ ଯାତ୍ରାପଥ ବଦଳାଇ ସେଠାରେ ପହଞ୍ଚିଲି ଏବଂ ଏକ ଲଞ୍ଜିଂରେ ସ୍ଥାନ କରିନେଲି । ଏହା ଜାଣି ସଂପାଦକ ବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ଆସି କହିଲେ— ଅମୁକ ହୋଟେଲରେ ଆପଣଙ୍କ ପାଇଁ ସ୍ଥାନ ସଂରକ୍ଷିତ ଅଛି — ଝଲିଲୁ ସେଇଠି ରହିବେ । କହିଲି ରହିଗଲିଣି ତ, ଆଉ କାହିଁକି ସେଇଠିକି ଯିବି— ପରିଦର୍ଶନରୁ ଜଣାଗଲା ଅନୁଷ୍ଠାନର ବହୁ ଅର୍ଥ ଏପଟସେପଟ କରିଛନ୍ତି ସେ, ଯାହାର ହିସାବ ମିଳୁନାହିଁ । ଆସି ରିପୋର୍ଟ ଦେଲି ଏବଂ ଦଣ୍ଡିତ ହେଲେ ସେ ।

ଆଗରୁ କହିଛି, ଜମିଟି କେତେକ ସ୍ଥାନରେ କେତେ ଟୋଳ ଅବସ୍ଥିତ ଯେଉଁଠି ରାତି ନ କଟାଇ ଫେରିବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ଗୋଟିଏ ବସ୍— ଥରେ ମାତ୍ର । ଏଣୁ ଗୋଟିଏ ରାତି ସେଇଠି ରହିବାକୁ ବାଧ୍ୟ । ଭୋର ହେଲେ ଝ' କପେ ପିଇବା ମୋର ଅଭ୍ୟାସ । ସେ ପାଇଁ ଅର୍ଦ୍ଧଲିକୁ ଆଗରୁ ସଙ୍କେତ ଦେଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଦେଖି ଆସିଲି ଝ' ଆସୁଛି ସୁଜି-ହାଲୁଆ ସାଙ୍ଗରେ । ହାଲୁଆ ଫେରେଇ ଦିଏ ଝ' ଟିକକ ପିଇ । ଦୁଇ ଟିନି ଜାଗାରେ ଏକା ପରି ଦେଖି ସନ୍ଦେହ ହେବାରୁ ଭିତିରି

ଖବର ନେଲି । ଜଣାପଡ଼ିଲା, ମୁଁ କୁଆଡ଼େ ହାଲୁଆ ପସନ୍ଦ କରେ । ଶୁଣି ତାକୁ ବ । ଗାଧୋଇବା ଆଗରୁ ମୁଁ ଜଳଖିଆ ଖାଏନି, ଏଣୁ କଥାଟା ଅନୁମାନ କରି ଦିନେ ସଙ୍ଗାଟିକୁ ପରାରିଲି— ତୁମେ ଜଣ କ’ଣ ପୁରୀ ବା ସିଙ୍ଗଡ଼ା ହେଉଛି କା କିଛି ଖାଅନି ? କହିଲା— “ଖାଏ ଯେ ଆଜ୍ଞା । ଦାନ୍ତଗୁଡ଼ାକ ହୁଗୁଳି ଗଲାଣି ତ ଭଲ ଖେବାଇପାରେନି”, ସେଇଠି ପଦାକୁ ଆସିଲା ତା’ର ଅସଲ ରୂପ । ସେହିଦିନୁ ତାରିଦ୍ କରିନେଲି— ଆଉ ଯେମିତି ଝ’ ସହିତ ଜଳଖିଆ ନ ଆସେ କେଉଁଠି । ଏମିତି କହି ବସିଲେ ବହୁ ଦୂର ଲାଘିଯିବ ଲେଖା । ଯା’ହେଉ, ଏହି ଗସ୍ତକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ପୁରପଲ୍ଲୀ ଦେଖିଆସିବା ସହିତ ସେଠା ସମାଜର ଲୋକଚରିତ୍ର, ଆରୁ-ବ୍ୟବହାର, ଝଲିତଳଣ, ଖାଦ୍ୟପେୟ, କଥାବାର୍ତ୍ତା, ଜୀବନ ଯାତ୍ରା, ଅତିଥି ସକ୍ଷର ପ୍ରଭୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କରିବାର ସୁବର୍ଣ୍ଣ ସୁଯୋଗ ମିଳିଥିଲା ଯାହା ସହଜଲଭ୍ୟ ନୁହେଁ । ଉତ୍ତର, ଦକ୍ଷିଣ, କେନ୍ଦ୍ର ଓଡ଼ିଶା ଗସ୍ତ ସାରି ସମ୍ବଲପୁର ଜିଲ୍ଲା ପରିଦର୍ଶନ କରି ପୁରୀ ବାହୁଡ଼ିଲି ପନ୍ଦରଦିନ ପରେ । ଆସି ଦେଖେ ଘରେ ବତିଶି ଜଣ ଅତିଥି— ଆସିଛନ୍ତି ଗୋବିନ୍ଦ ଦ୍ଵାଦଶୀ ବୁଡ଼ ପକାଇ ଜଗନ୍ନାଥ ଦର୍ଶନ କରି ଯିବେ । ସେ ବର୍ଷର ଗୋବିନ୍ଦ ଦ୍ଵାଦଶୀ ଥିଲା କୁଆଡ଼େ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । ପୁରୀରେ ଆଠଲକ୍ଷ ଲୋକଙ୍କ ସମାଗମ । ଲୋକାଳୟ, ଛତ୍ର, ଅତିଥି ଭବନ, ହୋଟେଲ, ଲଜିଂ, ଯାତ୍ରାନିବାସ ଯୁଆଡ଼େ ଦେଖିବ ଲୋକାରଣ୍ୟ । ତିନିଦିନ ଆଗରୁ ଯାତ୍ରୀମାନେ ଆସି ସମୁଦ୍ରକୂଳ ବାଲି ଉପରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥାନ୍ତି, ଅତଏବ ଆମ ଘରେ ବତିଶି ଜଣଙ୍କ ରହଣି କିଛି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ନଥିଲା । ପୁରୁଷଙ୍କଠାରୁ ସ୍ତ୍ରୀ ସଂଖ୍ୟା ବଳିପଡ଼ିଥାଏ । ଉପର ଛାତ ଶୟନସ୍ଥଳୀ । ଭୋଜନ ଦାୟିତ୍ଵ ଘରଣୀ ଉପରେ, ଖଲିପକାରୁ ପରଷିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ଗୃହକର୍ତ୍ତା ହିସାବରେ ସବୁ ସହ୍ୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ତାକୁ, ଦିନେ ଦି’ ଦିନ ନୁହେଁ— ଦୀର୍ଘ ପାଞ୍ଚଦିନ । ଛୁଆ-ପିଲା ଜଞ୍ଜାଳ ସହିତ ଏତେ ଲୋକଙ୍କ ଖୁଆପିଆର ଦାୟିତ୍ଵ । ଅବସର ନାହିଁ କି ବିଶ୍ରାମ ନାହିଁ । ଏପରିକି ଖାସ୍ ଦ୍ଵାଦଶୀ ଦିନ ସମୁଦ୍ରରେ ସ୍ନାନ କରି ଆସିବାକୁ ସମୟ ମିଳି ନଥିଲା ଆମକୁ । ଦିନ ଦଶଟାରେ ବାହାରିଲୁ ବୁଡ଼ ପକାଇବାକୁ । ଠେଲାପେଲା ଭିତରେ ଯେନ କେନ

ଗାଧୋଇପଡ଼ି ଫେରିବା ବାଟରେ ଶ୍ରୀମତୀ କରୁଣ ସ୍ଵରରେ କହିଲା— “ଗାଧୋଇବା ବେଳେ ମୁକୁତା ଲଗା କାନୁଲଟିଏ ଖସିପଡ଼ିଲା ପାଣିରେ— ମିଳିଲା ନାହିଁ । ସୁନା ହଜିଲା କି ବିପତ୍ତି ପଡ଼ିବ କେଜାଣି ।” ସାନ୍ତ୍ଵନା ଦେବା ଛଳରେ ବୁଝାଇଲି— ପୁଣ୍ୟ ହେବ ବୋଲି ଲୋକେ ସୁନା, ରୁପା ଟଙ୍କା, ପଇସା ଫୋପାଡ଼ନ୍ତି ସମୁଦ୍ର ପାଣିକି । ସୁନା ଯଦି ପଡ଼ିଗଲା— ପୁଣ୍ୟ ହେବ । କହିଦେଲି ସିନା— ମନେ ମନେ ଭାବୁଥାଏ, ବାସ୍ତବିକ୍ ସୁନା ହଜିବା ଅଶୁଭ ସଙ୍କେତ । ଯାହା ଭାଗ୍ୟରେ ଥିବ । ଘରକୁ ଆସି ଛାତ ଉପରେ ଠିଆରହି ନୀଳଚକ୍ରକୁ ଚାହିଁ ମୁଣ୍ଡିଆ ମାଲଲୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ । ସେତେବେଳକୁ ମୋଟିସାହି ଛକଠାରୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧାଡ଼ିବାନ୍ତି ଠିଆ ରହିଥାନ୍ତି ଯାତ୍ରୀବଳ ଠାକୁର ଦର୍ଶନ ପାଇଁ ।

ଦ୍ଵାଦଶୀ ସରିଲା । ଯେଝା ଘରକୁ ବାହୁଡ଼ିଲେ ପୁଣ୍ୟାର୍ଜନ କରି । ଏଣେ କିନ୍ତୁ ମାତ୍ରାଧିକ ପରିଶ୍ରମ ଯୋଗୁଁ ଘରଣୀର ଯେପରି ସ୍ଵାସ୍ଥ୍ୟ ଭଙ୍ଗ ଘଟିଲା ଅବହେଳା ହେତୁ ଦୁଇଟି ଶିଶୁ ସେହିପରି ରୋଗାକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ତଥାପି ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପାଳନ କଲୁ ବୋଲି ମନେ ମନେ ଆଶ୍ଵସ୍ଥ ଥିଲୁ ।

କିଛି ଦିନ ଅନ୍ତେ ସ୍ଵର୍ଗାୟ କିଶୋରୀ ମୋହନ ଦ୍ଵିବେଦୀ, ଯେ କି ବହୁବର୍ଷ ଧରି ସଂସ୍କୃତ ବିଭାଗର ସୁପରିଟେଣ୍ଡେଣ୍ଟ ଥିଲେ, ଅଫିସକୁ ଆସି ହସି ହସି ପରାରିଲେ “କ’ଣ ପାଢ଼ୀ ମହାଶୟେ ! ଦି ଥର ଆସି ଫେରିଲିଣି, ସବୁଥର ଆପଣ ଗସ୍ତରେ । କଥା କ’ଣ ?” ଆମ୍ବୁଲେଟ୍ ସବୁ କଥା ବୟାନ କଲି । ଶୁଣି ସାରି ସେ ଗମ୍ଭୀର ହୋଇ କହିଲେ— ଜମିତି ଝଲିଛି ମୁଁ ଥିଲାବେଳୁଁ, କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷ ଭାବନ୍ତି— ଏ ଯୁଗରେ ଏତେଗୁଡ଼ିଏ ସଂସ୍କୃତ ଅନୁଷ୍ଠାନ ରଖି ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଖର୍ଚ୍ଚ କରିବା ଅନାବଶ୍ୟକ । ସେଥିରୁ କେତୋଟି ଉଠାଇଦେଲେ କିଛି ଖର୍ଚ୍ଚ ବଳି ପଡ଼ନ୍ତା । କଥାଟା ଶୁଣୁ ଶୁଣୁ ମନକୁ ଛୁଇଁଲା, ସେଥିପାଇଁ ମୋତେ ଅଶାଯାଇଛି ବୋଧେ । କହିଲି, “ବହୁ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଦେଖି ଆସିଲି ଆଜ୍ଞା ! କେତେକର ଅବସ୍ଥା ଅତି ଶୋଚନୀୟ । ଭାବୁଛି ସେଥିପାଇଁ ନୂତନ ଯୋଜନାଟିଏ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ସରକାରଙ୍କୁ ଦେବି । ଆପଣଙ୍କ ମତ କ’ଣ ?”— କହିଲେ, ପ୍ରସ୍ତୁତ କରନ୍ତୁ, ଦେଖିବି, ତା’ପରେ କହିବି । ଦୀର୍ଘଦିନ ନାନା ଦିଗରୁ ଚିନ୍ତା କଲାପରେ ଏକ ସର୍ବାଙ୍ଗୀନ ଯୋଜନା ପ୍ରସ୍ତୁତ

କଲି— କିଶୋରୀ ବାବୁକୁ ଦେଖାଇଲି । ଦିନୁଟିଏ ରଖିଲା ପରେ ସେଇଟି ଧରି ଆସି କହିଲେ— ବହୁତ ଭାବିଚିନ୍ତି ଯୋଜନାଟି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଛନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ ମୁଁ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିଛି, ପଠାନ୍ତୁ, କ’ଣ ହେଉଛି । ଦେଖାଯାଉ । ମୁଁ ଭାବେ ଏହା ସରକାର ଗ୍ରହଣ କରିବେନି । କାହିଁକି ? କାହିଁକିର ଉତ୍ତରଦେଇ କହିଲେ “ଦେହ ଲକ୍ଷ ଟଙ୍କା ଅଧିକା ଖର୍ଚ୍ଚ ଦେଖାଇଛି ।” କିଛି କହିଲିନି, ତୁନି ରହିଲି । କଟକ ଯାଇ ଡି.ପି.ଆଇ.ଙ୍କୁ ଦେଇ ଆସିଲି, କିଛି ଦିନ ବାଦେ ଯାଇ ଦେଖା କରିବାରୁ ସେ କହିଲେ— “ଇଏ ଏକ ନୂଆ ଯୋଜନା, ମହାମଣ୍ଡଳର ସ୍ୱାକୃତି ଆବଶ୍ୟକ । ସରକାର ଅଧିକା ଖର୍ଚ୍ଚ ବହନ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନୁହନ୍ତି”— କହି କିତାଟା ଫେରେଇ ଦେଲେ । ସେଇଠୁ ଆସି ମନେ ମନେ ସ୍ଥିର କଲି— ଆଉ ଏ ବିଭାଗରେ ରହିବିନି । କୌଣସି ଉପାୟରେ ବଦଳି ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଓର ଉଣ୍ଡୁଆଏ । ରାସ୍ତାରେ ଯିବାକୁ ମନ ବଳୁ ନ ଥାଏ ତିନିଜଣ ରୋଗୀଙ୍କୁ ଘରେ ଛାଡ଼ି ଯିବାକୁ । ଅଫିସ୍ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତି ବିଚୂଷା ଜନ୍ମେ । କର୍ମଋତାଙ୍କ ଆସ୍ଥାଭାଜନ ଥିବା ହେତୁ ସବୁ ଝଲିଥାଏ ଗତାନୁଗତିକ ରୀତିରେ ।

କିଛିଦିନ ବାଦେ ସମିତିର ସମାବର୍ତ୍ତନ ଉତ୍ସବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପରାମର୍ଶ ଲାଗି କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କୁ ଭେଟିବାର ଥାଏ । କଥାବାର୍ତ୍ତା ଶେଷରେ ବିନୀତ ଭାବେ ଜଣାଇଲି— ଆଜ୍ଞା ! ମୋତେ ବଦଳି କରିନିଅନ୍ତୁ କୋଉ କଲେଜକୁ । “କାହିଁକି ? କଣ ହେଲା ?” “ନାହିଁ ଆଜ୍ଞା ! କିଛି ହେଇନି । ମୋତେ ଏ ପୋଷ୍ଟ ଭଲ ଲାଗୁନି ।” “ଅନେକେ ଝୁଣୁଛନ୍ତି ଆସିବାକୁ ପ୍ରାଇଭେଟ୍ ପୋଷ୍ଟ ବୋଲି, ତୁମେ ବଦଳି କରିବାକୁ କହୁଛ ?” (ପ୍ରାଇଭେଟ୍ ପୋଷ୍ଟ ବୋଇଲେ, ଦରମା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ଉପାୟରେ ଯେଉଁଠି ଅର୍ଥ ଉପାର୍ଜନର ସୁବିଧା ଥାଏ) ଅନୁର୍ନୟ ଭଙ୍ଗୀରେ କହିଲି— ଦେଖନ୍ତୁ ଆଜ୍ଞା ! ଝଲିଶି ବର୍ଷ ଯାଏଁ ପାଠ ପଢ଼ିଲି । ଏଠିକି ଆସିଲା ପରେ ଲେଖାପଢ଼ା କିଛି କରିପାରୁନି । ଫାଇଲ— ଆଉ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ସମସ୍ୟା । ତା’ରି ଭିତରେ ଦିନ ଯାଉଛି । ଟିକିଏ ତୁନିରହି କହିଲେ— ଆଜ୍ଞା ଦେଖିବା ।

ଏହାପରେ ପିଲାକୁରୁମ୍ଭ ଉପରେ ଅଧିକ ଧ୍ୟାନ ଦେବା ସାଙ୍ଗକୁ ବହିପଢ଼ ଆଣି ପଢ଼ିବା, ସାଙ୍ଗସାଥୀଙ୍କ ମେଳରେ ହସଖୁସି କରିବା, ବଡ଼ଦେଉଳ ଓ ସମୁଦ୍ରବେଳା ବୁଲି

ଆସିବାରେ ସମୟ ଅତିବାହିତ ହେଲା । ଏତିକିବେଳକୁ ସ୍ଥାନୀୟ କଲେଜର ଏକ ଉତ୍ସବକୁ ମୁଖ୍ୟ ଅତିଥି ଭାବେ ଡି.ପି.ଆଇ. ଆସିଥାନ୍ତି । ଯାଇ ଭେଟିଲି ଏବଂ ବଦଳି କଥା ସୁରଣ କରାଇଲି । କହିଲେ— ମନେଅଛି । ଫେରି ଆସିଲି— କିଛି ଦିନ ଅନ୍ତରରେ ପୁଣି ଭେଟ ହୁଏ ସଂସ୍କୃତ କଲେଜରେ । କାମ ସାରି ଯେତେବେଳେ ଯିବାକୁ ବାହାରନ୍ତି କଟକ, ଯାଇ ପଞ୍ଜରିଲି ସେହି କଥା । ଟିକିଏ ଠିଆ ହୋଇ ପଢ଼ିଲେ ଏବଂ ପଞ୍ଜରିଲେ— ସତେ କ’ଣ ତୁମେ ବଦଳି ହେବାକୁ ଝୁଣୁଛ ? କେଉଁଠିକି ଯିବ ? କହିଲି, ଯେଉଁଠିକି ଆପଣ ନେବେ । କଟକ—ପୁରୀ—ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି... । କିଛି ନ କହି ଝଲିଗଲେ । ଝରିଦିନ ପରେ ଆଦେଶ ପାଇଲି— ସାମନ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର କଲେଜକୁ ଓଡ଼ିଆ ଅଧ୍ୟାପକ ଭାବେ ବଦଳି ହୋଇଛି ଏବଂ ମୋ ସ୍ଥାନକୁ ଆସୁଛନ୍ତି ମୋର ଜଣେ ପରିଚିତ ବନ୍ଧୁ । ଖୁସି ଲାଗିଲା । ଦି’ ଦିନ ଉତ୍ତାରୁ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ପହଞ୍ଚିଲେ କାର୍ଯ୍ୟଭାର ହସ୍ତାନ୍ତର କରି ଅବ୍ୟାହତି ନେଲି । କହିଲି ଘର ଯୋଗାଡ଼ ହେଲା ଯାଏଁ ଏଇଠି ରହିବ— ରାଜି ହେଲେ ସେ । ଅଳ୍ପ ଦିନ ମଧ୍ୟରେ ଘର ଖଣ୍ଡିଏ ପାଇ ଉଠିଗଲେ କୁଣ୍ଡେଇ ବେଷ୍ଟ ସାହିବୁ ।

— ୦ —

(୭)

ସାମନ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର କଲେଜରେ ଯୋଗଦେଲି, ପ୍ରିନିସ୍ପାଲ୍ ଥାଆନ୍ତି ପାରଳା କଲେଜର ପୂର୍ବତନ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଡ. ଦାମୋଦର ମିଶ୍ର । ମୋର ଜଣେ ଶୁଭଚିନ୍ତକ । ଦେଖୁ ଖୁସିରେ କହିଲେ— ଭଲହେଲା— ଆସିଲ । ଭଲ ଡ୍ରାମାଟିଏ କରିବା ଏ ବର୍ଷ । ଅତିରିକ୍ତ ଦାୟିତ୍ୱ ବଞ୍ଚନ ବେଳେ ଦେଖୁଲି ମୋତେ ସାଂସ୍କୃତିକ ବିଭାଗର ଦାୟିତ୍ୱ ଅର୍ପଣ କରାହୋଇଛି । ଆଗରୁ ଥିଲେ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣାୟ ରାଜକିଶୋର ରାୟ— ଜଣେ ଉତ୍ତମ ଅଭିନେତା, ଦିଗ୍‌ବର୍ତ୍ତକ ଏବଂ ତବଲା ବାଦକ ।

ନୂଆ ଘରକୁ ଆସିଲି । ସ୍କୁଲ ପଢୁଆ ଦୁଇଜଣ ଝିଅ ସାଙ୍ଗକୁ ଦୁଇଟି ଗୁରୁଣ ଶିଶୁ । ସଂସ୍କୃତ ଅଫିସର କର୍ମଋତାଗଣ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ଅଭାବ ଅସୁବିଧା ବୁଝିଯାଉଥାନ୍ତି ସ୍ନେହାନୁବନ୍ଧନ ଯୋଗୁଁ । ପୂର୍ବର ଶୁଭାକାଂକ୍ଷୀ ବନ୍ଧୁ ଉପେନ୍ଦ୍ର ବାବୁ ଜୟପୁରରୁ

ବଦଳି ହୋଇ ଆସନ୍ତି । ସ୍ଥାୟୀ ବାସିନ୍ଦା ସେ । ତାଙ୍କ ଘର ନିକଟରେ ମୋ ବସା । ତେଣୁ ବାହାରକୁ ଯିବାକୁ ପଡ଼ିଲେ କୁଟୁମ୍ବର ଭାର ତାଙ୍କରି ଉପରେ । ଅଧ୍ୟାପକ ଓ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ ସହିତ ବନ୍ଧୁତା ଗଢ଼ିଉଠେ ସ୍ୱଳ୍ପକାଳ ମଧ୍ୟରେ । ବୟସର ବରିଷ୍ଠତା ଓ କାର୍ଯ୍ୟକାଳର କନିଷ୍ଠତା ତରୁଣ ଓ ପ୍ରବାଣ ଉଭୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ଅନ୍ତରଙ୍ଗତାରେ ସହାୟକ ହେଲା । ଫଳରେ ଶ୍ରୀ ସର୍ବେଶ୍ୱର ଦାସ, ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟବାଦୀ ମିଶ୍ର, ଶ୍ରୀ ମୁକୁନ୍ଦ ମିଶ୍ର ପ୍ରମୁଖ ବରିଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ସମେତ ଶ୍ରୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଆର୍ତ୍ତତ୍ୟାଗ, ଶ୍ରୀ ଗୋପବନ୍ଧୁ ବେହେରା, ଶ୍ରୀ ମଧୁସୂଦନ ପତି ପ୍ରଭୃତି ନବୀନ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ମଧୁର ସଂପର୍କ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା । ସ୍ନେହ ଓ ଭକ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବାରେ କାହାରି କାର୍ପଣ୍ୟ ଦେଖି ନଥିଲା । ସୁଲତା କହିବାକୁ ଗଲେ ଅନୁଷ୍ଠାନର ବାତାବରଣ ଥିଲା ସର୍ବତୋ ଭାବେ ଶିକ୍ଷାନୁକୂଳ ।

ମୁଁ ଦାୟିତ୍ୱ ନେବା ଜାଣି ନିର୍ବାଚିତ ଛାତ୍ର ପ୍ରତିନିଧି ତ୍ରାମା ସଂପାଦକ ଦେଖା କରି କହିଲା— ଦି' ବର୍ଷ ହେଲା ତ୍ରାମା ହେଉନି ସାର୍ । ଏ ବର୍ଷ ଧୂମ୍‌ଧାମରେ କରିବା ଝିଅପିଲାଙ୍କୁ ନେଇ— କାରଣ ପରୀକ୍ଷାରୁ ସେ ଯାହା କହିଲା— ତା'ର ସାରାଂଶ ଥିଲା ନିତାନ୍ତ ଗତାନୁଗତିକ । ଅର୍ଥାତ୍ ଭାରପ୍ରାପ୍ତ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ଯୋଗୁଁ ନାଟକ ହୋଇପାରି ନଥିଲା । ପୁଣି ପଚାରିଲି— ଝିଅ ପିଲାଏ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ତ ?— କହିଲା, “ନା ସାର୍ ! ଏ ବର୍ଷ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଅଛନ୍ତି । ଆଛା ଯେଉଁମାନେ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି ତାଙ୍କୁ କହ ମୋ ସହିତ ଦେଖା କରିବେ ।” ପରଦିନ ମୁଁ କମନରୁମ୍ ଗଲାବେଳେ ଦେଖିଲି ଗୁରୁଜଣ ଛାତ୍ରୀ ଠିଆ ରହିଛନ୍ତି ଦ୍ୱାର ମୁହଁରେ । ଦେଖିଲା ମାତ୍ରେ ନମସ୍କାର କରି ନାଟକରେ ପାର୍ଟି କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ଥିବା କଥା ପ୍ରକଟ କଲେ ଏବଂ କହିଲେ— ଘରୁ ଟିକିଏ ଅନୁମତି ଆଣିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଏବଂ ଆପଣ କହିଲେ ହେବ ନୋହିଲେ ମନା କରିପାରନ୍ତି । ପରଦିନ ଦେଖା କରିବାକୁ କହି ତାଙ୍କୁ ବିଦା କଲି । ଗଲି ସତ୍ୟବାଦୀ ବାବୁଙ୍କ ପାଖକୁ । ଜଣେ ମର୍ଯ୍ୟାଦାସମ୍ପନ୍ନ ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧ୍ୟାପକ । ପରାମର୍ଶ କରିବାରୁ ସେ କହିଲେ— “ବୁଝିଲେ ତ. ପାଢ଼ୀ । ପୁରୀ ଏକ ରକ୍ଷଣଶୀଳ ଜାଗା । ଝିଅମାନେ ଅଭିନୟ କରିବାକୁ ଅଭିଭାବକ ରାଜି ହୋଇ ନ ପାରନ୍ତି । ତା'ଛଡ଼ା ସେମାନଙ୍କ ନିରାପତ୍ତା ପ୍ରଶ୍ନ

ମଧ୍ୟ ଅଛି । ଏ ଦାୟିତ୍ୱ ମୁଣ୍ଡାଇବା ଭାରି କଷ୍ଟକର ।” ଉତ୍ତର ଦେଲି— “ଦାୟିତ୍ୱ ନେବାକୁ ମୋର ପଛଘୁଞ୍ଚା ନାହିଁ । ଖାଲି ଆପଣମାନଙ୍କ ସହଯୋଗ ପାଇଲେ ହେଲା ।” ଟିକିଏ ଚିନ୍ତା କରି କହିଲେ— “ମୋର ପୂର୍ଣ୍ଣ ସହାନୁଭୂତି ରହିଛି । ଆଗେଇ ନିଅନ୍ତୁ, ଦେଖାଯାଉ କ'ଣ ହେଉଛି । କିନ୍ତୁ ମନେ ରଖିବେ । ସେମାନଙ୍କ ନିରାପତ୍ତା ବଡ଼ କଥା”— କହି ସତର୍କ କରିଦେଲେ । ପହଞ୍ଚିଲି ଅଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କ ପ୍ରକୋଷ୍ଠରେ । ସବୁ ଶୁଣିସାରିଲା ପରେ ସେ କହିଲେ— ଭଲକଥା । ଅଭିଭାବକ ରାଜି ହେଲେ ହେଲା । ତା'ପରେ ସଂପାଦକଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ଝିଅ ପିଲାଙ୍କ ଠିକଣା ଧରି ପହଞ୍ଚିଲୁ ସେମାନଙ୍କ ଘରେ । କେହି ଅସମ୍ମତି ପ୍ରକାଶ କରି ନଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ସର୍ତ୍ତ, ରିହାର୍ସଲ ପରେ ପିଲାଏ ଯେମିତି ନିରାପଦରେ ଘରେ ପହଞ୍ଚିବେ । ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଲି— ପୁଣି ଯାଇ ଭେଟିଲି ଅଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କୁ । ସବୁକଥା ଜଣାଇଲି ଏବଂ ପାଣ୍ଡିକଥା ପଚାରିଲି । ସୂଚନା ଦେଲେ ପୂର୍ବ ଦୁଇବର୍ଷର ଟଙ୍କା ଖର୍ଚ୍ଚ ନ ହୋଇ ରହିଛି— ନିଅନ୍ତୁ ବେଳକୁ ସେଥିରୁ ଭରଣା କରିହେବ । ଏତକ ଜାଣିଲା ପରେ ସନ୍ତୋଷ ବାବୁ (ଏସନ୍ତୋଷ କୁମାର ରାୟ) ଯାହାକୁ ମୋର ସହଯୋଗୀ ରୂପେ ନିଯୁକ୍ତି ଦିଆଯାଇଥାଏ) ଓ ମୁଁ ନିଷ୍ପତ୍ତି ନେଲୁ, ରିହାର୍ସଲ ପରେ ଝିଅମାନଙ୍କୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଯୋଗେ ଘରେ ଛାଡ଼ି ଆସିବା ପାଇଁ ଜଣେ ଅଧ୍ୟାପିକାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ ନେବୁ । ଅଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କରି ସେଇତକ କରାଇନେଲୁ । ନାଟକ ନିର୍ବାଚନ ଲାଗି ସଂପାଦକଙ୍କୁ କହିବାରୁ ମୋତେ ସେ ଦାୟିତ୍ୱ ନେବାକୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ଏଥି ପୂର୍ବେ ପାରଳା ଗଜପତି କଲେଜରେ ‘ସୁଧା’ ନାମରେ ଏକ ବଙ୍ଗଳା ନାଟକର ଅନୁବାଦ କରି ମଞ୍ଚସ୍ଥ କରାଇଥିଲି ଯାହା ଅଭୂତପୂର୍ବ ସଫଳତା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲା । ପୁଣି ତାହା ଅଭିନୟ ପାଇଁ ଅଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କ ଅନୁମତି ନେଲି । ଅଭିନେତା ନିର୍ବାଚନ ବେଳେ ଜଣାଗଲା ସ୍ତ୍ରୀ ଭୂମିକାରେ ଆଉ ଜଣେ ଝିଅ ଆବଶ୍ୟକ । ଭାଲେଣି ପଡ଼ିବା ଦେଖି ଜଣେ ନିର୍ବାଚିତ ଛାତ୍ରୀ ତା' ସାଙ୍ଗଝିଅ ନାଁ କହିବାରୁ ତାକୁ ଡାକି ପଚାରିଲି । ସେ ରାଜି ହେଲା— ଏବଂ କହିଲା, ‘ନନା ଅନୁମତି ଦେଲେ ଆସିବି ।’ ‘ନନା’ ଆଉ କେହି ନୁହନ୍ତି ଖାସ୍ କଲେଜ ପ୍ରିନ୍‌ସିପାଲ— ତ. ମିଶ୍ର । ଗଲି ବାସଭବନକୁ । ସବୁକଥା ଶୁଣିସାରି ସେ କହିଲେ—

ତା'ର ଯଦି ଇଚ୍ଛା ଯାଉ ।— କିନ୍ତୁ ତା' ଦେଇ କ'ଣ ଅଭିନୟ ହେବ ? ମୁଁ ହସି କରି କହିଲି— ଆଜ୍ଞା ! ସେଇଟା ମୋ ଦାୟିତ୍ବ । ଆପଣ ଟିକିଏ ଆଖି ରଖିଲେ ହେଲା ।

ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦିନ ଆସିଲା । ନାଟକ ମଞ୍ଚସ୍ଥ ହେବ, ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ ଆସିବେ— ମୁଖ୍ୟ ଅତିଥି ଭାବେ । ଉତ୍ସବ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ହେବ । ନାଟକର ପ୍ରସ୍ତୁତି ଝଲିଥାଏ ଦୁତଗତିରେ । ଅଭିନେତାଗଣ ଆସି ପହଞ୍ଚି ଯାଇଥାନ୍ତି ଗ୍ରୀନ୍ ରୁମ୍‌ରେ କେବଳ ଜଣକୁ ଛାଡ଼ି । ଅପେକ୍ଷା କରିଥାଉ ଉକ୍ତଶ୍ରେଣୀର ସହିତ— ଦେଖାନାହିଁ ତା'ର । ପ୍ରଥମ ଦୃଶ୍ୟରେ ବାହାରିବ ସେ । ଘଣ୍ଟାଏ ମାତ୍ର ବାକି । ଅଧକ୍ଷକଙ୍କୁ ଜଣାଇଲି, ଫୋନ୍ କଲେ— ଉତ୍ତର ନାହିଁ । ଜଣେ ତାଳୁରଙ୍କ ଝିଅ ସେ, ମା' ବି ତାଳୁରାଣୀ । ବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ତାଙ୍କ ଘରକୁ ଯାଇ ଘଟଣା ବୁଝିଆସିବାକୁ ଅଧକ୍ଷ କହନ୍ତେ ମୁଁ ଓ ସନ୍ତୋଷ ବାବୁ ଦିହେଁ ଗଲୁ ତାଙ୍କ ଘରଠିକି । ଆମକୁ ଦେଖି ତାଳୁରାଣୀ ମା' କ୍ରୋଧ ଜର୍ଜରିତ ହୋଇ ଯାହା କହିଲେ ତା'ର ସାରାଂଶ ହେଲା— ଆମେ କୁଆଡ଼େ କୌଣସି ଅଧ୍ୟାପିକାଙ୍କ ବିନା ଉପସ୍ଥିତିରେ ରିହାର୍ସଲ୍ କରୁଛୁ, ଝିଅମାନଙ୍କ ଇଚ୍ଛା ରକ୍ଷା କରିପାରୁନାହିଁ । ଶିକ୍ଷାଗର ବୋଲି ଆମେ କିଛି ଜାଣିନାହିଁ ଇତ୍ୟାଦି । ଆମ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପରେ ସେ ଆଦୌ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନୁହନ୍ତି । ତେଣୁ ତାଙ୍କ ଝିଅ ଅଭିନୟ କରିବାକୁ ଯିବ ନାହିଁ । ସବୁ ଶୁଣିଲା ପରେ ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ଯାଇ ଉତ୍ତରଜିତ ସ୍ଵରରେ ପଚାରିଲି— “ଆଜ୍ଞା, ଆପଣ କେବେ କଲିକତା ଯାଇଛନ୍ତି ?”— “ବହୁତ ଥର” । “ଆପଣ ଏକା ଯାଆନ୍ତି ନା ତା'କୁ ସାଙ୍ଗରେ ନିଅନ୍ତି” । “ସାଙ୍ଗରେ ନିଅନ୍ତି କାହିଁକି— ତା' ବାପ ପରା ଥାଆନ୍ତି ଘରେ ?” ବାପ ତା'ର ବସିଥାନ୍ତି ସେଇଠି । ପଚାରିଲି— “ଆପଣ ସମେହ କରନ୍ତି ?” ହତବାକ୍ ହୋଇ ଉଠିଥାନ୍ତି ମୋ ଆଡ଼କୁ । “ମୁଁ ନିଜେ ରିହାର୍ସଲ୍ ଆରମ୍ଭରୁ ଶେଷ ଯାଏ ରହିଥାଏ— ଝିଅମାନଙ୍କୁ ଗାଡ଼ିରେ ନେଇ ଯେଝା ଘରେ ଛାଡ଼ି ଆସିଲା ଯାଏ ଅପେକ୍ଷା କରିଥାଏ । ଆଉ ଆପଣ କହୁଛନ୍ତି କ'ଣନା— ଆଜ୍ଞା, ଜାଣନ୍ତି, ମୁଁ ଝରିତା ଝିଅର ବାପା— କହି ଆସନରୁ ଉଠିବା ଉଦ୍ୟମ କରୁଛି ତାଳୁର ବାପା ଜଣକ ଅତି ଭଦ୍ରତା ସହକାରେ କହିଲେ— ନା, ଆଜ୍ଞା ! ସେ ଯିବ । ଆପଣ ଯାଆନ୍ତୁ । ମୁଁ ତା'କୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ଛାଡ଼ି ଆସିବି ଗାଡ଼ିରେ— ଆପଣମାନେ ପହଞ୍ଚିବା ଆଗରୁ । ଦିହେଁ

କିଛି ନ କହି ରିକ୍‌ସା ଧରି କଲେଜରେ ପହଞ୍ଚିଲା ବେଳକୁ ସତକୁ ସତ ବାପଝିଅ ଆସି ପହଞ୍ଚି ଯାଇଥାନ୍ତି ।

ଯଥାବିଧି ନାଟକ ଅଭିନୀତ ହେଲା । ଏତେ ଦିନରେ ଝିଅମାନେ ପୁଅଙ୍କ ସହିତ ରଙ୍ଗମଞ୍ଚରେ ଅଭିନୟ କରିବାକୁ ସାହସ କଲେ ବୋଲି ସମସ୍ତଙ୍କ ମନ ଖୁସି । ବାସ୍ତବିକ୍ ସେଦିନର ଝିଅମାନଙ୍କ ଅଭିନୟ ଦର୍ଶକମାନଙ୍କୁ ଏତେଦୂର ଅଭିଭୂତ କରିଦେଲା ଯାହା ଥିଲା କଳ୍ପନାତୀତ । ଛାତ୍ରମହଲରେ ଆନନ୍ଦ ଓ ଉଲ୍ଲାସ କହିଲେ ନ ସରେ । ବହୁଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାଟକର ଚର୍ଚ୍ଚା ଲାଗି ରହିଥିଲା । ଏଠାରେ କହିରଖେ— ଏ ମଧ୍ୟରେ ସେଦିନର ଅଭିନେତ୍ରୀ ବିଳମ୍ବ କରିବାର କାରଣ ବୁଝିବାରୁ ଜଣାଗଲା କଲେଜ ପକ୍ଷରୁ ଯେଉଁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ ପତ୍ର ବନ୍ଧା ଯାଇଥିଲା ତାହା ଥିଲା ଅଭିନେତ୍ରୀଙ୍କ ବାପାଙ୍କ ନାଁରେ— ତା' ଛଡ଼ା, ମାଁଙ୍କ ନାମରେ କୁଆଡ଼େ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଦେବାର ଥିଲା ତାହା ହୋଇନାହିଁ । ଯଦିବ ସପରିବାର ଯୋଗ ଦେବାକୁ ସେଥିରେ ଲେଖାଥାଏ । ଯା' ହେଉ ଲୋକଚରିତ୍ର ବୁଝିବାରେ ଘଟଣାଟି ବିଶେଷ ସହାୟକ ମନେହେଲା ।

ନାଟକ ସରିବାର ଅଳ୍ପ କିଛି ଦିନ ପରେ ସକଳ ଚେଷ୍ଟା ସତ୍ତ୍ୱେ ଅସୁସ୍ଥ ଶିଶୁ ଦୁଇଟିର ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟ ଆଉ ଫେରିଲା ନାହିଁ; ଦିହେଁଯାକ ତକାଡ଼କି ହେଲା ପରି ଝଲିଗଲେ ପରର ଦିନ ମଧ୍ୟରେ । ମାନସିକ ସ୍ଥିରତା ହରାଇ ଘରଣୀ ଦୁରନ୍ତ ଘର ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟତ୍ର ଯିବାକୁ ଅଡ଼ିବସେ । କାହାରି ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ କାହାରି ହାତ ନାହିଁ । ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ଘର ବଦଳାଇ ଆସିଲି ତଳ ମାଲି ସାହିକି । ଏ ମଧ୍ୟରେ ନାଟକର ସଫଳତାରେ ଅସୁଯାବିଷ୍ଟ ଅଧ୍ୟାପକ ଜଣେ ଦୋଷତୁଟି ଦର୍ଶାଇ ପତ୍ରପତ୍ରିକାରେ ଲେଖା ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି । ପ୍ରତିବାଦ ଲାଗି ବହୁ ମହଲରୁ ଦାବୀ ହେବା ଯୋଗୁଁ ଅନନ୍ୟୋପାୟ ହୋଇ ସମୁଚିତ ଉତ୍ତର ଦେଇ ମୁଖବନ୍ଦ କଲି । କାଳକ୍ରମେ ସବୁ ଲୀନ ହୋଇ ପଡ଼ିଲା ବିସ୍ମରଣ ଗର୍ଭରେ, କେହି ଜାଣିପାରିଲେନି ।

କିଛି ଦିନ ଅନ୍ତେ ଶାନ୍ତିନିକେତନରୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ ପାଇଲି, ସେଠାରେ ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ଭାଷଣ ଦେବାପାଇଁ, ଆବାହନ ଥିଲେ ତତ୍କାଳ ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ ମୁଖ୍ୟ ଡ. ଦେବୀ ପ୍ରସନ୍ନ ପଟ୍ଟନାୟକ । ସମ୍ମତି ଦେଲି । ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦିନରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲି । ସେଠାରେ ଦେବୀବାବୁ ଜଣେ ସମ୍ମାନିତ ପ୍ରଫେସର

ଭାବେ ଖ୍ୟାତି ଅର୍ଜନ କରିଥାନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଅଭୂତ ପତିଆରା ଥାଏ ଅନ୍ୟ ବିଭାଗର । ବିଭିନ୍ନ ବିଭାଗ ପ୍ରଫେସରଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତିରେ ସଭାସ୍ଥଳ ଭରପୂର ଥାଏ । ମୁଁ ଓଡ଼ିଆରେ ଭାଷଣ ଦେଲି । ବିଜ୍ଞ ଶ୍ରୋତା ମଣ୍ଡଳୀ ପକ୍ଷେ ତାହା ଅବୋଧ ନଥିଲା ଯଦିତ ସମସ୍ତଙ୍କ ମାତୃଭାଷା ଓଡ଼ିଆ ନୁହେଁ । ସଭା ମଧ୍ୟରୁ ବିଭିନ୍ନ ସଂଶୟାତ୍ମକ ପ୍ରଶ୍ନ ଉତ୍ଥାପିତ ହେଲା । ସଭା ଶେଷରେ ସେମାନଙ୍କୁ ସବୁଷ୍ଟ କରିଥିଲି ଯଥାଯଥ ଉତ୍ତର ଦେଇ । ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛି— ମୋର ଭକ୍ତି ଓ ଉତ୍ତୁକତା ମାନ ନୋଟ୍ କରାଯାଉଥିଲା ମୁଁ ଭାଷଣ ଦେଲାବେଳେ । ଯା'ହେଉ, ରାଜ୍ୟ ବାହାର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି କହିବାର ସୁଯୋଗ ପାଇଥିବାରୁ ନିଜକୁ ଗର୍ବିତ ମନେ କରିଥିଲି ଏବଂ ଦେବୀବାବୁଙ୍କୁ ଧନ୍ୟବାଦ ଜଣାଇଥିଲି ।

ସେଠାରୁ ଫେରିବା ପରେ ମୋ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟଭଙ୍ଗର ଉପସର୍ଗ ଦେଖାଦିଏ । ଦିନେ ଦାନ୍ତ ଘଷୁ ଘଷୁ ଖଜାରିଲା ବେଳେ ଦେଖିଲି ତାହା ରକ୍ତ ମିଶ୍ରିତ । ଯକ୍ଷ୍ମା ରୋଗ ଆଶଙ୍କାରେ ଭୟଭୀତ ହୋଇ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲି ସେଠା ସିଭିଲ୍ ସର୍ଜନ ଡାକ୍ତର ବ୍ରଜମୋହନ ନନ୍ଦଙ୍କ ବାସଭବନରେ । ସେ ଜଣେ ମୋର ଘନିଷ୍ଠ ବନ୍ଧୁ— ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡିରେ ଭୀଷ୍ମାର୍ଜୁନ ନାଟକର ଜଣେ ପ୍ରମୁଖ ଅଭିନେତା । କହିଲି— ଯକ୍ଷ୍ମା ହେଇଗଲା ଆଜ୍ଞା ! କ'ଣ କରିବି ?— ହସି ହସି ସେ ପଚାରିଲେ— ‘ଯକ୍ଷ୍ମା’ ନାଁ ଶୁଣିଛ ନା ତା’ ବିଷୟରେ କିଛି ଜାଣିଛ ?— ଆଜ୍ଞା, କ’ଣ ହେଉଛି ?— ରକ୍ତ ଖଜାର କଥା କହିବାରୁ ମୁରୁକି ହସିଲେ— “ହେଉ । ସପ୍ତାହକରେ ଠିକ୍ କରିଦେବା । ଦିନେ ଛାଡ଼ି ଦିନେ ଏ ଇଞ୍ଜେକ୍ସନ୍ ନେବ— ଔଷଧ ଖାଇବ । ସପ୍ତାହେ ପରେ ପୁଣି ଦେଖା କରିବ ।” ଇଞ୍ଜେକ୍ସନ୍ ନେଲି— ଆଉ ରକ୍ତ ଦିଶିଲାନି । ପୁଣି ଭେଟିଲି ତାଙ୍କୁ । ପଚାରିଲେ— ଯକ୍ଷ୍ମା ଭଲ ହୋଇଗଲା ? ‘ହଁ’ କରିବାରୁ କହିଲେ— ଏ ଯକ୍ଷ୍ମା ନୁହେଁ; ଇସ୍ମୋର୍ଫିନିଆ, ବେଶୀ ମାତ୍ରାରେ ବଢ଼ିଯାଇଥିଲା । ଭୟ କରିବାର କିଛି ନାହିଁ, ଗରିଷ୍ଠ ଆହାର ଆବଶ୍ୟକ । ଚିକେନ୍, ଅଣ୍ଡା, ମାଛ, ମାଂସ, ଦୁଧ ଯାହା ଖାଇପାରିବେ । ମୁଁ ଜାଣେ ଆପଣ ଅଣ୍ଡା ଖାଆନ୍ତିନି ।— “ଏବେ କିନ୍ତୁ ଖାଇବି ଆଜ୍ଞା ! ଶାସ୍ତ୍ର କହୁଛି— ଔଷଧାର୍ଥେ ସୁରା ପିବେତ୍ ।” ହସି ହସି ବିଦାୟ ନେଇ ଆସିଲି । ଘରଣାକି ଜଣାଇଲି । କାରଣ ଅଣ୍ଡା-କୁକୁଡ଼ାର

ଧାର ଧାରି ନଥିଲି ସେଯାଏଁ । ତା’ର ମତରେ— ଖାଇବ ଯଦି ଖାଅ ବାହାରେ ରହି, ଘର ଭିତରେ ନୁହେଁ । ସେଇଯା କଲି, ବାହାର କୋଠାରେ ଅଣ୍ଡା ଖାଏ— ଭିତରକୁ ପଶେ ନାହିଁ । ଏବେ ବି ତାହା ଆମ ରକ୍ଷାଶାଳ ଭିତରକୁ ଯିବା ନିଷିଦ୍ଧ ।

ଶ୍ରୀକ୍ଷୁକାଳୀନ ବାସସ୍ଥଳୀ ରୂପେ ପୁରୀ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ । ତେଣୁ ସେଇଠି ଛୁଟି କଟାଇବା ସ୍ଥିର କଲୁ । କିନ୍ତୁ ସମସ୍ୟା ହେଲା ସମୟ କାଟିବା । ବଡ଼ଦେଉଳରେ ଦିଅଁ ଦର୍ଶନ ଏବଂ ସଞ୍ଜବେଳେ ସମୁଦ୍ରକୂଳ ପ୍ରାକୃତିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଉପଭୋଗରେ କିଛି କାଳ ଅତିବାହିତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅବସର ବେଳେ ଲେଖାଲେଖି ଓ ପଢ଼ାପଢ଼ି ପ୍ରତି ଧ୍ୟାନ ଦେବା ସହିତ ଗୀତି କବିତାମାନ ରଚନା କରି କଟକ ଆକାଶବାଣୀ କେନ୍ଦ୍ରକୁ ପଠାଇଲି । ବିଭିନ୍ନ ଗାୟକଗାୟିକା କଣ୍ଠରୁ ତାହା ପ୍ରସାରିତ ହେଲା । ସେହିଦିନୁ ମୁଁ ହେଲି ଆକାଶବାଣୀର ଏକ ସ୍ୱୀକୃତିପ୍ରାପ୍ତ ଗୀତିକାର ।

ଶ୍ରୀକ୍ଷୁଛୁଟି ପରେ ଆସେ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ଆଶଙ୍କାର ମୁହୂର୍ତ୍ତ, କାହାକୁ କେଉଁଆଡ଼େ ବଦଳି ହେବ । ସେତିକିବେଳେ କୃଷ୍ଣବାବୁ (ସ୍ୱର୍ଗାୟ ଡ. କୃଷ୍ଣପ୍ରସାଦ ମିଶ୍ର) ଆସିଥାନ୍ତି ବଦଳି ହୋଇ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପରିଚୟ ନଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ମୋ ବିଷୟରେ ବହୁ କଥା ଜାଣିଥାନ୍ତି ସେ । କମନ୍‌ରୁମ୍‌ରେ ଦିନେ ସେ ନିଜଆତ୍ମ ପରିଚୟ ଦେଇ ପଚାରିଲେ— ଆପଣଙ୍କ ପାଖରେ “ଦାରୁଦେବତା”ର କପି ଥିବ । କିଛି ଦିନ ପାଇଁ ମୋତେ ଦେବେ ? ପଢ଼ି ଫେରାଇ ଦେବି । ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଜଣେ ଗାନ୍ଧିକ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ପ୍ରଗାଢ଼ ଅନୁରାଗ ଥିବା ଜାଣି ରାଜି ହେଲି । ପରଦିନ ଆସି କପିଟିଏ ନେଲେ ଏବଂ କିଛିଦିନ ରଖି ଫେରାଇ ଦେବା ବେଳକୁ ପଚାରିଲେ— “ଆମେ ଏ ବହିଟା ପ୍ରକାଶ କରିବୁ— କିଛି ଆପଣ ଅଛି ?” କହିଲି— ବହିଟା ମୁଦ୍ରିତ ହେଲେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ପଢ଼ିବାର ସୁଯୋଗ ମିଳିବ । ଏଥିରେ ଆପଣ କରିବାର କ’ଣ ଅଛି ?— ଏପରି ସେ ଅନୁରୋଧ କରିବା କାରଣ, କଟକ ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟ୍‌ସ୍ ଷ୍ଟୋର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ସ୍ୱର୍ଗାୟ ଅନନ୍ତ ମିଶ୍ରଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ସେ । ପ୍ରକାଶକ ଭାବେ ତାଙ୍କର ବିଶେଷ ସୁନାମ ଥାଏ । ଦୁଇମାସ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାର ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଇ ଧରିଗଲେ ବହିଟା ।

ଇତି ମଧ୍ୟରେ ଦିନେ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ପୁରୀ ଆସନ୍ତି ସ୍ୱର୍ଗାୟ ଦ୍ୱାରକା ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଘରକୁ । ତାଙ୍କ ଜାମାତା ସେ । ଖ୍ୟାତନାମା ଆଡ଼ଭୋକେଟ୍ । ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟେ ଆସିବା ଶୁଣି ଶ୍ରୀମତୀ ଉକ୍ତଶ୍ଚିତ ହେଲା— ଅରେ ଯାଇ ତାଙ୍କୁ ଦେଖୁ ଆସିବ । ସେତେବେଳକୁ ସେ ବିନାଶ୍ରୟରେ ଉଠାବସା କରିପାରୁ ନ ଥାନ୍ତି । ପତ୍ନୀ ଓ କନ୍ୟାଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ପହଞ୍ଚିଲି ଦ୍ୱାରକାବାବୁଙ୍କ ଘରେ । ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟେ ପଲଙ୍କ ଉପରେ ଶୋଇ ରହିଥାନ୍ତି । ଦେଖା କଲୁ । ପରିଚୟ ପାଇଲା ପରେ ଶ୍ରୀମତୀ ତାଙ୍କି ପାଖରେ ବସାଇଲେ ଏବଂ ମଥା ଉପରେ ହାତ ରଖି ପଚାରିଲେ— ତୋ ବାପଘର କେଉଁଠି ?— ତା’ ସଙ୍କୋଚ ଦେଖୁ ମୁଁ କହିଲି— ‘ଗଞ୍ଜାମ୍ ଚିକିତ୍ସି ଅଞ୍ଜଳର ବ୍ରାହ୍ମଣ ନୂଆଗାଁ । ପୁଣି ପ୍ରଶ୍ନ କଲେ— ସେଇଟା ପୁଣି କେଉଁଠି ?— “ଆଜ୍ଞା ! ଜୟନ୍ତୀପୁର ନିକଟରେ” । ସ୍ମରଣକୁ ଆସିଗଲା ତାଙ୍କର, “ଓ ! ଜୟନ୍ତୀପୁର ! ସେଇ ବକ୍ସିଘର ଗାଁଟି ? ମୁଁ ଯାଇଛି, ଆଜ୍ଞା, ତା’ହେଲେ ତୁ ଦକ୍ଷିଣ ଝିଅ । ଇଡ଼ଲି କରି ଜାଣୁ ?— ଲାଜରେ ମୁଣ୍ଡ ହଲାଇବାରୁ କହିଲେ— କାଲି ସକାଳେ ଇଡ଼ଲି କରି ରଖୁଥିବୁ, ଗଣେଶ ଯାଇ ନେଇ ଆସିବ, ଦେଖିବା, କିମିତି ହେଉଛି ତୋ ହାତରେ,— ଗଣେଶ ଥାଏ ତାଙ୍କ ଅଙ୍ଗସେବକ । କଥାବାର୍ତ୍ତା ପରେ ବିଦାୟ ନେଇ ଆସିଲୁ । ପରଦିନ ସକାଳେ ଇଡ଼ଲି ଦୋସା, ସମ୍ବର ଓ ଚଟଣି ଧରି ଗଣେଶ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ମୁଁ ଯାଇ ଦେଇ ଆସିଲି । ସେକଥା ଚିନ୍ତା କଲେ ମନ ଉଲ୍ଲସି ଉଠେ ସ୍ୱର୍ଗାୟ ଆନନ୍ଦରେ । ଆଉ କେବେ ସେ ପ୍ରକାର ସୌଭାଗ୍ୟ ଆସିନାହିଁ ।

ବାଣପୁରରେ ଗୋଦାବରୀଶ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ ନୂତନ ଭାବେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥାଏ । ହଠାତ୍ ଦିନେ ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ଚିଠି ଆସିଲା, ସେଠାରେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପରୀକ୍ଷା ପରିଚାଳନା କରିବା ସକାଶେ । ଭଗବତୀଙ୍କ ନିକଟରେ ରହିବାର ସୁଯୋଗ ହାତଛଡ଼ା ନ କରି ଉଲ୍ଲାସ ମନରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ସେଠାରେ । ପାଞ୍ଚ ଛ’ ବଖରା ଲମ୍ବା ଟିଣ ଘର— ତା’କୁ ଲାଗି ଛାତ୍ରାବାସ, ଛଣ୍ଡପର ଝରି ବଖରା । ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ ବୋଇଲେ ସେତିକି ମାତ୍ର । ଛାତ୍ରାବାସରେ ରହିଲି । ନବନିଯୁକ୍ତ ଅଧ୍ୟାପକଗଣଙ୍କ ଖୋଲା ହୃଦୟର ସହଯୋଗରେ ନିର୍ବିଘ୍ନରେ ପରୀକ୍ଷା ସଂପନ୍ନ ହେଉଥାଏ,

ଦିନରେ ପରୀକ୍ଷା— ଅବସର ବେଳେ ବାତାଖାନି । ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ଭଗବତୀ ଦର୍ଶନ । ଦିନେ ପରୀକ୍ଷା ସାରି ଦେବୀ ଦର୍ଶନରେ ବାହାରିଛୁ ଏକ ଅଲୌକିକ ଘଟଣା ଘଟିଲା । ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ ବେଳା— ଝାପସା ଆଲୁଅରେ ପିଲାଙ୍କ ଭଳି ଖେଳ ସରିନଥାଏ ଆହୁରି । ଲେବୋରେଟରୀ ଦାୟିତ୍ୱରେ ଥିବା ଜଣେ ଦକ୍ଷତ୍ୱ ଝବି ଖୋଲି ଯେମିତି ଭିତରକୁ ପଶିଛି କିଏ ମାଇଲା ଏକ ଶକ୍ତ ଧକ୍କା ଭିତର ପଡ଼ୁ । ବାରଣ୍ଡାରେ କରୁଡ଼ି ହୋଇ ପଡ଼ିଲା ସେ ଅଚେତ ହୋଇ । ଦୌଡ଼ିଯାଇ ଘେରିଗଲେ ପିଲାଏ । ଆମେ ବି ଗଲୁ ଦେଖିବାକୁ, ଗଜା ଭେଣ୍ଟାଟାଏ— ଅଚେତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥାଏ ! ସିଞ୍ଚା-ବିଞ୍ଚା ପରେ ଗାଁବାଲାଙ୍କୁ ଖବର ଦିଆଗଲା । ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେହି ଜଣେ ଭୌତିକ କାଣ୍ଡ ବୋଲି ସନ୍ଦେହ କରି କିଛି ମନ୍ତ୍ରୁରା ପାଣି ତା’ ମୁହଁକୁ ଛାଟି ଦେବାରୁ ବିଡ଼ି ବିଡ଼ି ହୋଇ କହିଲା— ଇଏ କାହିଁକି ପଶୁଥିଲା ମୋ ଘର ଭିତରେ ?— ଲୋକଟି ପଚାରିଲା— ତୁ କିଏ ? ତୁ କାହିଁକି ସେଇଠି ଥିଲୁ ?— ତା’ ମୁହଁରୁ ଉତ୍ତର ଆସିଲା— “ଗଛ କାଟିଦେଲ— ମୁଁ ଯାଆନ୍ତି କୁଆଡ଼େ— ସେଇଠି ଅଛି” । ତା’ ପରେ ଗାରଡ଼ିଆ ଜଣକ କ’ଣ କଲା କେଜାଣି, ସେ ଆଖି ମଲି ମଲି ଉଠି ବସିଲା । କିଛି ସମୟ ପରେ ଆତ୍ମସ୍ଥ ହେଲା ଏବଂ କହିଲା— ଗୁଡ଼ାଖୁ ରଖୁଥିଲି ସେଇଠି । ଝବି ଖୋଲି ଭିତରେ ପଶିଲା ବେଳେ କିଏ ଜଣେ ଧକ୍କା ଦେଲା, ଜାଣି ପାରିଲିନି— । ବୁଝୁ ବୁଝୁ ଜଣାଗଲା, କଲେଜଘର ତିଆରି ଆଗରୁ ସେ ସ୍ଥାନ ଥିଲା ଗଛବୃକ୍ଷ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକ ଜଙ୍ଗଲ । ବରଗଛଟିଏ ଥିଲା ସେ ଭିତରେ । ସଫା କଲାବେଳେ ସେଇଟା କଟା ହୋଇଛି । ବୋଧହୁଏ, କୋଉଁ ଅତ୍ୟୁତ ଆତ୍ମାଟିଏ ସେଇଠି ରହିଥିଲା— ଗଛକଟା ହେବାରୁ ଆଶ୍ରା ନ ପାଇ ନବ ନିର୍ମିତ କୋଠରି ଭିତରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇଛି ସେ । ଅବିଶ୍ୱାସ ହେଲେ ବି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କଲୁ । ଅତ୍ୟୁତ ଆତ୍ମାମାନ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ରହିଥିବା କଥା ଅଶ୍ରୁତପୂର୍ବ ନୁହେଁ । ଯା’ହେଉ, ତାହା ଥିଲା ମୋର ଏକ ନୂତନ ଅନୁଭୂତି ।

ସେଇଠି ଥିଲାବେଳେ ଥରେ ସ୍ୱର୍ଗତ ଗୋଦାବରୀଶ ମହାପାତ୍ର (ନିଆଁ ଖୁଣ୍ଟା)ଙ୍କ ସହିତ ଦେଖାହୁଏ । ଆସିଥାନ୍ତି ଗୋଟିଏ କଥା ବୁଝିବାକୁ । ପରିଚୟ ପରେ ପଚାରିଲେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ବନ୍ଧନିର୍ମାଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଲେଖା

ଅଛି ? ହାରାକୁଦ ବନ୍ଧ ନିର୍ମାଣର ଉପକାରିତା ଓ ଅପକାରିତା ନେଇ ସେତେବେଳେ ବାଦ-ବିସମ୍ବାଦ ଗଲିଥାଏ ପତ୍ରପତ୍ରିକାରେ । ଇଏ ଆନ୍ତି ବିରୋଧୀ ପକ୍ଷରେ । ତେଣୁ ଜାଣିବାକୁ ଉନ୍ନତ ସେକାଳ ବନ୍ଧର ପରିଣତି କ'ଣ ଥିଲା । ମୁଁ କହିଲି— “ହଁ, ଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସୌରାଷ୍ଟ୍ରରେ ‘ସୁଦର୍ଶନ’ ନାମକ ଏକ ବିରାଟ ବନ୍ଧ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ମହାକ୍ଷତ୍ରପ ରୁଦ୍ରଦମନଙ୍କ ଅମଳରେ । ପୁରୀପୁରୀ ବିବରଣୀ ମନେପଡ଼ୁନି— ଅଭିଳେଖଟି ଅଛି ମୋ ପାଖରେ, ଯଦି କେବେ ପୁରୀ ଆସନ୍ତି ଦେଖେଇବି ।” ସନ୍ତୋଷରେ କୋଳେଇ ପକେଇ କହିଲେ— ନିଶ୍ଚୟ ଯିବି, ବସା କେଉଁଠି ?— ଠିକଣା ଦେଲି, କିଛିଦିନ ପରେ ଆସି ଅଭିଳେଖଟିର ନକଲ କରି ନେଲେ । ଦେଖିଲେ ତ, ସମ୍ବାଦ ପରିବେଷଣରେ ପ୍ରମାଣର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟତା ! ଯା’ରି ନାଁ ହେଉଛି ସାମ୍ବାଦିକତା । ପରୀକ୍ଷା କାର୍ଯ୍ୟ କିଛିଦିନ ପରେ ଘରକୁ ଲେଉଟି ଆସିଲି ।

ସେ ସମୟରେ ଭାଷଣ ଦେବା ପାଇଁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ ଆସୁଥାଏ ଶିକ୍ଷା, ଧର୍ମ, ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଅନୁଷ୍ଠାନ ପକ୍ଷରୁ । ଭାଷଣ ଦେବା ମୋର ପେଶା ନଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ କାହାଠାରୁ କେବେ ଅର୍ଥ ଯାଚୁନା କରନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ସର୍ତ୍ତ, ସୁବିଧାରେ ନେଇ ସୁବିଧାରେ ଆଣି ପହଞ୍ଚେଇବେ ଘରେ । ଫଳରେ ରାଜ୍ୟ ଓ ରାଜ୍ୟବାହାର ବହୁ ପ୍ରମୁଖ ଉଚ୍ଚବିଦ୍ୟାଳୟ, ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ ଏବଂ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଭାଷଣ ଦେବା ସୌଭାଗ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲି । କ’ଣ ଝୁଙ୍କୁଥିଲି, ଶ୍ରୋତାବର୍ଗଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ତାହା କେତେଦୂର ଆଦୃତ ହେଉଥିଲା କହିପାରୁନି । କିନ୍ତୁ ଥରେ ଯାଇ ଆସିଲା ପରେ ପୁଣି ଯିବା ପାଇଁ ବହୁ ସ୍ଥାନରୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ ପାଇଛି ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏକ ଚିକ୍ତ ଅନୁଭୂତି ମନେପଡ଼େ । ଶଙ୍କର ଜୟନ୍ତୀ ଉପଲକ୍ଷେ ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ବଲ୍ଲଭ ପରିସରରେ ଏକ ସଭାର ଆୟୋଜନ ହୁଏ । ମୁଁ ମୁଖ୍ୟବକ୍ତା ଏବଂ ସ୍ଥାନୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତ ଜଣେ ମୁଖ୍ୟ ଅତିଥି । ମଞ୍ଚ ଉପରେ ବସିଥାଉ ଦି’ଜଣ, କିନ୍ତୁ ସଭା ଆରମ୍ଭ ହେଉ ନ ଥାଏ । ଅଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କୁ ବଢ଼ିଗଲା । ବିରକ୍ତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲେଣି ଦର୍ଶକ ମଣ୍ଡଳୀ । ବିଳମ୍ବର କାରଣ ଜଣାପଡ଼ୁ ନଥାଏ । ଜଣେ ବିଶ୍ୱସ୍ତ ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ

ତାକି ସେକଥା ପଚାରିବାରୁ ସେ କାନରେ କହିଗଲେ— ଅବୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବେକରେ (ଅର୍ଥାତ୍ ମୋତେ) ଫୁଲମାଳ ଦିଆଯିବ କି ନାହିଁ ନିଷ୍ପତ୍ତି ହୋଇପାରୁନାହିଁ । କି ଅଜବ କଥା । ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ଉଠି ଆସିବାକୁ ମନେ ହେଲା— ତେରିରେ ହେଉ ପଛେ ଉଭୟଙ୍କୁ ଫୁଲମାଳ ଦିଆଗଲା, ସଭା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଦଶ ମିନିଟ୍‌ରେ ଭାଷଣ ଶେଷ କଲି । ବସି ଡାକୁଥାଏ— ଏତେ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ସତ୍ତ୍ୱେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସମାଜରୁ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତା ଦୂର ହେଲା ନାହିଁ, କେବେ ହେବ ଜଗନ୍ନାଥେ ଜାଣନ୍ତି ।

ଏହା ଆଗରୁ ଶାନ୍ତି ଓ ସ୍ୱସ୍ଥିର ବାର୍ତ୍ତା ବହନ କରି ଜନ୍ମିଥାଏ ଆଉ ଏକ ଶିଶୁକନ୍ୟା, ଯାହା ନା ରଖୁଥିଲି ‘ସ୍ୱସ୍ତିକା’ । ଜନ୍ମର କିଛିଦିନ ପରେ ପୁଣି କଲେଜର ବାର୍ଷିକୋତ୍ସବ । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତାଭାବେ ଝିଅପିଲାଏ ନାଟକରେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଆଗେଇ ଆସିଥାନ୍ତି ଏଥର । ମଞ୍ଚସ୍ଥ ହେଲା ଐତିହାସିକ ନାଟକ ‘ନୂରଜାହାନ’ । ପୂର୍ବ ବର୍ଷ ଅପେକ୍ଷା ଆହୁରି ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦର ଭାବେ ଅଭିନୀତ ହେଲା । ଅଭିନୟ ଦେଖି ଦର୍ଶକବର୍ଗ ଯେପରି ଆମୋଦିତ ହେଲେ ତତୋଧିକ ଉତ୍ସାହିତ ହେଲେ କଳାକାରବୃନ୍ଦ । ନାଟକର ସଫଳତା ମୋତେ ବହୁ ମହଲରେ ପରିଚିତ କରାଇଲା ।

୧୯୬୪ ମସିହା ବୋଧହୁଏ । କୌଣସି କାରଣରୁ ରେଭେନ୍ସା କଲେଜରେ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ଏକ ବଡ଼ ଧରଣର ଛାତ୍ର ବିକ୍ଷୋଭ । ବଣନିଆଁ ପରି ରାଜ୍ୟସାରା ବ୍ୟାପିଯାଏ । ଆଖିପିଛୁଳାକେ ସରକାର ହସ୍ତକ୍ଷେପ କରନ୍ତି । ପୁଲିସ୍‌ର କଠୋର କାର୍ଯ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନ ଯୋଗୁଁ ଉତ୍ତୁଷ୍ଟି ପ୍ରହୋଇ ଆନ୍ଦୋଳନକୁ ତୀବ୍ରତର କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଛାତ୍ର କିୟାନୁଷ୍ଠାନ କମିଟି ଗଠିତ ହୁଏ । ଯା ଉପରେ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟି ରହିଥାଏ ସରକାରଙ୍କର । ପୁରୀ କଲେଜ ସେଥିରୁ ବାଦ୍ ପଡ଼ି ନଥାଏ । ଏକତ୍ରିତ ହେବା ସୁଯୋଗ ନ ଦେବା ଲାଗି ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ କଲେଜରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ବାରଣ କରାଗଲା । ସେଥିପାଇଁ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ଜଗି ରହିବାକୁ କୁହାଗଲା ପ୍ରବେଶ ପଥରେ । ବଚସ୍କର ହୋଇ ଠିଆ ରହିଥାଉ ଆମେ । ଫଳରେ ଛାତ୍ର ସମାଜର ଚକ୍ଷୁଶୂଳ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ରାଷ୍ଟ୍ରାଘାତରେ ଅପମାନିତ ହେବା ସହିତ କେତେ ଅଧ୍ୟାପକ ଶାରୀରିକ ଓ

ମାନସିକ ଯନ୍ତ୍ରଣାର ଶିକାର ହେଲେ କହି ହୁଏନି । ବିନା ଅନୁମତିରେ ପୁଲିସ୍ ଫଉଜ ଛାତ୍ରାବାସ ଭିତରେ ଧସାଇ ପଶି ବହୁ ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ଗିରଫ କରିନେଲେ— ପ୍ରାଣ ବିକଳରେ କେତେକ ଦୌଡ଼ି ପଳାଇଲା ବେଳେ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦୀତ ପ୍ରହାରରୁ ରକ୍ଷାପାଇ ନଥିଲେ । ଅନନ୍ୟୋପାୟ ହୋଇ ଖୁବ୍ ରହିଥାଉ ଆମେ । ଏହାପରେ ଅବସ୍ଥା ଅସମ୍ଭାଳ ଦେଖି ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ମହୋଦୟ ଏକ ନାଗରିକ କମିଟି ଡକାଇଲେ ଆଲୋଚନା ସକାଶେ । ଶତାଧିକ ନାଗରିକ ଓ ଅଭିଭାବକ ଯୋଗ ଦିଅନ୍ତି ସେଥିରେ । ପାଥରପୁରୀ ଛାତ୍ରାବାସର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରକ ଭାବେ ମୁଁ ବି ଉପସ୍ଥିତ ଥାଏ । ସପକ୍ଷ-ବିପକ୍ଷ ଡକ-ବିଡକ ମଧ୍ୟରେ ଜଣେ ଅଭିଭାବକ ଉଠି ଆକ୍ଷେପ ସୂଚକ ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେଲେ— “ପରିସ୍ଥିତି ଲାଗି ଅଧ୍ୟାପକମାନେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଦାୟୀ । ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ଠିକ୍ ମାର୍ଗରେ ପରିଚାଳିତ କରିବା ସେମାନେ ଜାଣନ୍ତିନି ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି । ଶୁଣିଲା ମାତ୍ରେ ମୁଁ ଧୈର୍ଯ୍ୟରୂପେ ହୋଇ ପଡ଼ିଲି ଏବଂ ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ଉଠି କହିଲି— “ଆଜ୍ଞା ! ମୋତେ ଭୁଲ୍ ବୁଝନ୍ତୁନି ପ୍ରତିବାଦ କରୁଛି ବୋଲି । ଛାତ୍ରମାନେ ଆପଣଙ୍କ ପୁଅ-ଝିଅ, ଆପଣଙ୍କ ଘରେ ରହନ୍ତି ୨୪ ଘଣ୍ଟାରୁ ୧୮ ଘଣ୍ଟା । କଲେଜକୁ ଆସନ୍ତି ମାତ୍ର ଛ’ ଘଣ୍ଟା ପାଇଁ । ପାଠ୍ୟ ବ୍ୟତୀତ ତାଙ୍କ ସହିତ ସଂପର୍କ ରଖିବାର କୌଣସି ଉପାୟ ନାହିଁ ଆମର । ବାପ-ମାଁ ଉଭୟଙ୍କ ଦେଖାଶୁଣାରେ ଘରେ ରହିଥାନ୍ତି ସେମାନେ । ଆପଣମାନେ ଯଦି ତାଙ୍କୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣରେ ରଖି ନ ପାରିଲେ ଆମେ କିପରି ରଖୁ ବୋଲି ଭାବୁଛନ୍ତି ଏତେ ସଂଖ୍ୟକ ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ?— ବିଚାର କରନ୍ତୁ ।” ସଭା ନିସ୍ତବ୍ଧ ରହିଲା କିଛି ସମୟ ପାଇଁ । ପରେ ଜଣେ ବିଚାରବନ୍ତ ଉଦ୍‌ଭୋକ ଉଠି କହିଲେ— “ଠିକ୍ କଥା । ଏକା ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ଦୋଷ ଦେବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । ଆମର ବି ଦାୟିତ୍ୱ ରହିଛି । ସେ ବିଷୟରେ ଡକ୍ କରିବା ସମୟ ଏ ନୁହେଁ । ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ କିପରି ହେବ ଚିନ୍ତା କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ।” ସେ କହିସାରିଲା ପରେ ନାନାବିଧ ଆଲୋଚନା ହେଲା । କିନ୍ତୁ କୌଣସି ନିଷ୍ପତ୍ତିରେ ପହଞ୍ଚିବା ସମ୍ଭବ ହେଲା ନାହିଁ । ଏଭଳି ଏକ ଅସ୍ୱାଭାବିକ ପରିସ୍ଥିତିରେ ମୋର ଆଉ ଏକ କନ୍ୟାସନ୍ତାନ ଜନ୍ମହେବା ଶୁଣି ପ୍ରିନ୍‌ସିପାଲ ମହାନ୍ତି (ସ୍ୱ. ଜଗତାନନ୍ଦ ମହାନ୍ତି) ପରିହାସ ଛଳରେ ଶୁଣାଇଲେ—

ବେଶାବାବୁ ! ଝିଅ ନାଁ ଇତିଶ୍ରୀ ରଖନ୍ତୁ । ଏତିକିରେ ସମାପ୍ତି ଘରୁ । କିଛି ଉତ୍ତର ଦେଇ ନଥିଲି ସେଦିନ, କିଛି କହିଲିନି କିନ୍ତୁ ତା’ ନାଁ ରଖିଲି ‘ଇତିଶ୍ରୀ’ ।

ସବୁକଥା ସବୁଦିନେ ରହେ ନାହିଁ । ଆନ୍ଦୋଳନ ପ୍ରତ୍ୟାହତ ହେଲା । କଲେଜର ପୂର୍ବାବସ୍ଥା ଫେରି ଆସିଲା । ଯେଝା କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ ମନ ଦେଲେ । ଫଳସ୍ୱରୂପ— କିନ୍ତୁ ଆବହମାନ କାଳରୁ ରହି ଆସିଥିବା ଛାତ୍ର-ଶିକ୍ଷକ ମଧ୍ୟରେ ପବିତ୍ର ବନ୍ଧନରେ ଭଙ୍ଗା ପଡ଼ିବା ଆରମ୍ଭ ହେଲା ଯାହା ଅସାଧ୍ୟ ବ୍ୟାଧି ରୂପେ ସମାଜରେ ସଂକ୍ରମିତ ହୋଇପଡ଼ିଛି ।

ଜୀବନକାଳ ଭିତରେ ମଣିଷକୁ କେବେ ନା କେବେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବିରୋଧର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । ସେ ଅବସ୍ଥାରେ ବିବେକ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେହି ତା’ର ମାର୍ଗଦର୍ଶକ ନଥାନ୍ତି । ସେମିତି ଏକ ଘଟଣାଚକ୍ରରେ ପଡ଼ିଥିଲି ମୁଁ । ପାଥରପୁରୀ ଛାତ୍ରାବାସର ବାର୍ଷିକୋତ୍ସବ । ମୁଖ୍ୟ ଅତିଥି ଭାବେ ଆସିଥାନ୍ତି ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ୱନାମଧନ୍ୟ ଗାତିକବି ଶ୍ରୀ ରାଧାମୋହନ ଗଡ଼ନାୟକ । ମୋର ଜଣେ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁ । ସଭା ସରିଲା । ଆନନ୍ଦରେ ପିଲାଏ ମୁଖ୍ୟ ଅତିଥିଙ୍କ ସହିତ ଏକତ୍ର ପ୍ରୀତିଭୋଜନର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥାନ୍ତି । ପିଲାଙ୍କର ଶିକ୍ଷ ବ୍ୟବହାରରେ ପ୍ରଶଂସାମୁଖର ମୁଖ୍ୟ ଅତିଥି ଆଶୀର୍ବାଦ ଦେଇ ବିଦାୟ ନିଅନ୍ତି । ଏହାପରେ ଦୁଇଦିନ ଯାଇଛି କି ନାହିଁ ଅଭିଯୋଗ ଆସିଲା ଛାତ୍ରାବାସର ସଂପାଦକ ଓ ସଭ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଅଶ୍ଳୀଳ ଭାଷାରେ ଗାଳିଗୁଳଜ କରି ଜଣେ ଅନ୍ତେବାସୀ ଗୁଣ୍ଡା ଲଗାଇ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରାଣରେ ମାରିଦେବାକୁ ଧମକ ଦେଇଛି, ତା’କୁ ଛାତ୍ରାବାସରୁ ବାହାର କରିଦିଆଯାଉ । ନିବେଦନ କରିଛନ୍ତି ଛାତ୍ରାବାସର ସମସ୍ତ ଅନ୍ତେବାସୀ ଓ କର୍ମକର୍ତ୍ତା । ପତ୍ର ପାଇଲା ପରେ ଉଭୟଙ୍କୁ ସାମନାସାମନି କରିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ଅଭିଯୁକ୍ତଙ୍କୁ ଡକାଇ ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ବୁଝିନେଲି । ସେ ଯାହା କହିଲା ‘ଅର୍ଦ୍ଧସତ୍ୟ’ ପରି ମନେ ହେବାରୁ କିଛିଦିନ ଅପେକ୍ଷା କରିବା ଉଚିତ୍ ଭାବି କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନ ଗ୍ରହଣ କଲିନାହିଁ । ଛାତ୍ରାବାସରୁ ଅନ୍ତେବାସୀ ବାହାର ହେବା ମାନେ ଏକ ଋଚିତ୍ରିକ କଳଙ୍କ— ଭବିଷ୍ୟତ ନଷ୍ଟ ହେବାର ସମ୍ଭାବନା, ତେଣୁ ତୁନି ରହିଥାଏ । ଦିନେ ଦରବାନ୍, ଆସି ଖବର ଦେଲା—

ଛାତ୍ରାବାସର ସବୁ ପିଲା ଅନଶନରେ ବସିଛନ୍ତି— କେହି ଖାଇବାକୁ ଯାଉନାହାନ୍ତି— ରନ୍ଧାଖାଦ୍ୟ ରୋଷେଇ ଘରେ ପଡ଼ିରହିଛି । ବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଯାଇ ହଷ୍ଟେଲରେ ପହଞ୍ଚିଲେ— ଯାହା ଦେଖିଲି, ମଥା ଗୁରିଗଲା— ମର୍ମାହତ ହୋଇପଡ଼ିଲି । ଛାତ୍ରାବାସ ନିଷ୍ପତ୍ତ । ବାହାରପଟେ କେହି ଦିଶୁନାହାନ୍ତି— ଯେଝା କୋଠରିରେ ବସିଛନ୍ତି ତୁମ୍ଭ ହୋଇ । ସିଧାଯାଇ ସମ୍ପାଦକଙ୍କୁ ପଚାରିଲି— “କିହୋ । କ’ଣ ହେଲା । ଅନଶନ କରିଛ କାହିଁକି ?—” ବିଷୟ କଣ୍ଠରେ ସେ ଉତ୍ତର ଦେଲା— “ଆପଣ ଆମ କଥା କିଛି ବୁଝିଲେନି— ସାର୍ ! କମିଟି କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଲୁ ।” ଶୁଣି କିଛି ନ କହି ପହଞ୍ଚିଲି ଅଭିଯୁକ୍ତ ପାଖରେ— । ସେ ବି ମୁହଁ ଶୁଖାଇ ବସିଥାଏ ଖାଇବାକୁ ନଯାଇ । ଦୃଢ଼ ସ୍ଵରରେ କହିଲି— ଦେଖିଲ ଅବସ୍ଥା । ଆଛା ! ତୁମେ ଗୋଟିଏ କାମ କର । ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥା ଯୋଗୁଁ ମୁଁ ଛାତ୍ରାବାସ ଛାଡ଼ି ଯିବାକୁ ଚାହୁଁଛି— ମୋତେ ଅନୁମତି ଦିଆଯାଉ” ବୋଲି ଲେଖି ମୋତେ ଦେଇଦିଅ । ଦି’ଦିନ ମଧ୍ୟରେ ବସା ଦେଖି ସହରକୁ ଉଠିଯାଅ । ଝମେଲା ତୁଟିବ । ନୋହିଲେ ଛାତ୍ରାବାସରୁ ତୁମକୁ ବାହାର କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେବି ମୁଁ । ବିନା ଦିଆରେ ଲେଖିଦେଇ କାଗଜଟି ବଢ଼ାଇ ଦେଲା । ସେଇକ୍ଷଣି ସେଇଠୁ ଯାଇ ସମ୍ପାଦକଙ୍କୁ କହିଲି— ତା’କୁ ବାହାର କରିବା ଦରକାର ପଡ଼ିଲାନି । ସ୍ଵଇଚ୍ଛାରେ ହଷ୍ଟେଲ ଛାଡ଼ି ଯିବାପାଇଁ ସେ ଦରଖାସ୍ତ ଦେଇଛି— କହି ତା’କୁ କାଗଜଟି ଦେଖାଇଲି । ପାଖ ପିଲାଏ ବି ଦେଖିଲେ । ମୁହଁରେ ଲାଗିଲାନି— କଥାଟା ପ୍ରସଙ୍ଗ ହୋଇଗଲା । ତାଙ୍କନି ହଲକୁ ଖାଇବାକୁ ଗଲେ ସମସ୍ତେ । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ଫେରିଲି ଘରକୁ ।

ସେ ବର୍ଷର ଛାତ୍ର ସଂସଦ ନିର୍ବାଚନ ଠିକ୍ ସମୟରେ ହୋଇପାରି ନଥିଲା । ଛାତ୍ର ଅଶାନ୍ତି ଯୋଗୁ ବହୁ ବିଳମ୍ବରେ ହୋଇଥାଏ । ନିୟମିତ ପାଠପଢ଼ା ଅଭାବରୁ ବହୁ ପାଠ୍ୟ ଅପଢ଼ା ରହିଥିବା କାରଣରୁ ସାଂସ୍କୃତିକ ଉତ୍ସବାଦି ଉପରେ କଡ଼ା କଟକଣା ଜାରିହୁଏ । ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ ବନ୍ଦ । ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଗକୁ ସେ ବର୍ଷର ଡ୍ରାମା ସମ୍ପାଦକ ଭାବେ ଏଭଳି ଜଣେ ନିର୍ବାଚିତ ହେଲା ଯାହାର ଶୈ୍ୟନ ଦୃଷ୍ଟି ଥାଏ ପାଣ୍ଡୁ ଉପରେ । ତାହା କ୍ଷୁଦ୍ର ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଘଟଣାରୁ । ନିର୍ବାଚିତ ଡ୍ରାମା କମିଟି ବସିଲା; ଆବଶ୍ୟକ ସମୟର ଅଭାବରୁ ଡ୍ରାମା

ପରିବର୍ତ୍ତେ ମଞ୍ଚୋପକରଣ, ଯଥା— ସ୍କିନ୍, କାର୍ଟିନ୍, ହାରମୋନିଅମ୍, ତବଲା ପ୍ରଭୃତି କିଣି କଲେଜରେ ରଖିବା ସ୍ଥିର ହେଲା । ଯେପରି ଭବିଷ୍ୟତରେ ଆଉ ଭଡ଼ାରେ ଆଣିବାକୁ ପଡ଼ିବ ନାହିଁ । ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା— ଦାୟିତ୍ଵ ସମ୍ପାଦକ ନେବ । କିଛିଦିନ ପରେ ସମ୍ପାଦକ ଜଣେ ଚିତ୍ରକରକୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରିଆସି କହିଲା— “ସ୍କିନ୍... କାର୍ଟିନ୍ କରିବେ ଇଏ ସାର । କିମିତି ହେବ, ବତେଇ ଦିଅନ୍ତୁ ।”— କହିଲି, ତ୍ରୁପ୍ତସିନ୍ରେ ପୁରୀ ମନ୍ଦିରର ଚିତ୍ର— ଉତ୍ତରପଟେ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର । ଭଲ କନାରେ— ଭଲ ରଙ୍ଗରେ । କେତେ ପଡ଼ିବ ?— ଚିତ୍ରକର ଟିକିଏ ଭାବି କହିଲା— ଅଠରଶ । ଆଗରୁ ପାଞ୍ଚଶ ଦେବେ— ରଙ୍ଗ, ତୁଳୀ ହେରିକା ପାଇଁ । ବଳକା ଶେଷରେ ପଇସା କରିବେ । ମାସେ ଲାଗିବ । କାଲି ପାଞ୍ଚଶ’ ଯା ହାତରେ ପଠାଇବି— ରସିଦ୍ ଲେଖି ଦେବ” ବୋଲି ମୁଁ କହିବାକୁ ଚାଲିଗଲା ସେ । ପରଦିନ ରସିଦ୍ ଆଣିଦେଲା ସମ୍ପାଦକ ।

ଦେଢ଼ମାସ ପରେ ନୋଟିସ୍ ବାହାରିଲା— ଛାତ୍ର ସଂସଦର ପ୍ରତିନିଧିମାନେ ହିସାବ ନିକାଶପୂର୍ବକ ଦାୟିତ୍ଵ ହସ୍ତାନ୍ତର କରିବେ ଅର୍ଥସବୁ, ଫର୍ମ ପୂରଣ ଆଗରୁ । ଅତୁଆରେ ପଡ଼ିଯାଏ ସମ୍ପାଦକ । ମାସେ ଯାଇ ଦେଢ଼ମାସ ହେଲାଣି । ସିନ୍ କାର୍ଟିନ୍ ଦେଖାନାହିଁ । ଫର୍ମ ପୂରଣ କରିବ କିମିତି ? ଆସି ଗୁହାରି କଲା ମୋତେ । ସବୁ ଶୁଣିଲା ପରେ ମୁଁ କହିଲି— ଜିନିଷ ନେଇଆସ, ସବୁ ଟଙ୍କା ପୈଠ କରିଦେବା । ଆଡ଼ଭ୍ୟାନସ୍ ରସିଦ୍ ସେ ଫେରସ୍ତ ନେବ । ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ଦିନ ଆସିଲା— ଜିନିଷ ନାହିଁ । ବ୍ୟସ୍ତହୋଇ ଚିତ୍ରକର ହାତରେ ପଠାଇଦେଲା ଅର୍ଥସବୁ କିଛି ଜିନିଷ ।— ଦେଖି ମୁଁ କହିଲି— “ଆଗରୁ ପାଞ୍ଚଶ ନେଇଛ, ତେରଶ ନେବ । ଅଠରଶ” ଟଙ୍କାର ରସିଦ୍ଟିଏ ଲେଖିଦିଅ— ତୁମେ ଆଡ଼ଭ୍ୟାନସ୍ ରସିଦ୍ଟା ଫେରାଇ ନିଅ । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ମୋତେ ଚାହିଁଲା ଏବଂ କହିଲା— “ମୁଁ ତ ପାଞ୍ଚଶ ନେଇନି ସାର !” “ରସିଦ୍ ଦେଲ କିମିତି ?” “ମୁଁ ରସିଦ୍ ଦେଇନି । ମୋତେ ସେ ଶହେ କୋଡ଼ିଏ ଟଙ୍କା ଦେଲେ, ପଛେ ବାକି ସବୁ ଦେବି ବୋଲି କହିଲେ । ଆଗରୁ କିଛି ଦେଲେନି— ବହୁ କଷ୍ଟରେ ଧାର-ଉଧାର କରି ରଙ୍ଗତୁଳି-କଟା ସବୁ ଆଣିଛି । ଖାଲି କଥା ଦେଇଥିଲି ବୋଲି ।— ରସିଦ୍ଟା ଦେଖାଇ ପଚାରିଲି— ଏଇଟା

କ'ଣ ତେବେ ? କିଏ ଲେଖିଛି ? ରସିଦ ଦେଖି କାନ୍ଦ କାନ୍ଦ ସ୍ଵରରେ କହିଲା “ମୁଁ ଲେଖିନି ସାର ! ଏ ମୋ ଅକ୍ଷର ନୁହେଁ ।” ବୁଝିଗଲି ସବୁ— କହିଲି, ‘କାଲି ଆସ, ସବୁ ଟଙ୍କା ନେଇଯିବ । ସେ ଗଲାପରେ ସଂପାଦକଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ରାଗରେ ପକ୍ଷରିଲି— ଜାଲ୍ ରସିଦ କରିବା କେବେଠୁଁ ଶିଖିଲଣି ?— ପ୍ରିନସିପାଲ୍‌ଙ୍କୁ ଜଣାଇବି ?— ମୋ କ୍ରୋଧ ଦେଖି ଭୋ ଭୋ କାନ୍ଦି ପାଦତଳେ ବସିପଡ଼ିଲା— ‘ଭୁଲ୍ ହେଇଗଲା ସାର ! ଆଉ କେବେ ଜମିତି କରିବିନି । ଏ ଥରଟା କ୍ଷମା କରନ୍ତୁ ।’ କହି କାନ୍ଦୁଥାଏ । ମୁଁ ଦିଆରେ ପଡ଼ିଥାଏ । ଟିକିଏ ଚିନ୍ତା କରି କହିଲି— “ହେଉ, ଯା’ କଲଣି, କଲଣି । ଯା’, କୌଣସିମତେ ତାଠୁଁ ଅଠଗ ଟଙ୍କାର ରସିଦଟିଏ ଆଣ । ତେରଶ ଟଙ୍କା ନିଅ । ଏ ଜାଲ୍ ରସିଦ୍ ଚିରି ଫୋପାଡ଼ି ଦେବି । ନୋହିଲେ ଫଳାଫଳ ଭୋଗ କରିବ ତୁମେ । ତା’ପରେ ଯାଇ ତା’କୁ କ’ଣ କହିଲା କେଜାଣି, ପରଦିନ ତା’କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଆଣି ମୋ ଆଗରେ ଅଠଗହ ଟଙ୍କାର ରସିଦ୍ ଲେଖାଇ ତେରଶ ଧରିଗଲା । ଜାଲ୍ ରସିଦ୍ ଚିରି ଫୋପାଡ଼ିଲି । ଏ ପ୍ରକାର କାରବାର ଦେଖି ସେ ଦାୟିତ୍ଵରୁ ମୁକ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଅଧକ୍ଷଙ୍କୁ ପରବର୍ଷ ଅନୁରୋଧ କରି ଏବଂ ସେ ତାହା ରକ୍ଷା କରିଥିଲେ ।

ପାଞ୍ଚବର୍ଷ ସୁରୁଖୁରୁରେ କଟିଯାଏ ପୁରୀଧାମରେ । ଜଣେ ଶୁଭକାଂକ୍ଷୀ ବନ୍ଧୁ ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଲେ— ଏତେ ବର୍ଷ ପୁରୀରେ ରହିଲେ, ଜାଗା ଖଣ୍ଡେ କିଣି ଘରଟିଏ କଲେନି ? କହିଥିଲି— ମୋ ଇଚ୍ଛା ଅଛି; କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଇଚ୍ଛା ଥିଲେ ତ ?— କିଛି ଦିନ ପରେ ସତକୁ ସତ ସେ ଆସି ଖବର ଦେଲେ— ସ୍ଵର୍ଗଦ୍ଵାରକୁ ଲାଗି ଖଣ୍ଡେ ଲିଜ୍‌ଲ୍ୟାଣ୍ଡ ବିକ୍ରି ହେବାର ଅଛି । ମାଲିକ ରହନ୍ତି କଲିକତାରେ । କହିବେ ଯଦି ଚିଠି ଦେବି । ‘ଲିଜ୍‌ଲ୍ୟାଣ୍ଡ’ ବୋଇଲେ ମ୍ୟୁନିସିପାଲିଟି ଜାଗା । କ୍ରେତାଙ୍କୁ ସ୍ଵତ୍ଵାଧିକାର ମିଳିଥାଏ କେତେକ ସର୍ତ୍ତରେ । ସର୍ତ୍ତଭଙ୍ଗ ହେଲେ ତାହା ଆପେ ଆପେ ମ୍ୟୁନିସିପାଲିଟିକୁ ଫେରିଯିବ । ବନ୍ଧୁଙ୍କ କହିବାରେ— ସହରର ଅଧିକାଂଶ ଘର ଲିଜ୍‌ଲ୍ୟାଣ୍ଡ ଉପରେ । ତେଣୁ ସମ୍ମତ ହେଲି । କିଛିଦିନ ଗଲାପରେ ପୁଣି ଆସି କହିଲେ— ମାଲିକ ପୁରୀ ଆସୁଛନ୍ତି ଠାକୁର ଦର୍ଶନକୁ । ଜାଗା ରେଜିଷ୍ଟ୍ରି କରିଦେବେ ଯିବା ପୂର୍ବରୁ । ଟଙ୍କା ରଖିଆନ୍ତୁ । ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦିନରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ସେ ଏବଂ ଜାଗାଟା ରେଜିଷ୍ଟ୍ରି କରାଇଲି

ଘରଣୀ ନାଁରେ । ଯା’ହେଉ, ଜଗନ୍ନାଥ ଧାମରେ ଜାଗା ଖଣ୍ଡିଏ ରହିଲା ବୋଲି ଆତ୍ମସନ୍ତୋଷ ଲାଭ କଲି ।

ପାଥରପୁରୀରେ ତିନିବର୍ଷ ପୁରିଯିବାରୁ ଏକ ନମ୍ବର ଛାତ୍ରାବାସର ତତ୍ତ୍ଵାବଧାରକ ଭାବେ ମୋତେ ବଦଳି କରାଗଲା । ଏଠା ଅନ୍ତେବାସୀଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ସେଠା ଅପେକ୍ଷା ଦୁଇଗୁଣ । ହଷ୍ଟେଲକୁ ଲାଗି ନୂଆ ଘର ଖଣ୍ଡେ ତିଆରି ହୋଇଥାଏ ତତ୍ତ୍ଵାବଧାରକଙ୍କ ପାଇଁ । ବିକୃଳି ସଂଯୋଗ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପାଣିକଳ ଖଞ୍ଜା ହୋଇ ନଥାଏ । ଘରଟି ସୁନ୍ଦର— ବାସୋପଯୋଗୀ । ତାହାଣ ପଟେ ଛାତ୍ରାବାସ, ବାଁ ପଟକୁ କଲେଜ ଅଦୁରରେ ବାଲିକା ସ୍କୁଲ । ସମ୍ମୁଖରେ ରାଜରାଷ୍ଟ୍ରା ଲମ୍ବିଥାଏ ସମୁଦ୍ରକୁ ଯାଏଁ । ଉଠି ଆସିଲି ସେଇଠିକି ।

ବେଳାଭୂମି ଭ୍ରମଣାର୍ଥୀଙ୍କ ପାଇଁ ସାମ୍ନା ରାସ୍ତାଟି ବେଶ୍ ନିରାପଦ । ବହୁବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛି— ପୁଣ୍ୟଶ୍ଳୋକ ଆରମ୍ଭ୍ୟ ହରିହର ଦାସ ସଙ୍ଗୀ ଶତବାବୁଙ୍କ କାନ୍ଧରେ ହାତରଖି ସେବାଟେ ପ୍ରାତଃସ୍ତୁତ୍ୟରେ ଯାଆନ୍ତି । ଦିନେ ଦିନେ ତାଙ୍କୁ ଭେଟି ଆଶୀର୍ବାଦ ଲାଭ କରିବା ସୌଭାଗ୍ୟ ଘଟିଛି । ସେ ମୋ ବିଷୟରେ ଶୁଣିଥାନ୍ତି ଆଗରୁ । ଏକାନ୍ତରେ ଦିନେ ଶତବାବୁଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କରି— ଆରମ୍ଭ୍ୟ ମହାଶୟେ ସବୁଦିନେ ଯାତାୟାତ କରନ୍ତି ଏଇ ବାଟ ଦେଇ । କାହିଁ, ଆମ ଦୁଆରେ ଦିନେ ପାଦପଡ଼ିଲା ନାହିଁ । ଆପଣ ଟିକିଏ କହନ୍ତୁ ତାଙ୍କୁ । ସେ ପରାମର୍ଶ ଦେଲେ ବସାଠିକି ଆସନ୍ତୁ, ଆରମ୍ଭ୍ୟ ମହାଶୟଙ୍କୁ କହିବା । ଦିନେ ଯାଇ ମନ କଥା ଜଣାଇବାରୁ ପୂଜ୍ୟପାଦ ହସି ହସି କହିଲେ— କିଛି ଖାଏନି ମୁଁ । ସାମିତ ଆଉ ନିୟମିତ ଆହାର ମୋର । ହେଉ, କେବେ ଥରେ ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ଯିବି ।— ଦିନ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହେଲା । ଶତବାବୁଙ୍କଠୁଁ ଜାଣିଲି ଛେନା ଟିକିଏ ଛଡ଼ା କିଛି ଖାଆନ୍ତିନି ରାତିରେ । ଅତିବେଶରେ ଦୁଧ ଟିକିଏ ହେଲେ ଚଳିବ । ଘରକୁ ଆସି ସେକଥା କହିବାରୁ ଶାରଦା କହିଲା— ଘରକୁ ଆସିବେ । ଘର ଜିନିଷ ଖାଇବେନି କିଛି ? ଉତ୍ତର ଦେଲି— ସବୁ ଚକ୍କଳି ଦି’ଖଣ୍ଡ ଯଦି କରିପାରିବୁ ପସନ୍ଦ ହେଲେ ଖାଇପାରନ୍ତି । ସେଇଯା ହେଲା । ଛେନା, ଦୁଧ ସାଙ୍ଗକୁ ସରୁତକୁଳି ଦି’ଖଣ୍ଡ ବଢ଼ା ହେଲା । ପାଖରେ ଠିଆ ହୋଇଥାଏ ମୁଁ— ଶତବାବୁ ବସିଥାନ୍ତି । ବିନମ୍ର ଭାବେ କହିଲି, ‘ଆଜ୍ଞା, ଏଇଟା ମୋ ସ୍ତ୍ରୀର ହାତତିଆରି ସବୁ ଚକ୍କଳି ।

‘ସରୁଟକୁଳି’— ହସିଲେ ‘ସରୁଟକୁଳି ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ପିଠା ।’ କହି ଖଣ୍ଡେ ପାଟିରେ ପୁରାଇଲେ । ପଛରିଲେ— ବୋହୂ କାହିଁ?— ଲାଜ ଲାଜରେ ଆସି ଓଳଟି ହେବାରୁ ମୁଣ୍ଡରେ ହାତରଖି କହିଲେ— ଭଲ କରିଛୁ । ସୁଲକ୍ଷଣା ହୋ । ସେଦିନ ସେ ଝଲିଗଲା ପରେ ମନେ ହେଲା— ଯେପରି ଗଙ୍ଗାସ୍ନାନ କରି ଆସିଲୁ । କିଛି କାଳ ଗତ ହେଲା ପରେ ସେଇଠି ଜନ୍ମ ହୁଏ ଆଉ ଏକ ଶିଶୁକନ୍ୟା । ଲାଳସା ସମାନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ମାତୃ ହୃଦୟର ବ୍ୟାକୁଳତା ପିତୃ ହୃଦୟରେ ସମାନ ନଥାଏ— ଥାଏ ତା’ର ପ୍ରତିବିମ୍ବ । ଏଣୁ ଦୈତଭାବନା ସମ୍ଭବ ହୁଏନି ସେ କ୍ଷେତ୍ରରେ । ନିୟତିର ଶାସନ ଅଲଂଘନୀୟ ଭାବି ଶିଶୁଟିର ନାଁ ରଖାହେଲା ‘ନିୟତି’ ।

ଦିନେ କମଳରୁମ୍ରେ ଏକ ଇଂରେଜୀ ଦୈନିକ କାଗଜ ଓଲଟାଇଲାବେଳେ ଆଖିପଡ଼ିଲା— କେହି ଜଣେ ବିଦେଶୀ ଭାଷା ବିଜ୍ଞାନୀ ଭାରତୀୟ ଭାଷା ଶିକ୍ଷା କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତେଲଙ୍ଗା, ବଙ୍ଗାଳୀ, ତାମିଲ୍ ପରେ କୌଣସି ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଭାଷାଗ୍ରନ୍ଥ ଓଡ଼ିଆରେ ନ ପାଇବାରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଶିଖିବାରୁ କ୍ଷାନ୍ତ ହେଲେ । ପଢ଼ି ଲାମାତ୍ରେ ମନଟା ମରିଗଲା ଏକାବେଳକେ । କ’ଣ ହେଲା ! ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଭାଷାଗ୍ରନ୍ଥ ଓଡ଼ିଆରେ ନାହିଁ । ଦେଖିଲି ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ମନ୍ତବ୍ୟ ଏକାବେଳକେ ମିଥ୍ୟା ନୁହେଁ । ସ୍ଥିର କଲି ଲେଖିବି ଗୋଟିଏ । ବିଭିନ୍ନ ଭାଷାର ବହି ସଂଗ୍ରହ କଲି— ଦେଖିଲି, କେଉଁ ପ୍ରଣାଳୀରେ ଲେଖା ହୋଇଛି ସେସବୁ । ଆରମ୍ଭ କଲି ‘ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ରୂପତତ୍ତ୍ୱ’ । ଦୀର୍ଘଦିନର ଅକ୍ଳାନ୍ତ ପରିଶ୍ରମ ପରେ ଶେଷ ହେଲା ସେ । ପ୍ରକାଶ ପାଇଲା ବହିଟି— ଉପାଧ୍ୟକ୍ଷର ପାଠ୍ୟକ୍ରମରେ ଅତିରିକ୍ତ ପାଠ୍ୟରୂପେ ମନୋନୀତ ହେଲା ମଧ୍ୟ ।

ଏ ସମୟର ଆଉ ଏକ ସ୍ମରଣୀୟ ଘଟଣା । ଛାତ୍ରାବାସର ବାର୍ଷିକୋତ୍ସବ । ମୁଖ୍ୟ ଅତିଥିଭାବେ ଯୋଗ ଦେଇଥାନ୍ତି ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଶାର ଜଣେ ସ୍ୱର୍ଗତ ମାନ୍ୟବର ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ ଏବଂ ତାଙ୍କ ଶ୍ରୀମତୀ ପୁରସ୍କାର ବିତରଣ କରିବାର ଥାଏ । କିନ୍ତୁ ସେ କୌଣସି କାରଣରୁ ଆସିପାରି ନଥାନ୍ତି । ସେ କଥା କହିବାକୁ ଯାଇ ମୁଖ୍ୟ ଅତିଥି ଭାଷଣ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉଲ୍ଲେଖ କଲେ— ଅସୁବିଧାବଶତଃ ମିସେସ୍ ଆସିପାରିଲେ ନାହିଁ, ତେଣୁ ତାଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ମହୋଦୟ ସେ କାର୍ଯ୍ୟ ‘ତୁଲାଇବେ’

କହି ଟିକିଏ ମୁରୁକିହସା ଦେଲେ ଏବଂ କହିଲେ— ତା’ ବୋଲି ‘ତାଙ୍କୁ ମୋ ମିସେସ୍ ବୋଲି ଭାବନାହିଁ’— (ହାସ୍ୟରୋଳ) କି ସୁନ୍ଦର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ! ସେ ପୁଣି କୁଆଡ଼େ ଅଧ୍ୟକ୍ଷକ ସିଧାସଳଖ ଛାଡ଼ି ! ସେତିକି ନୁହେଁ, ଉଦ୍‌ବୋଧନ ଦେବା ଛଳରେ ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି କହିଲେ— ‘ପିଲାମାନେ ! ସଂଗ୍ରାମୀ ହୁଅ । କାହାରିକୁ ଖାତିରି ନକରି ଆଗକୁ ମାଡ଼ିଗଲ । ଏଇଥିପାଇଁ ମୋତେ ରକ୍ଷକେତ୍ କରାଯାଇଥିଲା କଲେଜରୁ । କିନ୍ତୁ ଆଜି... (କରତାଳି) । ପୁରସ୍କାର ବିତରଣ ପରେ ଧନ୍ୟବାଦାର୍ପଣ । ସେଦିନ ମନକୁ ଆସିଥିଲା— ଶସ୍ତା କରତାଳି ନେବାପାଇଁ କୋମଳମତି ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀଙ୍କୁ ଯଦି ସର୍ବୋଚ୍ଚ ପଦବୀରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ବରେଣ୍ୟ ମୁଖ୍ୟ ଅତିଥି ଏବଂ ବିଧି ବକ୍ତୃତା ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି, କାହାକୁ କହିବା ।

ପଦପଦବୀରେ ଥାଇ ମୁଖଲଜ୍ଜା ରଖିଲେ କି ପ୍ରକାର ବିପଦର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼େ ତା’ର ଏକ ଉଦାହରଣ ଦେବି । ଜଣେ ତାନ୍ତ୍ରିକ କୋଠା ତୋଳା ହେଉଥାଏ ଛାତ୍ରାବାସ ସାମ୍ନାରେ । ଗ୍ରୀଷ୍ମଛୁଟି— ଛାତ୍ରାବାସ ଖାଲି ପଡ଼ିଥାଏ । ଦିନେ ସେ ଆସି ସବିନୟ ଅନୁରୋଧ କଲେ— ସିମେଣ୍ଟ ଟ୍ରକ୍ ଦୁଇଟା ପହଞ୍ଚି ଯାଇଛି— ରଖିବାକୁ ଜାଗା ନାହିଁ । ହଷ୍ଟେଲ ତଳ ମହଲା ବାରଣ୍ଡାରେ କିଛିଦିନ ରଖିବା ପାଇଁ ଅନୁମତି ଦେଲେ ପିଲାଏ ଆସିବା ଆଗରୁ ସେ ନେଇଯିବେ । ପ୍ରୌଢ଼ ବୟସର ଜଣେ ବରିଷ୍ଠ ତାନ୍ତ୍ରିକ, ଭଦ୍ରଲୋକ ହେବେ ନିଶ୍ଚୟ । ଅବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି କାହିଁକି ? ସମ୍ମତି ଦେଲି । ସର୍ତ୍ତ ରହିଲା— ଛୁଟି ସରିବା ପୂର୍ବରୁ ଖାଲି କରିବେ । ରଖିଲେ । ଦେଖୁ ଦେଖୁ ପତିଶି ଦିନ ଗଡ଼ିଗଲା— ଦୁଇଟି ରୁମ୍ ପୂରାପୂରି ରୁଷ । ତାକି ଚଞ୍ଚଳ ଖାଲି କରିବାକୁ କହିଲି । ‘ହ’ଟିଏ ମାରିଦେଇ ପୁଣି ତୁପୁରୁସ୍ । ଆଉଥରେ ତାଙ୍କ ଘରକୁ ଯାଇ ସେ କଥା କହିଲି । ପିଲା ଆସିବାକୁ ଦୁଇଦିନ ମାତ୍ର ବାକି ଥାଏ । ଆରେ ବାବା ! ଖାଲି କରିବେ କ’ଣ ! ଓଲଟି ଧମକ ଦେଇ କହିଲେ— ଏମିତି ଅତର୍କ୍ଷା ହେଉଛ କାହିଁକି ହେ ? କେଉଁଠୁ ଆସିଛ ତମେ ?— କେତେଦିନ ରହିବ ଏଇଠି ?— ଶୁଣି ମୁଁ ଅବାକ୍ । ମନେ ମନେ ଭାବିଲି— କି ପ୍ରକାର ଲୋକ ଇଏ ? ଦୃଢ଼ ସ୍ୱରରେ କହିଲି— ଆପଣ ଯଦି ଖାଲି ନ କରିବେ ପିଲାଏ ଆସିଲେ ରାସ୍ତାକୁ ଫୋପାଡ଼ିଦେବେ ।— ଶୁଣି ଉନ୍ମତ୍ତ

ହୋଇ କହିଲେ— “କ’ଣ କହିଲୁ! ରାସ୍ତାରେ ଫୋପାଡ଼ି ଦେବେ— ମାରିବି ଯେ ଧରି”— ହାତ ଉଠାଇଲେ ଉପରକୁ । ହାତଟା ଧରିନେଲି ଘୃଣାରେ । ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟିରେ କିଛି ସମୟ ମୁହଁକୁ ଅନାଇ ଫେରିଆସିଲାବେଳେ ସତର୍କ କରିଦେଲି— କାଲି ସନ୍ଧ୍ୟା ସୁଦ୍ଧା ଯଦି ଖାଲି ନହୁଏ, ପରିଣତି ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ରହିବେ— ସେତେବେଳେ ମୁଁ ପ୍ରକୃତିସ୍ଥ ନଥାଏ । ଯା’ହେଉ, ପରଦିନ ସନ୍ଧ୍ୟାବେଳକୁ ସେଠାରେ କୌଣସି ବସ୍ତା ନଥିଲା । କୁଆଡ଼େ ନେଲେ କେଜାଣି । ସେଦିନ ଜାଣିଲି, ବୁଝି ବିରୁଦ୍ଧି କାର୍ଯ୍ୟ ନକଲେ ଏମିତି ବିପଦରେ ପଡ଼ିବାକୁ ହୁଏ ।

ମନରୁ ଘଟଣାଟି ପାଶୋରି ନ ଯାଉଣୁ ଆଉ ଏକ ଧର୍ମସଂକଟର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ସେଦିନ ଶନିବାର । ଗପ ଜମିଆଏ ବାରଣ୍ଡାରେ ସତ୍ୟବାଦୀବାବୁଙ୍କ ସହିତ । ଜିନିଷ ଭର୍ତ୍ତି ଟ୍ରକ୍ଟିଏ ଆସି ଠିଆହେଲା ଘରମୁହଁରେ । ଓହ୍ଲାଇ ଆସିଲେ ଜଣେ ବରିଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାପକ । ପୁରୀ ବଦଳି ହୋଇଥାଏ ତାଙ୍କର । ଯାହା ଜାଗାରେ ସେ ଆସିଥାନ୍ତି, ସେ ଅବ୍ୟାହତ ନେଜନଥାନ୍ତି ସେଯାଏଁ । ଅଥଚ ରିଲିଭ୍ ହୋଇ ଏ ପହଞ୍ଚିଥାନ୍ତି ସପରିବାର ଗୃହୋପକରଣ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ତାଙ୍କ ଜାଗାକୁ । ଆମ ଉଭୟଙ୍କ ପରିଚିତ ସେ । ପଚାରିଲେ— ଧଳବାବୁ (ସ୍ୱର୍ଗାୟ ଗୋଲକ ବିହାରୀ ଧଳ) ଘର ଛାଡ଼ିଲେଣି ? ସତ୍ୟବାଦୀବାବୁ ହସିଲେ ଏବଂ କହିଲେ— ସିଏ ତ ରିଲିଭ୍ ହୋଇନାହାନ୍ତି, ଘର କାହିଁକି ଛାଡ଼ିବେ ?— ଶୁଣିଲାକ୍ଷଣି ମୁହଁ ଫିକା ପଡ଼ିଗଲା ତାଙ୍କର । ପଚାରିଲେ— ତା’ହେଲେ ମୁଁ ଏବେ ରହିବି କୋଉଠି ?— ପିଲାଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ଆସିଛି, ଜିନିଷପତ୍ର ବି । ସତ୍ୟବାଦୀବାବୁ ଟିକିଏ କଡ଼ା ମିଜାଜର ଏବଂ ରୋକଠୋକ୍ ବାଦୀ । “କିଛି ନ ବୁଝି ନ ଶୁଝି ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଧରି କାହିଁକି ଆସିଲ ? କୋଉଠି ରହିବ ଏବେ ?” କିଛି ସମୟ ରୁପୁ ରହିଲା ପରେ କହିଲେ— ଆଜି ଶନିବାର କାଲି ଦିନକ ହୋଟେଲରେ ରହିଯିବି । ଘର ଦେଖୁ ପରଦିନ ଚାଲିଯିବି ।— ଦିଆରେ ପଡ଼ିଗଲି ମୁଁ । ଥରେ ତ ଯାହା ଭୋଗିଛି, ଏବେ ପୁଣି ସେହି ସମସ୍ୟା । କହିଲେ— ପ୍ରିନସିପାଲଙ୍କ ଅନୁମତି ନ ହେଲେ ମୁଁ କିମିତି ତା’ କରିବି । ଆପଣ ଯାଆନ୍ତୁ— ତାଙ୍କଠୁଁ ଲେଖାଇ ଆଣନ୍ତୁ । ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ଗଲେ— କ’ଣ କହିଲେ କେଜାଣି— ଲେଖା ଖଣ୍ଡେ ଧରି ଆସିଲେ ଗୁରୁଦିନ ରହଣି

ପାଇଁ । ପିଲାଙ୍କୁ ବୁଝାଇ କମନରୁମ୍‌ଟା ଦେଖାଇଦେଲି, ରହିଲେ । ଏଣେ ଧଳବାବୁ ରିଲିଭ୍ ହେଉ ନଥାନ୍ତି । ଯୋଗାଯୋଗ ଗୁଲିଥାଏ ତାଙ୍କର କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କ ସହିତ । ପଲ୍ଲରେ ଆଗନ୍ତୁକ ନା ଜଜନ୍ କରିପାରୁଛନ୍ତି, ନା ହଷେଲ ଛାଡ଼ୁଛନ୍ତି । ବାରମ୍ବାର ଅଭିଯୋଗ ଆସୁଥାଏ ପିଲାଙ୍କ ଆଡୁ । ଦେଖୁ ଦେଖୁ ପଦର ଦିନ ଗଢ଼ିଗଲା । ଅଧକ୍ଷକଙ୍କୁ ଜଣାଇଲି । କଡ଼ା ଭାଷାରେ ନୋଟିସ୍ ଦେଲେ, ଶାସ୍ତ୍ର ହଷେଲ ଛାଡ଼ି ଯିବାକୁ । ଦି’ଦିନ ପରେ ଉଡ଼ାଘରକୁ ଉଠିଗଲେ ଜିନିଷପତ୍ର ଧରି । ଅଧକ୍ଷକ ଅନୁମତି ଥିବା ଯୋଗୁଁ ରକ୍ଷାପାଇଲି ଏଥର ।

‘ପାଥରପୁରୀ’ରେ ଥିଲାବେଳେ ଗୁଣ୍ଡିଝଘରକୁ ଲାଗି ଜାଗା ଖଣ୍ଡିଏ କ୍ରୟ କରିବାର ସୁଯୋଗ ମିଳିଥିଲା । ପୁରୀରେ ଘର ତୋଳିବାର ପ୍ରବଳ ଲାଳସା ଥାଏ । ମାଟି-ଝାଟି କୁଡ଼ିଆଟିଏ ତିଆରିଲି । ଗୋଡ଼ି, ସିମେଣ୍ଟ ପ୍ରଭୃତି ଉପକରଣ ରଖିବାକୁ, ଜଗୁଆଳ ଜଣେ ରହିଲା ସେଇଠି । ଏ ମଧ୍ୟରେ ଦେଖୁଲି, ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗରେ ପ୍ରାଧ୍ୟାପକ ପଦ ପାଇଁ ବିଜ୍ଞାପନ ବାହାରିଛି । ଦରଖାସ୍ତ କଲି ଇଣ୍ଟରଭ୍ୟୁ ଦେଲି । କିନ୍ତୁ ନିର୍ବାଚିତ ହୋଇପାରିଲି ନାହିଁ । କାରଣ ଥିଲା— ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀ କ୍ୟାରିଅର ମୋର ଏବଂ ଉପାଧ୍ୟୁକ୍ତର ଅଧ୍ୟାପନା ନାହିଁ । ସେତେବେଳକୁ ପୁରୀ କଲେଜରେ ମୁଁ ଦଶବର୍ଷ ରହିସାରିଥାଏ । ଏଣୁ ଘରତୋଳା ଆରମ୍ଭ କରିବାକୁ ପଛପୁଆ ଦେଉଥାଏ ବଦଳି ଆଶଙ୍କାରେ । ଏମିତିରେ ଶିକ୍ଷାବର୍ଷ କଟି ଗ୍ରୀଷ୍ମଛୁଟି ହୁଏ । ଛୁଟି ଶେଷ ବେଳକୁ ଅଧକ୍ଷ ମହୋଦୟଙ୍କ କନ୍ୟାର ବିବାହ । ଆଭିଜାତ୍ୟ ସଂପନ୍ନ ଉଚ୍ଚ ପଦପଦବୀର ବହୁ ମାନ୍ୟଗଣ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ଯୋଗ ଦିଅନ୍ତି । ସରକାରୀ ବାସଭବନରେ ଉତ୍ସବର ଆୟୋଜନ । ସମ୍ମୁଖ ଲନ୍‌ରେ ସଜା ହୋଇଥାଏ ଆସନ ଅତିଥିଙ୍କ ପାଇଁ । ଡେରିରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲି ମୁଁ । ଦେଖୁଲି ସବୁ ଚୌକି ଭରପୁର— ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଖାଲି ଥାଏ ଡି.ପି.ଆଇ.ଙ୍କ ପାଖରେ । ଯଥାବିଧି ସମ୍ମାନ ଜଣାଇ ବସିଲି ସେଇଠି । କିଛି ସମୟ ପରେ ମୋ ଆଡ଼କୁ ଝୁଙ୍କି ପଡ଼ି ଧୀର ସ୍ୱରରେ ସେ କହିଲେ— “ଆପଣଙ୍କର ରେଭେନ୍‌ସା ବଦଳି ହୋଇଛି । Be ready । ଡେରି କରିବେନି ଜଜନ୍ କରିଯିବେ ।” ଶୁଣିଲା ମାତ୍ରେ କହିଲି— “ଏଇଠି ଘରଟିଏ ମିଳିଛି ଆଜ୍ଞା । କଟକ

ଗଲେ ରହିବି କେଉଁଠି । ବିରାଟ ପରିବାର ମୋର” —
 “ଆପଣ ବ୍ୟସ୍ତ ହେବେନି, ମୁଁ ସେକଥା ବୁଝିବି ।” କ’ଣ
 କହିଲେ ଆଉ !— ବଦଳି କଥା ଶୁଣି ଶ୍ରୀମତୀ କୁନ୍ତଳା ହୋଇ
 କହିଲା— କଟକ ଯିବା, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ?— “ସେଠିକି ନ
 ଗଲେ ଆଉ କୋଉଠିକି ଯିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।” କହିଲି— “କଟକ
 ଭଲ, ପୁରୀରେ ଆମେ ଘର ତୋଳି ରହିବା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ
 ଇଚ୍ଛା ନୁହେଁ ।”

ପୁରୀ ଛାଡ଼ି ଆସିବାକୁ ମନ ବଳୁନଥାଏ, ବିଶେଷକରି
 ଶାରଦା । ଅଗାଧ ବିଶ୍ୱାସ ତା’ର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପରେ ।
 ବିଶ୍ୱାସ ଅନୁସାରେ ଫଳ ବି ପାଏ ସେ । ଦିନକର ଘଟଣା,
 ଠାକୁରଙ୍କ ପଦ୍ମବେଶ— ଅସମ୍ଭବ ଭିଡ଼ ସେଦିନ । ଆଗରୁ
 ଜାଣେ ମୁଁ ସେକଥା । ସେ କହିଲା, ପଦ୍ମବେଶ ଦେଖୁ ଆସିବ ।
 ଇଚ୍ଛା ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅଧରାତି ସରିକି ଭିଡ଼ କମିଯିବ ଭାବି
 ଏଗାରଟା ପରେ ଦୁଇ ଝିଅଙ୍କ ସହିତ ତା’କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି
 ଯେନକେନ ପଶିଲି ଦେଉଳ ବେଢ଼ା ଭିତରେ । ନାହିଁ ନଥିବା
 ଗହଳି । ଯୁଆଡ଼େ ଦେଖିବ ଲୋକାରଣ୍ୟ । ଭିତରକୁ ଯାଇ
 ନପାରି ଦକ୍ଷିଣଦ୍ୱାର ବାହାର ପଟେ ଠିଆ ହୋଇଥାଉ
 କିଂକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହୋଇ । କିଛି ସମୟ ପରେ ଦେଖୁଲୁ ‘କର୍ତ୍ତନ୍’ଟିଏ
 ଆସୁଛି । ଆମ ଆଡ଼କୁ ସେବାୟତମାନେ ପୁରୀ ରାଜମହିଷୀ
 ଓ ଜେମାଙ୍କୁ କର୍ତ୍ତନ୍ କରି ନେଉଛନ୍ତି ଦିଅଁ ଦର୍ଶନ ପାଇଁ ।
 ହଠାତ୍ ସେ ଭିତରୁ କିଏ ଜଣେ ତାଙ୍କିଲା— ନିୟୁକ୍ତା ! ନିୟୁକ୍ତା !
 ତାଙ୍କ ଶୁଣି ଅନେଇଲା ବେଳକୁ ରାଜକୁମାରୀ— ମୋ ଦ୍ୱିତୀୟ
 ଝିଅର ସହପାଠିନୀ ବାନ୍ଧବୀ । ଦିହେଁ କ’ଣ କଥା ହେଲେ
 କେଜାଣି, ମାଁ-ଝିଅ ତିନିଜଣ ପଶିଲେ କର୍ତ୍ତନ୍ ଭିତରେ ।
 ସମସ୍ତେ ଯାଇ ଦର୍ଶନ କରି ଆସିଲେ— ମୁଁ ଠିଆ ରହିଥାଏ
 ସେଇଠି । ଭାବିଲି ଦର୍ଶନ ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ବିଶ୍ୱାସର ଅଭାବରୁ
 ଜଗନ୍ନାଥେ ପାଖକୁ ନେଲେନି ମୋତେ ।

ଆଉ ଦିନକର ଅନୁଭୂତି । ଠାକୁରଙ୍କ ନାଗାର୍ଜୁନ ବେଶ ।
 ହଜାର ହଜାର ଯାତ୍ରୀଙ୍କ ସମାଗମ । ଠେଲାପେଲା ଭିତରେ
 ଦିଅଁଙ୍କୁ ଦେଖୁ ଆସିବା ମୋର ପସନ୍ଦ ନୁହେଁ । କାରଣ,
 ମନପୁରୀ ଦର୍ଶନ ସମ୍ଭବ ହୁଏନି ବୋଲି । କିନ୍ତୁ ଘରଣୀର
 ପ୍ରକୃତି ମୋର ବିପରୀତ । ତା’ର ବିଶ୍ୱାସ— ପର୍ବ ଦିନରେ
 ଠାକୁରଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ ଅଧିକ ଫଳ ମିଳେ । ତେଣୁ ବେଶ

ଦେଖୁ ଆସିବାକୁ ଅତି ବସିବାରୁ ପିଲାଙ୍କୁ ଘରେ ଛାଡ଼ି ତା’କୁ
 ଏକା ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଗରୁଡ଼ସ୍ତମ୍ଭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପହଞ୍ଚିଗଲି କୌଣସି
 ମତେ । ଆଉ ଆଗକୁ ଯିବାର ବାଟ ନଥାଏ । କହିଲି— “କଥା
 ମାନିଲୁନି— ଦେଖୁଛୁ ଏବେ ? ଚାଲ— ଫେରିଯିବା ।” ଏତକ
 ପାଟିରୁ ବାହାରିଛି କି ନାହିଁ ଜଣେ ସେବାୟତ— ବୟସ ଷାଠିଏ
 ଉପରେ ହେବ । ଅଣ୍ଟାରେ ମଠା— କାନ୍ଧରେ ପାଟ ପାଛୁଡ଼ା—
 ତା’ ସାମ୍ନାକୁ ଆସି କହିଲା ମାଁ ଦର୍ଶନକୁ ଯିବୁ । ଆ, ମୋ
 ସାଥରେ, ବାବୁ ଏଇଠି ଆସନ୍ତୁ, ତରନୀ— ଆ” ହାତ ଧରି
 ଟାଣି ନେଇଗଲା ଭିତରକୁ— କିଛି ସମୟ ପରେ ପୁଣି ଆଣି
 ଛାଡ଼ିଦେଲା ମୋ ପାଖରେ । ଦକ୍ଷିଣା ପଇସା କାଢ଼ିଲା ବେଳକୁ
 ଆଉ ତା’ର ଦେଖା ନାହିଁ । ଯାକୁ ହିଁ କହିଲି ‘ବିଶ୍ୱାସେ ମିଳନ୍ତି
 ହରି’ । ବିଶେଷତଃ ଜଗନ୍ନାଥେ ହେଉଛନ୍ତି ବିଶ୍ୱାସର
 ଦେବତା । ଘରକୁ ଫେରିଲାବେଳେ କହିଲା— ଭଲ ଦର୍ଶନ
 ମିଳିଲା ।

ଈତି ମଧ୍ୟରେ ଅଷ୍ଟ କନ୍ୟା କୋଳକୁ ଆସିସାରିଥାଏ ।
 ପ୍ରବଳ ବାୟୁ ସ୍ରୋତରେ ଅନିଭା ଦୀପ ଭଳି ମୃତ୍ୟୁମୁଖରୁ
 ବର୍ତ୍ତି ରହିଥିବା ଶିଶୁଟିର ନାଁ ଦେଇଥିଲି ‘ଅନିଭା’ । ପୁରୀରେ
 ସମସ୍ତଙ୍କୁ ରଖି ଏକା ଆସିଲି କଟକ । ପହଞ୍ଚିଲି ପ୍ରଫେସର
 ଡ. କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ଦାସଙ୍କ ବାସଭବନରେ । ସେ ମୋର ପୁରୁଣା
 ବନ୍ଧୁ । ବିରାଟ କୋଠା । ତିନିଟି ପରିବାର ଚଳିପାରିବେ
 ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦରେ । ରହିଥାନ୍ତି ମାତ୍ର ତିନିଜଣ ଡ. ଦାସଙ୍କୁ ମିଶାଇ ।
 ବଦଳି ସମ୍ପର୍କରେ ମୋ ମୁହଁରୁ କିଛି ଶୁଣିବା ଆଗରୁ ସେ
 ଯାହା କହିଲେ ତା’ର ସାରାଂଶ ହେଲା— ଜଣେ ବରିଷ୍ଠ
 ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ବଦଳି କରାଯିବାରୁ ପିଲାଏ ବସିଥିଲେ
 ଅନଶନରେ । ତାଙ୍କୁ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦିଆହୋଇଛି, ସପ୍ତାହେ
 ମଧ୍ୟରେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଜଣେ ଭଲ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ
 ଅବସ୍ଥାପିତ କରାହେବ— ଫଳରେ ଆନ୍ଦୋଳନ ପ୍ରତ୍ୟାହତ
 ହୋଇଛି । ଶୁଣି ଅନୁମାନ କରିନେଲି, ତା’ରି ପରୋକ୍ଷ ଇଚ୍ଛା
 ଥିଲା ସେଦିନ ଡି.ପି.ଆଇ.ଙ୍କ କଥନଭଙ୍ଗୀରେ ।

ଅତିଥି ଭାବେ ଦିନୁଟିଏ ରହିଲି ସେଇଠି । ମୋ’ଠାରୁ
 ଘର ସମସ୍ୟା କଥା ଶୁଣି ସେ କହିଲେ— “ଆପଣ ମୋ
 ଘରକୁ ଆସିଯାନ୍ତୁ । ମୁଁ ନୂଆ ଘର କରିସାରିଲିଣି । ଉଠିଯିବି
 ସେଇଠିକି । ଅବସର ନେବାକୁ ଚାରିମାସ ବାକି । ଘରଭଡ଼ା

ମୋ ନାଁରେ ପୈଠ କରୁଥିବେ । ଘର ପାଇଲେ ଖୁଲିଯିବେ ।”
ଖୁସି ଲାଗିଲା । ପରିବାର ନେଇଆସି ସେଇଠି ରହିଲି । ଆଠଟି
ଝିଅ— ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଖରିଜଣ ସୁଲକ୍ଷ୍ମାତ୍ରୀ ।

ଏଇଠି ପୁଣି ଦେଖାଦେଲା ଆଉ ଏକ ବିପଦ । ଛ’ମାସ
ଆଗରୁ ସେ କୋଠାରେ କୁଆଡ଼େ ଭୌତିକ କାଣ୍ଡ ଘଟି
ଆସୁଥାଏ । ସନ୍ଧ୍ୟାହେଲା ମାତ୍ରେ ଜଟା ଓ ପଥରଖଣ୍ଡ ଦୁମ୍‌ଦାମ୍
ହୋଇ ଅନ୍ଧନକ ଖସିଆସେ ଆକାଶରୁ । ବିରାଟ ବିରାଟ ଖଣ୍ଡ ।
ଦେଖିଲେ ତର ମାଡ଼େ । କିନ୍ତୁ ମାତ୍ର ଘଣ୍ଟାକ ପାଇଁ । ତାଙ୍କ
କହିବାରେ, ପଛପଟ ଜଣେ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ପାଗଳା ପୁଅ ଏ
କାଣ୍ଡ କରୁଛି । କେତେଥର କଲିକତିଆ ବି ହେଲାଣି ତଥାପି
ପଡ଼ୁଛି । ଆମେ ଯିବା କିଛିଦିନ ପରେ ସେ ନୂଆ ଘରକୁ
ଉଠିଗଲେ । ଭୟଭୀତ ହୋଇ ଆମେ ରହିଥାଉ ସେଇଠି ।
ପ୍ର. ଦାସ ଅବସର ନେଲାପରେ ଘର ପାଇଁ ଦରଖାସ୍ତ କଲି ।
ତା’ ପଛପଟକୁ ଏକ ତିନିବଖୁରିଆ ଘର ମୋତେ ଦିଆଗଲା—
ସଙ୍ଗେସଙ୍ଗେ ପଲେଇ ଆସିଲି । ଅଭାଗୀ ଯୁଆଡ଼େ, ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା
ସିଆଡ଼େ । ସେଇଠି ମଧ୍ୟ ସେଇ କାଣ୍ଡ । ସନ୍ଧ୍ୟାହେଲେ ପଥର
ବୃଷ୍ଟି । ବ୍ୟତିବ୍ୟସ୍ତ ଲାଗେ । ଛୋଟ ବଡ଼ ଝିଅପିଲା ଗୁଡ଼ାଏ ।
ନୂଆ ଜାଗା— ନୂଆ ପରିବେଶ । ମର୍ଦ୍ଦ କହିଲେ ମୁଁ ଜଣେ ।
ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଭରସା କରି କାଳ କାରୁଥାଏ । ବହୁ ଅଧ୍ୟାପକ
ବନ୍ଧୁ ଦେଖିବାକୁ ଆସନ୍ତି ସେ କାଣ୍ଡ । କଲେଜ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ
ଡ. ଦେବେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ମିଶ୍ର— ଦିନେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବାକୁ ଆସନ୍ତି
ଦୁଇଜଣ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ସହିତ । ଆଗର ପଥରଖଣ୍ଡସବୁ
ଏକାଠିକରି ରଖିଥାଏ ଅଙ୍ଗଣରେ, ଦେଖେଇଲି ତାଙ୍କୁ । ସେ
ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ହାତରେ ଧରି ସେ ପରଖୁଥାନ୍ତି ଦୁମ୍‌ଦାମ୍
ପଡ଼ିଲା ଆଉ ତିନିଟି । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ଋହଁଲେ ଖରିଦିଗକୁ ।
ଟିକିଏ ଇତସ୍ତତଃ ହୋଇ କହିଲେ— ଲୋକଟିଏ ରଖିବା,
ଜଗିବ ?— କହିଲି, ହେଇତ ଦେଖିଲେ, ଆମେ ସମସ୍ତେ
ଅଛେ, ତଥାପି ଏ କାଣ୍ଡ । ସେ ଆଉ ଅଧିକା କ’ଣ କରିବେ ।
ସେମିତି ଖୁଲିଥାଏ କିଛିଦିନ— ମୁଁ କିନ୍ତୁ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ହରାଇ
ନଥାଏ । ବଙ୍ଗାଳି ବିଭାଗର ମୁଖ୍ୟ ସ୍ୱ.ଡ. ବିବେକାନନ୍ଦ ମୁଖାର୍ଜି
ଘରକୁ ଦିନେ ଆସିଥାନ୍ତି । ତାଙ୍କ ସହିତ ମୋର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ
ସମ୍ପର୍କ । ବିଶାଳକାୟ । ହୃଦୟଟି ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ବିଶାଳ ।
ମନ ସ୍ୱଚ୍ଛ— ସଦା ହସ ହସ । କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମୁଁ ବଙ୍ଗାଳି

ଭାଷାକୁ ହିନ୍ଦୀ ଅକ୍ଷରରେ ଲେଖି ଏମ୍.ଏ. ପାସ କରିଥିବା
ଶୁଣି ହସି ହସି କହିଲେ— ଆରେ ! ସେଇ ଖାତାଟି ମୁଁ
ଦେଖିଥିଲି । ଭଲ ନମ୍ବର ଦେଇଥିଲି । ବେଶ୍ ମନଶୋଲା
ହସ । ତା’ପରେ ପରାମର୍ଶ ଦେଲେ— ଜଣେ ମୁସଲମାନ
ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ସହିତ ମିଶିବାକୁ— ସେ କୁଆଡ଼େ ଜଣେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ।
ତାଙ୍କ କଥାରେ ଯାଇ ଦେଖାକରିବାରୁ, ଭଦ୍ରଲୋକ ଜଣକ
ମନ୍ତ୍ରପୂତ ପାଣିବୋତଲେ ଦେଇ ଘରସାରା ସିଞ୍ଚିବାକୁ କହିଲେ,
ଯା’ଫଳରେ ସସ୍ତାହେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉପଦ୍ରବ ନଥିଲା । ପରେ
ଯେଉଁ କଥାକୁ ସେଇ କଥା । ଏଣୁ କର୍ମ ଆଦରି ରହିବା ଛଡ଼ା
ଗତ୍ୟନ୍ତର ନଥିଲା ।

ଏ ବେଳକୁ ‘ଦାରୁଦେବତା’ ଛପା ହୋଇ ବଜାରକୁ
ଆସିସାରିଥାଏ । ଡକ୍ଟରା କରି ବହୁ ବିଦଗ୍ଧ ପାଠକ
ପ୍ରଶଂସାସୂଚକ ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେଲାବେଳେ ଅସୁଯାବଶତଃ କେହି
କେହି ନ୍ୟୁନତା ପ୍ରଦର୍ଶନ ଚେଷ୍ଟାରେ ମଧ୍ୟ ଲାଗିପଡ଼ନ୍ତି । ମୁଁ
ପ୍ରତିବାଦ କରେ ନାହିଁ, କାରଣ ମୁଁ ଜାଣେ, ଅଗ୍ନି ଦଗ୍ଧ
ହେଲେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଅଧିକ ତେଜାୟାନ୍ ହୁଏ । କୃଷ୍ଣବାରୁ ଦିନେ
କହିଲେ— ଦାରୁଦେବତା ବେଶ୍ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇଛି । ଆଉ
କିଛି ଲେଖାଥିଲେ ଦିଅନ୍ତୁ— ଛପେଇବା । ‘ଧୀ ଓ ଧୂଷଣୀ’
ନାମରେ ଏକ ସାହିତ୍ୟିକ ପ୍ରବନ୍ଧ ସଂକଳନ ଓ ‘ରେଉକବି’
କାବ୍ୟର ପୁନର୍ମୁଦ୍ରଣ ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଲି । ଆଗ୍ରହର ସହିତ
ସେ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଏ ମଧ୍ୟରେ ପୁରୀରୁ ଜଣେ ଭଦ୍ରଲୋକ
ଆସି କହିଲେ— ଶୁଣିଲି, ଗୁଣ୍ଡିଚା ମନ୍ଦିର ପାଖ ଜାଗାଟା ଆପଣ
ବିକ୍ରି କରିଦେବେ । ମୋତେ ଦିଅନ୍ତୁ ଘର ତୋଳି ରହିବି ମୁଁ ।
ପୁରୀ ଛାଡ଼ି ଆସିଲାବେଳେ ଜଣେ ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ କହି ଆସିଥିଲି
ସେକଥା । ବୋଧହୁଏ, ସିଏ ପଠାଇଥିଲେ ଯାକୁ । ସମ୍ଭବି
ଦେଲି ଦିନେ ଯାଇ ରେଜିଷ୍ଟ୍ରି କରିଆସିଲି । ସ୍ୱର୍ଗଦ୍ୱାର ଜାଗାଟି
କିନ୍ତୁ ଥାଏ ।

ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜ କାର୍ଯ୍ୟକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଏକ
ମଉଳିଆ ଘଟଣା ମନେପଡ଼େ । ଜଇନ୍ କଲାପରେ ଟାଙ୍ଗମ୍
ଟେବୁଲ ଦେଲାବେଳକୁ ପ୍ରଫେସର ଦାସ ମୁରୁକି ହସି
କହିଥିଲେ— “ବେଶାବାରୁ, ଆପଣଙ୍କୁ ଏକ ଗଣ୍ଡଗୋଳିଆ
କ୍ଲାସ୍ ଦେଇଛି । ଦୁଇଜଣ ଅଧ୍ୟାପକ ସେଇଠୁଁ ଫେରିଆସିଛନ୍ତି
ପିଲାଙ୍କ ଦୁଷ୍ଟାମି ଯୋଗୁଁ କ୍ଲାସ୍ ନ ନେଇ । ଆପଣ ଯିବେ”—

“ପରଲି, ନୁଆ ଆସିଛି; ମୁଁ କ’ଣ ପାରିବି ?” “ପୁରାରୁ ଆସିଛନ୍ତି ଆପଣ ପାରିବେ” ଉତ୍ତର ଦେଲେ । ଏମ୍.ଆଇ.ଏଲ୍. କ୍ଲବ୍; ବି.ଏ. ଶେଷ ବର୍ଷର । ସବୁ ବିଭାଗର ଛାତ୍ର ସେଇଠି । ପିଲାଙ୍କ ଧାରଣା, ତାହା ଏକ ଫାଲ୍‌ଟୁ କ୍ଲବ୍— ଓଡ଼ିଆ କିଏ ପଢ଼ିବ । ତେଣୁ ଅବହେଳା କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ପ୍ରଥମ ଦିନ ଯାଇ ରୋଲ୍ ନମ୍ବର ତାକୁଥାଏ । ଠିକ୍ ମନେଅଛି— “ପଞ୍ଚତିରିଶି” ଡାକିଲା ବେଳେ ଆଗଧାଡ଼ି କୋଣ ବେଞ୍ଚରୁ ଏକ ବିକୃତ ଶବ୍ଦ ଶୁଣାଗଲା— ଝିଲିଲି ମୁଣ୍ଡ ଉଠାଇ— ଜାଣିପାରିଲିନି କିଏ । ତାକିଲି— ‘ଛତିଶି’, ‘ସତତିରିଶି’, ‘ଅଠତିରିଶି’... ପୁଣି ସେ ଏକ ଶବ୍ଦ, ଏକା ଜାଗାରୁ । ଠଉରେଇ ନେଲି ପିଲାଟିକୁ— କିନ୍ତୁ କିଛି ନ କହି ‘ଝଲିଶି’ ତାକୁଛି ପୁଣି ସେ ବିକୃତ ଧ୍ୱନି । ଧରିନେଲି ଏଥର— କହିଲି, “ଏଇ ! ତୁମେ ! ତୁମେ ହୋ !” ସେ ନ ଉଠି, ଉଠିଲା କଡ଼ ପିଲାଟି— କହିଲା, ମୁଁ ନୁହେଁ ସାର !— ଆଜୁଠି ଦେଖାଇ କହିଲି ତୁମେ ନୁହେଁ, ତୁମ ପାଖର ସେଇ ‘ଚେକ୍‌ସାର୍ଟ’ । ଉଠି ଠିଆହେଲା ସେ । ମୁରୁକିହସା ଦେଇ କହିଲି— ହଇହୋ ! ଜମିତି ଲୁଚି ଛପି କାହିଁକି ଶବ୍ଦ କରୁଛ ! ତୁମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ନିଜକୁ ପ୍ରୋଜେକ୍ଟ କରିବ କ୍ଲବ୍‌ରେ । ଏଇତ ! ଏଠିକି ଉଠି ଆସୁନ— ପୁଅ ପିଲା, ଝିଅ ପିଲା ସମସ୍ତେ ଆଖି ପୂରେଇ ଦେଖିବେ । ଉଠିଲା, ହାସ୍ୟରୋଳ । ସଂକୁଚିତ ହୋଇ ବସିପଡ଼ିଲା ପିଲାଟି । ତା’ପରେ ଆଉ କୌଣସି ଦୁଷ୍ଟାମି ଦେଖିନାହିଁ କ୍ଲବ୍‌ରେ । କଟକ ଛାଡ଼ିବାରେ ଦଶବର୍ଷ କି ଆହୁରି ବେଶୀ ହେବ । ବକ୍ସି ବଜାର ଛକରେ ମୁଁ ଝଲି ଝଲି ଯାଉଥାଏ । ହଠାତ୍ ସୁଟରଟିଏ ଆସି ସାମ୍ନାରେ ଠିଆ ହେଲା ମୁଁ ଝିଅଟିଏ— ଜଣେ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟବାନ ଯୁବକ ସୁଟରରୁ ଓହ୍ଲାଇ ନମସ୍କାର କରି ପରଲିଲା— ଚିହ୍ନିପାରୁଛନ୍ତି ସାର ?— ମୁଁ ଟିକିଏ ଥଡ଼ମତ ହେବା ଦେଖି କହିଲା— “ମୁଁ ସେ ‘ଚେକ୍‌ସାର୍ଟ’ ସାର ! ରେଭେନ୍‌ସାରେ ପଢ଼ିଲା ବେଳେ ମୋ ନାଁ ଦେଇଥିଲେ ଆପଣ ।” ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମନେ ପଡ଼ିଲା ସବୁ— ହସି କରି କହିଲି, “ଓ ! ତୁମେ ! ଭଲ ତ ସବୁ, କ’ଣ କରୁଛ ?”— “ବ୍ୟବସାୟ କରୁଛି ସାର । ଭଲ ଦି’ପଇସା ରୋଜଗାର କରୁଛି, ଆପଣଙ୍କ ଆଶୀର୍ବାଦରୁ ।” କହିଲି ଏଯାବତ୍ ମନେ ରଖୁଛି ସେ କଥା !— ଉତ୍ତର ଦେଲା, ‘ସାର ! ସେଇ ଦିନଠୁ

ମୋ ସ୍ୱଭାବ ବଦଳିଗଲା । ବଡ଼ ଛତ୍ରା ହେଇପଡ଼ିଥିଲି ସାର ! ଆପଣଙ୍କ ଯୋଗୁଁ ଭଲ ହେଇଗଲା !— ଆନନ୍ଦରେ ମନେ ମନେ ଭାବୁଥାଏ, ଯା’ ବୋଧହୁଏ ରେଭେନ୍‌ସା ଛାତ୍ରଙ୍କ ମୌଳିକ ବିଶେଷତ୍ୱ ।

ଏ ମଧ୍ୟରେ ହଠାତ୍ ଦିନେ ଶୁଣିଲୁ, ଆମେ କେତେଜଣ ଅଧ୍ୟାପକ ପଦୋନ୍ନତି ପାଇ ଚିଡ଼ର୍ ପାହ୍ୟାକୁ ଉନ୍ନାତ ହୋଇଛୁ । ବହୁଦିନର ଦାବି କୁଆଡ଼େ ପୂରଣ ହୋଇଛି । ସେ ବିଷୟରେ ମୋର କୌଣସି ଧାରଣା ନ ଥାଏ । ପଦୋନ୍ନତି କଥା ଶୁଣି ଖୁସି ଲାଗିଲା । କେତେଜଣ ସାଙ୍ଗ ହୋଇ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବସ୍‌ଟିଏ ଯୋଗାଡ଼ କରି ଗଲୁ ଝଙ୍କଡ଼— ଶାରଳାଙ୍କ ଆଶୀର୍ବାଦ ଭିକ୍ଷା କରି ଆସିଲୁ । ରେଭେନ୍‌ସାରେ ମୋ କାର୍ଯ୍ୟକାଳ ବେଶୀ ଦିନର ନୁହେଁ— ମାତ୍ର ଦଶମାସ । ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପକ୍ଷରୁ ପୁଣି ବିଜ୍ଞାପନ ବାହାରେ ଓଡ଼ିଆ ଚିଡ଼ର୍ ପାଇଁ । ଯେହେତୁ ପୂର୍ବ ମନୋନୀତ ବ୍ୟକ୍ତି ଜଣକ ସେଠାରେ ଯୋଗ ଦେଇ ନଥିଲେ । ଦରଖାସ୍ତ କଲି । ଇଣ୍ଟରଭ୍ୟୁର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେଲି— ମନୋନୀତ ମଧ୍ୟ ହେଲି । ଚିଡ଼ର୍ ଅଛି, ଚିଡ଼ର୍ ହୋଇ ଯିବି । ଲାଭ ଭିତରେ ଆଉ ପାଞ୍ଚବର୍ଷ ଅଧିକା ଝଙ୍କରି । ଯେହେତୁ ମୋ ବେଳକୁ ଅବସର ବୟସ ସୀମା ଥିଲା ପଞ୍ଚାବନ । ତେପୁଟେସନ୍‌ରେ ଯିବା ପାଇଁ ଅନୁମତି ଦେବାକୁ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କଲି । ମଞ୍ଜୁର ହେଲା— ଡି.ପି.ଆଇ.ଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ— ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ଶେଷ ହେଲାପରେ ଅବ୍ୟାହତି ଦିଆଯିବ । ଫେରି ଆସିଲି । ତେଣୁ ତିନିମାସ ରହିବାକୁ ପଡ଼ିଲା ।

ସେହିବର୍ଷ ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜର ଶତବାର୍ଷିକୀ । ସବୁ ମହଲରେ ଉନ୍ମାଦନା । ତଳୁ ଉପରଯାଏଁ ସବୁ କର୍ମଝରା ନିଷ୍ଠାର ସହିତ ଲାଗିପଡ଼ି ଉତ୍ସବ କାର୍ଯ୍ୟରେ । ଛାତ୍ର ଓ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ମିଳିତ ଉଦ୍ୟମରେ ଆୟୋଜନ ହୁଏ ନାନାବିଧ ସାଂସ୍କୃତିକ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ । ମୁଖ୍ୟ ଅତିଥି ଭାବେ ଯୋଗଦେବେ ପ୍ରବାଣ ସ୍ୱାଧୀନତା ସଂଗ୍ରାମୀ ତଥା ସ୍ୱରାଜ୍ୟ ଆୟୋଜନର ମହାରଥୀ ସୀମାନ୍ତ ଗାନ୍ଧି । ‘ରେଭେନ୍‌ସା ଭିଅନ୍’ ନାମରେ ଏକ ସ୍ମରଣିକା ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ତିନିଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରବଳ ଧୁମ୍‌ଧାମ୍ । ଦିନରାତି ଜଣାପଡୁ ନଥାଏ । ପଛପଟ ଖେଳପଡ଼ିଆରେ ସୁସଜ୍ଜିତ ସୁରମ୍ୟ ସଭାମଞ୍ଚ । ଜନଗହଳି

ଆଖିରେ ନ ଦେଖିଲେ ବିଶ୍ୱାସ ହେବା କଥା ନୁହେଁ । ସାମାନ୍ତ
ଗାନ୍ଧିଙ୍କୁ ଦେଖିବା ସୁଯୋଗ ମୁଁ ପାଇ ନଥାଏ ଆଗରୁ ।
ଶାଳପ୍ରାଂଶୁ ଶରୀର— ଶୁଭ୍ର ଲୋହିତ ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରସନ୍ନ
ମୁଖମଣ୍ଡଳ । ନିର୍ଭୀକ ଗହାଣୀ— ଆସନ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଆସି
ମଞ୍ଚ ଉପରେ । ଗୁରୁ ଗମ୍ଭୀର କଣ୍ଠରେ ଆରମ୍ଭ କଲେ ଭାଷଣ ।
ଶୁଣି ନଥିଲି କେବେ ସେହିପରି ସତ୍ୟନିଷ୍ଠ, ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ,
ଶାଳୀନତା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାଷାରେ ଶାଣିତ ସମାଲୋଚନା । ସ୍ୱାଭିମାନ
ଭରପୂର ଆଏ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟଙ୍ଗୋକ୍ତିରେ । ମନେ ମନେ
ଭାଗ୍ୟବାନ୍ ଭାବିଲି ନିଜକୁ ।

ସେଠାରେ ଥିଲାବେଳେ ଏକ ଅବାଞ୍ଛିତ ଘଟଣା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ
କରିଥିଲି । କି ଏକ ସମସ୍ୟା ନେଇ ଛାତ୍ର ଓ ସରକାର ମଧ୍ୟରେ
ତିକ୍ତତା ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ଉଚ୍ଛ୍ୱେଜ ହୋଇପଡ଼ିଛି ଛାତ୍ରମାନେ ।
ପୁଲିସଫୌଜ ବିନିଯୋଗ ହୁଅନ୍ତି ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ । ଛାତ୍ରଙ୍କ
ନାମରେ ପରବାନା ବାହାରିଥାଏ । କଲେଜ ଭିତରେ
କେତେଜଣ ଆତ୍ମଗୋପନ କରିଥାନ୍ତି । ବାହାରେ ପୁଲିସ୍
ଫୌଜ, ଭିତରେ ଛାତ୍ର ସମାଜ । ଗୋଟିଏ ପକ୍ଷରୁ ଡେଲାବୃଷ୍ଟି
ହେଉଥିଲା ବେଳେ ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରୁ ଲୁହବୁହା ଗମ୍ଭୀର । କିଛି
ସମୟ ପରେ ଧୈର୍ଯ୍ୟବୃତ୍ତ ହୋଇ ପୁଲିସ୍ ଫୌଜ ହଟା
ଭିତରେ ପଶି ନିର୍ମମ ଭାବେ ଆଖିବୁଜା ଲାଠି ଝଲନା କରନ୍ତି ।
ଅଧକ୍ଷ ଡ. ମିଶ୍ର ଓ ପ୍ର. ସର୍ବେଶ୍ୱର ଦାସ ସହିନପାରି ବିନୟର
ସହିତ ନିକୃତ ହେବାକୁ ଅନୁରୋଧ କରନ୍ତି ଭିତରେ ପଶି ।
ଏ କିରେ ବାପ୍ । ଅଧକ୍ଷଙ୍କ ମୁଣ୍ଡରେ ଲାଠି ପ୍ରହାର ।—
ସର୍ବେଶ୍ୱରବାବୁ ରକ୍ତାକ୍ତ । ଏହାପର ଘଟଣା ନ କହିବା ଭଲ ।
ଦିନ ଗଢ଼ିଝଲେ । ପରିସ୍ଥିତି ଆୟତ୍ତାଧୀନ ହୁଏ— ବହୁଦିନ
ଯାଏ ଦିହେଁ ଶଯ୍ୟାଶାୟୀ ହୁଅନ୍ତି । ଏଭଳି ଦାରୁଣ ଦୃଶ୍ୟ କେବେ
ମୁଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିନଥିଲି । ଏହାସତ୍ତ୍ୱେ ରାଜ୍ୟର ସର୍ବୋଚ୍ଚ
ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନ ସର୍ବମାନ୍ୟ ଅଧକ୍ଷଙ୍କ ମୁଣ୍ଡ ଫାଟିଲା ଜଣେ
ନୀତିହୀନ କନଷ୍ଟେବଲର ଲାଠି ମାଡ଼ରେ । ତିଳେମାଡ଼
ଦୁଃଖପ୍ରକାଶ କରାଗଲା ନାହିଁ ସରକାରଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ । ଓଲଟି
ମନ୍ତବ୍ୟ ଦିଆଗଲା— ଗହଳି ଭିତରକୁ ସେ ନ ଯିବାର ଥିଲା ।
ଧନ୍ୟ ଏ ରାଜ୍ୟ, ଧନ୍ୟ ଗଣତନ୍ତ୍ର !

ସେ ବର୍ଷର ଫାଲ୍‌ଗୁନ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା । କେମିତି ବାସୀ ଆମ
କେତେଜଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବେଶ୍ ଅନ୍ତରଙ୍ଗତା ଥାଏ । ନିଷ୍ଠି

ନେଲୁ— ହୋଲି ଖେଳିବା । ଘରଣୀମାନଙ୍କ ସହଯୋଗ
ଲୋଡ଼ାଗଲା ପ୍ରାଥମିକ ଆୟୋଜନ ସକାଶେ । ଖଜା-ପିଠା,
ବିସ୍କୁଟ୍-ଚକଲେଟ୍ ସାଜତି ରଖାହେଲା ଆଗନ୍ତୁକଙ୍କ ପାଇଁ
ଦିନକ ଆଗରୁ । ବଡ଼ ସକାଳୁ ରଙ୍ଗପାଣି ଧରି ବୁଲି ଆସିଲୁ
ଘର-ଘର । କେହି ବାଦ୍ ପଡ଼ିଲେନି, ଏପରିକି ଅଧକ୍ଷ ମଧ୍ୟ ।
ଦେଖାଦେଖି ଫଗୁ, ରଙ୍ଗପାଣି ହାତରେ ଧରି ପଛେପଛେ
ବାହାରି ପଡ଼ିଲେ ଗୃହିଣୀ ଦଳ । ଦିନ ଦି'ଟାରେ ଘରବାହୁଡ଼ା ।
ଭାରି ମଜାରେ କଟିଲା ସେ ଦିନଟି । କୁହାକୁହି ହେଲେ—
ଭଲ ପରମ୍ପରାଟିଏ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା କ୍ୟାମ୍ପସରେ ।

— ୦ —

(୮)

ବର୍ଷ ଶେଷରେ ଅବ୍ୟାହତ ନେଇ ସପରିବାର ବ୍ରହ୍ମପୁର
ରମାନା ହେଲି । ତୋଟା ସାହିରେ ପକ୍କା ଘରଟିଏ ବହଣୀ
କରିଯାଇଥାଏ ଆଗରୁ ଆସି । ଭଲ ଘରଟି— ବେଶ୍
ଡଗ୍‌ଲଡାଡ୍‌ଲ । ବିସ୍ତର ଜାଗା— ଦୋ ତାଲା । କିନ୍ତୁ ପନ୍ଦରଟା
ଦିନ ଯାଇଛି କି ନାହିଁ ପଡ଼ିଲି କୁରରେ— ଶଯ୍ୟାଶାୟୀ ହୋଇ ।
ପରେ ପରେ କୁରାକ୍ରାନ୍ତ ହୁଏ ଚତୁର୍ଥ କନ୍ୟାଟି । ତିନିଦିନ
ପରେ ହଠାତ୍ ରକ୍ତବାନ୍ତ ! ନିଆଗଲା ସିଟି ହାସପାତାଲ ।
ଡାକ୍ତରମାନଙ୍କ ଅକ୍ଳାନ୍ତ ପରିଶ୍ରମ ସତ୍ତ୍ୱେ ରୋଗର ଉପଶମ
ନ ଦେଖି ସାମଗ୍ରିକ ପରୀକ୍ଷା କରିବାକୁ ଜଣାଗଲା ତୁରନ୍ତ
ରକ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ସେତେବେଳେ ରକ୍ତଭଣ୍ଡାର
ନଥାଏ । ଟେକ୍ସି ଉଡ଼ାକରି ପଠାଇଲି କଟକ— ରକ୍ତ ଆସି
ପହଞ୍ଚିଲା ବେଳକୁ ସେ ଆଉ ଇହଜଗତରେ ନଥାଏ ।
ଦଶବର୍ଷର ଝିଅ— ଚବିଶି ଘଣ୍ଟା ମଧ୍ୟରେ ସମସ୍ତ ସ୍ନେହ ମମତା
ତୁଟାଇ ଝଲିଗଲା ଆଖିପିଛୁଲକେ । ଜଳକା ପରି ଝରିଥାଏ
ମୁଁ ତା' ମୁହଁକୁ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଶେଳବିନ୍ଧ ହେଲାପରି ଲାଖୁ
ରହିଛି ସେ ବିଷୟ ମୁଖ ହୃଦୟରେ । ଶବଧରି ଆସୁଥାଏ
ଘରକୁ— ମନେ ମନେ ଭାବୁଥାଏ ଯା'ରି ନାଁ ହିଁ ସଂସାର ।
କିଏ ଭାବିଥିଲା ଏଗାରବର୍ଷ ନିଃସନ୍ତାନ ରହିଲା ପରେ
ଏଗାରଟି କନ୍ୟାର ଜନକ ହେବି ଏବଂ କିଏ ଭାବିଥିଲା ସେ
ଭିତରୁ ଝରିଜଣ ଅକାଳରେ ବିଦାୟ ନେବେ । ଈଶ୍ୱରଙ୍କ
ଲାଲାବୋଲି ଛାଡ଼ିକି ପଥର କରି ବସିଥାଏ । ବାପ ହୋଇ

ମୋର ଯଦି ଏତିକି ବେଦନା ଜନନୀ ହୃଦୟର ଯନ୍ତ୍ରଣା କିଏ
 ଜଳନା କରିବ !! ପେକିଂ ଫିଟା ନହୋଇ, ପଡ଼ିଥାଏ ସେ
 ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ଜଣେ ବନ୍ଧୁଙ୍କଠାରୁ ଶୁଣିଲି— ସେଇଟା କୁଆଡ଼େ
 ଅଶୁଭ ଘର— ଭୟଙ୍କର ବିପଦରେ ପଡ଼ି ଆଗରୁ ତିନିଜଣ
 ତା’କୁ ଛାଡ଼ି ଯାଇଛନ୍ତି । ତୁରନ୍ତ ଘୁଞ୍ଚିପଡ଼ । ସନ୍ଦେହ ଛୁଇଁଲା
 ମନକୁ— ଘରେ କହିଲି, ସମସ୍ତେ ଏକମତ । ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରଭା
 ସାହିରେ ଭଡ଼ା ଘରଟିଏ ଦେଖି ପଳେଇ ଆସିଲୁ କାଳବିଳମ୍ବ
 ନକରି । ସାମାନ୍ୟ ତୁଟି ଯୋଗୁଁ ଏକ ଅମୂଲ୍ୟ ପ୍ରାଣ
 ବଳିଦେବାକୁ ପଡ଼ିଲା ଅଜାଣତରେ ।

ବିସ୍ମୃତି ଲକ୍ଷ୍ମରଙ୍କ ମହାନ ଅବଦାନ; ତା’ ନଥିଲେ
 ମଣିଷ କସ୍ତିନକାଳେ ତିଷ୍ଠି ପାରନ୍ତା ନାହିଁ । ବିସ୍ମୃତ ବଳରେ
 ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଦୁଃଖ ଲାଘବ ହେଲା । ପୁଣି କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ
 ମନଦେଲି । ‘ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ରୂପତତ୍ତ୍ୱ’ର ଲେଖା ସରି
 ଆସିଥାଏ । ଦୁଇମାସର ପରିଶ୍ରମରେ ତାହା ସମାପ୍ତ କରି
 ମୁଦ୍ରଣ ଭାର ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ସ୍ଥାନୀୟ ‘ପୁସ୍ତକ ଭଣ୍ଡାର’
 ସ୍ୱାଧୀନକାରୀଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କଲି । ଅନୁରୋଧ ରକ୍ଷାକଲେ
 ସେ । ମୁଁ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଯୋଗ ଦେଇସାରିଥାଏ ।
 ସେତେବେଳେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ବୋଇଲେ, ବ୍ରହ୍ମପୁର ସହର
 ନାସୀରେ ଦୁଇଟି ବଡ଼ କୋଠାଘର । ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗର
 ପ୍ରଫେସର ଆଆନ୍ତି ତ. କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ତ୍ରିପାଠୀ । ସରକାରରୁ
 ଅବସର ନେଇ ଅସ୍ଥାୟୀ ଭାବେ ସେଠାରେ ରହିଥାନ୍ତି । ଜଣେ
 ଦକ୍ଷ ଭାଷାବିତ— ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ପଢ଼ନ୍ତି ସେ । ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟ
 ପଢ଼ାଇବା ଦାୟିତ୍ୱ ଥିଲା ମୋର । ପଢ଼ାଇବା ବେଳେ
 ଦେଖିଲି— ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଆତ୍ମିକ ଭାବନା ବୋଧଗମ୍ୟ ହେଲା ଭଳି
 ସମାଲୋଚନା ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇନାହିଁ ଯାହା ଉପାଧୁରର
 ଶ୍ରେଣୀ ପାଇଁ ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ ହେବ । ଯାହା ଅଛି, ରଚନାଶୈଳୀ,
 ଶବ୍ଦ ପାଟବ, ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ ଓ କଳ୍ପନା ଋତୁରୀ ଉପରେ
 କେବଳ ତାହା ଆଧାରିତ । ତେଣୁ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଅନ୍ତର୍ଭାବନା
 ପ୍ରକଟିତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ‘ଭଞ୍ଜୀୟ କାବ୍ୟ ଭାବନା’
 ଶୀର୍ଷକ ସମାଲୋଚନା ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖି କଟକ ପ୍ରିତ ‘ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର’
 ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶ କରାଇଲି । ପିଲାଏ ଉପକୃତ ହେଲେ ଏବଂ
 ତାହା ଅତିରିକ୍ତ ପାଠ୍ୟକ୍ରମରେ ସଂଯୋଜିତ ହେଲା ।

ସରକାରୀ ଅଧ୍ୟାପକ ଥିଲାବେଳେ ବିଭିନ୍ନ
 ମହାବିଦ୍ୟାଳୟର ସାହିତ୍ୟିକ ଅନୁଷ୍ଠାନ ପକ୍ଷରୁ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇ
 ଭାଷଣ ଦେଇ ଆସିଥାଏ ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତି ଉପରେ । ବ୍ରହ୍ମପୁର
 ଆସିବା ପରେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଅବ୍ୟାହତ ଥିଲା । ଏ ମଧ୍ୟରେ
 ଦିନେ ଫୁଲବାଣୀ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ ଛାତ୍ରସଂସଦର ବାର୍ଷିକ
 ଉତ୍ସବରେ ମୁଖ୍ୟବକ୍ତା ଭାବେ ଯୋଗ ଦେବା ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ
 କରିବାକୁ ଦୁଇଜଣ ଅଧ୍ୟାପକ ଆସନ୍ତି । ଏହା ଆଗରୁ ଦୁଇଟି
 କଲେଜ ଛାତ୍ରସଂସଦର ବାର୍ଷିକୋତ୍ସବ କାଳୀନ ଅନୁଭୂତି
 ପାଶୋର ହୋଇ ନ ଥାଏ । ଗୋଟିଏ ହେଲା— ରେଭେନ୍ସା
 କଲେଜରେ ଥିଲାବେଳେ ତତ୍କାଳ କଟକ ଜିଲ୍ଲା ଭିତର ଏକ
 ପ୍ରମୁଖ କଲେଜକୁ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇ ଯାଇଥାଉ ପଠାଣିବାବୁ
 (ଶ୍ରୀ ପଠାଣି ପଟ୍ଟନାୟକ, ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ) ଓ ମୁଁ ।
 ସଙ୍ଗରେ ଯାଇଥାନ୍ତି କଟକ ଆକାଶବାଣୀ କଳାକାର ବୃନ୍ଦ,
 ସଙ୍ଗୀତ ପରିବେଷଣ କରିବେ । ସଭା ଆରମ୍ଭ ହେବାକୁ ଥାଏ
 ସନ୍ଧ୍ୟା ଛ’ଟାରେ । ଆଗରୁ ପହଞ୍ଚିଥାଉ ଆମେ । ଆଠ
 ବାଜିଲା— ସଭାର ଗନ୍ଧ ନାହିଁ । ନ’ ବାଜିଲା— ଦଶ
 ପାଖେଇଲା । ଭାରି ଶୋଷ ହେଉଥାଏ— କେହି ନ ଥାନ୍ତି
 ପାଖରେ । ପାନ ମଧ୍ୟ ସରି ଆସିଥାଏ । ବିରକ୍ତ ହୋଇ କହିଲି
 ପଠାଣିବାବୁଙ୍କୁ, ‘ଝଲନ୍ତୁ ପାନଖାଇ ଆସିବା’ । ଆମେ
 କେଉଁଠି ଅଛୁ, କ’ଣ କରୁଛୁ କାହାରି ନଜର ନଥାଏ ।
 ଲାଗିପଡ଼ିଥାନ୍ତି କଳାକାରଙ୍କ ଚର୍ଚ୍ଚାରେ । ମୁଁ ପାନ ଖାଇଲି—
 ସେ ଖାଆନ୍ତିନି । ପଚାରିଲେ— କ’ଣ କରିବା ?— କହିଲି,
 ଝଲନ୍ତୁ, ଘରକୁ ଫେରିଯିବା । “ଯିବା କିମିତି ? ଗାଡ଼ି କାହିଁ ?”
 “ଝଲି ଝଲି ପଳେଇବା ମ । କୋଡ଼ିଏ ପଚାଶ ମାଇଲ—
 କ’ଣ ଝଲିପାରିବା ନାହିଁ ।”— ହସିଲେ ସେ । କହି ସିନା
 ଦେଲି— ତା’ କ’ଣ ସମ୍ଭବ । ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ରହିଲୁ । ସଭା
 ଆରମ୍ଭ ହେଲା ସାତେ ଦଶରେ— ଅଧଘଣ୍ଟା ଭିତରେ ଶେଷ,
 କାରଣ ଦର୍ଶକ ଉଦବିଗ୍ନ ଥାନ୍ତି ସଙ୍ଗୀତ ଶୁଣିବେ ଆକାଶବାଣୀ
 କଳାକାରଙ୍କ କଣ୍ଠରୁ । ଯା’ ହେଉଛି ଛାତ୍ରସଂସଦର
 ବାର୍ଷିକୋତ୍ସବ— ସାରସ୍ୱତ ସମାରୋହ ।

ଆଉ ଏକ ଘଟଣା ଘଟିଥିଲା— ପଶ୍ଚିମ ଓଡ଼ିଶାରେ ।
 ଏଠାକୁ ଆସିଲା ପରେ ଏପରି ଏକ ପ୍ରମୁଖ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟର
 ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଉତ୍ସବକୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ ପାଇ ଯାଇଥିଲୁ ମୁଁ ଓ ସୌଭାଗ୍ୟ

ବାବୁ (ପ୍ର.ତ. ସୌଭାଗ୍ୟ କୁମାର ମିଶ୍ର) । ସେଠା ଅଧକ୍ଷ
ଆଆନ୍ତି ଶ୍ରୀ ନବକିଶୋର ମିଶ୍ର । ଉଭୟଙ୍କ ବନ୍ଧୁ ସେ ।
ପହଞ୍ଚିଲୁ । ରହିଲୁ ତାଙ୍କ ବସାରେ । ଏକା ଆଆନ୍ତି ସେ ।
ସଭା ଆରମ୍ଭ ହେଲେ ଯିବୁ । କାହିଁ ସଭା ! ସାତ, ଆଠ ନ’
ବାଜିଲା । ସଭାର ନା’ ଗନ୍ଧ ନାହିଁ । ଏଥରେ ପୁଣି ବିକଳି
ବିଭ୍ରାତ । ବସିଥାଉ ତିନିଜଣଯାକ ମୁହଁ ଝହଁଝହଁ ହୋଇ ।
ନବବାବୁ ଉଠିଯାଇ ବୁଝି ଆସିଲାବେଳକୁ ହେଉଛି କ’ଣ
ନା— ଦଳେ ପିଲା ସକାଳୁ ଯାଇଛନ୍ତି ରାୟପୁର— ସଙ୍ଗୀତ
ପାର୍ଟି ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଆସିବେ । ସେମାନେ ଆସିଲେ ସଭା
ଆରମ୍ଭ ହେବ । ପାର୍ଟି କିନ୍ତୁ ଆସିଲାନି । ଭାରି ଦୁଃଖ ପିଲାଙ୍କ
ମନରେ । ସଭା ଆରମ୍ଭ ହେଲା ଦଶଟାରେ । ସଭା ଗୃହରେ
କୋଡ଼ିଏ ପତିଶତ ଦର୍ଶକ । ଯେନକେନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଶେଷ କରି
ଫେରିଆସିଲୁ ପରଦିନ । ପ୍ରଥମେ ମନା କରିଥିଲି ଯିବାକୁ—
କିନ୍ତୁ ନବବାବୁଙ୍କ ଅନୁରୋଧ ଓ ଅନୁନୟ ଦେଖି ସମ୍ମତି ଦେଲୁ
ଶେଷରେ ସଭାକୁ— ଯଥାରୀତି ସଭା ହେଲା । କୌଣସି
ଅପ୍ରୀତିକର ଘଟଣା ନ ଘଟି । ଭୋଜନାଦି ସମାପନ କରି
ଘରେ ପହଞ୍ଚିଲୁ— ରାତି ବାର ।

ଘରେ ପଶୁ ପଶୁ ଘରଣୀ କହିଲା— ତେନ୍ତୁଳିଆରୁ ଜଣେ
ଆସିଥିଲେ ତମକୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେବାକୁ— ମାଜୁଙ୍କ ଅବସ୍ଥା
କୁଆଡ଼େ ଗୁରୁତର । ତୁମକୁ ଦେଖିବେ କହୁଛନ୍ତି । ମନଟା
ଛଟପଟ ହେଲା ଅବଶ୍ୟ— ଭାବିଲି, ଅବସ୍ଥା ଯଦି ଏତେ
ଗୁରୁତର ଯଦି କାହିଁକି ?— ଗଲାବେଳକୁ କିଛି ଅଘଟଣ
ଘଟିଥିଲେ ଦି’ଗୁଣ ମନ କଷ୍ଟ ହେବ— ପୁଣି ଚିନ୍ତା କଲି,
ବିରାଟ, ନିଃସନ୍ତାନ ଯୋଗୁଁ ପୋଷ୍ୟପୁଅଟିଏ ଆଣିଲା—
ଶେଷକାଳକୁ ଆଶ୍ରା ହେବ ବୋଲି— ତା’ କିନ୍ତୁ ହେଲାନି ।
ପୁଅଠୁଁ ବଳି ସ୍ନେହ କରୁଥିଲା ମୋତେ, ଯାଇ— ଦେଖୁ ଆସିବି—
ଭାବି ଭୋର ବସ୍ ଧରି ପହଞ୍ଚିଲି ତାଙ୍କ ଘରେ । ଯାହା
ଦେଖିଲି, ଲୁହ ନ କାନ୍ଦି ରକ୍ତ କାନ୍ଦିଲା । ଘୋଡ଼ାଘୋଡ଼ି ହୋଇ
ବସିଛି କାନ୍ଦୁ ଆଉଜି । ବିବର୍ଣ୍ଣ ମୁହଁ, କରୁଣ ଚାହିଣ । ସର୍ବାଙ୍ଗ
ଲୋରକୋର, କଥାବାର୍ତ୍ତା କିନ୍ତୁ ଅସ୍ବାଭାବିକ ନଥିଲା ।
ପାଖରେ ବସିବା ମାତ୍ରେ କୁଣ୍ଠେଇ ପକାଇଲା ଦୁର୍ବଳ ହାତ
ଦୁଇଟିରେ କାନ୍ଦ କାନ୍ଦ ହୋଇ । ପୁଅ ଠିଆ ରହି ଦେଖୁଥାଏ
ଏ ଦୃଶ୍ୟ । କରୁଣ ସ୍ଵରରେ କଇଁ କଇଁ ହୋଇ କହିଲା “ତମ

ଘରକୁ ମୋତେ ନେଇ ଝଲ— ସେଠିକି ଗଲେ ଭଲ
ହୋଇଯିବି । କହ, ନେବୁ କି ନାହିଁ ?”— ଶୁଣି ପୁଅ ଆଡ଼େ
ମୁଁ ଝହଁଝହଁ ସେ କହିଲା— ତୁମ ଘରକୁ ଗଲେ ଭଲ ହେଇଯିବ
ବୋଲି ଘୋଷି ହେଉଛି— ନିଅ ଥରେ, ଦେଖିବା, କ’ଣ
ହେବ— “ତା’ହେଲେ ଯାଉଛି । ଟେକସି ଧରି ଆସିବି”—
କହି ଫେରନ୍ତା ବସ୍ରେ ଘରକୁ ଆସିଲି । ପତ୍ନୀ ସାଙ୍ଗରେ
ଟେକସି ଧରି ଗଲି— ବୁଝା ହୋଇ ଆସି ବସିଲା ଟେକସିରେ—
ରାସ୍ତାରେ ବୋହୂ କାନରେ କହୁଥାଏ— “ବାବୁକୁ କହିବୁ,
ମୋତେ ଡାକ୍ତରଖାନା ନେବନି ।” ମୁଁ ଶୁଣିଥାଏ ସେକଥା—
ସିଧା ଘରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲୁ । ଜଣେ ଅଭିଜ୍ଞ ଡାକ୍ତରଙ୍କୁ ଡାକି
ପରୀକ୍ଷା କରାଇଲି— ପରୀକ୍ଷା କଲାରେ ଡାକ୍ତର ଏକାନ୍ତରେ
କହିଲେ— “ବୁଢ଼ୀ ଆଉ ବେଶି ଦିନର ନୁହେଁ । ତଥାପି ଆମ
କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଆମେ କରିବା ।”

ଦେଖୁ ଦେଖୁ ସପ୍ତାହେ ବିତିଗଲା । ଔଷଧ ଦ୍ଵାରା ଟିକିଏ
ସୁସ୍ଥ ହେବାପରି ମନେହେଲା । ଦିନେ ପାଖକୁ ଡାକି କାନରେ
କହିଲା— “ପର ହାତକୁ ଟେକିଦେଲି ମାମୁଁଙ୍କ ସକଳ ସମ୍ପତ୍ତି ।
ଘରର ଏକମାତ୍ର ଭଣ୍ଡା ତମେ । କିଛି ଦେଇପାରିଲିନି
ତୁମକୁ । ମାମୁଁ ଜମିଖଣ୍ଡେ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି ଖାସ୍ ମୋ ନାଁରେ ।
ସେଇଟି ତୁମ ନାଁରେ ରେଜିଷ୍ଟ୍ରି କରିଦେବି । କଣ କହୁଛ ?—
ହତବତ୍ତେଇ ଗଲି ମୁଁ । ପଛରିଲି— “ପୋଷ୍ୟ ପୁଅ କଲୁ
ପରା ?— ତା’ ନାଁରେ ସବୁପରା ଲେଖି ଦେଇଛୁ ?”— କହିଲା
“ପାଠ ନ ପଢ଼ିଛି ବୋଲି ତୋ ମାଜୁ ଏତେ ଅଜଣା ନୁହେଁ—
ବୁଝିଲୁ । ନାନାକି (ତା ବଡ଼ଭଉଣୀ) ଡକେଇ ଆଣ । ସେ
ଜାଣିଛି ସବୁ ।” ଡାକି ପଠେଇଲି ତା’ ଭଉଣୀ ଭିଶୋଇଙ୍କି ।
ଆସିଲେ ସେମାନେ । ତା’ର ଶେଷ ଇଚ୍ଛାକୁ ସମ୍ମାନ ଦେଇ
ଗାଡ଼ିରେ ନେଇ ରେଜିଷ୍ଟ୍ରି କରାଇ ଆଣିଲେ ଅଫିସ୍ରେ । ଅଭୁତ
କଥା— ରେଜିଷ୍ଟ୍ରି କରି ଆସିବା ସପ୍ତମ ଦିନ ପ୍ରାଣବାୟୁ ଉଡ଼ିଗଲା
ତା’ର । ଯଥାବିଧି ଶବ ସକ୍ରୀୟ କଲାପରେ ଅସ୍ଥି ଧରି ପୁରୀ
ଯାଇ ଅନ୍ତିମ ସଂସ୍କାର କରିଆସିଲି । କିଛିଦିନ ପରେ ଗୟା
ଯାଇ ତା’ର ଇଚ୍ଛାପୂରଣ କରି ନନା-ବୋଉଙ୍କ ସମେତ
ସମସ୍ତଙ୍କୁ ପିଣ୍ଡ ଦାନକରି, ପ୍ରୟାଗରେ ତିଳତର୍ପଣ କଲାପରେ
ସ୍ଵାମୀ-ସ୍ତ୍ରୀ ବେଶୀମାଧବଙ୍କ ଦର୍ଶନ କରି ଆସିଲୁ ତ୍ରିବେଣୀ
ଘାଟରେ । ଅର୍ଦ୍ଧାଙ୍ଗିନୀର ମନସ୍କାମନା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲା ।

ଫେରିଲାବେଳେ ମୁଁ ଭାବୁଥାଏ— ଯା'ହେଉ, ପିତୃରଣରୁ କେତେକାଂଶ ମୁକ୍ତ ହେଲି ।

ସେ ସମୟରେ ବିଭାଗୀୟ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀ ଦେଶ ଭ୍ରମଣରେ ଯିବା ପାଇଁ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପକ୍ଷରୁ ମୁଣ୍ଡପିଛା ଆର୍ଥିକ ଅନୁଦାନର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥାଏ । ତଦନୁସାରେ ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗର ପିଲାମାନେ ପଶ୍ଚିମ ଭାରତ ଭ୍ରମଣରେ ଯିବା ଇଚ୍ଛାପୋଷଣ କରନ୍ତି । ପାଥେୟ ସକାଶେ ସେମାନଙ୍କୁ ଅତିରିକ୍ତ କିଛି ଟଙ୍କା ଜମା ରଖିବାକୁ ପଡ଼େ । ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରକ ଭାବେ ଯିବାକୁ କହିବାରୁ ମୁଁ ରାଜି ହେଲି । ଏଗାର ଜଣ ଛାତ୍ର ସମେତ ସହାୟକ ଭାବେ ଜଣେ କିରାଣିକୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ବାହାରି ପଡ଼ିଲି । ପ୍ରଥମେ ପହଞ୍ଚିଲୁ ବମ୍ବେ । ସେଠା ଦର୍ଶନୀୟ ସ୍ଥାନମାନ ବୁଲିସାରିଲା ପରେ ଅଜନ୍ତା ଓ ଏଲୋରା । ମନ୍ଦୁବରେ ଗାଡ଼ି ବଦଳାଇ ସିଧା ଔରଙ୍ଗାବାଦ । ସେଇଠୁ ଗୋଟିଏ ଦିଗରେ ଅଜନ୍ତା ଥିଲାବେଳେ ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଏଲୋରା । ପ୍ରଥମେ ଗଲୁ ଅଜନ୍ତା । ସେହି କାଳଜୟୀ ଜୀବନ୍ତ ଚିତ୍ରକଳା ଯାହା ଯୋଗଜନ୍ମା ରୂପକାରର ଅମର ତୁଳିକା ଆକିୟାଛନ୍ତି ଚିରକାଳ ଲାଗି ଏବଂ ଯାହାର ଚିତ୍ର-ବିଚିତ୍ର ରଙ୍ଗ ଆଜି ସୁଦ୍ଧା ବିସ୍ମୟାଦିଭୂତ କରି ରଖୁଛି ବୈଜ୍ଞାନିକ ଚିତ୍ରକଳାକୁ— ଆଖୁପୁରାଇ ଦେଖି ସାରିଲାପରେ ଫେରି ଆସିଲୁ ମୂଳ ସ୍ଥାନକୁ । ପରଦିନ ଗଲୁ ଏଲୋରା । ମଣିଷର ଲୋକୋତ୍ତର ଶକ୍ତିର ମୂର୍ତ୍ତିମତ୍ତ ପ୍ରତୀକ, ଯହିଁରେ ପ୍ରସ୍ତର ଖୋଦିତ ବିରାଟ ଗୁମ୍ଫାମାନ ମନ୍ଦିରତୃତ୍ତା ଧରି ଦ୍ୱିତଳ ଅଙ୍ଗାଳିକା ସଦୃଶ ସଗର୍ବେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ କେଉଁ ଆବହମାନ କାଳରୁ । ବୀର୍ଯ୍ୟ ଗୁରିମାଇଲ ବ୍ୟାପୀ ପର୍ବତ ଦିହରେ ଅକଳ୍ପନୀୟ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ଦର୍ଶକକୁ ଆତମିତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆତ୍ମହରା କରିପକାଏ । ଆମେ ପହଞ୍ଚିଲୁ ଦିନ ଦଶଟାରେ । ଗୁମ୍ଫାମାନ ଦେଖିସାରି ଫେରିବାବେଳେ ଦୁଇ ବାଜି ସାରିଥାଏ । କ୍ଷୁଧାରେ ତହଳବିକଳ ହୋଇପଡ଼ିଥାଉ । ଆଖପାଖରେ ନା ରେଷ୍ଟୋରାଁ ନା ହୋଟେଲ । ମୃଦୁପାନୀୟ ବୋକାନ ମାତ୍ର ଦୁଇଟି । ପାଞ୍ଚ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଛୋଟ ବସଡିଟିଏ । ଖଇଫୁଟା ଖରା—ରାଜପଥ ନିଶ୍ଚୁନ । ଯେଉଁ କେତୋଟି ଯାନବାହନ ଯିବାଆସିବା କରନ୍ତି କେହି ରଖନ୍ତିନି ଯେତେ ହାତ ଦେଖାଇଲେ । ବିକଳ ଲାଗୁଥାଏ ପିଲାଙ୍କ ଅବସ୍ଥା ଦେଖି । ଭେଣ୍ଡା ବୟସର

ସୁକୁମାରୀଆ ପିଲା କେଜକଣ ହାଉଲି ବାଉଲି ହେଉଛନ୍ତି ଖାଲି ଖାଇବା ପାଇଁ । ଆଉ ଯୈର୍ଯ୍ୟ ରହିଲାନି, ବୁଦ୍ଧି ହଜିଗଲା । କ୍ରୋଧରେ କହିଲି— ପିଲାଏ ! ଏଣିକି ଯେଉଁ ଗାଡ଼ି ରାସ୍ତାରେ ଯିବ ଠିଆ ହୋଇପଡ଼ିବ ଆଗରେ— କହିବ ଆମେ ସହର ଯିବୁ, ନନେଲେ ଗାଡ଼ି ଛାଡ଼ିବୁନି । ସେଇଯା ହେଲା— ଯୋଗକୁ ଆସିଲା କୋଇଲା ଟ୍ରକଟିଏ । ଉପରେ ଚଢ଼ିଗଲେ ପିଲାଏ, ମୁଁ ବସିଲି ଡ୍ରାଇଭରକୁ ଲାଗି । ଭକୁଆ ହୋଇ ଅନାଇଥାଏ ଗାଡ଼ିଝଳକ । ଗାଁ ମୁଣ୍ଡରେ ଓହ୍ଲେଇ ଗଲୁ— ମୁଣ୍ଡପିଛା ଟଙ୍କାଏ ଲେଖାଏଁ ଧରେଇ ଦେଇ ପଶିଲୁ ହୋଟେଲ ଭିତରେ— ଗୋଟି ଆଉ ମାଂସ ଯିଏ ଯେତେ ଖାଇଲା ବାରଣ ନାହିଁ । ହିସାବ କଲାବେଳକୁ କାହିଁରେ କ'ଣ । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ପଚାରିଲି— ଏତେ ଟଙ୍କା ହେଲା କିମିତି ? ମାଲିକ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ଜବାବ ଦେଲା— ବିଫ୍ ପ୍ଲେଟ୍ ପାଞ୍ଚଟଙ୍କା । ଚମକି ପଡ଼ିଲି ମୁଁ— କି ହେଲା ! ଶେଷରେ ଗୋମାଂସ ! ଘୃଣା ଆସିଲା ମନକୁ— ସାଙ୍କୋଡ଼ି ପଡ଼ିଲି । କିନ୍ତୁ କ'ଣ ହେବ ଆଉ ଭାବିଲେ, ଖୁଆ ତ ସରିଛି । ମନକୁ ସାହୁନା ଦେଲି— ବଶିଷ୍ଠ ପୁଣି ତ ଦିନେ କ୍ଷୁଧାର୍ତ୍ତ ହୋଇ ଗୋମାଂସ ଖାଇଥିଲେ । ଆମେ ବା କେତେ ?

କଥା ଅଛି— “ଭାଗ୍ୟ ଫଳତି ସର୍ବତ୍ର ନ ବିଦ୍ୟା ନ ଚ ପୌରୁଷ ।” ଜ୍ୟେଷ୍ଠା କନ୍ୟା ସୂତନା ପି.ୟୁ. ପାସ୍ କରି ବି.ଏ.ରେ ନାଁ ଲେଖେଇଥାଏ । ବିବାହଯୋଗ୍ୟ ବୟସ ଦେଖି ଜଣେ ଭଦ୍ରଲୋକ ଏକ ବର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଧରି ଆସିଲେ ମୋ ପାଖକୁ । ସିଧାସଳଖ ମନା କରିଦେଲି, କହିଲି— ଆଗେ ତା' ପଢ଼ା ସରୁ । ସେ ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ଆତୁ ବହୁ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆସିବାରେ ଲାଗିଥାଏ, ସବୁକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରୁଥାଏ ତା' ପଢ଼ା କଥା କହି । ବାସ୍ତବିକ୍ ସେତେବେଳେ କାହିଁକି ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଝିଅ ବାହାଘର ଏକ ସମସ୍ୟା ହୋଇ ରହିଛି । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମୋତେ ଅନେକେ ସତେତନ କରନ୍ତି— ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆସିଲେ ମନା କରିବା ବିଜ୍ଞତା ନୁହେଁ । ସେଥିରେ ପୁଣି ସାତଟି କନ୍ୟା ମୋର । ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ସବୁଗୁଡ଼ିକର କାମ ବଢ଼ାଇ ଦେବା ଉଚିତ୍ ବୋଲି ବହୁ ଶୁଭାକାଂକ୍ଷୀ ମୋତେ କହିବାରେ ଲାଗିଥାନ୍ତି । ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ଆଉ ଜଣେ ମୋର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁ ପହିଲା ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ବିଷୟରେ ବୁଝାଇଲେ— ବରପାତ୍ର ଭଲ— କୃଷି ବିଜ୍ଞାନରେ ଡିଗ୍ରୀ କରି ଓଡ଼ିଶା ସରକାରଙ୍କ କର୍ମଚରୀ ଭାବେ

ଅବସ୍ଥାପିତ ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି । ଆତ୍ମିକ ବନ୍ଧୁମାନେ ମଧ୍ୟ ସମର୍ଥନ କଲେ ତାଙ୍କ କଥାକୁ । ଅନନ୍ୟାପାୟ ହୋଇ ସମ୍ମତ ହେଲି । ଯଦିଓ ଝିଅର ଇଚ୍ଛା ନଥିଲା, ବାପା-ମାଆଙ୍କ ନିଷ୍ପତ୍ତିକି ସମ୍ମାନ ଦେଇ ଅନିଚ୍ଛା ସତ୍ତ୍ୱେ ରାଜି ହେଲା ଶେଷରେ । ଯଥାବିଧି ବିବାହ କାର୍ଯ୍ୟ ସଂପନ୍ନ ହେଲା ପରେ ଅଧ୍ୟାପକାରେ ରଖିଗଲା ସ୍ୱାମୀ ଘରକୁ ।

ଯା'ର କିଛିଦିନ ପରେ ହଠାତ୍ ମନେ ପଡ଼ିଲା, ପୁରୀ ସ୍ୱର୍ଗଦ୍ୱାର ଜାଗା କଥା । ସର୍ତ୍ତ ସମ୍ବଳିତ କ୍ରୟ— କ'ଣ ହେଇଛି ଦେଖିଲା ବେଳକୁ ତିନିବର୍ଷର ଟିକସ ବାକି ରହିଛି ମ୍ୟୁନିସିପାଲିଟିର । ଦଲିଲ୍ ଧରି ଦୌଡ଼ିଲି ପୁରୀ । କର୍ମକର୍ତ୍ତା ରୋକ୍‌ଠୋକ୍ ମନା କରିଦେଲେ ଟିକସ ରଖିବାକୁ । କହିଲେ— ସର୍ତ୍ତ ଭାଙ୍ଗିଛି, ଟିକସ ପୈଠ ହେଇନି ତିନି ବର୍ଷର, ସେଥିରେ ତୁମର ଆଉ ହକ୍ ନାହିଁ । ନିରାଶ ହୋଇପଡ଼ିଲି । ଯୋଗକୁ ମୋର ଜଣେ ପୁରାତନ ଛାତ୍ର ସେ ଅଫିସ୍‌ରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । କଲେକ୍ଟର ମୋ ଛାତ୍ର । ତାଠୁ ଶୁଣିଲି, ତାଙ୍କ ଅନୁମତି ହେଲେ ସବୁ ସମାଧାନ ହେଇଯିବ । କାରଣ, ସେତେବେଳକୁ ନିର୍ବାଚିତ ପୌରସଭା ନଥାଏ । ସେ ହିଁ ଆନ୍ତି ସର୍ବମୟ ହର୍ତ୍ତାକର୍ତ୍ତା । ଗଲି ତାଙ୍କ ବାସଭବନକୁ । ଖବର ପାଇଲା ମାତ୍ରେ ଅତି ଆଦର ସହିତ ତାଙ୍କିନେଇ ବସାଇଲେ ବ୍ରଜରୁମ୍‌ରେ— ଔପଚାରିକ କଥାବାର୍ତ୍ତା ପରେ ଯିବା କାରଣ ପଚାରିବାରୁ ସବୁ କଥା ବ୍ୟକ୍ତ କଲି । ସବୁ ଶୁଣିଲା ପରେ ଟିକିଏ ହସି କହିଲେ— ସାହିତ୍ୟିକ ହେଲେ ଏମିତି ସଂସାର କଥା ଭୁଲିଯାଆନ୍ତି ସାର ? ଆଜ୍ଞା ଦରଖାସ୍ତ୍ରଟିଏ ଲେଖନ୍ତୁ ପୁରୀରୁ ବଦଳି ହୋଇଯିବାରୁ ଯଥା ସମୟରେ ନୋଟିସ୍ ପାଇଲିନି— ତେଣୁ ଟିକସ ଦେଇପାରିନି— ମୋତେ ରିହାତି ଦିଆଯାଉ । ତାକୁ ଅଫିସ୍‌ରେ ଦେଇଯାଆନ୍ତୁ— ମୁଁ ଦେଖିବି । କିଛି ସମୟ ପରେ ଦରଖାସ୍ତ୍ର ସହିତ ଟିକସ ଦେଇ ଆସିଲି ଅଫିସ୍‌ରେ । ବୋଧହୁଏ, ଆଗରୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇସାରିଥିଲେ ସେ । ନେହିଲେ ଟିକସ ରଖନ୍ତେ କିମିତି ? ଜାଗାଟା ପୁଣି ଆସିଗଲା ହାତକୁ । ପରେ ମନେ ମନେ ଭାବିଲି, ଏତେ ଦୂରରୁ ଜାଗାଟା ଅକ୍ତିଆରରେ ରଖିବା ସହଜ ନୁହେଁ— ବିକ୍ରି କରିଦେବା ହିଁ ଶ୍ରେୟସ୍କର ।

ପରବର୍ଷ 'India ୧୯୭୨' ପ୍ରଦର୍ଶନୀ ଆୟୋଜିତ ହୁଏ ଦିଲ୍ଲୀରେ । ପିଲାମାନେ ଉତ୍ସୁକ ହୁଅନ୍ତି ଯିବାକୁ । ମୋତେ

ହିଁ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରକ ଭାବେ ଦାୟିତ୍ୱ ଦିଆହୁଏ । ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିନ ଦିଲ୍ଲୀରମାନା ହେଲା । ତିନିଦିନ ପ୍ରଦର୍ଶନୀ ବୁଲି ଦେଖି ଦର୍ଶନୀୟ ସ୍ଥାନମାନ ଘୁରି ଆସିଲା ପରେ ଗଲୁ ଅମୃତସର । ବୀରଭୂର ଅମର ସଂକେତ ବହନ କରିଥିବା ଐତିହାସିକ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମନ୍ଦିର ଦେଖାହେଲା । ଫେରନ୍ତା ରାସ୍ତାରେ ମୋଗଲ ଯୁଗୀୟ ଅଭୂତ ଶିଳ୍ପକଳାର ଜୀବନ୍ତ ନିଦର୍ଶନ ତାଜମହଲ୍ ଦେଖିସାରିବା ପରେ ଫେରି ଆସିଲୁ ନିରାପଦରେ ବ୍ରହ୍ମପୁର । ବୁଲି ଆସିଥିବା ସବୁ ସ୍ଥାନର ବିବରଣୀ ଦେବା ସମ୍ପୁର୍ଣ୍ଣ ମନେ କରୁନାହିଁ ।

ସେକାଳ ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ପାଠ ପଢ଼ିବା ଓ ପାଠଚକ୍ରାଦି ଆୟୋଜନ କରିବାରେ ଯେପରି ଉତ୍ସାହ ଓ ଉଦ୍ୟମନା ଥିଲା ସେହିପରି ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନ ବୁଲି ଆସିବା ଏବଂ ଅବସର ସମୟରେ ଆମୋଦ-ପ୍ରମୋଦ କରିବାରେ ମଧ୍ୟ ଅବହେଳା ନଥିଲା । ମୋଟାମୋଟି ବିଭାଗଟି ଥିଲା ଯୌଥ ପରିବାର ସଦୃଶ । ପରବର୍ଷ ଡ. ତ୍ରିପାଠୀ ବିଦାୟ ନିଅନ୍ତି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରୁ । ପ୍ରଫେସର୍ ଦାୟିତ୍ୱ ମୋତେ ଅର୍ପଣ କରାହୁଏ ବରିଷ୍ଠତା ଭିତ୍ତିରେ, ଅସ୍ଥାୟୀ ଭାବେ । ତାଙ୍କ ଅଭାବରେ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ପଢ଼ାଇବା ଏକ ସମସ୍ୟା ହୋଇଉଠେ । ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବିଷୟ ରୂପେ ନେଇଥିଲି ପି.ଓ.ଏଲ୍. ପରୀକ୍ଷା ବେଳେ । ଏଣୁ ମୋ ପକ୍ଷରେ ତାହା ନୂଆ ନଥିଲା— ଦାୟିତ୍ୱ ନେଲି । ପଢ଼ାଇବା ବେଳେ ଦେଖିଲି— ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୂଳରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ରଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେତେ ଆଲୋଚନା ହୋଇଆସିଛି ସେ ସମସ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀଙ୍କୁ ସୂତ୍ର ଉପରେ କେବଳ ଆଧାରିତ । ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ଥିଲେ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ଜଣେ ବିଦେଶୀ ପଣ୍ଡିତ । ଭାରତବର୍ଷର ରହଣି କାଳରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗବେଷଣା କରି ସେସବୁର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ଅଭିବୃଦ୍ଧି ସଂପର୍କରେ ନିଜସ୍ୱ ମତ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି ସେ । ନିଷ୍ଠାର ସହିତ ପ୍ରଥମ ଗବେଷଣା ଲବଧ ଜ୍ଞାନକୁ ଗ୍ରହଣକାରେ ପ୍ରକାଶିତ କରିଥିଲେ ଯାହାକି ସୁଧା ସମାଜର ମାର୍ଗଦର୍ଶକ— ସେଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କରି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଉପରେ କେବଳ ନିର୍ଭର କରି ଭାରତୀୟ ଭାଷାବିଜ୍ଞାନୀଗଣ ଗତ୍‌ତାଳକା ନ୍ୟାୟରେ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ମତର ପୁଷ୍ଟିସାଧନ କରିଛନ୍ତି ସିନା ତୁଟିବିଚ୍ୟୁତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ

କେହି ଦୃଢ଼ପାତ କରିନାହାନ୍ତି ବିଶେଷତଃ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ସଂପର୍କରେ । ତାଙ୍କ ମତରେ ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା, ମୈଥିଳୀ ଓ ଆସାମୀ— ଏ ଋତ୍ନଭଣ୍ଡାରୀ ଏକା ଅର୍ଦ୍ଧ-ମାଗଧୀରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ । କିନ୍ତୁ ଅଧ୍ୟାପନାକାଳୀନ ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥ ଆଲୋଚନା ବେଳେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜାଣିବାକୁ ପାଇଲି— ଓଡ଼ିଆ ଅର୍ଦ୍ଧ-ମାଗଧୀରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ନୁହେଁ; ଏହା ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାଷା । ‘ଉଡ୍ରଜା ପ୍ରାକୃତ’ରେ ଏହା ସପକ୍ଷରେ ବହୁ ପ୍ରମାଣ ରହିଛି । ଗୁପ୍ତାବଦିନ ସାହେବ ଯେଉଁ ଭାଷାର ସ୍ୱରୂପ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇଛନ୍ତି ତାହା ପଲ୍ଲୀ ସମାଜର ଖାଣ୍ଡି ଓଡ଼ିଆ ନୁହେଁ । ସେ ଥିଲା ଶିକ୍ଷିତ ଓ ଅର୍ଦ୍ଧଶିକ୍ଷିତଙ୍କ ମୁହଁର ଭାଷା । ତାକୁ ହିଁ ଓଡ଼ିଆ ବୋଲି ସେ ଧରି ନେଇଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ଗାଁଗହଳି ଭିତରେ ପଶି ଅଶିକ୍ଷିତ ଗ୍ରାମ୍ୟ ସମାଜର ଭାଷା ଜାଣିବା ତାଙ୍କ ପକ୍ଷେ ସମ୍ଭବ ନଥିଲା । ତେଣୁ ପ୍ରମାଦରେ ପଡ଼ିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏହା ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରି ପିଲାଙ୍କୁ ବୁଝାଇଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର କାଳରେ ପରୀକ୍ଷା ଖାତାରେ ମୋ ନୂତନ ମତଟି ଲେଖିବା ପାଇଁ ବାରଣ କରିଥିଲି । କାରଣ, ପ୍ରମାଣିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଭାବରୁ ତାହା ଗ୍ରହଣୀୟ ହୋଇନପାରେ । ଏଣୁ ‘ଉଡ୍ରଜା ପ୍ରାକୃତ’ ନାମରେ ଏକ ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ରଖି କାର୍ଯ୍ୟାରମ୍ଭ କଲି । ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟକୁ ଅବଶ୍ୟ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ରହଣିକାଳ ମଧ୍ୟରେ ତାହା ପ୍ରକାଶ କରିପାରିଲି ନାହିଁ, ଯଦିତ ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ କଟକସ୍ଥ ‘କିତାବ ମହଲ’ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା ।

ଏତିକିବେଳେ ବିବାହିତା ଝିଅଟି ଘରକୁ ଆସେ ପ୍ରଥମ ଗର୍ଭଧାରଣ କରି । ମନରେ ଦୁଃଖ, ବି.ଏ. ପାସ କରିପାରିଲା ନାହିଁ । ଏବେ ଘରୋଇ ଭାବେ ପରୀକ୍ଷା ଦେବ । ମନେ ମନେ ନିଜକୁ ଅପରାଧୀ ଭାବୁଥାଏ ମୁଁ । ସେ ଅବସ୍ଥାରେ ସୁଦ୍ଧା ତା’ର ପରୀକ୍ଷା ଦେବାର ଉତ୍କଣ୍ଠା ଦେଖି ସ୍ୱୀକୃତି ଦେବା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ବାଟ ନଥିଲା । ରାଜି ହେଲି । ଯା’ହେଉ, ପରୀକ୍ଷା ଆଗରୁ କନ୍ୟା ସନ୍ତାନଟିଏ କୋଳକୁ ଆସିସାରିଥାଏ । ପରୀକ୍ଷା ଦେଲା— ସସମ୍ମାନେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲା ବି । ମନର ଦୃଢ଼ତା ହିଁ ସିଦ୍ଧିର ଗୁରୁକାଠି ।

ଏଣେ ବିଭାଗୀୟ ପ୍ରଫେସର ପାଇଁ ବିଜ୍ଞାପନ ବାହାରେ । ଯୋଗ୍ୟତା, ଓଡ଼ିଆ ଉପାଧ୍ୟକ୍ଷର ଡିଗ୍ରୀ ସହିତ ସଂସ୍କୃତ ଏମ୍.ଏ. । ଓଡ଼ିଆ ଉପାଧ୍ୟକ୍ଷର ଶ୍ରେଣୀରେ ସଂସ୍କୃତ,

ପାଲି, ପ୍ରାକୃତ ମିଶି ଶହେ ନମ୍ବରିଆ ପଡ଼ିଟିଏ ଥାଏ । ତେଣୁ ସଂସ୍କୃତ ଡିଗ୍ରୀର ଆବଶ୍ୟକତା । କିନ୍ତୁ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟକୁ ସରକାରଙ୍କ ପ୍ରତିନିଧି ଭାବେ ମନୋନୀତ ବ୍ୟକ୍ତି ଜଣକ କୁଆଡ଼େ ଆପରି ଦର୍ଶାଇ କହିଲେ— ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରଫେସର ପାଇଁ ସଂସ୍କୃତ ଡିଗ୍ରୀ ଅନାବଶ୍ୟକ । ଏହାର ରହସ୍ୟ ଥିଲା, ସେ ପଦ ପାଇଁ ସରକାରଙ୍କ ଜଣେ ଆତ୍ମୀୟ ଦରଖାସ୍ତ କରିଥିଲେ ଯାହାଙ୍କର ସଂସ୍କୃତ ଡିଗ୍ରୀ ନ ଥିଲା । ତେଣୁ ଶେଷରେ ତାହା ବାଦ୍ ପଡ଼ିଲା ବିଜ୍ଞାପନରୁ । ଯଥା ସମୟରେ ଇଣ୍ଟରଭ୍ୟୁ ହେଲା । ଯାହା ହେବା କଥା ତାହାହିଁ ହେଲା । ପ୍ରଫେସର ଆସିଲେ । ଦାୟିତ୍ୱ ହସ୍ତାନ୍ତର କଲି ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସୁଚେତ୍ର ଦେବୀ ଉଚିତ, ଆଜି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଅବସ୍ଥା ଓ ଅଧ୍ୟୋଗତି ପାଇଁ ଯେଉଁ କୁମାର କାନ୍ଦଣା ଶୁଣିବାରେ ଲାଗିଛୁ ତା’ର ପରୋକ୍ଷ କାରଣ ହେଲା ଏମ୍.ଏ. ପାଠ୍ୟକ୍ରମରୁ ସଂସ୍କୃତ ପତ୍ର ଉଠିଯିବା । ଦୁଇ ଦଶନ୍ଧି ପୂର୍ବର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ନିର୍ମାତାମାନେ ଦୂରଦୃଷ୍ଟି ସହିତ ସଂସ୍କୃତ, ପାଲି, ପ୍ରାକୃତ ଜ୍ଞାନଲାଭ ସକାଶେ ତାହା ସଂଯୋଜନା କରିଥିଲେ । କାରଣ, ସେସବୁର ଶତାବଳୀ ଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଯେପରି ସମୃଦ୍ଧ ସେହିପରି ପରିପୁଷ୍ଟ । ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ଅଭିବୃଦ୍ଧି ସନ୍ଧାନରେ ଏଗୁଡ଼ିକର ଭୂମିକା ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । ଅନ୍ୟଥା ଓଡ଼ିଆ ଡିଗ୍ରୀ ଲାଭ କରି ଯେଉଁମାନେ ଅଧ୍ୟାପନା କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ ହେବେ ସଂସ୍କୃତ ଜ୍ଞାନ ଅଭାବରୁ ଓଡ଼ିଆ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ତତ୍ତ୍ୱବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପିଲାଙ୍କୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଧାରଣା ଦେବା ତାଙ୍କ ପକ୍ଷେ କଷ୍ଟକର । ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ଓଡ଼ିଆ ପାଇଁ ସଂସ୍କୃତ ଜ୍ଞାନ ଅନାବଶ୍ୟକ ଭାବି ଯେଉଁ ମାରାତ୍ମକ ନିଷ୍ପତ୍ତି ନିଆଗଲା, ତା’ର ବିଷମୟ ଫଳ କେତେ ସୁଦୂରପ୍ରସାରୀ ଟିକିଏ ଚିନ୍ତା କରାଗଲା ନାହିଁ । ସଂସ୍କୃତ ପତ୍ର ଉଠିଗଲା ସରଳତାର ଦ୍ୱାହି ଦେଇ । ଅପାଞ୍ଚକ୍ରେୟ କରାଗଲା ସେଗୁଡ଼ିକୁ । ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ହରାଇ ବସିଲା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା । ଭାବୋପଯୋଗୀ ଶବ୍ଦର ଅଭାବ ଯୋଗୁଁ ଅନ୍ୟ ଭାଷା ବିଶେଷକରି ଇଂରେଜୀ ଭାଷାର ଆଶ୍ରୟ ନେବା ଛଡ଼ା ଗତ୍ୟନ୍ତର ରହିଲା ନାହିଁ । ଫଳରେ ଭାଷା ସଂକୁଚିତ ହୋଇ କ୍ରମଶଃ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇପଡ଼ିଲା ଅଭାବପୂରକ ଶବ୍ଦ ସାଥେ ସାଥେ ନିତ୍ୟ ବ୍ୟବହାରୀୟ ଶତାବଳୀ ଉପରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର

କୁପ୍ରଭାବ ନ ପଡ଼ି ରହିଲା ନାହିଁ । ଲାଭ ହେଲା ଏହି ଧୂସକାରୀ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଶିକ୍ଷିତ ମହଲରୁ ଉଛୁଳି ବିଛୁରିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଲା ସାଧାରଣ ଜନଜୀବନରେ । ଲେଡ଼ିଗୁଡ଼ କହୁଣିକି ବୋହିଗଲା ଆମ ଆଖି ଫିଟିଲା ବେଳକୁ । ବର୍ତ୍ତମାନ କହିବାରେ ଲାଗିଛି ଓଡ଼ିଆ ଲୁପ୍ତ ହେବାକୁ ବସିଛି । ଏହାର ପୁରୁଷା ଆବଶ୍ୟକ । ଏତାଦୃଶ ଆତ୍ମଘାତୀ ନୀତି ନିର୍ମାତା ମଧ୍ୟରୁ କେହି ନାହାନ୍ତି ଏବେ, କିନ୍ତୁ ସ୍ୱାର୍ଥୀକ୍ଷ କ୍ରିୟାକଳାପର ବିଷକ୍ୱାଳାରେ ଜର୍ଜରିତ ହେଉଛନ୍ତି ଉତ୍ତର ପୁରୁଷ ।

ଏହାପରେ ଅବଶ୍ୟ ବହୁ ଶୁଭାକାଂକ୍ଷୀ ବନ୍ଧୁ ଦୁଃଖ ପ୍ରକାଶ କଲେ ସେଥିପାଇଁ । ମୁଁ ଭାଙ୍ଗିପଡ଼ି ନଥାଏ । କାରଣ, ମୁଁ ଜାଣିଥିଲି, ଯେଉଁ ନୀତି ଅନୁସରଣ କରି ନିଯୁକ୍ତି ଦିଆଯୁଏ ସେଥିରେ ମୁଁ କସ୍ତିନକାଳେ ନିର୍ବାଚିତ ହୋଇପାରିବି ନାହିଁ । ଏକେ ଘରୋଇ ଛାତ୍ର, ଦୁଜେ ଦିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀ, ତା’ଛଡ଼ା ଉପାଧୁର ଅଧ୍ୟାପନା କାଳ ଅତି ସାମିତ । ଯା’ହେଉ, ପରବର୍ଷ ଏକ ଇଂରେଜୀ ଦୈନିକରେ ଦେଖିଲି— ଗୌହାଟି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ସଂସ୍କୃତ ବିଭାଗରେ ଜଣେ ପ୍ରଫେସର ଆବଶ୍ୟକ । ଦେଖିଲି, ଆବଶ୍ୟକ ଯୋଗ୍ୟତା ଅପେକ୍ଷା ଆହୁରି କିଛି ମୋର ଅଧିକାର ରହିଛି । ଦରଖାସ୍ତ ଦେଲି । କିଛିଦିନ ପରେ ତାଙ୍କର ପାଇଲି ଇଣ୍ଟରଭ୍ୟୁ ପାଇଁ । ଯିବା ଆସିବା ଖର୍ଚ୍ଚ ବହନ କରିବ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ । ଉତ୍ସାହିତ ହୋଇ ଭାବିଲି, ପାଇଲେ ଭଲ— ନ ପାଇଲେ ବି କାମାକ୍ଷୀଙ୍କ ଦର୍ଶନ ଲାଭ ହେବ ତ ! ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ । ସେଠା ଜଣେ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ ମୁହଁରୁ ଶୁଣିଲି— ସେଠା ଅବସ୍ଥା ମଧ୍ୟ ଏଠା ଅନୁରୂପ । ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଫେସର ଦାୟିତ୍ୱରେ ଥିବା ପ୍ରାଧ୍ୟାପକଙ୍କ ସ୍ଥାୟୀ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରଫେସର ସକାଶେ ବିଜ୍ଞାପନ ଦିଆଗଲା । ଦରଖାସ୍ତ ମଧ୍ୟରୁ ତାଙ୍କ ସମାନ ଏବଂ ତାଙ୍କଠାରୁ ନ୍ୟୁନ ଯୋଗ୍ୟତା ସଂପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ବାଦ୍ ଦେଇ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ଯୋଗ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରାହୋଇଛି । ତେଣୁ ଜଣେ ମାତ୍ର ମୁଁ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ । ମନ ଭାଙ୍ଗିଗଲା । ଭାବିଲି ନିଯୁକ୍ତି ପାଇଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏଠାକୁ ଆସିବି ନାହିଁ । କାରଣ ଲାଭ ଅପେକ୍ଷା କ୍ଷତିର ପରିମାଣ ବଢ଼ିଯିବ । ଭାବି ଭାବି ଅପେକ୍ଷାଗାରରେ ବସିଥାଏ । ଜଣେ ଭଦ୍ରଲୋକ ସେଠାକୁ ଆସିବା ଦେଖି ତାଙ୍କ ସହିତ କଥାବାର୍ତ୍ତା କଲି । ସେ ହିଁ ସେଠା ଆଶାୟୀ ପ୍ରାଧ୍ୟାପକ ।

ବିଷୟ ଜଣାପଡୁଥାନ୍ତି । ଖୋଲାଖୋଲି ମନ କଥା କହିଗଲେ ସବୁ । ଶେଷରେ କହିଲି— ଇଂରେଜୀରେ ଅବଶ୍ୟ— “ବ୍ୟସ୍ତ ହୁଅନ୍ତୁନି— ଆପଣ ପାଇବେ ।” ଶୁଣି ହସିଲେ ସେ, କ’ଣ ଭାବିଲେ କଜୋଣି— ସମୟ ହେବାରୁ ପ୍ରଥମେ ତାଙ୍କର ଆସିଲା ମୋତେ । ଗଲି । ଔପଚରିକତା ପରେ ଯଥାଯଥ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେଲି— ଋଜିକଣ ବସିଥାନ୍ତି କୁଳପତିଙ୍କୁ ମିଶାଇ । ଶେଷରେ କେତୋଟି ଶାସନଗତ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେଇସାରିଲା ପରେ ବିଦାୟ ଦିଆଗଲା ମୋତେ । ଫେରି ଆସିଲି ସେ ଗଲେ । ପନ୍ଦର ମିନିଟ୍ ପରେ ଫେରିଆସିଲେ ଦିହେୟାକ ଫଳ ଶୁଣିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବସିଥାଉଁ । ଏତିକି ବେଳେ ପୁଣି ମୋତେ ତାଙ୍କର ଆସିଲା ଗଲି । ଚେୟାରମ୍ୟାନ ହେବେ ବୋଧେ, ବସିବାକୁ କହିଲେ ଏବଂ ପଛରିଲେ— “ଆପଣ ଚିନିଟି ଇନକ୍ରିମେଣ୍ଟ ଲୋଡ଼ିଛନ୍ତି— ଆଛା...” କଥା ନ ସରୁଣୁ ଉତ୍ତର ଦେଲି ନମ୍ରତା ସହିତ— ଆଜ୍ଞା ! ଇନକ୍ରିମେଣ୍ଟ ଦେଲେ ସୁଦ୍ଧା ମୁଁ ଆସିପାରିବିନି । ଏକ ବିରାଟ ପରିବାର ମୋର, ତାଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ଆସିପାରିବି ନାହିଁ କିମ୍ବା ଏତିକି ନେଇ ଆସିପାରିବି ନାହିଁ । କହୁ କହୁ ଜଣେ ସତ୍ୟ ପଛରିଲେ— ତେବେ ଆସିଥିଲେ କାହିଁକି ?— ହସି ଦେଇ କହିଲି— କାମାକ୍ଷୀଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବା ଇଚ୍ଛା ଥିଲା । ଆପଣମାନେ ତ ଚି.ଏ. ଦେବେ । ଯାଇ ଦେଖି ଆସିବି ଭାବି... ଶୁଣୁ ଶୁଣୁ ଚେୟାରମ୍ୟାନ ଆସନରୁ ଉଠିପଡ଼ି ହାତ ବଢ଼ାଇଲେ ମୋ ଆଡ଼େ ସେକ୍ ହେଣ୍ଟ୍ କରୁ କରୁ କହିଲେ ‘ଥ୍ୟାଙ୍କସ୍’, ମନେହେଲା ତାହା ହିଁ ଝହୁଥିଲେ ସେ । ସେଇଠୁ ଆସି ତ. ଶର୍ମାଙ୍କୁ ସବୁ କଥା କହିଲି । ଆନନ୍ଦ ବିହ୍ୱଳ ହୋଇ କୁଣ୍ଡାଇ ପକାଇଲେ ସେ । କହିଲେ, ଝଲନ୍ତୁ— ଅର୍ଫିସରୁ ପ୍ରାପ୍ୟ ନେଇ ଆସିବା । ମୁଁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ କାମାକ୍ଷୀଙ୍କ ଦର୍ଶନ କରାଇ ଆଣିବି । ଗଲୁ ଦିହେୟାକ ଖୁସି ମନରେ ମାଁଙ୍କ ଦର୍ଶନ କରାଇ ମୋତେ ବସାରେ ଛାଡ଼ିଗଲେ । ପରଦିନ ବୁଦ୍ଧପୁର । ଉଭୟ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ କଥା ଭାବୁଥାଏ ଗାଡ଼ିରେ ବସି ମନେ ମନେ ।

“ଦିନେ ରାଧାନାଥ ବାବୁ (ସମାଜର ସଂପାଦକ)ଙ୍କ ଚିଠି ପାଇ ଗୋପବନ୍ଧୁ ଶ୍ରାବ୍ ସଂଖ୍ୟା ପାଇଁ ପ୍ରବନ୍ଧଟି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରୁଛି ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା ଗାଁର ଭାଗରକ୍ଷା । କାରଣ ପଛରିବାରୁ

ସେ ଯାହା କହିଲା ମଥା ଘୁରିଗଲା । ମୃତ୍ୟୁ ପୂର୍ବରୁ ମାଙ୍କ ଯେଉଁ ଜମି ଖଣ୍ଡିକ ମୋ ନାଁରେ ଦରଜ କରିଯାଇଥିଲା ତାହା କୁଆଡ଼େ ପୋଷ୍ୟପୁତ୍ରର ପ୍ରାପ୍ୟ । ଅନ୍ୟାୟ ଭାବେ ମିଥ୍ୟା ଦଳିଲ କରାହୋଇଛି । ଚଷିବା ଅଧିକାର ନାହିଁ ଭାଗଋଷୀର । ଏଣୁ ବଳପୂର୍ବକ ଦଖଲ କରିନେବାକୁ ବସିଛି ସେ । ମୁଁ ଗଲେ ମାମାଂସା ହେବ ।” ବିଚଳିତ ହୋଇପଡ଼ିଲି ମୁଁ— ଦୁହେଁ ମିଶି ଗଲୁ ଗାଁକୁ । ନ୍ୟାୟ ନିଶାପ ହେଲା ଭଦ୍ରଲୋକଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ । କଥା ରୁଟିଲା— ଜମିର ଦାବାଦାର ମୁଁ । ଜମିରେ ହଳ ବୁଲାଇ ଋଷ କରିବା ମୋର ହିଁ ଅଧିକାର । ଶୁଣି ଫେରି ଆସିଲି ଘରକୁ । କିନ୍ତୁ ମନକୁ ଛୁଇଁଲା— ଏ ଧନ୍ଦାରେ ପଶିବା ମୋ ପକ୍ଷେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ବିକ୍ରି କରିଦେଲେ ଯାଏ । ଭାଗଋଷୀକି କହିଲି ସେକଥା । ସେ ବି ସମ୍ମତ ହେଲା । କିଛିଦିନ ପରେ ଜମିଟା ଛାଡ଼ିଦେଲି ଦୁଇ-ତୃତୀୟାଂଶ ମୂଲ୍ୟରେ । କହନ୍ତି— ଯାଚିଗଲେ ସୁନା ଭେଣ୍ଡି । ତଥାପି ବୋଝଟିଏ ମୁଣ୍ଡରୁ ଗଲା ବୋଲି ଖୁସି ଲାଗିଲା ।

ଏ ମଧ୍ୟରେ ସୂଚି ସ୍ବାମୀ ଘରୁ ଆସିଥାଏ । କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପ୍ରସ୍ତାବ କଲା ସେ ଏମ୍.ଏ. ପରୀକ୍ଷା ଦେବ ଏବଂ ଘରୋଇ ଭାବେ । ମଝିରେ ମଝିରେ ବିଭାଗୀୟ କ୍ଲବ୍‌ରେ ବସି ଆସୁଥିବ । ଏ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ଅସମ୍ମତର କାରଣ ନଥିଲା । ପ୍ରଫେସରଙ୍କ ଅନୁମତିରେ ସାମାୟିକ ଦେବା ସ୍ଥିର ହେଲା । ଏତିକିବେଳେ ପୁଣି ଦେଶ ଭ୍ରମଣ ରତ୍ନ ପହଞ୍ଚେ । ପୂର୍ବାନୁଭୂତି ଯୋଗୁଁ ମୋତେ ହିଁ ସେ ଦାୟିତ୍ବ ଦିଆଗଲା । ଏ ଥରକ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତ । ଆବଶ୍ୟକୀୟ ବୟୋବସ୍ତ କରି ସାରି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦିନରେ ବାହାରିଲୁ ବାରଜଣ ।

ପ୍ରଥମେ କନ୍ୟାକୁମାରୀ ଦେଖି ଆସିବାର ଯୋଜନା ଥାଏ । ପହଞ୍ଚିଲୁ ମାଡ୍ରାସରେ । ବ୍ରହ୍ମପୁରରୁ ସେତେବେଳେ ସିଧାସଳଖ ଟ୍ରେନ ନ ଥାଏ କନ୍ୟାକୁମାରୀକି । ଅପେକ୍ଷା କଲୁ ତ୍ରିଭେନ୍ଦ୍ରମ୍ ଏକ୍ସପ୍ରେସ୍ । ବାରଜଣଙ୍କର ସଂରକ୍ଷଣ ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୋଇପାରିଲାନି ଯେତେ ଚେଷ୍ଟା କଲେ ବି । ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ପାଇଲୁ ବହୁ କକ୍ଷରେ । ମୁଁ ବସିଲି ସଂରକ୍ଷଣ ବଗିଚାରେ— ସାଧାରଣ ବଗିଚାରେ ଆସନ ଯୋଗାଡ଼ କଲେ ପିଲାମାନେ । ଦୀର୍ଘ ରାସ୍ତା, ରାତିସାରା ବସି ଯିବାକୁ ହେବ । ତେଣୁ ମୋ ଡବାରେ ଜିନିଷପତ୍ର ଥୋଇଦେଇ ଅନ୍ୟ ଡବା ଧଇଲେ

ସ୍ବଚ୍ଛନ୍ଦରେ ସମସ୍ତେ । ସନ୍ଧ୍ୟା ଆଗରୁ ଗାଡ଼ି ଛାଡ଼ିଥାଏ । ରାତି ଆଠଟା ବେଳକୁ ଜଣେ ଛାତ୍ର ଆସି କହିଲା— ତା’ ସୁଟକେଶ୍‌ଟା ନେବ— ତାସ୍ ଅଛି ସେଥିରେ । ଖେଳ କୌତୁକରେ ରାତି କଟାଇବା ଥିଲା ତାଙ୍କର ଅଭିଳାଷ । ସେ ସୁଟକେଶ୍ ନେଲାପରେ ନିଶ୍ଚିନ୍ତରେ ଶୋଇଗଲି ମୁଁ । ପାହାନ୍ତା ସରିକି ତ୍ରିଭେନ୍ଦ୍ରମ୍ ଆସିବା ଜାଣି ସଜାଗ ହେଲି— ଗାଡ଼ି ରହିଲା । କୁଲି ତାକି ସାମାନ୍ ଉତାରିଲା ବେଳକୁ ଜଣେ ଛାତ୍ର ଦୌଡ଼ି ଆସି କହିଲା— ସାର, ଦୁଇଜଣ ଛାତ୍ର ଗାଡ଼ିରୁ ତେଜ୍ ରେର ପଛରେ ଗୋଡ଼ାଇଛନ୍ତି । କାବ୍‌ବା ହେଇଗଲି— ପରୁରିଲି, କ’ଣ ହେଲା ! ତା’ଠୁ ଶୁଣିଲି ସେମାନେ କୁଆଡ଼େ ତାସ୍ ଖେଳୁଥିଲେ ତିନିଟା ଯାଏଁ । ଆଖିପତା ଲାଗି ଆସିବାରୁ ଗୋଟି ଗୋଟି ହୋଇ ଶୋଇଗଲେ ସମସ୍ତେ । ବଗି ଭିତରେ କେହି ନଥାନ୍ତି । ଜଣେ ମାତ୍ର ଅଜଣା ଯାତ୍ରୀ । ନିଦରୁ ଉଠି ସୁଟକେଶ୍ ଖୋଜିଲା ବେଳକୁ ନ ମିଳିବାରୁ ସନ୍ଦେହ କରି ନଜର ରଖିଲେ ତା’ ଉପରେ । ଷ୍ଟେସନ୍ ନିକଟରେ ଗାଡ଼ି ଧିମେଇ ଯିବା ଦେଖି ତେଜ୍‌ପଡ଼ି ପଳେଇଗଲା— ପଛେ ପଛେ ଦୁଇଜଣ ତେଜ୍‌ପଡ଼ି ଗୋଡ଼େଇଛନ୍ତି ତା’କୁ । ବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ କହିଲି— ଯାଅ, ଶୀଘ୍ର ଯାଅ, ଆଉ ଋରିଜଣ । ଦେଖ, କୁଆଡ଼େ ଗଲେ ସେମାନେ । ଚମକ ପଶିଲା ମନରେ— ନୁଆ ଜାଗା, ନୁଆ ଲୋକ, ନୁଆ ଭାଷା । କିଏ ସାହାଯ୍ୟ କରିବ ଆମକୁ । ଭାବିଲା ବେଳକୁ କିଛି ସମୟ ପରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ ସମସ୍ତେ— କହିଲେ, ଯାହାକୁ ଗୋଡ଼େଇଥିଲେ ବାସ୍ତବିକ ଜଣେ ରେର । ଦୁଇଟି ବ୍ୟାଗ୍ ରେରି କରି ଧରି ବସିଥିଲା ସେ ବଗିଚାରେ । ଏମାନଙ୍କ ସୁଟକେଶ୍ ଧରି ଓହ୍ଲାଇବା ସୁବିଧା ନପାଇ ଫୋପାଡ଼ି ଦେଲା ସେଇଟି ତଳକୁ । ଷ୍ଟେସନ୍‌ରେ ଗାଡ଼ି ଲାଗିବା ଆଗରୁ ତେଜ୍ ପଡ଼ିଥିଲା ଗୋଟାଇ ଆଣିବ ବୋଲି । ଏହାକୁ ଦେଖି ଭୟରେ ବ୍ୟାଗ୍ ଫିଙ୍ଗିଦେଇ ଦୌଡ଼ି ପଳାଇଲା ପ୍ରାଣ ବିକଳରେ । ଧରି ଆସିଛନ୍ତି ଏମାନେ ସେ ଦୁଇଟି ବ୍ୟାଗ୍ । ଛିଣ୍ଡା-ଚିରା ପ୍ୟାଣ୍ଟ ଦି’ହଳ ଛଡ଼ା କିଛି ନଥିଲା ସେଥିରେ । ଜି.ଆର୍.ପି.ରେ ନେଇ ଜମା ଦେଲୁ । ସବୁ କଥା କହିଲୁ— କିନ୍ତୁ ବୁଝୁଛି କିଏ ? ନା ହିନ୍ଦୀ ନା ଇଂରେଜୀ ! ଯା’ହେଉ ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ଭଙ୍ଗା ଇଂରେଜୀରେ କହିଲା ଅଧଘଷା ଭିତରେ ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର ଆସିବେ— ଅପେକ୍ଷା କର ।

ବସିଲୁ ସେଇଠି । ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର ଆସି ସବୁ ଶୁଣିଯାରି ମନ୍ତବ୍ୟ ।
 ଦେଲେ— ଏଇଟା କୁଆଡ଼େ ସେ ମାସର ଚତୁର୍ଥ ଘଟଣା ।
 ବିଦେଶୀ ଜାଣିଲେ ଏମିତି କରୁଛନ୍ତି କେତେ ଗୁଣ୍ଡା ବଦ୍‌ମାସ୍—
 ହେଉ, ଆପଣମାନେ ରହନ୍ତୁ ଏଇଠି, ଆର ସେସନ୍ ସଙ୍ଗେ
 ଯୋଗାଯୋଗ କରିବି ମୁଁ ଦେଖାଯାଉ, କ’ଣ ହେଉଛି ।
 ଭଦ୍ରଲୋକଟି ନିଶ୍ଚୟ । ସେସନ ପାଖ ଲକ୍ଷ୍ମରେ ରହିବାକୁ
 କହିଲେ । ସେଇଠି ନିତ୍ୟକର୍ମ ସାରି ଜଳଖିଆ ଖାଇବା ପାଇଁ
 ବାହାରିଛୁ ଜଣେ କନଷେବଲ୍ ଆସି ଖବର ଦେଲା—
 ଋଷିମାଜଲ ଦୂର ରେଳଗାଡ଼ା କଡ଼ରେ ସୁଟକେଶଟିଏ ପଡ଼ିଛି ।
 ଆମ ଲୋକ ଯିବେ, ଆପଣଙ୍କ ଭିତରୁ କେହି ଜଣେ ଆସନ୍ତୁ
 ଦେଖିବେ, ଆପଣଙ୍କର କି ନୁହେଁ । ଆଶା ଦିଶିଲା, ଦୁଇଜଣଙ୍କୁ
 ପଠାଇଲି । ତିନିଘଣ୍ଟା ପରେ ସେଠାରୁ ଫେରିଆସି କହିଲେ—
 ସୁଟକେଶ ଆମର । ଖୋଲା ପଡ଼ିଥିଲା ଛିନିଛତ୍ର ହୋଇ ।
 କ୍ୟାମେରା, ଟର୍ଚ୍ଚ, ସାର୍ଟପ୍ୟାସ୍, ମନିପର୍ସ ପ୍ରଭୃତି ବାମା ଜିନିଷ
 କିଛି ନାହିଁ । ସବୁ ବିଛାଡ଼ି ପଡ଼ିଥିଲା । ହଜିଲା ପଦାର୍ଥ ପାଇଲୁ
 କିଛି ନପାଇ । ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟରଙ୍କୁ ଧନ୍ୟବାଦ ଦେଇ ମନ
 ଦୁଃଖରେ ଫେରିଲୁ ବସାକୁ । ଯେନକେନ ପ୍ରକାରେଣ
 କନ୍ୟାକୁମାରୀ, ଉଟି, ମାୟାଜ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନ ଭ୍ରମଣ କରି
 ଘରକୁ ବାହୁଡ଼ିଲୁ । ଏହା ଥିଲା ଏକ ତିକ୍ତ ଅନୁଭୂତି ।

ଭଲ ହେଉ ବା ମନ୍ଦ ହେଉ ଯାହା ଘଟିବାର ଥାଏ
 କେଉଁ ବାଟେ ସେ ଘଟେ କେହି ଜାଣିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଗନ୍ଧାରେ
 ପିଣ୍ଡଦାନ ସତ୍ତ୍ୱେ ନନା-ବୋଉଜ ଶ୍ରାବ ଦିବସ ପାଳନରେ
 ତୁଟି କରୁନଥାଏ । ପୁରୀ ଯାଇ ମହାପ୍ରସାଦରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ
 ସନ୍ତର୍ପଣ କରିବା ଏହାର ଏକ ଅଙ୍ଗ ଥିଲା । ନନାଙ୍କ ଶ୍ରାବ
 ପୂର୍ବ ଦିନରୁ ମୁଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥାଏ ପୁରୀ ଯିବାକୁ । ପାହାଡ଼ା
 ପହରୁ ଉଠି ଗାଡ଼ି ଧଇଲେ ଏକାଦିନରେ ଯିବା-ଆସିବା ସୁବିଧା
 ହୁଏ । ଆଲାର୍ମ ଦେଇ ଉଠିଲା ବେଳକୁ ମୋଟେ ଇଚ୍ଛା ହେଉନି
 ପାଦ କାଢ଼ିବାକୁ । ଅବଶ ଲାଗୁଛି— ତାତି ଫୁଟିଛି ଦିହରେ ।
 ହାତ ମାରି ପକ୍ଷୀ କହିଲା— “ଏ ମା ! ଏଡ଼େ ଜରରେ ଯିବ
 କିମିତି ? ଏତେ ବାଟ— ଯାଆନି, ରହିଯା । ଏଠା ଜଗନ୍ନାଥ
 ମନ୍ଦିରରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଖୁଆଇ ଦେବା ।” କିଛି ନ କହି ପୁଣି
 ଶୋଇପଡ଼ିଲି । ସକାଳୁ ଉଠି ଦେଖୁଲି ଆଦୌ କ୍ଷୁଦ୍ର ନାହିଁ

ଦିହରେ । ବେଶ୍ ଫୁର୍ତ୍ତ ଲାଗୁଛି— କାହିଁକି ହେଲା ଏମିତି !
 ବୋଧେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଇଚ୍ଛା ନଥିଲା ଯିବାକୁ ଭାବି ନିତ୍ୟକର୍ମ
 ସାରି ସ୍ଥାନାୟ ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରସାଦ ଯୋଗାଡ଼ କରି ଆସିଲି ।
 ଜଣେ ଗଉଡୁଣୀ ଆମ ଘରେ ଠିକାକାମ କରେ । ସାହି ବାସିନ୍ଦା
 ସେ । ଖବରକାଗଜଟା ମୁଁ ଦେଖୁଛି, ଆସି କହିଲା— ବାବୁ !
 ମୁଁ ରହିବା ଘରଟା ଭାଇ ବିକ୍ରି କରିଦେବ କହୁଛି— ତୁମେ
 କିଣିଦେଉନା । ପଚାରିଲି— ବିକ୍ରି କରିଦେବ ? ସେ ରହିବ
 କେଉଁଠି ? “ତା’ ଶାଶୁଘର ଗାଁରେ ସେ ଘର କରିବ ।
 ଦେଖାଗଲା କି ରହିବାକୁ କହିଥିଲି ତ ଥିଲି ।” “ତୁ କୁଆଡ଼େ
 ଯିବୁ ?” “ଭଡ଼ାଘରକୁ” । “ସେ ଘର ତ ମୁଁ ଦେଖିନି”—
 “ଆସନ୍ତୁ” କହି ନେଇ ଦେଖାଇଲା ଘରଟା । ମନକୁ ପାଇଲା
 ମଧ୍ୟ । କହିଲି— “ଇମିତି ମୁହେଁ ମୁହେଁ କିଣାବିକା ହୁଏନି ।
 ତୋ ଭାଇ ଆସୁ ।” ଯୋଗକୁ ଠିକ୍ ସେଇଦିନ ଉପରଓଳା
 ଆସିଲା ତା’ ଭାଇ । ଭଉଣୀ ସାଙ୍ଗରେ ଆସି ମୋତେ
 ପଚାରିଲା— ଇଏ କହୁଛି ଆପଣ ଘର କିଣିବେ ବୋଲି ।
 ସତରେ ଯଦି କିଣିବେ ଏତିକି ଟଙ୍କା ପଡ଼ିବ । ତା’ ମୁହଁରୁ
 ସେତକ ଶୁଣିଯାରିଲା ପରେ ‘ପଛେ କହିବି’ କହି ବିଦା
 ଦେଲି । କିଛିଦିନ ଅନ୍ତରେ ପୁଣି ଆସି ମୋ ନିଷ୍ଠର କଥା
 ପଚାରିଲା । ଏ ମଧ୍ୟରେ ଶୁଭାକାଂକ୍ଷୀ ବନ୍ଧୁ ଓ ଆତ୍ମୀୟ ସ୍ୱଜନଙ୍କ
 ସହିତ ପରାମର୍ଶ କରି ଘରଟା କିଣିନେବାକୁ ସ୍ଥିର କରିଥାଏ ।
 ସମ୍ମତି ଜଣାଇଲି । ଦିନ ଠିକ୍ ହେଲା । କିଣି ନେଲି । କିଣି
 ସିନା ଦେଲି— ପୁରୀପୁରୀ ଭାଙ୍ଗି ନୂଆ କରି ନ ତୋଳିଲେ
 ସେଠାରେ ରହିବା ସୁବିଧାଜନକ ନଥିଲା । ଏକେ ଝଲଛପର,
 ପୁଣି ଯେଉଁ ଶୈଳୀରେ ତିଆରି ହୋଇଥିଲା ତାହା ଆଦୌ
 ଯୁଗୋପଯୋଗୀ ନୁହେଁ । କଣ୍ଟାକୂର ଡାକି ପରାମର୍ଶ କଲି ।
 ଭଦ୍ରଲୋକଟି ପରି ମନେହେଲା । ସେ ବି ରାଜି ହେଲା ।
 କେଉଁ ଶୈଳୀରେ ତିଆରି ହେବ କହିସାରିଲା ପରେ
 ପଚାରିଲି— କେତେଦିନ ଘର ଉଠିବାକୁ ଲାଗିବ ? କହିଲା—
 ପୁରୁଣାଘର ନିଆଁ ଟାଣ ଥିଲେ ଦୁଇମାସ ଲାଗିବ ? ନେହିଲେ
 ଛ’ ମାସରୁ କମ୍‌ରେ ହେବନି । ଭାଗ୍ୟକୁ ମୂଳଦୁଆ ଟାଣ
 ଥିଲା । ଦୁଇମାସରେ ଘର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲା । ଉଠି ଆସିଲୁ ।
 ଏଇଥିପାଇଁ ବୋଧହୁଏ ଠାକୁରଙ୍କ ଡୋରି ଲାଗି ନଥିଲା
 ସେଦିନ ପୁରୀ ଯିବାକୁ ।

ଏମ୍.ଏ. ପରୀକ୍ଷାରେ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀ ପାଇ ଝିଅର ମନ ଖୁସି । ପିଲାଙ୍କ ମନ ଖୁସି ନିଜ ଘରକୁ ଆସିଲେ । ଆମ ମନ ଖୁସି ଦୀର୍ଘ ପଞ୍ଚାବନ ବର୍ଷ ପରେ ଘରଟିଏ ଚୋଳି ରହିଲୁ । ମୋ ଜନ୍ମ ବର୍ଷ ଗାଁ ଘର ବିକ୍ରି କରି ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ପଳେଇ ଯାଇଥିଲେ ନନା । ଏବେ ମୋ ବୟସ ପଞ୍ଚାବନ । ନୂଆ ଘରକୁ ଆସିଲା ପରେ ଏକାନ୍ତରେ ଉଭୟେ ହସାବ କରି ଦେଖିଲୁ— ଆମେ ଉଡ଼ାଘର ସଂଖ୍ୟା ଅଠାକ୍ଷି ଏବଂ ମାସିକ ଉଡ଼ା ଦେଇଛୁ ଆଠଅଣାରୁ ଶହେ ପଞ୍ଚାଶ ଟଙ୍କା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।

ଏ ମଧ୍ୟରେ ସୂଚି ଆସିଥାଏ ଜୟପୁରରୁ ଦ୍ଵିତୀୟ ଗର୍ଭ ଧାରଣ କରି । ଯଥା ସମୟରେ ପୁତ୍ର ସନ୍ତାନଟିଏ ଧରି ଫେରିଥାଏ ସ୍ଵାମୀ ଘରକୁ । ଦିନେ ବିଭାଗୀୟ ଦସ୍ତରରେ ବସିଛି ଯୁ.ଜି.ସି.ରୁ ଚିଠିଟିଏ ପାଇଲି— ଲେଖାଅଛି, ମୁଁ ପଠାଇଥିବା ଯୋଜନାଟି ଅନୁମୋଦିତ ହୋଇଛି ଏବଂ ଆନୁସଙ୍ଗିକ ଖର୍ଚ୍ଚ ବାବଦକୁ ମଞ୍ଜୁର ହୋଇଛି ଦୁଇ ହଜାର ଟଙ୍କା । ଭାରି ଖୁସି ଲାଗିଲା । କୌଣସି ନୂଆ ଯୋଜନା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ପଠାଇଲେ ଏବଂ ତାହା ମନୋନୀତ ହେଲେ ଯୁ.ଜି.ସି. ପକ୍ଷରୁ ଯୋଜନାକାରୀକୁ ଆର୍ଥିକ ଅନୁଦାନର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥାଏ ସେ କାଳରେ । ‘ଉଡ଼ୁଜା ପ୍ରାକୃତ’ ଉପରେ ଗବେଷଣା କରୁଥାଏ ମୁଁ । ତେଣୁ ଯୋଜନାଟି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ପଠାଇ ଦେଇଥାଏ ଖାମଖୁଆଲିରେ । ଆଶା, ଯଦି କିଛି ଆର୍ଥିକ ସାହାଯ୍ୟ ମିଳିଯାଏ । ତା’ରି ପ୍ରଭୁତ୍ଵର ଏ । ଧରିନେଲେ, ଏହା ଏକ ଅତିରିକ୍ତ ଆୟ । ଏଣୁ ସ୍ଥିର କଲି— ଏହାର ବିନିଯୋଗ କରିବି ଅତିରିକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟରେ । ସେତିକିବେଳେ ମନେ ପଡ଼ିଗଲା ଅର୍ଦ୍ଧାଙ୍ଗିନୀ କଥା । ବିରୋଧୀ ବୋହୂ ହୋଇ ଆସିଲା କଥା ବୟସରୁ; ଶାଶୁ-ଶ୍ଵଶୁର ସେବା ସାଙ୍ଗକୁ ଯୌବନରେ ସ୍ଵାମୀ ସେବା । ପ୍ରୌଢ଼ ବୟସରେ ସନ୍ତାନ ସେବା । ସେବା ବିନା କିଛି ଜାଣିଲାମି ସେ । ଦିନେ ବି ଅଭିଯୋଗ କରିନି । ସର୍ବଦା ଅନାସକ୍ତ । ଟଙ୍କାପଇସାର ଧାର ଧାରେନି କେବେ । ପରସ୍ପରିଲେ ବରଂ ଉତ୍ତର ପାଇଛି— ଟଙ୍କା ମୋର କ’ଣ ହେବ— ସବୁ ତ କରୁଛୁ ତୁମେ । ଜରବଦସ୍ତ କିଛି ଗୁଞ୍ଜି ଦେଲେ ହାତରେ ହୁଏତ ପୂଜା ପାର୍ବଣ ନୁହେଁ ତ ଦାନ ଦକ୍ଷିଣା । ସାରା ଜୀବନ କଟିଲା ଘରର ଝରିକାକୁ ମଧ୍ୟରେ । ନିଶ୍ଚୟ କଲି, ଝରିଧାମ ବୁଲାଇ ଆଣିବି ସାଙ୍ଗରେ

ନେଇ । ଘରକୁ ଆସି ପରସ୍ପରିଲି ଏକାନ୍ତରେ ସେ କଥା । “ଆଖି ଆଗରେ ଛ’ ଜଣ ବଢ଼ିଆଳୀ ଝିଅ । ତାଙ୍କ ପାଇଁ କିଛି ନ ରଖି କହୁଛ ତାର୍ଥ କରି ଆସିବା ?” ସତର୍କ କରିଦେଲା । ହସିଲି— ଏ ମୋ ପାରିଶ୍ରମିକ ନୁହେଁ । ଅନୁଦାନ— ମାନେ ମାଗଣା । ଏଥିପାଇଁ ଆଶା ନଥିଲା ମୋର । ଉପୁରି ଆୟ— ଉପୁରି ଖର୍ଚ୍ଚରେ ଯାଉ । ତା’ଛଡ଼ା, ଝିଅଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟ ସରିଲା ବେଳକୁ ଆମର ବଳ ବୟସ ଥିଲେ ସିନା । ଏତକ ଶୁଣିସାରିଲା ପରେ ରାଜି ହେଲା । ଶୁଭ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ବାହାରିବା ସ୍ଥିର କଲୁ । ଯାତ୍ରା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଏଭଳି ସଜଡ଼ାଗଲା ଯେମିତି ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ଦିନ ବଦ୍ଵାନାଥ (ବ୍ରହ୍ମକପାଳି)ରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କରିବୁ ପୂର୍ବପୁରୁଷଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ । ରେଳ ବିଭାଗ ପକ୍ଷରୁ ସେ କାଳରେ ସାର୍କୁଲାର ଟିକଟର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥାଏ ରିହାତି ଦରରେ । ନବେଦିନ ମଧ୍ୟରେ ଯେକୌଣସି ସ୍ଥାନ ବୁଲି ଆସିବାକୁ ଟିକଟର ଅଧାମୂଲ୍ୟ ଦେବାକୁ ପଡ଼େ । ସର୍ତ୍ତ, ଯିବା ରାସ୍ତାରେ ଫେରିବା ନିଷିଦ୍ଧ । ଝରିଧାମ ସ୍ପର୍ଶ କଲାଭଳି ଯୋଜନାଟିଏ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ମଞ୍ଜୁରି ଆଦେଶ ନେଇ ଆସିଲି ରେଳ ବିଭାଗରୁ । ମୁଣ୍ଡପିଛା ଏକସପ୍ରେସ୍ ଟିକଟର ମୂଲ୍ୟ ପଡ଼ିଲା ତିନିଶହ ଅଣତିରିଶି ଟଙ୍କା ମାତ୍ର । ଘରେ ଉତ୍ତରାଙ୍କ ପାଖରେ ସୂଚି ଆସି ରହିବ ସେତିକି ଦିନ । ଘର ସାମ୍ନାରେ ଉଡ଼ା ନେଇ ରହିଥାଏ ଶାଳକ ଯଜ୍ଞ (ଯଜ୍ଞପାଢ଼ୀ, ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ ଜିଲ୍ଲା ଶିକ୍ଷାଧିକାରୀ) ପରାମର୍ଶ କରିବାରୁ ସେ ବି ଉତ୍ସାହିତ କଲା ଯିବା ପାଇଁ । ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀକୁ ଦୃଷ୍ଟିରେ ରଖି ବାହାରିପଡ଼ିଲୁ ଦଶହରା ଛୁଟି ଆଗରୁ ।

ଭାରତବର୍ଷର ଝରିଦିଗନ୍ତରେ ଝରିତାର୍ଥ । ଉତ୍ତର ବଦ୍ଵାନାଥ, ଦକ୍ଷିଣ ରାମନାଥ, ପଶ୍ଚିମ ଦ୍ଵାରକାନାଥ ଏବଂ ପୂର୍ବରେ ଜଗନ୍ନାଥ । ଏସବୁ ଦେଖିବାକୁ ହେଲେ କେତେ ରାସ୍ତାଘାଟ, ଗ୍ରାମ-ଜନପଦ, ସହର-ମଫସଲ, ଗିରିସଂକଟ ଅତିକ୍ରମ କରିବାକୁ ହୁଏ ଅନୁଭବା ହିଁ ଜାଣନ୍ତି । ତା’ଛଡ଼ା ଯାତ୍ରାକାଳୀନ ରହଣି ସ୍ଥାନର ମଧ୍ୟ ସଂଖ୍ୟା କରିହୁଏ ନାହିଁ ସହଜରେ । ପ୍ରତ୍ୟେକରେ ନୂଆ ନୂଆ ଅନୁଭୂତି । ସବୁର ଟିକିନିଖି ବିବରଣୀ ଦେଇ ଲେଖାଟିର କଳେବର ବଢ଼ାଇବା ଉଚିତ୍ ମନେ ନକରି ଅଳ୍ପ କେତୋଟି ସ୍ମରଣୀୟ ଘଟଣାର ଉଲ୍ଲେଖ କରୁଛି ଠିକେ ଠିକେ ।

ଆମର ପ୍ରଥମ ଲକ୍ଷ୍ୟସ୍ଥଳ ଥିଲା କାମାକ୍ଷା ପାଠ ବା କାମରୂପ— ଗୌହାଟି । ମାଁଙ୍କର ଆଶୀର୍ବାଦ ନେଇ ଯିବୁ ନିର୍ବିଘ୍ନରେ ବୁଲି ଆସିବାକୁ । ଦୁଇମାସ ଆଗରୁ ଯନ୍ କରୁଥିଲି ସ୍ଥାନ ସଂରକ୍ଷଣ ପାଇଁ ଗୌହାଟିକୁ । ବାହାରିବା ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୁତନା ନପାଇ ହାବଡ଼ାରେ ପହଞ୍ଚି ବୁଝିବାରୁ ଜଣାଗଲା— ଆମ ନାଁରେ ସଂରକ୍ଷଣ ନାହିଁ । ଘରଣାକି ଆସି ପରୁଗିଲି । ସଂରକ୍ଷଣ ବିନା କାମରୂପ ଏକସପ୍ତେସ୍ବରେ ଜାଗା ପାଇବା ଏକବାର ଅସମ୍ଭବ— ଯିବା କିମିତି ?— “କାମାକ୍ଷା ନିଦୟା କରିବେନି— ନିଶ୍ଚୟ ଯିବା” ବାହାରିଲା ତା ପାଟିରୁ । ଜାଣତ ବା ଅଜାଣତରେ ସେ କିଛି କହିଦେଲେ ସତ ହୋଇଯାଏ— ଥରେ ଥରେ ପରଖୁଥିଲି ତ ଆଗରୁ, ଆଶାରଖୁ ପୁଣି ଗଲି କିଛି ସମୟ ପରେ କାଉଁଶରକୁ, ପରୁଗିଲି— ଆଜି ଗାଡ଼ିରେ ସ୍ବିଫ୍ଟ ରିଜର୍ଭସନ୍ ଦୁଇଟା ମିଳିବ ? ତତକ୍ଷଣାତ୍ ସେ କାଗଜ ଉପରେ ଆଖୁବୁଲାଇ କହିଲା— “ସ୍ବିଫ୍ଟ ନାହିଁ । ସିଟିଂ ଅଛି ।” ତରବରରେ ସେ ଦୁଇଟି ଧରି ଆସିଲି । ମିଳିଗଲା କହିବାରୁ ସେ ହସିଲା— “ଦେଖୁଲ ନା କାମାକ୍ଷାଙ୍କ ମହିମା ?” ସ୍ଥାନାଦି ନିତ୍ୟକର୍ମ ସାରି କାଳୀମାତାଙ୍କ ଦର୍ଶନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କାଳୀ ମନ୍ଦିରକୁ ବାହାରିଲି ଟେକ୍ସି ଧରି । ସନ୍ଧ୍ୟାରେ କାମରୂପ ଏକସପ୍ତେସ୍ବ ।

ଗୌହାଟିରେ ମାଁଙ୍କ ଆଶୀର୍ବାଦ ଧରି ଶାନ୍ତିନିକେତନ ବାଟେ ଗୟା ଯିବାର ଥାଏ । ସେଠାରେ ଶୁଣିଲୁ, ପାଟଣାକୁ ଗାଡ଼ି ଚଳାଚଳ କରୁନି ବି’ ଦିନ ହେଲା ଭାଗଲପୁରରେ କି ଏକ ଦୁର୍ଘଟଣା ଯୋଗୁଁ । ପୁଣି ମନରେ ଚିନ୍ତା— ଶ୍ରୀମତୀକୁ କହିବାରୁ ସେଇ ଏକ କଥା ତା’ର— କାମାକ୍ଷା ଅଛନ୍ତି । ଆରେ ବାବୁ, ସତକୁ ସତ ବିଶ୍ବବିଦ୍ୟାଳୟର ଜଣେ ଛାତ୍ର ଆସି ଖବର ଦେଲା— ରାତି ଆଠଟାରେ ଟ୍ରେନ୍ଟିଏ ଛାଡ଼ିବ ପାଟଣା ପରୀକ୍ଷାମୂଳକ ଭାବେ । ଯିବେ ସେଥିରେ ?— ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ପଡ଼ିଲୁ— ଗାଡ଼ି ଛାଡ଼ିଲା । ପହଞ୍ଚିଲା ଭାଗଲପୁର । ରାତି ଦଶ, କିଛି ସମୟ ରହି ଛୁଟିଲା ପାଟଣା ଅଭିମୁଖେ । ବଗି ଭିତରେ ଆମକୁ ମିଶାଇ ମାତ୍ର ବାରଜଣ ଯାତ୍ରୀ । ଧାର ମନ୍ତ୍ରର ଗତି ଦେଖି ସେମାନେ କୁହାକୁହି ହେଉଥାନ୍ତି— ପାଇଲେଟ୍ ଟ୍ରେନ୍ ପଛେ ଝଲିଛି ତ ଗାଡ଼ି । ତେଣୁ ଶ୍ବେତ ନାହିଁ । ଯା’ହେଉ, ବହୁ ବିଳମ୍ବରେ ଗାଡ଼ି ଲାଗିଲା

ପାଟଣାରେ । ରାତି ଦୁଇଟା । ଯାହିଁ ଝହଁବ ଲୋକାରଣ୍ୟ— ଯାତ୍ରୀ ଶୋଇଥାନ୍ତି ପ୍ଲାଟଫର୍ମରୁ ରାସ୍ତାକଡ଼ ଯାଏଁ । ସୋରିଷ ପକାଇବାକୁ ଜାଗା ନାହିଁ । ଶୁଣିଲୁ— ଗାଡ଼ି ନାହିଁ ଗୟାକୁ । ଶହ ଶହ ଅପେକ୍ଷା କରିଥାନ୍ତି ଗୟା ଯିବାକୁ । ସେଦିନ ନ ଗଲେ ଯୋଜନା ପଣ୍ଡ ହୋଇଯିବ— ବ୍ରହ୍ମକପାଳିରେ ପହଞ୍ଚିବା ଅସମ୍ଭବ ହେବ ମହାଲୟା ଦିନ । ମନ ଦୁଃଖରେ ଟେକି ବସିଥାଉ ରାତିସାରା । ପାହାନ୍ତା ପରିକି ଦେଖୁଲି, ଲୋକେ ଦୌଡ଼ୁଛନ୍ତି ହୋହଲୁ କରି ଗୋଟିଏ ଦିଗକୁ । ପରୁଗି ବୁଝିଲୁ ଗୟାଗାଡ଼ି । ତିନିଦିନ ବନ୍ଦ ଥିଲା— ଆଜି ଛାଡ଼ୁଛି । କୁଲି ଡାକି ଜିନିଷପତ୍ର ଧରାଇ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଚଢ଼ିଗଲୁ ସେଥିରେ...

ତୀର୍ଥଯାତ୍ରୀଙ୍କଠାରୁ ଲୁଟିକରି ନେବା ବ୍ୟବସାୟର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ହେଉଛି ଗୟା । ଗାଡ଼ିରୁ ଓହ୍ଲାଇ ରିକ୍ଷାବାଲାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲି— ଜୈନ ଧର୍ମଶାଳା ନେବାକୁ । କିନ୍ତୁ ଆମକୁ ନେଇ ପହଞ୍ଚାଇଲା ଜମିତି ଏକ ଜାଗାରେ ସେ, ଯାହାର ନାଁ ଧର୍ମଶାଳା କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତପକ୍ଷେ ସେ ଥିଲା ଏକ ଯାତ୍ରୀ ଲୁଣ୍ଠନଶାଳା । ଜରାଜୀର୍ଣ୍ଣ, ପୁରାତନ ଏକ ବିରାଟ କୋଠା । ଭିତରକୁ ପଶିଲେ ଖାଁ ଖାଁ ଗୋଡ଼ାଉଛି । ଜୈନ ଧର୍ମଶାଳା ନ ଯାଇ ଏଠିକି କାହିଁକି ଆସିଲୁ ?— ପରୁଗିଲି ରିକ୍ଷାବାଲାକୁ । ଉତ୍ତର ଦେଲା— ବଢ଼ିଆ ଧର୍ମଶାଳା ସାହେବ୍ ! ଅଳ୍ପ ଭଡ଼ା । ସବୁ ପ୍ରକାର ସୁବିଧା ।— ରାଗରେ କିଛି ନ କହି ଭଡ଼ା ପଇସା ଗଣିଦେଇ ଆଉ ଏକ ରିକ୍ଷା ଧରିବାକୁ ଯାଉଛି ନୂଆ ପୁରୁଣା ଉଭୟ ରିକ୍ଷାବାଲା କ’ଣ କୁହାକୁହି ହେଲେ କେଜାଣି ମୋ କାନରେ ପଡ଼ିଲା ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ— ଲିବର୍ଟି । ବୁଝିପାରି ନଥିଲି ସେତେବେଳେ ସେ ଶବ୍ଦର ମର୍ମ । ତାକୁ ବି କହିଲି ଜୈନ ଧର୍ମଶାଳା ଯିବାକୁ । ରିକ୍ଷା ଗରୁଥାଏ— ମନକୁ ମନ ପରୁଥାଏ ଲିବର୍ଟି କ’ଣ ?— ଏତିକିରେ ରିକ୍ଷା ଆସି ଠିଆହେଲା ଏକ ଲଜିଂ ସାମ୍ନାରେ ଉପରେ ଲେଖାଅଛି, ଲିବର୍ଟି । ଠିକ୍ ବୁଝିଗଲି ମତଲବ୍— ଜୋର୍ ଦେଇ କହିଲି, ଚୌରଙ୍ଗିଝଲ୍ । ମୋତେ ସେ ବୁଝାଉଥାଏ ସେଇଠି ରହିବାକୁ । ମୁଁ ଜରବଦସ୍ତ ନାହିଁ କରିବାରୁ ଆଣିଲା ଚୌରଙ୍ଗି । ରିକ୍ଷାକୁ ଓହ୍ଲାଇ ନିଜେ ଠିକ୍ କରି ଆସିଲି ବସାଘର । ପରଦିନ ଶ୍ରାବ୍ଧକର୍ମ ସମାପନ କରି ବାହାରିଲୁ ଗନ୍ତବ୍ୟ ପଥରେ— ବନାରସ, ନିରାପଦରେ । ସେତିକି ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନତା ନଥିଲେ କ’ଣ ହୁଅନ୍ତା କେଜାଣି ସେଦିନ ।

ବାରଣାସୀରେ ବିଶ୍ୱନାଥ ଦର୍ଶନ ସାରି ଆସିଲୁ
 ଅଯୋଧ୍ୟା— ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ରାମ ଜନ୍ମଭୂମି । ରହିଲୁ ବିରଳା
 ଧର୍ମଶାଳାରେ । ଉତ୍ତମ ପରିବେଶ— ପରିଷ୍କାର ପରିଚ୍ଛନ୍ନ—
 ସମ୍ପାଦିତ ପରିବାର କେତେ ରହିଥାନ୍ତି ପିଲାକବିଳା ଧରି ।
 ମାର୍ଗଦର୍ଶକ ଜଣକୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ବୁଲିଆସିଲୁ ଦର୍ଶନୀୟ
 ସ୍ଥାନମାନ । ଶ୍ରୀରାମଙ୍କ ଜନ୍ମଗୃହ, ଦଶରଥଙ୍କ ଦରବାର,
 ବନବାସକୁ ବାହାରିବା ସ୍ଥାନ, ପଟ୍ଟାଭିଷେକ ପ୍ରଭୃତି
 ବୁଲାଇଲାବେଳେ ସେ ଯେଉଁ ବୟାନ ଦେଉଥାଏ ଶ୍ରୀମତୀ
 ଶୁଣି ଭାବବିହ୍ୱଳ ହେଲାବେଳେ ମୋ ମନରେ ପ୍ରଶ୍ନ
 ଉଠୁଥାଏ— ଏ କ’ଣ ସେଇ ଅଯୋଧ୍ୟା । କେହି କେହି ତ
 କହନ୍ତି, ଏହା ଏକ କାଳ୍ପନିକ ସ୍ଥାନ, ଅଯୋଧ୍ୟା ନାମରେ ଚିହ୍ନିତ
 ହୋଇଛି ଉତ୍ତର କାଳରେ । ମୂଳ ଅଯୋଧ୍ୟାର କେଉଁଠିନୁ
 ବିଲୟ ଘଟିଲାଣି— ସଂଶୟ ଘାରୁଥାଏ ମନକୁ । ତଥାପି
 ଭାବୁଥାଏ, ସତ ହେଉ ବା ନ ହେଉ, ଅଯୋଧ୍ୟାପତି ଶ୍ରୀରାମଙ୍କୁ
 ସ୍ମରଣକରି ଭକ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବାରେ ଅସଙ୍ଗତି କ’ଣ ?—
 ଯା’ହେଉ ସରଯୁରେ ସ୍ନାନ କଲାପରେ ମନରେ ପବିତ୍ରତା
 ଆସିଲା ଏବଂ ଅଯୋଧ୍ୟା ଦର୍ଶନ ସାର୍ଥକ ହେଲା ।

ସେଇଠୁ ଗଲୁ ହରଦ୍ୱାର— ହରକା ପୈର । ଏକ
 ଆବାସିକା ମନ୍ଦିରରେ ବସା ନେଇ ଗଲୁ ଗଙ୍ଗାକୁଳକୁ— ସ୍ନାନ
 କରି ଆସିବୁ । ଅସଂଖ୍ୟ ଯାତ୍ରୀ— ଏକା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କ
 ମନରେ, ପୁଣ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି । ଯାତ୍ରୀଙ୍କ ଭିତରେ ପରାପର ଭାବ
 ଥିଲା ପରି ମନେହେଲା ନାହିଁ । ନୋହିଲେ ଜଣେ ଅପରିଚିତା
 ସମ୍ପାଦିତ ମହିଳା ଆସି ଶ୍ରୀମତୀକୁ ସିନ୍ଦୂର ମାଗି ମଥାରେ ଲଗାନ୍ତା
 କିପରି ? ଯା’ହେଉ, ଗଙ୍ଗାସ୍ନାନ ପରେ ବୁଲି ଆସିଲୁ ବିଭିନ୍ନ
 ଦେବାଦେବୀ ମନ୍ଦିର । ସେଇଠୁ ହୃଷୀକେଶ ଚିଦାନନ୍ଦ ଆଶ୍ରମ ।
 ପବିତ୍ର ଭାଗୀରଥୀ କୂଳରେ ଆଶ୍ରମ ନାମରେ ଏକ ବିରାଟ
 ହର୍ମ୍ୟ । ଦିନୁଟିଏ କଟାଇ ରାତ୍ରି ଶେଷରେ ବହୁନାଥ ବସ୍
 ଧଇଲୁ— ହୃଷୀକେଶର ଗାଙ୍ଗେୟ ହିଲ୍ଲୋଳ ମନରୁ ବିସ୍ମୃତ
 ହୋଇ ନଥାଏ ଆହୁରି । ଦୀର୍ଘ ବସ୍ ଯାତ୍ରାପରେ ସନ୍ଧ୍ୟାରେ
 ଯୋଷିମଠ । ରାତି କଟାଇବାକୁ ପଡ଼ିବ ଏଇଠି । ତରବର
 ହୋଇ ଦୌଡୁଥାନ୍ତି ଯାତ୍ରୀବଳ ରାତ୍ରି ରହଣି ପାଇଁ । ଯୋଗକୁ
 କୁଳିଜଣକ ଠିକ୍ ଜାଗାରେ ପହଞ୍ଚାଇ ଦେଲା କାଳବିଳମ୍ବ ନ
 କରି । ତୁଷାରାଛନ୍ନ ହିମାଳୟର ପର୍ବତମାଳା ଦିହରେ

ଯୋଷିମଠ । ଶୀତର ପ୍ରକୋପ ଏତେ ପରିମାଣରେ ହୁଏ
 କଷ୍ଟନା ନଥିଲା ଆମର । ପାଖରେ ସାଲ, ସ୍ୱେଚ୍ଛେ ଛଡ଼ା
 ଏକମାତ୍ର କମ୍ବଳ, ସିଏ କି ସମ୍ଭାଳିବ ତାକୁ । ରାତି କଟାଇଲୁ
 ଅଧା ନିଦରେ । ପୁଣି ସକାଳେ ବସ୍ । ପହଞ୍ଚିଲୁ ବହିନାଥ ।
 ପାହାଡ଼ ଦିହରେ ସହର । ନଦୀକୂଳରେ ଦେବାଳୟ ପାଖରେ
 କ୍ଷୁଦ୍ର ଉଷ୍ମ ଜଳାଶୟ— ତଳେ ବହିଯାଉଛି ତୁଷାରସଲିଳା
 ମୟାକିନୀ କଳକଳ ନାଦରେ— ତାକୁ ଲାଗି ବୁଲୁକପାଳି ।
 ଅନାଦି କାଳର ଏକ ବିଶାଳ ଶିଳାଖଣ୍ଡ, ଯା’ ଉପରେ ବସି
 ପିଣ୍ଡଦାନ କଲେ ମୃତ୍ୟୁମାମାନ ଲୀନ ହୁଅନ୍ତି ପରମାତ୍ମାରେ ।
 ଦିବ୍ୟଜୀବନ ସଂଘର ଧର୍ମଶାଳା— ରହିଲୁ ସେଇଠି । ତପ୍ତ
 ପାଣିକୁଣ୍ଡରେ ସ୍ନାନକରି ବୁଲୁକପାଳିରେ ପିଣ୍ଡଦାନ ସମାପନ
 କଲୁ ଏବଂ ବହିନାରାୟଣଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରି ଲେଉଟି ଆସିଲୁ
 ହରଦ୍ୱାର । ଯିବୁ ଅମୃତସର ।

ହରଦ୍ୱାର ଷ୍ଟେସନ୍ ବିଶ୍ରାମାଗାରରେ ସାମାନ ଥୋଇ
 ଅପେକ୍ଷା କରିଥାଉ ଗାଡ଼ିକି । ପାଖରେ ବସିଥିବା ଜଣେ ମହିଳା
 ଯାତ୍ରୀଙ୍କୁ ଶୁଣିଲୁ— ସେ ବି ଯିବେ ଅମୃତସର । ରିଜର୍ଭେସନ୍
 ଅଭାବରୁ ଯାଇପାରୁନାହାନ୍ତି । ଦି’ ଦିନ ଅପେକ୍ଷା କଲେଣି,
 ଆଜି ବି ପାଇବେ କି ନାହିଁ ଜଣାନାହିଁ । ସେକଥା ଶୁଣି ନିରାଶ
 ହୋଇ ଘରଣୀକୁ କହିବାରୁ ସେଇ ଏକା କଥା ତା’ର—
 କାମାକ୍ଷୀ ଅଛନ୍ତି, ଚିନ୍ତା କରନ୍ତି । ଭରସା ନ ଥାଏ, କିନ୍ତୁ
 ଆଶା ଥାଏ । ଏତିକିବେଳେ ଚୌକିଦାର ଆସି ପଚାରିଲା—
 କୁଆଡ଼େ ଯିବେ ? “ଅମୃତସର, କିନ୍ତୁ ରିଜର୍ଭେସନ୍ ନାହିଁ”
 ବୋଲି କହିବାରୁ ଚିକିଏ ତୁନି ରହି ପାଖକୁ ଆସିଲା—
 “ଦଶଟଙ୍କା ଅଧିକ ଲାଗିବ, ଯିବେ ?”— ହଁ କଲି ବିନା
 ଦ୍ୱିଧାରେ । କିଛି ସମୟପରେ ଜଣେ କୁଲି ସହ ମୁଲାକାତ୍
 କରାଇ କହିଲା— ଯାକୁ ଟଙ୍କାଦେଲେ ଦୁଇଟି ଜାଗା
 କରାଇଦେବ । ରାତି ଦଶଟାରେ ଗାଡ଼ି, ଏ ଭିତରେ ଖୁଆପିଆ
 ସାରି ନିଅନ୍ତୁ । ସେଇଯା କଲୁ । ଗାଡ଼ି ଆସି ଠିଆହେଲା
 ପ୍ଲାଟଫର୍ମରେ । ବାପରେ ବାପ— ନାହିଁ ନଥିବା ଭିଡ଼ । ଚଢ଼ିବା
 ତେଣିକି ଥାଉ— ଭିତର ପଟକୁ ଝୁଇଁବାର ବି ଉପାୟ ନାହିଁ ।
 ବଗିର ନିରାକ୍ଷକ ସହିତ କି କଥାବାର୍ତ୍ତା କଲା ସେ କୁଲି,
 ଶ୍ରୀମତୀକି ଅନୁମତି ମିଳିଲା ଭିତରେ ପଶିବା ପାଇଁ— ଏଣେ
 ମୋ ପାଖକୁ କୁଲି ଆସି ଭୁଟୁଭୁଟୁ କରି କହିଲା ମାଇଜି

ପଛେପଛେ ଆପଣ ବି ଉଠିଯାନ୍ତୁ । ଚଢ଼ିଗଲି । ଗାଡ଼ି ଛାଡ଼ିଲା । ଟି.ଟି.ଆଇ. ବସିବା ଏବଂ ଶୋଇବା ଦୁଇଟି ସ୍ଥାନ ଦେଖାଇ କୋଡ଼ିଏ ଟଙ୍କା ନେଲା ଦଶଟଙ୍କାରେ ରସିଦ୍ ଦେଇ । ସକାଳେ ପହଞ୍ଚିଲୁ ଅମୃତସର । ଶିଖ୍ ଧର୍ମର ପବିତ୍ର ପୀଠସ୍ଥଳୀ । ଐତିହାସିକ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ମନ୍ଦିର— ସଗର୍ବେ ଠିଆ ରହିଛି ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଭ ଗାତ୍ରରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ମୁକୁଟ ପିନ୍ଧି । ମୁଣ୍ଡରେ ରୁମାଲ ବାନ୍ଧି ଭିତରେ ପଶି ପରିକ୍ରମା କରି ଆସିଲୁ ପ୍ରସାଦ ସେବନ କରି । ସେଠାରେ ରାତିଟିଏ ଟଙ୍କା ଖଲିଲୁ ଜାମ୍ବୁ— ସେଇଠୁ ବସ୍ ଯୋଗେ କାଶ୍ମୀର । ଭୂସ୍ୱର୍ଗ କାଶ୍ମୀର । ଅକୃତ୍ରିମ ରୂପ ସମ୍ଭାର ନେଇ ତୁଚ୍ଛ କରିଆସିଛି ନୟନକାନନର ଶୋଭା ସମ୍ପଦକୁ କାଳେ କାଳେ । ଯିବା ରାସ୍ତାରେ ହିଁ ମନ ପୂରିଗଲା ତା’ର ଅପରିସାମ ଲତା ଗୁଳ୍ମ ଘେରା ଶ୍ୟାମଲିମା ସନ୍ଦର୍ଶନରେ । ତିନିଦିନ ରହି ବୁଲିଆସିଲୁ କ୍ଷୁଦ୍ରାତିକ୍ଷୁଦ୍ର ପୁଷ୍ପବାଟିକାରୁ ଆରମ୍ଭକରି ଫଳ ପୁଷ୍ପଭାଗ ଚିତ୍ରବିଚିତ୍ର ଉପବନ ସମେତ ସୁବିଶାଳ ଡାଲ୍ ହ୍ରଦ । ବିଳାସବ୍ୟସନାଙ୍କ ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ଆକର୍ଷଣ ନୌ-ବିହାର । ଏଇଠି ଅକସ୍ମାତ୍ ଭେଟ ହୁଏ ଏକ ମାତ୍ରାସୀ ଦମ୍ପତି ସହ— ଆସିଥାନ୍ତି କାଶ୍ମୀର ଭ୍ରମଣରେ । ବୟସ ଉତ୍ତର ପଞ୍ଚାଶ, ପ୍ରୌଢ଼ା ପତ୍ନୀ । ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପରିଚୟ ହୁଏ— ପରିଚୟରୁ ବନ୍ଧୁତା । ସମାନମନା ହେଲେ ମିତ୍ରତା ସହଜରେ ଗଢ଼ିଉଠେ । ଉଭୟ ପ୍ରୌଢ଼ା ଜଳଭାରୁ । ତେଣୁ ନୌକା ବିହାରକୁ ବାହାରିଲୁ ଆମେ, ଦିହେଁ କୁଳରେ ବସି ଦେଖୁଥାନ୍ତି । ଗଲୁ ନୌକା ବିହାର କରି, ଫେରିଲୁ ଖୁସି ମନରେ । ପରିହାସ ଛଳରେ କହିଲେ କୁଳରେ ବସି ଅନାୟାସରେ ତୁମେ ଦୁହେଁ ନେଇଗଲ ଅଧେ ଆନନ୍ଦ ଆମର । ହେଉ— ଅର୍ଦ୍ଧାଙ୍ଗିନୀ ତ । ହସ କୌତୁକରେ କଟିଗଲା ସେଦିନ । ପରଦିନ ଯେଝା ବାଟରେ ।

କାଶ୍ମୀରରୁ ଫେରି ଜାମ୍ବୁବାଟେ ଦିଲ୍ଲୀ ଆସିବାର ଥାଏ । ଦିଲ୍ଲୀ ଗାଡ଼ି ଠିଆ ରହିଥାଏ ଜାମ୍ବୁତାବି ଷ୍ଟେସନରେ । କୁଲି-ମୁଲିଆ କେହି ଉଠାଇବାକୁ ରାଜି ନୁହନ୍ତି ଆମ ଜିନିଷ— ସଂରକ୍ଷଣ ନାହିଁ । ଅବସ୍ଥା ଦେଖୁ ପୁଣି ନିରାଶ ହୋଇପଡ଼ିଲି ଏବଂ କହିଲି— ଜଣାପଡୁଛି, ଆଜି ଏଇଠି ରହିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଯିବାର କୌଣସି ଉପାୟ ନାହିଁ ଶୁଣି ଶାରଦା କହିଲା— ନା, ନିଶ୍ଚୟ ଯିବା, କାମାକ୍ଷୀ ନିଶ୍ଚୟ ନେବେ । ପାଟିରୁ କଥା ନସରୁଣୁ ଜଣେ ପାଞ୍ଚହାତିଆ ମଣିଷ— ପହିଲିମାନିଆ ଚେହେରା,

ସାମ୍ବାକୁ ଆସି ପଚାରିଲା କାହାଁ ଜାଏଗା ?— ‘ଦିଲ୍ଲୀ’ ଶୁଣି ରିଜର୍ଭେସନ୍ ହେ ? ମୁଣ୍ଡ ଟୁଙ୍ଗାରି ନାହିଁ କଲି ମୁଁ । ପୁଣି ଟିକିଏ ରହି କହିଲା— ଦଶ ରୁପିଆ ଲଗେଗା, ଯାଏଗା ? ହଁ କରିବାରୁ ସାଙ୍ଗେସାଙ୍ଗେ ଜିନିଷତକ ଉଠାଇ ଦୌଡ଼ିଲା ବଗି ଆଡ଼କୁ— ପଛେ ପଛେ ଆମେ । ସାଧାରଣ ବଗି ଅସମ୍ଭବ ଭିଡ଼ ଭିତରେ ଠେଲିଠେଲି ପଶିଗଲା ସେ । ଅବହେଳା କ୍ରମେ ଅନ୍ୟ ଜଣକର ସାମାନ୍ ଉପରେ ମାଲତକ ଛେଚିଦେଇ ହାତ ପସାରିଲା ଏବଂ ଟଙ୍କା ଧରି ଖଲିଗଲା । ଠିଆ ରହି ଋହଁଥାଉ ଠେଲାଗୁଞ୍ଜା ଭିତରେ । ଲମ୍ବା ବେଞ୍ଚକୁ ଲାଗି ଦୁଇଟି ଏକକ କଡ଼ ସିଟ୍ । ଟୋକାଟିଏ— ମୁଣ୍ଡରେ ରୁମାଲ ବନ୍ଧା । ଗୋଟିଏ ସିଟ୍ରେ ବସି ଆରଟିକି ଅଟକେଇ ରଖିଛି ତା’ ଦୋସ୍ତ ପାଇଁ । ଅନ୍ୟମାନେ ପାଟି କରୁଥାନ୍ତି ସେଇଟା ଛାଡ଼ିବାକୁ— କିନ୍ତୁ ସେ ନଛୋଡ଼ବନ୍ଦା । ଡର୍କ-ବିଡର୍କରେ ପାଟି ପଡୁଥାଏ କମରା । ବାର-ତେର ବର୍ଷର ଟୋକା । ଟଙ୍କର ଦେଇ ଖଲିଥାଏ ନିର୍ଭୟରେ । କିଛି ସମୟ ପରେ ମୋ ଆଡ଼କୁ ଋହଁଦେଇ କହିଲା— ‘ଆପ୍ ବୈଠିଏ’ କହି ହାତ କାଢ଼ିଦେଲା ଆରଟିରୁ । ବସିଗଲି । ପରେ ପହଞ୍ଚି ବସାଇ ଠିଆ ହେଲି । ବାହାରକୁ ଋହଁ ବସିଥାଏ ସେ ଟୋକା କିଛି ନକହି— କିଛିକ୍ଷଣ ପରେ କ’ଣ ଭାବି ଉଠିପଡ଼ି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲା “ଛାହିଁ ଆପ୍ ବୈଠିଏ, ଅଭି ଆଏଗା”— କହି ଖଲିଗଲା ଏବଂ ମୁଁ ବସିଗଲି ତା’ ଜାଗାରେ । ସେ କିନ୍ତୁ ଗଲା ଯେ ଗଲା— ଆଉ ଦେଖାନାହିଁ ତା’ର— ଗାଡ଼ି ଛାଡ଼ିବା ଯାଏଁ । କଥାଟା ନିତାନ୍ତ ମାମୁଲି ଭଳି ଜଣାଗଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାହା ଯେ ଏକ ଅସମ୍ଭବିତ ଘଟଣା— ନ ଦେଖିଲେ ବିଶ୍ୱାସ କରିବା ମୁଷ୍ଟିଲ୍ । ପରଦିନ ସକାଳ ନ’ଟାରେ ଦିଲ୍ଲୀ ।

ସେ ସମୟରେ ସାଂସଦ ଶ୍ରୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ରଥଙ୍କ ସରକାରୀ ବାସଭବନରେ ଆତିଥ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରି ସମଗ୍ର ଦିଲ୍ଲୀ ବୁଲି ଆସିଲୁ ଟୁରିଷ୍ଟ ବସ୍ ଧରି । ଦୁଇଦିନର ବିଶ୍ରାମ ପରେ ପ୍ରବେଶିଲୁ ମଥୁରା— ନୀଳଜଳା ଯମୁନାରେ ଚିରସଙ୍ଗିନୀ ମହାନଗରୀ— ନୃଶଂସ ବୁଦ୍ଧି କଂସର ଧ୍ୱଂସ ସାଧନ କରି ଉଗ୍ରସେନଙ୍କୁ ଯା’ର ସିଂହାସନରେ ବସାଇଥିଲେ ନୟ ନୟନ । ଯମୁନା ସ୍ନାନ ପରେ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ପୂଜାପାଇ ଆସୁଥିବା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବିଭିନ୍ନ ଲୀଳା ବିଭୂତି ପରିଦର୍ଶନ କରି ଗଲି ବୃନ୍ଦାବନ— ଟାଙ୍ଗାଯୋଗେ ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବାଲ୍ୟଲୀଳା ସ୍ଥଳୀ- କୁଞ୍ଜବନ, କଦମ୍ବ ବୃକ୍ଷ, ଯମୁନା ପ୍ରାନ୍ତ, ରାସଲୀଳାଦି ସ୍ଥାନ ଦେଖି ଆସିଲା ପରେ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଗଲୁ ଯେଉଁଠି କୋଳରେ ଧରି ବସିଛନ୍ତି ଚିକିତ୍ସୁଅକୁ ଯଶୋଦା ନନ୍ଦଙ୍କ ସହ । ବୈଷ୍ଣବ ପୋଷାକରେ ବସିଥାନ୍ତି ଜଣେ ମଧ୍ୟବୟସ୍କ ଗମ୍ଭୀର ମୁଦ୍ରାରେ । ଗୋରା ତଳତଳ ସ୍ଵାସ୍ଥ୍ୟବାନ ଚେହେରା-ନାସାଗ୍ର-ଦୃଷ୍ଟି- ଜଣାପଡ଼େ ଯେପରି ସମାଧିସ୍ଥ । ଦେବତାଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ ଜଣାଇ ଦକ୍ଷିଣା ସ୍ଵରୂପ ପାଞ୍ଚଟଙ୍କା ଥାଳିରେ ପକାଇବା ଦେଖି- ତେଲା ହେବ ବୋଧେ, ଦୃଢ଼ସ୍ଵରରେ ଆଦେଶ ଦେଲା, ଶହେ ଏକ ନେହିଲେ ଏକାବନ ଟଙ୍କା ପରଶିବାକୁ ହେବ । ମୁଁ ଶୁଣି ଡାକୁବୁ- କହିଲି, ଯେଝା ଶକ୍ତି ଅନୁସାରେ ଦେବେନା- ତୁମେ ଯାହା କହିବ !- ନାନାଦି ଯୁକ୍ତିତର୍କ ପରେ କୋଡ଼ିଏ ଟଙ୍କା ଦେଇ ଆସିଲୁ ଶେଷରେ । ଭାବିଲି- ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ବିତୃଷ୍ଣା ଜନ୍ମିବାର କାରଣ ଏଇମାନେ ।

ସେଇଠୁ ମଥୁରା ଲେଉଟି ଆସି ଗଲୁ ଆଗ୍ରା- ତାଳମହଲ ଦେଖିବୁ । ଅମର ପ୍ରେମ ଗାଥାର ବିରଳ ନିଦର୍ଶନ ତାଳମହଲ । କୋଣ ଅନୁକୋଣ ବୁଲି ଆସିଲି ମୁଁ । ଶ୍ରୀମତୀ ନାରାଜ- ସମାଧି ବୋଲି ଜାଣିବା ପରେ ଭିତରେ ପଶିବାକୁ ନାରାଜ । ଯା'ହେଉ ବାହାରପଟ କୃତ୍ରିମ ସାଜସଜ୍ଜା ସହିତ ତାଳମହଲର ଅପରୂପ କଳା କୌଶଳ ସଂଦର୍ଶନ କରି ଫେରି ଆସିଲୁ ଷ୍ଟେସନ୍- ସେଇଠୁ ଦ୍ଵାରକା । ସାଗର ମେଝଳା ପୁରୀ ଦ୍ଵାରବତୀ- ଯଦୁପତି କୃଷ୍ଣଙ୍କ ନବନିର୍ମିତ ରାଜଧାନୀ, ଯହିଁରେ ନିଃଶଙ୍କ ଜୀବନଯାପନ କରନ୍ତି ସାତବଂଶ ଯାଦବ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବାହୁଛାୟା ତଳେ । ବସାଟିଏ ନେଇ ଶୁଦ୍ଧପୂତ ହୋଇ ବାହାରିଲୁ ଦ୍ଵାରକାନାଥଙ୍କ ଦର୍ଶନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ । ଆଳତି ଝଲିଥାଏ- ପ୍ରସନ୍ନ ମୁଦ୍ରାରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ଦ୍ଵାରକା ପତି ଶଂଖ ଚକ୍ର ହସ୍ତରେ । କୃତାର୍ଥ ମଣିଲୁ ନିଜକୁ । ବସାକୁ ଫେରିଲୁ । ଯା' ପରେ ରାମେଶ୍ଵର ।

ଦ୍ଵାରକାରୁ ସିଧା ଟ୍ରେନ୍ ନ ଥାଏ ରାମେଶ୍ଵର । ବମ୍ବେ ବାଟ ଦେଇ ମାଡ୍ରାସ ଗଲେ ସେଇଠୁ ସିଧା ଗାଡ଼ି । ତା'କୁ ଯାଇ ଧଇଲୁ ମାଡ୍ରାସରେ । ଦେଢ଼ ଦିନ ଗାଡ଼ିରେ କଟାଇଲା ପରେ ସମୁଦ୍ର ଶଂଖ ପାର ହୋଇ ପହଞ୍ଚିଲା ରାମେଶ୍ଵର ଯାହାକୁ ମୂଳ ଭୂଖଣ୍ଡରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଦ୍ଵୀପ କହିଲେ ଚଳେ ।

ସେଇଠି ରାମନାଥଙ୍କ ଆସ୍ଥାନ । ରାମଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଶିବଲିଙ୍ଗ । ସ୍ଥାନଟିକୁ ସାଗରର “କୁଳ” ନ କହି ‘କୋଳ’ କହିବା ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ । ଅଗଭୀର ସୁମନ୍ଦ୍ର- ନିର୍ଭୟରେ ସ୍ନାନ କରି ଆସନ୍ତି ଯାତ୍ରୀବଳ ଭିତରେ ପଶି । ଆମେ ବି ପଶିଥିଲୁ ଭିତରେ । ରାମନାଥଙ୍କ ଯଥାବିଧି ପୂଜାର୍ଚ୍ଚନା ପରେ ପରଦିନ ବାହାରିଲୁ କନ୍ୟାକୁମାରୀ ସମୁଦ୍ର ଶଂଖ ଆରପଟ ମୂଳ ଭୂଖଣ୍ଡରେ ଅବସ୍ଥିତ ‘ମଣ୍ଡପ’, ସେଠାକୁ ଆସି ବସ୍ ଧରିବାକୁ ପଡ଼େ । ଭୋରବେଳା ପହଞ୍ଚିଲୁ ‘ମଣ୍ଡପ’ । ସେଠାରୁ ଯାଏ ଦୁଇଟି ବସ୍ କନ୍ୟାକୁମାରୀ । ସେଦିନକୁ ଥିଲା ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଆରଟି ଅକାମି । ଦୁଇଗହରୁ ବଳି ଯାତ୍ରୀ ଅପେକ୍ଷାରେ- ସେଥିରେ ପୁଣି ଦୁଇଘଣ୍ଟା ଡେରି । ଯାତ୍ରୀଙ୍କ ଭିତରେ ଠେଲାଘେଲା । ତା’ର ହେବା ସ୍ଵାଭାବିକ- ଜୋର ଯାର ମୁଲକ ତା’ର । ବସ୍ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା । ଘୋ ଘୋ ହୋଇ ଠେସି ପଶିବାର ଉଦ୍ୟମ ସମସ୍ତଙ୍କର । ଚତୁରତାର ସହିତ କଣ୍ଠକୂର୍ ଚିରିକୁଟିରି ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଦିଏ ଯା’ ଦେଖି, ସେଇଟା ନ ଧଇଲେ ଭିତରେ ପଶିବା ମନା- ଧସେଇ ପଶୁଥାନ୍ତି ଅନ୍ୟମାନେ- ବଳବଳ ରହି ଠିଆ ରହିଥାଉ ଆମେ ଦିହେଁ ଗୋଟିଏ କଡ଼କୁ । ଶ୍ରୀମତୀ ଆଡ଼କୁ ଅନାଇଲି ବିକଳରେ, ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଯିବା କିମିତି ? “ଆମେ ଯିବା- ରହିଥା ଦେଖିବ” ଅତି ସହଜରେ କହିଦେଲା । ଏତକ ପାଟିରୁ ବାହାରିଛି କି ନାହିଁ, କଣ୍ଠକୂର ହାତଠାରି ଡାକିଲା ତାକୁ- ପାଖକୁ ଯିବାରୁ ଚିରିକୁଟିଟିଏ ବଢ଼ାଇ ଦେଲା- ତା’ ସାଙ୍ଗକୁ ମୋତେ ବି ।- ବସ୍ ଲାଗିଲା କନ୍ୟାକୁମାରୀରେ । ରାତି ଦୁଇ । ଜନମାନବ ଶୂନ୍ୟ ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ପଡ଼ିଆ କିଟି କିଟି ଅନ୍ଧାର- ସେଇଠି ରହିଲା ବସ୍ । ଯେଝା ରାସ୍ତାରେ ଯାଉଥାନ୍ତି- କିଂକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହୋଇ ଆମେ ଠିଆ ହୋଇଥାଉ- ସାଙ୍ଗରେ ଦୁଇଟି ଓଜନିଆ ଜିନିଷ- ବୋହି ଧରିଯିବୁ କୁଆଡ଼େ ? ଦୂରରୁ ଖାଲି ଶୁଭୁଥାଏ ଘାଉଁ ଘାଉଁ ସମୁଦ୍ର ଗର୍ଜନ । ଏତିକିବେଳେ ବାର ତେର ବରଷର ଜଣେ ଟୋକା ଆସି ଭଙ୍ଗା ହିନ୍ଦୀରେ ପଚାରିଲା- କୁଆଡ଼େ ଯିବ ? ‘ଲଜି’ କହିବାମାତ୍ରେ ଜିନିଷତକ ମୁଣ୍ଡ ଉପରକୁ ଉଠାଇ ଝଲିଲା ଆଗକୁ- ତା’ ପଛେ ପଛେ ଆମେ । ଦୁଇ ଜାଗାରେ ନିରାଶ ହେଇ ଶେଷରେ ପଶିଲା ଯାଇ ଏକ ବଡ଼ କୋଠାଘରେ । ଦୋ ତାଲା ହୋଟେଲ । ମାଲିକ ସାଥରେ

କଥା ହୋଇ ଆସି କହିଲା ରାତିକ ପାଇଁ ସାଠିଏ ଟଙ୍କା ନେବ କହୁଛି— ଅଗତ୍ୟା ସମ୍ମତ ହେଲି । ପିଲାଟି ଝଲିଗଲା— ସେଇଠି ରହିଲୁ— କିନ୍ତୁ ସର୍ତ୍ତ ରହିଲା, ଠିକ୍ ସମୟରେ ନିଦରୁ ଉଠାଇ ଆମକୁ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ଦେଖାଇବେ ଯେପରି ସେମାନେ— ସେଇଯା ହେଲା । ପାହାନ୍ତା ବେଳକୁ ଜଣେ ଆସି ନିଦରୁ ଉଠାଇ ବାଟକଢ଼ାଇ ନେଲା ଛାତ ଉପରକୁ । ଠିଆ ହୋଇ ବହୁ ଯାତ୍ରୀ ଅନେଇ ରହିଥାନ୍ତି ପୂର୍ବ ଦିଗକୁ ଉକୁଣ୍ଡର ସହିତ । ଦେଖୁଲୁ ଚିତ୍ର ବିଚିତ୍ର କିରଣମାଳା ଧରି ଆସେ ଆସେ ଉଠି ଆସୁଛି ସୂର୍ଯ୍ୟମଣ୍ଡଳ ସାଗର ଗର୍ଭରୁ । କି ବିଚିତ୍ର ଦୃଶ୍ୟ ! ମନ ପୂତ ହେଲା— ଯାତ୍ରା କଷ୍ଟ ପାଶୋରିଗଲା ମନରୁ ।

ନିତ୍ୟକର୍ମ ସାରି ସକାଳେ ଦେଖାକଲି ମେନେଜରକୁ । ଲୋକଟା ଅଶିଷ୍ଟ ମନେ ହେଉନଥିଲା । ମୁହଁକୁ ଝୁଟି ପରୁରିଲା— କୁଆଡୁ ଆସିଛ— କୁଆଡ଼େ ଯିବ— ଘର କେଉଁଠି— କ’ଣ କରୁଛ ଇତ୍ୟାଦି ନାନା ପ୍ରଶ୍ନ । ସବୁର ଉତ୍ତର ଶୁଣି କ’ଣ ଭାବିଲା କେଜାଣି, ବୋଧହୁଏ ୨୫/- ଜାଗାରେ ୬୦/- ନେଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ଅପରାଧୀ ମଣ୍ଡୁଥିଲା ନିଜକୁ । ତେଣୁ କୌଣସି ଉପାୟରେ ପରିଶୋଧ କରିବାକୁ ଝୁଟୁଥିଲା ସେତକ । ପରୁରିଲା— କୁଆଡ଼େ ବାହାରିଛନ୍ତି ?— “କନ୍ୟାକୁମାରୀଙ୍କ ଦର୍ଶନ କରି ବିବେକାନନ୍ଦ ଶିଳା ଯାଇ ଆସିବି । ଉପରଓଳା ବସ୍ ଧରି ମଦୁରାଇ ଯିବି—” ଟିକିଏ ଝପା ହସ ହସ ପୁଣି ପରୁରିଲା— ଟିକଟ୍ ହେଇଛି ?— “ନାଁ— ଆସିଲେ କରିବି”— “ଆପଣ ଜାଣନ୍ତିନି— ଆଗ ଦିନରୁ ଟିକଟ୍ ନ ହେଲେ ସିଙ୍ଗ ପାଇବେ ନାହିଁ ବସ୍ତରେ । ପୁଣି କିଛି ସମୟ ରହି କହିଲା— “ଆଜ୍ଞା, ମୋତେ ୧୧୬/- ଟଙ୍କା ଦେଇ ଯାଆନ୍ତୁ ଦୁଇଟା ଟିକଟ୍ ପାଇଁ । ଏଇଠୁ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବସ୍ ଛାଡ଼ିବ ଆଜି । ସେଥିରେ ଟିକଟ୍ କରାଇନେବି ମୁଁ— ଜଳଦି ଯାଇ ବୁଲି ଆସନ୍ତୁ” । ସେୟା କଲି, ତ୍ରିକୁଟ— ସମୁଦ୍ରବେଳାରେ ଦେବୀ ମନ୍ଦିର । ଦେବଦେବ ମହାଦେବଙ୍କ ଅପେକ୍ଷାରତା ଗିରିରାଜନନ୍ଦିନୀ ପୂଜା ପାଆନ୍ତି ଏଇଠି କନ୍ୟାକୁମାରୀ ରୂପେ । ସମୁଦ୍ର ସ୍ନାନ ପରେ ଯାଇ ଦର୍ଶନ କଲୁ । ନୌକାରେ ବସି ଗଲୁ ବିବେକାନନ୍ଦ ଶିଳା ଯେଉଁଠି ସ୍ୱାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦ ଆପାଦମସ୍ତକ ବିଗ୍ରହ ଶୋଭା ପାଉଛନ୍ତି ଚିତ୍ରାମଗ୍ନ ମୁଦ୍ରାରେ ।—

ଶିଳା ଝରିପାର୍ଶ୍ୱ ବୁଲି ଆସି ଫେରିଲୁ ବସାକୁ । ଦ୍ୱାର ଖୋଲି ଭିତରେ ପଶିଛୁ କି ନାହିଁ ଦୁଇଟି ଥାଳି ଭର୍ତ୍ତି ଖାଦ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ ଧରି ପହଞ୍ଚିଲା ଜଣେ ପଛେ ପଛେ । କହିଲା— ଚଞ୍ଚଳ ଖାଇ ପକାନ୍ତୁ । ଘଣ୍ଟାଏ ପରେ ବସ ଛାଡ଼ିବ ।— ଦୁଇଟି ସିଙ୍ଗ୍ ରିଜର୍ଭ ଅଛି ଆପଣଙ୍କ ପାଇଁ ।— ମେନେଜରଙ୍କୁ କୃତଜ୍ଞତା ଜଣାଇ ବସ୍ ଧାଇଁଲୁ— ପହଞ୍ଚିଲୁ ମଦୁରାଇରେ ଡିରୁବନ୍ତପୁରଂ ଦେଇ ଆରଦିନ ସକାଳେ । ବସ୍ କଣ୍ଟକୂର କି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପାଇଥିଲା କେଜାଣି ହୋଟେଲ ମେନେଜରଙ୍କଠୁ । ଆମକୁ ବାଟ କଢ଼ାଇ ନେଲା ଏକ ସଂଭ୍ରାନ୍ତ ଧର୍ମଶାଳା ଭିତରକୁ । ମେନେଜର ତା’କୁ କହିଥିଲା ବୋଧେ ସେକଥା । ଜିନିଷପତ୍ର ଯଥା ସ୍ଥାନରେ ଥୋଇ ଦେଖିବାକୁ ଗଲୁ ସୁବିଶାଳ ଗୋପୁର ବେଷ୍ଟିତ ଓ ବିଶ୍ୱପ୍ରସିଦ୍ଧ ମୀନାକ୍ଷୀ ମନ୍ଦିର— ଅପୂର୍ବ ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ— କଳା ଶିଳାର ଅଦ୍ଭୁତ କଳ୍ପନାର ଜାଲୁଲ୍ୟମାନ ପ୍ରତୀକ— ଭିତରେ ସ୍ଥିତଧରା ମୀନାକ୍ଷୀ ଦେବୀ ଅଭୟ ମୁଦ୍ରାରେ ବିରାଜମାନ । ଦର୍ଶନ ସାରି ଝରିପଟେ ବୁଲି ଆସି ଫେରିଲୁ ବସାକୁ । ଉପସ୍ଥିତି ଖାତା ହାତରେ ଧରି ଜଣେ— ସେଠା କର୍ମଝରୀ କେହି ବୋଧହୁଏ ପରୁରିଲେ, କେତେଦିନ ରହିବେ— କୁଆଡ଼େ ଯିବେ ଏଇଠୁ ? କହିଲି ଆଜି ଏଠାରେ ରହି କାଲି ଯିବି ଡିରୁପତି । “ତା’ହେଲେ ଏଇନେ ଯାଆନ୍ତୁ ଷ୍ଟେସନ୍— ରିଜର୍ଭେସନ ପାଇଁ । ତେରି ହେଲେ ମିଳିବନି ।” ଶୁଣିଲା ମାତ୍ରେ ତରବର ହୋଇ ଗଲି ଏବଂ ରିଜର୍ଭେସନ ଧରି ଆସିଲି । ଦୁଇଦିନ ପରେ ଡିରୁପତି । ମହାବିଷ୍ଣୁ ଭେଙ୍କଟେଶ୍ୱରଙ୍କ ଆସ୍ଥାନ । ଭାରତବର୍ଷର ସର୍ବବୃହତ୍ ଦେବାୟନ । କୋଟି କୋଟି ମୂଲ୍ୟର ପାର୍ଥବ ସଂପଦ ଯେଉଁଠି ଅକାତରେ ଅର୍ପଣ କରନ୍ତି ଭକ୍ତବୃନ୍ଦ ଦେବତାଙ୍କ ଅନୁଗ୍ରହ ଭିକ୍ଷା କରି । ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଯାତ୍ରୀ— ଅସଂଖ୍ୟ ବାସଗୃହ— ସମସ୍ତେ ଆପ୍ୟାୟିତ ଭୋଗ-ପ୍ରସାଦରେ । ବେଢ଼ା ପରିକ୍ରମା କରି ପ୍ରଣତି ଜଣାଇଲୁ ଭକ୍ତି ସହକାରେ । ପରଦିନ ଡିରୁପତି— ପୁରୀ ଏକ୍ସପ୍ରେସ୍ । ପହଞ୍ଚିଲୁ ପବିତ୍ର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର— ଯେଉଁଠି ବିଶ୍ୱନିୟନ୍ତ୍ରୀ ଦୁଇ ବାହୁ ପ୍ରସାରଣ କରି ବିରାଜମାନ ଦାରୁ ଦେବତା ରୂପେ— ଜଗନ୍ନାଥ ନାମରେ । ପୁରୀର ମୋର ପରମ ହିତାକାଂକ୍ଷୀ ବନ୍ଧୁ ଉପେନ୍ଦ୍ର ବାବୁଙ୍କ ଘରେ ଓହ୍ଲାଇ ଗଲୁ ବଡ଼ଦେଉଳକୁ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରି ଆସି, ଆପ୍ୟାୟିତ କଲୁ ଏକୋଇଶ ମୂର୍ତ୍ତି ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ

ମହାପ୍ରସାଦ ଭୋଜନରେ । ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା ଉଦ୍ୟାପିତ ହେଲା—
ନିର୍ବିଘ୍ନରେ । ବ୍ରହ୍ମପୁର ଲେଉଟି ଆସିଲୁ ।

ଘରକୁ ଫେରି ସୂତିକୁ ନେଇ ଛାଡ଼ି ଆସିଲି ତା’ ଘରେ ।
ଏ ମଧ୍ୟରେ କଟକ ‘ଗୁରୁମନ୍ଦିର’ ଅନୁରୋଧ କରେ ଆଉ
ଖଣ୍ଡିଏ ବହି ପ୍ରକାଶନ ପାଇଁ ଦେବାକୁ । ବିଭିନ୍ନ ପତ୍ରପତ୍ରିକାରେ
ପ୍ରକାଶିତ ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଗବେଷଣାତ୍ମକ ପ୍ରବନ୍ଧ
କେତୋଟି ଏକତ୍ରିତ କରି ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଦେଲି “ଜଗନ୍ନାଥ
ତତ୍ତ୍ୱ ବିମର୍ଶ” ନାମରେ । ଯଥା ସମୟରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା ।
ସ୍ତ୍ରୀର କିଛିଦିନ ବାଦେ, ରାତି ନ’ଟା ହେବ, ତାକପିଅନ
ଘରକୁ ଆସି ଟେଲିଗ୍ରାଫିଏ ଦେଇଗଲା— ଆସିଥାଏ
କୋଦଳାରୁ । ବଦଳି ହୋଇ ଆସି ଝିଅ-କୁଣ୍ଡା ଥାନ୍ତି ସେଇଠି ।
ଲେଖା ଅଛି— “ଶାନ୍ତ ଗାଡ଼ି ଧରି ଆସ— ଅବସ୍ଥା ଗୁରୁତର”—
ପଠାଇଛି ମୋର ଜଣେ ପ୍ରିୟ ଛାତ୍ର— ବିଭୂତି (ଡ. ବିଭୂତି
ଭୂଷଣ ମହାପାତ୍ର) । ବିଚଳିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଲି । ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ
ଟେକ୍ସି କରି ଯିବାକୁ ବାହାରରେ ନିୟୁ (ତା’ ତଳ ଭଉଣୀ)
ସାଙ୍ଗରେ ଯିବାକୁ ଅଡ଼ି ବସିଲା ମନା କଲା ସତ୍ତ୍ୱେ । ଯାଇ
ପହଞ୍ଚିଲା ବେଳକୁ ରାତି ବାର । ଯାହା ଦେଖିଲି ସ୍ୱପ୍ନାଭୂତ
ହୋଇପଡ଼ିଲି । କ୍ଲାଙ୍ଗ ଶୋଇଛନ୍ତି ଖଟ ଉପରେ— ଋଦରଟିଏ
ଘୋଡ଼ା ହୋଇଛି ଉପରେ । ଘେରି ରହିଛନ୍ତି ସାହି ପଡ଼ିଶାର
ଭଦ୍ରଲୋକ କେତେ । ଝିଅର ଦେଖା ନାହିଁ । ବାହାରକୁ ଡାକି
ଆଣି ବିଭୂତି କାନ ପାଖରେ ଆସି କହିଲା— ସାର୍ !
ଏକସ୍ପାଉଜଡ଼ । ସ୍ୱବଧ ହୋଇପଡ଼ିଲି କଥା ବାହାରିଲା ନାହିଁ
ପାଟିରୁ— ମୁଣ୍ଡ ଘୁରିଗଲା । ପଚାରିଲି— “ସୂତି କାଙ୍ଗ ?” “ସେ
ଆମ ଘରେ । ପିଲାଙ୍କୁ ଧରି ରହିଛି— ତା’କୁ ଜଣାଇନୁ ଏ
କଥା— ଆପଣଙ୍କୁ ଅପେକ୍ଷା କରିଥିଲୁ ତା’କୁ କିଛି ନ କହି ।
କ’ଣ କରିବା ଏବେ ?” ଶୁଣି ତତକ୍ଷଣାତ୍ କହିଲି— ତାଙ୍କ
ଗାଁକୁ ନେଇଯିବି । ତାଙ୍କ ପରିବାର ସେଇଠି । ସେ ବି ସମ୍ମତ
ହେଲା । ଟେକ୍ସି ବାଲାକୁ କୁହାପୁଛା କରି ଶବ ଧରି ଯିବାକୁ
ରାଜି କରାଇଲୁ । ଆଗରେ ପିଲାଙ୍କୁ ଧରି ବସିଲା ନିୟୁ—
ପଛ ସିଟ୍ରେ ଶବ, ଗୋଡ଼ ତଳକୁ ମୁଁ, ଝିଅ କୋଳରେ
ମୁଣ୍ଡ । ଗାଡ଼ି ଚାଲିଥାଏ ଦ୍ରୁତ ବେଗରେ— ବାଟରେ ଝିଅ
ପଚାରିଥାଏ— ନନା ! କ’ଣ ହେଉଛି ?— ବିରାଜି ଜାଣି ନ
ଥାଏ କିଛି । କି ଉତ୍ତର ଦେବି । କହିଲି— ଭାରି ସିରିଅସ୍ ।

ମେଡ଼ିକଲ ଯିବା । ବାସ୍, ସେତିକି । ଗଜ ଭେଷ୍ଟା କ୍ଲାଙ୍ଗର
ମୃତଦେହକୁ ଲାଗି ବସିଛି ଦୁଇଟି ଛେଉଣ୍ଡ ଛୁଆର ମାଁ— ଛବିଶି
ବର୍ଷର ଯୁବତୀ କନ୍ୟା । ପାଦତଳେ ବସିଛି ମୁଁ ଷାଠିଏ ବର୍ଷର
ଭାଗ୍ୟହୀନ ବାପା ! କି ବିଡ଼ମ୍ବନା ବିଧିର !! ପୂର୍ବଜନ୍ମାର୍ଜିତ
ପାପ !! ମେଡ଼ିକଲ ପାଠହେଲା ମାତ୍ରେ ପୁଣି ଝିଅ ପଚାରିଲା—
ମେଡ଼ିକଲ ତ ପଛରେ ରହିଲା, କୁଆଡ଼େ ଯିବା ଆମେ ?
ଆଉ ଲୁଚାଇ ପାରିଲିନି, କହିଦେଲି— ସବୁ ସରିଗଲା ମା !
ଆଉ କିଛି ନାହିଁ—” ଶୁଣୁଶୁଣୁ ଚେତା ବୁଡ଼ିଗଲା ତା’ର—
ଗାଡ଼ି ଚାଲିଛି ତା’ ବାଟରେ । ଘାଁ ଉପରେ ଘାଁ । ପାଞ୍ଚଘଣ୍ଟାର
ରାସ୍ତା । ଚେତା ପାଇଲା ସରିକି ପହଞ୍ଚିଲୁ ତାଙ୍କ ଗାଁ ରାଜପୁର ।
ଆନ୍ତ-ଓଡ଼ିଶା ସୀମାନ୍ତର ନାତିଷ୍ଟୁଦ୍ର ବସତିଟିଏ । ଯୌଥ
ପରିବାର— ତିନି ଭାଇଙ୍କ ଘର ସଂସାର । ସବା ସାନ ଏ ।
ବଡ଼ଭାଇକୁ ସବୁ କଥା ଜଣାଇଲି । ରାସ୍ତାରୁ ଫେରି ଝିଅ
ଖାଉଖାଉ ହଠାତ୍ କିପରି କୋଳାପସ୍ କରୁଥିଲେ— ତାଙ୍କର
କହିଲେ, ହାର୍ଟ ଆଟାକ୍ । କୋଳାହଳ ପଡ଼ିଗଲା ଗାଁରେ ।
ଦୁଃଖରେ କାନ୍ଦି ଉଠିଲେ ଆବାଳ ବୃଦ୍ଧ ବନିତା । ବଡ଼ଭାଇ
ଜିମାରେ ଶବ ଦେଇ ପଳେଇ ଆସିଲି ଦୁଇ ଭଉଣୀକୁ
ସେଠାରେ ଛାଡ଼ି । ଦୁର୍ଗଧା ହୃଦୟ ଧରି ପହଞ୍ଚିଲି ଘରେ ।
ମାଁର ବିକଳ ରୋଦନ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଭାଷା ସୃଷ୍ଟି
ହୋଇନାହିଁ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ବିଧିର ବିଧାନ— ମନକୁ ପଥର
କରିବା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ପଦ୍ଧା ନାହିଁ ଯାର । ଅତ୍ୟନ୍ତ ସରିଲା—
ଝିଅକୁ ଡାକିନେଇ ଆସିଲି ଘରକୁ । ସାଙ୍ଗରେ ଝରିବର୍ଷର
ଝିଅ ଆଉ ଦେହବର୍ଷର ପୁଅ— ଘର ଭାଙ୍ଗିପଡୁଥାଏ କ୍ରନ୍ଦନ
ରୋଳରେ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଡାକି କହିଲି— ପ୍ରଭୁ ! କେବେ
କାହାରିକୁ ଏଭଳି ବିପତ୍ତି ନ ଆସୁ ଜୀବନରେ ।

କୁହାଯାଏ— ‘Time is the best healer’ ମାନେ
ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନକୁ ପଛକୁ ଠେଲି ଦୂର୍ବାର ବେଗରେ
ମାଡ଼ିଆସେ ଅନିଷ୍ଟିତ ଭବିଷ୍ୟତ ନୂତନ ଆଶାର ଆଲୋକ
ଧରି । ବର୍ତ୍ତମାନ ହୁଏ ଅତୀତ । ଘରୋଇଭାବେ ପରୀକ୍ଷାରେ
ବସି ବି.ଇଡ଼ି. ସମେତ ଏମ୍.ଏ. ଡିଗ୍ରୀ ଲାଭ କରିଥାଏ ଝିଅ ।
ତା’ଛଡ଼ା ସସମ୍ମାନେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥାଏ ସିଲେକ୍ସନ୍ ବୋର୍ଡ଼
ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ଏସ୍.ଏସ୍.ଇ.ଏସ୍. ପରୀକ୍ଷା ଦେଇ ।
ସେତେବେଳେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତି ଦିଆଯାଏ

ସରକାରୀ ଉଚ୍ଚ ବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କରେ, ତାଲିମପ୍ରାପ୍ତ ଡିଗ୍ରୀ ଶିକ୍ଷକ ବା ଶିକ୍ଷୟିତ୍ରୀ ଭାବେ । କ୍ଲାସ୍‌ଙ୍କ ଛଛା ନ ଥିଲା ସ୍ତ୍ରୀ ଋକ୍ତିର କରୁ । ତେଣୁ ଘରୋଇ କଲେଜର ଅଧ୍ୟାପିକା ହେବାରୁ ନିବୃତ୍ତ ରହିଥିଲା ଝିଅ, ଆଗରୁ । କିଏବା ଜାଣିଥିଲା ଏପରି ଅକାଳ ବଜ୍ରପାତ ଘଟିବ ବୋଲି ? ବାଧ୍ୟହୋଇ ଶିକ୍ଷୟିତ୍ରୀ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ଅପରପକ୍ଷେ, ଆନ୍ଧ୍ର ଭାଷାଭାଷୀ ରାଜପୁରରେ ଅଂଶାଦାର ଭାବେ ସଂପର୍କି ଭୋଗ କରି ରହିବା ଅପେକ୍ଷା ଆତ୍ମନିର୍ଭରଶୀଳ ହୋଇ ଅର୍ଜନକ୍ଷମ ହେବା ଅଧିକ ପସନ୍ଦ କଲା ପିଲାଙ୍କ ଭବିଷ୍ୟତ ବିଚାର କରି । ଯୋଗକୁ ନିୟୁକ୍ତି ପାଏ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଦିଗପହଣ୍ଡି ସରକାରୀ ବାଳିକା ଉଚ୍ଚ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ— ଷୋହଲ ମାଇଲ ରାସ୍ତା ଦୈନିକ ଯିବାଆସିବା କରେ ବର୍ଷ ଧରି । ସେତେବେଳେ ସ୍କୁଲ ବିଭାଗର ଡି.ପି.ଆଇ. ଆନ୍ତି ଡ. ଘନଶ୍ୟାମ ଶାମଲ— ମୋର ପୂର୍ବ ପରିଚିତ ବନ୍ଧୁ । ଯାଇ ଦୁଃଖ ଜଣାଇଲି ତାଙ୍କୁ । ଅସ୍ପଷ୍ଟ କାଳ ପରେ ସେ ବଦଳି କରିଦେଲେ ବ୍ରହ୍ମପୁର ବାଳିକା ଟ୍ରେନିଂ ସ୍କୁଲକୁ । ଏଠାକୁ ଆସିଲା ପରେ ପୁଣି ଏକ ଝୁଙ୍କ ତା’ ମନରେ ପଶେ ପି.ଏଚ୍.ଡି. କରିବ । ଅସହ୍ୟ ଦୁଃଖ ଯନ୍ତ୍ରଣା ମଧ୍ୟରେ ପରୀକ୍ଷା ଦେଇ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ଆସିଥିବା ମନକୁ ଅଟକେଇବ କିଏ ? ପୁତ୍ରୋପମ ସୁଦର୍ଶନ (ଡ. ସୁଦର୍ଶନ ଆରାୟ, ଅବସର ପ୍ରାପ୍ତ ପ୍ରଫେସର) ହେଲେ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରକ— ପାଠପଢ଼ା ଆରମ୍ଭ ହେଲା, ଯଥା ସମୟରେ ନିବନ୍ଧ ଲେଖି ଡିଗ୍ରୀ ଲାଭ କଲା । ଯାକୁ ହିଁ କହନ୍ତି ‘ଅଦୃଷ୍ଟ’ ।

ଅବସର ସମୟ ନିକଟେ ଆସୁଥାଏ । ଇତି ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ଖ୍ୟାତନାମା ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ସମେତ ସର୍ବଭାରତୀୟ ସ୍ତରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଗବେଷକ ଓ ଜ୍ଞାନପିପାସୁଙ୍କ ସହିତ ଡକ୍ଟରିଟର ହୋଇଛି ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ । ଏକାଧିକ ଦେଶୀ ଓ ବିଦେଶୀ ବିଶେଷଜ୍ଞଙ୍କୁ ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରି ଖାଦ୍ୟପେୟାଦି ମାଧ୍ୟମରେ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ବିଶେଷତ୍ୱ ଦର୍ଶାଇଛି ସେମାନଙ୍କୁ । ଦାରୁଦେବତା ଉପାସନାର ମୂଳ ଉତ୍ସ ସମ୍ପର୍କରେ ନୂତନ ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରି ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତି ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ଐକାନ୍ତକତା ପ୍ରମାଣିତ କରିଛି ବହୁ ପ୍ରବନ୍ଧ ମାଧ୍ୟମରେ । ସବୁର ବିବରଣୀ ଦେଇ ମେଦବହୁଳ କରିବିନି ଲେଖାକୁ, କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ କଥା ନକହି ରହିପାରୁନାହିଁ ।

ଦିନେ କଟକ ‘କିତାବ ମହଲ’ ସ୍ୱାଧୀନକାରୀ ଘରକୁ ଆସି ବିନୟ ସହିତ ଅନୁରୋଧ କଲେ, ତାଙ୍କୁ ବହି ଖଣ୍ଡିଏ ଛପାଇବା ସୁଯୋଗ ଦେବାକୁ । ସେତେବେଳକୁ ମୋ ଲେଖା ବହିଗୁଡ଼ିକ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇଥାଏ । ‘ଉଡ଼ିଆ ପ୍ରାକୃତ’ର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇସାରିଥାଏ । କହିଲି— ବହିଟିଏ ଅଛି । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଉତ୍ତର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁବିଧ ପ୍ରମାଣ ଦେଇ ଏକ ନୂତନ ତଥ୍ୟ ପରିବେଷଣ କରିଛି ଏଥିରେ । ବହି ଛପାଇ ଯଦି ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ମହଲରେ ପ୍ରସାର କରାଇପାରିବେ ଖୁସି ଲାଗିବ । ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଲେ, ଯଥାଶୀଘ୍ର ମୁଦ୍ରଣ କରି ପ୍ରସାରଣର ସୁବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବେ । ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଦେଲି ଯଥା ସମୟରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଲା ବହିଟା ।

ଦିନେ ବନ୍ଧୁ ଡ. ଖଗେଶ୍ୱର ମହାପାତ୍ର ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ ଆମ ବିଭାଗର ଜଣେ ବିଦେଶାଗତ ଉଦ୍‌ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ସହିତ । ଔପଚାରିକ ବାକ୍ୟାଳାପ ଶେଷରେ କହିଲେ— ଏ ମହାଶୟ ଆସିଛନ୍ତି ଭାରତ ବାହାରୁ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗବେଷଣା କରିବାକୁ । ଆପଣଙ୍କ ସହିତ କିଛି ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି ସେ ବିଷୟରେ । ଖୁସି ହୋଇ ତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ ଗବେଷଣାର ସୂତ୍ର କ’ଣ ପଚାରିଲି । ସଂଗ୍ରହୀତ ତଥ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ବିବରଣୀ ଦେଲେ ସେ । ଶୁଣିସାରି ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତିର ମୂଳଭାଷ ଶାବର ସଂସ୍କୃତିର ଆରୁର, ଆହାର, ଆରାଧନା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତୋଟି ନୂତନ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦର୍ଶାଇଲି । ନୋଟ କରିନେଲେ ଖାତାରେ । ପରିଶେଷରେ କହିଲେ ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ଆହାର ସମ୍ପର୍କରେ ବାସ୍ତବ ଚିତ୍ର ମିଳିବ କେଉଁଠୁ ? ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉତ୍ତର ଦେଲି— ଅନୁଭବ ନ କଲେ ତାହା ଜାଣିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଯଦି ଆପଣ ନ ଥାଏ, ଆସନ୍ତୁ, ଆମଘରେ ଆଜି ରାତ୍ରି ଭୋଜନ କରିବା, ଦେଖିବେ ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ଆହାର କ’ଣ— ବିନା ଦିଆରେ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଲେ । କଥା ରହିଲା— ଡ. ମହାପାତ୍ର ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ଆସିବେ ଆମ ଘରକୁ ତାଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି । ବିଦାୟ ନେଲେ ସେ । ସେଦିନ ମଧ୍ୟାହ୍ନ ଉତ୍ତରାଷ୍ଟ୍ରପ୍ରାୟ । ଆସିଲି ଘରକୁ । ପତ୍ନୀକୁ କହିଲି ସବୁ କଥା । ଯୋଗକୁ ଝିଅମାନେ ଘରେ ଆନ୍ତି ସେଦିନ । ରନ୍ଧାରକ୍ଷିରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଲାଗିପଡ଼ିଲେ ଅଧ୍ୟାଭିଡ଼ି । ଆଗରୁ ମୁଁ ସତର୍କ କରିଦେଇଥାଏ— ସବୁ ସାମଗ୍ରୀ ହେବ ନିରାମିଷ, ଖାଣ୍ଟି ଓଡ଼ିଆ

ପାକ । ଖେଚିଡ଼ିରୁ ପାଟିଲି ଯାଏଁ । ଯୋଗକୁ ଶାରଦା ଥିଲା ଲକ୍ଷ୍ମୀ ରାକ୍ଷଣୀରେ ସିଦ୍ଧହସ୍ତ । ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ସମୟରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ଦିହେଁ । ଛାତ ଉପରେ ଠା' ଯୋଗାଡ଼ ହୋଇଥାଏ । କଥା କଦଳୀପତ୍ର— ବାଇଶି କିସମର ଚର୍ବ୍ୟ, ଚେଷ୍ୟ, ଲେହ୍ୟ, ପେୟ । ଦେଖିଲା ମାତ୍ରେ ମୁରୁକି ହସିଲେ ଆଗନ୍ତୁକ । ଏତେ ଗୁଡ଼ାଏ ଖାଇବେ କିମିତି ? କହିଲି, ଦେଖନ୍ତୁ, ଯାହା ପାଟିକୁ ଭଲ ଲାଗିବ, ଖାଆନ୍ତୁ । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କଥା— ବଡ଼ାହେବା ଜିନିଷ ଖାଇସାରିବା ବାଦେ ଚଟଣିର ପୁଣି ବରାଦ କଲେ ସଙ୍କେତରେ । ଖାଉଥାନ୍ତି— ହସୁଥାନ୍ତି ମଝିରେ ମଝିରେ । ଆଳାପ ଚାଲିଥାଏ ଇଂରେଜୀରେ ଝିଅଙ୍କ ସହିତ । ହାତ ଧୋଇସାରି କହିଲେ— ମୋ ଧାରଣା ନଥିଲା, ଓଡ଼ିଆ ଘରେ ଏତେ ପ୍ରକାର ରାକ୍ଷଣୀ ଅଛି ବୋଲି । “ଇଏତ ବାଇଶିଟି ମାତ୍ର; ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦୈନିକ ଭୋଗ ଲାଗେ ଛପନ କିସମର— ଆଉରି ଚଉତିରିଶି” ଉତ୍ତର ଦେଲି । ଭଦ୍ରଲୋକ ବିଦାୟ ନେଲେ ମହା ଆନନ୍ଦରେ ଘରଣୀକୁ ଚାରିଫ କରା । ଏତାଦୃଶ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ବିଦାନମାନଙ୍କ ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସି ଯେପରି ଭାବର ଆଦାନପ୍ରଦାନ ସୁଯୋଗ ପାଇଛି ଉଚ୍ଚ ପଦପଦବୀରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ବସୁବାଦୀଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତିର ଐକାନ୍ତିକତା ବୁଝାଇବା ପ୍ରୟାସ ମଧ୍ୟ କରିଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ କହିବି କାର୍ଯ୍ୟକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଅତିରିକ୍ତ ଦାୟିତ୍ବ ତୁଲାଇବା ବେଳର କେତୋଟି ବାସ୍ତବ ଅନୁଭୂତି ।

ପ୍ରାଧ୍ୟାପକ ଥିଲାବେଳେ ବିଭିନ୍ନ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର Board of Studies, Examiner's Board, Paper Setters Board, Research Degree Committee ପ୍ରଭୃତି ସମେତ ରାମମୋହନ ଲାଇବ୍ରେରି ଟ୍ରଷ୍ଟ, ବ୍ୟାଙ୍କ ରିକ୍ଯୁଟିଂ ବୋର୍ଡ଼, ବ୍ୟାଙ୍କ, ସିଲେକ୍ସନ୍ କମିଟି ଇତ୍ୟାଦି ବହୁ ଅନୁଷ୍ଠାନ ସହିତ ସଂପୃକ୍ତ ଥିଲି । ସେ ବେଳରେ ଅଙ୍ଗେ ଲିଭେଇଥିବା କଥା ଭିତରୁ ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି ଉଲ୍ଲେଖ କରୁଛି ।

ଆଗେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପକ୍ଷରୁ ପରୀକ୍ଷାରେ ଖାତା ନିରୀକ୍ଷକ ଭାବେ ନିଯୁକ୍ତି ପାଇଥିବା ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ନେଇ ବୋର୍ଡ଼ ଗଠନ କରାହୁଏ, ନାଁ Examiners Board । ସେଠାରେ ମୂଲ୍ୟାୟନ ପ୍ରଣାଳୀ ସ୍ଥିର ହୁଏ । ମୁଁ ପାରଳା କଲେଜରୁ ପାଇଥାଏ ସଭ୍ୟଭାବେ । ପ୍ରଫେସର ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି

ଚେୟାରମ୍ୟାନ୍ । କେତେ ବିଷୟର ଆଲୋଚନା ପରେ ଉଠି ପଛରିଲି— ଆଜ୍ଞା, ଓଡ଼ିଆ ଖାତାରେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ନମ୍ବର କେତେ ଦିଆଯାଇପାରେ ? ପ୍ରଫେସର ମହାନ୍ତି ଏଣେତେଣେ ଚାହିଁଲେ ପ୍ରଶ୍ନିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ଉଠି କହିଲେ— ‘ଅଣା’ । ଆଉଜଣେ କହିଲେ “ପଞ୍ଚାଅଣା” । ପୁଣି ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତ କଲେ— ନା, ଏତେ ନମ୍ବର ଦେବା ଉଚିତ ହେବନି ସାହିତ୍ୟ ପତ୍ରରେ । ଚାଲିଲା ଚର୍ଚ୍ଚାବିତର୍କ । କିନ୍ତୁ କେହି ପଞ୍ଚାଅଣାଠୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବକୁ ଯାଇନଥାନ୍ତି । ମୁଁ ତୁମ୍ଭ ରହିବା ଦେଖୁ ପ୍ରଫେସର ମହାନ୍ତି ମୋ ଆଡ଼କୁ ଆଙ୍ଗୁଳି ଦେଖାଇ ପଛରିଲେ— ତୁମେ କ’ଣ କହୁଛ ? କାର୍ଯ୍ୟକାଳ ବିଚାରରେ ସର୍ବକନିଷ୍ଠ ଥିଲି ମୁଁ; ତଥାପି କହିଲି— ଆଜ୍ଞା ! ପଞ୍ଚାନବେ । ସମସ୍ତଙ୍କ ଆଖି ମୋ ଉପରେ । ଏତେ ନମ୍ବର ! ! “ତା’ ଯଦି ନହୁଏ କେହି ଓଡ଼ିଆ ପିଲା କେବେହେଲେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ପ୍ରଥମ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ।” ଦୃଢ଼ କଣ୍ଠରେ ଉତ୍ତର ଦେଲି । ପୁଣି ପ୍ରଶ୍ନ ହେଲା— କାହିଁକି ? “ମୋ ଅନୁଭୂତିରୁ କହୁଛି” କହିଲି— “ମୋର ଜଣେ ଅଣଓଡ଼ିଆ ଅଧ୍ୟାପକ ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଶୁଣିଛି— ସେ କୁଆଡ଼େ ସମୁଦାୟ ଖାତାରେ ପାଇଥିଲେ ବାସ୍ତବି । ସର୍ବୋଚ୍ଚ ନମ୍ବର ଉଠିଥିଲା ନବେ । ଅଥଚ ଦୁଇହଜାରରୁ ଅଧିକ ପିଲାଙ୍କ ଭିତରେ ପ୍ରଥମ ହେବା ପିଲା ପାଇବ ପଞ୍ଚାଅଣା । ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟ ଛଡ଼ା ଆଉ ସବୁ ପତ୍ରରେ ଉଚ୍ଚତମ ନମ୍ବର ସମାନ ଥିଲେ ପ୍ରଥମ କିଏ ହେବ ?” ଶୁଣୁଶୁଣୁ ପ୍ର. ମହାନ୍ତି କହିଲେ— “ପାଢ଼ା ଠିକ୍ କହୁଛି, ଭଲ ଲେଖୁଥିଲେ ନ ପାଇବ କାହିଁକି ?— ଦିଅ, ଦିଅ ପଞ୍ଚାନବେ ।” ବାସ୍ତବିକ୍ ମୁଁ ଦେଖୁଛି କେତୁଟି ଖାତାର ଉତ୍ତର ପରୀକ୍ଷକଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଆଚମ୍ବିତ କରିଥାଏ ବେଳେବେଳେ । ଜାତି, ପ୍ରାତି ଓ ଭାଷା ମମତା ପରୀକ୍ଷକଙ୍କୁ କିଭଳି ନୀତିଭ୍ରଷ୍ଟ କରାଏ, ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେବାକୁ ମୁଁ କହିଥିଲି ସେତକ । ସେ ପ୍ରଥା ଏବେ ଅଛି କି ନାହିଁ ଜାଣେନି ।

ବୋର୍ଡ଼ ଅଫ୍ ଷଡ଼ିଜ୍ । ବହୁଦିନ ଧରି ଏହାର ଚେୟାରମ୍ୟାନ୍ ଥିଲି ଏକାଧିକ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ । ଏହାର କାର୍ଯ୍ୟ ହେଲା ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ଏବଂ ପରୀକ୍ଷକଙ୍କ ନାମ ସୁପାରିସ କରିବା । ଆବଶ୍ୟକ ସ୍ଥଳେ ପୂର୍ବ ପାଠ୍ୟ ବଦଳାଇ ନୂତନ ବହି ବାଛିବା । ତେଣୁ ପ୍ରକାଶକମାନେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ନୂତନ ବହି ଆଗତୁରା ପଠାଇଥାନ୍ତି ବୋର୍ଡ଼କୁ । ନିୟମ ଥାଏ— ବଛା

ହେବାକୁ ଆସିଥିବା ବହିର ଲେଖକ ସଭ୍ୟରୂପେ ବୋର୍ଡ଼ରେ ରହିପାରିବେ ନାହିଁ । ନିୟମଟି କଡ଼ାକଡ଼ି ଥିଲା ପ୍ରଥମ ଅବସ୍ଥାରେ । କିଛିବର୍ଷ ପରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେଲା— “ଲେଖକ ଆଲୋଚନା ବେଳେ ଉପସ୍ଥିତି ନ ରହିଲେ ହେଲା ।” କିଛିଦିନ ପରେ ପୁଣି ତାହା ସଂଶୋଧିତ ହୋଇ କୁହାଗଲା— “ଉପସ୍ଥିତ ରହିଲେ ବି ଲେଖକ ଆଲୋଚନାରେ ନିଜ ବହି ଉପରେ ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେବେ ନାହିଁ ।” ଦେଖିଲେ ତ ବୋର୍ଡ଼ ଅର୍ଥ ଷ୍ଟିକ୍ସର କର୍ମନିଷ୍ଠା? ଜାଣୁଥାଏ ସବୁ ମୁଁ— କିଛି କରିବାର ବାଟ ନଥାଏ ।

‘ଥେସିସ୍’ ମାନେ କୌଣସି ବିଷୟରେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଉପାଧି ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ନିବନ୍ଧ । ନୂତନ ଯୋଜନା, ବିଷୟବସ୍ତୁ, ମୌଳିକତା, ତଥ୍ୟସଂଗ୍ରହ, ଭାଷାଶୈଳୀ, ଯୁକ୍ତିପ୍ରମାଣ, ସର୍ବୋପରି ସତ୍ୟୋଦ୍ଘାଟନ ହେଲା ଏହାର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଏଥିଲାଗି ଅଧ୍ୟବସାୟ ଓ ମୌଳିକ ଚିନ୍ତା ଯେପରି ଆବଶ୍ୟକ ବଳିଷ୍ଠ ଯୁକ୍ତି ଓ ସୁସ୍ଥ ବିଚାର ଶକ୍ତି ସେତିକି ପ୍ରୟୋଜନ । ଏ କଥାକୁ ଦୃଷ୍ଟିରେ ରଖି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ମଞ୍ଜୁରି କମିସନ୍ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ମୋଧାର ସହଯୋଗ ନିମନ୍ତେ ସର୍ବ ରଖିଲା ପିଏଚ୍.ଡି. ଉପାଧିକାରୀ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ କେତୁଟି ଇଂକ୍ରିମେଣ୍ଟ ଦିଆଯିବ । ଉତ୍ତମ ନିଷ୍ପତ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏଥି ସହିତ ଆର୍ଥିକ ପ୍ରଶ୍ନ ଜଡ଼ିତ ଥିବା ଯୋଗୁଁ ଫଳ ଓଲଟା ହେଲା । ‘କ’ରୁ ‘କ୍ଷ’ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଧ୍ୟାପକ ଲାଳାୟିତ ହେଲେ ନିବନ୍ଧ ଲେଖିବାକୁ ଡିଗ୍ରୀ ଆଶାରେ । ଯୋଗ୍ୟତାର ମାପକାଠି ରହିଲା ନାହିଁ— ଶହ ଶହ ନିବନ୍ଧ ଲେଖା ହେଲା । ଅଧିକାଂଶ ସୁବିଶାଳ, ସଦୃଶ୍ୟ କିନ୍ତୁ ଶୂନ୍ୟଗର୍ଭ । ଏହିପରି ବହୁ ନିବନ୍ଧର ପରୀକ୍ଷକ ହେବା ସୁଯୋଗ ମିଳିଛି ମୋତେ— ବିବେକ ବିରୁଦ୍ଧରେ ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେବାକୁ ପଡ଼ିଛି । ତଥାପି ଯେତେ ଶ୍ରୁତିମଧୁର ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏକକର କଣ୍ଠ ଧ୍ୱନି ମିଳେଇଯାଏ ଦଶକର ପ୍ରତିଧ୍ୱନି ଭିତରେ । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ, ଦୀର୍ଘକାଳର ଗବେଷଣା ପ୍ରସ୍ତୁତ ନିବନ୍ଧର ମୂଲ୍ୟାୟନ କାଳରେ ପରୀକ୍ଷକ ଅହେତୁକ ସମସ୍ୟା ସୃଷ୍ଟି କରିବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମଧ୍ୟ ବିରଳ ନୁହେଁ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ କହିବାକୁ ଯାଉଛି, ମୋ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ଜଣେ ବରିଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାପକ ଦଶବର୍ଷ ପରିଶ୍ରମର ଫଳସ୍ୱରୂପ ଥେସିସ୍‌ଟିଏ ଦାଖଲ କଲେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ । ତିନିଜଣ ପରୀକ୍ଷକ ମୋ

ସମେତ । ସର୍ବସମ୍ମତ ନ ହେଲେ ଉପାଧି ମିଳିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଜଣେ ପରୀକ୍ଷକଙ୍କ ମନ୍ତବ୍ୟ ବହୁକାଳ ଯାଏଁ ନ ଆସିବାରୁ ପରୀକ୍ଷାର୍ଥୀ କୌଣସି ସୂତ୍ରରୁ ଜାଣିପାରି ସାକ୍ଷାତ କଲା ତାଙ୍କୁ । ସେ କୁଆଡ଼େ କହିଲେ— ବହୁ ଭୁଲ୍ ଭ୍ରାନ୍ତି ରହିଛି ସେଥିରେ । ଏଣୁ ସଂଶୋଧନ ପୂର୍ବକ ତାହା ପୁନର୍ଦାଖଲ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । କାହୁଣ୍ଡିମାହୁଣ୍ଡି ହୋଇ ଆସି ମୋତେ ଜଣାଇଲା ସେକଥା । ଟିକିଏ ଅନୁମାନ କରି ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଲି କୌଣସିମତେ ତାଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କର, ଦେଖିବା କ’ଣ ହେଉଛି । କି ଉପାୟରେ ତାହା ସେ କଲା କେଜାଣି, ଦିନେ ଆସି କହିଲା— ମଲାଟ ବଦଳାଇ ପୁଣି ଦାଖଲ କଲେ ଅନୁକୁଳ ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେବେ ସେ । ମୁଁ ଶୁଣି ଅବାକ୍ । ସେଇଯା ହେଲା । ସେ ଡିଗ୍ରୀ ପାଇଲା ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆଉ ଦୁଇଟି ଘଟଣା କହିବି । ୧୯୮୨ ମସିହା ପଡ଼ୋଶୀ ରାଜ୍ୟର ଏକ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଦ୍ୱାରା ନିଯୁକ୍ତି ପାଇଥାଏ ମୁଁ ଓଡ଼ିଆ ପରୀକ୍ଷକ ଭାବେ । ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଅନୁରୂପ ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ଚଳୁଥାଏ ସେଠାରେ । ବି.ଏ. ପରୀକ୍ଷାରେ ଖାତା ପାଇଥାଏ, ମାତ୍ର ତିନୋଟି । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଫାଙ୍କା— କିଛି ଲେଖା ନଥାଏ । ଲେଉଟାଟାଳି ବେଳେ ଦେଖିଲି— ପ୍ରଥମ ପୃଷ୍ଠାରେ ହିଁ ଲେଖାଅଛି “ସାର, ପ୍ରଶ୍ନପତ୍ରଟି ଆଇ.ଏ. ପାଠ୍ୟକ୍ରମର, ଏଣୁ ମୁଁ କିଛି ଲେଖନପାରି ଛାଡ଼ିଦେଲି ।” ସନ୍ଦେହରେ ପ୍ରଶ୍ନପତ୍ର ମିଳାଇ ଦେଖିବାରୁ ଜଣାଗଲା— ପିଲା କହିବା କଥା ଆଦୌ ଅମୂଳକ ନୁହେଁ । ନିୟନ୍ତ୍ରକଙ୍କୁ ଜରୁରୀ ବାର୍ତ୍ତାରେ ଜଣାଇଲି । ଅପେକ୍ଷା କରିଥାଏ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକୁ । କାହିଁକି ଉତ୍ତର ଆସନ୍ତା । ଚିଠିରେ ସବୁକଥା ଜଣାଇ ବିନା ସଂଶୋଧନରେ ଫେରାଇ ଦେଲି ଖାତା ସବୁ । ପରେ କ’ଣ ହେଲା ଜଣାନାହିଁ, ମାତ୍ର ଫଳ ବାହାରିଲା । ତିନିଜଣଯାକ ପାସ— ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀରେ ।

ଅନୁରୂପ ଆଉ ଏକ ଅନୁଭୂତି । ଅନ୍ୟ ଏକ ପଡ଼ୋଶୀ ରାଜ୍ୟର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ପାଇଥିଲି ଗଲିଶିଖଣ୍ଡ ବି.ଏ. ଓଡ଼ିଆ ଖାତା । ଯଥା ସମୟରେ ସଂଶୋଧନ କରି ବିଲ୍ ସହିତ ପଠାଇଦେଲି ଖାତାଗୁଡ଼ିକୁ । ବର୍ଷେ ବିତିଗଲା— ବିଲ୍ ପଇଠ ହେଲା ନାହିଁ । ପରବର୍ଷ ପୁଣି ଆସିଲା ଖାତା ସେଇଠୁ । ତାକୁ

ବି ସଂଶୋଧନ କରି ପଠାଇଲି ଏବଂ ବିଲ୍ ଦିହରେ ଖଣ୍ଡେ ଚିଠି ଯୋଡ଼ିଲି— “ଗତବର୍ଷର ପାରିଶ୍ରମିକ ଏଯାବତ୍ ପାଇନି ଜଳଦି ପୈଠ କଲେ ଭଲ ହୁଅନ୍ତା ।” ଉତ୍ତର ନାହିଁ । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କଥା— ପୁଣି ତା’ ପରବର୍ଷ ଆସିଲା ଖାତା । ପାର୍ଶଲ ରଖିଲି । ଚିଠିଦେଲି କଡ଼ା ଭାଷାରେ— “ଗତ ଦୁଇବର୍ଷର ପ୍ରାପ୍ୟ ପାଇନାହିଁ । ନ ପାଇଲା ଯାଏଁ ଖାତା ମୋ ପାଖରେ ରହିଲା ।” ଦେଖୁ ଦେଖୁ ବର୍ଷ କଟିଗଲା— ଉତ୍ତର ନାହିଁ । ଖାତା ମୋ ପାଖରେ, ଫଳ କିନ୍ତୁ ବାହାରିଛି ଠିକ୍ ସମୟରେ ।

ଓଡ଼ିଆ ପୁସ୍ତକ କିଣି ରାଜ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ପୁସ୍ତକାଳୟକୁ ଯୋଗାଇବା ସକାଶେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଏକ ସଂସ୍ଥା ପକ୍ଷରୁ ଓଡ଼ିଶା ସରକାରଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଦୁଇବର୍ଷ ବ୍ୟବଧାନରେ ଏକ କମିଟି ଗଢ଼ା ହୁଏ । ଉକ୍ତ କମିଟିର ଚେୟାରମ୍ୟାନ ଭାବେ ମୋତେ ଥରେ ନିଯୁକ୍ତି ମିଳିଥିଲା । କମିଟିର କାର୍ଯ୍ୟ ହେଲା, ଲେଖକ ଓ ପ୍ରକାଶକମାନେ ଦାଖଲ କରିଥିବା ବହି ମଧ୍ୟରୁ ଉପଯୁକ୍ତ ବହି ବାଛି ସୁପାରିସ କରିବା ଯାହା ରାଜ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ପାଠାଗାରକୁ ଯୋଗାଇ ଦିଆଯିବ । ଭାବିଥିଲି, ଉନ୍ନତମାନର ବହିତାଲିକା ଦେବି ଯେତେ ପରିଶ୍ରମ ପଡ଼ୁ ପଛେ । କିନ୍ତୁ ଯାହା ଦେଖିଲି— ଭାବନା ସ୍ଵପ୍ନପରି ମନେହେଲା । କମିଟି ବସିଲା— ନୁହେଁ— ହଜାର ସଂଖ୍ୟାର ବହିତାଲିକା ଥୁଆହେଲା ଆଗରେ । ସରକାରୀ ପ୍ରତିନିଧି ସମେତ ତିନିଜଣ ସଦସ୍ୟ । ପଛରିଲି— ବହି କାହିଁ ? ଯାଅ ନ କଲେ ସୁପାରିସ କରିବା କିମିତି ? “ଜନେ ଆଉ ବହି ଦେଖିବା ସମୟ ଅଛି ସାର ! ମାର୍ଚ୍ଚ ପୂର୍ବରୁ ସୁପାରିସ ନଗଲେ ଟଙ୍କା ଫେରସ୍ତ ଯିବ” କହିଲେ ସରକାରୀ ପ୍ରତିନିଧି । ସେଦିନ ଥିଲା ଫେବୃୟାରୀ ମାସର ମଝାମଝି । ବରଷଟା ବିତିଗଲା— ମାର୍ଚ୍ଚ ପୂର୍ବରୁ ବୈଠକ । ପ୍ରଣବ ଅଶୁଖ ହୁଅନ୍ତାନି ଆଗରୁ ବସିଥିଲେ । ମନେ ମନେ ଭାବି ତୁନି ରହିଲି । ସୁପାରିସ ଫର୍ଦ୍ଦରେ ଦକ୍ଷଖତ ଦେଇ ଆସିଲି । ଯା’ ନାଁ କମିଟି, ଏଇ ତା’ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ।

ଆଉ ଏକ ବୋର୍ଡ଼ର ଅନୁଭୂତି କହୁଛି । ସେ ସମୟରେ ଜାତୀୟକରଣ ବ୍ୟାଙ୍କ୍ ପକ୍ଷରୁ କିରାଣି ଓ ଟାଇପିଷ୍ଟ ହେବା ପାଇଁ ଲିଖିତ ପରୀକ୍ଷାରୁ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରାର୍ଥୀଙ୍କୁ ମୌଖିକ ପରୀକ୍ଷାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ସଫଳ ହେଲେ ନିଯୁକ୍ତି ମିଳେ ।

ସେଥିପାଇଁ ବୋର୍ଡ଼ ଗଢ଼ାଯାଏ । ସେପରି ଏକ ବୋର୍ଡ଼ର ସଦସ୍ୟ ଭାବେ ଥରେ ମନୋନୀତ ହୋଇଥିଲି । ସଭାପତି ଥାନ୍ତି ଓଡ଼ିଶା ପବ୍ଲିକ୍ ସର୍ଭିସ୍ କମିସନ୍‌ର ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ ଚେୟାରମ୍ୟାନ । ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ ଜଣେ ଡି.ପି.ଆଇ., ଜଣେ ପଛୁଆବର୍ଗର ପ୍ରତିନିଧି ଏବଂ ମୁଁ । ମୋତେ ନିଆଯାଇଥାଏ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରତିନିଧି କରି । ଇଣ୍ଟରଭ୍ୟୁ ଗୁଲିଥିଲା ମାସାଧିକ କାଳ । ଦିନକର ଘଟଣା । ଆସିଥାଏ ଜଣେ ଗର୍ଭବତୀ କରଣ ଝିଅ— ଏମ୍.ଏ. ପାସ୍ । ଦେଖୁ ଦେଖୁ ଦୟା ଜାତ ହେଲା ମନରେ । ସଭାପତି ଓ ସଭ୍ୟମାନଙ୍କ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେଲା ନିର୍ଭୁଲ୍ ଭାବେ । ମୋ ଇଚ୍ଛା ନ ଥାଏ ପଛରିବାକୁ କିଛି । କିନ୍ତୁ ସଭାପତିଙ୍କ ଇଚ୍ଛା ପାଇଲି ଯେତେବେଳେ ଜଟିଳ ପ୍ରଶ୍ନ ପଛରିବା ଉଚିତ୍ ମନେ ନ କରି ପଛରିଲି “ଆଜ୍ଞା, ସାବିତ୍ରୀ ଅମାବାସ୍ୟା କେଉଁ ମାସରେ ପଡ଼େ— କହିପାରିବ ?”— ଝଟ୍କରି ଉତ୍ତର ଦେଲା— ‘ଜୁନ୍ ମାସରେ ।’ ପଛରିଲି— “ତିଥି ଅନୁସାରେ କ’ଣ ଇଂରେଜୀ ମାସର ଗଣନା ହୁଏ ?”— ନା— ତା’ହେଲେ ଜୁନ୍‌ରେ କେମିତି ପଡ଼ିଲା ଅମାବାସ୍ୟା ?— ଲାଜେଇ ଗଲା ମୁହଁ ତଳକୁ କରି । ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ସଭାପତି ପଛରିଲେ— “ଓଡ଼ିଆ ମାସଗୁଡ଼ିକର ନାଁ ଜାଣ ?— କହତ’ ।” ଆରମ୍ଭ କଲା— ଚୈତ୍ର, ବୈଶାଖ, ଜ୍ୟେଷ୍ଠ... କହୁ କହୁ ପୁଣି ପ୍ରଶ୍ନ । ଓଡ଼ିଆ ମାସ କେବେଠୁ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ କି ?— ନିରୁତ୍ତର । କିଛି ସମୟ ରଖି ତାକୁ ବିଦାୟ କଲାପରେ ଅବଶ୍ୟ ପରସ୍ପର କଥାବାର୍ତ୍ତା ହୋଇ ତାକୁ ସୁପାରିସ କରିବା ନିଷ୍ପତ୍ତି ନେଲୁ । ଏହା ହୋଇଛି ଆଜିକାଲିକା ଶିକ୍ଷାର ପରିଣତି । ନିର୍ବାଚିତ ତାଲିକାରେ ରହିଲା ସେ । ଜଣେ ସମ୍ପ୍ରାନ୍ତକୁଳ ବିବାହିତା ଓଡ଼ିଆ ଝିଅ କହିପାରିଲା ନାହିଁ ସାବିତ୍ରୀ ଅମାବାସ୍ୟା ଜ୍ୟେଷ୍ଠମାସରେ ପଡ଼େ । ମନେ ମନେ ଭାବିଲି— ପ୍ରାଜ୍ଞମେରିଠାରୁ ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେଉଁ ସ୍ତରରେ ସଂସ୍କୃତି ବିଷୟକ ପାଠ୍ୟ ରହିଛି ଯେ ଜାଣିବେ ସେମାନେ । ବୋଧହୁଏ ସଂସ୍କୃତିର ଆୟୁଷ ଆଉ ବେଶୀ ଦିନ ନୁହେଁ ।

ଅଙ୍ଗେ ଲିଭେଇଥିବା ଯେଉଁ କେତୋଟି ଅନୁଭୂତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ଉପରେ ଦେଲି, ସାମାଜିକ ଅଧୋଗତିରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ଭୂମିକା କେତେ ଦୂର ବ୍ୟାପକ ଦୂରବାକ୍ଷରେ ନ ଦେଖିଲେ ଜଣାପଡ଼ିବ ନାହିଁ ।

୧୯୭୯ ମସିହା, ଡିସେମ୍ବର ୩୧ ତାରିଖ । ମୋ ଅବସର ନେବା ଦିନ । ଷୋହଳ ତାରିଖରେ ଅପେକ୍ଷା କରିଥାଏ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ବସ୍କୁ । ଜଣେ ସୌମ୍ୟଦର୍ଶନ ଯୁବକ ପାଖକୁ ଆସି ଚିଠିଟିଏ ବଢ଼ାଇ କହିଲା— ରାଜଗୁରୁ ବାବୁ ଦେଇଛନ୍ତି । ଫିଟାଇ ଦେଖୁଲି । ଶ୍ରୀ ରମାବଲ୍ଲଭ ରାଜଗୁରୁ । ସହରର ଜଣେ ବରିଷ୍ଠ ଆଡ଼ଭୋକେଟ୍ । ଲେଖୁଛନ୍ତି, “ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ଘରକୁ ଚିକିଏ ଆସିବେ ଦୟାକରି କଥା ଅଛି” । ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ପହଞ୍ଚି ଦେଖୁଲି— ତିନିଜଣ ବସିଛନ୍ତି— ଡା. ଏସ୍. ବି. ପାଲିତ, ଜମିଡ଼ି ସେଟି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ରାଓ ଏବଂ ସେ । ମୋତେ ଦେଖୁ ଖୁସି ହେଲାପରି ଲାଗିଲା ସମସ୍ତେ । ରାଜଗୁରୁବାବୁ ପରିଚିତ କରାଇଲେ ସେ ଦୁହିଁଙ୍କ ସହ । କିଛି ସମୟ ଶିଖାଳାପ ପରେ କହିଲେ— ଆପଣ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ଅବସର ନେଉଛନ୍ତି ବୋଲି ଶୁଣିଲୁ । ଅବସର ପରେ ଆମ ପାଇଁ କିଛି କାମ କରନ୍ତୁ ।— “ମୋ ଦ୍ୱାରା କି କାମ ହେବ କହନ୍ତୁ” — କହିଲି ନମ୍ରତା ସହିତ । “ଆମେ ଏକ ନୂଆ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଖୋଲିଛୁ ବ୍ରହ୍ମପୁର ସିଟି କଲେଜ୍ । ଆପଣ ତା’ ଦାୟିତ୍ୱ ନେବେ— ଠିଆ କରେଇବେ । ରେଜିଷ୍ଟ୍ରେସନ୍ ହୋଇ ସାରିଛି । ମେନେଜିଂ କମିଟି ଗଢ଼ା ହୋଇଛି । ଟ୍ୟୁଟୋରିଆଲ୍ କଲେଜ ଭାବେ ଖଲିଛି କେତେଜଣ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ନେଇ । ନିୟମିତ କଲେଜରେ ପରିଣତ କରିବା ଦାୟିତ୍ୱ ଆପଣଙ୍କର— ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ୍ ରହିବେ ଆପଣ— ଦେବରାଜବାବୁ (ଶ୍ରୀ ଦେବରାଜ ପାଣିଗ୍ରାହୀ) ଥିଲେ । ଛାଡ଼ିଦେଇ ଖଲିଗଲେ । ଆପଣ ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ୍ ହେବେ । ଆମେ ସମସ୍ତେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବୁ ।” ପଛରିଲି— କେଉଁଠି ସେଇଟା? — “ଏବେ ଖଲିଛି କେ. ସି. ଟାଉନ୍ ହାଇସ୍କୁଲରେ । ଘରୋଇଭାବେ କିଛି ଛାତ୍ର ପଢୁଛନ୍ତି । ଏମ୍. ଏ. ପାସ କରିଥିବା କେତେଜଣ ସାମୟିକ ଅଧ୍ୟାପନା କରନ୍ତି ଆସି ।” ଉତ୍ତର ଦେଲେ । କିଛି ନ କହି ତୁନି ରହିବା ଦେଖୁ କହିଲେ “କମିଟି ପକ୍ଷରୁ ନିୟମିତ ନିଯୁକ୍ତି ପତ୍ର ଯିବ— କ’ଣ ଭାବୁଛନ୍ତି?” — ଅବସର ପରେ କିଛି ସେବା କାର୍ଯ୍ୟରେ ଆତ୍ମନିଯୋଗ କରିବା ଅଭିଳାଷ ଥିଲା ମୋର । ସୁଯୋଗ ମିଳୁଛି ଯଦି ଛାଡ଼ିବି କାହିଁକି? — ଦାୟିତ୍ୱ ନେବି— ଭାବିଲି ମନେ ମନେ ଏବଂ କହିଲି— ଆଉ, ଆପଣ ଯଦି କହୁଛନ୍ତି

ଦାୟିତ୍ୱ ନେବି । କିନ୍ତୁ ଡିସେମ୍ବର ପରେ ଜାନୁୟାରୀ ପହିଲାକୁ ମୁଁ ଅବସର ନେବି । ଉତ୍ସାହିତ ହୋଇ କହିଲେ— ଆଗରୁ ଯାଇ ଚିକିଏ ଦେଖୁ ଆସିଥାନ୍ତୁ— କାଲି ଯାଆନ୍ତୁ— କହି ଠିଆ ଥିବା ଜଣେ ଯୁବକ ଆଡ଼କୁ ଅନାଇଁ ପରଦିନ ମୋତେ ଦେଖେଇ ଆଣିବାକୁ ବରଗିଲେ ତାକୁ । ପରଦିନ ତା’ ସାଙ୍ଗରେ ଗଲି । ଯାହା ଦେଖୁଲି ସେଥିରେ ନୂଆକରି ଅନୁଷ୍ଠାନଟିଏ ଗଢ଼ିବାର ସୁଯୋଗ ପାଇଛି ବୋଲି ଉତ୍ସାହିତ ହେଲି ଯେତିକି ନୈରାଶ୍ୟରେ ଭାଙ୍ଗିପଡ଼ିଲି ସେତିକି । ନାଁ’ଟା କଲେଜ । ବାହାରେ ଟଙ୍ଗା ନାମଫଳକଟି । ଭିତରକୁ ପଶି ଦେଖୁଲି ଲୁହା ଆଲାମାରିଟିଏ ଛଡ଼ା କଲେଜର ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ । ଚୌକି— ବେଞ୍ଚଠାରୁ ତତ୍ତ୍ୱ— ଚକ୍ଷୁଡ଼ି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁ ହାଇସ୍କୁଲର । କିରାଣି ଓ ଦପ୍ତରି କଲେଜ କାର୍ଯ୍ୟ ତୁଲାନ୍ତି ହାଇସ୍କୁଲ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କରିସାରି । କଲେଜର କାର୍ଯ୍ୟକାଳ ସକାଳ ସାତରୁ ଦଶଟା ଯାଏଁ । କାରଣ ହାଇସ୍କୁଲ କ୍ଲାସ୍ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ଦଶଟାରେ । ବାରଜଣ ଛାତ୍ର— ପଢ଼ନ୍ତି ଘରୋଇ ଭାବେ । ପଢ଼ାନ୍ତି ଆଠଜଣ ଅଧ୍ୟାପକ ବିନା ଦରମାରେ । ସମବେତ ଭାବେ ଅଧ୍ୟାପକବୃନ୍ଦ ପାଆନ୍ତି ମାସିକ ଶହେଟଙ୍କା ପାରିଶ୍ରମିକ ରୂପେ— ପିଲାଙ୍କ ଚିତ୍ତସନ୍ ଫିସ୍ ରୁ । ଅଧିକାଂଶ ଅଧ୍ୟାପକ ଅନ୍ୟତ୍ର ସ୍ଥାୟୀ କର୍ମରତା ଥିଲାବେଳେ ଅଳ୍ପ କେତେଜଣ ଆସୁଥାନ୍ତି ସ୍ୱତଃସ୍ପୃହ ହୋଇ ପାଠ ପଢ଼ାଇବାକୁ । ସଂକ୍ଷେପରେ କହିଲେ— ତାହା ଥିଲା ଏକ ଚିତ୍ତସନ୍ କେନ୍ଦ୍ର । ଏହା ଆଗରୁ ବ୍ରହ୍ମପୁର ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷାର ସୁବିଧା ନିମନ୍ତେ ଅତିରିକ୍ତ କଲେଜର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ପରଖି ରିପୋର୍ଟ ଦେବା ସକାଶେ ସରକାରଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ ଆଗତ କମିସନ୍ ଏକ ନୂତନ କଲେଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସକାଶେ ଦୃଢ଼ଯୁକ୍ତି ଉପସ୍ଥାପନ ପୂର୍ବକ ସୁପାରିସ କରି ଯାଇଥାନ୍ତି । ସେହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ସିଟି କଲେଜରେ ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ସୂତ୍ରପାତ । କିନ୍ତୁ ଅର୍ଥାଭାବ ଥିଲା ଏହାର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ । କାରଣ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ସହବନ୍ଧନ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଅନୁଷ୍ଠାନ ନାମରେ ଏକଲକ୍ଷ ସ୍ଥାୟୀ ପାଣ୍ଠି ରହିବା ନିତାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । ଯୋଗକୁ ତା’ ଆଗରୁ ଓଡ଼ିଶାର ତତ୍କାଳୀନ ନଗର ଉନ୍ନୟନ ମନ୍ତ୍ରୀ ମାନ୍ୟବର ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଝଙ୍କେଡନ ସାହୁ ବ୍ରହ୍ମପୁର ଗସ୍ତରେ ଆସିବାରୁ ପ୍ରସ୍ତାବିତ ସିଟି କଲେଜ ପରିଚ୍ଛଳନା କମିଟି

ଏକଲକ୍ଷ ଟଙ୍କାର ଅନୁଦାନ ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କରନ୍ତି । ଉଦାରମନା ମନ୍ତ୍ରୀ ମହୋଦୟ ବ୍ରହ୍ମପୁର ପୌରପାଳିକା ମାଧ୍ୟମରେ ତାହା ଦେବାକୁ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଇଥାନ୍ତି ।

ଏଣେ ତିସେମ୍ବର ଶେଷ ପୂର୍ବରୁ ମୁଁ ନିୟମିତ ନିଯୁକ୍ତି ପତ୍ର ପାଇଯାଇଥାଏ । ଏକତିରିଶି ତିସେମ୍ବରରେ ଯୁନିଭର୍ସିଟି କାର୍ଯ୍ୟକାଳ ପୁରିଯିବାରୁ ପହିଲା ଜାନୁୟାରୀ ଜଜନ୍ କଲି ସିଟି କଲେଜର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଭାବେ । ଦୁଇଦିନ ପରେ ମେନେଜିଂ କମିଟିରେ ନିଯୁକ୍ତି ଅନୁମୋଦିତ କରିବା ସହ ପ୍ରସ୍ତାବ ଗୃହୀତ କଲା— ୧) ଡାକ୍ତର ପାଲିତ କମିଟିର ଉପ-ସଭାପତି ରହିବେ, ୨) ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ସେକ୍ରେଟେରି ଦାୟିତ୍ବ ତୁଲାଇବେ । ୩) ଆର୍ଥିକ ଦେଶନେଶ କାରବାର ମିଳିତ ଭାବେ ଉଭୟ ସଂପାଦନ କରିବେ । ସ୍ୱର୍ଗାୟ ରମା ବଲ୍ଲଭ ରାଜଗୁରୁ ଆଗରୁ ସଭାପତି ହୋଇ ରହିଥାନ୍ତି । ଏକ ବିରାଟ ଦାୟିତ୍ବ ବହନ କରିଆସିଲି ସେହି ଦିନରୁ ।

ଆଗରୁ ଦୁଇ ଋଷିଧର କଲେଜ ଆଡ଼େ ବୁଲି ଆସିଥାଏ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟହୀନ ଭାବେ । ଏଣିକି ଦୈନିକ ଯାଇ ଆସିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଲି । ପ୍ରଥମ ଚିନ୍ତା ସହବନ୍ଧନ । ତିନିଟି ସର୍ତ୍ତ ପୂରଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଆବେଦନ ପୂର୍ବରୁ । ୧) କଲେଜ ନାମରେ ଏକଲକ୍ଷ ସ୍ଥାୟୀ ଜମା, ୨) ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗୃହ, ୩) ସ୍ଥାୟୀଯୋଗ୍ୟ ଅଧ୍ୟାପକ । ପ୍ରଥମେ ବିଜ୍ଞାପନଟିଏ ଛାପିଲି ସମ୍ବାଦପତ୍ରରେ— ‘ସିଟି କଲେଜ ପାଇଁ ଛାତ୍ର ଆବଶ୍ୟକ; ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ତାରିଖ ମଧ୍ୟରେ ଦରଖାସ୍ତ ଗ୍ରହଣ କରାଯିବ’ । ଏହାପରେ ଡାକ୍ତର ପାଲିତ ଓ ମୁଁ ଅନୁଦାନ କଥା ବୁଝିବା ପାଇଁ ଗଲୁ ମୁନିସିପାଲିଟି ଅଫିସକୁ । ଚେୟାରମ୍ୟାନ ଥାଆନ୍ତି ସ୍ୱର୍ଗାୟ ବୃନ୍ଦାବନ ନାୟକ । ଭେଟିଲୁ ତାଙ୍କୁ । ବେଶ୍ ଖୋଲା ମନରେ ସ୍ୱାଗତ କଲେ ଆମ ଦିହିଙ୍କୁ । ଔପଚାରିକ କଥାବାର୍ତ୍ତା ମଧ୍ୟରେ ଯିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଦେଲେ ତା. ପାଲିତ । ଟିକିଏ ଗମ୍ଭୀର ହୋଇପଡ଼ିଲେ ବୃନ୍ଦାବନବାବୁ । କହିଲେ— “ଦେଖନ୍ତୁ, ସିଟି କଲେଜ ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ । ଘର ନାହିଁ— ପିଲା ନାହିଁ— ଅଧ୍ୟାପକ ନାହାନ୍ତି— ତା’ଛଡ଼ା, ଆଫିଲିଏସନ୍ ନାହିଁ କି ରିକୋଗ୍ରିସନ୍ ନାହିଁ । ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ମୁନିସିପାଲିଟି କାହାକୁ ଦେବ ଏତେଗୁଡ଼ିଏ ଟଙ୍କା ? ଦେବରାଜ ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କୁ ?— ପଚାରିଲେ । କଲେଜ ଆରମ୍ଭ କରିଥିବା ସ୍ୱର୍ଗତ ଦେବରାଜ ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କୁ ବହୁଥର ଯାଇ

ଦାବା କରିଆସିଥିଲେ ସେଥିପାଇଁ । ରୋକ୍‌ଠୋକ୍ ମନା କରିଦେଇଥିଲା ପୌରପାଳିକା । ସେଇକଥା ମନେପକାଇ ଦେଲେ ତା. ପାଲିତଙ୍କୁ । ପାଲିତବାବୁ ଉତ୍ତର ଦେଲେ ନା, ସେ ଗଲେଣି । ତ. ପାଡ଼ା (ମୋ ଆଡ଼େ ହାତ ଦେଖାଇ) ପ୍ରିନ୍‌ସିପାଲ୍ ଏବେ । ବୃନ୍ଦାବନବାବୁ ମୋତେ ଋହଁ ପଚାରିଲେ— ଆପଣ ପରା ଯୁନିଭର୍ସିଟିରେ ଥିଲେ ? “ଅବସର ନେଲି ତ, କିଛି ଗୋଟାଏ କରିବି ବୋଲି ଆସିଛି” କହିଲି । ଶୁଣି କିଛି ମୁହୂର୍ତ୍ତ ଭାବିଲେ— “ଯାକୁ ତ ଆଫିଲିଏସନ୍ ମିଳିନି” । ସେତେବେଳେ ମୁଁ କହିଲି “ଆଫିଲିଏସନ୍‌ର ପ୍ରଥମ ସର୍ତ୍ତ କଲେଜ ନାଁରେ ଲକ୍ଷେ ଟଙ୍କାର ସ୍ଥାୟୀ ଜମା । ସେତକ ହେଲେ ସିନା ।” ପୁଣି କିଛି ସମୟ ତୁନି ରହି କହିଲେ— ଆଜ୍ଞା, ଆଠଦିନ ଛାଡ଼ି ଆସନ୍ତୁ— କାଉନ୍‌ସିଲରେ ପ୍ରସ୍ତାବ କରିବି, ସେମାନେ କ’ଣ କହୁଛନ୍ତି । “ବୃନ୍ଦାବନ ନାୟକ ଋହଁଲେ କାଉନ୍‌ସିଲ କ’ଣ ମନା କରିବ ।” ହସିକରି କହିଲି । ସେ ବି ହସିଲେ । କାଉନ୍‌ସିଲ ବୈଠକ ପରେ ପୁଣି ଯାଇ ଭେଟିଲୁ— ପ୍ରସ୍ତାବ ଗୃହୀତ ହୋଇଛି ଋରୋଟି ସର୍ତ୍ତରେ । ପ୍ରଥମ— ପାଞ୍ଚବର୍ଷ ପାଇଁ କଲେଜ ନାଁରେ ଲକ୍ଷେ ଟଙ୍କା ସ୍ଥାୟୀ ଜମା ରହିବ ଯୁକୋ ବ୍ୟାଙ୍କରେ । ଦ୍ୱିତୀୟ— ସେ ମଧ୍ୟରେ ସୁଧ କିମ୍ବା ମୂଳ କେହି ଉଠାଇ ନେଇପାରିବେ ନାହିଁ । ତୃତୀୟ— ପାଞ୍ଚବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଆଫିଲିଏସନ୍ ଏବଂ ରିକୋଗ୍ରିସନ୍ ନ ପାଇଲେ ଟଙ୍କା ଫେରସ୍ତ ନେବ ମୁନିସିପାଲିଟି । ଚତୁର୍ଥ— ପାଞ୍ଚବର୍ଷ ପରେ ସୁଧ-ମୂଳ ସହିତ ଉଠାଇ ନେଇପାରିବ କଲେଜ ମୁନିସିପାଲିଟିର ଅନୁମତି ନେଇ । ଦ୍ୱିତୀୟ ନକରି ରାଜିହେଲୁ । ଟଙ୍କା ଜମା ରହିଲା ଯୁକୋ ବ୍ୟାଙ୍କରେ ।

ଇତି ମଧ୍ୟରେ କଳା ଶ୍ରେଣୀରେ ଇଂରେଜୀ ଓ ମାତୃଭାଷା ବ୍ୟତୀତ ଇତିହାସ, ଅର୍ଥନୀତି, ରାଜନୀତି ବିଜ୍ଞାନ ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ସାଙ୍ଗକୁ ବାଣିଜ୍ୟ ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ମଞ୍ଜୁରି ଦେବାକୁ ଆବେଦନ କରାହୋଇସାରିଥାଏ । ପରୀକ୍ଷାରେ ଅକୃତକାର୍ଯ୍ୟ କିମ୍ବା କୌଣସି କଲେଜରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ନଥିବା ଛାତ୍ରଙ୍କ ଦରଖାସ୍ତ କେବଳ ଆସେ । ଘରୋଇ ଭାବେ ଫର୍ମ ପୂରଣ କରିଥିବା ସିଟି କଲେଜ ଛାତ୍ରଙ୍କ ପାଇଁ ପରୀକ୍ଷାକେନ୍ଦ୍ର ଖୋଲା ହୁଏ ଟାଉନ ହାଇସ୍କୁଲରେ, ମୋ ପରିଚଳନାରେ । ଏ ମଧ୍ୟରେ ଦରଖାସ୍ତ ଯାଞ୍ଚ କଲାପରେ ବିନା ବିରୋଧରେ ଆଡ଼ମିସନ୍ ଦେବା ସ୍ଥିର

ହେଲା । ତୋନେସନ୍ ଶହେ ଟଙ୍କା । ତା'ଛଡ଼ା ସରକାରୀ ନିୟମାନୁସାରେ ଆର୍ଡ଼ିଫସନ୍ ଫିସ୍ । କାର୍ଯ୍ୟଭାର ଗ୍ରହଣ କଲାବେଳେ କଲେଜ ପାଣ୍ଡିରୂପେ ଜମାଥିବା ମାତ୍ର ଆଠଶହ ଟଙ୍କାର ପାସ୍ ବୁକ୍ଟିଏ ପାଇଥିଲି । ଏହାପରେ ଯାତାୟାତ ଖର୍ଚ୍ଚ ନାମରେ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ମାସିକ ପଞ୍ଚାଶ ଲେଖାଏଁ ମଞ୍ଜୁର କରନ୍ତି କମିଟି । ଗ୍ରୀଷ୍ମଋତୁ ଶେଷରେ ହାଇସ୍କୁଲ ଛାଡ଼ି ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭଡ଼ା ଘରକୁ ଉଠିଯିବା ସ୍ଥିର କରି ଅର୍ଡ଼ିଫ ପରିଚ୍ଛଳନା ପାଇଁ ନିତ୍ୟ ବ୍ୟବହାରୀୟ ପଦାର୍ଥ ସହିତ ପଞ୍ଚାଶ ଯୋଡ଼ା ଚୌକି-ଟେବୁଲ୍ ସାଙ୍ଗକୁ ଲମ୍ବା ବେଞ୍ଚ ପାଞ୍ଚଟି କ୍ରୟ କରିବାର ଯୋଜନା ହେଲା । ଚୌକି-ଟେବୁଲ୍ ବରାଦ କରାଗଲା । ରେଳଷ୍ଟେସନ୍ ପାଖାପାଖି ଦୋତାଲା କୋଠାଘରଟିଏ ଭଡ଼ା ସୂତ୍ରରେ ନିଆଗଲା । ସେଠାକୁ ଉଠି ଆସିଲୁ ।

ତଳ ଉପର ଝରି ବଖରା ଘର— ମୋଟେ କଲେଜ ଉପଯୋଗୀ ନଥିଲା । ଝରି ଝରିଟା କ୍ଲାସ୍ ସାଙ୍ଗକୁ ଅର୍ଡ଼ିଫ ଆଉ କମନରୁମ୍ । ତଥାପି ଅଧ୍ୟାପକଗଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅବହେଳା କରୁ ନଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସମସ୍ୟା ଥିଲା ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ଶୁଖିଳିତ କରିବା । ଏକେ ନିମ୍ନମାନର ଛାତ୍ର । ସେଥିରେ ପୁଣି କେତେ ଅସାମାଜିକ । କେତେ ଆସିଥାନ୍ତି ପାଠ ପଢ଼ିବା ବାହାନାରେ ସାର୍ଟିଫିକେଟ୍ଟିଏ ନେଇ ଯିବେ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରକୁ । ତଥାପି ସମସ୍ୟା ଅସମାହିତ ନଥିଲା ।

ତେଣେ ସହବନ୍ଧନ ପାଇଁ ଯାଇଥିବା ମୋ ଆବେଦନ ପତ୍ର ଉପରେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ଚିଠି ଆସେ ପ୍ରାର୍ଥନା ବିଷୟରେ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ଯୋଗ୍ୟତା ଓ ସ୍ଥାୟିତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିବରଣୀ ଦେବାକୁ । ଆଗରୁ କହିଛି— ଦୁଇ ତିନିଜଣ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତେ ଅନ୍ୟତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟରତ, ସ୍ଥାୟୀ ଭାବେ । ଏଣୁ ନୋଟିସ୍ ଦେଲି— ସହବନ୍ଧନ ସକାଶେ ସ୍ଥାୟୀ ଅଧ୍ୟାପକ ନିଯୁକ୍ତିର ଆବଶ୍ୟକତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅନ୍ୟତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟରତ କର୍ମଚରୀ ସ୍ୱ ସ୍ୱ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରୁ କିମ୍ବା ଏଠାରୁ ଅବ୍ୟାହତି ନେବାକୁ ବାଧ୍ୟ । ନୋଟିସ୍ ପାଇ କେତେଜଣ ତତ୍ତତ୍ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କ ଅନୁମତିରେ ଡେପୁଟେସନ୍ ଧରି ଆସିଲା ବେଳେ ଅନ୍ୟ କେତେ ଅବ୍ୟାହତି ନେବା ପସନ୍ଦ କଲେ । ସ୍ଥାନ ପୂରଣ ସକାଶେ ପୁଣି ବିଜ୍ଞାପନ ଦିଆଗଲା, ଲଞ୍ଜରଭ୍ୟୁ ହେଲା— ନୂଆ ଅଧ୍ୟାପକ ନିଯୁକ୍ତି ହେଲେ । ସମସ୍ୟା ହେଲା ଇଂରେଜୀ ଅଧ୍ୟାପନା ପାଇଁ । କାରଣ

ଇଂରେଜୀ ଅଧ୍ୟାପକମାନେ ଅବ୍ୟାହତି ନେଇଯାଇଥାନ୍ତି । ଅଥଚ ସେଥିପାଇଁ ଦରଖାସ୍ତ ଆସି ନଥାଏ । ସଂକଟରେ ପଡ଼ି ଇଂରେଜୀ ଏମ୍.ଏ. ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଏମ୍.ଫିଲ୍. କରୁଥିବା ମୋ ଝିଅ ନିଯୁକ୍ତାକୁ ବୁଝାଶୁଝା କରିବାକୁ ସେ ରାଜି ହେଲା । ଫଳରେ ଆର୍ଡ଼ିଫସନ୍ ପାଇବାରେ ଅସୁବିଧା ରହିଲା ନାହିଁ । ଏଣିକି ପିଲାଏ ନିୟମିତ ଛାତ୍ରଭାବେ ପରୀକ୍ଷା ଦେଇପାରିବେ ।

ପରୀକ୍ଷା ଦିନ ନିକଟେଇ ଆସୁଥାଏ । ସ୍ଥାନାଭାବ ଦେଖି ମନରେ ଚିନ୍ତା କୋଡ଼ିଏ x ପନ୍ଦର ଫୁଟ ଦୈର୍ଘ୍ୟ-ପ୍ରସ୍ଥ ବିଶିଷ୍ଟ ଦୁଇଟି ମାତ୍ର ପ୍ରକୋଷ୍ଠରେ ଅଠରୁଲିଶି ପରୀକ୍ଷାର୍ଥୀ ବସିବେ କିପରି ? ଯୋଗକୁ ଅଧିକାଂଶ ଅଧ୍ୟାପକ ଥିଲେ ସାହସୀ ଓ ନିର୍ଭୀକ । ଯଥେଷ୍ଟ ପରିଚ୍ଛଳନା ଶକ୍ତି ସେମାନଙ୍କର । ପ୍ରଥମ ଦିନ ପରୀକ୍ଷା— ପିଲାଙ୍କ ଉତ୍ପାତ ଭୟଙ୍କର ଓ ଅସହ୍ୟ ହୋଇ ଉଠିଲା । ସେମାନଙ୍କ ଦାବା ହେଲା— କପି କରିବେ । ଷ୍ଟାଫ୍ କାଉନ୍ସିଲ୍ ତକାଗଲା— ସ୍ଥିର ହେଲା, ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ସାହାଯ୍ୟ ଲୋଡ଼ିବା । ଏ କଥା ପ୍ରଘଟ ହେଲା ମାତ୍ରେ ବାହାରିପଡ଼ିଲେ କେତେଜଣ ଦୁର୍ଦ୍ଦାନ୍ତ ଅସାମାଜିକ ପ୍ରକୃତିର ପରୀକ୍ଷାର୍ଥୀ— ଧମକତମକ ଦେଲେ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ— ଅପମାନିତ କରିବାକୁ ସୁଦ୍ଧା ପଛାଇ ନଥିଲେ ରାଷ୍ଟ୍ରାଘାତରେ । ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ନିରୀକ୍ଷକ ମଧ୍ୟ ଛାଡ଼ି ପାଇ ନଥିଲେ ସେଥିରୁ । ଫଳରେ ପରୀକ୍ଷା ବାତିଲ କରିଦେବା ପାଇଁ ସୁପାରିସ କରିବାକୁ ସ୍ଥିର କଲେ । ତାହା ଜାଣି କହିଲି— ଏଥିଦ୍ୱାରା ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ହେବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ଅଧିକ ଜଟିଳ ହେବ । ନୂଆ କଲେଜ— ଭୁଷୁଡ଼ି ପଡ଼ିବ ସବୁଦିନ ପାଇଁ । ନାନାବିଧ ବିଚାର ଆଲୋଚନା ପରେ, ନିଷ୍ପତ୍ତି ହେଲା— ‘ନିରୀକ୍ଷଣ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ସେମାନେ ନିବୃତ୍ତ ରହିବେ’ । ସେଇଯା ହେଲା— ସୁରୁଖୁରୁରେ ପରୀକ୍ଷା ସମାପ୍ତ ହେଲା ।

ସରକାରୀ ସ୍ୱୀକୃତି ମିଳିନଥାଏ ଆହୁରି । ଅନୁଦାନ (grant) ପାଇବାକୁ ହେଲେ ତାହା ନିହାତି ଆବଶ୍ୟକ । ତେଣୁ ପ୍ରାଥମିକ ପଦକ୍ଷେପ ସଦୃଶ ଗଲି ଉଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷା ନିର୍ଦ୍ଦେଶକଙ୍କ ସହ ଦେଖା କରିବାକୁ । ସେ ପଦରେ ଥାଆନ୍ତି ସେତେବେଳକୁ ଡ. ଶ୍ରୀନିବାସ ସାହୁ । ଆମେ ଦିହେଁ ଥିଲୁ ସହକର୍ମୀ ଭାବେ ପୁରୀ ସାମନ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର କଲେଜରେ । ସହାନୁଭୂତି ସଂପନ୍ନ

ଉଦାରମନା ବ୍ୟକ୍ତି । ସବୁ ଶୁଣିଲା ପରେ ପରିବର୍ତ୍ତନରେ ଆସିବା ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଲେ । ତଦନୁଯାୟୀ ପହଞ୍ଚିଲେ ଦିନେ ଆସି । ସମ୍ମୁଖ ପଡ଼ିଆ ଜାଗାରେ ସଂବର୍ଦ୍ଧନାର ଆୟୋଜନ ହୁଏ । ଶତାଧିକ ଦର୍ଶକଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତିରେ ମଞ୍ଚ ଉପରୁ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଲେ— ସର୍ତ୍ତ ପୂରଣ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମଞ୍ଚୁରି ପାଇଁ ସରକାରଙ୍କୁ ସୁପାରିସ କରିବେ । କରତାଳିରେ କମ୍ପି ଉଠିଲା ସଭାସ୍ଥଳ— ସମସ୍ତେ ଆନନ୍ଦିତ । ଗଲାବେଳେ ଏକାନ୍ତରେ ତାଙ୍କି କହିଲେ ଆଉ ଏକ ପ୍ରଶସ୍ତ ଘର ଦେଖି କଲେଜ ଉଠାଇ ନିଅନ୍ତୁ, ଏହା ଆଦୌ କଲେଜ ଉପଯୋଗୀ ନୁହେଁ । ଲାଗିପଡ଼ିଲୁ ଘର ଖୋଜିବାରେ । ଦୈବ ଯୋଗକୁ ଏକ ଅବ୍ୟବହୃତ ପ୍ରଶସ୍ତ କୋଠାଘରର ସନ୍ଧାନ ମିଳିଲା ସହର ଉତ୍ତର ନାସୀ ଡି.ପଲ ସ୍କୁଲ ସାମନାରେ । କାଳବିଳମ୍ବ ନକରି ଉଠି ଆସିଲୁ ସେଇଠିକି । ଏ ମଧ୍ୟରେ ଅନୁଷ୍ଠାନ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ କିୟତ୍ ପରିମାଣରେ ଦରମା ବୃଦ୍ଧି ଘଟିଥାଏ ଛାତ୍ରସଂଖ୍ୟା ଅନୁଯାତରେ । ନୂଆ ଘରକୁ ଉଠି ଆସିଲା ପରେ କିନ୍ତୁ ଛାତ୍ରସଂଖ୍ୟା ହ୍ରାସ ପାଇବାକୁ ଲାଗେ । କାରଣ, ଏକେ ସହରରୁ ଦୂର ତ ଦୁଇେ ନୂଆ କରି କେତୋଟି କଲେଜ ଗଢ଼ି ଉଠିଥାଏ ଆଖପାଖରେ । ଏଣୁ ସମସ୍ୟା ହେଲା, ନିଅଣ୍ଟ ପରିମାଣ ଭରଣା ହେବ କିପରି ? ବିପଦ ମଣିଷର ପରମ ଗୁରୁ । ମନକୁ ଆସିଲା ଯୋଗ୍ୟତା ସଂପନ୍ନ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ଅଭାବ ନାହିଁ— ବି.ଇଡ଼ି. ଶ୍ରେଣୀ ଖୋଲିବ । ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ଅସ୍ଥାୟୀ ଅନୁମତି ଆଣିଲି— ବିଜ୍ଞାପନ ବାହାରିଲା । ବହୁ ସଂଖ୍ୟାରେ ଦରଖାସ୍ତ ଆସିଲା । ସେ ମଧ୍ୟରେ ଛାତ୍ରୀଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଯଥେଷ୍ଟ ଥିଲା ଛାତ୍ର ଅପେକ୍ଷା । ଆଡ଼ମିସନ୍ ନେଲେ— ମୋଟା ଡୋନେସନ୍ । ଆଡ଼ମ୍ବର ସହିତ କ୍ଲବ୍ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ରକ୍ଷା ପାଇଲୁ ଅଭାବରୁ ।

ଭଲ ହେଉ ବା ମନ୍ଦ ହେଉ ଏଭଳି ଫଳ ଭୋଗ ମୋ ଜାକରେ ନାହିଁ ବୋଧହୁଏ । ବରାବର ମୁଁ ଦେଖୁଆସିଛି, ଦୁଇଟିଯାକ ସମାନ୍ତର ପାଦ ମିଳାଇ ଝୁଲିଆସିଛନ୍ତି ମୋ ଜୀବନରେ । ଦିନେ ଘରେ ବସି ଖବରକାଗଜ ଦେଖୁଛି ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ ଏକ ପ୍ରୌଢ଼ ଦମ୍ପତି । ପରିଚୟ ଦେଇସାରି ଯାହା କହିଲେ ମଥା ଘୁରିଗଲା— ତାଟକା ହୋଇ ଗହଁଥାଏ ମୁଁ । ତାଙ୍କ ଝିଅ ବି.ଇଡ଼ି. କରୁଛି ସିଟି କଲେଜରେ । ଜଣେ

ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ବ୍ୟବହାରରେ ସେ ଏତେ ଅଥୟ ହୋଇପଡ଼ିଲାଣି ଯେ କହୁଛି, ଆଉ ଯିବିନି କଲେଜକୁ । ଆପଣଙ୍କୁ ଜଣାଇଦେବା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଭାବି ଆସିଛି । ସ୍ତମ୍ଭିତ ହୋଇ ରହିଲି କିଛିକ୍ଷଣ । ଟିକିଏ ଚିନ୍ତାକରି ଆଶ୍ୱାସନା ଦେଲି— ଜାଣି ନ ଥିଲି ମୁଁ ଏ କଥା । ଆଜି ଶୁଣୁଛି । ଆପଣମାନେ ନିଶ୍ଚିତ ରହନ୍ତୁ । କାଲି ବୁଝିବି ସେ କଥା । ଦିହେଁ ବାହାରିଗଲେ ମୋ ଉପରେ ଆସ୍ଥା ରଖି । ସଂପୃକ୍ତ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ଏକାନ୍ତରେ ତାଙ୍କି ତାରିଦ୍ କରିଦେଲି ପରଦିନ । ତା’ କିଛିଦିନ ପରେ ପୁଣି ଆସି ପ୍ରବେଶିଲେ ଦୁଇକଣ ପ୍ରୌଢ଼ ମହିଳା । ସେମାନଙ୍କ ଅଭିଯୋଗ ମଧ୍ୟ ତଦନୁରୂପ । ତାଙ୍କୁ ବି ସାବ୍ଦନାବାଣୀ ଶୁଣାଇ ବିଦା କଲି । ପରୀକ୍ଷା ହେବାକୁ ମାତ୍ର ପନ୍ଦର ଦିନ ବାକି । ରକ୍ଷନ ଜ୍ଞାନ ଓ ପରିବେଷଣ ପକ୍ଷି ଉପରେ କୁଆଡ଼େ କିଛି ନମ୍ବର ଥାଏ ଝିଅମାନଙ୍କ ପାଇଁ ପରୀକ୍ଷାରେ । ତେଣୁ ପିକ୍ନିକ୍ ଯାଆନ୍ତି ଛାତ୍ର-ଛାତ୍ରୀ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ । ଦିନେ ସେଥିରେ ଯୋଗଦେଇ ଶେ୍ୟନ ଦୃଷ୍ଟିରଖି ନିରୀକ୍ଷଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା ହୃଦ୍‌ବୋଧ ହେଲା— ଅଭିଯୋଗ ଏକାବେଳକେ ଅମୂଳକ ନୁହେଁ । ଯା’ହେଉ, ପରୀକ୍ଷା ସରିଲା ଯେତେ ଘରକୁ ଗଲେ । ପରବର୍ଷଠାରୁ ଆଉ ସେ ଶ୍ରେଣୀ ନ ଖୋଲିବାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନେଲି ସଭାପତିଙ୍କ ସହ ପରାମର୍ଶ କରି । ମଣିଷର ସର୍ବୋକୃଷ୍ଟ ସଂପଦ ହେଉଛି ଆତ୍ମସମ୍ମାନ, ଯାହାର ବିନିମୟ ନାହିଁ ଈଶ୍ୱର ସୃଷ୍ଟିରେ ।

ଏହାପରେ ବିଜ୍ଞାନ ବିଭାଗ ଖୋଲିବା ମନେ ମନେ ସ୍ଥିର କଲି । କିନ୍ତୁ ବଡ଼ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ସ୍ଥାନାଭାବ । ଆଖି ବୁଲାଇଥାଏ ଘର ପାଇଁ । ଯୋଗକୁ କଲେଜକୁ ଲାଗି ଏକ ନୂଆ କୋଠା ତିଆରି ସରିଥାଏ । ମାଲିକଙ୍କ ସହିତ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରିବାରୁ ସେ ସମ୍ମତ ହେଲେ ଉଡ଼ା ସ୍ତୂତରେ ଦେବା ପାଇଁ । ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ରଖିନେଲି ସେଇଟା । ଏହା ଥିଲା ତିସେମ୍ବର ମାସ ଘଟଣା । ସପ୍ଟିମେଣ୍ଟର ମାଟ୍ରିକ୍ ପରୀକ୍ଷାଫଳ ବାହାରି ସାରିଥାଏ । ବିଜ୍ଞାପନ ଦେଲି ସମ୍ବାଦପତ୍ରରେ— ବିଜ୍ଞାନ ଶ୍ରେଣୀ ସକାଶେ— ଇଂରେଜୀ ସମେତ ଇତର ବିଷୟରେ ଅଧ୍ୟାପକ ଆବଶ୍ୟକ । ତାହା ଦେଖି ଇତର କଲେଜରେ ସ୍ଥାନ ପାଇନଥିବା ଆଠକଣ ଆଶାୟୀ ଛାତ୍ର ଦରଖାସ୍ତ କଲେ । ନାଁ ଲେଖେଇଲେ ମୋଟା ଅଙ୍କର ଡୋନେସନ୍ ଦେଇ ।

ସିଲେକସନ୍ ବୋର୍ଡ଼ ବସି ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ବାଛି ନିଯୁକ୍ତି ଦିଆଗଲା । ବିଜ୍ଞାନାଗାର ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ସରଞ୍ଜାମ କିଣାଗଲା ଏବଂ ମଞ୍ଜୁରି ଦେବାକୁ ସରକାରଙ୍କୁ ଲେଖାଗଲା । ସେତେବେଳେ ନିବେଦନ କରିବାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ତାରିଖ ଅତୀତ ହୋଇସାରିଥାଏ । ତେଣୁ ନାଁ ଲେଖାଇଲାବେଳେ ମୁଁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଦେଇଥାଏ, ସରକାରୀ ମଞ୍ଜୁରି ନ ଆସିଲେ ଅଧିକା ବର୍ଷଟିଏ ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଛାତ୍ରଙ୍କୁ । ସେହି ସର୍ତରେ ଦିଆଯାଇଥିଲା ଆଡ଼ମିସନ୍ । ତିସେମ୍ବର ଆବେଦନ ଉପରେ ମଞ୍ଜୁରି ଆସିଲା ନାହିଁ ଶତତେଷା ସତ୍ତ୍ୱେ । ପରବର୍ଷ ପାଇଲୁ ଅବଶ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବବର୍ଷ ପିଲାଏ ନିୟମିତ ଛାତ୍ର ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେଲେ ନାହିଁ । ସେତକ ପାଇଁ କେତେ ପ୍ରକାର ଚେଷ୍ଟା କରାହୋଇଛି ବିବରଣୀ ଦେବା ଅନାବଶ୍ୟକ । ଆଠଜଣ ପିଲାଙ୍କ ବର୍ଷଟିଏ ନଷ୍ଟହେଲା ସେଥିଯୋଗୁଁ । କେତେ ଲାଜନା ଓ ଅପମାନ ସହିବାକୁ ପଡ଼ିଛି, କେତେ ନିନ୍ଦାରତନା ହୋଇଛି ଇୟତା ନାହିଁ ତା'ର ଯଦିତ ପୂର୍ବରୁ ସତର୍କ କରାଇଥିଲି ସେମାନଙ୍କୁ । ଯା'ହେଉ, ବିଜ୍ଞାନ ଶ୍ରେଣୀ ଖୋଲାଯିବା ହେତୁ ଅନୁଷ୍ଠାନର ସମ୍ମାନ ବଢ଼ିବା ସହିତ ଆର୍ଥିକ ସଂକଟ ଦୂର ହୋଇପାରିଲା । ଏ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁମାନେ ସରକାରୀ ବା ଅନ୍ୟତ୍ର ଉତ୍ତମ ଝକିରି ପାଇ କଲେଜରୁ ବିଦ୍ୟାୟ ନେଇଥିଲେ— ଇଂରେଜୀ ଅଧ୍ୟାପିକା ମୋ ଝିଅ ବି ଥିଲା ସେଥିରେ— ସେମାନଙ୍କ ସ୍ଥାନ ପୂରଣ ହେଲା ଯୋଗ୍ୟତା ସଂପନ୍ନ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ନେଇ । ସ୍କୁଲରେ କହିବାକୁ ଗଲେ— ଅନୁଷ୍ଠାନ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା କେତେକାଂଶରେ ।

ଏ ସମୟରେ ପୁଣି ଆଉ ଏକ ସମସ୍ୟା ଦେଖାଦିଏ । ସରକାରଙ୍କଠାରୁ ମଞ୍ଜୁରି ମିଳିବା ତିନିବର୍ଷ ପରେ କର୍ମଝରାଙ୍କୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦରମାର ଆଂଶିକ ଅନୁଦାନ ଦେବା ନିୟମ ଥାଏ । ସେଥିପାଇଁ ସେମାନେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ଯୋଗ୍ୟତା-ସଂପନ୍ନ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଉପାଧ୍ୟୁକ୍ତର ଶ୍ରେଣୀର ଶତକଡ଼ା ପଞ୍ଚାବନ ନମ୍ବରକୁ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ଯୋଗ୍ୟତାର ମାପକାଠି ବୋଲି ଧରାଯାଇଥାଏ । ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ କାର୍ଯ୍ୟରତ କେତେଜଣ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ତାଦୃଶ ଯୋଗ୍ୟତା ନଥିଲା । ଅନୁଦାନ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସରକାରଙ୍କ ଚିଠିରେ ତାହା ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ଦେଖି

ଇମ୍ପ୍ରୋଭେସନ୍ ପରୀକ୍ଷାରେ ବସି ଆବଶ୍ୟକତା ପୂରଣ କରିବା ସକାଶେ ନୋଟିସ୍ ଦ୍ୱାରା ଜଣାଇଲି । ସେଥିପାଇଁ ଦୁଇବର୍ଷ ସମୟ ଅବଧି ଦିଆଗଲା । ପରୀକ୍ଷା ଦେଇ କହି ଶତାଂଶ ଦୋଷରୁ ମୁକ୍ତ ହେଲାବେଳେ ଅନ୍ୟମାନେ ନିବୃତ୍ତ ଥିଲେ । ବାରମ୍ବାର ସତର୍କ କରିବା ସତ୍ତ୍ୱେ କର୍ଷପାତ କଲେ ନାହିଁ । ଅନନ୍ୟୋପାୟ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ଅବ୍ୟାହତି ନୋଟିସ୍ ଦିଆଗଲା ଓ ସ୍ଥାନପୂରଣ କରାଗଲା ସିଲେକସନ୍ ବୋର୍ଡ଼ ମାଧ୍ୟମରେ । ପୂର୍ଣ୍ଣଯୋଗ୍ୟତା ସଂପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଚୟନ କରାଗଲା । କିଛିଦିନ ପରେ ସରକାରଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ ଅନୁସନ୍ଧାନକାରୀ ଦଳ ପରିଦର୍ଶନରେ ଆସୁଥିବା ନୋଟିସ୍ ପାଇଲୁ । ସର୍ବପୂରଣ ଭିତରେ ଥାଏ, ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସଂଖ୍ୟକ ବହି ଥିବା ଏକ ଲାଇବ୍ରେରି ବା ଗ୍ରନ୍ଥାଗାର । ଉକ୍ତ ଅଭାବ ମଧ୍ୟରେ ଗତି କରୁଥିବା ଅନୁଷ୍ଠାନ ପାଇଁ ଏତେ ସଂଖ୍ୟାରେ ବହି କୁଆଡୁବା ଆସନ୍ତା ! ତେଣୁ ମୋ ଘରେ ଥିବା ଦୁଇଟି ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଆଲମିରା ଭର୍ତ୍ତି ବହି ସବୁର ତାଲିକା କରି ରାତାରାତି ଥୋଇ ଆସିଲୁ କଲେଜରେ । ସର୍ବ ପୂରଣ ହେଲା । ଅନୁଦାନ ପାଇଁ ସୁପାରିସ କରିଗଲେ ପରିଦର୍ଶକଦଳ । ଛଳନାର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ— ଅନୁତାପ କରିନଥିଲି ତିଳେସୁଦ୍ଧା, କାରଣ— ସାମୁହିକ କଲ୍ୟାଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସାମୟିକ ଛଳନା ନିନ୍ଦନୀୟ ନୁହେଁ ବୋଲି ନୀତିବାଦୀ କହନ୍ତି । ପରିଦର୍ଶନ ହେଲା ପରେ ନବନିଯୁକ୍ତ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ଯୋଗ୍ୟତା ଦର୍ଶାଇ ପୁଣି ନିବେଦନ କରିବାରୁ ଅନୁଦାନ ମଞ୍ଜୁର ହେଲା । ଛାତ୍ରସଂଖ୍ୟା ଓ ପାଠ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅନୁଯାୟୀ କେତୋଟି ବିଷୟରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାପକ ନିଯୁକ୍ତି ମଧ୍ୟ କରାଗଲା, ସିଲେକସନ୍ ବୋର୍ଡ଼ ମାଧ୍ୟମରେ । ବୋର୍ଡ଼ ବୋଇଲେ— ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଓ ଖଲ୍ଲିକୋଟ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟରେ କାର୍ଯ୍ୟରତ ଦୁଇଜଣ ପ୍ରବୀଣ ବିଶେଷଜ୍ଞଙ୍କ ସମେତ ପରିଷ୍କଳନା କମିଟିର ସଭାପତି ବା ଉପସଭାପତି । ଅର୍ଥନୀତି ବିଭାଗରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାପକଭାବେ ନିଯୁକ୍ତି ପାଇଥିଲା ମୋ ଝିଅ ସୃଷ୍ଟିକା, ଇଷ୍ଟରଭ୍ୟୁରେ ପ୍ରଥମ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରି ।

କାର୍ଯ୍ୟରୁ ଅନ୍ତର ହେବା ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ଭିତରୁ କେତେଜଣ ଏଥିରେ ଉତ୍ତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ପରିଷ୍କଳନା କମିଟି ତଥା ମୋ ବିରୁଦ୍ଧରେ ବିଦ୍ରୋହ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି ଦୁର୍ନୀତିଗ୍ରସ୍ତ ଛାତ୍ର ଓ ଅଣଛାତ୍ରଙ୍କୁ ଏକତ୍ରିତ କରି । ଅଭିଯାନ ଯୋଜନା ସ୍ଥିରୀକୃତ

ହୁଏ । ମିଥ୍ୟା ଦୋଷାରୋପ କରି ଅଭିଯୋଗ ପତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲା । ଧର୍ମଘଟ ପାଇଁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନା ଦିଆଗଲା ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ଧରି । କଲେଜ ଭିତର ଆସବାବପତ୍ର ଛିନ୍ନଛତ୍ର କରି ବାହାରେ ତାଲା ବନ୍ଦ କରାଗଲା । ଚୌକି-ଟେବୁଲ ଉଠାଇ ନିଆଗଲା । ସବୁ ଘଟିଗଲା ଦିନକ ଭିତରେ । ପରଦିନ ମୁଁ କଲେଜ ଯାଇ ଦେଖିଲି ତାଲା ଝୁଲୁଛି । ଦରବାନ୍‌କୁ ପଚାରିବାରୁ ସେ ଭୀତହସ୍ତ ହୋଇ କହିଲା— ପୂର୍ବ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ସହିତ କେତେଜଣ ଛାତ୍ର ଜବରଦସ୍ତ କରିବାରୁ ସେ ତାହା କରିଛି । ତାଲା ଖୋଲି ଭିତରେ ପଶି ସବୁ ଦେଖିଲା ପରେ ‘ଅନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କାଳ ଯାଏଁ କଲେଜ ବନ୍ଦ ରହିଲା’ ବୋଲି ଲେଖି କାଗଜଟିଏ କାରୁରେ ଲଗାଇଦେଇ ଆସିଲି । ଏ ମଧ୍ୟରେ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇଲି— ସଭାପତି ଓ ଉପସଭାପତିଙ୍କ ଘରେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଉପଦ୍ରବ କରାହୋଇଛି । କମିଟିର ଜରୁରୀ ବୈଠକ ଡକାଗଲା ଆମଘରେ ସ୍ଥିର ହେଲା— ଧର୍ମଘଟ ଖଲୁ ରହିଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଲେଜ ବନ୍ଦ ରହିବ । ତୃତୀୟ ଦିନ ସକାଳେ ଏକ ଜିପ୍ ଆସି ଠିଆହେଲା ମୋ ଘର ସାମନାରେ । କନଷ୍ଟେବଲ ଜଣେ ଓହ୍ଲାଇ ଆସି ମୋତେ କାଗଜ ଖଣ୍ଡିଏ ବଢ଼ାଇଦେଇ କହିଲା ଏସ୍.ପି. ସାହେବ ଦେଇଛନ୍ତି । ଲେଖାଥିଲା ଯାଇ ଦେଖା କରିବାକୁ । ଗଲି ଦସ୍ତରକୁ । ଯୋଗକୁ ସେ ଥିଲେ ମୋର ଜଣେ ପୁରାତନ ଛାତ୍ର । ଯଥାବିଧି ସମ୍ମାନେ ପରେ ବ୍ରହ୍ମାବରୁ ଅଭିଯୋଗ ପତ୍ରଟି କାଢ଼ି ବଢ଼ାଇଦେଲେ ମୋତେ । ପତ୍ରଟି ପଢ଼ି ହସିଦେଲି— ପରଗିଲି କ’ଣ ଭାବୁଛ ଏଇଥିରୁ ? ଓଲଟି ସେ ପରଗିଲେ— ଆପଣ କ’ଣ ଭାବୁଛନ୍ତି ? “ଏହା ପିଲାଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ— ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ” ବୋଲି କହି ଆମ୍ବୁଲେଟ୍‌ରୁ ବୁଝାଇଦେଲି ସବୁକଥା । ସବୁ ଶୁଣି ଶେଷରେ କହିଲେ— ସାର୍ ! ଆପଣ ଯାଆନ୍ତୁ । ଗାଡ଼ି ଦେଉଛି ଘରେ ଛାଡ଼ି ଆସିବ । କହିଲି— ଏତେ ଡରିଲେ ସିଟିକଲେଜ୍ ଚଳେଇବି କିମିତି ? ଉଠି ଆସିଲି । କ’ଣ ହେଲା ଜାଣିନି ତା’ପରେ— କ’ଣ ବୁଝାଇଲେ ସେ ପିଲାଙ୍କୁ । ଶତାଧିକ ଛାତ୍ରଙ୍କ ଦସ୍ତଖତ୍ ଥିବା ଏକ ପ୍ରତ୍ୟାହାର ପତ୍ର ଦେଇଗଲେ ମୋତେ ପରଦିନ— ସଭାପତିଙ୍କୁ ବି । ଧର୍ମଘଟ ଭାଙ୍ଗିଲା । ପୁଣି ଯଥାପୂର୍ବ ।

ଛାତ୍ର ଆନ୍ଦୋଳନ ଦ୍ଵାରା ଲକ୍ଷ୍ୟ ସିଦ୍ଧି ନ ହେବା ଦେଖି ରାଜନୀତିକ ଉପାୟରେ ତାହା କରିବା ଇଚ୍ଛାରେ ତଥାକଥିତ କେତେଜଣ କୁଜିନେତା, ଯୁବ ଓକିଲ ଏବଂ ମୁଷିଫେୟ ନ୍ୟସ୍ତସ୍ପାର୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ସହାୟତାରେ ନୂଆ ପରିଚଳନା କମିଟି ଗଢ଼ିବା ଲକ୍ଷ୍ୟ ନେଇ ଏକ ସଭାର ଆନ୍ଦୋଳନ ହୁଏ ଉତ୍କଳ ଆଶ୍ରମରେ । ଉପସ୍ଥିତଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ବଛା ହେଲେ ସଭାପତି, ଉପସଭାପତି, ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଓ ସେକ୍ରେଟେରି । କେତେକଙ୍କୁ ସଭ୍ୟ ରୂପେ ନିଆଗଲା । ଏପରି ଭାବେ ସିଟି କଲେଜର ଏକ ସମାନ୍ତରାଳ କମିଟି ଗଠିତ ହେଲା ବୋଲି ଖବରକାଗଜରୁ ଅବଗତ ହେଲି । କିଛିଦିନ ପରେ ଅଫିସରେ ବସିଛି, ଜଣେ ଭଦ୍ରଲୋକ ଆସି ଠିଆହେଲେ ମୋ ଆଗରେ । ବସିବାକୁ କହିଲି । ଏଣୁତେଣୁ କିଛି କଥାହେଲା ପରେ କହିଲେ— ଆପଣଙ୍କଠୁଁ ମୁଁ ଖର୍ଚ୍ଚ ନେବାକୁ ଆସିଛି । ପଚାରିଲି— କି ଖର୍ଚ୍ଚ ? “ସେକ୍ରେଟେରି ଖର୍ଚ୍ଚ । ସିଟି କଲେଜର ପରିଚଳନା ପାଇଁ ସହର ନାଗରିକଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ ନୂଆ କମିଟି ଗଢ଼ାଗଲା— ମୁଁ ତା’ର ସେକ୍ରେଟେରି”— କହିଲେ ଦମ୍ଭର ସହିତ । “ବେଶ୍, ଭଲ କଥା । କିନ୍ତୁ ଶୁଣନ୍ତୁ ସରକାରଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଗଠିତ ପରିଚଳନା କମିଟିର ସଭାପତି ଭାବେ ଶ୍ରୀ ରମାବଲ୍ଲଭ ରାଜଗୁରୁ ମୋତେ ନିଯୁକ୍ତି ଦେଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କଠାରୁ ଖଣ୍ଡେ ଲେଖେଇ ଆଣିଲେ ଖର୍ଚ୍ଚ ହସ୍ତାନ୍ତର କରିବାରେ ମୋର ତିଳେମାତ୍ର ଆପଣ ନାହିଁ” । ଏତକ ଶୁଣିଲା ପରେ ବାଜେ କଥାଗୁଡ଼ିଏ କହିବା ଆରମ୍ଭ କଲେ ସେ । ଧୈର୍ଯ୍ୟଧରି ଶୁଣୁଥାଏ । ଶେଷରେ ଦୃଢ଼ ସ୍ଵରରେ ଜବାବ୍ ଦେଲି— “ତାଙ୍କଠାରୁ ଲେଖା ନ ପାଇବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୁଁ କାହାକୁ ଖର୍ଚ୍ଚ ଦେବି ନାହିଁ— ଆପଣ ଯାଆନ୍ତୁ— ଲେଖେଇ ଆଣନ୍ତୁ”— ରାଜକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହୋଇ ଉଠି ପଳାଇଲେ ଭଦ୍ରଲୋକ । ସଭାପତିଙ୍କୁ ସେକଥା ଜଣାଇବାରୁ ମୁରୁକିହସା ଦେଇ କହିଲେ— ହେଉ, ସେ ଆସୁ ମୋ ପାଖକୁ । ସେ ଗଲେ କି ନାହିଁ ଜାଣେନି । କିନ୍ତୁ ଆଉ କେହି ଆସିନାହାନ୍ତି ଖର୍ଚ୍ଚ ନେବାକୁ ସେଦିନୁ ।

ଏହାପରେ ନାନାପ୍ରକାର ମିଥ୍ୟା ଦୋଷାରୋପ କରି ଅନୁଷ୍ଠାନ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଖବର ପ୍ରକାଶ ପାଏ ଏକ ସ୍ଥାନୀୟ ସମ୍ବାଦପତ୍ରରେ । ପ୍ରତିବାଦ କରିବାକୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଉଥାନ୍ତି ମୋ ବନ୍ଧୁଗଣ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିବାଦ କରି ନଥିଲି । କାରଣ, ମୁଁ ଜାଣେ

ଚେର ନଥିବା ଗଛ ବେଶୀ ଦିନ ବଞ୍ଚେ ନାହିଁ । ସେଇଯା
ହେଲା— କେହି ଗୁରୁତ୍ବାରୋପ କଲେ ନାହିଁ ସେଥିରେ । ଆପେ
ଆପେ ତାହା ମିଥ୍ୟା ପ୍ରମାଣିତ ହେଲା ।

ଏ ମଧ୍ୟରେ ଅନୁଷ୍ଠାନର ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥା ସୁଚ୍ଛକ ହୋଇ
ଆସୁଥାଏ । ମୁନିସିପାଲିଟି ପକ୍ଷରୁ ଜମା ଟଙ୍କା ସୁଧ-ମୂଳ ମିଶି
ଦୁଇଲକ୍ଷ କଲେଜ ଅଧିକାରକୁ ଆସିଗଲା ସର୍ତ୍ତ ଅନୁଯାୟୀ ।
ଆଂଶିକ ଅନୁଦାନ ଆସିଯିବା ଯୋଗୁଁ ଦରମା ବାବଦ ଆର୍ଥିକ
ବୋଧ ଲାଘବ ହୋଇପଡ଼େ । ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁଦାନ ପାଇବାକୁ ବି
ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇପଡ଼ିଥାନ୍ତି କେତେକଜଣ କର୍ମଚାରୀ । ସମୁଦାୟ
ଋଶିଲକ୍ଷ ଟଙ୍କାର ପାଣ୍ଠି ଗଚ୍ଛିତ ଥାଏ ବ୍ୟାଙ୍କରେ । ଉଚ୍ଚମାନର
ଛାତ୍ର ନେବା ହେତୁ ପରୀକ୍ଷାଫଳ ହୁଏ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସନ୍ତୋଷ-
ଜନକ । ସର୍ବଭାରତୀୟ ସ୍ତରରେ ସୁନାମ ଅର୍ଜନ କରନ୍ତି
କେତେକଜଣ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ଛାତ୍ର । ପୁରସ୍କୃତ ମଧ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି କେତେ
ରାଜ୍ୟସ୍ତରୀୟ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରତିଯୋଗିତାରେ । ଦୁର୍ନୀତିମୁକ୍ତ ପରୀକ୍ଷା
ଯୋଗୁଁ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇ ଆସିଥାଏ । ସେଥିଯୋଗୁଁ
ବୋଧହୁଏ ମୋତେ ଅନୁରୋଧ କରାଯାଇଥିଲା ଓ.ଏ.ଏସ୍.
କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କଠାରୁ ପରୀକ୍ଷା ପରିଚ୍ଛଳନା ପାଇଁ । ସ୍ଥାନାଭାବ ସତ୍ତ୍ୱେ
ସମ୍ମତ ହେଲି ସମ୍ମାନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ । ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ଯୋଗାଡ଼ବେଳେ
ଜଣାପଡ଼ିଲା, ଆବଶ୍ୟକ ଚୈକି-ଚେରୁଲ ନାହିଁ । ତତ୍ତ୍ୱକ୍ଷଣାତ୍
ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଆଇନ୍ କଲେଜ ଅଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କୁ ଭେଟି ଅନୁରୋଧ
କରିବାରୁ ବିନା ଦ୍ୱିଧାରେ ରାଜିହେଲେ ସେ ସାହାଯ୍ୟ
କରିବାକୁ । ପରୀକ୍ଷା କାର୍ଯ୍ୟ ସୁଗୁରୁ ରୂପେ ସଂପାଦିତ ହେଲା
ଶୁଙ୍ଖଳାର ସହିତ । ସମ୍ମାନ ବଢ଼ିଲା କଲେଜର ।

ଏହାପରେ ଦିନେ ପରିଚ୍ଛଳନା କମିଟି ଆଗରେ ପ୍ରସ୍ତାବ
ଥୋଇଲି— ଯେଉଁ ଲକ୍ଷ୍ୟଧରି ମୁଁ ଏଠାକୁ ଆସିଥିଲି ତାହା
ପୂରଣ ହେବା ଉପରେ । ଏଣିକି ମୋତେ ଅବ୍ୟାହତି
ଦିଆଯାଉ । ସରକାରଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କରାଯାଉ ଜଣେ
ବିଭାଗୀୟ ଅଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କୁ ପଠାଇବେ । ସମସ୍ତରରେ ସେଦିନ
କହିଥିଲେ ସମସ୍ତେ— ଆପଣ ରହନ୍ତୁ । ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁଦାନ ଆସୁ ।
ପରେ ସରକାରଙ୍କୁ ଜଣାଇବା । ସେତିକିରେ ରହିଥିଲା
ସେକଥା ।

କିନ୍ତୁ ମଧ୍ୟରେ କ୍ଷତିପୂରଣ ଓ ପୁନର୍ନିଯୁକ୍ତି ଦାବୀ କରି
ଜଣେ ଅସନ୍ନ ଅଧ୍ୟାପକ ବ୍ରହ୍ମପୁର ଜିଲ୍ଲା କୋର୍ଟରେ ମକଦ୍ଦମା

ରୁଜୁ କରିଥାନ୍ତି ମୋ ବିରୁଦ୍ଧରେ । କାଠଗଡ଼ା ଦେଖୁ ନଥିଲି
ଜୀବନରେ; ଦେଖୁଲି । କଚେରିରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ
ସରକାରୀ ଆଦେଶମାନ ଦେଖାଇଲି । କିନ୍ତୁ ରାୟ ବାହାରିଲା
ବାଦୀଙ୍କ ସପକ୍ଷରେ । ମନେ ମନେ ଭାବିଲି, ଯା'ରି ନାଁ ହୁଁ
ବିଚାରାଳୟ । ନକଲ ଆଣି ରାୟଟି ସଭାପତିଙ୍କୁ ଦେଖାଇଲି—
ସେ ଜଣେ ବରିଷ୍ଠ ଆଇନଜ୍ଞ ଓ ବହୁ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନର
ପରିଚ୍ଛଳକ । ଆଚମ୍ବିତ ହୋଇ କହିଲେ— “ଅପିଲ୍ କରିବା
ଉଚ୍ଚ ନ୍ୟାୟାଳୟରେ ।” କଟକର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆଇନଜୀବୀ
ଡ. ଶ୍ରୀରାମ ଚନ୍ଦ୍ର ଦାଶଙ୍କ ସହିତ ଫୋନ ଯୋଗେ ବାକ୍ୟାଳାପ
କଲାପରେ ମୋତେ କହିଲେ ନକଲଟି ତାଙ୍କୁ ଦେଇ
ଆସିବାକୁ । ଜଣେ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଯାଇ ସାକ୍ଷାତ୍
କଲି ତାଙ୍କୁ— ରାୟ ପଢ଼ି ସେ ଯେଉଁ ଭାଷାରେ ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେଲେ
ତାହା ପ୍ରକାଶ କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । ମକଦ୍ଦମା ହାତକୁ
ନେଲେ ସେ । ଅପିଲ୍ ହେଲା । ଷ୍ଟେ ହେଲା । କିନ୍ତୁ କେଉଁ
କାରଣରୁ ଜାଣିନି, ମୁଁ କଲେଜ ଛାଡ଼ିବା ଯାଏଁ ବିଚାର ହେଉ
ନଥିଲା ।

ଏ ମଧ୍ୟରେ ଥରେ ଏକ ଉତ୍ସବର ଆୟୋଜନ ହୁଏ
ତୋଟା ସାହିରେ କଲେଜ କିରାଣିଙ୍କ ଘରେ । ବହୁ
ଭଦ୍ରଲୋକଙ୍କ ସହିତ ମୁଁ ବି ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇଥାଏ । ରାତି
ଆଠଟା ହେବ ବୋଧହୁଏ । ପାଦରେ ଝଲି ଝଲି ଯାଉଥାଏ
ସେଠାକୁ ଜଣେ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ । ବିକିପୁର ଛକ
ଆରପଟେ ଏକ ଅନ୍ଧାରୀଆ ଜାଗା । ଋତବିଶରୁ ଆସି ମୋତେ
ଘେରିଗଲେ ଛ' ଜଣ ଗୁଣ୍ଡା ଶ୍ରେଣୀର ଦୁର୍ଦ୍ଦାନ୍ତ ପୁରାତନ ଛାତ୍ର ।
ହୋସ୍ ନଥାଏ କାହାର । ସେ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ପଞ୍ଜାବୀ—
ସିଟି କଲେଜର ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ୍ ନା ତମେ ? (ତାଙ୍କରି ଭାଷା)
କହିଲି— ହଁ, କ'ଣ ହେଲା ? “ତୁମକୁ ଏଠି ମାଇଲେ କିଏ
ରଖିବ ?”— ଅବାକ୍ ହୋଇ ଝୁହୁଲି । ହଠାତ୍ ପାଟିରୁ ବାହାରି
ପଡ଼ିଲା— ଆରେ ! ମୋତେ ମାରିବାକୁ ଏତେକଜଣ ଦରକାର
ପଡ଼ିଲ କିରେ ! ଜଣେ ତ ସୁନ୍ଦର ରୂପେ ମାରିଦେଇ ପାରନ୍ତ ।
ଏହା ଶୁଣି ଆଉଜଣେ କହିଲା— ନା, ଆମେ ମାରିବୁନି ଯେ,
ତମେ ଆମକୁ ପରୀକ୍ଷାରେ ବସଉନ କାହିଁକି ? “ମୁଁ କିଏରେ
ତୁମକୁ ପରୀକ୍ଷାରେ ବସେଇବି । ସୁପରିଷ୍ଟେଣ୍ଡେଣ୍ଟ୍ ସିନା
ବସେଇବେ । ମୁଁ ତ ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ୍”— “ହେଲେ

ସୁପରିଷ୍ଟେଷ୍ଟ କିଏ ?” ଯୁନିଭର୍ସିଟି ଯା’କୁ କହିବ ।”
 “ତମେ ସୁପରିଷ୍ଟେଷ୍ଟ ହେଲେ ବସେଇବ ନା ?”—
 କହିଲି— ହେଲେ ସିନା ! ଏତିକିବେଳେ ପଛପଟୁ ଆଲୁବାଲୁ
 ସ୍ଵରରେ ଜଣେ କହିଲା— ହଉରେ, ହଉରେ ଛାଡ଼ିଦିଅ— ଶୁଣି
 ସାମ୍ବାପଟ ଦୁଇଜଣ ଆଡ଼େଇ ହୋଇଗଲେ— ବାଟ
 ଛାଡ଼ିଦେଲେ । ବିରାଟ ଅଧ୍ୟାପକଟି ଇହୁଆଏ ମଟମଟ କରି
 ଖଣ୍ଡେ ଦୂରରୁ । ଭୋଜି ଘରେ ପହଞ୍ଚିଲୁ ଦିହେଁ— ଉପସ୍ଥିତିଙ୍କ
 ଭିତରେ ଆଲୋଚନା ଚାଲିଥାଏ ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମୁଁ ଯିବାର
 ଆଗରୁ । ସେଠିକି ଆଗରୁ ଖବର ଗଲା କିପରି ଜାଣେନି,
 କିନ୍ତୁ ଅସବୁଷ୍ଟ ଗୋଷ୍ଠୀ ଥିଲେ ସେଇଠି । ଘଟଣା ଶୁଣି
 କେତେଜଣ ଖୁସି ହେଲାବେଳେ କେହି କେହି ବିଷୟ ପରି
 ମନେହେଲା । ବୋଧହୁଏ ଯୋଜନା ପଣ୍ଡ ହୋଇଗଲା ।

ଏଥୁପୂର୍ବେ କଲେଜର ସ୍ଥାୟୀ ଗୃହ ନିର୍ମାଣ ପାଇଁ
 ଅଙ୍କୁଶପୁର ନିକଟରେ ଖଣ୍ଡେ ଜମି ଦେବାକୁ ସରକାରଙ୍କୁ
 ଅନୁରୋଧ କରାହୋଇଥାଏ । ଦରଖାସ୍ତ ବିରକ୍ତକୁ ନେଇ ଦଶ
 ଏକର ଜମି ସରକାରୀନ ତଦନ୍ତ କରି ରିପୋର୍ଟ ଦେବାକୁ ରାଜସ୍ଵ
 ବିଭାଗକୁ ଆଦେଶ ଦେଇଥାନ୍ତି ଜିଲ୍ଲାପାଳ । ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ
 ଭାବେ ତାହା କୌଣସି କାରଣରୁ ଆୟୁର୍ବେଦ କଲେଜକୁ
 ହସ୍ତାନ୍ତରିତ ହେଲା— ଜଣାଗଲା ନାହିଁ । ଆମକୁ କୁହାଗଲା—
 ଅଙ୍କୁଶପୁର ବନ୍ଦଳରେ ଲୋଭପଡ଼ା ରାସ୍ତାକଡ଼ରେ ଗରି ଏକର
 ଖାଲ ଜମି ଦିଆଯିବ । ସରକାରୀନ ତଦନ୍ତ ହେଲା ।
 ଜିଲ୍ଲାପାଳଙ୍କ ସ୍ଵପାରିସ ସହ କାଗଜପତ୍ର ପଠାଯାଇଥାଏ ରାଜସ୍ଵ
 କମିସନରଙ୍କ ପାଖକୁ ଅନୁମୋଦନ ପାଇଁ । ଏଣେ ଶୁଭଦିନ
 ଦେଖି ଲୁହାବାଡ଼ ବେଢ଼ାଇ ଫଳକଟିଏ ମଧ୍ୟ ଟାଙ୍ଗି ଦେଇଥିଲୁ
 ସେ ସ୍ଥାନରେ । ଖାଲ ପୋତିବା ବନ୍ଦୋବସ୍ତରେ ଥାଉ । ଦିନେ
 ଅଫିସରେ ବସିଥିବା ବେଳେ ଜିଲ୍ଲାପାଳଙ୍କ ଫୋନ ଆସିଲା
 ଛତ୍ରପୁର ଯାଇ ଦେଖାକରିବାକୁ । ଜଣେ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ
 ନେଇ ଦେଖାକଲି ତାଙ୍କୁ । ଔପଚାରିକ କଥାବାର୍ତ୍ତା ଶେଷରେ
 ପଚାରିଲେ— ଯେଉଁ ଜାଗାଟି ଲୋଭପଡ଼ା ପାଖରେ କଲେଜ
 ପାଇଁ ଦିଆହୋଇଛି ସେଇଟି ପିଲାଙ୍କୁ କ’ଣ ସୁବିଧା ହେବ ?—
 ଉତ୍ତର ଦେଲି— ଅଙ୍କୁଶପୁରଠାରୁ ଅଧିକ ସୁବିଧା ହେବ । ଗରି
 ଏକର ହେଲେ ବି ସହରକୁ ଲାଗିଛି ।— “ସେଇଟା ଏକ
 ଖାଲ ଜମି । ତା’କୁ ପୋତିଲେ ଯାଇ ଘର ତୋଳିବେ । ବହୁତ
 ବ୍ୟୟସାପେକ୍ଷ । କେତେ ପାଣ୍ଠି ଅଛି ଆପଣଙ୍କର ।— “ଗରି

ଲକ୍ଷରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ” ହସିଦେଲେ— “ଗରିଲକ୍ଷ ମୋଟେ । ସେତକ
 ତ ଖାଲ ପୋତିବାକୁ ନିଅନ୍ତୁ । ଏଣୁ ଆମେ ଭାବିଛୁ ଖଣ୍ଡେ
 ଉଚ୍ଚାଜମି ଦେବୁ ଆମ୍ଭପୁଆରେ । ତିନି ଏକର ଅବଶ୍ୟ । କିନ୍ତୁ
 ସୁବିଧା ହେବ ଆପଣଙ୍କୁ” । ଟିକିଏ ଦବିଯାଇ କହିଲି— ଏତେ
 ଦୂର ପିଲାଏ ଗଲି ଗଲି ଯିବେ ! ରାସ୍ତାଘାଟ ନାହିଁ— ସେଥିରେ
 ପୁଣି ବହୁ ଝିଅ ପିଲା ନାଁ ଲେଖେଇଛନ୍ତି... । କଥା ନ ସରୁଣୁ
 ଟିକିଏ ହାକିମାତି ସ୍ଵରରେ କହିଲେ— ସରକାର ନିଶ୍ଚୟ
 କରିଛନ୍ତି ସେଇଠି ରେଡ଼ିଓ ସ୍ଵେସନ୍ ହେବ ।— “ଆମ୍ଭପୁଆରେ
 କଲେ ବି ତ ହେବ ?”— “ନା, ସେଇଠି ତାଙ୍କର ଅସୁବିଧା ।
 ଆମ୍ଭପୁଆରେ ଜମି ନେବାକୁ ଆପଣ ନାହିଁ ବୋଲି ଲେଖିଦିଅନ୍ତୁ
 ଆପଣ ।” ଦୀର୍ଘ ଶ୍ଵାସ ମାରି କହିଲି— “ତିନିବର୍ଷ ଆଗରୁ
 ଆମେ ଦରଖାସ୍ତ କରିଥିଲୁ । ଅଙ୍କୁଶପୁରରେ ଦଶ ଏକର କହି
 ଲୋଭପଡ଼ାରେ ଗରି ଏକର ଦେଲେ । ଏବେ ପୁଣି କହୁଛନ୍ତି
 ତିନି ଏକର ଦିଆଯିବ ଆମ୍ଭପୁଆରେ, ତା’ ବି କେବେ ଦେବେ
 ଜଣାନାହିଁ । ଯାହା, ଆପଣଙ୍କ ଇଚ୍ଛା ।”— “ବ୍ୟସ୍ତ ହେବେନି,
 ସପ୍ତାହେ ମଧ୍ୟରେ ତାହା ରେଜିଷ୍ଟ୍ରି ହେବା ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ମୁଁ
 କରିବି ।”— କ’ଣ ବା କହିବାକୁ ଥିଲା ମୋର ଆଉ ।
 ଭାବୁଥାଏ— ଗାଦିଆସିନ ହେବା ଆଗରୁ ଏମିତି କଥା କହିବାକୁ
 ତାଲିମ ପାଇ ଆସିଥାନ୍ତି ବୋଧହୁଏ ଏମାନେ । ସ୍ଥିର
 କରିନେଲେଣି ଯେତେବେଳେ ନାହିଁ କଲେ ବି ତାକୁ ହିଁ
 ଦେବେ । କହିଲି— “ଦିଅନ୍ତୁ ଯାହା ଦେବେ ।” ମନୋଭାବ
 ବୋଧହୁଏ ଠଉରେଇ ନେଲେ କଥାରୁ ଏବଂ ସାହୁନା
 ଦେଲାପରି କହିଲେ— ଦୁଃଖ କରନ୍ତୁନି, ସପ୍ତାହେ ଭିତରେ
 ଆପଣ ପାଇଯିବେ । ଶୁଷ୍କ ହସ ହସ କହିଲେ— ଏଥିରେ
 ଦୁଃଖ କରିବାର କ’ଣ ଅଛି ଆଜ୍ଞା ! ଏ ତ ମୋ ନିଜ ପାଇଁ
 ନୁହେଁ— ଅନୁଷ୍ଠାନ ପାଇଁ । ସେଇଟା କ’ଣ ସରକାରଙ୍କର
 ନୁହେଁ । ଏହା କହିଲା ପରେ ସେ ଡାକିଲେ । ମୁଁ ଲେଖିଲି ।
 ଯାର ଅର୍ଥ “ସେଥିରେ ଆମର ଆପଣ ନାହିଁ ।” ବିଦାୟ
 ନେଇ ଆସିଲି । ସପ୍ତାହେ ଭିତରେ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅଳ୍ପ
 ଦିନ ମଧ୍ୟରେ ରେଜିଷ୍ଟ୍ରି ହେଲା କଲେଜ ନାମରେ । ତିନି
 ଏକର ।

ଏତେବେଳକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁଦାନ ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇଥିବା
 ଯୋଗୁଁ ଅନୁଷ୍ଠାନର ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୁସ୍ଥ ଥିଲା ।

ସ୍ଥାୟୀ ଜମି ଖଣ୍ଡେ ହାତକୁ ଆସିଲା । ଆଉ ଖଣ୍ଡେ କ୍ରୟ କରିବା ଶକ୍ତିର ମଧ୍ୟ ଅଭାବ ନଥିଲା । ନିୟମ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅଧିକ୍ଷ ହୋଇ ରହିବା ମୋ ପକ୍ଷରେ ଅନୁଚିତ ଭାବି ଦିନକର ବୈଠକରେ ମୋ ମନକଥା ପୁଣି ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିଲି ଏକ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଭାଷଣ ମଧ୍ୟରେ— ସାରାଂଶ ଥିଲା । ପ୍ରଥମ ବୈଠକରେ ମୁଁ ଯୋଗ ଦେବା ଦିନ କହିଥିଲି ଆପଣମାନଙ୍କ ସହଯୋଗ ରହିଲେ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଅନୁଷ୍ଠାନଟିଏ ଗଢ଼ି ତୋଳିବା କଷ୍ଟକର ହେବ ନାହିଁ । ତାହା ହିଁ ହୋଇଛି । ମୁଁ ଜାଣିଥିଲି ସେଥିସକାଶେ ବହୁ ବାଧାବିଘ୍ନର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ତଥାପି ସେସବୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ଆପଣମାନଙ୍କ ସହଯୋଗରେ ଏକ ପ୍ରମୁଖ ଅନୁଷ୍ଠାନ ରୂପେ ଠିଆହୋଇ ପାରିଲା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ । ମୋ ଅଭିଳାଷ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛି । ଏଥିଲାଗି ଆପଣମାନଙ୍କୁ ଅନ୍ତରର ଧନ୍ୟବାଦ ଜଣାଉଛି । ଏଥର ମୋତେ ବିଦାୟ ଦିଅନ୍ତୁ । ସତୁରି ବର୍ଷ ବୟସରେ ପଦାର୍ପଣ କଲି । ଦାୟିତ୍ୱ ତୁଲାଉବା ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ କ୍ଷମତା ଆଉ ନାହିଁ ମୋର— “ଅନୁରୋଧ ରକ୍ଷାକରି ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା— ସରକାରଙ୍କୁ ଲେଖାଯାଉ ଜଣେ ଅଧିକ୍ଷଙ୍କୁ ପଠାଇବା ପାଇଁ । ସେ ଆସିଲା ଯାଏଁ ତ. ପାଢ଼ୀ କାର୍ଯ୍ୟ ତୁଲାଉବେ । ସରକାରଙ୍କୁ ପ୍ରସ୍ତାବର ନକଲ ପଠାଗଲା । ଅପେକ୍ଷା କରିଥାଏ ଆଦେଶକୁ ।

ଏ ମଧ୍ୟରେ ପରିଚ୍ଛେଦନା କମିଟି କାର୍ଯ୍ୟକାଳ ପୂରିଯିବାରୁ କେତେକ ପୁରୁଣା ସଭ୍ୟଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ନୂଆ ସଭ୍ୟଙ୍କ ନାମ ସୁପାରିସ କରି ନୂତନ ତାଲିକାଟିଏ ପଠାଗଲା । ସେ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ରାଜନୈତିକ ଦଳର ଯୁବ ଓକିଲ ଜଣେ ଥିଲେ । ତାଲିକା ଅନୁମୋଦିତ ହୋଇ ଆସିଲା । ସଭାପତି ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ଥିବା ଯୋଗୁଁ କଲେଜର ଉନ୍ନତିମୂଳକ କାର୍ଯ୍ୟ ବାଧାପ୍ରାପ୍ତ ହେବାର ଆଶଙ୍କା ନଥିଲା ମୋ ମନରେ । କିନ୍ତୁ ଏ ମଧ୍ୟରେ କେତେକ ଦାୟିତ୍ୱହୀନ କର୍ମଚାରୀ, ଅସାଧୁ ପରୀକ୍ଷାର୍ଥୀ, ଅସବୁଷ୍ଟ ଅଧ୍ୟାପକ ଓ ସ୍ୱାର୍ଥାନ୍ୱେଷୀ କେତେଜଣ ନାଗରିକଙ୍କ ଚକ୍ଷୁଶୂଳ ହୋଇପଡ଼ିଥାଏ ମୁଁ । କାରଣ, ସମଗ୍ର କାର୍ଯ୍ୟଭାର ନ୍ୟସ୍ତ ଥିଲା ମୋ ଉପରେ । ତା’ ସାଙ୍ଗକୁ ପୁଣି ଏକ ଅପ୍ରାତିକର ଘଟଣା ଘଟିଯାଏ । ଜଣେ ନୂତନ ସଭ୍ୟଙ୍କ ବେଆଇନ୍ ସୁପାରିସ ଗ୍ରହଣ ନ କରିବା ଯୋଗୁଁ ପ୍ରକାଶ୍ୟରେ ନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅପ୍ରିୟ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଫଳରେ ମିଳିତ ଭାବେ ଏକ ବିଧିବଦ୍ଧ

ଗୋଷ୍ଠୀ ଗଢ଼ି ଉଠିଥାଏ ମୋ ବିରୁଦ୍ଧରେ । ତଥାପି ଅବିଚଳିତ ରହି ମୁଁ ମୋ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କରିଚାଲିଥାଏ । କିଛିଦିନ ଉତ୍ତାରୁ ସରକାର ଏକ ନୂଆ ନିୟମ ଜାରି କଲେ— ଘରୋଇ କଲେଜ ପରିଚ୍ଛେଦନା କମିଟିର ସଭାପତି ରହିବେ ଜିଲ୍ଲା ପ୍ରଶାସକ ବା ତାଙ୍କ ପ୍ରତିନିଧି । ତଦନୁସାରେ ସିଟି କଲେଜର ସଭାପତି ରହିଲେ ଜିଲ୍ଲାପାଳଙ୍କ ପ୍ରତିନିଧି ଉପ-ଜିଲ୍ଲାପାଳ । ଏ କଥା ଜାଣିବା ମାତ୍ରେ ସକ୍ରିୟ ହୋଇଉଠିଲେ ଅସବୁଷ୍ଟ ଗୋଷ୍ଠୀ । ଅସନ୍ତୋଷ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ସହିତ ପ୍ରାକ୍ତନ ସଭାପତି ଶ୍ରୀ ରାଜଗୁରୁ ଓ ମୋ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅଭିଯୋଗମାନ ଉପସ୍ଥାପିତ କଲେ ନବନିଯୁକ୍ତ ସଭାପତି ଉପ-ଜିଲ୍ଲାପାଳଙ୍କୁ ସାକ୍ଷାତ୍ କରି । କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଜାଣିନଥିଲି ସେ ବି ଏକା ହାଟର ବାଟୋଇ ବୋଲି ।

ସଭାପତି ହେବା ପରେ ଥରେ ଯାଇ ସୌଜନ୍ୟମୂଳକ ସାକ୍ଷାତ କରି ଆସିଥିଲି । ସେଦିନର ପରିଚୟରୁ ଜାଣିଲି ମୋର ଜଣେ ସୁପରିଚିତ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ଆତ୍ମୀୟ ସେ । ହଠାତ୍ ଦିନେ ତାଙ୍କ ବାସଭବନରେ ଦେଖା କରିବାକୁ କହିଲେ ଫୋନ୍ ଯୋଗେ । ଏକା ଯାଇ ଦେଖା କଲି । ଅତି ଆଦରରେ ବସାଇଲେ ବୈଠକଖାନାରେ । ପୁରୀରୁ ଆସିଥିବା ମିଠା ଦହି ଓ ଗ’ରେ ଆପ୍ୟାୟିତ କଲାପରେ ପାଖ ଚୌକିରେ ବସି ବିଶ୍ରବ୍ୟ ଭାବେ ଯାହା ପ୍ରଶ୍ନ କଲେ ଏବଂ ମୁଁ ଯେଉଁ ଉତ୍ତର ଦେଇଥିଲି ତାହା ହେଲା—

ପ୍ର— ଆଜ୍ଞା, ଆପଣଙ୍କ କଲେଜ ପାଣ୍ଠିରେ କେତେ ଜମା ଅଛି ?

ଉ— ଋରିଲକ୍ଷ ପଇଁଖଲିଶି ହଜାର । ଜାଗା ଖଣ୍ଡେ କିଣିବୁ ବୋଲି ରଖୁଛି ।

ପ୍ର— ସରକାରୀ ଜାଗା ପରା ପାଇଲେ ?

ଉ— ହଁ, କିନ୍ତୁ ସେଇଟା ସହର ବାହାରେ । ତା’ ବି ତିନି ଏକରରୁ କମ୍ । ପ୍ରଥମେ ଦଶ ଏକର କହି ଶେଷରେ ଏତିକିମାତ୍ର ଦେଲେ । ଭାବିଛି, ସହର ଭିତରେ ଖଣ୍ଡେ ପଡ଼ିଆ ଜାଗା କିଣି କୋଠା ତୋଳିବୁ; ସରକାରୀ ଜମିରେ ଛାତ୍ରାବାସ କରିବୁ ।

ପ୍ର— ଟଙ୍କା ପଇସା କିଏ ଅପରେଟ୍ କରେ ?

ଉ— ମୁଁ ଆଉ ଇମିଡ଼ିଟେଟି, ଜଗନ୍ନାଥ ।

ପ୍ର- ଏକାଡ଼େ ପତ୍ର ଠିକ୍ ଅଛି ତ ?

ଉ- ସବୁ ଅପଡ଼ୁଡ଼େଟ । ପ୍ରତିବର୍ଷ ଅଡ଼ିବ ହୁଏ । କ୍ଷଣେ ତୁନି ହୋଇ ପକ୍ଷରିଲି ଏ କଥା କାହିଁକି ପକ୍ଷରିଲେ ଆପଣ ?

- ନା, ଭିଜିଲେନ୍ସ ଆସିବେ ବୋଲି ଶୁଣିଲି ତ, ପକ୍ଷରିଲି ।

- ଆସନ୍ତୁ, ଆମର କ'ଣ ଅଛି ! ଦେଖନ୍ତୁ ସବୁ ।

- ସେ କଥା ନୁହେଁ । କଲେଜର ସମ୍ମାନ ଉପରେ ଆଞ୍ଚ ଆସିବ । ତା'ଛଡ଼ା ଆପଣଙ୍କ ଘର ମଧ୍ୟ ସର୍ବ କରିପାରନ୍ତି । କିଏ କହିବ ?

- ଆପଣ ପ୍ରେସିଡେଣ୍ଟ, ଆଗରୁ ତାଙ୍କୁ ବୁଝାଇଦେଉ ନାହାନ୍ତି ।

- ମୋ କଥା କ'ଣ ଶୁଣିବେ ! ସେମାନେ ଟଙ୍କା ପଇସାର ଲୋକ । ସନ୍ଦେହ ଛୁଇଁଲା ମନକୁ । ପକ୍ଷରିଲି—

- ତା'ହେଲେ କ'ଣ କରିବାକୁ କହୁଛନ୍ତି ?

- କୌଣସି ମତେ ତାଙ୍କୁ ଫେରେଇ ଦେଲେ ଭଲ ହୁଅନ୍ତା ।

- ଟଙ୍କା ପଇସାର ଲୋକ ସେମାନେ । କିଛି ନେଇ ଫେରେଇ ଦେଲେ ଯିବ ।

- ଟଙ୍କା କ'ଣ ତାଙ୍କୁ ଦେଇପାରିବେ ? କୋଉଠୁ ଆଣିବେ ?

- କାହିଁକି କଲେଜ ପାଣ୍ଠିରୁ ।

- କେତେ ଦେଇ ପାରିବେ ?

- ଚିନ୍ତା କଲାପରି ଟିକିଏ ରହି କହିଲି—

- ପାଞ୍ଚହଜାର ଦେଇ ହେବ ।

- କିମିତି ଦେବେ ?

- ବ୍ୟାଙ୍କରୁ ଉଠାଇ ଆଣିବି । କମିଟିରେ ପକାଇ ଆପ୍ରୋଭ୍ କରାଇ ନେବି ।

- କ'ଣ ବୋଲି ଦେଖେଇବେ ?

- ଭିଜିଲେନ୍ସ ନେଲା ବୋଲି ।

- ସେଥିରେ ମୋର କିଛି ରୋଲ୍ ରହିବନି ତ ?

- ଆପଣ ପ୍ରେସିଡେଣ୍ଟ । ଆପଣଙ୍କ ଦସ୍ତଖତ୍ ନ ହେଲେ ଆପ୍ରୋଭ୍ ହେବ କେମିତି ?

- ତା'ହେଲେ ଥାଉ । ଯାହା କରିବେ କରନ୍ତୁ ସେମାନେ । ପ୍ରସଙ୍ଗ ବଦଳାଇ କିଛି ସମୟ କଥାବାର୍ତ୍ତା କଲାପରେ ବିଦାୟ ନେଇ ଆସିଲି । ସିଧା ମୁହାଁଇଲି ଅଫିସକୁ ଚିକ୍ଷା ଧରି । ବସି ଭାବୁଥାଏ— କମିଟି ଭାବେ ଚଳିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଏଣିକି । ଅଫିସ୍ ପେଡ୍ ବାହାର କରି— ‘ବୟସ ଓ ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମୁଁ ଆଉ ଅଧକ୍ଷ ଦାୟିତ୍ବ ତୁଲାଇ ପାରିବି ନାହିଁ— ଆଜିଠାରୁ ଅବ୍ୟାହତି ନେଲି’ ବୋଲି ଲେଖି ଇସ୍ତଫା ପତ୍ରଟିଏ ପଠାଇଦେଲି ତାଙ୍କ ପାଖକୁ । ଭାବିଲି ଅର୍ଥ ଯେଉଁଠି ଅନର୍ଥ ସେଇଠି । ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲି ରାଜଗୁରୁବାରୁଙ୍କ ଘରେ । ସବୁ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲି । ଶେଷରେ କହିଲି— ଇସ୍ତଫା ପତ୍ର ପଠେଇ ଦେଲି । ଖାଲି ଆପଣଙ୍କୁ ଜଣାଇ ଦେବାକୁ ଆସିଛି । ଗୁମ୍‌ମାରି ରହିଲେ କିଛି ମୁହୂର୍ତ୍ତ— କହିଲେ, ମୋତେ ନ କହି ଇସ୍ତଫା ଦେଇଦେଲେ ! “ହଁ, ଆଜ୍ଞା ! କହିଥାନ୍ତି— ମୁଁ ଜାଣେ, ଆପଣ ମନା କରିବେ । ସେଥିପାଇଁ ଆଗରୁ ପଠେଇ ଦେଲି । ଆପଣ ମୋତେ ଯେଉଁ ସାହସ ଓ ଉତ୍ସାହ ଦେଇ ଆସିଛନ୍ତି ସେଥିପାଇଁ କୃତଜ୍ଞତା ଜଣାଉଛି । କଲେଜ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ହୋଇ ସାରିଲାଣି । ଆଉ ତର କ'ଣ ? କହି ଝ' ପାନ ସାରି ଉଠି ଆସିଲି ।

ଇସ୍ତଫା ଦେବା ପରେ ଜରୁରୀ ବୈଠକ ଡକାଗଲା କଲେଜରେ । ମୋତେ ବି ନୋଟିସ୍ ଆସିଲା; ଠିକଣା ଲେଖା ଥାଏ ମୋ ନାଁ ତଳକୁ ‘Ex-Principal’ । ମୁଁ କାହିଁକି ଯୋଗ ଦିଅନ୍ତି ସେଥିରେ । କାର୍ଯ୍ୟସୂଚୀର ପ୍ରଥମ ବିଷୟ ଥିଲା ଇସ୍ତଫା ଗ୍ରହଣ ସଂଖ୍ୟାଧିକ ସଭ୍ୟ ଦୃଢ଼ ପ୍ରତିବାଦ ଜଣାଇଲେ । ବହୁବିଧ ଚର୍ଚ୍ଚା-ବିତର୍କ ପରେ ଇସ୍ତଫା ଗୃହୀତ ହେବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା— ସରକାରଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ କେହି ଆସି ଯୋଗ ଦେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତ. ପାଢ଼ୀ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତ ଅଧକ୍ଷ ରହିବେ— ବୈଠକର ପ୍ରସ୍ତାବ ସହିତ ଲଫାଫାଟିଏ ପାଇଲି ପରଦିନ ଉପଜିଲ୍ଲାପାଳଙ୍କଠାରୁ— ଠିକଣା ଥିଲା, ନାଁ ତଳକୁ “ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ୍” । ପରେ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇଲି— ଉପସ୍ଥିତ ସଭ୍ୟମାନେ କୁଆଡ଼େ ପ୍ରେସିଡେଣ୍ଟଙ୍କ ବ୍ୟବହାରରେ ଉତ୍ତ୍ରେୟ ହୋଇ ପ୍ରଶ୍ନ କରିଥିଲେ— ଇସ୍ତଫା ଗୃହୀତ ହେବା ଆଗରୁ ‘Ex-Principal’ ଲେଖାଗଲା କିପରି, ଯାହାଶୁଣି ସେ ନିରୁତ୍ତର ରହିଥିଲେ । ଯା'ହେଉ, ଚିଠି ପାଇଲା ପରେ ଯଥାରୀତି କାର୍ଯ୍ୟରେ ଯୋଗ ଦେଲି । କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବ ଉତ୍ସାହ ଆଉ

ନଥିଲା । ଅବ୍ୟାହତି ଦିନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ରହିଥାଏ । ସେତେବେଳକୁ ମୋର ସତୁରି ବର୍ଷ ସାଙ୍ଗକୁ ଶିକ୍ଷାବିଭାଗରେ ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଯାରିଥାଏ । ଜଞ୍ଜାଳ ସହ୍ୟ କରିବାର ସାମର୍ଥ୍ୟ ମଧ୍ୟ କ୍ଷୀଣ ହୋଇ ଆସୁଥାଏ କ୍ରମେ କ୍ରମେ । ମନେ ମନେ ତାକୁଥାଏ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସସମ୍ମାନେ କିପରି ଏଠାରୁ ବିଦାୟ ନେବି । ଅନ୍ତରର ଆବେଦନ ଶୁଣିଲେ ବୋଧହୁଏ । ଅନୁକୂଳ ଗୋଷ୍ଠୀ ସରକାରଙ୍କୁ ପ୍ରତାପିତ କରି ତୁରନ୍ତ ଜଣେ ପ୍ରିନ୍ସିପାଲଙ୍କୁ ପଠାଇବା ପାଇଁ ଆପ୍ରାଣ ଉଦ୍ୟମ କରନ୍ତି । ଫଳରେ ଅନ୍ୟତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟରତ ଶ୍ରୀ ତାରାପ୍ରସାଦ ମହାପାତ୍ର ବଦଳି ହୋଇ ଆସନ୍ତି ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ ଭାବେ ୧୯୮୯ ମସିହା ଅପ୍ରେଲ ଶେଷ ଆଡ଼କୁ । ହାତରେ ଅର୍ଡ଼ର ଧରି ଘରେ ପହଞ୍ଚି ମୋତେ ଦେଖାକଲେ । ସେ ମୋର ଜଣେ ଗବେଷଣାରତ ଛାତ୍ର । ମହାନନ୍ଦରେ ସ୍ୱାଗତ କଲି ଏବଂ କହିଲି— “ଯା” ହେଉ । ତୁମେ ମୋତେ ତ୍ରାହି କରିଦେଲ ଅଶାନ୍ତିରୁ । ଯାଅ, ପ୍ରେସିଡେଣ୍ଟଙ୍କୁ ଜଳନିଂ ରିପୋର୍ଟ ଦେଇ ଋୟ ହସ୍ତାନ୍ତର କରିବା ପାଇଁ ଖଣ୍ଡେ ଲେଖେଇ ଆଣ । ଯାଅ ଡେରି କରନି ।— ଯାଇ ଘଣ୍ଟାଏ ଭିତରେ ସେତକ କରି ଆସିଲେ ସେ । ଦୁହେଁ ଗଲୁ ଅଫିସକୁ । କାଗଜପତ୍ର ଥିଲା କିରାଣି ଜିମ୍ମାରେ । ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଆଲମିରା ଝବିକାଠି ବଢ଼ାଇଦେଇ କହିଲି— ଦେଖୁବ । ତାଲିକା ଅନୁସାରେ ସବୁ ଠିକ୍ ଅଛି କି ନାହିଁ । ଯଦି କିଛି ଅଭାବ ଦେଖୁବ— ସଜାଡ଼ି ଦେବି । ହସ୍ତାନ୍ତର ପର୍ବ ଶେଷ କରି ପୁଣି ଆସିଲୁ ଦିହେଁ ଆମ ଘରକୁ ଝ’ ପାନ ଅନ୍ତେ ବିଦାୟ ନେଲେ ସେ । ମୁଁ ଶାନ୍ତିର ନିଶ୍ୱାସ ମାଜଲି ।

ସ୍ପଷ୍ଟ କଥା କହିଲେ— ଏହା ମୋ ଅବସର ଗ୍ରହଣର ତୃତୀୟ ପର୍ବ । ସରକାରୀ କର୍ମଚାରୀ ଭାବେ ୧୩.୧୧.୧୯୭୨ରେ ରେଭେନ୍ସା କଲେଜରୁ ଏବଂ ଅର୍ଦ୍ଧ-ସରକାରୀ ଭାବେ ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ଅବସର ଗ୍ରହଣ କଲାବେଳେ ଏବେ ପୁଣି ସିଟି କଲେଜରୁ । ତିନୋଟି କର୍ମମୟ ସୋପାନ ଅତିକ୍ରମ କରି ଏକ ନିର୍ଜଞ୍ଜାଳ ପରିବେଶ ମଧ୍ୟରେ ସମାହିତ ଜୀବନଯାପନ କରିବାର ଏ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ସମୟ ଥିଲା । ଯେହେତୁ ପ୍ରଥମ ଦୁଇଟି ତୁଳନାରେ ଶେଷ ସୋପାନର ଯେଉଁ ବିଚିତ୍ର ଅନୁଭୂତି ସେଥିରେ ଲେଖା ପଢ଼ା ବା ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚାର ବାତାବରଣ ଅନୁକୂଳ ନଥିବା ହେତୁ କାଁ ଭାଁ କେତୋଟି ପ୍ରବନ୍ଧ

ଛଡ଼ା ଆଖୁଦୃଶିଆ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିବାର ଅବସର ନଥିଲା । ତଥାପି ନିଶ୍ଚେଷ୍ଟ ନଥିଲି । “କଳିଙ୍ଗର ସାମାଜିକ ଇତିବୃତ୍ତ” ଲେଖିବା ଅଭିପ୍ରାୟ ରଖି ଆବଶ୍ୟକ ଉପାଦାନ ସଂଗ୍ରହ କରିବାରେ ମନୋନିବେଶ କରିଥିଲି । ସଂଗୃହୀତ ତଥ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ସଦୁପଯୋଗ କରି ବହିଟିଏ ଲେଖିବା କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ନଥିଲା । ତଥାପି ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାରେ ଦୁଇବର୍ଷ ଅତୀତ ହୋଇଗଲା । ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ତତ୍କାଳୀନ କୁଳପତି କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅନୁରୋଧ କଲେ ଗବେଷଣାତ୍ମକ ଗ୍ରନ୍ଥଟିଏ ଲେଖିଲେ ସେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପକ୍ଷରୁ ପ୍ରକାଶ କରାଇବେ । ‘ପୁରାତନ କଳିଙ୍ଗର ସାମାଜିକ ଇତିବୃତ୍ତ’ର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିବା କଥା ଜଣାଇବାରୁ ତାହା ନେବା ପାଇଁ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ଦେଲାବେଳେ କହିଥିଲି— ଦେଖନ୍ତୁ । ମୋ ବୟସ ହେଲାଣି । କେତେବେଳେ କ’ଣ ହେବ ଜଣା ନାହିଁ । ତିନିମାସ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତତଃ ସେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଗଲେ ଉପକୃତ ହୁଅନ୍ତି ।— ହସି କରି କହିଲେ— ସୁନିଶ୍ଚିତ । ଦୁଇମାସ ବିତିଗଲା— କୌଣସି ସୁରାଗ ପାଇଲି ନାହିଁ । ଦିନେ ଯାଇ ବୁଝିବାରୁ ଜଣାଗଲା ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଯଥାସ୍ଥାନରେ ରହିଛି । କୌଣସି କ୍ରିୟାନୁଷ୍ଠାନ ହୋଇନାହିଁ । ଜଣେ ବରିଷ୍ଠ କର୍ମଚାରୀ ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ପଚାରିବାରୁ ସେ କହିଲେ— ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ କଥା ଜାଣିନ୍ତିନି ସାର୍ ? କେତେ ଝମେଲା ତା’ ଭିତରେ । “ତା’ହେଲେ ଫେରେଇ ନେବି ?” ପଚାରିଲି । “ଯଦି ଜଳଦି ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଝହାନ୍ତି ଫେରେଇ ନେଲେ ଭଲ” ଶୁଣି ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଫେରେଇ ଆଣିଲି ଏବଂ କଟକ ଚିଠି ଦେଲି ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର ସ୍ୱାଧୀକାରୀଙ୍କୁ ମୁଦ୍ରଣ ସକାଶେ ଅନୁରୋଧ କରି । ରାଜି ହେଲେ ସେ । ପଠାଇ ଦେଲି ପାଣ୍ଡୁଲିପିଟା ।

ସେତିକିବେଳେ ମୋତେ ସମ୍ବଲପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟକୁ ଯିବାକୁ ପଡ଼େ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ କାର୍ଯ୍ୟରେ । ସେଠା ରାଜନୀତି ପ୍ରଫେସର ଡ. ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରସାଦ ପାଢ଼ୀ ମୋର ଜଣେ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁ । କାର୍ଯ୍ୟ ଶେଷକରି ତାଙ୍କୁ ଦେଖାକରି ଆସିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଘରେ ପହଞ୍ଚିଲା ବେଳକୁ ସେ ବାହାରିଥାନ୍ତି ଏକ ସାଂସ୍କୃତିକ ସଭାରେ ଯୋଗ ଦେବାକୁ । ମୋତେ ଦେଖି ଆନନ୍ଦ ଗଦ୍‌ଗଦ୍ ହୋଇ କହିଲେ— ଠିକ୍ ସମୟରେ ଆସି

ପହଞ୍ଚିଛି । ଖଲବୁ ଯିବା— ନୂଆଖାଇ ଉପଲକ୍ଷେ ସଭା ହେଉଛି— ଭାଷଣ ଦେବେ । ଅବାକ୍ ହୋଇ ଗହଁ ରହିଲି । ନୂଆଖାଇ ସଭା । ପ୍ରଖ୍ୟାତ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ଓ ବିଶିଷ୍ଟ ନାଗରିକଙ୍କ ମିଳନସ୍ଥଳୀ । ପୂର୍ବ ପ୍ରସ୍ତୁତି ନଥାଇ କ’ଣ ବା କହିବି ବୋଲିବାରୁ ହସିଲେ— ଯାହା କହିବେ । ମୁଁ ଜାଣିଛି ଆପଣଙ୍କୁ । ଅନୁରୋଧ ରକ୍ଷା କରି ସଭାସ୍ଥଳରେ ପହଞ୍ଚିଲି— କ’ଣ କହିଲି ମନେ ନାହିଁ । ଉପସ୍ଥିତ ଜନତା କିନ୍ତୁ ବହୁତ ତାରିଫ୍ କରିଥିଲେ ସେଦିନ ।

ସେଠାରୁ ଫେରିବା ଅଳ୍ପଦିନ ପରେ ‘ପୁରାତନ କଳିଙ୍ଗର ସାମାଜିକ ଇତିବୃତ୍ତ’ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇ ଆସିଗଲା ବଜାରକୁ । ସେଥିରେ ମୁଁ ପ୍ରମାଣିତ କରିଥିଲି, ପୁରାତନ କଳିଙ୍ଗର ଆଦିମତମ ଅଧିବାସୀ ଶବର ଗୋଷ୍ଠର ମୂଳ ଉପାସ୍ୟ ବୃକ୍ଷଦେବତାର ରୂପାନ୍ତର ହେଉଛି ଦାରୁଦେବତା— ଜଗନ୍ନାଥ । ତାହାର ପ୍ରତିବାଦ ସ୍ବରୂପ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ଐତିହାସିକ ତଥା ଲିପିତତ୍ତ୍ବ ବିଶାରଦ ସ୍ବ.ଡ. ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ତତ୍ତ୍ବ ଉପରେ ପ୍ରବନ୍ଧଟିଏ ପ୍ରକାଶ କଲେ— “ପ୍ରଥମେ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତି ଥିଲା ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ, ପରେ ତାହା ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତିରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଛି ।” ଚକିତ ହୋଇପଡ଼ିଲି । ଏତେବଡ଼ ଐତିହାସିକ କହିଲେ ଏକଥା ! ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରମାଣ ଦର୍ଶାଇ ପ୍ରତିବାଦ ଜଣାଇଲି । ନାନା ବାଦ ବିସମ୍ବାଦ ଶେଷରେ, ଯାହାହେଉ, ମୋ ମତ ଅଭ୍ରାନ୍ତ ବୋଲି ସ୍ବାକାର କଲେ ସେ । ଏ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମପୁର ତାରାତାରିଣୀ ପୁସ୍ତକାଳୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ମୋର ଜଣେ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ସହିତ ଆସି ଏକ ବହିର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଦେବାକୁ ଅନୁରୋଧ କରନ୍ତି । ପୂର୍ବ ପ୍ରକାଶିତ ଗବେଷଣାତ୍ମକ ପ୍ରବନ୍ଧମାନ ସଙ୍କଳିତ କରି ବହି ଆକାରେ ମୁଦ୍ରିତ କରିବାର ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେବାରୁ ସାଗ୍ରହେ ରାଜିହେଲେ ସେ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କିତ ପ୍ରବନ୍ଧ କେତୋଟି ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା ‘ସନ୍ଧାନ ଓ ସମୀକ୍ଷା’ ନାମରେ । କେତେଦିନ ପରେ ପୁଣି ପ୍ରକାଶ ପାଇଲା ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତି ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରବନ୍ଧ ସଂକଳନ ‘କୃଷ୍ଣ ଓ ବୃଷ୍ଣ’ ।

ଇତି ମଧ୍ୟରେ ପାରିବାରିକ ଦାୟିତ୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିଥାଏ । କନ୍ୟାମାନେ ସ୍ବ ସ୍ବ ସାଧନା ବଳରେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଡିଗ୍ରୀ ଲାଭ କରିବା ସହ ବିଭିନ୍ନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉଚ୍ଚ

ପଦପଦବୀରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ଘରସଂସାର କରିସାରିଥାନ୍ତି । ସ୍ବତି ମଧ୍ୟରେ ସେମାନଙ୍କ ବିବରଣୀ ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ମନେହୁଏ । କାରଣ, ସ୍ବତି ବୋଇଲେ ଅତୀତର ଆକଳନ ମାତ୍ର । ଅନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବର୍ତ୍ତମାନକୁ ପଛକୁ ଠେଲି ଅନିଷ୍ଠିତ ଭବିଷ୍ୟତକୁ ଯେ ଆତ୍ମସାତ୍ କରେ ତା ନାଁ ଅତୀତ । ଅତୀତର ବେଳାଭୂମିରେ ଯାହାର ପଦାଙ୍କ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ସେମାନଙ୍କ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ପରିଚୟ ମାତ୍ର ଦେଇଛି ‘ସନ୍ଧାନ ବୃକ୍ଷ’ ମାଧ୍ୟମରେ [ଶେଷ ପୃଷ୍ଠା (ଖ) ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ] ।

ଏହାର କିଛିଦିନ ପରେ ଅଗ୍ନିନକ ଦିନେ ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟ ନାରାୟଣ ପୁରାତନ ଛାତ୍ର— କଟକ ସମାଜ ଅଫିସରୁ ଫୋନ୍ କଲେ— “ସାର୍ ! ‘ଶ୍ରୀ ଗଙ୍ଗାଧର ରଥ ଫାଉଣ୍ଡେସନ୍’ ପକ୍ଷରୁ ଆପଣଙ୍କୁ ଏ ବର୍ଷର ‘ସାହିତ୍ୟ ଭାରତୀ’ ସମ୍ମାନ ସହିତ ଲକ୍ଷେ ଟଙ୍କା ପୁରସ୍କାର ଦେବାକୁ ଘୋଷଣା କରାହୋଇଛି । ଆଜିର ‘ସମାଜ’ରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇବ । ଅଭିନନ୍ଦନ ସହ ପ୍ରଣାମ ଗ୍ରହଣ କରିବେ ।” ସ୍ତବ୍ଧ ହୋଇପଡ଼ିଲି । ସମ୍ମାନ ପାଇଁ ନୁହେଁ— ପୁରସ୍କାର ପାଇଁ । କାରଣ, ଏଯାବତ୍ ରାଜ୍ୟର ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ପ୍ରମୁଖ ସାହିତ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନ ଦ୍ବାରା ସମ୍ମାନିତ ଓ ସମର୍ଥିତ ହୋଇ ଆସିଥିଲି ଉପହାର ବା ଉପଜୈକନ ସହିତ, କିନ୍ତୁ ପୁରସ୍କାର ପାଇ ନଥିଲି । ସେସବୁ ସମର୍ଜନା ସଭାର ବର୍ଣ୍ଣାତ୍ମ୍ୟ ପରିବେଶ ସ୍ବତି ପଟରେ ଜୀବନ୍ତ ରହିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପୁଞ୍ଜୀମୁଞ୍ଜୀ ବର୍ଣ୍ଣନା ଆତ୍ମଶ୍ଳାଘା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ସେକଥା ଜାଣି ସୁଦ୍ଧା କୃତଜ୍ଞତାନ୍ବରୋଧରେ ସେସବୁର ତାଲିକାଟିଏ ପ୍ରଦାନ କଲି । [ଶେଷ ପୃଷ୍ଠା (ଗ) ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ]

‘ସାହିତ୍ୟ ଭାରତୀ’ ଭଳି ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସାହିତ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନ ମୋତେ ସମ୍ମାନିତ କରିବ ଏକ ଲକ୍ଷ ଟଙ୍କାର ଆର୍ଥିକ ପରୁସ୍କାର ଦେଇ— ମୋ କଳ୍ପନାର ବହିର୍ଭୂତ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଇଚ୍ଛାରେ ‘ପଞ୍ଜୁ ଲଂଘୟତେ ଗିରିଂ’ । ଦୁଇଘଣ୍ଟା ପରେ ପୁଣି କଟକରୁ ଫୋନ ଆସିଲା । ଫୋନ କରିଛନ୍ତି ସ୍ବୟଂ ଶ୍ରୀ ଗଙ୍ଗାଧର ରଥ ଫାଉଣ୍ଡେସନ୍ ମୂଳ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା । ପରୋକ୍ଷରେ ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଜାଣିଥିଲି ସେ ଜଣେ ବିଖ୍ୟାତ ଆଇନଜ୍ଞ ଏବଂ ପୂର୍ବତନ ଆଡ଼ଭୋକେଟ୍, ଜେନେରେଲ । କିନ୍ତୁ ସେ ଏତେ ବଡ଼ ସାହିତ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନ ଗଢ଼ି ଦେଶର ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀଙ୍କୁ ଚକିତ କରିଦେଇଛନ୍ତି, ଜାଣି ନଥିଲି ।

ଫୋନ ଉଠାଇବାରୁ ଶୁଣାଗଲା— ମୁଁ ଗଙ୍ଗାଧର ରଥ କହୁଛି । ଫାଉଣ୍ଡେସନ୍ ପକ୍ଷରୁ ଆପଣଙ୍କୁ ଆମେ ଏ ବର୍ଷର ସାହିତ୍ୟ ଭାରତୀ ସମ୍ମାନ ଦେବାପାଇଁ ମନୋନୀତ କରିଛୁ । ମୋର ‘ଧନ୍ୟବାଦ’ ଶୁଣିଲା ପରେ ପୁଣି କହିଲେ— ମୁଁ ଦି’ ଋତ୍ନିଦିନ ଭିତରେ ବ୍ରହ୍ମପୁର ଯିବି । ଆପଣଙ୍କୁ ସାକ୍ଷାତ୍ କରି ଆସିବି । ସ୍ବାଗତ ଜଣାଇଲି ଅତି ଆଗ୍ରହ ଓ ସମ୍ମାନର ସହିତ । ସତକୁ ସତ ଚରୁର୍ଥ ଦିନ ଜଣେ ଶାଳପ୍ରାଂଶୁ ସୌମ୍ୟଦର୍ଶନ ପୁରୁଷ ଗାଡ଼ିରୁ ଓହ୍ଲାଇ ପଡ଼ିଲେ ଘର ସାମ୍ନାରେ । ସାଦର ସମ୍ବାରଣ ଜଣାଇ ପାଛୋଟି ନେଲି ଭିତରକୁ । ଦୁହେଁ ବସି ଶିଷ୍ୟାଳାପ କଲାବେଳେ ମୁରୁକି ହସି ପରସ୍ପରରେ— ମୁଁ କାହିଁକି ଆସିଲି ଆପଣ କହିପାରିବେ ?— “ଜଣେ ସାଧାରଣ ଶିକ୍ଷାବିତ୍, ଆଡ଼ଭୋକେଟ୍ ଜେନେରେଲଙ୍କ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେବା କ’ଣ ଏତେ ସହଜ ?” ଉତ୍ତର ଦେଲି । ହସିଲେ, ନା, ସେକଥା ନୁହେଁ । ଭାବିଲି— ଏତେବଡ଼ ସମ୍ମାନ ଆଉ ପୁରସ୍କାର ପାଉଥିବା ଲୋକଟିକୁ ଆଗରୁ ଟିକିଏ ଦେଖିବିନି ! ସେଥିପାଇଁ ମୁଁ ଆସିଲି । ଦେଖିବାରୁ ଖୁସି ଲାଗିଲା— କିଛି ସମୟ ପରେ ପୁଣି ସୂଚନା ଦେଲେ— ପୁରସ୍କାର ବିତରଣ ଉତ୍ସବ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେବ କଟକରେ । ଏଇ ରଖନ୍ତୁ ରାସ୍ତାଖର୍ଚ୍ଚ କହି ଝିଅ ଆଡ଼କୁ ଅନାଇଲେ । “ଯାକୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେବେ” । ସେତେବେଳକୁ ବଡ଼ ଝିଅ ସୂଚି ଆସି ତାଙ୍କ ସ୍ନେହାଶିଷ ନେଇ ପରିଚିତ ହୋଇସାରିଥାଏ । ଅଳ୍ପ କିଛି ସମୟର ହାସ-ପରିହାସ ମଧ୍ୟରେ ଉଠିଗଲେ ଆସନରୁ । ଗଲାପରେ ମନେ ମନେ ଭାବିଲି ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ରାଜ୍ୟରେ ମହାନୁଭବତାର ଅଭାବ ନାହିଁ । ନୋହିଲେ, ଦେଖା ନାହିଁ, ପରିଚୟ ନାହିଁ, ଏତେବଡ଼ ପୁରସ୍କାର ପାଇଁ ଯୋଗ୍ୟ ବୋଲି ମୋତେ ବିବେଚନା କରନ୍ତେ କିପରି ! ଯା’ହେଉ ପରୁଷାରର ସ୍ବାଦୁ ଋଣ ନଥିଲି ସେଯାଏଁ, ଏବେ ଋଣୁବି ।

ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦିନ କଟକରେ ପହଞ୍ଚିଲି । ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ସଭାର ଆୟୋଜନ ସହାୟ ଭବନରେ— ମନୋଜ୍ଞ ପରିବେଶ । ଓଡ଼ିଶାର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଗଣ୍ୟମାନ୍ୟ ଦର୍ଶକଙ୍କ ଦ୍ବାରା ଭରପୁର ସଭାସ୍ଥଳୀ । ମୁଖ୍ୟଅତିଥି ରାଜ୍ୟ ଉଚ୍ଚ ନ୍ୟାୟାଳୟର ପ୍ରଧାନ ବିଚାରପତି ମାନବ୍ୟର ଶୈଳେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ଫୁକନ୍, ମହୋଦୟ । ମୁଖ୍ୟବକ୍ତା ଭାବେ ମଞ୍ଚାସୀନ ଆଥାନ୍ତି ପ୍ରବୀଣ ସାହିତ୍ୟିକା

ଡ. ରେଖା ମହାନ୍ତି । ମାନ୍ୟବର ମନ୍ତ୍ରୀ ଶେଖ୍ ମତଲୁକ୍ ଅଲ୍ଲୀ । ଗଙ୍ଗାଧର ବାବୁଙ୍କ ସାବଳୀଳ ସ୍ବାଗତ ଭାଷଣ ଶେଷରେ ଏକଲକ୍ଷ ଟଙ୍କାର ଟେକ୍ ସହିତ ରୌପ୍ୟ ନିର୍ମିତ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର ପ୍ରଦାନ କରି ସମ୍ମାନିତ କଲେ ମୋତେ ମୁଖ୍ୟ ଅତିଥି । ଏହାପରେ ଡ. ମହାନ୍ତି ଅନ୍ତର୍ଗଳ ଭାଷଣରେ ଟିକିନିଖି ଆଲୋଚନା କରନ୍ତି ଗବେଷଣା ପ୍ରସୂତ ମୋ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ । ଘନ ଘନ କରତାଳି । ଅନ୍ତିମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ମାନ୍ୟବର ବିଚାରପତିଙ୍କ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ବାବୁିତା ଚକିତ କରିଦିଏ ଦର୍ଶକ ମଣ୍ଡଳୀକୁ । ସଭାସାଙ୍ଗ ହେଲା ଧନ୍ୟବାଦ ଅର୍ପଣ ପରେ । ଘରକୁ ଫେରିଆସିଲି । ମନରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠୁଥାଏ, ଏତେବଡ଼ ଯେଉଁ ପୁରସ୍କାର ଗ୍ରହଣ କଲି ତା’ର ସଦୁପଯୋଗ ହେବ କିପରି ?— ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଉତ୍ତର ପାଇନି ସେ ପ୍ରଶ୍ନର ।

ଫେରିବା ପରେ ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ବବିଦ୍ୟାଳୟ, ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ, ହିଞ୍ଜିଳିକାରୁ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ, ଉତ୍କଳ ଭାରତୀ, କଳିଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟ ସଂସଦ ପ୍ରଭୃତି ପକ୍ଷରୁ ସଂବର୍ଦ୍ଧିତ ହେଲି । ଏତେବେଳକୁ ହାଲକା ଉପନ୍ୟାସରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଗଭୀର ଗବେଷଣାପ୍ରସୂତ ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ‘ଦାରୁଦେବତା’ ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଉପଭିର ମୌଳିକ ସୂତ୍ର ‘ଉତ୍କଳା ପ୍ରାକୃତ’, ‘କଳିଙ୍ଗର ସାମାଜିକ ଇତିବୃତ୍ତ’ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ତାତ୍ତ୍ବିକ ସମାଲୋଚନା ସାଙ୍ଗକୁ ଶତାଧିକ ପ୍ରବନ୍ଧ ସହିତ ପଦରଖଣ୍ଡ ପୁସ୍ତକ ରଚନା କରି ପ୍ରକାଶ କରିପାରିଥିଲି, କେବଳ ଅର୍ଦ୍ଧାଙ୍ଗିନୀର ଆନ୍ତରିକ ସହଯୋଗରେ [ଶେଷପୃଷ୍ଠା (ଘ)] । କାରଣ, ସମୟର ମହାସ୍ରୋତ ପାରିହେବା ପାଇଁ ଜୀବନ ନୌକାରେ ଆହୁଲା ଦେଲାବେଳେ ଯିଏ ପାଖରେ ବସି ଦିଗ୍ଦର୍ଶନ ଦିଏ ଏବଂ ଯା’ ଜଙ୍ଗିତରେ ନୌକା ଗତି କରୁଥାଏ ଗନ୍ତବ୍ୟ ସ୍ଥଳକୁ ତା’ ନାଁ ଅର୍ଦ୍ଧାଙ୍ଗିନୀ— ଅନ୍ୟ ନାମ ସହଧର୍ମିଣୀ । ଭାଗ୍ୟ ଯୋଗେ ମୁଁ ପାଇଥିଲି ଏପରି ଏକ ଗୃହଲକ୍ଷ୍ମୀକୁ ସହଧର୍ମିଣୀ ରୂପେ । ଅମିତ ବାଧାବିଘ୍ନ ସତ୍ତ୍ବେ ଯା’ ସହିତ ଦୀର୍ଘ କ୍ଷାପିଏ ବର୍ଷର ଦାମ୍ବତ୍ୟ ଜୀବନ କଟାଇ ପାରିଛି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶାନ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ସୁଖମୟ ପରିବେଶରେ । ଏଇହେଲା ମୋ ଜୀବନ ଏବଂ ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେତୋଟି ସ୍ମରଣୀୟ ଅନୁଭୂତି ।

ଶେଷକଥା— ଅତୀତର ସ୍ମୃତି ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ଦୁଃଖ-ଯନ୍ତ୍ରଣା, ଉତ୍ଥାନ-ପତନ ଓ ସୁଖ-ସମ୍ବୋଗର ମୁଖ୍ୟ ଅଂଶୀଦାର ଜୀବନସାଥୀର ଭୂମିକା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକଥା ଆଗୁରୁ କହିଛି । ଯାବତୀୟ ପ୍ରତିକୂଳ ଅବସ୍ଥାରେ ମଣିଷ ଆପଣାକୁ ନିରାପଦ ମଣେ ତା’ରି ପ୍ରେରଣା ଓ ସାହସ ବଳରେ । ମୋ ବେଳକୁ ତାହାହିଁ ଘଟିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଭାଗ୍ୟର ବିଡ଼ମ୍ବନା, ଏଯାବତ୍ ସକଳ ଘାତ-ପ୍ରତିଘାତ ମଧ୍ୟରେ ଅବିଚଳିତ ଓ ନିର୍ବିକାର ରହି ଯେ ଏକ ମଞ୍ଚବଡ଼ ପରିବାରର ଗୁରୁଦାୟିତ୍ୱ ଏକାକୀ ବହନ କରି ଆସିଥିଲା, ସମସ୍ତ ସୁଖ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକୁ ଜଳାଞ୍ଜଳି ଦେଇ ସଳିତା ଭଳି ଆପେ ଜଳି ଅପରକୁ ଆଲୋକିତ କରି ଆସିଥିଲା ଏବଂ ଯେତେ ଜଟିଳ ଓ ଅସାଧ୍ୟ ହେଉ ପଛେ ଯାହା ଯୋଗୁଁ ଅନାୟାସରେ ସମସ୍ୟାମାନ ସମାଧାନ ହୋଇପାରୁଥିଲା ସେ ଆଜି ଅନ୍ୟାଶ୍ରୟୀ-ଅକର୍ମଣ୍ୟ । ଅର୍ଦ୍ଧାଙ୍ଗ ଅକର୍ମଣ୍ୟ ହେଲେ ଅପରାର୍ଦ୍ଧ ନିଷ୍ପ୍ରୟ ହେଲା ପରି ଅବସ୍ଥା ଘଟିଛି ମୋର । ମହାକାଳର ଏହା ଏକ ନିଶ୍ଚିତ ପରିଣତି ଭାବି ନୀରବ ରହିବା ଛଡ଼ା ଗତ୍ୟନ୍ତର ନାହିଁ । ହେଲେ

ମନରେ ଅବଶୋଷ ରହିଗଲା, ଶେଷ ଛଛା ଟିକକ ପୂରଣ କରିପାରିଲି ନାହିଁ । ଭାବିଥିଲି— ମାତୃଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ସର୍ବାଙ୍ଗୀନ ଉନ୍ନତି କଷ୍ଟେ କିଛି ଆଶ୍ୱଦୃଶିଆ ଉଦ୍ୟମ କରିବି ଯାହାଦ୍ୱାରା ଅବକ୍ଷୟମାଣ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପୂର୍ବ ଗୌରବ ଫେରିଆସିବ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ବିଶ୍ୱବରବାରରେ ଏକ ସମ୍ମାନିତ ଆସନ ଅଳଙ୍କୃତ କରିବ ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାଭାଷୀଙ୍କ ମନରୁ ହୀନଜ୍ଞତା ଚିରକାଳ ପାଇଁ ଲୁପ୍ତ ହେବ । ହେଲା ନାହିଁ, ମନକଥା ମନରେ ରହିଗଲା । ଅଶୀତିପର ବୟସ-ଜୀବନ-ନୌକା ଟଳମଟଳ । ତା’ଛଡ଼ା, ‘ଶ୍ରେୟାଂସି ବହୁବିଘ୍ନାନି’ । କିନ୍ତୁ ଏତିକି— ଆଜି ମୁଁ ଯେଉଁ ସ୍ମୃତି ଆକଳନ କରିବାକୁ ବସିଛି ସେଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼ିଛି, ଯେତେ ସାଂଘାତିକ ବାଧାବିଘ୍ନ ଆସୁ ପଛେ ନିଜକୁ ତା’ର ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଲେ ଜୟଲାଭ ସୁନିଶ୍ଚିତ । ବୟସର ଚତୁର୍ଥ ପାହାଚରେ ଠିଆରହି ପଛକୁ ଅନାଇଲେ ଜଳଜଳ ଦିଶୁଛି ଏହି ଚିରନ୍ତନ ସତ୍ୟଟି ।

ଶେଷପୃଷ୍ଠା - (କ) ସାତାସାଗରେ ପ୍ରଦୋଷ

ପାରଳାଖୁମୁଣ୍ଡି ବିଳାସର ସର
ଦେଖୁଲି ପ୍ରଦୋଷେ ଏ ସାତା ସାଗର ।
ପାରଳା ସୁନ୍ଦରୀ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ— ପେଟିକା
ପାରଳା ଲଲାଟେ ଚରୁକଳା ଟିକା ।
ଅଗ୍ରେ ଶୋଭେ ଶୁଭ୍ର ରାଜାଙ୍କ ନବର
ବାମେ ଯାମ୍ୟେ ପୃଷ୍ଠେ ଶିଖରି ନିକର ।
ତଟେ ଶୋହେ ନୀଳ ତାଳାବନ ଘଟା
ଘଟା ନୁହେଁ ସେହୁ ମହଉର ଛାଟା ।
ମଧ୍ୟେ ଭଲ ଭଲ ରକତ କମଳ
ପ୍ରଦୋଷ କିରଣେ ମଞ୍ଜୁଳ ତରଳ ।
ସ୍ୱଭାବେ ବୈଶାଖ ପୁନେଇର ବେଳ
ଏକ ଦିଗେ ରବି ଆନେ ଶଶଧର ।
ପ୍ରଭାତେ ଯେକାଳେ ଉଦେ ହେଲେ ରବି ।
ହସୁଥିଲା କଞ୍ଚା ଦେଖାଇ ତା' ଛବି ।
କୁମୁଦ ନାୟିକା ପୋତିଥିଲା ମଥା
ଲାଜ ଭରେ କିଛି ନ କହଇ କଥା ।
ଆସିଲାଣି ଏବେ ରବି ଅସ୍ତବେଳ
ବିହଗ ନଗରେ ପଡ଼ିଲା ତହଳ ।
ଯେ ମୁଖେ କମଳ ହସୁଥିଲା ବସି
ସେହି ମୁଖେ ଗଲା ନିଆଖୁଣ୍ଟା ପଶି ।
ନୀରବେ ଏସନ କହୁଛି ସୁନ୍ଦରୀ
ଗରବ ନୁହେଁଟି ସଂସାରର ଶିରୀ ।
ଗରବେ ବିଧ୍ୱଂସ ହୁଅଇ ଜଗତ
ଗରବ ନୁହେଁଟି ଜୀବନେ ବିହିତ ।
ଉଠିଲାଣି ଶଶୀ ପୂରୁବ ଗଗନେ
ଋତୁ ରୂପ ଛଟା ଖେଳାଇ ଭୁବନେ ।

ଭାସିଲା କୁମୁଦ ବିନୋଦ ସାଗରେ
ଶୟନ କମଳ ପତ୍ର ଶୟ୍ୟାପରେ ।
ସତେ ଲୋ ସରସୀ ! କି ମହାନ ଉର
ଶତେ ଋଦ ଆଣି ଥୋଉଛୁ ହୃଦର ।
କହନ୍ତି ଗଗନ ଅନନ୍ତ ବିଶାଳ
କିନ୍ତୁ ତୋ ବେଳକୁ କାହିଁ ତା'ର ମେଳ ।
ଯେବେ ଲୋ ସୁନ୍ଦରୀ ତୋ ଅଙ୍ଗ ସଲିଳ
ଦକ୍ଷିଣା ପବନେ ହୁଏ ଭଲ ଭଲ ।
କାହିଁ ତା'ର ଆଉ ଉପମା ଜଗତେ
ହେଲେ ହେବୁ ତୁଲ ତୁହି ତୋ ସଙ୍ଗତେ ।
ସତେ କି ସରସୀ ତୁହି ଅଛୁ ସାତା
ଭୀମ-ରକ୍ଷ-ଗିରି ଅଛନ୍ତି ଜଗତା ।
ପୂର୍ବେ ରାମସର ପଶ୍ୟମରେ ସାତା
ମଧ୍ୟେ ଲଙ୍କାଗଡ଼ ଦିଶଇ ଶୋଭିତା ।
କାହିଁକି ସରସୀ କରୁ ଅଭିମାନ
କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ରଣ ନୁହନ୍ତି ରାବଣ ।
ଦେଖୁଛୁ ସରସୀ ! ପ୍ରଦୋଷର ବେଳା
ରବି ହୋଇଲେଣି ରକତରେ ବୋଳା ।
ଉଠିଲେଣି ଦ୍ୱିଜେ କରି କୋଳାହଳ
ଭାସନ୍ତି ମରାଳ ହୋଇ ମାଳ ମାଳ ।
ଉତୁପ ଉପରେ ମହ୍ୟଜୀବୀ ଦାସ
ବାହୁଡ଼ନ୍ତି ଗୃହେ ହୋଇ ହସ ହସ ।
ବକ କାରଣକ ମାଛରଙ୍କା ଦ୍ୱିଜ
ପାଣିହଂସ ଭଡ଼ା ଜଳକାକ ବ୍ରଜ ।
କେହି ନାହିଁ ଶୂନ୍ୟ ତୋ ଅଙ୍ଗ— ସଲିଳ
କିନ୍ତୁ ତୋ ଗରଭ ଅନନ୍ତ ବିଶାଳ ।
ସତେକି ସରସୀ ସପତ ଭୁବନେ
ତୋ ସୁନ୍ଦର ଅଙ୍ଗ ଅଟଇ ଲୋ ଜଣେ ।

ରବି ଶଶୀ ତାରା ରହିଛନ୍ତି ଯହିଁ
 ପ୍ରତିବିମ୍ବ ବୋଲି ନରେ ଦ୍ୟୁତି କହି ।
 ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବଜାରେ ମରକତ ଥାଳା
 ବିକା କିଣା କରୁ ତୁହି କି ସୁନ୍ଦରି ।
 ଅଥବା ଯଦି ଏ ପଦ୍ମପତ୍ର ଖଣ୍ଡ
 ମଧ୍ୟେ ତା'ର ମୁଦ୍ରା କିପରି ଲୋ ରୁଷ୍ଟ !
 ଲୋକେ ବୋଲୁଥାନ୍ତି 'ନୀର ବିନ୍ଦୁ ବୋଲି
 ଜନ ରବକୁ ଲୋ କି ଅଛି ଅର୍ଗଳି ?
 ଆସିଲାଣି ଧୀରେ ବସନ୍ତର ସଖା
 ମର ମର ରବେ ଦେଲାଣି ଲୋ ଦେଖା ।
 ଆସୁ ଆସୁ ମା' ଲୋ ଏକି ଫରଫର
 ମୁରୁଖ ଲୋକଙ୍କୁ ଦୂରରୁ କୁହାର ।
 ଦେଖୁଲୁ ସରସୀ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ମଳୟ
 ତାଳ ବନ୍ଦୁ ହେଲା ନିନ୍ଦାର ନିଳୟ ।
 ଶୁଭିଲାଣି ଯଶ୍ନା ଦେଉଳ ଗରଭେ
 କାଖେ କୁମ୍ଭ ଧରି ରମଣୀ ସରବେ ।
 ଆସନ୍ତି ସଧାରେ ଗଜପତି କରି
 କୁମ୍ଭିନୀ ଗରବ ଦେବେ କି ସେ ସାରି ।
 ଗର୍ଭେ କଳା ପୂର୍ବେ— ବାରୁଣୀର ତୁଳେ
 ଅର୍ଦ୍ଧରକ୍ତ ପିଣ୍ଡ ଦିଶେ ଏକା ବେଳେ ।
 ରବି— ଶଶୀ ତମ ଏକାଧାରେ ଠୁଳ
 କିପରି କରିଛୁ ଲୋ ସୀତାସାଗର ।
 ସତେ ଲୋ ସାଗର ! ତୁ ଅଟୁ ମହତ
 ଧରମେ କରମେ ଅଟଇ ଯଥାର୍ଥ ।
 ତୋ କରୁଣାବରି ଦିଗନ୍ତ ବିସ୍ତାରେ
 ବ୍ୟାପିତ କରିଛୁ ଜନ ଉପାରେ ।
 ଆସିଲେ ସରସୀ ! ମରାଳଗମନା
 ପଶି ଆଲୋଡ଼ିଲେ କୁମୁଦ ସୁମନା ।
 ପ୍ରଦୋଷ ସରସୀ ! ତୁହି ଲୋ ନାୟିକା
 ଲଲାଟେ ଶୋଭଇ ଝରୁ ଚନ୍ଦ୍ରଚିକା ।

ଗଜପତି— ରାଜନବର— ବଦନା
 ଭୋଜ— ଗଜଖଣ୍ଡ— ପରବତ— ଝୁନା ।
 ମରାଳ ମାଳିକା ଝରୁ ହୃଦହାର
 ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ଭାର ସୁକାନ୍ତି ସଲିଳ ।
 ଏ କିଲୋ ସରସୀ କାହିଁ ତୋ ବସନ ?
 ପାରଳା ପ୍ରାଙ୍ଗଣେ ହୋଇଛୁ ଉଲଗ୍ନ ।
 ରବିକୁଳବଧୂ ତୁ ସୀତା ନାୟିକା
 ଦେଖୁ ଛାୟାକାନ୍ତ ଭଜିଲେ ତାଟକା ।
 ଲାଜ ସରମରେ ହୋଇଲେ ରକତ
 ରକତ ବସନ ନହୁଁ କଲେ ଦର ।
 ଅଥବା ପ୍ରକୃତି ଝରୁ ଚନ୍ଦ୍ରତପେ
 ମେଲାଇ ଥୋଇଛି ଧରିବ ଆତପେ ।
 ଏ କିଲୋ ସରସୀ ! ତୋ ବିଶାଳ ଗର୍ଭେ
 ଦ୍ଵିପପୁଞ୍ଜ ପରି ଦ୍ଵିପଖଣ୍ଡ ଶୋଭେ ।
 ଚକ୍ରକେଳି ରାଗେ ଧୀବର ଶିଶୁଏ
 ଜାଲ କରେ ଝରୁ ସଂଜ୍ଞାତ ବୁଝାଏ ।
 ସୀତା ସାଗର ! ତୋ ସବୁ କଥା ଭଲ
 କିନ୍ତୁ କଥାଏକ ହୋଇଗଲା ସଲ ।
 ମୁଖ ପଦ୍ମ ତୋର କୁମୁଦ ନୟନ
 ତାରାବଳୀ ହାର ଅଳି ଭୁରୁସମ ।
 ମହତ ପାଦପ ସଦା ତୋ ସେବକ
 ରାମ ସରୋଜର ସେ ପ୍ରାଣ—ନାୟକ ।
 ସୀତା ନାମେ ତୁହି ରବି କୁଳବଧୂ
 ସ୍ରବଜ ସେ ଦେହୁଁ ସଦା ପୁଷ୍ପମଧୁ ।
 ଏତେ ଗୁଣେ ତୁହି ଭୂଷିତା ଜଗତେ
 ଚନ୍ଦ୍ରେ ଆଲିଙ୍ଗନ କରୁ କେଉଁ ମତେ !
 ଖଣ୍ଡି ଉଡ଼ା ଦେଇ ଚଳିଲେ ବିହଙ୍ଗେ
 ମିଶିଲା କାକଳୀ ପିକସ୍ବନ ସଙ୍ଗେ ।
 ଭ୍ରମଣ ନିରତ ବାଳୁତ ଯୁବକ
 ସାଙ୍ଗସାଥୀ ମେଲେ ହସ ହସ ମୁଖ ।

ତରୁଣୀ ଜରତୀ ବାଳା କୁମ୍ଭ ଧରି
 ଚଳିଲେଣି ସର ପୃଷ୍ଠେ ଛାଡ଼ିକରି ।
 ଦେବାଳୟ ଶୀଘ୍ର ହେଲାଣି ନୀରବ
 ବାଜିଲା ଦୁହୁଡ଼ି ନବର ଗରଭ ।
 ବରଷେ ଦେଖିଲେ ତୋର ଚରୁ ଶୋଭା
 ଆଉ ଦିନେ ପୁଣି ମନ ନେତ୍ର ଲୋଭା ।
 ଏତିକି ମାଗୁଣି ଲୋ ସାତା ସାଗର !
 ସଦା ଦେଖୁଥିବି ତୋ' ରୂପ ସମ୍ଭାର ।
 ଶୁଭିଲାଣି ଘଣ୍ଟା କାହାଳୀ ନିଃସ୍ବନ
 କରୁଛନ୍ତି ବିଜେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ-ନାରାୟଣ ।
 ଅଗ୍ରେ ଗଜପତି ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର
 ପାରଳା ନଗରୀ ନିଷ୍ଠଳଙ୍କ ଚନ୍ଦ୍ର ।
 ପାର୍ଶ୍ବେ ଦୁଇ ସୁତ ଲବ-କୁଶ ସମ
 ମଧ୍ୟେ ବିରାଜନ୍ତି ରାଜା ଅନୁପମ ।
 କୁସୁମେ ସଜ୍ଜିତ ଚରୁ ଜଳଯାନ
 ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣସନେ ବିଜେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ନାରାୟଣ ।

ଅଗ୍ରେ ଅପସରା କିଙ୍କିଣୀ ନିଃସ୍ବନ
 ସଙ୍ଗୀତ ସାହିତ୍ୟ ବିଶାରଦରାଶ ।
 ହର୍ଷ ପୂର୍ଣ୍ଣ ନେତ୍ରେ ଦର୍ଶକ ମଣ୍ଡଳୀ
 ଆନନ୍ଦ ଉଲ୍ଲାସେ ମାରି କରତାଳି ।
 ଉପଭୋଗୁଥାନ୍ତି ନାବକେଳି ଶୋଭା
 ବରଷକେ ଥରେ ସିନା ମନଲୋଭା ।
 ସତେ ଲୋ ସରସୀ ତୋ ବିଶାଳାକାୟ
 ନିମିଷକେ ହେଲା କୋଳାହଳମୟ ।
 କବି ହେଲେ ସିନା କହିଥାନ୍ତି ପଦେ
 ପ୍ରଥମେ ମୁଁ ଗଣା ନୁହେଁ ନର ମଧ୍ୟେ ।
 ବାହୁଡ଼ି ସ୍ୱଗୁହେ ଯିବି ଯେତେବେଳେ
 ଆହାର ପାଇଁ ତ ପଡ଼ିବ ତହଳେ ।
 ମୋ କରମେ ଲେଖା ଦୁଃଖ ଉପବାସ
 ଅନୁଭବିବି ମୁଁ କିପରି ତୋ ରସ ।
 କି ବର୍ଣ୍ଣିବି ସର ତୁ ତ ରୂପ ଖଣି
 ପୁଣି କାଲି ଦେଖା ଦିଅ ତୁ ମେଲାଣି ।

— ୦ —

(ପାରଳାର ସୁନାମଧନ୍ୟ ଗଜପତି ମହାରାଜା କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର
 ଦେବଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ଯୁବରାଜ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ
 ଶୁଭପରିଣୟ ଉପଲକ୍ଷେ (୧୯୩୯) ମସିହାରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ
 କବିତା ପ୍ରତିଯୋଗିତାରେ ପ୍ରଥମ ପୁରସ୍କାରପ୍ରାପ୍ତ ।)

*୧ । ଡ. ସୁଚନା ପାଢ଼ୀ, ଏମ୍.ଏ. (ଓଡ଼ିଆ) ଏମ୍.ଇଡ଼ି. ଡି.ଲିଟ୍
 ସ୍ୱାମୀ ଏ ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ପାଢ଼ୀ

*୨ । ଡ. ନିୟୁକ୍ତା ପାଢ଼ୀ, ଏମ୍.ଏ. (ଇଂରେଜୀ)
 ସ୍ୱାମୀ ଡ. ମାଧବାନନ୍ଦ ଦାସ, ଏମ୍.ଏ. (ଦର୍ଶନ)

*୩ । ଶ୍ରୀମତୀ ରଚନା ପାଢ଼ୀ, ଏମ୍.ଏ., ଏମ୍.ଫିଲ୍ (ଇଂରେଜୀ)
 ସ୍ୱାମୀ ଶ୍ରୀ ପ୍ରଦୀପ ଦଣ୍ଡସେନା, ଏମ୍.ଏ. (ଇଂରେଜୀ)

*୪ । ଡ. ସ୍ୱସିକା ପାଢ଼ୀ, ଏମ୍.ଏ. (ଅର୍ଥନୀତି)
 ସ୍ୱାମୀ ଡ. ବିଜୟ କୁମାର ମିଶ୍ର, ଏମ୍.ଏ. (ଇତିହାସ)
 ଏମ୍.ଏ. (ସାମ୍ବାଦିକତା ଓ ଗଣ ଯୋଗାଯୋଗ)

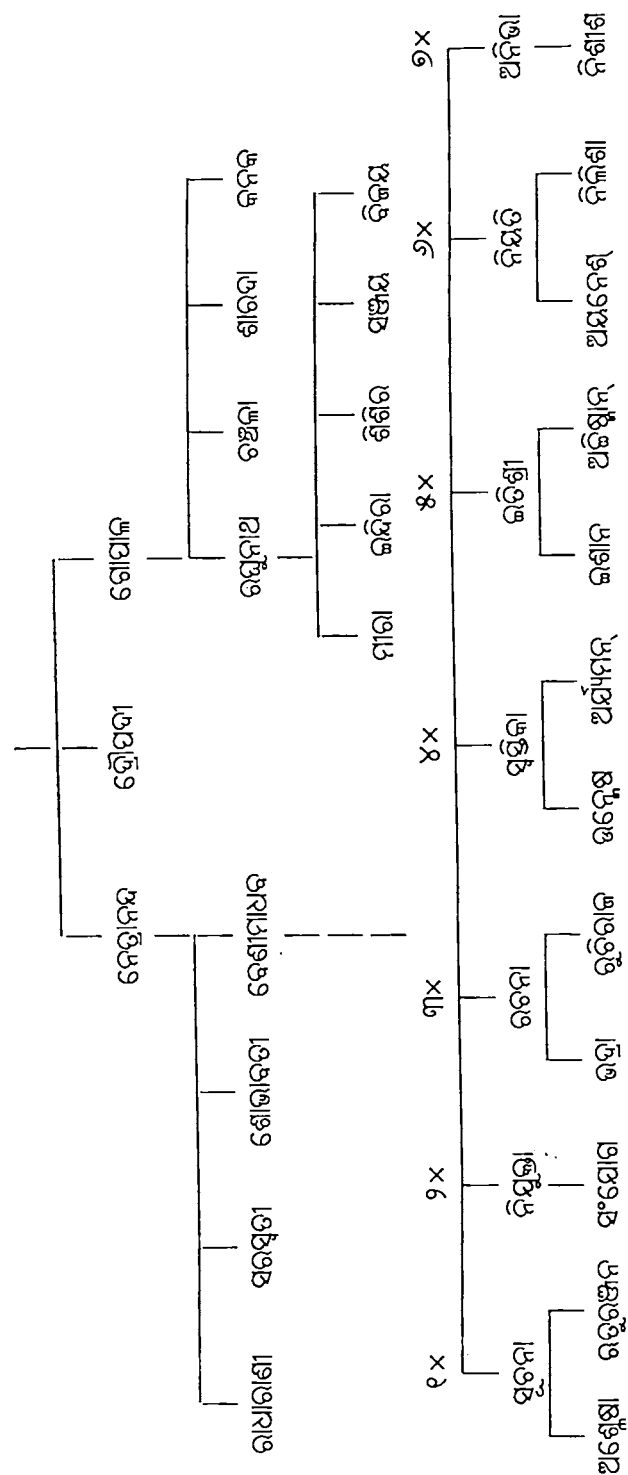
*୫ । ଡ. ଇତିଶ୍ରୀ ପାଢ଼ୀ, ଏମ୍.ଏ. (ନୃତ୍ୟ)
 ସ୍ୱାମୀ ଶ୍ରୀ ପ୍ରଭାତ କୁମାର ଆର୍ତ୍ତସୂତ୍ର,
 ଏମ୍.ଏ. (ସମାଜ ବିଜ୍ଞାନ)

*୬ । ଡ. ନିୟତି ପାଢ଼ୀ, ଏମ୍.ଏ. (ଅର୍ଥନୀତି)
 ସ୍ୱାମୀ ଡ. ଅରବିନ୍ଦ ଲାଲ, ଏମ୍.ଏ. (ଗଣିତ)

*୭ । ଶ୍ରୀମତୀ ଅନିତା ପାଢ଼ୀ,
 ଏମ୍.ଏ. (ରାଜନୀତି ବିଜ୍ଞାନ) ଏମ୍.ଲିଟ୍
 ସ୍ୱାମୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀକାନ୍ତ ଶତପଥୀ, ଏମ୍.ଏ. (ବାଣିଜ୍ୟ)

==

ପ୍ରଶ୍ନ

ଶେଷପୃଷ୍ଠା - (ଗ) ସମ୍ମାନ ଓ ପୁରସ୍କାର

ଅନୁଷ୍ଠାନ	ସ୍ଥାନ	ସମ୍ବନ୍ଧ	ଅନୁଷ୍ଠାନ	ସ୍ଥାନ	ସମ୍ବନ୍ଧ
୧ । ନିଖୁଳ ଭାରତ ଓଡ଼ିଆ ଅଧ୍ୟାପକ ସମ୍ମିଳନୀ	ଭଞ୍ଜବିହାର	୧.୫.୧୯୮୧	୧୨ । ପଦ୍ମଶ୍ରୀ ସଦାଶିବ ରଥ ଶର୍ମା ସ୍ମୃତି ସମ୍ମାନ	ପୁରୀ	୧୯୯୪
୨ । ବିଜ୍ଞାନ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ ସାମନ୍ତୀଆ ପଲ୍ଲୀ		୧୦.୫.୧୯୮୩	୧୩ । ବ୍ରହ୍ମପୁର ପୌର ପାଳିକା	ବ୍ରହ୍ମପୁର	୩୧.୮.୧୯୯୪
୩ । ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ	ଭୁବନେଶ୍ୱର	୯.୧୧.୧୯୮୩	୧୪ । କଳିଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ	ବ୍ରହ୍ମପୁର	୯.୧୨.୧୯୯୫
୪ । ଦୈନିକ ଆଶା ସାହିତ୍ୟ ଆସର	ବ୍ରହ୍ମପୁର	୧୦.୨.୧୯୮୭	୧୫ । ଜଗନ୍ନାଥ ସାଂସ୍କୃତିକ ସଂସଦ	ପୁରୀ	୧୯୯୫
୫ । କେଦାର ନାଥ ଗବେଷଣା ପ୍ରତିଷ୍ଠାନ	ଭୁବନେଶ୍ୱର	୨୦.୪.୧୯୮୯	୧୬ । ନାଳଗୈଳ, କଟକ	କଟକ	୧.୪.୧୯୯୭
୬ । ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଗବେଷଣା ପରିଷଦ	ଭୁବନେଶ୍ୱର	୨୯.୭.୧୯୮୯	୧୭ । ଜର୍ଣ୍ଣାଲ ରାଜକିଶୋର ଦାସ ସ୍ମାରକୀ ସଂସ୍ଥାନ	କଟକ	୧୭.୧୨.୧୯୯୭
୭ । ଦୈନିକ ଆଶା ସାହିତ୍ୟ ଆସାର (ଦ୍ୱିତୀୟବାର)	ବ୍ରହ୍ମପୁର	୨୭.୧.୧୯୮୯	୧୮ । କଳିଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ (ଦ୍ୱିତୀୟ ବାର)	ବ୍ରହ୍ମପୁର	୧.୫.୧୯୯୮
୮ । ଜାତୀୟ ସେବା, ସଂସ୍କୃତି ଏବଂ କ୍ରୀଡ଼ା ଅନୁଷ୍ଠାନ	ବ୍ରହ୍ମପୁର	୨.୧୦.୧୯୯୦	୧୯ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ	ଭଞ୍ଜନଗର	୧୯୯୮
୯ । ସାରଳା ସମ୍ମାନ	ଭୁବନେଶ୍ୱର	୧୪.୪.୧୯୯୧	୨୦ । ସାହିତ୍ୟ ଭାରତୀ	କଟକ	୧୭.୧.୧୯୯୮
୧୦ । ଓଡ଼ିଶା ଲେଖକ ସାମ୍ମୁଖ୍ୟ	ଭୁବନେଶ୍ୱର	୨୫.୧୨.୧୯୯୧	୨୧ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ	ହିଞ୍ଜିଳିକାଟୁ	୨୯.୧.୧୯୯୮
୧୧ । ଉତ୍କଳ ପାଠକ ସଂସଦ	କଟକ	୧୯୯୩	୨୨ । ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ	ଭଞ୍ଜବିହାର	୨.୧.୧୯୯୮
			୨୩ । ଉତ୍କଳ ଭାରତୀ	ଭୁବନେଶ୍ୱର	୧୯୯୮
			୨୪ । ସାହିତ୍ୟ ଭାରତୀ ପୁରସ୍କାର (ଗଙ୍ଗାଧର ରଥ ଫାଉଣ୍ଡେସନ) କଟକ		୧୭.୧.୧୯୯୮
			୨୫ । ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀ କଟକ	ବ୍ରହ୍ମପୁର	୪.୨.୧୯୯୯
			୨୬ । ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ ପୁରସ୍କାର		୧୯.୭.୨୦୦୦

ଶେଷପୃଷ୍ଠା - (ଘ) ପ୍ରକାଶିତ ରଚନାବଳୀ

ନାମ	ପ୍ରକାଶନ ସଂସ୍ଥା	ସ୍ଥାନ	ନାମ	ପ୍ରକାଶନ ସଂସ୍ଥା	ସ୍ଥାନ
୧ । ଅବିସ୍ମୟା (ନାଟକ)	କିଶୋର ପ୍ରିଣ୍ଟିଂ ଓ ଫାର୍ମ୍	ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି	୯ । ଧୀ ଓ ଧୂଷଣୀ	କଟକ	କଟକ
୨ । ଘେରକବି (କାବ୍ୟ)	କଟକ		୧୦ । ଉତ୍କଳା ପ୍ରାକୃତ	କିତାବ୍ ମହଲ	କଟକ
(୨ୟ ସଂସ୍କରଣ)	ଷୁଭେଷ୍ଟ୍ ସୋର	କଟକ	୧୧ । ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ୱ ବିମର୍ଶ	ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର	କଟକ
୩ । ସାଜଣ୍ଡିଫିକ୍ ସପ୍ତ	ଶିରୋମଣି ପ୍ରେସ୍	ବ୍ରହ୍ମପୁର	୧୨ । ପୁରାତନ କଳିଙ୍ଗର ସାମାଜିକ ଇତିବୃତ୍ତ	ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର	କଟକ
(ତିନେକ୍ଟିଭ୍)					
୪ । ରାଧାମାଧବ ବିଳାସ ଟୀକା	କିଶୋର ପ୍ରିଣ୍ଟିଂ ଓ ଫାର୍ମ୍	ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି	୧୩ । ସନ୍ଧାନ ଓ ସମୀକ୍ଷା	ତାରାତାରିଣୀ ପୁସ୍ତକାଳୟ	ବ୍ରହ୍ମପୁର
୫ । ଶ୍ରୀ ରାମ କର୍ଣ୍ଣାମୃତ (ଅନୁବାଦ)	କିଶୋର ପ୍ରିଣ୍ଟିଂ ଓ ଫାର୍ମ୍	ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି	୧୪ । ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତି ଓ ଧର୍ମ	ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ	ଭୁବନେଶ୍ୱର
୬ । ବାବୁ ଦେବତା (ନିବନ୍ଧ)	କଟକ	କଟକ	୧୫ । କୃଷି ଓ ଦୃଷ୍ଟି	ତାରାତାରିଣୀ ପୁସ୍ତକାଳୟ	ବ୍ରହ୍ମପୁର
୭ । ଭଞ୍ଜୀୟ କାବ୍ୟ ଭାବନା	ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର	କଟକ			
୮ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ରୂପତତ୍ତ୍ୱ (୨ୟ ସଂସ୍କରଣ)	ନିଉ ଷୁଭେଷ୍ଟ୍ ସୋର	କଟକ	୧୬ । ସୂତି- ଅଶୀ ବରଷର	ତାରାତାରିଣୀ ପୁସ୍ତକାଳୟ	ବ୍ରହ୍ମପୁର

ଡକ୍ଟର ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ

ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲା ଅନ୍ତର୍ଗତ ଜରଡ଼ା
ସୁବର୍ଣ୍ଣପୁରର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତ ରାୟ ବଂଶର
ଉତ୍ତର ଦାୟାବ ।

ପ୍ରଖ୍ୟାତଯଶା ସମାଲୋଚକ ତଥା
ଗବେଷକ ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟ,
ଅଧ୍ୟାପକ ଚିନ୍ତାମଣି ବେହେରା, ଅଧ୍ୟାପକ
ଗୌରୀକୁମାର ବ୍ରହ୍ମା, ଅଧ୍ୟାପକ ଗୋବିନ୍ଦ
ଚନ୍ଦ୍ର ଉଦ୍‌ଗାତାଙ୍କଠାରୁ ସାହିତ୍ୟ ବିଦ୍ୟା
ଆହରଣ ।

ଶ୍ରୀକାକୁଳମ୍ କଳା ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ,
ବ୍ରହ୍ମପୁର ଖଲ୍ଲିକୋଟ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ
ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ
ଅଧ୍ୟାପନା କରି ଅବସର ଗ୍ରହଣ ।

ସାହିତ୍ୟ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ, ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ସୃଷ୍ଟି,
ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ କୌଶଳ ପରି ମୌଳିକ
ସମାଲୋଚନା ଗ୍ରନ୍ଥ ସହିତ ବିଶାଳ
କଥାଗ୍ରନ୍ଥ ‘କଥା ସରିତ ସାଗର’ର ଓଡ଼ିଆ
ଅନୁବାଦ ଏବଂ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ
(ଚାରିଖଣ୍ଡ), ଜଗନ୍ନାଥ ନାରାୟଣ ଦେବ
ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ବିସ୍ମୃତ
ପତ୍ରିକା ‘ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ’, ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ
ପ୍ରଥମ କାବ୍ୟକୃତି ‘ଚିତ୍ରଲେଖା’ ପରି
ଦୁଷ୍ପ୍ରାପ୍ୟ ଓ ଦୁର୍ଲଭ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ପାଦିତ
ହୋଇ ପ୍ରକାଶିତ ।

